Влада Републике Српске

Бања Лука 30. септембар 2020. године

Одг: Закључни Извјештај Независне међународне комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву у периоду 1991-1995. Године

Велика ми је част да вам представим, у име свих шест чланова Комисије који су аутори Извјештаја, овај резиме 18-мјесечног рада у оквиру проучавања, истраживања, дискусија, расправа и анализа које су започете када нас је у марту 2019. године ваша Влада именовала да извршимо овај задатак.

Овај документ ће се накнадно појавити и у нешто сажетијем облику (сажетијем у виду форме и организације текста, никако садржаја), те ће као такав бити објављен паралелно и у Сједињеним Америчким Државама, како би истовремено постао доступан широј свјетској публици.

Предложили смо Секретаријату Комисије да се направи трајна интернет страница која би представила богатство материјала који су прикупљени, којима се служило, те на које се најчешће и позива у Извјештају (документи, фотографије, графикони, статистички подаци, књиге, чланци и меморандуми), а који би на тај начин стајали на располагању за будућу употребу истраживачима или било којим другим заинтересованим појединцима и организацијама.

Желимо да изразимо захвалност вама и свима у вашој служби, Секретаријату, асистентима уважених чланова Комисије и свим агенцијама и појединцима који су током овог периода неуморно помагали да се овај изузетно тежак задатак приведе крају.

Молим вас да ово попратно писмо сматрате саставним дијелом Извјештаја јер оно представља легитимни печат одобрења и валидације његове цјелокупне формулације, дат од предсједавајућег Комисије у име свих њених чланова.Срдачно,

Рафаел Израели

Предсједавајући (Предсједник, у складу са именовањем наведеним у првим званичним документима)

ЗАКЉУЧНИ ИЗВЈЕШТАЈ

НЕЗАВИСНЕ МЕЂУНАРОДНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ИСТРАЖИВАЊЕ СТРАДАЊА СРБА У САРАЈЕВУ ОД 1991. ДО 1995. ГОДИНЕ

Рафаел Израели, Израел (Предсједник)

*Виктор Безрученко, Руска Федерација (*Потпредсједник*)*

Дарко Танасковић, Република Србија (Члан Комисије)

Лоренс Френч, Сједињене Америчке Државе (Члан Комисије)

Ђузепе Закарија, Република Италија (Члан Комисије)

Патрик Барио, Република Француска (Члан Комисије)

БАЊА ЛУКА, 2020.

САДРЖАЈ

СПИСАК СКРАЂЕНИЦА

СКРАЋЕНИЦА	ПУН НАЗИВ
АБЦ	Америчка Радиодифузна Компанија (American Broadcasting Company)
АД	Анно Домини (Anno Domini)
AWACS	АВАКС, обавјештајно-електронски систем уграђен на специјалним авионима у САД (Airborne Warning and Control System)
АВНОЈ	Антифашистичко Вијеће Народног Ослобођења Југославије
АИД	Агенција за истрагу и документацију
АИМ	Исламски оружани покрет (Armed Islamic Movement)
АКОС	Асоцијација за културу, образовање и спорт
АМСЕ	Удружење муслиманских научника и инжењера (Association of Muslim Scientists and Engineers)
АМСС	Удружење муслиманских друштвених научника (Association of Muslim Social Scientists)
АНЗАК	Аустралијски и новозеландски армијски корпус (Australian and New Zealand Army Corps)
АОЛ	Америка Онлајн (America Online)
АРБиХ	Армија Босне и Херцеговине
BBC	Британска радиодифузна компанија (British Broadcasting Corporation)
БНД	Савезна обавјештајна служба (Bundesnachrichtendienst)
БИФ	Беневоленс међународна фондација (Benevolence International Foundation)

БиХ	Босна и Херцеговина
ВЕВАК/МОИС	Министарство обавјештајних и безбједносних послова Исламске Републике Ирана (Ministry of Intelligence and Security of the Islamic Republic of Iran)
ВРС	Војска Републике Српске
Г1	Група 1
Г2	Група 2
Г3	Група 3
ГМБХ	Друштво са огранченом одговорношћу (Gesellschaft mit beschränkter Haftung)
ДБГ	Доктори без граница
ДИА	Одбрамбена обавјештајна агенција (US Defense Intelligence Agency)
ДИГОС	Дивизије за опште истраге и специјалне операције (General Investigations and Special Operations Division)
ДМ	Њемачка марка (Deutsche Mark)
ДНК	Дезоксирибонуклеинска киселина
ДС	Доктори свијета
ДСМ	Дијагностички и статистички приручник за менталне поремећаје (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders)
ЕЦЦЦ	Ванредне коморе у судовима Камбоџе (Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia)
ЕЦФР	Европски савјет за фатву и истраживање (European Council for Fatwa and Research)
ЕМДР	Десензибилизација и реелаборација уз помоћ покрета очију (Eye Movement Desensitization and Reprocessing)
ЕУ	Европска Унија
ЕУАИС	Европска унија арапских исламских школа
ЕУЛЕКС	Мисија владавине права Европске уније на Косову (European Union Rule of Law Mission in Kosovo)
ЗАВНОБИХ	Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења Босне и Херцеговине
ИВЗ	Исламска вјерска заједница

ИГАСА/ИИРО	Међународна исламска организација за помоћ (International Islamic Relief Organization)
ИЗБА	Исламска заједница Бошњака Аустрије
ИПО	Инвентар партнерских односа
ИРНА	Иранска новинска агенција (Iranian News Agency)
ИРЦА	Ирански центар за обнову и развој (Iran Center for Reconstruction and Development)
ИСГАП	Институт за проучавање глобалног антисемитизма и политике (Institute for the Study of Global Antisemitism and Policy)
ИСИС	Исламска држава Ирака и Леванта (Islamic State of Iraq and the Levant)
ИСНА	Исламско друштво Сјеверне Америке (Islamic Society of North America)
ИТВ	Независна телевизија, британски телевизијски канал (Independent Television)
ИТН	Независне телевизијске вијести, британска телевизијско-продукцијска компанија (Independent Television News)
ИФОР	Снаге примјене, међународне војне снаге под командом НАТО-а, чији је главни задатак био спровођење Дејтонског мировног споразума (Implementation Force)
ИЦД	Међународна класификација болести (International Classification of Diseases)
ЈДЦ	Америчко јеврејски заједнички комитет за дистрибуцију (American Jewish Joint Distribution Committee)
ЈМО	Југословенска муслиманска организација
ЈНА	Југословенска народна армија
КГБ	Комитет државне безбиједности СССР (Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti)
КОС	Контраобавјештајна служба армије Социјалистичке Федеративне Републике Југославије
КФОР	Косовске снаге (Kosovo Force)
ЛСЕ	Лондонска школа економије (The London School of Economics)
ЛТД	Ограничено (Limited)
МБО	Муслиманска бошњачка организација

МДМА	3,4-метилендиоксиметамфетамин
МГМ	Метро-Голдвин-Мејер (Metro-Goldwyn-Mayer)
МГМ/УА	Метро-Голдвин-Мејер удружени глумци (Metro-Goldwyn-Mayer/United Artists)
МИ6	Тајна обавјештајна служба/ Војни обавјештајни одјељак 6 (Secret Intelligence Service/Military Intelligence)
МИТ	Национална обавјештајна служба, Турска (National Intelligence Organization, Turkey)
МКС	Међународни кривични суд
МКСЈ	Међународни кривични суд за бившу Југославију
МКСР	Међународни кривични суд за Руанду
МКЦК	Међународни комитет Црвеног Крста
ММФ	Међународни монетарни фонд
MMPI	Минесота мултиефазни инвентар личности (Minnesota Multi-Phasic Personality Inventory)
МНО	Муслиманска народна организација
МПРИ	Војни професионални ресурси (Military Professional Resources Inc)
МСА	Муслиманско студентско удружење (Muslim Student Association)
МСП	Међународни суд правде
МУП	Министарство унутрашњих послова
МУП РБиХ	Министарство унутрашњих послова Републике Босне и Херцеговине
МХП	Међународно хуманитарно право
НАТО	Сјеверноатлантски савез (North Atlantic Treaty Organization)
НБЦ	Национална радиодифузна компанија (National Broadcasting Company)
НВО	Невладине организације
НДХ	Независна Држава Хрватска
НСЦ	Вијеће за националну безбједност (National Security Council)
НЦФЕ	Национални комитет слободне Европе (National Committee for Free Europe)
OWI	Канцеларија за ратне информације (Office of War Information)

ОВК	Ослободилачка војска Косова
ОГ	Оперативна група
ОПЦ	Канцеларија за координацију политике (Office of Policy Coordination)
ОСА	Обавјештајно-сигурносна агенција Босне и Херцеговине
ОСС	Канцеларија за стратешке службе (Office of Strategic Services)
ОСЦЕ/ОЕБС	Организација за европску безбиједност и сарадњу
ОХЦХР	Канцеларија високог комесара Уједињених нација за људска права (United Nations High Commissioner for Human Rights)
ПАИЦ	Народна исламска и арапска конвенција (Popular Arab Islamic Conference)
ПБС	Јавна радиодифузна служба (Public Broadcasting Service)
ПВК	Приватна војна компанија
ПЛО	Палестинска ослободилачка организација (Palestine Liberation Organization)
ПОСИТ	Инструмент за процјену проблемског понашања код тинејџера (Problem Oriented Screening Instrument for Teenagers)
ПТСП	Посттрауматски стресни поремећај
ПТТ	Пошта, Телеграф и Телефон
ПЦЛ-5	Контролна листа посттрауматског стресног поремећаја за ДСМ-5 (The Posttraumatic Stress Disorder Checklist for DSM-5)
РАНД	Истраживање и развој (Research and development)
РБиХ	Република Босна и Херцеговина
РПА	Руандска патриотска армија (Rwandan Patriotic Army)
РПФ	Руандски патриотски фронт (Rwandan Patriotic Front)
РРФ	Снаге за брзо реаговање (Rapid Reaction Force)
РС	Република Српска
РТВ ИРИБ	Иранска радио телевизијска служба (Iranian Radio and TV Service)
РТС	Радио Телевизија Србије
РЦИРЗ	Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица
САД	Сједињене Америчке Државе
САНУ	Српска академија наука и уметности

СВБ	Служба војне безбиједности
СГВ	Српско грађанско вијеће
СДА	Странка демократске акције
СДБ	Служба државне безбједности
СДЕЦЕ	Служба за вањску документацију и протившпијунажу (Service de Documentation Extérieure et de Contre-Espionnage)
СДП	Социјалдемократска партија БиХ
СДС	Српска демократска странка
СЕТА	Фондација за политичка, економска и друштвена истраживања (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı)
СИС	Сигурносно-информативна служба Министартсва одбране Републике Хрватске
СЈРЦ	Заједнички саудијски комитет за помоћ (Saudi Joint Relief Committee)
СКЈ	Савез комуниста Југославије
СЛПИ-360	Инвентар личности словенског језика (Slavic-Language Personality Inventory)
СР БиХ	Савезна Република Босна и Херцеговина
СРС за БиХ	Савез реформских снага за БиХ
СРЈ	Савезна Република Југославија
СРК	Сарајевско-Романијски Корпус
СС	Заштитни одред (Schutzstaffel)
СССР	Савез Совјетских Социјалистичких Република
СУ	Сарајевски упитник
СФОР	Сила за стабилизацију Босне и Херцеговине (Stabilization Force in Bosnia and Herzegovina)
СФРЈ	Социјалистичка Федеративна Република Југославија
ТБС	Тарнер радиодифузни систем (Turner Broadcasting System)
ТВ	Телевизија
TWRA	Агенција за помоћ земљама трећег свијета (Third World Relief Agency)
ТНТ	Тарнер телевизијка мрежа (Turner Network Television)
ТО	Територијална одбрана

УДБА	Управа државне безбиједности у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији
УН	Уједињене нације
УНМИК	Привремена административна мисија Уједињених нација на Косову (United Nations Interim Administration Mission in Kosovo)
УНМО	Војни посматрачи Уједињених нација (United Nations Military Observer)
УНПРОФОР	Снаге заштите Организације уједињених нација (United Nations Protection Force)
УСАИД	Агенција Сједињених Држава за међународни развој (United States Agency for International Development)
УСИА	Информациона агенција Сједињених Држава (United States Information Agency)
УСС	Брод Сједињених Држава (United States Ship)
УНХЦР	Канцеларија високог комесара Уједињених нација за избјеглице (Office of the United Nations High Commissioner for Refugees)
ФАС	Федерација америчких научника (Federation of American Scientists)
ФБИ	Федерални истражни биро (Federal Bureau of Investigation)
ФБиХ	Федерација Босне и Херцеговине
ФИОЕ	Европске федерације исламских организација (Federation of Islamic Organizations of Europe)
ФНРЈ	Федеративна Народна Република Југославија
ФОИА	Закон о слободи информисања (Freedom of Information Act)
ХВО	Хрватско вијеће одбране
ХДЗ	Хрватска демократска заједница
ХНО	Хрватски народни отпор
ХОС	Хрватске одбрамбене снаге
ХУА	Пакистанска терористичка групација Харкат ул-Ансар
ЦАПС-5	Клинички одређена посттрауматски стресни поремећај скала за ДСМ-5
ЦБС	Колумбија радио-дифузни систем (Columbia Broadcasting System)
ЦИА	Централна обавјештајна агенција (Central Intelligence Agency)
ЦСБ	Центар службе безбиједности

ПРЕАМБУЛА

Ми, чланови Независне међународне комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву од 1991. до 1995, која је основана по Одлуци Народне скупштине Републике Српске бр. 02/1-021-847/18, од 14. августа 2018. године, по Закључцима Владе Републике Српске бр. 04/1-012-2-2164/18, од 18. августа 2018, и бр. 04/1-012-2-2715/18, од 11. октобра 2018, као и по Одлуци Владе Републике Српске бр. 04/1-012-2-346/19, од 7. фебруара 2019 – потписници овог Закључног извјештаја овим потврђујемо да смо од дана свог именовања у Комисију, у марту 2019, одржавали састанке тима у пуном саставу и дијелили задатке између себе, са циљем да напишемо Закључни извјештај у року од годину дана од свог именовања. Будући да нисмо били у могућности да задатак окончамо у року од годину дана, било је неопходно да наш мандат буде продужен за додатних шест мјесеци, до 1. октобра 2020.

Свих шест чланова Комисије изабрала је и именовала Влада Републике Српске по свом нахођењу, на основу консултација и преговора са сваким од чланова појединачно и без било каквог посебног познанства са било којим од њих, или икаквог претходног познанства између самих чланова, какво би иначе могло указати на почетну колективну предрасуду или заједничке ставове који би могли обликовати јединствен поглед или начин размишљања. Заправо, само наше међусобно разумијевање и дијељење размишљања и расуђивања догодило се током нашег рада, а тај процес је обогатио и оплодио наше дуге расправе, дискусије и анализе. Шест чланова Комисије су: (погледајте Додатак Г за комплетне биографије појединих чланова):

1. Рафаел Израели, професор емеритус на Хебрејском универзитету у Јерусалиму, у Израелу, као и пензионисани историчар ислама и Кине, који је нашироко писао на тему разних манифестација ислама, у које се убрајају исламски радикализам и исламски тероризам на Блиском истоку, у Азији и у Европи, и спровео већи број истраживачких подухвата на Балкану. Он је руководио припремом 3. поглавља.
2. Виктор Безрученко из Санкт Петербурга у Русији. Координатор Уједињених нација за цивилне послове за регион Сарајево од 1996. до 2002. Војни и без-

бједносни аналитичар Уједињених нација од 2002. до 2016. године. Безрученко има титулу мастера политичких наука са Универзитета у Сарајеву, као и докторат из политичких наука са Универзитета у Кијеву. Он је аутор бројних издања из области политичких наука, војне историје и међународног права. Руководио је припремом 5. поглавља.

3. Дарко Танасковић, пензионисани професор Оријенталних студија на Универзитету у Београду и бивши дипломата. Он је руководио припремом 1. поглавља.

4. Лари Френч, пензионисани војник америчких маринаца, професор емеритус психологије на Универзитету у Западном Њу Мексику, као и доживотни члан и колега Америчког удружења психолога. Опширно је писао на тему психологије рата. Г. Френч је од 22. фебруара до 3. априла 2016. године спровео специјалистички Фулбрајтов пројекат на тему „Ратни злочини и нестала лица" за Министарство унутрашњих послова Републике Српске, Босна и Херцеговина, на Вишој полицијској школи Универзитета у Бањој Луци. Он је руководио припремом 2. поглавља.

5. Др Патрик Барио, специјалиста анестезиологије, интензивне његе и кризне медицине. Г. Барио је завршио међународни курс за обуку тима Уједињених нација за процјену и координацију катастрофа (ориг: *United Nations Disaster Assessment and Coordination, UNDAC*). Поред тога, г. Барио учествовао је и у бројним операцијама хуманитарне помоћи током оружаних сукоба и природних катастрофа. Био је члан француског контигента УНПРОФОР-а на територији бивше Југославије. Руководио је припремом 6. поглавља.

6. Ђузепе Закарија, новинар из Рима у Италији, специјализовао се за представљање ратова и страхота на Балкану. Преко 30 година радио је као ратни дописник за престижне италијанске медије као што су *Ла стампа* и многи други, а покривао је разне сукобе, у које се убрајају криза у бившој Југославији, и то у Хрватској, Србији и Босни и Херцеговини. Г. Закарија је свједочио на Међународном кривичном суду за бившу Југославију. Он је руководио припремом 4. поглавља.

Значајан обим рада који је био неопходан за производњу информација изнесених у овом извјештају окончан је у релативно кратком временском периоду, од стране изузетно посвећеног колектива чланова и кадра помоћника који су посветили чудесну количину времена прикупљању и анализи неизмјерног опсега материјала, како би извршили задатак који им је додијељен. Сваки поједини члан именовао је помоћнике по свом избору, те су они радили током читавог периода састављања извјештаја на омогућавању прикупљања материјала, преводу и другим логистичким и техничким задацима, или били запослени на *ad hoc* бази за извођење конкретних задатака, посјета на терену, или других послова који су им били додијељени. Тешко је и замислити како би ико од нас био у могућности да се носи са обесхрабрујућом природом овог рада без посвећеног, вјештог и неуморног доприноса тих помоћника, уз једнако ефикасну помоћ и подршку коју им је константно пружало техничко и секретарско особље

Секретаријата. Вољели бисмо да се са великом захвалношћу осврнемо на подршку и помоћ Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. Такође бисмо жељели да изразимо своју искрену захвалност Међународном кривичном суду за бившу Југославију, библиотеци Гази Хусрев-бег у Сарајеву, библиотеци Палате мира у Хагу, као и Центру за студије безбједности на ЕТХ Цирих за све доступне материјале и документе које они чувају у својим архивама и којима су омогућили јавни приступ у складу са демократским принципима отворености и одговорности.

Овом приликом изјављујемо да смо, иако нам је Влада Републике Српске пружила техничку подршку у спровођењу истраге и омогућила нам да прикупимо материјал од значаја по нашим потребама и нахођењу, ми задржали дистанцу од свих погледа и политике било које званичне институције, како бисмо одржали своју строгу неутралност и независност. Да бисмо ојачали свој неутралан положај, окончали смо свој задатак без икакве накнаде.

Иако се сваки појединачни члан Комисије фокусирао прије свега на онај аспект Извјештаја који је најближи његовом стручном пољу, читав тим Комисије колективно преузима пуну одговорност за овај извјештај у цјелини. Избор и прикупљање материјала неопходних за писање овог извјештаја, као и процес формулисања разних верзија и нацрта, спроведен је уз блиске консултације свих чланова Комисије. Сви извори са којима смо се консултовали били су доступни сваком од нас, тако да смо своје колективно расуђивање засновали на истој бази података. У те изворе убраја се:

1. Широк дијапазон званичних докумената од разних владиних одјељења и архива. Поред тога, предсједавајући Комисије издао је упутство да се неким владиним тијелима пошаљу званични захтјеви за приступ информацијама од значаја, а то су: Канцеларија кантоналног тужиоца Кантона Сарајево; Канцеларија главног тужиоца Босне и Херцеговине (БиХ); Обавјештајно-безбједносна агенција Босне и Херцеговине; Одјел кривичне полиције Министарства унутрашњих послова Кантона Сарајево, Суд БиХ; као и Државна агенција за истраге и заштиту (СИПА). Званичне одговоре којима се одбија приступ добили смо од Канцеларије кантоналног тужиоца Кантона Сарајево, Канцеларије главног тужиоца Босне и Херцеговине, Високог судског и тужилачког савјета Босне и Херцеговине, Суда Босне и Херцеговине, Државне агенције за истраге и заштиту (СИПА), те од Одјела кривичне полиције Министарства унутрашњих послова Кантона Сарајево. И Канцеларија главног тужиоца Босне и Херцеговине (БиХ) одбила је да нам омогући приступ, изјаснивши се да не спада под њену надлежност да донесе одлуку о приступу траженим подацима. Потом је тај захтјев прослиједила Високом судском и тужилачком савјету Босне и Херцеговине, као надлежној институцији по Правилнику о аутоматском управљању случајевима у тужилачким канцеларијама (ТЦМС). И то Вијеће је одбило захтјев и није омогућило приступ релевантним информацијама које је Међународна комисија по потреби захтијевала за кориштење у свом раду. И даље се чека на званични одговор Обавјештајно-безбједносне агенције БиХ;

2. Мемоари и свједочења појединих директних свједока или активних актера у грађанском рату у Босни и Херцеговини, било током његових припремних фаза, током развоја, или по његовом окончању, у шта се убрајају и процеси са Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ), кад су одржавана суђења неким од чланова руководства зараћених страна. Међу свједоке које смо интервјуисали, а који су вољни да своја ратна искуства подијеле јавно, убрајају се: Алекса и Љубинка Барјактаревић, Момир Чолић, Миланка Ђуричић Томанић, Славица Харт, Др Миодраг Лазић, Миле Попарић, Љиљана Самарџић, Блажо Вујовић, као и многи други;

3. Консултовали смо широк избор књига и чланака, коментара и извјештаја приватних лица, националних и међународних организација, невладиних организација, академика, и многих других, који ће бити убројани у нашу опширну библиографију;

4. Свједоци и активни учесници у рату из разних сфера позвани су да представе своје лично свједочење и тумачење догађаја који су довели до рата, начина на који је он спровођен, и утицаја на период који је услиједио. Позвали смо бројне говорнике да свједоче пред Комисијом, у шта се убраја и већи број муслиманских актера у сукобу, али многи се нису појавили, одбивши да јавно свједоче. Без обзира на то, сљедећи свједоци пружили су нам битне увиде и обогатили наша сазнања и закључке, те смо њихови велики дужници (транскрипти њихових свједочења пред Комисијом биће доступни у електронској бази података Међународне комисије). Они су:

   1. Стивен Мајер, бивши замјеник шефа Оперативне групе Централне обавјештајне агенције за Балкан, сад декан постдипломског програма Школе за националну безбједност „Данијел Морган", као и предсједавајући програма за националну безбједност те школе;

   2. Џевад Галијашевић, политички научник, експерт за ислам и исламски тероризам, као и аутор књига: *Епитаф за Босну: Босна након Алије Изетбеговића и Бин Ладена*; *Тероризам у Аустрији: Беч, европско сједиште вехабија*; те *Доба тероризма у БиХ*. Он је бивши члан и официр 3. корпуса Армије Републике Босне и Херцеговине, и био је начелник општине Маглај у Босни и Херцеговини од 2000. до 2004. године.

   3. Алберт Бенабоу је коаутор књиге *Звјерство у срцу Европе: рат у Босни (1992–1995)*, коју је написао у сарадњи са Рафаелом Израелијем, предсједавајућим ове Комисије. Пошто је био високи званичник израелске владе, генерални секретар УН Бутрос Бутрос-Гали га је током рата именовао на мјесто цивилног службеника мировних снага УН у Босни и Херцеговини и цијелу једну годину свједочио је и одговарао на звјерства рата. У својству цивилног службеника током босанског рата, господин Бенабоу путовао је широм земље, састајао се са представницима све три стране и директно слушао о ратним збивањима на терену;

4. Душан Шеховац је предсједник Демократске иницијативе сарајевских Срба, директор Бироа за људска права, писац пројеката, пројект-менаџер, предавач, водитељ и посредник. Прије рата био је доцент на Одсјеку за социологију Универзитета у Сарајеву и водећи члан академске заједнице. Већи дио рата провео је у Сарајеву, гдје је свједочио и пружао одговор на многе аспекте рата. Бивши је члан управног одбора Института за нестале особе Босне и Херцеговине.

5. Професор Ненад Кецмановић је професор емеритус на Факултету политичких наука у Бањој Луци, члан Руске академије политичких наука у Москви, професор на Факултету политичких наука у Београду, те, од 1999. године, члан Сената Републике Српске. Прије рата био је изузетно поштован члан југословенске академске заједнице и ректор Универзитета у Сарајеву. Господин Кецмановић је 1992. године, заједно са Алијом Изетбеговићем, био члан Предсједништва Републике Босне и Херцеговине, прије него што је на љето исте године успио да побјегне из муслиманског дијела Сарајева.

Током испитивања и истраживања, Комисија је створила опсежну архиву записа, службених докумената и материјала који су се користили као додатни докази и извори за припрему Извјештаја. Сви ови записи и материјали су каталогизовани, категорисани и архивирани у званичној бази података Комисије. Електронска верзија ове базе података чуваће се на службеној веб-страници Комисије у облику електронске библиотеке и постаће трајно доступна свим заинтересованим странама и будућим генерацијама.

Не тврдимо да ћемо представити потпуно објективан и независан приказ страхота грађанског рата у Босни и Херцеговини, нити сматрамо да износимо чисту, неукаљану истину или да дајемо изјаве апсолутне правде. Умјесто тога, истражујући страдања Срба у Сарајеву током рата, што је важна димензија сукоба која се до сада занемаривала, настојимо да представимо уравнотеженији приказ заснован на чињеницама, који приказује како страхоте које су све стране починиле и претрпјеле, тако и нешто рјеђа дјела хуманости и великодушности која су се десила.

До сада су направљене бројне студије многих аспеката грађанског рата у Босни и Херцеговини. Овим истраживањем настоји се дати важан допринос сазнањима о овом сукобу расвјетљавањем многих догађаја који су се током рата догодили у Сарајеву, а који су, иако пресудни, до данас били занемарени. Сматрамо својом одговорношћу да представимо шири и свеобухватнији приказ који одражава ратна страдања српског народа, а ни на који начин не умањује значај патњи других страна. Напротив, изражавамо најдубље поштовање и саосјећање са свим жртвама које су трагично изгубиле живот и страдале у разарању током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Чврсто вјерујемо да се само кроз објективно запажање онога што се заиста догодило у Босни и Херцеговини и Сарајеву од 1991. године може створити тачан историјски приказ, који би омогућио да они који су страдали и изгубили животе буду запамћени, те да им се ода почаст.

ПРЕДГОВОР

Према члану 2. Пословника који је усвојила Независна међународна комисија за истраживање страдања Срба у Сарајеву од 1991. и 1995. године, на сједници одржаној 25. марта 2019. године, успостављање, овлашћење, начин избора чланова, структуру, и мандат Независне међународне комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву од 1991. и 1995. године (Комисија) утврђени су Закључком Народне скупштине Републике Српске бр. 02/1-021-847/18, од 14. августа 2018. године, Закључцима Владе Републике Српске број 04/1-012-2-2164/18, од 18. августа 2018. године, и број 04/1-012-2-2715/18, од 11. октобра 2018. године, те Одлуком Владе Републике Српске број 04/1-012-2-346/19, од 7. фебруара 2019. године.

Комисија се састоји од стручњака изабраних на основу професионалне експертизе и регионалне равнотеже, и укључује представнике из Сједињених Држава, Русије, Француске, Италије, Србије и Израела. Заједно представљају велике свјетске географске регије: Сјеверну Америку, Европу, Евроазију и Блиски исток. Као што је наведено у члану 3, став 1. Пословника, Комисија има предсједавајућег и замјеника предсједавајућег. Предсједавајући је именован Одлуком Владе Републике Српске, у складу са чланом 3. став 3. Пословника, а замјеника предсједавајућег изабрали су чланови Комисије.

Члан 26. став 1. Пословника осигурава да координацију активности повезаних са припремом сједница Комисије, достављање материјала, комуникацију између чланова Комисије, сарадњу са другим тијелима и другим логистичким задацима неопходним за рад Комисије врши Секретаријат Комисије. Члан 26. став 2. предвиђа да Секретаријатом Комисије управља секретар.

Закључни извјештај је припремио предсједавајући, на основу мјесечних извјештаја о напретку које су поднијели сви чланови, након што су га прегледали, измијенили по потреби, одобрили и потписали сви чланови Комисије у јулу 2020. године. Закључни извјештај усвојен је на завршној пленарној сједници Комисије консензусом свих чланова, узимајући у обзир сва лична неслагања и мањинска мишљења у оквиру коначне

формулације текста. Текст, који је припремљен потпуно независно и без утицаја било којих спољних страна, Влада Републике Српске је на тематској сједници 23. октобра 2020. године примила к знању.

Сходно томе, налази Комисије представљени су у Закључном извјештају на основу њених истрага и истраживања проведених у оквиру њеног мандата. Сви чланови Комисије колективно су одговорни за коначни текст Завршног извјештаја и ту одговорност су преузели својим потписом. Иако је сваком од чланова додијељено одређено поглавље у овом извјештају, сви они појединачно преузимају колективну одговорност за коначни текст у цјелини, при чему се не придаје значај појединачном ауторству.

ОПШТИ УВОД

Овај извјештај је кулминација 18-мјесечног периода интензивног рада који се састојао од:

1. Периодичних тродневних пленарних сједница свих чланова Комисије, које су се одржавале у Бањој Луци, у сједишту Народне скупштине Републике Српске, гдје се налазио и Секретаријат Комисије. Секретаријат је проводио логистику скупова и обезбиједио секретарске и техничке аспекте свог рада;
2. Периодичних аудио и видео-консултација између свих чланова, било да се консултују о разним питањима која су се појављивала током рада или да резимирају текуће дискусије;
3. Свакодневних питања која је предсједавајући упућивао члановима или обрнуто;
4. Дневних или повремених циркуларних порука које је предсједавајући дијелио свим члановима, у којима је наглашавао важност придржавања правила Одбора, подсјећао их на рокове, исправљао резултате појединачних чланова и дистрибуирао их свим члановима;
5. Тражења од свих чланова да израде мјесечни извјештај о напретку и подијеле га са цијелим тимом, како би се могао пратити напредак сваког члана и како би сви чланови могли бити у току са напретком сваког члана;
6. Непрекидног састављања и исправљања специјализованих поглавља која су написали чланови, осигуравајући да су сви чланови прегледали материјал и направили своје исправке, допуне и сугестије на свакој сједници; и
7. Тражења од свих чланова да припреме усмени сажети извјештај о свом укупном напретку у одређеном поглављу и вођења широких расправа, тако да сваки члан може не само да измјери свој напредак у односу на напредак других, већ и да даје свој коментар на рад других.

Извјештај је написан на енглеском језику, који је заједнички језик Комисије, али би могао бити преведен по потреби на друге језике и доступан у онолико примјерака

колико је потребно. Будући да су многе организације већ сазнале за Извјештај, чак и прије његовог завршетка и објављивања, и будући да жељно чекају да добију његове детаље, утврдили смо да ће, како би се темпо, природа и садржај публикација одржао унутар управљачких и одговорних граница, предсједавајући и замјеник предсједавајућег, у блиској сарадњи са свим члановима, бити одговорни за управљање отвореним каналима за медије и за било коју институцију или организацију која затражи додатне информације мимо горенаведених планова дистрибуције.

ПРВО ПОГЛАВЉЕ

Општи историјски увод

ОПШТИ САЖЕТАК

Циљ овог кратког „Општег историјског увода" јесте указивање на догађаје и процесе из прошлости који су битно допринијели уобличавању структуре друштва с којом је Босна и Херцеговина (БиХ) ушла у ратна збивања 1992. године. С обзиром на функцију овог увода, тежиште није на исцрпности и свеобухватности приказа. Истакнути су они елементи из прошлости који су најрелевантнији за разумијевање прилика у БиХ од 1991. до 1995. године.

Средњовјековна историја БиХ до османског освајања није посебно обрађена јер се одвијала у контексту општих кретања тога доба на југоистоку хришћанске Европе. Међутим, постојање јеретичке богумилске „Цркве босанске" имало је одређене индиректне реперкусије у каснијим периодима историје БиХ, а посебно у њеном тумачењу. Зато је у обради османске окупације осврт на феномен „Цркве босанске" добио одговарајуће мјесто. Османско освајање и окупација (1463–1878) условили су велики историјски преокрет и оставили трајне посљедице на цјелокупно друштвено, привредно, културно и духовно биће БиХ. У земљу је, поред православља и католицизма, ушао ислам као религија, али и као страни систем вриједности, организација друштва, темељ правних норми, основ привредних односа и културни образац. Пошто је БиХ била гранична провинција Османског царства, преко ње су се веома интензивно у свим фазама преламала збивања у вишевјековном сукобљавању муслиманског Истока и хришћанског Запада. Унутар османске БиХ, а у складу са начелном исламском подјелом свих људи на муслимане и немуслимане, уз одређене локалне специфичности, муслиманско становништво било је привилеговано, а немуслиманско/хришћанско дискриминисано. На основу тога, у систему специфичног османског феудализма успостављена је и изразита имовинска неједнакост, посебно у посједовању обрадиве земље и некретнина. Рефлекси овог проблема дуго су се протезали и кроз постисламско доба, и дијелом детерминисали друштвене (међурелигијске и међуетничке), политичке и економске односе у Босни и Херцеговини. Најдалекосежнија посљедица

османске окупације земље била је, без икакве сумње, сразмјерно масовна исламизација локалног словенског становништва, како урбаног тако и руралног. Створен је један нови популацијски корпус, што је вјерске и етничке, а касније националне, међуодносе у Босни и Херцеговини учинило додатно сложеним. Због тога је процесу исламизације у овом историјском прегледу посвећена посебна пажња.

У поређењу са вијековима османске владавине, аустроугарска окупација Босне и Херцеговине трајала је неупоредиво краће, само четири деценије, али јој је донијела велике промјене и оставила трајне посљедице, како на унутрашњем плану тако и у односима са окружењем. Као изванредно организована држава са јасним стратегијским циљевима и разрађеним методама дјеловања у свим областима, као и функционално организованим чиновничким апаратом, Аустроугарска је у Босни и Херцеговини систематски дјеловала у свим доменима политичког, друштвеног и привредног живота. Приоритети су јој били свестрано европеизовање заостале османске провинције, што је представљано као узвишена „цивилизаторска мисија", њено што чвршће везивање за нову метрополу Беч, демографски инжењеринг у корист католичке популације, трагање за формулом пацификовања муслимана/Бошњака и ублажавање њихове одбојности према невјерничкој власти и осујећивање националних амбиција и организовања, првенствено Срба, а у контексту непријатељства према Србији и Црној Гори. Издвојено ће бити анализиран пројекат стварања интегралне „босанске нације" (Босанци), на коме је усредсређено радио Бењамин Калај (1839–1903), аустроугарски министар финансија, а фактички гувернер БиХ од 1882. до 1903. године. Калај је у пројектовању концепта „босанске нације" сигурно до одређене мјере био руковођен и искуством са поистовјећивањем, односно поклапањем територије и народа у Мађарској политичкој традицији. Иако ова замисао о стварању „босанскохерцеговачког политичког народа" није успјела, па је сразмјерно брзо напуштена, њено обнављање, у виду унитаристичког „необосанства", међу Бошњацима у процесу распадања Југославије и рата у БиХ, налаже да јој се посвети потребна пажња.

Послије пораза Аустроугарске у крвавом Првом свјетском рату и њеног распадања, БиХ улази у састав новостворене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, односно Југославије. Била је то опет суштинска промјена за све становнике. Срби су сада били у повољнијем положају од Муслимана и Хрвата, вођене су политичке борбе у парламенту и ван њега. Главно сукобљавање одвијало се између централистичких тежњи краља Александра и федералистичких, односно сепаратистичких захтјева Хрвата. Муслимани, ближи Хрватима, тактизирали су и улазили у савезништва и коалиције, настојећи да на најбољи начин заштите своје интересе. У позадини њиховог политичког дјеловања опстајала је визија аутономне БиХ.

Други свјетски рат почео је окупацијом Југославије, чија је територија подијељена између Њемачке, Италије и њихових балканских савезника. БиХ је у цјелини ушла у састав квислиншке, екстремно националистичке „Независне Државе Хрватске" (НДХ), при чему је један њен дио био под контролом Њемачке, а други Италије. На простору

НДХ, укључујући БиХ, током цијелог рата спровођен је геноцидни државни пројекат уништавања Срба, Јевреја и Рома, у којем су знатним дијелом судјеловали и муслимани. Истовремено, у грађанском рату између српских монархиста (четника) и Титовог комунистичког покрета (партизана) било је више таласа одмазди због почињених злочина над цивилним становништвом, у којима је било много жртава и на српској и на муслиманској страни. На простору БиХ вођене су најтеже битке Другог свјетског рата. Још много прије окончања борбених дејстава, побједничке комунистичке снаге поставиле су (1943) уставне темеље послијератне Федеративне Народне Републике Југославије, а у њеном саставу и Републике Босне и Херцеговине, као заједнице равноправних народа, Срба, Хрвата и Муслимана. Била је то једина република без националног одређења у називу.

Период од краја Другог свјетског рата до дезинтеграције Југословенске федерације може се грубо подијелити на два периода. Први је трајао од краја рата до средине шездесетих година и одвијао се у знаку спровођења политике „братства и јединства" југословенских народа. Послије тога је постепено јачао процес буђења „републичких национализама", сукоба у вези са политичким и привредним развојем и убрзавања дезинтеграционих тенденција. У Босни и Херцеговини, с обзиром на то да у њој није постојао један већински народ, републичко руководство је настојало да одржи модел наднационалног заједништва, с тим што се највише ослањало на Муслимане. У међувремену је донијета одлука да се вјерска припадност званично усвоји и као њихово национално име. Националну еманципацију Муслимана пратило је друштвено афирмисање ислама и његових вриједности, а потом и исламистичка политизација. Непосредно пред коначни распад Југославије, са увођењем вишепартијског система, створене су националне партије Муслимана, Срба и Хрвата. Оне су надмоћно побиједиле на првим слободним изборима (1990) и, послије кратког периода коалиционе сарадње, ушле у непомирљив сукоб усљед различитог гледања на будућност Југославије. Представници Муслимана и Хрвата, упркос противљењу српских делегата, усвојили су у Парламенту „Меморандум о независности БиХ", а ускоро послије тога на исти начин одлучили да се организује референдум о независности. Срби су овај спорни референдум бојкотовали, а изгласавање независности и, ускоро, међународно признање БиХ, били су политички *casus belli*. У БиХ је априла 1992. избио грађански рат.

1. Босна и Херцеговина у вријеме османске власти (1436–1878)

1.1. Османско освајање Босне и Херцеговине

Територије које данас чине Босну и Херцеговину биле су током више од четири стољећа у саставу Османског царства. Османско доба оставило је дубоке и трајне биљеге на цјелокупном друштвеном, духовном и културном бићу и идентитету становништва ових земаља[1]. Ово се у одређеној и неједнакој мјери односи на укупну популацију Босне и Херцеговине, без обзира на националну и вјерску припадност.

За муслимане/Бошњаке османско насљеђе било је одлучујући чинилац у њиховој етногенези, диференцијацији у односу на православце/Србе и католике/Хрвате, и у постепеном уобличавању модерне националне самосвијести. Зато је ради потпунијег објашњавања и разумијевања историјских коријена савремених појава и процеса у Босни и Херцеговини потребно указати на основне карактеристике раздобља османске власти. Историографски посматрано, упркос неким празнинама у нашим знањима о појединим аспектима стања и развоја ситуације током османског освајања и у првим деценијама османске власти, може се рећи да је историјска слика османске Босне добро позната. Због тога ћемо је само сажето назначити, уз упућивање на релевантну литературу. С друге стране, оно што је, из перспективе нашег задатка, важније и занимљивије јесу чињенице и појаве у друштвеној структури и у развоју османске БиХ које су трајно детерминисале узајамне перцепције и међуодносе трију главних компоненти њене садашње популације – муслимана/Бошњака, православаца/Срба и католика/Хрвата. Takoђе, из османског раздобља потичу и вриједносни, идејни и емоционални критеријуми на основу којих ове три вјерске и националне заједнице граде своје ставове у координатама глобалне цивилизацијске дихотомије Запад–Исток, као и према земљама и народима у непосредном и регионалном окружењу.

На особеност Босне и Херцеговине у односу на остале сусједне земље угледни српски историчар Владимир Ћоровић указао је још 1925. године на сљедећи начин: „Словеначка, Србија и Црна Гора биле су дуго времена етнички и вјерски хомогене, а у свим осталим нашим областима у Хрватској, Далмацији, Војводини и Јужној Србији вјерске су групације, углавном, само од по двије врсте: православни и католици, односно православни и муслимани. Ради тога у њиховом животу није било свега онога што нарочито карактерише живот у Босни, *са борбом у троје*, са много особеног, осјетљивог и увијеног на један посебан, локално врло његован начин; кад је свака акција вођена, углавном, само једном руком и кад је вјештина била често пута потребнија од врлине" (Ћоровић 1925: 6). Ћоровић је своју оцјену посебности Босне и Херцеговине саопштио са југословенског идејног и политичког становишта, у вријеме оптимизма у погледу коначног рјешавања међунационалних неспоразума и сукоба међу словенском браћом истога језика у оквиру (тада краљевине) Југославије. Његово запажање нарочито је индикативно за сагледавање ситуације у БиХ у вријеме дезинтеграције федеративне Југославије, током које је тровјерска и тронационална структура средишњој југословенској републици одредила најтежу, ратну судбину.

Током периода који је претходио одлучујућем османском походу на Босну и Херцеговину у земљи је владало хаотично стање феудалне анархије. Некадашња снажна краљевина претворила се у неколико државица чији су се владари осамостаљивали на ограниченим територијама, међусобно се борили за престиж и настојали да се одрже, мијењајући спољне савезнике. „Од смрти Твртка Првог (1391) до пропасти средњовјековне Босне (1463) прошло је нешто више од седамдесет година. За то вријеме на

пријестолу се налазило чак девет краљева. У сталном сукобу са моћним феудалцима, који су и раније ограничавали моћ босанских владара, они су већ од почетка изложени упадима Турака. Слабији да пруже отпор него њихови источни сусједи, они су у већој мјери били обузети унутрашњим сукобима у којима су Угари и Турци играли све запаженију улогу. Државу је до самога краја раздирала и вјерска неслога: краљеви су прихватили католичанство, али прогон вјерника Цркве босанске који су живјели у средишњим областима краљевине није био успјешан" (Антић и Кецмановић, 2016: 59). Религија је током живота средњовјековне босанске државе увијек имала изузетно значајну улогу. Док је централна власт била јака, а у узлету идеја о томе да Босна може да постане равноправан такмац сусједних држава, што је једно вријеме у XIV вијеку и била, босанки краљеви су настојали да богумилску Босанску цркву, на рачун католицизма, уздигну на пиједестал државне религије. У каснијем периоду, а нарочито откако је порасла опасност од Османлија, владари Босне су схватили да се тој опасности неће моћи супротставити без ослањања на западне државе и на папство, што је довело до потискивања „јеретичког" богумилства, што је био локални приоритет Католичке цркве и Рима. Тако краљ Стефан Томаш (1443–1461) прима католичку вјеру и ствара услове за несметану мисионарску активност фрањеваца на враћању манихејских јеретика у праву вјеру. Краља су у овоме слиједили и други великаши, тако да се средином XV вијека готово сви обласни господари декларативно изјашњавају као католици. Ово превјеравање већином није било плод стварне промјене у религијској свијести, већ прагматичан чин условљен политичком конјунктуром и односима снага у датом тренутку. Атрибут и стигма „јеретика" никако нису били од помоћи у општењу са католичким и православним окружењем Босне, које је богумиле сматрало отпадницима од хришћанства. Било је случајева у којима су се поједини властелини истовремено осјећали и изјашњавли као сљедбеници двије, па чак и три конфесије. Тако је, на примјер, војвода Сандаљ Хранић био православац и богумил, а према историчару Српске православне цркве – Нићифору Дучићу, херцег Стефан Вукчић Косача био је „у души православни, споља богумил, а папи је поручивао да ће примити католичку вјеру". И његови дворани били су сљедбеници свих трију вјеровања (Nilević, 1991: 337–339). Овакав вјерски релативизам одражавао је непостојање чврсте и јединствене државне, али и религијске организације која би била у стању да се одупре добро припремљеној војној кампањи султана Мехмеда II, којом је подвлашћен централни државни простор Босне[2]. Иако је овим ударцем Босна била бачена на кољена, освајање цијеле њене територије трајало је више од једног и по стољећа, све до 1592. године и заузећа Бихаћке регије.

Поход на Босну представљао је „школски примјер османских метода освајања: брилијантно организованог, брзо окончаног и успјешног, како у погледу војних тако и политичких циљева" (Heywood, 1994: 24). Било је то раздобље великих успјеха Османлија у ратовима против хришћанских држава, када је, поред осталог, покорена и Србија (1459).

1.2. Османски феудални систем и друштво у Босни и Херцеговини

У освојеним областима, па и у Босни, Османлије су уводиле свој институционални систем и успостављали установе и друштвене односе карактеристичне за своје специфично управно-територијално, судско, војно и аграрно уређење. Тај процес трајао је неколико деценија током којих је „уништено социјално-економско и политичко устројство средњовјековне босанске државе и успостављен османски систем власти и привредна структура" (Imamović, 1998: 105). У складу са својом исламском идеологијом и праксом, нови господари уништавали су претходну власт и њене носиоце, укључујући и крупно племство, а уводили су феудални, „спахијско-тимарски систем заснован на форсирању муслимана и дискриминацији хришћана све три конфесионалне групе" („Социјалистичка Република Босна и Херцеговина", *Енциклопедија Југославије*, 1983, с.в.). Као што је познато, османски феудални поредак заснивао се на томе да је султан, као врховни поглавар државе, уживао неограничено право својине. Цјелокупно обрадиво земљиште припадало је држави. Султан је из фонда државне земље војним и цивилним службеницима, као плату, на коришћење (али по правилу не и насљеђивање) додјељивао земљишне посједе који су се звали *тимари*. По овој врсти посједа (лена), феудално устројство османске државе названо је тимарски систем. Овај систем се сматра једним од стубова не само војног, већ исто тако и друштвено-економског система Царства. Та институција настала је из неопходности да се велика царска војска одржава на основама средњовјековног начина привређивања. Османлије су при изграђивању тимарског система одређена рјешења преузимали из искуства источних држава (персијске, селџучке...), али и византијског насљеђа (*пронија*). Тимарски систем се може дефинисати као предавање на коришћење земље која је била власништво државе, заједно са припадајућим сељацима, тј. подређеним произвођачким елементом (*reaya*, раја), најприје војницима/коњаницима, ситном војном племству (*спахијама*), а касније и високим функционерима и цивилним службеницима (ти посједи су називани *ziyamet*, односно *has*), уз преношење на њих права да са додијељених посједа убирају порезе прописане обичајним и шеријатским правом. Може се рећи да спахије нису биле земљопосједници у пуном смислу ријечи, већ су само имале овлашћење да са земљишта које им је додијељено прикупљају прописани износ државних прихода. Сељаци на том земљишту (*чифтлик*, ако је сељак муслиман; *баштина*, ако је хришћанин) имали су статус насљедног закупца. Уз обавезу да плате све предвиђене дажбине, располагали су плодовима свога рада. Ово право се преносило са оца на сина, али се није могло пренијети на треће лице. Један од битнијих симптома, а и узрока кризе османског феудалног поретка, а самим тим и државе, почевши од XVII вијека, било је раширено одступање од начела непреносивости права на обрађивану земљу на треће лице. Тај процес се назива *чифтлучење* и није био ограничен само на Босну, већ је захватио и друге провинције Царства. У некима је чак био и интензивнији. Откупом тапија на земљишни посјед – од стране оних који су за то посједовали средства, а нису припадали категорији *раје* – нарушаван је однос између

производње и потрошње у аграрној сфери, а стварни пољопривредни произвођачи довођени су у све тежи положај. Спахије су, заправо, преузимале рајинску земљу и постајале двоструки посједници.

Да би османска власт била у могућности да успостави тимарски систем у новоосвојеним земљама, најприје је требало да се створе предуслови за то, односно његово успостављање било је изводљиво само у оним областима гдје су се претходно стабилизовали санџачки систем, османски закон и османска администрација. Овакав поредак установљен је и у Босни и Херцеговини. Управна организација била је постављена на начин да задовољи потребе Високе Порте, а истовремено да омогући војнополитичко уређење и потпуну доминацију војне управе, на чему се и заснивала Османска држава. Иначе, Османлије нису унијеле битне промјене у управну подјелу земље коју су затекли у запосједнутим областима. Штавише, гдје год је то било могуће, задржавали су постојеће стање. У том смислу, подручје Босне је од османског освајања постало засебан, Босански санџак (1463), са сједиштем у Сарајеву. Нешто касније долази до формирања Херцеговачког санџака (1470), са сједиштем у Фочи, и Зворничког санџака (1477), са сједиштем у Зворнику (Vranješ i Vlaški, 2005: 100).

Ради стицања што објективније представе о структури босанскохерцеговачког друштва и његовој стратификацији у вријеме османске власти, ваља указати и на једну трансверзалну класну дихотомију у односу на основну шеријатску подјелу поданика државе на муслимане и немуслимане и на њој заснован систем милета (*millet*)[3]. Муслимани су у Царству били повлашћени, а немуслимани дискриминисани, што је својствено свим друштвима и државама устројеним на куранској подјели свијета на „најбољу Алахову заједницу", односно једине праве вјернике, на једној страни, и све оне који то нису, на другој. Свети задатак првих је да друге избаве из грешне заблудјелости и приведу покоравању вољи Алаховој. У конкретној организацији друштва и уређивању живота у Османској империји ова начелно оштра подјела била је, међутим, усклађена са практичним потребама функционисања тог сложеног организма и, донекле, ублажена. Императив државне користи, односно убирања прихода од поданика био је главни мотив категоризације слојева и сталежа у структури османског феудализма. На том плану постојале су двије велике класе султанових поданика – војнички сталеж, коме су придодавани и вјерски службеници и високи државни чиновници (*улема*), и подређени порески обвезници (*раја*). Другим ријечима, друштво је било подијељено на оне који су владали и уживали све статусне и материјалне привилегије, с једне стране, и оне који су им били подређени и прозводили добра потребна за функционисање државног механизма и издржавање припадника привилегованих сталежа, са друге стране. У пракси, линија ове класне макродихотомије није се у свему поклапала са основном вјерском подјелом на муслимане и немуслимане. Као што је већ поменуто, у XV вијеку султану су као спахије и војници служили и многи хришћани, а било је и других случајева изузимања појединих хришћанских и јеврејских групација и еснафа из система строгог опорезивања, у контексту одређених специфичних околности. С

друге стране, подређеном слоју пореских обвезника (*раја*) припадали су и немуслимани и муслимани, а не само немуслимани (како се често мисли).

У вези са тимарско-спахијским уређењем у Босни и Херцеговини потребно је указати на двије његове карактеристике које су, свака на свој начин, утицале на односе у друштву током османског раздобља, с тим што се нису у свим периодима испољавала у истом обиму и на исти начин. Наиме, иако је темељно почивала на јединственом моделу организације и била централизована, османска држава се одликовала високим степеном прагматичности и спремности да, не одустајући од суштине државног разлога, „морфологију" својих установа прилагођава регионалним околностима и увријеженим обичајима. Тако је, као што је већ речено, до краја XV вијека било могуће и да хришћани постану спахије, а да не напусте своју вјеру, под условом потпуне лојалности Османском царству и испуњавања свих обавеза које је тај статус подразумијевао (Malcolm, 1994: 48). У каснијим периодима, паралелно са слабљењем и првим наговјештајима улажења Царства у спољну дефанзиву и унутрашњу кризу, исламски прописи су строже примјењивани и шеријатске рестрикције према правима немуслимана су досљедније поштоване.

Друга важна особеност османског феудализма у Босни потиче из одредби Канун-наме (законика) за Босански санџак из 1516. године, према чијим одредбама су тимари у Босни могли бити додјељивани само људима домаћег поријекла. Тако је створена основа за појаву и озакоњење (1593) тзв. *оџаклук-тимара*, насљедних породичних феудалних посједа (Imamović, 1998: 118). Њихови власници су били босански муслимани, неријетко исламизовани хришћани. Царству је било важно да Босну и Херцеговину, као своје граничне провинције, у прво вријеме као полазиште и ослонац за освајачке походе ка Европи, а касније као одбрамбени бедем пред нападима из Европе, учврсти и тако што ће у њима обезбиједити постојање лојалних муслиманских снага домаћег поријекла. Тако се формирао повлашћени сталеж босанскомуслиманског племства који је упорно бранио своје корпоративне интересе пред посезањима и злоупотребама провинцијских управљача и чиновника који су с временом постајали све бахатији и похлепнији. Припадници управљачке хијерархије и високи чиновници Царства који су управљали провинцијама и мањим територијално-административним јединицама – по правилу нису дуго остајали на дужности и бивали су, султановом вољом, премјештани широм огромне државе. Они нису осјећали никакву посебну везаност за области које су им привремено биле повјераване на управљање, тако да су лако подлијегали искушењу да период службовања на једном мјесту максимално искористе за лично богаћење. Да би за сразмјерно кратко вријеме остварили што већу имовинску корист, нису презали од корупције и разних видова злоупотребе положаја, укључујући и насилне методе. Локално босанскомуслиманско племство (тзв. *беговат*), чврсто и трајно везано за своју матичну територију и посједе, пружало је снажан и упоран отпор таквим тенденцијама и кроз заједничко дјеловање се профилисало као, условно речено, патриотска снага. Они су истовремено бранили границе Царства, на

чему су стицали заслуге и општи углед, али и сопствене позиције и немале привилегије. Интересна повезаност унутар босанског *беговата* учинила је касније (XVIII вијек) да се његови припадници почну супротстављати сваком покушају Порте да заведе ред у Босни и ограничи њихову моћ која је извирала из неовлашћеног узурпирања власти „на домаћем терену".

1.3. Отпор и устанци у Босни и Херцеговини против танзиматских реформи

У XIX вијеку су *ајани* и *капетани* (носиоци вансистемске, неформално институционализоване, али ефикасне локалне власти) пружили жесток отпор реформама султана Махмуда II (1808–1839), усмјереним ка централизацији државне управе, модернизацији војске и сламању самовоље провинцијских феудалних елита. Свој конзервативизам идеолошки су оправдавали наводно неисламским, па чак и невјерничким карактером настојања да се Османско царство уреди попут снажних, централизованих држава Европе. Босански племићи су се, поред осталог, солидарисали и са побуном јаничара, кад је султан 1826. распустио ове раније елитне јединице Царства. Током читавог периода увођења далекосежних модернизацијских реформи у Османском царству, познатих као *Танзимат*, босански *беговат* није мировао. Танзиматске реформе због сталног превирања и отпора локалне властеле спроведене су само дјелимично и више формално. Све до половине XIX вијека спахије и бегови сачували су своје привилегије. Није уведена ни регуларна војска новог устројства, што је био један од важних циљева реформи. У неку руку, погранична Босна била је у овом погледу „држава у држави".

Погранични положај Босне и Херцеговине утицао је и на то да њена територија трпи све посљедице бурних збивања у окружењу, па и нестабилност коју су, од почетка XIX вијека, производиле и буне и устанци у Србији. Врење се преносило и преко Дрине, наводећи локалне хришћане на отпор османској власти. Забринути за своју будућност, босанскохерцеговачки муслимани, већином словенског поријекла, учествовали су у гушењу побуна и устанака у сусједним српским земљама, односно, за њих, у Смедеревском санџаку, односно Београдском пашалуку. Ова чињеница оставила је дубоког трага у историјској свијести српског народа. Сјећање на то да су браћа по крви и језику, али душмани по вјери и политици, били најжешћи непријатељи на почетку ослободилачке борбе против Османлија – обнављано је у свим потоњим ратовима на Дрини, па и у посљедњем (деведесетих година минулог вијека). У средишту муслиманске перцепције мотива сукобљавања са српским устаницима стоји прогон њихових истовјерника из Србије. За Србе су ови били „Турци", а за босанскохерцеговачке муслимане „Бошњаци". Другачије није ни могло бити, јер је за Србе поведена борба била ослободилачка, а за муслимане спречавање да се дође до ослобађања хришћанске раје. Као илустрација до које мјере су муслимански прваци у Босни успјехе државотворних настојања Србије доживљавали као непосредну пријетњу својим *територијалним* интересима, свједочи и ситуација створена послије потписивања Јед-

ренског мира између Русије и Турске (1829). Овим документом Османско царство се обавезало да ће без одлагања спровести осму тачку Букурештанског уговора (1812), која је предвиђала да се Србији додијели аутономија и да јој се мора вратити и оних шест нахија које је Карађорђе током Првог српског устанка био освојио и држао, а које послије слома Првог српског устанка нису ушле у састав Милошеве државе. То су биле нахије: Крајинска, Црноречка, Параћинска, Крушевачка, Старовлашка и Јадарска. Двије међу њима (Старовлашка и Јадарска) биле су у саставу Зворничког санџака, односно Босанског пашалука/ејалета. Султанова спремност да испуни ову обавезу изазвала је огорчење код босанских феудалаца и муслиманског становништва уопште. Сматрали су да није смјела бити донијета одлука без њиховог учешћа, што указује на озбиљно релативизовану свијест о неприкосновености царске воље и схватању да им припада право на одлучивање о судбини *своје* земље, иако су, по изворном османском поимању, све земље падишахове. „Ову обавезу Порте да на рачун Босне прошири Србију енергично су одбили босански капетани, нарочито они са Дрине, из Босне, Врбаса и сјеверноисточне Посавине. Они су се сматрали насљедницима и чуварима компактности Босне и Босанског пашалука, поготово зато што су њихови преци непрекидно водили тешке и дуготрајне ратове и против моћних сила какве су биле Хабзбуршка монархија и Млетачка република" (Vojić, 2001: 91). Већина босанских феудалних првака одржала је крајем 1831. и почетком 1832. године састанак у Тузли и одлучила да се, ако буде потребно, и оружјем супротстави султановој реформи војске и пореског система, а првенствено намјери да се спорне нахије препусте Србији. На чело побуне је стао угледни и амбициозни капетан из Градачца, Хусеин-бег Градашчевић, по чијем имену је овај значајан догађај из историје Босне и Херцеговине и познат. Наука још увијек није рекла посљедњу ријеч о свим аспектима тог широког покрета против централне власти. Градашчевићеве идеје биле су, како изгледа, противрјечне, али побуна коју је предводио никако није била само борба против одређених султанових мјера и намјера. Одражавала је већ прилично формирану свијест о колективном регионалном идентитету. Градашчевић је, штавише, успоставио контакт и са неким муслиманским (намјесником Скадарског санџака – Мустафом Бушатлијом...) и немуслиманским противницима Порте у окружењу, укључујући и црногорског владику Петра II Петровића Његоша, а одржавао је везу и са самим кнезом Милошем. Он се сматрао правовјерним муслиманом, али не и Османлијом, а то је било распрострањено идентитетско осјећање међу босанскохерцеговачким муслиманским живљем, и то не само припадницима виших слојева друштва. Премда није имао подршку неколицине угледних и утицајних бегова, посебно у Херцеговини, Градашчевићев устанак је током годину дана стављао османску администрацију и власти у Истанбулу на велике муке. Већ марта 1831. побуњеници су заузели везирско сједиште Травник и отјерали везира Намик-пашу. Султану, кога су чак називали и „ђауром" (невјерником), испостављен је низ захтјева, између осталих и један раније незамислив – да се укине положај државног намјесника у Босни и да домаћи муслимани сами бирају свога

поглавара. Поразивши султанове снаге у неколиким биткама, од којих је најснажније одјекнула она код Липљана (на Косову), Градашчевић је стекао огромну популарност код народа. Тада је добио и похвални надимак „Змај од Босне"[4]. Под контролом устаника у једном тренутку се налазила замашна територија, од Бихаћа до Санџака и од Саве до Јадрана, на којој се Градашчевић самопрогласио за везира, а пред крај 1831, од султана је тражио аутономију за Босну, сличну оној коју је за Србију добио Милош Обреновић. У Порти је, наравно, овакав захтјев без размишљања одбачен, а против Градашчевића и његових присталица покренута је одлучна офанзива. Устаници су пружили веома снажан, а на крају и очајнички, отпор султановим трупама, али су ипак до средине 1832. године били потпуно разбијени. У оцјени Градашчевићевог устанка против царске власти, већина муслиманских историчара сматра да је он имао „карактеристике националноослободилачког покрета"[5], а неки тврде да се залагао за „независност" Босне, што је свакако претјерано. Неоспорно је, међутим, да му је циљ био неки вид аутономије унутар Царства и да је био израз постојања развијене свијести о одређеном колективном регионалном идентитету везаном за припадност Босни (и Херцеговини). Чак и угледни српски научник „старе школе" Владимир Ћоровић, који пише да је „сасвим погрешно мислити, да је тај покрет имао неке националне мотиве и спремао обнову босанске државе", оцјењује да је он био аутономистички, а не сепаратистички (Ћоровић, 1925: 71). Милорад Екмечић пак запажа да „у овоме босански устаници нису представљали никакав изузетак", упоређујући логику Градашчевићевог наступања према Порти са оним својих савезника, албанских побуњеника (Екмечић, 1997: 19). Ахмед Аличић, који је Градашчевићевом устанку посветио читаву монографију, закључује да је то био покрет „за аутономију и самосталност Босне" и да му је основу чинио „јединствени бошњачки народ вишеконфесионалног састава: муслимани, католици и православни" (Aličić, 1996: 22) – што је тешко прихватити, јер „бошњачки народ" никако не може бити вишеконфесионални, пошто је ислам његова *differentia specifica* у односу на православне/Србе и на католике/Хрвате. На истој линији припремних радњи за увођење у расправу, али и у живот, тумачењу према коме је Градашчевићев устанак био мотивисан свијешћу о потреби збијања редова ради патриотске мисије одбране босанске самосвојности – свој прилог дао је и угледни османиста Недим Филиповић. Филиповић дијели општеприхваћено гледиште у науци да је устанак подигнут примарно као реакција на реформске мјере централних власти, али не зато што су били конзервативни провинцијалци, чиме се најчешће објашњава њихово држање. Његово је увјерење да су Бошњаци одбијали реформе јер су оне значиле јачање и продужавање османске власти у Босни и стајале су на путу намјери Бошњака да прво добију аутономију, а касније и сопствену државу (Redžić, 2000: 58).

Незадовољство босанских феудалаца централистичким реформама није јењавало и они су дизали нове буне (1849, 1850. године), мање по обиму. Послије сваког пораза незадовољника, Порта је преко енергичних гувернера који су са јасним инструкцијама упућивани из Истанбула, уз примјену грубе силе, постепено уводила реформске мјере.

Оваква централизација управе спровођена је у свим провинцијама Царства, али је у Босни наилазила на посебно велики отпор, како пасивни тако и активни. Послије кодификовања земљишног права у османској држави (1858), централна власт је донијела Уредбу о чифтлуцима у Босни. Њеном примјеном правно је завршен сложен и специфичан развој османског феудализма у Босни. На тај начин је, заправо, легализовано стање које су босански феудалци током деценија незаконито створили, а положај раје није се ни у чему промијенио. Аустроугарска је 1878. потврдила важење постојећих аграрних прописа и они су остали на снази све до краја њене власти у Босни и Херцеговини, 1918. (Imamović, 1998: 340).

Уредбом о организацији Босанског вилајета (1865) обједињене су све танзиматске реформске мјере, чиме је највећим дијелом, бар на папиру, и у овој компликованој граничној провинцији остварен план модернизовања Османског царства и његовог правног, административног, војног и привредног приближавања моделу устројства и функционисања европских држава. Хришћанско становништво, међутим, и даље је било незадовољно својим положајем и чињеницом да су османски чиновници на терену наставили злоупотребљавати власт и економски израбљивати рају на различите начине. Тако је било парадоксално да је Кнежевина Србија у једном тренутку подржавала срећивање стања у сусједству и административне реформе које је у Босни спроводио чувени Омер-паша Латас, док су оне за српско становништво преко Дрине биле извор нових тегоба. Укупно, ипак, јачање Србије и Црне Горе, као и сталан притисак из Европе на Османско царство, учинили су да се код православног становишта почну јасније артикулисати национална осјећања и будити наде у ослобађање од туђинске власти. Танзиматским реформама положај немуслимана у Царству је несумњиво побољшан, тако да су на локалном нивоу њихови представници формално чак и консултовани у процесу доношења одлука које су се и њих тицале. Ипак, они су и даље били грађани другог реда, јер је темељна исламска подјела на вјернике и невјернике (односно „вјернике у заблуди") била ненарушива. Поједини турски историчари склони су да изражавају чуђење због растућег хришћанског незадовољства и јачања таласа отпора управо у вријеме кад им се почињу гарантовати већа права. Блиске су им и тезе о кључној улози агентура европских држава у подбуњивању хришћанских поданика Царства и распиривању националних амбиција. Заборављају, при томе, да је ријеч о ограниченим правима у контексту начелно дискриминаторске исламске толеранције, да је национално буђење покрет који је имао епохални карактер, а да се хришћани нису задовољавали тиме да буду толерисани, већ су жељели да буду слободни. Свјесни опасности од националног буђења својих поданика мултиетничког царства, творци његовог првог Устава (1876) све поданике су прогласили Османлијама, без обзира на вјерску припадност, уводећи тако у државну идеологију концепт османског политичког народа. Овим уставним изједначавањем поданика Царства као *грађана* задат је политички ударац систему вјерске сегрегације на темељу исламског система подјеле на милете, али је он дубински, социјално и психолошки задуго задржао своју снагу

дјеловања у животу. Опредјељивање за концепт османске нације значило је и званични отклон од било какве потенцијалне институционализације регионалног „босанства".

1.4. Период нестабилности прије пропасти Османског царства

„Источна Херцеговина је од четрдесетих година XIX вијека постала средиште бројних буна и устанака српског становништва. Наслоњеној на Црну Гору, која је претходних деценија значајно проширила своју територију ка сјеверу и западу, у Херцеговини су се створили повољни услови за дуготрајну устаничку борбу" (Антић и Кецмановић, 2016: 99). Побуне и устанци српског живља у Херцеговини, али и у другим дијеловима земље (Посавини, Босанској Крајини...), трајали су све до краја османске власти над Босном и Херцеговином. Битно су доприносили дестабилизацији унутрашњих прилика, као и објективном слабљењу Царства у односу на његове најозбиљније противнике на међународној сцени, иако су се велике силе тога времена понашале у складу са својим интересима. То је значило да нису увијек и у свему подржавале националноослободилачку борбу хришћана у Османском царству, већ су конјунктурно повремено, дуже или краће, бивале и на султановој страни. Надгорњавање великих сила око интересних сфера на Балкану и њихова промјенљива савезништва обиљежили су читаво раздобље унутрашњих потреса и све незавиднијег спољнополитичког и геостратегијског положаја Османског царства, све до Берлинског конгреса, којим је османска ера дефинитивно окончана[6]. Први велики устанак у Херцеговини избио је 1852. године источно од Требиња и брзо се проширио ка црногорским крајевима. Непосредан повод за побуну био је покушај Омер-паше Латаса да у тим крајевима, насељеним готово искључиво Србима, наруши успостављену локалну власт, непосредно прикупи неке порезе и одузме оружје од народа. Устанак је захватио и друге крајеве, а устаници су, повезавши се са Црном Гором, под вођством Луке Вукаловића, забиљежили значајне војне успјехе, послије којих су услиједили преговори са турским властима и њихове дјелимичне концесије. Ратовање је било изузетно сурово и довело је до великог страдања цивилног становништва. У једном моменту Омер-паша Латас је чак исказао спремност да српском становништву понуди аутономију, што је изазвало раскол између устаника и црногорског кнеза Николе I и, у одређеној мјери, олакшало сламање побуне (1864). Мир није дуго трајао, а 1875. је у околини Невесиња укресана прва искра побуне која ће прерасти у устанак широких размјера. Непосредан повод су биле знатно повећане пореске обавезе у осиромашеној држави, које раја више није могла да подноси. Овај устанак се претворио у опште регионално ратовање, тако да се сматра средишњим догађајем процеса који је познат као „Велика источна криза" и који је знатно убрзао суноврат Османског царства. За разлику од претходних буна које су превасходно, мада не и искључиво, имале својства социјалног бунта, Херцеговачки устанак попримио је наглашени политички и национални карактер. Аустроугарска је због тога била веома заинтересована за његово гушење, јер никако није жељела стварање српске, односно јужнословенске државе у Босни и Херцеговини, на коју је већ одавно бацила око у

склопу своје доктрине продирања на исток („Drang nach Osten"). Док је Црна Гора настојала да се устаници сувише не осамостале и покушавала да успостави пуну контролу над њиховим дјеловањем, Србија им је помагала колико је највише могла. Та помоћ је постепено прерастала у непосредно укључивање у редове устаника и дјелимично дириговање њиховим акцијама. Улазак Србије у рат са Турском (1876) охрабрио је устанике који чак проглашавају уједињење са националном матицом. Од 1877, кад је Русија заратила са Османским царством, устанак у Херцеговини и неким крајевима Босне почео се доживљавати и као дио свесловенског прегнућа. Србија је у рату била успјешна, али је миром који је Русија наметнула пораженим Османлијама у истанбулском предграђу Сан Стефану, додуше, добила независност, али је територијално остала ускраћена за нека ратна постигнућа; јер је Русија дала предност стварању Велике Бугарске, сматрајући да ће посредством ње успјешније остваривати своје интересе на Балкану. Ускоро су, међутим, Аустроугарска и Енглеска, незадовољне руским аранжманом са Портом, издејствовале ревизију Санстефанског уговора. На Берлинском конгресу (1878) донијете су одлуке од далекосежног значаја за будућност Балкана, а посебно Босне и Херцеговине. Србија је пак знатно боље прошла него Бугарска, што је посредно протумачено као узмак Русије. Аустроугарској је дозвољено да окупира Босну и Херцеговину. Укупно узевши, године ратовања утицале су на демографску слику Босне и Херцеговине. Премда на основу посљедњих османских и првих аустроугарских пописа становништва земље није могуће са потпуном тачношћу утврдити бројност припадника трију главних религијско-етничких скупина, ипак нам они вјерно свједоче о томе колике су људске губитке, усљед погибија и исељавања, претрпјеле све три основне групације становништва. Према *Салнами* (Годишњаку) *Босанског вилајета* из 1870. године, у Босни и Херцеговини је живјело приближно 870.000 муслимана, 636.000 православаца и 220.000 католика. Аустроугарски попис становништва из 1895. даје сљедеће податке: муслимани – 449.000, православци – 496.000, католици – 209.000. Очигледно је да су муслимани процентуално имали највећи пад, а католици најмањи (McCarthy, 1994: 58).

Херцеговачки устанак значајан је и по томе што је његово православно српско вођство настојало да за заједничку борбу против османске власти мотивише и босанскохерцеговачке муслимане и католике, сматрајући их Србима „трију закона", односно трију вјера[7]. Аустроугарска се, наравно, супротстављала оваквим идејама и предузимала кораке да се католици у Босни и Херцеговини никако не стављају на страну устаника, па чак и да им се активно супротставе. Утицајни, југословенски оријентисани бискуп Штросмајер на читаву ствар је гледао са више благонаклоности. У Хрватској је, иначе, код националиста било раширено гледање на Босну као на хрватску земљу. За устаничке планове неупоредиво битнији био је однос са домаћим муслиманима. Упућивали су им прогласе о потреби уједињења у борби против туђинске османске власти, не сматрајући их дијелом османског популацијског корпуса. Овакво сагледавање перспективе изграђивања националног јединства упркос вјерским и културним

разликама било је одраз идеја о могућем свесрпском националном програму, какве су се у то вријеме рађале у ослобођеној Србији. Најпознатији нацрт таквог програма било је *Начертаније* министра унутрашњих послова Илије Гарашанина из 1844. године. Овај документ, који никада није заживио у политичкој пракси, ван Србије (а нарочито међу Бошњацима и Хрватима), све до наших дана, тумачи се као темељни програмски манифест великосрпског национализма[8]. Заправо, идеја да би се православни/Срби, муслимани/Бошњаци и католици/Хрвати, као припадници једног (српског) народа, могли објединити у борби за ослобођење од османске власти, био је објективно анахрон и утопијски већ у вријеме кад су га пропагирале вође Херцеговачког устанка. Био је у безнадежној супротности са све снажнијим дјеловањем аустроугарских емисара међу католицима и уобличавањем представе о муслиманском „босанству" као засебном регионалном (протонационалном) идентитету унутар Османског царства код босанскохерцеговачких муслимана. Модел таквог инклузивног национализма касније је код Срба напуштен, уступивши мјесто ексклузивном, односно изједначавању српства са православном вјерском припадношћу, што је било у складу са доминантним трендом међу јужнословенским/југословенским народима.

Ако се на крају овог кратког погледа на најзначајније аспекте вишевјековног османског раздобља прошлости Босне и Херцеговине желе издвојити оне појаве и процеси који су трајно измијенили лице ове земље, онда су то увођење на велика врата, поред православља и католицизма, најмлађе једнобожачке религије – ислама, и стварање њене домаће људске базе кроз процес масовне исламизације локалног живља. С обзиром на далекосежне посљедице, чињеница да су Босна и Херцеговина у османско доба од дворелигијске постале трорелигијска земља, да је религија, како констатује Милорад Екмечић, овдје била вододијелница у формирању (модерних нација), као и да је управо „религиозни тип национализма /.../" био „извор грађанског рата 1992"[9], феномену исламизације у БиХ биће на наредним страницама посвећена додатна, усредсређена пажња.

1.5. Процес исламизације и њене посљедице

Најзначајнија трајна посљедица вишевјековне владавине Османлија у Босни и Херцеговини несумњиво је масовна исламизација домаћег словенског становништва. С обзиром на масовност прелажења локалног становништва на ислам, како градског тако и сеоског, исламизација у Босни и Херцеговини сматра се специфичним случајем у регионалним оквирима. Иако је у науци овом питању досад посвећивана велика пажња, не може се рећи да у погледу објашњавања чињенице масовне исламизација у Босни и Херцеговини постоји чак и базична сагласност. Један разлог за то је свакако комплексност проблематике и још увијек непотпуна доступност и истраженост свих историјских извора, али је, рекло би се, озбиљнија препрека идеолошка хипотека и тенденциозност коју носи знатан дио радова о овој тематици. Уопштено и поједностављено речено, међу истраживачима и тумачима муслиманске провенијенције, по-

себно онима из Босне и Херцеговине, постоји наглашена склоност да се исламизација прикаже као ненасилан процес, условљен различитим објективним околностима, док већина немуслиманских (нарочито српских и хрватских) историчара заступа тезу о насилној исламизацији. Зато муслимански историчари предлажу да се умјесто опште-прихваћеног термина „исламизација", који према њиховом мишљењу носи конотацију принудног или насилног превођења на ислам, уведе наводно неутралан израз „ширење ислама"[10]. У изношењу двају поменутих супротстављених гледишта неријетко се подлијеже апсолутизовању значаја појединих фактора и селективно приступа тумачењу овог крајње сложеног феномена, што онемогућава изграђивање уравнотежене представе. С обзиром на то да су ставови о природи исламизације у Босни и Херцеговини, као насилној, односно ненасилној, актуализовани у опречним националним наративима успостављеним и разрађеним током југословенске кризе, а потом и рата у БиХ, нужно је критички се позабавити питањем исламизације. Није нам намјера да на питање природе и тока процеса исламизације у БиХ дамо коначан научни одговор. Покушаћемо само да максимално објективно и непристрасно, у функцији задатка који је повјерен овој Комисији, изнесемо провјерене чињенице и закључке за које сматрамо да их је на темељу њих логично могуће извести.

Као што је већ истакнуто, у балканским координатама масовна исламизација свих категорија словенског живља у БиХ сматра се специфичним случајем. Ова изузетност исламизације у БиХ навела је многе истраживаче да њене разлоге потраже у специфичности предосманске духовне и друштвене ситуације у овој области. Тако је настала и позната, у муслиманским срединама једно вријеме веома популарна и готово озваничена, тзв. „богумилска теза". Према њој, пресудан чинилац брзине и ширине исламизације у БиХ било би спремно прихватање нове вјере од стране богумила (патарена), сљедбеника јеретичке, дуалистичке Цркве босанске. Ова црква имала је много привржeника у средњовјековној Босни и може се сматрати, иако у оквирима хришћанства, засебним духовним током у односу на католицизам и православље. С обзиром на ту дистанцу према овим двјема конфесијама, прихватање ислама било би логичан излаз за богумиле. Умјесто њиховог самосвојног трећег оспораваног хришћанског пута отвориле су се капије једне нове, стране вјере сразмјерно једноставне догме и ритуала, у коју их нико није силом нагонио. Има муслиманских аутора који су чак проналазили и одређени степен догматске сличности између богумилства и ислама[11]. Ова теза погодовала је и успостављању наводног етничког континуитета између старих, изворних становника Босне (будућих Калајевих и у новије вријеме унитаристичких „Босанаца") и модерне бошњачке нације[12]. На тај начин, сугерише се да су Бошњаци, заправо, језгро исконског домаћег етничког елемента, док би Срби и Хрвати били у неку руку маргинализовани и делегитимисани као народи који равноправно полажу право на БиХ. Зато је „богумилска теза" међу Србима и Хрватима наишла на оштре критике, како научне тако и идеолошке. Оспоравање вјеродостојности „богумилске тезе" заснива се првенствено на томе да су католичка и православна црква жестоко прогониле бо-

гумиле као отпаднике од правовјерја, у чему је својим ангажовањем предњачио Рим. Сматра се да је почетком друге половине XV вијека, под притиском папских власти, Црква босанска практично била уништена, а њени припадници подвргнути прогонима и покрштавању. Неки су тада избјегли у Херцеговину, тако да богумила у Босни, кад је пала под османску власт (1463), практично у већем броју није ни било. Они, стога, нису могли бити субјекти и објекти масовне исламизације[13]. Иако у науци данас углавном постоји сагласност о томе да се апсолутизовањем „богумилске тезе" не може адекватно објаснити специфичан случај масовне исламизације у БиХ, ни потпуно одбацивање посредног дјеловања богумилског фактора није оправдано. Прије свега, није могуће да Црква босанска са свим својим многобројним сљедбеницима нестане за само неколико година, а ни да се тако велики број њих (40.000) за кратко вријеме исели из земље. Богумилска теза се, дакле, не може у свим својим аспектима ни одбацити. Богумили су уистину били само један елеменат сложеног комплекса политичких и социјалних чинилаца који су омогућили брзу и успјешну османску експанзију, учвршћење стране власти и широко примање ислама. Они никако нису могли бити одлучујући вектор масовне исламизације која се одвијала постепено током неколико стољећа (Желяскова, 1990: 123–124). Нема сумње да су нестабилне религијске прилике и извјесни духовни вакуум уочи наиласка османског/исламског таласа погодовали лакшем прихватању нове вјере, посебно у централним и источним дијеловима земље.

До цјеловитог објашњења „босанског случаја" исламизације може се доћи једино уважавањем свих компоненти сложеног комплекса демографских, духовних, друштвених и политичких фактора који су условљавали и уобличавали карактер средњовјековне Босне. С обзиром на свој средишњи положај на јужнословенском простору, на раскршћу држава и вјера, структура друштва у БиХ се формирала кроз дуг процес помјерања становништва и смјењивања религија. Та динамика била је праћена колебањем политичких и црквених лојалности. Сукобљавање православља и католицизма, које на тлу БиХ није утихнуло ни након пада под османску власт, доприносило је разбијености и дезоријентисаности словенског хришћанског живља. Ни Католичка ни Православна црква нису у БиХ биле монолитне и довољно чврсте да буду стабилан духовни и морални ослонац покореног словенског становништва, као што је то, на примјер, била Српска православна црква на подручјима своје пуне религијске јурисдикције. Становништво БиХ је, иначе, претрпјело велике губитке у периоду османских освајања. Број становника је стално умањиван и одвођењем у ропство и интензивним спровођењем тзв. „данка у крви" (тур. *devşirme*)[14], као и исељавањем из пограничних крајева. Истовремено, у Босну су се усељавали исламизовани Балканци из Србије, Македоније, Грчке, Албаније и Бугарске, а долазило је и много потурчењака из угарских, хрватских и словеначких крајева. Карактеристично је да је, поред крајева у којима је раније било концентрисано богумилско становништво, исламизација била нарочито изражена у граничним подручјима према хришћанским државама. Такав је био случај са средишњим областима некадашње босанске државе,

које су извјесно вријеме представљале границе Османског царства и Угарске. Такође, крајеви на западу земље, око Бихаћа, масовно су исламизовани кад су се послије Великог бечког рата (1683–1699) претворили у *лимес*. У њих се тада слило мноштво муслимана и Турака прогнаних из угарских посједа. Најзад, дијелови источне Босне, уз ријеку Дрину, постали су већински муслимански тек у XIX вијеку. Тада су, наиме, настајале српске државе Србија и Црна Гора, што је довело до исељавања хришћана, а досељавања муслимана.

Излаз из тешке ситуације хришћани су почели све више тражити у примању ислама[15]. С друге стране, масовна исламизација домаћег становништва допринијела је прогресивном асимиловању и акултурацији, „побошњавању" потомака колонизованих Турака и других муслиманских досељеника са истока, што је било неупоредиво мање изражено у осталим областима Балкана. Тако је удио муслимана у популацији растао, а муслиманска заједница добијала на хомогености. На ширење ислама међу домаћим становништвом подстицајно је утицала и урбанизација, на којој су османске власти плански радиле. Циљ им је био да у важној пограничној области према западу успоставе јака градска средишта као гравитационе центре и ослонце трајне стабилности. Примјер развоја Сарајева и његове демографске структуре одлична је илустрација за ову тенденцију. Стицај читавог низа околности допринио је, дакле, да исламизација у БиХ добије широке размјере и трајан карактер, тако да је крајем XVIII вијека у њој живјело приближно 265.000 муслимана, 253.000 православаца и 80.000 католика. Укупно узевши, у XVI вијеку бројчани однос између немуслимана и муслимана у балканским провинцијама Османског царства био је приближно четири према један у корист немуслимана (практично хришћана), док су крајем XVII стољећа чинили двотрећинску већину. На основу османских пописних дефтера и западних извора, бошњачки истраживач Мухамед Хаџијахић сачинио је табелу са оваквим приближним процентуалним кретањем односа муслиманског и хришћанског становништва у БиХ од XV до XVII вијека: XV вијек: 1468/69 – муслимани 0.88%, хришћани 99,12%; 1489: муслимани 15,17 %, хришћани 84,83%; XVI вијек: 1520–1530 –муслимани 38,7%, хришћани 61,30%; XVI вијек: муслимани 75%, хришћани 25% (Hadžijahić, 1990: 167). У односу на балканске релације, БиХ је била регија у којој су домаћи муслимани, захваљујући масовној исламизацији, од занемарљиве мањине сразмјерно брзо постали већина становништва. Тако је исламизацијом трајно измијењена њена религијска, етнодемографска и културна карта, а најмлађа монотеистичка религија задобила је једно снажно упориште на Балкану. На наредним страницама биће нешто детаљније селективно изложене чињенице и подаци који поближе освјетљавају и објашњавају тај процес и одређују његову природу, односно да ли се може сматрати принудним или не. Посебно ћемо се задржати на случају Сарајева.

Као што је већ назначено, процес исламизације у БиХ трајао је од почетка па до краја османске владавине, тј. од друге половине XV до XIX вијека, а најинтензивнији је био током XVI и XVII вијека. Друштвени поредак и државно устројство Османског

царства носили су у себи све социјалне, економске, идејне и политичке претпоставке за покретање и спровођење процеса исламизације. За разлику од хришћанских земаља, гдје се црква организовано бавила мисионарским радом, у муслиманском систему и организацији друштва и државе таква институција није постојала. Међутим, у свим доменима друштвеног живота елементи вјерског и свјетовног били су испреплетени, што је прозелитистичко дјеловање чинило свеобухватним и ефикаснијим, јер је извирало из својеврсног „контекстуалног притиска". На проповиједању предности ислама над хришћанством ангажовала се *улема* (сталеж муслиманских учењака), нарочито усрдно и увјерљиво дервиши, припадници мистичких редова (*тарикат*), административни и судски службеници, па и обични муслимани. У том смислу су тезе појединих муслиманских апологета да исламу као таквом није својствено мисионарење, односно прозелтизам, потпуно лишене основе. Главни фактори исламизације происходили су из строге подјеле становништва на вјерској основи, разликама у правном положају и реалним животним условима муслимана и немуслимана. У складу са том општом подјелом, муслимани су били пуноправни поданици Царства. Они су у начелу имали гарантоване предуслове за лично остваривање у свим димензијама нормалог живота и за социјалну промоцију. Насупрот томе, немуслимани (православни, католици и Јевреји) били су у подређеном положају. Имали су статус „заштићених" (*zimmi*, *zimije*) и као такви уживали извјесну законску заштиту у погледу живота, имовине и исповиједања вјере. Били су толерисани, али уз значајна дискриминаторска ограничења на плану вјерских слобода, као и на политичком, друштвено-економском и културном плану. Преласком на ислам, немуслиман је битно мијењао свој правни статус и реални положај у друштву и животу. Иако су и знатни дијелови муслиманског становништва живјели у релативној биједи и трпјели бреме друштвене, односно сталешке неравноправности у односу на повлашћене војне и цивилне слојеве османског друштва, није основано тврдити да су муслимански и хришћански порески обвезници (*reaya*, *raja*) били у подједнако подређеном и униженом положају. Муслимани, на примјер, нису плаћали главарину (*cizye*, *džizja*), а неке друге порезе давали су у смањеном износу. Затим, разлике између муслимана и немуслимана односиле су се и на област имовинског права, прописе у погледу одијевања и понашања, посебно у општењу са муслиманима. Неки од тих крајње рестриктивних прописа били су људски понижавајући.

Међу бројним факторима који су утицали на брзину и обухватност процеса исламизације најдјелотворнији били су они економске природе – жеља да се обезбиједи повољнији положај у привређивању, заштита у посједовању добара и остваривање укупно успјешнијег позиционирања у друштву. С обзиром на такве мотиве, створио се и привид добровољности индивидуалног чина прелажења на ислам (Vasić, 1991: 427)[16]. Одлука и индивидуални чин прихватања ислама у великом броју случајева нису били посљедица непосредне изложености притиску или насиљу, што се, као аргумент, апсолутизује и генерализује, па се на основу тога заступа теза о ненасилној исламиза-

цији. У оваквом резоновању и закључивању превиђа се општи контекст стране окупације, која је наметнута војном силом, а одржавана административном организацијом која се према немуслиманском становништву односила дискриминаторски. Према томе, и онда кад је, као појединачни чин у датом времену и на датом месту, прелазак на ислам био самоиницијативан и добровољан, зарад личног и породичног пробитка у одређеним неповољним околностима, он је, у крајњем извођењу, посљедица насилно створених тешких услова за живот немуслиманских заједница под османском влашћу. Треба такође нагласити да се исламизација није увијек одвијала у складу са куранским и шеријатским порукама о томе да „у вјери нема принуде". У позадини историјски створених претпоставки овога процеса стајали су фактори принуде, а у појединим приликама било је и суровог застрашивања и пријетњи појединцима и групама немуслимана како би прихватили Алахову истину. Неки су и главом плаћали одбијање да промијене вјеру. У историјској свијести немуслимана, првенствено Срба и Хрвата, исламизација носи негативну конотацију. Бошњаци/муслимани претежно је сматрају друштвено и цивилизацијски прогресивним кретањем или бар, више дијалектички гледано, неминовношћу у једном дужем одсјечку средњовјековне прошлости. Овако различите перцепције једног историјски условљеног вјероодступништва (апостазије), довеле су до тога да се у савременим немуслиманским срединама, а особито српској, потомцима превјереника сасвим неоправдано и неисторично често пребацује предачка издаја. Код муслимана словенског поријекла / Бошњака уобличила се пак историјска свијест разапета између приврžености исламу, као *differentia specifica* и залог особености њиховог националног идентитета, са једне, и потиснуте фрустрације усљед напуштања старе вјере, са друге стране. Типичан „неофитски синдром" који одолијева вијековима, а подгријева се и распаљује новим споровима и сукобима.

Поред специфичности демографских, политичких, друштвених и вјерских прилика у предисламској Босни, о којима је било ријечи, приликом разматрања „босанског случаја" исламизације треба увијек имати у виду и њен географски, односно геостратегијски положај. Она је била погранична провинција из које су вршени покрети трупа ка Европи, али и дочекивани напади који су из смјера Европе кретали ка балканским посједима Османског царства. Због тога је за централне власти била од највећег значаја стабилност ове провинције. Успостављен је, поред осталог, систем градских утврђења са турским војним посадама, установљен ефикасан војно-феудални систем мобилизације и регрутовања трупа, а коришћен је и словенски, претежно православни елеменат, познат као *Власи*. Било је то првобитно номадско, а потом сједилачко сеоско становништво, укључено, као помоћне формације, у војну, граничарску и полицијску службу османске државе (*vojnuci*, *martolosi*). Власи су имали полувојни статус и одређене привилегије које су касније изгубили (1526), кад су се границе Османског царства помјериле даље на запад и унутрашње прилике се стабилизовале. Да би избјегли статус обичне раје, многи Власи, земљорадници и сточари, прелазили су на

ислам, што је доприносило бројности домаћег муслиманског живља. Овај процес био је посебно интензиван у Херцеговини.

Најауторитативнији познаваоци османског раздобља прошлости БиХ слажу се да су, уз феудални систем заснован на посједу (*тимар*) који је султан додјељивао на коришћење властели укљученој у војну организацију Царства (тимарски систем), градови били најзначајнији генератори исламизације. Ево шта о томе пише један од најпоузданијих тумача сложеног феномена исламизације у БиХ, бошњачки османиста Недим Филиповић: „У исламизацији градског становништва од великог утицаја била је дубока промјена у природи и положају града под османском владавином у Босни. Мјесто наших градова успостављени су градови оријентално-муслиманског типа. Ти су градови наставили класичну традицију градова оријентално- муслиманске традиције да представљају животно језгро материјалне и духовне културе те цивилизације. Привредна улога тих градова, заснована на занатима и трговини, почивала је на развијеној формацији трговачког и зеленашког капитала и продуцирала развијену сферу материјалне и духовне културе. Претпоставка за настанак и постојање таквих градова је постојање пространих аграрних рејона /.../ ти градови су постављани на погодним мјестима у виду чворишта великих прометница. Служили су као сабирне тачке и средишта административне контроле и привредно-управне координације.

Стога су такви градови, у условима државне својине над земљом, под Турцима настајали иницијативом државе, султана, високих функционера, покрајинских управника, уз залагање истакнутих закупника, обртника и трговаца. /.../ Природно је да је доминантан фактор тих градова морало бити муслиманско становништво, да је хришћанско становништво затечених градова временом исламизирано или је потиснуто у посебни дио града, назван *варош*, које је представљало мјешавину градске и аграрне привреде. /.../ Уз то треба истаћи да су градови, једном трансформирани у оријентално-муслиманске градове, одиграли крупну улогу у исламизацији сељаштва у Босни и то својом економском, културном и идеолошком доминацијом над натуралним сектором привреде, прије свега тиме што је примање ислама био неизоставан услов да становници села дођу у град и равноправно се укључе у занатску и трговачку дјелатност, или у активност духовне и културне сфере града“ (Filipović, 1990: 20–21). На примјеру настанка и развоја Сарајева могуће је парадигматично сагледати све карактеристике османске урбанизације у БиХ и улоге градских средина у исламизацији домаћег живља.

У вријеме османског покоравања Босне, на мјесту каснијег Сарајева постојало је средњовјековно насеље Торник, чије се име задржало у турским изворима све до 1485, када је уписано као „Пазар Трговиште познат као *saray*“[17]. Ту се, дакле, већ јавља ријеч *saray* (двор, палата) која ће доцније постати име главног града БиХ. Као типичан оријентално-муслимански град, Сарајево је настало нешто прије 1462. године. Тада је други босански санџакбег, Иса-бег Исхаковић подигао џамију и своје прве задужбине, укључујући једну текију (веома активно средиште ширења ислама), као и неке друге

јавне објекте у будућем градском центру. Најранији дефтер босанског санџака из 1468. биљежи да је у Трговишту било 5 муслиманских домова, 65 хришћанских, 15 неожењених хришћана и 5 удовица. У околним селима регистровано је 237 муслиманских домова. Године 1485. у Сарајеву су постојале 42 муслиманске куће, 103 хришћанске и 8 кућа Дубровчана, тј. 27,45% муслимана и 72,55% хришћана. У селима која су територијално и административно припадала Сарајеву било је у то исто вријеме 913 муслиманских кућа, а хришћанских 1896 са 37 неожењених, што је процентуално 33,71% муслимана и 66,83% хришћана. Први сачувани опширни попис босанског санџака јесте онај из 1489. године. Он садржи поименичне податке о пореским обвезницима, тако да је драгоцјен за утврђивање поријекла и структуре становништва тадашњег Сарајева. Те године у граду су уписане 82 муслиманске куће, 89 хришћанских, 8 неожењених, шест удовица и два неожењена муслимана, што значи 43,14% муслимана и 56,86% хришћана. Истовремено, у селима око Сарајева регистровано је 1580 хришћанских кућа, 114 неожењених и 61 удовица, док је муслиманских кућа било 947, као и 472 неожењена муслимана, што даје 60,12% хришћана и 39,88% муслимана. Укупно у Сарајеву и околини проценат хришћанског становништва износио је 59,92%, а муслиманског 40,08%. Евидентно је прихватање ислама у селима, при чему ти нови муслимани нису никакви досељеници, већ домаће аутохтоно становништво, пошто су готово сви директни потомци хришћана. Сљедећи сачувани попис је из 1516. године. Током 25 година протеклих од претходног пописа, Сарајево се знатно проширило, а број његових становника умножио. Број муслиманских домова износио је 884, неожењених муслимана било је 336, а удовица 35, док је хришћанских домова било 74, 15 удовица и 66 кућа Дубровчана. Укупно: 85,59% муслимана и 14,41% хришћана. У околним селима пописано је 2.921 кућа муслимана, 2.254 неожењених муслимана, из чега се може закључити да је прелажење на ислам захватило много младих, док је број хришћанских кућа износио 548, била су два неожењена хришћанина и 85 удовица, тј. 76,74% муслимана и 23,26% хришћана. Укупно на ужем и ширем подручју Сарајева: 78,56% муслимана и 21,44% хришћана. Очигледно је да је брз и свестран, привредни, духовни и културни развој Сарајева у ово вријеме општег узлета Османског царства, успјешних војних похода према сјеверу (побједа Сулејмана Величанственог над војском угарског краља код Мохача 1526. године) и према Јадрану – донио и значајно ширење ислама међу његовим житељима. Индикативне податке о пуном замаху исламизације доноси попис из 1530. године. Сарајево је постало град са апсолутном већином муслиманског становништва, а 60 околних села је 100% муслиманско. У граду је регистровано 1.112 муслиманских домова, док је хришћанских било само 15! Укупно је у Сарајеву и околини било 93,75% муслимана, а свега 5,44% хришћана. Број градских четврти (*махала*) је удвостручен, иако број становника у условима замашних војних похода није битно увећан. У граду доминира домаће, словенско муслиманско становништво, што усљед исламизовања локалних хришћана, а што благодарећи досељавању из ближег и даљег окружења. Наредна деценија (1530–1540), током које је Гази Хусрев-бег развио своју

моћну ктиторску активност, донијела је изузетан процват Сарајева као регионалног средишта. Повећао се и број становника за приближно двије хиљаде. Попис из 1540. године показује да је у Сарајеву и околини било 91,53% муслимана и 8,47% хришћана. Настављено је прелажење хришћана на ислам, о чему у савременим изворима има и конкретнијих података. Из њих се види да су мотиви за прихватање државне вјере углавном били прагматичног карактера са циљем рјешавања неких животних питања, понајвише имовинских. Било је и више случајева да неки чланови хришћанске породице постану муслимани, а неки остану хришћани. Често су превјерени и непревјерени припадници породичних задруга настављали да живе заједно.

Слика Сарајева из наредног пописа 1570. године одаје велики муслимански град са 63 муслиманске и двије хришћанске четврти. Муслимана је укупно било 98,04%, а хришћана 1,96%. Запажа се масован прелазак на ислам сеоског становништва, а у самом граду све више синова из хришћанских породица у превјеравању налази начин да легално задрже посједе својих очева. На почетку XVII вијека (1604) Сарајево је обухватало 91 муслиманску махалу са 3.895 муслиманских домова и 1.534 неожењених, док је хришћанских кућа било укупно 140. Настављено је усељавање у град из приградских насеља и околних села. Може се констатовати да је процес исламизације до овог времена у Сарајеву практично довршен – у граду је живјело 96,79% муслимана и 3,21% хришћана, што је, у односу на стање у Босни, изнад просјека. У њој је, наиме, према прилично поузданим сазнањима на прелазу из XVI у XVII вијек било 70% муслиманског становништва, док се у Сарајевској нахији (*nahiye*) доминација муслимана приближавала стопроцентности. Даље праћење промјена у демографској слици највећег града у БиХ до краја османске владавине са аспекта наше главне теме нема суштински значај. Битне промјене ће наступити тек након повлачења Османлија и Аустроугарске окупације (1878), а затим и Анексије БиХ (1908).

Из османских извора јасно се види да је становништво Сарајева етнички аутохтоно, а не досељеничко, што је својствено већини муслиманске популације Босне и Херцеговине. Надмоћна муслиманска већина настала је исламизацијом локалних хришћана, тако да се етнички састав становништва није битно измијенио, док је вјерски доживио радикалну промјену. Босански пашалук[18], у цјелини посматрано, није био изложен масовној колонизацији Турака, сем што су у вријеме великих ратних похода на његовој територији привремено боравиле или се њоме кретале царске трупе. Ова чињеница, уз још неке компоненте, послужила је као аргумент за уобличавање тезе о постојању особене „босанске супструктуре“ у оквиру османског друштва, „која је добила важну улогу у доба слабљења османске државе када је требало бранити и османску политичку структуру и босанску супструктуру у Босни“ (Filipović, 1990: стр. 24). На ту „босанску супструктуру“ дијахронијски и развојно се ослања и савремена политичка концепција интегралног „босанства“, тј. надетничког концепта „политичке нације“ Босне и Херцеговине, актуализована у вријеме југословенске кризе и проглашења независности БиХ.

2. Босна и Херцеговина за вријеме аустроугарске окупације

2.1. Окупација и административна организација земље

У поређењу са вијековима османске владавине, аустроугарска окупација Босне и Херцеговина трајала је неупоредиво краће, само четири деценије, али јој је донијела велике промјене и оставила трајне посљедице, како на унутрашњем плану, тако у односима са окружењем. Као изванредно организована држава са јасним стратегијским циљевима и разрађеним методама дјеловања у свим областима, као и функционално организованим чиновничким апаратом, Аустроугарска је у Босни и Херцеговини систематски дјеловала у свим доменима политичког, друштвеног и привредног живота. Приоритети су јој били свестрано европеизовање заостале османске провинције, што је представљано као узвишена „цивилизаторска мисија", њено што чвршће везивање за нову метрополу Беч, демографски инжењеринг у корист католичке популације, трагање за формулом пацификовања муслимана/Бошњака и ублажавање њихове одбојности према невјерничкој власти и осујећивање националних амбиција и организовања, првенствено Срба, а у контексту непријатељства према Србији и Црној Гори, у даљем извођењу Русији и њеном утицају на Балкану. Укупно узевши, на нивоу велике стратегије Аустроугарске, управљање Босном и Херцеговином на описани начин било је у функцији њеног даљег продора на исток („Drang nach Osten"), за који је требало обезбиједити стабилно залеђе на Балкану. Перспективно се рачунало на заузимање што повољније позиције приликом очекиване подјеле румелијских (балканских) посједа Османског царства – за кога је било јасно да су му дани одбројани. У спровођењу својих намјера, Беч је морао да дјелује опрезно, уважавајући сложену структуру Босне и Херцеговине, у којој ниједна етноконфесионална група није имала апсолутну већину[19]. „У политички и социјално неинтегрисаном друштву, какво је било босанскохерцеговачко, режим је морао да води рачуна о тежњама сваке вјерско-националне групе и да их уважава према мјери властитих интереса. Како су те тежње у политичком, па и у социјалном погледу показивале дивергентне правце, аустроугарска управа настојала је да им да смјер који би обезбиједио социјални мир и чврсте позиције Монархије у земљи. Отуда је и постојећи вјерски троугао кориштен као полазни елеменат у одабирању мјера за осигурање стабилности режима. У оквирима тога троугла одржавана је равнотежа снага и сузбијане су све тенденције које би је нарушиле и створиле услове за појаву јединственог отпора окупационој власти" (Kraljačić, 1987: 15)[20]. Разлози за зазирање од могућности успостављања широког фронта непослушности били су сасвим реални, јер су двије веће групације домаћег становништва, муслимани/Бошњаци и православци/Срби, сваки из својих разлога, на потпадање под власт једне западне католичке државе гледали са одбојношћу и страхом. За муслимане је потчињавање хришћанским „невјерницима" било равно тектонском поремећају, рушењу читавог њиховог свијета, па не чуди то што су се многи одлучили на исељавање у Турску. Србима је агресивни германски католицизам, у спрези са Ватиканом, био извор страха од покатоличавања, док је Хабзбуршка монар-

хија њиховој националној матици Србији, а и Црној Гори, била заклети непријатељ, без обзира на заокрет краља Милана Обреновића према Бечу послије Санстефанског мировног уговора (1878). Током периода аустроугарске власти над БиХ, било је неколико прилика у којима су муслимани/Бошњаци и православци/Срби, вођени подударним интересима, остваривали одређене видове сарадње у супротстављању политици Беча, што је окупациона власт на све начине настојала, и на крају увијек успијевала, да осујети.

Настојећи да оствари наведене програмске циљеве, Аустроугарска је спроводила низ добро осмишљених пројеката и мјера које су подразумијевале и успостављање грађанског реда и правне државе, што је објективно унапређивало укупну друштвену структуру и њено функционисање, без обзира на мотиве који су стајали у позадини ове активности. Због тога, као и значајних инфраструктурних радова, особито грађевинских и оних у области комуникација, период аустроугарске управе у Босни и Херцеговини остао је упамћен као доба њеног цивилизацијског буђења и узлета, одређеног економског напретка, као и брзог приближавања Западу. Ту оцјену углавном дијеле и припадници оних етничких и вјерских групација које су у релативном смислу биле дискриминисане, па и спутаване у својој идентитетској и националној афирмацији, првенствено Срби, па и муслимани/Бошњаци. Многи стари људи који су се донедавно сјећали аустроугарских дана, суочени са преокретима и неизвјесностима потоњих времена, имали су обичај да кажу како се „најбоље живјело под Фрањом Јосифом". То се односи чак и на неке Србе који су се као аустроугарски војници у Првом свјетском рату борили против својих прекодринских сународника, што није остало без одређених посредних посљедица у доцнијим збивањима на (будућем) југословенском простору. Ипак, у цјелини, аустроугарско раздобље у историјској свијести укупног српског националног корпуса доживљава се са јасним негативним предзнаком, што у нешто мањој мјери селективно важи и за Бошњаке. С обзиром на нужно ограничени обим овог поглавља, на наредним страницама биће саопштен само кратак преглед најважнијих политичких догађаја и друштвених кретања у Босни и Херцеговини од 1878. до 1914. године. Тежиште приказа биће на оним појавама које су највише утицале на уобличавање особене друштвене морфологије, идеолошких токова, политичких формација и диференцираних колективно-психолошких представа код припадника трију главних етнорелигијских заједница у Босни и Херцеговини. Издвојено ће бити анализиран пројекат стварања интегралне „босанске нације" (Босанци), на коме је усредсређено радио Бењамин Калај (1839–1903), аустроугарски министар финансија, а заправо фактички гувернер БиХ од 1882. до 1903. године. Калај је у пројектовању концепта „босанске нације" сигурно до одређене мјере био руковођен и искуством поистовјећивања, односно поклапања територије и народа у Мађарској политичкој традицији. Иако ова замисао о стварању „босанскохерцеговачког политичког народа" није успјела, па је сразмјерно брзо напуштена, њено обнављање, у виду унитаристичког „необосанства", међу Бошњацима у процесу распадања Југославије и рата у БиХ, налаже да јој се посвети потребна пажња.

*

На основу одлука Берлинског конгреса (1878), који је имао далекосежне посљедице по односе у Европи и на Балкану, Аустроугарска је добила право да окупира Босну и Херцеговину и у њој успостави своју власт. XXV члан „Берлинског уговора" између Велике Британије, Аустроугарске, Француске, Њемачке, Италије, Русије и Турске гласи: „Провинције Босну и Херцеговину ће запосјести и њима управљати Аустро-Угарска. Будући да влада Аустро-Угарске не жели да преузме управљање у Новопазарском санџаку (садашња Покрајина Косово), који се простире између Србије и Црне Горе у правцу југоистока на другој страни Митровице, отоманска администрација ће тамо и даље обављати своје функције. Међутим, да би се обезбиједили одржавање новог политичког стања, као и слобода и безбједност комуникација, Аустро-Угарска задржава право да у цијелом овом дијелу некадашњег вилајета Босне држи своје гарнизоне и да користи војне и трговачке путеве. У том циљу, владе Аустро-Угарске и Турске задржавају за себе право да се договоре о детаљима"[21]. Наведене одредбе „Уговора" практично и поготово перспективно значиле су фактичку колонизацију Босне и Херцеговине, што је правно-политички коначно санкционисано аустроугарском Анексијом БиХ (1908). Бечу је, нарочито у почетку, одговарало да задржи БиХ као издвојено административно подручје како се потенцијално не би доводио у питање двојни (аустријско-мађарски) карактер Монархије интегрисањем једне велике провинције са многобројним словенским становништвом, чему је доцније донекле била блиска визија престолонасљедника Франца Фердинанда. Аустроугарске трупе ушле су у БиХ. Вјеровало се да ће за преузимање власти и увођење новог поретка бити потребно само неколико чета са војним оркестром, али се показало да је било потребно више дивизија. Према тзв. Новопазарској/Истанбулској конвенцији (1879) између Аустроугарске и Османског царства, суверена султанова права над дојучерашњом османском привинцијом, а сада *de facto* окупираном територијом, остала би недирнута – султаново име се и даље славило по џамијама, а наставило се и са истицањем османске заставе. Номинално је очуван и постојећи друштвени систем. Било је предвиђено да се приходи у БиХ могу употребљавати искључиво за локалне потребе, да ће османски новац остати у употреби, да ће чиновници старе администрације, ако посједују потребне квалификације, остати у служби, а да ће их, по потреби, моћи замијенити само домаћи људи, као и да ће исповиједање свих трију вјера бити потпуно слободно. Међутим, већ исте 1879. и 1880. године, Беч је својим законима погазио главне обавезе из Новопазарске конвенције. Османски новац је избачен из употребе, БиХ је укључена у царинску зону Монархије, а њени становници су проглашени поданицима Аустроугарске. Основним законом о управи Босне и Херцеговине (1880) утврђени су сви главни принципи управљања њоме. Ти принципи нису суштински мијењани све до краја аустроугарске владавине. Врховна извршна власт у БиХ била је повјерена Заједничком министарству финансија. Оно је, као Земаљска влада, администрирало у име обје компоненте Монархије, гарантујући равнотежу у интересима Беча и Пеште. Наредне 1881. године октроисан је и војни закон, према коме су војни обвезници са

територије БиХ били обавезни да, ако потреба то наложи, служе и ван граница своје земље. Увођење такве војне обавезе изазвало је снажно негодовање међу домаћим живљем и било повод за отворену побуну. У Босни и Херцеговини је и прије одлуке Берлинског конгреса о судбини земље владала узнемиреност, посебно међу муслиманима и Србима, поводом све одређенијих наговјештаја да се у канцеларијама великих сила такав расплет кризе припрема. У Сарајеву је јуна 1878. на скупу муслиманских угледника основан Народни одбор од представника свих вјероисповијести ради организовања смјењивања османских дужносника – јер се сматрало да ће султан издати Босну – и предстојећег заједничког отпора пријетећој аустроугарској окупацији. Главну ријеч у организовању акције имали су муслимани, али је било симболички, а донекле и практично, битно то што су у Народном одбору партиципирали и српски представници. Ево како Драга Мастиловић приказује односе унутар одбора који је формиран по протјеривању османских званичника из Сарајева, непосредно пошто је стигла вијест о одлуци Берлинског конгреса о томе да Аустроугарска „преузме бригу" о Босни и Херцеговини: „Када се 5. јула сазнало за одлуке Берлинског конгреса, у Сарајеву је завладао хаос. Трговци затворише дућане, муслиманско становништво се поче наоружавати и спремати за отпор, а за идејног вођу изабраше Хаџи Лоја, истог оног који је покушао да фанатизује муслиманске масе и спријечи градњу нове православне цркве у Сарајеву петнаест година раније. Хришћанско становништво Сарајева захвати страх, посебно када их примораше да се и они активно укључе у припремање оружаног отпора аустроугарској војсци. Током јула мјесеца 1878. године, муслиманско становништво активно се спремало за оружани отпор аустроугарској окупацији, православни су такође агитовали против окупације, али опрезно и тајно, док су католици и Јевреји били пасивни. Пред почетак окупације, побуњеници у Сарајеву су преузели власт у своје руке, а посљедње представнике османске власти похапсили, а потом протјерали. Власт је преузео један одбор сарајевских грађана који је себе сматрао народном владом. У извршном одбору овог тијела били су и неки од најугледнијих српских грађана у Сарајеву: Јово Васиљевић Бакрач, Ристо Бесаровић, Ристо Ћуковић, Ђорђо Хаџидамјановић, Димитрије и Глигорије Јефтановић, Петракије Петровић, Јово и Никола Савић. Међутим, питање је да ли су ови представници српског народа у то вријеме имали било какав утицај у поменутом одбору или је њихово присуство у њему више било усмјерено на заштиту живота и имовине од побјешњеле муслиманске масе, која је, иритирана окупацијом земље од једне хришћанске силе, сваког тренутка могла да насрне на њихове животе и имовину. То се можда најбоље види по томе што се српски представници у том Народном одбору нису смјели бунити ни када је одбор донио одлуку да је шеријат једини закон у Босни и Херцеговини, иако су им том одлуком у потпуности била одузета политичка и грађанска права."[22]

Добровољачке снаге (око 90.000 бораца) које су се супротставиле аустроугарским трупама, одолијевале су пред надмоћним непријатељем скоро три мјесеца, а за коначно сламање отпора, Аустријанцима је било потребно готово 300.000 војника

и знатна ратна техника. Премда је међу браниоцима БиХ било далеко највише муслимана/Бошњака, подршку њиховом напору у одређеној мјери давали су и Срби, тако да се ово кратко одбрамбено ратовање може сматрати једним од ријетких примјера бошњачко-српског садејства на платформи домовинског заједништва (Imamović, 1998: 352). Ево оцјене српског судјеловања коју саопштава Д. Мастиловић (Мастиловић, 2019: 44): „Нема сумње да се један број сарајевских Срба активно укључио у борбу против аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, сматрајући Аустроугарску новим окупатором, који је само замијенио Османско царство и који спречава ослобођење и уједињење цјелокупног српског народа. Међутим, питање је колико су ти српски добровољци што их је окупљао Стево Петрановић за борбу против аустроугарске војске заиста били спремни да се боре против новог окупатора и то за опстанак ранијег окупатора и привилегија муслиманског дијела народа које је вијековима уживало на штету хришћана. Судећи према извјештајима енглеског конзула Фримена, то одушевљење за борбу код српског становништва Сарајева није било велико. О томе Фримен каже: 'Хришћани, католици, као и православци, па чак и Јевреји, били су наоружани и неколико малих група је отишло са муслиманима. Они су, међутим, активирани само страхом од ових задњих, и сигурно се неће борити ако то могу да избјегну.' Муслимани и Срби побунили су се још једном против окупационих власти. Догодило се то 1882. у Херцеговини, гдје су још увијек биле свјеже успомене на велики устанак из 1875/1876, а додатно незадовољство је било изазвано увођењем нових пореских обавеза и дажбина за најсиромашније, претежно сељачке слојеве становништва, као и помињаним законом о општој војној обавези свих поданика Монархије у БиХ. Премда је био без помоћи са стране, па је сразмјерно брзо угушен, овај устанак муслимана/Бошњака и православних/Срба, који су чак успоставили заједничку команду, одреде и управу, изазвао је озбиљну кризу владе у Бечу и оставку дотадашњег заједничког министра финансија надлежног за БиХ, па се чак помињала и могућност одустајања од окупације „дивље босанске земље". У Бечу је схваћено да аграрне односе у БиХ треба уредити на правичнији начин и смањити терет пореских обавеза из система опорезивања преузетог од Османлија, као и да је нужно повести више рачуна о вјерским приликама, уз уважавање права свих цркава / вјерских заједница и њихових сљедбеника, како у погледу слободе вјероисповиједања тако и вјеронауке и несметаног располагања својом имовином и задужбинама. У вези са мјерама које би требало предузети, изношена су различита мишљења. Неизвјесност и полемике окончане су одлуком да се за новог цивилног администратора у Сарајево пошаље високи званичник Круне, бивши конзул у Београду, историчар и изванредан познавалац балканских прилика, полиглота, способни, реалистични и предузимљиви мађарски политичар, већ помињани Бењамин Калај. Период његовог управљања оставио је видљив и трајан печат на свим компонентама друштвене и политичке структуре Босне и Херцеговине. Херцеговачки устанак био је и поука у погледу начина на који се незадовољни поданици морају организовати

ради дјелотворног отпора аустроугарској власти: „Неуспјех устанка 1882. године био је јасан знак да је нови окупатор пуно перфиднији од Турака и да се, далекосежним и дубоким посљедицама његове 'политичке и културне' мисије на Балкану, не може више супротстављати устаничким методама. Због тога вођство у народу постепено почиње да преузима српско грађанство са својим методима дуге и упорне економске и културно-просвјетне националне борбе" (Мастиловић, 2019: 56). Исто, у бити, вриједи и за муслимане/Бошњаке. Своју борбу за очување вјерских, образовних и имовинских права и они ће убудуће водити на „грађански" начин, организовањем у „групе за притисак", одборе и обраћањем Земаљској влади и Бечу. У том смислу се може рећи да су чврст режим окупације, ефикасно функционисање администрације и организовање друштва на савременим правним и политичким основама увели нове, „европске" форме и начине дјеловања у јавни простор Босне и Херцеговине.

2.2. Калајева управа у Босни и Херцеговини

Већ су Османлије кроз систем модернизацијских реформи, започет 1839. године (тзв. *Танзимат*), настојали да нове законске мјере и организацијске форме примијене и у Босни и Херцеговини, али су у томе наилазили на велике препреке. С једне стране, отпор је пружао повлашћени слој муслиманског друштва, феудални посједници земље и других привилегија, док је, с друге стране, провинцијска управа патила од високог степена корупције, несавјесности и неодговорности. С доласком Аустроугарске, то се корјенито измијенило. Монархија је била изванредно организована држава, са ефикасном и дисциплинованом армијом чиновништва и жандармерије, тако да су сви државни послови обављани савјесно и педантно. Окупационе власти нису ни могле, а ни хтјеле, да се у вршењу државне службе ослоне на локално, ментално одбојно, а стручно неоспособљено муслиманско становништво; укључивали су само ограничени, мали број лојалних Срба, а чак ни према домаћим Хрватима нису имале довољно повјерења, тако да се чиновнички апарат утемељује и стабилизује на усељеницима из Монархије. „Од свих чиновника у Босни и Херцеговини, 1904. било је свега 26,48% домаћих људи. Међу њима су највећи број сачињавали католици. Срба чиновника било је само 3%, а муслимана 5%" (Božić, Ćirković, Ekmečić i Dedijer, 1973: 362). Већ је и само досељавање знатног броја службеника и стручњака из Аустроугарске (махом Мађарске, Хрватске, Чешке и Пољске) постепено утицало на промјене у демографској структури становништва, посебно у градовима, а Земаљска влада се није на томе зауставила. Плански се досељава и сељаштво, премда у ограниченом броју. „Мисли се да је до 1914. било насељено 180.000 до 200.000 људи, уз стално исељавање домаћег живља (око 140.000 људи). Колонисти су се у почетку насељавали на слободним земљама, али има покушаја да се од њих уз Дрину и у Крајини направи етнички зид који треба да разбије српски етнички континуитет. Због усељавања, католици су од 1879. до 1910. порасли од 18,08% друштва на 22,87%, муслимани због исељавања осјетно пали од 38,73%

на 32,25%, док су православни, захваљујући стабилности природног прираштаја, и поред исељавања, знатно напредовали – од 42,88% изашли на 43,49% цијелог босанског становништва. Од муслимана, највише су се исељавали сељаци, јер су се најтеже могли да уклопе у нови систем", пише Милорад Екмечић (Božić, Ćirković, Ekmečić i Dedijer, стр. 325). Ево како су се током аустроугарске управе „нове дириговане реалности" одразиле на структуру становништва у Сарајеву: „Према попису становништва из 1910. године, посљедњем који је извршила аустроугарска управа у Босни и Херцеговини, у граду Сарајеву је те године живјело 51.919 становника. Од тог броја, према вјероисповијести, било је 8.450 православних (16,27%), 18.460 муслимана (35,55%), римокатолика 17.992 (34,65%), гркокатолика 114 (0,21%), Јевреја (Сефарди и други) 6.397 (12,32%), евангелиста 547 (1,05%) и осталих 29 (0,05%). У Сарајеву је те године, осим цивилног становништва које је наведено, било још 5.120 војника. Ако упоредимо ове податке са резултатима пописа из 1789. године, онда ћемо лако уочити да се број становника Сарајева за тридесет година аустроугарске управе више него удвостручио. Очигледно, град је у том периоду доживљавао драматичне промјене, од драстичне измјене архитектуре, која је од некадашњег оријенталног сада попримала све више европски карактер, па до броја и конфесионалне припадности становништва. О томе какве је демографске промјене доживјело Сарајево у том периоду најбоље се може сагледати ако се упореде подаци о броју и конфесионалној припадности становништва 1879. и 1910. године.

Табела бр. 2 (Становништво по вјероисповијести у граду Сарајеву 1879. и 1910. године)

Сарајево (град)	Православни	Муслимани	Католици	Јевреји	Остали
1879. године	3.747	14.848	698	2.077	7
1910. године	8.450	18.460	17.992	6.397	690

Демографске промјене у граду Сарајеву за тридесет година аустроугарске управе још су видљивије ако упоредимо процентуалну заступљеност становништва по конфесионалној припадности 1879. и 1910. године:

Табела бр. 3 (Процентуална заступљеност становништва по вјероисповијести у граду Сарајеву 1879. и 1910. године)

Сарајево (град)	Православни	Муслимани	Католици	Јевреји	Остали
1879. године	17,52%	69,45%	3,26%	9,71%	0,03%
1910. године	16,27%	35,55%	34,65%	12,32%	1,10%

Из наведених табела видљиво је да је за три деценије аустроугарске управе процентуално опао број православног и муслиманског становништва у Сарајеву, а посебно драстично је опало процентуално учешће муслиманског становништва у односу на 1879. годину. С друге стране, у том периоду, број католичког становништва се повећао за невјероватних 25 пута, што им је омогућило да, од скоро занемарљивог процентуалног учешћа у укупном броју становника 1879. године, за три деценије чине више од трећине становништва града Сарајева. У периоду од 1879. до 1910. године, значајно се повећао и број јеврејског становништва у граду Сарајеву" (Мастиловић, 2019: 49–50).

Као што се из претходних навода може видјети, православни/Срби су и даље представљали релативну већину становништва у БиХ, што плановима окупационих власти никако није погодовало, тако да оне разним дискриминационим мјерама и притисцима настоје да успоре и осујете развијање српске националне свијести, као и економски и културни успон српског грађанства. Премда је огромна већина (93%) Срба живјела у руралним срединама, индикативан је податак да је 17 од 19 најбогатијих људи у Сарајеву почетком XX вијека било српског поријекла (Bataković /ed./ 2005: 231). Српски трговци и предузетници били су, укупно узевши, агилнији од хрватских и муслиманских и боље су искористили новонастало стање и продор капитализма у БиХ. Познати љевичарски активиста и марксистички теоретичар Веселин Маслеша (1906–1943) то је овако језгровито објашњавао: „Муслимански беговат и хрватско грађанство није ишло у корак са српском чаршијом. Бегови и аге грицакили? су свој хак (= имовину која им од старине припада). Хрвати, настањени више у местима која нису представљала веће трговачке центре, више су се запошљавали у државној администрацији и занатству. Један дио, међутим, у релацији према Србима доста мали, ишао је истим путем. Тако су Срби могли да развију сву своју енергију да са богате колонијалне трпезе страног приватног и државног капитала покупе све мрве, које су за онда капиталом сиромашну српску чаршију биле прилично велике" (Маслеша, 1945: 63). Маслешина оцјена, иако давно изречена, у суштини није изгубила ништа од своје актуалности: Срби су били привредно најпропулзивнија заједница у БиХ, а маневарски простор који је колонијална економска политика, усредсређена на експолатацију окупиране земље и њених ресурса, био је реално мали, али је постојао („мрве"). Ваља напоменути да је еманциповање српске трговачке и предузетничке класе започело већ у посљедњим деценијама османске владавине. О томе илустративно извјештава и Д. Мастиловић: „У то вријеме, половином XIX вијека, скоро сва трговина у Сарајеву била је у рукама православних Срба, а од трговачких кућа издвајале су се: Јефтановићи, Хаџиристићи, Деспићи, Хаџиавакумовићи, Трифковићи, Фочићи, Тодоровићи-Дукићи и Јелићи. Поједине занате такође су држали у својим рукама православни Срби. Тако су на примјер, ћурчијски занат држали скоро искључиво Срби и мало католика, а имали су тада преко 40 ћурчијских радњи у Сарајеву од чега је 20 било великих (Мастиловић, 2019: 33). Скарић пак пише: „Српски трговци успјешно су ширили своје послове и на познате европске трговачке центре. Тако је у 1848. години познати са-

рајевски трговац Манојло Јефтановић послао свог сина Пера у Беч гдје је овај отворио комисионарску трговину. По истом послу у Бечу је мало касније боравио и Сарајлија Тано Радовић. /.../ Коју годину послије Јефтановића, тачније 1851. године основали су комисионарску фирму у Бечу и браћа Хаџиристићи, сарајевски трговци. Старији брат Перо преселио се у Беч, док је послове у Сарајеву водио млађи брат Васо. Послове њихове фирме у Славонском Броду водио је Сарајлија Ристо Алексић, а царинске и шпедитерске у Босанском Броду за њих, али и за остале сарајевске трговце, обављао је Ђорђо Кљајић" (Скарић, 1937: 225, 230).

Изградња жељезница и путева унијела је раније непостојеће кретање становништва и пословну динамику на ширем простору, а контекст и инструменти правне државе, ма колико она ригидна и ненаклоњена (посебно према Србима) могла бити, гарантовали су поштовање прописа и успостављање стабилног привредног амбијента, што је погодовало развоју домаћег предузетништва. Озбиљнија индустријализација Босне и Херцеговине започета је у аустроугарско вријеме, као и комуникацијско повезивање дијелова земље саобраћајном инфраструктуром и увођење праксе грађења објеката у градовима на основу урбанистичких планова. Аустроугарска, која није имала прекоморске колоније, доживјела је и третирала окупацију, а затим и Анексију Босне и Херцеговине, као улажење у клуб колонијалних сила и према окупираној земљи и укупним њеним ресурсима (нарочито шумским и рудним) односила се као према бази за јачање свог привредног потенцијала. Нису, међутим, сви фактори у престоници дијелили такав једносмјеран и поједностављен колонијални начин размишљања о томе како се треба системски поставити према Босни и Херцеговини. Један од оних који су држали да би у интересу успјешног управљања новом провинцијом и обезбјеђивања њене друштвене стабилности ваљало осмислити и спровести конструктивнији приступ – био је и сâм Бењамин Калај. Сматрао је да би једино разумна мјера задовољавања потреба и интереса домаћег живља и подизање укупног животног стандарда у Босни и Херцеговини могли обезбиједити да Аустроугарска у њој и посредством њене територије створи поуздан ослонац за спровођење своје источне политике. Зато је он, дошавши у Сарајево, почео да реализује свој план снажења економске структуре земље. У томе је био инвентиван и упоран, иако се суочавао са многим унутрашњим и спољашњим ограничењима. Брзину реформи умногоме је детерминисала општа заосталост и статичност османског модела друштва, затим финансијска ограничења, посебно у области расположивих средстава за инвестиције, као и законска одредба да се сви државни трошкови у Босни и Херцеговини морају покривати средствима која настају у њој, без дотација из Беча. Ово је постало нарочито проблематично због гломазности администрације у провинцији. У литератури се о томе наводе рјечити упоредни подаци, према којима је Османско царство у тренутку напуштања Босне (1878) у њој имало око 120 државних службеника, док их је Хабзбуршка монархија већ 1881. имала приближно 600, неких 7.000 већ 1897. године, а 1908. преко 9.500 чиновника различитог ранга (Pinson /ed./ 1994: 118–119). Био је то огроман буџетски баласт који

није било лако сервисирати из реалних извора прихода у земљи. Иако би било стимулативно и позитивно утицало на расположење становништва, смањивање пореских обавеза и других намета на становништво и због тога није долазило у обзир. Калај се довијао на разне начине да намакне потребна средства за инвестиције, нарочито за унапређивање саобраћајне инфраструктуре, као и покретање неких привредних грана, али је недостатак потребних финансијских средстава био хроничан проблем током његовог управљања Босном и Херцеговином.

Незавидна ситуација оптерећивала је и сектор пољопривредне производње. Могло се очекивати да ће индустријски развијени сјеверни дијелови Монархије своје потребе за пољопривредним производима у већој мјери задовољавати и из претежно аграрне новоокупиране територије, што би довело до динамичног развоја и унапређивања пољопривредне производње. До тога, међутим, у већој мјери није дошло и аграр је видно стагнирао (Ibid. стр. 114–115). Разлога за ову тенденцију било је више: од изостанка технолошког напретка у пољопривреди, превладавања малих посједа, сразмјерно компликованог транспорта пољопривредних производа, до већих трговачких и потрошачких центара, као и оскудности кредитне подршке пољопривредницима. Пошто се далеко највећи број становника БиХ бавио пољопривредом и живио на селу, проблеми у тој дјелатности и раширено незадовољство сељаштва, посебно *кметова* зависних од крупних земљопосједника, стварали су социјални набој који је повремено измицао контроли и претварао се у мање или веће побуне против власти, како хришћанских, тако и муслиманских поданика. Земаљска влада је настојала да помогне кроз отварање локалних банака и кредитирање аграрне производње, али је то било недовољно и несигурно, а банкарско тржиште нестабилно, док су банкарски потенцијали из других дијелова Монархије углавном остајали по страни од озбиљнијих операција у БиХ. Проблем презадужености зависних сељака (кметова) отежавала је и вјерска димензија ове појаве. Наиме, велику масу кметова чинило је хришћанско сељаштво, док су власници земље коју су обрађивали и према којима су имали дужничке обавезе махом били муслиманске аге и бегови. Био је то поредак наслијеђен из османских времена. Ови кметови су очекивали да ће доласком хришћанске власти тај поредак бити укинут или бар регулисан на неки за њих прихватљивији начин. То се, међутим, није догодило, па су кметови у све већем броју престајали да испуњавају своје обавезе, а земљопосједници почињали да се жале окупационим властима. Тако је настао својеврсни зачарани круг у коме се све до окончања кретао однос између Земаљске владе, муслиманских велепосједника и подређеног сељаштва, у чије име су касније пред властима наступале локалне политичке партије са националним, односно вјерским предзнаком. У тој политичкој игри са промјенљивим улозима, Влада је настојала да избјегне радикално развлашћивање припадника муслиманске беговске касте, како би осигурала њихову кооперативност, националне странке су тактизирале у складу са промјенљивом политичком конјунктуром, али и ужим интересима својих вођстава, а увећавао се анимозитет сељаштва, па и хришћана уопште, према Аустроугарској.

Паралелно, продубљивао се већ постојећи јаз између православних/Срба и муслимана/Бошњака, јер су немуслимани и даље реално били социјално дискриминисани, што је, поред осталог, оставило посљедице на њихове потоње односе у измијењеним политичким приликама, све до краја XX вијека.

У цјелини посматрано, за разумијевање ситуације у Босни и Херцеговини током аустроугарске владавине од суштинског су значаја праћење и анализа димензије вишесмјерне интеракције између окупационих власти и трију главних вјерских групација, као и међуодноси муслимана, православних и католика, изражени у неколиким важним областима друштвеног и политичког живота.

2.3. Калајев режим и Католичка црква

Од тренутка кад је Наполеон почетком XIX вијека Аустрију назвао „географским непријатељем Србије" и кад се међу великим силама све више укорјењивало мишљење да би њена вокација, у општеевропском интересу, требало да буде продор на југоисток и спречавање руског утицаја на Србе и друге јужноевропске Словене, Беч је своју магистралну спољнополитичку доктрину одредио као „Drang nach Osten". У склопу те политике, Католичкој цркви је припадала кључна улога, тако да је хабзбуршки министар спољних послова Бојст (1866–1871) сматрао да су „католичка црква и монархија две сестре које се узајамно морају обезбеђивати", па да је, према томе, „цркви неопходна обнова и моћ Аустрије" (Екмечић, 1999: 99), а свом насљеднику Андрашију (1871–1879) савјетовао да се у спољној политици окрене ка истоку и на Балкану придобије народе под османском влашћу. Одлуке Берлинског конгреса и дозвољавање Аустроугарској да окупира Босну и Херцеговину представљале су операционализацију такве „подјеле надлежности" у „европском концерту сила". Важну компоненту организовања и спровођења окупацијске власти представљало је проналажење оптималне формуле односа према трима главним вјерским заједницама у земљи – православнима, муслиманима и католицима. Тај однос према религијској сфери био је, дакле, превасходно мотивисан политичким разлозима, иако је, посебно према муслиманима, био представљан и као дио „цивилизаторске мисије" Аустроугарске на Балкану. С обзиром на низ околности и специфичности сваког случаја, приступ вјерским заједницама био је диференциран. Главно је било да се њихов статус регулише на начин који ће највише одговарати колонијалним интересима Монархије.

*

Будући католичка држава, Аустроугарска је од самог почетка управљања Босном и Херцеговином предузела конкретне кораке да оснажи положај Католичке цркве у земљи. Незаобилазни партнер у томе била је Света столица, са којом је Беч постигао споразум (јуна 1881) о увођењу и устројству редовне хијерархије Католичке цркве у БиХ, каква до тада није могла постојати. Иако је Ватикан кроз дјеловање сусједних католичких држава и у османско вријеме остваривао одређени утицај на католички живаљ и његово

локално организовање, то ни издалека није било довољно. У Босни је од XIV вијека једино фрањевачки монашки ред био чврсто етаблиран („Босна Аргентина" – провинција Босна Сребрена) и повезан са вјерницима, али је у погледу догматске ригорозности и теолошке компетентности био сумњив Светој столици, поготово с обзиром на духовно насљеђе богумилства, које је у народу било пустило дубоко коријење. Споразумом са Римом, Аустроугарска практично ставља Католичку цркву у Босни и Херцеговини под пуну државну контролу, док је, са друге стране, Света столица била задовољна тиме што је и у овој словенској земљи успостављена њена регуларна и строго хијерархизована структура. Ватикан је рачунао на то да ће у спровођењу споразума и кроз црквени живот успјети да релативизује оне одредбе овог основног документа које су јој мање одговарале. Тако се улази у раздобље које је означавала специфична, донекле противрјечна динамика садејства Земаљске владе и Католичке цркве у БиХ. Оваква динамика обиљежиће практично све вријеме аустроугарске управе. Реч је о томе да су, ван сваке сумње, Аустроугарска и Римокатоличка црква биле савезнице и у Босни и Херцеговини заједно радиле на реализовању истог макрополитичког и цивилизацијског програма. Разлике су се, међутим, испољиле и трајале на, условно речено, тактичком плану. Наиме, Земаљска влада, суочена са проблемима у спровођењу одређених мјера на терену и принуђена да прагматично води рачуна о осјетљивостима и реаговању свих вјерских, етничких и социјалних групација и слојева укупног становништва, била је склонија компромисном рјешавању проблема које је стварало прилично наметљиво дјеловање Католичке цркве. На њеном челу је, међутим, као што је већ речено, од самог почетка, пуних 37 година стајао надбискуп Јосип Штадлер (1843–1918), који је у погледу задатака католичке мисије у Босни и Херцеговини имао изразито проактиван и максималистички став. Штадлер је рођењем био Славонац, школовао се прво у фрањевачким сјемеништима и школским заводима, тако да је добро познавао својства тога реда, а студирао је и докторирао на језуитском Грегоријанском универзитету у Риму. Био је изванредно теолошки и филозофски образован, али и крут у друштвеном дјеловању, наклоњен агресивном прозелитизму, унијатској кампањи папе Лава XIII и великохрватској идеји. Иако сам није био припадник реда, у БиХ је довео велики број језуита који су ревносно и вјешто радили на евангелизацији и католичкој пропаганди. Својим дјеловањем, Штадлер је стварао приличне проблеме Земаљској влади, а ни у Бечу нису у свему били задовољни његовим поступањем. Ево како ову ситуацију сажима Томо Вукшић, један од најбољих познавалаца лика и дјела надбискупа Штадлера: „Својим јавним заступањем идеје о стварању државе Хрватске унутар Аустроугарске Монархије, унутар које се требала наћи и Босна и Херцеговина, допадао се Хрватима, но замјерио се Србима, али и службеној политици Монархије, особито Мађарима. У таквом оквиру односа снага Стадлер није могао проћи као кандидат за загребачкога надбискупа премда га је и сам папа Леон XIII желио на томе мјесту; цар Фрањо Јосип чак га је јавно опомињао због његових политичких ставова о стварању хрватске државе. С друге стране, ни код српских православаца није пролазила никаква идеја о сурадњи како гледе стварања хрватске државе тако ни

гледе сједињења Цркава, око чега се Стадлер врло заузимао те је био основао чак и сјединитељски часопис *Балкан* (1896–1902)". (Vukšić, 1999: 35).

Иако су фрањевци са великом радошћу и очекивањима дочекали потпадање Босне и Херцеговине под управу католичке Монархије, успостављање редовне црквене хијерархије, а поготово захтјев да се управа над што већим бројем католичких жупа уступи Штадлеровој црквеној администрацији, изазвали су код њих узнемиреност и одбојност. Уз посредовање Ватикана и Калајево дјеловање из позадине, на крају је 1883. ипак дошло до (провизорног) договора којим је надбискупу припало 35 жупа, док су остале наставиле да буду фрањевачке. Ипак, до трвења између Штадлера и фрањеваца долазило је и касније, разним поводима. Иако је у преговорима са Ватиканом Калај настојао да се уважи значај фрањеваца у БиХ и да се благонаклоно изађе у сусрет страховима и захтјевима припадника овог реда, окупационе власти су нашле начина да се формализује и њихова контрола над фрањевцима.

Уговором са Светом столицом било је, иначе, предвиђено да надбискупе и бискупе именује цар лично, уз претходно прибављање мишљења Ватикана, док је Земаљска влада преузела на себе обавезу издржавања представника високе црквене хијерархије, чиме је она у овом егзистенцијално суштинском погледу доведена у зависност од државног буџета. Заузврат, „окупација је створила потребне услове за снажан полет у изградњи институција католичке цркве. На то су повољно дјеловале двије околности. Једна је што се Босна и Херцеговина преко Монархије интегрисала у католички свијет, а друга што је Монархија, као католичка држава, била директно заинтересована за јачање католичке цркве на једном простору истуреном према православљу и у директном додиру са исламом. Отуда католичка црква у Босни и Херцеговини добија богату материјалну потпору и од државе и од католичких корпорација и институција, па и истакнутих појединаца. Финансијска помоћ пристиже не само из Аустро-Угарске, него и из других католичких земаља Европе" (Kraljačić, 1987: 313). Јасно је, а и сасвим логично, да је положај Католичке цркве, а самим тим и њених вјерника, под аустроугарском окупацијом био привилегован у односу на друге двије вјерске групације, православне и муслимане, као и на њихове религијске институције. То се, на материјалном плану, види и из упоредних статистичких података о релативним издвајањима средстава из буџета Земаљске владе за вјерске потребе. Краљачић, на основу званичних извјештаја, наводи да је „у 1883. години из земаљског буџета утрошено на вјерске потребе укупно 162.503 форинте, од чега је за католичку цркву отпало 88.878 форинти или нешто више од половине. То је толико одударало од пропорционалног односа конфесија да је и сам Калај тврдио да се тешко може у другим земљама наћи сличан случај таквог привилегованог положаја једне вјерске заједнице. Тај однос се касније помјера на штету католичке цркве, али ће она ипак до краја Калајеве управе добијати највише средстава с обзиром на број вјерника. Укупни издаци из земаљских средстава за вјерске потребе износили су од 1878. до 1900. године 10.919.982 круне. Од тога је за потребе католичке цркве исплаћено 4.019.915 круна или 36,8%. То је

далеко надмашивало пропорционално учешће католичког становништва у укупном становништву земље, па је Земаљска влада имала право када је тврдила да католичка црква, с обзиром на број вјерника, добија скоро двоструко више средстава од осталих вјерских заједница (Ibid). Овакви завидни материјални услови обезбиједили су континуирано јачање католичке цркве, али и укупног католичког популацијског корпуса у Босни и Херцеговини. *Ipso facto*, био је то објективно и важан фактор националног успона Хрвата, премда се на томе званично никада није инсистирало.

У свим областима од значаја за живот католичке цркве и вјерника учињени су значајни помаци. Изграђено је или обновљено много цркава, самостана и других објеката сакралног карактера, као и оних који су, као помоћни, били у функцији дјеловања Врхбосанске надбискупије. Оснажена је и интензивирана католичка пропаганда у друштву, знатно је проширена и квалитетно уздигнута мрежа католичких образовних установа, како оних под Штадлеровом егидом, тако и фрањевачких. Излазило је и неколико католичких листова, о чијој је садржини и тону државна цензура морала помно водити рачуна, јер су нерijeтко били склони оглашавању са позиција вјерске нетрпељивости и агресивног прозелитизма. Уопште, Земаљска влада је систематски настојала да примири запаљиву реторику којој је, упркос свом језитском одгоју, био склон и сам надбискуп Штадлер. Тако су, на примјер, земаљске власти 1883. године ставиле ембарго на шире јавно распарчавање једног дијела текста Штадлеровог одговора на протестну окружницу коју је православни митрополит Сава Косановић објавио против непримјерене католичке пропаганде у БиХ, а за који је оцијењено да доприноси распиривању вјерске нетрпељивости. У том обуздавању Штадлерове вербалне оштрине, Калај је имао и дозирану подршку Ватикана, иако је надбискуп у бити био на линији Свете столице, посебно у вези са крајње деликатним питањем пропагирања рада на стварању уније, тј. уједињавању свих хришћана под врховном јурисдикцијом папе, што је био један од приоритета понтификата Лава XIII. Монархији, из више рационалних разлога, инсистирање на унији није одговарало, а Калај је отворено износио процјену да за успјех акције унијаћења у Босни и Херцеговини нема никаквих реалних изгледа, а да би њеним интензивирањем неминовно био продубљен ионако дубок међуконфесионални јаз. Познато је, иначе, да је активно, „идеолошко" унијаћење у Монархији указом цара Фердинанда I забрањено још 1841. године, а 1849. је проблематика превјеравања законски регулисана. Папа је мислио другачије. Онда када је сматрао да је то неопходно, Калај се Штадлеру супротстављао обазриво, али и одлучно. Чак је безуспјешно покушавао и да издејствује његово удаљавање из Босне и Херцеговине. Први јавни потрес у вези са покушајима унијаћења настао је већ 1881. године, кад је митрополит Сава Косановић обавијестио аустроугарског министра, владу Србије и синод Руске православне цркве да му је један функционер Земаљске владе понудио замашну суму новца да своје вјернике приведе унији са римским папом (Kruševac, 1960: 249–250).

Општа дискриминисаност у односу на Католичку цркву и католике, као „грађане вишег реда", изазивала је незадовољство код православног и муслиманског ста-

новништва, али се она, у извјесном смислу, с обзиром на то да је Монархија католичка држава, примала као нужно зло. Отворене протесте и организовање покрета супротстављања аустроугарској политици изазивали су нескривени и конкретни насртаји на вјерски идентитет и слободу, као и на имовину вјерских заједница. Ово се у првом реду односи на покрштавање муслимана и, у мањој мјери, превјеравање православних. Случајеви насилних конверзија или конверзија под притиском доживљавани су веома болно и по правилу су изазивали бурне реакције оштећених. Предвиђајући могући неповољан развој догађаја у овој осјетљивој области, Земаљска влада је 1879. године издала наредбу којом се у односу на питање прелажења с једне вјере на другу поставила неутрално, као према ствари која је искључиво у надлежности цркве. Међутим, како су се жалбе на агресивно прозелитско понашање католичких свештеника умножавале, власти су биле принуђене да се невољно умијешају у случајевима кад је био или је могао бити угрожен јавни ред и мир. Штадлер није био задовољан начином на који се Калајева администрација односила према превјеравању, па се 1884. године писмено жалио цару, што је показало да је посриједи озбиљан спор између вјерске и цивилне власти у земљи. Калај настоји да не долијева уље на ватру, али јасно ставља на знање Бечу да агресивни прозелитизам, а не акција евангелизације сама по себи, носи озбиљне ризике по углед Монархије и Земаљске владе код некатоличког, већинског дијела становништва и да потенцијално пријети озбиљнијим изазовима. Пошто су се случајеви насилних конверзија и даље јављали, а гњев муслимана се преточио у организовани бунт и колективно протестно обраћање Калају, са захтјевом да се одлучно интервенише и спријечи безобзирно понашање католичких свештеника, Земаљска влада се одлучује за доношење посебне, разрађене Наредбе о конверзији. Та Наредба је детаљно прописивала поступак конверзије кроз више фаза и провјера, у чему је цивилна власт имала значајну улогу. Циљ је био да се спријечи било каква принуда у прелажење из једне вјере у другу. Наредба је имала начелни карактер и регулисала је превјеравање уопште, али је свима било јасно да се практично односи на примање католичке вјере, јер је другачијих случајева бивало само изузетно. Како је одредбама наредбе процес конверзије био озбиљно отежан, католичко свештенство је не прихвата, сматрајући да представља грубо мијешање државе у духовну и канонску надлежност цркве. Послије тешких преговора између Калаја и Штадлера, а уз папин благослов, примјена Наредбе у поступку покатоличавања се 1893. године релативизује доношењем интерних инструкција, али проблем ни тиме није био дефинитивно ријешен. И даље су стизали извјештаји о случајевима кршења прописа од стране католичких свештеника, од којих су неки изазвали велико узбуђење у муслиманској средини, па били и један од повода за настанак ширег муслиманског аутономистичког покрета. Ово је за Земаљску владу представљало озбиљан изазов и она се одлучније поставља у вези са проблематичним конверзијама, али не успијева да им трајно стане на пут. Штадлер је уживао заштиту Ватикана и подршку клеронационалистичког крила хрватских бискупа, тако да су сви покушаји да се он уклони из Сарајева пропали.

Калај се либио да уђе у отворен сукоб са надобудним и тврдоглавим надбискупом, иако му је његово прозелитско дјеловање стварало озбиљне тешкоће. Због тога су га незадовољни муслимани и православци оптуживали за фаворизовање католичког елемента и објективно савезништво са Штадлером. Био је између двије ватре и сналазио се како је знао и умио. И послије Калаја, све до окончања аустроугарске управе, спор у вези са агресивним католичким прозелитизмом није престајао. Треба примијетити да је, у односу на расправе и сукобе које је изазивало, покатоличавање иновјерника, првенствено муслимана, сасвим у складу са поменутим Калајевим скептичним предвиђањима, дало више него скромне резултате. Према званичним подацима Земаљске управе, од 1878. до 1900. године у католичку вјеру је прешло свега 50 особа (Kraljačić, 1987: 329), што се објашњава снажним отпором у муслиманској и православној средини. И ова чињеница потврђује констатацију да је у Босни и Херцеговини „све што је сачињавало живот на себи носило печат религије" и да је код становништва које је објективно било истог поријекла и говорило истим језиком „религиозна припадност била тако дубока и тако се далекосежно простирала да су разлике између три верске групе биле јаче изражене него разлике међу расама у расно мешаним друштвима западног света" (Екмечић, 1999: 395)[23].

2.4. Однос Калајевог режима према православљу

Аустроугарска монархија је начелно имала негативан однос према православљу. Православну цркву је и актуално, а поготово потенцијално, сматрала једним од главних реметилачких фактора својих планова на Балкану. У Бечу се процјењивало да би из црквених кругова и активности око цркве могао нићи српски национални покрет чији би матица, ослонац и усмјеривач била Србија и подржавала га у настојањима да постане пијемонт окупљања свих Срба у региону, а онда и свих јужних Словена са територије Монархије. Због тога се стављање под контролу јерархије и институција православне цркве сматрало приоритетним, чак и више него регулисање односа са католицима и муслиманима. За окупационе власти ово питање је било bilo *par excellence* политичко, док су у позадини стајале и амбиције Ватикана у контексту опште католичке мисије и остваривања сна о унији свих хришћана са папом. Новој администрацији било је јасно да у Босни и Херцеговини не може остварити пуну власт све док се православни митрополити „налазе у сфери суверенитета друге државе и туђег владара, односно подређени Цркви ван сфере Беча, јер је планирано да преко јерархије буде вршен најјачи утицај на српски народ" (Шољевић, 1999: 119). Као што је познато, Православна црква у БиХ била је под духовном јурисдикцијом Цариградске (Васељенске) патријаршије, док је избор митрополита, из редова грчког свештенства, својим бератом (указом) потврђивао султан. Постојала је замисао да се Православна црква у Босни и Херцеговини подведе под јурисдикцију Карловачке патријаршије која се налазила на територији Монархије, а којој Цариградска патријаршија није признавала патријаршијски статус[24]. Пошто се у томе није успјело, аустроугарска дипломатија без

оклијевања креће у преговоре са Цариградском патријаршијом, уз значајно учешће будућег цивилног управљача у Босни и Херцеговини, Бењамина Калаја. Преговори су већ у марту 1880. уродили конвенцијом (конкордатом) којом су темељно и трајно утврђени принципи односа у троуглу између окупационе власти, православне цркве у БиХ и Цариградске патријаршије. У односу на дотадашње стање, суштинска промјена тицала се избора митрополита, јер је по договореној конвенцији, умјесто патријарха, митрополите бирао и именовао цар, с тим што би са именом изабраника био упознат цариградски патријарх који, међутим, није могао утицати на цареву одлуку (Маџар, 1982: 158–159). По истом поступку и редослиједу потеза, цар је могао и да смијени митрополите за које се оцијени да дужност не врше у складу са државним очекивањима. Преузимањем на себе издржавање највише црквене јерархије, као и исплаћивањем патријархових принадлежности из Босне, Монархија је обезбиједила и материјалну зависност врха православне цркве од државног буџета. Може се заправо говорити о некој врсти неканонске, практичне аутономије православне цркве у БиХ у односу на Цариградску патријаршију. На сличан начин поступиће Монархија и према исламској вјерској заједници, настојећи да и њу организационо максимално одвоји од традиционалног духовног средишта Истанбула.

Земаљска влада је одмах почела да примјењује одредбе конвенције, при чему јој је било нарочито важно да у кратком року смијени грчке митрополите, који нису имали добар однос са домаћим свештенством и вјерницима, и да их замијени јерарсима српске националности. Стављајући их у положај и функцију државних службеника, власт је рачунала на њихову лојалност и намијенила им задатак спровођења своје политике међу вјерницима. У приличној мјери у томе је и успјела, чиме је неке митрополите отуђила од вјерника, али се нису сви митрополити баш увијек и у свему понашали у складу са инструкцијама и очекивањима окупационих власти. У таквим случајевима би били смјењивани, односно принуђивани да се сами повуку, што је процедурално било знатно безболније. Већ први новопостављени митрополит, угледни вјероучитељ и од народа поштовани архимандрит Сава Косановић, доживио је такву судбину (1885). Он је убрзо послије ступања на дужност, због одлучног протеста против агресивног католичког прозелитизма, био принуђен да се повуче са дужности, што је изазвало велико незадовољство међу свештенством и вјерницима православне цркве, а покушао је безуспјешно да се за њега заложи и цариградски патријарх.

Аустроугарска управа је плански приступила реализовању плана оспособљавања и уподобљавања укупне структуре православне цркве и локалног свештенства за улогу коју је требало да одиграју у привлачењу православних/Срба монархијском „државном разлогу" (*raison d'état*). Отвара се богословија (1882) у Сарајеву, која се убрзо пресељава у намјенски подигнуту зграду са интернатом у оближњем Рељеву. Однос према Рељевској богословији парадигматичан је за начин и видове контроле које је аустроугарска администрација остваривала над православним школством. „Земаљска влада од оснивања Богословије (рогобатно и непримерено званично назване 'Источ-

но-православно свештеничко сјемениште') контролисала је и усмеравала њен рад. Школа је издржавана средствима Земаљске владе, а упис кандидата из три митрополије није био дозвољен без сагласности Владе за свакога појединачно. Земаљска влада прописивала је школске предмете, постављала управитеља Богословије, а професоре је постављало заједничко Министарство финансија у Бечу. Било је забрањено набављање не само уџбеника из Београда, него и књига из Србије и Русије. Напомињемо да је Земаљска влада желела да одстрани богослужбене књиге штампане у Србији и Русији, па је приступила њиховом штампању у Сарајеву (са молитвама за цара и краља Франца Јозефа). Кандидатима који су били чланови националних друштава или су процењени као политички неподобни није био дозвољен упис, а прекршаји које су учинили ученици често су били кажњавани искључењем из Богословије" (Шољевић, 2015: 127–128). Митрополит Косановић је имао озбиљне примједбе на наставни програм ове богословије, захтијевао је да језик наставе буде називан „српски", а не „земаљски", као и да будући професори не буду школовани у Аустроугарској. Да би се спријечило коришћење црквених књига и уџбеника штампаних у Русији и Србији, Калај је, дакле, покренуо издавање црквених књига и богословске литературе у Аустроугарској, уз помну провјеру њихове теолошке исправности. Постојао је и један црквени лист, али без већег утицаја на свештенство и на вјернике. Радило се и на побољшавању животног стандарда свештенства на свим нивоима, кроз селективно субвенционирање и стварање услова за остваривање додатних прихода, а смањивање његове зависности од парохијана и њихових прилога. Власт је у овоме имала одређеног успјеха.

Наглашена пажња посвећивана је и изградњи нових цркава и обнови старих, како би се доказала брига Земаљске владе за вјерске потребе православних. Објективно побољшање смјештајних и богослужбених услова у многим парохијама довело је до тога да се у дијелу православног свештенства и вјерника почне одавати признање властима и осјећати захвалност на спремности да се конкретизује и материјализује декларативно старање о потребама православних поданика Монархије.

Главну препреку настојањима да се путем остваривања контроле и директивног утицаја на Православну цркву амортизују непожељне активности међу босанскохерцеговачким православцима није толико представљало свештенство колико црквене општине. Црквене општине, које су у принципу чинили вјерници једне парохије са својим свештеником и његовим помоћницима, уживале су приличну аутономију у одлучивању о пословима од значаја за локалну заједницу, при чему то нису били, строго посматрано, само вјерски послови. Бењамину Калају, као одличном познаваоцу историје балканског словенства и православне црквене организације уопште, било је сасвим јасно да се кроз рад црквених општина, у којима су главну ријеч водили лаици, обично угледни домаћини и имућни људи, могу остваривати национални рад и повезивање са националним стремљењима Србије. Калај је објашњавао како је „у току историјског развитка лаички елеменат у Босни и Херцеговини приграбио читаву црквену моћ и сва диспозициона права у цркви". Разлози за такав развој били су, по његовом суду,

разнородни. „Покретан свјетовним, тј. националним и политичким мотивима, словенски лаички елеменат је одувијек користио цркву за то да у њу смјести ослонац за све националне аспирације и да религиозно-црквене тежње уско повеже са националним", писао је Калај 1899. године министру спољних послова Агенору Голуховском (Kraljačić, 1987: 346–347). Рад црквених општина био је регулисан статутима које је потврђивала Земаљска влада. Статутарне одредбе су представнику власти у саставу општинских скупштина давале широка овлашћења, све до могућности да скупштину распусти, ако оцијени да општина својим активностима излази из прописаног дјелокруга. А тај дјелокруг је власт крајње уско и произвољно ограничавала. Кад је оцијенила да су се прилике у Босни и Херцеговини довољно стабилизовале, а да је црквена јерархија стављена под задовољавајућу државну контролу, Калајева администрација је одлучила да изради и озваничи један нормативни образац статута црквених општина, који би важио за све општине. Међу одредбама тог октроисаног модела индикативно је опредјељење да се у свакој парохији, ма колико она мала била, организује засебна општина („једна црква – једна црквена општина") , као и да се не одобрава територијално повезивање двије или више парохија у једну црквену општину. Интенција је била да се организациона структура православља у БиХ што више уситни, како би се над њом лакше и ефикасније остварио надзор и спријечило евентуално покретање масовнијих акција православног живља. Поред тога, а у истом циљу, високој црквеној јерархији (митрополиту, односно његовом сталном заступнику), а и нижем свештенству, обезбијеђен је механизам појачаног утицаја на рад црквених општина, посебно у школским питањима. Главно је било спутати допринос лаика у доношењу одлука у општинама и самосталном управљању њиховим дјеловањем. Пет година послије успостављања власти над БиХ, Земаљска влада и Беч били су задовољни брзином и ефикасношћу са којима су Православну цркву формално, а дијелом и практично, потчинили својој колонијалној и асимилаторској политици. Међутим, отпор против наметнутих рјешења растао је пропорционално административном насиљу које се, неријетко кршећи и сопствене законске прописе и обавезе из постојећих споразума, од стране аустроугарских функционера и чиновника систематски спроводило према православцима и њиховим црквеним и образовним институцијама. Тај отпор, познат као покрет за вјерско-просвјетну аутономију, трајао је до 1905. године и допринио је јачању српске националне самосвијести у Босни и Херцеговини, са учинцима који ће доћи до израза у бурним временима анексионе кризе и наговјештаја Првог свјетског рата.

Представници православних црквених општина спорадично су дизали глас због дискриминаторског понашања земаљских власти, а 1893. године су одлучили да у борбу за вјерско-просвјетна права крену организовано. Тада су 24 општине отправиле заједничку депутацију у Сарајево. Депутација је носила петицију којом се указивало на грубо, недопустиво мијешање цивилних окупацијских власти у рад црквених општина. Иако је на челу депутације био митрополит Ђорђе Николајевић лично, она не само да је од стране Земаљске владе игнорисана, већ су чак уведене и нове дискриминаторске

мјере. На то је реаговало четрнаест црквених општина, чији су представници саставили тзв. *Први царски меморандум* и децембра 1896. га предали царској канцеларији у Бечу. У петицији се указује на то да православнима чак ни у мрском Османском царству нису били угрожени национално име и ћирилично писмо, подсјећа се на царева обећања вјерске толеранције (1878), као и на Конвенцију из 1879, којом је гарантована слобода вјероисповиједања. У тексту су, затим, одабраним примјерима илустрована огрешења Земаљске власти о права православних, да би се, поред осталог, тражило од цара да поврати „слободну употребу српског имена и писма ћирилице у цркви, школи и ван њих, слободно држање црквено-школских општинских скупштина и одборских седница без пријаве властима, слободан избор свештеника и учитеља, слободно оснивање црквених и школских фондова и примање легата, учешће народа при постављању митрополита, слободно стварање српских читаоница, певачких и других друштава, решавање молби у одређеном року итд." (Скарић, 1938: 38–39). Наведени захтјеви су понављани и у свим каснијим обраћањима аустроугарским државним инстанцијама, на свим нивоима, уз увођење, у зависности од развоја прилика, и неких нових. Подносиоцима петиције није била омогућена аудијенција код цара Фрање Јосифа, а власт, изненађена и озлојеђена овако отворено изнијетим притужбама и захтјевима, појачала је репресију над првацима покрета, уз примјену различитих видова пријетњи, смјењивања са функција, отежавања свакодневног живота и нормалног пословања. У извјештају поднијетом Заједничком министарству финансија, Земаљска влада настоји да у погледу одражавања претежног расположења међу православцима умањи репрезентативност подносилаца и садржине представке и да покрет прикаже као уско класно мотивисан, односно као израз незадовољства имућног српског грађанског слоја, а не ширих народних маса. Тиме се жељело изазвати нерасположење према вођама покрета у народу и оспорити му се стварни легитимитет. Калај је оцијенио да је ријеч и о политичком, а не социјалном покрету, против интереса Монархије, те да је у њему присутан и елеменат страног утицаја, из Србије и Црне Горе. Истраживања су, међутим, показала да је покрет кренуо у акцију сасвим независно од владе у Београду, а да је њен тадашњи предсједник Стојан Новаковић чак сматрао да „Босанци и Херцеговци нису могли изабрати незгоднији тренутак за изношење њихових жалби противу аустријске администрације у њиховим земљама, него што је овај данашњи, када се цијела Европа труди да избјегне све што би могло изазвати несугласицу међу појединим силама и довести до конфликта међу њима" (Kraljačić, 1987: 375). Види се да је већ у Калајево вријеме постојала дефанзивно-офанзивна матрица оптуживања званичног Београда за све аутохтоне националне политичке акције Срба у Босни и Херцеговини против тамошње власти. Овај *modus operandi* доживјеће свој врхунац, али не и лабудову пјесму, оптуживањем Србије због атентата на престолонасљедника Франца Фердинанда у Сарајеву (1914) и упућивањем ултиматума њеној влади. Новаковић је чак, посредством српског посланика у Бечу, савјетовао вођама покрета да се у борби за своја права служе само легалним средствима унутар Монархије и да је, у

датим околностима, не покушавају интернационализовати. Ови су га, тешка срца, послушали, па су 1897. припремили и потписали *Други царски меморандум* који су успјели да предају цару, али ни послије тога није дошло до позитивног одзива са званичне стране. Умјесто тога, Калај је промијенио тактику, па је у први план надгорњавања са покретом за вјерско-просвјетну аутономију, који је у суштини био много више од тога, истурио православне митрополите, како би се створила представа да није ријеч о сукобу власти и (православног) народа, већ о унутарправославном неслагању између грађанства и највише црквене јерархије. Убудуће ће преговарачи бити митрополити и вође покрета, док ће Калај стајати у позадини, с пресудним упливом на вјерски врх. Довођење митрополита у положај извршилаца налога Калаја и Земаљске владе није допринијело смиривању ситуације нити је донијело приближавање компромису, већ је само продубило јаз између православних вјерника и њихових вјерских поглавара.

Увидјевши да ће морати превасходно да се ослоне на сопствене снаге, неколицина вођа покрета одлучује да састави опширан и детаљан „Нацрт Устава црквене и школске самоуправе српског православног народа у Босни и Херцеговини". Стављају га на увид Калају, а траже мишљење и од Цариградског патријарха који се, под утицајем аустроугарске дипломатије, колеба између подршке и резервисаности, да би се најзад неповољно изразио о „Нацрту". Ни у дугим преговорима са тројицом митрополита у Сарајеву није било напретка, па су се прваци покрета одлучили да цару упуте и *Трећи царски меморандум* (1900) који је у Будимпешту, гдје се Фрањо Јосиф тада налазио, однијела бројна делегација, у чијем саставу је било и 18 свештеника. Б. Калај је вјештим маневрима спријечио да изасланици на аудијенцији меморандум тада непосредно предају, како би добио на времену да донесе још неке непопуларне одлуке. Цар је представнике покрета хладно примио тек маја 1901. године. У новом меморандуму се, поред ранијих притужби, јасно указује на агресивно дјеловање Католичке цркве, а износе са и захтјеви више политичког карактера, што је Земаљска влада повезала са јачањем српског национализма подстицаног из Србије. У међувремену бива изабран нови Цариградски партијарх Јоаким III који, подстакнут и са руске стране, почиње испољавати већу иницијативност у трагању за рјешењем положаја православља у БиХ. Такође, за Калаја и Земаљску владу ствар се компликује и ангажовањем „српске академске омладине" која аустроугарској влади упућује свој оштар меморандум, изразито политички интониран. „Влада је са огорчењем констатовала да је омладина у њему на одлучан начин одбила 'свако заједништво са Монархијом', па је предложила Заједничком министарству финансија да се потписницима меморандума, пошто нема основе за њихово кривично гоњење, ускрати пријем у земаљску службу, са чиме се министарство сагласило" (Kraljačić, 1987: 397). Истовремено, схватајући експлозивност ситуације, Б. Калај одлучује да озбиљно преговара са првацима покрета, уз спремност да се учине неки уступци, али и да се ни по коју цијену не одступи од кључног интереса Монархије да држи под контролом главне полуге утицаја на Православну цркву. У том смислу, био је одлучно против идеје о укидању конвенције из 1880, формирања

црквеног сабора и испуштања из руку поступка именовања митрополита. Са друге стране, вође покрета за црквену и школску аутономију исказују одређену флексибилност и склоност ка компромису, а како би ојачале своје позиције, хабзбуршком суверену у Бечу уручују и *Чешврши царски меморандум*. У току преговора, Бењамин Калај је преминуо, а на функцији министра финансија и управитеља Босне и Херцеговине замијенио га је, такође мађарски племић, Стефан Буријан (1903–1912). Он је преговоре и окончао, без договора о неколиким спорним тачкама, али је ситуација разријешена усвајањем арбитражног мишљења Синода Цариградске патријаршије. Цар Фрањо Јосиф је 1905. године потписао Уредбу којом је законски регулисана област вјерско-просвјетних права православних у Босни и Херцеговини. Овом Уредбом представници покрета за вјерско-просвјетну аутономију нису могли бити потпуно задовољни, јер нису остварени неки важни захтјеви, као нпр. учешће православног народа у избору митрополита. Ипак, она је законски заштитила православце/Србе од политике наметљиве асимилације и успоставила правила понашања у вјерској и образовној сфери. Најважније је, међутим, било постепено јачање националне свијести, организовање акционо способног покрета и обезбјеђивање улоге активног чиниоца у друштвеном и политичком животу Босне и Херцеговине. Ови учинци доћи ће у пуној мјери до изражаја у наступајућем, бурном периоду регионалних и европских односа. На потпуно отклањање дискриминације и остваривање равноправности са католичким елементом није се, реално, могло ни рачунати. Са друге стране, аустроугарске власти су биле задовољне што су доношењем Уредбе бар привремено скинуле са дневног реда једно питање које је све више оптерећивало управљање окупираном провинцијом и доводило у питање кредибилитет укупног пројекта наступања Монархије према истоку. Без обзира на то што је била принуђена на значајне уступке, Земаљска власт је у ономе што је за њу било најбитније остварила и законски утврдила своју контролу над православним институцијама у земљи.

2.5. Аустроугарска политика према муслиманима

Као што је већ раније истакнуто, политика аустроугарске управе према муслиманском елементу полазила је од приоритета да се он организационо одвоји од Истанбула и султана како би његов номинални суверенитет над Босном и Херцеговином био лишен било какве стварне садржине. Затим, у склопу декларативно потенциране „цивилизаторске мисије", окупациона власт је предузимала кораке у смјеру модернизације и европеизације укупног друштвеног амбијента, што је подразумијевало реформисање муслиманских традиционалних институција, прије свега оних образовних. О томе да је унапређивање веома ниског образовног нивоа муслиманског становништва било потребно и ради тога да би се они у аустроугарском интересу више укључили у цивилне послове свједочи и Калајево залагање за сређивање стања у основном муслиманском школству. Тако он 1893. године образлаже цару Фрањи Јосифу зашто је важно прихватити муслимански приједлог устројства нових, реформисаних почетних

вјерских школа, тзв. *mektebi ibtidaije*, којима је требало замијенити дотадашње традиционалне и рудиментарне *sibjani-maktebe*. Иако предложена структура и наставни програми ових реформисаних школа нису одговарали интенцијама окупационих власти (задржава се, на примјер, само арапско писмо, и даље нема рачуна...), Калај препоручује да се прихвате, јер су их одобрили сви муслимански ауторитети. Закључује да и овакви какви су, представљају корак у добром смјеру, наглашавајући да „школовање муслиманске дјеце у Босни и Херцеговини није досад стајало ни у каквом сразмјеру са школовањем хришћанске дјеце. И она дјеца која би се уписала у основне школе морала су да прекину школовање као престара. То је разлог да Муслимани у државном животу не могу да заузму положаје као остали, јер им недостају потребне квалификације. Иначе, они су интелектуално врло даровити, *а због своје традиције као некадања владајућа класа, муслимани представљају државотворни елеменат. То су они и до данас сачували због чега у нашим земљама и за нашу власт представљају не малу потпору* (курзив – Д. Т.), па је жалосно да усљед недостатка наобразбе бивају потиснути у позадину“ (Ćurić, 1983: 212). Из овога се јасно види да је муслиманима, као „темељном народу“, била предодређена носећа улога у учвршћивању и спровођењу аустроугарске управе у БиХ. Има, такође, основаних мишљења да је и промовисање натконфесионалне/трансконфесионалне „босанске нације“, иако се у највећој мјери етнички ослањало на муслимане, у дужој перспективи било и прозелитистички усмјерено и на њихову евангелизацију. Тако савремени бошњачки научник, истовремено и високи муслимански вјерски службеник, Енес Карић пише: „Калај је идеологију бошњаштва свесрдно промовирао у Босни међу свим народима, али је само Босанске муслимане хтио, помоћу бошњаштва, извести из њихове вјере, ислама“ (Karić, 2004: 149). Са овом процјеном сагласан је и Томислав Краљачић који закључује: „Он (Калај) је тада сматрао да у Босни и Херцеговини треба створити такве услове, да муслимани пређу на католичку вјеру, чиме би се остварила католичка већина у земљи и учврстио у њој положај Монархије. Касније је тој идеји дао и теоретско образложење у једном писму барону Бенку из 1893. године. Он је у томе писму тврдио да ће муслимани у будућности, па макар и далекој, прије или послије ‘безусловно прећи на хришћанство и потпуно нестати’. То ће се десити убрзо послије еманципације муслиманске жене, када она напусти харем и прихвати европски начин живота. Али, главни разлог за прелазак муслимана на хришћанство је у томе ‘што мухамеданизам не лежи у бити босанске народности, него је усљед случајно насталих околности био вјештачки накалемљен. Мухамеданци нијесу странци, нијесу припадници друге расе, као Османлије, него чиста и права дјеца земље /’Landeskinder’/. Они имају низ домаћих древних обичаја који их везују са осталим становницима земље“ (Kraljačić, 1987: 86). Без обзира на дјелимичну основаност премиса од којих је кренуо у закључивању, историја Калају у овој ствари није дала за право. Поред досад наведених приоритета који су се тицали сређивања статуса босанскохерцеговачких муслимана, њиховог одобровољавања и везивања за Монархију, окупационим властима је било изузетно важно

да осујете успостављање опозиционог муслиманско-православног савеза у борби за вјерско-просвјетну, а касније и политичку аутономију.

Муслимани Босне и Херцеговине били су изразито неповјерљиви према плановима Земаљске владе, јер су наслућивали да су ови, без обзира на преузете обавезе о заштити права на слободно исповиједање вјере и на толерантну реторику, у суштини уперени против ислама. Посебно су зазирали од реформисања и модернизовања вакуфа (вјерских задужбина) и традиционалног исламског школства. Да би обезбиједила полуге утицаја на муслиманско друштво, Аустроугарска је пошла од успостављања засебних органа управљања Исламском заједницом, о чему је укратко већ било ријечи. До 1878. године, за све вјерске и шеријатске послове у Босни и Херцеговини био је у име султана надлежан истанбулски муфтија, односно *шејх-ул-ислам*, а Земаљска влада је у Сарајеву 1882. године увела до тада непостојећу функцију *реис-ул-улема* („глава улеме[25]", „поглавар улеме"), на чије је именовање имала пресудан утицај. Такође, формиран је и *Улема-меџлис*, односно „Сабор улеме", колективно руководеће тијело Исламске заједнице, претеча каснијег Старјешинства Исламске заједнице, у почетку састављеног од четири члана. Да би оствариле и практични утицај на свакодневни живот муслиманске заједнице у свим битним доменима, окупационе власти су спровеле и реорганизацију система управљања вакуфима (побожним задужбинама). Убудуће ће сви руководиоци вјерских и вакуфских послова у Босни и Херцеговини бити постављани од стране Земаљске владе у Сарајеву, тако да домаћа Исламска заједница неће имати могућности да учествује у поступку њиховог избора. „Вјерски органи нису имали самосталност, јер је овлаштени владин повјереник могао да мијења њихове одлуке. Средином марта 1883. Заједничко министарство финансија именовало је Привремену комисију за уређење вакуфских послова у БиХ, за чијег је предсједника формално постављен сарајевски градоначелник Мустајбег Фадилпашић. У стварности, Комисију су водила двојица сталних владиних изасланика. Тако је цјелокупни рад вакуфа био под сталном контролом владе" (Imamović, 1994: 54–55). Традиционална муслиманска интелигенција, одњегована у крилу Исламске заједнице, у великој већини није била задовољна оваквим устројством и сматрала га је атаком на свој вјерски и културни идентитет. У свим каснијим преговорима са земаљским властима, увијек су најспорније тачке биле постављање реис-ул-улеме, избор чланова Улема-меџлиса и управљање вакуфима, тј. имовином и фондовима Исламске заједнице. Може се запазити да, уз разлике које су произлазиле из другачије институционалне структуре ислама и православља у БиХ, постоји висок степен аналогије између разлога незадовољства и отпора који су муслимани и православци пружили мјерама нових, страних власти. Ваља, такође, напоменути да се борби муслимана за вакуфску и вјерско-просвјетну аутономију није прикључио „такозвани проаустријски круг свјетовне интелигенције који се углавном формирао од 1890. до 1900" (Karić, 2004: 148) и који је аустроугарску окупацију сматрао далеко мањим злом од потпадања под власт Србије или Црне Горе[26]. Ови интелектуалци претежно су се бавили културним радом, издавали

напредне часописе, пропагирали европеизацију и реформистички приступ исламу. Неки међу њима били су заговорници Калајеве идеје „интегралног босанства“, али са водећом улогом Бошњака, као „матичног народа“ у Босни и Херцеговини. Њихови политички, публицистички и књижевни текстови представљају полазну базу и концептуалну основу савремене концепције унитарне Босне и Херцеговине, са надетничким „Босанцима“ као политичким народом и носиоцем суверенитета.

Озбиљнији протести муслимана почели су, како је већ раније речено, 1899. године у Мостару, а поводом отмице и покатоличења једне дјевојке. У мостарској *kiraethani* (средишњој читаоници) одржана је скупштина на којој је изабран одбор од дванаест чланова, на челу са мостарским муфтијом Али-Фехми Џабићем, задужен да окружном начелнику барону Бенку поднесе захтјев да се хитно ријеши немио случај отете дјевојке. Тако је рођен будући покрет за вакуфку и вјерско-меарифску (просвјетну) аутономију и у први план избио његов вођа, мостарски муфтија Џабић. Земаљска влада је у почетку потцјењивала муслиманске притужбе, али се незадовољство ширило и убрзо захватило цијелу Херцеговину. У једном тренутку је чак захтијевана регионална вакуфска аутономија за Херцеговину, што је власт оцијенила као потпуно неприхватљиво. Новим представкама Калају и самом цару затражено је да се и управљање вјерским школама врати у надлежност локалне муслиманске улеме и да се престане са повређивањем вјерских осјећања и части сљедбеника ислама. Сви муслимански захтјеви су глатко одбијени. Априла 1900. године Земаљска влада прибјегла је оштрој казненој мјери смјењивања муфтије Џабића, што је, међутим, дјеловало као доливање уља на ватру. Талас муслиманског незадовољства преплавио је цијелу земљу, а покушај разбијања покрета изнутра, ослањањем на лојалне Бошњаке, није уродио плодом. Штавише, дошло је до формалног политичког повезивања и конкретне сарадње муслиманског покрета са српским. Српски покрет је у то вријеме већ имао искуства у супротстављању властима, чврсту организацију и разрађене методе дјеловања, на шта су се муслиманске вође спремно ослониле. Тога су се окупационе власти највише и прибојавале, настојећи да на све начине спријече институционализацију и ширење фронта православног и муслиманског отпора. Ради тога је покренута интензивна медијска и друштвена кампања.

Прва опозициона муслиманска делегација отпутовала је 1900. године у Будимпешту, гдје се због засједања аустроугарског Парламента налазио и цар Фрањо Јосиф. Као и у случају православне депутације, Б. Калај је спријечио да добију аудијенцију код цара и сам се крајње хладно поставио према њима. Ипак, Земаљска влада је морала да уђе у преговоре са представницима муслиманског покрета и да се детаљно претресу све тачке захтјева садржаних у приједлогу статута вјерске аутономије и меморандума, које су поднијели Џабић и другови. Аустроугарска страна је одуговлачила преговоре, док се истовремено разним мјерама настојало ослабити муслимански покрет. Преговори су прекинути без споразума о четири битне тачке, међу којима су биле и одредбе о начину бирања чланова Улема-меџлиса и постављању реис-ул-улеме и муфтија. Јуна 1901. го-

дине цар Фрањо Јосиф је примио муслиманске депутате који су за неуспјех преговора оптужили Земаљску владу. У исто вријеме појавиле су се вијести о новом споразуму између муслимана и православаца о појачавању заједничког дјеловања, што је додатно забринуло Калаја и његово окружење. Заиста, српски представници нуде муслиманима нацрт уговора о политичкој сарадњи, чиме се одлучно ступа на терен борбе за политичку, а не само вјерско-просвјетну аутономију. Уговор са бошњачке стране није потписан, јер се није могла постићи сагласност о рјешавању аграрног питања које је за муслимански беговат било од виталног значаја. Поред тога, муслиманима није одговарала одредба да ће званични језик у Босни и Херцеговини носити назив *срūски*, као и да ће се као службено писмо употребљавати *ћирилица*. Упркос томе, политичко садејство муслимана/Бошњака и православаца/Срба одржало се све до 1910. године, односно до почетка рада првог босанскохрецеговачког Сабора. Ево шта о томе пише историчар Мустафа Имамовић: „Захтјевом да БиХ добије самоуправу под врховном влашћу свог суверена султана, садржаном у нацрту уговора, усвојен је државно-правни програм који су Бошњаци сматрали својим коначним циљем, а Срби вјероватно само прелазном етапом. Понуђени нацрт уговора је уствари дао програм заједничке српско-бошњачке акције у борби против Аустроугарске, али и против хрватских национално-политичких аспирација у БиХ" (Imamović, 1998: 395). Било је, у вријеме активности покрета, а и доцније, покушаја да се остваривање ове реалне муслиманско-српске сарадње тенденциозно протумачи као успјешан српски маневар којим је искоришћено муслиманско незадовољство и њихова наивност, али чињенице увјерљиво демантују такве тврдње. Са друге стране, немогућност да се у неким суштински битним питањима устројства и организације будуће аутономије постигне српско-муслиманска сарадња – трансисторијска је константа у њиховим политичким односима, унаточ заједничком општем циљу ослобађања од страног туторства. Та константа није случајна, већ је посљедица темељно различитих духовних и културно-цивилизацијских исходишта муслиманског/бошњачког и православног/српског идентитета, а сходно томе и неподударних крајњих друштвено-политичких циљева вјерских и националних стремљења ових двају конститутивних народа у Босни и Херцеговини.

Суочена са политичким артикулисањем опозиционих захтјева, Калајева Земаљска влада пооштрава репресивне мјере, што изазива нови талас исељавања муслимана у Турску. Ово аустроугарским интересима никако није одговарало, јер је, са једне стране, и у земљи и ван ње компромитовало окупационе власти, док је, са друге, смањивање броја муслимана у односу на православне/Србе нарушавало равнотежу у којој су муслимани били третирани као противтежа српским аспирацијама. Влада, стога, развија широку акцију на дестимулисању и спречавању исељавања, у чему остварује релативан успјех. Искористивши боравак вође покрета Џабића у Истанбулу, власти га, на основу у међувремену донијетог прописа, проглашавају „неовлашћеним исељеником", односно прекршиоцем режима путовања у иностранство и забрањују му повратак у земљу. Практично га протјерују, док једног другог вођу покрета интернирају у

мало мјесто поред Мостара, чиме желе да обезглаве покрет. Интригама покушавају да га дискредитују и у Истанбулу. У томе дјелимично успијевају, тако да Висока порта декларативно не подржава захтјеве покрета за вакуфску и вјерско-правну аутономију, али његовим првацима не отказује гостопримство и пружа му неке логистичке олакшице. Муслимани се у Будимпешти 1902. аустроугарском Парламенту поново жале на Земаљску владу и износе идеју да се у Босну и Херцеговину пошаље посебна комисија која би испитала разлоге незадовољства великог дијела становништва, што је сигнал за Калаја да се нешто конкретно у преговорима са муслиманским покретом мора постићи, пошто се тактика отезања и пареленог рада на придобијању кооперативних муслиманских првака показала као краткорочно неефикасна. Ствари се, међутим, до Калајеве смрти нису покренуле са мртве тачке, поред осталог и зато што је утицајни барон Hugo von Kutchera, руководилац цивилне администрације, задужен за преговоре, сматрао да је тактика добијања на времену потенцијално продуктивнија од њиховог интензивирања. Тако се морао чекати нови импулс за обнављање преговарачке динамике, а он је дошао послије 1905. године.

2.6. Пројекат стварања босанске нације

Намјера да се Босна и Херцеговина изолује од утицаја националних идеја и покрета који су зрачили из Србије, Црне Горе и Хрватске постојала је од самог успостављања аустроугарске власти у овој троконфесионалној земљи без доминантне вјере и народа. Нарочиту забринутост изазивао је ослободилачки и ујединитељски елан у Србији која се убрзано ослобађала и еманциповала од османске власти и наступала као потенцијални пијемонт јужнословенске државотворности и уједињења на Балкану. Спријечити стварање једне веће јужнословенске државе у региону било је окосница цјелокупне политике Беча у Босни и Херцеговини и у Албанији. Са спровођењем плана о босанској нацији није се, међутим, журило, и током прве деценије од преузимања управе над БиХ аустроугарске власти нису актуализовале национално питање нити су се о њему изричитије изјашњавале. Био је то припремни период током којег је „наш народ" требало приближити идеји о јединственој „босанској нацији". Према свакој од трију етноконфесионалних група вођена је диференцирана политика која је подразумијевала и уважавање разлика које су међу њима религијски, културно и традицијски постојале, како би се стекло њихово повјерење, а у овој раној фази реализовања пројекта и избјегло отворено фаворизовање било које од њих. С обзиром на крајњи циљ стварања „босанске нације", чије језгро логично нису могли чинити Срби или Хрвати, који су имали своје националне матице и, у односу на Сарајево, центрифугална национална средишта у Београду и Загребу, власт је посебну пажњу посвећивала одобровољавању и привлачењу муслимана.

Значајан инструмент дјеловања према трима конфесионалним заједницама представљале су и новине које су у ту сврху срачунато покретане, са циљно осмишљеном и дигригованом уређивачком политиком. Први је био онај за муслимане, *Ваӣан*

(*Домовина*), на турском језику, покренут већ 1884. године. Занимљива је и свакако индикативна чињеница да је одабран турски језик, иако га већина Бошњака није знала. Један од аргумената је био и тај да је муслиманима у већини страно латинично писмо („модерна слова"). Опредјељивањем за језик дојучерашњих господара Босне жељело се показати и разумијевање за осјећања муслимана, знак својеврсног привидног континуитета у великом историјском и цивилизацијском дисконтинуитету, док су се истовремено предузимале сасвим конкретне мјере ради пресјецања везе муслимана са Истанбулом. „Са својим турским језиком и писмом, а садржином која је муслиманске интересе представљала у духу новог времена приспјелог са аустроугарском управом, ове публикације су за Муслимане биле прелазни духовно-просвјетни облик и журналистичка спона између преокупационог доба и окупационе ере", закључује Мусхин Ризвић, један од најбољих познавалаца ове проблематике (Riyvià, 1973: 75). У *Ваӣану* се, поред осталог, од почетка указивало на бригу Земаљске владе за добробит муслиманског становништва које је задесила велика срећа да је потпало под власт једне цивилизоване западне државе, а не непријатеља ислама и муслимана, Србије и Црне Горе. Само годину дана послије покретања *Ваӣана*, режим је приступио и издавању првог листа намијењеног православнима/Србима. Била је то *Просвјеӣа* (1885), на чијем се покретању ангажовао и Б. Калај лично. Њему је угледни сарајевски грађанин Ристо Ђ. Бесаровић предао молбу којом се тражило одобрење за штампање „самосталног политичко-економског листа ћирилицом", а сагласност му је убрзо дата. Међутим, Бесаровић је одустао, вјероватно због тога што је сумњао да би новине изразите прорежимске оријентације биле прихваћене међу Србима (Kraljačić, 1987: 190). Лист је ипак убрзо покренуо Србин из Војводине, Јован Видић. *Просвјеӣа* је досљедно слиједила прорежимску уређивачку политику, чији је циљ, како је у једном писму објаснио сам Калај, било стварање једне лојалне, конзервативне струје међу Србима, која би сузбијала све појаве и тенденције усмјерене против власти и с временом израсла у водећу политичку снагу међу Србима. Услов за то био је да лист према влади заузме „пријатељско стајалиште и да не слиједи екстремну српску политику, али да при томе остане назависан и да дјелује мобилизаторски" (Kraljačić, 1987: 190). *Просвјеӣа* је била наглашено умјерена или, тачније, вјешта и обазрива у заступању прорежимске линије. Ипак, њено залагање за рјешавање српског националног питања у БиХ под окриљем Монархије, супротно идеји о Босни као српској земљи, које је доминирало у Београду, није могло бити шире прихваћено у српском националном корпусу, па је лист кратко трајао и био угашен већ 1885. године. Индикативно је да, и поред залагања окупационих власти, ниједан српски лист овакве пробосанске и пробечке оријентације није могао бити покренут. До издавања хрватског пандана *Ваӣану* и *Просвјеӣи* дошло је такође 1885. године. Лист је понио наслов *Глас Херцеїовца*, а објављиван је у Мостару[27]. За разлику од *Ваӣана* и *Просвјеӣе*, уредништво *Гласа Херцеїовца* се као циљној групи обраћало „свим Херцеговцима", а не само муслиманима/Бошњацима, односно Србима. Политичка оријентација била му је, као и код претходних двију,

прорежимска, а властима је начелно могао одговарати став да у Херцеговини живи само један „наш народ". Међутим, крајем осамдесетих година у писању ових новина све видљивије су долазиле до изражаја идеје о хрватском националном препороду, у духу ексклузивистичког хрватства Старчевићеве Странке права, па је *Глас Херцеӣовца* изгубио наклоност и подршку Земаљске владе (Kruševac, 1978: 216–21). Оно што је карактеристично јесте да ниједан од трију прорежимских националних листова није у потпуности успјешно одиграо улогу која им је била намијењена и није анимирао шире кругове јавног мњења у смјеру значајније привржености и подршке Монархији и њеним плановима да се створи позитивна клима за постепено формирање свијести о припадности свих становника БиХ једном политичком народу, односно „босанској нацији". Без обзира на то, можда и потцијенивши или погрешно процијенивши разлоге неуспјеха својих „националних листова", Земаљска влада није одступала од реализовања Калајевог пројекта унитарне БиХ, идеолошки одвојене од Србије, Црне Горе и Хрватске, а засноване на концепту „босанске нације", са муслиманима/Бошњацима као темељним народом.

Да би се у овом нациотворном подухвату успјело, било је нужно координисано предузимати више радњи и мјера. Прије свега, муслимане је требало одвојити од османске државне идеје, вјерске потчињености и емотивне везаности за Истанбул, како би поступно били оспособљени да дјелују као самостални вјерско-национални корпус у складу са интересима и плановима Монархије. У том циљу, окупациона власт је 1882. године, упркос негодовању Цариграда и незадовољству домаћих муслимана, успјела да измисли и наметне раније непостојећу функцију *реис-ул-улеме*, вјерског поглавара босанскохерцеговачких муслимана, у чијем је постављању убрзо почела да игра одлучујућу улогу. „Аустро-Угарска је од почетка своје владавине радила на успостављању посебне исламске вјерске хијерархије у Босни и Херцеговини, како би муслимане одвојила од Цариграда и тако учврстила свој положај у окупираној земљи", закључује савремени бошњачки историчар Мустафа Имамовић (Imamović, 1991: 7)[28]. Са друге стране, почело се са систематским ширењем идеје о томе да између преисламске и исламске прошлости Бошњака постоји континуитет и да је под Османлијама „босански дух" наставио да живи у новом облику, али са непромијењеном дубинском суштином осјећања припадања истој засебној народној традицији везаној за локално тле. Та традиција требало је да послужи као главни кохезивни фактор у формирању „босанске нације", којој би се у перспективи приклонили и остали становници Босне и Херцеговине, православци/Срби и католици/Хрвати. Тако осмишљено и пропагирано босанство, може се назвати и „интегрално бошњаштво", јер је почивало на претпоставци да су Бошњаци онај елеменат који обезбјеђује континуитет специфичног босанског идентитета. То је „етнополитичка концепција чија је суштина у ставу да у старој историјској земљи Босни (и Херцеговини), старијој и од Србије и Хрватске, као њено аутохтоно становништво, с непрекинутим етничким, културним, психичким, па и државотворним континуитетом од раног средњег вијека до данас живе Бошњаци и да је то једино њима одговарајуће

народно и национално име. Као што је познато, бошњаштво, које је дифузно живо у пренационалној колективној свијести одређених дијелова и слојева становништва Босне и Херцеговине, а шире и наглашеније муслиманског и католичког, оног везаног за фрањевачку традицију, уздигнуто је на ниво националне политике и формулисано као свеобухватни политички програм уобличавања босанске нације" (Танасковић, 2006: 170). Колико је пројекат стварања босанске нације био цјеловито постављен и до детаља разрађен, на симболичком плану свједочи и рад на осмишљавању посебног грба и заставе Босне и Херцеговине. Идеја водиља је био захтјев да тај нови грб не садржи ниједну ликовну и колористичку компоненту присутну у српској и хрватској хералдичкој традицији. Тако је послије дужих разматрања и консултација усвојен и службено прописан грб чији је средишњи симбол рука у црвеном рукаву, пресавијена у лакту и са сабљом у шаци. Историјски, био је то грб Раме у круни угарских краљева. Подручје око ријеке Раме у средњој Босни Угари су у једном тренутку поистовјећивали са цијелом Босном (*Rama seu Bosna*), на коју су имали претензије. Позадина на грбу је загасито жуте боје, а сребрна корона је изведена у облику љиљана, чиме се хералдички ансамбл повезивао и са старим грбом босанских краљева из династије Котроманића[29]. Сабља се, иначе, јавља и на неким надгробним споменицима (стећцима) на муслиманским гробљима. Сматра се да је ријеч о османском утицају, док су раније чест рељефни мотив били мачеви. И на тај начин је сугерисан континуитет преисламске традиције Босне у форми надгробних споменика између преисламског и исламског раздобља босанско-херцеговачке прошлости, али и њено развојно модификовање у спрези са елементима исламске провенијенције. Ликовно рјешење заставе Босне и Херцеговине слиједило је образац усвојен за грб, при чему је грб био на средини заставе са два хоризонтална поља, од којих је горње било црвено, а доње жуто.

До интензивирања активности на линији стварања „босанске нације" дошло је на самом почетку посљедње деценије XIX вијека. Било је то вријеме кад је заоштрен пропагандни рат између Срба и Хрвата, односно Београда и Загреба. Послије абдикације краља Милана Обреновића (1889), у Србији су до изражаја дошле политичке снаге које нису имале симпатија за проаустроугарску политику и подстицале су штампу да више критички пише о положају српског народа у Босни и Херцеговини и да према њој усмјерава српске националне амбиције. У Загребу пак под уредништвом екстремног Јосипа Франка, гласило Хрватске странке права, *Хрвашска*, од 1891. почиње да води жестоку антисрпску кампању, како према Србима у Хрватској тако и према наводним националним посезањима из Београда. У ово вријеме (1890) долази до покретања српског политичког листа *Нађредак*, са другачијом уређивачком оријентацијом од раније *Просвјеше*, али такође уз подршку Земаљске владе у Сарајеву. *Нађредак* отворено заступа српске националне ставове, укључујући и схватање о Србима трију вјера, односно трију закона, којим се негира постојање Хрвата и муслимана/Бошњака као засебних нација, а БиХ сматра српском земљом. Властима овакво писање није могло одговарати, али њихов главни циљ био је да неутралишу утицај штампе из Србије и да покажу како православ-

ни/Срби у Босни под Аустроугарском имају сва права. Истовремено, приступ *Нaпретка* националној проблематици у БиХ удаљавао је муслимане од српске националне идеје и отварао простор за афирмацију „босанске нације", чији би хумус били Бошњаци. Од јачања српске националне идеје и на њој заснованог покрета зазирали су и Хрвати, па се између *Нaпретка* и *Гласа Херцеговца* заподјенуо прави медијски рат, у коме се двије стране нису нимало штедјеле, међусобно се национално дезавуишући. Управо у таквој ужареној атмосфери православно-католичко / српско-хрватског сукобљавања, Земаљска влада 1891. одлучује да позитивно одговори захтјеву угледног муслиманског првака и владиног савјетника Мехмед-бега Капетановића Љубушака и одобри му концесију за издавање новина *Бошњак*. Лист *Бошњак* постаће главни јавни инструмент пројекта „босанске нације". „Капетановићева концепција бошњачке народности...која ће се потпуније формулисати у низу чланака у листу 'Бошњак'...заснована је на истим нешто специјализованим аргументима које ће употребљавати и Калај образлажући своје политичко-националне погледе у вези с Босном", оцјењује Мухсин Ризвић (Rizvić, 1973: 85). Тиме овај угледни бошњачки историчар књижевности јасно указује на укоријењеност ставова протагониста бошњачког националног освјешћивања, једног домаћег, а другог страног, у концепту „интегралног бошњаштва", односно унитарног босанства. Ево како он сажето излаже основне одреднице овог концепта: „Теорија о 'босанској нацији' и 'босанском' језику (...) основу за своју конструкцију налазила је у самој босанској историји, са још увијек присутном традицијом средњовјековне босанске државе, и у народу живом свијешћу о босанском интегритету. Али док је, у вријеме изношења пред јавност ове политичке доктрине, српско и хрватско национално формирање било у пуном замаху и прерастању у националне покрете, при чему су привлачне снаге Србије односно Хрватске, као симболи националног духа, дјеловале супротно осјећањима традиционалне босанске државне повезаности и босанске историје, круг муслиманских феудалаца и интелигената који се формирао у годинама након 1878. и афирмирао у јавном и политичком животу, позивајући се на историјску улогу муслиманског становништва, које је у посљедња четири стољећа било носилац збивања у Босни и Херцеговини, прихватио је ову доктрину за своју 'националну' политику, укључујући у њен комплекс и православни и католички елеменат као дио 'босанског' народа, али негирајући српско и хрватско име као ознаку и израз посебних националних битности. Слиједећи, с једне стране, своја посебна национална осјећања, заснована колико на сједилаштву и завичајности толико и на вјерском диференцирању, а с друге, сматрајући ову доктрину као једини политички излаз за себе и услов опстанка у савременој политичкој и друштвено-економској ситуацији, круг ових муслиманских првака здушно се прихватио језгра пропагиране националне битности, усвајајући и поздрављајући концепцију о 'босанству', које је номинално као заједничка национална ознака за све три конфесије требало да уклони антагонистичке супротности међу становницима Босне и Херцеговине и да доведе до политичке консолидације. Засновано на смишљеном превиђању бујања српског и хрватског националног развоја, оно је, међутим, уз ранији вјерски и социјални јаз,

сада стварало још и политички јаз између српског и хрватског становништва, на једној страни, које се одмах еманциповало и оградило од Владиног 'босанства', и Муслимана, на другој страни, на које се то 'босанство' редуцирало и свело, и којима је, према схватањима муслиманских конформиста, остајало као излаз и политичка и национална идеологија, док се Србима и Хрватима показивало као вид режимске, опортунистичке спреге" (Ризвић, 1973: 85). Опредијелили смо се за овај нешто дужи навод из неколиких разлога. Прије свега, Мухсин Ризвић (1930–1994) је свакако био један од најбољих познавалаца проблематике друштвеног и књижевног живота у Босни и Херцеговини током XIX и на почетку XX вијека. Затим, национално се осјећао, без икаквих дилема, као Бошњак, па му се не може предбацити наклоност према некој другој националној идеји, премда је у младости био близак одређеној линији екстремније хрватске политике. Најзад, што је свакако и најважније, он је у претходном наводу успио да синтетизује све најбитније карактеристике „интегралног бошњаштва" / „босанства", услове и мотиве за његов настанак, као и разлоге краха ове октроисане националне идеологије. Виши слојеви муслиманског друштва и интелектуалци традиционалног погледа на свијет, који су се нашли на вјетрометини између српских и хрватских националних програма, а под егидом окупационих власти, повјеровали су да би ширењем натконфесионалне идеје и идентитета „босанства" на православце/Србе и на католике/Хрвате могле бити превазиђене уз носећу улогу Бошњака, етноконфесионалне супротности њихове земље. Аустроугарске власти су пак у реализовању пројекта босанског „политичког народа" прагматично видјеле начин да БиХ одвоје од реметилачких, опречних центрифугалних националних зрачења из Београда и Загреба. Жељеле су и да умире унутрашња међуконфесионална/међунационална трвења и сукобе, уз давање кључне улоге у земљи Бошњацима који, за разлику од Срба и Хрвата, нису имали националну матицу ван БиХ, ако се изузме политички непродуктивна вјерска и емотивна везаност за Истанбул. Ризвић, такође, разложно запажа да је наметање идеје о „босанској нацији" уз вјерску и социјалну, отворило и фронт политичке конфронтације између, с једне стране, Срба и Хрвата (који су истовремено били и међусобно антагонизовани) и Бошњака, као заступника концепције „босанске нације". За Србе и Хрвате „босанство" је било неприхватљиво, као пут њиховог диригованог, постепеног денационализовања. Ризвићева анализа и закључак занимљиви су и због тога што су, као и низ других историјских и емпиријских аргумената, морали бити добро познати онима који су у XX вијеку покушали да обнове доктрину о „босанској нацији", прво недекларисано, али дјелотворно, у вријеме комунистичке власти у југословенској федерацији, а затим и отворено, програмски, за вријеме и послије рата у БиХ (1992–1995).

Праћењем писања листа *Бошњак*, који је имао издашну финансијску и сваку другу подршку Земаљске владе, могуће је, прво, сагледати основне поставке доктрине о „босанској нацији", аргументе који су у њен прилог изношени, као и постепено скретање од „интегралног бошњаштва" („босанства") ка „муслиманском бошњаштву", јер скоро да није било „примјера да је неко од православних или католика прихватио и подржао"

националну линију листа и политике чије је гласило био (Bojić, 2001: 101). Занимљиво је да концепт „босанске нације" нигдје није кохерентно изложен и образложен, већ је лансиран и пропагиран кроз дјеловање *Бошњака*, као и повременим Калајевим изјавама о овом питању. Тако је свемоћни аустроугарски гувернер БиХ 1893. године на сједници аустријске делегацији настојао да објективизује своју замисао говорећи о босанској нацији као тековини историјског развитка. „Том приликом је истовремено нагласио да је рјешење националног питања у Босни и Херцеговини неизводљиво изван оквира босанске нације, јер је у Босни потпуно непознато 'српско-хрватско' име, а они који се називају данас Србима никад се неће називати Хрватима, а они који се данас називају Хрватима, никад неће прихватити српско име. Тиме је Калај увођењу босанске нације, као рјешење националног питања у Босни и Херцеговини, дао вид мјере која није наметнута, него која је израсла из прилика у земљи. Мислио је да ће у сјенци тога рада на афирмацији босанске нације наићи на мање отпоре и у земљи и ван њених граница" (Kraljačić, 1987: 230). Већ у другом броју *Бошњака*, познати муслимански пјесник, оријенталиста и културни радник, аустрофил Сафвет-бег Башагић (1870–1934), у духу Калајевих идеја, али и бошњачко-муслиманског ексклузивизма, објавио је чувену пјесму *Бошњаку*, у којој се обраћа својим сународницима и износи „истину" да до прије само петнаест година у Босни и Херцеговини, од Требиња до Саве, није било ни Срба ни Хрвата, а да се сада и једни и други шире по бошњачкој земљи, па чак од њених старосједилаца желе да отму „поносно и драго име" (*Бошњак*, 2, 9. 7. 1891). Према заступницима „босанске нације", преци Бошњака живе у Босни (и Херцеговини) од времена досељавања на Балкан, а од Срба и Хрвата су се током средњег вијека одликовали прихватањем богумилске вјере која се исповиједала у босанској држави[30]. Носиоци националне традиције били би, дакле, превасходно припадници сталежа босанске властеле која је баштинила стара предања, прешла на ислам и постала муслимански „беговат", што је квалификује да управља земљом у најбољем интересу свих њених житеља, а заправо својих корпоративних, из османског феудализма насљеђених (пренијетих) интереса. Управо зато да би били оспособљени и кадри да очувају водећи положај у друштву, што је било и у интересу окупационих власти, зарад потискивања српског и хрватског национализма, припадницима угледних муслиманских породица обезбјеђиван је и приступ модерном европском образовању. У етногенетском смислу, тзв. богумилска теза о поријеклу Бошњака била је у средишту концепције интегралног бошњаштва / унитарног босанства. Важан елеменат у стратегији стварања „босанске нације" било је и опредјељивање за службени назив језика којим се говори у Босни и Херцеговини, а који је лингвистички исти идиом. Послије почетног колебања, кад је, поред назива српски и хрватски, употребљаван и неутралан назив „земаљски" језик, администрација се убрзо опредијелила за атрибут *босански*. Изграђивање и стандардизација „босанског језика" постали су приоритет образовне и културне политике Земаљске владе, тако да се већ 1884. године приступа изради граматике „босанског језика", што је изазвало углавном негативна реаговања

у стручним језикословним круговима на српскохрватском језичком подручју. Упркос критикама и противљењу струке, Земаљска влада је била упорна и 1890. године штампала прву Граматику босанског језика за средње школе. Српске, а у мањој мери хрватске образовне установе пружиле су отпор увођењу „босанског језика“ у школску праксу, али је Калај остао упоран, посебно на нивоу службене употребе језика и његовог званичног назива. Срби и Хрвати назив „босански језик“ никада нису прихватили, док је међу муслиманима одомаћен као најисправније име језика заједничког са Србима и Хрватима, уз образложење да су га они одувијек тако називали и да је присутан у историјским документима, те да једини упућује на земљу у којој се говори и на аутохтони народ који се њиме у тој земљи служи. Залагање за „босански језик“, уз непромијењену аргументацију, обновљено је деведесетих година XX вијека у БиХ, као саставни дио реафирмисања идеје о јединственој „босанској нацији“.

Образовни систем, са форсирањем „босанског језика“ и тзв. „босанског правца“ у тумачењу и настави историје, постао је главни канал потискивања српске и хрватске националне идеологије и афирмисања доктрине „босанске нације“. Посебан нагласак је стављан на чињеницу да је Босна (и Херцеговина) била једина османска провинција у којој промјена вјере није донијела и промјену националног осјећања, а побуне босанских феудалаца против централне власти у Истанбулу и њених мјера интерпретиране су као национални бунт. Основно је било да се историјски развој Босне прикаже у непрекинутом, независном континуитету у односу на сусједне српске и хрватске области, а да се као носиоци тог континуитета означе муслимански Бошњаци, потомци богумила, који су увијек представљали матични етнички корпус у земљи. Парадигматична је у овом погледу *Кратка упута у прошлост Босне и Херцеговине* из пера већ помињаног Сафвет-бега Башагића, у чијем уводу аутор констатује: „По нашем скромном мнијењу /.../ Босна и Херцеговина нијесу изгубиле своје самосталности и слободе у XV вијеку, него тек у половици XIX вијека, наиме: кад је Омер-паша Латас провалио с низамом, похаро их, уништио и својом бизантинском лукавости лишио самосталности и свих права. Прије њега Херцег-Босна увијек је била држава у држави, којом су само у име султаново управљали Бошњацима повољни намјесници и властити синови“ (Bašagić-Redžepašić, 1900: 18)[31]. Ради истраживања историјских основа посебности Босне и Херцеговине, окупационе власти основале су 1888. и Земаљски музеј, специјализовану научну установу која је издавала озбиљан часопис *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*.

Без обзира на велики напор, знатна уложена средства и немалу умјешност у спровођењу политике афирмисања босанске нације којој би, према Калајевој намјери, идеално требало да припадају и босанскохерцеговачки Срби и Хрвати, одвојени од својих националних матица, овај пројекат није успио, па га Земаљска влада средином деведесетих година полако напушта. Срби су наметању „босанске нације“ пружали досљедан и упоран отпор, док су Хрвати, као католици реално у много чему привилеговани, неко вријеме били спремнији да је прихвате, као нешто што никако не одговара Србима, али

под условом да муслимански „Босанци" прихвате да су у суштини етнички Хрвати. Чак и босански фрањевци, привrженици културно-цивилизацијске парадигме тзв. „Босне Сребрене", нису сматрали да би она могла бити подлога за формирање „босанске нације". Тако један од најугледнијих првака ове католичке духовне породице фра Петар Анђеловић јасно раздваја завичајно, односно домовинско, од националног: „Ако Босна треба бити име за нешто препознатљиво, за нешто што стварно постоји, онда се садржај тога имена не може налазити у алгебарском зброју нације и националних култура, па ни у наднационалној конструкцији у коју би оне све ушле. Садржај тога имена може се налазити само у трајној интеракцији свега онога што смо набројили. Име Босна или босанство није појам националног или територијалног реда. Оно је прије свега и више од свега ознака за цивилизацијски процес, који се кроз повијесне промјене и политичке догађаје одвијао тијеком цијелога једног миленија. У том интеракцијском процесу као константи (име јој је Босна) судјелују националне културе као варијабле, задржавајући свој посебни идентитет" (Anđelović, 2002: 115–116). Чак и муслимани/Бошњаци, они који су били природан градивни материјал наднационалног и натконфесионалног „босанства" по Калајевом рецепту, нису без дилема прихватали такав амалгам. Како исправно запажа хрватски књижевник и теоретичар Иван Ловреновић, иначе близак фрањевачком интеракцијском и цивилизацијском „босанству", изазови бруталног Латасовог сламања побуне босанских бегова против централне власти, а онда и запосједања Босне (и Херцеговине) од стране Аустроугарске били су изузетно трауматични, јер су грубо нарушили вишевјековну интегралност идентитета заснованог на четири компоненте – вјери (исламу), земљи (Босни), властитом социјалном стутусу горње класе и политичкој лојалности султану и Цариграду. У новим околностима, све линије тако структурисаног сложеног идентитета сукобљавају се и драматично укрштају, ломе и распадају. Био је то прави шок, а све потресе и колебања које је међу босанскохерцеговачким муслиманима изазвало улажење у модерну епоху њихове и босанске историје – наука до данас није до краја критички и објективно анализирала и протумачила. Важно је, из начелних и методолошких разлога, и овом приликом нагласити нешто на чему инсистира и Ловреновић: подједанко су једностране двије перцепције разлога и природе устајања босанског беговата против модернизацијских реформи у Османском царству, она коју назива вулгарно марксистичком, „да се радило само о реакционарној и натражној обрани феудалних привилегија и статуса", као и она националистичко бошњачка, да је ријеч о самосвјесној борби за самосталност и државност Босне и Херцеговине". Оно, међутим, што је са аспекта валоризовања Калајевог пројекта „босанске нације" свакако тачно, јесте Ловреновићев закључак да је и тај политички покрет (= устанак босанских бегова против централне власти у Истанбулу), „због суштинског неприхваћања нужности да се земља реформира и други (*кршћани*) изједначе у социјалним и политичким правима, продубио дивергенцију међу босанским етничким групацијама и, уз српску и хрватску националну идеологију – можда кључно – дјеловао противно оним тенденцијама које су у сутон османлијскога господовања Босном су-

герирале могућност изградње заједничког политичког идентитета" (Lovrenović, 2002: 116–117). У таквом амбијенту међуконфесионалних и међуетничких/међунационалних односа, гдје је између трију конститутивних народа владало ендемско неповјерење, а два (православци/Срби и католици/Хрвати) још и отворено зазирали од муслиманске/бошњачке политичке и културне доминације, ни пројекат окупационих власти да се њени, а не босански, интереси реализују кроз стварање јединствене „босанске нације" – није имао изгледа да оствари трајан успјех, као што се на крају и показало. Ипак, тако су створени идеолошки концепт и образац политичког инжењеринга којима се директно или посредно враћало увијек кад се жељело конструисати објективно непостојеће национално и државно јединство Босне и Херцеговине, што је законито и неизбјежно изазивало тензије и сукобе.

2.7. Период од Анексије до Првог свјетског рата

Послије смрти Бењамина Калаја, његов насљедник Буријан донекле мијења начин, односно стил управљања и испољава већи степен срачунате флексибилности, али се циљ аустроугарске политике према Босни и Херцеговини суштински не мијења. Постаје све очигледније да се у Бечу врше свеобухватне припреме за анексију окупиране провинције. Истовремено, грађански слој локалног становништва свих трију вјерских/националних заједница јача и почиње да своју борбу за аутономију све више преноси на економски и политички терен, што уноси нову друштвену динамику на унутрашњој сцени. Оснивају се и прве политичке странке – Муслиманска народна организација (1906), Српска народна организација (1908) и Хрватска народна заједница (1908), као и неколико мањих партија. Све гласније се испостављају захтјеви за доношење устава земље. Паралелно са политичким организовањем, постављају се основе за институционално синдикално дјеловање радничке класе у формирању. Послије краћег раздобља замора, условљеног и репресијом од стране власти, покрет за муслиманску вјерску и просвјетну аутономију поново диже главу. Његовом оживљавању допринијело је више фактора, међу којима и чињеница да је Земаљска влада сматрала да је успјешно ставила *ad acta* проблем српских захтјева и да је дошао час да се више позабави укупном муслиманском проблематиком која је, поготово перспективно, представљала озбиљно оптерећење Влади. Преговори са представницима муслимана вођени су током 1907. године, а тежишна питања су и даље били начин избора реис-ул-улема и регулисање имовинских, односно аграрних односа. Крупни земљопосједници, који су били најутицајнији у муслиманском покрету, жељели су да задрже своја права над *кметовима* и над земљом, али Земаљска влада није била спремна да прихвати све њихове захтјеве. Почетком 1907. године на цијелој територији Босне и Херцеговине спроведени су избори у Муслиманској народној организацији, чиме је оснажен легитимитет муслиманских преговарача. Индикативно је што је у Егзекутивни одбор странке, који је бројао 18 чланова, изабрано 15 припадника беговског сталежа. Преговори су ушли у завршну фазу нешто прије Анексије Босне и Херцеговине. Чекало се

још само консултативно мишљење из Истанбула у вези са предложеном процедуром за избор реис-улеме, али је присаједињење земље Монархији однос између босанско-херцеговачких муслимана и њиховог духовног центра у Турској лишило политичког и правног значаја. Цар је априла 1909. године потписао указ о ступању на снагу Статута за аутономну управу исламских вјерских и вакуфско-меарифских послова у Босни и Херцеговини (Imamović, 1998: 404). Аустроугарска управа је овим актом обезбиједила пресудне ингеренције у вјерском и просвјетном животу муслиманске заједнице, али је и њеним представницима створено више простора да активно учествују у управљању вакуфским и школским пословима. Поред Муслиманске народне организације, чији су прваци водили преговоре са окупационим властима, од 1908. дјеловала је Муслиманска напредна странка. Она је окупљала раније помињано проаустријско муслиманско интелектуално крило, чија су гласила била листови *Бошњак*, *Огледало* и *Бехар*, а које је основало и потпорно друштво „Гајрет". Присталице овог усмјерења бошњачке културне и националне политике заговарали су просвјећивање народа у духу савремених вриједности и лојално дјеловање унутар државног оквира и друштвеног поретка Монархије, при чему некима међу њима није била страна ни великохрватска идеја.

Аустроугарска окупација БиХ декларативно је у Берлину одобрена као привремена, али је Беч све вријеме радио на томе да се она преведе у трајно укључивање ове земље у састав Монархије. Одлука о анексији је одлагана док се процијени да су за њу наступиле одговарајуће међународне околности које би Аустроугрску „приморале" на тај корак. Тај моменат је наступио јула 1908. године, кад су Младотурци преузели власт у Османском царству и увели уставни поредак у државу, чиме је власт султана практично укинута. Беч је похитао да предухитри Младотурке у њиховој евентуалној намјери да се позову на до тада одржавани (формални) суверенитет султана над БиХ и почну да стварају проблеме на међународном нивоу. Анексија Босне и Херцеговине проглашена је 5. октобра исте године, чиме је БиХ територијално, правно и административно постала интегрални дио Аустроугарске. Овом измјеном статуса окупиране земље желио се избјећи могући утицај промјена на Босфору и исказивање захтјева домаћег становништва да се кроз доношење устава на нови начин регулише поредак у њој, са могућим међународноправним импликацијама. Претпоставка за доношење темељног правног акта по вољи Беча била је да Босна и Херцеговина постане дио Монархије. Анексија је изазвала озбиљну међународну кризу. Велика Британија и Француска оцијениле су да је овим једностраним потезом Аустроугарска прекршила Берлински уговор и да је тиме задат ударац међународном повјерењу. Присаједињење БиХ изазвало је узбуђење и негативна реаговања у Италији и Русији, као у Турској, Србији и Црној Гори. Њемачка је пак стала уз Аустроугарску и посреднички помогла да се између Беча и Истанбула постигне договор. На основу тог споразума, Турска је прихватила анексију, добила је новчану надокнаду и одређене економске олакшице у трговини са Аустроугарском, док се ова обавезала да ће гарантовати вјерска права муслимана у БиХ и да ће напустити Новопазарски санџак, у коме је држала своје трупе. Ова област, својеврсна тампон

зона између Аустроугарске, са једне, и Србије и Црне Горе, са друге стране, била би у измијењеним околностима неминовно изложена појачаним нападима двију православних држава, а Беч је планирао да је у сваком случају заузме послије пораза Србије у рату који се припремао. Тако је окончана вишевјековна веза Босне и Херцеговине са Османским царством. Убрзо су се и друге државе, укључујући и Русију, Србију и Црну Гору, помириле са свршеним чином и признале нову реалност. У Босни и Херцеговини су осјећања домаћег живља била подијељена. Велики дио муслимана и Срба био је огорчен[32], тако да су се Муслиманска народна организација и Српска народна организација једним заједничким прогласом изјасниле против анексије, што је био њихов посљедњи заједнички наступ. Муслиманска напредна странка подржала је одлуку Беча, у прилог које је развијена широка кампања у земљи. Осјетивши се изданим од „мајке Турске" и препуштени на милост и немилост „кривовјерницима", муслимани су почели да се исељавају на османске територије. Послије дужег натезања и покушаја да се обраћањем младотурској власти ситуација измијени, раскол између присталица и противника анексије међу муслиманима превладан је под притиском политичке реалности, па је и Муслиманска народна организација коначно прихватила анексију, са надом да ће послије доношења устава земље бити у прилици да се за своја права успјешно бори парламентарним путем. Слично је било и на српској страни, иако је српско становништво у БиХ листом било против анексије. С обзиром на то да се споља (од Русије и Србије) у том тренутку није могла очекивати никаква дјелотворна подршка, и српски политичари су се морали помирити са чињеницом да ће убудуће моћи политички да дјелују једино у уставном оквиру и институционалним координатама аустроугарске Босне и Херцеговине. А тај оквир и координате постављени су фебруара 2010. године, „Земаљским штатутом за Босну и Херцеговину", уз који су донијети и пратећи закони.

Октроисањем „Земаљског штатута" успостављен је „формални, ограничени парламентаризам у коме социјална или етничка већина у Босни и Херцеговини никако није могла да буде постигнута у парламенту" (Антић и Кецмановић, 2016: 134). Устав је објективно донио веома мало промјена у фактичком управљању Босном и Херцеговином, али је ипак представљао корак напријед у политичком устројству и функционисању земље. Основна промјена састојала се у томе што је Босна и Херцеговина добила свој Сабор, „неку врсту парламентарног тијела, мада са веома ограниченим легислативним законским правима" (Imamović, 1998: 438). Извршну власт је и даље вршило Заједничко министарство финансија у Бечу, а предсједништво Сабора је именовао цар, с тим што је предсједник наизмјенично био из редова муслиманске/бошњачке, православне/српске и католичке/хрватске заједнице. Сабор су чинила 92 посланика, од којих је 72 бирано на изборима, а 20 је у овом тијелу било по функцији. Приликом бирања посланика, сви бирачи нису били социјално равноправни, јер је бирачко тијело било подијељено на *курије*, односно друштвене сталеже. Прва групација обухватала је земљопосједнике (већином муслимане), чиновнике, учитеље/професоре и интелектуалце, друга житеље градова, а трећа сељаштво. Сељаштво, које

је чинило приближно 90% укупног становништва, било је изразито дискриминисано, јер је давало само 34 посланика, док је прва, изразито мањинска групација имала право на 18, а друга на 20 посланика. У Сабору су, сразмјерно учешћу у укупном становништву БиХ, православни располагали са 31, муслимани 24, а католици са 16 посланичких мандата. Занимљиво је да је, упркос неразвијеној политичкој култури, одзив бирача на првим изборима за Сабор био масован (међу православним и муслиманима и преко 80%). У Сабору су вођене живе расправе и кристалисале су се промјенљиве конфигурације међунационалних савезништава. У средишту многих дебата било је, за БиХ хронично, социјално-привредно аграрно питање које се у Сабору артикулисало у национално-политичким терминима. Како запажа Мустафа Имамовић, „аграрно питање довело је до стварања хрватско-бошњачког пакта, појаве двију дисидентских група међу Бошњацима, и до разбијања јединственог Српског клуба" (Imamović, 1998: 446). Запажено стварање хрватско-бошњачког пакта, зарад кога су хрватски заступници дали предност националним амбицијама над интересима већине хрватског сељаштва, карактеристичан је примјер склоности за пробошњачко, тј. антисрпско дјеловање хрватске политичке класе у БиХ упркос реалним интересима који би је животно морали упућивати на тјешњу сарадњу са српским блоком. Иначе, током цијелог периода дјеловања Сабора, Земаљска влада се прагматично трудила да од представника свих конфесионалних/националних заједница обезбиједи тзв. „радну већину", иако јој је бошњачко-хрватска коалиција политички више одговарала.

У контексту међунационалог спорења, али и из перспективе будућности земље, занимљива је била, на примјер, расправа о имену језика у БиХ. Влада је давала предност називу српско-хрватски, што је задовољавало Србе, али не и Хрвате. Српски представници су сматрали да су о имену језика власни да одлучују само Срби и Хрвати, док муслимани „немају права да се у то питање мијешају док се национално не изјасне да ли су Срби или Хрвати". На то је у једном тренутку бошњачки посланик Шериф Арнаутовић реаговао, рекавши: „Ја имам више права на језик од вас који сте дошли овамо" (Imamović, 1998: 454). Наведена ситуација одражава српски и хрватски став да муслимане/Бошњаке треба „национализовати" као Србе, односно Хрвате, што ће обиљежити односе између ових трију етно-конфесионалних / националних заједница у будућој заједничкој држави која ће настати послије Првог свјетског рата. Такође, Арнаутовићева реплика одражава дубинско осјећање муслимана/Бошњака да су они старо, изворно становништво Босне и Херецеговине, док су Срби и Хрвати касније дошли, па према томе имају мање права на заједничку домовину, што је доцније нашло свој израз у обнови идеје о „интегралном бошњаштву", односно „босанству".

Правно посматрано, Босна и Херцеговина је послије анексије и доношења „Земаљског штатута" имала статус засебног, али неравноправног (пара)државног ентитета (*corpus separatum*) унутар двојне Монархије, није имала самоуправни капацитет, а њени становници нису имали ни аустријско ни угарско држављанство, него су третирани као „босанскохерцеговачки земаљски поданици" (Bojić, 2001: 148–149).

2.8. Први свјетски рат и његове посљедице

Без обзира на краткорочно смиривање „анексионе кризе" у Босни и Херцеговини, раздобље до почетка Првог свјетског рата обиљежено је растућом напетошћу и политичким врењем у земљи. Истовремено, јачала је и државна репресија према свима који су оцјењивани као непријатељи Монархије, а првенствено према политички активним Србима и њиховим удружењима. Нарочито је проширена мрежа унутрашње шпијунаже и денунцирања, што је у друштву стварало атмосферу општег неповјерења и страха. Пораз Турске у Балканским ратовима (1912–1913) изазвао је снажан одјек и комешање у Босни и Херцеговини. Међу Србима је доживљен као одлучујући знак промјене односа снага на Балкану и најава коначног ослобађања од османске власти и уједињења српских земаља. На политичку сцену је ступала млада генерација гимназијалаца и студената која је на школовању у Европи или Србији, као и кроз читање „субверзивне" литературе, дошла у додир са радикалним социјалистичким, анархистичким и револуционарним идејама и покретима, што је озбиљно забрињавало аустроугарске власти, јер је „зараза" пријетила да шире захвати и словенске поданике Монархије. За само шест година, од анексије до избијања Првог свјетског рата, на основу различитих политички мотивисаних оптужби, одржано је 148 судских процеса против Срба (Bataković /ed./, 2015: 238), док је истовремено вршен јак притисак на српска просвјетна, културна и спортска друштва. Напосредно пред рат (1913), уведено је опсадно (ванредно) стање, под чијим ударом је забрањена већина од 710 удружења за која се процјењивало да дјелују у духу српске националне идеје. Ваља напоменути да је међу овим удружењима било и оних мјешовитог националног састава, па и муслиманских, премда у мањем броју. Дио муслиманске омладине био је српски и пројугословенски оријентисан. У ово узбуркано вријеме (1910), формирана је и омладинска организација Млада Босна, чији су чланови планирали и извршили атентат на аустроугарског престолонасљедника Франца Фердинанда (28. 6. 1914).

Успјеси савезника (Србије, Црне Горе, Грчке и Бугарске) у Балканским ратовима произвели су дијаметрално опречан ефекат на муслиманско јавно мњење. Тешко им је пао пораз Турске, а нарочито чињеница да је Новопазарски санџак, природни источни продужетак босанске територије, великим дијелом настањен муслиманима, подијељен између Србије и Црне Горе. Послије уласка побједничких трупа у Санџак дошло је, нарочито у дијелу који је припао Црној Гори, до таласа насиља над муслиманским цивилним становништвом, што је болно одјекнуло међу њиховим истовјерницима у Босни и Херцеговини. Сарадња између српских и муслиманских странака је практично прекинута, а антагонизам и поларизација у вези са свим питањима друштвеног и политичког живота веома су се заоштрили.

Током 2013. и 2014. године сви релевантни политички, безбједносни и војни показатељи упућивали су на то да се Аустроугарска спрема да нападне Србију, у чему је уживала чврсту подршку Њемачке. Стварањем независне Албаније, против-

но српским и црногорским интересима, Беч је створио повољнију позадину за своја војна дејства на Балкану, а покретање ратног сукоба са Србијом прешло је са нивоа стратегијског на ниво оперативног планирања. У тој пренапрегнутој ситуацији, кад је најављено да ће престолонасљедник Франц Фердинанд, баш на велики српски вјерски и национални празник Видовдан, лично надгледати војне маневре у Босни и Херцеговини, како би показао одлучност и спремност Монархије да се обрачуна са Србијом, група омладинаца окупљена у организацији Млада Босна одлучила је да на њега у Сарајеву изврши атенатат, као чин „тираноубиства". Члан Младе Босне, Гаврило Принцип, убио је Франца Фердинанда приликом његовог проласка кроз центар Сарајева. Овај чин узима се као непосредан повод за избијање Првог свјетског рата, али се никако не може сматрати његовим узроком. С обзиром на различита тумачења природе организације Млада Босна, као и веза сарајевских атентатора са Београдом, потребно је указати на неке важне моменте. По свом типу, омладинска револуционарно-национална организација Млада Босна била је једно од удружења у склопу широког покрета гимназијске и студентске омладине, надахнуте различитим политичким и филозофским идејама које су у то вријеме кружиле Европом. Међу члановима Младе Босне бројчано су предњачили Срби, али је било и муслимана/Бошњака, Хрвата и Словенаца. У националном погледу колебали су се између српства и југословенства, националних и социјалних мотива, а у својој борби су се залагали за „јачање националне свести, сузбијање туђих утицаја, неговање култа жртве и витешког духа, борбеног оптимизма, ширења култа слободе и јединства народа" (Гаћиновић, 2018: 262). Ако у погледу свог коначног политичког циља нису могли имати јединствену и јасну представу, ови бунтовни млади људи били су једнодушни у томе да им је главни непријатељ мрска Аустроугарска, окупатор и узурпатор њихове домовине. Зато су и убиство окупаторских званичника, у складу са духом времена, сматрали легитимним чином борбе за слободу. Атентатори су послије судског процеса у Сарајеву октобра 1914. осуђени на смртне и тешке затворске казне.

Иако је у том погледу било много контроверзи, историјска наука је поуздано доказала да су се идеја и иницијатива да се изврши атентат на аустроугарског престолонасљедника родиле и развиле у крилу младобосанске организације и да нису увезене споља. Током припремања атентата, младобосанци су одржавали контакте са припадницима тајне српске официрске организације Црна рука, који су их снабдијевали оружјем, али је све то чињено без знања, па и против тадашњег политичког курса српске владе и генералштаба. Штавише, кад се сазнало за могућност припремања атентата, Београд је дипломатским каналима чак и покушао да га спријечи[33]. Има мишљења и да је званични Београд знао за атентат, али да је заузео пасиван став (Антић и Кецмановић, 2016: 140). У сваком случају, улога Србије није оправдавала хитру одлуку Аустроугарске да је оптужи за овај чин политичког насиља и да јој упути неприхватљиви ултиматум. Како Влада у Београду није могла прихватити један, изразито понижавајући захтјев из ултиматума, Аустроугарска јој је одмах објавила рат.

Главни фронтови Првог свјетског рата били су ван територије Босне и Херцеговине, али је рат у њој, као пограничној провинцији према Србији и Црној Гори, изазвао велике социјалне потресе и животне тегобе за свеколико становништво, а првенствено за Србе. Иако поданици Монархије, Срби су доживљавани као непријатељска „пета колона". Одмах послије атентата, у већем броју градова дошло је до демонстрација против Срба и насртаја на њихову имовину. Због тога је чак у Сарајеву уведен „пријеки суд" за насилнике, али је он непосредно пред објаву рата Србији укинут. Поред тога што су живјели у атмосфери страха, притисака и неизвјесности, Срби су били изложени судским прогонима и интернирању, нарочито они који су обитавали дуж граница са Србијом и Црном Гором. Оваквом односу према православним комшијама јавно су се успротивили реис-ул-улема Џемалудин Чаушевић, неки муслимански политичари, па чак, веома благо, и надбискуп Јосип Штадлер, али је то била истовремено спонтана и од државе оркестрирана провала мржње према српској популацији, тако да су они током цијелог трајања рата били изложени шиканирању и погромима. У терору над Србима нарочито су се истицали одреди тзв. *шуцкора* (њем. *Schutzkorps* – заштитна чета, помоћна милиција). Ове јединице је аустроугарска власт првобитно формирала послије анексије 1908, ради превентивног дјеловања против евентуалне побуне српског становништва, а у рату их је обновила. Ти одреди су били састављени од муслимана/Бошњака и Хрвата, а бројали су десетак хиљада војника. Приписује им се етничко чишћење српског становништва, посебно на пограничним просторима Херцеговине и Подриња. Многи муслимани/Бошњаци и Хрвати, а и војни обвезници српске националности, били су мобилисани у регуларне јединице аустроугарске армије, па су се борили на свим фронтовима Великог рата, укључујући и онај према Србији. Како су над српским живљем послије успјешне аустроугарске противофанзиве и окупације Србије 1915. извршени застрашујући масовни злочини, нарочито у Мачви и Подрињу, у историјској свијести Срба остала су мрачна сјећања на учешће муслимана/ Бошњака и Хрвата у тим казненим експедицијама. Са друге стране, претходно, кад је српска и црногорска војска 1914. одбацила почетни напад непријатеља и продрла у Источну Босну, све до надомак Сарајева, муслиманско становништво било је изложено насиљу и репресалијама, тако да је и на лијевој обали Дрине створена психолошка основа за ендемски, потенцијални реваншизам. Уопште, гранично подручје Подриња и Херцеговине носило је тако дубоке и трајне ратне трауме да је у сваком оружаном сукобу постајало поприште највеће међувјерске и међунационалне, братоубилачке суровости.

Исход Првог свјетског рата и нестанак са међународне сцене двију великих империјалних држава, Хабзбуршке и Османске, довео је до радикалне политичке прекомпозиције Балкана, мијењања конфигурације државних граница у региону и настајања заједничке државе Срба, Хрвата и Словенаца, у чији састав је ушла и Босна и Херцеговина. Послије повлачења Османлија и аустроугарске окупације био је то трећи, нови огроман шок за ову сложену, троконфесионалну и тронационалну земљу и за њено становништво. Свака од ових промјена имала је снагу и посљедице правог тектонског поремећаја.

Кад је постало извјесно да ће се Аустроугарска монархија ускоро распасти, међу јужним Словенима (Словенцима, Хрватима, муслиманима/Бошњацима и Србима) који су живјели у њеном саставу – активиране су ужурбане политичке припреме за остваривање од раније присутног „паралелног" пројекта заједничке државе. На тој основи је у Загребу октобра 1918. формирано Народно вијеће Словенаца, Хрвата и Срба из тадашње Аустроугарске. У Сарајеву је конституисан Главни одбор Народног вијећа за Босну и Херцеговину, коме је посљедњи аустроугарски гувернер предао власт 1. новембра 1918, чиме је и формално окончана владавина Двојне монархије над овом провинцијом. Пошто је Босна и Херцеговина практично остала без извршне власти кадре да обезбиједи ред и мир у земљи, постигнут је договор са командантом Друге српске армије, да она преузме одржавање и контролу поретка у земљи. На основу тог споразума, јединице српске војске ушле су у БиХ. За афирмисање идеје да се нова држава Јужних Словена организује на некаквом конфедералном и демократском принципу – међународне околности, ставови великих сила и реални послијератни односи снага нису пружали никакве шансе, па је Босна и Херцеговина ушла у састав новоформиране Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, са династијом Карађорђевића на престолу.

3. Босна и Херцеговина у Краљевини Југославији

3.1. Консолидовање Краљевине и положај муслимана

Послије њеног улажења у састав Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Босном и Херцеговином је извјесно вријеме и даље управљала Народна влада, именована 3. новембра 1918, која је убрзо, одлуком регента Александра Карађорђевића, преименована у Земаљску владу. Она је била привремени орган управе до уставног заокруживања нове југословенске монархије, премда су муслимански историчари склони да је сматрају заметком засебне државности БиХ. Иако је актом о стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (1. 12. 1918) установљено Привремено народно представништво, као парламентарно тијело, власт у држави је, ослањајући се на војску, објективно у својим рукама држао регент (од августа 1921. г. краљ) Александар Карађорђевић. Он је децембра 1918. године именовао и прву владу (министарски савјет) Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, у коју су, по националном кључу, ушла и тројица министара из БиХ, међу којима и адвокат и члан Народног вијећа Мехмед Спахо (1883–1939), коме је повјерен ресор министра шума и руда. Тако је на југословенску политичку сцену ступио овај вјешти муслимански политичар који је, као лидер Југословенске муслиманске организације, одиграо значајну улогу у међуратном раздобљу, будући најутицајнији представник босанскохерцеговачких муслимана на нивоу заједничке државе. У Привремено народно представништво, чији је главни задатак био да припреми изборе за Уставотворну скупштину, ушла су 42 представника

из БиХ, од чега свега 11 муслимана, што није било пропорционално њиховом учешћу у броју становника. Овом чињеницом, а ни именима одабраних посланика, матична струја муслиманске политике у БиХ није била задовољна.

Уопштено говорећи, положај муслиманског становништва након стварања нове државне заједнице монархистичког устројства није био повољан, ни у Босни и Херцеговини ни у другим областима у којима су они били настањени, а првенствено у Санџаку. Према муслиманима/Бошњацима испољио се, нарочито непосредно послије завршетка Првог свјетског рата, својеврсни реваншизам. Доживљавани су као „Турци" и, упркос напорима власти и регуларне војске да се то избјегне, трпјели су различите видове друштвеног остракизма, понижавања, па и отвореног насиља. Догодило се и неколико тешких погрома (нпр. у селима Шаховићи и Павино Поље у црногорском дијелу Санџака). Реис-ул-улема Џемалудин Чаушевић протестовао је код власти због „терора" спровођеног над муслиманима, али без правог ефекта. Прерастање нерасположења према муслиманима у отворено насиље било је спорадично и понајвише се јављало у пограничним областима између Босне и Херцеговине и Србије, односно Црне Горе, у којима је сјеме међувјерске и међунационалне омразе посијано током прошлости, у вријеме вишевјековне османске власти, током аустроугарске окупације, а нарочито у Првом свјетском рату. Иако је послије голготе и побједе у рату српски национализам прожимао све структуре Краљевине, дискриминација муслиманског живља никада није постала дио званичне политике Београда. Уочивши да је, као и раније кроз историју постосманске Босне, неријешено аграрно питање било стални извор социјалних сукоба, који су у условима тронационалности земље попримали облик међунационалног обрачунавања, сâм регент Александар Карађорђевић је већ веома рано, јануара 1919, у Манифесту народу изразио жељу да се „одмах приступи праведном решавању аграрног питања и да се укину кметства и велики земљишни поседи" и да ће се „у оба случаја земља поделити међу сиромашне земљораднике, с правичном накнадом досадашњим њеним власницима"[34]. Тоном овог саопштења, регент је настојао да умири незадовољство сиромашног сељаштва, које се често изливало у насртаје на земљопосједнике и на њихову имовину, али и да најављивањем „правичне надокнаде" сувише не забрине ни земљопосједнике. Без обзира на покушај да се земљишна реформа што правичније спроведе, она је сама по себи била мјера од које су босанскохерцеговачки велепосједници, углавном из беговског сталежа, све вријеме од престанка османске власти највише зазирали и стално се политички борили за очување својих земљишних посједа стечених у оквиру старог феудалног поретка. Аграрна реформа је спроведена у цијелој Краљевини, али је у Босни и Херцеговини била најопсежнија, с обзиром на то да је у другим крајевима било сразмјерно мање крупних земљишних посједа. Земљишна реформа је послије рата постала неизбјежна, јер је, по оцјени угледног британског историчара Сетона-Ватсона, међу образованим људима у земљама источне Европе постојало опште осјећање да сељаштво заслужује да добије дио националног богатства путем спровођења аграрне реформе, с обзиром

на то да је: „поднијело главни удар рата, и доказало се у највећој кризи до тад познатој у људској историји да је уствари кичма нације" (Seton-Watson, 1945: 79). Посједници земље нису, наравно, дијелили таква увјерења, па су аграрну реформу и њене учинке доживјели као велику неправду. Овакву оцјену дијеле и поједини муслимански историчари који аграрну реформу стављају у контекст „економског уништавања Муслимана", истичући да је од муслиманских велепосједника одузето највише земље, да се према онима из редова других народа поступало блаже и селективно, а да и обавеза новчане накнаде у виду државних обвезница према ранијим власницима у БиХ никада није до краја извршена (Bojić, 2001: 164–165). Противрјечни вриједносни и идеолошки ставови о земљишној реформи сигурно никада неће бити усаглашени, јер су посриједи различити интереси, а не утврђивање научне истине. За сагледавање ситуације у БиХ између два свјетска рата важно је истаћи да је аграрно питање и послије извршене реформе остало политички отворено и контроверзно и да је оптерећивало српско-муслиманске односе. Они су се у новим државним околностима артикулисали као односи муслиманских политичких партија према сарадњи са српским странкама и према Влади у Београду. Своју кооперативност муслиманске странке су увијек условљавале и неким концесијама у вези са комплексом аграрне проблематике.

3.2. Југословенска муслиманска организација и њена улога у политичком животу

Положај муслиманског становништва у БиХ био је оптерећен и раширеним сиромаштвом, усљед неадекватне образовне и професионалне структуре, масовне везаности за пољопривреду, која је од раније стагнирала, као и одређене дискриминације у погледу омогућавања учешћа у пословима јавне управе. Стога су муслимански беговат и грађански слој схватили да се морају јединственије страначки организовати како би се активно укључили у парламентарни политички живот нове државе. Тако је фебруара 1919. дошло до уједињења свих мањих муслиманских политичких организација у Југословенску муслиманску организацију (ЈМО) која ће све до Другог свјетског рата бити главни заступник интереса муслимана/Бошњака у Краљевини. Иако је странка одражавала и интересе велепосједничког слоја, најактивнији у њој били су школовани припадници из грађанске средине, а одређени, мањи утицај имао је и вјерски естаблишмент. Александар Поповић закључује да је општа одлика номинално муслиманских партија у БиХ између два рата та да су биле много више политичке, а много мање муслиманске (A. Popovic, 1986: 328–329). Из закључака које је априла 1919. усвојио Централни одбор ЈМО види се да је ова партија као своје тежишне задатке и правце дјеловања усвојила: заштиту личне и имовинске сигурности муслимана, исплату одштете муслиманима за губитке које су претрпјели послије „преврата"[35], правично рјешавање аграрног питања, увођење пропорционалног права гласа за изборе у Народно представништво, проширење вјерско-просвјетне аутономије босанскохерцеговачких муслимана и на друге крајеве државе, у којима живи

муслиманско становништво, и увођење институција шеријатских (вјерских) судова, као и да се омогући дјеловање ЈМО међу муслиманима ван Босне и Херцеговине (Purivatra, 1977: 59). Уз повремене тактичке промјене приоритета, ово су суштински остали програмски циљеви ЈМО током свег времена њеног ангажовања у политичком животу заједничке државе. Пажњу привлачи пројектовање ЈМО као потенцијално политичке странке свих муслимана на територији Краљевине СХС, а не само БиХ. Ово указује на то да је средишња грађанска муслиманска политичка организација, у којој изричито вјерска димензија није програмски била у првом плану, исказивала претензије да буде заступник интереса муслимана као вјерске групације у ширем смислу[36]. Слично се касније, у периоду дезинтегрисања Савезне Републике Југославије, поставила и Изетбеговићева Странка демократске акције (СДА). Отприлике истовремено са ЈМО, основане су или обновљене и политичке странке Срба и Хрвата у БиХ, српске – Демократска странка, огранак (владајуће) Радикалне странке за БиХ, Савез земљорадника; хрватске – Хрватска народна заједница и Хрватска сељачка странка, најутицајнија хрватска странка, са сједиштем у Загребу, која је дјеловала преко својих огранака у БиХ. Поред странака са националним предзнаком, у БиХ је дјеловала и Комунистичка партија Југославије. Њен програм је имао класни, односно социјални карактер, па је, усљед изразито неповољног привредног и друштвеног стања и животног стандарда великог дијела становништва у држави, за многе бираче био веома привлачан. Хрватске странке су све имале аутономистички, односно федералистички програм, док су се српске залагале за централистички и унитаристички модел државе, са мање или више израженом тежњом ка интегралном југословенству. Укупна политичка динамика у Краљевини СХС била је доминантно обиљежена увијенијим или отворенијим сукобљавањем централистичког концепта државног уређења, које је заговарао најутицајнији дио српског политичког блока и, наравно, двор, и захтјева за већом аутономијом појединих државно-националних цјелина и конфедералним уређењем државе, што је била идеја водиља дјеловања хрватског блока, с којим се солидарисао и словеначки, иако са знатно мањом специфичном тежином и објективним значајем. Муслиманима, односно ЈМО, као њиховом политичком представнику, аутомистичка линија, а самим тим и хрватски центрифугални смјер агитовања, били су блиски. У том смислу, Ноел Малком изводи сљедећи закључак: „Као што је тренд у првој декади стољећа био сврставање са Србима као природним савезницима против Беча, тако је сада тренд постао сврставање са Хрватима, као природним савезницима против Београда“ – „Just as the trend in the first decade of the century had been to side with the Serbs as natural allies against Vienna, so the trend now was to side with the Croats as natural allies against Belgrade“ (Malcolm, 1994: 165). Ова констатација је у основи тачна, али би водила на погрешан пут, ако би се њоме жељело представити и објаснити реалполитичко понашање ЈМО и главнине муслиманских политичара уопште. Муслимани су се, наиме, од самог почетка изјашњавали за лојалност уједињеној држави и династији Карађорђевић, као и централизованом устројству Краљевине, али са захтјевом за ужом или широм децен-

трализацијом или локалном самоуправом. Кажу да је Мехмед Спахо једном приликом изјавио да је он за сецесију кад је ван владе, а за унификацију кад је у влади. ЈМО је у свакој прилици и у међустраначком договарању инсистирала на очувању територијалне цјеловитости Босне и Херцеговине, односно „компактности територије која је од Муслимана настањена" (Imamović, 1998: 498). Политичка конјунктура је вођству ЈМО повремено налагала да се у коалиционим споразумима са српским централистичким странкама одступи од досљедног придржавања програмског начела о аутономном положају БиХ, али оно никада није напуштано (Purivatra, 1977: 410). Занимљиво је да се лидер ЈМО национално изјашњавао као Југословен, док су неки други утицајни политичари из његовог окружења оптирали за хрватску националност. Муслиман се, тада, национално није могло бити, иако су се грађани муслиманске вјере објективно организовали и јавно дјеловали као засебан популациони корпус, на исти начин као и Срби и Хрвати. Иако је концепт интегралног југословенства, на којем је почивао централистички и унитаристички модел Краљевине, подразумијевао да су Срби, Хрвати и Словенци „племена" једног те истог народа, Словенци су реално доживљавани као посебна етнојезичка заједница, пошто им језик није био српскохрватски.

3.3. Политички сукоб између централизма и федерализма

Основну и до краја неразријешену унутрашњу супротност у Краљевини СХС / Југославији представљао је стални сукоб између српске и хрватске политике у погледу устројства заједничке државе. Без обзира на све нијансе у наступу, хрватске странке су се упорно бориле против централистичког и унитаристичког уређења, за које су се, уз извјесне програмске и концепцијске разлике, залагале српске политичке партије, слиједећи у томе југословенску државотворну визију краља Александра Карађорђевића. Тзв. „хрватско питање" постало је на крају и судбоносно за опстанак Краљевине Југославије. У таквој ситуацији сталне напетости и захтјева да се опредијеле да ли су Срби или Хрвати, муслимани су, кроз опрезно постављање ЈМО, настојали да, штитећи сопствени идентитет, балансирају између двију искључивих националистичких опција. Тако у Програму ЈМО стоји да Организација заступа становиште „потпуне равноправности трију племенских имена" (тј. српског, хрватског и словеначког), истиче се да се Муслимани никада нису отуђили од домовине, народа и језика, али да „нису само свјесни племенског имена". Износи се, затим, став да је „национализовање" Муслимана „поље за културни рад друштва, а нипошто ствар дневне политике", да на том плану треба дјеловати толерантно, обазриво и помирљиво и да је тај процес еволутиван. Изричито се осуђује било какво насилно наметање једног или другог племенског имена, а југословенство се оцјењује као „најприкладнији пут зближења и уједињавања" (Purivatra, 1977: 418). Из горенаведеног је сасвим јасно зашто су се босанскохерцеговачки муслимани, окупљени око ЈМО, начелно и досљедно изјашњавали за Југославију, а све мање муслиманске групе и странке, засноване на експлицитном прохрватском или просрпском опредјељењу, које су у међувремену

осниване, нису имале изгледа да освоје шире повјерење. За разлику од гледишта изнијетог у Програму ЈМО, хрватска и српска страна, уз тек понеки изузетак, процес „национализовања" муслимана схватале су као кампању да се ови наведу да прихвате хрватско, односно српско национално име. У тој кампањи су учествовали и у БиХ били њени носиоци и поједини угледни муслимани, од којих су неки своје хрватство или српство заступали искрено, а неки утилитарно. Мухамед Хаџијахић, одличан познавалац ове проблематике, саопштава да нас „проведена истраживања опредјељују на закључак да су од прве појаве муслиманске интелигенције па бар до шестојануарске диктатуре, ако не и касније, међу Муслиманима превладавали прохрватски оријентисани интелектуалци" (Hadžijahić, 1974: 219). Исти проучавалац износи и утисак да је „код огромне већине српски и хрватски опредијељених Муслимана српство и хрватство више културна и политичка платформа њихова дјеловања док је муслиманска оријентација ипак најјача константа" (Hadžijahić, 1974: 144). Декларативно се приклањајући југословенству, већина политички активних босанскохерцеговачких муслимана настојала је да избјегне опредјељивање за српску односно хрватску националност. Пројекат интегралног југословенства, који је заступао краљ Александар Карађорђевић и који је посебно оштро након укидања Устава и завођења суверенове личне власти (6. 1. 1929) наметнут као важна компонента званичне политике, није успио. Краљ је вјеровао да ће, послије десет година живота у државној заједници, растуће међунационалне (првенствено српско-хрватске) спорове бити могуће превазићи наметањем унитаристичког модела државе са једним наднационалним „политичким народом" – Југословенима, као поданицима. Убрзо се показало да је то била илузија. Своју заблуду краљ Александар је платио и животом, погинувши од руку усташких и пробугарских терориста у Марсеју 1934. године; а преосталих неколико година до избијања Другог свјетског рата није било довољно да се, попуштањем националистичким и сепаратистичким хрватским захтјевима, очајнички покуша успоставити дубоко поремећена равнотежа у држави. Као што у Босни и Херцеговини Калај својевремено није успио да створи јединствену „босанску нацију", тако сличан инжењеринг није био остварљив ни на вјерски и национално дубоко подијељеном југословенском простору.

Што се тиче политичког живота у Босни и Херцеговини током првог југословенског раздобља, он се паралелно и истовремено одвијао на локалном и на државном нивоу. Странке из БиХ су подршку својих бирача морале да реализују и оправдају у Београду, у сложеној парламентарној и ванпарламентарној игри противрјечних односа снага и интереса осталих учесника у политичком животу. И ово је свакако један од разлога због којих се код муслимана, а особито у политичкој јавности Сарајева, развио специфичан двосмислен однос према Београду, својеврсна фасцинираност, али и зазор који је лако прелазио у мржњу. Већ на изборима за Уставотворну скупштину (28. 11. 1920), ЈМО се потврдила као најјача и најутицајнија муслиманска, али и босанскохерцеговачка странка, што је трајно и остала. Српске странке (Радикална,

Демократска и Савез земљорадника) добиле су укупно 63 посланика, али је ЈМО, са своја 24 мандата, била јача од сваке од њих појединачно. Хрватске странке освојиле су 10 мјеста у Скупштини, а Комунистичка партија четири. Послије острашћених расправа које су претходиле доношењу устава Краљевине СХС, ЈМО је одлучила да гласа за темељни правни акт заједничке државе. Заузврат је добила два ресора у влади, од којих је један припао лидеру странке М. Спахи. Устав, симболички проглашен на Видовдан (28. 6. 1921), завјетни српски вјерски и национални празник сјећања на Косовску битку, озаконио је уставни поредак заснован на једном народу, једном језику и јединственој држави, чиме је национална српска идеја постала државна идеја, премда сама држава није имала национално српски карактер, већ (идеално) југословенски (Bataković /ed./ 2005: 283). Већина хрватских и словеначких посланика бојкотовала је доношење Видовданског устава и кренула у систематично парламентарно и ванпарламентарно оспоравање државног уређења које су сматрали неприхватљиво унитаристичким и централистичким. То оспоравање је трајало све док је Краљевина Југославија постојала.

3.4. Укидање Устава и лична власт краља Александра

Политички живот у Краљевини СХС / Југославији обиљежила је перманентна нестабилност. Од 1921. до 1939. године смијенила се 31 влада, а међупартијске коалиције су перманентно успостављане и рушене. Главни актери на политичкој сцени биле су, са српске стране, Радикална и Демократска странка, док је са друге стране стајао опозициони „хрватски блок", са Хрватском сељачком странком као најистакнутијим представником, док је Словенце заступала Словеначка народна странка. Одлучујући смјер општим политичким кретањима давао је двор. У Босни и Херцеговини је постепено демонтирана Покрајинска управа (1924), као административни реликт из аустроугарског доба који није био у складу са централистичким моделом државе. Године 1922. донијета је одлука о подјели Краљевине СХС на 33 области, па је тако шест округа у БиХ преименовано у шест области, што је ЈМО била принуђена да прихвати, иако се косило са њеним залагањем за очување унутрашње територијалне цјеловитости БиХ. Општи избори у Краљевини одржани су 1923, 1925. и 1927. године. Често одржавање избора није уродило стабилизацијом политичких прилика, иако је у једном тренутку принудно дошло до формирања краткотрајне коалиције између хрватског лидера Стјепана Радића и водећих српских политичара. На посљедњим слободним изборима (1927) највише посланичких мандата у БиХ освојиле су ЈМО, Народна радикална странка и Хрватска сељачка странка. Као реакција на све изразитије централистичке тенденције и уплитање Двора у политички живот, 1927. године су хрватски националиста и сепаратиста, Стјепан Радић и српски демократски политичар из Хрватске, Светозар Прибичевић, ранији заговорник концепције „интегралног југословенства" – оформили јаку Сељачко-демократску коалицију и почели ван Парламента да заступају идеју о потреби признавања националних посебности југословенских народа и

преуређења државе на федералном принципу. ЈМО је, међутим, остала у саставу централистичке владе словеначког политичара Антона Корошеца, желећи да са позиције власти учествује на општинским изборима у БиХ, који су први пут послије 10 година расписани у октобру 1928 (*Енциклопедија Југославије* 1983: 117). Поред тога, федерално уређење би неминовно довело у питање територијалну цјеловитост тронационалне БиХ, јер би првенствено Хрватска претендовала на неке граничне области. Заоштрени односи у земљи и жучна парламентарна дебата у којој је опозиција оптуживала власт за корупцију, кулминирали су пуцњевима у Скупштини. Један радикалски посланик убио је двојицу опозиционих посланика, а ранио Стјепана Радића, који је нешто касније преминуо у болници. Био је то крај неуспјешног парламентаризма у Краљевини СХС. Оцијенивши да нема услова за политички договор сучељених снага у земљи и да се излаз мора тражити у енергичном завођењу централне власти, Краљ Александар је 6. јанура 1929. године укинуо Устав, распустио Скупштину и завео непосредну личну власт. У условима опште пометености и политичке разједињености, те у мучној општој атмосфери, укидање парламентаризма су политичке странке дочекале сразмјерно мирно и без снажнијих реакција.

У складу са унапријед припремљеним планом, октобра 1929. објављен је закон о преименовању Краљевине СХС у Краљевину Југославију и о њеној подјели на нова управна подручја – девет *бановина* и Управу града Београда. Територија Босне и Херцеговине подијељена је на четири бановине: Врбаску, Зетску, Приморску и Дринску. Критичари краљевог апсолутизма су од самог почетка сматрали да новом територијално-административном подјелом државе краљ није желио само да изврши централизацију управе, него да се њоме постави „правна основа за потпуно разбијање традиционалних национално-хисторијских покрајина и оформљење државног и националног јединства" (Imamović 1998: 505). Није тешко сложити се са овом оцјеном. До разлика, међутим, долази у вриједносном, политичком и идеолошком постављању према укупној политици унитарног југословенства коју је заступао и спроводио краљ Александар, а коју и данас неки историчари сматрају историјски и цивилизацијски напредном, али утопијском. Тако, на примјер, одличан познавалац личности, владавине и времена Александра Карађорђевића, српски историчар Владо Стругар оцјењује да је краљ био искрено увјерен „да ће заједница Срба, Хрвата и Словенаца имати напредан развитак" и „на југоистоку Европе бити оживотворење западњачког обрасца државе и опште друштвености" (Стругар, 2010: 34). Оно што је сигурно јесте да ни овај покушај стварања јединственог политичког народа од припадника нација на бившем југословенском (и балканском) простору није успио. Подјелом на бановине, административно је разбијена историјски уобличена представа о Босни и Херцеговини као територијалној цјелини. Све четири бановине образоване на простору Босне и Херцеговине захватале су и дијелове традиционално хрватских, српских и црногорских крајева, при чему је муслиманско/бошњачко становништво у свим бановинама било у мањини, што је у муслиманској јавности доживљено као велика неправда. Уки-

дањем области и срезова дошло је и до масовног смјењивања локалних функционера, углавном из редова ЈМО, чиме су ревидирани резултати општинских избора из 1928. године. Овим поводом се Мехмед Спахо жалбеним писмом обратио и самом краљу, али без резултата.

Новим, октроисаним Уставом Краљевине Југославије, који је краљ Александар прогласио јула 1930. године, био је начелно прописан и модификовани однос између државе и цркава и вјерских заједница, са тенденцијом да се институционализована вјерска димензија живота грађана стави под већу и непосреднију државну контролу. За муслимане је то значило успостављање јединствене исламске заједнице за читаву територију Краљевине, са сједиштем реис-ул-улеме у Београду, и под надзором Министарства вјера. Овим се практично укидала вјерска, просвјетна и вакуфска аутономија босанскохерцеговачких муслимана из аустроугарског доба (озваничена Штатутом из 1909). Установљени су Врховно старјешинство у Београду, два Улема-меџлиса, један у Сарајеву, а други у Скопљу, а деветорицу муфтија је постављао краљ својим указом. Утврђена је строга хијерархија свих органа Исламске заједнице, а вјерници су самостално могли одлучивати једино о пословима на нивоу локалних џемата, тј. заједница вјерника окупљених око једне џамије. Питање до краја неспроведене аграрне реформе и њених посљедица и даље је оптерећивало односе у Краљевини, а посебно у БиХ, где је 62% приватне земље било у власништву муслиманских велепосједника. Влада је, стога, ријешила да доврши земљишну реформу, у шта се енергично кренуло од 1931. године (Imamović, 1998: 511). Ипак, до 1941. године није извршена исплата цјелокупне накнаде земљопосједницима за одузету земљу, што је међу њима стварало велико незадовољство. Иако се слажу са неминовношћу да се и у Босни и Херцеговини, као дијелу територије једне европске државе, коначно укину насљеђени феудални аграрни односи, савремени бошњачки историчари сматрају да је власт, поред социјално-економских, аграрном реформом жељела да оствари и национално-политичке циљеве. Мустафа Имамовић закључује да је „требало потпуно социјално-економски уништити бошњачке земљопосједнике, а Бошњаке у цијелости национално-политички разорити и подјармити" (Imamović 1998: 510)[37].

Пошто је новим Уставом постојећим политичким странкама у Краљевини било онемогућено дјеловање, централне власти су створиле једну нову, „синтетичку" партију – Југословенску радикално-сељачку демократију, касније преименовану у Југословенску националну странку, на челу са генералом и премијером Петром Живковићем. Практично без конкуренције, ова формација је побиједила на недемократским изборима за Народну скупштину, на којима се гласало јавно, тако да се њихов исход не може сматрати вољом грађана тадашње Југославије. ЈМО на овим изборима није пристала да учествује, у чему се придружила осталим грађанским странкама у БиХ и у Краљевини. Опозиција се није задовољила само бојкотом избора, већ су хрватски блок Сељачко-демократска коалиција, затим Демократска странка и ЈМО изашли са јавним захтјевима за преуређење државе. Хрватска позиција је била изричито аутоно-

мистичка, па и сепаратистичка, демократи су се залагали за неки вид федерализма, са четири административне јединице, од којих би једна била Босна и Херцеговина, а ЈМО је, у складу са приоритетом очувања територијалне цјеловитости БиХ, инсистирала на преуређењу државе на основу уважавања равноправности културно-историјски оформљених ентитета. За „демократску народну аутономију" БиХ изјашњавала се, из идеолошких разлога, и Комунистичка партија. Институционални политички живот је у условима краљеве практично неограничене личне власти умртвљен, али је у цијелој држави расло незадовољство таквим стањем. То незадовољство нарочито је било изражено међу Хрватима и Словенцима.

3.5. Атентат на краља и покушаји рјешавања политичке кризе

Атентат на Александра Карађорђевића (1934) отворио је ново, али кратко раздобље ублажавања централистичке и унитаристичке стеге. С обзиром на то да је престолонасљедник/краљ Петар II у тренутку очеве смрти био малољетан, власт су формално вршила тројица намјесника (кнез Павле Карађорђевић, краљев брат од стрица, др Раденко Станковић, сенатор и министар просвјете и др Иво Паровић, бан Савске бановине). У суштини, све полуге моћи држао је у рукама кнез Павле. Током наредних неколико година, кнез Павле и коалиционе владе које су настајале послије општих избора 1935. и 1938. године – настојали су да разним маневрима ублаже политичку кризу у Југославији. У вријеме премијера Милана Стојадиновића (1935–1939) покушавало се коалиционим заобилажењем најутицајније хрватске партије ХСС, на чијем челу је послије С. Радића био агилни и препредени Владимир Мачек, избјећи расправу у њеним федералистичким захтјевима. У састав Стојадиновићеве владе ушла је и Спахова ЈМО. Главни Спахов услов за ступање у коалицију био је ревизија уставних и законских одредби које су се односиле на организацију Исламске вјерске заједнице. Ревизија је спроведена 1936, а за новог реис-ул-улему изабран је (1937) брат Мехмеда Спаха, Фехим Спахо, предсједник Врховног шеријатског суда у Сарајеву. Фехим Спахо се национално изјашњавао као Хрват муслиманске вјере и ускоро ће, послије првобитно исказане лојалности Краљевини Југославији, 1941. године поздравити оснивање Независне Државе Хрватске. Стојадиновић је терет „хрватског питања" посредно покушао ублажити и склапањем Конкордата са Ватиканом, али у томе није успио, јер су га Српска православна црква и јавност одлучно одбацили, а ни Мачеку није одговарао. Хрватски захтјеви за увођењем федералног устројства темељили су се, наиме, на историјским и економским разлозима, а не примарно вјерским. Послије изборног неуспјеха владајуће Стојадиновићеве странке на изборима 1938, кнез Павле је схватио да се мора кренути другим путем, па је ушао у директне проговоре са Мачеком, што је и овоме одговарало, пошто са српским опозиционим странкама није могао да оствари трајнију успјешну сарадњу. Јер он је против диктатуре наступао са националистичких хрватских позиција, а српски опозициони грађански блок са демократских. Преговори са лидером Хрватске сељачке странке окончани су

споразумом који је са њим августа 1939. потписао нови премијер Драгиша Цветковић. Ускоро су њих двојица формирали коалициону владу. Током преговора је Мехмед Спахо, који је остао у његовој влади, упозоравао Цветковића да не чини концесије на рачун Босне и Херцеговине. Нешто прије постизања договора, Спахо је преминуо. Основна тачка споразума било је формирање нове Бановине Хрватске. Територија ове бановине једина је добила национално одређење, док су остале од установљења називане према великим ријекама, како би се релативизовале линије националних подјела у земљи. Био је то кључни уступак хрватском национализму и његовим великохрватским ревандикацијама, јер је Бановина Хрватска територијално проширена на главнину Далмације, Славонију и на дијелове Босне и Херцеговине. Тиме је постала асиметрична у односу на остале бановине, права држава у држави. Кнез Павле се надао да је овим споразумом са Мачеком могуће стабилизовати стање у земљи сред све драматичнијих прилика у Европи која је клизила у рат. Концепција интегралног југословенства и државног унитаризма била је дефинитивно мртва. Стварање Бановине Хрватске изазвало је огорчење у Србији, како у војним, политичким, тако и у најширим народним круговима. Све гласније су изношене и образлагане идеје о нужности свесрпског окупљања и националног разграничења уједињених српских области од Хрвата. Незадовољни су били и Срби у сразмјерно напредној Врбаској бановни, са средиштем у Бањој Луци, јер је новом територијалном диспозицијом ова бановина била практично опкољена Бановином Хрватском. За муслимане је ново рјешење такође било крајње проблематично, пошто је њиме учињен још један корак даље од очувања историјске територијалне цјеловитости Босне и Херцеговине. У новонасталим околностима, дошло је до нових политичких престројавања и поведене су живе расправе о преуређењу државе.

Послије смрти М. Спаха, нови лидер ЈМО постао је Џафер Куленовић, политичар из беговске породице, хрватске националне оријентације и изразито антисрпски расположен (Malcolm, 1994: 172–173). Куленовић је новембра 1939. године изнио захтјев да Босна и Херцеговина добије аутономију, што је учинило немогућим останак ЈМО у коалиционој влади Цветковић–Мачек и она из ње иступа. Измијењени услови политичког дјеловања налагали су оснивање нове муслиманске странке која би се равноправно укључила у борбу за заштиту цјеловитости БиХ. Тако је крајем 1939. године основан Покрет за аутономију Босне и Херцеговине, са Џафером Куленовићем на челу. У програму покрета је, поред осталог, писало: „Ми тражимо аутономију Босне и Херцеговине у њеним историјским границама ради тога што сматрамо да би такво рјешење задовољило потребе становништва ових покрајина, јер би на тај начин били задовољени сви економски и географски услови развоја ових покрајина и њеног становништва (Станишић, 1999: 170). У расправама о томе како извести преуређење територијално-правног устројства југословенске заједнице, Куленовић је балансирао између ставова српских и хрватских странака. Било му је прихватљиво да се прво одрже општи избори, па да се послије тога народ изјасни за то какву државу жели, што су

заступали Срби, али није одбацивао ни претходно договарање на високом политичком нивоу, по узору на постизање споразума Цветковић–Мачек. То би практично значило да се у кругу кнез Павле – В. Мачек – А. Корошец (Словеначка народна странка) – Џ. Куленовић договори разграничење будућих федералних јединица, послије чега би се могло ићи на изборе. Без обзира на разлике у идеолошком и тактичком погледу, у српским политичким круговима идеја о аутономији Босне и Херцеговине је одлучно одбијана, јер би њоме многобројно српско становништво било остављено ван планиране српске федералне јединице. С друге стране, Хрвати, који су своју федералну јединицу Бановину Хрватску већ унапријед задобили, рачунали су да евентуалној аутономној БиХ ни у ком случају не препусте територије које су ушле у састав њихове бановине, па су се изјашњавали опрезно и неодређено. Екстремни хрватски националисти су БиХ сматрали хрватском земљом. Према оцјени тадашњих српских политичара, Куленовић је „у свом поимању идеологије босанске аутономије полазио од етноцентричног асимилаторства, у ствари, од унитаристичког модела, против којег се изјашњавао кад је било у питању *југословенство*. Он је хтио да вјештачки избрише границе између националне опредјељености Срба, Хрвата и муслимана. Умјесто *југословенства* пропагирао је *босанство*, тј. један нови „провинцијски, партикуларистички национализам" који је водио у аутономашки унитаризам. Зато је све, и Србе и муслимане и Хрвате, третирао као *Босанце*, заправо као *босанску нацију*" (Станишић, 1999: 175).

Док су се у Југославији водиле безизгледне политичке дебате о преуређењу државе, на Београд су из Берлина вршени све јачи притисци да, послије Румуније и Бугарске, и Југославија приступи силама Осовине. Кнез Павле се извјесно вријеме колебао, али, свјестан да у случају њемачког напада нико не би могао пружити дјелотворну војну помоћ његовој држави, одлучио се на потписивање пакта са Хитлером (25. 3. 1941), којим је предвиђена војна неутралност Краљевине. Послије само два дана (27. 3) дошло је до официрског пуча, великих демонстрација у Београду, свргавања владе и одбацивања пакта, што је Југославију увело у Други свјетски рат.

4. Босна и Херцеговина у Другом свјетском рату

4.1. Окупација и подјела Југославије

За разлику од Првог свјетског рата у коме је територија Босне и Херцеговине остала ван главних ратних фронтова, у Другом свјетском рату је ова средишња југословенска област била позорница најинтензивнијих ратних дејстава, а њено становништво, уз Србе у Хрватској и дијелове Србије под мађарском и бугарском окупацијом, изложено највећим страдањима. С обзиром на свој централни положај, стратегијску дубину и планинску конфигурацију терена, Босна и Херцеговина је у доктрини одбране и у ратним плановима Генералштаба југословенске војске била предодређена као позадинска зона. Међутим, с обзиром на карактер сукоба који су услиједили, окупацију

земље, истовремено дјеловање више војних формација и, нарочито, грађански рат – доживјела је другачију, трагичну судбину. Војска Краљевине Југославије је брзо капитулирала пред концентрисаним нападом нацистичке Њемачке и њених савезника, Југославија је окупирана, а територија Краљевине издијељена међу Њемачком, Италијом, Мађарском и Бугарском. Босна и Херцеговина је демаркационом линијом дијагонално подијељена на (сјеверни) дио под њемачком контролом и на (јужни) дио под италијанском. Оно што је за будућа збивања на њеној територији било од суштинског и пресудног значаја јесте стварање сателитске, ултранационалистичке Независне Државе Хрватске под окриљем нацистичке Њемачке. Прије него што је са Италијом постигнут коначни договор о статусу окупиране БиХ, Берлин је охрабрио екстремне хрватске националисте, *усташе*, који су, иначе, на тлу Италије уживали гостопримство и логистичку помоћ Мусолинијевог режима, да у Загребу (10. 4. 1941) прогласе Независну Државу Хрватску (НДХ). Подсјећања ради, ваља рећи да су баш усташе извеле атентат на краља Александра Карађорђевића. У састав НДХ ушла је цјелокупна територија БиХ, чиме је остварен сан великохрватских националиста који су Босну сматрали „старом хрватском земљом". Њемачка је цивилну управу у БиХ највећим дијелом препустила институцијама НДХ, али је у њој задржала једну дивизију и више других мањих јединица ради обезбјеђивања стратегијски важних комуникационих праваца и несметане експлоатације привредних ресурса земље, важних за њемачки ратни напор. Нијемци су били газде у НДХ, али се нису сувише –осим у неким изузетним приликама – мијешали у њено унутрашње уређење и функционисање, јер им то није био приоритет.

Иако је НДХ била марионетска и квислиншка творевина, она је од већине Хрвата доживљена као остварење хиљадугодишњег сна о независној хрватској држави. Уживала је широке симпатије народа, политичких партија, укључујући и водећу Мачекову Хрватску сељачку странку (иако се овај опрезни политичар држао на извјесној дистанци од усташког покрета) и Католичку цркву. Загребачки надбискуп Степинац је одмах по успостављању власти НДХ посјетио њеног привременог предсједника владе Славка Кватерника и благословио нову државу[38]. Структура и административна организација усташке власти успостављене су до средине 1941. године. Највише управно-територијалне јединице биле су велике жупе, а испод њих котари (срезови) и опћине. На простору БиХ биле су 22 велике жупе, од којих је средишња била Врхбосанска, са сједиштем у Сарајеву. Имена жупа одређивана су према називима одговарајућих територијалних јединица из средњовјековне хрватске и босанске историје, како би се и на тај начин истакло наводно државно и историјско право Хрватске на БиХ. Пошто је у БиХ било сразмјерно мало Хрвата, а у складу са великохрватском идеологијом, локални муслимани су званично проглашени Хрватима, на тај начин што им је приписан „аријевски расни карактер" (Imamović, 1998: 531) и што су називани „цвијећем хрватског народа". Већина муслимана/Бошњака није се, наравно, осјећала Хрватима и није стекла никакве нарочите животне и практичне предности таквим

декларативно повлашћеним третманом усташке државе. Штавише, у сложеним и промјенљивим каснијим околностима политичких и војних савезништава и сукоба на територији БиХ, немало муслимана дошло је под удар насиља које је у НДХ систематски спровођено над свим „протухрватским чимбеницима". Међутим, за разлику од Срба, Јевреја и Рома, који су били главна мета усташког расизма, муслимани су свакако били у неупоредиво повољнијем положају. Непосредно по проглашењу НДХ, одређени број муслиманских политичара (на челу са Хакијом Хаџићем, Алијом Шуљком, Османом Куленовићем) и вјерских вођа (Исмет Муфтић, Адемага Мешић), одраније познатих по својим прохрватским ставовима, изразио је лојалност поглавнику Павелићу, а лидер Покрета за аутономију БиХ Џафер Куленовић, постао је и потпредсједник владе НДХ. На челу са угледним сарајевским трговцем и предратним сенатором Узеир-агом Хаџихасановићем, једна заједничка муслиманско-српска делегација тражила је од Павелићевог повјереника Хакије Хаџића аутономну управу за Босну и Херцегоивину. Као одговор, усташке власти су ухапсиле и погубиле српске чланове делегације, док је муслиманским строго запријећено и наложено да одустану од таквих субверзивних противхрватских идеја. И вођство Исламске вјерске заједнице приклонило се чињеници да је легални државни оквир за рјешавање свих њених статусних, организацијских и имовинских питања постала НДХ, иако у много чему нису били задовољни Павелићевом незаинтересованошћу и неспремношћу да позитивно одговори на њихове специфичне захтјеве. Усташкој држави су муслимани били важни симболички, декларативно и у мјери у којој су могли и хтјели одговорити намјени у чишћењу државе од Срба, што је био њен апсолутни приоритет. Ради остваривања тог светог националног и државног циља, усташка геноцидна доктрина подразумијевала је три начина операционализације: физичко уништавање, протјеривање у Србију и принудно покатоличавање. На спровођење овог монструозног програма прионуло се без оклијевања – и у Хрватској и у БиХ.

4.2. Геноцид над Србима, Јеврејима и Ромима у Независној Држави Хрватској

Већ током јуна и јула 1941. године „хиљаде Срба, међу њима и жена и дјеце, убијени су у масовним погубљењима, посебно у областима Херцеговине, источне Босне и Босанске крајине" (Антић и Кецмановић, 2016: 196). Изузетак нису биле ни градске средине, укључујући Сарајево. У Сарајеву је погром над Јеврејима и Србима отпочео одмах пошто су њемачке јединице заузеле град. Према документованим наводима Драге Мастиловића (2019: 104–105), „Њемачке копнене јединице ушле су у Сарајево 15. априла 1941. године и заједно са домаћим муслиманским и хрватским становништвом које их је дочекало са одушевљењем започеле терор над Јеврејима. Већ 16. априла, тј. дан након уласка у Сарајево, нападнуте су јеврејске богомоље и имовина. Међутим, прави терор у Сарајеву започео је када су власт преузеле усташе. Ево како је стање у Сарајеву након доласка усташа описано у документима Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача за Босну и

Херцеговину: ‘Усташе пјевају најпогрдније пјесме против Срба, међу којима и она најпјеванија *Србе о врбе*... Одмах је настао притисак на Србе, који ће доцније да се претвори у прогон, па у погром Срба. Под видом тражења оружја, усташе су упадале у српске куће, у Сарајеву и околним селима, вршили претресе, одузимали новац и остале вриједности. Кад је почело масовно затварање, у затвор су отјерани многи Срби на доставу муслимана. У куће за које муслимани кажу да крију четнике, упадали су усташе, а за овима руље муслимана, које би пљачкале све што би стигле.’ Уочи православног празника Видовдан, јуна 1941. године, извршено је прво масовно хапшење 150 сарајевских Срба, а након тог хапшења они су, послије ужасних мучења, били поубијани одмах у Сарајеву или су одведени у усташке концентрационе логоре гдје су скончали живот. Према једном документу Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, у Сарајеву је у току Другог свјетског рата од стране хрватских и муслиманских усташа убијено око 7.000 Срба. Међутим, документ не садржи податке да ли се овај број односи на сарајевски срез или град Сарајево, као ни то да ли су овдје урачунати сви који су страдали, дакле и убијени и одведени у логоре. Вјероватније је да се овај број, тачније приближна процјена броја жртава, односи на Србе страдале од усташа у сарајевском срезу и да су овдје урачунати и они који су одведени у логоре и тамо страдали. Срби су, једноставно, били стављени ван закона.“ Овакав терор спровођен је током читавог рата у свим крајевима настањеним Србима, тако да је проузроковао праву демографску катастрофу. Као непосредна посљедица незапамћеног насиља коме су били изложени, Срби су веома брзо почели да бјеже у шуме и организују отпор. То је у прво вријеме био спонтани самозаштитни рефлекс, без идеолошке позадине и јасног политичког програма. Тек 1942. године, као одраз прилика и развоја антифашистичког покрета у Србији, који се сразмјерно брзо и све јасније подвајао на партизански, комунистички и четнички,ројалистички ток, до такве диференцијације дошло је и на територији БиХ. Под вођством Комунистичке партије и њеног лидера Јосипа Броза Тита, партизански покрет и његове борбене формације имале су за циљ ослобађање земље од окупатора, али истовремено и револуционарни задатак рушења монархистичког поретка и увођења народне власти; док су се четници, под командом пуковника краљевске војске Драгољуба Драже Михаиловића начелно такође борили против окупатора, али и за очување Монархије, уз нагласак на њеном српском карактеру. Оба покрета су била антифашистичка, премда су, у зависности од ситуације на терену и датог односа снага, повремено, а понекад и дуже вријеме, остваривала договорену или прећутну међусобну толеранцију, па и одређене видове сарадње и садејства са окупаторским снагама. Тако су се током четири ратне године на ратом захваћеном југословенском простору, а посебно интензивно у БиХ, одвијале тешке и изукрштане борбене операције и пратеће кампање насиља према цивилном становишту. Иако је био дио свјетског пожара, па самим тим међународни сукоб, с обзиром на улогу домаћих зараћених страна и на њихове супротстављене националне и политичке мотиве, рат на југословенској територији био је и грађански, што му је

донијело одређена специфична обиљежја. Ову чињеницу је потребно нагласити, јер је рат у БиХ током деведесетих година прошлог вијека по много чему био обнављање, односно наставак грађанског рата од прије пола вијека, што се у бошњачком владајућем наративу углавном оспорава, а природа сукоба дефинише као агресија Србије, и дјелимично Хрватске, на самосталну и независну Републику Босну и Херцеговину[39].

Премда је међу муслиманима традиционално, а и послије искуства живота у Краљевини Југославији, превладавала нетрпељивост или, бар, неповјерење према Србима – чиме је великим дијелом и било мотивисано њихово прохрватско расположење – и однос муслимана са Хрватима, због великохрватских аспирација према Босни и Херцеговини, није био без озбиљних сјенки. Може се рећи да су, укупно узевши, код муслимана и значајног дијела њихове политичке класе очекивања више била окренута према Берлину него према Загребу. Претпостављало се да би Њемачка могла наћи интерес у подршци аутономији БиХ у оквиру Трећег рајха, под непосредним њемачким туторством. Са таквим приједлогом је упућена и једна петиција у Берлин, али Нијемци су тада имали друге приоритете и нису жељели да компликују своје односе са НДХ (Bojić, 2001: 185–186). Ваља, међутим, напоменути да је у највишим нацистичким круговима постојала идеја да се босанскохерцеговачки муслимани искористе као засебан елеменат за учвршћивање њемачких позиција на Балкану и људски резервоар за попуну Хитлерове војне силе. Свјестан оваквог колебања међу муслиманима, Павелић и усташке власти предузеле су низ пропагандних и административних корака срачунатих на то да привуку и за НДХ што чвршће вежу босанскохерцеговачке муслимане, а да истовремено ископају што дубљи јаз између њих и Срба. Било је примјера да су припадници усташких постројби приликом вршења злочина над Србима намјерно на главама носили фесове и међусобно се ословљавали муслиманским именима, како би изгледало да су починиоци покоља муслимани. Неки апологетски бошњачки аутори овакво понашање нарочито истичу. Нема, међутим, основе за довођење у питање вишеструко потврђене чињенице да су, заједно са усташама, злочине над Србима починили и многи муслимани. Неумјереност и суровост усташких погрома над Јеврејима, Србима и Ромима, као и над муслиманима који су оцијењени као непоуздани и противни режиму НДХ, изазвале су отпор и у муслиманским грађанским срединама, гдје се, упркос свим противрјечностима, одржавао одређени ниво културе саживота. Као израз протеста против усташког дивљања, већ 14. 8. 1941. чланови организације муслиманских вјерских службеника „Ел Хидаја“ донијели су резолуцију у којој су осудили насиље над цивилним становништвом и позвали муслимане да се клоне учешћа у таквим неприхватљивим акцијама. Резолуције сличног садржаја појавиле су се и у муслиманским срединама Бање Луке, Мостара, Бијељине, Тузле и неколиких других градова. Власти НДХ дочекале су их са великим гњевом и против њихових иницијатора покренуле су казнене мјере. Ове резолуције биле су, свакако, позитиван и храбар чин у вријеме усташке страховладе. Не треба их, ипак, прецјењивати у смислу изражавања бриге и саосјећања са српским страдањима, јер су оне, ако се пажљиво

читају, већим дијелом усмјерене на захтјев да се заштити муслимански живаљ од осветничких репресалија „устаника" (тј. Срба) због усташких злочина, док се терор над Србима уопштено наводи, аови се називају „грко-католицима" и „хришћанима", а само ријетко, као нпр. у мостарској резолуцији, „православним Србима". Нагласак је и на томе да се објасни како се због испада „шаке назови муслимана" никако не би смјели сви муслимани оптуживати за почињена злодјела (Bojić, 2001: 190–197)[40]. Све у свему, резолуције имају превасходно одбранашки карактер. У неким случајевима су и активисти Комунистичке партије имали удјела у организовању овог вида грађанског протеста. Кад се на глобалном плану, а и на југословенском бојишту, ратна срећа већ очигледно промијенила, у прољеће 1944. године скупина угледних сарајевских муслимана поново је била приморана да се једном промеморијом обрати влади у Загребу, указујући на неиздрживу атмосферу насиља у граду. Све нервозније усташе подједнако су дивљачки кидисале и на преостале Србе и на муслимане, што је ове друге у све већем броју увјеравало у то да је НДХ, упркос свим прогласима и свечаним декларацијама, и њима маћеха.

4.3. Ослободилачки покрети и грађански рат

Од 1942. године, Титови партизани и четници Драже Михаиловића, као Југословенска војска у отаџбини, одана Монархији и избјегличкој влади у Лондону, постају најљући непријатељи, тако да је и за једне и за друге међусобно обрачунавање у неким периодима рата било чак и важније од борбе против окупатора. Овај унутрашњи сукоб учинио је да рат буде додатно крвав и разоран за цивилно становништво које је трпјело репресалије с обје стране. У насиљу према муслиманима предњачили су четници, руковођени одмаздом због усташких и муслиманских злочина, а у складу са визијом послијератне Краљевине као изричитије и обавезније српски национално дефинисане. Највеће покоље и погроме над муслиманима четници су извршили у другој половини 1941. и почетком 1942. године, затим у августу 1942. и почетком 1943. године. На удару су се нашла муслиманска насеља у источној Босни и Херцеговини и у дијеловима Санџака, а страдало је више хиљада муслимана. Парадигматичан је, у погледу страдања, случај града Фоче и њене околине, који су током рата десет пута прелазили из руке у руку и гдје би се усташко-муслиманске и четничке јединице, по преузмању контроле над територијом, окомљавале на Србе, односно муслимане/Бошњаке. И за једне и за друге, Дрина је често текла крвава. Слично је било у многим другим крајевима БиХ. Једна од посљедица насиља у Подрињу и сусједним областима био је масовни избјеглички муслимански покрет (тзв. *мухаџири*) ка средњој Босни и Посавини, укључујући и Сарајево. С обзиром на изгон Срба у супротном смјеру, дошло је до промјене демографске слике у највећем граду БиХ. Четничке јединице нису, иначе, увијек и свуда дјеловале на основу наредби врховне команде, са којом су тешко успостављале везу, већ у складу са локалним приликама и односима снага. Тако су, рецимо, четничке јединице у дијеловима територије под италијанском контролом до

1943. године блиско сарађивале са окупатором. И партизани су повремено преговарали са Нијемцима, па, накратко и локално, са усташама, али им је оштрица дејстава тежишно била усмјерена против четничких и њемачких снага. Комунистичко вођство партизанске војске, која је од 1943. убрзано јачала и у БиХ, начелно се залагало против било каквог искључивог национализма и позивало на заједничку борбу против окупатора, што је временом наилазило на све већи одзив и међу муслиманима, чија је идентитетска особеност у партизанским формацијама уважавана. Како је НДХ западала у кризу, Италија се повукла из рата, а запријетило им је регрутовање за Источни фронт, муслимани се и појединачно и колективно у све већем броју опредјељују за ступање у редове Титове народноослободилачке војске. Било је и муслимана који су нагињали Михаиловићевим монархистима и који су заступали српску националну идеју и антикомунистичку идеологију, али су они били сразмјерно малобројни и без правих шанси да стекну знатнију подршку у народу. Истовремено са порастом опредјељивања за партизанску страну, међу муслиманима се обнављају и идеје о аутономији БиХ и у том циљу, а и ради локалне самоодбране, формирају се тзв. „муслиманске милиције", ван структуре постројби НДХ. Тако се у крајевима у којима је компактно живјело муслиманско становништво, у Тузли (сјевероисточна Босна) и у Цазину на западу (Цазинска Крајина), образују јединице од искључиво муслиманских бораца, али различитих провенијенција и идеолошких оријентација. У Тузли је трговац и резервни мајор војске НДХ Мухамед Хаџиефендић 1942. формирао добровољачку „Легију", у којој је било и проусташких и пропартизанских, па чак и прочетничких присталица, а окупљала их је жеља да бране своју територију и домове. Хаџиефендићева „Легија" се распала већ 1943. године, а 5.000 до 6.000 њених бораца пришло је, у највећем броју, партизанима, док је један број ушао у састав СС Дивизије „Ханџар". Дужи борбени пут и већи степен кохезије, али и превртљивости, показала је Муслиманска милиција / Муслиманска војска Хусеина Хуске Миљковића, образована 1942. године у Цазинској Крајини. Ова милиција једно вријеме је контролисала прилично пространу територију. Хуско Миљковић био је дезертер из партизанских редова, своју „војску" састављену од неколико батаљона обиљежио је полумјесецом и звијездом, а борбени поклич био јој је „За ислам!". Миљковић је био самосталан на својој територији, преговарао је и са изасланицима НДХ и са партизанима, а највише се плашио Нијемаца. Значајну улогу у његовој „војсци" имао је познати члан Улема-меџлиса и угледни професор арапског језика Мухамед Панџа. Кад је оцијенио да ће Титов народноослободилачки покрет изаћи из рата као побједник, а да ће га Нијемци и НДХ изгубити, приклонио се партизанима и читаву милицију укључио у састав њихових јединица, задржавши команду над својим борцима. Због ове „издаје", Нијемци и усташе су организовале атентат на Миљковића, али су његове присталице већином остале у партизанској војсци (Redžić, 1987: 131–133, 161). У сјевероисточној Босни љета 1943. године, претежно од дезертера из војске НДХ и оних који су хтјели да избјегну усташку регрутацију, учитељ из Тузле Неџад Топчић формирао је тзв. Муслимански зелени

кадар. Припадници ових снага војно и логистички су се ослањали на Нијемце, а борили су се углавном против партизана, при чему су у зони својих операција починили „многе злочине над српским становништвом и партизанским позадинским установама“ (Bojić, 2001: 216). Топчићеве јединице садејствовале су и са 13. СС дивизијом „Ханџар“, свакако најзначајнијом нацистичком јединицом, формираном већином од муслимана, током рата на југословенском простору. Ову дивизију успоставили су непосредно Нијемци, и то одлуком највишег нацистичког вођства, а за њено организовање био је надлежан лично *Reichsführer* СС Хајнрих Химлер. Формирање јединице уклапало се у потребу да се нацистичке снаге у Југоисточној Европи попуне и ојачају домаћим борцима; а кад је о овој формацији ријеч, и у шири контекст остваривања сарадње нациста и свјетског панисламистичког покрета[41] ради борбе против заједничког непријатеља – западних савезника и Русије. Узор за пројекат стварања једне СС дивизије од претежно муслиманских/бошњачких бораца била је раније формирана дивизија „Принц Еуген“, попуњавана етничким Нијемцима (тзв. *Volksdeutscher*) из области Баната (Војводина) и других крајева бивше Југославије. Власти НДХ гледале су подозриво на формирање једне чисто муслиманске војне јединице на својој територији, а ван структуре усташке војске. Химлер је инсистирао на томе да нова јединица буде чисто муслиманска. Сматрао је да у служби Рајха треба искористити потенцијал једне популације БиХ која стоји нешто по страни од чисто хрватских националних интереса. Утисак је да је обећавајући потенцијал муслиманских војника Химлер видио и у неким својствима ислама као религије. Тако је, рецимо, у обраћању члановима Државног пропагандног уреда рекао: „Ја вам кажем да немам ништа против ислама, јер он ми одговара за ову дивизију и њене људе: обећава им небо, ако се буду борили и у тој борби падну; то је једна за војнике практична и симпатична религија!“ (Bernwald, 2018: 110). Власти у Загребу су се на крају ипак морале сагласити са формирањем муслиманске СС дивизије, па су јој чак и препустиле дио хрватских официра и муслимана регрутованих у војску НДХ. Регрутовање за Дивизију „Ханџар“ отпочело је априла 1943. године и није текло лако и брзо, па је потребан број од око 20.000 бораца достигнут тек уз прилив регрута из Хрватске. Потпредсједник владе НДХ Џафер Куленовић је њемачком војном опуномоћенику за НДХ генералу Глезу фон Хорстенауу на самом почетку био изразио сумњу да ће се за дивизију наћи довољно добровољаца међу босанскохерцеговачким муслиманима, рекавши да би се 1941. године под њемачку заставу лако окупило и 100.000 муслиманских младића, али да се у међувремену ситуација измијенила (Redžić, 1987: 82). Нова дивизија је приликом формирања добила име „Хрватска СС добровољачка дивизија“, да би се од октобра 1943. звала „13. СС добровољачка босанско-херцеговачка брдска дивизија“, а од маја до краја рата „13. брдска дивизија Waffen-SS *Ханџар*“. Поред стандарних униформи и ознака СС јединица њемачке армије, припадници дивизије „Ханџар“ на главама су носили сивозелене фесове, на лијевом рукаву хрватски грб, а на крагни „свастику“ и руку са закривљеном кратком сабљом – *ханџаром*, хералдичким симболом преузетим из грба

средњовјековне босанске државе, а коришћеним и у вријеме аустроугарске окупације (Bernwald, 2018: 303). Иако је већина бораца новоформиране јединице жељела да борави и стално дејствује на територији БиХ и да се бори против четника, она је ради обуке упућена прво у Француску, а потом у Њемачку, односно окупирану пољску покрајину Шлезију. Тек фебруара 1944. дивизија је пребачена на територију НДХ и отпочела борбена дејства у Славонији и сјевероисточној Босни. Главни противник, против којег се дивизија „Ханџар" борила заједно са усташама, Нијемцима, па чак и мрским четницима, биле су партизанске јединице. Чистећи и „пацификујући" терен, припадници Дивизије починили су тешке злочине над цивилним становништвом. Пред коначним поразом и наступањем партизанских и совјетских трупа, повукли су се заједно са Нијемцима дубље на хрватску територију, а потом је наступило потпуно расуло. Извјестан број војника „Ханџар" дивизије прикључио се Титовој војсци.

Поред тога што су се међусобно жестоко сукобљавали на југословенском ратишту, партизански и четнички покрет били су свјесни немогућности да реализују своје супротстављене војне, а посебно идеолошке и политичке циљеве без подршке савезника из иностранства. Као монархиста, Дража Михаиловић је рачунао на подршку Запада, првенствено Британаца. Уосталом, и избјегличка југословенска влада имала је своје сједиште у Лондону. Титови партизани су свакако могли очекивати совјетску помоћ и на војном плану су је добили током завршних борби за ослобођење земље. Тито је, међутим, без обзира на идеолошка неслагања, настојао да придобије и симпатије Запада, премда то дуго времена није изгледало реално. Ипак, 1943. године, у светлу надмоћи народноослободилачке војске на терену, Черчил доноси одлуку да се убудуће пропагандна, али и сасвим конкретна логистичка помоћ, усмјери према партизанима. Дража Михаиловић, са својим прилично дезорганизованим јединицама, остављен је на цједилу. Слом нацизма на југословенском бојишту значио је и побједу комуниста, са свим посљедицама по учеснике у крвавом грађанском рату. Опредјељење побједника да се оствари државноправни континуитет са Краљевином Југославијом, али да се она устроји на федералном принципу и са радикално измијењеним друштвеним поретком, заснованим на идеји комунистичког интернационализма и народне власти, довео је Босну и Херцеговину у нову ситуацију. Још током рата, формирањем муслиманских јединица и равноправним укључивањем муслиманских партијских кадрова у политички живот, постављена је основа за успостављање федералне јединице, Републике Босне и Херцеговине као заједнице Срба, Хрвата и муслимана. У погледу националног одређења и имена муслиманске популације, комунистички идеолози током рата и у првим годинама послије њега нису имали јасну и јединствену представу. Готово сви су, међутим, били сагласни у томе да муслимани, у односу на Србе и Хрвате, имају засебне идентитетске карактеристике и диференцирану колективну самоспознају, што мора добити и одговарајући израз на политичком плану, укључујући и уставно уређење послијератне Југославије. Већ у јесен 1943. године учињени су први конкретни кораци ка успостављању државноправног оквира за будућу федералну јединицу БиХ. На ослобођеној територији, у Мркоњић Граду

(26–27. 11), одржано је Прво засједање Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења Босне и Херцеговине (ЗАВНОБИХ), чиме је конституисано највише политичко тијело Народноослободилачког покрета у БиХ. ЗАВНОБИХ се изјаснио за федеративно уређење државне заједнице народа Југославије (ФНРЈ), у којој ће БиХ бити равноправна, шеста федерална јединица, без националног предзнака. Ово засједање ЗАВНОБИХ-а и одлуке које су на њему донијете сматрају се оснивачким чином федералне Босне и Херцеговине, што је потврђено на Другом засједању Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ) у Јајцу (29. 11. 1943), када је донијета уставна одлука о стварању послијератне Федеративне Народне Републике Југославије (*Енциклопедија Југославије*, 1983: 127)[42].

Босна и Херцеговина, на чијој територији су вођене неке од највећих битака и гдје је грађански рат имао застрашујуће учинке, из Другог свјетског рата изашла је тешко разорена, са великим људским и материјалним губицима. Узима се, грубо, да је укупно страдало приближно 500.000 људи. Босна и Херцеговина је тек 1951. године достигла број становника из 1939. године. Пошто у том погледу не постоје и не могу се прибавити сасвим егзактни и потпуни подаци, узима се да је међу смртно страдалима било око 210.000 Срба, преко 100.000 муслимана/Бошњака, приближно 80.000 Хрвата, 10.000 Јевреја и више од 5.000 Рома (Bojić, 2001: 224).

5. Босна и Херцеговина у периоду од завршетка Другог свјетског рата до избијања југословенске кризе (1945 – 1990)

5.1. Раздобље званичног „братства и јединства"

За разумијевање сплета разлога који су довели до рата у Босни Херцеговини и који су пресудно утицали да поприми карактеристике које су га битно обиљежиле, од нарочитог је значаја анализирати раздобље које му је претходило, односно период од завршетка Другог свјетског рата до краја осамдесетих година. Изгледа парадоксално, али је и прилично лако објашњиво, зашто се управо деценије које је БиХ проживјела као једна од шест република федералне југословенске државе најчешће заобилазе или прескачу у покушајима тумачења догађаја с почетка деведесетих година прошлог вијека. Већина аутора који су се бавили том темом главне факторе који су створили услове за избијање крвавог ратног сукоба у БиХ налазе ван предратне друштвено-политичке стварности централне југословенске републике. У зависности од идеолошког полазишта, политичког интереса или теоријског оквира, који су својствени појединим тумачима, у први план се стављају неколики чиниоци, односно објашњења: агресија из Србије и/или Хрватске, које су своје сународнике у БиХ покренуле против припадника других народа и вјера, наставак сукоба из времена Другог свјетског рата током којег је у БиХ погинуло више од 380.000 људи, пробуђени

антагонистички национализми који су у вријеме званичног социјалистичког „братства и јединства" били потиснути ван политичког живота, интереси великих сила које су увијек кројиле судбину Балкана, локално манифестовање „сукоба цивилизација", у складу са поставкама Семјуела Хантингтона... Наводе се и неки други разлози, као и спрега више поменутих фактора. Премда су сви наведени чиниоци у већој или мањој мјери релевантни за цјеловито разумијевање рата у БиХ, озбиљна мањкавост већине досадашњих тумачења у томе је што се готово у потпуности пренебрегавају и ван аналитичке пажње остављају друштвени процеси и друге околности које су ову специфичну републику уобличавали од 1945. до 1990. године. Због тога је веома важно објективно истражити управо ту недостајућу, суштински важну карику у поступку успостављања историјског и социјалног оквира за објашњавање онога што се у БиХ догађало од 1991. до 1995. године. Није логично да се коријени онога како су се једни према другима понашали и шта су једни другима тада чинили сами Босанци и Херцеговци, односно Муслимани (Бошњаци), Срби и Хрвати, налазе баш сасвим ван реалности друштвеног простора Босне и Херцеговине и да је све зло изненада донијето са стране или из неке метафизичке сфере. Конкретно, нужно је показати како је у временима комунистичке власти био организован друштвени и политички живот у БиХ, како су се понашале политичке елите из свих трију „конститутивних народа" и на које је све начине њихова политичка линија спровођена у дјело.

Склоност да се на послијератну југословенску стварност у иностранству, а посебно на Западу, укључујући и западну науку, гледа са симпатијама и прилично некритички – добро је позната. Титово „не" Стаљину 1948, његова државничка вјештина, дистанцирање од комунистичког блока, изградња самоуправног социјализма „са људским ликом", отвореност према Западу и релативно мање гажење људских и грађанских права него у државама „иза гвоздене завјесе", као и неки либералнији елементи у економском систему – све је то доприносило да се на Југославију у доба „хладног рата" гледа благонаклоно. Оваква пристрасност подразумијевала је и затварање очију пред ауторитарношћу недемократског комунистичког режима и обрачунавањем са сваким видом алтернативног политичког мишљења и дјеловања. Све што се у овом смислу односило на Југославију било је посебно изражено у погледу на њену централну републику БиХ. За то постоје и стварни унутрашњи разлози. Наиме, за разлику од стања у другим републикама, особито у Србији и Хрватској, па и Словенији, гдје су се рано почеле јављати пукотине у федералној грађевини, све темељне вриједности и принципи југословенског „братства и јединства" и самоуправног социјализма били су најпотпуније поштовани и остваривани у БиХ, без већих, поготово споља видљивих, потреса. Пред крај Титове владавине, од седамдесетих година минулог вијека, у Хрватској и Србији било је појава повременог „скретања са Титовог пута", како се то тада говорило. Националисти у Хрватској, „либерали" у Србији, технократи и „економски националисти" у Словенији, стварали су тзв. „афере" и реметили склад заснован на идеолошкој

правовјерности и партијској монолитности. У неколиким тежим ситуацијама и пред озбиљнијим изазовима морао је интервенисати и сам неприкосновени лидер Тито. Као централна република тронационалног састава, Босна и Херцеговина је била називана „Југославија у малом". На њеној територији су вођене одлучујуће битке у народноослободилачкој борби, у којима је, како се говорило, „исковано братство и јединство" југословенских народа, касније проширено и на „народности" (што је био политички коректан назив за припаднике националних мањина). И симболички је, дакле, било од нарочитог значаја да баш у тој вишенационалној републици буде досљедно његован наднационални идеал „југословенског патриотизма". Како је то оствaривано? Прије свега, примјењивањем тзв. „кључа" у распоређивању одговорних функција и руководећих мјеста у осјетљивим државним службама међу политичким представницима Муслимана, Срба и Хрвата. Непосредно послије завршетка рата, с обзиром на њихово најмасовније учешће у редовима Титове народноослободилачке армије, Срби су били релативно најзаступљенији на одговорним и утицајним дужностима и пословима, али је систематском примјеном кадровског „кључа" већ шездесетих година постигнута равномјерна заступљеност припадника свих трију конститутивних народа у управљању заједничком републиком. Начело њихове равноправности успостављено је још у рату, а у „Закључцима" Земаљског антифашистичког вијећа народног ослобођења БиХ (ЗАВНОБИХ), одржаног 25. 11. 1943, формулисано на сљедећи начин: „Данас народи Босне и Херцеговине ... хоће да њихова земља **која није ни српска, ни хрватска, ни муслиманска, него и српска, и хрватска, и муслиманска**, буде слободна и збратимљена Босна и Херцеговина, у којој ће бити осигурана пуна равноправност и једнакост свих Срба, Муслимана и Хрвата" (Čaušević, 2005: 420–430). Формула „ни српска, ни хрватска, ни муслиманска, него и српска, и хрватска, и муслиманска" лапидарно је сажимала политичку доктрину која је у послијератној Босни и Херцеговини систематично спровођена свим средствима комунистичке „чврсте руке", од едукативних и пропагандних, преко правних и административних, до дисциплинских и репресивних. Нарочито се пазило на то да се међу припадницима трију народа не почну испољавати националистичке тенденције и с њима потенцијално међуповезано јачање „реакционарних" вјерских осјећања. Одавно је, наиме, констатовано да је религија, односно припадност једној од трију религија/конфесија била одлучујући фактор у формирању нација на словенском југу. Свака појава израженијег национализма или вјерског радикализма, па и сам њен наговјештај, сасијецани су у коријену, а појединци који су оцијењени као њихови носиоци, одстрањивани су из политичког живота и поуздане „номенклатуре", а некима се и судило због „контрареволуционарног дјеловања". Све је то спроводило Титу одано политичко вођство БиХ које су солидарно сачињавали представници трију конститутивних народа, при чему се била усталила пракса да се српски кадрови обрачунавају са актерима застрањивања на српској страни, муслимански са својим, а Хрвати са својим „црним овцама". Било је то у складу са старом

комунистичком девизом „да свако треба да чисти у свом дворишту" и спроводи диференцијацију у својим редовима. И тај механизам је дуго углавном успјешно функционисао и омогућавао да се у БиХ живи без превеликих трзавица и у одређеном периоду (од почетка седамдесетих до средине осамдесетих година) остварује економско јачање Републике кроз централизовано државно планирање и стварање великих привредних система. Тако је одржавано стање „мирне Босне", како се говорило, па и евидентног друштвеног просперитета, чак и динамичнијег у односу на развијеније републике – Србију, Хрватску, па и Словенију. И на културном плану у БиХ су постизани завидни резултати. Сарајевска мјешовита градска средина била је плодан расадник оригиналних и квалитетних пројеката и на југословенском нивоу је дала већи број запажених стваралаца у разним областима умјетности. Врхунац тог цивилизацијског успона, позитивног зрачења средишње југословенске републике и њеног главног града симболички је кулминирао 1984. године, кад је у Сарајеву веома успјешно организована Зимска олимпијада, по којој је град на Миљацки, само закратко, у свијету постао познатији него по атентату Гаврила Принципа на аустроугарског престолонасљедника Франца Фердинанда (1914), чиме је укресана искра већ припремљеног Првог свјетског рата. У стварности Босне и Херцеговине тада је, у земљи и иностранству, препознаван готово идеалан, реализовани образац складне мултинационалне, мултирелигијске и мултикултурне средине. Наличје ове хармоније тада није сагледавано, иако је неких забрињавајућих наговјештаја већ поодавно било. Инерција позитивног стереотипа о БиХ, у комбинацији са укупном представом која је раних деведесетих година у дијелу међународне заједнице, претежно на Западу, усвојена о разлозима кризе и распада Југославије, учинили су да се избијање унутрашњег рата у овој републици доживи као изненађење.

Од свих југословенских република, БиХ се најпотпуније уклапала у структуру унитарне и централизоване државе под диригентском палицом монолитне комунистичке партије. Прије свега, била је, као и Југославија, вишенационална, а није посједовала успомену на државну самосталност, као Србија и Црна Гора, нити жељу да такву самосталност и независност оствари, попут Хрватске и Словеније. Ваља подсјетити на то да је на територији данашње БиХ у средњем вијеку постојала босанска држава коју, међутим, није било могуће објективно идентификовати са континуитетом било које савремене нације. Босанскохерцеговачки Срби и Хрвати национално су се осјећали као дијелови општег српског, односно хрватског националног корпуса и својим националним матицама су сматрали Србију и Хрватску. Београд и Загреб су им били културни светионици, али и политички оријентири, без обзира на то што су дисциплиновано и активно учествовали у реализовању наднационалног, републичког заједништва у БиХ. Муслимани су пак одавно осјећали да су нешто засебно, да нису ни Срби ни Хрвати, од којих су кроз процес исламизације највећим дијелом настали, тако да су били понајвише спремни да прихвате визију наднационалног „републичког патриотизма", на чијем изграђивању је радила политичка елита свих трију народа.

5.2. Појава „републичких национализама"

Премда је у југословенској федерацији реторика „братства и јединства" досљедно одржавана и да се политички прилично успјешно настојало очувати државно јединство на савезном нивоу, општа је оцјена да су се први знаци угрожавања југословенства кроз афирмисање републичких национализама појавили већ почетком шездесетих година. До испољавања незадовољства централизованим управљањем федерацијом дошло је прво у сфери економског планирања и развојних планова, као и расподјеле финансијске моћи. Развијеније републике, на првом месту Словенија, а онда и Хрватска, сматрале су да сувише средстава која се у њима стварају одлази на солидарну помоћ мање развијеним дијеловима заједничке државе. Захтјеви да се систем финансирања федерације измијени, у позадини су већ прилично рано садржали и политичке, односно националне тежње ка већој самосталности. Кроз неколико етапа и низ политичких обрачуна са заговорницима јаче централизације државе у врху партијске хијерархије, а закључно са доношењем Устава Југославије 1974. године, протагонисти децентрализације, на челу са утицајним словеначким теоретичарем социјалистичког самоуправљања Едвардом Кардељем, успјели су да однесу побједу. Новим Уставом, који није могао бити донијет без Титове сагласности, савезна држава је објективно демонтирана и постала је конфедарални збир република и покрајина (Војводина и Косово и Метохија) са реалним државним атрибутима. Наводна борба против супремације југословенске државе и, како се говорило, унитаризма и централизма, постепено је све више попримала одлике искључивог национализма и потенцијале сепаратизма. Централни комитети СКЈ у републикама и покрајинама фактички су постали републичке владе чији су се представници на савезном нивоу надгорњавали са својим колегама из других република. Главни заговорници „одумирања" савезне државе били су политички чиниоци у Хрватској и Словенији, док је најјачи отпор овој све очигледнијој тенденцији долазио из Србије. Срби су били најбројнији народ у Југославији и у највећем броју су живјели ван своје матичне републике, практично у свим републикама и покрајинама, па им је опстанак заједничке државе логично највише одговарао. Дијељење Југославије раније небитним унутрашњим републичким границама српски национални корпус је доживио као прекидање свог територијално-етничког континуитета. И не само то. Наслућивали су да процес конфедерализације заједничке државе у перспективи води ка претварању ових парадржавних граница у државне и међународно признате, чиме би Срби од статуса равноправног конститутивног народа били деградирани на положај националне мањине, и то у државама са не само националним, већ и изразитим националистичким карактером. Српска жеља да се остане у јединственој федерацији, од стране оних који су се залагали за њену дезинтеграцију дуж републичких граница, доживљена је и представљена као израз „великосрпског хегемонизма" и пројекта стварања „Велике Србије", а сопствени национализми као борба за равноправност и демократију. Из овакве идеологизоване и тенденциозне пројекције релативних улога југословенских народа у процесу распадања/разбијања заједничке државе створен је интерпретативни стере-

отип према коме су Срби („политика Слободана Милошевића") били главни активни разбијачки чинилац у смрти Југославије, а да су, у крајњој линији, понашање и поступци свих других нација били првенствено реактивни. Као одраз и посљедица овакве поједностављене перцепције једног крајње комплексног слиједа догађаја на југословенском простору, упорно се, на основу њихове националне припадности, заузима и селективан однос према жртвама сукоба и ратова које су бивши Југословени међусобно водили.

За политичко вођство Босне и Херцеговине, које је своје позиције утемељило и одражавало на супротстављању српском, хрватском и муслиманском национализму, као и свим појавама које би могле нарушити републичку кохезију засновану на равноправности трију конститутивних народа, јачање република као држава ставило је пред озбиљно искушење. У осталим републикама, првенствено у Хрватској, Словенији и Србији, а касније у Црној Гори и Македонији, као и у аутономној покрајини Косово (и Метохија), инсистирање на републичкој државности довело је до збијања националних редова и успона власти које су га подстицале, организовале или само пратиле. У БиХ на републичком нивоу то није било могуће, јер „босанскохерцеговачки политички народ" и наднационални (босански) идентитет једноставно нису постојали. Нису ни могли бити створени, без обзира на упорност политичке класе у Сарајеву да се те вриједности максимално афирмишу. Срби су се национално и даље (и све више) осјећали као Срби, Хрвати као Хрвати, и окретали су очи ка Београду и Загребу. У контексту учвршћивања република као антагонистичких националних држава, прихватање тога концепта од стране партијске врхушке у БиХ, на челу са амбициозним партијским челником Бранком Микулићем, није могло допринијети унутрашњој кохезији Републике, већ сасвим супротно, узајамном зазирању и повећавању националне дистанце у земљи. Јер, у БиХ није постојала једна већинска нација са натполовичном већином, као природни носилац националног и државног суверенитета, а пропаганда о наводном специфичном, „ендемском" грађанском хабитусу босанскохерцеговачког друштвеног менталитета показала се нејаком у судару са реалношћу све дубље међунационалне и међуконфесионалне подјеле. Босни и Херцеговини је само југословенски државни оквир могао обезбиједити стабилност, управо зато што је од свих република сложеношћу свога бића била најсличнија Југославији. Сукоб и разлаз Срба и Хрвата није могао, а да се не прелије и на припаднике ових двају народа у БиХ, чиме је јединству централне југословенске републике задат фаталан ударац. Илузорно је било очекивати да се унутрашње тронационално јединство у БиХ одржи на наднационалном концепту „босанске државности", ослоњеном на мит о трансисторијском континуитету „босанског духа" и босанске државе, док друге републике већ у имену носе национално обиљежје. За опстанак јединствене Босне и Херцеговине као унитарне републике били су животно заинтересовани само Муслимани (43,47% становништва 1991), Хрвати (17,38%) суштински нису, али су тај пројекат повремено тактички подржавали, док су Срби (31,21%) били одлучно против. Може се с разлогом претпоставити да је опција јединствене БиХ одговарала и оним њеним сразмјерно бројним држављанима (5,54%) који су се на попису становништва 1991.

године изјаснили као Југословени, а међу којима је било понајвише етничких Срба и Муслимана. У сваком случају, подјела је била толико дубока да се није могла превазићи овјешталом реториком о историјској самосвојности и традиционалном јединству Босне (и Херцеговине). Ваља нагласити да су заговорници синтетичке наднационалности, као пожељне идентитетске самоспознаје свих „Босанаца" (тј. житеља БиХ без обзира на етничку припадност), у свом јавном дискурсу углавном изостављали рагионално име Херцеговине и усредсређивали се на Босну. То је свакако било у складу са идејом о томе да би сви становници БиХ требало да творе политички народ – Босанце, суштински на трагу некадашњег Калајевог неуспјелог, али очигледно не и дефинитивно сахрањеног, пројекта стварања „босанске нације". У Југославији јесте постојала навика да се становници средишње републике колоквијално сви називају „Босанцима", без обзира на вјеру и нацију, али то никада, ни у БиХ ни ван ње, није замаглило, а камоли замијенило свијест о њиховој изворној тронационалности.

5.3. Политичко озваничење националног имена „Муслиман"

Објективна конвергенција интереса сарајевске комунистичке номенклатуре, која је у вријеме све јаснијих наговјештаја дезинтегрисања Југославије у БиХ наступала са позиција републичког етатизма, с једне стране, и растућег муслиманског национализма, са друге – довела је до тога да се званична политика почне све више ослањати на муслимански елемент. То је, наравно, у додатној мјери компримитовало идеју унитарне БиХ код Срба и Хрвата, иако су „кадрови" регрутовани из ових двају народа и даље активно учествовали у њеном наметљивом промовисању. Многи српски и хрватски, али и муслимански интелектуалци свјесни своје етничке припадности, односно српског или хрватског поријекла, а неспремни да прихвате октроисано „босанство", долазили су под удар својеврсне партијске „инквизиције". Такви су неријетко напуштали завичај и одлазили у Београд или Загреб, гдје су могли слободније да дјелују и да се изјашњавају. У новонасталим приликама, кад су „братство и јединство", како на савезном тако и на републичком нивоу, све више постајали идеолошка флоскула испражњена од смисла, муслиманско становништво у БиХ нашло се у средишту вртлога друштвених и политичких процеса. Вријеме је тражило посједовање јасне националне свијести и имена, а Муслимани су у том погледу и даље лутали, иако се послије Другог свјетског рата одустало од кампање њиховог (српског, односно хрватског) национализовања, актуелне у вријеме предратне Југославије. Већ током рата, како би их привољело на шире ангажовање у народноослободилачкој борби против окупатора и квислиншке НДХ, и уважавајући њихову реалну посебност, комунистичко вођство је припаднике муслиманске популације третирало као равноправан југословенски народ. („Босанскохерцеговачки муслимани нису формирана нација, али су, у односу на /православне/ Србе и /католичке/ Хрвате, посебна *етничка група*"). Владала је, међутим, недоумица у погледу тога како именовати ту *етничку групу* која се од етнички сродних, а истојезичних Срба и Хрвата разликовала само вјерском и културном припадношћу исламу. Званично их назвати „Муслимани-

ма" у националном смислу атеистичким комунистима из лако разумљивих разлога није било једноставно, а и сматрало се да процес формирања националне свијести треба да слиједи секуларистички и модернизацијски образац развоја. Национално име „Бошњак", које се многима чинило прикладније, непријатно је асоцирало на аустроугарска времена, а могло је код Срба и Хрвата побудити подозрење да се оваквим именовањем суграђана муслиманске вјероисповијести сугерише да су они „темељан" народ и у неку руку „власници" БиХ, са више власничких права од њих.

Ево, укратко, како су се фазе у трагању за најприкладнијим националним именом за југословенске муслимане одражавале у послијератним пописима становништва. До 1948. године, национална припадност није пописивана. У општем попису становништва 1948. муслиманима је дата алтернативна могућности – да се опредијеле као припадници постојећих нација (Срби, Хрвати, Македонци) или као „неопредијељени муслимани", с тим што је, у рубрикама „Срби" и „Хрвати" уведен статистички модел субнационалне припадности „Срби муслимани" и „Хрвати муслимани". Овако опредијељени грађани додавани су укупном броју Срба, односно Хрвата, уз тумачење да је ријеч о људима код којих национална свијест надјачава вјерску, што се сматрало позитивном еволуцијом. У попису 1953, напушта се претходно рјешење и уводи се одређење „Југословени национално неопредијељени". Индикативно је, на примјер, да се више од 90% муслимана у БиХ уписало у ову рубрику. Наредни попис (1961) као новину доноси значајан помак увођењем рубрике „Муслимани (етничка припадност)", уз задржавање одређења „Југословени етнички неопредијељени". Одлучујући корак у утврђивању статуса муслимана српскохрватског језика у Југославији учињен је, послије дугих расправа, 1967. године, кад су они партијском одлуком, уз Титово аминовање, признати као засебна нација у пуном смислу ријечи, што је правописно санкционисано тиме што ће се убудуће национална припадност означавати великим почетним словом („Муслиман"), а вјерска, као и раније, малим. Ово прагматично рјешење носило је инхерентну двосмисленост у погледу спреге националног и вјерског, тако да је чак и за немали број оних чији је проблем рјешавало у почетку било, а за неке и трајно остало, неприкладно. Странцима је поготово било тешко објаснити како може постојати оваква вјерско-национална истоименост, каква се традиционално прихвата само за Јевреје. Приликом наредних општих пописа становништва (1971, 1981, 1991) на пописним листама налазила се нова рубрика „Муслиман", без икаквих додатних појашњења. Тако је, бар статистички, ријешено питање националног имена југословенских муслимана. Показало се, не и коначно.

5.4. Свеобухватна национална еманципација муслимана/Муслимана

У односу на друге европске нације, па и комшије Србе и Хрвате, процес националног освјешћивања словенских муслимана српскохрватског језика почео је историјски касније, тако да су они доживљавани као „закасњела нација", што је, наравно, крајње релативно, а епистемолошки суштински и ирелевантно одређење. Према миш-

љењу већег броја теоретичара, ријеч је о типичном примјеру „синтетичке“ нације, што се испољило кроз компоненте, методе и средства њеног формирања. За разлику од истојезичних Срба и Хрвата, Муслимани немају националне матице, а у тренутку званичног проглашења за посебну нацију нису имали ни националну заставу, грб, химну и друга дистинктивна обиљежја. Национална историја им није била написана, а нису располагали ни издвојеним корпусом националне књижевности и умјетности, није постојала Муслиманска академија наука. Све те националне атрибуте и институције тек је требало створити, односно засводити елементе посебности који су евидентно постојали, али се никада нису артикулисали, односно институционализовали на системском нивоу изнад традиционалног. Није, стога, чудно што је у националној еманципацији Муслимана ислам, и као религија и као култура, био пресудни формативни чинилац, оно што их је битно разликовало од Срба и Хрвата. Управо због тог средишњег мјеста религије, секуларизованим Муслиманима, а таквим је у БиХ, посебно у Сарајеву и још неким градским срединама, међу интелектуалном елитом био немали број, сметало и само озваничено национално име истовјетно са називом вјерске припадности. За њих је прихватљивије било национално име Бошњак, које је покривало вјерску димензију идентитета, али оно из више разлога (од којих су два главна већ наведена) у то вријеме није долазило у обзир. Озваничењем муслиманске нације ушло се, тако, у веома деликатно раздобље њеног планског и систематичног афирмисања у свим доменима, као и одржавања будне идеолошке пажње да се у том афирмисању не пређе граница равнотеже са друга два конститутивна народа. У том сталном дириговaном одмјеравању свега, од просвјете, преко културе, до спорта, на теразијама републичке државне кохезије и њеног интегритета ствари су само извјесно вријеме могле бити држане под партијско-бирократском контролом. Покренута је широка програмска кампања истраживања и представљања, кроз дарежљиво субвенционисана појединачна издања и читаве библиотеке, муслиманске културне баштине у областима историје, књижевности, језика, умјетности, народног стваралаштва... У стручним, али и у ширим круговима, убрзо је запажено да се у појединим сегментима овог „културног препорода“ димензија културног у високој мјери поистовјећује са вјерском, односно да се као дјела изузетне културне вриједности неријетко провлаче еминентно исламски садржаји, што би у аналогним случајевима на српској и хрватској страни било незамисливо (Popovic, 1984: 409). Овакво некритичко фаворизовање свега што је муслиманско изазивало је подозрење и у српској и у хрватској средини, али су све примједбе амортизоване аргументима да је нужно остварити предуслове да Муслимани буду у свему равноправни са друга два конститутивна народа који су се раније национално афирмисали и културно се ослањали на своје матице Србију и Хрватску.

Премда је у сваком погледу подржавало курс еманципације муслиманске нације, која му је објективно била главни савезник у залагању за стабилну републичку државност БиХ, тронационално републичко вођство је, са друге стране, пазило да правовремено детектује и пресијече свако политичко искакање муслиманских инте-

лектуалаца и културних посленика ван допуштеног простора третирања ислама као културе и традиције. Били су свјесни да ће маргинализовани исламисти, заговорници увођења ислама као платформе за политичко дјеловање у друштву, са којима су још од раног послијератног периода повремено долазили у сукоб, настојати да ускоче у јавни простор отворен процесом националне афирмације Муслимана. Исламска (вјерска) заједница, која је окупљала муслимане на југословенском нивоу, са сједиштем у Сарајеву, била је сачињена од исламских заједница организованих на територијалном принципу, при чему се простори њихових јурисдикција нису поклапали са протезањем републичких граница. Комунистичке власти и њихове специјализоване службе су углавном успијевале да контролишу дјеловање И(В)З и да спречавају њихову радикализацију и политизацију, па су чак до једног тренутка пресудно утицале и на избор реис-ул-улеме, поглавара И(В)З. С друге стране, с обзиром на то да се на повезаност српског и хрватског национализма са Српском православном црквом, односно Католичком црквом у Хрватској, гледало са много више подозрења, као опаснијим по систем, Исламска (вјерска) заједница је имала сразмјерно шири маневарски простор за друштвено дјеловање. Једини услов био је да се отворено не упушта у политичка збивања и не критикује секуларну и атеистичку власт са исламистичких позиција. Исламска заједница је овакву конјунктуру промишљено искористила за јачање инфраструктуре, укључујући грађење џамија, и за вјерскообразовни рад. Оваква благонаклона клима посебно се снажно осјећала у БиХ, гдје је живјело највише југословенских муслимана. Већем степену толерантности према Исламској заједници, а и муслиманима уопште, у извјесној мјери је допринијела истакнута улога Југославије и предсједника Тита лично у оквиру Покрета несврстаних земаља, међу којима су многе биле муслиманске. Југославија је са њима развијала пријатељске односе и имала развијену сарадњу у разним областима, што је југословенским муслиманима омогућавало успостављање тијесних двосмјерних веза са тамошњим истовјерницима (Поповић, 1990: 21). Укупно узевши, ИЗ је спремна дочекала тренутак у коме је дошло до успостављања вјерско-националне идентитетске спреге код муслиманске популације која је и у БиХ, а и у осталим дијеловима Југославије, просјечно била до знатне мјере секуларизована. СПЦ и Католичка црква нису уживале сличан привилегован статус. Чињеница постојања и међународног угледа Ватикана, упркос повременим кризним ситуацијама у југословенско-ватиканским односима, католицима је ипак обезбјеђивала нешто више могућности за организовано, институционално вјерско дјеловање у друштву, док је СПЦ била у најтежем положају, најслабије организована и под највећим притиском државе, у којој су српски кадрови идеолошки били изразито дисциплиновани и најспремнији за „чишћење у својим редовима". Може се рећи да су за консолидовање муслиманског вјерско-националног корпуса у БиХ крајем осамдесетих година минулог вијека најутицајнији српски чланови комунистичке номенклатуре подједнако заслужни колико и муслимански, што се у потоњим анализама углавном превиђало (Кецмановић, 2018).

5.5. Исламска димензија националне еманципације

Премда је била потиснута са површине друштвених токова и збивања, линија параполитичког дјеловања са исламистичких позиција у БиХ никада није у потпуности прекинута. Текла је као понорница и само повремено избијала или била извлачена у сферу јавне пажње. Групација муслимана (претежно младих) која је током Другог свјетског рата имала симпатије за организовано активирање „Хрвата муслиманске вјере" у систему усташке Независне Државе Хрватске (НДХ), и која је основала организацију „Млади муслимани", наставила је да се полутајно окупља и послије рата. Ови радикални исламисти били су незадовољни комунистичким атеизмом и прогоном религије из свих институционалних видова друштвеног живота, а имали су веома критички став према дјеловању званичне Исламске вјерске заједнице. У неколико наврата (1946, 1949, 1983. године) организована су суђења припадницима младомуслиманског покрета, од којих је двадесетак осуђено на смртну, а више десетина на временске казне затвора. Међу младомуслиманима се већ одмах послије рата својом активношћу и иницијативношћу почео издвајати будући муслимански/бошњачки лидер Алија Изетбеговић (1925–2003). На првом процесу Младим муслиманима (1946), оптужен је за дјеловање са контрареволуционарних позиција и издавање исламистичког часописа *Муџахид*, и осуђен на три године затвора. Други велики обрачун власти са Младим муслиманима услиједио је 1949. године, а и ИВЗ је веома јасно и оштро осудила њихово деструктивно „панисламистичко" наступање. Далекосежно важан догађај у развоју исламистичког покрета у БиХ било је штампање и илегално растурање Изетбеговићевог програмског манифеста исламског фундаментализма и панисламизма, *Исламска декларација* (1970). Ова визија улоге ислама у савременом свијету и упутство за ново буђење ислама постала је трајна инспирација и идеолошки приручник за исламисте у БиХ, односно на територији бивше Југославије. Иако се Изетбеговић бранио тврдећи да је ријеч о теоријском и начелном, уопштеном разматрању које не може имати везе са стањем у БиХ, ауторство *Исламске декларације* било је кључна тачка оптужнице која је против њега, као првооптуженог, подигнута на великом судском процесу „исламским фундаменталистима" у Сарајеву 1983. године. Ово суђење се одвијало у вријеме кад су међурепублички, а самим тим и међунационални, односи у Југославији почели да се компликују. Привукло је велику јавну пажњу у цијелој земљи. Зато је властима у БиХ било веома битно да испоље одлучност у борби против национализма са вјерским призвуком, како би се потврдило неприкосновено републичко јединство и досљедност у очувању, како се тада говорило, „социјалистичког самоуправног заједништва народа и народности Босне и Херцеговине". Пошто су Муслимани од пописа становништва 1971. године постали релативно најбројнији конститутивни народ у БиХ (39,57%), обрачун са негативним појавама у њиховој средини имао је посебан значај. Члановима организације судило се за „непријатељску и контрареволуционарну дјелатност с позиција муслиманског национализма". Из овако формулисане инкриминације јасно се види спрега између вјерског и националног у сагледавању муслиманског идентитета, јер су оптуженици идеолошки

били исламисти, а у специфичном босанскохерцеговачком контексту доживљавани и као националисти. Пошто је у БиХ увијек ваљало водити рачуна о међунационалној симетрији, нарочито при распоређивању наводних или стварних огрешења о темељне друштвене вриједности, повремено су оптуживани и процесуирани носиоци негативних појава из српског и хрватског народа, али никада нису били позивани на одговорност због „православног" или „католичког", већ искључиво српског или хрватског национализма, при чему то и нису били примарно вјерски, већ политички ангажовани људи или непоћудни интелектуалци. На Сарајевском процесу, Алија Изетбеговић је осуђен на 14 година затвора, из којег је изашао 1988. године, да би се одмах активно укључио у политички живот. Као предсједник Предсједништва БиХ, већ 1990. године иницирао је поновно објављивање своје програмске *Исламске декларације*.

5.6. Дезинтеграцијска динамика и пут у рат

Друштвена и политичка ситуација у Савезној Републици Југославији (СРЈ), и прије осамдесетих година већ прилично оптерећена растућим ривалитетом између република, а првенствено Словеније и Хрватске, с једне, и Србије, с друге стране, послије пада Берлинског зида ушла је фазу крхке стабилности и латентног сукобљавања. Сви они којима југословенски државни оквир и модел, као и комунистички монопол власти, нису одговарали, дочекали су наступање демократије и вишестраначја као прилику да остваре своје давнашње планове. Између републичких руководстава, која су још увијек номинално била комунистичка, развила се жестока полемика о томе ко кога у заједничкој држави економски искоришћава. Свако је имао своју верзију и доказивао да је управо он тај који је у Југославији закинут. Залагање за републичке економске интересе у републикама са јасном већином припадника једне нације (Словенија, Хрватска, Србија) ишло је паралелно са јачањем до тада званично систематски потискиваних националних осјећања. С обзиром на њен тронационални састав, у БиХ објективно бујање национализма није могло доћи до политичког изражаја, јер се републичко вођство у почетку југословенске кризе залагало за очување федерације. У томе је, генерално посматрано, тада имало подршку муслиманског и српског националног корпуса. Муслимани нису имали републичку матицу („резервну државу") унутар Југославије, своју националну еманципацију остварили су у Југославији, а нису имали довољну бројчану премоћ да би реалистично могли размишљати о својој независној држави, иако су се томе надали. Срби су пак на нивоу цијеле савезне државе били заинтересовани за њено очување, евентуално у некој модификованој варијанти устројства, јер никако нису жељели да постану националне мањине у осамостаљеним републикама. Мањински Хрвати (17%), склони исељавању и у сталном демографском опадању, били су подијељени. Они у Западној Херцеговини, гдје је хрватски живаљ био најкомпактнији и ослоњен на Хрватску, традиционално изразити националисти, усклађивали су своје ставове и држање са Загребом. Њихови сународници у Средњој Босни и Сарајеву, једним дијелом потомци католичких насељеника из раздобља аус-

троугарске власти, посједовали су снажније изражен босански идентитет, тако да су своју будућност превасходно везивали за јединствену БиХ, објективно немогућу ван југословенског оквира. Премда је, под утиском каснијих, поготово ратних збивања и њиховог исхода, другачије процјењивано, важно је истаћи да су у почетној фази југословенске кризе и Муслимани и Срби, а и многи Хрвати у БиХ били за очување Југославије. Ни Муслимани ни Срби нису имали неки разрађен алтернативни план и политичко-административни модел којим би се на задовољавајући начин могла замијенити република у којој су до тада живјели. Неповољан развој догађаја, на који су само дјелимично и ограничено могли утицати, одвео их је другим путем, све до отвореног међусобног сукоба и рата. Ради разумијевања и уравнотеженог тумачења свих аспеката тога рата, потребно је имати у виду и политичку климу и стање духа које му је у БиХ претходило.

Премда је политичко вођство БиХ докле год је могло подржавало интегритет Југославије, друштво у њој било је национално и вјерски јасно подијељено. Због тога је у средишњој југословенској републици још почетком 1990. године законом било забрањено оснивање политичких партија са националним предзнаком, што у осталим републикама није доживљавано као проблем, већ као израз демократског ослобађања од вишедеценијских стега комунистичког анационалног једноумља. Странке које ће имати најзначајнију улогу у потоњем политичком животу БиХ, а и током и послије рата, биле су, заправо, својеврсни антикомунистички покрети националног окупљања, док су оне са интегративним политичким програмима и грађанском оријентацијом (нпр. Савез реформских снага Југославије премијера Анте Марковића, солидно заступљен у БиХ) сразмјерно слабо прошле на првим вишестраначким изборима и изгубиле се на политичкој сцени. Оснивању националне странке први су приступили Хрвати. Била је то Хрватска демократска заједница (ХДЗ), успостављена као подружница истоимене странке у матичној републици Хрватској, од које је добијала смјернице у раду и са којом је у свему битном усклађивала дјеловање, понекад и супротно објективним интересима Хрвата у БиХ.

Маја 1990. основана је Странка демократске акције (СДА), национална странка муслиманског народа. Програмском декларацијом СДА је себе дефинисала као „Политички савез грађана који припадају муслиманском културно-повијесном кругу, као и других грађана Југославије који прихватају програм и циљеве Странке“ (Изетбеговић, 2001: 69). Истицањем припадања „муслиманском културно-повијесном кругу“ евазивно је указано на укоријењеност у исламски вјерски контекст, а ширењем чланства странке на „друге грађане Југославије“ желио се сугерисати њен грађански, наднационални карактер и потенцијал, али и отвореност за све муслимане у СРЈ. За предсједника СДА изабран је Алија Изетбеговић, који ће на њеном челу активно остати до 2001. године. Међу оснивачима странке језгро су чинили Изетбеговићеви саборци из редова Младих муслимана, заједно са њим осуђени на процесу „исламским фундаменталистима“ у Сарајеву 1983 (Bougarel, 2001: 87). Поред њих, било је и неколико угледних „секу-

ларних муслиманских националиста“ (Мухамед Филиповић, Адил Зулфикарпашић, Фикрет Абдић...), махом бивших комуниста, са којима се исламиста Изетбеговић убрзо разишао и странку у цјелини ставио под своју контролу, ослањајући се претежно на старе сараднике и њихов исламистички подмладак.

Јула 1990. године и Срби су добили националну партију, Српску демократску странку (СДС). С обзиром на свој наглашени антикомунизам, новоформирана партија није могла преузети, као ХДЗ, име доминантне странке у Србији, Милошевићеве Социјалистичке партије Србије, па је одлучено да се узме име нешто раније основане партије Срба у Хрватској. За предсједника Српске демократске странке изабран је Радован Караџић, а у руководству је било више истакнутих интелектуалаца и привредника. Уз мање кадровске измјене, руководство СДС-а остало је компактно и у истом саставу све до краја рата у БиХ. Поред раскида са комунистичком идеологијом, у програму СДС-а тежиште је било на залагању да се очува југословенска државна заједница и одлучном супротстављању сваком покушају осамостаљења БиХ и мајоризацији Срба у њој. Националним странкама је, дакле, био заједнички антикомунизам и залагање за демократизацију друштва, али су им идеолошке и политичке пројекције организовања државног простора БиХ биле неподударне.

Како је вријеме одмицало, а ситуација у БиХ и око ње се компликовала, разлике су се продубљивале и ускоро постале непремостиве. Непосредно по настанку, СДА, СДС и ХДЗ тактички су, међутим, инсистирале на томе да ће обнављање потиснутих националних идентитета свих народа у посткомунистичкој слободи донијети њихову неоптерећену сарадњу на опште добро свих. Националне странке су успјеле да конструктивно сарађују само у кратком периоду прије и непосредно послије вишестраначких избора, на којима су, свака у свом бирачком/националном тијелу убједљиво побиједиле и тиме оствариле први и једини циљ који им је одиста био заједнички – скидање комуниста са власти. Вишедеценијски носиоци власти нису се, међутим, лако предавали, па је чак изгледало да би могли наставити да буду доминантан политички фактор и у вишестраначком систему. Такву перспективу су најављивали и најутицајнији медији, одани тадашњим властодршцима. Савез комуниста БиХ промијенио је име у Социјалдемократска партија БиХ (СДП), на чијем је челу остао дотадашњи предсједник, секуларни Муслиман, Нијаз Дураковић. Ова странка је била вишенационална, али је њено постепено усмјеравање ка идеји јачања републичке државности створило осјећање, напосе код српских чланова, да се одступа од принципа пуне националне равноправности и креће ка муслиманској политичкој визији будућности БиХ у лабавој вези са осталим републикама или чак као независне државе. Многи су је, стога, и напустили. Друга мултинационална и грађанска странка била је Савез реформских снага Југославије за БиХ, коју је основао, и одлучио да у БиХ представи, тадашњи предсједник владе СРЈ, економиста Анте Марковић, по националности Хрват. С обзиром на привремени привредни и општи опоравак земље у дубокој кризи, који је донио Марковићев програм економске реформе, као и демократску реторику

одржавања социјалне хармоније и одрицање од било каквог екстремизма, његова партија је за многе умјерене представнике средњих слојева становништва и припаднике интелектуалних кругова несклоних изразитом национализму – била веома привлачна. Она, међутим, није успјела да се позиционира у друштвеним амбијентима Хрватске и Србије, где више није било симпатија за наднационално југословенство, па је у БиХ почела да губи кредибилитет. Све шире се постављало питање зашто Анте Марковић, као Хрват и успјешан премијер на нивоу СРЈ, битку за своје идеје није повео у најјачим републикама, Хрватској или Србији. Било је јасно да никакав југословенски концепт тамо више не може да прође, а без Србије и Хрватске, није могао имати реалних изгледа и политичког смисла.

Партијска конфигурација политичког простора БиХ пред прве вишестраначке изборе одражавала је: (1) упркос свим привидима, незаустављиво кретање ка националној (и вјерској) хомогенизацији и (2) постојање значајног, али и недовољног и дезоријентисаног сегмента становништва које је било привржено вриједностима заједништва, званично промовисаним кроз цијели послијератни период живота средишње, вишенационалне и вишерелигијске југословенске републике. Југославија је најтеже умирала у БиХ, али је била осуђена на смрт.

Сразмјерно кратак период од формирања националних партија и прекомпоновања политичке слике БиХ до првих вишестраначких избора, одржаних 18. новембра 1990, протекао је у интензивној, али и прилично конфузној кампањи. Иако се у јавности могао добити утисак да националне и, условно речено, грађанске странке улазе у изборе са подједнаким изгледима, чак и уз малу предност ових других, резултати изјашњавања грађана показали су да је за њих то практично био попис становништва по критеријуму националне припадности. Националне странке су биле свјесне да, упркос одређеном колебању бирача, вријеме ради за њих, али и да у својим предизборним порукама морају бити веома јасне. Тако је, на примјер, из врха СДА муслиманима сугерисано да се национално изјасне као „Муслимани", да као вероисповијест заокруже „ислам", а као језик „босански", (а не „бошњачки", чиме би се име језика логично везало за алтернативно национално име „Бошњак", а не за територију Босне, на којој не живе само Бошњаци). С обзиром на то да је одзив бирача био веома висок (77,3% од 3.033.921 уписаних), резултати се могу сматрати вјерном сликом политичког расположења становника БиХ. На изборима се гласало за чланове Предсједништва СР БиХ (седам чланова) и за оба дома Скупштине СР БиХ (240 посланика). Исход је био сљедећи: За чланове Предсједништва изабрани су: из редова муслиманског народа – Фикрет Абдић, СДА (1.045.539 гласова, 32,69%) и Алија Изетбеговић, СДА (879.266, 27,49%); из редова српског народа – Биљана Плавшић, СДС (573.812, 22,16%), Никола Кољевић, СДС (556.218, 21,48%); из редова хрватског народа – Стјепан Кљујић, ХДЗ (473.002%, 22,23%) и Фрањо Борас, ХДЗ (416.629, 19.58 %) и, као Југословен, Ејуп Ганић, СДА (709.891, 43,11%). Однос снага у Вијећу грађана Скупштине СР БиХ био је сљедећи: СДА – 711.075 гласова, 31,5%, 43 посланичка мандата; СДС – 590.431,

26,1%, 34; ХДЗ – 362.855, 16,1%, 21; СДП – 278.027, 12,3%, 15; Савез реформских снага за БиХ – 201.018, 8,9%, 12. Резултати избора за Вијеће општина: СДА – 788.616, 30,8%, 43; СДС – 624.951, 24,4%, 38; ХДЗ – 383.279, 15,0%, 23; СДП – 378.198, 14,8%, 4; СРС за БиХ – 281.436, 11,0% , 1.

У вези са саставом Предсједништва СР БиХ, запажа се да су у њега ушли искључиво представници националних странака, као и један номинални „Југословен“, Ејуп Ганић, члан СДА, који се касније показао као одлучан, па и екстреман експонент муслиманске политике у БиХ. Такође, индикативно је да муслимански лидер Алија Изетбеговић није добио највише гласова у својој изборној бази, већ успјешни и омиљени привредник Фикрет Абдић (бивши директор комбината „Агрокомерц“ из Велике Кладуше у Цазинској Крајини, у вези с којим је 1987. избила једна од највећих привредно-политичких афера, која је озбиљно уздрмала јединство руководства, али и грађана БиХ). На основу броја гласова, требало је да Фикрет Абдић постане предсједник Предсједништва СР БиХ, али је договором унутар СДА одлучено да то ипак буде Алија Изетбеговић, као „неоспорни национални лидер“, чему се Абдић очигледно није могао супротставити. Није сасвим случајно ни то да је у једном тренутку рата у БиХ (1993) избио озбиљан међумуслимански сукоб у Босанској Крајини између снага оданих Изетбеговићу и оних које су подржавале Фикрета Абдића и његову помирљивију политичку линију.

Послије Општих избора, 18. 11. 1990. одржани су локални, за вијећа општина. На њима су, уз мања одступања, на општем плану, уз разлике у локалним конфигурацијама, пресликани резултати општих избора, а занимљиво је погледати какав је био однос добијених гласова у трима већим сарајевским градским општинама. У општини Стари Град исход је био сљедећи: СДА – 53%, СДП – 14%, СРС за БиХ – 11%; у општини Центар: СДА – 30%, СДП – 21%, СРС за БиХ – 20%, СДС – 15 %; у општини Нови Град: СДА – 30%, СДС – 21 %, СРС за БиХ – 16 %, СРС за БиХ – 15%. Према попису становништва из 1991. године, Сарајево је имало 527.049 житеља, од чега 259.470 (49.23%) Муслимана, 157.143 (29, 57%) Срба, 34.873 (6,61%) Хрвата и 56.470 (10.71%) Југословена. У општини Стари град живјело је 50.744 Муслимана, 5.150 Срба, 1.126 Хрвата и 3.374 Југословена, у општини Центар 39.761 Муслимана, 16.631 Срба, 5.428 Хрвата и 13.030 Југословена, а у општини Нови Град 69.430 Муслимана, 37.591 Срба, 8.889 Хрвата и 15.580 Југословена. Из наведених података се може закључити да је у мултинационалном Сарајеву, у коме су биле концентрисане све институције републичке власти, као и најразвијенија мрежа образовних, медијских и културних институција, проценат грађана опредијељених за заједништво и мање склон изразитијем национализму (поготово оном са наглашеном вјерском компонентом), био већи у односу на просјек у БиХ. Отуда релативни успјех ненационалних странака и приличан број Југословена. Затим, уз укупну бројчану премоћ Муслимана, приликом анализе ратних збивања, значајно је узети у обзир унутарградски национални распоред житеља по дијеловима града и зашто је створена представа о Муслиманима као „урбанијим“ од Срба, док је број

Хрвата био сразмјерно мали, али је рутински прибројаван „урбанијима“. Иако многе Сарајлије нису биле вољне да јавно признају да су гласали за националне странке, јер је код њих још увијек била јака инерција вриједносног система насљеђеног из претходног периода – према коме је национализам у политици био нешто негативно, јасно је да се већина ипак национално сврстала. С друге стране, извјесно је да је приличан број грађана био разочаран исходом првих вишестраначких избора, али да је код њих постојала нада да до отвореног међунационалног и међувјерског сукоба у граду ипак неће доћи. Из неформалних разговора са њима, чак и у само предвечерје рата, уз растућу зебњу, избијало је и повјерење у снагу „комшилука“ и традицију узајамног уважавања припадника трију националних заједница у граду.

Током првих мјесеци непосредно по изборима изгледало је да ће побједничке националне странке, пошто су без проблема и инцидената преузеле власт од комуниста, успјети да се прагматично сложе и тако Босни и Херцеговини, упркос узнапредовалим дезинтеграционим токовима и отвореним сукобима у Југославији, обезбиједити сразмјерно миран транзициони период. Руководеће државне функције су договорно подијељене, тако да је предсједник републичког Предсједништва постао Муслиман (Алија Изетбеговић), предсједник Скупштине БиХ Србин (Момчило Крајишник), а премијер Хрват (Јуре Пеливан). И министарска мјеста у Влади, као и друге важне функције, распоређене су без превеликих тешкоћа. Оваквим „браком из рачуна“ нису, међутим, могле бити превазиђене дубинске супротности у погледима трију националних странака на главно питање будућег статуса Босне и Херцеговине. СДА, којој су се у вези са тим питањем у политичком дјеловању практично придружиле СДП, као и мање партије: Муслиманско-бошњачка организација (настала послије разлаза неисламистичких бошњачких националиста, Мухамеда Филиповића и Адија Зулфикарпашића са Алијом Изетбеговићем) и Либерално-демократска странка БиХ. У контексту сталног погоршавања ситуације на југословенском плану и неуспјешних покушаја да се постигне било какав договор међу предсједницима република о одржању заједничке државе, у вријеме кад већ долази до оружаног сукоба између Словеније и Југословенске народне армије, као и Хрвата и Срба у Хрватској, Алија Изетбеговић се, као предсједник Предсједништва БиХ, извјесно вријеме залагао за опстанак конфедерално преуређене Југославије. Заједно са предсједником Македоније Киром Глигоровом чак је почетком јуна 1991. године осталим републикама предложио компромисни план рјешења политичке кризе федералне државе, „асиметричну федерацију“. Према том плану, четири републике (Србија, БиХ, Црна Гора и Македонија) сачињавале би федерацију, са којом би Хрватска и Словенија биле у конфедералном односу. За такво рјешење, међутим, више није било слуха, прије свега у Словенији, Хрватској и Србији. Свјестан опасности која се надвијала над мир и стабилност БиХ у случају коначног разлаза југословенских република, Изетбеговић је од њемачког канцелара Хелмута Кола и МИП Ханса Дитриха Геншера тражио да не журе са признавањем независности Словеније и Хрватске. Ипак, како је тензија унутар БиХ расла и разбуктавао се сукоб

на линији опредјељивања за останак у смањеној заједничкој држави (без Словеније и Хрватске), што је било српско становиште, и стварања самосталне државе БиХ, чему су тежили Муслимани, уз тактичко савезништво Хрвата, муслиманско вођство, на челу са Изетбеговићем, заоштравало је реторику. Код Муслимана у БиХ већ неколико претходних година убрзано је расло антисрпско расположење, при чему је „великосрпска политика" Слободана Милошевића, чији је циљ наводно било стварање „Велике Србије", представљана и доживљавана као главна опасност за несрпско становништво на цијелом простору бивше федерације. Као народ без своје републике/државе, а са релативном већином у БиХ (за коју су се надали да би у догледно вријеме могла постати и апсолутна), територијално измијешани са Србима, муслимани су са зебњом пратили енергичне и добрим дијелом ванинституционалне поступке српског лидера у остваривању онога што је сматрао да је легитимни интерес Србије и српског народа. С друге стране, босанскохерцеговачким Србима је стављање националних интереса у први план политике Београда уливало охрабрење и јачало им одлучност да се одупру настајању околности које би их довеле у положај националне мањине у републици у којој имају статус конститутивног народа. Понашање Хрвата, чији су објективни интереси у БиХ у много чему били подударни са српским, било је донекле резервисано, али у свему најбитнијем детерминисано општим конфликтним оквиром тадашњих српско-хрватских односа на југословенском плану, што их је упућивало на коалицију са Муслиманима. Тако је и дошло до демонстративног везивања застава СДА и ХДЗ током предизборне кампање, што није могло, а да Србе не подсјети на страдања у вријеме Независне Државе Хрватске током Другог свјетског рата, кад су муслиманске и хрватске заставе такође биле симболички везиване.

Од краја 1990. године, међунационалне трзавице у БиХ почињу да попримају карактер повремених инцидената. Тако је, на примјер, у Фочи 11. септембра дошло до сукоба, кад је у транспортном предузећу „Фочатранс" група радника српске националности добила отказе, послије чега Срби организују штрајк, а у центру града се, упркос забрани јавних манифестација, окупља око 2.000 демонстраната. Интервенција специјалне полицијске јединице претвара се у прави улични рат, послије којег долази до хапшења неколико десетина демонстраната, а уводи се и полицијски час. Било је и других сличних догађаја. Коалиционо политичко руководство у Сарајеву и даље настоји да минимизује овакве симптоме озбиљно поремећених мађунационалних односа, али се истовремено у скупштинским клупама испољава све отвореније сучељавање заговорника останка БиХ у смањеној Југославији и присталица кретања Републике ка независности. На сједници Скупштине БиХ, посланици СДА и ХДЗ (27. 2. 1991) захтијевају да се ово тијело гласањем изјасни о суверенитету БиХ. Српски посланици, посредством Савјета за националну равноправност, скупштинског органа предвиђеног за усаглашавање у ситуацијама које пријете да озбиљно наруше национални склад у БиХ, процедурално успијевају да овај приједлог скину са дневног реда. Тада Алија Изетбеговић даје чувену изјаву да би „жртвовао мир за суверену Босну и

Херцеговину, а за мир у Босни и Херцеговини не би дао суверенитет", што јасно показује да му војна опција разрјешења односа у Југославији, односно БиХ, од почетка кризе није била страна (Marijan, 2018: 27–52). Било је јасно да је Рубикон пређен и да је само питање времена када ће се политички судар претворити у грађански и међунационални рат. У тумачењима разлога избијања потоњих оружаних сукоба широких размјера, муслиманска политика и они домаћи и страни аналитичари који је подржавају, инсистирају на томе да је главни узрок била наводна агресија Србије и, дјелимично, Хрватске на „самосталну и суверену, демократску државу БиХ". Постоје разлике у узимању одређених конкретних насилних догађаја као непосредног повода за распламсавање рата. Међутим, углавном се занемарује или аналитички потцјењује чињеница да је унутрашње неслагање о путу којим БиХ треба да иде, у тренутку кад је постало јасно да је процес дезинтеграције Југославије иреверзибилан, оно што је увело земљу у ратни сукоб. Односно, пресудна за напуштање терена политичке расправе у институцијама система била је риjешеност муслиманских и хрватских представника да прегласавањем српских изнуде нелегитимне одлуке, а онда и међународно признавање независности БиХ. Нелегитимност одлука које се формално, као тобоже демократске, оправдавају већинским изјашњавањем посланика, а онда и припадника двају народа против трећег, произлази из злоупотребе принципа „један човјек – један глас" у условима дубоке националне и вјерске подијељености земље. Муслимански и хрватски представници у Скупштини тиме су потврдили оправданост српског страховања да ће у БиХ убудуће стално бити жртва мајоризације при доношењу одлука од судбинског значаја за њихову будућност. Без обзира на то како се могу процјењивати и вредновати, сви политички, административно-организациони и војни кораци које су послије тога супротстављене стране у БиХ предузимале – посљедица су одлуке да се витални интереси, права и равноправност једне трећине становника Републике једноставно погазе привидно демократски испољеном вољом других двију трећина, односно њихових представника у заједничким институцијама. Теза о природи рата у БиХ као агресији споља није прихватљива, јер су свим војним дејствима претходиле политичке одлуке донијете унутар ове републике, од стране њених грађана и њихових представника. Ако је на БиХ извршена агресија, онда то једино може бити „политичка муслиманско-хрватска агресија" против Срба. У ширем смислу, ратно разрјешавање неслоге и несугласица међу конститутивним народима који је сачињавају доказ је историјски потврђене чињенице да БиХ као држава тешко може да опстане ако није у саставу неке веће и, у основи, централистички уређене државне цјелине (Османског царства, Аустроугарске, прве и друге Југославије...). Идеолошки и политички мотивисано пренебрегавање ове кључне истине води погрешном закључивању, са свим далекосежним посљедицама, поготово ако на таквим темељно неоснованим премисама у дијелу међународне заједнице истовремено почива и настоји се оправдати једностран однос према једној крајње сложеној геополитичкој ситуацији, каква је неоспорно она у БиХ. Историја ни у овом случају није успјела да буде *magistra vitae*.

Да је међу муслиманским политичким дјелатницима и интелектуалцима било оних који су схватали да би грађански и међунационални рат у БиХ био велика трагедија, првенствено за Муслимане и Србе, јер су на знатном дијелу територије Републике живјели измијешани, свједочи и иницијатива за постизање „Историјског споразума“ између ових двају народа. На постизању тог споразума дискретно су са муслиманске стране радила двојица угледних представника „секуралног бошњачког национализма“, професор универзитета Мухамед Филиповић и бизнисмен из Швајцарске, потомак старе беговске породице и учесник НОБ-а, Адил Зулфикарпашић. Иако су претходно били Изетбеговићеви блиски сарадници у изграђивању муслиманске партијске структуре, они су се, усљед неслагања са јачањем исламистичке компоненте у политици СДА, с њим били разишли и формирали Муслиманску бошњачку организацију. Са српске стране, у преговорима о „историјском споразуму“ најактивнији је био члан Предсједништва БиХ, универзитетски професор Никола Кољевић, а учествовали су и предсједник СДС-а Радован Караџић, уз консултације са предсједником Србије Слободаном Милошевићем. Коначном верзијом споразума били су уважени готово сви муслимански захтјеви, укључујући и то да Алија Изетбеговић буде први предсједник преуређене Југославије. Преговори су текли уз Изетбеговићево знање и сагласност, али је он одустао у посљедњи час, кад је постигнути договор требало да се објави грађанима БиХ и Србије, истовремено у Сарајеву и Београду (Антић и Кецмановић, 2016: 279). Овај поступак је био у складу са Изетбеговићевим маниром да нагло мијења ставове и изневјерава већ постигнуте договоре, вјероватно слиједећи своју дубинску (пан)исламистичку агенду из *Исламске декларације*, што је његове партнере у преговорима доводило у незавидан положај. Очигледно је да је лидер СДА о најбитнијим питањима одлучивао у неформалном кругу својих најближих сабораца, исламиста од повјерења, а не у органима партије. То потврђује, рецимо, и једна изјава бившег потпредсједника Југославије и високог муслиманског званичника, Ирфана Ајановића, као и свједочења већег броја Изетбеговићевих сљедбеника који су у почетку безрезервно вјеровали (нпр. Маид Хаџиомерагић, 1991).

Док је у Скупштини БиХ трајао и заоштравао се политички сукоб између присталица и противника кретања путем изгласавања одлука којима се потврђује суверенитет и, перспективно, тражи независност Републике, безбједносне прилике на терену постајале су све критичније. У каснијим анализама и приказима ситуације у БиХ током 1991. године, у зависности од националне, политичке и идеолошке позиције аутора, по правилу се настоји показати да се сопствена национална група почела војно организовати и припремати за оружани сукоб *реактивно*, као изнуђени одговор на мјере и кораке које су претходно у том смјеру предузеле друге стране. Оно што не подлијеже сумњи јесте да су се и Муслимани и Срби и Хрвати отприлике у исто вријеме почели (пара)војно организовати и наоружавати, како у случају потребе не би били затечени неспремни. Муслиманско вођство приступа припремама за оружане сукобе 10. јуна 1991. године. Тада је на Конгресу СДА у Сарајеву формиран Савјет за националну обрану који „дјелује уз СДА, све док за то постоје потребе“. Савјет за

националну одбрану радио је на организовању Патриотске лиге која је била зачетник стварања Армије БиХ. У вријеме формирања Патриотске лиге, у Сарајеву су постојале још двије сличне организације: „Зелене беретке", на чијем челу је био Емин Свракић, и „Босна", на челу с Керимом Лончаревићем. Оне су убрзо ушле у састав Патриотске лиге. Патриотска лига је, у датом општем контексту, скривено дјеловала, регрутујући муслиманске добровољце. На основу извора саме Патриотске лиге, она је фебруара 1992. располагала снагом од приближно 100.000 припадника под оружјем. Упоредо са војним организовањем Муслимана у БиХ, отпочео је процес војног организовања Хрвата. Штаб Хрватских одбрамбених снага (ХОС) формиран је као војно крило Хрватске странке права почетком 1992. године у Љубушком. Током рата у Хрватској, ХОС је прошао кроз три етапе дјеловања – у првој је дјеловао потпуно самостално, у другој координисано с Хрватском војском Хрватске, задржавајући извјестан степен аутономије, а у трећој је услиједила интеграција у Хрватску војску. Процјењује се да је ХОС у БиХ у једном тренутку имао око 5.000 припадника. Убрзо је, на основу процјене војно-политичке ситуације, отпочео процес формирања Хрватског вијећа одбране (у даљем ХВО). Између ХОС-а и ХВО-а на почетку кризе у БиХ владали су напетост и ривалитет за утицај међу Хрватима. Да би се такво расипање снага избјегло, ХОС је августа 1992. распуштен. Хрвати су, иначе, на скупу кризних штабова општина са хрватском већином у Грудама 12. новембра 1991. године, иницирали формирање Хрватске бановине у Босни и Херцеговини и расписали референдум за изјашњавање о прикључивању бановине Републици Хрватској, а већ 18. новембра 1991. године формирана је Хрватска заједница Херцег-Босна, али без помињања прикључења Хрватској. Јединице ХОС и ХВО функционисале су практично као (пара)војска Херцег-Босне.

За разлику од Муслимана и Хрвата, босанскохерцеговачки Срби су се у погледу заштите своје безбједности ослањали на Југословенску народну армију (ЈНА) и полагали наду де ће она, као једина регуларна оружана сила, бранити уставни поредак државе на цијелој њеној територији. На овакав однос повјерења између српског становништва и војске савезне државе и на њихову сарадњу на терену, Муслимани и Хрвати су гледали као на „тиху окупацију" БиХ и припреме за стварање „Велике Србије". Ваља имати на уму да је у вријеме политичких расправа у БиХ о будућности републике, у сусједној Хрватској бјеснио рат између ЈНА и побуњеног српског становништва, с једне, и хрватских оружаних постројби, с друге стране. Није, стога, нимало чудно да је перцепција улоге ЈНА код Хрвата у БиХ била крајње негативна, док су Муслимани вјеровали да ће она, у случају избијања рата у БиХ, свакако бранити српски интерес да БиХ остане у саставу Југославије, што је била тачна претпоставка. Управо с обзиром на то да су ЈНА доживљавали као своју војску, Срби су тек касније формално формирали сопствену оружану силу – Војску Српске Републике БиХ (12. 5. 1992). Било је неминовно да, на основу формалне правне логике, чином евентуалног међународног признавања независности БиХ (до којег је дошло почетком априла 1992) ЈНА на њеној територији буде проглашена окупаторском војском и натјерана да се из ње повуче. Због тога, да

српско становништво не би остало незаштићено и без своје оружане силе, почеле су се крајем 1991. године предузимати одређене мјере војно-организационе транзиције. У склопу тих мјера, официри ЈНА који нису били поријеклом из БиХ повлачени су из састава јединица на њеној територији, а замјењивали су их припадници ЈНА поријеклом из БиХ. Искоришћени су, затим, и локална инфраструктура територијалне одбране у општинама у којима је СДС држала власт. С обзиром на то да су се младићи српске националности, за разлику од већине муслиманских и хрватских, редовно одазивали на мобилизацијске позиве, они су могли задужити наоружање и војну опрему у редовном поступку. Све је то допринијело да је послије трауматичног повлачења јединица ЈНА, праћеног нападима на касарне и војне колоне, српско становништво у БиХ углавном било војно оспособљено за грађански и међунационални рат. А у рат се незаустављиво срљало усљед политичких одлука које су дефинитивно затвориле простор тражења рјешења за постјугословенску будућност БиХ политичким средствима.

5.7. Референдум о независности: политички casus belli

Нова, преломна ескалација сукобљавања у Скупштини БиХ наступила је 14. октобра, кад су муслимански и хрватски посланици чврсто одлучили да по сваку цијену, полазећи од „Платформе о положају Босне и Херцеговине и будућем устројству југословенске заједнице", прогурају гласање о *Меморандуму*, у чијем се првом параграфу каже: „Скупштина Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине указује на одредбу званичног Амандмана LX на Устав Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине. Овим амандманом према којем је Босна и Херцеговина (цитирамо) *'демократска суверена држава равноправних грађана, народа Босне и Херцеговине – Муслимана, Срба и Хрвата и припадника других народа и народности који у њој живе'* трајно је дефинисан уставни статус Босне и Херцеговине, односи у њој и њени односи према другима" (Нешковић, 2013: 138). Меморандумом се, затим, учешће представника БиХ у раду савезних органа и тијела, Предсједништва и Скупштине СФРЈ условљавају тиме да у њиховом раду судјелују представници свих република и покрајина. Наглашава се да одлуке ових органа и тијела донијете у некомплетном саставу неће обавезивати БиХ. Затим долази суштински важна одредба да, с обзиром на национални састав свога становништва, БиХ неће прихватити никакво уставно рјешење будуће југословенске заједнице у којој не би истовремено биле и Србија и Хрватска. Мада то није изричито речено, с обзиром на то да је у тренутку усвајања *Меморандума* било јасно да Хрватска неће остати у Југославији, из горње формулације је логично произилазило да ће БиХ кренути путем проглашења независности, што је за Србе било неприхватљиво. Током дуге и жучне расправе није било приближавања опречних ставова, а представници Муслимана и Хрвата су овога пута игнорисали Савјет за националну равноправност. У тој ситуацији, предсједник СДС-а Радован Караџић је на драматичан начин упозорио да се насилним усвајањем *Меморандума* Босна и Херцеговина гура у „пакао, а муслимански народ можда у нестанак". Истргнута из контекста Караџићевог излагања, ова

свакако неодмјерена и несрећна реченица, касније је редовно навођена као доказ да се спремала „агресија на БиХ". Изетбеговић је одмах смирено реплицирао да се из Караџићевих ријечи може јасно закључити зашто Муслимани не желе да остану у Југославији и да они сигурно неће нестати. У таквој атмосфери пренапрегнутог ноћног засједања, предсједник Скупштине Момчило Крајишник је одлучио да прекине сједницу, што муслимански и хрватски посланици нису прихватили. Пошто су посланици СДС-а напустили салу, Муслимани и Хрвати су, супротно пословнику Парламента, послије једночасовне паузе наставили са радом и усвојили спорни *Меморандум*. Овом одлуком учињен је први конкретан корак ка захтјеву међународној заједници да призна независност БиХ. Ствари су се послије тога убрзале, диктиране динамиком процеса тражења рјешења за југословенску кризу на међународном плану, док се унутрашња ситуација у БиХ рапидно погоршавала. Као што је познато, арбитражна комисија, коју је формирао Савјет министара Европске (економске) заједнице, а у оквиру Мировне конференције о Југославији (27. 8. 1991), имала је задатак да правним мишљењима олакша проналажење оптималног рјешења за проблеме настале из кризе југословенске државне заједнице. Најважније мишљење ове комисије, које је одредило даљи међународноправни третман свих феномена у контексту дезинтеграције СФРЈ, била је оцјена да се у овом случају не ради о сецесији појединих република, већ распаду (дисолуцији) федерације. Међу десет мишљења које је Комисија формулисала, једно (бр. 4) се односило на правну заснованост захтјева БиХ да јој се призна независност и самосталност. Претходно је Европска заједница крајем 1991. донијела Декларацију о Југославији и Декларацију о критеријима за признавање нових држава у Источној Европи и Совјетском Савезу (*International Legal Materials*, 1992: 1485–1487). У Декларацији је истакнуто да ће се нове независне државе признати „у складу са нормалним стандардима међународне праксе и политичке реалности у сваком појединачном случају". Индикативно је да се у овој одредби не помиње међународно *йраво*, већ *йракса*. Оваквим опредјељењем је дата и општа смјерница Бадинтеровој комисији, да своја *йравна* мишљења формира мање на основу важећих норми међународног права, а више прагматичним усклађивањем са *йолийичком* реалношћу. Иако је ова Комисија била *ad hoc* успостављено савјетодавно правно тијело, ван постојећег система међународних правних институција, њена начелно необавезујућа мишљења постала су главни правни критеријум за однос (дијела) међународне заједнице према актерима југословенске кризе. Средином децембра Европска заједница је од свих југословенских република, дајући им кратак рок, затражила да се изјасне о томе да ли ће се опредијелити за останак у заједничкој држави или ће кренути путем стицања независности. БиХ је затражила да буде призната као независна и самостална држава.

Паралелно и као реаговање на активности Муслимана и Хрвата у Скупштини БиХ, српски народ у Босни и Херцеговини изјаснио се путем плебисцита (10. 11. 1991) за континуитет југословенске државе. Потом је Скупштина српског народа у Босни и Херцеговини приступила припремама за формирање Република Српска Босна и Херцего-

вина (21. 12. 1991), која би остала у оквирима савезне државе, ако би муслиманска и хрватска заједница у Босни и Херцеговини донијеле одлуку да се дефинитивно опредијеле за њено напуштање. Уставни суд БиХ је овај чин одмах оцијенио противуставним. Република српског народа Босне и Херцеговине је проглашена 9. јануара 1992.

Бадинтерова комисија се о испуњености услова за признавање БиХ као независне државе изјаснила у оквиру свог Мишљења бр. 4. Комисија је исцрпно навела све релевантне моменте за цјеловито сагледавање специфичног случаја БиХ, да би закључила: „У таквим околностима Арбитражна комисија сматра да се изражавање воље становништва Босне и Херцеговине да се СР БиХ конституише као суверена и независна држава не може сматрати потпуно основаним.

Та оцјена би могла да буде промијењена уколико би у том погледу гаранције пружила република која је формулисала захтјев за признање, евентуално путем референдума на који би били позвани да учествују сви грађани СР БиХ без разлике и под међународом контролом.“ (Ragazzi, 1992: 1488). Уочава се озбиљна контрадикторност између „околности“, на основу којих је Комисија формирала мишљење да се „изражавање воље становништва Босне и Херцеговине... не може сматрати потуно основаним“ и наведеног закључка, са сугестијом одржавања референдума. Противрјечност је у томе што се из цјелине Мишљења бр. 4 јасно види да је Комисија своју резерву у погледу основаности захтјева за признавање суверенитета и независности БиХ разložно засновала на противљењу једног од конститутивних народа, српског. Као могући пут превазилажења такве ситуације сугерисала је, међутим, организовање референдума на коме би били позвани да учествују сви *грађани*. Дакле, у *национално* дубоко подијељеној земљи предлаже се *грађански* референдум, са унапријед предвидљивим исходом – мајоризацијом једног народа. Тиме је Комисија постала саучесник оглушивања о легитимне захтјеве представника тога народа унутар БиХ (Pomerance, 1998). Скупштина БиХ спремно реагује на сугестију Бадинтерове Комисије и заказује сједницу на којој је о расписивању референдума, уз учешће посланика из свих посланичких клубова, вођена дуга и тешка, на моменте драматична расправа. У поодмаклом тренутку ноћи, предсједник Скупштине М. Крајишник предлаже прекид сједнице и њено настављање наредног дана. Муслимански и хрватски посланици то не прихватају, па предсједник и посланици из редова српског народа у великој већини напуштају салу. Према једном већ примијењеном сценарију, потпредсједник Мариофил Љубић (СДА) даје једночасовну паузу, послије чега се засједање наставља и без учешћа српских посланика доноси одлука о расписивању референдума за 29. фебруар и 1. март 1992. године. Послије одређене неизвјесности, предсједник ХДЗ-а Мате Бобан обавјештава муслиманске колеге да ће Хрвати подржати предложену формулацију референдумског питања: „Јесте ли за суверену и независну Босну и Херцеговину, државу равноправних грађана – народа Босне и Херцеговине, Муслимана, Срба и Хрвата и припадника других народа који у њој живе?“ (Службени лист СР БиХ, 1992: 10). Тако је донијета политичка одлука пресудна за будућност БиХ и свих њених грађана.

Референдум је спроведен 29. фебруара и 1. марта 1992. године. За општине са већином српског становништва и под политичком контролом СДС *ad hoc* су направљени резервни гласачки листићи. У периоду између скупштинског засједања, на коме је о њему донијета одлука, и датума одржавања референдума – покренута је и вођена интензивна кампања убјеђивања грађана БиХ да за државу нема будућности ако не постане суверена и независна. Кампања је била обиљежена незапамћеном сатанизацијом Срба, предсједника Србије Слободана Милошевића и наводног плана за стварање „Велике Србије". Бирачима је поручивано: „Ако не дате свој глас за суверену и независну БиХ, пробудићете се у 'Великој Србији'". За успјех референдума у складу са очекивањима оних који су га организовали, пресудно је било придобијање гласова Хрвата, на чему се активно ангажовало и католичко свештенство, укључујући и самог сарајевског надбискупа и будућег кардинала Винка Пуљића. Из Загреба су такође стигле инструкције да треба изаћи на референдум и позитивно се изјаснити. На крају је, како се тврди, 95% Хрвата гласало за суверену и независну БиХ. Одзив гласача био је 64, 31% (2.073.568) уписаних, а „за" је гласало 63.95% (2.061.932), односно 99,4% изашлих (Radaković, 2002: 31–32). Уставом прописана двотрећинска већина од укупног броја уписаних бирача у БиХ није достигнута, али о томе нико више није водио рачуна. Послије референдума, Европска заједница је 6. априла 1992. признала БиХ, 7. априла су то учиниле САД, а 22. маја, она је примљена у ОУН. Бивши потпредсједник Скупштине СФРЈ и један од најактивнијих муслиманских политичара у кампањи за независност Ирфан Ајановић признао је да је у Њујорку присуствовао чину пријема БиХ у УН, пошто је у САД отпутовао са фалсификованим пасошем. Уопште, на путу БиХ до независности и чланства у ОУН било је одвише фалсификата да то не би оставило тешке посљедице по њу и њене грађане.

Напомене

1 Иван Ловреновић изричито констатује: „Настанак етничко-конфесионалне и културалне предоџбе о Босни и Херцеговини, какву имамо данас, и какву познаје /.../ цијели CNN-овски детерминиран свијет, пресудно је везан за отоманско освојење Босне у раздобљу од године 1463. /.../ до године 1527. Била је то радикална промјена цивилизацијске парадигме" (2002: 68).

2 У овом кратком приказу историје Босне и Херцеговине у вријеме османске власти наизмјенично се користе једночлани и двочлани називи „Босна" и „Босна и Херцеговина", јер се у највећем дијелу извора и литературе која се односи на старија раздобља прошлости употребљава назив „Босна", у складу са тадашњом праксом, док се Херцеговина именом третира засебно само онда кад се нешто специфично на њу односи. У то доба Босна и Херцеговина нису доживљаване као територијално-административна цјелина. И у новије време, упркос томе што је двочлани назив одавно озваничен и усталио се у употреби, неријетко се, уз подразумијевање цјелокупне босанско-херцеговачке територије, користи само име Босне. Иначе, Османлије су по заузимању Херцеговине (1470) установили засебну управну јединицу Херцеговачки санџак.

3 Под милетима су подразумијевани, условно речено, „конфесионални народи", односно заједнице османских поданика обједињене вјерском повезаношћу, а не етничком припадношћу. Поред доминантног муслиманског милета, постојали су православни хришћански („ромејски" или грчки), у који су убрајани и Румуни, Бугари, Срби, Албанци источног обреда, па и православни Арапи, затим јерменски, јеврејски и католички милет.

4 Занимљиво је да је исти надимак понио и Алија Изетбеговић, вођа Муслимана/Бошњака у догађањима деведесетих година прошлог вијека. У Тузли је током посљедњег рата излазио лист *Змај од Босне* који се касније угасио.

5 „Овај је покрет – по масовности (у њему је учествовао готово сав бошњачкомуслимански народ), дужини трајања (више од годину дана), свргавању османске власти и успостављању босанске на цијелој територији Босне и Херцеговине, затим по постигнутим бројним војничким успјесима против царске војске, па и по одјеку на читавом Балкану – био најкрупнији догађај у хисторији босанских Муслимана и Босне и Херцеговине од пада под Османску империју", одушевљено претјерујући пише Мехмедалија Бојић (Bojić, 2001: 91).

6 Ево како ситуацију на Берлинском конгресу сажето дочарава српски историчар Васиљ Поповић, у својој поодавно написаној, али и даље несмањено научно ауторитативној студији *Источно питање* (Поповић, 2007: 144): „Русија је била бугарофилска, Енглеска гркофилска, Немачка је помагала Аустрију да се шири на Балкан, Аустрија је тежила за Босном и Херцеговином и била против ширења Србије у њезиној интересној сфери, као и образовања једне велике словенске државе на Балкану, јер би ова привлачила немирне Словене Аустроугарске. Француска је због несрећног рата 1870–1871, избегавала у целој овој кризи сваки заплет, а и Италија се држала прилично повучено". Иако су ставови западних држава површински били неподударни, из макро-геополитичке позадине зрачила је забринутост због могућег јачања руског утицаја и присуства на Балкану, односно одлучујућег продора ка „топлим морима".

7 Занимљиво је да је један од устаничких вођа, Мићо Љубибратић Херцеговац, касније чак и превео на српски језик свету исламску књигу *Куран*, како би Србима показао да вјера њихове муслиманске браће по крви није толико удаљена од хришћанства колико се то мисли (*Коран*, Београд, 1895).

8 „*Начертаније* је, међутим, више од било којег историјског документа с наших простора, едновремено контроверзно и инспиративно, у различитим историјским околностим изазивало жустре расправе и супротстављена, најчешће опречна тумачења. Често измештеном из свог одређујућег историјског контекста, *Начертанију* су, сагласно одређеним националним, идеолошким или империјалним потребама, уз пратећи спектар предрасуда и стереотипа, били учитавани замишљени садржаји и тенденциозна значења, а из њих потом извођена сасвим једнострана тумачења" (К. В. Никифоров, 2016: 15).

9 М. Екмечић, „Религиозни тип национализма у Босни и Херцеговини као извор грађанског рата 1992. године", у: *Срби на историјском раскршћу*, Београд, 1999, 395– 429. Исти аутор указује на то да „ако се каже да је религија била вододелница нације на српско-хрватском подручју, зашто се то не би аутоматски односило и на његов муслимански део?" /.../ „Неуспех српског и хрватског националног препорода да створе заједничку нацију на основи једног језика, да се временом превазиђе религија као фактор узајамне поделе, оставио (је) простора да се касније муслимански део народа афирмише на истим темељима као и два прва" (Екмечић, 1999: 139, 141).

10 У Оријенталном институту у Сарајеву одржан је марта 1991. године научни скуп „Ширење ислама и исламска култура у босанском ејалету"; радови са овог скупа, објављени у научном часопису *Прилози за оријенталну филологију* (41, 1991) јасно одражавају формално научну (а заправо идеолошки мотивисану) поларизацију у приступу проблему исламизације у БиХ, и исламизације уопште.

11 Нпр. Шукрија Куртовић у чланку „Потурчи се плахи и лакоми" (*Календар Гајрета*, Сарајево, 1940, 1941).

12 У *Хисторији Бошњака* (Imamović, 1998: 9), бошњачки правник и историчар Мустафа Имамовић то овако формулише: „Тако се на босанском државном тлу и босанскославенској етничкој подлози, те новоштокавском језичком изразу, асимилирањем ислама коначно обликује босанско-муслимански или, краће, бошњачки етнос, народ или нација, наспрам осталим Јужним Славенима истог језика (Србима, Хрватима и Црногорцима), али различитог вјерског и културно-политичког искуства". Исти аутор пише и сљедеће (стр. 138): „Ислам, скупа са средњовјековном босанском херезом, која му је претходила, чини духовну вертикалу Босне и Бошњака и њихову битну повијесну одредницу".

13 Вид. развијену аргументацију у студији Срећка М. Џаје *Konfesionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804* (München, 1984) и „Die 'Bosnische Kirche und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina", *Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg*, München, 1978. За разлику од претежно муслиманских/бошњачких историчара, који кроз „богумилску тезу" и приказивање Босне као својеврсног регионалног „corpus separatum", настоје да докажу постојање неког „супстратног идентитетског континуитета", „босанске супструктуре" између предосманског и постосманског раздобља Босне, Џаја сматра да је османском окупацијом континуитет са средњовјековном државом разорен. У основи исту тезу, али без шире историографске разраде, заступао је и велики писац, добитник Нобелове награде за књижевност (1961), Иво Андрић (1892–1975), у својој докторској дисертацији *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter Einwirkung der türkischen Herrschaft*, одбрањеној у Грацу 1924. године.

14 „Османски термин за периодично сакупљање хришћанске деце ради обуке и попуне јаничарских редова и служења при Високој Порти и у администрацији" (*The Encyclopaedia of Islam*, II, с.в.). Муслимански историчари, укључујући и бошњачке, склони су да на негативне оцјене ове окупаторске насилне праксе наводе аргумент отварања пута за овако отете дјечаке да се вину до самих врхова османске државе. Тако Мехмедалија Бојић (2001, стр. 48) пише: „Њима је била зајамчена каријера и отворена сва војна и управна мјеста у пространој Османској империји, па чак и мјеста великих везира. Једини критериј за уздизање је била лична способност и лојалност султану и османској држави." Разумљиво је да такво валоризовање *девширме* као вида „канала социјалне покретљивости" немуслимани листом одбацују и сматрају га циничним.

15 Потребно је нагласити да указивање на интересне, економске мотиве прелажења на ислам не значи и прихватање својевремено веома раширене тезе о томе да је босанска властела одмах по османском освајању листом прешла на ислам како би сачувала своје земљишне посједе, за шта нема потврде у историјским изворима („потурчи се плахи и лакоми").

16 Критичари из редова муслиманских османиста замјерали су Васићу (и осталим заступницима тезе о принудној исламизацији) да ширење ислама посматрају „изван процеса". То, напротив, уопште није тачно, већ су посриједи опречни вриједносни судови о историјским и друштвеним процесима унутар којих се посматра исламизација. У муслиманском наративу то је цивилизацијски позитиван процес, док је у немуслиманском наративу углавном негативно перципиран процес.

17 Вид. Б. Златар (1991: 253–267); у сажетом приказу напредовања исламизације у Сарајеву, уз увид и у неке друге изворе и релевантну литературу, углавном сам се ослањао на овај темељан рад Б. Златар.

18 Paşalık: највећа територијално-административна јединица, провинција у Османском царству, под управом паше, исто што и ејалет.

19 Према аустроугарском попису из 1895. године, православних је било 496.761 или 42,88%, муслимана 448.613 или 38,73% и католика 209.391 или 18,08% (*Hauptresultate der Volkszählung in Bosnien und der Herzegovina vom 22. April 1895*, 1896, Сарајево, XXVII).

20 Краљачићева студија представља, по општој оцјени, досад најзаокруженији и најпродубљенији приказ Калајеве аустроугарске политике у Босни, па и уопште.

21 Вид. Берлински уговор из 1878. (www.mfa.gov.rs – http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/1288--1878).

22 Д. Мастиловић (2019: 42–43); Мастиловићева необјављена студија урађена је намјенски за потребе Комисије и налази се у њеној документацији.

23 Полазећи од Черчилове оцјене да је национални покрет Ираца вјерски мотивисан и да ће се ријешити на Судњем дану, историчар Милорад Екмечић је, „као југословенски прилог типологији национализама у свету", увео појам/термин „национализам судњега дана" (*Doomsday Nationalism*) и аналитички га примијенио у изучавању унутрашњих међунационалних сукоба у Југославији, а и у Босни и Херцеговини (вид. М. Екмечић 1999: 111).

24 Везивање Православне цркве у БиХ за Карловачку патријаршију (митрополију) требало је да буде у функцији припремних радњи за анексију окупираних територија, како би православни на територији Монархије били подређени вјерском ауторитету на тој истој државној територији, а одвојени од Цариграда и, касније, Београда. Схватајући о чему је ријеч, православна јерерхија у Босни и Херцеговини овом плану се упорно и успјешно опирала.

25 Термином *улема* збирно се означавају зналци исламских наука, уопште учени људи, као и вјерски службеници Исламске заједнице.

26 Противници покрета за аутономију нису се либили ни отвореног јавног потцјењивања његовог вођства и указивања на заосталост муслимана у БиХ; тако је 1902. објављен и анонимни памфлет *Муслиманско питање у Босни и Херцеговини*, у коме се жестоко напада Џабићева акција.

27 О занимљивој предисторији настанка *Гласа Херцеговца* и о природи овог гласила вид. Kruševac (1978: 117–125).

28 Из другачијег односа према послушном вођству Исламске заједнице (реис-ул-улемом, Улема меџлисом и Дарусл-муалимин), с једне стране, и реалним животним интересима, имовинским и осталим правима муслиманског становништва, с друге – јасно се види да је Земаљска влада и на улогу муслиманског елемента, као носећег у концепту јединствене „босанске нације", гледала крајње прагматично и, у суштини, инструментално. Битни су били само стратегијски, империјални интереси и циљеви Беча (Скарић, 1938: 73).

29 О разлозима због којих је један елеменат из круне угарских краљева усвојен као средишњи у Калајевом грбу Босне и Херцеговине, као и контроверзама које су пратиле пут до овог рјешења, без реалног упоришта у старијој аутохтоној хералдичкој традицији Босне, вид. Филиповић (2016: 233–263).

30 „Јер смо ми босански муслимани огромном већином потомци старих Богомила босанских, који су сачињавали већину или масу народа босанскога, за доба народне државе, те су наши стари увидили, да је исламска вјера чиста и паметна и вољели примити исту, него се иселити, ама смо најбоље и највјерније сачували благо домаћих предаја" (*Бошњак*, 16, 21. 4. 1892). Из овог навода се јасно види како се прелажење богумилских предака на ислам објашњава врлинама нове вјере, чиме је обезбијеђен континуитет традиционалне домаће културе.

31 Омер-паша Латас (1806–1871) добио је 1850. године задатак од султана да по сваку цијену са регуларним трупама (низам) сломи отпор који су босански бегови пружали реформама у Царству, што је он одлучно и учинио. Био је то, како пише бошњачки историчар М. Бојић, „слом муслиманскобошњачког племства" (Bojić, 2001: 95). Индикативно је како Башагић овом османском паши приписује византијско лукавство, а и иначе се у муслиманским дјелима радо истиче да је Омер-паша био српског поријекла, рођен у Хрватској. Само да није Бошњак.

32 Према неким процјенама, учињеним приликом посјете барона Буријана Сарајеву мјесец дана прије проглашења анексије, око 80% становника БиХ било је против присаједињења Аустроугарској (Антић и Кецмановић, 2016: 130–131).

33 Српски посланик у Бечу Јован М. Јовановић упозорио је крајем маја 1914. године министра за Босну и Херцеговину у влади Аустроугарске да долазак престолонасљедника Франца Фердинанда у БиХ на војне маневре, и то баш на Видовдан, представља провокацију за српски народ. Слично су процјењивале и полицијске власти у Сарајеву (Радојевић и Димић, 2014: 73).

34 Манифест Регента Александра народу од 6. јануара 1919, *Службене Новине Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца* (бр. 2 од 28. јануара 1919).

35 Индикативно је да се у иницијалним документима ЈМО стварање Краљевине СХС назива „превратом".

36 Иако је политичка активност ЈМО првенствено била усмјерена ка „словенским муслиманима" у Санџаку и другим дијеловима Србије, као и Македоније, она је увијек у свом видокругу имала и положај осталих муслимана у Краљевини (тј. Албанаца и Турака), што се јасно види из јавних гласила блиских Организацији.

37 Имамовићев суд је једностран и претјеран, али одражава распрострањено мишљење у бошњачкој јавности, а што је имало утицаја на држање Бошњака у потоњим збивањима на југословенском простору. И у другим крајевима Краљевине је, иначе, незадовољство велепосједника начином спровођења аграрне реформе било велико, а нарочито у Војводини и Словенији, где је такође било крупних земљишних посједа.

38 Вид. Paris (1961, стр. 54). Личност, улога и дјеловање кардинала А. Степинца предмет су дугогодишње полемике између оних који га сматрају у пуној мјери одговорним за подржавање злочиначке геноцидне политике НДХ и његових апологета, углавном из хрватских и католичких кругова, који ту оцјену оспоравају, па чак тврде да је надбискуп спасавао Србе и Јевреје од усташких покоља. Расправа је добила нову димензију и замах најавом припремања Степинчеве канонизације у Ватикану. О овој теми постоји обимна, противрјечна литература, али је данас објективно поврђено да је кардиналово држање за Другог свјетског рата било, у најмању руку, крајње проблематично, а да је његова подршка усташкој НДХ била константна до самог краја рата. Вид. нпр. Tomasevich, 2001, Димић и Жутић, 2017.

39 Чак и један изразито пробошњачки и антикомунистички оријентисани аутор као што је Смаил Балић, о Другом свјетском рату на територији БиХ говори као о „грађанском рату" (*Bürgeskrieg*), у коме су се „биолошки угрожени" муслимани великим дијелом опредијелили за Титов партизански покрет (Smail Balić, 1992: 25).

40 М. Бојић, који придаје велики значај муслиманским резолуцијама из 1941. године, износи и замјерку Србима што муслиманима никада нису узвратили сличном осудом четничких злочина. Код оваквог успостављања усиљене симетрије, губи се из вида реалност историјског контекста, односно чињеница да су Срби, Јевреји и Роми у то вријеме на цијелој територији НДХ били изложени државно програмираном и систематски спровођеном масовном геноциду без преседана. Нелогично је очекивати да су у таквим условима могли доносити било какве резолуције или упућивати поруке усташким властима. Тешки злочини и погроми четника над муслиманима имали су регионални карактер и смјењивали су се са усташким и муслиманским насиљем над Србима у истим областима (највише у Источној Босни, Херцеговини и Санџаку, а дијелом у Босанској Крајини), вијековним поприштима узајамног прогањања и истребљивања. Склоност успостављању „политички коректне" симетрије између усташког геноцида и осталих видова насиља (четничког, комунистичког...) током рата на југословенском простору, уз неминовно релативизовање неупоредивости геноцидног програма НДХ са било чим другим што се догађало од 1941. до 1945, својствена је идеолошки инспирисаној историографији у послијератном периоду. У зависности од идеолошке позиције и намјера аутора, релативизују се огрешења „своје стране".

41 О овом аспекту феномена Дивизије „Ханџар" биће више ријечи у поглављу овог извјештаја које се односи на исламску димензију рата у БиХ.

42 Индикативно је да се у овдје наведеној енциклопедијској одредници одлука ЗАВНОБИХ-а о статусу БиХ оцјењује као „наставак некадашње њене средњовјековне државности на новим социјалистичким основама".

Списак референци

Andrić, Ivo, *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter Einwirkung der türkischen Herrschaft*, Beograd: Zadužbina Ive Andrića, 1982.

Antić, Čedomir and Nenad Kecmanović, *The History of the Republic of Srpska*, Beograd: Dvije krune, 2016.

Balić, Smail, *Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt*, Köln: Böhlau Verlag, 1992.

Bataković, Dušan (ed.), *Histoire du peuple serbe*, Lausanne: L'Age d'Homme, 2005.

Bougarel, Xavier and Nathalie Clayer (ed.), *Le nouvel islam balkanique. Les musulmans, acteurs du post-communisme 1990–2000*, Paris: Maisonneuve et Larose, 2001.

Dimitrijević, Vladimir, *Yougoslavie. La stratégie de l'aveuglement*, Lausanne: L'Age d'Homme, 1992.

Džaja, Srećko, "Die Bosnische Kirche und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina" in: *Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg*, München, R. Oldenburg Verlag, 1978.

Džaja, Srećko, *Konfesionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463–1804*, München: R. Oldenburg Verlag, 1984.

Encyclopaedia of Islam. Second edition, Leiden: Brill, 1960–2002.

Grivaud Gilles and Alexandre Popovic (ed.), *Les conversions à l'islam en Asie Mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottomane*, Athènes: Ecole française d' Athène, 2011.

Heywood, Colin, „Bosnia under Ottoman rule, 1463–1800", in: Mark Pinson (ed.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, 1994.

Malcolm, Noel, *Bosnia. A Short History*, London: Macmillan, 1994.

Paris, Edmond, *Genocide in Sattelite Croatia, 1941–1945*, Chicago: The American Institute for Balkan Affairs, 1961.

Pinson, Mark (ed.), *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press, 1994.

Pomerance, Michla, "The Badinter Commission: The Use and Misuse of the International Court of Justice's Jurisprudence", *Michigan Journal of International Law, 20, 1, 1998, 31–58.*

Popovic, Alexandre, "Les musulmans yougoslaves: un problème", *Revue des études slaves* 56, 3, Paris,1984.

Popovic, Alexandre, *L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin: Otto Harrassowitz, 1986.

Ragazzi, Maurizio, "Conference on Yugoslavia Arbitration Commission: Opinions Arising from the Dissolution of Yugoslavia", *International Legal Materials*, 31, 6, 1992.

Seton-Watson, Hugh, *Eastern Europe between the wars, 1918–1945*, Cambridge: University Press, 1945.

Shaw, Stanford J. and Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Tomasevich Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford, California: Stanford University, 2001.

Aličić, Admed, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut, 1996.

Anđelović, Petar fra, *Vjerni Bogu, vjerni Bosni*, Sarajevo: Rabic, 2002.

Антић, Чедомир и Ненад Кецмановић, *Историја Републике Српске*, Бања Лука: Службени гласник Републике Српске, 2016.

Bašagić-Redžepašić, Safvet-beg, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Vlastita naklada, 1900.

Bernvald, Zvonimir, *Povijest divizije „Handžar". Sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu*, Gračanica: Monos, 2018.

Božić, Ivan, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta, 1973.

Bojić, Mehmedalija, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo: Šahinpašić, 2001.

Bugarel, Xavijer, *Bosna – anatomija rata*, Beograd: Fabrika knjiga, 2004.

Vasić, Milan, „Islamizacija u jugoslovenskim zemljama", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo: Orijentalni institut, 41, 1991, 425–441.

Vranješ, Nevenko i Bojan Vlaški, „Organizacija i položaj uprave na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu vladavine Osmanskog carstva", *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, 6, 12, 2005, 91–109.

Vukšić, Tomo, „Nadbiskup Josip Štadler (1881–1918) i Srbi", *Crkva u svijetu*, 34, 1, 1999, 35–60.

Екмечић, Милорад, „Значај британских података о египатским везама са албанском и босанском побуном", *Радови из историје Босне и Херцеговине XIX века*, Београд: БИГЗ, 1997, 15–24.

Екмечић, Милорад, *Огледи из историје*, Београд: Службени лист СРЈ, 1999.

Екмечић, Милорад, *Срби на историјском раскршћу*, Београд: Српска књижевна задруга, 1999.

Енциклопедија Југославије. Социјалистичка Република Босна и Херцеговина, Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1983.

Желязкова, Антонина, *Разпространение на исляма в западнобалканските земи под османска власт XV –XVIII век*, Софија: БАН, 1990.

Закључци XV, XVIII, XIX и XX Сједнице Централног комитета Савеза Комуниста Босне и Херцеговине, Сарајево: ЦКСКБиХ, 1968.

Златар, Бехија, „Ширење ислама и исламска култура у Сарајеву и околини", *Прилози за оријенталну филологију*, Сарајево: Оријентални институт, 41, 1991, 253–267.

Imamović, Mustafa, „Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini", *Glasnik Rijaseta Islamske Zajednice u BiH*, 1, 1994, 54–55.

Imamović, Mustafa, „Predgovor" u: Ferhat Šeta, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, Sarajevo: IZ, 1991.

Imamović, Mustafa, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod, 1998.

Karić, Enes, *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća I*, Sarajevo: El-Kalem, 2004, 149.

Кецмановић, Ненад, „Кратак пресек распадања БиХ од 1945. до 1990", *Историја једне утопије*, Београд: Catena Mundi, 2018, стр. 228–262.

Кецмановић, Ненад, *Немогућа држава*, Бања Лука: Глас Српске, 2007.

Kraljačić, Tomislav, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini 1882–1903*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987.

Kruševac, Todor, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1978.

Kruševac, Todor, *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878–1918*, Sarajevo: Muzej Grada Sarajeva, 1960.

Lovrenović, Ivan, *Bosanski Hrvati*, Zagreb: Durieux, 2002.

Mandić, Mihovil, *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine*, Zagreb: Matica hrvatska, 1910.

Marijan, Davor, *Rat Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1994*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2018.

Маслеша, Веселин, *Млада Босна*, Београд: Култура, 1945.

Мастиловић, Драга, *Срби у Сарајеву од настанка града до 1992. године*, Бања Лука, 2019. (необјављена студија).

Маџар, Божо, *Покрет Срба Босне и Херцеговине за вјерско-просвјетну самоуправу*, Сарајево: Веселин Маслеша, 1982.

Нешковић, Радомир, *Недовршена држава. Политички систем Босне и Херцеговине*, Сарајево, 2013.

Никифоров, Константин, *„Начертаније" Илије Гарашанина и спољна политика Србије 1842–1853*, Београд: Службени гласник, 2016.

Nilević, Boris, „Slika religioznosti srednjovjekovne Bosne pred osmanski dolazak", *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 41,1991, 337–339.

Поповић, Александар, *Посредници и метафоре. Југословенски муслимани (1945–1989)*, Београд: Акваријус, 1990.

Поповић, Васиљ, *Источно питање*, Београд: ИК Геце Кона, 1928.

Prilozi za orijentalnu filologiju (41), Sarajevo: Orijentalni institut, 1991.

Purivatra, Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo: Svjetlost, 1977.

Purivatra, Atif, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, Sarajevo: Svjetlost, 1970.

Radaković, Milovan, *Nastanak države. Misija na Balkanu*, Beograd: Computer book, 2002.

Redžić, Enver, *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS Divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo: Svjetlost, 1987.

Redžić, Enver, *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, Sarajevo: ANUBiH, 2000.

Rizvić, Muhsin, *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine* I, Sarajevo: Svjetlost, 1973.

Скарић, Владислав, Осман Нури-Хаџић и Никола Стојановић, *Босна и Херцеговина под аустро-угарском управом*, Београд: Геца Кон а.д. 1938.

Скарић, Владислав, *Сарајево и његова околина од најстаријих времена до аустро-угарске окупације*, Сарајево: Општина града Сарајева, 1937.

Смиљанић, Драгослав, *Сећање на једну диктатуру*, Београд: Рад, 1966.

„Социјалистичка Република Босна и Херцеговина", *Енциклопедија Југославије*, Загреб: Југославенски лексикографски завод, 1983, с. в.

Станишић, Михаило, *Експанзионизам Хрвата и растројство Срба*, Београд: Службени лист СРЈ, 1999.

Стругар, Владо, *Владар Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца*, Београд: Српска књижевна задруга, 2010.

Suljević, Kasim, *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka: Otokar Keršovani, 1981.

Танасковић, Дарко, *Ислам и ми*, Београд: Партенон, 2006.

Ћоровић, Владимир, *Босна и Херцеговина*, Београд: Српска књижевна задруга, 1925.

Ćurić, Hajrudin, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.

Filandra, Šaćir, *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija, 1998.

Filipović Nedim, „Uvod" u: Muhamed Huković, Ahmet Kasumović i Ismet Smajlović, *Muhamed Hevai Uskufi*, Tuzla: Univerzal, 1990, 5–29.

Filipović, Emir, „Kako je grb Rame postao grb Bosne", u: Tomislav Brković (ur.), *Bosanski ban Tvrtko „pod Prozorom u Rami"*, Prozor, Sarajevo, Zagreb: Synopsis, 2016. 233–263.

Hadžijahić, Muhamed, *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Sarajevo: Svjetlost, 1974.

Hadžijahić, Muhamed, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo: Bosna, 1990.

Hadžiomeragić, Maid, *Stranka demokratske akcije i stvarnost*, Sarajevo: Maid Hadžiomeragić, 1991.

Čaušević, Dženana, *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine – dokumenti sa komentarima*, Sarajevo: Magistrat, 2005.

Šeta, Ferhat, *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, Sarajevo: IVZ, 1991.

Шољевић, Саша, „Статус Рељевске богословије 1882–1918", *Годишњак Православног богословског факултета у Источном Сарајеву*, 14, 2015, 120–138.

ДРУГО ПОГЛАВЉЕ

Психологија међугрупних непријатељстава у рату у Босни и Херцеговини и мапа ресторативне социјалне правде: рушење митова о опсади Сарајева и страдањима која су узроковали Срби

ИЗВРШНИ САЖЕТАК

Ово поглавље говори о психологији међугрупних непријатељстава попут оних која су се догодила током грађанског рата у Босни и Херцеговини 1991–1995. Важно је разумјети да се принципи људске и групне психологије примјењују подједнако на све групе за вријеме хаоса и сукоба. Ове принципе примјењујемо на рат у Босни и Херцеговини, с посебним нагласком на догађаје у самом Сарајеву и околним мјестима, како бисмо стекли бољи увид у заблуде које настају током таквих догађаја. Пристрасни наративи одувијек су били присутни у кризним ситуацијама, посебно они наративи посматрани из перспективе адверсаријалног судског система, који тежи да ослободи „побједнике", а стигматизује оне који се сматрају „губитницима". Јасно је да адверсаријални модел уопште не доприноси подстицању рехабилитације, реконструкције друштва и, што је најважније, помирењу међу учесницима у сукобу. Ми нудимо модел ресторативне правде, који се заснива на социјалној правди америчких Индијанаца.

Социјална правда је важна компонента ресторативне правде јер је усредсређена на начин на који друштва третирају своје чланове. Бави се формалним (манифестним/*de jure*) и неформалним (латентним/*de facto*) процесима који одређују преферирану друштвену хијерархију (друштвену стратификацију). Овај процес одређује однос између доминантних и подређених група. Друштвени поредак, с друге стране, одређује се правилима која артикулишу „динамику инклузије" (доминантне групе) наспрам „динамике ексклузије" (подређене групе). Раса, класа, старосна доб, пол, социјално-економски статус и етничка припадност чине динамику стратификације, што их чини релевантним факторима које је неопходно узети у обзир приликом анализе ресторативне правде.

Анализа социјалне правде спада и у категорију дистрибутивне и категорију процедуралне правде. Дистрибутивна правда бави се начином на који друштво и његови чланови виде правичност расподјеле друштвених добара, и то, углавном, спада у домен *de facto* правде. Процедурална правда се, с друге стране, односи на правила (законе, обичаје и

томе слично) који диктирају начин расподјеле добара, што углавном припада домену *de jure* правде. Социјална правда бави се разликама између процедуралне и дистрибутивне правде. Стога, политике које успостављају правила која дефинишу стандарде за примену кривичног, грађанског, породичног и малољетничког кривичног законодавства – спадају у категорију процедуралне правде. С друге стране, доношење пресуда у кривичним и грађанским поступцима и породичним споровима одвија се у континууму између ресторативне и ретрибутивне правде. Зато је важно напоменути да је, без обзира на обим писане или обичајне традиције, примена правде *per se* људски процес. У том смислу, неопходно је препознати и признати психолошке процесе који утичу на то како појединци или групе перципирају правичну расподјелу правде.

У том циљу, ово поглавље истражује америчку/нацистичку псеудонауку еугенику која је током двадесетог вијека имала значајну улогу у Европи у стигматизацији Јевреја, Срба и Рома. Након тога слиједи дио о пресудама у случајевима међугрупних антагонизама и неправди, са освртом на утицај америчких судских случајева релевантних за савремену ситуацију у БиХ. Затим истражујемо психолошке посљедице нелијечене ратне трауме, јер она погађа све стране у сукобу, те дајемо и преглед принципа људског понашања и механизама међугрупних односа. Најзад, модел ресторативне правде понуђен је као модел социјалне правде, истине и друштвеног помирења.

1. Уводна разматрања

Ратна траума погађа и борце и цивиле и, ако се не рјешава адекватно, може имати трајне посљедице на будуће генерације, што може узроковати *епигенетску трауму*. Штавише, колективно сјећање, или етноцентрични наратив, може послужити за јачање непријатељстава према подређеној групи, стварајући ситуацију узајамног антагонизма који спрјечава помирење, а јача међугрупни анимозитет и мржњу. Овај људски феномен је тужна посљедица непостигнутог помирења након грађанских ратова.

Грађански рат током распада бивше Југославије запрепастио је западне културе више него остали недавни насилни инциденти који су се догодили у небијелим/нехришћанским земљама као што су Руанда, Камбоџа, Египат, Ирак и Сирија – првенствено због општеприхваћене, иако лажне, перцепције да су бијели Европљани супериорнији и интелигентнији од осталих људских бића. Имајући у виду овај угао посматрања, бијели Европљани и сјеверни Американци желе да вјерују да је за страхоте Другог свјетског рата, укључујући и 35 милиона жртава, крив само један злочинац у Европи – нацистичка Њемачка, заједно са подједнако агресивном и дивљачком азијском силом – Јапаном. И заиста, у данашњем наративу о Другом свјетском рату добри бијелци (нпр. „Највећа генерација") представљени су као борци који су се борили у том рату да би ослободили свијет од тих злих утицаја, омогућавајући тако непрекидно вјеровање у бијелу супремацију и историјско оправдање за глобалну колонизацију небијелих аутохтоних народа и експлоатацију њихове земље и ресурса.

Заблуде о супериорности бијелаца стратификују људе на основу расе, културе и религије, са „чистијим“ бијелцима (Хитлеровим аријевцима, па чак и западним Европљанима) на врху интелектуалне/моралне/физичке хијерархије, иза којих слиједе „мање“ бијели (словенски народи, медитеранске групе, бијели Латиноамериканци, Јевреји), „скоро“ бијелци (Персијанци, бијелци са кожом маслинасте боје, сјеверни Африканци, народи Средњег истока, Роми итд.) и небијелци (Азијци, Арапи, Африканци и Индијанци), који су посљедњи на овој љествици. Друштвену структуру повезану с овом филозофијом бијеле надмоћи прате и други митови који подржавају овај модел друштвених слојева, укључујући и идеју да овим инфериорним групама недостаје способност да осјете физичку или емоционалну бол – да им недостаје основна осјетљивост коју имају супериорни бијелци.

Историјски посматрано, ова дуго прихватана, ненаучна и потпуно неутемељена претпоставка, као и псеудонаучна утемељеност еугенике, коју су промовисали угледни интелектуалци на водећим факултетима и универзитетима, коришћене су да се оправдају физичко и психичко злостављање црних робова и домородачких народа (*indigenous peoples*) широм европских и азијских колонија до двадесетог, али и у двадесетом вијеку. Тјелесно кажњавање, раздвајање породица кроз трговину робовима, глад и томе слично – сматрани су прихватљивом праксом, јер је постојало увјерење да ови народи немају ни менталну ни моралну способност да доживе такав третман са истим степеном осјетљивости као што би то доживјела бијела елита. Према томе, жртве сличних злостављања, као и оне које се повезују с ратом у БиХ, посматране су кроз призму ове бијеле супремације, при чему су прихватљивији бијелци – они који се повезују са Западном Европом, као што су Словенци, Хрвати и Бошњаци – много рањивији и осјетљивији на патњу него што су то они мање бијели, као што су Срби, Јевреји, Роми и други. Према овом схватању, силовање, мучење, присуствовање убиствима или мучењима нечије породице имају много већи утицај на западне или бијеле жртве рата у БиХ него на мање бијеле жртве, као што су Срби, Јевреји и Роми.

Ова хијерархија је издефинисана у Америци током колонијалне ере, када је појам бијеле супремације био изражен у протестантској етици и њеној доктрини о божанском провиђењу (Weber, 1930). Европа такође има дугу историју стратификовања и класификовања људи на основу расе, класе и боје. Хитлер је промовисао сопствену хијерархију бијеле супремације са сјеверним и западним Европљанима на врху. У инфериорне бијелце спадали су Јевреји, Срби, Роми и „особе са менталним недостатком“, који су сматрани најнижим нивоом човјечанства, па су стога означени за истребљење у оквиру Хитлерових планова за расну чистоћу. Иако су Хитлерово *Коначно рјешење* и резултирајући холокауст запрепастили цијели свијет, знатан број људи се још увијек придржава, свјесно или несвјесно, расне и етничке парадигме коју је Хитлер заговарао, или барем неких њених аспеката. Данас смо свједоци поновног појављивања бијелог национализма, како у Сједињеним Америчким Државама (САД) тако и у Европи. Десничарско антимигрантско расположење, које подстичу разни на-

ционалистички лидери у Европи, све више расте (посебно када је ријеч о обојеним мигрантима из Африке, са Блиског истока и из Азије). Постоје и они који тврде да ови покрети одражавају и подражавају оно што они сматрају расистичком тактиком Трампове администрације у САД-у. Након Трампове предизборне кампање, у којој је коришћен слоган „Учинимо Америку поново великом" (*Make America Great Again*) уз црвене бејзбол капе и друге комаде одјеће, не би било изненађујуће да се у Европи појаве слични дијелови одјеће са натписом *MEPA – Make Europe Pure Again* („Учинимо Европу поново чистом")

2. Америчка/нацистичка псеудонаука еугеника

Рјечник *American Heritage Dictionary* дефинише еугенику као науку која проучава хередитарно унапређење људске врсте путем контролисаног селективног узгоја. Термин „еугеника" потиче из касног деветнаестог вијека и сковао га је британски психолог сер Френсис Галтон (Francis Galton), рођак Чарлса Дарвина (Charles Darwin), да би именовао науку која има за циљ производњу изузетно надарене расе. Галтонова (1869) теорија о социјалном дарвинизму и њена примјена у циљу стварања супериорне расе добила је широку подршку у САД-у почетком двадесетог вијека. Као што је претходно напоменуто, концепт бијеле супремације у САД-у датира још из времена настанка САД-а и почиње од њеног дуготрајног вјеровања у манифест судбине или идеје да је Бог предодредио бијеле мушкарце да буду супериорни у односу на све остале (Stephamson, 1966). Нацистичка Њемачка је проширила вјеровање у бијелу супремацију, подржавши друштвени инжењеринг супериорне аријевске расе. Јасно је да су еугеника и расизам уско повезани и пружају наизглед објективно образложење за социјалну дискриминацију на основу расе, класе, касте, па чак и пола. Ове идеје су подстакле апартхејд, етничко чишћење и геноцид (концепт је формулисан 1947. године након суђења ратним злочинцима).

У Европи која је тада била под утицајем нациста постојала је категорија инфериорних људи у који су сврстани Јевреји, Цигани (Роми), небијелци, па чак и бијелци као што су Срби, јер нису сматрани генетским еквивалентима бијелцима у Сјеверној и Западној Европи. Нацистички злочини добили су велики публицитет углавном због екстремних мјера *Коначноī рјешења*. Оно што је мање познато јесу америчке добро чуване тајне о њеним ранијим политикама стерилизације, смештања у институције и егзекуције свих оних који су сматрани генетски инфериорнима у односу на доминантно бијело друштво, које су спровођене још од првих дана независности САД-а. Црнци, амерички Индијанци, Азијати и други небијелци, па чак и непротестантски бијелци, као и они за које је било утврђено да су ментално заостали – брзо су у САД-у означени као генетски неисправни, па се захтијевало да се они уклоне из америчког становништва широм земље. Бијела елита у америчком друштву пронашла је шампиона за свој циљ на Универзитету Стенфорд, психолога Луиса М. Термана (Lewis M. Terman, 1916) и

његову ревизију оригиналног француског теста Бине–Симон (Binet-Simon) за мјерење интелигенције из 1908. године.

Терманов ментор Френсис Галтон, који се сматра оснивачем психометрије, тј. науке о мјерењу менталних способности, имао је значајан утицај на Луиса Термана, који је припремио терен за употребу психолошких тестова за спровођење диктата социјалног дарвинизма. Еугеника, чији је циљ био побољшање људске врсте елиминацијом онога што се сматрало неисправним генским базенима (Black, 2003), виђена је као средство за постизање успјешног социјалног дарвинизма у САД-у и дјелимично је спровођена кроз присилну/невољну стерилизацију. Терман је пружио наизглед објективно мјерило с циљем елиминисања неподобних особа, увјерен да ће његова верзија теста интелигенције прецизно збрисати генетски инфериорне чланове америчког друштва, или оно што он назива озбиљну изопаченост. Његово рјешење је обухватало планове за елиминацију генетски инфериорних појединаца кроз смјештање ових појединаца у институције и стерилизацију. Терман је 1916. године предложио свој тест Стенфорд–Бине (Stanford-Binet) као научно средство за детектовање оних појединаца које је неопходно контролисати и евентуално уклонити из генетског базена. Оно што није обухваћено овим тестом јесте расна и класна пристраност његовог узорка који се састојао од припадника више средње класе, бијелих професора и породица на Универзитету Стенфорд.

До 1926. године, двадесет и три државе су донијеле законе о обавезној стерилизацији, а ту праксу је 1927. године одобрио Врховни суд Сједињених Држава одлуком у предмету *Buck v. Bell*, и она се углавном заснивала на Термановој теорији:

> Са сигурношћу се може предвидјети да ће у блиској будућности тестови интелигенције ставити на десетине хиљада ових прворазредних дефектних особа под надзор и заштиту друштва. То ће на крају резултирати сузбијањем размножавања малоумних и елиминацијом високог степена криминала, сиромаштва и индустријске неефикасности… Нису сви криминалци малоумни, али сви малоумни јесу потенцијални криминалци. Да је свака малоумна жена потенцијална проститутка, тешко да ико може оспорити. (...) Узимајући у обзир огромне трошкове порока и злочина (...) очигледно је да је психолошко тестирање овдје нашло једну од својих најбогатијих примјена (1916, стр. 26).

Наравно, ова оцјена суда да особе са нижим количником интелигенције (IQ) представљају неизбјежну пријетњу за друштво није узела у обзир да црнцима и другим мањинама није омогућено да се образују у истим условима као остали чланови америчког друштва, с обзиром на *de jure* и *de facto* сегрегацију која је прописана законима и потврђена од стране Врховног суда САД-а. Овај приступ је додатно подстакао већ постојећу дискриминаторну праксу која не само да је омогућила супстандардно образовање, већ је и степен стварне интелигенције појединца био потпуно искривљен, јер је лоше образовање неминовно дало лоше резултате на тесту интелигенције. Такође,

стигма повезана с генетском инфериорношћу довела је до оштрих рјешења за оне који спадају у ову категорију, чак и ако им је једини друштвени преступ био размножавање. Процјењује се да је преко 60.000 особа, углавном афроамеричких и америчких индијанских жена, присилно стерилисано у тридесет пет држава, на државном и федералном нивоу (Индијанском државом се управља са феделаног нивоа), све док ова пракса није доведена у питање у доба Покрета за грађанска права шездесетих година двадесетог вијека, када је откривено да су мањине биле те које су највјероватније подвргаване овој пракси. Док је у Калифорнији забиљежена већина случајева невољне стерилизације (20.000), у Сјеверној Каролини је таква пракса настављена до 1974. године. Иако је почела да опада крајем 1960-их и почетком 1970-их, пракса етничког и генетског чишћења у америчком друштву настављена је на другачије начине, од којих су најистакнутији затвор и смртна казна.

Барнз и Титерз (Barnes and Teeters, 1959) су навели да стерилизација има своје коријене у кривичноправном систему и први талас стерилизације је био обављен 1899. године у казнено-поправном заводу у Џеферсонвилу, Индијана. Иронично је да су страхоте нацистичке еугенике током Другог свјетског рата утицале на окончање праксе у Сједињеним Државама. Ипак, покрет присталица еугенике у Сједињеним Државама очито је допринио општем стереотипу о расној инфериорности, статусу који се често заснива на погрешном тестирању, као и вјеровању да је потребно контролисати ова „инфериорна“ људска бића. Полемика о стигми која се повезује с психолошким тестирањем појавила се у Калифорнији 1972. године, држави која је у земљу увела присилну стерилизацију, баш када је стерилизација почела да се дискредитује. Питање је укључивало употребу стандардизованих тестова да би се ученици у калифорнијским јавним школама означили као ментално заостали – стигмом која их је пратила током цијелог живота.

Занимљиво је да су Терман и његов тест Стенфорд–Бине били главни предмет ове полемике. Судски спор *Larry P. v. Riles* покренут је 1972. године, отприлике у исто вријеме када је присилна стерилизација привођена крају и када се присилно спроводила школска интеграција широм САД-а. Један дио проблема са неутемељеним стереотипом о повезаности висине IQ са интелектуалним дефицитом био је тај што је подстакао повезивање расне инфериорности са интелектуалним дефицитом и склоности ка насиљу. Овај стереотип је владао у америчком друштву и у 21. вијеку, што је довело до покрета *Black Lives Matter* („Црни животи су важни“), који је додатно ојачао предрасуду да ови „инфериорни“ обојени људи имају већу склоност ка насиљу. САД су прави примјер како стигматизовање група и друштвена дискриминација могу довести до самоиспуњавајућег пророчанства. Историја етничке и генетске стигматизације у САД-у послужила је као основа за питање како се негативна стигма босанских Срба манифестовала у школском систему кантона у оквиру Федерације Босне и Херцеговине и у којој мјери то подстиче стварање негативне слике о себи, па чак и менталне болести. Роуз–Рот (Rose-Roth) извјештај Парламентарне скупштине НАТО-а за 2009. годину алудирао је на оваква међукултурална удружења:

> Колективне предрасуде прожимају процес социјализације и енкултурације кроз који учимо о „свом друштвеном положају, то јест, место које заузимамо на друштвеној љествици". Почели смо да вјерурјемо да су свирепост и освета из мржње, које узрокују масовна убиства ненаоружаних цивила, силовања, мучења (одрубљивање глава, сакаћење гениталија...), масовна заточења у тешким условима и насилна протјеривања из домова и заједница ... особине које се повезују са нижим слојем људи, инфериорним народима, а не са *цивилизованим* супериорним елитама. Нажалост, те особине су својствене грађанским ратовима, без обзира на расу, класу или религију; ситуација која је повезана са колективним страховима и ирационалношћу. Заиста, ово посљедње, секташтво и политичка идеологија, често служе да распламсају међугрупне страхове и мржњу, што води колективном ирационалном понашању, као што су организоване групе, вигилантизам и нереди. Сваки одрживи план ресторативне правде у бившој Југославији мора посматрати немирне деведесете године 20. вијека у контексту – компликованог грађанског рата који су распламсавали *proxy* геополитички интереси Европе, Америке и земаља Блиског истока. Штавише, то је био медијски рат који је сам по себи распламсавао сукоб, посебно током квазиопсаде Сарајева. Заправо, неопходан је нов приступ Сарајеву да би се сагледала сложена и испреплетена природа рата у Босни и Херцеговини (стр. 3, 4).

Иако се свако преиспитивање рата у Босни и Херцеговини гласно одбацује као нешто што је лажно засновано на ставовима себичних ревизиониста који желе задржати адверсаријални модел жртве против починиоца са својим непоколебљивим поларним супротностима, чињеница је да су прецизне процјене рађене само током самог сукоба, да би их игнорисале или одбациле моћније државе које су жељеле да промовишу сопствени наратив о једном агресору који намеће своју вољу ненасилним, невиним жртвама. Данас они који нису били директно умијешани у сукоб имају заједнички наратив да су послије пада Совјетског Савеза (којем Југославија никада није припадала) Западна Европа и Америка подстакле Словенију, Хрватску, и југословенске покрајине које су се снажно поистовјећивале са Западном Европом, да се отцијепе, што је довело до коначног распада Југославије. У знак одмазде, тврди овај наратив, зли Срби су се онда обрушили на мирне сељаке Бошњаке и укључили у кампању убијања и силовања у тежњи за стварањем Велике Србије. Сада је била очинска дужност Америке, НАТО-а и Европске уније да дјелују као заштитници несрећних Бошњака.

Проблем је у томе што Југославија никада није била под јармом моћнијег Совјетског Савеза. Штавише, она је имала свој устав који је прихватао дотичне покрајине које су чиниле социјалистичку унију. Ово није била Пољска, а ни Источна Њемачка, која је жељела да се ослободи угњетавања. Србија није била страна држава која је покушала да нападне некада конституентске покрајине, већ је била саставни дио бивше Југославије, потпуно другачије од Војске Уније (Војске САД-а) током Америчког грађанског рата или „рата између држава". Последњи балкански рат је био „рат између покрајина".

Овај наратив о сукобу између агресивних Срба и невиних Бошњака преовладава до данас, о чему свједочи усаглашени медијски напор да се свијет непрестано подсјећа на зла која су Срби починили над мирним Бошњацима, наратив у којем се скоро ни не спомињу улоге које су имали такозвани цивилизовани сјеверни Југословени у сукобу – Словенци и Хрвати и њихови посредници. Нити се спомиње ништа мање важна прича о томе како су Словенци и Хрвати профитирали од наставка рата и стекли своје богатство од овог крвавог новца.

Непрекидно оптуживање само једне стране у сукобу који је очигледно био грађански рат између двије стране у великој мјери се заснива на континуираном прихватању, чак и несвјесно, Хитлерове аријевске парадигме, гдје се Срби сматрају инфериорним народом, попут Јевреја и Рома – оних некада предвиђених за еугенику. Данас је у Босни и Херцеговини 11. јули, познат као Дан геноцида или Национални дан сјећања, означен као дан за блаћење Срба. Овај датум не представља никаква дан сјећања на жртве значајних геноцида – попут геноцида које су починили нацисти, као и геноцида који су починиле усташе када су на стотине хиљада Јевреја, Срба и Рома систематски убијали у јасеновачким концентрационим логорима у Југославији. Умјесто тога, овај дан постаје медијска кампања против Срба која се промовише на бројним мјестима, укључујући и популарне веб-странице попут LinkedIn-а и Facebook-а. Дана 10. јула 2019. године транспарент „Никад не заборави и не опрости Сребреницу – 11. 7. 1995. године“ постављен је на веб-страницама Радио Сарајева. Сљедећег дана, на Радио Сарајеву је емитована емисија на тему „Мост у Мостару као почаст жртвама геноцида у Сребреници“, настављајући на тај начин један бесмислен наратив, зато што су за „опсаду Мостара“ и уништење моста били одговорни Хрвати.

Ова преовладавајућа антисрпска осјећања одразила су се и на то да је у марту 2019. године петочлано жалбено вијеће Апелационог суда УН-а (United Nations Appeals Tribunal) одбацило жалбу Радована Караџића, првог предсједника Републике Српске 1991–1995, на пресуду за геноцид коју је донио 2016. године Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСБЈ). Само је он сматран главним извршиоцем ратних злочина током рата у Босни и Херцеговини, окривљен је не само за масакр у Сребреници 1995. године, већ и за четворогодишњу квазиопсаду Сарајева, као и за ратне злочине почињене у двадесет босанских заједница. Проглашен је кривим за предвођење кампање етничког чишћења која је присилила Хрвате и Муслимане да напусте територије које је српски народ тражио током сукоба 1991–1995, и нарочито за 10.000 страдалих током квазиопсаде Сарајева. Штавише, пресудом из 2019. године судија Ван Јонсен је седамдесеттрогодишњем Караџићу казну затвора у трајању од 40 година изречену 2016. године повећао на казну доживотног затвора, тврдећи да затворска казна од четрдесет година није адекватно одражавала огромну тежину његових злочина.

Јасно је да је ова судска одлука пристрана претјерана реакција, с обзиром на то да Караџић вјероватно неће живјети довољно дуго да издржи првобитну казну затвора

од 40 година. Што је још важније, пресуда Апелационог суда УН-а без права на жалбу поставила је основу за међународно преиспитивање оштрих предрасуда и пропуста Хашког трибунала на којима је Апелациони суд УН-а засновао своју одлуку. Чињеница да се оптужба за геноцид подиже против појединца због одвојених наводних ратних злочина сама по себи подрива истински значај појма геноцид, који значи експлицитан план за истребљење читаве групе – у овом случају Бошњака. Геноцид подразумијева широку, континуирану кампању, попут оне у Руанди или нацистичком холокаусту. Селективно примјењивање појма геноцид на недјела једног појединца умањује његов значај, чинећи неправду онима који су претрпјели прави геноцид.

Ова пресуда Апелационог суда УН-а може се посматрати као још један покушај да се пружи легитимитет демонизовању Срба као квазинациста. Јасно је да је у овом случају етикета геноцида осмишљена с циљем да се стигматизује читава етничка група – процес који јача статус жртве осталих група које су учествовале у рату у Босни и Херцеговини, истовремено умањујући или ускраћујући статус жртве званично означеном починиоцу и агресору: Србима. Овај сценарио је додатно подржан када су хрватски члан трочланог Предсједништва БиХ Жељко Комшић, и бошњачки члан Предсједништва Босне и Херцеговине Шефик Џаферовић, изразили велико задовољство овом пресудом и истакли да ће то помоћи родбини жртава ових злочина да оздраве. Као што се и очекивало, САД и Европска унија позвале су све стране да поштују одлуку и раде на помирењу, некако не признајући да је помирење тешко могуће кад је једна група ослобођена на штету друге. Умјесто тога, такав исход само повећава међугрупне антагонизме и мржњу, што само одлаже било какав покушај усмјерен ка исцјељењу.

Истог дана када је Суд донио пресуду, Мисија ОЕБС-а у Босни и Херцеговини дала је снажну подршку тој пресуди у циљу јачања имиџа Радована Караџића као „класичног примјера“ српске агресије:

> Данашња пресуда у случају Радована Караџића представља још један кључни корак у кажњавању оних који су најодговорнији за геноцид и друге злочине почињене у Босни и Херцеговини.
>
> Прво и најважније, наше мисли су са породицама жртава и потрага за правдом била је дуга и мучна. То је сложен и болан процес, али критично важан.
>
> Утврђивање одговорности појединаца за почињена кривична дјела, чак и после оволико година након рата, од суштинског је значаја за изградњу трајног мира у Босни и Херцеговини, поштовање владавине права и јачање међународне судске праксе.
>
> Упоредо са напорима Међународног кривичног суда за бившу Југославију правосудни органи у БиХ и даље раде раде на остварењу истих циљева, те да је до сада процесуирано на стотине починилаца ратних злочина пред домаћим судовима. Међутим, овим институцијама је потребна подршка да наставе свој рад на предметима ратних злочина на независан и непристран начин, без политичких напада и непримјерених утицаја.

Мисија ОЕБС-а у Босни и Херцеговини наставља да пружа подршку правосуђу БиХ у напорима да приведе правди одговорне за злочине. Позивамо све грађане у земљи и ван земље – нарочито политичке и партијске лидере, медије, званичнике локалне власти, вјерске лидере и активисте у локалним заједницама – да поштују данашњу пресуду Радовану Караџићу и да се уздрже од запаљиве реторике која води ка подјелама.

Само заједничким улагањем свих у процес помирења могу се постићи стабилност и безбједност у Босни и Херцеговини (Sule, 2019).

3. Пресуде у случајевима међугрупних антагонизама и неправде – поређење САД и БиХ

Паралеле се могу повући између недавне одлуке Апелационог суда УН-а, којом су Срби правоснажно осуђени као геноцидни злочинци кроз правоснажну пресуду против Радована Караџића, и пресуде Врховног суда САД-а у злогласном случају *Plessy v. Ferguson* (Плеси против Фергусона) из 1896. године. Врховни суд је пресудио да су амерички црнци инфериорни у односу на бијелце, законски су спуштени на ранг трајно другоразредних грађана, и тиме их осудио на још 72 године дискриминације; овом одлуком је заправо дата дозвола бијелој заједници да неселективно застрашује, узнемирава, па чак и убија црнце. Иронично је то да арбитрарна нредба судије (*judicial fiat*) често надилази законодавну и извршну власт, јер даје крајње тумачење ових случајева у складу са тренутним уставним и друштвеним нормама. Случај *Plessy v. Ferguson* легитимизовао је такозвани (Џим Кроу) статус „одвојени али једнаки“ који су црнцима наметнуле јужне државе у саставу некадашње Конфедерације, тако што је подржана уставност расне сегрегације у САД-у. Ова одлука је дала моћ мрзилачким групама, као што је Кју-клукс-клан, и имплицитно толерисала неселективно и осветничко линчовање (убијање вјешањем, паљењем или комадањем удова) црнаца без права на суђење. Такође је оправдала несразмјеран број затворских казни изречених америчких црнаца, несрећно насљеђе које траје до данас. Ова једна одлука у основи је поништила пораз Конфедерације у грађанском рату, дозвољавајући јавно излагање конфедерацијских споменика и застава као стално подсјећање и црнаца и бијелаца на надмоћ бијелаца над црнцима и другим обојеним мањинама: америчким Индијанцима, Латиноамериканцима и Азијцима.

Број споменика Конфедерацији убрзо се повећао након пресуде у случају *Plessy*, а највећи број статуа конфедерацијских војних вођа налазио се у јавним и владиним зградама и парковима – као стални подсјетник надмоћи бијелаца над обојенима који су, заузврат, добијали услуге и смештај лошијег квалитета, укључујући и образовање, у оквиру овог система друштвених каста. Ове услуге лошијег квалитета резултирале су системом који је небијелцима загарантовао инфериорни статус.

Тек недавно, након више од једног вијека откако је донијета пресуда у случају *Plessy*, ови тотеми и споменици су оспорени и срушени. Током тог периода, статуе

које су симбол вођа бруталног ропства, као што су Џеферсон Дејвис (Jefferson Davis), Роберт Е. Ли (Robert E. Lee), Стоунвол Џексон (Stonewall Jackson) и други, непрестано су подсјећале на инфериорност црнаца и супериорност јужних бијелаца. Одлука у случају *Plessy* ојачала је радикалну бијелу десницу у Америци, гдје су данас и конфедерацијска и нацистичка застава симболи тих мрзилачких група.

Паралела која се може направити између одлуке у случају *Plessy* и њених посљедица и рата у Босни и Херцеговини је следећа – док Србе обележавају и демонизују, други учесници у рат у Босни и Херцеговини, прије свега Хрватска са својом нацистичком прошлошћу, отворено промовишу своје успјешно етничко чишћење и побједу над онима који су раније били заточени у злогласним нацистичким логорима смрти: Јеврејима, Ромима и Србима. Постоји много споменика подигнутих Фрањи Туђману широм Хрватске, чак је и главни аеродром у Загребу назван по њему; па ипак не постоји аеродром у Њемачкој назван по Адолфу Хитлеру, нити аеродром у Јапану назван по Харију С. Труману. Ови тотеми и заставе симболизују *de facto* побједу „добра над злом" без икаквих доказа који би подржали такве тврдње о праведности. Такво културно присвајање симбола побједе и супериорности представља јасну опасност која је посљедица приписивања кривице на основу контрадикторног адверсаријалног судског система и огромне медијске кампање, а не на основу процеса ресторативне правде засноване на истини и помирењу, у којем се сви догађаји пријављују и пропорционално утврђују. Процес ресторативне правде може се спровести само ако се сукоб посматра из угла грађанског рата, а не из угла замишљеног наратива о једном агресору који је извршио неиспровоциран напад.

3.1. Снажни аргументи да је рат у БиХ био грађански рат и заступање наратива о „добрим и лошим момцима"

Мишљење да је рат у Босни и Херцеговини био грађански рат јасно је артикулисао Миша Глени (Misha Glenny, 1992):

> ... Британци и Французи су, прије свега, сматрали рат у Босни и Херцеговини грађанским ратом, који је изазван рушењем уставног консензуса Босне и Херцеговине. Иако су признали да је логистичка подршка Београда ратној машинерији босанских Срба била облик агресије, Министарство спољних послова и лорд Овен истакли су да је већина Срба (и због тога и Хрвата) који се боре у Босни и Херцеговини рођена и одрасла на тој територији. У Сједињеним Државама то је схваћено сасвим другачије. Рат је био агресија једне државе, Србије, на другу, Босну и Херцеговину. Улога босанских Хрвата или Хрватске једноставно се није разматрала, што је створило потпуну збрку у америчким новинским кућама када је борба између Хрвата и Муслимана почела да измиче контроли у прољеће 1993. године.

Предрасуде о Србима шириле су водеће америчке дипломате у то вријеме – Ричард Холбрук и Медлин Олбрајт. Холбрук је у својој књизи *To End a War* (*Зврши̅ти̅*

рат), објављеној 1998. године, покушао да окриви два фактора за распад Југославије: урођено зло српских вођа и Титов комунизам:

> ... [Али] крвопролиће и борбе од 1941. до 1945. биле су посљедице веће борбе и геноцида које је покренуо Хитлер. Остатак Европе је пронашао пут ка миру и помирењу, док је Југославија трпјела због заустављеног развоја под комунизмом. Онда су демагози и криминалци преузели власт.
>
> Убице су биле вођене етничким предрасудама које су распламсали ултранационалисти и демагози. Како су одрасли људи могли учинити такве ствари својим комшијама и бившим школским друговима? Послије извјесног времена одустало се од потраге за одговорима. Једноставно се морало признати да у свијету постоји истинско зло.
>
> Жестина тог зла толико је запрепастила Европљане и Американце да га испрва нису могли схватити. (...) Било је нејасно кога треба кривити и шта се заправо догађало; ово се повећавало како се рат настављао, јер су злочине починили припадници све три етничке групе. Међутим, иако су Хрвати и Муслимани такође криви за злочине, босански Срби су остали главни извршиоци акција због којих је израз „етничко чишћење“ постао дио енглеског језика. (…) Више од педесет година људи су расправљали о томе до које мјере је цијели њемачки народ био одговоран за холокауст, а сада се поставља слично питање: да ли је цијели српски „народ“ одговоран за дјела својих вођа и њихових немилосрдних сљедбеника? (стр. 367).

Медлин Олбрајт је такође била утицајна личност у Клинтоновој администрацији и њена антисрпска пристраност није само појачала пристраност Ричарда Холбрука, већ је очигледно охрабрила антисрпску косовску интервенцију 1999. године. Њена антисрпска пристраност била је нашироко објављена након инцидента у књижари у Прагу октобра 2012. године, гдје је промовисана њена посљедња књига, када је дрекнула на српске демонстранте: „Изађите, одвратни Срби, ви сте ратни злочинци!“ (Tikkanen, 2019).

Супротно томе, Мато Арловић (2017) у својој посљедњој књизи *Хрватска заједница Херцег-Босне* даје опис сукоба пренаглашавајући Хрватску, али пружа уравнотеженије објашњење фактора који су довели до распада Југославије:

> Распад бивше СФРЈ био је једно од највећих изненађења на крају двадесетог вијека за многе теоретичаре уставног права, државне и политичке системе уопште. (...) Изненађење је било засновано на чињеници да се њен распад одвијао кроз крваве ратове који су довели до страдања, мучења, уништења, крви, бола, суза, безнађа, великих људских губитака и окрутних мучења, бруталност и безосјећајност према другима и онима који су другачији, што је било нечувено од краја Другог свјетског рата па до данас, посебно у Европи. Изненађење је за многе било још веће, јер је постојало мишљење да је, за разлику од земаља совјетског идеолошког круга, формирање државе, у оквиру комунистичке политичке матрице, више нагињало ка слободи. Југословенско утопијско самоуправљање, заједно

са свим ограничењима која произилазе из природе тоталитарног система, било је склоно неком облику аутентичне псеудодемократије, која је омогућавала раст оаза слободног мишљења, писања и дјеловања. Био је то мекши, или, назовимо га, мекани комунизам, за разлику од руског тврдог комунизма. (...) Међутим, догодио се социјални парадокс прве категорије: земље са чврстим тоталитарним структурама су усвојиле или су у процесу усвајања демократије без употребе силе, док се СФРЈ, као бастион либерализованог, ослабљеног, омекшаног комунизма, распала у крви и ужасу ... (стр. 235).

Клаус Баде (Klaus Bade, 2003) је у својој књизи *Migration in European History* дао свеобухватан опис главних разлога који су довели до распада бивше Југославије:

Након Титове смрти, савезна унија је пропала као посљедица уставних недостатака, великих регионалних разлика у развоју, неслагања око расподјеле средстава и сукобљених друштвених и економских интереса. Економски проблеми који су од тада почели расти знатно су оштетили југословенску економију, као и претјерана бирократизација и лоше управљање, лоше инвестиције и успорен технолошки развој. Чланови Савезног вијећа блокирали су једни друге, што је спријечило функционисање домаће и нарочито економске политике. У исто вријеме, националистички интереси и политика моћи су, с различитим степеном међународне подршке, мобилисали и искоришћавали старе етничке предрасуде, позитивну слику о себи, а негативну слику о другима.

Напетости унутар Југославије нису морале неминовно довести до рата. Сукобе су у почетку покренула настојања Словеније и Хрватске да добију аутономију, коју је охрабривао Запад, и пораст националистичких осјећања пружању подршке великој Србији од 1987-8 и њихова злоупотреба у циљу одржавања моћи српског руководства под Милошевићевом влашћу (стр. 316).

Оно чега нема у претресима пред Међународним резидуалним механизмом за кривичне судове (International Residual Mechanism for Criminal Tribunals – IRMCT) и одлуци судије Ван Јонсена јесу јасни докази неуспјелих покушаја мирних рјешења у току распада Југославије, као и улога коју су свјетски медији имали у продужавању рата, посебно „опсаде Сарајева“. Стил медијских извјештавања је на неки начин подсјећао на оно што ће касније постати популарни ријалити. Заједно са медијима који су били фокусирани на Сарајево, сви учесници – Бошњаци, Хрвати, Срби, посредници и свјетски штампани медији – имали су значајну улогу у продужењу популарне медијске серије познате под називом „Опсада Сарајева“. Ова продукција је имала енорман број „статиста“, укључујући више од 100.000 странаца, десетак агенција УН-а и више од двјеста невладиних организација. Процјењује се да је пред крај рата двије трећине мировних снага УН-а, плавих шљемова, било смјештено у Босни и Херцеговини. Миша Глени (Misha Glenny, 1992) и Петер Андреас ((Peter Andreas, 2008) такође дају сликовите примјере овог медијског циркуса, који је очигледно допринио порасту броја жртава и криминала, као и порасту политичке корупције. Према Андреасу:

> Опсада је формално интернационализована кроз надгледање и пружање помоћи од стране УН-а, дипломатске иницијативе, санкције и ембарго, прилив хуманитарних радника и путем непрекидног глобалног медијског извјештавања. Била је интернационализована путем кријумчарских мрежа и механизама употребљених за тајно снабдијевање и финансирање супротстављених страна у сукобу и избјегавање санкција и ембарга УН-а. Те формалне и неформалне димензије биле су у великој мјери међузависне и представљале су дешавања на сцени и иза сцене у драми о дугој опсади (стр. 4).

Андреасова контрастивна анализа опсаде Сарајева и хрватске опсаде Мостара показала је да спољашњи свијет није значајно примијетио интензивне борбе и разарања током опсаде Мостара, јер је Мостар једноставно био превише опасан и неприступачан, па стога није добио ону исту емотивну медијску покривеност коју је Сарајево добило од свјетских медија. Андреас цитира тумачење опсаде које даје историчар Роберт Дониа (Robert Donia):

> Свакодневно насиље се спроводило под надзором међународних државних службеника, хуманитарних радника, „мировњака", новинара и научника који су могли релативно лако да путују транспортним средствима која нису била доступна локалном становништву. Сарајево је било призма кроз коју је већина странаца посматрала сукоб: агонија Сарајева постала је утјеловљење дивљаштва и бесмислености рата у Босни и Херцеговини. У већини случајева, војска привилегованих посматрача могла је ући и изаћи из града, боравити у релативном комфору у хотелу „Holiday Inn" (јединим хотелу који је функционисао током рата), возити се у оклопним возилима по најопаснијим градским рутам и слати депеше у спољашњи свијет, користећи најновију комуникацијску технологију (стр. 16).

Андреас истиче да је наставак насиља био од кључног значаја за одржавање међународне пажње и повећање политичког и новчаног капитала од опсаде, с обзиром на то да је велика видљивост ове виктимизације послужила сарајевској влади и Изетбеговићевој Странци демократске акције (СДА), као главно оружје за за непрекидно добијање међународне подршке. У том циљу, СДА је наставила да намеће строга ограничења грађанима Сарајева који су покушавали да напусте град. СДА је такође одбила многа рјешења за побољшање живота становништва у граду. На тај начин, Изетбеговић и СДА очистили су градску власт од свих нестраначких званичника како би наставили профитирати од опсаде и међународног медијског извјештавања о опсади. И Срби и Хрвати су имали значајну улогу у одржавању црног тржишта које је одржавало опсаду. Будући да су Кисељак и Илиџа постали главни копнени путеви за илегалну трговину робом на црном тржишту, Хрвати су имали значајан финансијски интерес у одржавању стања опсаде. Чак су и јединице Унпрофора учествовале у тој трговини опсадом, као и канадске трупе, које су профитирале од продаје цигарета, кафе, алкохола, горива и одјеће на црном тржишту, па чак и од продаје оружја Бошњацима.

Једно од најстрашнијих дјела које је починио Изетбеговићев режим било је опструисање плана Џорџа Сороша (George Soros) и Међународног одбора за спасавање (International Rescue Committee) за изградњу постројења намијењеног пречишћавању и филтрирању воде из ријеке Миљацке, која протиче кроз Сарајево. Изетбеговић и Харис Силајџић, премијер БиХ, ставили су вето на овај план, присиливши грађане Сарајева да и даље носе воду у току ватрених дејстава, умјесто да им се омогући да је точе из славина у својим кућама, на сигурном. Одбијање овог плана, који је био спреман за имплементацију, од стране сарајевске владе схваћено је као смишљена политичка одлука да Бошњаци и даље буду изложени снајперској ватри на улицама, како би телевизијске куће широм свијета, наставиле преносити ове срцепарајуће слике опкољеног града којем је потребна све већа страна помоћ, новац од којег се обогатила само неколицина. Многи не знају да су Саудијци, Иранци и Турци били главни извори тајне економске подршке муслиманских бораца.

Глени (Glenny, 1992) је истакао да су администрације Џорџа Буша и Била Клинтона свјесно подржавале ову тајну помоћ која је пружана под окриљем Организације исламске конференције (Islamic Conference Organization – ICO), уз очигледно кршење санкција УН-а, посебно оних које забрањују војну помоћ. Оно што САД-е и друге државе нису знале јесте да су у пружању ове тајне помоћи учествовали припадници Ал-Каиде и други џихадисти из Египта, Албаније, Авганистана и Јемена. Чак је и Џон Болтон (John Bolton) био запрепашћен дивљаштвом исламских џихадиста, као што су муџахедини, посебно њиховим јавним приказивањем обезглављених тијела немуслимана. Оно што се није помињало у наративу о „добрим и лошим момцима“ била је улога коју је Изетбеговићев естаблишмент имао у искоришћавању и виктимизацији својих људи, посебно током опсаде Сарајева. Такође, саучесници у тим ратним, „обогатити се“ шемама били су и Словенци и Хрвати, али и Срби. Ти сукобљени односи и интереси додатно су закомпликовали процес колективног исцјељења, кроз који су жртве сукоба морале проћи, без обзира којој страни су припадале: Бошњаци, Хрвати, Срби, Јевреји и Роми. Штавише, наративи с акцентом на етничку и/или вјерску групу служили су само да појачају непријатељске подјеле међу људима који живе на просторима бивше Југославији. Други фактор који је утицао на жртве сукоба била је култура корупције која је цвјетала током сукоба, нарочито у Сарајеву, и која и данас траје широм региона.

3.2. Посљедице „ослобађања од оптужби“: дозвола за несметано бављење корупцијом

Извјештај Канцеларије УН-а за дрогу и криминала (United Nations Office on Drug and Crime – UNODC) о корупцији у Босни и Херцеговини за 2011. годину констатовао је да корупција заузима четврто мјесто међу најозбиљнијим проблемима с којима се суочава Босна и Херцеговина, послије незапослености, рада државних институција и сиромаштва. У извјештају се истиче да је корупција заступљена чак и у здравству, а то је ситуација која сигурно утиче на оздрављење жртава рата у Босни и Херцеговини и њихових породица. Кључни резултати анкете Канцеларије УН-а су сљедећи:

- На основу мишљења грађана Босне и Херцеговине, корупција заузима четврто мјесто међу најважнијим проблем с којим се њихова држава данас суочава, послије незапослености, рада државних институција и сиромаштва/ниског стандарда живота;
- Осам од десет грађана Босне и Херцеговине има контакт са неким државних/јавних службеника у току године;
- У току 12 мејсеци који су претходили Анкети, 20,1% грађана Босне и Херцеговине имало је, директно или индиректно, искуство са подмићивањем државних службеника;
- Стопа распрострањености подмићивања – проценат грађана који су дали мито од укупног броја грађана који су имали контакт с државним службеницима током претходних 12 мјесеци, износи 20,7%;
- Не постоје значајне разлике у распрострањености корупције у градским и сеоским срединама у Босни и Херцеговини;
- *Учесталост примања мита је знатно већа у Федерацији Босне и Херцеговине (25,3%) него у Републици Српској (10,5%)* (курзив употребљен ради истицања);
- Са корупцијом је, у Босни и Херцеговини, искуство имало 18,2% жена, а 23,2 % мушкараца;
- Грађани који су најмање једном дали мито, у просјеку су пет пута дали мито или једном у десет недјеља;
- Скоро 80% мита плаћа се у новцу, а 15% у храни и пићу;
- Просјечни мито исплаћен у новцу у Босни и Херцеговини износи 220 КМ или око 112 евра;
- У 37% случајева, грађани Босне и Херцеговине сами иницирају давање мита, док се у више од половине случајева мито отворено тражи;
- Главни разлози за плаћање мита у Босни и Херцеговини јесу избјегавање плаћања новчане казне (25%) и убрзавање неке административне процедуре (25%);
- Од укупног броја грађана који плаћају мито у Босни и Херцеговини, више од половине плаћа мито љекарима (54%) и службеницима полиције (52%), а готово трећина плаћа мито медицинским сестрама (31%);
- Од укупног броја грађана који одбију захтјев државног службеника да плате мито, сваки четврти одбије да плати мито службеницима полиције, а скоро сваки пети (18%) не пристаје да плати мито љекарима;
- Само 2,4% грађана који су имали искуства са корупцијом пријављује случај органима власти. Грађани не пријављују случајеве давања мита јер су лично од тога имали користи (26%) или зато што вјерују да се ништа не би предузело поводом тога (26%);

- Запошљавање у државном сектору такође је проблем који забрињава. У току три године које су претходиле Анкети, значајан проценат запослених (14%) у државном сектору себи је обезбедило посао уз помоћ мита;
- Нуђење услуга, новца и добара у циљу придобијања гласача запажено је на посљедњим парламентарним и локалним изборима: проценат грађана којима је понуђен мито на посљедњим парламентарним изборима износио је 15%, а на последњим локалним изборима 13%;
- Стопа распрострањености виша је код корупције него код од осталих облика криминала, као што су крађа личне имовине, провале, пљачке и физички/вербални напад. То је у складу са прилично ниском стопом криминала у Босни и Херцеговини, гдје се грађани осјећају безбједно у својим домовима ноћу и не користе напредне сигурносне системе да би заштитили своје домове (Basoglu, 2011: стр. 7–8).

Међусобна оптуживања за рат проузроковала су раздор између главних етничких група које се боре за међународно признање и добијање финансијске подршке. Овај анимозитет спречава било какав реалан напредак ка помирењу, циљ који многе невладине организације наводно настоје подржати тако што се приклањају једној или другој групи, и ријетко кад укључују све стране. Два извјештаја из 2009. године бавила су се овим проблемом. Рената Стубнер (Renata Stuebner, 2009) је на брифингу Института за мир САД-а (United States Institute of Peace – USIPEACE) анализирала тренутно стање вјерског суживота и образовања у Босни и Херцеговини и представила помало обесхрабрујући извјештај:

Резиме

Циљ овог извјештај је анализа процеса помирења и стања вјерског суживота у Босни и Херцеговини.

Вишевијековна традиција вјерског суживота у Босни и Херцеговини нагло нестаје. Вријеме када су људи дијелили исте школе, канцеларијски простор и животне услове полако нестаје и уступа место страху од „других“. Неке позитивне интеракције и даље се постоје због породичних веза из мјешовитих бракова, економске međузависности и старих, трајних пријатељстава. Међутим, чини се да неки напори највиших вјерских вођа, слични напорима националистичких политичара, воде друштво у супротном смјеру.

Агенде вјерских вођа састоје се од више дијелова, а само један је посвећен међувјерском дијалогу и суживоту. Умјесто да буду примјер истинских Абрахамових духовних вођа, они се често мијешају у политику и слиједе сопствене вјерске и политичке интересе.

Вјерско образовање је неструктурирано и, у већини области, не постоји. Организација за европску безбједност и сарадњу (ОЕБС), међународна организација којој

је образовање један од главних циљева, пати од истих проблема као и друге међународне организације – не постоји институционално памћење, ни координација, нити било каква визија за будућност. Постављени циљеви и договори постигнути на високом нивоу не стижу до становништва и немају утицаја на њихов живот.

Закључци

Без обзира на петнаест година спорадичних напора, религија у Босни и Херцеговини данас више представља препреку него помоћ у промовисању мирног суживота. Поларизација и екстремизам чине друге религије још удаљенијим, чуднијим и пријетећим. Физичка интеракција која је постојала прије посљедњег рата данас готово и не постоји због политичких подјела. Настава културе религија, историје религија и свеобухватни приступ различитим религијама још нису почели да се примјењују у школском систему. Док особље МРВ-а (Међурелигијско вијеће у Босни и Херцеговини) покушава спроводити вриједне програме, већина највиших вјерских вођа заинтересована је за промоцију интереса само својих истовјерника или за промовисање других политичких агенди (стр. 1, 13).

4. Психолошке посљедице нелијечене ратне трауме

У априлу 2009. године одржан је 70. Роуз–Рот семинар Парламентарне скупштине НАТО-а у Сарајеву, на којем се дискутовало о корацима које Босна и Херцеговина и сусједне балканске државе – Србија, Косово, Македонија и Црна Гора – треба да предузму ради добијања чланства у НАТО-у и/или Европској унији. На семинару је закључено да је у Стубнеру (Stuebner) дошло до повећаних етничких подјела упркос огромном приливу донација и ресурса из иностранства, који су усмјерени на зближавање Бошњака, Хрвата и Срба (Јевреји и Роми су углавном маргинализовани и игнорисани у тим напорима), а тај закључак је касније (у новембру 2009. године) поткријепљен налазима Института за мир САД-а. Анкете показују да су млади у региону много више националнистички настројејени од својих родитеља (НАТО, 2009).

Након Роуз–Ротовог извјештаја, аутор је на Универзитету у Сарајеву обавио даљи преглед релевантне литературе о том питању у периоду 2009–2010. Тај преглед литературе је дао важне одреднице о утицају стреса на различите популационе групе, посебно на дјецу и омладину:

Балкански ратови у периоду 1991–2002. били су најразорнији сукоби у Европи послије Другог свјетског рата. Досадашња истраживања о трауматском стресу била су усредсређена на сукобе у Вијетнаму и Голфском заливу (French, 2008). Штавише, нагласак се стављао/ставља углавном на сјеверноамеричке, британске, аустралијске и европске војнике, а не на азијско или арапско становништво, које је било погођено тим сукобима. У истом смислу, научни радови који су се бавили природом и обимом ратне трауме код војних и цивилних жртава које су

узроковане ратовима на Балкану, постојали су углавном у стручним часописима на (јужно)словенским језицима. Преглед ових радова био је први корак у детерминисању стратегија процјењивања и лијечења жртава које су преживјеле сукоб, али и даље трпе нелијечене симптоме.

Научни радови на (јужно)словенским језицима бавили су се трауматским стресом код ратних ветерана и цивила, посебно оних који су били умијешани у опсаду Сарајева (од априла 1992. године до фебруара 1996. године), НАТО бомбардовање Савезне Републике Југославије (данас Србија, Црна Гора и Косово) од марта до јуна 1999. године, а односили су се и на десетине хиљада расељених избјеглица које се још увијек нису вратиле у своју отаџбину током цијелог сукоба на Балкану (1991–1999) (Donev, et. al, 2002; Lazic & Bojanin, 1995). Важно је напоменути да су сви учесници у балканском сукобу, како ратни ветерани тако и цивили, изложени ратним траумама, било директно или индиректно, и да се те социјалне/клиничке особине односе на све, без обзира на њихову етничку/вјерску припадност. Сходно томе, ови научни радови се баве клиничким истраживањима жртава из Словеније, Хрватске, Босне и Херцеговине, Србије/Црне Горе и Косова и Метохије, као и оних који раде у избјегличким камповима у Македонији и широм Европе (Cavic, 2001; 2008). У даљем тексту слиједи кратак опис радова који се баве ратним ветеранима и цивилним жртвама, укључујући жене, дјецу и адолесценте.

Многа истраживања су се бавила посљедицама које је рат оставио на дјецу и адолесценте и истакла су сложеност овог проблема на Балкану. Милосављевић и његови сарадници наводе да је рат најзначајнији људски стресор, али да су дјеца најосјетљивија на његове посљедице. Они су проучавали посљедице синдрома ратне психичке трауме (СРПТ) међу дјецом узраста 10–16 година у Бањој Луци (Република Српска), у новембру и децембру 1995. године. Милосављевићев тим је открио да су ефекти СРПТ-а (психофизиолошка, емоционална и когнитивна оштећења) учесталији код жена него код мушкараца, као и да су ти ефекти били интензивнији и учесталији код младих који су изгубили блиску особу у сукобу (Milosavljevic et al., 1996). Многи истраживачи установили су да је продужена природа сукоба, заједно са непредвидивошћу њихове ситуације, допринијела интензитету посттрауматске кризе (Basoglu, 2005; Hasanovic, et al, 2005; 2006; Herceg, et al., 1996; Klaric, et al., 2007; 2008; Terzic, et al., 2001).

Петровић (2004) је у својој студији, која је обухватила 1934 основца у Војводини, упоређивала ратну трауматизацију (НАТО бомбардовања) са случајним нератним дјечијим траумама, откривши да поновљени (хронични) стрес доводи до већег нивоа трауматизације у комбинацији са озбиљним промјенама личности. Друго истраживање, које је обухватило дјецу и тинејџере у Војводини, спроведено је четрнаест мјесеци након завршетка НАТО бомбардовања и открило је да скоро 60% дјеце показује знаке трауме који утичу на њихове свакодневне способности ношења с проблемима (Zotovic, 2005; Gavriolvic-Jankovic, et al., 1998;

Selakovic-Bursic, et al., 2000; 2001). Студија коју је спровео Универзитет у Новом Саду утврдила је да су дјеца (стара седам година у време НАТО бомбардовања) из градова који су директно погођени ваздушним нападима показала израженије знаке личне тјескобе пет година касније – у поређењу са дјецом која нису била директно погођена овим нападима. Овај феномен је био чешћи код мушкараца него код жена (Nikoloski-Koncar et al., 2006).

Резултати истраживања о трауматизованој дјеци, које је спроведено у Приштини 2000. године, показали су сличности код ове популације са узорком дјеце из Сарајева (Barath, 2002). Косовски узорак разликовао се од истраживања о Сарајеву под опсадом по томе што су дјеца из Приштине укључивала избјеглице пресељене у кампове у Македонији, стога имају додатну карактеристику социокултурне аномије – заједничког фактора код свих група избјегличке дјеце без обзира на етничку/вјерску/националну припадност. У истраживању су истакнуте три главне групе стресора: 1) недостатак ресурса за културу и социјално осигурање у којима су некада уживали у својој родној домовини; 2) лоше ментално и физичко здравствено стање и 3) стресори који се односе на школу.

Студија коју је спровео Канадски међународни институт за дјецу (Canadian International Children's Institute) упозорила је да се морају узети у обзир окружење, образовне и социјалне/културне околности приликом истраживања трауматизоване дјеце, посебно избјеглица (Barath, 2002; Donev, et al., 2002). До сличних закључака дошла је Ајдуковићева у свом истраживању о дјеци у Хрватској. Она је навела да је 969 дјеце рањено током рата у Хрватској (254 убијено), док је 4273 дјеце изгубило једног родитеља, а 54 изгубило је оба родитеља. Многа дјеца била су свједоци насиља и смрти, а многа су расељена из свог матичног окружења. Студија коју је урадио УНИЦЕФ показала је да је траума у дјетињству била најинтензивнија код дјеце која су расељена због рата, посебно код оне дјеце која су доживјела или су била свједоци насиља (Ajdukovic, 1995). Слична студија, која је упоређивала избјегличку дјецу из Хрватске и Босне и Херцеговине са њиховим вршњацима који су остали код куће, указала је да жртвама избјеглицама, поред наметљивих (интрузивних) сјећања на бомбардовање, теже пада смрт члана породице и присилно протјеривање, док су дјеца која нису избјегла била погођена углавном бомбардовањима (Herceg, et al., 1996). Наметљива сјећања на трауматично искуство су права код младих људи који су/су били жртве мина, а то је проблем који и даље мучи многе заједнице у Босни и Херцеговини (Ceranic, 2003).

Акценат на задовољавање социјалних/културних и психолошких потреба трауматизоване дјеце и омладине је важан, јер уколико се то не учини, то може много коштати друштво у погледу касније дезорганизованости ове групе током њиховог одрастања. Злоупотреба супстанци, нефункционалне породице, лош успјех у школи и лоши резултати на послу вјероватно ће порасти код ове нелијечене популације. Истраживање о психолошким проблемима код дјеце ратних

ветерана с посттрауматским стресним поремећајем (ПТСП) у Босни и Херцеговини показало је да њихова деца имају више развојних проблема, што указује на проблематичне дугорочне ефекте очева са ПТСП-ем на породичну матрицу (Klaric et al., 2008). У колективном смислу, психолошка криза међу дјецом и младима служи да спријечи било какво помирење између различитих етничких група погођених балканским сукобима. Истраживања о етничким стереотипима у Босни и Херцеговини мјерила су природу континуираних негативних слика које гаје бошњачка и српска омладина. Резултати истраживања које се бавило младима у Сарајеву (Бошњаци) и Бањој Луци (Срби) указују на изражене негативне стереотипе младих бошњачке и српске националности једних према другима, што је јасан одраз њихове социјализације у поларизованом друштву (Turjacanin, 2004). Друго истраживање о етничкој дистанци грађана Репбулике Српске (РС) и Федерације Босне и Херцеговине (ФБиХ) указало је на шири спектар етничких проблема међу одраслима унутар ова два ентитета. Испитаници из ФБиХ имају највећу одбојност према Ромима, затим слиједе: Албанци, Македонци, Срби и Црногорци. Словенци и Хрвати су најмање одбојни грађанима ФБиХ. Хрвати имају већу дистанцу према припадницима других народа него многобројнији Бошњаци унутар већег узорка у ФБиХ. Испитаници из РС имају највећу дистанцу према Бошњацима, иза којих слиједе Роми, Хрвати, Словенци, Македонци, а најмању дистанцу имају према Црногорцима. Испитаници из РС били су одлучни и против међуетничких бракова (Puhalo, 2003).

Истраживања јасно показују да интеракције са трауматизованим родитељима и блиским члановима породице утичу на дјецу и младе. Импулсивно насиље и злоупотреба супстанци уобичајени су атрибути нелијечених и фрустрираних ветерана (очева, синова, мужева). Очигледно је да таква понашања у великој мјери утичу и на ближу и проширену породицу (Jovanovic, 2009; Ilić et al., 1998; Gavrilovic et. al., 2005; Kuljic et al., 2004; Opalic, 2008; Varsek, 1999). Породични и лични поремећаји погађају и жене (мајке, кћери, супруге), посебно оне које су одведене од породица и изложене силовању, мучењу и затварању током сукоба. Једно истраживање је јасно показало да су жене цивили које су биле дуготрајно изложене ратним стресорима, заједно с континуираним послијератним стресорима (разбијене породице или расељени чланови породице, незапосленост, проблеми са супружником и/или дјецом...) претрпјеле озбиљне психолошке проблеме, укључујући и ПТСП (Klaric et al., 2007).Још разорније су студије о психолошким посљедицама силовања жена током рата 1991–1995. Значајан број жена у заточеништву су више пута силоване и подвргнуте мучењу (Loncar, 2005). Непримјерено је рећи да су силовања у ратним временима оставила дубоке психолошке ожиљке код ове популације. Истраживања су показала да ветерани, бивши затвореници, жртве силовања и избјеглице имају најтеже симптоме ПТСП-а (Drezgic-Vulkic et. al., 1996; Gregurek, et al., 1996; Henigsberg, et al., 2001). Јасно је да жртве ратних

злостављања представљају тешку категорију трауматизовних људи за ефикасно лијечење – самоубиство је често коначно рјешење њихове патње. Јасно је да терет проналажења и лијечења жртава ратних траума углавном пада на приватне НВО које финансирају међународне групе, с обзиром на сталне политичке и секташке немире у свим новим државама које су настале из старе Југославије. Мало је тачних података о специфичним клиничким дијагнозама. Доступни су само бруто показатељи, као што су: хронична незапосленост и/или сиромаштво, злоупотреба супстанци, породична дезорганизација, проблематична омладина, здравствени проблеми и самоубиства (French & Nikolic Novakovic, 2012).

Аутор је спровео још једно истраживање о Роуз–Рот семинару Парламентарне скупштине НАТО-а, док је боравио као виши Фулбрајтов истраживач на Факултету за криминалистику, криминологију и сигурносне студије Универзитета у Сарајеву током академске 2009/2010. године. Пројекат је осмишљен с циљем да се објективно измјери међугенерацијски стрес проузрокован ратовима на Балкану, укључујући период од 1991. до 1995. и ослободилачки рат НАТО-а на Косову 1999. године. У том циљу, аутор и колеге Горан Ковачевић (Универзитет у Сарајеву) и Лидија Николић Новаковић (Интернационални универзитет у Новом Пазару) превели су тест *POSIT – Problem Oriented Screening Instrument for Teenagers* (ПОСИТ – Инструмент за процјену проблемског понашања код тинејџера) са енглеског језика и примијенили га на селективни стратифицирани узорак као дио пилот-студије. Резултати истраживања указују на значајне проблеме са којима се млади суочавају од завршетка рата, а они су сљедећи:

- Инструмент ПОСИТ је 1991. године развио Национални институт за болести зависности (National Institute on Drug Abuse – NIDA), који је у саставу Националног института за здравље Сједињених Америчких Држава.
- Упитник се сатоји од 139 ставки и наметнутог избора одговора (да/не) и мјери десет проблемских области: физичко здравље; ментално здравље; употреба/злоупотреба нелегалних супстанци; породични односи; вршњачки односи; образовни статус (поремећаји у учењу); професионални статус; социјалне вјештине; слободно вријеме/рекреација и агресивно понашање/делинквенција.
- ПОСИТ је намијењен тинејџерима од 12 до 19 година. ПОСИТ није заштићен ауторским правима, бесплатан је и доступан за превођење и нормирање.
- Френч (French) је средином деведесетих година 20. вијека прилагодио ПОСИТ-а за агрегатну употребу код дјеце школског узраста, који даје „профил разреда“ и може помоћи школама да боље схвате потребе својих ученика.
- Поменути аутор је креирао минималну средњу вриједност (Minimum Mean Score – MMS) на основу минималних оцјена које се односе на оригинални ПОСИТ, и тако омогућио збирно поређење према старости, полу, етничкој припадности и томе слично.

- ПОСИТ се такође може користити за мјерење ефикасности клиничке интервенције на нивоу цијелог разреда, тако што ће се користити као агрегатни предтест прије примјене експерименталног програма и касније као посттест након завршетка експерименталног програма.
- ПОСИТ се такође може користити као индикатор масовне трауме након кризне ситуације у школи, као што је пуцњава или самоубиство, или у случају дужег излагања опасностима по здравље.
- Тестирање је спроведено са ученицима Машинске школе у Панчеву током другог полугодишта 2010. године.
- Укупно је тестирано тридесет девет дјечака и једанаест дјевојчица просјечне старости 16,5 година.
- Укупна минимална средња вриједност скора (Minimum Mean Score) за узорак дјечака износила је 44, док је за узорак дјевојчица скор био много већа – 63. Све изнад скора која износи 38 указује на проблеме.
- Злоупотреба илегалних супстанци, ментално и физичко здравље, односи с вршњацима, проблеми и преступништво били су најозбиљнији проблеми код девојчица, док су ментално здравље, односи с вршњацима и школска постигнућа били озбиљни проблеми код дјечака.
- Такође смо обавили слично тестирање у школама које похађају ученици исте етничке/вјерске припадности у Босни и Херцеговини да бисмо добили упоредне профиле ученика: муслимани/Бошњаци, православни/босански Срби и католички/босански Хрвати/Херцеговина.
- Истраживање показује да се Босна и Херцеговина и Србија и даље суочавају са посљедицама проузрокованим ратовима на Балкану, нарочито због тога што се националисти поново појављују у њиховим владама.
- Иронично је то да је ово истраживање показало јаку породичну кохезију, што указује да је етничка подијељеност кључни фактор социјализације у школи и породици, што тинејџере који су одрастали у послијератном периоду чини много више националистички настројенима него што су њихови родитељи.
- Међугрупне тензије и даље оптерећују тинејџере и воде их у ескапизам, и то углавном у алкохол и злоупотребу дрога. Злоупотреба супстанци и проблеми који се тичу менталног здравља такође су потенцијални показатељи ПТСП-а.
- Ови фактори представљају озбиљне изазове за установе за лијечење лица са менталним сметњама и болести зависности, посебно за установе које покушавају да раде са свим етничким групама.

Чињеница је да психолошка траума није била типична за одређену групу, већ је погодила све оне који су били погођени сукобима широм Балкана. Да би даље проучио

овај феномен, аутор је у сарадњи са својим колегама из БиХ и Србије развио протоколе који третирају разне симптоме стреса као оне које третира ПОСИТ. На Међународној конференцији (International Police Executive Symposium) која је одржана у Македонији у јуну 2009. године, под покровитељством Министарства унутрашњих послова, постало је јасно да инструменти за клиничку процјену не постоје на јужнословенским језицима, а да они који постоје нису довољни за рјешавање клиничких потреба великог броја жртава посљедњих ратова на Балкану. С тим циљем започели смо превођење и нормирање инструмената процјене, који би могли задовољити ове потребе у државама у којима постоји највећа потреба за овим инструментима – у Босни и Херцеговини, Хрватској, Македонији и Србији. У разговорима са психолозима у Србији и у Босни и Херцеговини (већина психолога у тим државама је школована у Београду) закључено је да ће протоколи тестирања бити најкориснији у областима: (1) процјене поремећаја менталног здравља повезаних са трауматичним стресом; (2) утврђивање потреба проблематичне омладине; и (3) мјерење квалитета породичних односа.

4.1. Инвентар личности на словенским језицима (Slavic-Language Personality Inventory – SLPI-360)

Ради дијагностификовања проблема менталног здравља попут посттрауматског стресног поремећаја (ПТСП) и његових повезаних коморбидних клиничких карактеристика (депресија, панични поремећаји, дисоцијација...) (APA, 2000), развили смо *Slavic-Language Personality Inventory* – SLPI-360 заснован на првих 360 ставки из оригиналног теста MMPI (Минесота мултиефазни инвентар личности) заједно са *Приручником за тумачење*. Првих 360 ставки MMPI-а познате су као краћа верзија и адекватно мјере три скале валидности и десет клиничких скала. Укључивање свих 566 ставки из MMPI-а, које могу одузети пуно времена, може бити од користи само ако се укључе три додатне неклиничке скале. Краћа верзија је подесна за појединце који пате од трауматичног стреса и сродних синдрома услед проблема с концентрацијом (Graham, 2000; Green, 2000).

Иако постоји модел MMPI-а на српском језику – MMPI-201 и MMPI-202 – психолози с којима смо сарађивали на овом пројекту сматрали су да су ови инструменти слаби јер не одговарају оригиналном MMPI и зато им недостаје богат предиктивни материјал који MMPI чини снажним инструментом за процјену личности. MMPI-201 и MMPI-202 профили не одговарају оригиналном редослиједу питања у MMPI и зато не одговарају богатом извору „факторске анализе", која је повезана са оригиналним MMPI или „критичким ставкама" или форензичком анализом. MMPI-201 такође нема двије критичне скале: скала #5 – мушко-женска интересовања и скала #10 – интроверзија/екстроверзија. MMPI-202 укључује ову посљедњу скалу, али се не бави скалом #5. Штавише, овим приручницима за интерпретацију и дијагностику MMPI-201 и MMPI-202 недостаје поузданост, валидност и предиктивност оригиналног MMPI (Biro, 2001; Graham, 2000; Green, 2000).

У SLPI-360 су укључени савременији термини, који су, у културном смислу, прилагођени свим трима вјерским групама: католицима, муслиманима и православним хришћанима. Тестирање-ретестестирање и алтернативно тестирање обављено је на студентима који су разумјели енглески језик на Факултету за криминалистику, криминологију и сигурносне студије и Факултету политичких наука Универзитета у Сарајеву у љетњем семестру 2010. године, гдје је иста група студената рјешавала првих 360 ставки оригиналне верзије (енглеска верзија) MMPI-а, а послије извјесног времена, радили су и SLPI-360. Агрегатни профили су били слични за оба сета тестова.

Уколико се примјењује формат оригиналног MMPI-а, више од шездесет година профилисања и предвидљивости повезаних са валидношћу и клиничким скалама биће на располагању. Укључивање вјерских и сексуалних ставки чини овај инструмент моћнијим од његове замјене, MMPI-2, који није укључио ове ставке из оригиналног MMPI. Јасно је да су хиперрелигиозност и хиперсексуалност снажни показатељи менталних поремећаја повезаних са поремећајем регулације импулса. Према томе, SLPI-360 омогућава клиничару да процијени *опште карактеристике профила* (General Profile Characteristics) засноване на комбинацији валидности и клиничких скала, као и употребу *двоцифрених кодова* (two-point code types) и *критичних ставки* (critical items) (Graham, 2000; Green, 2000). Велико интересовање за SLPI-360 показале су и полицијске службе из земаља некадашње Југославије због проблема корупције у полицији и злоупотреба овлашћења. Оригинални MMPI је најјачи инструмент за издвајање менталних поремећаја и поремећаја личности код службеника полиције (French, 2003).

4. 2. Инвентар партнерских односа (Partner/Relationship Inventory)

Трећа сродна област која је захтијевала процјену била је родитељство. За овај задатак одабрали смо Инвентар брачног задовољства (*Marital Satisfaction Inventory* – MSI), зато што је ревидиран 1997. године (MSI-R), па је било могуће превести оригинални инструмент и асимиловати га у културе бивше Југославије (Snyder, 1979; 1997; Snyder et al., 1981). Снага овог инструмента је у томе што су његових једанаест скала исцртане на једном профилном листу на који се могу поставити и профили испитаника, па самим тим и упоређивати на основу формата Т-скора попут профила код SLPI-360, гдје је средња вриједност 50, а стандардно одступање 10. Као и SLPI-360, ово је инвентар са принудним избором одговора, гдје учесник одговара на сваку ставку (укупно 280) са Т (тачно) или Н (нетачно). У генералном смислу, једанаест скала мјери искреност у партнерским односима и ефикасну комуникацију, јачину везе, заједничке интересе, перцепције везане за породичне финансије, задовољство сексом и улогом у породици, ставове о томе да ли треба да имати дјецу и да ли парнери постижу договор о том питању или се сукобљавају због тог питања. Одлучили смо да то назовемо „Инвентар партнерских односа“, због великог броја неформалних уговорених бракова у бившој Југославији, посебно у Босни и Херцеговини и Србији, гдје су парови често ступали у ванбрачну заједницу коју формално није одобрила ни цивилна ни вјерска власт.

4. 3. Сажетак:

ПОСИТ и Инвентар партнерских односа (ИПО) заједно пружају клиничару бољу слику о укупној динамици породице његових клијената. Штавише, обука за примјену ова два инструмента лакша је него за SLPI-360. У суштини, примјена ПОСИТ-а и ИПО-а даје процјене у првој фази, касније се могу упутити психолозима са звањем доктора наука који су обучени за примјену SLPI-360 ради израде прецизнијег протокола дијагностике и лијечења.

Претходна дискусија поткрепљује тврдњу да су међугрупна непријатељства сложенија од ситуација у којима је спољни агресор јасно дефинисан. Ово друго представља дихотомију између онога што људи и друштво доживљавају као „добре момке" насупрот „лошим момцима". Па ипак, људска психа, појединачно и колективно, тражи ову дихотомију, често занемарујући стварне проблеме који су присутни у сукобу. То је природна појава коју супротстављене стране у сукобу често користе да би представиле своје наративе о сукобу. Чак и након двадесет и четири године од потписивања Дејтонског споразума којим је окончан рат и прекинуто непријатељство у Босни и Херцеговини, и даље преовладава наратив који Србе описује као страшне, труле агресоре који нападају углавном невине Бошњаке и Хрвате. Овај антисрпски наратив прихваћен је као неспорна верзија рата у Босни, нарочито у средствима јавног информисања и масовне комуникације, као што су телевизија, филмови, књиге, научно-стручни радови и друго. Ова верзија је такође створила предрасуде код „званичних" институција, као што су судови, и наводно неутралне невладине организације попут ОЕБС-а.

5. Разумијевање људског понашања и међугрупних односа

Динамика људског понашања очигледно утиче на колективно или групно понашање. Уобичајене теме укључују рјешавање свакодневних сукоба, као што је доношења свакодневних одлука или рјешавање питања за која наизглед не постоје одговора, нпр. шта је смисао живота или шта се догађа с човјеком након смрти: „Ко сам ја? Зашто сам овдје? Која је моја сврха?" Ова питања леже у физиологији еволуираног људског мозга, који нам омогућава да размишљамо о питањима која не морају нужно имати јасна или припремљена рјешења или одговоре, због чега се ослањамо на колективне интерпретације. Ипак, питања ће се непрестано појављивати током наших свакодневних живота. Социјални психолози су процес рјешавања свакодневних проблема назвали когнитивном дисонанцом, при чему смо склони да избор између више могућности сведемо на „или/ или" процес, слично као бинарни механизам машинског језика. У супротном, потрошили бисмо превише психичке енергије размишљајући о свим могућим изборима и рјешењима. Једном када је избор направљен, склони смо искривити своју перцепцију на такав начин да гледамо повољно на подражаје повезане са избором који смо направили, а неповољно на оно што нисмо изабрали. По-

нуђени збори су укоријењени у нормативној структури групе којој припадамо или са којом се идентификујемо: нашом „референтном" групом. Референтна група помаже у дефинисању публике на коју покушавамо утицати, ону од које тражимо одобрење или потврду. Концепт когнитивне дисонанције изњедрио је теорије опште атрибуционе пристрасности и њених различитих манифестација, као што је феномен *risky-shift* (промјена степена ризик).

Општа атрибуциона пристраност је укоријењена у међугрупној динамици, а социјална и културна дистанца се јавља у ситуацијама када се доминантна група нађе насупрот подређених група. Према Џорџу Зимелу (George Simmel), познатом њемачком социјалном филозофу, „непријатељства доминантне групе јача кохезију подређене групе" и тај процес представља саставни дио одржавања граница између група, јер узајамни антагонистички односи, како унутар тако и између група, имају важну функцију јер у сваком тренутку дефинишу границе прихватљивог понашања групе. Функција узајамног анимозитета између група у неком друштву јача унутрашњу кохезију обје групе, одржавајући истовремено оштре подјеле на класе и/или касте и социјалну дистанцу која постоји између ових група. У овом случају, доминантна група поставља правила и у складу са њима етикетира све оне који се налазе изван нормативних граница као девијантне особе. Према томе, девијантне особе су дефинисане и стигматизоване на такав начин да су им загарантоване најоштрије санкције, а у многим друштвима то је смртна казна.

Касте и класе су уобичајене подјеле у друштвима, при чему су ниже касте потпуно искључене из матичног тока (mainstream). С друге стране, класа се односи на стратификацију унутар групе без обзира на касту. Друштвена стратификација је феномен који постоји у свим групама без обзира на манифестну идеологију групе, чак и групе које имају приписан (аскриптивни) статус за све чланове групе. Хитлер је означио Јевреје, Роме, Србе и особе са менталним дефицитом као одметнике које је требало истријебити. Француски социјални филозоф Емил Диркем (Émile Durkheim, 1951) примијетио је да се с промјенама у друштву мијењају и друштвени морални и правни оквири:

> Замислите друштво светаца, савршена скупина узорних појединаца. Злочин, правилно назван, тамо ће бити непознат; али учињене грешке које су за лаика опростиве, тамо ће изазвати исти скандал који обично кривично дјело изазива у свијету обичних људи. Ако, дакле, ово друштво има моћ да суди и кажњава, онда ће оно дефинисати та дјела као кривична и третираће их као таква. Из истог разлога, савршен и честит човјек оштро суди о својим најмањим грешкама, док већина људи суди с таквом оштрином само о дјелима која имају тежину кривичних дјела. (...) Злочин је, онда, неопходан; уско је повезан са основним условима цијелокупног друштвеног живота и према тој чињеници је користан, јер су ти услови, којих је он дио, неопходни за нормално развијање моралних и правних норми (стр. 9).

Социолог Хауард Бекер (Howard Becker, 1968) је чланове који су потиснути ван прихваћеног домена друштва назвао аутсајдерима. Сходно томе, друштвене групе често етикетирају своје аутсајдере као грешнике, безбожнике, невјернике, терористе или криминалце. Казне намјењене аутсајдерима су бичевање, погубљење, екскомуникација или изопштење, протјеривање, које стално јачају прописане друштвене границе. У прошлости су у ту сврху вршена јавна понижавања, кажњавања и погубљења. Од почетка двадесетог вијека медији извјештавају о овим догађајима, те се припадници групе тако информишу о преступима непослушних аутсајдера. И обрнуто, ови јавни догађаји су помогли другим припадницима да се идентификују са подређеном групом. Друштвена промјена је често резултат веће надмоћи подређене над доминантном групом или интеграције подређене групе у друштво. Вилијам Огбурн (William Ogburn, 1966), један од оснивача америчке социологије, сматрао је да одређени ритуали који се заснивају на културним праксама, нарочито они који су укоријењени у етничку традицију групе, често опстају као значајна друштвена правила, чак и када изгубе свој смисао. Одржавање ритуала који више нису релевантни за и имају контрапродуктивне ефекте на квалитет живота чланова једне групе назива се културни раскорак (*cultural log*). Забрана употребе контрацептивних средстава или абортуса од стране Католичке цркве и евангелистичких хришћана, чак и у 21. вијеку, представља најбољи примјер културног раскорака. Постоје и многобројне класне и родне предрасуде у фундаменталистичким исламским друштвима које потичу још из средњег вијека, а које су, заправо, дискриминација жена и дјеце ради одржавања снажне доминације и ауторитета мушкараца у том друштву. Забрана образовања жена, присилна стерилизација жена и убиства невјеста и даље су присутни у многим земљама трећег свијета.

У овом оквиру групне динамике, људско понашање је такво да поступке припадника доминантне групе често перципирамо другачије од поступака припадника подређене групе. На примјер, када појединац унутар наше групе (доминантне групе) успјешно обави неки задатак, склони смо да његов успјех припишемо инхерентним факторима. С друге стране, ако припадник подређене групе постигне сличан успјех, склони смо да тај успјех припишемо спољним факторима, укључујући срећу или непоштену предност. Исто тако, ако неко унутар доминантне групе не постигне успех или буде ухваћен да ради нешто неприхватљиво или противзаконито, склони смо тражити спољне факторе и утицаје да објаснимо његово понашање. Међутим, ако припадник подређене групе доживи неуспјех, чланови доминантне групе обично приписују такав резултат искључиво појединцу, не разматрајући олакшавајуће околности.

Слично томе, *risky-shift* (промјена степена ризика) се јавља онда када се група колективно сложи да предузме акције против перципираних неправди нанесених од стране фракција подређене групе. У овом случају, појединци који су укључени у процес доношења одлука превазилазе своју индивидуалност и прихватају план вође групе без икаквих или са минималним отпорима. У периоду одушевљења, укључујући ратове и сличне сукобе, колективизам обично надвлада индивидуализам. Ова појава се не

односи само на импулсивне малољетничке преступе, већ и на велике међународне сукобе. Постоје и други примјери, као што је потапање брода Мејн на Куби, што је довело до шпанско-америчког рата; затим убиство надвојводе Фрање Фердинанда и његове супруге у Сарајеву, које је на крају довело до Првог свјетског рата; или, у новије вријеме, инвазија у Заливу свиња на Кастровој Куби током Кенедијеве администрације, коју је ЦИА испланирала и која је прекинула Кубанску кризу 1962. године; као и хистерија због „оружја за масовно уништење", која је искоришћена као оправдање за инвазију на Ирак током Заливског рата. У овим догађајима није предузет никакав напор да се пронађе одржива алтернатива која би ријешила насталу ситуацију или неко ко би преузео улогу „ђавољег адвоката".

Интензитет међугрупних антагонизма углавном слиједи два сценарија. Један је прорачунат а други спонтан, с тим да се оба сценарија могу догодити у случају истог инцидента. Интензитет ових конфликтних ситуација генерално је пропорционалан идеолошкој подјели између група и њихових припадника. У сваком случају, интензитет повезан са идеолошком митологијом представља снажан фактор када су у питању групни сукоби и агресија. Социјално-психолошка истраживања су показала како се ови механизми групних подјела одвијају у свакодневном животу. Милграмов рад (Milgram, 1974) показује како захтјеви ауторитета утичу и надвладавају појединачне савјести и објашњава да појаве попут прихватања расизма и дискриминације претежу када такве политике подржавају органи власти или војска. Нил Милер (Neal Miller, 1941) и Стјуарт Палмер (Stuart Palmer, 1960) су анализирали улогу социјализације у изражавању или усмјеравању индивидуалне и/или колективне фрустрације да би објаснили лоше поступање са идентификованим подређеним групама као што су банде, цивилни затвореници или ратни заробљеници.

6. Социјална правда, истина и помирење: компоненте друштвеног помирења

Социјална правда је важна компонента ресторативне правде јер проучава начин на који друштва третирају своје чланове. Бави се формалним (манифестним или *de jure*) и неформалним (латентним или *de facto*) процесима који одређују преферирану друштвену хијерархију или друштвену стратификацију. Овај процес одређује однос између доминантних и подређених група. Друштвени поредак је, с друге стране, одређен правилима која артикулишу „динамику инклузије" (доминантне групе) наспрам „динамике ексклузије" (подређене групе). Раса, класа, старосна доб, пол, социјално-економски статус и етничка припадност чине динамику стратификације и представљају релевантне факторе које треба узети у обзир приликом анализе ресторативне правде.

Анализа социјалне правде припада двјема основним категоријама: дистрибутивној и процедуралној правди. Дистрибутивна правда бави се начином на који друштво и његови чланови виде „правичност" расподјеле (дистрибуције) друштвених добара. Овај

процес углавном припада домену *de facto* правде. Процедурална правда, насупрот томе, бави се формалним правилима (закони, обичаји) која диктирају начин расподјеле тих добара и тај процес припада домену *de jure* правде. Социјална правда се бави разликама између процедуралне и дистрибутивне правде. Стога политике које успостављају правила којима се дефинишу стандарди за примену кривичног, грађанског и породичног законодавства спадају у категорију процедуралне правде. С друге стране, доношење пресуда у кривичним, грађанским, породичним поступцима и поступцима против малољетника одвија се између два екстрема – ресторативне и ретрибутивне правде. Зато је важно напоменути да је, без обзира на обим писане или обичајне традиције, примена правде *per se* људски процес и да, у том смислу, морамо препознати психолошке процесе који утичу на то како појединци или групе перципирају правичну расподјелу правде.

У складу с тим, озбиљне девијантне особе су дефинисане и стигматизоване тако да су им загарантоване најоштрије санкције групе, а у многим друштвима је то смртна казна. Зимел (Simmel, 1955) је идентификовао двије врсте међугрупних сукоба: објективни сукоб, или прорачунат сукоб, који он назива *реалистичан сукоб*, који је усмјерен ка опипљивим друштвеним циљевима, попут статуса, моћи и ресурса; и *нереалистичан сукоб* (субјективни сукоб), који произлази из друштвених фрустрација које погоршавају групне и/или друштвене подјеле. Кад је ријеч о реалистичним сукобима, сукоб се посматра као рационалан, прорачунат процес којим се остварује одређени циљ, док у нереалистичним сукобима агресија постаје сама себи циљ. Примјери нереалистичних сукоба између група су међухришћански и/или међуисламистички сукоби, као што су проблеми у Сјеверној Ирској и расколи унутар ислама у арапском свијету.

Потребно је сагледати природу неправедног утицаја страних сила да би се дала најбоља процјена поступака вођених пред МКСБЈ. Подршка САД-а МКСБЈ-у је била кључна за вођење поступака против окривљених за ратне злочине који су почињени током рата у Босни и Херцеговини, а темељ за МКСБЈ и друге међународне кривичне судове успоставили су Међународни војни суд у Нирнбергу и Међународни војни суд за Далеки исток, којима су доминирале САД-е; међутим, кредибилитет САД-а, ако не и њене намјере, доведен је у питање због злостављања и мучења незаконито притворених заробљеника у Ираку, као и подршка САД-а судским поступцима пред МКСБЈ и његовим одлукама, с обзиром на то да је ријеч о намјерном кршењу Женевске конвенције и забране мучења и незаконитог притвора УН-а. Ове оптужбе су послужиле као основ да САД повуку своју подршку међународним судовима. Дакле, за разлику од предсједника Клинтона који је подржао Међународни кривични суд 2000. године, његов насљедник предсједник Џорџ В. Буш је 2002. године повукао подршку САД-е, и тиме дао довољано разлога да независна комисија оабви свеобухватну провјеру оптужница за ратне злочине које су подигли МКСБЈ и земље бивше Југославије – слично комисијама које су се појавиле крајем шестдесетих и почетком седамдесетих година 20. вијека, као што су Кернерова комисија за преиспитивање узрока расних немира у САД-у и Ајзенхауерова комисија за нуклеарну будућност САД-а. Сличне истраге би требало спровести ради утврђивања квалитета рада МКСБЈ.

Проблеми својствени адверсаријалном кривичном поступку тичу се прихватања доказа. Врховни суд САД-а је одлучивао о овом питању јер постоји очигледна расна пристраност и у САД приликом изрицања смртне казне. Суд је утврдио да је стари метод дискриминаторан и избрисао га је из закона 1972. године. Међутим, суд је дозволио његову примјену у државама у којима је смртна казна била на снази, али под условом да након кривичног поступка у којем је изречена осуђујућа пресуда, порота води одвојени поступак. У овом одвојеном поступку, порота процјењује постојање олакшавајућих околности у кривичном дјелу за које је изречена смртна казна.

Чини се да је МКСБЈ приликом доношења пресуда комбиновао атрибуциону пристраност, која се односи на систематске грешке које судије праве када покушавају да оправдају своје и туђе понашање, и „отежавајуће" или „олакшавајуће" околности, током чега је постало сасвим очигледно да ће Срби бити означени као злочинци, Бошњаци ће се сматрати злостављаним жртвама, а Хрватима ће се „прогледати кроз прсте". Други важан фактор приликом одмеравања отежавајућих и олакшавајућих околности јесте оно што је Марвин Волфганг назвао *victim precipitation* (утицај жртве на извршење кривичног дјела). Овај концепт разматра улогу коју је наводна жртва могла имати прије извршеног насилног дјела. С овим је повезан и концепт *сразмјерности*. Овај би се концепт могао примијенити не само на природу насилних дјела, већ и на мјеру до које су различите странке учествовале у извршењу сличних (реципрочних) дјела. Свако ретроактивно утврђивање чињеница и анализа поступака који су вођени пред МКСБЈ морају користити ове алате за праведно процјењивање догађаја који су се одиграли у јеку колективног насиља које је прерасло у рат у Босни и Херцеговини 1991–1995.

Рад Берга Скогинса (Berg Scoggins, 2015), под насловом *Предуслов за мир*, чини дио његовог завршног рада у Центру за развој, животну средину и политику Факултета оријенталних и афричких студија Универзитета у Лондону и он даје три препоруке:

(1) Међународна заједница, УН, ЕУ и Сједињене Државе морају признати и показати одговарајуће поштовање жртвама и породицама жртава јасеновачких логора смрти. То практично значи да УН, ЕУ и Сједињене Државе морају предузети одговарајуће активности које обухватају рјешавање историјске трансгенерацијске трауме у својим политикама социјалне одрживости у Босни и Херцеговини.

(2) Поред измјене и допуне политика, Комисија за истину и помирење, коју је основао Међународни суд УН-а за бившу Југославију, мора проширити свој поступак казивања истине и на период прије рата током 1990-их и укључити јасеновачке логоре смрти из Другог свјетског рата. Тина Розенберг, ауторка књиге „Уклета земља: Суочавање Европе с духовима након комунизма", објашњава:

> „Муслимани и Срби у Босни и Херцеговини развили су сасвим различита сјећања на своју заједничку прошлост. Уколико не буду исправљена путем механизама као што су независне комисије за истину, онда ће се селективна сјећања преносити с генерације на генерацију" (стр. 16).

(3) Најзад, хрватске и муслиманске политичке и вјерске вође морају јавно признати и извинити се у име хрватских усташа због њихове улоге у јасеновачким логорима смрти. Било би идеално када би папа Фрањо предводио процес извињења, као што је то учинио у име католика у другим ситуацијама (стр. 33–34).

6.1. Изградња модела ресторативне правде и помирења на Балкану

Аутор је као виши Фулбрајтов специјалиста у току 2016. године извијестио о сљедећем:

> Ресторативна социјална правда у Босни и Херцеговини, као *Комисија за истину и помирење* у Јужној Африци, прво мора потпуно и објективно сагледати све околности ратова на Балкану (1991–1995, 1999–2002) у оквиру геополитичких и људских односа – без емоционалне пристраности која би замаглила реалност стварних догађаја. Уљепшавање поступака једне групе и фокусирање само на поступке друге групе само ће одложити истинско помирење. Међугенерацијско етикетирање *жртве* против *починилаца* само подстиче мржњу, неповјерење и наставак анимозитета између група.
>
> Неопходно је обавити непристрану међународну ревизију поступака вођених пред МКСБЈ без пристрасности према било којем оптуженику. Користећи критеријуме које је Апелациони суд УН-а артикулисао у својој проширеној оптужници за геноцид против Радована Караџића: етничко чишћење, опсада, убиства цивила, мучења, силовања, концентрациони логори, уништавање вјерских и културних субјеката, намјерне провокације које су укључивале саучесништво у убиствима припадника сопствене етничке групе ради даље међународне подршке њиховом циљу – неопходно је досљедно истражити специјалне оптужнице које је подигао МКСБЈ – то важи за све, а не само за Србе (French, 2018: стр. 33).

У одлуци Апелационог суда УН-а из марта 2019. године, поред Сребренице, истакнуте су и неке друге области које чине „кривицу за геноцид“, као што је етничко чишћење етничких заједница и такозвана „опсада Сарајева“. Ово је довољно за спровођење детаљне истраге свих таквих дјела која су починиле све стране у сукобу да би права истина изашла на видјело. Истрага треба да обухвати и ратно профитерство и корупцију које су починиле стране ослобођене оптужби, посебно Словенци, Хрвати и Бошњаци. Могуће је упоредити прикривене провокације ентичких група током грађанског рата, посебно током „опсаде Сарајева“, које су то користиле да би профитирале од својих наратива, са тренутним оптужбама против „великих фармацеутских“ компанија и њихове одговорности за десетине хиљада смрти узрокованих опиоидима само у САД-у. Такође је потребно истражити издавања лажних диплома и додјељивања других незаслужених функција и привилегија које су допринијеле неправичној расподјели богатства, укључујући и оно што је добијено од невладиних организација, Европског савјета и других. Такав поступак би лако показао непрактичност етикетирања свих ових ратних злочина као геноцидних.

Најзад, жртве и преживјели морају формирати интегрисане етничке групе како би свима подједнако биле признате патње и страдање. Жене би посебно имале користи од интегрисаних терапеутских група.

6.2. Клинички инструменти за процјену трауме

У наставку слиједи опис стандардних клиничких протокола који су релевантни за откривање трауме и сродних симптома.

(А) **Испитивање менталног статуса (Mental Status Exam)**

Изглед, став, активност

Говор тијела, ниво свијести, контакт очима, израз лица, одјећа и хигијена;

Расположење

Апатија, љутња, бојазан, еуфорија;

Говор и језик

Течност, понављање, разумијевање, називање, квалитет читања и писања;

Мисаони садржај, мисаони процес, перцепција

Степен повезаности, особености, заблуде, преокупације, руминације, опсесије, суицидне/убилачке идеје, фобије, илузије, халуцинације и деперсонализација;

Афекат

Интензитет, обим, лабилност, равнодушност;

Когниција

Оријентација X 4 (личност, мјесто, вријеме, ситуација), пажња и концентрација, прорачуни (цифра се протеже напријед и назад), краткотрајна меморија, дуготрајна меморија, визуелно-просторна и конструктивна способност, апстракција и концентрација;

Увид и оцјена

Способност појединца да сагледа животне ситуације у складу са својим узрастом;

Оцјена је релевантна за: (а) образложење, (б) идеје о одлукама или стратегијама (исходи сесија); и (в) доказе о претходним радњама које су битне за будуће понашање.

Допунски материјал за испитивање менталног статуса (Mental Status Exam)

За одређивање једног броја ових показатеља нашироко се користе Векслерове (Wechsler) подскале (за дјецу или одрасле). Неуролошка мјерила попут „бројања уназад од 100 по седам бројева“ и присјећања три безначајне ставке на петнаест минута су, између осталог, уобичајене методе.

(B) **Клинички инструменти**:

Добијање клиничких података из Векслерових скала за мјерење количника интелигенције (IQ); Бендер гешталт тест, Роршахов тест, психофармаколошки тестови и друго.

Векслерове скале

Основне информације о подтестовима:

- Подскале вербалног IQ (Verbal IQ) и манипулативног IQ (Performance IQ) имају средњу вриједност 100 и стандардну девијацију 15, што је идентично мјерама пуне скале;
- Стандардна разлика у одступању или више (15 или +) између VIQ и PIQ захтијева додатну провјеру;
- Опште је правило да ако је PIQ већи од VIQ, морају се испитати језичке и културолошке разлике. Да ли је енглески доминантни језик? Да ли се образовање вреднује у породици и/или супкултури? Да ли постоје родне разлике у начину на који се мушкарци и жене образују у друштву?
- Ако је VIQ већи од PIQ-а, тада се мора испитати когнитивни дефицит, укључујући и менталну ретардацију или органски дефицит, као и деменцију код старијих особа.
- Подтест из вокабулара је најјачи појединачни индикатор за одређивање VIQ, док је слагање коцака најјачи појединачни индикатор за PIQ.

Средња вриједност за Векслерове подтестове износи 10, док је стандардно одступање 3.

У овој ситуацији, једно одступање испод средње вриједности захтијева додатну процјену клиничких, социјалних и/или породичних фактора.

Скор мањи од седам на тесту слагања коцака налаже преглед когнитивних способности појединца.

Подскале PIQ-а могу помоћи у одређивању „менталног доба" испитаника, посебно дјеце или младих, како би се боље испланирао образовни и социјални програм.

Ово се постиже тако што се тражи скалирани резултат у табелама узрасних еквивалената, а затим се упоређују физичка старост појединаца са њиховим скалираним резултатом (ментална доб).

Када је VIQ значајно већи (петнаест бодова или више) од PIQ-а (посебно ако је PIQ испод двије стандардне девијације – седамдесет или мање), онда је појединац највјероватније довољно подучаван или обучаван на датом језику тако да изгледа нормално, често са вокабуларом ван оквира његовог разумијевања.

Клиничка интерпретација вербалних подтестова

Информација (мјери опште знање, дуготрајну меморију):

Лоше практично извођење указује на недостатак образовања, алтернативну културну позадину или ниску интелигенцију. Овај подтест се користи за процјену преморбидног менталног функционисања.

Распон цифара (мјери краткотрајну меморију, обим пажње, разумијевање):

Лоше практично извођење указује на оштећење мозга, менталну ретардацију, оштећен слух, умор или анксиозност. Када је на ПТ-скали најнижи резултат, елиминисати психозу.

Вокабулар (мјери менталну способност, усвајање језика):

Ниски резултати указују на ниску интелигенцију, лоше образовање, алтернативну културну позадину или рано оштећење мозга. Особе са ниским резултатима највише су подложне менталном пропадању, старењу и емоционалним поремећајима. Ово има највећу корелацију са VIQ подтестовима.

Аритметика (мјери математичке вјештине, способност рјешавања проблема, концентрацију):

Ниски резултати указују на менталну ретардацију, оштећење мозга, ослабљену концентрацију или пролазно анксиозно стање.

Разумијевање (мјери практично знање, социјално просуђивање, организационе вјештине):

Лоше практично извођење је повезано са раним оштећењем мозга, дјечјом психозом или лошом социјализацијом.

Сличности (мјери апстрактно и логичко размишљање):

Ниски резултати повезани су са дуготрајним пропадањем, тешким дисфункцијама мозга и/или емоционалним поремећајима.

Клиничко тумачење резултата подтестова

Довршавање слике (мјери опажајну дискриминацију, сјећања):

Лоше практично извођење указује на параноју, шизофренију, психотичну депресију, слабу концентрацију, алтернативну културну позадину или слабу интеграцију опажајне концентрације.

Слагање слика (мјери визуелну перцепцију, способност планирања, „социјалну интелигенцију“):

Лоше практично извођење је повезано са оштећењем мозга (лијева хемисфера), шизофренијом, анксиозношћу и/или другачијим културним поријеклом.

Слагање коцака (мјери невербално и просторно резоновање):

Ниски скорови указују на оштећење мозга (дифузно или оштећење паријеталног режња). Ово се може користити за разликовање психозе (шизофреније) од оштећења мозга. Сматра се у културном смислу коректним или неутралним тестом интелигенције.

Склапање предмета (мјери визуелно-моторичку координацију и способност анализе односа између дијела и цјелине):

Ниски скорови су повезани са органским поремећајима, шизофренијом и/или депресијом.

Цифарски симболи (мјери визуелну меморију, визуелно-моторичку спретност, упорност):

Ниски скорови су повезани са анксиозношћу, лошом концентрацијом, психо-моторичком ретардацијом, моторичким проблемима у доминантној руци, оштећењем меморије и/или оштећењем мозга.

(C) **Бендер моторички гешталт тест**

Бендер гешталт тест је представила Лаурета Бендер (Lauretta Bender) 1938. године и први пут је коришћен као коректан (у културном смислу) показатељ нивоа сазријевања приликом распоређивања дјеце у разреде и као средство за елиминисање менталне ретардације.

Временом је развијен у клиничку скалу за мјерење не само количника интелигенције (IQ) код дјеце већ и за мјерење менталног недостатка, афазије, органског оштећења мозга, главне психозе и забушавања код свих узраста.

Функција гешталта је интегрисање констелације подстицаја у холистички концептуални оквир.

У том циљу, Бендер је одабрала девет Макс-Вертхајмерових (који се сматра оснивачем гешталт психологије) геометријских фигура без икаквог културног обиљежја.

Испитанику се даје лист папира без линија и оловка са гумицом за брисање, без икаквих механичких помагала (лењира, ковашица итд.).

Затим се представља једна по једна карта и полажу се на равну површину како би испитаник могао да их посматра и преслика „онако како их види".

Карте остају видљиве док се не открије свих девет карата и док све карте не буду пресликане.

Пошто ова фаза процјене сама по себи није временски ограничена, требало би да се ограничи вријеме онима за које се мисли да ће им бити потребно доста времена како би завршили овај дио задатка.

Ово представља фазу „пресликавања".

Затим се купе све карте и листови папира. Онда се испитанику, одмах или 10–15 минута касније (приступ мора бити досљедан), даје још један празан лист папира и тражи од њега да репродукује девет фигура по редослиједу представљања у фази пресликавања. Ово је фаза „присјећања".

(D) **Роршахов тест**

Овај тест је креирао Херман Роршах (1884–1922) и концептуализовао га 1921. године прије него што је умро од упале слијепог цријева и прије него што је тест постао познат, ако не и контроверзан.

Па ипак, овај тест је послије MMPI-а други популаран тест који се употребљава у форензичким клиничким процјенама.

Иако је Роршахов тест мрља настао у Европи, он је постао популаран у Сједињеним Америчким Државама почетком 1940-их.

Тест се састоји од десет картица са различитим симетричним мрљама од мастила; пет црно-бијелих од којих су двије превасходно црне и бијеле са неком бојом, а три су у боји.

Свака карта се представља испитаницима и од њих се тражи да опишу шта виде. Биљежи се вријеме одговора, детаљи, садржај, боја и оригиналност.

Затим испитивач прегледа сваку картицу и понавља оно што је забиљежио у првој фази процјене – поставља питања испитаницима да ли је то оно што су рекли и да ли имају још нешто да додају.

Картица V је позната као *шишмиш* или *лептир*, док је картица IV данас позната као *мотоциклиста*.

Картица X је такође позната и као *обала* или *плажа* због ракова и других морских створења.

7. Закључна разматрања

Ово поглавље говори о проблемима који су типични за већину сукоба послије Другог свјетског рата, прије свега оних који су се појавили током ере Хладног рата (1947–1991). У највећем дијелу, ови сукоби су били „посреднички грађански ратови", у којима су стране силе имале значајну улогу или у покретању сукоба или у његовом одржавању ради политичке или економске користи. Списак укључује учешће УН-а у Корејском рату (1950–1953), учешће САД и других страних фактора у рату у Вијетнаму (1959–1975) и низ других сукоба који укључују некада колонизоване народе у Африци, Азији и на Блиском истоку, који се залажу за своју независност од европских и америчких сила.

Могу се видјети паралеле између ратова на Балкану (1991–2002) и ових конфликата, као и последњих догађаја у Либији, Сирији, Јемену, Авганистану, Ираку, Ирану и Латинској Америци. На површини, ови сукоби често изгледају као спонтани, с невидљивим спољњим утицајима који бивају откривени тек касније. Без обзира на поријекло сукоба, сви који су директно умијешани у ове сукобе трпе подједнако, било да су борци или цивили. Физичка оштећења су очигледна. Међутим, теже је утврдити психолошку штету. Подједнако су значајне социјална, економска и људска штета која је повезана са ратном траумом и њеним посљедицама.

Моје лично учешће у процјени ратне трауме и њених посљедица произашло је из мог етнометодолошког искуства, почевши од моје седамнаесте године, када сам приступио Маринском корпусу САД-а током вијетнамске ере. Након што сам часно отпуштен, наставио сам радити са ветеранима који су се тешко прилагођавали ци-

вилном животу. Многи су то компензовали узимајући лијекове сами, док су други сматрали да је самоубиство једино рјешење њихових проблема. И даље волонтирам у Администрацији ветерана САД, стога моје интересовање за рат у Босни није искључиво академско. Током клиничке обуке и континуираног школовања схватио сам да људи пате на сличан начин, без обзира на то којој страни у сукобу припадају. Мој клинички рад поклопио се са препознавањем стања названог посттрауматски стресни поремећај (ПТСП) 1980. године и објављивањем новог издања *Дијагностичког и статистичког приручника менталних поремећаја* (Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – DSM-III). У том тренутку знање о ПТСП-у искоришћено је за испитивање трајних остатака трауме, посебно међу америчким ветеранима који су се борили у Вијетнаму. Међутим, дијагнозе ПТСП-а убрзо су примијењене и на друге конфликтне и породичне ситуације (силовање, припадници интервентних служби, природне катастрофе итд.).

Мој ангажман који је повезан са ратовима на Балкану почео је 2004. године, када сам као полицијски психолог био позван да посјетим и прегледам нову Високу школу унутрашњих послова у Бањој Луци. Касније сам као Фулбрајтов истраживач боравио на Факултету за криминалистику, криминологију и сигурносне студије Универзитета у Сарајеву (2009–2010). Тада сам увидио да не постоје одрживи алати за клиничку процјену који су неопходни за оптималну дијагнозу и лијечење особа које су директно трпјеле посљедице рата у Босни и Херцеговини. Такође је постало очигледно да су породице ових нелијечених жртава биле погођене феноменом који је познат као „секундарни ПТСП". Америчка психологија и психијатрија имале су значајну улогу у развијању клиничких инструмената који испуњавају високе стандарде поузданости и валидности. Међутим, само неколицина ових инструмената била је преведена на јужнословенске језике. Мој колега Горан Ковачевић са Универзитета у Сарајеву и наша колегиница Лидија Николић Новаковић са Интернационалног универзитета у Новом Пазару (Србија) започели су 2009. године мисију превођења одређених клиничких инструмената како би се процес лијечења могао наставити. Онда смо спровели обуку за клиничаре у Босни и Херцеговини и у Србији, а касније (2017) и на Косову. Тај напор резултирао је књигом *War Trauma and its Aftermath: An International Perspective on the Balkan Wars*, коју је објавила издавачка кућа „University Press of America" 2012. године.

Укратко, ово поглавље говори о сложеним проблемима грађанског рата у БиХ и пратећим друштвено-економским и људским проблемима и даје план за клиничка испитивања који важи за све који трпе посљедице овог несрећног сукоба, без обзира којој страни у сукобу су припадали. Закључак је да само објективно испитивање сукоба, примјеном процеса ресторативне правде, може омогућити ублажавање људске патње и довести до помирења.

Списак референци:

Ajdukovic, M. (1995). Children in War in Croatia, *Croatian Journal of Social Policy*, бр. 2 (4): стр. 295–304.

Andreas, P. (2008). *Blue Helmets and Black Markets: The Business of Survival in the Siege of Sarajevo.* Ithaca, NY: Cornell University Press.

Arlovic, M. (2017). *The Croatian Community of Herzeg-Bosnia and the (Re) Organization of Bosnia and Herzegovina.* Zagreb, Croatia: Novi Informator.

Bade, K. J. (2003). *Migration in European History* (Alison Brown, Trans.), Malden, MA: Blackwell Publishing.

Barath, A. (2002). *Children's Well-Being After the War in Kosovo*: Survey 2000. *Croatian Medical Journal*, бр. 43 (2): стр. 199–208.

Barnes, H. E. & N. K. Teeters. 1959. *New Horizons in Criminology* (3d. ed.). Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, Inc.

Bade, K. J. (2003). *Migration in European History* (Alison Brown, Trans.). Malden, MA: Blackwell Publishing.

Basoglu, M. et al. (2005). Psychiatric and cognitive effects of war in former Yugoslavia: association of lack of redress for trauma and posttraumatic stress reaction. *Journal of the American Medical Association (JAMA)*, бр. 294: стр. 580–590.

Becker, H. (1968) *Outsiders.* New York, NY: The Free Press.

Berg, S. (2015). *An Analysis of Bosnian-Serb Historical Trauma.* London, England: University of London, Center for Development, Environment and Policy (CeDEP), School of Oriental and African Studies (SOAS).

Black, E. 2003. *War against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race.* New York, NY: Four Walls Eight Windows.

Buck v. Bell, 274 U.S. 200, 205, No. 292, U.S. Supreme Court, 1927.

Cavic, T. (2001). Refugees at the Avala Psychiatric Clinic: Role of cognitive restructuring in the treatment of psychological trauma. *Engrami şČasopis za klinicku psihijatriju, psihologiju i granicne discipline*, бр. 23 (3–4): стр. 71–75.

Coser, L. 1956. *The Function of Social Conflict.* New York, NY: The Free Press.

Ceranic, S. (2003). Psycho-social consequences in Adolescents: Victims of Landmines. *Engrami şČasopis za klinicku psihijatriju, psihologiju i granicne discipline*, бр. 25 (1–2): стр. 49–54.

Donev, D., Onceva, S. & Gligorov, I. (2002). Refugee Crisis in Macedonia during the Kosovo Conflict in 1999. *Croatian Medical Journal*, бр. 43 (2): стр. 184–189.

Drezgic-Vukic, S.M., Knezevic, A., Siladi Den, B., et. al. (1996). War Stress and Alcoholism in Veterans. *Aktuelnosti iz neurologije, psihijatrije i granichnih područja*, бр. 4 (3–4); стр. 35–39.

Durkheim, E. (1951). *Suicide.* New York, NY: The Free Press.

French, L. A. & L. Nikolic Novakovic (2012). *War Trauma and its Aftermath: An International Perspective on the Balkan and Gulf Wars.* Lanham, MD: University Press of America.

French, L. A. (2018). *Toward a Model of Restorative Social Justice in Bosnia-Herzegovina.* Banja Luka, Bosnia: University of Banja Luka Press.

Galton, F. 1869. *Heredity Genius: An Inquiry into its Laws and Consequences.* London, England: Macmillan.

Gavrilovic, J., Lecic-Tosevski, D.M. & Vladimir, J. (1998). Actual Symptomatology, Defense Mechanisms and Childhood Trauma experienced in War Traumatized Patients. *Psychiatry Today*, бр. 30 (4): стр. 509–521.

Gavrilovic-Jankovic, J., Tosevski-Lecic, D. M., Colovic, O., et. al. (2005. Association of Posttraumatic Stress and Quality of Life in civilians after air attacks. *Psychiatry Today*, бр. 37 (2): стр. 289–305.

Glenny, M. (1999). *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers.* London, England: Granta Publishers.

Glenny, M. 1992/1993. *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War.* New York, NY: Penguin Books, стр. 222–223.

Gregurek, R., Vukusic, H., Baretic, V., et al. (1996). Anxiety and Post-Traumatic Stress Disorder in Disabled War Veterans. *Croatian Medical Journal*, бр. 37 (1): стр. 38–41.

Gunther, H. F. K. 1927. *The Racial Elements of European History* (trans. G. C. Wheeler). London, England: Wheeler, Methuen & Company.

Hasanovic, M., Sinanovic, O. & Pavlovic, S. (2005). Acculturation and Psychological Problems of Adolescents from Bosnia and Herzegovina during Exile and Reparation. *Croatian Medical Journal*, бр. 46 (1): стр. 105–115.

Hasanovic, M., Sinanovic, O., Selimbasic, Z., et al. (2006). Psychological Disturbances of War-traumatized Children from Different Foster and Family Settings in Bosnia and Herzegovina. *Croatian Medical Journal*, бр. 47: стр. 85–94.

Henisberg, N., Folnegovic-Smalc, V. & Moro, L.J. (2001). Stressor Characteristics and Post-Traumatic Stress Disorder Symptom Dimensions in War Victims. *Croatian Medical Journal*, бр. 42 (5): стр. 543–550.

Herceg, M., Melamed, B.G. & Pregrad, J. (1996). Effects of War on Refugee and Non-Refugee Children from Croatia and Bosnia-Herzegovina. *Croatian Medical Journal*, бр. 37 (2): стр. 105–111.

Holbrook, R. (1998). *To End a War.* New York, NY: Random House.

Ilic, Z.P., Jovic, V. & Lecic-Tosevski, D.M. (1998). Post-traumatic Stress in War Prisoners. *Psychiatry Today*, бр. 30 (1): стр. 73–85.

Jovanovic, A. A., Lecic-Tosevski, D., Ivokovic, M., et al. (2009). Predicting Violence in Veterans with Posttraumatic Stress Disorder. *Vojnosanitetski pregled*, бр. 66 (1): стр. 13–21.

Klaric, M., Klaric, B., Stevanovic, A., et al. (2007). Psychological Consequences of War Trauma and Postwar Social Stressors in Women in Bosnia and Herzegovina. *Croatian Medical Journal*, бр. 48: стр. 167–176.

Klaric M., Franciskovic, T., Klaric, B., et at. (2008). Psychological Problems in Children of War Veterans with Posttraumatic Stress Disorder in Bosnia and Herzegovian: Cross-Sectional Study. *Croatian Medical Journal*, бр. 49: стр. 491–498.

Kuljic, B., Miljanovic, B. & Svicevic, R. (2004). Posttraumatic Stress Disorder in Bosnian War Veterans: Analysis of stress events and risk factors. *Vojnosaniteski pregled*, бр. 61 (3): стр. 283–289.

Lazic, D. & Bojanin, S.S. (1995). New forms of deviant behavior in adolescent refugees. *Psychiatry Today*, бр. 27 (1–2): стр. 103–116.

Loncar, M., Medved, V., Jovanovic, N. & Hotujac, L. (2005). Psychological Consequences of Rape on Women in 1991-1995 War in Croatia and Bosnia and Herzegovina. *Croatian Medical Journal*, бр. 47: стр. 67–75.

Milgram, S. (1974). *Obedience to Authority.* New York, NY: Harper & Row.

Miller, N. E. (1941). The frustration-aggression hypothesis, *Psychological Review*, бр. 48: стр. 337–342.

Milosavljevic, B., Savic, J., Gutovic, V. & Kutalac, M. (1996). War, the warfare environment and the syndrome of war psychic trauma in children. *Psihologija*, бр. 29 (4): стр. 465–476.

NATO Parliamentary Assembly. 2009. (*70th Rose-Roth Seminar)*. Sarajevo, BiH.

Ogburn, W. F. (1966). *Social Change: with respect to cultural and original nature.* New York, NY: Dell Publishing Company.

Opalic, P. D. (2000). Research of the dreams of the traumatized subjects. *Psychiatry Today*, бр. 32 (2–3): стр. 129–147.

Opalic, P. D. (2000). Psychotherapeutic help to the refugees in Yugoslavia until 1998. *Sociologija*, бр. 42 (4): стр. 637–646.

Opalic, P. D. (2005). Human figure Test in the research of psychopathological state of refugees and somatically traumatized. *Srpski arhiv za celokupno lekarstvo*, бр. 133 (1–2): стр. 21–28.

Opalic, P.D. (2008). Disarrangement: Dominant Symptoms of traumatized people in Serbia. *Sociologija*, бр. 50 (4): стр. 417–32.

Palmer, S. (1960). *The Psychology of Murder.* New York, NY: Thomas Y. Crowell Company.

Petrovic, V. (2004). Stepen psihopatologije kod dece traumatizovan ratom. *Psychiatry Today*, бр. 36 (1): стр. 5–15.

Petovic, V. (2004). Level of psychopathology in children with War related Trauma. *Psychiatry Today*, бр. 36 (1): стр. –Puhalo, S. (2003). Etnicka distanca građana Republike Srpske i Federacija BiH prema narodima bivse SFRJ. *Psihologija*, бр. 36 (2): стр. 141–156.

Selakovic-Bursic, S.D., Vuckovic, N.S. & Sekulic-Bartos, O. (2000). Crisis Intervention during NATO Bombing. *Aktuelnosti iz neurologije, psihijatrije i graničnih područja*. бр. 8 (1): стр. 1–9.

Simmel, G. (1955). *Conflict.* (trans. K.A. Wolf). New York, NY: The Free Press.

ТРЕЋЕ ПОГЛАВЉЕ

Улога радикалног ислама

ИЗВРШНИ САЖЕТАК

У овом поглављу говори се о радикалном панисламском правцу политичког руководства босанских Муслимана и његовом радикалном исламском политичком програму („Исламска декларација" Алије Изетбеговића), циљевима, стратегијама, тактикама и модусима рада, прије и за вријеме грађанског рата у Босни и Херцеговини, као и у данашњем контексту глобалне агенде покрета селефијског џихада надахнутог идеологијом Муслиманског братства. Глобални покрет селефијског џихада, као оруђе за постизање панисламских циљева, представља свјетску вјерску кампању усмјерену на пораз западних сила, које се доживљавају као директна препрека селефијским плановима за поновно успостављање велике исламске државе на темељу шеријатског закона, која би се протезала од Марока до Филипина, чиме би се укинуле садашње државне границе. Идеолошка платформа овог покрета захтијева обнову аутентичног ислама и залаже се за стратегију како насилног џихада који води ка експлозији терора, тако и цивилизацијског џихада, како би се уништило оно што се доживљава као локална политичка јерес, те како би се спровео у дјело њихов коначни циљ стварања глобалног калифата кроз интеграцију раније успостављених регионалних калифата. У контексту Босне и Херцеговине, Алија Изетбеговић, а након тога и његов син Бакир Изетбеговић и СДА, користили су различите врсте џихада, зависно од тренутне политичке ситуације и окружења, у својој борби за стварање Исламске државе која ће служити као предводница регионалних напора за стварање Балканског калифата као саставног дијела глобалног калифата. Први, цивилизацијски џихад односи се на ненасилни облик џихада или мирно освајање Дар ал харба кроз глобалну мрежу исламских невладиних организација, удружења, масовних медија, као и кроз мноштво новоизграђених џамија, истраживачких и културних центара, образовних програма, банака и политичких странака, те кроз исламизацију знања и историје. Друга врста џихада укључује директан војни ангажман, било у сарадњи с међународним терористичким организацијама које су основали чланови Братства у различитим регијама и земљама

(ал Гама'а ал Исламиууа, Хамас, египатски исламски џихад, Ал Каида и ИСИС), или у сарадњи с домаћим тијелима (као што су СС дивизије током Другог свјетског рата и босанским џихадом у деведесетима), или кроз обуку и слање страних терористичких бораца да учествују у глобалном џихаду у редовима међународних терористичких организација на Блиском истоку и другдје.

Тако је политичка елита босанских Муслимана, инспирисана политичким размишљањем Муслиманског братства, видјела догађаје из Другог свјетског рата и грађански рат у Босни и Херцеговини као прилику за вођење светог џихада против невјерника, у циљу успостављања Исламске државе са исламским системом. Сви дијелови такве државе темељили би се на шеријатском закону под исламском влашћу која би постала регионална покретачка снага за стварање Балканског калифата, који би метастазирао у саставни дио глобалног калифата у будућности, остварујући крајњи циљ глобалне платформе Муслиманског братства.

У складу с тим, у периоду који се испитује, усредсредили смо се на четири узастопна таласа увезене радикалне исламске идеологије која је појачала радикализацију и насилни екстремизам међу муслиманима у Босни и Херцеговини. Такође, они су довели до стварања савремене регионалне радикалне исламске инфраструктуре као саставног дијела глобалне исламске радикалне мреже која представља озбиљну пријетњу националној сигурности Балкана и западноевропских земаља, те, самим тим, свјетској сигурности:

1. Између два свјетска рата: Испитали смо ширење идеологије Хасана ал Бане и Муслиманског братства у Босни, која је промовисала идеју Исламске државе, панислама и активног ислама, укључујући насилне аспекте џихада. У овом контексту, догађаји који су се у то вријеме догађали у исламском свијету снажно су утицали на развој исламског политичког мишљења у Босни и Херцеговини кроз три генерације босанских студената који су дипломирали на универзитету Ал Азхар у Каиру. Они су тада дјеловали као идеолошки агенси за ширење страних панисламских идеја које су у регији развијали Хасан ал Бана и његово Муслиманско братство кроз Босну и Херцеговину. Инфраструктура исламских организација створена на домаћем терену, која је укључивала организације младих попут „Младих муслимана" и „Ел Хидаје", које су активно промовисале радикалну исламску идеологију у муслиманској заједници Босне и Херцеговине, играла је водећу улогу у ширењу радикалне исламске идеологије. Успостављене су идеолошке и блиске личне везе и односи између исламског клера Босне, муслиманских интелектуалних кругова и египатске вјерске и академске елите. Посљедица тога је да је Муслиманско братство од самог почетка успоставило снажно упориште у Босни и Херцеговини, кроз које је по први пут продрло у Европу;
2. Током Другог свјетског рата: Овај ратни период имао је значајан идеолошки утицај на балканске муслимане, укључујући и босанске муслимане, у смислу ра-

дикализације и увођења терористичких пракси и насилног екстремизма кроз спој Муслиманског братства и нацизма, те кроз радикалну идеологију таквог споја. Ово је омогућила пропагандна машинерија нацистичког режима, уз снажну подршку Хајнриха Химлера, под вођством Великог муфтије Јерусалима Хај Амин ал Хусеинија из Муслиманског братства. На Балкану, босански муслимани су системски индоктринирани и оспособљавани за примјену екстремистичких и терористичких пракси у својој борби за стварање Исламске државе као саставног дијела глобалног радикалног панисламског плана и за борбу против комунизма, британског колонијализма, ционизма, прокомунистичких партизана, те Југословенске војске у отаџбини. За вријеме нацистичке окупације Краљевине Југославије, четници Драже Михаиловића звали су се Југословенска војска у отаџбини, која је представљала српски националистички покрет и герилску силу легитимне војске окупиране државе – Краљевске југословенске војске. Они су такође били настројени против сила Осовине, али њихови дугорочни циљеви били су промонархистички. Ал Банова идеологија активног ислама спроводила се кроз комбиновање обуке муслиманских војних јединица с вјерском индоктринацијом од стране локалних имама у СС дивизији, чиме су босански муслимани подвргнути радикализацији систематском милитаризацијом религије. Као и за вријеме Османског царства, када су били предводници џихада и главни чувари исламског поретка у Европи, босански муслимани поново су постали дио глобалних џихадских напора, али овај пут кроз регионалне акције;

3. Током грађанског рата у Босни и Херцеговини: У овом периоду, ирански политички ислам се ширио, уз активно учествовање иранских тајних служби. Милитантну идеологију вехабијско-селефијских џихадиста ширили су и радикални елементи Ал Каиде у регији, у блиској сарадњи с Алијом Изетбеговићем, члановима СДА и вјерским вођама;
4. Садашњост: И даље свједочимо ширењу идеолошке пропаганде ИСИС-а и ширењу регионалне терористичке инфраструктуре као саставног дијела мреже међународних исламских терористичких организација.

1. Увод

Донедавно је Балкан, дио југоисточне Европе, био најзападнија тачка до које се ислам ширио у настојању да освоји свијет. Међутим, у посљедњих неколико деценија, припадници радикалног исламског покрета схватили су да је њихова моћ да освајају оружјем ограничена, те су прешли на „мирна" средства, освајајући срца људи и територије демографском „поплавом" кроз имиграцију, легално ако је могуће, а илегално ако је неопходно. Заиста, овај приступ је потврдила декларација египатског исламског теолога Јусуфа ал Карадавија – да се данас освајања не морају присилно проводити

крвопролићем, већ се могу извршити мирним путем. Та изрека је референца на други покушај отоманског ислама да покори Европу у 15. вијеку, отприлике у исто вријеме када је тај и такав ислам изгубио своје упориште на Пиринејском полуострву након што је од тамо протјеран за вријеме *реконкисте*.

Оно што је релевантно за овај извјештај је раширена идеологија у исламском свијету да би сваким становништвом и територијом доведеним под исламску власт, без обзира на величину муслиманског становништва, требало управљати исламском политичком теоријом у смислу унутрашње и вањске политике. Историјски, ова идеологија је сматрала муслимане надмоћнијом елитом у таквом друштву које је замишљено да у њему доминирају муслимани, а хришћани и Јевреји били би у подређеном положају као „потлачени". Њихово право да преживе и одрже своју вјеру зависило би од њиховог плаћања пореза („џизја"), што је понижавајући знак предаје. Током отоманског периода, на свим европским територијама које су Турци окупирали, а на којима су хришћани чинили већину становништва, хришћанска дјеца отимана су од родитеља у „данку у крви" (дјечији намет), а потом су бивала преобраћена у ислам и одгајана у Истанбулу, како би била потпуно и слијепо предана султану лично. Као одрасли, враћали су се у Босну као најоданији муслимани у царству, посвећени надгледању властитог народа и кажњавању оних Срба и Хрвата који су остали немуслимани. Ово је свима показивало да су муслимани у повлаштеном положају, што је поимање које није у потпуности ишчезло за вријеме грађанског рата у Босни и Херцеговини.

У исламу постоји фундаментални парадокс, а који постоји од његовог настанка. С једне стране, ту је конзервативизам, понављање, традиција и опонашање лика и дјела пророка. С друге стране, ту је истрајни и свеобухватни мит о обнови. Сваког вијека или сваких неколико генерација, овај мит их покреће да обнове достигнућа једног од великих исламских историјских личности који су покушали да уведу неку врсту обнове. У овоме лежи тај урођени парадокс, јер је тражење обнове заправо забрањено, јер може имплицирати да је појединац већи од Алаха. Према учењима ислама, Алахове ријечи и дјела већ су поставили највише идеале и законе за цијело човјечанство, за све генерације које долазе. Појединац који покушава да изврши обнову имплицитно подразумијева да постоје ствари које Бог није узео у обзир и да тај појединац, у суштини, тврди да те ствари познаје боље од Алаха, што је, наравно, незамисливо. Ипак, свака генерација исламске мисли имала је великане који су покушавали да у ислам уткају неку нову врсту размишљања. Ови покушаји обично су пратили један од два обрасца. Први укључује отворени покушај увођења нових приступа у исламску мисао. Други укључује аргумент да се промјена уводи како би се вратило извору. Овај други приступ такође је врло парадоксалан, јер према исламској доктрини, све је већ учињено и не може се увести ништа ново. Свеједно, постоји притисак да се „обнови", како би се пратио напредак у свијету. Те двије силе у исламу постоје паралелно једна с другом, и често резултирају оним што се назива радикалним или фундаменталистичким исламистичким покретима. У садашњем контексту, изазов је показати однос између

тих већих трендова у исламу уопште и онога што се догађа у Босни и Херцеговини. У Босни и Херцеговини постојало је било мноштво таквих радикалних покрета, а они су увијек настајали из позадине много већих исламистичких покрета. У суштини, оно што се догодило у Босни и Херцеговини није јединствено за ту земљу, већ је увијек представљало локалну варијанту нечег већег, што је настало у неком другом међународном центру, као што су Египат или Турска. Иако постоји много таквих раздобља, када су се радикални покрети који потичу од негдје другдје укоријенили у Босни и Херцеговини, овдје ће се расправљати само о оним најбитнијим (Israeli, 2020).

Историјски гледано, Босна и Херцеговина представљала је средишњу тачку у којој су се три религије и културе или сукобљавале или одржавале врло слабу коегзистенцију. Те три религије су источњачко православље (српско православље), римокатоличанство (хрватско римокатоличанство) и сунитски ислам (босански сунитски муслимани). Заједница босанских Муслимана настала је као посебна организација тек након турских освајања и окупације Балкана у 15. вијеку. Након тог догађаја, они који су некада били дио хришћанске цивилизације, дијелећи њене системе вриједности и културни идентитет, били су подвргнути вјерској сегрегацији која је довела до потпуног културног отуђења унутар исте културе. То је утрло пут за даљњи развој двије одвојене цивилизације с потпуно различитим погледима на свијет. Након преласка у ислам, идентитети и политички погледи босанских Муслимана обликовани су у духу ислама и под утицајем исламског образовног система, исламске литературе и поезије, религијских и политичких погледа у исламском свијету, а посебно идејама познатих исламских мислилаца, идеолога и активиста као што Таки Ал-Дин Ибн Тејмија [Taqi al-Din Ibn Taymiyya] (1263–1328), Мухамед бин Абдул Вахаб [Muhammad bin Abdul Wahhab] (1703–1792), Џамал Ал-Дин Афгани [Jamal Ad-Din Afghani] (1838–1897), Мухамед Абдух [Muhammad Abduh] (1849–1905), Мухамад Рашид Рида [Muhammad Rashid Rida] (1865–1935), Хаџ Амин Ал-Хусеини [Haj Amin al-Husseini] (1895–1974), Мавлана Абул Ал-А'ла Маудуди [Mawlana Abul al-A'la Mawdudi] (1903–1979), Сајид и Мухамед Кутб [Sayyid and Muhammad Qutb] (1906–1966), Хасан Ахмед Абдел Рахман Мухамад ал-Бана [Hassan Ahmed Abdel Rahman Muhammed al-Banna] (1906–1949), Саид Рамадан [Said Ramadan] (1926–1995), Јусуф ал-Кардави [Yusuf al-Qaradawi] (1926– данас), Абдулах Јусуф Азам [Abdullah Yusuf Azzam] (1941–1989), Ајман Мухамед Рабие ал-Завахри [Ayman Mohammed Rabie al-Zawahiri] (1951– данас), и још многи други. Све ове фигуре поставиле су теоријску основу и идеолошку платформу за радикалну примјену ислама кроз глобални покрет џихада, који сад заговарају савремене исламске терористичке организације и други радикални исламски покрети. Културно и религиозно растући у тој новој исламској супкултури, заједница босанских Муслимана све више се духовно интегрисала у радикалније трендове глобалне исламске уме (једне исламске нације), подржавајући њен политички систем, друштвени поредак, правни систем, културне и религијске праксе, породични код итд. Заједница босанских Муслимана била је под директним утицајем и идеолошким и теолошким

и обликована је помоћу радикалне исламске мисли и исламског активизма који су се развијали у исламском свијету, посебно од почетка 20. вијека. Радикални ислам, селефијски џихад и панисламска идеологија постепено су увођени и уграђени у Босну, што је имало директан утицај на перцепцију босанских Муслимана о њиховим немуслиманским комшијама и суграђанима с којима су дијелили исту историју, али различита искуства и стварности. Под утицајем ислама, босански Муслимани такође су развили погледе на секуларни политички систем у којем су живјели, те на оближње европске земље и њихове системе вриједности, сматрајући своје комшије за колонизаторе и непријатеље ислама, због дуге историје сукоба између западне, хришћанске Европе и оријенталног, исламског Османског царства.

Глобални селефијски џихад, као оруђе за постизање панисламских циљева, представља свјетски вјерски покрет чији је циљ пораз западних сила, које се доживљавају као директна препрека њиховом плану обнове велике Исламске државе која се протеже од Марока до Филипина, чиме би се укинуле садашње државне границе. Идеолошка платформа овог покрета захтијева обнову аутентичног ислама и залаже се за стратегију насилног џихада који води ка експлозији терора како би се уништило оно што се доживљава као локална политичка јерес. Абдулах Јусуф Азам (палестински сунитски исламски учењак и теолог и један од оснивача Ал Каиде, који се сматра оцем глобалног џихада) и Осама бин Ладен (оснивач Ал Каиде, који се сматра предводником овог покрета) сматрали су да Ал Каида, са својим подструктурама у Босни, укључује многе друге терористичке групе које сарађују у својим операцијама и дијеле велику и међународну базу подршке (Burke, 2003).

Ова заоставштина започиње ријечима пророка Мухамеда у његовом опроштајном обраћању у марту 632. године:

„Наређено ми је да се борим са свим људима док не кажу 'Нема другог бога осим Алаха'."

Његове ријечи објашњавају глобалну визију ислама као универзалне религије која подржава глобални политички поредак у којем ће сви људи живјети под муслиманском влашћу било као вјерници или као подређене заједнице. Како би постигао овај циљ, ислам позива све одрасле мушкарце муслимане да се укључе у бескомпромисну свету борбу –џихад, „на Алаховом путу" (Karsh, 2013, стр. 66). Према исламу, свијет је подијељен на Дар ал Ислам (Кућа ислама) и Дар ал харб (Кућа рата). Дар ал Ислам се односи на све оне земље у којима влада муслиманска влада и свети закон ислама. Немуслимани могу живјети тамо уз допуштење муслимана, под условом да су људи Библије (тј. хришћани или Јевреји). Дар ал харб (Кућа рата) односи се на вањски свијет, који још није освојен и потчињен (Karsh, 2013, стр. 66; Lewis, 1998, стр. 121–22). Муслиманска заједница (ума) мора се укључити у џихад како би проширила Дар ал Ислам на оне дијелове свијета које Кућа ислама још није освојила. Другим ријечима, Дар ал харб ће једино завршити само коначним тријумфом ислама. Све док

се не постигне њихов коначни циљ свјетске доминације, није могуће успоставити мир између та два свјетска система, већ су могуће само привремене обуставе непријатељства из нужности или подобности.

Ову глобалну мисију ислама увијек је пратио тактички прагматизам. Наиме, иако је тежио коначном циљу свјетске доминације, пророк није презао од усклађивања с немуслиманима кад год је ситуација тражила такве савезе (Montgomery Watt, 1961, стр. 89). Војни тријумфи ислама покренули су културну и цивилизацијску исламизацију, а након муслиманских освајања, многи људи су примили ислам јер су, природно, жељели бити на страни побједника. Дакле, земље које је ислам окупирао и којима је владао временом су постале саставни дио Куће ислама, без обзира на то да ли се већина становника преобратила у ислам или не.

У исламу, појам џихада има вишеструко значење. Ријеч џихад дословно значи „стремљење" и односи се на било који облик активности, личну или заједничку, коју је муслиман починио у покушају да слиједи Алахов пут. Укључује придржавање пет стубова ислама. Већи џихад односи се на личну или унутрашњу борбу појединца да живи добар муслимански живот, а мањи или вањски џихад је насилна борба за ислам која се дијели на двије врсте: офанзивну и дефанзивну. Офанзивни џихад је света обавеза сваког истинског муслимана да нападне Дар ал Куфр (земљу невјерника) или Дар ал харб (Кућу рата) и да се наметне шеријатско право. Ово подразумијева колективну обавезу (фард кифаја) коју муслиманске владе могу и често извршавају. Одбрамбени џихад, који се може упоредити са међународним нормама самоодбране, позива све муслимане на џихад како би заштитили заједницу засновану на вјери ако страна сила нападне муслиманске земље и запријети постојању ислама и тамошње праксе. Ово подразумијева индивидуалну обавезу (фард ʻајн) свих муслимана да учествују у одбрамбеном џихаду кроз директне борбе, финансијске доприносе, добротворни рад или молитве. Војна солидарност и међусобна заштита од стране агресије представљају вјерску обавезу усмјерену ка очувању опстанка глобалне муслиманске уме. На примјер, кад су Совјети ушли у Авганистан након упорних захтјева авганистанске владе у децембру 1979, или након што су Американци ушли у Авганистан и Ирак 2002–2003, бројне муслиманске вјерске вође издали су фатве (вјерске пресуде) којим су обавезали муслимане широм свијета да се придруже џихаду како би се изборили против невјерника. Авганистански џихад или босански џихад у Европи представљали су личне обавезе (фард ʻајн) за сваког муслимана и, због тога, појединац није морао добити дозволу владе, родитеља, вјере или супружника да би се придружио џихаду. Шеик Абдалах Азам проповиједао је ову верзију одбрамбеног џихада за заштиту ислама с великим успјехом за вријеме рата у Авганистану (Azzam, н.д.; Sageman, 2004; Wiktorowicz, 2005, стр. 85).

Ова вјештачка терминологија која разликује такозвани дефанзивни и офанзивни џихад заправо је осмишљена како би џихаду дала легитимитет, те у пракси више није неопходна, и остаје питање прије свега за теолошке интерпретације. Да је, као

што ћемо видјети, савремени вођа босанских муслимана Алија Изетбеговић прогласио одређену западњачку политику увредљивом за свој народ, то би послужило као адекватно оправдање за покретање џихада. Оваква филозофија могла би оправдати и непријатељство Пакистана према Индији, те непријатељство арапских земаља према Израелу, дајући легитимитет њиховом џихаду. Муслиманска политичка теорија такође држи да када муслиманска земља покрене освајачки рат, требало би да изда упозорење тој земљи у облику „Аслим таслам" („Предајте се и исламизујте, иначе"). Оваква упозорења се сматрају разумним, а они који нису одговорили позитивно, немилосрдно су срушени, убијани, поробљавани и уништавани, а њихова култура бивала је избрисана. Ко би то назвао „дефанзивним" џихадом или борбом?

Џамалудин Афгани, предак апостолске сукцесије модерниста у 20. вијеку, имао је значајан утицај на исламски свијет. Његова промишљања, изражена кроз његова предавања, полемике, кратке есеје и новинске колумне, темељила су се на идеји да се пронађе *modus vivendi* између традиционалне исламске културе и филозофских и научних (технолошких) изазова модерног Запада. Најупечатљивије је било његово залагање за панисламску цивилизацију. Географски, његове активности обухватале су Авганистан, Иран, Индију, арапски свијет, Турску, као и Западну Европу и Русију. Афганијев панисламски политички програм („иттихад-и ислам") обухватао је мобилизацију муслиманских народа за борбу против западног империјализма и стицање војне надмоћи и власти кроз модерну науку и технологију (Sever, 2010, стр. 15). Његов циљ панислама је био политички, а не религијски, јер је вјеровао да исламски свијет може повратити своју славу јединством умјесто подјелом у групе. Афганијев основни циљ био је обнова јаке исламске државе која би била способна да издржи нападе Запада. Његов позив на независност појединих муслиманских народа био је кључни фактор у развоју исламског национализма и утицао је на муслиманске личности као што су Мухамед Икбал, Мухамед Али Џина и Абул Кама Азад на индијском потконтиненту. Најистакнутији Афганијеви ученици из арапског свијета били су Мухамед Абдух, Рашид Рида и Касим Амин (Malik, 2011, стр. 352)

Мухамед Абдух, још један изванредан ученик, постао је Афганијев насљедник и био је велики модерниста 20. вијека, те је неизмјерно допринио оживљавању и реформи исламске интелектуалне мисли и организације. Његови главни напори могу се видјети у његовој борби за синтетизацију исламских и западних идеала, његовим правним реформама и његовој одбрани рационалне и вјерске слободе и у оснаживању жена. У Паризу, Абдух и Афгани су основали Удружење ал-'Урва ал-Вутка' (Најјача карика) и истоимене новине које су кориштене за осуду колонијализма и промовисање египатског национализма. Абдух је подржавао и промовисао напредовање наука, образовне реформе, друштвене реформе, укључујући исламски феминизам, и европске политичке структуре, укључујући парламентарни конституционализам. У контексту панислама, тврдио је да је основни узрок пропадања муслиманског свијета његова подјела на одвојене државе. Многе од ових идеја касније је усвојио Алија

Изетбеговић, иако то није увијек отворено признавао. Абдухов најзначајнији ученик и насљедник, Рашид Рида, поставио је темеље исламског „бунтовног модернизма“ који ће дубоко надахнути Хасана ал Бану и остале касније радикале, укључујући и селефијски покрет (Haddad, 1994; Sedgwick, 2010; Terebessy, 2018).

Мавлана Абу Ал'ја Маудуди, истакнути индопакистански муслимански ревивалистички мислилац и оснивач исламског покрета Јамаат-и Ислами, увео је концепт „модерне џахилије“ који се односи на „период незнања“ или „период паганизма“ који је претходио појави ислама. Овакво мишљење опонашали су други мислиоци, попут Сеида Кутба, којег је 1966. године погубила египатска влада због његове улоге у наводној завјери да збаци владу предсједника Гамала Абдела Нассера. Он је тврдио да су одступања од ислама самопроглашених муслимана, утицај империјалистичких сила и примјена неисламских закона еквивалентни оном ранијем периоду незнања (Wiktorowicz, 2005, стр. 78). Био је велики поборник стварања Исламске државе по пророчком моделу. Вјеровао је да ће учинковит механизам за постизање друштвене промјене потицати одозго према доле, јер је сматрао да је тешко мобилисати масе да сруше постојећи поредак у превладавајућим условима (Oxford Islamic Studies Online, b. d.; Esposito, 2003). Умјесто тога, залагао се за преузимање моћи од различитих политичких центара кроз које би затим увео широке реформе у друштво.

У књизи „У сјенци Курана“, која је објављена 1953. године, Сеид Кутб представио је своје погледе на концепт „модерне џахилије“ која пружа повод за проглашавање владара отпадницима и разлог за посљедично вођење џихада против њих. Такође говори да џахилија није само одређени период у историји, већ људско стање и стање ума које је постојало у прошлости, постоји данас и може постојати у будућности. На примјер, људска бића су у џахилији ако одлуче да поштују законе које је донио човјек, умјесто да у цијелости прихвате Алахов закон (Sivan, 1990, стр. 23–24, 28). Осврћући се на савремено вријеме, Кутб је сматрао да су све западне земље са својим правним системима биле у стању џахилије, при чему су њихови владари перципирани као отпадници, тиме правдајући вођење џихада против њих. Обједињујући „модерну џахилију“ исламског филозофа Мавлане Абу Ал'је Маудудија и аргумент Ибн Тејмије да је за Божје јединство потребно да муслимани слиједе божански закон, Кутб је развио синтезу да су сви они који не спроведу вјеру у дјело кроз исламски правни систем и строго не поштују Божје заповијести дио модерне џахилије и више нису муслимани већ отпадници. Према мишљењу Кутба, сила или џихад су неопходна средство за успостављање универзалне исламске државе и уклањање ланаца опресије како би исламска истина могла превладати. Није се сложио с тумачењем џихада као примарном борбом против душе или одбрамбеним ратом за заштиту муслиманске заједнице (Wiktorowicz, 2005, стр. 79). Док је покушавао спровести ове идеје у пограничном појасу између Ирака и Сирије (2014–2017), ИСИС (Исламска држава Ирака и Леванта) је пружио најсмртоноснији доказ да су џихадом сматрали непрекидну оргију убијања својих противника, што се не може сматрати стањем „духовног стријемљења“.

Кутб је инспирисао низ радикалних група, укључујући Исламску ослободилачку организацију, Џем'ат ет-Текфир ве-л-Хиџра (Анатема и исељење), Спас из пакла, ал Гама'а ал Исламија (Исламска група), све гране Муслиманске браће, посебно Хамас, и исламски џихад. Такође, значајно је утицао на многе египатске мислиоце који су имали кључне улоге у међународном џихадистичком покрету: Мухамед абд-ал Салам Фараџ (Мухаммад абд-ал Салам Фарај), идеолог и шеф Исламског џихада у Египту; Омар Абдел Рахман, бивши муфтија Исламског џихада и бивши вођа организације ал Гама'а ал Исламија, који тренутно издржава доживотну казну због завјере да почини тероризам у Сједињеним Државама; Ајман ал Завахри, вођа Ал Каиде од јуна 2011, наслиједио је Осаму бин Ладена, кога су Американци убили; и други.

Како би се разумјело ново радикално исламско размишљање елите босанских муслимана које се у Босни проширило и укоријенило у свијести генерација босанских муслимана које су слиједиле између два свјетска рата, морају се истражити основне идеје исламског политичког мишљења оснивача Муслиманског братства, Хасана ал Бане. Такође, потребно је ући у траг ефектима његовог идеолошког пута и пута других вођа унутар Босне тих година, након што су Османлије посадиле исламско сјеме скоро пола миленијума раније. Одржавање ових идеја данас је омогућено неоосманском тежњом идеологије предсједника Реџепа Ердогана, која је утемељена на Ал Бани, а слиједи је и даље радикализује мисао Сеида Кутба, и може се сумирати у неколико главних тачака:

1) Ислам је савршен и комплетан начин живота. Према Ал Бани, ислам је свеобухватан концепт који регулише сваки аспект живота. Стога, муслиманима је немогуће да раздвоје политику и религију (Al-Banna, 1978, стр. 36). Како је ислам свеобухватан начин живота који обухвата закон и политику, све уставно и позитивно право мора се темељити на шеријатском праву (Ibid., стр. 103–31).

2) Западна друштва су декадентна и корумпирана. Непријатељска перцепција Ал Бане Запада и западих идеала, посебно западног колонијализма и империјализма, постала је једна од најмоћнијих основа за оснивање Муслиманског братства и за развој исламског радикализма уопште. Ал Бана је Запад и ислам сматрао неспојивим. Вјерујући да Запад нема шта да понуди Египту, ислам је идентификовао као једино рјешење за преобликовање нације (Ibid., стр. 106–107). Сеид Кутб, који га је наслиједио, додатно је радикализовао тај поглед, заједно са слијепом и бескомпромисном мржњом и бахатошћу према Јеврејима.

3) Исламска држава или калифат као основна јединица организације. Према учењу Ал Бане, Бог је наредио муслиманима да освоје и владају земљом. Надаље, џихад се сматра позитивним инструментом, како у насилним тако и ненасилним облицима, за постизање циља успостављања овог исламског поретка. Такође, Ал Бана је џихад прогласио „вјерском дужношћу" која обавезује сваког појединца муслимана (фард аун), јер га је Бог наметнуо сваком муслиману. Подржавао је идеју

исламског империјализма и залагао се да политеисте треба присилно превести на ислам, док би Јевреје и хришћане као „Људе Библије“ требало приморати само да плаћају „џизију“ (порез) у знак њиховог понизног прихватања исламске доминације (Ibid., стр. 136, 142), оправдавајући џихад против свих оних који негирају ислам како га је схватао Ал Бана (Ibid., стр. 142). Истина, ИСИС досљедно слиједи овај модел.

Хасан ал Бана желио је ујединити све муслимане у једном исламском поретку (у једном умету) под строгим, вјерским универзалним шеријатским законом с исламом као силом која доминира у свим аспектима друштва. У првој фази, овај ред би се успоставио на државном нивоу стварањем новог исламског краљевства или Исламске државе – калифата, који би временом обухватио планету исламским империјализмом. Према његовом мишљењу, Исламска држава је пресудна јер је то једини исправан облик друштвеног и политичког уређења за муслимане (Al-Banna, 1978, стр. 32; Hansen & Mesøy, 2009, стр. 19; Mitchell, 1993, стр. 234–35). С тим у вези, „Исламска декларација“ Алије Изетбеговића, у којој он спомиње стварање Исламске државе на Балкану, може се посматрати као логично продужење исламске идеологије Ал Бане.

Надаље, да би постигао циљ успостављања овог исламског поретка, Ал Бана сматра џихад пожељним инструментом, како у насилном тако и ненасилном облику. Такође, он је џихад прогласио „вјерском дужношћу“ која обвезује сваког муслимана (фард ајн) и коју је Бог наметнуо сваком муслиману (Al-Banna, 1978, стр. 133) Ово значи да је Ал Бана, начелно, подржавао и ненасилни џихад (унутрашњу борбу) и војни џихад, иако је његов ум увијек био усмјерен у правцу насилне борбе против Запада, којег се грозио.

Класични исламски закон ратовања којег се Ал Бана придржавао уско је повезан с још једним централним учењем Мухамеда и Курана које је Ал Бана често спомињао: „Ислам је супериоран и ништа не смије бити супериорније од њега.“ Јоханан Фридман, учењак исламског права, наглашава да су војне побједе и понижавање покорних народа најпроминентнији начин на који се приказује супериорност ислама (Friedman, 1979).

Ал Бана је основао Муслиманско братство у Египту 1928. године. У свом познатом и утицајном раду „Друштво муслиманске браће“, историчар Ричард П. Мичел пише да су „Муслиманска браћа“ несумњиво себе доживљавала као практични израз теоријског рада који су развили исламски модернисти Џамалудин ал Афгани (1839–1897), Мухамед Абдух (1849–1905) и Рашид Рида (1865–1935). Док се Ал Афгани сматрао „најављивачем“, Ал Бана се сматрао „градиоцем“, директором пројекта (Mitchell, 1993, стр. 321). Суштина Муслиманског братства је његово прагматично извршавање идеја модерниста, јер, према Ал Бани, њихови претходници нису успјели у пракси управо зато што су свој рад обављали само на теоријском нивоу (Mitchell, 1993, стр. 321).

Као што је Абас ас Сиси споменуо у својој књизи, „У каравану Муслиманске браће“ (ориг.: Fee Qaafilatil-Ikhwaan il-Muslimeen), Ал Бана је изнио своје ставове

према Јеврејима и Израелу, називајући Јевреје и ционисте „непријатељима Алаха." (Rosomando, 2019; Hasan Al-Banna, б.д) У књизи „Братство: Сљедећи велики непријатељ Америке", Ерик Стакелбек износи изјаву Ал Бане у којој он демонстрира свој став према Јеврејима и држави Израел: „Израел ће постојати и наставити да постоји све док га ислам не укине, као што је укинуо то што је било прије њега." (Stakelbeck, 2013). Касније је та фраза мало измијењена и цитирана у уводном пасусу Хамасовог савеза: „Израел ће постојати и наставити да постоји све док га ислам не уништи, баш као што је уништио и друге прије њега." (Covenant of Hamas terror org., b. d.).

Ал Бана је поставио темеље исламским мислиоцима као што су Абу Ал'ја Маудуди (Пакистан), Рухолах Хомеини (Иран), Сеид Кутб (Египат), Алија Изетбеговић (Босна и Херцеговина) и многи млади муслимани који ће постати језгро босанске политичке странке, Странка демократске акције (СДА). Организација Муслиманско братство од тада се развила и проширила на подручје Европе и Сјеверне Америке, те је постала идеолошка машина за производњу радикала, екстремиста и терористичких организација попут Хамаса, Ал Каиде, Египатског џихада и ИСИС-а.

Палестински муфтија Хај Амин ал Хусеини такође је интензивно сарађивао с нацистичком Њемачком у вези са „коначним рјешењем" јеврејског питања у Европи. Имао је јак утицај на пропаганду нацистичке Њемачке на арапском језику усмјерену ка арапским друштвима и на панисламску и џихадистичку пропаганду усмјерену ка свим муслиманским заједницама у различитим регијама током Другог свјетског рата. Иза себе, оставио је заоставштину антисемитизма и снажну милитаризацију ислама за постизање политичких циљева и промоцију панислама.

Мухамед абд-ал Салам Фараџ (1954–1982), најутицајнији Кутбов ученик, чврсто је вјеровао да ће џихад муслиманима омогућити да владају свијетом и да поново успоставе калифат (Cook, 2005, стр. 107). Он је у џихаду видио једину могућност за стварање истински исламског друштва и вјеровао је да би требало ослободити све муслиманске земље након успостављања Исламске државе у Египту (Sageman, 2004, стр. 17–18). Концизно речено, Фараџови аргументи који су касније постали суштина џихадистичког дискурса су, прво, да џихад заузима централну позицију у исламу, да је обавезан услов за сваког муслимана, те да је „занемарена дужност" која би требало да се успостави као стуб ислама. У својој књизи „Занемарена дужност" Фараџ тврди да је џихад постао „занемарена дужност" (данашњи џихадисти користе ову фразу нашироко), нешто што мора бити обновљено као средишњи стуб ислама. Пошто је био члан Исламског џихада, користио је књигу као својеврсни документ о интерној дискусији како би објаснио и одбранио идеологију организације (Jansen, 1986, стр. 6; Kepel, 1985, стр. 191–222). Друго, владари који не примјењују исламски закон су невјерници и морају се уклонити са власти (Jansen, 2002; Sageman, 2004, стр. 15–17). Џихадисти ову логику примјењују у савременим државама у којима су владари примијенили западне правне законе, а не само исламски закон.

Омар Абдел Рахман (1938–2017), дипломац египатског универзитета Ал Азхар и египатски муслимански вођа познат као „слијепи шеик", који је осуђен за завјеру у бомбардовању Свјетског трговинског центра 1993. и планирање ширег „рата урбаног тероризма" у Сједињеним Државама, био је под великим утицајем Кутбових идеја и подржао је његово становиште о неопходности Божјег управљања на земљи и о употреби џихада за уклањање владара отпадника. Абдел Рахман наслиједио је Абдулаха Азама на мјесту теолошког вође глобалног џихада након што је овај убијен 1989. године. Сматрао је да су Сједињене Државе и њени савезници водећи непријатељи ислама (Zeghal, 1999, стр. 395). У контексту Босне у глобалној мрежи џихада, док је Абдел Рахман био шеф главне америчке канцеларије Ал Кифаха („Борбе") у Њујорку, Ал Кифах је редовно издавао билтене на енглеском језику, чиме су редовно ажуриране информације о акцијама џихадиста у Босни, те је агресивно подстицао муслимане да се придруже џихаду у Босни и Авганистану (Scott, 2011).

Абдулах Јусуф Азам, још један дипломац универзитета Ал Азхар и члан Јорданског муслиманског братства, а познат као још један „отац глобалног џихада", био је палестински сунитски исламски учењак и теолог и оснивачки члан Ал Каиде (Сирија и Ирак), Хамаса (Палестина) и Лашкаре-Таибе (Пакистан). Азам је даље развио идеју џихада и, што је најважније, спровео је у пракси широм свијета. Развио је вјерску идеологију за рат против Совјета у Авганистану, регрутовао арапске муџахидине (странце који су се добровољно борили у Авганистану и које су након повратка кући прозвали „Авганистанцима") како би имплементирао своју визију и изградио међународну мрежу коју је његов сљедбеник Осама бин Ладен, којем је он био духовни ментор, трансформисао у Ал Каиду.

Након Шестодневног рата (1967), Азам и његова породица су се преселили у Јордан из села Силат ал Харитија, гдје је рођен 1941. године. Током 1969. године придружио се Муслиманском братству у Јордану, а 1984. године, као оперативац Муслиманског братства, основао је канцеларију Сервисне службе арапских џихадиста [Maktab Khidamat al-Mujahideen al-'Arab, MAK] у Јордану (Farahat, 2017, стр. 5; Maliach, 2010, стр. 80). Његова филозофија помогла је да се успостави и организује глобални покрет џихада Братства, а његова идеологија надахнула је египатски исламски џихад и ал Гама'а ал Исламија („Исламску групу") да се баве извозом тероризма, што је у значајној мјери надахнуло Осаму бин Ладена, којег је Азам подучавао на Универзитету Краљ Абдулазиз у Џеди у Саудијској Арабији. Управо у Џеди је Бин Ладен, као студент Мухамеда и Сеида Кутба и Абдалаха Азама доживио своју духовну трансформацију из свјетовног животног стила у дубоко религиозни, и постао посвећени и побожни муслиман. Азам, Бин Ладенов духовни ментор у годинама које су претходиле формирању Ал Каиде (Baker, 2009; Karsh, 2013, стр. 227; Maliach, 2010, стр. 80), проповиједао је да муслимани треба да воде један уједињен, глобални џихад против својих непријатеља, а не мање, засебне националне борбе (Riedel, 2011; Suellentrop, 2002). Бин Ладен се држао Азамове идеологије, а чак ју је и додатно спроводио у дјело (Jacquard, 2002).

Азам је, у ствари, прихватио логику Ибн Тејмије и тврдио да ако група муслимана која покушава испунити своју дужност одбацивања агресора у томе не успије, онда сваки појединац у близини зоне сукоба има обавезу да помогне групи која је посустала. На примјер, према његовом мишљењу, Авганистанци нису могли испунити своје џихадске обавезе без помоћи других муслимана. Након уласка војске Совјетског Савеза у Авганистан 1979. године на основу службеног захтјева авганистанске владе и у складу с Уговором о пријатељству, добросусједским односима и сарадњи потписаним 5. децембра 1978, Азам је објавио књигу „Одбрана муслиманских земаља" у којој је позвао на вјерски рат у циљу ослобађања муслиманских земаља од страних окупатора као одговор на агресију. Књига се брзо проширила по муслиманском свијету. Такође, Азам је написао многе чланке у којима је наглашавао захтјеве глобалног џихада и славио улогу „исламиказа" (погрешно названих „бомбаши самоубице") (Azzam, 2002; Baker, 2009; Riedel, 2011). Он је, заправо, уздигао џихад на ниво пет стубова ислама, тј. да би неко био муслиман, мора учествовати у џихаду. Ослањајући се на Ибн Тејмију, Азам је нагласио важност „одбрамбеног" џихада као вјерске обвезе (Azzam, b. d.).

Азам је изјавио да сви који данас не учествују у џихаду одбацују вјерску дужност, и не разликују се од оних који једу без разлога током рамазанских дана, или имућне особе која се одриче „зеката" (обавезна вјерска милостиња). У својој књизи „Придружите се каравану", Азам је изјавио да: „Обавеза џихада и данас остаје лична обавеза (фард ʻајн) до ослобађања посљедњег комада земље који је био у рукама муслимана, али који су окупирали невјерници" (Azzam, b. d.).

Под „окупираним земљама" он поима мјеста попут Палестине, Кашмира, Босне, итд. Овај аргумент је поставио основу за оно што се назива „номадски џихад" или „путнички џихад", вјечна борба за „одбрану" муслимана од невјерника без обзира на вријеме и мјесто, гдје и када је то потребно, и обавеза за џихадисте да иду тамо гдје има џихада, иако не траже интеграцију у земљу у којој се боре.

Даље развијајући концепт „исламске претходнице" који је 1964. године у свом дјелу „Прекретница" предложио Сеид Кутб, Азам је створио концептуалну основу Ал Каиде као предводника у спровођењу његове доктрине глобалног џихада. Тврдио је да би појединац који „се продао Богу" иступио као вођа, а одабрана група скупила би се око тог вође и пружила чврсту основу за исламско друштво и суочила се са околном „џахилијом" (незнањем) (Azzam, 1988, стр. 4; Maliach, 2010, стр. 79–83; Smith, 2014). Да би се у претходници и исламском друштву потакнула мотивација за мучеништво или исламиказе, Азам је написао:

> Шехиди (мученици) су они који пишу историју народа, јер је историја народа написана само у зноју и крви. Они су ти који граде палату славе, јер палате славе граде само лобање и удови одсјечени од тијела. Они су ти који стабло ове религије чувају да не увене и не пресуши, јер се стабло ове религије залива само крвљу. Они су мудри, јер су нашли пут ка Алаху, док их други или оплакују или се

ругају њиховом размишљању. Они су ти који воле смрт како би зарадили живот (након смрти) (Azzam, 1990; Maliach, 2010, стр. 81).

Азам је био први који је пропагирао да глобални исламски џихад који се води за ослобађање свих освојених исламских територија представља индивидуалну обавезу сваког муслимана на свијету, без обзира на националност или мјесто становања. Азам је заједно с Бин Ладеном успјешно имплементирао идеју учествовања у глобалном исламском џихаду тако што је регрутовао хиљаде арапских и неарапских муслимана и створио кохезију међу њима под једним водством и за једну мисију. Ал Каида се први пут званично појавила у Пешавару и Авганистану крајем новембра 1989, након Азамове смрти, након што је Азам инспирисао Бин Ладеново схватање џихада и мучеништва. Ови концепти и даље су водили Азамовог ученика и Ал Каиду након његове смрти, док се Бин Ладен и даље придржавао Азамове идеје о глобалном исламском џихаду (Maliach, 2010, стр.79–83).

Абдулах Азам такође је сматрао Хамас предводником у џихаду против Јевреја у Палестини, а био је уско повезан с том организацијом од њеног оснивања у децембру 1987. Подржавао је Хамас финансијски и идеолошки, и био је у блиском контакту с покретом. И Хамас и Ал Каида били су повезани са Муслиманским братством и дијелили су сличну идеологију.

Током 2001. године, Ајман ал Завахри, вођа Ал Каиде послије Бин Ладена, службено се спојио с египатским исламским џихадом, који је водио с Бин Ладеновом мрежом Ал Каиде, називајући нову организацију Ка'идат Ал-Џихад [Qa'idat al-Jihad] (База џихада – у физичком и духовном смислу). Завахри је прихватио Кутбову непоколебљиву амбицију да успостави Исламску државу по сваку цијену, користећи насиље ако је потребно (Bajoria & Teslik, 2011; Wiktorowicz, 2005, стр. 80). Кутбов утицај на Завахрија довео га је до селефијског тумачења ислама које не препознаје ниједну исламску традицију која је настала послије времена пророка. Завахри у својим списима заговара милитантну опозицију не само према хришћанима и Јеврејима, већ и према муслиманима који прекидају селефијску праксу чиме се проглашавају „невјерницима“ (Al-Zayyat, 2004, стр. 20–24; Bajoria & Teslik, 2011).

Шездесетих година прошлог вијека, током владавине Гамала Абдела Насера, многи Кутбови ученици су се преселили у Саудијску Арабију, гдје су неки од њих постали учитељи ислама. Међу њима је био и Кутбов млађи брат Мухамед Кутб, који је почео предавати на Универзитету Краљ Абдулазиз, а међу његовим студентима били су Бин Ладен, Сафар ал Хавали и други будући радикални дисиденти (Nishino, 2015, стр. 118). Обојица браће Кутб имали су огроман идеолошки утицај и играли су кључну улогу у изградњи идеолошког оквира Ал Каиде и њене бивше подружнице (ИСИС). Обје ове организације изградиле су неке од својих логистичких и инфраструктурних објеката на подручју Балкана, посебно у Босни и Херцеговини. У исто вријеме, као непосредни резултат Насерове политике из 1960-их, многи угледни чланови египат-

ског Муслиманског братства и џихадистички мислиоци пребјегли су у бројне земље, укључујући Саудијску Арабију, Кувајт и друга склоништа на Арапском полуострву; Пакистан и Авганистан у централној и југозападној Азији; те земље сјеверне Африке и Европе. Ова дијаспора „Братства“ омогућила је не само ширење идеологије покрета, него и успостављање врло јаких међународних мрежа. Поред мисионарских мрежа (да'wax), Муслиманско братство је изградило и финансијску, невладину, образовну и универзитетску мрежу (Kepel, 2008). Постоје четири главна стуба идеологије Муслиманског братства (Spoerl, 2012):

1) Прво, ислам је савршен и комплетан начин живота, нешто што је Ал Бана раније истицао;
2) Друго, ислам мора бити основа свих закона, што је одредба коју је Муслиманско братство гласно промовисало док је Садат био на власти у Египту (1970–1981);
3) Треће, западна друштва су декадентна и корумпирана, што је мантра коју су многи муслимански правници понављали од педесетих година прошлог вијека како би увјерили своје сљедбенике да је неизбјежно муслиманско преузимање свијета од хришћанске доминације; и
4) Четврто, Алах је наредио муслиманима да освоје и владају земљом као њени најзаслужнији владари.

За разлику од египатске групе, саудијски џихадисти су се више ослањали на Мухамеда бин Абдула Вахаба, који је био њихова директна повезница са размишљањима Ибн Тејмије. Најрелевантније дјело за Вахабове радикалне муслимане је „Ствари које поништавају ислам“ [Nawaaqid al Islaam], а које оцртава десет појава које аутоматски поништавају ислам, што, заправо, значи да њихово постојање потпуно противрјечи исламској вјери и резултира отпадништвом (Rippin, 2005, стр. 168). Ових десет појава су:

1) Политеизам (обожавање других божанстава заједно са Алахом);
2) Кориштење посредника за Бога (на примјер, молити се свецима, због тога су вехабије уништиле чак и пророкове гробнице у Медини, из страха да би се тиме могао надопунити култ Алаха или га чак замијенити);
3) Сумња да су немуслимани невјерници. Будући да за муслимане увијек постоји искушење да се преобрате у друге вјере, директна негација било које вјере осим ислама била је пресудна мјера опреза;
4) Суђење по неисламским законима и вјеровање да су они супериорнији у односу на божански закон;
5) Неодобравање било чега што је пророк Мухамед чинио. Будући да Мухамеда муслимани сматрају најсавршенијим човјеком, нико не смије сумњати да су сва његова дјела узор свим муслиманима, тј. цијелом човјечанству;

6) Ругање исламу или пророку Мухамеду. Осјетљивост муслимана према овој тачки узроковала је крваве догађаје 2006. године у Данској везане за аферу „Карикатура";
7) Коришћење или подржавање магије;
8) Подржавање или помагање у борби невјерника против муслимана. Ово је била основа за бројне фетве издате против муслимана који су служили у западним војскама током ратова у Ираку и Авганистану;
9) Вјеровање да неко има право да престане да практикује ислам. Ово је био разлог због којег су радикални муслимански режими, попут Ирана, Саудијске Арабије, Пакистана и кратке ере владавине Талибана и ИСИС-а (у Авганистану и Сирији), на смрт осудили било кога од њихових јеретичких држављана; и
10) Одвраћање од ислама непроучавањем или непрактиковањем.

Истакнути активисти унутар глобалне мреже Муслиманског братства, попут Ајмана ал Завахрија, Абдулаха Азама и Осаме бин Ладена створили су терористичке организације, претворивши идеологију кутбизма засновану на учењима Маудудија, Сеида Кутба и Хасана ал Бане у глобални акциони план (Eikmeier, 2007, стр. 86). Овај план требало је извести кроз Муслиманско братство укључивањем различитих врста џихада, различитих тактика и стратегија у различитим регијама и земљама, у зависности од преовлађујуће политичке ситуације и окружења. Коначна сврха ове активности била је интеграција глобалног муслиманског умета кроз успостављање регионалних калифата (Исламске државе или исламског територијалног и културног простора) и њихово посљедично уједињење и ширење у глобални калифат (исламска супердржава), који би касније требало и даље да осваја и влада свијетом, искључујући власт над другим вјерама или немуслиманским системима.

Посљедица овога је да Братство практикује офанзиван, иако наводно ненасилан облик џихада или мирно освајање Дар ал харба кроз своју глобалну мрежу исламских невладиних организација, удружења, истраживачких центара и политичких странака. Такође се бави насилним џихадом преко својих терористичких организација, попут властите тајне милиције, ал-Танзим ал-Кас (Специјални апарат, познат и као Тајни апарат), Гама'ат ал Муслимин, познат под именом Текфир ве-л-Хиџра (Анатема и исељење), Ал Гама'а ал Исламија (Исламска група), Хамас, Египатски исламски џихад, Ал Каида и ИСИС. Све ове организације основале су било садашњи или бивши чланови Муслиманског братства или су их чланови Муслиманског братства директно надахнули, индоктринирали и често регрутовали, а користе и њихову литературу.

У западним земљама, где су успостављени секуларни системи, попут Сједињених Држава, Велике Британије, Њемачке, Француске и других земаља ЕУ, Братство проводи „цивилизацијско-џихадистички процес" и „процес насељавања". Документ који је уврштен међу доказни материјал као Додатак II током суђења Фондацији Света земља у Сједињеним Америчким Државама (САД против Фондације Свете земље за помоћ

и развој и др.) под називом „Објашњени меморандум: О општем стратешком циљу за групу у Сјеверној Америци", детаљно објашњава значење „цивилизацијско-џихадистичког процеса" и „процеса насељавања" које би мрежа исламских невладиних организација и удружења требало да спроведе у Сједињеним Државама (Baran, 2008, стр. 107–108; USA v. Holy Land Foundation for Relief and Development, 2008).

Меморандум је написао и представио Мохамед Акрам (Мохамед Акрам Ал-Адлуни), који је у то вријеме био директор Муслиманског братства и високи вођа Хамаса у Сједињеним Америчким Државама, а сада генерални секретар Међународне фондације Ал Кудс са сједиштем у Либану (Siegel, 2012, стр. 178). Јусуф ал Карадави, најистакнутији модерни сунитски правник данашњице идентификован је као предсједник Одбора повјерилаца Фондације Ал Кудс (Global Muslim Brotherhood Daily Watch, 2010). Овај документ не само да описује циљеве, инфраструктуру и стратешки план Муслиманског братства за Сједињене Државе, већ се може користити и за разумијевање начина рада и циљева Братства у свим западним земљама. Према документу, цивилизацијско-џихадистички процес или, другим ријечима, цивилизацијски џихадски процес значи:

1) Елиминисање и уништавање западних система кроз дугорочни џихад који изнутра уништава комплетне цивилизације. „Вјерници" који раде на овој мисији платформе Братства би „саботирали" западне системе у тим земљама;
2) Подршка универзалном исламском покрету за успостављање глобалног калифата;
3) Остваривање цивилизацијског џихада има за циљ кориштење сљедећих општих стратешких циљева:
    - Успостављање ефикасног и стабилног исламског покрета на челу са Муслиманским братством;
    - Усвајање муслиманских ставова у земљи и широм свијета;
    - Проширење базе људи који практикују ислам;
    - Обједињавање и усмјеравање муслиманских напора широм свијета,
    - Представљање ислама као цивилизацијске алтернативе;
    - Подржавање успостављања глобалне Исламске државе гдје год се она оствари.

„Цивилизацијски џихад" укључује „концепт насељавања" који се састоји од сљедећих фаза (Akram, Reaboi & Gaffney, 2003, стр. 13; USA v. Holy Land Foundation for Relief and Development, 2008, стр. 278):

1) Насељавање: „Да ислам и његов покрет постану дио земље коју су намјерили да населе" (муслимански имигранти у Европу усвојили су ову политику посљедњих година.);

2) Успостављање: „Да се ислам претвара у чврсто укоријењене организације на чијим основама би се градила исламска цивилизација, структура и вјера."

3) Стабилност: Да ислам постаје стабилан у земљи у којој се креће његов народ: да постане трајна карактеристика земље и да више не буде вјера имиграната;

4) Одомаћивање: „Да се ислам одомаћи унутар душа, умова и живота људи земље којом се тај народ креће;" тј. да престане бити туђа вјера увезена у земљу, него да постане њен урођени дио;

5) Укорјењивање: „Да ислам постоји и да није пролазна епизода, да је укоријењен и „утврђен" ту гдје се налази и да на том тлу није непозната биљка;"

Осим тога, у Меморандуму се налази списак организација које су повезане са Муслиманским братством у Сјеверној Америци (USA v. Holy Land Foundation for Relief and Development, 2008, стр. 295), одговорних за вођење „цивилизацијског џихада", попут Исламског друштва Сјеверне Америке (ИСНА) и одјељења Да'wах (Мисија), Муслиманско студентско удружење (МСА), Удружење муслиманских друштвених научника (АМСС), Удружење муслиманских научника и инжењера (АМСЕ), итд. И у Европи, инфраструктура Муслиманског братства и образац насељавања у земље Европске уније, као што су Њемачка, Француска, Велика Британија, Шпанија, Холандија и Скандинавија, као и Швајцарска, указује на исте циљеве. Европско муслиманско братство настоји да интегрише и повеже своје европске представнике који дјелују у различитим европским земљама и у Турској, јер су они уско повезани у једну панисламску заједницу која марљиво ради на том питању већ од 1950-их и 1960-их. У то вријеме, талас муслиманских студентских миграната с Блиског истока дошао је у европске земље а први „гастарбајтери" (гостујући радници) почели су пристизати у Њемачку из Турске, у Француску и Белгију из сјеверне Африке, те у Велику Британију са индијског потконтинента.

Након што је успоставило базу у главним европским земљама, Европско муслиманско братство раширило се на остатак континента, укључујући и Балкан, придруживши се тамошњим већ постојећим муслиманима. Они и њихови насљедници сада предводе исламске организације које заступају интересе локалних муслиманских заједница према европској политичкој елити. Уз финансије великодушних сарадника из Персијског залива, они предсједавају централизованом мрежом која покрива скоро сваку европску земљу. Те организације се представљају као модерне и демократски оријентисане, а истовремено се држе радикалних ставова Братства и одржавају везе с терористичким организацијама. Због тога што користе политички софистицирану реторику, подједнако су их прихватиле и европске владе и медији, и доживљавају их као партнере, а не као пријетњу. Западне политичке елите сада се редовно обраћају овим организацијама у вези са било којим питањем које се тиче муслиманских заједница, а ове организације сада знају како да искористе овај ресурс, политичке гласове западних елита у њиховим земљама. Ове организације су повезане са фундаментализмом, антисемитизмом и подршком тероризму, посебно палестинском тероризму.

Саид Рамадан, лични секретар и зет Хасана ал Бане, оснивача Муслиманског братства, био је водећа личност Муслиманског братства у Европи и оснивач неколико кључних група Муслиманског братства у Европи. Током 1958. године, Рамадан се настанио у Женеви и тамо је основао Исламски центар, који је постао сједиште чланова Муслиманског братства који су прогнани из Египта. Године 1964. отворио је исламске центре у Лондону и Минхену и постао вођа Муслиманског братства у иностранству. Најважнија џамија Муслиманског братства у Европи је Исламски центар у Минхену [Islamisches Zentrum München], који је завршен 1973. након што га је Рамадан преузео 1960. године (Steinberg, 2010, стр. 49). Комисија за изградњу џамија касније је постала Исламска заједница Њемачке [Islamische Gemeinschaft in Deutschland], која је након тога одиграла кључну улогу у оснивању кључних група Братства у Европи (Johnson, 2008).

Неке наивне странке на западу вјерују да би преговори с муслиманским радикалима могли измијенити њихове фанатичне ставове и довести до суживота између муслимана и њихових ривала. Проблем је што се дијалог на Западу третира као политика, док је он уствари неполитика, осмишљена само да попуни неугодан вакуум и да се законодавци и владини службеници осјећају правично јер „чине нешто". Међутим, док Европљани редовно у доброј намјери ступају у такве дијалоге с муслиманима, у потпуности намјеравајући пронаћи заједнички језик са својим муслиманским саговорницима, муслимани сматрају да „дијалог" значи нешто сасвим друго. За њих, дијалог значи покоравање мањих култура и религија њиховој супериорној култури и религији, те се надају да ће кроз њега инспирисати народ да се преобрати и прихвати исламски поглед на свијет. Све мање од тога се сматра потпуним „неуспјехом дијалога".

Постоји један озбиљан недостатак сталног дијалога између Запада и ислама. Такав дијалог ушушкава западно становништво које мисли да њихове владе чине нешто конструктивно како би спријечиле насиље или пријетње насиљем у будућности. У стварности, ово не може бити више удаљено од истине, јер та неполитика служи за јачање и оснаживање оних муслимана чије су се западне владе опредијелиле да буду посредници са ширим муслиманским заједницама. Западне владе су несумњиво изабрале баш ове муслимане, јер су они истакнути активисти у заједници, док се те исте владе тјеше неугодним увјерењем да ове фигуре представљају умјерени ислам. Међутим, ови муслимани су довољно упознати са Западом и научили су како да прилагоде свој рјечник управо тако да одговара онима с којима преговарају. Они западњацима говоре језиком мира, помирења и добре воље а своја истинска увјерења држе за друге муслимане или их писмено обавезују на своје идеолошке платформе, у ономе што се често може окарактерисати као „двоструки говор" – један за њихове домаће изборне јединице и други за стране саговорнике, један за политику код куће и други за разговоре са страном штампом.

У основи, муслимански преговарачи постали су врло спретни и вјешти у „обрађивању система," те то раде врло успјешно. Ове „умјерене" муслиманске вође поступно од западњачких креатора политике добијају један уступак за другим, што дијалог чини

једносмјерним. У сваке преговоре улазе с пуном намјером да тестирају границе уступака које могу добити, а ријетки су они преговарачи на Западу који би ризиковали да их разочарају – у супротном, новински наслови сљедећег дана сигурно би запалили муслиманску јавност. У томе лежи вриједност склоности свих свјетских муслимана да претјерају у реакцији на сваку увреду, тако што показују своје незадовољство гласно и насилно, што је драматично илустровано током „Кризе карикатура“ између 2005. и 2006. године, у коју је укључен дански карикатуриста којег су оптужили за вријеђање пророка. Њихова реакција била је вриједна пажње, јер на Западу чак најгнусније скрнављење светаца или светог насљедства пролази без одмазде, јер се сматра да је то у границама слободе изражавања, али за муслимане, свако дјело које они сматрају увредом оправдава кажњавање, чак и крвопролиће, вјероватно због недостатка самопоуздања и сигурности у валидност своје вере.

Главне организације Европске мреже муслиманског братства дио су Европске федерације исламских организација (ФИОЕ), што је кровна група која представља Муслиманско братство у Европи и која је снажно повезана с Хамасом, његовим организацијама за прикупљање средстава и Ал Каидом. Федерација се састоји од 28 организација чланица у већини земаља ЕУ, као и у земљама које нису чланице ЕУ, попут Турске, Молдавије, Украјине и Русије (Merley, 2008, стр. 3), као и на територији Косова и Метохије. Његова најистакнутија организација је Европски савјет за фатву и истраживање (ЕЦФР), теолошко тијело Европског муслиманског братства. Њени чланови укључују неке од најистакнутијих чланова Муслиманског братства у свијету, укључујући босанског Великог муфтију Мустафу Церића (Merley, 2008, стр. 6), који је између осталог и предсједник Свјетског бошњачког конгреса. У Великој Британији, организација „Радикална средина“ [The Radical Middle Way] има широк спектар придружених учењака који представљају Муслиманско братство у свијету, попут Тарика Рамадана, њемачке исламске личности Мурада Хофмана, вође канадског Муслиманског братства Џамала Бадавија, вође британског Муслиманског братства Др Кемала Хелбавија и његовог сина Абдура Рахмана Хелбавија, босанског Великог муфтије Мустафе Церића и многих других (The Global Muslim Brotherhood Daily Watch, 2008; The Radical Middle Way, 2011).). Ту су и придружене организације, попут Уније добра, глобалне коалиције добротворних организација која прикупља средства за Хамас и Свјетске скупштине муслиманске омладине (WAMY), фундаменталистичку саудијску вјерску организацију оптужену за промовисање екстремизма и подржавање тероризма у цијелом свијету, укључујући Босну, Израел и Индију (The Global Muslim Brotherhood Daily Watch, 2008; The Radical Middle Way, 2011).

Турска такође има присуство у Европи захваљујући исламској заједници Millî Görüş' која је инспирисана турским политичаром и академиком Неџметином Ербаканом. Вођа њемачког Муслиманског братства Ибрахим ел Зајат, који је ожењен чланицом породице Ербакан и који је био шеф Свјетске скупштине муслиманске омладине у западној Европи, управља џамијама заједнице Millî Görüş' у цијелој Европи и лидер је у Федерацији исламских организација у Европи (ФИОЕ). У свом годишњем извјештају,

њемачка домаћа обавјештајна агенција [Bundesverfassungsschutz] описала је Millî Görüş' као „страну екстремистичку организацију", тврдећи да ова група игра двоструку игру јавно изражавајући придржавање основних начела западних демократија, а истовремено активно радећи на укидању секуларног система у Турској и успостављању исламске државе с исламским друштвеним системом (Vidino, 2005).

Европски труст финансира исламски рад у Европи и промовише стабилност исламских организација. Неки од извора финансирања овог труста су:

1. Ал Мактоум, фондација владајуће породице Дубаија;
2. Министарство вакуфа у Кувајту;
3. Баут ал Закат у Дубаију, вероватно повезан са Баут Ал Закатом у Кувајту;
4. Компанија *Самара инвестментс* регистрована на острвима Џерси, која је власник компаније повезане са Братством у Бахреину. Ова компанија повезана је с највећим саудијским компанијама регистрованим на Британским Дјевичанским Острвима и са непознатом компанијом регистрованом на Британским Дјевичанским Острвима и са подружницом Братства у Кувајту (Merley, 2008, стр. 10);
5. Ал Ислах (Реформа) Европски институт за хуманистичке науке [Institut Européen de Sciences Humaines] повезан је са Муслиманским братством политички, интелектуално и идеолошки с циљем борбе против француског културног утицаја. Они такав утицај виде као зло, умјесто да промовишу интеграцију у француску културу (Merley, 2008, стр. 12);
6. Федерација муслиманских омладинских и студентских организација, једна од главних организација Федерације исламских организација у Европи, развила се у мрежу од 42 државне и међународне организације које окупљају младе из више од 26 европских земаља, са сједиштем у центру Брисела. Један од њених оснивача је званичник Федерације исламских организација у Европи Ибрахим ел Зајат, члан њемачког Муслиманског братства. Развила је узајамно корисне везе с Европским парламентом, Европском комисијом, Савјетом Европе, Организацијом за европску сигурност и сарадњу (ОСЦЕ) и Уједињеним нацијама. Ова организација је *de facto* глас муслиманске омладине у Европи (Global Muslim Brotherhood Daily Watch, 2013; Vidino, 2005);
7. Федерација европских арапско-исламских школа, а иста ова организација са сједиштем у Шведској позната је као Европска унија арапских исламских школа (ЕУАИС);
8. Европски форум за медијске професионалце;
9. Европски форум муслиманских жена;
10. Европска скупштина муслиманских имама. Најважнији појединац задужен за вођење и координацију мреже Глобално муслиманско братство је њен идеолог Јусуф ал Карадави (Merley, 2008, стр. 17–20).

Суштински елементи офанзивног ненасилног џихада или мирног освајања Дар ал харба су да'вах и религиозно образовање, који представљају алтернативни начин за освајање друштава, изнутра и без мача (Quiggin, 2014, стр. 7–11). На службеном веб-сајту Муслиманског братства на енглеском језику јасно је написано: „Муслиманско братство никада неће заборавити вјерско образовање и да'вах, јер су они суштина његовог постојања" (Al Shafey, 2011). Такође, Јусуф ал Карадави, још један дипломац Универзитета Ал Азхар у Каиру, који је постао један од најистакнутијих исламских идеолога и популарна личност екстремистичког крила Муслиманског братства, изјавио је у говору у Охају 1995. године: „Освајање кроз да'вах, то је оно чему се надамо... Освојићемо Европу, освојићемо ћемо Америку, не уз помоћ мача, већ кроз да'вах" (Mintz & Farah, 2004).

Још један важан аспект „ненасилног џихада" Муслиманског братства је исламизација знања. Два водећа учењака, Саид Мухамед Накиб ал Атас и покојни др Исмаил Ражи ал Фаруки били су на челу ове мисије, успостављајући организације посвећене овом циљу, попут Међународног института исламске мисли (ИИИТ) у Херндону, основаног у Вирџинији 1981. године, и Међународног института за исламску мисао и цивилизацију основаног у Куала Лумпуру 1987. године (Hashim & Rossidy, 2000, стр. 21–22). Радећи на овој агенди, ИИИТ је већ 1982. године у Исламабаду организовао прву међународну конференцију на овом пољу, посвећену питању исламске мисли и знања. Као резултат конференције развијен је детаљан план који ће убудуће служити као смјерница муслиманским интелектуалцима и студентима у пољу исламизације знања под називом „Исламизација знања: Општа начела и план рада" (Abu Sulayman, 1989, стр. 14–15).

Позивајући се на исламизацију знања, др Ражи ал Фаруки је у својој књизи под називом „Ислам: извор и сврха знања" јасно рекао: „Ово је, онда, велики задатак који стоји пред муслиманским интелектуалцима и вођама: да преобликују цјелокупну заоставштину људског знања са стајалиште ислама" (Al-Faruqi, 1988, стр. 32).

Изнио је свој план исламизације савременог знања са сљедећих пет циљева (Hashim & Rossidy, 2000, стр. 31):

1) Савладавање савремених дисциплина;
2) Савладавање исламске заоставштине;
3) Утврђивање специфичне важности ислама за свако подручје модерног знања;
4) Тражење начина да се створи креативна синтеза између исламске заоставштине и модерног знања; и
5) Покретање исламске мисли на путу који води ка испуњењу Алаховог божанског наума.

Да би постигао циљеве свог плана за исламизацију модерног знања, Ал Фаруки је зацртао дванаест корака за израду уџбеника на универзитетском нивоу који би преобликовали двадесет дисциплина у складу са исламском визијом (Ibid., стр. 31–32):

1) Савладавање савремених дисциплина;
2) Истраживање дисциплина;
3) Савладавање и стварање антологије исламске заоставштине;
4) Савладавање и анализа исламске заоставштине;
5) Утврђивање специфичне важности ислама за те дисциплине;
6) Критичка процјена тренутних нивоа савремених дисциплина;
7) Критичка процјена тренутних нивоа исламске заоставштине;
8) Истраживање главних проблема уммета;
9) Истраживање проблема човјечанства;
10) Извођење креативних анализа и синтеза;
11) Преправљање дисциплина у оквиру ислама (универзитетски уџбеник);
12) Ширење исламизованог знања.

Иако се представљају као присталице умјерености, Муслиманско братство се заправо држи више од 80 година старе политике успостављања бренда Братства, ислама као глобалне вјере, искључујући све друге вјерске и секуларне облике организације. Чак су и муслиманске групе које се не слажу са тумачењем ислама Братства изложене злостављању (Quiggin, 2014, стр. 9). Посљедично, може се закључити да ненасилни „цивилизацијски џихад" Муслиманског братства заправо представља већу егзистенцијалну и системску пријетњу западној цивилизацији и друштвима од „насилног џихада" који су спровеле екстремистичке и терористичке организације Братства, јер први има за циљ да изнутра ослаби и уништи отворена друштва западних земаља и да на њиховом мјесту успостави исламски политички систем заснован на идеологији Муслиманског братства.

С тим у вези, важно је споменути предавање др Лоренца Видина, директора програма о екстремизму на Универзитету Џорџ Вашингтон, на тему Муслиманско братство на западу, које је одржано 4. маја 2020. године на интернет-платформи Института за проучавање глобалног антисемитизма и политике (ИСГАП). Посљедњих 20 година, др Видино је истраживао Муслиманско братство на западу. Објашњавајући цивилизацијски џихад Муслиманског братства који је њихов *modus operandi* у земљама немуслиманске већине у Европи или Сјеверној Америци, он наглашава да је потпуно другачији у томе како функционише, шта јесте и како се представља у поређењу са активностима Муслиманског братства на Блиском истоку или другим исламским земљама. Први изазов је заправо идентификација организације Братства на западу, због недостатка транспарентности, прикривеног дјеловања и њихове тактике како се представљају. Све организације Муслиманског братства, попут британске, француске, њемачке и других огранака, организовали су бројне невладине организације

са модерним именима, по којима наизглед представљају репрезентативност. Тако би се, на примјер, они називали Исламско друштво Њемачке, Муслимани Француске, Америчка организација свих муслимана итд. Идеја овакве фасаде тј. јавног лица је да буде репрезентабилно, прихватљиво лице Братства на западу. Те мреже представљају већину муслиманских гласова и стога су у положају да преговарају о својим интересима када им се западне политичке институције обрате за политичку подршку прије избора (Vidino, 2020).

У контексту Босне, један од многих савремених примјера била би злоупотреба термина исламофобија као софистицираног средства јавне манипулације и прикривених радњи, заједно са коришћењем модерне демократске реторике у академским круговима и у јавном простору, у циљу постизања строго политичких циљева. Међутим, логика аргумената, а понекад и ауторова позадина, откривају праве намјере. На примјер, Европски СЕТА извјештај о исламофобији 2019. (Karčić, 2019, стр. 141–60), у ком аутори описују манифестацију исламофобије или тренутне и потенцијалне тенденције које могу довести до исламофобије, Хикмет Карчић (након што је написао докторску тезу под називом „Логори као средство етничко-религијског чишћења несрба у Босни и Херцеговини 1992–1995"), аутор, који покрива Босну и Херцеговину, истиче оно што је он идентификовао као манифестације исламофобије и антимуслиманске реторике:

1) Сваки покушај да се анализира и разговара о савременим безбједносним пријетњама (радикализацији, терористичким и екстремистичким активностима итд.) како међународној тако и регионалној безбједности која произилази из опасног процеса који се одвија у Босни;
2) Сваки покушај да се процијене државне и регионалне безбједносне претње везане за повратак страних терористичких бораца са њиховим породицама;
3) Сваки покушај да се говори, истражују и расвјетљавају историјски догађаји који се односе на етничко-вјерско чишћење српског народа, о њиховим жртвама и губицима током грађанског рата у Босни и Херцеговини, а који се аутоматски означава као „ревизионистичка активност";
4) Сваки покушај да се објективно процијени структурална и институционална криза у Босни и Херцеговини, а самим тим и свако предложено политичко рјешење корисно за све релевантне народе; и
5) Сваки покушај масовних медија, стручних кругова и цивилног друштва да јавно расправљају о пријетњама по државну безбједност које потичу из процеса радикализације, који се одвијају у џамијама саграђеним страним средствима, или било какав покушај српских власти да предузму превентивне радње као одговор на уочене пријетње овог типа.

Босански модел показује на који начин исламски ентитет који постоји у европској држави са немуслиманском већином и политичком идеологијом некомпатибилном

са исламом мијења своје тактике, политику и реторику, шири се географски, стиче политичку моћ и постаје снажна регионална супструктура међународне панисламске екстремистичке мреже.

Имајући у виду, с једне стране, приступ цивилизацијског џихада у исламу као савремен начин освајања Европе изнутра успостављањем културне и правне доминације над њом и убјеђивањем Европљана немуслимана да се понашају у складу с тим, и, с друге стране, изузетно опасне процесе радикализације европских муслимана, превасходно у регији Западног Балкана, примјећује се избијање на чело у пољу идеја и знања, као и њихових различитих интерпретација. Та промјена је изузетно хибридизована и диверсификована у смислу чинилаца, праваца и начина рада. Поред тога, међународне димензије ове пријетње по Европу се постепено шире у погледу географског домета, интензитета и нивоа отворености. Нови вид радикализације се одвија у муслиманским успаваним владиним и наднационалним структурама. Друга по величини организација држава на свијету, Организација за исламску сарадњу (ОИС), са 57 муслиманских држава чланица, 2000. године је усвојила стратешки документ под насловом Стратегија исламских културних активности изван свијета [The Strategy for Islamic Cultural Action Outside the Islamic World] (Organization of Islamic Cooperation: Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization, 2009), који је састављен од стране одјељења за културу Исламске образовне, научне и културне организације. Стратегија има недвосмислен и једноставан циљ да обезбиједи доминацију исламске цивилизације над остатком свијета, те на томе отворено ради.

Исламска стратегија за културу превасходно има за циљ да чврсто укоријени све муслимане са Запада у њиховој култури и вјери, како би они постали активни учесници у општем процесу исламизације. Исламизација, која сад представља званичну глобалну исламистичку стратегију међувладиног карактера, треба да произведе или експоненцијални раст радикализације од самог почетка, или да отвори пут таквом процесу у будућности. Према томе, европске политичке институције, укључујући оне у регији Балкана, као и све јеврејске глобалне организације које раде, између осталог, и у Европи, поготово оне које се боре против савременог антисемитизма на глобалном нивоу, треба детаљно да прате сваки нови развој те ситуације те да на њих реагују што је брже могуће. У том погледу, постоји велика шанса да ће у блиској будућности Европа бити суочена са наглим валовима исламизације комплексног приступа, која ће укључивати босански *modus operandi* модел у комбинацији са приликама које пружа доба високе технологије.

Међутим, како је већ поменуто, Братство се такође служи својом мрежом удружених терористичких и екстремистичких организација како би извршили насилан облик џихада, укључујући низ убистава и бомбардовања. У овом тренутку, Хамас, палестински војни огранак Муслиманског братства, дубоко је посвећен насиљу, а Ал Каида је извршила нападе на војне и невојне мете у разним државама, а одговорна је за ширење секташког насиља и међу самим муслиманима. Сви оснивачи Ал Каи-

де – Бин Ладен, Абдулах Азам и Ајман ал Завахири – истакнути су чланови Муслиманског братства и дипломци Универзитета Ал Азхар у Каиру. Прије свог уздизања на највиши положај унутар ИСИС-а, Абу Бакр ел Багдади био је члан Муслиманског братства (Counter Extremism Project, 2020 стр. 1–3; Al-Qarawi confessing, 2014, [видео-снимак]; McCants, 2016). Само Муслиманско братство је недавно позвало на џихад против Сједињених Америчких Држава и Израела, чиме су отворено изразили исте ставове као и Ал Каида (Rubin, 2010).

Међународни салафистички покрет никад није ни био хомоген, пошто се увијек састојао из различитих, понекад и супротстављених група. Слично томе, ни салафијска заједница на Балкану никад није била хомогена. Постоји инфраструктура покрета вехабија, која се финансира углавном средствима из Саудијске Арабије, док Муслиманско братство финансира и промовише своју идеологију на Балкану кроз своје глобалне хуманитарне и терористичке мреже. У контексту Босне, ненасилни облици џихада су сљедећи:

1. Улагање у изградњу нових џамија и запошљавање хоџа са радикалним ставовима;
2. Ојачавање и проширење постојећих и развој нових „параџемата";
3. Успостављање исламских банковних институција и практиковање зеката (порез или допринос, један од пет стубова вјере) (Oluic, 2008, стр. 44);
4. Ширење мреже насеља вехабија;
5. Улагање у локалне касарне за обуку војске;
6. Развој мреже исламских невладиних организација и удружења, културних центара, те исламских школа и универзитета које шире радикалну исламску идеологију, као и успостављање веза између локалних муслимана и глобалног покрета џихада;
7. Додјела стипендија за студирање у исламским државама;
8. Покретање масовних медија, програма за забаву, новинских агенција, и центара за објављивање;
9. Усвајање политика које подстичу демографски развој;
10. Активно учешће у политици путем модерне реторике, те активно учешће исламских политичких странака у влади државе. На тај начин, они спроводе цивилизацијски џихад те културно и политички освајају Босну изнутра, спроводе исламизацију и радикализацију исламске заједнице, поготово младих, и стичу политичку, финансијску и друге видове подршке глобалном радикалном исламском покрету и покрету џихада, као и његовој терористичкој грани.

Метода насилног џихада (вођења светог рата) у Босни је примијењена помоћу двокраког приступа. Прва метода јесте насиље на домаћем тлу, које је кориштено само током одређених временских периода у историји, на примјер током Другог

свјетског рата (1939–1945) и грађанског рата у Босни и Херцеговини (1991–1995), кад су глобалне и регионалне политичке околности биле повољне за такав чин, као и данас, кроз низ терористичких напада у Босни. Други приступ међународног насиља одвија се у контексту учешћа у организовању бројних терористичких напада у земљама Запада, као и пружањем логистичке подршке, попут касарни за обуку војске, или регрутовањем бораца из иностранства које шаљу да се боре уз своју браћу муслимане за глобални исламски циљ у разним дијеловима свијета.

Идеологија Муслиманског братства пробила се у босанску исламску заједницу у међуратном периоду кроз политичко-вјерску заједницу Ел Хидаје и њихов огранак Младих муслимана. Организација је била заснована на идеологији и кориштен је *modus operandi* Египатског братства, а њени најистакнутији чланови били су босански дипломци Универзитета Ал Азхар у Каиру који су се Братству прикључили током својих студија тамо. Један од водећих чланова Младих муслимана био је Алија Изетбеговић, који је у својој „Исламској декларацији", програму за исламизацију муслимана, написао: „Наш циљ: исламизација муслимана. Наш начин: кроз вјеру у борбу" (Izetbegović, 1970, стр. 3).

Усвојивши Ал Банине идеје и политичке ставове, Изетбеговић је у Декларацији отворено изјавио да: „Мир између исламске вјере и неисламских удружења и политичких институција не може да постоји... ислам јасно искључује право и могућност постојања било какве туђинске идеологије на свом терену" (Ibid., стр. 22). У даљем осврту на идеју глобалног Муслиманског братства „цивилизацијског џихада", Изетбеговић је написао да: „...исламски покрет треба и мора да почне преузимати моћ чим буде довољно морално и бројчано снажан како би не само збацио постојећи неисламски режим, него и изградио нови исламски ауторитет" (Ibid., стр. 43).

Политичка елита босанских муслимана, под утицајем политичких ставова Муслиманског братства, на развој ситуације током Другог свјетског рата и грађанског рата у Босни и Херцеговини гледала је као на прилике за спровођење светог џихада против невјерника. Циљ је био да се успостави исламска држава са исламским системом у свим својим аспектима, заснована на шеријату и под исламским ауторитетом и то је постало регионална покретачка сила у стварању балканског калифата који ће у будућности постати саставни дио глобалног калифата, чиме би био остварен крајњи циљ глобалне платформе Муслиманског братства. Босанска муслиманска елита дијели исти крајњи циљ као и Братство, али они су постепено, током неког времена, промијенили тактику из политичког активизма у активан војни ангажман. Званично, босански муслимани увијек инсистирају на својој посвећености Европској унији и западним вриједностима. Међутим, у пракси, они су све вријеме спроводили исламизацију муслиманске заједнице и проширивали везе са међународним терористичким организацијама, исламским невладиним организацијама и политичким елитама исламских земаља. Данас, глобално Муслиманско братство одржава јаке везе са босанском муслиманском политичком елитом, коју предводи Бакир Изетбеговић, син Алије Изетбеговића, и његова исламска политичка странка, Странка демократске

акције (СДА) коју су основали Алија Изетбеговић и други чланови Младих муслимана. Данас, као дио глобалне платформе Муслиманског братства, СДА службено прихвата савремену европску реторику, али у пракси, она се бори за исте идеале као и Братство и одржава јаке везе са глобалном мрежом Муслиманског братства и међународним терористичким организацијама попут Ал Каиде, Хамаса, ИСИС-а и других. Званичне босанске исламске институције су у вези са глобалним Муслиманским братством и дијеле његову идеологију.

Муслиманске активности у Босни и Херцеговини нису јединствене само за ту државу, него и без изузетка представљају локалну босанску имплементацију нечег већег што се јавило у неком другом исламском центру на свијету. Ови утицајни муслимански процеси или периоди могу да се пронађу кроз историју, а сљедећи су најбитнији у контексту Босне и Херцеговине.

Први период јесте вехабизам, који је основао Мухамед ибн Абд ел Вахаб у 18. вијеку. У то вријеме, то је био унутрашњи покрет, будући да Абд ел Вахаб није имао никакве међународне амбиције или циљеве. Његов циљ је прије свега био повратак чистом исламу, у смислу да се ислам прочисти од фактора из спољног свијета који су на њега извршили утицај. Он је сматрао да се исламу силом намећу национализам, колонијализам, вестернизација, зачети у Европи, тадашњем центру свјетске моћи. Абд ел Вахаб је хтио да из ислама избаци све те туђинске утицаје и да га опет прочисти. Данас, говорећи о радикалном исламу у Босни, многи људи поистовјећују поједине џамије и хоџе у Босни и Херцеговини са вехабизмом.

Други период јесте појава Хасана Ал Бане у Египту, и Муслиманске браће почетком 20. вијека, организације која до дана данашњег представља највећу пријетњу миру и међувјерским односима. Кад је Ал Бана тек ступио на сцену, Египат је већ провео већи број деценија под британском владавином. Хасан Ал Бана је установио да британска окупација није само колонијална или политичка, него и духовна. Као одговор на то, он је утврдио постојеће идеје у исламу и ојачао идеју о џихаду, која не само да је представљала индивидуални духовни подухват људи да буду добри муслимани, него им је и омогућила да буду довољно снажни да силом поразе своје непријатеље. Он је такође ојачао и идеју „шехадета“, који данас подразумијева жртвовање себе у име Алаха, што је довело до појаве шехида, свједока, који не треба да се плаши смрти у џихаду у име Алаха, него да је раширених руку прихвати. Током периода Ал Бане и послије њега, током међуратних година између два свјетска рата, двије или три генерације младих босанских муслимана студирале су у Египту и биле под утицајем великих мислилаца тог доба, укључујући и лично Ал Бану, те су основали Ел Хидаја и Младе муслимане по свом повратку у Босну. Ел Хидаја, Муслиманска браћа и нацисти дијелили су заједничке антијеврејске и антибританске ставове, који су у исламском свијету неизмјерно добили на снази, па ту снагу уживају и до дана данашњег. Изетбеговић је такође био члан омладинских огранака Ел Хидаје и Младих муслимана.

Трећи битан период јесте Шестодневни рат против Израела 1967. године. У новембру 1967., свега неколико мјесеци након што су Арапи претрпјели пораз од Израела који су сматрали понижавајућим, високи свештених Ал Азхара сазвао је у Каиру међународну конференцију са више стотина исламских теолога и истакнутих вјерских вођа из цијелог свијета. О чему су разговарали? Абдул Насер, предсједник Египта, покушао је да образложи због чега је дошло до пораза, те су у свим забиљеженим расправама, укупно 12 томова записника, сви истакнути предводници ислама говорили о том поразу као о једном од највећих у историји ислама. Закључили су да тај пораз одражава посљедицу одмицања од чистог ислама и допуштања да их западњачке идеје попут демократије, парламента и национализма, од којих су све туђинске у исламу, заведу и изведу на погрешан пут. Према томе, дошли су до закључка да је повратак исламу једино рјешење. Вјерски лидери вратили су се у Малезију, Тунис, Мароко, земље са великим исламским мањинама, те позвали своја стада да се врате исламу и покају за занемаривање ислама и Алаха како би се вратили под Алахово крило и обновили сјај ислама. По виђењима тих лидера, ислам је доживио толику славу у средњем вијеку зато што су муслимани тад имали велики калифат у коме је владала воља Алаха на Земљи, као и зато што су тад поштовали и практиковали ислам. Ти лидери су сматрали да су Муслимани продали душе колонијалистима и западњачким идеалима, што је довело до велике срамоте ислама. Конференција је директно утицала на Босну и Херцеговину. При анализи развоја ситуације тамо у то вријеме, примјећује се сличан процес радикализације и панисламских тенденција, под руководством бивших Младих муслимана и исламских вјерских лидера. Једна од најдиректнијих манифестација била је „Исламска декларација", у којој се одражава идентичан дух покајања на које су позивали велики вјерски лидери на Конференцији. Види се директна веза између развоја ситуације у Босни и Херцеговини и општег тренда кретања ислама. Као посљедица тога, Босна и Херцеговина, иако наизглед на периферији, никад није била одсјечена од општих трендова унутар глобалне уме.

Сљедећи битан период за ислам окретао се око два главна догађаја: револуције у Ирану која је почела 1979. године, и рата у Авганистану, који је почео 2001. године. Иранска револуција била је шиитска револуција, али се у свијету о њој свакако говорило као о исламској револуцији како би се ислам оживио. Иако је ова шиитска револуција имала опште циљеве да укључи читав исламски свијет, она је ипак, нажалост, умјесто тога оживјела и разбуктала велили конфликт између шиитског и сунитског ислама. Шиити представљају око 10–12% исламског свијета, а многи од њих су концентрисани у Ираку и Ирану, са мањим бројевима у Пакистану и Авганистану. Ривалство између шиитског и сунитског ислама оживјело је зато што је Сајид Рухолах Мусави Хомеини намјеравао да врати шиитски ислам на сцену као изазов сунитском, иако је сунитски ислам био изразито доминантан изузетно дуг низ година. Шиити су остварили драматичан успјех у Ирану, не само тиме што су револуцију одржали током протеклих 40 година, него и зато што су успјели да створе такозване шиитске полумје-

сеце на Блиском истоку. Многе муџахедине који су се затекли у Босни и Херцеговини током рата тамо је послао, финансирао и наоружао Иран, а постојао је и свакодневни лет који је носио пошиљке оружја из Техерана у Сарајево током грађанског рата у Босни и Херцеговини.

Рат у Авганистану трајао је 10 година од дана када су Совјети ушли у Авганистан 2001. године по званичном позиву Комунистичке партије из Кабула у сврху елиминисања сваке могућности да се исламска револуција пробије у муслиманске земље у совјетској Централној Азији. По завршетку рата, ти борци су се нашли са широким искуством у вођењу рата, али незапослени, те су се вратили у своје домовине. Они се називају Авганистанци и постали су изузетно снажан чинилац у радикалном исламу. Ти људи су тражили нове пашњаке за убијање, те су путовали из земље у земљу спроводећи џихад. Многи од волонтера у грађанском рату у Босни и Херцеговини били су Авганистанци, као и Иранци, који су знатно утицали на ток борби.

Посљедњи значајан период јесте један од новијих, односно појава нових радикалних покрета, од којих се неки повезују за неку конкретну територију, неки не, али сви себе сматрају за основу, теоријску или практичну, за наставак насилног, не мирног, џихада у свијету. Први такав покрет јесте Ал Каида, која се везује за Авганистан. Њен вођа, Осама бин Ладен, боравио је у Авганистану, гдје је подучаван, индоктриниран, и духовно вођен. Ал Каида је одржавала везе са свјетском базом, што није само духовна база за битку ислама против свјетских сила, него и физичка база, јер побједа у бици захтијева снажну и обезбијеђену базу. А та обезбијеђена база мора да се налази у неком забаченом дијелу свијета, гдје би приступ био отежан било каквој „ЦИА-и", и она мора да буде спремна да размишља радикално. Американци су теоретски здробили Ал Каиду, чак су и убили Бин Ладена. Међутим, њена идеологија, а чак и неке од њених физичких база, и даље постоје, раширене на многим локацијама, укључујући дијелове Јемена, Филипина, и нека мјеста у Азији. Ал Каиду је пратила радикална организација ИСИС, коју је основао Ел Багдади. Иако ИСИС испочетка није схваћена озбиљно, на крају су се и Русија и Сједињене Америчке Државе, највеће силе на свијету, удружиле како би је здробиле. Разлика између ИСИС-а и Ал Каиде јесте у томе да је ИСИС учио из грешака Ал Каиде. ИСИС схвата да само постојање идеје о џихаду није довољно за борбу; те да поред тога покрет мора, да би био ефикасан и одржавао економију, имати територијалну основу, властите грађане или субјекте, властити народ, и властите системе опорезивања, пољопривреде и производње. Босна и Херцеговина постала је оперативна база за многе терористичке организације, попут Ал Каиде, ИСИС-а и других, као и извор производње терористичких бораца из иностранства који су са својим породицама послати да учествују у џихаду на Блиском истоку (Israeli, 2000).

Сви исламски мислиоци, радикални идеолози, исламска литература, међународне терористичке организације и глобални радикални покрети о којима је већ било ријечи су поступно и готово увијек непримјетно извршили директан утицај на босанску муслиманску заједницу, укоријенивши се у Босни и Херцеговини кроз разне

периоде у историји. Примјећују се четири узастопна таласа увоза радикалне исламске идеологије. Ти таласи су непрекидно подстицали радикализацију међу босанским муслиманима, те на крају довели до стварања радикалне исламске инфраструктуре у регији као саставног дијела глобалне исламске радикалне мреже која представља озбиљну пријетњу државној безбједности земаља Балкана и Западне Европе, као и, шире гледано, свјетској безбједности уопште.

Према томе, током периода између два свјетска рата, идеологија Ал Бане и Муслиманског братства која промовише ставове Исламске државе, радикалног ислама, панислама и милитантног ислама, укључујући и насилне аспекте џихада, дефинитивно се раширила кроз Босну и Херцеговину. Послије тога услиједио је период током Другог свјетског рата у коме је насилну панисламску идеологију ширила пропагандна машина нацистичког режима коју је изградио Химлер, под туторством муфтије Ел Хусеинија. Та идеологија је позивала на регионални џихад против комунизма, британског колонијализма, Јевреја, прокомунистичких партизана, и Југословенске војке у отаџбини. Уз помоћ муслиманских СС дивизија насталих у Босни, босански муслимани су били подстакнути на насилну борбу за оснивање независне исламске државе, одвојене од НДХ, као саставног дијела панисламске територије. Ал Банини ставови о милитантном исламу наметнути су кроз комбинацију обуке муслиманских војних јединица и вјерске и идеолошке индоктринације. Ханџар дивизија и остале муслиманске СС дивизије имале су сопствене хоџе. Замисао је била да ће милитаризација религије подстаћи радикализацију. Током самог грађанског рата у Босни и Херцеговини (1991–1995), радикални елементи Ал Каиде у регији гарантовали су ширење милитантне идеологије вехабијско-салафистичког џихада. Током четвртог таласа, који траје од 2014. године до данас, на Балкану долази до стварања регионалне исламске терористичке инфраструктуре као саставног дијела међународне мреже исламских терористичких организација, те ширења идеолошке пропаганде ИСИС-а.

У том идеолошком контексту се појавила и „Исламска декларација" Алије Изетбеговића, у којој се одражава, са неопходним измјенама, исламска идеологија Муслиманског братства, политичко руководство босанских муслимана, босанска улема (муслимански правници и академици), бошњачка нација као засебан национални идентитет, те Босна и Херцеговина као држава. Стварање бошњачке нације напросто је представљало формализацију постојећег засебног муслиманског идентитета и начина размишљања, који су већ било дубоко укоријењени у ставовима босанских муслимана и протезали се кроз све аспекте њихових живота. Природа бошњачке нације, која је изузетно усмјерена на религију, наглашава централну улогу коју ислам заузима у њиховом постојању и идентитету, те доказује да Бошњаци сами себе сматрају дијелом глобалног организма исламске уме. Према томе, у поглављу „Исламске декларације" које носи наслов „Панисламизам и национализам", Алија Изетбеговић се заузима за панисламизам а одбацује национализам у западном схватању, те излаже аргумент да је национализам по својој природи неисламски, превасходно зато што кључна идеја глобалне муслиманске солидарности

и повезаности нагони све муслимане да се боре за уједињење на свјетском нивоу. Изетбеговић је такође одговоран и за то што је џихад постао прихватљив у босанској муслиманској заједници, будући да је позвао босанске муслимане да предузму мјере да изразе свој бијес и огорчење у вези са „патњом“ своје муслиманске браће у Палестини, Криму, Кашмиру и Етиопији. (Izetbegović, 1970, стр. 47–51).

То значи да је бошњачка нација створена искључиво у сврху остварења аутономије за Бошњаке муслимане из немуслиманског сектора, као и јавног исказивања себе као саставног дијела глобалне муслиманске нације. Такав потез је подстакнут панисламским етосом, који је религиоцентричан, и у коме ислам не заузима само централну улогу у друштву, него и свеобухватну, при чему духовни елементи ислама имају предност над националним, етничким, па чак и биолошким аспектима живота, зато што је ислам широк и неподјељив систем: вјера, нација, идентитет, начин живота, политичка филозофија, итд. У исламу, сви муслимани чине један организам, и размишљају другачије од хришћана и западних земаља. Као посљедица тога, док Срби и Хрвати грађански рат у Босни и Херцеговини сматрају међуетничким сукобом са религијским аспектима, муслимански лидери и глобални покрет џихада не сумњају у то да је ријеч о светом џихаду. Попут ратова у Авганистану, Палестини, Чеченији, Ираку, Сирији, итд., муслимански лидери грађански рат у Босни и Херцеговини сматрају ратом за ослобођење муслиманске територије на Балкану. Та регија би потом требало да се интегрише у замишљену независну исламску државу која би се простирала од Индонезије до Марока и Шпаније, основана на шеријатском праву и под муслиманским вођством. Она би потом функционисала као регионална база за даљу исламизацију Балкана и стварање балканског калифата – калифата на европском тлу – као саставног дијела глобалног калифата. Ти муслимански лидери надали су се да би исход рата служио као почетна тачка за дубљи пробој радикалног ислама и његових терористичких елемената у Европу како би је освојили. Као резултат тога, грађански рат у Босни и Херцеговини представљао је озбиљну и непосредну пријетњу не само по безбједност у регији, него и по будућност Европе. У ту сврху, изузетно је битно да Босна и Херцеговина, као европска држава, постане исламска држава, зато што би на тај начин ислам постао легитиман дио европске културне баштине, будући да је то била земља ислама током више од 500 година и да муслимани у њој живе вијековима.

Говорећи о природи грађанског рата у Босни и Херцеговини у контексту глобалног џихада, грађански рат у Босни и Херцеговини није био спонтани међуетнички рат са религијским елементима. Заправо, он је представљао једну фазу светог џихада у Дар ел исламу (Кућа ислама) против узурпатора или невјерника за ослобођење муслиманских територија и оснивање исламске државе основане на шеријатском закону. Та нова држава би им даље омогућила да спроводе офанзивни џихад на европском тлу, и против Дар ел куфра (Земље невјерника) или Дар ел харба (Куће рата), те да и тамо наметну шеријатски закон. За побornike џихада, грађански рат у Босни и Херцеговини представљао је критичну фазу у огромном ширењу радикалног ислама у тој

регији, те стварању глобалне терористичке мреже. Грађански рат у Босни и Херцеговини представља велики пораз за хришћанске нације на Балкану и Европу, а велику побједу за глобални џихад. Он је омогућио постепено стварање регионалне исламске терористичке инфраструктуре, прије свега у Босни и Херцеговини, укључујући бројна вехабијска насеља, параџемате (зоне без закона), регионалну мрежу међународних терористичких организација, међународних исламских невладиних организација и културних центара, међународних банака, транснационалних компанија, мрежа регионалних џамија, кампова за обуку терориста, итд. Није ли иронично да је управо западњачки савез Сједињених Америчких Држава и земаља НАТО-а, које су се удружиле у борби против нацистичких спонзора исламског радикализма у Другом свјетском рату, помогао муслиманским радикалима у борби против балканских хришћана током грађанског рата у Босни и Херцеговини, који су муслимани сматрали својом осветом Западу за пораз претрпљен прије више од половине вијека.

Према томе, са својим сједиштем у Сарајеву, балкански калифат постепено и успјешно напредује према стварању радикалног исламског политичког ентитета при коме су уједињене све територије са муслиманском популацијом у тој регији, укључујући Албанију, Босну и Херцеговину, Бугарску, Грчку, Македонију, Србију, поготово територију Косова и Метохије, са Турском и арапским Блиским истоком. Кроз културну, образовну, идеолошку, економску и политичку сарадњу, балкански калифат функционише као фаза која води до стварања глобалног калифата, што и јесте крајњи циљ глобалног покрета џихада. Тај процес исламизације и радикализације босанских муслимана и ширење терористичке мреже у држави и кроз регију наводно ужива јаку подршку од стране државних чинилаца попут Сједињених Америчких Држава, неких земаља Европске уније, Турске, Саудијске Арабије, Кувајта, Ирана и других земаља, као и страних обавјештајних агенција као што су Централна обавјештајна агенција, МИ6, те њемачке, иранске, пакистанске и турске тајне службе. Подршку том покрету пружају и недржавни чиниоци, попут приватних војних компанија, прије свега Милитари професхнал рисорсиз инкорпорејтид [Military Professional Resources Incorporated], Глобално муслиманско братство, те друге међународне исламске невладине организације, међународне банке, међународне компаније, и међународне терористичке и екстремистичке организације, поред међународних организација као што су Организација за исламску сарадњу, НАТО, Европска унија, Организација за економску сарадњу у Европи, и друге. Значајну подршку тој држави пружају и бројни муслимански и албански политички лидери и истакнуте фигуре са подручја Балкана, попут Алије Изетбеговића, његовог сина Бакира Изетбеговића, и њихових политичких сарадника у Босни и Херцеговини, Сали Бериша и његови блиски сарадници у Албанији, бивше руководство албанске терористичке организације ОВК, те тренутна албанска политичка елита на Косову и у Сјеверној Македонији.

Данас, у глобалној структури међународне мреже исламских терористичких организација, регија Западног Балкана, као саставног дијела Југозападне Европе, ко-

ристи се за: регрутовање нових бораца; планирање и припрему терористичких чинова у иностранству; пружање уточишта како локалним борцима који се враћају из „врућих зона", тако и страним терористичким борцима који нису грађани земаља Балкана; те за пружање логистичке, медицинске, друштвене, идеолошке и политичке подршке активностима међународних терористичких групација. Те активности у стопу прати процес ширења радикалног ислама у регији, а из ње и даље у Европу. Регионална инфраструктура међународног тероризма и непрекидна радикализација регионалних муслиманских заједница представљају не само озбиљну пријетњу по регионалну и међународну безбједност, него и стварају непосредну опасност по националну безбједност сваке појединe земље унутар Европске уније.

2. Први талас муслиманске радикализације у Босни и Херцеговини: ширење и идеологије Ал Бане у међуратном периоду

2.1. Исламски политички ставови (Оживљавање ислама наспрам реформе ислама)

Како би се схватила два главна правца у исламском политичком размишљању током периода између два свјетска рата, те његов аутономни развој који је услиједио, неопходно је испитати историјски дискурс у образовном процесу босанских муслимана. Ова анализа укључује испитивање идеолошке основе и исламског филозофског размишљања на ком је заснована идеологија и које је обликовало ставове како муслиманске интелектуалне елите, тако и улеме у Босни и Херцеговини, а то је на крају ојачало панисламски идентитет. Током османске владавине, босански муслимани су често одлазили на студије у Истанбул. Кад је регију преузела Аустроугарска, многи босански интелектуалци су своје образовање наставили у Бечу. Током аустроугарске окупације Босне и Херцеговине, гувернер Босне и Херцеговине Бењамин Калај отпочео је покрет са циљем стварања засебног бошњачког идентитета, бошњаштво, који се односио искључиво на босанске муслимане. Његова визија била је да раздвоји босанске муслимане од Османског царства стварањем аутономних вјерских институција, чиме би се олакшала „европеизација" Босне и Херцеговине (Bougarel, 2008, стр. 3; Feldman, 2017; Kraljačić, 1987). Муслиманска народна организација (МНО) основана је 1906. године као резултат прве политичке мобилизације босанских муслимана, а 1909. године аустроугарске власти прогласиле су „Статус за аутономну управу над муслиманским вјерским и образовним пословима" (Đokić, 2003, стр. 101; Donia, 1981). МНО, као једна од првих савремених политичких партија, створена је из покрета предвођеног традиционалном муслиманском елитом која није промовисала стварање савременог националног идентитета. Штавише, та традиционална елита водила је битку за стицање и одржавање вјерске и образовне аутономије унутар секуларног

аустроугарског режима. Њихов став подстицао је стратегију коегзистенције, при чему би муслимани који живе у аутономном али несувереном подсистему вјероисповијести са подијељеном моћи могли да заштите свој муслимански идентитет и коегзистирају са свим осталим заједницама унутар аустроугарског режима. За босанске муслимане било је кључно да задрже свој повлаштен економски и социјални статус у коме су били супериорни над немуслиманима, и тиме да одрже поредак који је владао у османској држави. Међутим, тај покрет сам од себе није успио у увођењу било каквог процеса модернизације. Тај раскорак је попунила нова, надолазећа генерација муслиманских интелектуалаца који су образовани у аустроугарским средњим школама и који су предводили покрет реформе у Босни.

Од суштинског је значаја нагласити два велика значајна догађаја током 1920-их, који су у суштини поплочали пут новим вјетровима промјене у босанској исламској заједници, те предодредили правац будућности исламске мисли босанских муслимана. Први од тих догађаја јесте укидање отоманског калифата и увођење сасвим новог образовног система у Турској који је Кемал Ататурк спровео 1924. године, чиме је прекинута интелектуална веза између Истанбула и босанских муслимана који су одржавали блиске везе са Турском и након успостављања аустроугарске власти. Тај Ататурков потез разбио је нексус Босна–Истанбул, будући да су све вјерске школе затворене и забрањен им је рад. Као посљедица тога, многи босански муслимански интелектуалци наставили су своје образовање у Бечу, док је већина босанске омладине студирала на престижном Универзитету Ал Азхар у Каиру (Lisica, 2017). Други значајан догађај за босанске муслимане током 1920-их година био је оснивање личног аутократског режима краља Александра у Југославији 1929. године. Он је увео реформе и промовисао високо централизован систем са новом реформом административне дивизије, којима је створене 9 бановина, а вишестраначки систем укинут. Тај други потез је нарочито погодио босанске муслимане и изазвао јако незадовољство у њиховим редовима, будући да су се они у свим бановинама нашли у неповољном положају као мањина, чиме су изгубили ефикасан политички утицај кроз своју партију.

Интелектуалци и исламско свештенство које је образовано у Истанбулу прије Ататурка, попут истакнутог босанског вјерског реформисте, хоџе, и реис-ул-улеме (врховног правника), Мехмеда Џемалудина Чаушевића, изложени су модернизацији која се јавила у царству током протеклих неколико деценија. Они су били поготово опчињени и под утицајем размишљања Мухамеда Абдуха, познатог египатског исламског правника, вјерског академика, и либералног арапског реформисте. Ти исламски лидери посветили су се ширењу тих реформистичких идеја кроз босанску исламску заједницу. Као резултат тога, ставови босанског ислама су постепено постајали више оријентисани ка Западу и отворенији у погледу прихватања савремених тумачења ислама како би се изашло на крај са изазовима савременог доба.

Припадници генерације која је образована на европским универзитетима, као што је Мехмед Спахо (први босански муслимански политичар у Краљевини Срба,

Хрвата и Словена и вођа Југословенске муслиманске организације), Халид-бег Красница, Есад Куловић, и други, били су прожети западњачким идејама и подржавали су савремени ислам и мирну коегзистенцију са припадницима других националности. Они су такође испољавали оданост према ауторитету секуларних политичких система у којима су босански муслимани живјели у различитим периодима (Аустроугарска, а касније и Краљевина Срба, Хрвата и Словена / Краљевина Југославија), док су истовремено кроз свој политички активизам и активности страствено бранили исламска вјерска права (Lisica, 2018). На примјер, Спахо је подржавао ближу сарадњу између Срба и босанских муслимана, и био је један од првих у босанској исламској заједници који је изразио свеобухватни панјугословенски став. Дана 15. фебруара 1918. године, он је изјавио у магазину Новости да се спасење босанских муслимана може постићи искључиво кроз „јединство свих Срба, Хрвата и Словена" (Kamberović, 2009, стр. 20). Он је држао равнотежу између централизма и федерализације, а његова странка се залагала за конститутивну заштиту исламских вјерских права. Он је такође тражио заштиту за велике земљопосједнике (босански муслимански бегови) и за права која су они стекли током османске владавине. Његове политичке активности одражавале су амбицију муслиманске политичке елите да своје политичке ставове адаптирају новој стварности како би очували свој исламски идентитет у секуларној, а понекад и политички непријатељској околини.

Новинске публикације, као што су Бехар (1900–1911), Гајрет (1906–1908) и Бисер (1912–1914) основане су у овој навали подршке за реформистичке идеале, те су турски језик замијенили босанским језиком писаним латиничним писмом. У тим новинама објављивани су текстови реформистичких писаца из Египта (Мухамед Абдух, Абд ел Азиз Шавиш), Османског царства (Мехмед Акиф Ерсој, Саит Халим Паша) и Русије (Исмаил Гаспрински) који су били од инструменталног значаја у дискредитовању конзервативних ставова домаће улеме. Реформисти су наглашавали потребу за реформом исламских вјерских институција, а прије свега, над администрацијом вакуфа и наставним програмом у медресама (исламским школама). Они су такође настојали да укину неке од забрана у вези са образовањем жена и банковним системом. По завршетку Првог свјетског рата и стварању Краљевине Срба, Хрвата и Словена 1918. године, појавиле су се нове подјеле унутар покрета реформе: „секуларни модернисти" (Џевад-бег Сулејманпашић, Едхем Булбуловић, Шукрија Куртовић, итд.), који су се 1928. године организовали у Удружење реформа; и „религијски модернисти" (Џемалудин Чаушевић, Фехим Спахо, Абдулах Ајни Бушатлић, итд.), који су 1927. године основали новине Нови бехар. Обје групе отворено су се противиле конзервативним ставовима улеме и нису одобравале затворена схватања локалних хоџа (имама или учитеља) (Bougarel, 2008, стр. 5–6; Ferhadbegović, 2005).

Они који су студирали на престижном универзитету Ал Азхар у Каиру и тамо развили своје исламско политичко знање по свом повратку у Босну су предводили такозвани ревивалистички покрет. Према томе, док се интелектуална елита својим највећим

дијелом прилагодила европском начину живота и подржавала Ататуркове реформе у Турској, а неки су чак и изражавали комунистичке идеје, улема се својим највећим дијелом подијелила на модернистичку или реформистичку страну и традиционалну или ревивалистичку. Модернисти су се углавном окупили око реис-ул-улеме (врховног правника) Чаушевића и пратили идеје и вођство Абдуа, док су се традиционалисти окренули магазинима Хикмет и Ел Хидаје, који су оштро бранили тумачење ислама у својим традиционалним облицима. Упечатљиво је било то што су оба покрета имала заједничку карактеристику да су по успостављању Ататурковог режима у Турској они свој вјерски кадар почели слати на образовање у Каиро. Такође, обје стране су пратиле политичке, академске и вјерске трендове и тенденције које су се јављале у Египту (Refleksije vjersko-prosvjetnog, 2013). Та промјена правца представља кључну тачку у босанској историји која је подарила нови облик исламском политичком размишљању у Босни кроз наредних неколико генерација.

2.2. Утицај Универзитета Ал Азхар: утицај радикалне идеологије египатског Муслиманског братства на босанску исламску заједницу

У периоду између два свјетска рата (1918–1941), три генерације босанских студената окончале су своје студије на престижном Универзитету Ал Азхар. У првој генерацији били су: Алија Агановић, Фадил Чокић, Ахмед Џемал Дервишевић, Касим Добрача, Мухамед Фочак, Мустафа Гљива, Акиф Ханџић, Мехмед Ханџић, Шабан Хоџић, Бесим Коркут, Дервиш Коркут, Бахрија Мулабдић и Ахмед Смајловић. У другој генерацији били су: Абдулах Дервишевић, Хусеин Ђозо, Салих Хаџалић, Хусеин Мерхемић, Осман Мерхемић и Ибрахим Требињац. У трећој генерацији били су: Ћамил Авдић, Мустафа Дрљача, Абдурахман Хукић, Сејид Мусић, Мустафа Пашић, Мустафа Сабаџић и Хусеин Витешкић. Поред тога што су се посветили свом изучавању ислама, ови босански студенти постепено су се нашли опчињени исламским начином размишљања и развојем који се у то вријеме појављивао и добијао на популарности ван универзитета и широм Египта. Каиро је уистину био центар свих популарних новитета и активности на исламској сцени, не само у арапском свијету, него и у исламском свијету уопште (Đozo, 1980, стр. 274; Refleksije djelovanja Muslimanske, 2013). Управо у том периоду настао је покрет Ихвану л-муслимин (Муслиманско братство), као одговор на све веће напоре да се у вјерске институције уведу разне реформе.

Босански муслимански студенти у Каиру брижно су пратили цијели развој те ситуације. По свом повратку у Босну, они су се поставили као ревивалисти и преузели су радне методе Муслиманског братства, те основали организације Ел Хидаје и Млади муслимани. Такође су основали магазине Хикмет (Мудрост) и Ел Хидаје (Водич), које су користили да босанску исламску заједницу непрекидно информишу о развоју ситуације у исламском свијету, поготово тако што су пратили објаве у египатском листу Фет у коме су своје ставове изражавали египатски Млади муслимани и у којима су бивали објављивани чланци Мехмеда Ханџића и Хасана Ал Бане. Ти исламски магазини објављивали

су чланке који су се агресивно залагали за панисламску идеологију. Комитет за јединство и напредак је чак забранио објављивање Хикмета након што су у њему објављени неки изузетно контроверзни текстови аутора Ахмеда Хилмија (Karić, 2010, стр. 158).

Потребно је поближе испитати садржај Хикмета да би било лакше схватити суштинске идеје из ширег исламског свијета које је тај лист ширио на домаћој сцени, као и какав утицај је тај лист извршио на босанску исламску заједницу, доприносећи стварању домаће исламске организационе структуре за необавезно друштвено и академско повезивање, сличне оним које су биле од инструменталног значаја за ширење идеја радикалног ислама. У дијелу под насловом „Из исламског свијета" у Хикмету, објављиване су вијести о египатском удружењу Млади муслимани и његовим бројним огранцима у Египту, Сирији, Палестини, Индији, острву Јава и бројним другим мјестима. На основу тих новости, Хикмет је организовао предавања у својим канцеларијама која је држао виши академик и члан тог листа Абдул-Вахаб Енеџар, уз напомену да ће та предавања бити објављена у Хикмету уколико огранци Младих муслимана пристају на сарадњу са удружењем Ел Фет[1]. У одјељку „Из исламског свијета" у свом другом издању, Хикмет је своје читаоце обавијестио о томе да су млади арапски муслиману у Америци одлучили да оснују удружење Младих муслимана по египатском моделу (Ibid., стр. 60). У осмом издању Хикмета из 1936. године, објављен је транскрипт предавања које је у Бомбају у Индији одржао предсједник удружења Млади муслимани, Арап Сејид Јусуф Абдулаџ Фејзан[2]. Тај текст, под насловом „Вратимо се у прошлост", наговијестио је да посљедњи чланови те исламске уме могу да остваре врлину и срећу искључиво тако што ће имитирати оно што су постигли први. У овом случају, битно је нагласити да та тврдња одражава ријечи Хасана Ал Бане у својој другој поруци, Да'ватуна (Наша мисија), објављеној исте године, 1936. (Refleksije vjersko-prosvjetnog, 2013). Под утицајем тог и њему сличних текстова објављиваних у Хикмету, неки од активиста међу босанским Младим муслиманима почели су да промовишу сличан слоган, осврћући се на класични ресторативни приступ ислама према историји и напретку који је постојао на највишем нивоу у доба пророка, а од онда свака наредна генерација опада у вриједности. То објашњава мото салафијског покрета, који прописује начин понашања древних предака (аслаф) као једини начин приближавања идеалним временима пророка, кад они сматрају да је човјечанство било на врхунцу, а од онда је у константном паду. Као што је изјавио салафиста Едхем Шеховић на Осмој редовној општој скупштини удружења Ел Хидаје 1943. године: „Наш мото је: вратимо се исламу!"[3].

Битно је присјетити се да је Ал Бана био студент универзитета Ал Азхар у исто вријеме кад и Мехмед Ханџић и прва генерација босанских муслиманских студената. Током својих студија на универзитету Ал Азхар, Ал Бана је био фрустриран пасивним ставом са којим се улема Ал Азхара суочавала са изазовом успона атеизма у египатском друштву, те је одлучио да оснује удружење Шубанул Муслимин [Shubbanul-Muslimin] (Муслиманска омладина) и почне да објављује дневни лист Ел-Фатул Ислами (Arnaut, b. d.). У том периоду, сви студенти имали су прилику да дијеле мишљења, размјењују

идеје, уче о Ал Баниној панисламској идеологији која је подржавала стварање новог исламског поретка, уме за читав свијет, те да се ангажују у локалним вјерским организацијама и покретима. Босански муслимански студенти у Каиру у то доба свакако су били у прилици да падну под идеолошки утицај и ангажују се у овим покретима, те да дубоко искусе огромну популарност и утицај египатског Муслиманског братства и исламског размишљања Ал Бане.

Једна од најупечатљивијих карактеристика међуратног периода било је преображење исламских вјерских институција под утицајем нових таласа исламског размишљања унутар босанске исламске заједнице. Тада су постојале двије струје, једна модернистичка, која је гледала на будућност и нудила савремено тумачење ислама, а друга ревивалистичка, која је промовисала идеју повратка самим коријенима ислама. У том периоду, босански муслимани, укључујући и свештенство и исламску интелектуалну заједницу, систематски су упијали и сваривали нове исламске идеје које су се рађале у ширем исламском свијету. Те нове струје исламског размишљања пробиле су се дубоко у босанску исламску заједницу кроз организације као што су Ел-Хидаје и Млади муслимани.

Крајем 1920-их, Хасан Ал Бана првобитно је основао Муслиманско братство (Ал Икван ел Муслимун) као одговор на оно што је он сматрао инфилтрацијом атеистичке идеологије у египатско друштво, које је земљу драматично удаљило од исламске традиције. Његов нови покрет Муслиманског братства доживио је огроман развој током 1930-их, при чему је ислам постао политизован и израдио план рада уз подршку војног огранка (Arnaut, b. d.; Larsson, 2017, стр. 21–22). Тај развој пратило је ширење незадовољства негативним утицајем Запада на египатско друштво, поготово по паду османског калифата 1924. године те дотад невиђеног раздвајања државе и вјере које је услиједило у новонасталој Републици Турској, чиме је Ал Бана био дубоко запрепаштен. Кад се Муслиманско братство тек појавило на сцени, било је против насиља и залагало се за постепену трансформацију друштва кроз двије врсте мјера. Као прво, објављивало је периодичне листове, новине и магазине који су ширили поруку ислама и повећавали свијест људи о актуелним друштвеним проблемима те нудили алтернативне приступе истим. Као друго, Братство је финансирало стварање инфраструктуре за социјалну помоћ: школе, болнице, добротворне институције, клубови, образовне институције и слично (Zhyntativ, 2008). Та организација такође је почела да помаже клинике за сирочад, да уводи електричну енергију у мања села и нуди друштву одређене друштвене повластице, иако су то радили под окриљем своје вјере (Euben & Zaman, 2009 стр. 51; Sørensen, Hagtvet i Brandal, 2016, стр. 118).

Међутим, Ал Бана је послије усвојио насилнији приступ и оформио паравојни огранак на основу своје визије „Алахове духовне војске" (Zhyntativ, 2008). Насилна, односно паравојна јединица Муслиманског братства, нашироко позната под именом „Тајни апаратус" (Низам ел кас) основана је око 1940. године. Један академик изнио је примједбу на одраз Ал Банине визије у стварању тог војног огранка:

Слика коју је [Ал Бана] имао у глави од... [настанка Муслиманског братства]... представљала је војну групацију у којој би била садржана идеја џихада у исламу... Он [Ал Бана]... је био изузетно склон стављању акцента на војну активност како би доказао да је идеја о џихаду валидна. (Према Pargeter, 2011, цитирано у History of the Muslim Brotherhood, 2015, стр. 56).

Програм Муслиманског братства назива Ровер скаути, при коме су младићи тренирали атлетику и практиковали аскетски стил живота, играо је кључну улогу у процесу регрутовања и војне обуке младића који су се прикључили тајном апаратусу. Ал Бану је задивио фашистички модел формације омладинских покрета у Италији и Њемачкој 1930-их, те је стварањем Ровер скаута покушао да оснује исламски еквивалент (Lia, 2010, стр. 167). Он је организовао низ љетњих кампова за обуку Скаута, како би им омогућио физичку и војну обуку. Први инструктори Ровера сами су били обучавани у Каиру, а почетком 1941. године, већ их је било отприлике 2.000. Већ 1945. године, Ровер скаути били су подијељени на двије групе: Ровери и војска (Sixta Rinehart, 2012, стр. 41–42).

Ал Бана је говорио о три фазе имплементације своје визије, од којих је посљедња позивала на насиље у свом најгрубљем облику:

1) Идеологија Браће треба да се представи и промовише у јавности што је год више могуће; њене добре стране и предвиђене повластице треба да се помињу и да досегну сваки појединачни дио шире јавности;
2) Мисија Браће треба да има одређену организацију и облик. Треба бирати искрене и пожртвовне мушкарце. Војске треба припремити и опремити, организованим кадром и војницима.
3) Принципи морају да буду формулисани и наметнути у склопу практичне борбе. Екипа храбрих бораца треба да буде спремна на жртву, и требало би да страствено брани циљ Мисије, те да учврсти и ојача организацију (Ibid., стр. 44).

Имплементација треће фазе започела је 1938. године, кад се Ал Бана јавно изјаснио да ће се Братство користити насиљем уколико египатска влада одбије да се повинује програму Братства.

У својим свакодневним активностима, Браћа су се придржавала принципа да „крајњи циљ оправдава средства". Према томе, били су спремни на повремену сарадњу чак и са својим заклетим непријатељима у сврху постизања свој највишег циља, оснивања универзалне исламске државе. Примјер такве сарадње био је тајни савез Братства са Британијом и Америком 1950-их година, у сврху заустављања продора комунизма у Египат (Melamed, 2016). Слично томе, неколико деценија касније, палестински огранак Братства са Западне обале био је оптужен за сарадњу са израелским властима, будући да су Израелцима били дражи од националистички оријентисаних партизана из ПЛО-а.

Данас овај међународни исламски покрет представља глобалну идеолошку платформу на којој сарађују и међусобно се помажу многе различите исламске организације, невладине организације, екстремистичке и терористичке групације, политичке странке, вјерске институције, истакнути исламски мислиоци и вјерски поглавари, и појединци који дијеле исте ставове. Братство је од изузетног значаја у арапском свијету уопште, и оно врши огроман утицај на политички развој многих земаља. Али истовремено, то је фрагментован, децентрализован покрет који се разликује између земаља, уздиже разне исламске политичке покрете и партије, као и мисионарске и добротворне организације, од којих многе отворено вуку поријекло из египатског Муслиманског братства.

Тренутно, Муслиманско братство терористичком организацијом сматрају владе Руске Федерације, Бахреина, Египта, Либије, Сирије, Саудијске Арабије и Уједињених Арапских Емирата. У априлу 2019. године, Бијела кућа је потврдила да разматра проглашење Муслиманског братства терористичком организацијом, након што је предсједник Египта Абдел Фатах ел Сиси лично лобирао код предсједника Трампа да подржи тај потез (Borger & Michaelson, 2019). Међутим, неколицина огранака Муслиманског братства који су постали насилни, као што су Хамас и Лива ел Тавра, већ су проглашене терористичким организацијама од стране Сједињених Држава, исто као и озлоглашене Ал Каида и ИСИС.

Босанска муслиманска политичка елита тренутно одржава блиске везе и залаже се за пријатељске односе са Муслиманским братством. На примјер, недуго пошто је на изборима 2014. године освојио други мандат, члан Предсједништва Босне и Херцеговине и предсједник СДА, Бакир Изетбеговић, угостио је делегацију Муслиманског братства коју је предводио духовни поглавар Муслиманског братства и Изетбеговићев близак пријатељ Јусуф ал Карадави. Изетбеговић се том приликом чак и фотографисао са својим арапским гостима, при чему је поносно позирао са подигнута четири прста на десној руци, што представља неформални поздрав чланова Муслиманског братства (Veze Izetbegovića s „Muslimanskom braćom", 2018). Штавише, 2017. године у медијима су се појавили извјештаји да су власти из Саудијске Арабије, Египта, Бахреина и Уједињених Арапских Емирата послале заједничко писмо разним институцијама Босне и Херцеговине у коме су позивале Босну и Херцеговину на сарадњу у борби против тероризма, управо из разлога што су владе тих земаља биле незадовољне значајним присуством Муслиманског братства у Босни и Херцеговини (Ibid.).

Упадљива демонстрација дубоког вјерског и емотивног продора Муслиманског братства у културу Босне и Херцеговине одиграла се 19. јуна 2019, кад је влада наредила да се у џамијама широм Босне и Херцеговине одрже посмртне молитве за Мухамеда Мурсија (S.H., 2019), који је био први демократски изабран предсједник Египта, као и водећи члан Муслиманског братства. На хиљаде људи је дошло на посмртне молитве. Поред џамија у Сарајеву, посмртне молитве у одсуству одржане су и у џамијама у градовима Зеници, Жепчу, Завидовићима, Маглају, Тешњу, Добоју и Теслићу. Поред

тога, велики број људи дошао је и на Мурсијеву симболичну сахрану уприличену у граду Новом Пазару, који је највећи град у регији Санџак у Србији (Историјска регија у Србији и Црној Гори, названа по бившем Новопазарском санџаку, административној јединици Османског царства у периоду 1878 - 1913. године. У данашњој Републици Србији по положају се налази на подручју Рашке области, гдје је у 11. вијеку основана једна од најважнијих српских држава, Рашка). Мурсијева слика изложена је у дворишту џамије Хункар у Сарајеву. Египатски исељеници који живе у земљама Балкана такође су изашли на церемоније (Öztürk, 2019). Вриједи нагласити да је обостране културне везе између исламских покрета на Балкану и на Блиском истоку поспјешило увођење три увезена и дотад непозната блискоисточна језика: арапског као језика исламског образовања, турског као језика државне управе, те персијског као језика поезије. Ти лингвистички афинитети поплочали су пут даљем ојачавању културолошких веза и идеолошког утицаја чији траг се примјећује прије свега у све већем броју босанских студената који одлазе на студије у исламске земље, као и кроз преводе књига.

2.3. Улога прве генерације босанских студената Универзитета Ал Азхар у стварању босанске Ел Хидаје

Други свјетски рат прекинуо је студије босанских студената у Египту, али почевши од 1958. године, кад је званична делегација Југословенске исламске заједнице посјетила Египат и дошла до споразума са египатским Министарством за авкаф, односно вјерске стипендије, чиме су омогућили пријем 10 муслиманских студената из Југославије на Ал Азхар, отпочела је нова ера образовања босанских муслимана на Ал Азхару. Дана 19. октобра 1962, прва послијератна генерација босанских муслимана, који су завршили медресу Газ Хусрев-бег у Сарајеву, отишла је у Египат. Између 1962. и 1997, укупно 52 босанских студената дипломирало је на Ал Азхару. Неки од њих су наставили са постдипломским студијама, а тројица су тамо стекли и докторате, а то су Ахмед Смајковић (1938–1988), Јусуф Рамић (рођ. 1938), и Акиф Скендеровић (рођ. 1938) (Karčić, 2016, стр. 201). Иако су и ови каснији дипломци играли битну улогу у вјерском, културном и академском животу Босне и Југославије, највећи траг оставила је ипак прва генерација студената. Водећа фигура те прве генерације било је свакако Мехмед еф. Ханџић (1906–1944), али и Алија Агановић (1902–1961), Касим Добрача (1910–1979), Хусеин Ђозо (1912–1982), те Ибрахим Требињац (1912–1988) (Refleksije djelovanja Muslimanske, 2013).

Мехмед Ханџић био је водећа фигура у босанском покрету ревивалиста који се састајао при листовима "Ел Хидаје" („Прави пут", 1936–1945), који је објављиван у Сарајеву, и Хикмет („Мудрост", 1926–1936), који је објављиван у Тузли (Bougarel, 2008, стр. 8). Свега годину дана пошто је отпочео своје студије на Ал Азхару, Ханџић је већ изградио такву репутацију да су тог двадесетогодишњака његови професори и колеге са студија називали „ел-шеик". Постоје бројни докази да се он највјероватније

упознао са Ал Баном током својих студија на Ал Азхару, будући да су се они кретали у истим академским круговима, похађали иста предавања, били у комуникацији са истим предавачима, попут Јусуфа Диџвије, посјећивали исте библиотеке и књижаре, исте џамије, итд.

Он је постао писац, преводилац, и образовни радник, био је професор у медреси Гази Хусрев-бег у Сарајеву, а од 1939. године, и у Вишој исламској шеријатско-теолошкој школи, био је проповједник широм Босне, као и значајан члан готово сваког исламског добротворног друштва, укључујући удружења Мерхамет (Милост), Народна узданица и Гајрет.

Међутим, Ханџић је највише утицаја имао као један од оснивача а касније и предсједавајући удружења Ел Хидаје 1936. године, те главни уредник периодичног листа истог имена. Циљ Ел Хидаје био је да повећа ауторитет босанске класе улеме, као и да пружи нове моралне и политичке смјернице дезоријентисаном босанском муслиманском становништву (Карић, 2004, стр. 423). Ханџић није био претјерано заинтересован за западњачке идеологије саме од себе, будући да је вјеровао да је већина проблема муслимана настала као посљедица њиховог скретања са исправног пута и покушаја да се модернизују прихватањем западњачких реформи у исламу. Према Ханџићу, једино рјешење за босанске муслимане било је покајање и повратак на пут ислама (Klein, 2018, стр. 27), исто као што је проповиједао и Изетбеговић 50-ак година касније. Ханџићева идеологија изузетно је личила на идеологију Мухамеда Рашида Риде из салафијског покрета и Муслиманског братства (Bougarel, 2008, стр. 323, 326). Кад се осврне на неке од људи са којима се зна да је Ханџић био у комуникацији и сарадњи, то уопште не изненађује. Први од таквих био је Абдулах Ибн Абдулах Ал Јабиси ал Најди (умро 1969), који је Ханџића научио „хадиту“ унутар оквира салафијског удружења Ансар ал Суна ал Мухамедија (Подржаваоци Мухамедове суне) и дао му „ијазу“ (дозволу) да те „хадите“ шири у његово име. Други такви сарадници били су и Мухиб ал Дин ал Катиб (умро 1969), салафијски промотер и публициста, те један од истакнутијих чланова Муслиманског братства, за кога се сматра да је био у блиској вези са Хасаном ал Баном (умро 1949); и Шеик Мустафа ал Кајати (умро 1927), један од најистакнутијих вјерских поглавара египатског устанка против Британије 1919. године, као и бескомпромисни заговарач противколонијалног става. Ханџић је у својој реторици користио термине као што су „јахлија“ (врста владавине у којој су неки људи подређени другима), који су се нашироко користили и циркулисали кроз салафијски дискурс тог доба, поготово у разговору о западњачким или секуларистички оријентисаним државницима (Klein, 2018, стр. 28).

Према Ханџићу, највећи непријатељи са којима су се муслимани суочавали били су стране идеологије са Запада као што су национализам и секуларизам, те скретање с пута ислама. Нарочито је критички гледао на муслиманске интелектуалце који су мислили да могу усвојити западњачке идеологије противне исламу а истовремено и задржати своја муслиманска имена и педигре. Ханџић је муслиманском реформис-

тичком руководству, а поготово Југословенској муслиманској организацији и њеном предсједнику Мехмеду Спахи, ускратио право да говоре у име ислама и муслимана, пошто је вјеровао да то право треба да буде резервисано за оне који одржавају и придржавају се исламске традиције, те исту штите од било каквог напада (Донија & Фајн, 1995, стр. 924). Од свог повратка из Египта, Ханџић је био изузетно активан у друштву, а његови друштвени подухвати прије свега су били посвећени реафирмацији класе улеме у Босни и Херцеговини, као одговор на јавну кампању који су југословенске власти и босански секуларисти и реформисти водили против ње. Његов главни приоритет био је да уради нешто по питању губитка монопола улеме над интерпретацијом Курана. (Karić, 1999, стр. 11–12).

У контексту настанка Ел Хидаје у Босни, треба обратити пажњу на дубок утицај који је на Ханџића извршио Абдул Азиз бин Халил Џавис (1876–1929), један од шеика од којих је учио на Универзитету Ал Азхар. Бин Халил Џавис, рођен у тунижанској породици у Египту, дипломирао је на Универзитету Ал Азхар и потом постао професор на Универзитету Кембриџ. По свом повратку у Египат, држао је предавања у школама на арапском језику, а био је и уредник магазина Ел Лива, у коме је изражавао своје противљење британској окупацији Египта. Након што је пуштен из затвора (у коме је био због својих радикалних и оштрих радова), преселио се у Ел Астане и тамо основао дневни лист Ел Хилане и магазин Ел Хидаје, а био је и један од оснивача организације Еш-Шубанул Муслимин (Млади муслимани). Бин Халил Џавис је извршио изузетан утицај на Ханџића по питању организационих послова, те је Ханџић по повратку у Босну основао удружење и магазин Ел Хидаје, у које је касније интегрисао и организацију Млади муслимани (Mehtić, 2016, стр. 107). Ханџића су послије изабрали на мјесто предсједника удружења Ел Хидаје, а он је на том положају учествовао у већем броју састанака водећих муслиманских културних и вјерских удружења, што је 30. децембра 1939. године довело до стварања Покрета за аутономију Босне и Херцеговине (Begić, 1966, стр. 180–185).

Алија Агановић био је још један истакнут студент међу људима који су се окупљали око Шеика Диџвиј и Хасана ал Бане. Агановића су инспирисале њихове идеје и праксе, те је и он одиграо активну улогу у организацији вјерских образовних активности и обуке у склопу Ел Хидаје. Поред Ал Бане, Агановић је био један од оснивача Ел Хидаје и удружења Младих муслимана у Каиру, а потом и удружења Ел Хидаје у Босни, чији је потпредсједник био дуги низ година. Агановић је касније активно учествовао у организацији омладине кроз стварање релевантне структуре за омладину и кроз успостављања *modus operandi* на основу свог претходног знања и искуства стеченог у Египту (Ramić, 1997, стр. 64; Refleksije djelovanja Muslimanske, 2013).

Чланак „Друштвени гласник", објављен у првом издању босанског магазина Ел Хидаје, пружио је увид у процес формирања Ел Хидаје од почетка октобра 1935. године. Агановић је сазвао састанак ширег круга сарајевске улеме у сврху расправе, између осталог, на тему оснивања организације у којој би читава илмија (класа улеме) била активно ангажована (Refleksije djelovanja Muslimanske, 2013).

Касим Добрача отишао је у Каиро да студира на Универзитету Ал Азхар 1928. године, исте оне кад је Ал Бана основао египатско Муслиманско братство, а своје студије тамо је окончао 1935. године. Период проведен у Каиру обиљежио је јак афинитет ка покрету Муслиманског братства, укључујући њихову организациону структуру и пробој у шире масе. Такође, не постоји никаква сумња да је тај покрет оставио значајан траг на интелектуално и идеолошко сазријевање Касима Добраче, као и надахнуо његов каснији образовно-педагошки рад у Босни, гдје се дубоко ангажовао у босанској Ел Хидаје и њеном магазину. Уистину, Добрача и Ханџић били су два стуба и вође тих организација (Refleksije djelovanja Muslimanske, 2013; Ramić, 1997, стр. 129). Добрача је постао први предсједник Младих муслимана након што су 1941. године из покрета прерасли у званичну организацију одвојену од Ел Хидаје (Dautović, 2016).

Хусеин еф. Ђозо рођен је у селу Баре у близини Горажда у Босни. Студирао је у Фочи, Сарајеву, и на Универзитету Ал Азхар у Каиру, гдје је изучавао исламску теологију и шеријатско право. По свом повратку у Сарајево, радио је као професор арапског језика и у канцеларији реис-ул-улеме. Ђозо је био један од водећих чланова организације Ел Хидаје у Босни прије него што се као добровољац прикључио СС Ханџар дивизији у јуну 1943. године, те постао утицајан хоџа у озлоглашеном 28. пуку 13. СС Ханџар дивизије (Bajramović, 2016), у рангу капетана, те је био одговоран за бројне злочине почињене у источној и сјеверној Босни, као и у Срему (A. P., 2013; Šarac, 2013). Током службе у тој јединици, поред тога што је индоктринисао и проповиједао војницима, он је такође учествовао и у обучавању других хоџа. Писао о задатку СС-а, као и о борби против капитализма, комунизма и јудаизма, те позивао на „Нови ред", у класичном стилу нацистичке пропаганде, користећи се стандардним фразама попут „давања наших живота за великог вођу Адолфа Хитлера и нову Европу". Ђозо је лично саставио писмо на њемачком језику упућено СС-рајхсфиреру Хајнриху Химлеру:

> Ови чинови означавају велико доброчинство за нас муслимане и за Босну уопште. Према томе, ја сматрам за своју дужност да упутим нашу захвалност СС-рајхсфиреру у име свих хоџа у дивизији, као и у име стотина хиљада сиромаха у Босни, те се заклињем да смо спремни да положимо своје животе у борби за великог вођу Адолфа Хитлера и нову Европу (Savich, 2013).

По завршетку рата, југословенска комунистичка влада га је прогласила кривим за сарадњу са нацистима и осудила на затворску казну од пет година. Ослобођен је 1950. године након што је добио амнестију од комунистичког режима. Године 1964. је изабран на мјесто предсједавајућег Удружења улеме у Социјалистичкој републици Босни, те постао преводилац Јосипа Броза Тита при званичним посјетама арапским нацијама.

Након Другог свјетског рата, Ђозо је испливао као један од водећих исламским мислилаца у Босни, те је 1970. године основао исламске новине Препород. Циљ му је био да интегрише ислам у свакодневне животе босанских муслимана, те да очува и одржи исламски идентитет босанских муслимана суочених са све више секулар-

ном, модерном, мултикултуралном, мултивјерском, и мултиетничком социјалистичком Југославијом. На Четвртој исламској конференцији у Каиру у Египту, одржаној у октобру 1968. године, која је сазвана на Ал Азхару, да би се на њој расправљало о арапско-муслиманском поразу од Израела у рату 1967. године, Ђозо се поново сусрео са бившим јерусалимским Великим муфтијом (који је тад живио у азилу у Либанону). Том приликом, Ђозо се обавезао „у име југословенских муслимана" да ће обезбиједити волонтере и донације „за побједу џихада на Блиском истоку", те је исказао подршку позиву Великог муфтије на џихад против Израела. Заклео се да ће муслиманска вјерска заједница у Југославији регрутовати волонтере и приложити средства за народ Палестине (Ibid.). Задржао је своје гласне антисемитистичке ставове и усмјерио свој антагонизам против израелских Јевреја. У вријеме 1990-их година, босанска муслиманска влада промијенила је у његову част име основне школе у Горажду у источној Босни, те је назвала Основна школа „Хусеин еф. Ђозо" (2005–2020). Ђозина биографија говори сама за себе, а његова прича илуструје узнемиравајући чињеницу да босански муслимани њега обожавају као посвећеног муслимана и једног од највећих исламских мислилаца 20. вијека, без обзира на то што је он био радикал који је подржавао панислам и одржавао блиске везе са међународним исламским терористичким организацијама, те је држао и промовисао екстремистичку, терористичку и антисемитску идеологију, као и сарађивао са нацистичким режимом. Чак и данас, у босанској литератури и интернет порталима, о њему говоре као о великом човјеку (Iković, 2020b). На основу тих чињеница, могу се извући сљедећи закључци:

1) Став босанских муслимана већ је био крајње пријемчив за такве радикалне исламске идеологије, будући да су они прихватали и терористичке чинове и насиље као легитимне алатке, као и сматрали Ђозу великим мислиоцем;

2) Ђозо, уз нацистички режим и Муфти ал Хусеинија, успјешно је постигао напредак у њиховој мисији радикализације босанских муслимана тако што је поспјешио већ постојећу пријемчивост босанских муслимана Ал Бaниним идејама о активном исламу – конкретно, џихад у то име – чиме је вјерски активизам повезан са јаком војном компонентом и насиљем;

3) Други свјетски рат био је кључна тачка у историји што се тиче интеграције босанских муслимана и њиховог ангажмана, не само у идеолошком смислу као до тад, него и у војном смислу, њиховим учешћем у међународним исламским терористичким организацијама које се боре за панисламски циљ.

Хафиз Ибрахим еф. Требињац рођен је у Сарајеву 1912. године, те је тамо и отпочео своје образовање. Након што је завршио мектебу (исламску основну школу), уписао се у медресу Гази Хусрев-бег (исламску средњу школу), коју је завршио 1933. године. Наредне године, 1934, отишао је у Каиро на даље студије, али морао је да их прекине и врати се кући из породичних разлога, те је стекао диплому Више исламске шеријатско-теолошке школе (Botić, 2018). Битна ставка његове биографије јесте то

што је био изузетно активан на својој позицији трећег званичног предсједника Младих муслимана у Босни, након Добраче и Мустафе Бусулаџића. Хафиз Ибрахим еф. Требињац био је активан члан Муслиманског братства и истакнут у његовој улеми. Бројни чланови Младих муслимана описали су га као свог учитеља, будући да је био изузетно посвећен циљу и активностима те организације, укључујући подучавање арапском језику. Државна безбједоносна служба УДБА га је ухапсила 1946. године, те је 1947. осуђен на двије године затвора, по оптужби да је био активан члан Младих муслимана (Mladi muslimani, 2018). По ослобађању из затвора, није могао да се запосли у својој струци, чак ни унутар исламске заједнице, због свог кривичног досијеа. Године 1965. почео је да ради као професор у медреси Гази Хусрев-бег, а касније, кад је отворен Исламски теолошки факултет, тамо је постављен за професора, подучавао је хадит и Куран, и на тој позицији је остао до своје смрти. Радио је као писац, професор и преводилац. По захтјеву Главног комитета Ел Хидаје, написао је књигу „Неколико штетних друштвених обољења у нашој држави", која је објављена 1944, а у њој је набројао једанаест опасних друштвених болести које су у то вријеме биле присутне у босанској муслиманској заједници, а то су: алкохолизам, коцкање, промискуитет и неморалност, неписменост и глупост, несклад и фрагментација, лијеност и неактивност, недостатак хигијене у животу, слаба вјерска посвећеност, непоштовање у међуљудским односима, деструктивни модни трендови и имитација других, и лош одгој дјеце (Botić, 2018).

Те болести које је еф. Требињац идентификовао одражавале су понашање већег дијела босанских муслимана у периоду током и након Другог свјетског рата, што је представљало потврду да систем исламских вриједности није уистину сачињавао активан дио живота босанских муслимана. Могло би се рећи да су се те друштвене болести развиле и ојачале заједно са, или као резултат процеса радикализације и религијске милитаризације током Другог свјетског рата, што је противно очекивању да из радикализације произилази аскетскији и скромнији стил живота, при коме су алкохолизам, коцкање и друге врсте недоличног понашања строго забрањени. Међутим, исто тако је могуће и да се радикализација укоријенила тако што је концентрисала и усмјерила постојећу мржњу, страхове, бијес и осветољубивост кроз увођење и имплементацију терористичке и екстремистичке идеологије и пракси, које су доживјеле врхунац током Другог свјетског рата.

Радикализација у Босни је такође добила на снази преводима на српски радова египатских аутора који су били повезани са исламским реформизмом, као што су Џамалудин ал Афгани (1838–1897), Мухамед Абдух (1849–1905) и Рашид Рида (1965–1935), као и други који су стварали у посљедњим деценијама 19. вијека и даље кроз прву половину 20. вијека. (Karčić, 1990, стр. 197–241). Међу преведене књиге убраја се и „Ал мар'а ал муслима" („Муслиманска жена") аутора Мухамеда Фарида Вајдија (1875–1954), египатског писца енциклопедија. Четири тома превода рада Тафсир ал Манар, водећег ауторитативног коментара исламских класика аутора Рашира Риде, исто тако је објављено под насловима: „Тефсиру-л-Кур'анил-Керими" I (Komentar na plemeniti Kur'an, Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1926), „Ел-Кур'ану-л-Хакиму"

(Племенити Куран), „Кур'ан Мудри" (превод и тумач) II (Sarajevo: Islamska dionička štamparija, 1931), „Ел-Кур'ану-л-Хакиму" (Племенити Куран) „Кур'ан Мудри" (превод и тумач) III (Исламска дионичка штампарија, 1932), као и „Тефсиру-л-Кур'ани-Хаким" (Коментар на мудри Куран) (Куран са тумачем) IV (Derventa: Štamparija Josip Lay, 1934) (Karčić, 2016, стр. 203).

Још један канал кроз који су босански муслимани добијали на снази био је учешће делегација босанских муслимана у исламским конференцијама широм муслиманског свијета, као што су Конгрес калифата одржан у Каиру 1926. године, Панисламски конгрес у Јерусалиму 1931, и Конгрес европских муслимана у Женеви 1935. године, итд. (Karčić, 2016, стр. 205–206).

3. Други талас радикализације:милитаризација ислама током Другог свјетског рата

3.1. Босански муслимани и усташки покрет

На Бечкој конференцији која је одржана у априлу 1941. године, нацистичка Њемачка и фашистичка Италија одлучиле су да Босну и Херцеговину припоје Независној Држави Хрватској, под усташким властима, које су одлучно намјеравале да отпочну нападе против Срба, Јевреја и Рома у Босни и Херцеговини. Испрва, муслимански политичари из Југословенске муслиманске организације, проусташки муслимански интелектуалци и већи дио шире муслиманске јавности подржавали су наметање пронацистичког усташког ауторитета у НДХ, у коју је спадала и Босна и Херцеговина. Штавише, усташке власти ставиле су до знања да њихов геноцидни циљ јесте да елиминишу Србе: једну трећину путем истребљења, једну трећину кроз покатоличавање, те једну трећину путем протјеривања. А стварно су се и држали тог пута, при чему је геноцид над Јеврејима и Ромима био свега нуспојава која се уклапала у нацистичку идеологију и план акције.

Једна од основних карактеристика геноцида против Срба у НДХ током Другог свјетског рата, у коју је спадала и Босна и Херцеговина, јесте то што су већи дио масовних злочина починили локални муслимани, углавном прве комшије својих жртава. Године 1941, Муслимани у НДХ, у коју је спадала и Босна и Херцеговина, масовно су се придружили усташком покрету и организованом криминалу против Срба. Окрутност и бруталност које су ти муслимани испољавали кроз злочине које су чинили указују на то да они нису били ништа мање брутални од мислилаца и идеолога из хрватских редова. Локални муслимани који су се придружили усташком покрету чинили су грозне и варварске злочине, као на примјер у Берковићима, гдје су наводно кували дјецу и присиљавали њихове мајке да их поједу прије него што убију мајке, као и силовали жене и дјевојке, и много других (Mastilović, 2014, стр. 11). Тај инцидент осликава општи став муслимана и нехумано понашање према српском становништву на цијелој територији НДХ.

Нарочит проблем представљала је чињеница да је службена политика руководства исламске заједнице у Босни и Херцеговини била да се отворено ставе на располагање пронацистичком усташком режиму, те су према томе многи, ако не и већина, исламски вјерски поглавари предводили муслимане у вршењу масовних злочина над српским народом. Изванредан примјер тога јесте Мухарем Главинић, хоџа из села Кључа у близини Гацка, који је своје вјерне муслимане повео са куле Фазлагића у масакр Срба у селу Корита, након чега су лешеве побацали у јаму Голубинка (Skoko, 2014, стр. 87–88). У најозлоглашеније усташке комесаре одређене за Босну и Херцеговину убрајају се и Дон Божидар Брало (за Сарајево), Др Павле Чанки (за Мостар), Др Виктор Гутић (за бањалучку регију), проф. Хакијци Хаџић (за тузланску котлину), Никола Јуришић (за Травник), Др Драгутин Камбер (за Добој) и проф. Алија Суљак из Требиња (за источну Херцеговину) (Međunarodni sud pravde, 1995, стр. 13).

Усташка пропаганда о муслиманима је говорила као о једним од основних конституената при формирању Независне Државе Хрватске, те их је прогласила „цвијетом хрватства", а Босну и Херцеговину „срцем и душом Хрватске". Муслимани у Независној Држави Хрватској били су званични чланови хрватског политичког народа мухамеданске вјере, те су као такви имали иста политичка права као и католици и одређени протестанти. Сви који нису били дио хрватског политичког народа нису имали ни право на постојање унутар Независне Државе Хрватске, што је копија расне идеологије нациста. Истовремено, Срби су осликавани као вјековни непријатељ кога је неопходно елиминисати. Све то је многе муслимане нагнало да се прикључе усташком покрету (Međunarodni sud pravde, 1995, стр. 14). Усташки идеолози могли су да се ослоне на мржњу босанских муслимана на вјерској основи, која је несумњиво била усмјерена превасходно на Србе.

Додатни снажан мотив за огромну подршку муслимана усташком покрету у Независној Држави Хрватској 1941. година била је и могућност изненадног богатства: односно, преузимање власништва убијених Срба. Прилика за финансијско богатство била је, макар у почетку, водећа атракција усташке пропаганде при регрутовању муслимана у усташки покрет. На примјер, водећи усташки идеолог у источној Херцеговини, Алија Суљак[4], муслиман, обећавао је да муслимани могу узети српска имања уколико најуре Србе из Херцеговине. Током периода Другог свјетског рата, треба нагласити да босанска муслиманска политичка елита није била идеолошки подијељена, иако су на терену постојале разне силе које су се такмичиле за превласт међу муслиманима (прокомунистичке и проусташке силе, као и оне које су се залагале за сарадњу са Југословенском војском у отаџбини). Напротив, елите су биле подијељене у вези са различитим стратегијама постизања циља. Босанско муслиманско становништво као цјелина водило се двјема објективним пријетњама: страхом од асимилације са хрватским усташама с једне стране, те с друге стране, злочинима које је чинила Југословенска војка у отаџбини, искључиво у контексту освете проусташким муслиманским селима (без планова да истријебе муслимане у Босни и Херцеговини). Међу musli-

манским елитама из различитих фракција постојала је грубо организована мрежа која се уздизала изнад њихових савеза са немуслиманима, и која их је обавјештавала о новим развојима и дешавањима, те настојала да координише њихове активности и политике. У ту мрежу убрајали су се: Хамдија Чемерлић, Хафиз Мухамед еф. Панџа, Филиповић, Заим Шарац, Мухамед Суџука, и многи други. Муслиманске елите су испрва преферирале новоосновану Независну Државу Хрватску (НДХ). У водеће фигуре проусташког руководства које је дјеловало у сарадњи са владом Анте Павелића спадали су Хакија Хаџић, Џафер Куленовић, Адемага Мешић (прохрватски муслиман), и Алија Суљак (Mastilović, 2014, стр. 112).

Како би извршили општу стратегију Независне Државе Хрватске за рјешавање српског питања (трећину убити, трећину протјерати, а трећину покатоличити), влада је појачавала своју пропаганду у току рата, поготово ону коју су промовисали религијски актери (муслимани и католици) како би дошло до злочина против српског становништва. На примјер, злочини против Срба у Херцеговини почели су већ 1. јуна 1941. године и убрзо се раширили до огромног опсега познатог као „три таласа масакрирања православног становништва“. На празнике Видовдан и Илиндан у јуну 1941. године, готово 12.000 мушкараца, жена и дјеце српске националности убијено је и бачено у јаме. Само у јами у близини села Корито код Гацка, масакрирано је 160 Срба, а њихова имања присвојена од стране босанских муслимана (Međunarodni sud pravde, 1995, стр. 15).

Бројним дјелима налик на ова, проусташки муслимани преузели су водећу улогу у убијању српског становништва и пљачкању њихове имовине на територији НДХ. На примјер, само у источној Херцеговини, они су преузели вођство у многим од сљедећих кампања, (Ibid., стр. 15–19):

- Усташе су убиле 143 сељака из неколицине села у близини Љубиња, а затим их побацали у јаму у селу Капавица;
- Усташе су заробиле и убиле још 168 људи српске националности 23. јуна 1941. у пољима код Поповог Поља, те их побацали у јаму Рзани до;
- Усташе су 6. августа 1941. побацале у јаму Голубинка у Сурманцима око 500 жена, дјеце и стараца, од којих је већи дио још био у животу.
- Ужасавајући масакри и крвопролића брзо су се раширили Херцеговином;
- 824 од 1.020 српских становника села Пребиловци у близини Чапљине били су жртве усташког геноцида;
- Јаме Рзани до, Пандурица, Голубинка, Капавица, Видовно, Бивоље брдо, Хутово, Бенина ограда, и многе друге биле су препуне масакрираних Срба.
- 137 мушкараца, жена и дјеце убијено је у шупама војног кампа у Невесињу у крвопролићу које се догодило на Видовдан, а усташе су на њиховим гробовима засадиле кромпир.

- Усташе су убиле 526 мушкараца, жена и дјеце у Чапљини и околним селима, док је 283 људи убијено у близини мјеста Опузен;
- 450 Срба из Мостара је заклано, насмрт претучено палицама или бачено у ријеку Неретву.

Процјењује се да је преко 20.000 Срба, међу којима велики број дјеце, убијено до краја јуна 1941. само на подручјима регија Бихаћ, Босанска Крупа и Цазин. Дана 31. јула 1941. у Босанској Крупи, усташе су убиле више стотина Срба (мушкараца, жена и дјеце), а још 1.000 наредног дана, током општег „чишћења" те регије. Дана 1. августа 1941. на подручју заједнице Бузин, убијено је између 1.000 и 1.300 Срба, а још 500 у околини Кључа. На подручју Санског Моста убијено је још 6.000 људи. 800 српских талаца убијено је 2. августа 1941. у Санском Мосту, као и готово 3.000 мушкараца, жена и дјеце српске националности у цијелој општини. Још 6.000 Срба страдало је у регијама Приједор и Босански Нови;

- 22. августа 1941, усташка јединца која се састојала од 200 босанских муслимана извршила је напад на српско село Которане у регији Двор на Уни, при чему су спаљивали куће, пљачкали село и убили велики број његових становника;
- 1. септембра 1941, село Срђевићи је нападнуто од стране групе муслимана из оближњих села Башићи, Кула, Муховићи и Гацко, који су, предвођени Мусом Башићем и Авдом Звиздићем, палили куће и пљачкали српску имовину;
- Група усташа која је стигла у Јајце, а састојала се од 117 усташа који су из Мостара и Херцеговине побјегли од италијанске војске, прије свега муслимани из Гаца и Мостара, починили су ужасе у Јајцу и околини. 16. септембра 1941, у православној цркви у Јајцу заклано је 158 православних Срба;
- Под вођством католичког свештеника оца Вјекослава Филиповића Мајсторовића, усташе су у фебруару 1942. у селима Шарговац, Дракулић и Мотике у близини Бање Луке (која данас припадају територији града) убиле 2.300 Срба крамповима, мотикама и сјекирама.
- Половином 1942. године, под командом њемачког генерала Фридриха Штала и у сарадњи са њемачким јединицама, усташе су са лица земље обрисале 140 села у подножју планине Козаре. Од укупно 195.000 становника Козаре, око 70.000 је депортовано, међу којима 46.642 одраслих и 23.858 дјеце која су одведена у усташки логор Јасеновац. Већина становника, 33.398 цивила, укључујући 11.194 дјеце, убијени су у логору.

Масовно убијање Срба као механизам имплементације политике крајњег рјешења српског питања није изгледало знатно другачије ни у другим дијеловима Босне и Херцеговине. Срби су масакрирани са дотад невиђеним звјерством и страховито су мучени. Усташе су убијале Србе на све могуће стране: на улицама, у пољима, на праговима њихових домова, пред њиховим родитељима и дјецом. Својим жртвама су ископавали

очи, одсијецали им језике и уши, женама су распарали стомаке и вадили нерођену дјецу, те им разбијали лобање. Као што је већ било наговјештаја, такво истребљење Срба и крајње рјешење српског питања спроводило се активно, брутално и систематски. Поред тога, паралелно са масовном ликвидацијом и терорисањем, власти Независне Државе Хрватске систематски су исељавали Србе из Хрватске или их силом прекрштавали у римокатоличанство. Свако ко се лати испитивања разних фаза и извјештаја о ужасима грађанског рата у Босни и Херцеговини педесет година касније може да препозна ужасе тог скоријег рата као директан наставак оних који су се одвили током Другог свјетског рата, при чему се често испостави да ужаси током грађанског рата у Босни и Херцеговини вуку коријене из оних током Другог свјетског рата.

Водеће фигуре које су се залагале за сарадњу муслиманских снага са Југословенском војском у отаџбини били су Мустафа Мулалић, Фехим Мусакадић, Мустафа Пашић и Исмет Поповац, који су сматрали да најбоље рјешење јесте да стану уз Југословенску војску у отаџбини (Attila Hoare, b. d.). Де факто вођа крила муслиманске елите које се залагало за њемачку и муслиманску аутономију, али противило усташама, био је Узеир-ага Мехмед Хаџихасановић. Он је био вођа Хаџиефендић легије, најмоћније и најуспјешније муслиманске паравојне формације у регији Тузла, која се борила против југословенских прокомунистичких партизана и Југословенске војске у отаџбини. Муслиманске снаге из Сарајева и других градова које су подржавале аутономију покушале су да оформе сопствене муслиманске паравојне формације или да убиједе легију да своје дјелатности прошири и на њихову територију. Ел Хидаје је постала организација на фронту која је била одговорна за пружање подршке муслиманским аутономистима. Крајњи циљ покрета аутономије био је отцјепљење Босне и Херцеговине од НДХ, те стварање аутономне исламске државе. Тај пројекат у Сарајеву подржавали су сљедећи: Мехмед Хаџихасановић, Хафиз Мухамед еф. Панџа, директор добротворне установе Мерхамет и члан улеме Исламског савјета (Високи исламски савјет), те градоначелник Сарајева Мустафа Софтић. У Бањој Луци, најистакнутији подржавалац био је радикални политичар Суљага Салихагић, а у Мостару бивши муфтија Омер Џабија, као и многи други (Attila Hoare, 2013, стр. 46).

Њихова званична осуда насиља и противљење усташама испољавало се кроз низ резолуција које су издате 1941. године у већим босанским градовима, а биле су упућене нацистичком режиму и властима НДХ. Узевши у обзир повољну политички климу за такву дјелатност, треба нагласити да је Ел Хидаје преусмјерила свој основни циљ, а потом и тактику и реторику, те повукла подршку за усташки режим у НДХ. Будући да су Анте Павелић и Миле Будак одбили да босанској заједници дају аутономију унутар НДХ (Savich, 2013), босански муслимани видјели су то ако историјску прилику да стекну одвојену исламску државу под протекторатом Трећег рајха. Потом су почели званично да осуђују насиље у НДХ, без обзира што су га на терену активно спроводили у борби против Срба за стварање независне исламске државе. У том контексту, на примјер, 14. августа 1941, Ел Хидаје је изразила забринутост у вези са бројем жртава

које су недавни немири проузроковали, те, у име свих муслимана, осудила и опрала руке од муслимана који су учествовали у насилним чиновима. Потом је услиједило више сличних муслиманских резолуција које су издале скупштине муслиманске елите:

– Приједорска резолуција од 23. септембра, издата од стране Регионалне комисије вакуфа;
– Сарајевски декрет од 12. октобра, који су потписале муслиманске организације Ел Хидаје, Народна узданица, удружење занатлија Хурије (Слобода), добротворно друштво Мерхамет, муслиманска друштва Ел Камер и Братство, као и Удружење бивших станодаваца;
– Мостарска резолуција од 21. октобра која је наводно одражавала вољу и осјећања најшире муслиманске популације у Босни и Херцеговини;
– Бањалучка резолуција од 12. новембра, иако је осудила дјелатност комуниста, потписана је од стране многих који су били активни или су касније постали активни у комунистичком покрету;
– Бијељинска резолуција од 2. децембра, издата по иницијативи Мурат-бега Пашића, бившег члана Општег савјета културног удружења Гајрет, аутономисте који је подржавао Србе и монархију;
– Тузланска резолуција од 11. децембра.

Руководство Ел Хидаје објавило је Сарајевски декрет, који су саставили Мехмед Ханџић и Касим Добрача, а потписало 108 муслиманских званичника, чиме је обиљежен крај легитимности коју је Ел Хидаје подарила усташама. У том декрету се осуђује патња босанских муслимана које је масакрирала Југословенска војска у отаџбини, најоштрије противи усташким грозотама против Јевреја, Срба и Рома, пориче било какво учешће муслимана у таквим догађајима, те позива на повратак владавине закона и хитну хуманитарну помоћ босанским муслиманима (Donia, 2006, стр. 186–187). Био је то чисто тактички потез. Све горенаведене резолуције мање или више оштро су осудиле или критиковале усташе и њихове покушаје да Србе и муслимане окрену једне против других, као и за малтретирање муслимана (Attila Hoare, 2013, стр. 41–44). Тенденција муслимана ка удаљавању од НДХ почела је да добија на залету.

Према томе, руководство Ел Хидаје усмјерило је своје нове политике и даље кораке ка постизању свог дугорочног циља да стекну аутономну исламску државу у сарадњи са нацистичким режимом. У новембру 1942, руководство Ел Хидаје послало је Хитлеру меморандум у коме су од Фирера затражили да директно анектира Босну Трећем рајху, позивајући се на историјски сумњиву тврдњу да Босанци и нису Словени него Фолксдојчери, потомци средњовјековних Гота који су се у трећем вијеку послије нове ере настанили на Балканском полуострву, дуго прије него што су Словени дошли на ту територију, а као доказ те тврдње наводе своју свијетлу косу и плаве очи (Lebel, 1996, стр. 130–132). Сарадњу чланова Ел Хидаје са исламским свијетом финансијски

подржава египатски Црвени полумјесец. Њеним члановима је пружена подршка при апеловању на разне арапске лидере да лобирају за тај циљ, попут египатског краља Фарука, краља Абдула Азиза из Саудијске Арабије, имама Јахје из Јемена, египатског премијера Мустафе ал Нахаса, те принца, филозофа и политичара Шакиба Арслана који припада народу Друзе из Либанона (Kisić Kolanović, 2004, стр. 919). Поред тих лидера, највећи муслимански пријатељ босанских муслиманских радикала био је несумњиво јерусалимски муфтија који је већину ратних година провео у азилу у Берлину, Хаџ Мухамед Амин ал Хусеини.

Битно је примијетити да је Алија Изетбеговић током Другог свјетског рата, кад је Босна и Херцеговина постала усташка земља под окриљем нацистичког режима, био члан Младих муслимана, омладинског огранка Ел Хидаје, у вријеме кад је та организација била растрзана између пружања подршке СС Ханџар дивизијама босанских муслимана које су спонзорисали нацисти, или стајања на страну партизана. Иста дивизија је такође била ангажована у ширењу панисламске идеологије међу муслиманским становништвом, са нагласком на милитаризацију, кориштење екстремистичких пракси и сарадњу са нацистима (Srna, 2014). Не обазирући се на тврдње Изетбеговићевог сина Бакира Изетбеговића да је његов отац све вријеме био партизан, постоје јаки докази да се пред крај рата, као и већина муслимана, Изетбеговић прерушио и придружио партизанским јединицама, попут многих у Француској који су се придружили француском Покрету отпора тек на самом крају рата, у настојању да избјегну одговорност и суђење за своја дјела (Intervju / Dodik o tužbi Izetbegovića, 2017). Године 1946, као што се помиње у наставку текста, по завршетку Другог свјетског рата, војни суд је осудио Алију Изетбеговића на три године затвора за његова дјела током Другог свјетског рата: злочине против југословенског народа и државе, те његово заступање радикалне исламске идеологије и сарадњу са нацистима.

Босански муслимани су на службу у редовима СС-а гледали као на моћну алатку за војни сукоб са Југословенском војском у отаџбини и прокомунистичким партизанима, а Срби су били средишња тачка и једног и другог. У суштини, мотивација босанских муслимана који су се придруживали дивизијама СС-а била је да користе „најбоље оружје" и боре се у редовима „најбољих војника на свијету". Поред тога, служба у редовима СС-а босанским муслиманима пружала је и прилику да се освете за патњу коју су проузроковале или коју је пропаганда приписала комунистичкој герили и Југословенској војсци у отаџбини. Та друга мотивација знатно је побољшала шансе СС-а за успјешну регрутацију муслимана. Они који су се залагали за аутономију званично су осуђивали насиље и били су против режима НДХ, али истовремено су и позивали на оснивање независне државе под окриљем нацистичког режима, те организовали аутономне муслиманске војне и паравојне формације како би се борили против прокомунистичких партизана и Југословенске војске у отаџбини.

Један од разлога из којих су муслимани подржавали сарадњу са нацистима био је тај што их власти НДХ нису могле адекватно заштитити. Поред тога, заговараоци

муслиманске аутономије подржавали су локалне наоружане јединице за самоодбрану, те тражили њихову оданост при тражењу протектората од Њемачке. Заговараоци стварања протектората под окриљем Рајха тражили су помоћ од Нијемаца, те позивали на стварање аутономије и властите босанске војске, за коју су сматрали да може да заштити Босну. На Трећи рајх су гледали као на пожељног и приступачног савезника босанских муслимана у борби против православних Срба, Југословенске војске у отаџбини, Јевреја и комуниста. Сепаратстистичке амбиције босанских муслимана наликовале су на приступ рајхсфирера СС-а у погледу организације идеолошког ангажмана исламског сектора како би се развио национални социјализам.

Водећи противници те коалиције са нацистичким режимом у сврху стицања аутономије били су влада Анте Павелића, која је у таквом развоју ситуације видјела директну пријетњу територијалном интегритету НДХ, и њемачки СС официр из Сарајева, Рудолф Треј, који је изразио бригу да би оријентација босанских муслимана ка сусједној Турској могла имати и значајних политичких посљедица. Он се плашио да би их њихове снажне везе са Турском могле евентуално навести да промијене страну и боре се на страни Турске и Савезница уколико Турска одлучи да се укључи у рат на њиховој страни. Без обзира на то, постојећа политичка ситуацију усред насилних међуетничких и међурелигијских сукоба оставила је њемачкој команди простора за маневрисање.

Испоставило се да је муслиманска популација била изузетно заинтересована за приступање редовима СС-а, будући да су у босанској СС дивизији видјели прилику да створе сопствене војне јединице, као и наду да би у будућности могли створити властиту исламску државу. У августу 1942, кампању спровођену широм Босне и Херцеговине за успостављање аутономне муслиманске милиције преузео је такозвани Комитет народног спаса, који је био мјешовита организација са представницима разних муслиманских друштава и удружења у Босни и Херцеговини. Вође те организације били су Мехмед еф. Ханџић, Узеир-ага Хаџихасановић и Мухамед еф. Панџа, а савјет те организације састојао се од 48 истакнутих фигура, углавном из редова улеме, као и неки од бивших истакнутих политичара, попут Шефикија Бехмена и Хамдије Карамехмедовића (Jahić, 1995, стр. 52). Вође те организације представљале су тада незванично руководство муслиманске нације, које је подржавало независну спољну политику, као и финансирање и наоружавање исламског покрета аутономије. Та група је такође активно учествовала у преношењу информација о патњи босанскохерцеговачких муслимана јерусалимском Великом муфтији, краљевима Египта и Саудијске Арабије, предсједнику Турске, како и Британцима, Американцима и Совјетима.

3.2. Радикализација босанских муслимана: улога нацистичке Њемачке, Хајнриха Химлера и Амина ал Хусеинија

Будући да је Други свјетски рат обухватао велике дијелове исламског свијета (стотине милиона муслимана живјело је под француском и британском владавином,

милиони муслимана били су настањени у руском царству, јапанска војска ушла је на муслиманске територије у југоисточној Азији, а Хитлерове трупе умарширале су на територије гдје су живјели муслимани на Балкану, Криму, Кавказу, сјеверној Африци, Блиском истоку, итд.), званичници нацистичке Њемачке почели су да увиђају огроман геополитички значај и стратешку улогу исламског свијета уколико би га правилно инструментализовали и употријебили против својих непријатеља. Као посљедица тога, нацисти су одлучили да унесу примјетне промјене у своју стратегију, те су током рата спроводили значајне покушаје да промовишу уједињен фронт са глобалном муслиманском умом против њихових заједничких непријатеља: британског царства, Совјетског савеза, Сједињених Држава, и Јевреја. Муслимани су за нацисте играли три битне улоге. Нацисти су их користили као значајан извор људства за војне снаге у ратовима преко посредника против непријатеља у зараћеним зонама, муслимани су им помагали да умире окупиране територије насељене муслиманима, и требало је да служе као значајна војна и политичка алатка иза непријатељских линија. Нацистичке власти биле су склоне ка томе да на ислам гледају као корисно средство пропаганде и политике путем кога су могле да се обрате етнички, лингвистички и социјално хетерогеном становништву, док су се истовремено трудили да елиминишу могућност било какве пријетње од муслиманских амбиција о националној независности.

У меморандуму састављеном крајем 1941. године, њемачки дипломата Еберхард фон Шторер, Хитлеров бивши амбасадор у Каиру, предложио је систематску инструментализацију ислама тако што је предложио развијање широкоопсежног „исламског програма" у који би била укључена званична изјава о „општем ставу Трећег рајха према исламу" (Motadel, 2014, стр. 38–39). Увидјевши да се нацистичка идеологија у много чега поклапа са исламским принципима, Хитлер је био у доминантном положају због своје борбе против Јевреја. Између краја 1941. године и краја 1942, Канцеларија за спољне послове Трећег рајха развила је исламски програм у који је било укључено оснивање неколико муслиманских институција. Једна од тих, Исламски централни институт у Берлину, који је отворен у децембру 1942, постала је центар њемачке пропаганде у исламском свијету, те су запослили разне вјерске поглаваре из муслиманског свијета како би подржали нацистичку политику (Ibid., стр. 41–46). Заправо, тај инсититут је већ био основан 1927. године под именом Исламски институт, али након година неактивности, у септембру 1941. чланови исламске заједнице у Берлину, као што је Камал ал Дин Галал, судански новинар образован на Ал Азхару, потрудили су се да га поново отворе уз подршку Канцеларије за спољне послове. Ту се опет примјећује веза са Ал Азхаром и утицај Ал Баниног идеолошког дискурса који је служио као идеолошка платформа за стварање глобалне мреже Братства, као и глобалне исламске пропаганде коју је спроводио нацистички режим. Како би ојачали панисламски дух Института, њемачка Канцеларија спољних послова такође је запошљавала Сирийце, Палестинце, Турке и Авганистанце (Ibid., стр. 48).

Међу најистакнутије религијске фигуре које су радиле за нацистичку пропагандну машину убрајају се: литвански Велики муфтија Јакуб Шинкјевич из Виљњуса, који

је заговарао Хитлеров нови поредак у муслиманским територијама у источној Европи и централној Азији; босански исламски званичник Мухамед Панџа, водећи члан сарајевске улеме и савезник Нијемаца на Балкану; као и јерусалимски Велики муфтија Мухамед Амин ал Хусеини, који је позивао вјернике између Марока и Малајског полуострва на спровођење „светог рата" против Савезница (Ibid., стр. 1). На крају, готово све нацистичке институције, од Канцеларије спољних послова и Министарства пропаганде до Вермахта и СС-а, укључиле су се у кампању да промовишу Њемачку као спонзора и ослободиоца ислама. Нацисти су користили ислам и панисламске идеје као ефикасно оружје против својих непријатеља, будући да је ислам сматран Ахиловом петом Сила савезница (Ibid., стр. 29). Будући да су Савезнице контролисале огромне дијелове муслиманског становништва, панисламски лидери искористили су нацистички режим да ислам трансформишу у истакнуту политичку силу на свјетској сцени тако што су своју панисламску идеологију промовисали на глобалним размјерама. Заправо, ти лидери су оправдавали и промовисали насиље у контексту спровођења џихада против својих непријатеља (Уједињеног Краљевства, Француске, комуниста из Совјетског савеза, Јевреја, а у контексту Балкана, Титових прокомунистичких партизана и југословенске армије), те су истовремено поставили глобални панисламски покрет као „центар координације" у исламском свијету.

У вези са тим, од кључног је значаја поменути везу између радикализације муслимана у Босни, поготово у нацистичким СС дивизијама, јерусалимског Великог муфтије Ал Хусеинија и Ал Бане. Између 1921. и 1937. године, Хасан ал Бана је у координацији са Хитлером основао војни огранак Братства. Године 1940, Братство је послало 700 својих чланова на обуку под Хитлером (Hitler trained the Muslim, 2015). Ал Бана је ступио у контакт са Ал Хусеинијем 1935. године и изразио своју подршку његовом џихаду против Јевреја, те га опскрбио оружјем. Братство је у то вријеме чак и отпочело кампању прикупљања средстава за џихадисте у Палестини.

Поред тога, Хасан Ал Бана основао је још огранака Братства у Трансјордану и Палестини током Другог свјетског рата. Муслиманско братство постало је јак савезник и близак сарадник нацистичког режима, са којим су дијелили идеолошке базе мржње према Јеврејима, аутократији, овисност о насиљу и жељу да поразе Британце, те су Ал Хусеинија послали у Њемачку да се упозна са Адолфом Хитлером и изрази дубоко увјерење Братства да су Јевреји заједнички непријатељ ислама и нациста. Ал Хусеини је током Другог свјетског рата вршио улогу посредника између Ал Бане и нацистичког руководства. Према томе, Братство и нацистички режим блиско су сарађивали, при чему су обје стране заступале властите интересе и њихово постизање кроз то партнерство. Братство је Хитлерову књигу „Моја борба" превело на арапски под насловом „Мој џихад" (Eiteneier, 2006; Terrorism: Muslim Brotherhood, n.d.; Sogood, 2009.).

Босански муслимани још дубље су се интегрисали у глобалну исламску уму, позивајући на отворен џихад против непријатеља под вођством јерусалимског Великог муфтије Хаџ Амина ал Хусеинија, путем свог војног ангажмана са нацистичким режи-

мом и његове пропагандне машине. Тај процес је помогао да се оснаже и по први пут у колективној свијести босанских муслимана из балканске регије ставе у праксу већ укоријењене радикалне идеје Ал Бане и Муслиманског братства. Босански муслимани видјели су историјску прилику у својој сарадњи са нацистичким режимом, која би им омогућила да се ослободе од прогона и угњетавања, те да по први пут искусе практично значење Ал Баниног „активног ислама" кроз учешће у регионалном рату који је дио глобалног џихада са циљем остварења независности на путу ка оснивању универзалне исламске државе.

Без обзира на чињеницу да је нацистички режим инструментализовао ислам из геополитичких разлога, многи од високорангираних нациста изразили су саосјећање са исламском вјером. Хајнрих Химлер, командант Шуцштафела и Гестапа у нацистичкој Њемачкој био је нарочито фасциниран исламом, те је вјеровао да постоји јак афинитет између нацизма и ислама, као и између германске и исламске културе. Он је на хришћанство гледао са презиром, а ислам је сматрао „вриједним дивљења", будући да хришћанство није обећавало награду војницима који страдају на ратишту, док је ислам, наспрам тога, био „вјера народних војника" (Motadel, 2015). У једном од својих разговора са Ал Хусеинијем, Химлер се пожалио на чињеницу да су исламске инвазије на Европу у ранијим вијековима пропадале, чиме је Европа остала ускраћена за „духовно просвјетљење у процвату и цивилизацју ислама" (Ibid.). Химлерова десна рука у Вафен-СС-у Готлоб Бергер дијелио је такве погледе (Motadel, 2014, стр. 62–63). Хитлер је ислам непрекидно поредио са хришћанством како би понизио хришћанство. По Хитлеровом мишљењу, ислам је био снажна и практична вјера, вјера садашњице, док је хришћанство сматрао меком, вјештачком и слабом вјером заснованом на патњи и будућем краљевству. Ислам је сматрао супериорнијом вјером, али правио је разлику између супериорности ислама и инфериорности арапске расе. Поред тога, вјеровао је да су Нијемци усвојили погрешну вјеру, те да би они, као „уберменш", односно супериорна раса, били компатибилнији са исламом, који је супериорна вјера.

Ти политички савези и ставови водећих нацистичких фигура јасно илуструју изражен афинитет између вриједносних система радикалног ислама и нацизма, што наговјештава да савез радикалног ислама и нацизма није био искључиво стратешке природе и заснован на чистом интересу, него је имао и дубоко укоријењену заједничку компоненту засновану на принципу кориштења насиља и бруталности за постизање својих крајњих циљева. Као што је већ поменуто, водећи муслимански представници из Ел Хидаје у новембру 1942. су послали меморандум Фиреру у коме су од њега затражили да Босну анектира Рајху, изразили су наду за муслиманску аутономију под Хитлеровим протекторатом, те обећали да се боре за његов циљ као дио „300 милиона муслимана" који су сарађивали са силама Осовине против јудаизма, бољшевизма, енглеске експлоатације, католичке цркве, југословенске армије, руководства чију већину су сачињавали православни Срби, и прокомунистичких партизана. Као посљедица

тога, Вермахт и СС су на муслимане гледали као на добродошле савезнике у својим покушајима да умире регион и боре се са југословенском восјком и прокомунистичким партизанским силама отпора, те су промовисали нацистичку Њемачку као заштитника ислама у југоисточној Европи (Motadel, 2014, стр. 184–185). У меморандуму Ел Хидаје, босански муслимани су поновили своје тврдње о свом готском поријеклу и тврдили да је национал-социјализам једини прави начин да се у Европи успостави правда, ред и мир. Нагласили су неуспјех НДХ да под својим усташким режимом изађу на крај са српским и јеврејским питањем, те су вјеровали да њихова идеја о стварању политичко-административног ауторитета унутар НДХ под именом Босанска жупа и са сједиштем у Сарајеву јесте пожељно рјешење, посебно нагласивши да би Фирер лично требало да именује неког на положај предсједника те жупе. Такође су затражили да се усташе и Домовинска гарда повуку са те територије и да их замијени Босанска гарда основана из постојећих муслиманских легија под командом Хаџиефендића. Предлагали су оснивање босанске добровољачке дивизије као аутономне муслиманске војске под њемачком командом, за коју су сматрали да би обезбиједила отцјепљење Босне и Херцеговине од НДХ и довела до њене трансформације у аутономну муслиманску државу интегрисану у нови њемачки поредак (Attila Hoare, 2013, стр. 41–52).

Химлерове романтичне идеје о исламу и босанским муслиманима биле су изузетно утицајне у изградњи босанске СС дивизије. Он је замислио стварање босанске СС дивизије која би се састојала искључиво од босанских муслимана, налик на босанске пукове у Аустроугарској. Химлер је 6. децембра 1942. отишао Хитлеру да предложи стварање босанске муслиманске СС дивизије, те је предложио Артура Фелпса, команданта 7. СС добровољачке брдске дивизије „Принц Еуген", као најквалификованијег за извршење тог задатка. Та идеја је званично одобрена 13. фебруара 1943. Дивизија је требало да се састоји од босанских муслимана, којима је требало дати иста права и привилегије које су уживали у аустријској војсци (Lepre, 1997, стр. 13–15). Искориштавање ислама за регрутацију добровољаца имало је далекосежне војне и политичке импликације за руководство СС-а. Химлеров најближи сарадник, шеф Главне канцеларије СС-а и Обергрупенфирер, Готлоб Кристијан Бергер, написао је:

> „Наша жеља јесте да кроз хрватско-босанску дивизију досегнемо до муслимана широм свијета, око 350 људи који су одлучни у борби против британског царства (Lepre, 1997, стр. 12).

Оснивањем босанске СС дивизије, Химлер је планирао не само да започне експеримент великих пропорција у привлачењу муслимана у редове елитних СС трупа, него и да промовише интеграцију ислама и муслиманске културе у нацистчке организације. У циљу тога, задатак највишег приоритета, по Химлеровом мишљењу, био је да подржи духовну димензију босанске СС дивизије, будући да је она дизајнирана како би политички премостила јаз између Европе и муслиманског свијета (Zaugg, 2016, стр. 189). Морална подршка коју је тај потез стекао међу муслиманима играла је саставну улогу у подизању борбеног духа и повећавању борбене ефикасности муслиманске дивизије.

Како би помогао у изградњи и ојачавању босанске СС дивизије, Готлоб Бергер предложио је да би јерусалимски Велики муфтија Хаџ Амин ал Хусеини могао помоћи да охрабри муслимане да се добровољно јаве за нову дивизију. Велики муфтија је играо кључну улогу у формирању босанске дивизије, стварању њене панисламске идеолошке платформе и координацији пропаганде и процеса индоктринације унутар дивизије. Такође се истакао као кључна фигура у мотивисању босанских муслимана да се придруже СС дивизији, као и босанске муслиманске елите и улеме да пруже подршку нацистичком режиму. Берлин је Ал Хусеинија сматрао „исламским папом" (Motadel, 2014, стр. 188). Нацистички режим је Великог муфтију рекламирао као директног потомка Мухамеда, арапског националног хероја, као и инкарнацију свих идеала и нада арапске нације (Lebel, 2007, стр. 243). Како би се схватила идеологија у позадини масовне пропаганде коју је спроводио Хаџ Амин ал Хусеини, неопходно је испитати његове визије, главне идеје, увјерења, вјеровања, и политичке ставове. Он је био изузетно гласан противник Британије и активно је промовисао идеју да све исламске земље и муслимани треба да крену у свети рат против „јеврејског утицаја" у арапском свијету. Поред тога, од најранијих дана нацистичког режима, Ал Хусеини се трудио да обезбиједи Хитлерову подршку. „Хибридност" политичког и идеолошког става двије крајње различите традиције на лицу наци-муслиманског савеза била је заснована на културним компонентама двије цивилизаиције које су гајиле сличну мржњу према заједничком непријатељу (Herf, 2009, стр. 735–736).

Централна ставка Ал Хусеинијеве идеологије био је његов изражен антијеврејски став и заразна мржња према Јеврејима, коју је он отворено демонстрирао од самог почетка свог активизма и кроз своју јавну каријеру. То је додатно потврђено по завршетку Другог свјетског рата и након стварања државе Израел. Он је оркестрирао убилачки настројене антијеврејске немире 1920. године, а двије године прије тога, упутио је сљедеће ријечи свом колеги Јевреју:

> „Ово јесте и остаће арапска земља... Ционисте ћемо масакрирати све до посљедњег... Само мач ће одлучивати о будућности ове земље (Timmerman, 2004, стр. 103).

Упркос погромима које је организовао, Британци су Ал Хусеинију дали амнестију, а у мају 1921, британски Високи комесар га је прогласио Великим муфтијом Јерусалима, што је титула коју је задржао остатак свог живота, по османској традицији. Након што су Британци Ал Хусеинија прогнали из Палестине након бруталног антијеврејског погрома који је 1941. године организовао у Багдаду, те његовог неуспјешног покушаја да успостави пронацистичку владу у Ираку, он је побјегао у Европу. Остатак Другог свјетског рата је провео у Њемачкој и Италији, одакле је нацистима пружао активну подршку тако што је у СС регрутовао босанске муслимане и муслиманске мањине са Кавказа (Bostom, 2013, стр. 4). Такође је био посвећени заговаралац глобалног покрета џихада и имао је јаке амбиције о калифату. Декласификовани обавјештајни документи из 1942, 1947, 1952, и 1954. године садрже записнике говора Великог муфтије из широког дијапазона исламских конференција, у којима он потврђује своје ам-

биције о калифату и своју улогу не арапског националисте него заговорника глобалног калифата (Bostom, 2013, стр. 5; Lebel, 2007, стр. 283–310). Његов став о нацистичкој политици према исламу најпрецизније је описан у извјештају њемачког амбасадора у Хрватској Сигфрида Касеа:

> Позиција муслимана је сасвим јасна. У борби за слободу они стоје на страни Њемачке, Јапана и њихових савезника. Крајњи циљ борбе против Британије и Совјетског савеза јесте њихов потпуни колапс. Побједа Осовине јесте побједа исламског народа (Redžić, 1987, стр. 92).

Хасана Ал Бану и његову организацију Муслиманско братство инспирисао је Ал Хусеинијев активизам, радикалне идеје и панисламска идеологија. Они су промовисали вехабизам, који оправдава прибјегавање насиљу у сврху ослобођења муслиманског свијета од неисламских елемената и оснивања панисламског царства основаног на исламском закону. Као посљедица тога, босанска муслиманска елита, а поготово аутономисти и Ел Хидаје, главни промотери Ал Банине идеологије и радна платформа бивших студената Ал Азхара, Ал Хусеинија су прихватили раширених руку као свог узора и у потпуности су подржавали стварање босанских СС дивизија под нацистичким режимом. Ал Хусеини је уживао завидно поштовање међу многим балканским муслиманима, поготово у Босни, и сматрали су га вођом и заштитником угњетаваних муслимана у многим дијеловима свијета. Године 1931, Велики муфтија је стекао многе подржаваоце и успоставио блиске везе са многим југословенских муслиманима који су учествовали на Муслиманском конгресу у Јерусалиму (Motadel, 2014, стр. 188–189). Поред тога, током посјете Риму 1942. године, Ал Хусеини је упознао делегацију исламских званичника предвођених мостарским реис-ул-улемом Омером Џабићем, који је био подржавалац исламске државе на Балкану, а кога су босански муслимански вјерски и политички поглавари послали тамо како би преговарао о оснивању аутономне Исламске државе у Босни и Херцеговини под протекторатом нациста. (Attila Hoare, 2013, стр. 50).

Недуго пошто је Хитлер 1942. године одобрио Химлеров приједлог да оснује босанску муслиманску СС дивизију, СС је послао Хаџ Амина ал Хусеинија на турнеју по Балкану, на којој ће посјетити територије настањене муслиманима, а која је трајала од 13. марта до 11. априла. Његова задужења била су да преговара са локалним муслиманским политичким и вјерским поглаварима, свештенством, и ратним функционерима, промовише стварање СС дивизије, као и мотивише и мобилизује локалне муслиманске мушкарце да се придруже СС дивизији. Током те турнеје, он се састао и са усташким представницима, те њемачким и италијанским званичницима, и консултовао се са локалним улемама у Загребу, Сарајеву и Бањој Луци (Frolov, 2017, стр. 9; Frolov, 2018, стр. 122–123; Motadel, 2014, стр. 189). Јан Ванер је у својим примједбама нагласио да је Хаџ Амин Ал Хусеини током свог путовања опширно користио вјерску реторику и аргументе налик на оне које употребљавају савремени исламски фундаменталисти (Wanner, 1986, стр. 244, цитирано у Bostom, стр. 4). У џамији Гази

Хусрев-бег, позвао је локалне муслимане да крену у рат на страни сила Осовине. Он је све своје говоре и проповиједи одржао на арапском језику, и имао је преводиоце да их преводе.

Дана 1. марта 1943. године, формирана је 13. СС добровољачка брдска дивизија (Хрватска). Године 1944. је преименована у Ханџар, по узору на свој симбол, ханџар, односно симитар, мач који носе турски полицајци. Након што је Аустрија анектирала Босну, илустрација тог мача додата је на босански грб. Дивизија се у основи састојала од чланова Хаџиефендићеве легије, као и од босанских муслимана и Хрвата добровољаца који су дошли из 7. СС брдске дивизије „Принц". Дивизија је у пуној снази бројила 26.000 војника (Mitcham, 2007; Redžić & Donia, 2005, стр. 190). Војници су са формалним униформама носили црвени фес, а са борбеним сиви, са кићанком, и значку са орлом, кукастим крстом и СС лобањом. На десном реверу носили су ханџар (Longerich, 2013, стр. 675–676). Војници су обучавани у Француској (Менде, Роде, Еспалион, Декавил, Шам ду Ларзак, Мијо, Обин, Сен Африк, Вилфранш де Руерг, Ле Пуј, Марвежој, Лангоњ, Северак ле Шато, Банасак и Силезија) [Mende, Rodez, Espalion, Decazeville, Champ du Larzac, Millau, Aubin, St. Affrique, Villefranche de Rouergue, Le Puy, Marvejols, Langogne, Severac le Chateau, Banassac i Silesia]. Будући да је терен у сјевероисточној Босни био претежно планински, донесена је одлука да се та дивизија организује, обучава и опреми као брдска формација, која се састојала из два брдска пјешадијска пука, артиљеријског пука, извиђачког пука, пионирског батаљона и разних елемената за борбену и сервисну подршку (Lepre, 1997, стр. 53).

3.3. Идеолошка индоктринација у СС дивизијама

Исламизација и радикализација такође су биле дио војне обуке коју су спроводили босански имами постављени и вођени од стране Ал Хусеинија. Примјењивали су се сви исламски принципи и правила, укључујући практиковање молитве и халал-стандарда. Имами те дивизије били су одговорни за идеолошку и вјерску индоктринацију чланова дивизије. Процес радикализације вршио се на два нивоа. Као прво, свим члановима дивизије било је допуштено да се баве изучавањем ислама, те им је у томе пружана помоћ. Као друго, све постављене имаме су слали на посебно основане исламске институте широм Њемачке, гдје их је Ал Хусеини подучавао вјерској идеологији и методологији индоктринације. По завршетку курса, ти имами су постајали одговорни за вјерску индоктринацију чланова дивизије (Longerich, 2013, стр. 675–676).

Комплексна идеолошка платформа за индоктринацију дивизије садржавала је двије централне, идеолошке концепције које се међусобно подржавају: национал-социјализам као њемачку националну идеологију, и ислам као арапску националну идеологију, при чему се обје боре против заједничких непријатеља као што су Јевреји, Англо-Американци, комунизам, масони, Ватикан, и југословенска армија, те дијеле сродне ратно настројене културолошке темеље и националистичко образовање. Према тим концеп-

цијама, Босна је расно припадала германском свијету, а духовно глобалној исламској уми. Улога имама била је да те двије идеолошке концепције асимилују кроз увођење такозваних заједничких својстава која су произилазила из четири тематске цјелине:

- Идеја породице: јака склоност ка породици коју су испољавали и германски и муслимански народ;
- Идеја реда: идеја о новом поретку у Европи;
- Идеја о фиреру: идеја да људе треба да предводи један вођа;
- Идеја о вјери: да ће ислам (за муслимане) и национал-социјализам (за Нијемце) служити као образовне алатке за стварање реда, дисциплине и оданости (Lepre, 1997, стр. 67).

Имаме за СС дивизију регрутовала је сарајевска улема и они су највећим дијелом били наставници у школама, од којих су неки изучавали религију у Каиру и Александрији, а већина је и служила у југословенској војсци. Сви од њих су похађали курс за обуку имама у трајању од три седмице који је организовао СС Обергрупенфирер Бергер, а курс је обухватао: предавања о кориштењу ручног оружја; лекције на тему „Вафен-СС: организација и редови“; подучавање њемачком језику; те културни излети у Берлинску оперу, тврђаву Бабелсберг, језеро Николајсе, и Потсдам. Абдулах Мухасиловић постављен је за имама дивизије (Lepre, 1997, стр. 66). У кадру сваког батаљона и пука у дивизији био је по један имам. Као идеолошки учитељи под надзором имама и политичког официра дивизије, имами су имали бројне одговорности у својим јединицама, које су обухватале: духовну његу, што је укључивало одговорност за организацију и извођење џуме (молитве петком) као и церемонија поводом свих исламских празника; сахране; добробит, што је укључивало и бригу о личном стању војника и њихових породица, те пружање неопходних услова за побољшање њиховог физичког и психичког стања; постављање личног примјера, што је значило да буду примјер својим људима; те образовање, што је укључивало одржавање седмичних предавања војницима на разне теме које су им задавали политички официр и имам дивизије (Lepre, 1997, стр. 70–72). Међу те теме су спадале „Идеја и задатак дивизије“, „Зашто муслимани служе у Вафен-СС-у“, „Титови бандити, највеће зло у Босни“, итд. Имами су састављали мјесечне извјештаје о напретку које су слали имаму дивизије и помагали су у састављању Ханџара, новина дивизије.

Мухамед Панџа играо је активну улогу у регрутацији како добровољаца, тако и имама у СС. Међу те имаме спадао је и Хусеин Ђозо, дипломац шеријатског права са Универзитета Ал Азхар, блиско повезан са Ел Хидаје и један од потписника сарајевске Муслиманске резолуције из 1941. године. Кад је он 1944. године преузео одговорност за обуку младих имама СС дивизије, објавио је сљедеће у новинама дивизије:

> Комунизам, капитализам и јудаизам стоје раме уз раме пред европским континентом. Након стравичне патње коју смо претрпјели у нашој отаџбини Хрватској,

конкретније у Босни и Херцеговини, научили смо шта значи кад Европом влада непријатељ. То се не смије десити, и због тога најбољи босански синови служе у СС-у (Bougarel, 2018, стр. 63).

Дивизија је послата назад у Босну у марту 1944, а тамо је учествовала у неколико операција у читавој сјевероисточној Босни и Херцеговини те у сарадњи са локалном муслиманском милицијом извршила знатан број великих масакра. Међутим, партизани су успјели да постигну превласт, те су многи муслимани поново извели тактичко престројавање након што је постало јасно да ће нацистички режим доживјети пораз, па су дезертирали из СС дивизије до њеног премјештања у Мађарску крајем 1944. године.

Ханџар дивизија се предала британској војски 8. маја 1945. Многи од њених чланова су се нашли у камповима за расељена лица у Италији, заједно са војницима НДХ и њиховим породицама, будући да их је био страх од повратка кући након послијератног оснивања Југославије маршала Тита. Многи од њих су затражили азил у земљама Запада и арапског свијета.

Премјештање босанских муслимана и одређеног броја војника НДХ у Сирију, Египат и Трансјордан да се прикључе борби против новоформиране државе Израел организовао је Велики муфтија Ал Хусеини, који се најмање двапут састао са представницима босанских избјеглица у Сирији и Либану. Велики муфтија је 1951. године лобирао у неким арапским земљама у име владе Независне Државе Хрватске у егзилу, предвођене Џафером Куленовићем. Нови лист у односима између емиграције из НДХ и арапских организација окренут је кад су Хрватски народни отпор (ХНО) и Муслиманско братство склопили савез. Махмуд Камал Муфтић, босански муслиман, вјерски академик и активиста Муслиманског братства, заједно са својом супругом (која је била рођака Саида Рамадана, једног од главних лидера Муслиманског братства), служио је као посредник између те двије организације. Муфтићеве политичке дјелатности током Хладног рата фокусирале су се на панисламизам и антикомунизам. Сарадња између ХНО и Муслиманског братства окончана је 1964. године због Муфтићевих личних чарки са објема организацијама, ХНО и Муслиманским братством (Mišur, 2018, стр. 49–50).

У марту 1948, агенти из арапских земаља регрутовали су мушкарце између 22 и 32 године старости у војну службу у избјегличким камповима у Италији. Нудили су им покривање трошкова путовања у арапске земље и финансијску скрб за њихове породице у замјену за службу у државној војсци у трајању од најмање једне године. Почетком марта, око три стотине избјеглица (Хрвата, Бошњака и Албанаца) већ је било у Египту и Сирији, а око 90 Хрвата и Бошњака чекало је у Напуљу, који је служио као тачка за трансфер. Агент који их је регрутовао представљао се као Џамил. Он је избјеглице транспортовао кроз Оријент прес, у власништву Великог муфтије Ал Хусеинија. Неки од избјеглица су транспортовани са одобрењем Међународне избјегличке организације (ИРО), док су неки из Италије изашли са кривотвореним пасошима (Ibid.).

Поред тога, бројне исламске државе нудиле су азил бившим борцима 13. СС дивизије Ханџар и војницима НДХ, у сопствене политичке и војне сврхе. Сирија је понудила азил читавој босанској СС дивизији. Многи од њих, укључујући знатан број бивших официра 13. СС дивизије Ханџар које су обучавали нацисти, регрутовани су у камповима за расељена лица и кроз Њемачку пребачени у Сирију да предводе школе за тактичку обуку командоса сиријске војске, као и да помогну у организацији недавно основане сиријске државе (Baer, 1947; Frantzman, 2008). Међународна избјегличка организација такође је учествовала у тој шеми, и то тако што је пристала да спонзорише путовање босанских муслимана из Италије на Блиски исток (Frantzman, 2008; Traubner, 1947). Многи босански муслимани који су се настанили на Блиском истоку касније су отишли у Палестину као добровољци у борби против новооснoване израелске државе (Frantzman & Ćulibrk, 2009; Lepre, 1997, стр. 308). И Ирак је позвао око 2.500 босанских муслимана из кампова за расељена лица да се настане у Ираку (Frantzman & Ćulibrk, 2009, стр. 193; *Palestine Post*, 1947). Поред тога, многи босански муслимани придружили су се Војсци спаса коју је у Палестини регрутовао Хаџ-Аминов рођак, Абдул Кадер Хусеини (Frantzman & Ćulibrk, 2009, стр. 196). У јануару 1948. године, арапски агенти трудили су се да регрутују босанске Муслимане из три разлога: да се придруже локалним арапским нередовним јединицама у Палестини; да се придруже редовној сиријској војсци, те да се придруже Арапској ослободилачкој армији (АЛА) која је основана у Дамаску у децембру 1947. (Rosenthal, 1948).

Већи дио босанских муслимана који су се касније настанили на Блиском истоку првобитно су дошли у Палестину као добровољци у борби против нове израелске државе. Конкретно, босански борци учествовали су у разним биткама против државе Израел, као што су: битка за Кастел (3–8. април 1948), преузимање хотела у Рамали (16. април 1948), битка у Јафи (25. април – 5. мај 1948), битка око Назарета (14–17. јул 1948) и многе друге (Frantzman & Ćulibrk, 2009, стр. 197–199).

Без обзира на политички и војни пораз СС дивизије и муслиманског покрета аутономије са снажном подршком од стране Ел Хидаје, развој у току Другог свјетског рата имао је огроман и далекосежан утицај на босанске муслимане, на много различитих начина. Комбинација вјерске индоктринације током војне обуке, промовисање насиља и екстремизма на ратишту, расна и вјерска демонизација, учешће у бруталним масакрима на терену, и осјећај моћи који произилази из осјећаја припадности глобалној исламској заједници која је већа од њиховог националног идентитета, довели су до значајне прекретнице у схватању и тумачењу ислама међу босанским муслиманима, и то у корист Ал Банине теорије о активном исламу кроз насилни џихад. Штавише, Ал Хусеини је успјешно повезао босански циљ са арапским и панмуслиманским циљем. Босански муслимански добровољци који су се настанили на Блиском истоку и спроводили џихад против Израела у редовима разних паравојних и терористичких организација поставио је темељ за оно што ће се касније развити у трансрегионалну мрежу џихада током рата у Босни и Херцеговини.

4. Југословенски период: уздизање панисламског покрета и његово политичко отјелотворење кроз Странку демократске акције Алије Изетбеговића

При испитивању југословенског периода, у босанској муслиманској заједници се јављају два двосмислена и контрадикторна политичка процеса. С једне стране, већина муслимана у Босни и Херцеговини, као и на другим мјестима у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији (СФРЈ), асимиловано је у секуларно југословенско друштво и свом исламском наслијеђу окретали су се због традиције и вриједности а не због вјерске праксе и догме (Bringa, 2002). Такви Бошњаци углавном су сматрани софистициранијим, образованијим и либералнијим од осталих етничких цјелина у Босни (Goodwin, 2005; Hadžiselimović, 2007, Simms, 2001).

С друге стране, у том периоду се у Босни и Херцеговини јавља и повећан број радикалних панисламских гласова и исламског политичког активизма, без обзира на репресивну политику коју је држава спроводила. На челу тог активизма били су чланови организације Младих муслимана, која је од 1943. године званично постала омладински огранак Ел Хидаје. Кад је Ел Хидаје званично распуштена 1945. године, режим је забранио рад организације Млади муслимани, те је она наставила рад у тајности. Та организација и даље је вршила утицај и на младе урбане интелектуалце и на већи дио младог руралног становништва, и тајно су радили са циљем стварања муслиманске државе на Балкану. На почетку Титове владавине, нове власти су толерисале постојање Младих муслимана, али након њиховог отвореног суочавања са југословенском владом поводом њене политике секуларизације, услиједио је талас хапшења. Титов режим је 1946. године ухапсио и осудио неколико чланова те организације. Организација је примила посљедњи ударац на суђењу у Сарајеву 1949. године на коме су четири водећа члана осуђена на смртну казну а многи други су ухапшени и осуђени на дуге затворске казне. Међу активистима на које се циљало био је и Алија Изетбеговић. По ослобађању из затвора, неки од Младих муслимана су емигрирали у Западну Европу. Иако су се чланови Младих муслимана који су остали у Босни званично повукли из политичког активизма, они су де факто учествовали у тајним састанцима и активизму како би наставили са борбом за свој циљ и значајно допринијели ревивализму ислама у Босни.

Наставак њихових активности омогућила је либерална политика коју је Југославија 1970-их година усвојила према религији. Бивши Млади муслимани и интелектуални кругови у којима су се кретали на два начина су активно радили на исламизацији и радикализацији међу босанским муслиманима током југословенског периода. Као прво, сарађивали су са муслиманским интелектуалцима у оснивању образовних кругова, чиме су створили мрежу која се састојала од бивших Младих муслимана и одређеног броја босанских муслиманских интелектуалаца из млађе генерације. Као

друго, сарађивали су са ширим муслиманским становништвом тако што су оснивали дневне новине и магазине са исламском тематиком, а своје текстове су објављивали под псеудонимима. Тиме су дубоко утицали на обликовање погледа на свијет, схватања и начин размишљања босанских муслимана. Њихов рад је створио ново панисламско идеолошко размишљање које се одражавало у савременим радовима, на примјер у „Исламској декларацији" Алије Изетбеговића и „Ислама између Истока и Запада", у коме се сугерише да је ислам није само религија.

По одлуци коју је у мају 1968. године донио Централни комитет Савеза комуниста Југославије, вјерско-етничка заједница муслимана постала је муслиманска заједница у националном смислу. То је потврђено кроз амандмане Уставу и потврђено на попису становништва 1971. године. На том попису, Муслимани су углавном прихватили свој нови национални идентитет, па се око 39,6% становништва Босне и Херцеговине изјаснило као Муслимани. Устав СФРЈ Муслиманима је дао равноправан статус народа у југословенској заједници, што је проглашено на Скупштини Вијећа народа СФРЈ 21. фебруара 1974. године. Други назив за Муслимане у Босни и Херцеговини – Бошњак – усвојено је тек на Првом бошњачком сабору у Сарајеву у септембру 1993. године. Та национална реафирмација није била само семантичка прекретница, будући да је увођење националног назива Бошњак заправо одражавало потпуно идеолошко прелажење са муслиманског национализма на бошњачки национализам. До 1993. године, муслимански национализам инсистирао је на суверенитету Муслимана уз Србе и Хрвате и Босни и Херцеговини, док је након 1993. године, бошњачки национализам почео да наглашава искључиво државност Бошњака у Босни, упркос мултиетничком саставу Босне и Херцеговине.

Након опште политичке либерализације и југословенског признавања муслиманског народа као једног од шест конститутивних народа у СФРЈ 1974. године, постало је могуће да се људи идентификују као Муслимани по националности. Млади муслимани почели су да искориштавају ту новонасталу политичку ситуацију тако што су знатно појачали своје покушаје да ријеше кризу идентитета кроз исламизацију босанских муслимана (Banac, 1988, стр. 287–288). Основали су дневне листове и магазине са разном исламском тематиком. Многи од њих су своје радове објављивали како унутар исламске вјерске заједнице, тако и у аутономним публикацијама изван ње, и то под псеудонимима, како би избјегли кривично гоњење од стране власти. Кроз организацију платформи за расправу и програма за образовање, они су успјели да развију нову мрежу која се састојала од старијих Младих муслимана и нових младих интелектуалаца, како секулариста тако и оних са Исламског теолошког факултета. Хасан Ченгић и Алија Изетбеговић играли су активне улоге у том процесу.

У том контексту, битно је напоменути доприносе ученика медресе Гази Хусрев-бег, њихов активизам и радове објављиване у дневнику Земзем, будући да је то обелодањило друштвене процесе који су довели до уздизања политичког ислама крајем 1970-их. Ученици медресе Гази Хусрев-бег, који су писали за дневни лист медресе Земзем,

промовисали су већу посвећеност религији и придржавање исламских принципа, чак и у ранијим периодима, док је држава најстроже забрањивала упражњавање било које религије и док су многи муслимани били под утицајем секуларне идеологије и идентификовали се као дио југословенске државе (Fitcher, 2017, стр. 88–89).

С једне стране, ученици медресе су се кроз упражњавање ислама постепено одмицали од социјализма и стварали подсистем у коме су муслимани охрабривани да размишљају о традицији, вриједностима, историји и везама које су се разликовале од оних које је промовисала социјалистичка држава. С друге стране, прилика да постану информисани и ангажовани у глобалним исламским трендовима је ученике медресе навела да се укључе у мрежу муслиманских активиста који су се борили за оживљавање ислама. Битно је поменути да се исламски активизам појавио међу ученицима медресе Гази Хусрев-бег у контексту југословенских студентских покрета, који су се од 1965. године активно противили многобројним државним политикама у разним југословенским градовима, као што су Загреб, Сарајево, Београд, и други. Тај активизам је почетком 1970-их попримио националне и вјерске димензије, укључујући национални покрет у Загребу, чије вође су отворено подржавале католичанство[5], или развој ситуације у Суботици, гдје су се људи окупљали у групама да упражњавају вјерски мистицизам или читају Библију (Fitcher, 2017, стр. 89). Хрватски студентски покрет био је нарочито активан и организовао је велике штрајкове у октобру и новембру 1971. године (Ponoš, 2007).

У то вријеме, ученици медресе дјеловали су у два правца. Први од њих, иначе и главна преокупација активиста, био је правац изградње веза са исламским свијетом. Други правац био је њихов ангажман на пољу ојачавања осјећаја заједништва међу муслиманима на домаћем тлу тако што су их извјештавали о дјелатностима муслимана који су живјели у другим југословенским републикама и објављивали чланке на разне теме из исламског свијета. У својим објављеним радовима, изражавали су подршку за антиколонијалну и револуционарну политику, при чему је ислам служио као велики извор инспирације. Покривали су догађаје из разних дијелова исламског свијета, као и разна вјерска и животна искуства босанских муслимана који су живјели у иностранству[6]. Поред тога, дневни лист је и активно промовисао панисламске идеје. Често је наглашавао да сарајевска исламска заједница представља саставни дио групе од око 700 милиона муслимана са свих континената, те изражавао забринутост за све муслимане из Египта, Либије, Ирака, Кувајта и Марока[7]. Они су израелско-арапски конфликт сматрали кључним питањем о коме су били дужни да извјештавају и подижу свијест[8].

Како би се нагласила заједничка идеолошка платформа којом је ширен радикални утицај међу босанском омладином, битно је напоменути да су Млади муслимани успоставили блиске везе са ученицима медресе Гази Хусрев-бег кроз расправе и дебате предвођене од стране младог имама Хасана Ченгића, што је знатно ојачало панисламски покрет тако што му је подарило присташе из млађих генерација. Број ученика који су се уписивали у медресу Гази Хусрев-бег био је у сталном порасту

током социјалистичког периода, те је врхунац достигао између 1950. и 1975. године (Fitcher, 2017, стр. 88). Све веће занимање босанских муслимана како за вјерске студије, тако и за студентски политички активизам који се одвијао у том периоду може да се припише двама главним факторима. На међународном нивоу, уздизање панислама (Irwin, 1984, стр. 437) имало је јак утицај на заједницу. На домаћем нивоу, одлуке које је југословенско руководство доносило током 1960-их у вези са децентрализованијом државном структуром омогућило је комунистичкој елити на нивоу република да промовише политику националног идентитета. Та децентрализација такође је подстакла појединце да се поистовијете са одређеним националним групацијама умјесто да себе сматрају дијелом наднационалног југословенства (Dević, 2000, стр. 30, 45, 315).

Успон политике засноване на националности и званично признање Муслимана као одвојеног народа створило је потребу за самоопредјељењем и самоидентификацијом међу босанским Муслиманима. Комбинација та два фактора довела је до стварања плодног тла за дефинисање идентитета босанских Муслимана као саставног дијела глобалне исламске уме и транснационалне мреже џихада. То је потом довело до развоја политичког ислама у Босни заснованог на радикалној исламској идеологији. Истовремено, прва генерација југословенских муслимана вратила се са студија у исламским земљама, одакле су донијели панисламске идеје, које су дале додатни подстицај ширењу и ојачавању тумачења ислама које је користио ревивалистички покрет међу босанским муслиманима предвођеним од стране Младих муслимана. Поред тога, муслимани који су радили у земљама Европе сад су почињали да шаљу кући плате које су кориштене за финансирање изградње нових џамија у држави (Karčić, 1997, стр. 568). Исламска вјерска заједница почела је са дистрибуцијом литературе у којој је било помена о општим исламским бригама, те рукописа на арапском језику у којима се говорило о савременом развоју у арапском муслиманском свијету. Према чланку објављеном 1983. године у јерусалимском листу Пост, и до 3.000 југословенских муслимана сваке године су ишли на хаџ, односно ходочашће. Такође је дошло до значајних побољшања у социјалном и економском положају босанских муслимана током овог периода (Friedman, 1996, стр. 189–191).

Исламски ревивализам добио је на популарности у Босни током 1970-их година, са специфичним локалним карактером, који се изражавао у повећаној личној религиозности, изградњи и обнови џамија, развоју исламског образовања и издаваштва, повећаној употреби исламских друштвених симбола, повећаној политичкој култури и организацији, те покушајима да се изгради регионална мрежа муслиманских институција за солидарност (Karčić, 1997, стр. 570). Такав ревивалистички процват праћен је периодом интензивног превођења и објаве суштинских вјерских уџбеника у раним годинама друге половине 20. вијека. Реномирана издавачка кућа „Ел Калем" објављивала је преводе класичних и модерних дјела о исламу и исламском наслијеђу, те уџбенике, од којих су неки долазили из Египта. Неколико дипломаца Ал Азхара играло је кључну улогу у том развоју, као што су: проф. др Ахмед Смајловић, Месуд Хафизовић

и др Јусуф Рамић, који су помогли да се поново успоставе вјерске и културне везе између Босне и Египта, те превели на бошњачки бројна дјела арапских аутора. У та дјела убрајају се ислам и дискриминација Абдулазиза Камила; Вјера у бога Мухамеда Бахија; Алах Мустафе Махмуда, Мухамедово човјечанство Каледа Мухамеда Каледа; Ал Кур'ан: мухавала ли фахм 'асри (Покушај савременог разумијевања Курана) Мустафе Махмуда, и многа друга (Karčić, 2016, стр. 201–203).

Професор Ахмед Смајловић одиграо је кључну улогу у објављивању утицајног дневног листа Исламска мисао, који су у Сарајеву штампале исламске власти, а у коме су између 1979. и 1993. године ширени исламски радови арапских аутора у вези са исламским студијама, са теологијом и информисањем о вјери (Lavić, 2001, стр. 71–207). Тај тренд превођења и ширења радова исламских аутора наставио се кроз 1990-е. Међу арапске ауторе чији радови су превођени спадају: Мухамед Абдух, Абу А'ла Афифи, Абдул Џавдат Ал Сахар, Мухамед Аркун, бивши ректор Ал Азхара Абдул Халим Махмуд, Анвар Абдул Малик, Мустафа Абдул Разак, Абдул Махмуд Шахата, и слични. У преводиоце са арапског на бошњачки језик спадају: Ибрахим Ахметагић, Исмаил Ахметагић, Мунир Ахметспахић, Сенахид Бристрић, Бесим Чанић, Нермин Чанић, Абдулах Челебић, Мустафа Церић, Салих Чолаковић, Ибрахим Џанановић, Хасан Џило, Мехмедалија Хаџић, Месуд Хафизовић, Хабиба Хафизовић, Решид Хафизовић, Ахмед Халиловић, Билал Хасановић, Зухдија Хасановић, Абдурахман Хукић, Ибрахим Хусић, Омердић Ибрахим, Салих Ибришевић, Ибрахим Јакубовић, Невад Кахтеран, Махмуд Каралић, Фикрет Карчић, Исмет Касумовић, Фатима Кунто, Шефик Курдић, Сабахета Кутјеш, Џемалудин Латић, Енес Љеваковић, Мустафа Прљача, Хасан Макић, Вехбија Макић, Наида Мехмедагић-Сушић, Халил Мехтић, Мухамед Мрахоровић, Теуфик Муфтић, Шериф Мујкановић, Хилмо Неимарлија, Јаркоч Селим, Јеловац Селим, Фикрет Пашановић, Јусуф Рамић, Шукрија Рамић, Фуад Седић, Субхија Скендеровић, Сеид Смајкић, Ахмед Смајловић, Нијаз Шукрић и Ибрахим Требињац (Karčić, 2016, стр. 204–205).

Званично признање религиоцентричне муслиманске нације била је само једна од Титових политика којима је он промовисао своје лично покровитељство и подстицај муслиманског становништва у Југославији, а поготово у Босни. Титова федерална влада имплементирала је низ политика како према домаћим, тако и према међународним муслиманским заједницама, које су евентуално подстакле ширење панисламских идеала, довеле до пораста радикализације међу босанским муслиманима и олакшале покушаје исламизације којима су се бавили Алија Изетбеговић и Млади муслимани, тако што су им омогућили да успоставе међународне везе са исламским земљама кроз разне врсте државних програма.

Први фактор који се крио иза тих политика био је то што су федералне власти наивно сматрале да ће остварити већи утицај уколико босанским муслиманима пруже више вјерске и политичке моћи. Савез комуниста Босне и Херцеговине и федерална влада почели су из федералног буџета финансирати обнову и санацију исламских

вјерских локалитета и образовних институција. Савез је такође финансирао припрему и ширење рукописа од значаја за исламску заједницу на арапском, персијском и турском језику. Федерална влада давала је знатне доприносе буџету Исламске вјерске заједнице (Hadžijahić, Traljić & Šukrić, 1977, стр. 163), а стотине нових или реновираних џамија и масџида отворено је под Титовим покровитељством. Нови исламски кадар образован у исламским земљама Блиског истока, Сјеверне Африке и Азије по повратку у Босну је запослен у тим џамијама, те служио као локални преносник панисламске идеологије. Основане су бројне институције исламског образовања (Hadžijahić, Traljić & Šukrić, 1977, стр. 163), као што је Факултет исламских студија, а 1977. године и женски огранак медресе Гази Хусрев-бег, оба у Сарајеву. До краја 1970-их, Југославија је била једина земља у Европи која је имала исламски теолошки факултет, три хиљаде џамија, неколико исламских средњих школа, и одређен број муслиманских листова (Ivanković, 1984).

Други фактор био је то што је, као резултат југословенских међународних програма студентске размјене који су вођени у сагласности са политикама Покрета несврстаних, Југославија постала атрактивна дестинација за многе студенте из других несврстаних држава, које су претежно имале већинско муслиманско становништво (Tanasković, 2000). Поред тога, многи југословенски муслимани, претежно из Босне, одлазили су на студије у разне исламске земље у периоду кад је панисламизам хватао залет у исламском свијету.

Међународни програми студентске размјене утростручили су се због све веће доступности међународне исламске литературе и годишњег хаџа, односно ходочашћа. Као резултат тога, босански муслимани добили су прилику да уче о искуствима и развоју у муслиманским свијету, који је у то доба свједочио уздизању међународне панисламске мреже. Један од два битнија догађаја који су имали утицаја на окретање ислама џихаду догодио се 1960-их: огроман пораз који је цијели исламски свијет претрпио од Израела у рату 1967. године. Послије рата, водећи муслимански мислиоци питали су се како се то могло десити, те су чак и одржали конференцију на ту тему 1968. године. Исламски академици дошли су до закључка да је ислам диван и широкоопсежан, а муслимани су испрва били изузетно вјерни коријенима ислама. По мишљењу тих академика, како је вријеме пролазило у муслиманским земљама под западњачком окупацијом, муслимани су постајали „затровани“ увођењем негативних западњачких вриједности у своја друштва, те су тиме искварили своју омладину, што је довело до пораза 1967. године. Та логика проузроковала је огроман повратак коријенима ислама у читавом исламском свијету (Herland Report, 2019).

Успон панислама међу муслиманима у многим несврстаним исламским државама, подстакнут жељом за свргавањем антиисламских комунистичких и социјалистичких режима, одмах се одразио у Ревивалистичком покрету у Социјалистичкој Југославији. На примјер, отварање Теолошког универзитета у Сарајеву десило се истовремено са успоном панисламских мрежа широм свијета под покровитељством Саудијске Ара-

бије. До 1980-их, радикални панисламски покрет консолидовао је своју политичку моћ у одређеном броју земаља и развио панисламску мрежу која се састојала од многих организација. Радикали у панисламским групама углавном су искориштавали студенте како би унаприједили своју политичку визију и идеологију, а њихове главне мете биле су несврстане социјалистичке земље у којима нису успостављени неолиберални режими.

Због несташице исламских образовних институција прије 1977. године, муслимански студенти који су завршили медресу били су присиљени да своје образовање наставе у иностранству, на исламским универзитетима на Блиском истоку и у Азији (Ćeranić, 1971). поред тога, многи муслимани ишли су на студије на исламском Блиском истоку и у Азији, при чему их је већина примала стипендије од исламске владе. На примјер, само 1978. године, око 150 југословенских муслимана примило је стипендије од влада домаћина да студирају у Египту, Кувајту, Либији, Мароку, Судану, Ираку и Саудијској Арабији (Friedman, 1996, стр. 189–191; Smajlović, 1978, стр. 562). Као посљедица тога, дјеловало је да су многи од њих усвојили радикалне исламске идеје те су по свом повратку у Босну почели изражавати антикомунистичке ставове и ангажовати се у антикомунистичким активностима (Stanković, 1983, стр. 2–3).

Др Иван Цвитковић, Извршни секретар Предсједништва Централног комитета Босне и Херцеговине, тврдио је да панисламизам представља пријетњу Југославији те да око 300-ињак југословенских студената који су студирали у Каиру, Багдаду или на другим исламским универзитетима сад проповиједа широм Југославије о неоисламским идејама. Такође је изјавио да се панисламске идеје шире кроз ходочашће у Меку и Медину, у које око хиљаду југословенских држављана сваке године путују на хаџ. По Цвитковићевом мишљењу, он је био увјерен да југословенски муслимани имају амбицију да Босну и Херцеговину претворе у прву муслиманску државу у Европи.

> Панисламизам се не шири само кроз Босну, него и у Загребу, Београду и на другим мјестима гдје живе и раде бивши студенти који су пали под утицај исламских фундаменталиста. Групације непријатељски настројених милитантних вјерника такође учествују у међународним конференцијама на којима се не прича о вјери него о исламизацији читавог свијета (Yugoslavia: Trouble with Moslems, 1983).

У суштини, Титова политика која је угрозила будућност Југославије такође је и знатно допринијела радикализацији босанске муслиманске заједнице, што је оставило далекосежне посљедице не само на Босну него и на цијели регион. Штавише, таква политика олакшала је стварање веза између босанских муслимана и представника панисламских покрета у разним исламским земљама, што ће касније прерасти у међународну платформу за опскрбљивање босанских муслиманских снага новцем, муницијом, оружјем и страним терористима, како би им се помогло у спровођењу џихада у Босни између 1992. и 1995. године. У локалном контексту, панисламска радикална идеологија одражавала се кроз политички програм Алије Изетбеговића, онако како је он изражен у „Исламској декларацији“.

Још један догађај од кључног значаја, који је знатно утицао на правац исламског политичког развоја у Босни, био је Иранска револуција 1979. године. Исламска револуција представљала је извор инспирације Алији Изетбеговићу и његовим Младим муслиманима, који су, подстакнути дивљењем том новооснованом исламском систему у Ирану, сав свој труд усмјерили ка стварању исламске републике у Босни по узору на Иран (Shay, 2017). Након тријумфа те револуције, Изетбеговић је посјетио Иран и дао низ интервјуа иранским државним медијима, као што је међународно издање Кајана (Eftov, 2016a, 00:53:34). Поред тога, неколико Младих муслимана тајно је посјетило Иран 1982. године, како би присуствовали годишњици Револуције (Pugliese, b. d). Почевши од тад, Алија Изетбеговић и Млади муслимани, који ће касније постати средишњи дио његове политичке странке, одржавали су блиске везе са руководством Ирана.

Након Титове смрти, протјерано је више стотина људи као резултат истраге коју је спровело босанскохерцеговачко руководство, изазване извјештајем приложеним 23. септембра 1983. године под насловом „Политички ислам у међународним покретима“. Тај извјештај је дистрибуисала обавјештајна јединица Југословенског федералног секретаријата спољних послова (Bosna i Hercegovina, Komisija za međunarodne poslove i saradnju sa radničkim i progresivnim pokretima u svijetu). Тај извјештај указао је на то да на југословенске муслимане утичу спољне силе које су заинтересоване и способне за вршење утицаја на домаће муслимане. У извјештају је откривено да је на конференцији у Нигеру у августу 1982. године Организација за исламску сарадњу усвојила резолуцију којом је своје чланове обавезала да преиспитају положај муслиманских заједница у земљама ван досега Организације за исламску сарадњу, при чему се посебно мислило на муслимане у Југославији (Босни и Херцеговини, Санџаку и Косову). Истовремено, на расправи коју је Организацијеа за исламску сарадњу одржала у Каиру на тему политичког ислама, а са посебним фокусом на босанске муслимане, закључено је да би ширење ислама у Југославији допринијело ближим везама са муслиманским заједницама на Балкану и у западној Европи.

Тај извјештај, „Политички ислам у међународним покретима“, као и активности Алије Изетбеговића и организације Млади муслимани, довео је до почетка такозваног Сарајевског процеса.

4.1. Сарајевски процес

Дана 23. марта 1983. године, Служба државне безбједности при Секретаријату унутрашњих послова Републике Босне и Херцеговине оптужила је тринаест чланова Младих муслимана за ширење исламског фундаментализма и покушај да створе „вјерски и национално „чисту“ републику, чисто муслиманску државу“ (Stanković, 1983, стр. 2). Међу ухапшенима били су: Омер Бехмен, Ђула Бичакчић, Едхем Бичакчић, Салих Бехмен, Хасан Ченгић, Дервиш Дјурдјевић, Алија Изетбеговић, Исмет Касумагић, Џемал Латиц, Рушид Пргуда, Мелика Салихбеговић, Мустафа Спахић, и Хусеин Живаљ. (Izetbegović, 2001, стр. 39–50).

Исто као и током и непосредно након грађанског рата у Босни и Херцеговини, руководство је оптужено да тајно ради на успостављању муслиманске државе. Битно је напоменути су се поред Алије Изетбеговића, будућег предсједника независне Босне и Херцеговине, међу ухапшенима нашли и Омер Бехмен, будући први амбасадор Босне и Херцеговине у Ирану (кога је на тај положај именовао Изетбеговић 1992. године), и Хасан Ченгић, Изетбеговићев будући министар за расељена лица, као и, кроз своје чланство у „хуманитарној" организацији Агенција за помоћ земљама трећег свијета [Third World Relief Agency, TWRA] са сједиштем у Судану, главни одговорни за тајно опскрбљивање новцем и пошиљкама оружја, поготово из Ирана, током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Бехмен је такође одржавао блиске везе са Елфатихом Хасанеином, директором Агенције за помоћ земљама трећег свијета Осамом бин Ладеном и терористичком организацијом Ал Каида, као и са Шеиком Омаром Абделом Рахманом и другим екстремистима. Хасанов отац Халид Ченгић био је менаџер логистичког средишта Војске Републике Босне и Херцеговине у Високом (Bougarel, 2018, стр. 153).

Подршка тим оптужбама изражена је 8. априла 1983. године, кад је Предсједништво Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине одржало свој 32. састанак. На њему су учествовали најистакнутији чланови босанског руководства, које се састојало од Муслимана, Срба и Хрвата[9]. Хамдија Поздерац, босански муслимански политичар који се посветио стицању признања босанских муслимана као засебног народа, предсједавао је састанком. Битно је напоменути Поздерчеве оптужбе на рачун Изетбеговића и Младих муслимана, конкретно, да та група захтијева „етнички чисту Босну и Херцеговину и настоји да организује исламску државу као начин изражавања моралног концепта религије"[10], што је била оптужба која ће се остварити током и након грађанског рата у Босни и Херцеговини. Поздерац је такође тврдио да дугорочни циљ те групе јесте етничко чишћење Босне и Херцеговине и преузимање контроле над Исламском вјерском заједницом како би оформили исламску државу у Босни и Херцеговини.

На суђењу Младим муслиманима које је одржао Секретаријат унутрашњих послова Републике Босне и Херцеговине, додатни докази укључивали су извјештај Душка Згоњанина, министра полиције, у коме је он открио да организација Млади муслимани одржава везе са међународним оперативним центрима у Ријаду, Истанбулу и Бечу, као и да сарађује са антикомунистичком емиграционом мрежом у егзилу у земљама Запада. Закључак Згоњаниновог извјештаја гласи да је та група учествовала у дјелатностима усмјереним према „политизацији вјерског живота и успостављању контроле над исламском вјерском заједницом са циљем да се оснује исламска држава на територији Босне и Херцеговине"[11]. Раиф Диздаревић, такође босански муслиман, који је вршио функције Предсједавајућег скупштине у Југославији од 1982. до 1983. године, министра спољних послова Југославије од 1984. до 1988, и Предсједавајућег Заједничког предсједништва Југославије од 1988. до 1989, изјавио је да је организација Млади муслимани изузетно добро организована, има јасну политичку платформу

и циљеве, као и подршку и везе са страним оперативним центрима[12]. Диздаревић је даље истакао да све расположиве информације указују на организовану активност Муслиманског братства усмјерену ка подривању темељних стубова југословенског система, „што указује на оркестрирану политичку субверзију“[13]. Те изјаве су од изузетног значаја, будући да оне доказују да су Млади муслимани при својим покушајима да створе повољну политичку климу за распад Федерације и спровођење џихада како би се основала независна муслиманска држава уживали значајну подршку од стране транснационалне панисламске мреже.

Суђење које је започео Секретаријат унутрашњих послова Републике Босне и Херцеговине почело је 18. јула 1983. Руководство Младих муслимана оптужено је да су организовали групу са задатком да спроведе контрареволуционарне дјелатности у Југославији и успостави исламску државу (Omerika, 2002, стр. 11; Prguda, 1990, стр. 37–51). Постојала је тврдња да су њихови циљеви исказани у „Исламској декларацији“, која се појавила у летку са насловом „Програм за исламизацију муслимана и муслиманског народа“ (Izetbegović, 1970). У многим аспектима, тај програм је наликовао платформама радикала који подржавају панислам свугдје друго, будући да је састављен 1970. године, кад је неоисламски покрет започињао свој успон, поготово у социјалистичким и комунистичким земљама са муслиманским становништвом. Поред тога, то је било и вријеме кад је Изетбеговић често путовао на релацији Београд–Сарајево како би посјетио свог пријатеља Елфатиха Хасанеина, са којим се упознао на Медицинском факултету у Београду (Pomfet, 1990). Надаље, истражни новинар Сенад Авдић тврдио је да су „Исламску декларацију“ саставили страни радикали, а Изетбеговић само потписао (Avdić, 2009, стр. 7).

Млади муслимани су осуђени на укупно 89 година затвора. Међу њима су били Алија Изетбеговић, Омер Бехмен, Салих Бехмен, Ешреф Чампара и Исмет Касумагић, као и млади интелектуалци Едхем Бићакчић, Хасан Ченгић, Џемалудин Латић, Мустафа Спахић и Хусеин Живаљ (Prguda, 1990, стр. 37–51). Изетбеговић је осуђен на затворску казну у трајању од четрнаест година, која је касније скраћена на шест. И другим Младим муслиманима су скраћене казне (Danilović, 2006, 2006, стр. 225–231). Иронија је у томе што је рано ослобађање чланова те групације омогућила српска интелектуална заједница, чиме им је омогућено да наставе са реализацијом своје радикалне исламске платформе. Конкретно, 1986. године, Одбор за одбрану слободе мисли и изражавања предвођен Добрицом Ћосићем отпочео је петицију за ослобађање Младих муслимана, а 23 српских интелектуалаца саставило је писмо Предсједнишву Југославије у коме су осудили затварање неоисламских лидера, а њихова суђења описали као чудовишну превару инсценирану како би се инкриминисали људи који се залажу за слободу говора (Danilović, 2006, стр. 228). Чланови Српске академије наука и уметности (САНУ) организовали су банкет за породице затворених Младих муслимана. По причи Халида Ченгића, оца Хасана Ченгића, вечера је уприличена у дому једног од чланова САНУ. (Halilović, 1998, стр. 80).

4.2. Панисламска струја у настанку СДА

Након што је одслужио пет година од четрнаест на које је био осуђен, Алија Изетбеговић је ослобођен 1988. године. Суђење и робија претворили су лидере панисламског покрета у мученике, како у очима босанских муслимана на домаћој сцени, тако и унутар панисламског покрета на међународној. Као резултат тога, те вође су превазишле своју пријашњу маргинализацију. Алија Изетбеговић и одређен број муслиманских интелектуалаца и активиста основали су 26. маја 1990. Странку демократске акције (СДА), чија срж се састојала из двије струје Младих муслимана и њихове мреже: ветерана Младих муслимана и чланова из млађе генерације. Према томе, та политичка странка створена је за имплементацију радикалног исламског програма изложеног у „Исламској декларацији".

СДА се првобитно исказивала као странка свих босанских муслимана, који се придржавају парламентарне демократије и фокусирају своје дјелатности на територију Босне и Херцеговине. Њена платформа имала је и религијске циљеве, као што је проглашавање већих исламских празника државним празницима, повратак вјерских задужбина (вакуфа) у исламске вјерске институције, слобода да граде нове џамије, увођење халал-производа у болнице, затворе и војску, и многи други. СДА је имала све већи утицај на најнижим нивоима међу босанским муслиманима, али успјех им је био крајње ограничен међу Албанцима и Турцима.

Радикална панисламска струја у Босни 1990. године имала је крајње ограничена средства и капацитете. Бројила је не више од неколико стотина чланова, била је изузетно слабо заступљена у извршним тијелима исламске заједнице, а у муслиманским секуларним интелектуалним круговима уопште није имала утицаја. На том нивоу, имајући у виду такву ситуацију, радикали из СДА који су подржавали панислам изузетно опрезно и дискретно су изражавали своје тумачење ислама. Умјесто тога, једино су успјели инструментализовати ислам у сврху привлачења више чланова тако што су се током избора користили исламским симболима (вјерским поздравима, зеленом заставом, итд.). Такође су укључивали вјерске поглаваре (улеме), како би себи обезбиједили подршку интелектуалаца и како би процес националне мобилизације и изградње идентитета босанских муслимана био под њиховом контролом и придржавао се њихове радикалне исламске политичке идеологије. Радикални панисламски блок унутар СДА одмах је затирао сваки покушај да национална или секуларна димензија оствари превласт над вјерском у националном идентитету босанских муслимана, и неутрализовао „починиоца". На примјер, кад су главни представник босанске политичке емиграције Адил Зулфикарпашић и неки босански муслимански интелектуалци у септембру 1990. године предложили да се име народа промијени из Муслиман у Бошњак, радикали су то дочекали изузетно непријатељски, те су искористили улему и неке истакнуте интелектуалце из Покрета народне афирмације 1970-их да ту пријетњу неутрализују тако што су Зулфикарпашића и остале присталице тог новог бошњаштва

избацили из СДА (Bougarel, 1990, стр. 2–4). Зулфикарпашић и Мухамед Филиповић напустили су СДА у септембру 1990, изнијевши тврдњу да је исламски елемент у политичком програму СДА превише доминантан. Они су након тога оформили Муслиманску бошњачку организацију (МБО). У то вријеме, СДА се суочавала и са проблемом ограничене контроле и моћи у државном апарату, пошто не само да су морали да дијеле моћ са још двије националистичке странке, српским СДС-ом и хрватским ХДЗ-ом, него се и руководство и кадар свих највећих државних предузећа и управа састојао од комуниста.

На првим вишестраначким општим изборима за Предсједништво који су одржани 1990. године, Фикрет Абдић освојио је највише гласова народа (са 9% више гласова од Изетбеговића) и требало је да постане Предсједавајући Предсједништва Босне и Херцеговине. Међутим, из непознатих разлога, будући да су оба кандидата била из исте странке – СДА – странка је донијела одлуку да Изетбеговића прогласи Предсједавајућим Предсједништва. Абдић му је уступио мјесто и прихватио ту одлуку. Поред тога, он је током грађанског рата у Босни и Херцеговини почетком 1990-их изразио своје противљење званичној босанској влади, те основао Аутономну област западна Босна која се састојала од града Велике Кладуше и оближњих села. Та провинција је постојала од 1993. до 1995. године и била је у савезу са Војском Републике Српске. То је постало још један доказ да Срби у Босни и Херцеговини нису имали никакву намјеру да истријебе муслимане, као што се некад тврди.

СДА се суочавала како са неспремношћу ширег муслиманског становништва и великих дијелова муслиманске интелектуалне заједнице да прихвате радикалну исламску политичку платформу, тако и са изузетно ограниченом сопственом политичком моћи у владином апаратусу и државним предузећима која је с једне стране била проузрокована чињеницом да је СДА била присиљена да дијели моћ са још двије националистичке странке – хрватским ХДЗ-ом и српским СДС-ом (која је основана посљедња, због нових политичких стварности, те, између осталог, и страха од новог геноцида од стране оних који су кроз горепоменуте странке реафирмисали старе циљеве) – а с друге стране, зато што су руководство и кадар највећих државних предузећа и администрације сачињавали комунисти. Као посљедица тога, руководство СДА одлучило је да је рат за независност једино рјешење које води до драматичних, широкоопсежних промјена које су радикали у СДА жељели, и које би им омогућило да уграбе моћ и имплементирају свој радикални исламски политички програм. Едхем Бићакчић, бивши Млади муслиман који је осуђен кад и Алија Изетбеговић 1983. године, веома јасно је дефинисао циљ који је био главни приоритет СДА: конкретно, стварање „муслиманске државе" која ће нам омогућити преживљавање а не заједнички живот који нас не занима" (Schindler, 2007, стр. 70; Вечерњи лист, 1996). Према томе, СДА се почела активно припремати за рат, при чему су мобилисали сва своја домаћа и страна средства. У ту сврху су развили стратегију за прикупљање средстава и организовање пошиљки оружја из исламских земаља, те ојачали теренски капацитет

својих паралелних исламских структура и мрежа: хуманитарне организације Мерхамет, културне организације Препород, и, најбитније од свих, Патриотске лиге, приватне милиције СДА, подземне паравојне организације.

Почетком маја 1991. године, Изетбеговић је отишао у своју прву посјету Техерану након вишестраначких избора у Босни (U.S. Role in Iranian Arms, 1996 [видео, 00:50:21];_Komitet za međunarodne odnose Predstavničkog doma Sjedinjenih Država, 1996, стр. 607). Том приликом, иранска влада, која је отворено подржавала босанско муслиманско политичко руководство, јавно је обећала да ће Иран у будућности свој државни буџет планирати као да има два милиона више становника него што је претходно забиљежено како би могла помоћи босанским муслиманима. Паралелно са Изетбеговићевом посјетом Техерану, сједница Туђмановог Државног вијећа одбране одржана је у Загребу 6. и 7. маја 1991. године, а на њој су били Стјепан Кљуић (члан Предсједништва Босне и Херцеговине и један од оснивача странке Хрватске демократске заједнице (ХДЗ-а) 1990. године), као и Генерални секретар СДА Хасан Ченгић. На том састанку било је расправе о војном покровитељству Муслимана у Босни и Херцеговини од стране Хрватске демократске заједнице. У суштини, расправа се водила око перспектива и формата антисрпске и антијугословенске коалиције (Политичко организовање муслимана у БИХ).

СДА је у марту 1991. године основала свој војни огранак Патриотску лигу, муслиманску паравојну организацију. Она се до фебруара 1992. године организовала у формације од одјела до бригада. У њене чланове убрајали су се и муслимански официри и војници Југословенске народне армије (Hodžić, 1998, стр. 18). Она је формирана више мјесеци прије почетка рата, а чак и прије него што су Словенија и Хрватска званично прогласиле независност. Као што је потврдио командант Патриотске лиге Сефер Халиловић, Патриотска лига бројила је око 150.000 чланова, од којих је око 70.000 било наоружано. Те цифре лично је потврдио командант Патриотске лиге Сефер Халиловић (Halilović, 1998, стр. 148). Изетбеговић и СДА су у јуну 1991. године оформили Народно вијеће одбране, у чије чланове су се убрајали Ирфан Ајановић, Хасан Ченгић, Алија Изетбеговић, Русмир Махмутћехајић, Салим Шабић, Сулејман Угљанин, и четворица других[14] (ICTY, 2011, стр. 20541; Bougarel, 2018, стр. 142). У руководству штаба Патриотске лиге били су: Заим Бачковић, Рифат Билајац – Цица, Хасан Ченгић, Мустафа Хајрулаховић – Талијан, Сефер Халиловић – Халил, Дерво Харбања – Омер, Фаи-Хецо, Мехо Каричик – Кемо, Алија Лончаревић, Керим Луцаревић – Доктор, Салко Полимац – Сале, Зајо Рашидагић, Ариф Шароњић – Емир, Хајрудин Шуман, Сулејман Врањ, и други (Политичко организовање муслимана у БиХ). Патриотском лигом руководио је Хасан Ченгић, који је касније постао познат као „летећи имам“, због својих честих посјета исламским земљама. Ченгић је крајем 1991. уговарао тајне пошиљке оружја за потребе Патриотске лиге. Такође су га слали у исламске земље да прикупља финансијска средства, при чему је преносио поруку да су та средства неопходна за џихад у Босни и Херцеговини како би се обезбиједило

стварање у потпуности муслиманске државе на Балкану (Schindler, 2007, стр. 69–70). А док су се Ченгић и остали спремали за рат, Изетбеговићева улога била је да им обезбиједи политички заклон тако што је играо двоструку игру и учествовао у преговорима са Србима за подјелу моћи како би се избјегао рат.

На сједници Скупштине Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине, која је одржана 27. фебруара 1991. године, Изетбеговић је изјаснио своје истинске намјере и позицију његове странке, изјавивши: „Спреман сам да за суверенитет Босне и Херцеговине жртвујем мир, али никад не бих жртвовао суверенитет за мир!" (Izetbegović, 1991; Opšte zasjedanje Skupštine Bosne i Hercegovine, 1992; ICTY, 2005b).

Намјера СДА да створи муслиманску Босну и Херцеговину потврђена је и у политичком програму Аднана Јахића, предсједника СДА у Тузли, у коме је исказано да ће „муслиманска држава бити национална држава Бошњака, односно Муслимана, док ће остале етничке групе имати сва права која им припадају као националним мањинама" (Nišić, 2004, стр. 57). Јахић је нагласио да ће та држава имати муслиманску идеологију засновану на исламу, која ће бити уткана у све политичке и образовне институције (Ibid.)

Програмски документ Аднана Јахића, предсједника СДА у Тузли, свједочи о намјери да се створи муслиманска Босна и Херцеговина са муслиманском идеологијом заснованом на исламу, који би био укључен у све политичке и образовне институције.

На сједници оба вијећа Скупштине Босне и Херцеговине одржаној 14. и 15. октобра 1991. године, предложено је да се усвоји Меморандум о суверенитету Босне и Херцеговине као посебна ставка на агенди. Меморандум није усвојен, прије свега због строгог противљења Срба. Међутим, 15. октобра, без присуства српских чланова скупштине, хрватски и муслимански чланови скупштине усвојили су Меморандум о суверенитету Босне и Херцеговине. Референдум о независности одржан је у Босни и Херцеговини од 29. фебруара до 11. марта 1992, који је заправо искориштен као разлог за почетак грађанског рата у Босни и Херцеговини.

5. Трећи талас радикализације: ширење вехабијско-салафијске милитантне идеологије џихада и појава савремене терористичке мреже у региону током грађанског рата у Босни и Херцеговини од 1992–1995.

Прве организоване групе бораца из иностранства у Босну су пристигле по молби Алије Изетбеговића (Али Изат) упућеној директно Осами бин Ладену. Посредник између њих двојице била су два Суданца: Елфатих Хасанеин (који је заступао Изетбеговића) и Хасан Тураби (који је Изетбеговићеве поруке преносио Бин Ладену и обрнуто). Постигли су договор по коме ће, у име свјетског ислама, босанске муслимане предводити Алжирац Абу Маали као војни командант и Анвар ел Шабаан (Абдел Рахман) као емир, вјерски поглавар (Galijašević, 2007, стр. 99).

Долазак муџахедина у Босну (учесника у џихаду) није био спонтан развој ситуације. С једне стране, Изетбеговић и његова странка СДА, који су дуже вријеме гајили ентузијазам према спровођењу џихада, искористили су тешку политичку ситуацију тог времена и расположење радикалног дијела муслиманског становништва, те је уговорен долазак страних муџахедина из Саудијске Арабије, Ирана, Јемена, Туниса, Марока, Египта, Турске, Судана и других исламских земаља (Analiza na razuznavačot, 2012), који су, поред учешћа у ратним дешавањима, у Босни и Херцеговини играли улогу војних инструктора, и, још битније, проповједника радикалног ислама, чиме су у очима босанских муслимана ојачавали идеју спровођења џихада путем терористичких и ратних метода. Према интерној размјени босанских војних обавјештајаца од 10. децембра 1993. под регистарским бројем 03/29–341–1 коју је потписао Јусуф Јашаревић, шеф Војне безбједности, војно руководство било је свјесно присуства чланова „екстремистичке организације Муслиманско братство" у централној Босни, гдје су се, између осталог, борили на страни реда Ел Муџахедин (види Додатак 38)[15].

С друге стране, долазак муџахедина у Босну сачињавао је дио плана акције дугорочне стратегије које су се већ придржавали водећи радикали, као што је Осама бин Ладен, чији циљ је био да прошире џихад на Запад на европском тлу. Ту стратегију подржавале су бројне исламске земље, као што су Саудијска Арабија, Иран, Пакистан, итд., као и снаге унутар неких земаља Запада, попут Уједињеног Краљевства, Сједињених Држава, Њемачке, итд.

У оквиру међународног панисламског плана за консолидацију и координацију, заједничко настојање исламског свијета да успостави трансрегионалну исламску мрежу и логистику за потпомагање босанског џихада и даљу сарадњу, у Загребу су одржане двије конференције од кључног значаја. Прва међународна конференција одржана је у јуну 1992. године на иницијативу Елфатиха Хасанеина, који је био и један од њених координатора, заједно са Хасаном Ченгићем и Салимом Сабићем. Међу присутнима био је и представник терористичке организације Хезболах. Према обавјештајним изворима, британски и француски генерали на базама УН у Босни и Херцеговини требало је да омогуће транспорт муџахедина у Босну, уз помоћ британске агенције МИ-6 и хрватског СИС-а. Према томе, на тој конференцији је договорено да ће база УН у Сплиту сносити одговорност за пријем и превоз муџахедина на бојно поље у Босни. Организатори конференције пристали су да именују Хусеина Живаља у босанску дипломатску службу у Сједињеним Државама како би он координисао активности са Агенцијом за помоћ земљама трећег свијета, као и да пошаљу Намика Косарића из Канаде у Бахреин као предузетника који иде да отвори „приватно предузеће", што би створило заклон за оно што он стварно тамо ради, односно координацију дугорочне сарадње између локалног огранка Муслиманског братства и активности Агенције за помоћ земљама трећег свијета (Galijašević, 2007, стр. 90).

Извјештај о активностима са Међународне конференције о заштити људских права у Босни и Херцеговини, састављен 19. октобра 1992. године, приложен предсједа-

вајућем Предсједништва Босне и Херцеговине Алији Изетбеговићу и потписан од стране Др Елфатиха Хусанеина и Др Мустафе Церића[16] (Додатак 41), потврђује да је друга конференција, Међународна конференција о заштити људских права у Босни и Херцеговини, која је одржана од 18. до 19. октобра 1992, започела позивом врховног имама из Загребачке џамије, Мустафе Церића. Конференцији су присуствовали представници из више од 30 исламских и арапских земаља, предвођени угледним фигурама из исламског свијета. Циљ те конференције био је да се исламски свијет упозна са патњом проузрокованом грађанским ратом у Босни и Херцеговини, поготово што се тиче босанског муслиманског становништва, те да се хитно ангажују на питању слања помоћи у Босну и Херцеговину. Формиран је Извршни комитет конференције са задацима да: иницира и надгледа имплементацију одлука донесених на конференцији; координише политичку и хуманитарну помоћ упућену муслиманима у Босни и Херцеговини; надгледа развој ситуације у Босни; и развије пропагандну кампању за информисање исламског свијета о развоју ситуације у Босни, са нагласком на злочине почињене против муслимана. Тај комитет организовао је неколико посјета босанских делегација земљама Персијског залива, Саудијској Арабији, Турској, и другим исламским земљама. Првом састанку Извршног комитета који је одржан у Загребу 20. октобра 1992. присуствовали су: Ахмед ал Асал (Египат), Али ал Џураисм (Саудијска Арабија), Мухамед ел Газали (Египат), Мухамед ал Манути (Малезија), Јусуф ал Кардави (Катар), Камил ал Шариф (Јордан), Умер ал Зубаир (Саудијска Арабија), Елфатих али Хасанеин (Судан), Мустафа Церић (Босна и Херцеговина), Ахмед Курсид (Пакистан), Салих ал Сухајбани (Саудијска Арабија), Мустафа Плицанић (Босна и Херцеговина), Салим Шабић (Босна и Херцеговина), и Ал Сајид Васити (Пакистан). Др Мустафа Церић изабран је за предсједавајућег Извршног комитета, а др Елфатих Хасанеин за секретара (Међународна конференција о заштити људских права у Босни и Херцеговини, 1992).

Одлучили су да наредни састанак одрже 11. октобра 1992. године у Џеди у Саудијској Арабији како би уговорили неколико састанака између делегације босанских муслимана и водећих представника из саудијских политичких и пословних кругова. Тај потез био је изузетно значајан за босанско муслиманско политичко руководство у контексту успостављања блиских веза са утицајним странкама у исламском свијету које су биле спремне да уложе финансијска средства у босански циљ и у свјетски ислам у смислу организовања регионалне мреже за идеолошко и политичко ширење у том региону. На том састанку донесене су сљедеће одлуке:

- Да Шеик ал Сухајбани контактира Службу за протокол Саудијске Арабије и да уговори састанак између делегације која представља конференцију и краља Фахида бин Абдулазиза;
- Да се уговори посјета Уједињеним Арапским Емиратима, Катару и Кувајту како би се организовале припреме;
- Да Шеик Мухамед ал Газали на том састанку говори у име делегације о важности Босне и Херцеговине за исламски свијет;

- Да Мустафа Церић говори о геноциду муслимана у Босни;
- Да Салим Шабић говори о потреби за политичком и финансијском помоћи Босни и Херцеговини у њеној правичној борби;
- Да се успостави Фонд за помоћ Босни и Херцеговини, у износу од $100,000;
- Да се свим владарима земаља Персијског залива пошаљу писма потписана од стране свих чланова делегације (као и Генералног секретара Муслиманске свјетске лиге Др Омара Насефа);
- Да се ступи у контакт са што је могуће више организација и фигура у Саудијској Арабији у циљу осигуравања хуманитарне помоћи за босанске муслимане.

Тим састанком предсједавао је Мустафа Церић, а присуствовали су му: Али ал Џураис, Умар ал Зубаир, шеик Мухамед Газали, Елфатих Хасанеин, Фехми Хевеиди, Хусејн Омерспахић, Камел Шериф, Салим Шабић, и шеик Салих Сухајбани. Током наредних неколико дана, делегација босанских муслимана већ је успјела да уговори сљедеће састанке:

- 12. октобра 1992. са министром одбране Саудијске Арабије принцем султаном Бин Абдулазизом;
- 13. октобра 1992. са гувернером региона Меке, Џеде и Таифа принцем Маџидом;
- 14. октобра 1992. са краљем Фахидом бин Абдулазизом;
- 15. октобра 1992. са шеиком Султаном ал Касимијем, владаром Уједињених Арапских Емирата, који је био велики пријатељ Босне и донирао Фонду два милиона америчких долара;
- 16. октобра 1992 са министром за авкаф (вјерске стипендије) Уједињених Арапских Емирата у хотелу „Шератон" у Абу Дабију;
- 17. октобра 1992 са предсједником Уједињених Арапских Емирата шеиком Заједом бин Султаном Ал Нахјаном, и
- 17. октобра 1992 са министром за авкаф Катара.

Према том извјештају, наредни састанци одржавани су у Абу Дабију, Катару, Истанбулу, итд. Организована су бројна путовања представника босанских муслимана и посјете исламским земљама, које су подржале систематски развој мреже између Босне и исламских земаља. Та мрежа касније је кориштена за финансирање и организацију транспорта људства, оружја, финансијских средстава и хуманитарне помоћи босанским муслиманима (Извјештај о активностима међународне конференције о заштити људских права у Босни и Херцеговини састављен 19. октобра 1992, упућен предсједавајућем Предсједништва Босне и Херцеговине Алији Изетбеговићу и потписан од стране др Елфатиха Хусанеина и др Мустафе Церића, види Додатак X).

Током љета 1992, прије избијања конфликта у централној Босни, прва џихадистичка група од 25 муџахедина (из Авганистана, Катара, Саудијске Арабије, Ирана,

Пакистана, Јемена, Турске, Египта и Алжира) пристигла је у Босну и Херцеговину из Саудијске Арабије, све одреда ветерани рата у Авганистану. Муџахедини су у Босну и Херцеговину ушли кроз хрватску територију уз помоћ хрватских власти (ICTY, 2006a; Valetskiy, 2013), а онда су их дочекали Бакир Алиспахић, Шемсудин Мехмедовић и Фикрет Муслимовић, и организовани су у одред Ел Муџахид (Galijašević, 2007, стр. 90). Руководство међународног покрета џихада дошло је у Босну да врши да'вах, односно проповиједа и шири радикални ислам, спроводи џихад за ослобођење муслиманских територија, створи исламску државу на Балкану и оформи џихадистичку базу војних дјелатности у Босни која би се евентуално могла проширити даље кроз регион. Неки од џихадиста, као што је Абу Абдел Азиз Барбарос, били су повезани са Ал Каидом.

Према оперативним информацијама Службе државне безбједности Босне и Херцеговине, већина оних који су пристигли из Европе и Уједињеног Краљевства регрутовани су и пребачени у Босну кроз Лондон, Милано, Франкфурт и Минхен[17] (Kohlmann, b. d., стр. 2–3 (pdf).

Први талас пристизања муџахедина окончан је почетком 1994. године. Други талас отпочео је непосредно прије завршетка грађанског рата у Босни и Херцеговини. Крајем 1995. године, у Босну су почеле пристизати нове групе страних бораца са кривичним досијеима из Француске, Туниса и Италије. Те нове групе имале су двије заједничке карактеристике. Као прво, вођа им је био Египћанин Абу Хамза ал Мисри или Ал Масри, један од активиста Такфир ве Хиџре. Као друго, сви су имали кривичне досијее у земљама из којих су дошли, односно Интерпол је издао налоге за њихово хапшење због учешћа у кривичним и терористичким активностима. На примјер, међу криминалце који су пристигли из Француске убрајају се Лионел Думонти-Абу Хамза (вођа француских бораца Такфир ве Хиџре), Заферини Бинијам-Абдулах и Мулуд Бугелан-Сулејман. Међу оне са кривичним досијеима који су пристигли из Италије убрајају се Халил Џарај. Амр, Салех Недал Хасим и Абу Хамза Туниси, који је био поријеклом из Туниса. Сви су у Босну ушли преко Словеније и Хрватске са кривотвореним документима које им је дала мрежа у Милану предвођена Шабааном. Прије свог доласка у Босну, Абу Хамза ал Мисри прогласио је фатву којом допушта проливање српске и хрватске крви и отуђивање њихове имовине, а то се односило и на Бошњаке, за које је он тврдио да нису истински муслимани (Galijašević, 2007, стр. 90–92).

Што се тиче мотивације, страни терористички борци могу да се подијеле на више група. Прва од таквих је дошла са искреном намјером да брани своју муслиманску браћу од „српских агресора" и спроводи да'вах, односно проповиједа ислам. У другу групу убрајали су се они који су протјерани из својих земаља из разних разлога, као што је вршење кривичних дјела. У трећој групи били су они повезани са разним обавјештајним службама. Посљедња група састојала се од истакнутих терориста из разних међународних терористичких организација, међу којима су били и преобраћени фанатици из земаља Запада. Та група је дошла да шири своје радикално тумачење ислама и изгради регионалну оперативну базу за џихад и даље стварање регионалне

транснационалне терористичке инфраструктуре која би касније могла бити проширена и повезана са оперативним базама покрета џихада у Европи (прије свега Ал Каида, Ал Гама Ал Исламија и Алжирска исламска група) (Колман, б. д. стр. 3–4).

Битно је нагласити да су многи терористички лидери и борци ветерани, који су имали широко искуство у урбаном ратовању и починили бруталне ратне злочине, профитирали од политике НАТО-а да избаци стране муџахедине уз Босне, будући да су потом стекли политички азил у бројним земљама Европске уније, Аустралији и Канади, што им је помогло да се инфилтрирају у друге земље и тамо шире џихад. Један од европских експерата за антитероризам који је писао на ову тему јесте Жан-Луи Бругије. Он је закључио да су многи ветерани одреда Ел Муџахид по завршетку грађанског рата у Босни и Херцеговини касније постали извршиоци терористичких дјела[18].

Такође, многи од страних муџахедина војсци су се прикључили и прије стварања одреда Ел Муџахид. Набавили су кривотворене документе и чак оснивали властите кампове у зонама под одговорношћу бригада Војске Републике БиХ. На примјер, према изјави свједока Хајрудина Хубе, који је у то вријеме вршио функцију шефа кадра у штабу Трећег корпуса, постојало је наређење од Службе безбједности Трећег корпуса да се састави списак са именима чланова одреда Ел Муџахид. Он је поменуо да је тај списак састављен 7. маја 1995. и да је садржао имена 252 члана (многа имена била су псеудоними) и њихове податке са уписа у војску, који указују да су се неки од њих војсци прикључили и прије стварања одреда Ел Муџахид (ICTY, 2006a). Према томе, стране муџахединске јединице у бројним приликама током рата учествовале су у борбама под одговорношћу разних бригада и батаљона Војске Републике БиХ. На примјер, страни муџахедини учествовали су у биткама које су 1. батаљон 7. бригаде, 17. бригада, 3. батаљон и 312. бригада Војске Републике БиХ 1993. године водиле против српских снага и ХВО-а (Хрватског вијећа одбране) у Бијелом Бучју. Јединица сачињена од најмање 30 арапских војника била је под одговорношћу 312. моторизоване бригаде, а страни муџахедини учествовали су у биткама 307. бригаде, 308. бригаде, 17. бригаде и 1. батаљона 7. бригаде Војске Републике БиХ против српских снага и ХВО-а. 333. бригада добила је појачање у виду јединице страних муџахедина из 3. чете 3. батаљона 7. бригаде како би спровели војну операцију на Каћунима, југоисточно од Бусоваче, као и на другим локацијама. У неким биткама, муницију и другу бојну опрему, укључујући финансијска средства, прибавиле су амбасада Ирана у Зеници и хуманитарна организација ИГАСА (Међународна исламска организација за помоћ).

Утврђено је да су бројни кампови муџахедина дјеловали у зонама под одговорношћу разних бригада Војске Републике БиХ. Камп Пољанице налазио се поред села Мехурићи у сјеверном дијелу долине ријеке Биле у општини Травник, и спадао је у зону под одговорношћу 306. бригаде. Страни муџахедини почели су да пристижу у Мехуриће у другој половини 1992. године. Њих око десетак добило је дозволу да се смјесте на другом и трећем спрату локалне основне школе као представници хуманитарних организација. Послије су премјештени у куће Савића у Пољаницама, а њихов камп тамо се наизглед

састојао из неколико кућа и штала, при чему су велику њиву користили за одржавање молитве и војну обуку волонтера који су пристали да бораве у кампу. Камп Орашац био је смјештен у хрватском селу Орашац у општини Травник и састојао се од 35 кућа, а био је у зони која је 1993. године била под одговорношћу 3. корпуса Војске Републике БиХ. Сељани су Орашац напустили након убистава у Милетићима 24. априла 1993. и нису се ни враћали до 8. јуна 1993, што је муџахединима оставило отворен пут да се уселе у куће сељана у другој половини 1993. године и озидају четороспратну зграду од бетонских блокова. Камп у Орашцу имао је зграду за састанке и молитве, као и центар за притвор. Тај камп је био активан најмање до 1996. године. Страни муџахедини виђени су у Травнику и у другој половини 1992. године у канцеларијама разних хуманитарних организација (које су сами створили), оближњим џамијама, као и у Музичкој школи у граду Зеници. Изнад врата онога што је требало да буде спаваоница те школе латиничним словима је била написана ријеч Хезболах. Обавјештајци су потврдили да су муџахедини наоружани и у униформама, поријеклом из сјеверне Африке, Саудијске Арабије, Јордана и Сирије, као и да су били смјештени у Зеници од краја 1992. године до 1993. Након борби у близини Зенице 18. априла 1993, муџахедини су прешли у зграду Ватростална у Подбрежју близу Зенице, у бивши штаб команде бригаде „Јуре Франчетић", који је послије постао база одреда Ел Муџахид. У Арнаутима, око 20 километара од Зенице, турски муџахедини водили су камп за обуку од октобра 1992. Према расположивим подацима, муџахедини из тог кампа учествовали су у биткама јужно од Зенице 18. априла 1993. Муџахедини који су током 1993. године боравили у Бијелом Бучју су вјероватно били дио групе муџахедина стациониране у Пољницама и Зеници. Муџахедина је било и у Равном Ростовом, иако није познато којој су конкретно групи припадали (ICTY, 2006a).

5.1. Формација одреда Ел Муџахид као јединице 3. корпуса Војске Републике БиХ.

Према свједочењу бившег замјеника команданта Генералштаба Армије Републике БиХ Јована Дивјака на суђењу Расиму Делићу, 1993. године, кад је на терену већ било кампова за обуку муџахедина и муџахедина који су се борили уз редовну војску, Расим Делић одлучио је да са Изетбеговићем разговара о могућности да јединице муџахедина постану дио Војске Републике БиХ. Тако је на крају и било (Jovan Divjak: I Am, 2007). Одред Ел Муџахид основан је по наређењу Расима Делића од 13. августа 1993. године и званично је био под јурисдикцијом босанске војске, директно подређен 3. корпусу војске, иако је дјеловао аутономно и састојао се од страних бораца, муџахедина, из разних исламских земаља. Сви страни борци били су радикали и вјерски фанатици, а многи су били чланови терористичких организација попут Ал Каиде, Хезболаха, Хамаса, Ал Гама'ат ал Исламије и других, или су са њима одржавали везу (Gibas-Krzak, 2013; Schindler, 2007, стр. 119).

Како би се одагнале све могуће сумње у вези са званичним статусом одреда, битно је поменути Писмо похвале (од 1. децембра 1995, регистарског броја 8/2–4854–9,

потписаног од стране генерала војске, команданта Расима Делића) које је издато поводом треће годишњице оснивања те јединице 3. корпуса Војске Републике БиХ (Додатак 37)[19], у коме он као војни командант изражава своју захвалност и посебно се осврће на изузетне резултате постигнуте у извршавању војних и других задатака унутар Оружаних снага Босне и Херцеговине, између осталог од стране одреда Ел Муџахид, као и Абу ел Маалија.

Ел Муџахид је имао базу у Зеници и камп за обуку у Мехурићима. Та јединица стављена је под команду Оперативне групе (ОГ) Босанска Крајина. Први вођа страних муџахедина у централној Босни 1992. године, прије формирања одреда, био је Абу Абдел Азиз са Арапског полуострва. Кад је Азиз отишао да обезбиједи финансијска средства за плаћање њихових активности, он је команду над муџахединима повјерио Вахиудину из Египта. Абу Харис постао је вођа Ел Муџахида у љето 1992., а Вахиудин му је био војни командант. Почетком октобра 1993, Вахиудин је убијен у засједи ХВО-а у близини Новог Травника. Након смрти Абу Хариса у Жепчу 1995. године, Абу Маали је постао нови командант (ICTY, 2006a). Одред Ел Муџахид током 1996. године постао је једна од најзначајнијих војних група Ал Каиде и састојао се од 1.774 борца, укључујући проповједнике (Galijašević, 2016). Алија Изетбеговић је лично посјетио и прегледао одред као њихов командант (ICTY, 2002).

У својству свједока оптужбе на суђењу Расиму Делићу, Аиман Авад, рођен у Сирији, бивши преводилац одреда Ел Муџахид и координатор односа између чланова одреда и Војске Републике БиХ, објаснио је процес доношења одлука у одреду Ел Муџахид. Тијело које је доносило одлуке у одреду звало се Вијеће шура. Шура се састојала од Арапа и Бошњака, али Арапи су се понекад састајали и сами. Шура је расправљала о плану бојне стратегије и доносила одлуке о офанзивним војним операцијама, без обзира јесу ли оне извршаване или не, те одлучивала о свим већим проблемима везаним за живот и рад у одреду. Поред тога, сваки члан одреда морао је да добије дозволу од емира како би урадио било шта на личном плану. Унутрашња организација одреда Ел Муџахид пратила је сопствене принципе, који нису имали никакве везе са принципима Војске Републике БиХ, а јесу имали одређена правила која су чланови одреда морали да прате (ICTY, 2008).

Поред тога, одред Ел Муџахид учествовао је у бројним борбеним операцијама под командом разних бригада. На примјер, под командом 27, 306. и 325. бригаде, учествовао је у борбеним операцијама у Забиљу, Оградама, Покрајчићима и Грбавици у периоду од 5. до 7. септембра 1993. Ел Муџахид је 18. септембра 1993. примио наређење од Алагића, команданта ОГ Босанска Крајина, да се бори са 17. бригадом у сектору Крушица, и слично.

Пресуда у случају Тужилац против Енвера Хаџихасановића и Амира Кубуре пред Међународним трибуналом за кривично гоњење лица одговорних за тешка кршења међународног хуманитарног права на територији бивше Југославије након 1991 од

15. марта 2006. године (ICTY, 2006a) открила је јединствене детаље о поријеклу, начину облачења, муџахединским камповима, *modus operandi*, идеологију, организациону структуру и технике ратовања муџахедина у Војсци Републике БиХ током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Како би се разумјела идеологија и *modus operandi* који се скривају иза тог новог таласа радикализације, који је у Босну увезен доласком елемената џихада и исламских невладиних организација у ту земљу, битно је анализирати све те аспекте.

Муџахедини су се разликовали по свом начину облачења, који се састојао од традиционалне ношње у виду дугих бијелих огртача и шалова око главе и врата; а неки су чак носили и маскирне униформе или дијелове маскирних униформи. Такође су се истицали тамном пути и дугим брадама, а говорили су искључиво арапски. Носили су аутоматске пушке, сабље или дуге ножеве, и ракетне бацаче, а били су препознатљиви по грбовима на раменима. Стигли су под кринком чланова хуманитарних организација, а испрва су локалној муслиманској популацији обезбјеђивали храну и организовали часове вјеронауке. Међутим, послије су почели да опскрбљују локалне муслимане оружјем, униформама и војном обуком. Будући да су муџахедини стекли повјерење и подршку локалног становништва, многи млади мушкарци почели су им се придруживати, али њиховим редовима придружили су се и бројни војници Војске Републике БиХ који су трагали за материјалном добити. Како би се стопили са околином, страни муџахедини почели су се женити младим женама из региона и наређивати им да покривају главе. Осуђивали су конзумирање алкохолних пића и инсистирали на томе да локални муслимани практикују њихово тумачење фундаменталног ислама. Испољавали су строго противљење ситуацијама које су се косиле са њиховим „моралним вриједностима“, као што су служење алкохолних пића у ресторанима и кафе баровима, или неприкладно обучене дјевојке и жене.

Муџахединска кампања за регрутовање добровољаца за бојну обуку била је усмјерена на младе мушкарце и малољетнике, којима су обећавали новац, оружје, униформе и друга материјална добра уколико по завршетку обуке остану у јединицама. Као резултат тога, неки босански муслимани придружили су се страним муџахединима и тим процесом постали локални муџахедини. Према документацији Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ), из суђења за ратне злочине која су услиједила, они су странце имитирали како својим понашањем, тако и начином облачења, и то у толикој мјери да је понекад било „тешко разликовати једну групу од друге“. То су били први локални производи створени кроз вехабијску идеологију током рата. Поред тога, муџахедини су били нарочито окрутни током рата. Многи од њих су се касније оженили босанским женама, стекли држављанство Босне и Херцеговине, те остали на територији Босне и Херцеговине да ту живе и спроводе своје активности (Додатак 23)[20] (RTRS, 2016, 2016).

Један од главних коридора за транспорт муџахедина из Авганистана у Босну дјеловао је на линији Беч–Загреб (Gibas-Krzak, 2013). Током године прије доласка

муџахедина, око двадесетак исламских организација основало је подружнице у Загребу, међу којима су били такозвани Услужни биро (Мактаб ал Кидамат, МАК), како би олакшали ширење џихада у региону тиме што ће организовати превоз људи и оружја у Босну кроз Хрватску (Schindler, 2007, стр. 120). *Modus operandi* исламских невладиних организација и локалних вјерских организација, који подразумијева организацију транспортовања страних муџахедина у Босну и Херцеговину у сарадњи са локалним властима и пружање заклона у виду хуманитарне организације, јасно је представљен у писму потврде од 7. августа 1993. под регистарским бројем 147/93, које је потписао предсједавајући Кризног штаба муслимана Хрватске за помоћ Босни и Херцеговини у рату. У том документу, руководилац Комитета потврдио је да је г. Саед С. М. Ал Гараф из Саудијске Арабије допутовао у Босну и Херцеговину у хуманитарне сврхе (Додатак 39)[21]. То је само један примјер међу стотинама сличних случајева.

7. муслиманска бригада која се састојала од три муслиманска батаљона формирана је у Зеници 17. новембра 1992. на основи сачињеној од босанских радикала, по наређењу шефа штаба Врховне команде, регистарски број 02/1010–435. Амир Кубура именован је на мјесто шефа штаба, а Асим Корчица на мјесто команданта бригаде. Проф. Махмут еф. Каралић био је први емир те бригаде. Он је своје изучавање хадиса (хадис се односи на оно што муслимани сматрају записом ријечи, акција и одобравања пророка Мухамеда) завршио у Медини, а прије рата је предавао изучавање Курана у медреси у Сарајеву. Муслиманска бригада се од осталих разликовала по томе што се од њених чланова захтијевало да се придржавају исламских принципа, „кодекса бригаде", који је дефинисао исламски карактер њене унутрашње организације рада и живота, као и по својим борбеним тактикама и праксама. „Морална чистота" по исламском тумачењу била је услов за чланство. Тиме се потврђује радикалан исламски карактер Муслиманске бригаде која је дјеловала по истој идеолошкој логици и имала исте политичке циљеве као и СДА. Та бригада била је оличење милитантних врлина радикалног ислама које су Млади муслимани замислили пола вијека прије него што је та бригада постала прототип исламских снага којима је тежила Изетбеговићева војска (Terović, 2006, стр. 62–69). Према неким изворима, Муслиманску бригаду финансирала је Агенција за помоћ земљама трећег свијета. Војници те бригаде били су подвргавани програму пружања интензивне вјерске индоктринације од стране имама којег је СДА одобрила, са циљем да се створи војска фанатичних и неустрашивих војника који су спремни да спроводе џихад и умру као шахиди и који би представљали примјер осталим војницима. Неки од њих обучавани су у муџахединским камповима. За све то био је задужен емир те бригаде, Махмут еф. Каралић. Као што је био случај и са одредом Ел Муџахид, Муслиманска бригада убрзо је стекла лошу репутацију због своје немилосрдности на ратишту и због чињења ратних злочина против хришћанских Срба (Schindler, 2007, стр. 168–169).

Поред тога, у многим другим дивизијама Војске Републике БиХ постојале су јединице сачињене од локалних муџахедина, које су се називале муџахединске јединице.

Једна од њих дјеловала је у Сребреници као дио 103. бригаде 28. дивизије Војске Републике БиХ.

Битно је напоменути да је током грађанског рата у Босни и Херцеговини постојала Ханџар дивизија предвођена Екремом Мандалом која је дјеловала у Лабину (Хрватска). Многи од муслимана који су се нашли у Хрватској добровољно су се пријавили у ту дивизију како би стекли неопходну војну обуку прије него што се врате у Босну да се прикључе босанској војсци и ступе у борбу против непријатеља за муслимански циљ. На примјер, један од таквих био је Хасан Бећировић, бивши предсједник СДА у Сребреници. Та дивизија састојала се од свега тридесетак људи и боље је позната по злочинима које су њени чланови починили против српског становништва него по било каквом значајном доприносу одбрани тог дијела Хрватске (Jelinić, 2011). Војска Републике БиХ сарађивала је са том дивизијом и координисала своје активности са њеним.

Случајеви Расима Делића, Енвера Хаџихасановића и Амира Кубуре открили су многе детаље у вези са грозотама које су они починили над српским становништвом. Муџахедини су били познати по својој бруталности. Били су далеко агресивнији од војника редовне босанске војске. Мучење и масовна убиства били су учестале појаве, укључујући одсијецање глава, које је заправо постало њихов заштитни знак. На примјер, Аиман Дин, Саудијски страни борац који се касније придружио Ал Каиди, али некад је био британски обавјештајац, у Босну је стигао 1994. године као дио контигента страних добровољаца за џихад регрутованих у сјеверној Африци и на Блиском истоку. Он је изјавио да је свједочио неоправданом убијању српских затвореника. Нагласио је да је Босна представљала свега једну епизоду у дугом низу џихадистичких сукоба у разним регијама, свих усмјерених ка јединственом циљу да се успостави калифат (Swicord, 2015). Без обзира на чињеницу да је одред Ел Муџахид био званична структура која је дјеловала унутар редовне Војске Републике БиХ, против његових чланова никад нису званично поднесене оптужнице за силовање, сексуално насиље, убиство, нити за бројна кршења Женевских конвенција. На примјер, током грађанског рата у Босни и Херцеговини, у кампу у Каменици, који је одред Ел Муџахид водио у долини Гостовића, вршено је стравично мучење и ужасавајућа хладнокрвна убиства нехуманим методама убијања (ICTY, 2005a). Описи ужаса које је одред Ел Муџахид починио против заробљених бораца и цивила наведени у оптужници против Расима Делића која је објављена на службеној страници МКСЈ-а откривају сличности између терористичког модуса операнди, борбених тактика и метода вршења ужаса над непријатељским војницима и цивилима којима су се током грађанског рата у Босни и Херцеговини користили муџахедини и њихови радикализовани ученици из редова босанских муслимана са методама којима се користе терористи у разним зараћеним зонама као што су Авганистан, Сирија, Ирак, итд.

Према информацијама које су представљене у документарцу Сарајево: Рикошет, 1995. године у Босни је било око 2.000 екстремиста. Поред тога, све већи број цивила и чланова УН је било киднаповано и убијено. Радикали су производили ужаса-

вајуће пропагандне филмове у којима су документовали извршење убистава ратних заробљеника. Сви људи у Босни су се ужасавали тога, чак и њихови муслимански саборци. Српски ратни заробљеници злостављани су у јавности а потом убијани и касније сахрањивани у масовне гробнице. Исламски екстремисти лично су темељно документовали тај култ смрти. Снимали су једни друге како убијају ратне заробљенике у сврхе пропаганде. На више локација вршено је церемонијално одсијецање глава (Illogic2tube, b. d).

Штавише, изузетно је битно нагласити да је Војска Републике БиХ 1993. године финансијским средствима донираним од стране исламских земаља купила хемијско оружје из исламских земаља и платила инструкторе да обуче босанске муслимане да их користе. Куповином мањих количина хемијског оружја из арапских земаља, босански муслимани били су у прилици да произведу неке врсте хемијског оружја које су више пута користили на бојном пољу. Босански муслимани су почетком љета 1993. године преко исламске мреже набавили око тридесетак бомби за авион које су напунили непознатим нервним бојним отровом из арапских земаља. Те бомбе су стигле из Сирије а у Тузлу их је однио камион Црвеног крста, у складиште у Дубрави у близини тузланског аеродрома. Заједно са пошиљком оружја стигло је и пет стручњака за хемијско ратовање, како би обучили муслимане за њихово кориштење. У Тузли се налазе Удружени хемијско-алкални комбинат са великим објектима за складиштење хемикалија (хлора), као и објекти „Енергоинвеста“, гдје су се производиле гранате свих калибара и резервни дијелови, укључујући цијеви за топове и хаубице разних калибара (Додатак 15)[22].

Муслимани су први пут употријебили нервни бојни гас 2. августа 1993. током напада на шире подручје Зворника, у покушају да стигну до ријеке Дрине и ту консолидују свој положај. УНПРОФОР (Снаге заштите Организације уједињених нација) је узео узорке земљишта и у свом извјештају изнио закључак да су муслимани у најмање три различита случаја користили хемијско оружје у борбама око села Бошковићи сјеверно од Зворника. То понашање је детаљно описано у класификованом документу под насловом „БиХ: Војска Републике БиХ посједује и користи хемијска оружја“ од 10. октобра 1993 (Додатак 15)[23]. Постојање хемијског оружја у Тузли потврдили су и многи босански високи званичници. На примјер, Салих Бркић изјавио је 9. јуна 1993. на Радију Сарајево да је тузланско кантонално вијеће одлучило да „користи хлор и друге хемијске агенсе у сврху одбране“, као задње оружје против Срба (Leitner & Leitner, 2007, стр. 13). Други званичник који је дао сличну изјаву био је шеф штаба 2. корпуса Војске Републике БиХ са сједиштем у Тузли, Анђелко Макар, који је признао да: „Војска Босне и Херцеговине користи неконвенционална оружја, попут хлора и других хемијских оружја“ (Ibid.). Расим Делић такође је индиректно говорио о могућем кориштењу хемијских оружја, изјавивши: „Кад бисмо имали разлога да проузрокујемо катастрофу да бисмо спријечили српску инвазију на Тузлу... урадили бисмо то“ (Ibid.).

У нацрту дневника Анвара Шабаана, емира одреда, који је приложен на енглеском језику (Додатак 31)[24], Шабаан описује своју визију и труд у вези са босанским џихадом. Муџахедини под његовим руководством изразили су јаку жељу за мучеништвом у Босни. Он је подстицао на кориштење герилских напада као алтернативе, и убиства лидера у сврху промовисања џихада. Према његовој дугорочној стратегији, муџахедини у Босни треба да се издвоје као јасно дефинисан војни и друштвени ентитет настањен у приватном дистрикту под називом „муџахединско село“, опскрбљеном оружјем, које би представљало базу операција за терористе у региону. Његова стратегија обухватала је стварање сљедећег:

- Војне инфраструктуре, укључујући складиште муниције, скрб за рањене, војну академију, и тако даље;
- Друштвене, образовне и добротворне инфраструктуре, укључујући скрб за сирочад, болнице и клинике, школе, објекте за спортске активности, образовне центре, добротворне организације, удружења хендикепираних лица, зграде за церемонијално прање преминулих, итд;
- Вјерске инфраструктуре које би обухватале подучавање вјеронауке, вршење мисионарског рада, пружање обуке, итд; и
- Економске инфраструктуре.

Муџахединско руководство организовало је пропагандне кампање и интеракцију са медијима који су преносили вијести. Представници медија позивани су на прославе у част муџахедина и организовани су интервјуи за медије са вођама муџахедина (са Шабааном, Абделом Азизом, итд.). Муџахедини су медијима обезбјеђивали и износили разјашњења и видео траке, и објављивали су приручнике да упознају јавност са својим радом[25]. Данас можемо да свједочимо имплементацији те стратегије у виду стварања параџемата и вехабијских насеља широм Босне и читавог региона.

Муџахедини су снимали бројне активности са обуке, битке са српским снагама, укључујући слике мученика, како живих тако и преминулих. Слике су биле веома сличне онима из кампова за обуку Ал Каиде[26]. Босанско политичко и војно руководство било је упознато са свим ужасима и нехуманим злочинима почињеним против српског народа. То је изнова потврђивано у: званичним писмима Високог јавног тужиоца Федерације БиХ Ивице Станића упућеним команданту Сеферу Халиловићу; писма од 17. јуна 1992 и 22. јула 1992, затим писмима упућеним министру народне одбране Јерку Доки; писма од 17. јуна 1992 и 22. јула 1992; те једно писмо упућено Предсједништву Републике БиХ 30. јула 1992.[27]. У тим писмима, Станић лично указује на појаву криминалног понашања лица која носе ознаке војне полиције, а посебно се осврнуо на незаконито понашање у вези са хватањем и хапшењем држављана, превасходно Срба.

У вези са стратегијом производње и презентације видео материјала о муџахединима, битно је напоменути први видео на енглеском језику који су муџахедини направили о својим активностима (Mudžahedinski odred iz Bosne i Hercegovine, 2000). Тај видео је преведен из оригиналног материјала који је произвео одред Ел Муџахид из Босне и Херцеговине, а објављен од стране Издаваштва Азам (2000). Видео садржи говоре радикалних имама, глорификује џихад и мучеништво, те позива муслиманску браћу широм свијета да се прикључе босанском џихаду. Први дио, под насловом „Босански мученици", посвећен је страним муџахединским борцима који говоре о својим искуствима. Други дио почиње са слоганом „Одред Ел Муџахид: наш пут је џихад". У трећем дијелу, аутор извјештава о искуствима страних муџахедина у босанском џихаду. У четвртом дијелу видеа, муџахедини представљају личне приче неколико страних бораца у џихаду који су погинули као шахиди током босанског џихада. Исјечци из неких од снимљених говора радикалних имама приложени су у наставку:

Дио говора Анвара Шабаана, који је био имам и вођа муџахедина у Босни, (Mudžahedinski odred iz Bosne i Hercegovine, 2000, 21:50:00):

> Алах је рекао у сури Ал Ниса, „смрт ће те наћи ма гдје био". По томе, муџахид чврстих увјерења зна да га смрт може затећи у било ком моменту кад Алах тако пожели, стога се он смрти не плаши.

Глас шеика Хасана Ајуба (Mudžahedinski odred iz Bosne i Hercegovine, 2000, 24:41:00):

> Ко је онда мученик (шахид) и каква је сврха мучеништва? Који је положај мученика, и кад он достиже тај ниво? Према ученим људима, мученик је онај који страда у борби на Алаховом путу. Ријеч мученик на арапском језику је множина ријечи свједок, пошто је мученик онај који је за Алаха свједочио на највишем нивоу и тиме досегао врхунац ислама, свједочење које је отхранио у својој крви, души и богатству за Алахову љубав, побједу ове вјере и уништење свега што је лажно. Муџахедин мученик је онај који се бори и страда на Алаховом путу како би Алахова ријеч добила превласт.

Глас шеика Салмана ал Авдата (Mudžahedinski odred iz Bosne i Hercegovine, 2000, 32:45:00):

> По статистици, више од 35.000 жена силовано је под надзором српских власти. Један Нијемац је написао да су се и мировне снаге УН придружиле Србима у силовању муслиманских жена у босанским селима... Масе муслимана у Босни вапе свим муслиманима на свијету који у срцу носе поруку: „Нема другог бога до Алаха, а Мухамед је његов пророк" и говоре им: „Гдје сте, о муслимани? Непријатељ нас је савладао док сте ви спавали. Гдје су милијарде вас?... Зар не видите ријеке крви које теку нашим улицама? Зар не видите да дижу крст који пржи лица муслимана који вапе за исламом? Спасите нас...

5.2. Кључна лица из босанске политичке елите која су била у вези са транснационалном терористичком мрежом

Ал Каида је била изузетно заинтересована за грађански рат у Босни и Херцеговини у смислу да је та држава била стратешки значајна локација за стварање моћне базе у југоисточној Европи, на Балкану, која би терористима омогућила да донесу џихад у Европу. Иако босанске власти то тренутно поричу, постоје неоспориви докази да је Осама бин Ладен више пута посјећивао Босну и Херцеговину и да се лично састајао са Изетбеговићем. На примјер, на суђењу Слободану Милошевићу, гђа Ив-Ан Прентис, британска новинарка која је покривала Балкан за дневне листове Гардијан и Лондон тајмс од 1980-их, свједочила је пред Хашким трибуналом да су она и њена колегиница, новинарка Дер Шпигела Ренате Флотел, чекајући у Изетбеговићем предворју на интервју са њим видјеле да Осама бин Ладен са пратњом улази у Изетбеговићеву канцеларију у Предсједништву Босне и Херцеговине (ICTY, 2006б). Други лидер Ал Каиде који је често путовао у Босну да потпомогне џихад и да свој допринос стварању локалне оперативне базе Ал Каиде био је Ајман ал Завахири. Према Џеваду Галијашевићу, Ал Завахири се 1992. године појавио у региону Маглаја да посјети кампове муџахедина. Ал Завахиријев брат Мухамед, експерт у развијању логистике, послат је на Балкан да заступа Ал Каиду током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Он је радио у многим земљама као званичник ИИРО-а, у које се убрајају Босна, Албанија и Хрватска (Schindler, 2007, стр. 123).

Најближи сарадници и колеге Алије Изетбеговића, који заступају основу СДА и који данас сједе на високим положајима у војном, одбрамбеном, дипломатском и извршном огранку Босне и Херцеговине, и до дана данашњег заједнички се труде да исламизују босанске муслимане и подрже џихад у Босни у сврху успостављања независне исламске државе. Према изворима са запада, најмоћнији међу њима повезани су са Агенцијом за помоћ земљама трећег свијета и посвећени су одржавању блиских веза са исламским земљама и појединцима који се повезују са терористима (Pomfret, 1996а). Кључни играчи укључени у координисање доставе, наоружања, обавјештајног заклона и правне заштите муџахедина били су: шеф Изетбеговићевих тајних служби Бакир Алиспахић; високи функционер СДА и логистички менаџер Војске Републике БиХ током рата Хасан Ченгић; главни тужилац Зеничко-добојског кантона Мурис Хаџиселимовић; члан Високог судског и тужилачког вијећа Захид Ковач; бивши шеф полиције Зеничко-добојског кантона и члан Парламента Босне и Херцеговине Шемсудин Мехмедовић, шеф војне обавјештајне службе Војске Републике БиХ Фикрет Муслимовић; и члан Предсједништва Босне и Херцеговине Харис Силајџић (Galijašević, 2007, стр. 98–99).

Како би се схватило до ког нивоа сеже умијешаност босанског муслиманског политичког руководства у транснационалну панисламску мрежу, битно је анализирати биографије одређених босанских муслиманских политичких фигура које су биле изу-

зетно утицајне у тој држави, а поготово њихове положаје и активности током грађанског рата у Босни и Херцеговини. У том контексту, кључна фигура међу горенаведеним Изетбеговићевим сарадницима јесте Хасан Ченгић. Он је био члан Младих муслимана, изузетно моћан човјек у Босни, исламски свештеник, члан моћног клана који је предводио његов отац Халид Ченгић, бивши замјеник министра одбране и бивши министар за расељена лица (на том положају се нашао непосредно након конфликта). Породица Ченгић живјела је у Високом и тај регион држала под потпуном контролом помоћу сопствене милиције. Породица Ченгић већ је имала контакте широм Европе и Блиског истока и прије рата, те је посједовала бројна предузећа у Хрватској и Турској. Ченгић је од 1992. године радио за Војску Републике БиХ, при чему је био одговоран за набављање оружја и одржавање контакта са исламским фундаменталистичким организацијама и Ираном, од којих је босанска влада добијала великодушне донације у виду финансијских средстава, оружја и људства (Wiebes, 2002). Посјећивао је Техеран у више наврата од 1983. године. Ченгић је током рата преговарао са исламским владама, укључујући Иран, како би босанској војсци обезбиједио оружје, опрему и војнике. Он је био главни одговорни за организацију пошиљки оружја из исламских земаља, превасходно Ирана. Био је члан надзорног одбора Агенције за помоћ земљама трећег свијета, организације са сједиштем у Судану која се лажно представљала као исламска хуманитарна невладина организација, а стварно је била повезана са Осамом бин Ладеном и његовом терористичком мрежом Ал Каидом. Агенција за помоћ земљама трећег свијета је финансирала илегалне пошиљке оружја и транспорт муџахедина у Босну током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Ченгићеву умијешаност потврдио је директор Агенције за помоћ земљама трећег свијета Елфатих Хасанеин, са којим је он блиско сарађивао. Словеначки званичници су га идентификовали као човјека који је 1992. године уговорио вишемилионски споразум за пошиљке оружја из Судана у Босну преко Словеније. Ченгић је током трајања рата живио у Истанбулу и Техерану, одакле је организовао тајне пошиљке оружја у Босну. Његова политичка увјерења изузетно су нагињала увјерењима фундаменталиста у Ирану. У својим јавним изјавама увијек је изражавао противљење мјешовитим браковима између муслимана и немуслимана. Његова визија Босне са снажном муслиманском војском директно се косила са планом Сједињених Држава да оформе заједничку снагу која би се састојала од Хрвата и Муслимана. Био је против сарадње са Милитари профешнал рисорсиз инкорпорејтид. Према томе, њега су сматрали главном препреком имплементацији опреме и програма обуке Сједињених Држава.

У више прилика током 1996. године, амерички званичници затражили су од Изетбеговића да Ченгића уклони са позиције због његових веза са Ираном, а у замјену за то су му нудили разне врсте привилегија и мита. На примјер, амерички Стејт департмент затражио је од босанске владе да отпусти Ченгића, и били су вољни да у замјену за то Босни дају војну опрему у вриједности од сто хиљада америчких долара (Kay Rozen, 1996). Међутим, Ченгић није био тако утицајан у Босни само због свог

високог положаја у влади, него и због своје моћне породице. Његов отац Халид Ченгић руководио је главним логистичким центром Војске Републике БиХ током рата. Један од чланова његове породице предсједава кантоналном владом Горажда, града на југоистоку, а други је отправник послова у администрацији штаба Војске. Тројица његових рођака сједе на кључним положајима у босанској влади (Kay Rozen, 1996). Поред тога, Ченгић је одслужио шест година у затвору са Изетбеговићем због свог чланства у Младим муслиманима, организацији коју је југословенска влада прогнала. Према томе, Ченгић је Ченгић учествовала је у бројним логистичким операцијама. На примјер, пошиљке оружја из Ирана кретале су се превасходно кроз логистичку са босанском владом био повезан и кроз породичне везе и кроз своју дубоку личну везу са Изетбеговићем. У суштини, Ченгић је за Оријент био оно што је Харис Силајџић (министар спољних послова од 1990. до 1993, премијер владе од октобра 1993. до јануара 1996) био за Запад. Док је Силајџић, иначе Ченгићев колега из Исламске школе у Сарајеву, убјеђивао америчке званичнике да је ембарго на оружје неправедан, Ченгић је наговарао исламске земље да илегално шаљу оружје у Босну. Породица мрежу породице Ченгић. Војска Републике БиХ такође је кроз Војну обавјештајну службу (ВОС) набављала оружје из Аустрије, Њемачке, Турске, Аргентине и Чехословачке (Bulatović, 2002, стр. 192).

Поред Ченгића, слиједи списак кључних званичника СДА који су уживали дипломатски статус и одржавали блиске везе са терористичким организацијама (Trajna misija Bosne i Hercegovine u Ujedinjenim nacijama, Panel B, b. d.):

1) Хусеин Живаљ, амбасадор Босне у Аустрији између 1992. и 1995. године, замјеник министра спољних послова, амбасадор Босне у УН и члан извршног одбора Агенције за помоћ земљама трећег свијета. Живаљ је ушао у Сједињене Државе непосредно прије терористичког напада 11. септембра 2001. године, а непосредно након њега је напустио свој положај у УН. Постоје докази да је током свог мандата у амбасади у Бечу издао значајан број виза и пасоша исламским радикалима који нису били поријеклом из Босне и Херцеговине. Поред тога, по свом повратку у Босну, у својству замјеника министра спољних послова обезбиједио је да амбасада у Бечу постане кључна локација за пружање подршке исламским радикалима, а велики број виза и пасоша издат им је чак и након окончања његовог мандата на положају амбасадора (Trifunović, 2004a);

2) Ивица Мишић, бивши замјеник трајног представника Босне у УН (1992–1996), бивши отправник послова Босне у УН, замјеник министра спољних послова, и национални координатор антитерористичког тима Босне. Постоје докази да је он подржавао именовање оперативца Ал Каиде Сафета Ћатовића у босанску мисију у УН у рангу савјетника министра, а Ћатовић је изгледа примао плату и осигурање од УН све до децембра 2001, како Мишић каже. Користећи се својим дипломатским положајем, Ћатовић је успио да организује „љетњи камп џихада" у Пенсилванији. Према ФБИ, Ћатовић је сарађивао са Глобалном фондацијом

за помоћ у Брицвјуу и са Беневоленс интернешналом, исламским хуманитарним организацијама које заговарају тероризам (Đogić, 2003);

3) Мухамед Шаћирбеговић, бивши амбасадор Босне у УН (1992–1994; 1995–2000), и бивши министар спољних послова. Министарство унутрашњих послова Федерације Босне и Херцеговине затражило је да Интерпол изда међународни налог за хапшење Шаћирбеговића, по оптужби да је 2000. године украо 610.000 америчких долара намијењених мисији Босне и Херцеговине у УН. Сматра се да је током свог мандата он отуђио преко два и по милиона америчких долара. Радио је у тој мисији током истог временског периода кад и Ћатовић;

4) Мирза Кушљугић, бивши амбасадор Босне у УН. Као члан Војног предсједништва града Тузле током рата је имао ауторитет над 2. корпусом Војске Републике БиХ, који је имао редовне јединице у чије чланове су се убрајали исламски фундаменталисти који су дошли из Ирана, Пакистана, Саудијске Арабије и других исламских земаља да спроводе џихад. Он је одговоран за злочине које су те јединице починиле (Trajna misija Bosne i Hercegovine u Ujedinjenim nacijama, Panel B, b. d.);

5) Ирфан Љеваковић, један од оснивача СДА. Постоје докази да је био умијешан у довођење исламских бораца у Босну и Херцеговину под покровитељством Агенције за помоћ земљама трећег свијета.

У том контексту, битно је сјетити се оперативца Ал Каиде Сафета Ћатовића, који је успио да се запосли у мисији Босне и Херцеговине у УН уз помоћ босанскохерцеговачких званичника. Њега сматрају координатором свих терористичких операција које су спроведене из балканске мреже међународних терористичких организација. Према професору на београдском Факултету безбједносних наука Дарку Трифуновићу, Ћатовић је у сарадњи са имамом Сираијем Фахаијем, једним од осумњичених за први напад на Свјетски трговински центар у Њујорку 1993. године, организовао љетњи камп џихада у Пенсилванији, и то на локацији гдје је срушен један од авиона умијешаних у терористичке нападе 11. септембра. Даље, експерт за тероризам и политички ислам Џевад Галијашевић тврди да се Ћатовић крије под лажним идентитетом који је преузео од босанског муслимана преминулог 1992. године, при чему му је босанско муслиманско руководство издало кривотворене документе да се може сакрити, највјероватније од Алжирске исламске групе. Галијашевић сматра да постоји добра шанса да Ћатовићево право име гласи Абдел Кадер Моктари Абу Маали, бивши командант босанског одреда Ел Муџахид, као и да је он афричко-азијског поријекла. Према Галијашевићу, Ћатовић представља веома значајну карику у ланцу као оперативац који повезује редове на терену са руководством и финансијским круговима. Постоји информација да је управо он повезао Хусеина Живаља и Хасана Ченгића са Агенцијом за помоћ земљама трећег свијета (*DeConstruct E-Zine*, 2008, 2008).

Поред тога, битно је поменути Бисеру Турковић, једну од оснивачица СДА у Босни, која је служила као амбасадор у разним државама и међународним организација-

ма. Током свог мандата на мјесту амбасадора Босне и Херцеговине у Загребу, СДА је организовала огроман проток оружја из Ирана преко Хрватске, противно ембаргу Сједињених Држава. (Preporuka Stejt departmenta, 2005).

5.3. Кључна улога спољних фактора

Кад је 1991. године отпочео процес распада Југославије, многе делегације из исламских земаља, превасходно из Ирана и Саудијске Арабије, дошле су на Балкан да регионалној муслиманској заједници понуде велике суме новца за обнову и изградњу џамија и вјерских школа. Тадашњи директор Централне обавјештајне агенције Џејмс Вулси у свом извјештају је навео:

> Са великом забринутошћу гледамо на новац који пристиже у огромним количинама, поготово из Ирана, у сврху промовисања изузетно специфичне врсте ислама на Балкану (Bergman, 2008, стр. 227).

Иран има дугу историју спонзорисања терористичког насиља кроз свој фронт корпуса Иранске револуционарне гарде и Хезболаха. Међутим, Иран такође блиско сарађује са Хамасом на Блиском истоку и у Судану, као и са Ал Каидом, Ал Гама'ат Ал Исламијом, организацијом Абу Нидал, и осталим које дјелују у Босни, Пакистану и другим мјестима (Ibid., стр. 213).

Сарадња између босанског муслиманског руководства и иранских власти почела је након Хомеинијеве побједе 1979. године. Њихови односи прешли су на виши ниво кад су 1992. године потписали споразуме о војној, политичкој и привременој сарадњи. Као посљедица тога, Иранска револуционарна гарда у Босну и Херцеговину је послала више од пет хиљада тона оружја, а босанским војним и обавјештајним службама обезбиједила и војне инструкторе, консултанте и обавјештајне официре (O'Hern, 2012, стр. 82). Иран је поред тога обезбиједио и неопходну помоћ за изгнане босанске муслимане (Sciolino, 1995, 1995). Према томе, обавјештајни оперативци ВЕВАК-а (Иранске обавјештајне службе) у великом броју су пристигли у Босну, а босанска обавјештајна агенција је запослила на десетине специјалиста из Ирана (Bennett, 2012, стр. 54; Шај, 2006, стр. 94). Под покровитељством Ирана, Хезболах је такође послао своје присталице у грађански рат у Босни и Херцеговини. На примјер, чланак из енглеског Индепендента извијестио је да је огранак Хезболаха у Либану испрва послао 150 добровољаца да се боре у Босни и Херцеговини (Fisk, 2014). Даље, британски обавјештајни извјештаји открили су да је у Босни у ратном периоду боравило око двије стотине савјетника из Иранске републиканске гарде, као и 1.000–3.000 добровољаца, укључујући неке из Хезболаха, који су дошли да учествују у рату у Босни (Bergman, 2008, стр. 228). Битно је примијетити да су анкете спроведене крајем рата показале да је око 86% босанских муслимана изразило позитиван став према Ирану (Bardos, 2013, стр. 62–63). У контексту Хезболаха, битно је напоменути закључке изнесене на 201. страници извјештаја Изабраног супкомитета за истрагу улоге Сједињених Држава у

пошиљкама оружја из Ирана у Хрватску и Босну основаног Резолуцијом бр. 416 од 29. априла 1996. при Комитету за међународне односе Представничког дома Сједињених Држава (Komitet Kongresa Sjedinjenih Država o međunarodnim odnosima, 1996):

> Присуство и утицај Ирана [у Босни] знатно су порасли у мјесецима након зеленог свјетла. Ирански елементи инфилтрирали су босанску владу и успоставили блиске односе са тренутним руководством Босне, као и са наредном генерацијом руководилаца. Иранска револуционарна гарда дошла је у Босну заједно са иранским оружјем и убрзо се из темеља интегрисала у босанску војну структуру, те почела да дјелује у независним јединицама широм Босне. Иранска обавјештајна служба [ВЕВАК] дивљала је кроз регион и развијала обавјештајне мреже, успостављала системе за подршку терористима, регрутовала „тихе" терористичке агенте и утицајне агенте, те до завидног нивоа увукла у босанско политичко руководство. Иранци су у принципу анектирали велике дијелове босанског безбједносног апарата [познатог под називом Агенција за истрагу и документацију (АИД)] како би им служили као обавјештајни и терористички сурогати. То се у толикој мјери проширило да су они планирали заједничке терористичке активности. Иранска амбасада постала је највећа у Босни а њеним официрима пружене су неприкосновене привилегије и приступ на свим нивоима босанске владе. (Republikanski komitet za politiku u Senatu Sjedinjenih Država, 1997; United States Congress International Relations Committee, 1997, стр. 201).

И Изабрани супкомитет Представничког дома за истрагу улоге Сједињених Држава у пошиљкама оружја из Ирана у Хрватску и Босну (Predstavnički dom Sjedinjenih Država, Trajni izabrani komitet za obavještajne poslove, Predstavnički dom, 1998) и Трајни изабрани комитет Представничког дома за обавјештајне послове издали су извјештаје 1997, односно 1998. године (Представнички дом Сједињених Држава, Трајни изабрани комитет за обавјештајне послове, Представнички дом, 1998). Оба та извјештаја потврдила су умијешаност Сједињених Држава у гореописаним процесима током грађанског рата у Босни и Херцеговини.

Према Мосаду, иранске амбасаде у Сарајеву и Бечу служиле су као канали за пренос финансијских средстава, а тамо су се уговарали и споразуми о оружју. Аеродром у Високом, сјевероисточно од Сарајева, служио је као тајна локација за слијетање пошиљки оружја из Ирана. Муџахедини су се испрва борили као неорганизоване паравојне јединице; али, као што је већ било помена, убрзо је основана посебна добровољачка јединица: одред Ел Муџахид, дио 7. дивизије 3. корпуса Војске Републике БиХ. Иранска револуционарна гарда на себе је преузела обуку регрута. Током босанског џихада, веза Ирана са Ал Каидом је ојачала (Bergman, 2008, стр. 228).

Инфраструктура и мреже које је Иран основао на Балкану кроз Револуционарну гарду, поготово у Албанији и Босни, непрекидно су умијешане у терористичке операције и пружају политичко уточиште осумњиченим међународним терористима и њи-

ховим породицама. На примјер, Иран је пружио политичко уточиште супрузи и сину Сабрија ал Бане, боље познатог под именом Абу Нидал (који је погинуо 2003. године у Багдаду), бившег вође терористичке организације Револуционарна команда Фатах, која је током 1980-их и раних 1990-их била најопаснија терористичка организација. Кад се Абу Нидалова супруга Хијам Ал Битар преселила у Босну 1998. године, на њен банковни рачун уплаћено је 15 милиона америчких долара. Пошто се сумњало да је тај новац предвиђен за терористичке операције, започета је тајна истрага. Непосредно прије него што је Швајцарска издала међународни налог за хапшење те жене, добили су информацију да је она стекла босанско држављанство. Према босанском закону, држављани Босне се не изручују другим земљама (Ibid., стр. 229).

Пензионисани генерал Исламске револуционарне гарде Саед Касеми у свом најновијем интервјуу који је 17. априла 2019. године дао државном интернет-каналу Апарат открио је детаље односа између Гарде и Ал Каиде, као и о њиховом учешћу у грађанском рату у Босни и Херцеговини. Он је изјавио да је 1990-их допутовао у Босну да обучава муслиманске борце против Срба, при чему је носио униформу иранског Црвеног полумјесеца (Face to face 21-Saeed, n.d.). Он је у свом интервјуу открио да је примио у посјету Хосеина Алахкарама (вођу Ансар е-Хезболаха), који му је предложио да у Босну отпутује са дипломатском заштитом. Касеми је у интервјуу испричао:

> Тамо смо отишли као чланови Црвеног полумјесеца, али стварно смо отишли да обучавамо босанске муслимане. Толико тога се дешавало у Босни, у срцу Европе. Муџахедини су дошли из цијелог свијета да се боре са нама. Борили смо се раме уз раме са Ал Каидом. Сепах је Ал Каиди дао траке за главу, униформе, заставе које су израђене да изгледају као Сепахове, и сви су носили значке. Оно што се сад дешава у Јемену, ми смо то прво урадили у Босни. Нашу кринку је растурила Кристијане Аманпур, наша суграђанка којој сви наши лидери воле да дају интервјуе, па су неки од нас морали отићи. Она је за све крива. Некако је намирисала шта смјерамо и то је било то... Како год, иранска влада имала је одговорност да свим борцима обезбиједи новац, оружје и обуку (Keshavarz, 2019).

Затим је додао:

> Толико тога се дешавало у Босни, у срцу Европе. Борили смо се раме уз раме са Ал Каидом. Чланови Ал Каиде су учили од нас. Муџахедини из цијелог свијета наврли су у Босну, и још нешто се развило. Основане су муслиманске џихадистичке јединице (Keshavarz, 2019, бивши ирански генерал).

Иранске снаге у Босни и Херцеговини дјеловале су кроз три бригаде. Прва и најбитнија од њих била је бригада Ноа Наби коју је предводио Мухамед-Реза Накди. Накди је био вођа све три бригаде. Друга је била Муслиманска бригада предвођена Саедом Касемијем, а трећа је била бригада Малик Аштар, коју је предводио Хосеин Алах-Карам. Претпоставља се да су Иранци, предвођени Мухамедом Резом Накдијем, у Босну стигли већ крајем 1991. и почетком 1992. године. Према неким

изворима, командант Мухамед-Реза Накди и Хосеин Алах-Карам дириговали су активностима исламске републике у Босни унутар оквира снага Кудса Иранске революционарне гарде (Alfoneh, 2013, стр. 230–31; Gol & Montazeri, 2019; Home »The commander of the, 2019).

На самом почетку рата, чланови Ал Каиде борили су се у склопу тих бригада у униформама и под командом Ирана. Те бригаде нису се могле ефикасно супротставити ВРС (Војсци Републике Српске) и ХВО, због свог непознавања географије Босне и идеолошких разлика између сунита и шиита. Недуго потом, због губитака претрпљених у окршајима и идеолошког конфликта између чеченских муслимана из Ал Каиде и Хусеина Алах-Карама и Иранаца у његовој бригади, из Техерана је стигло наређење да се Алах-Карам и Касеми повуку из Босне, а њихова мјеста да заузму други официри, који ће радити под командом Накдија. Алах-Карам се повиновао наређењу и вратио у Техеран, док је Касеми остао у Босни са иранским режисером Надером Талибзадехом, те заједно са њим снимио филм у трајању од 90 минута о улози и активностима Иранске револуционарне гарде у Босни (Javid, 2017). Још 60 инструктора-припадника терористичких организација под контролом Ирана пристигло је у Босну почетком 1993. године да обучавају локалне муслимане у циљу организовања бригаде од 2.000 чланова која би се састојала из њихових снага Ал-Кудса (Leitner & Leitner, 2007, p. 210). Нешто касније, Иранска револуционарна гарда почела је да обучава босанске муслимане у склопу организационог оквира муџахедина. Пред крај рата, Иранци су се више бавили обавјештајним радом, пропагандом и пошиљкама оружја, а сунитски џихадисти борили су се на терену са босанском војском у склопу одреда Ел Муџахид. Међутим, Ал Каида и Иранска револуционарна гарда пронашли су заједнички језик за сарадњу у босанском џихаду. Током Ахмадинеџадовог предсједничког мандата, Алах-Карам послат је у Босну као војни аташе (Alfoneh, 2013, стр. 231). По приједлогу ајатолаха Каменеија, врховног команданта Оружаних снага Ирана, Мохамед-Реза Накди именован је у мају 2019. године за замјеника координатора Исламског корпуса револуционарне гарде захваљујући својим квалификацијама и богатом искуству (Ayatollah Khamenei appointed, 2019).

У част погибије Ресула Хајдарија или Маџида Мунтесарија, првог шехида из Ирана у Босни и Херцеговини који је погинуо у засједи снага ХВО код термоелектране Какањ, један одред 7. муслиманске бригаде непосредно након његове смрти добио је име *Шехид Ресул*. Поред тога, у граду Високом у савременој Босни постоји улица по имену Алеја шехида Ресула. Амри Бабић примио је у јуну 2016. посјету делегације у којој су били супруга шехида Ресула Масумех Барзегар и његов син Махди Хајдари, као и Ферида Чабаравдић, која је била секретарица иранске хуманитарне организације која је Ресулу Хајдарију пружала заклон током грађанског рата у Босни и Херцеговини (Iranska delegacija u posjeti, 2016). То указује да су Иран и Босна успјешно одржале, па чак и унаприједиле све контакте које су успоставиле током грађанског рата у Босни и Херцеговини. У својој шехидској опоруци, Ресул је изјавио да ће Иран

и ирански муџахедини помоћи босанском народу у његовој борби против невјерника, те изнио аргумент да босански муслимани, ако нису у стању да се сами супротставе непријатељу, треба да се склоне с пута и предају узде Младим муслиманима, иранским муџахединима и исламским земљама (Додатак 35)[28]. Тадашњи предсједник Ирана Акбар Хашеми Рафсанџани у свом говору изразио је посвећеност Ирана принципу глобалне муслиманске солидарности која се протеже ван државних граница и националности, као и спремност Ирана да помогне својој босанској браћи у било ком аспекту и било којим средствима. (Додатак 36)[29].

Иран је био прва влада која је слала тајне пошиљке оружја у Босну. Прва пошиљка стигла је у Загреб у септембру 1992. у авиону Боинг 747 који је превозио муницију, ручно оружје, противтенковске ракете и опрему за комуницирање (Curtis, 2010, p. 178 (pdf издање). У више прилика након краја грађанског рата у Босни и Херцеговини, многи ратни ветерани као што је проф. Махмут еф. Каралић, ветеран 7. муслиманске бригаде, држали су говоре у којима изражавају своју најдубљу захвалност и уважавање Ирана због њихове политике слања оружја, опскрбљивања муџахедина и подршке босанској муслиманској влади у виду бораца, финансијских средстава и других пошиљки (Prof. Mahmut ef. Karalić, 2016, 45:04:00). Он је у наставку говорио да су босански муслимани учествовали у истинском џихаду кад су бранили ислам од 1992. до 1995. године, говорећи о грађанском рату у Босни и Херцеговини (Prof. Mahmut ef. Karalić, 2016, 19:09:00).

Клинтонова администрација 1993. године је одлучила да омогући тајне пошиљке оружја из Ирана у Босну преко Загреба, без обзира на ембарго наметнут бившој Југославији који су се Сједињене Државе обавезале да ће поштовати, и упркос политици америчке администрације да међународно изолују Иран. Званично, Сједињене Државе одлучиле су да на Хрватску примјене политику „без упутстава", о чему је 30. маја 1996. пред Трајним изабраним комитетом Представничког дома о обавјештајним пословима свједочио тадашњи амбасадор Сједињених Држава у Хрватској Питер Голбрајт. Он је нагласио да је из Вашингтона добио упуте да хрватској влади пренесе да „нема упутства" по том питању, уколико га влада упита какав би став Сједињене Државе заузеле према Хрватској ако она допусти транспорт иранског оружја упућеног у Босну преко њене територије (United States House Permanent Select Committee on Intelligence, 1998, стр. 3). Незванично, Клинтонова администрација и Пентагон уговарали су тајне пошиљке оружја и транспорт муџахедина у Босну, што је представљало тешку повреду ембарга наметнутог свим зараћеним странама у бившој Југославији од стране Савјета безбједности УН. Кључне личности из Сједињених Држава у мрежи пошиљки оружја биле су Клинтонов савјетник за националну безбједност Ентони Лејк и амбасадор Сједињених Држава у Загребу Питер Голбрајт.

Један од бројних томова Извјештаја објављеног у јануару 2002. године од стране Парламентарне комисије владе Холандије за истрагу масакра у Сребреници 1995. посвећен је тајним активностима током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Про-

фесор Цес Вибес са универзитета у Амстердаму, коме је пружен неограничен приступ холандским обавјештајним документима у трајању од пет година, имао је прилику да за потребе Холандског института за ратну документацију проучава и истражује тајне операције разних тајних служби у Босни током рата 1990-их, након што је тај институт од холандске владе добио упуте да спроведе студију свих дешавања у вези са падом Сребренице. Резултати тог истраживања објављени су у његовој студији *Обавјештајне службе и рат у Босни: 1992-1995: Улога обавјештајних и сигурносних служби* [*Intelligence and the War in Bosnia, 1992–1995: The Role of the Intelligence and Security Services*] као Додатак бр. 2 (Wiebes, 2002) Извјештају Института о Сребреници, наслова *Сребреница: „сигурна" зона* [*Srebrenica: a 'Safe' Area*]. Његова студија темељно је разоткрила умијешаност Сједињених Држава у наоружавање муџахедина у Босни. Његова сазнања показала су да су терористичке групе које су се тад бориле у Авганистану и на блиском Истоку, многе под покровитељством Саудијске Арабије и Ирана, биле изузетно заинтересоване за путовање у Босну и прикључивање џихаду босанских муслимана 1993. године. Те групе у њиховим тежњама подржавала је Клинтонова администрација и Пентагон, у смислу да су им пружали политички и логистички заклон за илегалне пошиљке оружја из Ирана и Турске преко Хрватске у Босну, гдје су опремали муџахедине и босанску војску (Wiebes, 2002, стр. 138–92).

И Пакистан је учествовао у наоружавању босанских муслиманских снага, и то тако што им је достављао савремене противтенковске пројектиле са навођењем. Саудијска Арабија финансирала је куповину оружја од Ирана и Турске, и то кроз разне исламске хуманитарне невладине организације. Те операције уговарале су Сједињене Државе, Иран и Турска у сарадњи са муџахединима из Авганистана и проиранским Хезболахом, те бројним другим терористичким групацијама. По сазнањима професора Вибеса, британска обавјештајна служба била је темељно упућена у те активне канале од њиховог оснивања, те су имали доказе који потврђују директне пошиљке из Ирана. На почетку, оружје је стизало ваздухопловима Иран Ера, али како су пошиљке постајале веће, почели су да користе црни авион типа Ц-130 Херкулес. Постоје и докази о блиској умијешаности Сједињених Држава путем Пентагона у ваздушним пошиљкама, у које се убрајао и транспорт муџахединских бораца у Босну (Aldrich, 2002; Wiebes, 2002, стр. 156). Заправо, америчко војно особље покушало је да помогне главном штабу босанских муслимана да изгради аеродром у Високом управо у ту сврху, али напори су били неуспјешни. У то вријеме, британски војник који је извиђао околину града Горњег Вакуфа спасио је чланове Специјалних снага Сједињених Држава. Они су изјавили да траже мјесто гдје би њихови хеликоптери могли слијетати. Један дан касније, амерички авион Херкулес испустио је опрему, муницију и оружје, који су наводно хеликоптерима достављени босанској муслиманској војсци (Elzeser, 2006, стр. 81).

Извјештај професора Вибеса открива да је Хрватска задржавала за себе 20% до 50% оружја као „порез на транспорт". Како би прикрили пошиљке, Сједињене Државе, као једна од нација од којих је УНПРОФОР добијао обавјештајно особље, користиле

су своје „авакс" авионе да покрију кључна подручја и били су у могућности да зажмире на учестале ноћне доласке и одласке из Тузле. Извјештај открива и да је оружје које је у Босну достављено у прољеће 1995. након свега четири дана завршило у демилитаризованој енклави Сребреница, која је била под опсадом (Aldrich, 2002). Кад су те доставе опажене, Сједињене Државе затражиле су од УНПРОФОР-а да то изостави из извјештаја и пријетњама су ућуткали норвешке званичнике који су се противили тим летовима. Поред тога, УНПРОФОР је био покривен Ченгићевом мрежом. Турско и малезијско особље УНПРОФОР-а, у сарадњи са Агенцијом за помоћ земљама трећег свијета, учествовало је у кријумчарењу лаког оружја у вриједности од 15 милиона америчких долара (Pomfret, 1996b).

Иранске пошиљке оружја трајале су око годину дана док крајем 1993. године нису значајно изгубиле на учесталости, кад је конфликт између босанских муслиманских и хрватских снага добио на интензитету. Како би пошиљке биле настављене, муслиманско-хрватска федерација основана је 13. марта 1994. под окриљем Сједињених Држава, чиме је окончано непријатељство између те двије зараћене стране. Дана 16. априла 1994. амерички амбасадор у Загребу Питер Голбрајт разговарао је са имамом Сефком Омербашићем, вјерским поглаваром муслиманске заједнице у Загребу, и принудио га да купи оружје за Босну. Наиме, истог тог дана, Омербашић је иранском амбасадору у Хрватској рекао да су га два америчка званичника подстакла да прибави оружје за босанске муслимане на било какав начин (Risen, 1996). Након што је предсједник Туђман добио зелено свјетло од Клинтонове администрације да омогући доставу иранског оружја у Босну, хрватски премијер Никица Валентић и босански муслимански замјеник премијера Ејуп Ганић посјетили су предсједника Ирана Алија Акбара Рафсанџанија у Техерану и саставили тространи споразум за пошиљке оружја и хуманитарне помоћи за босанске муслимане. 4. маја 1994. године, ирански ваздухоплов слетио је на аеродром у Загребу са 60 тона експлозива и опреме. Како не би привлачили пажњу, пошиљке нису достављане само у Загреб, већ и на аеродроме по Албанији и јадранским острвима Крк и Брач, одакле је терет хеликоптерима превожен на крајње одредиште (Elzeser, 2006, p. 84). Према америчкој влади, количина опреме која је достављена из Ирана између маја 1994. и јануара 1996. износи између 5.000 и 14.000 тона (Curtis, 2010, p. 178 (pdf)).

Крајем 1994, Сједињене Државе тајно су унајмиле приватну фирму Милитари профешнал рисорсиз инкорпорејтид, чије особље се састојало од пензионисаних америчких генерала и обавјештајних официра, да пружају редовну војну обуку босанским муслиманима и Хрватима. Током зиме 1993. године, 14 Американаца који су тврдили да су служили у специјалним снагама обучавали су арапске и босанске борце у близини Тузле. Тим страних плаћеника био је предвођен Абу Абдулахом, бившим пуковником у војсци Сједињених Држава (Kohlmann, 2004, стр. 74–75; Perle, 2007).

Сједињене Државе спроводиле су и тајне директне пошиљке оружја босанским снагама, и то путем ноћних ваздушних достава транспортним авионима Ц-130 у ваздy-

хопловну базу у Тузли у источној Босни. То је постало познато под називом „црни летови". Те операције спровођене су у координацији са Турском и босанском обавјештајном службом. У потрепштине се убрајало навођено противтенковско оружје за борбу против оклопних возила босанских Срба, „стингер" ракете које се испаљују са земље за одбијање хеликоптера, наочаре за вид у мраку и „Моторола" радио сетови, како би снаге АРБИХ могле ефикасније да дјелују у широкоопсежним офанзивним операцијама („Allies and lies", 2001). Испоставило се да је Турска други по реду најзначајнији добављач оружја поред Ирана, те је играла улогу у Хрватском ланцу од 1992. године. Посебно модификовани Ц-130 авиони који су полијетали са америчких база по Њемачкој и Уједињеном Краљевству на забаченим авио-пистама су преузимале свој терет, који се састојао од оружја и муниције, а тамо су га довозили ирански и турски авиони. Турски ланац активно је дјеловао 1993. године, кријумчарећи оружје из Саудијске Арабије, Малезије, Брунеја и Пакистана (Pomfret & Ottaway, 1996; Wiebes, 2002, стр. 172).

Још један документ који потврђује и ланац Сједињене Државе – Иран – Турска и транспорт страних муџахедина кроз Хрватску до босанских муслимана и присуство Ирана у Босни јесте декласификовани меморандум Централне обавјештајне агенције са састанка Комитета надлежних од 4. децембра 1995. који је саставио замјеник шефа Међуагенцијске оперативне групе за Балкан за директора Централне обавјештајне агенције (Додатак 2)[30]. Тај документ пружа и преглед одлуке Сједињених Држава да уклоне свог „привременог партнера у шверцу" Иран из Босне, будући да би његово даље присуство у Босни могло довести до стварања исламске државе на Балкану која би била уско повезана са Ираном. Како би се спријечио развој тог сценарија, Сједињене Државе инсистирале су на оснивању квази-мултиетничке федерације оријентисане ка Европској унији која је током година мутирала и испоставило се да је крајње нефункционална на сваки могући начин. У одговору на једно од питања којима је било потребно рјешење, а то је како елиминисати пријетњу коју су представљали муџахедини и Иран, предлагало се да „Босанци елиминишу сав војни контакт са Иранцима који сеже ван граница Дејтонског споразума", те да се, пошто је ирански ланац доставе оружја у Босни био осјетљив на прекиде на више тачака, успоставе контролне тачке „на граници у близини хрватских аеродрома. Хрватску би се дало притиснути да престане толерисати пошиљке иранског оружја. Државе кроз које пролази могле би одбијати захтјеве за одобрење ноћних летова. Поред тога, Турску би се дало притиснути да повуче подршку иранским летовима, на примјер да им престану дозвољавати да сипају гориво у Анкари."[31]

Други битан документ који наглашава забринутост Сједињених Држава због присуства Ирана и терористичких група под покровитељством Ирана у послијератној Босни јесте декласификовани меморандум Централне обавјештајне агенције који је саставио Ентони Лејк 7. децембра 1995. а који садржи закључке изнесене на састанку Комитета руководилаца одржаног 5. децембра 1995 (Додатак 3)[32]. Закључци изнесени на тему „Елиминисање муџахедина и иранске пријетње" гласе:

Руководиоци се слажу да морамо јаче притиснути Босанце не само да уклоне стране војне и паравојне снаге као што захтијева Дејтонски споразум, него и да прекину своје војне везе и оперативну обавјештајну сарадњу са Ираном. Дик Холбрук у петак ће отпутовати у Сарајево да пренесе снажну поруку на ту тему, те да нагласи ризик који терористичке групације под покровитељством Техерана представљају нашим трупама и нашим ширим интересима. Џон Дојч се слаже да неке од наших обавјештајних података о активностима Ирана унутар Босне можемо да представимо на такав начин да Изетбеговићу не преостане никаква сумња у дубину наше забринутости. Дик ће објаснити да ће наша спремност да помогнемо Босанцима – како у војном тако и у економском смислу – бити угрожена ако Босанци не прекину везу са Ираном.

Документарни филм наслова Југославија: рат који се могао избјећи у продукцији америчког филмског продуцента и новинара Џорџа Богданића потврђује да су амерички обавјештајци знали да Иран од средине 1980-их обучава 250 босанских муслимана годишње. Према Богданићу, Иран има одређен број стратешких циљева у Босни, у које се убраја успостављање чврсте исламске државе у западној Европи. Сарајевски режим предвођен Алијом Изетбеговићем јесте радикалан исламски режим уско повезан са Ираном и другим радикалним исламским елементима. То је разлог из којег су Осама бин Ладен и његови међународни исламски радикали такве присталице Изетбеговићевог режима (Clark's History Reels, 2016, 57:17:00). Лидери НАТО-а забринули су се за безбједност сопствених трупа тек 1996. године, а тад су извршили упаде у кампове за обуку терориста које су иранска и босанска влада заједнички водиле у Босни (Ibid., 58:13:00).

Јурген Елсасер, њемачки новинар и аутор књиге „Како је џихад стигао у Европу", у свом интервјуу такође је потврдио да су Сједињене Државе подржавале напоре глобалног покрета џихада током грађанског рата у Босни и Херцеговини. У вези са Ал Завахиријем, Елсасер је рекао:

Он је почетком 1990-их путовао широм Сједињених Држава са агентом Специјалне команде Сједињених Држава како би прикупио новац за џихад; тај човјек је знао да је његово учешће у том прикупљању новца активност коју Сједињене Државе подржавају (Cattori, 2006).

А у вези са улогом британских и америчких тајних служби у стварању терористичке инфраструктуре на Балкану, Елсасер је нагласио сљедеће:

Терористичка мрежа коју су америчке и британске тајне службе изградиле током грађанског рата у Босни а касније и на Косову створила је резервоар милитаната које смо послије затекли да су умијешани у нападе у Њујорку, Мадриду, Лондону. По завршетку рата у Авганистану, Осама Бин Ладен регрутовао је те џихадистички настројене милитанте. То је било његово дјело. Он их је обучавао, са дјелимичном подршком Централне обавјештајне агенције, и смјестио их

је у Босну. Американци су толерисали однос између предсједника Изетбеговића и Бин Ладена. Двије године касније, 1994, Американци су почели слати оружје у склопу заједничке тајне операције са Ираном. Након Дејтонског споразума, у новембру 1995, Централна обавјештајна агенција и Пентагон регрутовали су најбоље међу џихадистима који су се борили у Босни. Лично сам анализирао изјаве које су неки од џихадиста дали њемачким судијама. Они су изјавили да су остали без новца и нису имали гдје да иду послије потписивања Дејтонског споразума, у коме је наведено да сви бивши борци из иностранства морају да изађу из земље. А што се тиче оних који су били у могућности да остану у Босни зато што су им дати босански пасоши, они нису имали ни посла ни новца. Кад су им се регрутери појавили на вратима и предложили да им плате три хиљаде америчких долара мјесечно да служе у босанској војсци, они нису знали да их то изасланици Централне обавјештајне агенције регрутују и плаћају да служе Сједињеним Државама (Cattori, 2006).

И Уједињено Краљевство је почетком 1990-их тајно добављало оружје и муслиманима и Хрватима. На примјер, у операцији „Дјетелина", коју су испланирали и финансирали амерички обавјештајци са буџетом од пет милиона америчких долара, учествовао је најмање један британски тајни оперативац, Том Керу. Поред тога, уз помоћ британског агента и дилера оружја блиско повезаног са терористима Монзера Ал Касара, Уједињено Краљевство је почетком 1992. доставило пољско оружје и муницију у Хрватску помоћу кривотворених цертификата о крајњој дестинацији који наводе Јемен као одредиште, а послије се истом том методом користило и да наставе са слањем оружја босанским муслиманима (Curtis, 2010, стр. 180 (pdf).

Према војним обавјештајним изворима босанских муслимана, Уједињено Краљевство представљало је један од главних канала путем којих су страни џихадисти улазили у Босну, а многи од покровитеља и регрутера налазили су се и дјеловали из Лондона (Kohlmann, b. d., стр. 4–10 (pdf). У контексту улоге Уједињеног Краљевства у глобалном покрету џихада, битно је нагласити да је британски сунитски фундаментални покрет, чији настанак је надахнут Иранском револуцијом и џихадом у Авганистану, грађански рат у Босни и Херцеговини сматрао инструментом за ширу практичну имплементацију својих идеала. Телевизијски преноси Би-Би-Си-ја [British Broadcasting Corporation, BBC] из грађанског рата у Босни и Херцеговини, у којима су приказани ратни злочини против босанских муслимана имали су јаког ефекта на британску исламску заједницу. Многи британски муслимани који су били шокирани и бијесни што земље Запада не интервенишу док се у Босни дешавају такви ужаси постали су лака мета за позиве насилних радикала свим муслиманима да лично преузму одговорност и сами нешто ураде по том питању. Британски муслимански студенти протестовали су против изгнанства своје браће муслимана из Босне (Kohlmann, b. d. стр. 5 (pdf). Многи муслимани који су боравили у Уједињеном Краљевству, а превасходно поријеклом из Пакистана, отишли су у Пакистан гдје су обучавани у камповима пакистанске те-

рористичке групације Харкат ул-Ансар (ХУА) а потом су се придружили контигенту ХУА-е у Босни. Британске и америчке обавјештајне агенције биле су сасвим упознате са тим и активно су потпомагали те напоре (Curtis, 2010, стр. 181).

Студио Азам је у љето 1997. године објавио другу аудио-траку са искуствима џихадиста, произведену на енглеском језику под насловом „У сјенци мачева". На њој је садржан преглед неколико прича муџахедина из цијелог свијета, од којих су многи активно учествовали у грађанском рату у Босни и Херцеговини. Та трака је открила искуство Абу Муџахида, који је по завршетку студија 1993. године дошао у Босну у својству хуманитарног радника. Он је од 1993. до 1995. путовао напријед и назад од Уједињеног Краљевства до Босне, при чему је босанским муслиманима и муџахединима доносио вриједне потрепштине претварајући се да носи лијекове и храну у централну Босну. Такође је био ангажован у прикупљању финансијских средстава за босански џихад широм Уједињеног Краљевства. Кад се 1995. године вратио у Босну, он се придружио кампу за обуку џихадиста који су водили елитни инструктори Ал Каиде из Египта, пристигли на Балкан директно из кампова Ал Каиде дуж границе између Авганистана и Пакистана (Azzam Publications, 1997; Kohlmann, b. d., стр. 7 (pdf). На објављеној траци чује се и глас Омара Саеда Шеика, британског држављанина поријеклом из Пакистана, који је у то доба био студент на Лондонској школи економије (ЛСЕ) а ХУА се прикључио током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Он је 1993. године учествовао у хуманитарној мисији коју је финансирала исламска хуманитарна организација под именом Конвој милости, а која је достављала и помоћ босанским муслиманским цивилима, и, у тајности, подршку муслиманским борцима (Hannaford, 2005). Штавише, у својој биографији „На линији ватре", предсједник Пакистана Первез Мушараф написао је да се вјерује да је Омара Саеда Шеика контактирала британска обавјештајна агенција МИ-6 док је био студент на Лондонској школи економије и убиједила га да се активно ангажује у демонстрацијама против српске агресије у Босни, а касније га чак и послала да учествује у нередима на Косову. Поред тога, вјерује се да је Шеик током свог ангажмана са британском обавјештајном агенцијом МИ-6 у неком тренутку вјероватно постао одбјегли или двоструки агент (Musharraf, 2006, стр. 225).

Још један добровољац у босанском џихаду који је стекао држављанство Уједињеног Краљевства био је Египћанин Абу Хамза. Он је касније постао озлоглашени имам у џамији у Финсбури Парку у Лондону. Био је познат по индоктринацији рањивих младих муслимана, подржавању талибанских лидера, директном контакту са Ал Каидом и препоручивању регрута за кампове за обуку терориста у Авганистану. Под његовим руководством, џамија у Лондону постала је мјесто гдје се млади дјечаци подучавају борби прса у прса, кориштењу ножева, састављању и растављању ватреног оружја и техникама надзора. У његове ученике убрајају се Закаријас Мусаои, такозвани двадесети отимач умијешан у нападе 11. септембра, и Мохамед Сидик Кан, организатор бомбардовања 7. јула у Лондону (McGrory & O'Neill, 2006; Leiken, 2007). Кад је 1987. године отишао на хаџ у Меку, Хамза се упознао са Абдулахом Азамом, а 1990. је већ

активно подржавао муџахедине и уговарао да се онима који су рањени у Лондону пружи медицинска њега коју су плаћали богати Саудијци. Хамза је од 1991. године живио у Авганистану са својом породицом, а 1994. је у Уједињеном Краљевству основао властиту организацију под именом Присталице шеријата, са циљем да подржи глобални џихад и наметне шеријат читавом свијету („About Supporters of Shariah", n.d.). Зна се да је Босну посјетио трипут под лажним именом и представљајући се као хуманитарни радник. Штавише, у Босни је боравио са муџахединима, углавном у алжирским групама, и служио је као њихов савјетник. Био је један од бројних џихадиста са британским држављанством који по повратку у Уједињено Краљевство нису морали да одговарају ни на каква питања (McGrory & O'Neill, 2006, стр. 30-32, O'Neill, 2006).

Политика Уједињеног Краљевства према муџахединима и регионалним џихадистичким активностима током грађанског рата у Босни и Херцеговини може да се опише као „одржавање равнотеже моћи кроз подржавање обје и ниједне стране" (Curtis, 2010, стр. 184 (pdf) у служби интереса Уједињеног Краљевства у том региону, а исламске екстремисте су сматрали алатом за постизање циља. Постоје докази да је МИ-6 изузетно активно радила на регрутовању агената током грађанског рата у Босни и Херцеговини, као и да је имала оперативце на разним нивоима, укључујући Изетбеговићев кабинет (Curtis, 2010, стр. 184 (pdf). Према томе, Уједињено Краљевство је подржавало развој глобалног тероризма тако што је потпомагало босански џихад.

Чак и прије грађанског рата у Босни и Херцеговини, Италија је била домаћин транснационалној терористичкој инфраструктури која је подржавала активности бројних исламских терористичких група и екстремистичких група из сјеверне Африке, у које се убрајају Алжирска исламска група, Ал Гама'ат Ал Исламја, египатски исламски Џихад, и тунижански покрет Ан-Нахдах. Огроман утицај на босанске муџахедине извршио је бивши врховни командант огранка Ал Гама'а Ал Исламије у југоисточној Европи, у Италији, шеик Анвар Шабаан, такође познат као Абу Абдел Рахман Ал Масри, који је постао емир одреда Ел Муџахид у Босни. Он је рођен у Ел Гарбији у Египту, а 1982. године је успоставио контакт са родбином екстремиста који су служили затворску казну због убиства предсједника Садата. Године 1987. активно се ангажовао у регрутовању бораца за џихад у Авганистану. У Италију је дошао 1989. године преко Кувајта након што је напустио Египат, будући да су га египатске власти теретиле за умијешаност у тероризму. Анвар Шабаан одржавао је близак радни однос са шеиком Омаром Абдул-Рахманом, као и редован контакт са десном руком команданта Ал Каиде Ајманом Ал Завахиријем. Шабаан је био задужен за камп за обуку око тридесетак километара ван Ми0лана, гдје су страни џихадистички борци који су се запутили у Босну учествовали у обуци у кориштењу оружја и експлозива (Schindler, 2007, стр. 163–164).

У свом интервјуу са босанским Љиљаном који је објављен 15. новембра 1995. (Додатак 29)[33], Шабаан се представио као активни мисионар (да'вах) посвећен мисији ширења истинског ислама на глобалном нивоу. Изјавио је да живи у Босни са својом

породицом. Током шест година проведених на мјесту директора Исламског културног центра у Милану, његов да'вах био је усмјерен и према муслиманима који су живјели у исламском свијету и према Италијанима који су испољавали заинтересованост за ислам. Шабаан и његови сарадници 1992. године активно су учествовали у активностима везаним за 200.000 босанских избјеглица које су пристигле у талију. Говорио је о њиховом мисионару по имену Јусуф Ислам (такође познатом као Кет Стивенс), и тврдио да је он послат у Албанију 1993. године да тамо ради. Земље Запада је оптужио за агресивну политику и петљање у унутрашње послове исламских земаља под изговором да спасавају демократију. Био је крајње убијеђен да ће једног дана бити успостављена истинска исламска држава заснована на рашидини-калифовом моделу исламске државе. Кад се обрати пажња на разне изворе о његовом животу и активностима којима се страствено бави, јасно је да је он био јака присталица и промотер да'ваха, џихада и мучеништва, као и да се свим средствима борио за глобални џихад са циљем успостављања истинске исламске државе. Као посљедица тога, он је активно подржавао и учествовао у босанском џихаду.

Према извјештају Противтерористичке канцеларије на Одјелу за опште истраге и специјалне операције у Полицији града Милана, који је настао као резултат истраге операција Исламског културног института у Милану, Шабаан је у Италију ушао 8. септембра 1989. године, а исте те године је постао и директор и имам тог института. Египатске власти су га 1995. године оптужиле, између осталог, за „помагање египатским терористима са пребивалиштем у Италији да оду у Републику Босну како би били подучени кориштењу оружја и како би се ставили у службу џихада за корист исламске групе, те били послати у Египат са задатком да чине терористичке чинове који би наносили штету невиним људима". Тај извјештај је открио да је током његовог мандата у институту тај институт представљао најзначајнији европски центар за активности египатски терористичких организација Ал Гама'а Ал Исламија и Ал Џихад. Шабаанове напоре подржавао је Махмуд Абдел ал Мохамед, такође познат под именом Мохамед Шавки, емир Исламске уније, поглавар џамије Сахабах у Бечу, и значајан члан Ал Исламије и Ал Џихада, који се сматра најистакнутијим представником сунитског радикализма у Европи, као и Абу Талал, портпарол џамије Ал Тавба у Копенхагену. Унутар оквира истраге која је спроведена у вези са Шабааном, 1993, 1994, и 1995. године пресретнути су телефонски позиви који су открили Шабаанове блиске и трајне везе са многим уваженим члановима терористичких организација Ал Гама'а Ал Исламија и Ал Џихад, у које се убрајају Ајман ал Завахири, Мустафа Хамза, Мохамед Шавки Исламбули, Мустафа Навава, Таха Рифаи, Абу Талал, Талат Хамам Јасин, и многи други који се у својим домовинама кривично гоне за планирање и извршавање терористичких злочина. Као резултат тога, многи од њих су пронашли уточиште у другим земљама, укључујући Судан, Пакистан, Јемен, Данску, Уједињено Краљевство и Аустрију. Поред тога, Шабаан је имао бројне телефонске позиве са Југославијом. Међу људе са којима је константно био у контакту убрајају се Абу Абдел Азиз, Абу Харет, Абу Ел Маали, и други.

Истраге Шаабана и института које је спровела италијанска противтерористичка полиција довеле су до откривања бројних докумената у којима се потврђује да је Шабаан страствено подржавао џихад у Босни, при чему је ангажовао Исламски културни институт у организацији паравојне обуке за оне који су били заинтересовани за борбу у Југославији. Поред тога, Исламском институту у Милану припао је задатак да спроводе пропагандне активности у име босанског одреда Ел Муџахид. Током претреса његове канцеларије у Исламском културном институту, заплијењена је документација којом се потврђују сазнања техничке истраге. Међу заплијењеним документима који се односе на Босну (Protivteroristička kancelarija Odjeljenja za opšte istrage i specijalne operacije, Policija grada Milana, b. d., стр. 17–19) налазе се:

- Писмо датирано 6. децембра 1994. које је потписао Абу Абдел Азиз, адресирано на команданта одреда Ел Муџахид Абу Ел Малија. У писму се помињу енормне суме новца намијењене конфликту у Босни, и говори се о суми у износу од 400.000 њемачких марака која је већ намијењена „храбром шеику Абделу Рахману (Анвару Шабаану) да троши по сопственој вољи током свог боравка у Загребу“. У друга имена која су поменута убрајају се Мохамед Садик из Катара (вјероватно је ријеч о Рамзију Јусефу, главном осумњиченом за напад на Свјетски трговински центар у Њујорку), и Тарек Иса из Организације за оживљавање исламског наслијеђа;
- Двије краће поруке, од којих је једна факсом послата Абу ел Маалију у Босну, а која се односи на ходочашће „босанске браће“ у Меку, а друга се тиче прикупљања финансијских средстава за одред Ел Муџахид од стране Абу Абдела Азиза;
- Краћа порука коју је имам адресирао на извјесног „Абу Мосаба“, а у којој га обавјештава о ратним дешавањима у Високом у Босни;
- Краћа порука адресирана на Хајтама у којој имам примаоцу саопштава да се у Сарајеву упознао са извјесним Анваром Шабааном, исламске вјероисповијести, који је рекао да је вољан да прими „обучену муслиманску омладину, која може да обучава друге“ да користе оружје из Русије и са Оријента.

Током истраге пронађено је још једно писмо које је написао Абу ел Маали из канцеларије Исламског културног института у Босни и Херцеговини, а које је било адресирано министру за авкаф (министарство присутно у исламским земљама које се бави вјерским пословима) и датирано 23. марта 1995. (Додатак 30)[34]. У садржају тог писма стоји да је Абу Абдел Азиз дошао у Босну 1992. године и био је вођа групе арапских муџахедина све до децембра 1992. године, а онда је напустио Босну и команду предао Вахи Ал Дину. Абу ел Маали и Абу Абдел Азиз имали су братски однос. Абу Абдел Азиз дошао је у посјету Абу ел Маалију и муџахединима у марту 1994. и пет дана боравио са њима. Огромне количине новца из Катара прикупљене су у име муџахедина.

Још један званични документ, број 03/1–174–84–1 датиран 17. маја 1995. и издат од стране Службе војне безбједности 3. корпуса Војске Републике БиХ (Додатак 32)[35], открива неке од напора Абу Маалија за босански џихад, као и неке од његових контаката. Према информацијама изнесеним у том документу, Абу Маали је био у контакту са Ахмедом еф. Халиловићем из Травника, Е. Хасаном и Е. Муадом из Ел Ријада у Саудијској Арабији. Те контакте стекао је крајем априла 1995. Абу Маали примио је 20 тона оружја од Е. Хасана, као и организоване потрепштине од хуманитарне организације Ал Харамеин. То открива *modus operandi* транснационалних мрежа и ланаца набавке унутар организације.

Неки од представника муџахедина шеику Анвару Шабаану приписују заслуге за подучавање, охрабривање и инспирисање бораца, као и за то што је у Босни и Херцеговини ударио исте темеље које је шеик Абдулах Азам поставио у Авганистану (Mudžahedinski odred Bosne i Hercegovine). Шабаан је тежио да искористи босански конфликт како би створио јаку базу за сјеверноафричке исламске милитанте у Европи. Према томе, Шабаан је у писму које је факсом послао у септембру 1994. године имућном присталици џихада из Катара затражио још финансијских средстава да „финансира куповину опреме за камп босанских муџахедина у ишчекивању још једне зиме проведене у рату у бившој Југославији" (Kohlmann, b. d. стр. 12 (pdf). У том писму, он објашњава:

> На основу данашњих чињеница, увјерен сам да исламски пројекти у европским земљама имају приоритет над свим општим исламским пројектима, поготово на основу оног што смо већ видјели у вези са могућношћу да се на овим мјестима успоставе базе за помоћ муслиманима широм свијета (Ibid.)

Такође је битно поменути имама џамије у улици Масаренти у Болоњи Мохамеда Бен Брахима Саиданија, италијанског фундаменталисту који је био под Шабаановим утицајем. Саидани је похађао курс за обуку герилаца који је одржан у Авганистану 1993. године, те је као страни борац у грађанском рату у Босни и Херцеговини успио да регрутује 30 локалних становника у одред Ел Муџахид у Босни. Такође је у Италији основао предузеће под називом Пикола сочијета кооператива еурокоп, које даје легалне радне дозволе џихадистичким борцима и ветеранима, чиме им се омогућује да путују у разне дијелове свијета, у које спада и Босна.[36] Поручник Ал Каиде Џамал ал Фадел добио је упутства да се састане са Саиданијем у Загребу како би прикупио обавјештајне информације о развоју ситуације у Босни, те да их пренесе директно Бин Ладену (United States v. Usama bin Laden, et al., 2001, стр. 997).

Званични документ преузет од 8. кривичног одјела Грађанског и кривичног суда у Милану садржи транскрипт два телефонска разговора између Анвара Шабаана и Каледа и Абу Абдела ел Азиза (Додатак 24)[37], чиме се потврђује њихова директна умијешаност и сарадња у транспорту бораца џихада на босанско ратиште током рата, те откривају методе којима су се служили у извршавању те мисије. Телефонски разговор бр. 2347 на 34. страници, између Абу Абдела Ел Азиза и Шабаана текао је овако:

Абу Абдел ел Азиз: Кажи, стижу ли твоји људи у Босну?

Анвар Шабаан: Уговорио сам њихов долазак и то је успјешно окончано. Поред тога, покушавам организовати још нешто. Ако успије, моћи ћемо ти послати много људи.

Абу Абдел ел Азиз: Надајмо се најбољем. Абу ел Харет ме је позвао из Босне и рекао да му на неколико бојишта требају команданти.

Анвар Шабаан: Послао сам му два човјека одавде, стићи ће Абу ел Харета кроз наредних неколико дана. Изврсни су, много ће му помоћи.

Абу Абдел ел Азиз: Стигла су још два брата из Бахреина, брат Абу Калад и брат Мохамед ел Фатех.

Анвар Шабаан: Овуда нису прошли. Јесу ли већ ушли у Босну?

Абу Абдел ел Азиз: Рекли су ми да су прошли кроз Италију. Имају још двојица који покушавају доћи у Босну.

Анвар Шабаан: Понављам, трудим се да организујем нови канал... био би од велике користи. План је овакав: уз помоћ УН а постављамо нови пројекат изградње кућа да га користимо као маску у једном подручју.

Абу Абдел ел Азиз: А шта онда?

Анвар Шабаан: Ако га одобре, моћи ћемо инфилтрирати људе као раднике на том, разумијеш ли? Можемо их увести са документима и радним значкама.

Абу Абдел ел Азиз: Добро. Постоји још један пројекат да им се омогући да улазе као новинари.

Анвар Шабаан: Тај је проваљен. Покушаћемо овај користити што дуже можемо, али намирисали су га.

Абу Абдел ел Азиз: Је ли тешко?

Анвар Шабаан: Трудимо се да овим путем уведемо најбоље људе, само оне који могу направити значајан допринос у Босни.

Абу Абдел ел Азиз: Да, свакако, једног или двојицу. Ако вам успијемо послати те људе, хоћете ли их моћи примити?

Анвар Шабаан: Свакако, свакако.

Абу Абдел Ел Азиз: Крећу ли из Милана?

Анвар Шабаан: Не, из Милана оду чим добију идентификацију за штампу. Онда крећу из Анконе, која је од Милана удаљена око 400 километара.

Абу Абдел ел Азиз: Добро.

Анвар Шабаан: Драги мој Абу Абдел ел Азиз, добро ћемо се скрбити за све од вас који дођу овамо, без проблема.

Абу Абдел ел Азиз: Да ли је тренутни банковни рачун отворен на име Исламског културног института?

Још један значајан документ преузет од 8. кривичног одјела Грађанског и кривичног суда у Милану (Додатак 25)[38] открива неке од активности којима је Шабаанов Исламски културни институт у Милану подржавао босански џихад и промовисао глобални џихад. Према тим документима:

- Институт је имао видео траке, књиге и видео снимке телевизијских програма. Неке од касета садржавале су говоре шеика Омара, духовног поглавара глобалног џихада, као и главног одговорног за Садатово убиство. Друге касете су приказивале говоре човјека по имену Ел Оуали;
- На институту су се производили кривотворени документи без имена, који су попуњавани по потреби. Ти документи су кориштени при путовањима у Швајцарску или Египат, пошто египатска влада примјењује смртну казну против џихадиста;
- Шабаан је уговорио да џамија контролише да ли се локалне меснице у власништву муслимана придржавају халал-стандарда и имају фиксну цијену меса, чак и ако се власници томе противе. Камиони који су били упућени у Шабаанову џамију утоварани су и истоварани на затвореном приватном посједу: фарми (Кашина Скецита) у улици Кава Роса у Колоњо Монсезеу;
- Камион утоварен потрепштинама из Босне отишао је са фарме натоварен одјећом и оружјем;
- Из Њемачке је у мају или јуну 1993. стигао још један камион са пет путника (Алжираца и Мароканаца). Три дана касније, тај камион је отишао са истим путницима и стигао у Босну из помоћ Хрвата коме је Мохамед Шабаан платио 20.000 америчких долара да их пусти да пређу државну границу;
- Постојао је стан удаљен 30 километара од Милана који је кориштен за складиштење оружја. Користио га је Египћанин који је био умијешан у Садатово убиство;
- Постојао је човјек по имену Таха (Абу Елета) који је био задужен за слање оружја из Швајцарске у Италију. Абу Мохамед, који је радио као библиотекар, са њим је разговарао о могућим атентатима на неком министра или писца;
- Ибрахим Шахат, вођа џамије у Аустрији, био је у вези са Шабаном Мохамедом и члановима Исламског културног института;
- Свака група и сваки појединац имао је сопствени задатак и нико није знао идентитет осталих. Вође група издавале су наређења која су они примали од Анвара Шабаана. Његов надређени био је други Шабаан, познат као Шабаан Велик;
- Исламски културни институт имао је информације о будућем атентату који ће извршити чланови међународних терористичких организација.

На 19, 20, и 21. страници истог документа (Додатак 26)[39], свједок по имену Рамадан Кандил помиње више кључних фигура од којих се сви зову Шабаан: Шабаан Салах Дин, који је одржавао међународне контакте и финансирао Исламски културни институт, то је највјероватније лице које се у претходном документу помиње као Шабаан Велики; Анвар Шабаан, имам џамије у улици Ценер и руководилац Исламског културног института; те Шабаан Абдел Азиз Мохамед, секретар џамије, главни одговорни за све што се догађа у џамији и главни сарадник имама Анвара Шабаана. На тим страницама откривено је, између осталог, да је током рата у Босну и Херцеговину послато више пошиљки оружја из Италије. Добровољци су десетак дана обучавани у војним камповима удаљеним од Милана око 50 километара, а затим су се упућивали у Босну. Организација је имала хијерархијску структуру, при чему се различите групе нису међусобно познавале из безбједносних разлога.

На 16. и 17. страници истог документа (Додатак 27)[40] откривено је да је Центар у улици Ценер пристао да потпомогне исламски циљ у Босни. Слали су у Босну камионе са добровољцима и оружјем за подршку босанском џихаду. Институт је имао сопствену штампарију у којој су умножавали текстове на арапском језику и припремали боравишне дозволе. У близини Трста организован је паравојни камп из кога су слали војнике у Босну. Анвар Шабаан потписивао је манифесте џихадиста и примао финансијска средства из Кувајта и Саудијске Арабије, која је затим полагао на швајцарски банковни рачун у Лугану и на рачун неке „ватиканске банке" у Милану. Институт је располагао озбиљним количинама финансијских и материјалних добара, у која се убрајају разне некретнине и комбији за транспорт добара и људи. Институт је одржавао везе са сличним институцијама у Торину, Фиренци, Рeђо Емилији и Риму. Анвар Шабаан био је посредник за контакт са Арабијом и посјећивао је неке кампове за обуку у Авганистану.

Тај документ такође садржи изјаву свједока Периде, инспектора ДИГОС-а (Дивизије за опште истраге и специјалне операције) (Додатак 3 поглављу бр. 28)[41]. По Перидиној изјави:

- Истрага Набила Исмаила Фекија и других лица која су посјећивала Исламски културни центар у улици Ценер почела је у јулу 1993. на основу тога што се први напад на куле близнакиње у Њујорку одиграо 27. фебруара 1993, па се Ел Фекијево име појавило током истраге шеика Омара Рахмана, који се сматра једним од починилаца тог терористичког напада. Централна служба Дивизије за опште истраге и специјалне операције пријавила је телефонски број 02.40091946 који је био регистрован на Ел Фекија, мујезина у институту формираном 1988. године;
- Рахман је био вођа Џамах Исламије, а Ал Завахири је предводио Ал Џихад;
- Директор института Анвар Шабаан, тражен у Египту због политичког екстремизма, емигрирао је из Египта у Јордан и Саудијску Арабију, а у Италију је стигао 1989. године из Кувајта. Погинуо је у рату у Босни;

- Пресретање телефонских бројева регистрованих на институт, које је извршено по налогу издатом 21. јула 1993, обухватало је број 02.4009246 регистрован на Ел Фекија, чиме се потврђује веза између поглавара џамије и Џамах Исламије;
- Шабаан је константно путем факса примао информације од имама из Данске и имама из Беча о исходу напада на владине званичнике који је извршен у Египту;
- Портпарол Џамаха Абу Талал дјеловао је у Данској. Он је похађао љетњи камп који је институт организовао у Модени. Погинуо је на бојишту у близини Загреба 1995. године.

Током претреса Исламског културног института 26. јуна 1995. (Додатак 28)[42] заплијењени су бројни документи, од којих су се неки односили на босански џихад, укључујући кривотворен лични документ са замијењеном фотографијом. На фотографији је био Моктар, вођа муслиманског батаљона у Босни. Поред тога је пронађен и још један кривотворен италијански пасош са фотографијом египатског терористе Тахата, као и дански пасош на Каледово име. Међутим, ту се радило лицу по имену Ахмани Ресам, који је у Италију ушао 14. маја 1995. са законитим босанским пасошем и допуштено му је да ту остане по хуманитарном основу. Касније је отишао да се придружи алжирској групи у Канади те је у Сједињеним Државама осуђен на затворску казну у трајању од 130 година због преношења експлозива. У претресу је пронађено и двадесет кривотворених празних исправа УН а за избјеглице и кривотворени печати УН а.

Током горепоменуте истраге, истражитељи су утврдили да су руководиоци Исламског културног института били дубоко умијешани у подржавање босанског џихада од 1993. до 1995. године. Током тог периода, та група је била у контакту са хуманитарним невладиним организацијама у Босни и Хрватској, те су организовали транспорт оружја, финансијских средстава и људи у Босну.

У мисији под кодним именом „Операција сфинга“ 26. јуна 1995. италијанска полиција ухапсила је једанаест осумњичених чланова организације Ал Гама'а ал Исламија (укључујући десет Египћана и једног Палестинца) и извршила формалне претресе 72 адресе широм сјеверне Италије, укључујући Милано, и то са посебним фокусом на Шабаанов Исламски културни институт. Ухапшени терористи прописно су оптужени. Италијанска противтерористичка јединица није успјела да пронађе шеика Анвара Шабаана, који је побјегао у централну Босну и Херцеговину те тамо и погинуо у сукобу са снагама ХВО-а 1995. године. Међутим, утицајна мрежа коју је Шабаан успоставио у Италији и Босни наставила је са успјешним радом дуго након његове смрти, захваљујући Абу ел Малију, такође познатом по имену Абделкадер Моктари, и његовом славном поручнику Фатеху Камелу, такође познатом по имену Терориста Мустафа. Камел је рођен у Алжиру и обучаван у Авганистану 1991. године, а послије тога се прикључио џихаду у Босни. Он и његови сарадници били су вишеструко повезани са бројним терористичким организацијама широм свијета, поготово у Босни, Пакистану, Њемачкој и Лондону[43].

Према француској обавјештајној служби, три најбитније фигуре у руководству босанског одреда Ел Муџахид 1995. године били су: Анвар Шабаан, који је политички предводио одред; Абу ел Мали, који је био војни лидер; те Фатех Камел, који је био задужен за логистичке послове одреда, превасходно координацију транспорта оружја, нових регрута и фалсификованих докумената у и из арапског сједишта у Зеници[44]. Многи чланови бораца Фатеха Камела и до дана данашњег улазе и излазе из балканске регије.

Регрутовање и организацију међу босанским муслиманима на терену спроводио је хоџа Изудин еф. Крушко. Донесена је одлука да се исламски борци смјесте у објектима школе у Јабланици у општини Тешањ. Та четири лица – Абу ел Мали, Абу Хамза (Имад ал Хусин), Шемсудин Мехмедовић (бивши шеф полиције Зеничко-добојског кантона и члан Парламента Босне и Херцеговине) и хоџа Изудин еф. Крушко – требало је да буду главни оперативци који ће радити на стварању терористичке мреже у Босни кроз наредних 15 година (Galijašević, 2007, стр. 100).

Званични документ припремљен од стране Агенције за истраживање и документацију Босне и Херцеговине (АИД) под регистарским бројем К-02/2–7-49 од 6. децембра 2001. (Додатак 33)[45] открива оперативне информације прикупљене о Абу Малију. Абу Мали је у Босну стигао 1992. године преко Италије. У Босни се скривао иза бројних идентитета, међу којима су: Абдел Кадир Макар из Алжира, Халид Ибн Абдулах из Кувајта који је рођен 1967, Халид Ћатић исто рођен 1967. године у Кувајту. Прије него што је вјерски поглавар Ел Муџахида Анвар Шабаан погинуо 1995. године, Абу Мали је био задужен за безбједносне послове унутар Ел Муџахида. Након Шабаанове погибије, Абу Мали преузео је руководство тог одреда. По завршетку грађанског рата у Босни и Херцеговини, Абу Мали је учествовао у формирању и руководству заједнице муџахедина у Бочињи, те је окончао формирање исте 1990. године прије него што је отишао из Босне. У његовом одсуству, вођа те босанске заједнице био је Имад ал Хусеин – Абу Хамза из Сирије. У руководству те заједнице учествовали су и: Авад Абдул Рахман Ајман, познат под именом Абу Ајман из Сирије; Сајид Шиби Серор, познат под именом Абу Ми'нах из Египта (који је недавно име промијенио у Сајид Чолић); као и Дурмо (Фаргала) Еслам, познат под именом Имад ал Мисри из Египта, који је нешто касније ухапшен на Илиџи и депортован из Босне. Абу Мали је одржавао стални контакт са тим појединцима, а они су га извјештавали о развоју ситуације у заједници током његовог одсуства из Босне. Абу Мали уживао је неоспорив ауторитет, и то не само у горепоменутој заједници у Босни, него и у другима које су припадале тој групацији, без обзира на земљу поријекла. Одржавао је близак однос са Каримом Саидом Атманијем, који је ухапшен у Босни и Херцеговини те изручен Француској, као и са Алжирцем-Канађанином Фатехом Камелом, кога су сматрали једним од лидера алжирске групе у Монтреалу и који је тражен по налогу Интерпола издатог у Француској те ухапшен у Јордану у априлу 1999. године. Према расположивим информацијама, након што је Абу Мали 1999. отишао из Босне, враћао се у

посјету још три или четири пута под лажним именом Халид Ћатић, син Талиба и Амине рођен у Кувајту 26. јула 1967.

Абу Абдел Азиз Барбарос или Барбароса, такође познат под именом Абу Рахман ал Досари, виши регрутер Ал Каиде, активно је учествовао у џихаду у Босни и дао значајан допринос стварању балканске терористичке инфраструктуре. Након што се борио против Совјета у Авганистану, гдје се 1980-их одазвао на позив Абдулаха Азама борцима џихадистима да се прикључе светом џихаду, отишао је у Босну и Херцеговину да тамо настави џихад и успостави оперативну базу. Познато је да је он основао сједиште у кампу Мехурићи у Травнику у централној Босни (Tam, 2018), као и да су његови батаљони обучили већи број страних контигената, у које се убрајају бројни британски држављани, као што су Бабер Ахмед и Абу Хамза Ал Масри, будући да је Азиз активно промовисао џихад у Босни између осталог и међу британским муслиманима. Барбарос је поред тога и затражио те добио благослов и покровитељство за џихад у Босни од истакнутих вјерских поглавара, као што су Велики муфтија Саудијске Арабије шеик Абдел Азиз бин Баз, или истакнути салафиста Шеик ал Албани (Byman, 2019, стр. 43). Образовни и идеолошки утицај страних муџахедина на босанско друштво био је значајнији од њиховог војног доприноса.

У интервјуу који је у августу 1994. дао Тавфику Табибу, кога је ФБИ такође блиско повезивао са исламским радикалима, Азиз је отворено говорио о природи грађанског рата у Босни и Херцеговини, кога је он неоспорно сматрао џихадом са становишта глобалног покрета џихада. Азиз је грађански рат у Босни и Херцеговини описао као тек једну епизоду унутар ширег покрета џихада, који је по географском досегу био глобалан а по природи бескрајан, рекавши:

> Пророк, Нека је Алахова милост и мир на њега, рекао је, „Највиши врх ислама јесте џихад“. Ми смо тражили џихад (након Авганистана). Пронашли смо га на Филипинима, као и у Кашмиру. Свега петнаестак дана касније (након освајања Кабула) почела је криза у Босни. То је потврдило изреку пророка (исламског), Нека је Алахова милост и мир на њега, који је рекао, „Заиста, џихад ће трајати до Судњег дана“. Нови џихад је започео у Босни (преселили смо се тамо), и ми га подржавамо, ако Алах да (Tam, 2018).

Даље у том интервјуу, Азиз објашњава да је вршио функцију теренског команданта под општом уједињеном командом оружаних снага у Босни, те каже да су команданти имали пуну јурисдикцију у региону за који су били одговорни, који је у његовом случају углавном био централна Босна. Азиз је изјавио да се лично састао са Алијом Изетбеговићем, чиме се поново потврђује однос који је током грађанског рата у Босни и Херцеговини Алија Изетбеговић засновао са руководством глобалног покрета џихада. И до дана данашњег СДА пружа политичку подршку међународним терористима и радикалима, будући да је та странка од свог оснивања у принципу задржала исту структуру. Штавише, према Азизу, најбољи могући сценарио коме су се страни муџахе-

дини надали и за који су се борили био је оснивање исламске државе која би током своје прве фазе могла да функционише под било каквом владавином, било вјерском или секуларном. Насупрот томе, најгори сценарио за њих био би онај који се остварио након Дејтонског мировног споразума, односно стварање мјешовите државе са мјешовитим парламентом или владом подијељеном између муслимана и хришћана. То треба имати у виду при анализи разилажења између политичких изјава муслиманске политичке елите у Босни и Херцеговини и практичних корака и недостатку политичке воље коју она испољава по питању борбе против тероризма, екстремизма и радикализације. Битно је схватити да су данашњи кантони под муслиманском контролом у Босни и Херцеговини етнички најчишћи и најхомогенији у цијелој Европи. Данас Срби представљају свега 2,5% становништва Сарајева, а прије рата су сачињавали 30%. И Хрвати су масовно напустили Сарајево након рата. Та тенденција на терену је добар индикатор истинских намјера и циљева муслиманског политичког утврђења у Босни.

Као посљедица толерантне политике које се придржавају земље Скандинавије, они пружају политички азил чак и милитантним вођама који бјеже од кривичног гоњења у сопственим земљама. Према томе, та регија се постепено претворила у оперативну базу за међународне терористичке групе, поготово групу Ал Гама'а ал Исламија. Босанска веза у Копенхагену јесте шеик Абу Талал ал Касими, руководилац групе Ал Гама'а ал Исламија и близак пријатељ Анвара Шабаана, као и један од првих муслиманских свештеника који су изразили подршку за џихад у Босни. Ал Касими је стекао политички азил у Данској и наставио да шири своју радикалну поруку из стране канцеларије Ал Мурабетона у Копенхагену (Шеик Абу Итар, 1997–1998). Др Ајман Ал Завахири је тад био ангажован у Копенхагену као уредник (Kohlmann, 2006, стр. 99). Ал Касими је заузео активан положај у пружању подршке џихаду у Босни. Абу Талал ал Касими сазвао је у Копенхагену 24. априла 1993. године први састанак Савјета шуре Европске уније. Међу учесницима били су шеик Анвар Шабаан из Милана и имам Шавки Мохамед из Беча. Ал Касими је својим колегама предложио да се Савјет шуре у Европи оснује као аутономни командни апарат за доношење одлука, координацију напора и мобилизацију заједничких ресурса у Европи, како би се оближње операције џихада које су биле у току подржале без консултовања са вођама Ал Гама'а ал Исламије или Ал Џихада који су боравили у Египту или Авганистану (Kohlmann, b. d., стр. 21).

Групе младих алжирских радикала из Шведске такође су допутовале у Босну да се прикључе локалном џихаду. Међу њима је био Абу-Мусаб Ал Сведани, син мајке Швеђанке и оца Алжирца. Раније је посјетио Пешавар како би учествовао у борбеној обуци и прикључио се џихаду у Авганистану. Он се по доласку у регион придружио екстремистима који су боравили у кампу на планини Игман, под руководством „генерала" Абу Ајмана ал Масрија. Ал Сведанија је касније у Босни убио снајпериста (Mudžahedinski odred Bosne i Hercegovine, 2000).

Активности босанских џихадиста финансирали су превасходно пословни људи из Персијског залива и „хуманитарне организације" из Саудијске Арабије које су слале

помоћ и оружје. Цјелокупни износ јавне и приватне помоћи из Саудијске Арабије за Босну током читавог рата износи око 150 милиона америчких долара (Kepel, 2002, стр. 248). Поред тога, Ал Каида је финансирала муџахедине у Босни путем разних канала, међу којима је и Комитет за савјетовање и развој са сједиштем у Лондону (Kurop, 2001). Као што је раније поменуто, Осама бин Ладен посјетио је Босну у више прилика од 1994. до 1998. године, са босанским документима које је добио 1993. године у амбасади у Бечу. У Босну је слао људе и оружје из Авганистана, те је Ајману ал Завахирију дао задатак да координише тадашње операције Ал Каиде у Босни (Curtis, 2010, стр. 178 (pdf); Kurop, 2001).

Директор Републиканске оперативне групе Представничког дома Сједињених Држава за тероризам и неконвенционално ратовање Јосеф Бодански о босанском џихаду је написао сљедеће у својој књизи под насловом „Офанзива на Балкану" (Bodansky, 1995):

> Заиста, изградња нових исламистичких јединица у Босни окончана је у прољеће 1995. Те снаге блиско су удружене са Исламским оружаним покретом (АИМ) као и исламским међународним тероризмом, те укључују прво организовано кориштење мученичких снага (односно терориста самоубица); у које се убрајају и арапски ветерани и новообучени Босанци. Те недавне активности спроведене су под покровитељством нових сједишта исламиста у Техерану и Карачију, основаних по одлуци Народне исламске и арапске конвенције (ПАИЦ) која је одржана почетком априла 1995. године у Картуму. На њој је донесена одлука да се успоставе „нова заступништва исламиста" за међународни покрет исламизма, при чему ће нови регионални центар у Техерану бити одговоран за активности исламиста (обуку, опремање, оперативну подршку, итд.) у Босни и Херцеговини (као и другим политички осјетљивим жариштима), док ће исто тако нови центар у Карачију бити одговоран за активности исламиста у Албанији (укључујући и Косово). Даље, тај општи покрет и припреме исламиста не служе само да се изађе на крај са ситуацијом на Балкану, него и да се користе као чврст темељ за способност исламиста да прошире своје операције у западну Европу – прије свега у Француску, Уједињено Краљевство и Њемачку – како би били у могућности да се освете за било какву врсту војног или дипломатског спутавања сарајевске администрације.
>
> Виши званичници АИМ-а у Сарајеву у свом извјештају врховном руководству АИМ-а у мају 1995. године укључили су и стратешку анализу ситуације у Босни и Херцеговини и општи контекст важности муџахединских снага. Написали су да се „муџахедини припремају за велике битке, те се очекује да у току љета дође до ескалације. Војна спремност је досегла максималан ниво и босанска војска планира да поврати своје муслиманско тло од окупатора". Како би се та ескалација потпомогла, у Сарајеву је проглашена потпуна мобилизација.

Према Боданском, виши званичници Исламског оружаног покрета у Сарајеву су већ средином маја 1995. слали извјештаје о новом кампу који се звао „мученички одред" и требало је да апсорбује велике бројеве нових муџахедина који су пристизали. Многи од њих, међу којима је било најмање десетак босанских муслимана, били су на интензивној обуци у Авганистану и Пакистану 1995. године и заправо су били терористи самоубице. Сви ти регрути послати су у Босну да учествују у операцијама на Балкану, као и у западној Европи уколико би се за то указала прилика, поготово у Француској, Италији, Уједињеном Краљевству и Белгији. Уистину, исламистичка инфраструктура у Босни и Херцеговини већ у љето 1995. године служила је као нови центар за обуку европских муслимана.

Што се тиче односа између одреда Ел Муџахид и трупа УНПРОФОР-а, постоје тврдње да су муџахединске јединице сачињене од страних бораца који су били држављани разних муслиманских земаља, као што су Саудијска Арабија, Турска, Авганистан, Пакистан, Малезија, Египат, Алжир, Иран, Либија и друге, углавном имали базе у зонама гдје су боравиле јединице УНПРОФОР-а из исламских земаља, поготово Турске, Малезије и Пакистана. На примјер, у турском батаљону УННПРОФОР-а који је био стациониран у Зеници, по неким процјенама, било је око 150 лица која су се лажно представљала као војници УНПРОФОР-а а стварно су били босански муслимани и муслимани из регије Рашка у Републици Србији који су 1992. године били у Турској на обуци и школовању. Још једна јединица муџахедина – Мудериз (учитељ ислама) – са сједиштем у Коњицу блиско је сарађивала са малезијским батаљоном УНПРОФОР-а који је исто био смјештен тамо. Током муџахединског напада на српске положаје, малезијски батаљон УНПРОФОР-а помагао је муџахединима тако што је одузимао артиљеријско оружје и остављао га источно од Коњица да га борци покупе. У друге примјере убраја се сарадња муслиманских снага са подручја Купреса, Зенице и Бање Луке са бангладешким батаљоном УНПРОФОР-а, из које су муџахедини извукли значајан ниво војног успјеха. Ти случајеви доказују како је УНПРОФОР подржавао џихад у Босни на стратешком и тактичком нивоу, што је довело до ширења глобалног тероризма (Can, b. d., стр. 7–9).

5.4. Међународне исламске хуманитарне невладине организације које су финансирале политичко руководство босанских муслимана и босански покрет џихада прије и током грађанског рата у Босни и Херецговини

Извјештај Централне обавјештајне агенције из 1996. године навео је 50 међународних исламских хуманитарних невладиних организација које су дјеловале на Балкану, од којих је трећина била блиско повезана са исламским терористичким организацијама као што су Ал Каида, египатска Ал Гама'а ал Исламија, алжирске терористичке организације, Хезболах и Хамас. Та мрежа вршила је веће функције преноса финансијских средстава терористичким организацијама које су ангажоване у глобалном џихаду, служила је као логистичка инфраструктура, те покривала терористичке

активности тако што је издавала кривотворене документе и авионске карте и пружала терористима радна мјеста како би прикрили своје истинске активности. Те организације координисале су све своје активности путем вијећа за координацију која су се налазила у Загребу и Сарајеву и примјењивала исти *modus operandi* као она у Пешавару у Пакистану. Та вијећа су координисала доставу оружја и војне опреме, организовала кампове за обуку, те достављала лијекове, медицинску опрему и хуманитарну помоћ. Према извјештајима Централне обавјештајне агенције, сљедеће организације биле су најшире умијешане: Египатска агенција за хуманитарну помоћ, Кувајтска мисија за поновно рођење ислама, Међународна исламска организација за помоћ (ИГАСА или ИИРО), Агенција за помоћ земљама трећег свијета и Саудијска висока комисија (Шај, 2006, стр. 49–50). Међународне терористичке организације и даље користе те исламске добротворне институције као механизам за финансирање глобалне терористичке инфраструктуре тако што оне улажу новац у оснивање и даље ширење регионалних терористичких инфраструктура попут оне која је створена у Босни и проширена кроз регију западног Балкана са циљем даљег ширења у Европу, интеграције у европске оперативне базе, те, према томе, развоја заједничкој плана акције на европском тлу.

Према извјештају НАТО-а о исламским невладиним организацијама које су активне у Босни од 1996. године (Додатак 34)[46] сљедеће исламске невладине организације активно су дјеловале и подржавале стране терористичке борце и босанску муслиманску владу током и након рата:

1. Агенција за помоћ земљама трећег свијета;
2. Ирански црвени полумјесец;
3. Међународна хуманитарна хифсорганизација;
4. Фондација за људска права и слободу и хуманитарну помоћ, или Фондација за хуманитарну помоћ – Инсани Јардим Вакфи (Insani Yardim Vakfi) из Турске;
5. Међународна исламска организација за помоћ (у Босни позната под акронимом ИГАСА);
6. Меншен хелфен Меншен (Menschen Helfen Menschen);
7. Сједиште иранског народа за помоћ и подршку;
8. Исламска фондација Ал-Харамеин у Босни (Саудијска Арабија);
9. Ал Кифах;
10. Мир свијету;
11. Добротворно удружење Катара;
12. Фондација Мувафаку;
13. Удружење Дар Ал Бер;
14. Египатска агенција за хуманитарну помоћ;

15. Хјуман апил интернешнал (Human Appeal International) из Уједињених Арапских Емирата;
16. Међународна агенција за хуманитарну помоћ;
17. Балкански исламски центар Зеница;
18. Исламска агенција за помоћ;
19. Свјетска исламска организација за помоћ;
20. Свјетски исламски комитет – Кувајт;
21. Заједнички кувајтски комитет за помоћ;
22. Мерхамет.

Друге исламске невладине организације које су дјеловале у Босни са истим циљем, а нису наведене на списку, обухватају и: Да'Вах, организацију Беневоленс интернешнал – БИФ (Саудијска Арабија), Добротворну организацију Мактаб ал Кидмат (Пешавар, Пакистан); организацију ЦИРКИЛ (Ал Каида); Добротворни комитет Катара, Хјуман Концерн Интернешнал (Human Concern International); фондацију Ом ал Кура; као и Заједнички саудијски комитет за помоћ (СЈРЦ) и Виши саудијски комитет за прикупљање финансијских средстава за муслимане у Босни и Херцеговини (Shai, 2006, стр. 50–64).

У сљедећем дијелу кратко су описане неке од организација наведених у извјештају НАТО-а:

Ирански црвени полумјесец. Ову организацију, која је регистрована при УН, финансира влада Ирана. Она је у Босни учествовала у пружању хуманитарне помоћи и служила је као скровиште за слање оружја иранским добровољцима који су служили у босанској муслиманској војсци, као и за иранске обавјештајне операције. Та организација је имала огранке у Сарајеву, Загребу и Љубљани. Црвени полумјесец се сумњичи за повезаност за египатском Ал Гама'а ал Исламијом, Хамасом и алжирским терористичким организацијама (Shai, 2006, стр. 62).

Међународна хуманитарна хифсорганизација. Ту организацију основала је турска странка Рефах са сједиштем у Њемачкој и канцеларијама у Сарајеву и Загребу. Она је била повезана са алжирским терористичким организацијама и Ираном. Кориштена је као механизам исламизације друштва и политике, и то тако што је примјењивала дијалектички приступ са врха ка дну путем извршавања државне моћи, као и утицај одоздо нагоре путем друштвених веза (Shai, 2006, стр. 62; Yavuz, 1997, стр. 63).

Фондација за људска права и слободу и хуманитарну помоћ, или Фондација за хуманитарну помоћ – Инсани Јардим Вакфи (Insani Yardim Vakfi) **из Турске.** То је једна од најутицајнијих невладиних организација у Турској, активна је у 135 земаља, а основана је 1992. и формално регистрована 1995. године у Истанбулу као добротвор-

на институција. Постоје значајни докази да она дјелује као скривени огранак Турске у разним конфликтним зонама на Блиском истоку и у југоисточној Азији (Yayla, 2019). У извјештају Централне обавјештајне агенције декласификованом 1996. године под насловом „Међународне исламске невладине организације и везе са тероризмом", утврђено је да Фондација за хуманитарну помоћ одржава везе са исламистичким групама и у Ирану и у Алжиру, као и да се убраја међу петнаест невладиних организација које спонзоришу терористичке активности у Босни (Weiss, 2010). Босански истраживач репортер Есад Хећимовић изнио је тврдњу да је Фондација за хуманитарну помоћ била повезана са активностима џихадиста, као и са трговином оружјем током конфликта у Босни (Hećimović, 2010). Поред тога, многи запосленици Фондације за хуманитарну помоћ служили су као добровољци у босанској војсци у граду Зеница (Хећимовић, 2010). Извјештај Централне обавјештајне агенције из средњих 1990-их тврди да је директор Фондације за хуманитарну помоћ у Сарајеву био повезан са оперативцима иранске владе, али то лице није наведено по имену (Berger, 2010). Израел од 2008. године препознаје Фондацију за хуманитарну помоћ као терористичку организацију зато што подржава Хамас (Hamas is Exploiting Turkish, 2017), а европско тужилаштво је истражује као једног од кључних логистичких помагача Ал Каиде. Српске новинске агенције извијестиле су у јануару 2014. године да је Фондација за хуманитарну помоћ под истрагом у Босни и Херцеговини због извоза оружја турским фирмама које опскбљују џихадисте у Сирији. Тај извјештај наговијестио је да Фондација за хуманитарну помоћ можда ради са више локалних добротворних институција и предузећа, па чак и Министарством одбране Босне и Херцеговине (Manuga, 2014).

Међународна исламска организација за помоћ (у Босни позната под акронимом ИГАСА). Та организација основана је 1978. године са сједиштем у Џеди у Саудијској Арабији. Операције ИГАСА на Балкану 1993. године предводили су Абд ал Азиз Захер, познат под именом Абу Анс (руководилац регионалне канцеларије ИГАСА у Бечу), Џамал Ал Џибури, познат под именом Абу Махмуд ал Ираки (руководилац канцеларије ИГАСА у Скопљу) и Ђамел Лермани, познат под именом Абу Мусаб Ђазири (руководилац регионалне канцеларије ИГАСА у Загребу) Абу Мусаб је касније служио на Косову као један од инструктора муџахединске јединице Абу Бакр Ас-Садик. Њих тројица ухапшени су у Београду 1993. године као чланови Фронта исламског спаса. Битно је напоменити да је та организација сарађивала са Хамасом и суданским огранком Муслиманског братства на регрутовању студената из Судана, Алжира, Палестине и Египта у исламске вјерске организације као што су ИГАСА и Удружење исламских студената Палестине. Поред тога, постоје неки докази да је огранком ИГАСА у Пешавару у Пакистану руководио Талат Фуад Касем, египатски терориста из Ал Гама'а ал Исламије. Он је дошао на Балкан, па је ухапшен у Хрватској а затим изручен у Египту гдје му је суђено за тероризам. На Балкану, ИГАСА је имала канцеларије у Сарајеву, Тузли, Загребу, Сплиту и Љубљани. Углавном је пружала логистичку подршку исламистичким борцима у региону и опскрбљивала их оружјем и муницијом.

У Тузли је имала три складишта, а камионе са потрепштинама углавном довозила у Босну из Италије преко Сплита, али слала је потрепштине и кроз Њемачку (Додатак 34)[47]. Та организација заиста пружа хуманитарну помоћ, али поред тога и помаже терористичким организацијама као што су Ал Каида, Хамас, алжирске терористичке организације и египатска Ал Гама'а ал Исламија (Shai, 2006, стр. 62; Starr & Trifunović, 2002, стр. 42).

Меншен хелфен меншен (Menschen Helfen Menschen). Ову организацију треба сматрати дијелом ИГАСА. Пошто није имала валидне идентификацијске документе УН, илегално је дјеловала на босанском тлу, и то тако што је пружала помоћ муџахединима. Имала је канцеларије у Њемачкој, Високом и Зеници (Додатак 34)[48].

Сједиште иранског народа за помоћ и подршку. Та организација пружала је помоћ босанском народу, старима и породицама шахида. Она је имала канцеларије у Сплиту и Сарајеву. Узевши у обзир те локације, постоји могућност да је учествовала у организованим пошиљкама оружја и муниције иранском кадру и добровољцима у Босни (Додатак 34)[49].

Фондација Мувафаку. Ова организација била је активна од 1992. до 1996. године. Имала је сједиште у Лондону и регионалну канцеларију у Загребу. Њом је руководила Сафик Ивади, која је била позната по прању кувајтског новца. Организација је била приватно предузеће из Саудијске Арабије, а поред тога је имала канцеларије и у Њемачкој, Сједињеним Државама, Француској, Холандији и више арапских земаља. Њен основни задатак у региону био је да пружа помоћ Агенцији за помоћ земљама трећег свијета и превози терористе из Хрватске у Босну (Starr & Trifunović, 2002, стр. 43). У Босни је имала канцеларије у Загребу (директор: Абдулах Исмаилић и генерални директор: Босанац Чафик Ајади), Јабланици (директор: Амир Назак), Коњицу (директор: Салах Исмаил), Мостару (директор: Абдулах Исмаилић), Сарајеву (директор: Маклауф Набил Бен Мохамед Салех из Туниса), Сплиту (директор: Абдулах Исмаилић), Зеници (директор: Башир Мекни), и двије канцеларије у Тузли. У Тузли је нудила интензивне курсеве арапског и енглеског језика, поред других друштвено оријентисаних активности, и давала стипендије студентима Универзитета у Тузли, поготово студентима медицине (Додатак 34)[50].

Удружење Дар ал Бер. Ова организација није регистрована у УН у. Она у принципу представља конгломерат исламских организација из земаља Персијског залива. Специјализовала се за хуманитарну помоћ дјеци без родитељског старања, али поред тога је локалне муслимане опскрбљивала лијековима и медицинском опремом за болнице, организовала програме за компјутерско образовање, као и курсеве арапског и енглеског језика. Имала је канцеларије у Загребу (директор: Отман ал Хајдер), Травнику (директор: Алаучу Малик), и Тузли (директор: Џамал З. Един) (Додатак 34)[51].

Египатска агенција за хуманитарну помоћ. Ова организација, која је регистрована у УНХЦР-у, имала је канцеларије у Загребу (контакт-особе: Сутни ал Саид

и Амир Осман), Каиру, Сарајеву (контакт-особа: Мохамед Скирби), Сплиту, Тузли (руководилац: Шебаб ел Дин из Египта), и Зеници (директор: Лофри Елсајед). Они су пружали помоћ у виду одјеће, хране, лијекова и медицинске опреме, медицинске скрби, образовних програма, стипендија, спортских активности, итд. (Додатак 34)[52].

Хјуман апил интернешнал (Human Appeal International) из Уједињених Арапских Емирата. Ова организација има сједиште у Уједињеним Арапским Емиратима и представништва у Уједињеном Краљевству и разним другим земљама. Вјерује се да она финансира Хамас и зна се да је била једна од чланица свјетске коалиције хуманитарних удружења „Унија добра" предвођеног Јусуфом ал Карадавијем (The Global Muslim Brotherhood Daily Watch, b. d.). Током рата у Босни, та организација имала је представништва у Загребу (руководилац: Хајед Осман Ахмед), Сарајеву (руководилац: Муса ал Рази), Тузли (руководилац: Васера Абу Хусеин), Ајману (контакт-особе: Басам Насир и Ахмед Јарусуф), и Зеници (руководилац: Билал Мемишевић; директор: Мауса ал Раци из Јордана). Кадар представништва у Зеници био је из Босне, Јордана и Судана. Та организација пружала је храну, одјећу, превоз, евакуацију рањених, медицинску помоћ, лијекове и медицинску опрему, програме социјалне помоћи, образовне програме, и финансијска средства за школе (Додатак 34)[53].

Међународна агенција за хуманитарну помоћ. Ову организацију основало је Муслиманско братство и она је била повезана са египатским медицинским удружењима и бројним терористичким организацијама, поготово са египатском Ал Гама'а ал Исламијом. На примјер, представништвима Међународне агенције за хуманитарну помоћ у Албанији руководили су чланови Ал Гама'а ал Исламије, укључујући и Анвара Шабаана. Као посљедица тога, представништва Међународне агенције за хуманитарну помоћ у Албанији затворена су под притиском од Сједињених Држава (Shai, 2006, стр. 63). Током грађанског рата у Босни и Херцеговини, ова организација је имала представништва у Загребу (руководилац: Фарид ал Зајат), Сарајеву (руководилац: Фарид ал Зајат), Сплиту, Тузли (директори: Саурех Јасин и Басел Сулејман из Египта), Зеници (директор: Ајман Хасан из Египта, при чему је остатак кадра био из Палестине, Египта и Канаде) и Лондону (Додатак 34)[54].

Ал Кифах (Борба). То је центар за избјеглице у Њујорку који је средином 1980-их основао Египћанин Мустафа Рахман као заједнички подухват са шеиком Омаром Абдел-Рахманом, духовним поглаваром Ал Гама'а ал Исламије. Бавио се регрутовањем и прикупљањем финансијских средстава, прво за муџахедине упућене у Авганистан, а онда и за муџахедине упућене у Босну (Walker, b. d.). Поред тога, учествовао је и у уговарању превоза за муџахедине који су ишли у Босну. Током грађанског рата у Босни и Херцеговини имала је представништва у Загребу и Сарајеву (руководилац: Абделмаџид Бенаиса) (Додатак 34)[55].

Мир свијету. Сједиште те организације било је у Милану, а имала је и представништва у Сарајеву (контакт особа: Ајмад Маид), Зеници и Загребу (контакт осо-

ба: Саделдин Бахр). Била је директно умијешана у организовање пошиљки оружја у Босну. Неки од њених запосленика алжирског поријекла касније су ухапшени под оптужницама да су учествовали у планирању терористичког бомбардовања у Паризу. Већина кадра била је из сјеверне Африке (Додатак 34)[56].

Добротворно удружење Катара. Током грађанског рата у Босни и Херцеговини, ова организација имала је представништва у Загребу (руководилац: Сајед Рафат из Египта), Тузли (директор: Бешам Махди из Египта, већина кадра исто из Египта, само један Јорданац), и Зеници (директор: Мухамед ел Хага) (Додатак 34)[57].

Исламска фондација Ал Харамеин у Босни (Саудијска Арабија). Ова фондација функционише као приватна, добротворна и образовна невладина организација која активно пружа подршку мрежи Ал Каиде широм свијета. Сви њени огранци, укључујући и онај у Босни, примали су или пружали финансијску, материјалну и/или технолошку подршку за или од мреже Ал Каиде, у коју се убрајају и Ал Гама'а ал Исламија, Ал Итихад ал Исламија, Египатски исламски џихад и Лашкар-е-Тајиба. Босански огранак био је повезиван са египатском терористичком групацијом Ал Гама'а ал Исламија која је била једна од потписница Бин Ладенове изјаве од 23. фебруара 1998. у којој је он прогласио „Свјетски исламски фронт џихада против Јевреја и крсташа" (Savjet bezbjednosti Ujedinjenih nacija, 2009). Током грађанског рата у Босни и Херцеговини имала је представништва у Загребу, Ријеци, Албанији, Македонији и Босни, конкретно у Сарајеву, Травнику и Високом (Додатак 3. поглављу бр. 34)[58]. Босанским огранком руководио је Ибрахим Сати и био је у директном контакту са интернет-страницом издаваштва Азам, пропагандног сајта Ал Каиде. Ал Харамеин се од 2002. године води као терористичка организација. Документи који потврђују повезаност ове организације са Ал Каидом заплијењени су кад је НАТО извршио претрес представништава у Босни. Ова организација почела је да дјелује у Босни под новим именом Вазир у мају 2003. године, али остала је на старој адреси. Под притиском Сједињених Држава, њене активности су забрањене а представништва на Балкану затворена (Shai, 2006, стр. 57).

Да'Вах је била једна од домаћих исламских организација у Босни које су радиле на радикализацији или „прочишћавању" ислама међу босанским муслиманима, чиме су прије рата поплочали пут и припремили терен за предстојећи босански џихад. По званичном извјештају од 10. априла 1995. о постигнућима босанских исламиских организација, Да'Вах су двије године прије почетка грађанског рата у Босни и Херцеговини основали религиозни појединци у циљу исламизовања, или, како је назначено у извјештају, „прочишћавања" босанских муслимана и ширења идеологије џихада путем метода као што су: образовање муслиманских појединаца и породица; образовање муслиманског друштва; као и борба да ислам постане свјетска религија. Та организација састоји се из 15 група (џемата) и има представничко тијело, шуру. Захваљујући великодушним доприносима шеика из Саудијске Арабије, она је у могућности да организује бројне курсеве о чистоти, молитви, монотеизму или тевхиду те

исламској догми или акиди засноване на Курану и суни. Шеици Ебу Абдулах Мазин и Ибрахим помињу се као главни помагачи напора да се одгоје чисто муслимански појединци и чисто муслиманске породице (Додатак 1)[59].

Фондација Беневоленс интернешнал (Саудијска Арабија). Ова организација отворила је представништва у Сарајеву, Зеници и Загребу. Суђење директору Беневоленс интернешнала у Сједињеним Државама Енаму Арнауту расвијетлило је активности Беневоленс интернешнала на Балкану. По једном од докумената који су заплијењени кад је босанска полиција у марту 2002. године извршила упад у босанска представништва Беневоленс интернешнала, канцеларија Беневоленс интернешнала у Хрватској основана је како би пружила хуманитарну помоћ и финансирала босански џихад, у циљу да својим саборцима тамо помогне да зауставе јеврејско-крсташки напад на исламско тло (Shai, 2006, стр. 53). Полиција је током претреса пронашла оружје, војне приручнике, кривотворени пасош, фотографије Бин Ладена, и друге сличне ствари (Woehrel, 2005, стр. 4).

Активна исламска омладина. Ову организацију некад је подржавао г. Харис Силајџић. Она се залагала за увођење шеријата у Босну и планирала је да оформи радикалну муслиманску странку са радикалним положајем према Сједињеним Државама и Израелу. Већи број посматрача и обавјештајних оперативаца у региону тврди да та групација ужива подршку од стране многих у АИД (Агенцији за истраживање и документацију, која је федерална обавјештајна агенција). По расположивим обавјештајним информацијама, Активна исламска омладина још увијек прима финансијска средства од исламских хуманитарних невладиних организација и других терористичких организација и милитантних групација. Амбасада Сједињених Држава затражила је од федералне владе у октобру 2001. године да позатвара сљедеће организације: Активна исламска омладина, Ал Харамеин, Ел Фуркан, Виши саудијски комитет, и Међународну исламску организацију за помоћ (Lugert, Munro & Stevens, 2002, стр. 88, 96). По неким медијским архивима, Активна исламска омладина је заправо маска Вишег саудијског комитета за помоћ и исламске фондације Ал Харамеин (De Quetteville, 2004).

Агенција за помоћ земљама трећег свијета. Прва организација наведена на списку НАТО-а је и најзначајнија. Агенцију за помоћ земљама трећег свијета је у Бечу основао Суданац Елфатих Хасанеин 1987. године, заједно са својим братом Сукарном Хасанеином. Њом руководи комитет чији чланови су Елфатих Хасанеин, Хасан Ченгић, Ирфан Љеваковић, Хусеин Живаљ и Дервис Ђурђевић. Сви чланови су високи функционери СДА, а свима је и суђено заједно са Алијом Изетбеговићем 1983. године, осим Ирфана Љеваковића. Сваки трошак преко 500 хиљада америчких долара морају одобрити сви чланови, док је за мање трансакције довољно одобрење само три члана (Schindler, 2007, стр. 148–152).

Током Грађанског рата у Босни и Херцеговини босанска влада са муслиманском већином игнорисала је ембарго Уједињених нација на оружје и куповала оружје са

црног тржишта у вриједности од више стотина милиона долара. Илегалне пошиљке оружја (машинских пушака, пројектили и друге врсте оружја) у Босну су за потребе босанске војске и муџахедина достављане у контејнерима означеним као хуманитарна помоћ (Burr & Collins, 2006, стр. 140–141). По аустријским истражитељима, у Босну је кроз банковне рачуне Агенције за помоћ земљама трећег свијета уплаћено 350 милиона америчких долара из муслиманских земаља и радикалних исламских покрета. Западни обавјештајни извори процјењују да је најмање пола тог износа потрошено на илегалне набавке оружја и тајну доставу истог војсци босанске владе. Помагачи Агенције за помоћ земљама трећег свијета за потребе џихада у Босни били су: Иран и Судан (велики доприноси), Саудијска Арабија (највећи помагач), Пакистан, Турска, Брунеј и Малезија, као и Осама бин Ладен.

Агенција за помоћ земљама трећег свијета је била повезана са шеиком Омаром Абделом Рахманом, радикалним египатским свештеником који је осуђен за планирање већег броја терористичких бомбашких напада у Њујорку, а повезиван је и са групом која је извршила напад на Свјетски трговински центар у фебруару 1993. године (Pomfret, 1996б). Агенција за помоћ земљама трећег свијета је имала представништва у Загребу, Ријеци, Сплиту, Мостару, Огејсину, Дрвенику, Книну, Високом, Сарајеву и Истанбулу (Galijašević, 2007, стр. 90).

Један од вођа Агенције за помоћ земљама трећег свијета Елфатих Хасанеин је члан странке суданске владе и присталица високог суданског функционера Хасана ал Турабија. Сарађивао је са Бин Ладеном и са „слијепим шеиком", шеиком Омаром Абделом Рахманом. Постао је главни европски агент за маркетинг и продају видео и аудио-снимака проповиједи Абдела Рахмана. Суданска влада издала му је дипломатски пасош у марту 1992. године који је он користио да без претреса илегално транспортује велике количине готовине из Аустрије у Босну.

Чињеница да су исламске земље финансирале активности руководства СДА кроз Агенцију за помоћ земљама трећег свијета и Елфатиха Хасанеина, при чему су се користили хавалом (алтернативним системом преноса средстава који се између осталог нашироко користи за финансирање међународног тероризма) (Sandhu, 2004) може да се потврди прегледом сљедећих докумената које је секретаријат ове Комисије прикупио из разних обавјештајних извора и архива:

- Писмо одобрења тадашњег министра спољних послова Хариса Силајџића од 10. фебруара 1992, у коме он у име Републике Босне и Херцеговине даје одобрење Елфатиху Хасанеину да прима донације и купује помоћ за потребе босанских избјеглица смјештених у Босни, Словенији и Хрватској, као и да доставља храну, одјећу, лијекове, медицинску опрему и новац у њихова представништва у Босни и Херцеговини, Словенији и Хрватској (Додатак 4)[60];
- Руком писано писмо Алије Изетбеговића Елфатиху Хасанеину 6. маја 1994, које је Изетбеговић упутио „драгом брату Фатиху" и у коме га је замолио да замјенику

предсједника СДА Едхему Бичакчићу да 500 хиљада њемачких марака за потребе странке. Едхем Бичакчић је један од оснивача СДА и бивши премијер владе ентитета Федерација Босне и Херцеговине (Додатак 5)[61];

- Руком писано писмо Алије Изетбеговића написано у Бечу 22. августа 1993, у коме он потврђује да је од Елфатиха Хасанеина узео 60 хиљада њемачких марака. Узевши у обзир чињеницу да је то писмо написано на празном папиру са заглављем хотела „Хилтон" у Бечу, да се закључити да су сви састанци гдје је Хасанеин босанским званичницима давао новац у готовини одржани у хотелу „Хилтон" у Бечу (Додатак 6)[62];
- Документ који садржи кратку биографију Хасанеина и кратак преглед његових напора у име радикалног ислама. Ти документи потврђују да је он био близак пријатељ Алије Изетбеговића, као и један од главних промотера радикалног ислама у источној Европи. Откако је дошао у Југославију и завршио студије на Медицинском факултету у Београду, Хасанеин је био изузетно ангажован у исламским активностима, при чему је у Југославији основао већи број организација, као што су Удружење исламских студената у источној Европи које је основао 1967. године, Југословенско муслиманско удружење које је основао 1996, а из кога је касније настала СДА под руководством Алије Изетбеговића. Хасанеин је 1973. радио на преводу на српски и објави првих исламских књига, као што су „Ислам: религија будућности" Сајида Кутба. Покривао је трошкове свих којима је суђено у Сарајевском процесу и био је предсједавајући Агенције за помоћ земљама трећег свијета у Бечу. Током грађанског рата у Босни и Херцеговини пружао је помоћ рањеним муслиманима у Босни и Херцеговини. Алија Изетбеговић му је дао одобрење да иступа као његов представник у сврхе прикупљања донација и финансијских средстава у исламским земљама. Хасанеин је 1991. године именован на мјесто извршног директора Исламског савјета источне Европе. Тада су постојали планови да се тај савјет претвори у водећу исламску организацију за муслиманске послове у источној Европи (Додатак 7)[63]. Тај документ показује да је Хасанеин од свог доласка у Југославију свој живот посветио изградњи регионалне радикалне исламске мреже као дијела транснационалне исламске платформе, и то тако што је успоставио блиске везе између босанске политичке елите и исламских земаља, радикалних група и појединаца;
- Руком писано писмо Хасана Ченгића од 22. јуна 1993. у коме он потврђује да је од Елфатиха Хасанеина у Бечу добио 200 хиљада америчких долара, 500 хиљада њемачких марака и још 250 хиљада америчких долара. И то је написано на папиру са заглављем хотела „Хилтон" у Бечу, чиме се потврђује да су сви састанци гдје је Хасанеин босанским званичницима давао новац у готовини одржани у хотелу „Хилтон" у Бечу (Додатак 8)[64];
- Банковни извод од 3. марта 1993. који је филијала Ерсте банке у Гарбену послала Агенцији за помоћ земљама трећег свијета а у коме је обавјештавају о иностраној

трансакцији у којој је са њеног рачуна подигнуто 600 хиљада америчких долара. Разлог који је наведен за ту исплату јесте куповина 20 сателитских телефона од предузећа Мултиком информациони системи ЛТД за Хасана Ченгића (Додатак 9)[65];

- Рачун из хотела „Хилтон" у Бечу издат Хасану Ченгићу из амбасаде Судана у Загребу у Хрватској за једноноћни боравак (4. септембар 1992. – 5. септембар 1992), послугу у соби, кориштење пословног центра и телефонске позиве (Додатак 10)[66]. Тај рачун показује да је пословну посјету Ченгића Бечу платила амбасада Судана у Загребу;
- Руком писано писмо Хасана Ченгића од 25. јуна 1993. у Бечу у коме он потврђује да је добио 500 хиљада њемачких марака од Елфатиха Хасанеина за потребе „међународне заједнице" у Загребу. И то писмо је написано на празном папиру са заглављем хотела „Хилтон" у Бечу, што указује на то да је до предаје новца дошло у том хотелу (Додатак 11)[67];
- Руком писано писмо Алије Изетбеговића од 22. августа 1993. у Бечу у коме он потврђује да је добио 300 хиљада њемачких марака од Елфатиха Хасанеина. И то писмо је написано на празном папиру са заглављем хотела „Хилтон" у Бечу, што указује на то да је до предаје новца дошло у том хотелу (Додатак 12)[68];
- Спецификација амбасаде Босне и Херцеговине у Загребу од 8. августа 1993. године у којој се тачно наводи на шта је амбасада потрошила новац у износу од 20 хиљада њемачких марака које је 29. јула 1993. године примила од Хасана Ченгића (Додатак 13)[69]. Дио новца који је добијен од исламских земаља и предат на руке Хасану Ченгићу у Бечу, највјероватније у хотелу „Хилтон", очигледно је кориштен за финансирање рада амбасаде Босне и Херцеговине у Загребу, будући да је она била од пресудног значаја за пошиљке оружја босанским муслиманима које су пролазиле кроз Загреб. Кључну улогу Загреба и Агенције за помоћ земљама трећег свијета у међународним набавкама оружја и потрепштина за босанску муслиманску политичку елиту и војску потврђује и Споразум о куповини два хеликоптера типа МИ-8Т који је склопљен 8. јануара 1993. између Хасана Ченгића у име Агенције за помоћ земљама трећег свијета (купца) и Ивана Худолетњака као представника предузећа Мемерсон (продавца) (Додатак 14)[70].
- Уговор о куповини два хеликоптера типа МИ-8Т потписан 8. јануара 1993. године. Хасан Ченгић је заступао купца, Агенцију за помоћ земљама трећег свијета, а продавца, предузеће Мемерсон из Хрватске, представљао је Иван Худолетњак. Уговор је био на износ од милион и двадесет хиљада америчких долара (Додатак 14)[71];
- Рачун бр. 1812–1Д-015 издавача 34Ц од 4. децембра 1993. године на износ од 619,450 њемачких марака који је предузеће Мултиком информациони системи ЛТД издало 4. корпусу Војске Републике БиХ за достављену опрему и повезане услуге. У доњем лијевом углу рачуна стоји забиљешка да је наруџба састављена по одобрењу Хасана Ченгића, као и да је опрему примио Сејо Сејмен (Додатак 16)[72];

- Обавјештајни документ у коме се открива да је 14. септембра 1993. године у хотелу „Президент" у Женеви одржан састанак између предсједника Републике Босне и Херцеговине Алије Изетбеговића, потпредсједника Републике Босне и Херцеговине Еjупа Ганића, министра спољних послова Републике Босне и Херцеговине Хариса Силајџића и директора Агенције за помоћ земљама трећег свијета Елфатиха Хасанеина. На том састанку одлучено је сљедеће: 1) да се Управном одбору Агенције за помоћ земљама трећег свијета додају још сва члана, и то Ирфан Љеваковић и Дервис Ђурђевић; 2) да се успостави нова банка са сљедећим акционарима: СДА, Међународна заједница за помоћ муслиманима Босне и Херцеговине, Агенција за помоћ земљама трећег свијета, Мерхамет, медреса Гази Хусрев-бег, муслиманско културно удружење Препород, Организација за помоћ породицама шахида, и већег броја акционара из исламских земаља; 3) да се у Надзорни одбор прими још један члан, и то Теуфик Велегић из Беча; 4) да се састави извјештај о примљеним и потрошеним средствима за пружање помоћи муслиманима у Босни и Херцеговини; и 5) да Ејуп Ганић и Елфатих Хасанеин наставе своја путовања у Малезију, Брунеј и Индонезију (Додатак 17)[73];
- Званично писмо потписано од стране Алије Изетбеговића 1. јануара 1994. адресирано на Др Елфатиха Хасанеина у Истанбулу. У том писму предвиђено је да средствима Фонда за помоћ муслиманима у Босни и Херцеговини која су положена на банковни рачун бр. 51364476 у Ерсте ОЦС банци у Бечу управља петочлани одбор, и то: Др Елфатих Хасанеин, Хасан Ченгић, Ирфан Љеваковић, Хусеин Живаљ и Дервис Ђурђевић. Директор одбора био је Др Елфатих Хасанеин. За трансакције до хиљаду америчких долара, довољно је само директорово одобрење. За суме мање од 500 хиљада америчких долара, потребно је одобрење од најмање три члана одбора, док су за суме веће од 500 хиљада америчких долара одобрење морали дати Алија Изетбеговић и цијели одбор (Додатак 18)[74];
- Руком писано писмо Хасана Ченгића од 10. децембра 1993. године у Бечу у коме он потврђује да је добио милион америчких долара од Елфатиха Хасанеина за потребе Војске Републике БиХ (Додатак 19)[75];
- Руком писано писмо Сенада Шахинпашића – Шаје упућено Елфатиху Хасанеину у коме Шахинпашић од њега тражи да плати рачун у износу од 929 хиљада њемачких марака који је издало предузеће Мидест еделман ГМБХ (Додатак 20)[76]. Шахинпашић је био званичник СДА, омиљени тајкун Алије Изетбеговића, близак пријатељ Бакира, пословни партнер и дугогодишњи пријатељ бившег парламентарца и једног од најбогатијих Бошњака Алије Делимустафића који је током грађанског рата у Босни и Херцеговини дјеловао у Њемачкој и Аустрији. Он је био умијешан у операције прикупљања и кријумчарења финансијских средстава за босански џихад. Вјерује се да је значајне дијелове тих средстава задржао за себе (Schindler, 2007, стр. 152).

- Руком писано писмо од 20. априла 1993. у коме се потврђује да је Шуајб Шета примио 500 хиљада америчких долара од Елфатиха Хасанеина преко Сукарна И., које је он потом био у обавези да преда Хасану Ченгићу (Додатак 21)[77]. Постоје докази да је кроз логистички центар у Загребу (Група Самобор) којим су управљали Хасан Ченгић и Шуајб Шета готово два милиона њемачких марака и преко пола милиона долара потрошено само у прве двије године рата (Mijatović, 2015).

Записник са саслушања оптуженог Амера Цвике у Канцеларији државне криминалне полиције у Баварској од 9. фебруара 1995. (Додатак 22)[78] у детаље излаже један од финансијских програма Агенције за помоћ земљама трећег свијета организованог за потребе босанског џихада у сарадњи са Алијом Изетбеговићем и његовим најближим сарадницима. Постојала је сумња да су Амер Цвико и Сенад Шахинпашић – Шаја, у сарадњи са другима, организовали и координисали доставе оружја, муниције и других потрепштина из Њемачке на ратиште у бившој Југославији без неопходних дозвола. Рачуни за све услуге и куповину хуманитарне помоћи и осталих потрепштина коју је Сенад Шахинпашић обављао у име Изетбеговића за потребе владе и Војске Републике БиХ слали су се Елфатиху Хасанеину а плаћала их је Агенција за помоћ земљама трећег свијета у Бечу (Додаци 20, 22)[79]. Сенад Шахинпашић примао је донације за босански џихад од бројних исламских земаља. Хасан Ченгић, запослен у Мерхамету у Високом, био је одговоран за дистрибуцију добара која је Амер достављао, а Сенад Шахинпашић био је одговоран за набавку. Амер Цвико добио је упутства од босанске владе да отпутује у Њемачку са Сенадом Шахинпашићем и тамо ради за Мерхамет. Према томе, Амер Цвико и Сенад Шахинпашић били су одговорни за наруџбе (за батерије, антене, радио-апарате, итд.) за главни логистички центар у Високом, као и за босанске власти кроз амбасаду Босне и Херцеговине у Бону. Наручена добра куповало је и достављало предузеће Еделман, а рачуни су слати Агенцији за помоћ земљама трећег свијета. Сва добра прво су достављана у складиште Мерхамета у Загребу а одатле дистрибуисана у Босну. Центар је након некаквог инцидента са хрватским властима пребачен у Сплит. Пошиљке су спровођене кроз ИГАСА (Загреб, Тузла, Зеница, Сарајево). По упутствима Изетбеговићеве владе, Цвико је радио у амбасади Босне и Херцеговине у Бону, као и у Генералном конзулату у Штутгарту, и имао је дипломатски статус од 12. септембра 1992.

По расположивим информацијама, постоје докази да је Сенад Шахинпашић – Шаја, заједно са Елфатихом Хасанеином и Хасаном Ченгићем, био један од најутицајнијих чланова радикалне исламске организације ЦИРКЛ, коју су основали Осама бин Ладен и шеик Омар Абдел Рахман како би успоставили потпуну контролу над бошњачком политичком и војном елитом тако што су улагали стотине милиона америчких долара и пружали финансијска средства муџахединима и другим терористичким организацијама, чиме су успоставили терористичку инфраструктуру на Балкану. Поред тога што је био одговоран за организовање пошиљки оружја, Сенад Шахинпашић – Шаја учествовао је и у криминалним активностима у Њемачкој и Аустрији. Он је тамо организовао терористичку групацију која је извршила бројна убиства, пљачке

и изнуду. Украдена роба достављана је у Босну и Херцеговину преко територије која је током рата била под муслиманском контролом (Patriot's Team, 2004).

Битно је поменути да сазнања изнесена у холандском документарном филму „Сарајево: Рикошет" показују како је Ал Каида финансирала босански џихад и босанску владу у циљу оснивања кампова за обуку и оперативне базе у Босни, који су касније проширену на територију Албаније. Од информативног је значаја да се цитирају неки дијелови интервјуа из тог филма. Детектив полиције града Њујорка Том Кориган говорио је о Ал Каиди:

> Кад су ме премјестили у одред за Ал Каиду, почео сам обраћати пажњу на ту „Агенцију за помоћ земљама трећег свијета", али доста ствари које су кроз њу пролазиле нису биле деке, и, оно, пелене за дјецу и то. Све што је пролазило била је војна опрема, јако софистициране ствари... Запрепашћујуће суме новца су протицале ту... (illogic2tube, 2011, 00:01:20).

Агенција за помоћ земљама трећег свијета заправо је дистрибуисала новац и оружје за џихад. Режисери тог документарног филма истраживали су Агенцију за помоћ земљама трећег свијета уз помоћ босанске полиције и америчких судских и истражних докумената. Ти документи доказују да је Агенција за помоћ земљама трећег свијета исплатила огромне количине новца предузећу Мултиком информациони системи. Испоставило се да је власник тог предузећа био Мурадиф Пајт, обавјештајни официр у пензији који се специјализовао за комуникације и који је помагао босанској влади током рата. Режисери филма добили су информације које указују на јасну везу између Ал Каиде, Агенције за помоћ земљама трећег свијета и Ченгића. Њихови документи открили су да је Хасан Ченгић пребацио новац оснивачу и финансијеру Ал Каиде Ваелу Јулаидену, који је поријеклом из Саудијске Арабије, исто као и Осама бин Ладен. Према вишем аналитичару из Националне сигурносне агенције Сједињених Држава Џону Р. Шиндлеру, мрежа исламских невладиних организација и њихов *modus operandi* почели су да се шири и у другим конфликтима.

По Шиндлеру, Изетбеговићева влада не само да је жртвовала дио сопственог цивилног становништва за виши циљ, него је и елиминисала бројне политичке противнике путем јединице тајне службе под називом Шеве, коју су обучили Иранци и која је била повезана са Ал Каидом. Иранци су се у име СДА у Босни бавили такозваним „мокрим пословима", који представљају изузетно ружне операције убистава и сличних дјела. Обучавали су своје саборце да и они могу то да раде.

Елфатих Хасанеин отпутовао је у Истанбул 1994. године. Био је под истрагом за прање новца и кријумчарење оружја. Изетбеговић је Хасанеину и Агенцији за помоћ земљама трећег свијета додијелио босански Орден части.

Клинтонова администрација била је упозната са постојањем и активностима Агенције за помоћ земљама трећег свијета, али није интервенисала из разлога што је Клинтон играо одређену улогу у систему слања оружја у Босну кроз Хрватску. Ни

аустријске и њемачке власти нису подузимале никакве мјере да затворе Агенцију за помоћ земљама трећег свијета нити да је спријече у прикупљању финансијских средстава и куповини оружја. Случај Агенције за помоћ земљама трећег свијета у ствари показује како је, заједно са политиком земаља Запада да прогледају кроз прсте овим опасним процесима, ембарго на оружје допринио стварању босанског темеља онога што ће се касније развити у балканску регионалну терористичку инфраструктуру, тако што је 1990-их поплочао пут босанској муслиманској влади да успостави блиске односе са најрадикалнијим земљама свијета, као и са терористичким покретима.

Босански џихад створио је нову генерацију џихадиста који су стекли војну обуку и искуство у оружаном сукобу и то донијели назад у своје домовине. Након Босне, многи муџахедини стекли су високе руководилачке положаје у џихадистичким групацијама у Сједињеним Државама, Европи, сјеверној Африци, Блиском истоку, Чеченији и Кашмиру. Ангажовање исламских терориста у Босни догодило се док је покрет Ал Каида био тек у раној фази развоја, те је искуство стечено у Босни имало дуготрајан и оснажујући ефект на ту групу. Даље, џихад у Босни омогућио је милитантним терористичким ћелијама широм свијета да успоставе блиску сарадњу и односе са јединственом транснационалном мрежом и да се интегришу у њу. Бројни терористички објекти основани су у Босни као посљедица грађанског рата у Босни и Херцеговини: школе, невладине организације, џамије, оперативне базе, културни центри, банке, предузећа, итд., који уживају политичку подршку од стране босанске владе. Исламска терористичка инфраструктура у Босни и Херцеговини у љето 1995. године представљала је срж новог балканског центра за обуку европских муслимана. Пред крај рата босанска влада нашла се под притиском Сједињених Држава да избаци муџахедине прије доласка мировних снага НАТО-а, као што је и предвиђено Дејтонским споразумом. Изетбеговићева влада је напросто члановима страних батаљона издала на хиљаде босанских пасоша и других докумената како би то избјегла (De Roy van Zuijdewijn & Bakker, 2014, стр. 5). Вјерује се да се чак и до 400 њихових чланова настанило у Босни, од којих су се многи оженили локалним женама. Пошто су имале валидну документацију, преостале групе муџахедина могле су да дјелују без значајног уплитања УН, Сједињених Држава или НАТО-а. Многе од најопаснијих елемената штитиле су и присталице чврсте линије у политици који су били на високим положајима у босанској влади (Curtis, 2010, стр. 185 (pdf).

6. Четврти талас радикализације: савремена регионална исламска терористичка инфраструктура као темељ балканског калифата.

Веза између Балкана и ИСИС-а није насумична и настала је из везе Босне и ИСИС-а. Наиме, грађански рат у Босни и Херцеговини током 1990-их био је кључан период у историји савременог покрета џихада. У многим аспектима, савремени покрет џихада обликован је у Босни, што је врхунац достигло настанком ИСИС-а. Одред Ел

Муџахид регрутовао је локалне борце да се прикључе тој бригади, а тиме су босанском становништву представили глобални бренд строгог исламизма. Исламски екстремизам у Босни данас је директан потомак тог периода културне размјене између Бошњака и страних џихадиста. Савремени џихадизам који је настао у Авганистану током рата са Совјетским Савезом 1980-их у Босни је попримио нову димензију: наратив апокалиптичног рата између ислама и Запада. Муџахедински одред као званична структура унутар Војске Републике БиХ спроводио је џихад против Запада у име ислама, можда и п први пут. Билал Боснић, Босанац који се борио у одреду Ел Муџахид данас је познат као најистакнутији екстремистички свештеник, а тренутно служи казну затвора у трајању од седам година због регрутовања бораца за ИСИС. Боснић и други свештеници попут њега одговорни су за претварање брдских градића на сјеверу у минијатурне калифате. Босна је колијевка савременог џихада.

Почевши током зиме 1995. године, турска обавјештајна служба МИТ и водећа радикална исламска странка те државе, странка Рефах (Социјална странка) транспортовали су у Турску неколико стотина ветерана босанског џихада, који су се називали „Балканци". Ветерани босанског џихада затим су одведени на напредну обуку у базу у Сјеверном Кипру, а након тога у источну Турску да се боре против Курда, као и у Чеченију, Кашмир и Авганистан, како би тамо спроводили џихад. (Curtis, 2010, стр.186 (pdf).

Босански џихад произвео је огроман број изузетно стручно обучених босанских ветерана џихада који су имали војно искуство, борбене вјештине, и снажне везе са међународним терористичким организацијама, а они су онда постали нашироко познати регрутери, бомбаши самоубице, руководиоци водећих терористичких организација, те промотери и финансијери радикалног ислама и тероризма. Они су се разишли и наставили свој џихад широм свијета. Као резултат тога, формирана је велика међународна терористичка инфраструктура и мрежа оперативаца џихада који дјелују у разним дијеловима свијета, али одржавају и јаке везе са Босном, Ал Каидом, ИСИС-ом и другим терористичким организацијама.

На дугом списку (A Supplemental Schematic Diagram, b. d.) умијешаних у ту мрежу налазе се: **Ваел Јулаидан** (оснивач Ал Каиде, који је размијенио више милиона долара са Хасаном Ченгићем); **Абделкадер Моктари, такође познато као Абу ел Мали** (повезиван са Алијом Изетбеговићем, ветеран босанског џихада, вођа одреда Ел Муџахид); **Осама бин Ладен** (имао босански пасош, упознао се са Алијом Изетбеговићем 1993. године у Босни); **Ајман ал Завахири** (директор операција Ал Каиде у Босни); **Омар Абдел Рахман, познат под надимком „Слијепи шеик"** (повезан са Алжирском исламском групом и Агенцијом за помоћ земљама трећег свијета, оптужен за издају и завјеру за учешће у нападу на Свјетски трговински центар 1993. године и осуђен на доживотни затвор у Сједињеним Државама); **Клеми Родни Хамптон-ел** (примио новац од Агенције за помоћ земљама трећег свијета за обуку појединаца умијешаних у напад на Свјетски трговински центар 1993. године); **Енам Арнаут** (блиско повезан са Осамом бин Ладеном, један од оснивача Ал Каиде, финансијер босанског џихада,

директор фондације Беневоленс интернешнал у Чикагу); **Елфатих Хасанеин** (пријатељ и сарадник Алије и Бакира Изетбеговића, оснивач Агенције за помоћ земљама трећег свијета, финансирао Изетбеговићеву владу и потпомагао активности терористичких групација које су дјеловале у Босни, у шта се убраја запошљавање њихових чланова); **Сулејман Абу Гаит** (ветеран босанског џихада, портпарол Ал Каиде и зет Осаме Бин Ладена); **Абу Зубаир ал Мадани** (ветеран босанског џихада, повезан са Ал Каидом, рођак Осаме бин Ладена, погинуо у Босни 1992. године); **Мохамед ал Завахири** (имао босански пасош, брат Ајмана ал Завахирија и логистички експерт Ал Каиде); **Калид ал Харби, такође познат по имену Абу Сулејман ал Маки** (ветеран босанског џихада у коме је учествовао од 1992. до 1997, блиско повезан са Осамом бин Ладеном, наводно зет Ајмана Ал Завахирија); **Али Амин ал Рашид, такође познат по имену Абу Убајдах ал Банширы** (саоснивач Ал Каиде и шеф операција, обучавао добровољце за босански џихад у Авганистану, преминуо у Африци 1996. године); **Адис Медуњанин** (босански муслиман, учествовао у планираном нападу на подземну жељезницу у Њујорку, ухваћен након што је доживио судар на мосту Вајтстоун, повезан са шефом глобалних операција Ал Каиде Аднаном Шукриџумахом и са Абидом Насером); **Анес Субашић** (босански муслиман, група Рали 2009. године, учествовао у планирању напада на базу Маринског корпуса Сједињених Држава у Квантику у савезној држави Вирџинији); **Рамис Хоџић** (босански муслиман, учесник у босанском џихаду, ветеран одреда Ел Муџахид, против њега је 2015. године подигнута оптужница за учешће у босанско-америчкој групи која наводно подржава ИСИС; **Абдулах Рамо Пазара** (босанско-амерички добровољац ИСИС-а, замјеник емира Исламске државе Омара ал Шишанија, погинуо у Сирији 2014. године); **Абду Али Шаркави** (ветеран босанског џихада, повезан са ал Каидом, тјелохранитељ Осаме бин Ладена, регрутер); **Насер Ахмед ал Бахри, такође познат по имену „Абу Џандал" – „Отац смрти"** (ветеран босанског џихада, повезан са Ал Каидом, тјелохранитељ Осаме бин Ладена); **Мохамед Абу Ганим** (ветеран босанског џихада, повезан са Ал Каидом, тјелохранитељ Осаме бин Ладена, зна се да је сарађивао са Абду Алијем Шаркавијем и Баширом ал Шададијем); **Калид ал Хаџ, такође познат по имену „Абу Хазим ал Шаир"** (ветеран босанског џихада, тјелохранитељ Осаме вин Ладена, вођа Ал Каиде у Саудијској Арабији, саудијска безбједносна служба га је убила 2004. године); **Калид ал Џухани** (ветеран босанског џихада, повезан са Ал Каидом, тјелохранитељ Осаме бин Ладена, наводно је он купио чамац кориштен у нападу на разарач америчке морнарице УСС Кол, погинуо у самоубилачком бомбашком нападу на Ријад у мају 2003. године); **Ахмед Ресам** (ветеран босанског џихада, учествовао у планирању напада на аеродром у Лос Анђелесу, познат сарадник Фатеха Камела); **Карим Саид Атмани** (ветеран босанског џихада, имао босански пасош, кривотворио документе за планирани бомбашки напад на аеродром у Лос Анђелесу, познати сарадник Ахмера Ресама); **Рауф Ханачи** (ветеран босанског џихада, регрутер за ћелију Ал Каиде у Монтреалу); **Зохеир Чоулах** (ветеран босанског џихада, држављанин Босне и Херцеговине, сарадник Ка-

рима Атманија, ухапшен у Француској); **Мехрез Амдуни** (ветеран босанског џихада и одреда Ел Муџахид; имао босанско држављанство и пасош, поручник Осаме бин Ладена, ухапшен у Турској 1999. године); **Тарик Махмуд Ахмад** (ветеран босанског џихада, имао босанско држављанство, боравио у Босни од 1992. до 1999, експерт Ал Каиде за оружје, производио импровизована експлозивна средства и бомбе-ципеле, био ухапшен од стране Американаца); **Абу Абдел Азиз, такође познат по надимку „Барбарос"** (повезиван са Ал Каидом, први емир одреда Ел Муџахид); Ом**ар ал Фарук** (ветеран босанског џихада, повезиван са Ал Каидом, Ал Гама'а ал Исламијом, погинуо у Ираку у септембру 2006. године); **Салим Умар Бин Салим ал Каити, такође познат по имену „Хамза ал Каити"** (ветеран босанског џихада, повезан са Ал Каидом, руководио кућом за госте Ал Каиде у Кабулу, погинуо у Јемену у августу 2008. године); **Абу Зубаир ал Хаили, такође познат по имену „Фавзи Сад Ал Објду"** (ветеран босанског џихада, повезиван са Ал Каидом, познат сарадник Осаме бин Ладена, Абу Зубаида, Закаријаса Мусавија, Ричарда Рида, вјеровало се да су га ухапсили Американци); **Башир ал Шадади** (ветеран босанског џихада, организовао путовања Ал Каиде у сврхе џихада, бивши вођа Ал Каиде у Саудијској Арабији, умијешан у масакре у Ал Кобару у мају и јуну 2004. године, као и у одсијецање главе америчком држављанину Полу Џонсону, убијен у Саудијској Арабији у јуну 2004. године).

Ветерани босанског џихада активно су учествовали у готово свим већим терористичким циљевима и нападима на земље Запада током претходне двије деценије, у које се убрајају напади 11. септембра, бомбашки напад на афричку амбасаду Сједињених Држава у августу 1998. године, Миленијумски бомбашки напад који је био планиран за лосанђелески аеродром у децембру 1999. године, напад на разарач америчке морнарице УСС Кол у луци Аден у октобру 2000. године, бомбашки напад у Истанбулу у новембру 2003, бомбашки напад на возове у Мадриду у марту 2004. године, бомбашки напад на подземну жељезницу у Лондону 7. јула, планирани бомбашки напад на америчку војну базу Форт дикс у мају 2007, завјера Рали групе у јулу 2009, као и завјера за напад на систем подземне жељезнице у Њујорку у јануару 2010.

Међу умијешане у завјеру око 11. септембра убрајају се: **Амер Азизи** (био на обуци у Босни 1995. године, повезиван са Ал Каидом, сумња се да је био организатор напада на возове у Мадриду, постоје докази који указују да је био саучесник организатора напада 11. септембра, осумњичен за учешће у састанку одржаном у јулу 2001. у Тарагону између Мохамеда Ате и Рамзија Бина ал Шиба, који је погинуо 2006. године у сјеверном Вазиристану); **Мохамед Хајдар Замар** (ветеран босанског џихада, повезиван са Ал Каидом, очинска фигура отмичачима авиона кориштених за напад 11. септембра, познат сарадник Мохамеда Ате Саида Бахаџија, боравио у Сирији); **Рамзи Бин ал Шиб** (ветеран босанског џихада, координатор напада 11. септембра, познат сарадник Мохамеда Ате, био у америчком притвору); **Калид ал Миндар** (ветеран босанског џихада, 11. септембра извршио отмицу авиона Американ Ерлајнса бр. 77); **Наваф ал Хазми** (ветеран босанског џихада, 11. септембра извршио отмицу

авиона Американ Ерлајнса бр. 77); и **Калид Шеик Мохамед** (босански држављанин, повезиван са Ал Каидом, организатор напада 11. септембра, умијешан у погубљење Данијела Перла, био у америчком притвору).

У учеснике напада на разарач америчке морнарице УСС Кол у луци Аден у октобру 2000. убрајају се: **Џамал ал Бадави** (ветеран босанског џихада, осуђен за учешће у нападу на УСС Кол, 2006. године побјегао из затвора у Јемену, налази се на ФБИ списку најтраженијих терориста); **Башир Али Насир ал Шадади**, такође познат по имену „Абу Забаир" (ветеран босанског џихада, помагач Ал Каиде, умијешан у напад на УСС Кол, познати сарадник Абу Ханима); **Ибрахим ал Тавар** (ветеран босанског џихада, бомбаш самоубица у нападу на УСС Кол); **Абсул Рахим ал Хашири** (ветеран босанског џихада, оперативни командант напада на УСС Кол, био у америчком притвору); те **Мохамед Хамди ал Адал**, **такође познат по имену „Абу Асим ал Маки"** (ветеран босанског џихада, повезиван са Ал Каидом и са нападом на УСС Кол).

Међу умијешане у нападе на метро у Паризу које је 1995. године извршила група из Рубеа убрајају се: **Лионел Думонт** (ветеран босанског џихада, члан француске Рубе групе, био у притвору у Француској); **Рашид Рамда** (ветеран босанског џихада, финансијер Рубе групе, завјереник напада на метро у Паризу); **Кристофер Казе** (ветеран босанског џихада, члан француске Рубе групе, погинуо у Белгији у марту 1996); као и **Фатех Камел** (ветеран босанског џихада и одреда Ел Муџахид, члан француске Рубе групе, живи у Канади пошто је пуштен из француског затвора).

Терористички напад у Казабланки у мају 2003. организовали су и спровели: **Салахедин Бенјаич, такође познат по имену „Абу Муген"** (ветеран босанског џихада, повезиван са Алжирском исламском групом, био у притвору у Мароку); као и **Абделазиз Бенјаич** (ветеран босанског џихада, учествовао у операцијама у бомбашком нападу на Казабланку, био у притвору у Мароку). Ветеран босанског џихада **Хамел Марзук** спровео је још један терористички напад усмјерен на ресторан Мекдоналдс у Казабланки.

Међу умијешане у напад на лист „Чарли Ебдо" у јануару 2015. убрајају се: **Насер Бин Али Анс**и (преузео заслуге за тај напад, ветеран босанског џихада и одреда Ел Муџахид, вођа Ал Каиде на Арапском полуострву, сумња се да има босанско држављанство); нападач на „Чарли Ебдо" **Шериф Куачи** (који је погинуо у јануару 2015); и **Амеди Кулибали** (исто погинуо у јануару 2015), који је извршио напад на кошер самопослугу у Паризу, регрутовани су од стране **Ђамела Бегала** (дугогодишњи оперативац Ал Каиде који је био у притвору у Француској, познат сарадник Абу Зубаида и Абу Хамзе Ал Мисрија); **Абу Зубаид** (високо рангирани поручник Бин Ладена, имао босанско држављанство и пасош, био у америчком притвору, познат сарадник Ђамела Бегала и Калила Дика); те **Калил Дик** (ветеран босанског џихада, укључен у бомбашки терористички напад у Јордану у децембру 1999).

Организатор ужаса у Паризу крајем новембра 2015. **Абделхамид Абауд** из Атине је координисао припреме за те напада. **Салах Абдеслам** и двојица бомбаша самоуби-

ца користили су се рутом кретања миграната преко Балкана како би стигли у Француску. Битно је напоменути да су оружје и муниција кориштени у оба напада у Паризу набављени у бившој Југославији (Bajekal & Walt, b. d.).

Повезаност босанског џихада са планираним бомбашким нападом на Божићни сајам у Стразбуру у децембру 2000: **Слимане Калфауи** (ветеран босанског џихада, један од завјереника који су планирали тај напад, био у француском притвору); и **Фухад Сабур** (ветеран босанског џихада, један од завјереника који су планирали тај напад, био у њемачком притвору).

У учеснике напада на Истанбул у новембру 2003. године убрајају се: **Хабиб Акташ** (ветеран босанског џихада, један од завјереника у бомбашком нападу, погинуо у Ираку у априлу 2005); **Азад Екинчи** (ветеран босанског џихада, вођа једне од турских ћелија Ал Каиде, један од завјереника у бомбашком нападу, погинуо у самоубилачком нападу у Ираку у децембру 2004); **Луаи Сака** (ветеран босанског џихада, финансијер бомбашких напада, наводно обучавао нападаче 11. септембра, био у турском притвору). Још један од босанских ветерана, **Зури Ур-Рехман Лакји**, који је повезиван са групацијом Лашкар-е-Таиба у јужној Азији, организовао је бомбашки напад у Мумбаију 2006. године. Био је у притвору у Пакистану.

Поред тога, занимљиво је поменути да је један од оснивача Ал Каиде и организатор напада на амбасаду Сједињених Држава у Наиробију у августу 1998. године дошао на „пословно путовање" у Босну три мјесеца прије тог бомбашког напада. Он је био у америчком притвору.

У друге ветеране босанског џихада убрајају се **Ахмед Зеид Салем Зохаир** (повезиван са Ал Каидом, дистрибуисао 500 празних босанских пасоша члановима глобалног покрета џихада, наводно био умијешан у убиство америчког држављанина Вилијама Џеферсона у Босни, као и у експлозију ауто-бомбе у Мостару у септембру 1997); **Јунис ал Хајари** (ветеран босанског џихада, имао босански пасош, ожењен Босанком, вођа Ал Каиде у Саудијској Арабији, био је на првом мјесту списка најтраженијих криминалаца у Арабији, познати сарадник Абдела Карима Мејатија, погинуо у јулу 2005); **Хамид Аих** (имао босанско држављанство, осумњичен за учешће у масакру у Луксору 1997. године, познати сарадник Ахмеда Ресама); **Имад ал Хусин, такође познат по имену „Абу Хамза"** (ветеран босанског џихада, вјероучитељ одреда Ел Муџахид, био у босанском притвору); као и **Ахмед Омар Саид Шеик** (ветеран босанског џихада, повезиван са Ал Каидом, био умијешан у киднаповање и погубљење репортера Вол стрит журнала Данијела Перла, могуће је да је финансирао нападе 11. септембра, био у пакистанском притвору).

У шпанској ћелији Ал Каиде били су сљедећи ветерани босанског џихада: **Имад Един Баракат Јаркас, такође познат по имену „Абу Дада"** (наводно био вођа Ал Каиде у Шпанији, регрутер за босански џихад, организовао састанак између Мохамеда Ате и Рамзија Биналшиба у јулу 2001, код њега пронађене географске карте Босне

кад је ухапшен; пуштен из затвора 2013. године.); **Јасем Махбуле, такође познат по имену „Абу Мухамед“** (ветеран босанског џихада, повезиван са шпанском ћелијом Ал Каиде, био у шпанском притвору); **Мохамед Недл Асаид, познат по надимку „Нидал“** (ветеран босанског џихада, повезиван са шпанском ћелијом Ал Каиде, био у шпанском притвору); **Омар ал Дегајес** (ветеран босанског џихада, повезиван са Ал Каидом и Либијском исламском борбеном групом, познати сарадник Абд ал Азиза Бенјаиха, Салахудина Бенјаиха (познатог по имену Абу Муген), пуштен из затвора у Гуантанаму 2007); **Осама Дара, познат по имену „Абу Табет“** (ветеран босанског џихада, повезиван са шпанском ћелијом Ал Каиде, био у шпанском притвору); те **Саид Чедади** (ветеран босанског џихада, повезиван са шпанском ћелијом Ал Каиде, познат сарадник Амера Азизија и Абу Даде).

Италијанска ћелија била је уско повезана са босанским џихадом. Кључни играчи у тој радикалној исламској мрежи били су сљедећи: **Анвар Шабаан** (ветеран босанског џихада, оснивач Исламског центра у Милану, политички вођа одреда Ел Муџахид, погинуо у Босни у децембру 1995), **Карај Камел Бин Али, познат по имену „Абу Хамза“** (ветеран босанског џихада, држављанин Босне, осумњичен за учешће у планирању атентата на папу Јована Павла Другог 1997. године, био у притвору у Тунису); **Мохамед Бин Ријад Насри** (ветеран босанског џихада, повезиван са ћелијом Ал Каиде у Болоњи, боравио у Босни од 1995. до 1997. године, био у америчком притвору); **Калил Џараја** (ветеран босанског џихада, држављанин Босне, влада Сједињених Држава га је прогласила глобалним терористом, осумњичен за учешће у планирању атентата на папу Јована Павла Другог у Болоњи 1997. године, повезиван са ћелијом Ал Каиде у Болоњи и Алжирском исламском групом, ухапшен у Италији 2008. године због регрутовања бомбаша самоубица); те **Ласад Саси, познат по имену „Абу Хашем“** (ветеран босанског џихада, повезиван са Салафијском групом за проповијед и борбу која је огранак Ал Каиде у исламским земљама Магреба, био вођа терористичке ћелије у Милану, учествовао у планирању и финансирању терористичких напада у Италији, погинуо у Тунису).

Неки од чланова босанско-скандинавске екстремистичке мреже су: **Мирсад Пекташевић** (Босанац-Швеђанин који је планирао да постане бомбаш самоубица, регрутер за вођу ирачких побуњеника Абу Мусаба ал Заркавија, познат сарадник Абдулкадира Цесура и Бајре Икановића, био у притвору у Босни); **Абдулкадир Цесур** (био у контакту са босанско-данским екстремистом Аднаном Авдићем, познат сарадних Мирсада Бекташевића, био у притвору у Босни); **Абу Анас ал Шами** (ветеран босанског џихада, повезиван са Ал Каидом, замјеник Абу Мусаба Ал Заркавија, погинуо у септембру 2004. у Ираку); као и **Абу Мусаб ал Заркави** (вођа Ал Каиде, погинуо у Ираку у јуну 2004. године).

Многи од ветерана босанског џихада постали су идејни творци и главни организатори многих терористичких напада, укључујући бомбашки напад 7. јула у Лондону: **Абу Хамза ал Мисри** (ветеран босанског џихада, имам џамије у Финсбурију у Лондону, духовни вођа бомбашког напада 7. јула у Лондону, био у америчком притвору); **Абу**

Убаид ал Масри (ветеран босанског џихада, шеф спољних послова Ал Каиде, идејни творац напада 7. јула у Лондону); као и **Карим ел Мађати** (ветеран босанског џихада, повезиван са бомбашким нападом на возове у Мадриду у марту 2004. и бомбашким нападом у Лондону у јулу 2006. године, погинуо у априлу 2005. у Саудијској Арабији).

У радикалне оперативце у Њемачкој који су повезивани са босанским џихадом убрајају се: **Алем Насир** (ветеран босанског џихада, регрутер Ал Каиде у Њемачкој, повезиван са групацијом Лашкар-е-Таиба, познат сарадник Нихада Ћосића, био у притвору у Њемачкој); и **Ирфан Пеци** (Босанац из Санџака, оперативац Ал Каиде, бивши руководилац Глобалног исламског медијског центра у Њемачкој).

Још један битан нексус џихадистичких активности јесте ћелија Бузим – Горња Маоча, Санџак, у чије чланове се убрајају: **Нусрет Имамовић** (вођа вехабија у Босни, посебно одређен као глобални терориста (СГДТ), повезиван са фронтом Ал Нусра, активан у Сирији); **Билал Боснић** (вођа вехабија у Босни, ловац на главе ИСИС у Европи, суђено му је у Босни); **Абид Подбичанин, познат по имену „Абу Сафија"** (вођа центра Ал Фуркан у Новом Пазару у Санџаку, повезиван са ИСИС, погинуо 2015. године у Сирији); **Мевлид Јашаревић** (извршио напад на амбасаду Сједињених Држава у Сарајеву у октобру 2011. године, осуђен на затворску казну у трајању од 15. година у Босни); **Кенан Бједић** (босански екстремиста, повезиван са фронтом Ал Нусра, војни инструктор добровољцима за босански џихад у Сирији); **Бајро Икановић** (повезиван са босанским вехабијама – Ханџићи, од 2015. године се налази на списку лица којима је забрањен улазак у Сједињене Државе, борио се у редовима фронта Ал Нусра у Сирији); те **Емрах Фојница** (босански бомбаш-самоубица, убио више од 20 људи у Багдаду у августу 2014. године).

Сарајевски агент за изнајмљивање аута **Реда Сејам** био је финансијер Осаме бин Ладена у Европи. Он је довођен у везу са бомбашким нападом на ноћни клуб на Балију и са ИСИС. Погинуо је у Ираку у децембру 2014. године. **Тамир Салех Абдулах, познат по имену „емир Ибн ал Катаб"** био је ветеран џихада у Босни, Авганистану и Чеченији, а погинуо је у марту 2002. године у Чеченији.

У оне који су повезани са босанским џихадом у Аустралији убрајају се: **Харун Мекичевић** (радикални босанско-аустралијски свештеник, руководилац Исламског центра Ал Фуркан у Мелбурну, највећа пријетња по државну безбједност Аустралије); **Севдет Рамадан Бесим** (планирао терористички напад на празник Дан АНЗАК-а, био у притвору у Аустралији); као и **Хуман Хајдер** (погинуо у септембру 2014. након што је ножем избо два полицајца, био у блиским односима са Харуном Мекичевићем и Исламским центром Ал Фуркан у Мелбурну).

У оперативце мреже у Бечу убрајају се: **Аднан Бузар** (зет Сабрија ал Бане, познатог по имену „Абу Нидал", сумња се да финансира вехабије у Босни); **Адем Демировић** (поријеклом из Санџака, проповиједао у Тевхид Месџиду у Бечу, познат сарадник Нусрета имамовића и Фуркан Месџида у Новом Пазару, ухапшен у октобру 2014.

године у Бечу током операције аустријске полиције под кодним именом „Палмира"); **Неџад Балкан, познат по имену „Абу Мухамед"** (студирао у Саудијској Арабији, поглавар џамије Сахаба у Бечу, сумња се да финансира вехабије у Босни); **Мирсад Омеровић, познат по имену „Абу Тејма"** (џамија Алтун Алем у Бечу, студирао у Саудијској Арабији, наводно у Европи регрутовао 160 добровољаца за ИСИС, био у притвору у Аустрији); и **Мухамед Фадил Порча** (имам џамије Тевхид у Бечу, студирао у Саудијској Арабији, сумња се да финансира вехабије у Босни).

6.1. Екстерни фактори који су допринијели развоју регионалне исламске терористичке инфраструктуре

Под интензивним притиском од стране Америке, Алија Изетбеговић у фебруару 1996. формално је одустао од војне и обавјештајне помоћи Ирана. Међутим, присуство Ирана у Босни наставило се у тајности, прикривено иза оснивања бројних културних, научних и образовних организација, институција, удружења, итд.

Ирански културни центар у Сарајеву отворио је 1994. године тадашњи министар спољних послова Ирана Али Акбар Велајати. У сагласности са дугорочним циљевима Ирана, присуство иранских обавјештајних служби у Босни сакривено је оснивањем бројних хуманитарних програма и разних курсева, образовних програма и курсева за обогаћивање држављана Босне и Херцеговине у Ирану. Двадесетак таквих институција отворено је кроз протеклих 25 година под покровитељством амбасаде Исламске републике Ирана у Босни и Херцговини (у просјеку, једна институција годишње), а то су: Научноистраживачки институт Ибн Сина, Ирански културни центар у Сарајеву, РТВ ИРИБ (Иранска радио телевизијска служба), иранска новинска агенција ИРНА (која је касније премјештена у Србију и Црну Гору), Удружење иранско-босанског пријатељства, Персијско-босански факултет, Ирански центар за обнову и развој (ИРЦА), Удружење грађана „Нур" („Свјетло"), Удружење грађана „Фатих", Удружење грађана „Кевсер", хуманитарна организација „Обнова", хуманитарна организација „Хасиб", хуманитарна организација Институт Бирдс-Естехлал у Техерану, хуманитарне организације Ирански црвени полумјесец, „Косар" и „Мост пријатељства", као и предузећа „Дуга" д. о. о., „Хејва" д.о.о. и друга, фондација „Мула садра", телевизија Сахар, телевизија Бхар, и Етарска служба Исламске републике Иран. Ирански утицај се из Босне шири на друге земље у региону (Galijašević, 2017).

Током прве седмице марта 2017. године, Обавјештајно-сигурносна агенција Босне и Херцеговине (ОСА) објавила је специјални извјештај о активностима иранске обавјештајне заједнице у Босни и Херцеговини у протеклих 15 година. По том документу, ОСА БиХ има списак на коме се налази 650 имена представника иранских обавјештајних служби, као и обавјештајних служби неколицине других исламских земаља које дјелују у Босни и Херцеговини. У вријеме објављивања тог извјештаја, у разним сигурносним структурама Босне и Херцеговине радило је 330 представника

страних специјалних служби и око 1.000 тајних обавјештајних официра из Ирана, Пакистана, Кувајта и Саудијске Арабије (Galijašević, 2017b, стр. 341). Ти подаци су алармантни и представљају озбиљан изазов у борби против тероризма и радикалног ислама на Балкану и у Европи.

Односи између Босне и Ирана активно се његују и у 21. вијеку. Током посјете предсједника Босне и Херцеговине Бакира Изетбеговића Техерану у октобру 2016. године и састанка са предсједником Ирана Хасаном Руханијем потписан је меморандум о споразуму у коме су се они сложили да повећају износ билатералних улагања у мала и средња предузећа (Rose, 2016). Повећало се присуство иранских званичника и дипломата у Босни и Херцеговини. Политичко руководство СДА и Бакир Изетбеговић одржавају близак контакт са министром културе Ирана Сејидом Мухамедом Хусеинијем, кога је Бакир Изетбеговић у више прилика угостио, као и са амбасадором Исламске републике Ирана у Босни и Херцеговини Сејидом Хосеином Раџабијем, и многим другим (Galijašević, 2017).

Иран није једини савезник Босне у изградњи регионалног сегмента међународне терористичке мреже која је у Босни основана током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Муслиманска политичка елита Босне и Херцеговине блиско сарађује и са Саудијском Арабијом (поготово откако су Сједињене Државе наметнуле санкције Ирану 1995. године), која је активно тежила и још увијек тежи ка спољној политици ширења вехабизма у Босни и на Балкану уопште. Главни спонзори радикалних структура на Балкану међу појединцима из Саудијске Арабије јесу банкари и бизнисмени: Калид бин Макфуз, Салих Абдулах Камел, Абдулах Сулејман ал Раихи, Абел Абдул Џалил Батерје, Мохамед Хусеин ал Амуди, Ва'ел Хамза Јулаидан, и Јасин ал Кади (Brisard, 2008, стр. 8; Brisard, 2003, стр. 3). Саудијска влада својим држављанима допушта да путују у Босну и Херцеговину без препрека, а била је и ангажована у пребацивању рањене босанске дјеце хеликоптерима са ратишта како би им се пружила медицинска њега. Краљевска породица основала је истакнути Високи комитет за прикупљање финансијских средстава за муслимане из Босне и Херцеговине, којим је руководио принц (касније краљ) Салман, а који је прикупио готово 400 милиона америчких долара за босански циљ. То краљевство потрошило је око 300 милиона америчких долара на тајну кампању наоружавања босанске војске. Поред тога, краљ Фахид бин Абдулазиз ал Сауд из Саудијске Арабије наводно је у босански џихад уложио властитих осам милиона америчких долара, а саудијска влада се трудила да изврши дипломатски притисак на УН и Сједињене Државе како би помогла босанским муслиманима (Byman, 2019, стр. 66).

Министарство финансија Сједињених Држава прогласило је Јасина ал Кадија „посебно одређеним глобалним терористом" у октобру 2002. и замрзнуло му све банковне рачуне и средства у Сједињеним Државама и Европи. У његове подухвате убраја се финансирање предузећа Баит Ул-Мак инкорпорејтид [Bait ul-Mal Incorporated], исламског инвестиционог фонда за прикупљање финансијских средства углавном у име Хамаса, који Сједињене Државе препознају као терористичку организацију. Он је

био власник Депозитне банке д. д. која се касније спојила са Вакуфском банком д. д. из Сарајева (коју је 1992. године основао Јасин ал Кади и кориштена је за прикривање активности Ал Каиде), која је и сама затворена због оптужби да финансира мрежу Ал Каиде на Балкану. По извјештају Агенције за истрагу и документацију (АИД) из 2002. године, активности екстремистичке исламске невладине организације Фондације ал Харамеин финансиране су кроз Депозитну банку. Та банка пружала је финансијску подршку већем броју организација које су кориштене за прикривање активности Ал Каиде, у које се убрајају Фондација Мувафак, Исламска фондација Ал Харамеин и Виша саудијска комисија за помоћ Босни и Херцеговини, од којих су неке већ проглашене „посебно одређеним глобалним терористичким организацијама" од стране владе Сједињених Држава. Јасин ал Кади је један од шесторице директора хуманитарне организације Мувафак која је пружала помоћ мрежи Ал Каиде. Те банке финансирао је још један „посебно одређени глобални терориста" Шафик Ајади, заједно са офшор предузећем под саудијском контролом које је регистровано на острву Ман, а чији главни дионичари су саудијска краљевска породица, нећак краља Фахида и син замјеника унутрашњих послова Саудијске Арабије. Док је Шафик Ајади био сувласник Депозитне банке 1995. године, он је пребацио два и по милиона њемачких марака на рачун Фондације Мувафак. Он и његов пословни партнер Јасин ал Кади постали су сувласници предузећа Еуроинвест д. о.о. у Сарајеву, које се налазило на истој адреси као и Депозитна банка (Trifunović, 2004б). Тај систем јасно показује блиску везу између босанске муслиманске политичке елите и међународних терористичких мрежа, њихову блиску сарадњу у финансирању међународног тероризма, и политички заклон и помоћ у логистици коју босанска влада пружа међународним терористичким организацијама и екстремистима.

Поред тога, показало се да су бројни интелектуалци постали блиски сарадници иранских обавјештајних служби, поготово Министарства обавјештајних и безбједносних послова Ирана (МОИС). Међу њих се убрајају професор на Филозофском факултету у Сарајеву Невад Кахтаран, као и директор Радиотелевизије Исламске републике Ирана у Сарајеву Мухамед Реза Голзарди. Још један примјер јесте градоначелник града Зенице Фуад Касумовић. По обавјештајним информацијама, током петодневног боравка у Ирану у јулу 2012. године, Касумовић се сусрео са Аболгасом Пархизкаром (једним од највиших чиновника ВЕВАК, односно Министарства обавјештајних и безбједносних послова Ирана). Како би ствар била још гора, по повратку из Ирана Касумовић, тадашњи замјеник министра финансија Босне и Херцеговине, уприличио је у сарајевском хотелу „Загреб" свечану ифтар вечеру за амбасадора Ирана и његове сараднике. По западним обавјештајним изворима, Аболгасем Пархизкар посјетио је Босну и Херцеговину у двије прилике 2014. године са дипломатским пасошем, а у обје прилике се тајно састао са Фуадом Касумовићем.

По томе, могуће је извући више закључака из анализе присуства Ирана у Босни и Херцеговини и његовог доприноса радикализацији босанских муслимана кроз

протеклих неколико година. Као прво, Иран има широку мрежу сарадника и стално ради на њеном ширењу. Као друго, присуство иранских званичника и дипломата у Босни и Херцеговини знатно је порасло, будући да је Иран основао изузетно ефикасну инфраструктуру у коју се убрајају исламске невладине организације, удружења, културни и образовни центри, масовни медији, приватна предузећа, итд. Као треће, Иран је изузетно активан у муслиманској заједници у Босни и Херцеговини, гдје ради на заснивању и ојачавању односа са невладиним сектором и људима који су повезани са радикалним исламизмом и тероризмом, при чему посебну пажњу посвећује односима са радикалима из Горње Маоче. Као четврто, иранске службе користе територију Босне и Херцеговине као подручје са кога је изузетно лако ући у Србију, а преко Хрватске и у Европску унију, што јасно указује на присуство иранских сарадника у Граничној полицији Босне и Херцеговине. На крају, Иран је у блиској вези са босанским обавјештајним службама, СДА и Бакиром Изетбеговићем.

Још један значајан играч у овом региону јесте Турска. Ердоган је већ 1993. године на једном од својих политичких говора критиковао глобалну политику Сједињених Држава, коју је назвао антимуслиманском, и заложио се за глобалну солидарност муслимана. По Ердогану, турске војнике треба слати у Босну и Херцеговину умјесто у Сомалију, да се боре поред своје браће муслимана и постану шахиди или гази (гази се односи на почасну титуку у Османском царству, а данас се користи да означи хероја или ратног хероја) (Republika Turska, 2017 [видео-снимак]). Турска је позната као „бранилац ислама", и труди се да поново прошири свој утицај уз помоћ Сједињених Држава, поготово у земљама и ентитетима са значајним бројем муслиманског становништва (Албанија, Бугарска, Босна, Косово и Македонија). Турски интереси обухватају и Србију и Црну Гору. Ширење турског присуства у региону спроводи се кроз инвестиције у економске подухвате, отварање културних и образовних центара, успостављање медијских мрежа, стварање мрежа невладиних организација, итд. Турска политика на Блиском истоку усмјерена је ка ојачавању улоге вође путем активне подршке екстремистичким и терористичким организацијама, превасходно ИСИС-у, и представља директну пријетњу безбједности у регији Балкана. Већи број стручњака потврђује да све већа пријетња од стране „Исламске државе" и могућих терористичких напада на Балкану долази дијелом и из радикалне исламске мреже турских обавјештајних служби на Балкану, превасходно смјештених у Босни и Херцеговини. По неким стручним изворима, турске активности усмјерене ка стварању терористичке мреже на Балкану заправо представљају реализацију неоосманског идеала Реџепа Тајипа Ердогана и Ахмета Давутоглуа. Многи експерти из региона упозоравају да Турска улаже енормне напоре у претварање Косова у нарко-терористички емират на Балкану, претварање дијела македонске територије насељеног претежно албанским муслиманима у други мали нарко-терористички емират, пружање подршке процеса сецесије у бугарским територијама са претежно турским становништвом, као и повезивање Босне и Херцеговине и тих територија са Турском и Блиским истоком (Eftov, 2016a, [видео-снимак];

Eftov, 2016b, [видео-снимак]). Од индикативног је значаја то што НАТО мисије на Балкану имају изузетно висок проценат турских војника, чиме се потврђује да Турска користи НАТО као механизам за промоцију своје политике у региону.

У сарадњи са властима Босне и Херцеговине, Турска је организовала пошиљке оружја и војне опреме борцима ИСИС-а и других терористичких формација у Сирији и Ираку путем турских предузећа основаних у Босни и Херцеговини. То опет доводи до питања колико одговорности треба да сносе власти Босне и Херцеговине за то што су од 2013. до 2017. екстремисте опскрбљивали оружјем, експлозивима, итд., кроз турска предузећа као што су најутицајнија државна фирма Makina ve Kymya endustrisi Kurumu Genel Mudurlugu, велика приватна предузећа као што је Feride Kirlioglu Patlayici Madde Ticareti, као и два предузећа којима управља Ердоганов син Билал – Turc Dis Tic Ltd Sti и Orica Nitro Ankara Dis Ticareti, као и неки офшор-институти. Ти ентитети кориштени су за куповину десетина милиона експлозивних компоненти за пуњење електричних и неелектричних детонатора, огромне количине муниције калибра 7,62 и 9 милиметара, пројектила, итд. (Galijašević, 2017, стр. 328–329).

Анализом активности Турске на пољу оснивања невладиних организација и мрежа банака широм Босне и Херцеговине које финансирају тероризам и радикални ислам у региону, битно је примијетити да су ти механизми створени по иницијативи турског предузећа ИХХ (Insan Hak vel Hurijet или Insani Jardim Vakfi) у сврху оснивања мреже за пружање финансијске подршке терористима кроз турску Зират банку, као и мреже невладиних организација за регрутовање и финансирање вехабијских насеља, исламских група и организација. Најистакнутије међу тим групама су: „Солидарност" из Бихаћа; „Срце" из Цазина; Асоцијација културе, образовања и спорта (АКОС) из Зенице; „Пут знања" из Зенице; „Оаза" из Тузле; међународни форум „Солидарност" из источног Добоја; „Зора" из Сарајева; „Селсебих" из Живиница; „Дирхам" из Санског Моста; удружење „Живот" из Бихаћа; организација за образовање жена „Искра" из Бихаћа; удружење „Ватан-домовина" из Босанске Крупе; удружење „Актив" из Бужима; хуманитарна организација „Садака" из Бузима, ОКЦ; „Атис" из Санског моста; и многе друге. Главни спонзор организација које предводи и финансира турски Фонд ИХХ за хуманитарну помоћ јесте супруга предсједника Турске, Емине Ердоган (Ibid., стр. 329).

Поред тога, треба напоменути да турски војно-обавјештајни центар смјештен на адреси Турског културног центра „Yunus Emre" дјелује у Босни и Херцеговини. Тај обавјештајни центар отворен је у Сарајеву (у Улици Муле Мустафе Басескије) током посјете турског премијера Давутоглуа 2015. године. Уз подршку Турске, у овом региону активно ради Агенција „Анатолија", као и већи број портала и штампаних новина. Магазин „Фактор" је очигледно радикално оријентисан и локално познат као „муџахедински магазин" (Ibid.).

Сљедећи спољни фактор који доприноси расту пријетње коју тероризам и екстремизам представљају у Босни и Херцеговини и у регији Балкана јесу Беч и Милано.

Према бившем директору Противобавјештајног одјела Македоније Горану Митевском, ти градови представљају центре за координацију пробоја исламског фундаментализма на Балкан. Џамије, исламски институти и добротворне фондације које у њима имају сједиште прикупљају значајне количине новца из земаља Блиског истока и онда га троше на куповину литературе и финансирање паравојних кампова и исламских медија у региону (Ponomareva & Dimitrovska, 2018, стр. 41). Према стручњацима и представницима обавјештајних служби из региона, већи број структура у Бечу активно ради на пружању значајне финансијске и организационе подршке радикалним организацијама и покретима у Босни и Херцеговини. У такве се убрајају: удружење џемата Салафи Дава којим управља Мохамед Порча, рођен у Сарајеву, налази се под посебним надзором аустријских безбједносних служби; салафијско-вехабијски џемат којим руководи Абу Мухамед Неџад Балкан, поријеклом из Санџака; као и ИЗБА (Исламска заједница Бошњака Аустрије). Све од тих организација прикупљају финансијска средства за радикалне босанске исламисте, који су са своје стране блиско повезани, па чак и у крвном сродству са међународним терористима. На примјер, истакнути босански радикал Аднан Бузар ожењен је кћерком најопаснијег терористе Абу Нидала (1937–2002) (Obradović & Adžić, 2015).

На овом нивоу, земље Западног Балкана представљају битну зону за регрутовање терористичких бораца које шаљу да се боре у Авганистану, Ираку, Либији, Сирији, Украјини. Поред тога, Балкан је постао „база за опоравак" за локалне терористе и стране борце који су се вратили из зараћених зона. Они иду на рехабилитацију и похађају курсеве за „напредну обуку" у камповима основаним у том региону. ИСИС и Ал Нусра користе регрутере на терену на Балкану. ИСИС је широко заступљена на друштвеним мрежама. Као резултат тога, албанским и босанским муслиманима у региону лако су доступне информације о екстремистичким групама и њиховој идеологији. Горепоменуте терористичке групе својим присталицама пружају финансијску и логистичку подршку, у шта се убраја путовање у конфликтне зоне. Друштвену подршку им пружају и лично, кроз локалне регрутере, и кроз друштвене мреже (Speckhard & Shajkovci, 2018, стр. 79–109).

Насупрот високој стопи незапослености и тешкој социоекономској ситуацији, као и јавним демонстрацијама „европских вриједности" (геј парада, активног сексуалног живота, индивидуализма, итд.) које се оштро косе са исламском традицијом, ИСИС не само да нуди добре плате, него и конкретне циљеве, сврху у животу, те прилику за напредак на руководилачке положаје и конзервативан исламски стил живота (Speckhard & Yayla, 2016). Све то заједно терористичким организацијама изузетно олакшава регрутовање у земљама Западног Балкана.

Џамије на Балкану имају више функција које истовремено рјешавају већи број проблема. Као прво, трансформише се подсвјесна и духовна перцепција балканских муслимана, будући да џамија постаје обавезан и централан аспект постојања. Као друго, мијења се културни пејзаж балканског тла а радикални ислам се шири међу мус-

лиманима. Као треће, џамије радикалима представљају главни центар за регрутовање. Према томе, свједочимо имплементацији стратегије чији циљ јесте да прошири зону муслиманског становништва и створи нови исламски културни и политички простор за радикални дискурс у региону, који је од почетка осмишљен као саставни дио међународне исламске мреже терористичких организација. Џамије се активно граде у региону кроз протеклих неколико година. 88 нових џамија изграђено је само дуж пута од Скопља до Гостивара у Македонији. Џамија данас постоји у готово свим насељеним мјестима у Македонији, чак и онима у којима не живе муслимани. Ситуација у Босни и Херцеговини још је озбиљнија. 140 џамија већ је изграђено само у Сарајеву, међу којима је и мега-џамија краља Фахида. Џамија краља Фахида изграђена је након грађанског рата у Босни и Херцеговини по трошку од 30 милиона америчких долара који је плаћен саудијским новцем (Poggioli, 2010). 240 џамија изграђено је на Косову од 1999. године, у које се убрајају џамија Хасан-бег у престоници Косова Приштини, која је сасвим нова и плаћена саудијским новцем. У региону постоји укупно 800 џамија. Финансијска средства за изградњу религијских објеката долазе углавном из Саудијске Арабије (Gall, 2016). Саудијска Арабија потрошила је око милијарду еура на ширење ислама по Балкану у периоду између 2003. и 2013. године. (V Makedonii rastyot chislo, 2013).

Поред тога, читава мрежа исламских невладиних организација ангажована је на ширењу пропаганде радикалног ислама, индоктринацији, трансформацији свијести младих, те финансирању ширења исламске идеологије вехабизма. Међу најодвратније од таквих организација, и то само у Косову, убрајају се: Заједнички саудијски комитет за помоћ; хуманитарна фондација Ал Харамеин, Ал Вакт ал Ислами; Свјетско удружење муслиманске омладине; Међународна исламска организација за помоћ; Глобална организација за помоћ; Удружење за оживљавање исламске баштине; као и Калири ил Милерисе (Drecun, 2013). Екстремисти дјелују кроз канале те мреже, и то тако што сарађују са терористичким и криминалним структурама у Албанији, и тако што стварају блиске везе између Албанаца и остатка муслиманског становништва.

Албанско становништво суочава се са истим изазовима (Ponomareva & Dimitrovska, 2018, стр. 42). Постоји одређен број структура које су укључене у пропаганду радикалног ислама, а оне привлаче не само држављане Албаније, него и присталице исламског фундаментализма из Босне и Херцеговине, Санџака, Косова и Македоније. На примјер, центар Хафизи у граду Сауку финансира фондација „Дрита", која финансијска средства прима из Саудијске Арабије и Кувајта. Хафизи центре у градовима Гоц и Каваје финансирају исламска фондација Муназмат ал Дава ал Исламија, за коју неки извјештаји кажу да је повезана са Ал Каидом. Институт „Абу Ханифа" у градуду Булкизе финансира фондација Таиба, која новац добија из Алжира, Сирије и Кувајта. Међутим, најпознатија од тих структура јесте Институт Ал Хагри у граду Елбасану. Њега финансира Комитет за доброту Кувајта. Сви центри и институције имају властите приватне школе у којима је обавезно изучавати Куран на арапском језику. Ти институти бирају ученике по разним критеријумима, а касније их шаљу у исламске школе у

Саудијској Арабији, Пакистану, Јемену и Египту. По повратку у Албанију након четири године обуке, ти млади људи оснивају властите групације или ћелије које су чврсто интегрисане у мрежу транснационалних исламских структура (Joksić, 2013).

И покрет вехабија расте у Македонији од средине 1990-их (Analiza na razuznavačot, 2012). Најутицајније заједнице вехабија налазе се дуж границе са Косовом и Албанијом, у Куманову, Тетову, Гостивару, Струги, као и на подручју Скопља (Zafirovski, 2005). Етнички састав тог покрета углавном се састоји од Албанаца и муслимана из Македоније (Торбеси); а има и мањи број Босанаца и Турака. Вође покрета вехабија у Македонији су Албанци са подручја Скопља који су блиско повезани са сличним структурама у Косову (Ponomareva & Dimitrovska, 2018, стр. 43). Двије исламистичке јединице дјелују у сјеверозападном дијелу те републике од 2002. године, а састоје се од милитантних муџахедина из Саудијске Арабије, Авганистана, Босне, Косова и Чеченије (Dettmer, 2002). Један од главних циљева тих организација јесте да изграде чврст темељ за исламску заједницу у тој држави, између осталог кроз ширење радикалног ислама међу младима (Zafirovski, 2015). Као и у другим земљама у региону, исламске невладине организације које дјелују у Македонији повезане су са међународном исламском мрежом за промовисање џихада и насилног ислама.

Према томе, политички, војно-стратешки, цивилизацијски, идеолошки и организационо-логистички темељ балканског калифата гради се у региону већ дуже од једне деценије, од почетка грађанског рата у Босни и Херцеговини. Већ је створена широка регионална мрежа на више нивоа у коју се убрајају вангранични недржавни играчи (транснационалне банке, масовни медији, невладине организације, међународне терористичке организације), а која доприноси ширењу радикалног ислама и екстремизма у регону, те његовом сталном ширењу и јачању. Та комплексна инфраструктура омогућује раст терористичке пријетње како у региону, тако и глобално.

6.2. Modus operandi међународних терористичких организација за стварање „балканског калифата" са епицентром у Босни и Херцеговини

Као што је већ напоменуто, од 1990-их се гаји плодно тло за стварање политичког простора за радикални ислам на Балкану, као дијелу југоисточне Европе, односно такозваног „балканског калифата". Опасност лежи у томе што се то одвија уз директан пристанак муслиманских политичких елита, што доводи до стварања културно-хуманитарних и војних струкура међународне радикалне исламске мреже у региону уз њихову сарадњу.

Организациона и војна база балканског калифата састоји се из бројних села која су у Босни и Херцеговини постоје већ дуже од једне деценије: такозваних „параџемата". Та села су илегалне салафијске структуре (илегалне независне џамије са илегалним имамима који углавном врше и функцију војних инструктора) у Босни и Херцеговини, смјештене углавном у забаченим руралним подручјима која не признају

ауторитет Исламске заједнице Босне и Херцеговине те функционишу као аутономне вјерске заједнице. У суштини, они имају паравојну димензију, будући да се у њима спроводе индоктринација, војна обука и друге сличне активности са сврхом производње милитаната. У планинама на сјеверу Босне постоје забачена села у којима се вијори застава ИСИС-а, а становништво живи у шеријату. Константно се повећава број вехабијских насеља, војних терористичких кампова, међународних исламских невладиних организација, и исламских финансијских институција. Средиште свих исламских операција на Балкану налази се у Сарајеву, гдје борави имам Ал Мисри, представник Муслиманског братства и главни одговорни за контакт са ИСИС-ом за сарадњу са Европом (Obradović & Adžić, 2015).

Босански модел ширења радикалног ислама путем стварања параџемата који је описан у претходном пасусу сеже и ван званичних исламских институција, чиме подрива јединство исламске заједнице, а користи се и у многим другим европским земљама. На примјер, у септембру 2016. године, као дио манифестације „Година културе Аустрија – Босна и Херцеговина" у организацији федералног министарства за европске интеграције и спољне послове, аустријског Министарства за европске интеграције, аустријске амбасаде и Аустријског културног удружења, заједно са Исламском заједницом Босне и Херцеговине, у Сарајеву је одржана конференција под називом „Држава и вјера у Босни и Херцеговини и Аустрији: правни оквир ислама у европском контексту". Учесници на тој конференцији фокусирали су се на изазове са којима су суочене званичне исламске институције у објема земљама са аспекта „илегалних" џамија и имама. Они су се сагласили да то представља изазов не само за Босну и Херцеговину и Аустрију, него и за цијелу Европу (Rexhepi, 2019).

Још један изузетно опасан тренд јесте то што из године у годину расте број балканских страних терористичких бораца који се шаљу да се на „жариштима" (Авганистан, Либија, Сирија) боре у редовима Ал Каиде и Исламске државе. Познато је да постоји посебна борбена бригада под називом „Јаиш Мухамед Катиба", која се састоји од вехабија са Балкана (Više od 300 islamista, 2014). По информацијама које је 22. јуна 2016. приложио тадашњи предсједник Републике Сјеверне Македоније Ђорђе Иванов, у Сирији се борило 110 бораца из Македоније, од којих се 25 воде као погинули а 86 се вратило у Македонију (Ivanov, 2016). Енглески лист Економист у априлу 2015. навео је још цифри: у рату на Блиском истоку активно је учествовало 232 страна терористичка борца са Косова, 330 из Босне, 90 из Албаније, 70 из Србије и 12 из Македоније (Balkan warriors abroad, 2015). Шпенд Курсани, који је изучавао раст екстремизма у 22 европске земље, дошао је до закључка да је Косово на првом мјесту по броју страних џихадиста по глави становника, Босна и Херцеговина је на другом, а Албанија на четвртом мјесту по броју страних џихадиста по глави становника (Ibid.). По расположивим подацима, 314 Албанаца са Косова прикључило се ИСИС-у 2016. године (што значи да се број бораца више него удвостручио у свега двије године), у шта се убрајају и двојица бомбаша-самоубица (Gall, 2016). У вези Балкана битно је напоменути појединости

као што је одлазак страних бораца са Балкана у Сирију са својим женама и дјецом. Највећи број мушкараца из тог региона (256) дошао је из Косова (Shtuni, 2019, стр. 18; Evropska komisija, 2019, стр. 38), док је највећи број жена (61) и дјеце (81) из региона поријеклом из Босне и Херцеговине (Evropska komisija, 2015, стр. 25).

Директну пријетњу по безбједност како Западног Балкана као дијела југоисточне Европе, тако и по Европу као цјелину представља супротан тренд, односно повратак страних терористичких бораца и њихових породица у регије из којих су дошли, у шта се убрајају и Арапи, којима се по стицању држављанства (углавном илегално или помоћу корупције) даје прилика да се интегришу у друштво као дио државних програма за ресоцијализацију и реинтеграцију страних терористичких бораца. Бројне безбједносне службе из региона и стручњаци за тероризам потврђују да су многи од њих чланови такозваних „успаваних ћелија" које ишчекују упуте за даље активности. Преко 1.200 одраслих мушкараца терориста, жена и дјеце са западног Балкана борило се у Сирији и Ираку, а око 500 лица из региона тренутно се још увијек тамо налази: једну трећину сачињавају борци мушкарци, а двије трећине су жене и дјеца, имајући у виду дјецу која су рођена у зараћеним зонама. (Почетком 2019. године било је 155 дјеце Албанаца са Косова и Метохије и босанских муслимана.) Након седам година активног учешћа на том ратишту, преко 260 лица погинуло је у акцији. Посљедња активна борбена јединица сачињена је од етнички албанских бораца који дјелују са Хај'ат Тахриром ал Шамом у и око провинције Идлиб у сјеверозападној Сирији, а могуће је да у својим редовима имају и до двије десетине активних бораца. Они који су остали у Ираку и Сирији, претежно дјеца, налазе се у ИДП камповима под курдском контролом, а око 460 их је враћено на Западни Балкан. Ти трендови, са посебним фокусом на „дјецу калифата" представљаће дугорочни безбједносни изазов са националним, регионалним и међународним безбједносним проблемима, поготово за Европу, при чему је Западни Балкан регија са највећом концентрацијом страних терористичких бораца који се враћају на европски континент, као и сједиште међународног тероризма (Shtuni, 2019, стр. 18–19).

Други изазов представља убрзан развој такозване „руте џамија", нове балканске руте кроз коју мигранти из Азије, у које се убрајају и тајни „успавани" чланови терористичких организација као што су ИСИС, фронт Ал Нусра и Ал Каида покушавају да уђу у земље западне Европе. „Рута џамија" пролази кроз Албанију, Црну Гору или Србију, Босну и Херцеговину и Хрватску. Та мигрантска рута назива се „рутом џамија" због широке мреже џамија дуж те руте које муслиманским избјеглицама са Блиског истока пружају све могуће врсте подршке током њиховог путовања: материјалну, логистичку, информациону, итд. (Nastaje "džamijska ruta", 2018).

Аналитички центар Стратпола припремио је извјештај у фебруару 2018. под насловом „Балкански страни борци се враћају: шта да се ради?" у коме је изложен нови тренд у вези са тим што се улога жена у пројекту радикалног ислама мијења. Улога жена претходно је била да одгајају дјецу као будуће војнике и да се удају за

терористе, али сада су постале активни учесници у изградњи калифата, укључујући регрутовање и индоктринацију не само жена и дјеце, него и мушкараца. А што се тиче дјеце, сва која су стара преко 15 година учествују у ратним дешавањима, а обука почиње од девете године живота. Поред тога, дјеца старости до 15 година искориштавају се за превоз оружја, заштиту стратешки битних подручја, хапшење цивила, и као бомбаши-самоубице (Metodieva, 2018, стр. 11–12). Обје од тих група, и жене и дјеца, представљају трајну пријетњу по националну, регионалну и глобалну безбједност, пошто је изузетно тешко процијенити ниво њихове посвећености екстремистичким ставовима и терористичким групацијама, као и њихову мотивацију да постану активни или пасивни учесници.

Ако се срж организационо-милитаристичке базе балканског калифата састоји од параџемата, онда је његов политички оквир формиран на основу постојећих политичких странака које су наслиједије такозване „ослободилачке војске", као што је Изетбеговићева СДА, и које су биле у могућности да продру у репрезентативна тијела и државне структуре у републици, постану чланови политичких странака и невладиних организација, или стекну упориште у обавјештајним и безбједносним службама, у правном систему државе, и тако даље.

Кампови џихадиста широм Босне и Херцеговине тренутно активно раде на обучавању бораца који ће затим отићи да се прикључе рату у конфликтним зонама. Чланови СДА тим камповима пружају политичку заштиту кроз своје кадрове у безбједносним структурама и правном систему, чиме раде на спрјечавању кривичног гоњења бораца Ал Каиде и ИСИС-а у овој држави. Као посљедица тога, савремена Босна и Херцеговина не само да је идеално уточиште за стране терористичке борце, него и плодно подручје за регрутацију. Званичници извјештавају да је до јуна 2016. године у конфликтима у Ираку и Сирији погинуло отприлике 50 Босанаца, још 50-ак се вратило у Босну, а 90 босанских мушкараца, 50 жена и 80 дјеце и даље је тамо (Counter Extremism Project, b. d.). Још 53 лица вратило се из Сирије и Ирака у Босну и Херцеговину до краја 2017. године, укључујући три жене и четворо дјеце (Savjet za regionalnu saradnju, 2017, стр. 30). По извјештају Стратпола, босанске жене биле су најзаступљеније у страним заједницама у Сирији и Ираку под владавином ИСИС-а (Metodieva, стр. 11).

Већи дио страних терористичких бораца у Босни регрутује се у параџематима. Према министру унутрашњих послова Републике Српске Драгану Лукачу, уколико су 2017. године у Босни и Херцеговини постојала 64 параџемата, већ почетком 2018. било их је преко 100. По обавјештајним службама, милитанти који се врате из Сирије живе у тим новим параџематима. Те структуре блиско су повезане са Ал Каидом и ИСИС-ом (Galijašević: BiH je, 2016).

Још једну велику пријетњу представља ширење вехабијских насеља. Само на територији Босне и Херцеговине, та заједница броји више од 6.200 радикала, чиме

представља једну од највећих ћелија радикалног исламског покрета у Европи, са више од 100.000 чланова. Босном и Херцеговином тренутно кружи 96 међународних налога за хапшење издатих од стране Интерпола (црвених потјерница), од којих је 18 издато за лицима која се повезују са тероризмом. Истовремено, шест терориста из Гуантанама, на која нису примијењене адекватне мјере контроле, вратило се у Босну и Херцеговину. Међу њима је и пет Алжираца и најнапреднији специјалиста за експлозиве, Тарик Махмуд Ахмед ал Сава (Obavještajne agencije BiH, 2018).

Из анализе већег броја извора могуће је извући неке закључке. Као прво, Босна и Херцеговина је од 1990-их година регионални центар за координацију, финансирање и организацију ширења радикалног ислама и насилног екстремизма по региону. На територији Босне и Херцеговине постоји више паралелних мрежа међународних исламских невладиних организација под покровитељством Турске, Саудијске Арабије и других исламских земаља, као и међународних терористичких организација. Као друго, терористичке и екстремистичке групе у Босни и Херцеговини изузетно су ефикасне и успјешне у „производњи“ нових радикалних елемената, који се након тога шаљу да се боре у редовима међународних терористичких организација на Блиском истоку и у Африци. Према томе, Босна и Херцеговина јесте регионални центар за регрутацију и обуку који је дубоко интегрисан у структуре међународних терористичких организација, превасходно Ал Каиде и ИСИС-а. Као треће, политичко руководство Босне и Херцеговине пружа политичку подршку и азил истакнутим терористима, као и страним терористима повратницима босанске и других националности, од којих многи добију босанске пасоше и настане се у вехабијским насељима, гдје раде као проповједници и инструктори. Као четврто, велики број представника страних обавјештајних служби, поготово Сједињених Држава, Уједињеног Краљевства, Турске, Ирана, Саудијске Арабије и других исламских земаља инфилтриран је и активно укључен у безбједносне структуре Босне и Херцеговине.

Ти трендови и процеси представљају не само директну пријетњу територијалном интегритету и националној безбједности земаља Балкана, него и директан изазов међународном систему безбједности као цјелини. Активности међународних терористичких и екстремистичких организација на територији Босне и Херцеговине играју кључну улогу у промовисању и реализацији исламског пројекта такозваног „балканског калифата“, који треба да постане саставни дио глобалног исламског калифата. Утврђене везе и мреже босанских и међународних исламиста почињу да се шире по региону.

Босански модел ширења радикалног ислама примјењује се и у Албанији. Као посљедица тога, у Албанији се одвијају слични процеси. Активно ширење радикалног ислама у држави започело је по потписивању Дејтонског споразума 1995. године и почетку отвореног прогона екстремистичких организација у Босни и Херцеговини од стране Сила за стабилизацију Босне и Херцеговине (СФОР) и Министарства унутрашњих послова Босне и Херцеговине, кад су страни легионари у великим бројевима похрлили у Албанију у потрази за азилом. Као резултат тога, већина их је примила албанско

држављанство. Углавном су их слали у паравојне кампове у Курцу, Тропоији, Корчи, Валони и Влори, одакле су почели са спровођењем активне војне обуке албанских паравојних терористичких структура из те регије.

Као и у Босни и Херцеговини, у Албанији постоји добро организована мрежа кампова за војну обуку терористичких бораца која је блиско повезана са центрима за регрутацију у региону, поготово на Косову и Метохији, као и са албанском нарко-мафијом, међународним терористичким организацијама, страним обавјештајним службама, и албанским политичким круговима. Ширење радикалног ислама међу албанским муслиманима врши се кроз мрежу међународних исламских невладиних организација и међународних банкарских институција које су основане од 1990-их. Албанија је постала главна платформа за ступање у контакт и успостављање односа између представника муџахедина и других радикалних исламских организација и албанских терористичких организација, што је затим омогућило тим радикалним структурама да се пробију у албански културни простор на територији Косова и Метохије, Македоније, Црне Горе и јужне Србије. Број паравојних кампова, исламских невладиних организација и образовних институција у порасту је у Албанији од 2013. године, а одатле се идеологија вехабизма шири не само по руралним подручјима, него и по већим градовима.

Босанско-међународна радикална исламска мрежа проширила се на Косово кроз Албанију. Саудијска Арабија је 1998. године на Косову и Метохији финансирала оснивање војног огранка Ал Каиде под именом Абу Бекир Сидик и под руководством Екрема Авдије. Чланови Ал Каиде Екрем Авдија, Шпенд Коприва и Хејмадин Лауш, који су дјеловали у босанском граду Махали, крајем 1990-их су осуђени за тероризам (Talović & Lopušina, 2011). По ослобађању из затвора, Авдија је наставио да руководи „Косовским исламским бироом" (који је основан 1998. године уз подршку Саудијске Арабије), који до дана данашњег промовише вехабизам и регрутује муслимане за џихад. Тај биро има огранке широм Косова и Метохије, а његови агенти налазе се у свим земљама западне Европе. Екрем Авдија, који је дипломирао на Теолошком факултету у Медини, обучаван је у терористичким камповима у Косту у Авганистану и Абу Бекир Сидик у Јабланици код Тешња у Босни и Херцеговини, гдје се упознао са Абдулахом Духајманом из Саудијске Арабије и уз његову помоћ основао одред Абу Бекир Сидик (Ibid.). Абдулах Духајман је оснивач Балканског исламског центра у Зеници, као и Свјетског бироа позива на ислам. Обје организације финансира Саудијска Арабија а сврха им је да подстичу муслимане на учешће у џихаду. Духајман од 1997. године кроз Исламски центар у Косовској Митровици спроводи финансијске трансакције како би куповао оружје муџахединском одреду Абу Бекир Сидик. Он се тренутно налази у затвору у Алжиру (Drecun, 2013).

У једном од првих научних радова које је објавила мисија НАТО-а на Косову и Метохији (КФОР) под насловом „Косово у средишту интереса исламских екстремиста", Косово је дефинисано као транзитна зона за екстремисте који долазе из ис-

ламских земаља Персијског залива у Европу. У том раду се такође напомиње да би Косово и Метохија могли да постану плодно тло за регрутовање екстремиста. Велики број младих муслимана који живе у крајњем сиромаштву представља идеалну мету регрутерима терориста. Град Призрен је идентификован као главни центар активноси исламских екстремиста на Косову. Џамија Јени Махала која тамо ради није дио локалне исламске заједнице, а њен имам Мазлам Мазилуми познат је као најрадикалнији проповједник на Косову. Локалну екстремистичку групу, Алахову армију, предводи Самедин Џезаири, који је у контакту са Ал Каидом. Он је отворио вртић за дјецу, подржава исламско образовање, и ради у Македонији. Широкоопсежна терористичка мрежа обухвата радиотелевизију „Беса", странку „Истина", невладину организацију „Калири Ил Мелирис", џамију Џени Махала и локалну екстремистичку групацију, Алахову армију. У том раду идентификована је и мрежа исламских невладиних организација које дјелују на територији Косова и Метохије и ангажоване су у стварању терористичке инфраструктуре (Drecun, b. d). По обавјештајним агенцијама, на подручју Ђаковице, Урошевца, Дечана, Призрена и Пећи тренутно постоји пет активних база за обуку ИСИС-а (Sputnik, 2016).

Карлота Гол примијетила је да су Саудијска Арабија и друге исламске земље Персијског залива помоћу мреже хуманитарних организација и уз помоћ радикалних имама прошириле вехабизам по Косову и Метохији кроз изградњу нових џамија, методе ширења ирационалног страха и застрашивања, те регрутовањем бораца, укључујући жене и дјецу, које шаљу да се боре у конфликтним зонама на Блиском истоку. На Косову тренутно постоји више од 800 џамија, од којих је 240 изграђено након 1999. године, а које се терете да су помагале ширењу вехабизма у склопу дугорочне стратегије Саудијске Арабије да традиционални ислам претвори у вехабизам. Поред тога, многи примају стипендије да изучавају ислам у Саудијској Арабији (Gall, 2016). Даље, Косово и Метохија је познато као битна транзитна станица за радикале који долазе у Европу из исламских земаља Персијског залива. Коришћење тог транзитног коридора олакшава се како ниским нивоом пограничне контроле на Косову, тако и постојањем „ванправних зона" у тој провинцији (Ponomareva & Rudov, 2013, стр. 75).

Салафијско-вехабијски покрет у Македонији као организована структура први пут се појављује 1997. године, кад су људи који су отишли на студије у Саудијску Арабију и Јемен почели да се враћају у Македонију. Радикали, превасходно вехабије, који су се настанили у Македонији одржавају везе са исламским организацијама из Босне и Херцеговине, Албаније, Косова, Саудијске Арабије и других исламских земаља. Неки од њих директно су учествовали у босанском џихаду, а неки су учествовали у сукобу у Македонији 2001. године као чланови јединица Народноослободилачке војске Албаније (Analiza na razuznavačot, 2012). Министарство унутрашњих послова Сјеверне Македоније 2002. године припремило је извјештај о ситуацији унутар државе у вези са присуством структура Ал Каиде, у коме су биле садржане детаљне информације о везама између локалних радикала и међународне терористичке мреже. (Dettmer,

2002). Основни задаци радикала у Македонији јесу да створе јаку основу за формирање радикалне исламске заједнице, шире радикалну идеологију, граде џамије и отварају нове медресе, као и да шире радикални ислам међу омладином која ће у будућности играти кључну улогу (Zafirovski, 2015). Као и у другим земљама Западног Балкана, у Македонији постоје исламске невладине организације које су повезане са мрежама радикалних структура у региону које примају новац од Саудијске Арабије и исламских земаља (Bougarel, 2005).

Вехабијски покрет претежно је концентрисан на подручју Скопља и у руралним подручјима сјеверозападне Македоније са сиромашним и неписменим становништвом. Значајне вехабијске заједнице налазе се дуж границе са Косовом и Албанијом: у Куманову, Тетову, Гостивару и Струги (Zafirovski, 2005). Основна активност тих радикалних структура усмјерена је ка промовисању радикалног ислама како би се регрутовали нови ратници за покрет џихада. Циљна публика им је омладина старости између 16 и 20 година (Deliso, 2006). У главне напоре вехабија у сврху ширења радикалног ислама убраја се, прије свега, подршка процвату у изградњи нових џамија који је почео средином 1990-их. Џамије граде и плаћају приватна предузећа и невладине организације из Саудијске Арабије, Кувајта, Малезије, Катара, Либије и Турске. Најзначајнији доприноси долазе од владе Саудијске Арабије, превасходно за отварање школа и ширење ислама, у шта се убраја и организовање путовања за ходочашће у Меку и Медину (Koj gi gradi džamiite). Поред тога, вехабије теже и ка преузимању контроле над званичном исламском вјерском заједницом у Македонији тако што младе муслимане шаљу да се образују у исламским земљама, те тако што силом преузимају контролу над џамијама (Schwarz, 2007).

По информацијама које је у новембру 2017. године приложио предсједник државе Ђорђе Иванов, у Сирију и Ирак отишло је 154 држављана Македоније, од који су до 10% биле жене. 33 држављана Македоније погинуло је у зараћеној зони, а 41 лице, укључујући четири жене, и даље је тамо (Ivanov, 2017; Savjet za regionalnu saradnju, 2017, стр. 35). Поред тога, по расположивим информацијама, око 80 милитаната вратило се у Македонију до краја 2017. године, од којих је 16 оптужено за злочине у вези са учешћем у ратовима на територијама страних земаља, те осуђено на затворске казне у трајању од двије до седам година (Sitel TV, 2016). Битно је напоменути да су сви страни терористи из Македоније исламске вјероисповијести, као и да значајан удио међу њима представљају Албанци, у шта се убрајају и бивши владини званичници који су до 2002. године било чланови албанских терористичких организација које су током рата дјеловале и у Македонији и на Косову (Vojuval vo ONA, 2014).

Босанско-међународна мрежа која се проширила кроз готово све земље у региону основала је и развила структуре и у Србији. И у Србију је вехабизам увезен из Босне крајем 1990-их. По извјештају Међународне кризне групе 2016. године, око 300 присталица вехабизма живи у Санџаку, региону на граници Србије и Црне Горе. Вехабије раде кроз незваничне џамије, а на молитву се углавном окупљају у приват-

ним зградама – месџидима (Kljajić, 2016). Вехабије превасходно живе на подручјима Новог Пазара, Сенице и Прибоја. Српске власти извјештавају да је 49 одраслих држављана Србије, од којих је 39 мушкараца и 12 жена, отишло у зараћену зону у Сирији и Ираку. До данашњег дана, 10 страних бораца са српским држављанством вратило се из ИСИС-а у Европу, од којих је само четворо отишло у Србију, те су одмах оптужени за злочине у вези са тероризмом (Na ratištu u Siriji, 2017).

У Црној Гори, број муслимана како србијанског тако и албанског поријекла расте из године у годину у заједницама Бело Поље и Розаје (Санџак). Вехабијски покрет у Црној Гори финансира се, између осталог, од новца стеченог трговином дрогом. Широм територије те државе постоји добро развијена мрежа дилера дроге из Аутономне провинције Косова и Метохије (Novosti: Centrala vehabija, 2013). Национална сигурносна агенција Сједињених Држава избројила је 100 исламских екстремиста у Црној Гори у јулу 2010. Новинари који су говорили са званичницима америчке амбасаде рекли су да у Плавој живи око 300 вехабија, у Розајама око 200, а у Белом Пољу око 50. Мање групе вехабија постоје у неколико општина, у које се убрајају Беране и Улцињ, као и у престоници државе (Radulović, 2011). По неким неслужбеним изворима, у Ирак и Сирију отишло је само 23 одраслих држављана Црне Горе, од којих је 18 мушкараца и 5 жена, и троје дјеце; а осам мушкараца, једна жена и једно дијете вратили су се у Црну Гору (Srna, 2017). Раст муслиманског становништва, све већу радикализацију и ширење покрета вехабија финансира новац стечен кроз трговину албанском дрогом, а то говори о опасним трендовима који се јављају у тој држави и који временом могу да доведу до пораста пријетње од тероризма у региону уколико их компетентне државне власти не буду на вријеме неутралисале.

7. Закључци

Анализом већег броја извора, као што су званична документација, масовни медији, аналитички радови, књиге, видео-снимци, интервјуи, итд., извршеном током процеса истраживања које је претходило изради овог поглавља били смо у могућности да изведемо одређене закључке.

Као прво, препознали смо четири узастопна таласа увезене идеологије радикалног ислама који су распиривали радикализацију и насилни екстремизам међу муслиманима у Босни и Херцеговини те потпомогли постепеном стварању исламске терористичке инфраструктуре у региону. Први од та четири таласа догодио се током међуратног периода и био је обиљежен ширењем идеологије Хасана ал Бане и Муслиманског братства широм Босне и Херцеговине, те промовисањем идеја о исламској држави, политичком исламу, панисламизму, и активном исламу, у шта се убраја и насилни аспект џихада. У том контексту, догађаји који су се у том периоду одвијали у исламском свијету имали су јак утицај на развој исламске политичке свијести у

Босни и Херцеговини током три генерације босанских студената који су дипломирали на Универзитету Ал Азхар у Каиру, а потом постали идеолошки инструмент ширења стране панисламске идеологије развијене од стране Ал Бане и његовог Муслиманског братства широм региона кроз Босну и Херцеговину. У том аспекту, основну улогу играла је инфраструктура исламских организација створена на домаћем тлу, у коју спадају омладинске организације попут Младих муслимана и Ел Хидаје, које су активно промовисале идеологију радикалног ислама широм муслиманске заједнице у Босни и Херцеговини. Између босанског исламског свештенства, муслиманских интелектуалних кругова и вјерске и академске елите у Египту успостављени су блиски лични односи и идеолошка повезаност. Према томе, Муслиманско братство од самих својих почетака имало је јако упориште у Босни и Херцеговини.

Други талас одиграо се током Другог свјетског рата. Он је извршио енорман идеолошки утицај на балканске муслимане, укључујући босанске муслимане, у погледу радикализације и увођења терористичке праксе и насилног екстремизма, што је постигнуто кроз нексус Муслиманско братство – нацисти и њихову радикалну идеологију коју је ширила пропагандна машина нацистичког режима уз јаку подршку Хајнриха Химлера и под духовним вођством члана Муслиманског братства, јерусалимског Великог муфтије Хаџ Амина ал Хусеинија. Систематски су индоктринисали босанске муслимане на Балкану и обучавали их за примјену екстремистичке и терористичке праксе у својој борби за стварање исламске државе као саставног дијела глобалног панисламског простора, те за борбу против комунизма, британског колонијализма, ционизма, прокомунистичких партизана, те Југословенске војске у отаџбини. Ал Банина идеологија активног ислама имплементирана је кроз комбинацију обуке муслиманских војних јединица и вјерске индоктринације (локални имами у СС дивизијама). Они су радикализовани кроз систематску милитаризацију религије. Босански су муслимани по први пут постали дио глобалног покрета џихада, али кроз регионалну акцију.

Трећи талас одиграо се током грађанског рата у Босни и Херцеговини, са ширењем иранског политичког ислама кроз присуство иранских тајних служби у Босни и Херцеговини и ширењем вехабијско-салафијске милитантне идеологије џихада и доласком радикалних елемената Ал Каиде у регион. Четврти талас јесте савремени, а обиљежава га ширење идеолошке пропаганде ИСИС-а и раст терористичке инфраструктуре у региону као саставног дијела међународне мреже исламских терористичких организација.

Други већи закључак јесте да је, захваљујући процесу радикализације, кроз протекле двије деценије дошло до одређених ситуација које пријете да промијене кроз историју умјеренију природу ислама на Балкану.

Као треће, домаћа сила која је покренула процес радикализације босанских муслимана, а тиме и довела до стварања савремене исламске терористичке инфраструктуре у Босни и региону, била је омладинска секција Ел Хидаје, Млади муслимани. Ту

групу је крајем 1930-их и почетком 1940-их основао Алија Изетбеговић заједно са групом исламских екстремиста сличних виђења. Њихов крајњи циљ био је да створе исламску државу засновану на шеријату путем цивилизацијског и насилног џихада, у зависности од актуелног политичког окружења. Нешто касније, инспирисан идеологијом Муслиманског братства, Иранском револуцијом и стварањем исламске државе у Пакистану, Изетбеговић је о својој визији говорио у панисламском политичком програму под насловом „Исламска декларација", који је потом постао политички програм његове странке СДА, сачињене превасходно од бивших чланова Младих муслимана. Његов син Бакир Изетбеговић, СДА и босанска исламска вјерска заједица под руководством Мустафе Церића и даље теже ка имлементацији те визије. Из тог идеолошког контекста испливали су Алија Изетбеговић, политичко руководство босанских муслимана, босанска улема (муслимански правници и академици), босанска муслиманска нација (Бошњаци) као посебна национална припадност, те Босна и Херцеговина као држава.

Као четврто, у складу са идеологијом кутбизма (исламског учења Маудудија, Саjида Кутба и Хасана Ал Бане) и интеграцијом у глобалну мрежу Муслиманског братства, Алија Изетбеговић, а касније и његов син Бакир Изетбеговић, и СДА примјењивали су разне врсте џихада, овисно о тренутној политичкој ситуацији и околини, у свом настојању да створе исламску државу која би служила као предводница регионалних настојања да се створи балкански калифат као саставни дио међународног калифата. Прва врста, цивилизацијски џихад, односи се на офанзиван али ненасилнан вид џихада или мирног освајања дар ар-хараба кроз глобалну мрежу исламских невладиних организација, удружења, масовних медија, изградњом великог броја џамија, истраживачких центара, културних центара, образовних програма, банака и политичких партија. Други вид јесте насилни џихад кроз директан војни ангажман у сарадњи са међународним терористичким организацијама које су чланови Братства основали у разним регионима и државама (Ал Гама'а ал Исламија, Хамас, египатски исламски Џихад, Ал Каида и ИСИС), како на домаћем тлу (СС дивизије током Другог свјетског рата, босански џихад) тако и међународно (производњом и слањем страних терористичких бораца да учествују у глобалном џихаду у редовима међународних терористичких организација на Блиском истоку и другим мјестима).

Као пето, стварање муслиманске нације („Бошњака") као засебног националног идентитета у Босни и Херцеговини представљало је само формализацију постојећег муслиманског идентитета и начина размишљања, који су у то вријеме већ били дубоко усађени у свијест босанских муслимана и обухватали су све аспекте живота муслимана. Бошњачка нација, која је по својој самој природи религиоцентрична, наглашава централну улогу ислама у њиховом постојању и идентитету, чиме се показује да Бошњаци сами себе сматрају дијелом глобалног организма исламске уме, те да одбацују национализам у западњачком значењу и подржавају глобалну муслиманску солидарност и повезаност.

Као шесто, стварање одреда Ел Муџахид као званичне јединице 7. муслиманске бригаде 3. корпуса Војске Републике БиХ, који се састојао од страних терористичких бораца из цијелог свијета, превасходно муџахедина ветерана џихада у Авганистану, као и њихов *modus operandi*, методе ширења пропаганде и везе са међународним терористичким организацијама, откривају природу грађанског рата у Босни и Херцеговини са становишта политичке елите босанских муслимана. Ван сваке сумње, што се тиче Алије Изетбеговића, СДА, босанске улеме и глобалног покрета џихада, грађански рат у Босни и Херцеговини по својој природи и карактеру био је џихад за ослобађање муслиманског тла од невјерника и оснивање исламске државе засноване на шеријату на Балкану.

Као седмо, босански џихад енормно је допринио ширењу и јачању глобалног покрета џихада и инфраструктуре Муслиманског братства, из више разлога. Први разлог јесте да су политичко руководство босанских муслимана и босанска улема успоставили блиске односе са руководством бројних међународних терористичких организација, исламских земаља (Ирана, Саудијске Арабије, Турске, итд.), страних обавјештајних агенција, и глобалних исламских невладиних организација које финансирају тероризам. Друго, развијен је такозвани босански модел финансирања и потпомагања тероризма кроз мреже исламских невладиних организација, босанске дипломатске корпусе, банке, приватна предузећа, финансијска средства, културне центре, прављење кривотворених докумената, лажних идентитета и званичних радних докумената, итд., који се касније почео примјењивати и у осталим европским земљама. Треће, чланови терористичких организација и страних обавјештајних служби, поготово Ирана, пробили су се дубоко унутар босанске државне структуре и тиме стекли јаке положаје у региону. Четврто, у Босни су основана насеља вехабија, „параџемати" и кампови за обуку терориста. Пето, бројни ветерани босанског џихада који су били повезани са терористичким организацијама основали су властите ћелије широм Сједињених Држава, Европе и Аустралије, те постали организатори готово свих терористичких напада на земље Запада који су се одиграли током протекле двије деценије. Шесто, Босна је постала безбједна лука за међународне терористе и радикале из свих дијелова свијета који примају босанско држављанство.

Као осмо, неуспјех у оснивању исламске државе у Босни и Херцеговини може већим дијелом да се припише Сједињеним Државама, будући да такав исход није био у складу са америчким регионалним и глобалним геополитичким интересима. Умјесто тога, Сједињене Државе инсистирале су на оснивању квази-мултиетничке федерације усмјерене ка ЕУ која је временом мутирала и испоставило се да је крајње нефункционална на сваки могући начин. Суочени са таквим исходом, радикали су унијели мање измјене у своју тактику и почели да постепено развијају и шире међународну терористичку инфраструктуру за коју су предвидјели да буде камен темељац будућег балканског калифата који треба да се створи на сљедећи начин: ширењем мреже параџемата, вехабијских насеља и војних терористичких кампова; изградњом нових џамија и исламских школа; даљим развојем регионалне мреже међународних ислам-

ских невладиних организација и финансирањем муслиманских политичких партија. Према томе, циљеви глобалног покрета џихада постепено се имплементирају, пошто ће балкански калифат бити само једна станица на путу ка изградњи европског калифата који потом треба да буде интегрисан у свјетски исламски калифат.

Као девето, у глобалној мрежи исламских терористичких организација, регион Западног Балкана данас се користи за регрутацију нових бораца, планирање и припрему терористичких напада у иностранству, пружање азила, како локалним борцима који се враћају са „жаришта" тако и страним терористима који немају пребивалиште у земљама Балкана, те пружање логистичке, медицинске, друштвене, идеолошке и политичке подршке активностима међународних терористичких групација. Те активности праћене су ширењем радикалног ислама по региону, а одатле и у Европу.

Као десето, у данашњем контексту цивилизацијског џихада, ширење радикалног ислама по региону финансира се кроз разне банкарске шеме, приватна и државна предузећа, међународне хуманитарне исламске невладине организације, а понекад и директно из буџета неких исламских земаља. Главна сједишта кроз која се такво финансирање спроводи јесу Беч и Милано.

Једанаесто, постмодернистичка природа исламског фундаментализма (вехабизма), на основу којег балкански калифат треба бити изграђен, представља директну пријетњу по регионалну безбједност и територијални интегритет, поготово држава као што су Србија, Македонија, Црна Гора и Република Српска, будући да она подразумијева да треба елиминисати државне границе како би се исламска заједница интегрисала у јединствен политички простор.

Као дванаесто, развој тих опасних ситуација у великој мјери олакшавају разни државни и недржавни играчи ван региона: исламске земље (превасходно Турска, Саудијска Арабија, Иран, Катар), неке земље Запада (Сједињене Државе, Уједињено Краљевство и неке земље Европске уније), одређени огранци међународних организација, као што су УН, НАТО, ОСЦЕ, итд., приватне војне компаније (поготово Милитари професнал рисорсиз инкорпорејтид), глобалне исламске невладине организације, транснационалне банке и предузећа, обавјештајне службе, међународне терористичке организације и радикалне исламске групације, итд.

На крају, ова регионална терористичка инфраструктура, у коју спада и мрежа исламских невладиних организација, ангажована на пољу финансирања ширења радикалног ислама на Балкану, створена је као саставни дио глобалне исламске терористичке мреже са центром у Сарајеву, те блиско повезана са босанском владом (конкретније, са СДА и њеним сателитским муслиманским странкама), те као таква представља директну пријетњу по безбједност не само земаља Балкана, као дијела југоисточне Европе и цијеле Европе, него и по многе земље и регије као што су Русија, Сједињене Државе, Израел, Блиски исток, централна Азија и многе друге. Босна и Херцеговина је колијевка савременог џихада на европском тлу.

Напомене

1 Časopis *Hikmet* od 15. maja 1929. *Rubric: From the Islamic World* [*Rubrika: Iz islamskog svijeta*], (2). [Članak dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

2 *Let's Go Back to the Past* [*Vratimo se u prošlost*], autor Fezan A.S.J.A. Časopis *Hikmet*, (8), 1936. Str.229. [Članak dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

3 Časopis El-Hidaje od 15. avgusta 1943. Str. 55. [Članak dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

4 Istaknuti hrvatski musliman u Bosni i Hercegovini, profesor, političar i ustaški vojni oficir tokom Drugog svjetskog rata

5 Kvesić, P. (1971). Ponovno izbori na filozofskom fakultetu. Studentski list. 2 (1-3). [Članak dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

6 Rida, M. (1970). Intervju sa najpoznatijim mukrijom (učačem) Kur'ana na svijetu', Zemzem, str. 3–4.; Iz štampe. (1972). Zemzem, str. 7–8.; Islamu sa svih kontinenata. (1973). Zemzem, str. 4–6. [Članci dostupni u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

7 Riječ urednika. (b.d.). *Zemzem*, str. 1; Imamović, M. (b.d.) 'Hidžret', Zemzem, str. 1–3. [Članci dostupni u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

8 Karčić, F. (1972). Rat i Muslimani, *Zemzem*, 7–9; Dautović, I. (1972). Priča oaze Sevsen, *Zemzem*, str. 1–2. [Članci dostupni u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

9 City of Sarajevo Archives [Arhiv grada Sarajeva]. (1983., 8. april). Audio transcripts from the 32nd Meeting of the Presidium of the Central Committee of the Federation of the Communists of Bosnia and Herzegovina. [Audio transkripti sa 32. sjednice Predsjedništva Centralnog komiteta Saveza komunista Bosne i Hercegovine.] [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

10 City of Sarajevo Archives [Arhiv grada Sarajeva]. (1983). Report Number: 2:2 [Izvještaj br. 2:2]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

11 City of Sarajevo Archives [Arhiv grada Sarajeva]. (1983). Report Number: 5:3 [Izvještaj br. 5:3]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

12 City of Sarajevo Archives [Arhiv grada Sarajeva]. (1983). Report Number: 19:2 [Izvještaj br. 19:2]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

13 City of Sarajevo Archives [Arhiv grada Sarajeva]. (1983e) Report Number: 21:3 [Izvještaj br. 21:3]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

14 Zvanično pismo Stranke demokratske akcije pod registarskim brojem 1360/91 kojim se potvrđuje osnivanje Vijeća za nacionalnu odbranu SDA 11. juna 1991., potpisano od strane Hasana Čengića, datirano 13. juna 1991. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

15 Dokument Direktorata za bezbjednost OS, Vrhovna komanda, Republika Bosna i Hercegovina, datirano 11. decembra 1993., pod registarskim brojem 03/29-341-1, potpisano od strane Jusufa Jašarevića, rukovodećeg Direktorata za bezbjednost. [Dodatak 38]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

16 Izvještaj o aktivnostima Međunarodne konferencije o zaštiti ljudskih prava u Bosni i Hercegovini od 19. oktobra 1992., predat Aliji Izetbegoviću, Predsjedniku Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine, i potpisan od strane dr. Elfatiha Hasaneina dr. Mustafe Cerića [Dodatak 41]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

17 BIH Administration of the Military Security Service: Department for Analytical and Informative Affairs. (1995) *Review of the Information on Activities of the Persons from Afro-Asian Countries Directly Before the War and During the War in the Territory of BIH Republic* [Report] [*Izvještaj o informacijama o aktivnostima lica iz afro-azijskih zemalja neposredno prije rata i tokom rata na teritoriji Republike BiH* [Izvještaj]]. Sarajevo. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

18 Bruguiere J.L. & Ricard, J.F. (b.d.) *Réquisitoire Définitif Aux Fins de Non-Lieu. De Non-Lieu partiel. De Requalification. De Renvoi devant le Tribunal Correctionnel De maintien sous Contrôle Judiciaire De maintien en Détention [Završna riječ/argument tužioca za odbacivanje slučaja. Djelimično odbacivanje slučaja. Rekvalifikacija. Načiniti preporuku Nižem sudu da ostane pod nadzorom suda i da se nastavi sa pritvorom/zatvorom]*. Cour D'Appel de Paris: Tribunal de Grande Instance de Paris. No. Parquet [Prosecution number]: P96 253 3901.2. Str. 169. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

19 Pismo pohvale od 1. decembra 1995. pod registarskim brojem 8/2-4856-9, potpisano od strane generala vojske, komandanta Rasima Delića, izdato prilikom treće godišnjice osnivanja 3. korpusa Vojske Republike Bosne i Hercegovine. [Dodatak 37]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

20 Intervju Ekrema Tinjaka sa Avadom, predsjednikom UG Ansari, preduzeća koje nudi pravnu pomoć ljudima bez državljanstva i bivšim članom odreda *El Mudžahid*. Intervju od 7. avgusta 207, Bosna i Hercegovina. [Dodatak 23]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

21 Pismo potvrde od 7. avgusta 1993. pod registarskim brojem 147/93, potpisano od strane predsjedavajućeg Kriznog štaba muslimana Hrvatske za pomoć Bosni i Hercegovini u ratu. [Dodatak 39]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

22 Izvještaj pod naslovom *BiH: Armija bih posjeduje i koristi kemijsko oružje* od 1. oktobra 1993. Povjerljivo. [Dodatak 15]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

23 Ibid.

24 Nacrt dnevnika Anvara Šabaana, emira odreda El Mudžahid, na engleskom jeziku. [Dodatak 31]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

25 Ibid.

26 Ovi materijali biće dostupni svim zainteresovanim strankama u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije.

27 Dodatak 40 [Četiri dokumenta]: (1) Kancelarija višeg javnog tužioca, Sarajevo. (1992., 30. juli). Pismo upućeno Predsjedništvu Republike Bosne i Hercegovine. Potpisuje Ivica Stanić, viši javni tužilac, Sarajevo. (2) Kancelarija višeg javnog tužioca, Sarajevo. (1992., 17. juni). Pusmo ministru nacionalne odbrane BiH, lično komandantu TO BiH – br. A. 83/92. Potpisuje Ivica Stanić, viši javni tužilac, Sarajevo. (3) Kancelarija višeg javnog tužioca, Sarajevo. (1992., 22. juli). Pismo ministru nacionalne odbrane Jerku Doki. Potpisuje Ivica Stanić, viši javni tužilac, Sarajevo. (4) Kancelarija višeg javnog tužioca, Sarajevo. (1992., 22. juli). Pismo komandantu Seferu Haliloviću. Potpisuje Ivica Stanić, viši javni tužilac, Sarajevo. [Dokumenti dostupni u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

28 *Oporuka Shehida* sastavljena od strane Madžida Muntesarija (ili Resula Hajdarija) od 5. avgusta 1993. [Dodatak 35]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

29 Govor tadašnjeg predsjednika Irana Akbara Hašemija Rafsandžanija. [Dodatak 3. pogla]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

30 Declassified CIA Memorandum from a Principals' Committee Meeting, dated from 4 December 1995, written by the Deputy Chief, DCI Interagency Balkan Task Force for the Director of Central Intelligence [Deklasifikovani memorandum Centralne obavještajne agencije sa sastanka Komiteta nadležnih od 4. decembra 1995., sastavljen od strane zamjenika šefa Međuagencijske operativne grupe za Balkan za direktora Centralne obavještajne agencije]. [Dodatak 2]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

31 Ibid.

32 Declassified CIA Memorandum for the President of US from Anthony Lake dated 7 December 1995. Subject: Conclusions of 5 December 1995 Principals Committee Meeting on Bosnia [Deklasifikovani memorandum Centralne obavještajne agencije od Entonija Lejka za predsjednika Sjedinjenih Država od 7. decembra 1995. Tema: Zaključci sa sastanka Komiteta nadležnih o Bosni održanog 5. decembra 1995.]. [Dodatak 3]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

33 Intervju Anvara Šabaana sa bosanskim *Ljiljanom* objavljen 15. novembra 1995. [Dodatak 29]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

34 Pismo koje je sastavio Abu El-Maali iz bosanskohercegovačkog predstavništva Islamskog kulturnog instituta, a upućeno ministru za avkaf (minstarstvo u islamskim zemljama koje se bavi vjerskim poslovima) od 23. marta 1995. Otkriveno tokom during istrage Anvara Šabaana i Islamskog kulturnog instituta u Milanu koju je sprovela italijanska antiteroristička policija. [Dodatak 30]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

35 Zvanični dokument br. 03/1-174-84-1 od 17. maja 1995. koji je izdao Odjel za bezbjednosne službe 3. korpusa Vojske Republike Bosne i Hercegovine. [Dodatak 32]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

36 Bruguiere J.L. & Ricard, J.F. (b.d.) Réquisitoire Définitif Aux Fins de Non-Lieu. De Non-Lieu partiel. De Requalification. De Renvoi devant le Tribunal Correctionnel De maintien sous Contrôle

Judiciaire De maintien en Détention [Završna riječ/argument tužioca za odbacivanje slučaja. Djelimično odbacivanje slučaja. Rekvalifikacija. Načiniti preporuku Nižem sudu da ostane pod nadzorom suda i da se nastavi sa pritvorom/zatvorom]. Cour D'Appel de Paris: Tribunal de Grande Instance de Paris. No. Parquet [Prosecution number]: P96 253 3901.2. Str. 97. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

37 Zvanični dokument preuzet od 8. krivičnog odjela Građanskog i krivičnog suda u Milanu, u kome je sadržan transkript dva telefonska razgovora Anvara Šabaana sa Kaledom i Abu Abdelom El Azizom. [Dodatak 24]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

38 Zvanični dokument preuzet od 8. krivičnog odjela Građanskog i krivičnog suda u Milanu. [Dodatak 25]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

39 Zvanični dokument preuzet od 8. krivičnog odjela Građanskog i krivičnog suda u Milanu (19., 20. i 21. stranica). Svjedok po imenu Ramadan Kandil pominje više ključnih lica, sva po imenu Šabaan. [Dodatak 26]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

40 Zvanični dokument preuzet od 8. krivičnog odjela Građanskog i krivičnog suda u Milanu (16. i 17. stranica). Ukazuje na to da je Centar u ulici Džener bio saglasan sa slanjem pomoći za postizanje islamskog cilja u Bosni. [Dodatak 27]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

41 Izjava svjedoka Peride, inspektora Divizije za opšte istrage i specijalne operacije. Sadržana je u zvaničnom dokumentu 8. krivičnog odjela Građanskog i krivičnog suda u Milanu. [Dodatak 28]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

42 Ibid.

43 Bruguiere J.L. & Ricard, J.F. (n.d.) Réquisitoire Définitif Aux Fins de Non-Lieu. De Non-Lieu partiel. De Requalification. De Renvoi devant le Tribunal Correctionnel De maintien sous Contrôle Judiciaire De maintien en Détention [Prosecutor's closing speech/argument for case dismissal. Partial case dismissal. Requalification. To make a referral to the Magistrates' Court to keep under court supervision to keep the detention/incarceration]. Cour D'Appel de Paris: Tribunal de Grande Instance de Paris. No. Parquet [Prosecution number]: P96 253 3901.2. Str. 126. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

44 Bruguiere J.L. & Ricard, J.F. (n.d.) Réquisitoire Définitif Aux Fins de Non-Lieu. De Non-Lieu partiel. De Requalification. De Renvoi devant le Tribunal Correctionnel De maintien sous Contrôle Judiciaire De maintien en Détention [Završna riječ/argument tužioca za odbacivanje slučaja. Djelimično odbacivanje slučaja. Rekvalifikacija. Načiniti preporuku Nižem sudu da ostane pod nadzorom suda i da se nastavi sa pritvorom/zatvorom]. Cour D'Appel de Paris: Tribunal de Grande Instance de Paris. No. Parquet [Prosecution number]: P96 253 3901.2. Str. 99. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

45 Zvanični dokument pripremljen od strane Agencije za istraživanje i dokumentaciju Bosne i Hercegovine (AID) pod registarskim brojem K-02/ 2-7-49 od 6. decembra 2001. [Dodatak 33]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

46 NATO report on Islamic NGOs operating in Bosnia dated from 8 May 1996 [Izvještaj NATO-a o islamskim nevladinim organizacijama aktivnim u Bosni od 8. maja 1996.]. Str. 4-5. [Dodatak 34]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

47 Ibid., str. 7-8.

48 Ibid., str. 9.

49 Ibid., str. 9-10..

50 Ibid., str. 13-15.

51 Ibid., str. 15.

52 Ibid., str. 15-16.

53 Ibid., str. 16-18.

54 Ibid., str. 18-19.

55 Ibid.

56 Ibid., str. 11-12.

57 Ibid., str. 13.

58 Ibid., str. 10-11.

59 Zvanični izvještaj od 10. aprila 1995. godine o učinku islamske organizacije Da'vah u Bosni i Hercegovini. [Dodatak 1]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

60 Pismo odobrenja od Harisa Silajdžića, tadašnjeg ministra spoljnih poslova, od 10. februara 1992. [Dodatak 4]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

61 Ručno pisano pismo Izetbegovića upućeno Elfatihu Hasaneinu 6. maja 1994. [Dodatak 5]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

62 Ručno pisano pismo potpisano od strane Alije Izetbegovića 22. avgusta 1993. u Beču u kome on potvrđuje da je primio 60,000 njemačkih maraka od Elfatiha Hasaneina. [Dodatak 6]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

63 Dokument u kome je sadržana kratka biografija Hasaneina i kratak pregled njegovih napora za ciljeve radikalnog islama. [Dodatak 7]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

64 Ručno pisano pismo potpisano od strane Hasana Čengića 22. juna 1993. u kome on potvrđuje da je u Beču primio 200,000 američkih dolara, 500,000 njemačkih maraka i još 250,000 američkih dolara od Elfatiha Hasaneina. [Dodatak 8]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

65 Savjet o zaduženju od 3. marta 1993. poslat iz Erste banke (filijale u Garbenu) Agenciji za pomoć zemljama trećeg svijeta u vezi sa kupovinom dvadeset satelitskih telefona za Hasana Čengića od preduzeća Multikom Informejšn Sistems LTD u iznosu od 600,000 američkih dolara. [Dodatak 9]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

66 Faktura za jednonoćni boravak u hotelu „Hilton" u Beču izdata Hasanu Čengiću na adresu ambasade Sudana u Zagrebu, Hrvatska (4. septembar 1992. – 5. septembar 1992.). [Dodatak 3- poglavlju br. 10]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

67 Ručno pisano pismo potpisano od strane Alije Izetbegovića 22. avgusta 1993. u Beču. Potvrđuje da je preuzeo 500,000 njemačkih maraka od Elfatiha Hasaneina. [Dodatak 11]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

68 Ručno pisano pismo potpisano od strane Alije Izetbegovića 22. avgusta 1993. u Beču. Potvrđuje da je preuzeo 300,000 njemačkih maraka od Elfatiha Hasaneina. [Dodatak 12]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

69 Specifikacija ambasade Bosne i Hercegovine u Zagrebu od 8. avgusta 1993., u kojoj ambasada konkretno navodi na šta su potrošena sredstva u iznosu od 20,000 njemačkih maraka primljena od Hasana Čengića 19. jula 1993. [Dodatak 13]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

70 Ugovor o kupovini dva helikoptera tipa MI-8T koji su 8. januara 1993. godine sklopili Hasan Čengić u ime Agencije za pomoć zemljama trećeg svijeta (kupac) i Ivan Hudoletnjak iz Hrvatske kao zastupnik preduzeća Memerson (dobavljač). Ugovor je bio na iznos od milion i dvadeset hiljada američkih dolara. [Dodatak 14]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

71 Ibid.

72 Faktura br. 1812-1D-015 izdavača 34C od 4. decembra 1993. u iznosu od 619,450 njemačkih maraka izdata od strane preduzeća Multikom Informacioni Sistemi LTD 4. korpusu Vojske Bosne i Hercegovine za dostavljenu opremu i relevantne usluge. Pri dnu fakture u lijevom uglu pribilježeno je da je narudžba sastavljena po odobrenju Hasana Čengića i da je robu primio Sejo Sejmen. [Dodatak 16]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

73 Obavještajni dokument kojim se otkriva da je 14. septembra 1993. godine u hotelu „Prezident" u Ženevi održan sastanak kome su prisustvovali predsjednik Republike Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović, ministar spoljnih poslova Republike Bosne i Hercegovine Haris Silajdžić, i direktor Agencije za pomoć zemljama trećeg svijeta Elfatih Hasanein. U dokumentu su navedeni svi zaključci do kojih se došlo na tom sastanku. [Dodatak 17]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

74 Zvanično pismo od 1. januara 1994. potpisano od strane Alije Izetbegovića i upućeno dr. Elfatihu Hasaneinu u Istanbulu. [Dodatak 18]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

75 Ručno pisano pismo Hasana Čengića od 10. decembra 1993. (Beč) u kome on potvrđuje da je primion jedan milion njemačkih maraka od Elfatiha Hasaneina za potrebe Vojske Republike BiH. [Dodatak 19]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

76 Ručno pisano pismo potpisano od strane Senada Šahinpašića-Šaje a upućeno Elfatihu Hasaneinu, u kome on od Hasaneina traži da preduzeću Midest Edelman GMBH plati fakturu u iznosu od 929,000 njemačkih maraka. [Dodatak 20]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

77 Ručno pisano pismo od 20. aprila 1993. u kome se potvrđuje da je Šuajb Šeta primio 500 000 američkih dolara od Elfatiha Hasaneina preko I. Sukarne, koje je potom bio obavezan predati Hasanu Čengiću. [Dodatak 21]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

78 Zapisnik sa saslušanja optuženog Amera Cvike u Kancelariji državne kriminalne policije u Bavarskoj od 9. februara 1995. [Dodatak 22]. [Dokument dostupan u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

79 Dodaci 20 i 22. [Vidi iznad]. [Dokumenti dostupni u elektronskoj bazi podataka Međunarodne komisije].

Списак додатака

(Документи доступни у електронској бази података Међународне комисије)

Додатак 1. Званични извјештај од 10. априла 1995. године о учинку исламске организације *Да'вах* у Босни и Херцеговини.

Додатак 2. Декласификовани меморандум Централне обавјештајне агенције са Састанка комитета надлежних, датиран 4. децембра 1995., састављен за директора Централне обавјештајне службе од стране замјеника шефа Међуагенцијске оперативне групе за Балкан.

Додатак 3. Декласификовани меморандум Централне обавјештајне агенције за предсједника Сједињених Држава од Ентонија Лејка датиран 7. децембра 1995. Тема: Закључци са Састанка комитета надлежних за Босну одржаног 5. децембра 1995.

Додатак 4. Писмо одобрења Хариса Силајџића, тадашњег министра спољних послова, од 10. фебруара 1992.

Додатак 5. Ручно писано писмо Изетбеговића упућено Елфатиху Хасанеину, 6. маја 1994.

Додатак 6. Ручно писано писмо потписано од стране Алије Изетбеговића 22. августа 1993. у Бечу у коме он потврђује да је примио 60,000 њемачких марака од Елфатиха Хасанеина.

Додатак 7. Документ у коме је садржана кратка биографија Хасанеина и кратак преглед његових напора за циљеве радикалног ислама.

Додатак 8. Ручно писано писмо потписано од стране Хасана Ченгића 22. јуна 1993. у коме он потврђује да је у Бечу примио 200,000 америчких долара, 500,000 њемачких марака и још 250,000 америчких долара од Елфатиха Хасанеина.

Додатак 9. Савјет о задужењу од 3. марта 1993. послат из Ерсте банке (филијале у Гарбену) Агенцији за помоћ земљама трећег свијета у вези са куповином двадесет сателитских телефона за Хасана Ченгића од предузећа Мултиком Информејшн Системс ЛТД у износу од 600,000 америчких долара.

Додатак 10. Фактура за једноноћни боравак у хотелу „Хилтон" у Бечу издата Хасану Ченгићу на адресу амбасаде Судана у Загребу, Хрватска (4. септембар 1992. – 5. септембар 1992.).

Додатак 11. Ручно писано писмо потписано од стране Хасана Ченгића 25. јуна 1993. у Бечу. Потврђује да је преузео 500,000 њемачких марака од Елфатиха Хасанеина.

Додатак 12. Ручно писано писмо потписано од стране Алије Изетбеговића 22. августа 1993. у Бечу. Потврђује да је преузео 300,000 њемачких марака од Елфатиха Хасанеина.

Додатак 13. Спецификација амбасаде Босне и Херцеговине у Загребу од 8. августа 1993., у којој амбасада конкретно наводи на шта су потрошена средства у износу од 20,000 њемачких марака примљена од Хасана Ченгића 19. јула 1993.

Додатак 14. Уговор о куповини два хеликоптера типа МИ-8Т који су 8. јануара 1993. године склопили Хасан Ченгић у име Агенције за помоћ земљама трећег свијета (купац) и Иван Худолетњак из Хрватске као заступник предузећа Мемерсон (добављач). Уговор је био на износ од милион и двадесет хиљада америчких долара.

Додатак 15. Извјештај наслова *АРБИХ посједује и користи хемијско оружје [BIH: The BIH Army owns and uses chemical weapons]* од 1. октобра 1993.

Додатак 16. Фактура бр. 1812-1D-015 издавача 34С од 4. децембра 1993. у износу од 619,450 њемачких марака издата од стране предузећа Мултиком Информациони Системи ЛТД 4. корпусу Војске Босне и Херцеговине за достављену опрему и релевантне услуге. При дну фактуре у лијевом углу прибиљежено је да је наруџба састављена по одобрењу Хасана Ченгића и да је робу примио Сејо Сејмен.

Додатак 17. Обавјештајни документ којим се открива да је 14. септембра 1993. године у хотелу „Президент" у Женеви одржан састанак коме су присуствовали предсједник Републике Босне и Херцеговине Алија Изетбеговић, министар спољних послова Републике Босне и Херцеговине Харис Силајџић, и директор Агенције за помоћ земљама трећег свијета Елфатих Хасанеин. У документу су наведени сви закључци до којих се дошло на том састанку.

Додатак 18. Званично писмо од 1. јануара 1994. године потписано од стране Алије Изетбеговића, а упућено др. Елфатиху Хасанеину у Истанбулу.

Додатак 19. Ручно писано писмо потписано од стране Хасана Ченгића 10. децембра 1993. (Беч) у коме он потврђује да је преузео 1,000,000 њемачких марака од Елфатиха Хасанеина за потребе Војске Босне и Херцеговине.

Додатак 20. Ручно писано писмо потписано од стране Сенада Шахинпашића-Шаје а упућено Елфатиху Хасанеину, у коме он од Хасанеина тражи да предузећу Мидест Еделман ГМБХ плати фактуру у износу од 929,000 њемачких марака.

Додатак 21. Ручно писано писмо од 20. априла 1993. у коме се потврђује да је Шуајб Шета примио 500 000 америчких долара од Елфатиха Хасанеина преко И. Сукарне, које је потом био обавезан предати Хасану Ченгићу.

Додатак 22. Записник са саслушања оптуженог Амера Цвике у Канцеларији државне криминалне полиције у Баварској од 9. фебруара 1995.

Додатак 23. Интервју Екрема Тињака са Авадом, предсједником предузећа УГ Ансари које нуди правну помоћ људима без држављанства, те бившим припадником одреда *Ел-Муџахид*. Интервју од 7. августа 2007., Босна и Херцеговина.

Додатак 24. Званични документ преузет од 8. кривичног одјела Грађанског и кривичног суда у Милану, у коме је садржан транскрипт два телефонска разговора Анвара Шабаана са Каледом и Абу Абделом Ел Азизом.

Додатак 25. Званични документ преузет од 8. кривичног одјела Грађанског и кривичног суда у Милану.

Додатак 26. Званични документ преузет од 8. кривичног одјела Грађанског и кривичног суда у Милану (19., 20. и 21. страница). Свједок по имену Рамадан Кандич помиње неколико кључних лица, сва по имену Шабаан.

Додатак 27. Званични документ преузет од 8. кривичног одјела Грађанског и кривичног суда у Милану (16. и 17. страница). Он указује на то да је Центар у улици Џенер био сагласан са слањем помоћи за постизање исламских циљева у Босни.

Додатак 28. Изјава свједока Периде, инспектора Дивизије за опште истраге и специјалне операције. Садржана је у званичном документу 8. кривичног одјела Грађанског и кривичног суда у Милану.

Додатак 29. Интервју Анвара Шабаана са босанским часописом *Љиљан*, објављен 15. новембра 1995.

Додатак 30. Писмо које је саставио Абу Ел-Маали из босанскохерцеговачког представништва Исламског културног института, а упућено министру за *авкаф* (минстарство у исламским земљама које се бави вјерским пословима) од 23. марта 1995. Откривено током during истраге Анвара Шабаана и Исламског културног института у Милану коју је спровела италијанска антитерористичка полиција.

Додатак 31. Нацрт дневника Анвара Шабаана, емира одреда Ел Муџахид, на енглеском језику.

Додатак 32. Званични документ бр. 03/1-174-84-1 од 17. маја 1995. који је издао Одјел за безбједносне службе 3. корпуса Војске Босне и Херцеговине.

Додатак 33. Званични документ који је припремила Агеција за истраживање и документацију Босне и Херцеговине (АИД) регистрован под бројем К-02/2-7-49 од 6. децембра 2001.

Додатак 34. Извјештај НАТО-а од 8. маја 1996. о исламским невладиним организацијама које дјелују у Босни.

Додатак 35. Опорука шехида [Testament of the Martyrs] написана од стране Маџида Мунтесарија (или Ресула Хајдарија) од 5. августа 1993.

Додатак 36. Говор тадашњег предсједника Ирана Акбара Хашемија Рафсанџанија.

Додатак 37. Писмо похвале од 1. децембра 1995. под регистарским бројем 8/2-4856-9, потписано од стране генерала војске, команданта Расима Делића, издато приликом треће годишњице оснивања 3. корпуса Војске Босне и Херцеговине.

Додатак 38. Документ Директората за безбједност ОС, сједиште Врховне команде, Република Босна и Херцеговина, од 11. децембра 1993. под регистарским бројем 03/29-341-1 потписано од стране Јусуфа Јашаревића, руководиоца Директората за безбједност.

Додатак 39. Писмо потврде од 7. августа 1993. под регистарским бројем 147/93, потписано од стране предсједника Кризног штаба муслимана Хрватске за помоћ Босни и Херцеговини у рату.

Додатак 40.

(1) Канцеларија вишег јавног тужиоца, Сарајево. (30 јули 1992.). Писмо упућено Предсједништву Републике Босне и Херцеговине. Потписује Ивица Станић, виши јавни тужилац, Сарајево.

(2) Канцеларија вишег јавног тужиоца, Сарајево. (17. јуни 1992.). Писмо упућено Министарству народне одбране БиХ, лично команданту ТО БиХ, бр. А. 83/92. Потписује Ивица Станић, виши јавни тужилац, Сарајево.

(3) Канцеларија вишег јавног тужиоца, Сарајево. (22. јули 1992.). Писмо министру народне одбране Јерку Доки. Потписује Ивица Станић, виши јавни тужилац, Сарајево.

(4) Канцеларија вишег јавног тужиоца, Сарајево. (22. јули 1992.). Писмо команданту Сеферу Халиловићу. Потписује Ивица Станић, виши јавни тужилац, Сарајево.

Додатак 41: Извјештај о активностима Међународне конференције о заштити људских права у Босни и Херцеговини од 19. октобра 1992., предато Алији Изетбеговићу, предсједавајућем Предсједништва Републике Босне и Херцеговине и потписано од стране др. Елфатиха Хасанеина и др. Мустафе Церића.

Списак референци

A Supplemental Schematic Diagram of Islamist Terror Networks and Operatives in Bosnia, 1992-2015. (b.d.). *SEERECON*. Доступно на: http://seerecon.com/from-the-balkans-to-isis/

A.P. (2013, октобар 13.). DIO RODITELJA OGORČEN: Osnovna škola u Goraždu nosi ime po nacističkom SS oficiru. *Nezavisna Bosna Informativni Portal*. Доступно на: http://www.slobodna-bosna.ba/vijest/10985/dio_roditelja_ogorchen_osnovna_skola_u_gorazdu_nosi_ime_po_nacistichkom_ss_oficiru_photo.html

Aboul-Enein, Y.H. (2010.). *Militant Islamist Ideology: Understanding the Global Threat.* Annapolis : Naval Institute Press.

About Supporters of Shariah. (b.d.). Angelfire.com. Доступно на: http://www.angelfire.com/bc3/johnsonuk/eng/sos.html

AbuSulayman, A. Ed. (1989.) *General Principles and Work Plan. Islamization of Knowledge: General Principles and Work Plan*. Серија Бр. 1. Друго издање. Прерађено и проширено. Herndon, Virginia: International Institute of Islamic Thought. Доступно на: https://www.muslim-library.com/dl/books/English_Islamization_of_Knowledge_General_Principles_and_Work_Plan.pdf.

Akram, M., Reaboi, D. & Gaffney, Jr. F.J. (2003.). An Explanatory Memorandum: From the Archives of the Muslim Brotherhood in America: On the General Strategic Goal for the Group in North America. *Center for Security Policy Archival Series.* Washington: Center for Security Policy. Доступно на: http://www.unitedjerusalem.com/uploads/Muslim_Brotherhood_Explanatory_Memoradum.pdf

Al-Banna, H. (1978.) *Five Tracts of Hasan al-Banna (1906-1949): A Selection from the Majmuat rasail al-Imam al-shahid Hasan al-Banna*. Translated from the Arabic by C. Wendell. *Near Eastern Studies*, 20. Berkli: University of California Press.

Al Faruqi, I.R. (1988.). *Islam: Source and Purpose of Knowledge. Islamization of Knowledge Series.* No. 5. Herndon, Virginia: International Institute of Islamic Thought. Доступно на: https://books.google.com.ua/books?id=GFhEIFl9hrcC&pg=PA32&lpg=PA32&dq=This+is+the+great+task+facing+Muslim+Intellectuals+and+leaders:+to+recast+the+whole+legacy+of+human+knowledge+from+the+viewpoint+of+Islam&source=bl&ots=PrenqeEnKH&sig=ACfU3U39ZGwm51mRBnbXfjlt6sA208BMWg&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjEg-rU3JrqAhXHIjQIHag1AfEQ6AEwAHoECBQQAQ#v=onepage&q=This%20is%20the%20great%20task%20facing%20Muslim%20Intellectuals%20and%20leaders%3A%20to%20recast%20the%20whole%20legacy%20of%20human%20knowledge%20from%20the%20viewpoint%20of%20Islam&f=false.

Al Shafey, M. (2011, јануар 12.). *A Talk with the Muslim Brotherhood's Ibrahim Munir*. Ikwhanweb. Доступно на: http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27804&ref=search.php

Al-Zayyat, M. (2004.). *The Road to Al Qaeda: The Story of Bin Laden's Right-Hand Man*. London: Pluto Press. Доступно на: https://www.scribd.com/read/315896990/The-Road-to-Al-Qaeda-The-Story-of-Bin-Laden-s-Right-Hand-Man#y_search-menu_762894

Aldrich, R.J. (2002.). America used Islamists to arm the Bosnian Muslims. *The Guardian*, 22. april. Доступно на: https://www.theguardian.com/world/2002/apr/22/warcrimes.comment/

Alfoneh, A. (2011.). Brigadier General Qassem Suleimani: A Biography. *Middle Eastern Outlook*, Бр.1, јануар, Стр.1-7. Доступно на: https://www.aei.org/wp-content/uploads/2011/10/suleimani.pdf

Alfoneh, A. (2013.). *Iran Unveiled: How the Revolutionary Guards Is Transforming Iran from Theocracy into Military Dictatorship*. Vašington: American Enterprise Institute Press.

Alibabić, M. (1996.). *Bosna u kandžama KOS-a*. Sarajevo: Behar. Доступно на: https://www.scribd.com/document/384076387/Bosna-u-kand%C5%BEama-KOS-a-Munir-Alibabi%C4%87-Munja

Allies and lies. (2001, јун 22.). BBC News World Edition. Доступно на: http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/correspondent/1390536.stm

Analiza na razuznavačot Košinovski: Koga dojdoa radikalnite islamisti vo Makedonija, so kogo kontaktiraat i kako da se iskorenat! Analysis of the intelligence officer Koshinovski : (2012, maj 13.). *MKD*. Доступно на: http://www.mkd.mk/29419/makedonija/analiza-na-razuznavaco-kosinovski-koga-dojdoa-radikalnite-islamisti-vo-makedonija-so-kogo-kontaktiraat-i-kako-da-se-iskorenat/

Anghel, G. (2000.). *The War in Bosnia, 1992-1995: Analyzing Military Asymmetries and Failures*. . Naval Postgraduate School, Monterej, California. Доступно на: https://calhoun.nps.edu/handle/10945/32933

Antiterrorist Section of the General Investigations and Special Operations Department of the Milan Police Station. (b.d.). Report RE: Investigation of the Islamic Cultural Institute. Профил бр. 55. Anwar Shaaban.

Arnaut, F. (b.d.). Imam Hasan Al-Benna – Idejni lider pokreta "Muslimanska braća' Доступно на: https://imam.ba/blog/2017/04/01/imam-hasan-al-benna-idejni-lider-pokreta-muslimanska-braca/.

Attila Hoare, M. (2013.). *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*. London: Hurst & Co. Доступно на: https://books.google.mk/books?id=TfQEAQAAQBAJ&pg=PA46&lpg=PA46&dq=Had%C5%BEiefendi%C4%87+legion&source=bl&ots=vK2J6tBuiW&sig=ACfU3U3wiQn-F_8BiUWoP3r29YZM6Fl_WA&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwj-5Pbzt-njAhXwyKYKHelcB3c4ChDoATABegQICRAB#v=onepage&q=Had%C5%BEiefendi%C4%87%20legion&f=false

Attila Hoare, M. (b.d.). *Analiza slučaja 2: Kolaboracija bošnjačkih Muslimana u Drugom svetskom ratu*. Доступно на: http://yuhistorija.com/serbian/drugi_sr_txt01c2.html

Avdić, S. (2009, јун 11.). Bošnjačko-srpski dijalog. *Slobodna Bosna*. 15 (656), Стр.6-9.

Ayatollah Khamenei appointed new IRGC Second-in-Command and Deputy Coordinator. (2019, maj 16.). *Khamenei.ir*. Доступно на: https://english.khamenei.ir/news/6711/Ayatollah-Khamenei-appointed-new-IRGC-Second-in-Command-and-Deputy

Azzam Publications. (1997.). *Under the Shades of Swords* London: Azzam Recordings.

Azzam, A. (1988.). Al-Qa'idah al-Sulbah. *Al-Jihad*, (41).

Azzam, A. (1990.). Who Are the Shahids?. *Lahib al-Maraqah*, 86. 13. јануар 1990.

Azzam, A. (2002.). *Defence of the Muslim Lands* . Доступно на: http://johnclamoreaux.org/smu/islam-west/s/azzam-def.pdf

Azzam, A. (b.d.) Join the Caravan. ,. Доступно на: https://english.religion.info/2002/02/01/document-join-the-caravan/

Baer, I. (1947, децембар 19.). Bosnian SS in Syrian Forces . *Palestine Post*.

Bajekal, N. & Walt, V. (b.d). How Europe's Terrorist Get Their Guns. *TIME*. Доступно на: https://time.com/how-europes-terrorists-get-their-guns/...

Bajoria, J. & Teslik, L.H. (2011.). Profile: Ayman al-Zawahiri. *Council on Foreign Relations*. Доступно на: https://www.cfr.org/backgrounder/profile-ayman-al-zawahiri

Bajramović, A. (2016.). Efendija Đozo podijelio Goraždane. *Radio Slobodna Evropa*. Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/efendija-djozo-podijelio-gorazdane/27815150.html.

Baker, A. (2009.). Who Killed Abdullah Azzam?. *TIME's Annual Journey: 1989, TIME*. Доступно на: http://content.time.com/time/specials/packages/article/0,28804,1902809_1902810_1905173-1,00.html

Balkan warriors abroad: Fight the good fight. (2015, април 18.). *The Economist*. Доступно на: http://www.economist.com/news/europe/21648697-western-balkans-peace-some-go-abroad-look-war-fight-good-fight

Banac, I. (1988.). *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*. New York: Cornell University Press.

Baran, Z. (2008.). The Muslim Brotherhood's U.S. Network. U Fradkin, H., Haqqani, H. & Brown, E. (eds.) *Current Trends in Islamist Ideology* , 6. Washington, D.C.: Hudson Institute, Стр. 95–122. Доступно на: https://www.hudson.org/content/researchattachments/attachment/1339/20080314_current_trends_volume6.pdf

Bardos, G.N. (2013.). Iran in the Balkans: A History and a Forecast. World Affairs, 175 (5), Стр. 59–66. Tauzand Ouks, CA: Sage Publications. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/43554740?read-now=1&seq=5#page_scan_tab_contents

Begić, D. (1966.). Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta —Sarajevo*, 2:2, Стр.177–191.

Bennett, R.M. (2012.) *Espionage: Spies and Secrets.* London: Virgin Digital.

Berger, J.M. (2010, новембар 21.). New Document: 1996 CIA Report on Terrorist Abuse of Islamic Charities. *Intel Wire.* Доступно на: http://news.intelwire.com/2006/11/new-document-1996-cia-report-on.html

Bergman, R. (2008.). *The Secret War with Iran. The 30-Year Covert Struggle for Control of a'Rogue' State*. Translated from Hebrew by R. Hope. Oxford: One World Publications.

Bivši iranski general: U BiH smo prerušeni u humanitarce bili rame uz rame s Al-Kaidom. (2019, april 18.). *Nevavisne.* Доступно на: https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Bivsi-general-Iranske-revolucionarne-garde-Dosli-smo-u-BiH-preruseni-u-humanitarce/534205

Bodansky, Y. (1995.). *Offensive in the Balkans: The Potential for a Wider War as a Result of Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina.* London: International Media Corp. Доступно на: http://balkania.tripod.com/resources/geostrategy/bodansky_offensive.html#09

Borger, J. & Michaelson, R. (2019, april 30.). White House considers move to designate Muslim Brotherhood a terrorist group. *The Guardian*. Доступно на: https://www.theguardian.com/us-news/2019/apr/30/muslim-brotherhood-white-house-egypt

Bostom, A.G. (2013.). *A Salient Example of Hajj Amin el-Husseini's Canonical Islamic Jew-Hatred—Introduction, Text, and Commentary.* Доступно на: http://www.centerforsecuritypolicy.org/wp-content/uploads/2013/10/CSP_A_Salient_Example_of_Hajj_Amin_el-Husseinis.pdf

Botić, N. (2018.). *Hafiz Ibrahim Trebinjac: Jedanaest društvenih bolesti među Bošnjacima*, El-Asr. Доступно на: https://el-asr.com/tekstovi/hafiz-ibrahim-trebinjac-jedanaest-drustvenih-bolesti-medju-bosnjacima

Bougarel, X. (1999.). *Bosnian Islam since 1990s: Cultural Identity or Political Ideology?* Annual Convention of the Association for the Study of Nationalities, New York, United States. Доступно на: https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00220516/document

Bougarel, X. (2005.). The Role of Balkan Muslims in Building a European Islam. *European Policy Centre*, 43. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/32230189_The_Role_of_Balkan_Muslims_in_Building_a_European_Islam

Bougarel, X. (2008.). Farewell to the Ottoman Legacy? Islamic Reformism and Revivalism in Inter-War Bosnia-Herzegovina. U Clayer, N. & German, E., *Islam in Inter-War Europe.* London: Hurts, Стр. 313–343. Доступно на: https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00706274/document

Bougarel, X. (2018.). *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires.* Translated from French by Christopher Mobley. London: Bloomsbury Academic. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=aOA3DwAAQBAJ&pg=PA62&lpg=PA62&dq=Had%C5%BEiefendi%C4%87+ss+division&source=bl&ots=Ps4me367Ec&sig=ACfU3U2Aclf_dM1KQb-NAVuE7i5fHEkZgA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjbkuHV_93oAhWl0KYKHXtJCLIQ6AEwA3oECAkQLw#v=onepage&q=Had%C5%BEiefendi%C4%87%20ss%20division&f=false

Bringa, T. (2002.). Islam and the Quest for Identity in Post-Communist Bosnia-Herzegovina. U, Shatzmiller, M. (ed.) *Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*. London, Canada: McGill-Queen's University Press, Стр. 24–34. Доступно на: https://books.google.com.ua/books?id=YGbHqx6Gdf8C&pg=PA24&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false

Brisard, J. (2003, октобар 22.). *Written Testimony of Jean-Charles Brisard, International Expert On Terrorism Financing. Lead Investigator, 911 Lawsuit CEO, JCB Consulting International. Before the Committee on Banking, Housing and Urban Affairs United States Senate.* Доступно на: https://www.banking.senate.gov/imo/media/doc/brisard.pdf

Brisard, J. H. (2002, децембар 9.). *Terrorism Financing: Roots and Trends of Saudi Terrorism Financing* Њујорк: JCB Consulting.

Булатовић, Л.ј, (2002.). Генерал Младић. Београд: Евро

Burke, J. (2003, јул 13.). What is al-Quaeda?'. *The Guardian.* Доступно на: https://www.theguardian.com/world/2003/јул/13/alqaida.bookextracts

Burr, J.M. & Collins, R.O. (2006.). *Alms for Jihad: Charity and Terrorism in the Islamic World.* New York: Cambridge University Press. Доступно на: https://archive.org/details/alms_for_jihad-final/mode/2up

Byman, D. (2019.). *Road Warriors. Foreign Fighters in the Army of Jihad.* New York: Oxford University Press. Can, M. (b.d.). *Turkish Battalion Task Force in 1992-1995 Bosnia War.* Доступно на: https://www.academia.edu/20062082/TURKISH_BATTALION_TASK_FORCE_IN_1992_1995_BOSNIA_WAR

Cattori S. (2006.). Jürgen Elsässer: The CIA recruited and trained the jihadists. *Voltairenet.org*. Доступно на: https://www.voltairenet.org/article143050.html?__cf_chl_jschl_tk__=3f29bdf395905d729ceabc2e9e4f53c22113a404-1581196504-0-Ac2jULOiY1-QsW3VBpMelfpVRmALcuCgvYymTEh0QxQfDzgaJI8riIpQNQLDOquRh8lZ4Ki0zN4Ici_Qj1cvFaaBtcDa37DcQ1Ka5X5FGUIz3TFLcZeSBzjSQIAv6rUV3khcecTYbCHOJvoSRcVPFI6-8wcdtSX4BKNkC6YP0ocQjojQCNayJT74hM1BHeY8cl2TecQUUpzVOdCqpT8TQnCO-Nghv3eoCYYWhDcr1ve9vvKZy5vgQD5lrRlleA40ZUx1NNASN9IG2oUqFpecPO70Tl3pJzmxgFeMdaFk-v2k

Ceranić, I. (1971.). Religious Communities in Yugoslavia. U Frid, Z. (ed.) *Religions in Yugoslavia: Historical Survey, Legal Status, Church in Socialism, Ecumenism, Dialogue between Marxists and Christians, etc.* Zagreb: Binoza.

Clark's History Reels. (2016, јануар 28.). *Yugoslavia: The Avoidable War*, YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=Q6fvQrsLZUc

Cohen, R. (1994, октобар 10.). Bosnian fear a rising Islamic authoritarianism. *The New York Times*.

Combating Terrorism Center (2019, Август). Western Balkans Foreign Fighters and Homegrown Jihadis: Trends and Implications. *CTC Sentinel*. Доступно на: https://ctc.usma.edu/wp-content/uploads/2019/08/CTC-SENTINEL-072019.pdf

Committee on International Relations U.S. House of Representatives. (1997). *Final Report of the Select Subcommittee to Investigate the United States Role in Iranian Arms Transfers to Croatia and Bosnia ('The Iranian Green Light Subcommittee')*. 104th Congress, 2nd Session. Вашингтон, D.C.: U.S. Government Printing Office. Доступно на: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.31210016411603&view=1up&seq=203

Cook, D. (2005.). *Understanding Jihad*. Berkli: University of California Press.

Coşkun, B.D. (2011.). Turkish Foreign Policy toward the Bosnian War (1992-1995): A Constructivist Analysis. *Karadeniz Araştırmaları*, бр.28, Стр.1–18. Доступно на: https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/286582/makaleler/1/28/arastirmax-turkish-foreign-policy-toward-bosnian-war-1992-1995-constructivist-analysis.pdf

Counter Extremism Project. (2020.). *The Muslim Brotherhood's Influence on Al-Qaeda, ISIS, and Iran*. Доступно на: https://www.counterextremism.com/sites/default/files/Muslim%20Brotherhood%27s%20Influence_010720%20%281%29.pdf

Counter Extremism Project. (б.д.). *Bosnia & Herzegovina: Extremism & Counter-Extremism Report*. Доступно на: https://www.counterextremism.com/countries/bosnia-herzegovina

Covenant of Hamas terror org. (б.д.). Embassy of Israel to the Netherlands. Доступно на: https://embassies.gov.il/hague-en/aboutisrael/themiddleeast/Pages/Hamas-Covenant.aspx.

Curtis, M. (2010.). *Secret Affairs. Britain's Collusion with Radical Islam*.London: Serpent's Tail.

Danilović, R. (2006.). *Sarajevski Proces 1983*. Tuzla: Bosanska Riječ.

Dautović, F. (2001.). Šukrija Alagić - doprinos islamskim znanostima s posebnim osvrtom na Tefsir. Fakultet islamskih nauka, Sarajevo.

Dautović, T. (2016, јануар 12.). Mladi muslimani: Nastanak i pokretači. *Preporod: Islamske Informativne Novine*. Доступно на: https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/aktuelno/item/2222-mladi-muslimani-nastanak-i-pokretaci

De Quetteville, H. (2004, јул 26.). US hunts Islamic Militants in Bosnia. *The Telegraph*. Доступно на: https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/bosnia/1467897/US-hunts-Islamic-militants-in-Bosnia.html

De Roy van Zuijdewijn, J. & Bakker, E. (2014.). *ICCT Background Note: Returning Western Foreign Fighters: The Case of Afghanistan, Bosnia and Somalia.* Hag: International Center for Counterterrorism – The Hague. Доступно на: https://www.icct.nl/download/file/ICCT-De-Roy-van-Zuijdewijn-Bakker-Returning-Western-Foreign-Fighters-June-2014.pdf.

DeConstruct E-Zine. (2008, септембар 17.). Al-Qaeda Operative Employed in States as Bosnian Muslim Diplomat. Доступно на: https://oslobodjenje.wordpress.com/2008/09/17/al-qaeda-operative-employed-as-bosnian-muslim-diplomat/

Deliso, C. (2007.). *The Coming Balkan Caliphate: The Threat of Radical Islam to Europe and the West.* Westport: Praeger Security International.

Deliso, C. (2006, фебруар 14.). Fissures in the Balkan Islam. *The Christian Science Monitor*. Доступно на: http://www.csmonitor.com/2006/0214/p06s02-woeu.html

Dettmer, J. (2002, Jul 1.). Al-Qaeda's Links in the Balkans. *News from Kosovo*. Доступно на at: http://www.kosovo.net/alqinkos.html.

Devic, A. (2000.) *The Forging of Socialist Nationalism and Its Alternatives: Intellectual Criticism and Social Context in Yugoslavia Between the Mid-1960s and 1992*. PhD Thesis (Sociology). University of California, San Diego.

Đokić, D., (ed.) (2003.) *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918-1992.* London: Hurst & Company. Доступно на: https://books.google.com.ua/books?id=ZMyZdvTympMC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false

Đogić, G. (2003.) 'Мисија БиХ при УН филијала Ал Каиде?', *b92*. 28. Mart. Доступно на: https://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2003&mm=03&dd=28&nav_id=104609

Donia, R.J. (1981) *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina 1878-1914.* New York: Columbia University Press. Доступно на: https://www.academia.edu/39864556/Islam_under_Double_Eagle_The_Muslims_of_Bosnia_and_Herzegovina_1878-1914

Donia, R.J. (2006.) *Sarajevo: A Biography.* Michigan: University of Michigan Press.

Đozo, H. (1980.) *Snaga ličnosti (sjećanja na merhum hadži hafiz Bedri ef. Hamida)*. Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, 5.

Eftov, V. (2016.a) *VO CENTAR Mudzahedini na Balkanot* . Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=6QmjDtINzqU

Eftov, V. (2016.b) *Vo Centar so Vasko Eftov, PONEDELNIK.* 1. Децембар, 22:00, КАНАЛ 5. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=6vrEYanI6QY

Eftov, V (2013. H). VO CENTAR Dosie: Vojnata vo Bosna , 26. Новембар. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=58Aog4AJdQM

Eikmeier, D.C. (2007.). Qutbism: An Ideology of Islamic-Fascism. *Параметри*, 37 (1), Стр. 85–97. Pennsylvania: U.S. Army War College. Доступно на: https://pdfs.semanticscholar.org/8288/7b478069cd69eb4836c4b51a965612e64ce8.pdf?_ga=2.137974135.653024216.1586530710-300999942.1586530710

Eiteneier, H. (2006.). The Nazi-Islamist Connection, Review of *Djihad und Judenhass: Uber den neuen antijudischen Krieg*, by Matthias Kuntzel', *Jewish Political Studies Review*, 18 (1–2). Доступно на: http://www.jcpa.org/phas/phas-eiteneier-s06.htm.

Елзесер, Ј. (2006.). *Како је џихад стигао на Балкан: Свети Ратници и Тајне Службе на Балкану*. Београд: Јасен.

Esposito, J.L. Ed. (2003). *The Oxford Dictionary of Islam* New York: Oxford University Press.

Euben, R.L. & Zaman, M.Q. (2009.) *Princeton Readings in Islamist Thought: Text and Contexts from Al-Banna to Bin Laden*. Priinceton: Princeton University Press.

European Commission. (2018, април 17.). *Commission Staff Working Document, Bosnia and Herzegovina 2018 Repor*t. Strasbourg. Доступно на: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-bosnia-and-herzegovina-report.pdf.

European Commission. (2019, јун 29.). *Commission Staff Working Document, Kosovo 2019 Report*. Стразбург. Доступно на: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-kosovo-report.pdf.

Farahat, C. (2017.) 'The Muslim Brotherhood, Fountain of Islamist Violence' , *Middle East Quarterly*, 24 (2), Стр. 1–10. Доступно на: https://www.meforum.org/middle-east-quarterly/pdfs/6562.pdf.

Faraj and 'The Neglected Duty' – Interview with Professor Johannes J.G. Jansen. (2002, јануар 15.). *RELIGIOSCOPE*. Доступно на: https://english.religion.info/2002/01/15/faraj-and-the-neglected-duty-interview-with-johannes-jansen/.

Feldman, A. (2017.) *Kállay's Dilemma on The Challenge of Creating A Manageable Identity in Bosnia And Herzegovina (1882-1903)*. Доступно на: https://www.academia.edu/35570036/K%C3%A1LLAYS_DILEMMA_ON_THE_CHALLENGE_OF_CREATING_A_MANAGEABLE_IDENTITY_IN_BOSNIA_AND_HERZEGOVINA_1882-1903.

Ferhadbegović, S. (2005.) 'Fes oder Hut? Der Islam in Bosnien zwischen den Weltkriegen *Wiener Zeitschrift zur Geschichte der Neuzeit*, 2 (5), Стр. 69–85.

Fisk, R. (2014, септембар 8.). After the Atrocities Committed Against Muslims in Bosnia, it is No Wonder Today's Jihadis Have Set Out on the Path to War in Syria. Independent. Доступно на: https://www.independent.co.uk/voices/comment/after-atrocities-committed-against-muslims-bosnia-it-no-wonder-today-s-jihadis-have-set-out-path-war-syria-9717384.html

Fitcher, M.A. (2017.) 'Student Activists and Yugoslavia's Islamic Revival. Sarajevo 1970-1975', U Fürst, J., McLellan, J. (eds.) *Dropping out of Socialism: The Creation of Alternative Spheres in the Soviet Block.* Lanham, Lexington Books, Стр. 85–104. Доступно на: https://www.scribd.com/document/443381324/Dropping-Out-of-Socialism-The-Juliane-Furst.

Frantzman, S.J. (2008, мај 7.). Strange Bedfellows. Muslim Bosnians Trained by the Nazis Later Volunteered to Fight Against Israel in 1948. *Jerusalem Post Magazine*. Доступно на: https://www.jpost.com/magazine/features/strange-bedfellows

Frantzman, S.J. & Ćulibrk, J. (2009.). Strange Bedfellows: The Bosnians and Yugoslav Volunteers in the 1948 War in Israel/Palestine. *Istorija 20. Veka*, 1, Стр. 189–200. Доступно на: https://www.academia.edu/2267922/Strange_bedfellows_The_Bosnians_and_Yugoslav_volunteers_in_the_1948_war_in_Israel_Palestine

Friedman, F. (2018.). *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation.* New York: Routledge. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=-f7EDwAAQBAJ&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false

Friedmann, Y. (1979.). Islam is Superior. *The Jerusalem Quarterly*. 11, Стр. 36–42.

Frolov, D. (2018.). Velikiy muftiy Hadzhi Amin jel'-Huseyni i "musul'manskiy eksperiment" v Bosnii: k voprosu o roli islamskogo faktora v voennyh usiliyah nacistskoy Germanii. *Istoricheskie nauki*, 4 (70), br. 3. Доступно на: http://sn-histor.cfuv.ru/wp-content/uploads/2018/11/118-131.pdf.

Frolov, D. (2017.). Velikiy muftiy Ierusalima i voyska SS. Oboznachenie kul'turno religioznoy svyazi islamizma i nacional socializma na primere 13j gornoy divizii vosk SS "Handshar". *Musul'manskyj mir*, 3. Доступно на: https://cyberleninka.ru/article/n/velikiy-muftiy-ierusalima-i-voyska-ss-oboznachenie-kulturno-religioznoy-svyazi-islamizma-i-natsional-sotsializma-na-primere-13-y-gornoy/viewer.

Galijašević, Dž. (2007.). *Era terorizma u Bosni i Hercegovini*. Beograd: Filip Višnjić.

Галијашевић Џ.: БиХ је терористичка претња за своје окружење и за европски мир и стабилност. (2016, Април 14.). *Нова Српска Политичка Мисао*. Доступно на: http://www.nspm.rs/hronika/dzevad-galijasevic-bih-je-teroristicka-pretnja-za-svoje-okruzenje-i-za-evropski-mir-i-stabilnost.html.

Galijašević, Dž. (2016.). Dževad Galijašević otkriva: Zašto je Bakir Izetbegović konačno otpisan - Bošnjake čekaju teški dani i mučno otrežnjenje, *Web-Tribune.com.* Доступно на: http://web-tribune.com/tema_dana/dzevad-galijasevic-otkriva-zasto-je-bakir-izetbegovic-konacno-otpisan-bosnjake-cekaju-teski-dani-i-mucno-otreznjenje.

Galijašević, Dž. (2017.a). Homeinijeva sjena nad Sarajevom i Bakirova Islamska država, *Intermagazin*. Доступно на: https://www.intermagazin.rs/homeinijeva-sjena-nad-sarajevom-i-bakirova-islamska-drzava/.

Galijašević, Dž. (2017.b). *Epitaf za Bosnu. Bosna posle Alije i Bin Ladena*. Beograd:Filip Višnjić.

Gall, C. (2016, maj 21.). How Kosovo was Turned into Fertile Ground for ISIS. *New York Times*. Доступно на: https://www. nytimes.com/2016/05/22/world/europe/how-the-saudis-turned-kosovo-into-fertile-ground-for-isis.html

General Meeting of the Assembly of Bosnia and Herzegovina. (1992, јануар 24.-25.). *Transcript of Insert Br.23*.

Gibas-Krzak, D. (2013.). Contemporary Terrorism in the Balkans: A Real Threat to Security in Europe. *The Journal of Slavic Military Studies*, 26 (2), Стр. 203–218. Доступно на: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13518046.2013.779861

Gol, Z. & Montazeri, O. (2019.). گنج رد نارادساپ هاپس سدق یورین روضح هنامرحم خیرات ینسوب. Доступно на: https://www.bbc.com/persian/iran-features-48511526.

Goodwin, S.R. (2005.). *Fractured Land, Healing Nations: A Contextual Analysis of the Role of Religious Faith Sodalities Towards Peace-Building in Bosnia-Herzegovina.* PhD Thesis. University of Edinburgh. Доступно на: https://era.ed.ac.uk/handle/1842/19806?show=full.

Haddad, Y. (1994.). Muhammad Abduh: Pioneer of Islamic Reform. U Rahnama, A. (ed.) *Pioneers of Islamic Revival*. London: Zed Books, стр. 30–63. Доступно на: https://books.google.mk/books?id=Bmz9y2osH1YC&pg=PP7&lpg=PP7&dq=Yvonne+Haddad+Muhammad+Abduh:+Pioneer+of+Islamic+Reform&source=bl&ots=dfQCqmQ0wq&sig=ACfU3U3YWinIdgSO4nhOFM2lc37yOFrJ_g&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwiJ0LLgg5fkAhVc6qYKHdL_Do8Q6AEwBnoECAkQAQ#v=onepage&q=Yvonne%20Haddad%20Muhammad%20Abduh%3A%20Pioneer%20of%20Islamic%20Reform&f=true.

Hadžiselimović, O. (2007.). Plagiarism Between Orientalism and Balkanism: Anthony Rhodes and Bosnia', *East European Quarterly*, 41(2). Стр.149–166.

Hadžijahić, M., Traljić, M., & Šukrić, N. (1977.). *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini.* Sarajevo: The Riyasat of the Islamic Community in Bosnia and Herzegovina. Доступно на: https://www.scribd.com/doc/110052483/Islam-i-muslimani-u-Bosni-i-Hercegovini-dr-Muhamed-Had%C5%BEijahi%C4%87-Mahmud-Tralji%C4%87-i-mr-Nijaz-%C5%A0ukri%C4%87-1977-god.

Halilović, S. (1998.). *Lukava strategija*. Sarajevo: Matica.

Halilović, S., šef GSS VK Armije Republike Bosne i Hercegovine (1993.) , strogo povjerljivo Br: 01/563-1-3/93, 2. септембар 1993.

Hamas is Exploiting Turkish Aid for Military Purposes. (2017, март 21.). Israel Ministry of Foreign Affairs. Доступно на: https://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Terrorism/Pages/Hamas-is-exploiting-Turkish-aid-for-military-purposes-21-March-2017.aspx

Hannaford, A. (2005.) 'The Toughest Boy in School', *The Guardian*, 23. Фебруар. Доступно на: https://www.theguardian.com/world/2005/feb/23/alqaida.usa.

Hansen, S.J. & Mesøy, A. (2009.) *The Muslim Brotherhood in the Wider Horn of Africa*. Oslo: Norwegian Institute for Urban and Regional Research. Доступно на: http://www.asharqalarabi.org.uk/ruiah/i-m-e.pdf.

Hashim, R. & Rossidy, I. (2000.) 'Islamization of Knowledge: A Comparative Analysis of the Conceptions of AI-Attas and AI-Faruqi', *Intellectual Discourse*, 8 (1), Стр. 19–44. Доступно на: https://pdfs.semanticscholar.org/d9df/111ee2f72d5f5afe598a3f95d7f041c85252.pdf.

Hecimovic, E. (2010.) 'Exclusive: Gaza Flotilla Official Was Foreign Fighter in Bosnia War' , *Intelwire*. Доступно на: http://news.intelwire.com/2010/06/gaza-flotilla-official-was-foreign.html.

Hasan al-Banna and the Ways and Means of Da'wah. (b.d.). *Salafi Publications*. Доступно на: http://www.thenoblequran.com/sps/sp.cfm?subsecID=NDV02&articleID=NDV020001&pfriend=

Herf, J. (2009.). Nazi Germany's Propaganda Aimed at Arabs and Muslims During World War II and the Holocaust: Old Themes, New Archival Findings. *Central European History*, 42 (4), Стр. 709–736. New York: Cambridge University Press on behalf of Central European History Society. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/40600977?seq=1#metadata_info_tab_contents.

Herf, J. (2010.). *Nazi Propaganda for the Arab World*. Michigan: Yale University Press.

Herland Report. (2019, септембар 27.). *Raphael: Dangerous Parallel Societies in Europe* . YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?time_continue=9&v=dH2yfx-ZtnI

History of the Muslim Brotherhood. (2015, april 2.). Report by 9 Bedford Row. London: 9 Bedford Row. Доступно на: http://9bri.com/wp-content/uploads/2015/04/Report-on-the-History-of-the-Muslim-Brotherhood1.pdf.

Hitler trained the Muslim Brotherhood says ex-grand mufti. (2015, октобар 13.). The New Arab. Доступно на: https://www.alaraby.co.uk/english/blog/2015/10/13/egypt-hitler-trained-the-muslim-brotherhood-says-ex-grand-mufti

Hodges, C. (1997, новембар 12.). Postscript to Sarajevo's Anguish: Muslim Killings of Serbs Detailed. *New York Times*.

Hodžić, Š. (1998.). *Bosanski ratnici*. Sarajevo: DES. Доступно на: https://pdfslide.net/documents/sefko-hodzic-bosanski-ratnici.html.

Iković, A. (2020.a, јун 25.). *O četi je sve pisao Husein ef. Đozo*. Доступно на: https://akos.ba/o-cemu-je-sve-pisao-husein-ef-dozo/.

Iković, A. (2020.b) 'Husein ef. Đozo – najmarkantnija ličnost kod Bošnjaka u XX stoljeću', *AKOS*, 18. Jun. Доступно на: https://akos.ba/husein-ef-dozo-najmarkantnija-licnost-kod-bosnjaka-u-xx-stoljecu/.

illogic2tube (2011.) *Sarajevo Ricochet documentary*. PART 2/6. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=_KeERmGjHhs.

Illogic2tube. (b.d.). *Sarajevo Ricochet Documentary*. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/user/illogic2tube/videos.

International Court of Justice. (1995.). *Case Concerning Application of the Convention on The Prevention and Punishment of The Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia): Preliminary Objections.* Доступно на: https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/8618.pdf.

ICTY. (2002, april 3.). *The Prosecutor v. Naletilic and Martinovic.* Случај бр. IT-98-34-T Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/naletilic_мартinovic/trans/en/020403ED.htm

ICTY. (2005.a, фебруар 24.). *Press Release: Charges against Rasim Delic Released to the Public.* Registry No, JL/P.I.S./937e. Доступно на: https://www.icty.org/en/press/charges-against-rasim-delic-released-public.

ICTY. (2005.b, октобар 27.). *Prosecutor v. Momčilo Krajišnik.* Случај бр. IT-00-39-T Pp. 17857. Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/trans/bcs/051027IT_BCS.pdf

ICTY. (2006.a, март 15.). *The Prosecutor v. Enver Hadžihasanović and Amir Kubura.* Случај бр. IT-01-47-T Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/hadzihasanovic_kubura/tjug/en/had-judg060315e.pdf

ICTY. (2006.b, фебруар 3.). *The Prosecutor v. Slobodan Milosevic.* Случај бр. IT-02-54 Доступно на: http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/060203IT.htm

ICTY. (2008, фебруар 10.). *The Prosecutor v. Rasim Delic.* Случај бр. IT-04-83-T. Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/delic/trans/en/080210IT.htm.

ICTY. (2011, октобар 28.). Witness testimony of Mevludin Sejmanovic at the session held on 28 October, 2011. Pp. 20541. *Prosecutor v. Radovan Karadžić.* Случај бр. IT-95-5/18-PT Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/111028ED.htm.

Illogic2tube. (b.d.). *Sarajevo Ricochet Documentary* YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/user/illogic2tube/videos

Intervju/ Dodik o tužbi Izetbegovića: Alija je iz Handžar divizije prešao partizanima. (2017, август 19.). Radiosarajevo.ba. Доступно на: https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/dodik-o-tuzbi-b-izetbegovica-alija-je-iz-handzar-divizije-presao-partizanima/272021.

Iranska delegacija u posjeti načelnici Amri Babić. (2016.). Grad Visoko. Доступно на: http://visoko.gov.ba/ba/pregled-novosti/јун-2016/iranska-delegacija-u-posjeti-na%C4%8Delnici-amri-babi%C4%87.aspx.

Irwin, Z.T. (1984.). 'The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia Hercegovina' , *East European Quarterly*, 17 (4). Стр. 437-58.

Israeli, R. (2020.) Speech at the 4th Session of the Independent International Commission of Inquiry on Suffering of Serbs in Sarajevo between 1991 and 1995. Banja Luka, 11. март.

Italian Division of General Investigations and Special Operations. (b.d.) *Searches at the Islamic Cultural Center, Viale Jenner 50, Milano, 6/26/1995*

Ivanov, G. (2016.) *Obraşanje na Pretsedatelot na Republika Makedonija*. Доступно на: https://web.archive.org/web/20160623163836/http://www.president.gov.mk/mk/2011-06-17-09-55-07/2011-07-19-10-40-39/3849.html

Ivanković, N. (1984, март 27.). Podno tisuću minareta. *Danas*. P.14.

Izetbegović, A. (1991, фебруар 27.). *Address to the Deputies Regarding the Third Point of the Agenda*, 'Information from Alija Izetbegović, President of the Presidency of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina on the Conclusions from the Session of the Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia held on 22.02.1991 in Sarajevo', Fourth Joint Session of the Council of the Assembly of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina 1991

Izetbegović, A. (1970.). *Islamska deklaracija: Jedan program islamizacije muslimana i muslimanskih naroda*. Доступно на: https://www.hercegbosna.org/STARO/download-hr/Alija_Islamskadeklaracija.pdf.

Izetbegović, A. (2001.). *Sjećanja: autobiografski zapis*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.

Jacquard, R.R. (2002.). *In the Name of Osama Bin Laden: Global Terrorism and the Bin Laden Brotherhood*. Revised and updated edition. Daram: Duke University Press. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=ffYjXhw4yOUC&pg=PA54&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q&f=false.

Jahić, A. (1995.) *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*. Tuzla: DD Zmaj od Bosne – KDB Preford: Biblioteka Bosnoljublje. Доступно на: https://www.scribd.com/document/272932065/Adnan-Jahi%C4%87-Muslimanske-formacije-Tuzlanskog-kraja-u-Drugom-svjetskom-ratu.

Jansen, J.J.G. (1986.) *The Neglected Duty: The Creed of Sadat's Assassins and Islamic Resurgence in the Middle East*. New York: MacMillan Publishing Company.

Javid, A. (2017.) *Iran documentary Bosnia 'Khanjar va Shaghayegh'* 19. Januar 2017. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=bke8H2gGIUU.

Jelinić, B. (2011, март 22.). ZLOČINI MUSLIMANSKE POSTROJBE IZ ISTRE: Labinski Bošnjaci kriju tajnu pokolja u Sisku. *Nacional*. Доступно на: http://arhiva.nacional.hr/clanak/104284/labinski-bosnjaci-kriju-tajnu-pokolja-u-sisku

Johnson, I. (2008.). *The Brotherhood's Westward Expansion*, The Hudson Institute. 5. фебруар. Доступно на: https://www.hudson.org/research/9853-the-brotherhood-s-westward-expansion.

Joksic, D.Lj. (2013, август 8.). Radikalni islam na Balkanu (1): Gde se školuju budući teroristi? *Vesti*. Доступно на: http://www.vesti-online.com/Vesti/Tema-dana/334971/Radikalni-islam-na-Balkanu-1-Gde-se-skoluju-buduci-teroristi

Jovan Divjak: I Am a Bosnian. (2007, септембар ,11.). *SenseTribunal*. Доступно на: https://web.archive.org/web/20071214215330/http://www.sense-agency.com/en/stream.php?sta=3&pid=10225&kat=3.

Kamberović, H. (2009.) *Mehmed Spaho (1883.-1939.): Politička biografija*. Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca. Доступно на: https://www.scribd.com/doc/87759230/Mehmed-Spaho-Politicka-Biografija.

Karajkov, R. (2006.) 'The Young and the Old: Radical Islam Takes Root in the Balkans' , *wordpress.org*. Доступно на: http://www.worldpress.org/Europe/2335.cfm.

Karčić, F. (1999.) 'Administration of Islamic Affairs in Bosnia and Herzegovina', U Ansari, Z.I. & Azad, G.M. (eds.) *Islamic Studies* , 38 (4), Стр. 535–561. Pakistan: Islamic Research Institute. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/20837061?read-now=1&refreqid=excelsior%3Af4bb054afdb1838bc220078c2b2441da&seq=12#page_scan_tab_contents.

Karčić, F. (1990.) *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma: Pokret za reformu žerijatskog prava i njegov odjek u Jugoslaviji u prvoj polovini XX vijeka*. Sarajevo: Islamski teološki fakultet.

Karčić, F. (1997.) 'Islamic Revival in the Balkans 1970–1992', *Islamic Studies*, Special Issue: Islam in the Balkans, 36 (2/3), стр. 565–581. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/23076213?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents.

Karčić, F. (2016.) 'Yüzyılda Bosna'da Müslüman Do–u ile Kültürel –letişim: Kısa Bir', u Kafkasyali, S.K. (ed.) *Balkanlarda Islam: Miadi Dolmayan Umut*. Ankara: Tika Yayınları, 19, Стр. 195–213. Доступно на: https://www.tika.gov.tr/upload/2016/INGILIZCE%20SITE%20ESERLER/PREST%C4%B0J%20ESERLER/Balkanlarda%20%C4%B0slam%20PDF/3.cilt.pdf.

Karčić, H. (2019.) 'Bosnia and Herzegovina', u Bayrakli, E. & Hafez, F. (eds.) *European Islamophobia Report 2019*. Istanbul: SETA. Доступно на: https://www.islamophobiaeurope.com/wp-content/uploads/2020/06/EIR_2019.pdf.

Karić, A. (2010.) 'Panislamizam i panislamski diskurs - o dekadenci muslimanskog svijeta', *Znakovi Vremena*, 13 (48/49). Доступно на: http://www.ibn-sina.net/images/pdf/znakovi/49/152_AMIR_KARIC.pdf.

Karić, E. (2004.) Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća. Časopis (Magazine] *el Hidaje*, Стр. 421-458.

Karić, E. (1999.). *Širina Handžićeva djela*. U *Izabrana djela Mehmeda Handžića*. (4). Sarajevo: Ogledalo. Стр. 5–44.

Karsh, E. (2013.). *Islamic Imperialism: A History*. Drugo izdanje. London: Yale University Press. Доступно на: http://www.ahandfulofleaves.org/documents/Islamic%20Imperialism_A%20History_2nd%20Ed_Karsh.pdf.

Kay Rozen, L. (1996.). 'US Gains in Ridding Bosnia of Iran's Sway', *The Christian Science Monitor*, 31. Oktobar. Доступно на: https://www.csmonitor.com/1996/1031/103196.intl.intl.4.html.

Kepel, G. (2008.). 'The Brotherhood in the Salafist Universe', *The Hudson Institute*. 4. фебруар. Доступно на: https://www.hudson.org/research/9851-the-brotherhood-in-the-salafist-universe.

Kepel, G. (2002.). *Jihad: The Trail of Political Islam*. Translated from French by Anthony F. Roberts. Kembridž: The Belknap Press of Harvard University Press. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=tttzgNKFAI8C&q=Deobandi&dq=related:ISBN2070123111&lr=&source=gbs_word_cloud_r&redir_esc=y#v=snippet&q=Deobandi&f=false.

Kepel, G. (1985.). *Muslim Extremism in Egypt: The Prophet and Pharaoh*. Translated from French by Jon Rothschild. London: Al Saqi books. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=WtipU3jlMk8C&pg=PP7&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false.

Keshavarz, A. (2019.). 'IRGC (Sepah) and Hezbollah Strategic Note No. 1: Ex-IRGC General Details Iranian Influence in Civil War in Bosnia and Herzegovina and Early Ties to al-Qaeda', *Small Wars Journal*, 5 март. Доступно на: https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/irgc-sepah-and-hezbollah-strategic-note-no-1-ex-irgc-general-details-iranian-influence.

Kisić Kolanović, N. (2004.) 'Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, *Časopis za suvremenu povijest*. 36 (3), Стр. 901–938. Zagreb. Доступно на: https://hrcak.srce.hr/8395.

Kisić Kolanović, N. (2004.) 'Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj', *Časopis za suvremenu povijest*. 36 (3), Стр. 901–938. Zagreb. Доступно на: https://hrcak.srce.hr/8395.

Klein, D. (2018.) *Al-Jawhar al-Asna in Tarajim Ulama wa Shu'ara Bosna: A 20th Century Tabaqat Work and a Source for the History of Bosnia's Ulama.* Translation from the Hebrew. Master Thesis. Доступно на: https://www.academia.edu/36556243/MA_Thesis_-_Mehmed_Hand%C5%BEi%C4%87_and_Al-Jawhar_al-Asna.doc.

Kljajić, S. (2016, октобар 4.). Sandžak – dimna zavesa za Kosovo. *Deutsche Welle.* Доступно на: http://www.dw.com/sr/sand%C5%BEak-dimna-zavesa-za-kosovo/a-35947735

Kohlmann, E.F. (b.d.). *The Afghan-Bosnian Mujahideen Network in Europe.* Swedish National Defense College. Štokholm. Доступно на: http://www.aina.org/reports/tabmnie.pdf

Koj gi gradi džamiite vo Makedonija? (2013, 13. фебруар). *MKD*. Доступно на https://www.mkd.mk/97469/kolumni/koj-gi-gradi-dzamiite-vo-makedonija-zoran-mitevski.

Kraljačić, T. (1987). *Kallajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903).* Sarajevo: Veselin Masleša.

Kurop, M.C. (2001). Al Qaeda's Balkan Links. *Wall Street Journal Europe*, 1. новембар. Доступно на: https://www.deepcapture.com/wp-content/uploads/Al-Qaeda-Albania-Macedonia.pdf.

Larsson, T. (2017). *The Islamist Ideology of Hassan al-Banna and Sayyid Qutb: A Comparative Analysis*. Master Thesis. University of Oslo. Доступно на: https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/60197/Tommy-Larsson-MA-Thesis.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Lavić, O. (2001). *Bibliografija časopisa El-Hidaje i Islamska misao.* Sarajevo: Gazi Husrevbegova biblioteka and Rijaset Islamske zajednice u BiH-IC El-Kalem. Доступно на: https://dokumen.tips/documents/bibliografija-casopisa-el-hidaje-i-islamska-misao.html.

Lebel, J. (1996). *Haj Amin ve Berlin.* Tel Aviv: Technosdar.

Lebel, J. (2007). *The Mufti of Jerusalem: Haj Amin el-Husseini and National-Socialism.* Translated from Serbian by Paul Munch Beograd: Čigoja štampa.

Leiken, R.S. (2007, maj/јун). Review of the book The Suicide Factory: Abu Hamza and the Finsbury Park Mosque by Sean O'Neill and Daniel McGrory, Harper Perennial, 320 pages, 2006. *Bulletin of the Atomic Scientists*, *63*(3), стр.63-65. Доступно на: https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.2968/063003013

Leitner, R.J. & Leitner, P.M., (eds.) (2007). *'Unheeded Warnings: The Lost Reports of the Congressional Task Force on Terrorism and Unconventional Warfare'. Volume 1 Islamic Terrorism & The West.* Vašington: Crossbow Books. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=Qd8cAgAAQBAJ&pg=PA213&lpg=PA213&dq=BiH+army+used+chemical+weapon+tuzla&source=bl&ots=uDs0ZCTiWq&sig=ACfU3U2uO7g0WliuhQ89W5t1pm-Er1mJuA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwipqeahjsXnAhVk1qYKHWKoDq0Q6AEwBHoECAgQAQ#v=onepage&q=BiH%20army%20used%20chemical%20weapon%20tuzla&f=false.

Lepre, G. (1997). *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*. Atglen: Schiffer Military History. Доступно на: http://znaci.net/00002/374.pdf.

Lewis, B. (1998). *The Multiple Identities of the Middle East.* New York: Schocken Books.

Lia, B. (2010). *The Society of the Muslim Brothers in Egypt: The Rise of an Islamic Mass Movement 1928-1942*. Reding: Ithaca Press.

Lisica, A. (2017). *Kairo – stjecište znanja bošnjačkih intelektualaca 20. stoljeća*, AKOS, 4. јул. Доступно на: https://akos.ba/kairo-stjeciste-znanja-bosnjackih-intelektualaca-20-stoljeca/.

Lisica, A. (2018). Mehmed Spaho, vođa Bošnjaka između dva svjetska rata. *Aljazeera Balkans*, 26. март. Доступно на: http://balkans.aljazeera.net/vijesti/mehmed-spaho-voda-bosnjaka-izmedu-dva-svjetska-rata.

Longerich, P. (2013). *Heinrich Himmler.* Translated from German by Jeremy Noakes and Lesley Sharpe. New York: Oxford University Press. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=XbcVDAAAQBAJ&pg=PA675&lpg=PA675&dq=13th+Volunteer+SS+division+uniform+fez&source=bl&ots=D7SB1Z_a-c&sig=ACfU3U35gMrSsgDtS_oOCOsFaIqhoQ6IIA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjQ68yR4t3oAhVRwqYKHf2VDmAQ6AEwDXoECAwQKA#v=onepage&q=13th%20Volunteer%20SS%20division%20uniform%20fez&f=false.

Lopušina, M. (1997). *Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945-1997.* Beograd: Narodna knjiga. Доступно на: http://csef.ru/media/articles/4419/4419.pdf.

Lugert, A.C., Munro, G. & Stephens, W. (2002). *Preventing and Combating Terrorism in Bosnia.* Vienna: Institute for Peace Support and Conflict Management of the National Defense University in cooperation with the Organization for Security and Cooperation in Europe. Доступно на: https://www.heeresgeschichtlichesmuseum.at/pdf_pool/publikationen/luge01.pdf.

Maliach, A. (2010). Abdullah Azzam, al-Qaeda, and Hamas: Concepts of Jihad and Istishhad , *Military and Strategic Affairs*, 2 (2), pp. 79–93. Доступно на: https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/2017/01/FILE1298359986.pdf.

Malik, M. T. (2011). Jamal Ad-Din Afghani: A Pioneer of Islamic Modernism. *The Dialogue –Quarterly Research Journal On-Line Edition*, 6 (4), pp. 340–354. Доступно на: http://www.qurtuba.edu.pk/thedialogue/The%20Dialogue/6_4/Dialogue_October_December2011_340-354.pdf.

Manuga, G. (2014). *Veze sa IHH-om vode ka Ministarstvu odbrane.* Доступно на: http://www.glassrpske.com/cir/novosti/vijesti_dana/Veze-sa-IHH-om-vode-ka-Ministarstvu-odbrane/144621.

Mastilović, D. (2014). The Role of Muslims in the Genocide against Serbs in Eastern Herzegovina in 1941/1942. In *NDH (Independent State of Croatia) Atrocities against the*

Serbs, Jews and Roma in Herzegovina 1941–1945: Proceedings –Round Table, Trebinje, September 28th, 2013. Translated by Dejan Milinović, Duško Popović, Slobodan Keleman and Svetlana Mitić. Banja Luka: Association Jasenovac-Donja Gradina. Pp. 111–126. Доступно на: https://www.scribd.com/document/255862997/hercegovina-eng-pdf?fbclid=IwAR00JRO4H4oKSZKr_9AjOIVtndBslFsoVVNNoJLQq1YaZRF9pdaCzi7yijI.

McCants, W. (2016). Who is Islamic State leader Abu Bakr al-Baghdadi?. *BBC News.* 8. март. Доступно на: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35694311.

McGrory, D. & O'Neill, S. (2006) *The Suicide Factory: Abu Hamza and the Finsbury Park Mosque.* London: Harper Perennial.

Mehtić, H. (2016). Šejhovi Mehmed–Efendije Handžića, *Zbornik radova Islamskog Pedagoškog Fakulteta u Zenici*. 14, стр. 97–114. Доступно на: http://www.ipf.unze.ba/wp-content/uploads/2018/07/Halil-Mehtic-proceedings-14.pdf.

Melamed, A. (2016). *Inside the Middle East: Making Sense of the Most Dangerous and Complicated Region on Earth*. Subchapter the Future of Muslim Brotherhood in Chapter III Political Islam: Belly Dancing in the Driver's Seat. New York: Skyhorse Publishing. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=ZTGCDwAAQBAJ&pg=PT41&lpg=PT41&dq=the+Muslim+Brotherhood+the+final+goal+justifies+the+means&source=bl&ots=jkcVmpI5Mk&sig=ACfU3U3lUJa8uIVJcgEr-Rh4yCHVfmcC5A&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjY27qJgZvqAhXv0qYKHZe8DDUQ6AEwAHoECAoQAQ#v=onepage&q=the%20Muslim%20Brotherhood%20the%20final%20goal%20justifies%20the%20means&f=false.

Merley, S. (2008). *The Federation of Islamic Organizations in Europe*. The NEFA Foundation. Доступно на: https://www.globalmbwatch.com/wp-content/uploads/2015/06/The-Federation-of-Islamic-Organizations-in-Europe.pdf.

Metodieva, A. (2018, 8. фебруар). *Balkan Foreign Fighters Are Coming Back: What Should Be Done?* STRATPOL. Доступно на: http://stratpol.sk/balkan-foreign-fighters-are-coming-back-what-should-be-done/

Mijatović, S. (2015, February 10). *Kriminal težak stotine milijuна maraka*. Ratni Fond Hasana Čengića. Доступно на: http://sanela.info/blog/stolac_bola/5490-ratni-fond-hasna-cengica.

Milovan Drecun Izazovi Istine 270. (2013, 13. јануар) Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=6FtDyRoNeDY

Ministarstvo Unutrašnjih Poslova Republike Srpske. (2005). *Izvještaj o prikupljenim operativnim saznanjima vezanim za terorizam*, Broj 02/1/05.

Mintz, J.J. & Farah, D. (2004) 'In Search of Friends Among the Foes' , *The Washington Post*, 11. септембар. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A12823-2004Sep10_3.html.

Mišur, I. (2018). Uloga političke emigracije iz NDH u događanjima na Bliskom istoku 1947 -1964. *Gračanički glasnik*, br.46, стр. 49–60.

Mitcham Jr., S.W. (2007). *German Order of Battle. Volume Three: Panzer, Panzer Grenadier, and Waffen SS Divisions in World War II.* Subchapter 13th SS Mountain Division "Handschar" in Chapter the SS Divisions. Stackpole military history series. Mekaniksburg, Stackpole Books. Available from: https://books.google.com.ua/books?id=GMq3DAAAQBAJ&pg=PA412&lpg=PA412&dq=Mitcham+German+Order+of+Battle:+Panzer,+Panzer+Grenadier,+and+Waffen+SS+Divisions+in+World+War+II+26000&source=bl&ots=zG1SqDLwp3&sig=ACfU3U2V5mqeRv5-Zr03R1jC7DPQ9AJBVg&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwiNoqWY2ZzqAhVbHzQIHfmyBwkQ6AEwBnoECBMQAQ#v=onepage&q=Mitcham%20German%20Order%20of%20Battle%3A%20Panzer%2C%20Panzer%20Grenadier%2C%20and%20Waffen%20SS%20Divisions%20in%20World%20War%20II%2026000&f=false.

Mitchell, R. (1993). *The Society of the Muslim Brotherhood*. Oksford: Oxford University Press.

Mohamad, M. (1997). Islam: The Misunderstood Religion. Islamic Studies, 36 (4), стр. 691–700. Islamabad: *Islamic Research Institute of the International Islamic University*. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/23076041?seq=1.

Montgomery Watt, W. (1961). *Islam and the Integration of Society*. London: Routledge and Kegan Paul. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=xC4EQkX5Mk4C&pg=PA87&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false.

Motadel, D. (2014). *Islam and Nazi Germany's War*. London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Motadel, D. (2015,). The Swastika and the Crescent. *The Wilson Quarterly*. Доступно на: https://www.wilsonquarterly.com/quarterly/fall-2014-the-great-wars/the-swastika-and-the-crescent/

Mujahideen Regiment of Bosnia Herzegovina. (2000). *Azzam Publications*

Musharraf, P. (2006). *In the Line of Fire: A Memoir*. London: Simon & Schuster. Доступно на: https://www.academia.edu/7341410/In_the_line_of_Fire_By_Pervez_Musharraf_urdunovelist.

Na ratištu u Siriji 11 žena iz Srbije. (2017, 30. новембар). *B92*. Доступно на: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=11&dd=30&nav_category=78&nav_id=1331243

Nastaje "džamijska ruta" migranata. (2018, 1. јун). Tanjug, RTS. Доступно на: http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/region/3156514/nastaje-dzamijska-ruta-migranata.html

Vojuval vo ONA, rabotel vo MO, zagina kako džihadist vo Sirija. (2014, 29. октобар). *NETPRES*. Доступно на: http://netpress.com.mk/vojuval-vo-ona-rabotel-vo-mo-zagina-kako-dzihadist-vo-sirija/

Nishino, M. (2015). Muhammad Qutb's Islamist Thought: A Missing Link between Sayyid Qutb and al-Qaeda? *NIDS Journal of Defense and Security*, 16, стр. 113–145. Доступно на: http://www.nids.mod.go.jp/english/publication/kiyo/pdf/2015/bulletin_e2015_6.pdf.

Nišić, S. (2004). *Od Jugoslavije do Srbije*. Beograd: Knjiga-Komerc.

Novosti: Centrala vehabija preseljena iz Plava u Rožaje. (2013, 6. август). *Analitika*. Доступно на: http://portalanalitika.me/clanak/110761/novosti-centrala-vehabija-preseljena-iz-plava-u-rozaje

Obavještajne agencije BiH u službi radikalnog islama: Teroristi u naručju države. (2018). *RTRS*. Доступно на: https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=301910.

Obradović, G. and Adžić, A.Ž. (2015, 9. август). ISTRAŽUJEMO: Četiri centra sa Zapada finansiraju teroriste na Balkanu. *Blic*. Доступно на: https://www.blic.rs/vesti/hronika/istrazujemo-cetiri-centra-sa-zapada-finansiraju-teroriste-na-balkanu/g88r8zq

O'Hern, S. (2012.) *Iran's Revolutionary Guard: The Threat That Grows While America Sleeps*. Vašington: Potomac Books.

Oluić, S. (2008). Radical Islam on Europe's Frontier – Bosnia and Hercegovina , *National Security and the Future*. 9 (1–2), стр. 35–52. Zagreb: St. George Association. Доступно на: http://www.nsf-journal.hr/Portals/0/Dokumenti/SVEZAK%209,%20br.%201-2,%202008/005%20Oluic.pdf.

Omerika, A. (2002). Bosnian Young Muslims 1939-1991: A Survey, *ISIM Newsletter, 11(1)*. Lajden: ISIM. Доступно на: https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/16812/ISIM_11_Bosnian_Young_Muslims_1939-1991_A_Survey.pdf?sequence=1.

O'Neill, S. (2006, 17. јануар). Abu Hamza 'boasted of Bosnia action, *The Sunday Times*. Доступно на: https://www.thetimes.co.uk/article/abu-hamza-boasted-of-bosnia-action-tqxtnw86wpr.

Organization of Islamic Cooperation: Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization. (2009). *The Strategy for Islamic Cultural Action Outside the Islamic World*. Rabat. Доступно на: https://culturalanalysis.net/wp-content/uploads/2018/04/Strategy-for-Islamic-Cultural-Action-ISESCO.pdf.

Osnovna Škola Husein ef. Đozo (2005–2020). Доступно на: http://www.bpkg.gov.ba/obrazovanje/3182/o-s-husein-ef-dozo.

Oxford Islamic Studies Online. (b.d.). *Mawdudi, Sayyid Abu al-Ala (d. 1979)*. Доступно на: http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e1475.

Öztürk, T. (2019). *Bosnia: Funeral prayers held for Mohamed Morsi*. Доступно на: https://www.aa.com.tr/en/europe/bosnia-funeral-prayers-held-for-mohamed-morsi/1510173.

Palestinian Jews Must Leave Lebanon. (1947). *Palestine Post*, 22 децембар.

Pargeter, A. (2011). *The Muslim Brotherhood: The Burden of Tradition*. London: Saqi Books.

Patriot's Team. (2004, 4. септембар) *Bosniak Political Head Is A Marionette of Islamic Terrorists: Sahinpasic Bought Nuclear Weaponry*. Patriot. 4. септембар. Доступно на: http://www.slobodan-milosevic.org/news/patriot0904.htm.

Perle, R. (2007, 7. фебруар). *MPRI and Bosnian Arms Shipments*. INTELWIRE. Доступно на: http://news.intelwire.com/2007/02/richard-perle-mpri-and-bosnian-arms.html

Permanent Mission of Bosnia and Herzegovina to the United Nations: Panel 6. (b.d.). Доступно на: http://www.slobodan-milosevic.org/news/PANEL6.pdf

Poggioli, S. (2010, 25. октобар). *Radical Islam Uses Balkan Poor to Wield Influence*, NPR. Доступно на: https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=130801242

Pomfet, J. (1990, 22. септембар). Bosnia's Muslims Dodged Embargo. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/bosvote/front.htm

Pomfret, J. (1996a, 22. септембар). Bosnian Officials Involved in Arms Trade Tied to Radical States. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/09/22/bosnian-officials-involved-in-arms-trade-tied-to-radical-states/522c8276-6f73-4201-b0b7-6d9abbe7448b/

Pomfret, J. (1996б, 22. септембар). How Bosnia's Muslims Dodged Arms Embargo. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/09/22/how-bosnias-muslims-dodged-arms-embargo/b2d78043-3e34-46d9-babc-c4c335236aeb/

Pomfret, J.& Ottaway, D. B. (1996, 12. maj). U.S. Allies Fed Pipeline of Covert Arms to Bosnia. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/05/12/us-allies-fed-pipeline-of-covert-arms-to-bosnia/9d2d9f71-c191-490a-b1cc-c468c0a8468a/

Ponomareva, E.G. & Dimitrovska, A. (2018). Balkanskiy Uzel Mezhdunarodnogo Terrorizma, *Obozrevatel*, 5, стр. 37–51.

Ponomareva, E.G. & Rudov, G.A. (2013). "Gosudarstvo-bandit": Kosovo v mirovoy sisteme. *Obozrevatel*, 5, стр. 67–76.

Ponoš, T. (2000). *Na rubu revolucije: Studenti '71*. Zagreb: Profil International.

Prguda, A. (1990). Sarajevski proces. *Suđenje muslimanskim intelektualcma 1983 g*. Sarajevo, samoobjavljeno. Доступно на: https://www.scribd.com/doc/251913187/Sarajevski-Proces-Su%C4%91enje-Muslimanskim-Intelektualcima-1983-Godine-Abid-Prguda-1990-R.

Prof. Mahmut ef. Karalić. (2016,12. март). *Prof. Mahmut ef. Karalić - Katedra hadisa IV,*. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=63aQEGBnsp8

Pugliese, M. (b.d.). *Iran in the Balkans*, Academia.edu. Доступно на: https://www.academia.edu/21163179/Iran_in_the_Balkans.

Quiggin, T. (2014). *The Muslim Brotherhood in North America (Canada/USA): Version 1.0*, Terrorism and Security Experts of Canada Network. Доступно на: https://d3n8a8pro7vhmx.cloudfront.net/truthmustbetold/pages/93/attachments/original/1443021805/The_Muslim_Brotherhood_in_North_America.pdf?1443021805.

Radulović, T. (2011, 25. септембар). *Vehabijama se u Crnoj Gori ne zna broja*. *Vijesti*. Доступно на: https://www.vijesti.me/vijesti/politika/346353/vehabijama-se-u-crnoj-gori-ne-zna-broja

Ramić, J. (1997). *Bošnjaci na El-Azheru*, džepno izdanje. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini.

Redžić, E. & Donia, R. (2005). *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, Translated by Aida Vidan from Serbian language. Abingdon, UK: Frank Cass. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=TcqPAgAAQBAJ&pg=PA190&lpg=PA190&dq=Had%C5%BEiefendi%C4%87+ss+division&source=bl&ots=gkTNX59lI9&sig=ACfU3U19ESU8wnBcgZVdymZkAqFfCoMbGA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjbkuHV_93oAhWl0KYKHXtJCLIQ6AEwAnoECAkQKA#v=onepage&q=Had%C5%BEiefendi%C4%87%20ss%20division&f=false.

Redžić E. (1987). Muslimansko Autonomastvo i 13. SS Divizija. Autonomiia Bosne i Herzegovine I Hitlerov Treci Raih. Sarajevo: Svjetlost. Стр.240.

Refleksije vjersko–prosvjetnog djelovanja pokreta Muslimanska braća na BiH. (2013, 14. август). Akos.ba Доступно на: https://akos.ba/refleksije-vjersko-prosvjetnog-djelovanja-muslimanske-brace-na-bih/.

Refleksije djelovanja Muslimanske braće na BiH: Učvršćivanje veze sa Kairom preko studenata'. (2013, 19. август). Akos.ba Доступно на: https://akos.ba/refleksije-vjersko-prosvjetnog-djelovanja-muslimanske-brace-na-bih/.

Regional Cooperation Council. (2017, 30. новембар). *A Waiting Game: Assessing and Responding to the Threat from Returning Foreign Fighters in the Western Balkans*, Regional Cooperation Council. Доступно на: https://www.rcc.int/pubs/54/a-waiting-game-assessing-and-responding-to-the-threat-from-returning-foreign-fighters-in-the-western-balkans.

Republika Turska. (2017). *Erdoganov govor iz 1993. godine: 'Šaljite vojsku u Bosnu, a ne u Somaliju!'*. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=z4rP8b75_Wo&app=desktop.

Rexhepi, P. (2019). Imperial inventories, "illegal mosques" and institutionalized Islam: Coloniality and the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina. *History and Anthropology*, *30* (4), стр. 477–489. Доступно на: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02757206.2019.1611575?src=recsys&

RFE/RL's Radio Farda. (2019, 17. април). Ex-general Says IRGC Was in Bosnia Disguised as Aid Workers. *VOA News*. Доступно на: https://www.voanews.com/world-news/middle-east/voa-news-iran/ex-general-says-irgc-was-bosnia-disguised-aid-workers

Riedel, B. (2011, 11. септембар). *Abdullah Azzam, Spiritual Father of 9/11 Attacks: Ideas Live On*, Daily Beast. Доступно на: https://www.thedailybeast.com/abdullah-azzam-spiritual-father-of-911-attacks-ideas-live-on.

Rippin, A.A. (2005) *Muslims: Their Religious Beliefs and Practices*. 3rd Edition. London: Routledge. Доступно на: https://books.google.mk/books?id=1KTX7M-Mr-YC&pg=PA167&lpg=PA167&dq=Ibn+Wahhab+Nawaaqid+al+Islaam&source=bl&ots=VWU6akpXe4&sig=ACfU3U29vLabKUakZPQkgEBIYBlO5h-mtA&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwi5zs77muzjAhVKw8QBHZi7AsgQ6AEwEnoECAkQAQ#v=onepage&q=Ibn%20Wahhab%20Nawaaqid%20al%20Islaam&f=false.

Risen, J. (1996, 23. децембар). Closer U.S. Role Seen on Bosnia-Iran Arms Pipeline. *Los Angeles Times*. Доступно на: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1996-12-23-mn-11958-story.html.

Rose, E. (2016, 26. октобар). Bosnia and Iran Vow Joint Struggle Against Extremists. *BalkanInsight*. Доступно на: https://balkaninsight.com/2016/10/26/bosnia-and-iran-to-cooperate-on-terrorism-10-25-2016/#sthash.Fv2PQUk4.dpuf

Rosenthal, J. (1948, 28. јануар). Vatican and Jerusalem. *Palestine Post*.

Rossomando, J. (2019, 1. јул). Muslim Brotherhood Says No to Peace with Israel. *Human Events*. Доступно на: https://humanevents.com/2019/07/01/muslim-brotherhood-says-no-to-peace-with-israel/

РТРС. (2016, Новембер 12). *Постројавање одреда Ел Муџахид у БиХ 1995. - улазница радикалним исламистима у Европу?* Глас Српске. Доступно на: https://www.glassrpske.com/cir/novosti/vijesti_dana/postrojavanje-odreda-el-mudzahid-u-bih-1995-ulaznica-radikalnim-islamistima-u-evropu/222334

Rubin, B. (2010). The Region: The Declaration of War that went Unnoticed. *The Jerusalem Post*, 10. октобар. Доступно на: https://www.jpost.com/Opinion/Columnists/The-Region-The-declaration-of-war-that-went-unnoticed.

V Makedonii rastyot chislo nelegal'nyh mechetey, finansiruemyh arabskimi stranami. (2013, 19 фебруар). *Russkaya Narodnaya Liniya*. Доступно на: http://ruskline.ru/news_rl/2013/02/19/v_makedonii_rastyot_chislo_nelegalnyh_mechetej_finansiruemyh_arabskimi_stranami/

S.H. (2019, 18 јун). *Mohamedu Morsiju će sutra u Sarajevu biti klanjana dženaza u odsutnosti.* Klix. Доступно на: https://www.klix.ba/vijesti/bih/mohamedu-morsiju-ce-sutra-u-sarajevu-biti-klanjana-dzenaza-u-odsutnosti/190618148.

Sageman, M. (2004). *Understanding Terror Networks*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. Доступно на: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/502417/mod_resource/content/1/marc%20sageman-understanding%20terror%20networks-university%20of%20pennsylvania%20press%20%282011%29.pdf.

Sandhu, H. (2004,11. март). *Terrorism-Criminal Nexus. Non-banking Conduits*. OSCE. Доступно на: https://www.osce.org/files/f/documents/0/8/27981.pdf

Šarac, G. (2013). *PEČAT: Kako se u Goraždu zakleti antifašisti diče nacistom!?* RTRS. Доступно на: https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=99807

Savich, C. (2013,15. јул). *Honoring Nazis: The Bosnian Muslim Government Named an Elementary School After A Nazi SS Officer*, Live World News. Доступно на: http://www.liveworldnews.co/honoring-nazis-the-bosnian-muslim-government-named-an-elementary-school-after-a-nazi-ss-officer.

Schindler, J.R. (2007). *Unholy Terror: Bosnia, al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*. Sent Pol: Zenith Press. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=c8Xb6x2XYvIC&printsec=frontcover&dq=Unholy+Terror+By+John+R.+Schindler&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwjB9YzZs8nlAhUoxqYKHSUnCC8Q6AEIMDAA#v=onepage&q=Patriotic%20League%20&f=false.

Schwartz, S. (2007, 14. maj). The Balkan Front. *The Weekly Standard*. Доступно на: http://www.weeklystandard.com/the-balkan-front/article/14724

Sciolino, E. (1995). The World; What's Iran Doing in Bosnia, Anyway? *The New York Times*, 10. децембар. Доступно на: https://www.nytimes.com/1995/12/10/weekinreview/the-world-what-s-iran-doing-in-bosnia-anyway.html.

Scott, P.D. (2011). The US-Al Qaeda Alliance: Bosnia, Kosovo and Now Libya. Washington's On-Going Collusion with Terrorists. *The Asia-Pacific Journal*, 9 (31), стр. 1–21. Доступно на: https://apjjf.org/-Peter-Dale-Scott/3578/article.pdf.

Sedgwick, M. (2010). *Muhammad Abduh*, Makers of the Muslim World. Oksford: Oneworld Publications.

Sitel TV. (2016, March 25). *Sedum godini zatvor za odžata od Tutunsuz džamija*. Доступно на: https://sitel.com.mk/sedum-godini-zatvor-za-odzhata-od-tutunsuz-dzhamijata-ostanatite-dobija-po-pet-godini-za

Sever, A. (2010). *A Pan-Islamist in Istanbul: Jamal Ad-Din Afghani and Hamidia Islamism, 1892-1897*. Master Thesis. Middle East Technical University. Доступно на: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.633.5243&rep=rep1&type=pdf.

Shai, S. (2006). *Islamic Terror and the Balkans*. Nju Bransvik: Transaction Publishers. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=HnXWlecOpN0C&pg=PA53&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q=CIRKL&f=false.

Shay, S. (2017). *Islamic Terror and the Balkans*. Section seven: The Infrastructure of the Islamic Terror in the Balkans. New York: Routledge. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=myEuDwAAQBAJ&pg=PT149&lpg=PT149&dq=iran+in+1979+links+khomeini+and+alija+bosnia&source=bl&ots=5ITKXZIjw1&sig=ACfU3U0bWcp5uOEpH--w2JeaxPgh9L3rrA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjt6dj6vMblAhUl0aYKHbLwB9YQ6AEwAnoECAkQAQ#v=onepage&q=iran%20in%201979%20links%20khomeini%20and%20alija%20bosnia&f=false.

Sheikh Abu Ithar. (1997–1998, децембар-јануар). Sheikh Abu Talal Al-Qasimy, Infatuated with the Pen and the Spear. *Al-Nida`ul Islam*, issue 21. Доступно на: http://caravansofмартуrs.atspace.com/html/Abu_Talal_Al-Qaismy.htm

Shtuni, A. (2019). Western Balkans Foreign Fighters and Homegrown Jihadis: Trends and Implications. *CTC Sentinel*, 12 (7), стр. 18–24. Доступно на: https://ctc.usma.edu/wp-content/uploads/2019/08/CTC-SENTINEL-072019.pdf

Siegel, B. (2012). *The Control Factor: Our Struggle to See the True Threat*. Lanam, Meriland: Hamilton Books. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=w3D-Od9r198C&pg=PR2&lpg=PR2&dq=Siegel,+The+Control+Factor:+Our+Struggle+to+See+the+True+Threat.+Lanham,+Maryland,+Hamilton+Books&source=bl&ots=ahTyVTFYrU&sig=ACfU3U2Ru7hI9TDE41bY-Mc6pxtYurxSDQ&hl=ru&sa=X&ved=2ahUKEwjCkPC3zprqAhVhwMQBHTLMAksQ6AEwAXoECBUQAQ#v=onepage&q=Siegel%2C%20The%20-Control%20Factor%3A%20Our%20Struggle%20to%20See%20the%20True%20Threat.%20Lanham%2C%20Maryland%2C%20Hamilton%20Books&f=false.

Simms, B. (2001). *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*. London, Allen Lane: Penguin Books.

Sivan, E. (1990). *Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics*. Enlarged edition. London: Yale University Press.

Sixta Rinehart, C. (2012). *Volatile Social Movements and the Origins of Terrorism. The Radicalization of Change*. Lanam: Lexington Books. Доступно на: https://books.google.de/books?hl=en&lr=&id=8qQPvyudBR4C&oi=fnd&pg=PR7&ots=H5YJGW-1hh&sig=Fhzc825w16qTIZkQM9O7w_szsh0&redir_esc=y#v=onepage&q&f=false.

Sjećanje na hafiza Ibrahima ef. Trebinjca. (2018, 28. maj). Organizacija Mladi Muslimani. Доступно на: https://www.mm.co.ba/index.php/bs/udruzenje-danas/113-sjecanje/1245-sjecanje-na-hafiza-ibrahima-ef-trebinjca

Skoko, S. (2014). Genocide Crimes of the Independent State of Croatia and the German Aggressor in Gacko from 1941 to 1944. U *NDH (Independent State of Croatia) Atrocities against the Serbs, Jews and Roma in Herzegovina 1941–1945: Proceedings –Round Table, Trebinje, September 28th, 2013*. Sa srpskog jezika preveli Dejan Milinović, Duško Popović, Slobodan Keleman and Svetlana Mitić. Banja Luka: Association Jasenovac-Donja Gradina, стр. 111–126. Доступно на: https://www.scribd.com/document/255862997/hercegovina-eng-pdf?fbclid=IwAR00JRO4H4oKSZKr_9AjOIVtndBslFsoVVNNoJLQq1YaZRF9pdaCzi7yijI.

Smajlović, A. (1978). ‘Muslimani u Jugoslaviji’, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkofederativnoj Republici Jugoslaviji*, 6 (41), стр. 548–582.

Smith, M.S. (2014). *Al-Qa'ida Al-Subah: The Solid Base*DOWNRANGE, 10. март. Доступно на: https://insidethejihad.com/2014/03/al-qaida-al-subah-the-solid-base/.

Sogood, S. (2009, 26. октобар). *Arab-Nazi Connection 1920's, 1930's, and Links to Al Banna and Al Husseini*. Daniel Pipes Middle East Forum. Доступно на: http://www.danielpipes.org/comments/163591

Sørensen, Ø., Hagtvet, B. & Brandal, N., (eds.) (2016) *Islamisme: Ideologi og Trussel.* Oslo: Dreyers Forlag AS.

Speckhard, A. & Shajkovci, A. (2018). The Balkan Jihad Recruitment to Violent Extremism and Issues Facing Returning Foreign Fighters in Kosovo and Southern Serbia. *An Interdisciplinary Journal*, *101*(2), стр. 79–109. University park Pennsylvania: Penn State University Press.

Speckhard, A. & Yayla, A.S. (2016) *ISIS Defectors: Inside Stories of the Terrorist Caliphate.* McLean: Advances Press.

Spoerl, J.S. (2012) *The World View of Hasan al-Banna and the Muslim Brotherhood*, Academia.edu. Доступно на: https://www.academia.edu/31389208/The_World_View_of_Hasan_al-Banna_and_the_Muslim_Brotherhood.

Sputnik. (2016, July 24). ISIS-Daesh Training Camps in Kosovo, Recruitment of Terrorists by NGOs. *GlobalResearch*. Доступно на: http://www.globalresearch.ca/isis-daesh-training-camps-in-kosovo-recruitment-of-terrorists-by-ngos/5537652.

Srna. (2014). *Galijašević: Alija Izetbegović je bio korumpirani fundamentalist*, NEZAVISNE, 29 November. Доступно на: https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Galijasevic-Alija-Izetbegovic-je-bio-korumpirani-fundamentalista/275494.

Srna. (2017). *U Siriji i Iraku se na strani islamista bori 23 Crnogorca*, Blic, 4. децембар. Доступно на: http://www.blic.rs/vesti/svet/u-siriji-i-iraku-se-na-strani-islamista-bori-23-crnogorca/m1yv9j1.

Stakelbeck, E. (2013). *The Brotherhood: America's Next Great Enemy*. Vašington: Regnery Publishing. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=Egws8Aeq-60C&pg=PT156&dq=Al+Banna+Israel+will+exist+and+will+continue+to+exist+until+Islam+will+obliterate+it,+just+as+it+obliterated+others+before+it&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwiLtobCvOXpAhUtxosKHZJtBqIQ6AEIJzAA#v=onepage&q=Al%20Banna%20Israel%20will%20exist%20and%20will%20continue%20to%20exist%20until%20Islam%20will%20obliterate%20it%2C%20just%20as%20it%20obliterated%20others%20before%20it&f=false.

Stanković, S. (1983, 18. април). Tito's Successors Fear "Muslim Nationalism". *Radio Free Europe Research*, Report No. 82. Доступно на: https://storage.osaarchivum.org/low/45/c5/45c5ebfb-d7bf-4f51-bf9a-7e9f42a902fa_l.pdf

Starr, M.J.L. & Trifunović, D. (2002). *Islamic Fundamentalist's Global Network - Modus Operandi - Model Bosnia*. Banja Luka: Documentation Center of Republic of Srpska for War Crimes Research. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=Tstwik9EPAAC&pg=PA41&lpg=PA41&dq=IGASA+in+bosnian+war&source=bl&ots=5nm9QHRt1M&sig=ACfU3U1vAsoMnIbVSxSUVwUTWWRaTm8ZwA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwj3qurj3NHnAhVpwcQBHXEYDCsQ6AEwEHoECAkQAQ#v=onepage&q=IGASA%20in%20bosnian%20war&f=false.

State Department Recommends and Grants Agreement on Questionable Bosnian Ambassador Appointment. (2005,17. јун). Congressional Record – House. Доступно на: https://www.congress.gov/109/crec/2005/06/17/CREC-2005-06-17-pt1-PgH4711-2.pdf

Steinberg G. (2010). The Muslim Brotherhood in Germany. U Rubin, B. (ed.) *The Muslim Brotherhood: The Organization and Policies of a Global Islamist Movement*. New York: Palgrave Macmillan. стр. 149–160. Доступно на: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/497365/mod_resource/content/1/MB%20in%20Germany%20from%20%5BBarry_Rubin%5D_The_Muslim_Brotherhood-2.pdf.

Suellentrop, C. (2002). *Abdullah Azzam: the godfather of jihad*, Slate, 16. april. Доступно на: https://slate.com/news-and-politics/2002/04/abdullah-azzam.html.

Swicord, J. (2015,17. новембар). *Seeds of Jihad Planted in the Balkans*. VOA News. Доступно на https://www.voanews.com/europe/seeds-jihad-planted-balkans.

Talovič, V. & Lopušina, M. (2011). *Kosovo – centr beloy 'Al'-Kaidy* Доступно на: https://inosmi.ru/europe/20110305/167091428.html.

Tam, H. (2018). *The Bosnian Jihad: An Interview with Abu Abdel Aziz Barbaros*, MENA ETC, 31. јул. Доступно на: https://www.tamhussein.co.uk/2018/07/the-bosnian-jihad-an-interview-with-abu-abdel-aziz-barbaros/.

Tanasković, D. (2000). *Islam i mi*. Beograd: Partenon.

Terebessy, L. (2018). *Muhammad Abduh and the Reform of Muslim Education*, ResearchGate, april. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/324797929_Muhammad_Abduh_and_the_Reform_of_Muslim_Educatio.

Terović, T. (2006). *Sedma*. Zenica: NIPP Naša Riječ.

Terrorism: Muslim Brotherhood. (b.d.). Jewish Virtual Library. Доступно на: https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-muslim-brotherhood

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (2010). 7th Qaradawi Jerusalem Conference Held in Beirut. Доступно на: http://www.globalmbwatch.com/2010/01/18/7th-qaradawi-jerusalem-conference-held-in-beirut/.

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (2008, 4. октобар). U.K. Muslim Brotherhood Organization Features Bosnian Grand Mufti. Доступно на: https://www.globalmbwatch.com/2008/01/14/uk-muslim-brotherhood-organization-features-bosnian-grand-mufti/

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (2013, 21. август). European Muslim Brotherhood Youth Organization Seeks ‘Respect for Democracy’ In Egypt. Доступно на: https://www.globalmbwatch.com/2013/08/21/european-muslim-brotherhood-youth-organization-seeks-respect-democracy-egypt/.

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (2007, 4. октобар). WAMY Officials Meet With Bosnian Grand Mufti, 4. октобар. Доступно на: https://www.globalmbwatch.com/2007/10/04/wamy-officials-meet-bosnian-grand-mufti/.

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (b.d.). Human Appeal International. Available from: https://www.globalmbwatch.com/human-appeal-international/.

The Radical Middle Way (2011). *Radical Middle Way*, 10. maj. Доступно на: https://issuu.com/radicalmiddleway/docs/5year.

The Yugoslav Communist Alliance, the Central Committee of the Communist Alliance of Bosnia and Herzegovina, the Commission for International Affairs and Cooperation with Labour and Progressive Movements in the World. (1983). *Political Islam in International Movements*. Sarajevo, Sarajevo District Committee Archives SK Bosnia and Herzegovina. 16. септембар, извјештај бр.: # 02/4-7-3. Класификовано бр.: 01/1- 11/3-83. Приложено 23. септембра 1983.

The History of the Muslim Brotherhood (2015, 2. април). London: 9 Bedford Row. Доступно на: http://9bri.com/wp-content/uploads/2015/04/Report-on-the-History-of-the-Muslim-Brotherhood1.pdf

Timmerman, K.R. (2004) *Preachers of Hate: Islam and the War on America*. New York: Three Rivers Press. Доступно на: https://books.google.ru/books?id=rwUJwFkAinsC&pg=PA103&lpg=PA103&dq=This+was+and+will+remain+an+Arab+land+.+.+.+the+Zionists+will+be+massacred+to+the+last+man.+.+.+Nothing+but+the+sword+will+decide+the+future+of+this+country.%E2%80%9D&source=bl&ots=mVEyXIxBlh&sig=ACfU3U1k5n2TOCKKIcHGjkH8sQgUZGvjlA&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwif1fCru5zqAhX88KYKHeyHAzUQ6AEwAHoECAoQAQ#v=onepage&q=This%20was%20and%20will%20remain%20an%20Arab%20land%20.%20.%20.%20the%20Zionists%20will%20be%20massacred%20to%20the%20last%20man.%20.%20.%20Nothing%20but%20the%20sword%20will%20decide%20the%20future%20of%20this%20country.%E2%80%9D&f=false.

Traubner, E. (3. децембар 1947.). Sarajevo to Tel Aviv’. *Palestine Post.*

Trifunović, D. (2004a, 8. август). *Bosnian Official Links with Terrorism, Including 9/11, Become Increasingly Apparent as Clinton, Clark Attempt to Justify Support of Bosnian Militants.* Free Republic. Доступно на: http://www.freerepublic.com/focus/bloggers/1187088/posts

Trifunović, D. (2004b, 30. август). *Al Qaida-Report on Illegal Financial Activities and Terrorism Financing on the Territory of BiH.* Free Republic. Доступно на: http://www.freerepublic.com/focus/news/1203028/posts

United Nation Security Council (2009). *Al-Haramain Islamic Foundation (Bosnia and Herzegovina).* Доступно на: https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/1267/aq_sanctions_list/summaries/entity/al-haramain-islamic-foundation-%28bosnia-and.

United States v. Usama bin Laden, et al. (2001) 109 F.Supp.2d 211. United States District Court, Southern District of New York, 20. фебруар. Доступно на: http://cryptome.org/usa-v-ubl-07.htm

United States Congress Committee on International Relations. (29. april 1996.). *Establishing a Select Subcommittee of the Committee on International Relations to Investigate the United States Role in Iranian Arms Transfer to Croatia and Bosnia.* 104th Congress. House Resolution 416 Vašington: U.S. Government Printing Office. Доступно на: https://www.congress.gov/bill/104th-congress/house-resolution/416

United States House Permanent Select Committee on Intelligence. (1998). *Investigation into Iranian Arms Shipment to Bosnia*. 105th Congress, 2d Session. House Report 105-804. 9. октобар. Washington, USA: Government Printing Office. Доступно на: https://www.congress.gov/105/crpt/hrpt804/CRPT-105hrpt804.pdf.

USA v. Holy Land Foundation for Relief and Development (2008). *Appendix II: 'An Explanatory Memorandum on The General Strategic Goal for The Group In North America'*, Government Exhibit 003-0085 3:04-CR-240-G. United States District Court: Texas, Northern District, стр. 273–296. Доступно на: https://www.theoakinitiative.org/pdfs/teamb/15-Shariah-The-Threat-to-America-Team-B-Report-Web-285-308.pdf.

United States Senate Republican Policy Committee. (16. јануар 1997.). *Extended Bosnia Mission Endangers U.S. Troops: Clinton-Approved Iranian Arms Transfers Help Turn Bosnia into Militant Islamic Base.* Доступно на: http://www.slobodan-milosevic.org/bosnia-rpc.htm.

U.S. Role in Iranian Arms Transfer Part 1. (30. maj 1996.) C-SPAN. Доступно на: https://www.c-span.org/video/?72595-1/us-role-iranian-arms-transfer-part-1

Valetskiy, O. (2013). Mujahideen in Bosnia and Herzegovina. *Center for Strategic Assessment and Forecasts*. 26. мај. Доступно на: http://csef.ru/en/oborona-i-bezopasnost/503/modzhahedy-v-bosnii-i-gerczegovine-4298.

Veze Izetbegovića's "Muslimanskom braćom" privukle pozornost Arapa (26. април 2018.). Dnevnik.ba. Доступно на: https://www.dnevnik.ba/vijesti/veze-izetbegovica-s-muslimanskom-bracom-privukle-pozornost-arapa

Vidino, L. (2005). The Muslim Brotherhood's Conquest of Europe. *Middle East Quarterly*, 12 (1), pp. 25–34. Доступно на: https://www.meforum.org/687/the-muslim-brotherhoods-conquest-of-europe#_ftn44.

Vidino, L. (4. maj 2020.). The Muslim Brotherhood in the West. ISGAP Доступно на: https://isgap.org/media/2020/05/the-muslim-brotherhood-in-the-west/.

Više od 300 islamista moglo bi da se vrati u CG, Srbiju, BiH, Makedoniju, Kosovo. (11. јануар 2014.). *Vijesti*. Доступно на: https://www.vijesti.me/svijet/balkan/249940/vise-od-300-islamista-moglo-bi-da-se-vrati-u-cg-srbiju-bih-makedoniju-kosovo.

Walker, L.J. (b.d.). Islamic Terrorism: Afghanistan to Bosnia and Then September 11. *The Seoul Times*. Доступно на: https://theseoultimes.com/ST/?url=/ST/db/read.php%3fidx=9573.

Wanner, J. (1986). Amin al-Husayni and Germany's Arab Policy in the Period 1939-1945. *Archiv Orientalni*, 54. Цитирано у: Bostom, A.G. (2013). *A Salient Example of Hajj Amin el-Husseini's Canonical Islamic Jew-Hatred—Introduction, Text, and Commentary*. Стр.4. Доступно на: https://www.centerforsecuritypolicy.org/wp-content/uploads/2013/10/CSP_A_Salient_Example_of_Hajj_Amin_el-Husseinis.pdf

Weiss, M. (11. јун 2020.). The dark truth about those Gaza-bound Turkish flotilla "humanitarians. *New York Daily News*. Доступно на: https://www.nydailynews.com/opinion/dark-truth-gaza-bound-turkish-flotilla-humanitarians-article-1.182754#ixzz2r2sT3nmO

Wiebes, C. (2002). *Intelligence and the War in Bosnia, 1992–1995: The Role of the Intelligence and Security Services. Appendix II, Srebrenica: A "safe" area*. Amsterdam, NIOD. Доступно на: https://www.niod.nl/sites/niod.nl/files/II%20-%20Intelligence%20and%20the%20war%20in%20Bosnia%201992%20-%201995%20-%20The%20role%20of%20the%20intelligence%20and%20security%20services.pdf

Wiktorowicz, Q. (2005). A Genealogy of Radical Islam. *Studies in Conflict & Terrorism*, 28 (2), стр. 75–97. Доступно на: https://securitypolicylaw.syr.edu/wp-content/uploads/2013/03/Wicktorovitcz.2005.Geneology-of-Radical-Islam.pdf.

Woehrel, S. (26. јул 2005.). Islamic Terrorism and the Balkans. *Congressional Research Service (CRS) Report for Congress* Доступно на: https://fas.org/sgp/crs/terror/RL33012.pdf

Yavuz, M.H. (1997) 'Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey'.*Comparative Politics*, 30 (1), стр. 63–82. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/422193?readnow=1&seq=1#page_scan_tab_contents.

Yayla, A.S. (16. maj 2019.). *IHH: The Nonprofit Face of Jihadism. An In-Depth Review*. IDCHerzliya. Доступно на: https://www.ict.org.il/Article/2397/IHH#gsc.tab=0

Yugoslavia: Trouble with Moslems. (1983). *Index on Censorship journal*, 2 (5), стр.20. Доступно на: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03064228308533597?journalCode=rioc20

Zafirovski, E. (6. јун 2005.). Tepanite imami predupreduvaat: nasilstvoto–e prodolži se

Dodeka Senun Briša e na Sloboda.*Vreme*.

Zafirovski, E. (6. јун 2015.). Vo IVZ se vodi bitka među radikalniot islam i tradicionalniot islam. *Vreme*.

Zaugg, F.A. (2016). *Albanische Muslime in der Waffen-SS. Von «Grossalbanien» zur division«Skanderbeg»*. Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Zeghal, M. (1999). Religion and Politics in Egypt: The Ulema of al-Azhar, Radical Islam, and

The State (1952–1994). *International Journal of Middle East Studies*, 31 (3), стр. 371–99. New York: Cambridge University Press. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/176217?read-now=1&seq=25#page_scan_tab_contents.

Zhyntativ. (13. maj 2008.). Hasan Al-Banna and His Political Thought of Islamic Brotherhood. *IKHWAN WEB*. Доступно на: https://www.ikhwanweb.com/article.php?id=17065.

ردصملا: ةیبرعلا.تن (2014) .ویدیفلاب..ا فرتعم يواضرقلا: ةفیلخ"شعاد" ناوخإلا نم. Дос-тупно на: https://www.alarabiya.net/ar/arab-andworld/

2014/10/14/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%B6%D8%A7%D9%

88%D9%8A-%D8%A3%D8%A8%D9%88-%D8%A8%D9%83%D8%B1-

%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%BA%D8%AF%D8%A7%D8%AF%D9%8A-

%D9%83%D8%A7%D9%86-

%D8%A5%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A7%D9%8B.html.

۲۱ وررودر-دیعس زا،یمساق روضح رد (b.d.) تفگ و یوگ یتنرتنیا ور رد ور

ینسوب ات هلزلز هاشنامرک. Доступно на: https://www.aparat.com/v/I1hOS.

هدنامرف یاهورین هاپس رد ینسوب طابترا هاپس نارادساپ اب هدعاقلا ار دیئات درک » هحفص تسخن (18. April 2019.). *News.gooya.com*. Доступно на: https://news.gooya.com/2019/04/post-25310.php

ЧЕТВРТО ПОГЛАВЉЕ

Улога медија

ИЗВРШНИ САЖЕТАК

У свакој струци постоји сет правила по којима се она понаша. У новинарству, најбитније од тих правила – прва заповијест – јесте објективност, сагледавање свих страна. Новинар треба да се држи тог правила у свим ситуацијама, те, изнад свега, да се не петља у причу. Јавност очекује чињенице, а не претпоставке и нагађања. Најчешћи утисак који се стиче прегледом медијских извјештаја о рату у бившој Социјалистичкој Југославији јесте да се овај рат истиче у скоријој историји по томе што је изузетно погрешно представљен. Неопходно је поставити питање: зашто? То смо и питали. Управо из тог разлога смо се упутили у ову потрагу за одговорима на толика питања.

Нешто историјских и политичких чињеница које су неопходне за одређивање контекста у коме је дошло до тога да медији служе јавним интересима представљено је у другом поглављу. У том поглављу изложена су лична свједочења из прве руке о тим догађајима и људима, која су од суштинског значаја за схватање шта се ту заиста догодило. Како би се избјегле грешке у расуђивању, мора се нагласити да су сви ти „медијски докази" дошли од новинара, уредника, представника за јавност, војника и радника моћних државних управа који не гаје никакве симпатије према Србима. Међутим, нису сви могли да поднесу бреме истине и незгодних чињеница које увијек испливају на видјело. Ипак, неки би могли рећи да то није довољно за извлачење било каквих закључака, као ни за приближавање истини. Из тог разлога смо одлучили да ставимо „чињенице" на провјеру након прегледа огромних количина материјала које су нам прошле кроз руке.

Потом смо представили суштину нашег извјештаја: 3. поглавље. Позвали смо стручњаке да спроведу анализу медијског садржаја у складу са прихваћеним научним методама. У првом дијелу тог поглавља, представили смо учинак медија током шест мјесеци прије избијања рата, док су постављани параметри за извјештавање о рату. Резултати те анализе су изузетни. Током тих шест мјесеци, прије него што је дошло до избијања непријатељстава у бившој Југославији, медији су поставили црно-бијели

оквир, банализовали изузетно комплексан проблем унутар Југославије, и дефинисали добре и лоше ратне актере. То је имало потенцијала да утиче на дипломатске покушаје да се спријечи крвав рат на Балкану.

Други дио анализе медијског садржаја обухвата период између 1991. и 1995. године и анализира догађаје који су довели до рата, као и сам рат у Босни и Херцеговини или, прецизније, у Сарајеву. Истраживачи су почели од једне претпоставке: уколико је патња једне етничке групе наглашавана на рачун друге, и/или уколико је једна страна константно представљана као нападач, криминалац и агресор (Стојадиновић и Јевтић, 2020), онда су такви медијски извјештаји пристрасни. Та сазнања заснована су искључиво на више од 10.000 страница из два примарна извора, листова *Њујорк тајмс* и *Гардијан*, чији је садржај из периода између 1991. и 1995. године био предмет анализе.

Оба дијела, по завршетку сваке анализе, нуде извјесне закључке.

Напокон, пошто смо се држали ван приче и пратили трагове у потрази за истином, овај извјештај оставља вама, читаоцима, да извучете властите закључке или макар да пронађете одговоре на нека питања. Наше главно питање гласило је: Јесу ли медијски извјештаји о рату у Сарајеву били објективни? Оно што смо пронашли овдје представљамо што објективније. Не гајимо никакве илузије да ћемо успјети одговорити на сва питања, али сигурни смо да ће овај извјештај представљати чврсту полазну тачку за друге који желе да „копају" дубље, како сада тако и у будућности. Деценијама по завршетку крвавог рата на Балкану, вјерујемо да овај извјештај одражава понашање медија у то доба, као и њихов утицај на утемељење ужасавајућег имиџа једног народа и неприкосновене посљедице које је то оставило (и тек ће оставити) на будуће генерације.

1. Увод

Заиста, насиље је било све што сам знала на Балкану: све што сам знала о Јужним Словенима . . . Али мора да сам у потпуности погријешила што сам прихватила популарну легенду о Балкану, јер да су Јужни Словени уистину били тако насилни, не би их мрзили прво Аустријанци, који су обожавали насиље у форми империјализма, а касније и фашисти у тоталитарном облику . . (цитирано у *Брок*, 2006: 316).

Ребека Вест

Током изучавања материјала везаних за улогу медија у догађајима који су проузроковали рат, и улогу медија у самом рату у Босни, конкретније у Сарајеву (1991–1995), примијетили смо два основна правца у посматрању функционисања медија. Један од тих праваца говори о утицају медија на људе који доносе одлуке, а други имплицира да, напротив, људи који доносе одлуке медије користе као алатку путем које комуницирају са јавношћу. Да ли су медији у потпуности аутономан и независан ентитет који регулише властити живот? Или су медији у потпуности под утицајем спољне силе у виду елите, била она политичка, предузетничка или нека друга?

То су легитимна питања, али нису била основни фокус нашег интересовања у овом случају. Потрудили смо се да представимо обје перспективе, али само у контексту рада медија. Нисмо се занимали за то ко су били „актери" који су одређивали наративе и дистрибуцију вијести, колико смо жељели да представимо извјештавање медија у контексту ратова на територији бивше Социјалистичке Југославије, Босне и Херцеговине и Сарајева.

У другом поглављу, представили смо позадинске информације које су биле неопходне да се разјасни улога медија и да се догађаји крајем 1990-их сагледају из што је могуће ближег угла, како би се рад медија смјестио у историјски и политички контекст. Без икаквих амбиција да извршимо научну студију унутрашњих и спољних актера југословенске кризе, фокусирали смо се на примарне изворе, односно на радове најутицајнијих западних медија, као и на друге примарне изворе као што су књиге, часописи, чланци, свједочења, те видео-презентације, са потписом новинара и других свједока рата.

Из тог разлога, разговарали смо са свједоцима кад год је то било могуће и истраживали ратне биографије, као и сјећања и мишљења ратних репортера који су на разне начине представљали ситуацију на терену; што је од великог значаја за схватање околности, етике и професионалне норме. Једнако значајна била су нам и искуства новинара који су били у новинским редакцијама у својим домовинама, те одатле свједочили клими и околностима које су одређивале насловнице престижних медија; као и секундарни извори вриједни помена. На примјер, Мелани Филипс из *Гардијана* једном приликом испричала је изненађујућу причу о „широј истини", што значи да је постојао дефинисан оквир: Срби су представљани као негативци, а Муслимани као позитивци. То је било јавно мишљење током 1990-их. Бројни бивши новинари и уредници имају сличне приче.

Гдје год је то било могуће, занимала нас је и атмосфера у редовима званичника и особља велесила и престижних међународних организација које су на овај или онај начин учествовале у процесу који је данас познат као крвави грађански ратови на Балкану. На примјер, професор Семјуел Мојн, као млади практикант у Бијелој кући „тражио је приче" за утицајне америчке ратне медије, што је незванично био опис његовог посла. У ту сврху, истражили смо што више околности и догађаја – колико је било могуће унутар рока трајања пројекта и количине ресурса на располагању. Нека од сазнања биће представљена овдје, док ће остала бити похрањена у архиви која ће свим заинтересованим странкама бити доступна на упит и са дозволом Владе Републике Српске.

У овом поглављу укратко ћемо прегледати шири контекст учинка медија кроз разне историјске периоде и политичке околности, али не на начин какав би читалац могао да очекује. Велики дио овог поглавља заснован је на декласификованим документима који су сада доступни у разним обавјештајним агенцијама и другим институцијама. То ће свакако додати нове и изненађујуће димензије схватању околности и дешавања у периоду

прије избијања рата у Босни и Сарајеву. Поред тога, представићемо и нека кључна дешавања у вези са политиком и одлукама донесеним током и након периода Хладног рата.

У трећем поглављу представићемо анализу медијског контекста као суштински дио нашег извјештаја. Позвали смо разне стручњаке да спроведу те студије. Др Александар Митић, који је некад радио за Агенцију Франс-Прес, спровео је двије научне студије. Он данас ради у пољу науке и руководи Центром за стратешке алтернативе. Године 1997. написао је своју мастер тезу под насловом: *Утицај медија на превентивну дипломатију: три студије случајева из југословенског конфликта* (Отава, Универзитет Карлтон). Овдје, за потребе овог извјештаја, он је продубио своје истраживање. Др Митић је у своју тезу додао догађаје који су значајни за наш рад, под насловом *Стварање архетипа „добра и зла" у западним медијима прије почетка оружаних сукоба у бившој Југославији*. У тој студији анализирао је период од шест мјесеци прије рата са становишта покушаја превентивне дипломатије од стране европске заједнице, као и улоге Сједињених Држава и медија током тог периода.

Прво је анализирао европске медије: листове *Економист*, *Тајмс*, *Ле Монд* и њихову улогу у периоду између 25. децембра 1990. и 25. јуна 1991. године. Установио је сљедеће:

> Могуће је да су медији имали утицаја на сљедеће елементе превентивне дипломатије: слабљење подршке Европског савјета југословенском јединству; ублажавање става према унилатералном отцјепљењу Словеније и Хрватске; јачање критичког става Европског савјета према Србији; као и одбијање Европског савјета да обрати пажњу на захтјеве и страхове Срба у Хрватској (2020: 14).

Амерички медији који су били предмет анализе укључују дневне листове *Њујорк тајмс*, *Вашингтон пост*, *Вол стрит журнал*, *Лос Анђелес тајмс*, као и недјељне листове као што су *Тајм*, *Њузвик*, и *Њу рипаблик*. Ти медијски извори анализирани су за период између 15. јануара 1992 (кад је Европски савјет признао Словенију и Хрватску) и 6. априла 1992 (кад су Европски савјет и Сједињене Државе признале Босну, те је рат почео):

Превентивна дипломатија Сједињених Држава није била јасно дефинисана. Била је двосмислена, нејасна и стално се мијењала. Поред тога, Сједињене Државе су сматрале да се конфликт у Југославији налази на периферији њихових интереса пошто је Југославија изгубила битну геополитичку улогу коју је играла током Хладног рата. Према томе, постојала је могућност да медији изврше утицај на превентивну дипломатију Сједињених Држава.

Најбитнији елемент који је могао бити подложан утицају медија јесте антисрпска пристрасност. Сједињене Државе су игнорисале „српско питање". Према томе, битно је анализирати извјештавање медија и како су Срби представљани у југословенској кризи (2020: 34).

По мишљењу др Митића, то су елементи на чијем основу је било могуће да медији изврше утицај.

У другој студији, коју је спровео Институт за политичке студије[1] под руководством професора Мише Стојадиновића и нижег асистента за истраживања Милоша Јевтића, МА[2], анализирано је више од 10.000 страница из два најутицајнија медијска извора на енглеском језику: листова *Њујорк тајмс* и *Гардијан*, који су у то вријеме били награђени за новинарство. Временски оквир те анализе обухвата читав период дешавања која су довела до рата и сам рат у Сарајеву (1991–1995), што ће за потребе ове студије бити представљено у новој, ексклузивној студији. Колико нам је познато, таква студија никад раније није спроведена: „Истраживачи су почели од једне јасне претпоставке – извјештавање о рату у Босни и Херцеговини било је пристрасно уколико је патња једне етничке групе била наглашавана на штету друге и/или ако се једна страна стално представља као нападач, криминалац или агресор“[3]. Анализа садржаја, методологија и закључци биће детаљно појашњени у трећем поглављу. То је суштински дио нашег извјештаја.

Било нам је важно да прикупимо чињенице, а не опаске, пошто данас опште мишљење о рату у бившој Југославији (Босни и Сарајеву) јесте да је са становишта медија то био најслабије заступљен рат у новијој историји. Први разлог за то јесте што су на ту тему написани бројни радови. Други разлог је да би се спријечио било какав покушај да се овај извјештај окарактерише као „неуравнотежен“, „лажан“, „пристрасан“, „просрпски“, или нешто слично. То је уједно и разлог због кога смо се опредијелили да анализирамо садржај најистакнутијих западних медија, умјесто локалних медија који промовишу сопствене ставове о тим догађајима и људима који су у њима учествовали. Пошто је пропаганда сасвим очекивана у току рата, одабрали смо утицајне западне изворе јер се они сматрају имуним на пропаганду. Другим ријечима, од њих се очекује да буду неутрални, објективни и професионални.

Из тих разлога смо одлучили да не извлачимо никакве закључке, него напросто да то ексклузивно право понудимо читаоцима овог извјештаја. Зашто? Ријечима америчког новинара Питера Брока, „новинари су лоши политички научници, а још гори аналитичари спољне политике. Они се не баве дипломатијом, него продајом новина. Њихов посао је да извјештавају о чињеницама које виде и чују и да постављају питања – и то многа. Изнад свега, не треба лично да се петљају у причу, нити да у њој учествују.“ (Брок, 2005: 6). Нећемо изигравати научнике (због тога смо позвали научнике да нам помогну), нити аналитичаре, него ћемо једноставно припремити извјештај да буде што лакши за читање, јер ће његов садржај свакако бити тежак да се схвати, будући да новооткривене информације нуде нове и изненађујуће увиде у причу о ратном извјештавању и улози медија током рата у бившој Југославији, Босни и Сарајеву, те је претварају у трагичну епизоду у дугој историји учинка медија. То је трагична прича у смислу да су новинари заузели страну у том рату и допринијели његовом продужењу, намјерно или не, без обзира на то да ли су тога били свјесни или не, што је довело до невиђених посљедица које се осјећају до данашњег дана. Нажалост, дјелује као да су многи, иако не и сви, заборавили да је објективност и сагледавање свих страна прва заповијест професионалног новинарства.

Била би невиђена грешка и помислити да је циљ овог извјештаја да некога заштити или да понуди једнострану перспективу. Напротив! То је био рат, и то крвав. Обје стране су починиле злочине који не треба да се забораве, и на обје стране постоје жртве које су доживјеле страхоте грађанског рата. Свјесни смо да ће бити оних који ће овај извјештај окарактерисати као просрпски. Мали подсјетник за такве: једном давно, један од чланова ове комисије, лични свједок ратних дешавања, написао је у одговору на комплексно питање сљедеће: Ко су уопште Срби?

> „Запањен свијет се пита каква је уопште права природа тих Срба, кад су успјели да преживе шест ратова у протеклих стотину година, повремено су способни за запрепашћујуће насиље, а још чешће склони да задиве великим чиновима дарежљивости, отворености и херојства. Да, то су Срби . . . анархисти у миру, уједињени у рату, Срби су на крају овог миленијума поново изазвали свијет и затворили се у тврдоглав, тих и монолитичан оклоп отпора. Колико год да њихово понашање дјелује збуњујуће, њихов концепт националног идентитета је задржао силу коју је Запад заборавио.“[4]

Остављамо читаоцима да суде о објективности аутора, имајући у виду да је он само објективности и тежио у овом извјештају...

Ђузепе Закарија

2. Позадина: кључне историјске и политичке чињенице

Како би се схватила улога медија у догађајима који су довели до рата и током самог рата (1991–1995), битно је осврнути се на историјски и политички контекст. Историја Балкана из перспективе историчара неће бити иста као из наше перспективе, поготово имајући у виду да ће истакнути чланови сарајевске комисије представити свој поглед на историју региона Босне, Сарајева и околине. Наш фокус у овом поглављу јесте да пружимо поглед на активности медија током периода прије 1990-их, те да опишемо политички контекст и кључне политичке чињенице које су неопходне за схватање понашања медија.

Током изучавања стотина хиљада страница разног материјала, архивираних докумената, и многобројних публикација од значаја, схватили смо колико је сам материјал битан за схватање оног што се догодило у Сарајеву прије и током рата, а можда ће и помоћи при објашњавању огромних разлика између стварних догађаја и медијских извјештаја о њима, како би их било далеко лакше схватити. Није нам намјера да заузимамо страну нити да износимо било какве импликације, осуде или закључке.

Представићемо чињенице по логичном и хронолошком реду, на основу чврстих доказа у виду тренутно декласификованих докумената који су некад били класификовани као повјерљиви или строго повјерљиви. У овом поглављу намјеравамо да изнесемо

преглед примарних и секундарних извора превасходно у сврху представљања ширег контекста комплексне природе по којој је познат временски период који је дефинисао скорашњу крваву епизоду на Балкану и улогу Сарајева у њој, како би било лакше схватити понашање медија и комуникациону стратегију свих актера који су учествовали у том процесу. Почећемо тако што ћемо се осврнути на неке од кључних чињеница из периода Хладног рата, а онда ћемо се пребацити на распад бивше Југославије и неуспјех превентивне дипломатије, док суштински дио овог поглавља сачињавају лична свједочења о ратним дешавањима, прије свега од стране новинара, репортера, људи који обликују јавно мњење, писаца и заступника за односе са јавношћу. Много тога је већ речено и написано, што може бацити другачије свјетло на понашање и утицај медија прије и током рата у Сарајеву.

2.1. Хладни рат: кратак преглед

Током Другог свјетског рата, у неком моменту прије његовог завршетка, али након што је већ постало сасвим јасно да ће нацистичка Њемачка изгубити рат, стручни и високорангирани стратези њемачке војске знали су да ће по окончању рата свијет између себе подијелити двије свјетске велесиле: Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез. Поред тога, било је јасно и да се конфликт између концепта капитализма и либерализма одражава и у политичком систему западне демократије, као и да је успон још једног ауторитарног комунистичког система неизбјежан. Било је потребно само прићи у правом тренутку и понудити „услуге и ресурсе“. Тако су некадашњи противници у рату почели да, по завршетку рата, сарађују иза затворених врата. У име интелектуалне искрености, сви актери са обје стране „Гвоздене завјесе“ поступили су исто. За потребе овог извјештаја, узевши у обзир оно што је већ написано, заинтересовани смо за сарадњу између Америке и нациста, која је довела до изузетних расплета на политичком и сваком другом пољу.

У фебруару 2005. године, Архив националне безбједности Сједињених Америчких Држава објавио је документацију о тајној сарадњи између владе Сједињених Држава и генерала Рајнхарда Гелена, који је био шеф обавјештајне службе њемачке војске на Источном фронту током Другог свјетског рата. Пред крај рата, Гелен је успоставио близак однос са Сједињеним Државама и успјешно је одржавао своју обавјештајну мрежу (која је касније постала западноњемачки БНД), без обзира на то што је он запошљавао бројне бивше нацисте и познате ратне злочинце.

Написала је Тамара Фајнстајн након објављивања оригиналне документације Архива националне безбједности (Фајнстајн, 2005). То је било шокантно. Иако су током Хладног рата о том тајном савезу објављени бројни чланци, колумне, књиге и студије, њихови аутори бивали су обиљежени као теоретичари завјере, а њихов рад је дискредитован. Докази о тој добро скриваној историји ратне сарадње између велесила савезница, као и између Сједињених Држава и нацистичких ратних злочинаца, објављени су 2005. године под окриљем Закона о откривању нацистичких ратних злочина:

Декласификовани *СИКРЕТ РелГЕР*, историјат у два тома, саставио је историчар ЦИА Кевин Рафнер, а замјеник оперативног директора ЦИА-е Џек Даунинг изложио га је њемачкој обавјештајној служби (Bundesnachrichtendienst, БНД) 1999. године, као успомену на „нове, блиске везе" које су формиране у послијератној Њемачкој, чиме је обиљежена педесета годишњица сарадње ЦИА и Западне Њемачке. Тај историјат декласификован је 2002. године као плод рада Међуагенцијске радне групе за нацистичке ратне злочине и документацију јапанске царске владе, а он садржи 97 кључних докумената разних агенција.

Пише Тамара Фајнстајн (2005).

Међуагенцијска радна група основана је 11. јануара 1999. године како би надгледала декласификацију отприлике осам милиона страница документације многобројних владиних организација.

Документација коју је открила Међуагенцијска радна група указује на широкообсежне односе између бивших нацистичких ратних злочинаца и америчких обавјештајних служби, у које се убраја и ЦИА. На примјер, тренутно доступни документи показују да је за ЦИА-у радило најмање пет сарадника озлоглашеног нацисте Адолфа Ајхмана. ЦИА је покушала да регрутује још 23 нациста, а најмање 100 официра у Геленовој организацији су бивши официри СД-а или Гестапа . . . Међуагенцијска радна група затражила је помоћ од истакнутих академика са којима се консултовала током процеса декласификације, а ти историчари су прошлог маја (2004. године) објавили властиту интерпретацију декласификованог материјала под насловом *Америчка обавјештајна служба и нацисти* (Фајнстајн, 2005).

Према томе, недуго по завршетку Другог свјетског рата, а о томе ће бити више детаља у наставку овог поглавља, основана је нацистичка мрежа. Била је добро организована и изузетно добро финансијски потклована. Радила је изван домета радара шире јавности, као потпуно паралелан систем направљен у сврху вођења рата против Совјета. Та паралелна нацистичка мрежа, као што ће се показати, била је умијешана у рад бројних институција (у које се убраја и њемачка обавјештајна служба БНД). Финансијски је подржавала бројна значајна међународна дешавања и била је изузетно битна у стварању догађаја који су промијенили ток Хладног рата и донијели „побједу" над Совјетима.

Фајнстајн даље пише:

Тимоти Нафтали, професор на Универзитету у Вирџинији и један од историчара са којима се консултовала Међуагенцијска радна група, који се уско фокусирао на декласификовани Цијин материјал, скренуо је пажњу на проблематику нашег односа са Геленом: „Рајнхард Гелен је био у могућности да користи амерички новац да створи велику обавјештајну бирократију која не само да је подривала западне критичаре Совјетског савеза тиме што је штитила и помагала ратне злочинце, него би се могло рећи и да је била најмање ефикасна и безбједна у читавом Сјеверноатлантском савезу.

Као што су страховали многи чланови америчке обавјештајне службе крајем 1940-тих, испоставило се да је Геленова организација представљала стражњи улаз кроз који су се Совјети пробили у западни савез“ (Фајнстајн, 2005).

Оригинални наслов документа *СИКРЕТ РелГЕР* био је *Стварање обавјештајног партнерства: ЦИА и поријекло БНД-а, 1945–1949*, уредио га је Кевин Ц. Рафнер, а његово објављивање одобрила је ЦИА 2002. године, и то у сарадњи са америчком војском. Припремило га је особље Цијиног Одјела за историју, Центар за изучавање обавјештајних служби, Европска дивизија, Директорат за операције, 1999. године. Тај оригинални документ од преко 400 страница подијељен је на Уводну ријеч, Предговор, Биљешке о изворима, Наведена лица, Хронологију, Фотографије, Свједочења из прве руке (1. дио), Нулти сат (2. дио), Вандербергов извјештај (3. дио), и Босардов извјештај (4. дио). У њему су садржани фасцинантни увиди.

Слиједи неколико одломака из оригиналних докумената. Битно је имати у виду да оно што је Даунинг презентовао представља само увод. Друге дијелове тог документа припремили су историчари ЦИА.

Од 1949. године, Централна обавјештајна агенција (ЦИА) одржавала је блиске односе са Геленовом организацијом која је 1956. године постала западноњемачки БНД, односно Федерална обавјештајна служба. Кроз дуге деценије Хладног рата, ЦИА и БНД блиско су сарађивале како би Европом прошириле слободу, у ком периоду су се обје земље суочавале са новим пријетњама у виду тероризма, ширења оружја за масовно уништење, те немирима у Европи и другим регионима широм свијета. Оснивање овог обавјештајног партнерства између Сједињених Држава и Њемачке није био лак задатак. Године 1945. Сједињене Државе и њихови савезници тек су окончале рат са нацистичком Њемачком. Сама Њемачка била је разорена, њени градови и градићи били су уништени, а америчке, британске, француске и совјетске снаге земљу су подијелиле на окупационе зоне.

Демократска влада поново је успостављена у зонама на Западу, док је у зонама на Истоку Совјетски Савез наметнуо тоталитарни систем . . . Њемачка је морала бити обновљена и у њој је требало да се поново успостави влада како би се западна Европа опоравила од рата и преживјела пријетњу коју представља комунизам. Сједињене Државе промовисале су те напоре кроз Маршалов фонд, стварање Бундесрепублике, поновно наоружавање Западне Њемачке и њено чланство у Сјеверноатлантском пакту и Уједињеним нацијама. Геленова организација дјеловала је у вакууму коју је створио Хладни рат. По завршетку рата, генерал Рајнхард Гелен, виши официр њемачке војне обавјештајне службе и експерт за Совјетски савез, наредио је својим официрима да сачувају своје документе и предају се америчким снагама.

У љето 1945. године, неколицина официра америчке војске схватила је да би Геленов челни положај у организацији Фремде Хере Ост (Источне стране армије) могао бити користан за стицање информација о совјетској војсци . . . Након што су на љето

1945. године Гелена и неколико његових официра послали у Сједињене Државе на саслушања, војска је почела користити бивше њемачке обавјештајне официре као оперативце у америчкој окупационој зони у Њемачкој. Између 1945. и 1949. године, америчка војска управљала је Геленовом организацијом и финансирала њихово прикупљање обавјештајних података. Током тог периода, америчка војска жељела је да ЦИА и њене претходнице преузму одговорност за Геленову организацију. ЦИА, која је тад још увијек настојала да успостави положај као прва мировна, централизована обавјештајна агенција у земљи, имала је резервисан став према покушајима војске да јој наметну руковођење Геленовом организацијом (Даунинг, 1999).

Уистину, годинама су се јављале многе несугласице између војне обавјештајне службе и ЦИА на ту тему, поготово поводом оперативних питања као што су трошкови и безбједност. Изнад свега, суштину њихових несугласица представљало је повјерење указано њиховим некадашњим непријатељима.

Проучили смо све документе који су објављени и провели смо дуги низ сати користећи се дигиталном библиотеком ЦИА. Овдје износимо свега неколицину кључних докумената који су обликовали Запад након рата, као што је овај одломак из документа ЦИА под насловом *Биографски приказ генерала Рајнхарда Гелена*, који је декласификован 2001. године:

Између 1949. и 1956. године, генерал Гелен посветио је сву своју енергију легализацији своје организације у виду западноњемачке Федералне обавјештајне службе. Тај циљ је остварио у марту 1956. године, и тиме постао њен први предсједник. Постао је директно подређен кабинету канцелара. Након легализације, настојао је да своју организацију развије у свјетску обавјештајну службу способну за прикупљање обавјештајних података и сарадњу на свјетском нивоу. Пред њим је био дуг пут до остварења тог циља . . . 1. маја 1968. године, генерала Гелена наслиједио је генерал Герхард Весел, његов помоћник у Фремде Хере Ост, који је одиграо кључну улогу у стварању Геленове организације. Весел је претходно служио у БНД, западноњемачком Министарству одбране, као и у Војном комитету НАТО-а у Вашингтону и Бриселу (ЦИА, 2001, 2005).

Генерал Гелен предвидио је да ће се по колапсу Трећег рајха нови свјетски поредак састојати од двије велесиле, Сједињених Држава и Совјетског Савеза. Такође је био убијеђен да ће те двије силе прије или касније подијелити зону интереса између себе, те да ће се у неком моменту међусобно сукобити. Предвидио је Хладни рат и потковао је своју теорију јаким аргументима; имао је приступ томовима докумената на свом положају на Источном фронту, и изградио је јаку мрежу инсталација које је намјеравао убиједити Сједињене Државе да искористе против Совјетског савеза.

Сан генерала Гелена о новој Европи са њемачким вођством под америчком контролом на крају се и остварио. То може да се види из његове личне пошиљке од 12. октобра 1949. године, коју је ЦИА декласификовала и објавила 2005. године под насловом *Одговор др Шнајдера на скорашња писма о политичким смјерницама*:

Одговор др Шнајдера[5] на скорашња писма о политичким смјерницама. Тема: основне смјернице за преглед концепта и мисије овог пројекта . . . Општи елементи нашег рата, политичке основе: у складу са њемачким становиштем, политичке основе нашег рада своде се на сљедеће двије ставке: а) чврсто увјерење да будућа политика Њемачке мора у догледној будућности да буде заснована на изузетно блиској сарадњи са Сједињеним Државама, чак и унутар оквира уједињености западне Европе . . . Колико сам до сад био у прилици да се увјерим, дјелује ми као да је ова концепција у свим тачкама сагласна са погледима новог федералног канцелара. У вези са тим, треба поменути да ће њемачка спољна политика убудуће настојати да обезбиједи сарадњу њемачког народа у породици сачињеној од свих нација са западњачким идеалима под вођством Сједињених Држава, са једнаким правима и дужностима.

Претпостављам да ће се и интереси Сједињених Држава на дуже стазе окренути у том правцу. За развој организације биће значајно утврдити какав допринос на пољу политике наша организација убудуће може да очекује са њихове стране у вези са америчко-њемачком сарадњом. Овдје морам нагласити аргумент да ова организација никад неће бити задужена за вршење активног политичког утицаја на унутрашњу или спољну политику, будући да би се то директно косило са нестраначким карактером њемачке обавјештајне агенције која дјелује против Истока. Међутим, од лидера наше организације могло би се очекивати да играју улогу оданих посредника, што би они могли и да ураде, и то такође на пољу стране политике, у складу са нашим заједничким идејама (ЦИА, 2005).

Битно је напоменути да је група генерала Гелена поново активирала своју мрежу која је настала у Европи и на Блиском истоку непосредно прије и током Другог свјетског рата, и то не само на тим мјестима, него и у свим зонама интереса. Овај извјештај занима се за мрежу у Европи и на Блиском истоку, и то поготово декласификованим документима који се односе на јерусалимског Великог муфтију.

Двојица арапских лидера, Велики муфтија Хаџ Амин Ал-Хусеини и Али Ел-Гаилани, одржавали су снажну везу са нацистима, који су финансирали њихове активности. Исход рата већ је био очигледан у априлу 1945, па и прије тога, али они су жељели да наставе са својим активностима. Ал-Хусеини је био присталица панисламке државе. Имали су довољно ресурса да спроведу планове споване прије и током Другог свјетског рата. На примјер, Брајтман и Года пишу:

Њемачки фелдмаршал примао је основну плату од 26.500 марака годишње . . . од прољећа 1943. године до прољећа 1944, Хусеини је имао лична примања од 50.000 марака мјесечно, а Гаилани је примао 65.000 за оперативне трошкове . . . Хусеини и Гаилани примали су значајне исплате у страној валути како би издржавали присталице настањене у земљама ван Њемачке (Брајтман и Года, 2010: 19).

Хусеини је редовно био у вези са високорангираним официрима СС-а као што су Вилхелм Бајснер, Херман Хот, и генерал Вафен-СС-а Готлоб Бергер, који је био заду-

жен за регрутовање нењемачких снага за Вафен-СС. Поред тога, Хусеини је његовао и изузетно близак лични однос са самим Хајнрихом Химлером.

Велики муфтија био је свјестан значаја пропаганде и медија за његову мисију и одржавао је близак однос са особама запосленим у њемачком Министарству спољних послова и Министарству за пропаганду:

> Египћанин по имену Галал из Берлина уређује периодични лист на арапском језику који је дизајниран да подстакне Арапе да пруже подршку Њемачкој, а Ел-Нагар му је помагао 1940. године. Ел-Нагар од 1941. има властити лист на арапском језику окренут ка публици са Блиског истока, а 1942. године преузео је додатно задужење као директор нацистичког краткоталасног емитовања на Блиски исток. Кад је Хусеини дошао у Берлин, желио је да сарађује са Ел-Нагаром на емитовању за Блиски исток, те су једно вријеме успјешно сарађивали. Онда је Ел-Нагар основао Исламски централни институт у Берлину. Хусеини је желио да руководи тим институтом, али Ел-Нагар му је то ускратио, па је он искористио свој утицај у СС-у да Ел-Нагара уклони са положаја у емитовању (Брајтман и Года, 2010: 20).

У сарадњи са нацистима, јерусалимски Велики муфтија у својој тежњи ка панисламској држави регрутовао је муслимане широм нацистичких зона интереса:

- Јесен 1943. године: „Хусеини је отпутовао у Независну Државу Хрватску, иначе савезницу нациста, да регрутује муслимане за Вафен-СС. Том приликом рекао је војницима новоформиране босанско-муслиманске 13. планинске Вафен-СС дивизије да би читав муслимански свијет требало да прати њихов примјер“ (Брајтман и Года, 2010: 20).

Након што је рат окончан са очигледним исходом, Хусеини је са нацистима уговорио наставак сарадње на политичко-идеолошком основу. Према декласификованим документима, нацисти су договорили са Хусеинијем да ту мисију наставе и након априла 1945. године. Данас се зна, на основу Тајне информације ЦИА о Амину Ел-Хусеинију, декласификоване 2008. године, да су ЦИА и тајне службе америчке војске биле добро упознате са рутама, мисијама, контактима и моћи Великог муфтије (ЦИА, 1951). За овај дио извјештаја битно је поменути да је Велики муфтија одржавао блиске односе настале током Другог свјетског рата и наставио је са радом на мисији која је тад дефинисана.

> Формирање више од двије десетине муслиманских јединица Вафен-СС-а и Вермахта у Босни, на Косову, у западној Македонији, сјеверној Африци и дијеловима Совјетског Савеза под њемачком окупацијом. По завршетку рата, Ал-Хусеини, за којим је југословенска влада издала потјерницу због ратних злочина, побјегао је у Египат, гдје је сарађивао са мрежом из Одесе како би довео на хиљаде нациста на Блиски исток, односно у египатску и сиријску војску. Године 1945, проглашен је лидером Муслиманског братства у Јерусалиму.

Брус Тефт изнио је горенаведено у свом чланку *Пријетња Муслиманског братства Блиском истоку, Израелу и свијету* (Тефт, 2013).

Тефтов чланак помиње и догађаје из 1946. године, годину дана након што су нацисти у априлу 1945. потписали нови споразум са Великим муфтијом за послијератни период.

> Хусеини је 1946. године упознао свог пранећака Јасера Арафата, рођеног у Египту, који је у 17. години почео да ради као кријумчар оружја за Ел-Хусеинија и његове паравојне снаге у Јерусалиму. Арафат је званично постао члан Братства 1948. и покушао је да се прикључи борби против Јевреја у рату 1948. године . . . али заустављен је ван Каира од стране египатских сила. Док је студирао у Кувајту 1957. године, Арафат је основао палестинску терористичку организацију Фатах, која се послије прикључила, те 1969. године и преузела контролу над Палестинском ослободилачком организацијом – ПОО (Тефт, 2013).

У међувремену, исти такав процес одвијао се и у бившој Југославији. Социјалистичка Федеративна Република Југославија, под доживотним вођством маршала Јосипа Броза Тита, одвојила се од Совјетског Савеза 1948. године. *Криптолоџик квортерли*, класификовани интерни журнал Националне сигурносне агенције, спровео је строго повјерљиву анализу тога колико је тачно свијет какав познајемо био близу избијања директног сукоба током 1950-их. Национална сигурносна агенција Сједињених Држава 2010. године објавила је, у складу са Законом о слободи информисања (ФОИА), строго повјерљиви документ под насловом *Избјегавање армагедона: Рат који се умало десио, 1950*, који се изворно појавио у издању *Криптолоџик квортерлија* за фебруар 1998. као чланак о за длаку избјегнутом Трећем свјетском рату 1950-их.

То је проузроковало велике таласе унутар Источног блока, и све се промијенило у веома кратком временском периоду. Годину дана касније, 1949, водећи њемачки новински лист *Дер Шпигел* бацио је још једну шокантну бомбу тако што је објавио чланак о тајној вези између маршала Тита, хероја Другог свјетског рата, и Франца Нојхаузена, озлоглашеног нацистичког гувернера југоисточне Европе.

Тај угледни њемачки лист објавио је 17. новембра 1949. године чланак о Францу Нојхаузену и његовој послијератној судбини. Он је одслужио двије и по године у затвору, иако је био осуђен на двадесет година тешког рада. Међутим, испоставило се да је тај Герингов штићеник био од далеко веће користи као индустријски организатор нових послијератних планова маршала Тита. „Нојхаузенов живот није вриједио ни пет пфенига 1947", пише *Дер Шпигел* (1949). Неколико година касније, он је своје вријеме проводио испијајући пиво у популарним ресторанима у центру Београда (као што су „Три капе" на Скадарлији или „Мажестик"). „Дебели Франц", како су га звали, због својих пријератних пословних успјеха и неуспјеха, био је свјестан да су му потребне праве везе и прилике како би уновчио своје разумијевање трговине. Недуго потом он је постао имућан индустријалиста и подржавао је Геринга тако што му је слао све његове најдраже потрепштине. Геринг му је спасио живу главу у више прилика током рата.

Нојхаузен је био играч који је имао све најбоље контакте неопходне за припадност послијератној елити. У ратна времена често је говорио: „Ја одлучујем ко је комуниста", кад је неке од њих именовао на прикладне високорангиране положаје. „Ти комунисти су сад радили за њега", пише *Дер Шпигел* (1949). Југословенским рудницима био је потребан ефикасан управник, као и финансијска средства. Нојхаузен и његове везе донијеле су двадесет милиона у обвезницама у руднике у Бору и Трепчи. „Нојхаузен је донио документацију за међународну трговину обвезницама. Американцима су његови прорачуни били 'изузетно корисни'", пише *Дер Шпигел* (1949). Маршалу Титу то је представљало практичну послијератну одлуку, пошто је морао да влада државом оптерећеном бројним проблемима, која је уз то имала и многе противнике спремне на рат како унутар – тако и изван њених граница.

Нојхаузен је званично пуштен 1953. године, а преминуо је 1966. у Берлину.

У тим раним данима периода Хладног рата и његових многобројних строго повјерљивих савеза, било је неопходно организовати систем пропаганде за одржавање и његовање процеса који ће обликовати поглед на свијет толиких будућих генерација рођених и одраслих у атмосфери сталне пријетње са друге стране Гвоздене завјесе.

2.2. Јавна дипломатија, комуникациона стратегија и управљање информацијама

Јавна дипломатија као алатка спољне политике прошла је кроз различите фазе реструктурисања из разних политичких и других разлога. Такозвана „мека моћ" сматрала се предусловом за тежњу свих велесила ка ширењу, окупацији, сарадњи и, прије свега, контроли у име виших моралних вриједности, у које се убраја и слобода. „Јавна дипломатија – која се састоји из систематског настојања да се успостави комуникација не са страним владама, него са самим народом – игра централну улогу у мисији да се створи безбједнији свијет за праведне интересе Сједињених Држава, те њихових држављана и савезника", изјавио је 2002. године Хенри Ј. Хајд, предсједавајући Комитета за међународне односе Представничког дома (Кенеди и Лукас, 2005: 310).

Предсједавајући Хајд, републиканац из Илиноиса, 2002. године настојао је да добије позајмицу у износу од 225 милиона америчких долара за потребе јавне дипломатије Стејт департмента, извјештава *Њујорк тајмс*. „Ако се надамо успјеху у ширим циљевима наше спољне политике, онда труд Америке да ангажује народ широм свијета мора да заузме истакнутије мјесто у планирању и спровођењу наше спољне политике" (Шанкер и Шмит, 2002).

Професори Лиам Кенеди[6] и Скот Лукас[7] објавили су 2005. есеј под насловом *Трајна слобода: Јавна дипломатија и спољна политика Сједињених Држава*, у коме су изнијели трезвен увид у историју „реорганизације и преобликовања, будући да је истакнута улога пропаганде неопходна у настојању да се освоје 'срца и умови' стране јавности" (Кенеди и Лукас, 2005: 310). Пошто то није нова улога, у смислу преношења

идеја и активности, историјско „преуређење" (како су то аутори назвали) током деценијама дуге историје „меке моћи" имало је велики број различитих облика, схема и акционара унутар добро организованог државно-приватног конгломерата:

Термин „јавна дипломатија" сковали су средином 1960-их научници са универзитета Тафтс да „опише пуни дијапазон комуникације, информација и пропаганде" под контролом владе Сједињених Држава. Кад је тај термин ушао у моду, у принципу је ублажио (тиме што је подразумијевао и јавну и дипломатску намјеру) политичку валентност и сопственог настанка и објекта студије, и то тако што је ставио акценат на своју улогу као „примијењена преведена наука људског понашања". Поријекло тог термина служи као вриједан подсјетник да је и сама производња умијешана у историјски темељ и савремено понашање јавне дипломатије Сједињених Држава, док тај амерички универзитет има дугу културну историју центра знања у служби државе (Кенеди и Лукас, 2005: 310).

У ширем контексту, само поријекло тог термина и феномена сеже уназад све до поријекла Сједињених Држава. Структура јавне дипломатије као инжењеринга информација или психолошког оружја под покровитељством владе, или пропаганда Хладног рата, може да се пронађе у агенцијама које су се развиле прије и непосредно након Другог свјетског рата:

- Канцеларија за ратне информације (OWI) и Канцеларија за стратешке службе (ОСС): „Околности које су настале пред крај рата и у првим годинама по његовом завршетку изазвале су бриге које су директно утицале на идеју формирања 'националне безбједносне државе'" (Кенеди и Лукас, 2005: 311).
- Вијеће за националну безбједност (НСЦ) формирано је 1947. године. У децембру те године, НСЦ је издао директиву НСЦ 4 за „Координацију мјера за инострано информисање". Та директива је уједно потврдила да Стејт департмент руководи постојећим мрежама, као и иницијативе попут радио система Гласа Америке, Информативног сервиса Сједињених Држава, те Фулбрајт образовних и културних размјена, и упутила на развој нових активности (Кенеди и Лукас, 2005: 312).

Вијеће за националну безбједност 1947. године сачинило је извјештај о страним информативним мјерама. У интерном меморандуму извршног секретара Соерса члановима НСЦ-а, који је декласификовала и објавила Федерација америчких научника (ФАС), та проблематика дефинисана је као потреба „да се утврди какве кораке је потребно предузети да се ојачају и координишу све мјере владе Сједињених Држава за инострано информисање у циљу потпомагања достизања националних циљева Сједињених Држава" (НСЦ 1947, објавио ФАС). У том меморандуму, фокус је стављен на пропаганду са источне стране Гвоздене завјесе:

Совјетски Савез спроводи кампању интензивне пропаганде усмјерене превасходно против Сједињених Држава и примјењује координисане психолошке, политичке и економске мјере дизајниране да онеспособе некомунистичке елементе

у свим земљама. Крајњи циљ те кампање није само подривање престижа Сједињених Држава и ефикасности њихове националне политике, него и слабљење и подјела свјетског мњења до те тачке гдје ефикасно супротстављање совјетским намјерама више неће бити могуће ни политичким, ни економским, ни војним мјерама. Совјетски Савез се у спровођењу те кампање служи свим мјерама које су му доступне кроз сателитске режиме, комунистичке странке и организације подложне утицају комуниста (НСЦ 1947).

Како би се супротставиле „комунистичкој пропаганди", за Сједињене Државе било је битно да пруже економску подршку одређеним страним земљама, поготово у Европи, и јесте једна од главних мјера које су Сједињене Државе предузеле како би одбраниле своје виталне интересе. Велики дијелови свјетске популације не знају или погрешно схватају природу и намјеру те помоћи и других доприноса Сједињених Држава миру у свијету. Неадекватно кориштење мјера информисања штети ефикасности тих подухвата (НСЦ 1947).

Као што се види из тог меморандума НСЦ-а из 1947. године, околности у раним данима Хладног рата биле су такве да су обје стране све своје ресурсе усмјериле ка мјерама информисања:

Ситуација у свијету захтијева хитно ојачавање и координацију свих мјера владе Сједињених Држава за инострано информисање које су дизајниране да изврше утицај на ставове страних земаља у правцу који доприноси остварењу њених циљева и неутралисању ефекта антиамеричке пропаганде (НСЦ 1947).

Према меморандуму, то је захтијевало блиску сарадњу и координацију „политике, ефикаснију интеграцију постојећих објеката, и појачавање мјера иностраног информисања" (НСЦ 1947).

Сагледано са стране структуре моћи, то је значило да државни секретар има задатак да формулише и координише имплементацију свих мјера информисања које су осмишљене да на стране државе изврше утицај у правцу који је повољан за остварење циљева Сједињених Држава и да неутралишу ефекте антиамеричке пропаганде. Претпоставка је да ће те функције вршити замјеник државног секретара за јавне односе, који треба да се консултује са неформалном групом сачињеном од представника других адекватних одјела и агенција (НСЦ 1947).

Горенаведени документ у детаље набраја све неопходне мјере, објекте, буџет и агенције које морају сарађивати „за имплементацију одобрених политика за инострано информисање" (НСЦ 1947). Рађала се нова, широка, револуционарна мрежа.

Професори Кенеди и Лукас сковали су термин „државно-приватна мрежа" да опишу: „широку, дотад невиђену, сарадњу између 'званичних' агенција Сједињених Држава и 'приватних' група и појединаца за развој и имплементацију политичких, економских и културних програма за помоћ вањској политици Сједињених Држава

од раних дана Хладног рата па све до данас" (Кенеди и Лукас, 2005: 312). Закон о информативним и културним размјенама Сједињених Држава ступио је на снагу 1948. године, чиме је створена правна основа за „припрему и инострано ширење информација о Сједињеним Државама, те њиховом народу и политици, и то путем штампе, публикација, радио преноса, филмова и других мјера информисања, као и кроз информативне центре и инструкторе у иностранству . . . како би се омогућило боље схватање Сједињених Држава у другим земљама, и како би се поспјешило међусобно разумијевање" (Кенеди и Лукас, 2005: 312). Тиме је Труманова доктрина, која има везе са слободом и заштитом исте, добила на снази.

> Почетком 1951. године, пројекти Сједињених Држава покривали су деведесет три земље, преносили су се на четрдесет пет језика и разносили милионе информативних књижица, летака, магазина и постера . . . организација јавне дипломатије изашла је из окриља Стејт департмента кад је аутономна Информациона агенција Сједињених Држава (УСИА) основана 1953. године „да свијету исприча америчку причу" (Кенеди и Лукас, 2005: 312).

Маршалов план усвојен је у априлу 1948. године. По њему, пет процената буџета додијељено је НСЦ 4-А, што је значило да ће стотине милиона долара бити уложено у пропаганду и тајно дјеловање. Џорџ Кенан, руководилац Кадра за планирање политике при Стејт департменту, сачинио је приједлог у мају 1948. године под називом *Инаугурација организованог политичког ратовања* против Совјетског Савеза и његових сателитских земаља. Вијеће за националну безбједност подржавало је „ослободилачке комитете" и „подземне активности иза Гвоздене завјесе", као и „домаће антикомунистичке елементе у земљама Слободног свијета под пријетњом".

> НСЦ је подржао Кенанов план у новембру 1948, а Кадар за планирање политике, ЦИА и Канцеларија за координацију политике (ОПЦ) кроз свега неколико мјесеци претворили су приједлог за „јавну америчку организацију која ће бити спонзор одабраних комитета за политичке избјеглице" у Национални комитет слободне Европе (НЦФЕ). Одредбе НЦФЕ-а дошле су из Стејт департмента, а 75 процената његових финансијских средстава обезбиједила је ЦИА; а његови шефови и извршни официри били су ветерани психолошког ратовања из војске и претходнице ЦИА, Канцеларије за стратешке услуге (ОСС). Његова најпознатија операција, Радио Слободна Европа, емитује се од 1951. године, али и прије тога, НЦФЕ је већ промовисао идеју ослобођења од комунизма, и то путем летака, магазина, књига и Слободног европског универзитета у Стразбуру, у Француској (Кенеди и Лукас, 2005: 313–314).

Током деценија, корпорације су премостиле разлику и увеле нове играче у стару игру, и то са јединим задатком да поштују интересе моћи и елите. По мишљењу Кенедија и Лукаса, конгломерат који се састоји од медијске индустрије, сектора за односе са јавношћу и маркетиншке индустрије постао је незаобилазан фактор у тој кампањи.

Национални фонд за демократију основан је 1983, наизглед заснован на „идеји да ће помоћ Америке демократским покретима у иностранству бити корисна и за Сједињене Државе и за оне који се широм свијета боре за слободу и самосталну владу." Као аутономан, наводно „независан" програм, Национални фонд за демократију био је у могућности да отворено одржава везу са владом док истовремено гаји илузију да је одвојен од државе (Кенеди и Лукас, 2005: 316).

Од 1990-их па надаље, „дипломатија заснована на корпорацијама" и мјере које су пратиле само технолошки развој – оправдавале су постојање државно-приватне мреже. Људе који су познати као чланови те елите искључиво чине они који су се налазили у тој орбити, без обзира на њихову географску локацију. Та етикета односи се на све слојеве друштва: преко радника до умјетника, интелектуалаца и политичара. Наравно, таква друштвена архитектура развијала се по готово истом сценарију и на источној страни „завјесе". Кроз наредних неколико година, свако ко је дјеловао ван те такозване мреже био је мета „лова на вјештице".

2.3. Лов на вјештице у Хладном рату

Недуго по завршетку Другог свјетског рата, „стотине филмских продуцената из Холивуда одвучено је пред комитете Конгреса Сједињених Држава и саслушано на тему својих политичких увјерења. Глумци и глумице, сценаристи и режисери који су одбили сарадњу . . . изгубили су своје послове у Холивуду. Нису се могли запослити ни у ком студију. Преко 250 истакнутих професионалаца нашло се на црној листи", излаже холивудски глумац Алек Болдвин у документарцу Кристофера Коха из 1996. године по имену *Црна листа: Осуда Холивуда*, који је добро поткована прича о једном од највећих скандала у историји индустрије забаве. „Јесте ли ви члан Комунистичке странке, или сте икад то били?", гласило је питање постављано иконама Холивуда тог доба на њиховим суђењима (Кох, 1996). Било је жалосно гледати како такозвани борци за демократију у слободном свијету заправо људима ускраћују личне слободе пред очима глобалне публике. Било је то жалосно, шокантно и застрашујуће за све који су сматрали да је свијет у коме живе заснован на слободи, у поређењу са совјетским тоталитарним режимом на источној хемисфери. Животи великог броја људи који су радили у тој индустрији зависили су од њиховог одговора на то питање. Чак и само пријатељство са присталицама љевичарске идеологије било је довољно за осуду, стављање на црну листу, губитак посла, а понекад чак и затвор, а да не говоримо о гајењу личних љевичарских ставова. Тај тренд није био ограничен само на забављаче.

Сенатор из Висконсина Џозеф Макарти у фебруару 1950. године почео је да држи низ саслушања и истрага са циљем да избаци комунисте са јавних положаја:

Макарти је тврдио да има списак (чија дужина је варирала) запосленика Стејт департмента који су били одани искључиво Совјетском Савезу. Он није изложио никакве доказе за те оптужбе, а навео је само једно име, и то извјесног Овена Латимора, који

није био запосленик Стејт департмента и никад није био осуђен ни за какав прекршај. Без обзира на то, Макарти је уживао у изузетно успјешној каријери тако што се разбацивао оптужбама за издају које су наносиле велику штету демократама иако су биле неосноване, те је тиме стекао велики број личних пратилаца. И многи други су на разне начине промовисали општу панику, што је довело до неколико пресуда, али и огромног губитка послова у редовима државних службеника, учитеља, научника и запосленика у масовним медијима (Енциклопедија Британика, б. д.).

Многи су изгубили послове у јавним истрагама током Макартијевог мандата, и то углавном само на основу лукаве манипулације без икаквих конкретних доказа. Међутим, испало је тако да је Макартија на крају уништила иста она шира јавност која му је у једном периоду дала толику популарност (Ахтер, б.д.).

Данас, централни дио наслијеђа тог сенатора из Висконсина јесте срамотни термин „макартизам", који се у политичком дискурсу и даље користи за описивање слично мотивисаних феномена.

2.4. Културни Хладни рат

Током љета 1950. године, свега неколико мјесеци након што се Макарти бацио на свој „лов на вјештице", група од око 100 интелектуалаца састала се у Западном Берлику да дискутује, обликује и дефинише судбину такозваног слободног свијета. Са њиховог становишта, Совјети су освајали срца и умове народа, елите је привлачила комунистичка идеологија.

Конференција у Западном Берлину била је директан одговор на те културне нападе. У њене присталице убрајао се сам врх антистаљинистичке љевице – Артур Кестлер, Бертранд Расел, Бенедето Кроче, Сидни Хук, Џон Дјуи, Рејмонд Арон и Игнацио Силоне. Неки од њих били су бивши марксисти или комунисти, многи су били по затворима у нацистичкој Њемачкој, совјетској Русији, фашистичкој Италији или фалангистичкој Шпанији. Њихов циљ био је да предузму културну офанзиву тако што ће створити међународну организацију интелектуалаца посвећених демократској влади и разоткривању стаљинистичих лажи. Након више дана усијане расправе, учесници су произвели Манифест слободе, који се оштро противио политичком неутрализму и изражавао солидарност са жртвама свих тоталитарних режима. Организацију коју су створили назвали су Конгрес за културну слободу (Ошински, 1989).

Тај културни Хладни рат ушао је у научни дискурс неколико деценија касније као значајан дио историографије. Од тада, бројни академици објављивали су и још увијек објављују радове на кључну тему освајања срца и умова људи широм свијета. При помнијем испитивању спискова извора који су набројани у библиографијама разних студија, примјећује се да се одабрана неколицина појављује константно и готово неизбјежно. Један од тих извора јесте дјело Питера Колмана *Либерална завјера: Конгрес за културну слободу и борба за ум послијератне Европе*, у коме се детаљно описује структу-

ра, финансирање и организација Конгреса за културну слободу. Он описује личну интеракцију и односе, као и политичке конфликте унутар те институције. У својој књизи издатој 1989. године, Питер Колман помиње храброст интелектуалаца са Запада који су се јавно изјаснили против стаљинизма.

У те храбре појединце убрајају се романописци Артур Кестлер и Игнацио Силоне, пјесници В. Х. Оден и Стивен Спендер, филозофи Сидни Хук и Џејмс Бурнам (па чак и Бертранд Расел, извјесно вријеме), уредници Мелвин Џ. Ласки и Ирвинг Кристол, композитор Николас Набоков (рођак познатог романописца), физички хемичар који се пребацио на друштвене науке Мајкл Полањи, као и социолог Едвард Шилс (*Вашингтон Пост* 1989).

Детаљна структура Конгреса за културну слободу и преглед њиховог радног опуса објављен је у дјелу *Конгрес за културну слободу, јун 1950 – децембар 1955*:

Конгрес оснивача у Берлину: јун 1950. године – Конгрес за културну слободу настао је у јуну 1950. године, кад се у Берлину састало 118 истакнутих писаца, умјетника, филозофа и научника из двадесет и једне земље. Учесници тог конгреса отпочели су јавну расправу о тренутном стању слободе и кризи нашег доба. У четири засједања пред широком публиком становника Берлина, међународних званица и студената који су се суочили са опасношћу да дођу из совјетске зоне, ти мушкарци и жене изнијели су своје идеје, те су по завршетку расправе положили заклетву да се уједине у име одбране стваралаштва и критичког размишљања (*Конгрес за културну слободу, јун 1950 – децембар 1955*, б. д., стр. 7).

Националне организације које су биле чланице Конгреса за културну слободу радиле су кроз своје комитете: француски Пријатељи слободе, Италијански комитет, Индијски комитет, Аустралијски комитет, Амерички комитет, Конгрес у Латинској Америци, Конгрес у Скандинавији, те Азиланти из централне и источне Европе, који су одржали већи број међународних састанака и спроводили одређен низ активности. Тренд који је, не тако давно постојао, да се Хладни рат анализира као ривалство између двије хегемонијске велесиле, Сједињених Држава и Совјетског Савеза, и то са фокусом на дипломатији, економији, међународним односима и војном наоружавању – представља традиционални, неки би рекли и застарјели, начин изучавања тог периода. Једном давно, историја је на културу, пропаганду и идеологију гледала тек као на додатке догађајима који су се анализирали и укључивали у историографију. Научници су се тек недавно почели на том нивоу концентрисати на тај комплексни дио историје цивилизације, што је Хладни рат свакако био. Један од бројних академика који раде на том пољу свакако је проф. др Михаел Хохгешвендер.[8] У студији објављеној 2003. године под насловом *Културни фронт Хладног рата: Конгрес за културну слободу као експеримент у транснационалном ратовању*, професор Хохгешвендер износи другачије тумачење структуре Хладног рата:

Питања културе и идеологије поставила су идеолошки оквир цјелокупног схватања дипломатског, економског, друштвеног и војног подстрека тог конфликта, а да

се он не своди на идеалистичан наратив. Тиме је омогућено далеко јасније тумачење Хладног рата као сукоба двају култура које су обликоване идеологијом и интересом . . . Пропаганда и тежња ка унутрашњој стабилизацији хегемонијских система у развоју током периода Хладног рата постале су централни фокус историјског истраживања. То је довело до даљих питања о томе како су и зашто народ и друштво који су учествовали у том конфликту прихватили формирање таквих хегемонијских система (Хохгешвендер, 2003: 5–6).

Хохгешвендер је Конгрес за културну слободу сматрао културним фронтом Хладног рата и осврнуо се на „његов утицај на амерички хегемонијски систем након 1950. године" (Хохгешвендер, 2003: 7). У осврту на унутрашње идеолошке односе некадашњих комуниста, главних актера агитпропа Коминтерне у Паризу, који су промијенили страну и постали антикомунисти, професор Хохгешвендер изнио је позадину идеолошке битке која је обликовала платформу Хладног рата да освоји срца и умове људи путем интензивне пропагандне машине која може да се прошири по цијелом свијету:

Међу најзначајније заговараче строгог антикомунистичког става на страни љевице убрајају се Савез америчких демократа, Американци за демократску акцију и Америчка радничка федерација, остаци давно угашеног Комитета за културну слободу, интелектуалне антитоталитарне организације из 1930-их коју су предводили Џон Дјуи и Сидни Хук, као и њујоршки Јевреји интелектуалци, групе писаца, критичара и умјетника лабаво повезаних путем елитних магазина као што су *Њу лидер* или *Коментари*. Пошто су били интегрисани у кругове емиграната из Европе, током Другог свјетског рата почели су да критикују сарадњу са Совјетским Савезом и Стаљином. Након 1945. године, а поготово током 1947, почели су активно да се ангажују на пољу искључивања моћи љевичарских заговарача Њу дила из Демократске странке. Штавише, упркос свим проблемима које су имали на домаћем тлу, од почетка су настојали да своје циљеве комбинују са циљевима слично оријентисаних европских организација. Јевреји интелектуалци из Њујорка имали су јединствену предност у виду тога што су своје напоре могли да заснују на постојећим трансатлантским мрежама. Они и Американци за демократску акцију активно су тражили даље савезнике у својим напорима против комунизма, који су доживљавали као апокалиптичан у сваком смислу те ријечи – и пронашли су их (Хохгешвендер, 2003: 8).

Битно је напоменути да су невладине организације и њихова мрежа филозофа, писаца, умјетника заговарали нови вид низа старих идеја, као и круг новинара чија сарадња је била неопходна за ширење интензивне пропаганде у циљу имплементације идеологије која је тек ступала на сцену. Како је Други свјетски рат приведен крају и како је постало извјесно да ће свијет између себе подијелити двије велесиле– Сједињене Државе и совјетска Русија, обје суштински хегемонијске природе – то је довело до савршене прилике да се нове међународне идеологије уједине: „Интелектуалци из Њујорка жељели су и могли су да пређу преко Атлантика уз помоћ својих нашироко

читаних магазина (*Њу лидер*, *Коментари*, *Партизан ривју* и *Политикс*). У сарадњи са Американцима за демократску акцију, они су основали круг новинара и дописника широм западне Европе, међу којима су се истицали Дејвид И. Вилијамс у Лондону и Мелвин Џ. Ласки у Берлину" (Хохгешвендер, 2003: 9). Све странке које су у томе учествовале биле су свјесне да ће бити тешко усмјерити комунисте у жељеном правцу – све док је Стаљин жив. Комунистичке странке имале су изузетно јако упориште у већем броју великих европских земаља и биле су одане совјетском центру. Имајући у виду разне фракције западне љевице, било је неопходно измислити некакву трећу опцију која би консолидовала идеологију либералне љевице, што може да се припише Ласкију, који је то урадио уз помоћ разних алатки пропаганде.

Професор Хохгешвендер изнио је једну тезу која је од нарочитог значаја за овај извјештај:

Култура, идеологија и пропаганда биле су главни циљеви Конгреса за културну слободу, како на транснационалном – тако и на националном нивоу. Магазини су били основни вид транспорта урођених идеја те организације. Иако су уређивани на националном нивоу, бивали су контролисани и усклађивани од стране бироа у Паризу. Поред *Дер Моната* Мелвина Ласкија који је тек 1958. године постао званични мјесечник Конгреса, најутицајнији магазини били су англосаксонски *Енкаунтер*, са сједиштем у Лондону, који су уређивали Ирвинг Кристол, Стивен Спендер и (након 1958) Мелвин Џ. Ласки и *Прув*, који је у Паризу уређивао Франсоа Бонди. Шпански антифранкистички магазин *Куадернос*, италијански *Темпо презенте*, аустријски *Форум* и аустралијски *Квадрант* заокружили су слику. Путем својих мјесечних или тромјесечних издања, Конгрес је био у могућности да редовно досегне до стотине хиљада интелектуално заинтересованих лица широм свијета, па чак и на истоку. Њихов стил био је сличан, али не и идентичан. Магазини Конгреса превасходно су настојали да прикажу широк избор чланака о култури елите и актуелних расправа у круговима антикомунистички настројених либералних интелектуалаца (Хохгешвендер, 2003: 16–17).

На обје стране Гвоздене завјесе, машине за пропаганду биле су централни дио процеса хегемонијске владавине и имплементације нове политичке мапе свијета. Били су конкретно дизајнирани да освоје срца и умове јавности, обликују јавно мњење и припреме послијератне генерације за доба једнообразног свијета. У једном од својих раних радова на ту тему, под насловом *Интелектуалац као пропагандиста: Дер Монат, Конгрес за културну слободу и процес вестернизације Њемачке* (1999), професор Хохгешвендер увео је термин „интелектуалац као пропагандиста", који се односио не само на антикомунистички настројене „хладне ратнике" као савезнике хегемонијских интереса Сједињених Држава него на суптилно и деликатно гурање либералне идеологије као алтернативе комунизму, конзервативизму, национализму, монетаризму или томизму. Свакако, и ван сваке расправе, та либерална идеологија, која може да се опише као либерализам по консензусу, служио је хегемонистичким интересима Сједињених Држава у западној Европи након Другог свјетског рата. Опет,

са друге стране, он је и дозволио љевичарским либералима и њиховим десничарским савезницима, социјалдемократама, да оформе антикомунистички савез основан на идејама и концептима реформе. Либерализам по консензусу, кључни елемент уредничке праксе *Дер Монаша* и других магазина Конгреса, промијенио је не само оквир схватања европских, а поготово њемачких, интелектуалаца и политичара него и америчких – користећи се хамилтонским мјерама у џеферсонске сврхе – у смислу да је представљао одлучујућу алатку у трајном процесу вестернизације након Другог свјетског рата (Хохгешвендер, 1999: 2–3).

Битно је нагласити да антикомунизам није био крајњи циљ тог послијератног идеолошког, културног и пропагандног пројекта. Он је био доминантна струја непосредно по завршетку Другог свјетског рата, али то није било довољно за свјетску доминацију. За то је било потребно наметнути јединствен главни наратив, и то не само у западној хемисфери, уједињен оквир који би могао надјачати све алтернативе и одлучно их изгурати на маргине глобалног друштва

„[али] та хегемонија није била толико једноставна као што су је критичари протумачили. Њени циљеви били су шири и софистициранији него што би се дало очекивати. Унутар тог развоја, антикомунизам Хладног рата био је катализатор, а не монолитни циљ, у најмању руку на њемачком нивоу, али и на свјетском, са освртом на идеолошке предуслове америчке вањске политике", рекао је Хохгешвендер у закључној ријечи излагања које је одржао на конференцији у Њемачком историјском институту у Вашингтону 1999. године (1999: 31).

Бројни истраживачи и академици који изучавају ову тематику дијеле слично гледиште. Ријечима проф. Ејми Ц. Бил[9], из њене књиге од 360 страница – *Нова музика, нови савезници: америчка експериментална музика у Западној Њемачкој од нултог сата до уједињења*:

И прије краја рата, амерички композитори помогли су у планирању ширења америчке културе у послијератној Европи одређен број медијских извора ангажован је за ширење информација о америчким вриједностима у контексту програма реедукације и пријетње коју је представљао Хладни рат. Лиценце за издавање новина и књига, станице за радио-пренос, канцеларије Сједињених Држава за музику и позориште, амерички куци, као и програми размјене Стејт департмента били су дијелови плана да се њемачка култура поврати на ноге и да се њен напредак усмјери у правцу прихватљивом за побједнике. Иако је окупација Њемачке измијенила политичку структуру те земље, контролисање културе од стране Стејт департмента Сједињених Држава постало је правило у америчкој зони (Бил, 2006: 10–18).

Слична перспектива може да се пронађе и у књизи Томаса Доертија из 2003. године по називу *Хладни рат, хладни медијум: телевизија, макартизам и америчка култура*, или у историјској анализи Волтера Хиксона из 1998. године – *Отварање завјесе: пропаганда, култура и Хладни рат, 1945–1961*. Кад је историографија захваљујући

посвећеним истраживачима препознала вриједност културе, медија, информација и пропаганде као битних тема за анализу, многи академици дали су допринос бољем схватању периода који је услиједио и обликовао послијератне генерације. А што се тиче *психолошког ратовања*, како се пропаганда некад називала, схватање еволуције алатки информисања кључно је за разумијевање машинерије која је обликовала тумачење крвавих ратова на Балкану током 1990-их.

2.5. Медији у измијењеним историјским околностима

Информациона стратегија мијењала се упоредо са историјским околностима док је Источни блок пролазио кроз талас антикомунистичких револуција. Стигле су нове генерације које су рођене и одрастале под јаком пропагандом Хладног рата. Стаљин је преминуо 1953. године; Горбачев, као предсједник Совјетског Савеза, увео је *Гласност* као кампању отворености те је 1983. године отпочео процес *перестројке*, односно реструктурисања. Совјетске трупе повукле су се из Авганистана 1989, а Пољска и Мађарска су исте те године стекле независност. Берлински зид срушен је у новембру исте године. До краја 1989, комунистички режими у Чехословачкој, Бугарској и Румунији су срушени. Борис Јељцин постао је предсједник Русије, а 1990. године дошло је до уједињења Њемачке. Хладни рат званично је окончан у августу 1991, а Совјетски Савез се распао у децембру исте године, према историјском прегледу Хладног рата који је објавила Предсједничка библиотека Харија С. Трумана (Труманова библиотека, б. д.). Тај нови развој околности захтијевао је нови идеолошки и пропагандни план. То је значило да су медији, као кључна алатка те машинерије, прошли кроз процес реструктурисања.

Године 1994, америчка непрофитна организација РАНД корпорација објавила је истраживачко дјело Џона И. Тедстрома у коме он одговара на питање о будућој стратегији Сједињених Држава за комуникацију са остатком свијета, у смислу њихових националних интереса и циљева спољне политике. Старе алатке за дистрибуисање информација, као што су Глас Америке, Радио Слободна Европа итд. – окончале су своју мисију. У свијету након Хладног рата, нове могућности за ширење идеја и преузимање контроле над јавним наративом захтијевале су приступ новом сету доступних информационих алатки и спремност да се оне искористе на најефикасније могуће начине. Основно питање те студије гласило је: „Како Сједињене Државе могу најбоље искористити револуцију у информисању да унаприједе своје интересе путем јавне дипломатије и међународног преноса?" (Тедстром, 1994: 3).

У наставку своје књиге, Тедстром је покушао да пружи преглед платформе активности Сједињених Држава у свијету послије Хладног рата кроз промовисање америчких интереса и вриједности, међународни пренос, као и институционалне реформе система за пренос:

Основни проблем расправе о међународном преносу 1992. и 1993. године свакако је био новац. Глас Америке и Радио Слободна Европа / Радио Слобода зајед-

но имају оперативне буџете од отприлике 500 милиона америчких долара угрубо подијељених између себе . . . Сваког дана десетине милиона људи широм свијета слуша међународне преносе из Сједињених Држава . . . Експлозиван развој телекомуникационе технологије и њихова релативно приступачна цијена већ су довеле до запрепашћујућег смањивања свијета. Чак и одавно изоловани дијелови свијета сад су интимније повезани са широм глобалном заједницом, путем електронске поште, телефона, факсом или путем телевизије и радио-преноса. То наговјештава да међународни пренос и јавна дипломатија уопште могу да оставе још више трага на спољној политици него што је то био случај током Хладног рата (Тедстром, 1994: 8–9).

Испоставило се да алатке меке моћи, као што су медији, имају огроман значај за обликовање јавног мњења. Совјетски дисидент Александар Солжењицин, чији радови су често преношени и на Гласу Америке и на Радију Слободна Европа, писао је о томе како „западњачка машта не може ни да замисли моћ велике невојне силе која живи на радио-таласима да освијетли кроз комунистичку таму". Предсједник Естоније Ленарт Мери свједочио је о драматичном утицају првог преноса Гласа Америке на естонском језику и касније је номиновао Радио Слободна Европа / Радио Слобода за Нобелову награду за мир. А предсједник Русије Борис Јељцин изјавио је: „током три-четири дана колико је трајао (неуспјели) државни удар (1991), Радио Слобода био је један од малобројних канала путем којих је било могуће одашиљати информације остатку свијета, а, још битније, и руском народу, јер сад све и једна породица у Русији слуша Радио Слободу" (Тедстром, 1994: 4–5).

Други проблем који треба да се помене јесте економија масовних медија, односно проблем медијских аквизиција које су створиле глобални монопол на медије. Флојд Норис из *Њујорк тајмса* писао је на ту тему 1989. године, кад се компанија „Тајм" спојила са „Ворнер комјуникејшнс":

„Тајм" је водећи издавач књига и часописа који је широко заступљен и у кабловској телевизији, а „Ворнер" је утицајан продуцент филмова и музичких плоча, који поред тога има и велико присуство у кабловској телевизији. Њиховим стварањем настало би ново предузеће 'Тајм Ворнер', са берзанском вриједности од 15,2 милијарде америчких долара и годишњим прометом од 10 милијарди америчких долара. . . То спајање обезбиједило би „Тајм Ворнеру" положај на списку неколицине глобалних медијских гиганата 1990-их који су у могућности да производе и дистрибуишу информације готово било којим путем. Та предузећа изјавила су да би њихово спајање помогло Сједињеним Државама да се такмиче против великих предузећа из Европе и Азије. „Само најјача америчка предузећа ће преживјети формирање уједињеног европског тржишта 1992", изјавио је Стивен Џ. Рос, предсједавајући „Ворнера" (Норис, 1989).

То и остала релативно скорашња удруживања у медијској индустрији значе да је власништво над медијима концентрисано у свега неколико пари руку, што даље значи да само одабрана неколицина људи има неприкосновену контролу над дистрибуцијом

вијести, магазина и другог медијског садржаја који се заоквирује у складу са њиховим интересима. Џон Риди, аналитичар у фирми „Дрексел Бурнам Ламберт", описао је то удруживање као запрепашћујуће:

Тиме добијате предузеће које ће бити највећи издавач магазина у овој држави, најпрофитабилнији издавач музичких плоча на свијету, дистрибутер кабловске телевизије са више од 5,5 милиона претплатника, један од највећих издавача књига на свијету и највећи дистрибутер претплатничког кабловског програма у овој држави (Норис, 1989).

У подружнице „Тајма" убрајају се листови *Тајм*, *Пипл*, *Мани* и *Спортс илустрејтид*, као и Хоум бокс офис, оператер претплатничке телевизије, Тајм-лајф букс, и Мјесечни клуб књиге. „Ворнер" посједује утицајну кућу филмске продукције Ворнер брос, као и велико издаваштво музичких плоча, утицајну кућу за издавање књига меких корица, те системе кабловске телевизије. Чланови управе Тајма аплаудирају (Норис, 1989).

Као што се и очекивало, та удруживања у медијској индустрији била су главна брига бројних медијских институција које су настојале да заштите медијско тржиште од монопола. Ипак, консолидација власништва над медијима још увијек траје.

Само да наведемо пар имена: Руперт Мардок, амерички издавач новина који је поријеклом из Аустралије, као и медијски могул:

[У] вријеме кад је Мардок 1969. године купио своје прве британске новине – лондонски *Њуз оф д врлд* – већ је био сачинио доказану формулу за повећавање тиража, која је укључивала стављање нагласка на криминал, секс, скандале и приче од јавног интереса, са сензационалним насловима, опширно извјештавање о спорту, као и отворено конзервативно уређивање. Та формула била је успјешна како за *Њуз оф д врлд*, тако и за лондонски дневни лист *Сан* који је купио наредне године. Мардок је 1973. године ушао у америчку новинску индустрију тако што је купио два дневна листа у Сан Антонију у Тексасу, од којих је један – *Сан Антонио њуз* (касније *Експрес-њуз*) – касније претворио у „секс и скандал", таблоид који је убрзо постао доминантан на вечерњем тржишту у том граду. Године 1974. представио је национални седмични сензационални таблоид *Стар*, а 1976. године купио је вечерњи таблоид *Њујорјк пост*, али крајем 1980-их је продао оба, и то профитабилно; а *Пост* је поново купио 1993.

Године 1982. купио је и *Бостон Хералд Американ* од корпорације „Херст" и промијенио му име у *Бостон Хералд* (продао га је 1994). Купио је *ТВ гајд* 1988 (а продао 2008). Уопште говорећи, током 1980-их и 1990-их купио је и продао неколико америчких листова – као што су *Чикаго сан-тајмс*, *Њујорк сити вилиџ војс*, као и *Њујојк магазин*. Међу Мардоковим разноврсним публикацијама било је и нешто конвенционалнијих и уваженијих новина, као што су лондонски *Тајмс* и *Сандеј тајмс* (оба купљена 1981. године), као и *Аустралијан* (национални дневни лист који је основао 1964. године). Мардок се 1974. преселио у Сједињене Државе и стекао њихово држављанство 1985, а живио је у Њујорку. Током 1980-их и 1990-их, Мардок је покуповао бројна друга

комуникациона предузећа, у која се убрајају радио и телевизијске станице, као и издаваштва видеа, филмова и музичких плоча, те књижевна издаваштва.

Године 1985. купио је филмску корпорацију „Твениет сенчери фокс" (која је касније постала „Твенти сенчери фокс"), као и већи број независних америчких телевизијских станица које је откупио од Метромедије, а онда је оба та подухвата консолидовао у ново предузеће Фокс, које је од тада постало утицајна емитерска телевизија у Сједињеним Државама, такмичар АВЦ-а, ЦБС-а и НБЦ-а. Купио је аустралијску новинску групу *Херална ен викли шајмс* 1987. године. Потом је купио нека књижевна издаваштва, у која се убраја престижни „Харпер ен Роу паблишерс" у Сједињеним Државама (1987), издаваштво вјерских текстова Зондерван (1988), као и гиганта у издаваштву школских и стручних књига Скот, Форесман & Компани (1989); а у Уједињеном Краљевству, уважени Вилијам Колинс (1989). Та предузећа и још неколицина испостава у Аустралији и на Новом Зеланду 1989. године удружена су под називом Харпер Колинс паблишерс. Мардок је 1989. године у Британији основао Скај телевизију, сателитски сервис са четири канала, који се 1990. године спојио са својим ривалом, „Бритиш сателајт бродкастинг" и тиме постао „Бритиш скај бродкастинг" (БСкајБ). То предузеће промијенило је име у Скај 2014. године након што је покуповало разна сестринска предузећа по Европи (Енциклопедија Британика, б. д.).

Други примјер медијског могула био је Тед Тарнер:

Тарнер је 1970. године купио телевизијску станицу ултрависоке фреквенције Атланта, те ју је за мање од три године претворио у једну од малобројних уистину профитабилних независних станица у Сједињеним Државама. Тарнерово предузеће било је једно од првих која су 1975. године користила нове комуникационе сателите да емитују свој програм (који је касније промијенио назив у ВТБС или ТБС, „Тарнер бродкастинг систем") широј публици претплатника на кабловску телевизију широм земље, чиме је знатно повећао профит. Како би испратио одмицање струке од билборда, Тарнер је име предузећа промијенио у „Тарнер комјуникејшнс компани", а од 1979. године познато је по имену „Тарнер бродкастинг систем". Тарнер је касније основао још двије изузетно успјешне и иновативне мреже кабловске телевизије: Си-Ен-Ен (Кејбл њуз нетворк, 1980), први 24-часовни канал са вијестима, и ТНТ (Тарнер нетворк телевижн, 1988).

Он је кроз Тарнер бродкастинг систем 1976. године купио и бејзбол тим прве лиге Атланта брејвс, а 1977. и професионални кошаркашки тим Атланта хокс. Године 1986. купио је МГМ/УА Ентертејнмент компани, са којом је дошла и библиотека Метро-Голдвин-Мајера од преко 4.000 филмских остварења. Тарнер је проузроковао олују противљења кад је одобрио да се неки од црно-бијелих филмова у тој библиотеци „колоризују". Терет огромних дугова које је нанизао због тих аквизиција присилио је Тарнера да готово одмах прода не само МГМ/УА, него и један дио Тарнер бродкастинг система, мада је задржао контролу над њим. Задржао је и власништво над филмском библиотеком МГМ-а, која садржи бројна класична холивудска издања. Тарнер се вра-

тио ширењу свог медијског царства током 1990-их, кад је основао „Картун нетворк" (1992), као и „Тарнер муви класикс" (1994). Поред тога, 1993. године надгледао је куповину два предузећа за филмску продукцију, и то „Њу лајн синема" и „Касл рок ентертејнмента". Медијски гигант Тајм Ворнер откупио је Тарнер бродкастинг систем 1996. године за 7,5 милијарди америчких долара.

Као дио тог споразума, Тарнер је постао потпредсједник Тајм Ворнера и био је задужен за све мреже кабловске телевизије тог удруженог предузећа. Кад се Тајм Ворнер спојио са интернет предузећем АОЛ 2001. године, Тарнер је постао потпредсједник и виши савјетник АОЛ Тајм Ворнера. Повукао се са мјеста потпредсједника тог предузећа 2003. године, а три године након тога објавио је да неће тражити поновни избор у њен управни одбор (Енциклопедија Британика, б. д.).

Си-Ен-Ен је данас „утврђен као водећи телевизијски канал за вијести из свијета", ријечима Роберта Мекчеснија у његовом чланку:

Си-Ен-Ен интернашнал, подружница Си-Ен-Ена . . . који је 1994. године путем десет сателита емитовао садржај у преко 200 земаља и за више од 90 милиона претплатника, што је пораст од 27% у односу на 1993. годину. Дугорочни циљ Си-Ен-Ен интернашнала јесте да емитује (или учествује у удруженим подухватима да оснује) канале Си-Ен-Ена на француском, јапанском, хинди, арапском и можда још једном или два регионална језика. Си-Ен-Ен је 1997. године основао сервис на шпанском језику за Латинску Америку, са сједиштем у Атланти. Си-Ен-Ен интернашнал ће се користити и новинарским ресурсима Тајм Ворнера како би се суочио са новим изазовима које представљају канали за вијести у власништву Њуз корпорејшна и НБЦ-Мајкрософта (Мекчесни, 1997).

Канали за дистрибуцију вијести у власништву држава или савезних држава уступили су пут неколицини корпорација које су низом спајања и аквизиција створиле медијске конгломерате, чиме су у принципу уклонили такмичаре и допринијели новој дефиницији демократије, будући да ово понашање нема ама баш никакве везе са истинском демократском владом.

До 1980-их медијски системи били су, уопште говорећи, националне природе. Иако се увоз књига, филмова, музике и телевизијског програма одвијао деценијама, основни емитерски системи и новинске индустрије били су регулисани и у домаћем власништву. Почевши од 1980-их, јавља се притисак од ММФ-а, Свјетске банке и владе Сједињених Држава да се медији и комуникациони системи дерегулишу и приватизују, а то се дешавало упоредо са појавом нове сателитске и дигиталне технологије, што је довело до успона транснационалних медијских гиганата . . . Двије највеће медијске фирме на свијету, Тајм Ворнер и Дизни, 1990. године зарађивале су око 15% свог промета изван Сједињених Држава. До 1997. та цифра досегла је распон од 30–35%.

Оба предузећа очекују да ће кроз идућих неколико година већину промета правити у иностранству. Глобалним медијским системом сад доминира први круг девет гиганата. Пет највећих су Тајм Ворнер (промет 1997: 24 милијарде америчких дола-

ра), Дизни (22 милијарде америчких долара), Бертелсман (15 милијарди америчких долара), Виаком (13 милијарди америчких долара), те Њуз корпорејшн Руперта Мардока (11 милијарди америчких долара) (Мекчесни, 1997).

Сваки покушај да се тај поглед на централизацију медија кроз концентрацију власништва поједностави доводи до истог закључка до ког је дошао Мекчесни у свом чланку у *Нејшну*:

Истих осам транснационалних корпорација које владају медијима у Сједињеним Државама по кратком поступку преузеле су доминацију над глобалним тржиштем медија, а то су: Џенерал електрик, AT&T/Либерти медија, Дизни, Тајм ворнер, Сони, Њуз корпорејшн, Виаком и Сиграм, плус Бертелсман, конгломерат са сједиштем у Њемачкој. Истовремено, велики број нових предузећа и разних политичких и друштвених фактора ступа на сцену кад се сагледа глобални систем, а борба за доминацију и даље се води међу тих девет гиганата и њихових најближих такмичара.

Но, као и у Сједињеним Државама, на глобалном нивоу то је густо концентрисана индустрија; медијска корпорација са највећим глобалним прометом на свијету Тајм Ворнер (промет у 1998. години: 27 милијарди америчких долара), има отприлике педесет пута већи годишњи промет од педесетог по реду највећег медијског предузећа. Неколицина глобалних корпорација су хоризонтално интегрисане, односно контролишу значајан дио конкретних медијских сектора, као што је књижевно издаваштво које је доживјело значајну консолидацију крајем деведесетих (Мекчесни, 1999).

Музика, филмови, цртани филмови и све што пада под окриље умјетности, културе и индустрије забаве може да се дода на тај списак. Постављена је позорница за почетак глобалног процеса освајања срца и умова људи. Једини преостали услов за стицање истински глобалне моћи и досега била је прилика, а она се јавила у виду кризе на Балкану: „Побједа на Балкану утврдила би превласт Сједињених Држава у свијету послије Хладног рата на начин на који операција Пустињска олуја никад није ни могла", по ријечима Џорџа Кенија и Мајкла Џ. Дугана у *Њујорк тајмсу* 1992. године (Кени и Дуган, 1992). То нас доводи до операције Балканска олуја и крвавог распада бивше Југославије.

2.6. Распад Социјалистичке Федеративне Републике Југославије

У новембру 1992. Џорџ Кени и Мајкл Дуган објавили су чланак у *Њујорк тајмсу* под насловом „Операција Балканска олуја: Ето начина". По свој прилици, на основу информација изнутра, та два аутора објавила су план који је на крају довео до побједе у крвавом грађанском рату на Балкану. Надаље издвајамо неколико кључних тачака.

Први корак био је изградња коалиције:

Сједињене Државе не треба да наступају унилатерално – ту грешку смо направили у Вијетнаму . . . Коалиција је могућа искључиво кроз договоре у ходу. Три савезнице, Велика Британија, Француска и Италија, морају бити укључене; оне пружају базе за

организацију и ограничен број ваздушних, поморских и копнених снага за подршку операција ваздушних снага којима доминирају Сједињене Државе. Та коалиција наоружава и обучава босанске снаге, које спроводе неконвенционалне операције на терену како би повратили своју земљу (Кени и Дуган, 1992).

Наредни корак био је да наговоре Русију на сарадњу:

Предсједник Клинтон убиједио је неколико савезника да се сложе са тим планом. Русија је ту кључан играч. Уколико се Русија на самом старту не сложи, коалиција ће је и даље обавјештавати и оставити отворена врата за будућу сарадњу. Постоји разлог да вјерујемо да би се Русију дало наговорити на сарадњу: она је природно заинтересована да буде виђена као играч на свјетској сцени у овом мировном подухвату (Кени и Дуган, 1992).

Након тога требало је обезбиједити да хуманитарни кадар УН постане мета Срба, што би довело до прекида

Операција УН и доставе хуманитарне помоћи . . . Операције УН тиме би се нашле подређене вишим ратним циљевима.

Али са подршком коалиције, Босанци су једнако способни као и УН да достављају помоћ. Поред тога, Сједињене Државе на подручја гдје се налазе избјеглице бацају пакете хране из авиона који надлијећу ватру на терену. Босанске снаге стварају зоне „безбједног уточишта", које помажу да се спријечи депопулација Босне и спасе десетине хиљада живота. Та уточишта такође држе и стотине хиљада избјеглица ван Западне Европе (Кени и Дуган 1992).

Сљедећи корак долази у двије фазе:

Прво уништење српских снага у Босни, а друго кориштење концентрисане силе против саме Србије. У првој фази, Сједињене Државе служиће се AWACS летјелицама и борбеним авионима Ф-15 како би успоставили видљиву превласт у ваздуху изнад читаве територије бивше Југославије. Потом, српска тешка артиљерија и оклопне јединице у Босни постају прворазредне мете за ваздушни напад. Британске и француске инфилтрационе трупе користиће се противартиљеријским радаром да лоцирају српске артиљеријске положаје у близини подручја под опсадом (Кени и Дуган, 1992).

Остатак плана објашњава употребу технологије за уништавање Срба на било који начин.

Технологија која користи нити угљеничних влакана допушта нам да угушимо електричну мрежу Србије а да је не уништимо, тако да ће струја моћи бити враћена кад непријатељства буду окончана. Друга технологија нам омогућава да производе од петролеја у рафинеријама и цистернама претворимо у бескорисни желе, а да не морамо уништавати објекте. Уништавамо српске комуникационе објекте. Истовремено, преузимамо српске радио-таласе да на њима српском народу јасно пренесемо своју намјеру да окончамо рат. Ово је рат у коме Срби не могу побиједити (Кени и Дуган, 1992).

Оперативни трошкови за страну која врши планирање били би релативно ниски: „Постоје индикације да би Саудијска Арабија била вољна да размисли о плаћању значајног дијела тих трошкова, кад бисмо то од ње тражили. Све су прилике да би и друге државе дале допринос", поменули су Џорџ Кени и Мајкл Џ. Дуган (Кени и Дуган, 1992).

Тај план сковали су савјетници предсједника Била Клинтона као трећу алтернативу опцијама са којима је био суочен Клинтонов претходник, Џорџ Х. В. Буш, које су биле „или да не ради ништа или да пошаље стотине хиљада копнених снага", даље напомињу Кени и Дуган (1992). Поред тога, тај план је показао и да је почетак Клинтоновог мандата био званични почетак мијешања Сједињених Држава у грађански рат на Балкану.

Да не идемо предалеко у прошлост, обавјештајна заједница била је сасвим упозната са унутрашњим процесима, главним актерима, догађајима и проспектима који су довели до распада бивше Југославије. На примјер, у анализи коју је давне 1971. године спровела Канцеларија за националну процјену ЦИА, готово читаву деценију прије смрти Јосипа Броза Тита, под насловом *Југославија: обавјештајна процјена* (1971), ЦИА је настојала да одговори на основно питање да ли може Југославија преживјети као уједињена држава без Тита. По тој анализи, економија је била у центру несугласица између бивших југословенских република које су почеле да изражавају и да се боре за своје националне идентитете (ЦИА, 1971: 2):

Инфлација, дефицити у спољној трговини, незапосленост и економске несугласице међу појединим републикама су у порасту. Суочени са тим проблемима, главни национални центри моћи у земљи, врховна команда Комунистичке странке и федерална влада у Београду, понекад дјелују неодлучно. Према томе, будућност Југославије без Тита дјелује у најмању руку неизвјесно.

По мишљењу већине обавјештајних аналитичара који су учествовали у припреми те Цијине анализе из 1971. године, централна дилема била је „хоће ли Југославија уопште надживјети Тита?" (ЦИА, 1971: 2). Југославија је у принципу била хибридна држава, експеримент који је био савршен избор у Европи током Хладног рата.

Децентрализована федерална и социјалистичка држава била је узор осталим сателитским земљама Совјетског савеза, у смислу да је постојала и трећа опција поред два блока Хладног рата. Међутим, ране седамдесете донијеле су нове развоје ситуација које су забрињавале Запад. Према једном од декласификованих докумената, датираног 27. септембра 1972. године, ЦИА је имала меморандум по наслову *Југославија – усташе и проблем хрватских сепаратиста*. Тај темељан документ од 16 страница детаљно говори о првој озбиљној политичкој кризи која је пријетила да започне распад федералне државе усљед јачања националистичких покрета.

Отимање авиона САС-а у Шведској и бомбардовање двије југословенске туристичке канцеларије у Аустралији од стране хрватских терориста емиграната (усташа) најскорије су епизоде у низу драматичних и насилних чинова који, између осталог, имају за циљ да свијету демонстрирају неуморну мржњу коју Хрвати патриоте гаје према Титу и

уједињеној југословенској држави. Београд је већ неко вријеме забринут активностима усташа у иностранству и наводним саучесништвом усташа у хрватским сепаратистичким немирима на домаћем тлу. Забрињава то што постоји могућност да се проблем развије, дијелом као посљедица активности усташа унутар великих колонија радника из Југославије на западу . . . Као и Ел Фатах и ИРА, усташе представљају само милитантни врх огромног покрета чија увјерења, огорчење и тежње вуку коријене из њихове проблематичне прошлости, а хране се проспектом за турбулентну будућност (ЦИА, 1972).

Та Цијина анализа из 1972. године даље тврди да су југословенски званичници покушали да стекну подршку западних влада, позивајући на сарадњу у савладавању група миграната које дјелују са циљем да дестабилизују земљу:

Аустрија, Аустралија, Западна Њемачка, Француска, Шведска, Канада и Сједињене Државе убрајају се у познате мете тих дипломатских напора. Дугачки меморандум који је прошлог мјесеца предат Вашингтону посвећен је готово у потпуности хрватским емигрантским групама. Српским емигрантским групама посвећено је изузетно мало простора, наизглед због тога што их Београд тренутно не сматра већом пријетњом. Хрватски елемент наводно је доминирао и меморандумом који је упућен другим престоницама на западу (ЦИА, 1972).

Готово деценију касније, 29. маја 1980, ЦИА је предала још један меморандум о *Југословенским екстремистима емигрантима*[10]. У сажетку тог меморандума, ЦИА је закључила:

Откако се завршио Други свјетски рат, групе емиграната из Хрватске и Србије биле су нарочито активне у терористичким нападима против југословенских објеката у иностранству. Они већи дио својих активности спроводе у Аустралији, Западној Европи, Сједињеним Државама и Канади . . . Главне емигрантске групе сачињавају хрватски сепаратисти који желе да оснују независну хрватску државу и српски националисти који желе да збаце комунистички систем и поново успоставе доминацију Србије над Југославијом. Ти супротстављени циљеви представљају огорчено етничко ривалство између те двије групе и њихових бројних подгрупа, које се често сукобљавају по питању тактике.

Једина карактеристика коју све од њих дијеле јесте јак анимозитет према Титу и комунистичкој Југославији коју је он изградио. Хрватски сепаратисти су најбројнији и најорганизованији, али недостатак јединства међу разним организацијама азиланата смањује њихову ефикасност. Овај меморандум консолидује све расположиве информације о водећим појединцима и групама које сачињавају југословенски емигрантски покрет. Такође садржи и преглед њихових ранијих активности како би пружио боље схватање крајности у које би могли бити способни да оду у будућности. Извјештај не говори о групама емиграната или појединцима у Сједињеним Државама (ЦИА, 1980: 1–3).

У меморандуму су поименце набројане све организације, појединци, методе, оружје и списак терористичких напада широм Европе. Југословенска тајна служба

извршила је велики број атентата у иностранству како би спријечила групе емиграната да дођу до упоришта у Југославији. Било је и обостраних атентата. Међутим, карактеристика коју вриједи поменути била је веза између појединих емиграната и емигрантских организација, полуемигрантских група, као и некаква врста дистанце западних влада што се тиче помагања Југославији у рјешавању овог озбиљног проблема са емигрантима, као што је истакнуто у Цијиној процјени из 1980. године:

Отворени покушаји атентата довели су до бројних смртних случајева током година. Екстремисти наизглед желе да нанесу штету једино Југословенима, иако се дешавало да и недужни посматрачи страдају или погину у њиховим бомбардовањима. У ситуацијама гдје узимају нејугословенске таоце, екстремисти ће се прије повиновати јаком притиску него повриједити те људе који немају никакве везе са њиховим „ратом" против Југославије. Међутим, користе се сваком приликом да стекну највиши могући ниво озлоглашености за свој циљ (ЦИА, 1980: 1–3).

ЦИА је у новембру 1970. године објавила студију од 72 стране по наслову *Југославија: излизана структура* у којој је садржана детаљна анализа политике, економије, комунистичког кадра и других фактора који су захтијевали пажњу и проузроковали бригу о државном експерименту послије Тита:

Та студија скреће пажњу на партикуларистичке силе које имају децентрализован политички ауторитет и контролу унутар Југославије до нивоа неприкосновеног у било ком комунистичком друштву. У југословенској дебати тренутно се расправља о томе хоће ли те силе надјачати централизам, а још неко вријеме неће бити јасно какве су шансе за стабилност послије Тита . . . Карактер Југославије пролази кроз процес промјене, а посљедице евентуалног исхода, федерализам-централизам, тиранин-колегијум, све су значајније за Југословене, Русе и запад (Форд, 1970).

Након догађаја који је у историји познат као Хрватско прољеће, Малколм В. Браун покрио је исход за *Њујорк тајмс* 1976. године:

Тај немир, такав какав је био, угашен је једнако брзо и ефикасно као и кратки налет либерализма у Чехословачкој 1968. године. Од онда, десетине хрватских група у иностранству које заступају широк распон политичких тенденција наставиле су са критикама упућеним на рачун владе у Београду. У неким случајевима критике се мијешају са тероризмом. Бројни југословенски представници у иностранству су убијени, бомбе су постављане у југословенским канцеларијама ван земље, а раније овог мјесеца хрватски емигранти отели су амерички путнички авион како би стекли публицитет за свој циљ (Браун, 1976).

У том чланку, Браун се кратко осврнуо на активности хрватских националиста, а поготово се концентрисао на оно што је тадашњи лидер Југославије Тито радио да их ућутка:

Он (Тито) је шокирао нацију тиме што је изјавио да се Хрватска налази у стиску „трулог либерализма" и да „хрватска контрареволуција" угрожава цијелу земљу.

Предсједник је почео да се рјешава Хрватске комунистичке странке, увео је нову републичку владу, смијенио разне официре хрватске војске и полиције, отпустио одређен број судија, прописао санкције универзитету и затворио бројне публикације. Једанаестодневни штрајк студената у Загребу угушен је а стотине људи је ухапшено. Они за које се на суђењима која су услиједила испоставило да су писали чланке за периодичне листове који подржавају либералнију владу у Хрватској – добијали су нарочито дуге казне (Браун, 1976).

Како пише Браун, идеолошки лидери послани су у затвор у Старој Градишци.

Групе хрватских емиграната починиле су на десетине терористичких напада који сежу све до давне 1962. године, чиме су послали јасну поруку да хоће независну Хрватску. Сви већи терористички напади набројани су у великом броју извјештаја ЦИА. Ти гласови били су утишани на неко вријеме, али, као што се спремамо да покажемо у анализи, такво размишљање потрајало је до распада Југославије. Унутар тог озбиљног тренда било је и других фактора који су поплочали пут ономе што се данас води као крвави грађански ратови. Директорат ЦИА издао је обавјештајну процјену у септембру 1979. године под насловом *Проспекти за Југославију послије Тита*[11]. У њеном уводу, ране осамдесете описане су као:

Највјероватније . . . доба турбуленција у Југославији. Узрочник ће бити онеспособљеност или смрт предсједника Јосипа Броза Тита, који је играо тако велику улогу у стварању и очувању савремене Југославије да нико не може гарантовати да се неће испоставити као незамјењива . . . Током протеклих неколико година, а поготово од Конгреса југословенске странке 1978. године, већи број иницијатива које су дјеловале обећавајуће за релативно гладак и уредан пренос власти након Тита изгубиле су на замаху. Истовремено је дошло до развоја ситуације у супротном смјеру . . . Релативно смо сигурни да Титова смрт неће сама по себи представљати пријетњу интегритету или независности југословенске државе током првих отприлике шест мјесеци. Међутим, хоће довести до пада у способности режима да изађе на крај са домаћим и страним проблемима, који ће највјероватније у периоду након Тита постати јачи него што су били 1970-их. Надаље, висок степен унутрашње политичке солидарности који ће највјероватније окарактерисати непосредни пренос власти након Тита највјероватније неће потрајати. Као посљедица тога, земља ће ући у период велике несигурности и политичке нестабилности, и то највјероватније дуготрајан (ЦИА, 1979: 1).

Процјењивало се да ће по Титовој смрти услиједити политички немири. Иако је он оставио неке смјернице за период након краја своје владавине, као што је колективно Предсједништво, из обавјештајне процјене ЦИА било је више него јасно да ће његови насљедници бити одговорни за очување јединства федералне државе:

Ослабљена централна власт отежаће режиму послије Тита ношење са економским проблемима, који ће се у сваком случају највјероватније повећати. У најмању руку, недостатак харизматичног ауторитета Титовим насљедницима ускратиће адут који је

помогао у спречавању економске кризе током 1970-их, кад је постојала пријетња да се отму контроли ефекти високе инфлације (17 процената годишње), велики дефицити у балансу исплата, све већа економска неједнакост у региону, те промјене у порасту потрошње које су имале везе са великим крајностима у општем постотку раста . . . Иако би војна интервенција могла привремено стабилизовати кризну ситуацију, потенцијална нестабилност и немири остају као дугорочнији проспект, са реалном шансом за евентуално избијање грађанског рата (ЦИА, 1979: 2–40).

Доживотни ауторитарни владар Југославије, Јосип Броз Тито, преминуо је 1980. године. По информацији која је употријебљена у обавјештајној процјени ЦИА од 30. августа 1983. године – *Југославија: трендови у етничком национализму*, кључне ставке биле су:

Интензитет етничког ривалства у порасту је од смрти Јосипа Броза (Тита) 1980. године, јер незграпни децентрализовани систем који је Тито оставио у насљеђе тресе економска криза која се одражава у све већем јазу између богатог сјевера и сиромашнијег југа, као и све већем ставу Југословена да је њихово руководство неадекватно . . . Дугорочна стабилност Југославије највјероватније ће зависити од везе између њених ендемичних етничких конфликта, крхких економских проспеката и незграпних децентрализованих политичких структура (ЦИА, 1983).

У анализи свих могућих фактора који би могли проузроковати нестабилност у земљи током дужег времена, укљученој у обавјештајну процјену ЦИА, *Трансформисана Југославија* (1990), наводи се да ће Југославија као федерална држава престати да постоји у року од годину дана,

А највјероватније ће се сасвим распасти у року од двије године. Економска реформа неће спријечити распад . . . Србија ће блокирати покушаје Словенаца и Хрвата да оформе свејугословенску конфедерацију . . . Сједињене Државе и њихови савезници по Европи не могу много да ураде како би очували јединство Југославије. Југословени ће такве покушаје видјети као опречне заговарању демократије и самоопредјељења (ЦИА, 1990).

Све те темељно документоване чињенице довеле су до неизбјежног (тачно у погрешном моменту историје ове балканске државе) краја југословенског експеримента. Ријечима новинарке Селестин Болен у издању *Њујорк тајмса* од 16. маја 1991. године, Србија је била крива за покретање конститутивне кризе зато што је блокирала именовање Хрвата на мјесто федералног предсједника:

Руководство Србије данас је гурнуло ту лако запаљиву земљу у конститутивну кризу тако што је блокирало именовање Хрвата на мјесто федералног предсједника, што је положај на коме се од Титове смрти сваке године аутоматски ротирају представници свих шест република. Тај маневар Србије, највеће од шест република те земље, дјелује као посљедњи покушај да задржи доминацију над крхком федерацијом (Болен, 1991а).

Умјесто да покаже некакво могуће рјешење блокираног федералног Предсједништва, та размирица између Срба и Хрвата засигурно је довела до даљег погоршања, као што је Болен истакла у том чланку:

Иако су бројни експерти за југословенску политику сугерисали да Србија највјероватније блефира како би стекла некакву политичку предност, они су упозорили и да су посљедице таквог потеза свакако опасне. „Широм региона прсти стоје на обарачима," изјавио је један дипломата са запада. „То нас је довело до врхунца политичке кризе са непредвидивим политичким посљедицама по све нас", изјавио је представник Македоније у Предсједништву Васил Тупурковски, након што је прије почетка састанка чуо за намјере Србије. „Запрепаштен сам неодговорношћу те одлуке."

И југословенски и страни посматрачи протумачили су тај потез Србије као самоувјерен покушај да задржи контролу над националним политичким дијалогом док земља улијеће из кризе у кризу. Иза затворених врата, вође Србије изјавиле су да не могу да прихвате и предсједника Хрвата кад већ Хрвати држе толико високих положаја у федералној влади, у које се убраја и премијер Анте Марковић (Болен, 1991а).

Болен је такође истакла да се г. Слободан Милошевић истакао као нови српски вођа који је Комунистичку странку преименовао у социјалистичку, и кога су у децембру 1990. године поново изабрали на мјесто лидера Социјалистичке странке. Говорећи о широј позадини недавних дешавања, *Њујорк тајмс* објашњава страхове који су се укоријенили на обје стране:

Након што су дванаест хрватских полицајаца и три српска цивила погинули у пуцњави прије двије недеље, јавили су се страхови да ће доћи до покушаја да се блокира ступање на власт г. Месића. У Хрватској на тај инцидент се углавном гледа као на провокацију Србије осмишљену да доведе до ванредног стања у држави, усљед чега би дошло до суспендовања Предсједништва те би ступање г. Месића на власт у принципу било блокирано. Ипак, те спекулације утишане су прошле седмице након што су хрватски демонстранти убили војника у граду Сплиту, на обали Јадранског мора. Тим инцидентом изнуђен је политички компромис о разоружавању илегалних паравојних снага на обје стране. Поред тога, дипломат са запада охрабрује то што је г. Милошевић још прошлог петка изјавио да ће г. Јовић данас напустити положај и да ће доћи до нормалне ротације, што значи да ће г. Месић, који је претходних годину дана вршио функцију потпредсједника, доћи на најистакнутији положај по договореној формули.

Неколико западних влада, које је алармирало посматрање растуће кризе у Југославији, послале су јаке поруке у Београд у којима говоре да уредно ступање г. Месића на власт сматрају тестом посвећености Србије демократском и ненасилном рјешењу за Југославију. И Хрватска је јасно изјавила да ће сваки покушај да јој се ускрати право да ступи на највишу функцију у држави сматрати нападом на свој суверенитет. „У том случају, Хрватска би поступила на једини могући начин – отцијепила би се од Југославије", изјавио је г. Месић на јучерашњој конференцији за штампу.

Најсјевернија република Словенија већ је поставила 26. јун као рок за проглашење своје независности (Болен, 1991а).

Тај чланак у *Њујорк тајмсу* гледао је на расправу о томе какав тип будуће федералне државе ће републике захтијевати као на конститутивну дебату о централизованој држави коју је захтијевала Србија (како је Болен написала у *Њујорк тајмсу*) или више аутономије за републике, као што су тражиле Хрватска и Словенија.

Док Хрватска и Словенија врше притисак за стицање веће аутономије унутар лабаво конфедеративне Југославије, Србија под руководством г. Милошевића инсистира на централизованијој држави. Једна од главних брига Србије јесте судбина Срба који живе ван граница те републике, а поготово 600.000 Срба који су вијековима настањени у источним дијеловима Хрватске. Конститутивну расправу која је у принципу парализовала федералну владу и довела југословенску привреду на руб колапса засјенио је талас грозничавог национализма. Бројни експерти сматрају да опасност лежи у томе што су и хрватски и српски вођа сад заробљени у национализму који су сами створили (Болен, 1991а).

Без обзира на то, „вјештине преговарања" г. Месића давале су наду за проналажење рјешења, или макар неког начина ублажавања тензија, написала је Болен на крају чланка.

Два дана касније, 18. маја 1991. године, Селестин Болен поново извјештава за *Њујорк тајмс* да Југославија није успјела изабрати Предсједништво и да је премијер г. Анте Марковић, именовао специјални тим за координацију, чији члан је и министар одбране, генерал Вељко Кадијевић, који ће бити задужен за очување мира:

По други пут у два дана, Србија и њени савезници у осмочланом Предсједништву, како се назива владајуће федерално вијеће у Југославији, блокирали су избор хрватског представника Стипе Месића на позицију предсједника федерације. Излазећи потпредсједник г. Месић има право на тај положај по правилима ротације наведеним у Уставу Југославије. У друштву представника република Словеније и Македоније, г. Месић напустио је сједницу која се одржава овдје у федералној престоници, те изјавио да он себе сматра предсједником Југославије без обзира на блокаду.

„Нико други не може да врши ту функцију", изјавио је г. Месић, 57-годишњи адвокат, који се вратио у хрватску престоницу Загреб иако су остали чланови Предсједништва остали на засједању у Београду. Као руководећи Предсједништва, предсједник је државни поглавар и командант оружаних снага. „Треба да ме позову након што окончају гласање, и то у најкраћем могућем року, иначе Хрватска неће бити у могућности да поднесе ту увреду", изјавио је г. Месић. „У очима Хрватске, то би значило да Предсједништво више није легитимно и да Хрватска више нема никакву обавезу да се придржава његових одлука." Многи овдје присутни страховали су да ће неуспјех да се функција предсједника пренесе на Хрватску гурнути националистички настројену владу те републике према унилатералном проглашењу независности, по

узору на примјер Словеније, републике која се већ изјаснила да ће 26. јуна прогласити независност. Први сигнали из Загреба указују на то да Хрватска неће прихватити оно што многи сматрају изазовом Србије (Болен, 1991б).

„Изузетно је добро за Хрватску да сад сачека, да покаже људима како Србија краде и како се њена политика противи Уставу", изјавио је Звонко Леротић, замјеник предсједника Хрватске Фрање Туђмана, а извјештава *Њујорк тајмс* (Болен, 1991б). У том истом чланку, српски представник г. Борисав Јовић објашњава да „он не би могао пружити подршку предсједнику који отворено заговара распад Југославије." Почетком децембра исте године, 6. децембра 1991, г. Месић је поднио оставку, о чему су за *Лос Анђелес тајмс* писале Даница Кирика и Керол Џ. Вилијамс:

Прогласивши свој посао ирелевантним, будући да Југославија више не постоји, Стипе Месић из Хрватске у четвртак је поднио своју оставку са функције предсједника балканске федерације у распаду. То је био превасходно симболичан гест, будући да је Месић имао сасвим мали утицај у колективном Предсједништву, које је парализовано истим политичким, етничким и вјерским струјама које су довеле до распада Југославије, а њен народ гурнуле у смртоносни рат.

„Сматрам да сам извршио своју дужност – као и да Југославија више не постоји", изјавио је Месић пред хрватским Парламентом (Кирика и Вилијамс, 1991).

Кирика и Вилијамс у наставку понављају да је инаугурација г. Месића блокирана већ дуже од шест недјеља, као и окаљана контроверзом:

. . . Са четири члана Предсједништва који су одани Србији и блокирају његову инаугурацију већ шест недјеља, а поред тога и стављају вето на све покушаје да се успостави контрола над побуном федералне војске. У интервјуу који је дао у хрватској престоници Загребу након своје оставке, Месић је изјавио да је сматрао апсурдним да остане на тој функцији, будући да наређења која је издао као врховни командант оружаних снага ионако игноришу. „Осјећам се као да ми је камен пао са срца", изјавио је Месић, исказавши олакшање поводом напуштања фигуративне функције.

Ипак, изнио је аргумент да је и његово преузимање функције почетком јула, и то што је сад одлучио да је напусти, помогло Хрватској да се приближи независности. „Морао сам да у име Југославије кажем да Југославије више нема", изјавио је Месић. За крваво братоубиство које тресе Југославију окривио је југословенског министра одбране Вељка Кадијевића и предсједника Србије Слободана Милошевића, говорећи да њих двојица кују планове да рат доведу у Хрватску. „Сад је то проблем Југославије, а сутра ће бити европски", изјавио је Месић, упозоривши да ће се рат проширити уколико страни преговарачи то дозволе. „А онда ће бити проблем читавог свијета" (Кирика и Вилијамс, 1991).

Недуго потом, уистину је и постао проблем Европе и читавог свијета. Са данашње перспективе, релативно је просто пратити трагове који воде до бољег схватања крвопролића које је прохујало том европском социјалистичко-федеративном државом

коју су многи сматрали експериментом Хладног рата. Данас имамо приступ толиком броју извора, толиким декласификованим документима, који причају далеко другачију причу од оне која је кружила прије пар деценија. Као што је раније поменуто у неколицини декласификованих анализа ЦИА, прилично је очигледно да се политичка економија налазила у центру распада бивше Југославије, а ипак, тако просто објашњење углавном је прескочено у бројним анализама које су до данас спроведене.

2.6.1. Политичка економија и политички контекст окончања „југословенског експеримента"

Испрва, бројни академици рационализовали су насилан распад социјализма и Федеративне Републике Југославије као неизбјежан исход дубоко укоријењене етничке мржње. Са њиховог становишта, распад је био логичан сљедећи корак након смрти Јосипа Броза Тита, 1980. године, будући да је аутократска владавина која је југословенске републике одржавала уједињенима умрла са њим, а битка за Титово наслијеђе је отпочела. Без обзира на то, други су то сматрали претјерано банализованим објашњењем. На примјер, Сузан Вудвард писала је 2009. године о „алтернативном објашњењу колапса Југославије" (Вудвард, 2009: 74). Вудвард је 1995. године објавила опширну студију економских параметара који су имали великог утицаја на процес дезинтеграције, заједно са етнонационалистичким покретима који су рођени из економске кризе коју су наметнули међународни актери. Та добро позната и често цитирана студија од 556 страница, насловљена као *Трагедија на Балкану: хаос и распад након Хладног рата*, износи податке који нуде сасвим нове увиде у крвопроліће које је прохујало бившом Југославијом. Као што је већ било говора, неке од кључних информација које је Вудвард изнијела у својој студији из 1995. године поклапају се са касније декласификованим анализама ЦИА.

Југославија је већ 1955. године отворила своје границе слободном кретању својих држављана, странаца и трговине. Она је од 1949. године редовно преговарала о кредитима са Међународним монетарним фондом (ММФ), те увела тржишну економију и децентралне економске реформе како би испунила услове ММФ-а, а између 1958. и 1965. и услов чланства у Општем споразуму о царинама и трговини. Посљедица тога била је социјалистичка држава са широком економском либерализацијом и политичком децентрализацијом, која је зарадила споразуме о удруживању са Европском заједницом и Европском асоцијацијом за слободну трговину много прије него што су земље централне Европе уопште поднијеле своје захтјеве за то. Чак и након деценије економских потешкоћа и политичке несигурности између 1979. и 1989, становници источне Европе завидјели су Југославији на релативном просперитету, слободи путовања и рада у иностранству и пејзажу мултикултуралног плурализма и контраста у коме су уживали Југословени (Вудвард, 1995: 1–2).

За већину просјечних грађана Европе и остатка свијета било је прилично шокантно да посматрају како се та држава, са својим такозваним трећим начином живота,

између два блока који су били заклети противници у Хладном рату, напросто распада на тако крвав и бруталан начин. Између пада Берлинског зида (1989), почетка рата у Босни (1992), политике економских резова, и строгих економских реформи којима су аплаудирали неки савјетници са запада, кредитери и правни савјетници а под руку са губитком централизоване политичке власти Комунистичке странке и покретима отцјепљења који су је наслиједили, као и са проглашењем независности Словеније и Хрватске – Југославија је нестала изненада, брутално и брзо.

Књигу Вудвардове данас многи сматрају приручником за схватање југословенске кризе са алтернативног становишта, далеко од општеприхваћеног мишљења. Слабије позната позадина те кризе која своје коријене вуче деценијама прије него што је Југославија експлодирала – обухвата мјере смањења трошкова, строге економске реформе и либерализацију изнуђену међународном политиком условљавања. Те интервенције су бројним европским земљама 80-их година споља донијеле хаос. Поготово кад су економске реформе поплочале пут политичким и друштвеним превратима широм Старог континента. Како би се заиста схватили природа, узроци и позадина те кризе, прво је неопходно схватити све факторе који утичу на начин живота унутар неке земље: „ако се југословенска криза тумачи као резултат етничке мржње, тиме се прича изврће наглавачке и почиње са краја“, пише Вудвардова (1995: 15). Била је у праву. Иако се опредијелила за перспективу коју се мало академика усудило да испрати, будући да је медијска струја која је пратила ратове у Југославији у суштини пријетила да ће сви научници посвећени објективном и непристрасном размишљању, без стајања на било чију страну, бити проглашени теоретичарима завјере, она није била једина са таквим мишљењем. На примјер, њене ставове дијелили су Мајкл Чосудовски, професор емеритус економије на Универзитету у Отави (2003: 259–260), Филип Баум (2016: 1) и други.

2.7. Глобални политички контекст 90-их

Околности које су окончале доба Хладног рата довеле су до тога да су Сједињене Америчке Државе највећа, и у суштини једина, глобална велесила 90-их. Што се тиче оних који доносе кључне одлуке, то је било доба мандата Џорџа Х. В. Буша. Господин Буш (старији) 20. јануара 1989. изабран је за предсједника Сједињених Држава, а мандат му је трајао до 20. јануара 1993. Поред тога што се г. Буш упорно залагао за уједињење Њемачке, он је током Првог заливског рата био и вођа међународне коалиције која је присилила Ирак да се повуче из Кувајта. Своју предсједничку кампању водио је на платформи „одлучног вођства“. Његов државни секретар од 1989. до 1992. био је г. Џејмс Бејкер, а од 1992. до 1993. Лоренс Иглбургер. Генерал Колин Пауел био је савјетник за спољну политику и предсједавајући Здружених начелника штаба. Дик Чејни руководио је Министарством одбране[12].

Много касније, у епизоди програма *Демократија сад!*, дугогодишњи Цијин аналитичар Реј Мекговерн разговарао је са водитељком Ејми Гудман о Дику Чејнију, Полу Волфовицу, Доналду Рамсфелду и мишљењу Џорџа Буша о тим људима:

Па, знате, интересантно је то. Кад смо видјели да се ти људи враћају у овај град, сви који смо и тад већ били овдје смо рекли: „Боже сачувај, ено опет оних будала!“ – „оне будале“ – тако смо звали те људе . . . Кад је Волфовиц 1991. године саставио изјаву о одбрамбеном положају, у којој је изнио стратешку визију која је сад имплементирана, државни секретар Џим Бејкер, савјетник за безбједност Џорџа Буша Брент Скоускрофт, и сам Џорџ Буш рекли су: „Хеј, оно иде правац у канту за смеће. Закопај то, отараси га се.“ Неко је био довољно домишљат да га протури у јавност, и тако су га се и ријешили. А сад кад гледамо како се диже из пепела и имплементује док ми крећемо у рат против Ирака, питам се о чему Буш старији заиста размишља. Јер су то исти људи које смо сви називали „оне будале“ . . . Он је промовисао идеју која је сад и имплементована, да смо ми једина велесила на свијету и да треба тако и да се понашамо. Наша ријеч много значи, и треба да је користимо. Треба да се изјаснимо у критичним зонама, као што је Блиски исток, а документи Пројекта за нови амерички вијек јасно преносе такву стратешку визију и стратешки план за наредних неколико година. Јако личи на *Мајн кампф* . . . Желимо да будемо једина велесила, доминантна велесила на свијету . . (Гудман, 2003).

Реј Мекговерн био је дугогодишњи аналитичар ЦИА који је 2003. године сјео са новинарком Ејми Гудман и оптужио „предсједника Буша да рат у Ираку води на основу низа лажи“ (Гудман, 2003). У горенаведеном одломку, Мекговерн говори о такозваној Волфовицовој доктрини која је некако процурила у јавност, а потом гурнута у доњу ладицу. Неки би рекли да је та Смјерница за политику и била политика која се заиста примјењивала на терену. Пол Волфовиц био је замјеник секретара за одбрану, а он и неки други били су познати као „присталице чврсте линије“, или како је медијима било драже – „соколи“.

„Волфовиц је у суштини написао доктрину америчке хегемоније“, каже историчар и експерт за спољну политику Џон Луис Гадис, „и то доктрину по којој Сједињене Државе треба да настоје да задрже положај који су понијеле из Хладног рата, а на коме није било очигледних или реално способних противника Сједињених Држава. Године 1992. то је дјеловало веома шокантно. Заправо, било је толико шокантно да се Бушова администрација тад тога одрекла.“

Кад је првом предсједнику Бушу истекао мандат, Волфовицов нацрт плана завршио је у доњој ладици, али није заборављен (ПБС 2003).

Њујорк тајмс објавио је причу изнутра, укључујући и одломке из такозване Волфовицове доктрине:

Иако је то интерни документ Пентагона у који Конгрес није ни имао увид, политика која је у њему наведена развијена је у сарадњи са Националним вијећем за сигурност и уз савјетовање са предсједником или његовим вишим савјетницима за националну безбједност. Његово састављање надгледао је Пол Д. Волфовиц, нижи секретар Пентагона за политику. Г. Волфовиц често заступа Пентагон на Комитету замјеника, гдје

се политика формулише у склопу међуагенцијског процеса којим доминирају Стејт департмент и министарство одбране (Одломци из плана Пентагона, 1992).

Њујорк шајмс добио је тај документ од званичника који сматра да та расправа о стратегији послије Хладног рата треба да буде одржана у јавном домену. То ће највјероватније изазвати даљу расправу у Конгресу и међу америчким савезницима о спремности Вашингтона да толерише веће тежње ка регионалном вођству од стране уједињене Европе или опредијељенијег Јапана.

Заједно са анексима о нивоу силе који ће бити неопходан да се обезбиједи доминантна улога Америке, тај нацрт политике представља детаљно оправдање приједлога Бушове администрације за приједлог одржавања „основне силе" који подразумијева финансирање војске од 1,6 милиона чланова током наредних пет година, о трошку од 1,2 билиона америчких долара. Многи од демократа у Конгресу критиковали су тај приједлог као непотребно скуп.

Тај документ имплицитно подразумијева изградњу сигурносне машине на свјетском нивоу која би спријечила Њемачку и Јапан да се у будућности окрену у правцу значајног наоружавања, поготово нуклеарног.

У уводном пасусу, тај нацрт политике говори о „мање видљивој" побједи на крају Хладног рата, коју дефинише као „интеграцију Њемачке и Јапана у систем колективне безбједности под руководством Сједињених Држава, те стварање демократске „мировне зоне".

У наставку тог стратешког циља објашњен је јак нагласак који се у даљем тексту документа и осталим плановима Пентагона ставља на кориштење војне силе, уколико за тим буде потребе, да се спријечи ширење нуклеарног наоружања и другог оружја за масовно уништење у земљама као што су Сјеверна Кореја, Ирак, неке од земаља које су настале из Совјетског савеза и у Европи (Тајлер, 1992).

У новој свјетској структури послије Хладног рата, било је очекивано да ће Сједињене Државе као једина велесила (што су и биле) употријебити знатну превласт коју имају. Европа се није добро сналазила са својом новонасталом кризом идентитета, те су сви ти спољни фактори и актери, позиционирани на најнезгоднији могући начин за бившу Југославију, запечатили њену трагичну судбину – крвав и бруталан распад на комадиће. Војни колеџ Сједињених Држава одржавао је пројекте истраживања стратегије, а један од извјештаја који су издати у склопу тих пројеката имао је наслов *Југославија: импликације неправедног рата*, аутора Роберта Сејлора. У тој анализи, он је прибиљежио више кључних догађаја:

Према Мајклу Парентију, Реганова администрација издала је Директиву Сједињених Држава за националну безбједност бр. 133, „Политику Сједињених Држава према Југославији", која је ажурирана заговарањем „тихе револуције" у Југославији. Почетком 1990-их, Њемачка, Мађарска, Италија и Ватикан отворено су се залагале за распад

Југославије. Такав став су заснивале на историјским везама религије, идеологије и Другог свјетског рата. Ти интереси свакако су били сагласни са неким економским интересима и циљевима Агенције Сједињених Држава за међународни развој (УСАИД), Свјетске трговинске организације и Свјетске банке. Идеју да јаке силе могу подривати суверенитет неке државе путем утицаја свјетских економских организација темељно је истражио Џон Перкинс у свом дјелу *Исповијести економског плаћеника*. Његова искуства и открића расвјетљавају могуће доприносе америчких корпорација, Свјетске банке и Агенције Сједињених Држава за међународни развој (УСАИД) економским потешкоћама у Југославији и њеном коначном распаду (Сејлор, 2008: 2).

Он у наставку објашњава да је управо Бушова администрација, о којој је већ било говора, прекинула финансирање Југославије а њеним републикама одобрила појединачне апропријације. Он наглашава да су Сједињене Државе пет деценија сарађивале са Југославијом, и то из доброг разлога. То значи да су Сједињене Државе имале огромне инвестиције у том региону, а онда је то изненада прекинуто:

[То] је проузроковало економски хаос и убрзало избијање унутрашњег насиља у тој земљи. По чланку из *Њујорк тајмса* од 28. новембра 1990, Централна обавјештајна агенција (ЦИА) предвидјела је да ће тај нови закон довести до крвавог грађанског рата. У том чланку стоји и да је југословенски експеримент пропао те да ће се та земља распасти, што ће највјероватније довести до избијања етничког насиља и немира . . . Европска конференција 1991. године фаворизовала је раздвајање Југославије на суверене и независне републике. Касније, интереси трговине нафтом и дрогом подржавали су раздвајање и заговарали независност муслимана у Босни и на Косову. У Џејновом обавјештајном прегледу постоје јаки докази тог заговарања, што упозорава на муслимански наркотероризам у вези са Косовом. Очигледно, разне групе су се договориле да подрију суверенитет Југославије и прије избијања непријатељстава (Сејлор, 2008: 2–5).

Он се у даљем тексту осврнуо и на већ познат процес подстицања тежњи за независност Словеније и Хрватске:

Године 1991 . . . Централна влада у Београду брзо је дошла до споразума између Словеније и Македоније, док су се Хрватска и Босна сукобљавале по питању граница . . . Иако је политика Сједињених Држава званично гласила да подржавају мирно разрјешење конфликта, то није била политика која се примјењивала на терену. Примјер дискутабилне политике Сједињених Држава била је њихова одлука да границе између савезних република прогласи неоспорним, али федералне границе не. То је само збуњивало међународно право: у ком тренутку се људи могу позвати на право на самоопредјељење? (Сејлор, 2008: 2–5).

Исход толиких војних и других интервенција многе америчке аналитичаре, академике и новинаре затекао је, годинама касније, неспремним. Овај одломак из Пројекта за истраживање стратегије Војног колеџа Сједињених Држава само је мали дио оног

што намјеравамо цитирати у овом извјештају. Тај одломак такође показује и да је у Сједињеним Државама било много мудрих људи који су наговијестили, предвидјели и залагали се за другачији став насупрот заступника моћне индустрије рата. Барем на почетку.

С друге стране, други су „амбивалентну политику" г. Буша сматрали одговорном за „распламсали грађански конфликт у Југославији који је подривао повјерење Америке у њене европске савезнике":

Предсједник Буш био је задовољан опцијом да тај проблем препусти Европљанима. „Рекао сам нашим водећим људима да не желимо учествовати у тој борби", написао је у свом дневнику 1. јула. „Не морамо се петљати у то... Тај концепт да морамо ријешити све и један проблем свугдје у свијету је сулуд."

Сједињене Државе сложиле су се да координишу трансатлантским консултацијама у вези са Југославијом кроз канале Европске заједнице. Вијеће за сјеверноатлантску сарадњу конфликт у Југославији је дефинисало као „ван њиховог подручја", а самим тим и ван надлежност НАТО-а (Чогуле, 2018).

Горенаведени одломак долази из чланка аутора Пратика Чогулеа[13], који је своје читаоце подсјетио на закључак у вези са Југославијом, који је у чланку објављеном у *Спољним пословима* изнио г. Дејвид Гомперт, предсједников директор за Европу у Вијећу за националну сигурност:

Џорџ Буш и његови помоћници проучили су чињенице и закључили да би преузимање вођства у тој кризи имало бројне негативне стране за Сједињене Државе. Након Заливског рата, заузимање водеће улоге у Југославији имплицитно ће показати да Сједињене Државе могу и хоће да буду међународни полицајац, чак и у зони која је од далеко већег непосредног значаја за богате европске савезнике Америке. Посљедице одсуства америчког полицајца – најгори злочини на европском тлу од Другог свјетског рата – на крају су се испоставиле као превелике за савјест те земље. Сједињене Државе предводиле су интервенцију НАТО-а у Босни четири године касније, те и на Косову још четири године након тога. Извучена поука: по питању стратешких и хуманитарних интереса, Нови свијет не може да се ослони на „стару Европу" (Чогуле, 2018).

Дејвид Биндер, некадашњи члан Вашингтонског бироа у *Њујорк тајмсу*, изнио је своје коментаре на расправи о Балкану одржаној 1. марта 2000. године у Међународном академском центру „Вудроу Вилсон". Покушао је да одговори на питање „Зашто Балкан" 90-их, као и да пружи адекватан одговор у вези са грешкама Сједињених Држава и њихових европских савезника у приступу југословенској кризи:

Мислим да то лежи у њиховом увјерењу да ће они успјети тамо гдје други нису, као и у томе што су уско изабрали страну у ономе што је неизбјежно постало низ грађанских ратова: овдје су искључиво недужне жртве, а тамо су искључиво геноцидни агресори; овдје су етнички чистиоци, а тамо су етнички прочишћени.

Зар стратези у Вашингтону, Лондону или Бону нису примијетили да су у Другом свјетском рату Хрвати „очистили“ далеко више Срба него што су Срби „очистили“ Хрвата; ако се истребљење десетина хиљада људи у логору смрти Јасеновац може назвати чишћењем? (Бајндер, 2000).

Као истакнути новинар *Њујорк тајмса*, г. Бајндер покушао је да представи процес доношења одлука главне струје новинарства и стране политике што се тиче Балкана крајем 20. и почетком 21. вијека:

Зачудо, амерички приступ централном Балкану током протекле деценије био је подивљало вилсоновско самоопредјељење, уз нешто помоћи од амбасадора Холбрука. Уз саучесништво неких европских земаља, Сједињене Државе одиграле су одлучујућу улогу у стварању можда крхких мултиетничких држава као што су Чехословачка или Југославија Вилсоновог доба, него моноетничких минидржава – Хрватске, Словеније, и још гротескније Босне и Херцеговине која је етнички подијељена на три дијела. Допадало се то некима или не, Клинтонова администрација тренутно управља еволуцијом још једне моноетничке државе – албанског Косова.

Другим ријечима, Сједињене Државе и НАТО далеко су превазишле све остале у етничком чишћењу Балкана, иако је то супротно од њихових јавно изречених намјера (Бајндер, 2000).

Као савезница Сједињених Држава, Европа је на почетку кризе у бившој Југославији инсистирала да је то европски проблем, односно да Европљани треба да га ријеше. И то треба поменути као још један спољни фактор који сноси одговорност што крвав распад такозваног „југословенског експеримента“ није спријечен. У свом дјелу *Изгубљени сат Европе: аутопсија пропалог југословенског експеримента*, Кристина Балис помиње многе значајне факторе које бројни аналитичари не узимају у обзир, а да не говоримо о другим људима. Она је навела многе од тих фактора као гост на програму ИТВ-а *Вијести у десет*:

Често се јавља став да је југословенска криза била „погрешна криза (криза дезинтеграције у Европи која се интегрисала) у погрешно доба (кад се Европа носила са посљедицама уједињења Њемачке и драматичним промјенама у Совјетском савезу и на Блиском истоку у Ираку) и на погрешном мјесту (Балкану, који више није био регион од велике стратешке вриједности).“ То је можда и био положај који су Сједињене Државе могле бранити, иако су биле невољне да се мијешају у још један европски конфликт, али Европа свакако није имала такав утисак о тој ситуацији. За европске лидере, била је то права криза (која је одражавала нову стварност периода послије Хладног рата) у право доба (непосредно након прве озбиљније расправе о новом концепту политичке уније) и на правом мјесту (управо у европском дворишту).

Један коментатор опазио је у децембру 1991. године да је „Југославија постала тест који Европа не може положити, са још непознатим посљедицама.“ Године 1999. може се рећи са сигурношћу да је Европа пала на том тесту – и то са драматичним

импликацијама. Био је то експеримент коме се погрешно приступило, али он има потенцијала да пружи одговоре за будућност. Југославија се не може поново родити или опоравити; аутопсија је једини процес који нам је расположив да утврдимо да ли кривицу сноси лоше усмјерена политика или фатални превиди Европе. Балкан неће нестати са европског распореда у догледној будућности, а тренутни конфликт око Косова не улијева оптимизам да ће убрзо доћи до мирног рјешења у том региону (ИТВ 1991, према Балис, 1999).

За сврхе тог крвавог историјата Балкана након 90-их, гђа Балис навела је неколико разлога које сматра узроцима неуспјеха Европе да ријеши тај проблем, као што је тужан и критичан сплет околности:

Кад је избила криза у Југославији, Европа је трагала за својим идентитетом и настојала да дефинише нову општу спољну политику. Тадашња Европска заједница тек је излазила са расправа на Међувладиној конференцији у Мастрихту, на којој се обавезала да формира Општу спољну и безбједносну политику. Такви догађаји одржавали су се усред општег економског пада и нове геополитичке стварности. Европска заједница морала је да се носи са већом Њемачком након драматичних дешавања 1989. и 1990. и све већом финансијском доминацијом Њемачке (ИТВ 1991, према Балис, 1999).

А онда је ту и комплексна природа проблема која лежи у томе што је Европа ријетко имала вољу да схвати аспекте као што је специфичан портрет Балкана. То је праћено:

Претјерано амбициозним и наивним ставом Европе . . . који је био познат као „Синатрина доктрина“, „урадићемо то по своме“. То је била јасна порука Европе њеном атлантском партнеру. Међутим, у недостатку јасног плана и без реалне равнотеже између циљева и амбиција, сама Европска заједница је зашла у неистражене воде. Није имала ни неко рјешење које би могла понудити, ни средства да га наметне. Њена нада да ће набавити и једно и друго била је, у најбољем случају, ризично и сањалачко размишљање (ИТВ, 1991, према Балис, 1999).

То погрешно кориштење историје пратила су банализована објашњења природе рата:

За већину европских држава то је био претјерано комплексан став. По мишљењу Британаца, радило се о грађанском рату који вуче коријене у огорченој прошлости, док су Нијемци сматрали да је то агресорски рат. Први приступ наизглед је нудио оправдање за бруталност Србије, док је други имао велике мане у томе што је био пристрасан, а и у својој арогантној тврдњи да Европа може да буде легитиман арбитар у конфликту чије поријекло је једнако субјективно као и његово тумачење историје (ИТВ 1991, према Балис, 1999).

Оно што се испоставило фаталним за Европу (а самим тим и за Балкан) у спречавању избијања рата били су недостатак вођства, нејасни принципи и институције

које су подбациле – што је све заједно довело до тога да Европа није била способна да одреагује а Балкан је гурнут директно у пакао рата.

У сваком случају, неки су тај отворен простор искористили да у њему дјелују. Годинама касније, кад је новинска агенција *Ројтерс* 2016. године написала смртовницу г. Геншера, поменули су и његову улогу на Балкану, и то из доброг разлога:

Страствени присталица Европске уније . . . још контроверзније, он је одиграо инструменталну улогу у томе што је Њемачка брзо признала хрватску независност 1991. године, што је била одлука коју многи сматрају окидачем неконтролисаног распада бивше Југославије и рата који је услиједио у том региону (Бивши министар спољних послова Геншер, 2016).

У вези са тим, у вријеме признања Словеније и Хрватске 1991. године, Стивен Кинзер извјештава за *Њујорк тајмс*:

У тријумфу њемачке спољне политике, свих дванаест земаља чланица Европске заједнице, као и Аустрија и Швајцарска, данас је признало независност бивших југословенских република Словеније и Хрватске . . . Тај поступак Европске заједнице представља значајну дипломатску побједу Њемачке, која страствено подржава независност Словеније и Хрватске. Њемачки званичници најавили су прошлог мјесеца да намјеравају признати те двије републике без обзира на жеље осталих европских земаља, а министар спољних послова Ханс-Дитрих Геншер интензивно је лобирао за распад Југославије.

Г. Геншер је данас на радијској емисији изјавио да је „изузетно задовољан" својим успјехом. Рекао је да је Хрватска „досегла највиши могући стандард поштовања за права мањина" (Кинзер, 1992).

Опет, тај чин признања угрозио је извјештај француског министра правде Роберта Бадинтера у коме он у суштини наглашава да је:

Хрватска требало да да конститутивне гаранције да ће се поштовати људска права и права мањина. Међу 4,5 милиона становника Хрватске има и 600.000 Срба, а многи од њих су се побунили након што је Хрватска прошле године прогласила независност. Хрватски фашисти поклали су хиљаде Срба током Другог свјетског рата, а Срби су изјавили да се плаше да ће поново постати жртве уколико Хрватска стекне независност (Кинзер, 1992).

Тај чин најистакнутијих земаља Европе одражава неслагање међу партнерима са Старог континента:

Француска и Британија, двије од земаља које су данас објавиле признање отцијепљених република, изјавиле су да неће слати своје амбасадоре у Хрватску док се не ријеши питање људских права . . . Иако већина европских земаља фаворизује евентуално признање Словеније и Хрватске, неке су жељеле одгодити данашњу објаву тако да признање може да буде дио општег мировног споразума на Балкану (Кинзер, 1992).

Ипак, за Њемачку, која је чекала на савршен тренутак да се истакне као најмоћнија земља, он је напокон и дошао. Према томе, она је инсистирала на процесу признања:

Њемачки званичници инсистирали су да је признање једини начин да се Срби принуде на прихватање споразума.

Одлука Њемачке да врши притисак за брзо признање двају република, при чему се оглушила на апеле Сједињених Држава и Уједињених нација, показала је нову одлучност коју неки Европљани сматрају узнемирујућом.

„Њемачка дјелује у изузетно осјетљивој психолошкој околини", каже коментар у овоседмичном издању водећег новинског листа у Бону *Генерал-Анцајгера*. „Расте страх од њемачке доминације и унилатерализма" (Кинзер, 1992).

Деценијама касније, многи тврде да је то рано признање двију бивших југословенских република директно довело до рата. Као и тад, и данас неки сматрају да би превентивна дипломатија успјела спријечити избијање рата да су се европске земље чвршће поставиле, у комбинацији са амбивалентним ставом Сједињених Држава.

2.8. Неуспјех превентивне дипломатије и улога медија прије и након рата

Као што је раније поменуто, за сврхе овог извјештаја, др Александар Митић спровео је темељно документовану научну студију која се односи на медијско извјештавање током шест мјесеци прије избијања рата. Тај период је од значаја зато што су се тад улагали дипломатски напори да се рат спријечи. Нажалост, као доминантни спољни фактори у југословенској кризи, Европа и Америка доживјеле су неуспјех. У овом дијелу извјештаја анализираћемо суштину тог дипломатског неуспјеха.

а) Европска заједница

За схватање политичког пејзажа спољних актера у југословенској кризи неопходно је знати да су најдоминантније биле Сједињене Америчке Државе и Европска заједница. Потоња је имала дугу историју спречавања конфликта и по својој дефиницији је тежила процесима интеграције, умјесто према супротном. У вријеме кад је југословенска криза почела, Европска заједница имала је дванаест држава чланица. Најистакнутије, а самим тим и најмоћније, биле су Њемачка, Велика Британија и Француска. Циљ интензивних активности Европске заједнице прије рата био је да се спријечи избијање конфликта, будући да су све назнаке указивале на то да је рат неизбјежан – поготово након референдума о независности Словеније (у децембру 1990. године). Словенија и Хрватска опредијелиле су се за независност док се остатак бивших југословенских република одлучио за федералну унију. Ти различити приступи сукобили су се на начин који је наговјештавао да ће насилно „рјешење" бити неизбјежно у случају да дође до признања независности:

Европска заједница опредијелила се за нејасну и контрадикторну политику према југословенској кризи. У суштини, и федерална влада и владе Хрватске и Словеније активно су од европских институција тражиле подршку за своје појединачне програме.

Званично, Европска заједница подржавала је опстанак федералне Југославије, али у пракси, одржавала је редовне састанке са представницима отцијепљених република, чиме им је уливала наду за стицање независности (Митић, 2020: 11).

Поступци Европског савјета, који је био оптерећен домаћим проблемима (као што је уједињење Њемачке) били су нејасни, иако је Европска заједница увијек тежила мирном разрјешењу сукоба, тако да се Европска заједница, као сила за интеграцију Европе, опредијелила за очување бивше Југославије:

Као прво, иако су званичници Европске заједнице исказали подршку уједињеној Југославији, стављали су нагласак на кориштење силе за рјешавање кризе. Претпоставке извучене из тих порука биле су различито тумачене у Београду (гдје се то буквално односило на подршку јединству Југославије) и Љубљани и Загребу (гдје је акценат био на противљењу употреби силе) (Митић, 2020: 11).

Посјете разних званичника Европске заједнице региону који само што није експлодирао, на којима су се састајали са предсједницима спорних република, тумачене су као одобравање отцјепљења. Европска заједница задала је ударац јединству Југославије кад је Европски парламент 12. марта 1991. године усвојио одлуку којом је проглашено „да конститутивним републикама Југославије и њиховим аутономним покрајинама мора бити дато право да одреде сопствену будућност на миран и демократски начин и на основу признатих међународних и унутрашњих граница" (Вудвард, 1995, према Митић, 2020: 12). Вудвардова је отишла и корак даље, назвавши то „прикривеном подршком и охрабрењем словеначке и хрватске независности" од стране чланица Европске заједнице, Њемачке и Данске" (Вудвард, 1995, према Митић, 2020: 12). Састанци између представника земаља чланица Европске заједнице са званичницима у Загребу и Љубљани потковали су тај процес:

Још једна чланица Европске заједнице придружила се почетком јуна редовима присталица Словеније/Хрватске; опрезан положај Италије се промијенио. Према томе, предсједници Словеније и Хрватске, као и премијер Словеније, били су на пријему код предсједника и премијера Италије, на коме је италијански премијер Франческо Косига „јавно исказао симпатије Италије према независности Словеније и Хрватске" (Митић, 2020: 12).

У краткој али темељној анализи напора Европске заједнице да спријечи кризу, Митић је закључио да је било више разлога за пропаст превентивне дипломатије Европске заједнице. Неки од њих већ су изнесени. По мишљењу др Митића, медији јесу одиграли значајну улогу:

Прије свега, Европска заједница се одмакла од пуне подршке јединству Југославије и окренула се према пружању условне подршке. Европска заједница почела је да шаље југословенским републикама двосмислене и мјешовите поруке. Свака појединa република у тим порукама је проналазила подршку за свој циљ, што је доприносило њиховој тврдоглавости (Митић, 2020: 14).

Извјештавање три изузетно утицајна новинска листа (поријеклом из земаља које су традиционално подржавале федералну Југославију и Србију) указује на пристрасност против Срба и Југословена. То негативно извјештавање можда је и допринијело постепеној промјени (слабљењу) подршке Европске заједнице федералној Југославији, те несхватљивој превентивној дипломатији Европске заједнице, као и неодлучности Европске заједнице да адекватно формулише кризу – а према томе, и неуспјеху Европске заједнице да спријечи насилно рјешење кризе у Југославији (Митић, 2020: 30).

У наредном поглављу осврнућемо се на саме медијске извјештаје, каквим наративима су се користили и какве улоге су приписивали зараћеним странама током шест мјесеци прије рата. То је битно и зато што се улога медија који говоре о југословенској кризи која је прерасла у рат није промијенила. Овај дио анализе битан је да би се схватило да су параметри ратног извјештавања задати баш у том периоду.

б) Сједињене Америчке Државе

Као што је др Митић детаљно изнио у својој студији, иако су администрације Џорџа Буша и Била Клинтона подржавале концепт „превентивне дипломатије", општи утисак у то вријеме био је да нема јасне идеје како то извести на почетку периода након Хладног рата: „Сједињене Државе су имале два значајна проблема. Први је био дефиниција интереса Сједињених Држава – а етнички конфликти попут оног у Босни и Херцеговини тада су се налазили на самом дну тих интереса. Други проблем био је неусаглашеност превентивне дипломатије Сједињених Држава", пише Митић (2020: 31). Прије свега, као што је већ било говора, током педесетак година током Хладног рата и након разилажења Тита и Стаљина, Сједињене Државе су подржавале и улагале у социјалистичку Југославију. Након пада Берлинског зида, колапса Совјетског Савеза и уједињења Њемачке, која је некад била значајна европска земља, Југославија је изгубила на значају.

Ипак, Бушова администрација успротивила се отцјепљењу Словеније и Хрватске у мају 1991. Тај став потковала је и посјета државног секретара Џејмса Бејлера. Он је упозорио југословенске сепаратистичке републике да њихов чин представља опасност која води до „дезинтеграције ове земље" (Хофман, 1991). Отишао је и корак даље, рекавши да: „Уколико напусте југословенску федерацију, Сједињене Државе неће признати њихов чин независности" (Хофман, 1991). Након цјелодневних преговора, државни секретар Сједињених Држава исказао је озбиљне бриге „да се Југославија упутила према крвавом распаду који би могао имати „изузетно трагичне посљедице, како по земљу тако и по Европу" (Хофман, 1991).

Нажалост, та посјета није имала никаквог ефекта на сепаратистички покрет у Југославији. Очекује се да сјеверозападне републике Словенија и Хрватска сљедеће седмице издају формално проглашење независности. Иако ниједна од тих република неће одмах иступити из југословенске федерације, те декларације започеће процес раздвајања и евентуалне сецесије уколико не дође до споразума са остале четири републике (Хофман, 1991).

Будући да су Европљани тврдили да је то европски проблем, Сједињене Државе пребациле су евентуално рјешење Европи. Како је проблем растао, заједно са притиском медија на администрацију да уради нешто, администрација Сједињених Држава залаже се за санкције Европске заједнице Србији. У децембру су Сједињене Државе одобриле резолуцију Савјета безбједности УН којом се осуђује кориштење мировних снага у тампон зонама између Срба и Хрвата у Хрватској (Митић, 2020: 32).

Због убрзаног погоршања ситуације у Југославији, а након што су двије отцијепљене републике, Словенија и Хрватска прогласиле независност у јануару 1992, Сједињене Државе и Европска заједница почеле су сарадњу на изградњи „покушаја превентивне дипломатије":

Упркос противљењу босанских Срба, Бадинтерова комисија је у фебруару 1992. предложила референдум, који је и одржан крајем фебруара и почетком марта. Бојкот босанских Срба и убиство босанског Србина Николе Гардовића 1. марта обиљежили су референдум, након кога су подигнуте прве барикаде. Џејмс Бекер отпутовао је у Брисел 10. марта како би тиме Европљанима послао јасну поруку – Сједињене Државе ће признати Хрватску и Словенију искључиво ако Европска заједница призна Босну и Македонију. Сједињене Државе су се по први пут изјасниле да ће признати отцијепљене земље јер су сматрале да ће то допринијети њиховој стабилности (Митић, 2020: 32).

Без икаквог конкретног споразума између Срба, Хрвата и Муслимана од којих је Босна била сачињена, Сједињене Државе одлучиле су да пруже подршку уједињеној, независној Босни:

Испрепадана проспектом признања Босне без претходног договора са Србима, Европска заједница вршила је притисак за споразум. Као резултат тога, португалски дипломата Жозе Кутиљеиро представио је 18. марта у Лисабону оквир Европске заједнице за будућност Босне. Он је предлагао да Босна остане уједињена држава (Митић, 2020: 33).

Европљани су схватили да нема враћања назад, те су покушали да кроз преговоре дођу до некаквог договора између представника конститутивних нација: Радована Караџића (заступника Срба на територији Босне и Херцеговине), Мате Бобана (заступника Хрвата на територији Босне и Херцеговине), и Алије Изетбеговића (заступника Муслимана на територији Босне и Херцеговине). Иако је дјеловало да ће успјети доћи до споразума, Алија Изетбеговић напрасно је напустио састанак након консултације са амбасадором Сједињених Држава у Југославији Вореном Зимерманом. То је означило крај напора Европске заједнице да се пронађе мирно рјешење и почетак бруталног рата. Био је то и неуспјех превентивне дипломатије Сједињених Држава:

Као прво, стратегија Сједињених Држава била је неусаглашена и двосмислена. Оне су се девет мјесеци противиле признању отцијепљених република. У Вашингтону су изненада промијенили политику те се од највећих противника признања претворили у највеће присталице. Као друго, Сједињене Државе су вршиле притисак за признање без претходног договора са Србима, који су сачињавали трећину становништва

Босне и већинску групу на више од 60 процената територије Босне. Без обзира на то што је било јасно да се мора пронаћи неки договор у вези са њиховим противљењем, у Вашингтону су се опредијелили за сукоб. Напокон, Сједињене Државе подстакле су Изетбеговића да одбије Кутиљеиров план, споразум Европске заједнице који су испочетка сва три народа подржавала (Митић, 2020: 33–34).

Најбитнији елемент који је могао подлећи утицају медија јесте антисрпска пристрасност. Сједињене Државе су игнорисале „српско питање. Због тога је битно анализирати медијско извјештавање и представљање Срба у југословенској кризи" (Митић, 2020: 34).

Прије него што се пребацимо на анализу медијског садржаја произведеног у шест мјесеци прије избијања рата и током читавог трајања рата у Сарајеву, битно је увести кратак преглед примарних извора који су свједочили догађајима који су довели до избијања рата и ратном периоду у Сарајеву.

2.9. Продавање рата

До дана данашњег, извјештавање током ратова у Југославији проучавано је у бројним научним студијама. Банализовани општи утисак јесте да су се медији ради више циљева користили лажним извјештавањем да би манипулисали јавним мњењем. Један од њих био је сензационализам и продаја тиража, други је био чињеница да су медији били у служби извјесних интереса и требало је да тај рат продају јавности, а трећа група тврди да су медији „ван сваке расправе били ратно оружје" (Вудвард, 1993). Наша перспектива овдје није да одређујемо иједно од тих становишта. Пошто смо се опредијелили да се анализом медијског садржаја служимо искључиво да прикупимо чињенице, а не да изводимо процјене, занимала су нас и искуства из прве руке, која вриједи прочитати.

Многа од њих су и објављена током година. Ти искази увијек су донекле шокантни за читање, без обзира на то да ли су аутори радили унутар администрације моћних земаља или за неку агенцију за односе са јавношћу; без обзира на то јесу ли били новинари, уредници или творци јавног мњења. Можда би добар увод у овај дио извјештаја био овогодишњи интервју са професором Семјуелом Мојном[14] у београдском дневном листу *Политика*. Међу многим изјавама професора Мојна, за нас је најбитнија његова прича изнутра. Он је током бомбардовања Југославије био запослен као стажиста Бијеле куће у Савјету за националну безбједност, гдје је његово задужење било да „ископа" приче о кампањи НАТО бомбардовања из *Вашингтон поста*:

Моја прича је репрезентативна за моју генерацију, која је 1990-их сматрала да је неопходно пружити људска права онима којима су она била ускраћена. Поготово због опасности коју је представљало етничко чишћење . . . Ја сам „копао" по причама објављиваним у *Вашингтон посту.* Поента је била да се рат прода и објасни његова вриједност. Мој тренутак истине дошао је нешто касније. Желио сам да се интерна-

ционализам одвија упоредо са буђењем прогресивне политике, али тек сам на крају рата у Ираку схватио да сам у својим двадесетим радио нешто што је оставило тешке посљедице. Моје писање на тему људских права уједно ми служи и као начин да се осврнем на сопствено учешће у свим тим дешавањима (Војиновић, 2020).

Кад је новинар затражио од Мојна да објасни термин „копао", професор му је одговорио:

Током ратова, поготово у савремено доба, нема много новинара којима је пружен велики приступ. Влада контролише проток информација, а мој задатак је био оно што се називало јавном дипломатијом и био сам у позицији да пустим у штампу неке чињенице о рату. Разумије се, нисам објављивао све чињенице, него само оне које су ишле у прилог начину на који смо представљали тај рат. Проблем је у томе што није било много независне новинарске потраге за чињеницама. У Вијетнаму, новинари су више трагали за сопственом истином, што није случај са данашњим америчким ратовима (Војиновић, 2020).

Двије године раније (2018), бивша новинарка *Гардијана* Мелани Филипс[15], која је тамо радила око 25 година, говорила је о унутрашњем животу *Гардијана* на састанку Акционе групе говорника[16], а нарочито се осврнула на један догађај:

Рат је трајао у бившој Југославији, Босни, тамо негдје, и заборавила сам у којој фази се догодило ово што хоћу да вам испричам, али то је било у једном периоду док је рат трајао, била је једна извјесна новинарка *Гардијана* која је писала како се само замислити може. Била је изузетна умјетница са ријечима. Освајала је награду за наградом, њени радови увијек су објављивани на насловници, а у том периоду је била ратни репортер у централној Европи. Била је у Босни и сјећам се конкретно једног текста који је написала, а на насловници је био нарочито ефектан. Десио се неки грозан, трагичан догађај, много људи је изгубило животе, а она је описала потресну сцену из неког села у срцу свих тих проблема, описала је неки ојађени конвој. Камиони су наилазили, а у приколици једног, она је у детаље описала како је приколица тог камиона била крцата избјеглицама, описала је како су изгледали, жене су сједиле овако, носиле су мараме на главама и сједиле су погнутих рамена, а дјеца су била тиха и није било ниједног мушкарца јер су сви побијени, и, знате, прича је била изузетно потресна и крајње нетачна.

Званице састанка Групе остале су у шоку. Гђа Филипс, која се често налази на мети тешких критика на рачун својих јавних исказа, наставила је:

Она никад није била тамо. Није то видјела. Све је то измислила. А у *Гардијану*, гдје, запрепастићете се кад ово чујете, неки чак имају и некакав трачак савјести, људи су говорили: „Зар је стварно могуће да смо пустили у штампу нешто што, оно, није истина?" А други су одговарали, „Ма не! Све је у реду. Апсолутно је у реду што смо то пустили у штампу јер то и јест шира истина." Шта је шира истина? Сви су знали ширу истину: било је ван сваке расправе да су Срби негативци, а Муслимани жртве. То је

била шира истина и све што је њу дочаравало било је прихватљиво, јер је дочаравало ширу истину. По томе, чињеница да је то лаж уопште није лаж. То је у ствари истина. Тако се тамо размишљало (Акциона група говорника, 2018).

Управо такво размишљање, тај концепт „шире истине" био је фаза у еволуцији пропаганде Хладног рата. Овог пута, оно је било обогаћено новим играчима, као што су моћна предузећа за односе са јавношћу. Питер Брок, Дијана Џонстон, Мира Бехам, Сара Флондерс, Хедер Котин, као и Алвин Дорфман, Рафаел Израели, Албер Бенабу и многи други – писали су о односима са јавношћу током рата. Оно што сви поменути аутори имају заједничко јесте да су, поред темељно документованих односа између хрватске и муслиманске владе и веза између компанија за односе са јавношћу, писали о догађају из 1993. кад је замјеник директора француске телевизије ТВ2 Жак Мерлино интервјуисао Џејмса Харфа, извршног директора фирме „Радер Фин глобал паблик аферс". Харф је био поносан на то што је његова фирма успјела на своју страну „придобити" три велике јеврејске организације, Лигу против клевете „Б'наи Б'ритх", Амерички јеврејски комитет и Амерички јеврејски конгрес (Котин и Дорфман, 1998: 212): „Само то што смо успјели придобити мишљење Јевреја на своју страну . . . било је осјетљиво питање, пошто је тај досије био опасан кад се сагледа из овог угла . . . Почетком јула 1992. објављен је онај чланак у *Њујорк њуздеју* о српским логорима. Одмах смо уграбили ту прилику" (Мерлино, 1993, према Флондерс: 55).

Та прилика о којој је говорио била је прилика да се изопаче и крајње антисемитски ставови Фрање Туђмана (предсједника Хрватске) и Алије Изетбеговића (муслиманског вође) и прошли ужаси из Другог свјетског рата, и усташки концентрациони логори као што је Јасеновац, гдје су Јевреји, Срби и Роми убијани на најгоре и крајње незамисливе начине. Поред тога, била је то и прилика да се Срби представе као „нацисти". Харф је то и урадио у чланку који је објавио *Њуздеј*. Мерлино је Харфу поставио питање: „Али нисте имали никаквих доказа да је то истина између 2. и 5. августа 1992, кад сте то урадили. Имали сте само два чланка из *Њуздеја*" (Мерлино, 1993, према Флондерс: 55). По Харфовом мишљењу, то што је он урадио било је сасвим легитимно, јер фирме за односе са јавношћу нису ни задужене за то да провјеравају чињенице.

Наш посао није да провјеравамо истинитост информација . . . немамо ресурсе за то. Наш посао је да убрзамо проток информација које нам одговарају и да их усмјеримо према пажљиво одабраним метама. Нисмо потврђивали постојање логора смрти у Босни, само смо разгласили да *Њуздеј* тако тврди. Ми смо професионалци. Имали смо посао и обавили смо га. Не плаћају нам да моралишемо (Мерлино, 1993, према Флондерс: 56).

И јесу обавили посао. Сугерисали су јеврејским организацијама да позову на демонстрацију, и то тако што су то рекламирали у *Њујорк ш̄ајмсу*, испред сједишта УН:

То је задало огроман ударац. Кад су јеврејске организације ушле у игру на страни (муслиманских) Босанаца, Срби су се у јавном мњењу готово изједначили са нацисти-

ма. Нико није схватао шта се догађа у Југославији. Већина Американаца вјероватно се питала у којој афричкој држави се Босна налази (Мерлино, 1993, према Флондерс: 55).

Циљ фирме „Радер Фин" био је да повуку потез који ће промијенити игру:

Једним потезом смо представили једноставну причу са позитивцима и негативцима која се одатле одвијала сама. Побиједили смо тако што смо циљали на јеврејску публику. Готово одмах је дошло до јасне промјене језика којим се штампа користила, ријечи које је користила, ријечи са изузетно емотивним садржајем као што су етничко чишћење, концентрациони логори итд., које призивају слике из нацистичке Њемачке и гасних комора у Аушвицу. Нико се томе не може супротставити а да га не оптуже за ревизионизам (Мерлино, 1993, према Флондерс: 55).

Ослонивши се на своје темељно познавање бизниса, Харф и његов тим вјештих стратега комуникације били су свјесни да су брзина и контакт од пресудног значаја у оваквом раду: „Мерлино је описао фасциклу којом се Харф користи за обликовање јавног мњења, у којој се налази више стотина новинара, политичара, представника хуманитарних удружења и академика. Харф објашњава: 'Брзина је од виталног значаја, први исказ је онај који се највише рачуна. Сваки покушај порицања је крајње неефикасно'" (Мерлино, 1993, према Флондерс: 54).

Дијана Џонстон детаљно објашњава суштину уговора, као и остали који су сарађивали са агенцијама за односе са јавношћу које су током ратова на Балкану ангажовали Хрвати и Муслимани:

Дана 23. јуна 1992. Изетбеговићева влада у Сарајеву . . . потписала је уговор са фирмом „Радер Фин" како би промовисали истакнутију улогу вођства Сједињених Држава на Балкану. Агенција је у ту сврху предузела импресиван низ активности, од којих је најзначајнија то што су основали „босански центар за кризну комуникацију" у сарадњи са америчким, британским и француским медијима: подука о медијском имиџу за босанског министра спољних послова Хариса Силајџића; слање обавјештења за штампу члановима Конгреса Сједињених Држава и „факсова са виjестима" о развоју ситуације у Босни и Херцеговини на преко 300 адреса, у које се убрајају најистакнутији свјетски медији и чланови парламената; писање 17 писама потписаних од стране Изетбеговића и Силајџића, а упућених водећим свјетским званичницима; организација конференција за штампу и интервјуа са босанским представницима на међународним конференцијама; организација личног контакта између Силајџића и Ала Гора, Маргарет Тачер, и других утицајних личности, у које се убраја и 17 сенатора Сједињених Држава; пласирање чланака на новинске странице *Њујорк тајмса*, *Вашингтон поста*, *Ју-Ес-Еј тудеј*, *Вол стрит журнала*, и тако даље (Џонстон, 2002: 69).

То нису биле тајне или илегалне активности – напротив. Агенције за односе са јавношћу у Сједињеним Државама које раде у међународним односима са јавношћу, конкретније, које сарађују са страним владама, америчким законом су обавезне да

сваких шест мјесеци Министарству правде упуте извјештај о својим активностима. Ти извјештаји су у виду упитника, а један од њихових дијелова говори о политичкој пропаганди. Тих година постојао је Закон о регистрацији страних агената, а по њему је политичка пропаганда дефинисана као сет комуникација са циљем да индоктринише, манипулише, или на било који начин изврши утицај са одређеним политичким циљем, у шта се убраја и спољна политика Сједињених Држава. У том дијелу упитника, агенција „Радер Фин" изјаснила се да управља „политичком пропагандом" за „републике Хрватску, Босну и Херцеговину, и Косово", износи у својој књизи Мира Бехам (1997: 146–147), бивша новинарка *Суддојче цајтунга*. Аутори који су нашироко писали о тој кампањи односа са јавношћу нису никад порицали грозоте и злочине које су починили сви актери, него су напросто износили опаске о неуравнотежености извјештавања и кампања у вези са догађајима који су се десили. На примјер, новинар и истраживач Гери Вилсон пише у чланку под насловом *Дејтонски споразум прекраја Европу:*

Већина медијских извјештаја о дешавањима на Балкану било је сензационализовано и крцато цитатима извора из Стејт департмента, ЦИА или Пентагона. Кад се то дешава у другим земљама, зове се пропаганда. Кад се дешава овдје, они се праве да је то само „објективно новинарство". Да насумично одаберете десетак држављана Сједињених Држава и питате их који је најагресивнији народ на свијету, најмање једно ће рећи „Срби" (1998: 143).

Такви ставови најчешће се дискредитују као просрпски, или се њихов аутор напросто стави на списак „теоретичара завјере". Ипак, Вилсон је био далеко од тога. Његова перспектива је јасна – то је био рат, у њему је било злочина, и све зараћене стране починиле су свакојаке грозоте. Али некако, све друге стране су недостајале у водећим медијима. Срби су били „дежурни кривци", и аутоматски су били за све криви:

Амерички медији и политичари често српску војску у Босни представљају налик нацистичкој. То је пропаганда. То није засновано на чињеницама. Зато су репортаже понекад напросто апсурдне. Обратите пажњу на изјаве коментатора Националног јавног радија Данијела Шора.

Предсједник Клинтон изјавио је у свом говору да српска војска у Босни личи на нацистичку војску 1930-их и 1940-их. У осврту на Клинтонов говор, Шор је додао да су Срби у ствари гори од нациста. „Нацисти макар никад нису силовали Јеврејке", изјавио је. Шора су послије присилили да јавно исправи ту запрепашћујућу лаж (Вилсон, 1998: 143).

У његовом чланку нема ниједног јединог реда текста који имплицира порицање или оправдавање злочина почињених на било којој зараћеној страни. У наставу, експлицитно је изјавио:

У југословенском рату одвили су се ужасни, крвави инциденти. То нико не пориче. О неким од тих дешавања било је и медијских извјештаја. Али оно што се наглашава

је изузетно селективно. На примјер . . . У отвореном писму које Удружење за српско-јеврејско пријатељство са сједиштем у Београду тад упутило Америчком јеврејском комитету стоји да је „антисрбијанска пропаганда“ „сестра близанка антисемитизма“. У писму се наводи да је Хрватска увела политику елиминације Срба. Та политика била је толико темељна да „сад у Хрватској није остало ништа више Срба него што је било Јевреја у Њемачкој или Пољској.“ Писмо је потписао главни југословенски рабин, као и многи други истакнути Јевреји у Југославији (Вилсон, 1998: 154–155).

1.1.1. Кризне комуникације и односи са јавношћу

Као што је раније напоменуто, бројни аутори истраживали су активности кризних комуникација и односа са јавношћу прије и током рата у Југославији. У њих се убраја и раније поменута Мира Бехам[17], која је десет година радила као новинарка за њемачки дневни лист *Суддојче цајтунг*, а послије тога је почела предавати на угледном факултету журналистике у Минхену. У својој књизи *Бубњеви рата: медији, рат и политика*, она детаљно говори о активностима агенција за односе са јавношћу које су ангажоване од стране двију влада (хрватске и муслиманске) да раде на стварању јавног имиџа горепоменутих земаља и лобирају за њихове циљеве. Цитирала је канадског професора Карла Јакобсена, руководиоца Независног комитета за ратне злочине на Балкану, који је утврдио да је Хрватска потрошила више новца само на пропагандну кампању на америчкој и канадској телевизији него што фирме Пепси и Кока-Кола заједно троше на маркетинг (Бехам, 1997: 141).

Кад је у јавност пуштена кампања која је имала циљ да представи Србе као нацисте, било је немогуће супротставити се било ком њеном дијелу, поготово зато што је рачунала на подршку јеврејских организација. Уистину, Џејмс Харф је ту извео задивљујући маневар у стварању имиџа: претворио је Јевреје и Србе у противнике, а били су готово природни савезници јер им је било заједничко то што су били жртве фашизма током Другог свјетског рата. Нико није слушао Јевреје који су то дочекали са љутњом (Бехам, 1997: 151).

А било је истакнутих Јевреја који су реаговали:

Јоханан Рамати, директор Јерусалимског института за одбрану запада, у априлу 1994. у магазину *Мидстрим* (који штампа Фонд Теодора Хершла) прокоментарисао је кампању пропаганде у вези са ратом на Балкану: „Грађански рат у Југославији још траје, и то са огромним страдањима на свим зараћеним странама. Медији извјештавају о страдању Муслимана до најужаснијих детаља. Патњи коју Муслимани наносе Хрватима пружа се изузетно мало пажње. Патња Срба сасвим се игнорише. . . Тако организована муслиманска и антисрпска пропаганда треба озбиљно да забрине све који вјерују у демократију и слободу говора . . . Америчке јеврејске организације и њихови руководиоци, надмудрени од стране „Радер Фина“, тапшају једни друге по раменима . . . Добро конструисана демонизација Срба служи као упозорење свим Јеврејима који желе да Израел преживи. Израел би могао постати мета.“ Јеврејима

је било тешко да избјегну притисак јавности у атмосфери коју је створила медијска кампања (Бехам, 1997: 152).

Али нико се на то није освртао. У сваком случају, нико ко је имао некаквог утицаја. А притисак није био занемарив. Сви Јевреји који су преиспитивали агресивну американко-босанску медијску кампању нашли су се суочени са клеветом. Свака тврдња ван оквира „Срби су нацисти" изазивала је бруталан одговор:

Удружење „Студенти против геноцида – пројекат Босна" са Универзитета Стенфорд 1994. године започело је кампању против „оправдавања Срба и ревизиониста". На списку оптуженика налазили су се бројни истакнути професори широм свијета, новинари, српске и грчке организације у Сједињеним Државама, али и преживјели из концентрационог логора Бухенвалд и неке личности као што је један од водећих истраживача Холокауста Алфред Липсон. И преживјели из Бухенвалда и Алфред Липсон упорно су истицали судбину Срба под фашистичким усташким режимом у Хрватској током Другог свјетског рата и упозоравали на тренутни националистички фанатизам Хрвата и исламизам у Босни.

Већ у јулу 1995. те исте јеврејске личности и организације нашле су се поменуте поред ратних злочинаца у чланку под насловом „Чије уши се пуне четничком пропагандом?" – који је у босанском националном седмичнику *Љиљан* објавио портпарол Алије Изетбеговића за односе са јавношћу. Његов извор био је организација „Студенти против геноцида – пројекат Босна" (Бехам, 1997: 152).

Размјере те кампање биле су толике да је било немогуће чути глас разума. Међу јеврејским народом проширио се страх, а и међу интелектуалцима који су били сасвим свјесни дугорочних посљедица. „Нора Белоф, ауторка и познавалац Балкана, упозорила је на огроман утицај јавних кампања у *Свис хрониклу* у децембру 1993: 'Постоји јасна потреба да сви посматрачи конфликта на Балкану инсистирају на чврстим доказима прије него што оптуже Србе'" (Бехам, 1997: 152).

Они који су одреаговали на тако једнострану и бруталну информативну кампању, свјесни да је „неко" добро обавио посао укорјењивања имиџа извјесне нације (Срба), нису порицали злочине које су чинили Срби – напротив. Гласови тих малобројних али упорних новинара и интелектуалаца захтијевали су поштовање основних вриједности у репортажи, а самим тим и у ономе што је услиједило као одјек тих кампања у вези са политичким одлукама:

Не постоји никаква сумња да су српски војници починили стравичне злочине током рата на Балкану, злочине за које нема оправдања. Ипак, из пропагандних активности које двије ратне владе, у Загребу и у Сарајеву, спроводе широм свијета произилазе дилеме које се односе не само на истинитост слике која је западној публици наметнута о конфликту у бившој Југославији него и на политичке и војне циљеве којима се тежи. Они се крију иза тих манипулативних напора (Бехам, 1997: 153).

Многи од оних који су сматрали за неопходно да реагују и упуте ријечи критике дијелили су став те уважене њемачке новинарке. Изузетно оштро су критиковали Србе, али манипулација, лажан и пристрасан наратив и ефекти такве информативне стратегије били су далеко гори. Једна од тих личности био је ветеран Заливског рата и руководећи информативног центра УНПРОФОР-а у Сарајеву (1994. године), амерички пуковник Џон И. Срej[18]. Он је изнио своје личне, политичке и војне примједбе о рату у Босни:

Непосредно по избијању непријатељстава у Босни и Херцеговини, Срби су претрпјели губитак од кога се више нису ни могли опоравити – поражени су у рату пропаганде који је против њих водила влада Алије Изетбеговића. Срej вјерује да је комбинација три различита фактора довела до „плодне пропагандне машинерије" босанских Муслимана. Рад агенција за односе са јавношћу, сарадња истакнутих твораца јавног мњења и „елементи америчког Стејт департмента", који је гајио симпатије према босанским Муслиманима, заједно су створили климу у којој је било немогуће рационално сагледати тај конфликт. „Босански лоби" покушавао је убиједити политичаре да ће изостанак подршке за циљеве муслимана – на примјер, укидање ембарга на доставу оружја – бити равно „моралном и политичком самоубиству". Истовремено, исти тај лоби „злобно је нападао" све критичаре те политике, описавши их као „просрпске" или чак и „симпатизере нациста". Поређење са Холокаустом будило је упечатљиве слике и осјећања, али у овом случају, то је постојало само у подивљалој машти . . . заведених моралиста и непрофесионалних елемената у медијима (Бехам, 1997: 153–154).

Цитирањем Среја Бехамова илуструје климу и сва злодјела почињена од стране свих актера у рату у Босни.

Постоје бројни такви примјери, а сваки је доживио исту судбину, ништа што се косило са креираним имиџом те три нације није успијевало да прође кроз гвоздену капију моћне цензуре. Увјерени смо да су се бројни новинари опредијелили да пишу, говоре и дјелују противно својим професионалним стандардима само зато што је било немогуће продати другу страну приче било каквим водећим и утицајним медијима. Многи самостални новинари са којима смо разговарали изјавили су да је било немогуће продати било какву причу о страдању Срба, или која нуди уравнотежен извјештај и представља обе стране приче. Чак и данас, они више воле да остану у тишини него да јавно кажу истину. Ипак, за неке таква дилема није постојала, иако су тиме одабрали другачији пут, пут „усамљених бораца", излажући каталог колега, дешавања и наратива којима су испуњене црне странице историје новинарства.

1.1.2. „Срби су криви"

Будући да смо били заинтересовани да допремо до што је год могуће већег броја примарних извора, саставили смо упитник и послали га већем броју људи

путем електронске поште. Овдје наводимо неке од њихових одговора, али пуни текст упитника и одговори на питања биће архивирани, а све заинтересоване странке моћи ће да га добију на увид уколико приложе захтјев за формално одобрење Владе Републике Српске, као што је раније било говора. Прије свега, занимало нас је да чујемо, са ове временске дистанце, на који начин новинари, сарадници за односе са јавношћу и други који су имали додира са медијима током ратова у Југославији могу да опишу та дешавања и околности. Овдје говоримо о почетку рата у Босни и Херцеговини. Док је био сарадник *Си-Ен-Ен ворлд рипорта*, Олег Димитријев[19] изјавио је да је јавно мњење било поприлично конфузно у раним фазама рата у Југославији:

Само два руска државна канала имала су дописнике на Балкану у то вријеме. А што се тиче осталих станица које су никле широм бившег Совјетског савеза, објективно извјештавање о таквим дешавањима било је нека врста луксуза. Због тога су се многи новински извори ослањали на снимке које су добијали од међународних новинских агенција. Закон о заштити ауторских права тад у Русији није постојао – толике станице су напросто копирале оно што виде на Си-Ен-Ен интернешнелу.

Из тог разлога, неки уредници те информације су узимали здраво за готово. Зато је у раним фазама тог конфликта било готово немогуће схватити ко је са ким у рату. Руска телевизија је тек послије овог почела обраћати више пажње на активности југословенске владе и босанских Срба (Упитник, 2020).

Ханес Хофбауер[20], аутор неколико књига, као што су *Рат на Балкану*, *Косовски експеримент* и *Наручена истина – купљена правда*, у одговорима на наш упитник рекао је:

> Извјештавање западних медија, поготово на њемачком говорном подручју, било је крајње једнострано и фокусирано на муслимански наратив. Са тим се слагала већина политичких сила у Њемачкој и Аустрији. Пружањем подршке антијугословенским покретима отцјепљења споља су убрзали постојеће конфликте унутар. Сјећам се једне изјаве високорангираног аустријског конзервативног политичара Андреаса Кола, који је заговарао теорију да ће се пружањем подршке такозваном националном самоопредјељењу Хрвата и Муслимана избјећи рат. Заправо се десило супротно, то је довело до рата (Упитник, 2020).

Гај Метан[21] швајцарски новинар, који је Сарајево посјетио у три прилике: 1978, 1993. и 1996. године, са нама је подијелио свој поглед на медијско извјештавање током рата. Г. Метан био је члан међународне делегације новинара током опсаде Сарајева. Током посјете листа *Ослобођење* био је заинтересован да експериментише „колико је та посјета била пристрасна како би ишла у прилог босанској страни наспрам српске, иако су српске снаге у принципу окруживале град" (Упитник, 2020). Нас је занимало како г. Матан са ове временске дистанце види медијско извјештавање о ратним дешавањима у Босни. Ово је био његов одговор:

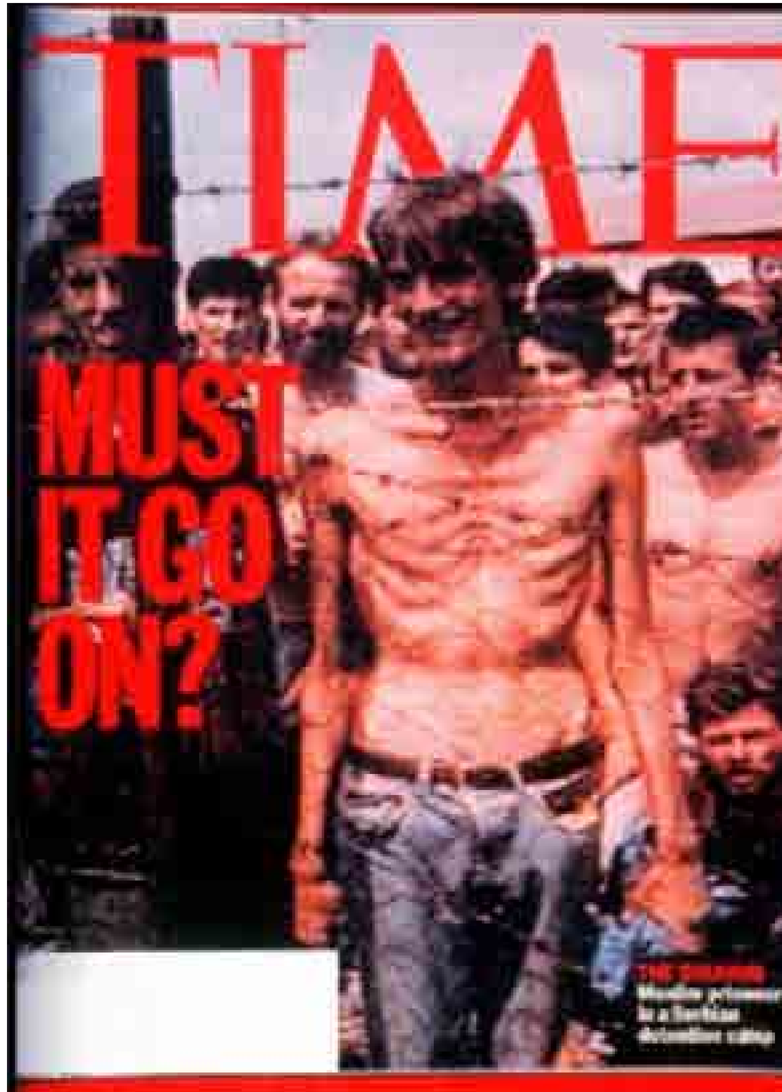

Пристрасно. Од почетка тензија у бившој Југославији, водећи британски, њемачки и француски медији заузели су пристрасан став према Србима, говорећи да Србија манипулише федералном војском и изразили симпатије према тежњама Словеније и Хрватске ка независности.

Слика Фикрета Алића у Трнопољу постала је током љета 1992. репрезентативан случај медијског извртања чињеница и злоупотребе фотографија. Сад се зна да је српски вођа Радован Караџић медијски тим сачињен од телевизијског канала ИТВ и листа *Гардијан* позвао у посјету такозваним „заробљеничким логорима" гдје српске паравојне снаге наводно држе људе босанске националности. Та британска екипа фотографисала је босанског младића чије изгладњело стање су наглашавали његови упали образи и истакнута ребра, док је бодљикава жица у првом плану истицала његов статус заробљеника. Алићева фотографија постала је иконски приказ страдања јадних цивилних жртава, што је изазвало љутњу Срба широм Европе. Бивша премијерка Маргарет Тачер упутила је критике на рачун свог насљедника Џона Мејџора, изјавивши да је мислила да „више никад у животу неће видјети још један холокауст".

Mirror

THE PICTURE THAT SHAMES THE WORLD

BELSEN 92

Британска штампа објавила је ту фотографију уз коментар који је гласио „Берген-Белзен, '92".

Нешто касније, њемачки истражни репортер на сопствену штету утврдио је чињеницу да се на тој фотографији у ствари налази болестан човјек и да је бодљикава жица вјештачки стављена у први план да сакрије сасвим невину мрежасту ограду за овце која се налазила испод ње. Манипулисање том фотографијом омогућило је да се тај логор представи као нацистички логор смрти, а Срби као нови Анђели смрти. Што европски медији и јесу урадили послије тог догађаја. На самом почетку конфликта, нико није знао ко су ту позитивци а ко негативци. Али због незајажљиве потребе да се свијет подијели на добро и лоше, и захваљујући суптилној манипулацији, као што се показало у случају Алића, западни медији су се веома брзо нашли у прилици да то одреде за сва времена... или готово за сва времена! (Упитник, 2020).

Тај „њемачки истражни репортер [који] је касније утврдио чињенице", кога помиње г. Метан, јесте Томас Дајхман[22]. Дајхман је своју причу објавио у издању њемачког магазина *Ново* за јануар/фебруар 1997. године, а британски магазин *ЛМ* преузео је причу нешто касније, у свом 97. издању у фебруару 1997. Годину дана касније, Међународни центар за акцију објавио је Дајхманову причу 1998. године у Њујорку, у склопу издања *НАТО на Балкану: гласови опозиције*. Телевизија ИТН тужила је британски магазин *ЛМ* како би „спријечила *ЛМ* да објави ту причу, захтијевали су да уредник повуче то издање из тиража и да све копије буду уништене. *ЛМ* . . . је суочен са скупим судским поступком

зато што је инсистирао на свом праву да објави истину" (Дајхман, 1998: 165). Дајхман је деконструисао дешавања у вези са фотографијом која је преузета са видео клипа који је направила екипа са ИТН-а, Пени Маршал и њен камерман Џереми Ирвин, Ијан Вилијамс са Ченел 4, и репортер Ед Вулијами из листа *Гардијан*. Опазио је неколико чињеница: Трнопоље је био сабирни центар за избјеглице које траже уточиште и могли су одатле да оду кад год су хтјели. „Та бодљикава жица на фотографији уопште није постављена око босанских муслимана, него око камермана и репортерке" (Дајхман, 1998: 166).

> Да се држимо истине, и не улазимо у расправу о намјерама британске екипе, Пени Маршал, Ијан Вилијамс и Ед Вулијами нису никад називали Трнопоље концентрационим логором. Критиковали су оне који настоје да њихове извјештаје и фотографије употријебе као „доказ" Холокауста у Босни у духу нациста. Ипак, кроз протекле четири и по године нити једно од њих није испричало цијелу причу о тој огради од бодљикаве жице која је извршила такав утицај на јавно мњење широм свијета (Дајхман, 1998: 166).

Заиста, фотографија је преузета из видео снимка, са све већом хистеријом у позадини, пошто су се појавили први извјештаји да босански Срби воде бруталне заробљеничке логоре . . . Амерички новинар Рој Гутман писао је о логору на Мањачи у *ЊузДеју* 19. јула 1992, а фотографија Андреа Кајзера на којој су заробљеници на Мањачи са обријаним главама обишла је цијели свијет. У *Гардијану* 29. јула, Меги О'Кејн цитирала је свједоке који тврде да муслимане гурају у приколице за стоку и развозе са станице у Трнопољу.

Рој Гутман објавио је још један чланак 2. августа у коме је логор босанских Срба у Омарској назвао „логором смрти". Чланци Гутмана и О'Кејнове ослањали су се на гласине и непровјерене тврдње. Без обзира на то, изазвали су међународну сензацију (Дајхман, 1998: 167–168)

Та фотографија имала је значајан утицај: у Француској, хуманитарна организација „Љекари свијета" користила је 1993. године ту фотографију у својој кампањи по називу „Стоп етничком чишћењу у бившој Југославији". Отишли су чак и корак даље, упоредивши предсједника бивше Југославије Слободана Милошевића са Адолфом Хитлером:

Три стотине хиљада постера димензија 3x4 метра излијепљено је по зидовима у већим градовима по Француској. На половини су били Милошевић и Хитлер један крај другог, са текстом, „Је л' вас говоранција о етничком чишћењу подсјећа на нешто?" Шира јавност није била у могућности да сазна како Милошевић није држао никакве „говоре о етничком чишћењу", него се упорно залагао за хармонију међу југословенским народима.

На другој врсти постера био је онај мршави човјек, Фикрет Алић, иза бодљикаве жице, са коментаром, „Логор за пречишћавање етничких група, је л' вас то подсјећа на нешто?" Текст је гласио: „Етничко чишћење подразумијева логоре, силовања, убиства, смртне казне и масовну депортацију несрпског становништва Босне и Херцеговине и Сарајева. Српски националисти тјераће своју убилачки настројену идеологију до самог краја..." (Џонстон, 2002: 74).

Међународна кампања коју је покренула фотографија Фикрета Алића била је добро финансирана, организована, и имала је великог утицаја на оне који доносе одлуке:

12. августа, Сједињене Државе предложиле су Комитету за заштиту људских права у Женеви да Уједињене нације размотре оснивање међународног трибунала за суђење за ратне злочине у Југославији и Ираку. Њемачки министар спољних послова Клаус Кинкел 19. августа је то подигао на виши реторички ниво, изјавивши: „Покушај српских агресора да спроведу акцију етничког чишћења усмјерену против других група становништва у циљу постизања својих националних циљева у Босни и Херцеговини је геноцид". На конференцији у Лондону одржаној наредне седмице, Кинкел је обзнанио своју намјеру да врши притисак да се оснује међународни суд за суђење истакнутим Србима за злочине против човјечности и геноцид, као и да се појача ембарго УН наметнут Србији (Џонстон, 2002: 7).

Мишел Пиколи на видео-снимку Љекара без граница

Добро испланирана кампања за односе са јавношћу која је поплавила спектар међународних вијести, преко таблоида до утицајних водећих новина, само у Француској је ангажовала звијезде из индустрије забаве:

> „Љекари свијета" спонзорисали су и три недјеље емитовања телевизијских спотова који осуђују „српске злочине против човјечности", у којима су се појављивале телевизијске звијезде Џејн Биркин и Мишел Пиколи. Цијена те кампање износила је више од 11 милиона француских франака (око 2 милиона америчких долара). Та рекламна кампања била је пуна лажних чињеница. Највећа фундаментална лаж у њој била је то што је српску кампању да обезбиједи дио територије коју може бранити представила као чин „идеологије" и „геноцида". Управо је тај акценат на наводној „идеологији" подстакао интелектуалце да заузму страну у том бруталном малом рату међу Босанцима, пошто су стекли погрешан утисак да се тиме херојски супротстављају нечему што је еквивалентно Хитлеровом пројекту покоравања Европе у име њемачке расне супериорности (Џонстон, 2002: 74).

С друге стране, слијепа тачка Срба били су односи са јавношћу. Они или нису схватали улогу и значај комуникације, или су напросто остали немоћни пред силом комуникационог урагана који их је обухватио незамисливом брзином и интензитетом. А можда и нешто друго. Чињеница је да српска страна наизглед није урадила готово ништа у вези са кризном комуникацијом и стратегијом. Њемачка новинарка Мира Бехам извршила је проницљиву анализу српских пропагандних активности. Са њеног становишта, оно што је у српској перспективи недостајало било је нешто поријеклом са њеног географског подручја. Срби су живјели у готово свим републикама бивше Југославије. То значи да су се међусобно разликовали. Поред тога, као што Бехамова истиче, чињеница је да они нису били монолитна група, те самим тим нису били уједињени око заједничког циља, попут преживљавања покоља који им је историја додијелила.

Иста ситуација била је и са Србима који су били емигранти. Били су неорганизовани и некоординисани. То је било довољно да други (Муслимани и Хрвати) ангажују

најбоље у струци да им изграде имиџ и помогну у постизању циљева. Постојали су ту и други фактори који су довели до престрављујућег исхода за Србе, као што је чињеница да су пропустили прилику на самом почетку, док су на западу још били збуњени по питању сукоба у Југославији:

> Због потпуног ембарга наметнутог у мају 1992, сами Срби у бившој Југославији остали су ускраћени за било какву прилику да се представе у иностранству, укључујући и оне у свим међународним политичким институцијама. Чак је и домет телекомуникационих веза, као што су телефонске линије, у толикој мјери сужен да је преговарање у иностранству било готово неизводиво. Кад је међународна заједница пресјекла све политичке, економске и културне везе са Србијом, одсјечене су и комуникације у другом правцу, из свијета према Србији . . . То је било толико темељно одрађено да је лондонска агенција за односе са јавношћу „Сачи и Сачи" била присиљена да повуче своју ријеч да ће заступати владу Србије, пошто би се то косило са одредбама ембарга (Бехам, 1997: 166).

Структура српске пропаганде била је један од најзначајнијих узрока непостојеће стратегије комуницирања са западном јавношћу, објашњава Бехамова. Док су Загреб и Сарајево своје циљеве рекламирали и унутар и ван својих република, Београд је своју пропаганду усмјеравао на унутрашња питања, како би Србе широм региона ујединио у један глас. Београду чак ни то није пошло за руком, илуструје Бехамова у својој књизи (Бехам, 1997: 166). Бројни западни новинари и друге личности са којима смо од тада разговарали о њиховом властитом искуству у вези са ратним извјештавањем из бивше Југославије, а поготово Босне и Сарајева, сложили су се са ријечима Мире Бехам. Срби су дјеловали дезоријентисано и као да су изгубили додир са стварношћу. Пропустили су значајне почетне тачке и неке од кључних момената кад су могли интервенисати и искористити медије на било ком нивоу. На примјер, у нашем упитнику, Слободан Деспот[23], писац и издавач швајцарско-српске националности, иначе добро познат у француској јавности, био је вољан да одговори на нека од наших питања, а кад смо га питали шта би промијенио кад би се могао вратити у тај моменат, одговорио је:

> Потрудио бих се да наговорим српске лидере да покушају научити шта влада западним свијетом и одакле он добија информације, те да из тога извуку стратешку поуку. Трагично су потцијенили улогу односа са јавношћу и комуникације у том конфликту, хвалисали су се војном силом и храброшћу, а нису ни примијетили да се коалиција моћних бори против њих оружјем слабића: лажним вијестима, извртањем чињеница, клеветом и масовним испирањем мозга путем медија. Као што запад није нарочито занимало шта се заиста догађа на Балкану, ни Балкан се није хтио потрудити да схвати како запад размишља (Упитник, 2020).

То је било и заједничко искуство (готово) свих који су били на Балкану током крвавог грађанског рата. Деспотово искуство у Југославији похараној ратом почело је на прољеће 1991. у Пакрацу у хрватској регији Славонија. Тамо је отишао у пратњи

Антоана Бошара, швајцарског репортера који је радио за *Журнал де Женев*, уважени швајцарски лист. Бошар је са Србима разговарао о њиховим страховима да ће усташка идеологија поново заживјети и обишао је бројне гробове из Другог свјетског рата, гробове српских жртава усташког режима. Кад је Бошарова прича објављена, Деспот је изјавио да је она изузетно објективна и уравнотежена:

> Никад више му нису допустили да пише на ту тему. Његова прича косила се са увријеженим наративом запада, који се у принципу састојао из извртања историје и претварања жртава у мучитеље и обрнуто.
>
> Ово искуство ми је отворило очи. Много година касније сам га искористио у свом послијератном роману *Мед*[24] (*Le Miel*, Галимар, 2014).

Та књига представља све нијансе живота у бившој Југославији, људе од крви и меса и њихове животе. Иако је 2014. године била једна од најпродаванијих књига у Француској, 1990-их би вјероватно била забрањена. А 2014. године новинар листа *Ле Фигаро* Себастијан Лапак *Мед* је описао као *Илијаду – извучене поуке* (Лапак, 2014). Током својих преводилачких ангажмана, Деспот је наилазио на бројне сличне примјере:

> Годину дана касније, био сам уредник и један од преводилаца француске верзије значајног свједочења новинара српскохрватског поријекла Вјекослава Радовића по наслову *Авети рата* (прев. *Les spectres de la guerre*). Радовић је извјештавао за *Ројтерс* из Вуковара. Тој истакнутој западној агенцији поднио је оставку кад је схватио да се све што напише о страдањима локалних Срба гурне под тепих или цензурише. Његова књига је ризница примјера манипулације и неискреног и једностраног извјештавања (Упитник, 2020).

У новембру 1992, као члан мисије Ели Визел, Слободан Деспот обишао је „логоре смрти" који су наводно постојали у српским дијеловима Босне:

> Конкретно, свједочио сам огромним манипулацијама са затвореницима на Мањачи, монополистичком и неваспитаном понашању екипе „АБЦ њуза", коју је предводио Дејвид Марш, строгој контроли протока информација коју је муслиманска страна наметнула у Сарајеву насупрот релативне тромости Срба, задатак ширења дезинформација који је успјешно извршио руководећи агенције УПИ у Београду... а изнад свега, чињеници да су резултати ове истраге – да *не постоје логори смрти* на српској територији – у потпуности прикривени у западним медијима. Контрадикција између реалних дешавања на терену и прича које су водећи медији приповиједали била је толико драстична да је један од присутних репортера одлучио да поведе независну истрагу о овом рату (Упитник, 2020).

Већ смо писали о Мерлиновом упечатљивом интервјуу са Џејмсом Харфом. Мерлино је написао књигу *Нису све југословенске истине прикладне за јавност* (ориг. *Les vérités yougoslaves ne sont pas toutes bonnes à dire*), али Слободан Деспот нас је у наставку подсјетио на Мерлиноову судбину након њеног издавања: „Та истрага за сваки примјер

– Жака Мерлиноа је коштала каријере. Шутнули су га у Пекинг да буде најобичнији дописник. Иако је његова књига распродата за свега неколико седмица, никад није добила друго издање. Сад је колекционарски примјерак" (Упитник, 2020). Са толико трагичних примјера, Деспот је одлучио да оснује журнал на француском језику *Резон гарде*, те је позвао екипу стручњака да:

> Раскринкају огромну прохрватску пропагандну операцију која стоји иза славне књиге *Живот и смрт Југославије*, чији аутор је крајње неспособан и чак изненађујуће неуредан и глуп француски професор на универзитету Пол Гард. Без обзира на наше истраживање које је у њој пронашло више од 300 материјалних грешака, Гардова неистинита књига и даље је „непроцјењив извор" и историјски приручник француских новинара, дипломата и академика (Упитник, 2020).

Уз толико успона и падова у борби мањине против већине, Слободан Деспот, те многи други попут Питера Брока и Дејвида Бајндера, били су прави трагачи не само за истином, него и за повратком професионалних стандарда до којих су новинари некад држали. А Деспотово опште мишљење о том периоду, које су тад дијелили малобројни, а сад већина, гласи:

> Општи увид који сам из овог искуства извукао – поред тога што ме је довело до привременог академског и друштвеног самоубиства док сам још био студент – био је да запад нема никакву жељу да сазна истину о Југославији, или макар да стекне поуздану слику о њој. Поставили су наратив заснован на вијековима устаљених културолошких мишљења и стереотипа о Србима, православном свијету, „варварима" на Балкану и углавном га се држе до дана данашњег, без обзира на количину исправки и оповргавања која су објављена од краја рата (Упитник, 2020).

Ханес Хофбауер дијели слично мишљење:

> Ја сам увјерен да су западни политичари и медији ескалирали унутрашње конфликте у грађански рат. Битни су и унутрашњи и спољни фактори. Да у Југославији није било дубоке економске кризе и јаких националних сила које су хтјеле ту кризу да превазиђу путем захтјева за отцјепљење, спољни фактори не би ни могли интервенисати. А да није било у интересу њемачких и америчких политичких и глобалних играча да профитирају од слабости Југославије, рат се не би развијао на тако окрутан начин. Док западни наратив извјештава само о унутрашњој ситуацији да легитимизује интервенцију запада, постоје и српски гласови који причају само о страним силама које су уништиле Југославију. На нама је да саставимо комплетну причу (Упитник, 2020).

Нико не може одвојити себе од искуства рата и страдања које га прати. Таква животна искуства свакако доживотно остављају трага на нечијој личности. Неправда, као и храброст, трају вјечно, до самог краја, памте се са непромијењеним интензитетом, остављају исте утиске као да их поново проживљавамо. Али на крају, најјача емоција која нас и даље повезује са неким дешавањима је осјећај да је све то имало некакву

сврху. Управо то је заједничко свима са којима смо разговарали или о којима смо читали. Слободан Деспот није изузетак. Са собом је понио нешто што вриједи памтити:

> Године 1992. угостили смо у свом дому у Швајцарској слијепу дјевојчицу Сузану, коју су швајцарски хуманитарни радници извели са ратишта у Крајини да јој покушају спасити вид на очној клиници у Лозани. Нажалост, нису јој успјели вратити вид, али остали смо пријатељи за цијели живот. Она је изузетно позитивна и ведра особа.
>
> Тако изузетне околности омогућиле су ми да упознам изузетне људе и да са њима сарађујем. Допустите да поменем легендарног француског генерала Пјер-Марија Галоаза, великог српског писца Добрицу Ћосића, који је постао поглавар југословенске државе 1992. године током наше сарадње; швајцарског еколога Франца Вебера, коме сам помогао да организује међународну конференцију о заштити културне баштине у Србији током агресије НАТО-а 1999. године; једног од најбистријих умова свог доба, Александра Зиновјева; свјетски познатог писца Петера Хандкеа; пуковника Жака Хогарда који је бранио Србе на Косову; храброг војног љекара Патрика (Стефана) Бариота; неустрашиве жене као што су Џин Тоски Марацани Висконти или Дијана Џонстон; Џеремија Скејхила из *Интерсепта*, који је вјероватно најбољи извор за истраживачко новинарство у данашње вријеме.
>
> Како би се одупрли притиску устаљеног антисрпског размишљања, свима им је био потребан јак карактер и независан ум. Највредније образовање које сам стекао у животу било ми је то што сам са тим људима око десетак година пролазио кроз те неприлике (Упитник, 2020).

Сви они који су трагали за одговорима, свједочили стравичним грозотама, страдању и бруталности са свих страна платили су цијену за то што су прешли „границу“. Њихов рад је цензурисан, неки су остали без посла, а неке су дискредитовали да служе осталима за примјер. Међу њима је и славни новинар *Њујорк тајмса* Дејвид Бајндер. Након што се догодио инцидент на Маркалама (у Сарајеву), извјештавање о њему било је веома чудно. Бајндер се држао свог искуства и логике, те је постављао питања која су га довела до одговора које је искористио у свом чланку „Анатомија масакра“, који је *Њујорк тајмс* цензурисао. Дејвид Бајндер на крају је ту причу објавио у зимском издању (1994/1995) листа *Форејн полиси*. У Босни и Херцеговини трајало је доба тешког конфликта чији крај није био на видику. Управо, био је то рат због кога су се амерички политичари кајали 1992. године, након што су се успротивили подјели (Бајндер, 1993), и то исти онај о коме је Бајндер већ писао за *Њујорк тајмс*. Међу толико инцидената, један се нарочито истиче: онај у коме је минобацачка граната експлодирала на крцатој пијаци Маркале:

> Крваве резултате тог инцидента једног мирног недјељног послијеподнева снимиле су камере свега неколико минута након што су се догодили, и снимци су пуштени на телевизијама широм свијета. Те слике испровоцирале су прву интервенцију НАТО-а у непријатељствима на европском тлу од његовог оснивања четири де-

ценије раније, као и први улазак америчких снага у ратни сукоб у Европи од почетка Хладног рата (Бајндер, зима 1994/1995, стр. 70).

То је био масакр са контрадикторним и опречним резултатима истраге, највишим бројем жртава (око 68 погинулих и 197 рањених) и највећим утицајем током рата у Босни до 1994. године. Бајндеру је било тешко да схвати зашто се репортери тако понашају и пропуштају прилике да испрате толико трагова, пошто је било више него очигледно да се иза кулиса одвијало нешто чудно:

> Без обзира на размјере тог инцидента, репортери на лицу мјеста нису се претјерано трудили да га истраже или да изврше реконструкцију дешавања у вези са масакром. А ни локалне и међународне власти у Сарајеву нису пружале много информација. Ипак, нешто се ту и могло сазнати, поготово од мировних службеника Уједињених нација којима је додијељена истрага минобацачког гранатирања на Маркалама. На основу интервјуа са кључним званичницима УН који су обавезни да задрже неутралност и чија дужност је била да спроведу истрагу о том масакру, као и повјерљивог финалног извјештаја Заштитних снага Уједињених нација (УНПРОФОР) у коме се процјењују резултати истраге коју су спровели, сад је по први пут могуће расвијетлити зашто постоји толико различитих тумачења онога што се дешавало тог судбоносног дана (Бајндер, зима 1994/1995, стр. 70–71).

Као прво, муслиманска полиција је официрима УНПРОФОР-а који су недуго након инцидента изашли на лице мјеста забранила да уђу на пијацу. Склонили су мртве и рањене са пијаце тако запрепашћујућом брзином да су изненадили и присутно особље УНПРОФОР-а. Као друго, западни медији, Американци, окривили су Србе свега неколико сати касније. Неки европски медији кривили су муслимане за тај напад. Ти супротстављени извјештаји изазвали су хаос непосредно након инцидента, што је указивало на несугласице иза кулиса западних коалиција:

> Док је истрага инцидента од стране званичника Уједињених нација била обавијена велом тајне, појавили су се извјештаји о наводним муслиманским починитељима, и то претежно у европској штампи. У једном сензационалном документу вјешто кривотвореном у Грчкој, изјава у којој се кривица сваљује на муслимане приписана је лорду Дејвиду Овену, мировном преговарачу Европске уније. Спорни цитат у ствари је дословце преузет из преноса београдске новинске агенције *Тањуг*. Кад су уклонили наводнике, изледало је као да се ради о изјави лорда Овена, а не *Тањуга*. Сумња на муслиманске починиоце у очима неких била је подвучена претходним извјештајима УНПРОФОР-а, које сам лично видио, о инцидентима у којима су муслиманске снаге намјерно отварале ватру на муслиманске цивиле како би створили инциденте за које могу окривити Србе.
>
> Други извјештаји УНПРОФОР-а из 1992. и 1993. године, које сам такође видио, наводе инциденте у којима су муслиманске снаге покушале да изнуде реакцију Срба

(која је углавном постајала претјерана) тако што су отварали директну ватру на српске положаје током наводних прекида ватре (Бајндер, зима 1994/1995, стр. 73).

Било је више него очигледно да у медијским извјештајима са терена постоје рупе које су одражавале различите ставове међу партнерима. Да не говоримо о томе што су Руси дјеловали готово независно у односу на друге. Неки би рекли да је било немогуће схватити шта се дешавало на сарајевском ратишту које је већ толико сати телевизијског преноса, страница са мишљењима и других чланака и вијести, као и телевизијских екрана испунило сценама страве и ужаса са само једним кривцем: званично, Србима. У случају Маркале 1994, једна изјава промијенила је перспективу оних који су били вољни да размишљају изван оквира који је политика задала:

Индикација мишљења које је владало у неким круговима УН дошла је у виду посљедње поруке одлазећег руководиоца УНПРОФОР-а у Босни и Херцеговини, генерал-пуковника Франсиса Брикмонта, 9. јануара 1994: „У Сарајеву, војска Босне и Херцеговине (предвођена Муслиманима) свакодневно провоцира ВРС (Србе). То смо прилично лако опазили, пошто босанске гранате углавном падају у близини јединица УНПРОФОР-а."

Муслимански званичници огорчено су напали званичнике УН због њихових тврдњи 5. фебруара да би муслиманске снаге могле бити криве за напад. Један међународни званичник опазио је:

„[Они су] више пута изнијели тврдњу да чланови УН или УНПРОФОР-а кривицу за гранатни напад на пијаци често сваљују на Босну." Слиједе детаљи истраге масакра на пијаци, извучени из интервјуа са званичницима УНПРОФОР-а, УН и САД, као и из до сад неприступачних докумената (Бајндер, зима 1994/1995, стр. 73).

Он даље објашњава „званични" извјештај УНПРОФОР-а о тој експлозији у којој су многи страдали, са лица мјеста гдје је међународним мировним службеницима било забрањено да уђу на пијацу, гдје су прави форензички извјештаји о жртвама нестали, као и свједоци, и гдје до дана данашњег нико са сигурношћу не зна шта се тог зимског дана догодило на тој пијаци. Ипак, утисак да су „Срби криви" се задржао. И Беџамин Керстин (2010) говорио је о постојању те „шире истине" коју је објаснила дугогодишња новинарка *Гардијана* Мелани Филипс, и о којој је раније било говора.

Наиме, ово се тицало звијезде Си-Ен-Ена за вријеме рата у Босни, бивше ратне дописнице за Си-Ен-Ен и телевизијске водитељке Кристијан Аманпур. Неки су је сматрали изузетном продавачицом ратних прича и истински надареном ратном дописницом. Други су је сврставали у категорију такозваног „заговарачког новинарства":

Профил у *Тајмсу* позива се на анонимног „инсајдера" који „гаји извјесне сумње према посвећености Аманпурове објективном новинарству". Он је изјавио: „Гледам са неодобравањем на неке од њених поступака, на оно што се некад звало заговарачко новинарство. Она је сједила у Београду кад се одвио масакр на пија-

ци, а укључила се у програм да каже да су Срби вјероватно криви за њега. Није то никако могла знати. Себи је приписала свезналаштво каквим не располаже ниједан новинар." Уистину, Аманпурова лично отворено признаје своју пристрасност. Британском листу *Гардијан* 1996. године рекла је: „Полудим кад чујем да се спомиње некаква неутралност" (Керстин, 2010).

Аманпурова је свакако била икона Си-Ен-Ена 1990-их, а рат у Босни од ње је направио звијезду. Неки би рекли да је она усред бруталног рата стала на страну која јој је била ближа. Међутим, она је сматрала да је објективност њен заштитни знак.

Таква расправа обично се води међу новинарима током и након ратних дешавања, а свака страна те расправе може да изнесе бројне разлоге као сасвим солидне аргументе. Међутим, Сарајево по мишљењу многих и даље стоји као покољ који су организовали Срби, и то са искључиво муслиманским жртвама. Многи су писали о масакрима на пијаци, а на тој сарајевској пијаци су се догодиле три готово застрашујуће сличне експлозије: прва се одиграла 27. маја 1992, друга 5. фебруара 1994, а трећа 28. августа 1995. Сваки од тих инцидената испровоцирао је неке од значајнијих међународних политичких одлука: први, често познат као „масакр у реду за хљеб" изазвао је доношење Резолуције бр. 757 Савјета безбједности УН, која је наметнула, по ријечима *Њујорк тајмса*, „најсвеобухватније санкције у историји" (Џонстон, 2002: 66); други инцидент изазвао је позиве да се лансирају „ваздушни напади на снаге босанских Срба и повлачење српског тешког наоружања" (Џонстон, 2002: 66); а трећи је изазвао огромне ваздушне нападе НАТО-а на српске положаје у року од мање од 48 сати. Сваки од тих инцидената савршено је одговарао Муслиманима. Штавише, све и један, без изузетка, брутално је казнио Србе.

Сарајеву су посвећена поглавља, странице текста и сати свједочења. Аутори су улазили у сукобе по питању тона који је кориштен у извјештајима, политика против новинара. Једно нарочито интересантно свједочење јесте оно британске новинарке Ив-Ен Прентис на суђењу Слободану Милошевићу у Хашком трибуналу. Ив-Ен Прентис покривала је Балкан од 1980-их за утицајне британске листове: *Гардијан*, а касније лондонски *Тајмс*. У регион је долазила, све у свему, око педесетак пута. Управо „шира истина" да су Срби негативци а Муслимани жртве мотивисала ју је да покрива ратове 1990-их. Њено становиште гласило је: „Док је мени било сасвим очигледно да су се сви борили онолико истрајно колико су били физички способни да освоје земљу за своје – за свој властити народ, и сви су имали своје недужне жртве, укључујући и Србе. А све више сам стицала утисак да ово није – да се ти конфликти не покривају на истински поштен и објективан начин" (Тужилац против Милошевића, б. д.). Кад су од ње затражили да опише да ли је било разилажења између стварности и извјештаја у вијестима, Прентисова је одговорила са примјером:

Постоје бројне огромне разлике између тога како су западни лидери представљали ту ситуацију и стварности. Политичари са запада стварали су утисак да

су Срби дефинитивно криви сваки – сваки пут кад цивили страдају, а сваки пут је било јасно да је то била нека друга страна, на примјер Хрвати у Мостару, кад су бомбардовали Стари мост, стару ћуприју тамо, то је само један примјер, а готово нико се није трудио да разјасни да је, знате, то било – то је било хрватско бомбардовање, а до дана данашњег људи – шира јавност у Британији, на примјер, мисле да су тај мост бомбардовали Срби. То је само један примјер. Има много, много таквих (Тужилац против Милошевића, б. д.).

Како би потврдила да се ради о примјерима чисте пропаганде, кад су је упитали ко је био протагониста „антисрпске" пропаганде, Прентисова је одговорила:

То су започели политичари и генерали са запада, али рекла бих да је далеко превише новинара у томе у најмању руку учествовало тако што нису довољно дубоко преиспитивали узроке и тврдње западних политичара, а чак вјерујем и да су неки новинари у ствари били саучесници у том покушају да се нарочито босански конфликт, а касније и Косово, представи као црно-бијела кривица – криви и невини, као да је једна страна била готово ненаоружана и у потпуности жртва, а друга, односно Срби, били су наоружани починиоци свих убистава и уништења (Тужилац против Милошевића, б. д.).

То је било заједничко свим исповијестима, мемоарима и сјећањима која смо прочитали, као и мишљењима стручњака са којима смо разговарали. Сви су се ослањали на само једну, уједно и прву заповијест новинарства, на објективност или, „саслушајмо и другу страну". Нико од њих није могао да свари тако бруталну пропаганду која је од неких направила „звијезде", али је и имала бруталне посљедице на терену, са толико изгубљених живота, уништења и рата на Балкану који никако да се заврши.

Прентисова се нарочито добро сјећа једног догађаја – заједно са колегиницом, новинарком њемачког *Дер Шпигела*, Ренатом Флотел; она је видјела Осаму Бин Ладена како улази у канцеларију Алије Изетбеговића. Други догађај је била експлозија на Маркалама 1994. године, која се догодила док је та британска новинарка боравила у Сарајеву. Прентисова је била заинтересована за истраживање Маркала пошто је тај догађај био тако доминантан у западној штампи, са толико агресивним тврдњама да су Срби за њега криви, а са тако много рупа у причама. Интервјуисала је Пола Бивера (*Џејн дифенс викли*), говорила је са неким дипломатама са запада, са португалским амбасадором у Босни, и сви од њих су били забринути због тог инцидента. Амбасадор јој је рекао да су експлозивне направе биле залијепљене испод тезге на пијаци. Није било експлозије. Показао јој је и доказе тога:

Говорила сам и са људима из УН који су били ту – на лицу мјеста на Маркалама свега неколико минута након што се то догодило, који су ми незванично рекли – ради се о француским мировним службеницима који су јако брзо изашли на лице мјеста – рекли су ми да су све нанесене повреде биле готово искључиво у правцу од стопала према горе, и нису биле сагласне ни са каквим ваздушним –

ни са каквим експлозивом који је могао слетјети из ваздуха . . . Кад сам питала лорда Овена за то – он није хтио ни да потврди ни да порекне да је имао доказе да је бомбардовање заиста починила босанска муслиманска влада тако што су залијепили бомбу испод – испод тезге на пијаци. Моје сумње су добиле на значају самим тим што није хтио порећи (Тужилац против Милошевића, б. д.)

Ив-Ен Прентис изнијела је бројне увиде током свог свједочења. По њеном мишљењу, Сарајево је 1994. године било подијељен град, свакако не миран, али није био ни под опсадом – подијељен је одговарајућа ријеч. Оно што је битно било је то да су сви они који су ангажовани да објективно извјештавају били у могућности да се слободно крећу, прикупљају чињенице, постављају питања и приђу много ближе истини. Као што је она и урадила. На своје изненађење, док је читала толике новинске извјештаје, она је установила да „је велики број несрпских етничких мањина добио уточиште у Палама. То су били људи који су имали – чији домови у Сарајеву су уништени, или који су напросто побјегли од општег хаоса и насиља“ (Тужилац против Милошевића, б. д.).

Постојао је још један догађај који је Прентисовој био прилично шокантан, па јој је самим тим и остао у сјећању. Ради се о дану кад је упознала Робина Кука, британског министра спољних послова у сјенци, који је у Сарајево допутовао на мисији „проналажења чињеница“:

Он је одржао конференцију за штампу, и јесам га питала планира ли да посјети и Пале, а запрепастила сам се кад ми је одговорио да чак и кад би то било могуће, што физички није, он то ионако не би урадио јер, знате, Срби су – ријечи које је употријебио биле су: „Зашто бих ишао да обилазим та чудовишта?“ То је његова реченица. Запрепастила сам се. Објаснила сам му да јесте физички могуће отићи на Пале, да ја сама касније тог истог дана идем тамо, а пошто је он дошао са мисијом да пронађе чињенице, предложила сам му да би требало да дође и сам види како је тамо, те да је чињеница да тамо уточиште добијају и људи који нису Срби. Одбио је да пође (Тужилац против Милошевића, б. д.).

Двије недјеље након што је свједочила на Хашком трибуналу, Ив-Ен Прентис преминула је од своје смртне болести. Припремала је материјал за нову књигу, али смрт је стигла прва. Она се убраја у малобројне новинаре који су свједочили на Хашком трибуналу ван оквира који је задала политика – испричала је другу страну ратних прича. Примјери су многобројни и разноврсни. Штавише, у протеклих неколико година, нижу се један на други. Поред тога, многи који су лично свједочили пристрасном извјештавању и извртању чињеница сад приповиједају своје приче о извјесним дешавањима или личностима. Међутим, постоји један новинар који је све то прикупио у каталог. Сматрали су га „усамљеним ренџером“, будући да је поријеклом из Тексаса, а писао је о читавом рату на Балкану, Босни и Сарајеву прије него што су остали иступили у јавност. Његово име, већ помињано у више прилика, јесте Питер Брок.

Он је 1993. године написао чланак наслова *Југославија: партизанска штампа* (Брок, 1993: 152—-172) у коме је набројао „чињенице и личности“ који су извртали стварност рата у бившој Југославији. Од половине 1991. године, фокус међународног извјештавања био је рат у Босни и Херцеговини. Оквир је постављен, а негативац је познат (Срби), као и жртве (Муслимани). Ти параметри дефинисани су готово на самом почетку рата, а онда су пажљиво одржавани до дана данашњег. Брок се присјећа многих новинских „дешавања“, од којих су нека значајна за наш извјештај:

- Би-Би-Сијев снимак постаријег, обољелог „босанског муслиманског ратног заробљеника у српском концентрационом логору“ из 1992. године довео је до тога да је он касније идентификован од стране своје родбине као пензионисани официр југословенске војске Бранко Велез, босански Србин кога су држали у муслиманском заробљеничком логору.
    - Међу рањеном „муслиманском дјецом и бебама“ који су се налазили у сарајевском аутобусу на који је у августу 1992. отворена ватра из снајпера био је и извјестан број српске дјеце – чињеница која је откривена знатно касније. Једно од дјеце која су погинула у том инциденту, телевизијски репортери на његовој сахрани представили су као муслимана, али очевидан српски православни погребни обред говорио је другачије.
    - *Њузвик* је у свом издању од 4. јануара 1993. године објавио слику неколико лешева са пратећом причом која је почињала: „Постоји ли неки начин да се зауставе српска злодјела у Босни?“ На тој слици биле су српске жртве, међу којима и један јасно препознатљив човјек у црвеном капуту. Та фотографија са тим истим човјеком у црвеном капуту идентична је сцени са телевизијског снимка из Вуковара годину дана раније.
    - Си-Ен-Ен је у марту и мају 1993. године преносио репортаже са попришта масакра 14 муслимана а затим и 10 муслимана које су наводно убили Срби. Касније се испоставило да су жртве биле Срби. Си-Ен-Ен никад није исправио грешку.
    - Почетком августа 1993. године, коментар испод фотографије у *Њујорк тајмсу* гласио је да на њој Хрватица из Посушја оплакује свог сина који је страдао у недавним српским нападима. У ствари, хрватско село Посушје, смјештено у близини далматинске обале у Босни, било је поприште крваве битке између муслимана и Хрвата у којој је животе изгубило 34 босанских Хрвата, међу којима и син те жене на фотографији (Брок, 1993: 153–154).

Он са хируршком прецизношћу описује наративе, актере и односе који полако приповиједају другачију причу. Указује на све актере и њихова дјела; критикује све из чијих извјештаја је изостала потпуна објективност. Срби су били дезоријентисани и збуњени, толико одмакнути од виђења свијета репортера са запада. То им је и био највећи неуспјех. С друге стране, Хрвати и Муслимани у рат су ушли са арсеналом

медија и изузетно стручних професионалаца са поља комуникација, и побиједили су. Слике и наративи који су тад створени до дана данашњег су надживјели рат. Брок се присјећа једне изјаве генералног секретара Уједињених нација Бутроса Бутрос-Галија из маја 1993. године, кад је говорио о четвртом свјетском извјештају Си-Ен-Ена:

> „Данас медији не извјештавају само о вијестима. Телевизија је постала дио дешавања о којима извјештава. Промијенила је начин на који свијет реагује на кризу." Бутрос-Гали исправно је описао рутину и посљедице извјештавања о југословенском грађанском рату: „Јавна емоција постаје толико интензивна да подрива рад Уједињених нација. На телевизији се проблем банализује и преувеличава." (Брок, 1993: 155).

Брок је открио још једну истину која је позната свим дописницима који су извјештавали о рату:

> Репортери су се углавном задржавали у Сарајеву, Загребу или Београду и зависили од своје мреже „доушника" и спољних контаката. Већина пристиглих дописника уопште нису говорили српскохрватски, а преводиоци су им углавном били домаћи новинари или „доушници" са властитим циљевима, као и изоштреном интуицијом за укусе посткомунистичких цензора у Загребу и Сарајеву. Репортери су се почели ослањати на агресивне владине портпароле – владино Министарство за информисање у Загребу убрзо је запослило велики број публициста који течно говоре енглески, а и босанска влада је мобилисала бројне људе задужене за контактирање са западним медијима (Брок, 1993: 157).

Уистину, у тумачење ратног извјештавања из Југославије, Босне и Сарајева – или било које друге усијане тачке која је услиједила – треба укључити разне факторе, далеко било да се некоме намјерно нанесе штета. Ипак, кад се саберу лијеност и низак ниво вјештине и знања, добију се „награђивани новинари" којима је сасвим јасно да су примили награде за представљање искривљене стварности. Брок их је све поименце набројао. Сарајево је постало слика рата у Босни – опсада, „минобацачки напад" на Маркалама, и разни инциденти који су „случајно" испровоцирали агресивне одговоре од стране формиране западне коалиције. Заједно са Робертом Фоксом (*Дејли телеграф*, са сједиштем у Лондону), Брок је осликао опште стање у Сарајеву: „Уништење Сарајева, најгори појединачни злочин против неке заједнице у Европи од Аушвица, није могуће пасивно посматрати на прегледима вијести на телевизији из дана у дан" (Брок, 1993: 169). На терену су се одвијале другачије приче, далеко од воље дописника да о њима извјештава. Неке од тих прича објављиване су у неким листовима тек с времена на вријеме. Брок је набројао неколицину:

> Већ у јулу 1992. године, искусне дипломате за запада јавно су изјављивале да босанске муслиманске снаге у Сарајеву упорно провоцирају Србе да нападају град како би изнудили војну интервенцију са запада.
>
> Ипак, веома мали број репортажа из Сарајева се потруди да нагласи да готово свакодневне артиљеријске нападе и кршење прекида ватре не почињу увијек бо-

> сански Срби, који често само узвраћају ватру Муслиманима који су први напали српске мете и насеља, као што званичници упорно понављају (Брок, 1993: 169).

Опсада Сарајева била је истакнут мотив телевизијских серија, књига, научних студија, умјетничких перформанса, филмова. Уколико тај термин укуцате у претраживач, у потрази за списком филмова и књига који преносе ратне приче из Сарајева, Босне и Балкана разрушеног ратом, на примјер, добићете импресивно дуг списак.[25] А сваки од њих приповиједа неку ратну причу из другачијег угла. Међутим, ријетко се може прочитати или одгледати нешто што представља стварну слику, опет, на примјер, из болнице у Кошеву. Брок ту причу представља у свом чланку:

> Болница „Кошево" у Сарајеву била је нарочито популаран позадински кадар телевизијским новинарима који су, након што је вода угашена у болници због артиљеријског напада, жељно ишчекивали први порођај без капи воде у породилишту.
>
> Кад су добили кадрове које су хтјели, сниматељи са запада спаковали су своје камере и вратили се у оближњи „Холидеј Ин", гдје је топла вода текла у изобиљу. У својим извјештајима нису спомињали да су при изласку из болнице морали пазити да се не саплету о заштићени минобацачки положај босанске војске, за који никад нису навели да је вјероватно управо он био разлог из кога су Срби спорадично отварали ватру на ту болницу (Брок, 1993: 169).

То је била само једна од бројних сличних прича. Брок нас подсјећа на ријетак изузетак који се појавио у издању *Гардијана* од 22. јула 1992. године, гдје је објављена реакција генерала Луиса Макензија на нападе на цивилне мете у Сарајеву:

> Минобацачки положаји постављени су уз болнице, артиљеријски уз школе, у возилима хитне помоћи превозе минобацаче и друге врсте оружја. Никад нисам видио такву злоупотребу Црвеног крста, на обје стране." Такви извјештаји ријетко су се појављивали у америчким медијима, што објашњава неке од драматичних разлика између перспективе јавности о интервенцији у Европи и у Сједињеним Државама (Брок, 1993: 170).

Што се тиче Срба, као што је већ помињано, средином 1993. године, већ је било готово немогуће испричати њихову страну приче. Међутим, неки високорангирани војни официри отворили су своја срца, међу којима је и француски генерал Филип Моријон, након што је напустио свој положај команданта УНПРОФОР-а. Тај француски генерал окривио је муслимане за продуживање опсаде Сарајева као кључне ставке у њиховој пропаганди: „У интервјуу са прашким дневником *Лидове новини*, Моријон је изјавио да је босански режим хтио да Сарајево остане централна тачка за симпатије цијелог свијета, те је упорно одбијао да допусти УНПРОФОР-у да уговори прекид ватре" (Брок, 1993: 170). Могли бисмо набројати све примјере, имена, околности, али Питер Брок је већ направио каталошки преглед свих у својој новијој, познатој књизи *Медијско чишћење, прљава репортажа, новинарство и трагедија у Југославији* (2005). На тих 327 страница не изостаје готово ниједно име или дешавање које подсјећа на све

неправде почињене у индустрији медија и комуникације током извјештавања са Балкана 1990-их.

По ријечима Дејвида Бајндера, који је написао уводну ријеч Брокове књиге:

> У категорији измишљотине, он је помно сецирао већи број чланака који су 1993. године довели до додјеле паралелних Пулицерових награда за међународно извјештавање: прво, есеј Џона Ф. Бурнса за *Њујорк тајмс*, 3.500 ријечи о „признању" тридесет пет убистава и шеснаест силовања која је у Сарајеву починио босански Србин Борислав Херак; а друго, приче Роја Гатмана за *Њуздеј* у којима он тврди да су Срби наводно основали „концентрационе логоре" по угледу на нацисте за хиљаде босанских муслиманских заробљеника, од којих су неки поклани . . . Брок је у најситније детаље истакао да је Хераково „признање" из њега извучено од стране босанских муслимана који су га заробили. Поред тога, утврдио је и да Гутманове приче не само да нису производ извјештавања са лица мјеста, него су засноване на изјавама површно идентификованих извора за које никад није утврђено да уопште постоје као људи (Брок, 2005: 3–4).

Иако постоје и многи други примјери, немамо никаквих амбиција да их све овдје откуцамо или наводимо, али и неколико је довољно да пренесе причу.

Оно што је пропуштено, иако је остало у памћењу и након свих ових година, јесте трагедија која се одиграла у јуну 1992. године, кад је 11 беба изгубило животе у Бањој Луци, извјештава *УПИ* (1992). Био је то свега кратак новински извјештај који се појавио у архиви те новинске агенције. Оно што се тамо догодило јесте да је у мају и јуну 1992. године 12 српских беба преминуло на одјелу за интензивну његу породилишта у Бањој Луци усљед недостатка неопходног кисеоника. То је била посљедица блокаде српске територије од стране хрватских и муслиманских снага у подручју Семберије на сјевероистоку Босне и Херцеговине. Та трагедија довела је до операције „Коридор-92", кад су се ВРС (Војска Републике Српске) и војне снаге из Крајине суочиле са редовном хрватском војском и њиховим паравојним снагама у Босни (такозваним Хрватским вијећем одбране), као и са муслиманском војском Босне и Херцеговине. Окршај је трајао двије недјеље и довео је до пробоја блокаде, чиме је успостављено боље опскрбљивање српских територија на западу.[26]

Као што смо раније помињали, примјера је много. Овдје не располажемо са довољно простора да их све набројимо, те се надамо да ови које смо одабрали макар нуде другу страну приче која је пропуштена, изврнута, изманипулисана или напросто лажна; коју је створило извјештавање из ратом разрушеног региона на Балкану, што су Босна и Сарајево били током 1990-их. Како бисмо представили прецизне податке који објашњавају неподударности у извјештавању, те пружили равноправан третман свим зараћеним снагама, као и наратив који је дефинисао исход рата, одлучили смо да мјеримо. То значи да смо приложили квантитативну и (тамо гдје је то било могуће) квалитативну анализу медијског садржаја два најутицајнија листа, *Њујорк тајмса* и

Гардијана, као примарних извора током читавог периода дешавања која су довела до рата, и самог рата. У наредном поглављу, које представља виталан дио нашег извјештаја, све што је већ написано представићемо објективним и научним методама за које се надамо да ће попунити рупе и комплетирати слику улоге медија током дешавања која су довела до рата и самог рата у Сарајеву.

3. Анализа медијског садржаја

3.1. Први дио: шест мјесеци прије избијања непријатељстава у бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији

Као што је поменуто на крају претходног поглавља, међу стотинама хиљада страница материјала који се бави наративом, контекстом и медијским извјештавањем о недавним ратовима на Балкану, мишљење интелектуалаца дијели се према двије основне перспективе: једна група тврди да су медији утицали на процес доношења одлука тако што су вршили притисак и обликовали јавно мњење, а друга тај процес сматра управо супротним. Доносиоци одлука контролишу проток вијести кроз посебне филтере, те до јавности долази само прихватљива истина. Током шест мјесеци прије избијања сукоба на Балкану, превентивна дипломатија утицајних земаља настојала је да спријечи крваве сукобе. По мишљењу извјесних истраживача и научника, медији су у том процесу одиграли важну улогу. Један од њих бивши је дописник агенције Франс Прес, а сад је извршни директор Центра за стратешке алтернативе, др Александар Митић. Он 1997. пише свој мастер рад на тему *Утицај медија на превентивну дипломатију: три случаја из југословенског конфликта* (Отава, Универзитет Карлтон). За потребе овог извјештаја, он је отишао корак даље у свом истраживању:

> Дискурси и наративи се, међутим, конструишу. Како су они формирани на самом почетку југословенске кризе? Како су Срби, њихови интереси и њихове вриједности диференцирани и супротстављени интересима и вриједностима других етничких група у бившој Југославији – прије свега словеначких, хрватских и муслиманских? Како је ова слика конструисана? Како су формирани дискурси и наратив?
>
> У овој анализи нећемо наћи коначан одговор на ова питања. Покушаћемо, међутим, да употријебимо анализу садржаја западних медија у периоду прије избијања оружаних сукоба, да исцртамо обрисе архетипа који је засигурно одиграо изузетно важну улогу у доношењу одлуке која је утицала на ток и исход југословенске кризе (Митић, 2020: 3).

Као лични свједок рада новинских агенција, др Митић сматра да се на конструкцију медијског наратива може гледати или као на нешто што се производи аутономно и независно од политичке контроле и притиска или као на снажан утицај актера стратешких комуникација. Он сматра да се одговор налази у „нијансама сиве“.

> Потпуну доминацију над стратешком комуникацијом тешко је постићи, осим у строго контролисаним медијским условима. С друге стране, осим у апсолутно слободним медијским условима, слобода новинара да извјештава без спољних утицаја не постоји . . . Међутим, да ли је могуће прихватити такав став са аспекта комуникологије? Погледајмо накратко неке концепте савремене комуникације, поготово један који је, од периода који анализирамо до данас – 30 година касније – постао нарочито истакнут у академским и професионалним круговима. Ти концепти пружају алатке које би могле макар дјелимично да објасне догађаје са почетка 1990-их година. Кључан међу њима је концепт „стратешке комуникације“ (Митић, 2020: 4). Тај концепт „организованог убјеђивања“ представља „систем координисаних комуникационих активности које су спровеле организације ради остварења својих мисија, тако што су омогућили разумијевање циљне групе, пронашли канале и методе комуницирања са јавношћу, те развили и примијенили идеје које кроз те канале и методе промовишу одређени тип понашања или мишљења (Митић, 2016, према Митић, 2020: 9).

Државе и организације разних врста користе стратешку комуникацију како би постигле легитимитет, имајући у виду да је легитимитет заснован на перцепцији и тумачењу – не на акцијама већ на перцепцији тих акција. Како би постигле легитимитет путем стратешких комуникација, организацијама је потребно повјерење, друштвени капитал и мреже на којима могу пројектовати свој дискурс, наратив и моћ (Митић и Атлагић, 2017, према Митић, 2020: 4). Они ће (то) остварити помоћу „фрејминга“ или „уоквиравања“, што се односи на начин формулисања политичког дискурса о извјесним темама. Они који примјењују односе са јавношћу од самога почетка својих кампања раде као „стратези оквира“, односно настоје да утичу на начин на који су представљене извјесне ситуације, особине, одабири, радње, питања и одговорности, у сврху постизања својих циљева (Халахан, 1999, према Митић, 2020: 5).

Ти „оквири“ имају одређен циљ, а то је да изазову реакцију јавности. Ако се они који учествују у процесу комуникације користе прикладним техникама, конкретан циљ је да се погоди коначна мета:

> Ипак, оквири не могу да се разумију без наратива, исто као што ни наративи не могу да функционишу без оквира. Према томе, током процеса стратешке комуникације организације користе оквире и дискурс за изградњу стратешких наратива . . . Међутим, и стратешки наративи имају ограничења: од самог њиховог стварања до њихове пројекције и пријема. Ово је посебно тачно у међународном окружењу, у коме се велесиле морају суочити не само са сложеним међународним окружењем, већ и са сложеном медијском екологијом, као и честим или чак трајним супротстављањем осталих актера. Ипак, циљ сваке интересне групе јесте да њен наратив постане доминантан и буде широко прихваћен као „исправан“. Због тога се [тај наратив] мора уклопити у већ постојећи историјски, културни и друштвено-политички контекст: „Ако намјеравамо да утичемо на народ, онда му морамо омогућити да сагледа да се оно што говоримо уклапа у његову причу или,

у најмању руку, да то није тако далеко од његове приче да би помислио како је оно што говоримо смијешно или да лажемо (Макнолти, 2007, према Митић, 2020: 5).

За овај извјештај од великог је значаја утврдити да ли је одређени оквир или архетип „добра“ и „зла“ постојао прије избијања сукоба на територији бивше Југославије. То значи да је битно утврдити да ли су западни медији који врше доминантан утицај на јавно мњење користили архетип „добра“ и „зла“ прије почетка сукоба у Словенији и Хрватској. То је био важан период у коме је превентивна дипломатија могла да спасе Балкан од крвавих грађанских ратова. Као што је раније било говора, догађаји уочи и током рата у Словенији и Хрватској поставили су параметре за касније ратове, а нарочито за рат у Босни и Херцеговини. Циљ ове анализе није био да суди јесу ли на формирање норме утицали сами медији или конкретни спољни фактори. Сврха ове анализе била је да установи да ли је наратив конструисан прије самог избијања рата.

а) Словенија и Хрватска (1991): Извјештавање медија из Европске заједнице током напора превентивне дипломатије[27]

У периоду који анализирамо, Европска заједница имала је 12 држава чланица, а најутицајније од њих биле су Француска, Њемачка и Велика Британија. Британска штампа била је подијељена на квалитетне дневне новине (*Тајмс*, *Фајненшел тајмс*, *Гардијан*, *Индепендент*), за које се сматрало да имају утицаја на британску спољну политику, и на таблоидне новине (*Дејли експрес*, *Дејли мејл*, *Дејли мирор*), које су имале већи тираж, али и мањи утицај на доношење државних одлука. И *Економист*, један од најутицајнијих новинских магазина на свијету, има сједиште у Великој Британији. Ти листови су углавном били у власништву конзервативаца као што су Руперт Мердок, Роберт Максвел и Конрад Блек, а повремено су и одражавале пристрасност својих власника. Поред тога, штампа је била слободна од државне контроле, чак и више него у другим европским земљама. Однос између медија и политичара резимиран у поднаслову књиге Џејмса Маргаха, дугогодишњег репортера *Сандеј тајмса*, који је гласио *Рат између Флит стрита и Даунинг стрита*. Као и у Сједињеним Државама, „квалитетна“ штампа у Великој Британији сматрала се независном, утицајном и дијелом процеса стварања спољне политике у влади.

Насупрот томе, штампа у Њемачкој била је под директним утицајем блиске прошлости те земље. Западноњемачка штампа се послије Другог свјетског рата одлучно одвојила од прошлости нацистичке Њемачке и комунистичке источне Њемачке, те је заузела либерално-демократски став. Након уједињења Њемачке 1990–91, наступио је кратак период идеализма, експериментисања и уздизања новинара у њемачким медијима. Било је уобичајено величати национално самоопредјељење, исто као и жеља да се грађани Источне Њемачке „подуче“ о вриједностима либералне демократије. Штампа у Њемачкој била је независна од владине контроле. Најутицајнији штампани медији били су *Франкфуртер алгемајне цајтунг*, *Велт* и *Дер Шпигл*.

Штампа у Француској важила је за битан фактор у француском процесу доношења одлука. До 1970-их, француска штампа је још била под, макар индиректном,

контролом власти, али се од тада приближила рангу западних демократија по питању слободе штампе. Квалитетни француски дневни листови као што су *Ле Монд*, *Фиīаро* и *Либерасјон* имали су значајан утицај на доносиоце економских и политичких одлука. Међу тим новинама, *Ле Монд* је стекао репутацију за независност и страначку неопредијељеност. Поред тога, тај лист је и најтемељније покривао међународну политику са детаљним и високо аналитичким чланцима (Кухн, 1995: 72).

Анализа садржаја

Анализа садржаја спроведена је на три штампана медија, а то су: *Економисӣ*, *Тајмс* и *Ле Монд*. *Економисӣ*, недјељник базиран у Лондону, један је од најутицајнијих медија на свијету, који се бави дубоким и високо аналитичним праћењем међународних односа. Он утиче не само на британску спољну политику већ и на спољну политику других земаља, као и на наднационална тијела Европске заједнице. *Тајмс* је можда и најутицајнији британски лист. *Ле Монд* је најнезависнији и најутицајнији дневни лист у Француској. Анализираћемо све текстове из та три листа која се тичу југословенске кризе у периоду од 25. децембра 1990. до 25. јуна 1991. године. Опредијелили смо се за тај временски оквир јер он представља период током кога је било покушаја превентивне дипломатије. Он почиње 25. децембра 1990. године – након словеначког референдума о независности који је довео до одлуке да се независност прогласи у року од шест мјесеци, уколико не дође до неког другог прихватљивог рјешења. Такође, то је период након проглашења хрватског Устава, којег су хрватски Срби одбацили рекавши да је „дискриминаторан". Период се завршава 25. јуна 1991. године, када су Словенија и Хрватска прогласиле независност, а насилан сукоб почео.

Анализа се фокусира на четири термина, а то су: Србин/српски (Serb/Serbian), Милошевић (Milosevic) и савезна војска (Federal Army). Термин „Србин/српски" односи се и на Србе у Србији и Србе у Хрватској/Босни. „Србија" представља Републику Србију. „Милошевић" се односи на предсједника Србије Слободана Милошевића. „Савезна војска" се тиче Југословенске народне армије (ЈНА). Ти термини представљају главне присталице Савезне Југославије: Србе (у Хрватској, Босни и Србији), Србију, Милошевића (у својству предсједника Србије) и ЈНА. Они би могли да укажу куда је нагињало извјештавање о присталицама југословенске опције и о Србима (противљење Срба у Хрватској било је главна препрека независности Хрватске, и Срби уопште стоје иза својих захтјева).

Сва терминологија сврстана је у три категорије засноване на концепту *афекӣа*: *неīаӣиван* афект означава да је наведени термин употријебљен у негативној конотацији у контексту датог периода (1990–1991) и читалаштва (актера који граде политику), односно уколико је актер представљен тим термином био некооперативан, пријетећи, манипулативан итд. *Неуӣралан* афект значи да је термин употријебљен у неутралној конотацији (односно „рекао је", „живе", „лидер" итд.). *Позиӣиван* афект значи да је термин употријебљен у позитивној конотацији (рецимо за описивање разлога за извјесну акцију или актера на кога се односи, опис страхова тог актера, или његово страдање и сарадњу). Анализа садржаја биће фокусирана на конотацију у којој се користе сви од наведена

четири термина у свим текстовима објављеним у наведена три листа у периоду од 25. децембра 1990. до 25. јуна 1991. године. Сваки пут када се један од та четири термина појави у неком чланку, биће му додијељена одредница „позитиван", „негативан" или „неутралан" – у зависности од конотације термина. Израчунаће се укупан број појављивања сваког од та четири термина у све три конотације. Тај укупан број допустиће да се процијени у ком правцу су анализирани термини нагињали у извјештавању медија.

Економист

У *Економисту* је у периоду од 25. децембра 1990. до 25. јуна 1991 изашло 16 текстова о југословенској кризи. Сви текстови *Економиста* су анализирани и прокоментарисани. Опсег текстова био је широк и обухватао је све од српских избора и демонстрација до потеза Словеније и Хрватске ка независности, разговора о будућности федерације и могућих посљедица по туризам и економију.

Табела: број референци у *Економисту*

	Негативан	**Неутралан**	**Позитиван**
Број референци – „Србин/српски"	46	39	5
Број референци – „Милошевић"	40	10	0
Број референци – „Савезна војска"	20	9	0
Број референци – „Србија"	35	28	3
УКУПНО	**141** (60%)	**86** (36.6%)	**8** (3.4%)

Графикон: број референци у *Економисту*

Табела: примјери референци у *Економисту*

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Примјер референци – „Србин/српски“	„Србославија“, „понашање које их окреће против комшија“, „на њих се жале Муслимани и Хрвати у Босни“	„разговори између“, „живе у Хрватској“	„били су испровоцирани“, „покољ трећине Срба у Хрватској“
Примјер референци – „Милошевић“	„турбулентан“, „коцкар“, „комуниста“	„лидер највеће републике у држави“	
Примјер референци – „Савезна војска“	„направила лажни видео“, „једина комунистичка институција старе Југославије“	„најавила да ће одустати од мијешања у политику, али задржава право да очува актуелне границе Југославије“	
Примјер референци – „Србија“	„комунизам Србије преживљава на национализму“, „скупо плаћа окупацију Косова“, „границе Велике Србије“	„лидер Србије“, „савезник Србије“	„Србија није у толикој мјери полицијска држава као што се тврди“

Укупни збир сва четири термина (235 референци) показује да су снаге супротстављене отцјепљењу Хрватске и Словеније биле стављене у негативан контекст 141 пут (60% од укупног броја), у неутралан контекст 86 пута (36,6%), те 8 пута у позитиван контекст (3,4%).

Економист је од самог почетка Милошевића описивао као „импулсивног“. Србија се, по њиховим ријечима, залагала за „централизовану федерацију у којој доминира Србија“. Србија такође „скупо плаћа окупацију Косова“. Као резултат тога, *Економист* очекује проблеме на Косову, као и од стране Срба у Босни и Хрватској. С друге стране, хрватски и словеначки лидери „поново су показали вољу да сједну и разговарају“ о томе да Југославију претворе у тијело „које би личило на Европску заједницу“. Тежње Хрватске и Словеније ка независности су „подржане од стране македонске партије“.

У свом издању од 2. фебруара, *Економист* је писао о „српској кампањи да оцрни Хрватску оптужбама за побуну" – односило се на видео-снимак тајном камером обавјештајне службе савезне армије, на коме хрватски министар одбране Мартин Шпегељ планира операцију шверцовања оружја за Хрватску кроз мађарску границу, као и масакре против југословенске војске. Шпегељ је тај снимак тад одбацио као монтажу, али је годинама касније признао да је био истинит. Без обзира на то, *Економист* је тврдио да „видео изгледа лажно, али у таквим свађама чињенице су мање битне од вјеровања". Такође је поново поменуо страх Словеније и Хрватске од „Србославије" – термина који су користили Хрвати и Словенци да опишу „Југославију под ђоном Србије". Према *Економисту*, постојала су три разлога за овај страх: „српско преузимање Косова 1989. године", „велика побједа Милошевића, турбулентног комунисте који Србију ставља на прво мјесто", и „српски комунизам" који држи „национализам као своју идеологију". С друге стране, *Економист* је хрватског председника Фрању Туђмана описао као „антикомунисту и хрватског патриоту" и преносио хрватско-словеначки аргумент који је гласио „ми смо западњаци, они су источњаци".

Економист је 3. марта упитао „када би независна Словенија требало да добије званично признање" и „колико би јој се помоћи требало да понуди да би постала одржива". По мишљењу *Економиста*, Савезна Југославија одговарала је Србима који су жељели „централизовану државу", „централизовану економију", „велику војску" и „Србију као доминантну републику". Помиње и да су Македонци и Муслимани били незадовољни Србима, а да Хрвати немају много повјерења у то да би могли да раде са Србима. Са позитивне стране за Југославију, *Економист* пише да „идеја Југославије има своје заслуге".

Након низа демонстрација у Србији и сукоба између полиције и демонстраната 9. марта у Београду, *Економист* 16. марта пише да је Милошевићева прва реакција на протесте наизглед потврдила „најгоре страхове народа у Хрватској и Словенији". Чак су и српски демократи описани као „снажно обојени национализмом", а опозициони лидер Вук Драшковић ставља „Србију на прво мјесто".

У издању од 15. маја, *Економист* сугерише како би Запад требало да одговори на југословенску кризу и тврди да „наметање јединства Југославији није трајно рјешење". Уколико „српски став донекле омекша, можда је још могуће преговарати о лабавијој, али још увијек нетакнутој Југославији; уколико је тако – у реду, али ако неки дијелови мисле да могу боље да очувају своју новостечену слободу и изграде бољу будућност тако што ће се отцијепити, онда нека буде тако". *Економист* сугерише да „Запад не би требало да се супротставља отцјепљењу Словеније и Хрватске", исто као што се није противио ни независности Литваније и Естоније.

У том истом издању од 15. маја, нереди Хрвата у Сплиту који су довели до убиства регрута ЈНА описани су као испровоцирани српским нападима на Хрвате у источној Хрватској и српском опсадом изолованог хрватског села сјеверно од Сплита. Срби су били „мањина" у Хрватској, савезна војска била је „комунистичка институција", а Хрватска је имала „демократски изабрану владу".

Економист је 25. маја изнио тврдњу да „на Србију може да се свали кривица већине скорашњих нереда“, да „српска пропаганда подстиче страх и сулуде гласине“ међу Србима у Хрватској, и да „Србе њихово понашање окреће против комшија“.

Тајмс

Анализирана су укупно 84 чланка из *Тајмса*.

Укупан број репортажа, анализа и коментара износио је око четвртине укупног броја (23 од 84). Опсег текстова је био широк. Већина их је била фокусирана на ситуацију у Хрватској и Србији, али многи су били концентрисани и на преговоре, савезну армију и Словенију.

Табела: број референци у *Тајмсу*

	Негативан	**Неутралан**	**Позитиван**
Број референци – „Србин/српски“	161	89	20
Број референци – „Милошевић“	108	22	0
Број референци – „Савезна војска“	98	40	1
Број референци – „Србија“	104	100	4
УКУПНО	**471** (63%)	**251** (33.6%)	**25** (3.4%)

Графикон: број референци у *Тајмсу*

Табела: број референци у *Тајмсу*

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Примјер референци – „Србин/српски“	„српска комунистичка власт“, „Срби повећавају притисак на Албанце“, „српски терористи“	„договор између Срба и Хрвата“, „спријечити сукоб између Срба и Хрвата“	„изгубио је посао зато што је Србин“, „двојица новинара српских новина *Вечерње новости* су пребијени“
Примјер референци – „Милошевић“	„вирулентни националиста“, „Милошевићев опресивни облик комунизма прикривен српским национализмом“, „Милошевићев сулуди бољшевизам“	„српски лидер“; „изјавио“	
Примјер референци – „Савезна војска“	„воде је комунистички генерали који се залажу за јаку централну улогу“, „воде злобну кампању против демократски изабране владе у Хрватској“, „интервенисала у Пакрацу након што је преувеличала ниво опасности тамо“	„повлачење војске“, „представници су се састали са војском“	„дјеловала је у складу са Уставом“, „издала саопштење које смирује страхове од тренутне интервенције“
Примјер референци – „Србија“	„Хрватској намеће Велику Србију“; „оптужена да изазива политичку нестабилност у Албанији“; „Србија је све више представљена као кривац“	„будући односи са Србијом“, „граница Србије“	„елегантно обучени провокатори Србије“

Укупни збир сва четири термина (747 референци) показује да су снаге супротстављене отцјепљењу Хрватске и Словеније биле стављене у негативан контекст 471 пут (63% од укупног броја), у неутралан контекст 251 пут (33,6%) и 25 пута у позитиван контекст (3,4%).

Помнији поглед на извјештавање *Тајмса* допуњује ове бројке. На почетку периода, *Тајмс* је писао да су Хрвати и Словенци усвојили вриједности централне Европе, док су Срби „беспоговорно Балканци". Тврдили су да ће побједа „српских комуниста" (референца на Социјалистичку партију Србије) на српским изборима довести до тензија са осталим републикама. У јануару, предсједник Хрватске Фрањо Туђман упозорава да би „војска могла да нападне док је свијет заокупљен Заливским ратом" након „совјетске интервенције на Балтику", недјељу дана прије тога, како би „повратила комунистички ред и централистичку Југославију" (18. јануар). С друге стране, Словенија и Хрватска су „избациле комунисте након демократских избора и од тада теже ка независности" (22. јануар). *Тајмс* 23. јануара пише да је „хрватско руководство апеловало на смирен и договорен споразум", док „има индикација да би југословенска војска, под доминацијом Срба, могла да копира совјетске напоре да преузме акцију против балтичких република, те да крене ка Словенцима и Хрватима". Хрватска и Словенија, „двије републике које су географски, економски и психолошки најближе Западу желе Југославију која је заснована на моделу Европске заједнице" док Слободан Милошевић, „вирулентни националиста, а и даље комунистички лидер Србије, види опстанак федералног аранжмана као једини начин да одржи и прошири српску моћ". Милошевићева жена је „догматски комуниста коју критичари упоређују са покојном Еленом Чаушеску".

„Пропагандни ефекат" видео-снимка југословенске армије о хрватском кријумчарењу оружја и планирању масакра над војском и српским противницима „био је тоталан у Србији", док генерал Шпегељ каже да је „извјештај био лажан" (28. јануар), „тотална измишљотина" налик на „употребу лажних доказа у Стаљиново доба" (1. фебруар). Војска је „привржена одбрани комунизма" и хапси министра одбране демократски изабране хрватске владе (1. фебруар). С друге стране, Шпегељ, дугогодишњи генерал, тврди да је он „увијек био донекле либералан", и упозорава да је генерал југословенске армије Благоје Аџић „екстремно опасан и бескрупулозан милитариста", док је југословенска војска „окрутна, КГБ-ова, стаљинистичка организација" (4. фебруар). Срби „су у Хрватској виђени као 'Турци' и нарочито омражени" (30. јануар), док „Словенци и Хрвати откривају своје централно-европске квалификације који су им биле ускраћене током четири деценије комунистичке пропаганде која их је повезивала са Београдом" (8. фебруар). Југословенски предсједник Борислав Јовић је „алатка оних који желе Хрватској да наметну Велику Србију" и „као Србин је непријатељски настројен према Хрватима" (5. фебруар).

Словенци траже „миран развод" (6. фебруар). Словенија, „попут Хрватске, релативно је просперитетна, побожно католичка и централноевропска република" док

су „Срби широм Хрватске под утицајем пропаганде која долази из комунистичке Србије" (11. фебруар). У извјештају из Тиране, 4. марта, Србија је оптужена за „изазивање политичких нереда у Албанији". Након демонстрација у Србији, *Тајмс* пише у уводнику да је „Милошевићева опресивна форма комунизма повезана са српским национализмом дошла до краја пута" (12. март). „Комунистички демонстранти" који су били за Милошевића „пребили су опозиционе шпијуне" и „малтретирали британску ТВ екипу и Си-Ен-Ен" (12. март). Срби у Книну „прогласили су независност од Хрватске и дали Милошевићу разлог да нападне", док Србија „притишће Албанце", „шири пропаганду" и „туче опозицију". Милошевић је „одлучио да болест комунизма доведе смрт Југославије" (18. март). Након сукоба између локалне српске полиције у Крајини са хрватском полицијом, „Хрвати бјеже из већински српског Книна, центра српске побуне, након серије бомбашких експлозија које су оштетиле хрватске продавнице и имовину" (4. април).

Хрватски демонстранти 9. априла критикују југословенске војне власти као „српске цигане" и „црвену банду", те су, као одговор на православни Ускрс, јајима гађали војне зграде говорећи да „шаљу Србима ускршња јаја". Благоје Аџић, генерал који је привремено замијенио југословенског министра одбране Вељка Кадијевића „сматра се присталицом чврсте линије који је познат по свом непријатељству према демократски изабраној националистичкој влади у Хрватској" (23. април). *Тајмс* 30. априла пише да се сматра да је „војска сама изазвала сукоб да би имала изговор да демонстрира своју снагу". У издању од 8. маја, Фрањо Туђман током посјете Лондону тврди да је сукоб у Југославији „борба између комунизма који покушава да пружи свој посљедњи отпор и западне цивилизације". У истом броју, *Тајмс* тврди да је Туђман осликао „превише банализовану слику", али да је „страх од Србије изазвао сепаратизам" и да „што више Србија инсистира на одржавању чврсте федералне структуре у којој намјерава да доминира, то ће тежње Хрвата и Словенаца ка независности постајати снажније". Такође, „западно финансирање, које је неопходно за југословенски економски опоравак, мора да буде снажно условљено сарадњом република са Марковићевим реформама" (8. мај). У колумни 9. маја, Питер Милар цитира њемачки водич из 1837. године који Београд описује као „турски" и ружан, док су Љубљана и Загреб описани као градови са операма, црквама и универзитетима.

По Миларовом мишљењу, „Југославија је била лоша идеја", а за Србе је рекао „Краљевина јужних Словена је била Велика Србија о којој су сањали од када су добили аутономију од Османског царства и добили могућност за проширење на штету опадајућих царстава са друге стране". Милар је тврдио да би требало „одмах да признамо независност Хрватске и Словеније и да признамо стање оружаних сукоба, па и рата са крњом Југославијом, коју бисмо могли поново да назовемо Великом Србијом". У чланку о трговини оружјем са Југославијом 10. маја *Тајмс* описује типичног „члана нове хрватске силе: камуфлажна опрема из Њемачке, кациге од ојачане пластике из Француске, америчко или руско аутоматско наоружање и британске чизме". Два

мјесеца раније, *Тајмс* је одбацио видео снимак југословенске војске који је показивао кријумчерење војне опреме у Хрватску.

Након суспензије америчке помоћи Југославији, 21. маја, словеначки министар спољних послова Димитриј Рупел истиче да он тај потез схвата као „протест против шовинистичке политике Срба". *Тајмс* је закључио, на задовољство Словенаца и Хрвата, да се Србија све више посматра као кривац у пропасти да се створи нова форма Југославије након колапса старе федерације (21. мај).

Ле Монд

Анализирано је укупно 79 чланака из Ле Монда.

Више од 25 процената чланака биле су анализе, коментари или прикази (21 од 79). Присутан је био широк спектар чланака: Србија, Словенија, Хрватска, Савезна војска, Косово, историја, економија, политика ЕК.

Табела: Број референци у „Ле Монду"

	Негативан	**Неутралан**	**Позитиван**
Број референци – „Србин/српски"	154	126	18
Број референци – „Милошевић"	77	38	2
Број референци – „Савезна војска"	115	93	4
Број референци – „Србија"	108	73	6
УКУПНО	**454** (55.8%)	**330** (40.5%)	**30** (3.7%)

Графикон: Број референци у „Ле Монду"

Табела: Примјери референци у „Ле Монду"

	Негативан	Неутралан	Позитиван
Примјер референци – „Србин/српски"	„Великосрпски шовинизам", „хегемонистички тоталитаризам српске моћи", „православни, оријентални и аутократски"	„Тензије између Срба и Хрвата", „Српска енклава у Хрватској"	„Три Србина убијена", „историја је Србима дала разлога за страх"
Примјер референци – „Милошевић	„неомарксистички популиста који жели личну власт", „изазивањем невоља жели да настави српску хегемонију у Југославији", „жели да погорша тензије у другим републикама"	„предсједник Србије", „састаће се"	„изјавио је да је спреман да прихвати платформу"
Примјер референци – „Савезна војска"	„догматска, комунистичка хегемонистичка сила", „једина аутентична бољшевичка војска", „заокупљена одбраном социјализма"	„послате војне јединице", „прорачунате мјере"	„допринијела смирењу"
Примјер референци – „Србија"	„посљедњи бастион популистичког, демагошког и централизованог неокомунизма", „терористи увезени из Србије", „репресија Србије над албанском мањином на Косову"	„дио Србије", „представници Србије"	„Србија не жели бољшевизам или перестројку, већ Европу"

Укупна бројка за ова четири израза заједно показује да су снаге супротстављене сецесијама Хрватске и Словеније 454 пута стављене у негативни контекст (55,8% од укупног броја спомињања термина), у неутралном контексту 330 пута (40,5%), а у позитивном контексту 30 пута (3,7%).

Ле Монд је 25. децембра 1991. године написао да ће „комунисти задржати власт у Србији". У јануару је доведена у питање аутентичност документарног филма војске (28. јануара). *Ле Монд* је писао да су хрватске власти вјеровале да ће филм служити „као инструмент војне репресије јер (некомунистичка) Хрватска жели независност од Београда" (1. фебруара). У фебруару је изабрана нова српска влада, али њене политике „одмах се квалификују као нејасне и конзервативне" (13. фебруара), а 22. фебруара *Ле Монд* је извијестио да међународна организација за људска права оптужује српске власти да „спроводе у дјело чин принудне интеграције косовске привреде". *Ле Монд* је 6. марта извијестио о тврдњама хрватских власти да је „психоза међу Србима у Хрватској увезена провокацијама из Србије". У чланку о Косову од 11. марта пише се о „српској репресији на Косову" и цитира се албански лидер Адем Демаци, „косовски Нелсон Мандела", који каже да је „Косово највећи затвор човјечанства".

У неколико чланака *Ле Монд* је извјештавао о мартовским демонстрацијама у Београду. Милошевић је „окривљен за насиље" (13. марта), али је *Ле Монд* закључио да лидер опозиције Вук Драшковић „отјелотворује демократски национализам у Србији који се супротставља неокомунистичком национализму Слободана Милошевића – јер, заправо, нема разлике по националном питању" (15. марта). У едиторијалу од 19. марта тврди се да су догађаји у Србији, „посљедњем бастиону популистичког, демагошког, централистичког неокомунизма", дестабилизовали земљу. Милошевић „изазива побуну Албанаца" и „жели да погорша тензије у осталим републикама" (19. марта). У чланку који се бави историјском позадином југословенске кризе, *Ле Монд* је написао да су хрватске усташе из Другог свјетског рата (хрватски нацисти) покушале да се освете за „српски шовинизам" између два свјетска рата тако што су убили „на десетине хиљада Срба који би одбили да им се придруже" (20. марта). *Ле Монд* је 20. марта извијестио да „већина посматрача сматра да је српски предсједник чврсто одлучио да се успротиви демократском рјешавању југословенске кризе". Заправо, Милошевић „не види друго рјешење за очување јединства федерације, већ да је подвргне хегемонији – истовремено и српској и комунистичкој" (22. марта). Послије периода затишја и преговора крајем марта, *Ле Монд* је написао да се у Загребу „каже да не треба вјеровати идеји да су се Срби одрекли свог пројекта Велике Србије којим би се од земље направила Србославија" (30. марта).

У чланку о сукобима Срба и Хрвата у националном парку Плитвице писало је о страховима Срба у Хрватској, али је чланак цитирао изјаву једног хрватског званичника који је рекао да су „Срби увијек профитирали од комунизма", те да за дестабилизацију треба окривити Милошевића и његов „типично оријентални деспотизам" (3. априла). Чланак о мишљењу париског професора хрватског поријекла објављен 11. априла, био је директан одговор на интервју са Вуком Драшковићем од 15. марта у којем је аутор критико-

вао лидера српске опозиције рекавши да се „придружује пропаганди Милошевићеве комунистичке владе” тако што дискутује о страховима Срба у Хрватској. Након сукоба у Боровом Селу почетком маја, *Ле Монд* је цитирао Туђмана који је рекао да је убиство припадника хрватске полиције „дјело гомиле екстремиста у служби моћи Београда” (8. маја), те Туђмановог савјетника Дарка Белића који је тврдио да су Срби ангажовали припаднике бивше румунске Секуритатее (тајне полиције која је била у служби Николаја Чаушескуа) да се боре на њиховој страни (9. маја). Истог дана, едиторијал у *Ле Монду* тврди да је „практично јасно да је убиство 12 хрватских полицајаца операција коју су пажљиво испланирали српски националистички четници који су долазили из Београда, наоружани модерним пушкама, а можда су им чак помогли и плаћеници из бивше Секуритатее”.

У едиторијалу се такође тврдило да је Милошевић бранио тезу о „снажној, централизованој федерацији под српском доминацијом”. У чланку од 10. маја цитира се хрватски посланик који је рекао да је сукоб између Срба и Хрвата „сукоб између цивилизација” – „католичког, западног и демократског свијета – оног Словеније и Хрватске – и православног, оријенталног и аутократског свијета – оног Срба”. *Ле Монд* је 11. маја објавио интервју са хрватским предсједником Туђманом који је тврдио да „акција великосрпских елемената и четничких терориста у Хрватској има за циљ само да погорша ситуацију”. У интервјуу од 15. маја са Стипом Месићем, хрватским представником у савезном предсједништву, аутор га је описао као „оптимистичног”, „шаљивог” и да жели „дијалог” и „преговоре”. У чланку од 28. маја, у коме се износи мишљење једног српског новинара, тврди се да је за ублажавање тензија између Срба и Хрвата у Хрватској било потребно да се хрватски режим извини Србима због масакра у Другом свјетском рату које су над њима починиле хрватске усташе, на исти начин на који се Хелмут Кол извинио Јеврејима.

У писму које је било одговор на ово мишљење, а које је написало неколико хрватских католичких свештеника, тврдило се да Хрвати то неће учинити све док се Срби не извине због својих „геноцида” над Хрватима, Муслиманима, Македонцима, Црногорцима, Албанцима, Нијемцима и Мађарима (18. јуна). *Ле Монд* је 21. јула објавио анкете које су откриле да је свега 50 процената Хрвата подржало сецесију (а не 94 процента, како тврди хрватска влада) и да је 44 процената Словенаца подржало сецесију (а не 88 процената, колико тврди словеначка влада). Након тога, забиљежено је да су се ЕК и САД успротивиле сецесијама, (24. јуна), али су Хрватска и Словенија 25. јуна прогласиле независност.

Закључак

Бројеви откривени анализом садржаја су релативно константни: пројугословенске снаге су стављене претежно у негативан контекст (60%, 63%, 55,8%). Веома су ријетко стављене у позитиван контекст (3,4%, 3,4%, 3,7%). Према томе, за извјештаје *Економиста*, *Тајмса* и *Ле Монда* може се рећи да су пристрасни према Србима и Савезној Југославији. Иако не указује сваки израз у негативном контексту на пристрасност (убиство је ипак убиство), када се посматра у цјелини, репортаже указују на антисрпску и антијугословенску пристрасност. Ово се односи на све термине.

Иако је пристрасност била константна током читавог периода, пристрасност према сваком термину понаособ достигла је врхунац у различито вријеме. За термин „војска", врхунац је био у јануару/фебруару када су Хрвати и Словенци упозорили против „војне интервенције". За термин „Милошевић" у марту, након демонстрација у Београду. За термине „Срби" и „Србија" врхунац је био у априлу, послије сукоба Срба и Хрвата у Крајини. Кулминација је била у мају и јуну, а доминирала је пристрасност према свим присталицама Савезне Југославије. Занимљиво је примијетити да су чак и они о којима се у то вријеме писало у позитивном контексту (попут српске опозиције) добили позитивну пажњу на рачун другогројугословенског термина (када су се извјештаји противили српској влади), а изгубили су је убрзо након тога (када су извјештаји износили своја мишљења о југословенској кризи).

Препознати извори су у великој мјери били хрватски или словеначки политичари и званичници (Туђман, Месић, Кучан). Њихови коментари су се често узимали здраво за готово, а неколико дана касније би се поновили у језгровитим пасусима (пасусима о позадини) као чињенице. Коментари српских званичника или војних званичника коришћени су када су некога или на нешто „упозоравали" – као што су коментари Срба у Хрватској када су користили милитаристички тон и коментари српске опозиције када је нападала Милошевића. Узроци југословенске кризе, према извјештавању штампе, могли би се сажети као разлика између Срба као присталица Савезне Југославије и Хрвата/Словенаца као присталица конфедерације или сецесије.

Табела: Срби и Хрвати/Словенци, према штампи

	Срби	**Хрвати/Словенци**
Политичке разлике	Хегемонисти / централисти / иредентисти	Желе независност и слободу од хегемоније
Економске разлике	Желе централно планирану економију	Желе тржишну економију
Идеолошке разлике	Комунисти	Антикомунисти
Културолошке разлике	Милитаристи / некооперативни / тврди / оријентални / заостали	Отворени за преговоре / западно оријентисати / демократски / развијени
Историјски разлози	Српска хегемонија током међуратне и комунистичке ере	Жртве српске хегемоније током међуратне и комунистичке ере / почињени злочини виђени као резултат освете за српску хегемонију

Главни проблем југословенске кризе 1991. године било је супротстављање Срба животу у независној Хрватској. Према анализи, штампа је извијестила да Срби у Хр-

ватској немају чега да се плаше, да је њихов страх резултат пропаганде која долази из Београда и да Срби желе да створе Велику Србију на рачун Хрвата.

Врло мало, готово ништа се није говорило о новом хрватском уставу који је Хрватску из државе свих грађана који живе у Хрватској претворио у државу хрватског народа, чиме су Срби из конститутивног народа прешли у мањину. Никад се није споменула употреба исте националне химне и валуте које су се у Хрватској користиле током нацистичког усташког режима, нити што је нова застава била врло слична оној која се користила током Другог свјетског рата у Хрватској. Такође, није се причало ни о реторици приликом које се непрестано користио израз „независна Хрватска" (који подсјећа на Независну Државу Хрватску коју су водили нацисти). Хрватска реторика усмјерена на унутрашње формирање (која је била много тврђа и више пријетећа) се заборавила. Врло мало се причало о историјским разлозима за страхове Срба (масакри усташа, чак и када се спомену, били су или су умањени или оповргнути). Ништа се није говорило о Туђмановом антисемитизму и његовим антисрпским писањима, о рехабилитацији злочинаца нацистичких Хрвата, о Србима који су били шиканирани, који су губили послове и домове, те о хиљадама српских избјеглица које су побјегле из Хрватске 1990. и 1991. године.

Неки креатор политике који се информише из извјештаја у медијима ЕК може тако само да закључи да су захтјеви Срба неоправдани и да су резултат експанзионистичких циљева, а не страхова. Хрватски/словеначки захтјев за „конфедерацијом или сецесијом" прихваћен је као готова ствар – никада није доведен у питање. Иако су Словенија и Хрватска својим захтјевима Србији и остатку Југославије поставиле ултиматум, штампа ЕК тврдила је да је на Србима да попусте или да се суоче са посљедицама. „Савезна" опција одбачена је од почетка. Опстанак федерације значио би побједу за „комунистичку", „тоталитарну", „хегемонистичку" Србију, „екстремистичке" Србе, „бољшевичку" савезну војску и „неокомунистичког популисту" Милошевића, а на штету „западне" „демократске" Словеније и Хрватске.

Ипак, управо ову „федерације" ЕК је чврсто подржавала све до почетка напора превентивне дипломатије. Док су СССР и САД све вријеме наставили да подржавају федерацију, ЕК је постепено слабила своју подршку. ЕК је, тако, постала неодлучна у вези са подршком економским реформама у Југославији – помоћ је била условна, критиковала се савезна војска и Србија, а хрватски и словеначки захтјеви почели су да се признају, па се чак и ЕК подијелила по том питању (прикривена подршка Њемачке, Данске и Италије). Резултат овога била је неодлучност и некохерентност политике коју је водила ЕК – сама ЕК није била сигурна коју опцију подржава. Није вршила притисак на Словенију и Хрватску да буду више попустљиви у вези са опцијом конфедерације, а није се бавила ни питањем могућих мјера за изградњу повјерења за српско становништво у Хрватској.

Тако су медији имали могућност да утичу на политику Европске комисије. У ствари, политика није била ни чврста ни јасно дефинисана: ЕК је супротстављеним странама слала двосмислене, помијешане поруке, усљед чега су ставови свих страна

још више очврснули – актери превентивне дипломатије нису били кохерентни, употреба економских подстицаја ЕК била је неадекватна и неправовремена, а притисак да се донесу мјере за изградњу повјерења био је врло слаб. Такође, напори ЕК били су усмјерени на спречавање сукоба који је у то вријеме био на периферији њеног геостратешког интереса. ЕК је 1991. године била заокупљена Заливским ратом, поновним уједињењем Њемачке, процесом распада Совјетског Савеза, преговорима из Мастрихта и транзицијом у Источној Европи. Због тога су медији могли имати утицаја на напоре ЕК у превентивној дипломатији.

С обзиром на то да ЕК у то вријеме није имала адекватне обавјештајне податке, може се рећи да су медији били важан извор информација за креаторе политике ЕК (Порт, 1991). Међутим, извјештај трију веома утицајних медија (из земаља које су традиционално подржавале Савезну Југославију и Србију), указивао је на антисрпску и антијугословенску пристрасност. Негативно извјештавање могло је допринијети постепеној промјени (слабљењу) подршке ЕК Савезној Југославији, а такође и неусклађености превентивне дипломатије ЕК и неодлучности ЕК о томе како формулисати адекватну стратегију – што је довело до неуспјеха ЕК да спријечи насилно рјешавање југословенске кризе.

У интервјуу са аутором, њемачки амбасадор у ЕУ, Дитрих фон Кјав, потврдио је да је утицај медија на политику ЕК према Југославији 1991. године био „изузетно велик" и да су се „многе одлуке на почетку југословенске кризе направиле под притиском медија". Фон Кјав је рекао да се лично противио распаду Југославије и да се „(њемачки министар спољних послова Ханс Дитрих) Геншер сложио са мном, али је морао да поступи супротно под јаким притиском медија".

б) Босна и Херцеговина (1992): Извјештавање америчких медија током напора превентивне дипломатије

Медији у Сједињеним Државама сматрају се једним од најслободнијих и најразвијенијих на свијету, због гаранција које пружа Први амандман. Дакле, моћ медија у САД је веома јака. У периоду који смо анализирали, међу најмоћнијим штампаним медијима били су дневни листови *Њујорк тајмс*, *Вашингтон пост*, *Вол стрит журнал*, *Лос Анђелес тајмс*, као и недјељници попут *Тајма*, *Њузвика* и *Њу рипаблика*. Уредничке политике ових листова имале су могућност да утичу на доносиоце одлука у Вашингтону.

Анализа садржаја

Анализа садржаја извршена је на часопису *Њујорк тајмс* и на комбинацији неколико недјељника и часописа (*Тајм*, *Њузвик*, *Њу рипаблик*, *Нашенал ривју*). Анализираће се сви чланци у овим медијима који се односе на кризу у Југославији у периоду од 15. јануара 1992. године (признање Словеније и Хрватске од стране ЕК) до 6. априла 1992. године (признање Босне од стране ЕЗ/САД и почетак рата). Овај период се анализира зато што је америчка политика играла мању улогу у кризи прије него што се умијешала у босански случај, те зато што се мало писало о босанском проблему све до признања Хрватске и Словеније.

Анализа ће се фокусирати на четири појма: „Србин/српски", „Србија", „Милошевић" и „Савезна војска". Термин „Србин/српски" односи се и на Србе у Србији и у Хрватској/Босни. „Србија" се односи на Републику Србију. „Милошевић" се односи на предсједника Србије Слободана Милошевића. „Савезна војска" се односи на Југословенску народну армију. Термини могу указивати на опсег извјештавања како о присталицама југословенске опције, тако и о Србима.

Сви појмови подијелиће се у три категорије, на основу концепта афекта: негативни афект указује на то да је тај израз коришћен у негативној конотацији у контексту времена (1992) и читалачке публике (креатори политике); на примјер, чинилац који се представља овим термином није сарађивао, пријетио је, манипулисао и тако даље. Неутрални афект указује на то да је термин коришћен у неутралној конотацији, на примјер, „рекао је", „уживо", „вођа" и тако даље. Позитиван афекат значи да је термин коришћен у позитивној конотацији; на примјер, објашњење разлога за дјело које је чинилац учинио представљен термином починио, приказ страхова, патње, сарадње чиниоца. Анализа садржаја фокусираће се на конотацију у којој су сваки од ова четири појма коришћени у свим чланцима објављеним у медијима у периоду између 25. децембра 1990. и 25. јуна 1991. године. Сваки пут када се један од четири појма појави у чланку, додаће му се вриједност позитивног, негативног или неутралног – у зависности од конотације израза. Израчунаће се укупан број употреба сваког од четири појма у свакој од три конотације. Овај број омогућиће процјену конотације коју је носио сваки анализирани појам у извјештавањима медија.

Њујорк тајмс

Њујорк тајмс објавио је 64 чланка о југословенској кризи у периоду од 15. јануара 1992. до 6. априла 1992.

Табела: Број референци у „Њујорк тајмсу"

	Негативне	**Неутралне**	**Позитивне**
Број референци – „Србин/српски“	169	125	17
Број референци – „Милошевић“	29	6	1
Број референци – „Савезна војска“	37	28	4
Број референци – „Србија“	29	29	1
УКУПНО	***264 (55.6%)***	***188 (39.6%)***	***23 (4.8%)***

Графикон: Број референци у „Њујорк ̄тајмсу"

Табела: Примјери референци у „Њујорк ̄тајмсу"

	Негативне	**Неутралне**	
Примјер референци – „Србин/српски"	„територија коју су окупирали Срби", „нерегуларне српске снаге су убиле", „мете српског 0национализма"	„живе у Хрватској", „највеће српско подручје", „разговори са српским лидерима"	„рекли да се плаше да ће поново бити жртве"
Примјер референци – „Милошевић	„тврди комуниста", „фашистички убица", „у искушењу да потражи обновљену народну подршку ратом"	„одлучио да се не повуче", „инсистирао на томе"	„подржава снаге УН"
Примјер референци – „Савезна војска"	„преузеле су српске трупе", „оптужени за гранатирање Осијека", „подржали нерегуларне српске снаге", „свргнути несрпски генерали"	„потписала савезна војска", „рекао", „повући се", „ватрена снага војске"	„договорио", „пуна сарадња"
Примјер референци – „Србија"	„прибјегла сили да би ријешила етнички и политички сукоб", „насилно окончала аутономију Косова 1989."	„план који је потписала Србија", „српски предсједник", „каже", „оставља само Србију и Црну Гору", „у Србији"	„ноћна мора Србије је хрватски фашизам"

Укупан број за четири израза заједно (475 референци) указује на то да су снаге супротстављене сецесији Босне и Херцеговине у негативни контекст стављене 264 пута (55,6% од укупног броја), у неутрални контекст 188 пута (39,5%) а у позитиван контекст 23 пута (4,8%).

Пажљивији поглед на *Њујорк тајмс* подржава ове бројке. Дан након што је ЕК признала Словенију и Хрватску 16. јануара, *Њујорк тајмс* је објавио коментар мађарског министра иностраних послова Гезе Јесенског, који је тврдио да је признање требало да се догоди и раније, те да је неопходно да се без одлагања признају све сецесионистичке републике (ЕК али и САД), јер би признање довело до стабилности у региону.

У уредничком коментару *Њујорк тајмса* од 16. фебруара тврдило се да би изолација Србије и признање Хрватске „подстакли мир". Лист је појачао репортаже о босанској кризи на дан референдума, 1. марта. Објашњење босанске ситуације истакло је да се Муслимани и Хрвати плаше Југославије у којој доминирају Срби, док Срби желе да остану у истој држави као и Србија. Изетбеговић је представљен као једини југословенски лидер који никада није био комуниста. У чланку од 3. марта, Срби су постављали барикаде широм Сарајева због резултата босанског референдума о независности, којег су бојкотовали. *Њујорк тајмс* је 4. марта објавио чланак „27. фебруар", у којем се приказују рушевине Вуковара у Хрватској, гдје се жестока битка водила пет мјесеци раније.

У чланку је писало да је већи дио разарања починила „југословенска војска под вођством Срба". Срби у Босни су 7. марта постали „мањина", за њих је речено да „пријете грађанским ратом". У анализи југословенске кризе од 8. марта поновила се тврдња да српска „мањина" пријети ратом, али је такође писало да је и сама Србија пријетила Македонији (још једној држави коју САД нису признале) и да је српска влада уништила своју земљу како би подржала ратне напоре. Исти овај чланак пратиле су двије фотографије. На једној од њих показана су тројица наоружаних мушкараца које је лист описао као „наоружани Срби контролишу пут близу Сарајева", а да нису идентификовали ожалошћене. Међутим, крст на фотографији јасно приказује ћирилични натпис на њему – била је то сахрана Николе Гардовића, Србина чије је убиство у Сарајеву изазвало незадовољство Срба. У издању од 9. марта, аутор је написао да Србија пријети интервенцијом у Босни и Македонији, да је предсједник Србије Милошевић комуниста који је постао главни заговорник борбе против хрватске независности и да је у искушењу да обнови рат против Хрватске.

Након интензивног извјештавања *Њујорк тајмса* у првих десет дана марта, амерички државни секретар Џејмс Бејкер је 10. марта први пут наговијестио да би САД могле да признају сецесионистичке републике, укључујући и Босну. Истог дана, Милошевић је у извештају из Београда приказан као комуниста, а српска опозиција као националистичка. Бејкер је, са своје стране, 11. марта ставио до знања да ће са ЕК радити на признавању сецесионистичких република.

Неколико дана касније, дошло је до продора у преговорима између три етничке групе у Босни. Сва тројица лидера потписали су такозвани Кутиљеров план, који је имао циљ да очува Босну као цјелину, уз истовремену подјелу земље на етничке кантоне. За *Њујорк тајмс*, то је био први и посљедњи пут да се спомиње Кутиљеров план. Његова судбина, укључујући и амерички утицај на Изетбеговићеву одлуку да накнадно опозове свој потпис и одбије план,

никада није постала позната читаоцима *Њујорк тајмса*. Међутим, лист је 27. марта објавио још један чланак у којем се критикује српска влада. Дугогодишњи комунистички дисидент Милован Ђилас критиковао је српско руководство. Дакле, позорница је постављена: према извјештавању *Њујорк тајмса*, Милошевић је био комуниста, националиста и фашиста који је напао Хрватску, наоружавао Србе на територији Босне и Херцеговине, пријетио Босни и Македонији, урушавао српску економију, крао из савезних резерви, а код куће су га критиковали комунисти, националисти и либерали. У сваком случају, америчка администрација је 28. марта објавила да планира да призна сецесионистичке републике чим то учини ЕК.

Почевши од почетка априла, напади српске „милиције" и „банде" пунили су чланке *Њујорк тајмса*. Ови напади покренути су како би се спријечило признање, наводи лист. Али били су узалудни, пошто је ЕК 6. априла признала Босну као независну државу, што су учиниле и САД наредног дана.

Тајм, Њузвик, Њу рипаблик, Нашенал ривју

Ова четири часописа објавила су укупно 11 чланака о југословенској кризи у периоду између 15. јануара 1992. и 6. априла 1992.

Табела*: *Број референци у „Тајму", „Њузвику", „Њу рипаблику", „Нашенал ривјуу"

	Негативне	**Неутралне**	**Позитивне**
Број референци – „Србин/српски"	28	13	2
Број референци – „Милошевић"	10	4	0
Број референци – „Савезна војска"	11	2	0
Број референци – „Србија"	13	2	0
УКУПНО	***62 (72.9%)***	***21 (24.7%)***	***2 (2.4%)***

Графикон: Број референци у „Тајму", „Њузвику", „Њу рипаблику", „Нашенал ривјуу"

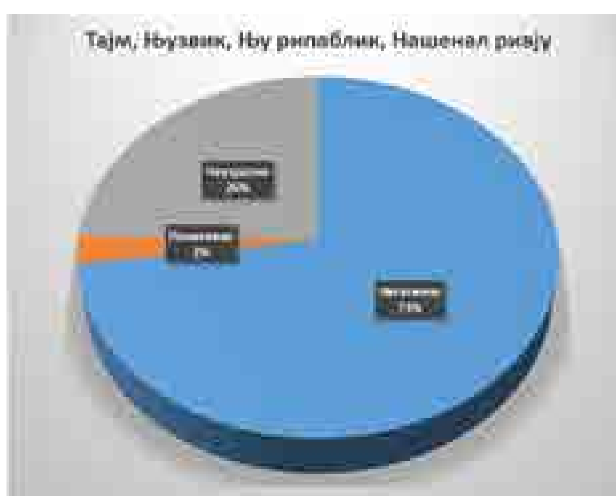

Табела: Примјери референци у „Тајму", „Њузвику", „Њу рипаблику", „Нашенал ривјуу"

	Негативне	Неутралне	Позитивне
Примјер референци – „Србин/српски“	„фашистички српски демагог", „српски војници су навијали док су се њихове гранате забијале у кровове Дубровника", „крај српске агресије на Хрватску"	„српске организације су позвале" „разлике између Срба и Хрвата"	„страх међу Србима"
Примјер референци – „Милошевић“	„намјерно је побуђивао и манипулисао страховима", „тврди комуниста", „Милошевић и његови неокомунисти"	„рекао", „одбацио политичку подршку"	
Примјер референци – „Савезна војска“	„мало људи је вјеровало у верзију коју је приказала војска", „рат који само што није започела југословенска војска"	„позвала", „повлачење војних јединица"	
Примјер референци – „Србија“	„у Србији је (национализам) остао уско у вези са тврдокорним лењинизмом", „починила екстремне злостављања у провинцији Косово са већинским албанским становништвом"	„између Србије и Хрватске", „колеге из Србије"	

Укупан број за четири израза заједно (85 референци) указује на то да су снаге супротстављене сецесији Босне и Херцеговине у негативни контекст стављене 60 пута (72,9% од укупног броја), у неутрални контекст 21 пут (24,7%) и у позитиван контекст два пута (2,4%).

Иако је већина анализираних чланака у великој мјери у сагласју са чланцима *Њу Јорк тајма* (у погледу теме и презентације), издвајају се два чланка. *Њу рипаблик* је 24. фебруара објавио анализу америчке политике у вези са југословенском кризом. Аутор Патрик Глин је у чланку тврдио да је америчка политика од почетка била погрешна и да је и даље таква јер су САД одбијале да признају сецесионистичке републике. Његов аргумент био је да је Србија недемократска, комунистичка, националистичка и насилна према Албанцима на Косову и другим народима на другим мјестима у бившој Југославији. С друге стране, Хрватска је била демократска и отворена за компромисе и преговоре.

Глин је одбацио америчке страхове да је могуће да ће се рат након признања прелити у Босну и тврдио је да је напор Њемачке да се признају Хрватска и Словенија донио стабилност у регион. Тврдио је да је та политика донијела „апсолутни губитак међународне моћи за Сједињене Државе", те је предложио да је таква политика можда посљедица личних финансијских интереса неких америчких креатора политике, као што је замјеник државног секретара Лоренс Иглбергер, који је, према Глиновом излагању, имао акције у двјема великим југословенским фирмама и стога је можда био „склонији да Србима пружи више наклоности".

Још један чланак који критикује америчку политику према Југославији појавио се седам дана касније, 2. марта, у *Нашенал ривјуу*. Бивши амерички предсједник Ричард Никсон је у чланку критиковао САД због подршке централној „комунистичкој" влади и тврдио да би подршку требало да дају „демократским" независним републикама.

Закључак

Бројеви који произилазе из анализе садржаја показују да су појмови који се односе на актере који су се противили отцјепљењу Босне и Херцеговине стављени у претежно негативан контекст (55,5 посто, 72,9 посто), а у позитиван контекст врло ријетко (4,8 посто и 2,4 процента). Може се рећи да су анализирани медији извјештавали на антисрпски и антијугословенски начин. Опет, негативне конотације превазилазиле су објективне негативне радње (попут убистава) и у великој мјери су се бавиле субјективним интерпретацијама. На крају крајева, упркос спорадичном насиљу, анализирани период обиљежило је одсуство отвореног рата (говори се о периоду током прекида ватре у Хрватској и прије избијања масовног насиља у Босни).

Извјештавање је слиједило образац који се појавио претходне године током превентивних напора Европске комисије. Поново, сви пројугословенски и просрпски актери су један за другим оповргнути. На примјер, крајишки Срби критиковани су у јануару и фебруару, док су Срби, Милошевић и војска критиковани у марту и априлу. Милошевићу и српској влади дали су глас тек када су критиковали руководство крајишких Срба, док је српска опозиција добила глас само када је критиковала Милошевића.

Слично случају у Хрватској, рјешење за избјегавање рата у Босни било је проналажење начина да се задовоље захтјеви Срба, који су се противили животу у независној Босни. Ипак, никада се нису представили захтјеви Срба. Неки креатор политике Стејт де-

партмента који је читао чланке које су писале анализиране медијске куће током времена када је америчка превентивна дипломатија вршила своје напоре – био би обавијештен да су Срби „нередовни", „побуњеници", „милиције", „банде", „герилци", а самим тим нису били „трупе" или „војници" – што су били термини резервисани за Муслимане и Хрвате. Срби су се сматрали „мањином" и у Хрватској и у Босни, што – тврдили су Срби – није било тачно, јер су у тим републикама били „конститутивни народ", и заправо су се борили против тога да се третирају и дефинишу као „мањине". Сама Србија је била „агресор", „пријетила је Босни", „пријетила Македонији", „прибјегавала насиљу на Косову", „крала савезне резерве", па ју је било „добро изоловати". Предсједник Србије Слободан Милошевић био је „комуниста", али и „националиста" и „фашиста".

С друге стране, Срби су се врло ријетко помињали као жртве. Предсједавајући босанског предсједништва Алија Изетбеговић представљен је јавности као једини лидер у бившој Југославији „који никада није био комуниста". Муслимани и Хрвати „страхују да остану у Југославији коју воде Срби", док се уопште не спомиње страх Срба да живе у Босни коју воде Муслимани и Хрвати – Срби се не плаше, они само желе да живе у „истој држави као Срби". Није било расправе о тачки гледишта Срба који живе на територији Босне и Херцеговине, што је произвело сљедећу дилему: „Ако Муслимани и Хрвати не желе да живе са Србима у мултиетничкој Југославији, зашто би Срби жељели да живе са Муслиманима и Хрвати у мултиетничкој Босни?" Стога се врло мало спомињало образложење српског противљења животу у независној Босни. Акценат се стављао на занемаривање српских тврдњи као нелегитимних, а сматрало се да су српски лидери агресивни и да су пријетња за читав регион.

Занимљив период у извјештавању медија био је период који је непосредно претходио промјени става САД о признавању сецесионистичких република (крај фебруара – почетак марта). Овај период започео је оштром критиком америчке политике према Југославији у *Њу рипаблику*, у којој се тражило помјерање става о признању. Услиједио је период интензивног антисрпског извјештавања у *Њујорк тајмсу*, који је почео од референдума у Босни и завршио најавом промјене у америчкој политици. Од главног противника признања, САД су одједном постале њихов главни заговорник.

Докази немају намјеру да докажу да је промјена америчке политике била резултат медијског извјештавања. Ипак, штампа је имала могућност да изврши утицај на америчку политику. У ствари, америчка превентивна дипломатија била је неповезана и није била јасно дефинисана: њена политика признавања се промијенила и изненада се преокренула, њен став према Србима из Босне и Херцеговине постао је непријатељски, и имала је улогу у „убијању" Кутиљеровог компромисног плана. Амерички напор такође је био усмјерен на спречавање сукоба који је у то вријеме био на периферији њеног интереса. У ствари, Сједињене Државе су изгубиле геостратешки интерес на подручју Југославије на крају Заливског рата. Тако нестабилност у Југославији није директно угрожавала интересе САД.

С обзиром на то да се америчка политика промијенила и ускладила са медијском перцепцијом кризе, могуће је да је извјештавање медија имало одређени утицај на цјелокупну америчку стратегију – укључујући слабљење противљења признавању сецесионистичких држава, одбацивање значаја и легитимитета српских захтјева и свеобухватну забуну око политике. Стога су медији могли да допринесу неуспјеху САД да спријече насилно рјешење босанског проблема (Митић, 2020).

3.2. Други дио: Анализа медијског садржаја: Догађаји који су претходили рату и сам рат у Сарајеву (1991–1995)

Београдски независни Институт за политичке студије[28] извршио је анализу новог медијског садржаја о догађајима који су претходили рату и о самом рату у Босни и Херцеговини (1991–1995). Ексклузивност ове студије лежи у чињеници да је током читавог периода који је претходио почетку рата и самог рата у Сарајеву анализирано 10.000 страница из примарних извора. Према нашим сазнањима, до сада не постоји релевантна анализа која је проучавала читав временски оквир који укључује период прије почетка рата и период самог рата у Сарајеву.

Сљедеће истраживање је саставни дио студије.

Методологија истраживања

Наше истраживање има за циљ да пружи разумијевање слике о Србима у рату у БиХ коју су формирала два западна медија: *Њујорк тајмс* и *Гардијан*. Истовремено ћемо анализирати слику и других народа у БиХ. За ово смо се одлучили из неколико разлога.

- Прво, ови листови су једни од најутицајнијих западних медија.
- Други разлог је водећа позиција коју ове новине имају у погледу тиража и читалачке публике у својим земљама (*Њујорк тајмс* у САД и *Гардијан* у Великој Британији).
- Треће, избор ових медија обухвата англосаксонско говорно подручје земаља које су (ин)директно учествовале у рату у БиХ.
- Четврто, ове дневне новине су погодне за истраживање, јер су нам омогућиле приступ електронској архиви током читавог временског периода релевантног за ово истраживање, што није био случај са неким другим медијима које смо покушали да користимо у анализи (нпр. *Вашингтон пост*).
- Коначно, дневни листови пружају садржај који је релативно лак за обраду – састоје се од писаног текста одакле истраживачи могу сакупити материјал и анализирати га без употребе великих људских, материјалних или временских ресурса (за разлику од видео медија попут *Си-Ен-Ена* или *Би-Би-Сија*).

Треба нагласити да ово истраживање није покрило извјештаје медија из неких других земаља чији би резултати значили много за дубље разумијевање начина на који

су медији на међународном нивоу, тј. у земљама као што су, на примјер, Њемачка, Француска, Русија итд., извјештавали о Србима и догађајима који су претходили рату и догађајима током самог рата у БиХ. Главни разлог за то је недостатак финансијских средстава којима би се успоставила мрежа истраживача која би покрила друга језичка подручја, те временско ограничење пројекта. Такође треба напоменути да из истих разлога недостају и информације о томе како су локални и регионални медији пратили рат. Међутим, остаје препорука да се оваква врста истраживања спроведе у будућности као додатак овој студији.

Како би се дошло до прецизнијих резултата о томе каква је била слика о Србима прије и током рата у БиХ, коју су сликали *Њујорк тајмс* и *Гардијан*, основни услов био је приступ посебној бази података у којој се налазе сви чланци који покривају дефинисану тему. Студија обухвата временски оквир предратног периода и периода до краја сукоба. Дакле, главна база података укључује чланке објављене од 1. јануара 1991. године до 31. децембра 1995. године. Аутори овог истраживања немају претходних сазнања да је икад раније спроведено истраживање истог обима. Само ова чињеница доприноси ексклузивности и важности спроведеног истраживања. Међутим, истраживачи су се у исто вријеме суочили са одређеним изазовима које је требало да превазиђу. Конкретно, формиране су двије базе података (по једна за сваки дневни лист), укључивале су скоро 10.000 страница које је било неопходно анализирати. Истраживачи процјењују да је анализирано преко 95% чланака који су покривали период прије и током рата у БиХ, а који су објављени у овим дневним новинама.

Након стварања базе података, истраживачи су примијенили методе анализе садржаја како би анализирали чланке. Имајући у виду обим испитиваног узорка, примијењена је компјутеризована квантитативна анализа садржаја. Софтвер који се тренутно најчешће примјењује за аутоматску анализу текста засновану на анализи одређених ријечи је ЛИВЦ („*Linguistic Inquiry and Word Count*" – Лингвистичко истраживање и бројање ријечи), те је он коришћен као алат и у овој анализи. Као и други рачунарски програми, ЛИВЦ има софтвер који обрађује текст, упоређујући га са претходно дефинисаним рјечником. Програм врши правилну анализу текста, и користи једну ријеч као јединицу анализе. Дизајниран је на такав начин да упоређује морфемски састав сваке појединачне јединице анализе у увезеном тексту са графемским саставом рјечника који је већ уграђен у базу података. Рјечник је састављен од графемских композиција, класификованих у категорије на начин да се један састав може повезати са једном или више категорија. Када програм у рјечнику пронађе графему која је у вези са графемским саставом увезеног текста, региструје категорију и графему која тој категорији припада.

Коначно, након што се цјелокупан текст обради на овај начин, програм израчунава проценат учесталости представљања сваке од унапријед дефинисаних категорија текста. Другим ријечима, исход анализе резултат је квантитативног мјерења учесталости сваке од категорија у дефинисаном узорку. Не упуштајући се даље у метод издвајања

категорија, неопходно је напоменути да је валидност ЛИВЦ као инструмента за анализу текста до сада више пута доказана. Овај програм доказао се као користан за анализу лингвистичке производње у психолошким истраживањима, од клиничке до социјалне психологије. Заправо, на основу општих дескриптора текста и лингвистичких категорија, укупног броја ријечи у цијелом тексту, просјечног броја ријечи у реченици, учесталости употребе различитих ријечи итд., прикупљамо информације о томе како особе комуницирају кроз говор или текст, или, другим ријечима, о аспектима који нису у вези са самим садржајем текста. С друге стране, на основу категорија као што су негативне и позитивне емоције (страх, туга, бијес), прикупљамо информације о емоционалном тону. Такође, на основу категорија које одражавају когнитивне механизме (увиди, узрочно-посљедична веза, неслагање, преиспитивање), стичемо увид у заступљеност различитих мисаоних процеса који се одражавају у језику који се користи.

ЛИВЦ такође садржи категорије које одражавају друге психолошки важне процесе као што су социјални, перцептивни, биолошки и корелативни процеси. На крају, примјеном овог програма могуће је стећи увид у теме које су најзаступљеније у лингвистичкој продукцији једне особе, односно посао, разонода, кућа, новац, религија итд. У том смислу, ЛИВЦ је програм који производи широк спектар карактеристика вербалне производње. Први корак у квантитативној анализи био је дефинисање рјечника/кључних ријечи од интереса (то је основни корак текуће рачунарске анализе садржаја). Процес избора кључних ријечи биће детаљно објашњен у потпоглављу које се бави резултатима истраживања. Квалитативна анализа садржаја коришћена је само као допунска метода, гдје је то било могуће, као додатак резултатима квантитативне анализе.

То што смо подијелили базу података на два дијела, за сваки дневни лист појединачно, омогућило нам је да анализирамо „општу слику" Срба и других народа прије и током рата у БиХ (за сваке новине претражене су кључне ријечи у бази података, тј. за период између 1. јануара 1991. и 31. децембра 1995). Важно је напоменути да нам је ово пружило снажне резултате када су у питању тренутак настанка и учесталост употребе одређених израза, као што су „геноцид" и „етничко чишћење", као и тренутак појаве и учесталости помињања Срба као етничке групе која је спроводила такве акције против других етничких група у БиХ, у поређењу са помињањем Хрвата и Муслимана. Такође, још један снажан податак односи се на ратне чланке на насловним странама у БиХ.

Истовремено са анализом општих ријечи, истраживачи су подијелили основе поменутих новина у неколико одјељака да би дошли до конкретнијих закључака. Прва велика база података односи се на чланке који у својим насловима имају ријечи „Сарајево" или „главни град БиХ", како бисмо пружили увид у начин новинарског извјештавања током опсаде Сарајева. Временски оквир за овај дио анализе био је период између 1. априла 1992. године и 31. децембра 1995. године. Такође, приликом анализе опште слике Сарајева у то вријеме, посветили смо посебну пажњу сљедећим догађајима: Добровољачка улица (3. маја 1992. године), Масакр у Улици Васе Мискина (27. маја 1992. године), Маркале 1 (5. фебруара 1994. године) и Маркале 2 (28.

августа 1995. године). Ови догађаји су издвојени јер представљају неке од најпознатијих историјских епизода рата у БиХ, које су имале далекосежне посљедице за даље догађаје, као и за слику која се о Србима формирала у западним медијима.

Сљедећа велика база података укључује све значајне фотографије и други визуелни садржај објављен између 1. јануара 1991. године и 31. децембра 1995. године. Треба напоменути да се ова база података неће анализирати због недостатка времена и потребе за ангажовањем одговарајућих стручњака, али ће постати доступна. Стога ћемо у нашој анализи представити само неке од најзначајнијих фотографија како бисмо илустровали наше закључке.

Међутим, прије него што прикажемо резултате, треба да се објасни основни критеријум под којим смо бирали чланке. Имајући у виду циљ истраживања, одабрани чланци експлицитно говоре о Србима и њиховом односу према другим етничким групама, посебно према Муслиманима и Хрватима који су били на територији БиХ. Према томе, нису се анализирали чланци који нису експлицитно говорили о односима ове три групе, већ су се бавили односима између страних актера (нпр. подјела западних земаља у вези са ситуацијом у БиХ), или су се односили на друге земље бивше СФРЈ (нпр. нестабилна ситуација у Македонији или несташица горива у Србији због санкција). Чланци који су извјештавали о дејствима у које су укључени страни фактори и Срби (нпр. НАТО бомбардовање положаја Војске Републике Српске) такође су укључени у узорак за истраживање. Будући да односи између Хрвата и Муслимана/Бошњака нису предмет овог истраживања, чланци о текућем сукобу између Хрватске и БиХ нису укључени у узорак за истраживање.

Анализа резултата

Поступак анализе података

Анализа огромне количине прикупљених података показала је да је неопходно извршити одређена прилагођавања како би се боље систематизовали сами подаци и како би се постигли најбољи могући резултати. Ово се прије свега односи на приступ о којем се говори у методолошком одјељку у вези са базама података Сарајево и Сребреница. Разлог за то је чињеница да је огроман број чланака испуњен разноврсним информацијама, односно да су новински чланци који покривају само једну тему прилично ријетки.

Као што је раније напоменуто, примарна анализа је била квантитативна, док се квалитативни приступ примјењивао само у одређеним случајевима гдје је то било могуће, и то првенствено као додатак квантитативној методи. У ту сврху, формирана је база података кључних ријечи/фраза, која би била основа за квантитативну анализу садржаја. Састоји се од неколико тематских група:

- Срби као субјекти / извршиоци ратних дејстава: (снаге) (босанских) Срба муче / убијају / силују / туку / одбијају / нападају / претресају / јуришају / убијају / по-

влаче се / игноришу / опсједају / минирају / издржавају / заузимају / гранатирају, и тако даље.

- Срби као страна против које су изведена ратна дејства (ово је обрнути редослијед ријечи из претходне тачке – на примјер: Србе су напали/напад на Србе)
- Карактеризација Срба: српске националистичке снаге / националистички Срби, уплашени Срби, српске нерегуларне снаге / герилци, српски цивили, српске снаге / војници / војска, српски прекршаји, које држе Срби, српски јуриш, српске жртве итд.
- Муслимани/Бошњаци као субјекти / извршиоци ратних дејстава: босанске / муслиманске (снаге) муче / убијају / силују / туку / одбијају / нападају / претресају / јуришају / убијају / повлаче се / игноришу / опсједају / минирају / издржавају / заузимају / гранатирају и тако даље.
- Муслимани/Бошњаци као страна против које су изведена ратна дејства (ово је обрнути редослијед ријечи из претходне тачке – на примјер: Муслимане су напали / напад на Босанце)
- Карактеризација Муслимана/Бошњака: муслиманске националистичке снаге / националистички Муслимани, уплашени Муслимани, муслиманске нерегуларне снаге / герилци, муслимански цивили, муслиманске снаге / војници / војска, муслимански прекршаји, које држе Муслимани, муслимански јуриш, муслиманске жртве итд.
- (босански) Хрвати као субјекти / извршиоци ратних дејстава: (снаге) (босанских) Хрвата муче / убијају / силују / туку / одбијају / нападају / претресају / јуришају / убијају / повлаче се / игноришу / опсједају / минирају / издржавају / заузимају / гранатирају и тако даље.
- (босански) Хрвати као страна против које су изведена ратна дејства (ово је обрнути редослијед ријечи из претходне тачке – на примјер: Хрвате су напали / напад на Хрвате) итд.
- Карактеризација (босанских) Хрвата: хрватске националистичке снаге / националистички Хрвати, уплашени Хрвати, хрватске нерегуларне снаге / герилци, хрватски цивили, хрватске снаге / војници / војска, хрватски прекршаји, које држе Хрвати, хрватски јуриш, хрватске жртве итд.
- Карактеризација сукоба: етнички раздор, хорор, масакр, геноцид, етничко чишћење, ратни злочини (суђење/суд) и тако даље.
- Топоними и људи: Братунац, Кравица, Горажде, Сребреница, Сарајево, Мостар, Ратко Младић, Радован Караџић, Алија Изетбеговић, Насер Орић и тако даље.

Горенаведени изрази и фразе представљају тематске групе самог рјечника и илуструју основне осе анализе (с обзиром на то да ЛИВЦ тражи коријен ријечи, списак морфема на енглеском језику само би збунио читаоца). Треба напоменути да су истражива-

чи *пасус* текста дефинисали као ријеч анализе, а *тему* као садржајну јединицу анализе. Примијењен је индуктивни приступ — истраживачи нису имали унапријед дефинисане теме, већ су им дозволили да се „појаве" из сваког новинског чланка. Описано правило односи се на сваку квалитативну анализу текстова о одређеним догађајима. Поред налаза, истраживачи ће навести дијелове текста који најпрецизније илуструју дате теме.

Квантитативна анализа комплетне базе података састављене од чланака о БиХ објављених у периоду од 1. јануара 1991. године до 31. децембра 1995. године

Највећа база података која укључује све чланке који су важни за такозвану општу слику о Србима створену прије и током рата у БиХ (током периода од 1. јануара 1991. године до 31. децембра 1995. године) анализирана је искључиво квантитативном методом. Другим ријечима, истраживачи су примијенили рачунарску обраду анализе садржаја на нивоу једне ријечи (погледајте дио о методологији).

Извјештавање у медијима прије и током рата у БиХ анализирано је кроз општу структуру наратива – истраживачи су прво дефинисали главне актере и радње које су они предузели. Тачније, срж анализе односи се на димензију нападач–нападнути. Истовремено су дефинисана дејства, односно понашања која су карактеристична за ратне сукобе. На крају, негативни описи и епитети су незамјењив аспект сваког ратног извјештавања, па су и они такође узети у обзир. С обзиром на горенаведено, квантитативна анализа се састоји од неколико димензија:

- откривање учесталости помињања сваке етничке групе као нападача,
- откривање учесталости помињања сваке етничке групе као жртве,
- описи сукоба, односно различитих радњи предузетих током рата,
- откривање учесталости помињања сваке етничке групе као покретача описаних радњи,
- откривање учесталости помињања сваке од етничких група у негативном контексту.

Имајући у виду разноликост ријечи које описују догађаје који су претходили рату и сам рат у БиХ, истраживачи су своју пажњу усредсредили на честе, односно описе који су се понављали – термин је морао да се понови најмање 100 пута на нивоу цјелокупне базе чланака у оба листа. Стога, иако анализирани појмови не представљају исцрпан списак свих могућих ријечи од интереса, описана листа пружа снажан увид у начин извјештавања о сукобу. Такође, појединачне тематске групе наведене у уводном дијелу, које нису обухваћене компјутеризованом анализом садржаја, предмет су касније квалитативне анализе.

Треба нагласити да ова врста обраде није без недостатака. На примјер, појединачне кључне ријечи су снажно контекстуализоване. То се, на примјер, види у реченицама попут: „Мале јединице српских наоружаних лица кретале су се јуче по граду како би се увјерили да је „очишћен" и да су војне јединице обезбиједиле мостове и брану на ријеци Дрини." Реченица се мора прочитати у цјелини како би се разумјела употреба појма од интереса – (етничко) чишћење. Истраживачи су тако комбиновали

рачунарску обраду података са визуелном претрагом појединачних појмова како би дошли до прецизнијих закључака. Међутим, број појединачних појмова и недостатак материјала и људских ресурса унапријед су ограничили визуелну претрагу – неке кључне ријечи једноставно нису могле бити ручно истражене (нпр. појам *напад* у различитим лексичким облицима појављује се преко 2.500 пута само у *Њујорк тајмсу*). Ипак, истраживачи су издвојили неколико екстремних појмова, вођени ставом да, уколико постоје правилности у случају најнегативнијих појмова, слична правилност може се претпоставити и у случају мање екстремних ријечи. Ако се примијети јасна асиметрија међу етничким групама у димензији нападач–нападнути, може се (мада само приближно) претпоставити, као додатни аргумент за овај приступ, да је страна која се претежно описује као нападач такође и иницијатор различитих радњи.

Општа слика о Србима прије и током рата у БиХ

Њујорк тајмс

Што се тиче димензије нападач–нападнути, подаци указују на то да су Срби готово искључиво приказани као страна која напада, док су преостале етничке групе (посебно Бошњаци/Муслимани) приказане као нападнути.

Учесталост кључних ријечи приказана је у табели 1.

Табела 1: Карактеризација улога различитих етничких група у сукобу

	Срби	**Муслимани/Бошњаци**	**Хрвати**
Нападач			
снага/е	1502	265	257
Милиција (људи)	153	13	140
нерегуларна трупа/е	59	0	1
војска	135	776	78
војска	204	45	2
наоружан/и	144	1	2
борац/и	120	44	29
Укупно	2317	1144	509
Жртва			
бранилац/браниоци	2	60	5
цивил/и	63	120	11
породица/е (такође укључује и термине као *жена* и *дјеца*)	35	75	4
избјеглице	60	127	12
Укупно	160	382	32

С друге стране, кључне ријечи које се односе на опис сукоба кретале су се од типичних, односно стереотипних за било који савремени рат (нпр. убити, ранити), до израза специфичних за рат у БиХ (нпр. очистити).

Учесталост кључних ријечи приказана је у табели 2.

Табела 2: Описи ратних дејстава у БиХ

Термини	
рањени/ранити	796
убијен(а/и) / убити	1671
нападнути/напасти	2846
Опсада / под опсадом	1109
бомбардовани/бомбардовати	1607
тучен/тући	158
најурен/јуришати	291
силован/силовати	227
мучен/мучити	57
(етнички) очишћен / чистити	577
претресен/претрести	219
геноцид/ни	103
јуриш	43
масакр/масакриран	119

Одабиром неколико појмова за визуелно претраживање, истраживачи су указали на снажну правилност описа – српска страна је, готово искључиво, покретач ратних активности (чак и најозбиљнијих).

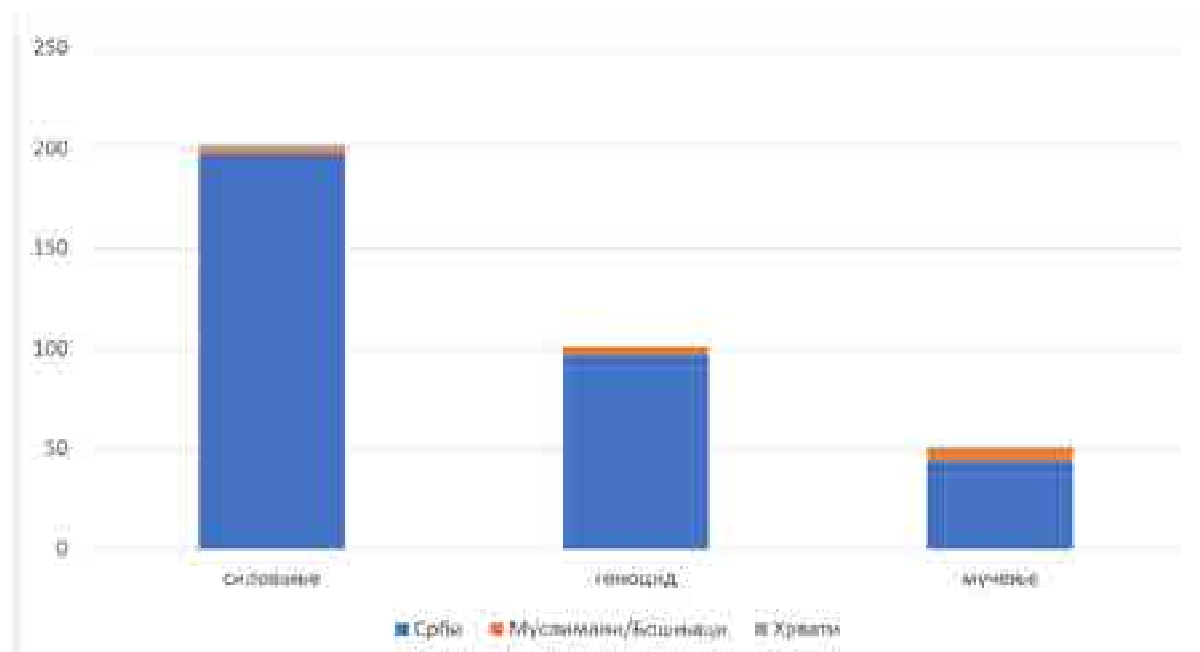

Када је ријеч о термину „геноцид", он је кориштен у готово свим случајевима као осуда српског народа. Тај термин се само четири пута поменуо у контексту апела српских дипломата међународној заједници да помогну у спречавању геноцида над Србима.

Употреба израза геноцид започела је 1991. године, када су српски званичници оптужили Хрвате: „На митингу у петак, жене су поновиле наводе и захтјеве господина Милошевића, који је оптужио хрватску владу да је прожета неофашистима који планирају геноцид над Србима у републици" (Судетић, 1991). С друге стране, у чланцима који се директно односе на рат у БиХ, термин „геноцид" први пут се спомиње у извјештајима о патњама које су Срби проузроковали током опсаде Сарајева:

> Један становник који има један од свега неколико телефона који још увијек функционише у централном дијелу града назвао је дом америчког дипломате у Београду, главном граду Србије, у 5.30 ујутру, и захтијевао помоћ.
>
> „Овдје грађанин Сарајева", рекао је. „Да ли знате шта се догађа у Сарајеву? Ово је геноцид, ово је холокауст. Шта ћете ви урадити? Молим вас, учините нешто?" Док му је глас пуцао, човјек је неколико пута застајао док су се гранате забијале у сусједну зграду, бацајући облаке зидане прашине у ваздух. Наставио је: „Два мјесеца провели смо у подруму! Ове ноћи се пуца! Свака зграда је погођена снажном артиљеријом. Молим вас, господине, рано је, моја дјеца и супруга, желимо да спавамо" (Бернс, 1992д).

На крају, учесталост негативних описа сваке етничке групе је додатни аргумент за карактеризацију извјештавања о рату у БиХ као представљања супротстављених страна.

Табела 3: Приказивање етничких група у негативном контексту

	Срби	Муслимани/Бошњаци	Хрвати
националисти/ национализам	764	22	70
тврдокорни	54	20	2
ратни злочинац / злочинци	74	1	2
милитант/и	8	1	2

Општа слика о Србима прије и током рата у БиХ

Гардијан

Што се тиче димензије нападач–нападнути, подаци потврђују анализу *Њујорк тајмса*. Срби су представљени као *нападачи*. За друге двије стране (посебно за Муслимане/Бошњаке), стоји супротна правилност. Они су представљени као *нападнути*.

Табела 4: Карактеризација улога различитих етничких група у сукобу

	Срби	**Муслимани/Бошњаци**	**Хрвати**
Етничка група као нападач			
снага/е	571	305	152
Милиција (људи)	90	27	33
нерегуларна трупа/е	74	4	1
војска	140	339	90
војска	145	31	33
наоружан/и	50	7	3
борац/и	55	35	13
Укупно	1125	748	325
Етничка група као жртва/нападнути			
бранилац/и	2	23	3
цивил/и	29	69	10
породица/е (такође укључује и термине као *жена* и *дјеца*)	34	73	5
избјеглице	45	110	14
Укупно	110	275	32

С друге стране, кључне ријечи које се односе на сукобе показале су снажно присуство „општих” израза, али су такође показале и присуство описа специфичности које се односе на рат у БиХ.

Термини	
рањени/ранити	500
убијен(а/и) / убити	1175
нападнути/напасти	1305
опсада/под опсадом	873
бомбардовани/бомбардовати	1003
тучен/тући	104
најурен/јуришати	177
силован/силовати	197
мучен/мучити	80
(етнички) очишћен / чистити	570
претресен/претрести	204
геноцид/ни	134
јуриш	93
масакр/масакриран	167

Визуелним претраживањем одређених појмова истраживачи су потврдили поменуту правилност – српска страна је, готово искључиво, покретач ратних дејстава.

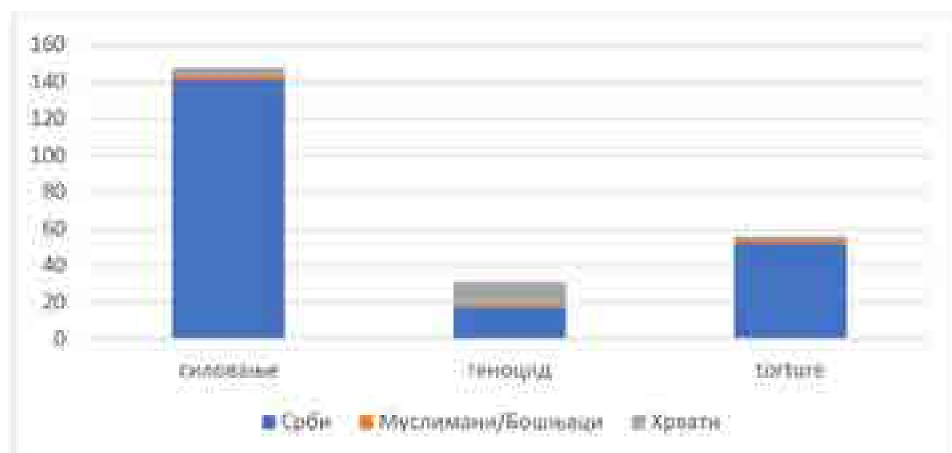

Када је ријеч о термину геноцид, његова употреба започиње 1991. године, као карактеризација Хрвата од стране српских медија (ријеч је о међусобном оптуживању): „Контролисани медији у обје републике производе реторику која згрушава крв. У Београду, Хрвати се описују као „геноцидални", док Хрвати изгледа да нису у стању да спомену Србе без додавања ријечи терориста или злочинац" (Трејнор, 1991). С друге стране, чланци који се директно односе на рат у БиХ (почетак извјештавања о сукобима након референдума о независности) први пут садрже овај појам у контексту извјештавања о потешкоћама српске стране да оправдају сецесионистичке тежње:

> Док су српски потези у Босни – бојкот парламента и референдума, проглашења сецесије и проглашавање „аутономне републике", наоружавање милиција –идентични предратним радњама српске мањине у Хрватској, босанским Србима недостаје оправдање на које су се позивали у Хрватској, да је „фашистичка" влада наклоњена „геноциду" (Трејнор, 1992а).

Генерално, употреба израза „геноцид" овдје се разликује у поређењу са употребом у *Њујорк тајмсу*. Најчешће је ријеч о врло општој употреби израза (није могуће директно закључити ко је починилац, а ко жртва) и (подједнако опште) стварању паралеле са Другим свјетским ратом. Такође, тај термин су користили руски лидери чак шест пута као карактеризацију напада НАТО-а на српске положаје 1995. године и два пута као оптужбу српских лидера против кампање страних медија и санкција против Србије.

Другим ријечима, у преко 60% случајева у којима се користио термин „геноцид", није било могуће утврдити која је етничка група починила овај злочин и против кога током рата у БиХ. Међутим, највредније информације односе се на „извор" који говори о геноциду. Сви наводи у вези са геноцидним поступцима муслиманске/бошњачке и хрватске стране потичу искључиво од изјава српских лидера. С друге стране, наводи да су Срби починили геноцид долазили су и са муслиманске/бошњачке стране, и од читалаца и дописника *Гардијана*, као и од западних и међународних лидера.

На крају, потврђен је налаз да је српска страна приказана негативно, на различите начине:

Табела 6: Приказивање етничких група у негативном контексту

	Срби	Муслимани/Бошњаци	Хрвати
националисти/ национализам	87	13	19
тврдокорни	35	3	3
ратни злочинац/ злочинци	64	2	0
милитант/и	81	7	2

Општа слика о Србима прије и током рата у БиХ

Закључак

Иако није исцрпна, квантитативна анализа опште слике о Србима довела је до формирања неколико изузетно чврстих закључака:

- *Њујорк тајмс* и *Гардијан* показали су висок ниво међусобних сличности;
- Српска страна је та која је досљедно представљена као нападач;
- Друге етничке групе, нарочито Муслимани/Бошњаци, представљене су као жртве, односно нападнута страна;
- Описи ратних активности били су детаљни и обухватали су различите изразе, од типичних за сваки модерни сукоб до специфичних везаних за рат у БиХ;
- Српска страна била је искључиви покретач ратних активности и починилац најтежих злочина;
- Српска страна досљедно је описивана у негативном контексту.

Такође, врло важна чињеница односи се на несклад у термину „војска“. Наиме, муслиманске снаге су се досљедно карактерисале на овај начин, и то много чешће него српске снаге. Истраживачи сматрају да разлог лежи у чињеници да је бошњачка страна, са својим политичким и војним институцијама, дефинисана као једина легитимна (отуда и честа употреба израза „легитимна“ или „владина“ као епитета којима се описивала). Супротно томе, српска страна није се дефинисала као легитимна – њене политичке институције обично су биле имале префикс само- и/или су биле написане под наводницима (нпр. *Никола Кољевић, замјеник предсједника „парламента” босанских Срба* итд.), а војне институције су се дефинисале помоћу општих појмова.

Описани закључци могу се сажети у јасну и једноставну поруку. Извјештавање о рату у БиХ осликало је слику у којој су се сукобљене стране јасно разликовале. С једне стране била је српска страна, као „лоши” нападач. С друге стране, босански Хрвати који живе на територији Босне и Херцеговине, а нарочито Бошњаци, приказани су као страна

против које су почињена различита ратна дјела. Тако су ове двије етничке групе постале де факто „добра" страна, имајући у виду досљедно негативну карактеризацију Срба.

Ова несумњиво поједностављена слика поново је потврђена и поновљена кроз практично сваки новински чланак. С обзиром на то да је само *Гардијан* рату у БиХ посветио готово 2.000 наслова (стварни број је и већи, али, с обзиром на лошу резолуцију неких скенираних чланака, они нису постали дио базе података), читаоцу постаје јасно колико је снажно, непрестано и дуготрајно поједностављено ово тумачење.

Квантитативна анализа базе података састављене од чланака у вези са Сарајевом

Приликом формирања ове базе података, истраживачи су се, као што је већ поменуто, фокусирали само на чланке који у свом наслову садрже ријечи *Сарајево* или *главни град / главни град БиХ*. Намјерно је изостављен велики број чланака у којима се помиње и опсада Сарајева, али се они такође баве и многим другим темама, тако да би анализа тих чланака сакрила стварну слику. Чланци у вези са опсадом Сарајева током периода између 1. априла 1992. и 31. децембра 1995. године анализирани су на начин идентичан анализи опште слике Срба прије и током рата у БиХ. Због тога је могуће одмах се фокусирати на резултате. База података новина *Гардијан* која укључује чланке који у свом наслову садрже термин „Сарајево" броји 147 чланака, док се база података за *Њујорк тајмс* састоји од 235 чланака.

Што се тиче димензије нападач–нападнути, истраживачи су потврдили претпоставку да је српска страна била та која је претежно приказана уз коришћење војне терминологије, односно као нападач, док је бошњачка/муслиманска страна приказана као жртва. Међутим, разлика у учесталости појединих појмова није толико изражена као у случају опште слике о Србима и била је присутнија у бази података коју чине сви чланци *Њујорк тајмса.* Истовремено, испоставило се да одређени изрази који су се показали као ефикасна карактеризација улоге жртве/нападнутог, једноставно нису довољно заступљени. Стога ће истраживачи обратити више пажње овом проблему на крају квантитативне анализе.

Табела 7: Карактеризација улога различитих етничких група у сукобу

Њујорк тајмс

	Срби	**Муслимани/Бошњаци**	**Хрвати**
Етничка група као нападач			
снага/е	344	98	37
милиција (људи)	25	1	30
нерегуларна трупа/е	7	0	0
војска	13	198	4
војска	36	8	1
наоружан/и	38	1	0
борац/и	18	6	5
Укупно	488	312	77

Етничка група као жртва/нападнути			
бранилац/и	0	21	8
цивил/и	3	12	0
породица/е (такође укључује и термине као *жена* и *дјеца*)	18	120	4
избјеглице	3	13	0
Укупно	24	166	12

Гардијан

	Срби	**Муслимани/Бошњаци**	**Хрвати**
Етничка група као нападач			
снага/е	78	32	11
милиција (људи)	8	2	2
нерегуларна трупа/е	9	0	0
војска	4	31	5
војска	5	3	2
наоружан/и	11	0	0
борац/и	6	4	1
Укупно	121	72	21
Етничка група као жртва/нападнути			
бранилац/и	0	6	0
цивил/и	1	3	0
породица/е (такође укључује и термине као *жена* и *дјеца*)	3	3	0
избјеглице	0	7	1
Укупно	4	21	1

С друге стране, кључне ријечи повезане са описима сукоба задржале су своју разноликост.

Табела 5: Опис ратних дејстава у БиХ у „Њујорк тајмсу“

Термини	
рањени/ранити	241
убијен(а/и) / убити	332
нападнути/напасти	534
опсада / под опсадом	429
бомбардовани/бомбардовати	594
тучен/тући	36

најурен/јуришати	37
силован/силовати	12
мучен/мучити	5
(етнички) очишћен / чистити	9
претресен/претрести	19
геноцид/ни	13
јуриш	9
масакр/масакриран	11

у „Гардијану“

Термини	
рањени/ранити	70
убијен (а/и) / убити	118
нападнути/напасти	111
опсада / под опсадом	145
бомбардовани/бомбардовати	152
тучен/тући	17
најурен/јуришати	12
силован/силовати	7
мучен/мучити	3
(етнички) очишћен / чистити	19
претресен/претрести	7
геноцид/ни	4
Јуриш	9
масакр/масакриран	14

Промјена учесталости употребе одређених израза омогућила је истраживачима да изврше визуелну претрагу других термина. Резултат је да је и у овом случају српска страна описана као главни починилац ратних дејстава и починилац злочина.

Њујорк тајмс

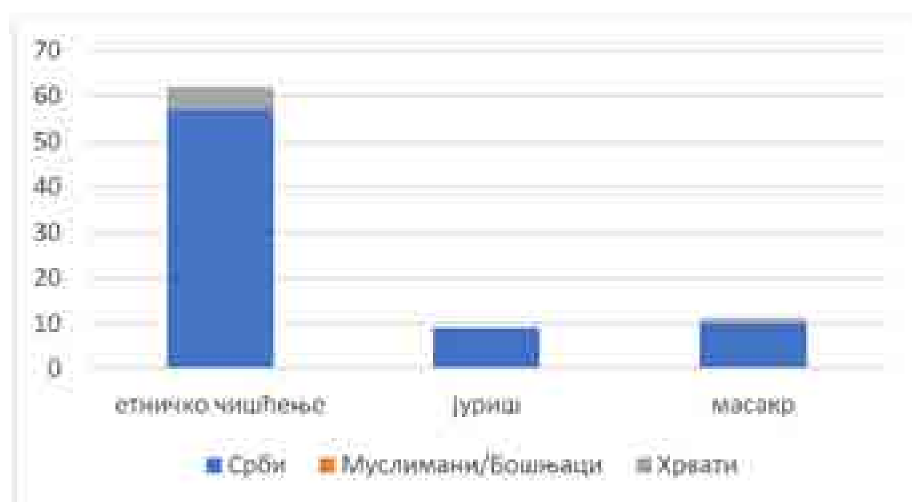

Гардијан

Сада је неопходно даље разјаснити употребу појма *масакр* у бази која се састоји од чланака из *Гардијана*. Наиме, једини пут када је тај појам искоришћен за опис акције хрватских снага, било је то како би се описао масакр над Муслиманима/Бошњацима у селу Ступни До. С друге стране, масакр над Србима који су починиле муслиманске/бошњачке снаге поменут је у само једном тексту (појам је био и у наслову чланка). Супротно томе, наводи о масакрима које су починиле српске снаге нису концентрисани у једном или два чланка. На крају, термин масакр коришћен је пет пута заједно са топонимима као што су продавница/пијаца, Добриња, Тузла и слично. У квалитативној анализи изгледа да су сарајевски топоними коришћени као синоними за злочине које су починиле српске снаге.

На крају, иако се ријетко помињу епитети од интереса, поново је потврђен налаз да је српска страна приказана негативно, на различите начине:

Табела 6: Приказивање етничких група у негативном контексту у

Њујорк тајмсу

	Срби	Муслимани/Бошњаци	Хрвати
националисти/национализам	174	6	12
тврдокорни	0	1	1
ратни злочинац/злочинци	5	0	0
милитант/и	0	2	0

Гардијану

	Срби	Муслимани/Бошњаци	Хрвати
националисти/национализам	11	2	2
тврдокорни	3	1	2
ратни злочинац/злочинци	3	0	0
милитант/и	7	0	0

Сада је неопходно детаљније разјаснити зашто су фреквенције повезане са димензијом *нападач–нападнути* релативно ниске. У случају *Гардијана*, види се да је

начин извјештавања о опсади Сарајева био суптилно правилан. Рат није представљен као међунационални сукоб, већ је доминирала слика борбе између града и нападача на град. Ова тврдња потпомогнута је јасним груписањем 147 наслова у 3 опште цјелине (само 14 наслова односило се на изузетно специфичне теме):

- Опсада Сарајева од стране српских снага: 40 наслова (око 27%),
- Страдање становника Сарајева и хуманитарна катастрофа у главном граду БиХ: 51 наслов (око 35%),
- Преговори, хуманитарне акције и конкретни покушаји страних актера да окончају опсаду: 42 наслова (око 29%).

Од ових 147 наслова, страдање Срба спомиње се у само два, док се један наслов односи на страдање које се догодило недалеко од Сарајева.

Што се тиче *Њујорк тајмса*, могу се уочити сличне правилности. Од 235 наслова, могу се издвојити сљедеће теме:

- Опсада Сарајева од стране српских снага: 52 наслова (око 22%),
- Страдање становника Сарајева и хуманитарна катастрофа у главном граду БиХ: 127 наслова (око 58%) – два чланка говоре о Србима као жртвама током опсаде Сарајева,
- Преговори, хуманитарне акције и конкретни покушаји страних актера да окончају опсаду: 46 наслова (око 20%).

Генерално се испоставља да, иако се српска страна јасно и досљедно представљала као нападач, извјештаји о граду који се брани заснивали су се на свједочењима његових становника. У већини случајева, интервјуисани становници били су Муслимани/Бошњаци. Стога су истраживачи претпоставили да су муслиманске/бошњачке (и у мањој мјери хрватске) жртве приказане индиректно, кроз свједочења. Однос између нападача и жртве био је, тако, снажно разграничен као у случају квантитативне анализе опште слике о Србима прије и током рата у БиХ.

Опсада Сарајева

Закључак

Као и у случају свеобухватне квантитативне анализе, извјештавање о опсади Сарајева омогућило је извођење неколико јасних закључака:

- Српска страна је та која се доминантно описивала као нападач,
- Друге етничке групе, посебно Муслимани/Бошњаци, извјештавањем о страдању током рата у главном граду БиХ приказани су као жртве или страна која је нападнута,
- Поново је српска страна практично приказана као једини покретач ратних активности и починилац тешких злочина.

Наравно, треба имати на уму да ови закључци немају исту „тежину” као у случају анализе опште слике о Србима током рата у БиХ. Међутим, главни разлог томе је мањи број чланака у сарајевској бази података, због чега одређене кључне ријечи нису биле довољно заступљене. Међутим, поменути недостатак адекватно је надокнађен кроз три квалитативне анализе, о којима ће сада бити више ријечи.

Напад на колону Југословенске народне армије (ЈНА) (случај масакра у Добровољачкој улици)

Њујорк тајмс

Као што је претходно поменуто, квалитативна анализа медијског садржаја вршена је у ситуацијама када је то омогућавала велика количина материјала и када се препоручивала како би се стекла јаснија слика. Одабрани догађаји из опсаде Сарајева испуњавају оба ова критеријума.

Напад на колону ЈНА у Сарајеву, иначе познат као „масакр у Добровољачкој улици”, догодио се 3. маја 1992. године, када су војне снаге БиХ напале колону ЈНА током повлачења. Према извјештајима Министарства унутрашњих послова Републике Српске (МУП РС) и Центра за истраживање ратних злочина Републике Српске, овај догађај је добио назив Случај Добровољачке улице. Овај предмет обухвата не само напад већ и догађаје од 2. маја. Имајући ово на уму, формирана је база података која укључује чланке који извјештавају о догађајима везаним за оба датума.

Унутар читаве базе података, постоје само три чланка која спомињу историјске догађаје, али заједно са низом других тема. Неке од ових тема су:

- Опис ратног поља:

> Гомила дима из запаљених аутомобила, трамваја и зграда навила се вечерас над градом док су артиљеријске гранате и јака митраљеска ватра и даље пљуштале по стамбеним блоковима, зградама републичког предсједништва и парламента и улицама у центру, наводе свједоци.
>
> Тијела су лежала на тротоару и пред вратима након што су снаге Југословенске армије које су предводили Срби и српске нерегуларне снаге сатима водиле уличне борбе у центру Сарајева против снага лојалних новој влади Босне и Херцеговине, уз тврдњу да су били испровоцирани. Иако је број жртава несумњиво био значајан, нису били доступни свеобухватни подаци, јер је снажна ватра спријечила возила хитне помоћи да извуку рањене и мртве (Судетић, 1992а)

- Изјаве страних званичника и/или међународних организација:

> Главни преговарач, Жозе Кутиљеро из Португала, за колапс је окривио неуспјех српских лидера да испуне обавезе на које су се обавезали споразумом о прекиду ватре постигнутим у Сарајеву 23. априла, укључујући обећања да ће

демонтирати барикаде око Сарајева и повући артиљерију која на налазила изнад града. Најгора ноћна мора Сарајева (Бернс, 1992б)

- Хрватске и муслиманске цивилне жртве и катастрофални животни услови у којима су се налазили (без помињања Срба):

  Стотине људи који су шетали центром града затекли су се на сунцем обасјаним улицама када је почео напад. Склониште су трком потражили у шталама, подрумима, улазима зграда... „Ово је ужасно", рекла је једна Хрватица која се вечерас сакрила у ходник једне зграде са својим комшијама. „Оставила сам дјецу у подруму са нешто хране. Бојим се да се ово неће завршити још дуго, дуго" (Судетић, 1992а)

- Муслимански/бошњачки апели за помоћ из иностранства:

  „Треба нам помоћ, војна помоћ," рекао је један млади Муслиман Словен. „Не требају нам покривачи и храна. Пошаљите Шесту флоту и нешто пушака, па ћемо се заједно побринути за ово." (Судетић, 1992а)

  Једини текст који изричито помиње напад на колону ЈНА објављен је 5. маја, а овом догађају је посвећен само један пасус:

  > Данас поподне, предсједник Изетбеговић рекао је да је пристао да пусти око 180 војника Југословенске армије које је заробила владина милиција док су војници покушавали да евакуишу регионално сједиште војске у недјељу навече.
  >
  > Неколико војника убијено је у нападу који је услиједио иако је г. Изетбеговић пружио гаранције да ће безбједност војника бити осигурана, те да ће војници напустити град у пратњи особља при мировном штабу Уједињених нација у Сарајеву.
  >
  > „Шансе за преговоре о постизању услова за уређено кретање Југословенске војске из Сарајева озбиљно су нарушене неоправданим нападом на војну колону током повлачења у недјељу", рекао је дипломата.
  >
  > Југословенска војска осудила је напад и оптужила г. Изетбеговића. Владини званичници у Сарајеву, међутим, рекли су да се напад догодио јер локални команданти нису знали да је сигуран пролазак био загарантован (Судетић, 1992б)

Још једном, овај параграф био је само мала прича у чланку који се бавио многим догађајима, попут офанзива „српских герилаца" уз подршку ЈНА, те укупним бројем жртава и расељених лица и сличним стварима:

> Снажни напади Срба широм Босне наговијестили су појачани напор да се заузму муслиманско-словенски градови који се налазе на коридорима који повезују регије у којима су муслимани већина.
>
> Рано јутрос, српски герилци испалили су гранате из минобацача на муслиманско-словенски град Горажде, јавио је сарајевски радио. Посљедњи већи град на ријеци Дрини под контролом владе, Горажде, напунио се са око 20.000 избјеглица. Јединице Југословенске војске опколиле су град прије неколико седмица и обавезале су се да ће га заштитити од локалних српских милиција, као и од герилских група из саме Србије.
>
> Српски герилци уз подршку јединица Југословенске војске такође су напали градове Добој и Модричу, стварајући нове таласе избјеглица, пишу локалне вијести. Борбе су такође забиљежене у Босанској Крупи, која контролише приступ дијелу територије која је готово у потпуности насељена муслиманско-словенским народом, а у којој Југословенска војска има велику ваздушну базу. Ово је уназадило напоре за примирје. Оштар пораст у борбама такође је ускратио све напоре Европске заједнице да заустави насиље које је убило стотине људи, ранило хиљаде и присилило око 500.000 људи да напусте своје домове (Судетић, 1992б)

Фотографија објављена у истом чланку истиче протесте Срба против рата и против повлачења војске из БиХ. Другим ријечима, не постоји визуелна веза са текстом – нема фотографија или других визуелних илустрација.

In Belgrade, Yugoslavia, about 200 Serb parents protested at the Federal Defense Ministry building and about 30 of them shoved their way inside, demanding that their children in the military be pulled out of Bosnia and Herzegovina. One mother told an officer she had three sons in the army.

Горе се налази фотографија из чланка *Њујорк тајмса* (Судетић, 1992б).

Напад на колону Југословенске народне армије (ЈНА) (Случај Добровољачке улице)

Гардијан

У бази података *Гардијана* налази се укупно пет чланака који спомињу случај Добровољачке улице. Међутим, само се један чланак експлицитно бавио овом тему. Чланак је објављен дан након догађаја, а објављен је на насловници дневних новина (О'Кејн, Трејнор и Палмер, 1992).

Први дио чланка детаљно описује сам догађај, али и позадину догађаја. Евидентно је да су страни лидери осудили дјело Муслимана/Бошњака:

> Босанска милиција синоћ је у засједи напала и убила војнике савезне југословенске војске којима је загарантовано сигурно повлачење из њихове опкољене касарне у Сарајеву, што је посљедњих дана повећало могућност за жестоку ескалацију борби. Југословенска војска ослободила је предсједника Босне и Херцеговине Алију Изетбеговића након што га је 24 сата држала као таоца. Пуштен је уз договор да ће око 500 војника југословенске војске, који су заробљени у касарнама заједно са својим командантом, генералом Милутином Кукањцем, заузврат моћи безбједно да напусте босанску пријестоницу. Овај договор постигао је Колм Дојл, специјални представник лорда Карингтона. Предсједнику, којег је војска држала од суботе након што се вратио у Сарајево са мировних преговора у Лисабону, дозвољено је да се врати у сједиште владе. Гостујући касно синоћ на босанској телевизији, генерал Кукањац је захтијевао повратак својих људи – „мртвих, рањених и живих". Изгледа да су сам крај конвоја погодили босански територијални војници. Колону су пратили оклопни транспортери УН обојени у бијелу боју. Послије напада чула се спорадична паљба, очигледно као одговор. Господин Дојл говорио је у војној касарни заједно са генералом Кукањцем који се тресао од емоција док је препричавао како је заплијењено девет камиона из конвоја. „Више од половине возила било је одсјечено, опкољено", рекао је генерал Кукањац. „Људи су убијени, скинути голи, било је ужасно." У изјави коју је објавила војска у Београду рано јутрос пише да су међу погинулима и два пуковника војске. Речено је да је било „неколико" убијених и рањених, али није наведена укупна цифра. Господин Дојл рекао је да га је напад „веома изнервирао", те је нагласио да напад представља кршење постигнутих договора (О'Кејн, Трејнор и Палмер, 1992).

Међутим, остатак чланка био је посвећен другим темама:

- Интензивирање сукоба у Сарајеву:

  > Хапшење г. Изетбеговића, Муслимана, те битке које су бјесниле у суботу, означиле су озбиљно погоршање сукоба у Босни, у којем се сукобљавају Срби и војска са словенским Муслиманима и Хрватима. По први пут у неколико

седмица сукоба у граду, војска је користила тенкове, минобацаче и тешку артиљерију против муслиманске милиције која је узвраћала ракетним гранатама и митраљезима. Зграде владе су запаљене, а лешеви су остали да леже на улицама града са више од 500.000 становника. Број страдалих синоћ био је 20, а очекује се да ће бити још и већи (О'Кејн, Трејнор и Палмер, 1992)

- Осуда ЈНА за смрт посматрача Европске заједнице, неуспјех у преговорима, као и за притвор предсједника БиХ Алије Изетбеговића након повратка из Лисабона:

  ЕК је претрпјела прву жртву у босанском сукобу када је у суботу убијен белгијски посматрач у близини града Мостара на југозападу земље. Званичници ЕК јуче су оптужили савезну војску за смрт посматрача и обуставили операције надзора у Босни. Званичници Европске заједнице у Португалу такође су прозвали српску страну да су урушили преговоре у Лисабону јер нису испоштовали обећања која су дали на преговарачкој сесији. Привремена отмица г. Изетбеговића изазвала је бијесне повике у Босни и свеукупне осуде у иностранству (О'Кејн, Трејнор и Палмер, 1992)

- Опис дјеловања српских снага и снага ЈНА, као и њихова реакција на осуду:

  Срби и вође војске нису се извињавали због задржавања г. Изетбеговића. Након мјесец дана током ког су Срби и војска преузели војну контролу над најмање половином државе, протјерали стотине хиљада људи из својих домова, ефективно подијелили Сарајево и под пријетњом оружјем отели теретне камионе међународне помоћи, јуче су оптужили г. Изетбеговића за борбе у суботу. Министарство одбране Југославије у Београду рекло је да је г. Изетбеговић крив за напад муслиманске милиције на војне објекте у Сарајеву у суботу, за који војска каже да је покренуо четвородневну борбу (О'Кејн, Трејнор и Палмер, 1992).

С друге стране, у осталим чланцима се само помиње да се догађај догодио, понекад у само једној реченици:

- Борбе су услиједиле након што су муслиманске наоружане снаге касно у недјељу напале конвој југословенске војске. У нападу, погинула су четири савезна војника, укључујући два пуковника. Двоје мртвих је погођено у леђа, рекао је командант југословенске војске у Босни, генерал Милутин Кукањац... Званичници Уједињених нација су јуче у Сарајеву осигурали пуштање 156 југословенских војника које су заробиле босанске одбрамбене снаге, укључујући 90 савезних војника заробљених током засједе у недјељу (О'Кејн и Трејнор, 1992)

  „Али напад муслиманске милиције на војску након што је постигнут споразум био је безобзиран и запаљив" (Беретке за Босну, 1992).

  Међу мртвима била су и два пуковника југословенске војске које су у недјељу увече убиле муслиманске оружане снаге током засједе војног конвоја. Угље-

нисани остаци још девет савезних војника убијених у засједи налазили су се у наранџастим пластичним врећама. „Војници су изгорјели у камионима", рекао је др Фарис Гавранкапетановић, хирург у болници (Трејнор, 1992б).

„Драгану Ковачевићу, згодном регруту југословенске војске, био је ово посљедњи дан једногодишњег служења војног рока. На њега је пуцала босанска милиција када је напала његов конвој" (О'Кејн, 1992).

Истовремено, већ поменути чланци су много више пажње посветили другим садржајима. Неке од најчешћих тема биле су:

- Молбе за интервенцију стране војске:

  Како се сукоб између босанског муслиманског руководства и југословенске војске продубљивао, босански предсједник Алија Изетбеговић замолио је за страну војну помоћ како би се зауставила агресија. „Потребна нам је војна помоћ", рекао је г. Изетбеговић новинарима у Сарајеву. Босанско предсједништво саопштило је да ће затражити од 52 државе чланице Организације за европску безбједност и сарадњу да војно интервенишу (О'Кејн и Трејнор, 1992).

- Погоршање ситуације у Сарајеву и у БиХ:

  Док је г. Изетбеговић говорио, југословенски авиони од којих су неки испуштали бакље како би одвратили противавионске ракете са топлотним навођењем, застрашујуће су надлијетали град. Босански званичници тврдили су да су савезни авиони напали периферију града. Сарајевски радио рекао је да су авиони напали релејну станицу и да су двије локалне телевизије прекинуле емитовање. Савезне снаге су такође почеле да нападају друге градове и села у сада независној републици. У муслиманском селу Хранча, тик до босанске границе са Србијом, до темеља је изгорјело 40 кућа, а свједоци су на улици видјели четири леша, укључујући и дјевојчицу од седам година. Муслимански сељани рекли су да су село у недјељу спалиле српске нерегуларне снаге. Саопштено је да су војне снаге ратовале у Брчком, на сјевероистоку Босне, те да су тенковима опколиле сјеверни град Добој. Неколико миља сјеверно од Сарајева, планинске колибе су сравњене док су се наоружани српски и муслимански борци укључивали у све гори рат у селу, због чега су стотине Муслимана побјегле...

- Потешкоће страних и међународних организација у постизању прекида ватре:

  Међутим, УН и главни званичник Европске заједнице у Сарајеву нису успјели да окупе двије стране на преговорима о прекиду ватре. Према ријечима Колма Дојла, главног званичника ЕК у Сарајеву, нису се водили даљи преговори између војске и г. Изетбеговића. Девет мртвих тијела савезних војника већ три дана лежи на улици поред изгорјелог трамваја у знак растућег хаоса

у граду. Војска не може да поврати угљенисана тијела од којих је једно без ногу, а посљедњи привид реда у граду распада се заједно с њима (О'Кејн и Трејнор, 1992).

Јуче поподне чак је и стрпљиви глас Колма Дојла, одлучног шефа посматрачке мисије ЕК у Сарајеву, звучао очајно. Спирала насиља већ је довела до прекида надзора ЕК, а чини се да ће сљедећи прекид ватре бити вјероватније резултат исцрпљености него преговора (Беретке за Босну, 1992)

- Сахране:

Сандуци су од једноставног неисполираног дрвета, обмотани у бијеле чаршафе. Тимови младих муслимана са марамама завезаним око чела како би покупиле зној још увијек копају гробове. Хрпе земље окер боје обиљежене су гомилама љиљана и једноставним дрвеним даскама на којима су урезани муслимански полумјесец и звијезда. Ту је и 55 свјеже ископаних гробова у малом дијелу парка насупрот гробља Ковачи, преко пута џамије у муслиманском срцу старог Сарајева, који је био мета напада српских снага током протеклих мјесец дана. Још седам сандука је јуче стало у ред да буду спуштени у почивалиште јер је стари град јуче поново био мета српских нерегуларних снага са околних брда. „Ова три дана била су најгора у историји Сарајева", рекао је тридесетдвогодишњи Ецо Рамез док је сахрањивао свог брата Нуру, тридесетшестогодишњег муслиманског борца, који је погинуо током битки које су бјесниле у недјељу. „Најгоре је што неће престати пуцати чак ни да нас пусте да сахранимо мртве." Још један метак из снајпера одбио се низ улицу. Зачуо се минобацач. Несвјесна околине, муслиманка средњих година легла је на траву поред сандука са остацима свог сина. Миловала је дрво и тихо јецала. Старци у црним береткама гледали су из сјенке дрвећа које се налазило поред овог импровизованог гробља. Ови гробови резервисани су за муслиманске борце, објаснио је господин Рамез. „За оне који су пали у одбрани Сарајева." Бијели, узглавни споменици на гробљу преко пута обиљежавају гробове ранијих генерација муслиманских бораца који су умрли током посљедњег рата (Трејнор, 1992б)

- Мртвачнице:

Док су муслимани старог Сарајева јуче сахрањивали своје мртве, више од 80 трулих лешева лежало је у мртвачници у болници на Кошеву, прљави, смрдљиви и наизглед напуштени. Ту су била и два пуковника југословенске војске која су у недјељу увече убили муслиманске наоружане снаге у засједи војног конвоја. Угљенисани остаци још девет савезних војника убијених у засједи налазили су се наранџастим пластичним врећама. „Војници су изгорјели у камионима", рекао је др Фарис Гавранкапетановић, хирург у болници. Остали су били цивили или босански борци, многи од њих са ранама од метка

у главу, а њихови лешеви били су прљави, умрљани крвљу и неприродно уврнути. Др Гавранкапетановић рекао је да је у другој муслиманској мртвачници у граду било још 45 лешева. Поред тога, од 309 рањеника примљених у болницу у протекла три дана, 17 је умрло по доласку, а седам људи је умрло у болници (Трејнор, 1992б).

- Злостављање затвореника:

Усред таквог страдања и огорчености, окрутно и брутално постаје рутина, а чини се да се све чешће дешава и узимање талаца и премлаћивање затвореника. Српска и муслиманска милиција јуче су успјешно замијениле пуне аутобусе затвореника, од којих су сви били мушкарци, а многи и старци. На тијелима осамнаесторице Срба који су ухапшени у уторак, када су наоружани Муслимани ушли у њихове домове и одвукли их, налазили су се докази о немилосрдним премлаћивањима којим су били подвргнути током ноћи у муслиманској полицијској станици – лица су им била отечена, носови сломљени, очи црне, грла и леђа исјечена, а стомаци модри и крвави. Миле, педесетогодишњи радник у фабрици, Србин, рекао је да је ухапшен у уторак поподне када су три наоружана Муслимана ушла у његов стан. „Нас осамнаест одведено је у полицијску станицу и тамо су нас задржали преко ноћи. Одводили су нас у групама по двоје или троје и тукли, ударали ногама, ударали пендрецима. Мене су натјерали да сједнем и онда су ме шутнули у лице." Још један Србин, натеченог и посјеченог лица, заклео се да више никада неће моћи да живи са Муслиманима (Трејнор, 1992б).

- Етничке разлике нестају у болницама:

Сада леже један поред другог, сви у истим униформама, болничкој пиџами беж боје. Мушкарци који су рањени док су покушавали да убију један другог прије неколико дана сада додају један другом цигарете... Драгану Ковачевићу, згодном регруту југословенске војске, био је ово посљедњи дан једногодишњег служења војног рока. На њега је пуцала босанска милиција када је напала његов конвој. У инвалидским колицима на другом крају истог одјељења сједи четрдесеттрогодишњи Карудин Вразалица, борац тих босанских снага. Преко барикада се убијају. „Овдје", каже Карудин, „нико није непријатељ" (О'Кејн, 1992).

- „Пламен" човјечанства:

Недалеко, у цивилној болници, 18-годишњи Пејић, још један војни регрут, опоравља се од бомбашког напада. Прошле суботе, са улице га је тешко рањеног извукао 34-годишњи бармен који је бацио бомбу. Бармен је под паљбом претрчао преко територијалних линија, одвукао младог војника и одвезао га у болницу. Испоставило се да је рањени регрут имао једну од рјеђих крвних група. Бармен је имао исту. Дао је крв човјеку којег је покушавао да убије (О'Кејн, 1992)

Такође, једини визуелни садржај који је илустровао чланке (случај Добровољачке улице), није се директно односио на догађај, већ је служио да постави сцену у Сарајево.

Изнад је фотографија из чланка у часопису *Гардијан* (О'Кејн и Трејнор, 1992).

Напад на колону ЈНА у Сарајеву (случај Добровољачка улица)

Закључак

Уопште говорећи, анализа садржаја догађаја познатог као Случај Добровољачке улице у часописима *Њујорк тајмс* и *Гардијан* указала је на неколико правилности.

Прво, сам опис догађаја је јасан и хомоген – обје новинске компаније саопштиле су да су припадници ЈНА нападнути и према нападачима постоји осуђујући тон.

Друго, догађај није био од посебног интереса. Укупно, *Њујорк тајмс* и *Гардијан* написали су осам чланака који покривају овај догађај. Ипак, само два чланка (по један у сваким новинама) овом догађају посветила су више пажње.

Треће, ни један новински чланак није се бавио искључиво овом темом – сви чланци су садржавали теме које нису повезане са нападима на припаднике ЈНА. Штавише, већа заступљеност тема које немају никакве везе са случајем Добровољачке улице је правило.

Четврто, *Њујорк тајмс* и *Гардијан* показују сличност у истицању неповезаних тема. Наиме, далеко највећи удио садржаја чланака односи се на погоршање ситуације у БиХ. Доминирају теме попут офанзиве ЈНА и српских снага, описи мјеста догађаја и најновије сцене насиља, као и потешкоће са којима се суочавају цивили. Друга тематска цјелина претежно покрива забринутост страних и међународних званичника, те њихов често осуђујући тон према српској страни, и апеле Муслимана, односно бошњачких званичника за страну интервенцију против Срба и ЈНА. Остали чланци састоје се од тема које су слабо заступљене и нису повезане једна с другом или са двије већ поменуте тематске групе.

Пето, осим језгровитих описа случаја Добровољачке улице и ријетких епизода хуманости и описа болница, практично сви остали чланци описују Србе у негативном контексту и као нападаче, док се муслиманска/бошњачка и хрватска страна готово искључиво приказују као жртве или као принуђени да се бране. Само један текст експлицитно наводи српске цивиле као жртве, односно да су их злостављале муслиманске/бошњачке снаге.

Масакр у Улици Васе Мискина

Њујорк тајмс

Догађај који се догодио у Сарајеву 27. маја 1992. године, познат као „масакр у Улици Васе Мискина", или „масакр у сарајевском реду за хљеб", окарактерисан је као један од најстрашнијих догађаја током опсаде Сарајева. *Њујорк тајмс* је објавио укупно четири чланка који се односе на овај догађај. Три чланка била су на насловници новина. Треба нагласити да је главни чланак који је описао догађај објављен дан након догађаја, за разлику од друга два чланка, објављена током јуна. Други чланци који се односе на овај догађај бавили су се другим догађајима који су се десили 27. маја и представили овај догађај као подсјетник који је уништио све наде за мир и нормалан живот у Сарајеву. Квалитативном анализом садржаја издвојило се неколико тема које доминирају:

- Број повријеђених и погинулих:

> Минобацачки напад у Босни усмртио је 16 цивила [ово је наслов чланка; чланак је био на насловници *Њујорк тајмса*, а објављен је дан након догађаја]. Пуковник Јован Дивјак, српски официр, замјеник команданта одбрамбених снага у Босни и Херцеговини, рекао је да је 16 људи убијено, а 70 рањено. Сарајевски радио рекао је да су локалне болнице пријавиле да је број рањених 160 (Бернс, 1992а). Г. Митеран је током обиласка града обишао болничка одјељења испуњена уплаканим рањеним цивилима, центар града гдје је артиљеријска и ракетна паљба разорила високе пословне зграде, Парламент и Американчки културни центар, те пјешачку зону у Улици Васе Мискина, гдје су српски минобацачи 27. маја убили 22 цивила који су чекали у реду да купе хљеб, те ранили више од 100 људи. Француски лидер положио је црвену ружу на спомен-обиљежје (Бернс, 1992ф).

- Српске снаге као главни узрок страдања свих етничких група (па и самих Срба):

> Иако су све стране током борби у Сарајеву нападале цивиле, чини се да су данашњи инцидент у којем су три минобацачке гранате пале у близини групе Срба, Хрвата и муслиманских Словена док су чекали у реду на пијаци да купе хљеб, покренуле српске јединице у брдима јужно од Сарајева (Бернс, 1992а).

> Иако етничке војске Срба с једне и муслиманских Словена и Хрвата с друге

стране ратују за Сарајево и за шире подручје од скоро независне државе Босне и Херцеговине, од српског оружја подједнако су страдали и Срби, и муслимански Словени и Хрвати (Бернс, 1992ц).

- Опис сцене:

  Телевизија је приказала тешко рањене људе – некима су и удови одсјечени – док чекају помоћ која је одложена јер су екипе хитне помоћи, покушавајући да стигну на лице мјеста, наишле на снајперску ватру.

  У сатима након данашњег минобацачког напада, званичници Владе Србије и осакаћене југословенске савезне владе којом они доминирају, у Београду су издали мноштво узнемирених изјава у којима су рекли да инцидент виде као уклањање посљедње шансе за избјегавање међународних санкција (Бернс, 1992а)

- Осуда од стране самих Срба који живе у Сарајеву:

  „Реците свијету да ме је срамота, апсолутно ме срамота онога што раде Срби", рекла је Српкиња средњих година човјеку који је посјетио три оставе у задњем дијелу трговачке зграде у Улици Васе Мискина (Бернс, 1992ц).

- Инсистирање да се овај догађај дефинише као масакр:

  „Слободан Милошевић, предсједник Србије, није одмах дао коментар, али су други званичници овај минобацачки напад назвали „масакром" и „злочином", те захтијевају да се одговорни процесуирају" (Бернс, 1992а).

- Стављање догађаја у контекст ранијих догађаја, истичући да су Срби били ти који су блокирали испоруке хуманитарне помоћи и да су нападали болнице:

  Отприлике 12 сати прије данашњег минобацачког напада, артиљеријске гранате, такође очигледно испаљене са јужних брда гдје су постављене српски батерије, погодиле су главно породилиште у близини центра Сарајева. Болница је букнула у ватри, а 200 мајки, медицинског особља и новорођенчади било је приморано да се склони у подрум болнице.

  Срби су прошле седмице са истих брда, на којима су се одржавале манифестације скијања и санкања на Зимским олимпијским играма 1984. године, лансирали ракету на колону возила Међународног комитета Црвеног крста. У том нападу, убијен је главни представник у Босни и Херцеговини ове организације са сједиштем у Швајцарској и један локални српски радник. Такође, српске јединице су прошле седмице отеле 11 камиона са храном које је унајмио Високи комесар Уједињених нација за избјеглице. Као резултат, и Црвени крст и Агенција Уједињених нација за помоћ су објавили да обустављају операције у држави (Бернс, 1992а).

  Још једно заједничко мишљење је да Срби немају намјеру да дозволе да се сарајевски аеродром, који је удаљен 7,5 км од центра града, отвори за

летове који ће пружити помоћ у виду хране и лијекова. Раније овог мјесеца, Савјет безбједности Уједињених нација одлучио се за отварање аеродрома и успостављање „сигурних рута" до града, за шта су сматрали да ће бити први кораци ка крају рата (Бернс, 1992е).

- Довођење догађаја у контекст Првог и Другог свјетског рата:

  На телевизији су се вечерас приказале слике тијела која леже у близини наткривене пијаце у Улици Васе Мискина, свега један блок удаљене од градске католичке катедрале и неколико блокова од мјеста на којем је Гаврило Принцип, српски националиста, извршио атентат на аустроугарског надвојводу Франца Фердинанда 1914. године, чиме је покренут Први свјетски рат (Бернс, 1992а).

  Шачица западних новинара који су у петак стигли у срце града из западних предграђа која су држали Срби стекла је утисак да је очај људи заробљених у опсади премашио било шта што се могло доживјети у Европи од разарања током Другог свјетског рата. Градске власти рекле су да број људи у граду износи између 300.000 и 400.000.

  Готово свака већа зграда у граду озбиљно је оштећена, а неке су претрпјеле више од 100 погодака експлозивним гранатама... У улици Маршала Тита, у дијелу центра града по имену Вјечни пламен, који је назван по пламену упаљеном за жртве града које су проузроковали нацистички окупатори током Другог свјетског рата, необарокне зграде из периода 40-годишње аустријске окупације прије Првог свјетског рата, постале су галерија рупа од граната. На горњим спратовима готово у потпуности налазе се приватни станови, а свега неколико оних који су окренути према брдима избјегло је гелере који су настали у јаким експлозијама (Бернс, 1992ц).

- Наглашавање потребе да се америчке и међународне организације војно умијешају у развој догађаја у БиХ:

  Још једна тачка гледишта, која је било практично универзална, била је да вањски свијет – а у већини разговора се брзо показало да се вањски свијет односи на Сједињене Државе – треба одмах да интервенише војном силом (Бернс, 1992ц).

  „Реците Бушу да брзо дође!" рекла је Џемила Мердан, 72-годишњакиња која је дан провела склањајући се од минобацача и артиљеријских граната у влажном тунелу у којем су аустријске снаге чувале наоружање током Првог свјетског рата. Умотана у три деке и марами са унуковим високим патикама, додала је: „Реците Бушу да овдје проводим сваки дан и сваку ноћ! Ја, стара баба! Реците му да дође да нас брани, молим вас!"

  Након данашњих напада, босански предсједник Алија Изетбеговић упутио

је формални апел Савјету безбједности Уједињених нација да одобри бомбардовање српских топовских положаја и аеродрома које користе млазни ловци-бомбардери који пружају подршку српским снагама (Бернс, 1992е)

- Карактеризација генерала Ратка Младића као злочинца и убице од стране лидера међународних организација:

  До сада су изјаве ове организације имале уједначен тон како би се избјегло изоловање српских лидера, укључујући војног команданта генерала Ратка Младића, рекао је званичник Уједињених нација. „Жељели су да разговарам са Младићем, а како ја да разговарам с Младићем ако га назовем убицом?" рекао је званичник Уједињених нација (Бернс, 1992е)

Испод су слике које су биле дио чланка објављеног на насловници новина дан након догађаја, и чија је намјена била да читаоцима широм свијета пруже што јаснији визуелни доживљај овог догађаја.

Изнад су фотографије из једног чланка *Њујорк тајмса* (Бернс, 1992а).

Масакр у Улици Васе Мискина

Гардијан

Гардијан је овој теми посветио укупно девет чланака. Од њих се у само једном чланку, који је објављен дан након догађаја, детаљно описује злочин (чланак је био на насловници). Преосталих осам чланака само се кратко баве овим догађајем. Најважније теме повезане са Улицом Васе Мискина су:

- Опис и осуда догађаја:

  Неколико десетина гладних Босанаца који су у реду чекали да купе хљеб у Сарајеву убијени су или рањени јуче када су гранате из минобацача испаљене са српских положаја изнад града пале на препуну пијацу. У извјештајима локалних медија, 20 људи је изгубило живот, а повријеђених је чак било 160, од којих су велика већина цивили, а многи су дјеца или старији људи. Гранате су експлодирале у Улици Васе Мискина, главној трговачкој улици у центру града, који су држали муслимани, а који су српске снаге осам седмица држале под блокадом... У локвама крви на улици лежало је на десетине раскомаданих тијела мртвих или рањених људи. Минобацачки напад услиједио је дан након што су српске снаге гранатирале сарајевско породилиште, при чему се запалила зграда у којој су биле смјештене 173 бебе и 70 трудница (Шазан и Трејнор, 1992).

  „А онда је чак и ред за хљеб постао мета за артиљеријски напад – то се у овом дијелу свијета никада није десило. Чак ни током Другог свјетског рата" (Пајић и Пик, 1992).

- Догађај који угрожава мировне преговоре:

  У међувремену, Међународни комитет Црвеног крста саопштио је јуче да обуставља своје операције у Босни и Херцеговини јер су услови на терену преопасни да би особље могло наставити са радом. Сцене потпуног покоља у Сарајеву – које су синоћ подстакле Босанце да изађу са посљедње рунде мировних преговора под покровитељством ЕК у Лисабону – емитовала је локална телевизија... Минобацачки напад разбио је како релативно мирно прије подне тако и најновије примирје у Босни које је постигао руски министар иностраних послова Андреј Козирјев током кратке посјете Сарајеву у уторак увече. Рок за крај примирја прошао је четири сата прије напада (Шазан и Трејнор, 1992).

- Срби се окривљују за страдања цивила:

  „Замјеник команданта босанских снага територијалне одбране пуковник Јован Дивјак, рекао је да су са српских положаја са оближњих брда испаљене три минобацачке гранате. Он је рекао да је ред за хљеб циљан намјерно" (Шазан и Трејнор, 1992).

Много је београдских и локалних слободних оператера који се забављају као никад у животу на планинама у Босни и који више нису расположени да се врате у досадну, предратну омамљеност фабричких послова или чак незапосленост. Noћна мора која се сада надвија над Босном, графички илустрована пакленим сценама у крвљу попрсканом сарајевском реду за хљеб у сриједу, јесте та што су ове герилске снаге, у савезу са деморализованим, разједињеним југословенским снагама у републици, пуштене из свих политичких контрола и сада могу да пљачкају и уништавају до миле воље. Масакр у реду за хљеб није се могао десити у непријатније вријеме за Београд. Такође, он носи и сва обиљежја неконтролисане, слободне операције (Трејнор, 1992ц)

До гранатирања реда испред банке и других циљева у центру града дошло је након што су гладне и очајне жртве српске опсаде изишле из својих бункера у релативно мирно јутро под ведрим сунцем у потрази за храном или како би једноставно удахнули свјеж ваздух. Гранатирање је подсјетило на српски минобацачки напад на ред за хљеб у центру града прошлог мјесеца у којем је убијено 16 људи (Трејнор, 1992д).

- Реакције српских војних и политичких лидера:

Српски лидер Момчило Крајишник рекао је да је инцидент био „застрашујући злочин" и одбацио наводе да су Срби одговорни за њега. Милан Гверо, замјеник команданта српских снага у Босни и Херцеговини, рекао је да су телевизијске слике јучерашњег напада „чиста антисрпска пропаганда". Он је рекао да његови војници нису одговорни (Шазан и Трејнор, 1992).

Послије напада на Сарајево, Београд и врховна команда војске одмах су осудили „гнусни злочин", захтијевајући да се кривци казне... Генерал Младић није прокоментарисао злочин у сриједу, али његов замјеник, још један изузетно тврд пуковник Милан Гверо, тврдио је да је инцидент муслиманска провокација (Трејнор, 1992ц).

- Осуда напада од стране страних и међународних лидера:

„Савјет безбједности Уједињених нација, под јаким америчким притиском, био је спреман да синоћ нареди свеобухватне санкције против Србије, док су српске снаге које су опколиле Сарајево покренуле оно што је описано као једно од њихових најжешћих бомбардирања града у протекла два мјесеца" (Трејнор и Пик, 1992).

- Осуда напада, али и шире политичке сцене од стране српских институција:

Притисак на предсједника Милошевића био је ојачан снажним осудама његове политике од утицајне Српске православне цркве, која је заправо тражила његову смјену и нову владу националног јединства. Скупштина епископа, у изјави без преседана, оптужила је г. Милошевића да није пазио на

виталне интересе Срба, те је критиковала српску опсаду Сарајева и осудила нападе на Међународни црвени крст и друге организације за помоћ у Босни. Скупштина је оспорила легитимитет нове крње југословенске државе коју је г. Милошевић успоставио прошлог мјесеца. Такође, епископи су изјавили да немају повјерења у парламентарне изборе који се одржавају ове седмице и да захтијевају нову владу која ће уживати повјерење јавности. Такође су затражили да међународна заједница приликом кажњавања Београда направи разлику између режима и народа (Трејнор и Пик, 1992).

Неке теме нису директно повезане са догађајем, иако имају важну улогу у овим одабраним чланцима:

- Појачање санкција против Србије:

    Напад се догодио мало прије него што су се амбасадори Европске заједнице, на састанку у Бриселу, договорили о пакету широких трговинских санкција против Србије – мада се ембарго не односи на нафту. Нафта би била укључена само ако би Уједињене нације увеле сличне мјере. Србија ће можда већ данас бити још више међународно изолована када се европски и међународни фудбалски организатори састану да одлуче да ли да избаце Београд из европског првенства које се одржава сљедећег мјесеца у Шведској (Шазан и Трејнор, 1992).

    САД су у Њујорку јасно ставиле до знања да од УН траже пакет санкција налик на оне које су наметнуте Садаму Хусеину када је напао Кувајт. Очекује се да ће се усљед брзог дипломатског напада под америчким вођством сутра усвојити обавезна резолуција којом ће се увести свеобухватне санкције, те трговински и нафтни ембарго, чиме ће се Србија потпуно међународно изоловати (Трејнор и Пик, 1992).

- Опис поступака Аркана и његових „Тигрова":

    Босанска полиција је прије неколико дана нестрпљиво објавила да је Аркан мртав. Не по први пут, полиција је пренијела вијест да је пала београдска легенда која своје вријеме проводи тако што продаје сладолед, гледа фудбал и води нападе српских командоса на босанском ратиште. Београдску телевизију је сљедеће вече позвао Аркан и гледаоцима рекао да су извјештаји о његовој смрти дошли преурањено. Његови самозвани „Тигрови", Српска добровољачка војска, јуришници у српским кампањама у Хрватској и Босни, гомила командоса са црним фантомкама који носе базуке и пушке АК-47, још увијек су на терену. Људи се у ономе што је била Југославија највише плаше Аркanове војске. Легендарни су подвизи вође ове групе. Он је позната личност београдског подземља, власник је кафића и ресторана и шеф је клуба навијача фудбалског тима Црвена звезда. Његови људи предводили су кампању освајања великог подручја источне Хрватске прошле године и били

су на челу раних напада у Босни у априлу. Његов тим је најистакнутији и најстрашнији од мноштва паравојних јединица које је изродио рат за плијен Југославије (Трејнор, 1992ц).

- Морал и дисциплина међу остацима ЈНА на положајима у БиХ која пропада:

„Милошевић је напустио војску у Босни. Војска губи сваку дисциплину, а војници постају тек пси рата. Могло би доћи до масовног уништења, масовних убистава", каже западни дипломата. Суочен са огромним домаћим проблемом југословенске војске, г. Милошевић је почетком мјесеца отпустио 40 генерала и адмирала и одрекао се четири петине војске у Босни, у покушају да пооштри контролу над војском у Србији. Напуштене трупе, тешко наоружано сироче у Босни, за које се процјењује да броје 60.000 људи, стављене су под контролу тврдог српског генерала Ратка Младића, којег већ нападају у Београду. „Све зависи од тога може ли Младић стећи контролу над својим трупама. Тренутно то не изгледа превише изгледно", каже Милош Васић, београдски војни аналитичар (Трејнор, 1992ц).

- Солидарност међу свим људима различитих етничких група у Сарајеву:

Људи различитог етничког поријекла осјећају заједничку опасност и помажу једни другима. Синоћ, док смо сједили у свом подруму, ту су сједили и људи свих нација и дрхтали, уплашени, неки од њих су плакали, покушавајући да заштите децу. Било је Срба – и то наглашавам – и Хрвата, Муслимана, Јевреја и Цигана. Дакле, моја стамбена зграда, висока осам спратова са око 35 станова, била је микрокосмос Сарајева: мјесто у којем су људи заједно угодно живјели вијековима, вијековима без сукоба. Чак и сада службе у граду – хитну помоћ, ватрогасце, љекаре и слично – воде људи различитих националности, сви помијешане (Пајић и Пик, 1992).

- Осуда Срба за погоршање ситуације у Сарајеву и БиХ:

Према споразуму на којем је преговарао г. Козирјев, аеродром који су у области у којој су се водиле жестоке борбе током посљедњих неколико седмица држали Срби, требало је да буде поново отворен како би се међународним добротворним организацијама омогућило летење у пружању помоћи у виду хране и лијекова.

Јуче се није могло наслутити да је аеродром поново отворен упркос обећањима Београда и српског лидера у Босни Радована Караџића. Поновљене покушаје да се Сарајево опскрби цестом осујетиле су српске паравојне формације које контролишу контролне пунктове на периферији града и које су неколико пута отеле возила која возе помоћ (Шазан и Трејнор, 1992).

Сарајевски радио, цитирајући српског официра који је раније био у саставу Југословенске савезне војске, рекао је да су се ракете земља-земља, артиљеријске

гранате и ракете обрушиле на центар града са српских положаја у околним брдима. Свједоци из града рекли су да су српске ракете погодиле предсједничку палату у центру града, унутра ранивши три особе. Говори се да пожари бјесне широм града због борби од улице до улице (Трејнор и Пик, 1992).

Током викенда, генерал се, очигледно противно жељи Београда, успротивио договору који је договорен са муслиманима о предаји дијела војне опреме у замјену за дозволу да се евакуишу трупе из опкољених касарни у Сарајеву. Резултат је било настављено насиље јуче кад су муслиманске снаге напале војне конвоје који су излазили из касарне (Трејнор, 1992ц).

Почело је одмах иза 10 сати увече и престало тек у 2.30 ујутру. По нама су као киша пљуштале ракете из Катјуше. Ово је био први пут да су користили те ракете. Послије осам седмица опсаде, тешких минобацачких и артиљеријских напада, након бомбардовања породилишта и масакра у реду за хљеб, мислили смо да ствари не могу бити горе. Али ово је било још горе. Град је гранатиран и систематски уништаван. Посебно су циљали центар. Не можете повјеровати да се данас дешава такво систематско уништавање цивилних циљева у централној Европи. Међутим, они бацају гранате и уништавају град. Људи у стамбеним подручјима сведени су на гладовање. То ми даје за право да кажем да је Сарајево срамота Европе. Призори које смо видјели јутрос просто су превише. Главне пословне зграде горе, као и многи, многи стамбени блокови.

Ја живим неких пет-шест километара од центра града, а у кући до моје, граната је уништила један од зидова и убила човјека у његовом стану. Чудна је то ситуација. Сад кад погледате са мог прозора, рекли бисте: „Па, не ратује се около" – али одједном ће пасти бомба или граната из минобацача и неко ће погинути. Моји родитељи живе у близини центра града, а прозори су им били разбијени. Замислите. Двоје старих људи, по 80 година, без иједног прозора у стану. То је невјероватно. Ово није битка. Ово је једнострани напад на град. Нема наоружања и нема војске која би узвратила напад. Босанске снаге територијалне одбране створене су тек након почетка рата и мислим да немају тешко наоружање... Овдје је сукоб увезен из Србије, а донекле и из Хрватске. Насиље и звјерства у великој мјери су починили српски екстремисти и југословенска војска. Али хрватске екстремистичке снаге такође су упрле поглед у одређене дијелове западне Босне и Херцеговине... Послије смртних случајева у реду за хљеб, мислили смо да смо видјели најгоре. Али опет, погријешили смо. Да вам кажем о Добрињи, дијелу града у којем имам пријатеље. То је било ново стамбено подручје, изграђено као олимпијско село за Игре 1984. године. Послије је преуређено у огромно стамбено подручје и у њему живи између 35.000 и 40.000 људи. Подручје је потпуно изоловано. Да будем врло прецизан. Од 2. маја, када су почели жешћи напади, Добриња је опкољена. Људи не могу да напусте своје домове због снајперске

ватре и тешке артиљерије. Људи у Добрињи су практично у ситуацији као да су у ратним концентрационим логорима. Не могу напустити своје домове, не могу купити хљеб. У неким дијеловима су без електричне енергије већ 12 дана, залихе из замрзивача су нестале, а пријети им и епидемија јер не могу да избаце отпад (Пајић и Пик, 1992).

- Апели за помоћ страним војскама (чешће су се односили на САД):

  Себе морам сматрати Босанцем, а Босна је дио Европе. Ако Европска заједница жели да сачува своје достојанство, мора повући план кантонизације Босне и сачувати њене границе и мултинационални карактер. Ако свијет жели да сачува неку врсту међународног и политичког поретка, онда се овај покољ мора завршити. Мој одговор је двострук. Поздрављамо санкције УН јер ће оне јасно ставити до знања да намјере Србије немају никакав ослонац нити подршку било које земље. Али оно што овдје лебди у ваздуху, оно чему се људи надају већ неколико седмица је војна интервенција. Толико је патње нагомилано у Сарајеву. Дозволите ми да кажем овако: људи мисле да имају право на директну интервенцију. Лично бих апеловао на америчку Шесту флоту. Они имају наоружање (Пајић и Пик, 1992).

- Описи свакодневног живота становника Сарајева:

  Ведран Смајловић сваког дана облачи вечерње одијело, ставља бијелу лептир машну и неужурбано одлази са својим виолончелом на рамену до пекаре у Улици Васе Мискина. Тамо, испред гомиле увенулог цвијећа која обиљежава мјесто на којем је 27. маја граната из минобацача изазвала масакр у реду за хљеб, он сједа на бијелу столицу и затворених очију свира Албинонијев Адађо. „Играм за сарајевске мртве и рањене", каже тихим гласом... Гордана Кнежевић се обично у то вријеме налази у приземљу зграде из 19. вијека поред босанског предсједништва, и саставља сутрашње издање новина Ослобођење. Гордана, која има 42 године, Српкиња је са троје деце. До прије четири мјесеца била је дописница из Каира. Обично око 9.30 ујутро дође у препуну собу која служи као редакција, а око 4.30 поподне, када започне бомбардовање, бјежи кући као што шишмиш бјежи из пакла. Њен стан је близу брда Хум, гдје су се српски нападачи и босански бранитељи борили за сваки центиметар терена. Да би се спустила до центра, Гордана чучећи чека на вратима да се појави њен колега који вози једно од возила којима новинари разносе своје новине. Чим свежањ новина падне на њен кућни праг, она уђе у ауто. Гордана каже да њене комшије спавају у подруму, али да она више воли да остане у ходнику и да слуша радио. Нема воде ни струје. Да би загријали храну или скували чај, сви у згради морају да дођу у стан 4Ц, јер власник тог стана има камперски шпорет. Каже да јој је у остави остало само четири килограма риже и неколико пакета макарона (Рохо, 1992).

- Посјета француског предсједника Сарајеву:

> „Митеране, ти си наша једина нада", „Хвала на храбрости", викали су Босанци из Сарајева јуче док су бацали цвијеће по путу испред француског предсједника док је пролазио кроз рушевине и стакло разореног града. Стотине људи је плакало и покушавало да додирне француског предсједника док је неометано корачао кроз рушевине окружен француским припадницима мировних снага Уједињених нација. Господин Митеран – у пратњи муслиманског предсједника Босне и Херцеговине Алије Изетбеговића – обишао је нека од најопаснијих и најразоренијих дијелова центра Сарајева, незабринут због експлозија и пуцања (Фуентес и Трејнор, 1992).

Треба напоменути да су само два новинска чланка изразила сумњу на тврдње да је за покољ у БиХ крива само једна, српска, страна (један од њих је, заправо, писмо читаоца):

> Јасно је да је ово мали прљави рат. Оно што из ваших извјештаја није евидентно је да постоји више од једне групе негативаца. У школи сам учио о „балканском проблему". Фундаментална етничка злоба од тада није изгубила на интензитету. Зашто не добијамо равномјерно извјештавање? Босанске Србе наоружава Београд. Али једнако је јасно да босанске Хрвате наоружава Загреб. Прича се шаље и људе и материјал. Шта је са Муслиманима? (Имајте на уму да се ради о Србо-Хрватима, који говоре српскохрватски, и који су промијенили вјеру прије неколико генерација током турске окупације). У Београду се вјерује да је муслиманска страна разнијела ред за хљеб да би зауставила преговоре у Лисабону. Они желе аеродром како би набавили оружје из Либије. Ко спречава колону УН да стигне из Београда до Сарајева? Сигурно не Срби? Све стране треба да буду кажњене због својих удјела у звјерствима. Нису Срби једини криви за изопаченост (Џејнс, 1992).

> Сада је важније него икад борбе привести крају. То се не може постићи војном интервенцијом споља. Ка нормалности се може кренути само ефикасним употребом притиска на Босну и Херцеговину. Притисак је већ примијењен на босанске Србе и Србију, сада је тренутак да се изврши стварни притисак на г. Изетбеговића који непрестано одбија да преговара, који се више пута није појавио на међународним конференцијама и који је напустио ранији споразум да се истражи систем кантонизоване, и по дефиницији мање централизоване власти. Да би санкције биле ефикасно оруђе, онда морају бити флексибилне, треба да одражавају напредак и да се постепено укидају против Србије и постепено примјењују против оних који одбијају да се придруже процесу преговора. Муслимани немају користи од управљања сценом и од „окривљавања српских злодјела", попут реда за хљеб и сахрана, чиме покушавају да избјегну стварност преговора (Писма уреднику, 1992).

На крају, само први насловни чланак у којем је писало о догађају у Улици Васе Мискина праћен је фотографијом мјеста злочина као визуелним садржајем.

Изнад је фотографија из једног чланка у часопису *Гардијан* (Шазан и Трејнор, 1992).

Масакр у Улици Васе Мискина

Закључак

Као и у случају Добровољачке улице, *Њујорк тајмс* и *Гардијан* показују јасне сличности приликом описивања масакра у Улици Васе Мискина. Штавише, структура наратива које ова два дневника представљају релативно је јасна и свака појединачна цјелина складно се надовезује на претходну, формирајући један континуиран ток. Истраживачи су тај ток (де)конструисали на сљедећи начин:

- опис догађаја је јасан и сликовит,
- цивилне жртве су предмет најоштрије осуде, а паралела са Другим свјетским ратом служи као додатни аргумент за такву осуду,
- о мишљењу да је граната испаљена са српских положаја саопштено је од самог почетка и практично се не долази у питање,
- страни и међународни лидери били су јединствени у осуди злочина,
- гранатирање је осудила и српска страна; међутим, осуда је упућена ка српским оружаним снагама, док изјаве српских лидера да гранате нису дошле са српских положаја нису представљене на толико систематичан начин као што је то учињено када је ријеч о окривљавању српских јединица,
- Улица Васе Мискина описана је као примјер све већег погоршања ситуације не само у Сарајеву, већ и у цијелој БиХ, при чему је опис различитих ратних епизода најзаступљенија тема чланака; ЈНА у БиХ и друге српске јединице претежно су одговорне за ескалацију рата,

- описивање живота људи у Сарајеву, што жртвама даје идентитет и олакшава читаоцима да проживе њихове невоље,
- у исто вријеме, опис паравојних јединица и остатака ЈНА у БиХ читаоцу показују како изгледа страна одговорна за погоршање ситуације у БиХ,
- санкције изречене Србији и Црној Гори могу се лако протумачити као логичан корак у контексту приказивања злочина који се догодио 27. маја,
- апели за страну војну интервенцију имају много већу „тежину" када се налазе у пратњи описа догађаја у улици Васе Мискина.

Маркале 1 и 2

Њујорк тајмс

Маркале 1 (5. фебруара 1994) и Маркале 2 (28. августа 1995) су догађаји познати као масакри на Маркалама, а односе се на страдања у центру Сарајева. *Њујорк тајмс* је укупно објавио седам чланака посвећених овим догађајима. Од тих чланака, четири су била на насловници новина. Од седам чланака, шест је посвећено догађају Маркале 1, а само један догађају Маркале 2. У оба случаја, чланци су објављени дан након што се догађај десио. Ријеч „цивили" се седам пута нашла у овим чланцима, и сваки пут у контексту напада српских снага.

Квалитативном анализом дошло се до неколико тема:

- Број повријеђених и погинулих:

> „Граната испаљена из минобацача експлодирала је данас овдје на препуној централној пијаци, убила најмање 66 људи и ранила још око 200 у најгорем масакру који се десио током опсаде Сарајева која траје 22 мјесеца" [Маркале 1] (Кифнер, 1994).
>
> „Двије гранате данас су се обрушиле на централну сарајевску пијацу, убивши најмање 37 људи и ранивши 80 у најразорнијем појединачном нападу на босанску пријестоницу откако се сличан напад десио прије 18 мјесеци када је НАТО обећао да ће заштитити град" [Маркале 2] (Коен, 1995б).

- Описи мјеста догађаја:

> Оронула пијаца састављена од редова челичних столова била је препуна људи који су за викенд куповали намирнице када је пола сата послије подне пала граната калибра 120 мм. Гелери су се разлетјели и позабијали у људе који су трампом долазили до половне одјеће и кориштених електричних уређаја.
>
> Крв, руке, ноге и комади меса били су разбацани по пијаци. Људи су хистерично вриштали, јурили на све стране у покушају да пруже помоћ или да побјегну. Једна жена, којој су ноге биле одсјечене, лежала је поред превр-

нутог стола. Мушкарци су бацали тешко рањене на импровизована носила направљена од остатака таласастог лима који су стајали изнад тезги правећи хлад, и јурили до кола хитне помоћи и приватних аутомобила. Осам тијела толико је уништено да се није могло знати да ли су били мушкарци или жене. Кола хитне помоћи и покољ... Једна одсјечена глава лежала је међу половним ципелама на једној тезги. Покидана тијела су се бацала, а радницима који су помагали било је мука док су покушавали да помогну рањенима [Маркале 1] (Кифнер, 1994).

Удови и месо испрскали су излоге, а тијела су се распадала док су их дизали у аутомобиле. Послије 40 мјесеци српске опсаде и бомбардовања, призор је био познат, али хистерија међу исцрпљеним и ужаснутим становништвом и даље је била жестока [Маркале 2] (Коен, 1995б).

- Званичници међународних организација који криве Србе за напад:

Дипломате су рекле да ће се одбор Савјета за националну безбједност састати у недјељу у Вашингтону да размотри какав одговор да пруже Сједињене Државе. Француска је наводно вршила притисак да се одржи хитни састанак НАТО-а у Бриселу, очигледно с циљем да се одобре ваздушни удари НАТО снага на положаје око Сарајева на којим се налази српско наоружање [Маркале 1] (Кифнер, 1994).

„Сједињене Државе су за напад окривиле босанске Србе, а званичници Уједињених нација у Сарајеву наводе да је граната из минобацача калибра 120 милиметара, која је проузроковала највећи дио штете, испаљена са српских положаја јужно од главног града" [Маркале 2] (Коен, 1995б).

- Осуђујући тон због недостатка директне војне помоћи муслиманском становништву и истицање неефикасности дипломатских напора међународних организација:

Горка фрустрација излила се данас на лицу мјеста док су преживјели вриштали на стране новинаре због неуспјеха у дипломатији и посредовању Уједињених нација и западних сила. Они нису постигли резултате у заустављању неселективног гранатирања Сарајева од стране снага босанских Срба које траје готово двије године. „То је био свијет."

„Нису ово урадили четници него свијет", викала је Муневера Бавтић, позивајући се на историјско име српских бораца које су прихватили босански Срби. „Ово је одговорност свијета."

„Хвала ти, Бутрос-Гали! Хвала, Клинтоне!" викао је други човјек који није открио своје име, мислећи притом и на америчког предсједника и на генералног секретара Уједињених нација, Бутроса Бутрос-Галија. „Читав свијет убио је ове људе" (Кифнер, 1994).

- Инсистирање неких западних и међународних званичника на НАТО интервенцији (ваздушни напади на српске положаје):

  Нови министар одбране у Вашингтону, Вилијам Пери, рекао је: „Вријеме је да лидери зараћених страна иступе и преузму одговорност. Вријеме је да међународна заједница заједно иступи и изврши максималан притисак".

  Његови коментари подсјећали су на британске и француске позиве посљедњих седмица, које је Вашингтон у почетку игнорисао.

  Вили Клас, белгијски министар спољних послова, такође је позвао на брзе ваздушне нападе НАТО-а, а италијански министар одбране Фабио Фабри рекао је да су ваздушне базе у његовој држави спремне да пруже подршку ако и када НАТО одлучи да интервенише у Босни (Коен, 1994)

  Генерални секретар Бутрос Бутрос-Гали затражио је данас од НАТО-а одобрење да нареди казнене ваздушне нападе на српске оружане положаје око Сарајева.

  Он већ има овлашћење да једнострано затражи од ваздушних снага НАТО-а да бране мировне трупе у Босни, али не може наредити казнене нападе. У данашњем писму он је затражио одобрење НАТО-а да нареди казнене ваздушне нападе ако сматра да су потребни. Он до сада није захтијевао казнене нападе.

  У писму генералном секретару НАТО-а Манфреду Вернеру, г. Бутрос-Гали позвао га је да што прије затражи одобрење Савјета НАТО-а у Бриселу да се Јужна команда овласти за напад на српско оружје које окружује босанску пријестоницу (Луис, 1994).

На крају, треба напоменути да (од седам чланака) два чланка на насловној страни новина имају визуелни садржај који се директно односи на Маркале 1 и Маркале 2:

Изнад је фотографија из чланка у *Њујорк тајмсу* (Кифнер, 1994).

Shelling Kills Dozens in Sarajevo;
U.S. Urges NATO to Strike Serbs

PATAKI ANNOUNCES
ALIENS' EXPULSION

Изнад је фотографија из чланка у *Њујорк тајмсу* (Коен, 1995б).

Маркале 1 и 2

Гардијан

База података која се односи на догађаје Маркале 1 и Маркале 2 састоји се од укупно 42 чланка. Девет чланака експлицитно се бави догађајима, а објављени су дан након догађаја. Један чланак који се односи на догађај Маркале 2 био је на насловној страници.

Квалитативном анализом ових девет чланака дошло се до неколико тема:

- Описи догађаја и њихових посљедица:

> У суботу у 12.30, граната испаљена из минобацача пала је на ову ужурбану средину. Погодила је сто на сред пијаце. Гелерима гранате придружиле су се и крхотине са столова и ограда на којима су биле окачене тенде. Људи су били растргани.
>
> То је био највећи појединачни чин покоља у Сарајеву током опсаде која траје 22 мјесеца. Према ријечима градоначелника Мухамеда Крешевљаковића, у граду је ово био најгори дан са највише смрти у посљедњих 500 година. Главе су откинуте. Једна је лежала на столу заједно са гомилом смећа. Руке и ноге затрпале су мјесто догађаја. Крв је текла кроз жљебове. Полицијски службеници који су долазили на лице мјеста повраћали су.
>
> Заједно са медицинским радницима, полицајци су очајнички покушавали да раздвоје мртве и живе. Али спремао се и тежи задатак: покушај да се са сваким осакаћеним лешом споји глава или уд који му припада (Мулин, 1994).
>
> У саопштењу се налази да је неколико дјеце страдало је у најбруталнијем на нападу на Сарајево још од масакра на истој пијаци у фебруару 1994. годи-

не. Очекује се да ће укупан број жртава порасти. Серија граната – за које се претпоставља да су испаљене са положаја босанских Срба – обрушиле су се на улаз у наткривену пијацу Тржнице, на оближњу отворену пијацу, те на подручје око народног позоришта. Крвави остаци мртвих и рањених разбацани су по улицама. Роба са пијаце расула се по пролазима кроз које су текли потоци крви заједно са остацима људских бића. Једна граната, прецизније тешка минобацачка граната калибра 120 мм, убила је око 20 људи (Вулијами, 1995а).

Једног тренутка, на главној сарајевској пијаци све је било уобичајено. Онда је пала граната. Хаос. Покољ. Очај... Торбе за куповину лежале су међу мртвима и рањенима испред прометног главног улаза некада елегантне зграде. Тијело једног мушкарца силом је бачено на ограду која је одвајала тротоар од пута. Висило је преко гвоздених шипки, преклопљено преко ограде као преклопни нож. Старе жене пузале су цестом и пљувале крв док су покушавале да дођу до даха. Удови и комадићи људског меса налазили су се раштркани испред тезги. Тијела су буквално разнесена на комаде. Ваздух је био пун урлика како људи који су рањени или су умирали, тако и јаука њихових рођака и пријатеља. Новинари су се придружили таксистима и продавцима, и заједно су товарили тијела у гепеке возила како би их одвезли у болницу. Нека тијела распала су се док су их преживјели дизали... „Чула сам експлозију и осјетила да ми је нешто зарило у ноге", рекла је педесетогодишња Нихада Хаџиахмић, која је била близу пијаце када је пала граната. „Услиједио је тренутак тишине, а онда су људи почели да вриште"... Полицајци су на пијаци сакупљали ноге и руке у пластичне кесе (Латал, 1995).

- Злочин као директна саботажа мировних преговора:

Мировни план за Босну, који подржавају Сједињене Државе, задобио је јуче жесток ударац након масакра у којем је погинуло 37 цивила, а 88 рањено, у препуном центру Сарајева. Покољ је пријетио да ће рат у Босни гурнути у нову кризу. Овим се врши најјачи притисак на команданте НАТО-а и Уједињених нација да испоштују своја обећања да ће снажном војном акцијом бранити босанска „сигурна подручја" ако буду нападнута. Босански премијер Харис Силајџић рекао је да је његова влада спремна да обустави учешће у мировном процесу све док се НАТО не обавеже да ће заштитити Сарајево... Напад је био очигледан покушај саботаже мировне иницијативе и догодио се само неколико сати прије договореног састанка босанског предсједника Алије Изетбеговића са господином Холбруком у Паризу... Ефективно отказујући даље преговоре у Паризу, господин Силајџић је рекао: „Када преговори почну озбиљно, они ово направе. Ако ће се водити мировни процес, не би требало бити под оружјем " (Вулијами, 1995а)

„Бомба која је јуче пала на пијацу учврстила је одлучност Америке и Европе да појачају притисак на владу босанских Срба, коју је господин Холбрук описао као „главну препреку" мировним плановима" (Вебстер, 1995).

Чак и прије него што се јуче убитачна граната обрушила на сарајевску пијацу, било је очигледно да је реконституисани амерички преговарачки тим, настављајући своју шатл дипломатију, имао врло слабе изгледе за политички напредак у смирењу ситуације на Балкану. Смрт 37 мушкараца, жена и дјеце, са много теже рањених и осакаћених, може само додатно смањити те изгледе (Убиство на пијаци, 1995).

- Апели за противнапад НАТО-а како би се заштитила безбједне зоне УН:

У једном тренутку, једна медицинска сестра, обливена крвљу, истрчала је напоље да би викнула на ратни авион НАТО-а који је ниско летио.

Летио је изнад Сарајева, као што су летјели и у петак када је десет људи погинуло на игралишту у крвавој мјешавини брашна и шећера кад су Срби гранатирали хуманитарни ред за храну на Добрињи, некадашњем олимпијском селу.

Задатак овог ратног авиона био је да осигура да зона у којој су УН забраниле летење остане безбједна. Али медицинска сестра је вриснула: „Шта ти радиш овдје? Гдје си био кад се ово догодило? Одлази. Могу они и даље да нас убијају а да ви то не надгледате" (Мулин, 1994)

Додао је да ако се потврди да су босански Срби проузроковали напад, онда „нема разлога да се не испуни обећање за ваздушне нападе"... [„] Треба обуставити мировни процес све док НАТО јасно не каже да ће спријечити ове масакре и казнити оне који их чине." Своје захтјеве повезао је са ембаргом на оружје који је уведен његовој влади. „Владе чланица НАТО-а су одговорне. Немамо оружје да се бранимо. Морају нас бранити или нам дозволити да се заштитимо", рекао је. Портпарол босанске владе Мирза Хајрић, затражио је од НАТО-а да реагује ваздушним нападом након што су на конференцији у Лондону прошлог мјесеца обећали да ће извршити контранапад против напада који су пријетили „сигурним зонама", те да поступе у складу са новим смјерницама које су исцртали прије двије седмице у којима се каже да ти контранапади не морају бити пропорционални самом нападу, и не морају бити географски ограничени на подручје одакле је сам напад потекао. „Очекујемо и снажно захтијевамо ваздушне нападе НАТО-а, јер су УН обећале ће се то десити. Има више од 30 мртвих, а ако ово није напад на сигурно подручје, онда не знам шта је" (Вулијами, 1995а)

- Снажне реакције страних и међународних лидера:

Баронеса Линда Чолкер, начелница Агенције британске владе за помоћ у иностранству, назвала је напад „бесмисленим и изопаченим". Рекла је да

је Британија спремна да одговори на захтјеве за хуманитарну помоћ, али је нагласила да „не постоји војно рјешење за овај сукоб". Међутим, Робин Кук, портпарол лабуриста за везе са иностранством, затражио је директан војни одговор против одговорних снага. У свих пет земаља чланица Контакт групе – Британији, САД, Њемачкој, Француској и Русији – напад је наишао на подједнако одлучну осуду, али није се постигао консензус о стратегији за најадекватнији одговор. Бутрос Бутрос-Гали, генерални секретар УН, рекао је да је командантима УН наложио „да одмах истраже овај напад и да без одлагања предузму одговарајуће мјере". Јасуши Акаши, изасланик УНа, упозорио је да ће „бити предузете снажне мјере" (Вулијами, 1995а).

Заједно са оправданом осудом јучерашњег гранатирања Сарајева, постоји и аргумент да ће преговарачи бити у могућности да покажу било какав ауторитет над зараћеним странама само ако нареде ваздушне нападе на починиоце. Робин Кук, де факто министар спољних послова, придружио се онима који су пружили снажне аргументе за контранапад (Убиство на пијаци, 1995).

- Обиљежавање српске стране као извора гранатирања:

Серија граната – за које се претпоставља да су испаљене са положаја босанских Срба – обрушиле су се на улаз у наткривену пијацу Тржнице, на оближњу отворену пијацу, те на подручје око народног позоришта. Један извор УН рекао је јуче да трагови кратера које су у најновијем масакру проузроковала граната „пружају назнаке да је граната испаљена из оружја које имају само босански Срби" (Вулијами, 1995а)

- Инсистирање на тврдњама да муслиманска страна није одговорна за злочин:

Уједињене нације у Сарајеву кажу да нису у могућности да прецизно утврде поријекло минобацачке гранате калибра 120 мм која је пала прошле суботе. Они, такође, никада нису идентификовали кривце за напад на рад за хљеб у центру Сарајева који се десио 27. маја 1992. године.

Међутим, сумње да су Муслимани убили сопствени народ у мају 1992. године поново су се појавиле након звјерства почињеног у суботу.

Дипломатски извори у УН и у Загребу, Женеви и Њујорку који су сви уско повезани са операцијама у бившој Југославији, једногласно тврде да не знају ни за један примјер да су Муслимани починили злочине над сопственим становништвом.

„Није ми познато да су УН икада званично откриле да су муслимани напали властити народ", каже високопозиционирани званичник УН. „То је толико озбиљна оптужба да не би требало да се помиње на тако безосјећајан начин."

Један од највиших званичника УН у бившој Југославији, који је тамо од кад је на прољеће 1992. године почела акција УН, каже да је пречешљао досијее

са извјештајима о томе ко је одговоран за напад на ред за хљеб и да ништа није пронашао.

„Уопште нема убједљивих доказа. Извјештаји о повјерљивим документима су глупости." У августу 1992. године, једне британске новине саопштиле су да високи званичници УН у Њујорку вјерују да муслимани изводе злочине над муслиманима, укључујући масакр у реду за хљеб у центру града, како би стекли симпатије међународне заједнице. Овај извјештај наводно се заснива на тајним документима и повјерљивим брифинзима, а новине не наводе ни један од ових извјештаја... Два тадашња извора УН у бившој Југославији кажу да је прича да су Муслимани починили злочин у мају 1992. године потекла од канадског генерала Луиса Макензија, првог команданта УН у Босни. На дан напада у Сарајеву био је у Београду.

У својој књизи „Миротворац" у којој говори о свом боравку у Босни, генерал Макензи пише да је предсједнику Француске Франсоау Митерану рекао у Сарајеву мјесец дана након покоља у реду за хљеб да постоје јаке сумње да су Муслимани извршили напад. „Постоје снажни, али посредни докази да су муслимани заправо организовали нека заиста застрашујућа, окрутна дјела против сопственог народа која се приписују Србима, како би стекли наклоност међународне публике", цитирао је себе како је рекао француском лидеру.

„Према мом сазнању", рекао је јуче званичник УНа који ради у Босни од средине 1992. године, „није било ниједног таквог инцидента". Те оптужбе су „у потпуности измишљене и лажне" (Трејнор, 1994а)

Суочен са поновљеним оптужбама српске стране да су Муслимани убијали свој народ и да су представљали Србе као кривце, један високи званичник УН рекао је да не зна за доказе који подржавају такве оптужбе.

„Видио сам их [Муслимане] да пуцају из Сарајева како би испровоцирали Србе да од њих добију бруталну, претјерану реакцију", рекао је.

„Али не знам ни за један случај да је босанска војска напала сопствени народ" (Трејнор, 1994б)

Службеници Уједињених нација који су испитивали кратер који је оставила граната испаљена из минобацача нису могли утврдити која ју је страна испалила, али су рекли да нема доказа да су владине трупе гранатирале сопствени народ како би стекле симпатије свјетске заједнице, за шта су их оптуживале српске снаге (Жртве покоља на пијаци, 1994).

- Детаљна анализа мјеста злочина коју су извршиле УН:

Војници УНа су синоћ анализирали кратере које су оставиле гранате у главном граду Босне како би утврдили тачно одакле су дошле. Потпуковник Крис Вернон, главни портпарол УНПРОФОР-а, рекао је: „Због тежине

овог инцидента и значаја посљедица које би могле услиједити, морамо бити сигурни у свој налаз"... Међутим, званичници УН су синоћ још увијек били преокупирани формалностима како не би постављали претпоставке да је напад дошао од босанских Срба који опсједају Сарајево, тако ни да су криве владине снаге које бране град... Главни портпарол УН Алекс Иванко рекао је да су команданта УНПРОФОР-а генерала Руперта Смита обавјештавали о „свим факторима". Додао је: „Оно што смо данас видјели је гранатирање центра града у којем нема војних капацитета, и зато кажем да не можемо искључити ниједну опцију" (Вулијами, 1995а)

- Повлачење паралеле између догађаја Маркале 1 и Маркале 2:

  „Јучерашњи покољ био је најгори напад на Сарајево од масакра на отвореној пијаци, у којем је убијено 68 а рањено 200 људи, на 100 метара од данашњег напада" (Вулијами, 1995а).

  Граната калибра 120 мм лансирана из минобацача, која је јуче пала близу оронуле зграде с краја прошлог вијека која служи као највећа затворена пијаца у граду, убила је најмање 37, те ранило 85 људи, што овај напад чини најгорим масакром цивила од 5. фебруара 1994. године. Тада је граната пала на мјесто удаљено мање од 100 метара од овог гдје је пала данас, а убила је 68 и ранила 200 људи. Данашњи призор мучно подсјећа на покољ који се десио прије 18 мјесеци (Латал, 1995).

- Описи болнице „Кошево":

  Тијела су натоварена на камионе који ће их углавном одвести у мртвачницу са смеђим плочицама главне болнице, „Кошево". Три собе ове мртвачнице биле су пренатрпане.

  Нису могли да идентификују мртве јер су тијела толико била унакажена, рекао је директор Алија Хоџић. Чак нису успјели ни да их преброје јер су се распала у толико комада (Мулин, 1994)

  У болници на Кошеву, медицинске сестре које обично не показују емоције, у очају су плакале и махале рукама у ваздуху док су се бориле да изађу на крај са више од 100 тијела – нека мртва, а друга умиру... Попут других чије ране нису опасне по живот, госпођа Хаџиахмић коју је гелер погодио у обе ноге, била је приморана да сачека напољу да јој се пружи помоћ. Крв јој је цурила кроз тканину омотану око ногу. Доктори и медицинске сестре, са својим бијелим мантилима испрсканим црвеном крвљу, журили су у разне операционе сале. Доктор Фахрудин Коњхоџић, директор болнице, рекао је да су све јединице биле претрпане рањеницима, а свих девет операционих сала радило је без престанка. Многи рањеници били у критичном стању, а неки нису преживјели (Латал, 1995)

С друге стране, теме које се односе на догађаје Маркале 1 и Маркале 2 су релативно ријетке и углавном су посвећене:

- Односима између свјетских лидера:

  Међутим, чини се да ће нова политика казнених ваздушних удара прво морати да прође кроз Савјет безбједности. Засигурно је таквог мишљења министар одбране Малком Рифкајнд.

  Иако и даље не жели да Запад на тај начин војно интервенише, генерал Роуз је постао још одлучнији у пружању помоћи босанским цивилима.

  Особље је рекло да је његова одлука да УН морају или „да постану чврсти или да оду" (Ферхол и Стефан, 1994)

  Француског лидера посебно је разочарала релативна немоћ снага за брзо реаговање, које су успоставили са Британијом, а за које је он вјеровао да ће играти кључну улогу у окончању рата. Господин де Шарет рекао је да жели да се врати у Париз на прву линију мировних преговора. Званичници су се приватно жалили да се осјећају изостављено из мировног процеса након што је Вашингтон покренуо своју иницијативу. Господин де Шарет негирао је наводе да Француска није у кораку са осталим члановима Контакт групе коју чини пет земаља, која се такође данас састаје овдје, али је потврдио да постоји напетост са САД. „Мјесецима смо суочени са америчким ставом који је, у најмању руку, био суздржан и често непријатељски расположен и скептичан према ономе што смо покушавали да учинимо", рекао је он, мислећи на инсистирање Француске да се одржи босански територијални интегритет и на одбрану Горажда. „Данас је амерички став у својим суштинским елементима сличан француском." Француска је и даље подржавала територијални интегритет, али за то би били потребни „посебни облици институционалних аранжмана", чиме се сугерише да ће Француска бити приморана да прихвати америчко рјешење јер није успјела да пронађе савезнике у контакт групи (Вебстер, 1995)

- Потреби за интензивирањем мировних преговора:

  Напори за успостављање мира морају се одржати и удвостручити, те се не смије дозволити да ова нова трагедија заустави или чак одгоди потрагу за миром. Не постоји други начин да се оконча ова бесмислена патња. Прекидање мировних напора значило би попуштање пред тероризмом... Командант босанске војске генерал Делић, осудио је амерички план рекавши да му недостају и глава и реп; он тврди да је једини пут за достојну Босну наставак борби. Мора се убиједити предсједника Изетбеговића да послуша разумније и мање крволочне гласове (Убиство на пијаци, 1995)

- Геополитичким односима у бившој Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији:

  У замршеним условима балканског сукоба, ова најновија реакција могла би представљати тас на ваги који ће убиједити српског лидера да коначно на-

пусти босанске Србе и да подржи приједлоге за мир које сада нуде Американци. Београду је сигурно јасно да ће јучерашње насиље само појачати отпор босанске владе да пружи уступке, што садашња америчка формула такође захтјева и од Сарајева, а да ће мир и крај економских санкција постати још недостижнији. Мир који нуде Сједињене Државе далеко је од онога што су Босанци очекивали од свог моћног савезника. Истина, у мировном споразуму уграђен је механизам за очување суверенитета Босне, коју би Србија морала да призна. Циљ Велике Србије морао би бити напуштен, бар за сада. Сарајево не само да би изгубило контролу над готово половином своје територије, већ се врши притисак да се одрекне и Горажда као неодбрањивог џепа на подручју под будућом администрацијом босанских Срба. Ослабљена босанска влада, усидрена у босанско-хрватској федерацији, зависила би од добре воље старијег брата у Загребу – што не улива много поуздања (Убиство на пијаци, 1995)

С друге стране, у 31 чланку помињу се Маркале 1 и Маркале 2 готово искључиво као подсјетник на масакр, са честим нагласком да су гранате дошле са српске стране и да су ваздушни напади НАТО-а били одмазда за злочин:

Босанска влада јуче је наметнула забрану окупљања на отвореном у Сарајеву, из страха да се не понови масакр из фебруара 1994. године, када је једна минобацачка граната убила 68 људи на централној сарајевској пијаци (Боргер, 1995а)

Случајно гранатирање Тузле у четвртак навече било је потпуно неоправдан чин неселективног садизма у истој равни са озлоглашеним гранатирањем пијаце у Сарајеву – а овог пута не може се пружити оправдање да је босанска влада извршила покољ сама против свог становништва (Убитачни неред, 1995)

Породице у сузама јуче су сахраниле 59 жртава сарајевског минобацачког напада – многи од њих чекали су мрак да би избјегли српске снајпере.

Сахрањено је неколико десетина муслимана и припадника сарајевске мањинске српске заједнице, чији етнички род од априла 1992. године држи босанску пријестоницу под опсадом.

Око 68 људи је убијено, а око 200 рањено у најкрвавијем звјерству босанског грађанског рата када је минобацачка граната разорила уличну пијацу у Сарајеву, изазивајући гађење широм свијета (Жртве покоља на пијаци, 1994)

Предсједник Клинтон јуче је изјавио да ће САД подржати приједлог за ограничене ваздушне нападе на српску артиљерију око Сарајева, али само ако „УН утврде ко је одговоран" за гранатирање, које је у суботу у Сарајеву убило 68 људи (Палмер, Бејтс и Вокер, 1994)

Генерални секретар Уједињених нација извршио је синоћ притисак на невољне западне силе да војно интервенишу након масакра над 68 цивила на сарајевској пијаци током викенда.

Високи портпарол УН рекао је да је Бутрос Бутрос-Гали послао писмо генералном секретару НАТО-а Манфреду Вернеру, у којем га је позвао да предузме радње како би вијеће НАТО-а што прије добило овлашћење за покретање ваздушних удара „на артиљеријске положаје у или око Сарајева, који су одговорни за нападе на цивиле".

Министри спољних послова Европске уније требало би да се састану данас у Бриселу, а хитни састанак званичника НАТО-а могао би услиједити сутра, док се појачавају притисци за казнену акцију против српских снага које држе Сарајево под опсадом скоро двије године (Трејнор, Вокер, Палмер и Ферхол, 1994)

Авиони НАТО-а започели су рано данас нападе на положаје које су држали Срби јужно и источно од Сарајева у знак одмазде због минобацачке гранате која је у понедјељак пала на главни град Босне... Ваздушни удар услиједио је дан након што су се интензивирали захтјеви за одмаздом против босанских Срба, који су криви за смрт 37 људи убијених када је граната испаљена из минобацача погодила градску пијацу... Британски званичници рекли су да ће се војна акција ускоро десити и да је потпуно оправдана након што су УН званично потврдиле да је у граду у нападу босанских Срба погинуло 37, а рањено 85 цивила... УН су у Сарајеву издале саопштење у којем кажу да су њихови истражитељи „ван сваке разумне сумње" закључили да су босански Срби одговорни за напад у понедјељак... „Желимо контранапад, јер су анализе јасно показале да је граната потекла са српских положаја", рекао је новинарима француски министар спољних послова Ерв де Шарет након састанка са господином Изетбеговићем (Вулијами, Блек и Вебстер, 1995)

„Иако не можемо тачно одредити ватрени положај", рекао је портпарол УНа у главном граду Босне и Херцеговине, „можемо одредити опште подручје и цијело то подручје је под српском контролом" (Ферхол, 1995).

„Отворено љут због масакра минобацачком гранатом у којем је у понедјељак погинуло 37 људи, а који су починили босански Срби на сарајевској пијаци, рекао је да се акције „неће завршити све док [сигурне зоне које су одредиле УН] не буду изван домета тешке артиљерије" (Вулијами, Блек и Палмер, 1995).

„Прва жртва која је јуче сахрањена након српског минобацачког напада у понедјељак, у којем је страдало 37 људи на сарајевској пијаци – акција која је подстакла јучерашње нападе – био је Србин, Илија Керановић, старији резервиста војске" (Савић, 1995).

„Вријеме гранатирања подсјећало је на масакр на пијаци у босанској пријестоници прије десет дана, које су извели босански Срби баш у тренутку када су се мировни преговори отварали у Паризу" (Вулијами, 1995б).

„Управо су ове врсте минобацача одговорне за масакре у граду на пијаци и у реду за хљеб, што је покренуло ваздушне ударе НАТО-а" (Трејнор, 1995).

„У Живиницама је убијено четворо дјеце и двије жене – најгори појединачни напад на цивиле након што је минобацачка граната усмртила 37 људи у сарајевској улици 28. августа, што је изазвало талас ваздушних напада НАТО-а" (Боргер, 1995б).

„Нигдје се јасније у граду не види назадовање него на пијаци, гдје је минобацачки напад, који је у фебруару прошле године усмртио више од 60 људи, подстакао ултиматум НАТО-а, што је у трену донијело нову наду" (Коен, 1995а).

„Свако саосјећање са колонама српских избјеглица убрзо је нестало када је српска граната убила 37 мушкараца, жена и дјеце на сарајевској пијаци. Напокон, НАТО је узвратио бомбардирајући српске војне положаје по Босни" (Бенет, 1995).

У исто вријеме, теме које су више заступљене у овим чланцима су:

- Ултиматум НАТО-а српској страни:

Чланице НАТО-а синоћ су се приклониле захтјеву да српским снагама које опсједају Сарајево дају до 10 дана да повуку тешку артиљерију. У супротном, српске трупе суочиће се са ваздушним ударима савезничких влада које су увјерене да је њихов кредибилитет угрожен након масакра на пијаци у суботу (Палмер, Блек и Бејтс, 1994).

„Уколико Срби не повуку своје тешко наоружање из околине главног града Босне или га не ставе под контролу УНа до недјеље у поноћ, НАТО би могао наредити своју прву офанзивну акцију – ваздушне ударе на положаје који окружују Сарајево" (Ферхол, Блек, и Пик, 1994).

- Погоршање ситуације због српских напада:

Напори за међународну помоћ у Босни у дијелу земље под контролом Срба зауставили су се јуче након што су војни лидери босанских Срба запријетили да ће затворити границе и да ће држати странце као таоце у случају ваздушних напада НАТО-а.

Босански Срби онемогућили су да неколико међународних службеника за помоћ напусте територију под њиховом контролом након што је Високи комесар Уједињених нација за избјеглице отказао конвоје помоћи и почео да евакуише своје службенике (Трејнор и Винтур, 1994)

Српске снаге пркосе ултиматуму НАТО-а постављањем тенкова, тешке артиљерије и минобацача унутар зоне искључења Сарајева. Поставили су мине око положаја наоружања како би спријечили да Уједињене нације приступе оружју, рекли су званичници УН.

Иако се открило најгоре кршење споразума о демилитаризацији Сарајева, УН су рекле да немају намјеру да силом преузму контролу над војском или да одобре ваздушне нападе НАТО-а, чак и ако се оружје не премјести.

Канадске трупе при УН су сјеверно од града пронашле четири тенка, једно оклопно возило, четири хаубице калибра 105 милиметара, три противавионска топа и 18 минобацача у самој зони искључења од 12 миља око Сарајева коју је НАТО одредио прошлог мјесеца (Трејнор, 1994ц).

- Мировни преговори:

Заустављени босански мировни преговори у Женеви покренути су синоћ након што су три зараћене стране прихватиле да Уједињене нације покрену истрагу о масакру на сарајевској пијаци.

Преговори су почели лоше, јер је босанска влада већином састављена од Муслимана љутито одбила захтјев босанских Срба за међународном истрагом о инциденту, међутим, тај отпор је ипак синоћ сломљен.

Дипломате су рекле да споразум значи да Срби сада немају оправдања да не преговарају озбиљно, нарочито у свјетлу десетодневног рока НАТО-а.

Преговори ће се наставити ујутро, са надом да ће бити још продуктивнији након што високи изасланик Сједињених Држава поразговара са странама. Овај разговор услиједиће као дио закасњеле одлуке предсједника Клинтона да се активније ангажује на пољу дипломатије у Босни (Блек, 1994).

- Односи између страних и/или међународних званичника:

Али упркос никад јаснијем тону упозорења које су издали министри спољних послова ЕУ у Бриселу, неке владе чланица НАТО-а још увијек се уздржавају од коначне одлуке да пошаљу ратне авионе да бомбардују српске војне циљеве.

Министри спољних послова ЕУ у својим изјавама изразили су гађење због недавног бруталног гранатирања цивила у Сарајеву и подсјетили су на раније одлуке НАТО-а и УН којима су пријетили зрачним нападима. Затим су сазвали врло рани састанак савјета НАТО-а и рекли, „... циљ би требало да буде моментално укидање опсаде Сарајева коришћењем свих неопходних средстава, укључујући употребу ваздухопловства"... НАТО је у међувремену затражио од војних команданата Уједињених нација у Босни и Херцеговини најновију процјену посљедица дејстава против низа различитих циљева. То

ће омогућити владама чланица НАТО-а да одлуче које мете ће најмање угрозити цивиле или које ће довести снаге УН у неприхватљиву опасност.

Очигледним заоштравањем сопственог става, британска влада синоћ је наговијестила да сада фаворизује војну акцију уколико посљедице буду прихватљиве. Министар спољних послова Даглас Керд рекао је да дошло до „фундаменталне промјене у равнотежи аргумената за и против употребе ваздушних удара", што је директна посљедица масакра који се десио за викенд.

Рекао је да, иако се у прошлости противио употреби НАТО силе у Босни, сада ће можда бити неопходни ваздушни напади како би се убиједили босански Срби да своје циљеве не могу постићи војним средствима. „Постоји снажан осјећај да се ово мора покушати", рекао је.

Премијер ће се овог јутра састати у Лондону са г. Хурдом и Малкомом Рифкајндом, министром одбране, у Даунинг стриту, како би разговарали о опцијама уочи сутрашњег састанка НАТО-а (Палмер, Бејтс и Вокер, 1994).

- Искуства становника Сарајева:

Старица се нагло пробудила. Било је 3 ујутро. Посегнула је за прекидачем за свјетло, али није било струје. Нешто ју је пробудило, али није јој било јасно шта. А онда је схватила: био је то звук тишине.

У Сарајеву је завладала тишина након скоро двије године бомбардовања, и њој је тешко да се навикне. Као и свима другима. Двије седмице након што су првобитним споразумом о прекиду ватре српски топови престали с паљбом са брда изнад града, већина људи нерадо вјерује да је бомбардовање заиста готово.

„Не желим да се опустим", каже Амра Башић, радио-репортерка. „Не желим опет да осјетим тај лијепи осјећај, а да ме након тога опет гранатирају." (Стефан, 1994)

- Описи удара НАТО снага:

Талас за таласом ваздушних ескадрила полетио је из базе Авиано у Италији и са америчког носача авиона Рузвелт. Само у првом таласу учествовало је више од 60 авиона. Тешка артиљерија енглеско-француских Снага за брзо реаговање распоређених на планини Игман такође је испалила више од 600 граната на око 15 циљева око Сарајева. Иако су им циљеви били противавионска одбрана босанских Срба, артиљерија, фабрике муниције и комуникациони системи око Сарајева, укупан обим операција захватио је читаву земљу (Вулијами, Блек и Палмер, 1995).

„Бомбе су погодиле војну касарну на Палама, а огроман облак црног дима дизао се док се појачавао звук противавионских топова" (Савић, 1995).

„НАТО каже да су њихови авиони са носача авиона у јадранском мору и из базе у Италији извршили 2.200 мисија над Босном од 30. августа кад је почела операција Намјерна сила" (Вулијами, 1995б).

- Изјаве команданата НАТО-а и западних лидера о природи напада:

Господин Клас је отворено рекао: „Напади се неће завршити док се Срби не промијене." Врховни командант УН у бившој Југославији, генерал-потпуковник Бернард Жанвијер из Француске рекао је да су напади „прекретница у рату", а њихов циљ био је да „уклоне опасност од напада тешким оружјем на цивилно становништво", прво у Сарајеву, а затим у „другим сигурним зонама УН... и да се коначно зауставе такви [српски] напади" (Вулијами, Блек и Палмер, 1995)

Командант јужних снага НАТО-а рекао је да би након девет дана бомбардовања могао напад могао да постане још жешћи уколико Срби одбију да напусте подручје око Сарајева. Званичници НАТО-а рекли су да је пријетња адмирала Лејтона Смита постојала упркос договору у Женеви између босанских, српских и хрватских званичника. Адмирал Смит рекао је на конференцији НАТО-а у Белгији: „Још нисмо искористили пуну способност ваздушних ни копнених снага. Они (војска босанских Срба) би требало да схвате да губе неке прилично вриједне ствари." (Вулијами, 1995б)

- Иницијатива Ричарда Холбрука да настави са преговорима упркос нападима:

Очекује се да ће Ричард Холбрук, амерички званичник који предводи иницијативу, данас отпутовати у Београд, главни град Србије, а сљедеће седмице о овој посјети обавијестиће колеге из Контакт групе (Вулијами, Блек и Вебстер, 1995)

Ричард Холбрук, амерички мировни изасланик за Босну, тај је који је пустио мачку из џака. „У историји има много преговора који су се дешавали док су трајале борбе", објавио је убрзо након што је НАТО започео бомбардовање против босанских Срба (Стил, 1995).

„У четвртак, након разговора у граду Мостару са Ричардом Холбруком, посредником Сједињених Држава, босанска влада врло је незадовољна расплетом ситуације који су осмислиле САД и предсједник Србије Слободан Милошевић" (Трејнор, 1995).

- Контроверза око неких напада:

Војска Уједињених нација у Сарајеву синоћ је спровела хитну истрагу због српских тврдњи да је артиљерија енглеско-француских Снага за брзо реаговање погодила српску болницу и убила двије особе... Навод Срба да је нападнута болница изазвао је запрепашћење међу званичницима УН, а један извор је рекао, „ако се потврди, ово би могло бити довољно да се от-

кажу ваздушни напади". Срби наводе да је 20 људи повријеђено, од којих осам теже. Извори из УН кажу да ће данас обавити коначну верзију догађаја (Вулијами, 1995б).

- Реакције српске стране на напад:

Босански Срби су били огорчени. Њихов „министар спољних послова" Алекса Буха је рекао, „НАТО је прекорачио границу свог учешћа у сукобу" овим „чином звјерства". Лидер босанских Срба Радован Караџић зарекао се: „Држаћемо своје прве линије... и на крају побиједити." (Вулијами, Блек и Палмер, 1995)

„Ђубрад. Надам се да ће иструнути у паклу," рекао је српски војник Мирко Васић, показујући на НАТО авион који лети изнад Пала, упоришта босанских Срба на мање од 10 километара од Сарајева. „Никада нас неће сломити. Никад!" (Савић, 1995).

- Реакције муслиманских/бошњачких лидера и цивила на напад:

У Сарајеву је владало одушевљење због НАТО бомбардовања српских положаја са којих су Срби 40 мјесеци сијали смрт по граду. „Било је прелијепо", рекао је Кемал Корић, који има 54 године. „Умотао сам се у деку и са свог балкона гледао сатима." Док су авиони НАТО-а брујали изнад главе, један човјек јурнуо је на сред злогласне улице у граду која се звала „снајперска долина" и пркосио српским снајперистима. „Што сад не изађете, четничка ђубрад", викао је машући према српским положајима. „Што сад не пуцате на мене?"... Босанска влада је уз ликовање похвалила нападе, а премијер Харис Силајџић рекао је по доласку у Загреб: „Ваздушни напади враћају кредибилитет међународној заједници." Босански предсједник Алија Изетбеговић рекао је у Паризу: „Пут ка миру је отворен"... „Осјећам се добро, о да!" рекао је. „Осјећам се добро, вјероватно по први пут у овом рату. Изгледа да их живе деру!" (Вулијами, Блек и Палмер, 1995)

- Обарање француског бомбардера и смрти посматрача ЕУ:

У посљедњем препаду који се десио на периферији Пала, оборен је француски бомбардер. Вјерује се да су његову двочлану посаду заробили Срби. Министар одбране Чарлс Милтон рекао је у Паризу: „Даћемо све од себе да вратимо пилоте. Имамо сва средства за ту врсту операције." Није изнио детаље. Потврђено је пет савезничких жртава: група посматрача Европске уније коју су или убили Срби или су страдали у бомбашком нападу, рекли су званичници ЕУ (Вулијами, Блек и Палмер, 1995).

- Сједињене Државе са геополитичке стране напада:

Што се Америке тиче, напад одговара модерној пракси прекомјерног убијања и „недовољног страдања", која је развијена у Вијетнаму и проши-

рена у Заливском рату – како подићи разарање на највиши ниво, а притом свести сопствене жртве практично на нулу. За команданте у рату са јасним странама, ово има војног смисла. Али УН је политички судија. Треба предузети оштре мјере против оних који крше правила, али не смију постати играч на терену. Нови амерички активизам усмјерен је да се ово друго не обистини. Очигледно је да Клинтон жели да Босну склони са изборног програма за изборе 1996. године тако што ће посредовати у успостављању брзог мировног рјешења. Питање је како. Свако рјешење које допусти и најмању шансу да се изјалови захтијеваће дугорочно присуство копнених трупа УН, како би се спријечило кршење споразума. Врло мало ратних избјеглица, од неколико милиона, вратиће се без међународних снага да их заштите. Ово је уграђено у Венс-Овенов план и у приједлоге Контакт групе. Да ли је то дио најновијег америчког плана или ће се користити нова стратегија бомбардовања и разговора којом ће се доказати да је ваздухопловство довољна гаранција? Да ли ће ово за Клинтона бити изговор да одустане од обавезе да обезбиједи 25.000 америчких војника који би покривали садашње британске и француске контингенте приликом повлачења ако се не постигне мировно рјешење?... Ворен Цимерман, амерички амбасадор у Југославији од 1989. до 1992. године, један је од присталица ове опције. У најновијем издању Рецензије књига *Њујорк тајмс*, он иде даље од Роберта Дола, водећег Клинтоновог противника, који се залаже за укидање ембарга на оружје босанским муслиманима и за повлачење УН. Ова политика се зове „укини и напусти". „Без обећања да ће ваздухопловне снаге НАТО-а бити ту", тврди Цимерман, „политика би брзо могла постати „укини и напусти"." Жали се да су „опрез Европе и оклијевање УН" поткопали „флексибилност Вашингтона да удари снажно." Тада злокобно повлачи паралеле са Вијетнамом (Стил, 1995).

- Осуда напада руских лидера:

Ударајући у сто и стежући шаку, предсједник Борис Јељцин јуче је запријетио да ће ствари постати „вруће" за НАТО ако настави бомбардовање босанских Срба и рекао да ће њихови планови за ширење на источну Европу брзо довести до поновне подјеле на супротстављене војне блокове... „Русија захтијева да Уједињене нације поново сагледају ситуацију у Босни у свјетлу нових доказа о експлозијама у муслиманском дијелу Сарајева. До тада, војна акција НАТО-а у Босни треба да се заустави", рекао је Сергеј Медведев, предсједников секретар за штампу (Херст, 1995).

- Опис борби на сјеверу и западу БиХ:

Авиони НАТО-а покушали су да изведу ваздушне ударе на наоружање босанских Срба у близини Тузле, али их је спријечило лоше вријеме. Девет граната из минобацача испаљено је на ваздушну базу УН у близини града, неколико ки-

лометара сјеверно од Живиница. Оближња пакистанска база мировних снага била је на мети минобацача. „НАТО је био на лицу мјеста и имао је дозволу за напад на топовске положаје српске војске", рекао је један западни дипломата о одговору НАТО-а на захтјев команданта УН за Босну Руперта Смита. „Речено ми је да су УН и НАТО имали приличну жељу да дејствују против Срба, али временски и технички проблеми спријечили су их у добијању визуелне потврде циља која им је неопходна према њиховим правилима о примјени оружја." Српска летјелица такође је јуче поподне бацила касетне бомбе на села у долини Усоре која су држали Хрвати, убивши и ранивши на десетине цивила, рекла је хрватска државна новинска агенција Хина. Српска артиљерија је потом бомбардовала долину. Хрватска артиљерија, која се посљедњих дана окупљала на сјеверозападној граници, кренула је јуче у акцију подршке офанзиви босанске војске око града Отока. Сматра се да су побуњеничке снаге потиснуте из града. На југоистоку, побуњеници су наставили покушај да поврате Кључ, град који је некад био под српском контролом и који је прошлог мјесеца пао под владине снаге. „Тешке борбе трају дуж цијеле линије фронта између Отоке и Кључа. Видјећемо резултате борби вечерас или сутра," рекао је Мирсад Семлановић, официр босанске војске. Борба за територију у сјеверној и западној Босни траје већ три седмице, али напади на сјеверу дошли су изненада (Боргер, 1995б)

Вриједи напоменути да је од укупно 42 чланка само седам изричито изразило сумњу у доминантну верзију догађаја. Те „алтернативне перспективе" су тематски распоређене у четири групе:

- Изјаве српских званичника да су муслиманске снаге одговорне за масакр:

„Муслимани и већина влада ЕУ окривили су Србе, али српске снаге су тврдиле да босанска влада која је већински муслиманска чини злочине против сопственог народа како би испровоцирала међународну интервенцију" (Трејнор, Вокер, Палмер и Ферхол, 1994).

„Господин Караџић јуче је тврдио да је напад на сарајевској пијаци „инсценирана превара", наводећи да су лешеви људи који су раније умрли, те пластични удови коришћени како би се повећао број жртава" (Палмер, Блек и Бејтс, 1994).

- Сумње у вези са тачношћу УН методе одређивања положаја са којег је испаљена минобацачка граната:

Петочлани истражни тим, којег је именовао специјални представник УН у Југославији Јасуши Акаши рекао је да није дошао ни до једног конкретног доказ који би утврдио која је страна крива.

„Нема довољно физичких доказа да би се потврдило да је једна или друга страна испалила минобацачку гранату", рекао је јуче у Загребу пуковник Мајкл Гаутијер, канадски војни инжењер, вођа истражног тима УН.

„Минобацачку гранату могла је да испали било која страна", потврдио је.

Пуковник Гаутијер рекао је да је минобацачка граната експлодирала кад је пала на танки слој асфалта који је положен преко меканог тла на пијаци, а не у контакту са пијачним столом, како се на почетку мислило.

Током прошле седмице, војни тим је покушао да израчуна могућу путању минобацачке гранате калибра 120 мм. Такође, тим је анализирао саму ракету и њену производњу, те је интервјуисао преживјеле, али није успио да донесе више од оквирних закључака.

Тим је процијенио да је ракета, конвенционална фабрички произведена минобацачка граната калибра 120 мм, какве посједују обе војне снаге, испаљена са коте удаљене између 300 и 5850 метара.

Али докази који указују на путању минобацачког напада показали су да је ракета могла бити испаљена са било ког мјеста унутар лука површине једне квадратне миље, што је подручје на којем се преклапају положаји муслиманске и српске војске.

Нажалост, рекао је јуче г. Гаутијер, сви трагови који су првобитно били на мјесту одакле је лансирана минобацачка граната вјероватно су већ одавно нестали (Лус, 1994).

Истраге УН се настављају, али званичници сумњају да ће успјети да открију више детаља. Кажу да тренутно циркулише пет „озбиљних" верзија које објашњавају напад.

Стручњаци за експлозиве УН ангажовани у „анализи кратера" утврдили су да је минобацачка граната испаљена из сјевероисточног дијела Сарајева и са удаљености између 2.000 и 3.500 метара.

„Да ли је могла доћи из другог правца? Одговор је, категорично, не", рекао је високопозиционирани званичник. Између те двије тачке пролази сарајевска линија фронта (Трејнор, 1994б).

„Анализа кратера" назив је за нову, али непрецизну науку коју су команданти Уједињених нација користили у покушају да утврде ко је испалио минобацачку гранату која је у суботу убила скоро 70 људи на сарајевској пијаци.

Једна од првих ствари које стручњаци траже су фрагменти који понекад преживе експлозију – репна пераја или осигурач артиљеријске гранате, што указује на оружје из којег је граната испаљена. У овом случају, убрзо је идентификовано да је оружје тешки минобацач калибра 120 мм, што такође значи да се напад морао десити у близини града.

У одређеним условима могуће је закључити много више детаља из облика и величине кратера. Нарочито на меканој земљи може доћи до очигледног „прскања",

које указује на путању гранате и, према томе, може се извести закључак о томе са којег је положаја граната испаљена.

Када је прије три дана у сарајевском предграђу Добриња још један минобацач убио осам људи, УН је недвосмислено могао да изјави да су за тај напад одговорни српски војници.

Разарајући напад у суботу оставио је мање инкриминишућих доказа. Земља је била тврда. Али што је још важније, према ријечима команданта УН, генерала сер Мајкла Роуза, путања гранате била је пресудно измијењена кад је пала на тезгу. Због тога, рекао је, немогуће је засигурно тврдити ко је испалио гранату.

Други извори претпостављају да је граната дошла из правца сјевероистока. Могло се намјерно циљати на пијацу која суботом буде препуна, али то се чини мало вјероватно, с обзиром на ограничену прецизност оружја и чињеницу да је Сарајево често било бомбардовано на сличан начин (Ферхол и Стефан, 1994).

Уједињене нације базирале су свој закључак да су босански Срби одговорни „ван сваке разумне сумње” за минобацачке нападе у Сарајеву на непрецизној војној науци познатој као анализа кратера... У већини других сукоба, може се претпоставити да је напад на једну страну морао доћи са друге стране. Али у овом рату, Срби су често оптуживали босанске муслимане да пуцају на свој народ, а почетком ове године, француски маринци тврдили су да су поткријепили извјештаје да муслимански снајперисти пуцају на сопствену заједницу. У понедјељак, Срби су поново оптужили Муслимане да су спремни да побију своје како би испровоцирали казнену акцију НАТО-а. Техника анализе кратера неуспјешно је коришћена у фебруару прошле године, када је минобацачки напад на исту ту сарајевску пијацу довео до успостављања зоне искључења тешког наоружања око главног града Босне (Ферхол, 1995)

- Руска верзија догађаја Маркале 2:

  Он је, потом, дао изјаву у којој је дао званичну вјеродостојност извјештајима који су кружили у руским медијима да је „трећа страна” била одговорна за испаљивање гранате из тешког минобацача на сарајевску пијацу, што је чин који је изазвао ваздушне ударе... Москвом су кружили извјештаји да један руски војни званичник има доказе да напад на пијацу нису извели Срби. Генерал Борис Громов, војни савјетник Министарства спољних послова, тврдио је да је једна од сила ангажованих у ваздушним нападима сама организовала минобацачко гранатирање „као провокацију” (Херст, 1995)

- Проблематизација ваздушних напада на српске положаје:

  Наслови у неким медијима наводили су да је бомбардовање узроковало да босански Срби прихвате američki мировни план као основу за разговоре и да пристану да успоставе заједнички преговарачки тим са Београдом.

Други су подразумијевали да је жестоки минобацачки напад на сарајевску пијацу, који је усмртио 37 цивила, довео до бомбашког напада. Ниједан од ових навода није тачан. Момчило Крајишник, предсједник парламента босанских Срба, састао се 16. августа са европским посредницима како би разговарали о мировном плану који су израдиле САД и рекао је да би „српска страна могла бити веома задовољна новим понудама”. Радован Караџић, лидер босанских Срба, истог дана огласио се на сличан начин. Једанаест дана касније у Београду обојица су се сложила са предсједником Србије Слободаном Милошевићем да уђу у мировне преговоре и пусте га да води тим. Тог дана у Вашингтону, Холбрук је користио телевизијски интервју да запријети ваздушним нападима на босанске Србе, што је био дио преговарачког процеса. Минобацачки напад на Сарајево наредног дана био је случајност. Искоришћен је за покретање бомбардовања, али ваздушни напади су већ били договорени и само се чекао прави тренутак да ступе на сцену (Стил, 1995).

На крају, што се тиче илустрације, анализирана база података чланака има два визуелна садржаја у директној вези са догађајем Маркале 2:

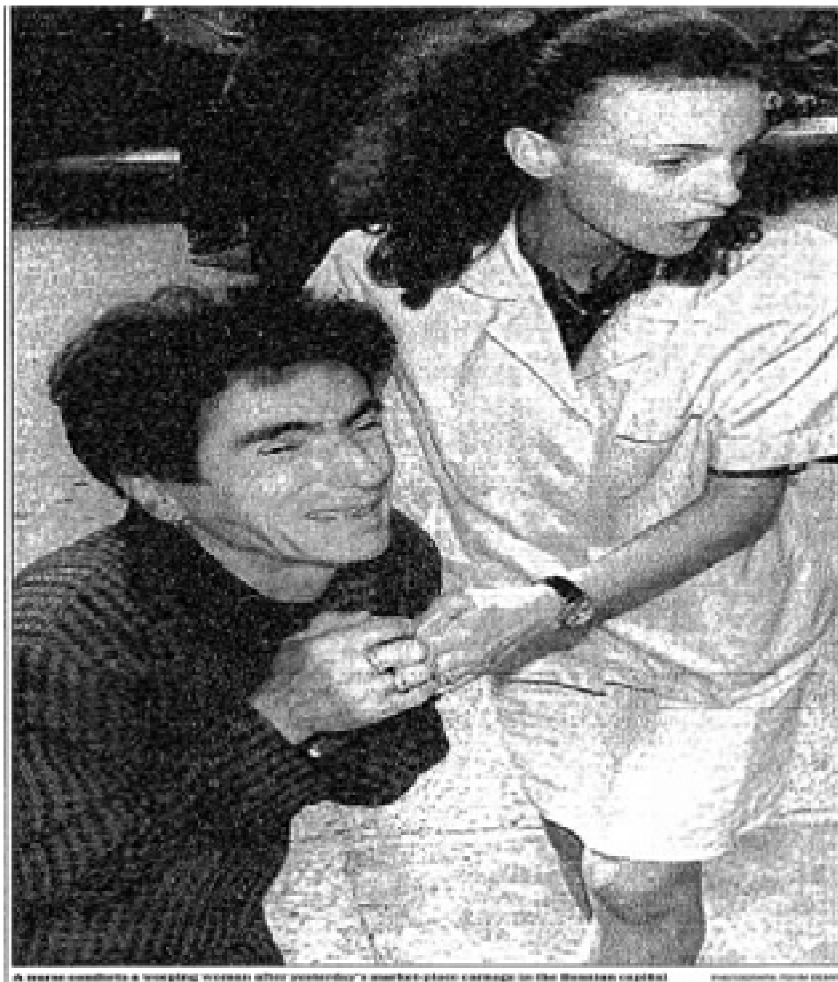

Изнад је фотографија из једног чланка објављеног у часопису *Гардијан* (Латал, 1995).

Изнад је фотографија објављена у часопису *Гардијан* (Војник УН, 1995).

Маркале 1 и Маркале 2

Закључак

Као и у случају Добровољачке улице, новински чланци показују висок степен сличности. Другим ријечима, сви новински чланци могу се сврстати у један заједнички наратив. У наставку ће се детаљније размотрити његова структура.

Заправо, први чланци о овом историјском догађају били су испуњени детаљним и врло експлицитним садржајем. Истраживачи претпостављају да су на тај начин међу читаоцима створене снажне афективне емоције са садржајем насловних чланака.

Истовремено почеле су да се појављују информације о томе ко је одговоран за овај злочин. Иако се на почетку сумњало у поријекло гранате, за инцидент су окривљени Срби, а сваки сљедећи текст није ни подржао нити разрадио ову осуду, већ се она само представљала као чињеница. На примјер:

„Предсједник Србије Слободан Милошевић синоћ је за ово звјерство окривио „ратне злочинце". Значајно је да није поновио тврдње босанских Срба да су Муслимани масакрирали сопствени народ" (Трејнор, Вокер, Палмер и Ферхол, 1994).

„Лидер босанских Срба Радован Караџић толико је очајан у намјери да избјегне одговорност да оптужује Сарајлије да су у пропагандне сврхе постављали мртва тијела на пијацу" (О'Кејн, 1994). „Почетком прошле године, након што су његове српске колеге убили 66 људи на пијаци у Сарајеву, рекао је британским новинарима да су Босанци сами извршили напад, дижући у ваздух сопствене грађане у пропагандне сврхе" (Вин, 1995).

Истраживачи вјерују да је овакво писање (дјелимично) одговорно за режирање негативних емоција које описи догађаја Маркале 1 и Маркале 2 изазивају према српској страни. Односно, резултат оваквог писања био је да су Срби који живе на територији Босне и Херцеговине постали предмет мржње, гађења, шока и сличних емоција које су могли проузроковати стварни описи инцидената.

Сљедеће наративно поглавље односи се на реакцију свјетске јавности. Тачније, реакције свјетске јавности састојале су се готово искључиво од изјава страних званичника у којима осуђују српску страну. Истовремено, изјаве бошњачких/муслиманских лидера о томе колико су преговори бесмислени у ситуацији када цивилно становништво страда под гранатама створиле су слику да је напад неопходан и да представља „једини језик који Срби разумију".

Споменута тема директно је повезана са почетком напада ваздушних и копнених снага НАТО-а на положаје ВРС, при чему се чланци посвећени поменутој фази рата у БиХ могу (мада само приближно) подијелити у двије осе. Детаљни описи напада и њихових ефеката, изјаве западних лидера и бошњачких званичника и цивила и слично, заједно чине цјелину која говори о оправданости и неопходности напада. Истраживачи вјерују да ови садржаји имају катарзичан ефекат на читаоца јер представљају својеврсно *пражњење* емоција које стварају моћне слике догађаја Маркале 1 и Маркале 2.

С друге стране, изјаве руских и српских званичника, страдања српских цивила, као и ријетки примјери проблематизације војних акција НАТО-а, служе као „противтежа" претходно поменутој оси. Иако ови редови и пасуси не дозвољавају вулгарно поједностављивање историјских епизода познатих као Маркале 1 и Маркале 2, њихова мања заступљеност нужно подразумијева мање изражену сумњу у значај војних акција НАТО-а против снага ВРС-а. Штавише, истраживачи вјерују да је основни задатак мањег представљања ове осе пружање контекстуализације догађаја и стварање осјећаја да је *на терену* врло важна и сложена ситуација између зараћених страна.

Међутим, када се сви чланци узму у обзир као једна цјелина, могу се извући двије практично неоспорне *лекције*. Прва се односи на ужас самог чина – описи убијања цивила неки су од најексплицитнијих описа. Друга је суптилнија – међусобни однос свих поменутих тема везаних за догађаје Маркале 1 и Маркале 2, иако мало проблематичан, каснија дејства НАТО снага ставља под општи оквир неопходности. Другим ријечима, реакције свих зараћених страна, осим српске (и руске), пружају разлог да се ваздушни и копнени напади на положаје ВРС објасне на начин „да се коначно нешто морало предузети".

4. Генерални закључак

Истраживачи су пошли од једне јасне претпоставке – извјештавање о догађајима који су претходили рату и оних током самог рата у БиХ било је пристрано ако се потенцирала патња једне етничке групе на штету друге и/или ако се једна страна досљедно приказивала као нападач, злочинац и агресор.

Ова једноставна и здраворазумска претпоставка морала се конкретизовати кроз хипотезе које се могу провјерити:

- српска страна се претежно приказивала као нападач у поређењу са хрватском и бошњачком/муслиманском страном,
- српска страна се претежно приказивала као агресор у поређењу са хрватском и бошњачком/муслиманском страном,
- српска страна се претежно приказивала у негативном контексту (употреба негативних епитета) у поређењу са хрватском и бошњачком/муслиманском страном.

Имајући у виду да су сукоби у БиХ медијски опширно испраћени, истраживачи су морали примијенити строг критеријум одабира у методологији. С тим у вези, изабрана су два дневна листа који представљају водеће новинске агенције на англосаксонском говорном подручју (*Њујорк тајмс* и *Гардијан*). Оправдање за утицај и избор ових дневних новина је и чињеница да је *Њујорк тајмс* примио преко 120 Пулицерових награда, што је више него што имају било које друге дневне новине, док је *Гардијан* четири пута освајао Британиш прес награду (сваке године додјељује се најбољем британском листу). Дневне новине и недјељници из других земаља нису се разматрали због ограничених људских ресурса, као што су потреба за преводиоцима и временска ограничења.

Исто важи и за медије чији је основни формат аудио-визуелно извјештавање. С обзиром на то, истраживачи су кренули у израду базе података свих чланака који се односе на извјештаје о српској страни прије и током рата у БиХ. Овако дефинисан критеријум за одабир чланака (изричито помињање односа између Срба и других етничких група у БиХ и специфичних дјела предузетих против Срба у БиХ) пружио нам је потребну флексибилност у формирању базе података – одабрани текстови били су врло различитих формата и садржаја (нпр. од писама читалаца, преко извјештаја са терена, до рекапитулација критичара). Такође, комбинација квалитативне (тематске) и квантитативне (компјутеризоване) анализе омогућила је формулисање врло прецизних закључака о томе како се манифестује пристрасност медија.

У исто вријеме, овај критеријум за узорковање уродио је плодом, те је формирана база података чији опсег, колико истраживачи знају, до сада није пријављен. Другим ријечима, закључци се заснивају на анализи (готово) свих текстова из поменутих новина у вези с догађајима који су довели до рата и који су се десили током самог рата у БиХ. Истраживачи су имали само четири мјесеца да у потпуности заврше овај задатак, што је био врло отежавајући фактор. Упркос томе, број анализираних чланака дозволио је да се донесу снажни закључци и јасне смјернице за даља истраживања медија.

На крају, треба нагласити да су све три наведене хипотезе потврђене, како анализом цјелокупне базе чланака, тако и тематским групама које су се кретале од конкретних историјских догађаја до одређених временских интервала од историјског значаја. У сваком случају, резултате истраживања не треба тумачити као коначне одговоре. Разлог томе је чињеница да се формирана база чланака односи само на догађаје који

су довели до рата и који су се десили током самог рата у БиХ, са нагласком искључиво на слици која се формирала о Србима који су живјели на територији БиХ током тог периода.

Треба напоменути да истраживачи из објективних разлога (лоша резолуција скенираних текстова, уништене и/или нестале странице итд.) нису могли да издвоје одређени број чланака, што значи да постоји простор да се ова базе података још више обогати. Било како било, истраживачи вјерују да је њихов подухват у цјелини изведен компетентно и да ће добијени резултати послужити као основа за будућа истраживања.[29]

Напомене

1 Институт за политичке студије је научно-истраживачка институција са сједиштем у Београду која се већ 50 година бави друштвеним наукама. Током пола вијека свог дјеловања, Институт се развио у модерну и независну научну институцију, специјализовану за сложена друштвена истраживања. За више детаља посјетите: http://www.ips.ac.rs/rs/.

2 Др М. Стојадиновић, виши научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд, и мр М. Јевтић, млађи истраживач у Институту за политичке студије, Београд (2020).

3 Стојадиновић и Јевтић: Анализа медијског садржаја током догађаја који су довели до рата и догађаја који су се десили током самог рата у Сарајеву (1991–1995). стр. 133, 2020. [Институт за политичке студије, Београд]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

4 Zaccaria, G. *Serbianness (Срūсѿво)*. [Институт Италија у Аспену, Аспен], бр. 8.

5 Др Шнајдер било је оперативно име генерала Рајнхарда Гелена...

6 Професор Лиам Кенеди директор је Клинтоновог Института за америчке студије Универзитетског колеџа у Даблину. Има разноврсна истраживачка интересовања и наставна искуства, и покрива подручја америчких урбаних студија, визуелне културе, глобализације и трансатлантских односа. Аутор је дјела *Сузан Зонѿаī*: *Ум као сѿрасѿ* (*Susan Sontag*: *Mind As Passion*, 1995) и *Трка и урбани ūросѿор у америчкој кулѿури* (*Race and Urban Space in American Culture*, 2000). Такође је био један од уредника књига *Урбани ūросѿор и ūредсѿављање* (*Urban Space And Representation*, 1999) и *Градска мјесѿа: елекѿронска књиīа* (*City Sites: An Electronic Book*, 2000), и главни уредник књиге *Поновно ūрављење Бирминīема: Визуелна кулѿура урбане реīенерације* (*Remaking Birmingham: The Visual Culture of Urban Regeneration*, 2004). Рад професора Кенедија је интердисциплинаран, спаја културне и политичке модалитете научне анализе и представља америчке студије као драгоцјен оквир за проучавање америчких домаћих и међународних послова. Тренутно истражује монографију о фотографији и међународним сукобима и припрема двије уређене књиге, једну о урбаној фотографији и једну о културној дипломатији и америчкој спољној политици. За више детаља погледати: http://www.ucd.ie/photoconflict/contributors/liamkennedy/.

7 Скот Лукас постао је професор међународне политике на Универзитету у Бирмингему 2014. године. У тиму је радио од 1989. године, а од 1997. године професор је америчких студија. Своју каријеру започео је као специјалиста за америчку и британску спољну политику, али његова истраживачка интересовања сада покривају и актуелне међународне послове, посебно Сјеверну Африку, Блиски Исток и Иран – нове медије и обавјештајне службе. Професор Лукас је професионални новинар од 1979. године, те је оснивач и уредник веб-странице ЕА ВерлдВју (EA WorldView), водеће веб-странице за анализе и дневне вијести о Ирану, Турској, Сирији и подручје ширег Блиског Истока, као и о америчкој спољној политици. За више детаља погледати: https://www.birmingham.ac.uk/staff/profiles/gov/lucas-scott.aspx.

8 Проф. др Михаел Хохгешвендер је професор сјеверноамеричке културне историје, емпиријског културног истраживања и културне антропологије на Универзитету Лудвиг-Макимилијан (ЛМУ), Факултет за језике и књижевности, Одсјек за енглеске и америчке студије, Минхен, Њемачка.

9 Бил, Ејми, ванредни професор музике, Универзитет у Калифорнији, Санта Круз.

10 Овај рад је припремило одјељење CCCP-EE, Канцеларија за политичку анализу, а у координацији са Канцеларијом за централне референце, Одјељењем за међународна питања / ОПА, и неколико канцеларија у оквиру Дирекције за операције. Наручио га је Стејт департмент, Истраживање операција. Истраживање је завршено 9. маја 1980. Питања и коментари могу се упутити шефу Огранка за Источну Европу, ОПА.

11 Ову процјену издају директор Централне обавјештајне службе, Национални спољно-обавјештајни одбор, обавјештајне организације Министарства спољних послова и Министарства одбране и Агенција за националну безбједност. Такође учествују: помоћник начелника штаба за обавјештајне послове, Одјељење копнене војске, директор поморске обавјештајне службе, Одјељење морнарице, помоћник начелника штаба за обавјештајне послове, Одјељење ратног ваздухопловства, директор обавјештајне службе, штаб, маринци.

12 За више детаља, погледати: https://bush41library.tamu.edu/archives/

13 Пратик Шогуле је истраживач и савјетник за јавне послове. Раније је био извршни уредник *Америчкоī конзерваѿива (The American Conservative)*, главни уредник *Националноī инѿереса (The National Interest)*. Током америчких предсједничких избора 2016. године, Шогуле је радио као координатор за политике у кампањама Доналда Трампа и гувернера Арканзаса Мајка Хакабија. Шогуле је

био асистент бројним бившим високим владиним званичницима у писању њихових мемоара, као и у истраживањима која су стајала иза тих мемоара. Од 2008. до 2009. Шогуле је служио у Стејт департменту у канцеларији подсекретара за контролу наоружања и међународну безбједност. Дипломирао је као члан братства Фи Бета Капа на Универзитету Браун и докторирао на правном факултету Универзитета Јејл. За више детаља погледати: https://pratikchougule.com/about/.

14 Семјуел Мојн је професор правних науке и професор историје на Правном факултету Универзитета Јејл, стипендиста програма Хенри Р. Лус и професор историје на Универзитету Јејл. Написао је неколико књига у својим областима европске интелектуалне историје и историје људских права, укључујући књигу *Посљедња утопија: Људска права у историји* (*The Last Utopia: Human Rights in History*, 2010), а био је уредник или коуредник бројних других књига. Његове најновије књиге су *Хришћанска људска права* (*Christian Human Rights*, 2015), која је заснована на Истакнутим предавањима Мелон на Универзитету у Пенсилванији у јесен 2014. и *Недовољно: Људска права у неједнаком свијету* (*Not Enough: Human Rights in an Unequal World*, 2018). Тренутно ради на новој књизи о поријеклу хуманог рата за издавачку кућу Фарар, Штраус и Жиру (Farrar, Straus & Giroux). Током година писао је за публикације као што су Бостон Ривју (Boston Review), Хроника вишег образовања (Chronicle of Higher Education), Неслагање (Dissent), Нација (The Nation), Нова република (The New Republic), Њујорк тајмс (The New York Times), и Вол стрит журнал (The Wall Street Journal). За више детаља погледати: https://law.yale.edu/samuel-moyn.

15 Мелани Филипс је британска новинарка, ауторка и јавна коментаторка. Каријеру је започела пишући за *Гардијан (The Guardian)* и *Њу стејтсмен (New Statesman)*. Током 1990-их, идентификовала се са идејама које су више повезане са десницом, а тренутно пише за *Тајмс (The Times)*, *Јерусалем пост (The Jerusalem Post)* и *Јеврејску хронику (The Jewish Chronicle)*, покривајући политичка и друштвена питања из друштвено конзервативне перспективе. Филипсова се појавила као панелиста у емисијама *Морални лавиринт (The Moral maze)* и *Вријеме за питање једног човјека на Би-Би-Си-ју (BBC One's Question Time)* на Би-Би-Си-јевом Радију 4. Добила је Орвелову награду за новинарство 1996. године, док је писала за *Обсервер (The Observer)*. Међу њеним књигама налази се *Анђео чувар: Моја прича, моја Британија (Guardian Angel: My Story, My Britain)*. За више детаља, посјетити:: https://en.wikipedia.org/wiki/Melanie_Phillips.

16 Канадска јеврејска организација.

17 Мира Бехам, рођена 1956. године у Минхену, је публициста, слободна новинарка и преводитељка са енглеског и српског језика. Ауторка је политичко-биографске књиге о предсједнику њемачког парламента (Рита Субмут, 1993), а једна књига којој је она допринијела је „Србија мора умријети“ (Serbien muss sterbien, 1994). Предавала је на престижној Њемачкој школи новинарства (Deutsche Journalistenschule) у Минхену, на Баварској академији за штампу и на Универзитету у Минхену.

18 1. октобра 1995. Амерички официр војске: Пропагандна машина сакупља подршку за америчку интервенцију у Босни. Канцеларија за стране војне студије објављује чланак потпуковника војске Џона Е. Среја, који пише да су заговорници америчке интервенције у Босни формирали „плодну пропагандну машину“ да би сакупили јавну подршку за размјештање НАТО снага у Босну. Пропагандну машину чини „чудна комбинација три главна спин-доктора, укључујући фирме за односе с јавношћу (ПР) које запошљавају Бошњаке, медијске стручњаке и пристрасне елементе америчког Стејт департмента“, каже он, који користе „различите стилове, приступе и наглашавања“ како би раширили своје ставове. Примећује како су неки од њих отишли толико далеко да су нападали анти-интервенционисте оптуживши их да гаје „просрпске“ или чак и „нацистичке“ симпатије. Европски савезници Сједињених Држава, који не подржавају интервенцију, обавјештавају се „из различитих извора информација и реалистичније историјске перспективе“, каже он. „Они задржавају предности дубљег, професионалнијег и истраживачког новинарства и бољег извјештавања из својих амбасада. Такође, мање обраћају пажњу на сталне пропагандне теме које потичу од Бошњака и њихових агената – ПР фирми.“ За више детаља, посјетити: http://www.historycommons.org/entity.jsp?entity=john_e__sray_1

19 Саветник Међународне новинске агенције *Русија Сегоднија* (од децембра 2014). Професор на Одељењу за медије на Универзитету Виша школа економије (Higher School of Economics). Академски супервизор на продукцији међународних вијести, мастер програму на Универзитету. Олег је некада радио као директор вијести и вршилац дужности генералног директора енглеске службе радија Глас Русије (сада – Радио Спутњик). Од 2007. до 2013. био је директор обуке на информативном каналу телевизије РТ. Деведесетих година, Олег је био сарадник Си-Ен-Ен-а за извјештавање из свијета.

20 Ханес Хофбауер рођен је 1955. у Бечу. Студирао је економску и друштвену историју на Универзитету у Бечу и тренутно ради као издавач и уредник. Неке од његових књига, као што су *Бал-*

кански рат (издавач: Филип Вишњић), *Експеримент Косово* (издавач: Албатрос плус), *Наручена истина – Купљена правда* (издавач: Јасен), објављене су на српском језику.

21 Ги Метан је швајцарски новинар, политичар, аутор и колумниста разних швајцарских новина. Извршни је директор Женевског прес-клуба, предсједник швајцарско-руске заједничке привредне коморе и бивши предсједник Међународног удружења новинарских клубова. Био је директор и главни уредник листа *Женевска галерија (La Tribune de Genève)* од 1992. до 1998. године. Као посланик у женевском парламенту од 2001. године, био је његов предсједник 2010. године. Аутор је неколико књига, између осталих *Русија–запад: хиљадугодишњи рат (Russie-Occident: une guerre de mille ans)* (издавач: Ситра издаваштво - *Editions des Syrtes*) 2015. У Сједињеним Државама, књига је објављена под насловом *Стварање русофобије: од великог вјерског раскола до анти-Путиновске хистерије (Creating Russophobia: From the Great Religious Schism to Anti-Putin Hysteria)* (објавио Клерити Прес – Clarity Press – у Атланти, 2017). Сада, поред енглеског, постоји је и француско, италијанско, руско, српско и шведско издање ове књиге. Његова најновија књига у највећој мјери бави се судбином Европе (*Изгубљени континент: Залагање за демократску и суверену Европу* – Le continent perdu: Plaidoyer pour une Europe démocratique et souveraine – у издању Ситра издаваштво – *Editions des Syrte* – 2019). За више детаља, посјетити: https://fjawards.com/jury/7-guy-mettan

22 Томас Дајхман је самостални новинар и истраживач који живи у Франкфурту у Њемачкој. Његови чланци о југословенској кризи појавили су се у већем броју европских новина те је постао међународно признат специјалиста и критичар западних медија. Године 1996, одбрана Душка Тадића позвала га је да свједочи на Међународном кривичном трибуналу за бившу Југославију у својству стручног свједока. Кратка биографија преузета из: Р. Кларк (уредник). *НАТО на Балкану: гласови опозиције*. Њујорк, САД: Међународни центар за акцију.

23 Слободан Деспот је швајцарско-српски писац и издавач, рођен 1967. године у Сремској Митровици (тадашња Југославија). Већ 17 година ради у познатој издавачкој кући Доба човјека (L'Age d'Homme), у Лозани и Паризу, као преводилац, уредник и замјеник генералног директора. Преводио је, између осталих дјела, дјела непоновљивих српских писаца попут Добрице Ћосића и Милоша Црњанског, као и великог руског филозофа Александра Зиновјева. Од 2006. води сопствену издавачку кућу Ксенија (Xenia) у Швајцарској. Такође је основао и/или водио неколико часописа и магазина, са темама од политике до здравља. Слободан Деспот такође служи као савјетник за односе са јавношћу истакнутих швајцарских личности, попут еколога Франца Вебера и посланика и министра Оскара Фрејсингера. Аутор је 10 књига, од којих су двије награђиване новеле, *Мед* (*Le Miel*, 2014) и *Плави зрак* (*The Blue Ray*, 2017), а обје је објавио познати француски издавач Галимар (Gallimard). Слободан тренутно води седмични билтен Антипрес (Antipresse, antipresse.net), са снажним и ироничним ставом против манипулација главних медија.

24 *Мед* је књига коју је написао Слободан Деспот, а коју је Галимар објавио 2014. године.

25 На примјер: https://www.yorksj.ac.uk/schools/humanities-religion--philosophy/centres--resources/centre-for-religion-in-society/cris-resources/creative-media-arts-and-peacebuilding/balkans-and-bosnia-herzegovina-films/.

26 За више детаља: http://www.zlocininadsrbima.com/EN/Crime.aspx?Naslov=The-death-of-12-newborns-from-Banja-Luka.

27 The following text is an integral part of an analysis performed by Dr. Aleksandar Mitić in his paper *Manufacturing of the "good and evil" archetype in Western media before the beginning of armed hostilities in former Yugoslavia*. The paper can be consulted at the Government of the Republic Srpska Archives.

28 Институт за политичке студије је научно-истраживачка институција са сједиштем у Београду која се већ 50 година бави друштвеним наукама. Током пола вијека свог дјеловања, Институт се развио у модерну и независну научну институцију, специјализовану за сложена друштвена истраживања. За више детаља, посјетите: http://www.ips.ac.rs/rs/

29 Из коначног извјештаја: *Анализа медијског садржаја током догађаја који су довели до рата и догађаја који су се десили током самог рата у Сарајеву (1991–1995)* (2020) Београд, Србија: Институт за политичке студије. Читав рад, заједно са базама података, може се погледати у Архиву Владе Републике Српске.

Списак референци

Achter, P. J. (n.d.). *McCarthyism | History & Facts*. Encyclopedia Britannica. https://www.britannica.com/topic/McCarthyism

Balis, C. (1999). The Lost Hour of Europe: An Autopsy of the Failed Yugoslav Experiment. *The SAIS European Journal*. Доступно на: http://sais-journal.herokuapp.com/posts/the-lost-hour-of-europe

Baum, P. (2016). The First Victim of Austerity: *The Impact of the Worldwide "Neoliberal Turn" On the Breakdown of the Yugoslav Federation* [Essay written for summer semester Anthropology, Seminar: The Western Balkans as a Contact/Conflict Zone: Comparative Ethnologies of Conflict, Ethnonationalism and Europeisation]. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg

Beal, A. C. (2006). *New Music, New Allies: American Experimental Music in West Germany from the Zero Hour to Reunification* (1st ed.). University of California Press.

Beham M. (1997). Ratni doboši: Mediji, rat i politika Beograd, SR: Miona, Beograd.

Bennett, C. (1995, Децембар 30). 1995. *The Guardian*.

Berets for Bosnia. (1992, Мај 5). *The Guardian*.

Binder, D. (1993, August 29). U.S. policymakers on Bosnia admit errors in opposing partition in 1992. *The New York Times*.

Binder, D. (2000, Март 1). Why the Balkans? *Wilson Center*. Доступно на: https://www.wilsoncenter.org/publication/196-why-the-balkans

Binder, D. (Зима 1994/1995). Anatomy of massacre. *Foreign Policy*, *1994/1995*(97), 70.

Binder, Z. (2005). Foreword. In P. Brock, *Media cleansing: Dirty reporting: Journalism and tragedy in Yugoslavia*, (pp. 3-4). Los Angeles, CA-US: GM Books.

Biographic Sketch of General Reinhard Gehlen. (декласификовано 2001, 2005). Central Intelligence Agency. Доступно на: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GEHLEN,%20REINHARD%20%20%20VOL.%201_0001.pdf

Black, I. (1994, Фебруар 11). Geneva talks lurch forward. *The Guardian*.

Bogach, L.A. & Koch, C. (Producers), & Koch, C. (Director). (1996). *Blacklist: Hollywood on Trial* [Documentary]. United States: American Movie Classics.

Bohlen, C. (1991a, Мај 16). New Crisis Grips Yugoslavia Over Rotation of Leadership. The New York Times. Доступно на: https://www.nytimes.com/1991/05/16/world/new-crisis-grips-yugoslavia-over-rotation-of-leadership.html

Bohlen, C. (1991b, Мај 18). Yugoslavia Fails to Fill Presidency. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1991/05/18/world/yugoslavia-fails-to-fill-presidency.html

Borger, J. (1995a, Април 12). Truce hopes falter as Bosnia war reignites. *The Guardian*.

Borger, J. (1995b, Октобар 9). War children are victims to the last. *Agencies*.

Breitman, R., Goda, N. J. W., & Cunliffe, W. (2010). Preface. In *Hitler's Shadow: Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War* (p. 20). Office of Record Services, National Archives and Records Administration.

Brock, P. (Зима 1993/1994). Dateline Yugoslavia: The Partisan Press. Foreign Policy, *1993/1994* (93), 152-172.

Brock, P (2005). Media Cleansing, Dirty Reporting: Journalism and Tragedy in Yugoslavia. Los Angeles, California: GM Books.

Browne, M. W. (1976, Септембар 28). Croats in Yugoslavia Charge Discrimination. *The New York Times*.

Burns, J. F. (1992a, Април 28). Mortar attack on civilians leaves 16 dead in Bosnia. *The New York Times*.

Burns, J. F. (1992b, Мај 3). Sarajevo's center erupts in war, weakening Yugoslav truce effort. *The New York Times*.

Burns, J. F. (1992c, Јун 7). Shelling of Sarajevo dashes slim hopes of the besieged. *The New York Times*.

Burns, J. F. (1992d, Јун 9). Bosnian, desperate over shelling, appeals to U.S. for an air attack. *The New York Times*.

Burns, J. F. (1992e, Јун 23). Sarajevo tries a normal life; Bombs forbid it. The New York Times.

Burns, J. F. (1992f, Јун 29). Conflict in the Balkans; Mitterrand flies into Sarajevo; Shells temper message of hope. *The New York Times*.

Central Intelligence Agency. (1979, Септембар *Prospects for Post-Tito Yugoslavia, National Intelligence Estimate*.

Central Intelligence Agency. (1983, Септембар). *Yugoslavia - Trends in Ethnic Nationalism, An Intelligence Assessment*.

Central Intelligence Agency. (1990, Октобар). *Yugoslavia Transformed, National Intelligence Estimate*.

Chazan, Y., & Traynor, I. (1992, Мај 28). Carnage in Sarajevo bread queue. *The Guardian*.

Chossudovsky, M. (2003). *The Globalization of Poverty and the New World Order* (2nd ed.). Global Research.

Chougule, P. (2018, Децембар 7). Bush's ambivalent Yugoslavia policy shaped transatlantic relations for decade. *Atlantic Sentinel*.

CIA National Foreign Assessment Center. (1980, Мај 29). *Yugoslav Emigre Extremists*. Central Intelligence Agency.

CIA Office of National Estimates. (1972, Септембар 27). *Yugoslavia-The Ustashi and the Croatian Separatist Problem*.Central Intelligence Agency.

Cohen, R. (1994, Фебруар 7). Terror in Sarajevo; NATO to hold emergency talks on Sarajevo attack. *The New York Times*.

Cohen, R. (1995a, Април 18). Sarajevo mirrored in soldier's dying eyes. *The Guardian*.

Cohen, R. (1995b, Август 29). Shelling kills dozens in Sarajevo; U.S. urges NATO to strike Serbs. *The New York Times*.

Coleman, P. (1989, September 17). The Encounter Group. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/entertainment/books/1989/09/17/the-encounter-group/db4fd5d2-0984-46c7-9854-7f19cd3bfa68/?utm_term=.f29e266d850d

Congress for Cultural Freedom, June 1950-December 1955. (1956). Доступно на: http://nla.gov.au/nla.obj-50112553

Cottin, H., & Dorfman, A. (1998). War propaganda aimed at Jewish opinion, In R. Clark (Ed.), *NATO in the Balkans: Voices of opposition*. New York, NY-US: International Action Center.

Deichmann, T. (1998). The picture that fooled the world. In R. Clark (Ed.), *NATO in the Balkans: Voices of opposition*. New York, NY-US: International Action Center.

Der Spiegel. (1949, Новембар 17). Neuhausen behielt seinen Kopf. *Der Spiegel*. Доступно на: Доступно на: https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-44438973.html

Dodging Armageddon: The War That Almost Was, 1950. (1998). *Cryptologic Quarterly*, 85–95. Доступно на: https://www.nsa.gov/Portals/70/documents/news-features/declassified-documents/cryptologic-quarterly/Dodging_Armageddon.pdf

Doherty, T. P. (2003). *Cold War, Cool Medium: Television, McCarthyism, and American Culture*. Columbia University Press.

Downing, J. (1999). Foreword. In K. C. Ruffner (Ed.), *Forging an Intelligence Partnership: CIA and the Origins of the BND, 1945-49* (Vol. 1, pp. ix–x). CIA History Staff, Center for the Study of Intelligence, European Division, Directorate of Operations.

Dr. Schneider's Reply to Recent Guidance Letters. (1999, Октобар 12). National Security Archive. Доступно на: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/doc97.pdf

Excerpts from Pentagon's plan: 'Prevent the re-emergence of a new rival'. (1992, Март 8). *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1992/03/08/world/excerpts-from-pentagon-s-plan-prevent-the-re-emergence-of-a-new-rival.html

Ex-foreign minister Genscher, architect of German unity, dies at 89. (2016, Април 1). *Reuters*. Доступно на: https://www.reuters.com/article/us-germany-genscher/ex-foreign-minister-genscher-architect-of-german-unity-dies-at-89-idUSKCN0WY4AV

Fairhall, D. (1995, Август 30). Inexact science searches for clues in bomb craters. *The Guardian*.

Fairhall, D., & Stephan, C. (1994, Фебруар 7). Looking for clues in a black hole. *The Guardian*.

Fairhall, D., Black, I., & Pick, H. (1994, Фебруар 17). Reluctant allies are mobilised at last. *The Guardian*.

Feinstein, T. (Ed.). (2005). *The CIA and Nazi War Criminals*. National Security Archive. Доступно на: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/index.htm#5

Flounders, S. (1998) Bosnia tragedy: The unknown role of the Pentagon: War propaganda aimed at Jewish opinion, In R. Clark (Ed.), *NATO in the Balkans: Voices of opposition*. New York, NY-US: International Action Center.

Ford, H. (1970, November 20). *Intelligence Report - Yugoslavia: The Outworn Structure*,. Central Intelligence Agency. Доступно на: https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5077054e993247d4d82b6ab3

Fuentes, J., & Traynor, I. (1992, Јун 29). French president welcomed with flowers and tears. *The Guardian*.

Goodman, A. (Producer). (2003, Септембар 17). “The crazies are back”: Bush Sr.’s CIA briefer discusses how Wolfowitz & allies falsely led the U.S. to War. [News program episode] In *Democracy Now!* Доступно на: https://www.democracynow.org/2003/9/17/the_crazies_are_back_bush_sr

Hearst, D. (1995, Септембар 9). Fiery Yeltsin chides NATO. *The Guardian*.

Hixson, W. L. (1998). *Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945-1961*. St. Martin’s Press.

Hochgeschwender, M. (1999, Март 25-27). *The Intellectual as Propagandist: Der Monat, the Congress for Cultural Freedom and the Process of Westernization in Germany*. 2–3. In The American Impact on Western Europe: Americanization and Westernization in Transatlantic Perspective, German Historical Institute, Washington, D.C., United States.

Hochgeschwender, M. (2003). The cultural front of the Cold War: the Congress for cultural freedom as an experiment in transnational warfare. *Ricerche Di Storia Politica*, *1/2003*, 35–60.

Hoffman, D. (1991, Јун 22). Baker urges Yugoslavs to keep unity. *The Washington Post*.

Humphreys, P. J. (1994). *Media and media policy in Germany*. Oxford, UK: Berg.

Jeynes, C. (1992, Јун 18). More than one set of bad guys. *The Guardian*.

Johnstone, D. (2002). *Fools' crusade: Yugoslavia, NATO and Western delusions*. London, UK: Pluto Press.

Kennedy, L., & Lucas, S. (2005). Enduring Freedom: Public Diplomacy and U.S. Foreign Policy. *American Quarterly*, *57*(2), 309–333. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/236767833_Enduring_Freedom_Public_Diplomacy_and_US_Foreign_Policy

Kenney, G., & Dugan, M. J. (1992, Новембар 29). Operation Balkan Storm: Here's a Plan. The New York Times. Доступно на: https://www.nytimes.com/1992/11/29/opinion/operation-balkan-storm-here-s-a-plan.html

Kerstein B. (2010, July 30). Christiane Amanpour's biased reporting causes a backlash to her selection as host of ABC's this week. *The Daily Caller*. Доступно на: https://dailycaller.com/2010/07/30/the-biases-of-christiane-amanpour/

Kifner, J. (1994, Фебруар 6). 66 die as shell wrecks Sarajevo market. *The New York Times*.

Kinzer, S. (1992, Јануар 16). Europe, backing Germans, accepts Yugoslav breakup. *The New York Times*.

Kirk, M. (Producer). (2003, Фебруар 20). War behind closed doors. [Documentary series episode] In *Frontline*. Arlington, VA-US: PBS. Доступно на: https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/iraq/etc/synopsis.html

Kuhn, R. (1995). *The media in France*. London, UK: Routledge.

Lack of oxygen in hospitals kills 11 babies. (1992, Јун 18). *UPI*. Доступно на: https://www.upi.com/Archives/1992/06/18/Lack-of-oxygen-in-hospitals-kills-11-babies/7499708840000/

Lapaque, S. (2014, 22 Јануар). Le Miel, de Slobodan Despot, *Le Figaro*. Доступно на: https://www.lefigaro.fr/livres/2014/01/22/03005-20140122ARTFIG00275--le-miel-de-slobodan-despot.php

Latal, S. (1995, Август 29). Moment of silence, then screams as mortar hits market again. *The Guardian*.

Letters to the editor – The flexible and effective way to make sanctions work. (1992, September 7). *The Guardian*.

Lewis, P. (1994, Фебруар 7). Terror in Sarajevo; U.N. seeks power for Bosnia strikes. *The New York Times*.

Luce, E. (1994, Фебруар 17). Either side could have fired mortar. *The Guardian*.

McChesney, R. (1997, Новембар 1). We Are the World. *FAIR*.

McChesney, R. W. (2015, Јун 29). The New Global Media. *The Nation*.

Анализа медијског садржаја: Догађаји који су довели до рата и догађају током самог рата у Сарајеву (1991–1995)] (2020). Београд, Србија: Институт за политичке студије. Архив Владе Републике Српске.

Митић, А (2020). Стварање архетипа „добра и зла" у западним медијима прије почетка оружаних непријатељстава у бившој Југославији. Архив Владе Републике Српске.

Mullin, J. (1994, February 7). Blood washes the streets of Sarajevo after market square massacre. *The Guardian*.

Murder in the marketplace. (1995, Август29). *The Guardian*.

Murderous muddle in Bosnia. (1995, Август 27). *The Guardian*.

Norris, F. (1989, Март 5). Time Inc. and Warner to Merge, Creating Largest Media Company. The New York Times.

NSC-4 COORDINATION OF FOREIGN INFORMATION MEASURES. (1947, Децембар 17). Federation of American Scientists. Доступно на: https://fas.org/irp/offdocs/nsc-hst/nsc-4.htm

O'Kane, M. (1992, Мај 8). A full morgue and no way out. *The Guardian*.

O'Kane, M., & Traynor, I. (1992, Мај 5). Bosnia fights for life. *The Guardian*.

O'Kane, M., Traynor, I., & Palmer, J. (1992, Мај 4). Bosnians attack truce convoy. *The Guardian*.

O'Kane, M. (1994, Фебруар 10). Ending our shameful silence. *The Guardian*.

Oshinsky, D. M. (1989, Август 27). Cranky Integrity on The Left. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1989/08/27/books/cranky-integrity-on-the-left.html

Pajić, Z., & Pick, H. (1992, 30 Мај). Sarajevo: shame of Europe. *The Guardian*.

Palmer, J., Bates, S., & Walker, M. (1994, Фебруар 8). EU warns Serbs of air strikes if siege of Sarajevo goes on. *The Guardian*.

Palmer, J., Black, I., & Bates, S. (1994, Фебруар 9). NATO leaning to air strikes to end Sarajevo siege. *The Guardian*.

Павловић, Д. (2018). Битка за Сребреницу: Рат за цивилизацију, Бања Лука, БиХ: Центар за истраживање рада, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске.

Pohrt, W. (1991, Септембар 9). Decision on the fate of Yugoslavia. *Konkret*.

Prosecutor v. Milošević. Case no.IT-02-54 [Testimony of Eve-Ann Prentice], ICTY. Доступно на: http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/060203IT.htm

Упитник (2020.), Архива Владе Републике Српске

Reform of US Public Diplomacy. (2002, Март 17). *American Diplomacy*. Доступно на: http://americandiplomacy.web.unc.edu/2002/03/reform-of-us-public-diplomacy/

Rojo, A. (1992, Јун 15). Private lives in the dark springtime of Sarajevo's war. *The Guardian*.

Rupert Murdoch - Scandal and reorganization. (n.d.). Encyclopedia Britannica. Доступно на: https://www.britannica.com/biography/Rupert-Murdoch/Scandal-and-reorganization

Savic, M. (1995, Август 31). NATO jets spawn love and hate in tale of two cities. *The Guardian*.

Saylor, R. (2008, Март 15). Strategy research project: Yugoslavia: Implications of an unjust war [Report]. Carlisle, PA-US: U.S. Army War College.

Security Information, Amin el-Husseini, Grand Mufti of Jerusalem. (1951, Новембар 19). Central Intelligence Agency. *Security Information, Amin el-Husseini, Grand Mufti of Jerusalem*. (1951, Новембар 19). Central Intelligence Agency. Доступно на: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/HUSSEINI%2C%20AMIN%20EL%20%20%20VOL.4_0160.pdf

Shanker, T., & Schmitt, E. (2002, Децембар 16). Threats and responses: Fight against terrorism: Pentagon may push propaganda in allied nations. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/2002/12/16/world/threats-responses-fight-against-terrorism-pentagon-may-push-propaganda-allied.html

Speakers Action Group. (2018, Март 15). *Melanie Phillips on why she left the Left* [Video]. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=tRSDW20krGU

Steele, J. (1995, Септембар 7). Americans eager to bomb and talk. *The Guardian*.

Stephen, C. (1994, Март 4). Life in a very normal siege. *The Guardian*.

Sudetic, C. (1991, Фебруар 14). For Yugoslavia, another impasse. *The New York Times*.

Sudetic, C. (1992a, Мај 3). In Sarajevo, a barrage of terror. *The New York Times*.

Sudetic, C. (1992b, Мај 5). Bosnia is seeking foreign military aid. *The New York Times*.

Ted Turner | Biography, CNN, TBS, & Facts. (n.d.). Encyclopedia Britannica. Доступно на: https://www.britannica.com/biography/Ted-Turner

Tedstrom, J. E. (1994). *Beyond Consolidation: U.S. Government International Broadcasting in the Post-Cold War Era*. Rand.

Tefft, B. (2013, Фебруар 26). *The Muslim Brotherhood Threat to the Middle East, Israel and the World*. The Mackenzie Institute. Доступно на: https://mackenzieinstitute.com/2013/02/the-muslim-brotherhood-threat-to-the-middle-east-israel-and-the-world/

Timeline of the Cold War. (n.d.). Harry S. Truman Presidential Library. Доступно на: https://www.trumanlibrary.gov/public/TrumanCIA_Timeline.pdf

Traynor, I. (1991, Мај 8). Split loyalties of Yugoslavia's partisan heritage. *The Guardian*.

Traynor, I. (1992a, Мај 5). Croatian havoc may save Bosnia from bloodbath. *The Guardian*.

Traynor, I. (1992b, Мај 7). Sarajevo buries its dead as bullets fly. *The Guardian*.

Traynor, I. (1992c, Мај 29). "Dead" Arkan leads descent into inferno. *The Guardian*.

Traynor, I. (1992d, Мај 23). Sarajevo carnage as 21 die in fresh mortar attacks. *The Guardian*.

Traynor, I. (1994a, Фебруар 8). No proof Muslims attack their own. *The Guardian*.

Traynor, I. (1994b, Фебруар 11). Crater analysts trace trajectory. *The Guardian*.

Traynor, I. (1994c, Март 22). Serbs defy NATO with tanks and guns near Sarajevo. *The Guardian*.

Traynor, I. (1995, Септембар 16). Siege mentality lives on in Sarajevo as deal with Serbs raises doubts. *The Guardian*.

Traynor, I., & Pick, H. (1992, Мај 29). Angry US takes lead on tough Serb sanctions. *The Guardian*.

Traynor, I., & Wintour, P. (1994, Фебруар 11). Serb hostage threat halts aid. *The Guardian*.

Traynor, I., Walker, M., Palmer, J., & Fairhall, D. (1994, Фебруар 7). Allies split on action following massacre. *The Guardian*.

Tyler, P. E. (1992, Март 8). U.S. strategy plan calls for insuring no rivals develop. *The New York Times*.

UN soldier facing a wall with text "Don't just stand there, do something" written on it [Photograph]. (1995, Август 30). *The Guardian*.

United States - The Red Scare. (n.d.). Encyclopedia Britannica. Доступно на: https://www.britannica.com/place/United-States/The-Red-Scare#ref613189

Victims of market carnage buried under protective cover of darkness. (1994, Август 8). *Reuter*.

Војиновић, М. (2020, Март 1). Сејао сам приче о бомбардовању Југославије Доступно на: http://www.politika.rs/scc/clanak/448963/Sejao-sam-price-o-bombardovanju-Jugoslavije

Vulliamy, E. (1995a, Август 29). Market carnage puts UN on spot. *The Guardian*.

Vulliamy, E. (1995b, Септембар 9). Inquiry into shelling of hospital. *The Guardian*.

Vulliamy, E., Black, I., & Palmer, J. (1995, Август 31). The defining moment. *The Guardian*.

Vulliamy, E., Black, I., & Webster, P. (1995, Август 30). NATO planes bomb Serbs. *The Guardian*.

Webster, P. (1995, Август 29). Shelling delays president's visit but stiffens allies' resolve. *The Guardian*.

West, R (1994). *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia* New York: Penguin Books, (стр. 21).

Wheen, F. (1995, Januar 25). The spectator and the Serbian warlord. *The Guardian*.

Williams, C. J., & Kirika, D. (1991, Decembar 6). Mesic Resigns Presidency, Says Yugoslavia No Longer Exists. *Los Angeles Times*. Доступно на: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-12-06-mn-633-story.html

Wilson, G. (1998). The Dayton Accords reshape Europe. In R. Clark (Ed.), *NATO in the Balkans: Voices of opposition*. New York, NY-US: International Action Center.

Woodward, S. L. (1995). *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. Brookings Institution Press.

Woodward, S. L. (2002). The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia. In C. Leys & L. Panitch (Eds.), *The Socialist Register 2003 - Fighting Identities: Race, Religion and Ethno-Nationalism* (Вол. 39, p. 74). Merlin Press.

Woodward, S. L. (Октобар 1993). *Making sense out of the chaos: Reporting the war in Bosnia, Panel discussion*. School of Communication, American University, Washington D.C.

Yugoslavia; An Intelligence Appraisal (in response to NSSM 129). (1971, Јул 27). Central Intelligence Agency. Доступно на: https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp79r01095a001300010006-1

ПЕТО ПОГЛАВЉЕ

Страдања Срба у Сарајеву

ИЗВРШНИ САЖЕТАК

Ово поглавље има за циљ да представи објективно и аналитичко истраживање судбине заједнице босанских Срба у граду Сарајеву у контексту рата у Босни и Херцеговини 1992–1995. године. Стога се бави и основним питањима рата: анализом карактера рата у Босни и Херцеговини, генезе и војне равнотеже оружаних снага зараћених страна, те битке за Сарајево. Основно виђење аутора јесте да је рат у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. био етнички сукоб, чија је суштина у борби између мобилисаних етничких група за власт – било да се ради о једнаким правима у држави или борби за успостављање потпуно независне државе. Ово гледиште је распрострањено у међународној академској заједници и одражава контрадикторне традиције сукоба и прилагођавања које су вијековима карактерисале однос етничких заједница на Балкану. Ово поглавље такође има за циљ да попуни јаз у мјери у којој је могуће у истраживањима која се односе на поријекло, динамику и војне операције везане за блокаду Сарајева и њихов утицај на српску заједницу у граду, а састоји се од увода, неколико одјељака (наведени доље) и закључка.

Одјељак 1. (Карактер рата у Босни и Херцеговини) истражује тему карактера рата у Босни и Херцеговини у контексту закона оружаног сукоба.

Одјељак 2. (Оружане снаге зараћених страна) говори о војном контексту и описује армије три зараћене стране (АРБиХ, ХВО, ВРС), укључујући њихово стварање и еволуцију, организацију и опремљеност, као и јаке и слабе тачке.

Одјељак 3. бави се раном фазом грађанског рата и пучом СДА у Сарајеву 5. и 6. априла 1992. године.

Одјељак 4. има за циљ да расвијетли најмање познате аспекте блокаде и битке за Сарајево, укључујући планове зараћених страна, борбена дејства, гранатирања и снајперске активности снага Првог корпуса АРБиХ.

Одјељак 5. приказује патње и судбину српске заједнице у Сарајеву током рата у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године.

Основни закључак овог поглавља јесте да је прорачуната политика етничког чишћења страшно погодила српску заједницу у Сарајеву, која је због терора и застрашивања практично престала да постоји.

Ова анализа заснива се на широком спектру извора: (а) прегледу литературе и медија; (б) анализи докумената МКСЈ у јавном домену; и (ц) анализи докумената доступних за истраживање у архиви Центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих особа Републике Српске.

1. Увод

Од свих академских истраживања која се односе на рат у Босни и Херцеговини, најмање је истражена тема мучења и страдања српске заједнице у Сарајеву. Главни град Босне и Херцеговине– Сарајево– био је средиште политичког и војног развоја рата у Босни и Херцеговини 1992–1995. године и оправдано заслужује пажњу истраживача до данас. Међутим, сукобљене перспективе и контроверзе утичу на квалитет и квантитет истраживања везаних за тему карактера рата и битке за Сарајево, а ту је и очигледна тенденција политизације.

У ширем историјском контексту, од свих историјских паралела с ратом у Босни и Херцеговини, најприхватљивије је поређење са шпанским грађанским ратом 1936–1939. године. „Босна је наша Шпанија“, примијетио је познати француски филозоф Бернар Анри Леви. Саудијски уредник се сложио: „Рат у Босни и Херцеговини постао је емоционални еквивалент борбе против фашизма у шпанском грађанском рату. Они који тамо умиру сматрају се мученицима који су покушали да спасу своје Муслимане.“ Политолог Самуел Хантингтон вјеровао је да се у Босни и Херцеговини води рат између цивилизација и религија (Huntington, 1988, стр. 290-291). Оба поређења су озбиљно непримјерена.

Грађански рат у Босни и Херцеговини заиста је имао неке сличности с грађанским ратом у Шпанији 1936–1939. године. Шпански грађански рат био је рат између политичке идеологије демократије и интернационализма с једне стране и идеологије европског фашизма са друге. Шпански републиканци борили су се да одбране право на самоопредјељење Каталоније и Баскије. Шпанске фашисте подржали су њемачки нацисти и италијански фашисти, а прећутно британски и француски конзервативци, лицемјерном политиком такозване „неинтервенције.“

У рату у Босни и Херцеговини, Срби из Републике Српске свих политичких убјеђења борили су се за самоопредјељење и грађанска права и против пријетње да буду истријебљени. Они су бранили своја права на живот у уставној и међународно признатој Југославији, у којој су живјели посљедњих 70 година. Првобитни циљ стварања Републике Српске био је очување Југославије. Када су Муслимани и Хрвати одбацили Југославију, циљ Републике Српске промијенио се из очувања Југославије

у политичку и културну аутономију и једнака права за Србе из Босне и Херцеговине.

С друге стране, босански Муслимани борили су се за унитарну државу у којој Србима неће бити мјеста за политичку и културну аутономију. У овом рату, босанске Муслимане су подржале муслиманске државе и „хуманитарна интервенција" Сједињених Држава и НАТО-а.

У својим мемоарима о сукобима у бившој Југославији „Балканска одисеја", међународни преговарач и копредсједавајући Међународне конференције за бившу Југославију лорд Дејвид Овен нагласио је: „Никада прије тога нисам морао да дјелујем у таквој клими нечасти, пропаганде и растављања. Многи од људи с којима сам имао посла у бившој Југославији буквално су странци истине" (Owen, 1996, стр. 365).

С тим у вези, генерал Луис Мекензи, генерал Мајкл Роуз, Јасуши Акаши, Дејвид Овен, Сајрус Венс, Торвалд Столтенберг и Лорд Карингтон формирали су мишљење да ниједна страна не штеди невине када је у питању насиље у Босни и Херцеговини. Они који нису успјели приписати сву кривицу Србима и који су имали нијансиране и мање политизиране погледе на рат у Босни и Херцеговини, оптужени су да су „антимуслимани" и „недемократе."

Неки су добили пријетње смрћу од владе Алије Изетбеговића. Један такав службеник Уједињених нација био је Филип Корвин, службеник УН за цивилна питања у Сарајеву, који је био први свједок стварне ситуације у главном граду Босне и Херцеговине (Corwin, 2000, стр. 216.).

У рату у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године, Муслиманска политичка елита је Сарајево представљала као симбол толерантног мултикултуралног и мултиконфесионалног града. Режим Алије Изетбеговића Сарајево је приказао као град-жртву и носиоца високих стандарда људских права. Међутим, када се под лупу стави ратни период у Сарајеву и тиме уклоне нејасни стереотипи и флоскуле, стварност постаје јасна и шокантна.

Методологија овог истраживања комбинује опште методе политичког истраживања и војнообавјештајног циклуса. Ово поглавље има намјеру да представи фактичку страну битке за Сарајево и превлада раскорак између западњачке перцепције ратног Сарајева и тмурне стварности, те се концентрише на судбину заједнице сарајевских Срба. Ово поглавље се ослања на најразличитије изворе:

1. Збирке докумената у посједу Центра за истраживање рата, ратних злочина и тражења несталих лица Републике Српске;
2. Материјали институција и организација Републике Српске (Канцеларија предсједника, Народна скупштина, Влада, ВРС) из периода 1992–1995;
3. Материјали институција и организација Републике Босне и Херцеговине (Предсједништво, Народна скупштина, Влада, такозвана АБиХ) из периода 1992–1995;

4. Материјали релевантних међународних институција и организација;
5. Монографије, мемоари, извјештаји за штампу и други материјали домаћих и страних аутора присутних у РБиХ између 1992. и 1995. године;
6. Материјали који се користе у поступцима пред међународним и домаћим судовима у вези са догађајима из ратног времена у Сарајеву.

Након 10 година рада са Уједињеним нацијама у Босни и Херцеговини, у рату и миру, аутор сматра моралном обавезом да доврши своје истраживање, које би требало да служи као трајна почаст свим цивилним жртвама овог рата, без обзира на њихово етничко поријекло.

2. Карактер рата у Босни и Херцеговини

2. 1. Преглед библиографије

За истраживање ратног Сарајева прво треба утврдити контекст и карактер рата у Босни и Херцеговини 1992–1995. Погледи на карактер рата у Босни и Херцеговини далеко су од тога да буду тачно утврђени, и даље их оспоравају историчари, политичари и јавне личности. Британски новинар Иво Петковски прокоментарисао је перцепцију рата на Западу:

„Начин на који ће будући историчари памтити ратове из деведесетих година прошлог вијека још се успоставља, међутим, у западним медијима општи утисак већ почиње да се згрушава из нереда који је сачињавао стварност сукоба. Ова поједностављена приповијест тежи ка томе да Србији додијели улогу агресора, босанским Муслиманима жртве, НАТО-у хероја-спасиоца, а Хрватској посматрача. Можда је увијек судбина губитника у сукобу да глуми негативца у резултирајућем филму – то је изгледа случај и са босанским Србима... Међутим, у журби да се додјељују поједностављене улоге агресора и жртве, кључни детаљи се стављају устрану– ово није био рат агресије, већ грађански рат, са злочинима почињеним на све стране“ (Петковски, 2010).

О карактеру рата се већ дуже вријеме расправља у међународној академској заједници. До данас је та расправа створила два међусобно непомирљива стајалишта. Једно је да је рат у Босни и Херцеговини био рат агресије који је СРЈ (Србија и Црна Гора) водила против међународно признате и демократске Републике Босне и Херцеговине. Друго гледиште је да је рат у Босни и Херцеговини између 1992. и 1995. године био грађански рат између њене три нације, које су тежиле међусобно искључивим политичким програмима.

Бошњачки[1] историчари и политичари, као и бројни други, рат у Босни и Херцеговини сматрају агресијом. Они вјерују да је међународно призната Босна и Херцеговина „жртва српске агресије“, коју је починила Југославија уз помоћ „локалних четника.“[2]

Ови аутори износе мишљење да је рат 1992–1995. године вођен између „српског агресора" и вишенационалне Армије Босне и Херцеговине (АРБиХ) која се, наводно, борила за заједничке интересе својих грађана свих националности и религија. Бошњачки историчари заступају стајалиште да је борба АРБиХ под командом и вођством предсједника БиХ Алије Изетбеговића била морално оправдана и легитимна, док су босански Срби, наводно, „агресори". Овај бошњачки националистички концепт озбиљно је мањкав.

Аутори из Федерације БиХ бошњачког и хрватског поријекла дијеле заједничко стајалиште да је СРЈ (Србија и Црна Гора) извршила акт агресије и на Хрватску и на Босну и Херцеговину. У том смислу, у Федерацији Босне и Херцеговине преовладава став босанскохерцеговачког историчара Мустафе Имамовића:

„Србија и Црна Гора су у прољеће 1992. помно организирале, испланирале и извршиле агресију на Босну и Херцеговину, уз активну подршку босанских и херцеговачких четника. И Хрватска је постала агресор 1992. и почетком 1993. године. Усташки елементи Хрватског вијећа обране (ХВО) подржали су ову агресију" (Imamović, 1998, стр. 20).

Већина бошњачких политичара и историчара такође сматра да је улога Хрватске у рату „агресија на Босну и Херцеговину", упркос чињеници да је учешће хрватске војске у рату у најбољем случају било нејасно. Хрватска војска је у почетку била савезник Армије БиХ, да би касније ушла у оружани сукоб с Изетбеговићевим режимом. Након стварања муслиманско-хрватске федерације, Хрватска војска и Армија Босне и Херцеговине поново су постали савезници и учествовали у заједничким операцијама против Војске Републике Српске. Хрватски историчари не дијеле рат на два одвојена сукоба – онај у Хрватској и онај у Босни и Херцеговини. Према хрватском историчару Дарију Никићу Чакару:

„За босанске Хрвате национална хисторија није хисторија Босне и Херцеговине. Увијек су Хрватску, а не Босну и Херцеговину сматрали својом истинском отаџбином. Стога је за њих грађански рат био прије свега рат у Хрватској и на хрватским територијама у Босни и Херцеговини" (Čakar, 2011, стр. 57)

Предсједник Алија Изетбеговић више пута је негирао одговорност за грађански рат у Босни и Херцеговини и у више наврата наглашавао:

„Ово није обичан рат, не само окупација од стране Србије, већ је геноцидни рат против цивилног становништва и његових вјерских, националних и културних вриједности."

Јавна мњења у Србији и у Републици Српској сагласна су у мишљењу да је рат у Босни и Херцеговини у периоду 1992–1995. године био грађански рат и да има политичке и вјерске коријене. У Србији и Републици Српској овај рат се обично назива „отаџбинско-одбрамбеним ратом", који је вођен ради одбране и заштите српског народа од истребљења, и као српски „никада више" новом масовном страдању" (Пандуревић, 2012). Српски историчари сматрају да су Срби у Босни водили грађански

рат 1992–1995. године да би одбранили своје право на самоопредјељење и спријечили пријетњу геноцидом. Будући да су Срби конститутивни народ у Босни и Херцеговини, вјерују да не могу бити агресори против себе (Avramov, 1997, стр. 217).

Међу онима који вјерују да је рат у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године био грађански рат, спада и истакнути стручњак за међународно јавно право Џејмс Кравфорд. Рат у Босни и Херцеговини описао је као грађански рат:

„Босна и Херцеговина, компонента СФРЈ, садржавала је босанске Муслимане, Србе и Хрвате, међу којима је 1992. године избио грађански рат. Средишња влада, у којој су босански Муслимани обављали кључне функције, није вршила ефикасну контролу изван подручја муслиманске већине; другдје су српски сепаратисти успоставили –Републику Српску–, вјероватно независну државу" (Crawford, 2006, стр. 528).

Пол Соуп, професор емеритус на Универзитету у Вирџинији и коаутор ауторитативне књиге „Рат у Босни и Херцеговини. Етнички сукоб и међународна интервенција" тврди да је план о подјели Босне између Србије и Хрватске имао стварне предности и да је права алтернатива подјели био грађански рат. Према Соупу:

„Ако се за Босну не би сматрало да има право на државност – а историја Босне је наговјештавала колико је неспремна да предузме овај задатак – тада начелно не би могло бити приговора таквом рјешењу. На крају, босански пројекат, у било којој варијанти, на крају није могао добити међународну подршку, јер је међународна заједница била чврста у подршци мултиетничности, постојећим републичким границама и међународном посредовању за рјешавање ратова у бившој Југославији. Али у условима који су преовладавали у периоду 1991–1992. године, то је значило грађански рат" (ICTY, 2004, *Prosecutor v. Radoslav Brđanin*, стр. 26).

Српски војни аналитичар Милован Милутиновић дијели исто мишљење:

„Ако се карактеристике сукоба у БиХ сагледају у њиховој стварности, може се закључити да је то био унутрашњи сукоб међу националним и верским групама, који су водиле одговарајуће политичке власти. Ово чини овај сукоб националним и верским сукобом све три зараћене стране" (Milutinović, 2016, стр. 35)

2. 2. Дефиниције МКЦК-а

Оружани сукоб постоји кад год се прибјегава оружаној сили између држава или продуженом оружаном насиљу између државних власти и организованих оружаних група или између таквих група унутар неке државе. Међународно хуманитарно право примјењује се на период од покретања таквих оружаних сукоба, а обухвата и период након престанка непријатељстава, све док се не постигне опште закључење мира; или, у случају унутрашњих сукоба, мирно рјешење. МКЦК и пракса међународних судова истакли су сљедећа обиљежја немеђународног сукоба (грађански рат):

- Ратови се воде на територији и унутар граница међународно признате државе која има довољно велико становништво.

- Зараћене стране укључене у оружано насиље морају имати минимални ниво организације. Зараћене стране имају своје политичке програме и признају своје јавно артикулисане политичке циљеве.
- Зараћене стране имају своје организоване оружане снаге.
- Држава директно учествује у рату ангажовањем војске и полиције. Ако државни орган не функционише или пропадне, група која представља државу на међународном нивоу и тврди да је државни орган зараћена је страна.
- Све зараћене стране користе своје унутрашње људске ресурсе.
- Све зараћене стране воде непријатељства у облику офанзивних и одбрамбених операција у складу са својим војним приручницима и прописима.
- Међудржавни сукоб завршава нагодбом (прекид ватре, примирјем), војним поразом зараћене стране или мировним споразумом, након чега слиједи релативно дуг период мира.[3]

Горња дефиниција међународног сукоба у потпуности задовољава елементе рата у Босни и Херцеговини од 1992. до 1995. године.

Непријатељства су била ограничена на територију Републике Босне и Херцеговине, којој је међународно признање додијељено 6. априла 1992. године. РБиХ је у том тренутку имала 4,4 милиона људи. Етнички пресјек био је 43,7% Муслимана, 31,3% Срба, 17,3% Хрвата и 7,7% Југословена.

▪ У сукобу у Босни и Херцеговини биле су присутне четири зараћене стране: Република Босна и Херцеговина са доминацијом Муслимана, самопроглашена Република Српска, самопроглашена Хрватска република Херцег-Босна и самопроглашена муслиманска влада аутономне покрајине Западна Босна. Ове зараћене стране политички су се организовале и управљале својим политичким странкама: Муслимани су имали своју Странку демократске акције (СДА); Срби су имали своју Српску демократску странку (СДС); Хрвати су имали своју Хрватску демократску унију (ХДЗ). Они су такође имали своје политичке програме и артикулисане политичке циљеве. СДА се, упркос јавној реторици о „мултиетничкој и мултиконфесионалној Босни и Херцеговини“, надала да ће Муслимани временом постати апсолутна већина у Босни и на тај начин постати народ у складу с именом државе, чиме би се Срби и Хрвати свели на статус мањине и тихо је радила на терену према том циљу. СДС је изјавио да се залаже за очување Босне и Херцеговине као конститутивне републике у Југославији. Међутим, када су СДА и ХДЗ одбили ту опцију, СДС је у јануару 1992. прогласио стварање независне Републике Српске, повезане са Југославијом. Док је СДА тврдила да представља читаву „мултиетничку и мултиконфесионалну Босну и Херцеговину“, СДС се представио као да представља само босанске Србе. Босански Хрвати су такође изјавили како представљају своју Републику Херцег-Босну у јулу 1992. године и да намјеравају да се придруже Хрватској.

▪ Ове зараћене стране имале су своје оружане снаге. Босански Муслимани створили су Армију Босне и Херцеговине (АРБиХ); Босански Срби створили су своју Војску Републике Српске (ВРС), а босански Хрвати своје Хрватско вијеће обране (ХВО). АРБиХ је тврдила да заступа све нације Босне и Херцеговине и да штити права свих њених грађана. Међутим, АРБиХ није имала морална ни законска права за такве тврдње, јер је њено особље чинило 95% босанских Муслимана. Иако су многи аналитичари и историчари рата у Босни склони размишљању о њој као једној од нерегуларних снага, студија ЦИА-е оспорава ову перцепцију:

„Кључни циљ наше студије било је разјашњење многих митова који су се појавили у вези са сукобом. Главни међу тим митовима јесте перцепција да су рат водиле хорде тешко наоружаних—паравојних— силеџија, које су дјеловале изван било које владе, или их је влада слабо контролисала, или да се такозване—војске— састоје од ништа више него слабо организованих регионалних ратних војсковођа и милицијаи да су управо ти разбојници били одговорни за—етничко чишћење— како су, незграпно, окараткерисане многе кампање. У ствари, готово све борбе одрађене су професионалним вођењем, релативно добро организоване грађанске армије, а супротно мишљење углавном је резултат гледања западних официра који су редовно омаловажавали изглед, дисциплину и професионалност армија учесница. Насупрот овим површним процјенама, наше истраживање је показало да је свака војска брзо развила редовну структуру са централизованим особљем које контролише хијерархију формација и јединица, укључујући специјализоване тактичке и пратеће елементе, попут ваздушне одбране, транспорта, обуке, војне полиције, и комуникације. Свака сила је имала одређени командни ланац и сва обиљежја редовне војске...“ (Central Intelligence Agency [CIA], 2002, стр. xiii).

- Све зараћене стране биле су укључене у интензивне борбе. Као резултат тога, почетком 1993. године, државни орган РБиХ био је у стању распадања, али је основна група политичара босанских Муслимана под предсједником Алијом Изетбеговићем и даље наставила да представља државу на међународном нивоу. Према Дејвиду Овену:

„На свим нашим састанцима и документима били смо сложни у третирању Изетбеговића као предсједника и његових министара као чланова владе независне државе, свјесни да они представљају једну од три стране у спору које су морале да постигну договорно решење. (...) Било је све теже подржати и оправдати овај политички коректан став. Нисмо могли занемарити стварност да је Изетбеговић контролисао само око 11 посто земље, док су босански Хрвати контролисали нешто више територија захваљујући свесрдној подршци коју су добили од хрватске владе и присуству у знатном броју хрватских владиних снага. Колективно Предсједништво у Босни и Херцеговини изабрано 1990. године састојало се од седам особа, али до 1992. године вршило је све мање и мање колективне власти која му је дата уставом (...) Крајем 1992. године свима је постало јасно да се та власт свела на малу групу муслиманских министара које је именовао предсједник Изетбеговић и њихов кандидат за потпредсједника Ејуп

Ганић. Колективно Предсједништво, као демократско тијело са значајном заступљеношћу три конститутивна народа, у јесен 1993. године више није било стварност. Праве одлуке доношене су на другом мјесту. У ствари смо се бавили муслиманском владом за претежно муслиманско становништво" (Owen, 1996, стр. 365)

- Армије свих зараћених страна, осим ограниченог броја страних бораца, састављене су од матичних држављана Босне и Херцеговине. Све зараћене стране вршиле су масовне мобилизације на територијама под њиховом контролом (Bose, 2002, стр. 20).
- Током рата све су зараћене стране спроводиле бројне офанзивне и одбрамбене операције у складу са својим војним концептима, приручницима и прописима.

Рат је завршен у новембру 1995. године, када су зараћене стране потписале Дејтонски мировни споразум. Услиједио је продужени период мира.

Горњи критеријуми се у великој мери подударају са дефиницијом грађанског рата из Војног лексикона:

„Грађански рат је оружани сукоб унутар земље између различитих друштвених класа, група и супротстављених снага, у којем свака страна настоји да постигне одређене политичке, економске и друге циљеве. У овој ситуацији зараћене стране граде своје политичке и војне структуре, односно армије, и организују сопствену власт и моћ. Грађански рат је оружани политички сукоб у држави између двије групе људи, које се супротстстављају власти, водећи тако оружану борбу једног дела становништва против другог дела становништва. У овој ситуацији зараћене стране граде своје политичке и војне структуре, односно армије и организују свој ауторитет и моћ" (*Vojni leksikon*, 1981, стр. 152).

Управо је та дефиниција одредила перцепцију рата за све зараћене стране у Босни и Херцеговини.

2. 3. Пресуде МСП и МКСЈ

Босна и Херцеговина је 1993. године тужила Србију због наводног геноцида пред Међународним судом правде Уједињених нација. Др Франсис Бојл, савјетник Алије Изетбеговића, поднио је захтјев. Босна и Херцеговина је тврдила да је Србија и Црна Гора извршила агресију и геноцид, те покушала да истријеби бошњачко (босанско-муслиманско) становништво Босне и Херцеговине и тражила је одштету. Тачније, Босна и Херцеговина је тврдила:

„Под кринком заштите српског становништва Босне и Херцеговине [Србија] је у ствари замишљала и с њима дијелила визију—Велике Србије—, у оквиру које је давала подршку оним особама и групама одговорним за активности које представљају геноцидна дјела на која се жали" (International Court of Justice, 2007b, para. 237).

Међународни суд правде овим случајем бавио се више од 14 година. У јануару 2007. године, Суд је изрекао пресуду. С тринаест гласова за и два гласа против, Суд је утврдио да:

„Србија није починила геноцид преко својих органа или одговорних лица према међународном обичајном праву, кршећи своје обавезе из Конвенције о спречавању и кажњавању злочина геноцида" (International Court of Justice, 2007b, para. 471).

С тринаест гласова за и два гласа против, Суд је такође утврдио да се Србија:

„Није уротила да изврши геноцид нити подстицала почињење геноцида, кршећи своје обавезе према Конвенцији о спречавању злочина геноцида... Према мишљењу Суда, подносилац захтјева није доказао да су издата упутства савезне власти у Београду или било којег другог органа СРЈ да изврше масакре, још мање да су било која таква упутства дата са одређеном намјером (*dolus specialis*) која карактерише злочин геноцида. Све су индикације супротне. (...) Суд из претходног закључује да се дјела оних који су починили геноцид у Сребреници не могу приписати туженом према правилима међународног права државне одговорности: дакле, међународна одговорност туженог није ангажована по овом основу" (International Court of Justice, 2007b, paras. 471, 413-415).

С тринаест гласова за и два гласа против, Суд је такође утврдио да се Србија није уротила да почини геноцид, нити је подстакла почињење геноцида. Међународни суд правде утврдио је да нема доказа да је на читавој територији Босне и Херцеговине почињен геноцид:

„У свјетлу преиспитивања чињеничних доказа који су пред њим изведени за злочине почињене у Босни и Херцеговини у периоду 1991–1995, Суд је закључио да, осим за догађаје из јула 1995. у Сребреници, неопходна намјера која је потребна да се геноцид учини није дефинитивно приказана у односу на сваки конкретни инцидент" (International Court of Justice, 2007b, paras. 319, 370).

Што се тиче тврдње Босне и Херцеговине да сам образац злочина почињених над многим заједницама током дужег периода, фокусиран на босанске Муслимане и Хрвате, показује потребну намјеру да се почини геноцид, Суд је пресудио да се не може сложити са тако широким приједлогом. Међународни суд правде то је и истакао:

„*Dolus specialis*, то је специфична намјера да се група уништи у цјелини или дјелимично, мора бити убједљиво приказана позивањем на одређене околности, осим ако се не може увјерљиво показати да постоји општи план за тај циљ; а да би образац понашања био прихваћен као доказ његовог постојања, морао би бити такав да може само указивати на постојање такве намјере" (International Court of Justice, 2007b, para. 373).

Међутим, Међународни суд правде закључио је да су дјела почињена у Сребреници, која спадају у члан II (а) и (б) Конвенције, почињена са посебном намјером да дијелом униште групу Муслимана Босне и Херцеговине као такве; и сходно томе, да су то дјела геноцида која су починили припадници ВРС у и око Сребренице око 13. јула 1995. године.

Али није показано да је војска СРЈ учествовала у масакрима, нити да су политички лидери СРЈ учествовали у припреми, планирању или на било који начин спровели масакре (International Court of Justice, 2007b, para. 386).

Студија ЦИА-е, „Балканска ратишта", демантовала је, међу многим заблудама о овом рату, идеју да се војска копнених снага СРЈ борила у Босни и Херцеговини:

„Најупечатљивије је то што се у Босни током сукоба борио велики број копнених трупа Војске Југославије и да је ВРС била под командом Генералштаба Војске Југославије. Нема доказа који би подржали ту идеју, упркос честим тврдњама лоше обавијештених новинара" (CIA, 2003, стр. 275).

Није доказано да је било таквог учешћа у вези са масакрима који су почињени у Сребреници. Даље, ни Република Српска, ни ВРС нису били *de jure* органи СРЈ, јер ниједан од њих није имао статус органа те државе према свом унутрашњем закону (International Court of Justice, 2007b, para. 386).

Иако међународно јавно право није задатак МКСЈ-а, Трибунал је у многим судским предметима утврдио природу сукоба у Босни и Херцеговини. Како су оптужбе по члану 2 Статута МКСЈ (тешке повреде Женевских конвенција) условљене на основу постојања међународног оружаног сукоба, због јурисдикције и као елемента наводних злочина, већина судија је пресудила о унутрашњем и међународном карактеру сукоба. На примјер, Жалбено вијеће МКСЈ у случају Тадић утврдило је да:

„Сукоби у бившој Југославији могли су се окарактерисати као интерни и међународни, или алтернативно, као унутрашњи сукоб упоредо са међународним, или као унутрашњи сукоб који је постао интернационализован због спољне подршке, или као међународни сукоб који је накнадно замијењен једним или више унутрашњих сукоба или неке њихове комбинације. Сукоб у бившој Југославији учињен је међународним учешћем Хрватске војске у Босни и Херцеговини и учешћем Југословенске народне армије (ЈНА) у непријатељствима у Хрватској, као и у Босни и Херцеговини, барем до њеног формалног повлачења 19. маја 1992. године. У мјери у којој су сукоби били ограничени на сукобе између снага босанске владе и побуњеничких снага босанских Срба у Босни и Херцеговини, као и између хрватске владе и побуњеничких снага хрватских Срба у Крајини (Хрватска), били су интерни (осим ако се не може доказати директна умијешаност Савезне Републике Југославије [Србије и Црне Горе]). Примјетно је да се стране у овом случају такође слажу да сукоби у бившој Југославији од 1991. године имају и унутрашњи и међународни аспект" (ICTY, 1995, *Prosecutor v. Duško Tadić*, para. 72).

Пресуда судског вијећа МКСЈ у случају Енвера Хаџихасановића и Амира Кубуре такође је утврдила да је рат у средњој Босни био унутрашњи оружани сукоб:

„Одлучивање о доказима које је тужилаштво изнијело у унакрсном испитивању и закључило да је то прихватљиво само уколико даје даље детаље о општем контексту овог предмета и да не може служити утврђивању међународне природе сукоба у вези са примјењивим законом, Вијеће признаје да се у ствари бави унутрашњим оружаним сукобом" (ICTY, 2006, *Prosecutor v. Enver Hadžihasanović and Amir Kubura*, paras. 27-28).

3. Оружане снаге зараћених страна

3. 1. Армија Босне и Херцеговине

Уставна комисија СРБиХ усвојила је 31. јула 1990. амандмане 59–80 на Устав СРБиХ, који су у својој цјелини представљали важну уставну реформу у правном оквиру СФРЈ (Begić, 1997, стр. 45-53). Тачка 7 Амандмана 69 изричито је искључила „све активности које имају за циљ угрожавање територијалног интегритета СФРЈ". Ова одредба била је у сагласности са Уставом СФРЈ.[4]

Међутим, кршећи Устав, СДА је започела енергичне тајне активности ради стварања приватне паравојне армије СДА. У документу ЈНА, „Извјештај о стању борбене готовости", од 23. јануара 1992, дата је анализа активности СДА:

„Што се СДА тиче, све је очитије да покушава да створи независну и суверену БиХ изван оквира Југославије. Овим програмом изражава отворени антагонизам према Србима и ЈНА и започела је стварање својих оружаних формација. Искористивши положај владајуће странке, СДА је почела да повећава оружане формације ТО и МУП и у њих утапа своје оружане формације."[5]

Према бошњачким изворима, становништво босанских Муслимана у градовима долине Дрине почело је са набавком оружја и стварањем паравојних оружаних јединица већ 1990. године. Прва паравојна јединица СДА формирана је 2. августа 1990. у малом граду Устиколина у долини ријеке Дрине у источној Босни. У исто вријеме, оформиле су се и нелегалне муслиманске оружане јединице у Зворнику, Бијељини, Братунцу, Сребреници и Власеници (Hodžić, 1998, стр. 248).

Средином марта 1991. године, Главни одбор СДА упутио је директиву локалним ћелијама СДА у свим општинама, наређујући им да започну процес стварања војних јединица под заједничким називом „Патриотска лига". Дан 31. март 1991. сматра се формалним датумом стварања „Патриотске лиге", јер се тог дана у сарајевском кварту Соукбунар одржао први тајни састанак организације (Halilbegović, 2005, стр. 97-98).

„Патриотска лига" је чинила будућу Армију Републике Босне и Херцеговине. Генерал Неџад Ајнаџић, један од архитеката „Патриотске лиге", у мемоарима је нагласио да је „Патриотска лига" војно-политичка и одбрамбена организација СДА, и да је основа будуће Армије Републике Босне и Херцеговине (АРБиХ) (Ajnadžić, 2002, стр. 111). Предсједник РБиХ и лидер СДА Алија Изетбеговић постао је почасни члан „Патриотске лиге" (ICTY, 2008, *Prosecutor v. Rasim Delić*, para. 134).

СДА је 10. јуна 1991. године одржала Конгрес Муслимана у Сарајеву. Скоро 400 делегата из цијеле СФРЈ присуствовало је Конгресу. Конгрес је основало „Вијеће за националну заштиту муслиманског народа" и он је усвојио Резолуцију 84, којом се Муслимани у Босни и Херцеговини позивају да створе властиту војску и започну припреме за рат. Генерални шеф Одјељења за идеологију и морал, генерал Фикрет

Муслимовић, у свом мемоарском зборнику, нагласио је да је историјски значај Конгреса 10. јуна био израз „одговорности СДА да припреми народ за очување нација и држава" (Muslimović, 1996, стр. 206). Као начелник логистичког центра АРБиХ, а потом и министар одбране БиХ Хасан Ченгић изјављује:

„Одлучили смо да формирамо Патриотску лигу кроз структуру СДА, јер је то била једина странка на коју смо се могли ослонити... Главна идеја била је једноставна: требало би да имамо војну организацију која би, у случају озбиљног војног напада, постала окосница укупне националне и патриотске мобилизације."[6]

Резолуција 84 Конгреса није садржавала никакву референцу за српски или хрватски народ, већ је само упућивала апел нејасним „патриотским снагама". Конгрес је такође донио одлуку „да организује оружану одбрану", што је у ствари значило припреме за рат.

Политичко крило „Патриотске лиге" чинили су истакнути функционери СДА: Алија Изетбеговић, Омер Бехмен, Русмир Махмутћехајић и Насих Рашидагић. Предсједник СДА Алија Изетбеговић био је главни организатор и главни идејни вођа „Патриотске лиге". Изетбеговић је лично водио процес формирања „Патриотске лиге", уз подршку хрватског предсједника Фрање Туђмана.

У војном крилу „Патриотске лиге" учествовали су бивши официри ЈНА муслиманске националности који су напустили ЈНА: потпуковник Мехо Каришник, мајор Сефер Халиловић, мајор Вахид Каравелић, потпуковник Сулејман Врањ, потпуковник Неџад Ајнаџић, капетан корвете Мустафа Хајрулаховић, звани „Талијан". Бивши мајор ЈНА Сефер Халиловић унапријеђен је у „команданта Патриотске лиге" (Karavelić, 2004, стр. 198-201).

Штаб сарајевске „Патриотске лиге" био је састављен искључиво од челника општинских организација СДА. То су били Шериф Бечић, Мунир Радача и Кемо Хрвоје (Пале), Мехмед Скака и Фарис Фочо (Стари Град), Мирсад Трнка и Амир Оруч (Центар), Ахмед Исаковић (Ново Сарајево), Саид Мемић (Илиџа), Мустафа Делиловић и Мурис Ибрица (Хаџићи), Харис Трнка (Вогошћа). Шеф штаба сарајевске „Патриотске лиге" био је Нихад Халилбеговић, предсједник сарајевске СДА, и блиски сарадник Алије Изетбеговића (Halilbegović, 2013).

СДА је створила неуставне паравојне оружане снаге када је Социјалистичка Република Босна и Херцеговина још увијек била конститутивна република СФРЈ, а једине легалне војне формације на територији РБиХ биле су ЈНА и ТО. Одлука о стварању „Патриотске лиге" представљала је велики корак ка растављању правног система Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине.

Наведена сврха Патриотске лиге била је одбрана „уједињене" Босне и Херцеговине, мада је остало помало нејасно шта то значи. Претежно муслиманска, у своје чланство Патриотска лига је укључивала неке Хрвате, па чак и мали број Срба (CIA, 2002, стр. 130).

Створена изван уставног оквира РБиХ, „Патриотска лига" је била илегална паравојна организација и дјеловала је у тајности. Бивши официри ЈНА Сулејман Врањ, Рифат Билајац и Муниб Бисић израдили су организационе и оперативне документе (Hodžić, 1998, стр. 13). СДА је послала своје чланове на војну обуку у Хрватску. Ову обуку организовало је Министарство унутрашњих послова Хрватске[7]. Чланови „Патриотске лиге" заклели су се на вјерност Алаху:

„Кунем се Алахом да ћу заштитити слободу и територијални интегритет Босне и Херцеговине, своје једине домовине, чије су историјске границе вјечне и недодирљиве, и да ћу заштитити људе и грађане, чија су вјерска права и слободе угрожени. Спреман сам да жртвујем свој живот за овај циљ" (Hoare, 2004, стр. 87-88).

Почетком септембра 1991. „Патриотска лига" је започела организовање свог особља и батаљона на општинском нивоу и кренула у процес прикривене мобилизације. Предсједник Алија Изетбеговић лично је водио процес стварања муслиманских паравојних формација.

СДА и „Патриотска лига" такође су имали аспирације на територију Србије и Црне Горе. Свједочећи пред судијама Хашког трибунала, бивши генерал ЈНА КОС Васиљевић је рекао да је СДА организовала регионалне јединице „Патриотске лиге" у СФРЈ, подручје Санџак са углавном словенским муслиманским становништвом, у сврху инсценације противвладине побуне (ICTY, 2013, *Prosecutor v Karadžić and Mladić*, стр. 34665).

Почетком 1992. године, „Патриотска лига" је била организација са Главним штабом, 9 регионалних штабова, 102 општинска штаба и бројним теренским јединицама. Регионална сједишта формирана су у Бихаћу, Приједору, Ливну, Добоју, Тузли, Зеници, Сарајеву, Горажду и Мостару. Њихова величина кретала се од вода до бригаде. Укупна снага „Патриотске лиге" достигла је 120.000 људи (Halilović, 1997, стр. 166).

У посједу РЦИРЗ постоје бројни документи и изјаве које указују на улогу СДА и ХДЗ-а у наоружавању босанских Муслимана и босанских Хрвата. МУП РБиХ био је укључен у илегалну дистрибуцију оружја муслиманским паравојним формацијама. На примјер, службеник МУП-а Сенаид Мемић у изјави је рекао да је „на захтјев и наредбу неких лидера СДА" испоручио и доставио 5.000 аутоматских пушака и 1.400.000 комада муниције муслиманским паравојним јединицама СРБиХ и Санџаку. Министар МУП-а Алија Делимустафић и други високи званичници МУП-а олакшавали су ове активности, уређујући обезбјеђење превоза оружја и издавање фалсификованих докумената активистима СДА који су учествовали у шверцу оружја.[8]

Сарајевске новине Ослобођење еуфорично су извијестиле:

„По налогу Кеме, Доктора, Сулета и Бисића, у љето прошле године (1991), Мевлудин Смајић је био ангажован за куповину и испоруку оружја и експлозива. „Можете замислити колико је било опасно путовати у Хрватску, која је у љето прошле године била у рату, а ја сам набављао оружје по налогу „Патриотске лиге". Током два мјесеца, сваког другог дана, из Хрватске сам достављао експлозив..." Само је он сам допремио

120 кг експлозива у Соколац и дијелио га међу родољубима, објашњавајући им како се праве бомбе" ("Znali smo kako ćemo", 1992)

Прве стратешки важне испоруке оружја почеле су 20. јуна 1991. године, када је Бугарска упутила пошиљку од 5.000 аутоматских пушака, противтенковског оружја и муниције у вриједности од 4,3 милиона долара у Хрватску и Босну преко бугарске државне компаније Кинтекс (Šurc & Zgaga, 2013, стр. 208-235). Министар унутрашњих послова РБиХ Алија Делимустафић тајно је измјештао МУП-ова складишта оружја и муниције из подручја у којима доминирају Срби у она гдје доминирају Муслимани.[9]

Према ријечима делегата СДА у Парламенту РБиХ Ибрана Мустафића (2008, стр. 161), јединице „Патриотске лиге" у Сребреници у априлу 1992. године имале су око 2.000 аутоматских пушака, минобацача и противавионских топова 30 мм. Алија Изетбеговић је 2. децембра 1991. године одржао састанак са Сефером Халиловићем и његовим официрима у Храсници. Одобрио је Халиловићев план да се спроведе прикривена мобилизација и мобилише 250.000 мушкараца (Halilović, 1997, стр. 54-55). Висок мобилизацијски потенцијал муслиманске нације и сталан проток оружја из Хрватске за „Патриотску лигу" увјерили су Алију Изетбеговића у побједу у наредном рату. Халиловићев извјештај о мрежи и снази „Патриотске лиге" оснажио га је да спроводи конфронтациону политику одвајања од Југославије. Алија Изетбеговић дао је злослутну јавну изјаву 21. децембра 1991. године:

„Не бих жртвовао независност БиХ за мир, али бих жртвовао мир за независност БиХ." (Čengić, 2015, стр. 94)

Истовремено са стварањем „Патриотске лиге", створена је још једна мрежа паравојних организација босанских Муслимана. Ова мрежа је била позната под називом „Зелене беретке". Коначни извјештај експерата Комисије Уједињених нација описује „Зелене беретке" као „јединице које могу имати различита имена, али се обично идентификују као „Зелене беретке". Извјештај напомиње да се чинило да су „Зелене беретке" добро наоружане и „биле су активне у најмање 17 округа широм БиХ" (United Nations Security Council [UN Security Council], 1994b, Annex III.A, стр. 14-15).

Почетком рата, у априлу 1992. године, снага „Зелених беретки" износила је до 40.000 мушкараца (Burg and Shoup, 2000, стр. 74). У Вишеграду је јединица „Зелене беретке" под командом локалног функционера СДА Мурата Шибановића имала снагу од око 500 људи и била је добро наоружана (CIA, 2003, стр. 299). Коначни извјештај експерата Комисије Уједињених нација то је нагласио:

„Зелене беретке умијешане су у убијање цивила, силовања и рад затворских логора у којима су цивили противзаконито затварани, а понекад и мучени и убијани" (UN Security Council, 1994b, Annex III.A, стр. 16)

Власти СФРЈ биле су свјесне илегалних активности „Патриотске лиге" и „Зелених беретки". Већ 17. септембра 1991. године Војна контраобавјештајна служба прикупи-

ла је почетне информације о тајним активностима „Патриотске лиге". Према ријечима генерал-мајора Александра Васиљевића, шефа контраобавјештајне службе (КОС), прикупљено је довољно информација о паравојним формацијама СДА:

„Пресрели смо телефонски разговор између Изетбеговића и Туђмана, 27. јула 1991. године. Било је јасно да је Туђман желио да радикализује ситуацију у Босни и Херцеговини и да отвори такозвани „јужни фронт" увлачењем Босне и Херцеговине у рат. Око 1.500 чланова СДА отишло је у Хрватску на војну обуку. На врху Патриотске лиге имали смо човјека на високом положају, од кога смо добијали информације о начину организовања ове илегалне паравојске, као и комплетну СДА документацију, од наређења о успостављању до наредбе да формирају регионалне штабове. Један од девет штабова био би одговоран за Санџак и Косово. Патриотска лига и СДА такође су тражили контакте са обавјештајним службама Ирана, Саудијске Арабије и Турске. Није тачно да су Муслимани ушли у рат без оружја. Све странке у Босни и Херцеговини наоружале су се. КОС је имао извјештај са састанка Патриотске лиге у фебруару 1992. године у Зеници, на којем је Сефер Халиловић рекао да само у Тузли имају 700 бораца наоружаних до зуба. Чак су имали и ракетне бацаче" (Vasiljević, 2012).

Власти СФРЈ покушале су да зауставе илегалне активности „Патриотске лиге" и „Зелених беретки". Предсједник РБиХ Алија Изетбеговић и генерал-мајор Александар Васиљевић имали су састанке у Сарајеву 5. фебруара и 25. априла 1992. године. Васиљевић је Изетбеговићу предао документа којим је доказао постојање илегалних паравојних формација „Патриотске лиге" и „Зелених беретки", „и покушао да га убиједи да заустави ескалацију СДА у грађански рат". Изетбеговић је обећао да „док он буде предсједник, нико неће дирати ЈНА" (Vasiljević, 2012).

Стратешки план „Патриотске лиге" предвиђао је напад на институције СФРЈ и српски народ без чекања на референдум о независности СРБиХ. Према ријечима једног од оснивача „Патриотске лиге" Муниба Бисића,

„Патриотска лига" је предложила да започне рат у БиХ у тренутку када је избио рат у Хрватској. Предложили смо минирање мостова преко Дрине... Почетком ове године (1992) „Патриотска лига" је развила план за блокирање комуникација и касарни како би се спријечила стратешка операција ЈНА извлачења на борбене положаје." ("Ljudi koji su dočekali agresora", 1992).

Дана 25. фебруара 1992, војни заповједник „Патриотске лиге" Сефер Халиловић, припремио је тајни документ „Директива за заштиту суверенитета БиХ", који је идентификовао „снаге територијалне одбране српских аутономних региона и ЈНА" као „непријатеља" и упутио „Патриотску лигу" да „отвори борбене операције." Претпостављало се да противничке снаге „непријатеља" чини шест корпуса ЈНА и до 120.000 људи. Главни циљ, како је предвиђено Директивом, био је „заштита муслиманског народа и територијалног интегритета БиХ" и није говорио о заштити националних и грађанских права српског и хрватског народа. У Директиви додијељеној „Патриотској лиги", задатак је био:

„Блокирати и заузети војне објекте, обезбиједити оружје оформљеним јединицама и наставити непријатељства (...) у циљу уништавања, разбијања и протјеривања непријатеља са територије БиХ", и продужавања непријатељстава на територији Србије, Црне Горе и Македоније. Такође је предвиђао „апел народу Санџака, Косова и Македоније да одмах отворе борбена дејства у циљу задржавања непријатеља и слабљења његове моћи на територији БиХ."[10]

Директива је била нелегитимна јер у фебруару 1992. године „суверена" БиХ није постојала, већ је била конститутивна република Југославије. Директиву није одобрило колективно Предсједништво БиХ, а припремила га је нелегална паравојна организација, коју је парадоксално предводио изабрани предсједник РБиХ Алија Изетбеговић. Директива је припремљена неколико дана прије 1. марта 1992. године, датума референдума о независности. То значи да су СДА и „Патриотска лига" планирали рат без обзира на очекиване резултате предстојећег референдума о независности Босне и Херцеговине. Прави циљ СДА био је рат против СФРЈ и српског народа Босне и Херцеговине, који је Директива третирала као „непријатеља".

Неколико дана након међународног признања Босне и Херцеговине, 9. априла 1992. године, Предсједништво Босне и Херцеговине донијело је одлуку да све муслиманске паравојне формације подреди Главном штабу ТО РБиХ. На тај начин, паравојна „Патриотска лига" и „Зелене беретке" постали су дио Територијалне одбране РБиХ и стекли правни статус. Генерал АРБиХ Стјепан Шибер у својој књизи мемоара напоменуо је да су „највећи дио наших снага биле „Зелене беретке", „Патриотска лига" и групе наоружаних грађана." Треба примијетити да су и четири године послије почетка рата, власти АРБиХ и даље „Патриотску лигу" и „Зелене беретке" третирале као илегалне паравојне формације (ARBH, Komanda 2. Korpusa Tuzla, 1995).

Предсједништво РБиХ 27. маја 1992. године одлучило је да оснује Армију Републике Босне и Херцеговине (АРБиХ). Подаци о националном саставу АРБиХ оповргавају Изетбеговићеву пропаганду о њеном мултинационалном карактеру. Укупни национални пресјек АРБиХ, 26. маја 1995. године, био је сљедећи: 95,65% Муслимана, 0,73% Срба, 1,42% Хрвата, 2,2% осталих[11]. Са мање од од 5% немуслимана, ова војска није могла да се опише као мултинационална.

Упркос симболичном присуству једног Србина (Јована Дивјака) и једног Хрвата (Стјепана Шибера) са чином генерала у структури Врховне команде АРБиХ, АРБиХ је била солидно моноетничка и муслиманска, те стога није имала морално право на задатак да осигура националну и социјалну једнакост све три нације РБиХ.

Средином августа 1992. године АРБиХ се развила у огромну силу и имала је 6 корпуса, 28 бригада, 138 разних јединица, 16 независних пјешадијских батаљона, један оклопни батаљон и 2 артиљеријска батаљона. Снага живе силе АРБиХ достигла је 170.000 људи. (Halilović, 1997, стр. 49-52).

До марта 1995, АРБиХ била је у стању да изведе шест корпуса са преко 100 бригада свих оружја и служби, а укупна снага била је већа од 250.000 официра и људи. Према изворима ВРС, АРБиХ је имала до 120 тенкова, 80 оклопних транспортера, до 340 комада теренске артиљерије, 90 вишеструких ракетних бацача, 1.800 минобацача, 450 комада наоружања противавионске артиљерије, 16 транспортних хеликоптера и 17 лаких авиона.[12]

АРБиХ је створена као средство СДА и исламизирана је. Члан Предсједништва БиХ Нијаз Дураковић оштро је критиковао политику Алије Изетбеговића о исламизацији војске и његов лични култ:

„Чишћење" небошњачких елемената почело је у војсци. Неке јединице су у почетку имале до 20% Срба и Хрвата (посебно у Сарајеву и Тузли), али њихов проценат је опао на неколико безначајних процената. Интензивна поларизација војске била је праћена примјеном ислама у политичке сврхе. Укључени су искључиво исламски поздрави на агресиван и непристојан начин, свака касарна или штаб били су дужни да изложе портрет Алије Изетбеговића. Вјерска литература је била распоређена међу трупама, а бројни имами постали су прави политички комесари" (Duraković, 2004, стр. 213).

Западни посматрачи одбацили су упозорења о опасности исламизма као грубу српску или хрватску пропаганду која је жељела поткопати РБиХ. Међутим, докази изведени превасходно из бошњачких и западних извора откривају јаснију и алармантнију слику. Исламизам у РБиХ добио је огроман подстицај доласком исламских бораца или муџахедина, који ће се борити на бошњачкој страни током рата 1992–1995. Пратећа финансијска и војна подршка Саудијске Арабије и Ирана била је од виталног значаја за ратне напоре босанских Муслимана. Иако су те двије државе супарнице, стигле су у Босну и Херцеговину како би подржале муџахедине. Саудијска Арабија се фокусирала на финансирање и логистичке залихе, а Иран на увоз бораца и на војну помоћ (Leble, 2014, стр. 8).

Муџахедини из исламских земаља Афганистана, Алжира, Египта, Ирана, Јордана, Кувајта, Туниса, Турске, Судана и Уједињених Арапских Емирата чинили су значајан дио особља АРБиХ. Многи од њих, на примјер Моатаз, били су познати по свом учешћу у грађанском рату у Авганистану, где су се муџахедини борили против грађанске власти коју су подржале совјетске трупе. Били су ратни ветерани са добрим борбеним искуством. Знатан број муџахедина почео је долазити у Босну да се бори на страни АРБиХ у љето 1992. године (ICTY, *Prosecutor v. Rasim Delić*, 2008b, para. 26).

Муџахедини су мобилисани у исламским земљама преко бројних исламистичких терористичких мрежа, попут Хамаса (Палестина), Хезболаха (Либан), Оружане исламске групе (Алжир) и Јамант ал Исламије (Египат). Активности мобилизације координисала је Ал Каида под Осамом бин Ладеном. Многи муџахедини прошли су кроз такозвани Биро за услуге (Мактаб ал-Кидамат), којим је управљала Ал Каида, која им је добављала оружје и новац (Schindler, 2007, стр. 118).

Осама бин Ладен је наводно посјетио Сарајево током рата. Рената Флотау, новинарка њемачког „Шпигла", тврдила је да је видјела Осаму бин Ладена у Изетбеговићевој предсједничкој канцеларији у Сарајеву 1994. Салман Радуев, чеченски терориста, који је постао познат по инциденту са 3.000 талаца у Дагестану 9. јануара 1996. године, потврдио је да се Осама бин Ладен срео са Алијом Изетбеговићем. Према Џеваду Галијашевићу, муслиманском политичару и бившем начелнику општине Маглај, замјеник Бин Ладена ал-Завахири појавио се у области Маглај, у централној Босни, 1992. године како би посјетио муџахединске логоре (Schindler, 2007, стр. 123).

Снага муџахединске компоненте у АРБиХ кретала се између 4.000 и 15.000 бораца. Различите групе муџахедина бориле су се у оквиру Четврте муслиманске ослободилачке бригаде четвртог корпуса; Седме муслиманске ослободилачке бригаде седмог корпуса; Девете муслиманске ослободилачке бригаде трећег корпуса и 501, 303, и 505. бригаде петог корпуса. Независна јуришна јединица Ел Муџахид бројала је до 1.000 бораца у оквиру 3. и 7. корпуса АРБиХ (Бодански, 1998, стр. 65-72).

Бивши члан Предсједништва РБиХ Стјепан Кљуић у својој књизи „Издаја Босне" напоменуо је:

„Улазак афричких и азијских бораца у Армију била је једна од најгрознијих акција Алије Изетбеговића која је доказала да се Изетбеговић не бори за државу БиХ, већ за своје Муслимане и исламску вјеру" (Kljujić, 2018, стр. 192-193).

Муџахедини су себе називали „Алахови ратници" и нису признавали ниједан ауторитет, већ Алију Изетбеговића. Сматрали су га врховним командантом и заљубљено га звали Али Изат. Према МКСЈ, имали су директан приступ Изетбеговићу. Тужилаштво МКСЈ је примијетило:

„Само присуство и запошљавање у борбама муџахедина током рата у БиХ доводи у озбиљну сумњу искреност наведеног циља АРБиХ да одржи секуларну и мултиетничку Босну у којој би све националности могле мирно живјети" (ICTY, 2008b, *Prosecutor v. Rasim Delić* para. 15).

Поред муџахедина, АРБиХ је у своје редове интегрисала и бројне неонацисте из Западне Европе. *Балтиморско сунце* је у јуну 1993. описало стране плаћенике у Босни:

„Тридесетогодишњи Американац, који је одбио да открије своје име, признаје да је дошао у Босну и Херцеговину јер воли—прасак—. Али такође је уљудан и разговијетан. Други плаћеник, Нијемац са свастиком на рукаву, није био фин момак. Шепајући је ушао у хотел, пао на столицу и подигао ногавицу да покаже рану од гелера. Рекао је да је дошао у Босну како би могао—легално да убије комунисте—.

Било је то недавно недјељно поподне, а 10 плаћеника— војници који се унајмљују, а који себе називају—мерканс— окупило се у запуштеном хотелу у овом босанском граду... Конфликт је привукао стотине ових плаћеника— неки огорчени професионалци, други мање обучени. Неки једноставно траже ратове које не могу да пронађу у својим земљама.

Али Нијемци, од којих су многи неонацисти, рат виде као борбу која се води против комунизма. Они себе виде као мисију солидарности с Хрватима, који су формирали нацистичку марионетску владу током Другог свјетског рата" ("Mercenaries in Bosnia have varying motives", 1993).

3. 2. Хрватско вијеће обране (ХВО)

ХДЗ је 1991. године уз помоћ и под вођством предсједника Хрватске Фрање Туђмана почео организовати хрватске паравојне формације у Босни и Херцеговини. Дана 12. новембра 1991. године ХДЗ је створио „Хрватску заједницу Посавине", 18. новембра 1991. године формирана је „Хрватска заједница Херцег-Босне", а 17. јануара 1992. године проглашена је „Хрватска заједница централне Босне" (Begić, 1997, стр. 65). Имали су своје паравојне формације. ХДЗ је у октобру—новембру 1991. године створила хрватске паравојне формације у подручјима са преовлађујућим хрватским становништвом, углавном у западној Херцеговини и Посавини. Те формације добиле су оружје, муницију и војну опрему из Хрватске преко посавске источне оперативне групе „Источна Посавина Војске Хрватске под свеопћим заповједништвом предсједника Фрање Туђмана" (Zovak, 2009, стр. 78).

ХДЗ је 8. априла 1992. створио војску босанских Хрвата— Хрватско вијеће обране (Хрватско вијеће обране— ХВО). У саопштењу ХДЗ-а се истиче да је ова одлука донесена због „неспособности правних власти Босне и Херцеговине", те да је ХВО „преузео одговорност за обрану суверенитета хрватског народа."[13]

ХВО је био организован са 4 оперативне зоне, 4 гардијске бригаде, 32 домобранске пуковније и 4 домобранска батаљона. Снага ХВО-а достигла је 60.000 мушкараца (Пандуревић, 2012, стр. 114). Редовна војска Хрватске обучила је и опремила ХВО који је, према ријечима генерала Јанка Бобетка, био саставни дио Хрватске војске (Bobetko, 1996, стр. 212-216, 220-221).

Осим ХВО-а, паравојне формације босанских Хрвата обухватале су и јединице ХОС (Хрватске обрамбене снаге) под командом Блажа Краљевића, које су формиране у граду Љубушки у западној Херцеговини 18. децембра 1991. године. Крајем 1992. године, снага ХОС-а достигла је 5.000 људи (Vego, 1993, стр. 99-103).

ХОС је у Хрватској у почетку организовао екстремиста Доброслав Парага из Хрватске странке права (ХСП) почетком 1991. године. Коначни извјештај Комисије стручњака Уједињених народа описао је ХОС као „паравојно крило Хрватске странке права". Према Извјештају, ова странка је имала „проусташки карактер". ХОС је носио црне униформе с хрватским коцкастим штитом, сличне онима које су носиле усташе из Другог свјетског рата, а наводно су користили усташки облик салутирања. Извјештај Уједињених нација такође је напоменуо да је „доказано да је већина јединица ХОС-а била под командом Хрватске војске", и наводно опљачкала, уништавала српску имовину, укључујући 24 српске цркве, и убијала, силовала и осакаћивала цивиле, укључујући жене и дјецу" (UN Security Council, 1994b, Annex III.A, стр. 19).

3. 3. Војска Републике Српске (ВРС)

Босански Срби су посљедњи створили своју националну оружану силу. Прије формирања ВРС, једине оружане јединице босанских Срба биле су Територијална одбрана РБиХ у подручјима са српским већинским становништвом, укупне снаге око 60.000 официра и мушкараца. У погледу радне снаге, били су инфериорни у односу на здружене снаге ТО РБиХ, „Патриотске лиге“, „Зелених беретки“, ХВО и ХОС (CIA, 2002, стр. 251). Због тога су се српско становништво и власти РС ослањале на ЈНА ради заштите.

ЈНА је 11. маја 1992. године добила наређење да се повуче из Босне и Херцеговине. Наредба је обухватала грађане Србије и Црне Горе, који су служили у ЈНА у Босни и Херцеговин (Димитријевић, 2019, стр. 94). Вијеће сигурности је 15. маја 1992. године Резолуцијом 752 захтијевало да се јединице ЈНА у Босни и Херцеговини „повуку или буду под надлежношћу Владе Босне и Херцеговине или да буду распуштене и разоружане.“ Југословенска војска је званично повучена из Босне и Херцеговине 19. маја 1992. године (International Court of Justice, 2007b, para. 238).

Неки бошњачки истраживачи тврде да је ЈНА наоружавала паравојне формације босанских Срба, представљајући то „припремама за геноцид над Муслиманима“. На примјер, др Смаил Чекић у студији „Агресија на Босну и геноцид над Бошњацима 1991–1993.“ наводи цитате из велике збирке докумената ЈНА и СДС, које је босанска Влада заробила током рата (Čekić, 1994). Међутим, према ЦИА-иној анализи ових докумената, ЈНА је почела да издаје оружје српском ТО-у (барем у већем обиму) много мјесеци након што је Хрватска почела наоружавати паравојне ХОС и ХВО у западној Херцеговини и након што је предсједник СРБиХ Алија Изетбеговић започео наоружавање муслиманске паравојне „Патриотске лиге“ и „Зелених беретки“, и мјесецима након првих напада на српско становништво у РБиХ (CIA, 2002, стр.162).

Срби поријеклом из БиХ у јединицама ЈНА које су служиле у Босни и Херцеговини нису имали гдје отићи, јер су имали своје домове у Босни и Херцеговини. Придружили су се ВРС и наставили службу. Штавише, војници босанских Срба који су служили у јединицама ЈНА у Србији, Црној Гори и Македонији пребачени су у Босну и Херцеговину, а придружили су се и ВРС. Остатак ЈНА у тим републикама трансформисан је у Југословенску војску (ВЈ) и постао војска Савезне Републике Југославије.

Народна скупштина РС донијела је 12. маја 1992. године одлуку о формирању оружаних снага Републике Српске. Одлука је произашла из члана 70 Устава РС.[14] ВРС је настала спајањем ТО српских аутономних области и костура јединица бивше ЈНА, који су чинили босански Срби након што је ЈНА напустила Босну и Херцеговину. ВРС је имала универзални војни систем регрутовања; војни обвезници су позивани у војску без обзира на њихову националност.

Супротно пропаганди АРБиХ о „етничком чишћењу у рангу војске“, ВРС је задржала мултинационални карактер ЈНА. Војска РС имала је 2.667 професионалних официра:

2.165 Срба, 294 Југословена, 62 Хрвата, 33 Муслимана, 13 Словенаца, и 39 осталих (Пандуревић, 2012, стр. 224-228). Пјешадијска јединица „Меша Селимовић" имала је 120 војника и била је искључиво муслиманска (Ilić et al., 2018, стр. 92). ВРС је бројала око 210.000 војника, од тога 98% мобилисаних војних обвезника (Миловановић, 2018, стр. 71).

Према подацима српског војног аналитичара Витомира Поповића, средином 1992. године копнене снаге ВРС имале су око 300 тенкова, 257 оклопних транспортера, 1.650 комада теренске артиљерије, минобацача и вишецјевних бацача ракета, као и 760 противоклопних оружја. Ваздухопловство и противваздушна одбрана имали су око 20 авиона и око 30 хеликоптера (CIA, 2003, стр. 268).

На почетку рата, ВРС је очито имала супериорност над АРБиХ и ХВО-ом у наоружању, посебно у ваздухопловству, артиљерији и тенковима. Међутим, та надмоћ је изгубљена до 1994. године. Почетком 1994. године ЦИА је закључила да је АРБиХ постигла паритет с ВРС у погледу наоружања и борбеног материјала.[15] Међутим, у погледу радне снаге, АРБиХ је током читавог рата одржавала супериорност над ВРС.

4. Грађански рат и СДА пуч

4. 1. Почетак грађанског рата

Средином 1991. постало је болно јасно да је Социјалистичка Република Босна и Херцеговина била у дубокој уставној и политичкој кризи. Сваки непристрасни посматрач могао је јасно да види да је пропадао тај уставни и политички консензус који је заједно држао „Југославију у малом".

Док је предсједник РБиХ Алија Изетбеговић, заједно са представницима Хрвата, радио на међународном признању и суверенитету РБиХ, српски представници недвосмислено су се противили таквом начину дјеловања. Њихов кључни политички циљ био је да остану унутар Југославије или да направе аранжман за унутрашњу трансформацију РБиХ на основу етничког састава земље. Вјеровали су да ће то спријечити муслиманско-хрватску већину у етничкој и друштвеној доминацији, и једностраним одлукама у корист босанских Муслимана и босанских Хрвата, на штету њихових националних интереса. Посланици СДА и ХДЗ су 15. октобра 1991. године, у недостатку 72 српска посланика, усвојили Меморандум о суверенитету БиХ, што је био знак њихове намјере да се одвоје од Југославије.

Према америчком стручњаку за југословенска уставна питања Роберту Хајдену:

„Поступања заступника СДА и ХДЗ у вези са усвајањем Меморандума била су супротна и слову и духу устава Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине, који је тада био важећи. Одредба Меморандума која је требало да прогласи једноставну парламентарну већину која обавезује политику и политичке актере у Републици била је контрадикторна са Амандманом 70 Устава, а тиме и неваљана" (Hayden, 2002, стр. 94).

Иако српски представници у државним органима Босне и Херцеговине нису поднијели оставку у октобру 1991. године, одбацили су ваљаност одлука оних органа који нису испунили уставне услове упућивања Савјету за питања успостављања равноправности народа и нације. Како се Босна и Херцеговина кретала према међународном признању, међуетничке тензије су биле у порасту широм земље. Референдум о независности Босне и Херцеговине у марту 1992. године може се сматрати крајњим кораком у распуштању политичког консензуса који је омогућио да босанска држава буде могућа. „Референдум" је био крајње сумњиве законитости, а инсистирање на његовом одржавању, на наговор Европске уније, уништило је све покушаје постизања политичког рјешења унутар парламента СРБиХ (Hayden, 2002).

Датум референдума о независности АРБиХ уопштено се сматра даном почетка грађанског рата. У Сарајеву, 1. марта 1992. године, злочинац и агент РБиХ СДБ Рамиз Делалић Ћело и група других, напали су српску свадбену поворку, убивши оца младожење Николу Гардовића и повриједивши свештеника Српске православне цркве.[16] Нападачи су покушали да отму српску заставу коју је носио младожењин брат, знајући да је српски обичај да се на вјенчањима носи државна застава. Када је отац покушао да заштити свог сина, нападачи су отворили ватру. У контексту референдума о независности, овај напад је симболизовао будућу судбину српског народа у Босни и Херцеговини. Овај напад је покренуо међуетничке оружане сукобе широм Босне и Херцеговине (International Court of Justice, 1995, стр. 61).

Убиство је заједница босанских Срба доживјела као политички и етнички мотивисано и имало је вјерски елемент, јер је почињено испред православне цркве. Опште је мишљење да се овај злочин догодио само зато што су предсједник СРБиХ Алија Изетбеговић и Министарство унутрашњих послова (МУП), којим доминира СДА, затворили очи пред етнички мотивисаним злочинима над босанским Србима. Многи су зацементирали идеју да босански Муслимани не подлијежу истим законима као и остало становништво, а због своје бројчане супериорности и охрабрења председника Алије Изетбеговића, постали су „супериорна раса" за коју је било који злочин био дозвољен.

Убиство је изазвало страх у заједници босанских Срба и снажне тензије међу етничким групама у граду. Људи више нису вјеровали властима МУП-а или сарајевској полицији. Почели су се самоорганизовати у групе и постављати барикаде како би спријечили да паравојне групе СДА и обични злочинци нападну становништво босанских Срба у Сарајеву.

Српске барикаде су прво постављене на мосту Врбања и раскрсницама улица Војводе Путника и Братства и јединства. За неколико сати, „Зелене беретке" поставиле су своје барикаде на Врацама, Лапишници, Загребачкој улици, Сокољу, Мојмилу, Златишту, Васином Хану, Вијећници (Bećkanović, 2016, стр. 70-71; Anajdžić, 2002, стр. 103). Према ријечима генерала АРБиХ Вахида Каравелића, у Сарајеву је постављено укупно 36 барикада СДС-а и СДА (Karavelić, 2009, стр. 113). Барикаде су парализо-

вале јавни превоз у граду, а наоружане паравојне јединице контролисале су кретање становништва, провјеравајући идентитет људи (Donia , 2006, стр. 305). Град је ефективно постао подијељен између Срба и Муслимана.

Генерал ЈНА Аксентијевић напоменуо је да је ЈНА имала мировни мандат и покушала је да спријечи међуетничке сукобе. Генерал ЈНА Аксентијевић је примијетио:

„Наш задатак је био по сваку цијену да спријечимо оружане сукобе супротстављених страна и створимо услове политичарима да ријеше кризу. Чињеница је да су наша Команда и генерал Кукањац много пута уклањали са барикада бијесне масе људи и паравојних формација свих етничких група. Организовали смо два састанка лидера БиХ Караџића, Изетбеговића и Кљуића, који су стали иза ових сукоба" (Петровић, 2010, стр. 28).

Под притиском ЈНА, заповједници Другог војног округа генерал Милутин Кукањац, Радован Караџић и Алија Изетбеговић постигли су споразум о уклањању барикада и стављању кризних подручја под контролу мјешовитих патрола ЈНА и МУП-а. У ноћи 3. марта 1992, наоружани борци „Патриотске лиге" поново су поставили барикаде у дијелу града гдје су чинили већину, прије свега у Старом Граду и Добрињи. То се догодило упркос обећању Алије Изетбеговића да се блокада неће поновити. Било је неколико убистава и Срба и Муслимана. (International Court of Justice, 1995, стр. 61-62).

У међувремену, рат се из Хрватске пренио у Босну и Херцеговину. Први оружани сукоб на територији Босне и Херцеговине догодио се 18. септембра 1991. године, када је група Хрвата напала возило ЈНА близу Посушја, убивши једног војника, а другог повриједивши (Nikolić, 2011, стр. 20). „Патриотска лига" и вјероватно ХОС отворили су ватру на штаб ЈНА II Војне области у Сарајеву 12. марта 1992. године. Штаб је поново нападнут 23. Марта (Radinović, 2004, стр. 96).. Редовне трупе Републике Хрватске 26. марта 1992. године прешле су ријеку Саву у сјеверној Босни на подручју града Брода и припојиле град Босни и Херцеговини. Хрватски војници убили су 21 српског цивила у селу Сијековац код Брода (Borojević, 2014, стр. 39-43). „Патриотска лига" се 1. априла 1992. године сукобила са српским паравојним формацијама у Бијељини. Слични сукоби су се десили и у Зворнику 3. априла 1992. године. У оба града међунационални сукоби довели су до бројних жртава међу цивилима. Савезна ЈНА покушала је да интервенише између супротстављених страна и смири ситуацију (CIA, 2003, стр. 257).

ХОС је напао војно складиште ЈНА у Травнику 4. априла 1992. године, заробивши 31 војника ЈНА, све оружје и војну опрему. (ICTY, 2013, *Prosecutor v Karadžić and Mladić*, стр. 34673). Истог дана предсједник Алија Изетбеговић прогласио је мобилизацију Територијалне одбране. Такође је затражио да ЈНА врати Територијалној одбрани РБиХ оружје које је било смјештено у складиштима ЈНА. Чланови српског предсједништва Биљана Плавшић и Никола Кољевић успротивили су се мобилизацији, али су муслимански и хрватски чланови Предсједништва, који су чинили већину, ипак усвојили ову одлуку. Плавшић и Кољевић су поднијели оставке у знак протеста, чинећи досадашње Предсједништво нелегитимним у очима огромне већине српског народа

(Efendić, 1998, стр. 116). Истог дана, предсједник Народне скупштине БиХ Момчило Крајишник позвао је Алију Изетбеговића и тражио да престане са мобилизацијом, јер ће „Срби ову мобилизацију схватити као мобилизацију Муслимана и Хрвата против Срба, а обични народ ће то схватити као објаву рата." Алија Изетбеговић је одговорио: „Прекасно је. Ништа не могу да учиним" (Крајишник, 2011, стр. 354).

4. 2. Независност РБиХ и СДА пуч

У ишчекивању међународног признања Босне и Херцеговине, муслиманске паравојне јединице „Патриотска лига" и „Зелене беретке" видно су повећале своју активност, заузеле су мјеста у граду, дистрибуисале оружје и припремале се за преузимање власти. У ноћи 4. априла 1992. године, око 150 Зелених беретки примило је оружје, муницију и униформе у станици за хитну медицинску помоћ у Сарајеву. Ситуација у граду била је врло напета. Радован Караџић је у свој дневник унио сљедећи запис:

„Ноћ је почела. Зелене беретке заузимају кључне тачке у граду. Наше сједиште које је смјештено у хотелу Холидеј Ин редовно добија информације о њиховим акцијама. Крећу се возилима од насеља до насеља, а њихови снајперисти заузимају положаје у високим зградама. Аутоматска пуцњава чује се свуда у граду: Муслимани славе Бајрам и застрашују Србе. „Зелене беретке" убиле су два српска полицајца и ранили многе цивиле. Град је у хаосу. Сарајевска ТВ већ годинама вријеђа Србе и гази достојанство. Сада се позива лажни „покрет за мир" да организује демонстрације. Заиста, ујутро видимо гомилу лажних „рудара угља", који носе оружје испод капута. Видимо да се ове мафије спремају да заузму центар града. Генерал Кукањац поново покушава да одигра улогу посредника и мировног радника. Предлаже састанак са Изетбеговићем у штабу Друге војне области. Питао сам Изетбеговића да ли он зна шта се дешава на подручју Враца. „Биће море крви, рекао сам му. Ово се неће зауставити. Кренимо одмах код Кукањца." На инсистирање на детаљима моје породичне безбједности, супруга Љиљана и син Александер напустили су Холидеј Ин. Буха и ја смо одлучили да останемо у хотелу и наставимо да радимо све како бисмо избјегли рат" (Јанковић и Караџић, 1993, стр. 8-9)

У овој ситуацији, 3. априла, командант Другог војног округа ЈНА Милутин Кукањац распоређивао је јединице на брдима око Сарајева и на аеродрому како би спријечио било какве нападе на градску инфраструктуру (Mastilović, 2019, стр. 26).

У ноћи са 4. на 5. април, паравојна јединица „Bosnae 22" „Зелених беретки", под вођством заповједника СДА, покушала је пуч. Они су заузели све владине канцеларије и виталне објекте, Министарство унутрашњих послова и Министарство одбране, Републички штаб ТО, као и полицијске станице у општини Стари Град, Центар и Ново Сарајево. У полицијској станици Ново Сарајево „Зелене беретке" убиле су полицајца Перу Петровића, српске националности (Mastilović, 2019, стр. 90). Бивши члан „Зелених беретки" Ферид Шалија изјавио је:

„Тада смо били под директном командом Министарства унутрашњих послова. У акцији на Враца 5. априла имали смо двојицу убијених, а седам рањених бораца. Такође смо напали Холидеј Ин заједно са специјалном полицијом Министарства унутрашњих послова (“Spasili obraz Sarajevu”, 1992)

Ујутро 5. априла, мноштво грађана Сарајева и рудара угља из средње Босне, које је СДА дан раније пребацила у Сарајево, организовали су демонстрације у граду. Била је огромна гужва испред Скупштине РБиХ, са око 50.000 људи. Носили су портрете Тита и пароле попут „Желимо мир“, „Босна није мртва“, „Желимо владу националног јединства“. Демонстрација је била оригиналан и спонтан израз народног протеста против надолазећег рата (Бојић , 2001, стр. 415).

Демонстранти су ушли у зграду Скупштине РБиХ. Говорници су захтијевали оставку Предсједништва и Владе, нове изборе и формирање „владе националног спаса“. Неки су тражили да ЈНА интервенише и спријечи приближавање рата, други су жељели да ЈНА оде. Они су захтијевали оставку са власти лидера свих политичких партија. Пошто су посланици СДС-а већ напустили Скупштину РБиХ, овај захтјев се директно односио на СДА Алије Изетбеговића и ХДЗ-а Стјепана Кљуића. Демонстранти су изразили неповјерење према предсједнику Алији Изетбеговићу, спречавајући га да им се обрати, али он је ипак узео ријеч. Премијер РБиХ Јуре Пеливан намјеравао је да поднесе оставку. Легитимитет владавине Алије Изетбеговића био је на ивици (Bećkanović, 2016, стр. 93).

У поподневним сатима, велика група демонстраната стигла је до српског насеља Пофалићи, друга група се кретала Улицом Братства и јединства до моста Врбања (Bećkanović, 2016, стр. 92-93). Међу њима је било и много наоружаних припадника „Патриотске лиге“ и „Зелених беретки“. Док је гомила покушала да пробије српске барикаде и пређе преко ријеке Миљацке у српско насеље Грбавица, избила је размјена ватре. Двије дјевојчице, Суада Дилберовић и Олга Сушић, убијене су (Kovačević & Dajić, 1994, стр. 57-58).

Европска унија и Сједињене Државе 6. априла су званично признале Босну и Херцеговину као независну државу. Због све већих тензија и честих инцидената у граду, Радован Караџић се уочи тих догађаја преселио из свог стана у Улици Сутјеска у Сарајеву у хотел Холидеј Ин, у којем су привремено биле смјештене канцеларије СДС-а. Тјелохранитељ Радована Караџића Владимир Илић, његов адвокат Бранко Ковачевић и активисти СДС-а Ристић и Баричанин преноћили су у хотелу између 4. и 5. априла 1992. године.

У послијеподневним сатима, 6. априла 1992, демонстранти су напустили зграду Скупштине РБиХ и преселили се на Маријин Двор и у хотел Холидеј Ин. Још једна велика група демонстраната кретала се према згради „Унионинвеста“ и према објекту Оџачара. Број демонстраната нарастао је на 50.000 људи. Иза њих су била оклопна возила специјалне јединице полиције под командом Драгана Викића. Одједном је

неко почео пуцати. У збуњеној размјени ватре убијено је пет особа (Mojsilović, 1992). Према другим изворима, осам особа је погинуло, а око 50 је рањено (Sekulić, 1997, стр. 338). За ове смрти бошњачки извори криве СДС-ове „српске терористичке снајпере", који су наводно отворили ватру на демонстранте из канцеларије СДС-а у хотелу Холидеј Ин, који је, према ријечима бошњачких историчара, „претворен у приватну касарну СДС-а" (Bojić, 2001, стр. 415).

Потпуне околности смрти грађана Сарајева 6. априла 1992. до данас остају нејасне. Истраживач Роберт Дониа такође пребацује одговорност за убиства на СДС (Donia, 2006, стр. 313). Међутим, према изјавама очевидаца, специјална јединица Министарства унутрашњих послова под командом Драгана Викића отворила је ватру на демонстранте (Лазански, 2001, стр. 34). Ово је била једина оружана јединица РБиХ у граду која је имала професионално обучене снајперисте.

Неки свједоци су изјавили да је јединица „Зелених беретки" под командом Јуке Празине пуцала на демонстранте (Јанковић и Караџић, 1993, стр. 16). Тјелохранитељ Радована Караџића Владимир Илић, који је ухапшен као наводни „снајпериста", изјавио је: „Полиција и параполицијске јединице под контролом СДА оптужиле су мене и моја три пријатеља за снајперске активности. Никада нико од нас није формално оптужен, и нико није одговарао за такозвано кривично дело, јер га нисмо починили. Масу демонстраната циљале су новоформиране „Шеве", из двије зграде које смо звали „Момо и Узеир" и са куле Католичке катедрале."[17]

Ко год је отворио ватру, стријелци су жељели да сузбију демонстрације. Демонстранти су се разишли и побјегли. Генерал АРБиХ Вахид Каравелић је признао да је „сценарио за демонстрације за мир" имао за циљ „елиминирање признатог суверенитета БиХ и изабране парламентарне владе", те да је „овај сценариј" осујетила полиција одана Алији Изетбеговићу (Karavelić & Rujanac, 2009, стр. 123-125). Популарна иницијатива за одржавање нових избора и формирање новог предсједништва које би спријечило рат утопљена је у крви демонстраната. Влада Алије Изетбеговића преживјела је свој први тест. Како је Комисији изјавио бивши члан Предсједништва РБиХ Ненад Кецмановић, „спонтани антивладини протести нису одговарали интересима свих националних странака, али СДА и Алија Изетбеговић су стекли највише предности од растјеривања демонстраната ватреним оружјем."[18]

Генерал Милутин Кукањац, бивши командант Друге војне области ЈНА у Сарајеву, у интервјуу филмашима филма Би-би-си-ја „Смрт Југославије" рекао је:

„Све је то инсценирано ... Изетбеговић је био иза свега овога. Наравно, било је ту поштених људи, Муслимана, Хрвата и Срба, који су мислили да је скуп организован ради заштите свих људи у Босни. Међутим, у стварности су њима вјешто манипулирали. Тад је била и та пуцњава на хотел Холидеј Ин за коју су одговорни Муслимани."[19]

У изјави Хашком трибуналу, бивши начелник КОС Александар Васиљевић је рекао:

„Дана 6. априла 1992. године дошло је до новог инцидента када је извршена рација у просторијама СДС-а у хотелу Холидеј Ин. Тада је тамо било више људи који су радили на архивима. Према нашим информацијама, Јука Празина је држао ватрене положаје муслиманских паравојних формација у Средњој техничкој школи у близини Холидеј Ина. Ови положаји стајали су иза масе људи окренутих ка правцу Владе Босне и Херцеговине, преко пута Холидеј Ина. Одатле су отворили ватру на људе, ранили једног или два, а након тога су проширили дезинформације да су четници отворили ватру из Холидеј Ина. Истовремено, у приправности се налазила специјална јединица МУП-а Босне и Херцеговине, под вођством Мирзе Јамаковића, чији су припадници били обучени у радничке комбинезоне. Они су провалили у просторије СДС-а у Холидеј Ину, ухватили четири или пет особа које су у то време паковале ствари, и изјавили да су четници пуцали на људе. Ово је била планирана операција радикализације ситуације, која се користи као изговор за заузимање штаба Територијалне одбране БиХ" (ICTY, Witness Statement by Aleksandar Vasiljević).

Специјална полицијска јединица под Драганом Викићем провалила је у хотел Холидеј Ин и ухапсила оне чланове СДС-а које су пронашли на лицу мјеста (Bećkanović, 2016, стр. 94-95, 104-105). Они су одведени у Полицијску станицу у Лугавиновој улици, претучени и испитивани. Према њиховим изјавама, нико од њих није имао снајперске пушке нити је пуцао на демонстранте. Код њих није нађено оружје. Како није било инкриминирајућих доказа против њих, пуштени су након два дана. Сви запослени у хотелу, за које је ЦСБ сумњао да су повезани са СДС-ом, такође су ухапшени. Међународни новинари су насилно „евакуисани", док је Холидеј Ин опљачкан (Morrison, 2016, стр. 113).

Сарајевска полиција, као и друге државне институције, практично су етнички очишћени од босанских Срба много прије ових догађаја. Бивши полицајац Симо Тушевљак, говорећи као свједок у МКСЈ-у, изјавио је да је СДА у мјесецима између избора и избијања рата намјерно уклањала Србе са положаја у МУП-у СРБиХ (МУП) и замијенила их са члановима СДА и ХДЗ из резервне полиције. Особље резервне полиције није било професионална полиција, а за неке се знало да имају и кривичну пријаву. Почетком 1992. године, доминација босанских Муслимана у МУП-у СРБиХ и резервној полицији стекла је такву величину, да су у неким полицијским станицама МУП-а, припадници босанских Срба претучени, разоружани и склоњени кад су се пријавили на посао. [20]

У марту 1992. министар унутрашњих послова Алија Делимустафић и замјеник министра унутрашњих послова Витомир Жепинић склопили су договор о подјели особља и имовине МУП-а између РБиХ и Републике Српске. Након подјеле имовине МУП-а, територија под контролом МУП-а РБиХ смањила се на средишњи дио градског Сарајева, док је већи дио града стављен под контролу МУП-а РС. Неке полицијске станице и објекти били су оштро оспоравани. Школа полиције на Врацама требало је да пређе под власт Републике Српске. Међутим, 5. априла дошло је до насилног сукоба због контроле школе. Замјеник министра унутрашњих послова Момчило Мандић описао је ова дешавања:

„До мјесеца марта, Муслимани су били тајно ангажовани на наоружавању свог народа и створили су муслиманску војску на основу Министарства унутрашњих послова. Тада су отворено започели стварање муслиманске џамахирије и створили властиту оружану полицију. На примјер, етнички су очистили полицијску станицу у Старом Граду и протјерали све грађане који нису муслиманске националности. С Муслиманима смо закључили споразум да Специјална полиција не може вршити било какве мисије без изричитог договора све три политичке партије, што практично значи раздвајање Министарства. (...) Предузели смо неке мјере да створимо српско Министарство унутрашњих послова. Договорено је и то да у полицијској школи на Врацама буде смјештена специјална полиција. У Сарајеву је владао хаос. Наоружани муслимански криминалци са ознакама БиХ пуцали су у граду, чинили масовна кршења јавног реда и мира и незаконито хапсили и малтретирали Србе. Убијена су два полицајца српске националности. Тачно у 14.45 часова, наша полиција започела је кретање у правцу полицијске школе, али су се сусрели са ватром. Око 170 наоружаних Муслимана бранило је школу. Полицијске кадете користили су као „живи штит“. Наша специјална полиција користила је звучне тактике, а нико није убијен. Пустили смо кадете, а остали су се предали. Погинула су два наша полицајца, Лиздек и Пупић. У згради школе пронашли смо спискове Срба одређених за ликвидацију“ (Јанковић и Караџић, 1993, стр. 78).

Српски полицајци успјели су да уђу у школу уз минималан број жртава. Члан Предсједништва Босне и Херцеговине и декан Универзитета у Сарајеву Ненад Кецмановић изнио је сјећања на те дане у Сарајеву:

„Један догађај који је добро илустровао атмосферу нереда и насиља у Сарајеву било је разбијање излога, провале у продавнице, пљачка робе, праћени пуцањем и звуком разбијања стакла. То се дешавало током неколико ноћи. До јутра су све продавнице у центру града биле испражњене и срушене. Ово је био обрачун између паравојних криминалних група које се боре за контролу над одређеним дијеловима града. Ове банде, обучене у униформе—Зелених беретки— и—Патриотске лиге—, у саставу војске и полиције Армије БиХ, преузеле су контролу у главном граду уз подршку власти. Њихов мотив није био прије примарно етнички, међутим, српска имовина била је њихова легитимна мета, јер су сви Срби осумњичени да су—пета колона—, а били су најмање заштићена група у граду“[21].

Насиље је избило на улицама Сарајева. Банде под командом Јуке Празине упале су и опустошиле канцеларију СДС-а у хотелу Холидеј Ин, напале Српско културно друштво „Просвјета“ и уништиле бисте Срба— истакнутих српских и босанских писаца, политичара и партизана: Иве Андрића, Скендера Куленовића, Меше Селимовића, Бранка Ћопића, Васе Пелагића, Саве Скарића, Јована Кршића, Ђуре Пуцара Старог и Веселина Маслеше у Сарајеву. Они су напали и опљачкали музеј „Млада Босна“ и однијели бронзане трагове ципела Гаврила Принципа (Čalija, 2005, стр. 104). Опљачкали су стан предсједника СДС-а Радована Караџића и покрали све породичне ствари и драгоцјености (Јанковић и Караџић, 1993, стр. 8-10). „Зелене беретке“ напале су и станове припадника СДС-а и официра ЈНА, укључујући и стан генерала ЈНА Ђурђевца. Радован Караџић је у свој дневник унио сљедећи запис:

„Наше дугогодишње забринутости око успостављања још једне НДХ и масакра на дан Светог Вартоломеја показале су се оправданим. Вођени инстинктом самоодржања, Срби су организовали своје одбрамбене линије и преселили за собом становништво коме је потребна заштита" (Јанковић и Караџић, 1993, стр. 8-10).

Била је велика пуцњава, а обје стране су гранатирале војне и цивилне циљеве (Calić as cited in Ingrao & Emmert, 2009, стр. 124). Поступци СДА и „Зелених беретки" 5. и 6. априла 1992. године испуњавају дефиницију насилног пуча како би се преузела контрола над читавим градом. Чињеница да су „Зелене беретке" 5. и 6. априла у Сарајеву имале девет погинулих и 37 рањених, довољно говори о овом пучу (Čekić et al., 2017, sttr. 67). Нихад Халилбеговић, блиски сарадник Алије Изетбеговића и предсједник сарајевског одбора СДА, признао је да су тај пуч организовали СДА и Алија Изетбеговић, и описао га као „акцију за спречавање СДС-а да преузме полицијске станице" ("Noć "D" za Sarajevo", 2017).

Иако је СДА пуч у Сарајеву можда био камуфлиран, он је имао за циљ растјеривање антивладиних демонстрација, консолидацију моћи СДА власти да се ослободи свог партнера из СДС-а у постојећем аранжману подјеле моћи, да искористи имовину МУП-а и ТО-а и успостављање контроле „Зелених беретки" над насељима са српским становништвом у Сарајеву. Сарајевски медији под контролом СДА одмах су СДС прогласили „терористичком странком". Руководство СДС-а и посланици СДС-а у Скупштини РБиХ, страхујући за своје животе, напустили су град.

Упркос непрекидном хаосу у граду, лидери СДС-а покушавали су да сачувају мир. Упркос ризику да буде убијен, предсједавајући парламента Момчило Крајишник вратио се у град и у име СДС-а сусрео Алију Изетбеговића у Сарајеву у напуштеној згради Парламента РБиХ. Предложио је неколико опција за преуређење статуса Сарајева, али не и његову подјелу, „јер су се међународни посредници противили новом Берлинском зиду" (Крајишник, 2011, стр. 424). Алија Изетбеговић је одбио. Крајишник је дао Изетбеговићу скупу оловку као опроштајни поклон и растали су се. На 69. Засједању, 14. априла 1992. године, Предсједништво РБиХ Алије Изетбеговића прогласило је СДС „агресором и тоталитарном странком":

„У Босни и Херцеговини постоји сукоб снага које припадају тоталитарном типу режима који воде оперативне вође СДС-а (агресора) и институција демократских власти државе Босне и Херцеговине. Стога се сукоби у Босни и Херцеговини не могу описати као етнички сукоб или грађански рат".[22]

Оптужбе за „СДС тоталитаризам" потицале су од аутора „Исламске декларације", који је у својој злогласној књизи исламски поредак прогласио „светим циљем који не може бити предмет било каквог гласања" (Izetbegović, 1990, стр. 29).

Много година касније Алија Изетбеговић је објаснио своју стратегију, признајући да је Босна и Херцеговина под његовим вођством кренула у грађански рат. Године 2008. изјавио је да је стицањем међународног признања за Босну и Херцеговину „пре-

шао Рубикон" и „претворио грађански рат прије независности" у „српску агресију након независности" (Izetbegović, 2008). СДС је сматрао опасним политичким ривалом, а Србе уопште „четницима" и препреком на путу ка успостављању независне Босне и Херцеговине са босанском муслиманском већином.

Ови трагични догађаји пружили су СДА изговор да причврсти ознаку „терориста" и „пета колона" целокупној српској заједници у Сарајеву. Члан Предсједништва РБиХ Ејуп Ганић изјавио је да су „Срби колективно криви" за рат у Босни и Херцеговини. Ово је био позив за линч. Антисрпска пропаганда у сарајевским медијима систематски је развијала антисрпске осјећаје и подстрекивала злочин усмјерен према српским цивилима. (Pejanović, 2002, стр. 145).

Насиље и безакоње на улицама Сарајева створили су снажан притисак српском становништву да напусти град и оде у друга мјеста у Босни и Херцеговини или Југославији. Генерал Јован Дивјак, једини српски официр у АРБиХ, у својој мемоарској књизи написао је:

„Људи и даље напуштају Сарајево уз помоћ ЈНА. Војни авиони полијећу са аеродрома са цивилима. Такође одлазе у претрпаним аутобусима и аутомобилима. Они који не верују да ће борбе ускоро престати, углавном људи српске националности, одлазе. У Сарајеву се врши тотална пљачка. Разбојници нападају продавнице, киоске, складишта, приватне куће. Нико не штити имовину. Полиција је или пасивна или неспособна да их заустави" ("Jovan Divjak: Ne pucaj", 2011, стр. 35).

Тачан број оних Срба који су отишли није познат, али многи Срби који су упали у замку Изетбеговићеве пропаганде о „демократској и мултикултуралној" Босни и одлучили да остану у Сарајеву, касније су горко жалили због своје наивности.

5. Сарајевска битка

5. 1. Агресија против Републике Српске и српског народа

Као резултат опште мобилизације коју је 3. априла 1992. прогласио предсједник Алија Изетбеговић, ТО РБиХ је активирала 676 јединица укупне радне снаге од 76, 272 човјека (Čekić et al., 2017, стр. 70). У погледу радне снаге, укупна снага ТО РБиХ, „Патриотске лиге", „Зелених беретки", ХОС-а и ХДЗ-а била је већа од снаге ЈНА у РБиХ. Ово је увјерило команданта АРБиХ Сефера Халиловића у побједу. Генерал ЈНА Божидар Стевановић у писму предсједнику Алији Изетбеговићу 10. априла примијетио је „све већи број наоружаних појединаца и формација ХОС-а на вашој територији, које отворено нападају ЈНА" ("Pismo General-Potpuknika Božidara Stevanoviča", 1993).

Начелник штаба Територијалне одбране БиХ пуковник Хасан Ефендић 12. априла у Сарајеву објавио је „Директиву за заштиту суверенитета и независности Републике Босне и Херцеговине, строго повјерљивог броја 02/2–1. Била је то копија илегалне

директиве „Патриотске лиге" од 25. фебруара 1992. и имала је изричито увредљив карактер. Директивом су дефинисане „снаге Српске демократске странке – СДС", јединице српске територијалне одбране у српским аутономним регионима и ЈНА „непријатељским снагама" (Čekić et al., 2017, стр. 70). Директива је наводила да је циљ „непријатеља" „стварање националних конфедералних јединица у Босни и Херцеговини и њихово придруживање Великој Србији". Такође је поставила нереалан задатак: „уништити непријатеља у року од 20 до 30 дана", и била је примјер лоше, погрешне процјене политичке и војне ситуације (Halilović, 1997, стр. 166-168).

Војно и политички, „Директива" није била ништа друго до објава рата СФРЈ и ЈНА, као и српском народу Босне и Херцеговине, јер је на изборима 1990. године СДС у просјеку добио 75% гласова у општинама у којима доминирају Срби (Arnautović, 1996, стр. 111). Директива је била обавезна за извршење са тренутним дејством и наложила је ТО РБиХ и „Патриотској лиги" да покрену нападе против „непријатеља". Власти РС-а добиле су бројне копије строго повјерљиве „Директиве", која је усљед немара службеника ТО РБиХ упућена на бројне погрешне адресе. Четири дана касније, 16. априла 1992. године, РС је прогласила стање непосредне ратне опасности, али не и ратну ситуацију, која је проглашена тек 1995. године.[23]

„Зелене беретке" су 23. априла напале Илиџу, предграђе Сарајева, заробиле локалну болницу и убиле 10 особа (Kovačević, 2018, стр. 139). Истог дана, јединица „Патриотске лиге" Керима Лучаревића заробила је осам војника ЈНА, када им се возило покварило у мисији снабдијевања у сарајевској општини Добриња. Службеник МУП-а Херенда их је упуцао испред Дома полиције (Alibabić, 1996, стр. 167). Ово је представљало ратни злочин који још чека казну.

Под снажним притиском међународне заједнице, југословенско предсједништво је 27. априла одлучило да повуче трупе ЈНА из БиХ. Изузетак је направљен за службенике и мушкарце рођене у Босни и Херцеговини. Ова одлука је требало да се спроведе у потпуности до 19. маја 1992. године. Да би се омогућило повлачење, ЈНА и Предсједништво РБиХ закључили су споразум о прекиду ватре 2. и 3. маја 1992. године, а све трупе ЈНА стациониране у Сарајеву очекивале су да крену у ово вријеме.[24]

„Зелене беретке" су 29. априла убиле два ненаоружана војника ЈНА у кафићу поред зграде Команде 2. војне области ЈНА у Сарајеву.

Штаб Територијалне одбране РБиХ наредио је 29. априла 1992. године јединицама ТО да блокирају све путеве и војне објекте ЈНА и нападну „непријатеља" на цијелој територији БиХ (Šiber, 2000, стр. 62) „Патриотска лига", ХВО и ХОС, кршећи претходно закључени споразум, опколили су све објекте ЈНА у Сарајеву и искључили им воду и струју. Све објекте ЈНА 2. маја истовремено су напали. Сврха напада била је заузети све објекте ЈНА и убити особље ЈНА, одузети оружје и муницију и опљачкати ресурсе ЈНА. Објекти ЈНА били су на мети малокалибарског наоружања и минобацачке ватре. Нападачи су захтијевали предају трупа унутра. Покушај ЈНА да ослободи опкољене

објекте није успио. На данашњи дан, ЈНА је изгубила 17 официра и убијених мушкараца (Иванишевић, 2015, стр. 69). Током борбе, Главна пошта у Сарајеву запалила се. Сарајевски медији који су мјесецима нападали Србе, овај инцидент приказали су као дјело „четника који раде", изводећи антисрпску пропаганду на највиши ниво. Многи обични Муслимани заузели су екстремни став према својим комшијама Србима. Појединци су излазили на улице и јавно позивали Муслимане да кољу Србе у становима.[25]

Како би спасио своје официре, војнике и чланове њихових породица, 2. маја, заповједник Другог војног округа генерал Милутин Кукањац притворио је предсједника Алију Изетбеговића на аеродрому и преговарао с њим о укидању блокаде објеката ЈНА у граду (Sekulić, 1997, стр. 353). Алија Изетбеговић позвао је сарајевску ТВ и рекао да су га узели као таоца. Према ЦИА-и, „заробљавање Алије Изетбеговића од стране ЈНА могло је бити директан одговор на развој блокаде њених снага" (CIA, 2002, стр. 152). Ова Комисија сматра да је то био директан одговор ЈНА на блокаду њених снага и пријетњу животима стотина мушкараца, посљедњи очајнички покушај команде Друге војне области ЈНА да избави своје официре и људе из замке каква је било Сарајево.

Алија Изетбеговић лично је увјеравао заповједника Унпрофора генерала Луиса Мекензија у своје гаранције о сигурном изласку конвоја ЈНА из Сарајева. Међутим, Изетбеговићеве гаранције биле су празна обећања. Дана 3. маја „Зелене беретке" напале су одлазећи конвој ЈНА у Добровољачкој улици, док се повлачио из Сарајева CIA, 2002, стр. 152).. Према српским изворима, у овом нападу „Зелене беретке" и војници Територијалне одбране БиХ убили су 32 официра, војника и цивила ЈНА.[26] Војник Иван Оршић се присјетио касније:

„Док се конвој кретао, официри су нам наредили да не пуцамо, чак и ако чујемо пуцање са свих страна. Викали су:—Предајте се, четници!— Убијали су официре. Видио сам како убијају возача камиона. Не знам зашто су га убили. Присиљавали су нас да легнемо на асфалт и немилосрдно су нас тукли. Натјерали су нас да пузимо. (...) Почетком јуна Муслимани су нас затворили у клозет. Мислили су да смо физички јаки и могли би да нас користе за копање ровова и други тежак посао. (...) 50 дана био сам немилосрдно пребијан, копао сам ровове и носио мртва тијела" (Петровић, 2010, стр. 90-91)

Још један свједок је изјавио:

„Када сам видио шта се дешава, рекао сам војним полицајцима да скину бијели каиш, јер су Алијини борци питали сваког да ли је војни полицајац, и ако се то потврди, убили би га на лицу места. Један је војник лежао на асфалту испред мене, а „зелена беретка" га је питао да ли је полицајац. Када је овај војник рекао да није, свом снагом га је ударио у дебело месо. У том тренутку, пуковник Бошко Михајловић, лежећи испод мојих ногу, дигао је главу и питао—зенгу—[27] зашто туче овог човјека. —Зенга—је пришао пуковнику и, не рекавши ни ријеч, испалио му метак у главу. Убио га је на лицу мјеста. Тада сам осјетио страшан бол у плућима и схватио да је пуцао у мене. Убијали су официре и војне полицајце. Мислио је да ме је убио и отишао. Чуо

сам још пуцњева. Зенга је намјерно сакатио затворенике, правећи их инвалидима. Међу 27 повријеђених било је и оних који су упуцани у кичму или карлицу, а трпиће посљедице цијелог живота" (Петровић, 2010, стр. 92-93).

Инцидент у Добровољачкој улици постао је познат као „масакр Добровољачке улице" и несумњиво је био ратни злочин. Командант Унпрофора генерал Луис Мекензи оптужио је потпредсједника Ејупа Ганића за руковођење овим злочином (MacKenzie, 1993, стр. 168-171).

„Патриотска Лига" поставила је засједу 8. маја и убила делегата у Парламенту РБиХ Горана Зекића. Засједа се одиграла у близини села Залазје, код Сребренице. Јединице Територијалне одбране БиХ 16. маја напале су српско насеље Пофалићи код Сарајева. Командант ТО РБиХ пуковник Хасан Ефендић био је забринут због „четника" и ЈНА и њиховог пресијецања града Сарајева на два дијела дуж осе Вогошћа – Пофалићи– Велешићи– касарна „Маршал Тито"– Враца (Efendić, 1998, стр. 272-274). Пофалићи су били кључна тачка дуж ове осе. Очекивани напад Срба никада није наступио, али Ново Сарајево било је једно од сарајевских општина у којој је СДС побиједио на изборима 1991. године. Имало је значајан дио српског становништва, и самим тим је било једна од главних мета ТО АБиХ.

Ефендић је дао задатак да нападне Пофалиће команданту ТО Ново Сарајево Салку Идризу. Потоњи је невољко прихватио задатак, тврдећи да муслиманске и српске комшије „живе добро и у сагласности и да мјештани то неће урадити" (Efendić, 1998, стр. 272-274). Насеље је крајем априла било на мети артиљеријске и снајперске ватре у којој је рањен већи број српских цивила. Ничим изазван и бруталан напад АРБиХ отпочео је у 5.30 часова, 16. маја 1992. године. На релативно малом подручју, АРБиХ је починила масовне злочине. Заузевши насеље, муслимански војници извршили су бројне злочине на цивилном становништву, као што су 63 српска убијена и нестала цивила.[28] Неколико дјевојака, укључујући и тринаестогодишњакињу, више пута је силовано.[29] Око 500 српских кућа је спаљено (Hodžić, 2002).

Према другим српским изворима, у нападу је убијено, рањено и нестало до 300 Срба (Kovačević, 2018, стр. 75). У мају 1992. године, хрватске паравојне јединице ХВО-а у савезу с АРБиХ убиле су 215 Рома у Босанском Броду, укључујући 115 дјеце. Њихова масовна гробница са 59 лешева, међу којима су и 23 дјетета, откривена је у Сијековцу 2004. године (Боројевић и Ивић, 2014, стр. 43).

Упркос претходном споразуму о несметаном повлачењу, 15. маја 1992. муслиманске паравојне јединице напале су конвој ЈНА у Тузли, усмртивши 77 официра и мушкараца ЈНА (Toholj, 2000, стр. 290). Дана 24. маја муслиманске паравојне формације напале су ЈНА на подручју Приједора и Козарца, покушавајући да блокирају пут Приједор– Бања Лука. (RCIRZ, 2018, стр. 115). Убијено је шест „четника", а 20 рањено (Felić, 2002, стр. 70).

Након међународног признања Републике Босне и Херцеговине, АРБиХ је одмах преузела иницијативу на терену. Прва копнена офанзивна операција покренута је 3.

маја 1992. године. Циљ операције је био „уништити непријатеља на подручју Вогошће и Високог и деблокирати пут Сарајево–Вогошћа–Високо–Зеница." За постизање овог циља одређено је седам пјешадијских и један артиљеријски батаљон. Операција није успјела због недостатка радне снаге, слабе ватрене подршке и лошег искуства трупа (Delić, 2005).

Напад на српска села и насеља уз пут Сарајево–Јабланица–Мостар, који је повезивао Сарајево и луке на медитеранској обали, АРБиХ је започела 25. и 26. маја. Срж напада пао је на српско село Брадина, које је срушено до темеља. Све куће и црква су уништене. Око 50 Срба је убијено. Преживјели су задржани неколико дана у тунелу између Коњица и Сарајева, а затим одведени у концентрациони логор у Тарчину (Гавриловић, 2012). Није изненађујуће што је српска ТО у очигледној одмазди 29. маја напала АРБиХ у селу Ахатовићи.

По аналитичкој студији коју је спровео Радован Радиновић, од септембра 1991. па док посљедње јединице ЈНА нису напустиле Босну и Херцеговину 19. маја 1992, муслиманске и хрватске снаге спровеле су 220 напада искључиво против ЈНА, при чему је смртно страдало око 500 официра и војника, а рањено око 2,000. (Радиновић, 2004, стр. 64-65).

Мјесец дана након што је „Директива о заштити суверенитета и неовисности Републике Босне и Херцеговине, строго повјерљива број 02/2–1" покренула масовне нападе на српску ТО и ЈНА, постало је очигледно да рокови Директиве не могу бити испоштовани, а Влада РБиХ је 20. јуна 1992. године прогласила ратно стање, наводећи да су „агресију на БиХ извршили Србија, Црна Гора, ЈНА и СДС". Наводну „агресију" пратио је и наводни „геноцид". Изетбеговићев режим тврдио је да је до јуна 1992. „40.000 људи убијено, преко 60.000 затворено, а преко 1.400.000 (милион и четири стотине хиљада) људи постали избјеглице због геноцида над народом РБиХ." Ови подаци били су грубо и флагрантно пренапухани (Службени гласник републике Српске, 1992б).

Хашки трибунал је направио властиту процјену људских жртава рата у Босни и Херцеговини. Према МКСЈ истраживању, укупни губици сва три народа током рата у Босни и Херцеговини између 1992. и 1995. године износили су најмање 67.500 убијених људи, међу њима је било 45.980 мушкараца и жена муслиманске националности. Посљедња цифра укључује 22.225 цивила и 23.755 војног особља (Tabeau & Bijak, 2003, стр. 19). Како је у мају 1992. почео српско-муслимански грађански рат, било је очигледно немогуће нанијети више од половине укупних губитака у размаку од једног мјесеца.

5. 2. Етничко разбијање становништва Сарајева

Сарајево, главни град БиХ, налази се у централној Босни у долини ријеке Миљацке. Сарајево је политички, индустријски, социјални и културни центар Босне и Херцеговине. То је дуг и узак град (заузимао је 2.049 квадратних километара прије рата) окружен брдима и планинама. Попис из 1991. године показује да је прије рата у граду и околним мјестима живјело 525.980 становника (Федерални завод за статистику, 1998). Постоје, такође, процјене да је уочи рата у самом граду било 435.000 станов-

ника. Извјештај стручњака Уједињених нација процијенио је да се број особа које живе у Сарајеву у раним фазама рата кретао између 300.000 и 380.000 становника ("United Nations Fifth Periodic Report", 1993, стр. 7). Према попису становништва из 1991. године, мултиетничка расподјела становништва прије опсаде била је сљедећа: Муслимани 49,3 одсто; Срби 29,9 одсто; Хрвати 6,6 одсто; Југословени 10,7 одсто. Јевреји и друге групе чиниле су преосталих 3,5 одсто становништва (Tabeau & Bijak, 2003, стр. 19). Заједно са Југословенима, који су углавном били српског поријекла, Срби су сачињавали око 40% становништва Сарајева.

Град Сарајево је 1992. године чинило 10 општина: Стари Град, Центар, Ново Сарајево, Нови Град, Илиџа, Хаџићи, Вогошћа, Пале, Илијаш и Трново. Од десет предратних сарајевских општина, Срби и Југословени доминирали су у 5: Ново Сарајево, Илиџа, Пале, Вогошћа и Илијаш (Tabeau & Bijak, 2003, стр. 19).

Прије рата био је то космополитски град, гдје су живјеле и радиле особе различитих религија. Међунационални бракови нису били ријеткост. Посматрачи су примијетили да су на почетку рата многи сарајевски Срби напустили град. Градска четиристогодишња јеврејска заједница бројала је 14.000 људи прије Другог свјетског рата и 1.400 људи прије рата 1992–1995. године. Извјештава се да је као резултат евакуација и жртава остало само неколико стотина Јевреја ("United Nations Fifth Periodic Report", 1993, стр. 7).

5. 3. Сарајево у плановима зараћених страна

Народна скупштина РС је 16. маја 1992. године одржала Шесту сједницу у Бањој Луци. На сједници је усвојена „Одлука о шест стратешких циљева". Ови циљеви су били:

1. Разграничење државе од друге двије националне заједнице;
2. Коридор између Семберије и Крајине;
3. Стварање коридора у долини ријеке Дрине, тј. „Елиминисање Дрине као границе између српксих држава";
4. Успостављање границе дуж ријека Уне и Неретве;
5. Подјела града Сарајева на српски и муслимански дио, и успостављање ефективне државне власт у сваком од дијелова;
6. Излаз Републике Српске на море (Службени гласник Републике Српске Бр. 02-130.92).

Циљ под бројем 5 била је „подјела Сарајева на муслимански и српски дио". Ако је муслиманска заједница тврдила да је цијело Сарајево главни град унитарне „мултикултурне и мултиконфесионалне Босне и Херцеговине", стратешки циљ Републике Српске био је подјела града. И српска и муслиманска заједница и њихове политичке странке сматрале су Сарајево својим главним градом. Логика овог приступа произишла је из идеје да се муслиманска заједница одвоји од српске заједнице као гаранција

спречавања етничких инцидената и рата. Говорећи на Шеснаестој сједници Народне скупштине Републике Српске у мају 1992. године, Радован Караџић је рекао:

„Наш пети стратешки циљ је подијелити град Сарајево на српски и муслимански дио и омогућити да сваки дио има ефикасне органе власти. Са стратешке тачке гледишта, Сарајево је за нас на петом мјесту, али борба за Сарајево стратешки и политички је пресудног карактера."[30]

Међународни суд правде, након што је испитао Одлуку о стратешким циљевима коју је у мају 1992. године донијела Народна скупштина Републике Српске у овом контексту, нагласио је да Стратешке циљеве из 1992. године не види као утврђивање посебне намјере за почињење геноцида.

Према пресуди МСП-а,

„Подносилац захтјева се ослања на наводно постојање општег плана за извршење геноцида на цијелој територији, против лица која су идентификована свуда и у сваком случају на основу њихове припадности одређеној групи. Суд примјећује да овај се аргумент подносиоца захтјева премјешта од намјере појединачних починилаца наводних дјела геноцида на које се жали, до намјере вишег ауторитета, било унутар ВРС или у Републици Српској, или на ниво владе самог Тужиоца. Размотривши, у контексту, Одлуку о стратешким циљевима коју је у мају 1992. године донио Момчило Крајишник као предсједник Народне скупштине Републике Српске, а која се, према становишту подносиоца захтјева, приближава службеној изјави општег плана, Суд не сматра Стратешке циљеве из 1992. године као утврђивање посебне намјере" (International Court of Justice, 2007a).

5. 4. Сарајевско-романијски корпус ВРС

Након што су посљедње јединице ЈНА напустиле Босну и Херцеговину, Скупштина Републике Српске усвојила је одлуку о стварању Војске Републике Српске (ВРС). Као дио ВРС-а, Сарајевско-романијски корпус створен је 19. маја 1992. године на основу коришћења преосталих елемената Четвртог корпуса ЈНА. Корпусом је у почетку командовао генерал Томислав Шипчић, кога је убрзо замијенио генерал Станислав Галић. До почетка рата, корпус су чиниле три пјешадијске бригаде, артиљеријски пук и пук противваздушне одбране. Крајем 1992, године у организационој структури Сарајевско-романијског корпуса ВРС биле су четири моторизоване бригаде, шест лаких бригада, једна мјешовита артиљеријска пуковнија и једна лака противавионска пуковнија (Karavelić, 2008, стр. 93).

Завршни извјештај Комисије стручњака Уједињених нација процијенио је да су у артиљеријском посједу Сарајевско-романијског корпуса између 600 и 1.100 комада теренске артиљерије и минобацача. Ова процјена је грубо преувеличана. Према изворима ЦИА-е, Корпус је садржао до 80 тенкова, 70 артиљеријских оруђа и 120 минобацача (CIA, 2002, стр. 153).

Према студији ЦИА-е „Balkan battlegrounds“, снага Корпуса износила је 15.000 официра и војника (CIA, 2002, стр. 153). Према српским изворима, у току рата попуњеност формацијског састава корпуса кретала се између 15.000 и 18.000 бораца, мада неки извори наводе да би се као релевантан број у појединим хронолошким тачкама могло рећи да је то и 13.000 људи (Илић и др., 2018, стр. 96). Његове бригаде држале су линију фронта 55 километара унутрашњег прстена окружења и 220 километара спољашњег прстена. Пошто им је константно недостајало људи, бригаде Сарајевско-романијског корпуса често нису биле у могућности да попуне своје јединице како би достигли ниво снаге који им је био потребан. Постојао је и проблем са мотивацијом, јер је већина војника била мобилисана из насеља у околини Сарајева, а ријешени да бране само своје домове, нису били вољни да преузму задатке у другим секторима фронта. Лорд Педи Ешдаун је у свом извјештају о посјети Палама у августу 1992. године забиљежио:

„Мишљење посматрача Унпрофора било је да је ситуација у пат позицији, при чему се одржава равнотежа између већег броја пјешадијских снага на муслиманској страни и веће тежине ватрене моћи и тешког оружја на српској страни.“[31]

Основни циљ Сарајевско-романијског корпуса био је осигурати одбрану општина са претежно српским становништвом: Хаџићи, Илијаш, Вогошћа, Пале, дио Старог Града, дио Новог Сарајева и већи дио Илиџе. Власти РС су 30. септембра 1992. године интегрисале ове општине у Српско Сарајево[32] са око 130.000 људи, укључујући око 20.000 избјеглица етнички очишћених из муслиманско-хрватске федерације (Šehovac, 2020). Општина Центар, те дијелови општина Стари Град, Нови Град и Ново Сарајево остали су под контролом АРБиХ.[33]

Шеф угледне невладине организације „Демократска иницијатива сарајевских Срба“ Душан Шеховац, објаснио је Комисији:

„Доминантна нарација у свијету је да су Срби дошли негдје у Сарајево и опколили Сарајево, да су то били неки дивљаци из села, који су однекуд дошли и заузели брда око Сарајева. Анализа показује да око 280 од 7.178 српских ратних жртава са сарајевског ратишта није имало пребивалиште у Сарајеву 1992. године. То значи да су они били грађани Сарајева, који су формирали одбрамбене линије на ивицама своје етничке територије. Није тачно да су опколили Сарајево, али истина је да су формирали одбрамбене линије око сопствених националних територија.“[34]

Секундарни циљ Сарајевско-романијског корпуса био је спријечити пробој АРБиХ из Сарајева на исток, преко Трнова у долину Дрине, и на сјевер из правца Зенице. Трећи циљ био је спасити што већи број Срба који су остали у граду под контролом АРБиХ. Званичник ВРС-а Благоје Ковачевић изјавио је:

„Главни циљ СРК-а био је сљедећи: да не дозволи муслиманским снагама да се пробију из Сарајева и да им се не дозволи да се ангажују на другим ратиштима. То је био приоритет. Други циљ је био заштити српске држављане на подручју Сарајева и

околине. Трећи циљ је био да се спаси што већи број грађана који су боравили у граду под контролом Муслимана. Пробој првог корпуса АРБиХ из Сарајева под контролом муслиманских власти имао би огроман утицај на свим осталим фронтовима и на ток рата у БиХ, а не само на Сарајево и околину. Ситуација на ратиштима драстично би се промијенила на штету ВРС."[35]

У ствари, око Сарајева су постојала два прстена. Један је био унутрашњи прстен који је држао Сарајевско-романијски корпус ВРС, а окренут је Првом корпусу АРБиХ у градским општинама Стари Град, Центар и дијеловима општина Нови Град и Ново Сарајево. Други, спољни прстен, држали су 2, 3. и 4. корпус АРБиХ. Ови корпуси вршили су непрестани притисак на Сарајевско-романијски корпус ВРС са леђне стране. Други корпус представљао је сталну пријетњу да ће се пробити на сјевер дуж осе Вогошћа–Сарајево, док је Трећи корпус вршио притисак на Хаџиће на југозападу. Због тога су општине у саставу Републике Српске, попут Хаџића, Илијаша, Вогошће, Пала, дио Старог Града, дио Новог Сарајева и већи дио Илиџе, искусиле двоструки притисак од стране АРБиХ, с предње и леђне стране, и сами су били опкољени.

Како је Комисији изјавио бивши члан Предсједништва РБиХ Ненад Кецмановић:

„Два прстена затворила су сарајевску депресију. Спољни прстен су држали Срби који су живјели у селима и приградским насељима у близини града. Интерни прстен су држали Муслимани, који су били већина у градским општинама. Срби су имали стратешке предности у одбрани својих територија и нису покушавали да освоје центар града, док су Муслимани покушавали да се пробију, без икаквог успјеха."[36]

Блокада Сарајева произашла је из војне потребе за изолацијом Првог корпуса АРБиХ. Документи ВРС говоре да је Главни штаб ВРС очекивао да ће Први корпус АРБиХ избити из окружења, заузети читаво Подриње и пресјећи Посавски коридор. Процјењујући значај сарајевског фронта, Радован Караџић је рекао:

„Ако би била пробијена сарајевска линија фронта, они [Муслимани] би дошли до Дрине и пресјекли посавски коридор, Република Српска Крајина би се срушила, а Изетбеговић никада не би ушао у преговоре" (Ković, 2015, стр. 83).

5. 5. АРБиХ Први сарајевски корпус

У почетку су се Сарајевско-романијском корпусу ВРС супротставиле формације јединица које су ушле у АРБиХ слабо организоване Територијалне одбране, „Зелених беретки" и „Патриотске лиге". Предсједник Алија Изетбеговић је 18. августа 1992. године потписао одлуку о формирању Првог корпуса АРБиХ (Сарајево) (Radinović, 2004, стр. 17). Први корпус АРБиХ подигнут је и формиран до 1. септембра 1992. године. Структура Првог корпуса обухватала је пет моторизованих бригада, три брдске бригаде, једну механизовану бригаду, једну артиљеријску бригаду, командну бригаду, бригаду ХВО-а и независну специјалну јединицу „Делта" (Karavelić & Rujanac, 2009, стр. 191-193).

Пуковник Мустафа Хајрулаховић, звани Талијан, постављен је за команданта, а пуковник Вахид Каравелић за замјеника команданта Првог корпуса. Пуковник Енвер Хаџихасановић постављен је за начелника штаба Првог корпуса.

Први корпус АРБиХ, који је попуњаван из етнички мјешовитих урбаних подручја земље, имао је снагу од 27.000 војника и официра: 92% Муслимана, 2,6% Срба, 3,7% Хрвата, и 1,7% осталих. До 1995. године, проценат Муслимана порастао је на 95%, а проценат Срба пао на 0,5%, док је проценат Хрвата порастао на 4,7% (Ajnadžić 2002, стр. 123). Први корпус национално, упркос присуству 5% осталих у својим редовима, био је очигледно моноетнички и неспособан да штити националну равноправност и људска права сва три народа РБиХ.

Октобра 1992. године, Први национални корпус Сарајева састојао се од команде корпуса, 7 моторизованих бригада, 3 брдске бригаде, 2 независна пјешадијска батаљона, једног лаког противавионског артиљеријског батаљона, једног батаљона војне полиције, медицинског батаљона, ваздухопловне групе и логистичке базе. Двије оперативне групе, „Игман" (једна пјешадијска бригада и артиљеријска група) и „Високо" (3 пјешадијске бригаде), организационо и оперативно су интегрисане у Први сарајевски корпус.

Крајем 1992. године, кадровска снага Првог сарајевског корпуса порасла је на 60.442 мушкараца и жена (Karavelić, 2011, стр. 94). Корпус је имао импресивну палету наоружања, укључујући полуаутоматске пушке 7,62 mm (рађене у Крагујевцу— „Црвена застава"), аутоматске пушке 7,62 mm, лагане митраљезе 7,62 mm, 7,9 mm, полуаутоматске снајперске пушке, 7,62 митраљези М-84, разне врсте пиштоља и бомби, ракетни бацачи од 64 mm и 90 mm, све врсте минобацача (60 mm, 82 mm, 120 mm), 76 mm, топове ЗИС, 100 mm противтенковски Т-12 топове и Б-1 бестрзајне топове.[37]

Први сарајевски корпус АРБиХ имао је, поред великог броја оружја малог калибра, и бројне минобацаче, теренска артиљеријска оруђа и тенкове. Читав низ система наоружања евакуисаног из Артиљеријске школе ЈНА у Задру у Хрватској био је смјештен у касарни Маршал Тито, а заплијењен је од стране ТО АРБиХ након што је ЈНА евакуисала касарну. Ово наоружање је обухватало око 500 аутоматских пушака, шест минобацача 82 mm, шест бестрзајних топова, један тенк Т-55, 3 оруђа теренске артиљерије, 360 противтенковских оружја и око 300.000 комада разне муниције (Karavelić & Rujanac, 2009, стр. 170). Полигон за војну обуку у Пазарићу у општини Хаџићи кориштен је као складиште за низ оруђа које опслужује посада, попут бестрзајних топова 82 mm (око 20), минобацача свих калибара (око 20), противваздушног одбрамбеног оружја, два тенка Т-55 и два тенка Т-34, четири оклопна транспортера и два М-80 IFV возила са 20 mm топом. Поред свега овог оружја, у складиштима у Пазарићу налазило се и противтенковско наоружање, као топови ЗИС калибра 76 mm, противтенковски топови Т-12 100 mm и противтенковске ракете Маљутка и Фагот. Након што се ЈНА повукла из Сарајева, све ово оружје пало је у руке АРБиХ[38].

Завршни извјештај Комисије експерата УН не спомиње било какву артиљеријску имовину Првог корпуса АРБиХ, што ствара утисак да јединице АРБиХ у Сарајеву једноставно нису имале никакву артиљерију. Међутим, према студији војних официра РБиХ, Артиљеријски батаљон Првог корпуса био је опремљен са до 30 артиљеријских оруђа и минобацача: два топа 100 mm, три топа „ЗИС" 76 mm, два топа Б-1 од 76 mm, три хаубице 120 mm Д-30, једна хаубица „Нора" 152 mm и 18 минобацача 82 mm (Čekić et al., 2017, стр. 84). Према студији ЦИА-е, „Балканска ратишта", оклопна јединица Корпуса имала је 10 исправних тенкова (CIA, 2002, стр. 408). Према ријечима команданта Првог корпуса Вахида Каравелића, бригаде под његовом командом имале су минобацаче 60 mm, 82 mm и 120 mm, док се артиљеријска и минобацачка муниција производила од металних цијеви (Karavelić & Rujanac, 2009).

АРБиХ је из Хрватске довезла и тешка артиљеријска оруђа. Лорд Педи Ешдаун је током посјете Палама 2. августа 1992. године забиљежио:

„По први пут је против Срба кориштено неко тешко наоружање, углавном топови 120 mm и 155 mm, и више ракета. Сматра се да су их на линију фронта донијели Хрвати који су се сада борили заједно с Муслиманима у Босни."[39]

АРБиХ је држала најважније географске локације на ширем подручју Сарајева (Трескавица, Бјелашница, Игман, Ормањ, Чемерска висораван) и тактички доминирала брдима и узвишењима (Грдоњ, Дебело Брдо, Чолина капа, Кобиља глава, Орлић, Хум, Жуч, „Кота 804", Бријешко брдо, Мојмило, Шанац). Ова брда и узвишења пружала су изврсна мјеста за осматрање и ватрене положаје артиљерије и минобацача.

5. 6. Блокада Сарајева

Завршни извјештај Комисије стручњака Уједињених нација даје детаљан приказ битке и опсаде Сарајева, али не даје ни војну дефиницију опсаде, нити референце на релевантну војну литературу. Извјештај се фокусира на дјела везана за борбу, незаконито циљање и употребу противправних средстава и метода ратовања. Истражни тим експерата УН састао се са широким кругом званичника босанске Владе и службеника Унпрофора, али наводно се није могао састати са страном РС.

Иако се у Завршном извјештају Комисије УН либерално користи израз „операција", он не спомиње ниједну од неколико војних операција АРБиХ и ВРС у и око Сарајева, јасно идентификованих шифрованим именом. Тај се недостатак може приписати чињеници да су у вријеме писања овог извјештаја документи који се односе на ове војне операције били ван домашаја експерата УН. Ипак, због овог недостатка и ослањања искључиво на изворе АРБиХ, као и бројних чињеничних грешака, извјештај експерата Комисије Уједињених нација је озбиљно мањкав (UN Security Council, 1994e, Annex IV (Part 1). Сада, скоро 25 година након завршетка рата, овај извјештај треба да се испита у свјетлу нових доказа.

Савремене војне дефиниције опсаде су ријетке. Приручник о владавини закона америчке војске не пружа војну дефиницију опсаде. Нити Рјечник појмова и дефиниција НАТО-а (2006), нити Рјечник војних и придружених термина Министарства одбране САД (2001, paras 1-23). Брасијева Енциклопедија копнених снага и копненог ратовања дефинише опсаду у историјском контексту као појам:

„који обухвата све мјере везане за борбу око дворца или утврђеног града, наиме, оне које је извршио нападач, неопходне за освајање тврђаве, и мјере одбране, да спријече такво освајање" (Margiotta, 2000, стр. 941).

Према теренском приручнику Војске САД ФМ 3–06 (90–10) „Градске операције":

„У промјењивој урбаној борбеној операцији обје стране се боре за положај и предност у урбаном борбеном простору. На крају, једна страна ће остварити доминацију и битка се затим завршава повлачењем или прелази у урбану опсаду. Опсадна ситуација може се развити као резултат почетне промјењиве урбане битке, или може бити функција претходних војних операција које су се десиле изван урбаног подручја."[40]

Управо то се догодило у Сарајеву, када се 5. и 6. априла СДА пуч сусрео са српским устанком и то је резултирало промјењивом градском битком између муслиманских и српских снага ТО. Резултујуће линије и положаји одредили су конфигурацију линије фронта и фактичке подјеле града на муслимански и српски дио. Сарајевске градске општине са значајним српским и југословенским становништвом на српској страни линије сукоба (Хаџићи, Илијаш, Вогошћа, Пале, дио Старог Града, дио Новог Сарајева и већи дио Илиџе) преузела је Република Српска и контролисала ВРС.[41]

Као шеф невладине организације „Демократска иницијатива сарајевских Срба" Душан Шеховац објаснио је Комисији:

„Прво је муслиманска (бошњачка) страна одлучила успоставити контролу и владати над цијелим градом Сарајево оружаним снагама, под еуфемизмом мултиетничког града— главног града цијеле и суверене Републике Босне и Херцеговине. Друга страна, српска страна, донијела је одлуку да учествује у контроли и управљању градом Сарајево на основу етничких права и посједовања територије у граду Сарајеву (од 150.000 до 180.000 етничких Срба живјело је у Сарајеву). Када је Србима постало јасно да се то не може ефикасно и мирно постићи, донијели су одлуку да оружаном силом врше контролу и одбрану српских етничких територија на подручју Града Сарајева. На основу ова два супротстављена права двију нација да контролишу и управљају својим етничким територијама, избио је грађански рат. Из претходног произлази да су појмови—опсада Сарајева— и—опкољено Сарајево— нетачни, док је истина да је Град Сарајево био подијељен по етничкој основи."[42]

Опсада се обично схвата као метода ратовања коју карактерише опкољавање локалитета или подручја, што доводи до његове изолације и затим напада како би се сломио његов отпор. У случају напада на опкољени локалитет, медицинске јединице и културна добра морају бити поштеђени (Conventions I, Article 15; Conventions II, Article 18).

Двије додатне одредбе су прецизиране у случају унутрашњих оружаних сукоба:

- изгладњивање цивила, као начин борбе, забрањено је;
- ако цивилно становништво трпи претјеране невоље због недостатка залиха неопходних за његов опстанак (као што су прехрамбени производи и медицинске потрепштине), могу се предузети акције помоћи искључиво хуманитарне и непристрасне природе за цивилно становништво (Additional Protocols to the Geneva Conventions II, Articles 14 and 18.2).

Кориштење опсаде као ратне тактике није забрањено међународним хуманитарним правом, иако је усмјерено искључиво на војне циљеве и у складу је са свим релевантним међународним хуманитарним правилима. Заузимање подручја под контролом непријатеља легитиман је војни циљ и војни заповједници често сматрају да је опсада града јефтинија од борбе од улице до улице.[43]

Предратна војна доктрина ЈНА није истицала урбане операције и није имала војну дефиницију опсаде. Војна доктрина ЈНА имала је концепт блокаде који је описан као:

„изолација одређеног рејона, града, објекта и снага непријатеља, диверзантско-терористичких група ваздушног десанта и др. како би им се онемогућио маневар, снабдијевање, збрињавање и веза са спољним снагама и створили услови за њихово разбијање, уништење, присиљавање на предају и сл" (*Vojni leksikon*, 1981, стр. 58)

Према томе, документи Главног штаба ВРС и Сарајевско-романијски корпуса користили су професионални израз „блокада", док су АРБиХ и медији, у сврху односа с јавношћу, користили историјски израз „опсада", који је био професионално и историјски депласиран. Главна разлика између опсаде и блокаде јесте избор оружја од стране нападача. Историјски гледано, гладовање је било главно оружје опсаде. Међутим, због међународних напора за пружање помоћи и масовне испоруке хуманитарне помоћи коју је ВРС дозволила у Сарајеву, Сарајево није доживјело глад, главно оружје било какве опсаде. Коначни извјештај Комисије стручњака Уједињених нација примијетио је:

„Тежња обје стране да контролишу храну, воду и електричну енергију у пропагандне сврхе, миješање војних снага и цивилног становништва и чињеница да нико изгледа није умро током опсаде од глади, дехидрације или смрзавања, отежава успостављање чврстог случаја да је гладовање кориштено као метода ратовања. Чињеница да су се спроводиле ове методе јесте тужна, али није јасно да ли су кривично дјело" (UN Security Council, 1994f, Annex IV (Part IV).

У том смислу, опсада Сарајева не може се упоредити са опсадом Лењинграда између 1941. и 1944. године, и опсадом Севастопоља између 1941. и 1942. године. Опсада Лењинграда од стране њемачких, финских и шпанских снага у Другом свјетском рату резултирала је смрћу око 1.500.000 војника и цивила због глади и бомбардовања (Carell, 1966, стр. 205-210). Опсада Севастопоља од стране њемачких и

румунских снага обиљежена је употребом најтежих и најмоћнијих икада коришћених појединачних опсадних машина: немачког далекометног топа „Дора" 800 mm и 600-милиметарског минобацача „Карл" (Нуждин и Рузаев, 2015, стр. 24). Редовне испоруке хуманитарне помоћи и одсуство глади у Сарајеву онемогућавају рангирање блокаде Сарајева с опсадама Лењинграда и Севастопоља у Другом свјетском рату. Чињеница да је патња била мање грозна од опсаде Лењинграда или Севастопоља не значи да сарајевске битке нису биле ни жестоке ни разарајуће.

Савјет безбједности Уједињених нација, 6. јуна 1992. године, усвојио је Резолуцију 758, која захтијева:

„Да се одмах створе потребни услови за несметану испоруку хуманитарних потрепштина у Сарајево и друге дестинације у Босни и Херцеговини, укључујући успостављање сигурносне зоне која обухвата Сарајево и његов аеродром" (UN Security Council Resolution 758, 1992).

Као резултат преговора власти Републике Српске и генерала Мекензија, команданта трупа УН у Сарајеву, и Седрика Торнберија, шефа цивилних послова, ВРС је предала аеродром „Бутмир" Сарајево Унпрофору 29. јуна 1992. године. Након закључивања „Споразума од 5. јуна 1992. на поновном отварању аеродрома Сарајево у хуманитарне сврхе", сарајевски аеродром преузео је француски батаљон Унпрофора (Cutts, 1999, стр. 23). У складу са УНСЦР 758, 6. јуна 1992. Главни штаб ВРС је објавио „Директиву за даље дјеловање". Директивом је процијењено да је „непријатељ започео општу офанзиву према Сарајеву", наглашавајући да је непријатељева намјера да деблокира Сарајево са сјевера и запада.[44] Директива је такође задала трупама задатак да:

„Офанзивним акцијама са ограниченим циљевима за побољшање оперативне и тактичке ситуације на ширем подручју Сарајева, те у сјеверној и источној Босни и истовремено чврсто држати линије и српске територије и заштитити српски народ од геноцида и истребљења."[45]

Важан елемент Директиве односио се на заштиту аеродрома за испоруку хуманитарне помоћи. Директива је задала трупама задатак:

„Очистити подручје аеродрома од преосталих непријатељских група и појединаца и на тај начин обезбиједити сигурност ваздухоплова за испоруку хуманитарне помоћи и нормално снабдијевање храном и лијековима за цивилно становништво."[46]

Унпрофорова контрола аеродрома омогућила је успостављање хуманитарног ваздушног моста који је, иако често прекидан, дјеловао током цијелог рата. У почетку није било инспекције хуманитарног терета, али када су у прољеће 1993. године оружје и хероин откривени у пошиљци хране, УНХЦР и Унпрофор сложили су се да дозволе официрима за везу ВРС да врше насумичне провјере долазних пошиљки како би се избјегле злоупотребе (Andreas, 2016, стр. 55). Аутори Завршног извјештаја Експертске комисије Уједињених нација, основане у складу са Резолуцијом 780 (1992) Савјета безбједно-

сти (Final Report, 1994b, стр. 17-18.), имали су све разлоге да буду свјесни злоупотребе хуманитарне помоћи за испоруку лијекова за Владу РБиХ. Упркос томе, Извјештај је окривио „опсадне снаге“ за „континуирану употребу помоћи као оружја у опсади.“

Упркос блокади, хуманитарна ситуација у граду никада није достигла критични ниво. Између јуна 1992. и јануара 1996. године, на аеродром у Сарајеву слетјело је 12.951 летова Уједињених нација, испоручивши 160.677 тона хуманитарног терета. Храна је износила 144.827 тона (Andreas, 2016, стр. 39). УНХЦР је био одговоран за испоруку и дистрибуцију међународне хуманитарне помоћи. Упркос неизбјежним сигурносним инцидентима, у просјеку, УНХЦР је у Сарајеву свакодневно примао 150 тона хуманитарног терета за дистрибуцију. Најгори појединачни инцидент био је обарање талијанског теретног авиона Г-222 3. септембра 1992. године ХВО-овом ракетом земља-ваздух, при чему су погинула сва четири члана посаде.

Поред хуманитарног ваздушног моста, УНХЦР је хуманитарну помоћ у Сарајеву превозио и цестовним конвојима. Хуманитарна помоћ била је намијењена цивилном становништву, али у стварности, до 20% помоћи искориштено је за прехрану АРБиХ (Andreas, 2016, стр. 45).

Службеник Унпрофора за цивилне послове у Сарајеву Филип Корвин направио је 15. јуна 1995. године сљедећи унос у свој дневник:

„Изетбеговићева референца на ―опсаду― ме нервира. Сарајево је под опсадом, а опсада је сурова и неправедна, али Сарајлије могу преживјети још једну зиму, чак и ако опсада остане на мјесту. Проћи ће међународна помоћ, а људи неће гладовати. Изетбеговић преувеличава. Игра се ―жртвом―, јер га држи на власти“ (Philip Corwin, 2000, стр. 216).

Кредибилитет УНХЦР био је озбиљно ослабљен када је хуманитарна операција постала толико велика да УНХЦР више није могао да врши ефикасну контролу над свима који су дјеловали под његовим кишобраном. Допустивши да се разлика између њега и других хуманитарних организација замагли, УНХЦР је почео да представља не само себе, већ и разнолику колекцију агенција. Неки од њих имали су сумњиве везе са зараћеним странама, фундаменталистичким групама, плаћеницима, тајним обавјештајним агенцијама, кријумчарима оружја и трговцима црног тржишта (Cutts, 1999, стр. 23). Током цијелог рата у Сарајеву је радило до 150 хуманитарних организација, а до 5% укупног становништва Сарајева било је запослено у различитим међународним хуманитарним агенцијама и уживало је разне привилегије (Cutts, 1999, стр. 48).

УНХЦР и придружене агенције често злоупотребљавају свој хуманитарни мандат. У више наврата, оружје и муниција су кријумчарени у Сарајево под кринком хуманитарне помоћи. УНХЦР је, како се извјештава, кријумчарио муницију и оружје у палетама са дуплим дном (Andreas, 2016, стр. 39, 48). У сарадњи с Министарством здравља РБиХ, СЗО је, скривене у медицинске боце за кисеоник, сарајевским болницама испоручила муницију и противтенковско оружје (Lučarević, 2000, стр. 229-230). Према ријечима генерала АРБиХ Сефера Халиловића, иста метода кориштена је за кријумчарење експлозива:

„Већ смо имали много искуства, јер смо током више мјесеци испоручивали муницију из Високог у боцама за кисеоник хуманитарних агенција. Такође смо испоручивали оружје, муницију и резервне дијелове у контејнерима за хуманитарну помоћ преко територије под контролом четника" (Halilović, 1997, стр. 89-110).

Ускраћивање водоснабдијевања забрањено је хуманитарним законом. Завршни извјештај експертске Комисије Уједињених нација, формиране на основу Резолуције 780 (1992) Савјета безбједности (The Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)), то је с правом примијетио:

„Уништење електричних, гасних, телефонских линија и водених објеката користи се као оружје против становника града. И браниоци и опсадници су често једни друге оптуживали да користе ова средства као оружје у рату. УН и локални покушаји да санирају оштећене водове и пумпне станице често су ометани гранатама и снајперском ватром, што је резултирало бројним смртним случајевима и повредама." (1994b, стр. 18)

Тачно је да се већина извора воде налазила на страни РС, што је ВРС-у олакшало заустављање дотока воде у град. Један од сталних задатака Унпрофора био је да преговара и олакшава мисије за поправку водовода, радећи на линији конфронтације, често под ватром. АРБиХ је често ометала ове мисије у тактичке или пропагандне сврхе.

Извјештај УНМО-а забиљежио је састанак са службеницима у Министарству унутрашњих послова РБиХ 23. децембра 1992. године, на којем су чланови УНМО нагласили сљедеће: недостатак слободе кретања и сарадње и опште погоршање сарадње са УНМО; недостатак контроле Првог корпуса АРБиХ над бутмирском фракцијом; потоња је наставила да пуца на бијела возила УН у улици Бутмир и Касиндолска; лоша евиденција босанске стране о комуналним мисијама у посљедње вријеме; и лош учинак одређеног официра за везу РБиХ; захтијевајући његово уклањање[47].

Фред Кини, амерички стручњак за помоћ у катастрофама, покренуо је 1993. године амбициозан пројекат успостављања система за хитну обраду воде у Сарајеву. Ако буде у потпуности оперативан, систем би пружио текућу воду већини градског становништва. Идеја је била да се филтрира вода из ријеке Миљацке која тече кроз град. Прво постројење за пречишћавање коначно је довршено крајем 1993. године, али на Кинијево велико изненађење и запрепашћење, влада Алије Изетбеговића показала се већом препреком него „опсадна страна". Сарајевски званичници су одбили да дају одобрење за укључивање система, тврдећи да је вода небезбједна за пиће. Кини је тестирао воду, а резултати су доказали да је вода сигурна. Потом је Кини кришом укључио воду, али су власти РБиХ интервенисале и затвориле је (Andreas, 2016, стр. 101-102). Кини је дошао до закључка да су ТВ слике људи који чекају у дугим редовима и уносни послови продаје воде били важнији за владу Алије Изетбеговића него добробит сопственог становништва. Фред Кини је у једном свом писму примијетио:

„Један од службеника Унпрофора тврди да имају информације да се неки чланови [муслиманске] владе противе укључивању воде јер ће то уништити једну од најприсутнијих слика патње у граду. Неко близак др Мухамеду Златару рекао нам је да је разлог што неки званичници покушавају да спријече да се вода укључи, то што су званичници ангажовани у продаји воде из пиваре и Бачева. Цистерне рутински узимају воду из тих извора и достављају је многим предузећима, укључујући Холидеј Ин. Неке се такође продају домаћинствима. Продаја воде је брза, посебно зими. Наше информације говоре да ће нам град на крају омогућити да укључимо воду, али тек након што ограниче површину која се опслужује (затварањем критичних вентила) и послије зиме, када ће потражња и цијена испоруке воде пасти – дакле, тромјесечни режим тестирања. Ако нас влада настави каменовати, имамо неколико опција. Могао бих замолити генерала Роуза да нам једноставно нареди да укључимо систем или да га предамо УН. То је можда најлакши и политички најбољи начин да се Босанци носе с тим. Међутим, нисмо били у стању да убиједимо градску власт да нам дозволи да је укључимо, чак ни током јаког гранатирања које се десило у јануару. У једном тренутку, након што је неколико људи убијено покушавајући да сакупи воду из славина у пивари, наредио сам да се вода укључи на моју одговорност, али власти су интервенисале и искључиле је“ (Wilcoxson, 2010).

Званичник Унпрофора за цивилна питања Дејвид Харланд оставио је моћан опис стратегије коју су босански Муслимани искористили за побједу у рату:

„У нади да ће подстаћи Запад на акцију, Муслимани су покушали да учине да ствари изгледају горе него што су биле. Број смртних случајева, посебно цивила, био је изузетно преувеличан (а западни посматрачи су им лако вјеровали и понављали то). Цивилима је било онемогућено да напусте урбана подручја под опсадом. Чак и ако ово само по себи није представљало живи штит, изложило их је, у присуству западних медија, српској снајперској ватри и гранатирању. Муслиманске власти блокирале су конвоје који су евакуисали муслиманске цивиле из Сребренице и других мјеста. Када Срби нису искључили воду и струју Сарајеву, то су учинили Муслимани. Кршени су прекиди ватре, што је изазивало убиствене српске одговоре, а муслиманске снаге нападале су јединице Унпрофора, за шта су затим кривиле Србе“ (Harland, 2017).

Сарајево није било потпуно изоловано од вањског свијета. Након потписивања „Споразума о потпуном прекиду непријатељстава“ 31. децембра 1994. године, владе РБиХ и РС потписале су 11. јануара 1995. споразум о отварању „плавих рута“ преко аеродрома Бутмир. Овим споразумом отворене су четири руте: једна која спаја територију Добриње, под контролом АРБиХ, и територију Бутмира, под контролом АРБиХ; једна која спаја Лукавицу, под контролом ВРС, са дијелом Илиџе, под контролом ВРС; један спаја урбано Сарајево са општином Високо, које држи АРБиХ, а други повезује муслимански и српски дио града преко моста Братства и јединства.

„Плаве руте“ преко аеродрома отворене су за цивилни саобраћај до и из Сарајева 6. фебруара 1995. године. Три дана касније, аутобуска линија из Сарајева за Високо отворена је преко територије под контролом ВРС-а. Унпрофор је пратио саобраћај

дуж „плавих рута“. Извјештаји Унпрофора дају тачан број људи и возила који су свакодневно користили прелазе. Током фебруара 1995. године, 115.000 људи прешло је „плаве руте“, преко 88.000 људи између подручја под контролом РБиХ, а 28.000 између подручја под контролом ВРС. Дневни извјештај Унпрофора од 27. фебруара 1995. године показао је да је на овај дан 656 возила и 3.662 људи користило прелазе.[48] Према Унпрофоровом дневном извјештају од 7. марта 1995. године, тог дана 3.622 цивила и 554 возила користило је прелазе.[49] Огромне количине хране, комерцијалне робе и горива довезене су у Сарајево између 6. фебруара и 17. марта 1995. године. Власти РС затвориле су „плаве руте“ након што је снајпериста АРБиХ убио двије српске девојчице, старе 9 и 11 година, у дијелу Грбавице под контролом ВРС, у Сарајеву.[50]

Сарајево је било отворено за бројне новинаре, невладине организације и за међународне посјете и дипломатске активности. Према подацима АРБиХ, између 1992. и 1995. године, бројне међународне делегације високог нивоа посјетиле су Сарајево. Све оне стигле су на сарајевски аеродром. Ове делегације су укључивале 11 предсједника, 8 премијера, 31 министра и 29 амбасадора, као и 11 високих представника Уједињених нација, укључујући генералног секретара УН (Ajnadžić, 2002, стр. 161). У Сарајеву су током рата радиле амбасаде Сједињених Држава и Велике Британије.

Изградњу „објекта Т“– тунела дугог 720 метара испод писте сарајевског аеродрома „Бутмир“, АРБиХ је довршила 30. јула 1993. године. Тунел је био широк 1,5 и висок 8,8 метара. Изградња тунела трајала је четири мјесеца. Тунел је повезивао Бутмир и Храсницу под контролом АРБиХ, а одатле преко планине Игман са Јадранском обалом и Хрватском, и служио је прије свега у војне сврхе, а кориштен је за усмјеравање оружја, муниције и војне опреме у Сарајево, али и за уношење хране и комерцијале робе. Читаве пјешадијске бригаде пребачене су кроз тунел из средње Босне у Сарајево. Према подацима АРБиХ, током тридесет мјесеци рата, око 1.150.000 војника и цивила користило је тунел за улазак и излазак из Сарајева (Delić, 2011, стр. 41-43), а у Сарајево је допремљено 100.000 тона оружја, муниције и хране. Прикључени су електрични каблови и цјевовод како би се довела електрична енергија и дизел-гориво (Izetbegović, 2001, стр. 144).

УН званичници претварали су се да тунел не постоји, и одбили су захтјеве ВРС да га затворе. Француски генерал Филип Морион рекао је да је ваздушни простор изнад аеродрома званично под контролом НАТО-а, површина је била под надзором Унпрофора, а површина 20 cm испод земље била је у надлежности Владе РБиХ (Andreas, 2016, стр. 59).

Заповједници Унпрофора у Босни и Херцеговини нису имали заједнички став о природи битке за Сарајево и расправљали су о том питању. Командант Унпрофора Мајкл Роуз описао је једну такву расправу:

„Посјетио ме је Фред Кини, чудна сјеновита фигура, право из романа о Грехаму Грину. Висок, незграпан, бивши официр маринац, водио је пројекат за воду у Сарајеву испред Међународног одбора за спасавање, који је углавном плаћао међународни

финансијер Џорџ Сорош. Живио је у добро одржаваној кући иза резиденције, коју су чували људи жилавог изгледа који су ме подсјетили на америчку Тајну службу. Такође је имао блиске везе са Капитол хилом у Вашингтону. На нашем првом састанку био је веома критичан према УН, за који је очито мислио да га чине слаби и корумпирани људи. Хтио је да види тешке војне акције предузете против босанских Срба, и иако сам му објаснио да ћемо ускоро покренути нову стратегију засновану на чвршћем војном приступу, није ми вјеровао. Рекао је да ће учинити све што може да ме поткопа, осим ако не покажем своју одлучност дејством на терену. У том тренутку сам га избацио. Без извињења, позвао се сљедеће вечери натраг са групом, како их је назвао,—забринутих адвоката— из Њујорка. Вођа групе био је Арје Нејер, правник, који је радио у њујоршкој организацији Фонд за отворено друштво чији је предсједавајући био Џорџ Сорош ... Нејер ме је питао сматрам ли Сарајево градом под опсадом. Одговорио сам да то није опсада у правом смислу те ријечи, јер су УН генерално успјеле да направе доток залиха у град, а то је барем задржало људе у животу. Изглед тријумфујућег прешао му је лицем и он је кренуо у тираду против мене. Рекао је да би, као адвокат, могао доказати да је Сарајево, по различитим међународним протоколима, легално у опсади, коју је створио агресивни црногорско-српски режим Караџића. Било ми је јасно да је фанатик, и схватио сам бесмисленост сваког даљег покушаја логичке расправе. (...) Сљедећег јутра наслови у локалном листу Ослобођење извијестили су да не сматрам да су грађани Сарајева под опсадом" (Rose, 1988, стр. 29).

Према америчкој амбасадорки Медлин Олбрајт, генерални секретар УН Бутрос-Гали прихватио је жалбу САД да су два официра за очување мира, бригадни генерал Хејз, шеф кабинета команданта Унпрофора и потпуковник Бери Фревер, портпарол Унпрофора Сарајево „дали непримјерене примједбе". Хејз и Фревер рекли су новинарима да Сарајево више није под опсадом, већ су их опколили Срби. Олбрајт је изразила незадовољство због изјава официра (UN Security Council, 1994c, Annex IV, стр. 375). Након што је влада РБиХ прогласила Фревера „персоном non grata" и упућене су му пријетње смрћу, напустио је Сарајево (Nakedman Productions, 2020).

Генерал Руперт Смит, који је почетком 1994. године замијенио генерала Мајкла Роуза, заповједника Унпрофора у Босни и Херцеговини, напротив, битку за Сарајево недвосмислено је сматрао опсадом (Smith, 2006, стр. 368). Међутим, академска и правна расправа о томе је ли битка за Сарајево била опсада или блокада постаје бесмислена у контексту патње и смрти хиљада цивила и војника са обје стране фронта.

Завршни извјештај експертске Комисије Уједињених нација не описује организацију одбране Сарајева од стране Првог корпуса АРБиХ. Међутим, Сарајево је био брањени град, и у правном и у војном смислу. АРБиХ је организовала одбрану Сарајева у складу са доктринарним документима ЈНА, у чијем је средишту био „Приручник бригаде" ЈНА, који је утврђивао принципе копненог ратовања, и који је био у употреби. Према овом документу:

„Борба за урбано подручје води се масовном борбом појединаца, група и главних тактичких јединица из непосредне близине.“ (Savezni Sekretarijat za narodnu odbranu – Generalštab JNA [SSNO Generalštab JNA], 1984, стр. 32-33).

Према „Приручнику бригаде“ Војске Југославије, бригада се састојала од штаба, 3 или 4 батаљона, артиљеријске јединице за подршку, јединице противваздушне одбране, противтенковске јединице, инжењерске јединице, логистичке јединице и комуникационе јединице. Простор одбране бригаде био је направљен од 2 или 3 ешалона. Први ешалон директно окренут непријатељу по правилу је био састављен од 2 или 3 батаљона. Други ешалон био је направљен од 1 или 2 батаљона. У трећем ешалону су биле смјештене логистичке јединице бригаде, бригадна артиљеријска јединица, депои и складишта, као и болница за пружање помоћи јединицама на фронту (SSNO Generalštab JNA, 1984, стр. 19-20).

„Приручник за бригаде“ такође је дефинисао величину одбрамбеног подручја. Ово подручје имало је предњу дужину од 15 до 20 km и дубину од 12 до 20 km. Површина одбрамбеног подручја бригаде могла би достићи и до 400 квадратних километара. На овом подручју су биле смјештене бројне јединице, оружје и материјал, који су били легитимни војни циљеви. Обично је подручје одбране бригаде имало 3 командна мјеста бригаде (главно, резервно и логистичко), 3 до 4 одбрамбена подручја батаљона, 6 до 8 командних мјеста батаљона (главно и резервно), 3 до 4 области минобацачких водова, 9 до 12 одбрамбених подручја чета, до 36 одбрамбених подручја водова, подручје артиљеријске групе, до 10 подручја јединица за пружање услуга и борбене подршке, бројна осматрачка мјеста, комуникацијске центре, мјеста за расподјелу муниције, складишта резервног наоружања и тако даље. „Приручник за бригаде“ такође је описао специфичне захтјеве за одбрану урбаних подручја и нагласио ангажман у борби против „локалних власти и цијелог становништва у свим околностима“ (SSNO Generalštab JNA, 1984, стр. 218).

Завршни извјештај Експертске комисије Уједињених нација пружа списак конкретних цивилних циљева, које је наводно нишанила артиљерија ВРС. Ова листа укључује сарајевске радио и телевизијске станице; зграду новина Ослобођење; систем јавног превоза; хотел Холидеј Ин; зграде предсједништва и парламента; главну градску пивару; млин за брашно, главну пекару; олимпијски комплекс; зграду поште, телеграфа и телефона; индустријску зону Алипашиног моста у близини жељезничке станице и главне телевизијске куле; јеврејско гробље; гробље „Лав“; градски аеродром; фабрику дувана; апартмански комплекс „Добриња“; централну четврт; четврт Башчаршија; дионицу Стари Град; Ново Сарајево; главну саобраћајницу у улици Маршала Тита и шопинг-кварт у Улици Васе Мискина (UN Security Council, 1994a, стр. 13).

Оно што завршни извјештај Експертске комисије Уједињених нација није споменуо јесте присуство бројних легитимних војних циљева на наведеним локацијама и подручјима. Управо у тим подручјима у дијелу Сарајева под надзором АРБиХ, били су смјештени штабови на нивоу Корпуса, штабови бригада, војна постројења, разни ватрени положаји, депои, складишта и касарне. Бројне војне фабрике и производне радње

производиле су артиљерију и гранате (120 mm, 105 mm, 100 mm, 82 mm, 76 mm, 60 mm), као и бацаче граната, пушке и ручне бомбе (Karavelić & Rujanac, 2009, стр. 327).

С обзиром на релативно ограничен простор урбаног Сарајева под контролом АРБиХ и број бригада у оквиру Првог корпуса АРБиХ, урбано Сарајево под контролом Првог корпуса АРБиХ било је буквално препуно војних циљева. На суђењу МКСЈ Радовану Караџићу, начелник штаба Првог корпуса АРБиХ Асим Џамбасовић потврдио је:

„Будући да је зона одговорности у граду била веома уска, било је немогуће осигурати да војне јединице крену у свакодневни посао и укључе се у борбу изван стамбених подручја. То је било немогуће због распореда терена и због начина на који се протезала зона одговорности" (ICTY, 2011, *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, стр. 15189).

Према документима ВРС-а, оклопни транспортери и тенкови АРБиХ били су лоцирани у Велешићима, Дому милиције и тунелу Циглане. Артиљеријски и минобацачки ватрени положаји налазили су се у густо насељеним подручјима: Ступ, Азићи, Врбања мост, Стројорад, Кошево стадион, Бистрик, Мојмило, Седреник, Храсно, Халиловићи, Титова касарна, Отока и Ченгић Вила и у вагонима на жељезничкој станици Ново Сарајево. Подручја бригада и батаљона, као и војна индустрија и логистички објекти били су у урбаном Сарајеву под контролом АРБиХ. Снајперски положаји успостављени су на Тргу Пере Косорића, хотелу Бристол, згради Електропривреде, згради Социјалног осигурања, Машинском факултету и зградама Скупштине и Извршног вијећа РБиХ.

Пољска артиљерија и минобацачи Првог корпуса АРБиХ били су лоцирани у општини Стари Град и Центар, као и на околним брдима и планинским гребенима. Према обавјештајним подацима Сарајевско-романијског корпуса ВРС, на подручју села Халиловићи на брду Хум налазила се батерија хаубица 105 mm 102. моторизоване бригаде. На истој локацији налазила се батерија минобацача од 82 mm.[51]

У Сарајеву, на подручју Бријешћа, 102. бригада је распоредила артиљеријску групу од 18 артиљеријских оруђа (ICTY, Radovan Karadžić trial transcript, 2010, стр. 4361-4382). Артиљеријска оруђа су се редовно постављала и пуцала из болнице Кошево[52]. Минобацачки положаји били су смјештени у улици Фуада Миџића и на Тргу солидарности.[53]

Према изјави ратног заробљеника АРБиХ, на брду Орлић укопана су четири тенка Т-55 и три хаубице 105 mm. Један топ ЗИС и минобацачи 82 mm и 120 mm били су постављени на Коти 850.[54] Два минобацача од 82 mm била су постављена на подручју Бетаније, у непосредној близини акушерске болнице, а други се налазио у близини куће Ранка Гаце[55]. Још један тенк и оклопни транспортер били су на позицији за пуцање у тунелу Циглане.[56] Два тенка и два оклопна транспортера Оклопног батаљона Прве моторизоване бригаде АРБиХ смјештена су на подручју Бућа Потока на врху брда Жуч.[57]

Свеукупно, у јеку рата било је између 1.800 и 2.000 војних циљева у градском дијелу Сарајева, који је био под контролом АРБиХ (Radinović, 2004, стр. 145).

Први корпус АРБиХ имао је и бројне легитимне војне циљеве изван градског дијела Сарајева. На примјер, према ратним дневницима замјеника команданта АР-

БиХ генерала Шибера, артиљеријска група на планини Игман укључује топ од 130 mm. Остала оруђа су укључивала тешке минобацаче 120 mm и шест топова 155 mm. Генерал Шибер признао је да је Унпрофор у јулу 1992. године открио ватрене положаје артиљеријске групе АРБиХ на планини Игман (Šiber, 2000, стр. 130). Убрзо након тога, трупе АРБиХ напале су и уништиле противартиљеријски радар Унпрофора. Један украјински војник је убијен, а три су повријеђена (MacKenzie, 1993, стр. 321).

Опсадно ратовање није било искључиви монопол ВРС-а. С обзиром на пачворк-образац етничке дистрибуције, то је била уобичајена метода ратовања коју су примјењивале све зараћене стране. ХВО је опколио муслиманску енклаву у Старом Витезу у граду Витезу у средњој Босни, који је држао ХВО у периоду 1993–1994. Битка је произвела велике жртве на обје стране. Коначно, 27. фебруара 1994. године, снаге Унпрофора су почеле операцију Стари Симон и провалиле у енклаву како би евакуисале болесне и рањене Муслимане (Schrader, 2003, стр. 99). ХВО је у опсади држао источни Мостар под надзором АРБиХ и мали муслимански градић Маглај, у средњој Босни. На врхунцу муслиманско-хрватског рата у средњој Босни, АРБиХ је такође накратко опсјела шест већински хрватских градова у средњој Босни (Травник, Витез, Бугојно, Горњи Вакуф, Какањ и Вареш) прије него што их је заузела.

Међу мање познатим ратним опсадама су опсаде АРБиХ српских енклава Смолућа и Возућа. Мало српско насеље Смолућа, 30 км сјеверозападно од Тузле, било је под опсадом АРБиХ од јуна 1992. до 27. августа 1992. године, када је ВРС коначно пробила коридор и евакуисала својих 7.000 цивила на Озрен. Војници АРБиХ опљачкали су насеље и спалили га. Стратешки смјештено између Тузле и Зенице, српско насеље Возућа било је под ратном опсадом АРБиХ током цијелог рата. Од само 2.000 становника, Возућа је нарасла на готово 10.000, због прилива бројних српских избјеглица из средње Босне. Гарнизон ВРС Возућа био је под непрекидним нападима, а коначно је срушен у септембру 1995. године усљед комбинованог дејства ваздушних напада НАТО-а и операције АРБиХ „Ураган" (Hurricane). Судбина 150 несталих припадника ВРС није откривена све док 2006. године на том подручју није откривено неколико масовних гробница. Једна од њих садржавала је 56 обезглављених тијела (Цветковић, 2012, стр. 191-200). Муџахедини АРБиХ, наводно, послали су 56 људских глава предсједнику РБиХ Алији Изетбеговићу у Сарајево и у Техеран, сваком по 28 (Schindler, 2007, стр. 224).

5.7. Борбене операције Сарајевског фронта

Завршни извјештај Експертске комисије Уједињених нација не помиње војне операције које су зараћене стране водиле око Сарајева, и избацује гранатирање ВРС-а из општег војног контекста. Међутим, ове операције дубоко су утицале на динамику битке за Сарајево и, у коначници, одредиле исход рата.

Сарајевско-романијски корпус ВРС суочио се са три корпуса АРБиХ и био знатно бројчано надмашен од непријатељског Првог (сарајевског) корпуса АРБиХ. На го-

дишњем нивоу, никад није бројао више од 13.000 војника (Kovačević, 2018, стр. 146). У унутрашњем кругу опкољавања, Први корпус АРБиХ је 1992. године имао 60.442 мушкараца, што је 1995. године порасло на 87.009 мушкараца. (Ajnadžić, 2002, стр. 87). До 1995. године, омјер у броју људства између ових супротстављених корпуса износио је 6,69 : 1 у корист АРБиХ. Треба напоменути да се поред Првог сарајевског корпуса АРБиХ, Сарајевско-романијски корпус ВРС-а суочио и са Трећим и Четвртим корпусом АРБиХ, на вањском прстену. Трећи и четврти корпус ефикасно су опколили Сарајевско-романијски корпус ВРС-а, који је био проријеђен око Сарајева. Стога је, према стратешком принципу економичности силе, Сарајевско-романијски корпус ВРС преузео стратешко одбрамбено држање и није предузимао веће офанзивне операције. Највише, тактички напади ВРС-а имали су за циљ побољшање локалних тактичких положаја и потискивање офанзивних напада АРБиХ. У сваком случају, снаге ВРС биле су под законским обавезама да воде борбене активности у складу са прихваћеним законима о копненом ратовању и међународним законом који регулише вођење војних операција, али нису биле под обавезом да остану неактивне и допусте АРБиХ да некажњено убија српске војнике и цивиле.

АРБиХ је искористила огромну супериорност у људству и покренула бројне офанзивне операције широм Сарајева. Прву опсежну офанзивну операцију „Љето-92" покренула је 6. јуна 1992. године. Јединице АРБиХ нападале су се у три крака: са планине Мојмило на југоистоку, планине Требевић на сјеверу и висоравни Жуч на сјеверозападу. Главна осовина напада била је Ступ – Азићи – Врело Босне – Блажуј. Нападима је претходила баражна ватра Прве артиљеријске бригаде из Сарајева, која је отворила ватру на српске положаје и насеља (Čekić et al., 2017, стр. 88). Операција „Змај-92" покренута је 8. јуна 1992. године како би се разбио обруч око Сарајева на подручју Кобиље главе. Ова операција није успјела (Karavelić & Rujanac, 2009, стр. 181-183).

Међутим, јединице АРБиХ успјеле су да заузму брдо Орлић на висоравни Жуч и заробе неколико артиљеријских оруђа и минобацача. Тешке борбе су се водиле како у Добрињи, тако и на платоу Жуч. Јединице АРБиХ заузеле су, 18. јула 1992. године, важно Голо брдо на гребену планине Игман. АРБиХ је платила страшну цијену за овај ограничени успјех. Према изворима АРБиХ, Муслимани су изгубили 199 мушкараца, 738 је рањено, а два су заробљена (Čekić et al., 2017, стр. 97). Према српским изворима, АРБиХ је у јуну изгубила 625 војника и официра (Kovačević, 2018, стр. 152). ВРС је изгубила 8 мушкараца, а 62 су рањена. Оштећена су два тенка и два оклопна транспортера.[58]

Офанзивну операцију „Пољине" АРБиХ је покренула 31. јула 1992. године. За ову операцију створене су двије оперативне групе. Прва је требало да нападне у правцу Нечарићи–Илица и Нечарићи–Добриња. Друга оперативна група требало је да нападне у правцу Пољине–Благовац–Семизовац. Након тога, обје оперативне групе требало је да се удруже на подручју Шућуровићи и заузму Вогошћу. Прва моторизована бригада нападала је, надајући се да ће доћи до Трнова и пресјећи пут Сарајево–Лукавица, спречавајући тако Сарајевско-романијски корпус ВРС-а да своје резерве премјешта у

угрожена подручја. Муслимани су 1. августа заузели град Трново на стратешком путу између Сарајева и Горажда и заробили 30 артиљеријских оруђа. Тањуг је извјестио о 150 убијених српских војника и цивила. Према изворима АРБиХ, „јули 1992. године завршио је узалудним покушајима пробијања опкољења и великим успјехом на подручју Трнова и Игмана." Према истим изворима, АРБиХ је у јулу 1992. године изгубила 105 војника, а 416 је рањено (Čekić et al., 2017, стр. 105-106). Између 4. и 11. августа 1992. године, тешке борбе су се водиле у Добрињи, Аеродромском насељу, Нецарићима и на Ступу.

Крајем августа, генерал Сефер Халиловић припремио је офанзивну операцију „Југ-92". Циљ операције је био пробијање обруча око Сарајева дуж оси Храсница– Соколовић Колонија – Бутмир– Нецарићи. Оса Војковићи– Доњи Которац изабрана је као секундарна оса напада. Циљ операције био је да „униште јаке непријатељске тачке" у Хаџићима, Илијашу и Вогошћи. Створене су двије оперативне групе „Коњиц" и „Игман". У операцији је учествовало тринаест бригада, 64 независна батаљона и 31 независна чета, укупно преко 50.000 војника (Čekić et al., 2017, стр. 108). Операција је започела крајем августа 1992. године. Пјешадијским нападима је претходила и подршка јаком артиљеријском ватром. Артиљерија Првог корпуса (сарајевског) 20. августа испалила је 20 артиљеријских пројектила на српско насеље Хаџићи, уништивши локалну медицинску амбуланту и ранивши 9 цивила.[59] Око 100 артиљеријских пројектила испаљено је 22. августа на Илијаш, усмртивши једну особу и ранивши 7.[60] На Илијаш је, 23. августа 1992. године испаљено 500 граната, које су усмртиле 6 особа а раниле 8.[61] Напади АРБиХ имали су почетни успјех и освојили одређени терен, али су контранапади ВРС потиснули трупе АРБиХ натраг, а генерал Сефер Халиловић наредио је обуставу операције.

Дана 7. децембра 1992. године корпус АРБиХ започео је офанзивну акцију за пробијање блокаде Сарајева, нападајући на оси Хрид–Видоковац–ПТТ радио, релејна станица на планини Требевић. Даље офанзивне акције услиједиле су 14. децембра 1992. године и 7. јануара 1993. године. Све су завршиле неуспјехом (Karavelić & Rujanac, 2009, стр. 221-222).

До децембра 1992. године, бројно стање Првог сарајевског корпуса повећало се на 73.000 официра и људства (Ajnadžić, 2002, стр. 87). Посљедња офанзивна операција Сарајевског корпуса АРБиХ 1992. године била је амбициозна операција „Коверат". Алија Изетбеговић је лично надгледао припреме за ову операцију. У оквиру реструктурирања Првог сарајевског корпуса формиране су двије оперативне групе „Игман" и „Високо" (Čekić et al., 2017, стр. 139). Циљ операције био је уништавање снага ВРС концентрисаним налетима из Сарајева и Високог и повезивање са снагама АРБиХ у Средњој Босни. Групе су биле распоређене у четири сектора: Сектор исток (Храсница), Сектор југ (Оперативна група „Игман"), Сектор запад (Зеница и Високо), и Секторски центар (Сарајево). Укупна снага АРБиХ која је била укључена у операцију била је око 4.000 војника. Операција „Коверат" почела је 19. новембра 1992. године по лошем времену и обилном снијегу. У почетку су напади Првог сарајевског корпуса

остварили одређени успјех, али дубоки снијег и тешки губици приморали су генерала Сефера Халиловића да нареди заустављање операције. Сарајевско-романијски корпус ВРС је 1. децембра 1992. године покренуо снажан контранапад дуж пута Илиџа – Сарајево, што је војнике Првог корпуса АРБиХ бацило у панику. Трупе ВРС заузеле су Отес 4. децембра 1992. године. Први корпус АРБиХ помјерио је напад према сјеверу 5. децембра, учешћем у борби оклопног батаљона, артиљеријског батаљона и противтенковског артиљеријског батаљона. Трупе АРБиХ успјеле су, 10. децембра 1992. године, заузети „Коту 850" на платоу Жуч, кључно обиљежје које доминира Сарајевом на сјеверу. Извјештај Унпрофора УНМО биљежи да је 200 минобацачких граната АРБиХ испаљено у подручје Жучи, а 29. децембра 1992. године 58 артиљеријских пројектила у сарајевска подручја под контролом ВРС-а.[62] Неуспјешни напади АРБиХ трајали су до краја децембра 1992. године и нису довели до успјеха. Операција „Коверат" у ствари је погоршала ранију ситуацију Првог корпуса АРБиХ.

Офанзивну операцију „Требевић", с намјером да пресјече пут између Лукавице, сједишта Команде Сарајевско-романијског корпуса и Пала, привремене престонице Републике Српске, Први корпус АРБиХ покренуо је 30. маја 1993. године. Муслимански напади су одбијени са значајним губицима. Погинуло је 27 војника АРБиХ, а око 60 је рањено (Karavelić & Rujanac, 2009, стр. 233-236).

Сви прекиди ватре које је Унпрофор преговарао пропали су због офанзивних акција АРБиХ. Канадски генерал Луис Макензи у својој књизи мемоара констатовао је:

„(...) кад год договоримо било какву врсту прекида ватре, обично је Муслимани први прекрше. Поред тога, постоје снажни индиректни докази да су нека заиста застрашујућа дјела окрутности која се приписују Србима заправо оркестрирали Муслимани против сопственог народа, а у корист међународне публике" (MacKenzie, 1993, стр. 255-256).

Као што је Чарлс Инграо са Универзитета Пурдуе напоменуо:

„Будући да ниједна резолуција Савјета безбједности Уједињених нација никада није теретила режим Алије Изетбеговића и АРБиХ, осим што је малтретирао јединице Унпрофора, тешко да је изненађујуће да су они редовно покретали нападе на босанске Србе (...) Мало је међу војском новинара било оних упућених у ширину коју међународно право пружа војним заповједницима у ратовању, а камоли у опсадним операцијама, укључујући и финије тачке (попут разлике између међународног и домаћег сукоба)" (Ingrao, 2009, стр. 206-207).

Крајем 1992. године, Сарајевско-романијски корпус ВРС чврсто је држао линију фронта око Сарајева, док су напади АРБиХ да изађу из окружења били одбијени са значајним губицима. Крајем 1992. године, борбени губици Првог сарајевског корпуса износили су 3.097 погинулих официра и мушкараца (Ajnadžić, 2002, стр. 236).

Савјет безбједности Уједињених нација донио је 6. маја 1993. године Резолуцију 824 којом је Сарајево проглашено „сигурним подручјем" (UN Security Council

Resolution 824, 1993). Параметри ове заштите дефинисани су накнадним доношењем Резолуције 836 Савјета безбједности УН, 4. јуна 1993. године. Статус „сигурног подручја" за Сарајево под заштитним кишобраном УН и присуство Унпрофора у граду дали су АРБиХ у Сарајеву велику војну предност, одвраћали нападе ВРС-а, пружали хуманитарну помоћ и увелико ублажили превласт ВРС-а у артиљерији.

АРБиХ је посљедњи покушај пробијања блокаде Сарајева извршила у јуну 1995. године, током операције „Текбир". Ова операција била је највећа у погледу ангажованих снага. У операцији је учествовало пет корпуса АРБиХ. Укупна снага окупљене силе била је око 46.000 официра и људи са 24 тенка, 60 артиљеријских оруђа и до 400 минобацача. Са стране ВРС, Сарајевско-романијски корпус могао је окупити и повести у борбу 17.500 људи, 42 комада пољске артиљерије, 132 минобацача и 24 тенка (Kovačević, 2018, стр. 55). Као и код свих претходних офанзивних операција АРБиХ ради пробијања блокаде Сарајева, операција „Текбир" завршила је неуспјехом. Након што је у почетку препустила нешто, ВРС је извршила контранапад и одбила АРБиХ. Муслимани су поново претрпјели значајне губитке. Према процјени ЦИА-е, од средине јуна до средине јула 1995. године, АРБиХ је можда изгубила преко 1.000 убијених и 3.000 или више рањених људи у биткама око Сарајева– велика цијена у крви по било којем стандарду (CIA, 2003, стр. 315). „Офанзива АРБиХ из јуна 1995. године за разбијање опсаде Сарајева била је славна жртва за очување статуса жртве Босне у очима свијета", напоменуо је потпуковник Џим Бакстер, војни помоћник генерала Смита (Ripley, 1995, стр. 141).

Током читавог рата, Сарајевско-романијски корпус ВРС је предузео само једну офанзиву, познату као „Лукавац-93", у љето 1993. године. Циљеви „Лукавца-93" били су троструки: директно повезати херцеговачки регион са остатком Републике Српске, да доврши опкољавање Сарајева и да примора Предсједништво АРБиХ на мировне преговоре. ВРС је ову офанзиву схватила војном потребом и као оправдан одговор на непрекидне нападе РБиХ од стране огромних снага и на предњем и на задњем дијелу одбране (Kovačević, 2018, стр. 155).

Најинтензивнији дан борбе био је 22. јули 1993. године. Јединице 1. корпуса АРБиХ покушале су контранапад, на који је ВРС узвратила артиљеријском ватром усмјереном на разне легитимне циљеве, укључујући положаје АРБиХ на брду Игман и минобацаче и артиљеријске положаје у центру Сарајева. Како се извјештава, УН је забиљежио 3.777 удара артиљерије и минобацача, од којих је 660 слетјело у центар града, али већина је испаљена у подручје планине Игман (UN Security Council, 1994a, стр. 586).

Почетком јула 1993. године, Сарајевско-романијски корпус ВРС заузео је планину Бјелашницу. На Игманску висораван трупе ВРС изашле су 1. августа 1993. године. ВРС контролом ова два врха запријетила је да ће довршити блокаду Сарајева. Под пријетњом ваздушним ударима НАТО-а, 14. августа 1993. године, зараћене стране су потписале „Споразум о повлачењу снага са Игмана и Бјелашнице", којим су се и

ВРС и АРБиХ обавезале да се повуку на линије које су постојале прије 30. јуна. ВРС се сложила да врати освојену територију Унпрофору, који је преузео обавезу да гарантује спровођење споразума и спорну област прогласио „демилитаризованом зоном". Међутим, Унпрофор није испунио своје обавезе. Јединице Првог корпуса АРБиХ остале су у „демилитаризованој зони" и изводиле болне нападе против ВРС. Прелазећи „демилитаризовану зону", 6. новембра 1994. године, група специјалних снага АРБиХ извршила је изненадни напад на командно мјесто батаљона ВРС и усмртила 24 особе, укључујући четири медицинске сестре. Ово убиство представљало је кршење Женевских конвенција. Командант Унпрофора генерал Мајкл Роуз квалификовао је напад као „ратни злочин. (Rose, 1988, стр. 186-187).

Много контроверзи изазвали су инциденти „Масакр у реду за хљеб" 27. маја 1992. године и инциденти „Маркале 1" и „Маркале 2" 5. фебруара 1994, односно 28. августа 1995. године. Сви су приписани артиљеријском гранатирању ВРС-а. Али након помног испитивања Унпрофора, постало је врло нејасно да ли су масакр у реду за хљеб заиста починили Срби. Народ у Сарајеву могле су подједнако лако гранатирати њихове властите трупе, према упутствима властите владе, како би изазвале међународну реакцију на конференцији у Лисабону, а Срби били осуђени за то (O'Shea, 2005, стр. 38). Командант УН Луис Макензи у Сарајеву увјерио се у тврдњу напоменувши ефикасност којом је влада прије експлозије блокирала мјесто масакра у реду за хљеб, и одмах након тога довела новинаре, сугеришући да су већина жртава заправо „питоми Срби" које је етничка припадност учинила погодним за жртву (MacKenzie, 1993, стр. 193-194).

У инциденту „Маркале 1", Унпрофор је закључио да је свака страна могла испалити гранату, која је 5. фебруара 1994. убила 68 људи (Burg & Shoup, 1999, стр. 166).. Према холандском обавјештајном стручњаку Цесу Вибесу, различито особље обавјештајних и безбједносних служби из Канаде, Велике Британије, Данске, Шведске, Норвешке, Белгије и Холандије, независно једни од других, установили су да је то чин АРБиХ којим се босански Срби приказују у лошем свјетлу (Wiebes, 2002, стр. 62).

Током заједничке конференције за штампу, шеф мисије Унпрофора Јасуши Акаши и НАТО-а адмирал Бурда јасно су изјавили да „ако НАТО снаге на захтјев УН користе ваздушне снаге у Сарајевској регији, користиће се непристрано против свих прекршилаца примирја". Према Јасушију Акашију:

„Такав став, да би се одржала непристрасност у односу на све три стране у сукобу (Србе, Хрвате и Муслимане), био је у супротности са каснијим одлукама Савјета НАТО које су само снаге босанских Срба циљале као непријатеља. Чврст и прагматичан приступ адмирала Бурде ваздушним нападима снага НАТО-а изгледао је у оштрој супротности са приступом који је заговарало високо руководство америчке администрације, укључујући предсједника Била Клинтона" (Akashi, 2007, стр. 46-47).

Доказна слика у инциденту „Маркале 2", у којем је, наводно, српски минобацач 28. августа 1995. године убио 37, а ранио 89 људи, остала је збуњујућа и изазвала

сличне сумње (Burg & Shoup, 1999, стр. 168). Пуковник америчке војске Греј, шеф обавјештајног одјела Унпрофора у Сарајеву, након тога је у публикацији назначио да је за оба гранатирања одговорна АРБиХ. Чак је и најважније британско политичко тијело у области обавјештајних података, Заједнички обавјештајни одбор (JIC), закључио да гранатирање сарајевске тржнице вјероватно није дјело ВРС-а, већ АРБиХ (Wiebes, 2002, стр. 61-62). Према америчким ауторима Стивену Л. Бургу и Полу С. Схоупу:

„Превладавајућа претпоставка у западним медијима да се Влада РБиХ једноставно није могла бавити таквим нехуманим дјелима има пропуста. Догодили су се инциденти у којима су Муслимани пуцали на властити народ (...) У новембру 1994. године, усред бихаћке кризе, (...) УН је пружио детаљан јавни извјештај о доказима да је босанска војска извела минобацачки напад на сарајевско насеље под сопственом контролом, убијање дјетета. Други такав случај догодио се у децембру 1994. године, када су у Сарајеву убијене двије, а рањено седам особа. Бивши војни извори Унпрофора описали су како је за инцидент босанска влада окривила српски тенк који је пуцао из складишта оружја под контролом УН изван града. УН истрага инцидента утврдила је да граната није могла бити испаљена са српских положаја, те да су експлозиви кориштени у нападу били минобацачка граната и бомба на даљинско окидање, што су налази који су сумњу пребацивали на Муслимане. Да ли је одговорност за три кључна масакра на страни босанских Муслимана— влади или не— било је мање јасно" (Burg & Shoup, 1999, стр. 165).

Много година касније, ова је анализа добила додатну потврду на суђењу генералу Ратку Младићу на МКСЈ-у. Заштићени сведок ГРМ-116, који је током рата био припадник обезбјеђења Алије Изетбеговића, током свог унакрсног испитивања свједочио је о гранатирању Маркала 5. фебруара 1994. године. ГРМ-116 рекао је да је напад на пијацу Маркале предложио лидер Исламске заједнице Мустафа Церић, а спровели су га генерали Војске БиХ Сефер Халиловић и Мустафа Хајрулаховић, такође познат као „Талијан."

„Оба ова генерала спровела су план да систем паљбе поставе у линију са Шпицастом стијеном, у близини села Мрковићи, гдје су Срби имали артиљеријске положаје, тако да ће наш минобацач одатле бити испаљен. Алија и Церић су то прихватили и Сефер се окренуо према Талијану и рекао:—Талијан ће то урадити—, рекао је ГРМ-116 и додао да је био присутан када је Изетбеговић одобрио овај план. На другом састанку са Изетбеговићем, Халиловић је извијестио да први покушај напада на пијацу Маркале није успио, јер је минобацач ударио у кров пијаце (...) Алија им је рекао да покушају поново. Отишли су и убрзо смо чули шта се догодило са Маркалама", рекао је ГРМ-116" (ICTY, *Prosecutor v. Ratko Mladić*, 2015b, стр. 42642-42721).

Прве линије око Сарајева остале су у основи статичне за читав рат. Од самог почетка, обје стране су изградиле сложене комплексе ровова како би заштитиле своје линије фронта, чиме су додатно допринијеле стилу „рововског рата" сарајевске битке. И ВРС и АРБиХ су користили артиљерију за постизање тактичких и оперативних циљева заснованих на доктрини ЈНА. Командант Првог корпуса АРБиХ Вахид Каравелић

у својој је књизи написао да је артиљерија СРК „употребљавала стандардне типове запречне ватре: ватрени вал, заштитна ватра, селективна ватра и концентрација".[63] Артиљеријска доктрина ЈНА није предвиђала напад на цивилне циљеве, али ватра на бројне легитимне војне циљеве унутар релативно малог простора густо насељених градских општина неизбјежно је проузроковала цивилне жртве и знатну колатералну штету. У завршном извјештају експерата УН истакнуто је:

„Скривање снага босанске владе међу цивилном имовином могло је проузроковати привлачење ватре од стране војске босанских Срба, што је могло резултирати легитимном колатералном штетом" (UN Security Council, 1994a, стр. 48).

Изразита карактеристика битке за Сарајево била су гранатирања која су се догодила прије и током различитих мировних конференција, што је сугерисало политички циљ или везу са нападима. Постојала је очигледна корелација између повећања и смањења ватре граната у вези са политичким догађајима као што су: преговори, састанци, припрема за преговоре, учвршћивање или ублажавање јавних ставова од стране међународних и локалних политичких лидера и потенцијалне промјене ставова одређених влада (UN Security Council, 1994, Annex IVc, стр. 45-46).

Према ЦИА-и, интензитет ватре усмјерен према центру Сарајева никада није био тако велик, јер су телевизијске слике навеле многе посматраче да повјерују. Поједини дијелови града су уништени, а бројне зграде разорене; други дијелови (заиста, читава насеља) били су релативно неоштећени, али нису успјели да заслуже надзор телевизијских екипа које траже драму. Статистички гледано, количина ватре усмјерена у урбано Сарајево била је далеко мање интензивна него у опсадама већине градова током прошлог вијека.

Прије прекида ватре у фебруару 1994. године, у просјеку се испаљивало око 300 артиљеријских или минобацачких граната на циљеве Првог корпуса АРБиХ, што је мање од једне гранате пројектила по циљу. У данима када је зона искључења НАТО-а заправо била на снази, испаљен је тек покоји метак, а понекад ниједан (CIA, 2003, стр. 307).

У периодима када АРБиХ није била активна широм Сарајева и није изазивала реакцију ВРС-а, у граду је владала релативна смиреност. Према процјенама коначног Извјештаја Комисије стручњака Уједињених нација, мјесечни просјек убијених цивила опао је са 105 од септембра до децембра 1992, на око 64 у 1993. и на око 28 у првих шест мјесеци 1994. године (ICTY, *Prosecutor v. Galić*, 2003, paras. 578, 579). У случају Галић, МКСЈ је утврдио:

„Напади на цивиле били су бројни, али нису били досљедно толико интензивни да би сугерисали покушај СРК-а да протјера или чак уништи цивилно становништво упадом" (ICTY, *Prosecutor v. Galić*, para. 593).

Суд је тако утврдио да није коначно утврђено да су дјела почињена са посебном намјером (*dolus specialis*) да се заштићена група уништи у цијелости или дјелимично.

Упоредна анализа губитака Сарајевско-романијског корпуса ВРС и Првог корпуса АРБиХ открива природу операција обје зараћене стране на подручју Сарајева. Обично губици нападача из очигледних разлога премашују губитке дефанзивца. Током 1.479 дана блокаде Сарајева, Сарајевско-романијски корпус ВРС изгубио је око 4.000 мушкараца убијених у акцији (Kovačević, 2018, стр. 146).. Први корпус АРБиХ (Сарајево) изгубио је 6.585 мушкараца убијених у акцији (Ajnadžić, 2002, стр. 111). Упоредни број смртних случајева противничких снага убједљиво показује да је АРБиХ била нападач, а ВРС бранилац.

5. 8. Тактике АРБиХ

Главни штаб АРБиХ знао је за забрану гранатирања цивилних циљева у Женевским конвенцијама и лоцирао је кључне војне центре, концентрације трупа и логистичке системе и оружје у популацији и међу становништвом. Ову тактику ПЛО је користио током опсаде Бејрута од стране израелских одбрамбених снага 1982. године– „Мир за Галилеју."[64] Тактички су користили цивиле да сакрију своје снаге. Артиљерија малог и средњег калибра АРБиХ, као и лака и ограничена ватрена средства, као што су бацачи граната, противавионски топови и противтенковско ручно оружје, обично су монтирани на камионе, приколице или вагоне који се налазе у непосредној близини објеката цивилног карактера, као што су школе, болнице, вртићи. Пушке и снајперски положаји били су смјештени на крововима зграда и становима, прозорима и терасама цивилних зграда.

Већ у априлу 1992. године АРБиХ је започела пуцање из минобацача на циљеве ЈНА у општини Стари Град у центру града. Начелник Главног штаба ТО пуковник Хасан Ефендић у књизи мемоара „Ко је бранио Босну", описао је тактику АРБиХ:

„Испоставило се да је начелник општине Стари Град имао два минобацача од 82 mm заробљена од ЈНА. Ови минобацачи би испаљивали неколико граната, а затим брзо мијењали положаје. Четници би отворили ватру по локацијама с којих су управо минобацачи пуцали. Хаџибајрићеве батерије поново би отвориле ватру са других положаја, а четници су поново реаговали ватром, рушећи зграде, убијајући и рањавајући људе. Овако се начелник општине играо са четницима" (Efendić, 1998, стр. 270).

Минобацачи и снајперисти АРБиХ отворили су ватру на српске положаје, војнике и цивиле из касарне „Маршал Тито", у којој је био смјештен Украјински батаљон Унпрофора, са положаја у непосредној близини зграда ПТТ инжињеринга, у којима је био смјештен штаб сектора Унпрофора у Сарајеву, и из просторија болнице на Кошеву, као и са бројних положаја смјештених у густо насељеним дијеловима града. Командант сектора Унпрофора у Сарајеву генерал Луис Макензи напоменуо је у својим мемоарима:

„Омиљена техника Територијалне одбране Сарајева била је постављање оружја у близини наших положаја, у нади да супротна страна неће узвратити ватру. Ако се узврати ватра, то им је и даље ишло у корист, јер бисмо тада извијестили да су нас Срби гранатирали." (MacKenzie. 1993, стр. 309).

Генерал Луис Макензи уписао је 22. јула 1992. године у свој дневник опис инцидента, када су минобацачи АРБиХ били постављени на положај поред канадског батаљона Унпрофора у кампу Бевор. Сви захтјеви команди АРБиХ за уклањање минобацача били су бескорисни. Кад су отворили ватру, канадски батаљон је отишао у склониште. Срби су узвратили ватру, наносећи велике штете канадском логору. Сљедећег јутра генерал Луис Макензи имао је састанак са потпредсједником Ганићем и рекао му да ће наредити да сљедећи пут убију војнике ТО који буду пуцали са положаја минобацача (MacKenzie. 1993, стр. 309).

Ово није изоловани инцидент. Сличан инцидент догодио се 11. јула 1992. године, а тиче се положаја украјинског противбатеријског радара Унпрофора. Као и код инцидента у Бевор кампу, војници АРБиХ своје тешко наоружање премјестили су на положај Унпрофора и отворили ватру. Српске снаге узвратиле су ватру. У наставку сукоба, војници АРБиХ гранатирали су положај УН, убивши једног официра УН, а четири су повриједили (MacKenzie. 1993, стр. 321). Команда бригаде ВРС Илиџа извијестила је, 13. априла 1994. године, да Муслимани „пуцају појединачно и рафално из пјешадијског оружја из сектора Ступ на хеликоптере Унпрофора у лету са намјером да нам припишу ватру.“[65]

Најважнија тактика била је употреба медицинских установа АРБиХ као „људског штита.“ Дејвид Овен је у књизи мемоара муслиманске артиљеријске нападе из болнице Кошево описао као „најгрубљу и најбоље документовану епизоду муслиманских војних јединица које провоцирају Србе да пуцају на њихове, на Муслимане.“ Он је навео:

„Тим УНМО-а (Војни посматрачи Уједињених нација), близу болнице Кошево у Сарајеву, био је свједок посаде минобацачка босанске владе која је била постављена у кругу болнице и пуцала преко болнице на српско подручје. Брзо су се спаковали и отишли, да би само војни посматрачи Уједињених нација могли да виде како долази телевизијска екипа и затим снимају узвратно српско гранатирање болнице“ (Owen, 1996, стр. 112).

Командант Унпрофора у Босни и Херцеговини генерал Мајкл Роуз у књизи „Борба за мир“ сматрао је да је АРБиХ своје оружје инсталирала усред цивилних подручја, на примјер, у сарајевској болници и да:

„Босанци су очигледно одабрали ову локацију са намјером да привуку српску ватру, у нади да ће резултирајући покољ додатно нагнати међународну подршку у њихову корист“

(Rose, 1988, стр. 254).

Када је Филип Морион, француски генерал који је командовао снагама УН у Босни од 1992. до 1993. године, свједочио на суђењу Слободану Милошевићу, рекао је да су Муслимани „врло често користили минобацаче на Кошеву у провокативне сврхе“ (ICTY, 2004, *Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, стр. 32047).

Замјеник шефа ЦСБ-а Сарајево Златко Бећкановић био је свједок једне такве провокације и описао ју је у својој књизи:

„Једног дана, док сам чекао аутобус удаљен око 100 метара од уништеног породилишта, чуо сам пуцњаву и шиштање хитаца који су потицали из болнице [Кошево]. Испаљене су три салве. Тада сам угледао луксузни аутомобил америчке израде и два џипа обојена у црној, тамнозеленој и каки боји, на изласку из болнице. Они су имали мале клупе. Возила су брзо нестала. Све сам разумио и почео да ходам не чекајући аутобус. Неколико минута касније четири ројектила су погодила станицу" (Bećkanović, 2016, стр. 183).

Судећи по опису оружја постављеног на пик-ап џиповима, топови су били минобацачи М20 од 75 мм дометом од 6.000 метара и вјероватно су припадали ХОС-у или ХВО-у.

Случајеви гранатирања из болнице Кошево од стране снага АРБиХ забиљежени су у извјештајима АРБиХ. Помоћник команданта за сигурност 7. бригаде АРБиХ Томислав Јурић извијестио је Прву команду корпуса 28. децембра 1992. године да су „непознате особе пуцале минобацачима из мобилних камиона у близини болнице Кошево." Извјештај је то напоменуо

„27. децембра 1992. између 20.00 и 20.30 часова минобацач који се кретао с локације на локацију на камиону је испалио четири минобацачке ракете. Испаљени су са различитих локација у близини болнице Кошево и новог насеља Брека, вјероватно у близини улица Марцела Шнајдера, Фуада Миџића, Луја Адамича, Јована Бјелића, Исмета Мјезиновића и оближњих улица. Неколико минута касније, као реакција, агресор је испалио три до четири артиљеријска пројектила на подручје Кошева, Грдоња, док је једна артиљеријска рунда погодила стамбену зграду у улици Спасоја Мичића. Овакво испаљивање минобацачких метака с моторних возила није ријетка појава. Прије петнаест дана, у вечерњим сатима, са Кошевског брда је испаљено минобацачко оружје између бр. 97 и 99 у улици Хане Озмо. Предлажем да предузмем широке мјере како би се идентификовали непознати починиоци и организатори инцидената пуцања из непознатог оружја."[66]

Горњи извјештај указује да Команда 1. корпуса АРБиХ није имала ефикасан систем команде и контроле. С обзиром на паравојну природу АРБиХ, систем команде и контроле практично није постојао, барем не под командом генерала Сефера Халиловића. „Непознати појединци" могли су испалити минобацач са било које локације у граду на било коју другу локацију, циљајући било које подручје или објекат унутар домета. С обзиром на бројне криминалне банде у граду, мотиви иза случајева „анонимног гранатирања" могли би бити чисто криминалне природе, када би разне криминалне групе и паравојне формације минобацачком ватром могле да измире своје рачуне око контроле дијелова града, док су жртве приписиване „четничком гранатирању". Међутим, вјероватнији мотив био је намјерно привлачење ватре на цивилне циљеве како би се на четнике свалила кривица за настале цивилне жртве.

Горенаведени извјештај помоћника команданта за сигурност 7. бригаде АРБиХ Томислава Јурића није имао никаквог ефекта. Гранатирање из просторија кошевске

болнице настављено је. Генерални заповједник УНПРОФОР-а Филип Морион 19. јануара 1993. године упутио је снажно протестно писмо предсједнику Алији Изетбеговићу, оптужујући га за провокације АРБиХ. У писму је наведено да су минобацачи АРБиХ редовно дјеловали из просторија болнице Кошево:

„Потписао сам изјаве конкретних сведока да се то заиста догодило у понедељак 11. јануара. Минобацач 82 мм био је постављен у просторијама болнице и испалио је девет метака. Директна посљедица овог непоштеног и кукавичког чина било је артиљеријско и минобацачко гранатирање болнице."[67]

Писмо генерала Мориона није промијенило образац понашања АРБиХ. У ствари, АРБиХ је постала храбрија. Сада је АРБиХ започела пуцање минобацачима с локације 200 метара удаљене од зграде ПТТ-а, у којој је био смјештен штаб УНПРОФОР-а у Сарајеву.[68]

Како је Душан Шеховац изјавио Комисији,

„Постоји један проблем који морам да кажем као официр и као људско биће. Ниједан војни командант АРБиХ није довољно поштовао Женевске конвенције. У Сарајеву су бошњачке снаге смјестиле оружје око цивилних објеката, болница и школа и дјеловале усмјерено према српској територији."[69]

Бројни међународни посматрачи добро су примијетили провокативну и издајничку природу акција АРБиХ. Шеф мисије УНПРОФОР-а Јасуши Акаши напоменуо је,

„У главном граду Сарајеву, заповједник снага УН у Босни, генерал Франсис Брикмон (Белгијанац) и генерал Луис Мекензи (Канађанин) свједочили су како снаге босанске владе извршавају артиљеријске нападе на подручја босанских Срба, доносећи своје топове, минобацаче и тенкове у близину болница, школа и објеката УН. Тако дјелујући, испровоцирали су противнапад Срба на ове објекте и успјели да изазову мишљење свјетске јавности о нехуманој природи свог противника. У „ратној магли" увијек постоји збрка и кривица, и правна и морална одговорност између зараћених страна постаје прилично опасна" (Akashi, 2007, стр. 110).

5.9. Артиљеријски напади 1. корпуса АРБиХ

Завршни извјештај експертске комисије Уједињених нација, основане у складу са Резолуцијом 780 (1992) Савјета безбједности УН, приказује зараћене стране на подручју Сарајева као „снаге опкољавања" и „одбрамбене снаге", и описује „систематско гранатирање одређених циљева и обрасце насумичних гранатирања од стране опсадних снага". (UN Security Council, 1994c, Annex IV, стр.13-14). Извјештај се прећутно уздржава од описивања гранатирања „дефанзивних снага".

Међутим, реалност је била да су обје зараћене стране биле укључене у борбене операције, а артиљерија и снајперска ватра били су главни дио њихових свакодневних борбених активности. Из војне перспективе, типични обрасци артиљеријског дејства

зараћених страна били су припремна артиљеријска ватра, противнапади на припремну артиљеријску ватру, прикривна ватра, одбрамбена ватра, сузбијајућа ватра против унапријед одабраних мета, интердикцијска ватра, противартиљеријска ватра, узнемирујућа ватра. Упркос чињеници да је у првој години рата ВРС уживала значајну ватрену моћ, артиљерија 1. корпуса АРБиХ била је способна за обављање ватрених мисија и имала је довољан ниво наоружања, организације и стручности.

Бројни документи у посједу Центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске пружају довољно доказа о активностима гранатирања артиљерије и минобацача 1. корпуса. На примјер, 2. децембра 1992. године, војни посматрачи Уједињених нација (УНМО) „регистровали су 134 испаљења која су долазила из правца Предсједништва, док је 110 испаљења забиљежено са положаја Срба”.[70] Дана 6. децембра 1992. године регистровано је 136 напада на српску страну.[71] Дана 8. децембра 1992. године регистрована су 443 дејства на подручја и положаје под контролом ВРС-а[72]. Дана 20. децембра 1992. године забиљежено је 158 дејстава која су долазила на положаје АРБиХ, док су 533 дејства забиљежена на подручјима и положајима које држи ВРС.[73] На данашњи дан артиљеријска ватра 1. корпуса АРБиХ углавном је поријеклом с Игмана и усмјерена је у Хаџиће.[74] У децембру 1992. артиљерија 1. корпуса АРБиХ свакодневно је испаљивала преко 100 граната.

УНМО извјештај од 24. децембра 1992. године забиљежио је:

„Релативно миран дан са 14 артиљеријских дејстава која долазе на страну Предсједништва, а 82 дејства долазе на српску страну. Укупна дејства забиљежена су на позицијама Срба – 3, са мјеста предсједништва – 14. Промјена у нагласку је евидентна када Предсједништво доминира у размјени високоексплозивне ватре. Невјероватно је да се ови људи убијају на Бадњак! Чак се и ИРА заустави да предахне!”[75]

Артиљеријска ватра АРБиХ била је посебно циљана, али и неселективна и случајна. Један од разлога који стоји иза ове појаве био је уопште низак ниво војне обуке особља АРБиХ и недостатак квалификованих службеника. Генерал АРБиХ Јован Дивјак коментарисао је способности неких заповједника АРБиХ:

„Годину и по, пет командира јединица у Старом Граду били су људи који нису провели дан у војној школи. Ово двоје нису ни служили у војсци, јер су били ментално заостали. Али Алија им је вјеровао више него професионалним официрима” (Stojaković, 2003)

Према извјештајима команде Сарајевско-романијског корпуса, артиљерија 1. корпуса АРБиХ често је неселективно пуцала по српским цивилним насељима без икаквог изазивања ватре са српске стране. На примјер, 23. децембра 1992. Команда Сарајевско-романијског корпуса извијестила је да су тог дана непријатељске снаге неселективно испалиле 110 артиљеријских метака на Хаџиће, 60 метака на Илиџу, 50 на Рајловац, 120 на Вогошћу и 70 метака на Илијаш. Као резултат тога, три цивила су убијена, а четири рањена. Гранатирање је такође проузроковало значајну материјалну штету.[76]

Након 31. августа 1993, када је између Армије БиХ и ВРС на сарајевском фронту договорено примирје, артиљерија 1. корпуса АРБиХ неселективно је испалила 53 артиљеријска пројектила на Добрињу, 101 хитац на Грбавицу, 41 дејство на Лукавицу, 44 атиљеријска напада на Војковиће, 250 дејстава према Рајловцу, 280 према Вогошћи, 135 према Илиџи, 179 према Хаџићима, 108 према Илијашу. За вријеме наводног примирја, 1. корпус АРБиХ је испалио 1426 граната, убивши 24 и ранивши 62 цивила.[77]

Неселективно и насумично гранатирање АРБиХ положаја ВРС и насеља Сарајева под контролом Републике Српске резултирало је бројним цивилним жртвама. Српски хирург Миодраг Лазић радио је у болници „Жица" у Блажују. Његова књига *Дневник ратног хирурга* садржи детаље о гранатирању болнице и патњама цивилних пацијената рањених артиљеријским гранатама АРБиХ: 27. новембра 1992. – 25 цивила рањених гранатирањем на Илиџи; 2. децембра 1992. – гранатирање Илиџе, Хаџића, Рајловца, Вогошће – рањене су многе особе, међу њима двије дјевојчице од три и шест година; 7. децембра 1992. – гранатирање болнице, фрагмент гранате погодио је дјевојчицу стару петнаест година; 13. децембра 1992. – гранатирање болнице, у непосредној близини је експлодирало једанаест граната; 31. децембра 1992. у Хаџићима је рањено дванаесторо дјеце; Јануар 1993. – петоро дјеце у Илијашу повријеђено је гранатирањем, међу којима је и дјевојчица стара седам година; 22. марта 1993. – интензивно гранатирање Илиџе, убијено је пет цивила; 19. априла 1993. – четворо дјеце рањено је гранатом у Отесу, убијен је један дјечак стар једанаест година; 31. маја 1993. – гранатирање Илиџе, Рајловца, двоје дјеце је убијено; 17. јула 1993. – гранатирање болнице; 13. маја 1994. – мајка и кћерка тешко су рањене гранатама; 17. новембра 1994. – тешко гранатирање, два цивилна радника рањена су 100 метара од болнице; 16. маја – Муслимани нападају положаје ВРС-а са намјером да пресијеку пут ка Палама, тешко гранатирање Илиџе; 24. маја 1995. – граната је погодила спортску дворану, рањено је осам дјевојчица, од којих су двије веома тешко рањене; дјечак стар тринаест година убијен гранатом у Вогошћи; 1. јула 1995. – пет цивила рањено је гранатирањем у Хаџићима; 3. јула 1995. – у Хаџићима је убијено двоје дјеце, од шест и дванаест година (Лазић, 2020). Подаци из дневника хирурга Миодрага Лазића односе се само на једну од неколико српских болница на подручју Сарајева. У наставку су наведени неки конкретни случајеви страдања цивила српске националности од 1993. до 1995. године:

- АРБиХ је 15. јануара 1993. године из правца Соколовић Колоније испалила неколико минско-експлозивних средстава непознатог калибра која су експлодирала по насељу Лужани, у општини Илиџа. У тим експлозијама убијен је цивил Здравко Џино, син Јова и Радојке, рођен 2. маја 1930. у насељу Лужани, општини Илиџа. Ударио га је гелер у врат.[78]
- Дана 11. фебруара 1993. године са положаја АРБиХ са Сокоља или Игмана испаљена је артиљеријска направа непознатог калибра, одакле је АРБиХ свакодневно гранатирала општину Илиџа. Ова експлозивна направа експлодирала је у Улици Томе Међе испред броја 15, у општини Илиџа, и тешко ранила цивила Илинку

Кркељаш, ћерку Ђокана и Милице, рођену 3. августа 1953. у селу Горња Биоча, у општини Илијаш, док је сипала воду за пиће да би је однијела својој дјеци.[79]

- Дана 14. фебруара 1993. АРБиХ је испалила минобацачку гранату калибра 120 мм из правца Храснице која је експлодирала на раскрсници улица Кнеза Лазара и Младе Босне у општини Илиџа, усмртивши цивила Максима Будимчића, Владиног сина, рођеног 29. августа 1930. године, у селу Банчићи, у општини Љубиње. Погођен гелером у предио абдомена.[80]
- Дана 15. фебруара 1993. АРБиХ је са положаја на планини Игман испалила артиљеријски пројектил неидентификованог калибра. Пројектил је експлодирао у улици Блажујски друм у општини Илиџа, усмртивши дјечака цивила Далибора Петричевића, сина Мирка, рођеног 23. јануара 1976. у Сарајеву, у општини Центар. Граната је такође тешко ранила цивила Бојана Урту, Душановог сина, рођеног 6. јануара 1976. у Сарајеву у општини Центар, и Владимира Куљанина, Сретеновог сина, рођеног 24. октобра 1975. у Сарајеву, општини Центар.[81]
- Дана 2. марта 1993. АРБиХ је гранатирала урбани дио општине Вогошћа, тј. Улицу Моше Пијаде, усмртивши дјечака цивила Дарка Ђурића, сина Васе и Славице, рођеног 1978. у Сарајеву. Гелер гранате погодио га је у лијеву страну грудног коша, док се са пријатељима играо у парку.[82]
- Дана 13. априла 1993. године са положаја АРБиХ испаљено је неколико минобацачких граната калибра 120 мм које су експлодирале на подручју општине Хаџићи. Овим гранатама убијени су цивили – дјечак Сташа Самаџић, син Зорана и Винке, рођен 1980. године у Сарајеву, ученик седмог разреда основне школе и Срђан Жужа, син Васе и Душанке, рођен 10. новембра 1981. године у Брадини, у општини Коњиц, ученик петог разреда основне школе. Срђанова лијева рука је била истргнута, док је Сташи разнесено пола главе.[83]
- Дана 21. априла 1993. године АРБиХ је гранатирањем урбаног подручја општине Вогошћа минобацачким гранатама калибра 82 мм циљала Дом здравља Вогошћа и цивилне стамбене зграде.[84]
- Дана 22. априла 1993. артиљеријски пројектил испаљен са положаја АРБиХ експлодирао је у насељу Отес, у општини Илиџа, и ранио је Огњена Тришића, од оца Љубомира и мајке Светлане, рођеног 19. јуна 1986. у Сарајеву, општини Центар, док се играо у парку. Погодило га је више гелера по цијелом тијелу, због чега је остао трајно неспособан 60%.[85]
- Дана 3. маја 1993. године минобацачка граната 120 мм, испаљена са положаја АРБиХ на планини Игман, експлодирала је у улици Браће Југовића бр. 7, у општини Илиџа, ранивши дјечака Бориса Домазета, Зорановог сина, рођеног 29. 11. 1986. године, док се играо на балкону стана. Гелер га је погодио у главу.[86]
- Дана 3. 5. 1993. године у Бањалучкој улици на Врацама експлодирала је артиљеријска граната непознатог калибра, испаљена са положаја АРБиХ из правца

Пофалића, ранивши цивила Ристу Кржића, од оца Јовице и мајке Даринке, рођеног 19. јануара 1931. у Горњем Чичеву, у општини Требиње. Комад шрапнела погодио је жртву у предјелу лијеве потколенице.[87]

- Дана 5. маја 1993. године артиљеријски пројектил непознатог калибра испаљен са положаја АРБиХ, експлодирао је преко пута зграде Општине Вогошћа, усмртивши цивила Витомира Благовачанина, Ристовог сина, рођеног 2. августа 1937. године, погоцима у главу док је шетао Улицом Моше Пијаде, у општини Вогошћа.[88]
- 30. маја 1993. године, минобацачка граната 120 мм испаљена са положаја АРБиХ на планини Игман експлодирала је у Карпошевој улици број 14, у општини Илиџа, усмртивши дјечака Мирослава Човића на вратима породичне куће. Његов друг – цивил Ђорђе Пинџо, син Млађена, рођен 23. јула 1980. године у Сарајеву, и мајка – цивил Нада Човић, кћерка Гаврила и Љубице, рођена 25. децембра 1948. године у селу Обрња, у општини Калиновик, рањени су.[89]
- Дана 12. јуна 1993. године артиљеријски пројектили непознатог калибра испаљени са положаја АРБиХ, експлодирали су по урбаном дијелу општине Вогошћа, ранивши цивила Сњежану Јокић, од оца Радована и мајке Косе, рођену 31. марта 1966. у Сарајеву, у општини Центар, док се кретала по свом стану.[90]
- Дана 9. јула 1993. године, неколико минобацачких граната, вјероватно калибра 82 мм, испаљених из правца планине Игман, са положаја под контролом АРБиХ, експлодирало је у улицама Радоја Домановића бр. 2 и Јосипа Панчића број 30 и 32, и тешко раниле Драгана Радијељца, од оца Луке и мајке Стојке, рођеног 1. децембра 1975. године у Сарајеву, у општини Центар, док се играо са пријатељем Небојшом Радојевићем.[91]
- Дана 12. јула 1993. године, из правца положаја АРБиХ на брду Орлић – Жуч испаљен је артиљеријски пројектил калибра 76 мм. Пројектил је у мјесту Хотоњ погодио аутобус који је превозио тридесетак српских цивила на релацији Вогошћа–Пале, усмртивши Милеву Ђорђић, рођену 1933. године и Зорана Драшкића, рођеног 1972, а тешко ранивши Милојку Вукашиновић, Тришу Мариловића, Ненада Деспотовића, Радована Скочу, Драгицу Скочо, Далиборку Скочо, Момира Радана, Борислава Јокановића и Марка Стојановића. Шрапнел је ударио Милеву Ђорђић у предјелу врата и одсјекао јој главу – док је Зорану Драшкићу глава разнесена.[92]
- Дана 17. јула 1993. године, на подручју насеља Врело Босне, општина Илиџа, експлодирало је више минско-експлозивних направа испаљених са положаја АРБиХ на планини Игман и усмртило дјечака, цивила Предрага Ћорића, сина оца Живка и мајке Анђелке, рођеног 8. фебруара 1975. године у Сарајеву, у општини Центар, и његову мајку Анђелку Ћорић, кћер оца Војина и мајке Драгице, рођену 26. јуна 1948. године – док су стајали испред породичне куће.[93]
- Дана 2. августа 1993. године, у насељу Лужани, у општини Илиџа, експлодирао је артиљеријски пројектил непознатог калибра, испаљен са положаја АРБиХ на пла-

нини Игман и ранио Десанку Томић, кћер оца Жарка и мајке Драгице, рођену 25. децембра 1961. године у Сарајеву. Погођена је у лијеву страну грудног коша.[94]

- Дана 24. децембра 1993. године артиљеријски пројектил непознатог калибра пао је у насеље Јошаница, у општини Вогошћа, ранивши дјечака Огњена Пилиповића, сина оца Радета и мајке Мире, рођеног 2. јула 1983. у Сарајеву, док се играо испред породичне куће са братом Денисом Пилиповићем и њиховим пријатељем Тихомиром Голијанином.[95]
- Дана 8. августа 1994. године пројектилима испаљеним из ПАМ-а марке „Бровнинг" калибра 12,7 мм са положаја АРБиХ на планини Ормањ, у општини Хаџићи, погођен је аутобус пун цивилних путника који је саобраћао на релацији Хаџићи–Илиџа–Раковица. Том приликом убијена је др Тања Гргић, Ђурина кћерка, рођена 5. јула 1949. године у Колашину, а рањен је Алекса Грабовац, син Милана, рођен 26. јуна 1935. у селу Мишевићи, у општини Хаџићи.[96]
- Дана 17. новембра 1994. године граната непознатог калибра, испаљена са положаја АРБиХ на планини Игман, експлодирала је испред пословне зграде „Електропренос" у Улици Врело Босне бр. 13 и убила цивила Зорана Граховца, од оца Раде, рођеног 25. јула 1960. године у Сарајеву, у општини Центар. Погођен је шрапнелом у лијево око, главу, трбух и обје руке. Цивил Бошко Штака, син Риста, рођен 1. 7. 1949. у Сарајеву, општини Центар, рањен је у трбух и десну руку. Ово гранатирање стамбеног цивилног насеља Врело Босне било је намјерно и циљало је цивилне куће.[97]
- Дана 18. децембра 1994. године тромблонска мина, испаљена из правца Ступске пијаце под контролом АРБиХ, експлодирала је у насељу Нећарићи, у општини Илиџа, у близини породичне куће Милана Лаловића, усмртивши Косу Лаловић, дјевојачко презиме Елез, кћерку оца Реље и мајке Даринке, рођену 14. новембра 1946. у селу Борија, у општини Калиновик – док је вршила свакодневне кућне послове. Погођена је директно тромблоном у десни бок.[98]
- Дана 3. маја 1995. артиљерија АРБиХ са планине Ормањ гранатирала је подручје општине Хаџићи, усмртивши цивила Ненада Мркају, сина оца Спасоја и мајке Савке, рођеног 30. априла 1934. године, док је садио лук у својој башти, у Улици ЈНА бр. 6 у општини Хаџићи.[99]
- Дана 17. маја 1995. године артиљеријски пројектил непознатог калибра, испаљен са артиљеријских положаја АРБиХ из правца насеља Соколовић Колонија, експлодирао је на пјешачком прелазу у улици Трг Краља Петра 1, усмртивши цивила Гојка Поповића, сина оца Радета и мајке Јеле, рођеног 6. јула 1936. године у селу Дражиљево, у општини Гацко, и тешко ранивши цивила Мирка Ноговића, сина оца Јована и мајке Маре, рођеног 22. октобра 1952. у Сарајеву, и цивила Мирјану Балабан, дјевојачко презиме Шаренац, Николину кћерку, рођену 30. јуна 1967. у Сарајеву.[100]

- Дана 23. маја 1995. године артиљеријски пројектил калибра 128 мм, испаљен из правца Сарајева са положаја АРБиХ, експлодирао је на крову спортске дворане Културно-спортског центра Илиџа. У моменту удара одржавали су се часови физичког васпитања за ученике трећих разреда средње школе. У експлозији су повријеђене ученице Сања Лончар, Недељка Ђого, Тања Мијовић, Слађана Таминџић, Слађана Божовић и Светлана Ђокић, док су похађале часове физичког васпитања. Зграда је била јако оштећена, па се може претпоставити да је пројектил испаљен са ракетног лансера и да није навођен.[101]

- Дана 30. маја 1995. минобацачка граната калибра 82 мм испаљена из правца положаја АРБиХ у Храсници погодила је сјеверни улаз на пијацу у Улици Милана Топлице, у општини Илиџа. Граната је ранила цивила Војислава Андрића, од оца Милана и мајке Јелке, рођеног 5. октобра 1930. у Корчу, општини Хаџићи, док је напољу куповао хљеб. Истог дана рањен је и цивил Милан Семиз, син Бранка, рођен 24. септембра 1938. године у Новој Црњи, као и још десет цивила који су се кретали улицама Илиџе које су биле циљ артиљеријског напада.[102]

- Дана 5. јуна 1995. године АРБиХ је испалила пројектиле непознатог калибра из правца Пазарића у насеље Хаџићи, погодивши православну цркву Пресвете богородице – Мале Госпојине. Гранатирање је нанијело значајну материјалну штету предметима од историјске и културне вриједности.[103]

- Дана 16. јуна 1995. године, вођени противоклопни пројектил „Маљутка”, испаљен из правца положаја АРБиХ на брду Мојмило, експлодирао је испред куће породице Глуваковић у Лукавици и тешко ранио дјечака Његоша Глуваковића, од оца Драге и мајке Наде, рођеног 23. децембра 1982. године у Сарајеву, у општини Центар, који је сједио испред куће са дједом, послије дужег гранатирања подручја Лукавица. Граната му је одсјекла десну ногу, а Његош је остао трајни инвалид.[104]

- Дана 17. јуна 1995. артиљеријски пројектил калибра 122 мм, испаљен са положаја АРБиХ, експлодирао је на ливади у селу Шамин Гај, у општини Илиџа. Пројектил је усмртио дјечака Влајка Лакића, од оца Станка и мајке Софије, рођеног 7. јануара 1978. године у Зеници, и Југослава Мишковића, од оца Васе и мајке Дане, рођеног 1981. године у Зеници – док су брали јагоде.[105]

- Дана 25. јуна 1995. године, неколико граната 60 мм испаљено са положаја АРБиХ у Стојчевцу експлодирало је у ауто-кампу Илиџа у Улици Бокељских Морнара у насељу Лужани, усмртивши цивила Младенка Вујиновића, Недељковог сина, рођеног 2. фебруара 1968. у Травнику, а ранивши цивиле Саву Симеуновића, Веселиновог сина, рођеног 12. априла 1969. године и Драгу Грујића, Драгомировог сина, рођеног 15. јула 1960. године.[106]

- Дана 8. јула 1995. године неколико граната непознатог калибра испаљено је са положаја АРБиХ и експлодирало у селу Доглади, испред броја 113-А, усмртивши цивила Јованку Петковић, ћерку оца Младена и мајке Јованке, рођену 4. априла

1944. године у мјесту Дривуша, у општини Зеница, док је обављала пољске радове у башти.[107]

- Дана 28. августа 1995. око двадесет артиљеријских и минобацачких граната калибра 120 мм и 82 мм испаљено је са положаја АРБиХ на Игману и погодило је православну цркву Светог Саве у Пландишту, општина Илица, током вјенчања Властимира Главаша и Гордане Голуб. Ове гранате усмртиле су Јадранку Витор, дјевојачко презиме Куљанин, ћерку оца Илије и мајке Зорке, рођену 3. марта 1965. године у селу Живашница, у општини Коњиц. У овом гранатирању рањено је око 50 цивила, укључујући свештеника Ђорђа Илића, као и деветоро деце и деветнаест жена: Сретко Андрић, Савка Бенцо, Раде Бјелош, Томислав Боровина, Стево Берић, Павле Деспотовић, Илија Драшковић, Танкосава Ђокић, Борислав Главаш, Благомир Главаш, Илија Главаш, Јово Главаш, Тихомир Главаш, Владимир Главаш, Ђорђе Илић, Никола Јешић, Горан Капетина, Милка Капетина, Саша Капетина, Брана Карабатак, Јелисавка Кујача, Милијана Куљанин, Синиша Куљанин, Јелена Кувач, Милош Кувач Лазић, Младенка Лубура, Добривоје Лукета, Милован Марковић, Госпава Милутиновић, Владо Милидраг, Војка Мијовић, Тихомир Мотика, Сања Новаковић, Бранислав Окука, Јаков Остојић, Марко Пејић, Марко Перишић, Душанка Проле, Властимир Пушара, Предраг Шараба, Татјана Шараба Зоран Шеховац, Милорад Шиник, Душко Тешић, Милојка Тодоровић, Александра Топић, Драгана Томић, Слободан Вејин, Љубица Вујичић и Софија Зечевић. Гранатирање наведеног вјерског објекта било је испланирано и прорачунато, јер се православна црква Светог Саве налази на удаљености од око 400 метара од линије фронта. Велики број српских цивила био је јасно видљив и страдао је само зато што су се окупили поводом вјенчања Властимира и Гордане Главаш.[108]
- Дана 21. августа 1995. године, артиљеријски пројектил испаљен са положаја АРБиХ експлодирао је у Улици Скендера Куленовића бр. А-1, општина Вогошћа, усмртивши цивила Ранку Јаковљевић, док је стајала крај прозора у свом стану.[109]

Горња листа није коначна.

5.10. Снајперске активности АРБиХ

Завршни извјештај Експертске комисије Уједињених нација, основане сходно Резолуцији 780 (1992) Савјета безбједности УН, описује „снајперске нападе опсадних снага“, али игнорише снајперске нападе „одбрамбених снага“. Међутим, стварност је била другачија. Снајперисти обје зараћене стране учествовали су у борбама. Није било засебних снајперских кампања, јер је снајперско дјеловање било рутинска борбена активност, дио и пакет операција комбинованог наоружања. Снајперисти АРБиХ били су врло активни, убијајући подједнако и српске војнике и цивиле, које су сви доживљавали као „четнике”. Снајперске активности АРБиХ нису биле ограничене на одређену локацију или вријеме и трајале су током читавог рата.

Снајперско наоружање и снајперске активности област су војне експертизе у којој је АРБиХ имала изразиту супериорност над ВРС. Неколико стрељачких клубова постојало је у Сарајеву прије рата, тако да је за АРБиХ било релативно лако мобилисати квалификоване стријелце. Међу снајперистима АРБиХ били су плаћеници из Западне Европе. Одјељење сигурности 1. корпуса АРБиХ забиљежило је присуство њемачког снајперисте Рафаела Шмида.[110] Према ријечима генерала АРБиХ Стјепана Шибера, у раној фази рата. Главни штаб АРБиХ узео је 450 снајперских пушака из фабрике „Зрак" која се бави производњом оптичких и оптоелектронских уређаја, и распоредио их у бригаде 1. сарајевског корпуса.[111] Фабрика „Зрак" је у Сарајеву, док је трајао рат, радила и израђивала оптичку опрему за снајперске пушке. Такође, ВРС није имао 12,7 мм снајперске пушке до краја 1994. године, док се 1. сарајевски корпус АРБиХ овом пушком служио 1993. године.[112] Снајперисти АРБиХ имали су и пушке са снајперским нишанима. Све високе зграде у градском дијелу Сарајева (Извршно вијеће, Електропривреда, „Лорис", „Момо и Узеир" и др.) биле су у рукама АРБиХ, а кориштене су као осматрачнице и снајперске позиције. На примјер, командант групе снајпериста на крову Извршног вијећа био је Мујо Селмановић.

Командант 1. корпуса АРБиХ Вахид Каравелић признао је:

„Први корпус употребљавао је своје снајпере у складу са војном доктрином ЈНА. Сваки одсјек би имао по један снајпер... Снајперисти су били обични војници који су добили додатну обуку. Сва оружја, укључујући снајперске пушке и пушке обичних војника, редовно су прегледавана. Заповједници јединица могли би прегруписати своје формације, укључујући груписање снајпера, ако је то неопходно".[113]

Један од заповједника АРБиХ, Керим Лучаревић, описао је у својој књизи активности својих подређених снајпериста:

„Чекали смо да дође поноћ. Инсталирали смо 'сове'. Ово је снајперска пушка ПАСП са телескопским нишаном за ноћно осматрање. 'Сова' у тами опажа раздаљину од 150 метара. То је попут дневне свјетлости. Да су 'четници' знали шта имамо, никада то не би пробали. Међутим, иза поноћи четници се у пару крећу према лешевима мртвих [Срба остављених] на бојном пољу. Моје 'сове' су дјеловале прецизно и у тишини. Четници су ликвидирани без икакве буке, у потпуној тишини" (Lučarević, 2000, стр. 157-158).

Очигледно је да су снајперисти Керима Лучаревића користили снајперске пушке са телескопским нишанима за ноћно осматрање и пригушивачима. Руковање таквим оружјем захтијевало је доста софистицираности и посебне обуке. Према Кериму Лучаревићу, снајперисти АРБиХ су у раној фази рата били позиционирани у собама хотела Бристол и пуцали по „четницима", убијајући двадесеторо људи сваки дан. На крају, тенкови ВРС су пуцали у хотел и запалили га (Lučarević, 2000, стр. 138, 157-158).

Званичник ВРС је у свом свједочењу навео:

„Такође сам имао информације да непријатељске јединице 1. корпуса АРБиХ отварају ватру на цивиле у дијелу града под контролом српских власти. Сјећам се убиства младе жене која је у колони сватова била на путу за вјенчање. Дјевојчица се звала

Нада Гузина. Поред овог случаја, имао сам и информације о акцијама специјалних јединица, једне под командом Драгана Викића (специјална јединица МУП-а АРБиХ), „Џамијских голубова" и 'Латаса'."[114]

Опрезна процјена показује да је 1. корпус АРБиХ имао до 500 снајпера, те да су они стављени у функцију како на тактичком тако и на оперативном нивоу. Бројни документи у посједу Центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске пружају довољно доказа о снајперским активностима 1. корпуса АРБиХ. Командант Прве моторизоване бригаде Рамиз Бејић 2. октобра 1992. године наредио је да се формира снајперски вод под командом Мухамеда Медића. Вод је био распоређен у школи „Благоје Паровић", школи поред предузећа „Ценекс".[115] Командант 102. моторизоване бригаде извијестио је Команду 1. корпуса АРБиХ 7. фебруара 1993. године да је артиљерија гранатирала српска насеља Нецарићи и Лукавица, а „снајперисти су обављали рутинске послове".[116] „Рутински рад" очигледно је значио неселективно пуцање на војнике ВРС и српске цивиле. Командант 2. моторизоване бригаде 1. корпуса АРБиХ Сафет Зајко 5. марта 1993. године потписао је наредбу за „организовање снајперских активности – плански и са безбједних мјеста."[117] Према документима Одјела за сигурност 1. сарајевског корпуса, 10. брдска бригада имала је снајперски вод под командом Омера Тенџе.[118]

Команда 1. корпуса АРБиХ наредила је 11. децембра 1993. године да се подигне снага снајперског особља и организују маневарске снајперске јединице под директном командом команданта 1. корпуса АРБиХ.[119] Двадесет дана након ове наредбе, командант 102. моторизоване бригаде наредио је својим заповједницима батаљона да одаберу петнаест војника из сваког батаљона за курс снајперске обуке у школи „Павле Горанин", док би се практична обука требало да одвија на терену под командом батаљона.[120] Практична обука подразумијевала је пуцање на српске цивиле и војнике ВРС.

Ови документи говоре да су снајперске активности 1. корпуса АРБиХ, повезане са њиховом обуком и борбеним ангажманом, биле контролисане на нивоу Корпуса, док је Корпус имао интегрисане снајперске јединице на свим нивоима војне хијерархије – од батаљона до корпуса. Свака бригада 1. корпуса АРБиХ имала је у својој организацији најмање бар појачан снајперски одред.

Једна од првих међународних жртава снајпериста АРБиХ био је амерички новинар Давид Каплан, којег је муслимански снајпериста тешко ранио 13. августа 1992. године. Умро је у болници УНПРОФОР-а, неколико сати касније. Каплан је био у пратњи југословенског премијера Милана Панића током мировне мисије у Сарајеву, а упуцан је у стомак када је Панићев конвој доспио под ватру АРБиХ.[121] Ватра је очигледно имала циљ да убије Милана Панића. УНПРОФОР је одбио сугестије у медијима БиХ да је индиректно одговоран за смрт америчког новинара Давида Каплана. Сарајевски радио и телевизија рекли су да власти БиХ нису ни обавијештене о томе да се организује та „илегална" посјета и да је тај „немар" проузроковао смрт новинара АВС. „Наравно,

ми знамо боље. Босанске власти су биле информисане о посјети", рекао је портпарол УНПРОФОР-а Аднан Абдел Разек (UN Security Council, 1994c, Annex IV, стр. 268).

Кампања снајперског деловања 1. корпуса АРБиХ укључивала је нападе специјалним снајперским пушкама са телескопским нишанима, како би се намјерно убијали и повређивали цивили, укључујући дјецу. Специфични случајеви таквих напада приказани су у наставку:

- Јуна 1992. године цивил Шоја Остоја је на Грбавици убијен из снајпера АРБиХ, који је пуцао са зграде УНИС-а (Bojić, 1996, стр. 72, 74).
- Дана 24. јануара 1993. године, снајперском хицем убијена је цивил Тања Љубоја, кћерка Николе, рођена 1946. године у Бањи Ковиљачи, у општини Лозница. Погођена је у лијеву дојку у Лењиновој улици на Грбавици. Метак је испаљен са положаја АРБиХ.[122]
- Дана 15. фебруара 1993. године цивил Јања Радојевић рањена је снајперским хицем у надлактицу у Улици Раве Јанковића на Грбавици, општина Ново Сарајево. Метак је испаљен са положаја АРБиХ.[123]
- Дана 26 .фебруара 1993. године, снајперским хицем убијен је цивил Боривоје Кнежевић, син Милана, рођен 18. децембра 1939. године у селу Гостиљ, у општини Травник. Погођен је у десну страну леђа у Улици Раве Јанковића 28 на Грбавици. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ.[124]
- Дана 1. марта 1993. године, цивил Стеван Лугоња, син Петра и Јоване, рођен 17. јуна 1931. године у селу Ивица, у општини Љубиње, рањен је снајперским хицем у улици Бутмирска цеста 13, општини Илиџа. Погођен је у трбух, испред куће у којој је живио. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ. Штавише, Стеван Лугоња је други пут рањен 26. јуна 1995. године снајпером у лијево кољено, док је брао лук. Метак је испаљен из правца насеља Бутмир.[125]
- Дана 2. марта 1993. године цивил Владимир Пољчић, Војинов син, рођен 4. фебруара 1932. године у Сарајеву, снајперским хицем убијен је на раскрсници улица Динарска и Лењинова 14/ц на Грбавици, општина Ново Сарајево. Погођен је у лијеву страну врата. Пуцањ је испаљен са положаја Армије РБиХ.[126]
- Дана 3. марта 1993. године, цивил Миливоје Дивчић рањен је снајперским хицем у Озренској улици бр. 28, на Грбавици, у општини Ново Сарајево. Погођен је у десну ногу. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ, тачније из хотела „Бристол".[127]
- Дана 14. марта 1993. године цивил Љиљана Јовановић Топаловић, ћерка Владимира и Ковиљке, рођена 7. априла 1962. године на Палама, рањена је у обје потколенице хицем из пешадијског оружја са положаја АРБиХ, тачније са Сокоља у насељу Забрђе, Рајловац, док је сједила у аутобусу који је ишао из Рајловца за Вогошћу. Те повреде учиниле су је трајним инвалидом.[128]

- Дана 20. марта 1993. године цивил Десанка Тубић, кћерка Душана, рођена 9. новембра 1912. у Босанском Новом, убијена је хицем из снајпера у непосредној близини моста Врбања на Грбавици. Погођена је у лијеву страну врата. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ.[129]
- Дана 30. марта 1993. године цивил Зорица Чехо, ћерка Мирка, рођена 1967. године у Чајничу, убијена је снајперским хицем у Петровачкој улици 7 на Грбавици. Погођена је у лијеву дојку. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ.[130]
- Дана 21. маја 1993. године рањен је цивил Никола Крављача, снајперским хицем са положаја АРБиХ. Погођен је у горњи дио десне стране грудног коша, у Улици Бане Шурбата бб на Грбавици, у општини Ново Сарајево[131].
- Дана 26. маја 1993. године, цивил Анкица Фабијановић рањена је снајперским хицем испаљеним са положаја АрБиХ. Погођена је у десну потколјеницу, у Купрешкој улици, у општини Ново Сарајево.[132]
- Дана 5. јула 1993. године, цивил Славица Будинчић, дјевојачко презиме Бјељац, кћи Ђуре и Стане, рођена 25. августа 1954. године у селу Љесковица, у општини Дрвар, рањена је снајперским хицем у врат и лијеву страну грудног коша док је поправљала ограду око породичне куће у улици Касиндолска цеста испред броја 173-а, у општини Илиџа. Пуцањ је испаљен из правца самостана у у Добрињској улици са положаја АРБиХ.[133]
- Дана 23. јуна 1993. године цивил Гордана Петровић, кћи Душана, рођена 19. децембра 1937. године у Сарајеву, убијена је снајперским поготком у леву страну врата испред Дома здравља у улици Лењинова 113, на Грбавици. Хитац је испаљен са положаја АРБиХ.[134]
- Дана 6. јула 1993. године цивил Ленка Станковић, кћи Алексе, рођена 23. маја 1940. године у Рељеву, у општини Нови Град Сарајево, рањена је снајперским хицем у груди и лијеву подлактицу док се кретала испред своје куће у Улици Ернеста Телмана бр. 1, у општини Илиџа. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ.[135]
- Дана 15. јула 1993. године цивил Алија Делалић, син Дервиша, рођен 17. септембра 1947. године у Фочи, убијен је снајперским хицем испаљеним са положаја АРБиХ. Погођен је у десну страну грудног коша у Улици Раве Јанковић на Грбавици, у општини Ново Сарајево.[136]
- Дана 23. јула 1993. године цивил Ана Јулијана Чубела, кћи Маријана, рођена 17. октобра 1920. године у Тузли, убијена је снајперским хицем у лијеву страну леђа док се кретала по своме стану у улици Лењинова 42 на Грбавици. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ.[137]
- Дана 30. јула 1993. године цивил Симо Бабић, син Василија и Стаке, рођен 12. маја 1914. године у Фочи, убијен је снајперским хицем кроз прозор. Погођен је испод десног уха, у Загребачкој улици 47/4, док се кретао у свом стану. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ.[138]

- Дана 24. јуна 1994. године убијена је цивил Ковиљка Крајишник, дјевојачко презиме Шупић, кћи Радивоја и Персе, рођена 12. фебруара 1951. године у селу Мало Поље, у општини Хан Пијесак. Погођена је снајперским хицем у леђа, испод лијеве плећке. Убиство се догодило у Забрђу – Рајловац, у општини Нови Град, Сарајево, испред њене породичне куће, док је стављала одјећу своје дјеце у аутомобил. Хитац је испаљен са положаја АРБиХ, тачније из правца Сокоља.[139]

- Дана 26. јуна 1994. године, цивил Ђуро Кењић, син Николе и Стане, рођен 1920. године у селу Унчани, у општини Трново, убијен је пјешадијским ватреним оружјем са удаљености око 120 метара у Касиндолској улици између бројева 197-Д и 197-Е. Пуцањ је испаљен из правца зграде „Ценекс". Жртва је упуцана у бутину и обје руке. Након што је пао на земљу, погођен је више пута у цијело тијело. Пуцње су испалили припадници Армије РБиХ.[140]

- Дана 30. јула 1994. године цивил Радојка Елез, кћерка Јована, рођена 21. октобра 1933. године, убијена је снајперским хицем у главу. У тренутку убиства била у свом стану у Улици Илије Смиљанића 22, Аеродромско насеље, општина Илиџа. Пуцањ је највјероватније испаљен из правца Добриње са зграде „Панцирка", са положаја АРБиХ.[141]

- Дана 5. децембра 1994. године, цивил Дарко Алексић, син Дејана и Бране, рођен 10. марта 1983. године у Сарајеву, у општини Центар, био је у петом разреду основне школе, када је рањен снајпером док је са мајком Браном и сестром Миљаном шетао улицом, идући дједу Војиславу. Погођен је у трбух и задобио тешке повреде. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ.[142]

- Дана 5. фебруара 1995. године цивил Бранко Јокановић, син Дамјана и Вукосаве, рођен 2. јула 1947. године у Гладном Пољу, у општини Илиџа, убијен је снајперским хицем из ватреног оружја у врат, док је управљао путничким моторним возилом у насељу Бутмир, у општини Илиџа. Хитац је испаљен из правца положаја које контролише АРБиХ.[143]

- Дана 17. фебруара 1995. године, цивил Сретомир Мојевић, син Јанка и Јелке, рођен 16. фебруара 1972. године у Сарајеву, у општини Центар, упуцан је и рањен у десно раме, док се кретао испред куће своје родице у насељу Грлица, у општини Илиџа. Рањен је снајперским хицем из правца Игмана, са положаја АРБиХ.[144]

- Дана 18. фебруара 1995. године, цивил Ратко Шиљ, син Недељка и Јелене, рођен 1962. године у насељу Грлица, у општини Илиџа, убијен је снајперским хицем у лијево раме на вратима своје породичне куће у насељу Грлица. Метак је испаљен са положаја АРБиХ, тачније из Градине на планини Игман.[145]

- Дана 11. марта 1995. године двије дјевојчице цивили: Наташа Учур, ћерка Недељка, рођена 1986. године у Сарајеву, и Милица Лаловић, кћерка Ранка, рођена 1984. године у Сарајеву, убијене су снајперским поготком у главу у Улици Милу-

тина Ђурашковића 3, на Грбавици, општина Ново Сарајево, док су са пријатељима играле „ластиша“. Снајпер их је усмртио пуцајући са положаја АРБиХ, тачније из зграде „Лорис”.[146]

- Дана 1. маја 1995. године, цивил Бојан Стијак, син Рајка и Ранке, рођен 9. јуна 1977. године у Осијеку, у општини Илиџа, убијен је снајперским хицем у лијеву страну главе док је чекао почетак наставе испред школе на Илиџи. Пуцањ је испаљен са положаја које контролише Армија РБиХ.[147]
- Дана 12. маја 1995. године цивили Вера Новаковић, кћерка Станка и Љубице, рођена 10. септембра 1946. године у насељу Доњи Которац, општина Илиџа, и Мара Трапара, кћерка Јове и Зоре, рођена 20. јуна 1945. године у насељу Осијек, у општини Илиџа, убијене су хицем из снајпера у насељу Доњи Которац. Мара Трапара погођена је у грудни кош, испод пазуха. Исти хитац погодио је Веру Новаковић у лијеву лопатицу. Пуцањ је испаљен из правца насеља Доњи Которац, са положаја АРБиХ[148]
- Дана 19. маја 1995. године цивил Саво Икић, син Јове и Љепосаве, рођен 1929. године у Доњем Которцу, у општини Илиџа, убијен је снајперским хицем у леђа у висини грудног коша, док је вршио сјетвене радове на њиви у насељу Горњи Которац. Пуцањ је испаљен са положаја АРБиХ.[149]
- Дана 19. октобра 1995. године цивил Недељко Тохољ, син Јове и Јелисавке, рођен 18. јануара 1953. године у Љубињу, рањен је снајперским хицем у десну руку док је обрађивао свој врт. Пуцањ је испаљен из правца положаја АРБиХ.[150]

Снајперске активности нису биле ограничене на 1. корпус АРБиХ. Према интервјуу Сефера Халиловића за часопис *Свијет*, 1998. године, на лични налог Алије Изетбеговића, СДБ РБиХ (Служба државне безбједности) формирала је посебну групу „Шеве”, „која је била тијело паралелно систему” под Неџадом Угљеном, а он је директно извјештавао генерала Фикрета Муслимовића. Оперативци СДБ-а прошли су курс за обуку у Ирану[151] (“Zloglasne Ševe”, 2013).

„Шеве“ су створене у оквиру СДБ РБиХ, а под контролом Асима Даутбашића. Посебно су имале двије мисије: обезбјеђење ВИП-особа и тајна убиства. Група је починила бројне злочине. У мају 1992. године, чланови групе су стријељали шест војника ЈНА. Према неким извјештајима, снајперисти „Шева” убијали су Србе на улицама града Сарајева. Сарајевски медији приказали су жртве као „оне које су убили српски снајперисти” (Schindler, 2007, стр. 172).

У јануару 2002. године, „Слободна Далмација“ пренијела је чланак под насловом „Шеве су обучавале снајперисте, убијајући цивиле у Сарајеву“, на основу изјаве агента АИД-а[152] Едина Гараплије, који је изјавио да су снајперисти „Шева“ прошли обуку у Метковићима у Хрватској и кампу Погорелица у Босни и Херцеговини. Обуку у Погорелици проводили су инструктори из Ирана. „Слободна Далмација“ је забиљежила сљедеће:

„Попели би се на високо брдо или зграду и пуцали на Србе на Грбавици", бирајући жене које су носиле црнину... Уопште их није било брига да ли убијају цивиле, жене, дјецу, старце. Није их било брига за могућу одмазду. Можда им је одмазда била циљ. Свакако, да."[153]

АРБиХ је почела убијати особље УНПРОФОР-а у раној фази рата. Међународни посредник Давид Овен у својим мемоарима описао је случајеве да су војници АРБиХ убијали војнике УНПРОФОР-а. Један од таквих инцидената догодио се 9. септембра 1992. године. УНПРОФОР је реаговао слањем протестног писма предсједнику Алији Изетбеговићу:

„Са дубоким осјећајем огорчења морам Вас обавијестити да су 8. септембра 1992, отприлике у 18.30 часова, трупе под Вашом командом напале ненаоружани логистички конвој УНПРОФОР-а на улазу у аеродром. Овај непровоцирани напад усред бијела дана, несумњиво на хуманитарни конвој УН, проузроковао је смрт два француска војника, а повреду још три. И уништење или оштећење четири УН возила" (Owen, 1996, стр. 112).

Украјинског војника Виктора Солохина 10. августа 1992. године погодио је и убио снајпер АРБиХ из круга касарне „Маршал Тито". Пуцањ је дошао из зграде у комплексу који је заузела јединица АРБиХ.[154]

У фебруару 2013. године, говорећи као свједок судија МКСЈ-а, официр СДБ-а АРБиХ Един Гараплија потврдио је да је Неџад Херенда убио француске војнике УНПРОФОР-а у Сарајеву, маја 1995. године, „док је постављао барикаду на улици испред хотела 'Холидеј Ин' у Сарајеву да би заштитили људе од напада босанских Срба." Снајпериста „Шева" Неџад Херенда 18. маја 1993. године убио је млади пар на Врбања мосту – српског младића Бошка Бркића и дјевојку Муслиманку Адмиру Исмић, који су распродали ствари из стана и покушали да побјегну из „Изетбеговићевог мултиетничког и демократског раја". Обоје су имали по 25 година (Schork, 1993). Западни медији су одмах пребацили кривицу на српску страну. Свједок је рекао да је „Српска страна окривљена за убиство пара, као и за већину снајперских операција.'' На саслушању у Хагу, Гараплија је изјавио да је Херенда добио хиљаде марака за ово убиство (ICTY, *Prosecutor v. Ratko Mladić*, 2015a, стр. 33909). Много година касније, аналитичар ЦИА-е Џон Роберт Шиндлер (Robert Schindler 2007, стр. 172) потврдио је да су их убиле „Шеве".

Људи који су прешли линију и пребјегли из урбаног Сарајева извијестили су:

„Да су непријатељске снаге 1. корпуса АБиХ отварале ватру на цивиле у граду под контролом муслиманских власти; с обзиром на пропаганду и жељу муслиманских власти да покрену НАТО интервенцију, те су приче биле у складу са процјенама наших органа".[155]

Дана 14. августа 1994. године, АРБиХ и ВРС потписале су споразум о противснајперском дјеловању. Након потписивања, снајперски инциденти су значајно смањени на обје стране. Према изјави свједока,

„Било је мало сумње у погледу команде и контроле зараћених фракција над њиховим снајперима. Једина сумња била је понекад у томе што Французи нису били сигурни да ли су пуцњи са велике удаљености на бошњачке цивиле долазили од Бошњака, а не од Срба."[156]

Извори УНПРОФОР-а су 1. августа 1995. године потврдили да су снајперисти АРБиХ пуцали на своје цивиле. Француске мировне трупе у јединици Уједињених нација, покушавајући да ублаже снајперско дјеловање босанских Срба на цивиле у Сарајеву, закључиле су да неке пуцњаве долазе од владиних војника који намјерно пуцају на властите цивиле. Након, како ју је назвала, „коначне" истраге, јединица француских маринаца која патролира против снајпера рекла је да је снајперску ватру пратила до зграде гдје иначе обитавају босански војници и друге снаге безбједности:

„Француски официри у јединици за борбу против снајперског дјеловања рекли су да су склони вјеровању да је босанска војска пуцала на цивиле у покушају да створи вијести које повећавају међународну наклоност према босанској влади" (O'Connor, 1995)

У Завршном извјештају експертске Комисије Уједињених нација, оформљеном на основу Резолуције 780 (1992) Савјета безбједности, истакнуто је:

„На основу догађаја пријављених током опсаде, свако војно особље које се бави незаконитим снајперским активностима или гранатирањем појединачно је одговорно ако је знало да ће такви поступци проузроковати смрт или повреду невиних цивила, уништавање заштићених циљева или уништавање јавне и цивилне имовине која није имала очигледну војну сврху и за коју није постојала ваљана војна потреба" (UN Security Council, 1994c, Annex IV, стр. 18). Ово се подједнако односи и на „опсадне и одбрамбене снаге.

6. Страдања Срба у Сарајеву

6.1. Стање српске заједнице у Сарајеву

Српска заједница постоји у Сарајеву вијековима. У социјалистичкој Југославији српска заједница у Сарајеву била је жива економска и научна цјелина и чинила је 29,9 посто укупног становништва Сарајева (157.526 особа), док су Југословени мјешовитог етничког порекла бројали око 56.000 људи (Federal Statistical Office, 1998). Многи предузетници, љекари, економисти, предавачи и професори српског и црногорског поријекла живјели су и радили у Сарајеву. Српски писци, умјетници, музичари, љекари, предавачи, професори и спортисти оставили су трајно културно насљеђе у Сарајеву.

Међу њима су историчар и пјесник Симо Милутиновић Сарајлија (1791–1847), публициста и оснивач књижевног часописа *Босанска вила* – Никола Кашиковић, историчар и географ Јефто Дедијер (1880–1918), историчар Владимир Ћоровић (1885–1941), академик Владислав Скарић (1869–1943), добитник Нобелове награде

за књижевност, Иво Андрић (1892–1975), књижевник Меша Селимовић (1910–1982), историчар и академик Милорад Екмечић (1928–2015), пјесникиња Дара Секулић (рођена 1931), пјесник и дисидент Гојко Ђого (рођен 1940), књижевник и академик Војислав Лубарда (1930–2013), књижевник и академик Рајко Петров Ного (рођен 1945), књижевник и пјесник Душко Трифуновић (1933–2006), књижевник и умјетник Момо Капор (1937–2010), писац Владимир Настић (1934–2010), умјетник Војо Димитријевић (1910–1980), умјетник Мица Тодоровић (1900–1981), Ђоко Мазалић (1888–1975), умјетник и академик Лазар Дрљача (1882–1970), умјетник Перо Поповић (1881–1941), Тодор Швракић (1882–1931), вајар Ивана Деспић (1891–1961), Коста Хакман (1899–1961), музичар и пјевач Здравко Чолић (рођен 1951), поп умјетница Неда Украден (рођена 1950) и бројни други.

Дана 26. јуна 1992. Предсједништво РБиХ објавило је документ „Платформа о активности Предсједништва Босне и Херцеговине у ратним условима”. Документ је лично израдио Алија Изетбеговић, а имао је за циљ да представи политички програм Републике Босне и Херцеговине у ратним временима. У документу су изложени основни принципи дјеловања Предсједништва РБиХ у рату: парламентарна демократија, тржишна економија, политички плурализам, људска права, међународно признате границе РБиХ, уставност сва три народа, стварање добровољне и мултиетничке Армије Босне и Херцеговине. Платформа је гарантовала народима Босне и Херцеговине независну, јединствену, суверену, мултиетничку и демократску државу, у којој ће грађани свих националности имати једнака права, и осудила је „терористе СДС-а” (Izetbegović, 2001, стр. 411).

Убрзо је постало врло јасно какву је једнакост, људска права и европску оријентацију Алија Изетбеговић намјеравао за српску заједницу. Цивилни послови УНПРОФОР-а у Сарајеву извијестили су:

„Чини се да муслимански радикали добијају предност на штету умјерених који фаворизују вишенационално БиХ друштво. Сарајево које контролише БиХ приближно је 80% етнички муслиманско. Муслимани замјењују немуслимане у влади, а немуслиманима је све непријатније. Изгледа да се организовани криминал измиче контроли из Сарајева. УНПРОФОР је увучен у проблем због свог особља и објеката који се користе као канали за робу са црног тржишта. Особље за цивилне послове такође је било дирнуто (локална мафија је деложирала Даљета Багу из његовог стана у року од пет минута), трговци с црног тржишта који су жељели прес-картице упућивали су пријетеће позиве у цивилне послове” (ICTY, *Prosecutor v. Karadžić*, 2010, стр. 2182).

Политика режима Алије Изетбеговића заснивала се на отворено декларисаном циљу уклањања такозване „српске доминације”. По мишљењу Алије Изетбеговића,у Југославији су Срби наводно „себи присвојили све важне положаје” (Izetbegović, 2001, стр. 66). Изетбеговић је једноставно занемарио чињеницу да су Срби демографски највећа етничка група у Југославији. Чим је Босна и Херцеговина постала независна,

СДА је почела отпуштати Србе са свих значајних положаја и замјењивати их поузданим Муслиманима из СДА.

Срби који су заузимали важне положаје су отпуштани, били су притискани да одлазе или присиљавани на оставку због затроване атмосфере око њих. Према члану Предсједништва и декану Универзитета у Сарајеву, професору Ненаду Кецмановићу, у оквиру организоване кампање СДА, Срби су намјерно и систематски уклањани са водећих позиција у индустрији, образовању, здравственом систему и култури. Годину дана након што је избио рат, није било ниједног Србина на мјесту директора компаније, шефа клинике, декана факултета, шефа општинске службе итд. Неколико оних који нису уклоњени било је окружено неповјерењем и непослушношћу запослених у своме граду, па су сами поднијели оставке. Они најотпорнији, попут, на примјер, директора Житопромета, оптужени су за сарадњу са „србо-четницима".[157] На пољу образовања, културе, науке, информисања, друштвених активности, економије и владиних уреда, Срби су изгубили раније положаје.

Неколико примјера биће довољно за илустрацију ове тачке. Директор Јавног предузећа „Водовод Сарајево'" био је Предраг Лукач. Изабран је за посланика у новембру 1990. године, као кандидат на листи Реформистичке партије. Након што је избио рат, остао је на свом послу. То је био веома тежак посао, јер су главни водоводни објекти били на српској страни линије сукоба, а снабдијевање водом често је било прекидано. Лукач је био изложен неповјерењу и пријетњама јер је био Србин, па је на крају био присиљен да напусти посао и напусти Сарајево (Pejanović, 2002, стр. 148).

Србин Манојло Чалија, некадашњи члан југословенске репрезентације у гимнастици, радио је као тренер. Отпуштен је с посла и одузета му је картица за храну (хуманитарна помоћ) под лажним изговором „избјегавање радних обавеза", а прошао је и разне тортуре (Čalija, 2005, стр. 214).

Србин Ђорђе Зарић био је директор Привредне банке. Подржавао је Изетбеговићев режим и био суоснивач Српског грађанског вијећа. Зарић је нападнут на типичан начин. Прво се у штампи појавио непријатељски чланак о њему, а потом су се појавиле гласине о подизању кривичне пријаве против Зарића. Године 1994. дигла се јавна бука да Зарић буде деградиран. Ђорђе Зарић отишао је код српског члана Предсједништва РБиХ Мирка Пејановића. Пејановић је апеловао на Изетбеговића да заштити Зарића. Међутим, Изетбеговић није био спреман да интервенише. Ђорђе Зарић морао је да се повуче са мјеста директора, а замијенила га је Фатима Лехо, Муслиманка из СДА (Pejanović, 2002, стр. 149). Љекар Радомир Тишма оставио је изјаву о застрашивању и отпуштањима српских љекара:

„Оно што се спремало за сваког стручњака српске националности било је отпуштање са посла због 'вишка'... Током рата, сви Срби у граду Сарајеву избачени су из друштвених организација и са функција стручног управљања. Ловили су их, злостављали, понижавали и исцрпљивали немаштином. Свештеник Драгомир Убипариповић био

је заробљен и злостављан седам пута, док се остали угледни Срби затварају и убијају на бруталне начине (др Милутин Најдановић). Живот у граду постао је изузетно тежак и неподношљив."[158]

Срби запослени на ТВ Сарајево посебно су били изложени изразитом екстремистичком ставу владајуће СДА. Врхунски новинари и медијски професионалци српске националности одлазили су један по један због политичког притиска, неповјерења и недостатка подршке. Међу њима су били и познати професионалци Миле Ђурђевић, Коста Јовановић и Будо Вукобрат (Pejanović, 2002).

Сви Срби били су на МУП-овим списковима осумњичених чланова СДС-а, без обзира на то да ли је то тачно или не, и масовно су хапшени. Многи од њих су притварани, малтретирани, затварани и пребијани у приватним затворима. Бивши члан Савјетодавног одбора СДС-а, професор Славко Леовац ухапшен је, затворен у приватном затвору у хотелу „Загреб", гдје је претучен и малтретиран. На крају је напустио Сарајево. Професор историје и академик Милорад Екмечић био је тешко претучен пред породицом, кућа му је провађена. Професор је одведен без икакве наредбе за хапшење и задржан у приватном затвору, гдје су га тукли и злостављали. Професор медицине Милутин Најдановић био је делегат СДС-а у парламенту РБиХ и одлучио је да остане у Сарајеву упркос позиву странке да га напусти из безбједносних разлога. У њега су усред бијела дана пуцале и убиле га непознате особе. До данас починиоци овог политичког убиства нису пронађени.

Специјална јединица сарајевског МУП-а на челу са полицајцем Зораном Чегаром, по налогу СДА, ухапсила је око 800 Срба и одвела их на стадион Кошево, који је претворен у импровизовани концентрациони логор. Чегар је тврдио да су сви ухапшени Срби и чланови њихових породица били „Караџићеве присталице, активисти СДС-а и пета колона". Ова акција повукла је снажну паралелу између концентрационог логора на стадиону Кошево и чилеанског стадиона у Сантијагу, који је чилеански диктатор Пиноче претворио 1973. године у концентрациони логор. Алија Изетбеговић је на крају наредио да се затвори концентрациони логор Кошево и пусте сви затвореници (Pejanović, 2002, стр.77-78, 138-140).

Према бившем члану Предсједништва РБиХ Мирку Пејановићу, овај инцидент је у великој мјери показао „реваншизам Изетбеговићевог режима, прогон обичних људи и уништавање њиховог повјерења у легалну владу" (Pejanović, 2002, стр. 134).

Самовољна хапшења, притвори и полицијска бруталност над Србима били су уобичајена појава у Сарајеву. У априлу 1992. године, замјеник начелника ЦСБ Сарајево, Златко Бећкановић у свом дневнику је оставио сљедећи значајан запис:

„9. 4. 1992. ...нешто мало прије 8.00 сати у ходнику испред моје канцеларије на другом спрату (гдје су биле смјештене и канцеларије начелника ЦСБ-а и секретара СУП-а Сарајево, клечала су на кољенима четворица људи лицем окренутим према зиду и рукама везаним жицама на леђима. По главама изубијани, окрвављени, раздрте

одјеће, с мањим локвама крви око њих ... Около њих стајали су мени непознати људи с оружјем у рукама без икаквих униформи или ознака и непрестано мотрили четворицу везаних, повремено вичући и/или ударајући по њима. (...) претходног дана поподне некакви наоружани младићи, углавном познати оперативи као криминалци, почели су приводити мушкарце, а по именима углавном српске националности, наводно због тога што су петоколонаши и/или снајперисти. Сваки од приведених био је исцијепане одјеће, изубијан по глави и тијелу, с подливима и траговима крви, док неки од њих нису могли ни да стоје на ногама, а већини су руке биле везане. (...) Поподне су уводили у зграду једно такво лице са бијелом најлон-кесом на глави, рукама везаним на леђима, разбијене грудне кости, с окрвављеном кошуљом. Особу су, батинајући кундацима, уз степенице попели на други спрат, а један оперативац ми је рекао да га је привео тешки криминалац Кокора Јасмин. (...) Нисам знао ко је овластио и организовао те људе да приводе, претходно туку, муче та лица или да претресају станове и друге просторије, с могућношћу подметања инкриминисаног материјала, јер су упадали без судског налога и без присуства свједока, тако да су практично владали градом, али је очигледно било да се исто дешавало на цијелој територији града. Ни за једно тако приведено лице није било ваљаних доказа о непријатељској дјелатности, о пронађеном компромитујућем материјалу, нити је било докумената о законитом уласку и претресању станова и других просторија, разлозима злостављања, те мотивима довођења баш у ЦСБ, објашњења гдје су и од кога су претходно саслушавани, писмених изјава свједока или оптуженог тј. приведеног итд.

Петак, 10. 4. 1992. (...) као и претходног дана, ходник на другом спрату био је испуњен испребијаним 'петоколонашима', о чему на састанку колегија није било ни ријечи... из канцеларије, која је до рата служила референту за издавања путних исправа, сада су се чули повици, пријетње и јецај. На средини просторије стајао је старији човјек, изударан по лицу с лијеве стране, држао је главу мало спуштену. Испред њега на радном столу сједио је милиционер одјевен у маскирну униформу (касније сам сазнао да је пратилац Јусуфа Пушине, тадашњег помоћника министра за унутрашње послове), који је 'лакше' шамарао тог старца. Када је маскирани почео са јачим ударцима, нисам то могао да гледам, као ни остали присутни оперативци и изашао сам ван.

Субота, 11. 4. 1992, након 22.00, мушкарац на кољенима пузао је ка столици. Изнад њега је стајао оперативац, који је овог човјека ударао лијевом ногом у бубреге, а потом поново по глави. Старом човјеку је расјечена лобања, окрвављена коса, да му се види бјелина мозга" (Bećkanović, 2016, стр. 103-111).

Доласком рата, Срби који су из различитих разлога одлучили да остану у Сарајеву били су подијељени у три групе: они који су били несклони политици Алије Изетбеговића, али су били насукани на погрешној страни линије фронта; они који су јавно изразили лојалност РБиХ; и они који су покушали да остану неутрални. Међутим, постојала је једна ствар која је свима била заједничка. Сви су били „погрешне националности", подложни шовинизму и терору босанских Муслимана. Према мемоарима Манојла Чалије,

„Сви ми били смо етнички таоци, под етничким угњетавањем, и наши су животи зависили од Алијиних месара и њихове воље" (Čalija, 2005, стр. 227)

Друга група се формално организовала у јуну 1992. године на Форуму грађана српске националности града Сарајева. Предратни премијер Владе СРБиХ Драгутин Брацо Косовац постао је њен први предсједник. У саопштењу за јавност Форум је осудио „екстремну националистичку политику СДС-а" и позвао „све грађане да заузму став против ње, на било који начин" (Pejanović, 2002, стр. 187-188). На приједлог научника Љубомира Берберовића, формирано је Српско консултативно вијеће (СКВ) и функционисало је током 1993. године. Скупштина грађана српске националности основала је 27. марта 1994. године Српско грађанско вијеће (СГВ). Професор сарајевског универзитета Мирко Пејановић, који је кооптиран у предсједништво РБиХ, након што су изабрани српски чланови Биљана Плавшић и Никола Кољевић поднијели оставке у знак протеста против Изетбеговићеве политике, изабран је за предсједника СГВ. Програм СГВ-а подржао је „суживот народа и нација у сувереној и међународно признатој држави, као и међународне стандарде људских и грађанских права" (Pejanović, 2002, стр. 188).

Упркос изузетној репутацији коју је Мирко Пејановић уживао у Сарајеву, због политичког значаја учешћа Срба у власти, СДБ РБиХ је њега и потпредсједника Владе РБиХ Миодрага Симовића доживљавала као пријетњу безбједности у вези са „заштитом Срба у Сарајеву" и надгледала његове састанке.[159]

Многи Срби убрзо су пожалили због своје одлуке да остану у Сарајеву. Чим је почео рат, сарајевски Срби, чак и они одани Алији Изетбеговићу, били су изложени дискриминацији, отпуштању с послова, физичком узнемиравању и још горе – јер су „четници". Чак су и они Срби који су бранили своју оданост Изетбеговићевој визији „унитарне и мултикултурне" Босне и Херцеговине били крајње разочарани дискриминацијом и насиљем које су морали да трпе под његовим режимом. Мирко Пејановић је у својој књизи мемоара то и признао:

„Сви људи у Сарајеву масовно су трпјели док су подносили бомбардирање и опсаду. Живот је био угрожен на сваком кораку, а опсадом су биле прекинуте основне потребе – вода, струја, гас и храна. Али уз ускраћивања која су трпјели сви цивили, Срби су морали да живе са додатним страхом. То је било све веће неповјерење према Србима од стране неких других елемента становништва" (Pejanović, 2002, стр. 131).

Бивши члан Предсједништва РБиХ Ненад Кецмановић описао је антисрпску хистерију у граду:

„Након лажних вијести да су Срби убили 300.000 Муслимана, Муслимани су постали опсједнути осветом. Водеће свјетске медијске агенције преносиле су ове лажне вијести широм свијета. Након рата, испоставило се да укупни губици сва три народа нису прешли 100.000. У међувремену, муслиманско Сарајево је ову лажну вијест спремно прихватило као истину и усмјерило свој бијес на оне Србе који су остали у граду и који су, заједно са Муслиманима, преживљавали несташицу узроковану ратом.

Након лажних вијести, сарајевски Радио Хајат спровео је уживо телефонску анкету и питао слушатеље како Муслимани треба да се понашају према Србима након тако страшног злочина. Већина оних који су назвали студио рекли су да би „требало да убију своје комшије Србе на улицама у којима живе".[160]

Као и сви остали грађани у граду, Срби су били изложени опасностима због борбених активности у граду, артиљеријског гранатирања и ватре из оружја мањег калибра. Али Срби су колективно оптужени да су „терористи" и „пета колона". Сматрало се да Срби остају у граду као „кртице", како би припремили „Српско освајање Сарајева изнутра", и слали сигнале џепним лампама српским артиљерцима у брдима. То је био алиби за проваљивање у српске куће и станове и вршење пљачки, за произвољна хапшења, премлаћивања и убиства Срба. Тјерани су из својих станова и кућа, отпуштани са посла и прогањани из редова за хљеб и воду" (Pejanović, 2002, стр. 138-140).

Тврдњу Мирка Пејановића поткрепљује изјава судије поротника Марка Микеревића који је учествовао у многим суђењима у Сарајеву:

„Што се тиче суђења, пошто сам на њима учествовао као судија поротник, примијетио сам да су Србима измишљана кривична дјела, као што су слање разних сигнала. Докази о посједовању оружја били су фингирани јер су позивани војни полицајци да свједоче против оптужених. То су били управо они војни полицајци који су оружје подметнули у њихове домове и учествовали у претресима и хапшењима оптужених. Суђења Србима за исте злочине била су много строжа од суђења Муслиманима и често су оптуживани за злочине које уопште нису починили. Почињене су разне махинације и кршења закона, а све у циљу што строжег осуђивања Срба. Било је лажних оптужби на основу којих су Срби осуђени. На примјер, Ждрале Горан је био оптужен за касапљење и убијање Муслимана у Ахатовићима, што није доказано, али је ипак осуђен на три године затвора.[161]

СДА екстремисти су почели да сакупљају Србе без икаквих критерија и одводе их у локалне затворе. Десетак ненаоружаних Срба убијено је из ватреног оружја испред полицијских станица првог дана рата, што је било масовно убиство с предумишљајем које није довело до хапшења. Наизглед насумично насиље убило је још десетине Срба, како је прољеће прелазило у љето. Многа убиства су била хладнокрвна и била су намијењена застрашивању Срба ван града. У типичном случају, Душана Ђукића су његове комшије Муслимани изболи ножем у мају 1992. године; његову жену су комшије којима је вјеровала и вољела их звале „четничком кучком" док је њен муж лежао на самрти. Она и остали Срби из комшилука разумно су напустили град прије него што су и они убијени (Schindler, 2007, стр. 104).

Истакнути српски спортиста и члан југословенске гимнастичке репрезентације Манојло Чалија (1995 описао је ситуацију у којој су се сарајевски Срби изненада нашли:

„Страдалништво грађана Срба у Сарајеву не може се мјерити ни са једним другим страдалништвом минулог рата. О њему се најмање зна. Ова патња је најмање позната.

Нико се није бринуо о патњама Срба (...) Оно се прикривало. И данас се заташкава. Свијет је Сарајево прихватио и запамтио као град страдалништва Муслимана. Зато је, још увијек, тешко прихватљива једина истина да су у њему највише страдали Срби. Само су се Срби у њему нашли под контролом туђе власти, са туђом војском и полицијом и разним самоорганизованим паравојним групама" (Čalija, 1995, стр. 95).

Према професору Мирку Пејановићу, „Србин није био заштићен као грађанин и као особа, јер је био Србин" (Pećanin & Selimbegović, 1997b). Ово се први пут показало током потраге за оружјем, што је муслиманским и хрватским екстремистима добродошло и пружало погодну прилику да обављају свој прљави посао. Људи, углавном невини, цивили, били су подвргнути непријатељским истрагама и премлаћивани. Ситуација је била посебно тешка у Сарајеву.

Прва организована рација на станове сарајевских Срба у укупној потрази за оружјем извршена је 8. маја. Током ове рације, многи Срби су наводно убијени.[162] Након тога су се рације и претреси понављали у правилним интервалима. Током ових претрага, људи који су посједовали оружје, али нису били у стању да дају „задовољавајуће објашњење" његовог поријекла, одмах су осумњичени да подржавају „терористички СДС". Људи су одвођени на испитивање у локалне затворе и никада се нису враћали. Таквих случајева је било на стотине. Према проф. Мирку Пејановићу, стотине су животима платиле у Сарајеву, Стоцу, Коњицу, Чапљини, Бугојну, Мостару и другим градовима, а „ти злочини једног дана требало би да буду дио истраге кривичне и моралне одговорности за смрт цивила у Босни". Претресане су и куће Муслимана, али мање енергично и са мање штете. Таква дискриминација Срба била је дио опште атмосфере у којој се свакодневно догађају произвољна хапшења и притвори (Pejanović, 2002, стр. 132). Манојло Чалија у својој књизи описао је начин на који се претражују станови Срба:

„Сваки српски стан је очекивао претрес и одвођење. О начину и поступцима при претресу чаршија је препричавала. Потурали су метке, пиштоље, бомбе, ножеве. Потурали и потурено сами налазили. Или би једна група потурала, а друга налазила. Било како да се радило, једно је извјесно – станови су ослобађани од укућана, пљачкани и усељавани. Србима је било свеједно на који начин се то ради" (Čalija, 1995, стр. 95).

Нелегална присвајања српских станова постала су цвјетајући посао у Сарајеву. Предсједништво РБиХ донијело је 15. јуна 1992. године Одлуку са законском снагом, прогласивши „напуштеним" станове у којима су „оружје и муниција без одговарајућег правног увјерења" или „кориштени за незаконите радње". Одлуком се проглашавају напуштеним сви станови припадника ЈНА и службеника институција СФРЈ на територији РБиХ, а одлуку потписује предсједник Алија Изетбеговић.[163] Декретом је такође прописано да се „стан који је проглашен напуштеним... предаје активном учеснику у борби против агресора". То је значило да би било који војник АРБиХ могао да подмеће оружје у стан о којем је маштао, а онда га тражио за себе као „активног учесника

у борби против агресора".[164] Ова одлука представља грубо кршење права легалних власника и служила је као средство суптилног етничког чишћења. Сарајевски становник Перо Јеремић описао је како је изгубио кућу:

„26. маја, негдје око 13.00, код мене у кућу дошла је група наоружаних људи у униформама. Били су „Зелене беретке". Њихов надређени је био Муслиман са презименом Рајковић. Не знам његово име, али знам да му је мајка Фатима. Било их је око 10 или 12 људи. Претресли су цијелу кућу и носили детекторе оружја. Узгред, трговинско предузеће мог сина „СИНКОМ" било је у подруму. У просторијама компаније била је благајна, рачунари и друге ствари. Ови људи су од мене тражили да им дам кључ благајне, што сам и урадио. Узели су 500 марака и нешто докумената. Док се рација одвијала у кући, чуо се пуцањ. Након тога, око 150 људи се окупило у врло кратком року и оптужило ме за пуцање. Одговорио сам им да нисам пуцао јер немам оружје. Затим су у кући пронашли један митраљез и рекли да сам га сакрио. Одговорио сам да је то лаж и да није моје."

Перо Јеремић претучен је и затворен у затвор „Виктор Бубањ". Његова кућа је конфискована за АРБиХ.[165]

Групу Срба одвели су из њихових станова у Добрињи и више се нису вратили. Мртва тијела Момира Пејовића, Петра Гашића и његовог деветнаестогодишњег сина Оливера, који су 18. јуна 1992. године одведени из њихових станова у Добрињи, пронађена су тек након рата. Бивши директор фабрике „Фероелектро" Миливоје Стековић одведен је из стана у Улици Радојке Лакић и још увијек се води као нестао (Pećanin & Selimbegović, 1997a).

Популарни српски музичар и композитор Слободан Самарџић убијен је у мају 1992. године. Његово тијело је бачено у ријеку Миљацку и службена лична карта пронађена је у његовом џепу. Ипак, званично је вођен као нестао до 1999. године, јер власти нису жељеле да признају чињеницу његовог убиства. Као и у бројним другим случајевима повезаним са несталим Србима, полиција није успјела да пронађе починитеље.[166]

Српска породица Ристовића са шест чланова, укључујући троје дјеце, убијена је током ручка у њиховој кући 8. јула 1992. године. Група наоружаних људи је стријељала и убила Петра Ристовића, његову сестру Босиљку, брата Обрена, мајку Радосаву и рођаке Мила и Данила. Данило је имао само 14 година, а наводно је дошао у кућу само да донесе рођацима нешто свјежег хљеба. Убице су биле обучене у униформе „Патриотске лиге" и оставиле су их у полицијском аутомобилу (Schindler, 2007, стр. 104). Два дана касније локални медији су пренијели изјаву Министарства одбране и Главног штаба АРБиХ у којој се наводи да су три неидентификована починиоца починила убиство. Накнадна истрага открила је да су убиство починили полицајци из полицијске станице Маријин Двор (Halilović, 1997, стр. 111-112).

Ово је било једно у ланцу бројних дјела чији је циљ био застрашивање српског становништва и притисак на Србе да напусте Сарајево. Читаве српске породице убијене су

у Сарајеву под контролом АРБиХ. Ђуро Козар, угледни сарајевски новинар, цитирао је случајеве породица Елек и Крајишник. Ђорђе, Божидар и Љубица Елек погубљени су у њиховој кући у насељу Пофалићи 16. маја 1992. године. Још један масакр догодио се у новембру 1992. у насељу Буљаков Поток, где су Јања Крајишник (55) и њени близанци Боро и Борка (обоје 27) убијени, док је њен најмлађи син Ненад, који је био тек мали дјечак, преживио. Убица је наводно побјегао у Њемачку (Ljubaš, 2019).

Убиство породице Ристовић истакло је праву слику ситуације у којој живе Срби у Сарајеву. Било је јасно од првог тренутка да је ово убиство почињено на етничкој основи и са политичком мотивацијом. Након убиства породице Ристовић у јуну 1992. године, министар унутрашњих послова Јусуф Пушина јавно је обећао да ће убице бити пронађене и одговарати (Mrkić,1992).

Била су то празна обећања. Према дневнику замјеника начелника ЦСБ-а Сарајево Златка Бећкановића, „убиства су свакодневна појава". Примијетио је:

„Посебно нас је забринуло и то што су се у појединим клиникама Кошевске болнице убијали и рањеници и болесници. Један старац био је десетак дана „лијечен" тако што је свакодневно боцкан ножевима по разним дијеловима тијела. Обдуцент је утврдио да је имао 17 убодних рана на свим дијеловима тијела." Много људи је убијено гранатирањем, али многи смртни случајеви су такође посљедица пуцања под сумњивим околностима, који су се 'углавном приписивали снајперистима с брда'" (Bećkanović, 2016, стр. 192).

Убиства су такође прикривена изјавама да су жртве убијане снајперима или гранатирањем (Bećkanović, 2016). Према извјештају шефа ЦСБ-а Мунира Алибабића, на територији Сарајева под контролом АРБиХ током 1992. године убијено је 218 особа. Етнички пресјек жртава: било је 84 Срба, 74 Муслимана, 53 неидентификована, 6 Хрвата и 1 Украјинац.[167]

Књига регистра Министарства унутрашњих послова садржи записе о жртвама убистава у Сарајеву:

- маја 1992. године седам мртвих неидентификованих тијела допремљено је у мртвачницу клиничког центра Кошево. Лешеви су пронађени у близини стадиона Кошево.
- 26. јуна 1992. идентификоване су четири жртве убиства. Једна жртва идентификована је као Рајко Шекеровић, рођен 28. децембра 1953. године.
- 28. јуна 1992. идентификовано је тијело мртвог човјека. Висок је 175 цм, а имао је ране од оружја и ватреног оружја.
- 29. јуна 1992. године снимљене су слике неколико лешева пронађених на путу близу Гаја у Сарајеву. Жртве су одведене на ову локацију и убијене, а њихова тијела спаљена.

- 30. јуна 1992. мртво тијело Бранислава Шиљевића прегледано је у мртвачници болнице Кошево. Убијен је ватреним оружјем, а тијело му је изгорјело.
- јула 1992. прегледана су два неидентификована тијела. Једна од жртава имала је убодне ране проузроковане оштрим оружјем на десној руци и на лијевој страни леђа. Друга жртва умрла је јер су јој пререзали грло.
- јула 1992. године у кафићу „Мир" у Улици Ђуре Ђаковића пронађено је мртво тијело мушкарца између 55 и 60 година. Овај човек умро је са ранама од ватреног оружја. Тијело је такође имало ране проузроковане оштрим оружјем.
- јула 1992. године идентификована су два тијела непознатих мушкараца. Једно тијело је донијето са локације Баре и умрло је од рана нанијетих оштрим оружјем. Друга жртва умрла је од рана проузрокованих ватреним оружјем. Није познато поријекло тијела жртава.
- 20. априла 1992. године мртво тијело Илије Крушића пронађено је у потоку у улици Виногради 2 у Сарајеву. Убили су га припадници Територијалне одбране и полиције.
- У стану Мире Ћоровић пронађено је 17. маја 1992. године мртво тијело Горана Симића. Убио га је Бахрудин Картал.
- Дана 25. маја 1992. године, у близини ресторана „Бентбаша", пронађено је тијело неидентификованог мушкарца.
- 15. јуна 1992. године фотографисано је мртво тијело Десанке Шујић. Имала је одерану лијеву руку, а на лијевом образу рану од метака.
- 16. јуна 1992. пронађено је мртво тијело мушкарца у складишту компаније „Магрос" у Улици Ћосића. Име жртве било је Љубомир Шиљевић. Тијело је имало рану од метака у главу.
- Непознати починилац или починиоци су 19. јуна 1992. године убили Рајка Подумића и његовог сина Драгомира Подумића, у њиховој кући. Обје жртве су имале ране од метака на потиљку.
- 20. јуна 1992. године мртва тијела пет мушкараца и двије жене фотографисана су у близини ресторана „Базени". Једно од женских тијела идентификовано је као Нада Биберџић, рођена 1929. године у Сарајеву. Нада Биберџић није живјела у крају гдје је пронађено њено тијело. Живјела је у Улици Благоја Паровића.
- Дана 8. јула 1992. године у кући Пера Ристовића пронађена су тијела Босиљке Ристовић, Радослава Ристовића, Милета Ристовића и Данила Ристовића. Обрад Ристовић је рањен и умро у болници.
- Дана 9. јула 1992. године идентификовано је мртво тијело Мире Кеђана. Убијен је метком.

- Дана 14. јула 1992. у Бућа Потоку у Сарајеву идентификовано је мртво тијело жене старе 65 година.
- 21. јула 1992.године у 4.30 ујутро Вељко Гавриловић убијен је ручном бомбом коју је неко подметнуо на улазу његове куће у Улици Средњовића 80.
- 25. јула 1992. године идентификовано је мртво тијело особе старе 30 година.
- 29. јула 1992. године идентификовано је мртво тијело човјека старог 25 година, висине 185 цм.
- Дана 8. августа фотографисано је мртво тијело Василија Нинковића. Ножем је задобио 17 продорних убодних рана.
- 15. августа 1992. године убијен је професор Милутин Најдановић.
- 15. августа 1992. године у шуми прекопута куће без броја у Улици Дриска пронађено је мртво тијело Душана Косија, рођеног 1934. године. Имао је три метка у грудном кошу и један у глави.
- 25. септембра 1992. године Милан Којновић убијен је у стану Маринка Пејића у Улици Жртава фашизма 55.
- 10. 1992. године фотографисано је мртво тијело Зорана Рундића.
- Мате Ћеранић је 25.октобра 1992. године одведен са Трауматолошке клинике у Централни затвор и тамо је умро. Затваран је у касарни „Виктор Бубањ".
- новембра 1992. године убијена је Томанија Николић. Њено мртво тијело пронађено је на подручју Гаја у Сарајеву.
- Дана 6. новембра 1992. године у Дринској улици пронађено је мртво тијело Пера Одовића. Истог дана и у истој улици пронађено је мртво тијело Милке Одовић. Такође, 6. новембра, у другој сарајевској улици, пронађено је мртво тијело Божане Видовић из исте породице.
- новембра 1992. године на кружном путу у Сарајеву пронађено је неидентификовано мртво тијело.
- 19. новембра 1992. године неидентификовани починилац је ватреним оружјем убио Александра Милинковића и Тода Милинковића.
- новембра 1992. године у Горњим Велешићима у Сарајеву Менсуд Марашћија убио је Ненада Гојковића у кући Шефкета Халиловића.
- 26. новембра 1992. године неидентификовани починилац је ватреним оружјем пуцао и убио Јању Крајишник, Бора Крајишник и Борку Крајишник.
- Дана 7. децембра 1992. године фотографисане су повреде на тијелу Драге Радочаја.
- 30. децембра 1992. године неидентификовани починилац убио је Косу Шиљевић и Риста Шиљевића у њиховој кући. Убијени су тешким предметом.

- јануара 1993. године у једној кући у Вараждинској улици пронађени су лешеви више особа. Међу њима су били Небојша Марковић, Јагода Јанковић и Јосип Гогало. Јагода Јанковић је силована и убијена. Тијело јој је изгорјело.
- Почетком јануара 1993. године, у истој кући, у Улици Симе Милутиновића, убијене су Даница Савић и Јелена Танасовић.
- Дана 07. фебруара 1993. године у улици Војводе Степе, војник АРБиХ Мирсад Берберовић два пута је силовао Марију Јокић.
- 04. априла 1993. године у његовом стану пронађено је мртво тијело Бранка Николића. Имао је пререзано грло.
- 11. јуна 1993. године Бранко Ђуричић, рођен 1930. године, убијен је у својој кући у улици Бентбаша, 31.
- 02. јула 1993. године мртво тијело Момира Зорановића пронађено је у Спортској дворани Мојмило у Тетовској улици.
- Дана 08. јула 1993. године, мртво тијело Милорада Плазачића пронађено је у његовом стану у Улици Горњи Велешићи. Жртва је имала убодне ране проузроковане оштрим оружјем и задављена је.
- 19. и 28. августа изгорјеле су куће двије особе српске националности, Невенке Књежевић и Сретена Тушевљака.
- септембра 1993. године пронађени су лешеви Радета Шулића и Јеке Шулић у Улици Ахмета Фетахагића бр. 18.
- Дамир Градашчевић, у Улици Обала 38, убио је Милоша Панића 13. септембра 1993. године.[168]

С обзиром на чињеницу да су српске жртве обично масакриране и да због тога нису идентификоване, број Срба у горенаведеном дијелу мора бити већи. Злочини почињени над Србима у Сарајеву били су познати и широј сарајевској јавности и новинарима, али о њима се ријетко разговарало отворено јер је тема била превише опасна. Срби у Сарајеву током рата такође су се плашили да јавно разговарају о тим злочинима.

У октобру 1993. године починиоци убистава породица Крајишник, Шуљевић и других идентификовани су и ухапшени. Били су Муслимани. Међу њима је био и Самир Петровић, који је награђен „Златним Љиљаном", највишом наградом АРБиХ за војну храброст. Сви су пуштени, наводно, због недостатка доказа.[169]

Након што су сарајевски медији објавили убиство породице Ристовић, број људи који покушавају побјећи из Сарајева драматично је порастао. У септембру 1992. године, четири српске породице од око 30 мушкараца, жена и дјеце потражиле су уточиште код УНПРОФОР-а у згради ПТТ-а. Они су УНПРОФОР снабдјели информацијама из прве руке о страшној ситуацији српских цивила у Сарајеву. Потпредсједник Ејуп Ганић захтијевао је да их УНПРОФОР преда полицији. Међутим, УНПРОФОР их је предао

УНХЦР-у који је имао мандат да се бави расељеним лицима. Замјеник команданта АРБиХ, пуковник Стјепан Шибер, оптужио је начелника штаба УНПРОФОР-а да је „радио за четнике" (Šiber, 2001, стр. 156). Очигледно да су невини српски цивили били „четници" за пуковника АРБиХ.

Главни државни тужилац РБиХ Ивица Станић 30. јула 1992. године послао је писмо Предсједништву РБиХ, министру одбране Јерку Доки и начелнику Главног штаба АРБиХ Сеферу Халиловићу, обавјештавајући их да

„Хапшења и затварања људи, углавном српске националности, у такозване војне затворе се настављају. Породице траже одређени број грађана које су појединци са ознакама војне полиције одвели из својих домова. На подручју под контролом Армије РБиХ пронађена су мртва тијела. Пошто су та тијела масакрирана, по правилу их није било могуће идентификовати. Све је то изазвало стрепњу и узнемиреност код грађана, посебно код грађана српске националности.[170]

Главни јавни тужилац РБиХ Ивица Станић упутио је министру одбране Јерку Доки и начелнику Главног штаба АРБиХ Сеферу Халиловићу неколико писама ове врсте, истичући да су било каква хапшења и лишавања слободе без судског налога незаконита. Међутим, није добио никакав одговор. Чињенице о убиствима Срба у Сарајеву садржане су у извјештају из септембра 1993. извјестиоца Уједињених нација за људска права Томаса Мазовјецког. Мазовјецки је извијестио:

„Специјални извјестилац је такође примио оптужбе за појединачна убиства инспирисана етничком осветом. Једна се односила на Радислава и Марину Комљенац, двоје старијих цивила – за које се каже да су босански Срби који су одведени из свог дома у Сарајеву и погубљени 26. јуна 1993. године. Изгледа да су убиства одмазда за минобацачки напад у којем је погинуло седам муслиманских цивила у Старом граду. Владина милиција наводно је била одговорна. Специјални извјестилац писао је Влади 14. августа 1993. године изражавајући забринутост због извјештаја и питајући шта је предузето да се казне починиоци. У одговору од 23. септембра 1993, вршилац дужности премијера, господин Хаџо Ефендић, негирао је да је постојала било каква етничка мотивација за убиство брачног пара – за који су рекли да је српског и хрватског поријекла – и рекли да је у току истрага злочина. Специјални извјестилац ће пратити овај случај и остале који су му предочени на пажњу" ("United Nations Fifth Periodic Report", 1993, стр. 6).

Режим Алије Изетбеговића изманипулисао је муслиманску заједницу расељених особа у Сарајеву како би вршио притисак на сарајевске Србе, кад год је осјетио да су јој војни преокрети на бојном пољу оправдавали тај притисак, чиме је цијела српска заједница постала талац његове погрешне политике. Дана 4. јуна 1992. године, 285. бригада АРБиХ је поразила ВРС у Жепи, убивши 264 војника ВРС-а (Latić & Isaković 1997, стр. 44). Ниједан затвореник није одведен. Као одговор, ВРС је повећала притисак на Жепу. Истовремено је делегација расељених особа из Жепе, настањена у Сарајеву, упутила пријетњу свим Србима у Сарајеву:

„Ако људи Жепе пате, натјераћемо Србе у Сарајеву да плаћају, почевши од Мирка Пејановића" (Pejanović, 2002, стр. 140)

То нису биле празне пријетње. Општа атмосфера непријатељства и мржње директно је утицала на ситуацију српске заједнице у Сарајеву, која је заиста постала колективни талац Изетбеговићевог режима.

Вјерски живот српске заједнице био је угушен. Стара православна црква на Башчаршији неколико пута је претресана и пљачкана. Нова Саборна црква била је затворена током читавог рата. Црква Преображења Господњег била је провањена и опљачкана, а остала је затворена током цијелог рата, и отворена је тек пред крај рата. Неколико свједока, међу којима и сарајевски поротник Марко Микеревић, изјавили су да су видјели двије људске главе на моткама испред Храма Преображења Господњег, окренуте према Грбавици под контролом ВРС-а (Mikerević, 2004, стр. 93). Православне капеле на гробљима Светог Марка и Светог Арханђела Гаврила биле су испражњене и коришћене као тоалети за посјетиоце оближњих тржница. Стари надгробни споменици православних гробова више пута су оскрнављени. Повреде српских гробова настављене су и послије рата (Raški, 2010, стр. 81).

Под моралним и физичким притиском, Срби су страховали за своје животе, тражећи било какву прилику да оду. Неколико хиљада Срба, Хрвата, Јевреја, али и Муслимана, углавном жене и дјеца, али и мушкарци који су имали среће да добију „дозволу за одлазак" – напустили су град у три велика конвоја под заштитом УНПРОФОР-а у новембру 1992. године. Прелазак са српске територије на муслиманску и обрнуто није био проблем само током првих дана сукоба. Међутим, ситуација се с временом брзо погоршала, до те мјере да је већ у мају 1992. године, а посебно касније, било практично немогуће напустити Сарајево.

Радован Караџић, говорећи на ТВ РС, неколико је пута предложио предсједнику Алији Изетбеговићу да отвори коридор из града за све људе који желе да оду. Влада РС покренула је иницијативу да омогући грађанима Сарајева који то желе да напусте град. Без обзира на њихову етничку припадност, српска страна им је гарантовала сигуран пролазак преко територије под њеном контролом. Међутим, Алија Изетбеговић је чувао своју тишину. Разлог његовог ћутања био је двострук. Прво, ако би бројни цивили свих националности напустили Сарајево коридором, град би постао велика војна мета. Друго, Алија Изетбеговић је желио да одржи имиџ „градског мученика под српском опсадом".[171]

Изетбеговићев режим ставио је службену забрану напуштања града цивилима. Сваки покушај напуштања Сарајева третиран је као „издаја". Лорд Овен је у својој књизи мемоара *Балканска одисеја* напоменуо:

„У Сарајеву је постало још јасније да у ствари постоје двије опсаде у граду: једна од војске босанских Срба, са гранатирањем, снајперском ватром и блокадом, а друга од војске босанске владе, са унутрашњим блокадама и бирократијом која је спречавала да

њихови људи оду. Радио-емисија војске – а не владе – рекла је да је радно способним мушкарцима од 18 до 65 година и женама у доби од 18 до 60 година забрањено да одлазе јер су потребни за одбрану града; али главни разлог био је другачији. У пропагандном рату, српска опсада је пробудила симпатије свијета и за то им је требало да остану стари и дјеца. Било је то њихово најемотивније пропагандно оружје за навођење Американаца на борбу против рата, и жељели су да никада не ослаби" (Owen, 1996, стр. 63).

У петом периодичном извјештају извјестиоца Уједињених нација о стању људских права на територији бивше Југославије наведено је:

„У Сарајеву, које је под опсадом снага босанских Срба, већину Срба који су затражили дозволу за одлазак – одбио је владин Секретаријат за евакуацију. Око 700 болесних и старијих Срба који су добили дозволу за одлазак у децембру 1992. године смјели су да оду тек 8. новембра 1993. године. Педесет девет њих се наводи да су умрли док су чекали прилику да оду" ("United Nations Fifth Periodic Report", 1993, стр. 7-8)

Након крвавог и дуготрајног муслиманско-хрватског грађанског рата у централној Босни и Херцеговини, под америчким притиском, Алија Изетбеговић и Фрањо Туђман на крају су склопили мир. Делегације босанских Хрвата и босанских Муслимана 18. марта 1994. године потписале су у Вашингтону споразум којим је предвиђено стварање Муслиманско-хрватске федерације. Споразум је постао познат као Вашингтонски споразум. Према споразуму, Муслиманско-хрватска федерација била би успостављена на територијама под контролом АРБиХ и ХВО-а, које би потом ушле у конфедерални однос с Хрватском. Споразумом је остао неријешен статус српског становништва унутар граница Федерације. Само су Бошњаци (новоприхваћени назив за Муслимане) и Хрвати идентификовани као конститутивни народи Босне и Херцеговине. Упркос свечаним позивима на Повељу Уједињених нација, Универзалну декларацију о људским правима и Декларацију о правима лица која припадају националним, етничким, вјерским или језичким мањинама, Вашингтонски споразум није помињао Србе као конститутивни народ Федерације и нејасне референце на „друге". Што се тиче Срба у Републици Српској, њихов статус је подједнако занемарен. Споразумом је наведено само да ће се „одлуке о уставном статусу на територијама Републике Босне и Херцеговине са већинским српским становништвом доносити током преговора о мирном рјешењу" (US Institute of Peace, 1994). То је значило да будући уставни статус Срба у Босни и Херцеговини зависи од њихове отпорности на одбрану њихових права и коначног исхода рата.

Члан 1. устава Федерације изричито је спомињао Муслимане и Хрвате као конститутивне нације, ускраћујући исти статус за око 400.000 Срба који живе на територији Федерације. Споразум из Вашингтона такође предвиђа стварање парламента Федерације и владе Федерације и федералних институција. Одредбе устава Федерације одредиле су расподјелу канцеларија и државних послова Бошњацима и Хрватима, али не и Србима.

Сада су им ускраћена основна људска права, као што су право на запослење и образовање на матерњем језику, не само *де факто*, већ и де јуре.

Амерички стручњак за југословенска уставна питања, Роберт Хајден описао је Устав Федерације као „илузорни устав замишљене Федерације". Написао је:

„Упркос надахњујућим изјавама о демократској природи Федерације, Устав даје сву власт Муслиманима и Хрватима, ефикасно обезвређујући друге. Дакле, Устав институционализује национализам и трајну дискриминацију мањина, манифестујући структуру владавине коју сам назвао „уставни национализам" (Hayden, 2002, стр. 112).

Вашингтонски споразум покопао је „Платформу о активности Предсједништва Босне и Херцеговине у ратним условима" Алије Изетбеговића из 1992. године, са свим њеним лијепим ријечима о људским правима, уставности сва три народа и добровољној мултиетничкој војсци, и још једном показао право лице режима Алије Изетбеговића. Овај чин није имао паралеле у модерној европској историји и имао је поражавајући утицај на српску заједницу у Сарајеву.

Средином 1994. године српско становништво се у Сарајеву смањило приближно за половину. Српска заједница у Сарајеву брзо се распала, јер су многи продавали своју имовину и одлазили. Град је било могуће напустити само ако неко плати мито или дозволи муслиманским паравојним или полицијским снагама да користе његов стан. Људи су плаћали велике износе новца у страној валути само да би напустили Сарајево. Они који су покушали разбити унутрашњи прстен око Сарајева и напустити град без такве „помоћи", изгубили су живот на линији сукоба или су ухваћени, ухапшени и кажњени због „дезертерства".

Ова ситуација се почела постепено мијењати набоље тек 2000. године, када је Уставни суд Босне и Херцеговине, под међународним притиском и упркос снажном противљењу муслиманских екстремиста, донио измјене Устава земље, дајући једнака права за сва три народа Босне и Херцеговине у два ентитета – Федерацији и Републици Српској.

6.2. Криминалитет АРБиХ

Прве муслиманске паравојне формације, „Патриотска лига" и „Зелене беретке" организоване су у Сарајеву, крајем 1991. и почетком 1992. године, када је РБиХ још била конститутивна република Југославије, док су ЈНА и ТО РБиХ биле једине легалне оружане снаге. Рат је створио феноменалне могућности за богаћење сарајевских криминалаца, који су попунили редове ових организација. Криминалне банде брзо су се претвориле у паравојне јединице „Патриотске лиге" и „Зелених беретки", али њихов новостечени статус „Сарајевских бранилаца" није им створио осјећај војне дисциплине и потчињености.

Поред сталног присуства „Патриотске лиге" и „Зелених беретки", ХОС групе су се инфилтрирале у Сарајево, пристигле из западне Херцеговине. По правилу су биле

добро наоружане аутоматским оружјем, зољама и минобацачима постављеним на камионе.

Присуство бројних криминалних банди у униформама била је „јавна тајна" за ЦСБ Сарајево. Бројни извори откривају криминалне радње сарајевских банди под велом „Патриотске лиге". На примјер, у априлу 1992. замјеник начелника ЦСБ-а Сарајево Златко Бећкановић описао је ситуацију у Сарајеву на сљедећи начин:

„У то вријеме су се намножиле бројне криминалне групе, добро организоване и наоружане, било самостално или по нечијој директиви, с циљем супротстављања јединицама ЈНА и СДС-овим паравојним формацијама. Учестале су биле пљачке предузећа, продавница и магацина по граду, што нисмо ни покушавали спријечити" (Bećkanović, 2016, стр. 115)

Замјеник команданта АРБиХ генерал Стјепан Шибер у својој мемоарској књизи описао је ове банде као

„Добро наоружане групе, које су вршиле пљачке, убиства и мучиле људе. У то вријеме су имена Јука, Ћело, Топа, Крушко и др. већ била добро позната" (Šiber, 2000, стр. 65).

Полиција није ни прстом мрднула да би сузбила криминалне активности „Зелених беретки" и „Патриотске лиге". Они су дјеловали као самоорганизована паравојна армија. Обучени у војне униформе и наоружани, лутали су улицама града прије избијања рата и изводили своје параде док је полиција посматрала.[172]

У фебруару 1991. године, СДА је започела поступак амнестирања сарајевских криминалаца. Предсједништво СРБиХ је на 4. сједници 7. фебруара формирало Комисију за амнестију, која је амнестирала 54 осуђена затвореника.[173]

У раној фази рата, злочиначке групе су Сарајево подијелиле на своје феуде, односно зоне одговорности. Мушан Топаловић Цацо контролисао је општину Стари Град, Јука Празина је био „краљ" општине Нови Град, а Рамиз Делалић Ћело био је „ратни господар" општине Центар. Њихови људи вршили су убиства, пљачке, изнуде, „реквизиције и конфискације имовине", и силовали жене.[174] Имали су своје тјелохранитеље и убице и организовали „систематски и неограничен терор над српским грађанима".[175]

Те паравојне јединице биле су страначке формације СДА, а Алија Изетбеговић је био њихов врховни командант. Њихов вјерски ауторитет био је имам Цареве џамије Мудерис, који је и сам носио пушку калашњиков. Њихов главни идеолог био је функционер СДА Омер Бехмен. Сарајевски медији су ове злочинце промовисали у „народне команданте".[176] Постоји фото-документација која показује да је предсједник Алија Изетбеговић примио и одликовао ове „народне команданте".[177]

Цацо, чије је право име Мушан Топаловић, радио је почетком рата у Њемачкој као музичар. Вратио се у Сарајево да води 10. брдску бригаду Армије РБиХ. Неколико

је пута рањен, а изгубио је и неколико прстију на лијевој руци. Његова каријера музичара била је завршена.

Јука Празина био је познати предратни криминалац и утјеривач дугова. Рођен у сиромашној породици, почео је да краде новац од ручка и сендвиче од школараца.

Ијан Трејнор из Гардијана коментарисао је:

„Брзо се претворио у вођу милиције, који је бранио град и дилера, који је кријумчарио робу и људе кроз опсадне линије (...) Како је опсада одмицала, његов ентузијазам за борбу повлачио се пред његовим жаром за новцем. Контролисао је главну контролну тачку у граду кроз опсадне линије, дакле један од главних канала за шверц робе и људи, уз огромну зарад." (Traynor, 1994).

Није био оспособљен за службу војног официра, али је направио изузетну каријеру у АРБиХ. Алија Изетбеговић учинио га је чланом штаба Врховне команде. Дописник Вашингтон Поста Џон Помфрет примијетио је „очигледно да је једина квалификација за командовање у милицији укус за насиље" (Pomfret, 1992).

Јука Празина формирао је властиту јединицу под називом „Јукини вукови". Главни штаб АРБиХ имао је намјеру да га унаприједи у чин генерала, иако Јука није имао предратно војно искуство.[178] Јука Празина се није успио доказати на бојном пољу, издао је Алију Изетбеговића и придружио се ХВО-у, који је био у рату с АРБиХ. Децембра 1993. године, убијен је у Белгији под мистериозним околностима. Убиство је потакло нагађања да га је осмислила влада РБиХ (Schindler, 2007, стр. 175; Traynor, 1994).

Исмет Бајрамовић, звани Ћело, почетком деведесетих година издржавао је затворску казну у Зеници због крађе и пљачке. У затвору се упознао и спријатељио са Алијом Изетбеговићем, који је у истом затвору издржавао затворску казну. У априлу 1992. године имао је под својом командом паравојну јединицу, састављену од криминалних елемената и наркомана, и основао своје сједиште у студентском дому „Младен Стојановић". Јусуф Пушина, министар унутрашњих послова РБиХ на почетку рата, примијетио је:

„Исмета сам послао у затвор у мирно вријеме, а током суђења суд је утврдио да је психопата. Тада сам одједном открио да има више ауторитета од мене. Био је то надреални тренутак" (Pomfret, 1993).

Рамиз Делалић, звани Ћело 2, Муслиман из Санџака, био је прије рата умијешан у злочине у Сарајеву, Њемачкој и Швајцарској. Почетком 1990-их успоставио је везу с истакнутим муслиманским политичарима. Понашао се као уговорни убица, уживајући у заштити сарајевске полиције и политичара СДА.

Различите муслиманске паравојне формације надметале су се за наклоност да им председник Алија Изетбеговић додијели највећи број ухапшених Срба и највећи износ откупнине коју је њихова родбина платила за пуштање на слободу. Количина откупни-

не је била индивидуална и зависила је од статуса ухапшене особе. Новац добијен на овај начин депонован је у благајне СДА. Адвокат и Цацин савјетник, Фахрија Каркин, познат по својим корумпираним везама са сарајевским криминалним подземљем, у озбиљној приватној понуди размијенио је тридесет и једног Србина и стекао богатство од откупнине. Признао је да је Алија Изетбеговић захтијевао од њега да олакша хапшење што већег броја Срба како би их размијенили за његовог рођака, који је био у затвору у Фочи.[179] Они Муслимани који су покушали да присвоје новац од откупнине били су кажњени. Бивши сарајевски судија-поротник Марко Микеревић у својој књизи *Сарајевски казани смрти* препричао је судски случај у који је био укључен као судија поротник, када је извјесни Русмир Чакаревић Рус осуђен на три године затвора због злоупотребе 1.000 ДМ у овој врсти договора (Mikerević, 2004, стр. 35). Филип Корвин, службеник цивилних послова Уједињених нација у Сарајеву, описао је атмосферу ратног Сарајева:

„Мито, изнуда и заштитни рекети начин су живота. Организоване убице предратног Сарајева сада су паравојни извршиоци власти, као и њихови лични тјелохранитељи" (Corwin, 2000, стр. 59).

Међутим, треба рећи да су српске паравојне јединице такође починиле злочине у општинама Српског Сарајева. Један од најзлогласнијих починилаца био је Веселин Влаховић Батко. Суд у Сарајеву га је 2013. године осудио на 45 година затвора за 30 убистава и 14 силовања ("Bosnia jails Serb Veselin Vlahović", 2013).

Завршни извјештај експерата Уједињених нација уредно је констатовао да је „број мушкараца криминалне припадности формирао групе за одбрану града", укључујући Рамиза Делалића (Ћело) и Мушана Топаловића (Цацо), који су, како се извјештава, контролисали операције банди на опсадној линији босанских Срба, превозећи пуне камионе кријумчарене робе, теретна возила преко мостова на ријеци Миљацки, која раздваја Грбавицу од центра града" (UN Security Council, 1994a, стр. 10). Међутим, извјештај је ћутао о другим, бројним и тежим злочинима које су починиле ове банде.

АРБиХ је апсорбирала бројне криминалце у паравојне формације под командом Јусуфа Празине, званог Јука, Исмета Бајрамовића, званог Ћело, Мушана Топаловића, званог Цацо, Самира Кафеџића, званог Крушко, Исмета Хаџића, Рамиза Делалића, званог Ћело 2, и других.[180]

Девета брдска бригада и 10. брдска бригада, којима су командовали Рамиз Делалић Ћело и Мушан Топаловић Цацо, биле су активне на подручју Сарајева у општини Стари Град, између априла 1992. и краја октобра 1993. године.

Девета брдска моторизована бригада Рамиза Делалића Ћеле и 10. брдска бригада под Мушаном Топаловићем Цацом посебно су познате по својој недисциплини и криминалитету. Вехбија Карић, виши официр Главног штаба АРБиХ, изјавио је да је један број војника унутар двију бригада имао криминалну позадину, а понашао се непредвидиво и недисциплиновано (ICTY, *Prosecutor v. Sefer Hahilović*, 2007, para. 122). Према пресуди МКСЈ-а Сефера Халиловића,

„Ове двије бригаде имале су најгору репутацију у смислу дисциплине и честих инцидената" и „ти команданти су се окружили групама од обичних криминалаца или полукриминалаца".

Десета брдска бригада под Цацом имала је снагу од око 2.000 људи и држала је одбрамбену линију на гребену Требевић (ICTY, *Prosecutor v. Sefer Hahilović*, para. 120). Војници Топаловићеве бригаде упражњавали су исламске обичаје, који су били обавезни за све, без обзира на националност. Имали су и различите знакове, другачије од оних уобичајених у АРБиХ. На капама су носили полумјесец и звијезду и натпис „Цацо". Према аналитичарима ЦИА-е,

„Ови патриотски злочинци су и сами убрзо постали проблем; изнуђујући новац и присиљавајући на рад из четврти које је требало да бране" (CIA, 2002, стр.186).

Постоји довољно доказа да су војници 9. и 10. брдске бригаде били умијешани у систематске кампање изнуде, злостављања, мучења, премлаћивања и убистава српских цивила, који су се у Сарајеву масовно третирали као „четници". Војници ових бригада произвољно су хапсили српске цивиле на улицама Сарајева и у својим становима и одводили их на линију сукоба на гребену планине Требевић, да копају ровове. Многи од њих се никада нису вратили.

Према ријечима начелника војне безбједности АРБиХ, Јусуфа Јашаревића, војници 10. брдске бригаде сваког дана би купили људе са улица града и присилно их одводили да копају ровове у било којој одјећи и обући у којој би се задесили у то вријеме (ICTY, *Prosecutor v. Sefer Hahilović*, para. 126). Војник АРБиХ Џевад Тирак свједочио је Хашком трибуналу да је „копање ровова било ризично због изненадне, насумичне ватре непријатеља" (ICTY, *Prosecutor v. Sefer Hahilović*, para. 126).

Срби су оружјем били присиљени да копају ровове на најопаснијим секторима линије фронта. Војници АРБиХ обично су испаљивали неколико минобацачких метака на положаје ВРС-а и трчали би у заклон остављајући људе у рововима. Нема сумње да су многи од ових Срба, који су у дијелу Сарајева под контролом АРБиХ убијени артиљеријом, минобацачима и стрељачким оружјем ВРС, убијени на линији фронта док су копали ровове. Постоје и бројне чињенице које доказују да су у АРБиХ користили не само цивиле, већ и војнике УНПРОФОР-а и постројења и објекте Црвеног крста као „живи штит". На примјер, извјестилац Уједињених нација за људска права Тадеуш Мазовјецки извјестио је:

„Примљено је много извјештаја о самовољном притвору и злостављању цивила од стране владиних снага у Сарајеву и око Сарајева. Специјални извјестилац добио је директно свједочење српског избјеглице, који је у Србију стигао из Сарајева у децембру 1992. године, у вези са коришћењем затвореника као живог штита. Свједок наводи да су муслиманске снаге заробиле Србе како би их користиле као живи штит против снајпериста приликом одласка на своје војне положаје и са њих. Свједокиња је то наводно видјела кроз прозор своје куће која се налазила поред сједишта муслиманских снага" (United Nations Commission on Human Rights,1992, para. 81).

Према ријечима предсједника СГВ-а Мирка Пејановића, многи од убијених пријављени су не као жртве злочина, већ као убијени у акцији:

„Убиства су почињена на сљедећи начин: поведете неприпремљеног цивила на линију фронта и кажете му: Копај! Оставите га на отвореном простору и пуцате у супротном смјеру. Тада супротна страна узврати ватру, и овај цивил је убијен. Ово убиство се пријављује као 'убијен на линији фронта', а не као злочин" ("United Nations Fifth Periodic Report", 1993, стр. 7-9)

Тијела жртава бацана су у природну пукотину, јаму Казани у подножју планине Требевић на источној страни града, која је тако постала масовна гробница. Да би уништили доказе о својим злочинима, војници АРБиХ брзо су покривали мртва тијела и спаљивали их сипајући гориво на аутомобилске гуме. Свједок 806/95-18 свједочио је Комисији СРЈ за прикупљање информација о злочинима против човјечности:

„Када сам био затвореник у ћелији број 2 у Централном затвору у Сарајеву, ту ћелију сам дијелио са војницима јединице којом је управљао Мушан Топаловић, звани Цацо, Аленом Хатићем и Емиром Капетановићем. Разговарали смо у ћелији. Хатић је био у затвору због оружане пљачке и убиства дјетета, Харис Капетановић његов саучесник. Рекли су ми да су учествовали у многим акцијама ове јединице, када су ухапсили многе Србе у Сарајеву и одвели их да копају ровове. Како су рекли, многи Срби су убијени. Мртва тијела су однесена у мјесто звано Казани, између насеља Бистрик и општине Стари Град. Како су објаснили, прво су у пукотину угурали 20 или 30 лешева, а затим их прекривали живим кречом, затим слојем земље и тако даље. Као што су рекли, било је десет слојева."[181]

Младен Милосављевић, свједок ратних догађаја у Сарајеву, изјавио је да су „добростојећи грађани Сарајева били изложени изнуди" и „требали су сваки мјесец куповати заштиту од Топаловића и Делалића". Милосављевић наводи случај Мирсада Никшића, који је „наводно плаћао 10.000 ДМ мјесечно", док је друга жртва била популарна пјевачица Ханка Палдум. Душко Томић, председник НВО Дечија амбасада „Међаши", такође је био изложен изнуђивању и уцјенама и платио је Рамизу Делалићу за заштиту. Према Милосављевићу, „чак је имао и признанице за новац који је уплаћивао Рамизу Делалићу".[182]

Злочини почињени над Србима у Сарајеву били су јавни. У децембру 1993. године, магазин „Дани" објавио је опсежан чланак о Цаци и поменуо Казане као једну од три локације гдје су сахрањене српске жртве. Случај Казани је, међутим, најбоље истакао неспособност или неспремност власти да се бави насилним безакоњем у Сарајеву. „Дани" су 10. новембра 1994. године објавили чланак под називом „Истина о злочинима" који је на графички начин описао злочине почињене на локацији Казани:

„На овом злом мјесту, војници 10. брдске бригаде под командом Мушана Топаловића починили су дивљачка убиства грађана Сарајева, углавном српске националности (...) Највиши војни, полицијски и државни званичници били су свјесни злочина који су по-

чињени на Казанима. Они су ћутали када су ови цивили одведени, искасапљени и убијени. Тајна ових злочина била је у чуваним досијеима" (Pećanin & Selimbegović, 1997f).

Међутим, Казани нису били једина локација гдје су Срби мучени и убијани, а Цацо и Ћело нису једини злочинци у униформама Армије РБиХ који су чинили злочине над српском заједницом у Сарајеву. Убиства су се догодила и у подруму хотела „Европа", у тунелу који води из Сарајева према Палама, као и у различитим локалним затворима у Храсници, Алипашином пољу и Отоци. Омеровић Един, звани Едо, држао је и управљао приватним затвором у згради вртића на Отоци. У љето 1992. године, на том мјесту било је пуно лешева и може се претпоставити да су то лешеви Срба убијених у затвору којим је управљао Едо Омеровић.[183]

Српски цивили су физички злостављани и убијани током хапшења и боравка у локалним затворима. Главни мотив ових убистава била је етничка мржња. То је погоршано жељом да се освети за поновљене војне неуспјехе АРБиХ, убијањем невиних српских цивила.

Многа убиства су такође мотивисана чисто криминалним интересом за крађу драгоцјености и заузимање станова српских жртава. Многи заповједници АРБиХ наредили су својим војницима да Србе изводе из њихових станова ради одузимања имовине. Неки од ових Срба никада се нису вратили кући, а њихова судбина није позната до данас.

Србин Божидар Шљивић нестао је 24. јуна 1992. године. Његовој супрузи Бехирети Шљивић сутрадан је речено да су људи Мушана Топаловића отели и убили њеног мужа због њиховог стана (Mrkić, 1997). Марина Невструјева и Ненада Лојевића војници АРБиХ у јуну 1992. године одвели су из стана у Улици Димитрија Туцовића и више се нису вратили. Њихов стан одмах је заузео Топаловићев рођак (Pećanin & Selimbegović, 1997a). Многи српски цивили једноставно су нестали ноћу. У ствари, отеле су их муслиманске паравојне јединице. Такве отмице су почеле прије избијања рата. За оне који су отети обично се каже да их је „прогутала тама" (Mikerević, 2004, стр. 172, 176, 177, 182, 183, 191-248).

Осим Цаце и Ћеле, многе друге јединице АРБиХ починиле су злочине над сарајевским цивилима. Војници 6. муслиманске бригаде – Изет Тињак, Мирсад Јашари и Амир Хусић, који је био под командом Адема Алијагића – били су одговорни за убиства српских цивила на локалитету „Иван Крндељ". Три српска цивила Сретен Николић, Јагода Јанковић и Јован Поповић убијена су у кући Гавре Ћеранића у Улици Вараждинска 24, та војска такође је убила истакнутог члана сарајевског ХДЗ-а и директора Републичке агенције за приходе Јосипа Гогала, који је био словеначко-хрватског поријекла. Цивили су одведени из затвора у којем су прво били затворени, речено им је да ће их одвести на Грбавицу на размјену. Умјесто тога, одведени су у кућу Гавре Ћеранића у Улици Вараждинска 24, и упуцани хладнокрвно.[184] Одлуком Окружног војног суда И-28/93 од 3. 8. 1993. године, војници под командом Адема Алијагића одговорни су

за сва ова убиства. Тијела њихових жртава су спаљена. Истрага је открила да је Јагода Јанковић силована прије него што је убијена. Замјеник шефа ЦСБ Сарајево Златко Бећкановић потврдио је чињеницу убиства.[185]

Команда АРБиХ и предсједник Алија Изетбеговић били су добро упознати са криминалним понашањем трупа које су биле под њиховом командом. Током суђења на МКСЈ-у, Радован Караџић демонстрирао је судијама извјештај који је Фикрет Муслимовић, шеф војне безбједности АРБиХ, написао у децембру 1992. године. Извјештај је изјавио сљедеће:

„Напомињемо да смо у вези са незаконитом и деструктивном активношћу Мушана Топаловића Цаце већ неколико пута давали информације и у вези с тим смо предложили одређене мјере како бисмо онемогућили да се он тако понаша. Између осталог, у документу који смо послали 1. децембра 1992. године, када је 10. брдска бригада још била у оснивању и Цацо је сматран кандидатом за мјесто њеног команданта, представили смо доступне податке о његовом малтретирању и хапшењу грађана, па чак и његових војника, као и ликвидацији грађана који су били етнички Срби, и присилној мобилизацији и присиљавању грађана да копају ровове. Међу тим грађанима је било болесних и инвалида" (ICTY, *Prosecutor v. Karadžić*, 2010, стр. 2255).

Други извјештај војне безбједности АРБиХ поднијет је 4. марта 1993. године:

„Уз помоћ МУП-а ЦСБ Сарајево, СВБ је прибавио 15 писмених изјава и 13 службених извјештаја од овлашћених службеника који доказују да је Цацо сам или уз помоћ десет блиских сарадника починио више кривичних дјела која су била довољна за покретање кривичне пријаве."[186]

Након што су Цацини војници снажно претукли и осакатили сина генерала АРБиХ Јована Дивјака, јединог официра српске националности у Врховној команди РБиХ, Дивјак је послао је врховном команданту Алији Изетбеговићу писмо о оставци, у којем је упоредио понашање јединица АРБиХ „у Сарајеву према понашању наоружаних племенских формација у Африци". Писмо говори о њиховим одвратним праксама:

„На подручју Аблаковине постоји концентрација [логора] грађана и бораца АРБиХ. У већини случајева њихови документи су им одузети. Подијељени су у 5 група : Прва група су затвореници. Има их десетак. Њихова имена су Драган, Синиша, Иво ... Ондје су већ 40 до 50 дана без предмета личне хигијене и прања (вјерујте ми, миришу) ... Копају ровове свакодневно између 8.00 и 20.00. Друга група су осуђени…. Трећа група су ухапшени. Неки од њих су већ мјесец дана ... Питам се ко је одговоран да те људе одведе на фронт да копају ровове, често без икаквог обезбјеђења. За 20 дана међу тим сиромашнима убијено је пет особа, а 20 рањено. Не знам да ли њихови родитељи и породице знају гдје су њихови синови, очеви и мужеви."

Генерал АРБиХ Јован Дивјак истакао је у свом писму да никада није имао стварно командно овлашћење у војсци, те је кориштен и манипулисан да би створио имиџ мултиетничке армије Републике Босне и Херцеговине.[187]

До љета 1993. године, опсег тероризма СДА постало је немогуће сакрити. Напетости између сарајевских вођа криминалних снага и државних власти ескалирале су током љета 1993. године, када су Цацини људи узели стотине талаца и опколили зграду Предсједништва како би протестовали због хапшење Сенада Пећара, једног од Цациних најближих помоћника (Andreas, 2016, стр. 93). Дана 2. јула 1993. године Девета и Десета брдска бригада организовале су побуне и почеле да узимају таоце са улица. Дио Сарајева под контролом АРБиХ постао је практички подијељен између побуњеничких војника и трупа оданих власти. Оружани сукоби избили су око полицијских станица у општини Центар и Стари Град, а једна полицијска јединица из минобацача је пуцала на Цацине положаје на Требевићу. Прије завршетка битке, у њу су укључени митраљези, оклопни аутомобили и минобацачи, а најмање један полицајац је убијен. Побуњени војници напустили су улице Сарајева након што је Изетбеговић обећао да ће подићи новчани додатак и укинути најризичније мисије (Stanković, 2000, стр. 207-208).

Командант АРБиХ Сефер Халиловић заштитио је Цацу и Ћелу и опструисао било какве дисциплинске мјере против њих. Дана 17. августа 1993. године, генерал Стјепан Шибер написао је у свом дневнику да је заповједник АРБиХ Сефер Халиловић на састанку о Игману изјавио: „Сефер је представио Цацу, Ћелу и Зуку као спасиоце Сарајева" (Šiber, 2001, стр. 176). Генерал Стјепан Шибер је 8. септембра 1993. године у дневник записао биљешке у вези са доказима да је Рамиз Делалић био ангажован у рекету и да су војници 9. брдске бригаде вршили произвољна хапшења Хрвата и Срба у Сарајеву. Дана 24. септембра 1993. генерал АРБиХ Стјепан Шибер и шеф ЦСБ-а Сарајево Бакир Алиспахић посјетили су предсједника Алију Изетбеговића, молећи га да употријеби силу за хапшење заповједника 9. и 10. брдске бригаде. Изетбеговић је то одбио (Šiber, 2001, стр. 192). Генерал АРБиХ Стјепан Шибер, 27. септембра 1993. године, имао је састанак са Расимом Делићем и Сефером Халиловићем. Халиловић је рекао Делићу да су „Топаловић и Делта[188] увијек били изван система [командног ланца] и имају наређења од одређених структура да уклоне вас или мене по наређењу." То је наговјештај да су Десета брдска бригада под Топаловићем Цацом и посебна јединица „Делта" уствари биле лична преторијанска гарда Алије Изетбеговића и да су слиједили само његове личне наредбе (Šiber, 2001, стр. 224).

У септембру 1993. године проблем Девете моторизоване бригаде и 10. брдске бригаде постао је толико лош да је сазвана посебна сједница Савјета за заштиту уставног поретка. Сједницом је предсједавао члан Предсједништва и председник СГВ Марко Пејановић. Према записнику са сједнице, командант 1. корпуса АРБиХ Вахид Каравелић је сматрао да су проблеми, нарочито у 9. моторизованој бригади и 10. брдској бригади које су створили Цацо и Ћело, постали толико озбиљни да се могу окарактерисати као терор над грађанима."[189]

Генерал АРБиХ Стјепан Шибер, који је био присутан на сједници, напоменуо је у свом дневнику да је шеф ЦСБ-а Мунир Алибабић говорио о наглом порасту криминалитета и убистава у Сарајево. Керим Лучаревић уочио је злочине, укључујући отмице

и покушаје убистава од стране сарајевске полиције. Исмет Дахић, замјеник команданта 1. корпуса, рекао је да око Цаце и Ћеле нема заједничког става по том питању. Званичник Министарства унутрашњих послова Омер Стамболић приговорио је да их неко из Предсједништва подржава (Šiber, 2001, стр. 215-217). Сви су знали да је тај „неко" предсједник РБиХ Алија Изетбеговић, али нико се није усудио да наглас каже.

Многобројне међународне медијске агенције присутне у Сарајеву нису могле да не примијетe насиље над српском мањином у граду које је спонзорисала влада, већ су радије писале о „сарајевској мултиетничкој хармонији", занемарујући непријатну стварност.[190] Међутим, ружну истину није било могуће дуго скривати. На крају су међународни медији у Сарајеву почели да примећују како немуслимани нестају и бјеже из града, супротно СДА обрађеној мултикултуралној слици Сарајева. Прича, иако знатно мање пријављена у односу на злочине које су починили Срби и Хрвати, ипак је постала озбиљна сметња за Алију Изетбеговића и његову пратњу (Schindler, 2007, стр. 105).

Након вишемјесечног одуговлачења, предсједник Алија Изетбеговић коначно је одлучио да ухапси Мушана Топаловића Цацу и Рамиза Делалића Ћелу. Догађај који је напокон покренуо ову операцију био је нечувен чин, који је јавно осрамотио Изетбеговићев режим, када су његови гангстери у униформи опљачкали алат за копање сарајевске погребне агенције „Покоп". Сахране у граду постале су немогуће. Они су такође отели два УНПРОФОР-ова оклопна транспортера (CIA, 2002, стр.186). Дана 25. октобра 1993. Предсједништво РБиХ одлучило је Мушана Топаловића Цацу и Рамиза Делалића Ћелу разријешити дужности и разоружати оне војнике двију бригада, који би се противили овој одлуци (Delić, 2011, стр. 47). 26. октобра 1993. године у Сарајеву је изведена операција „Требевић-2". Цацо је мучио и убио неколико полицајаца који су послати да га ухапсе. Мушан Топаловић Цацо и 132 војника двију побуњеничких бригада на крају су се предали. Цацо је одмах убијен под нејасним околностима. Како је објављено у сарајевским медијима, Цацо је убијен по налогу Изетбеговића, који није хтио да опасни свједок остане жив (Berić, 1997). Укупан губитак у људству током акције „Требевић -2" је дванаесторо погинулих полицајаца и војног особља (Andreas, 2016, стр. 94).

Шеф сарајевског ЦСБ Мунир Алибабић оптужио је да је Цацо елиминисан не зато што је био заповједник ван контроле, већ зато што је постао политичка опасност за предсједника Алију Изетбеговића и његов унутарњи круг. Цацо је превише знао и могао би имплицирати политичке лидере као саучеснике у његовом прљавом послу. Док су мале рибе биле заокружене у борби против криминала, већи злочини никада нису правилно истражени. МУП је, како их је оптужио Мунир Алибабић, постао мала група профитера над којима влада СДА (Alibabić, 1996, стр. 98). Акција је добила бесплатне коментаре међународних радника у граду. „Крајње је вријеме да дјелују", рекао је високи званичник УН:

„Овдје је дивљи запад. Ако босанска влада не може одржавати ред неколико километара око Предсједништва, не може очекивати међународни кредибилитет" (Andreas, 2016, стр. 94).

Према изјави Младена Милосављевића, „чуо је од колеге (Сретена Новића, техничара за истрагу злочина, који сада живи у Аустралији) да су писма Алије Изетбеговића пронађена током претреса Цациног стана, на дан претреса или наредног дана, 9. новембра 1993. године.“ Једним од тих писама је наводно апеловао на Топаловића „да не хапси све те људе и да буду селективни, јер су се неки противили томе”.[191]

Владина репресија је заправо била много ограниченија и селективнија него што се чинило. Већина заточених војника брзо је пуштена. Цацина десна рука Сенад Пећара унапређен је у команданта бригаде. Цацин кадровски службеник, Тимур Нумић постављен је у штаб СДА (Andreas, 2016, стр. 94). Рамиз Делалић Ћело је поштеђен јер је био тајни агент Изетбеговићеве СДБ или Службе државне безбједности (Halilović, 2005, стр. 33). Након завршетка рата, под притиском међународних организација, сарајевске власти коначно су покренуле службену истрагу злочина Рамиза Делалића Ћеле. Међутим, министар унутрашњих послова Кантона Сарајево Исмет Дахић, кршећи процедуру, дао му је страни пасош АРБиХ, а Рамиз Делалић Ћело побјегао је у иностранство (Selimbegović, 2000). Убијен је усред дана у Сарајеву 17. јуна 2007. године. Његов убица никада није пронађен Fazlić, M. & Avdić, S. 2007).

Према аналитичару ЦИА-е, Џону Шиндлеру, „муслиманске банде које служе у полицији и војсци, ипак су урадиле свој посао.“ Они су показали лицемерје и криминалну природу Изетбеговићевог режима и уништили предратни дух сарадње српске и муслиманске заједнице (Schindler, 2007, стр. 105). Убиства и злостављање српских цивила настављена су и након операције „Требевић-2”. Српкиња М. Шобот је свједочила:

„Живјела сам у двособном стану са супругом Видом, сином Гораном и ћерком Горданом. Прије рата радила сам у предузећу за путеве, док је мој муж радио у фабрици жице. Мој супруг је живио у Сарајеву од 1968, а ја од 1967. године. Два војника у униформи Територијалне одбране, 28. јуна 1994. године, рекли су моме мужу да покупи своје ствари и пође с њима. Рекли су му да га воде на испитивање и да Муте жели да га види. То је био надимак и мислим да је право име ове особе било Мустафа Диклић из Добриње у Сарајеву. Одвели су мог супруга, какав је био, у спортском комбинезону који је носио. Од тада не знам ништа о томе што му се догодило. Из свједочења Јове, који је био у логору Пољоопскрба, и Мира Миловановића, сазнала сам да је убијен исте ноћи. Побјегла сам из Сарајева 12. децембра 1994. године под изговором да посјетим кћерку. Од тада живим у Бањалуци” (Krstanović, 2003, стр. 698).

Због тешких проблема са којима су се Срби суочили у Храсници 1994. године, делегација СГВ-а одржала је три састанка са цивилним властима и представницима српске заједнице у Храсници како би се превазишао проблем водова присилног рада. Ти водови састојали су се од 150 људи искључиво српске националности, који су према информацијама које је СГВ послао „предсједнику БиХ, влади и Скупштини РБиХ” „били суочени са крајње понижавајућим односом од почетка рата, и распоређени на најтежи посао – копање ровова на линијама фронта, усљед чега је погинуло 13 српских грађана.”[192]

6.3. Затвори и затворски кампови АРБиХ у Сарајеву

Приватни затвори које су водиле муслиманске и хрватске паравојне формације ницали су у Сарајеву, непосредно након почетка рата, као гљиве. Према ријечима предсједника СГВ-а Мирка Пејановића, ови локални затвори постојали су на неколико локација у Сарајеву, а неки су постали озлоглашени по својој суровости. То нису били погодни објекти за смјештај затвореника, а локални мини-затвори су створени у школама, у подрумима зграда, продавница итд. Локални затвори били су под надлежношћу локалних заповједника АРБиХ и били су раштркани по цијелом граду. Нелегална притварања била су нарочито честа у зони одговорности 9. брдске бригаде.

Многи Срби су били затворени у Централном затвору и касарни „Виктор Бубањ", која је претворена у затвор. Неки српски затвореници мјесецима су били у затворима, без званичних налога за хапшење или подизања оптужнице. Бројне изјаве српских затвореника говоре о нечовјечном поступању, премлаћивању, мучењу, лишавању адекватне хране, сна и медицинске његе. Затворенице су силоване. Затворске власти су, како се извјештава, захтијевале откупнину за пуштање из затвора, а када се затвореници сложе с тим, увијек би били преварени. Новац за пуштање заробљеника увијек је неовлаштено присвајан, док су затвореници остајали у притвору. У службеним изјавама бивших затвореника Срба помињу се имена Керима Лучаревића, Мехе Соба, Есада Османбеговића, Исмета Бајрамовића, Бесима Мудеризовића, Авде Пањете, Јосипа Пејаковића и других; наведено да су одговорни за злочине над српским логорашима. Најмање 12 Срба наводно је умрло у Централном затвору у Сарајеву због премлаћивања, мучења и малтретирања.[193]

Осим званичног Централног затвора и затвора „Виктор Бубањ", у Сарајеву су постојали и бројни приватни затвори. Најзлогласнији приватни затвори у дијеловима Сарајева под контролом АРБиХ били су:

- Затвор под надзором Јусуфа Празине, званог Јука, поред Медицинског факултета Универзитета Сарајево, у близини стадиона Кошево. Припадници Празиних јединица били су посебно познати по томе што су одводили цивиле и крали њихове драгоцјености и присвајали им станове.
- Затвор под контролом команданта војне јединице званог Кинез, у клиничком центру на Кошеву;
- Затвор на Алипашином пољу, који контролише мушкарац са надимком Крушко;
- Затвор на подручју Отоке и Ченгића Виле;
- Затвор у Добрињи;
- Затвор у Храсници;
- Затвор у Пазарићу. Овај затвор је функционисао током читавог рата.[194]

Насеље Добриња налазило се у зони одговорности Пете моторизоване бригаде АРБиХ под Исметом Хаџићем званим Мутавелија. Јединица војне полиције Пете мо-

торизоване бригаде одржавала је надзор над десетак импровизованих заточеничких објеката.[195] Најзлогласнији су били импровизовани затвори „Балтазар" и „Стела", у којима су редовно убијани српски цивили[196]. Према РЦИРЗ, у Добрињи је почињено 417 кривичних дјела против 248 идентификованих жртава. Од ових жртава, 98 је убијено, а једанаест нестало. С правом се може претпоставити да је и ових једанаест несталих такође убијено, јер никада нису успоставили никакав контакт са родбином од 1992. године.[197] Неки затвореници су могли бити пуштени након плаћања откупнине или предавања цјелокупне имовине властима РБиХ. Након пуштања из затвора „Стела", српски затвореник Драган Станојевић дао је сву своју имовину и стан неким службеницима Министарства унутрашњих послова РБиХ, у замјену за прилику да пређу линију сукоба на територију РС.[198]

У децембру 1996, Комисија СРЈ за прикупљање информација о злочинима против човјечности објавила је извјештај са 52 локације логора и заточеничких домова под контролом АРБиХ у сарајевским општинама.[199] Аналитичар ЦИА-е Џон Шиндлер оцијенио је да је у Сарајеву било око 70 приватних затвора у којима су Срби затварани ради „испитивања", што значи мучења (Schindler, 2007, стр. 104). Бивши сарајевски поротник Марко Микеревић указао је да је у различитим фазама рата у Сарајеву било 126 логора за Србе (Mikerević, 2004, стр. 71). РЦИРЗ је 2019. припремио свеобухватнији и детаљнији списак импровизованих затвора и објеката за задржавање. На списку се помиње 211 таквих локација у разним општинама и мјесним заједницама Сарајева.[200] С обзиром на процват криминалног посла АРБиХ с откупнином, изнудом и размјеном људи, као и на краткотрајна затварања талаца етничких Срба, овај број се не чини претјераним.

Само Јука Празина контролисао је 35 затвора и логора. Међу њима су затвор „Стела" на Отоци, затвор у згради Жељезничке индустријске школе, затвор у Школи за ментално хендикепирану дјецу „Владимир Назор", затвор у обданишту „Драгица Павица", у обданишту „Искрица" у Улици Хасана Бркића, затвор у ресторану „Американац" и друге локације.[201] Празинов замјеник Самир Кахвеџић, звани Крушко, контролисао је затворе у ресторану „Борсалино" на Тргу АВНОЈ-а БиХ, те у складишту ресторана „Нови Град".[202]

Војна касарна „Виктор Бубањ" претворена је у затвор под контролом Исмета Бајрамовића Ћеле. Између маја и новембра 1992. године, у том затвору је затворено преко 200 Срба. Они „нису били обавијештени о разлозима њиховог притвора" и „мучени су са намјером да им се нанесе јака физичка и психичка бол, што је проузроковало смрт 18 затвореника"("Optužnica Protiv Tri Osobe", 2011). Затвореници су претрпјели брутална мучења и премлаћивања (Mikerević, 2004, стр. 44). Према Комисији СРЈ за прикупљање информација о злочинима против човјечности, 64 српска логораша у затвору „Виктор Бубањ" још увек се воде као нестали.[203] Извјештавали су да су предсједник Алија Изетбеговић, потпредсједник Ејуп Ганић и командант АРБиХ Сефер Халиловић често посјећивали затвор (Mikerević, 2004, стр. 49).

Терор је владао у насељима Бућа Поток и Бульков Поток у општини Нови Град. Бројни злочини над српским цивилима почињени су у логору „Јарослав Ћерни" у згради Електротехничке школе у насељу Бућа Поток. Према изјавама свједока, најмање 22 затвореника била су изложена физичком и психичком злостављању, мучењу и премлаћивању.[204]

Према МКСЈ-у, логор Челебићи основале су снаге босанских Муслимана и босанских Хрвата средином 1992. године, а смјештен је у објекту бивше Југословенске народне армије (ЈНА), у близини Коњица, око 50 км од Сарајева. Већина затвореника били су цивили које је АРБиХ заробила током напада 27. маја 1992. године на села Брадина и Доње Село, те из околних области. Велику групу су ухапсили у центру Брадине 27. маја и натјерали их да ходају у колони дуж пута за Коњиц.

У логору је владала атмосфера страха и застрашивања као резултат неселективног премлаћивања затвореника. Сваки од бивших заточеника који су свједочили пред Судским вијећем МКСЈ-а описао је дјела насиља и суровости које је и сам претрпио или им је био свједок. Претресно вијеће је навело да, иако су им предочени опсежни докази у вези са физичким и психичким злостављањем којима су притвореници у Челебићима непрекидно били изложени, докази јасно показују да ти појединачни поступци, које је Тужилаштво посебно доказало, ни на који начин не представљају свеукупност окрутних и угњетавачких радњи почињених над заточеницима у логору. Докази даље показују како су заточеници у условима пренатрпаног затвора беспомоћно морали да посматрају ужасне повреде и патње проузроковане овим малтретирањем, као и тијела заточеника који су умрли од злостављања којем су били изложени. Вијеће је даље утврдило да су заточеници били лишени одговарајуће хране, приступа води, медицинској њези и спаваћим и тоалетним просторијама (ICTY, Mucić et al. IT-96-21). Према Међународном кривичном суду за бившу Југославију, над српским логорашима у логору почињени су стравични злочини:

„Муслимански затворски чувар Ланџо дуже вријеме је тукао притвореника старог између 60 и 70 година и на чело му приковао значку Српске демократске странке. Притвореник је умро убрзо након тога од посљедица повреда. Присилио је једног притвореника да отвори уста како би му на језик ставио пар загријаних кљешта, а онда их затворио проузрокујући опекотине у устима, на уснама и језику. Затим је помоћу кљешта запалио ухо затвореника. Ставио је гас-маску на лице другог притвореника и стегнуо је да блокира снабдијевање ваздухом. Затим је загријаним ножем спалио руку, ногу и бедра заточенику. Присилио је једног притвореника да ради склекове док су га ударали ногама и бејзбол палицом" (ICTY, Mucić et al. IT-96-21).

Брутално мучење српских жена у овом кампу описано је у другом документу Уједињених нација:

„Физичко мучење којем су Муслимани изложили Србе са овог подручја је посебно брутално. Српкиње се терете за посједовање радио-станица и вођење ратних часописа. Они су ухапшени по овим оптужбама и физички и психички злостављани и понижавани".[205]

Извјештач Уједињених нација за људска права Тадеуш Мазовјецки извијестио је:

„МКЦК је у новембру 1992. први пут посјетио државни затвор у Тарчину, упркос јасној обавези да се одмах обавијести МКЦК о новим затворима. Извјештава се да су тамо услови застрашујући због неадекватног гријања и покривача за притворене" (United Nations Commission on Human Rights, 1993, para. 69).

Још један велики концентрациони логор којим је управљала АРБиХ у раној фази рата основан је у Тарчину, око 25 км од Сарајева. Овај логор је функционисао током цијелог рата. Једно велико складиште жита у Тарчину претворено је у концентрациони логор, а коморе за складиштење жита у ћелије за затворенике. Логор су обично називали логор Тарчин или Силос. АРБиХ је 11 маја. напала и заузела касарну ЈНА у Крупи, у општини Хаџићи. Једанаест заробљених војника ЈНА били су први заробљеници логора.[206]

Од 20. маја АРБиХ је започела масовно присилно премјештање српских цивила из Тарчина и Пазарића у логор Силос. Многи Срби из Сарајева такође су завршили у логору. Према српским изворима, затворска популација у логору повећала се на око 550 мушкараца и жена. Сви они, изузев војника ЈНА, били су цивили између 14 и 85 година и никада нису служили у ВРС или било којој добровољној војној формацији. Затвореници су били присиљени да раде на линији фронта у сарајевској општини Храсница, гдје су служили као „живи штит" и били изложени снајперској ватри и артиљеријском гранатирању. Ови затвореници су градили тунел за опскрбу испод аеродрома. Најмање 24 од њих су убијени или умрли у логору због мучења, напорног рада, нељудских услова и неухрањености.[207] Према изјави свједока Радојке Пандуревић, која је била затвореник у логору између 1992. и 1996. године, 24 заточеника су умрла од глади или од повреда задобијених током премлаћивања, а 16 заточеника је убијено на линијама у којима су кориштени као живи штит и присиљени да копају ровове.[208] Свеукупно је до 150 Срба прошло кроз логор Храсница. Ухапшени су и бачени у логор само због своје етничке припадности, ради стварања атмосфере потпуне несигурности, без наде за даљи опстанак (Целетовић, 2000, стр. 148).

Други извјештај г. Мазовјецког описао је употребу српских затвореника као „живог штита":

„Према споразуму који је склопио Међународни комитет Црвеног крста (МКЦК), Влада је 19. октобра 1993. године пустила из притворског центра у Коњицу 309 босанских Хрвата. Крајем октобра 1993. године у 24 регистрована притворска центра било је смјештено око 1.100 заточеника. Највећи регистровани притворски центри били су у Тарчину и Пазарићу, на путу западно од Сарајева и у Зеници, централна Босна.

Само је мали дио регистрованих притвореника сматран ратним заробљеницима. Остали су били цивили поријеклом босански Срби или босански Хрвати, заточени како би се обезбиједио базен затвореника који би се могли размијенити за босанске Муслимане, који су држани као ратни заробљеници, или за употребу на линији фронта за присилни рад, или како би заштитили напредовање војске као „живи штит".

Током мисије специјалног извјестиоца у Сарајеву, у августу 1993. године, министар унутрашњих послова признао је да су цивили ухапшени, али је тврдио да имају све потписане изјаве да буду добровољно размијењени за друге притворенике. Специјални извјестилац на састанку је нагласио да се изјаве дате у таквим околностима не могу сматрати добровољним" ("United Nations Fifth Periodic Report", 1993, стр. 7-9).

Професор и предсједник СГВ-а Мирко Пејановић у својим мемоарима износи причу професора медицине Трифка Гузине са Универзитетског медицинског центра у Сарајеву. Био је познат по својој професионалности у области урологије, а помагао је многим људима у Сарајеву и широм Босне. Професор Гузина ухапшен је на путу кући и одведен у затвор хрватског паравојног ХОС-а. Затвор је био намијењен угледним српским интелектуалцима, посебно онима који су имали било какве везе са СДС-ом. На интервенцију Пејановића и Кецмановића, доктор Трифко Гузина пуштен је и отпутовао је у Србију. Веома је пожалио што је пао у замку Изетбеговићеве пропаганде о мултикултуралном рају Босне и Херцеговине под његовим режимом.

Искуство професора Гузине потврдио је бивши члан Предсједништва и декан Универзитета у Сарајеву, професор Ненад Кецмановић:

„Тада је ситуација у Сарајеву била хаотична. Град је био подијељен на зоне под контролом различитих паравојних формација, које су биле повезане са властима, али нису биле под њиховом контролом. Те насилне групе, које су понекад дјеловале као војне јединице, а понекад и као полиција, *де факто* су држале територију града под својом контролом. Имали су властите затворе, али нико никада није знао њихово име или број, нити да ли званично постоје. Упркос неколико интервенција у Предсједништву, никада нисмо добили никакве конкретне информације о тим затворима, који су, практично, били намијењени само Србима. Могу лично разговарати о постојању приватног затвора у подруму хотела Загреб на Мариндвору. Док смо трагали за љекаром који је нестао, Трифком Гузином, професором Славком Леовцем и његовом супругом Анкицом, због узнемиреног захтјева њихових рођака, пронашао сам их, пошто су били затворени неколико дана само зато што су били чланови политичког савјета Српске демократске странке. На сличан начин сазнао сам да је такав затвор постојао и у подруму хотела 'Европа', када су свештеник Драго Убипариповић, његов жупни службеник и многи православни вјерници приведени и притворени након молитве у православној цркви. Службени полицијски органи, укључујући министра унутрашњих послова Делимустафића, нису имали информације о томе и нису били у могућности да помогну ослобађању тих људи. Симптоматично је да је у таквим случајевима било врло ефикасно интервенисати са Изетбеговићем".[209]

Према бившем члану Предсједништва РБиХ, професору Ненаду Кецмановићу, приватни затвори у Сарајеву били су под контролом Алије Изетбеговића:

„На сједницама Предсједништва много сам пута тражио од Алије Изетбеговића да јавно да изјаву у заштиту Срба који су по својој вољи остали у граду са Муслима-

нима и претрпјели терор од паравојних формација. Давао је шупља обећања. Кад су нестали Трифко Гузина и Славко Леовац, постао сам сигуран да Изетбеговић контролише приватне затворе. Кад сам затражио његову интервенцију и дао му адресу затвора у којима су били затворени, назвао је телефоном и они су одмах пуштени.[210]

Већина локалних приватних затвора затворена је крајем 1992. године, а затвореници су пребачени у редовне притворске центре. Нико у власти РБиХ никада није истражио тачан број приватних затвора у Сарајеву

6.4. Сексуално насиље

Сексуално насиље је одлика оружаних сукоба широм свијета и често се користи као ратна стратегија. Изасланик Уједињених нација за људска права Тадеуш Мазовјецки у свом извјештају о ситуацији у Босни и Херцеговини нагласио је:

„Силовања жена, укључујући малољетнице, догађала су се у великом обиму ... Постоје јасни докази да су жене Хрватице, Муслимаке и Српкиње дуже вријеме биле притворене и више пута силоване. Тим експерата није упознат ни са покушајима оних који су на позицијама моћи, било војних или политичких, да зауставе силовање" (United Nations Commission on Human Rights, 1994).

Писмо Привременог отправника послова Сталне мисије Југославије при Уједињеним нацијама, упућено генералном секретару од 18. децембра 1992. године, идентификовало је осам бордела којима је управљала АРБиХ у Сарајеву. Сљедеће локације су идентификоване у Сарајеву и околини, гдје су српске дјевојке и жене биле сексуално злостављане: хотел „Загреб" у Сарајеву, гдје је између 40 и 50 српских жена злостављано; студентски дом „Бјелаве" у Сарајеву, у којем је силовано око 30 српских жена; спортски центар „Зетра", гдје је било злостављано и око 30 Срба; кафић „Борсалино" у Сарајеву, у којем је силовано десетак жртава; у просторијама некадашње компаније „Ђорђевић" на Цигљанима, у Сарајеву, у којима је око 30 жена српске националности злостављано; у просторијама Архитектонско-грађевинске техничке школе у Сарајеву, гдје је силовано 100 Српкиња; у згради основне школе у селу Тарчин код Хаџића, гдје је злостављано око 50 жена српске националности и у селу Урдук код Пазарића, гдје је злостављано десетак жена.[211]

Велики број жена је такође злостављан у просторијама јавних установа, као што су школе, хотели, стадиони, војне касарне и спортске дворане, као и у приватним становима и кућама. Многе жене нису пријавиле силовање због различитих фактора: времена, срама, политичког уплитања, миграције и расељавања, траума, убистава силованих жена и периода који је услиједио, имајући у виду да је велики број жртава умро од старости и/или лошег здравља. Као резултат тога, немамо тачан број жена жртава силовања и других облика мучења, чак ни много година након рата (Simić, 2015, стр. 5-6).

Докази о сексуалном злостављању српских жена и дјевојака у Сарајеву су шокантни. Учитељица Мирјана Мимовић, Српкиња из Сарајева коју су војници АРБиХ

малтретирали, тукли и силовали под командом Исмета Бајрамовића Ћеле – након свих мучења и патњи, била је приморана да напусти Сарајево, у којем је живјела 36 година.[212] Према изјави бившег војника АРБиХ Јасмина Шљиве, он и Јусуф Лендо, Сувад Милић и Сакиб Пушкар, сви војници 10. брдске бригаде, у Сарајеву су редовно силовали српске дјевојке. У фебруару 1993. године, у соби бригаде „Сторм компани", они су силовали 12-годишњу српску дјевојчицу. Жртва је умрла због силовања и мучења. Према изјави Јасмина Шљиве, током 1993. године силовали су око 50 жртава на истој локацији (Врањеш и Миодраговић, 2016).

Горе наведене приче о мучењу и силовању цивилних жртава рата су све шокантне на свој начин, али изјава мајке жртве Мирјане Драгичевић заслужује посебну пажњу. Дјевојчицу Мирјану Драгичевић силовали су и убили – 28. децембра 1992. године у селу Доња Биоча код Илијаша – муџахедини из 7. муслиманске бригаде. Мирјанина мајка Рада Драгичевић описала је овај трагични тренутак на сљедећи начин:

„Моја кћерка је била у црвеној тренерци, обукла сам је. Тренерка је била преширока. Ухватили су је, раздвојили је од мене, она вришти, плаче. Када су почели да јој скидају одјећу, врснула је. Она је плакала. Нисам могла да јој помогнем. Дозивала ме је 'мама, мама!' Нисам јој могла помоћи; држали су ме ... Кад ју је први силовао, била је .... па, била је свјесна. Али касније није чула, вјероватно је постала несвјесна када су та двојица .... Касније је постала тиха, није плакала, ни звала ме, ни било шта. Само је лежала на поду. Када су завршили, пуцали су у њу, а затим и на мене" ("Mujahedeen Killed My Child", 2013)

7. Улога СДА у злочинима почињеним над Србима

Да би се разумјела улога СДА и РБиХ Алије Изетбеговића у злочинима почињеним над Србима у Сарајеву, потребно је анализирати његов политички профил. Такву анализу недавно је направио бошњачки истраживач Мустафа Ченгић:

Алија Изетбеговић није имао политичке храбрости да води политику у интересу сва три народа у Босни и Херцеговини. Није био предсједник свих грађана РБиХ. Његова политика проистекла је искључиво из муслиманских националних интереса и сукобљавања с националним интересима Срба и Хрвата. Јасно се изјаснио да је лидер једног народа – босанских Муслимана, а не свих грађана Босне и Херцеговине. Муслиманску политичку странку СДА основала је група политичких аматера, који нису имали појма о политици и сматрали су да је њихова активност у оквиру вјерске организације. Суочени са неизбјежним друштвеним и политичким промјенама, били су неспособни да их прихвате и уплашили су се свега новог и другачијег, па су се због тога ослањали на конзервативне националистичке идеје. Инсистирајући на концепту јединствене Босне и Херцеговине, СДА је тежила да осигура свој доминантни положај, а умјесто права народа да живе једни с другима, у својој се активности залагала за право људи да живе једни поред других (Čengić, 2015, стр. 71, 167, 596).

СДА је подијељена на конзервативна и либерална крила која је Алија Изетбеговић безуспјешно покушавао да обухвати. Конзервативно крило није било вољно да забавља мисли о постојању Републике Српске, не искључујући поновно освајање цијелог или дијела Републике Српске, неког будућег датума. Њихова предоџба о босанској држави била је везана и нераздвојива од афирмације Муслимана као нације, којој је био потребан капитал и етнички чиста територија. Ова фракција СДА била је оштро подијељена на подгрупе, понајвише на исламско свештенство и националистичке интелектуалце; јастребове унутар војске; и радикалне националисте из Санџака, карактеристичне по својој антипатији према Србима (Burg & Shoup, 2000, стр. 68).

Либерално крило је укључивало секуларисте унутар СДА, који су уставни поредак државе Босне и Херцеговине гледали као нешто чиме се могу сачувати мултикултурне традиције Босне. Неки босански Муслимани унутар и изван СДА били су вољни да истраже могућност да се Босна приближи Србији и удаљи од Хрватске. Овој групи су припадали Фикрет Абдић и Адил Зулфикарпашић. Али их је тврда линија СДА на крају истјерала из странке (Burg & Shoup, 2000, стр. 68).

Идеја Алије Изетбеговића била је заснована на религији, политичком исламу и антикомунизму. Након пропасти Социјалистичке Југославије, морал и хуманизам који су деценијама служили као духовни оквири који држе друштво на окупу, сломљени су и одбачени од исламских идеолога. Људска права и демократија не би могли да се унесу у атмосферу у којој је доминирао вјерски фанатизам и клерикализам. Најважније за Алију Изетбеговића било је да се побрине да нико не оспори његов политички положај (Čengić, 2015, стр. 123).

Међународни посредници који су се бавили Алијом Изетбеговићем оставили су једнозначне описе овог човјека. Лорд Овен је, на примјер, примијетио Изетбеговићеву жилавост:

„Често се поставља питање да ли је Изетбеговић исламски фундаменталиста. Одговор је тешко дати у смислу 'да' или 'не'. Ако га има, он га скрива иза самодисциплинованог портретирања секуларног политичара, као што је то чинио било који дисидент у Титовој Југославији… Моју повољну оцјену Изетбеговића не дијеле други, који су такође провели дуге сате преговарајући са њим. Неки сматрају да је најтежи од свих људи с којима су се морали суочити у бившој Југославији, манипулативан и непоуздан, и да су његови најближи савјетници сензационалистички фундаменталисти који играју на његову хроничну неодлучност и натјерају га да издржи пред било каквим компромисом" (Owen, 1995, стр. 38).

Командант УНПРОФОР-а, генерал Мајкл Роуз из британске војске описао је личност Алије Изетбеговића сљедећим терминима:

„Малог стаса и достојанствен у понашању, чинило ми се да се током мог бављења њим одвојио од онога што се дешавало око њега. Сигурно је утицао да буде тако. Међутим, када је поступио, ауторитет му је био апсолутан, и иако је користио људе попут Га-

нића да заштити свој углед, вјероватно је био у потпуности свјестан политике и поступака својих званичника. Тито га је затворио због политичких и вјерских увјерења, а искуство је имало физички утицај. Када би био под притиском, стиснуо би усне и дуго ћутао, прије него што би пристао на неки поступак, који се веома ријетко спроводи. Кад сам напустио Босну, вјеровао сам да је његов разговор о стварању мултирелигијске, мултикултурне државе Босне прерушавање за ширење и јачање ислам." (Rose, 1988, стр. 38)

Процјена генерала Мајкла Роуза о потпредседнику Ејупу Ганићу тешко да је била ласкава:

„Безобзиран, да ми никад током боравка у Босни није показао трунку људске пристојности, чини се да Ганић користи друге људе да унаприједи своје богатство и моћ. Био је особа задужена за босанску владу током масакра над српским официрима који су напуштали Сарајево под УН безбједносним гаранцијама за пролаз. Санџачки Муслиман, рано је напустио своје име и право рођења, и удружио се са Титом, који га је послао у Америку да студира на Институту технологије у Масачусетсу у Бостону. По повратку, ушао је у политику, у почетку као југословенски представник у босанском парламенту. Међутим, убрзо је поново промијенио стране и завршио на челу екстремног политичког елемента унутар владајуће муслиманске Странке демократске акције (СДА). Његова слаткорјечивост и добар енглески језик одушевили су међународне медије и као резултат тога, дјеловао је као главни пропагандиста и портпарол босанске владе. Такође је био задужен за војне операције.

Овај аранжман је омогућио предсједнику Изетбеговићу да се дистанцира од неких неприхватљивијих ствари које су се догађале у његовом режиму. Као особа задужена за босанску војску, Ганић је био одговоран за провођење владине стратегије намијењене увлачењу САД и НАТО-а у рат на страни Босне. Изгледа да није био заинтересован ни за мир, ни за непрекидне патње босанског народа. Умјесто тога, он је медије хранио политичким концептом „државе жртве". Једном је рекао да ће на крају Муслимани из Босне, Санџака, Косова и Албаније формирати јединствен политички ентитет. Једном приликом ми је понудио оно што се чинило као мито, али, када је угледао поглед крајњег презира у мојим очима, брзо је понуду претворио у оно што је изгледало као прикривена пријетња по мој живот. У вријеме кад сам, годину дана касније, напуштао Босну, сматрао сам га особом вриједном презира" (Rose, 1988, стр. 26).

Алија Изетбеговић је дозволио процват корупције и криминала у Сарајеву током прве двије године рата. Док је био у затвору, Алија Изетбеговић се спријатељио са злочинцем Мушаном Топаловићем Цацом, и „чини се да је учинио мало да заустави злостављања почињена над Србима у Сарајеву, или чак ексцесе које су муслиманске снаге починиле против Хрвата" (Burg & Shoup, 2000, стр. 68).

И Цацо и Ћело, као и други заповједници БиХ, били су чланови СДА и извјештавали врховног команданта РБиХ Алију Изетбеговића путем војних и партијских заповједних ланаца.

Предсједник Алија Изетбеговић био је у најмање двије посјете Цаци и наводно му је давао девизе за трошкове бригаде. Начелник Главног штаба АРБиХ Сефер Халиловић у више наврата је посјетио штаб „Цацине бригаде". Цацо је такође примио најмање једну посјету великог муфтије Мустафе Церића.[213] Службене информације бр. 7/8.5.1993. о посјети Алије Изетбеговића команданту 10. брдске бригаде, а који је потписао замјеник команданта Сенад Хасић, кажу да је „одјељење безбједности имало невјероватну част и изузетно компликован задатак вршења дужне обавезе како би се осигурало да посјета господина Алије Изетбеговића прође глатко".[214]

Документи Управе војне сигурности АРБиХ говоре да су Цацо и Ћело уживали подршку и заштиту члана Предсједништва РБиХ Ејупа Ганића и начелника Главног штаба АРБиХ Сефера Халиловића, те моћног лобија Санџака.[215]

Према ријечима начелника Главног штаба АРБиХ Сефера Халиловића, заповједник 10. брдске бригаде Мушан Топаловић Цацо и заповједник 9. моторизоване бригаде Рамиз Делалић Ћело директно су извјештавали предсједника Алију Изетбеговића:

„Морам признати да сам од самог почетка знао за непосредне контакте које су поједини команданти имали са Изетбеговићем. Ови контакти су одржавани директно или су одржавани преко Бакира Изетбеговића или Хариса Луковца. Неки команданти из појединих јединица своје извјештаје су директно слали Изетбеговићу" (Senad Pećanin & Selimbegović, 1997e).

Упоређујући ситуацију у двије бригаде, начелник војне безбједности АРБиХ Јусуф Јашаревић рекао је да вјерује да је „ситуација била драстичнија" у 10. брдској бригади, за коју је добио је информацију да су људи физички злостављани (ICTY, *Prosecutor v. Sefer Hahilović*, para. 122).

Генерал АРБиХ Јован Дивјак у својим мемоарима изјавио је да је Цацо најгори од свих локалних ратних господара, али „ништа се није промијенило, упркос информацијама које смо свакодневно добијали о тим разбојницима, који су крали аутомобиле и терорисали цивиле, прије свега немуслимане..." Због свог страначког статуса и посебног односа са предсједником Алијом Изетбеговићем, Рамиз Делалић и Мушан Топаловић имали су јединствену прилику да се укључе у злочиначке потраге, без икаквог страха да ће бити ухваћени и кажњени, а терорисано становништво их је сматрало „господарима живота и смрти" (Divjak & La Bruyère, 2004, стр. 228-229 ; Pećanin & Selimbegović, 1997e). Према „Данима", СДА је имала план да елиминише немуслиманско становништво:

„Злочине над сарајевским Србима током рата починили су не само извршиоци 10. горске бригаде под командом злогласног Мушана Топаловића Цаце, већ и војници из многих других јединица. Изетбеговић је у сваком тренутку знао шта се догађа. Постојао је план за елиминацију немуслиманског становништва, а неки високопозиционирани функционер СДА био је творац овог плана. Број убијених никада неће бити откривен, јер су 1993. њихова тијела уништена киселином, нека тијела су спаљена, док су нека

уништена у великим војним веш-машинама. Али најлакше би било посјетити сарајевска гробља и погледати гробове са словима Н. Н." (Pećanin & Selimbegović, 1997d).

Генерал АРБиХ Јован Дивјак, у својој књизи написаној након рата, сажео је став Алије Изетбеговића о проблему безбједности српске заједнице у Сарајеву:

„С једне стране захтијевао је да Бошњаци поштују Србе и Хрвате, а с друге стране штитио је ратне господаре који су очистили Сарајево."[216]

Алија Изетбеговић је у својој мемоарској књизи тврдио да је за злочине које су починили Цацо и Ћело сазнао из писма које му је послао генерал Јован Дивјак у мају 1993. године, а то је писмо било главни разлог покретања акције „Требевић-2" (Izetbegović, 2001, стр. 170). Али такође је тешко вјеровати да Изетбеговић није знао ништа о злочинима над српским и другим цивилима у граду прије маја 1993. године. Алија Изетбеговић, у својству Врховног команданта АРБиХ, имао је разлога да зна за злочине које су починили његови „најбољи заповједници", и читао је све извјештаје Службе војне безбједности. Генерал Војне службе безбједности АРБиХ, генерал Фикрет Муслимовић у својим мемоарима признао је да је „Служба војне безбједности од почетка 1993. године прикупљала информације о злостављању грађана од стране Цаце и његових сљедбеника" (Muslimović, 2006, стр. 394).

Злочини које је починила АРБиХ у Сарајеву открили су кривично лицемјерје Изетбеговићевог режима. Док је јавно и на међународним форумима предсједник Алија Изетбеговић проповиједао мултикултурализам и „заједнички живот Бошњака, Хрвата и Срба у једној држави", у стварности, институције које је он контролисао подстицале су етничку мржњу, а војска којој је он био врховни командант, починила је ратне злочине и злочине против човјечности над својим грађанима, само зато што су немуслимани. Према професору Мирку Пејановићу, „ово је била мрачна страна војске и државе", која је изнутра поткопавала државу" (Pećanin & Selimbegović, 1997b).

Између СДА, ЦСБ-а, полиције и муслиманских злочинаца у војној униформи појавио се криминални однос. Према Муниру Алибабићу, шеф ЦСБ-а Сарајево, Бакир Алиспахић био је члан Извршног одбора СДА и „десна рука" Алије Изетбеговића. Омогућио је „покриће" сарајевским злочинцима, који су „убили читаве породице", и стали иза „црног тржишта" и активности изнуде (Alibabić, 1996, стр. 98). Генерал АРБиХ Јован Дивјак у разоткривајућем интервјуу новинару Вечерњих новости, Душану Стојаковићу, изнио је неколико шокантних запажања о злочиначкој вези муслиманских сарајевских власти:

Душан Стојаковић: „У интервјуу за *Свет* рекли сте: 'У првим мјесецима рата, колико знам, убијено је око 800 Срба, буквално елиминисано без икаквог суђења или разлога.' Можете ли рећи да ли имамо нешто конкретно у вези са патњама сарајевских Срба уопште, укључујући случај Казана? Ових дана објављена је информација о око 400 логора за Србе у БиХ, од чега се 88 налазило на подручју Сарајева."

Јован Дивјак: „Покушао сам да откријем тај однос према Србима јула 1992. године, када сам тражио од Бехирете Шљивић да се обраћа новинарима, јер је њен супруг, Србин, нестао. Новинарима је рекла да је њен супруг био у 10. брдској бригади Мушана Топаловића Цаце, да је убијен на Казанима и да је спаљен. Ово је пријављено. Сваки пут када сам имао неке нове податке, покушавао сам да званично реагујем преко команде, чији сам члан. Почетком јануара 1993. године имао сам списак од 90 имена Срба, али и Хрвата и Бошњака, убијених ... Алија Изетбеговић је све то знао. Ништа се не може догодити изван његовог поља одговорности. Затвор 'Сунце' званично је затворен, али у ствари је само промијенио локацију. Свака јединица на сарајевском фронту имала је два или три Србина, који су били тамо на размјени, ако је било потребно ... Десета брдска бригада била је у саставу 1. Сарајевског корпуса под командом Мустафе Хајрулаховића Талијана. Дуго времена сам истицао проблем Цаце, Ћеле и других, који су се понашали на сличан начин. Заједно са колегама покушао сам да натјерам Алију Изетбеговића да ријеши овај проблем. Цацо је могао ући у његову канцеларију у било које вријеме, па тако и Ћело. Годину и по, пет командира у Старом Граду били су мушкарци који нису провели дан у војној школи. Ова двојица нису ни служили у војсци, јер су били ментално заостали. Али Алија им је вјеровао више него професионалним официрима" (Stojaković, 2003).

Аналитичар ЦИА-е Џон Шиндлер је у својој књизи *Нељубазни терор* тачно истакао одговорност предсједника Алије Изетбеговића за злочине над српским цивилима у Сарајеву:

„О кривици руководства СДА у оваквим злочинима, које су браниоци Изетбеговића дуго демантовали, више нема сумње. Немогуће је вјеровати да влада није била свјесна убистава која су јој се дешавала пред очима; опкољено Сарајево било је врло мало мјесто, а они новинари који су се бринули о томе нису имали проблема да открију обрисе приче. Штавише, требало је Изетбеговићу пуних пола године да затвори Цацину банду након што је Јован Дивјак послао своје протестно писмо у којем је детаљно описао ноћну мору. Предсједник је директно знао шта се дешава" (Schindler, 2007, стр. 105). Према аналитичару ЦИА-е Џону Шиндлеру (2007, стр. 104), „насумични" злочини су у ствари дио израчунатог плана СДА за протјеривање Срба из Сарајева.

Према изјави свједока, коју посједује РЦИРЗ,

„Омер Бехмен био је извршилац активности из плана етничког чишћења у Старом Граду Сарајеву и шире", које су спроведене „уз дозволу Алије Изетбеговића и значајан допринос Бакира Изетбеговића, Енвера Бичакчића и других ... Војска и цивилни органи безбједности, на челу са Фикретом Муслимовићем и Бакиром Алиспахићем, пасивно су охрабривали криминално понашање Топаловића и његових потчињених, уз знање Изетбеговића, Бехмена, Бичакчића, Ченгића и других представника СДА."[217]

Бројни функционери СДА и највиши званичници РБиХ помагали су и подржавали злочине почињене над Србима у Сарајеву: бивши министри МУП-а Алија Делимуста-

фић и Јусуф Пушина; помоћник директора АИД-а Асим Даутбашић; бивши начелник Војне полиције АРБиХ Керим Лучаревић, бивши начелник Управе сигурности АРБиХ Јусуф Јашаревић, као и ратни директор Агенције за сигурност Министарства одбране РБИХ Енвер Мујезиновић.[218]

Алија Изетбеговић је добио низ главних награда исламског свијета: награду „Краљ Фејсал" за услуге исламу, 1993. године; награду „Мислилац године" Фондације Али Осман Хафиз из Медине, 1996; Орден Турске Републике, почасни докторат Универзитета у Ријаду и почасни докторат права на Универзитету Мармара, Истанбул 1997. године; Орден независности државе Катар, 1998. године; и награду „Исламски човјек године" из Уједињених Арапских Емирата, 2001 (Isaković, 2005, стр. 73-74). Такође је добио награду Америчког института за демократију у Вашингтону и у захвалном говору поменуо „важност рјешавања односа између већина и мањина као витални елемент демократије" (Pejanović, 2002, стр. 125). Сигурно је знао како ријешити односе између већина и мањина.

8. Суђење „Казани"

Послије операције „Требевић-2", влада је наредила ексхумацију тијела у масовној гробници Казани. Ексхумацију лешева извршио је истражни судија Војног суда Сарајево Нихад Шеремет. Војни суд је био под потпуном контролом СДА. Истражитељи су након неколико дана копања уклонили 29 тијела, али посао је нагло заустављен. Према свједоку 49/27-2, који је дао изјаву СРЈ Комисији за прикупљање информација о злочинима против човјечности, ексхумација је заустављена по налогу Предсједништва БиХ.[219]

У децембру 1993. године догодила се прва ексхумација, а у масовној гробници Казани откривени су људски остаци 29 особа. Према ријечима криминалистичког техничара Младена Милосављевића, који је учествовао у ексхумацији, сви лешеви су обезглављени. У масовној гробници пронађена су двадесет и два мртва тијела и двије одсјечене главе, а двадесет одсјечених глава је нестало. Младен Милосављевић је изјавио:

„Тијела су била у различитим стадијима распадања и могуће је да два нестала тијела нису нађена зато што су била у сувише поодмаклој фази распадања. Свим жртвама биле су одрубљене главе, било сјекирама, било ножевима, осим једног тијела којему је глава била одсјечена тестером... Изгледало је да су жртве довели до ивице јаме. Војник изабран да усмрти жртву стајало је крај жртве и затим сабљом или неким другим оружјем одрубио је жртви главу. Изгледа да су тијела онда падала у јаму, а главу би однијели Топаловићу као доказ."[220]

Цацини војници покушали су да униште тијела прије него што су истражитељи стигли у масовну гробницу. Криминалистички техничар Младен Милосављевић, који је био српске националности, уклоњен је из истражног тима без икаквог објашњења, по налогу шефа ЦСБ Мунира Алибабића. Био је једини Србин у истражном тиму.[221]

Према изјави Младена Милосављевића:

„Од децембра 1993. године, када сам био искључен са свих осталих сцена те врсте злочина, вршио сам само своје уобичајене дужности као вјештак злочина… Не знам да ли се наставља форензичка инспекција на мјесту злочина у Казанима. Колико знам, екипе техничара са мјеста злочина и друге особе нису проводиле пуно времена на другим мјестима злочина из случаја 'Казани', а њихов рад је био само симболичан."[222]

„Њујорк тајмс" је објавио дуг чланак, наводећи да су ексхумације заустављене по налогу предсједника Алије Изетбеговића:

„У јами је било више од 29 лешева", рекао је Мунир Алибабић, који је у то вријеме био шеф полиције у Сарајеву и био је задужен за истрагу, „али наређено ми је да обуставим сав посао. Кад сам испитивао министра унутрашњих послова, рекао ми је да је то била предсједничка наредба. Претпостављам да је проналажење великог броја тијела било политички непријатно" (Hodges. 1997).

У децембру 1993. године, магазин Дани објавио је опсежан чланак о Цаци и операцији „Требевић-2", и поменуо Казане као једну од три локације гдје су сахрањене српске жртве.[223] Од краја рата изведене су три ексхумације на котлини Казани, дубокој 30 метара и широкој 70 метара. Пронађени су посмртни остаци 21 особе, а 16 је идентификовано. Босански институт за нестале особе рекао је да нису предвиђене додатне ексхумације на том локалитету, јер нема података о више потенцијалних гробница (Ljubaš, 2019).

Истражитељи су добили доказе о стравичној бруталности према жртвама. Топаловић је успоставио правило „иницијације", по коме је сваки од његових сарадника морао да докаже своју оданост убијањем немуслимана ножем. Неки од осумњичених навели су да су погубили преко 50 Срба, и тврдили да је злочин био идеолошки мотивисан. Они су такође наводили план етничког чишћења немуслиманских грађана из Сарајева, а на то је иницирао високи функционер СДА Омер Бехмен. Један од убица тврдио је да су „убијали Србе да би осигурали напредак Муслимана и ширење ислама".[224]

Кривични случај јавности познат као „случај Казани" процесуиран је у Окружном војном суду и Тужилаштву војног тужилаштва у Сарајеву, након што је Врховно командно особље – Оружане снаге – Управа за сигурност поднијела кривичну пријаву бр. 03 / 70-104, 21. новембра 1993. године. Кривична пријава у овом предмету поднијета је Окружном војном тужилаштву у Сарајеву под бр. КТВ-ИВ бр. 11/93. Ова кривична пријава била је усмјерена на сљедеће особе: Сенад Хасић, Џемо Топаловић, Нихад Хоџић, Хусејин Хоџић, Асиф Алибашић, Зијо Кубат, Сабахудин Жига, Есад Туцаковић, Самир Сеферовић, Суад Османовић, Омер Тенџо, Сеад Кадић, Самир Љубовић, Мухидин Рахић, Фахрудин Рондић, Есад Раонић, Емир Топаловић, Рефик Ћолак, Мевлудин Селак, Мехо Турчало, Екрем Дорић, Сенад Харачић, Нијаз Сабљица, Самир Бејтић, Армин, Крек Харис Хоџић, Исмет Садовић, Ђурђица Шкорић, Харис Нумић и Осман Гежо. Све у свему, 30 припадника 1. корпуса АРБиХ оптужено је за

кршење међународног хуманитарног права и почињење вишеструких бруталних убистава цивилног корпуса током рата у Сарајеву 1992. и 1993. године.[225]

Окружно војно тужилаштво Сарајево поднијело је захтјев бр. КТВ-ИВ бр. 11/93 од 24. новембра 1993. истражном судији Окружног војног суда, желећи да спроведе истрагу наводних кривичних дјела свих тридесеторо горенаведених, на основу сумњи да су починили кривична дјела ратног злочина против цивилног становништва из члана 142, тачка 1. раније важећег Кривичног закона СФРЈ.[226]

Након истраге, Окружно војно тужилаштво поднијело је оптужбе бр. КТ-64/96-В Окружном војном суду Сарајево, 5. априла 1994. године, против укупно 18 оптужених, и то: Сенад Хасић, Хусејн Хоџић, Асиф Алибашић, Зијо Кубат, Сабахудин Жига, Есад Туцаковић, Самир Сеферовић, Суад Османовић, Омер Тенџо, Сејо Кадић, Самир Љубовић, Фахрудин Рондић, Есад Раонић, Емир Топаловић, Рефик Ћолак, Мевлудин Селак, Сенад Харачић и Армин Хоџић, по тачки оптужнице за кривично дјело убиства на окрутан и издајнички начин из члана 36, пододјељак 2. тачка 1. Кривичног закона РБиХ. Тужилац је одлучио да неће процесуирати 12 лица која су у почетку третирана као осумњичени, али нису наведена у оптужници.

Часопис Дани открио је из досијеа Суда графичке детаље злочина над Србима:

„Војни суд је 20. децембра 1994. године утврдио да су криви војници Зијо Кубат, Есад Туцаковић, Омер Тенџо, Асиф Алибашић и Самир Сеферовић, звани Чебле, „јер су у октобру 1993. у Сарајеву, по налогу команданта 20. брдске бригаде Мушана Топаловића, званог Цацо, оптужени одвели Васила Лаврива и његову супругу Ану из њихове куће у Пионирској улици у Сарајеву у штаб 10. брдске бригаде на Бистрику, претукли их, а потом их у два аутомобила одвели на локацију јаме Казани у зони одговорности 3. батаљона.

Потом су Самир Селимовић и Мехо Турчало отишли у штаб 3. батаљона, покупили Милену Драшковић, која је била затворена у згради Главног штаба и одвели је на локацију Казани, гдје су били војници Зијо Кубат, Есад Туцаковић, Омер Тенџо, Асиф Алибашић и Самир Сеферовић и претукли су то троје цивила, шутали их и ударали песницама и дрвеним палицама. Тада је Зијо Кубат узео нож, који је увијек носио са собом, и заклао Васила Лаврива тако што му је пререзао гркљан. Туцаковић Есад узео је нож са оштрицом дужине око 40 цм, који се звао „граната", и ножем заклао Ану Лаврив, одсјекао јој главу од тијела и гурнуо тијело у провалију. Сеферовић Самир, Тенџо Омер и Алибашић Асиф били су свједоци тих убистава, али о злочину нису обавијестили тијела тужилаштва, па починиоци ових злочина нису дуго ухапшени.

На суђењу је Асиф Алибашић рекао: „Не сјећам се датума, али знам да је то било 1992. године. Био сам у рову на Богушевцу. Било је то у ноћи, а ја сам спавао. Спавали су и Селак Мевлудин, Чолак Рефик и Тенџо Омер. Телефон је зазвонио, а Омер је подигао слушалицу и разговарао с неким. Затим је рекао да је управо Цацо наредио да идемо до мјеста званог Богушевац. Отишли смо тамо. Омер и ја смо отишли до возила

голф. Самир Бејтић је довео мушкарца и жену од око 60 година, жена је имала штап за ходање ... Цацо је контактирао Омера на радију, а ја сам чуо да говори о неким пакетима и рекао: 'Немојте да ме натјерате да приђем к вама.' Након овог разговора, Омер је рекао: 'Морамо одмах да кренемо у ров.' Ушли смо у ауто, Омер, овај мушкарац, жена и ја и отишли у Богушевац. Паркирали смо ауто и отишли у бункер. Жена је имала потешкоће при ходу, а ја сам јој помагао. Мушкарац и жена су сједили поред бункера. Било ми је хладно, а жени сам дао ћебе… Био сам удаљен око 20 метара и видио да Мевлудин и овај човјек леже на земљи са прорезом у грлу, мртви, док је Рефик сједио на земљи поред жене, која је лежала на леђима са прорезом у грлу. Тачно је да сам знао за ово кривично дјело и нисам га пријавио, али цијели град, Врховна команда и министар унутрашњих послова знали су за злочине 10. брдске бригаде."

За убиство Ергина Николића и Душка Јовановића Војни суд је такође прогласио кривим Сеада Кадића званог Гус, Армина Хоџића, Есада Раонића званог Есо Маскирни, Самија Љубовића званог Мића, и Сенада Хасића – јер су средином септембра 1993. у Сарајеву претукли војнике 1. батаљона Ергина Николића званог Его и Душка Јовановића званог Тарли. Исто су учинили и Самир Бејтић и Сеад Кадић. Потом су Мушан Топаловић, Армин Хоџић, Жига Сабахудин, Самир Бејтић, Сенад Хасић, Сеад Катић, Самир Љубовић, Мевлудин Селак и Есад Раонић те двије особе одвели у бункер снајперског вода на локацији Богушевац, тукли их и песницама и на крају их убили. Самир Бејтић је узео сабљу и ударио Николића по врату, а Амин Хоџић је ножем погодио Николића. Мушан Топаловић, Армин Хоџић и Сеад Кадић неколико су пута ножем ударали Душка Јовановића. Потом су мртва тијела одвели до ивице Казанија, Самир Бејтић одсјекао је Николићу главу и два мртва тијела бацио у јаму Казани. Есад Раонић, Самир Љубовић и Сенад Хасић били су свједоци тих убистава, али их нису пријавили тијелима тужилаштва, тако да починиоци ових злочина нису дуго ухапшени.

Радник Радослав и Марина Комљенац: Омер Тенџо, Асиф Алибасић и Рефик Чолак проглашени су кривима јер су крајем јуна 1993. у Сарајеву, након што је шестеро дјеце убијено у улици Драгице Павице, агресорским гранатирањем, по налогу команданта Мушана Топаловића одвели старији брачни пар Радослава и Марину Комљенац из њиховог стана у Улици Драгице Павице 7, обоје су били инвалиди и кретали се штаповима. Пар су прво одвели у штаб Бригаде, а потом их довели до локације Казани у Богушевцу. Тамо је Самир Бејтић предао старији брачни пар Омеру Тенџу и Асифу Алибашићу, а војницима Мевлудину Селаку и Рефику Чолаку дао налог Мушана Топаловића да убију брачни пар. Мевлудин Селак ножем је убио Радослава Комљенца, којег је добио од Омера Тенџе. Мевлудин Селак притиснуо је руку на уста Радослава Комљенца, гурнуо га на земљу, а затим га заклао, презавши му гркљан. Рефик Чолак ножем је убио Марину Комљенац, коју је добио од Асифа Алибашића, притиснувши јој руку на уста, ставио је на кољена и пререзао јој врат. Након тога бацили су лешеве у јаму" (Pećanin & Selimbegović, 1997f).

Поступајући по оптужбама Окружног војног тужилаштва, Војни суд у Сарајеву донио је пресуду бр. К-11/96-В. Међутим, ова пресуда је поништена на Врховном суду у БиХ након жалби одбране и тужилаштва. У овој пресуди, неки од оптужених проглашени су кривим за кривично дјело убиства, док су други криви за непријављивање кривичног дјела или откривање његовог починиоца. Након жалби и тужилаштва и одбране, пресуда је поништена на Врховном суду БиХ и случај је враћен на поновно суђење.

У поновном суђењу пред Вишим судом у Сарајеву, те након одлуке власти БиХ да укину војни правосудни систем, Виши суд у својој Коначној пресуди бр. К-87/96 од 26. септембра 1996. осудио је Зију Кубата, Есада Туцаковића, Рефика Чолака и Мевлудина Селака на затворску казну у трајању од по шест година, за кривично дјело квалификовано као убиство из члана 36. став 2. тачка 1 Кривичног закона БиХ. Преостали оптужени – Сенад Хасић, Сабахудин Жига, Самир Сеферовић, Омер Тенџо, Есад Раонић, Самир Љубовић, Сенад Харачић и Армин Хоџић осуђени су за кривично дјело непријављивање злочина или његовог починиоца из члана 188, става 1. Кривичног законика БиХ, и осуђени су на казну затвора у трајању од десет мјесеци.

Након изручења из иностранства, оптужени Асиф Алибашић осуђен је пред Судом Кантона Сарајево у пресуди бр. К-110/99, 8. октобра 1999. године, за кривично дјело убиства и непријављивање кривичног дела, на казну затвора у трајању од четири године и три мјесеца. С обзиром на жалбу тог тужилаштва, Врховни суд ФБиХ у својој пресуди бр. Кж-5/2000, 22. фебруара 2000. године, промијенио је услове ове казне Кантоналног суда у Сарајеву и осудио окривљеног на казну затвора у трајању од осам година.

Под истом оптужбом бр. КТ-64/96-В, након изручења из иностранства, оптужени Суад Османовић осуђен је пред Судом Кантона Сарајево пресудом бр. К-11/96-В, 29. децембра 1999. године, за кривично дјело помагања у убиству, и осуђен на затворску казну у трајању од три године. С обзиром на жалбу тужилаштва, Врховни суд ФБиХ у пресуди бр. КЖ / 486/2000, 23. новембра 2000. године, измијенио је одредбе ове казне Кантоналног суда у Сарајеву и осудио окривљеног на узастопну казну затвора у трајању од десет година за почињена кривична дјела.

Након изручења БиХ, оптужени Сеад Кадић, који је дуго био у бјекству, приведен је пред Суд Кантона Сарајево под оптужбом бр. КТ-64/96-В и неправоснажно ослобођен пресудом бр. К-69/05, 29. марта 2006. године, свих оптужби поднијетих против њега у горенаведеном случају – квалификовано убиство из члана 36, пододјељка 2, тачке 1. Кривичног закона РБиХ.

Дана 30. јуна 2006. године, Тужилаштво је поднијело жалбу Врховном суду ФБиХ против ове пресуде Кантоналног суда Сарајево, на основу материјалног кршења одредби кривичног поступка и погрешно утврђених чињеница. Врховни суд ФБиХ још увијек није донио коначну пресуду у вези с овом жалбом, тачније, пресуда није достављена овом тужилаштву до данас, међутим, ми смо успјели утврдити на основу информација из претходних неколико дана да је пресуда Кантоналног суда потврђена.

Након изручења БиХ, окривљени Самир Бејтић, који је дуго био у бјекству, приведен је пред Суд Кантона Сарајево, под истом оптужницом бр. КТ-64/96-В и неправоснажно осуђен пресудом бр. К-130/03, 13. јула 2006. године, у којој је окривљени проглашен кривим за ратни злочин против цивилног становништва на основу члана 142 раније важећег Кривичног закона СФРЈ и кривично дјело убиства и помагање у убиствима из члана 36, став 2. тачка 1. раније важећег Кривичног закона РБиХ – и осуђен на казну затвора у трајању од четрнаест година и шест мјесеци. Одбрана је поднијела жалбу Врховном суду ФБиХ против ове пресуде Кантоналног суда, на којој је Врховни суд ФБиХ донио сљедећу пресуду бр. 070-0-КЖ-06-000568, 16. јануара 2007. године, тако што је дијелом уважио жалбу окривљеног и укинуо пресуду Суда Кантона Сарајево, а предмет је враћен на поновно суђење.

Оптужени су осуђени на укупно 37 година затвора, али нико од њих заправо није издржао казну. Не постоји ниједан запис да је ико од њих икада изразио кајање због злочина на Казанима (Ljubaš, 2019).

Судија поротник Марко Микеревић пратио је ово суђење од почетка до краја. Нико од оптужених није оптужен за убиство, већ за саучесништво у убиству. Супруга убијеног Божидара Шљивића, говорећи Суду као свједок, изјавила је да је, на истом подручју гдје је пронађено мртво тијело њеног супруга, видјела још много изгорјелих лешева, око 250. (Mikerević, 2004, стр. 77-78). Адвокат Жарко Булић изјавио је да суђење није испунило принцип законитости:

„Квалификација кривичних дјела у оптужници, а посебно у пресуди, била је неадекватна. То је учињено из политичких разлога, како би се осигурало да међународној заједници остане непозната чињеници да је ‘друга страна’ такође починила ратне злочине” (Pećanin & Selimbegović, 1997a)

Нема сумње да би ове злочине требало оквалификовати као ратне злочине, будући да су их у доба рата чинили припадници војске, а почињени су над цивилима. Међутим, из политичких разлога, Војни суд је пресудио да се оптуженима треба судити на основу цивилног кривичног закона и квалификовати почињена убиства као обично убиство, а не као ратни злочин. Сви осуђени пуштени су на слободу након годину дана затвора. Ово суђење се у нејаком правосудном систему БиХ истиче као случај катастрофално евидентне неправде.

Суђење је привукло пажњу Хјуман рајтс воча, који је нагласио неспремност власти у Сарајеву да прогоне војника АРБиХ. Према извјештају ХРВ, предсједник Војног суда у Сарајеву Идриз Каменица изјавио је:

„Војници босанске војске у Сарајеву нису починили ниједан ратни злочин. Међутим, ми покушавамо са случајем који укључује појединачне криминалне активности неких војника Армије БиХ“.

Хјуман рајтс воч није подржао ово гледиште. Извјештај ХРВ даље је прокоментарисао рекавши:

„Изјаве господина Каменице покушавају да злоупотребе војника босанске војске прикажу као појединачна кривична дјела. Међутим, војници босанске војске починили су ратне злочине и друга кршења међународног права у Сарајеву и другим дијеловима Босне и Херцеговине, и за такве прекршаје требало би да одговарају “ (Human Rights Watch, 1995).

9. Реакција јавности на злочине над Србима у Сарајеву

Све вријеме до Операције „Требевић-2” одани режиму Алије Изетбеговића славили су Делалића и Топаловића као „херојске браниоце Сарајева.” Ситуација се нагло промијенила након операције „Требевић-2”.

Магазин „Дани“ је 10. новембра 1997. године објавио чланак под насловом „Истина о Цациним злочинима”, који је поново штампан у „Њујорк хералд трибјуну”. Према том чланку, Мушан Топаловић Цацо био је одговоран за убиства око 3.000 Срба у Сарајеву. Чланак је својим открићима шокирао ширу јавност и изазвао лавину публикација у сарајевским медијима (Pećanin, 1997).

Државни медији, као што је Ослобођење, описали су Цацу и Ћелу као „злочинце”, истовремено покушавајући да минимизирају злочине које је АРБиХ починила над српским цивилима у Сарајеву; Ослобођење је истицало три главне тачке: злочини су били усмјерени „против грађана свих националности”(Moll, 2015, стр. 24); и „број српских жртава је био релативно мали“, убиства српских цивила била су уобичајена убиства, али не и ратни злочини (Moll, 2015, стр. 24). Командант АРБиХ Расим Делић такође се покушао дистанцирати од злочина над српским цивилима у Сарајеву (Moll, 2015, стр. 24).

Цацо је тајно сахрањен под Н. Н. мезаром. По завршетку рата, Цацо и Ћело су скоро били заборављени. Све се промијенило 6. новембра 1996. године, када је Цацо уз државне почасти поново сахрањен на шехидском мезарју Ковачи. Поновно сахрањивање организовало је Удружење „Зелене беретке”. „Зелене беретке” биле су војна формација СДА, чији је Цацо био члан, а предсједник Алија Изетбеговић (Moll, 2015, стр. 24).

Званично је признат Цацин статус „херојског браниоца опкољеног Сарајева”. Прво је, према муслиманском обичају, хоџа читао џеназу у Царевој џамији у Сарајеву, а потом је његово тијело превезено по Башчаршији, четврти Старог града Сарајева. Сахрани је присуствовало око 10.000 људи, укључујући сина предсједника Изетбеговића, Бакира. Ово огромно окупљање потакло је гласине да је поновна сахрана привукла рекордан број људи у модерној историји Сарајева.

Упркос чињеници да ниједан представник владе Босне и Херцеговине није присуствовао поновној сахрани, било је јасно да се манифестација овог обима није могла догодити без званичног одобрења на највишем нивоу. Грађани Сарајева били су шокирани чињеницом да је предсједник Алија Изетбеговић, који је прије три године наредио да се Цацо убије, сада одобрио ову шовинистичку манифестацију и приказ.

Двије године након рата, злочини над српским цивилима наставили су да проузрокују вишеструке медијске реакције у либералним гласилима Дани и Свијет, док су три Изетбеговићева медија (Ослобођење, Дневни аваз и Љиљан) ћутала. Новинар Гојко Берић написао је:

„Сарајевски медији ћуте, осим Слободне Босне и Свијета. Водеће западне новине, укључујући Њујорк тајмс, објавиле су опсежне чланке о Цациним злочинима у ноћној мори опкољеног Сарајева, али ниједан од три сарајевска дневна листа није показао интересовање за ову тематику" (Berić, 1997).

Реакције на суђење примијећене су и у међународним медијима. „Лос Анђелес тајмс" је извијестио:

„Међутим, највећи шок до сада је био за Сарајево, гдје су Муслимани доминирали. Због смрти више од 10.000 људи у три године опсаде, створила се слика о становницима као праведним жртвама. Сада, новински часописи који су пригушили критику догађаја у граду током рата откривају како су сарајевски злочинци, који су се борили против српских напада на фронту, такође искористили хаос за пљачку, мучење и убијање људи. Муслимански ратни вођа Мушан Топаловић Цацо, и неки припадници његове 10. брдске бригаде, у Сарајеву су углавном жртвовали Србе, али су напали и просперитетне Муслимане и Хрвате. Убили су најмање тридесеторо људи током 1992–1993. Посмртни остаци њихових жртава били су распоређени дуж линије фронта, а прави број вјероватно никада неће бити познат. У документима са тих суђења, која су донедавно била тајна, детаљно је описано како су Цацини људи заклали српски брачни пар Васиља и Ану Лаврив. Васиљево је грло било прорезано; женина глава одсјечена је једним потезом ножа дугог једну стопу, а њени остаци гурнути преко брда на предњој линији. Иако мало људи доводи у питање лични интегритет босанскохерцеговачког предсједника Алије Изетбеговића, ипак се питају у колико је блиским везама био са ратним војсковођама, како је тачно Цацо умро након што је ухапшен и зашто су судови тако пажљиво поступали са другима" (Porubcanski, 1998).

Злочини над Србима у Сарајеву покривали су и италијански „Републику" и „Коријере дела сера" и аустријски „Стандард", који су извјестили да је Мушан Топаловић Цацо имао блиске везе са највишим представницима владе босанских Муслимана и са предсједником Изетбеговићем.[227] „Коријере дела сера" је извијестила да је „између 2.000 и 3.000 Срба убијено на најбруталнији начин у Сарајеву и да је влада Изетбеговића знала за те злочине".[228]

Међутим, извјештавање о злочинима Муслимана у Сарајеву у међународним, а посебно америчким медијима, било је оскудно, ако га је уопште и било, јер су се ти злочини тешко могли уклопити у унапријед створену, оптимистичну слику „мултиетничког Сарајева" (Мол, 2015, стр. 58). Западни медији били су „политички коректни" и једноставно су слиједили линију коју је заговарао „лоби пријатеља Сарајева у Вашингтону, а који је укључивао готово све значајне бирократе из Клинтонове ад-

министрације" и „који су једноставно игнорисали вијести које нису жељели да чују" (Schindler 2007, стр. 111-112).

За Изетбеговића је Цацо био „херој и злочинац" (Interview with Izetbegović as cited in Moll, 2015, стр. 41). Ова процјена је охрабрила ратне ветеране у Сарајеву да величају ратне злочине које је АРБиХ починила над српским цивилима. Јавна расправа у Сарајеву о томе ко је Цацо – херој или злочинац – и данас траје. На примјер, недавно, 26. октобра 2017. године, на 24. годишњицу Цацине смрти, делегација удружења „Зелене беретке" Кантона Сарајево положила је вијенац на његов гроб и поздравила га као „хероја".[229]

Током 2015. године, активисти невладине организације „Јер ме се тиче" су у Сарајеву поставили комеморативну плочу у част цивилним жртвама ратних злочина које су починили војници 10. брдске бригаде. Плочу су уклонили и разбили непознати починиоци сат времена након церемоније (Балта, 2015).

10. Судбина српске заједнице у Сарајеву

Многа систематска кршења међународног хуманитарног права над српском заједницом у Сарајеву догодила су се у контексту етничког чишћења, дефинисаног као сврховита политика чији је циљ „стварање етнички хомогеног подручја употребом силе или застрашивања ради уклањања особа датих група са тог подручја" (UN Security Council, 1994d, Annex IV, para. 129).

Егзодус српског становништва из Сарајева траје већ дужи низ година. Између 1992. и 1995. године, притисак на српску заједницу и бројни злочини над Србима између 1992. и 1995. проузроковали су „тихи егзодус Срба са територија под контролом Армије Босне и Херцеговине и ХВО", што је представљало етничку кампању чишћења (Pejanović, 1999, стр. 167).

Број српских цивила који су постали жртве режима Алије Изетбеговића у Сарајеву тешко је утврдити, прије свега због огромних кампања прикривања које су спровеле полиција и безбједносне службе (Schindler, 2007, стр. 105). Неки од убијених регистровани су као нестали. Многе невине жртве су они српски цивили који су илегално ухапшени и присилно одведени да копају ровове по граду. Више је убијено приликом покушаја бјекства из града, други су умрли од мучења и злостављања у приватним затворима.

Међутим, питање несталих Срба у Сарајеву никада није било предмет истраживања на нивоу централних институција Босне и Херцеговине. Ипак, из свих доступних података јасно је да број убијених српских цивила прелази број који су бошњачки чланови Предсједништва спремни да признају. Процјене броја жртава варирају у зависности од доступности извора и вјеродостојности информација. Најпоузданији извори су изјаве свједока и документи међународне заједнице.

Према изјави бившег члана Предсједништва РБиХ и предсједника СГВ-а Мирка Пејановића, број српских жртава у дијелу града који је под контролом АРБиХ износи између 2.000 и 3.000 људи, што укључује и убијене и нестале (Pećanin & Selimbegović, 1997b).

Замјеник предсједника СГВ-а Младен Пандуревић у интервјуу Вечерњим новинама рекао је да СГВ има податке о најмање 1.000 несталих Срба у Сарајеву. Такође је навео да су се убиства наставила између октобра 1993. и краја рата, у општинама Центар, Нови Град и Ново Сарајево.[230] Према српском истраживачу Данилу Џелетовићу, у неколико логора у Храсници убијено је 55 српских цивила и један број затвореника ВРС. Лешеви су сахрањени на разним локацијама у тајности. Породицама жртава није било допуштено да посјећују мјеста сахране (Dželetović, 2000, стр. 180). Према ријечима шефа СДБ-а БиХ Мунира Алибабића, само Цацине жртве су између 200 и 300 људи (Pećanin & Selimbegović, 1997c).

Други извори дају различите процјене. Према бази података Центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих Републике Српске, на подручју предратних општина у Сарајеву убијено је 2.770 српских цивила и 256 војника ВРС-а. База података садржи релевантне записе за сваку жртву, убијену између 1992. и 1995. године. У бази се налазе и имена 174 особе нестале у Сарајеву током рата.[231] Ова оцјена изгледа вјеродостојно, с обзиром на чињеницу да је АРБиХ попалила и уништила 56 српских насеља и села. После рата идентификовано је 28 масовних гробница Срба (Пашалић, 2002, стр. 53).

Према подацима београдског Института за истраживање страдања Срба у 20. вијеку, број српских жртава у Сарајеву, које је евидентирао Институт, износи 8.504, што укључује 7.524 цивила и 856 несталих persons (“Иванишевић АТВ”, 2012).

Бивши полицајац РС Симо Тушевљак, говорећи као свједок Хашког трибунала, рекао је да је у Сарајеву током рата убијено више од 3.000 српских цивила. Према његовој изјави, само на Грбавици, током 1992. и 1993, снајперисти су убили око 700 српских цивила, док је укупан број убијених на Грбавици, укључујући војнике ВРС, износио 1.600 мушкараца и жена (“Tuševljak: U Sarajevu ubijeno”, 2015).

Према ријечима директора истраживачко-документационог центра у Сарајеву Мирсада Токаче, „само у сарајевско-романијској регији убијено је око 2.500 цивила сарајевских Срба”. Мирсад Токача је такође изјавио да је укупан број убијених српских цивила у рату 4.178, од чега је „око 2.000 убијено српским гранатама”. Такође је додао да је ВРС изгубила 20.775 официра и војника, док су Муслимани изгубили 62.000 мушкараца и жена, и цивилних и војних, од којих су 50% били цивили (Knežević, 2018).

МКСЈ је оповргнуо оцјену Мирсада Токаче о броју муслиманских жртава рата. Према истраживању МКСЈ, заснованом на широком распону извора, укупни губици сва три народа током рата у Босни и Херцеговини, између 1992. и 1995. године, чинили су најмање 67.500 убијених, међу њима 45.980 Муслимана и мушкараца муслиманске националности. Посљедња цифра укључује 22.225 цивила и 23.755 војног

особља (Tabeau & Bijak, 2003, стр. 19). Што се тиче српских жртава, њих су, како се извјештава, чинили 2.130 цивила и 10.512 војника (Tabeau & Bijak, 2003, стр. 19).

Према МКСЈ-у, унутар фронта[232], између 10. септембра 1992. и 10. октобра 1994. године, убијено је 135 Хрвата, 2.340 Муслимана, 330 Срба, 158 осталих и 835 особа непознате националности (Tabeau, 2009, стр. 472). Ови подаци не укључују број српских војника и цивила убијених „ван фронта", односно у дијелу Сарајева под контролом ВРС.

Током 2003. године, демографски истраживачи – Ева Табо, Јакуб Бијак и Неда Лончарић – из демографске јединице Тужилаштва МКСЈ-а припремили су извјештај „Број смрти у опсади Сарајева,[233] од априла 1992. до децембра 1995. године." Према извјештају, процијењени укупни број смртних случајева на подручју Сарајева шест од априла 1992. до децембра 1995. године износи 18.888. Овај број укључује четири категорије смрти: смрт цивила повезаних са ратом (4.954), смрт војника (4.548), смрт цивила која се догодила као природна и није везана за рат (8.285), и број смрти цивила које се нису могле класификовати као ратне или неповезане с ратом (1.102). Према извјештају, укупно је било 9.502 непосредне жртве опсаде (цивили и војници: 4.954 и 4.548) (Tabeau, Bijak & Lončarić, 2009, стр. 554). Извјештај не пружа етничку подјелу смртних случајева.

Због терора и застрашивања, између 1992. и 1995. године, сарајевски Срби су масовно напуштали територију под контролом АРБиХ и ХВО-а и кретали се СРЈ или Републиком Српском, насељавајући се гдје год су могли. Бивши члан Предсједништва РБиХ и предсједник СГВ-а Мирко Пејановић описао је овај поступак као „миран егзодус Срба са територија под контролом АРБиХ или ХВО-а"(Pejanović, 1999, стр. 167).

Након Дејтонског мировног споразума, неколико општина бившег Српског Сарајева (Вогошћа, Илијаш, Хаџићи и Илиџа) требало је да буде интегрисано у Федерацију почев од 3. фебруара 1995. године. Реинтеграција је требало да буде завршена за 45 дана ("Nakon Sastanka Koordinacione Komisije", 1996). Како је вијест о очекиваној реинтеграцији стигла до српског становништва из ових општина, Срби су почели да одлазе на друге локације у Републици Српској и у иностранство. Период премјештања територија Источног Сарајева био је врхунац српског егзодуса. Према УНХЦР-у, у овом периоду између 50.000 и 65.000 Срба напустило је територије поново интегрисаног Сарајева.[234] Како је Душан Шеховац објаснио Комисији, егзодус Срба из Сарајева имао је неколико разлога:

„Први разлог је био страх како живјети са комшијама с којима смо до јуче били у рату. Други разлог је био страх од чега живјети. Запосленост у једном од најразвијенијих градова у Југославији – Сарајеву, више није постојала. Трећи разлог је тај што је српска страна тражила послије Дејтона да централни дио Сарајева буде проглашен дистриктом под међународном контролом, са мјешовитом администрацијом и полицијом. Али бошњачка страна је добила право да формира властиту полицију, војску и владу. И тада су се Срби осјећали незаштићенима. То је разлог зашто су отишли. Бошњачка страна жељела је да Сарајево постане њен ратни плијен и о томе су јавно разговарали."[235]

Према награђиваном америчком новинару Питеру Броку, „просвећено западно новинарство" и даље одбија да призна бијег десетина хиљада сарајевских Срба заједно са цјелокупном јеврејском заједницом, обоје са живим сјећањима на злодјела из Другог свјетског рата, уочи признање босанске „независности" почетком 1992. године. Међутим, српски егзодус на крају је присилио стране новинаре „да преиспитају своју првобитну пресуду" о сарајевској хармонији (Brock, 2005, стр. 286).

Гласноговорник УНМиБиХ Александер Иванко изјавио је да је Мисија Уједињених нација у Босни и Херцеговини изузетно забринута:

„Добили смо бројне извјештаје о сарајевским бандама које тероришу српско становништво и пљачкају њихове куће. Срби, који је требало да остану на Илици, сада кажу да немају друге могућности него да оду."[236]

Такође су били бројни случајеви скрнављења српских православних гробаља и цркава. На примјер, велику штету претрпјела је Црква Рођења Пресвете Богородице, саграђена 1872. године. Црква Светог Преображења Господњег неколико пута је пљачкана и оскрнављена. Библиотека и архиви Митрополијске резиденције су опљачкани (Милеуснић, 1997, стр. 72).

Алија Изетбеговић говорио је језиком мржње, вријеђајући Србе и употребљавајући погрдни израз „четници". Он је 4. јануара 1996. године изјавио за Дневни аваз:

„Нудимо Србима шансу да остану, али то од њих не тражимо. Вјероватно ће они који не осјећају кривицу остати, и волио бих да они буду већина становништва тамо... Срби који нису криви, који нису починили злочине, остаће тамо, и сви наши људи ће остати тамо. Амнестијом, није логично ослободити од прогона људе који су били у четничким јединицама, или уопште људе који су сарађивали са четницима" (Alija Izetbegović's interview, 1996)

С обзиром на чињеницу да је практично цјелокупно српско мушко становништво млађе животне доби мобилисано у ВРС, Изетбеговић је позвао на хапшење свих мушкараца Срба. Под притиском међународне заједнице, Скупштина РБиХ је на крају, 12. фебруара 1996. године, усвојила закон о амнестији. Међународни медији у више наврата су коментарисали ситуацију Срба у реинтегрисаном Сарајеву.

Дана 5. маја 1996. године „Лос Анђелес тајмс" је изнио опсежан чланак о положају Срба у реинтегрисаном Сарајеву под контролом Федерације:

„Када је прије неколико седмица сарајевско предграђе Илиџа прешло под контролу муслиманско-хрватске владе, тврдоглава група љекара и здравствених радника босанских Срба обећала је да ће остати и обавезала се да ће радити са новом владом и помоћи обнову Босне. Међународни посредници обећали су да ће бити безбједни и похвалили су их као модел међуетничке сарадње у мирнодопској Босни. А онда их је влада коју су водили Муслимани, у ствари, отпустила. Поред тога, влада је отпустила дванаест од укупно петнаест учитеља са Илиџе, наводи се у Уреду високог представника међународне

заједнице који је задужен за имплементацију цивилних аспеката Дејтонског мировног споразума у Охају, којим је окончан рат у Босни и Херцеговини. Њих дванаест су били Срби; међу тројицом који су поштеђени били су један Муслиман и два Хрвата.

Поставља се озбиљно питање о често изјављиваној посвећености босанске владе етничкој разноликости и толеранцији – њеним залихама у трговини током посљедње четири године рата. И то је разочарало многе владине дугогодишње присталице, као и новије мировне партнере, попут Сјеверноатлантског пакта.

Овај кадар из Странке демократске акције (СДА) предсједника Алије Изетбеговића, кажу дипломате, има мало стварног интереса за идеале мултиетничке толеранције које су јавно прогласили лидери попут премијера Хасана Муратовића. (Муратовић је одбио поновљене захтјеве за интервјуом на ову тему.) Под вођством СДА, регионални парламент осмишљен за сарајевско подручје дао је Муслиманима 35 од 37 мјеста. Шема је толико изнервирала муслиманског градоначелника Сарајева Тарика Купусовића, да је поднио оставку у знак протеста... Дан након што је Илиџа стављена под контролу муслиманско-хрватске федерације, групе муслиманских избјеглица провалили су куће у власништву Срба, а затим су их, илегално, присвојиле. Шест недјеља касније, избјеглице остају, упркос обећањима владе да ће их деложирати. А међународни посреднички споразум о укључивању Срба у привремену Владу на Илиџи, занемарен је.” (Wilkinson, 1995)

Душан Шеховац, замјеник предсједника невладине организације „Демократска иницијатива сарајевских Срба”, која је представљала преко 10.000 Срба који су остали на Илиџи и у другим сарајевским предграђима, рекао је да су акције Владе Федерације осмишљене како би обесхрабриле Србе који су одлучили да се врате. Око 100 дјеце остало је без школе, након што су наставници добили отказе. Српски родитељи добили су увјерења да ће њихова дјеца барем завршити школску годину са својим првобитним наставницима и наставним планом и програмом, који се значајно разликује од материјала у школама Федерације” (Wilkinson, 1995).

6. јуна 1996. „Њујорк тајмс“ је извијестио:

„Подривајући визију мултиетничког Сарајева, коју је подржала босанска влада, неке муслиманске групе пријете, туку или протјерују неке од преосталих босанских Срба из предграђа Сарајева, а полиција каже да то не може контролирати.

Иако су дипломате и радници за људска права подијељени око тога да ли напор одражава званичну политику, постоји ефекат једногласности: умјерени босански Срби који се надају помирењу са Муслиманима – застрашени су и подстичу се на одлазак.

Ови Срби припадају малој мањини, има их око 7.000, који су у марту остали у предграђима Сарајева, када су та подручја враћена под контролу босанскохерцеговачке владе у којој доминирају Муслимани. Већина од процијењених 50.000 Срба који су живјели у тим предграђима током рата – побјегла је.

Полицијски службеници Уједињених нација кажу да истражују око 400 пријава узнемиравања, премлаћивања и деложације Срба, а све ово су починили Муслимани. Не зна се колико је узнемирених људи заиста отишло на територију под контролом Срба.” (O’Connor, 1996).

Октобра 1996. године Мисија Уједињених нација у Босни и Херцеговини извијестила је:

Особе са пребивалиштем у подручјима у којима доминирају припадници друге националне групе и даље се суочавају са пријетњом малтретирања, напада, присилног исељавања, па чак и смртних повреда због своје националности... На примјер, деложације на основу националности озбиљан су проблем на сарајевском подручју . У Вогошћи је објављено 20. августа 1996. године да се породица Бошњака уселила у стан Србина, очигледно са службеним одобрењем, када је овај напустио то подручје због двонедјељне посјете Савезној Републици Југославији. Напетости у Вогошћи биле су велике између неколицине преосталих Срба – отприлике 500 или приближно – и расељених Бошњака, посебно из Сребренице, који су тражили смјештај у том подручју. У Новом Сарајеву, становник Србин једног јутра напустио је дом да би отишао до поште, а кад се вратио, открио је да су двојица мушкараца разбила браву и уселила се у просторије, уз дозволу општине. У дозволи је наведено да је имовина била заузета. Забиљежен је други инцидент 29. септембра 1996. године, када су четири Бошњака наводно провалила у стан у Новом Сарајеву и пријетила да ће убити окупатора, Србина, ако одмах не напусти просторије” (UN Economic and Social Council, 1996, paras. 21-22)

Срби, посебно млади и способни за рад, наставили су напуштати Сарајево, гдје су се осјећали врло несигурно. Попис становништва из 1991. године показао је сљедећу етничку подјелу становништва у сарајевским општинама:

Општина	Укупно	Срба
Вогошћа	24.707	8.843 (35.79%)
Илијаш	25.155	11.339 (45.07%)
Илиџа	67.438	25.061 (37.16%)
Нови Град	136.293	37.736 (27.68%)
Ново Сарајево	95.255	33.014 (34.65%)
Пале	16.310	11.269 (69.09%)
Стари Град	50,626	5.178 (10.22%)
Трново	6,996	2.063 (29.48%)
Хаџићи	24.195	6.391 (26.41%)
Центар	79.005	16.632 (21.05%)
Укупно	525.980	157.536 (29.94%)

Сарајевски медији обрушили су се на храброг Србина Максима Станишића, предратног потпредсједника Скупштине града Сарајева и предсједника НВО „Демократска иницијатива сарајевских Срба”. Ова НВО основана је у сарајевском предграђу Илиџа

у фебруару 1995. године ради заштите људских права Срба на територијама које су у складу са Дејтонским мировним споразумом пребачене под власт Федерације (Daly, 1996). Након што је Максим Станишић јавно позвао српски народ да не напушта општине, које би требало да буду пребачене под владавину Федерације, медији у Федерацији оклеветали су га као „човјека са паљанским блатом на ципелама”.[237]

Подаци из пописа становништва из 2013. године указују на драматично смањење величине српске заједнице у Кантону Сарајево:

Општина	Укупно	Срба
Вогошћа	26.343	542 (2.06%)
Илијаш	19.603	421 (2.15%)
Илиџа	66.730	1.600 (2.40%)
Нови Град	118.553	4.367 (3.68%)
Ново Сарајево	64.814	3.402 (5.25%)
Пале – Прача	904	33 (3.65%)
Стари Град	36.976	467 (1.26%)
Трново	1.502	97 (6.46%)
Хаџићи	23.891	218 (0.91%)
Центар	55.181	2.186 (3.96%)
Кантон Сарајево	413.593	13.300 (3.21%)

Табела испод приказује етничку подјелу становништва Кантона Сарајево према попису становништва из 2013. године.

Бошњаци	356.575	83.80%
Хрвати	17.520	4.24%
Срби	13.300	3.22%

Према попису становништва из 2013. године, Град Сарајево у границама муслиманско-хрватске федерације имао је укупно 413.593 становника, међу њима 13.300 Срба (3,21%). Након свих патњи које су Срби у федералном дијелу Сарајева претрпјели између 1992. и 1995. године, и егзодуса српског становништва након реинтеграције територија Српског Сарајева у Федерацију, Уставни суд БиХ промијенио је назив Српско Сарајево у Источно Сарајево. Према попису становништва из 2013. године, град Источно Сарајево имао је 49.495 становника (не рачунајући општину Соколац). Међу њима је било 46.703 Срба.

Према анализи Душана Шеховца, 113.508 Срба и Југословена напустило је град Сарајево у три јасно дефинисана периода, као резултат етничког чишћења и присилног одласка:

- 41.108 у периоду 1992–1995.
- Период од почетка 1996: 55.000
- Период између 1996. и 2013: 17.400.[238]

11. Закључак

Међународни суд правде пресудио је да нема доказа о геноциду над босанским Муслиманима почињеним на цијелој територији Босне и Херцеговине. Дефинитивно је разорен бошњачки националистички мит о планираном српском геноциду над босанским Муслиманима.

Непосредни *casus belli* за рат у Босни и Херцеговини био је референдум за независност 1992. године, који је занемарио изричиту вољу Срба Босне и Херцеговине да остану у Југославији, земљи у којој су живјели од 1918. године. Рат у Босни и Херцеговини био је у суштини грађански и етнички рат међу њена три народа – босанским Муслиманима, босанским Србима и босанским Хрватима, у којем су се Срби Босне и Херцеговине борили да спријече оно што су они сматрали геноцидом 1941. године, као и за њихова људска и грађанска права као конститутивног народа. У том смислу, рат Републике Српске био је одбрамбени рат.

Нова међународно призната држава РБиХ извршила је напад агресије на СФРЈ нападом на њену војску – ЈНА – у смислу члана 3. (д) Дефиниције агресије на основу Резолуције 3314 Уједињених нација. Главни доказ за ову агресију је „Директива за заштиту суверенитета и независности Републике Босне и Херцеговине, строго повјерљива №02/2-1" од 12. априла 1992. године. Директива је СДС, легитимну политичку странку српског народа са 72 мјеста у парламенту РБиХ, означила као „непријатеља" и усмјерила трупе АРБиХ на терен да нападну ЈНА и српске аутономне регионе са српским становништвом. Војно и политички, „Директива" није била ништа друго до објава рата СФРЈ и њеној савезној институцији ЈНА, као и српском народу Босне и Херцеговине.

Сарајево је било главно географско и оперативно подручје борбених операција и АРБиХ и ВРС. ВРС није имала намјеру заузети и окупирати читав главни град Сарајево, будући да се то није слагало са стратегијом РС о територијалном и уставном уређењу Босне и Херцеговине на основу пописа становништва 1991. године. ВРС је изабрала стратегију блокаде Сарајева како би приморала владу РБиХ да прихвати њихове услове мира, по којима се очекивало да самопроглашена Република Српска добије територијалну, политичку и културну аутономију. Стратегија владе РБиХ била је да ускрати Србима Босне и Херцеговине било какву политичку и културну аутономију и да сачува Босну и Херцеговину као унитарну државу. На сваки покушај разумне аутономије и уставног преуређења СДА је гледала као на „етничку подјелу". Ова стратегија је била себичне и ретроградне природе и супротставила се жељама знатног дијела становништва. АРБиХ је жељела да сачува цијело Сарајево под својом контролом за низ стратешких политичких и војних циљева, од којих је не мање важно пројектовање Сарајева као симбола унитарне Босне и Херцеговине. У наредној борби ВРС је успјела да задржи под контролом значајан дио Сарајева.

Окрутност рата неминовно је резултирала бројним злочинима почињеним на обје стране линије сукоба. Међутим, СДА стратегија је била усмјерена на то да истјера српску заједницу из Сарајева. СДА је помагала и подржавала злочине над српским становништвом Сарајева, које су бројне криминалне банде и редовне јединице АРБиХ починиле најмање до октобра 1993. Они укључују самовољна хапшења, заточења у концентрационе логоре, мучења, силовања и убиства. У комбинацији са систематском антисрпском пропагандом и етничким притиском, ови злочини представљали су систематску кампању етничког чишћења, која је кулминирала егзодусом Срба из Сарајева послије Дејтонског мировног споразума. Ова кампања имала је грозан данак за српску заједницу у Сарајеву. Као резултат циљане кампање терора и застрашивања, јака предратна српска заједница у Сарајеву практично је престала да постоји.

Напомене

1 Бошњаци су до 1993. године били познати по имену Муслимани или босански Муслимани. Конгрес бошњачких интелектуалаца промијенио је име народа босански Муслимани у Бошњаци у септембру 1993. Остале етничке груп (Срби и Хрвати) противили су се том имену јер су га сматрали смицалицом осмишљеном да монополизује историју Босне а остале народе представи као стране узурпаторе. Како би се избјегла забуна, у овом тексту досљедно се користи појам босански Муслимани.

2 Погрдни називи које босански Муслимани користе за Србе.

3 *Prosecutor v. Duško Tadić*, (Decision of the Appeals Chamber), 2. октобар 1995., пасус 70, *Prosecutor v. Boskoski*, случај бр. IT- 04-82, (Пресуда, судска комора), 10. јул 2008., пасус 175, цитирано у Vite, 2009.

4 Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, цитирано у Trifunovska, 1984.

5 Referat o stanju borebene gotovosti za 1991. Команда Друге војне области ЈНА од 23 јануара 1992. године бр. 09/63-26 цитирано у Станишић: 2017, стр. 55, 56.

6 Ljiljan 13 – 20. novembar 1996., Interview with Hasan Čengić, "The Crisis of the Dayton Agreement Will Not Be Solved by My Removal" citirano u Central Intelligence Agency, 2002.

7 SDA. To Ministry of Internal Affairs of the Republic of Croatia. Recommendation for a candidate, 11. jul 1991., br. 1256-2/91 do 1258-2/91.

8 Izjava Senaida Memića od 14. aprila 1992. РЦИРЗ.

9 Ministarstvo unutrašnjih poslova. Sarajevo. Nalog za izmještavanje naoružanja u municije, 3. juli 1991. РЦИРЗ.

10 GŠ PL BiH, Direktiva za odbranu suvereniteta BiH. Citirano u Halilović, 1997, str. 166-168.

11 Republika Bosna i Hercegovina. Generalštab Armije BiH. Uprava za organizacione i mobilizacione poslove. Izvještaj o popuni ARBiH. Str. pov. br: Kakanj, 25 maj 1995. РЦИРЗ.

12 Direktiva br. 7 VRS DT. br. 2.2-11, 8. mart 1995., citirano u: Pandurević, 2012, str. 109.

13 Predsjedništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, Odluka o formiranju Hrvatskog vijeća odbrane. br.: 2/92, Mostar, 8. april 1992. Dostupno na: http://www.slobodanpraljak.com.

14 Службени гласник Републике Српске, 7/1992.

15 Свједочење бившег замјеника шефа Оперативне групе Централне обавјештајне агенције за Балкан Стивена Мајера пред Комисијом. 4. jul 2019.

16 Документација Комитета за прикупљање података о извршеним злочинима против човечности и међународног права. Београд, децембар 1996. године. РЦИРЗ.

17 Видео снимак изјаве Владимира Илића. РЦИРЗ.

18 Изјава професора Ненада Кецмановића Комисији, 12. март 2020.

19 Транскрипт интервјуа са Милутином Кукањцем у „Архиви смрти Југославије". UBIT 166 (2), str. 15, citirano u Morrison, 2016, стр. 112.

20 ICTY, Svjedočenje Sime Tuševljaka, T.37068. РЦИРЗ.

21 ICTY, Izjava svjedoka Nenada Kecmanovića. РЦИРЗ.

22 Zapisnik 69. Sjednice Predsedništva Republike Bosne i Hercegovine održane 13. i 14. aprila 1992. godine, br. 02-011-312//92, Sarajevo.

23 Republika Bosna i Herzegovina, Ministarstvo narodne odbrane. Odluka o proglašenju neposredne ratne opasnosti br. 1/92, 16. april 1992, Sarajevo.

24 ICTY, Izjava svjedoka Milisava Gagovića. РЦИРЗ.

25 Izjava svjedoka Mirjane Mimović. РЦИРЗ.

26 Влада Републике Српске. Центар за документацију Бања Лука. Ратни злочини у БиХ почињени против Срба и ЈНА прије оружаних сукоба и током 1992. године. Бања Лука, август 2001.

27 Члан хрватске војне формације Збор Народне Гарде (ЗНГ).

28 Пофалићи. РЦИРЗ.

29 Изјава Стојанке Кретије. РЦИРЗ.

30 Стенографски записник 16. засједања Скупштине Републике Српске, 12. мај 1992.

31 Извјештај о посјети Педија Ешдауна и г. Расела Џонстона Босни и Херцеговини. 8.-12. август 1992. РЦИРЗ.

32 Име града промијењено је у Источно Сарајево након рата.

33 Свједочење Душана Шеховца Комисији 12. марта 2020.

34 *Ibid*.

35 ICTY, Izjava svjedoka Blagoja Kovačevića. РЦИРЗ.

36 Изјава професора Ненада Кецмановића Комисији, 12. март 2020.

37 ICTY, Witness statement by Blagoje Kovačević. РЦИРЗ.

38 *Ibid*.

39 Извјештај о посјети Педија Ешдауна и г. Расела Џонстона Босни и Херцеговини. 8.-12. август 1992. РЦИРЗ.

40 FM 3-06 (90-10). Urban Operations. – Headquarters, Department of the Army. 2002, str. 1-9.

41 Свједочење Душана Шеховца Комисији 12. марта 2020.

42 *Ibid.*

43 Međunarodni humanitarni zakon i zakoni o ljudskim pravima od značaja za ratovanje pod opsadom. Kancelarija višeg komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava, januar 2017.

44 Glavni štab Vojske Republike Srpske BiH. Direktiva za dalja dejstva str. pov. br. 02/5-22 od 6. juna 1992. РЦИРЗ

45 *Ibid.*

46 *Ibid.*

47 UNPROFOR UNMO. Izvještaj višeg vojnog posmatrača za kraj mjeseca, decembar 1992. РЦИРЗ.

48 UNPROFOR. Izvještaj o stanju od 27. februara 1995. РЦИРЗ.

49 UNPROFOR. Izvještaj o stanju od 7. marta 1995. РЦИРЗ.

50 Zapisnik izjave svjedoka Nedeljka Učura, Zapisnik izjave svjedoka Ranka Lalovića, Zapisnik usmenog izvještaja br. 12-02/4- 233 od 6. decembra 2004, kopija smrtovnice Milice Lalović, kopija novinskog članka "Nataša's biggest wish was to take a tram again", rodni list Milice Lalović, rodni list Nataše Učur. РЦИРЗ.

51 1. Sarajevska Motorizovana brigada. Organ Bezbjednosti. Strogo povjerljivo. Informacija, 19. februar 1993. РЦИРЗ.

52 Komanda 1. Sarajevske brigade. Organ bezbjednosti, 26. septembar 1993. РЦИРЗ.

53 Sarajevska Motorizovana brigada. Organ Bezbjednosti. Strogo povjerljivo. Službena zabilješka, 24. februar 1994. РЦИРЗ.

54 Komanda Lake pješadijske brigade Vogošća. Obavještajni i bezbjednosni poslovi. Izjava Fahrudina Karadžića. 28. septembar 1993. РЦИРЗ.

55 *Ibid.*

56 Sarajevsko-Romanijski Korpus. Odjeljenje za obavještajno-bezbjednosne poslove. Strogo povjerljivo. Službena zabelješka. 25 jun 1994. РЦИРЗ.

57 1. sarajevska motorizovana brigada. Oficir za bezbjednost. Strogo povjerljivo. 8. decembar 1993. РЦИРЗ.

58 Komanda SRK, Str. pov. broj: 10-74-45, 8. jun 1992. РЦИРЗ.

59 Komanda SRK, Str. pov. broj: 10-74-45. 10/74-282. 20. avgust 1982. РЦИРЗ

60 *Ibid.*

61 *Ibid.*

62 UNPROFOR UNMO. Izvještaj višeg vojnog posmatrača za kraj mjeseca, decembar 1992. РЦИРЗ.

63 Karavelić, V. *Opsada i odbrana Sarajeva: 1992-1995*. Dostupno na: https://pdfslide.tips/documents/vahid-karavelic-opsada-i-odbrana-sarajeva.html.

64 FM 3-06 (90-10). Urban Operations. – Headquarters, Department of the Army. 2002, str. 2.

65 VRS vojna pošiljka 7063. Str. pov. br. 19/9501, 13. april 1994. РЦИРЗ.

66 Komanda 7. brdske brigade. SVB br. 01-142-608. Sarajevo, 28. decembar 1992. РЦИРЗ.

67 ICTY, Slobodan Milošević Trial, Exhibit D147, РЦИРЗ.

68 UNPROFOR HQ Sector Sarajevo, Protest, 20. februar 1993. РЦИРЗ.

69 Svjedočenje Dušana Šehovca Komisiji 12. marta 2020

70 UNPROFOR UNMO. Senior Military Observer's End of Month Report: decembar 1992. РЦИРЗ.

71 *Ibid.*

72 *Ibid.*

73 *Ibid.*

74 *Ibid.*

75 *Ibid.*

76 Komanda SRK. Redovni borbeni izvještaj, str. pov. br. 10/74-780, 23. decembra 1992. РЦИРЗ.

77 Izvještaj o povredi primirja, 5. novembar 1993, str. pov. broj 20/15-1306. РЦИРЗ.

78 Zvanični izvod iz matične knjige rođenih za Zdravka Džinu. РЦИРЗ.

79 Zapisnik o uzimanju izjave Ilinke Krkeljaš, kopija Medicinskog nalaza br. 547 za Ilinku Krkeljaš, kopija Otpusnice Ilinke Krkeljaš, kopija Otpusnice Ilinke Krkeljaš sa epikrizom, kopija Otpusnice Ilinke Krkeljaš, kopija audiograma Ilinke Krkeljaš, kopija Odluke br. 014/04. 534-28/99 od 29. jula 1999., kopija certifikata br. 15-02-/2-171/97 od 14 jula 1997. РЦИРЗ.

80 Zapisnik sa pregleda mjesta zločina br. 15-4/02-/93 od 14. februara 1993., kopija nalaza ljekara br. 586 za Maksima Budimčića, Zvanični izvod iz matične knjige rođenih za Maksima Budimčića. РЦИРЗ.

81 Priloženi su brojni relevantni dokazi. РЦИРЗ.

82 Priloženi su brojni relevantni dokazi. РЦИРЗ.

83 Zapisnik sa saslušanja svjedoka Dušanke Žuže, kopija Izvoda iz matične knjige rođenih Srđana Žuže, kopija Izvoda iz matične knjige umrlih Srđana Žuže, kopija odluke br. 03-534-36 od 1. avgusta 1998, Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Zorana Samardžića, Zapisnik sa saslušanja svjedoka Nikole Kovačevića, Izvod iz matične knjige rođenih Staše Samardžić, Izvod iz matične knjige umrlih Staše Samardžić.

84 Izvještaj o inspekciji 22. aprila 1993., Izvještaj o inspekciji 20. juna 1993. РЦИРЗ.

85 Zapisnik sa saslušanja svjedoka Ognjena Trišića, Zapisnik sa saslušanja svjedoka Svetlane Trišić, kopija Odluke br. 03-534-1/97 od 30. decembra 2000., kopija certifikata br. 15-07/97 od 28 januara 1997., kopija elektromionugrafskog pregleda Ognjena Trišića, kopija Otpusne liste Ognjena Trišića, kopija Otpusne dokumentacije Ognjena Trišića, kopija Otpusnice Ognjena Trišića. РЦИРЗ.

86 Izvještaj o inspekciji 3. maja 1993., kopija Otpusnice sa epikrizom br. 207/93 Borisa Domazeta, kopija Otpusnice sa epikrizom br. 5520/4104 Borisa Domazeta, kopija Otpusnice br. 1553/93 Borisa Domazeta, kopija anamneze br. 1553/93 Borisa Domazeta, certifikat br. 16-02/2-295/99 od 30. juna 1999. РЦИРЗ.

87 Zapisnik o uzimanju izjave Riste Kržića, kopija Saznanja i mišljenja Riste Kržića br. 227/96, Zvanična zabilješka od 1. jula 1993, foto dokumentacija br. KU 64/93 ranjavanje Riste Kržića od 3. maja 1993. РЦИРЗ.

88 Zapisnik o uzimanju izjave Dubravka Blagovačanina, kopija Izvoda iz matične knjige umrlih Vitomira Blagovačanina. РЦИРЗ.

89 Zapisnik o uzimanju izjave Đorđa Pindže, Zapisnik o uzimanju izjave Nade Čović, kopija smrtovnice Miroslava Čovića, kopija Izvoda iz matične knjige umrlih Miroslava Čovića, kopija smrtovnice Miroslava Čovića, kopija Izvoda iz Matične knjige umrlih Miroslava Čovića, kopija medicinskog kartona Nade Čović, kopija anamneze br. 1834 Đorđa Pindže). РЦИРЗ.

90 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoke Snježane Jokić, kopija Rješenja o invaliditetu br. 09.534-25/03 od 28. oktobra 2003., kopija Otpusnice Snježane Jokić br. 1976, kopija Otpusnice Snježane Jokić br. 3494, kopija Otpusnice Snježane Jokić br. 137/94. РЦИРЗ.

91 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Dragana Radijeljca, kopija otpusnice Dragana Radijeljca, kopija uputnice za Dragana Radijeljca, kopija anamneze br. 2407 Dragana Radijeljca. РЦИРЗ.

92 Zapisnik sa saslušanja svjedoka Marka Stojanovića, Zapisnik o uzimanju izjave Borislava Jokanovića, Zapisnik o uzimanju izjave Dušana Trbića, Zapisnik o uzimanju izjave Milojka Vukašinovića, kopija anamneze br. 2446/93 Milojka Vukašinovića, kopija Otpusnice Milojke Vukašinović, otpusne liste Milojke Vukašinović, kopija saznanja i mišljenja Milojke Vukašinović, kopija Otpusnice sa epikrizom Milojke Vukašinović br. 93414/11981, kopija Otpusnice sa epikrizom Milojke Vukašinović br. 33331/4481, kopija Otpusnice sa epikrizom Milojke Vukašinović br. 66880/8469, kopija Otpusnice sa epikrizom Milojke Vukašinović br. 66880/8469, Zapisnik sa inspekcije od 12. jula 1993., fotografije napadnutog autobusa. РЦИРЗ.

93 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Živka Ćorića, kopija certifikata br. 15-01-2-02/2-131/98 od 1. oktobra 1998., kopija Izvoda iz matične knjige umrlih Anđelke Ćorić, kopija Izvoda iz matične knjige umrlih Predraga Ćorića. РЦИРЗ.

94 Zapisnik o uzimanju izjave Desanke Tomić, kopija nalaza i mišljenja ljekara specijaliste o Desanki Tomić, kopija ljekarskog nalaza Desanke Tomić. РЦИРЗ.

95 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Ognjena Pilipovića, kopila anamneze br. 4640 Ognjena Pilipovića, Zapisnik o uzimanju izjave Denisa Pilipovića. РЦИРЗ.

96 Zapisnik o uzimanju izjave Alekse Grabovca, Zapisnik sa saslušanja svjedoka Radmila Stanojevića, Zapisnik o inspekciji br. 15-1/02-280/94 od 13. avgusta 1994., foto dokumentacija br. 239/94 ubistva Tanje Grgić od 8. avgusta 1994., Izvod iz matične knjige umrlih Tanje Grgić. РЦИРЗ.

97 Zapisnik o inspekciji br. 15-1/02-469/94 od 19. novembra 1994., Zvanični izvještaj br. 15-1/02-427/94 od 18. novembra 1994., Otpusni list br. 5012 Zorana Grahovca, Izvod iz matične knjige rođenih Zorana Grahovca.РЦИРЗ.

98 Zvanični izvještaj br. 15-1/02-44/95 od 1. februara 1995, Transkript saznanja od 19. decembra 1994., Izvještaj o krivično-tehničkom pregledu mjesta zločina od 26. decembra 1994., foto dokumentacija br. 385/94 ubistva Kose Lalović 19. decembra 1994., Izvod iz matične knjige rođenih Kose Lalović. РЦИРЗ.

99 Zapisnik o inspekciji br. 15-9/02-24/95 od 5. maja 1995., kopija ljekarskog nalaza Nenada Mrkaja od 3. maja 1995, foto dokumentacija br. 15- 9/02-24/95 ubistva Nenada Mrkaja 3. maja 1995. РЦИРЗ.

100 Zapisnik o inspekciji br. 15-02-458/95 of 23. novembra 1995., kopija ljekarskog nalaza br. 2088 Gojka Popovića, kopija ljekarskog nalaza Mirka Nogovića, kopija ljekarskog nalaza br. 2087 Mirjane Balaban, Izvještaj o krivično-tehničkoj inspekciji 25. maja 1995., foto dokumentacija br. 140/95 ubistva Gojka Popovića 18. maja 1995. РЦИРЗ.

101 Zapisnik sa saslušanja svjedoka Slađane Moljević, Izvještaj o inspekciji br. 15-02/2-243/95 od 24. maja 1995, Zvanični izvještaj br. 15-02/4-247/95 od 25. maja 1995., kopija ljekarskog nalaza Dragane Božović, kopija ljekarskog nalaza Tanje Mijović, kopija ljekarskog nalaza Sanje Lončar, kopija anamneze Sanje Lončar, kopija ljekarskog nalaza Slađane Tamindžić, kopija ljekarskog nalaza Svjetlane Dokić, kopija ljekarskog nalaza Nedeljke Đogo, foto dokumentacija br. 145/95 artiljerijskog napada na CSC Iliža 21. juna 1995. РЦИРЗ.

102 Zapisnik sa saslušanja svjedoka Vojislava Andrića, kopija Otpusnog lista Vojislava Andrića br. 2282). РЦИРЗ

103 Izvještaj o inspekciji br. 15-02-395 od 6. juna 1995., Zvanični izvještaj br. 15-02/4-329/95 od 7. juna 1995, foto dokumentacija br. 162/95 artiljerijskog napada na srpsku pravoslavnu crkvu u Hadžićima 6 juna 1995. РЦИРЗ.

104 Zapisnik sa saslušanja svjedoka Njegoša Gluvakovića. РЦИРЗ.

105 Zapisnik o uzimanju izjave Stanka Lakića, kopija smrtovnice Vlajka Lakića, kopija Izvoda iz matične knjige umrlih Vlajka Lakića, Zapisnik o uzimanju izjave Dane Mišković, kopija smrtovnice Jugoslava Miškovića, kopija Izvoda iz matične knjige umrlih Jugoslava Miškovića, Zapisnik o inspekciji br. 15-02-445/95 od 18. juna 1995, Zvanični izvještaj br. 15-02/4-424/95 od 24. oktobra 1995, foto dokumentacija br. 166/95 ubistva dječaka 18. juna 1995. РЦИРЗ.

106 Kopija Zapisnik o inspekciji br. KRI-40/95 of 26.06.1995, Zvanični izvještaj br. 15-02-298/95 of 26/06/1995, Report on Criminal-technical inspection of the scene od 24/10/1995, kopija ljekarskog nalaza for Savo Simeunović, kopija ljekarskog nalaza for Drago Grujić, kopija ljekarskog nalaza for Mladenko Vujinović, foto dokumentacija br. KU 170/95 of 25/06/1995. РЦИРЗ.

107 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Ace Berjana, kopija ljekarskog nalaza Jovanke Petković, kopija Izvoda iz matične knjige rođenih Jovanke Petković. РЦИРЗ.

108 Zapisnik o uzimanju izjave Vlade Milidraga, kopija ljekarskog nalaza br. 4371 Vlade Milidraga, Zapisnik o uzimanju izjave Slobodana Vejina, Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Tatjane Šarabe, kopija anamneze br. 4334 Tanje Šarabe, Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Predraga Šarabe, Zapisnik o uzimanju izjave Dobrivoja Lukete, Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Vlastimira Glavaša, Zapisnik sa saslušanja svjedoka Vojke Mijović, kopija ljekarskog nalaza Vojke Mijović, Zapisnik br. KRI. 48/95 od 28. avgusta 1995., Zvanični izvještaj br. 15-02/4-335/05 od 1 septembra 1995. Zvanični izvještaj br. 15-02-337/05 od 7. septembra 1995, Izvještaj o krivično-tehničkom pregledu mjesta zločina od 5. decembra 1995., foto dokumentacija br. 283/95 artiljerijskog napada na svadbu 28. avgusta 1995., Izvod iz matične knjige umrlih Jadranke Vitor, kopija Zapisnika sa saslušanja svjedoka sveštenika Đorđa Ilića. РЦИРЗ.

109 Zapisnik o inspekciji br. 15-1/02-KU:/95 od 21. avgusta 1995; smrtovnica Ranke Jakovljević. РЦИРЗ.

110 Akt UB br. 7-1/96-152-2 od 21. juna 1995. (Odjeljenje za bezbjednost br. 7-1/96-152-2 od 21. juna 1995.). РЦИРЗ.

111 UNPROFOR UNMO. Senior Military Observer's End of Month Report: decembar 1992. РЦИРЗ.

112 Borbeni izveštaj 101. Motorizovane brigade. Komanda 1. korpusa Armije BiiH, strogo povjerljivo, br. 02-2/82-298, 25. decembar 1993. godine. РЦИРЗ.

113 Karavelić, V. *Opsada i odbrana Sarajeva: 1992-1995*. Dostupno na: https://pdfslide.tips/documents/vahid-karavelic-opsada-i-odbrana-sarajeva.html.

114 ICTY, Izjava svjedoka Blagoja Kovačevića. РЦИРЗ.

115 Naređenje komandanta 1. motorizovane brigade za formiranje snajperskog voda, str. pov. br. 01=444, 2. oktobar 1993. РЦИРЗ.

116 Borbeni izveštaj, pov. br. 01/1946, 7. februar 1993. РЦИРЗ.

117 OS Republike Bosne i Herzegovine. Komanda 2. Motorizovane brigade. Efikasnije angažovanje snajperista, dostavlja. str. pov. br. 03/01-33-07/93. Sarajevo, 5. mart 1993., РЦИРЗ.

118 Specijalna informacija Uprave bezbjednosti Štaba Vrhovne komande OS, br. 224 od 17. novembra 1993. РЦИРЗ.

119 Naređenje za upućivanje snajperista u Komandu 1. Korpusa, str. pov. br. 23/23-18-2, 11. decembra 1993. РЦИРЗ.

120 Naređenje za obuku snajperista. str. pov. br. 23/245-1, 28. decembra. РЦИРЗ.

121 ABC producer killed by sniper in Sarajevo. UPI, 13. avgust 1992.

122 Izvještaj sa mjesta zločina od 5. februara 1993. РЦИРЗ.

123 Zvanični zapisnik br. 15-3/02-/93 od 15. februara 1993., foto dokumentacija br. KU 62/93 ranjavanja Janje Radojević od 15. februara 1993.

124 Izvještaj sa mjesta zločina br. 01-1/02-SL/93 od 26. februara 1993. РЦИРЗ.

125 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Stevana Lugonje, kopija otpusnih zabilješki na ime Stevan Lugonja br. 871, kopija medicinskog nalaza Stevana Lugonje, kopija anamneze Stevana Lugonje, Zvanični izvještaj br. 15-01-1-230---30/95 od 1. marta 1995., kopija ljekarskih nalaza Stevana Lugonje. РЦИРЗ.

126 Izvještaj sa mjesta zločina br. 01-1/02 od 2. marta 1993, rodni list Vladimira Poljčića, smrtovnica Vladimira Poljčića. РЦИРЗ.

127 Zvanični zapisnik br. 15-3/02-94/93 od 3. marta 1993, foto dokumentacija br. KU 61/93 ranjavanja Milivoja Divčića od 3. marta 1993. РЦИРЗ.

128 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Љiljane Jovanović-Topolović, kopija Rješenja br. 014/04.560-299/98 od 11. februara 1999. РЦИРЗ.

129 Izvještaj sa mjesta zločina br. 01/1-02-sl/93 od 22. februara 1993. РЦИРЗ.

130 Izvještaj sa mjesta zločina br. 01-1/02-sl/93 od 30. marta 1993, rodni list Zorice Čeho. РЦИРЗ.

131 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Nikole Kravljača, Zvanični zapisnik br. 15-3/02-/93 od 21. maja 1993, foto dokumentacija br. KU 57/93 ranjavanja Nikole Kravljača od 21. maja 1993, foto dokumentacija br. KU 65/93 od 15. februara do 2. juna 1993. РЦИРЗ.

132 Zvanični zapisnik br. 15-3/02- sl./93 od 26. maja 1993, foto dokumentacija br. KU 60/93 ranjavanja Ankice Fabijanović od 26. maja 1993. РЦИРЗ.

133 Paket medicinske dokumentacije Slavice Budinčić. РЦИРЗ.

134 Izvještaj sa mjesta zločina br. 15-3/02- /93 od 23. juna 1993, rodni list Gordane Petrović. РЦИРЗ.

135 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Lenke Stanković, kopija otpusne zabilješke Lenke Stanković br. 10799, kopija ljekarskog nalaza Lenke Stanković br. 822/96, kopija uputnice Lenke Stanković na liječenje br. 1410/95, kopija nalaza elektromiograma Lenke Stanković, certifikat br. 16-02/2-388/99 od 25. avgusta 1999., kopija otpusne zabilješke Lenke Stanković br. 1263/93, kopija otpusne zabilješke Lenke Stanković br. 10799, kopija anamneze Lenke Stanković br. 2374/93. РЦИРЗ.

136 Izvještaj sa mjesta zločina br. 15-3/02- /93 od 15. jula 1993. РЦИРЗ.

137 Izvještaj sa mjesta zločina br. 15-3/02-160/93 od 23. jula 1993. РЦИРЗ.

138 zvještaj sa mjesta zločina br. 15-3/02-155/93 od 9. septembra 1993. РЦИРЗ.

139 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Riste Krajišnika; rodni list Koviljke Krajišnik. РЦИРЗ.

140 Izvještaj sa mjesta zločina od 27. juna 1994, kopija izvještaja mrtvozornika od 27. juna 1994, foto dokumentacija br. KU 191/94 ubistva Đure Kenjića od 27. juna 1994, rodni list Đure Kenjića. РЦИРЗ.

141 Izvještaj sa mjesta zločina br. KRI: 57/94 od 30. jula 1994, Zvanični izvještaj br. 15-1/02-242/94 od 30. jula 1994, i Izvještaj Doma zdravlja Ilidža, foto dokumentacija br. 227/94 ubistva Radojke Elez 30. jula 1994). РЦИРЗ.

142 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka brane Aleksića, kopija otpusnog lista Darka Aleksića br. 5272, Zvanični izvještaj br. 15.1/02-22/95 od 3. januara 1995, Izvještaj o pregledu mjesta zločina 27. decembra 1994, foto dokumentacija br. 371/94 od 6. decembra 1995. РЦИРЗ.

143 Potvrda pregleda mjesta zločina br. 15-02-527/95 od 5. maja 1995, Zvanični izvještaj br. 15-02-248/95 od 6. februara 1995, kopija otpusnice branka Jokanovića br. 488, kopija otpusnice branka Jokanovića sa epikrizom br. 1652, kopija smrtovnice branka Jokanovića, foto dokumentacija br. 42/95 ubistva branka Jokanovića od 6. februara 1995, rodni list branka Jokanoviča. РЦИРЗ.

144 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Sretomira Mojevića, Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Spomenke Mijović. РЦИРЗ.

145 Zvanični zapisnik br. 15-02-300/95 od 18. februara 1995; foto dokumentacija br. KU 1a/95 ubistva Ratka Šilja od 18. februara 1995, Izvještaj o pregledu mjesta zločina 10. maja 1995). РЦИРЗ.

146 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Nedeljka Učura; Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Ranka Lalovića; Zapisnik usmenog izvještaja br. 12-02/4- 233 od 6. decembra 2004, kopija smrtovnice Milice Lalović, kopija novinskog članka "Nataša's biggest wish was to take a tram again", rodni list Milice Lalović, rodni list Nataše Učur. РЦИРЗ.

147 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Mladena Stjepanovića; Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Rajka Stijaka; kopija Izvještaja sa mjesta zločina br. 23/95 od 1. maja 1995; Zvanični zapisnik br. 15-02/2-225/95 od 2. maja 1995; ljekarski nalazi Bojana Stijaka br. 1846, foto dokumentacija br. KU.119/95 ubistva Bojana Stijaka od 1. maja 1995. РЦИРЗ.

148 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Luke Trapare; Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Zorana Trapare; Izvještaj sa mjesta zločina br. 15-02-302/95 od 12. maja 1995; Izvještaj o pregledu mjesta zločina od 25. maja 1995; foto dokumentacija br. U 19a/95 ubistva Mare Trapare i Vere Novaković od 13. maja 1995, rodni list Vere Novaković, smrtovnica Vere Novaković, rodni list Maje Trapare. РЦИРЗ.

149 Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Gruje Vaskovića; Zapisnik o uzimanju izjave svjedoka Mladena Papaza; Izvještaj sa mjesta zločina br. 15-02-411/95 od 19. maja 1995; Izvještaj o pregledu mjesta zločina
od 25. maja 1995; foto dokumentacija br. KU 20a/95, ubistva Save Ikića od 17. maja 1995; rodni list Save Ikića, smrtovnica Save Ikića. РЦИРЗ.

150 Izvještaj sa mjesta zločina br. 15-02-437/95 od 19. oktobra 1995, kopija otpusnice Nedeljka Toholja br. 5135, foto dokumentacija br. 245/95 ranjavanja Nedeljka Toholja od 19. oktobra 1995. РЦИРЗ.

151 Izvještaj o boravku u Islamskoj republici Iran – strogo povjerljivo, 14. septembar 1994.

152 AID – Agencija za informisanje i dokumentaciju – obavještajna služba Bosne i Hercegovine

153 *Slobodna Dalmacija*, 23. januar 2002.

154 Republika Bosna i Herzegovina. Ministarstvo Unutrašnih Poslova. Centar Službe Bezbjednosti. str. pov. broj/10-23/94. 06.07.1994. РЦИРЗ.

155 ICTY, Izjava svjedoka Blagoja Kovačevića. РЦИРЗ.

156 ICTY, Izjava svjedoka Dejvida Harlanda, 17. april 1997. РЦИРЗ.

157 ICTY, Izjava svjedoka Nenada Kecmanovića. РЦИРЗ.

158 Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske, Služba za nacionalnu bezbjednost. Sarajevo. Zvanični zapisnik izjave Ratomira Tišme od 19. avgusta 1992. РЦИРЗ.

159 Uprava za sigurnost, posebne informacije br. 96, 30. septembra 1993. РЦИРЗ.

160 Изјава професора Ненада Кецмановића Комисији, 12. март 2020.

161 Zapisnik intervjua sa svjedokom Markom Mikerevićem od 28. aprila 2005. РЦИРЗ.

162 Изјава свједока Мирјане Мимовић. РЦИРЗ.

163 Uredba sa zakonskom snagom o napuštenim stanovima, PR broj 1197/92 od 15. juna 1992. godine, Sarajevo. РЦИРЗ.

164 *Ibid*.

165 Изјава Пере Јеремића Окружном суду у Београду 20. маја 1998. РЦИРЗ.

166 Изјава Стефана Самарџића за Радиотелевизију Републике Српске. 26. новембар 2012.

167 Republika Bosna i Hercegovina. Ministarstvo Unutrašnih Poslova. Centar Službe Bezbjednosti. Str. pov. broj/10-23/94. 6. jul 1994. РЦИРЗ.

168 ICTY, Statement by Mladen Milosavljević. РЦИРЗ.

169 *Ibid*.

170 Više javno tužilaštvo, Sarajevo, br. 104/92. 30. jul 1992.

171 Изјава професора Ненада Кецмановића Комисији, 12. март 2020.

172 Изјава професора Ненада Кецмановића Комисији, 12. март 2020.

173 Zapisnik 4 sjednice Predsjedništva SR BiH br. 02-011-97/91 od 7. februara 1991. РЦИРЗ.

174 Изјава свједока Мирјане Мимовић. РЦИРЗ.

175 Изјава професора Ненада Кецмановића Комисији, 12. март 2020.

176 *Ibid.*

177 ICTY, Izjava svjedoka Nenada Kecmanovića. РЦИРЗ.

178 Ministarstvo odbrane RBiH. Inicijativa za pokretanje postupka postavljanja i proizvođenja u čin, br. 02-650-409/02.

179 Zapisnik sa intervjua sa svjedokom Mirkom Mikerevićem, 28. april 2005. РЦИРЗ.

180 Komitet za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Beograd, januar 1998. РЦИРЗ.

181 Dokumentacija Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Beograd, decembar 1996. godine. РЦИРЗ.

182 ICTY, Izjava Mladena Milosavljevića. РЦИРЗ.

183 Zapisnik sa intervjua sa svjedokom Mirkom Mikerevićem, 28. april 2005. РЦИРЗ.

184 Okružni vojni sud u Sarajevu. Presuda Izetu Tinjaku, Mirsadu Ašahiju i Amiru Husiću. 3. avgusta 1993, Sarajevo.

185 Dokumentacija Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Beograd, decembar 1996. godine. РЦИРЗ.

186 UB ŠVK Informacija br. 62, 4. mart 1993. РЦИРЗ.

187 Divjak Jovan, zamjenik NŠVK OS RBiH, 02/688-1. Sarajevo, 27. maj 1993. РЦИРЗ.

188 Specijalna jedinica Vojske Republike BiH.

189 Zapisnik Štaba Vrhovne Komande, pov. br. 03/25-168 od 12. septembra, citirano u Karavelić, 2011, str. 46.

190 Изјава професора Ненада Кецмановића Комисији, 12. март 2020.

191 ICTY, Izjava Mladena Milosavljevića. РЦИРЗ.

192 UB, 03-84-15, Informacioni bilten 11. juna 1993. РЦИРЗ.

193 Izjava Darka Kovača 18. jula 1996. Izjava Boška Guslova 21. aprila 2005. Izjava Saše Dragića 18. aprila 2005. Izjava Miroljuba Torbice 3 marta 1996. Izjava Bogdana Vanovca 18 jula 1995. РЦИРЗ.

194 Dokumentacija Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Beograd, decembar 1996. godine.

195 Мјесто Добриња, општина Нови Град, логори. РЦИРЗ.

196 *Ibid.*

197 *Ibid.*

198 Zapisnik sa intervjua sa svjedokom Mirkom Mikerevićem, 28. april 2005. РЦИРЗ.

199 Dokumentacija Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Beograd, decembar 1996. godine. РЦИРЗ.

200 Списак логора, објеката за притвор и затвора у Сарајеву, 26. септембар 2019. РЦИРЗ.

201 Комисија СРЈ за прикупљање информација о злочинима против човјечности. РЦИРЗ.

202 *Ibid.*

203 Влада Републике Српске. Центар за документацију Бања Лука. Ратни злочини у БиХ почињени против Срба и ЈНА прије оружаних сукоба и током 1992. године. Бања Лука, август 2001. РЦИРЗ.

204 Izjava svjedoka Milorada Šekara, KRI 57/97 od 27 septembra 1997; Izjava svjedoka Nebojše Šeljevića, KRI 8/98. Izjava svjedoka Marka Sladoja br. 8/98, 23 april 1998.

205 Pismo od 18. decembra 1992. od strane otpravnika poslova Trajne misije Jugoslavije u Ujedinjenim nacijama upućeno Generalnom sekretaru. A/47/813 S/24991, 18. decembar 1992.

206 Dokumentacija Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Logor u Silosu u Tarčinu, maj 1992. – januar 1996. РЦИРЗ.

207 *Ibid.*

208 Изјава свједока Радојке Пандуревић. РЦИРЗ.
209 ICTY, Witness statement by Nenad Kecmanović. РЦИРЗ.
210 Изјава професора Ненада Кецмановића Комисији, 12. март 2020.
211 Pismo od 18. decembra 1992. od strane otpravnika poslova Trajne misije Jugoslavije u Ujedinjenim nacijama upućeno Generalnom sekretaru. A/47/813 S/24991, 18. decembar 1992.
212 Изјава свједока Мирјане Мимовић. РЦИРЗ.
213 Republika Bosna i Hercegovina. Štab Vrhovne Komande OS. Uprava bezbjednosti. Izjava Enesa Haskića., 6. novembar 1993.
214 10. brdska brigada, 20-511/93, Informacija o stanju bezbjednosti 7. i8. maja 1993. РЦИРЗ.
215 Republika Bosna i Hercegovina. Štab Vrhovne Komande OS. Uprava bezbjednosti. Specijalna informacija, br. 169. 30. avgust 1993.
216 Dokumentacija Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Beograd, decembar 1996. godine. РЦИРЗ.
217 Ратни злочини против сарајевских Срба. РЦИРЗ.
218 *Ibid*.
219 Dokumentacija Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava. Beograd, decembar 1996. godine. РЦИРЗ.
220 ICTY, Statement by Mladen Milosavljević. РЦИРЗ.
221 *Ibid*.
222 *Ibid*.
223 *Dani*, 29. decembar 1993.
224 Ратни злочини против сарајевских Срба. РЦИРЗ.
225 Kanton Sarajevo, Kantonalno tužilaštvo Kantona Sarajevo br. KTA-28/07-RZ (A-107/06), 2l. februar 2007. РЦИРЗ.
226 *Ibid*.
227 Tanjug, 23. novembar 1998.
228 Tanjug, 10. novembar 1998.
229 Eset Muračević. Objavljeno: 26. oktobra 2017, 21:10:50. Dostupno na: http://www.bosnjaci.net/index.phstr.
230 *Večernje novine*, 9. decembar 1997.
231 База података РЦИРЗ.
232 Територије града Сарајева под контролом Војске Републике БиХ средином 1994.
233 Територија шест сарајевских општина: Центар, Илиџа, Нови Град, Ново Сарајево, Стари Град, и Вогошћа.
234 Изјава Душана Шеховца Комисији 12. марта 2020.
235 *bid*.
236 *Ibid*.
237 Изјава Душана Шеховца Комисији 12. марта 2020.
238 *Ibid*.

Списак референци

Additional Protocols to the Geneva Convention II, Article 14, Article 18.2. Доступно на: https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/ProtocolII.aspx.

Ajnadžić, N. (2002). *Odbrana Sarajeva*. Sarajevo: Sedam.

Akashi, Y. (2007). *In the Valley between War and Peace: Personalities I met*. Belgrade: European Centre for Peace and Development.

Alibabić, M. (1996). *Bosna u kandžama KOS-a*. Sarajevo: Behar.

Intervju Alije Izetbegovića. (1996, Јануар 24.). Dobro nadoda u prvom planu. *Dnevni Avaz*.

Amnesty International. (2002). Bosnia and Herzegovina: Amnesty International's concerns in the case of Edin Garaplija. Доступно на: https://www.amnesty.org/download/Documents/120000/eur630022002en.pdf.

Andreas, P. (2016). Blue Helmets and Black Markets. The Business of Survival in the Siege of Sarajevo. New York: Cornell University Press.

ARBiH, Komanda 1. Motorizovane brigade. (1992, Децембар 6.). Dnevni borbeni izvještaj. Pov. Broj 01-132/92. RCIRZ.

ARBiH, Komanda 2. Korpusa Tuzla. (1995, Април 4.). Instrukcija o regulisanju stausa pripadnika ilegalnih formacija. Пов. бр. 03/4-1/72. РЦИРЗ.

Arnautović, S. (1996). *Izbori u Bosni i Hercegovini '90*. Sarajevo: Promocult.

Avramov S. (1997). Postherojski rat zapada protiv Jugoslavije. Veternik: LDI.

Балта, А. (2015, Децембер 13). Цацо. *Политика*. Доступно на: http://www.politika.rs/scc/clanak/345223/Caco#!

Berić, G. (1997, Новембар 24.). Zaglušujuća šutnja. *Dani*.

Bećkanović, Z. (2016). Sjećanja na 400 sarajevskih ratnih dana. Sarajevo: TDP.

Begić, K. (1997) *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*. Sarajevo: Bosanska Knjiga.

Bobetko, J. (1996). *Sve moje bitke.* Zagreb: Vlastita Naklada.

Бодански, З. (1998). *Неки то зову мир*. Београд: Југоисток.

Bogojeva, J. (2017). The War in Yugoslavia in ICTY Judgements: The Goals of the Warring Parties and nature of the Conflict. Brussels: Occasional Paper Series.

Bojić, M. (2001). *Historija Bosne i Bošnjaka*. Sarajevo: Šahinpašić.

Бојић, Д. (1996). Страдање Срба у Сарајеву: књига докумената. Друго допуњено и проширено издање. Београд: Комесеријат за избеглице СР Србије.

Боројевић, Д. и Ивић, Д. (2014). *Војска Републике Српске*. Београд: СРВЧ.

Borbeni izveštaj, br. 02-2/82-298. 101. Motorizovana brigada, Komanda 1. korpusa Armije BiH. (25 Децембар, 1993). Strogo povjerljivo.

Borbeni izveštaj, pov.br. 01/1946. 102. Motorizovana brigada 1. corpusa Armije BiH. (7 Фебруар, 1993.) РЦИРЗ.

Bosnia jails Serb Veselin Vlahović for war crimes. (2013, Март 29). *BBC news*. Доступно на: https://www.bbc.com/news/world-europe-21974471#:~:text=A%20court%20in%20Bosnia%2DHercegovina,and%20Croat%20civilians%20in%20Sarajevo.

Bowman, H. and Child, T. (eds.) (2017). 2015 Rule of Law Handbook: A Practitioner's Guide for Judge Advocates. 4th Watch Publishing Co.

Brock, P. (2005). Media Cleansing: Dirty Reporting. Journalism and Tragedy in Yugoslavia. Los Angeles: GMBooks.

Burg, S. and Shoup, P. (2000). The War in Bosnia-Hercegovina. Ethnic Conflict and International Intervention. New York: Routledge.

Calić, M.J. (2009). Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991-1995. In Ingrao, C. and Emmert, T. A. (Eds). *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative* (стр.115-153). Prude University: Purdue University Press.

Carell, P. (1966). *Verbrannte Erde: Schlacht zwischen Wolga und Weichsel*

Convention (II) for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea. Geneva, 12 August 1949., Article 18. Доступно на: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/370.

Corwin, P. (2000). *Dubious Mandate*. London: Duke University Press.

Crawford, J. (2006). *The Creation of States in International Law*. Oxford: Oxford University Press.

Цветковић, Н. (2012). *Битка за Возућу 1992-1995*. Добој: Мисионар.

Čalija, M. (2005). *Prokleta Sarajevska čaršija*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Čengić, M. (2015). *Alija Izetbegović: jahač apokalipse ili anđeo mira?*. Sarajevo: Kult.

Čekić, S. (1994.) *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993*. Sarajevo: Ljiljan Sarajevo.

Čekić, S., Karavelić, V., Ajnadžić, N., Cikotić, S., Smajlić, M. and Šadinlija, M. (2017). *Prvi Korpus Armije Republike Bosne i Herzegovine*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

Daly, E. (1996, Март 14.). Serb Mayor tries to stem exodus. *Independent*.

Delić, R. (2005). *Na čelu armije u ratu i miru*. Sarajevo: Vijeće Kongresa Bošnjačkih intelektualaca.

Delić, S. (2011). U zoni odgovornosti 1. Korpusa armije RBiH u 1993. In *1993 - Prelomna godina rata za odbranu Bosne i Hercegovine.* Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Димитријевић, Б. (2019). *Генерал Младић и Војска Ребулике Срӣске*. Београд: Институт за савремену историју.

Divjak, J. and La Bruyère F. (2004). *Sarajevo, mon amour*. Paris : Buchet-Chastel.

Donia, R.J. (2006). *Sarajevo: Biografija grada*. Sarajevo: Institut za istoriju.

Duraković, N. (2004). *Prevara Bosne*. Sarajevo: DES.

Džamić, D. (2001). *Psi rata na Balkanu*. Beograd: Target.

Џелетовић, Д. Н. (2000). *Злочини у Храсници*. Српско Сарајево: ФОПИС.

Efendić, E. (1998). *Ko je branio Bosnu*?. Sarajevo: Udruženje građana plemićkog porijekla BiH.

Fazlić, M. and Avdić, S. (2007, Јул 26.). Završne rječi Ramiza Delalića. *Slobodna Bosna*.

Федерални завод за статистику, Београд, (1998). Становништво према националној припадости и површина насеља, попис 1991. Доступно на: https://publikacije.stat.gov.rs/G1991/Pdf/G19914013.pdf

Felić, B. (2002). *Peti korpus1992-1995*. Sarajevo: Ljiljan.

Гавриловић, Д. (2012). *Масовни злочини муслиманских и хрваӣских снаīа над Србима, 1992 – 1995*. Институт за истраживање српских страдања у XX веку. Доступно на: http://www.serb-victims.org/content/view/838/317/.

Glavni Štab PL BiH, Direktiva za odbranu suvereniteta BiH. In Halilović, S. (1997). *Lukava strategija*. Sarajevo: Maršal.

Halilbegović, N. (2013). Sjećanja na Predsjednika Izetbegoviča. *Gračanički glasnik* 18(36):19–48.

Halilbegović, N. (2008). Činjenice o Patriotskoj ligi. In Bećirović, H. (Ed.) Opsada i odbrana Sarajeva: 1992-1995 (стр. 97-105). *Zbornik radova*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Доступно на: http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/Zbornik_Opsada%20i%20odbrana%20Sarajeva.pdf.

Halilović, S. (1997). *Lukava strategija*. Sarajevo: Maršal.

Halilović, S. (1998, Новембар 1). Katil-ferman za nepodobne. *Svijet*, No. 130.

Halilović, S. (2005). *Državna tajna*. Sarajevo: Matica.

Hayden, R. (2002). Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts. University of Michigan Press.

Harland, D. (2017). Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina. Доступно на: https://www.hdcentre.org/publications/never-again-international-intervention-in-bosnia-and-herzegovina/.

Hodges, C. (1997, Новембар 12.). Postscript to Sarajevo's Anguish: Muslim Killings of Serbs Detailed. *New York Times*.

Hodžić, Š. (1998). *Bosanski ratnici.* Sarajevo: DES.

Hodžić, Š. (2002, Maj 18.). Zavijesa od dima, (Izjava Ljubomira Vaskovića). *Oslobođenje*.

Human Rights Watch. (1995, Јун). War Crimes Trials in the Former Yugoslavia. Доступно на: https://www.hrw.org/reports/1995/yugoslavia/.

Huntington, S. (1998). The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order. New York: Simon & Schuster.

ICTY. (1995, Октобар 2.). *Prosecutor v. Duško Tadić*, Case No. IT-94-1-AR-72, Appeals Chamber decision on the defense motion for interlocutory appeal on jurisdiction, Доступно на: http://icr.icty.org./.

ICTY. (2003, Децембар 5.). *The Prosecutor v. Galić*, Case No. IT-98-29-T

ICTY. (2004, Јануар 22.). *Prosecutor v. Radoslav Brđanin*, Case No. IT-99-36-A

ICTY. (2004, Фебруар 12.). *Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54.. Доступно на: http://www.slobodan-milosevic.org/documents/trial/index.htm.

ICTY. (2006, Март 15.). *Prosecutor v. Enver Hadžihasanović and Amir Kubura*, Case No. IT-01-47-T

ICTY. (2007, Октобар 16.). *Prosecutor v. Sefer Hahilović*, Case No. IT-01-48-T. Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/halilovic/acjug/en/071016.pdf.

ICTY. (2008a, Септембар 15.). *Prosecutor v. Rasim Delić*, Case No. IN-04-83-T.

ICTY. (2008b, Јун, 13). *Prosecutor v. Rasim Delić*, Case No. IT-04-83-T.

ICTY. (2010a, Јун 30.). Radovan Karadžić trial transcripts. Доступно на: https://www.icty.org/en/case/karadzic.

ICTY. (2010b, Мај 10.). *Prosecutor v. Karadžić*, Case No. IT-95-5/18. Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/100510IT.htm.

ICTY. (2011, Јун 22.). *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. IT-95-5/18-PT.

ICTY. (2013, Март 4.). *Prosecutor v Karadžić and Mladić*, Case No. IT-95-5.

ICTY. (2015a, Март 31.). *Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-02-T,. Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/150331ED.htm.

ICTY. (2015b, Децембар 15.). *Prosecutor v. Ratko Mladić,* Case IT-09-92,. Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/151215ED.htm.

ICTY. (n.d.). *Prosecutor v. Zdravko Mucić, Hazim Delić, Esad Landžo & Zejnil Delalić. Mucić et al*, Document Symbol IT-96-21. Доступно на: https://www.icty.org/en/case/mucic.

ICTY, Witness Statement by Aleksandar Vasiljević. Доступно на: http://www.peterrobinson.com/Witness%20Lists/Week%2025%20February%202013_Witnesses/Aleksandar%20Vasiljevic%20revised%20statement.pdf.

Илић, Д., Јанковић, М., Михаљевић, М., Радаковић Б., Лозо, П., Цвијановић, М., Малешевић, Н.Рудић, Ј. (2018). *Рeпублика Српска у одбрамбено-отаџбинском рату*. Бања Лука: РЦРИЗ.

Imamovic, M. (1997). *Agresija na Bosnu-Hercegovinu i borba za njen opstanak* 1992-1995. Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta.

Ingrao, C. (2009). Safe Areas. In Ingrao, C. and Emmert, T.A. (Eds), *Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' initiative. Prude University*: Purdue University Press.

International Court of Justice. (1995, Јун 26.). *Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia*. Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.. P. 61-62. Доступно на: https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/8618.pdf.

International Court of Justice. (2007a, Фебруар 26.). *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*. Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Доступно на: https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf.

International Court of Justice. (2007b, Фебруар 26.). *Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*. Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.

Isaković, Z. (2005). *Alija Izetbegović: Biography* (1925-2003). Sarajevo: YU Muzej Alija Izetbegović.

Изјава М. Иванишевић, АТВ, (2012, 06 Фебруар.). Доступно на: https://www.atvbl.com/ivanisevic-tvrdi-u-sarajevu-1992-ubijeno-vise-srba-nego-tokom-drugog-svetskog-rata-i-paveliceve-strahovlade.

Иванишевић, М. (2015). *Поља несреће: прва антологија убијања Срба у БиХ 1992-1995*. Београд: Вулотић медиа.

Иванишевић, М. (1994). *Хроника нашег гробља*. Београд: Братунац.

Izetbegović, A. (1990). *Islamska deklaracija*. Sarajevo: Bosna.

Izetbegović, A. (2001). *Sjećanja: autobiografski zapis*. Sarajevo: TKD Šahinpašić.

Izetbegović, A. (2008, Фебруар 27.). Dvije strane Rubikona. *Radio Slobodna Evropa*. Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/1045261.html.

Јанковић, М., Караџић Р. (ур.) (1993). *Рат у Босни: како је почело*. Пале: С-Канал Радио-Телевизије Републике Српске.

Jovan Divjak: Ne pucaj!. (2011, Maj 20). *Radio Slobodna Evropa*. Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/24181231.html.

Karavelić, V. (2004). *Agresija na Bosnu i Herzegovinu – sjeveroistočna Bosna 1991-1992*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava,

Karavelić, V. (2008). Vojni značaj odbrane Sarajeva 1992 – 1995. In Bećirović, H. (Ed.) *Opsada i odbrana Sarajeva: 1992-1995* (стр. 85-97). Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Доступно на: http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/Zbornik_Opsada%20i%20odbrana%20Sarajeva.pdf.

Karavelić, V. and Rujanac, Z. (2009). *Sarajevo: opsada i odbrana 1992-1995*. Sarajevo: Udruženja za zaštitu tekovine borbe za Bosnu.

Karavelić, V. (2011). Najznačajnija borbena djelovanja u zoni odgovornosti 1. korpusa Armije RbiH u 1993. In *1993. - Prelomna godina rata za odbranu Bosne i Hercegovine* (стр. 29-66). Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Knežević, B. (2018, March 6). Skandalozno prekrajane istorije iz Sarajeva: Tokača drastično umanjio broj ubijenih srpskih civila. *Blic*. Доступно на: https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/skandalozno-prekrajanje-istorije-iz-sarajeva-tokaca-drasticno-umanjio-broj-ubijenih/32zpws.

Kljuić, S. (2018). *Izdaja Bosne*. Sarajevo: DTP.

Kovačević, S. and Dajić, P. (1994). *Chronology of the Yugoslav Crisis 1942-1993*. Beograd: Institut za evropske studije.

Ковачевић, Б. (2018). Улога Сарајевско-романијског корпуса у заштити становништва Сарајевско-романијској регији. Ин "*Улога старјешина ВРС у стварању и одбрани Републике Српске током одбрамбено-отаџбинског рата*". Бања Лука: Организација старјешина ВРС.

Крајишник, М. (2011). *Како се рађала Република Српска*. Београд: Вести.

Krstanović, S. Ž. (2003). Zločin bez kazne. Svedočanstva 1991-1997. Banja Luka: Glas Srpski.

Latić, N. and Isaković, Z. (1997). *Armija Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: NIPP Ljiljan.

Лазански, М. (2001). *Истина о Српској*. Београд: Књига комерц.

Лазић, М. (2020). *Дневник ратног хирурга*. Сарајево: Медија центар "Одбрана"

Lebl, L.S. (2014). *Islamism and security in Bosnia and Herzegovina*. The United States Army War College: Strategic Studies Institute.

Leonard, B. (Ed.). (2011). Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms (12 April 2001): As Amended Through April 2010. Darby: DIANE Publishing.

Ljubaš, Z. (2019, August 1). Fate Unknown: The Long Search for Sarajevo's Missing Serbs. *Balkan Transitional Justice.* Доступно на: https://balkaninsight.com/2019/08/01/fate-unknown-the-long-search-for-sarajevos-missing-serbs/.

Ljudi koji su dočekali agresora. (1992, Септембар 14.). *Oslobođenije*.

Lučarević, K. (2000). *Bitka za Sarajevo: osuđeni na pobjedu*. Sarajevo: TZU.

Mark, C. (1999). The Humanitarian Operation in Bosnia 1992-95: Dilemmas of Negotiating Humanitarian Access. *New issues in refugee research*. Working Paper No.8.

Margiotta, F. (Ed.). (2000). *Brassey's Encyclopedia of Land Forces and Land Warfare*. Washington, London: Brassey's.

Мастиловић, Д. (2019). *Срби у Сарајеву од настанка града до 1992. године*. Необјављена студија посебно припремљена за Независну међународну комисију за истраживање страдања Срба у Сарајеву између 1991. и 1995.

Mercenaries in Bosnia have varying motives, but the fighting attracts them all (1993, Јун, 6). *Baltimore Sun*. Доступно на: https://www.baltimoresun.com/news/bs-xpm-1993-06-06-1993157043-story.html.

Mehmedalija, B. (2001). *Historija Bosne i Bošnjaka*. Sarajevo: Šahinpašić.

Milutinović, M. (2016). *Politički diskurs izbliza.* Banja Luka: Nezavisni univerzitet.

Милеуснић, С. (1997). *Духовни геноцид: преглед порушених, оштећених и обесвећених цркава, манастира и других црквених објеката у рату 1991–1995*. Београд: Музеј Српске Православне Цркве.

Миловановић, М. (2018). Стварање и развој Војске Републике Српске током Одбрамбено-отаџбинског рата 1992 до 1995. Ин *Улога старјешина ВРС у стварању и одбрани Републике Српске током одбрамбено-отаџбинског рата*. Бања Лука: Организација старешина ВРС.

Mojsilović, J. (1992, Април 7.). Serbs fire on protesters. *The Indianapolis Star*.

Moll, N. (2015) Sarajevska najpoznatija tajna: Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Serbima u opkoljenom Sarajevu od rata do 2015. Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Morrison, K. (2016). Sarajevo's Holiday Inn on the Frontline of Politics and War. London: Palgrave Macmillan.

Mrkić, V. (1992, Јул 12). Posljedni ručak Ristovića. *Oslobođenje*.

Mrkić, V. (1997, Новембар 30.). The death of Božidar Šljlvić. *Svijet*.

Mujahedeen killed my child and I don't have enough money for a monument". (2013, March 15). *Nezavisne novine*. Доступно на: http://www.nezavisne.com/novosti/gradovi/Mudzahedini-mi-dijete-ubili-a-nemam-ni-za-spomenik/184157.

Muslimović, F. (1995). *Odbrana Republike.* Sarajevo: Ljiljan.

Muslimović, F. (2006). Argumenti i sjećanja o ratu. Knjiga prva (1990-1993). Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Mustafić, I. (2008). *Planirani haos: 1990-1996*. Sarajevo: Udruženje građana "Majke Srebrenice i Podrinja".

Nakedman Productions. (2020, February 21). Persona non grata. Word Warriors: Captain Barry Frewer recounts his tour in war-torn Sarajevo. *Youtube*. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=bYcV6lqZ1m0

Nakon sastanka koordinacione komisije za reintegraciju Sarajeva. Vrijeme radi za pljačkaše (1996, Фебруар 5.). *Dnevni Avaz*.

NATO. (2006). NATO Glossary of Terms and Definitions (English and French) – AAP-6.

Nikić, Č. (2011). HDZ Bosne i Hercegovine: nastanak, ustrojstvo i ideologija. *Međunarodne studije*, No.4. available at: https://bib.irb.hr/datoteka/518771.HDZ_Bosne_i_Hercegovine_-_nastanak_ustrojstvo_i_ideologija.pdf.

Nikolić, K. (2011). *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992: tematska zbirka dokumenata.* Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Noć "D" za Sarajevo je bila 4. aprila kad je osujećeno preuzimanje policijskih stanica. (2017, 6 April). *Akos.ba*. Доступно на: https://akos.ba/noc-d-za-sarajevo-je-bila-4-aprila-kad-je-osujeceno-preuzimanje-policijskih-stanica/?__cf_chl_captcha_tk__=4bba22247e87afde46e2ac5bae6bd30300dab199-1597059425-0-AXfzso5GM-nZh6X8qSdcutb6NgntUtRMRcK56YVEpEBuYIZ9eU1Rg4WzoW3ClnTGqYt078q0QmVhUp7DYs1B5MdmGZ-QUPVZOI5D-Frw67DQMjXTsQisREMEoZSjKVizmWOle9TzjijnRi1yfV33foAHTOsRseCgdEdUlPXu2zAb-i99dTBGFSk__UZaWvnW6W7mmOcTngROqknfLfhrVKu59NU8cv7xHQFAFhShh07im6PRyNkH9WNlJEcfFLc6x0yb5AXnEOHre_JSAH2Cr62vQU0YuHCzVgJQotKa6XKj1BYBjPUelCwJtMayH-ocLCzmpKpFxlS6-S8vcUkrsuiTqmZ_3hDZ7aKRrtvcKPMp9efRbu6CaRQIpqM2JTRDNQG2Bu-LbfjcemGiys--tcyLFpxHlueB1BZVEIGp7ajwbs_U1-THbGFOw5PsG6H7MkP3w_aMBy2AzaoalyjPbyZGwKDGTX2S406PMcFcL98otApJUwcR2lmsNonvJkqHOweNwnWB4s6Cm5fqFgaN9khhR5GKzOEW7-BIQ_fgTtWsWMFaocVpaukWrebQZEsH1SR2VlSa-ex5dxzD1s0WJ8t8QSSWoCbszcvgl8aZv553.

Нуждин, О. И Рузаев, Ц. (2015). Битва за Севастополь. Последний штурм. Moscow: ЭКС-МО.

O'Connor, M. (1995, Јул 31.). Investigation Concludes Bosnian Government Snipers Shot at Civilians. *New York Times*.

O'Connor, M. (1996, Јун 6.). Bosnian Serbs are Threatened in Sarajevo. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1996/06/06/world/bosnian-serbs-are-threatened-in-sarajevo.html.

Owen, D. (1996). *Balkan Odyssey.* London: Indigo Cassel.

Službeni glasnik Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine. (1990, Jul 31.). Amandman LXIX na Ustav Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine.

Службени гласник Републике Српске (22/93). Одлука о стратешким циљевима српског народа у Босни и Херцеговини Бр. 02-130.92. Доступно на: http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=%D0%BE%D0%B4%D0%BB%D1%83%D0%BA%D0%B0_%D0%BE_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BC_%D1%86%D0%B8%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D0%B0_%D1%81%D1%80%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0_%D1%83_%D0%B1%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%B8_%D0%B8_%D1%85%D0%B5%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8_1992.

Službeni glasnik Republike Bosne i Hercegovine, (1992a, May 20). *Uredba sa zakonskom snagom o oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine.* Бр. 4.

Službeni glasnik Republike Bosne i Hercegovine, (1992b, June 20). *Odluka o proglašenju ratnog stanja*, Бр. 7.

Optužnica protiv tri osobe zbog ratnog zločina u kasarni "Viktor Bubanj". (2011, Децембар 12.). Доступно на: https://www.cazin.net/vijesti/tuzilastvo-bih-optuznica-protiv-tri-osobe-zbog-zlocina-u-kasarni-viktor-bubanj.

O'Shea, B. (2005). The Modern Yugoslav Conflict: Perception, deception, and dishonesty. London: Routledge.

Пандуревић, В. (2012). Срби у Босни и Херцеговини од декларације до конституције 1991-1995. Београд: ИГАМ.

Пашалић, С. (2002). *Антропогеографска стварност Срба у Босни и Херцеговини.* Бања Лука: Бања Лука компани.

Pećanin, S. and Selimbegović, V. (1997a, Новембар 24.). Suđenje je bilo nezakonito. *Dani.*

Pećanin, S. and Selimbegović, V. (1997b, Новембар 24.). U Sarajevu je ubijeno oko dvije a možda tri hiljade Srba. *Dani*.

Pećanin, S. and Selimbegović, V. (1997c, Новембар 24.). Nudio sam ostavku. *Dani*.

Pećanin, S. and Selimbegović, V. (1997d, Новембар 24.). Alija naredio zločine. *Dani*.

Pećanin, S. and Selimbegović, V. (1997e, Децембар 5.). Kako je ubijen Caco?. *Dani*.

Pećanin, S. and Selimbegović, V. (1997f, Новембар 10.). Kazani: klanje Srba u Sarajevu, istina o zločinima. *Dani*.

Pećanin, S. (1997g, Новембар 10.). Istina o Cacinim zločinima. *Dani.*

Pejanović, M. (1999). *Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovin*i. Sarajevo: Bosanska knjiga.

Pejanović, M. (2002). Through Bosnian eyes. The political memoirs of a Bosnian Serb. Sarajevo: Sahinpasic.

Petkovski, I. (2010, May 10). Do not oversimplify the Bosnian War. *Guardian*. Доступно на: https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/may/10/radovan-karadzic-bosnian-wa.

Петровић, М. (2010). *Тајна Добровољачке улице у Сарајеву*. Бања Лука: РЦИРЗ.

Pismo General-Potpukovnika Božidara Stevanovića Aliji Izetbegoviću. Iscrpljene sve mjere upozorenja (1993, April 13). *Oslobođenje*.

Predsjedništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosna. (1992, April 8). Odluka o formiranju Hrvatskog vijeća obrane. Br. 2/92, Mostar. Доступно на: http://www.slobodanpraljak.com.

Поповић, Г. (2008, Април 17.). Војска Републике Српске и прикљученија. Време, бр. 902. Доступно на: https://www.vreme.com/cms/view.php?id=617211.

Porubcanski, M. (1998, Април 26.). Elusive Truth Begins to Surface as Bosnia Licks Its Wounds. *Los Angeles Times*. Доступно на: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1998-apr-26-mn-43148-story.html.

Pomfret, J. (1992, Август 22.). Criminals Champions in Civil War. *Fort Worth Star-Telegram*.

Pomfret, J. (1993, Maj 14.). Murderers or War Heroes? Legal Cases Divide Sarajevo. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1993/05/14/murderers-or-war-heroes-legal-cases-divide-sarajevo/5ee746c5-4b25-4dc2-a4ba-8233804c9ccc/.

Пресинг: *Тајне сарајевских злочина - откопавање истине*. (2012, Новембар 26.). Радио Телевизија Републике Српске (РТРС). Доступно на: https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=75110.

Radinović, R. (2004). *Laži o Sarajevskom Ratištu*. Beograd: Svet Knjige.

Raški, R. (2010). *Bosanski mozaik*. Sarajevo: Autor.

Ripley, T. (1995). Operation Deliberate Force. The UN and NATO campaign in Bosnia. United Kingdom: CPISS.

Rose, M. (1988). *Fighting for Peace: Bosnia 1994*. London: Harvill Press.

Rupert, S. (2006). Utility of Force: The Art of War in the Modern World. London: Penguin Books.

Savezni Sekretarijat za narodnu odbranu - Generalštab JNA. (1984). *Pravilo brigada*.. Beograd: Vojno-izdavački zavod.

Schindler, J.R. (2007). Unholy Terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad. Zenith Press.

Schork, K. (1993, May 23). Kurt Schork's signature dispatch from besieged Sarajevo. Reuters. Доступно на: http://www.ksmemorial.com/romeo.htm.

Schrader, C. (2003). The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia: A Military History 1992-1994. – Texas A&M: University Press.

Sekulić, M. (1997). *Jugoslaviju niko nije branio, a vrhovna komanda izdala*. Bud Vilbel: Nidda Verlag, p 353.

Selimbegović, V. (2000, November 3). Džamijska peticija za Čelu. *Dani*, №179.

Simić, O. (2015). In anticipation of Justice: A study on the situation of Serbian women victims of war crimes of sexual violence in Bosnia and Herzegovina. Banja Luka: Gender Center of Republika Srpska.

Spasili obraz Sarajevu. Jedinica "Bosna 22" sredinom jula proslavila godinu postojanja. (1992, July 31). *Večernje novine*.

Stanković, M. (2000). Trusted Mole: A Soldier's Journey into Bosnia's Heart of Darkness. Harper Collins Publishers.

Станишић, М. (2017). Почетак рата у БиХ – документи и догађаји. Београд: Свет књи-ге.

Stojaković, D. (2003, February 22). Ja nisam izdajnik- intervju sa penzionisanim generalom Armije BiH Jovanom Divjakom. *Novosti*. Доступно на: https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:144816-Ja-nisam-izdajnik.

Sumantra, B. (2002). Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention. London: Hurst & Co.

Šiber, S. (2000). *Prevare, zablude, istina: ratni dnevnik 1992*. Sarajevo: Rabić.

Šurc, M. and Zgaga, B. (2013). *U ime države*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Tabeau, E., & Bijak, J. (2003, Септембар 15.). *Casualties of the 1990s War in Bosnia-Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and the Latest Results*. Jevnaker, Norway.

Tabeau, E., Bijak, J. and Lončarić, N. (2003). Death Toll in the Siege of Sarajevo, April 1992 to December 1995. In Tabeau, E. (Ed.) (2009). *Conflict in Numbers: Casualties of the 1990s Wars in the Former Yugoslavia (1991-1999)*. Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.

Tabeau, E. (Ed.) (2009). Conflict in Numbers: Casualties of the 1990s Wars in the Former Yugoslavia. (1991-1999). Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.

Тохољ, М. (2000). *Црна књига патње Срба у Босни и Херцеговини: 1992-1995*. Волуме ИИ. Цетиње: Светигора.

Traynor, I. (1994, January 4). Bosnian warlord found dead in Belgium. *Guardian.*

Trifunovska, S. (1984). Former Yugoslavia through Documents. From Its Creation to Its Dissolution. The Hague: Kluwer Law International.

Tuševljak: U Sarajevu ubijeno više od 3,000 srpskih civila. (2015, August 31). *Nezavisne novine*. Доступно на: http://detektor.ba/tusevljak-tvrdi-u-sarajevu-ubijeno-vise-od-3-000-srpskih-civila/.

United Nations Fifth Periodic Report on the Situation of Human Rights in the Territory of the former Yugoslavia, E/CN.4/1994/47. (1993, November 17).

United Nations Commission on Human Rights. (1993, February 10). Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992, E/CN.4/1993/50. Доступно на : https://web.archive.org/web/20040905200222/http://www.haverford.edu/relg/sells/reports/mazowiecki_10feb93.htm.

United Nations Commission on Human Rights. (1994, Август 14.). Situation of Human Rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission Resolution 1992/S-1/1.

United Nations Security Council. (1994a, Maj 27.). Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to United Nations Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674.

United Nations Security Council (1994b, Maj 27.). Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, S/1994/, Annex III.A.

United Nations Security Council (1994c, Maj 27.). Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674, S/1994/, Annex IV.

United Nations Security Council. (1994d, Maj 27.). *Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to SCR 780 (1992)*, S/1994/674; Annex IV: The Policy of Ethnic Cleansing, S/1994/674/Add. 2 (Vol. I). 28 December 1994.

United Nations Security Council. (1994e, Maj 27.). *Final Report of the United Nations Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992)*, S/1994/674; Annex VI (Part I): Study of the Battle and Siege of Sarajevo.

United Nations Security Council. (1994f, Maj 27.). Final Report of the United Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780 (1992),

ШЕСТО ПОГЛАВЉЕ

Физички и психолошки аспекти страдања

РЕЗИМЕ

Од 1992. до 1995. године, Срби у Сарајеву били су у двострукој блокади, унутрашњој и спољашњој. Прва блокада, која је пратила линију разграничења бошњачких и српских снага, утицала је на све становнике Сарајева. Друга, непробојнија блокада, коју су поставиле бошњачке снаге, била је усмјерена искључиво на грађане Сарајева српске националности. Готово сву хуманитарну помоћ која је стизала кроз аеродром, тунел и конвоје на путевима контролисала је бошњачка влада и владајућа странка СДА. Проблем није био толико у количини хуманитарне помоћи колико у дискриминацији приликом расподјеле ове помоћи, која је била на штету српског становништва Сарајева. УНХЦР је одговорност „управљања" хуманитарном помоћи пребацио на бошњачке министре. УНХЦР је, „de facto", био добављач за муслимански дио Сарајева, тачније за бошњачку војску у њеним ратним напорима. Из ових разлога, чини се непримјереним називати Сарајево „опкољеним" градом.

СДА је на највишем државном нивоу планирала кампању терора против Срба, а њу је спровео удружени злочиначки подухват који је обухватио све бошњачке државне институције. СДА је регрутовала и наоружала кључне актере ове кампање терора крајем 1991. године. Биле су то познате личности из свијета сарајевског организованог криминала, као и осуђеници, силоватељи и наркомани, који су често пуштани из затвора захваљујући амнестији коју је додијелио Алија Изетбеговић. Они су изградили групе које су бројале хиљаде криминалаца у Сарајеву.

Између 1992. и 1995. године, на хиљаде Срба затворено је без јасног повода, а затвореници су претрпјели најтеже насиље у затвору, искључиво због своје националности. Један од специфичних аспеката ове кампање терора било је стварање огромне мреже приватних затвора у којима су почињена најгора злодјела (мучења и групна силовања). Успостављен је списак од 211 логора и мјеста заточења за Србе. У Сарајеву је убијено скоро 3.000 српских цивила, а готово 1.700 је тешко рањено. Већина (двије трећине) мртвих и рањених није била у вези са ратним дејствима, већ са злочиначким дјелима.

Кампања дискриминације и демонизације српских грађана Сарајева претходила је и пратила ову кампању терора. Српски грађани Сарајева потиснути су и искључени као грађани. Град Сарајево окренуо се против својих српских грађана, а српски животи нису били важни. Медији и невладине организације играли су велику улогу у кампањи демонизације ширењем лажних информација и фокусирањем пажње и саосјећања искључиво на врло стварне патње муслиманских грађана, притом потпуно игноришући патњу српских грађана.

Ако је референдум 29. фебруара 1992. године био повод за рат, Дејтонски мировни споразум 14. децембра 1995. године био је повод за велики егзодус Срба из Сарајева. Масовни егзодус грађана једног града који носе са собом ексхумиране остатке својих најмилијих био је догађај без преседана у историји грађанских ратова.

Злочини над Србима никада нису били квалификовани као оно што су заправо били: ратни злочини, злочини против човјечности и геноцидна дјела. Ово порицање правде углавном је резултат пријетњи и притисака на судије и одређене свједоке од стране држава које не презају од било ког облика насиља. Злочини који су требали бити класификовани као ратни злочини или злочини против човјечности – оквалификовани су као обични злочини или као прикривање злочина. Скоро сви починиоци злочина над српским грађанима избјегли су правду. Или нису оптужени, или њихови злочини нису адекватно оквалификовани, или су проглашени кривично неодговорним због психијатријских поремећаја, или су ослобођени, или су им изречене смијешне казне с обзиром на тежину злочина. Овакво порицање правде је фактор који погоршава психолошке посљедице жртава и одржава напетост међу заједницама.

На крају, српско становништво града који тврди да је толерантан и мултиетнички потпуно је елиминисано од стране оних који и даље тврде да су главне жртве овог сукоба.

1. Страдања цивила у току сукоба

Људско страдање, било физичко или ментално, болно је искуство са сензорним, емоционалним, когнитивним, бихевиоралним и духовним аспектима. Природне катастрофе као што су: земљотреси, вулканске ерупције, епидемије итд. могу довести до губитка људских живота, уништења и велике патње. Међутим, оружани сукоби су јединствени по томе што узрокују патње које људи добровољно наносе другим људима, често нехуманим и дехуманизујућим дјелима.

У вријеме рата, све што је људским бићима неопходно бива угрожено или уништено. Хијерархија основних људских потреба коју је развио Абрахам Маслов генерално је приказана као пирамида подијељена на пет нивоа: у основи су физиолошке потребе као што су потреба за храном и водом; затим потреба за сигурношћу/безбједношћу; љубав/припадност; поштовање и, на крају, самоактуализација (Maslow, 1954). Рат компромитује све ове нивое, а посебно три доња. Узрокује физичке и опипљиве губитке (човјекове

најмилије, дом, запослење итд.), као и симболичке и апстрактне губитке (стил живота, самопоштовање, осјећај непобједивости или вјера у човјечанство, вјера у Бога, итд.).

Страдање цивилног становништва у ратним временима доводи до двије врло различите врсте интервенција међународних организација и институција:

- Међународне организације за заштиту људских права – као што су *Amnesty International* или *Human Rights Watch* – раде на осуђивању кршења људских права. Међународни кривични судови, попут Међународног кривичног суда за бившу Југославију (МКСЈ) или Међународног кривичног суда за Руанду (ИЦТР), одговорни су за идентификацију злочина, као и за гоњење и осуђивање починилаца.

- Међународне организације за хуманитарну помоћ, попут организација *Доктори без граница* (*Médecins Sans Frontières*) или *Доктори свијета* (*Médecins du Monde*), нуде хитну медицинску помоћ жртвама оружаних сукоба.

Нису увијек хуманитарни мотиви у основи бриге о ратним жртвама. Одрицање и кршење етичких правила многих професија омогућило је да се људско страдање инструментализује и искористи у политичке сврхе, што је даље омогућило да се непристрасност и објективност замијене пристрасношћу и сировом емоцијом. Посљедњих деценија били смо свједоци утицаја партијских интереса у вези са хуманитарним правима и дјеловањем, што је заузврат дало могућност тим партијама да се мијешају у судске процесе и да утичу на непристрасност судова (Halimi, 2006; Bricmont, 2009). Људско страдање постало је питање закона, а не питање човјечности.

1.1. Оружани сукоби и цивилно становништво

У ратовима двадесетог вијека страдало је много цивила – број цивилних жртава често је био много већи од броја ратних жртава. Током ових ратова коришћена су изузетно моћна средства за уништење, попут великих ваздушних бомбардовања и акција уништења које су организовале државе. Уопштено говорећи, број цивилних жртава директно повезаних са борбама много је мањи од броја цивилних жртава кампања терора.

1.1.1. Међународни оружани сукоби

Међународни оружани сукоби су сукоби двију или више држава. Казус бели (*casus belli*) је чин који изазива оружани сукоб, а његов повод, узроци међународних, геополитичких и економских тензија налазе се у деценијама које претходе рату. Прави мотив рата често се крије иза измишљеног повода који се користи као оправдање за почетак сукоба. Такође, до оружаних сукоба може доћи између различитих покрета отпора. Концепт тоталног рата односи се на оружани сукоб у којем се замути граница између војних или оружаних циљева и цивилних или градских циљева. У овом случају отворено се крше међународне конвенције, а расте ниво ратних злочина и злочина против човјечности.

1.1.2. Немеђународни оружани сукоби

Немеђународни оружани сукоби су сукоби између државе и једне или више оружаних група или једне оружане групе против друге оружане групе. Неки од ових сукоба називају се сукобима „високог интензитета".

Немеђудржавни оружани сукоб или грађански рат је сукоб двију страна унутар једне државе. Повод за овакав сукоб обично је напад, државни удар или декларација о сецесији или независности. Међутим, коријени сукоба су стари и дубоки. Распад националне кохезије резултат је напетости и социјалне подјеле која произлази из политичких, етничких, вјерских или економских разлога. Ове тензије и подјеле везане су за осјећај страха и фрустрације у једном дијелу становништва с обзиром на њихове основне потребе (сигурност, идентитет, аутономија итд.). Могу бити узроковане политиком заснованом на идентитету или дискриминацијским поступцима према одређеним групама за које се сматра да су чак искључени грађани или грађани другог реда. Сукоби између заједница нису због самих разлика, већ дискриминације засноване на тим разликама. Подсјећање на историјска звјерства и фаталну спиралу насиља понекад може замутити границу између примитивне агресије и одмазде. Грађански рат такође је рат између браће, комшија и пријатеља.

Израз „оружане снаге" у вези са државом односи се на редовне оружане снаге. Чланство појединаца подлијеже домаћем праву и одликује га формално укључивање у сталне јединице које се могу препознати по униформама, ознакама и опреми. Исто се односи на оружане јединице полиције или друге униформисане снаге када су сједињене у државне оружане снаге.

Чланство у нерегуларним оружаним снагама државе (милиције, паравојне групе) не уређује домаће право и не може се поуздано утврдити. Степен контроле који држава мора имати над вођењем организоване оружане групе није утврђен међународним правом. У пракси је, чини се, од суштинске важности да група води борбу у име и уз сагласност државе.

„Организоване оружане групе" могу сачињавати нерегуларне оружане снаге било које недржавне стране у сукобу. У организоване оружане групе недржавне стране у оружаном сукобу спадају дисидентске и друге организоване оружане групе. Дисидентске оружане снаге углавном су сачињене од дијела оружаних снага државе које су се окренуле против владе. Друге организоване оружане групе регрутују своје чланове углавном из цивилног становништва, а ти регрути стичу довољан степен војне организације за вођење борбе и спровођење континуираних и усклађених војних операција у име своје стране у сукобу. Укључују само појединце чија је стална улога да директно учествују у борбама („континуирана борбена функција"). Слиједи да је, према међународном хуманитарном праву (МХП), одлучујући критеријум за одређивање индивидуалног чланства у организованој оружаној групи да ли особа преузима континуирану функцију која укључује директно учешће у борбеним операцијама групе.

У сврху разликовања у немеђународним оружаним сукобима, сви појединци који нису припадници државних оружаних снага или организоване оружане групе стране у сукобу сматрају се цивилима и стога имају право на заштиту од директног напада. Према конвенционалном и уобичајеном међународном хуманитарном праву, цивили који директно учествују у борбеним дејствима, баш као и они који преузимају континуирану борбену функцију за организовану оружану групу стране у сукобу, губе право на заштиту од директног напада. Конвенционално МХП не дефинише „директно учешће у борбеним дејствима", а ни државна ни међународна судска пракса јасно не тумаче овај концепт. Концепт директног учешћа у непријатељским дејствима односи се на специфична дјела која су извршили појединци у контексту вођења непријатељских дејстава између страна у оружаном сукобу, с циљем подршке једној страни.

Судска пракса међународних војних судова основаних послије Другог свјетског рата, попут Међународног кривичног суда за бившу Југославију и Међународног кривичног суда за Руанду, потврђује да чак и цивили могу кршити одредбе међународног хуманитарног права и починити ратне злочине. Врста почињених дјела и њихова веза са сукобом, а не статус починиоца тих дјела, одређују њихову релевантност према МХП-у. Нема сумње да цивили који директно учествују у непријатељским дејствима морају поштовати правила МХП-а (укључујући и она која се односе на вођење непријатељских дејстава), и могу се сматрати одговорним за ратне злочине на исти начин као и припадници државних оружаних снага и организоване оружане групе.

Употреба силе коју цивили користе против других цивила није укључена у вођење непријатељских дејстава ако је искључиво усмјерена ка пружању подршке страни у њеном војном сукобу са другом страном (веза са ратоборним актима или директно учешће у непријатељствима). Међутим, ово није исто као када цивили просто искориштавају распад закона и реда, што олакшава насилни злочин. У многим оружаним сукобима, обични криминалци дјелују на начин који није повезан са сукобом. Лице које је задужено и одговорно да ово разграничи мора бити у могућности да то учини на основу информација које су разумно доступне и које се могу закључити из објективно провјерљивих фактора.

Када сукоб прерасте у међународни, то је обично посљедица интервенције неколико других држава. У пракси, стране у немеђународном сукобу добијају различите врсте спољне подршке: то је оружје и војна опрема која се често шаље без обзира на ембарго или су то добровољци или плаћеници који могу директно учествовати у непријатељствима. Приватне војне компаније (ПВК) играле су велику улогу у недавним сукобима (Leslie, 2002; Singer, 2003; Avant, 2005; Dunigan, 2011). Учешће америчких ПВК – МПРИ (*Military Professional Resources Inc.*) и *Blackwater*, које се данас зову *Academy* – добро је документовано током сукоба у Авганистану, бившој Југославији и Ираку. МПРИ, бивша компанија са сједиштем у Александрији – савезна држава Вирџинија (САД), била је ПВК која је имала уговор са Министарством одбране САД. Ово предузеће основали су 1988. године бивши начелник Генералштаба Копнене војске Карл Е. Вуоно и седам других пензионисаних генерала, укључујући Харија

Е. Сојстера, бившег директора америчке Одбрамбене обавјештајне агенције (ДИА). Предузеће МПРИ запошљавало је неколико високо рангираних пензионисаних припадника америчке војске. Уговарање са ПВК омогућава Сједињеним Америчким Државама да бране своје геополитичке интересе без ангажовања редовних оружаних снага. Амерички „савјетници" из МПРИ-ја налазили су се на свим ратиштима у бившој Југославији (Хрватска, Босна и Херцеговина, Косово и Македонија). МПРИ предузеће имало је користи од уговора с хрватском војском (програм помоћи у транзицији ка демократији) и војском Федерације Босне и Херцеговине (уговор о обуци и опремању). МПРИ компанија играла је кључну улогу у протјеривању Срба из Крајине од стране хрватске војске (Buisson, 2015). Конкретно, а кршећи УН ембарго на оружје, МПРИ је 1995. године организовала испоруку оружја у Хрватску за операције „Бљесак" и „Олуја". Августа 1995. године хрватска војска напала је Крајину, а резултат је 1.000 жртава током бомбардовања, равнодушно изведеног према цивилном становништву, и егзодус готово 200.000 Срба. Хрватска војска извршила је погубљења по кратком поступку, убијала је и пљачкала. Већина српских села опљачкана су и спаљена. Карл Билт је у августу 1995. године прогласио да је пљачка Книна „изузетно озбиљно кривично дјело које би могло довести до оптужнице (хрватског предсједника Фрање) Туђмана", коју би подигао Међународни кривични суд. Званична америчка верзија тврди да је улога МПРИ била да обучи хрватску војску за демократску транзицију.

Право мијешања је признавање права једној или више држава да прекрше државни суверенитет друге државе под изричитим мандатом који се додјељује резолуцијом Савјета безбједности УН. Уједињене нације могу да интервенишу у сукобу тако што Савјету безбједности ставе на располагање оружане снаге попут НАТО-а или слањем интервентних снага са принудним мандатом. У међународној политици, концепт хуманитарног мијешања појавио се након Нигеријског грађанског рата (1967–1970), а крајем 1980-их, развили су га француски политичар Бернард Кушнер и француски правник Марио Бетати (Bettati & Kouchner, 1987; Bettati, 1996). Овај концепт предвиђа да одређени здравствени хитни случајеви могу оправдати оспоравање суверенитета државе. Ово право мијешања, које примјењује неколико западних држава (нпр. Сједињене Америчке Државе, Велика Британија и Француска), намеће *ipso facto* промјене режима у државама чији је суверенитет нарушен и најчешће прикрива геополитичке амбиције (Halimi, 2006; Bricmont, 2009). Ове интервенционистичке западне силе су у више наврата дјеловале без изричитог мандата УН, нарочито користећи ваздушне снаге НАТО-а. Ово се десило у бившој Југославији (1995–1999), Ираку (2003) и Либији (2011). Ово право мијешања, које се остварује у име суверених принципа попут демократије или људских права, коришћено је у сврхе политичке или економске доминације. Било је и предмет велике контроверзе у међународном праву, нарочито када је у питању заузимање стране у грађанском рату и помоћ заједници која тврди да је њу угњетавала централна влада (која дјелује на њеној територији) као одговор на пријетње сецесијом.

1.1.3. Три главне врсте жртава

Постоје три главне врсте жртава током оружаних сукоба међу цивилним неборцима.

1. Цивилне жртве директно повезане са борбама зараћених страна, посебно међу становништвом смјештеним на првим линијама фронта или у бомбардованим или опкољеним градовима.

2. Цивилне жртве кампања терора које настоје да казне, контролишу или униште становништво или групе становништва које се сматрају непријатељским или једноставно штетним. Те кампање терора спроводи страни окупатор или сарадници окупатора, као и суграђани у случају грађанског рата.

- **Жртве намјерних убистава.** Ово могу бити појединачни злочини, са предумишљајем или без, мотивисани профитом или сексуалним или садистичким импулсима. Масовна убиства обично укључују погубљења талаца или заробљеника и акције истребљења. Тијела се могу оставити на лицу мјеста као средство терора, могу се бацити у јаме или скривати у масовним гробницама, или спаљивати и претварати у пепео. Злостављање мртвих може се примијетити у сакаћењу лешева, као што је одсијецање главе и приказивање одсјечених глава, сакаћење и комадање дијелова тијела или кастрација. Такође се примјењује и скрнављење гробница и гробља. Оваква понашања према људским остацима могу изазвати патолошку жалост међу преживјелима.

- **Жртве отмице и произвољног хапшења.** Овакве отмице могу имати неколико циљева: да се добије откупнина у замјену за пуштање талаца, да се омогући размјена заробљеника или да се заробљеници изложе принудном раду или проституцији. Затворска мјеста могу бити институционални затвори, затворски логори или приватни затвори. У случајевима оружаних сукоба, присилни нестанак често је синоним за погубљење. Принудни нестанци су случајеви у којима држава или политичка организација (уз овлашћење и подршку те државе или организације) произвољно хапси и притвара појединце, са намјером да их уклони из законске заштите. Починиоци потом одбијају да открију породицама судбину те особе или гдје се налазе њени остаци.

- **Жртве присилног премјештања или депортације становништва.** Присилно премјештање односи се на расељавање људи протјеривањем или другим присилним средствима са подручја у којем су законито присутни, без утемељења у међународном праву. Присилно премјештање становништва може бити резултат кампања терора, промјена у границама или нових територијалних разграничења, те се може десити током или послије непријатељских дејстава (посљедица мировних споразума и уговора).

- **Жртве мучења и варварских чинова.** Мучење је свако кривично дјело изузетне тежине које наноси тешку физичку или менталну патњу особи која се налази у притвору или под контролом друге особе. Физичка и психолошка тортура нераскидиво су повезане. Иако се мучење понекад користи као средство присиле за добијање информација, углавном се користи као казна или начин терорисања и контроле становништ-

ва. Често се мучењу подвргавају циљани појединци, како би други остали пасивни, из страха да ће и они бити жртве. Мучење је често повезано са нечовјечним условима притвора, уз пријетње смрћу и ругање, сексуално понижавање, присиљавање на гледање мучења или силовања некога блиског (супружника, дјетета, пријатеља итд.). Посљедице могу укључивати физичко сакаћење и тешке психолошке трауме.

- **Жртве присилног рада.** У ратним временима, затвореници су често присиљени да за непријатеља раде на одбрани и утврђивању (копање противтенковских јама, ровова итд.), често у изузетно тешким и опасним условима (излагање непријатељској ватри, хладноћа итд.).

- **Жртве силовања и сексуалног насиља.** Силовање у вријеме рата је начин кажњавања и понижавања непријатеља. Могу се примијетити многи облици сексуалног насиља: силовања праћена убиствима, поновљена силовања жена које су отете и смјештене у илегалним затворима (приватни затвори), силовања са психолошким мучењем (приморани су да гледају како је један од њихових рођака силован, мушкарци приморани на силовање једне од властитих рођака), присилна трудноћа (незаконито затварање жене која је присилно затрудњела). И мушкарци могу бити жртве сексуалног напада, посебно млади дјечаци и затвореници. Сексуално насиље може проузроковати озбиљне физичке трауме (слуз или висцералне лезије, перфорације, крварења, заразне болести итд.), те психолошке трауме (осјећај срама и кривице, посттрауматски стресни поремећај, сексуална дисфункција итд.). Случајеви трудноће након силовања покрећу питања у вези са прекидом трудноће (тешко или чак немогуће у овом контексту) или питање дјеце рођене након силовања.

- **Жртве имовинског злочина.** Током ратова, читави градови бивају десетковани бомбардовањима, што узрокује масовна разарања зграда и бескућништво. Крађе и пљачке усмјерене на одређене категорије становништва могу изводити окупатори, али и појединачни грађани или организоване банде.

3. Индиректне жртве су често повезане са ужасним животним условима у ратно доба: недостатак склоништа, воде, хране, струје, гријања, санитарних услова или медицинске његе.

1.1.4. Историјска спирала насиља.

- Догађаји оружаног сукоба не треба да се проучавају у дијеловима и сегментима, већ треба да се разматрају унутар историјског контекста и континуума. Кривична злодјела почињена током претходног сукоба на истој територији, посебно ако су прошла некажњено, могу проузроковати трауме у заједници које трају више генерација. Међугенерацијско и трансгенерацијско преношење ратних траума сада је утврђена чињеница. У случају друштвених тензија, подсјећање на прошлост величањем злочинаца или коришћењем пријетећих симбола повећава могућност поновне појаве и ескалације насиља.

▪ Током 1991. године борбе у Хрватској су се водиле у подручјима у којима су током Другог свјетског рата почињени нацистички и усташки масакри. Историчар Александар Ђилас написао је да „насиље савремених ратних мјеста прати карту насиља Другог свјетског рата". Етничко чишћење Срба у Хрватској било је испланирано, а све је почело 1990. године. Генерал Фрањо Туђман, ултранационалиста, ревизиониста, антисемита (једном се похвалио на предизборном скупу ХДЗ-а у Дубрави (Хрватска), 16. априла 1990. године, да његова супруга „није ни Српкиња ни Јеврејка")[1] и аутор књиге *Беспућа повијесне збиљности* – дошао је на власт у мају 1990. године. Претходно је основао Хрватску демократску заједницу (ХДЗ), ултранационалистичку странку чији је програм укључивао укидање уставних права Срба у Хрватској. Мај 1990. означио је почетак кршења основних права Срба у Хрватској, те њихове политичке, економске и културне маргинализације. ХДЗ је у великој мјери усвојио симболику која је подсјећала и величала усташку Велику Хрватску (што је изазвало панику међу Србима у Хрватској): повратак ратних злочинаца у Загреб, званичне почасти Анти Павелићу, увођење дјела Миле Будака у школске програме, изглед црвено-бијеле шаховнице на застави, промјена имена улица и градских тргова (улице и школе преименоване су у „Миле Будак"), замјена динара за куну, поновно увођење усташких чинова у хрватску војску. Непосредно након што је ХДЗ добио власт на изборима 1990. године, министар унутрашњих послова Републике Хрватске створио је илегалне милиције, а оне су терорисале Србе који су живјели на подручјима из којих их је централна власт у Загребу хтјела протјерати. Дана 22. децембра 1990. године Хрватски сабор усвојио је нови устав (Устав Републике Хрватске бр. 56/1990, Хрватски сабор 22. децембра 1990. године) који је радикално измијенио политички и уставни статус Срба у Хрватској, успостављен 1947. године: Хрватска је била само Држава Хрвата[2]. Нови устав одузео је Србима статус конститутивног народа и вратио их у статус националне мањине, грађана другог реда који треба да буду прогнани.

▪ Сличан процес уочен је у исто вријеме у Босни. Почетком 1991. године, Алија Изетбеговић и Сефер Халиловић формирали су „Патриотску лигу", паравојну организацију у служби своје политичке странке – Странке демократске акције (СДА), створене 1990. Ова паравојна организација имала је за циљ да елиминише ривале, укључујући умјерене муслимане попут Фикрета Абдића, те да дође на власт. Према Марку Атили Хоареу (Attila Hoare, 2014, стр.12), Изетбеговић је био познат по прозелитизму радикалног ислама и чланству у организацији „Млади муслимани", чији су чланови били дио СС Ханџар дивизије и сарадници усташа током Другог свјетског рата. Његов програм био је јасно објављен у књизи *Исламска декларација* коју је он написао крајем 1970-их, а коју је поново издала СДА 1992. године за широку дистрибуцију у Босни. Изетбеговић и Халиловић регрутовали су вође банди и личности из организованог криминала (између осталих: Рамиз Делалић Ћело, Мушан Топаловић Цацо, Јусуф Јука Празина, Исмет Бајрамовић Ћело) да руководе разним јединицама „Патриотске лиге". Многи од њих су амнестирани како би изашли из затвора. Ове јединице сијале су терор међу српским становништвом у Сарајеву, подсјећајући их на злочине из Другог свјетског рата. Неза-

висност Босне и Херцеговине, која је призната у априлу 1992. године без претходних преговора, довела је до распада мултиетничке владе у Сарајеву. СДА је дошла на власт искључујући глас разума умјерених муслимана. Изетбеговић је поставио главне вође јединица „Патриотске лиге“ на руководеће положаје у војсци и полицији.

- Књига генерала Жан Ренеа Башелеа о Сарајеву почиње историјским подсјећањем на злочине које су починиле усташе и њихови босански сарадници током Другог свјетског рата. Генерал Башеле, који је 1995. године командовао сарајевским сектором који је био снага Уједињених нација (УНПРОФОР), подвукао је трајне трагове Другог свјетског рата који су дубоко урезани у колективну свијест. „Када је Хитлер напао Југославију 1941. године, инвазија на Србију – обиљежена разорним бомбардовањем Београда – сматрала се инвазијом на насљедног непријатеља, док су нацистичке трупе у Загребу дочекане уз поклике публике. Створена је усташка држава која је укључивала Босну, а Србију су окупирале нацистичке трупе. На састанку усташа у Госпићу, 11. јуна 1941. године, главни идеолог хрватског фашистичког усташког покрета Миле Будак рекао је: 'Побићемо једну трећину Срба, другу трећину протјерати, а трећу трећину покатоличити.' Усташки програм уп. Законска одредба о чистоћи хрватског народа бр.: XLV-67 Z., стр. 41 и 30, априла 1941, коју је издао Анте Павелић: елиминисати Србе[3], Јевреје[4] и Роме[5]. На десетине хиљада Срба нестало је у усташким концентрационим логорима, од којих је најозлоглашенији логор за истребљење Јасеновац. Ово убилачко лудило, које је било једнако ужасно као код нациста, оставило је неизбрисив траг у Сарајеву. Од 1941. до 1944. године, усташе су вршиле немилосрдне прогоне Срба и Јевреја, који су били жртве звјерстава која су дубоко погодила преживјеле. Муслиманско становништво је са своје стране поприлично имало користи од усташке власти. Босански муслимани, које је охрабрио велики муфтија из Јерусалима, регрутовани су у једну СС дивизију „Ханџар“. Ови трагови остали су дубоко усађени у колективну свијест. [...] Алија Изетбеговић, рођен 1925. године, био је 1943. студент у Сарајеву, те је био члан покрета „Млади муслимани“ који је сарађивао са усташким режимом“ (Bachelet, 2016, стр. 34-45).

- Одлучујући фактор у спирали насиља је немогућност државе да спријечи злочине, тј. њена дозвола да се ти исти злочини почине тако што се пружа оправдање за насиље над заједницом. Насиље великих размјера захтијева одређени ниво припреме и планирања за који је способна само држава: стварање милиција или паравојних група или примјена инструмената терора. Од 1991. године, Фрањо Туђман и његова странка ХДЗ, као и Алија Изетбеговић и његова странка СДА, поново су отворили ране Другог свјетског рата, стварајући илегалне милиције и подстичући своје присталице на злочине над српским становништвом.

2. Два примјера из историје на европском тлу

Сваки нови сукоб отвара могућност поређења са претходним сукобима. Нажалост, врло често су ова поређења непримјерена, неадекватна или погрешна. Заправо,

ова поређења се не праве како би се боље разумјела људска патња, како би се она поново избјегла, већ да се једна од страна у сукобу стигматизује и демонизује. Ово чини да се људи држе бијеса и мржње. Да би се боље разумјела патња цивилног становништва током оружаних сукоба, морају се анализирати злочини и трауме који погађају ове групе. „Ратни злочин“ је злочиначки појам, док „траума“ спада у област медицине и друштвених наука. Прије испитивања случаја бивше Југославије и Сарајева, укратко ћемо споменути два главна сукоба на европском тлу током двадесетог вијека: Шпански грађански рат и Други свјетски рат. Заиста, направљена су бројна поређења између Сарајева и ова два сукоба.

2.1. Шпански грађански рат

Шпански грађански рат услиједио је након националистичког пуча 18. јула 1936. године против владе Друге шпанске републике, те се званично завршио 1. априла 1939. Био је резултат политичких, социјалних и економских тензија које су се накупиле током неколико генерација. У овом рату сукобиле су се двије стране –републиканска и националистичка страна, коју је предводио генерал Франсиско Франко. Нацистичка Њемачка и фашистичка Италија стале су на страну националиста. Совјетски Савез и добровољци из цијелог свијета подржавали су републиканце кроз Међународне бригаде. Француска и Велика Британија одлучиле су се да не интервенишу, уз блокаду извоза оружја, али су дозволиле Међународним бригадама да се боре заједно са републиканцима и подстакле су испоруке оружја републиканцима. Рат се завршио побједом националиста, који су успоставили диктатуру, и она је трајала 36 година – до 1975. године. У рату је страдало готово 500.000 људи од укупно 26 милиона, што је скоро 2% становништва. Укупан број умрлих веома је тешко утврдити. Жртве репресије која је услиједила након пораза републиканаца такође се морају узети у обзир, пошто је Франкова влада наредила десетине хиљада погубљења. Број умрлих који је узроковала глад или епидемија није познат. Шпански грађански рат подијелио је мишљење јавности широм свијета. Рат је медијски и културно снажно одјекнуо усљед активизма многих писаца (Ернеста Хемингвеја, Андреа Малроа, Џорџа Орвела) и чувене слике *Герника (Guernica)* Пабла Пикаса, која приказује жртве бомбардовања.

2.1.1. Жртве директно повезане са борбама

Неке битке су однијеле хиљаде или десетине хиљада живота, попут Битке на Ебру или Битке код Теруела. Град Мадрид, који су држали републиканци, бомбардован је током опсаде, а она је трајала од октобра 1936. до марта 1939. године. Артиљеријско и ваздушно бомбардовање града наредио је Франко, како би се терорисало цивилно становништво и присилило на предају. Било је то једно од првих намјерних бомбардовања цивилног становништва. Опсада и бомбардовање Мадрида усмртили су око 10.000 људи, а републиканци и националисти завршили су са сличним бројем жртава.

Опкољени град на крају је припао националистима 28. марта 1939. Бомбардовање Гернике било је ваздушно бомбардовање које су у понедјељак, 26. априла 1937. године, извеле ваздухопловне снаге нацистичке Њемачке и фашистичке Италије. Овај изузетно символичан догађај у Шпанском грађанском рату интензивном пропагандом допринио је међународној медијској покривености сукоба, а осудио га је велики дио међународне заједнице. Број жртава овог бомбардовања био је предмет контроверзе и накнадно је ревидиран наниже. У бомбардовању Барселоне од 16. до 18. марта 1938. године, које су извеле њемачке и италијанске баздушне снаге, убијено је неколико хиљада цивила.

2.1.2. Жртве Бијелог терора и Црвеног терора

Смрт цивила, осим страдања у борби, првенствено је резултат погубљења која су извршавале и националистичка и републиканска страна. Готово 100.000 погубљења по кратком поступку догодило се у дијеловима под контролом националиста, а исто толико погубљења било је у областима које су држали републиканци. Пуштања затвореника *(sacas de presos)* састојала су се од пуштања великог броја затвореника наводно са циљем ослобађања, али права сврха било је њихово погубљење. Ови злочини су углавном почињени током првих шест мјесеци рата (од јула до децембра 1936. године), а починиле су их обје стране.

- **Бијели терор** односи се на злочине и злостављања која су националисти починили над браниоцима Друге шпанске републике. Франкове оружане снаге укључивале су искусне, немилосрдне борце из Шпанског Марока (Легија странаца). Напредак ових трупа резултирао је великим бројем погубљења, силовања и пљачки имовине. Масакр у Бадахозу (од 14. до 15. августа 1936. године) догодио се у данима након битке за Бадахоз, а био је дио бруталне репресије коју је починила националистичка војска. Између 1936. и 1939. године, 114.000 људи у Шпанији је проглашено несталим. Процјењује се да је број масовних гробница на обје стране између шестсто и осамсто (нове се још и данас откривају). Франкоисти су оформили два затворска логора, прво током Шпанског грађанског рата, а затим као инструмент репресије током Франкове диктатуре. Извјештавало се (а касније је потврђено) о сакаћењу рањених и мртвих: бивале су одсјечене уши и носеви, мушкарци су кастрирани и главе су одсијецане. Почињени су и сексуални злочини, заједно са погубљењима по кратком поступку и претресом имовине. Војници су излагали свакаквим понижењима жене за које се сумњало да припадају републиканском логору: бријали су им главе, присиљавали их да пију рицинусово уље како би изазвали дефекацију, тјерали су их да се свуку полуголе и насилно их тукли. Жене су биле присиљене да чисте и кувају у војним логорима, гдје су силоване. Групна силовања и силовања малољетних дјевојчица била су честа појава. Многе жене су силоване пред својим мужевима или дјецом, а младе дјевојке силоване су након што су гледале убиства својих родитеља. Силовања су често била праћена убиствима, док су починиоци парадирали около са женским доњим вешом

који им је висио о пушкама као трофеј. Погубљења затвореника по кратком поступку и систематска силовања жена извршавана су уз сагласност војне команде.

- **Црвени терор** се односи на насилна дјела која су починиле разне републиканске активистичке групе. Свако за кога се сумњало да подржава националисте погубљен је без суђења. Републиканци су масакрирали неколико хиљада националистичких затвореника које су држали у мадридским затворима. Око 5.000 људи стријељано је у Параквелосу и Торехон де Ардосу и сахрањено у масовне гробнице (новембар 1936). Црвени терор такође је циљао католичке личности. Републиканци су погубили много шпанских католичких свештеника. Хиљаде свештеника, монаха и монахиња било је међу главним жртвама ових масакра. Цркве и манастири су спаљени, а олтари и гробови оскрнављени. Дјела великог насиља, праћена силовањем, почињена су над монахињама и младим дјевојкама из католичких организација које су пале у руке републиканаца. У очима католичке цркве, ови католици умрли су због своје вјере, али што се тиче републиканаца – они су умрли јер су пружили подршку Франку.

2.1.3. Послијератна правда

Франкова диктатура (1939–1975) створила је посебне судове и доносила хитне законе који су посебно били намијењени сузбијању комунизма. Званично су истражени и осуђени само злочини које су починили републиканци, а овај процес био је познат под називом *Општи узрок (Causa General)*. Закон о амнестији искључио је сваку могућност процесуирања злочина које су починили националисти. Жртве франкоистичког режима морале су чекати 2007. да би коначно биле проглашене жртвама, након доношења Закона о сјећању у Шпанији, званично познатог као Закон 57/2007 који признаје и проширује права и успоставља мјере у корист оних који су претрпјели прогон или насиље током грађанског рата и диктатуре. Овај закон признаје неправедну природу пресуда и казни изречених током Шпанског грађанског рата и Франкове диктатуре. Франкоистички судови проглашени су „нелегитимним" и сваки захтјев за ревизију мора се испитати без икаквог противљења правосуђа. Продужена је помоћ жртвама Франковог режима и њиховим породицама (пензије, новчана накнада). Држава се обавезала да ће помоћи у проналажењу, идентификовању и евентуалној ексхумацији жртава франкоистичке репресије чија тијела нису пронађена.

2.2. Други свјетски рат

Током Другог свјетског рата (1939–1945) супротставиле су се Савезниче снаге и силе Осовине (предвођене нацистичком Њемачком). Док је повод за рат била инвазија Њемачке на Пољску, коријен сукоба у Европи сеже много дубље, нарочито до посљедица Версајског споразума и економске кризе 1929. године. Скоро 40 милиона Европљана умрло је током Другог свјетског рата, а већином су то били цивили. У неким земљама, посебно у Источној Европи, стопа смртности била је изузетно висока, те је

прелазила 10% од броја становника прије рата. СССР је платио највишу цијену са 26 милиона жртава, или скоро 15% свог становништва.

2.2.1. Жртве директно повезане с борбом

Током Другог свјетског рата читава села су опустошена ваздушним нападима Луфтвафеа и стратешким бомбардовањем савезничких снага. Ова ваздушна бомбардовања убијала су на десетине хиљада цивила за свега неколико дана, а број рањених обично је био више него двоструко већи од броја убијених.

▪ Многи градови били су опкољени и бомбардовани су из ваздуха артиљеријском ватром: опсада и битка за Лењинград од 8. септембра 1941. до 27. јануара 1944. (300.000 цивила убијених током бомбардовања), опсада и битка за Варшаву од 1. септембра 1939. године до 28. септембра 1939. године (25.000 погинулих цивила), опсада и битка за Стаљинград од 17. јула 1942. године до 2. фебруара 1943. године (300.000 погинулих цивила), опсада и битка за Будимпешту од 29. децембра 1944. године до 13. фебруара 1945. године (40.000 погинулих цивила).

▪ Стратешко бомбардовање америчких и британских ваздухопловних снага (Хамбург, Дрезден, Келн итд.) требало је да ослаби војни и индустријски потенцијал и морал непријатељских трупа. Хиљаде тона бомби, нарочито запаљивих бомби, бачено је на велике градове. У поновљеним ваздушним нападима на Хамбург (операција „Гомора") између 25. јула и 3. августа 1943. године убијено је најмање 40.000 људи (80.000 је рањено). Током бомбардовања Дрездена између 13. и 15. фебруара 1945. године убијено је најмање 25.000 цивила. Око 200.000 цивила изгубило је живот током атомског бомбардовања Хирошиме и Нагасакија.

2.2.2. Жртве кампања терора

Трећи рајх сматрао је да су неке ненаоружане и безопасне популације, држављани земаља у којима су живјели, штетни или једноставно непожељни (нпр. Јевреји, Роми, особе са инвалидитетом и хомосексуалци). Ове популације биле су изложене кампањама терора и истребљења уз до тада невиђено насиље. На окупираним територијама нацистичке снаге биле су криве за све врсте ратних злочина: уништавање читавих села, погубљења талаца и масакре над сељанима (укључујући жене и дјецу), мучења и убиства цивила који су имали везе са покретима отпора. „Медицински" експерименти у концентрационим логорима били су облик мучења.

▪ Нацистичка политика истребљења циљала је Јевреје у свим окупираним земљама. Јевреји су присиљавани да живе у гетима и депортовани су у логоре за истребљење, гдје су били методички убијани – масовна погубљења стрељачким водовима („Холокауст мецима"), убризгавање гаса у камионе или гасне коморе, присилни рад и гладовање. Физичко истребљење Јевреја праћено је пљачком и запљеном њихових непокретности

и личне имовине, а посебно пљачком умјетничких дјела и драгоцјености из станова депортованих Јевреја. Значајан дио њиховог културног и вјерског насљеђа уништен је или оскрнављен, укључујући синагоге и молитвенике, свете предмете и гробља. Индивидуално и колективно саучесништво широм Европе потпомогло је геноцид, нарочито покрети колаборациониста инспирисаних фашизмом и нацизмом, попут Независне Државе Хрватске или Мађарске током вођства Партије стреластог крста. Такође, геноцид над Јеврејима олакшали су и саучесници у владама или администрацијама које су одлучиле да сарађују са силама Осовине, као што је била Вишијевска Француска.

- На Балкану је Независна Држава Хрватска – сателитска држава коју је створио Трећи рајх – имплементирала политичку доктрину за истребљење Јевреја, као и Срба и Рома. Усташе су испланирале уклањање Срба из Хрватске и Босне, нарочито у логору Јасеновац. Мјере присиле против Срба такође су узимале облик принудног преобраћања у католичанство. 13. планинска дивизија Вафен СС „Ханџар" састојала се, готово у потпуности, од муслимана из Босне коју је анектирала Независна Држава Хрватска. Током Другог свјетског рата, Алија Изетбеговић био је члан организације „Млади муслимани" која је сарађивала с хрватским фашистичким усташким режимом и нацистичким окупаторима.

- Такође је планирано и истребљење глађу. Опсада Лењинграда била је дио плана изгладњивања, који су нацисти имплементирали како би Совјете отјерали у смрт од глади. Скоро милион цивила страдало је у овој опсади која је трајала деветсто дана, од којих је око 700.000 умрло од глади. У јануару 1942. неколико хиљада цивила умирало је од глади сваког дана. Холандска глад током зиме 1944–1945. (позната као „гладна зима") догодила се у дијелу Холандије под њемачком окупацијом. Њемачка је успоставила блокаду како би казнила Холандију због оклијевања да подржи нацистичке ратне напоре, и прекинула је испоруке хране. Скоро 22.000 цивила умрло је од глади. Дјеца жена које су биле трудне током овог периода била су рањивија на бројне болести због епигенетских промјена које су пренијете на сљедећу генерацију (видјети одјељак о трансгенерацијском преношењу ратне трауме). Организована глад у гетима такође је била дио плана за истребљење Јевреја.

- Нацисти су, уз индустријску ефикасност, депортовали у логоре за истребљење. Често су се дешавали принудни премјештаји становништва након промјена у разграничењу. Ови премјештаји дешавали су се из неколико разлога: били су резултат Споразума Рибентроп–Молотов, или су били премјештаји становништва са анектираних територија, или пак премјештаји милиона Нијемаца након пораза Њемачке (са више од 600.000 мртвих).

- Током Другог свјетског рата, војници свих нација починили су силовања током фаза инвазије, окупације и ослобођења. Њемачка војска силовала је милионе совјетских жена, а као резултат тих силовања рођено је између 750.000 и 1.000.000 дјеце. Када је нацистичка Њемачка пала 1945. године, совјетска војска је силовала два ми-

лиона Њемица (Црвена армија силовала је између 10% и 20% женске популације током освајања Берлина). Војници Црвене армије изричито су подстицани да терроришу њемачко становништво силовањем и пљачкама великих размјера, што је била освета за масовна злодјела Трећег рајха у СССР-у. Америчке, британске и француске трупе такође су учествовале у многим силовањима, не само њемачких жена и дјевојчица, већ и њемачких мушкараца и дјечака. Хиљаде силовања (процјењује се 14.000) починили су амерички војници у Француској и Енглеској (Lilly, 2007).

2.2.3. Послијератна правда

Међународни војни суд у Нирнбергу, гдје су суђења одржана од 20. новембра 1945. до 1. октобра 1946. године, формиран је да би се судило нацистичким ратним злочинцима, оптуженим за дјела која су починили као појединци или као чланови криминалних организација. Ово је био први пут да је основан међународни кривични суд. У оптужницама Суда није било разлике између ратних злочина и злочина против човјечности. Појам геноцида дефинисан је касније, у Конвенцији о спречавању и кажњавању злочина геноцида из 1948. године. Већина оптужених осуђена је и за ратне злочине и за злочине против човјечности. Адмирал Карл Дениц био је једина особа која је осуђена за ратне злочине, а да није оптужена за злочине против човјечности. Нацистичким злочинцима нису судиле државе које су биле неутралне током сукоба, већ четири силе побједнице (Сједињене Државе, Совјетски Савез, Француска и Велика Британија). Током поступка било је забрањено указивање на кривична дјела која су починили савезници а нека од њих су се могла упоредити са дјелима која су починили оптужени, укључујући стратешко бомбардовање већих њемачких градова. Стога је оспорена непристрасност овог суда, посебно због начина избора судија и забране указивања на иста дјела која су починили савезници. Генерална скупштина Уједињених нација је 11. децембра 1946. године утврдила принципе међународног права. Ови принципи потврђени су у Статуту Нирнбершког трибунала и кроз донијете пресуде, што им је дало трајну вриједност. Оснивање сталног међународног кривичног суда није се остварило све до стварања Међународног кривичног суда (МКС) 1998. године.

3. Хуманитарно право и прекршаји

3.1. Међународно хуманитарно право (МХП)

Међународно хуманитарно право (МХП) је скуп правила којима се настоје ограничити утицаји ратних операција, посебно оних који се тичу цивилног становништва и објеката, те појединаца који нису учествовали или више не учествују у борбама (ратни заробљеници, избјеглице). Женевске конвенције о рату (Женевска конвенција из 1949. и додатни протоколи из 1977. године) главни су уговори који се примјењују на међународне оружане сукобе и немеђународне сукобе, који се чешће називају грађанским

ратовима. Један од примарних циљева МХП је заштита цивила. Правила која уређују вођење сукоба пружају цивилном становништву у цјелини, а посебно појединим цивилима, општу заштиту од непријатељских дејстава. Закон странама у оружаном сукобу намеће двоструку обавезу да у сваком тренутку разликују цивилно становништво од бораца (принцип разликовања) и да своје операције усмјеравају само против војних циљева. Цивили не смију бити намјерни циљеви напада. На исти начин, хуманитарни закон предвиђа да се са цивилима који су пали у руке непријатеља мора поступати хумано. Одредбе хуманитарног закона утврђују правила која забрањују све облике угрожавања живота, облике мучења и окрутног, нехуманог или понижавајућег поступања.

3.2. Четврта женевска конвенција одржана 12. августа 1949. године и II протокол из 1977. године

Четврта Женевска конвенција одржана 12. августа 1949. године и II протокол из 1977. године, који се односи на заштиту жртава немеђународних оружаних сукоба – предвиђају да су сљедећа тешка кршења забрањена у сваком тренутку и на било ком мјесту:

- Насиље над животом, здрављем, физичким или менталним здрављем људи; посебно убиство, као и окрутно поступање попут мучења, сакаћења или било ког облика тјелесног кажњавања
- Колективне казне
- Узимање талаца
- Терористичка дјела
- Повреда личног достојанства, а нарочито понижавање, силовање, присилна проституција и било који облик непристојног напада
- Ропство и трговина робовима у свим облицима
- Пљачка
- Пријетње извршењем било ког од претходно излистаних дјела

3.3. Појам злочина

Појам злочина спада у подручје људских закона и кривичног домена, с тим што кривично право квалификује злочине и одређује казне. Појам злочина уско је повезан са законом и казном: нема злочина без закона који га карактерише као таквог и без одговарајуће казне (*nullum crimen, nulla poena sine lege*).

Обична или уобичајена кривична дјела су појединачни злочини, било с предумишљајем или не, и често су опортунистичке природе. Заснована су на добити или су резултат предавања сексуалним или садистичким импулсима. Уобичајена су у доба рата због немогућности владе и агенција за спровођење закона да заштите грађане и

контролишу урбано насиље. Насиље које резултира убиством може се развити као резултат друштвене неорганизованости, као и пљачка, све врсте трговине људима, црно тржиште и рекетирање. Владе и надлежне институције понекад толеришу или промовишу такве злочине против заједница које су означене као непријатељске или штетне.

Масовни злочини мотивисани су мржњом заснованом на националности, етничкој припадности, чланству у политичкој странци или религији. Њихова сврха је да се терорише или казни цијело друштво или неки његов дио. Такође, имају за циљ да истријебе цијело друштво или неки његов дио у складу са ширим планом доминације. Ови злочини се методички планирају и извршавају, и захтијевају употребу средстава принуде великих размјера, која укључују државне институције.

3.4. Квалификација злочина

Злочини почињени кршењем међународног хуманитарног права подлијежу кривичној квалификацији од стране судова. Међутим, историчари такву кривичну квалификацију, посебно за геноцид, понекад оспоравају.

3.4.1. Ратни злочини

Повеља Међународног војног суда у Нирнбергу од 8. августа 1945. године дефинисала је ратни злочин као озбиљно кршење закона и обичаја ратовања, почињено током оружаног сукоба. Ту спадају тешки прекршаји против цивила наведени у Женевским конвенцијама од 12. августа 1949: добровољно убиство, мучење и нечовјечно поступање, узимање талаца, незаконито лишавање слободе, добровољно наношење великих патњи или тешких повреда тјелесног интегритета или здравља, депортације, разарање градова и села, уништавање које није оправдано војном нуждом, те пљачкање јавне или приватне имовине.

3.4.2. Злочини против човјечности

Концепт злочина против човјечности први пут се појавио као правни концепт 1945. године у Повељи Међународног војног суда у Нирнбергу. Био је резултат жеље да се одговорни за стравичне злочине почињене током Другог свјетског рата позову на одговорност. Злочин против човјечности дефинише се као сваки нехумани чин почињен против цивилног становништва, посебно на етничкој или вјерској основи. Злочини против човјечности укључују или насиље великих размјера (квантитативни елемент), или врсту методичког насиља (квалитативни елемент). Обични злочини могу се оквалификовати као злочини против човјечности када су почињени по налогу власти као дио ширег или систематског напада усмјереног против цивилног становништва **због њиховог етничког поријекла, политичке припадности или вјероисповијести.** Злочини против човјечности не могу застарити.

3.4.3. Злочин геноцида

Злочин геноцида дефинисан је у Конвенцији о спречавању и кажњавању злочина геноцида коју је Генерална скупштина Уједињених нација усвојила 9. децембра 1948. године. Према Конвенцији, појам геноцид се односи на било које дјело почињено са намјером да се дјелимично или у цјелини уништи национална, етничка, расна или вјерска група, а посебно кроз убијање чланова групе, наношење тешких тјелесних или менталних повреда члановима групе и намјерно наношење штете животним условима групе с циљем да се дјелимично или у цјелини доведе до њеног физичког уништења. У својим повељама *ad hoc* трибунали МКСЈ и МКСР и МКС подржали су ову дефиницију.

Док је злочин против човјечности – злочин против појединаца, геноцид је злочин против одређене групе људи. **За Ива Тернона, историчара који се специјализовао за геноцид**, „Геноцид је екстреман облик злочина против човјечности. Може се сматрати да геноцид постоји када је испуњено неколико услова: физичко уништавање цјелине или значајног дијела групе људске; људи страдају без обзира на старост и пол због припадности тој групи; ово масовно убиство се планира, и само држава или организација која заузима мјесто државе у стању је да испланира геноцид у географским размјерама нације, или чак континента“ (Ternon, 2007a; Ternon, 1995; Ternon, 2007b). Злочин геноцида није спонтан чин: он се дешава само кад се терен припрема годинама или деценијама и карактерише га планирање злочина (Les génocides dans, 2004). Убијање цивила се не посматра као оперативна нужда са циљем стицања предности над непријатељем, већ као крајњи циљ сам по себи. Са правне тачке гледишта, акт геноцида није квалификован као такав због броја умрлих, већ према критеријумима Конвенције од 9. децембра 1948. Историчари препознају три геноцида.

▪ Јерменски геноцид био је геноцид који се десио између априла 1915. и јула 1916. године, током којег је већина Јермена који су живјели на подручју данашње Турске умрла усљед депортација, глади и масакра великих размјера. Испланирала га је и спровела владајућа странка, Странка јединења и напретка, позната као Млади Турци. У овим масакрима живот је изгубило око 130.000 Јермена, што је представљало око двије трећине јерменског становништва у то вријеме.

▪ Геноцид над Јеврејима или Холокауст односи се на систематско уништење Јевреја у Европи од стране нацистичке Њемачке (Hilberg, 2006). Жене (укључујући труднице), дјеца (укључујући новорођенчад) и старије особе убијани су заједно са одраслим мушкарцима. Убијена је трећина од укупног броја Јевреја на свијету (шест од укупно осамнаест милиона). Највећи број европских Јевреја је уништен, а они се никад нису опоравили од те катастрофе. Холокауст се издваја по својој бирократској и систематској организацији на индустријском нивоу, чиме је нацистички геноцид постао једини тог типа у историји човјечанства. Историчари сматрају да је ово био једини планирани геноцид на европском тлу током двадесетог вијека и једини геноцид организован на индустријском нивоу у историји човјечанства.

3.4.3.1. Геноцид над Ромима

Нацистичка расна политика посветила је значајну пажњу Ромима. За њих је посебно био заинтересован Хајнрих Химлер, који је вјеровао да су Роми аријевског поријекла, али да је њихова аријевска чистоћа нарушена мијешањем са другим расама. У почетку је подржавао план депортације Рома у резервате. Од 1935. године, Роми су били затварани у логоре гдје су на њима вршени медицински експерименти. Током 1937. године означени су као посебна раса, а 1936. године Нирнбершки закони су проширени тако да укључују и њих, лишавајући их држављанства и права гласа. Расправе о коначној судбини Рома трајале су до 1942, када је Химлер наредио да их депортују у концентрационе логоре. Нису све државе унутар нацистичког новог поретка имале једнак однос према Ромима. На примјер, Француска је своје Роме предала Нијемцима, румунски Роми су депортовани средином 1942, док је ромска заједница у НДХ углавном уништена у земљи, јер је геноцид над Србима радикализовао и убрзао процес истребљења Јевреја и Рома. С друге стране, постојале су земље, углавном на Кавказу, које су на разне начине пружале уточиште ромској популацији. Одређене процјене броја убијених Рома током Другог свјетског рата крећу се од 250.000 до 800.000, а најрелевантнија процјена јесте да је убијено око 500.000 европских Рома.

3.4.3.2. Геноцид над Србима у Независној Држави Хрвашској

Према релевантним процјенама, у Независној Држави Хрватској живјело је између 1.800.000 и 2.200.000 Срба, који су представљали око 30% укупног становништва.[6] НДХ је формирана на територији окупиране Краљевине Југославије и обухватала је територију данашње Хрватске, Босне и Херцеговине и дијела Србије.

Према мишљењу Раула Хилберга, НДХ је била Хитлеров сателит пар екселанс. Ово значи да се НДХ, да би ријешила „хрватско питање“, ослањала на измишљену друштвену и политичку климу коју је у то вријеме у Европи створио Трећи рајх. Њена суштинска специфичност огледала се у чињеници да је то била једина земља у нацистичком новом поретку у којој Јевреји нису биле примарне жртве, али чак и упркос томе, нису поштеђени прогона. Баш напротив, јеврејска заједница у НДХ патила је у пропорционално већем степену у односу на укупан број Јевреја који су у њој живјели, неколико процената више од европског просјека.

Примарне жртве геноцида у Независној Држави Хрватској били су Срби, као и Јевреји и Роми. Осим њих, страдали су и антифашисти свих нација. Званична политика НДХ гласила је да у њој нема мјеста за Србе, а њихово уништавање требало је да се спроведе тако да једна трећина буде убијена, једна преведена у римокатоличку вјеру, а затим асимилована, а посљедња трећина да буде протјерана из државе.

У крајевима у којима су Срби чинили већину, угрожени народ, односно онај дио народа који је успио да избјегне смрт, побунио се против злочиначке политике Неза-

висне Државе Хрватске и покренуо један од првих антифашистичких покрета отпора у окупираној Европи. До краја рата, покрети отпора на територији окупиране Краљевине Југославије имали су претежно српски карактер, а тек након капитулације Италије био је нешто повећан број хрватских и муслиманских војника.

Коначни резултати четворогодишњег постојања НДХ били су поражавајући. Између 20% и 25% укупног српског становништва које је живјело у Независној Држави Хрватској протјерано је на територију окупиране Србије, а приближно једнако толико је насилно преобраћено у римокатоличку вјеру. Убијено је око 30% укупног српског становништва. Током овог периода, српске заједнице на територији која је била под ефективном контролом НДХ биле су готово у потпуности уништене.

3.4.3.3. Геноцид у Камбоџи

У Камбоџи, Пол Потов режим Црвених Кмера и његова организација „Ангкар“ били су одговорни за смрт скоро два милиона људи (четвртину становништва земље) између 1975. и 1979. године (Kiernan, 1998). Црвени Кмери успоставили су скоро 200 затвора и центара за мучење, те више од 300 поља за убијања. Послије 1979. године, уз подршку западних сила (Сједињене Државе, Велика Британија и друге), убице су представљале своје жртве у УН, док је званичник Црвених Кмера Тиун Прасит био на позицији амбасадора од 1979. до 1991. године. Злочини Црвених Кмера процесуирани су 2010. године, а пресуде је донио један од судова под покровитељством УН, Ванредних комора у судовима Камбоџе (ЕЦЦЦ). Камбоџански премијер Хун Сен, званичник који је напустио Црвене Кмере и који је био у влади од 1979. године, предсједавао је кривичним поступком и тражио је да се оптужбе ограниче у име националног јединства, док је истовремено пријетио грађанским ратом уколико се подигну нове оптужбе. Канг Кек Иеу, познат и под називом „Дук“, надгледао је затвор и центар за мучење Туол Сленг (С21) и осуђен је на доживотни затвор 2012. године. Нуон Чеа и Кхиеу Самфан су 2014. године осуђени на доживотну казну затвора због злочина против човјечности, а посебно због тога што су у априлу 1975. наредили принудну евакуацију становништва Пнома Пена. Уништавање кмерског народа од стране Црвених Кмера, који неки описују као аутогеноцид, Уједињене нације нису квалификовале као геноцид. У новембру 2018. године, четрдесетак година након догађаја, Нуон Чеа и Кхиеу Самфан проглашени су кривима за геноцид над двије заједнице које су елиминисали Црвени Кмери због њихове етничке припадности: Чами (муслиманска мањина) и Вијетнамци у Камбоџи. Дејвид Шефер, специјални стручњак Генералног секретара Уједињених нација при Помоћи Уједињеним нацијама у суђењима против Црвених Кмера, поздравио је оцјену ЕЦЦЦ-а: „Пресуда је у суштини нирнбершка пресуда за ЕЦЦЦ и стога има веома значајну тежину за Камбоџу, међународно кривично правосуђе и анале историје.“ Судска повеља забрањивала је било какво позивање на улогу одређених западних сила у избијању сукоба у Камбоџи.

3.4.3.4. Геноцид у Руанди

Геноцид над Тутсијима у Руанди извршен је 1994. Процјењује се да је између 70% и 80% популације народа Тутси у Руанди (око 800.000 људи) масакрирано током три мјесеца, од 7. априла 1994. до 17. јула 1994 (19). Подаци Уједињених нација указују на то да је **између 250.000 и 500.000** жена силовано. Међународни кривични суд за Руанду (ИЦТР) основан је 8. новембра 1994. године, резолуцијом Савјета безбједности УН.

3.4.4. Разлика између Злочина против човјечности и Злочина геноцида

Законска разлика између злочина против човјечности и злочина геноцида није јасно утврђена. Владе и хуманитарне невладине организације (НВО) често користе термин геноцид, који се затим шири у медијима, како би оправдали право мијешања. Кривични суд може оквалификовати кривично дјело као геноцид, док се историчари можда неће сложити с том квалификацијом или ће је чак оспорити.

- Током Нигеријског грађанског рата инсценирано је страдање становништва Бијафре, а ужасне слике инструментализовали су западни медији, који су намјеравали да спусте политички улог сукоба у позадину. Агенција за односе с јавношћу „Маркпрес“, чије је сједиште у Женеви, организовала је комуникацијску кампању о геноциду у Бијафри. Ова кампања обухватала је стотине чланака о геноциду изгладњивањем, са сликама неухрањене дјеце, које су коришћене за поређење са истребљењем Јевреја током Другог свјетског рата. У свом издању од 21. августа 1968. године, француске дневне новине *Ле Монд* написале су: „Наставља се најстравичнији геноцид од Другог свјетског рата“. Бернард Кушнер и други француски љекари основали су организацију за борбу против геноцида у Бијафри која је прикупила значајна средства. Хуманитарна помоћ коришћена је за подршку независности Бијафре, односно у сврху политичке добити. Неколико година касније, утврђено је да у Бијафри није било геноцида и да је употреба израза „геноцид“ неоправдана (Brauman, 2006, стр. 188-204; Semo, 2002; Brauman, 2004, стр. 58-59; Deux ou trois choses, 2008). Такође је утврђено да су употребу израза „геноцид“ подстакле француске обавјештајне службе (СДЕЦЕ), а израз је потом преузео Кушнер, агенција „Маркпрес“ и популарни медији.

- Међународни суд правде (МСП) и МКСЈ нису оквалификовали масакр у Сребреници 1995. године као злочин против човјечности већ као геноцид (Bastié, 2015). Ниједна резолуција УН није препознала злочин почињен у Сребреници као геноцид, а МСП сматра да Србија није починила геноцид, није учествовала у споразуму о почињењу геноцида и није била саучесник у геноциду. Док су двије трећине Јермена, Јевреја и Тутсија убијене у геноцидима које су документовали историчари, укупан број босанских Муслимана убијених у Сребреници и широм Босне и Херцеговине током грађанског рата износио је око 1% заједнице. Термин геноцид кориштен је само за град Сребреницу, не и за Босну и Херцеговину. Никада прије се масакр ограничен на

општину или ратиште није карактерисао као геноцид. Одлука МСП отворила је Пандорину кутију тиме што је злочин против човјечности прозвала злочином геноцида.

Историчар Ив Тернон сматра да безбројни злочини против човјечности почињени у бившој Југославији од 1990. до 1995. године не чине геноцид. Сребреница би се могла сматрати геноцидом да је овакав масакр извршен и на многим другим мјестима, као што је био случај са јерменским геноцидом 1915–1916, геноцидом над Јеврејима током Другог свјетског рата и геноцидом над Тутсијима у Руанди 1994. године. Тернон је изјавио: „Оно што је најнеугодније у прекомјерној употреби израза геноцид је то што доводи до надметања међу жртвама: групе тврде да су жртве геноцида чак и када нису доживјеле исто што и Јермени, Јевреји или Тутсији" (Ternon, 2007a).

Стивен Смит такође је критиковао пресуду МКСЈ да је масакр у Сребреници био геноцид. „Пресуда МКСЈ је широко распрострањена, али није добро анализирана. Међутим, синове и кћерке жртава Холокауста и јерменског геноцида или људи који су преживјели геноцид над Тутсијима у Руанди оваква пресуда морала је погодити. Да ли је исти такав злочин почињен над њиховим народом? [...] Геноцид се издваја по томе што се на убијање цивила не гледа као на оперативну потребу за стицањем предности над непријатељем, већ као на крајњи циљ сам по себи" (Smith, 2004). У случају сребреничких догађаја, цивилно становништво је превезено на територију под контролом муслимана по захтјеву представника цивилног становништва и Уједињених нација, а највећа група (остале мање групе касније су размијењене) ратних заробљеника и војно способних мушкараца касније је погубљена.

Рони Брауман, бивши предсједник организације *Доктори без граница*, рекао је: „Чињенице су јасне и сви их прихватају, али је названо геноцидом. Сребреница је била масакр мушкараца војног доба. То је неспоран злочин против човјечности, али жене, дјеца, старци, људи који нису сматрани потенцијалним пријетњама, пуштени су" (Deux ou trois choses, 2008).

Генерал Луис Макензи изнио је исто запажање. „Мушкарци и старији дјечаци, босански Муслимани, били су издвојени, а старци, жене и дјеца су измјештени... Ако чините геноцид, не пуштате жене, јер су кључне за продужење саме групе коју покушавате елиминисати" (MacKenzie, 1993).

Генерал Филип Морион, француски генерал који је командовао снагама УН у Босни од 1992. до 1993. године, свједочио је да су босанске снаге Насера Орића, смјештене у енклави Сребреница, починиле стравичне масакре у локалним српским селима. „Ови масакри довели су до тога да су ова заштићена подручја [...] постепено постала подручја у којима су се босанске снаге могле осјећати релативно безбједно и које су користили као базу за покретање напада на Србе. [...] Насер Орић, који је био заповједник снага босанске војске у овој енклави, и сам признаје да је на крају рат водио из те енклаве, што је резултирало масакрима над српским становништвом у околним селима. Стога је постао јавни непријатељ број један за Србе, а нарочито након акције за

коју му никада нису жељели опростити, а која се догодила на православно Бадње вече, свету ноћ у јануару 1993. године, када је извршио нападе на српска села и масакрирао становништво. […] Било је одсјечених глава. Снаге Насера Орића починиле су гнусне масакре у свим околним селима" (French National Assembly, 2001, стр.140-154).

Генерал Морион такође је изјавио да је пад Сребренице наредио Алија Изетбеговић: „И, као што вјероватно знате – ако не, ја сам објавио и никад није оповргнуо – босанске снаге су се повукле прије пада Сребренице. […] Увјерен сам да је становништво Сребренице постало жртвом државног разлога, али је тај разлог био у Сарајеву и Њујорку. […] Не плашим се да кажем да је Сарајево намјерно изазвало трагедију. Био је то предсједник Изетбеговић. Насер Орић је послушао наређења босанског предсједника у Сарајеву" (French National Assembly, 2001, стр.140-154).

▪ У прољеће 1998. године, етнички Албанци оптужили су Србе за геноцид. Ову неосновану оптужбу преузела је америчка влада (Doggett, 1999). Званичници НАТО-а и америчког Стејт департмента више пута су говорили о „геноциду" на Косову. Њемачки министар одбране Рудолф Шарпинг, чије су ријечи преузели медији, такође је тврдио да су Срби починили „геноцид". Према информацијама које су објавили њемачки министар спољних послова Јошка Фишер и њемачке војне власти, Срби су планирали депортацију етничких Албанаца у плану под називом „Операција потковица" (Loquai, 2000). Амерички предсједник Бил Клинтон изјавио је да је кампања НАТО-а, која је покренута без мандата УН, хтјела да осујети „намјерне и систематске напоре етничког чишћења и геноцида". Натали Дуклос, универзитетска професорица која предаје на политичким наукама, написала је у *Ле Монду* 30. марта 1999. године да је „интервенција НАТО-а стога правовремена, јер би је Савјет безбједности УН блокирао. Због присуства недемократских земаља попут Кине и Русије, овом Савјету недостаје кредибилитет за спровођење мировних мисија у свијету. Добродошла је, стога, улога НАТО-а у преузимању надлежности од УН како би се осигурала регионална стабилност и спријечио геноцид". Сада је јасно утврђено да на Косову није било геноцида и да је план „Потковица" био груба лаж (Halimi & Rimbert, 2019). За Жан-Арноа Деранса[7] и Лорана Желана[8], новинаре експерте за Балкан, план „Потковица" био је „архетипска лажна вијест коју су шириле западне војске и све главне европске новине" (Halimi & Rimbert, 2019). Вођа шпанског истраживачког тима објавио је чланак по повратку са Косова под насловом „Ратни злочини, да, геноцид, не!". Ако се узме у обзир бројка од 10.000 убијених жртава, то би значило да је у овом рату убијено мање од 1% укупног становништва Косова. У истрази коју су Данијел Перл и Роберт Блок објавили у *Вол стрит џурналу* 31. децембра 1999. године пише да су се „етнички албански милитанти, хуманитарне организације, НАТО и новински медији међусобно подупирали како би гласинама о геноциду дали кредибилитет" (Pearl & Block, 1999; Steel, 2000). Француски интелектуалац Бернар Анри Леви био је један од највећих пропагатора гласина о геноциду у Француској (Halimi, 2003; Beau & Toscer, 2006).

▪ Током љета 2004. године, америчка и британска влада тврдиле су да се у Дарфуру догађа геноцид (Darfour: Powell accuse, 2004; Les Etats-Unis qualifient, 2004;

Darfour: Bush parle, 2004; Querelle sémantique autour, 2004; Bradol, 2004; *Kofi Annan nomme*, 2004). Тиери Алафор-Дуверже, из организације *Доктори без граница*, одбацио је ово рекавши: „Што се нас тиче, гледајући анализу и чињенице, у Дарфуру се не догађа геноцид. У данашње вријеме постоји тенденција прекомјерне употребе овог израза и кривљења слике налик на пропаганду која може само наштетити напорима за помоћ. Ово не говорим да бих порекао смрт, убиства, стотине спаљених села и милионе избјеглица. Ми једноставно покушавамо да кажемо истину" (Un drame humanitaire, 2004). Рено Муселије, француски министар вањских послова, рекао је: „Ни Генерални секретар УН Кофи Анан, а ни Јан Пронк, специјални представник за Судан, у свом извјештају о ситуацији нису поновили појам геноцида. Нису га поновили ни *Доктори без граница*, а ни ја сам приликом посјете региону у јуну. Јасно је да је Дарфур поприште велике хуманитарне кризе и масовних и озбиљних кршења људских права. Подржавамо идеју тачног истраживања УН" (Muselier, 2004). Међународна Комисија за истраживање о Дарфуру при Уједињеним нацијама објавила је 31. јануара 2005. године извјештај са закључком да су злоупотребе у Дарфуру заиста представљале злочине против човјечности, али да су оптужбе за геноцид неосноване (United Nations, 2005; UN Clears Sudan, 2005).

3.4.5. Етничко чишћење

Са правне тачке гледишта, појам етничког чишћења није јасно дефинисан и у међународном праву није препознат као посебно кривично дјело. Овај термин се односи на кршење међународног хуманитарног права, а на начин да се протјерују припадници одређене етничке групе са неке територије. Етничко чишћење има територијалну сврху; има циљ да на силу створи етнички хомогено географско подручје. Његова намјера није физичко или биолошко уништавање групе. Од почетка рата у бившој Југославији, термин „етничко чишћење" приписивао се само Србима, прије него што су појмови „етничко чишћење" и „геноцид" били повезани (Krieg-Planque, 2003). Злочини које би требало оквалификовати као ратне злочине или злочине против човјечности (присилно премјештање становништва, силовање итд.) окарактерисани су као методе „етничког чишћења". Дефиниција геноцида проширена је терминима као што је „геноцидни чинови" и фразама попут „силовање као чин геноцида" или „геноцидно силовање". Зашто је идеја „етничког чишћења" уведена ако Усљед недостатка истинске политичке воље како би се избјегла квалификација ратних злочина и злочина против човјечности, одржала семантичка конфузија и предложило да Срби планирају извршити геноцид? Израз такође сугерише да Хрвати, Муслимани и босански Срби припадају трима различитим етничким групама. Оптужбе за етничко чишћење изнесене су против Срба у Босни и Херцеговини и на Косову, док је једино стварно етничко чишћење током рата у бившој Југославији изведено на штету српског становништва у Хрватској и на Косову.

3.5. Међународни кривични судови

Државе потписнице Женевске конвенције сложиле су се да предузму све неопходне законодавне мјере за успостављање адекватних кривичних санкција према

онима који су починили или наредили тешка кршења Конвенције. Државе потписнице прихватају обавезу да траже оне који су оптужени за чињење или наређивање тешких повреда конвенције. Ако се злочинац измакне закону и санкцијама судова, стварност злочина може бити оспорена и правда неће бити задовољена. Одсуство правде може погоршати појединачну или колективну трауму, угрозити процес помирења и подстаћи понављање злочина.

1. Међународни војни суд у Нирнбергу, први међународни кривични суд, основан је у сврху суђења ратних злочина и злочина против човјечности почињених током Другог свјетског рата. Повељом овог трибунала, који су оформиле четири силе побједнице, забрањено је суђење савезницима за ратне злочине и позивање на принцип *ту квокве*.

2. Злочин геноцида дефинисан је у Конвенцији о спречавању и кажњавању злочина геноцида коју је Генерална скупштина Уједињених нација усвојила 9. децембра 1948. Конвенција о непримјењивости принципа застарења на ратне злочине и злочине против човјечности усвојила је Генерална скупштина Уједињених нација 26. новембра 1968.

3. Два *ad hoc* суда основана су Резолуцијом безбједности УН, 1990-их:

▪ Међународни кривични суд за бившу Југославију (МКСЈ) био је привремени суд, основан 25. маја 1993. резолуцијом Савјета безбједности, а не у Генералној скупштини УН. Сврха овог *ad hoc* суда, који је распуштен 31. децембра 2017. године, била је процесуирање особа кривих за тешка кршења међународног хуманитарног права у бившој Југославији (Хрватска, Босна и Херцеговина, Косово), која су се догодила од јануара 1991. године.

Бројни притисци на судије и свједоке овог суда увијек су служили Хрватима, Бошњацима и етничким Албанцима. Суђења за ратне злочине довела су до ослобађајућих пресуда због повлачења, нестанака или убистава свједока оптужбе. Многи свједоци које је тужилаштво позвало нису се усудили да наставе свједочење, због страха за свој живот јер су примијетили немогућност суда да их заштити. Многи осумњичени нису оптужени (између осталих Сефер Халиловић, Агим Чеку, Хашим Тачи), док су неки у жалбеном поступку ослобођени или су им казне знатно умањене (Анте Готовина, Младен Маркач, Насер Орић, Рамуш Харадинај, Рахим Адеми и многи други). Међутим, Срби су увијек кажњавани крајње строго, а само треба да се упореди број оптужби и тежина казни против различитих страна у сукобу, да бисмо били увјерени у пристрасност овог суда.

Француска новинарка Флоренс Артман-Доманкушић, која је блиска хрватским националистичким круговима, била је портпарол и савјетница тужиоца МКСЈ Карле дел Понте од 2000. до 2006. године. Као новинарка која је за *Ле Монд* писала више од десет година, Артман је писала о сукобима у бившој Југославији 1990-их година са антисрпском пристрасношћу, пристрасношћу која се огледа и у њеним књигама (Hartmann, 1999; Hartmann 2007; Hartmann 2015). Она је 2006. године свједочила против официра Југословенске народне армије (ЈНА) који су били оптужени за ратне

злочине у Хрватској. Хрватски хелсиншки одбор додијелио јој је Награду за људска права. МКСЈ је 2008. осудио Флоренс Артман због откривања информација које се односе на повјерљиве одлуке МКСЈ. Објављујући ове информације, Артман је покушавала да утиче на Међународни суд правде тако да осуди српску државу због „геноцида" у Сребреници.

Остали новинари понашали су се као страствени сарадници тужиоца МКСЈ. У издању од петка, 19. децембра 1997, *Ле Монд* је објавио наслов на насловној страници најављујући да ће објавити имена и адресе особа које је оптужио МКСЈ. На другој страници, Реми Урдан објавио је осјетљиве информације из МКСЈ које никада нису смјеле бити откривене и које су вјероватно могле угрозити животе појединих Срба: тачне кућне адресе, мјеста која су посјећивали мимо професионалних активности, боје приватних возила, идентификовање тетоважа па чак и градове у којима су живјели родитељи ових особа. Током грађанског рата, овакав чланак могао би се сматрати позивом на убиство и обрачун. То што је МКСЈ подигао оптужнице против ових лица ни на који начин није доказивало њихову кривицу, ако се узме у обзир број оптужених несрба које је суд касније ослободио.

Савјет Европе је 16. децембра 2010. године, прихватио извјештај Дика Мартија, швајцарског парламентарца, о трговини органима у организацији Ослободилачке војске Косова (ОВК) (Dérens, 2011a; Dérens, 2011b; Dérens, 2012). Хашим Тачи је упоредио Мартијев извјештај са „Гебелсовом пропагандом". Трговину органима вршила је „Дреничка група", мала група бораца ОВК, по Тачијевим наређењима. Током 1998. и 1999. године неколико стотина косовских Срба, као и Рома и Албанаца оптужених за „сарадњу" са Србима, депортовано је у Албанију и погубљено ради вађења органа. Ова трговина људима трајала је најмање до 2011. године, двије године након уласка НАТО трупа на Косово и успостављања протектората Уједињених нација у регији. Европска унија је сматрала да истрагу треба да спроведе Мисија владавине права Европске уније на Косову (ЕУЛЕКС), која је основана 2008. године како би помогла косовским институцијама у изградњи владавине права. Усљед недостатка истинске политичке воље, *ни Привремена административна мисија Уједињених нација на Косову (УНМИК) ни ЕУЛЕКС нису спровели никакве стварне истраге о несталим Србима или Ромима*. Чак је неколико стотина записа нестало када је ЕУЛЕКС преузео мисију од УНМИК-а у децембру 2008.

Трговина органима већ је поменута у мемоарима Карле дел Понте из 2009. године (Del Ponte, 2009). У разним интервјуима, Флоренс Артман, која је била портпарол Карле дел Понте, критиковала је њене „неодговорне поступке", називајући их „чињеницама створеним из хипотеза", наглашавајући истраге које је спровео МКСЈ, а које нису пронашле ниједан убједљив доказ. Артман је за швајцарски лист *Ле Темпс* рекла да „Карла дел Понте подстиче мијешање гласина и чињеница, и тиме ризикује да ревизионистима пружи широку слободу. Њен посао на МКСЈ био је тражење истине упркос препрекама, тј. да се бори против порицања и манипулације. Она нас сада

враћа у најмрачније доба пропаганде" (Hartmann, 2008). Међутим, истраге на које се Флоренс Артман позивала никада нису спроведене, углавном јер су албанске власти одбијале сарадњу. Власти нису пристале на захтјеве истражитеља МКСЈ 2003. године за ексхумацију тијела са гробља у селу Рипе, а службено оправдање биле су „културне основе". Дел Понте је у својој књизи описала зид на који је наишла када је покушала, од 2000. године надаље, да истражи злочине ОВК, директно именом прозивајући шефа УНМИК-а Бернара Кушнера. У покушају да објасни ове блокаде, она је написала: „Сигурна сам да су се званичници УНМИК-а, па чак и КФОР-а [косовских снага] плашили за своје животе и животе чланова својих мисија" (Del Ponte, 2009). Капетан Сту Келок, капетан и бивши шеф полицијских снага УНМИК-а, рекао је 21. децембра 2010. године: „Не могу да кажем да је Кушнер знао за трговину органима, али је немогуће да није имао информације о организованом криминалу на Косову." На питање српског новинара о трговини органима током службеног путовања на Косово 2010. године, тада министар спољних послова, Кушнер се презирно насмијао и рекао новинару да „оде и преконтролише главу". Капетан Келок је такође објаснио да су било какве критике Хашима Тачија и његове пратње систематски одбијане у круговима у којима је радио. Треба да се напомене како су Тачија, Кушнеровог пријатеља, током рата на Косову савјетовале западне војне обавјештајне службе, посебно француска спољна обавјештајна служба.

У уторак, 29. јула 2014. године, амерички тужилац Клинт Вилијамсон представио је налазе трогодишње истраге коју је на Косову и у Албанији спровело истражно тијело које је основала Европска унија (Dérens, 2014). Вилијамсон је у потпуности потврдио чињенице које је водећи истражитељ Дик Марти пријавио Савјету Европе већ крајем 2010. и изјавио да постоји довољно доказа за подизање оптужнице против неколико лидера бивше ОВК, укључујући Хашима Тачија. Будући да МКСЈ није судио за ове злочине, а неки од њих су почињени након рата 1999. године, одлучено је да се створи нови специјални суд за процесуирање ратних злочина почињених на Косову. Овај специјални суд, који је основан 2016. године у Хагу, упркос жестоком противљењу косовског парламента, није прошао ништа боље од претходних судова. Тачи је изјавио да је овај „неправедни" суд „највећа увреда за Косово". Назми Рустеми, 63-годишњи бивши шумарски инспектор и заштићени свједок специјалног тужиоца овог суда, убијен је у близини Приштине 18. децембра 2019. године. Рустеми је био затвореник у логорима ОВК, што га је учинило важним извором информација о злочинима које је починила ОВК. Ово убиство још једном показује неефикасност програма заштите свједока оптужбе против одређених ратних злочинаца.

МСКЈ није имао овлаштења да суди за злочине НАТО снага, које су интервенисале без изричитог мандата УН и више пута бомбардовале цивилне циљеве. Током рата против Србије, НАТО је покушавао да постигне „дрезденски ефекат", који је имао циљ да уруши морал људи док им се бомбардују зграде, мостови, електране, фабрике, нафтне рафинерије, разводне табле и телевизијске релејне станице. Изгубила се раз-

лика између напада на војне циљеве и напада на град, те су то све постали „легитимни војни циљеви". Током ноћи са 22. на 23. април 1999. године, ратно ваздухопловство НАТО-а гађало је студија Радио Телевизије Србије (РТС) у срцу Београда, приликом чега је погинуло 16 новинара на радним мјестима. За НАТО, медији су били легитимна војна мета. „Дрезденски ефекат" изричито је подржавао генерал-потпуковник америчког ратног ваздухопловства Мајкл Шорт када је 24. маја 1999. године у часопису *Вашинīтон йосī* изјавио у вези са српским цивилним становништвом да: „Ако се ујутро пробудите и нема струје код куће, нема бензина, мост преко ког идете на посао је уништен и можда ће бити у Дунаву наредних двадесет година, почнете да се питате колико дуго ћете све то морати да трпите." Тајна сарадња НАТО-а и МКСЈ-а откривена је у више наврата. На основу Женевске конвенције и закона и обичаја ратовања, међународни правници оптужили су НАТО да је починио озбиљна кршења међународног права против југословенског цивилног становништва. Недуго након завршетка косовског рата, НАТО је МКСЈ-у послао детаљан досије, али Дел Понте је рекла да је суд имао хитније задатке од кривичног гоњења западних лидера који су му били најбоља подршка. Амнести интернашенал такође је оптужио НАТО и његове лидере за намјерно нападање цивилних циљева. У изјави Амнести интернашенала, објављеној 7. јуна 2000. године, пише да „државе чланице НАТО-а морају да изведу пред лице правде сваког свог држављанина за ког се сумња да је одговоран за озбиљна кршења међународног хуманитарног права. [...] Бомбардовање сједишта српске државне телевизије и радија (РТС) 23. априла 1999. године, у којем је убијено 16 цивила, био је намјерни напад на цивилни циљ и као такав представља ратни злочин". Генерални секретар НАТО-а Џорџ Робертсон, ослањајући се на изјаве Карле дел Понте и њеног замјеника, назвао је оптужбе Амнести интернашенала „неоснованим" и одговорио удружењу рекавши да „оптужбе нису основане". „НАТО је током сукоба досљедно поштовао међународно право, укључујући хуманитарно право." Карла дел Понте је закључила дебату изјавивши тада да ће се МКСЈ концентрисати на „свој стварни задатак, а то је хапшење и кривично гоњење југословенских званичника који су починили злочине против човјечности".

- Међународни кривични суд за Руанду (ИЦТР) био је други по величини међународни кривични суд на свијету, а Савјет безбједности УН основао га је 8. новембра 1994. године. Сједиште му је било у Аруши (Танзанија). Овај суд свој рад закључио је 31. децембра 2015. године, процјеном коју су многи стручњаци критиковали. Циљ МСР-а било је кривично гоњење особа, наводно, одговорних за дјела геноцида и других озбиљних прекршаја међународног хуманитарног права почињених у Руанди. Такође, требало је да процесуира и грађане Руанде који су наводно били одговорни за таква дјела или кршења међународног права почињена на територији сусједних држава, између 1. јануара и 31. децембра 1994. МСР је такође требало да допринесе процесу националног помирења у Руанди и да одржи мир у региону. Опсег истраге суда био је ограничен на злочине повезане са геноцидом над Тутсијима. МСР није

предузео никакве мјере против ратних злочина или злочина против човјечности који су се могли приписати Руандском патриотском фронту (РПФ)[9]. Тужилац Карла дел Понте[10] надзирала је неуспјешне покушаје провођења истраге против РПФ-а. Влада Руанде, која је настала као резултат побједе РПФ-а, одбила је сарадњу јер је сматрала да је сама надлежна за процесуирање ових злочина. Треба да се напомене како неке земље имају могућности у оквиру свог законодавства да на својим територијама процесуирају особе оптужене за геноцид, злочине против човјечности или ратне злочине (универзална надлежност). Белгија, Француска, Швајцарска и Канада користиле су универзалну надлежност својих националних судова за процесуирање особа осумњичених да су имали улогу у геноциду над Тутсијима.

Извјештај Канцеларије високог комесара Уједињених нација за људска права (ОХЦХР), који је објављен 2010. године, под називом Извјештај о вјежби мапирања – наводи најозбиљнија кршења људских права и међународног хуманитарног права почињена између марта 1993. и јуна 2003. године у Демократској Републици Конго (United Nations, 2010). Током овог периода, шест милиона људи је убијено, стотине хиљада жена и дјеце били су жртве сексуалног насиља, а четири милиона људи је присилно расељено. Што се тиче масакра почињених над народом Хуту, избјеглицама из Руанде и грађанима Конга, у извјештају се наводи да напади које је извршила Руандска патриотска армија (РПА) и њени савезници „откривају бројне елементе за осуду који би, уколико се докажу пред надлежним судом, могли бити окарактерисани као злочини геноцида". РПА, сада позната као Руандски патриотски фронт, била је побуњена војска Тутсија која је постала редовна војска руандског режима након побједе 1994. године. У Извјештају о мапирању препоручило се успостављање специјалног суда и транзиционе правде како би се осигурало да ови злочини не прођу некажњено. Идентитети починилаца злочина нису наведени у јавном извјештају, али се појављују у повјерљивој бази података која садржи имена високих политичких и војних званичника у региону Великих језера. Извјештај је прошао неопажен. У марту 2016. године др Денис Муквеге је написао отворено писмо ОХЦХР-у, које је потписало скоро 200 невладиних организација, позивајући их да објаве базу података у којој су идентификовани они који су углавном одговорни за злочине описане у Извјештају о мапирању. ОХЦХР је одговорио да би откривање таквих информација могло угрозити жртве и свједоке прекршаја. Поводом свог говора на пријему Нобелове награде за мир 10. децембра 2018. године, др Муквеге је још једном споменуо заборављени Извјештај о мапирању, рекавши: „Док вам ово говорим, извјештај скупља прашину у ладици у канцеларији у Њујорку" (Mukwege, 2018). Извјештај о мапирању је закопан, а одговорни за злочине описане у њему до сада су уживали потпуну некажњивост (Hogard, 2016; Hogard, 2009).

4. Међународни кривични суд (МКС) у Хагу (Холандија) први је стални међународни кривични суд заснован на мировном споразуму који је надлежан за процесуирање најтежих кривичних дјела, без обзира на то гдје су почињена. Повеља МКС усвојена је јула 1998. у Риму. Сједињене Државе никада нису ратификовале МКС.

Амерички Конгрес је 2002. године донио Амерички закон о заштити чланова службе, закон који је створен да заштити чланове америчке владе и војске од кривичног гоњења од стране МКС-а. Сједињене Државе забрањују изручење било ког америчког држављанина МКС-у и спремне су да на силу пусте сваког америчког држављанина који је изведен пред МКС. Штавише, Сједињене Државе ће учествовати у мировним операцијама УН само уз гаранцију пуног имунитета пред МКС-ом. Када се у МКС-у размишљало о отварању истраге о ратним злочинима које су у Авганистану починили амерички војници, амерички савјетник за националну безбједност Џон Болтон запријетио је врло изричитим санкцијама тужиоцима МКС-а, као и свим другим државама које су учествовале у истрагама МКС-а које се тичу Сједињених Држава (Paris, 2018). У марту 2020. године МКС је потврдио отварање истраге против америчких војника за ратне злочине и злочине против човјечности у Авганистану (La Cour pénale, 2020). Предсједник Трамп реаговао је предузимањем мјера економске одмазде против судија за прекршаје и званичника МКС-а (Извршна наредба о блокирању имовине одређених особа повезаних са Међународним кривичним судом, 11. јуна 2020. године) (Donald Trump menace, 2020; Trump OKs Sanctions, 2020).

5. Међународни кривични судови одговорни су за истрагу, оптуживање и кривично гоњење злочинаца који су дјеловали појединачно или у оквиру удружених злочиначких подухвата. Свако ко је планирао, подстицао, наредио, починио или на било који други начин помагао и подржао планирање, припрему или извршење злочина против човјечности појединачно је одговоран за тај злочин. Кажњива су и сљедећа дјела: геноцид, завјера за почињење геноцида, директно и јавно подстицање на почињење геноцида, покушај геноцида и саучесништво у геноциду. Појединачну одговорност је понекад тешко утврдити, посебно за припаднике нерегуларних снага које је тешко идентификовати (паравојне групе, плаћеници, снајперисти итд.). Кривичне истраге и експертизе у различитим областима (балистика, форензика, итд.), које се проводе строго и непристрасно, често су неопходне да би се прикупили докази о кривици.

Ad hoc међународни судови, који се оснивају након оружаних сукоба, првенствено се оснивају у сврхе политичке моћи. Правда коју проводе ови судови је дјелимична правда о којој је могуће преговарати, те која осигурава некажњавање једне стране у сукобу и забрањује да се западне силе окриве за било шта што се тиче избијања или развоја сукоба. До данас се ниједан међународни кривични суд није сложио да гони ратне злочине које су починила западна војна лица, било америчка, британска или француска. Др Муквеге је више пута рекао да „Нема трајног мира без правде. Ипак, о правди се не може преговарати“ (Mukwege, 2018).

3.6. Прелазна правда

Прелазна правда односи се на низ судских и вансудских мјера за рјешавање посљедица кршења људских права у друштвима која су претрпјела конфликт. Ус-

постављање непристрасне правде и препознавање жртава промовише повратак у мирно функционисање друштва и смањује ризик од понављања насиља. Главни циљеви прелазне правде су утврђивање истине и поновно успостављање закона, откривање одговорности оних који су починили прекршаје, обештећење жртава и промоција помирења.

- **Право на истину.** Тражење истине обухвата све иницијативе које помажу у откривању кршења људских права и патњи које су претрпјеле жртве. Рођацима несталих особа патња се може ублажити пружањем информација о околностима нестанка или могућности проналаска и идентификовања тијела. Мјере за олакшавање потраге за истином могу укључивати декласификацију архива, независне истраге и „комисије за истину". Комисије за истину су несудске истражне комисије чији је задатак да открију ратне злочине и кршења људских права који су починили влада или недржавни актери.

- **Право на правду.** Циљ прелазне правде је да идентификује и казни одговорне за кршење људских права. Само пружањем поштене правде за жртве може се осигурати крај грађанског рата. Амнестирање оних који су криви за тешка кривична дјела може угрозити процес помирења. Због тога се вриједи подсјетити изјаве Антонија Касезеа, предсједника МКСЈ-а, пред Генералном скупштином Уједињених нација у Њујорку 29. августа 1994. „Изражени су одређени страхови да би оснивање Међународног суда могло угрозити мировни процес. Заправо, Трибунал ће допринијети мировном процесу стварањем услова који чине повратак у нормалу мање тешким. Како се неко може надати обнављању владавине права и развоју стабилних, конструктивних и здравих односа међу етничким групама, унутар или између независних држава, ако се кривцима дозволи да остану некажњени? Они који су директно или индиректно страдали због њихових злочина, вјероватно им неће опростити, и неће заборавити дубоко разочарање. Како је могуће да жена коју су силовали припадници друге етничке групе или цивил чији су родитељи или дјеца хладнокрвно убијени утали жеђ за осветом ако зна да су починиоци ових злочина остали некажњени и да им је дозвољено да се слободно крећу, можда у истом граду у ком су починили те застрашујуће радње? Једина цивилизована алтернатива овој жељи за осветом јесте задовољење правде: вођење поштеног суђења пред истински независним и непристрасним судом и кажњавање оних који су проглашени кривим. Ако се не одржи поштено суђење, осјећаји мржње и огорчености који кључају испод површине ће, прије или касније, ескалирати и довести до поновног насиља."

- **Право на одштету.** Одштете имају циљ да надокнаде штету жртвама, да барем дјелимично исправе штету која им је нанијета, да им се помогне у превазилажењу посљедица насиља које су претрпјеле и да им се омогући обнављање живота. Одштете могу укључивати материјалну и новчану надокнаду и социјалне бенефиције попут бесплатног приступа здравственој заштити или образовању, као и симболичну надокнаду као што је јавно извињење.

3.7. Меморијали и закони о сјећању

Меморијали су намијењени очувању и одржавању сјећања на људе или догађаје кроз церемоније и споменике. У контексту прелазне правде, пружају прилику да одају почаст онима који су умрли током сукоба и покажу поштовање према жртвама. Меморијали могу очувати сјећање на одређене догађаје како би спријечили њихово порицање и избјегли понављање.

Дуго након што се десило, комеморативни дани остају прилика за прославу етничког чишћења Срба или за продужавање лажи и кампање демонизације против Срба. Хрватска, чланица Европске уније, 20 година након рата, 2015. године прославила је етничко чишћење крајишких Срба. Познати извјештач француског дневника *Ле Фиїаро* Жан-Кристоф Бусон један је од ријетких новинара који је био огорчен: „Предсједница Хрватске Колинда Грабар Китаровић одржала је узвишен говор у којем је говорила о 'бриљантној, оправданој и легитимној операцији'. У припремљеном лирском и помало борилачком маниру поручила је суграђанима да би требало да буду 'поносни и похваљени за тај догађај'. Али иза ове љупке војне прославе у атмосфери налик на правичну, крила се акција етничког чишћења коју је Хрватска, чланица Европске уније већ двије године, радосно славила. Прије свега двадесет година, уз незваничну помоћ америчких војних савјетника, заобилазећи лицемјерни ембарго УН, хрватска војска покренула је велику операцију за поновно освајање Крајине. И данас, зар нема ниједног гласа који би јавно осудио ове веселе прославе тако озбиљног чина попут етничког чишћења? Олуја, безуман напад хрватских трупа, била је тријумф. Овај наизглед традиционални ратни чин праћен је етничким чишћењем и избијањем насилних антисрпских одмазди у наредним данима и недјељама. Док су авиони хрватске војске летјели изнад њих, а понекад их и гађали из митраљеза, десетине хиљада српских породица морале су преко ноћи напустити своје домове, земљу, комшије и своју историју без икакве наде у повратак. Истјерали су их тенкови који су на себи имали ону исту црвену и бијелу шаховницу коју су, сјетимо се, истицале пронацистички оријентисане усташе – који су само пола вијека раније скривили геноцид над Јеврејима, Србима и Ромима који су живјели у бившој краљевини Југославији. Вијекови живота на том подручју и отпор османској инвазији избрисани су за неколико сати. Најсрећнији су били натоварени на тракторе, колица или камионе, а остали су ишли пјешке, са скромним завежљајем пребаченим преко једног рамена. У једној гужви људи и механизације од неколико стотина километара, већина од ових 200.000 мушкараца, жена, дјеце и стараца који бјеже на исток нису били крвожедне војсковође које су самозадовољно описивали новинари и романописци који су жељели да подстакну осјећања. Неки су завршили у избјегличким камповима у предграђу Београда (без струје, гријања, а понекад и воде), други су послати на југ земље да би 'поново населили Косово'... одакле су их поново протјерали, овај пут Албанци, послије 1999. године! Операцију 'Олуја' је крајем јула 1995. одобрио ултранационалистички предсједник Хрватске Фрањо Туђман на острву Бриони, а оркестрирали су је генерали Чермак, Маркач и Гото-

вина. Овај посљедњи, који није имао ништа против да се баци киша граната на град Книн (више од 900!), чак и када више није пружао отпор, ухапшен је 2005. године, а Хашки трибунал га је оптужио за ратне злочине, осудио... а затим ослободио. По повратку у Хрватску, дочекан је као народни херој због свог грозног чина. Је ли заиста примјерено да 'Олују' садашња хрватска влада слави с великом помпом, прије а и данас?" (Buisson, 20158) Чланак Жан-Кристофа Бусона у многим се аспектима односи на егзодус Срба из Сарајева и са Косова: три главна егзодуса без наде у повратак.

- **Историјски негацијанизам или порицање** је порицање историјских чињеница, упркос постојању необоривих доказа на које указују историчари. Израз „порицање холокауста" настао је 1987. године како би се означило порицање стварности геноцида који је нацистичка Њемачка извршила над Јеврејима током Другог свјетског рата. Такође се односи на порицање или минимизирање злочина против човјечности које је осудио суд у Нирнбергу. Самим тим се односи на порицање или минимизирање других историјских чињеница које су окарактерисане као геноцид или злочини против човјечности. У неким земљама, посебни закони кажњавају порицање геноцида.

- Закон о сјећању је закон којим се декларише званични став државе о историјским догађајима. Неки закони садрже кривичне санкције и забрањују изражавање других ставова. У Француској су предвиђене кривичне санкције у случају порицања или срамног минимизирања геноцида над Јеврејима током Другог свјетског рата. Комисија за право Сената и бивши предсједник Уставног савјета у Француској Роберт Бадинтер оцијенио је да је Закон о сјећању на геноцид над Јерменима у супротности са уставом Француске, јер, како он сматра, „француски парламент нема уставну надлежност да препричава историју. То треба да раде само историчари" (Badinter: "Le Parlementn'est, 2012). Многи историчари су се јавно изјаснили против Закона о сјећању. „Слобода за историју" (*Liberté pour l'histoire*) је француско удружење које се противи законима о сјећању. Њиме предсједава историчар Пјер Нора, а име је добило по позиву који је у децембру 2005. покренуло деветнаест историчара, укључујући Пјера Видал-Накеа. Позив, који је у почетку представљен у француским дневним новинама *Либерасион* и прештампан у часопису *Л'Истори*, протестује против злоупотреба које су довеле до правних поступака против историчара и филозофа заснованих на законима о сјећању (Azéma и др., 2005). Удружење историчара изјавило је да „у слободној држави није на парламенту нити на правосуђу да дефинишу историјску истину". Удружење вјерује да су чланови закона „ограничили слободу историчара, рекли су им, под пријетњом казне, шта морају да траже и шта морају да пронађу и прописали методе и поставили ограничења". Важно је истаћи да су у већини суђења која укључују разне облике историјског порицања пресуде доношене не на основу специфичних закона, већ закона који кажњавају подстицање расне мржње, јер је, изгледа, овај правни механизам довољан.

- Нацрт закона који је почетком фебруара 2018. усвојио пољски парламент обухватио је одредбе које су прописивале до три године затвора било којој особи која „јавно и супротно стварности чињеница приписује Републици Пољској и пољској нацији

одговорност или суодговорност за нацистичке злочине које је починио њемачки Трећи рајх“ (Un regrettable projet, 2018). Овај текст о сјећању на Холокауст изазвао је снажне реакције, посебно у Израелу и Сједињеним Државама. Протумачен је као жеља пољске владе, на челу са националистичком странком Право и правда, да преправи историју Пољске. Иако је тачно да током Другог свјетског рата није било „пољских логора смрти“, на окупираној пољској територији постојали су логори за истребљење које је створила и водила нацистичка Њемачка. Пољска држава није сарађивала са Трећим рајхом и није учествовала у Холокаусту. Међутим, формулација оптужби у овом закону била је довољно широка да одврати историчаре и новинаре да разговарају о учешћу неких Пољака у злочинима и погромима током окупације. У јуну 2018. године, пољски парламент морао је да измијени овај контроверзни закон и укине затворске казне. У то вријеме, пољски и израелски премијери, Матеуш Моравјецки и Бењамин Нетаниаху, издали су заједничку декларацију. „Подржавамо слободно и отворено историјско изражавање и истраживање свих аспеката холокауста како би се такво истраживање могло спровести без икаквог страха од законских препрека (...). Одбацујемо радње усмјерене на оптуживање Пољске или пољске нације у цјелини за злочине које су починили нацисти (...). Нажалост, тужна је чињеница да су неки људи – без обзира на поријекло, религију или поглед на свијет – отворили своју најцрњу страну у то вријеме“ (Iwaniuk, 2018).

У децембру 2019. године, Пољска и Русија су се међусобно окривиле за избијање Другог свјетског рата (Tensions entre la Pologne, 2019). Пољски предсједник се осврнуо на њемачко-совјетски пакт Молотов–Рибентроп од 23. августа 1939. године и совјетске непријатељске акције према Пољској – прије и током Другог свјетског рата. Руски предсједник је, позивајући се на Минхенски споразум из 1938. године, окривио западне силе за сукоб и оптужио Пољску за дослух са Хитлером уочи Другог свјетског рата. Руски предсједник је оштро критиковао „Резолуцију Европског парламента из 19. септембра 2019. о значају европског сјећања за будућност Европе“. **Ову резолуцију, која изједначава комунизам са нацистичким режимом, критиковало је и белгијско удружење академика и интелектуалаца који одбацују званичну историју, коју је диктирао парламент, јер историчари морају да истражују без политичког застрашивања** (Group of academics, intellectuals and artists, 2019). **Неслога између Русије и Пољске наставила се све до обиљежавања ослобођења Аушвица у јануару 2020. године** (Vitkine & Su, 2020).

4. Хуманитарне акције

Неколико међународних институција и организација интервенише током оружаних сукоба како би пружиле хуманитарну помоћ и/или обезбиједиле поштовање хуманитарног закона. Њихова непристрасност и неутралност често су предмет жестоких контроверзи.

4.1. Међународни комитет Црвеног крста (МКЦК)

Међународни комитет Црвеног крста (МКЦК) је међународна институција која надгледа примјену Женевских конвенција. Основни принципи којима се води хуманитарна пракса МКЦК-а су непристрасност, неутралност и независност. Да би се одржало повјерење свих странака, МКЦК се уздржава од учешћа у непријатељствима те, у сваком тренутку, у контроверзама политичке, расне, вјерске или филозофске природе. Утицање на развој правног и друштвеног поретка није његова ни сврха ни мисија, као ни да учествује у националним или међународним борбама за моћ. У складу са својим основним принципима, МКЦК одбија да дијели било какве информације које се односе на његове активности у контексту истражних комисија. Из овог разлога, МКЦК је одбио да одговори на захтјеве наше комисије за информације о затворима у којима су били смјештени Срби, посебно о затвору „Силос“ у Хаџићима. Одговор Правног одјељења МКЦК-а на наш захтјев од 19. јула 2019. је сљедећи: „Поштовани, надовезујем се на вашу поруку коју ми је прослиједио господин Де П. Међународни комитет Црвеног крста (МКЦК) није у могућности да удовољи вашем захтјеву за овлашћење г. Де П.-а да дијели с вама информације у вези са посјетама МКЦК-а затвору Силос у Хаџићима у новембру и децембру 1992. године. Откривање таквих информација било би у супротности са мандатом и Основним принципима МКЦК-а, које су државе препознале усвајањем Женевских конвенција из 1949. године, њихових Додатних протокола из 1977. године и Статута Међународног покрета Црвеног крста и Црвеног полумјесеца. Да би сачувао своју способност да испуни овај мандат и да у потпуности спроведе своје оперативне активности за заштиту и помоћ жртвама оружаних сукоба и других ситуација насиља на начин који је у складу са горе поменутим принципима, МКЦК ће дјеловати путем билатералних и повјерљивих дијалога са заинтересованим странама и уздржаваће се од дијељења било каквих информација које се односе на његове активности у судским процедурама, јавним истрагама, утврђивању чињеница или сличним поступцима. Сходно томе, особље МКЦК-а треба да покаже највећу дискрецију у вези са информацијама стеченим током њихових активности у име МКЦК-а и у том погледу, чак и након завршетка њихових дужности, имају обавезу да чувају тајну онако како би се односили према професионалној тајни. Надаље, према међународном праву, МКЦК ужива привилегију неоткривања информација, према којем су повјерљиве информације МКЦК-а заштићене од употребе у управним, судским или квазисудским поступцима, укључујући свједочење његових садашњих или бивших запосленика. Стога, из горе наведених разлога, МКЦК није у могућности да дозволи г. Де П.-у да открије информације које тражите. Унапријед хвала на разумијевању. С поштовањем, потписао: Елем Каирулин, правни савјетник.“ Међутим, у јуну 1992. године, бошњачки представник Црвеног крста описао је затворски логор који су контролисали Срби на сљедећи начин: „Како бисте другачије назвали логор у којем цивили полако умиру или нестају, осим логора за истребљење?“ (Sarajevo appelle à, 1992).

Највеће међународне хуманитарне организације настале су 1980-их након Нигеријског грађанског рата. Седамдесетих година прошлог вијека, група француских љекара отишла је у Бијафру на захтјев МКЦК-а. Овај сукоб, резултат позадинских етничких и вјерских тензија, сукобио је, с једне стране, борце за независност Бијафрана и, с друге стране, нигеријску владу. Некадашње колонијалне силе Уједињеног Краљевства и Француске биле су главни спољни протагонисти у овом сукобу, с тим да су Британци подржавали нигеријске савезне снаге, а Француска бијафранске сецесионисте. Бернар Кушнер и француски љекари одлучили су да раскину са принципима неутралности Црвеног крста и заузели су се за циљ бијафранских сецесиониста. По први пут у историји МКЦК-а, неки од добровољаца одлучили су да прекрше правило о забрани јавног изражавања и одбацили су принцип неутралности (*Ле Монд*, 23. октобра 1968). Као одговор на главна начела која је бранио Црвени крст, ови љекари тражили су могућност политичког учешћа и осуђивања кршења међународних конвенција уз помоћ медија. Циљ који су они навели био је подизање свијести јавности и утицај на политичке институције. Једна од посљедица Нигеријског грађанског рата била је промјена у доктрини хуманитарне помоћи, која је почела да подржава право мијешања и интензивно медијско извјештавање о сукобима. Група француских љекара одлучила је да оснује невладине организације попут *Доктори без граница* –ДБГ (1971), која је 1999. добила Нобелову награду за мир, и *Доктори свијета* – ДС (1980). Кушнер је отјелотворио облик саучесништва између хуманитарне акције и политичке опредијељености (71, 72). Суоснивач је организација ДБГ и ДС, а касније је постао француски министар здравља и хуманитарних послова (1992/1993), специјални представник Генералног секретара УН на Косову (1999/2001) и министар спољних и европских послова (2007/2010). Током рата у бившој Југославији, ДБГ и ДС показивали су своју пристрасност у корист једне стране у сукобу.

Доктори без граница су 7. децембра 1992. године објавили јавни извјештај који је окупио шездесет свједочења бивших бошњачких затвореника. У телевизијском говору, у којем је значајна пажња посвећена Великој Кладуши, Рони Брауман, предсједник ДБГ-а, осудио је „индустријализацију убистава" и „концентрационе логоре" које су успоставили „српски ултранационалисти" (INA & France, 1992). Говорио је и анонимни бошњачки бивши осуђеник, који је говорио о „месари, кланици" гдје су се Срби забављали одеравши једног од својих затвореника „као овцу". Уз Браумана су се нашле и познате личности попут француског глумца Роџера Анина.

Извјештаји жртава које су прикупили *Доктори свијета* предати су у мају 1994. године МКСЈ-у. Клер Буланжер, која је у то вријеме била менаџерка програма ДС, позвала је невладине организације да сарађују са МКСЈ-ом. „Статут Међународног суда указује да ће 'тужилац покренути истраге по службеној дужности или на основу информација добијених од... невладиних организација". НВО стога имају право да остваре своје „право на обавјештавање'.[...] ДС, која ради са жртвама, сматра да је одговорна за прикупљање изјава од свједока. Ово дјело је подстицај: вјерујемо у

правду и разумијемо вриједност одштета. На основу овог принципа, надамо се да ће и многе друге организације сарађивати са Међународним судом“ (Boulanger, 1994).

На својој веб-страници, ДС на сљедећи начин сумира своје активности током рата у бившој Југославији: „Од 1991. године Југославија је била у процесу насилног и крвавог распада. *Доктори свијета* интервенисали су у Хрватској и Босни од прве године ратова за независност, организујући испоруке лијекова опкољеним градовима и првим избјеглицама. ДС су организовали први међународни конвој који је 10. јуна 1992. отворио пут за Сарајево, два мјесеца након почетка опсаде града. Суочени са систематском бруталношћу етничког чишћења, у децембру исте године организована је кампања за осуду српских логора и злочина против човјечности. Наше дјеловање у Босни трајало је шест година, почев од хитних случајева па до програма за мајку и дијете и програма менталног здравља од 1993. до 1994. године. Збирку свједочења свједока етничког чишћења објавили смо 1995. године, а она је предата Међународном кривичном суду за бившу Југославију: овај допринос је поставио *Докторе свијета* у срце борбе против некажњавања“ (Médecins du monde, 1993). ДС су ратове у Хрватској и Босни оквалификовали као „ратове за независност“ и поставили се, сарадњом са Хашким трибуналом, у средиште борбе против некажњивости.

Под вођством Бернара Кушнера, *Доктори свијета* су одабрали своју страну од почетка рата, финансирајући постер-кампању са циљем демонизације српског предсједника, поредећи га са Хитлером (Прилог 1)[11]. Током рата на Косову, ДС су били умијешани у инсценирање „највеће хуманитарне катастрофе од Другог свјетског рата“ и подгријавали су гласине о геноциду. Ова хуманитарна невладина организација имала је задатак да прикупи свједочења етничких Албанаца и да их одмах подијели са Хашким трибуналом. Под рефлекторима телевизијских камера, др Ан Мари Гилу из ДС извијестила је о непровјеривим свједочењима која су често свакодневно оцрњивала српску заједницу. Новинар Данијел Перл истакао је улогу невладиних организација у ширењу гласина о геноциду: „Милитанти етничких Албанаца, хуманитарне организације, НАТО и новински медији хранили су се једни другима како би гласинама о геноциду дали кредибилитет.“ (Pearl & Block, 1999) ДС су истрајно ћутали о злоупотребама Ослободилачке војске Косова, а посебно о трговини органима, која се наставила до 2001. године, када је Кушнер, пријатељ Хашима Тачија, био специјални представник Генералног секретара УН на Косову и шеф УНМИК-а.

Доктори свијета су током рата показивали пристрасност преувеличавањем патње босанских Муслимана и етничких Албанаца, док су ћутали о патњама Срба (Médecins Sans Frontières, 2015a; Médecins Sans Frontières, 2006; Médecins Sans Frontières, 2015b). *Доктори без граница* су преносили босанску пропаганду која је, према изјавама генерала Филипа Мориона, „свјесно“ преувеличала озбиљност ситуације у источним енклавама. Генерал Морион изјавио је да је „афера са источном енклавом у основи политичка. Босанска влада жели да усмјери пажњу свијета на њих у нади да ће добити промјену у мандату УН“. Двије године ДБГ су интензивно лобирали да

покрену француску парламентарну мисију за утврђивање чињеница о паду Сребренице и „Француској одговорности" (French National Assembly, 2001). ДБГ су посебно критиковали француског генерала Бернара Жанвијера због тога што није дао наредбу ваздушним снагама НАТО-а да бомбардују српске снаге које се приближавају Сребреници. Међутим, *Доктори без граница* никада нису споменули масакре које су над Србима починиле милиције Насера Орића од 1992. до 1995. године. На Косову су ДБГ подржали НАТО бомбардовање и искључили су своје грчко одјељење из међународног покрета на основу тога што су прискочили у помоћ српским жртвама и нису дијелили пристрасност покрета (Mens, 1999).

Испорука оружја и војно обавјештавање често су се вршили под маском хуманитарне помоћи. Дана 17. септембра 1993. Бернар Анри Леви отпутовао је из Сарајева у Анкару, гдје је написао: „Права сврха мог путовања је овај човјек –назовимо га бег – чије ми је контакт-податке Изетбеговић дао прошлог мјесеца у Женеви. Нисам могао да се сретнем с њим док ми Изетбеговић није дао зелено свјетло. То зелено свјетло дошло је прекјуче у Сарајеву. Предсједник је био у Џеди. Позвао је некога да ме покупи из хотела, да бих га назвао из његове канцеларије на сигурној линији. Тада је рекао: 'У реду, сада је вријеме, можемо покренути операцију, ако се и даље слажете.' Рекао сам: 'Да, наравно.'" (Lévy, 1996, стр. 190-191) Бег, Турчин који говори француски, који има авионе на располагању, Левију је описао дио операције. „Бојимо авионе у боје Уједињених нација. Прије сваког полијетања повешћемо са собом неколико рањеника. Свака операција на земљи трајаће не дуже од шест или седам минута, под условом да се мотори не угасе. Када савезнички борац покуша да се укрца у авион, угасићемо радио и нећемо одговорити." (Lévy, 1996, стр. 190-191) Нема сумње: радило се о испорукама оружја авионима прерушеним да личе на УН авионе који превозе рањене жртве. Овај начин превоза потврдили су различити извори. „Оружје које финансира Иран [...] пребацује се у мале авионе или, чешће, утовара на камионе да би се у опасним условима превезло у Босну, често под покрићем хуманитарне помоћи." (Nelson, 1994)

У издању француског дневног листа *Л'Хуманите* од 12. фебруара 1994. писало је да ће се „оружје превозити камионима прерушеним у возила УНПРОФОР-а или УНХЦР-а. Прије неколико мјесеци, пошиљка муниције откривена је у хуманитарном конвоју УНХЦР-а који је ишао за Сарајево." (Pierot, 1994) Почетком 1993. године, медицински цилиндри са кисеоником, намијењени болници на Кошеву, грешком су испоручени српској болници „Жица" (Илиџа). Изненађени несвакидашњом тежином два цилиндра, болнички техничари су их пажљиво прегледали и у подножју открили заврнути одјељак. У ствари, цилиндри нису садржавали медицински кисеоник, већ 40 кг барута и 350 детонатора. Болница „Жица" одмах је упозорила УНПРОФОР о овој пошиљци ратног материјала под покрићем медицинске опреме. Догађај је чак укључен у детаљан извјештај и снимак[12].

Леви се такође осврнуо на „стране борце који у Босну стижу са акредитационом картицом саудијске хуманитарне организације" за „осјетљиве операције" (Lévy,

1996, стр.454). У Босни, као и у Пакистану и Авганистану, неколико муслиманских добротворних организација, посебно оних које се финансирају из саудијских фондова, одиграло је кључну улогу у ширењу радикалног ислама међу становништвом. Организације попут Међународне исламске организације за помоћ (МИОП) или Агенције за помоћ трећем свијету (АПТС) подржавале су мреже бораца (Engelberg, 1992; Gordon, 1992; Hedges, 1992a; Hedges, 1992b).

Учешће хуманитарних невладиних организација у војнообавјештајним мисијама у корист западних снага често се помиње и заиста је потврђено (Shah, 2011; Boone, 2015; Jouan, 2013; Vernet, 2001; Pierre Camatte, Espion, 2010; MSF et Médecins, 2008; Brauman, 2000), углавном у Босни и на Косову. Генерал Франсис Брикмонт, командант УНПРОФОР-а у периоду између 12. јула 1993. и 24. јануара 1994. године, изјавио је да је „учешће било немогуће провјерити као ни идентитет одређених чланова НВО, које су право гњездо за шпијунске агенте свих врста" (Briquemont, 1997, стр. 258). У јуну 1992. године, Бернар Анри Леви и француски аутор Жил Херцог ушли су у Босну са невладином организацијом *Ебвилибре*, о којој су се постављала питања јер се сматрало да у њој има тајних агената из француске стране обавјештајне службе. Током рата на Косову, канадски огранак америчке НВО *Кер* (*Care*) потписао је уговор са владом Отаве ради регрутовања „добровољаца" за обављање војнообавјештајних активности на Косову, под маском статуса хуманитарне НВО (Semo, 2002; Crouzatier, 2008, стр. 27-28).

4.2. Амнести интернашенал

Током сукоба у бившој Југославији, *Амнести интернашенал* оштро је осудио злочине које је српска страна починила над цивилима, што је довело до стигматизације власти Републике Српске (Amnesty International, 2009; Amnesty International, 2012a; Amnesty International, 2012b; Amnesty International, 2017). *Амнести интернашенал* водио је кампању за резолуцију УН којом се признаје „геноцид" у Сребреници. Када је Савјет безбједности 2015. године одлучио да не призна сребренички „геноцид", одбивши британски нацрт резолуције, *Амнести* је то описао као „увреду сјећања на жртве". Директор *Амнести интернашенала* за Европу Џон Далхјушен рекао је да је „овај текст имао за циљ да превазиђе признање геноцида како би потврдио дугорочну подршку породицама жртава Сребренице, али и жртвама сексуалног насиља. Савјет безбједности још увијек није могао да призна геноцид, чак и након 20 година". Далхјушен је мислио да је признавање геноцида неопходан предуслов за помирење и обнављање кохезије међу народима Босне и Херцеговине. Мартин Ројо била је један од координатора рада **Амнести интернашенала** на **Балкану**. Након што је изјавила да не постоје поуздани подаци о броју жена жртава сексуалних злочина током босанског сукоба, Ројо је рекла: „Већина жртава су Бошњакиње – муслиманке – у складу са **политичком стратегијом Срба. Српске снаге су систематски силовале муслиманске жене. Срби категорично одбијају да признају ужас својих злочина**" (Royo, 2012). **Ројо је додала: „У логорима које су оформили Срби, бошњачке жене** су силоване,

а затим приморане да задрже дјецу. Када постанете сексуални роб, ако одбијете, ако се побуните, казна стиже одмах: метак у потиљак". Ројо није доставила никакве истражне извјештаје или форензичку експертизу која би подржала ове оптужбе. Она је, међутим, цитирала филм Ханса Кристијана Шмида: „Као што филм *Олуја* показује, када би те жене одбиле да се предају или када би биле болесне, слиједио би метак у главу". Ројо је сматрала да је „овај филм историјски тачан, посебно ставови српских војника" (Royo, 2012).

Црна књига о Косову Амнести интернашенала открива основу на којој су се описивали догађаји. „Описи догађаја углавном се заснивају на разговорима делегација Амнести интернашенала са жртвама и свједоцима. Додатне информације потичу из новинских извјештаја, извјештаја жртава и свједока које су прикупили контакти Амнести интернашенала и невладиних организација које дјелују у бившој Југославији. [...] Међутим, Амнести интернашенал је процијенио доступне информације и пријавио је само оне наводе за које сматра да су у основи тачни" (Amnesty International, 1999). Зато је описао догађаје на Косову на основу извјештаја жртава и свједока, као и новинских извјештаја, који се сматрају „у основи тачним". Амнести интернашенал никада није написао извјештај о страдању српске заједнице нити позвао на санкције против криминалаца из реда босанских Муслимана или етничких Албанаца.

4.3. Канцеларија високог комесара Уједињених нација за избјеглице (УНХЦР)

Канцеларија високог комесара Уједињених нација за избјеглице (УНХЦР), са сједиштем у Женеви, програм је Уједињених нација који је првобитно успостављен 1951. године у сврху заштите избјеглица[13] и обезбјеђивања примјене Женевске конвенције о избјеглицама. УНХЦР политички зависи од држава које га финансирају. Добио је двије Нобелове награде за мир, 1954. и 1981. године. УНХЦР, који одржава блиске везе са одређеним невладиним организацијама, сваке године додјељује Нансенову награду за избјеглице. *Доктори без граница* су током рата у Босни 1993. године, добили награду за свој рад у име жртава рата. Заједно са Бернаром Кушнером и Бернаром Анријем Левијем, којима је у јануару 1983. Универзитет у Сарајеву додијелио почасне докторате, амбасадори УНХЦР-а подржавали су жртве с једне стране сукоба. Америчка пјевачица Барбара Хендрикс је доживотна *амбасадорка добре воље* УНХЦР-а. Она и Кушнер су 1992. године основали удружење „Први сат првог дана" (*Première heure du premier jour*). Уз Кушнерову помоћ, одржала је први новогодишњи концерт за мир 31. децембра 1991. у Вуковару и други 31. децембра 1993. у Сарајеву. Дан након овог посљедњег концерта, *Ле Монд* је извијестио да је Барбара Хендрикс рекла: „То је најапсурднији рат" – након што су српске гранате поново пале на град. Барбара Хендрикс је 2007. године добила медаљу града Сарајева. Глумица Анђелина Џоли је 2001. године постала *амбасадор добре воље* УНХЦР-а. Написала је и режирала 2011. године филм *У земљи крви и меда*, који приказује злочине које су Срби починили над муслиманским женама током опсаде Сарајева. Филм је освојио награду на *Сарајево*

филм фестивалу, по објављивању 2011. године. На париској премијери овог филма, 17. фебруара 2012. године, Анђелина Џоли се појавила заједно са Бернаром Анријем Левијем и Жилом Херцогом.

У Сарајеву је УНХЦР координисао акције НВО-а са УНПРОФОР-ом и босанском владом. Генерал Валентин је примијетио да „осим расподјеле помоћи коју врше војници УНПРОФОР-а у предграђима која су у близини аеродрома, нисмо успјели да идентификујемо друге канале дистрибуције; њима управља босанска влада" (Dancourt & Valentin, 2006, стр. 58). Генерал Жан Рене Башеле споменуо је свој састанак са босанским министром Хасаном Муратовићем, назвавши га „човјеком који је контролисао све финансијске токове – укључујући и ресурсе набављене кроз тунел испод аеродрома – и који има само противтужбе против УНПРОФОР-а. [...] Политички односи се надгледају, али осим неколико пролазних састанака са предсједником Изетбеговићем или премијером Силајџићем, они иду готово искључиво преко Муратовића" (105). Генерал Франсис Брикмонт изјавио је да се „током састанка са босанским министром задуженим за односе са УНПРОФОР-ом, господин Муратовић жалио Н. Морису да УНХЦР није упослио довољно муслиманског особља" (Briquemont, 1997, стр. 255). УНХЦР је тада одговорност за „управљање" хуманитарном помоћи пренио на Муратовића. УНХЦР је де факто био снабдјевач муслиманског сектора у Сарајеву, тачније босанске војске у њеним ратним напорима.

5. Индивидуална ратна траума

Концепт „ратне трауме" спада у подручја медицине и друштвених наука. Таква траума подлијеже дијагностичким критеријумима и процјени стопе морбидитета и морталитета. Пацијенти се могу лијечити како би се смањиле посљедице одређених стања.

5.1. Физичка траума

Ово се односи на физичко оштећење тијела настало као посљедица насиља: ратних дејстава, агресије, мучења или силовања. Физичка штета може бити спољна и/или унутрашња и може бити опасна по живот или проузроковати функционалне проблеме. Често је потребан специјализовани медицински или хируршки третман како би се смањила тежина посљедица.

5.2. Психолошка траума

Психолошка траума односи се на психолошку и физиолошку штету насталу усљед драматичног догађаја или било ког облика насиља, доживљеног на физички или морални начин (Crocq, 1999; Crocq, 2012; Yehuda, 1998). Симптоми могу бити физички, емоционални, когнитивни, бихевиорални или духовни.

5.2.1. Типови изложености трауматским или стресним ситуацијама

Жртве се могу суочити са смрћу или пријетњом смрћу, озбиљном повредом или сексуалним насиљем на један или више од сљедећих начина: тако што су директно изложени трауматичном догађају или више њих; тако што су директни свједоци трауматичних догађаја; тако што сазнају да се такав догађај десио блиском члану породице или пријатељу, те тако што су више пута или интензивно били изложени стравичним детаљима трауматичног догађаја (историјска истраживања, кривичне истраге, ексхумација и идентификација лешева итд.). Догађај може бити стваран или потенцијалан у облику пријетње. Излагање може бити краткотрајно или продужено, може се догодити једном или више пута, укључивати неколико понављајућих догађаја или се одвијати током дужег временског периода. У зависности од врсте изложености, одређени сензорни стимулуси могу бити значајни и касније могу бити окидач: визуелни стимуланси (мјеста ужаса или злочина), аудиторни стимуланси (вриштање, вика, пуцњеви, експлозије, бомбардовање итд.) и мирисни стимулуси (крв, сперма итд.). Сјећање на трауматични догађај може бити болније од самог догађаја, а гледање трауматичног догађаја који је доживјела вољена особа може бити трауматичније од личног преживљавања. Некада се сматрало да само неко ко је директно био изложен трауматичном догађају може да пати од посттрауматског стресног поремећаја (ПТСП). Сада се прихвата да људи могу бити истраумирани због своје емоционалне блискости са директном жртвом или зато што су се више пута суочавали са гнусним причама као резултатом својих професионалних активности.

5.2.2. Траума и патолошке реакције на велики стрес

Почетна реакција особе на догађај може укључивати интензиван страх, осјећај беспомоћности (немогућност да се на одговарајући начин одговори на насиље), ужас, бијес или срам. Након фазе акутног стреса, већина људи се спонтано опорави од једног догађаја. Међутим, интензитет, понављање или гомилање емоционално набијених ситуација, које су добровољно и насилно извршила људска бића, повећава ризик од трајних ефеката и посљедица које захтијевају лијечење.

Двије компоненте се морају јасно разликовати: трауматични или стресни догађај (стресор) и настали патофизиолошки процес (стресно стање). Стање стреса је неуробиолошки и неуроендокрини процес који укључује хипоталамичко-хипофизно-надбубрежну или неурохормоналну стресну осу, при чему се кортизол појављује као штетни производ стреса. Такође укључује неколико подручја мозга (префронтални кортекс, хипокампус, амигдала, предњи цингуларни кортекс) и неуронске кругове укључене у когницију, осјећај афекта, памћење и понашање. Памћење се може патолошки фиксирати на догађај и задржати биолошке трагове. ПТСП је резултат поремећаја памћења повезаног са консолидацијом трауматичног сјећања. Везе између хипокампалног система (задуженог за чување меморије), амигдале (задужене за емоције) и префронталног кортекса (анализа контекста околине) играју кључну улогу у ПТСП-у. Особа

постаје затвореник своје прошлости. Када се суочи са трауматичним догађајем, особа примјењује механизме одбране и прилагођавања, који зависе од индивидуалних, генетских и стечених карактеристика (лична историја, образовање, вјеровања, култура). То значи да исти стресор може довести до веома различитих патофизиолошких посљедица које зависе од појединца. У обзир долазе многи фактори рањивости, попут сиромаштва, неповољних услова живота, злостављања дјеце, менталних поремећаја и инвалидитета. Ако су одбрамбени механизми и механизми прилагођавања ефикасни, појединац се може опоравити и вратити у равнотежу (хомоеостаза). Али под интензивним и продуженим стресом, механизми одбране и прилагођавања могу бити преоптерећени. Тада посљедице постају штетне на соматском и психолошком нивоу. Проблеми са физичким и менталним здрављем, укључујући ПТСП, могу се појавити послије неколико дана, али и седмица или чак година након стресног догађаја. Ова патолошка или морбидна реакција са симптомима који трају дуже од једног мјесеца нарушава свакодневни породични, професионални или друштвени живот особе.

5.2.3. Посттрауматски стресни поремећај

ПТСП карактерише појава психијатријских симптома након излагања једном или више трауматичних догађаја (Yehuda, 2002; Yehuda, 1999). Описан је у два главна приручника за међународну класификацију менталних поремећаја: *Дијагностички и статистички приручник за менталне поремећаје* (ДСМ), у издању Америчког психијатријског удружења, и *Међународна класификација болести* (ИЦД), коју је објавила Свјетска здравствена организација. ПТСП је у почетку био класификован као анксиозни поремећај, али је додат у категорију „Поремећаји повезани са траумом и стресорима“ у петом издању ДСМ-а (ДСМ–5), објављеном 2013. године (American Psychiatric Association, 2013). Симптоми ПТСП-а процјењују се на међународним скалама (нпр. Клинички постављена ПТСП скала или ПТСП контролна листа) са нивоима озбиљности. Стопа ПТСП-а након катастрофе износи око 20%. Стопа варира у зависности од врсте догађаја, од 4% или 5% након природне катастрофе, до 34% након бомбардовања. ПТСП резултира клинички значајном патњом и оштећеним функционисањем у породичним, социјалним или професионалним ситуацијама.

Симптоми су сљедећи:

- Непрестано сјећање или проживљавање стресног догађаја.
- Истрајно избјегавање подсјетника или стимулуса који враћају болна сјећања; мисли или осјећања повезана са трауматичним догађајем: људи, мјеста, разговори, активности, предмети, ситуације или сензорни стимулуси. Када су менталне, односне или вербалне способности особе озбиљно ослабљене овим рефлексима избјегавања, то се назива дисоцијативним стањем.
- Негативни поремећаји у когницији и расположењу повезани са трауматичним догађајем.

- Реактивни поремећаји са трајним симптомима који указују на хипервигиланцу и неуровегетативну хиперактивацију.

Симптоми ПТСП-а трају дуже од мјесец дана. Будући да се дијагноза ПТСП-а може поставити тек након периода латенције од најмање мјесец дана, уведен је појам акутног стресног поремећаја (АСП). Акутни стрес укључује реакције непосредно послије и у раној фази, до четири седмице након догађаја. Симптоми АСП-а значајно повећавају вјероватноћу развоја ПТСП-а. ПТСП може довести до страха од смрти, анксиозности од раздвајања, патолошког страха, осјећаја трајне несигурности, дисфункционалних мисли, реакција на годишњицу или синдрома преживјелих, социјалних поремећаја, неоправданог бијеса, напада плача, емоционалне равнодушности и губитка повјерења у пријатељство, братство и човјечанство. Особа може имати дисоцијативне симптоме деперсонализације и/или дереализације.

ПТСП је често повезан са истовременим морбидитетима утврђеним у око двије трећине случајева: хронични умор, генерализовани анксиозни поремећај, депресија, панични поремећај, социјална фобија, поремећаји у исхрани, поремећаји зависности (алкохол, дрога), афективни поремећаји, самоубилачко понашање, соматски синдроми (хронични бол, фибромиалгија итд.). Патолошку тугу и сложену тугу прате анксиозни поремећаји и самоубилачке мисли. Патолошка и компликована туга чешће су под одређеним околностима смрти или тамо гдје постоји сакаћење тијела, одсуство тијела и сахрањивања, преношење гробова и скрнављење гробова.

Поред општег синдрома адаптације – чисто биолошке и физиолошке реакције у средишту реакције на стрес – појединци развијају стратегије адаптације или прилагођавања познате као „суочавање“. Стратегије суочавања укључују све когнитивне и бихевиоралне напоре које појединац улаже да би контролисао штетне посљедице стреса на своје физичко и ментално благостање. Процес суочавања укључује и дјела (напори у понашању) али и процес размишљања (когнитивни напори). Постоје двије главне врсте суочавања. Стратегије суочавања усмјерене на проблеме представљају напоре у понашању са сврхом активног елиминисања стресора. Стратегије суочавања усмјерене на емоције су когнитивни напори у сврху смањења или елиминације емоције изазване догађајем. Стратегије усмјерене на емоције понекад се ослањају на зависна понашања (употреба лијекова, алкохола или дрога итд.). На нивоу заједнице, механизми суочавања и отпорности, који се могу подстицати кроз социјалну подршку, играју важну улогу у процесима помирења и праштања.

6. Колективна ратна траума

Колективни фактори рањивости, како историјски тако и културни, налазе се у групама које пате од међугенерацијског или трансгенерацијског преноса ратних траума, порицања њихове патње или стигматизације од стране њихових заједница. Тра-

уматична искуства и психолошке ране могу се ширити од особе до особе као зараза или се преносити с генерације на генерацију као својеврсно наслијеђе. Особа може показати посттрауматске ефекте догађаја које није доживјела и који су се понекад догодили прије него што се родила. Психогенеалогија је клиничка пракса која претпоставља да догађаји, трауме, породичне тајне и сукоби које су искусили преци појединца условљавају његове инхерентне слабости, психолошке поремећаје, болести, па чак и чудна или необјашњива понашања. Ови феномени су од неспорног значаја у медицини и друштвеним наукама. Постоје двије врсте преноса: међугенерацијски пренос и трансгенерацијски пренос.

6.1. Међугенерацијски или породични пренос

Међугенерацијски или породични пренос односи се на уочљиве размјене између двије генерације које су у стварном физичком контакту, почев од односа између родитеља и дјеце. Овај пренос може бити свјестан и експлицитан, кроз говор, приче и приповиједање. Заснован је, између осталог, на породичним разговорима, читању (породична библиотека) и породичном гледању фотографија, филмова и документарних филмова. Комеморативне церемоније са ритуалима и спомен-мјеста (гробља) као и рођендански ритуали са ефектом годишњице играју важну улогу у овом преносу. Није ријетка појава да се дјетету да име несталог члана породице. Неке холандске породице обиљежавају „гладну зиму“ штедљивим оброком. Овај пренос такође може бити подсвјестан и тих, јер се траума шири од особе до особе без проласка кроз нарацију. Родитељ може пренијети трауму понашањем и ставовима (невербални језик). Дјеца могу да декодирају говор тијела својих родитеља и осјете несклад између тишине и перцепције тихе патње. Покушај заборављања трауме је оно што се у психологији назива „расцјеп“, јер неки људи морају заборавити трауму да би преживјели. Хорхе Семпрун каже, када је 1945. године ослобођен логор у који је депортован, да су се затвореници састали како би разговарали о томе да ли ће по повратку говорити о својим искуствима или ипак неће. Затвореници су се подијелили у двије групе. Неки су рекли да могу преживјети само причајући о томе, док су други рекли да се могу прилагодити само заборављањем. Семпрун чак наводи примјер једног човјека који је био депортован, а који је рекао: „Све што сам доживио ставићу овдје у гепек, закључати, закопати, бацити кључ и заборавити гдје је“ (Semprun, 1994).

6.2. Трансгенерацијски пренос

Трансгенерацијски пренос односи се на утицај претходних генерација на појединце са којима нису имали физички контакт, али су присутни кроз свој утицај на породицу. Овај пренос трауматичних искустава и ставова наслијеђених из прошлих траума помаже у разумијевању поновљених сукоба. Истраживање на пољу молекуларне биологије показује да траума може проузроковати промјене у експресији гена који се могу пренијети на потомке. Ове такозване епигенетске модификације не утичу на ДНК секвенце

гена, већ на молекуле који одређују експресију гена, те које играју неку врсту улоге генског пребацивача (активација или инактивација), што доводи до тога да се ДНК чита другачије. Ове епигенетске промјене могу се преносити током неколико генерација путем полних ћелија. Нарочито могу утицати на механизме регулације стреса и изазвати трајну дерегулацију осовине неурохормоналног стреса. Епигенетска модификација гена који је укључен у регулацију стреса идентификована је код потомака преживјелих жртава Холокауста (Yehuda, et al., 1998a, стр. 841–843; Yehuda, et al., 1998b, стр. 1163-1172; Yehuda, Halligan, & Bierer, 2002, стр. 171-180; Yehuda, Halligan & Grossman, 2001, стр. 733–753). Траума Холокауста пренијета је на потомке и можда је оставила биолошки печат на сљедеће генерације уз *поремећај физиолошког круга управљања стресом*. Потомци преживјелих жртава холокауста имају већи ризик од развоја депресије или ПТСП-а. Потомци оних који су првобитно претрпјели трауму не морају нужно развити исте те поремећаје, али постоји велика вјероватноћа да ће бити рањивији него други људи на анксиозност, стрес и депресију. Кохортна студија коју су спровели епидемиолошки истраживачи открила је да су дјеца трудница које су преживјеле холандску глад током зиме 1945/46. имала здравствених проблема (тежина и метаболизам итд.). Глад је тако оставила посљедице на здравље потомака оних који су је преживјели. Изненађујуће је да су дјеца ове дјеце (друга генерација) такође имала здравствених проблема. Ови подаци сугеришу да је глад коју су искусиле мајке проузроковала епигенетске промјене које су се преносиле кроз полне ћелије на наредне генерације.

7. Процјена страдања

Процјена страдања заснива се на употреби објективних и провјерљивих квалитативних и квантитативних показатеља из независних и непристрасних извора. Извори који се често користе укључују извјештаје званичних међународних комисија и институција, извјештаје невладиних организација, организација за заштиту људских права, кривичне истраге судова, рад историчара, студије друштвених наука и епидемиолога, популационе студије, архивске студије, анализу књига и новинских чланака објављених на ту тему итд. Што се тиче оружаних сукоба, ране процјене се углавном разликују од каснијих процјена, које се могу донијети неколико деценија након сукоба.

7.1. Квантитативни показатељи

Квантитативни показатељи (бројке, проценти итд.) морају се заснивати на подацима који се односе на чињенице или на догађајима који се могу провјерити. Обухватају број убијених људи, масовне гробнице, силовања, нестале особе, затворенике, број људи примораних да бјеже и пријеме у болнице према врсти болести. За укупан број смртних случајева често је тешко направити тачну разлику између цивила и војног особља. Ови показатељи такође покривају број оптужница и пресуда за ратне злочине, злочине против човјечности и геноцид.

Што се тиче стопе смртности, неопходно је прво утврдити апсолутну вриједност популације, како би се добио проценат за ту популацију. Шпански грађански рат, који је трајао три године, проузроковао је насилну смрт скоро 500.000 људи од 26 милиона становника, или 2% становништва. Грађански рат у Босни, који је трајао четири године, проузроковао је насилну смрт скоро 100.000 људи од 4,5 милиона становника, или 2,2% становништва. Скоро 15 година, новине широм свијета тврдиле су да је у босанском рату убијено између 250.000 и 300.000 људи, а наговјештавају и да су жртве првенствено били муслимански цивили које су убили Срби. Заправо, рат је однио око 100.000 живота. Више од половине (60.000) били су војници, а самим тим и људи који су погинули у борби. Ти војници су били муслимани, Срби и Хрвати. Нису све муслиманске војнике убили српски војници. Многе су убили хрватски војници, као и други муслимански војници (на примјер током сукоба у јесен 1993. године у енклави Бихаћ између трупа Фикрета Абдића (нерадикалног муслиманског вође) и босанског 5. корпуса којим је командовао Атиф Дудаковић, и током пуцњаве између супарничке бошњачке криминалне банде у Сарајеву 1992. и 1993). Многи муслимани, који се нису слагали са идеологијом СДА о стварању исламистичке државе, такође су се борили у Војсци Републике Српске и Хрватском вијећу одбране, а неки од њих погинули су као припадници тих војски[14]. Што се тиче 40.000 цивила, то није, како новинари често наговјештавају, 40.000 Муслимана које су убили Срби. Међу ових 40.000 жртава било је и много Срба и Хрвата. А нису све муслиманске цивиле побили Срби. Многи су страдали од руку Хрвата као и других Муслимана. Наравно, морају се узети у обзир, између осталог, и Муслимани убијени током бошњачких провокација чији је циљ био окривљавање Срба (експлозије и снајперска ватра у Сарајеву) и умјерени Муслимани које је убила тајна полицијска организација „Шеве", јер су ометали планове владајуће странке СДА.

7.1.1. Квантитативне процјене

Квантитативне процјене су редовно предмет контроверзи. *Лансет* је 2004. године објавио прво истраживање о стопи смртности рата у Ираку у којем је објављен број од 100.000 цивилних жртава (Irak: le conflit, 2004; Irak: les protestations, 2004; Demande de commission, 2004). Друга студија овог часописа о прекомјерној смртности повезаној са насиљем у Ираку током инвазије и окупације те земље између марта 2003. и јуна 2006. године процјењује прекомјерну смртност на 655.000 смртних случајева, од којих је 601.000 директно повезано са насиљем, што представља 2,5% ирачке популације (око 25 милиона у 2003. години) (Burnham, и др., 2006, стр. 1421-1428). Ова студија, која је спроведена са научном строгошћу, наишла је на оштре критике, посебно од стране америчког предсједника Џорџа Буша и његове администрације. Према њиховим ријечима, студија уопште није била вјеродостојна и број умрлих није прелазио неколико десетина хиљада.

У модерним ратовима, када агресор има неупитну супериорност, стопа агресорских људских губитака у поређењу са жртвама агресије мања је од 1%. Стопа испод

1% указује на планирани рат који води добро опремљена и обучена војска. Током операција „Бљесак“ и „Олуја“ које су 1995. године спровеле Хрватска војска и америчка приватна војна компанија МПРИ, хрватске снаге имале су врло мало жртава, док је стотине цивила убијено у западној Славонији и више од хиљаду у Крајини. Током напада НАТО снага на Србију, алијанса није пријавила ниједан смртни случај (такозвани „рат са нула жртава“), упркос томе што је више извора пријавило неколико стотина или неколико хиљада убијених цивила, не узимајући у обзир старост или пол.

Међународни и немеђународни сукоби врло високог интензитета доводе до екстремног броја цивилних жртава, посебно у двије ситуације:

▪ Тотални рат. Током Другог свјетског рата, смртност је у неким земљама, представљена као проценат становништва 1939. године, достигла застрашујући ниво, посебно у Источној Европи и Совјетском Савезу (скоро 15% њихове популације), а већина убијених били су цивили.

▪ Кампање терора великих размјера. Током три геноцида двадесетог вијека, подједнако је застрашујући број жртава унутар заједнице, представљен као проценат укупног броја чланова те заједнице, који су живјели на подручју територије једне или неколико држава прије сукоба. Двије трећине Јермена (1.300.000 Јермена) који су живјели на територији данашње Турске страдало је у геноциду над Јерменима. Нацистичка Њемачка је током Холокауста истријебила двије трећине (шест милиона) европских Јевреја. Процјењује се да је 70% до 80% популације Тутсија (око 800.000 људи) убијено током геноцида у Руанди.

Што се тиче присилних пресељења становништва и егзодуса, важно је знати колико се људи могло вратити у домовину и домове након рата и број људи који су се трајно настанили у другој земљи, а ово знање стиче се на основу поузданих демографских студија. Готово сви етнички Албанци који су избјегли у Македонију и Албанију 1999. године вратили су се на Косово. Готово нико од Срба који су протјерани са Косова није се вратио на Косово. Готово нико од Срба из Сарајева који су били приморани да бјеже током зиме 1995/96. није се вратио у Сарајево. Скоро нико од крајишких Срба протјераних 1995. године није се вратио у Хрватску.

7.2. Квалитативни или описни показатељи

Квалитативни или описни показатељи такође морају бити засновани на подацима који се односе на чињенице или догађаје који се могу провјерити. Они се углавном заснивају на свједочењима жртава и посматрача: очевидаца, војника под мандатом УН, хуманитарних невладиних организација и истраживачких новинара. Ови показатељи омогућавају приказивање намјерних злочина над цивилним становништвом, планираних и методичних облика насиља, употребе инструмената терора, поновљених нехуманих или дехуманизирајућих радњи (сексуално насиље, мучење) посебно усмјерених на рањиве особе и ширење злочина широм неке територије.

Ови описни показатељи, прикупљени у истражним извјештајима, драгоцјени су у утврђивању одговорности и кривице починилаца. Када се тијела ексхумирају, форензичка експертиза је од суштинског значаја. Ексхумирано тијело заиста јесте жртва, али није свако ексхумирано тијело жртва злочина и свака масовна гробница није нужно криминална масовна гробница. Само форензичка експертиза омогућава идентификацију жртве (ДНК идентификација), прецизирање околности смрти и разликовање жртве погубљења по кратком поступку од жртве рата.

7.3. Потешкоће и препреке које отежавају прикупљање показатеља

Потешкоће и препреке које отежавају прикупљање показатеља су честе и различите:

- Многа свједочења се не могу прикупити. За неке жртве, посебно жене које су силоване, разговор о њиховом искуству може бити неподношљив. Притисак на неке свједоке, праћен пријетњама смрћу и убиствима, доводи до одбијања и повлачења свједочења.
- Уништавање доказа или забрана приступа архивима (нпр. повјерљиве „тајне одбране").
- Недостатак форензичке експертизе коју су строго вршили потврђени и непристрасни стручњаци.
- Препреке у потрази за несталим особама, немогућност лоцирања масовних гробница које су резултат кривичних дјела или немогућност спровођења ископавања.
- Административне и финансијске потешкоће у провођењу ригорозних и обимних медицинских и епидемиолошких истрага, посебно у вези са женама жртвама сексуалног насиља, стопом самоубистава, распрострањености ПТСП-а или трансгенерацијским преносом ратне трауме.

8. Инструментализација страдања

Од Нигеријског грађанског рата, људско страдање проузроковано оружаним сукобом инструментализује се у политичке сврхе. Виктимизација једне стране у сукобу и демонизација противничке стране – постало је правило. На једној страни су жртве, а на другој агресори, што има озбиљне посљедице за послијератни процес помирења.

8.1. Главни циљ инструментализације

Главни циљ инструментализације страдања је мобилизација западног јавног мњења у име виших хуманитарних принципа, како би се западне силе убиједиле да подрже циљеве главних интервенционистичких држава. Током босанског рата циљ је био јасан: најбољи начин подршке Бошњацима није било пружање хуманитарне помоћи, већ пружање оружја за њихов „праведни рат".

У писму из маја 1993. године, упућеном бошњачком предсједнику Алији Изетбеговићу, Бернар Анри Леви и Жил Херцог дали су приједлог организовања кампање за „подизање свијести шире јавности, као и француских и европских политичких вођа, о мукама које је поднијело становништво Сарајева" (Lévy, 1996, стр.170). У јулу 1993. године Леви је именован за предсједника надзорног одбора француско-њемачког телевизијског канала „Арте". Леви је 22. јануара 1994. у своје биљежнице записао да је Жером Клемен, предсједник Артеа, „прихватио да његов канал постане инструмент борбе" за Сарајево. Леви је током 1993. и 1994. снимио свој филм *Босна*, „како Босна не би постала варшавски гето" (Lévy, 1996, стр.314). Циљ филма био је да се „помогне Босанцима да створе слику о себи као војницима и борцима отпора" (Lévy, 1996, стр.289). Овај документарни филм ослањао се на „блиску сарадњу са босанским сниматељским екипама, Сарајевском телевизијом у сврху продукције и особљем Дивјака, Алагића и Дудаковића у сврху инспирације" (Lévy, 1996, стр.500). Штаб босанске војске био је, значи, Левијев извор инспирације. Овај документарни филм настао је захваљујући финансијској подршци милијардера Франсое Поноа, пријатеља Андреа Левија (оца Бернара Анрија Левија) и блиског пријатеља Жака Ширака, а у продукцији продуцентске куће „Филмови наредног дана" (*Les Films du Lendemain*). Од маја 1994. године, Леви је обилазио утицајна мјеста и главне градове како би приказао свој филм. Дана 7. маја 1994. године био је у Паризу са Кемалом Муфтићем (блиским савјетником Алије Изетбеговића) како би присуствовао пројекцији организованој за директора *Ле Монда* Жан-Марија Коломбанија и новинаре часописа. Леви је представио *Босну* 15. маја у Кану, 28. септембра у Ватикану, а 29. септембра филм је погледала Маргарет Тачер, те 11. октобра Хилари Клинтон. Такође га је пуштао разним политичарима, војним личностима, интелектуалцима и новинарима. У јуну 1995. филм је представио Жаку Шираку, који је управо био изабран за предсједника Француске. Жил Херцог, коаутор сценарија *Босне*, снимио је 1995. за Арте документарни филм о бошњачкој војсци под називом *Армија*. Леви је за свог пријатеља Херцога рекао да је успио да „пробуди француског предсједника усред ноћи и да га упозори на блиски пад сигурносне зоне, да у Босну доведе Абата Пјера, предсједника Изетбеговића код папе и папу код новинара којем ће рећи да постоје „праведни ратови" (Lévy, 1996, стр.493). Заправо, Леви и Херцог су организовали састанак између Алије Изетбеговића и папе, 15. јуна 1993. године, током којег је Изетбеговић изјавио папи да „Човјечанство крвари у Босни. Данас је Сарајево свјетска престоница бола" (Lévy, 1996, стр.176). Такође су договорили посјету Абата Пјера Сарајеву у јулу 1995. Током опсаде Сарајева, Леви се упоредио са реномираним ауторима из периода Шпанског грађанског рата и промовисао своју „жељу да крене стопама Малроа, Хемингвеја, Орвела и других". Неколико „неупитних моралних ауторитета" из свијета умјетности, културе и забаве позвали су Левија и Бернара Кушнера да учествују у овом „праведном рату".

У писму Изетбеговићу, маја 1993. године, Леви и Херцог предложили су и прикупљање „државног финансирања, подржаног неупитним моралним ауторитетима, за 'оружје за Босну' (еквивалент чувеној кампањи из 1936. – 'камиони и авиони за Шпанију')"

(Lévy, 1996, стр.170). Леви је 1993. био увјерен у своју способност да регрутује „неупитне моралне ауторитете" ради испоручивања оружја у Босну. Током демонстрација Хотела инвалида у Паризу 8. фебруара 1994. године, Леви је повикао: „Пошто државе не раде свој посао као државе, ми ћемо радити умјесто њих; пошто они тако тврдоглаво одбијају да испоруче Босанцима оружје које им је толико потребно да се бране, на нама грађанима је да га испоручимо и заузмемо њихово мјесто; авиони, топови, за Босну! Покренимо данас велики национални позив: оружје за Босанце!" (Lévy, 1996, стр.249).

Бернар Анри Леви је 15. маја 1994. – током телевизијског програма који је био намијењен за промоцију његовог документарног филма *Босна* на фестивалу у Кану – најавио успостављање нове политичке странке која ће се кандидовати за европске изборе. Наведена намјера странке под именом „Европа почиње у Сарајеву" била је да сваки члан европског парламента размотри Босну и предузме мјере како би се укинуо ембарго на оружје босанској влади (Pierot, 1994a). Бернард Кушнер тврдио је да је он заслужан за идеју и рекао да је скоро оформио странку – у јануару 1994. године.

8.2. Технике инструментализације

Показало се да су технике инструментализације ефикасне, посебно током рата у бившој Југославији.

8.2.1. Удовољавање емоцијама и поједностављеним идејама

Удовољавање емоцијама и поједностављеним идејама смањује сложеност стварности и нуди црно-бијелу перспективу сукоба сталном употребом поједностављених дихотомија (добро против зла, жртве против преступника, агресори против жртава агресије, човјечанство против варварства) и употребом слика као моћног средства које побуђује емоције умјесто да се промовише разумијевање. Виктимизација једне стране у сукобу омогућава заједници да се представи као главна жртва како би се подстакле интервенционистичке западне силе да се укључе, позивајући се на право хуманитарног мијешања. Клеветање и дехуманизација друге стране у сукобу проузрокују мржњу према њој, лишавају је било ког облика саосјећања и оправдавају све принудне мјере (нпр. штрајкови или економске санкције). Једна цјелокупна заједница сматра се једином стварном жртвом сукоба, док се друга заједница у цјелини сматра криминалцем. Генерал Филип Морион нагласио је опасност од поједностављених идеја раширених током рата у бившој Југославији – „Кризу сам искусио откако је започела у априлу 1992. године и увијек сам одбијао да сматрам да постоје агресори и жртве агресије. Босанци су ми то дуго замјерали" (Morillon, 1996).

Генерал Жан Рене Башеле рекао је: „У то вријеме сам сумњао и размишљао о извјештајима које сам чуо са терена а који су се односили на стварне медијске догађаје који су се одржавали на све стране како би се одржала и нагласила демонизација Срба. Тек кад сам се 1996. године вратио, постао сам свјестан изврсних комуника-

цијских кампања које је осмислила америчка агенција 'Радер и Фин' – у почетку у корист Хрвата и Бошњака, а потом само Бошњака – које су имале циљ да мишљење глобалне јавности окрену на своју страну. [...] Ужасна опсада Сарајева узроковала је поларизацију информација у двије категорије: жртве и џелати. Жртве су били Бошњаци, џелати Срби. Међутим, на терену смо добро знали ко су жртве овог страшног рата: несрећни народ са свих страна" (Bachelet, 2016, стр. 57, 185).

Хуманитарне организације сносе велику одговорност за ову намјерну инструментализацију, чак и након што је је Рони Брауман, бивши предсједник *Доктора без граница*, понудио сљедећу одбрану: „Због два велика догађаја на којима почива савремени хуманитаризам – геноцида у Бијафри (1979–1980) и глади у Камбоџи (1979–1980) – свјесни смо раскорака између наших представа и стварности. Заиста, у Бијафри није било геноцида, а у Камбоџи није било глади. Сложеност стварности преточена је у једноставан контролни списак, створен ексклузивном, прождирућом, виктимизирајућом визијом свијета [...]. Многе НВО пружају црно-бијелу визију добра и зла, чак и ако то не желе [...]. Иако су далеко од тога да тачно одражавају стварност, хуманитарне слике заправо зависе од менталних шема структурисаних око великих поједностављених опозиција, као што су човјечанство насупрот варварства или жртве наспрам џелата" (Brauman, 2006, стр. 188-204).

8.2.2. Занемаривање политичког и историјског контекста

Занемаривање политичког и историјског контекста, непознавање дубоких коријена сукоба и цјепидлачке анализе без икаквог контекста – настављају се да би се ефикасније мобилисало јавно мњење. Историчар Ив Тернон подсјетио је на важност догађаја из Другог свјетског рата – „У сукобу између три народа бивше Југославије (Срба, Хрвата и босанских Муслимана) почињени су злочини на свим странама. Не смијемо заборавити узрок овог повратка мржњи: уништење Јевреја, Рома и Срба током Другог свјетског рата, које је долазило од хрватске државе под вођством Анте Павелића, а која је била нацистички сателит" (Ternon, 2007а).

8.2.3. Партизанско сценирање страдања

Дезинформисање се често заснива на ширењу гласина и дезинформација, али може бити проузроковано и непотпуном представом стварности. Бернар Кушнер, суоснивач организација ДБС и ДС, позвао се на „закон буке", рекавши да „нема патње без сценирања патње" (Pierre & Kouchner, 1993). Током рата у бившој Југославији, *Доктори без граница* и *Доктори свијета* су на партизански начин исценирали патњу цивилног становништва. Током сукоба, пажња се полагала на патњу муслиманске заједнице, а ћутало се о патњи српске заједнице. Ове невладине организације и медији цитирали су аргументе и оптужбе босанских власти од ријечи до ријечи и примијенили двоструке аршине на патњу цивилног становништва.

Овом партизанском сценирању патње много је помогла културна и умјетничка заједница која је била посвећена бошњачкој страни и која је била потпуно непријатељска према српској заједници. Многи умјетници учествовали су у телевизијским апелима за спасавање муслиманских жртава и позивима на санкције против српских злочинаца. Медијски подстакнута антисрпска мржња окупирала је телевизијске платформе, филмска платна и позоришне сцене. Неколико белетристичких дјела која приказују звјерства која су над муслиманским женама починили Срби настало је док су трајала суђења пред МКСЈ-ом, укључујући три филма: *Олуја* Ханса Кристијана Шмида (2009), *Као да ме нема* Хуаните Вилсон (2010) и *У земљи крви и меда* Анђелине Џоли (2011).

Олуја је њемачки филм Ханса Кристијана Шмида који приказује суђење МКСЈ-а српском политичару оптуженом за злочине против човјечности и насиље над муслиманским женама. Флоренс Артман је била технички савјетник за сценарио на овом филму, који је Бернар Кушнер приказао у француском Министарству спољних и европских послова, 20. јануара 2010. године. Мартин Ројо је у име *Амнести интернашенала* цитирала овај филм у знак подршке својим оптужбама против Срба (Royo, 2012). *Као да ме нема* је ирски филм Хуаните Вилсон, инспирисан романом хрватске новинарке и ауторке Славенке Дракулић[15]. И филм и роман заснивају се на свједочењима жена затворених и силованих током босанског рата. Филм Анђелине Џоли *У земљи крви и меда* представља логор који надгледа син националистичког лидера босанских Срба, у којем српске трупе поробљавају и силују муслиманске жене. Немогуће је навести сва белетристичка дјела, посебно филмска и телевизијска дјела, која се односе на насиље над женама током босанског рата, али свима је заједничко једно: жртва је муслиманка, а починилац Србин. Силовање српских жена није било извор умјетничке инспирације.

Многи интелектуалци су учествовали у овом двоструком аршину, систематски пружајући подршку непријатељима Срба, били они Хрвати, Бошњаци или етнички Албанци. Француски „филозоф" Бернар Анри Леви чак је рекао да су муслимански ратни злочинци Цацо и Ћело у ствари били само „насилници са великим срцем" (*Ле Поинт*, 26. августа 1995). Леви је 1999. године у Француској био један од највећих пропагатора гласина о геноциду на Косову. У издању *Ле Монда* од 7. маја 1999. године, објављен је чланак који је Леви написао у сарадњи са Мари-Франсоа Алаин, Паскалом Брукнером, Паулом Гардом, Андреом Глуксманом, Пјером Хаснером, Оливиером Монжаном и Вероник Наум-Грап у ком се позива на „моралну, политичку и финансијску подршку за ОВК". Оно мало интелектуалаца који су изразили сумњу у вези са овим црно-бијелим представљањем сукоба или који су изразили саосјећање са српским жртвама –вријеђани су или цензурисани.

8.2.4. Манипулација квантитативним и квалитативним показатељима

Ширење лажних, непровјерених информација и фалсификованих слика такође је помогло да се инструментализује страдање. Што се тиче квантитативних показатеља, примијењен је коефицијент множења, чији фактор варира од два до десет, а

који би се у зависности од ситуације могао назвати „коефицијентом демонизације“ или „коефицијентом виктимизације“.

- Годинама је број људи погинулих у овом рату, према писању новина, износио између 200.000 и 300.000. Сада је утврђено да је погинуло око 100.000 људи, од којих су половина били цивили. Генерал Валентин, који је био командант сарајевског сектора 1993. године, у својим мемоарима написао је сљедеће: „Нико не зна тачно колико је људи умрло у Босни. Када сам стигао (1993. године), било је 200.000 мртвих. Када сам отишао након шест мјесеци, број жртава је и даље износио 200.000, а када је потписан Дејтонски споразум, бројка је и даље била иста! Нешто није у реду са овом сликом.“ (Dancourt & Valentin, 2006, стр.65).

Средином априла 1999. године амерички Стејт департмент и НАТО објавили су да су српске снаге вјероватно убиле 500.000 етничких Албанаца, што је бројка о којој су медији увелико извјештавали. У Француској, Антоан Гарапон, магистрат, генерални секретар Института за напредне правне студије (*Institut des Hautes Etudes sur la Justice*) и члан редакције часописа *Есūри*, поменуо је крајем јула 1999. у *Телерами* да је „масакрирано стотине хиљада етничких Албанаца“. Бернар Кушнер, тада специјални представник генералног секретара Уједињених нација, лажно је пријавио ексхумацију 11.000 етничких Албанаца 2. августа 1999. године, што је убрзо након тога оповргнуто. Никада није било „стотина хиљада жртава“, већ око 10.000 жртава, или 0,5% становништва Косова.

Од маја 1992. године, Срби су оптуживани за систематско силовање муслиманских жена ради етничког чишћења. У јануару 1993. године *Пари Мач* је на двије странице објавио фотографију три уплакане жене, са сљедећим натписом: „Као и њих, Срби су силовали 60.000 босанских жена“. Међутим, ова тврдња о систематском и планираном силовању заснивала се на необјављеним извјештајима, недоказаним тврдњама, непровјереним гласинама, анонимним свједочењима и екстраполираним процјенама (Merlino, 1993a; Merlino, 1993b; Colomès, 1993; Schindler, 2007). Нема сумње да има много случајева силовања током грађанског рата, као што их има и у доба мира у такозваним цивилизованим земљама (у Француској, на примјер, сваке године се деси 75.000 силовања, односно 10 силовања на 10.000 становника), али нема доказа који указују на то да су само Срби починили ову врсту злостављања или да је то била планирана кампања. Џон Макартур, осврћући се на манипулацију бројем силованих жена, истакао је да је Симон Веј дала оставку у истражној комисији која је имала задатак да истражује силовања – након што се увјерила да је то једноставно „пропагандна кампања“. Такође, мандат Анкетне комисије ЕУ у потпуности је искључио свједочење српских жена које су биле силоване.

Пуковник Валентин је исто запазио 1993. године: „У једном тренутку видио сам како долази женска делегација УН која истражује силовања у Босни. Главна делегаткиња дошла је код мене и постављала питања. Рекао сам јој да никада нисам чуо за

силовања у Сарајеву, али да не могу све знати. Извршила је истрагу, вратила се и рекла ми: 'Имам податке: било је 60.000 силовања.' Честитао сам јој и питао је како је добила цифре. Одговорила је да потичу од босанских власти. Рекао сам да сам изненађен – 60.000 силовања, људи би то чули! Сигурно би било неколико, али искрено, 60.000 изгледало је као много. Вратила се сљедећег дана након даљих провјера и на крају је та цифра пала на 6.000!" (Dancourt & Valentin, 2006, стр. 65).

- Описним показатељима се такође манипулисало у многим приликама. Појединци на надлежним положајима оптужили су Србе за нехумано понашање или варварска дјела, посебно против трудница и дјеце, све на основу непровјеривих и непотврђених свједочења, са јасним циљем да их демонизују. Током рата на Косову, романописац Исмаил Кадаре изјавио је у чланку под насловом „Тријумф злочина" (*Le triomphe du crime*) објављеном у *Ле Монду*, 4. маја 1999. године, и поновљеном у додацима *Ле Монда*, 8. и 9. октобра 2000. године, да „Злочин поново тријумфује у срцу Европе. Људски удови су одсијецани, дјеца измасакрирана сјекирама, трудницама нерођена дјеца вађена из стомака, малољетници силовани, старци насмрт спаљени." Њемачки министар одбране Рудолф Шарпинг, чије су ријечи преузимали медији, тврдио је да Срби „играју фудбал одсјеченим главама, режу лешеве, чупају фетусе трудницама из стомака и пеку их на роштиљу" (Halimi & Rimbert, 2019). У Босни су медији користили измијењене фотографије како би подржали тврдње о српским концентрационим логорима. Антрополог Вероник Наум-Грапе (која је позвала на „моралну, политичку и финансијску подршку ОВК") осврнула се на улогу доктора у српским логорима у Босни који су били задужени да осигурају да силоване жене немају интраутерину контрацепцију, како би гарантовано могле да затрудне и добију „дијете непријатеља". „У култури у којој се лоза преноси преко мушкараца, важно је уништити непријатељску лозу, како би их истријебили"(French Senate, 2013). Жељели бисмо да знамо изворе ових информација.

Што се тиче источних енклава, *Доктори без граница* лагали су о ситуацији у Горажду, тврдећи да су Срби извршили масакре. ДБГ су преносили бошњачку пропаганду која је, према изјавама генерала Мориона, „свјесно" преувеличавала озбиљност ситуације у енклавама. Генерал Морион је изјавио да је „афера са источном енклавом у основи политичка. Босанска влада жели да усмјери пажњу свијета на себе у нади да ће добити промјену у сазиву УН. Говорио нам је о глади и канибализму у енклави Жепа. Били смо веома изненађени када смо 17. јануара 1993. године стигли и затекли сеоско становништво, ни најмање гладно, окружено својим пилићима и кравама" (Bosnie orientale: L'enclave, 1993). Новинар Жан Франсоа Кан потврдио је ову манипулацију рекавши да је „град Горажде, током своје прве опсаде, био затрпан лешевима и преплавили су га рањеници. Али када су се мировњаци вратили у град, затекли су болнице практично празне." (Crépin & Barriot, 2005, стр. 64)

Током напада на Горажде у прољеће 1994. године, разне невладине организације и УН – главни извори западних медија – поновили су информације које су пружиле

босанске власти: *„Главни извори НВО били су Бошњаци. Током посљедње седмице опсаде, представници УНХЦР-а и посматрачи УН очигледно су прослеђивали дневне извјештаје као своје – а да то нису признавали – које су састављале локалне власти. Ове бројке су по дефиницији упитне, јер су босанске власти покушавале да драматизују ситуацију што је више могуће како би подстакле интервенцију међународне заједнице“* (Semo, 1994). Мак Клос, уредник *Ле Фигара*, тврдио је да су француским медијима манипулисале босанске власти, које су намјерно емитовале „лажне вијести“ и бројеве без икаквог основа у стварности. Клос је додао да су медији дословно поновили неколико свједочења хуманитарних организација, које су „прикупиле гласине, које су затим појачале и претвориле у чињенице“ (Clos, 1994).

8.2.5. Употреба реторике из Другог свјетског рата

Употреба реторике из Другог свјетског рата, нечувене аналогије, непримјерена поређења и непристојна спајања. Редовно се користи исти поступак: именовани непријатељ чини злочине без преседана и може се упоредити са апсолутним злом, Хитлером, нацистима, геноцидом и логорима за истребљење. Жртве таквог варварства могу се тако упоредити са јеврејским жртвама Другог свјетског рата. Свако ко би посумњао у ову перспективу оптужен је за ревизионизам и ућуткан. У ствари, то је двострука инструментализација страдања: инструментализација страдања жртава рата у бившој Југославији, али такође и инструментализација сјећања на жртве Холокауста.

Од почетка рата 1992. године, босанско предсједништво је осудило геноцид над муслиманима и повукло паралелу са Холокаустом током Другог свјетског рата. У јуну 1992. године, Алија Изетбеговић замолио је Бернара Анрија Левија да француском предсједнику Митерану пренесе сљедећу поруку: „Ми смо варшавски гето, видите ли? Да ли ће свијет заиста дозволити да варшавски гето још једном умре?“ (Lévy, 1996, стр.51,64). Леви је примијетио да је француска политичарка Симон Веј била шокирана поређењем Сарајева и варшавског гета. Алија Изетбеговић је 29. децембра 1993. године, током интервјуа са Левијем, изјавио „С обзиром на два велика злочина, ова два систематска геноцида у Европи двадесетог вијека, над Јеврејима од стране Нијемаца и над Муслиманима од стране Срба [...] У Босни и Херцеговини је у току нови геноцид. Мислили смо да је геноцид овдје заувијек готов. Испоставило се да је започет поново на много ужаснији, много бруталнији начин него током Другог свјетског рата“ (Lévy, 1996, стр. 525, 530). Босански премијер Харис Силајџић је 4. јула 1995. у Паризу рекао Левију: „Не чини ми се да сте овдје извели потребну пропаганду о нашем геноциду“ (Lévy, 1996, стр.426). То су дословно Силајџићеве ријечи: „сва неопходна пропаганда“. За Левија, босански борци били су „достојни насљедници бораца са Веркора (француске снаге отпора за вријеме Другог свјетског рата познате под именом *макисари*) и сарадници генерала Де Гола“, на шта је генерал Јован Дивјак одговорио: „Ови грађани у оружју су попут ваших макисара из ’42. који су се борили против Нијемаца“ (Lévy, 1996, стр.211).

У јануару 1993. године, *Доктори свијета* покренули су широку постер-кампању којом су Србе упоредили са нацистима, а њихове логоре у Босни с логорима за истребљење. У чланку Жозеа Форта у *Л'Хуманитеу*, 6. јануара 1993. године, описани су ови плакати мржње. „Два постера која су креирали *Доктори свијета* приказују се посљедњих дана на билбордима широм Француске. Први приказује исцрпљеног човјека који стоји иза бодљикаве жице, симбола концентрационог логора. Други приказује Хитлера и предсједника Србије Милошевића, раме уз раме. Мислите шта желите о лидеру у Београду, али овај спој представља сасвим стварну демонизацију српског народа, одвратни позив на мржњу, тривијализацију нацизма, скандалозну асимилацију која обешчашћује његове починиоце. 'Доктори свијета' играју врло опасну игру. Званична мисија ове организације, која је створена након раздвајања од 'Доктора без граница', и коју је углавном спонзорисао министар Бернар Кушнер, јесте пружање хуманитарне помоћи. А овдје води политичку кампању подстицања на рат." Симон Веј, бивша предсједница Европског парламента, учествовала је у мисији утврђивања чињеница о пракси силовања у босанском рату и упозорила против „дезинформација" које изједначавају Србе са нацистима и њихове затвореничке логоре у Босни са логорима за истребљење. Што се тиче постер-кампање Доктора свијета, Веј је на француској радио-мрежи *Франс-Интер* рекла: „Када Милошевића и Хитлера ставите на исти билборд, то је дезинформација", те да је „говор о логорима за истребљење дезинформација". Важно је напоменути да су ови плакати пажљиво уклоњени из банака слика и да их је сада немогуће пронаћи на интернету, као да су *Доктори свијета* жељели да обришу све трагове ове мрске дезинформације која је била непримјерена за једно хуманитарно удружење. У својој књизи објављеној 2004. године, Кушнер пише о разговору са Алијом Изетбеговићем, неколико дана прије његове смрти (Kouchner, 2004, стр. 386-387). Кушнер је питао Изетбеговића: „Током састанка (са француским председником Митераном) споменули сте постојање 'логора за истребљење' у Босни. Поновили сте то пред новинарима. То је изазвало поприличну гужву широм свијета. Франсоа Митеран послао ме је у Омарску и посјетили смо друге затворе. То су ужасна мјеста, али у њима људи нису систематски истребљивани. Да ли сте то знали?" Изетбеговић је Кушнеру одговорио: „Да. Мислио сам да би моје ријечи могле проузроковати бомбардовање. (...) Да, покушао сам, али изјава је била лажна. Није било логора за истребљење ма колико та мјеста била ужасна." (Kouchner, 2004, стр. 386-387)

На тему Сребренице, француски судија Клод Жорда изјавио је да „од Аушвица није почињен ниједан тако велики злочин као овај". На Косову су медији извјештавали да су Срби спаљивали своје жртве у „пећима попут оних које су се користиле у Аушвицу" (*Дејли мирор*, 7. јула 1999. године). У интервјуу који је Кадаре дао за *Ле Фигаро* (7. и 8. марта 1998), познати албански писац изјавио је да је „у Србији дискриминација Албанаца слична оној коју трпе Јевреји у Европи" и да је „овај злочин припремљен, планиран дуже вријеме". Током рата на Косову, Кадаре је у чланку под насловом „Тријумф злочина" (*Le triomphe du crime*) објављеном у *Ле Монду* 4. маја 1999. године и поновљеном у *Ле Монду* у додацима 8. и 9. октобра 2000. године, рекао да „Злочин

поново тријумфује у срцу Европе. [...] Послије Холокауста над Јеврејима, ово ново скрнављење врло је тешко за савјест". Златко Диздаревић писао је да је град Сарајево „концентрациони логор у класичном смислу тог појма" (Dizdarević, 1993).

8.2.6. Оптужбе за колективну одговорност

Сваки пут када би се споменуо злочин, није се осудила одговорност политичке странке или владе, већ колективна одговорност читавог српског народа, чиме би се изазивала мржња и оправдавале би се колективне санкције против цијелог народа. Такође, колективна одговорност забранила би било који облик саосјећања према жртвама његовог цивилног становништва.

Алија Изетбеговић изјавио је 29. децембра 1993. године: „С обзиром на то шта је урадио, српски народ ће заувијек остати упамћен као народ повезан са геноцидима, убиствима, силовањима жена, уништавањем културних добара итд. Српски народ стога сноси моралну тежину злочина" (Lévy, 1996, стр.543). Бернар Анри Леви дао је 20. јуна 1992. године опис Београда и његових становника, написавши да је „Њемачка 1943. или 1944. морала изгледати овако. Сви људи на свијету морају овако изгледати када почине велики злочин или су на њега пристали" (Lévy, 1996, стр.54). Генерал Жан Рене Башеле осудио је чланак Ремија Урдана („једног од најбољих новинара који ради у Сарајеву" – према Левију) који је објављен 2. децембра 1995. у *Ле Монду*, рекавши да „За новинара *Ле Монда*, српско становништво (из Сарајева) за које тражимо гаранције у основи се састоји од 'насилника' и 'убица'. Као да су недаће Бошњака, посебно несрећних људи који су три године провели у опсади Сарајева, дисквалификовале сваку пажњу посвећену српском становништву, које се у цјелини сматра злочиначким. Тачно такав је став бошњачких екстремиста" (Bachelet, 2016, стр.230). Генерал Башеле био је јасан: новине *Ле Монд* понављале су аргументе бошњачких екстремиста.

Кадаре није имао никакве сумње када је изјавио да је српски народ у цјелини пристао на варварство. „У ствари, врло мало гласова међу самим Србима се изјаснило против почињених варварских дјела. Наглашавање колективне одговорности ове земље једини је исправан однос према њој." Ова осуда се такође налази и у Кадареовој књизи – *Ова жалост била је неопходна да бисмо се поново пронашли* (*Il a fallu ce deuil pour se retrouver)*, у издању издавачке куће *Editions Fayard* – „У свјетлу врсте перверзног уживања које је ова трагедија изазвала у једном цијелом дијелу земље, може се безбједно говорити о колективној одговорности Србије."

Сабри Хамити написао је 13. маја 1999. чланак у *Либерасиону* под насловом „Сви су Срби одговорни" (*Les Serbes sont tous responsables*). У чланку у *Ле Монду* од 15. и 16. октобра 2000, под насловом „Србија: дужност опреза" (*Serbie: devoir de vigilance*), Мари-Франсоа Алаин и Алаин Жокс, заједно са Фаиком Диздаревићем, осудили су колективну одговорност српског народа: „Милошевић и његов клан, али и врло широки сектори српског друштва, одговорни су за ову политику."

8.2.7. За Србе, претпоставка кривице и инструкције за тужилаштво

Једна од посљедица кампање демонизације била је то што је претпоставка кривице постала правило против српске стране. Најсмртоноснија артиљеријска и минобацачка ватра, као и снајперска ватра, систематски је стављана на терет Србима. Међутим, скоро ни у једном случају нису спроведене озбиљне балистичке истраге и није било стручних налаза који би поткријепили ове оптужбе. Баш напротив, високи војни званичници изјавили су да су многе од ових злочина Бошњаци починили намјерно, циљајући сопствено становништво или мировњаке који су им прискочили у помоћ.

8.2.7.1. О артиљеријској и минобацачкој ватри

У експлозији дуж пјешачке улице у Сарајеву, 27. маја 1992. године, убијено је много људи који су стајали у реду испред пекаре. Срби су одмах оптужени да су испалили минобацачку гранату и одмах им је запријећено међународним санкцијама. Канадски генерал Луис Макензи, који је командовао мировним снагама УН, описао је тачне околности експлозије и изразио озбиљну сумњу да су Срби одговорни за то. Генерал Макензи је написао да су „људи који су били у реду за хљеб нападнути, а најмање 17 је убијено. Предсједништво тврди да је то био српски минобацачки напад, Срби тврде да је ријеч о намјештеном експлозиву. Наши људи нам кажу да се неколико ствари не уклапа. Улица је била блокирана непосредно прије инцидента. У тренутку када је маса пуштена и стала у ред, медији су се појавили, али су се држали подаље. Напад се догодио, а медији су већ били на терену“ (MacKenzie, 1993, стр.194).

У издању листа *Индепендент* од 22. августа писало је да „званичници Уједињених нација и високи западни војни официри вјерују да су нека од најгорих недавних убистава у Сарајеву, укључујући масакр најмање 16 људи у реду за хљеб, извршили углавном муслимански бранитељи у граду – не српски опсадници – као пропагандни трик за освајање свјетских симпатија и војне интервенције. Ово мишљење је изражено у повјерљивим извјештајима који су кружили у сједишту УН у Њујорку и повјерљивим брифинзима креаторима америчке политике у Вашингтону. [...] Званичници УН су тада рекли да су сумњичави због околности, али да не могу изаћи у јавност без угрожавања мисије УН и могућег угрожавања живота мировних снага УН. У тајним извјештајима команданту снага УН, генералу Сатишу Намбиару, закључено је да су босанске снаге лојалне предсједнику Алији Изетбеговићу можда активирале бомбу. „Вјерујемо да је то била експлозија изазвана командом, вјероватно у лименци“, рекао је тада званичник УН. „Мјесто експлозије које се тамо налази није нужно слично нити је приближно онолико велико колико би се очекивало када минобацачка граната падне на поплочану површину“ (Doyle, 1992). Исти чланак истиче да се „напад десио непосредно прије састанка амбасадора Европске заједнице, гдје су разматрали увођење санкција Србији“.

Свједоци су изјавили да су телевизијске камере биле на положају прије експлозије у пошти, те потврдили присуство сарадника Јусуфа Празине (Харис Адвић и Аднан Солаковић) и произвођача експлозива Мирзе Јамаковића. Свједоци су такође

чули два пуцња који су дали сигнал да се активира експлозивна направа (Прилог X поглављу VI)[16]. Ипак, дописница *Ле Монда* Флоренс Артман, која ће касније постати портпарол тужиоца МКСЈ-а, тврдила је да су „у 10.15 ујутро три гранате испаљене са висина Требевића, брда југоисточно од Сарајева под контролом српске милиције, прецизно погодиле ред усред града."

На пијаци Маркале у централном дијелу Сарајева, 5. фебруара 1994. године догодила се експлозија (Fort, 1994; Gallois, 1994). Прије било какве балистичке истраге, Срби су поново оптужени упркос резервама свих стручњака, а НАТО им је поставио ултиматум.

У часопису *Ле Монд*, фебруара 1994. године, писало је: „Војни стручњаци УНПРОФОР-а објашњавају да, иако је (сјевероисточна) оса гранате која је у суботу пала на централну пијацу сигурна, удаљеност са које је испаљена – није. Истраге показују на регион кроз који пролази линија фронта. Међутим, граница грешке од 500 метара, која се узима у обзир у овим прорачунима, тврде они, не дозвољава им да кажу са којег фронта је испаљена граната" (Après le massacre, 1994).

Пуковник Валентин је написао: „Чини се да је граната која је тог дана убила толико људи на бошњачкој пијаци испаљена са прве линије фронта, близу пијаце. Међутим, сваки војник који о томе размисли рекао би да је ријеч о минобацачкој гранати, те да Срби користе врло мало минобацача и запитао би се зашто би дошли све до прве линије фронта, да би испалили гранату, кад су могли да се помакну уназад, што би било мање ризично, а резултат би био исти. У исто вријеме, ако су Бошњаци жељели да то изгледа као српска граната, приближили би се што је више могуће Србима, па тако и првој линији фронта" (Dancourt & Valentin, 2006, стр. 234-235).

Пуковник Валентин закључује: „Па зар Бошњаци не би имали користи од злочина, Бошњаци који желе да читав свијет мисли да су Срби и даље копилад?"

Пуковник Жилдас Соник, начелник штаба сарајевског сектора и замјеник генерала Андреа Собироа, који је био присутан на лицу мјеста, рекао је да се „Око 12.15 чула експлозија. Чим се сазнао обим свих цивилних губитака, поново је покренут детаљан обавјештајни рад у свим правцима. Тада смо сазнали да конвој намијењен евакуацији посљедњих израелских породица из Сарајева напушта град око 11 сати. Српске, хрватске и муслиманске породице су се придружиле конвоју. Преговори између представника различитих вјероисповијести су, наводно, били тешки, а екстремисти са свих страна изразили су, као и обично, своје неслагање. Испоставило се да су ову операцију, коју су УНХЦР и Црвени крст представљали као 'рутинску', надзирали амерички и израелски званичници. Босанска ватра из Бутмира изненадила је конвој између 11.30 и 11.45, док се кретао дуж писте да уђе у српску зону. Граната можда заправо није била усмјерена на пијацу. Реп гранате и сви фрагменти су нестали прије него што су нас пустили на трг. Домет, смањен за трећину или четвртину, могао је бити због типичног квара на детонатору, или још горе, због одсуства плоче на основи (импрови-

зовани пнеуматски минобацачи уобичајени су код Бошњака). Стога, могуће је да су Бошњаци уперили минобацач према конвоју, а технички квар је прузроковао покољ на пијаци". *Ле Монд* је потврдио одлазак јеврејског конвоја 5. фебруара 1994. године: „Неколико стотина метара од пијаце (Маркале), 250 људи, евакуисано под окриљем јеврејског центра у Сарајеву, опростило се од својих најмилијих и кренуло на пут за јадранску обалу" (Après le massacre, 1994).

Генерал сер Мајкл Роуз и неколико балистичких стручњака тврдили су да су гранату испалили Бошњаци. Жан Данијел, директор *Нувел обсерватера*, дао је важно свједочење о бошњачким снајперима и експлозији на пијаци Маркале 5. фебруара 1994. године: „Сјећам се првог напада на централну пијацу, оног који је изазвао прва НАТО бомбардовања. Морам данас ово рећи, један за другим Едуард Баладур, Франсоа Леотар, Алаин Жупе и још два врло „одговорна" генерала, чије повјерење нећу изневјерити, рекли су ми да су увјерени како су многе француске војнике УН, који су погинули или рањени у Босни, убили или ранили бошњачки снајпери. Па чак и да је граната која је пукла на пијаци, такође, била бошњачка! Рекао сам да је застрашујуће помислити да су можда изазвали покољ над сопственим становништвом. Да, одговорио је премијер без оклијевања." (Daniel, 1995). Генерал Поуз оштро је критиковао бомбардовање Сарајева од стране бошњачких снага. „Такође смо јасно видјели како Бошњаци пуцају из оружја великог калибра, чиме су прекршили споразум о прекиду ватре, ултиматуме НАТО-а и резолуције 836 и 824. Уз помоћ радара Симбелин, 17. септембра 1994. године, откривено је више од 200 граната. То је неприхватљиво! То је било два дана прије него што је предсједник Изетбеговић отпутовао у Вашингтон како би разговарао о укидању ембарга на оружје. Овај случај би могао изгледати као покушај манипулације с његове стране. Чудно, зар не? Ушао сам у његову канцеларију да му покажем записнике о путањи који доказују да његове трупе испаљују гранате из минобацача. [...] Двјесто граната! Бомбардовање на овој размјери може се координисати само на највишем нивоу војске" (Mari, 1996, стр. 54-55).

Пуковник Валентин је рекао: „Када сам био у својој соби/канцеларији у згради ПТТ-а у Сарајеву, која је служила као наше сједиште, Бошњаци су око шест ујутру пуцали из више ракетних система. Примакли би се близу наше зграде да пуцају на Србе, а затим би се склонили. Срби, увијек суптилни, пуцали су на Бошњаке који би већ били отишли, а гранате би падале право поред нас" (Dancourt & Valentin, 2006, стр. 235). Исто се догодило и у случају гранатирања сарајевске Вијећнице, гдје је свједок рекао да је неко на њега пуцао јер је у близини био вишецијевни ракетни бацач, а када је погођен ракетни бацач, Вијећница се запалила у експлозији[17].

Постоје докази да је бошњачка минобацачка ватра постала интензивнија док су страни званичници били у посјети како би посматрали размјере српских напада. Новине *Индепендент* описале су „паљбу минобацача у кореографији" – 30 секунди након што је Даглас Хурд, 17. јула, ушао у зграду на састанак са босанским предсједником Алијом Изетбеговићем (Doyle, 1992).

Пуковник Валентин описао је посјету госпође Садако Огате у јулу 1992. године: „Речено ми је о званичној посјети Високог комесара Уједињених нација за избјеглице, госпођице Огате, Јапанке. Једва да је изашла из авиона када су Бошњаци, који су увијек били добри у показивању да су жртве сукоба, провоцирали Србе пуцајући на њих из минобацача. Срби, који су били мање суптилни од Бошњака, стоструко су узвратили услугу, баш кад је стигла госпођица Огата. Дан је провела под бомбардовањем. Гранате су пале врло близу мјеста гдје смо били, том приликом су погинула два а рањена три цивила. Касније сам добио телефонски позив од мог босанског официра за везу, који је рекао: 'Босански министар унутрашњих послова, господин Пушина мора да вас види.' Среo сам га око 11 сати и разговор је текао овако:

Министар Пушина: Јесте ли видјели? Бомбардовали су вас раније.

Пуковник Валентин: Да, бомбардовали су нас, гранате су пале 300 метара од нас, али нисмо погођени.

Министар Пушина: Па, имам информације из поузданог извора: данас поподне Срби ће бомбардовати зграду ПТТ-а баш у тренутку кад вам госпођица Огата дође у посјету. Морате да се евакуишете.

Пуковник Валентин: Како то знате? (Док размишља: сваки пут када ово ради тако да она не може да посјети сједиште или да се састане са запосленима који раде за нас – већином мјештани, који би рекли како ствари заиста стоје). Реците ми, ко су Ваши извори?

Министар Пушина: Не, то је повјерљиво!

Пуковник Валентин: Нећу евакуисати цијелу зграду само на Вашу ријеч. Зато Вам пуно хвала на овим информацијама, али знајте да се нећу евакуисати; међутим, будући да сте Ви мој извор, ако зграда буде бомбардована, сматраћу вас кривим јер је то могло доћи само из вашег кампа. А Ваш официр за везу остаће са мном и умријећемо заједно!"

Отишао је у журби, а тог поподнева није било бомбардовања зграде ПТТ-а. Посматрајући уназад, сигуран сам да су гранате које су тог јутра пале, убиле и раниле Бошњаке... биле бошњачке!" (Dancourt & Valentin, 2006, стр. 232-234).

У својој књизи *Балканска одисеја*, бивши британски министар спољних послова Дејвид Овен описао је муслиманске артиљеријске нападе из болнице на Кошеву као „најочигледнију и најбоље документовану епизоду јединица муслиманске војске која провоцира Србе да пуцају на муслимане" (Owen, 1995). Написао је да је „тим УНМО-а (Војни посматрач Уједињених нација) у близини болнице „Кошево" у Сарајеву био свједок посаде минобацача босанске владе, која је поставила минобацач у кругу болнице и пуцала преко болнице на српско подручје. Брзо су се спаковали и отишли, а одмах након тога војни посматрачи Уједињених нација видјели су како стиже телевизијска екипа која је снимила гранатирања болнице са српске стране у знак одмазде" (Owen, 1995).

Када је генерал Филип Морион свједочио на суђењу Слободану Милошевићу, рекао је да су Муслимани „врло често користили минобацаче према болници на Кошеву ради провокације". (ICTY, 2004). У службеном писму Алији Изетбеговићу 19. јануара 1993. године, генерал Морион осудио је употребу минобацача на територији Кошева и злоупотребе које су чиниле бошњачке снаге (Прилог II Поглавље VI)[18]: „Убијеђен сам да знате да је пуцање из оружја са болнице против Женевске конвенције. Жао ми је што морам да вас обавијестим да већ неко вријеме примам извјештаје да мобилни минобацачи дјелују из околине болнице „Кошево". Ово је нажалост потврђено и сада имам конкретне доказе прикупљене од свједока, са потписаним изјавама да се то заправо десило у 14.30, у понедјељак, 11. јануара. Минобацач од 82 mm постављен је на западној страни болнице на Кошеву, у кругу болнице. Овај минобацач и његова посада потом су испалили девет граната, користећи болницу као параван. Директна посљедица овог злогласног и кукавичког чина била је то што је недуго затим болница била под противавионском, артиљеријском и минобацачком ватром. Морам вам указати на штету коју тако отворено занемаривање Женевске конвенције наноси вашој ствари и инсистирати на томе да предузмете најоштрије мјере како бисте спријечили понављање. Такође, постајем све више забринут због недавног пораста показатеља недостатка дисциплине међу вашим снагама. Морам вас подстаћи да одмах предузмете превентивне мјере. Такође ми је жао што морам да вас обавијестим да су ме замолили да детаље овог конкретног инцидента прослиједим Међународном комитету Црвеног крста у Женеви."

Друга експлозија у близини пијаце Маркале догодила се 28. августа 1995. године. Још једном, није узета у обзир балистичка експертиза и НАТО је покренуо операцију *Намјерна сила* на српске положаје. Генерал Башеле, који је командовао сарајевским сектором, и пуковник Андреј Демуренко, начелник штаба сарајевског сектора, изразили су озбиљне сумње у одговорност Срба (Bachelet, 2016, стр. 128-130).

Напад на бошњачког генерала Сефера Халиловића, за који су такође окривљени Срби, заправо су извеле бошњачке милиције. *Њујорк тајмс* је извијестио о овом нападу: „Јусуфа Празину, познатијег као Јука, у љето 1992. године генерал Сефер Халиловић, бивши командант босанске војске, истјерао је из града. Халиловић је на све могуће начине покушао да стави банде под контролу Владе. Јука се заклео на освету. У јулу су супруга генерала Халиловића и њен брат погинули када је поред њих експлодирала граната, док су пили кафу на балкону генераловог стана у близини центра Сарајева. За смрт су јавно кривили 'агресорску гранату', што значи да су је Срби испалили. Али полицијски истражитељи брзо су утврдили да је експлозију изазвала базука испаљена из стамбеног блока који је био насупрот стана. Тадашњи помоћници генерала рекли су да је он мислио да су атентатори локални криминалци, који можда раде за Јуку. Нико није ухапшен а војска се више није трудила да сломи банде" (Burns, 1993a).

8.2.7.2. О снајперској ватри против Мировних снага УНПРОФОР-а

У депеши АФП-а од 6. фебруара 1994. анализирана је изјава начелника Генералштаба француских оружаних снага у којој се говори о снајперима босанских Musли-

мана. „Начелник штаба француских оружаних снага, адмирал Жак Ланксад, упозорио је у недјељу на 'поједностављене идеје'. У примјеру чији је циљ био да растури 'поједностављене идеје', адмирал је истакао да су међу 18 мртвих и 300 рањених француских мировњака већина били муслимани, а француске трупе биле су на терену управо како би заштитиле муслиманско становништво. 'Морате се чувати поједностављених идеја', рекао је адмирал Ланксад након крвавог напада на сарајевској пијаци, у којем је страдало 66 људи, а рањено 197" (Déclaration de l'amiral, 1994).

Генерал-потпуковник Франсис Брикмон такође је споменуо бошњачку снајперску ватру усмјерену на мировне снаге УН-а: „Никада нећу заборавити тог француског војника којег је бошњачки снајпериста тешко ранио на Добрињи. За мене је то био врхунац ужаса, јер је дијелио храну бошњачком становништву" (Haget & Leblond, 1994). Између јануара 1992. и децембра 1995. године, Француска је изгубила 55 војних лица у мировним операцијама у бившој Југославији. Од ових 55 смртних случајева, 23 је узроковано непријатељском ватром, од којих 14 у Сарајеву. Готово сви француски војници убијени у Сарајеву повезани су са непријатељском ватром (Didier, 1992). Од 11 војника који су погинули на планини Игман, ниједан се није могао приписати непријатељској ватри.

Генерал Ерви Мишел Гобилијар, који је 1995. командовао сарајевским сектором, рекао је: „Једног мог момка убили су Бошњаци. Кад сам на телевизији рекао да сам 90% сигуран да су га убили Бошњаци, рекли су ми; 'То није могуће, то су могли бити само Срби!' [...] Французи који су служили у УНПРОФОР-у покушали су да остану непристрасни. Покушали су да што јасније анализирају ко је тај који је покретао војне акције; пошто нису увијек говорили да су то били Срби, квалификовани су као наклоњени Србима" (Gobilliard, Guibal & Desert, 2007).

Един Гараплија, бивши шеф једне јединице босанске обавјештајне службе и свједок којег је позвао МКСЈ, рекао је да му је један од вођа јединице тајне полиције „Шеве" Нeџад Херенда током испитивања рекао да је убио француског војника УНПРОФОР-а како би Србе окривили за злочин (ICTY, 2007). Херенда је рекао да је са зграде Извршног вијећа БиХ пуцао на војника који је био на улици испред хотела „Холидеј Ин" и који је покушавао да заштити пролазнике од снајперске ватре. Херенда је рекао да је за ту акцију, као и за друге акције, добио одређене износе у висини од неколико хиљада њемачких марака за извршење овог злочина.

8.2.7.3. О снајперској ватри против цивила

Неколико официра УНПРОФОР-а оптужило је снајпере босанских Муслимана да су намјерно пуцали на српску дјецу, као и на чланове сопствене заједнице да би испровоцирали и изнудили санкције против Срба. Командант Франше (псеудоним француског старијег официра УНПРОФОР-а) написао је: „Морали сте видјети муслиманског снајперисту из Сарајева како пуца на муслимане, на само неколико десетина метара од сједишта УНПРОФОР-а, да бисте разумјели да су Босанци потпуно очајни

и спремни да употријебе било какву провокацију да би подстакнули мултинационалне снаге да интервенишу против Срба" (Franchet, 1995).

Мајк О'Конор говори 1. августа 1995. године у чланку у *Њујорк шајмсу* о извјештају који никад није објављен. У чланку се наводи да су бошњачки снајперисти гађали своје цивиле: „Француске мировне трупе у јединици Уједињених нација које покушавају да умање снајперска дејства босанских Срба на цивиле у Сарајеву закључиле су да је до средине јуна одређена ватра из ватреног оружја долазила од владиних војника који су намјерно пуцали на сопствене цивиле. Након онога што је назвала 'коначном' истрагом, јединица француских маринаца која патролира против снајпера рекла је да је снајперска ватра дошла са зграде у којој су иначе боравили босански војници и друге снаге безбједности. [...] Припадници јединице Уједињених нација за борбу против снајперског дјеловања, који су рекли да су опремљени уређајима за инфрацрвено и термичко гледање, којима могу посматрати снајперска гнијезда, рекли су да су своју истрагу започели након проучавања путање метака који су погађали централно Сарајево. Закључили су да дио пуцњаве долази са бивше зграде Парламента. [...] Француски официри, како су рекли, схватили су да су исти босански војници који су пуцали на Србе – пуцали и на босанске цивиле. [...] Официр је инсистирао на анонимности, рекавши да су налази политички осјетљиви. Разговарано је са шест војника француских мировних снага из противснајперске јединице, који су учествовали у истрази и који су били спремни да у јавности буду именовани, али њихов командант, генерал Ерви Гобилијар, инсистирао је да се њихова имена повуку како би се избјегао ризик. [...] Резултати француске истраге нису званично пријављени вишим званичницима Уједињених нација и није написан извјештај, како је рекао високи француски официр. Једна од предности неозваничавања оваквих детаља – чиме се ризикује да постану јавни – јесте избјегавање расправе између босанске владе и Уједињених нација" (O'Connor, 1995).

Двије дјевојке, Суада Дилберовић и Олга Сучић, убијене су 5. априла 1992. године пуцњем док су стајале на мосту Врбања преко ријеке Миљацке. Бошњачке власти одмах су оптужиле српске снајпере који су наводно пуцали из хотела „Холидеј Ин", за који се знало да су у њему смјештене просторије Српске демократске странке (СДС). Страним новинама и на телевизији[19] уживо објављено је да „четници" пуцају на масу. Десетине „Зелених беретки", на челу са Мирзом Јамаковићем и припадници специјалне јединице Министарства унутрашњих послова, на челу са са Зораном Чегаром (замјеником Драгана Викића) – одмах су претресли хотел и ухапсили Владимира Илића и још тројицу припадника службе безбједности СДС-а који нису имали никакве везе са пуцањем. Одвели су их у полицијску станицу у Улици Логавина (Стари Град) на испитивање. Послије седам дана физичког насиља и психичког злостављања, ослобођени су у замјену за пуштање затвореника. Против њих никада нису пронађени докази[20]. Овај догађај имао је значајне међународне одјеке јер су Срби оптужени за намјерно пуцање на цивиле који су протестовали за мир. Међутим, није могуће да

снајпериста види мост Врбања са хотела „Холидеј Ин", без обзира на њихов положај у хотелу или чак са крова, јер га зграда парламента у потпуности заклања. Генерал Александар Васиљевић, бивши шеф обезбјеђења у сарајевском војном округу и замјеник шефа контраобавјештајне службе Југословенске народне армије (ЈНА), рекао је МКСЈ да су пуцњи дошли од стране „Зелених беретки", које су пуцале из стручне школе у близини „Холидеј Ина". Тимови генерала Васиљевића пресрели су радио-везу „Зелених беретки" приликом које је најављен почетак операције, а наређење за отварање ватре издао је Јусуф Јука Празина. Цацо је такође снимљен како напушта стручну школу недуго након пуцњаве. Након рата, Зоран Чегар потврдио је да је директно чуо од Јуке Празине да су он и његови пуцали на масу из зграда у близини „Холидеј Ина" (инжењерска школа, зграде „Момо и Узеир", звоник цркве, између осталих)[21]. Мост Врбања је 1996. године преименован у Мост Суаде и Олге.

Срби су такође оптужени за пуцњаву у којој је убијен телевизијски продуцент Дејвид Каплан. Лист *Индепендент* је извјестио о овом догађају, цитирајући војнике УНПРОФОР-а: „Званичници УН такође вјерују да метак који је убио америчког телевизијског продуцента Дејвида Каплана у близини аеродрома у Сарајеву, 13. августа 1992. године, вјероватно није испаљен из снајпера са удаљених српских положаја. 'То би било немогуће', рекао је један војни официр УН. Тај хитац је дошао из правца хоризонтално у односу на земљу. Неко је био доље у нивоу тла" (Doyle, 1992).

Бернар Анри Леви је 24. децембра 1992. у свом дневнику написао сљедеће: „Кафана у Улици Маршала Тита. Требало би да се састанем са младом Бошњакињом за коју су ми рекли да је плавуша, врло лијепа и 'жена снајпериста' (наравно на босанској страни). Није дошла. Али умјесто ње, дошао је неки човјек. 'Разија неће доћи; и предлажем да не инсистирате и не петљате се у ово.' Човјек ми је рекао да се зове Цацо. Прије осам мјесеци био је један од првих бранилаца града" (Lévy, 1996, стр.111). Порука је била јасна: злочинац Цацо сугерисао је Левију да се забави другим стварима, а не бошњачким снајперима.

Млади пар, двадесетпетогодишњаци, Адмира Исмић и Бошко Бркић (сарајевски „Ромео и Јулија"), убијени су 19. маја 1993. године снајперском ватром док су покушавали да пређу мост Врбања у насеље Грбавица[22]. У свом свједочењу пред МКСЈ, Един Гараплија је изјавио да је јединица „Шеве" одговорна за ово двоструко убиство. (ICTY, 2015, стр. 33899). Нећад Херенда признао је да је пуцао у пар са једним од својих саучесника из јединице „Шеве". Херенда је такође потврдио учешће снајпера из јединице „Шеве" у убиствима Срба на Грбавици, нарочито „Српкиња обучених у црно"[23].

У вези са снајперским дјеловањем босанске војске на цивиле, генерал Франсис Брикон рекао је да босански лидери никада нису осудили или покушали спријечити ове злочине. „Ниједан босански лидер никад није јавно осудио ова убиства цивила, осим наравно оних која је починила друга страна. Никада нису покушали да зауставе ова убиства на својој страни" (Briquemont, 1997, стр. 241).

8.2.8. За Бошњаке, претпоставка невиности и милост

Бернар Анри Леви је 11. септембра 1993. написао у свом дневнику сљедеће: „Сарајевске силеџије. Посљедњих годину и по дана сам фасциниран овим познатим насилницима који су првог дана рата обилазили кафане, сакупљали негативце, давали им старе танџаре или мале пиштоље калибра 7,65×17 mm и одвозили их до брда гдје су формирали, хтјели то или не, прве одбрамбене јединице града. Ту је Јука, о ком ми је причао Равале. Цацо, ког сам синоћ поново видио у Херисону, али био је толико пијан да нисам могао ништа да извучем из њега. Ту је Ћело, који изгледа као некакав Робин Худ. А ту је и, ако не најлегендарнији, онда макар најупечатљивији – Исмет Бајрамовић, познат као Ћело, ког сам раније упознао у прилично смијешним околностима". (Lévy, 1996, стр.187) Леви је такође написао у свом дневнику о „идеализму Јуке, Ћела и Цаце – ових разбојника великог срца који су први, априла 1992. године, кренули пут сарајевских брда да би их одбранили од нападача..." (Lévy, 1996, стр.454). Леви је био фасциниран тим „Робин Худовима", тим разбојницима великог срца, који су били легендарни, маркантни, идеалисти и смијешни – у вријеме када су убијали и мучили Србе и силовали Српкиње у својим приватним затворима. Што се тиче Насера Орића, који је био одговоран за масакр над српским сељацима и који је напустио Сребреницу по наредби Алије Изетбеговића, медији га и дан данас називају „браниоцем" или чак „харизматичним браниоцем Сребренице".

9. Опоравак и рехабилитација

I. Током фазе социјалне и економске обнове, жртве чекају званично признање статуса жртава рата, обнављање својих права, реституцију имовине и материјалну и новчану надокнаду за претрпљену штету. Обнова закона и правде заснива се на успостављању државних и међународних кривичних судова. Правосуђе је одговорно за признавање стварности злочина, идентификовање криваца и њихово кажњавање, имајући у виду да се ратни злочини често настављају неколико мјесеци након званичног завршетка сукоба због социјалне нестабилности. Потрага за несталим лицима један је од приоритета током ове фазе.

II. Лијечење физичке и психолошке трауме заснива се на индивидуалним и колективним мјерама. Физичка оштећења захтијевају специјализовану медицинску и хируршку његу како би се ограничио обим посљедица. Бесплатан приступ здравственој заштити треба да се прошири на што већи број жртава. Увођење колективних мјера укључује гинеколошку и психолошку његу за жене које су силоване, те лијечење ПТСП-а.

Технике лијечења ПТСП-а су најефикасније ако се брзо примијене, тј. чим стрес постане необично трајан (више од мјесец дана након трауматичног догађаја). Ефикасност лијечења варира. Многи пацијенти задржавају дијагнозу ПТСП-а након лијечења, а многи ни не заврше лијечење. *Незадовољена потреба за лијечењем ПТСП-а тиче се значајног броја пацијената.* У свим случајевима, социјална подршка је битан елемент у збрињавању жртава.

Психотерапија, а посебно когнитивне и бихевиоралне терапије, најбољи су третман посттрауматских стресних стања. **Когнитивна терапија** фокусира се на **модификовање ирационалних и дисфункционалних мисли** које узрокују нелагоду и анксиозност. Бихевиорална терапија има за циљ да промијени ставове особе тако што ће настојати да смањи избјегавање и развој стратегије за смањење знакова анксиозности. Ове терапије су повезане са техникама прогресивног излагања сјећањима и елементима повезаним са траумом (нпр. ситуације, мјеста, слике, осјећаји, звуци и мириси). Показало се да су хипноза и **десензибилизација и реелаборација уз помоћ покрета очију** (ЕМДР) ефикасни за неке пацијенте у лијечењу ПТСП-а (мада постоје одређене контраиндикације које треба имати на уму).

Фармаколошки третмани се могу користити у комбинацији са когнитивним и бихевиоралним терапијама како би се побољшала њихова ефикасност. Антидепресиви[24] из породице селективних инхибитора преузимања серотонина, попут пароксетина и сертралина, показали су се ефикасним у клиничким студијама. Сматрају се лијековима за **почетак лијечења**. Сматра се да пропранолол, норадренергички бета-блокатор, у комбинацији са психотерапијом, омета процес поновног учвршћивања трауматичног памћења и разграђује траг памћења који игра кључну улогу у ПТСП-у. МДМА (3,4-метилендиоксиметамфетамин), шире познат као екстази, јесте *про-серотонинско средство класификовано као опојна дрога*. Разматра се његова медицинска примјена у лијечењу ПТСП-а. Лијечење МДМА-ом, примијењено на контролисан начин, комбинује се са психотерапијом, са циљем да се оживи сјећање а да се истовремено смањи емоционални одговор изазван присјећањем на трауматичне догађаје. Током психотерапијске сеансе, МДМА пружа пацијентима снагу да се суоче са својом траумом, те да се ње ослободе. *Омогућава им да стекну нову перспективу своје трауме, а да их не преплаве страх и анксиозност. Неколико клиничких студија* организовало је Мултидисциплинарно удружење за психоделичне студије (МАПС, Санта Круз, Калифорнија), ког су америчке власти овластиле да покрене велико клиничко испитивање и процјену *могућности генерализације психотерапије уз помоћ МДМА*.

10. Сарајево током 1992–1993.

10.1. Двоструко опкољавање Сарајева

Опсада је војна операција коју чини опкољавање града како би му се одузела било каква спољашња помоћ (залихе, оружје, војници) и забранило бјекство опкољеног народа. Реми Урдан[25] је у *Ле Монду* 8. априла 2018. написао сљедеће: „Опсадна техника није незаконита према ратним законима. Употребљава се од антике, али се сматрала 'злочином против човјечности' након опсаде Сарајева" (Ourdan, 2018).

„Опсада" Сарајева, која је трајала 1.425 дана (од прољећа 1992. до зиме 1995/96), често се непримјерено упоређује са 900-дневном опсадом Лењинграда (у

бившем Совјетском Савезу). Опсада Сарајева окарактерисана је као најдужа опсада у историји и „трајала је годину дана дуже од опсаде Лењинграда од стране нацистичких снага током Другог свјетског рата" (Crosby, 2017). Током опсаде Лењинграда од 8. септембра 1941. до 27. јануара 1944. године Вермахт Трећег рајха убио је више од милион цивила од укупно три милиона становника – трећину становништва (Salisbury, 1970). Скоро све смртне случајеве код цивила изазвала је глад због блокаде, а не бомбардовања. Прије рата, број становника на територији данашњег кантона Сарајево био је 493.687 (док је на предратној територији 10 општина града Сарајева тај број износио 527.049). Број убијених цивила (око 10.000) износио је око 2% становништва[26]. Ови смртни случајеви настали су размјеном ватре између оружаних снага (минобацачи, артиљерија, ратно оружје) и кривичним дјелима (погубљења по кратком поступку, убиство, снајперска ватра). Постоји још једна суштинска разлика: као и у већини међународних ратних опсада, становништво Лењинграда било је уједињено против спољног освајача (нациста), док се град Сарајево окренуо против сопствених српских грађана. Ситуација у Сарајеву била је сличнија грађанском рату, попут опсаде Мадрида током Шпанског грађанског рата. Међутим, термин опсада чини се неприкладним из разлога о којима ћемо детаљније дискутовати.

Град Сарајево је смјештен у долини гдје ријека Миљацка тече од истока ка западу (Прилог III Поглавље VI)[27]. Град је окружен високим планинама, наиме планином Игман и планином Требевић. Почетком рата, српско становништво Сарајева (157.143 људи) било је распоређено на два подручја[28]. Дио становништва био је заробљен у зони Сарајева под контролом босанске војске и разграничен линијом фронта. Ова зона обухватала је већи дио четири општине кантона Сарајево: Нови Град, Ново Сарајево, Стари Град и Центар Сарајево. Пуковник Валентин, који је командовао сарајевским сектором у саставу УНПРОФОР-а од 6. јануара до 13. јула 1993. године, описује ово становништво на сљедећи начин: „Српска мањина у Сарајеву потпуно је блокирана, окружена Бошњацима" (Dancourt & Valentin, 2006, стр.63). У међувремену, други дио становништва налазио се у насељима у близини линије разграничења, посебно у насељу Грбавица и областима западно од Сарајева: Илиџа, Хаџићи, Вогошћа, Илијаш, Рајловац. Бернар Анри Леви подијелио је ријечи поручника босанске војске. „Јер погледајте карту", рекао је. „Град је очигледно и даље под опсадом. Али, и српско предграђе Илиџа је, такође, под опсадом. Грбавица, четнички изданак, који је већ три године у срцу нашег града, готово је одсјечена од свијета. Хаџићи су са сјевера и југа окружени нашим људима..." (Lévy, 1996, стр.437). Грбавица, смјештена на лијевој обали ријеке Миљацке у близини моста Врбања, ефективно је била заробљена као између чекића и наковња. Грбавицу је са три стране опколила бошњачка војска, која је контролисала Храсно (дио Храсног брда) на западу, сјеверну обалу ријеке Миљацке и Дебело Брдо на истоку. На подручју Грбавице, ријека Миљацка била је сјеверна линија сукоба: бошњачка војска била је сјеверно, а српска војска јужно од ријеке.

10.2. Улаз и излаз из Сарајева

10.2.1. Сарајевски аеродром

Сарајевски аеродром смјештен је југозападно од града, између Илиџе на западу и Лукавице на истоку, са Добрињом на сјеверу и Бутмиром на југу. Затворен је почетком рата и поново отворен у јулу 1992, када су француски предсједник Франсоа Митеран и Бернар Кушнер долазили у земљу 28. јуна 1992. (Braunstein, 2010).

Према Алији Изетбеговићу, долазак Франсое Митерана и Бернара Кушнера 28. јуна 1992. године, усљед чега је поновно отворен сарајевски аеродром, негативно је утицао на бошњачке циљеве. Изетбеговић је сматрао да је отварање сарајевског аеродрома скренуло пажњу са војног рјешења и претворило политички проблем у хуманитарни. „Ствари су престале бити ствар закона, правде, поштовања међународног права. Све се успорило и прешло у добротворне сврхе. Умјесто да брани права Босне и Херцеговине, међународна заједница је одлучила да се бави добротворним радом и да шаље милостињу" (Lévy, 1996, стр.531). Изетбеговић је наставио, и даље говорећи о Митерановом доласку: „Многи жале због поновног отварања аеродрома и 'хуманитарне' политике Запада, која је дефинитивно потиснула борбу за права, правду и владавину закона. Умјесто тога, наметнута нам је политика милостиње, која наравно није испунила наша очекивања" (Lévy, 1996, стр.533). Посљедице су за Бернара Анрија Левија биле јасне: „Будући да су сви одустали од политичког размишљања, те да су се велике државе понашале попут огранака *Доктора свијета*, а стратегија хитне помоћи је постала опште правило, на појединцима је било да направе изузетак и да подсјете људе да се фашизам не може зауставити колима хитне помоћи" (Lévy, 1996, стр.501).

До краја рата трајала је медијска кампања која је имала циљ да дискредитује хуманитарне акције УНПРОФОР-а како би се пружила боља подршка опцији војних удара на српске положаје. Током телевизијског говора 7. децембра 1992. године из града Велика Кладуша (INA & France, 1992), Рони Брауман, тада предсједник организације *Доктори без граница*, осудио је немоћ УНПРОФОР-а и „слање ћебади које ће се користити као покрови". Бернард Анри Леви написао је у својим биљешкама да је „Сарајево затвор у којем су плави шљемови тамничари", да је „Брикмон из Белгије најнаивнији просрбин међу вођама плавих шљемова", да „војници УНПРОФОР-а само измишљају ствари како би удовољили Србима", и „Генерал Жанвије, чије се име и данас везује за напуштање, а затим и масакр у Сребреници". Врхунац је био чланак Ремија Урдана у часопису *Ле Монд*, под насловом „Француски официри УНПРОФОР-а стали су на страну српских екстремиста у Сарајеву" (Ourdan, 1995). У својој књизи *Оптужујем УН* (*J'accuse l'ONU*), Златко Диздаревић је написао: „Проглашавајући неутралност упркос грозним логорима, силовању жена и масакрима над дјецом, УН се дефинитивно дисквалификовао као врховно отјелотворење племенитих вриједности међународног права. УН, немоћни спој кукавичлука држава чланица, кроз своје срамотне

потезе послужио је као параван за неизрециву тајну модерног доба: демократије вичу о својој дужности према хуманитарном мијешању, али више не желе да преузму ризик од војног сукоба" (Dizdarević & Riva, 1995).

Споразумом о поновном отварању аеродрома утврђено је да је подручје аеродрома неутрална зона која је била забрањена за цивилно становништво Сарајева и војно особље обје сукобљене стране. Пуковник Валентин описао је стварност ситуације и како је то искористила бошњачка страна. О преговорима о осигурању заштите цивила написао је сљедеће: „Прави проблем који имамо је споразум потписан са Србима у јуну 1992. године. Јасно каже да ми, војници УН, морамо спријечити Бошњаке да користе писту као средство за комуникацију са спољним свијетом; то је један од наших задатака. Срби су, наравно, видјели да Бошњаци проналазе начине да пређу преко писте упркос УН. Све што можемо је да покупимо Бошњаке који пређу у зону и да их вратимо на почетак. Можемо их видјети помоћу наших уређаја за ноћно гледање. Циљ је спријечити да их побију као зечеве. Неких ноћи пресретнемо и до хиљаду људи – то је пуно. Никад нисам видио да су дјеца повређена, али жене, да. Ова скандалозна ситуација не може овако да се настави, морам да нађем рјешење. Зато сам одлучио да све доведем за преговарачки сто. Мој приједлог је био сљедећи: све мушкарце између 16 и 60 година сматрао сам војницима. Ако се одлуче да пређу аеродром, радили су то на сопствени ризик. Међутим, жене, дјеца и старци нису били борци, па бисмо им дозволили да пређу. Предложио сам успостављање линије оклопних војних возила за превоз жена, дјеце и стараца – и српских и бошњачких – сат времена прије мрака. Сви су се сложили... и шта мислите ко је онда разнио договор? Бошњаци! Јер им је било у интересу да и даље имају мртве и повријеђене Бошњаке на аеродрому да би новинари могли да подржавају бошњачке напоре. Жељели су да наставе да утичу на глобално јавно мњење!" (Dancourt & Valentin, 2006, стр. 62-63). Бошњаци су користили неутралну зону аеродрома и за кријумчарење оружја и ракета сакривених у УНХЦР-овим контејнерима са двоструким дном[29].

Ваздушни превоз успостављен у јулу 1992. године коришћен је за превоз дипломата, новинара и хуманитарних радника. Неколико становника Сарајева који су успјели набавити картицу УНХЦР-а такође је напустило град овим путем. Генерал Франсис Брикмон, командант УНПРОФОР-а, говорио је о „неизбјежним дозволама" и „организованим лажним укрцавањима у авионе УН" (Briquemont, 1997, стр. 240). Ваздушни превоз служио је и за евакуацију рањеног војног особља УНПРОФОР-а, и неколико десетина повријеђених цивила, највише дјеце, која су се лијечила у болници „Кошево" или их је лијечио хируршки тим УНПРОФОР-а (са сједиштем у згради ППТ-а). У просјеку је двадесет авиона дневно (13.000 летова током рата) слијетало на сарајевски аеродром. Ваздушном линијом је у град Сарајево доношено између 1.500 и 2.000 тона хране седмично. Пуковник Валентин извјестио је да је током 1993. године „дневно слијетало имеђу пет и двадесет авиона – што је око 200 тона хране. Сарајево је адекватно опскрбљено лијековима и храном" (Dancourt & Valentin, 2006, стр. 58).

10.2.2. Тунел дужине осамсто метара испод аеродрома (објекат Д-Б)

Тунел дужине осамсто метара испод аеродрома (објекат Д-Б), који је повезивао насеља Добриња и Бутмир, изграђен је у потпуној тајности, између јануара и јуна 1993. године, средствима 1. корпуса босанске војске (Selimbegović, 2002). Рад су надгледали Бакир Изетбеговић и инжењер Нећад Бранковић. Двије чете босанске војске оптужене су да су обезбјеђивале операције и спречавале приближавања било ког члана УНПРОФОР-а[30]. Тунел, који је био од великог стратешког значаја за босанску владу, у почетку је босанска војска користила за транспорт војне опреме и људства. Касније су кроз тунел пролазили многи званичници и дипломате из муслиманских земаља, а кориштен је и за интервенције добротворних муслиманских удружења. Генерал Брикмон је у другој половини 1993. године споменуо тунел. „Испод аеродрома постоји тунел, првенствено резервисан за оперативне потребе муслиманске војске. Вјероватно га користе и они који имају довољно марака да плате да кроз њега прођу" (Briquemont, 1997, стр.98). Сваки дан кроз тунел је пролазило просјечно око 3.000 људи. Накнада за пролазак је свакодневно доносила неколико десетина хиљада њемачких марака. У зависности од гужве, пролазак кроз тунел је трајао између двадесет минута и два сата. Један медицинар се жалио да је морао да сачека 45 минута како би могао да евакуише четири рањена бошњачка војника, јер је тунел тренутно користила фирма Алемка Нухановића (Andreas, 2011, стр.63) за пренос пошиљке кока-коле. Тунел је пропуштао велике количине хране, робе, лијекова и медицинске опреме. Десетине хиљада тона хране и опреме (у просјеку око 30 тона дневно), као и милиони литара горива и кабл за снабдијевање града електричном енергијом прошли су кроз тунел током рата. Црно тржиште се развило, што је омогућило ратним профитерима да граде своју срећу, уз саучесништво цивилних и војних власти (Andreas, 2008). Генерал Брикмон је примијетио да је „црно тржиште процвјетало, што је богатим омогућило да купе готово све" (Briquemont, 1997, стр. 235). Финансијске токове које је генерисао тунел контролисао је министар Хасан Муратовић.

10.2.3. Друмски конвоји

Друмски конвоји којима је управљао УНХЦР и многе невладине организације омогућавале су евакуацију хиљадама Сарајлија и испоруку значајне хуманитарне помоћи. Ови конвоји повезивали су Сарајево са хрватским градом Сплитом на далматинској обали. Током босанског рата, јеврејска заједница организовала је евакуацију грађана из Сарајева и испоруке хуманитарне помоћи (Ourdan, 2019; Filipović, 1993). Иван Цересњес, предсједник Јеврејске заједнице у Босни и Херцеговини, и Јакоб Финци, директор хуманитарног удружења *Ла Беневоленција*, добили су подршку за ове операције од Америчког јеврејског заједничког комитета за дистрибуцију (познатог као ЈДЦ или Заједница). Између августа 1992. и 5. фебруара 1994. године, организовано је осам аутобуских конвоја за евакуацију око 2.000 становника Сарајева у Хрватску

(Ourdan, 2019). Конвоји ЈДЦ-а такође су омогућили да се хуманитарна помоћ донесе у Сарајево. Борис Коземјакин, директор логистичког центра који је водила Јеврејска заједница, рекао је: „До краја рата сам седамдесет пута отишао за Сплит и вратио се у Сарајево, а двадесет пет пута било је са хуманитарним конвојима."

С обзиром на огроман број људи који су могли ући и изаћи из града и огромну количину унесене хране и опреме, чини се непримјереним називати Сарајево „опкољеним градом". Готово сву хуманитарну помоћ која је стизала кроз аеродром, тунел и друмске конвоје контролисала је бошњачка влада и владајућа странка СДА (Selimbegović, 2002). Амила Омерсофтић, суоснивачица СДА и потпредсједница извршне канцеларије СДА, 1993. године била је министрица у влади Босне и Херцеговине задужена за избјеглице и расељена лица. Министар Хасан Муратовић пратио је хуманитарну помоћ коју су достављали УНХЦР и невладине организације. Проблем није био толико обим хуманитарне помоћи колико дискриминација у начину на који се та помоћ дијелила, на штету српског становништва у Сарајеву.

10.3. Кампања терора усмјерена против српског становништва

10.3.1. Планирање и главни актери кампање терора

Националним вијећем одбране, које је успоставила СДА 10. јуна 1991. године, предсједавао је Алија Изетбеговић. Међу члановима вијећа били су Ејуп Ганић и Харис Силајџић[31]. Ово вијеће повјерило је Сеферу Халиловићу стварање „Патриотске лиге", илегалне паравојне организације под влашћу СДА. На амблему „Патриотске лиге" било је шест цвјетова љиљана, који су подсјећали на грб краља Твртка I, који је владао од 1353. до 1391. године и носио титулу краља Босне и Србије (*Bosnae and Serbiae Regibus*, повеља од 10. априла 1378). У међувремену су у Хрватској Фрањо Туђман и владајућа странка ХДЗ истицали заставу са шаховницом Независне Државе Хрватске. Током љета и јесени 1991. године, Национално вијеће одбране је организовало и наоружало јединице „Патриотске лиге", а посебно „Зелене беретке". „Патриотска лига" створена је као заметак будуће босанске војске. На почетку рата, СДА је регрутовала скоро 100.000 људи, укључујући борце који су пристизали из различитих исламских земаља, муслимане из Рашке регије у Србији и Албанце из српских покрајина Косова и Метохије. Неке јединице стављене су под команду виших официра Снага територијалне одбране, касније 1. корпуса босанске војске (Хасан Ефендић, Сефер Халиловић, Јован Дивјак, Расим Делић), док су друге биле под вођством министара унутрашњих послова (Алија Делимустафић и Јусуф Пушина)[32].

СДА је планирала и организовала кампању терора на највишем државном нивоу. СДА је регрутовала и наоружала кључне играче кампање терора пред крај 1991. године. Све су то биле познате личности из свијета сарајевског организованог криминала, као и осуђеници, силоватељи и наркомани, који су често излазили из затвора

захваљујући амнестији коју је дао Алија Изетбеговић (Burns, 1993b). Организовали су групе у Сарајеву које су сачињавале хиљаде криминалаца. Од првих дана рата, ови људи су запосјели институције, службене зграде, радио и телевизијску мрежу и централну болницу на Кошеву. На раскрсницама су поставили блокаде и контролне пунктове. Основали су своја командна мјеста и приватне затворе у свим дијеловима града[33]. Неки су искористили своје односе са највишим званичницима босанских власти да би били именовани на командне положаје у јединицама војске или Министарства унутрашњих послова. Четири вође банди организованог криминала стекле су застрашујућу репутацију:

- Исмет Бајрамовић Ћело пуштен је из зеничког затвора (гдје је био затворен због силовања) након интервенције Алије Изетбеговића. Од марта 1992. године, руководио је паравојном јединицом коју су чинили лица из свијета организованог криминала, зависници од дрога. Неколико округа Сарајева (Центар и Ново Сарајево) било је под његовом контролом. Ћело је био близак министру унутрашњих послова Алији Делимустафићу и служио му је као тјелохранитељ. У мају 1992. наслиједио је Керима Доктора Лучаревића на мјесту шефа војне полиције и војног затвора.

У чланку у *Њујорк тајмсу* из 1993. године помињу се Ћело и његова банда криминалаца: „С Ћелине стране, све ово се одржава уз помоћ личне војске која код обичних становника једнако изазива страх као и српско оружје које га окружује. Ћелина војска броји стотине људи и има репутацију као немилосрдна. Готово сваке седмице чују се нови извјештаји о људима који су претучени, а понекад и убијени у споровима са његовим људима. Жртве се обично убијају мецима, а тијела се одвозе и бацају. Полиција каже да нема евиденцију да је ико изведен пред суд у вези са убиствима“ (Burns, 1993a).

Чинило се да је Ћело био виши официр у босанској војсци, како је то описао *Њујорк тајмс*: „Ћело је постигао договор са командом војске и почео се појављивати по граду у маскирној униформи украшеној официрским еполетама на раменима. Двије фотографије Ћеле у униформи појављују се у портфолију фотографија опсаде – ауторке Ени Лајбовиц, које се појављују у октобарском издању *Венити фера*“ (Burns, 1993a).

Ћелин утицај био је изражен, а његов ауторитет неизбјежан: „Колико се Ћелин утицај шири – ствар је нагађања, али многи у Сарајеву сматрају да је он на свој начин моћан колико и предсједник Алија Изетбеговић, који није јавно осудио банде. Званичници кажу да је то зато што су вође банди прејаки и зато што муслимани не могу приуштити отворени рат, а да је у град и даље уперено српско оружје. Други кажу да је веза прииснија. 'Влада је у тако тијесној вези са овим силеџијама – да не може да се ослободи', рекао је један званичник.“ (Burns, 1993a)

Бернар Анри Леви писао је у свом дневнику о уличној тучи прољећа 1993. године између ривалских банди Ћеле и Цаце. Босанска влада требало је да уведе Ћели санкције највишег нивоа јер је стекао превише аутономије. Али Леви је нагласио да је Алија Изетбеговић интервенисао у Ћелину корист позивајући се на синовске везе:

Изетбеговић је коначно закључио да је Ћело, упркос свему, један од првих бранилаца града и да не може да натјера себе да га казни на тај начин. „Овај човјек је син Сарајева", рекао је, „А он [Изетбеговић] је Дедо, деда Сарајева"(Lévy, 1996, стр. 514-515).

- Мушан Топаловић Цацо контролисао је историјски центар Сарајева, посебно лијеву обалу ријеке Миљацке (Стари Град) до јеврејског гробља и Грбавице, као и зону Казани на планини Требевић. Цацо је постављен за команданта 10. брдске бригаде 1. корпуса босанске војске. Био је близак генералу Сеферу Халиловићу, начелнику штаба босанске војске, који је често посјећивао његов штаб. Током љета 1992. године, Алија Изетбеговић је отишао да прегледа босанске трупе на планини Требевић. Док је био тамо, Изетбеговић је пред телевизијским камерама честитао Цаци[34].

- Јусуф Јука Празина, злочинац пуштен из зеничког затвора, на почетку рата формирао је јединицу „Зелене беретке" и преузео контролу над дијелом града (Центар Сарајево до Илиџе). Крајем јула 1992, Празина је именован за члана штаба Оружаних снага Босне и Херцеговине. Акт о именовању потписали су Јерко Доко, министар одбране, Сефер Халиловић, начелник штаба босанске војске, Јусуф Пушина, министар унутрашњих послова и предсједник Изетбеговић. Након овог именовања, Јука је имао канцеларију и тјелохранитеље у згради Предсједништва. Обраћали су му се као генералу (Pomfret, 1992; Robin Hood-like, 1992; Burns, 1992a).

- Рамиз Делалић, атентатор на Николу Гардовића, преузео је команду над јединицом „Зелене беретке" која је контролисала дио десне обале Миљацке (Стари Град, Центар) прије него што је именован за команданта 9. брдске бригаде босанске војске. Делалић је био близак министру унутрашњих послова Јусуфу Пушини.

- „Шеве" је било име организације тајне полиције коју је у априлу 1992. створио Алија Делимустафић. Вође „Шева" били су Нецад Угљен, Асим Даутбашић и Нецад Херенда. Ова организација никада није формално постојала, али је дио њених операција откривен 1996. године захваљујући свједочењу Едина Гараплије, свједока којег је МКСЈ позвао на суђења Радовану Караџићу и Ратку Младићу. Гараплија, који је рођен 14. новембра 1968. године у Пљевљима, био је члан Службе државне безбједности у МУП-у Босне и Херцеговине од 1992. године. Године 1996. био је задужен за босанску тајну обавештајну службу и антитерористичку јединицу у Агенцији за истраге и документацију (АИД). У прољеће 1996. године, директор АИД-а Кемал Адемовић наредио је Гараплији да истражи јединицу „Шеве" (мисија „Орао") и да приведе на испитивање Нецада Херенду, једног од вођа „Шева". Гараплија је Херенду притворио и испитивао од 25. до 29. јуна 1996. године у просторијама АИД-а. Док је био у притвору, у једном тренутку, Херенда је искористио умор стражара и покушао је да од стражара узме пиштољ, али током метежа пиштољ је опалио и Херенда је рањен у ногу (Edin Garaplija: Ševe, 2000). Након тога, Алија Изетбеговић је формирао Комисију са пет чланова и наложио истрагу поводом рањавања Херенде[35]. Током испитивања Херенда је тврдио да је наређења добијао од Нецада Угљена и да су атентатори „Шева"

починили велики број злочина над припадницима ЈНА, припадницима УНПРОФОР-а, српским цивилима и муслиманима. Атентатори „Шева", које су регрутовали блиски сарадници Алије Изетбеговића, имали су задатак да елиминишу и политичке противнике и „непријатеље изнутра" (такозвана „пета колона"). На почетку рата, снајперска јединица „Шеве" бројала је деветнаест припадника[36].

10.3.2. Почетак и ширење кампање терора

Током прва три мјесеца 1992. године, атмосфера у граду се осјетно промијенила, посебно у историјском центру (Стари Град) и округу Башчаршија. Српско становништво Сарајева окупљало је многе међународно познате и поштоване личности, као и универзитетске професоре и умјетнике. У то вријеме таксисти су записивали адресе богатих српских породица којима су завидјели због њихових прелијепих станова. Сарајево је постало „град надимака", због делинквената и криминалаца који су спроводили своју строгоћу.

Почетком јануара 1992. године, „Зелене беретке" заузеле су просторије радио и телевизијске куће под изговором пружања обезбјеђења. Шеф обезбјеђења Здравко Шипка покушао је да се супротстави операцији те су га „Зелене беретке" убиле. Медији у Сарајеву, углавном под бошњачком контролом, одиграли су главну улогу у припреми сецесије и кампање дискриминације и демонизације над Србима[37]. Српска демократска странка означена је као терористичка организација.

Док је био у сватовима на вјенчању свог сина Милана, Никола Гардовић је 1. марта 1992. године убијен на Башчаршији. Убиле су га „Зелене беретке" предвођене Рамизом Делалићем. Након вјерске церемоније, сватови су отишли до ресторана у близини Градске скупштине у центру града. Наоружани муслимани напали су сватове и покушали да отму заставу која је била окачена за јарбол. Један од нападача испалио је четири хица у свештеника Раденка Митровића, тешко га поврједивши, док је Рамиз Делалић пуцао у Николу Гардовића и убио га на лицу мјеста. Остали сватови покушали су да ухвате Делалића и његове саучеснике, али је униформисани полицајац, наоружан аутоматском пушком, интервенисао и омогућио атентаторима да побјегну. Овај догађај изазвао је велику пометњу у српској заједници. Међутим, атентатори нису били забринути, а Делалић је касније постављен за команданта 9. брдске бригаде бошњачке војске. Делалић се овим злочином јавно похвалио пред бошњачким телевизијским камерама те се појавио у телевизијском програму руку под руку с Јусуфом Пушином[38].

Од почетка марта, Цацо је отворено дијелио оружје, и то само муслиманима, а све што је било потребно је да покажу личну карту. Дистрибутивни центар се налазио у Улици Бориса Ковачевића испред Министарства унутрашњих послова. Есад Османбеговић, директор сарајевског централног затвора, ослободио је десетине муслиманских затвореника, и обезбиједио им оружје[39]. Џамија у Велешићима била је окружена наоружаним мушкарцима, а током вјерских окупљања често су пуцали рафале.

Снабдијевање СДА оружјем организовали су, између осталих, Алија Делисмутафић и Муниб Алибабић. Делимустафић, бивши полицајац који је именован за министра унутрашњих послова, није имао ни образовање ни искуство за обављање такве функције. Заједно са својим братом, Делимустафић је основао компанију „Цернекс" која је умјешана у шверц оружјем за СДА. Именован је за министра унутрашњих послова у знак захвалности за финансијску подршку СДА. Министарство унутрашњих послова, тачније секретар задужен за државну безбједност С. Шкипина, направило је спискове Срба које је требало ухапсити. Такође су прислушкивали приватне и службене телефоне Срба на важним позицијама.

Демонстрације 5. и 6. априла испред скупштине, које су услиједиле након проглашења босанске независности, нису биле спонтане, већ их је организовала СДА. На десетине аутобуса довезли су рударе из Зенице, Тузле и Бановића. Циљ демонстрација био је да Европска унија призна независност Босне и Херцеговине, те да паравојне организације СДА преузму власт. Снајперисти смјештени на врху неколико зграда (машинска школа, торањ цркве, зграде „Момо и Узеир" итд.) гађали су цивиле, посебно на мосту Врбања. Снајперску ватру у априлу и експлозију у мају дуж Улице Васе Мискина – босанске власти и медији искористили су као оправдање за санкције против Срба.

Прве барикаде на путевима и контролни пунктови појавили су се у априлу. Унутрашњу блокаду града поставиле су „Зелене беретке" почетком маја и тада је постало немогуће напустити град. Оружани сукоб није почео војним операцијама, већ низом атентата које су починили обични криминалци које је СДА упослила и наоружала. Кривична дјела постала су широко распрострањена током априла и маја, почев од убистава српских полицајаца и војника ЈНА. Српским полицајцима, укључујући резервисте, одузето је оружје, и суспендовани су на свим оперативним мисијама безбједности. Промијењене су значке које су служиле за приступ зградама Министарства унутрашњих послова, а „Зелене беретке" су Србима забрањивале улазак. „Зелене беретке" су у полицијској станици Ново Сарајево 4. и 5. априла убиле српског полицајца Перу Петровића[40], а на полицијској академији на Врацама убијена су два српска полицајца, Миле Лиздек (32 године) и Милорад Пупић (29 година)[41].

Предсједничка директива коју је 15. априла потписао Хасан Ефендић послата је свим бошњачким јединицама, у којој им је наложено да нападну објекте ЈНА, одузму оружје и муницију и притворе војнике[42]. „Зелене беретке" су 22. априла напале канцеларије ЈНА на Илиџи и сједиште у Сарајеву. У Великом парку у Сарајеву, 22. априла свирепо је убијена група од осам српских војника ЈНА: Миливоје Лаловић, Ђорђе Бјелица, Зоран Марковић, Драгомир Ђерић, Стеван Ђокановић, Влајко Голубовић, Недељко Вујичић и Миладин Вукмановић. Тијела осморице војника ЈНА спаљена су у контејнерима иза зграде телевизије, а затим бачена на градску депонију[43]. Насилни напади на објекте ЈНА (сједиште и касарне „Маршал Тито", „Виктор Бубањ" и „Јусуф Џонлић") покренути су 2. маја. Војна колона ЈНА која се повлачила из Сарајева нападнута је 3. маја, у Добровољачкој улици[44]. Мирно повлачење ове колоне из њених

канцеларија у Сарајеву договориле су босанске власти и представници међународне заједнице, укључујући генерала Луиса Макензија (Pierot, 1994). Међутим, очигледним кршењем овог споразума, босанске снаге су поставиле засједу колоне у Добровољачкој улици и побиле многе војнике након што су их прво разоружале. Неки од њих били су младићи који су тек завршили војни рок, побијени су а да никада нису испалили ни метак. Хитна помоћ ЈНА у мерцедес комбију била је у другој половини колоне, а у њој је било осморо људи. Чим се возило зауставило, пришао је припадник „Зелених беретки" и уперио пушку у возача, наредивши свим путницима да изађу из возила. Пуковник Будимир Радуловић отворио је тада врата на својој страни да преговара. Осамнаестогодишњи припадник „Зелених беретки" пришао му је и испалио неколико метака у главу из аутоматске пушке, убивши га на лицу мјеста. Остали бошњачки војници отворили су задња врата и пуцали на људе који су били унутра. Пуковник Миро Сокић убијен је хицем у главу. Потом је пуковник Душан Ковачевић наредио возачу хитне помоћи, капетану Ђурчилу, да напусти колону и одведе рањенике у војну болницу. Хитна помоћ, јасно означена сиреном и ротацијом, нашла се у унакрсној ватри која је допирала из зграде Предсједништва и џамије на Скендерији. Нормела Шуко, цивилна службеница ЈНА је убијена, а пуковник Ковачевић тешко рањен. Захваљујући смирености возача, хитна помоћ је успјела да стигне до војне болнице. Рањене војнике упутили су у болницу „Кошево", а докрајчиле су их „Зелене беретке". На десетине војника је убијено или заробљено[45]. Девет заробљених војника ЈНА одведено је 4. маја у полицијску станицу Нови Град, гдје су их те ноћи сурово мучили и убили. Ратко Мирковић, возач погребног предузећа „Покоп", 5. маја је видио тијела шест војника ЈНА у каналу дуж Улице Ђуре Ђаковића код стадиона „Кошево". У овим догађајима 2. и 3. Маја када се ЈНА покушавала извући из центра Сарајева, гдје спадају и догађаји у Добровољачкој улици, према прелиминарним евиденцијама Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица, трагично је страдало најмање 32 лица. За ове догађаје и почињене злочине у јавности се доводе у везу између осталих и Ејуп Ганић, Хасан Ефендић, Сефер Халиловић, Мустафа „Талијан" Хајрулаховић, Заим „Заги" Бацковић, Јован Дивјак, Стјепан Кљуић, Фикрет Муслимовић и Керим Лучаревић[46]. Неколико тијела није враћено породицама, док су нека тијела пронађена након рата. Тијело пуковника Бошка Михајловића, који је био дио колоне, пронађено је и ексхумирано 1. октобра 1999. године. Имао је вишеструке преломе лобање проузроковане изузетно насилним ударцима након заробљавања. Тијело десетара Ивице Симића, убијеног у болници на Кошеву, враћено је његовој породици у фебруару 1999. године[47].

Све српско особље војне болнице евакуисано је 10. маја 1992. Др Томислав Таушан, директор војне болнице и официр ЈНА, био је жртва неколико покушаја атентата на путу до свог стана на Врацама у близини јеврејског гробља. Др Младена Пурковића, денталног хирурга у војној болници, произвољно су задржали шест мјесеци у затвору „Рамиз Салчин".

Декан Медицинског факултета, професор Бориша Старовић, 6. априла 1992. године био је жртва покушаја атентата на својим улазним вратима, док је одлазио на посао. Једна од основних тачака Хипократове заклетве каже да љекари имају готово синовску дужност да поштују учитеље који су их учили медицини. Нажалост, многи бошњачки љекари су, испоставиће се, на озбиљан начин прекршили Хипократову заклетву и то по неколико пута[48].

Кошевску болницу, највећи болнички центар у Босни и Херцеговини, медији су током рата представљали као симбол страдања само бошњачког становништва (Шошић, и др., 2013, стр.97). До 10. априла 1992. године, „Зелене беретке" преузеле су контролу над цијелом болницом[49]. Наоружани мушкарци били су постављени на врата болнице, у ходницима и на крову. Босанске снаге су редовно користиле локације у кругу болнице, укључујући болничка одјељења, за гађање српских положаја[50]. У мају 1992. године у оквиру болнице основан је Одбор за управљање кризним ситуацијама[51]. Одбор (у ком су били проф. др Фарук Коњхоџић, др Адан Диздар и др Наим Кадић) дискриминисао је српско особље и саставио спискове немуслиманског особља које је требало да буде отпуштено. Шефови одјељења који су били Срби отпуштени су без најаве и разлога, често на штету пословања одјељења; на примјер, др Борис Стрекозов, једини васкуларни хирург у болници, добио је отказ од Одбора за управљање кризним ситуацијама. Др Мустафа Хирош отпустио је шефа урологије др Трифка Гузину док је био притворен због тога што је Србин[52], заузео је његово мјесто и једно крило одјељења претворио у затвор, гдје су груписани рањени војници ЈНА. Психијатријско одјељење чувало је бошњачке криминалце који су проглашени ментално неспособнима како би избјегли затворске казне. Руководећа мјеста у болници нису била попуњена компетентним људима, већ људима који су имали везе са владајућом странком СДА (Шошић, и др., 2013, стр.113). Непознате наоружане особе редовно су провјеравале идентитет српског особља и често су им пријетили или их одводили на испитивање. Професор Мирко Шошић оптужен је да није спасио бошњачког војника који је у болницу стигао већ мртав. Универзитетска болница је брзо пропала усљед избацивања толиког броја компетентних специјалиста и спуштена је на ниво опште болнице. Многи српски љекари напустили су болницу, укључујући др Милана Пејића, који је водио болницу у Жици (Блажуј, Илиџа), и др Славка Ждралеа, који је прешао у болницу „Касиндо". Садистички шеф безбједности у болници Алмир Хусић, звани Кинез, терорисао је српско особље и пацијенте[53]. Болничка мртвачница, коју је водио Алија Хоџић, примала је тијела Срба погубљених у граду и у бошњачким затворима, попут затвора „Рамиз Салчин". „Зелене беретке" су понекад улазиле у мртвачницу да би тукле и скрнавиле лешеве. Запосленик предузећа „Покоп" Ратко Мирковић, распоређен је у мртвачницу болнице „Кошево" у другој половини 1992. године. Видио је тијело проф. Милутина Најдановића, које је имало вишеструке трагове злостављања и које је неколико дана остало у мртвачници. Страним медијима који су знали за случај одбијен је приступ тијелу. Медицински истраживач Илијаш Добраца био је под

притиском да пружи лажне извјештаје о обдукцији како би се прикрило кривично поријекло ових смрти. Мирковић је видио и тијела породице Ристовић, како са ранама од метка – тако и са траговима жестоких удараца[54].

Познати музичар и текстописац Слободан Самарџић[55] ухапшен је 11. маја 1992. године у свом стану на подручју Војничког поља у насељу Алипашино поље, заједно са комшијом Радомиром Гојковићем. У то вријеме, Алипашино поље контролисале су „Зелене беретке" под командом Јуке Празине. Самарџић се бавио музиком и није имао политичке припадности или активности. Рекао је да се не плаши дјела против себе јер је у Сарајеву био познат и цијењен по својој музици. Његова супруга Нада и син Стефан, који је тада имао седам година, нису били у Сарајеву када је ухапшен. Његова сестра Љиљана живјела је на Грбавици. Самарџић је стављен у кућни притвор прва три дана након хапшења, након што су службеници територијалне одбране (Фарук Хаџарић и његов замјеник Фадил) затражили дозволу за стари пиштољ који су пронашли у Самарџићевом дому – трофеј из Другог свјетског рата који је чувао као сјећање на свог оца. Самарџића су потом извели из његовог стана и убили заједно са двојицом комшија Срба, Радомиром Гојковићем и Станом Шеховац (који су ухапшени пред Станиним кћеркама). Њихова тијела бачена су на обале ријеке Миљацке код Алипашиног моста (бивши Мост Иве Андрића, први мост низ ријеку послије зграде радија и телевизије), гдје су остала изложена неколико дана. Тијела је званична сарајевска полиција прегледала средином маја 1992. године. О томе свједоче фотографије са мјеста злочина, које је полиција направила у близини Алипашиног моста (Додатак VII Поглављу VI, Документ 3А)[56]. На фотографијама се виде три тијела: Слободан Самарџић (лични папири су му стављени на прса) са простријелном раном на глави, Стана Шеховац и Радомир Гојковић. Поред три тијела, види се наоружани полицајац у униформи. На његовом оружју налази се амблем бошњачке војске. Ове фотографије су развијене у полицијској лабораторији; техничар је препознао познатог музичара и задржао негативе. Породица је за ове фотографије сазнала тек 2000. године када је добила анонимно писмо. До 1999. године трагало се само за несталим особама, након чега би услиједила кривична истрага. Замјеник Јуке Празине, Самир Кахвеџић Крушко, међу главним је осумњиченима за ово троструко убиство, заједно са Даворином Матићем и Мишом Жмиром, иако су данас пред Судом Босне и Херцеговине оптужени Сенад Цанановић, Един и Кимун Гаџо. Неколико седмица након убистава, 25. јуна, Самир Кахвеџић прославио је рођендан у кафићу „Борсалино", заједно са Јусуфом Пушином (који је требало да постане министар унутрашњих послова) и неколико озлоглашених криминалаца из његове пратње, попут Сенада Цанановића Главогуза и Аднана Гаџе Кимуна. У подруму кафића „Борсалино" и оближње продавнице под називом „Конзум" (насеље Алипашино поље) била су смјештена два приватна затвора Јуке Празине, у којима су Срби мучени, а Српкиње силоване. Многе жене свједочиле су о силовању по изласку из Сарајева. Свједокиња Н. В. рекла је да је њу, поред свакодневног мучења, током ноћи групно силовало пет или шест бошњачких војника[57].

Друга свједокиња С. К. рекла је да је њу понекад силовало чак двадесет муслиманских бошњачких војника и да то није једино понижење које је тијело једне жене трпјело, јер јој нису дали чак ни да се пере или купа[58].

Тијела убијених Срба бацана су у Миљацку, на депоније или у јарке испред гробља. Током маја и јуна 1992. године, Ратко Мирковић је радио као гробар „Покопа" на гробљу „Лав". Описао је тијела мртвих Срба, који су убијени током ноћи, а њихова тијела бачена и пронађена сваког јутра испред гробља. На крвавим тијелима, која су нађена без личних докумената, били су бројни трагови насиља (простријелне ране, више убода, опекотине, модрице и друго). Сахрањена су у масовној гробници без икаквих натписа. У другом кварталу 1992. године, Мирковић је рекао да постоје двије масовне гробнице на гробљу „Лав", са по 50–60 тијела[59]. Лешеви су понекад били унакажени како би се учинили непрепознатљивим, чиме је тероисано српско становништво. Главе обезглављених Срба могле су се видјети како висе са православне Цркве Светог Преображења (Ново Сарајево)[60]. Цацу су видјели у кафани „Хамам" са торбом у којој су биле главе обезглављених Срба. Лешеви су бацани у јарке и депоније смећа и често су спаљивани.

Српско цивилно становништво насеља Велешићи и Пофалићи (Ново Сарајево) било је жртва бројних смртоносних рација током 1992. године, које су углавном спроводили муслимани из Кобиље Главе (банда коју су водили Мурат Шабановић и браћа Хамид и Узеир Баловић). Бошњачке паравојне јединице су 15. и 16. маја 1992. године покренуле велику операцију како би терорисали српско становништво Велешића и Пофалића. Стотине Срба је побијено. Понекад су убице биле и њихове комшије, а домови су им запаљени[61]. Тијело Крсте Бухе пронашао је 17. маја његов син Новица у рушевинама његове спаљене куће[62]. У улицама, испред српских кућа, могао се видјети велики број чаура од метака калибра 7,62 mm. Током ове операције масакриране су жене, дјеца и старци. Неке су мучили. Породице које су покушале да побјегну на брда Хум и Жуч покошене су митраљеском ватром. Међу многим другим, снајперском ватром убијени су Нада Васковић и Божо Ковачевић. Напад су водили Јука Празина, Ћело Бајрамовић, Драган Викић и Кемал Адемовић. Многа тијела бачена су на депонију Бућа Поток[63]. Узастопне рације наставиле су се и наредних мјесеци.

Пет припадника бошњачког Министарства унутрашњих послова, Мирсад Хоџић, Осман Хоџић, Адмир Адиловић, Мехо Ибишевић и Исмет Ћутук су 8. јула 1992. године у 14 сати провалили у кућу Обрена и Пере Ристовића у Велешићима[64]. Породица Ристовић била је велика и имућна породица у Велешићима. Отворили су ватру на породицу окупљену око трпезаријског стола, убивши Обрена Ристовића, Перу Ристовића, Босиљку Ристовић, Радосаву Ристовић, Милу Ристовић и Данила Ристовића. Данило је био дванаестогодишњи син Тодора Ристовића, који је ујаку доносио хљеб. Нажалост, Данила је тог дана ујак замолио да остане на ручку. Тијела су однијета у мртвачницу болнице „Кошево", коју је надгледао Алија Хоџић, отац злочинца Мирсада Хоџића. Тијела су им злостављали чак и након смрти. Обрен није одмах умро, већ је

пребачен у болницу „Кошево", гдје су га довршили. На његовом тијелу били су трагови простријелних рана, као и модрице изазване насилним ударцима. Обреново тијело преузео је његов брат Тодор, који није био на том ручку. Тијела породице Ристовић сахранило је предузеће „Покоп" на гробљу „Лав" код болнице „Кошево"[65].

У својој књизи *Лукава стратегија* генерал бошњачке војске Сефер Халиловић говори о убиству породице Ристовић на сљедећи начин: „Истог дана лично сам детаљно обавијестио предсједника Изетбеговића о случају Ристовић. Прво усмено, а затим и писмено, а након тога и све остале чланове Предсједништва, који су потом наставили да притишћу министра Пушину да нешто уради, будући да то није било у надлежности Војске. Седам мјесеци касније, тачније 20. јануара 1993. године, Бакир Алиспахић, шеф Службе јавне безбједности у Сарајеву, подноси кривичне пријаве против пет особа. Истрага је открила да су убице породице Ристовић били припадници МУП-а БиХ, тачније станице јавне безбједности Мариндвор" (Halilović, 1997, стр. 111).

Петорица бошњачких атентатора изведена су пред Виши суд у Сарајеву 1993. године због овог масакра. Адмир Адиловић и Исмет Ћутук ослобођени су оптужби, док је Мирсад Хоџић проглашен кривично неодговорним због психијатријских проблема. Хоспитализован је на психијатријском одјељењу болнице „Кошево" и тако избјегао правду. Османа Хоџића и Меху Ибишевића „нису могли пронаћи". Једна од судија била је Васвија Видовић, која је постала официр за везу босанске владе са Хашким трибуналом. Случај су пратили Фикрет Муслимовић, шеф обезбјеђења босанске војске и Бакир Алиспахић, шеф јавне безбједности у Сарајеву. У јулу 1993. године, Александар Трнинић, српски затвореник са психијатријским проблемима, које је стекао након мучења у затвору „Рамиз Салчин", примљен је на психијатријско одјељење болнице „Кошево". Смјештен је у собу са Мирсадом Хоџићем, који је убрзо након тога пуштен. Прије него што се врати на слободу, Хоџић се заклео да ће пронаћи Александра Трнинића и да ће га убити, као што је убио и чланове породице Ристовић. Тодор Ристовић, који је захтијевао правду за свог брата и његову породицу, ухапшен је 25. новембра под изговором „оружане побуне" и „илегалног посједовања оружја". Осуђен је на четири године затвора и пуштен 1. априла 1995. размјеном заробљеника.

Др Милутин Најдановић, професор на сарајевском Медицинском факултету и најистакнутији љекар на торакалној хирургији (Одјељење торакалне хирургије у болници на Кошеву) убијен је током ноћи 14. августа 1992. године (Шошић, и др., 2013, стр.94-104). Био је народни посланик прије рата и члан Српске демократске странке. Око 21 сат, 14. августа 1992. године, тројица наоружаних мушкараца у маскирним униформама, који су се представили као припадници Министарства унутрашњих послова, по трећи и посљедњи пут дошли су по Најдановића на испитивање. Два пута прије тога, између априла и јула 1992. године, мушкарци који су се представљали као „браниоци", „полиција" или „Јукина војска" – приводили су Најдановића како би га испитивали и нападали. Први пут су га одвели у учионицу вртића, гдје га је Јука Празина везао за радијатор и подвргао физичкој и психолошкој тортури. Пустио је

псе да мокре по њему и играо руски рулет са пиштољем који му је држао на сљепоочници. Други пут су га одвели у учионицу Факултета за спорт и физичко васпитање. Иако је Најдановић пуштен због интервенције Мухамеда Ченгића, вратио се са пуно модрица. Ови мушкарци су сваки пут претресали његов стан у потрази за оружјем и тврдили су да су видјели снајперисту с прозора или да је Најдановић дијелио информације „четницима с Пала". Узели су све што су жељели – његов аутомобил, алкохол итд. Вријеђали су Најдановићеву породицу и пријетили им оружјем, а чак су упирали оружје у Стефана, тромјесечног сина његове кћерке. Најдановићеве муслиманске колеге из кошевске болнице и са Медицинског факултета држали су се на дистанци, а неки су чак рекли да су знали да је он увијек био „четник". Седам дана прије него што је Најдановић убијен, његова породица успјела је да напусти Сарајево: супруга Рикица била је Јеврејка, а његова породица успјела је да се придружи конвоју који се кретао ка Сплиту и који је организовала јеврејска заједница. Војна полиција је 15. августа око 11 сати ујутро пријавила изрешетано тијело на улазу у стадион „Кошево". Најдановићево тијело однијето је у болничку мртвачницу и тамо је остало неколико дана. *Њујорк тајмс* је извијестио о овом догађају 29. јула 1993. (Burns, 1993c), али сам догађај није изазвао огорчење код Најдановићевих колега Бошњака. Најдановић је првобитно сахрањен на гробљу „Лав" у Сарајеву. Његови посмртни остаци су након рата пребачени у Београд, јер његова породица није жељела да почива поред људи који су га убили. Породица је била укључена у вишегодишњи правни поступак ради поврата стана у Улици Марцела Шнајдера 14, који су на крају добили након неколико година суђења. У стан се уселила тадашња помоћница директора болнице „Кошево" Зилха Адемај, која је рекла да породица Најдановић тамо никада није живјела (2015. године Адемај је постављена за министра здравља)[66].

У децембру 1992. године, неколико припадника 6. брдске бригаде бошњачке војске (одред Храсно) починили су ратне злочине по налогу Енвера Зорнића. Јагода Јанковић и Сретен Нинковић ухапшени су, саслушани и претучени у просторијама војне полиције одреда Храсно. Јагоду су силовали. Обоје су оптужени за скривање оружја у својим становима. Током претреса њихових станова, које су војници опљачкали, није пронађено никакво оружје. Јагода и Сретен одведени су у напуштену кућу у Вараждинској улици број 34. Мирсад Ашани је Јагоду упуцао у главу. Сретена је исто метком у главу убио Изет Тињак. Тијела су полили бензином (за ово су обезбиједили канистер бензина) и спалили. Јагодин стан на првом спрату на Тргу хероја добио је Јусуф Делић[67]. Сретенов стан и фолксваген голф добили су бошњачки војници. Јована Поповића су касније убили Семир Пашир и Амир Хусић из исте војне јединице. Починиоци ових злочина (Енвер Зорнић, Мирсад Ашанаи, Изет Тињак, Семир Пашир, Амир Хусић, Исмет Тињак, Енвер Џанко, Џемал Хрустемовић) појавили су се пред бошњачким судом 1993. године, али ови злочини са предумишљајем нису класификовани као ратни злочини које су починили војници бошњачке војске, него као обични злочини[68]. Штавише, суд је ове злочине одбацио и закључио да су жртве добровољно поклониле своју

имовину бошњачкој војсци. Тако је тужилаштво прикрило ове злочине, непримјерено их карактеришући и постављајући препреке истини. Команданти 6. брдске бригаде такође су преузели контролу над складиштима предузећа „Југокомерц" и одузели су дио имовине предузећа ради личног богаћења. Остала имовина користила се за трговину људима, а посебно за трговину оружјем и муницијом са УНПРОФОР-ом.

Три војника босанске војске су 28. децембра 1992. године, око 5.30 сати, упала у породичну кућу Раде Драгичевић у Доњој (општина Илијаш). Рада, разведена жена, живјела је у кући са двоје дјеце: сином Јанком и десетогодишњом ћерком Мирјаном. Ту су, такође, живјеле и њена мајка Милојка (52 године) и тетка Ленка Скочо (54 године). Тројица мушкараца, наоружани аутоматским пушкама, носили су униформе босанске војске. Двојица, тамне пути, говорили су страни језик. Трећи мушкарац је говорио локални језик Босне и Херцеговине. Војници су прво убили Милојку и Ленку. Мали Јанко је отрчао и сакрио се у своју собу, што му је спасило живот, али је Мирјана отрчала својој мајци да је заштити. Први муџахедин истргао је Мирјану из руку њене мајке и силовао је дјевојчицу на поду кухиње, и насилно је ударао по лицу, док су остали војници држали Раду. Од силине удараца њен нос је прокрварио, а онда су и њени јецаји престали. Тада је на ред дошао и други муџахедин да је силује. Рада је успјела да се отргне из руку војника и потрчала је према својој ћерки. Први муџахедин ју је тад упуцао, а она се срушила са озбиљним повредама стомака и ноге. Док је лежала на земљи, гледала је како и трећи мушкарац такође силује њену ћерку, којој је крв текла са лица и из перинеума. Први муџахедин је тад пришао Мирјанином тијелу и пуцао јој у главу. Њих тројица били су у кухињи око пола сата. Изјурили су напоље кад су чули да се ближи бука борбе. Три жене и младог Јанка спасила је јединица српске војске и колима хитне помоћи одвела у болницу „Жица" у Блажују. Раду су евакуисали у војну болницу на Палама, а касније је хеликоптером превезена у београдску болницу, гдје је била хоспитализована шест мјесеци. Ленка је умрла у болници „Жица" дан након напада, а Милојка је остала тамо на лијечењу. Мирјана је прво сахрањена на гробљу код цркве у Илијашу. Њен ковчег је касније пребачен на гробље у Сокоцу[69].

Случај В. Б. добар је примјер ситуације у којој су Срби били у то вријеме. В. Б. је био запослен у фабрици „Васо Мискин Црни", којом је управљао Абдулах Авдо Муслаосмановић. Од 1991. године, ова фабрика је у тајности производила експлозивне уређаје. Никола Гардовић, ког је 1. марта убио Рамиз Делалић, био је један од сарадника В. Б. у фабрици. Док је В. Б. једног дана у мају 1992. године ишао на посао, бошњачки војници су му наредили да скрене са уобичајене руте, да пређе преко моста преко Миљацке, који се налазио на 300 метара од зграде државне телевизије, и крене према Улици Џемала Биједића. Намјера им је била да тероришу В. Б. тако што ће га натјерати да види тијела седам војника ЈНА која су бачена у ријеку и која су се јасно видјела са моста. У другој половини 1992. године, у стану су му искључили телефон и плин, док су његове комшије муслимани и даље имали ове услуге. Сваки дан, док је ишао на посао, В. Б. је пролазио близу сједишта Јуке Празине и његовог

приватног затвора, из којег се чула вриска затвореника. Два пута, у децембру 1992. и фебруару 1993. године, док је тражио комаде огревног дрвета у помоћним објектима фабрике „Васо Мискин", В. Б. је наишао на мртва тијела са црном пластиком преко главе. На православни Бадњи дан, 6. јануара 1993. године, око 20.30 часова отели су га иза поште у Новом Сарајеву и гурнули су га у возило. Отмичари су му везали руке и покрили му главу црном пластичном кесом. Кад су стигли на одредиште, отмичари су му скинули кесу с главе. Стајао је над огромном јамом, коју је ископао багер и која је била пуна лешева. На врху масовне гробнице била су тијела петогодишњег или шестогодишњег дјетета и жене, вјероватно дјететове мајке, обоје ужасно унакажени. В. Б. је био присиљен да гледа тијела док су га силовито тукли, све док није изгубио свијест. Потом су га одвезли назад и избацили из аутомобила у близини зграде Енергоинвеста. Касније је успио да разазна да се јама налазила на подручју Пофалића. Упркос бројним повредама, укључујући сломљену ногу, сутрадан се вратио на посао, на ком га је један муџахедин константно надзирао. Фабрика је у просјеку производила 120 бомби или граната сваког дана. Млади бошњачки младићи долазили су по ове гранате и преносили их у ранцима (12 по торби). Задатак им је био да их детонирају по граду. Ово оружје није било намијењено да се нађе на линији фронта, него се користило у нападима на Србе, а понекад чак и на муслимане у Сарајеву. Када се његово здравље озбиљно погоршало, потражио је помоћ од бошњачког љекара који је одбио да га лијечи. Срећом, хрватски љекар др Марија Кушић лијечила га је и послала на боловање. В. Б. каже да му је др Кушић спасила живот. В. Б. је 27. априла 1993. године, на путу до цркве, угледао главе тројице обезглављених Срба како висе са капије Цркве Преображења Господњег. Ову православну цркву скрнавили су бошњачки војници тако што су је користили као тоалет. Када су бошњачки војници причали о томе како би продали његову младу ћерку у проституцију, В. Б. је одлучио да је изведе из града. Међутим, морао је да дође до 5.000 њемачких марака које су тражили људи Јуке Празине, што је било далеко изван његових могућности. Хрватски пријатељ К. Д. пристао је да изведе његову ћерку из Сарајева, и за то није тражио никакву накнаду. Са својом мјесечном платом од 70 ДМ није могао да издржава породицу. Његову супругу су неколико пута извријеђали и избацили из редова хуманитарне помоћи и рекли јој да бошњачки војници имају приоритет. Пријатељ В. Б.-а такође је помогао и његовој супрузи да напусти Сарајево[70].

Током 1992. и 1993. године, босанске снаге извршавале су смртоносне рације и нападале српско цивилно становништво које живи у близини насеља Казани (Богушевац, Бистрик, Стари Град) на планини Требевић. На десетине тијела бачено је у јарке, те потом запаљено старим гумама или прекривено живим кречом. Васиљи и Ана Лаврив стравично су убијени. Банда Цаце Топаловића варварски је убила Предрага Салипура који је имао 28 година и који је био један од „бранилаца Сарајева". Из његовог стана у Сарајеву отели су га 18. октобра 1993. године, изболи га седам пута и одрубили му главу прије него што је његово тијело бачено у јарак Казани. Већину

злочина починили су припадници 10. брдске бригаде којом је командовао Тополовић. Припадници јединице Рамиза Делалића такође су били умијешани у ове масакре[71].

Снајперска ватра постала је уобичајена појава у мјесецима након дешавања 5. и 6. априла 1992. (Doyle, 1992; Burns, 1993a; Didier, 1992; O'Connor, 1995). Адмиру Исмић и Бошка Бркића 19. маја 1993. године убили су снајперисти док су прелазили мост Врбања према Грбавици. Адмира је била Бошњакиња, а Бошко Србин. Њихова испреплетена тијела („Сарајевски Ромео и Јулија"), које је фотографисао Марк Х. Милстајн, осам дана су остала тамо гдје су пала, прије него што су их Срби однијели, пошто је пуковник Валентин одбио да их однесе. Такозвана „Снајперска алеја", која се односила на улице Змаја од Босне и Меше Селимовића, постала је посебно опасно мјесто за цивиле на том подручју. Страни медији који су били у хотелу „Холидеј Ин", преко пута тог подручја, користили су тај термин у својим извјештајима како би потпиривали антисрпску пропаганду. Међутим, кад се детаљно анализирају положаји српске и бошњачке војске, јасно се види да се са српских положаја није могло циљати на одређена подручја ове алеје, док су бошњачки положаји имали приступ читавом подручју. Касније је „Снајперска алеја" коришћена у америчком филму *Миротворац*, са Џорџом Клунијем (1997).

Од почетка рата Бошњаци су формирали снајперске групе (Buffon, 1992), попут снајпера из јединице Драгана Викића Ласте, снајпера из јединице којом је командовао Омар Тенџо (10. брдска бригада), снајпера из јединице „Шеве" и снајпера из 101. брдске бригаде. Босанска телевизија приказала је дипломце снајперске школе којима су предата обиљежја, а најбољи дипломац је за награду добио пушку. Рефик Чолак се јавно хвалио да је добио снајперску пушку лично од Алије Изетбеговића. Модерне пушке са оптичким нишанима производиле су се у фабрици „Зрак", под контролом бошњачке војске. Током априла и маја 1992. године, јединицама Првог корпуса бошњачке војске подијељено је 540 снајперских пушака „зрак" из фабрике „Зрак" (Šiber, 2001). Бошњачки снајперисти нарочито су били постављени на врховима службених зграда (зграда Извршног вијећа, зграда Скупштине БиХ). Бошњаци који су имали задатак да прегледају личне карте на барикадама понекад су покретом руке или радио поруком давали сигнале својим снајперистима да су управо провјерили Србе, чиме би им ставили мету на чело.

Закон бр. 1197/92, од 15. јуна 1992. године, о напуштеним становима, који је претворен у закон потписом Алије Изетбеговића – легализовао је експропријацију и одузимање станова Срба. Члан 2. Уредбе прописивао је да „Сваки стан који је напустио или привремено не користи носилац станарског права и чланови његовог/њеног домаћинства који живе у домаћинству, биће проглашен напуштеним станом. На основу овог закона, стан у коме је пронађено оружје и муниција без одговарајуће потврде у складу са законом, као и стан који је коришћен за незаконите радње, такође ће се прогласити напуштеним станом" (Прилог IV Поглавље VI)[72].

Ова уредба била је де факто овлашћење за подметање оружја, затварање и експропријацију имовине било ког Србина који је лажно оптужен за посједовање оружја или да је умијешан у незаконите активности[73]. Ствари као, на примјер, да имате чланску картицу Српске демократске странке, или да посједујете радио или двоглед (као што је био случај са др Најдановићем), биле су довољне да због тога идете у затвор. Наводно присуство снајпера било је један од главних изговора за претрес, пљачку и одузимање станова Срба. Уредба је омогућила експропријацију имовине многих Срба из насеља Добриња, што је био дио „Стамбеног пројекта Добриња" који је проводио Исмет Хаџић, близак сарадник Алије Изетбеговића. Пројектом се настојало обезбиједити смјештај у близини тунела за стране муслиманске борце из Рашке регије у Србији или за муслимане „такозваног санџачког краја" и из српске покрајине Косово и Метохија, као и просторије за стране исламске организације. Број упада оружаних група у српске домове се, уз експропријације, повећавао под изговором потраге за оружјем или снајперима. Ове рације праћене су пљачкама и често смртоносним насиљем. Србе су убијали људи који су их добро познавали или комшије које су прижељкивале њихове станове. Професор Томо Радуловић преминуо је након што је избачен кроз прозор своје деветоспратнице у Тетовској улици. Његов стан одмах је заузео Бајро Фрашто, један од управника зграде[74].

Златко Диздаревић написао је да је град Сарајево „концентрациони логор у класичном смислу те ријечи" (Dizdarević, 1993). Иако је мислио на концентрациони логор усмјерен против Бошњака, стварност је била таква да су се српски цивили суочили са двоструком блокадом. Прва блокада, која је пратила линију разграничења између бошњачких и српских снага, погодила је све становнике Сарајева. Друга, непробојнија блокада, коју су поставиле бошњачке снаге, била је усмјерена искључиво на српске грађане Сарајева. Пуковник Валентин спомиње ову унутрашњу блокаду 1993. године: „У Сарајеву је постојала српска мањина која је била потпуно блокирана, окружена Босанцима, који су били окружени Србима који су опсједали град. Хтио сам да изведем старију Српкињу са терминалним карциномом из града, којој Босанци нису дозволили да оде. То је било апсурдно! Примјер људске глупости. Рекао сам им да је то неприхватљиво! Преговори о извлачењу из града ове старије жене са раком одузели су ми три седмице, јер сам био на састанцима сваког другог дана. У вријеме потписивања, када је све завршено и кад су се све стране сложиле, договорио сам завршни састанак на којем је свака страна морала да врати свој документ који је потписао виши орган. Срби и Хрвати дошли су са својим документима, али не и Бошњаци! И тако су преговори пропали. Још једном, ко је имао користи од злочина?" (Dancourt & Valentin, 2006, стр.63-64).

Од прољећа 1992. године, број произвољних хапшења се повећао јер је Бошњацима био потребан велики број српских затвореника из два главна разлога. Прво, могли су их користити као средство за преговоре ради ослобађања бошњачких војника које су Срби заробили. Такође, могли су их пустити у замјену за велике откупнине, те их користити за трговину људима. Адвокат Фахриха Каркин изјавила је, уз доказе, да

је Алија Изетбеговић од ње тражио да преговара о пуштању групе сарајевских Срба у замјену за пуштање Хариса Јасенковића, који је био у притвору у Фочи и био је пријатељ Изетбеговићеве супруге. Друго, затворенике су користили за принудни рад, посебно за копање ровова у подножју планине Требевић, гдје су били изложени ватри и понекад су служили као живи штит. Жене су често биле изложене групном силовању и сексуалном ропству у приватним затворима. Ова произвољна хапшења испунила су бошњачке полицијске станице и институционалне и приватне затворе. Ова хапшења због „испитивања" заснована су на лажним оптужбама (посједовање оружја, илегална активност, покушај напуштања града). Срби су били изложени најгорем физичком и психолошком злостављању у овим затворима из пуког садизма или да би под принудом добили потписана признања. Два главна институционална затвора били су „Рамиз Салчин" и Централни затвор. „Рамиз Салчин" био је војни затвор основан у бившој касарни ЈНА „Виктор Бубањ". Била је под контролом Ћеле Бајрамовића и војне полиције при 101. бригади. Овдје су били смјештени и српски војници и цивили. Војни суд у затвору (често се наводи име судије Мухидина Капа) био је експедитиван и Србима је изрицао тешке и лажне казне[75]. На десетине затворених Срба који су били у затвору „Рамиз Салчин" – више никада нису виђени живи. Бернар Кушнер посјетио је Централни затвор. Неколико српских притвореника које је Кушнер испитивао рекли су да су жестоко претучени одмах након што је Кушнер напустио затвор[76]. Српски војници и цивили доживјели су пакао у затвору који је био смјештен у Тарчину и успостављен у силосима за жито (16 силоса дужине десет метара, ширине пет метара и висине пет метара), а чували су их муслимански борци из Србије, углавном из Рашке, или муслимани из „такозване регије Санџак". Изгладњели затвореници живјели су у застрашујућим условима. Међународни комитет Црвеног крста посјетио је силосе у Тарчину, али нисмо успјели да приступимо њиховим налазима. Алија Изетбеговић је знао за постојање овог затвора јер је његов хеликоптер неколико пута слетио на хелиодром који се налазио неколико десетина метара од силоса[77].

Током ратних година у Сарајеву, Бошњаци су развили криминалну активност са нивоом интензитета и организованости који се ријетко виђа: стварање приватних затвора у свим дијеловима града. Од 17. јуна 1992. године, главни правобранилац Ивица Станић послао је писмо Сеферу Халиловићу, команданту босанске војске и Јерку Доку, министру одбране (Прилог V Поглавље VI)[78]. У писму, Станић је нагласио да су у приватним затворима злочине починили припадници Армије БиХ. „Постојање приватних затвора у којима се ухапшена лица злостављају, а и убијају, што потврђује низ пронађених лешева на подручјима под контролом Армије и Војне полиције БиХ. У јавности се прича о приватном затвору у власништву особе са надимком Крушко, која је припадник Армије БиХ".

Прелиминарни списак од 211 логора и мјеста заточења за Србе, укључујући приватне затворе са тачним адресама, састављен је из изјава и докумената преживјелих свједока (Прилог VI Поглавље VI)[79]. Јука Празина и његови саучесници (нпр. Самир

Кахвеџић, Аднан Солаковић, Сенад Главогуз Џанановић, Нервин Шок Узуновић, Давор Матић) као и Ћело Бајрамовић и његови саучесници (Фахрудин Пуковник Алић, Славко Ерцег, између осталих) звјерски су убили стотине Срба у приватним затворима раштрканим по цијелом граду. МКЦК, наравно, није посјетио ове приватне затворе.

Срби су се, као и сви становници Сарајева, суочавали са свакодневним потешкоћама: набавком воде, дрва за огрев, и комада пластике за затварање прозора. Али у многим зградама искључења струје и телефонске услуге биле су селективне и циљале су само станове у којима су живјели Срби. Рањива популација највише је патила од глади, хладноће и недостатка здравствене заштите: сиромашни, затвореници, стари у домовима, дјеца у сиротиштима и болесни. Пуковник Валентин је написао: „Дан послије мог доласка, 7. јануара 1993. године, пуковник Д'Аву Д'Ауршхтет одвео ме је у српско подручје у близини аеродрома, гдје је био дом за старе. Било је ледено хладно – сјетите се да је ово било усред зиме – и већина прозора у дому била је сломљена. Санитарни услови били су невјероватни, просто застрашујући“ (Dancourt & Valentin, 2006, стр. 52).).

10.3.3. Елиминација група које су привлачиле превише пажње

У јесен 1993. године босанске власти одлучиле су да неутралишу Ћелу и Цацу, не због ужаса њихових злочина, већ зато што су привлачили превише пажње одређених посматрача. У септембру 1993. године, Ћело Бајрамовић је рекао Бернару Анрију Левију, „Ријешиће нас се.“ Леви је питао: „Ко су они?“ Ћело је одговорио: „Изетбеговић! Искористио нас је, а сада се стиди. Жели да нас се ријеши“ (Lévy, 1996, стр.188). Снајпериста „Шева“ ранио је Ћелу крајем септембра 1993. Метак се забио близу његовог срца.

У *Њујорк тајмсу* је 4. октобра 1993. писало: „Испред главне хируршке клинике у болници на Кошеву и дуж ходника, до одјељења за интензивну његу, мушкарци са челичним шљемовима, пушкама и базукама стражаре 24 сата дневно. Нико не може проћи без њиховог одобрења. Понекад врате чак и хирурге. Наоружани људи штите пацијента који је прије седам дана погођен кроз срце, човјека који је добио љекарску пажњу каква није посвећена ниједном од хиљада рањеника који су прошли кроз ову болницу током 18 мјесеци опсаде Сарајева. Пазе га најбољи доктори у граду, а моћни војни и владини званичници били су му у посјети. Човјек је познат по имену Ћело“ (Burns, 1993a). Леви је у свом дневнику 6. октобра 1993. године написао сљедеће: „Позив из Сарајева. Ћело, битанга из библиотеке, упао је у засједу и рањен је усред града. Налази се између живота и смрти, под високим надзором, у болници на Кошеву“ (Lévy, 1996, стр.195). Ћелу су евакуисали из Сарајева и вратио се тек 1997. Наводно је починио самоубиство и упуцао се у свом дому у Сарајеву, 17. децембра 2008. године.

Цацо Топаловић убијен је 26. октобра 1993. године, након насилних сукоба у његовом штабу између његових људи и јединица босанске полиције и војске који су дошли да га ухапсе. *Њујорк тајмс* је извијестио да су „26. октобра 1993. године муслиманске јединице полиције распустиле Цацину паравојну групу, ухапсиле 16 војника и

убиле Цацу, за кога је генерал Халиловић рекао да је постао 'незгодан свједок' ратних злочина" (Hedges, 1997).

У својим мемоарима, генерал Брикмон споменуо је ове полицијске операције: „Озбиљан инцидент догодио се средином октобра 1993. [...] Расим Делић више није могао да дозволи акције тих 'независних' муслиманских бригада. Неколико дана касније, муслимани су одлучили да проблем ових бригада ријеше на тежи начин. Била је то врло тешка операција." Генерал Франсис Брикмон изјавио је да је Расиму Делићу испоручивао гранате са сузавцем, како би му помогао да неутралише ове „независне" бригаде (Briquemont, 1997, стр.221).

Јука Празина, који је био у сукобу са Сефером Халиловићем, морао је напустити Сарајево крајем 1992. године. Убијен је, а његово тијело је откривено 31. децембра 1993. године у Белгији у близини њемачке границе. Рамиз Делалић отпуштен је из бошњачке војске крајем 1993. године и водио је кафић непосредно након рата. Убијен је хицем у главу испред свог стана у Сарајеву 27. јуна 2007. године. Што се тиче групе „Шеве", која је била много дискретнија, она је наставила своје мисије до краја рата. На крају рата, Неџад Угљен је убијен, а Неџад Херенда нестао.

10.3.4. Кампања терора коју је спроводио удружени злочиначки подухват

Овај талас злочина није се могао игнорисати. Лешеви су остајали изложени неколико дана, посебно дуж обала Миљацке. Вриске мучених затвореника и силованих жена у приватним затворима чули су и пролазници. Па ипак, ниједан новинар или невладина организација нису видјели лешеве нити чули вапаје. Писма државног тужиоца Ивице Станића од 17. јуна и 22. јула 1992. године, у којима се на највишим нивоима државне власти осуђују злочини почињени у приватним затворима, остала су неопажена. Генерал Јован Дивјак тврдио је да је током сукоба написао неколико писама Алији Изетбеговићу како би га упозорио на злочине над Србима. Генерал Дивјак рекао је Агенцији „Франс Прес" да су „Знали шта се догађало у Сарајеву 1992. и 1993. године" (Pour le général Divjak, 2017).

Њујорк тајмс је потврдио генералове изјаве: „Али генерал Јован Дивјак, замјеник команданта Армије БиХ, рекао је да је предсједнику Алији Изетбеговићу 27. маја 1993. године послао писмо на пет страница, у којем не само да детаљно описује убиства које су извеле паравојне групе него, такође, набраја више од десетак имена оних који су отети и очигледно убијени. „Људи на највишим нивоима, људи у Предсједништву, знали су за та убиства и нису учинили ништа до октобра 1993. да их зауставе", рекао је. „Обавјештавао сам их о овим убиствима. Али власт је имала користи од подршке ових паравојних група" (Hedges, 1997).

Ову кампању терора водио је удружени злочиначки подухват, који се састојао од паравојне организације СДА и који је стављен под директну власт бошњачког предсједништва. Злочине је прикривао државни апарат и највиши нивои цивилних и војних власти

у покушају да своју одговорност пребаце на „неконтролисане" групе. Елиминација неких од ових група, крајем 1993. године, није зауставила кампању терора над Србима у Сарајеву: наставила се током 1994. и 1995. године, на тајнији и анонимнији начин.

11. Сарајево током 1994–1995

Владајућа странка СДА контролисала је и босански државни радио и телевизију и Министарство културе, Радио М, часопис *Љиљан*, новине *Ослобођење* и *Бехар*, што је у великој мјери допринијело кампањи дискриминације и демонизације грађана српске националности у Сарајеву. У фебруару 1994. године, Алија Изетбеговић именовао је Амилу Омерсофтић за шефа државне радио-телевизије. Бернард Анри Леви потврдио је да је Омерсофтић била „прави копродуцент" филмова *Босна* и *Армија*: „Амила Омерсофтић... Прича се да је блиска с предсједником – и јесте. [...] Помогла ми је у продукцији *Босне*! Сада Жилу обезбјеђује материјал, архиве и тим за израду *Армије*" (Lévy, 1996, стр.440). У својим свескама, Леви спомиње ручак са Изетбеговићем и Амилом Омерсофтић, током ког разговарају о „Енесу Карићу, министру културе, који се заузео против међукултурних бракова и забранио пуштање пјесама на радију које су писали Срби" (Lévy, 1996, стр.371).

Ову забрану српске музике и мјешовитих бракова потврдили су различити посматрачи: „Прије неколико седмица, популарни водитељ радијске емисије примио је писмо босанског министра културе којим му је наложено да престане да пушта 'агресорску музику' – пјесме у извођењу Срба. 'Био сам огорчен', рекао је Мимо Сахинпашић, радијски водитељ. 'Постоје српски пјевачи, попут Ђорђа Балашевића, чије су антиратне пјесме учиниле више за Босну од 80 посто наших вођа. Игнорисао сам писмо. У Босни сам да се борим за оно што је остало од југословенске идеје, а не да живим у једнопартијској држави.' Забрана 'агресорске музике', коју је издао министар културе Енес Карић, а подржала владајућа Странка демократске акције, којом доминирају муслимани, осујећена је и исмијана. Али забрана је била дио тињајуће расправе око онога што се видјело као растући исламски ауторитаризам странке. Ова дебата постала је интензивнија, јер су утицајне партијске личности сугерисале да су мјешовити бракови – они у којима су се муслимани вјенчали са Србима или Хрватима – лоша ствар, коју су подстакле бивше комунистичке вође у Југославији са циљем да се уништи муслиманска душа у Босни. Иза господина Карића стоје исламске вјерске власти у Босни, које Странку демократске акције виде као кључно средство за одбрану муслимана у Босни и напредак вјерског поштовања" (Cohen, 1994a).

Званичници СДА тражили су и подржали ове мјере. Мирсад Ћеман, генерални секретар СДА, рекао је: „Наш министар културе поступио је самостално, али није погријешио тиме што је забранио агресорску музику. Наша аутентична босанска култура разблажена је свакаквим стварима, посебно новим народним пјесмама из Ср-

бије. Наш став је да мјешовити бракови не би требало да буду узор, као што су били под комунистима. Мислимо да су мјешовити бракови нешто што морамо толерисати, али не и начин да имамо добру комуникацију међу народима. Сада ће се нормалан муслиман оженити муслиманком, а остали ће бити изузеци" (Cohen, 1994a). Вјерски лидери били су на челу ове борбе за идентитет. Господин Церић, духовни вођа, рекао је: „Странка демократске акције тешко да је чак и странка, то је покрет за заштиту муслимана, за очување нашег биолошког постојања од српске агресије. Ми Босанци – то јест муслимани – прихватили смо ислам као основ свог постојања" (Cohen, 1994a).

Послије забране пјесама које су написали Срби, Енес Карић напао је српску књижевност. Када га је Дамир Храсница интервјуисао за новине *БХ Дани*, Карић је рекао: „Само бих вам скренуо пажњу на арапску ријеч за књижевност. То је *едеб*! А *едеб*, прије свега, значи лијепо васпитање, лијепо понашање према људима, свијету, свим створењима. Узмимо, на примјер, *Хиљаду и једну ноћ*. Све те приче обогаћују, морално побољшавају. Знате, проблем са људима је тај што их треба одгајати, опомињати и подучавати шта је добро. А обиље српске књижевности је далеко од *едеба*. За шта је добра књига ако свог читаоца наведе да црта нож и просипа цријева другог човјека!".

Када је посљедњи конвој јеврејске заједнице напустио Сарајево, 5. фебруара 1994. године, на пијацу Маркале пала је граната у којој је погинуло 68 људи, а 200 је рањено. Пуковник Жилдас Соник, шеф кабинета сарајевског сектора, примијетио је забрану УНПРОФОР-у да приступи мјесту експлозије и оклијевање Бошњака да рањене људе повјере медицинској јединици УНПРОФОР-а: „Експлозија се чула око 12.15 сати. У 12.40 био сам на тргу са пуковником др Амброзијем, а убрзо нам се придружило једно, а затим и друго оклопно медицинско возило. Бошњачка војска и полиција нису нам дозволили приступ. Беспомоћно смо помагали у евакуацији посљедњих погинулих и повријеђених, а неки од њих су само насумично положени у гепеке аутомобила. У 13.15 ушли смо у болницу „Кошево", гдје је ситуација била катастрофална. Само неколико повријеђених особа повјерено је хируршком тиму УНПРОФОР-а у згради ПТТ-а. Те вечери, дијете, жртва ране на срцу, евакуисано је у Италију".

Између 1992. и 1995. године, 2.090 Срба било је насумично затворено, а претрпјело је најтеже насиље у затвору искључиво због своје националности. Ово је број регистрованих људи, а стварни број је сигурно много већи. Затвори су били или институционални (Централни затвор, затвор „Виктор Бубањ", „Рамиз Салчин") или приватни (|Прилог 6 Поглављу 6[80]; Прилог 11 Поглављу 6[81]). Током ових година порастао је ниво сексуалног злостављања српских жена (Врањеш, А. и др., 2016). Комисија је имала приступ 178 записника српских жена силованих у Сарајеву. Осамдесет и осам жена или 50% силовано је у својој кући или стану. Остале жене су силоване у бошњачким приватним затворима, најчешће током групних и поновљених силовања. Овај број је у великој мјери потцијењен, јер већина жена одбија да свједочи и помиње своје патње. Трудноће изазване овим силовањима прекинуте су када је то било могуће.

У болници „Кошево" дискриминисани су љекари, али и српски пацијенти. [redacted], рођен [redacted] године у [redacted], био је српски полицајац којег су у августу 1994. године тешко ранили припадници бошњачке јединице зване „Црни лабудови" у ноге и стомак. Када је примљен у болницу „Кошево" 24. августа 1994. године, везан је за кревет, лишен његе и хране и остављен у свом измету. Драгића су тукли, нарочито др Фарук Куленовић, који га је ударио чекићем по спољном фиксатору на нози. Породицама војника босанске војске било је дозвољено да уђу у његову собу, да га туку и уринирају му по ранама. Униформисана лица понудила су му 8. септембра 1994. године да га евакуишу на српске положаје у замјену за 6000 њемачких марака, и дали су му прилику да телефонира како би договорио плаћање. Пошто није могао да скупи толико новца, издато је наређење да га пребаце у затвор „Рамиз Салчин", гдје су га тукли и мучили. Везаног за носила, 10. септембра 1994. године пребацили су га у Централни затвор, гдје га је испитивао судија Мухидин Капо. Током испитивања, Капо је забио хемијску оловку у [redacted] руку. Осуђен је на десет година и шест мјесеци затвора због тероризма. [redacted] је 20. септембра 1994. пуштен у замјену за бошњачког затвореника Рамиза Шалка, који је заробљен у Фочи[82].

Током три године рата у Сарајеву, снајперисти су ранили 1.030 људи и убили још 225, укључујући 60 дјеце (Rufin, 2012). Без форензичког вјештачења или извјештаја о кривичној и балистичкој истрази, чини се да је немогуће разликовати снајперску рану од ране изазване ватреним оружјем кратког или средњег домета. Стога је врло тешко избројати жртве снајпера, а пријављене бројке углавном се не могу провјерити. У Босни се 1995. године повећао број снајперских активности. Између 1992. и 1995. године у Сарајеву је непријатељском ватром убијено 14 француских војника УНПРОФОР-а: два 1992. године, један 1993. године, један 1994. године и десет 1995. године. Од десет војника који су убијени у Сарајеву 1995. године, двојицу (Марсела Амаруа и Цекија Хумблоа) су убили српски војници током размјене ватре између двије идентификоване јединице у униформама (ратни чин), 27. маја 1995. године на мосту Врбања. На основу онога што до сада знамо, можемо претпоставити да су већину њих убили бошњачки снајперисти (кривична дјела). Српски цивили са Грбавице посебно су били изложени снајперској ватри са брда Мојмило, Дебело Брдо, брда Хум, Пофалића. Тачно су лоцирана многа бошњачка снајперска гнијезда из којих су гађали Србе на Грбавици:

- Небодер бр. 4 на Тргу Пере Косорића (данас Трг хероја), 18. и 19. спрат
- Зграда Електроприведе у улици Вилсоново шеталиште
- Машински факултет
- Зграда Извршног вијећа (сада Савјет министара Босне и Херцеговине)
- Небодер иза Машинског факултета
- Небодер у Улици Ивана Крндеља 4 (данас Улица Азиза Шаћирбеговића), 20. спрат

- Зграда у Улици Милутина Ђурашковића (данас Улица Топал Осман-паше), једина зграда са 12 спратова у тој улици
- Зграда у Улици Братства и јединства (данас Улица Хамдије Чемерлића) иза трговачког центра „Симпо"
- Једини небодер на раскрсници улица Даровалаца крви и Братства и јединства (данас Колодворска и Улица Хамдије Цемерлића), снајперско гнијездо било је на 14. спрату
- Зграда Природно-математичког факултета
- Хотел „Бристол"
- Зграда Народног музеја
- Зграда Енергоинвеста
- Зграде око Трга Пере Косорића: између осталих и зграда „Лорис"
- Спратови изнад локала „Колос" (Динарска улица)
- Јеврејско гробље

У, отприлике, 15.30 часова, 11. маја 1995. године, двије српске дјевојчице, Милица Лаловић, стара десет година, и Наташа Учур, стара девет година, убијене су на Грбавици док су се играле ластиша испред зграде у Улици Раве Јанковића број 59. Два бошњачка снајпера, који су били у згради „Лорис", која се налази на Тргу Пере Косорића (данас се зове Трг хероја), директно су циљали ове двије дјевојчице. Према разним поткрепљујућим свједочењима, Милицу и Наташу убио је Сејо Пискић, рођен 1956. године у Грачаници, војник 101. брдске бригаде 12. дивизије (1. корпус) босанске војске. Сенад Пискић, брат Сеје Пискића, војник и снајпериста из исте бригаде, обично је био смјештен у згради гдје се налазила кафана „Колос". Сејо Пискић се јавно хвалио убиством двије девојчице, као и убијањем још двадесеторо Срба са Грбавице. Свједок тврди да је рано поподне, 11. маја, генерал Неџад Ајнаџић, у војним канцеларијама зграде „Ине", понудио 200 њемачких марака свима који у наредних сат времена убију двије Српкиње. Група од пет војника, укључујући Сеју Пискића и Бахрију Хрвата, напустила је зграду „Ине" која се налази на само десет минута хода од зграде „Лорис". Вратили су се након пола сата како би прославили успјешно обављену мисију у оближњем кафићу[83].. Милица и Наташа су одмах пребачене у болницу „Касиндо". Милица је проглашена мртвом по доласку у болницу, а Наташа је умрла у року од 15 минута након пријема. Наташа и Милица сахрањене су једна поред друге на гробљу Миљевићи (Источно Сарајево). Генерал сер Мајкл Роуз рекао је: „Био сам у Сарајеву када су снајперисти босанских Муслимана убили двије дјевојчице док су се играле близу линије фронта у српском насељу Грбавица" (Merlino, 1993b).

Атентати на докторе (др Милорад Томашевић, др Владимир Билењки, између осталих) настављени су и током ових година. Др Гојка Шурбата убио је снајпериста. Др Славко Марковић и његова супруга др Милица Гутовић Марковић платили су 4.000

марака бошњачком војнику да им помогне да напусте Сарајево. Док су ходали дуж Миљацке према Илиџи, војник који се налазио иза њих пуцао је у њих. Милица је погођена у леђа и остала мртва на лицу мјеста. Славко је тешко рањен, али је преживио и оперисан је у болници „Жица" (Domazet, 2013). Такође је настављено и произвољно затварање. Др Марко Вуковић ухапшен је 1. јануара 1994. године и затворен на шест мјесеци у Централном затвору само због покушаја да напусти Сарајево, што Србима потврђује статус талаца. Скоро 500 српских љекара различитих специјализација патило је у кампањи терора и напустило Сарајево. Њих више од 200 били су специјалисти из кошевске болнице. Нико се није вратио у Сарајево.

Око 3.000[84] српских цивила убијено је у Сарајеву од 1991. до 1995. године. Комисија је имала приступ 2.907 комплетних и прелиминарних досијеа (2.788 одраслих и 119 дјеце). Од ових 2.907 убијених цивила, 714 или 25% убијено је у свом стану или кући. Готово двије трећине ових убистава повезане су са кривичним дјелима. У овом периоду тешко је повријеђено 1.665 српских цивила. Од овог броја, 755 људи задобило је ране у ратним дејствима, а 910 (или 55%) током кривичних дјела. Већина мртвих и рањених стога није повезана са ратним дејствима већ са кривичним дјелима.

Током рата, српска болница „Жица" (општина Илиџа, на улазу у Блажуј) била је једина болница у кругу од 200 км од линије фронта, западно и сјеверно од Сарајева. Пружала је услуге ратне хирургије становништву од скоро 100.000 људи у пет главних округа: Илиџа, Хаџићи, Вогошћа, Илијаш и Рајловац. Од 1. новембра 1992. до 1. фебруара 1996. године др Миодраг Лазић руководио је активностима ратне хирургије (Лазић, 2013). Говорио је од детаљима својих операција и активностима болнице током ове три године. Укупно је лијечено око 8.123 рањених, од којих су 69% били војници и 31% цивили. Двије трећине повријеђених (66,8%) биле су жртве вишеструких повреда изазваних експлозивима (74,6%) или ватреним оружјем (25,4%). Жртве су претрпјеле повреде удова (50,6%), стомака (24,2%), грудног коша (12,04%) и карлице (4,28%). Скоро 20% свих повријеђених пацијената (496) била су дјеца. Од ових 496 дјеце, 78,23% је имало повреде изазване експлозивима, а 21,77% ватреним оружјем. Укупни болнички морталитет износио је 1,78% (145 од 8.123), али смртност дјеце била је 9,68% (48 од 496). Око 298 жртава – од којих су 33 жртве биле дјеца – проглашено је мртвима по доласку у болницу и нису обухваћене званичним подацима. Број рањених који су остали мртви на лицу мјеста и који уопште нису довезени у болницу – непознат је. Др Лазић је неселективно оперисао Хрвате и Бошњаке који су пребачени у болницу „Жица". Ова болница је мјесечно примала на десетине рањених Хрвата из оближњих крајева (Какањ, Вареш, Кисељак, Краљева Сутјеска итд.), а затим их пребацивала у Сплит. Хрватски официр Нико Лозанчић, који је повријеђен у Какњу и пребачен у болницу „Жица", свједочи да му је др Лазић спасио живот. Ненада Рајића, брата хрватског генерала Ивице Рајића, оперисао је др Лазић. Доктор је пружао помоћ и рањеним бошњачким војницима. Човјек по имену Пустахија из Високог, који нам је рекао да је добио неколико медаља за храброст, тешко је рањен на српској

територији између Рајловца и Илијаша, током битке у којој је страдало много српских војника. Рањен је у груди и стомак са неколико метака. Пустахију су у страшним боловима довезли у болницу „Жица", а др Лазић га је оперисао као најхитнијег пацијента. Неколико дана касније, био је дио размјене и пребачен је у болницу на Кошеву. У свом свједочењу, др Лазић помиње муслиманског љекара којег назива херојем. Овај љекар био је Владо Мехмедбашић, гинеколог и син Мехмеда Мехмедбашића. Др Мехмедбашић, који је живио на Илиџи, своје услуге понудио је болници „Жица", гдје је током три године рата био једини гинеколог и гдје је породио стотине српских жена[85].

Болницу „Жица" је 9. септембра 1995. погодила артиљеријска ватра француско-британских Снага за брзо реаговање (РРФ). Граната је пала испред болнице, убивши много људи, укључујући породицу која је водила кантину у којој су војници РРФ-а често стајали да пију воћни сок. Друга граната погодила је цркву и ранила свештеника по имену Ђуро, који је служио вјенчање. Генерал Башеле осврнуо се на ову трагичну грешку, која изгледа није шокирала никога у међународној заједници: „Мета овог артиљеријског напада требало је буде подручје за које смо сматрали да је српски положај. Напад је изведен, али је најмање једна граната прешла гребен поред идентификоване мете и експлодирала на аутобуској станици у близини српске болнице у Блажују. Било је много жртава, али нисмо знали тачан број. Одлучили смо се за саопштење за штампу у којем изражавамо саучешће. Међутим, ми смо једини изразили таква осјећања: западна штампа није реаговала, јер су то били Срби..." (Bachelet, 2016).

У августу и септембру 1995. године, НАТО авиони су над Босном испустили хиљаде граната са осиромашеним уранијумом, посебно на областима Хан Пијесак и Хаџићи (предграђе Сарајева). Током година након рата, примијећена је ненормално висока стопа смртности у ове двије регије, посебно од рака код младих. Многи војници из Европске уније који су служили у Босни или на Косову умрли су од леукемије, лимфома или других карцинома. Помињао се мистериозни „балкански синдром", али судови формално нису утврдили узрочну везу са осиромашеним уранијумом из ракета НАТО-а (Les cas européens, 2001; La polémique du, 2001; Le "syndrome des, 2001; Le mystère du, 2001). Капетан жандармерије Анри Фриконо умро је 2015. године од ангиосаркома. Радио је за француску Агенцију за заштиту животне средине и јавног здравља, а 2000. године био је дио надзорног и истражног вода француске жандармерије са сједиштем у Митровици (Косово). Послије дуготрајне правне битке са француском владом, удовица капетана Фриконоа добила је случај 2019. године и добила је пензију. Апелациони суд у Рену закључио је (пресуда од 21. јуна 2019. године) да је рак капетана Фриконоа повезан са токсичношћу осиромашеног уранијума који су НАТО пројектили испаљивали против српске војске на Косову 1999. године. Докази су упућивали на то да је његова војна служба узрок болести. Апелациони суд у Рену посебно је нагласио да су истражни извјештаји међународних тијела препознали токсичност ове врсте муниције. Након ове законске одлуке, 2020. године капетан Фриконо проглашен је умрлим у служби своје земље током иностране мисије. Његово име биће уписано на ратни споменик

његовог града и мјеста рођења, као и на ратни спомен за стране мисије. Француски суд је, тако, закључио да је случај ангиосаркома повезан са изложеношћу честицама осиромашеног уранијума присутним у животној средини, двадесетак година након НАТО бомбардовања. Стручњаци НАТО-а непрекидно доводе у питање повећани ризик од рака усљед излагања малим дозама осиромашеног уранијума. Др Крис Базби, један од водећих стручњака за ту тему, рекао је: *„Војне власти и научни одбори непрестано негирају или минимизирају доказе о здравственим ефектима осиромашеног уранијума (ОУ). Међутим, њихове методе су генерално јадне и доказано нетачне. У извјештају америчког Министарства одбране о ОУ за Балкан, готово све референце из извјештаја односиле су се на веб-страницу НАТО-а, а ниједна референца се не односи на било који научно прегледан чланак. Мој закључак је да постоји довољно доказа који показују да је ОУ озбиљна опасност по здравље и да његов ефекат систематски прикривају политичари, војска и научници који их упошљавају*" (Busby, 2003; UNIDIR, 2008). Очекује се да ће пресуда Апелационог суда у Рену створити преседан и уз помоћ независних стручњака покренути колективну акцију против НАТО-а због угрожавања живота цивилног становништва.

Генерал Башеле изјавио је да Ричард Холбрук и генерал Руперт Смит нису били забринути за цивилно становништво. У октобру 1995. генерал Башеле написао је да „Американци са Ричардом Холбруком воде у игри; али то је веома бошњачка игра која не брине много о судбини српског становништва. [...] Кад мало размислим, мучи ме чињеница што генерал Смит никада није говорио о невољама људи, осим што је рекао да РРФ није био ту да их заштити" (Bachelet, 2016, стр.169). Новинар Реми Урдан је 2. децембра 1995. у часопису *Ле Монд* објавио чланак који искривљује изјаве генерала Башелеа, под насловом „Француски официри УНПРОФОР-а стали су на страну српских екстремиста у Сарајеву". За *Ле Монд*, „УНПРОФОР је постао глас војника Илиџе, Грбавице и Вогошће", те да „подржавајући Илиџу и Грбавицу, УНПРОФОР одобрава етничко чишћење које чине Срби, који од 1992. године раде на томе да раздвоје и подијеле Сарајево", и на крају да „сигурност главног града зависи од одласка 'насилника' са Илиџе и 'убица' са Грбавице" (Ourdan, 1995).

Када је потписан Дејтонски мировни споразум, босанске власти (Алија Изетбеговић, Харис Силајџић, Хасан Муратовић, између осталих) упутиле су још пријетњи, позивајући Србе да напусте Сарајево. Генерал Башеле је жалио што су предсједник Изетбеговић и премијер Силајџић изјавили да су „цивили могли остати без страха" и додали да „војници морају напустити град или ће се суочити са правдом због својих злочина" (Bachelet, 2016, стр.219). Па ипак, током рата босанске власти нису правиле разлику између српског војног особља и цивила: сваки војник који је заробљен осуђен је за тероризам, баш као и сваки цивил који је покушао да одбрани своју породицу или дом од криминалних банди. Срби су осуђени и због посједовања чланске картице Српске демократске странке или због посједовања пиштоља, чак и ако су га држали код куће. Укратко, босанске власти су сваког српског грађанина Сарајева сматрале терористом којег треба да немилосрдно казне.

Бошњачке власти отворено су тражиле санкције против Срба и захтијевале су свој муслимански идентитет. Роџер Коен извјестио је о изјавама Амиле Омерсофтић у *Њујорк шамјсу*: „Прво морамо да судимо злочинцима босанских Срба, онда можда може бити мира“, рекла је Амила Омерсофтић, генерална директорка босанске телевизије коју води Влада. [...] Убјеђење госпође Омерсофтић нашироко је прихваћено у Сарајеву“ (Cohen, 1995a). Елизабет Нуфер такође је цитирала Амилу Омерсофтић у *Босшон ілоубу*: „Циљ странке је да поново успостави муслимански идентитет, уз тврдње да су под комунизмом муслиманима ускраћена иста она права која су имали етнички Срби и Хрвати,“ рекла је Амила Омерсофтић, чланица владајуће партије. „Отворени смо за све, али дјелујемо у име муслиманског становништва. Муслимани нису имали своја национална права.“ (Neuffer, 1995).

12. Сарајево након Дејтонског споразума

12.1. Егзодус

Након Дејтонског мировног споразума, Срби у сарајевским окрузима (Грбавица, Илијаш, Вогошћа, Хаџићи, Илиџа, Рајловац, између осталих) спонтано и једногласно одлучили су да напусте град јер нису имали другог избора, будући да је Дејтонски споразум додијелио ове четврти Федерацији БиХ, чиме су их одсјекли од територије Републике Српске. Нису добили упутства за одлазак нити им је пружена помоћ. Једноставно су добро знали са каквом се пријетњом суочавају и да нико не може осигурати безбједност за своје породице и мир за своје мртве. Ако је референдум 29. фебруара 1992. био повод за рат, Дејтонски мировни споразум од 14. децембра 1995. био је повод за велики егзодус Срба из Сарајева – од јануара до марта 1996. (Par dizaines de, 1996; Hatzfeld, 1996; L’exode serbe se, 1996; La minorité serbe, 1997). Та зима је била једна од најгорих у Сарајеву, с температурама које су достизале минус 30° Целзијусових. Срби су у гомилама напустили Сарајево знајући да се никада неће вратити. Напустили су своје куће, станове и имања, али нису оставили своје мртве. Већина се с правом плашила да ће њихови гробови бити оскрнављени, док су други одбијали да оставе своје најмилије да почивају у близини својих убица. Тако су ископали залеђену земљу на гробљима, некад сами, некад уз помоћ комшије или пријатеља. Често су ноћу извлачили лешеве из гробова, усред сњежних олуја и уз импровизовано освјетљење, ексхумирајући распаднута тијела своје дјеце и родитеља. Било је то без преседана и један од најтрагичнијих догађаја овог рата: велики егзодус живих и њихових мртвих. Срби су морали да бирају између кофера и ковчега. Заправо, отишли су са обоје, остављајући за собом пуста гробља, прошарана рупама и празним гробовима. Кренули су на исток како би пронашли сигурност за своје породице и спокој за своје мртве, у непрегледном низу возила са женама, дјецом и старцима стиснутим између кофера и ковчега. Није било планова за пружање склоништа толиком приливу бескућника, као

ни планова за поновно сахрањивање толиког броја преминулих. Већина је неколико дана спавала у својим возилима, чекајући да се ископа залеђена земља на Сокоцу, Братунцу, Кнежини и Миљевићима, како би хиљадама мртвих пружили ново мјесто за спокој. Послати су у колективне прихватне центре гдје су често боравили неколико година у посебно тешким животним условима.

Реми Урдан, који је и даље био пристрасан чак и уз такве догађаје, написао је у *Ле Монде* да „У хладном ваздуху зоре Никола Љесић посматра тројицу гробара како копају залеђену земљу. У једном гутљају прогутао је још једну чашу шљивовице. На гробљу на Илиџи, Никола Љесић је на дрвени сто положио сланину, хљеб и ракију. Зна да ће ова необична церемонија трајати неколико сати. На земљи лежи православни крст: Драгослав Љесић, 1974–1992. Никола је дошао да ископа тијело свог сина, убијеног снајпером у првој години рата, и намјерава да га однесе на Соколац, село које ће остати под српском контролом након примјене Дејтонског мировног споразума. Откако су српски сепаратисти на Илиџи сазнали да ће њихово насеље бити враћено Бошњацима крајем марта, извршили су око 50 ексхумација, како каже директор гробља. Срби постепено напуштају Илиџу и Грбавицу. Сваки дан аутомобили и камиони крећу пут Пала и источне Босне. Људи крећу у потрагу за новим домом, далеко од Сарајева и уз обећање за 'поновно уједињење', далеко од омражених Муслимана и Хрвата. Они одлазе са својом огорченошћу, својим намјештајем и... својим мртвима. Над гробљем лебди благи мирис смрти. Никола Љесић чекићем удара о земљу, гунђајући против босанских муслимана, Америке и цијелог свијета. Поред њега други човјек бијесно копа по земљи да би ексхумирао тијело свог брата. Гробари се редовно зауставе, опсују Била Клинтона и мировни план, попију чашу шљиве и наставе свој посао. Неки ковчези су затворени старим зарђалим чавлима; други су превише трули. Затим се тијела преносе. Уз погледе родитеља, супруга, мужева или дјеце, полураспаднути лешеви мијењају мјесто на којем леже. Понекад може потрајати прилично времена да се смрдљива гомила меса поново врати у људски облик" (Ourdan, 1996).

Извјештај Денија Хутана Гируа није обојен истом пристрасношћу: „На малом земљаном путу који се вијуга кроз планине између Сарајева и Пала, у сриједу и четвртак било их је неколико хиљада, упркос снијегу који пада већ четири дана. Читаве породице напустиле су Вогошћу или Хаџиће, а друге већ почињу напуштати предграђа Илиџе или Грбавице. Већина Срба на брзину је организовала свој одлазак. Њихове ријечи готово увијек су исте: 'Плашим се', рекла је једна млада жена. 'Бошњаци су током овог рата убили мог супруга и не вјерујем у њихова обећања нити у заштиту ИФОР-а. Најбоље је отићи док још има времена.' Најсрећнији – они који могу платити цијену у противвриједности 4.000 франака – спаковали су своје ствари у углавном прастаре камионе или чак у комби-хладњаче преуређене за ту намјену. Остали су поставили импровизоване контејнере на своје мале аутомобиле и натоварили оно најважније, остављајући за собом већину намјештаја у својим кућама и становима. А ту су и најсиромашнији који су кренули

са баштенским трактором закаченим за приколицу, коњским колима или једноставно пјешке, с оскудним завежљајем пребаченим преко рамена. Неки су гурали колица, други су водили краву или су вукли санке. Сви су прешли скоро 50 километара у хладноћи прије него што су стигли до Пала, главног града босанских Срба" (Hautin-Guiraut, 1996).

Комисија је слушала док је др Миодраг Лазић говорио о ексхумацијама на гробљу Влаково (Илиџа). Алекса и Љубинка Барјактаревић (из Илијаша) пребацили су тијела своја два сина, Горана и Душка, убијена током рата. Алекса и Љубинка су рекли да би се радије убили на гробовима својих синова, него да напусте Сарајево без њих[86].. Миланка Томанић Ђуричић (из Вогошће) пребацила је остатке свог оца и браће Миломира и Милана. Сва тројица су убијени током рата. Њеног оца и једног од два брата убио је снајпериста док су они спасавали рањеника на улици. Миланка се сјећа да је у Вогошћи прошла поред мушкарца чудног изгледа, који није знао куда с тијелом свог сина које је гурао у колицима[87]. Митар Чолић (из Нахорева) напустио је Сарајево са посмртним остацима свог брата, чији је гроб оскрнављен[88]. Славица Попић Харт (из Вогошће) остала је сама са своје двоје дјеце од четири и седам година након што је њен супруг убијен 1993. године у Сарајеву. Није могла пренијети посмртне остатке свог супруга 1996. године, али је одлучила да то уради 2010. године, након што је видјела како је његов гроб оскрнављен 15 година након рата[89]. Од преко 150.000 Срба (око 30%) који су живјели у Сарајеву, данас још увијек живи званично око 3% (иако се неки Срби који не живе у Сарајеву и даље изјашњавају као становници, у нади да ће вратити своје станове). Више од хиљаду поновних сахрана забиљежено је на Сокоцу (960), Братунцу (141) и Кнежини (120), поред оних у Бијељини и Миљевићима (3.000). Укупно је поново сахрањено више хиљада тијела.

Послије рата, бивши генерал Јован Дивјак изразио је отворену забринутост због бошњачког национализма и растућег утицаја ислама: „Данас се млади у Босни друже са националистима и имају више мржње него током рата. У школама и из медија не сазнајемо да је ратне злочине чинила и босанска војска." (Pour le general, 2017).

Након Дејтонског споразума, муслимански притисак у Босни се појачао (Cohen,1995b; Foreign Islamic fighters, 1995; Hedges, 1996). Мали број Срба који је остао у Сарајеву сматран је непожељним и њима је пријећено. Неколико Бошњака упало је у стан В. Б. 13. марта 1996. године, поприлично након што је Дејтонски мировни споразум потписан. Након што су га мучки претукли, избацили су га из стана. Истог дана је директор фабрике „Васо Мискин Црни", у којој је В. Б. радио, Абдулах Авдо Муслаосмановић, отпустио и брутално избацио В. Б. са радног мјеста. Касније је он поднио неколико жалби сарајевском суду, али тужилац Весна Илић одбила је да их истражи. Сва његова препоручена писма (укупно шест), упућена Бакиру Изетбеговићу, са потврдом о пријему – остала су без одговора. В. Б. је такође покушао да исприча своју причу на бошњачкој телевизији, али га је сарајевски новинар Амарилдо Гутић избацио и увриједио, јануара 2012. године[90].

12.2. Потрага за несталим лицима

У складу са захтјевом комисије од 16. марта 2020. године, господин Душан Павловић поднио је извјештај о проблемима и препрекама у процесу тражења несталих Срба у дијелу града Сарајева који је био под муслиманском контролом током рата, али је данас дио Кантона Сарајево у ФБиХ, са посебним освртом на случај Слободана Самарџића (Додатак VII Поглављу VI)[91]. Господин Душан Павловић радио је више од 5 и по година у Институту за нестала лица БиХ (ИНЛ БиХ) и преузео функцију шефа Сектора за потрагу, ексхумацију и идентификацију. Неколико ископавања открило је многа тијела убијених Срба, посебно ископавања масовне гробнице на гробљу „Лав" (Прилог VII Поглављу VI, 3ц, стр. 1020)[92] и масовне гробнице „Казани". Нажалост, ова ископавања су у готово свим случајевима прекинута и никада нису завршена.

Што се тиче случаја Слободана Самарџића, његова породица никада није добила одговоре на многе захтјеве за информацијама, које је поднијела институцијама Федерације Босне и Херцеговине. Урађено је ископавање у близини Алипашиног моста, 16. новембра 2012. године, у присуству породица Самарџића и Шеховца (његове супруге, сестре и двије ћерке Стане Шеховац) и Милана Мандића. Међутим, ископавање је изненада и необјашњиво прекинуо Елдар Јахић из тужилаштва Босне и Херцеговине, чим су телефонски обавијештена лица на високим позицијама да су пронађени скелетни остаци (Прилог VII Поглавље VI, Документи 6 и 7, стр. 1044. и 1045)[93]. Тужилаштво (Весна Илић) није могло да пружи никакво оправдање за заустављање потраге. Након што су сакривени, људски остаци су премјештени и на крају одложени на сарајевском сметлишту под изговором градског санитарног чишћења, вјероватно током или непосредно након рата. Од 11. маја 1992. до данас, институције Федерације Босне и Херцеговине криве су за кривична дјела помагања и подржавања злочина, прикривања тијела, прикривања доказа, уништавања доказа и ометања правде у кривичној истрази за ратне злочине. Случај Самарџић требало је да буде пребачен са МКСЈ-а на Суд Федерације Босне и Херцеговине. Када је Стефан Самарџић питао Гунтера Швајгера из тужилаштва МКСЈ-а о статусу предмета његовог оца, Швајгер је одговорио да није упознат ни са једним случајем у вези са Слободаном Самарџићем.

Радомира Гојковића бошњачке снаге су отеле истог дана када и Стану Шеховац и Слободана Самарџића. Тања Петровић Гојковић, старија ћерка Радомира Гојковића, свједочила је у мају 2020. године пред Комисијом: „Колико знам, 14. маја 1992. мог оца, његовог комшију и пријатеља из истог стамбеног блока, Слободана Самарџића, као и Стану Шеховац коју прије рата нису познавали и која је живјела у сусједној згради на Војничком пољу, убила је војска чији је командант био Јука Празина са Алипашиног поља. Вијест да су убијени стигла је много година касније. Вјеровала сам да је мој отац жив и да ће се појавити сваког тренутка. Нисмо имали вијести о његовој смрти, али било је назнака да је био у затворима Сарајева. Послије рата су се појавиле гласине о преосталим затворима. Све ово биле су дезинформације, које су подгрија-

вале наду да је мој отац још увијек жив и да ће се изненада појавити и испунити нас неописивом срећом и радошћу. Чекала сам 10 година, надајући се да ћу га поново загрлити, замишљајући те тренутке са сузама радосницама и како ћемо наставити даље као породица. Правила сам планове. Недостајала ми је заштита и очинска љубав. Још увијек ми недостаје. У срцу и души носим велику бол, тугу! Ни до данас није познато гдје су кости мог оца. Зар није заслужио да буде достојанствено сахрањен, да се зна његов гроб, да можемо упалити свијећу на гробу, обићи гроб и засадити цвијеће?

Богумили у Босни обиљежавали су своје гробове надгробним споменицима овом гравуром: „Не гази ме!“. Од давних времена, култ предака и гробови на овом подручју се његују и славе као споменик животу, а не смрти. Да ли ћу ја доживјети дан када ћу подићи надгробни споменик над татиним гробом и на миру напустити овај свијет? Моја душа се не може и неће смирити док се то не догоди. Прошло је 28 година од кукавичког и бруталног убиства невиних цивила у Сарајеву, а вријеме истиче. Ми, дјеца трагично погинулих, полако старимо. Није поштено пустити нашу дјецу и њихове унуке да воде битке осуђене на пораз. Јер тај зид ћутања и скривање доказа о злочинима, помјерањем тијела и костију под велом тајне, био је непробојан до данас. Многе тврђаве су уништене током историје, а сарајевска тврђава лажи и обмана траје три деценије. Све ове године водила сам замишљене разговоре са татом. Деведесетих је то био разговор дјетета и њеног оца о дилемама, савјетима, помоћи, тешким одлукама, радостима или тугама. Данас, када имам 41 годину, тата је млађи од мене, јер је убијен у 41. години, па се често наљутим на њега, и питам га како то да није видио шта нам се спрема. Зашто није послушао нашу маму и са нама побјегао из Сарајева? Зашто је био толико наиван да толико вјерује у сарајевски рај, у љубав, пријатељство, хуманост, интелект?

Ја се још надам да ћемо ми који смо толико дуго чекали и патили дочекати дан када ћемо сахранити своје најмилије! То је моја највећа жеља и нада, моја посљедња мисао прије него што заспим и прва када се пробудим! Једног дана зазвониће телефон и неко ће рећи: Ваши ДНК узорци се подударају са узорцима из људских остатака Радомира Гојковића. До тада, ако неко ово прочита и зна да чита између редова, знаће како живот може бити окрутан и да је оно што је за неког смеће – за другога је благо.“

Један чланак у *Њујорк тајмсу* пружио је појашњење зашто су претраге блокиране: „Када је започела истрагу убистава, влада је почела да ексхумира масовну гробницу у јами Казани. Полицијски истражитељи извукли су 29 тијела након неколико дана копања, али је Министарство унутрашњих послова нагло зауставило рад на ископавању, који никад није настављен. 'У јами је било очигледно више од 29 тијела', рекао је Мунир Алибабић, који је у то вријеме био шеф полиције Сарајева и био задужен за истрагу, 'али наређено ми је да зауставим све радове. Када сам питао министра унутрашњих послова, рекао ми је да је то предсједничко наређење. Претпостављам да, с политичке стране, не би било згодно да се пронађе велики број тијела.' Господин Алибабић рекао је да су полицијске истраге указале на постојање других масовних гробница око Сарајева које никада нису истражене. Муслимански званичници, који

су говорили под условом да не буду идентификовани, рекли су да та мјеста укључују огромно одлагалиште смећа у близини града и мјесто уз лијеву обалу Миљацке у Топлићу" (Hedges, 1997).

Пријављено је око 800 несталих Срба са подручја града која су била под контролом СДА. Институције предвођене бошњачким званичницима из СДА уложиле су огромне напоре да прикрију злочине почињене над српским грађанима, а јасан примјер за то је случај на Бентбаши гдје је убијено пет особа из Улице Благоја Паровића (Прилог VII Поглавље VI, документ 3б)[94]. До данас још увијек није пронађено око 260 Срба. Број несталих Срба је вјероватно и већи, јер су убијене читаве породице, а да они који су преживјели нису могли да пријаве нестанке, а ове нестале особе нису ни идентификоване ни пребројане (Despić-Popović, 1998).

Господин Душан Павловић тако закључује свој извјештај за Комисију, „Грађани Сарајева, које је било под контролом СДА, и који су извучени из својих станова у главном граду европске државе крајем двадесетог вијека, мучени и убијани у свом граду и држави, и на крају бачени на велико градско сметлиште – још увијек чекају да се њихова тијела пронађу. Њихове породице још увијек чекају да надлежне институције у том дијелу Сарајева, као и међународне организације и дипломатске мисије угледних држава, предузму неопходне кораке и омогуће проналазак њихових најмилијих како би их достојанствено сахранили и како би се коначно постигао мир, бар у овом погледу. Можда искуство и горчину српских породица несталих и жртава ратних злочина најбоље илуструју њихова бројна писма упућена релевантним политичким и правосудним, страним и домаћим институцијама и организацијама. Мала количина те жалости може се осјетити и кроз неколико писама које је послао предсједник једног таквог удружења, господин Милан Мандић, који још увијек тражи свог несталог оца, а које овдје прилажем" (Прилог VII Поглавље VI, документ 9, стр. 1063)[95].

12.3. Скрнављење православних гробница и споменика

Од Дејтонског мировног споразума, скрнављење православних цркава и гробља постало је правило и често се подудара са православним празницима. Од доласка оца Даниловића 2011. године, црква Преображења Господњег у Пофалићима (Ново Сарајево) претрпјела је више од тридесет напада. Црква Светог Саве на Илиџи је вандализована: улазна врата су изгорјела, прозори разбијени, олтар уништен, иконе и свети предмети украдени, а на зидовима исписани увредљиви графити. Материјална штета се може процијенити, али психолошка и духовна штета је непроцјењива. На Васкрс 2020. године православно гробље „Баре" (Хаџићи) вандализовано је и на гробовима су великим словима на енглеском исписане ријечи „Никад не заборави Сребреницу" (Прилог VIII Поглавље VI)[96]. Гробље „Осијек" (Илиџа) такође је нападнуто 2020. године. У претходној години уништено је седам гробница, а многе гробнице су пошаране бојом. Неки су чак вријеђали или бацали камење на породице које су покушавале да

очисте гробље. Срби, чак и мртви, непожељни су у Сарајеву и не могу почивати у миру у граду који тврди да је толерантан и мултиетнички. Ниједна истрага није успјела да идентификује и уђе у траг починиоцима ових скрнављења. Тишина интелектуалаца, представника цивилног друштва и невладиних организација специјализованих за разбијање етничке дискриминације може се протумачити само као облик одобравања. Овако се рат наставља другим средствима, а циљ је да се и оно мало Срба који су остали подстакне да оду и да се од враћања одврате они који су намјеравали да се врате.

Презир према мртвим Србима попримио је много облика. Полагањем цвијећа и свијећа 2010. године организован је скуп у знак сјећања на погинуле војнике ЈНА. Сарајевске власти забраниле су групи да приђе тачном мјесту на ком је постављена засједа у Добровољачкој улици (сада Улица Хамдије Крешевљаковића). Преживјели, као и породице и пријатељи жртава, задржани су подаље код Скендерије, на почетку улице. Од 2011. године, босанске власти одбијају све захтјеве за постављање комеморативне плоче на мјесту засједе уз образложење да би то била провокација. На посљедњем скупу 2016. године, цвијеће и свијеће су уклоњени и бачени у Миљацку. Од тада се комеморације одржавају на војном гробљу у Миљевићима (Источно Сарајево). Није подигнут ниједан споменик у сјећање на жртве Пофалића и Казана. Плоча коју су грађани поставили у парку, децембра 2015. године, стајала је само два дана прије него што је сломљена. На плочи Медицинског факултета, постављеној у знак сјећања на студенте, љекаре и професоре који су били жртве рата, не појављују се имена српских љекара, посебно не име проф. Милутина Најдановића. Уништене су бисте познатих српских љекара. Омаж др Миодрагу Лазићу („хирургу измученог српског народа"), насликаном на зиду на Илиџи, уништен је 6. маја 2020. године (Прилог VIII Поглавље VI)[97]. Др Лазић умро је неколико дана раније, 14. априла 2020. године.

12.4. Дугорочна психолошка патња и међугенерацијски пренос ПТСП-а

Значајне психолошке посљедице, укључујући ПТСП, могу се уочити код појединаца који су били директно или индиректно изложени једном или више трауматичних догађаја. Два упитника (Прилог IX Поглавље VI)[98] коришћена су за процјену психолошких посљедица ратне трауме 25 година након завршетка босанског рата. Укупно је насумично изабрано 300 људи са списка појединаца који сада живе у Републици Српској и који су живјели у Сарајеву од 1992. до 1995. године. Ових тристо људи било је подијељено у три групе на основу датума рођења: Група 1 (Г1, рођена прије 1938. године): 73 особе; Група 2 (Г2, рођени између 1946. и 1985): 146 људи; и Група 3 (Г3, рођена послије 1985. године): 81 особа. Први упитник је међународно валидан упитник који се обично користи за проучавање ПТСП-а: Контролна листа ПТСП-а за ДСМ-5 (ПЦЛ-5) са Контролном листом животних догађаја за ДСМ-5 (ЛЕЦ-5). ДСМ-5 се односи на „Дијагностички и статистички приручник за менталне поремећаје" – 5. издање. Присуство и тежина ПТСП-а процјењује се помоћу ПЦЛ-5. Изложеност трауматичном догађају процјењује се употребом ЛЕЦ-5 прилагођеног за ову студију. ПЦЛ-

5 укључује двадесет предмета који одговарају 20 критеријума за ПТСП, описаних у ДСМ-5 и користи се за израчунавање 80. Резултат 38 или већи – указује на ПТСП. Резултат мањи од 33 значи да је ова дијагноза мало вјероватна. Други упитник био је оригиналан и специфичан за овај контекст, и њега смо назвали „Сарајевски упитник" (СУ). Обухвата аспекте који су специфични за ратове у бившој Југославији, посебно што се тиче Босне и Херцеговине. Циљ је био да се процијене психолошке посљедице ратних траума (Други свјетски рат и босански рат) у овом дијелу Балкана, као и могућност међугенерацијских и/или трансгенерацијских психолошких поремећаја. Овај упитник од 30 тачака коришћен је за израчунавање нивоа озбиљности које се обиљежава бројем од 0 до 30. Резултат од 15 или више указује на психолошку трауму. Оба упитника попуњена су током структурисаног интервјуа, као што је препоручено ДСМ-5 скалом за ПТСП (ЦАПС-5) коју воде клиничари. Анкетари су морали бити у стању да успоставе повјерење, да знају како преформулисати питања и да имају детаљно знање о историјским догађајима које су испитаници доживјели.

Анализа првог упитника (ПЦЛ-5 са ЛЕЦ-5) показује да су сви чланови све три групе били изложени утицају неколико трауматичних догађаја. У више од 80% случајева испитаници су пријавили смрт или нестанак блиског рођака (породица или пријатељ). За групе Г1 и Г2 излагање је било директно. Г1 је била изложена и Другом свјетском рату и догађајима у босанском рату, приликом којих су се накупљали трауматични догађаји. Испитаници из групе Г3, с обзиром на њихову просјечну старост (10 година) на почетку босанског рата, у цјелини нису били директно изложени догађајима које су њихови родитељи, баке и деде доживјели (затвор, мучење, силовање итд.). Група Г3 је примарно изложена догађајима из босанског рата, индиректно кроз породично утискивање. Групе Г1 и Г2 показале су резултат ПЦЛ-5 преко 38 (43,9 за Г1; 39,4 за Г2), што указује на ПТСП 25 година након догађаја, са клинички значајном патњом и оштећеним породичним, социјалним или професионалним функционисањем, а директно због породичног утискивања. Постоји јака корелација у обје групе у погледу потребе за психотропним лијековима – 90% припадника Г1 и 50% припадника Г2 узима ове лијекове. Г3 је имала ПЦЛ-5 резултат испод 33 (31,7), што указује да ПТСП није проблем. Стопа употребе психотропних лијекова знатно је нижа у овој трећој групи (8% групе).

Анализа другог упитника (СУ) показује да све три групе имају резултат изнад 15 (18,8 за Г1, 17,2 за Г2 и 15,9 за Г3). Више од 50% испитаника из група Г1 и Г2 изјавило је да их је издао комшија или пријатељ, да су прекинули све везе са муслиманском и хрватском заједницом, те да су осјетили значајно незадовољство. Припадници групе Г3 се нису осјећали и понашали на овај начин. Анкетари су примијетили да се испитаници суздржавају од усменог и емоционалног изражавања патње. Такође, испитаници су били врло неспремни и нису имали жељу да разговарају о одређеним догађајима, посебно о сексуалном насиљу. Испитаници усвајају стратегије како се не би у свакодневном животу стално сјећали рата у Босни. У интервјуима се показао општи осјећај забринутости за будућност, јер су сви испитаници једногласно Републику Срп-

ску сматрали сигурним уточиштем које ће осигурати заштиту својих грађана. Нико од испитаника није планирао да напусти Републику Српску. Завршно питање на СУ (отворено питање) истакло је најтрауматичније догађаје: убиства и нестанке, приватне затворе са мучењем и силовањем, пљачкање станова и експропријације. Такође је била присутна и висока стопа патолошког жаљења чији је узрок одсуство тијела, немогућност окупљања на мјесту гдје је вољена особа страдала, сакаћење лешева (Cohen, 1994b) или скрнављење гробова. Готово сви који су живјели на подручју Хаџића говорили су о страху од осиромашеног уранијума. Након Дејтонског мировног споразума, око 7.000 Срба напустило је подручје Хаџића и склонило се у Братунац. У годинама након рата, стопа смртности становника Братунца била је виша него у остатку Босне (11,2 на хиљаду становника, наспрам 7,9 на хиљаду становника).

Поређење ова два упитника показује да групе Г1 и Г2 имају високу оцјену ПЦЛ-5 (ПЦЛ-5 > 38) и високу оцјену из Сарајевског упитника (СК > 15), при чему су обје оцјене досљедне. Г3 има низак резултат ПЦЛ-5 (ПЦЛ-5 < 15), са великим одступањима између два упитника. ПЦЛ-5 је стандардни алат дизајниран за откривање и процјену озбиљности психолошких посљедица било ког трауматичног догађаја, било појединачног или колективног. Сарајевски упитник је упитник специфичан за овај контекст, дизајниран за процјену психолошких посљедица у популацији на Балкану која је током 20. вијека преживјела два оружана сукоба високог интензитета. Чини се да сам резултат ПЦЛ-5 не истиче психолошки утицај ратова у групи оних који нису били директно изложени. Стога би процјена ПЦЛ-5 могла довести до лажних негативних налаза, чиме би се могао потцијенити међугенерацијски и/или трансгенерацијски пренос ратне трауме. Жељели бисмо да скренемо пажњу истраживача друштвених наука на ову тачку и на прилику да развију процјену специфичну за контекст, која је у стању да детектује колективне факторе психолошке рањивости и породични пренос психолошке трауме ратова високог интензитета, посебно након што прође вријеме (неколико година или деценија).

12.5. Продужавање рата другим средствима

Од завршетка рата трагови српског присуства су избрисани. Ћирилични натписи су избрисани. Улице су преименоване, неке у част бошњачких снага. Улица Хасана Бркића, једна од највећих у Сарајеву, преименована је у Улицу Патриотске лиге. По завршетку рата, злочинци попут Цаце су глорификовани и добили су највећа признања од бошњачке нације: „Цацо је сахрањен у гробу са ознаком Н. Н. (*nomen nescio*) у близини сарајевског Олимпијског стадиона. Босанска влада је 1996. године открила локацију његове гробнице под притиском различитих група, а његови посмртни остаци су ексхумирани. Сахрањен је као ратни херој 2. децембра 1996. године, а сахрана је емитована на телевизији и њој је присуствовало приближно 12.000 људи у Сарајеву, углавном припадника „Зелених беретки“ и других квазиформалних војних формација. Цацину јавну сахрану Јован Дивјак, етнички Србин, који је током рата био

генерал босанске војске, осудио је као „величање гангстера“[99]. Писао је предсједнику Изетбеговићу: „Не могу да разумијем зашто у дане када улажете надљудске напоре да сачувате Босну такву каква јесте, организујете сахрану оних који су јој нанијели највећу штету. Зар ова сахрана није знак свима који су прекршили законе? Знак да некажњено могу да пљачкају куће, краду туђе аутомобиле и ствари?“ Дивјак је 27. маја 1993. године –четири мјесеца прије Цациног хапшења, у писму генералштабу и Изетбеговићу, осудио Цацине злочине. Цацо је сахрањен на гробљу за војнике погинуле током рата“ (Andreas, 2008; 194, Hedges, 1997).

Лорд Артур Понсонби је у својој књизи *Неистина у доба рата* (*Falsehood in War-Time*, 1928) нагласио да је један од основних принципа сваке ефикасне ратне пропаганде стицање подршке познатих интелектуалаца и умјетника. На позив невладиних организација, многи интелектуалци и умјетници стали су на страну Бошњака у овом грађанском рату, најчешће на вирулентан начин. Индустрија белетристике и забаве у потпуности је усвојила бошњачку пропаганду у свим својим продукцијама (телевизијски серијали, играни филмови, романи, пјесме...). Двадесет пет година након рата, јавно мњење је и даље изложено овом холивудском представљању рата у Сарајеву. Нечувено је што се ниједан интелектуалац није побунио против ове подмукле пропаганде под плаштом забаве. Узимајући у обзир недавну дебату о филму *Прохујало с вихором* и позив на контекстуализацију одређених филмова, чини се корисним подсјетити се на преовлађујућу ситуацију у Сарајеву од 1992. до 1995. године: животи Срба нису били битни.

Многе организације користе меморијалне церемоније (Дан истине, Дан сјећања...) не да би одали почаст мртвима, већ да би подстакли мржњу међу заједницама. Неколико такозваних научно-истраживачких института имају чисто политичке или вјерске циљеве. На примјер, Институт за истраживање геноцида (Канада) представља се као научно-истраживачки центар. Заправо је то организација која користи стратегије лобирања и која покреће петиције пуне мржње усмјерене на интелектуалце и умјетнике који не дијеле њихове догме. Овај Институт покренуо је кампање блаћења нобеловца Петера Хандкеа и режисера Емира Кустурице. За Бернара Анрија Левија, Емир Кустурица је „сарадник из Велике Србије“ који „показује своју неуротичну мржњу према бошњачком циљу и несрећи.“

Више од двадесет година након завршетка рата, новине од ријечи до ријечи преузимају бошњачку пропаганду деведесетих. Позивајући се на демонстрације и снајперску ватру од 5. и 6. априла 1992. године у Сарајеву, новине су 2012. године објавиле приче на насловним страницама попут: „Двадесет година касније, сјећања нису изблиједила. На десетине хиљада Босанаца је 5. и 6. априла 1992. године вјеровало да могу постићи мир мирним демонстрацијама у Сарајеву. Њихове наде брзо је уништила српска снајперска ватра“ (242). Овај чланак илуструје фотографија на којој је приказан бошњачки војник који штити цивиле и узвраћа ватру из снајпера. Други лист објавио је наслов: „Босна: прије 20 година жељели су да вјерују у мир, а умјесто тога

добили су метке". Чланак који је услиједио односио се на „демонстрације 5. априла 1992. године у Сарајеву када су српски снајперисти пуцали на масу људи", са фотографијом на којој се налази спомен-плоча на мосту „Суада и Олга".

Уз ријетке изузетке (Merlino, 1993a; Schindler, 2007; Collon, 1998; Collon, 2000; Kahn, 1995, стр. 8-14), западњачки новинари учествовали су из различитих разлога у антисрпској кампањи демонизације (Trickey, 1993; Sremac, 1999; Barstow, 2008a; Barstow, 2008b; Ulfkotte, 2014; Ulfkotte, 2017; Ulfkotte, 2019; Péan & Cohen, 2003). Само неколико истраживачких новинара спровело је независне истраге, интервјуишући поуздане свједоке попут високих војних званичника УНПРОФОР-а. Остали су се задовољили ширењем информација које су бошњачке власти пружале из своје канцеларије у хотелу „Холидеј Ин".

12.6. Ускраћивање правде

Починиоци ратних злочина, злочина против човјечности и геноцидних дјела над Србима имали су користи од изузетне попустљивости судија, те су често пролазили потпуно некажњени. И међународни (МКСЈ) и бошњачки судови допринијели су овој лажној правди. *Њујорк тајмс* потврдио је ускраћивање правде: „Записи о убиствима које су описали свједоци и претходно тајни судски документи, први су јавни показатељ да су муслимански војници били умијешани у значајна ратна недјела над етничким српским цивилима. Такође, неким муслиманима који су учествовали у убиствима на крају је судила њихова властита војска. Али суђења су се одржавала у тајности, а неколико бивших званичника босанске владе рекло је да је влада споро предузимала мјере против паравојних јединица и да је ограничила истрагу ових случајева. Генерал Халиловић је признао да су многи од оних који су починили злочине избјегли кривично гоњење" (Hedges, 1997).

Злочини над Србима никада нису квалификовани за оно што јесу: ратни злочини, злочини против човјечности и геноцидна дјела. Ово ускраћивање правде углавном је резултат пријетњи и притисака на судије и одређене свједоке од стране држава које се не суздржавају ни од једног облика насиља. Злочини који би требало да буду класификовани као ратни злочини или злочини против човјечности квалификовани су као обични злочини или као сакривање злочина. Починиоци ових злочина избјегли су правду: или нису оптужени, или њихова кривична дјела нису адекватно квалификована, или су проглашени кривично неодговорним због психијатријских поремећаја, или су ослобођени кривице или су им дате смијешне казне с обзиром на озбиљности злочина.

Препреке за реституцију незаконито одузете имовине (куће, фарме, станови, возила, драгоцјености...) те недостатак накнаде за претрпљену озбиљну штету (физичко насиље, отпуштања, излагање осиромашеном уранијуму...) – дио су ускраћивања правде.

13. Закључци

Од 1992. до 1995. године, Срби у Сарајеву били су подвргнути двострукој блокади (и унутрашњој и спољној) и кампањи терора коју је СДА планирала на највишем државном нивоу, а коју је спровео удружени злочиначки подухват који је обухватио све бошњачке државне институције. Један од специфичних аспеката ове терористичке кампање било је стварање широке мреже приватних затвора, под вођством војних јединица под командом СДА, у којима су почињена најгора звјерства (мучење и групна силовања). Овој кампањи терора претходила је, и уз њу се спроводила, кампања дискриминације и демонизације усмјерена на српске грађане Сарајева, који су сведени на ниво искључених грађана. У Сарајеву, од 1992. до 1995, животи Срба нису били битни. Медији и невладине организације одиграли су главну улогу у кампањи демонизације, ширећи лажне информације и фокусирајући своју пажњу и саосјећање искључиво на врло стварне патње муслиманских грађана, истовремено потпуно занемарујући патње српских грађана. Масовни егзодус грађана који су са собом понијели ексхумиране остатке својих најмилијих био је догађај без преседана у историји грађанских ратова. Готово сви починиоци злочина над српским грађанима избјегли су правду уз активну помоћ бошњачких државних институција. Ово ускраћивање правде је фактор који погоршава психолошке посљедице жртава и одржава тензије између заједница. На крају, српско становништво града који тврди да је толерантан и мултиетнички потпуно су елиминисали они који и даље тврде да су главне жртве овог сукоба.

Напомене

1 Предизборни скуп ХДЗ-а у Дубрави, Хрватска. 16. април 1990. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

2 Устав Републике Хрватске од 22. децембра 1990. године, усвојен од стране Хрватског сабора. Бр. 56/1990. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

3 На усташком састанку у Госпићу 11. јуна 1941. године, главни идеолог хрватског фашистичког и усташког покрета Миле Будак рекао је: „Један дио Срба ћемо побити, други дио протјерати, а трећи дио покатоличити".

4 Законска одредба о расној припадности и заштити аријевске крви и чистоћи хрватског народа коју је издао Анте Павелић. 30. април 1941. Бр. КСЛВ-68 3, стр. 41. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

5 Ибид

6 Независна Држава Хрватска (НДХ) настала је на основу идеологије и политичког програма Анте Старчевића, који је налагао да од средине 19. вијека на територији Хрватске могу живјети само Хрвати. Независна Држава Хрватска изграђена је на основу фашистичке идеологије коју је подржавала усташка терористичка организација. Друга идеологија била је фашистичка, која је била у пуном јеку у вријеме формирања терористичке усташке организације. Сам усташки покрет, који је комбиновао десничарско политичко насљеђе и фашистичку идеологију, створен је 1929. године с циљем уништавања Краљевине Југославије и стварања хрватске државе на њеним рушевинама. Усташе су вјеровале да су муслимани из БиХ саставни или чак најчишћи дио хрватског народа. Тако се политички народ у НДХ састојао од Хрвата католичке, муслиманске и протестантске вјероисповијести. Остатак становништва у НДХ није имао политичка права и био је предодређен за уништење.

7 Историчар и новинар, стручњак за Балкан. Рођен у Вотфорду (Енглеска) 1968. године, Жан-Арно Деренс је ванредни професор историје (1993). Живи између Париза, Београда и Скопља, гдје ради као дописник за Балкан за „Ouest-France", „Le Temps" (Женева), „La Libre Belgique" (Брисел) and „RFI" (Париз). Деренс је оснивач и главни уредник часописа „Courrier des Balkans", основаног 1998. године. Такође доприноси и часопису „Le Monde diplomatique". Доступно на: http://www.bibliomonde.com/auteur/jean-arnault-derens-169.html

8 Лаурент Геслин је географ и новинар, стручњак за Балкан. Заједно са Жан-Арноом Деренсом води редакцију часописа „Courrier des Balkans". Они такође објављују радове у којима се анализирају различита дешавања као и процеси који се одвијају на Балкану. Доступно на: https://www.courrierdesbalkans.fr/boutique/.45-essai-comprendre-les-balkans.-histoire-societes-perspectives-nouvelle-edition-revue-et-augmentee.html

9 Владајућа политичка партија у Руанди од 1994. године

10 Швајцарски правник и дипломата. Бивши швајцарски државни тужилац, именована је главним тужиоцем Међународног кривичног суда у Хагу - тужиоцем Међународног кривичног суда за бившу Југославију (ICTY) и Међународног кривичног суда Трибунал за Руанду (ICTR). Истраживала је ратне злочине у бившој Југославији и Руанди између 1999. и 2007. године. Доступно на: https://www.swisslife.com/en/home/hub/interview-carla-del-ponte.html

11 Плакати антисрпске пропагандне кампање коју је организовала хуманитарна невладина организација „Médecins du Monde" (Љекари без граница). [Додатак I поглављу VI]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

12 Видео о шверцу оружја муслиманима у Босни. *Reuters*. 9. април 1993. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

13 Као што је дефинисано Конвенцијом Уједињених нација о избјеглицама из 1951. године. Доступно на: https://www.unhcr.org/1951-refugee-convention.html

14 Видео муслиманских трупа које се боре на страни Срба у Босанском Броду, јер они вјерују у бившу Југославију умјесто у независност [Изјава Исмета Ђухерића]. 6. децембар 1992. *Reuters*. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

15 Књигу „Као да ме нема" написала је Славенка Дракулић, а издао „Feral Tribune" 1999. године у Сплиту у Хрватској.

16 Основни суд Илиџа. (5. новембар 1995). Записник о изјави свједока Шушић Борислава. [Прилог X поглављу VI, стр. 1088]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

17 1. сарајевска моторизована бригада у Лукавици. (6. октобар 1992). Записник о изјави свједока Горана Стојакова. [Прилог X, поглављу VI, стр. 1112]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

18 Писмо генерала Филипа Мориона предсједнику Алији Изетбеговићу од 19. јануара 1993. [Прилог II Поглавље VI, стр. 996]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

19 Mojsilovic, J. (7. април 1992). Serb snipers fire on protesters [Српски снајперисти пуцају на демонстранте]. *The Indianapolis Star*. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

20 МЦ СТУДИО БН. (мај 2019). Видео изјава Владимира Илића, мјесто снимања хотел Холидеј Ин Сарајево. [Камера: Бојан Мићић]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

21 Делалић, М. (9. новембар 2000). Јука Празина ми је рекао да су наши снајперисти пуцали на људе испред Скупштине! [Интервју]. *Слободна Босна*. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

22 Смрт стигла пре слободе. (мај 1993). Новинар Радио-телевизије Србије Жељко Стојановић, уредник Маринко Учур, приказан у ТВ магазину ВИДИК крајем маја 1993. [Транскрипт видео снимка]. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

23 Исто упозорење о „Српкињи обученој у црно" поменуто је и у записнику изјаве свједока Чунгаловић Војислава. (4. март 1996). Општински суд у Кикинди, Србија. [Судија: Спасић Радивоје]. Стр. 5. [Прилог X, поглављу VI, стр. 1116]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

24 Антидепресиви су лијекови који ублажавају симптоме депресије и побољшавају расположење пацијента. Постоји неколико породица антидепресива прописаних у зависности од пацијента и врсте депресије од које исти болује. Ови љекови су генерално повезани са психотерапеутским лијечењем. Доступно на: https://eurekasante.vidal.fr/maladies/psychisme/depression-adulte.html?pb=medicaments

25 Публикације Ремија Урдана за часопис „Ле Монд“. Досупно на: https://www.lemonde.fr/signataires/remy-ourdan

26 Попис становништва у Босни и Херцеговини 2013. године. Доступно на: http://www.statistika.ba/#link7

27 Мапа Сарајева. [Прилог III Поглавље VI]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

28 Попис становништва у Босни и Херцеговини 1991. године, Завод за статистику Босне и Херцеговине. Билтен бр. 234, Сарајево, 1991.

29 Одјељење за обавјештајно-безбједносне послове, 1. сарајевска моторизована бригада. (16. фебруар 1994). Записник о изјави свједока Миодрага Петровића. [Повјерљиво]. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1121]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

30 Наредба команданта Првог корпуса Хајрулаховић Мирзе од 1. децембра 1993. Године, бр. 07/21-16/93.

31 Саопштење о оснивању Вијећа за националну одбрану СДА које је потписао Хасан Ченгић, од 13. јуна 1991. године. Бр. 1360/91. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

32 Документ Штаба Врховне команде Армије БиХ који је потписао Сефер Халиловић, од 6. октобра 1992. године, Сарајево. Бр. документа 02/340 – 1907. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

33 Истражни судија Основног суда града у Прњавору. (26. јун 1997). Запис о изјави сведока (Заштићени идентитет). [Прилог X, поглављу VI 1124].

34 Основни суд у Требињу. (11. март 1996). Записник о изјави свједока др Вуковић Марко, стр. 3. [Прилог X, поглављу VI, стр. 1134]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

35 Документ који је издао предсједник Предсједништва Босне и Херцеговине Алија Изетбеговић, од 1. августа 1996. године. МКСЈ бр. 01824617. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

36 Документ под насловом „Списак резервних службеника Одјела ангажованог за извршавање задатака и дужности службе“ издат од стране Одјељења СДБ МУП-а БиХ, од 7. априла 1993. године. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

37 International Court of Justice. Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia. Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Committee 407/96 [Доказ]. стр. 178. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

38 Рамиз Делалић остао је моћна личност током читавог рата у БиХ. За разлику од бројних сарајевских злочинаца (попут Јусуфа Празине, званог Јука), он је остао лојалан Изетбеговићу. На суду је оптужен за убиство Николе Гардовића, иако оптужбе изнесене против њега нису доказане. Убијен је у, како се чини, „мафијашком обрачуну“ у Сарајеву у јуну 2007. О догађајима који су довели до његовог судског спора видјети у издању часописа *Слободна Босна*, Сарајево, 3. фебруар 2005. године, стр. 20-23.

39 International Court of Justice. Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia. Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Committee 407/96 [Доказ]. стр. 178. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

40 Министарство унутрашњих послова Републике Српске. (27. април 2004). Записник о изјави свједока Митра Шиљеговића. Бр. 13-4/02-83/04. [Прилог X, поглављу VI, стр. 1141]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

41 Специјална полицијска бригада МУП-а РС, Бијељина, Увјерење о начину и околностима смрти Лиздек (Бранко) Миле, 01/1-1023 / 94, 23. април 1994. године; Бањалучка специјална полицијска служба МУП-а РС, Увјерење, 08/1-554/04, 13. јул 2004. године. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

42 Штаб територијалне одбране Сарајево. (29. април 1992). Наредба о спровођењу одлуке Предсједништва БиХ коју је потписао Хасан Ефендић. Бр. 02-11-327/92., [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

43 Правобранилаштво у Источном Сарајеву, Република Српска. (23. мај 2005). Кривична пријава: 13-3/02-КУ-33/05. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

44 Извјештај као додатак кривичној пријави број: 15-02-КУ-7/96 издат од стране Центра јавне безбједности Источно Сарајево, Министарство унутрашњих послова Републике Српске, од 27. април 2005. године. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

45 Центар јавне безбједности Источно Сарајево, Министарство унутрашњих послова Републике Српске. (9. март 1994). Записник о изјави свједока Комлена Зарковића. Бр. 15-1/02-718/94. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

46 Затворена база Републичког центра за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица.

47 Правобранилаштво у Источном Сарајеву, Република Српска. (27. април 2005). Извјештај као додатак кривичној пријави број: 15-02-КУ-7/96, од 29. маја 1996. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

48 Комесаријат за избеглице Републике Србије у Београду. (1996). Страдање Срба у Сарајеву, Записник о изјави свједока Страхиње Живака, лична изјава бр. 71/00393, стр. 151. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1146]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

49 Државни истраживачки документациони центар за ратне злочине над Србима Српске Републике Босне и Херцеговине. (28. новембар 1992). Записник о изјави свједока др Срђа Булатовић. Бр. 0147. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1157]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

50 Основни суд у Требињу. (11. март 1996). Записник о изјави свједока др Вуковић Марка. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1130]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

51 Команда 1. Сарајевске бригаде. (18. август 1993). Записник о изјави свједока Бориса Стрезокова. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1160]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

52 Државни истраживачки документациони центар за ратне злочине над Србима Српске Републике Босне и Херцеговине. (12. новембар 1992). Записник о изјави свједока др Трифка Гузине. Бр. 0143. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1162]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

53 Служба државне безбједности Илиџа, Министарство унутрашњих послова Републике Српске. (15. фебруар 1993). Записник о изјави свједока др. Владимира Шимуновића. Бр. 245 / 93-58. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1175]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

54 Основни суд на Илиџи. (3. новембар 1995). Записник о изјави свједока Мирковић Ратка. Бр. 66/94. [Судија: Братислав Чукић]. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1167]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

55 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. (фебруар 2020). Видео свједочење Самарџић Љиљане. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

56 Фотографије са мјеста злочина (Слободан Самарџић, Стана Шеховац и Радомор Гојковић). [Прилог VII поглављу VI, документ А3, стр. 1032]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

57 Центар јавне безбједности Источно Сарајево, Министарство унутрашњих послова Републике Српске. (7. јун 2005). Записник о изјави свједока [redacted], бр. 4-148/05. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1176]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

58 Клиника за гинекологију и акушерство Београд. (6. новембар 1995). Записник о изјави свједока [redacted], бр. 1992/1. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1180]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

59 Основни суд на Илиџи. (3. новембар 1995). Записник о изјави свједока Мирковић Ратка. Бр. 66/94. [Судија: Братислав Чукић]. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1167]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

60 Заштићени свједок ГРМ-311 на суђењу МКСЈ Ратку Младићу, 5. јун 2014.

61 Званични извјештај о мјерама и радњама предузетим ради истраге и документовању дјела против човјечности почињених над српским цивилним становништвом у Пофалићима, издат од Центра јавне безбједности Источно Сарајево Министарства унутрашњих послова Републике Српске, од 3. јуна 2005. године. Бр. 02/ 4-230-22,23,24,25,26,27,28,29, 39-КУ-22,23,24,25,26,27,28,38/04.

62 Основни суд у Сокоцу. (15. јун 1997). Записник о изјави свједока Новице Бухе. Бр. КРИ 66/94. [Судија: Ђорђа Самојко]. [Прилог X, Поглавље VI, 1182]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

63 Основни суд у Вишеграду. (23. јул 1997). Записник о изјави свједока Пикулић Недељка. Бр. 37/96. [Судија: Танасковић Миланка]. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1187]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

64 Основни суд на Илиџи. (8. новембар 1995). Записник о изјави свједока Драгана Ристовића. Бр. 66/94. [Судија: Чукић Братислав]. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1193]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

65 Јавно тужилаштво у Источном Сарајеву. (19. април 2000). Кривична пријава за убиство породице Ристовић. Бр. 16-02/2 230-98-КУ-58/00. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

66 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица Републике Српске. (14. април 2000). Писани записник о изјави сведока Б. Ј. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

67 Аугијеве штале ратног Сарајева. (5. јул 2004). *Патриот*, бр. 124. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

68 Окружни војни суд у Сарајеву. (3. август 1993). Пресуда о убиству Јагоде Јанковић, Сретена Нинковића и Јосипа Гогале. Бр. К-И 28/93. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

69 Полицијска станица Хан Пијесак. (21. март 2005). Записник о изјави свједока Раде Драгичевић, Бр. 13-02/3-ЕПЛ-53/05. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1200]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

70 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. (1. септембар 2019). Видео запис изјаве свједока В. Б. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

71 Кривична пријава коју су муслиманске власти поднијеле против 27 припадника бивше 10. брдске бригаде, а коју је издала Управа за безбједност Врховне команде Оружаних снага Републике Босне и Херцеговине, од 21. новембра 1993. Бр. 03/70-104. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

72 Уредба са законском снагом о напуштеним становима, од 15. јуна 1992. године. [Прилог IV Поглавље VI]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

73 Окружни суд у Београду. (20. мај 1998). Записник о изјави свједока Јеремић Пере. Бр. КРИ 723/98. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

74 Писмо Томе Радуловића својој жени и дјеци, од 21. октобра 1992. године, Сарајево. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

75 Министарство унутрашњих послова Републике Српске, Источно Сарајево. (28. април 2005). Записник о изјави свједока Марка Микеревића. Бр. 13-02/4-87/05. [Прилог X, Поглављу+е VI, стр. 1211]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

76 1. Сарајевска моторизована бригада. (6. фебруар 1994). Записник о изјави сведока Слободана Бокуна. Бр. 20/17-35-2. [Прилог X, Поглавље VI, стр. 1222]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

77 Управа криминалистичке полиције у Бијељини, Министарство унутрашњих послова Републике Српске. (5. фебруар 1996). Записник о изјави свједока Јовичић Славка. Бр. 15-02-31 / 96, [Прилог X, поглављу VI, стр. 1225]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

78 Писмо Вишег јавног тужиоца Ивице Станића предсједнику Изетбеговићу, министру Јерку Доку и генералу Сеферу Халиловићу. [Додатак V поглављу VI]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

79 Листа и локације бошњачких логора, затвора и приватних мјеста заточења за Србе. [Додатак VI Роглавље VI]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

80 Ибид.

81 [Додатак XI Поглавље VI]. [Интерактивна мапа доступна на интернет страници Међународне комисије].

82 Полицијска станица Шековићи. (18. април 2005). Записник о изјави свједока [redacted]. Бр. 12-1-10/02-185/05. [Прилог X поглављу VI]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

83 Записник МКСЈ о изјави заштићеног свједока. Бр. 04232895, стр. 16. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

84 Због сложености утврђивања стопостотно тачних чињеница, овдје користимо прелиминарне податке. Свјесни смо да се током будућих истраживања могу појавити мања одступања код овиџ бројева.

85 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. (23. фебруар 2020). Видео запис изјаве свједока др Миодрага Лазића, Београд. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

86 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. (31. август 2019). Видео запис изјаве свједока Алексе и Љубинке Бајрактаревић, у општини Соколац града Источно Сарајево. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

87 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. (31. август 2019). Видео запис изјаве свједока Миланке Томанић, у општини Соколац града Источно Сарајево. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

88 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. (31. август 2019). Видео запис изјаве свједока Митра Чолића, у општини Соколац града Источно Сарајево. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

89 Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица. (31. август 2019). Видео запис изјаве свједока Славице Попић Харт, у Источном Сарајеву. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

90 Републички центар за истраживање рата, ратне злочине и тражење несталих лица. (1. септембар 2019). Видео запис изјаве свједока В. Б., у Сарајеву. [Видео доступан у електронској бази података Међународне комисије].

91 Изјава Душана Павловића члану комисије Патрику Бариоу. [Прилог VII Поглавље VI, стр. 1020]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

92 Фотографије са ископавања масовне гробнице Лав у Сарајеву. [Прилог VII Поглавље VI, документ 3в, стр. 1037]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

93 Душан Павловић службена забиљешка о околностима ексхумације. [Прилог VII Поглављу VI, документ 6 и 7, стр. 1044. и 1045]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

94 Увиђај на мјесту злочина - Бентбаша (случај Улице Благоја Паровића). [Прилог VII Поглављу VI, документ 3б, стр. 1035]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

95 Писма за помоћ – Милан Мандић. [Прилог VII Поглављу VI, документ 9, стр. 1063]. [Документ доступан у електронској бази података Међународне комисије].

96 Скрнављење српског гробља и спомен обиљежја. [Додатак VII поглављу VI]. [Документација доступна у електронској бази података Међународне комисије].

97 Ибид.

98 Упитници и анкете о психолошким посљедицама рата. [Додатак IX поглављу VI]. [Документација доступна у електронској бази података Међународне комисије].

99 Јован Дивјак био је командант Територијалне одбране у Сарајеву када је почео грађански рат у Босни и Херцеговини. Због сарадње са Територијалном одбраном, Дивјака је војни суд осудио на девет мјесеци затвора. Избјегао је ову казну напуштањем ЈНА. Дивјак је 8. априла 1992. постао замјеник команданта снага Територијалне одбране Босне и Херцеговине и у том својству је служио до 1994. године, током грађанског рата у Босни и Херцеговини.

Додаци

Додатак 1. Плакати кампање антисрпске пропагандне коју је организовала хуманитарна невладина организација Доктори свијета (Médecins du Monde).

Додатак 2. Писмо генерала Ф. Мориона предсједнику А. Изетбеговићу (од 19. јануара 1993.).

Додатак 3. Карта Сарајева.

Додатак 4. Законска уредба о напуштеним становима (од 15. јуна 1992.).

Додатак 5. Писмо Вишег јавног тужиоца Ивице Станића предсједнику Изетбеговићу, министру Јерку Доку и генералу Сеферу Халиловићу.

Додатак 6. Списак и локације бошњачких приватних затвора.

Додатак 7. Извјештај господина Душана Павловића о препрекама у процесу тражења несталих Срба и сви документи с тим у вези.

Додатак 8. Скрнављење српског гроба и спомен обиљежја.

Додатак 9. Упитници анкета о психолошким посљедицама рата.

Додатак 10. Прикупљање личних изјава и записа свједочења у вези са страдањем Срба у Сарајеву. Изјаве је одабрао Патрик Барио, члан Комисије.

Списак референци

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Association.

Amnesty International. (1999). *Le livre noir de l'ex-Yougoslavie: Purification ethnique et crimes de guerre: Le livre noir d'Amnesty International sur le Kosovo*. Paris, FR: Editions Arléa.

Amnesty International. (2009). *Whose justice? Bosnia and Herzegovina's women are still waiting*. London, UK: Amnesty International Publications.

Amnesty International. (2012a). Old crimes, same suffering: No justice for survivors of wartime rape in north-east Bosnia and Herzegovina. London, UK: Amnesty International Publications.

Amnesty International. (2012b). *When everyone is silent: Reparation for survivors of wartime rape in Republika Srpska in Bosnia and Herzegovina*. London, UK: Amnesty International Publications.

Amnesty International. (2017). *We need support, not pity: Last chance for survivors of wartime rape in north-east Bosnia and Herzegovina*. London, UK: Amnesty International Publications.

Andreas, P. (2008). *Blue helmets and black markets. The business of survival in the siege of Sarajevo*. Ithaca, NY, US: Cornell University Press.

Andreas, P. (2011). *Blue Helmets and Black Markets. The Business of Survival in the Siege of Sarajevo*. New York: Cornell University Press. Available at: https://books.google.ru/books?id=LKxOvYnbHokC&pg=PA20&source=gbs_toc_r&cad=3#v=onepage&q=Coca%20Cola&f=false.

Après le massacre qui a fait 66 morts et près de 200 blessés dans la capitalebosniaque, L'OTAN et les Douzeétudient les moyens de mettre un terme au siège de Sarajevo. (1994, Фебруар 8). *Le Monde*.

Attila Hoare, M. (2014). *The Bosnian Muslims in the Second World War*. New York: Oxford University Press.

Avant, D. (2005). *The market for force: The consequences of privatizing security*. New York, NY-US: Cambridge University Press.

Azéma, J.-P., Badinter, É., Becker, J.-J., Chandernagor, F., Decaux, A., Ferro, M., Julliard, J., Leclant, J., Milza, P., Nora, P., Ozouf, M., Perrot, J.-C., Prost, A., Rémond, R., Vaïsse, M., Vernant, J.-P., Veyne, P., Vidal-Naquet, P., & Winock, M. (2005, 13 Децембар). Liberté pour l'Histoire . *Libération*.

Bachelet, J.-R. (with Védrine, H.). (2016). *Sarajevo 1995: Mission impossible*. Paris, FR: Riveneuve Éditions.

Badinter: "Le Parlement n'est pas un tribunal". (2012, Јануар 14). *Le Monde*.

Barstow, D. (2008a, Април 20) Behind TV analysts, Pentagon's hidden hand. *The New York Times*.

Barstow, D. (2008b, Новембар 29). One man's military-industrial-media complex. *The New York Times*.

Bastié, E. (2015, Јул 11). Le massacre de Srebrenica est-il un "génocide"?. *Le Figaro*.

Beau, N., & Toscer, O. (2006). *Une imposture française.* Paris, FR: Editions Les arènes.

Bettati, M. (1996). *Le droit d'ingérence: Mutation de l'ordre international.* Paris, FR: Editions Odile Jacob.

Bettati, M., & Kouchner, B. (1987). *Le devoir d'ingérence.* Paris, FR: Editions Denoël.

Boone, J. (2015, Јун 12). Pakistan shuts down Save the Children offices in Islamabad. *The Guardian*.

Bosnie orientale: L'enclave de Žepa. (1993, Фебруар 16). *Le Figaro*.

Boulanger, C. (1994). L'expérience de Médecins du Monde en ex-Yougoslavie. Témoigner: pourquoi? comment? Site d-p-h.info (dialogues, propositions, histoires pour unecitoyennetémondiale), 10/1994.

Bradol, J.-H. D'un génocide à l'autre ? (2004, Септембар 14). *Le Monde*.

Brauman, R. (2000, Мај 1). Des déclarations criminelles. *MSF-CRASH*.

Brauman, R. (2004, Јул-Август). L'aide humanitaire. *Mythologies d'aujourd'hui. Le Nouvel Observateur. Hors série*, no.55, стр. 58-59.

Brauman, R. (2006). Les liaisons dangereuses du témoignage humanitaire et des propagandes politiques. *Biafra*, Cambodge, les mythes fondateurs de Médecins sans frontiers. In M. Le Pape, J. Siméant, & C. Vidal. (Eds.), *Recherches: Crises extrêmes: Face aux massacres, aux guerresciviles et aux genocides* , стр. 188-204.Paris, FR: Editions La Découverte,

Braunstein, M. (2010). *François Mitterrand à Sarajevo.* Paris, FR: Éditions L'Harmattan.

Bricmont, J. (with Chomsky, N.). (2009). *Impérialisme humanitaire: Droits de l'homme, droit d'ingérence, droit du plus fort* ? Brussels, BE: Editions Aden.

Briquemont, F. (1997). *Do something, General! Chronique de Bosnie-Herzégovine 12 juillet 1993 - 24 janvier 1994.* Brussels, BE: Editions Labor.

Buffon, P. (Director). (1992). *Sarajevo, sniper la mort au bout du fusil* . Paris, FR: France 2.

Buisson, J.-C. (2015, Август 5). Opération tempête: Quand la Croatie célèbre le nettoyage ethnique des Serbes de Krajina. *Le Figaro*.

Burnham, G., Lafta, R., Doocy, S., & Roberts, L. (2006). Mortality after the 2003 invasion of Iraq: A cross-sectional cluster sample survey. *The* Lancet, 368, стр.1421-1428.

Burns, J.F. (1992a). Bosnians launch counterattack. *The Press Democrat*, *The New York Times*.

Burns, J.F. (1992b, Октобар 18). A Sarajevo hospital works in 'horror beyond anything'. *The New York Times*.

Burns, J. (1993a, Октобар 4). Gangs in Sarajevo worry diplomats. *The New York Times.*

Burns, J.F. (1993b, *Октобар 31). New Horror for Sarajevo: Muslims killing Muslims.* The New York Times. Available at: https://www.nytimes.com/1993/10/31/world/new-horror-for-sarajevo-muslims-killing-muslims.html.

Burns, J. (1993c, Јул 29). Conflict in the Balkans: For Sarajevo's fearful Serbs, Misery cushioned by mercy. *The New York Times*.

Busby, C. (2003, Октобар 16-19). *Depleted science: Health consequences and mechanisms of exposure to fallout from depleted uranium weapons*. Available at: http://www.uraniumweaponsconference.de/speakers/busby_hamburg.pdf.

Clos, M. (1994, Април 29). Le bloc-notes de la semaine. *Le Figaro*.

Cohen, R. (1994a, Октобар 10). Bosnians fear a rising Islamic authoritarianism. *The New York Times*.

Cohen, R. (1994b, Октобар 7). Mutilated Serb bodies found outside Sarajevo. *The New York Times*.

Cohen, R. (1995a, Јануар 28). Under its calm, Sarajevo hides deep bitterness. *The New York Times*.

Cohen, R. (1995b, Фебруар 18). Foreign Islamic militants strain Bosnian alliance. *The New York Times*.

Collon, M. (1998). *Poker menteur*. Brussels, BE: EPO.

Collon, M. (2000). *Attention Medias*! 4th ed. Antwerp, BE: EPO.

Colomès, M. (1993, Март 13). L'horreur manipulée. *Le Point*.

Crépin, E., & Barriot, P. (2005). *Le procès Milosevic oul'inculpation d'un people.* Lausanne, CH: Editions L'Âged'Homme.

Crocq, L. (1999). *Les traumatismes psychiques de guerre.* Paris, FR: Editions Odile Jacob.

Crocq, L. (2012). *16 leçons sur le trauma.* Paris, FR: Editions Odile Jacob.

Crosby, A. (2017, Април 5). A quarter-century later, Sarajevans still haunted by siege. *Radio Free Europe*, *Radio Liberty*.

Crouzatier, J.-M. (2008). Le principe de la responsabilité de protéger. *Aspects, Revue d'études francophones sur l'Etat de droit et la démocratie*, no.2, стр. 27-28.

Dancourt, E., & Valentin, M. (2006). *Général Valentin: De Sarajevo aux banlieues, mes combats pour la paix.* Tours, FR: Editions CLD.

Daniel, J. (1995, Август 31). Ne plus mentir sur la Bosnie. *Le Nouvel Observateur*.

Darfour: Bush parle de "génocide". (2004, Септембар 11-12). *Le Figaro*.

Darfour: Powell accuse Khartoum de "génocide". (2004, Септембар 10). *Libération*.

Déclaration de l'amiral Lanxade à Munich le 6 février 1994. (1994). *AFP*.

Del Ponte, C. (2009). *La chasse: Les criminels de guerre et moi.* Paris, FR: Editions Héloïsed'Ormesson.

Demande de commission d'enquête indépendante sur les pertes civiles en Irak: Blair somme de rendre des comptes sur les morts irakiens. (2004, Децембар 9). *Libération*.

Dérens, J.-A. (2011a, Јануар 4). Trafic d'organes au Kosovo: Un rapport accablant. *Le Monde diplomatique*.

Dérens, J.-A. (2011b, Јануар 27). Kosovo: La communauté internationale a couvert les réseaux criminels de l'UCK. *Mediapart*.

Dérens, J.-A. (2012, Јул 29). Kosovo, un trou noir dans l'Europe: Sur la piste de trafics d'organes. *Mediapart*.

Dérens, J.-A. (2014, Август 7). Kosovo: Un rapport accuse l'UCK de crimes de guerre et trafic d'organes. *Mediapart*.

Despić-Popović, H. (1998, Новембар 27). Un charnier de victimes serbes à Sarajevo. *Libération*.

Deux ou trois choses que je sais du mal: Entrieten avec Rony Brauman. (2008, Јануар 17). *Témoignagechrétien*.

Didier, F. (1992, Септембар 10). A Sarajevo, la longue liste des attaques bosniaques: Les constatations faites sur place, ainsi qu'un rapport confidentiel de l'ONU, accusent les milices musulmanes des récents attentats contre les Occidentauxen Bosnie. *Libération*.

Dizdarević, Z. (1993). *Journal de guerre: Chronique de Sarajevo assiégée*. Paris, FR: Spengler.

Dizdarević, Z., & Riva, G. (1995). *J'accuse l'ONU*. Paris, FR: Editions Calmann-Lévy.

Doggett, T. (1999, Мај 16). Cohen Fears 100,000 Kosovo Men Killed by Serbs. *Reuters, Washington Post*.

Domazet, Ž. (2013, Април 17). Dr Markoviću uzeli novac pa pucali u leđa. *Glas Srpske*. Available at: https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/Dr-Markovicu-uzeli-novac-pa-pucali-u-ledja/116091.

Donald Trump menace de sanctions les magistrats de la Cour pénale internationale. (2020, Јун 11). *Le Monde*, *AFP*, & *Reuters*.

Doyle, L. (1992, Август 22). Muslims "slaughter their own people": Bosnia bread queue massacre was propaganda ploy, UN told. *The Independent*.

Drakulić, S. (1999). *Kao da me nema: Roman*. Split, Croatia: Feral Tribune.

Dunigan, M. (2011). *Victory for hire: Private security companies impact on military effectiveness*. Stanford, CA-US: Stanford University Press.

Edin Garaplija: Ševe practiced with a sniper, killing civilians in Sarajevo. (2000, Септембар 12). *Slobodna Dalmacija*.

Engelberg, S. (1992, Август 23). Degree varies as Arabs assist Bosnia's Muslims. *The New York Times*.

Filipović, Z. (1993). *Le journal de Zlata*. Paris, FR: Editions Robert Laffond.

Floquet, M., & Coq, B. (1993). *Les tribulations de Bernard K. En Yougoslavie.* Paris, FR: Editions Albin Michel.

Foreign Islamic fighters in Bosnia pose a potential threat for G.I.s. (1995, Децембар 3). *The New York Times*.

Fort, J. (1994, Фебруар 17). La tuerie du marché de Sarajevo, un prétexte? *L'Humanité*.

Franchet. (1995). *Casque bleu pour rien: Ce que j'ai vraiment vu en Bosnie.* Paris, FR: Jean-Claude Lattes.

French National Assembly. (2001). *Srebrenica: Rapport sur un massacre* (Report no.3413) (Vols. 1-2). Retrieved from http://www.assemblee-nationale.fr/11/dossiers/srebrenica.asстр.

French Senate. (2013, Децембар 10). *Rapport d'information sur les violencessexuellesfaites aux femmes lors des conflitsarmés.* 2013-2014 Ordinary Session of the Senate, no.212, Paris, FR. Retrieved from https://www.senat.fr/rap/r13-212/r13-2121.pdf

Gallois, P.-M. (1994, Фебруар 21). Un nouveau procédé: Tirer sur les siens. *La Libre Belgique*.

Gobilliard, H.-M., Guibal, B., & Desert, G. (2007). La prise du pont de Vrbanja: Un acte de guerre des soldats de la paix. *Cités*, no.32, стр. 93-100. Available at: https://www.cairn.info/revue-cites-2007-4-page-93.htm#.

Gordon, M. (1992, Септембар 10). Iran said to send arms to Bosnians. *The New York Times*.

Group of academics, intellectuals and artists. (2019, Октобар 2). Non à une Histoire officielle, dictée par le Parlement. *La Libre Belgique*.

Haget, H. & Leblond, R. (1994, Фебруар 3). Interview du général Francis Briquemont. Bosnie: Le "j'accuse" d'un généralhumilié. *L'Express*.

Halilović, S. (1997). *Lukava strategija.* Sarajevo: Maršal & MaticaSandžaka.

Halimi, S. (2003, Децембар 11). Qui a tué Daniel Pearl? BHL: "Romanquête" oumauvaiseenquête ? *Le Monde diplomatique*.

Halimi, S. (2006, Maj). Alibis humanitaires pour équipées impériales. *Le Monde diplomatique*.

Halimi, S. & Rimbert, P. (2019, Април). Le plus grosbobard de la fin du XXe siècle. *Le Monde diplomatique*.

Hartmann, F. (1999). *La diagonale du fou.* Paris, FR: Editions Denoël.

Hartmann, F. (2007). *Paix et châtiment: Les guerres secrètes de la politique et de la justice internationales.* Paris, FR: Editions Flammarion.

Hartmann, F. (2008, Април 16). Carla Del Ponte et les rumeurs de trafic d'organes au Kosovo. *Le Temps*.

Hartmann, F. (2015). *Le sang de la realpolitik: L'affaire Srebrenica.* Paris, FR: Editions Don Quichotte.

Hatzfeld, J. (1996, Август 20). Les résidents serbes indésirables à Sarajevo: Sous la pression des Musulmans, ils sont de plus en plus nombreux à quitter la ville. *Libération*.

Hautin-Guiraut, D. (1996, Фебруар 25). Les quartiers serbes de Sarajevo se transforment en ville fantôme. *Le Monde*.

Hedges, C. (1992a, Децембар 5). Muslims from afar joining 'Holy War' in Bosnia. *The New York Times*.

Hedges, C. (1992b, Децембар 5). Saudi fighter in Afghanistan becomes 'martyr' in Bosnia. *The New York Times*.

Hedges, C. (1996, Септембар 2). Bosnian leader hails Islam at election rallies. *The New York Times*.

Hedges, C. (1997, Новембар 12). Postscript to Sarajevo's anguish: Muslim killings of Serbs detailed. *The New York Times*.

Hilberg, R. (2006). *La Destruction des Juifs d'Europe.* Paris, FR: Editions Gallimard.

Hogard, J. (2009, Март-Април). A propos du Rwanda, des Grands Lacs et de la diplomatie française en Afrique. *Diplomatie*, no.37.

Hogard, J. (2016). *Les larmes de l'honneur – 60 jours dans la tourmente du Rwanda (été 1994)* (2nd ed). Paris, FR: Editions Hugo & Cie.

ICTY. (2003, Фебруар 17). Witness testimony of Aleksandar Vasiljevic. *The Prosecutor v. Slobodan Milosevic.* Case No. IT-02-54.. Available at: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/030217ED.htm.

ICTY. (2004, Фебруар 12). Witness testimony of General Philippe Morillon. *The Prosecutor v. Slobodan Milosevic.* Case No. IT-02-54. P. 32047. Available at: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/040212ED.htm.

ICTY. (2007, Фебруар 13). Witness testimony of Edin Garaplija. *Prosecutor v. Radovan Karadžić*, Case No. IT-95-5/18. Available at: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/130207ED.htm.

ICTY. (2015, Март 31). Witness testimony of Edin Garaplija. *The Prosecutor v. Ratko Mladić*, Case No. IT-09-02-T. P. 33899. Available at: https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/150331ED.htm.

INA & France 3. (Producers). (1992, Децембар 20). *SOS Sarajevo: Rony Brauman sur le rapport de MSF.* Available at: https://www.ina.fr/video/CAC93000242/sos-sarajevo-rony-brauman-sur-le-rapport-de-msf-video.html.

Irak: Le conflit aurait fait 100000 victimes civiles. (2004, Октобар 30). *Le Monde*.

Irak: Les protestations se multiplient contre les frappes "sauvages": La Turquie demande aux Américains de veiller à la protection de la population civile. (2004, Септембар 12-13). *Le Monde*.

Iwaniuk, J. (2018, 27 Јун). La Pologne recule sur sa loi controversée sur la Shoah. *Le Monde*.

Jouan, T. (2013). *Une vie dans l'ombre.* Monaco, MC: Editions du Rocher.

Kahn, J.-F. (1995, Август 24-30). Bosnie, l'histoire d'une manipulation. *L'Evènement du jeudi*, стр. 8-14.

Kiernan, B. (1998). *Le génocide au Cambodge.* Paris, FR: Editions Gallimard.

Kofi Annan nomme un conseiller "génocide". (2004, Јул 15). *Le Monde*.

Kouchner, B. (2004). *Les guerriers de la paix.* Paris, FR: Editions Bernard Grasset.

Kreševljaković, K. (2013). *Tunel spasa.* Sarajevo, BIH: DTP.

Krieg-Planque, A. (2003). *"Purification ethnique": Une formule et son histoire.* Paris, FR: Editions CNRS.

L'exode serbe se poursuit autour de Sarajevo. (1996, Јануар 6). *Libération* & *AFP*.

La Cour pénale internationale valide l'ouverture d'une enquête pour crimes de guerre et crimes contre l'humanitéen Afghanistan. (2020, Март 5). *Le Monde* & *AFP*.

La minorité serbe est devenue indésirable à Sarajevo. (1997, Март 8). *L'Orient Le Jour* & *AFP*.

La polémique du syndrome des Balkans relancée. (2001, Јануар 4). *Sciences et Avenir*.

Лазић, М. (1997). Дневник ратног хирурга. Бијељина, БИХ: СРНА

Le "syndrome des Balkans" inquiète les capitales européennes. (2001, Јануар 6). *L'Humanité*.

Le mystère du syndrome des Balkans inquiète les Européens. (2001, Јануар 6). *La Libre Belgique*.

Les cas européens de "syndrome des Balkans". (2001, Јануар 12). *Le Nouvel Observateur*.

Les Etats-Unis qualifient de "génocide" les violences dans le Darfour. (2004, Септембар 11). *Le Monde*.

Les génocides dans l'histoire. (2004, Август-Септембар). *Le Monde diplomatique*, *Manière de voir*.

Leslie, W. (2002, Октобар 13). America's For-Profit Secret Army. *The New York Times*.

Lévy, B.-H. (1996). *Le Lys et La Cendre.* Paris, FR: Editions Grasset.

Lilly, R. (2007). *Taken by force: Rape and American GIs in Europe during World War II*. London, UK: Palgrave Macmillan.

Loquai, H. (2000). *Der Kosovo-Konflikt: Wege in einen vermeidbaren Krieg: Die Zeit von Ende November 1997 bis März 1999.* Baden-Baden, DE: Nomos Verlagsgesellschaft.

MacKenzie, L. (1993). *Peacekeeper: The road to Sarajevo*. Vancouver, BC-CA: Douglas & McIntyre.

MacKenzie, L. (2005, Јул 14). The real story behind Srebrenica. *The Globe and Mail*.

Mari, J.-P. (1995, Април 20-26). L'ancien commandant des casques bleus en Bosnie parle: Propos du Général Michael Rose. *Le Nouvel Observateur*, стр. 54-55.

Maslow, A. (1954). *Motivation and personality*. New York City, NY-US: Harper & Brothers books.

Médecins du monde. (1993). *Qui sommes nous? Notre histoire: Sarajevo 1993*. Retrieved from https://www.medecinsdumonde.org/en/our-history.

Médecins sans frontières. (2006). Violence against Kosovar Albanians: Nato's intervention 1998-1999. In *MSF Speaking Out*.

Médecins sans frontières. (2015a). MSF and the war in the former Yugoslavia 1991-2003. In *MSF Speaking Out*.

Médecins sans frontières. (2015b). MSF and Srebrenica 1993-2003. In *MSF Speaking Out*.

Mens, Y. (1999, Новембар 3). *MSF exclutsa section grecque. La Croix*.

Merlino, J. (1993a). *Les vérités yougoslaves ne sont pas toutes bonnes à dire*. Paris, FR: Albin Michel.

Merlino, J. (1993b, Март 13). Viols: Des chiffres en question. *Le Point*.

Mladic witness: Bosnian secret service 'killed UN soldier'. (2015, Април 1). *Balkan Transitional Justice (BIRN)*.

Morillon, Ph. (1996). *Paroles de soldat: lettres à un jeune officier*. Paris, FR: Editions Balland.

MSF et Médecins du Monde dénoncent les propos tenus par Kouchner à Jérusalem. (2008, Октобар 7). *Le Monde* & *AFP*.

Mukwege, D. (2018, Decembre 10). Nobel Lecture given by Nobel Peace Prize Laureate 2018 Denis Mukwege, Oslo, Norway. Available at: from https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2018/mukwege/55721-denis-mukwege-nobel-lecture-2.

Muselier, R. (2004, Септембар 16). L'ONU doit enquêter sur les exactions. *Le Figaro*.

Nelson, D. (1994). Des armes à profusion: La dissémination des matériels militaires dans des régions instables. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, *25* (2), стр. 143-160.

Neuffer, E. (1995, 22 Септембар). Islam fights for Bosnia. *The Boston Globe*.

O'Connor, M. (1995, Август 1). Investigation concludes Bosnian Government snipers shot at civilians. *The New York Times*.

Ourdan, R. (1995, Децембар 2). Les officiers de la Forpronu ont pris le parti des extrémistes serbes de Sarajevo. *Le Monde*.

Ourdan, R. (1996, Јануар 19). Les habitants des quartiers serbes s'apprêtent à quitter Sarajevo. *Le Monde*.

Ourdan, R. (2018, Април 8). Stratégie de guerre: Le siège, une arme fatale. *Le Monde*.

Ourdan, R. (2019, Август 13). Les mousquetaires juifs du siège de Sarajevo. *Le Monde*.

Owen, D. (1995). *Balkan odyssey*. London, UK: Victor Gollancz.

Par dizaines de milliers, les Serbes quittent Sarajevo. (1996, Фебруар 21). *L'Humanité*.

Paris, G. (2018, Септембар 10). Pour les Etats-Unis, la Cour pénale internationale est "illégitime" et "déjà morte". *Le Monde*.

Péan, P. (2009). *Le monde selon K.*. Paris, FR: Editions Fayard.

Péan, P., & Cohen, P. (2003). *La face cachée du Monde*. Paris, FR: Editions Mille et Une Nuits.

Pearl, D., & Block, R. (1999, Децембар 31). Despite tales, the war in Kosovo was savage, but wasn't genocide. *The Wall Street Journal*.

Pierot, J.-P. (1994a, Мај 19). BHL met la pression contre l'embargo sur les armes. *L'Humanité*.

Pierot, J.-P. (1994b, Фебруар 12). Les armes filent dans les mailles de l'embargo.. *L'Humanité*.

Pierre A., & Kouchner, B. (1993). *Dieu et les hommes.* Paris, FR: Editions Robert Laffont.

Pierre Camatte, espion ou humanitaire ? (2010, 26 Фебруар). *20 minutes*. Available at: https://www.20minutes.fr/monde/387526-20100226-pierre-camatte-espion-humanitaire.

Pomfret, J. (1992, Август 22). Criminal champions in civil war: Bosnia-Herzegovina's troubles have brought respectability to men with pasts that are less than respectable. *Fort Worth Star-Telegram*.

Popović, V. (2006, Јул 1). Masakr za trpezom. *Vecernje Novosti*. Available at: https://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:277855-Masakr-za-trpezom.

Pour le général Divjak, défenseurserbe de Sarajevo, Mladic et les sien sont "gagné". (2017, Новембар 20). *Le Point&AFP*.

Prunier, G. (1998). *Rwanda: Le génocide.* Paris, FR: Dagorno.

Querelle sémantique autour du "génocide" au Darfour: Vifdébat dans la communauté internationale, après l'emploi du terme par Bush. (2004, Септембар 15). *Libération*.

Robin Hood-like hero emerges from Bosnia. (1992, Август 30). *St. Louis Post Dispatch & Reuters News Service*.

Royo, M. (2012, Новембар 2). Viols de guerre: Les Serbes de Bosnie ne peuvent nier. *La Revue Internationale*.

Rufin, J.-C. (2012, Април 13) Vingt ans après, la Bosnie panse encore ses plaies. *Paris Match*.

Selimbegović, V. (2002, Април 5). Tunel na kraju svjetla. Sarajevo: Archive *Dani*, No.251. Available at: https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/251/t25110.shtml..

Salisbury, H. (1970). *Les 900 jours, le siège de Leningrad.* Paris, FR: Albin Michel.

Sarajevo appelle à l'intervention armée. (1992, Јун 24). *Ouest-France*.

Schindler, J. (2007). *Unholy terror: Bosnia, Al-Qa'ida, and the rise of global jihad*. St. Paul, MN-US: Zenith Press.

Semo, M. (1994, Април 27). Le bilan controversé des victimes de Gorazde. *Libération*.

Semo, M. (2002, Март 7). Du Biafra au "droit d'ingérence" – Le terme d'ONG recouvre des réalités très différentes. *Libération*.

Semprun, J. (1994). *L'ecriture ou la vie.* Paris, FR: Gallimard.

Shah, S. (2011, Јул 11) CIA organised fake vaccination drive to get Osama bin Laden's family DNA. *The Guardian*.

Šiber, S. (2001). *Prevare, zablude, istina*. Sarajevo, BIH: Rabić.

Singer, P. (2003). *Corporate warriors: The rise of the privatized military industry*. Ithaca, NY-US: Cornell University Press.

Smith, S. (2004, Јул 20). Un, deux, trois, beaucoup de génocides. *Le Monde*.

Шошић, М., Таушан, Т., Ждрале, С., Пејић, М. (2013) Ратне болнице : двадесет година (1992-2012) здравствене заштите и осигурања у сарајевско-романијској регији. Бања Лука : Академија наука и умјетности Републике Српске

Sremac, D. (1999). *War of words, Washington tackles the Yugoslav conflict*. London, UK: Praeger publisher.

Steel, J. (2000, Август 18). Serbs killings' exaggerated by West. *The Guardian*.

Tensions entre la Pologne et la Russie après les accusations historiques de Poutine. (2019, Децембар 28). *Le Monde* & *AFP*.

Ternon, Y. (1995). *L'Etat criminel. Les génocides au XXe siècle*. Paris, FR: Editions du Seuil.

Ternon, Y. (2007a). *Guerres et génocides au XXe siècle*. Paris, FR: Editions Odile Jacob.

Ternon, Y. (2007b, Март 2). La décision de la CIJ sur Srebrenica ouvre une boîte de Pandore. *Le Monde*.

Trickey, M. (1993, Фебруар 12). War propagandists for hire: Croatia, Bosnia use Western public relations firms to win support. *The Spectator*.

Trump OKs sanctions against international tribunal employees. (2020, Јун 11). *The New York Times* with *Associated Press*.

Ulfkotte, U. (2014). *Gekaufte Journalisten: Wie Politiker, Geheimdienste und Hochfinanz Deutschlands Massenmedien lenken*.. Rottenburg am Neckar, DE: Kopp Verlag.

Ulfkotte, U. (2017). Journalists for hire: How the CIA buys the news. *Next Revelation Press*.

Ulfkotte, U. (2019). Presstitutes embedded in the pay of the CIA: A confession from the profession. *Progressive Press*.

UN clears Sudan of genocide in Darfur. (2005, Јануар 31). *Associated Press*.

Un drame humanitaire mais pas un génocide: Entretien avec Thierry Allafort-Duverger, de MSF (à propos de la crise humanitaire du Darfour). (2004, Јул 27). *Le Figaro*.

Un regrettable projet de loien Pologne. (2018, Фебруар 5). *Le Monde*.

UNIDIR. (2008). *Disarmament forum: Uranium weapons*.

United Nations. (2005, Јануар). *Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General*. Retrieved from https://www.un.org/ruleoflaw/files/com_inq_darfur.pdf.

United Nations. (2010). *Report of the Mapping Exercise documenting the most serious violations of human rights and international humanitarian law committed within the territory of the Democratic Republic of the Congo between Марш 1993 and Јун 2003*. Geneva, CH: United Nations High Commissioner for Human Rights (UNHCR).

Vernet, H. (2001, Октобар9). Des espions français en Afghanistan. *Le Parisien*.

Vingt ans après, les souvenirs ne s'estompent pas. (2012, 5 Април). *24 heures*& *AFP*.

Vitkine, B., & Su, R. (2020, Јануар 21). Commémorations de la libérationd'Auschwitz: La bataille des mémoires entre Russie et Pologne.*Le Monde*.

Врањеш, А. и Миодраговић, Б. Наша исповијест - Жене жртве рата из Републике Српске 1992-1995. (2016). Бања Лука, БИХ: Републички ценрар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица и Удружење жена жртава рата из Републике Српске.

Wiebes, C. (2002). *Intelligence and the War in Bosnia, 1992–1995: The Role of the Intelligence and Security Services. Appendix II, Srebrenica: A "safe" area.* Amsterdam, NIOD. Available at: https://www.niod.nl/sites/niod.nl/files/II%20-%20Intelligence%20and%20the%20war%20in%20Bosnia%201992%20-%201995%20-%20The%20role%20of%20the%20intelligence%20and%20security%20services.pdf.

Yehuda, R., Schmeidler, J., Giller, E., Siever, L., & Binder-Brynes, K. (1998a). Relationship between posttraumatic stress disorder characteristics of Holocaust survivors and their adult offspring. *American Journal of Psychiatry*,155, стр. 841-843.

Yehuda R., Schmeidler, J., Wainberg, M., Binder-Brynes, K., &Duvdevani, T. (1998b). Vulnerability to post-traumatic stress disorder in adult offspring of Holocaust survivors. *American Journal of Psychiatry*, 155, стр. 1163-1172.

Yehuda, R. (2002). Post-traumatic stress disorder. *The New England Journal of Medicine*, 346, стр. 108-114.

Yehuda, R. (Ed). (1998). *Psychological trauma*. Washington, D.C., WA-US: American Psychiatric Press.

Yehuda, R. (Ed). (1999). *Risk factors for post-traumatic stress disorder*. Washington, D.C., WA-US: American Psychiatric Press.

Yehuda, R., Halligan, S., & Bierer L. (2002). Cortisol levels in adult offspring of Holocaust survivors: relation to PTSD symptom severity in the parent and child. *Psychoneuroendocrinology*, 27, стр. 171-180.

Yehuda, R., Halligan, S., and Grossman R. (2001). Childhood trauma and risk for PTSD: Relationship to intergenerational effects of trauma, parental PTSD, and cortisol excretion. *Dev Psychopathol*, 13, стр. 733-753.

СЕДМО ПОГЛАВЉЕ

Генерални закључци

Грађански рат у Босни и Херцеговини, као и сви ратови овог типа, сам по себи није пружио одговор на питање која страна је била у праву, а која није. Међутим, оно што је, нажалост, сигурно јесте да су све стране у конфликту такође биле и његове жртве. Овај рат оставио је штетне и дуготрајне посљедице које ће заувијек оставити ожиљак на ономе што се првобитно чинило складном и интегрисаном Краљевином Југославијом, а затим и Социјалистичком Федеративном Републиком Југославијом. Значајно је што су оба ова ауторитарна режима успјела да задрже изглед јединствене федеративне земље која је обухватала толико различите компоненте као што су Срби православци, Хрвати католици, Муслимани, Словенци, Македонци и Албанци који су живјели на територији аутономне покрајине Косово и Метохија. Ове веома различите групе са својим етно-вјерским мањинама биле су испреплетене једна са другом. Али када је тај систем владавине посрнуо и пао, цјелокупна државна структура је посустала и пропала. Федерација се одржала, али по цијену не само заташкавања етничког, националног и вјерског надметања, већ и уз забрану било какве отворене дискусије о тим питањима, а све са циљем да дебата не прерасте у расправу и не отвори пукотину која би могла разбити нацију, као што се заиста и догодило након Титове смрти 1980. године.

Оно што је настало усљед генерацијама потискиваног незадовољства са свих страна између саставних дијелова југословенске државе јесте нетрпељивост која је сваку од страна супротставила другима, јер сваки од саставних дијелова бивше Југославије вишегодишњу међусобну борбу види као једну цјелину. На примјер, изливи непријатељства Срба (а изливи непријатељства догађали су се на свим странама током грађанског рата) према Хрватима и Бошњацима током грађанског рата у Босни и Херцеговини десили су се као посљедица болног сјећања на геноцид који је над њима починио усташки режим Независне Државе Хрватске у Другом свјетском рату, који се у сарадњи са нацистима заклео да ће уништити српски народ, било присилним преобраћањем (у католичанство) било директним геноцидом, и који је основао на десетине концентрационих логора, укључујући Јадовно и Јасеновац, гдје је спроводио своје смртоносне намјере. Заправо, суштина грађанског рата у Босни и Херцеговини

била је смртоносна интеракција између његова три главна етно-вјерска актера: Срба православаца, Хрвата католика и Бошњака муслимана.

Из и даље нејасних разлога, Западна Европа је, дјелујући у оквиру НАТО-а, под вођством, уз подстрекавање и војно покриће администрације Била Клинтона у САД, одлучила да у овој борби стане на страну Муслимана у Босни и Херцеговини (од 1993. године Бошњаци) и преузела је кораке како би им обезбиједила оружје и дала легитимитет њиховој „оправданој" борби за независност. Усвајањем ове политике, слијепо су у југоисточну Европу увели два муслиманска политичка ентитета (Босну и Херцеговину и Косово), поред постојеће Албаније, чиме су несвјесно забили муслимански клин у срце хришћанског Балкана и омогућили им да стигну до Јадрана и до Егејског мора. САД су се очигледно надале да ће повезати бивше совјетске муслиманске државе, које су се одвајале од руског стиска (Туркменистан, Узбекистан, Киргистан, Казахстан, Таџикистан и Азербејџан), у један „умјерени" муслимански континуум са Турском из доба прије Ердогана, чланицом НАТО-а и америчким сарадником. Али до тренутка кад је радикални Ердоган 2002. године побиједио на изборима у својој земљи и потиснуо цивилне власти које су биле сидро умјереног ислама којем се Запад надао, САД су већ биле дубоко ангажоване и посвећене идеји исламског Балкана, који је радикални турски предсједник покушао да исламизује под покрићем неоосманизма.

Било како било, да би оправдали свој избор да се придруже исламској страни у борби у Босни, Американци, које су подржале и друге чланице НАТО-а, означили су Муслимане као свеце и „невине жртве", а Србе као „зле агресоре" који су заслужили осуду и војну интервенцију Запада. Такође, Американци су преварили Србе тако што су их издали и бомбардовали, те деградирали њихов статус, упркос томе што су их, током преговора у вези са југословенским ратовима, наводили да вјерују да ће њихова територија и суверенитет, као и њихова војна имовина и дипломатска права, бити строго очувани. Коначни резултат био је развој три различита и често контрадикторна наратива о рату, од којих је сваки хвалио и увеличавао наводно позитивну улогу своје стране, скривајући притом страхоте које су починиле његове трупе, вође и сљедбеници и приписујући другима све могуће, али често измишљене и фабриковане страхоте и несреће. Укратко, кривице је довољно да све стране у сукобу буду окривљене: да, десила се Сребреница и други злочини за које су Срби криви, али се ни Муслимани ни Хрвати не могу ништа мање окривити за варварско пуштање крви у Сарајеву и на другим мјестима широм Босне и Херцеговине.

Независна комисија коју је основала Влада Републике Српске, у сврху испитивања догађаја у Сарајеву током грађанског рата у Босни и Херцеговини, оформљена је управо како би пружила објективнији приказ у којем се извјештава о већини пресудних догађаја тог компликованог и мржњом мотивисаног рата, у којем се ниједној страни не приписују дјела која није заслужила, и у којем се ниједна страна не осуђује за злодјела која није починила. Свака изјава, неслагање, тврдња или аргумент у Извјештају се помињу тек након што су провјерени и након што је њихова вјеродостојност потврђена,

а гласине, оговарања, пропаганда и неутемељене оптужбе су занемарени, тако да су дио овог наратива постале само независне и унакрсно провјерене чињенице, као и оно што се, колико је људски могуће, може сматрати „објективним" доказима. Јасно је да контрадикторни наративи нису усмјерени само на стварање замишљене историје како би се идеализовала прошлост, већ како би се усмјериле одређене политике и како би се наметнули одређени ставови и радње. А када се наведени наратив усидри на религиозној основи или увјерењу, онда ово усмјеравање постаје утолико важније, па приче не само да се осмишљавају, већ се и преносе на младе генерације како би се обмане овјековјечиле као чврсто „насљедство", те како би се митови *post factum* рационализовали као стварна историја.

Независну комисију сачињава тим независних међународних стручњака. Основана је у сврху спровођења истраживања, а прво се побринула за то да елиминише сваку субјективност давањем објективних и непристрасних процјена историјских догађаја који су се догодили током грађанског рата у Босни и Херцеговини. Комисија је дошла до релевантних, свеобухватних закључака у контексту политика помирења које подржавају све стране, укључујући муслиманску власт у Сарајеву и међународну заједницу, а који имају пресудан значај и историјску вриједност за све грађане Босне и Херцеговине, са посебним нагласком на српске породице које су жртве рата и које су претрпјеле ненадокнадиве губитке. Оно што је такође важно, постигла је и историјску правду, с пуним поштовањем дајући помен свим људским жртвама које су настале као резултат људског дивљаштва у срцу Европе, а циљ јој је да, свим средствима и кроз колективне напоре заједничких снага свих нација, спријечи свако понављање таквих трагедија које узрокују велике трансгенерацијске психолошке, физиолошке и емоционалне трауме и које имају далекосежне посљедице како за појединачне нације тако и за човјечанство у цјелини.

Сада можемо анализирати дугорочне налазе ове истраге и причати о резултатима и посљедицама, а ниједна од ових посљедица није нужно намјерно проузрокована. Директни резултати овог рата, који је био кобан за главне учеснике и маргиналан за странце који су интервенисали непозвани, били су вишеструки:

А. Оформљавање засебних националних држава од конститутивних дијелова Југославије, као резултат грађанског рата у Босни и Херцеговини и других етно-вјерских ратова на Балкану, показало је да је вјероватноћа да ће се оне повезати у један идентитет или нацију врло мала, упркос ЕУ и другим регионалним политичким и економским пактовима у којима појединачне државе траже чланство, утјеху или сигурност, јер су контрадикције предубоке, непријатељства сувише разједињујућа, а идеолошке и/или вјерске разлике које их раздвајају превелике.

Б. Прихваћена претпоставка током постојања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије да су Срби и Хрвати били уједињени под Титовим српско-хрватским вођством, при чему је Тито био Хрват поријеклом, али је изабрао сједиште у

Београду, и предсједавао државом у којој је српскохрватски језик био заједнички језик прво Краљевине, а потом и савезне државе, створила је лажну слику о складном суживоту различитих послушних народа. Када су се шездесетих година муслимани у Босни и Херцеговини залагали за свој посебан етнички идентитет, на основу једнакости, територија Босне и Херцеговине додијељена им је као простор за њихову политичку активност, иако су тамо били мањина.

В. Узајамна нетолеранција, па и мржња, између свих бивших југословенских националности, посебно између три главне компоненте Социјалистичке Републике Босне и Херцеговине (Срба, Хрвата и Муслимана), која је била прикривена током трајања југословенске државе, експлодирала је одмах након што су уклоњена ограничења током оружаних сукоба који су се истовремено разбуктали у свим дијеловима бивше Југославије.

Г. Непосредан повод за грађански рат у Босни и Херцеговини био је референдум о независности 1992. године, којим је игнорисана изричита воља Срба из Босне и Херцеговине да остану у Југославији, земљи у којој су живјели од 1918. године. Рат у Босни и Херцеговини у основи је био грађански и етнички рат између њена три народа – Муслимана, Срба и Хрвата, у којем су се Срби у Босни и Херцеговини борили прво да спријече оно што се сматрало геноцидом 1941. године, а онда и за своја људска и грађанска права која им као конститутивном народу припадају. У том смислу, Република Српска водила је одбрамбени рат. С друге стране, формирање одреда *Ел Муџахид*, као службене јединице Седме муслиманске бригаде Трећег корпуса АРБиХ коју су сачињавали страни терористички борци из цијелог свијета, њихов *modus operandi*, методе ширења пропаганде и везе са међународним терористичким организацијама, откривају карактер и природу грађанског рата у Босни и Херцеговини са становишта Муслиманске политичке и вјерске елите у Босни и Херцеговини (Алије Изетбеговића, СДА и босанског улема). У њиховим очима, грађански рат у Босни и Херцеговини несумњиво је био џихад за ослобађање муслиманских земаља од невјерника и успостављање Исламске државе засноване на шеријатском закону на Западном Балкану. АРБиХ је створена као средство СДА и исламизована је, и као таква била је поприлично моноетничка и муслиманска, те стога није имала морално право да изврши задатак да осигура националну и социјалну равноправност за сва три народа у РБиХ.

Д. Међународно новопризната држава РБиХ починила је чин агресије на СФРЈ напавши њену војску – ЈНА – у смислу члана 3. (д) Дефиниције агресије према Резолуцији 3314 Уједињених нација. Необорив доказ којим се потврђује ова агресија је „Директива о заштити суверенитета и независности Републике Босне и Херцеговине, строго повјерљиво бр. 02/2-1," издата 12. априла 1992. године. Директива је означила СДС, легалну политичку странку српског народа са 72 мјеста у парламенту РБиХ, као „непријатеља", и упућивала је војнике АРБиХ на терену на напад на ЈНА и српске аутономне области са српским становништвом.

У војном и политичком смислу, „Директива" није била ништа мање од објаве рата против СФРЈ и њене савезне институције ЈНА, као и против српског народа у Босни и Херцеговини. Такође, нова хрватска држава уложила је огромне напоре да рат пребаци у Босну и Херцеговину, како би Муслимане превела на своју страну против Срба, с циљем да на крају рата прибави за себе дио територије Босне и Херцеговине.

Ђ. Сарајево је било главно географско и оперативно подручје борбених дејстава како АРБиХ тако и ВРС. ВРС није имала намјеру да заузме читав главни град Сарајево, јер се то није слагало са стратегијом РС о територијалном и уставном преуређењу Босне и Херцеговине на основу пописа становништва из 1991. године. ВРС је одабрала стратегију блокаде Сарајева, како би приморала Муслиманско руководство да прихвати њихове мировне услове, а ти услови су били да Република Српска добије територијалну, политичку и културну аутономију. Стратегија владе РБиХ била је ускраћивање било какве политичке и културне аутономије Србима у Босни и Херцеговини и очување Босне и Херцеговине као унитарне државе. СДА је сваки покушај разумне аутономије и уставног преуређења сматрала „етничком подјелом". Ова стратегија је била себичне и ретроградне природе и била је у супротности са жељама веома великог дијела становништва. АРБиХ је жељела сачувати цијело Сарајево под својом контролом, због низа стратешких, политичких и војних циљева, од којих је један од главних био представити Сарајево као симбол унитарне Босне и Херцеговине. У борби која је услиједила, ВРС је успјела да одржи под контролом значајан дио Сарајева.

Е. На почетку рата, ВРС је очигледно имала надмоћ над АРБиХ и ХВО у наоружању, посебно у случају ваздухопловства, артиљерије и тенкова, али на неким подручјима, ВРС није могла користити своје потенцијале због ограничења која је увела међународна заједница, а на другим подручјима због природе ратовања. Ова супериорност се изгубила до 1994. године. Почетком 1994. године ЦИА је дошла до закључка да је АРБиХ достигла паритет са ВРС у погледу наоружања и борбеног материјала. Што се тиче људства, међутим, АРБиХ је одржавала надмоћ над ВРС током читавог рата.

Ж. Окрутност рата неизбјежно је резултирала бројним злочинима који су почињени на свим странама линије сукоба. Међутим, стратегија СДА била је прорачуната како би се из Сарајева протјерала српска заједница. СДА је помагала и подржавала злочине које су над српским становништвом у Сарајеву починиле бројне криминалне банде и редовне јединице АРБиХ. Ови злочини су укључивали произвољна хапшења, затварање у концентрационе логоре, мучење, силовање и убиства. Заједно са систематском антисрпском пропагандом и етничким притиском, ови злочини су представљали систематску кампању етничког чишћења која је кулминирала егзодусом Срба из Сарајева након Дејтонског мировног споразума. Ова кампања је оставила страховит утицај на српску заједницу у Сарајеву. Као

резултат циљане кампање терора и застрашивања, живахна предратна српска заједница у Сарајеву потпуно је престала да постоји.

З. У грађанском рату у Босни и Херцеговини Срби из Републике Српске свих политичких увјерења борили су се против пријетње истребљењем и за самоопредјељење и грађанска права. Бранили су своја права на живот у уставној и међународно признатој Југославији у којој су живјели посљедњих 70 година. Почетни циљ стварања Републике Српске био је спречавање било какве могућности понављања догађаја који су се догодили током Другог свјетског рата, односно геноцида почињеног над Србима у Независној Држави Хрватској, а секундарни циљ био је очување Југославије. Када су Муслимани и Хрвати одбацили Југославију, циљ Републике Српске се промијенио из очувања Југославије у очување политичке и културне аутономије и једнака права за Србе у Босни и Херцеговини. С друге стране, босански Муслимани су се борили за успостављање независне исламизоване државе која је требало да буде заснована на шеријатском закону, и у којој не би било мјеста за истинску политичку и културну аутономију Срба. Међутим, на неуспјех у успостављању исламске државе у Босни и Херцеговини највише су утицале Сједињене Државе, јер такав исход није одговарао америчким регионалним и глобалним геополитичким интересима. Умјесто тога, Сједињене Државе инсистирале су на успостављању квазимултиетничке федерације оријентисане ка ЕУ, која је временом мутирала и показала се потпуно нефункционалном. Суочени са таквим исходом, радикали су мало модификовали своју тактику и почели постепено да развијају и шире регионалну терористичку инфраструктуру.

И. Политичка активност и борба за успостављање исламизоване државе као резултата грађанског рата у Босни и Херцеговини, коју су водили муслиманско политичко и вјерско руководство у Босни и Херцеговини, инспирисана је идеологијом *Муслиманског братства*, иранском револуцијом и стварањем исламске пакистанске државе. Алија Изетбеговић, члан организације *Млади муслимани*, која је одређено вријеме дјеловала као омладинска секција муслиманског удружења *Ел Хидаје*, развио је ову визију у свом панисламском политичком програму под називом *Исламска декларација*. Његова декларација касније је постала политички програм његове политичке странке СДА, а језгро ове странке чинили су бивши припадници *Младих муслимана*. Његов син Бакир Изетбеговић, СДА и исламска вјерска заједница у Босни и Херцеговини на челу са Мустафом Церићем наставили су да спроводе његову визију.

Ј. У овом рату су босански Муслимани имали подршку исламских држава (првенствено Турска, Саудијска Арабија, Иран и Катар), помоћ у виду „хуманитарне интервенције" САД и НАТО-а, као и акција других држава ван региона (Уједињено Краљевство и неке ЕУ државе) и недржавних актера, одређених субјеката у међународним организацијама, попут УН, НАТО-а и ОЕБС-а, приватних војних компанија (посебно Војни професионални ресурси), глобалних исламских не-

владиних организација, транснационалних банака и компанија, обавјештајних служби, међународних терористичких организација, радикалних исламских група и тако даље.

К. Према свим критеријумима описаним у међународно утврђеним и примијењеним дефиницијама за појам *опсада*, Сарајево је доживјело *блокаду* а не *опсаду*. Главни штаб ВРС и Сарајевско-романијски корпус у документима су користили професионални израз *блокада*, док су АРБиХ и медији за потребе медијске кампање користили историјски термин *опсада*, који је у професионалном и историјском смислу био нетачан. Главна разлика између *опсаде* и *блокаде* је избор оружја које користи нападач. Историјски гледано, главно оружје током опсаде било је изглађњивање. Међутим, због међународних напора за помоћ и огромних испорука хуманитарне помоћи које је ВРС дозволила да уђу у Сарајево, Сарајево није искусило глад, примарно оружје било које опсаде. Контрола УНПРОФОР-а над аеродромом (29. јуна 1992) омогућила је успостављање хуманитарног ваздушног моста, који је, иако често прекидан, дјеловао током читавог рата. У том смислу, опсада Сарајева не може бити упоређена са опсадом Лењинграда између 1941. и 1944. године и опсадом Севастопоља између 1941. и 1942. године. Опсада Лењинграда од стране њемачких, финских и шпанских снага током Другог свјетског рата довела је до смрти око 1.500.000 војника и цивила усљед глади и бомбардовања.

Л. Од 1992. до 1995. године, Срби у Сарајеву били су подвргнути двострукој блокади (и унутрашњој и спољној) и кампањи терора коју је СДА планирала на највишем државном нивоу, а коју је спровео удружени злочиначки подухват који је обухватио све бошњачке државне институције. Један од специфичних аспеката ове кампање терора било је стварање широке мреже приватних затвора, под вођством војних јединица под командом СДА, у којима су почињена најгора звјерства (мучење и групна силовања). Овој кампањи терора претходила је и пратила ју је кампања дискриминације и демонизације усмјерена против српских грађана Сарајева, који су спуштени у ранг искључених грађана.

Љ. Радикални исламски режими, посебно вехабије из Саудијске Арабије, ирански шиити, Турци под Ердоганом и терористички покрети као што су Ал Каида и ИСИС, искористили су грађански рат у Босни и Херцеговини како би слали муџахедине и како би обучили бошњачке мислиоце да воде радикалне групе у Сарајеву и широм Босне. Ове групе биле би засноване на старијој муслиманској радикалној мисли и организацијама попут *Младих муслимана* (Муслиманска организација основана 1930. у Босни и Херцеговини која је од почетка копирала идеологију, организациону структуру и *модус операнди* Муслиманског Братства из Египта, која је дјеловала као таква и имала блиску везу са Братством) и *Ел Хидаје*, које су активне од 1930-их година.

М. Дешавања током грађанског рата у Босни и Херцеговини отворила су пут развоју и проширењу савремене регионалне терористичке инфраструктуре у срцу Европе која дефакто представља камен темељац такозваног Балканског калифата, чију оперативну базу чине мрежа „параџемата“, вехабијска насеља, војни терористички кампови, мрежа нових џамија и исламских школа која се непрестано повећава, регионална мрежа међународних исламских невладиних организација и међународних исламских финансијских институција и муслиманских политичких партија. Постмодерна природа исламског фундаментализма (панислам), који чини основу на којој се гради Балкански калифат, директна је пријетња регионалној безбједности и територијалном интегритету, посебно државама попут Србије, Републике Сјеверне Македоније, Црне Горе и Републике Српске, али и глобалној безбједности, јер подразумијева јачање транснационалних исламских структура и укидање националних граница у циљу интеграције исламских заједница из свих западних земаља у јединствени политички панисламски простор.

Н. Дефинитивно се може утврдити да су слику која се на Западу представљала о Муслиманима као жртвама „злих Срба“ промовисале америчке компаније за односе с јавношћу, како би ојачале своје репутације. Такве компаније користили су и Хрвати. Србе су тако представљали као злогласне зликовце који су заслужили да се против њих води борба и да буду уништени. Сходно томе, злочини Муслимана су игнорисани или прикривани, понекад у дослуху са штампом, док су активности Срба биле вјештачки накићене измишљеним „злочинима“ који никада нису почињени. Међународни суд правде пресудио је у корист чињенице да није било доказа о геноциду над босанским Муслиманима почињеном на цијелој територији Босне и Херцеговине. Бошњачки националистички мит о геноциду који су Срби намјеравали да почине над босанским Муслиманима дефинитивно је разбијен. Током грађанског рата у Босни и Херцеговини, циљ је био јасан: најбољи начин за подршку Бошњацима није био пружање хуманитарне помоћи, већ пружање оружја у њиховом „праведном рату“. Комуникацијске кампање које је осмислила америчка агенција Радер и Фин (*Rudder & Finn*), као и неке друге, у почетку у корист Хрвата и Бошњака, а потом само Бошњака, представљале су блокаду Сарајева као *опсаду*, поларизујући информације у двије категорије, жртве (Бошњаци) и џелати (Срби). На терену су стварне жртве овог страшног рата били несрећни људи на свим странама.

Њ. Наше анализе показују да су кључни западни медији у мјесецима који су претходили избијању насилног сукоба учествовали у изради манихејског архетипа борбе између „Добра“ и „Зла“, у којем је улога „Зла“ била додијељена искључиво једној, српској, страни. У тако конструисаном дискурсу, пратећи наратив био је једноставан, а процеси избора једне – праве стране, формулисање политике и доношење одлука били су интелектуално и морално олакшани. Овај поглед на ратове и сукобе који су се одвијали током процеса распада Југославије проширио

се на већину западних земаља и наставио се током ратова у Хрватској и Босни и Херцеговини. Срби су у негативном контексту најчешће представљани као нападачи и агресори, док су Муслимани/Бошњаци приказивани искључиво као жртве или као страна која је нападнута. Медији и невладине организације одиграли су кључну улогу у кампањи демонизације Срба ширећи лажне информације и фокусирајући своју пажњу и саосјећање искључиво на врло стварне патње муслиманских грађана, истовремено потпуно занемарујући патње српских грађана. Међу новинарима је постојала одређена незаинтересованост за истраживање које би нам дало дубљу перспективу о неким пресудним догађајима. Упркос огромном броју текстова о Сарајеву, кључни дио истраживачког новинарства готово увијек изостаје.

О. Ако је референдум одржан 29. фебруара 1992. године био повод за рат, Дејтонски мировни споразум, формално потписан у Паризу 14. децембра 1995. године, био је повод за велики егзодус Срба из Сарајева, од јануара до марта 1996. године. Након Дејтонског мировног споразума, Срби у сарајевским општинама (Грбавица, Илијаш, Вогошћа, Хаџићи, Илиџа, Рајловац, између осталих) које су, у складу са овим споразумом, припале муслиманско-хрватској федерацији, због ступања на снагу тадашње политике која је имала за циљ потпуно уништење српске заједнице у дијелу Сарајева под контролом Муслимана, једногласно су одлучили да напусте град (своје куће, станове и имања), јер нису имали другог избора. Такође, са собом су понијели тијела својих најмилијих, која су извадили из локалних гробница јер су се плашили да ће њихови гробови бити оскрнављени. Масовни егзодус грађана Сарајева српске националности који су са собом понијели ексхумиране остатке својих најмилијих био је догађај без преседана у историји грађанских ратова. Дефакто стављање ван закона српских грађана у дијелу града Сарајева под муслиманском контролом, што је проузроковало уништење српске елите, присилно премјештање Срба у логоре и друга притворска мјеста, масовно и систематско мучење, силовање и убиства, одузимање њихове имовине, отпуштање са посла и друге облике мучења (конкретни примјери могу се наћи у Извјештају), резултирало је уништењем српске заједнице у овом граду у тоталитету, што је директно довело и до горе наведеног егзодуса.

П. Готово сви починиоци злочина над српским грађанима избјегли су правду уз активну помоћ бошњачких државних институција. Починиоци ратних злочина, злочина против човјечности и геноцидних дјела над Србима имали су користи од изузетне попустљивости судија, те су често пролазили потпуно некажњени, како у суђењима пред међународним судом (МКСЈ) тако и пред судовима у Босни и Херцеговини. Злочини над Србима никада нису оквалификовани као оно што јесу: ратни злочини и злочини против човјечности. Препреке за реституцију незаконито одузете имовине (куће, фарме, станови, возила, драгоцјености и тако даље) и недостатак накнаде за претрпљену озбиљну штету (попут физичког на-

сиља, отпуштања, изложености осиромашеном уранијуму) дио су овог ускраћивање правде. Суђења за ратне злочине резултирала су ослобађајућим пресудама због повлачења, нестанка или убистава свједока оптужбе. Многи свједоци које је тужилаштво позвало нису се усудили да наставе свједочење, плашећи се за свој живот и примијетивши немогућност суда да их заштити. Многи осумњичени нису оптужени, док су неки ослобођени након жалбе или су им казне знатно умањене. Међутим, Срби су увијек кажњавани крајње строго, а само треба упоредити број оптужби и тежину казни против различитих страна у сукобу да бисмо били увјерени у пристрасност овог суда.

Р. Ово ускраћивање правде је фактор који погоршава психолошке посљедице по жртве и одржава тензије међу заједницама. На крају, српско становништво града који тврди да је толерантан и мултиетничан практично су елиминисали они који и даље тврде да су главне жртве овог сукоба.

С. Пријављено је око 800 несталих Срба са подручја града Сарајева, које је било под контролом СДА. Институције предвођене бошњачким званичницима из СДА уложиле су огромне напоре да прикрију злочине почињене над српским грађанима. До данас још увијек није пронађено 260 Срба. Број несталих Срба је вјероватно и већи јер су убијене читаве породице, а да они који су преживјели нису могли да пријаве нестанке, те ове нестале особе нису ни идентификоване ни пребројане.

Т. Жртве физичког и психолошког злостављања, попут оних повезаних са грађанским ратом у Босни и Херцеговини, сагледане су кроз призму перспективе „супериорности бијеле расе". Сматрало се да су бијелци, они повезани са Западном Европом, попут Словенаца, Хрвата и Бошњака, подложнији страдању од оних за које се претпоставља да су мање бијелци, као што су Срби, Јевреји, Роми итд. Према овом ставу, силовање, мучење, свједочење убиству или мучењу породице има много већи утицај на западне или бијеле жртве грађанског рата у Босни и Херцеговини, него на мање бијеле, као што су Срби, Јевреји и Роми.

Ћ. Иако се свака поновна процјена грађанског рата у Босни и Херцеговини гласно одбацује као лажно базирана на ставовима ревизиониста који служе сами себи и који желе да одрже модел контрадикторности између жртве и насилника са својим непрелазним, крајњим супротностима, остаје чињеница да су тачне процјене направљене током самог сукоба, а да су их игнорисале или одбациле моћније прокси-нације јер су жељеле да промовишу сопствени наратив о јединственом агресору који намеће своју вољу ненасилној, невиној жртви.

У. Код оних који нису директно били умијешани у конфликт, данас је прихваћен наратив да су се „зли Срби" спустили на мирне Бошњаке и кренули у кампању убијања и силовања с циљем успостављања Велике Србије. Патерналистичка дужност Америке, НАТО-а и Европске уније тако је постала да дјелују као заштитници несретних Бошњака. Овај наратив о сукобу између агресивних Срба и недужних

Бошњака постоји и данас, о чему свједоче заједнички напори медија да свијет непрестано подсјећају на зла која су Срби починили над мирним Бошњацима. Овај наратив такође врло мало помиње улогу коју су такозвани „цивилизовани" сјеверни Југословени – Словенци и Хрвати и њихови пуномоћници – играли у сукобу.

Ф. Људи на свим странама сукоба на Балкану, и ветерани и цивили, били су изложени ратним траумама, било директно или индиректно.

Х. Двадесет пет година након Дејтонског споразума којим је окончан босански сукоб и престанка непријатељстава у Босни и Херцеговини, и даље постоји истакнути наратив који карактерише Србе као својевољне, окрутне агресоре који нападају углавном невине Бошњаке и у мањој мјери Хрвате. Овај антисрпски наратив појавио се као прихватљива, неоспорна верзија грађанског рата у Босни и Херцеговини, посебно у највећим медијима (ТВ, филмови, књиге, академски радови, итд.). Ова верзија је створила предрасуду и у „званичним" агенцијама, попут судова, и у наводно неутралним невладиним и међународним организацијама, попут ОЕБС-а.

Дугорочне посљедице по дотичне народе и државе, по силе којима је стало да се миješају у те послове, као и по свјетско јавно мњење у цјелини, далекосежне су, а вјероватно ће се још више проширити у будућности:

А. Врло је мало вјероватно да ће се бивше југословенске државе у било ком тренутку поново одлучити за удруживање у јединствену или конфедералну/савезну државу.

Б. Српскохрватски језик, који је некада постојао на једном јединственом комуникацијском и културном простору у већем дијелу Југославије, подијелио се на неколико „националних" језика (српски, хрватски, црногорски и босански/бошњачки). Сваки од ових језика истиче своју оригиналност, па чак и да је потпуно различит од свих осталих. Језичко отуђење производи дугорочно етничко, културно, политичко отуђење, те отуђење идентитета.

В. Тешки остаци непријатељства и сукобљених наратива о прошлости између различитих етно-вјерских група бивше Југославије дугорочно ће спречавати не само сарадњу и пријатељске односе између сада независних држава, већ ће и продубити неповјерење између њих, као што то чине неразумљиве и апсурдне контроле које су подигнуте на њиховим границама, на мјестима која су претходно била отворена и пријатељска.

Г. Како је Босна и Херцеговина изњедрила значајне кадрове радикалних муслимана, земља расте и промовише се као средиште исламске селефијске мисли и активности заснованих на дугом насљеђу џихадских бораца и идеолога, потпомогнутих страним иранским и турским присталицама у постизању дав'а кроз отворену

дипломатију, али и кроз прикривене субверзивне активности, укључујући омладинске покрете и тајну војну обуку. У региону се развила читава терористичка исламска инфраструктура. Данас се у мрежама глобалних исламских терористичких организација подручје Западног Балкана, као дио Југоисточне Европе, користи за регрутовање нових бораца, планирање и припрему терористичких дјела у иностранству, за пружање азила локалним борцима који се враћају са „жаришта" и страним терористичким борцима нерезидентима балканских земаља, те за пружање логистичке, медицинске, социјалне, идеолошке и политичке подршке активностима међународних терористичких група. Ове активности прати ширење радикалног ислама у региону, а одатле и даље у Европи. Ова регионална исламска терористичка мрежа, са центром у Сарајеву, која има блиске везе са муслиманским властима у Сарајеву (тачније са СДА и њеним сателитским муслиманским странкама), као таква представља директну безбједносну пријетњу не само за земље Балкана, које су дио Југоисточне Европе, и Европу у цјелини, него и за многе земље и регионе, попут Русије, Сједињених Држава, Израела, Блиског Истока, Централне Азије и других.

Д. Антисрпска пристрасност успостављена је на Западу, мада јој се Русија оштро противи. Ову пристрасност биће изузетно тешко искоријенити с обзиром на обиље лажних текстова и измишљених звјерстава, која су Србима приписана и која су измишљена на иницијативу америчке администрације. Такође, активно је подржава европска штампа, *post factum* рационализована активним учешћем НАТО снага у бомбардовању Србије. Лукаво су се надовезали на стварна злодјела која су починили Срби, попут Сребренице, што им је послужило као доказ инхерентно лошег карактера Срба. Супротно томе, многа страшна дјела почињена над Србима, која су описана и документована у поглављима овог извјештаја, намјерно су се игнорисала или су опрана у западним медијима, чиме је неправедно терет кривице пребачен на Србе.

Повратити равнотежу истине било је главно достигнуће ове истражне комисије. Само објективно испитивање сукоба, примјеном неселективног процеса ресторативне правде, створиће могућност за смањење нивоа људске патње на минимум и на крају ће довести до помирења.

Генерални закључци су саставни и нераздвојиви дијелови Извјештаја Независне међунардоне комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву од 1991. до 1995.

БИБЛИОГРАФИЈА[1]

Књиге:

Aboul-Enein, Y.H. (2010). *Militant Islamist Ideology: Understanding the Global Threat*, Annapolis: Naval Institute Press.

AbuSulayman, A. Ed. (1989). *General Principles and Work Plan. Islamization of Knowledge: General Principles and Work Plan*. Series No. 1. 2nd Edition. Revised and Expanded. Herndon, Virginia: International Institute of Islamic Thought.

Adilović, Z. (2013). *Modernisti i islam: Utjecaj modernista na islamsku misao u svijetu i kod nas*, Zenica: Islamski pedagoški fakultet Univerziteta u Zenici.

Ajadžić, N. (2002). *Odbrana Sarajeva*, Sarajevo: Sedam.

Akashi, Y. (2007). *In the Valley between War and Peace: Personalities I met*, Belgrade: European Centre for Peace and Development.

Al-Banna, H. (1978). *Five Tracts of Hasan al-Banna (1906-1949): A Selection from the Majmuat rasail al-Imam al-shahid Hasan al-Banna*, Превео са арапског: C. Wendell. Near Eastern Studies, 20. Berkeley: University of California Press.

Al Faruqi, I.R. (1988). *Islam: Source and Purpose of Knowledge. Islamization of Knowledge Series*, No. 5. Herndon, Virginia: International Institute of Islamic Thought.

Alfoneh, A. (2013). *Iran Unveiled: How the Revolutionary Guards Is Transforming Iran from Theocracy into Military Dictatorship*, Washington: American Enterprise Institute Press.

Alibabić, M. (1996). *Bosna u kandžama KOS-a*, Sarajevo: Behar.

Aličić, A. (1996). *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo: Orijentalni institut.

1 Библиографија је усклађена са енглеском верзијом Извјештаја.

Al-Zayyat, M. (2004). *The Road to Al Qaeda: The Story of Bin Laden's Right-Hand Man*, London: Pluto Press.

American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and statistical manual of mental disorders* (5th ed.), Arlington, VA: American Psychiatric Association.

Andreas, P. (2008). *Blue Helmets and Black Markets. The Business of Survival in the Siege of Sarajevo*, New York: Cornell University Press.

Andreas, P. (2008). *Blue Helmets and Black Markets: The Business of Survival in the Siege of Sarajevo*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Andreas, P. (2011). *Blue Helmets and Black Markets. The Business of Survival in the Siege of Sarajevo*, New York: Cornell University Press.

Andreas, P. (2016). *Blue Helmets and Black Markets. The Business of Survival in the Siege of Sarajevo*, New York: Cornell University Press.

Andrić, I. (1892). *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter Einwirkung der türkischen Herrschaft*, Beograd: Zadužbina Ive Andrića

Anđelović, P. (2002). *Vjerni Bogu, vjerni Bosni*. Sarajevo:Rabic.

Antić, Č. & Kecmanović, N. (2016). *The History of Republika Srpska*, Beograd: Dvije krune.

Antić, Č. & Kecmanović, N. (2016). *Istorija Republike Srpske*. Banja Luka: Službeni glasnik Republike Srpske.

Arlovic, M. (2017). *The Croatian Community of Herzeg-Bosnia and the (Re) Organization of Bosnia and Herzegovina*, Zagreb, Croatia: Novi Informator.

Arnautović, S. (1996). *Izbori u Bosni i Hercegovini '90*, Sarajevo: Promocult.

Attila Hoare, M. (2013). *The Bosnian Muslims in the Second World War: A History*, London: Hurst & Co.

Attila Hoare, M. (2014). *The Bosnian Muslims in the Second World War*, New York: Oxford University Press.

Avant, D. (2005). *The market for force: The consequences of privatizing security*, New York, NY-US: Cambridge University Press.

Avramov S. (1997). *Postherojski rat zapada protiv Jugoslavije*, Veternik: LDI.

Azinović, V. (2007). *Al Kai'da u BiH - mit ili stvarna opasnost*, Sarajevo: Radio Slobodna Evropa.

Bachelet, J.-R. (with Védrine, H.). (2016). *Sarajevo 1995: Mission impossible*, Paris, FR: Riveneuve Éditions.

Bade, K.J. (2003). *Migration in European History*, Translated from the German by A. Brown. Malden, MA: Blackwell Publishing.

Balić, S. (1992). *Das unbekannte Bosnien. Europas Brücke zur islamischen Welt*, Köln: Böhlau Verlag.

Banac, I. (1988*). The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, New York: Cornell University Press.

Barnes, H.E., & Teeters, N.K. (1959). *New Horizons in Criminology*, Third Edition. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, Inc.

Bašagić-Redžepašić, S. (1900). *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Vlastita naklada.

Bataković, D., (ed.) (2005). *Histoire du peuple serbe*, Lausanne: L'Age d'Homme.

Beal, A. C. (2006). *New Music, New Allies: American Experimental Music in West Germany from the Zero Hour to Reunification* (1st ed.), University of California Press.

Beau, N., & Toscer, O. (2006). *Une imposture française*, Paris, FR: Editions Les arènes.

Becker, H. (1968). *Outsiders*. New York, NY: The Free Press.

Bećkanović, Z. (2016). *Sjećanja na 400 sarajevskih ratnih dana*, Sarajevo: TDP.

Begić, K. (1997). *Bosna i Hercegovina od Vanceove misije do Daytonskog sporazuma*, Sarajevo: Bosanska Knjiga,

Beham M. (1997). *Ratni doboši: Mediji, rat i politika. Belgrade, SR: Miona, Belgrade*, (Оригинални рад објевљен 1996).

Bennett, R.M. (2012). *Espionage: Spies and Secrets*. London: Virgin Digital.

Berger, J. M. (ed.) (2006). *Benevolence International: Court Documents Concerning an Al Qaeda-Linked Charity Front Based in Chicago*, Ill, N.P.: Intelwire Press.

Bergman, R. (2008). *The Secret War with Iran. The 30-Year Covert Struggle for Control of a 'Rogue' State*, Превео са хебрејског: R. Hope. Oxford: One World Publications.

Bernwald, Z. (2018). *Povijest divizije 'Handžar'. Sjećanja i zapisi prevodioca u divizijskom štabu, Gračanica: Monos.*

Bettati, M. (1996). *Le droit d'ingérence: Mutation de l'ordre international Paris*, FR: Editions Odile Jacob.

Bettati, M., & Kouchner, B. (1987). *Le devoir d'ingérence*. Paris, FR: Editions Denoël.

Binder, Z. (2005). Foreword. In P. Brock, *Media cleansing: Dirty reporting: Journalism and tragedy in Yugoslavia*, (pp. 3-4), Los Angeles, CA-US: GM Books.

Black, E. (2003). *War against the Weak: Eugenics and America's Campaign to Create a Master Race*, New York, NY: Four Walls Eight Windows.

Bobetko, J. (1996). *Sve moje bitke*, Zagreb: Vlastita Naklada.

Bodansky, Y. (1995). *Offensive in the Balkans: The Potential for a Wider War as a Result of Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina*, London: International Media Corp.

Bodanski, Z. (1998). *Neki to zovu mir*, Beograd: Jugoistok.

Bodansky, Y. (1996). *Some Call It Peace: Waiting for the War in the Balkans*, London: International Media Corporation Limited

Bogojeva, J. (2017). *The War in Yugoslavia in ICTY Judgements: The Goals of the Warring Parties and nature of the Conflict*, Brussels: Occasional Paper Series.

Bojić, M. (2001). *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo: Šahinpašić.

Bojić, D. (Ed.) (1996). *Stradanje Srba u Sarajevu: knjiga dokumenata*, Belgrade: Komeserijat za izbeglice SR Srbije.

Borojević, D. & Ivić, D. (2014). *Војска Републике Српске*, Beograd: SRVČ.

Bougarel, X. (2018) *Islam and Nationhood in Bosnia-Herzegovina: Surviving Empires*, Превео са француског: Christopher Mobley. London: Bloomsbury Academic.

Bougarel, X. & Clayer, N. (eds.). (2001). *Le nouvel islam balkanique. Les musulmans, acteurs du post-communisme 1990 – 2000*, Paris: Maisonneuve et Larose.

Božić, I., Ćirković, S. Ekmečić, M. & Dedijer, V. (1973). *Istorija Jugoslavije*, Beograd: Prosveta.

Bowman, H. & Child, T. (eds.) (2017). *2015 Rule of Law Handbook: A Practitioner's Guide for Judge Advocates*, 4th Watch Publishing Co.

Braunstein, M. (2010). *François Mitterrand à Sarajevo*, Paris, FR: Éditions L'Harmattan.

Breitman, R., Goda, N. J. W., & Cunliffe, W. (2010). *Preface. In Hitler's Shadow: Nazi War Criminals, U.S. Intelligence, and the Cold War (p. 20)*, Office of Record Services, National Archives and Records Administration.

Bricmont, J. (with Chomsky, N.). (2009). *Impérialisme humanitaire: Droits de l'homme, droit d'ingérence, droit du plus fort?*, Brussels, BE: Editions Aden.

Bringa, T. (2002). *Islam and the Quest for Identity in Post-Communist Bosnia-Herzegovina, in, Shatzmiller, M. (ed.) Islam and Bosnia: Conflict Resolution and Foreign Policy in Multi-Ethnic States*, London, Canada: McGill-Queen's University Press, pp. 24–34. Доступно на: https://books.google.com.ua/books?id=YGbHqx6Gdf8C&pg=PA24&source=gbs_toc_r&cad=2#v=onepage&q&f=false. [Accessed 22 June 2020].

Briquemont, F. (1997*). Do something, General! Chronique de Bosnie-Herzégovine 12 juillet 1993 – 24 janvier 1994*, Brussels, BE: Editions Labor.

Brock, P. (2005). *Media Cleansing: Dirty Reporting. Journalism and Tragedy in Yugoslavia*, Los Angeles: GMBooks.

Bugarel, K. (2004). *Bosna-anatomija rata*, Beograd: Fabrika knjiga.

Bulatovic, Lj, (2002). *General Mladic*, Belgrade: Evro Beograd.

Burg, S. & Shoup, P. (2000). *The War in Bosnia-Hercegovina. Ethnic Conflict and International Intervention*, New York: Routledge.

Burr, J.M. & Collins, R.O. (2006). *Alms for Jihad: Charity and Terrorism in the Islamic World*, New York: Cambridge University Press.

Byman, D. (2019). *Road Warriors. Foreign Fighters in the Army of Jihad*, New York: Oxford University Press.

Calić, M. J. (2009). *Ethnic Cleansing and War Crimes, 1991-1995*. In Ingrao, C. & Thomas A. Emmert, A. (eds). *Confronting the Yugoslav Controversies: A Scholars' Initiative*, Prude University: Purdue University Press.

Carell, P. (1966). *Verbrannte Erde: Schlacht zwischen Wolga und Weichsel*, Verlag Ullstein GmbH: Schiffer Publishing.

Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia. In Trifunovska, S. (1984). *Former Yugoslavia through Documents. From Its Creation to Its Dissolution*, The Hague: Kluwer Law International.

Central Intelligence Agency. (2002). *Balkan Battlegrounds: A Military History of Yugoslav Conflicts, 1990-1995* (Vol. 1), Washington DC: Central Intelligence Agency.

Central Intelligence Agency. (2003). *Balkan Battlegrounds. A Military History of Yugoslav Conflict, 1990-1995* (Vol. 2), Washington DC: Central Intelligence Agency.

Ceranić, I. (1971). *Religious Communities in Yugoslavia. In Frid, Z. (ed.) Religions in Yugoslavia: Historical Survey, Legal Status, Church in Socialism, Ecumenism, Dialogue between Marxists and Christians, etc*, Zagreb: Binoza.

Chossudovsky, M. (2003). *The Globalization of Poverty and the New World Order* (2nd ed.), Global Research.

Coll, S. (2004). *Ghost Wars: The Secret History of the CIA, Afghanistan, and Bin Laden, from the Soviet Invasion to September 10*, 2001. London: Penguin Books.

Collon, M. (1998). *Poker menteur: Les grandes puissances, la Youoslavie et les prochaines guerres*, Brussels, BE: EPO.

Collon, M. (2000). *Attention Medias!* (4th ed), Antwerp, BE: EPO.

Congress for Cultural Freedom. (1956). *Congress for Cultural Freedom: June 1950-December 1955*, Доступно: http://nla.gov.au/nla.obj-50112553. [Приступљено: 10 September 2020].

Cook, D. (2005). *Understanding Jihad*, Berkeley: University of California Press.

Corwin, P. (2000). *Dubious Mandate*, London: Duke University Press.

Coser, L. (1956). *The Function of Social Conflict*, New York, NY: The Free Press.

Cottin, H., & Dorfman, A. (1998). War propaganda aimed at Jewish opinion, In R. Clark (Ed.), *NATO in the Balkans: Voices of opposition*, New York, NY-US: International Action Center.

Crépin, E., & Barriot, P. (2005). *Le procès Milosevic ou l'inculpation d'un people*, Lausanne, CH: Editions L'Âged'Homme.

Crocq, L. (1999). *Les traumatismes psychiques de guerre*, Paris, FR:Editions Odile Jacob.

Crocq, L. (2012). *16 leçons sur le trauma*, Paris, FR: Editions Odile Jacob.

Crawford, J. (2006). *The Creation of States in International Law*, Oxford: Oxford University Press.

Curtis, M. (2010). *Secret Affairs. Britain's Collusion with Radical Islam*, London: Serpent's Tail.

Cvetković, N. (2012). *Bitka za Vozuću 1992-1995*, Doboj: Misionar.

Čalija, M. (2005). *Prokleta Sarajevska čaršija*, Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike I nastavna sredstva.

Čaušević, D. (2005). *Pravno-politički razvitak Bosne i Hercegovine – dokumenti sa komentarima*. Sarajevo: Magistrat..

Čekić, S. (1994). *Agresija na Bosnu i genocid nad Bošnjacima 1991-1993*, Sarajevo: Ljiljan Sarajevo.

Čekić, S., Karavelić, V., Ajnadžić, N., Cikotić, S., Smajlić, M. & Šadinlija, M. (2017). *Prvi Korpus Armije Republike Bosne i Herzegovine*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

Čengić, M. (2015). *Alija Izetbegović: jahać apokalipse ili anđeo mira?*, Sarajevo: Kult.

Ćorović, V. (1925). *Bosna i Hercegovina*, Beograd: Srpska književna zadruga [Serbian Literary Society].

Ćurić, H. (1983) *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918*, Sarajevo: Veselin Masleša

Dancourt, E., & Valentin, M. (2006). *Général Valentin. De Sarajevo aux banlieues, mes combats pour la paix*, Tours, FR: Editions CLD.

Danilović, R. (2006.) *Sarajevski Proces 1983*, Tuzla: Bosanska Riječ.

Deichmann, T. (1998). The picture that fooled the world. In R. Clark (Ed.), *NATO in the Balkans: Voices of opposition*, New York, NY-US: International Action Center.

Del Ponte, C. (2009). *La chasse. Les criminels de guerre et moi*, Paris, FR: Editions Héloïsed'Ormesson.

Delalić, M. & Šačić, S. (2007). *Balkan bluz: Bosanska hronika* 1975 – 1995, Sarajevo: Autori.

Delić, R. (2005). *Na ćelu armije u ratu i miru*, Sarajevo: Vijeće Kongresa Bošnjaćkih intelektualaca.

Delić, S. (2011). *U zoni odgovornosti 1. Korpusa armije RBiH u 1993*, Zbornik radova *1993. - Prelomna godina rata za odbranu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Deliso, C. (2007). *The Coming Balkan Caliphate: The Threat of Radical Islam to Europe and the West*, Westport: Praeger Security International.

Dimitrijević, B. (2019). *General Mladić i Vojska Rebulike Srpske*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Dimitrijević, V. (1992). *Yougoslavie. La stratégie de l'aveuglement*, Lausanne: L'Age d'Homme.

Divjak, J. and La Bruyère F. (2004). *Sarajevo, mon amour*, Paris : Buchet-Chastel.

Dizdarević, Z. (1993). *Journal de guerre: Chronique de Sarajevo assiégée assiégée*, Paris, FR: Spengler.

Dizdarević, Z., & Riva, G. (1995). *J'accuse l'ONU*, Paris, FR: Editions Calmann-Lévy.

Djokić, D., (ed.). (2003). *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918-1992*, London: Hurst & Company.

Doherty, T. P. (2003). Cold War, Cool Medium: Television, McCarthyism, and American Culture. Columbia University Press.

Donia, R.J. (1981). *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina 1878-1914*, Colorado, Boulder: East European Monographs, Доступно на: https://www.academia.edu/39864556/Islam_under_Double_Eagle_The_Muslims_of_Bosnia_and_Herzegovina_1878-1914. [Приступљено: 20 June 2020].

Donia, R.J. & Fine, Jr., J.V.A. (1995). *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed*, London: Hurst and Co.

Donia, R.J. (2006). *Sarajevo: Biografija grada*, Sarajevo: Institut za istoriju.

Downing, J. (1999). Foreword. In K. C. Ruffner (Ed.), *Forging an Intelligence Partnership: CIA and the Origins of the BND*, 1945-49 (Vol. 1, pp. ix–x). CIA History Staff, Center for the Study of Intelligence, European Division, Directorate of Operations.

Drakulić, S. (1999). *Kao da me nema: Roman*, Split, Croatia: Feral Tribune.

Duraković, N. (2004). *Prevara Bosne*, Sarajevo: DES.

Dunigan, M. (2011). *Victory for hire: Private security companies impact on military effectiveness*, Stanford. CA-US: Stanford University Press.

Durkheim, E. (1951). *Suicide*. New York, NY: The Free Press.

Džaja, S. (1978). *Die 'Bosnische Kirche' und das Islamisierungsproblem Bosniens und der Herzegowina in Forschungen nach dem Zweiten Weltkrieg*, München: R. Trofenik.

Džaja, S. (1984). *Konfesionalität und Nationalität Bosniens und der Herzegowina. Voremanzipatorische Phase 1463-1804*, München: R. Oldenburg Verlag.

Đurasinovic, P. & Miletić D. (2002). *Islamska fudamentalistička globalna mreža*, Banja Luka: Grafid.

Ekmečić, M. (1999). *Ogledi iz istorije*, Beograd: Službeni list SRJ.

Ekmečić, M. (1999). *Srbi na istorijskom raskršću*, Beograd: Srpska književna zadruga [Serbian Literary Society].

Ekmečić, M. (1997). *Značaj britanskih podataka o egipatskim vezama sa albanskom i bosanskom pobunom*, Radovi iz istorije Bosne i Hercegovine XIX veka, Beograd: BIGZ.

Elzeser, J. (2006). *Kako je džihad stigao na Balkan: Sveti Ratnici i Tajne Sluzbe na Balkanu*, Belgrade: Jasen.

Enciklopedija Jugoslavije. (1983). *Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina*, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

Encyclopaedia of Islam. (1960-2002), 2nd ed. Leiden:Brill.

Esposito, J.L. Ed. (2003). *The Oxford Dictionary of Islam*, New York: Oxford University Press.

Euben, R.L. & Zaman, M.Q. (2009). *Princeton Readings in Islamist Thought: Text and Contexts from Al-Banna to Bin Laden*, Princeton: Princeton University Press.

Filandra, Š. (1998). *Bošnjačka politika u XX stoljeću*, Sarajevo: Sejtarija.

Filipović, N. (1990). *Uvod*, Huković, M., Kasumović, A. & Ismet Smajlović, I. *Muhamed, Hevai Uskufi*, Tuzla:Univerzal, pp. 5–29.

Filipović, Z. (1993). *Le journal de Zlata*, Paris, FR: Editions Robert Laffond.

Filipović, E. (2016*). Kako je grb Rame postao grb Bosne*, Brković, T. (ed.). *Bosanski ban Tvrtko 'pod Prozorom u Rami*, Prozor, Sarajevo, Zagreb: Synopsis, pp. 233–263.

Fitcher, M.A. (2017). *Student Activists and Yugoslavia's Islamic Revival. Sarajevo 1970-1975*, Fürst, J., McLellan, J. (eds.) *Dropping out of Socialism: The Creation of Alternative Spheres in the Soviet Block*, Lanham, Lexington Books,

Floquet, M., & Coq, B. (1993). *Les tribulations de Bernard K. en Yougoslavie*, Paris, FR: Editions Albin Michel.

Flounders, S. (1998) *Bosnia tragedy: The unknown role of the Pentagon: War propaganda aimed at Jewish opinion*, R. Clark (Ed.), *NATO in the Balkans: Voices of opposition*, New York, NY-US: International Action Center.

Franchet (1995). *Casque bleu pour rien: Ce que j'aivraiment vu en Bosnie*, Paris, FR: Jean-Claude Lattes.

French, L.A. (2018). *Toward a Model of Restorative Social Justice in Bosnia-Herzegovina*. Banja Luka, Bosnia: University of Banja Luka Press.

French, L.A., & Nikolic-Novakovic, L. (2012). *War Trauma and its Aftermath: An International Perspective on the Balkan and Gulf Wars*, Lanham, MD: University Press of America.

Friedman, F. (2018). *The Bosnian Muslims: Denial of a Nation*, New York: Routledge.

Gaćinović, R. (2018). *Mlada Bosna* [Young Bosnia]. Belgrade: Evro Book.

Galijašević, Dž. (2007). Era terorizma u Bosni i Hercegovini [Era of terrorism in Bosnia and Herzeovina]. Beograd: Filip Višnjić.

Galijašević, Dž (2017). *Epitaf za Bosnu. Bosna posle Alije i Bin Ladena*, Beograd: Filip Višnjić.

Galton, F. (1869*). Heredity Genius: An Inquiry into its Laws and Consequences*, London, England: Macmillan.

Glenny, M. (1999). *The Balkans 1804-1999: Nationalism, War and the Great Powers*, London, England: Granta Publishers.

Glenny, M. (1992/1993). *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War*, New York, NY: Penguin Books.

Gossman, L. (2013). *The Spectre of Pan-Islamism and Jihad. In The Passion of Max von Oppenheim: Archaeology and Intrigue in the Middle East from Wilhelm II to Hitler*, Cambridge, UK: Open Book Publishers, pp. 47–80.

Greble, E. (2011). *Sarajevo, 1941–1945: Muslims, Christians, and Jews in Hitler's Europe*, Ithaca, NY: Cornell University Press.

Grivaud G. & Popovic, A. (eds.). (2011). *Les conversions à l'islam en Asie Mineure et dans les Balkans aux époques seldjoukide et ottoman*, Athènes: Ecole française d' Athène.

Gunther, H.F.K. (1927). *The Racial Elements of European History*, Превели са њемачког: G.C. Wheeler, G.C. London. England: Wheeler, Methuen & Company.

Haddad, Y. (1994). *Muhammad Abduh: Pioneer of Islamic Reform*. In Rahnama, A. (ed.) *Pioneers of Islamic Revival*, London: Zed Books, pp. 30–63.

Hadžijahić, M. (1990). *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo:Bosna.

Hadžijahić, M., Traljić, M., & Šukrić, N. (1977). *Islam i Muslimani u Bosni i Hercegovini*, . Sarajevo, Доступно: https://www.scribd.com/doc/1100^52483/Islam-i-muslimani-u-Bosni-i-Hercegovini-dr-Muhamed-Had%C5%BEijahi%C4%87-Mahmud-Tralji%C4%87-i-mr-Nijaz-%C5%A0ukri%C4%87-1977-god. [Приступљено 22 June 2020].

Hadžijahić, M. (1974). *Od tradicije do identiteta. Geneza nacionalnog pitanja bosanskih Muslimana*, Sarajevo: Svjetlost.

Hadžiomeragić, M. (1991). *Stranka demokratske akcije i stvarnost*, Sarajevo: Maid Hadžiomeragić.

Halilović, S. (1997). *Lukava strategija*, Sarajevo: Maršal.

Halilović, S. (1998) *Lukava strategija*, Sarajevo: Matica.

Halilović, S. (2005). *Državna tajna*, Sarajevo: Matica.

Hamad, A. (2007). *U mreži zla: međunarodni terorizam i "Al-Kaida'*, Banja Luka: Glas Srpske.

Hartmann, F. (1999). *La diagonale du fou*, Paris, FR: Editions Denoël.

Hartmann, F. (2007). *Paix et châtiment: Les guerres secrètes de la politique et de la justice internationals*, Paris, FR: Editions Flammarion.

Hartmann, F. (2015). *Le sang de la realpolitik: L'affaire Srebrenica*, Paris, FR: Editions Don Quichotte.

Hayden, R. (2002). *Blueprints for a House Divided. The Constitutional Logic of the Yugoslav Conflicts*, University of Michigan Press.

Heywood, C. (1994). *Bosnia under Ottoman Rule, 1463-1800*, Pinson, M. (ed.). *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, Cambridge Massachusetts: Harvard University Press, pp. 22–53.

Hećimović, E. (2006). *Garibi: mudžahedini u BiH 1992-1999*, Zenica: Fondacija Sina.

Hegghammer, T. (2010). *Jihad in Saudi Arabia: Violence and Pan-Islamism since 1979*, Cambridge: Cambridge University Press.

Herf, J. (2010). *Nazi Propaganda for the Arab World*, Michigan: Yale University Press.

Hilberg, R. (2006). *La Destruction des Juifs d'Europe*, Paris, FR: Editions Gallimard.

Hixson, W. L. (1998). *Parting the Curtain: Propaganda, Culture, and the Cold War, 1945-1961*, St. Martin's Press.

Hodžić, Š. (1998). *Bosanski ratnici*, Sarajevo: DES.

Hogard, J. (2016*). Les larmes de l'honneur – 60 jours dans la tourmente du Rwanda (été 1994)*, 2nd ed, Paris, FR: Editions Hugo & Cie.

Holbrook, R. (1998). *To End a War*, New York, NY: Random House.

Humphreys, P. J. (1994). *Media and media policy in Germany*, Oxford, UK: Berg.

Huntington, S. (1998). *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*, New York: Simon & Schuster.

Imamović, M. (1997). *Agresija na Bosnu-Hercegovinu i borba za njen opstanak 1992-1995*, Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta.

Imamović, M. (1996). *Bošnjaci u emigraciji: monografija bosanskih pogleda 1955-1967*, Sarajevo: Bošnjački institute.

Imamović, M. (1998). *Historija Bošnjaka*, Sarajevo: Preporod.

Ingrao, C. (2009). *Safe Areas. In Ingrao, C. and Emmert, T.A., (eds.) Confronting the Yugoslav Controversies. A Scholars' initiative*, Prude University: Purdue University Press.

Irwin, Z. (1985). *Yugoslav Nonalignment in the 1980s*, Ramet, P. (ed.) *Yugoslavia in the 1980s*, Boulder, Colorado: Westview Press.

Isaković, Z. (2005). *Alija Izetbegović: Biography (1925-2003)*, Sarajevo: YU Muzej Alija Izetbegović.

Israeli, R. & Benabou, A. (2013). *Savagery in the Heart of Europe: The Bosnian War (1992-1995)*, Houston, TX: Strategic Book Publishing and Rights Co.

Ivanišević, M. (2015). *Polja nesreće: prva antologija ubijanja Srba u BiH 1992-1995*, Beograd: Vulotić media.

Ivanišević, M. (1994). *Hronika našeg groblja*, Beograd: Bratunac.

Izetbegović, A. (1970). *Islamska deklaracija: Jedan program islamizacije muslimana i muslimanskih naroda*, Доступно на: https://www.hercegbosna.org/STARO/download-hr/Alija_Islamskadeklaracija.pdf. [Приступљено:10 April 2020]

Izetbegović, A. (2001). *Sjećanja: autobiografski zapis*, Sarajevo: TKD Šahinpašić.

Jacquard, R.R. (2002). *In the Name of Osama Bin Laden: Global Terrorism and the Bin Laden Brotherhood*, Revised and updated edition. Durham: Duke University Press.

Jahić, A. (1995). *Muslimanske formacije Tuzlanskog kraja u Drugom svjetskom ratu*, Tuzla: DD Zmaj od Bosne – KDB Preford: Biblioteka Bosnoljublje, Доступно на: https://www.scribd.com/document/272932065/Adnan-Jahi%C4%87-Muslimanske-formacije-Tuzlanskog-kraja-u-Drugom-svjetskom-ratu. [Преузето: 11 April 2020]

Janković, M., Karadžić R. (ur.) (1993). *Rat u Bosni: kako je počelo*, Pale: S-Kanal Radio-Televizije Republike Srpske.

Jansen, J.J.G. (1986). *The Neglected Duty: The Creed of Sadat's Assassins and Islamic Resurgence in the Middle East*, New York: MacMillan Publishing Company.

Johnstone, D. (2002). *Fools' crusade: Yugoslavia, NATO and Western delusions*, London, UK: Pluto Press.

Jouan, T. (2013). *Une vie dans l'ombre*, Monaco, MC: Editions du Rocher.

Kamberović, H. (2009). *Mehmed Spaho (1883-1939): Politička biografija biografija*, Sarajevo: Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Доступно на: https://www.scribd.com/doc/87759230/Mehmed-Spaho-Politicka-Biografija. [Приступљено: 11 April 2020]

Karavelić, V. (2004). *Agresija na Bosnu i Herzegovinu – sjeveroistočna Bosna 1991-1992*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovečnosti i međunarodnog prava.

Karavelić, V. (2008). *Vojni značaj odbrane Sarajeva 1992 – 1995*, Bećirović, H. (Ed.) *Opsada i odbrana Sarajeva: 1992-1995*, Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Доступно на: http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/Zbornik_Opsada%20i%20odbrana%20Sarajeva.pdf. [Приступљено: 10 August 2020]

Karavelić, V. & Rujanac, Z. (2009). *Sarajevo: opsada i odbrana 1992-1995*, Sarajevo: Udruženja za zaštitu tekovine borbe za Bosnu.

Karavelić, V. (2011). *Najznačajnija borbena djelovanja u zoni odgovornosti 1. korpusa Armije RBiH u 1993, Zbornik radova 1993. - Prelomna godina rata za odbranu Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Karčić, F. (1990). *Društveno-pravni aspekt islamskog reformizma: Pokret za reformu žerijatskog prava i njegov odjek u Jugoslaviji u prvoj polovini XX vijeka*, Sarajevo: Islamski teološki fakultet.

Karić, E. (1999). *Širina Handžićeva djela*, Izabrana djela Mehmeda Handžića, Sarajevo: Ogledalo. Pp. 5–44.

Karić, E. (2011). *Contributions to Twentieth Century Islamic Thought in Bosnia and Herzegovina*, Srajevo: El-Kalem Publishing Center of the Riyasah of the Islamic Community of Bosnia and Hercegovina.

Karić, E. (2004). *Prilozi za povijest islamskog mišljenja u Bosni i Hercegovini XX stoljeća*, Sarajevo: El-Kalem.

Karsh, E. (2013). *Islamic Imperialism: A History*, 2nd ed. London: Yale University Press.

Kasumagić, I. (1999*). Trinaest mladomuslimanskih šehida*, Sarajevo: Mladi Muslimani, p. 168.

Kecmanović, N. (2007). *Nemoguća država*, Banja Luka: Glas Srpske.

Keddie, N.R. (1972). *Sayyid Jamal Ad-Din "Al-Afghani": A Political Biography*, Berkeley, CA: University of California Press, p. 479.

Kepel, G. (2002). *Jihad: The Trail of Political Islam*, Превео са француског: Anthony F. Roberts. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.

Kepel, G. (1985). *Muslim Extremism in Egypt: The Prophet and Pharaoh*, Превео са фрнцуског: Jon Rothschild. London: Al Saqi books.

Kiernan, B. (1998). *Le génocide au Cambodge*, Paris, FR: Editions Gallimard.

Kljuić, S. (2018). *Izdaja Bosne*, Sarajevo: DTP.

Kohlmann, E.F. (2004). *Al-Qaida's Jihad in Europe: The Afghan-Bosnian Network*, Oxford, UK: Berg Publishers.

Kohlmann, E.F. (2006). *The North African Mujahideen Network of the Western Balkans*, Innes, M.A. (ed.) *Bosnian Security After Dayton: New Perspectives. Contemporary Security Studies*, New York: Routledge, Доступно на: https://books.google.ru/books?id=R9x9AgAAQBAJ&pg=PA99&lpg=PA99&dq=ayman+al-zawahiri+editor+in+%20openhagen&source=bl&ots=Gy80fqH6o4&sig=AcfU3U2po0JbzuGAGFLhkYLjtrDVWwIiFQ&hl=en&sa=X&ved=2ahUKEwjdr-q39L3nAhUQcZoKHVXmBRYQ6AEwAHoECAsQAQ#v=onepage&q=ayman%20al-zawahiri%20editor%20in%20copenhagen&f=false. [Приступљено: 20 June 2020]

Kovacević, S. & Dajić, P. (1994). *Chronology of the Yugoslav Crisis 1942-1993*, Beograd: Institut za evropske studije.

Kovačević, B. (2018). *Uloga Sarajevsko-romanijskog korpusa u zaštiti stanovništva Sarajevsko-romanijskoj regiji, Uloga starješina VRS u stvaranju i odbrani Republike Srpske tokom odbrambeno-otadžbinskog rata*, Banja Luka: Organizacija starješina VRS.

Kovacević, S. and Dajić, P. (1994). *Chronology of the Yugoslav Crisis 1942-1993*, Beograd: Institut za evropske studije.

Krajišnik, M. (2011). Kako se rađala Republika Srpska, Beograd: Vesti.

Kraljačić, T. (1987). Kalajev režim u Bosni i Hercegovini: (1882-1903), Sarajevo: Veselin Masleša.

Kreševljaković, K. (2013). *Tunel spasa*, Sarajevo, BIH: DTP.

Krstanović, S. Ž. (2003). *Zločin bez kazne. Svedočanstva 1991-1997*, Banja Luka: Glas Srpski.

Kruševac, T. (1978). *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Sarajevo: Veselin Masleša.

Kruševac, T. (1960). *Sarajevo pod austrougarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo: Muzej Grada Sarajeva.

Kuhn, R. (1995). *The media in France*, London, UK: Routledge.

Landau, J.M. (1990). *Pan-Islam: History and Politics*. Oxford: Clarendon Press.

Latić, N. & Isaković, Z. (1997). *Armija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: NIPP Ljiljan.

Lazanski, M. (2001). *Istina o Srpskoj*, Beograd: Knjiga komerc.

Lazić, M. (2020). *Dnevnik ratnog hirurga*, Sarajevo: Medija centar "Odbrana".

Lebel, J. (1996). *Haj Amin ve Berlin*, Tel Aviv: Technosdar.

Lebel, J. (2007). *The Mufti of Jerusalem: Haj Amin el-Husseini and National-Socialism*. Превео са српског: Paul Munch, Belgrade: Čigoja štampa.

Lebl, L.S. (2014). *Islamism and security in Bosnia and Herzegovina*, The United States Army War College: Strategic Studies Institute.

Leitner, R.J. & Leitner, P.M., (eds.) (2007*). Unheeded Warnings: The Lost Reports of the Congressional Task Force on Terrorism and Unconventional Warfare, Volume 1 Islamic Terrorism & The West*, Washington: Crossbow Books.

Leonard, B. (ed.) (2011). *Department of Defense Dictionary of Military and Associated Terms (12 April 2001): As Amended Through April 2010*, Darby: DIANE Publishing.

Lepre, G. (1997). *Himmler's Bosnian Division. The Waffen-SS Handschar Division 1943-1945*, Atglen: Schiffer Military History.

Lévy, B.-H. (1996). *Le Lys et La Cendre*, Paris, FR: Editions Grasset.

Lewis, B. (1998). *The Multiple Identities of the Middle East*, New York: Schocken Books.

Lia, B. (2010). *The Society of the Muslim Brothers in Egypt: The Rise of an Islamic Mass Movement 1928-1942*, Reading: Ithaca Press.

Lilly, R. (2007). *Taken by force: Rape and American GIs in Europe during World War II*, London, UK: Palgrave Macmillan.

Longerich, P. (2013) *Heinrich Himmler*, Првели са њемачког: Jeremy Noakes and Lesley Sharpe. New York: Oxford University Press.

Lopušina, M. (1997) *Ubij bližnjeg svog. Jugoslovenska tajna policija 1945-1997*, Belgrade: Narodna knjiga.

Loquai, H. (2000). *Der Kosovo-Konflikt. Wege in einen vermeidbaren Krieg: Die Zeit von Ende November 1997 bis März 1999*, Baden-Baden, DE: Nomos Verlagsgesellschaft.

Lovrenović, I. (2002). *Bosanski Hrvati*, Zagreb: Durieux.

Lučarević, K. (2000). *Bitka za Sarajevo: osuđeni na pobjedu*, Sarajevo: TZU.

Ljubodrag D. & Žutić, N. (2017*). Alojzije Stepinac. Država, crkva, nadbiskup 1934-1941*, Belgrade: Filip Višnjić.

MacKenzie, L. (1993). *Peacekeeper: The road to Sarajevo*, Vancouver, BC-CA: Douglas & McIntyre.

Madžar, B. (1982). *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo:Veselin Masleša.

Mandić, M. (1910). *Povijest okupacije Bosne i Hercegovine*, Zagreb: Matica hrvatska.

Margiotta, F. (ed.) (2000). *Brassey's Encyclopedia of Land Forces and Land Warfare*, Washington, London: Brassey's.

Masleša, V. (1945). *Mlada Bosna*, Beograd: Kultura.

Maslow, A. (1954). *Motivation and personality*, New York City, NY-US: Harper & Brothers books.

McGrory, D. & O'Neill, S. (2006). *The Suicide Factory: Abu Hamza and the Finsbury Park Mosque.* London: Harper Perennial.

Mehmedalija, B. (2001). *Historija Bosne i Bošnjaka*, Sarajevo: Šahinpašić.

Melamed, A. (2016). *Inside the Middle East: Making Sense of the Most Dangerous and Complicated Region on Earth*, Subchapter the Future of Muslim Brotherhood in Chapter III Political Islam: Belly Dancing in the Driver's Seat. New York: Skyhorse Publishing

Merlino, J. (1993). *Les vérités yougoslaves ne sont pas toutes bonnes à dire*, Paris, FR: Albin Michel.

Milgram, S. (1974). *Obedience to Authority*, New York, NY: Harper & Row.

Militinović, M. (2016). *Politički diskurs izbiza*. Banja Luka: Nezavisni univerzitet.

Mileusnić, S. (1997). *Duhovni genocid: pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih objekata u ratu 1991–1995*, Belgrade: Muzej Srpske Pravoslavne Crkve.

Mitcham Jr., S.W. (2007). *German Order of Battle. Volume Three: Panzer, Panzer Grenadier, and Waffen SS Divisions in World War II.* Subchapter 13th SS Mountain Division "Handschar" in Chapter the SS Divisions. Stackpole military history series, Mechanicsburg, Stackpole Books.

Mitcham, Jr., S.W. (2007). *German Order of Battle: Panzer, Panzer Grenadier, and Waffen SS Divisions in World War II*, German Order of Battle, 3. Stackpole Military History Series, 3. Mechanicsburg: Stackpole Book.

Mitchell, R. (1993). *The Society of the Muslim Brotherhood*, Oxford: Oxford University Press.

Moll, N. (2015). *Sarajevska najpoznatija tajna: Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Serbima u opkoljenom Sarajevu od rata do 2015*, Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung.

Montgomery Watt, W. (1961). *Islam and the Integration of Society*, London: Routledge and Kegan Paul.

Morillon, Ph. (1996). *Paroles de soldat: lettres à un jeune officier*, Paris, FR: Editions Balland.

Morrison, K. (2016). *Sarajevo's Holiday Inn on the Frontline of Politics and War*, London: Palgrave Macmillan.

Motadel, D. (2014). *Islam and Nazi Germany's War*, London: The Belknap Press of Harvard University Press.

Musharraf, P. (2006). *In the Line of Fire: A Memoir*, London: Simon & Schuster

Muslimović, F. (1996). *Odbrana Republike*, Sarajevo: Ljiljan.

Muslimović, F. (2006). *Argumenti i sjećanja o ratu. Knjiga prva (1990-1993)*, Sarajevo: Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu.

Mustafić, I. (2008). *Planirani haos: 1990-1996*, Sarajevo: Udruženje građana Majke Srebrenice i Podrinja [The Mothers of Srebrenica and the Podrinja Association].

NATO. (2006*). NATO Glossary of Terms and Definitions (English and French)* – AAP-6.

Nikolić, K. (2011). *Bosna i Hercegovina u vreme raspada SFRJ 1990-1992: tematska zbirka dokumenata*, Beograd: Institut za savremenu istoriju.

Nišić, S. (2004). *Od Jugoslavije do Srbije*, Beograd: Knjiga-Komerc.

Noel, M. (1994). *Bosnia. A Short History*, London: Macmillan.

Nuždin, O. and Ruzaev, S. (2015). *Bitva za Sevastopol*ş *Posledniy šturm*, Moscow: ЭКСМО.

Ogburn, W.F. (1966). *Social Change: With Respect to Cultural and Original Nature*, New York, NY: Dell Publishing Company.

O'Hern, S. (2012). *Iran's Revolutionary Guard: The Threat That Grows While America Sleeps*, Washington: Potomac Books.

Owen, D. (1996). *Balkan Odyssey*, London: Indigo Cassel.

O'Shea, B. (2005). *The Modern Yugoslav Conflict: Perception, deception, and dishonesty*, London: Routledge.

Palmer, S. (1960). *The Psychology of Murder*. New York, NY: Thomas Y. Crowell Company.

Pandurević, V. (2012). *Srbi u Bosni i Hercegovini ot deklaracije do konstitucije 1991-1995*, Beograd: IGAM.

Pargeter, A. (2011). *The Muslim Brotherhood: The Burden of Tradition*, London: Saqi Books.

Paris, E. (1961). *Genocide in Sattelite Croatia, 1941-1945*, Chicago: The American Institute for Balkan Affairs.

Pavlović, D. (2018). *Battle for Srebrenica: War for civilization*, Banja Luka, BIH: Center for the Research of War and War Crimes and the Tracing of Missing Persons of Republika Srpska (издање на енглеском језику у припреми).

Pašalić, S. (2002). Antropogeografska stvarnost Srba u Bosni i Hercegovini, Banja Luka: Banja Luka kompani,

Péan, P. (2009). *Le monde selon K*, Paris, FR: Editions Fayard.

Péan, P., & Cohen, P. (2003). La face cachée du Monde, Paris, FR: Editions Mille et Une Nuits.

Pejanović, M. (1999). *Bosansko pitanje i Srbi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Bosanska knjiga.

Pejanović, M. (2002). *Through Bosnian eyes. The political memoirs of a Bosnian Serb*, Sarajevo: Sahinpasic.

Pejanović, M. (2002). *Through Bosnian eyes. The political memoirs of a Bosnian Serb*, Sarajevo: Sahinpasic.

Petrović, M. (2010). *Tajna Dobrovoljačke ulice u Sarajevu* , Banja Luka: RCIRZ.

Pinson, M. (ed.). (1994). *The Muslims of Bosnia-Herzegovina*, Cambridge, Massachusetts: Cambridge University Press.

Pinson, M. (ed.) (1994). *The Muslims of Bosnia and Hercegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia*, *Harvard Middle Eastern Monographs Volume 28*, Cambridge: Harvard University Press.

Poisson, J. (2018). *L'Islam à la conquête de l'Occident: La stratégie dévoilée*, Paris: Editions du Rocher.

Ponoš, T. (2000) *Na rubu revolucije: Studenti '71*, Zagreb: Profil International.

Popovic, A. (1990). *Les musulmans yougoslaves (1945-1989). Médiateurs et metaphors*, Lausanne: L'Age d'Homme.

Popovic, A. (1986). *L'Islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*, Berlin: Otto Harrassowitz.

Popović, V. (1928). *Istočno pitanje [Eastern question]*. Beograd: IK Gece Kona.

Prilozi za orijentalnu filologiju, (1991), (41). Sarajevo: Orijentalni institut.

Prguda, A. (1990). *Sarajevski proces. Sudjenje muslimanskim intelektualcma 1983* g., Sarajevo: Self-Published.

Prunier, G. (1998). *Rwanda: Le genocide*, Paris, FR: Dagorno.

Purivatra, A. (1977). *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo: Svjetlost.

Purivatra, A. (1970). Nacionalni i politički razvitak Muslimana, Sarajevo: Svjetlost.

Radinović, R. (2004). *Laži o Sarajevskom Ratištu*, Beograd: Svet Knige.

Radojević, M. & Ljubodrag, D. (2014). *Srbija u velikom ratu*, Belgrade: Srpska književna zadruga.

Ramić, J. (1997). *Bošnjaci na El-Azheru*, Pocket Edition. Sarajevo: Rijaset Islamske zajednice u Bosni i Hercegovinihttps://akos.ba/refleksije-djelovanja-muslimanske-brace-na-bih-ucvrscivanje-veze-sa-kairom-preko-studenata/.

Raški, R. (2010). *Bosanski mozaik*, Sarajevo: Autor.

Redžić, E. & Donia, R. (2005). *Bosnia and Herzegovina in the Second World War*, Превела са српског језика: Aida Vidan, Abingdon, UK: Frank Cass.

Redžić, E. (1987). *Muslimansko autonomaštvo i 13. SS Divizija. Autonomija Bosne i Hercegovine i Hitlerov Treći Rajh*, Sarajevo: Svjetlost.

Redžić, E. (2000) *Sto godina muslimanske politike u tezama i kontraverzama istorijske nauke*, Sarajevo: ANU BiH.

Ripley, T. (1995). *Operation Deliberate Force. The UN and NATO campaign in Bosnia*, United Kingdom: CPISS.

Rippin, A.A. (2005). *Muslims: Their Religious Beliefs and Practices*, 3rd Ed. London: Routledge.

Rizvić, M. (1973). *Književno stvaranje muslimanskih pisaca u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske vladavine*, I, Sarajevo: Svjetlost.

Rose, M. (1988). *Fighting for Peace: Bosnia 1994*, London: Harvill Press.

Rubenstein A.Z. (1970). *Yugoslavia and the Non-Aligned World*, Princeton, N. J.: Princeton University Press.

Rubin, B. & Schwanitz, W.G. (2014). *Nazis, Islamists, and the Making of the Modern Middle East*, London: Yale University Press.

Rupert, S. (2006). *Utility of Force: The Art of War in the Modern World*, London: Penguin Books.

Sageman, M. (2004). *Understanding Terror Networks*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Savezni Sekretarijat za narodnu odbranu - Generalštab JNA. (1984). *Pravilo brigade*, Beograd: Vojno-izdavački zavod.

Schindler, J.R. (2007). *Unholy Terror: Bosnia, al-Qa'ida, and the Rise of Global Jihad*, Saint Paul: Zenith Press.

Schrader, C. (2003). *The Muslim-Croat Civil War in Central Bosnia: A Military History 1992-1994*, – Texas A&M: University Press.

Sekulić, M. (1997). *Jugoslaviju niko nije branio, a vrhovna komanda izdala*, Bud Vilbel: Nidda Verlag.

Semprun, J. (1994). *L'Écriture ou la Vie*, Paris, FR: Gallimard.

Šeta, F. (1991). *Reis-ul-uleme u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji od 1882. do 1991. godine*, Sarajevo: IVZ.

Seton-Watson, H. (1945). *Eastern Europe between the Wars, 1918-1945*, Cambridge: University Press.

Shai, S. (2006). *Islamic Terror and the Balkans*, New Brunswick: Transaction Publishers.

Shaw, S. J. and Shaw, E. K. (1977). *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey II*, Cambridge: Cambridge University Press.

Shay, S. (2017). *Islamic Terror and the Balkans*, Section seven The Infrastructure of the Islamic Terror in the Balkans. New York: Routledge.

Siegel, B. (2012). *The Control Factor: Our Struggle to See the True Threat*, Lanham, Maryland: Hamilton Books.

Simić, O. (2015). *In anticipation of Justice: A study on the situation of Serbian women victims of war crimes of sexual violence in Bosnia and Herzegovina*, Banja Luka: Gender Center of Republika Srpska.

Simmel, G. (1955). *Conflict*, Превели са њемачког: K. A. Wolf. New York, NY: The Free Press.

Simms, B. (2001). *Unfinest Hour: Britain and the Destruction of Bosnia*, London, Allen Lane: Penguin Books.

Singer, P. (2003). *Corporate warriors: The rise of the privatized military industry*, Ithaca, NY-US: Cornell University Press.

Sivan, E. (1990). *Radical Islam: Medieval Theology and Modern Politics*, Enlarged edition. London: Yale University Press.

Sixta Rinehart, C. (2012). *Volatile Social Movements and the Origins of Terrorism. The Radicalization of Change*, Lanham: Lexington Books.

Skarić, V. (1937). *Sarajevo i njegova okolina od najstarijih vremena do austro-ugarske okupacije*, Sarajevo: Opština grada Sarajeva [Municipality of the city of Sarajevo].

Skarić, V., Nuri-Hadžić, O. & Stojanović, N. (1938). *Bosna i Hercegovina pod austro-ugarskom upravom*, Beograd: Geca Kon.

Smiljanić, D. (1966). Sećanje na jednu diktaturu, Belgrade: Rad.

Sørensen, Ø., Hagtvet, B. & Brandal, N., (eds.) (2016). *Islamisme: Ideologi og Trussel*. Oslo: Dreyers Forlag AS.

Speckhard, A. & Yayla, A.S. (2016). *ISIS Defectors: Inside Stories of the Terrorist Caliphate*, McLean: Advances Press.

Sremac, D. (1999). *War of words, Washington tackles the Yugoslav conflict*, London, UK: Praeger publisher.

Stakelbeck, E. (2013). *The Brotherhood: America's Next Great Enemy*, Washington: Regnery Publishing.

Stanišić, M. (1999). *Ekspanzionizam Hrvata i rastrojstvo Srba*, Beograd: Službeni list SRJ.

Stanković, M. (2000). *Trusted Mole: A Soldier's Journey into Bosnia's Heart of Darkness*, Harper Collins Publishers.

Starr, M.J.L. & Trifunovic, D. (2002) *Islamic Fundamentalist's Global Network - Modus Operandi - Model Bosnia*. Banja Luka.

Stenersen, A. (2017). *Al-Qaida in Afghanistan*, Cambridge: Cambridge University Press.

Stephamson, A. (1996) *Manifest Destiny: American Expansion and the Empire of Right*, New York, NY: Hill and Wang.

Suljević, K. (1981). *Nacionalnost Muslimana*, Rijeka: Otokar Keršovani.

Sumantra, B. (2002). *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*, London: Hurst & Co.

Šiber, S. (2000). *Prevare, zablude, istina: ratni dnevnik 1992*, Sarajevo: Rabić.

Šošić, M., Taušan, T., Ždrale, S. & Pejić, M. (2013). *Ratne bolnice*, Banja Luka: ANURS.

Šurc, M. and Zgaga, B. (2013). *U ime države*, Zagreb: Jesenski i Turk.

Tabeau, E., Bijak, J. and Lončarić, N. (2003). Death Toll in the Siege of Sarajevo, April 1992 to December 1995. In Tabeau E. (ed.) (2009*) Conflict in Numbers: Casualties of the 1990s Wars in the Former Yugoslavia (1991-1999)*, Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.

Tabeau, E. (ed.) (2009). *Conflict in Numbers: Casualties of the 1990s Wars in the Former Yugoslavia*, (1991-1999). Belgrade: Helsinki Committee for Human Rights in Serbia.

Tabeau, E., & Bijak, J. (2003, September 15). *Casualties of the 1990s War in Bosnia-Herzegovina: A Critique of Previous Estimates and the Latest Results*, Jevnaker, Norway.

Tálas, P. (ed.) (2002). *Responses to Terrorism: Or is there a Route from the "Huntdown" in Afghanistan to Sustainable Globalization?*, Budapest: SVKH.

Tanasković, D. (2006). *Islam i mi*, Beograd: Partenon.

Tedstrom, J. E. (1994). *Beyond Consolidation: U.S. Government International Broadcasting in the Post-Cold War Era*, Rand.

Terman, L.M. (1916). *The Measurement of Intelligence*, Boston, MA: Houghton Mifflin.

Ternon, Y. (1995*). L'Etat criminel. Les génocides au XXe siècle*, Paris, FR: Editions du Seuil.

Ternon, Y. (2007). *Guerres et génocides au XXe siècle*, Paris, FR: Editions Odile Jacob.

Terović, T. (2006). *Sedma* , Zenica: NIPP Naša Riječ.

Timmerman, K.R. (2004). *Preachers of Hate: Islam and the War on America*, New York: Three Rivers Press.

Toholj, M. (2000). *Crna knjiga patnje srba u Bosni i Hercegovini: 1992-1995*, Volume II. Cetinje: Svetigora.

Tomasevich J. (2001). *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford, California: Stanford University Press.

Transcript of interview with Milutin Kukanjac in "Death of Yugoslavia Archive", UBIT 166 (2). As cited in Morrison, K. (2016), *Sarajevo's Holiday Inn on the Frontline of Politics and War*, London: Palgrave Macmillan.

Trhulj, S. (1992). *Mladi muslimani*, Zagreb: Globus.

Ulfkotte, U. (2014). *Gekaufte Journalisten: Wie Politiker, Geheimdienste und Hochfinanz Deutschlands Massenmedien lenken*, Rottenburg am Neckar, DE: Kopp Verlag.

Ulfkotte, U. (2017). *Journalists for hire: How the CIA buys the news*, Oakland, United States: Next Revelation Press.

Ulfkotte, U. (2019). *Presstitutes embedded in the pay of the CIA: A confession from the profession*, Progressive Press.

Vojni leksikon, (1981), Beograd: Vojnoizdavački zavod.

Vranješ, A. and Miodragović, B. (eds.) (2016). *Naša ispovest: žene žrtve rata iz Republike Srpske: 1992-1995*, Beograd: Službeni glasnik.

Zaugg, F.A. (2016). *Albanische Muslime in der Waffen-SS. Von «Grossalbanien» zur division «Skanderbeg»*, Paderborn: Ferdinand Schöningh.

Zhelyazkova, A. (1990). *Razprostranenie na islyama v zapadnobalkanskite zemi pod osmanska vlast XV –XVIII vek*, Sofia: BAN.

Zovak, J. (2009). *Rat u Bosanskoj Posavini*, Slavonski Brod: Posavska Hrvatska

Weber, Max. (1930). *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, Превели са њемачког: T. Parsons. New York, NY: Charles Scribner's Sons.

West, R. (1994). *Black Lamb and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*. New York: Penguin Books, Brock, P. (2005). *Media Cleansing, Dirty Reporting. Journalism and tragedy in Yugoslavia*, (Los Angeles, California: GM Books.

Wiebes, C. (2002*). Intelligence and the War in Bosnia, 1992–1995: The Role of the Intelligence and Security Services,* Appendix II, Srebrenica: A "safe" area. Amsterdam, NIOD. Available at: https://www.niod.nl/sites/niod.nl/files/II%20-%20Intelligence%20and%20the%20war%20in%20Bosnia%201992%20-%201995%20-%20The%20role%20of%20the%20intelligence%20and%20security%20services.pdf. [Accessed 10 June 2020]

Wilson, G. (1998). The Dayton Accords reshape Europe. In R. Clark (Ed.), *NATO in the Balkans: Voices of opposition*, New York, NY-US: International Action Center.

Woodward, S. L. (1995). Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War. Brookings Institution Press.

Woodward, S. L. (2002). The Political Economy of Ethno-Nationalism in Yugoslavia. In C. Leys & L. Panitch (Eds.), *The Socialist Register 2003 - Fighting Identities: Race, Religion and Ethno-Nationalism* (Vol. 39). Merlin Press.

Wolfgang, M., & Ferracuti, F. (1967). *The Subculture of Violence*, London, England: Travistick.

Yehuda, R. (Ed). (1998). *Psychological trauma*, Washington, D.C., WA-US: American Psychiatric Press.

Yehuda, R. (Ed). (1999). *Risk factors for post-traumatic stress disorder*. Washington, D.C., WA-US: American Psychiatric Press.

Qutb, M. (1991). *Dileme oko Islama*, Sarajevo: Muslimanski Omladinski Savez (MOS) - SDA

Документа:

Additional Protocols to the Geneva Conventions II, Article 14, Article 18.2. Доступно на: https://www.ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/ProtocolII.aspx. [Приступљено: 10. август 2020]

Antiterrorist Section of the General Investigations and Special Operations Department of the Milan Police Station. (n.d.), Report RE: Investigation of the Islamic Cultural Institute. Profile file no. 55. Anwar Shaaban.

ARBiH, Komanda 1. Motorizovane brigade, Dnevni borbeni izvještaj, 01-132/92. 06.12.1992, RCIRZ.

ARBiH, Komanda 2. Korpusa Tuzla. Instrukcija o regulisanju stausa pripadnika ilegalnih formacija, 03/4-1/72, 04.04.1995, RCIRZ.

Bećirović, H. (1998, January 23). Autobiography. [Документ].

Bećirović, A. President of SDA Srebrenica (1998) Official Letter to Halid Genjac, the Vice-President of SDA. 23 January. Attached is a chronology of developments in SDA Srebrenica for the period December, 1990 – December, 1997.

Benabou, A. A. (2020) Транскрипт са 4. сједници Независне међународне комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву у переду 1991-1995. године, Бања Лука, 10. и 11. март 2020.

Biographic Sketch of General Reinhard Gehlen. (declassified 2001, 2005). Central Intelligence Agency. Доступно на: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/GEHLEN,%20REINHARD%20%20%20VOL.%201_0001.pdf. [Приступљено: 10. септембра 2020]

Borbeni izveštaj, 02-2/82-298. 101. Motorizovana brigada, Komanda 1 korpusa Armije BiiH, strogo povjerlivo. broj 02-2/82-298, 25.12.1993, RCIRZ.

Borbeni izveštaj, 01/1946. 102. Motorizovana brigada 1. corpusa Armije BiH. 07.02.1993. RCIRZ.

Brisard, J. (2003, October 22). *Written Testimony of Jean-Charles Brisard, International Expert On Terrorism Financing. Lead Investigator*, 911 Lawsuit CEO, JCBcb Consulting International. Before the Committee on Banking, Housing and Urban Affairs United States Senate. Доступно на: https://www.banking.senate.gov/imo/media/doc/brisard.pdf. [Приступљено: 22.06.2020]

Buck v. Bell. (1927). 274 U.S..

Central Intelligence Agency. (1986, March 3). *Yugoslavia: PLO ties and terrorism.* [Са документа скинута ознака повјерљивости].

Central Intelligence Agency. (1979, September). Prospects for Post-Tito Yugoslavia, National Intelligence Estimate.

Central Intelligence Agency. (1983, September). Yugoslavia - Trends in Ethnic Nationalism, An Intelligence Assessment.

Central Intelligence Agency. (1990, October). Yugoslavia Transformed, National Intelligence Estimate.

CIA National Foreign Assessment Center. (1980, May 29). *Yugoslav Emigre Extremists*.

CIA Office of National Estimates. (1972, September 27). Yugoslavia-The Ustashi and the Croatian Separatist Problem.

Committee for Collection of Data on Committed Crimes against Humanity and International Law of the Federal Republic of Yugoslavia (1998) 'Preparations of Muslims and Croats in BiH for Violent Separation from SFRY and Organized Character of Genocide against Serbs in Sarajevo', January, Belgrade.

Committee on International Relations U.S. House of Representatives. (1997) Final Report of the Select Subcommittee to Investigate the United States Role in Iranian Arms Transfers to Croatia and Bosnia ('The Iranian Green Light Subcommittee'). 104th Congress, 2d Session. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office. Доступно на: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.31210016411603&view=1up&seq=203. [Приступљено: 19. jun 2020]

Convention (I) for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field. (1949, August 12). Article 15. Geneva. Доступно на: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/365. [Приступљено: 10. август 2020]

Convention (II) for the Amelioration of the Condition of Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea. Geneva, 12 August 1949., Article 18.Доступно на: https://ihl-databases.icrc.org/applic/ihl/ihl.nsf/INTRO/370. [Приступљено: 10. август 2020]

Covenant of Hamas terror org. (n.d.). Embassy of Israel to the Netherlands.Доступно на: https://embassies.gov.il/hague-en/aboutisrael/themiddleeast/Pages/Hamas-Covenant.aspx. [Приступљено: 3. јун 2020]

Declaration on Yugoslavia and the Declaration on the Criteria for the Recognition of New States in Eastern Europe and the Soviet Union. (1992) International Legal Materials.

Déclaration de l'amiral Lanxade à Munich le 6 février 1994. (1994). AFP.

Direkcija za javni red i sigurnost, MUP Nezavisne države Hrvatske, (1941), Izvještaj o stanju događaja do 10. Avgusta u 08.00, 2019/41.

Direktorat za obavještajne poslove CIA-e (1984), Zimske olimpijske igre u Sarejevu: izgledi za teroristički incident, GI M 84-10029, februar 1984.

Dokument br. 7-1/96-152-2, 21.6.1995, RCIRZ

Dr. Schneider's Reply to Recent Guidance Letters, (1999, October 12), National Security Archive. Доступно на: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/doc97.pdf. [Приступљено: 10. септембар 2020].

European Commission, (2018, April 17), Commission Staff Working Document, Bosnia and Herzegovina 2018 Report, Strasbourg. Доступно на: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-bosnia-and-herzegovina-report.pdf [Приступљно: 21. јун 2020].

European Commission, (2019, June 29), *Commission Staff Working Document*, *Kosovo 2019 Report*, Strasbourg, Доступно на: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-kosovo-report.pdf. [Приступљено: 21. јун 2020]

Federalni zavod za statistiku, (1998), Stanovništvo prema nacionalnoj pripadosti i površina naselja, popis 1991, Beograd. Доступно на: https://publikacije.stat.gov.rs/G1991/Pdf/G19914013.pdf. [Приступљено: 10. август 2020]

Ford, H, (1970, November 20), *Intelligence Report - Yugoslavia: The Outworn Structure*. Central Intelligence Agency, Доступно на: https://www.cia.gov/library/readingroom/document/5077054e993247d4d82b6ab3. [Приступљено: 10. септембар 2020]

French National Assembly, (2001), Srebrenica: Rapport sur un massacre (Report no.3413), (Vols. 1-2), Доступно на: http://www.assemblee-nationale.fr/11/dossiers/srebrenica.asp. [Приступљено: 21. јун 2020]

French Senate, (2013, December 10), Rapport d'information sur les violences sexuelles faites aux femmes lors des conflitsarmés, 2013-2014 Ordinary Session of the Senate, no.212, Paris, FR. Доступно на: https://www.senat.fr/rap/r13-212/r13-2121.pdf. [Приступљено: 21. jun 2020]

Galijašević, Dž, (2019), Transkript sa 3. Sjedenice Nezavisne međunarodne komisije za istraživawe stradawa Srba u Sarajevu u period 1991-1995. godine, Banja Luka, 7. novembar 2019.

Himmler, H. (2004), Original Transcript (in German language) of Himmler speech at the meeting of the RPA leaders on January 28th, 2004, Bl. 2/614801/2/3. Military intermediate archive, Potsdam.

ICTY, (1995, October 2), Prosecutor v. Duško Tadić, Case No. IT-94-1-AR-72, Appeals Chamber decision on the defense motion for interlocutory appeal on jurisdiction, Доступно на: http://icr.icty.org/. [Приступљено: 10. август 2020]

ICTY, (2002, April 3), The Prosecutor v. Naletilic and Martinovic. Case No. IT-98-34-T, Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/naletilic_martinovic/trans/en/020403ED.htm. [Приступљено: 10. јун 2020]

ICTY, (2003, February 17). Witness testimony of Aleksandar Vasiljevic. *The Prosecutor v. Slobodan Milosevic*, Case No. IT-02-54. [Транскрипт]. Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/030217ED.htm. [Приступљено 08. септембар 2020]

ICTY, (2003, December 5). The Prosecutor v. Galić, Case No. IT-98-29-T. [Пресуда претресног вијећа].

ICTY, (2004, February 12), The Prosecutor v. Slobodan Milosevic, Case No. IT-02-54, Доступно на: http://www.slobodan-milosevic.org/documents/trial/index.htm. [Приступљено: 10. август 2020]

ICTY, (2004, January 22), Prosecutor v. Radoslav Brđanin, Case No. IT-99-36-A. [Доказ DB376, Извјештај вјештака одбране].

ICTY, (2004, February 12), The Prosecutor v. Slobodan Milosevic, Case No. IT-02-54, [Свједочење генерала Филип Морлион], P. 32047, Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/040212ED.htm. [Приступљено: 08. септембра 2020]

ICTY, (2005, February 24), Press Release: Charges against Rasim Delic Released to the Public, Registry No, JL/P.I.S./937e. Доступно на: https://www.icty.org/en/press/charges-against-rasim-delic-released-public. [Приступљено:10. јун 2020]

ICTY, (2005, October 27), Prosecutor v. Momčilo Krajišnik, Case No. IT-00-39-T, [Свједочење свједока Александра], Pp. 17857, Достуно на: https://www.icty.org/x/cases/krajisnik/trans/bcs/051027IT_BCS.pdf. [Приступљено: 10. јуна 2020]

ICTY, (2006, March 15), The Prosecutor v. Enver Hadžihasanović and Amir Kubura, Case No. IT-01-47-T, [Пресуда Претресног вијећа], Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/hadzihasanovic_kubura/tjug/en/had-judg060315e.pdf. [Приступљено: 10. јуна 2020]

ICTY, (2006, February 3), The Prosecutor v. Slobodan Milosevic, Case No. IT-02-54, [Пресуда Претресног вијећа], Доступно на: http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/060203IT.htm. [Приступљено: 10. јуна 2020]

ICTY, Prosecutor v. Milošević, Case no.IT-02-54, [Свједочење Ен-Ан Прентис], Доступно на: http://www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/060203IT.htm. [Приступљено: 10 септембра 2020]

ICTY, (2007, February 13), Prosecutor v. Radovan Karadžić, Case No. IT-95-5/18. [Транскрипт свједочења Едина Гараплије], Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/130207ED.htm. [Приступљено 08. септембра 2020]

ICTY, (2007, July 17), The Prosecutor v. Rasim Delic, Case No. IT-04-83-T, [Транскрипт са сједнице од 17. јула], Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/delic/trans/en/070710IT.htm. [Приступљено: 10. август 2020]

ICTY, (2007, October 16), Prosecutor v. Sefer Hahilović, Case No. IT-01-48-T, [Пресуда]. Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/halilovic/acjug/en/071016.pdf. [Приступљено 10. августа 2020]

ICTY, (2008, February 10), The Prosecutor v. Rasim Delic. Case No, IT-04-83-T, [Транскрипт са сједнице од 10. фебруара], Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/delic/trans/en/080210IT.htm. [Приступљено: 10. јуна 2020]

ICTY, (2008, June 13), *Prosecutor v. Rasim Delić*, Case No. IT-04-83-T, [Завршни поднесак Тужилаштва].

ICTY, (2008, September 15), Prosecutor v. Rasim Delić, Case No. IN-04-83-T. [Пресуда].

ICTY, Praising the Mujahadins, (2008, February 9), Justice Report, Доступно на: http://www.justice-report.com/en/articles/icty-praising-the-mujahadins. [Приступљено: 10. јун 2020]

ICTY, (2010, May 10), Prosecutor v. Radovan Karadžić, Case No. IT-95-5/18, , [Унаакрсно испитивање Дејвида Харланда, отворена сједница], Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/100510IT.htm. [Приступљено: 10. август 2020].

ICTY, (2010, June 30), Prosecutor v. Radovan Karadžić, Case No. IT-95-5/18, [Транскрипт суђења Радована Караџића од 30. јуна 2010], Доступно на: https://www.icty.org/en/case/karadzic. [Приступљено: 10. августа 2020].

ICTY, (2011, June 22), Witness testimony of Asim Džambasović. *Prosecutor v. Radovan Karadžić.* Case No. IT-95-5/18-PT. [Унакрсно испитивање од стране Радована Караџића].

ICTY, (2011, October 28), Свједочење свједока Мевлудин Сејмановић на сједници одржаној 28. октобра 2011, Prosecutor v. Radovan Karadžić, Case No. IT-95-5/18-PT, Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/karadzic/trans/en/111028ED.htm. [Преузето: 31. јул 2020]

ICTY, (2013, March 4), Prosecutor v. Radovan Karadžić, Case No. IT-95-5/18, [Јавни транскрипт саслушања генерала Александра Васиљевића од 4. марта 2013.].

ICTY, (2015, March 31), The Prosecutor v. Ratko Mladić, Case No. IT-09-92-T, [Транскрипт]. Достуно на: https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/150331ED.htm. [Преузето: 10. август 2020]

ICTY, (2015, December 15), The Prosecutor v. Ratko Mladić, Case IT-09-92, [Отворена сједница]. Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/151215ED.htm. [Преузето: 10. август 2020].

ICTY, Prosecutor v. Ratko Mladić, Case No. IT-09-02-T, [Транскрипт], Доступно на: https://www.icty.org/x/cases/mladic/trans/en/150331ED.htm. [Преузето: 10. август 2020]

ICTY, Witness Statement by Aleksandar Vasiljević, Доступно на: http://www.peterrobinson.com/Witness%20Lists/Week%2025%20February%202013_Witnesses/Aleksandar%20Vasiljevic%20revised%20statement.pdf. [Приступљено: 10. август 2020]

ICTY, Prosecutor v. Zdravko Mucić, Hazim Delić, Esad Landžo & Zejnil Delalić. Mucić et al, IT-96-21, [Информација о случају „Камп Челебић"]. Доступно на: https://www.icty.org/en/case/mucic. [Приступљено: 10. август 2020]

International Court of Justice. (1995), Case Concerning Application of The Convention on The Prevention and Punishment of The Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia): Preliminary Objections, Доступно на: https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/8618.pdf. [Приступљено: 11. април 2020]

International Court of Justice, (2007, February 26), Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro. Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, [Пресуда], Доступно на: https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/091-20070226-JUD-01-00-EN.pdf. [Приступљено: 10. август 2020]

International Court of Justice, (2007, February 26), Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro, Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. [Сажетак пресуде].

International Court of Justice, (1995, June 26), Bosnia and Herzegovina v. Yugoslavia, Case Concerning Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, [Прелиминарни приговори Савезне Републике Југославије], Доступно на: https://www.icj-cij.org/files/case-related/91/8618.pdf. [Приступљено: 10. August 2020]

Intelligence Agency of SFRJ , Connections of Croatian National Resistance (general Drinjanin- Maks Luburic) with Muslim Movements and Individuals around the World, 051-2-0020 [Руком написани бројеви: /6498].

Israeli, R, (2020, March 11), Транскрипт са 4. сјенице Независне међународне комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву у периоду 1991-1995, Бања Лука.

Italian Division of General Investigations and Special Operations, Searches at the Islamic Cultural Center, Viale Jenner 50, Milano, 6/26/1995. [Антитерористички извјештај].

Izetbegović, A, (1991, February 27), Address to the Deputies Regarding the Third Point of the Agenda, 'Information from Alija Izetbegović, President of the Presidency of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina on the Conclusions from the Session of the Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia held on 22.02.1991 in Sarajevo, Fourth Joint Session of the Council of the Assembly of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina. 1991. [Магнетофонски стенограм].

Izetbegović, A, (1991), Regarding the Third Point of the Agenda, 'Information from Ali Izetbegović, President of the Presidency of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina on the Conclusions from the Session of the Presidency of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia held on 22.02.1991 in Sarajevo', Fourth Joint Session of the Council of the Assembly of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina. 1991. [магнетофонски стенограм, 27. фебруара 1991].

Izetbegovic, A, (1994), Decision for appointing of Sefer Halilovic as Brigadier General of the Army of Bosnia and Herzegovina under register number 02-111-329/94, from 26 April.

Izetbegovic, A, (1994), Decision on promotion to higher ranks within the Army of BiH inter alia of members of the El El-Mudzahidin Detachment of the 3rd Corps of BiH Army under register number 02-111-540/94, 5 August.

Izetbegovic, A, (1993), Official Letter of Appreciation to Dr. Hani al Bana, 7 April, Humanitarian Organization Islamic Relief, Доступно на: https://www.docdroid.net/Gl9YYTD/alija-hani-al-banna-pdf. [Приступљено: 10. August 2020]

Кecmanovic, N, (2020), Транскрипт са 4. сједнице Независне међународне комисије за страдање Срба у Сарајеву у периоду 1991-1995. године, Бања Лука, 9. марта 2020..

Kolt, G, National Intelligence officer for Europe, the Central Intelligence Agency, (1984, September 25), Typescripts on Yugoslavia, memorandum for Jack F. Matlock, National Security Council.

Manifest Regenta Aleksandra narodu od 6. Januara, (1919), Službene Novine Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca.

Media content analysis: The events that led to the war and the war itself in Sarajevo (1991-1995), (2020), Belgrade, SRB: Institute for Political Studies, RCIRZ.

Military Information Branch UNPF HQ, (1995) Interoffice Memorandum, UN Restricted document 'BIH offensive actions from safe areas', ZA01 -7271 (p.1), ZA01 -7272, 18 March.

Military Information Branch UNPF HQ, (1995), Interoffice Memorandum, UN Restricted document 'BIH hostile attitude towards UNPROFOR', ZA01 – 7268, ZA01 – 7269, ZA01-7270, 12 July.

Military Security Service Administration of the Supreme Command of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, (1995), Chart of hierarchical relations of the El-Mudžhedin detachment, strictly confidential, military secret, 28 November.

Military Security Service Administration of the Supreme Command of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, (1993), Report about Recently Registered Intensive Intelligence and Reconnaissance Activities of UNPROFOR in Sarajevo, мilitary Secret, strictly confidential, 04691190, 11 August.

Ministarstvo Unutrašnjih Poslova Republike Srpske, (2005), Izvestaj o prikupljenim operativnim saznanjima vezanim za terorizam, 02/1/05.

Ministry of Internal Affairs in Sarajevo, Republic of Srpska, (1992), Daily Events Bulletin on developments in Sarajevo No.68, 16 July.

Naredba o postavljanju Emira 1/7. Mbbr Armije Republike BiH, (1993) Register Number 395/93, 16 March, assigned by Mahmut ef. Karalic, Emir of BiH and sealed with the official seal of the 7th Muslim Brigade.

NATO Parliamentary Assembly, (2009), (*70th Rose-Roth Seminar)*, Sarajevo, BiH.

NSC-4 COORDINATION OF FOREIGN INFORMATION MEASURES, (1947, December 17), Federation of American Scientists, Доступно на: https://fas.org/irp/offdocs/nsc-hst/nsc-4.htm.

Official Gazette of Republika, (1992), Decision about strategic goals of the Serbian people in Bosnia and Hercegovina No 02-130.92, Доступно на: http://srpskaenciklopedija.org/doku.php?id=%D0%BE%D0%B4%D0%BB%D1%83%D0%BA%D0%B0_%D0%BE_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D1%88%D0%BA%D0%B8%D0%BC_%D1%86%D0%B8%D1%99%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D0%B0_%D1%81%D1%80%D0%BF%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B3_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%B0_%D1%83_%D0%B1%D0%BE%D1%81%D0%BD%D0%B8_%D0%B8_%D1%85%D0%B5%D1%80%D1%86%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%BD%D0%B8_1992. [Приступљено: 10. август 2020]

Official Gazette of the Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina, (1990, July 31), Amendment LXIX to the Constitution of Socialist Republic of Bosnia and Herzegovina.

Official Gazette of the Republic of Bosnia and Herzegovina, (1992, May 20), Decision with the force of law about Armed Forces of Republic of Bosnia and Herzegovina No. 4.

Official Gazette of the Republic of Bosnia and Herzegovina, (1992, June 20). Decision on the declaration of the state of war, No. 7.

Order for incorporating the units "Handzar divizija" and "Silver Fox" with equipment and arms in the Special Purpose Detachment "Zulfikar", (1993), strictly confidential No: 01/563-1-3/93, 2 September 1993.

Order on the formation of the El-Mudžhedin Detachment under the 3rd Corp of the Army of the Republic of Bosnia and Hercegovina (1993), strictly confidential, No.:14/75-86.

Organization of Islamic Cooperation: Islamic Educational, Scientific and Cultural Organization, (2009), The Strategy for Islamic Cultural Action Outside the Islamic World, Rabat, Доступно на: https://culturalanalysis.net/wp-content/uploads/2018/04/Strategy-for-Islamic-Cultural-Action-ISESCO.pdf. [Приступљено: 22 June 2020]

Pakistani Information Service, (1948), 'Pakistani developments (in the period between19 and 25 may 1948)', Notebook 2, no.:21, Published by S.A. Dzavid, chief information officer, Information and Press Department of the Government of Pakistan.

Pakistani Security Service, (1948), 'New Islamic State Pakistan', based on information from S.A. Dzavid, chief intelligence officer and secret officer of the Press Intelligence Department of the Government of Pakistan – Karachi between 28 January – 3 February 1948.

Pašić, E. to G. Hedzed U, (1994), 'Report on the stay in the Islamic Republic of Iran', strictly confidential,14 September.

Plessy v. Ferguson, (1895), 163 U.S. 57. p.

Predsjedništvo Hrvatske zajednice Herceg-Bosna, (1992, April 8), Odluka o formiranju Hrvatskog vijeća obrane, Br. 2/92, Mostar,. Доступно на: http://www.slobodanpraljak.com. [Приступљено: 10 August 2020].

Report on the Situation of Human Rights in the Territory of Former Yugoslavia, UN doc E/CN.4/1993/, 10 February 1993.

Second Department of the State Security Service, State Secretariat for Internal Affairs of the Peoples Republic of Bosnia and Hercegovina , Report on the terrorist organization "Young Muslims".

Sector SDB Zenica of the State Security Service of the Ministry of Internal Affairs of Republic of Bosnia and Hercegovina, (1995), Official note on mujahedeen activities in 1994 and 1995, state secret, OI 'Vranduk', 23 October.

Sector SDB of the 1st Corps Command of the Army of the Republic of Bosnia and Herzegovina, (1995), Information about OA Vranduk, El-Mudžhedin Detachment, 04/8250-1, Signed by Colonel Sead Ćudić, Assistant Commander, Sarajevo, 9 June.

Security Information, Amin el-Husseini, Grand Mufti of Jerusalem, (1951, November 19), Central Intelligence Agency. Security Information, Amin el-Husseini, Grand Mufti of Jerusalem, (1951, November 19), Central Intelligence Agency. Доступно на: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/HUSSEINI%2C%20AMIN%20EL%20%20%20VOL.4_0160.pdf. [Приступљено: 10. септембар 2020]

Security-Information Service of the Ministry of Defense of Republic of Croatia in Zagreb, (1996), 'Handžar Divizija" – findings', register no. 512-18-01-96-3706-6, Zagreb, 4 July.

Self-Organized Unit "Sultan Fatih" in Sarajevo, (1997), 'Official proposal for giving recognition', attached is a list of all members of the unit, Signed by Sheikh Zakir Betktic, Sarajevo, 10 August.

State Commission for the Revision of Decisions on the Naturalisations of Foreign Citizens of the Council of Ministers of Bosnia and Hercegovina, (2007), Decision number: UP-01-07-2299-2/06 revoking the granted citizenship of Bosnia and Hercegovina to Kamel Ben Karray (Ali), citizen of Tunisia, 8 May.

State Department Recommends and Grants Agreement on Questionable Bosnian Ambassador Appointment, (2005, June 17), Congressional Record – House, Доступно на: https://www.congress.gov/109/crec/2005/06/17/CREC-2005-06-17-pt1-PgH4711-2.pdf. [Приступљено: 30. август 2020]

Steinberg G, (2010), The Muslim Brotherhood in Germany, In Rubin, B. (ed.) The Muslim Brotherhood: The Organization and Policies of a Global Islamist Movement. New York: Palgrave Macmillan, Доступно на: https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/497365/mod_resource/content/1/MB%20in%20Germany%20from%20%5BBarry_Rubin%5D_The_Muslim_Brotherhood-2.pdf. [Приступљено: 10. априла 2020]

Sule, Z, (2019), Statement by Head of the OSCE Mission to Bonnia and Herzegovina, Bruce G. Berton on conviction of Radovan Karadizic.

Šefik, D., Director (n.d.) Official Application for citizenship for ben Mokhtar born on 20 February 1968 in Sidi Bousid, Tunis, married to a Alisa r. Grabus obtaining Bosnian citizenship, living in Tranvnik, a member of the EL-Mudzahedin Detachment of the 3rd Corps of the Army of the Republic of Bosnia and Hercegovina.

Šehovac, D, (2020), Транскрипт са 4. сједнице Независне међународне комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву у периоду 1991-1995. године, Бања Лука, 12. март 2020.

Tenth Mountain Brigade, 20-511/93, Information about the security conditions on 7 and 8 May 1993. RCIRZ.

The Concept of Deterrence in Arab and Muslim Thought: The Various Approaches of the Muslim Brotherhood, (2012), Prepared by the Institute for Policy and Strategy for the U.S. Department of Defense/ Office of Net Assessment, Contract no. HQ0034-09-D-3006, June.

The Yugoslav Communist Alliance, the Central Committee of the Communist Alliance of Bosnia and Herzegovina, the Commission for International Affairs and Cooperation with Labour and Progressive Movements in the World, (1983), Political Islam in International Movements, Sarajevo, Sarajevo District Committee Archives SK Bosnia and Herzegovina, September 16, Report number: # 02/4-7-3, Classified No. 01/1- 11/3-83, Submitted on 23 September 1983.

Third Corps Command of the Army of the Republic of Bosnia and Hercegovina, (1995). 'Proposal to reform the detachment El-Mudžhedin', with strictly confidential No.:05/8-85, 4 October. Signed by Sakib Mahmuljin.

The Treaty of Berlin, (1878), Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Serbia, Доступно на: http://www.mfa.gov.rs/sr/index.php/dipl-tradicija/istorijski-diplomatski-dokumenti/1288,--1878. [Приступљено: 30 August 2020]

Timeline of the Cold War. (n.d.). Harry S. Truman Presidential Library, Доступно на: https://www.trumanlibrary.gov/public/TrumanCIA_Timeline.pdf. [Приступљено: 10. септембар 2020]

Transkript sjednice Skupštine Bosne i Hercegovine, br. 23, (1992, January 24-25).

United Nations, (2010), Report of the Mapping Exercise documenting the most serious violations of human rights and international humanitarian law committed within the territory of the Democratic Republic of the Congo between March 1993 and June 2003, Geneva, CH: United Nations High Commissioner for Human Rights (UNHCR).

United Nations, (2005, January), Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General. Доступно на: https://www.un.org/ruleoflaw/files/com_inq_darfur.pdf. [Приступљено: 10. септембар 2020]

United Nations Fifth Periodic Report on the Situation of Human Rights in the Territory of the former Yugoslavia E/CN.4/1994/47, (1993, November 17).

United Nations Commission on Human Rights, (1992, August 14), Situation of Human Rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission Resolution 1992/S-1/1.

United Nations Commission on Human Rights, (1993, February 10), Report on the situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia submitted by Mr. Tadeusz Mazowiecki, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to Commission resolution 1992/S-1/1 of 14 August 1992, E/CN.4/1993/50, Доступно на: https://web.archive.org/web/20040905200222/http://www.haverford.edu/relg/sells/reports/mazowiecki_10feb93.htm. [Приступљено: 5 September 2020]

United Nations Security Council Resolution 836, S/RES/836, (1993, June 4), Доступно на: http://unscr.com/en/resolutions/doc/836. [Приступљено: 10. август 2020]

United Nations Security Council Resolution 758, (1992, 8 June), Достпно на: http://unscr.com/en/resolutions/758. [Приступљено: 10. август 2020]

United Nations Security Council, (1994, May 27), Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to United Nations Security Council Resolution 780 (1992), S/1994/674.

United Nations Security Council Resolution 824, (1993, May 6), S/RES/824. Доступно на: http://unscr.com/en/resolutions/doc/824. [Приступљено: 10 August 2020]

United Nations Economic and Social Council, (1996, October 22), Situation of human rights in the territory of the former Yugoslavia, Periodic report submitted by Ms. Elisabeth Rehn, Special Rapporteur of the Commission on Human Rights, pursuant to paragraph 45 of Commission resolution 1996/71.

UNIDIR, (2008), Disarmament forum: Uranium weapons.

United States v. Holy Land Foundation for Relief and Development, (2008), Appendix II: 'An Explanatory Memorandum on the General Strategic Goal for the Group in North America', Government Exhibit 003-0085 3:04-CR-240-G, United States District Court: Texas, Northern District. Доступно на: https://www.theoakinitiative.org/pdfs/teamb/15-Shariah-The-Threat-to-America-Team-B-Report-Web-285-308.pdf. [Приступљено: 22. јуна 2020]

United States v. Arnaout, 282 F. Supp. 2d 838 (N.D. Ill. 2003), Доступно на: https://www.courtlistener.com/opinion/2480016/united-states-v-arnaout/. [Приступљено: 10. јуна 2020]

United States vs. Hifah Wael Jayyousi and Kassem Daher, (2004), Official Statement of Special Agent John T. Kavanaugh, Federal Bureau of Investigation, 1 December, 2004. United States District Court of Florida, Case number: 04-3565 RLD.

United States v. Usama bin Laden, et al, (2001), 109 F.Supp.2d 211 [Транскрипт са суђења], United States District Court, Southern District of New York, 20 February. Доступно на: http://cryptome.org/usa-v-ubl-07.htm.

United States Congress Committee on International Relations, (1996, April 29), Establishing a Select Subcommittee of the Committee on International Relations to Investigate the United States Role in Iranian Arms Transfer to Croatia and Bosnia, 104th Congress. House Resolution 416, Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, Доступно на: https://www.congress.gov/bill/104th-congress/house-resolution/416. [Приступљено: 19 June 2020]

U.S. Role in Iranian Arms Transfer Part 1, (1996, May 30), [Video, 1:24:27], C-SPAN. Доступно на: https://www.c-span.org/video/?72595-1/us-role-iranian-arms-transfer-part-1. [Приступљено: 19 June 2020]

United States House Permanent Select Committee on Intelligence, (1998), Investigation into Iranian Arms Shipment to Bosnia, 105th Congress, 2d Session. House Report 105-804. 9 October. Washington, USA: Government Printing Office. Доступно на: https://www.congress.gov/105/crpt/hrpt804/CRPT-105hrpt804.pdf. [Приступљено: 19 June 2020]

United States District Court, Southern District of New York, (2001, February 20), United States v. Usama bin Laden, et al. S(7) 98 Cr. 1023 (LBS). [Транскрипт са суђења].

United States Institute of Peace, (1994), Washington Agreement, Доступно на: https://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/washagree_03011994.pdf. [Приступљено: 10 August 2020]

Zaključci XV, XVIII, XIX i XX Sjednice Centralnog komiteta Saveza Komunista Bosne i Hercegovine, (1968), Sarajevo: CKSKBiH.

Young Muslim, the Youth Section of El-Hidaje, Sarajevo Branch Office. (1944). Enrollment agreement, number 108/1994. RCIRZ.

Yugoslavia; An Intelligence Appraisal (in response to NSSM 129), (1971, July 27), Central Intelligence Agency. Доступно: https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp79r01095a001300010006-1. [Приступљено: 10 September 2020].

Questionnaire, (2020), RCIRZ.

Академски чланци, радови, дипломски радови, магистарске тезе и докторске дисертације, извјештаји (међународних организација, невладиних организација)

A Supplemental Schematic Diagram of Islamist Terror Networks and Operatives in Bosnia, 1992-2015. (б.д.). *SEERECON*. Доступно на: http://seerecon.com/from-the-balkans-to-isis/ [Приступљено: 22. јуна. 2020.]

Achter, P. J. (б.д.). McCarthyism: History & Facts. *Encyclopedia Britannica*. Доступно на: https://www.britannica.com/topic/McCarthyism

Ajdukovic, M. (1995). Children in War in Croatia. *Croatian Journal of Social Policy*, *2*(4), 295-304.

Alfoneh, A. (јануар 2011). Brigadier General Qassem Suleimani: A Biography. *Middle Eastern Outlook*, *1*, 1-7. Доступно на: https://www.aei.org/wp-content/uploads/2011/10/suleimani.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Amnesty International. (1999). Le livre noir de l'ex-Yougoslavie: Purification ethnique et crimes de guerre: Le livre noir d'Amnesty International sur le Kosovo. Paris, FR: Editions Arléa.

Amnesty International. (2002). Bosnia and Herzegovina: Amnesty International's concerns in the case of Edin Garaplija [PDF документ]. Доступно на: https://www.amnesty.org/download/Documents/120000/eur630022002en.pdf [Приступљено: 10. августа 2020.]

Amnesty International. (2009). *Whose justice? Bosnia and Herzegovina's women are still waiting*. London, UK: Amnesty International Publications.

Amnesty International. (2012). *Old crimes, same suffering: No justice for survivors of wartime rape in north-east Bosnia and Herzegovina*. London, UK: Amnesty International Publications.

Amnesty International. (2012). *When everyone is silent: Reparation for survivors of wartime rape in Republika Srpska in Bosnia and Herzegovina*. London, UK: Amnesty International Publications.

Amnesty International. (2017). *We need support, not pity: Last chance for survivors of wartime rape in north-east Bosnia and Herzegovina*. London, UK: Amnesty International Publications.

Anghel, G. (2000). *The War in Bosnia, 1992-1995: Analyzing Military Asymmetries and Failures*. [Постдипломска теза]. Naval Postgraduate School, Monterey, California. Доступно на: https://calhoun.nps.edu/handle/10945/32933. [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Attila Hoare, M. (б.д.). *Analiza slučaja 2: Kolaboracija bošnjačkih Muslimana u Drugom svetskom ratu*. Доступно на: http://yuhistorija.com/serbian/drugi_sr_txt01c2.html [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Bajoria, J., & Teslik, L. H. (2011). *Profile: Ayman al-Zawahiri*. Council on Foreign Relations. Доступно на: https://www.cfr.org/backgrounder/profile-ayman-al-zawahiri [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Balis, C. (1999). The Lost Hour of Europe: An Autopsy of the Failed Yugoslav Experiment. *The SAIS European Journal*. Доступно на: http://sais-journal.herokuapp.com/posts/the-lost-hour-of-europe

Baran, Z. (2008). The Muslim Brotherhood's U.S. Network. Fradkin, H., Haqqani, H., & Brown, E. (Eds.) *Current Trends in Islamist Ideology*, *6*, 95-122. Washington, D.C.: Hudson Institute. Доступно на: https://www.hudson.org/content/researchattachments/attachment/1339/20080314_current_trends_volume6.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Barath, A. (2002). Children's Well-Being After the War in Kosovo: Survey 2000. *Croatian Medical Journal*, *43*(2), 199-208.

Bardos, G. N. (2013). Iran in the Balkans: A History and a Forecast. *World Affairs*, *175*(5), 59-66. Thousand Oaks, CA: Sage Publications. Доступно на https://www.jstor.org/stable/43554740?read-now=1&seq=5#page_scan_tab_contents [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Basoglu, M., et al. (2005). Psychiatric and cognitive effects of war in former Yugoslavia: association of lack of redress for trauma and post-traumatic stress reaction. *Journal of the American Medical Association (JAMA)*, *294*, 580-590.

Baum, P. (2016). *The First Victim of Austerity: The Impact of the Worldwide "Neoliberal Turn" On the Breakdown of the Yugoslav Federation.* [Есеј написан за љетњи семестар студија Антропологије, Семинар: Западни Балкан као зона контакта/конфликта: Компаративне етнологије конфликта, етнонационализам и европеизација (The Western Balkans as a Contact/Conflict Zone: Comparative Ethnologies of Conflict, Ethnonationalism and Europeisation)]. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg

Begić, D. (1966). Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković-Maček. *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta — Sarajevo*, *2*(2), 177-191.

Binder, D. (зима 1994/1995). Anatomy of massacre. *Foreign Policy*, *1994/1995*(97), 70.

Blavicki, S. (2009). Islamist terrorist networks in Bosnia and Herzegovina. [Постдипломска теза]. Naval Postgraduate School, Monterey, California.

Boduszyński, P. (2015). The Gulf and the Balkans: Islam, Investment, and Influence. Monthly monitor report for January. *Gulf State Analytics (GSA)*, 5-8.

Bondžić, D. (2014). Školovanje studenata iz zemalja u razvoju kao deo spoljne politike Jugoslavije 1950-1961. *Annales, Series historia et sociologia*, *24*(4), 637-648. Доступно на: https://zdjp.si/wp-content/uploads/2015/06/bondzic.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Bostom, A. G. (2013) *A Salient Example of Hajj Amin el-Husseini's Canonical Islamic Jew-Hatred — Introduction, Text, and Commentary*. Доступно на: http://www.centerforsecuritypolicy.org/wp-content/uploads/2013/10/CSP_A_Salient_Example_of_Hajj_Amin_el-Husseinis.pdf [Приступљено: 10. августа 2020.]

Bougarel, X. (1999). *Bosnian Islam since 1990s: Cultural Identity or Political Ideology?* [Рад презентован на Годишњој конвенцији Удружења за проучавање националности (Annual Convention of the Association for the Study of Nationalities)]. New York, US. Доступно на: https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-00220516/document [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Bougarel, X. (2005). The Role of Balkan Muslims in Building a European Islam. *European Policy Centre*, *43*. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/32230189_The_Role_of_Balkan_Muslims_in_Building_a_European_Islam [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Brisard, J. H. (2002). *Terrorism Financing: Roots and Trends of Saudi Terrorism Financing*. Извјештај припремљен за Предсједника Савјета безбједности Уједињених нација. 9. децембар. New York, US: JCB Consulting.

Brock, P. (1993). Dateline Yugoslavia: The Partisan Press. *Foreign Policy*, *1993-1994*(93), 152-172. doi:10.2307/1149026.

Brykczynski, P. (2005). Radical Islam and the Nation: The Relationship between Religion and Nationalism in the Political Thought of Hassan al-Banna and Sayyid Qutb. *History of Intellectual Culture*, *5*(1), 1-19. Доступно на: https://journalhosting.ucalgary.ca/index.php/hic/article/view/68891/53354 [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Busby, C. (16-19. октобар 2003). Depleted science: Health consequences and mechanisms of exposure to fallout from depleted uranium weapons. Рад презентован на Међународној конференцији о осиромашеном уранијуму (International DU Conference), Hamburg, Germany.

Can, M. (б.д.). *Turkish Battalion Task Force in 1992-1995 Bosnia War*. Доступно на: https://www.academia.edu/20062082/TURKISH_BATTALION_TASK_FORCE_IN_1992-1995_BOSNIA_WAR. [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Ceranic, S. (2003). Psycho-social consequences in Adolescents: Victims of Landmines. *Engrami – Časopis za kliničku psihijatriju, psihologiju i granične discipline*, *25*(1-2), 49-54.

Committee on International Relations U.S. House of Representatives. (1997). Final Report of the Select Subcommittee to Investigate the United States Role in Iranian Arms Transfers to Croatia and Bosnia ('The Iranian Green Light Subcommittee'). 104. конгрес, 2. сједница. Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office. Доступно на: https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.31210016411603&view=1up&seq=203 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Coşkun, B. D. (2011). Turkish Foreign Policy toward the Bosnian War (1992-1995): A Constructivist Analysis. *Karadeniz Araştırmaları*, *28*, 1-18. Доступно на: https://arastirmax.com/en/system/files/dergiler/286582/makaleler/1/28/arastirmax-turkish-foreign-policy-toward-bosnian-war-1992-1995-constructivist-analysis.pdf [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Counter Extremism Project. (2020). *The Muslim Brotherhood's Influence on Al-Qaeda, ISIS, and Iran*. Доступно на: https://www.counterextremism.com/sites/default/files/Muslim%20Brotherhood%27s%20Influence_010720%20%281%29.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Counter Extremism Project. (б.д.). *Bosnia & Herzegovina: Extremism & Counter-Extremism Report*. Доступно на: https://www.counterextremism.com/countries/bosnia-herzegovina [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Crouzatier, J.-M. (2008). Le principe de la responsabilité de protéger. *Aspects*, *Revue d'études francophones sur l'Etat de droit et la démocratie*, *2*, 27-28.

Čavić, T. (2001). Refugees at the Avala Psychiatric Clinic: Role of cognitive restructuring in the treatment of psychological trauma. *Engrami – Časopis za kliničku psihijatriju, psihologiju i granične discipline*, *23*(3-4), 71-75.

Dautović, F. (2001). *Šukrija Alagić – doprinos islamskim znanostima s posebnim osvrtom na Tefsir*. [Магистарска теза]. Fakultet islamskih nauka, Sarajevo.

De Roy van Zuijdewijn, J., & Bakker, E. (2014). *ICCT Background Note: Returning Western Foreign Fighters: The Case of Afghanistan, Bosnia and Somalia*. Hague: International Center for Counterterrorism – The Hague. Доступно на: https://www.icct.nl/download/file/ICCT-De-Roy-van-Zuijdewijn-Bakker-Returning-Western-Foreign-Fighters-June-2014.pdf [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Devic, A. (2000). The Forging of Socialist Nationalism and Its Alternatives: Intellectual Criticism and Social Context in Yugoslavia between the Mid-1960s and 1992. [Докторска дисертација (Социологија)]. University of California, San Diego.

Dodging Armageddon: The War That Almost Was, 1950. (1998). *Cryptologic Quarterly*, 85-95. Доступно на: https://www.nsa.gov/Portals/70/documents/news-features/declassified-documents/cryptologic-quarterly/Dodging_Armageddon.pdf [Приступљено: 30. августа 2020.]

Doney, D., Onceva, S., & Gligorov, I. (2002). Refugee Crisis in Macedonia during the Kosovo Conflict. *Croatia Medican Journal*, *43*(2), 184-189. Доступно на: http://neuron.mefst.hr/docs/CMJ/issues/2002/43/2/11885045.pdf [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Dragišić, Z., & Janković, B. (2014). Radikalni islamizam i bezbednost Balkana. *Politika nacionalne bezbednosti*, *7*(2), 69-88. Доступно на: https://www.ips.ac.rs/publications/radikalni-islamizam-i-bezbednost-balkana [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Drezgic-Vukic, S. M., Knezevic, A., Siladi Den, B., et. al. (1996). War Stress and Alcoholism in Veterans, *Aktuelnosti iz neurologije, psihijatrije i granichnih podrucja*, *4*(3-4), 35-39.

Eikmeier, D.C. (2007). Qutbism: An Ideology of Islamic-Fascism. *Parameters*, *37*(1), 85-97. Pennsylvania: U.S. Army War College. Доступно на: https://pdfs.semanticscholar.org/8288/7b478069cd69eb4836c4b51a965612e64ce8.pdf?_ga=2.137974135.653024216.1586530710-300999942.1586530710 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Eiteneier, H. (2006). The Nazi-Islamist Connection, Review of Djihad und Judenhass: Uber den neuen antijudischen Krieg, by Matthias Kuntzel. *Jewish Political Studies Review*, *18*(1-2). Доступно на: http://www.jcpa.org/phas/phas-eiteneier-s06.htm [Приступљено: 10. априла 2020.]

European Commission. (2018). *Commission Staff Working Document, Bosnia and Herzegovina 2018 Report*. Strasbourg, 17. април. Доступно на: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-bosnia-and-herzegovina-report.pdf [Приступљено: 21. јуна 2020.]

European Commission. (2019). *Commission Staff Working Document, Kosovo 2019 Report*. Strasbourg, 29. јун. Доступно на: https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-kosovo-report.pdf [Приступљено: 21. јуна 2020.]

Farahat, C. (2017). The Muslim Brotherhood, Fountain of Islamist Violence. *Middle East Quarterly*, *24*(2), 1-10. Доступно на: https://www.meforum.org/middle-east-quarterly/pdfs/6562.pdf. [Приступљено: 10. априла 2020.]

Feinstein, T. (прир.). (2005). *The CIA and Nazi War Criminals*. National Security Archive. Доступно на: https://nsarchive2.gwu.edu/NSAEBB/NSAEBB146/index.htm#5 [Приступљено: 30. августа 2020.]

Feldman, A. (2017). *Kállay's Dilemma on The Challenge of Creating A Manageable Identity in Bosnia And Herzegovina (1882-1903)*. Доступно на: https://www.academia.edu/35570036/K%C3%A1LLAYS_DILEMMA_ON_THE_CHALLENGE_OF_CREATING_A_MANAGEABLE_IDENTITY_IN_BOSNIA_AND_HERZEGOVINA_1882-1903 [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Ferhadbegović, S. (2005). Fes oder Hut? Der Islam in Bosnien zwischen den Weltkriegen. *Wiener Zeitschriftzur Geschichte der Neuzeit*, *2*(5), 69-85.

Fotini. Ch. (јул 2008). Following the Money: Muslim versus Muslim in Bosnia's Civil War. *Comparative Politics*, *40*(4), 461-480. Доступно на: http://fotini.mit.edu/sites/default/files/documents/Following%20the%20money.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Frantzman, S. J., & Ćulibrk, J. (2009). Strange Bedfellows: The Bosnians and Yugoslav Volunteers in the 1948 War in Israel/Palestine. *Istorija 20. Veka*, *1*, 189-200. Доступно на: https://www.academia.edu/2267922/Strange_bedfellows_The_Bosnians_and_Yugoslav_volunteers_in_the_1948_war_in_Israel_Palestine [Приступљено: 11. априла 2020.]

French National Assembly. (2001). Srebrenica: Rapport sur un massacre [Извјештај бр. 3413, томови 1 и 2]. Доступно на: http://www.assemblee-nationale.fr/11/dossiers/srebrenica.asp [Приступљено: 11. априла 2020.]

French Senate. (10. децембар 2013). Rapport d'information sur les violences sexuelles faites aux femmes lors des conflits armés. Редовна сједница Сената бр. 212, 2013-2014. године, Paris, FR. Доступно на: https://www.senat.fr/rap/r13-212/r13-2121.pdf [Приступљено: 30. августа 2020.]

Frolov, D. (2017). Velikiy muftiy Ierusalimaivoyska SS. Oboznachenie kul'turno religioznoy svyazi islamizma i nacional socializma na primere 13 j gornoy divizii vosk SS "Handshar". *Musul'mansky j mir*, *3*. Доступно на: https://cyberleninka.ru/article/n/velikiy-muftiy-ierusalima-i-voyska-ss-oboznachenie-kulturno-religioznoy-svyazi-islamizma-i-natsional-sotsializma-na-primere-13-y-gornoy/viewer [Приступљено: 21. јуна 2020.]

Frolov, D. (2018). Velikiy muftiy Hadzhi Amin jel'-Huseyni i "musul'manskiy eksperiment" v Bosnii: k voprosu o roli islamskogo faktora v voennyh usiliyah nacistskoy Germanii. *Istoricheskie nauki*, *4* (70), No.3. Доступно на: http://sn-histor.cfuv.ru/wp-content/uploads/2018/11/118-131.pdf [Приступљено: 21. јуна 2020.]

Gavrilović, D. (2012). *Masovni zločini muslimanskih i hrvatskih snaga nad Srbima, 1992-1995*. Institut za istraživanje srpskih stradanja u XX veku. Доступно на: http://www.serb-victims.org/content/view/838/317/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Gavrilović, J., Lečić-Toševski, D. M., & Jović, V. (1998). Actual Symptomatology, Defense Mechanisms and Childhood Trauma experienced in War Traumatized Patients. *Psychiatry Today*, *30*(4), 509-521.

Gavrilović-Janković, J., Lečić-Toševski, D. M., Čolović, O., et. al. (2005). Association of Posttraumatic Stress and Quality of Life in civilians after air attacks. *Psychiatry Today*, *37*(2), 289-305.

Gibas-Krzak, D. (2013). Contemporary Terrorism in the Balkans: A Real Threat to Security in Europe. *The Journal of Slavic Military Studies*, *26*(2), 203-218. Доступно на: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/13518046.2013.779861 [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Gobilliard, H.-M., Guibal, B., & Desert, G. (2007). La prise du pont de Vrbanja: Un acte de guerre des soldats de la paix. *Cités*, No.32, 93-100.

Goodwin, S. R. (2005). *Fractured Land, Healing Nations: A Contextual Analysis of the Role of Religious Faith Sodalities Towards Peace-Building in Bosnia-Herzegovina*. [Докторска дисертација]. University of Edinburgh. Доступно на: https://era.ed.ac.uk/handle/1842/19806?show=full [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Gregurek, R., Vukušić, H., Baretić, V., et al. (1996). Anxiety and Post-Traumatic Stress Disorder in Disabled War Veterans. *Croatian Medical Journal*, *37*(1), 38-41.

Güzelipek, Y. A. (2013). Turkish Foreign Policy's Bosnia and Herzegovina Exam (1990-1995). *Çankırı Karatekin Üniversitesi şktisadi ve şdari Bilimler Dergisi*, *3*(1), 133-142. Доступно на: https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/382095 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Hadžiselimović, O. (2007). Plagiarism Between Orientalism and Balkanism: Anthony Rhodes and Bosnia. *East European Quarterly*, *41*(2), 149-166.

Halilbegović, N. (2008). Činjenice o Patriotskoj ligi. Bećirović, H. (прир.), *Opsada i odbrana Sarajeva: 1992-1995* (97-105). [Зборник радова]. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu. Доступно на: http://www.institut-genocid.unsa.ba/pdf/Zbornik_Opsada%20i%20odbrana%20Sarajeva.pdf [Приступљено: 10. августа 2020.]

Halilbegović, N. (2013). Sjećanja na Predsjednika Izetbegovića. *Gračanički glasnik*, *18* (36), 19-48.

Hansen, S. J., & Mesøy, A. (2009). *The Muslim Brotherhood in the Wider Horn of Africa*. Oslo: Norwegian Institute for Urban and Regional Research. Доступно на: http://www.asharqalarabi.org.uk/ruiah/i-m-e.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Harland, D. (2017). *Never Again: International Intervention in Bosnia and Herzegovina*. Доступно на: https://www.hdcentre.org/publications/never-again-international-intervention-in-bosnia-and-herzegovina/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Hasanovic, M., Sinanovic, O., & Pavlovic, S. (2005). Acculturation and Psychological Problems of Adolescents from Bosnia and Herzegovina during Exile and Reparation. *Croatian Medical Journal*, *46*(1), 105-115.

Hasanović, M., Sinanović, O., Selimbašić, Z., et al. (2006). Psychological Disturbances of War-traumatized Children from Different Foster and Family Settings in Bosnia and Herzegovina. *Croatian Medical Journal*, *47*, 85-94.

Hashim, R., & Rossidy, I. (2000). Islamization of Knowledge: A Comparative Analysis of the Conceptions of Al-Attas and Al-Faruqi. *Intellectual Discourse*, *8*(1), 19-44. Доступно на: https://pdfs.semanticscholar.org/d9df/111ee2f72d5f5afe598a3f95d7f041c85252.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Henisberg, N., Folnegović-Smalc, V., & Moro, L. J. (2001). Stressor Characteristics and Post-Traumatic Stress Disorder Symptom Dimensions in War Victims. *Croatian Medical Journal*, *42*(5), 543-550.

Herceg, M., Melamed, B. G., & Pregrad, J. (1996). Effects of War on Refugee and Non-Refugee. *Croatian medical journal*, *37*(2), 111-114.

Herceg, M., Melamed, B. G., & Pregrad, J. 1996. Effects of War on Refugee and Non-Refugee Children from Croatia and Bosnia-Herzegovina. *Croatian Medical Journal*, *37*(2), 105-111.

Herf, J. (2009). Nazi Germany's Propaganda Aimed at Arabs and Muslims During World War II and the Holocaust: Old Themes, New Archival Findings. *Central European History*, *42*(4), 709-736. New York: Cambridge University Press у име Central European History Society. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/40600977?seq=1#metadata_info_tab_contents [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Hide, E. (2014). Islamic Extremism in the Balkans as a Geopolitical Instrument. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, *5*(6), 375-380. Доступно на: https://www.mcser.org/journal/index.php/mjss/article/view/2429/2403 [Приступљено: 22. јуна 2020.]

History of the Muslim Brotherhood. (2. април 2015). Report by 9 Bedford Row. London: 9 Bedford Row. Доступно на: http://9bri.com/wp-content/uploads/2015/04/Report-on-the-History-of-the-Muslim-Brotherhood1.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Hochgeschwender, M. (25-27. март 1999). The Intellectual as Propagandist: Der Monat, the Congress for Cultural Freedom and the Process of Westernization in Germany. *The American Impact on Western Europe: Americanization and Westernization in Transatlantic Perspective*. German Historical Institute, Washington, D.C., United States.

Hochgeschwender, M. (2003). The cultural front of the Cold War: the Congress for cultural freedom as an experiment in transnational warfare. *Ricerche Di Storia Politica*, (1), 35-60.

Hogard, J. (март-април 2009). A propos du Rwanda, des Grands Lacs et de la diplomatie française en Afrique. *Diplomatie*, No.37.

Human Rights Watch. (1995, June). Former Yugoslavia: War Crimes Trials in the Former Yugoslavia, *7*(10). Доступно на: https://www.hrw.org/reports/1995/yugoslavia/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Ilić, Z. P., Jović, V., & Lečić-Toševski, D. M. (1998). Post-traumatic Stress in War Prisoners. *Psychiatry Today*, *30*(1), 73-85.

Imamović, M. (1994). Pregled razvitka Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. *Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u BiH*.

International Conference for the Protection of Human Rights in Bosnia-Herzegovina. (1992). Report on the Activities of the International Conference for the Protection of Human Rights in Bosnia and Herzegovina addressed to Alija Izetbegović, President of the Presidency of the Republic of Bosnia and Herzegovina. Jeddah, 19. октобар.

International Crisis Group. (2001). Bin Laden and the Balkans: The politics of anti-terrorism. *ICG Balkans Report*, No.119. Доступно на: https://www.files.ethz.ch/isn/28037/119_balkans_anti-terrorism.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Irwin, Z. T. (1984). The Islamic Revival and the Muslims of Bosnia Hercegovina. *East European Quarterly*, *17*(4), 437-58.

Italian Division of General Investigations and Special Operations. (б.д.). *Searches at the Islamic Cultural Center, Viale Jenner 50, Milano, 6/26/1995*. [Антитерористички извјештај].

Jovanović, A. A., Lečić-Toševski, D., Ivoković, M., et al. (2009). Predicting Violence in Veterans with Posttraumatic Stress Disorder. *Vojno sanitetski pregled*, *66*(1), 13-21.

Karčić, F. (1997). Islamic Revival in the Balkans 1970-1992. *Islamic Studies, Special Issue: Islam in the Balkans*, *36*(2/3), 565-581. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/23076213?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Karčić, F. (1999). Administration of Islamic Affairs in Bosnia and Herzegovina. Ansari, Z. I., & Azad, G. M. (прир.), *Islamic Studies*, *38*(4), 535-561. Pakistan: Islamic Research Institute. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/20837061?read-now=1&refreqid=excelsior%3Af4bb054afdb1838bc220078c2b2441da&seq=12#page_scan_tab_contents [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Karčić, H. (2010). Islamic Revival in Post-Socialist Bosnia and Herzegovina: International Actors and Activities. *Journal of Muslim Minority Affairs*, *30*(4), 519-534.

Karić, A. (2010). Panislamizam i panislamski diskurs - o dekadenci muslimanskog svijeta. *Znakovi Vremena*, *13*(48/49). Доступно на: http://www.ibn-sina.net/images/pdf/znakovi/49/152_AMIR_KARIC.pdf [Приступљено: 11. априла 2020.]

Karčić, F. (2016) Yüzyılda Bosna'da Müslüman Do—u ile Kültürel—letişim: Kısa Bir—nceleme. Kafkasyali, S. K. (прир.), *Balkanlarda Islam: Miadi Dolmayan Umut* (195-213). Ankara, TR: Tika Yayınları 19. Доступно на: https://www.tika.gov.tr/upload/2016/INGILIZCE%20SITE%20ESERLER/PREST%C4%B0J%20ESERLER/Balkanlarda%20%C4%B0slam%20PDF/3.cilt.pdf [Приступљено: 21. јуна 2020.]

Karčić, H. (2019) Bosnia and Herzegovina. Bayrakli, E., & Hafez, F. (прир.), *European Islamophobia Report 2019*. Istanbul: SETA. Доступно на: https://www.islamophobiaeurope.com/wp-content/uploads/2020/06/EIR_2019.pdf [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Keddie, N. R. (1969). Pan-Islam as Proto-Nationalism. *The Journal of Modern History*, *41*(1), 17-28.

Kennedy, L., & Lucas, S. (2005). Enduring Freedom: Public Diplomacy and U.S. Foreign Policy. *American Quarterly*, *57*(2), 309-333. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/236767833_Enduring_Freedom_Public_Diplomacy_and_US_Foreign_Policy [Приступљено: 30. августа 2020.]

Kerr, M. H. (1973). Reviewed Work: Sayyid Jamāl ad-Dīn "Al-Afghānī": A Political Biography by Nikki R. Keddie. *Middle East Journal*, *2*(3), 402-404. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/4325121?seq=1 [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Keshavarz, A. (2019). IRGC (Sepah) and Hezbollah Strategic Note No. 1: Ex-IRGC General Details Iranian Influence in Civil War in Bosnia and Herzegovina and Early Ties to al-Qaeda. *Small Wars Journal*, 5. март. Доступно на: https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/irgc-sepah-and-hezbollah-strategic-note-no-1-ex-irgc-general-details-iranian-influence [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Kisić Kolanović, N. (2004). Muslimanska inteligencija i islam u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. *Časopis za suvremenu* povijest, *36*(3), 901-938. Доступно на: https://hrcak.srce.hr/8395 [Приступљено: 21. јуна 2020.]

Klarić, M., Klarić, B., Stevanović, A., et al. (2007). Psychological Consequences of War Trauma and Postwar Social Stressors in Women in Bosnia and Herzegovina. *Croatian Medical Journal*, *48*, 167-176.

Klarić, M., Francisković, T., Klarić, B., et al. (2008). Psychological Problems in Children of War Veterans with Posttraumatic Stress Disorder in Bosnia and Herzegovian: Cross-Sectional Study. *Croatian Medical Journal*, *49*, 491-498.

Klein, D. (2018). *Al-Jawhar al-Asna in Tarajim Ulama wa Shu'ara Bosna: A 20th Century Tabaqat Work and a Source for the History of Bosnia's Ulama*. [Магистарска теза]. Преведено са хебрејског. Доступно на: https://www.academia.edu/36556243/MA_Thesis_-_Mehmed_Hand%C5%BEi%C4%87_and_Al-Jawhar_al-Asna.doc [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Kohlmann, E. F. (б.д.). *The Afghan-Bosnian Mujahideen Network in Europe*. Swedish National Defense College. Stockholm. Доступно на: http://www.aina.org/reports/tabmnie.pdf [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Kotovcevski, M. (2013). Wahhabism in the Balkans – Islamic threat or threat to the Islam. *Security Dialogues*, *4*(1), 11-23.

Kuljic, B., Miljanovic, B., & Svicevic, R. (2004). Post-traumatic Stress Disorder in Bosnian War Veterans: Analysis of stress events and risk factors. *Vojnosaniteski pregled*, *61*(3), 283-289.

Larsson, T. (2017). *The Islamist Ideology of Hassan al-Banna and Sayyid Qutb: A Comparative Analysis*. [Магистарска теза]. University of Oslo. Доступно на: https://www.duo.uio.no/bitstream/handle/10852/60197/Tommy-Larsson-MA-Thesis.pdf?sequence=1&isAllowed=y [Приступљено: 11. априла 2020.]

Lavić, O. (2001) *Bibliografija časopisa El-Hidaje i Islamska misao*. Sarajevo: Gazi Husrev-begova biblioteka & Rijaset Islamske zajednice u BiH – El-Kalem. Доступно на: https://dokumen.tips/documents/bibliografija-casopisa-el-hidaje-i-islamska-misao.html [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Lazic, D., & Bojanin, S. S. (1995). New forms of deviant behavior in adolescent refugees. *Psychiatry Today*, *27*(1-2), 103-116.

Leiken, R. S. (мај/јун 2007). Review of the book The Suicide Factory: Abu Hamza and the Finsbury Park Mosque by Sean O'Neill and Daniel McGrory, Harper Perennial, 320 pages, 2006. *Bulletin of the Atomic Scientists*, *63*(3), 63-65. Доступно на: https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.2968/063003013 [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Lončar, M., Medved, V., Jovanović, N., & Hotujac, L. (2005). Psychological Consequences of Rape on Women in 1991-1995 War in Croatia and Bosnia and Herzegovina. *Croatian Medical Journal*, *47*, 67-75.

Lugert, A. C., Munro, G., & Stephens, W. (2002) *Preventing and Combating Terrorism in Bosnia.* Vienna: Institute for Peace Support and Conflict Management of the National Defense University in cooperation with the Organization for Security and Cooperation in Europe. Доступно на: https://www.heeresgeschichtlichesmuseum.at/pdf_pool/publikationen/luge01.pdf [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Maliach, A. (2010). Abdullah Azzam, al-Qaeda, and Hamas: Concepts of Jihad and Istishhad. *Military and Strategic Affairs*, *2*(2), 79-93. Доступно на: https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/2017/01/FILE1298359986.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Malik, M. T. (2011). Jamal Ad-Din Afghani: A Pioneer of Islamic Modernism. *The Dialogue – Quarterly Research Journal On-Line Edition*, *6*(4), 340-354. Доступно на: http://www.qurtuba.edu.pk/thedialogue/The%20Dialogue/6_4/Dialogue_October_December2011_340-354.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Mark, C. (1999). The Humanitarian Operation in Bosnia 1992-95: Dilemmas of Negotiating Humanitarian Access. *New issues in refugee research*. [Радни документ бр. 8].

Mastilović, D. (2014). The Role of Muslims in the Genocide against Serbs in Eastern Herzegovina in 1941/1942. *NDH (Independent State of Croatia) Atrocities against the Serbs, Jews and Roma in Herzegovina 1941–1945: Proceedings – Round Table, Trebinje, September 28th, 2013* (111-126). Са српског језика превели Дејан Милиновић, Душко Поповић, Слободан Келеман и Светлана Митић. Banja Luka: Association Jasenovac-Donja Gradina. Доступно на: https://www.scribd.com/document/255862997/hercegovina-eng-pdf?fbclid=IwAR00JRO4H4oKSZKr_9AjOIVtndBslFsoVVNNoJLQq1YaZRF9pdaCzi7yijI [Приступљено: 11. априла 2020.]

Mastilović, D. (2019-2020). *Srbi u Sarajevu od nastanka grada do 1992. godine*. Необјављена студија спроведена за потребе Независне међународне комисије за истраживање страдања Срба у Сарајеву у периоду 1991-1995. године.

Médecins sans frontières. (2006). Violence against Kosovar Albanians: Nato's intervention 1998-1999. *MSF Speaking Out*. [Зборник анализа случајева].

Médecins sans frontières. (2015). MSF and Srebrenica 1993-2003. *MSF Speaking Out*. [Зборник анализа случајева].

Médecins sans frontières. (2015). MSF and the war in the former Yugoslavia 1991-2003. *MSF Speaking Out*. [Зборник анализа случајева].

Mehtić, H. (2016). Šejhovi Mehmed–Efendije Handžića. *Zbornik radova Islamskog Pedagoškog Fakulteta u Zenici*, *14*, 97-114. Доступно на: http://www.ipf.unze.ba/wp-content/uploads/2018/07/Halil-Mehtic-proceedings-14.pdf [Приступљено: 11. априла 2020.]

Messineo, F. (2009). The Abu Omar Case in Italy: 'Extraordinary Renditions' and State Obligations to Criminalize and Prosecute Torture under the UN Torture Convention. *Journal of International Criminal Justice*, *7*(5), 1023-1044. Доступно на: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1441206 [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Metodieva, A. (8. фебруар 2018). Balkan Foreign Fighters Are Coming Back: What Should Be Done? *STRATPOL*. Доступно на: http://stratpol.sk/balkan-foreign-fighters-are-coming-back-what-should-be-done/ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Miller, N. E. (1941). The frustration-aggression hypothesis. *Psychological Review*, (48), 337-342.

Milosavljević, B., Savić, J., Gutović, V., & Kutalac, M. (1996). War, the warfare environment and the syndrome of war psychic trauma in children. *Psihologija*, *29*(4), 465-476.

Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srpske. (2005). Izvještaj o prikupljenim operativnim saznanjima vezanim za terorizam, broj 02/1/05.

Mišur, I. (2018). Uloga političke emigracije iz NDH u događanjima na Bliskom istoku 1947-1964. *Gračanički glasnik*, broj 46, 49-60.

Mitić, A. (2020). Manufacturing of the "good and evil" archetype in Western media before the beginning of armed hostilities in former Yugoslavia. Архив Владе Републике Српске.

Mohamad, M. (1997). Islam: The Misunderstood Religion. *Islamic Studies*, *36*(4), 691-700. Islamabad: Islamic Research Institute of the International Islamic University. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/23076041?seq=1 [Приступљено: 27. јула 2020.]

Motadel, D. (2015). The Swastika and the Crescent. *The Wilson Quarterly*. Доступно на: https://www.wilsonquarterly.com/quarterly/fall-2014-the-great-wars/the-swastika-and-the-crescent/ [Приступљено: 20. јуна 2020.]

Nelson, D. (1994). Des armes à profusion: La dissémination des matériels militaires dans des régions instables. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, *25*(2), 143-160.

Nesser, P. (2008). Chronology of Jihadism in Western Europe 1994–2007: Planned, Prepared, and Executed Terrorist Attacks. *Studies in Conflict & Terrorism*, *31*(10), 924-946. Доступно на: https://www.ps.au.dk/fileadmin/site_files/filer_statskundskab/subsites/cir/pdf-filer/chronology.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Nikić, Č. (2011). HDZ Bosne i Hercegovine: nastanak, ustrojstvo i ideologija. *Međunarodne studije*, broj 4. Доступно на: https://bib.irb.hr/datoteka/518771.HDZ_Bosne_i_Hercegovine_-_nastanak_ustrojstvo_i_ideologija.pdf [Приступљено: 10. августа 2020.]

Nilević, B. (1991). Slika religioznosti srednjovjekovne Bosne pred osmanski dolazak. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, broj 41, 337-339.

Nishino, M. (2015). Muhammad Qutb's Islamist Thought: A Missing Link between Sayyid Qutb and al-Qaeda? *NIDS Journal of Defense and Security*, *16*, 113-145. Доступно на: http://www.nids.mod.go.jp/english/publication/kiyo/pdf/2015/bulletin_e2015_6.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Oluic, S. (2008). Radical Islam on Europe's Frontier – Bosnia and Herzegovina. *National Security and the Future*, *9*(1-2), 35-52. Zagreb: St. George Association. Доступно на: http://www.nsf-journal.hr/Portals/0/Dokumenti/SVEZAK%209,%20br.%201-2,%202008/005%20Oluic.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Omerika, A. (2002). Bosnian Young Muslims 1939-1991: A Survey. *ISIM Newsletter*, *11*(1). Leiden: ISIM. Доступно на: https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/1887/16812/ISIM_11_Bosnian_Young_Muslims_1939-1991_A_Survey.pdf?sequence=1 [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Omerika, A. (2006). The Role of Islam in the Academic Discourses on the National Identity of Muslims in Bosnia and Herzegovina, 1950-1980. *Islam and Muslim Societies: A Social Science Journal*, *2*(2). New Delhi, IN. Доступно на: https://www.scribd.com/document/18973478/Armina-Omerika-The-role-of-Islam-in-the-academic-discourses-on-the-national-identity-of-Muslims-in-Bosnia-and-Herzegovina-1950-1980 [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Opalic, P. D. (2000). Psychotherapeutic help to the refugees in Yugoslavia until 1998. *Sociologija*, *42*(4), 637-646.

Opalic, P. D. (2008). Disarrangement: Dominant Symptoms of traumatized people in Serbia. *Sociologija*, *50*(4), 417-432.

Opalić, P. D. (2000). Research of the dreams of the traumatized subjects. *Psychiatry Today*, *32*(2-3), 129-147.

Opalić, P. D. (2005). Human figure test in the research of psychopathological state of refugees and somatically traumatized. *Srpski Arhiv za Celokupno Lekarstvo*, *133*(1-2), 21-28.

Petrović, V. (2004). Level of psychopathology in children with War related Trauma. *Psychiatry Today*, *36*(1), 141-56.

Petrović, V. (2004). Stepen psihopatologije kod dece traumatizovane ratom. *Psychiatry Today*, *36*(1), 5-15.

Pomerance, M. (1998). The Badinter Commission: The Use and Misuse of the International Court of Justice's Jurisprudence. *Michigan Journal of International Law*, *20*(1), 31-58.

Ponomareva, E. G., & Dimitrovska, A. (2018). Balkanskiy Uzel Mezhdunarodnogo Terrorizma. *Obozrevatel*, *5*, 37-51.

Ponomareva, E. G., & Rudov, G. A. (2013). "Gosudarstvo-bandit": Kosovo v mirovoy sisteme. *Obozrevatel*, *5*, 67-76.

Popovic, A. (1984). Les musulmans yougoslaves: Un problème. *Revue des études slaves*, *56*(3). Paris, FR.

Prilozi za orijentalnu filologiju, (41). (1991). Sarajevo: Orijentalni institut.

Puhalo, S. (2003). Etnička distanca građana Republike Srpske i Federacije BiH prema narodima bivše SFRJ. *Psihologija*, *36*(2), 141-156.

Ragazzi, M. (1992). Conference on Yugoslavia Arbitration Commission: Opinions on Questions Arising from the Dissolution of Yugoslavia. *International Legal Materials*, *31*(6), 1488-1526.

Regional Cooperation Council. (30. новембар 2017). *A Waiting Game: Assessing and Responding to the Threat from Returning Foreign Fighters in the Western Balkans*. Доступно на: https://www.rcc.int/pubs/54/a-waiting-game-assessing-and-responding-to-the-threat-from-returning-foreign-fighters-in-the-western-balkans [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Rexhepi, P. (2019). Imperial inventories, "illegal mosques" and institutionalized Islam: Coloniality and the Islamic Community of Bosnia and Herzegovina. *History and Anthropology*, *30*(4), 477-489. Доступно на: https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/02757206.2019.1611575?src=recsys& [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Rupert Murdoch: Scandal and reorganization. (б.д.). *Encyclopedia Britannica*. Доступно на: https://www.britannica.com/biography/Rupert-Murdoch/Scandal-and-reorganization [Приступљено: 30. августа 2020.]

Sandhu, H. (11. март 2004). *Terrorism-Criminal Nexus. Non-banking Conduits.* [Презентација]. OSCE. Доступно на: https://www.osce.org/files/f/documents/0/8/27981.pdf. [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Saylor, R. (15. март 2008). Strategy research project: Yugoslavia: Implications of an unjust war. [Извјештај]. Carlisle, PA-US: U.S. Army War College.

Scott, P. D. (2011). The US-Al Qaeda Alliance: Bosnia, Kosovo and Now Libya. Washington's On-Going Collusion with Terrorists. *The Asia-Pacific Journal*, *9*(31), 1-21. Доступно на: https://apjjf.org/-Peter-Dale-Scott/3578/article.pdf. [Приступљено: 10. априла 2020.]

Selakovic-Bursic, S. D., Vuckovic, N. S., & Sekulic-Bartos, O. (2000). Crisis Intervention during NATO Bombing. *Aktuelnosti iz Neurologije, Psihijatrije i Granicnih Podrucja*, *8*(1), 1-9.

Selimović, S. (2001). Srbi muslimani i njihova denacionalizacija. *Glasnik zavičajnog muzeja*, *2*, 163-181.

Sever, A. (2010). *A Pan-Islamist in Istanbul: Jamal Ad-Din Afghani and Hamidia Islamism, 1892-1897*. [Магистарска теза]. Middle East Technical University. Доступно на: http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.633.5243&rep=rep1&type=pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Shtuni, A. (2019). Western Balkans Foreign Fighters and Homegrown Jihadis: Trends and Implications. *CTC Sentinel*, *12*(7), 18-25 Доступно на: https://ctc.usma.edu/wp-content/uploads/2019/08/CTC-SENTINEL-072019.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Skoko, S. (2014). Genocide Crimes of the Independent State of Croatia and the German Aggressor in Gacko from 1941 to 1944. *NDH (Independent State of Croatia) Atrocities against the Serbs, Jews and Roma in Herzegovina 1941–1945: Proceedings – Round Table, Trebinje, September 28th, 2013* (111-126). Са српског језика превели Дејан Милиновић, Душко Поповић, Слободан Келеман и Светлана Митић.. Banja Luka: Association Jasenovac-Donja Gradina. Доступно на: https://www.scribd.com/document/255862997/hercegovina-eng-pdf?fbclid=IwAR00JRO4H4oKSZKr_9AjOIVtndBslFsoVVNNoJLQq1YaZRF9pdaCzi7yijI [Приступљено: 11. априла 2020.]

Smajlović, A. (1978). Muslimani u Jugoslaviji. *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Socijalističkoj federativnoj Republici Jugoslaviji*, *6*(41), 548-582.

Snyder, D. K. (1979). *Marital Satisfaction Inventory*, Western Psychological Services.

Snyder, D. K., et al. (1981). Empirical validation of the Marital Satisfaction Inventory: An actuarial approach. *Journal of Counseling and Clinical Psychology*, *49*, 262-268.

Speckhard, A., & Shajkovci, A. (2018). The Balkan Jihad Recruitment to Violent Extremism and Issues Facing Returning Foreign Fighters in Kosovo and Southern Serbia. *An Interdisciplinary Journal*, *101*(2), 79-109. University Park, PA: Penn State University Press,

Spoerl, J. S. (2012). The World View of Hasan al-Banna and the Muslim Brotherhood. *Academia.edu*. Доступно на: https://www.academia.edu/31389208/The_World_View_of_Hasan_al-Banna_and_the_Muslim_Brotherhood [Приступљено: 10. априла 2020.]

Stanković, S. (18. април 1983). Tito’s Successors Fear “Muslim Nationalism”. *Radio Free Europe Research*. [Извјештај бр. 82]. Доступно на: https://storage.osaarchivum.org/low/45/c5/45c5ebfb-d7bf-4f51-bf9a-7e9f42a902fa_l.pdf [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Stanton, A. L. (2011). The changing face of El Moudjahid during the Algerian War of Independence. *The Journal of North African Studies*, *16*(1), 59-76. Доступно на: https://doi.org/10.1080/13629387.2010.515705 [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Stuebner, R. (2009). The Current Status of Religious Coexistence and Education in Bosnia and Herzegovina. Washington, DC: United States Institute of Peace.

Šoljević, S. (2015). Status Reljevske bogoslovije 1882-1918. *Godišnjak Pravoslavnog bogoslovskog fakulteta u Istočnom Sarajevu*, broj 14, 120-138.

Talijan, M. M., Vračar, M. S., & Jevtić, D. M. (2015). Islamski faktor na Zapadnom Balkanu u geopolitičkim koncepcijama zapadnih sila i islamskih centara moći. *Vojno delo*, (5), 57-88. Доступно на: http://www.isi.mod.gov.rs/multimedia/dodaci/islamski_faktor_za_zapadnom_balkanu_1502882984.pdf [Приступљено: 10. августа 2020.]

Tanasković, D. (2017). Kako biti panislamista u Bosni? Islamska deklaracija u dijalektici univerzalnog i lokalnog. *Politeia*, *3*(5), 165-176.

Tasić, S. (2017). Islamski ekstremizam i fundamentalizam u Raškoj oblasti kao pretnja političkom sistemu Srbije. *Vojno delo*, (6), 465-482. Доступно на: http://www.odbrana.mod.gov.rs/odbrana-stari/vojni_casopisi/arhiva/VD_2017-6/69-2017-6-30-Tasic.pdf [Приступљено: 10. августа 2020.]

Ted Turner: Biography, CNN, TBS, & Facts. (б.д.). *Encyclopedia Britannica*. Доступно на: https://www.britannica.com/biography/Ted-Turner [Приступљено: 30. августа 2020.]

Terebessy, L. (2018). Muhammad Abduh and the Reform of Muslim Education. *ResearchGate*, април. Доступно на: https://www.researchgate.net/publication/324797929_Muhammad_Abduh_and_the_Reform_of_Muslim_Education [Приступљено: 10. априла 2020.]

The Concept of Deterrence in Arab and Muslim Thought: The Various Approaches of the Muslim Brotherhood. (2012). Сачинио Институт за политику и стратегију (Institute for Policy and Strategy) за Министарство одбране САД-а/ Канцеларија за свеобухватну процјену (U.S. Department of Defense/ Office of Net Assessment), Уговор бр. HQ0034-09-D-3006, јун.

The History of the Muslim Brotherhood. (2015). London: 9 Bedford Row, 2. април. Доступно на: http://9bri.com/wp-content/uploads/2015/04/Report-on-the-History-of-the-Muslim-Brotherhood1.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Tot, D. (2018). Odnosi Jugoslavije i Alžira u prvoj polovici 1960-ih: strategija izgradnje meke moći. [Дипломски рад]. University of Zagreb, Department of History. Доступно на: https://core.ac.uk/reader/197902212 [Приступљено: 10. априла 2020.]

Traljić, M. (2009). Izdavačka djelatnost muslimanskih društava u Bosni i Hercegovini do 1945 godine. *Znakovi vremena*, *12*(45-46), 21-42. Доступно на: https://www.ibn-sina.net/images/pdf/znakovi/45_46/021_HFZ_MAHMUD_TRALJIC.pdf. [Приступљено: 10. априла 2020.]

Trifunović, D., & Mijalkovski, M. (2014). Terrorist Threats by Balkans Islamist to International Security. *Politics and Religion*, *8*(2), 291-326. Belgrade: Centar za proučavanje religije i versku toleranciju. Доступно на: https://search.proquest.com/openview/c26a396bff0591a5ad781d756090e081/1?pq-origsite=gscholar&cbl=4513934 [Приступљено: 10. априла 2020.]

Turjačanin, V. (2004). Ethnic stereotypes among Bosniak and Serbian youth in Bosnia and Herzegovina. *Psihologija*, *37*(3), 357-374.

United Nations. (јануар 2005). Report of the International Commission of Inquiry on Darfur to the United Nations Secretary-General. Доступно на: https://www.un.org/ruleoflaw/files/com_inq_darfur.pdf [Приступљено: 30. августа 2020.]

United Nations. (2010). Report of the Mapping Exercise documenting the most serious violations of human rights and international humanitarian law committed within the territory of the Democratic Republic of the Congo between March 1993 and June 2003. Geneva, CH: United Nations High Commissioner for Human Rights (UNHCR).

United States: The Red Scare. (б.д.). *Encyclopedia Britannica*. Доступно на: https://www.britannica.com/place/United-States/The-Red-Scare#ref613189 [Приступљено: 30. августа 2020.]

Varšek, I. (1999). Problems connected with return of Refugees and Displaced Persons. *Polemos: Journal of Interdisciplinary Research on War and Peace*, *2*(3–4), 171-217.

Vasić, M. (1991). Islamizacija u jugoslovenskim zemljama. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, *41*, 425-441. Sarajevo: Orijentalni institut.

Vidino, L. (2005). The Muslim Brotherhood's Conquest of Europe. *Middle East Quarterly*, *12*(1), 25-34. Доступно на: https://www.meforum.org/687/the-muslim-brotherhoods-conquest-of-europe#_ftn44 [Приступљено: 10. априла 2020.]

Vijeće muftija Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini. (2017). *Analiza: Ideologija tekfira i nasilni ekstremizam*. Sarajevo: Izdavački centar Rijaseta Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini – El-Kalem. Доступно на: http://cdv.ba/wp-content/uploads/2017/08/Ideologija-tekfira-i-nasilni-ekstremizam_Analiza.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Vite, S. (2009). Typology of armed conflicts in international humanitarian law: legal concepts and actual situations. *International Review of Red Cross*, *91*(839). Christopher Greenwood. The Development of International Humanitarian Law by the International Tribunal for the Former Yugoslavia. Доступно на: https://www.mpil.de/files/pdf2/mpunyb_greenwood_2.pdf [Приступљено: 10. августа 2020.]

Vranješ, N., & Vlaški, B. (2005). Organizacija i položaj uprave na prostoru Bosne i Hercegovine u periodu vladavine Osmanskog carstva. *Anali Pravnog fakulteta Univerziteta u Zenici*, *6*(12), 91-109.

Vukšić, T. (1999). Nadbiskup Josip Štadler (1881-1918) i Srbi. *Crkva u svijetu*, *34*(1), 35-60.

Zeghal, M. (1999). Religion and Politics in Egypt: The Ulema of al-Azhar, Radical Islam, and the State (1952-1994). *International Journal of Middle East Studies*, *31*(3), 371-399. New York: Cambridge University Press. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/176217?read-now=1&seq=25#page_scan_tab_contents [Приступљено: 10. априла 2020.]

Zlatar, B. (1991). Širenje islama i islamska kultura u Sarajevu i okolini. *Prilozi za orijentalnu filologiju*, *41*, 253-267. Sarajevo: Orijentalni institut.

Zotović, M. (2005). PTSP i depresivnost posle NATO bombardovanja: Činioci individualnih razlika u reagovanju na stress. *Psihologija*, *38*(1), 93-109.

Milovanović, M. (2018). Stvaranje i razvoj Vojske Republike Srpske tokom Odbrambeno-otadžbinskog rata 1992 do 1995. *Uloga starješina VRS u stvaranju i odbrani Republike Srpske tokom odbrambeno-otadžbinskog rata*. [Зборник радова]. Banja Luka: Organizacija starješina VRS.

Quiggin, T. (2014.) *The Muslim Brotherhood in North America (Canada/USA): Version 1.0*. Terrorism and Security Experts of Canada Network. Доступно на: https://d3n8a8pro7vhmx.cloudfront.net/truthmustbetold/pages/93/attachments/original/1443021805/The_Muslim_Brotherhood_in_North_America.pdf?1443021805 [Приступљено: 10. априла 2020.]

Qureshi, K. (1970). Pakistan's Relations with Yugoslavia. *Pakistan Horizon*, *23*(2), 149-163. Karachi: Pakistan Institute of International Affairs. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/41393020?seq=1 [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Wanner, J. (1986). Amin al-Husayni and Germany's Arab Policy in the Period 1939-1945. *Archiv Orientalni*, *54*. Цитирано у Bostom, A. G. *A Salient Example of Hajj Amin el-Husseini's Canonical Islamic Jew-Hatred — Introduction, Text, and Commentary*. Доступно на: https://www.centerforsecuritypolicy.org/wp-content/uploads/2013/10/CSP_A_Salient_Example_of_Hajj_Amin_el-Husseinis.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Wiktorowicz, Q. (2005). A Genealogy of Radical Islam. *Studies in Conflict & Terrorism*, *28*(2), 75-97. Доступно на: https://securitypolicylaw.syr.edu/wp-content/uploads/2013/03/Wicktorovitcz.2005.Geneology-of-Radical-Islam.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Woehrel, S. (26. јул 2005). Islamic Terrorism and the Balkans. *Congressional Research Service (CRS) Report for Congress*. [PDF документ]. Доступно на: https://fas.org/sgp/crs/terror/RL33012.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Woehrel, S. (15. јануар 2008). Islamic Terrorism and the Balkans. *Congressional Research Service (CRS) Report for Congress*. [PDF документ]. Доступно на: https://www.everycrsreport.com/files/20080115_RL33012_0aa99f565f81bc79b37d7db89486842f8e6c1c60.pdf [Приступљено: 10. априла 2020.]

Woodward, S. L. (октобар 1993). *Making sense out of the chaos: Reporting the war in Bosnia*. [Панел дискусија]. School of Communication, American University, Washington D.C.

Yavuz, M. H. (1997). Political Islam and the Welfare (Refah) Party in Turkey. *Comparative Politics*, *30*(1), 63-82. Доступно на: https://www.jstor.org/stable/422193?read-now=1&seq=1#page_scan_tab_contents [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Yayla, A. S. (16. мај 2019). *IHH: The Nonprofit Face of Jihadism. An In-Depth Review*. IDC Herzliya. Доступно на: https://www.ict.org.il/Article/2397/IHH#gsc.tab=0 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Yehuda R., Schmeidler, J., Wainberg, M., Binder-Brynes, K., & Duvdevani, T. (1998). Vulnerability to post-traumatic stress disorder in adult offspring of Holocaust survivors. *American Journal of Psychiatry*, *155*, 1163-1172.

Yehuda, R. (2002). Post-traumatic stress disorder. *The New England Journal of Medicine*, *346*, 108-114.

Yehuda, R., Halligan, S., & Bierer L. (2002). Cortisol levels in adult offspring of Holocaust survivors: relation to PTSD symptom severity in the parent and child. *Psychoneuroendocrinology*, *27*, 171-180.

Yehuda, R., Halligan, S., and Grossman R. (2001). Childhood trauma and risk for PTSD: Relationship to intergenerational effects of trauma, parental PTSD, and cortisol excretion. *Dev Psychopathol*, *13*, 733-753.

Yehuda, R., Schmeidler, J., Giller, E., Siever, L., & Binder-Brynes, K. (1998). Relationship between posttraumatic stress disorder characteristics of Holocaust survivors and their adult offspring. *American Journal of Psychiatry*, *155*, 841-843.

Yugoslavia: Trouble with Moslems. (1983). *Index on Censorship journal*, *2*(5), 20. Доступно на: https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/03064228308533597?journalCode=rioc20 [Приступљено: 10. априла 2020.]

Штампани и електронски медији

1931 - 1932 Islamic Conference in Jerusalem group picture including Sheikh Salem Muftic, President of the Islamic Scholars and the Supreme Islamic Congress in Bosnia. [Фотографија са описом]. (б.д.). Mohamed Ali Eltaher. Доступно на: https://eltaher.org/docs_photos/1931-Islamic-Conference-picture-with-Salem-Muftic-image543_en.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

A. P. (13. октобар 2013). DIO RODITELJA OGORČEN: Osnovna škola u Goraždu nosi ime po nacističkom SS oficiru. *Nezavisna Bosna Informativni Portal*. Доступно на: http://www.slobodna-bosna.ba/vijest/10985/dio_roditelja_ogorchen_osnovna_skola_u_gorazdu_nosi_ime_po_nacistichkom_ss_oficiru_photo.html [Приступљено: 11. априла 2020.]

About Supporters of Shariah [SOS]. (б.д.). Angelfire.com. Доступно на: http://www.angelfire.com/bc3/johnsonuk/eng/sos.html [Приступљено: 11. априла 2020.]

Al Shafey, M. (12. јануар 2011). *A Talk with the Muslim Brotherhood's Ibrahim Munir*. [Интервјуисао Ашарк Ал-Авсат]. Ikwhanweb. Доступно на: http://www.ikhwanweb.com/article.php?id=27804&ref=search.php [Приступљено: 10. априла 2020.]

Aldrich, R. J. (22. април 2002). America used Islamists to arm the Bosnian Muslims. *The Guardian*. Доступно на: https://www.theguardian.com/world/2002/apr/22/warcrimes.comment/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Allies and lies. (22. јун 2001). *BBC News World Edition*. Доступно на: http://news.bbc.co.uk/2/hi/programmes/correspondent/1390536.stm [Приступљено: 10. августа 2020.]

Al-Rashid, M. (30. јул 2020). *Hany El Banna says he is 7053 years old: "53 belong to me and the rest to my beloved Egypt. All Egyptians love their country, no matter where they are in this world. Great people have lived there – Abraham, Joseph, Moses, Jesus and Mary*. Emel. Доступно на: https://www.emel.com/article?id=&a_id=1568 [Приступљено: 11. априла 2020.]

Analiza na razuznavačot Košinovski: Koga dojdoa radikalnite islamisti vo Makedonija, so kogo kontaktiraat i kako da se iskorenat! (13. мај 2012). *MKD*. Доступно на: http://www.mkd.mk/29419/makedonija/analiza-na-razuznavaco-kosinovski-koga-dojdoa-radikalnite-islamisti-vo-makedonija-so-kogo-kontaktiraat-i-kako-da-se-iskorenat/ [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Arnaut, F. (б.д.). *Imam Hasan Al-Benna – Idejni lider pokreta "Muslimanska braća"*. Imam.ba. Доступно на: https://imam.ba/blog/2017/04/01/imam-hasan-al-benna-idejni-lider-pokreta-muslimanska-braca/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Avdić, S. (11. јун 2009). Bošnjačko-srpski dijalog. *Slobodna Bosna*, 15 (656), 6-9.

Azzam, A. (13. јануар 1990). Who Are the Shahids? *Lahib al-Maraqah*, 29.

Ayatollah Khamenei appointed new IRGC Second-in-Command and Deputy Coordinator. (16. мај 2019). Khamenei.ir. Доступно на: https://english.khamenei.ir/news/6711/Ayatollah-Khamenei-appointed-new-IRGC-Second-in-Command-and-Deputy [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Badinter: "Le Parlement n'est pas un tribunal". (14. јануар 2012). *Le Monde.*

Baer, I. (19. децембар 1947). Bosnian SS in Syrian Forces. *Palestine Post*.

Bajekal, N., & Walt, V. (б.д.). How Europe's Terrorist Get Their Guns. *TIME.* Доступно на: https://time.com/how-europes-terrorists-get-their-guns/ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Bajramović, A. (2016). Efendija Đozo podijelio Goraždane [босанско-српски дијалог]. *Radio Slobodna Evropa*. Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/efendija-djozo-podijelio-gorazdane/27815150.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Baker, A. (2009). Who Killed Abdullah Azzam? *TIME's Annual Journey: 1989, TIME*. Доступно на: http://content.time.com/time/specials/packages/article/0,28804,1902809_1902810_1905173-1,00.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Balkan warriors abroad: Fight the good fight. (18. април 2015). *The Economist.* Доступно на: http://www.economist.com/news/europe/21648697-western-balkans-peace-some-go-abroad-look-war-fight-good-fight [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Balta, A. (13. децембар 2015). Caco. *Politika*.

Baranauckas, C. (9. октобар 2002). Leader of Islamic Charity Charged with Funding Al Qaeda. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/2002/10/09/politics/leader-of-islamic-charity-charged-with-funding-al-qaeda.html?searchResultPosition=3 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Bardos, G. N. (1. фебруар 2014). *Exclusive: "Our Goal is Jerusalem" - Militant Islamists in Southeast Europe*. East West Bridge. International. Доступно на: http://www.ewb.rs/editone.aspx?id=189 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Bardos, G. N. (22. август 2014). *Al Qaeda's Balkan Ties: The Bosnian Connections - An ACD Exclusive*. ACDemocracy. Доступно на: https://acdemocracy.org/al-qaedas-balkan-ties-the-bosnian-connections-to-the-world-trade-center-attacks-an-acd-exclusive/ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Bardos, G. N. (20. фебруар 2015). *Charlie Hebdo: The Balkan Connection*. CSS Blog Network. Доступно на: https://isnblog.ethz.ch/terrorism-technology/placeholder-blog-article [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Bardos, G. N. (12. јул 2015). *The Ideology of Militant Islamism in Southeastern Europe*. MyIslam. Доступно на: https://myislam.dk/articles/en/bardos%20the-ideology-of-militant-islamism-in-southeastern-europe.php [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Barstow, D. (20. април 2008a). Behind TV analysts, Pentagon's hidden hand. *The New York Times*.

Barstow, D. (29. новембар 2008b). One man's military-industrial-media complex. *The New York Times.*

Bastié, E. (11. јул 2015). Le massacre de Srebrenica est-il un "génocide"? *Le Figaro*.

Bennett, C. (30. децембар 1995). 1995. *The Guardian*.

Berets for Bosnia. (5. мај 1992). *The Guardian*.

Berger, J. M. (21. новембар 2010). *New Document: 1996 CIA Report on Terrorist Abuse of Islamic Charities*. INTELWIRE. Доступно на: http://news.intelwire.com/2006/11/new-document-1996-cia-report-on.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Berić, G. (24. новембар 1997). Zaglušujuća šutnja. *Dani*.

Bernardić, A. (20. новембар 2015). Pucnjava, bombe, ubojstva: Teroristički napadi na BiH. *24 sata*. Доступно на: https://www.24sata.hr/news/pucnjava-bombe-ubojstva-teroristicki-napadi-na-bih-447710 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Binder, D. (29. август 1993). U.S. policymakers on Bosnia admit errors in opposing partition in 1992. *The New York Times*.

Binder, D. (1. март 2000). Why the Balkans? *Wilson Center*. Доступно на: https://www.wilsoncenter.org/publication/196-why-the-balkans [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Bivši iranski general: U BiH smo prerušeni u humanitarce bili rame uz rame s Al-Kaidom. (18. април 2019). *Nezavisne.* Доступно на: https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Bivsi-general-Iranske-revolucionarne-garde-Dosli-smo-u-BiH-preruseni-u-humanitarce/534205 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Black, I. (11. фебруар 1994). Geneva talks lurch forward. *The Guardian*.

Block, R. (15. новембар 1993). Islamic leaders decry West's Balkan 'Conspiracy'. *The Ottawa Citizen*, A7.

Bogach, L. A., & Koch, C. (продуценти), & Koch, C. (режисер). (1996). *Blacklist: Hollywood on Trial*. [Документарни филм]. United States: American Movie Classics.

Bohlen, C. (16. мај 1991). New Crisis Grips Yugoslavia over Rotation of Leadership. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1991/05/16/world/new-crisis-grips-yugoslavia-over-rotation-of-leadership.html [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Bohlen, C. (18. мај 1991). Yugoslavia Fails to Fill Presidency. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1991/05/18/world/yugoslavia-fails-to-fill-presidency.html [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Boone, J. (12. јун 2015). Pakistan shuts down Save the Children offices in Islamabad. *The Guardian.*

Borger, J. (12. април 1995). Truce hopes falter as Bosnia war reignites. *The Guardian*.

Borger, J. (9. октобар 1995). War children are victims to the last. *Agencies*.

Borger, J., & Michaelson, R. (30. април 2019). White House considers move to designate Muslim Brotherhood a terrorist group. *The Guardian.* Доступно на: https://www.theguardian.com/us-news/2019/apr/30/muslim-brotherhood-white-house-egypt [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Bosnia - Cat Stevens promotes new album. (25. јануар 1997). AP ARCHIVE. Доступно на: http://www.aparchive.com/metadata/Bosnia-Cat-Stevens-promotes-new-album/7f9e7a8731fcbd993b5ff95f088126d8?query=Yusuf+Islam+Bosnia&current=5&orderBy=Relevance&hits=12&referrer=search&search=%2fsearch%3fstartd%3d%26endd%3d%26allFilters%3d%26query%3dYusuf%2bIslam%2bBosnia%26advsearchStartDateFilter%3d%26advsearchEndDateFilter%3d%26searchFilterHdSDFormat%3dAll%26searchFilterDigitized%3dAll%26searchFiltercolorFormat%3dAll%26searchFilteraspectratioFormat%3dAll&allFilters=&productType=IncludedProducts&page=1&b=8126d8 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Bosnia jails Serb Veselin Vlahović for war crimes. (29. март 2013). *BBC news*. Доступно на: https://www.bbc.com/news/world-europe-21974471#:~:text=A%20court%20in%20Bosnia%2DHercegovina,and%20Croat%20civilians%20in%20Sarajevo [Приступљено: 10. августа 2020.]

Bosnia's Islamic Fighters Could Threaten C.I.'s. (3. децембар 1995). *The New York Times*.

Bosnia-Hercegovina: Bosnian Government troops stage military parade. [Видео снимак, 00:02:53]. (13. мај 1995). *Reuters*.

Bosnian Threatens Poison Gas against Serb forces. (31. октобар 1992). *The New York Times.*

Bosnie orientale: L'enclave de Žepa. (1993, Februry 16). *Le Figaro*

Botić, N. (2018). Hafiz Ibrahim Trebinjac: Jedanaest društvenih bolesti među Bošnjacima. *El-Asr*. Доступно на: https://el-asr.com/tekstovi/hafiz-ibrahim-trebinjac-jedanaest-drustvenih-bolesti-medju-bosnjacima [Приступљено: 10. августа 2020.]

Bradol, J.-H. (14. септембар 2004). D'un génocide à l'autre? *Le Monde*.

Brauman, R. (1. мај 2000). Des déclarations criminelles. *MSF-CRASH*.

Brauman, R. (јул-август 2004). L'aide humanitaire. Mythologies d'aujourd'hui. *Le Nouvel Observateur*. Hors série, No. 55, 58-59.

Browne, M. W. (28. септембар 1976). Croats in Yugoslavia Charge Discrimination. *The New York Times*.

Buffon, P. (режисер). (1992). Sarajevo, sniper la mort au bout du fusil. [Special television broadcast]. Paris, FR: France 2.

Buisson, J.-C. (5. август 2015). Opération tempête: Quand la Croatie célèbre le nettoyage ethnique des Serbes de Krajina. *Le Figaro*.

Burke, J. (13. јул 2003). What is al-Qaeda? *The Guardian*. Доступно на: https://www.theguardian.com/world/2003/jul/13/alqaida.bookextracts [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Burns, J. F. (1992). Bosnians launch counterattack. The Press Democrat. *The New York Times*.

Burns, J. F. (28. април 1992). Mortar attack on civilians leaves 16 dead in Bosnia. *The New York Times*.

Burns, J. F. (3. мај 1992). Sarajevo's center erupts in war, weakening Yugoslav truce effort. *The New York Times.*

Burns, J. F. (7. јун 1992). Shelling of Sarajevo dashes slim hopes of the besieged. *The New York*

Burns, J. F. (9. јун 1992d). Bosnian, desperate over shelling, appeals to U.S. for an air attack. *The New York Times*.

Burns, J. F. (23. јун 1992e). Sarajevo tries a normal life; Bombs forbid it. *The New York Times*.

Burns, J. F. (29. јун 1992f). Conflict in the Balkans; Mitterrand flies into Sarajevo; Shells temper message of hope. *The New York Times*.

Burns, J. F. (18. октобар 1992). A Sarajevo hospital works in ‘horror beyond anything’. *The New York Times*.

Burns, J. F. (29. јул 1993). Conflict in the Balkans: For Sarajevo’s fearful Serbs, Misery cushioned by mercy. *The New York Times*.

Burns, J. F. (4. октобар 1993). Gangs in Sarajevo worry diplomats. *The New York Times*.

Burns, J. F. (31. октобар 1993). New Horror for Sarajevo: Muslims killing Muslims. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1993/10/31/world/new-horror-for-sarajevo-muslims-killing-muslims.html [Приступљено: 8. септембра 2020.]

Burr, J. M., & Collins, R. O. (2006). *Alms for Jihad: Charity and Terrorism in the Islamic World*. New York: Cambridge University Press. Доступно на: https://archive.org/details/alms_for_jihad-final/mode/2up [Приступљено: 10. априла 2020.]

Cattori S. (2006). *Jürgen Elsässer: The CIA recruited and trained the jihadists*. Voltairenet.org. Доступно на: https://www.voltairenet.org/article143050.html?__cf_chl_jschl_tk__=3f29bdf395905d729ceabc2e9e4f53c22113a404-1581196504-0-Ac2jULOiY1-QsW3VBpMelfpVRmALcuCgvYymTEh0QxQfDzgaJI8riIpQNQLDOquRh8lZ4Ki0zN4Ici_Qj1cvFaaBtcDa37DcQ1Ka5X5FGUIz3TFLcZeSBzjSQIAv6rUV3khcecTYbCHOJvoSRcVPFI6-8wcdtSX4BKNkC6YP0ocQjojQCNayJT74hM1BHeY8cl2TecQUUpzVOdCqpT8TQnCO-Nghv3eoCYYWhDcr1ve9vvKZy5vgQD5lrRlleA40ZUx1NNASN9IG2oUqFpecPO70Tl3pJzmxgFeMdaFk-v2k [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Ceremony at the Royal Opera House in Cairo on February 6, 1947 commemorating Emir Shakib Arslan’s memory. [Фотографија са описом]. (б.д.). Mohamed Ali Eltaher. Доступно на: http://eltaher.org/docs_photos/1947-Commemorating-Emir-Shakibs-Memory-image316_en.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Chazan, Y., & Traynor, I. (28. мај 1992). Carnage in Sarajevo bread queue. *The Guardian*.

Chougule, P. (7. децембар 2018). Bush’s ambivalent Yugoslavia policy shaped transatlantic relations for decade. *Atlantic Sentinel*.

Clark’s History Reels. (28. јануар 2016). *Yugoslavia: The Avoidable War*. [Видео снимак, 02:45:32]. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=Q6fvQrsLZUc [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Clos, M. (29. април 1994). Le bloc-notes de la semaine. *Le Figaro*.

Cohen, R. (7. фебруар 1994). Terror in Sarajevo; NATO to hold emergency talks on Sarajevo attack. *The New York Times*.

Cohen, R. (7. октобар 1994). Mutilated Serb bodies found outside Sarajevo. *The New York Times*.

Cohen, R. (10. октобар 1994). Bosnian fear a rising Islamic authoritarianism. *The New York Times*.

Cohen, R. (28. јануар 1995). Under its calm, Sarajevo hides deep bitterness. *The New York Times*.

Cohen, R. (18. фебруар 1995). Foreign Islamic militants strain Bosnian alliance. *The New York Times*.

Cohen, R. (18. април 1995a). Sarajevo mirrored in soldier's dying eyes. *The Guardian*.

Cohen, R. (29. август 1995b). Shelling kills dozens in Sarajevo; U.S. urges NATO to strike Serbs. *The New York Times*.

Coleman, P. (17. септембар 1989). The Encounter Group. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/entertainment/books/1989/09/17/the-encounter-group/db4fd5d2-0984-46c7-9854-7f19cd3bfa68/?utm_term=.f29e266d850d [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Colomès, M. (13. март 1993). L'horreur manipulée. *Le Point*.

Crosby, A. (5. април 2017). *A quarter-century later, Sarajevans still haunted by siege*. Radio Free Europe, Radio Liberty.

Daly, E. (14. март 1996). Serb Mayor tries to stem exodus. *Independent*.

Darfour: Bush parle de "genocide. (11-12. септембар 2004). *Le Figaro*.

Darfour: Powell accuse Khartoum de "génocide". (10. септембар 2004). *Libération*.

Dautović, T. (12. јануар 2016). Mladi muslimani: Nastanak i pokretači. *Preporod: Islamske Informativne Novine*. Доступно на: https://www.preporod.com/index.php/sve-vijesti/drustvo/aktuelno/item/2222-mladi-muslimani-nastanak-i-pokretaci [Приступљено: 3. јуна 2020.]

De Quetteville, H. (26. јул 2004). US hunts Islamic Militants in Bosnia. *The Telegraph*. Доступно на: https://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/europe/bosnia/1467897/US-hunts-Islamic-militants-in-Bosnia.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

DeConstruct E-Zine. (17. септембар 2008). *Al-Qaeda Operative Employed in States as Bosnian Muslim Diplomat*. Доступно на: https://oslobodjenje.wordpress.com/2008/09/17/al-qaeda-operative-employed-as-bosnian-muslim-diplomat/ [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Delegations to the General Islamic Conference attend a reception held by the Palestinian nationalist Youssef Al-Dajani in Jaffa in December 1931. [Фотографија са описом]. (б.д.). Mohamed Ali Eltaher. Доступно на: https://eltaher.org/docs_photos/1931-Members-of-Islamic-Conference-at-residence-of-Youssef-Dajani-1931-image545_en.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Deliso, C. (14. фебруар 2006). Fissures in the Balkan Islam. *The Christian Science Monitor*. Доступно на: http://www.csmonitor.com/2006/0214/p06s02-woeu.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Demande de commission d'enquête indépendante sur les pertes civilesen Irak: Blair somme de rendre des comptes sur les morts irakiens. (9. децембар 2004). *Libération*.

Dérens, J.-A. (27. јануар 2011). Kosovo: La communauté internationale a couvert les réseaux criminels de l'UCK. *Mediapart*.

Dérens, J.-A. (29. јул 2012). Kosovo, un trou noir dans l'Europe: Sur la piste de trafics d'organes. *Mediapart*.

Dérens, J.-A. (4. јануар 2011). Trafic d'organes au Kosovo: Un rapport accablant. *Le Monde diplomatique*.

Dérens, J.-A. (7. август 2014). Kosovo: Un rapport accuse l'UCK de crimes de guerre et traficd'organes. *Mediapart*.

Despić-Popović, H. (27. новембар 1998). Un charnier de victimes serbes à Sarajevo. *Libération*.

Dettmer, J. (1. јул 2002). Al-Qaeda's Links in the Balkans. *News from Kosovo*. Доступно на: http://www.kosovo.net/alqinkos.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Deux ou trois choses que je sais du mal: Entrieten avec Rony Brauman. (17. јануар 2008). *Témoignage chrétien*.

Didier, F. (10. септембар 1992). A Sarajevo, la longue liste des attaques bosniaques: Les constatations faites sur place, ainsi qu'un rapport confidentiel de l'ONU, accusent les milices musulmanes des récents attentats contre les Occidentaux en Bosnie. *Libération*.

Doggett, T. (16. мај 1999). Cohen Fears 100,000 Kosovo Men Killed by Serbs. *Reuters*, *The Washington Post*.

Dokumentarne emisije. (1. фебруар 2015). *Otmica broda Achille Lauro*. [Видео снимак]. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=c1BybsduJEU [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Domazet, Ž. (17. април 2013). Dr Markoviću uzeli novac pa pucali u leđa. *Glas Srpske*. Доступно на: https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/Dr-Markovicu-uzeli-novac-pa-pucali-u-ledja/116091 [Приступљено: 8. септембра 2020.]

Donosimo spisak osuđenih osoba za terorizam u BiH. (27. јул 2019). Hercegovina.in. Доступно на: https://hercegovina.in/donosimo-spisak-osudenih-osoba-za-terorizam-u-bih/ [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Doyle, L. (22. август 1992). Muslims "slaughter their own people": Bosnia bread queue massacre was propaganda ploy, UN told. *The Independent*.

Državljanstvo BiH dobilo gotovo 2000 islamista. (4. јул 2005). *Večernji*. Доступно на: https://www.vecernji.hr/vijesti/drzavljanstvo-bih-dobilo-gotovo-2000-islamista-807369 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Đogić, G. (28. март 2003). *Misija BiH pri UN filijala Al Kaide?* B92. Доступно на: https://www.b92.net/info/vesti/pregled_stampe.php?yyyy=2003&mm=03&dd=28&nav_id=104609 [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Eagar, C. (7. новембар 1993). Muj more fun if you're a cool dude in Bosnia. *The Observer*, 19.

Edin Garaplija: Ševe practiced with a sniper, killing civilians in Sarajevo. (12. септембар 2000). *Slobodna Dalmacija*.

Eftov, V. (26. новембар 2013). *VO CENTAR Dosie: Vojnata vo Bosna*. [Видео снимак, 51:23:00]. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=58Aog4AJdQM [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Eftov, V. (2016). *VO CENTAR Mudzahedini na Balkanot*. [Видео снимак, 01:36:04]. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=6QmjDtINzqU [Приступљено: 11. априла 2020.]

Eftov, V. (1. децембар 2016). *Vo Centar so Vasko Eftov, PONEDELNIK*, 22:00, KANAL 5. [Видео снимак, 00:01:28]. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=6vrEYanI6QY [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Emir Shakib Arslan visiting the house of the distinguished Islamic Lebanese scholar Rashid Reda in Cairo in 1939. [Фотографија са описом]. (б.д.). Mohamed Ali Eltaher. Доступно на: http://eltaher.org/docs_photos/1939-Emir-Shakib-et-al-image307_en.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Engelberg, S. (23. август 1992). Degree Varies as Arabs Assist Bosnian's Muslims. *The New York Times*.

Excerpts from Pentagon's plan: 'Prevent the re-emergence of a new rival'. (8. март 1992). *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1992/03/08/world/excerpts-from-pentagon-s-plan [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Ex-foreign minister Genscher, architect of German unity, dies at 89. (1. април 2016). *Reuters*. Доступно на: https://www.reuters.com/article/us-germany-genscher/ex-foreign-minister-genscher-architect-of-german-unity-dies-at-89-idUSKCN0WY4AV [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Fairhall, D. (30. август 1995). Inexact science searches for clues in bomb craters. *The Guardian*.

Fairhall, D., & Stephan, C. (7. фебруар 1994). Looking for clues in a black hole. *The Guardian*.

Fairhall, D., Black, I., & Pick, H. (17. фебруар 1994). Reluctant allies are mobilised at last. *The Guardian*.

Faraj and 'The Neglected Duty' – Interview with Professor Johannes J. G. Jansen. (15. јануар 2002). *RELIGIOSCOPE*. Доступно на: https://english.religion.info/2002/01/15/faraj-and-the-neglected-duty-interview-with-johannes-jansen/ [Приступљено: 20. јуна 2020.]

Fisk, R. (8. септембар 2014). After the Atrocities Committed against Muslims in Bosnia, it is No Wonder Today's Jihadis Have Set Out on the Path to War in Syria. *Independent*. Доступно на: https://www.independent.co.uk/voices/comment/after-the-atrocities-committed-against-muslims-in-bosnia-it-is-no-wonder-today-s-jihadis-have-set-9717384.html [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Foreign Islamic fighters in Bosnia pose a potential threat for G.I.s. (3. децембар 1995). *The New York Times*.

Frantzman, S. J. (7. мај 2008). Strange Bedfellows. Muslim Bosnians Trained by the Nazis Later Volunteered to Fight Against Israel in 1948. *Jerusalem Post Magazine*. Доступно на: https://www.jpost.com/magazine/features/strange-bedfellows [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Fuentes, J., & Traynor, I. (29. јун 1992). French president welcomed with flowers and tears. *The Guardian*.

Galijašević, Dž. (2016). Dževad Galijašević otkriva: Zašto je Bakir Izetbegović konačno otpisan- Bošnjake čekaju teški dani i mučno otrežnjenje. *Web-Tribune.com*. Доступно на: http://web-tribune.com/tema_dana/dzevad-galijasevic-otkriva-zasto-je-bakir-izetbegovic-konacno-otpisan-bosnjake-cekaju-teski-dani-i-mucno-otreznjenje [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Galijašević Dž.: BiH je teroristička pretnja za svoje okruženje i za evropski mir i stabilnost. (14. април 2016). *Nova Srpska Politička Misao*. Доступно на: http://www.nspm.rs/hronika/dzevad-galijasevic-bih-je-teroristicka-pretnja-za-svoje-okruzenje-i-za-evropski-mir-i-stabilnost.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Galijašević: Austrija zatvara selefijske paradžemate i vraća kući Hafiza Porču i Ebu Muhameda. (19. јун 2018). ATV. Доступно на: https://www.atvbl.com/vijesti/bih/galijasevic-austrija-zatvara-selefijske-paradzemate-i-vraca-kuci-hafiza-porcu-i-ebu [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Gall, C. (21. мај 2016). How Kosovo was Turned into Fertile Ground for ISIS. *New York Times*. Доступно на: https://www. nytimes.com/2016/05/22/world/europe/how-the-saudis-turned-kosovo-into-fertile-ground-for-isis.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Gallois, P.-M. (21. фебруар 1994). Un nouveau procédé: Tirer sur les siens. *La Libre Belgique*.

Gertz, B. (2. јун 1994). Iranians move into Bosnia to terrorize Serbs. *The Washington Times*, издање 2, одјељак A, A1.

Goodman, A. (Producer). (17. септембар 2003). "The crazies are back": Bush Sr.'s CIA briefer discusses how Wolfowitz & allies falsely led the U.S. to War. [Епизода информативног програма]. *Democracy Now!* Доступно на: https://www.democracynow.org/2003/9/17/the_crazies_are_back_bush_sr [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Group of academics, intellectuals and artists. (2. октобар 2019). Non à une Histoire officielle, dictée par le Parlement. *La Libre Belgique*.

Group photograph of the delegates to the General Islamic Conference held in Jerusalem from end December 1931 to early January 1932 to discuss the evolving situation in Palestine. [Фотографија са описом]. (б.д.). Mohamed Ali Eltaher. Доступно на: https://eltaher.org/docs_photos/1931-Senior-delegates-to-the-General-Islamic-Conference-edited-image546_en.html [Приступљено: 20. јуна 2020.]

H. E. Dr. Alija Izetbegovic: Laureate of the 1993 KFP Prize for Service to Islam. (б.д.). King Faisal Prize. Доступно на: https://kingfaisalprize.org/h-e-dr-alija-izetbegovic/ [Приступљено: 20. јуна 2020.]

Haget, H., & Leblond, R. (3. фебруар 1994). Interview du général Francis Briquemont. Bosnie: Le "j'accuse" d'un général humilié. *L'Express*.

Halilović, S. (1. новембар 1998). Katil-ferman za nepodobne. *Svijet*, бр. 130.

Halimi, S. (11. децембар 2003). Qui a tué Daniel Pearl? BHL: "Romanquête" ou mauvaise enquête? *Le Monde diplomatique.*

Halimi, S. (мај 2006). Alibis humanitaires pour équipées impériales. *Le Monde diplomatique*.

Halimi, S., & Rimbert, P. (април 2019). Le plus gros bobard de la fin du XXe siècle. *Le Monde diplomatique*.

Hamas is Exploiting Turkish Aid for Military Purposes. (21. март 2017). Israel Ministry of Foreign Affairs. Доступно на: https://mfa.gov.il/MFA/ForeignPolicy/Terrorism/Pages/Hamas-is-exploiting-Turkish-aid-for-military-purposes-21-March-2017.aspx [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Hannaford, A. (23. фебруар 2005). The Toughest Boy in School. *The Guardian.* Доступно на: https://www.theguardian.com/world/2005/feb/23/alqaida.usa [Приступљено: 20. јуна 2020.]

Hartmann, F. (16. април 2008). Carla Del Ponte et les rumeurs de trafic d'organes au Kosovo. *Le Temps*.

Hasan al-Banna and the Ways and Means of Da'wah. (б.д.). *Salafi Publications*. Доступно на: http://www.thenoblequran.com/sps/sp.cfm?subsecID=NDV02&articleID=NDV020001&pfriend= [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Hatzfeld, J. (20. август 1996). Les résidents serbes indésirables à Sarajevo: Sous la pression des Musulmans, ils sont de plus en plus nombreux à quitter la ville. *Libération*.

Hautin-Guiraut, D. (25. фебруар 1996). Les quartiers serbes de Sarajevo se transforment en ville fantôme. *Le Monde*.

Hearst, D. (9. септембар 1995). Fiery Yeltsin chides NATO. *The Guardian.*

Hecimovic, E. (2010). *Exclusive: Gaza Flotilla Official Was Foreign Fighter in Bosnia War*. INTELWIRE. Доступно на: http://news.intelwire.com/2010/06/gaza-flotilla-official-was-foreign.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Hedges, C. (5. децембар 1992a). Muslim from afar joining 'holy war' in Bosnia. *The New York Times*.

Hedges, C. (5. децембар 1992b) Saudi fighter in Afghanistan becomes 'martyr' in Bosnia. *The New York Times.*

Hedges, C. (2. септембар 1996). Bosnian leaders hail Islam at elections rallies. *The New York Times*.

Hedges, C. (12. новембар 1997). Postscript to Sarajevo's anguish: Muslim killings of Serbs detailed. *The New York Times*.

Help from the Holy Warriors (10. април 1992). *Newsweek*. Доступно на: https://www.newsweek.com/help-holy-warriors-199918 [Приступљено: 20. јуна 2020.]

Herland Report. (27. септембар 2019). *Raphael: Dangerous Parallel Societies in Europe*. [Видео снимак, 00:16:53]. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?time_continue=9&v=dH2yfx-ZtnI [Приступљено: 11. априла 2020.]

Hitler trained the Muslim Brotherhood says ex-grand mufti. (13. октобар 2015). The New Arab. Доступно на: https://www.alaraby.co.uk/english/blog/2015/10/13/egypt-hitler-trained-the-muslim-brotherhood-says-ex-grand-mufti [Приступљено: 10. априла 2020.]

Hodges, C. (12. новембар 1997). Postscript to Sarajevo's Anguish: Muslim Killings of Serbs Detailed. *New York Times*.

Hodžić, Š. (18. мај 2002). Zavijesa od dima [Smoke curtain], (Statement by Ljubomir Vasković). *Oslobođenje*.

Hoffman, D. (22. јун 1991). Baker urges Yugoslavs to keep unity. *The Washington Post.*

Hrvatski Sin. (6. јул 2018). *Rare videos of the life of the muzahedin in BiH in the 1990s*. [Видео снимак]. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=6_p5sokjZTw&feature=youtu.be&t=3913 [Приступљено: 10. априла 2020.]

ICTY: Praising the Mujahadins. (9. фебруар 2008). *Detektor*. Доступно на: http://www.justice-report.com/en/articles/icty-praising-the-mujahadins [Приступљено: 10. августа 2020.]

Iković, A. (18. јун 2020). *Husein ef. Đozo – najmarkantnija ličnost kod Bošnjaka u XX stoljeću' Đozo*. AKOS. Доступно на: https://akos.ba/husein-ef-dozo-najmarkantnija-licnost-kod-bosnjaka-u-xx-stoljecu/ [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Iković, A. (25. јун 2020). *O četi je sve pisao Husein ef.* AKOS. Доступно на: https://akos.ba/o-cemu-je-sve-pisao-husein-ef-dozo/ [Приступљено: 14. августа 2020.]

Illogic2tube. (2011). *Sarajevo Ricochet documentary. PART 2/6*. [Видео снимак, 00:10:00]. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=_KeERmGjHhs [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Illogic2tube. (б.д.). *Sarajevo Ricochet Documentary*. [Видео снимци]. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/user/illogic2tube/videos [Приступљено: 22. јуна 2020.]

INA & France 3. (Producers). (20. децембар 1992). *SOS Sarajevo: Rony Brauman sur le rapport de MSF*. [Видео снимак]. Доступно на: https://www.ina.fr/video/CAC93000242/sos-sarajevo-rony-brauman-sur-le-rapport-de-msf-video.html [Приступљено: 11. априла 2020.]

Interview: Bosnia's Grand Mufti Defends Religious Freedom. (16. јул 2009). Radio Free Europe. Доступно на: https://www.rferl.org/a/Interview_Grand_Mufti_of_Bosnia_Herzegovina_Mustafa_Efendi_Ceric/1778439.html [Приступљено: 11. априла 2020.]

Intervju/ Dodik o tužbi Izetbegovića: Alija je iz Handžar divizije prešao partizanima. (19. август 2017). Radiosarajevo.ba. Доступно на: https://www.radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/dodik-o-tuzbi-b-izetbegovica-alija-je-iz-handzar-divizije-presao-partizanima/272021 [Приступљено: 11. априла 2020.]

Interview with Alija Izetbegović. (1. март 2002). *Dani*. Одломак преузет из Moll, N. (2015). Sarajevska najpoznatija javna tajna: suočavanja sa Cacom, Kazanima, i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung. Доступно на: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf [Приступљено: 10. августа 2020.]

Irak: le conflit aurait fait 100000 victimes civiles. (30. октобар 2004). *Le Monde*.

Irak: Les protestations se multiplient contre les frappes "sauvages": La Turquie demande aux Américains de veiller à la protection de la population civile. (12-13. септембар 2004). *Le Monde*.

Iranska ambasada u Sarajevu organizira oplakivanje teroriste Kasema Sulejmanija. (5. јануар 2020). Put vjernika. Доступно на: https://putvjernika.com/iranska-ambasada-u-sarajevu-organizira-oplakivanje-teroriste-kasema-sulejmanija/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Iranska delegacija u posjeti načelnici Amri Babić. (2016). Grad Visoko. Доступно на: http://visoko.gov.ba/ba/pregled-novosti/juni-2016/iranska-delegacija-u-posjeti-na%C4%8Delnici-amri-babi%C4%87.aspx [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Irujo, J. M. (8. децембар 2002). La policía española vincula a ONG saudíes con Al Qaeda. *El Pais*. Доступно на: https://elpais.com/diario/2002/12/08/internacional/1039302006_850215.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Ivanišević tvrdi: U Sarajevu 1992. ubijeno više Srba nego tokom Drugog svetskog rata i Pavelićeve strahovlade. (6. фебруар 2012). ATV. Доступно на: https://www.atvbl.com/ivanisevic-tvrdi-u-sarajevu-1992-ubijeno-vise-srba-nego-tokom-drugog-svetskog-rata-i-paveliceve-strahovlade [Приступљено: 10. августа 2020.]

Ivanković, N. (27. март 1984). Podno tisuću minareta. *Danas*, 14.

Ivanov, G. (2016) *Obraşanje na Pretsedatelot na Republika Makedonija*. Доступно на: https://web.archive.org/web/20160623163836/http://www.president.gov.mk/mk/2011-06-17-09-55-07/2011-07-19-10-40-39/3849.html [Приступљено: 10. фебруара 2020.]

Iz Intervjua Predsjednika Predstavništva RBiH Alije Izetbegovića Televiziji BiH. (24. јануар). Sarajevo: *Dnevni Avaz*, 2.

Izetbegović, A. (24. јануар 1996). Dobro naroda u prvom planu. *Dnevni Avaz*.

Izetbegović, A. (27. фебруар 2008). *Dvije strane Rubikona*. Radio Slobodna Evropa. Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/1045261.html [Приступљено: 10. августа 2020.]

Iwaniuk, J. (27. јун 2018). La Polognerecule sur sa loi controversée sur la Shoah. *Le Monde*.

Jelinić, B. (22. март 2011). ZLOČINI MUSLIMANSKE POSTROJBE IZ ISTRE: Labinski Bošnjaci kriju tajnu pokolja u Sisku. *Nacional*. Доступно на: http://arhiva.nacional.hr/clanak/104284/labinski-bosnjaci-kriju-tajnu-pokolja-u-sisku [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Jeynes, C. (18. јун 1992). More than one set of bad guys. *The Guardian*.

Joksic, D. Lj. (8. август 2013). Radikalni islam na Balkanu (1): Gde se školuju budući teroristi? *Vesti*. Доступно на: http://www.vesti-online.com/Vesti/Tema-dana/334971/Radikalni-islam-na-Balkanu-1-Gde-se-skoluju-buduci-teroristi [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Jovan Divjak: I Am a Bosnian. (11. септембар 2007). Sense Tribunal. Доступно на: https://web.archive.org/web/20071214215330/http://www.sense-agency.com/en/stream.php?sta=3&pid=10225&kat=3 [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Jovan Divjak: Ne pucaj! (20. мај 2011). Radio Slobodna Evropa. Доступно на: https://www.slobodnaevropa.org/a/24181231.html [Приступљено: 10. августа 2020.]

Karajkov, R. (3. мај 2006). *The Young and the Old: Radical Islam Takes Root in the Balkans*. Wordpress.org. Доступно на: http://www.worldpress.org/Europe/2335.cfm [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Karčić, H. (30. јун 2020). *How Denial of Bosnian War Crimes Entered the Mainstream*. Balkan Transnational Justice. Доступно на: https://balkaninsight.com/2020/06/30/how-denial-of-bosnian-war-crimes-entered-the-mainstream/ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Kay Rozen, L. (31. октобар 1996). *US Gains in Ridding Bosnia of Iran's Sway*. The Christian Science Monitor. Доступно на: https://www.csmonitor.com/1996/1031/103196.intl.intl.4.html [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Kenney, G., & Dugan, M. J. (29. новембар 1992). Operation Balkan Storm: Here's a Plan. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1992/11/29/opinion/operation-balkan-storm-here-s-a-plan.html [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Kepel, G. (4. фебруар 2008). *The Brotherhood in the Salafist Universe*. The Hudson Institute. Доступно на: https://www.hudson.org/research/9851-the-brotherhood-in-the-salafist-universe [Приступљено: 10. априла 2020.]

Kerstein B. (30. јул 2010). Christiane Amanpour's biased reporting causes a backlash to her selection as host of ABC's this week. *The Daily Caller*. Доступно на: https://dailycaller.com/2010/07/30/the-biases-of-christiane-amanpour/ [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Keshavarz, A. (5. март 2019). IRGC (Sepah) and Hezbollah Strategic Note No. 1: Ex-IRGC General Details Iranian Influence in Civil War in Bosnia and Herzegovina and Early Ties to al-Qaeda. *Small Wars Journal*. Доступно на: https://smallwarsjournal.com/jrnl/art/irgc-sepah-and-hezbollah-strategic-note-no-1-ex-irgc-general-details-iranian-influence [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Kifner, J. (6. фебруар 1994). 66 die as shell wrecks Sarajevo market. *The New York Times*.

Kinzer, S. (16. јануар 1992). Europe, backing Germans, accepts Yugoslav breakup. *The New York Times*.

Kirk, M. (продуцент). (20. фебруар 2003). War behind closed doors. [Епизода документарне серије]. *Frontline*. Arlington, VA-US: PBS. Доступно на: https://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/iraq/etc/synopsis.html [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Kljajić, S. (4. октобар 2016). Sandžak – dimna zavesa za Kosovo. *Deutsche Welle*. Доступно на: http://www.dw.com/sr/sand%C5%BEak-dimna-zavesa-za-kosovo/a-35947735 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Knežević, B. (6. март 2018). Skandalozno prekrajane istorije iz Sarajeva: Tokaća drastično umanjio broj ubijenih srpskih civila. *Blic*. Доступно на: https://www.blic.rs/vesti/republika-srpska/skandalozno-prekrajanje-istorije-iz-sarajeva-tokaca-drasticno-umanjio-broj-ubijenih/32zpws1 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Kofi Annan nomme un conseiller "génocide". (15. јул 2004). *Le Monde*.

Koj gi gradi džamiite vo Makedonija? (13. фебруар 2013). *MKD*. Доступно на: https://www.mkd.mk/97469/kolumni/koj-gi-gradi-dzamiite-vo-makedonija-zoran-mitevski [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Kulašin, R., & Tafi, S. (1. децембар 1993). Moramo postati islamski fundamentalisti. *Travnički Ljiljan*, 5.

Kuljiš, D. (2. фебруар 2016). Strmoglavi pad kralja BiH: Izgradio najveći neboder na Balkanu, a sada je uhapšen kao glavni lik priče u kojoj su i CIA i saudijski milijuni... *Jutarnji*. Доступно на: https://www.jutarnji.hr/vijesti/strmoglavi-pad-kralja-bih-izgradio-najveci-neboder-na-balkanu-a-sada-je-uhapsen-kao-glavni-lik-price-u-kojoj-su-i-cia-i-saudijski-milijuni...-94288 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

La Cour pénale internationale valide l'ouverture d'une enquête pour crimes de guerre et crimes contre l'humanitéen Afghanistan. (5. март 2020). *Le Monde* & *AFP*.

L'exode serbe se poursuit autour de Sarajevo. (6. јануар 1996). *Libération* & *AFP*.

La minorité serbe est devenue indésirable à Sarajevo. (8. март 1997). *L'Orient Le Jour* & *AFP*.

La polémique du syndrome des Balkans relancée. (4. јануар 2001). *Sciences et Avenir*.

Lack of oxygen in hospitals kills 11 babies. (18. јун 1992). *UPI*. Доступно на: https://www.upi.com/Archives/1992/06/18/Lack-of-oxygen-in-hospitals-kills-11-babies/7499708840000/ [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Lapaque, S. (22. јануар 2014). Le Miel, de Slobodan Despot. *Le Figaro*. Доступно на: https://www.lefigaro.fr/livres/2014/01/22/03005-20140122ARTFIG00275--le-miel-de-slobodan-despot.php [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Latal, S. (29. август 1995). Moment of silence, then screams as mortar hits market again. *The Guardian*.

Le mystère du syndrome des Balkans inquiète les Européens. (6. јануар 2001). *La Libre Belgique*.

Le "syndrome des Balkans" inquiète les capitales européennes. (6. јануар 2001). *L'Humanité*.

Les cas européens de "syndrome des Balkans". (12 јануар 2001). *Le Nouvel Observateur*.

Les Etats-Unis qualifient de "génocide" les violences dans le Darfour. (11. септембар 2004). *Le Monde*.

Les génocides dans l'histoire. (август-септембар 2004). *Le Monde diplomatique*, *Manière de voir*.

Leslie, W. (13. октобар 2002). America's For-Profit Secret Army. *The New York Times*.

Letters to the editor – The flexible and effective way to make sanctions work. (7. септембар 1992). *The Guardian*.

Lewis, B. (новембар/децембар 1998). *License to Kill: Usama bin Ladin's Declaration of Jihad*. Foreign Affairs. Доступно на: https://www.foreignaffairs.com/articles/saudi-arabia/1998-11-01/license-kill-usama-bin-ladins-declaration-jihad [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Lewis, P. (7. фебруар 1994). Terror in Sarajevo; U.N. seeks power for Bosnia strikes. *The New York Times*.

Lisica, A. (4. јул 2017). *Kairo – stjecište znanja bošnjačkih intelektualaca 20. Stoljeća*. AKOS. Доступно на: https://akos.ba/kairo-stjeciste-znanja-bosnjackih-intelektualaca-20-stoljeca/ [Приступљено: 11. априла 2020.]

Lisica, A. (26. март 2018). *Mehmed Spaho, vođa Bošnjaka između dva svjetska rata*. Aljazeera Balkans. Доступно на: http://balkans.aljazeera.net/vijesti/mehmed-spaho-voda-bosnjaka-izmedu-dva-svjetska-rata [Приступљено: 11. априла 2020.]

Ljubaš, Z. (1. август 2019). *Fate Unknown: The Long Search for Sarajevo's Missing Serbs*. Balkan Transitional Justice. Доступно на: https://balkaninsight.com/2019/08/01/fate-unknown-the-long-search-for-sarajevos-missing-serbs/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Ljudi koji su dočekali agressora. (14. септембар 1992). *Oslobođenje*.

Luce, E. (17. фебруар 1994). Either side could have fired mortar. *The Guardian*.

MacKenzie, L. (14. јул 2005). The real story behind Srebrenica. *The Globe and Mail*.

Mahmutćehajić, Sefer, Munja, Avdić, ex-reis i ostali. (24. новембар 1997). *Dani*.

Manuga, G. (21. јануар 2014). Veze sa IHH-om vode ka Ministarstvu odbrane. *Glas Srpske*. Доступно на: http://www.glassrpske.com/cir/novosti/vijesti_dana/Veze-sa-IHH-om-vode-ka-Ministarstvu-odbrane/144621 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

McCants, W. (8. март 2016). Who is Islamic State leader Abu Bakr al-Baghdadi? *BBC News*. Доступно на: https://www.bbc.com/news/world-middle-east-35694311 [Приступљено: 10. априла 2020.]

McChesney, R. (1. новембар 1997). We Are the World. *FAIR*.

McChesney, R. W. (29. јун 2015). The New Global Media. *The Nation*.

Mercenaries in Bosnia have varying motives, but the fighting attracts them all. (6. јун 1993). *Baltimore Sun*. Доступно на: https://www.baltimoresun.com/news/bs-xpm-1993-06-061993157043-story.html [Приступљено: 10. августа 2020.]

Merlino, J. (13. март 1993). Viols: Des chiffres en question. *Le Point*.

Mijatović, S. (10. фебруар 2015). *Kriminal težak stotine milijuna maraka*. Ratni Fond Hasana Cengića. Доступно на: http://sanela.info/blog/stolac_bola/5490-ratni-fond-hasna-cengica [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Milovan Drecun Izazovi Istine 270. (13. јануар 2013). [Видео снимак, 00:25:53]. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=6FtDyRoNeDY [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Mintz, J. J., & Farah, D. (11. септембар 2004). In Search of Friends among the Foes. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A12823-2004Sep10_3.html [Приступљено: 10. априла 2020.]

Mladic witness: Bosnian secret service 'killed UN soldier. (1. април 2015). Balkan Transitional Justice (BIRN).

Moguće da su i "El mudžahedinu" zagovarali ubijanja ratnih zarobljenika. (24. јул 2019). RTRS. Доступно на: https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=345465 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Mojsilović, J. (7. април 1992). Serbs fire on protesters. *The Indianapolis Star*.

Momić, D. (20. март 2019). Bošnjaci ponovo slavili tursku okupaciju. *Glas Srpske*. Доступно на: https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/Bosnjaci-ponovo-slavili-tursku-okupaciju/280852 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Momić, D. (10. фебруар 2020). Nepoznati detalji iz ratne prošlosti aktuelne ministarke: Turkovićeva obilazila vjerske fanatike. *Novosti.* Доступно на: https://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/nepoznati-detalji-iz-ratne-proslosti-aktuelne-ministarke-turkoviceva-obilazila-vjerske-fanatike/305159 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Mrkić, V. Posljedni ručak Ristovića. (12. јул 1992). *Oslobodjenje*.

Mrkić, V. The death of Božidar Šljivić. (30. новембар 1997). *Svijet*.

MSF et Médecins du Monde dénoncent les propos tenus par Kouchner à Jérusalem. (7. октобар 2008). *Le Monde* & *AFP*.

Muftija Abdibegović odgovoran za akcije mudžahedina u Travniku. (28. јануар 2019). *Prijedor 24 sata*. Доступно на: http://prijedor24h.net/2019/01/28/muftija-abdibegovic-odgovoran-za-akcije-mudzahedina-u-travniku/ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Mujahedeen killed my child and I don't have enough money for a monument. (15. март 2013). *Nezavisne novine*. Доступно на: http://www.nezavisne.com/novosti/gradovi/Mudzahedini-mi-dijete-ubili-a-nemam-ni-za-spomenik/184157 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Mujahideen Regiment of Bosnia Herzegovina. (2000). Azzam Publications. [Видео снимак, 01:14:51].

Mukwege, D. (10. децембар 2018). Nobel Lecture given by Nobel Peace Prize Laureate 2018 Denis Mukwege, Oslo, Norway. Доступно на: https://www.nobelprize.org/prizes/peace/2018/mukwege/55721-denis-mukwege-nobel-lecture-2 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Mullin, J. (7. фебруар 1994). Blood washes the streets of Sarajevo after market square massacre. *The Guardian*.

Murder in the marketplace. (29. август 1995). *The Guardian*.

Murderous muddle in Bosnia. (27. мај 1995). *The Guardian*.

Murphy, K. (14. децембар 1992a). Islamic Volunteers Rallying to Killing Fields of Bosnia. *Los Angeles Times*.

Murphy, K. (14. децембар 1992b). Jihad: Islamic Volunteers Rallying to Bosnia. *Los Angeles Times*, A10.

Muselier, R. (16. септембар 2004). L'ONU doit enquêter sur les exactions. *Le Figaro*.

Na ratištu u Siriji 11 žena iz Srbije. (30. новембар 2017). B92. Доступно на: https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2017&mm=11&dd=30&nav_category=78&nav_id=1331243 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Nahari, O. (6. септембар 2018). טרוריסט ולוחם, בוגד וגיבור: הסוכן הכפול שהסתכל לבן לאדן בעיניים. *News*. Доступно на: https://news.walla.co.il/item/3185990 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Nakedman Productions. (21. фебруар 2020). *Persona non grata. Word Warriors: Captain Barry Frewer recounts his tour in war-torn Sarajevo*. [Видео снимак, 00:23:15]. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=bYcV6lqZ1m0 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Nakon sastanka koordinacione komisije za reintegraciju Sarajeva. Vrijeme radi za pljačkaše. (5. фебруар 1996). *Dnevni Avaz*.

Neuffer, E. (22. септембар 1995). Islam fights for Bosnia. *The Boston Globe*.

Neuhausen behielt seinen Kopf. (17. новембар 1949). *Der Spiegel*. Доступно на: Доступно на: https://www.spiegel.de/spiegel/print/d-44438973.html [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Noć "D" za Sarajevo je bila 4. aprila kad je osujećeno preuzimanje policijskih stanica. (6. април 2017). AKOS. Доступно на: https://akos.ba/noc-d-za-sarajevo-je-bila-4-aprila-kad-je-osujeceno-preuzimanje-policijskih-stanica/?__cf_chl_captcha_tk__=4bba22247e87afde46e2ac5bae6bd30300dab199-1597059425-0-AXfzso5GM-nZh6X8qSdcutb6NgntUtRMRcK56YVEpEBuYIZ9eU1Rg4WzoW3ClnTGqYt078q0QmVhUp7DYs1B5MdmGZ-QUPVZOI5D-Frw67DQMjXTsQisREMEoZSjKVizmWOle9TzjijnRi1yfV33foAHTOsRseCgdEdUlPXu2zAb-i99dTBGFSk__UZaWvnW6W7mmOcTngROqknfLfhrVKu59NU8cv7xHQFAFhShh07im6PRyNkH9WNlJEcfFLc6x0yb5AXnEOHre_JSAH2Cr62vQU0YuHCzVgJQotKa6XKj1BYBjPUelCwJtMayH-ocLCzmpKpFxlS6-S8vcUkrsuiTqmZ_3hDZ7aKRrtvcKPMp9efRbu6CaRQIpqM2JTRDNQG2Bu-LbfjcemGiys--tcyLFpxHlueB1BZVEIGp7ajwbs_U1-THbGFOw5PsG6H7MkP3w_aMBy2AzaoalyjPbyZGwKDGTX2S406PMcFcL98otApJUwcR2lmsNonvJkqHOweNwnWB4s6Cm5fqFgaN9khhR5GKzOEW7-BIQ_fgTtWsWMFaocVpaukWrebQZEsH1SR2VlSa-ex5dxzD1s0WJ8t8QSSWoCbszcvgl8aZv553 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Norris, F. (5. март 1989). Time Inc. and Warner to Merge, Creating Largest Media Company. *The New York Times*.

Novosti: Centrala vehabija preseljena iz Plava u Rožaje. (6. август 2013). *Analitika*. Доступно на: http://portalanalitika.me/clanak/110761/novosti-centrala-vehabija-preseljena-iz-plava-u-rozaje [Приступљено: 10. априла 2020.]

O'Connor, M. (31. јул 1995). Investigation Concludes Bosnian Government Snipers Shot at Civilians. *The New York Times*.

O'Connor, M. Bosnian Serbs are Threatened in Sarajevo. (6. јун 1996). *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1996/06/06/world/b snian-serbs-are-threatened-in-sarajevo.html [Приступљено: 10. августа 2020.]

O'Kane, M. (8. мај 1992). A full morgue and no way out. *The Guardian*.

O'Kane, M. (10. фебруар 1994). Ending our shameful silence. *The Guardian*.

O'Kane, M. (24. новембар 1994). The Long March. *The Guardian*.

O'Kane, M., Traynor, I., & Palmer, J. (4. мај 1992). Bosnians attack truce convoy. *The Guardian*.

O'Kane, M., & Traynor, I. (5. мај 1992). Bosnia fights for life. *The Guardian.*

O'Neill, S. (17. јануар 2006). Abu Hamza 'boasted of Bosnia action. *The Sunday Times*. Доступно на: https://www.thetimes.co.uk/article/abu-hamza-boasted-of-bosnia-action-tqxtnw86wpr [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Obavještajne agencije BiH u službi radikalnog islama: Teroristi u naručju države. (2018). RTRS. Доступно на: https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=301910 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Obilježena 28. godišnjica formiranja Patriotske lige BiH. (10. јун 2019). SDA. Доступно на: https://sdahnk.ba/Obavijest/Pregled/3467 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Obradović, G., & Adžić, A. Ž. (9. август 2015). ISTRAŽUJEMO: Četiri centra sa Zapada finansiraju teroriste na Balkanu. *Blic*. Доступно на: https://www.blic.rs/vesti/hronika/istrazujemo-cetiri-centra-sa-zapada-finansiraju-teroriste-na-balkanu/g88r8zq [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Optužnica protiv tri osobe zbog ratnog zločina u kasarni "Viktor Bubanj". (12. децембар 2011). CAZINNET. Доступно на: https://www.cazin.net/vijesti/tuzilastvo-bih-optuznica-protiv-tri-osobe-zbog-zlocina-u-kasarni-viktor-bubanj [Приступљено: 10. августа 2020.]

Oshinsky, D. M. (27. август 1989). Cranky Integrity on the Left. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1989/08/27/books/cranky-integrity-on-the-left.html [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Our leading Muslims: Power list celebrates the top 100 players boosting the nation. (11. фебруар 2007). *The Independent*. Доступно на: https://www.independent.co.uk/news/uk/this-britain/our-leading-muslims-power-list-celebrates-the-top-100-players-boosting-the-nation-6228901.html [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Ourdan, R. (2. децембар 1995). Les officiers de la Forpronu ont pris le parti des extrémistes serbes de Sarajevo. *Le Monde*.

Ourdan, R. (19. јануар 1996). Les habitants des quartiers serbes s'apprêtent à quitter Sarajevo. *Le Monde*.

Ourdan, R. (8. април 2018). Stratégie de guerre: Le siège, une arme fatale. *Le Monde*.

Ourdan, R. (13. август 2019). Les mousquetaires juifs du siège de Sarajevo. *Le Monde*.

Pajić, Z., & Pick, H. (30. мај 1992). Sarajevo: shame of Europe. *The Guardian.*

Palestinian Jews Must Leave Lebanon. (22. децембар 1947). *Palestine Post.*

Palmer, J., Bates, S., & Walker, M. (8. фебруар 1994). EU warns Serbs of air strikes if siege of Sarajevo goes on. *The Guardian.*

Palmer, J., Black, I., & Bates, S. (9. фебруар 1994). NATO leaning to air strikes to end Sarajevo siege. *The Guardian*.

Par dizaines de milliers, les Serbes quittent Sarajevo. (21. фебруар 1996). *L'Humanité*.

Paris, G. (10. септембар 2018). Pour les Etats-Unis, la Cour pénale internationale est "illégitime" et "déjà morte". *Le Monde*.

Patriot's Team. (4. септембар 2004). *Bosniak Political Head Is A Marionette of Islamic Terrorists: Sahinpasic Bought Nuclear Weaponry*. Patriot. Доступно на: http://www.slobodan-milosevic.org/news/patriot0904.htm [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Pearl, D., & Block, R. (31. децембар 1999). Despite tales, the war in Kosovo was savage, but wasn't genocide. *The Wall Street Journal*.

Pećanin, S. (10. новембар 1997g). Istina o Cacinim zločinima. *Dani*.

Pećanin, S., & Selimbegović, V. (10. новембар 1997f). Istina o zločinima. *Dani*.

Pećanin, S., & Selimbegović, V. (24. новембар 1997d). Alija naredio zločine. *Dani*.

Pećanin, S., & Selimbegović, V. (5. децембар 1997e). Kako je ubijen Caco? *Dani*.

Pećanin, S., & Selimbegović, V. (24. новембар 1997c). Nudio sam ostavku. *Dani*.

Pećanin, S., & Selimbegović, V. (24. новембар 1997a). Suđenje je bilo nezakonito. *Dani*.

Pećanin, S., & Selimbegović, V. (24. новембар 1997b). U Sarajevu je ubijeno oko dvije a možda tri hiljade Srba. *Dani*.

Perle, R. (7. фебруар 2007). *MPRI and Bosnian Arms Shipments*. INTELWIRE. Доступно на: http://news.intelwire.com/2007/02/richard-perle-mpri-and-bosnian-arms.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Permanent Mission of Bosnia and Herzegovina to the United Nations: Panel 6 [PDF документ]. (б.д.). Доступно на: http://www.slobodan-milosevic.org/news/PANEL6.pdf [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Petkovski, I. (10. мај 2010). Do not oversimplify the Bosnian War. *The Guardian*. Доступно на: https://www.theguardian.com/commentisfree/2010/may/10/radovan-karadzic-bosnian-wa [Приступљено: 10. августа 2020.]

Pierot, J.-P. (12. фебруар 1994a). Les armes filent dans les mailles de l'embargo. *L'Humanité*.

Pierot, J.-P. (19. мај 1994a). BHL met la pression contre l'embargo sur les armes. *L'Humanité*.

Pismo General-Potpukovnika Božidara Stevanovića Aliji Izetbegoviću. Iscrpljene sve mjere upozorenja. (13. април 1993). *Oslobođenje*.

PLBIH. (5. октобар 2012). *7. Korpus - Smotra Travnik 7.2.95*. [Видео снимак, 00:55:00]. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=q_hNg-mN2rk [Приступљено: 10. августа 2020.]

Poggioli, S. (25. октобар 2010). *Radical Islam Uses Balkan Poor to Wield Influence*. NPR. Доступно на: https://www.npr.org/templates/story/story.php?storyId=130801242 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Pohrt, W. (9. септембар 1991). Decision on the fate of Yugoslavia. *Konkret.*

Poisson, J. F. (јануар 2019). Islam's Conquest of the West: A Veiled Strategy. *La Nef*, 310.

Pomfet, J. (22. септембар 1990). Bosnia's Muslims Dodged Embargo. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inatl/longterm/bosvote/front.htm [Приступљено: 11. априла 2020.]

Pomfret, J. (22. август 1992). Criminal champions in civil war. Bosnia-Herzegovina's troubles have brought respectability to men with pasts that are less than respectable. *Fort Worth Star-Telegram*.

Pomfret, J. (14. мај 1993). Murderers or War Heroes? Legal Cases Divide Sarajevo. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1993/05/14/murderers-or-war-heroes-legal-cases-divide-sarajevo/5ee746c5-4b25-4dc2-a4ba-8233804c9ccc/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Pomfret, J. (22. септембар 1996). Bosnian Officials Involved in Arms Trade Tied to Radical States. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/09/22/bosnian-officials-involved-in-arms-trade-tied-to-radical-states/522c8276-6f73-4201-b0b7-6d9abbe7448b/ [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Pomfret, J. (22. септембар 1996). How Bosnia's Muslims Dodged Arms Embargo. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/09/22/how-bosnias-muslims-dodged-arms-embargo/b2d78043-3e34-46d9-babc-c4c335236aeb/ [Приступљено: 20. јуна 2020.]

Pomfret, J., & Ottaway, D. B. (12. мај 1996). U.S. Allies Fed Pipeline of Covert Arms to Bosnia. *The Washington Post*. Доступно на: https://www.washingtonpost.com/archive/politics/1996/05/12/us-allies-fed-pipeline-of-covert-arms-to-bosnia/9d2d9f71-c191-490a-b1cc-c468c0a8468a/ [Приступљено: 20. јуна 2020.]

Popović, G. (17. април 2008). Vojska Republike Srpske i priključenija. *Vreme*, број 902. Доступно на: https://www.vreme.com/cms/view.php?id=617211 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Popović, V. (1. јул 2006). Masakr za trpezom. *Večernje novosti*. Доступно на: https://www.novosti.rs/dodatni_sadrzaj/clanci.119.html:277855-Masakr-za-trpezom [Приступљено: 8. септембра 2020.]

Porubcanski, M. (26. април 1998). Elusive Truth Begins to Surface as Bosnia Licks Its Wounds. *Los Angeles Times*. Доступно на: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1998-apr-26-mn-43148-story.html [Приступљено: 10. августа 2020.]

Postrojavanje odreda El Mudžahid u BiH 1995. - ulaznica radikalnim islamistima u Evropu? (12 новембар 2016). *Glas Srpske* & RTRS. Доступно на: http://www.glassrpske.com/lat/novosti/vijesti_dana/Postrojavanje-odreda-El-Mudzahid-u-BiH-1995-ulaznica-radikalnim-islamistima-u-Evropu/222334 [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Pour le général Divjak, défenseur serbe de Sarajevo, Mladic et les siensont “gagné”. (20. новембар 2017). *Le Point* & *AFP*

Presing: Tajne sarajevskih zločina - otkopavanje istine. (26. новембар 2012). Radio Televizija Republike Srpske (RTRS). Доступно на: https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=75110 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Prijović, Z. (б.д.). Zelena transverzala. *Glas javnosti*. Доступно на: http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2002/05/15/srpski/R02051401.shtml [Приступљено: 10. августа 2020.]

Prof. Mahmut ef. Karalić. (12. март 2016) *Prof. Mahmut ef. Karalić - Katedra hadisa IV*. [Видео снимак, 00:50:55]. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=63aQEGBnsp8 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Pugliese, M. (б.д.) *Iran in the Balkans*. Academia.edu. Доступно на: https://www.academia.edu/21163179/Iran_in_the_Balkans [Приступљено: 11. априла 2020.]

Radončić o problemu Pakistana: Džaferović i Turkovićeva favorizuju migrante, a ne državljane BiH. (24. април 2020). TOPPORTAL. Доступно на: https://topportal.info/radoncic-o-problemu-pakistana-dzaferovic-i-turkoviceva-favorizuju-migrante-a-ne-drzavljane-bih/ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Radončić: Otkrili smo otiske terorista među migrantima. (24. април 2020). Insajder. Доступно на: https://www.insajder.in/novost/658128/radoncic-otkrili-smo-otiske-terorista-medju-migrantima [Приступљено: 10. августа 2020.]

Radulović, T. (25. септембар 2011). Vehabijama se u Crnoj Gori ne zna broja. *Vijesti*. Доступно на: https://www.vijesti.me/vijesti/politika/346353/vehabijama-se-u-crnoj-gori-ne-zna-broja [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Refleksije djelovanja Muslimanske braće na BiH: Učvršćivanje veze sa Kairom preko studenata. (19. август 2013b). AKOS. [Одломак из *Покрет Муслиманска браћа настанак, почетни облици дјеловања и рефлексије на БиХ* аутора Мустафе Прљаче]. Доступно на: https://akos.ba/refleksije-vjersko-prosvjetnog-djelovanja-muslimanske-brace-na-bih/ [Приступљено: 11. априла 2020.]

Refleksije vjersko–prosvjetnog djelovanja pokreta Muslimanska braća na BiH. (14. август 2013a). AKOS. [Одломак из *Покрет Муслиманска браћа настанак, почетни облици дјеловања и рефлексије на БиХ* аутора Мустафе Прљаче]. Доступно на: https://akos.ba/refleksije-vjersko-prosvjetnog-djelovanja-muslimanske-brace-na-bih/ [Приступљено: 11. априла 2020.]

Reform of US Public Diplomacy. (17. март 2002). *American Diplomacy*. Доступно на: http://americandiplomacy.web.unc.edu/2002/03/reform-of-us-public-diplomacy/ [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Reis Kavazović i hazan Kožemjakin: Zajedno se sjećamo žrtava holokausta i žrtava genocida u Srebrenici! (12. мај 2020). *Faktor*. Доступно на: https://www.faktor.ba/vijest/reis-kavazovic-i-hazan-kozemjakin-zajedno-se-sjecamo-zrtava-holokausta-i-zrtava-genocida-u-srebrenici/82937 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Republika Turska. (2017) *Erdoganov govor iz 1993. godine: 'Šaljite vojsku u Bosnu, a ne u Somaliju!* [Видео снимак]. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=z4rP8b75_Wo&app=desktop [Приступљено: 19. јуна 2020.]

RFE/RL's Radio Farda. (17. април 2019). Ex-general Says IRGC Was in Bosnia Disguised as Aid Workers. *VOA News*. Доступно на: https://www.voanews.com/world-news/middle-east/voa-news-iran/ex-general-says-irgc-was-bosnia-disguised-aid-workers [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Riedel, B. (11. септембар 2011). Abdullah Azzam, Spiritual Father of 9/11 Attacks: Ideas Live On. *Daily Beast*. Доступно на: https://www.thedailybeast.com/abdullah-azzam-spiritual-father-of-911-attacks-ideas-live-on [Приступљено: 10. априла 2020.]

Risen, J. (23. децембар 1996). Closer U.S. Role Seen on Bosnia-Iran Arms Pipeline. *Los Angeles Times*. Доступно на: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1996-12-23-mn-11958-story.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Robin Hood-like hero emerges from Bosnia. (30. август 1992). *St. Louis Post Dispatch* & *Reuters News Service*.

Rojo, A. (15. јун 1992). Private lives in the dark springtime of Sarajevo's war. *The Guardian*.

Rose, E. (26. октобар 2016). Bosnia and Iran Vow Joint Struggle Against Extremists. *Balkan Insight*. Доступно на: https://balkaninsight.com/2016/10/26/bosnia-and-iran-to-cooperate-on-terrorism-10-25-2016/#sthash.Fv2PQUk4.dpuf [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Rosenthal, J. (28. јануар 1948). Vatican and Jerusalem. *Palestine Post*.

Ross, T. (11. јануар 2015). Muslim charity stripped of state funding over extremism fears. *The Telegraph*. Доступно на: https://www.telegraph.co.uk/news/politics/conservative/11337846/Muslim-charity-stripped-of-state-funding-over-extremism-fears.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Rossomando, J. (1. јул 2019). Muslim Brotherhood Says No to Peace with Israel. *Human Events*. Доступно на: https://humanevents.com/2019/07/01/muslim-brotherhood-says-no-to-peace-with-israel/ [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Royo, M. (2. новембар 2012). Viols de guerre: Les Serbes de Bosnie ne peuvent nier. *La Revue Internationale*.

Rubin, B. (10. октобар 2010). The Region: The Declaration of War that went Unnoticed. *The Jerusalem Post*. Доступно на: https://www.jpost.com/Opinion/Columnists/The-Region-The-declaration-of-war-that-went-unnoticed [Приступљено: 10. априла 2020.]

Rufin, J.-C. (13. април 2012). Vingt ans après, la Bosnie panse encore ses plaies. *Paris Match*.

S. H. (18. јун 2019). Mohamedu Morsiju će sutra u Sarajevu biti klanjana dženaza u odsutnosti. *Klix*. Доступно на: https://www.klix.ba/vijesti/bih/mohamedu-morsiju-ce-sutra-u-sarajevu-biti-klanjana-dzenaza-u-odsutnosti/190618148 [Приступљено: 11. априла 2020.]

Sanadin, V. (25. децембар 2017). *25 godina Islamic Relief-a u BiH: U službi humanosti*. AKOS. Доступно на: https://akos.ba/25-godina-islamic-relief-a-u-bih-u-sluzbi-humanosti/?__cf_chl_captcha_tk__=bfc3f015d05314d36de2b0fc657b9c74ddd98192-1596091938-0-AbRh8m1SZi87MyzwyuQ0esXp13uV9_yoImlTcvPtVgDVv5JCJZKcO-lktqOWAuBEkp8A-XA6kHe0BLlxlsaCD_bEX0KEHc9EYj1kRPyHP-2cPkprKAWhfRyAzjs3LFd2j0Nw4aEUz8BDjYNv-L_PwqKFmS8rIQGMyxdH6siaTzGUP8opUzgM8TbwitDG7Uc0lA5pH5DnW1vUjP2aSCd85nT1cPKWCOGHQ09DL6NmQcG6OBsry0k901SLRbDQ6KzwhPPE5TnhPjY8kWBYlInnkE9P2R3YtS_lR8I1vLmxW3mWnfomQxWVA5NCS51pE07CiLmOJnAbajN8rLl3zu8GEez0porSH-VVy4WGaCFiC37Fx65ICyPnkJGewD64f6kOH4Lhy_QZFH943GeHmOJ8Lxl11v8eK2eKDR8TPa1-prXWrWovipZu4_39wghQkOPDR8G3bnn2gGSNDC2zN1hk8q2ISY42nq4kHKyOUkLtZY2Hs8Hp9gjYsMMWI6OBXzkgNpt1C2NMHXT-kRhkc2LIngDdmFTgR6apAFoZFTWhsh7Nrh-WT--mWGqHIB0EQl-ROQ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Šarac, G. (2013) *PEČAT: Kako se u Goraždu zakleti antifašisti diče nacistom!?* RTRS. Доступно на: https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=99807 [Приступљено: 11. априла 2020.]

Sarajevo appelle à l'intervention armée. (24. јун 1992). *Ouest-France*.

Savic, M. (31. август 1995). NATO jets spawn love and hate in tale of two cities. *The Guardian*.

Savich, C. (15. јул 2013). *Honoring Nazis: The Bosnian Muslim Government Named an Elementary School After A Nazi SS Officer*. Live World News. Доступно на: http://www.liveworldnews.co/honoring-nazis-the-bosnian-muslim-government-named-an-elementary-school-after-a-nazi-ss-officer [Приступљено: 11. априла 2020.]

Schork, K. (23. мај 1993). Kurt Schork's signature dispatch from siege of Sarajevo. *Reuters*. Доступно на: http://www.ksmemorial.com/romeo.htm [Приступљено: 10. августа 2020.]

Schwartz, S. (14. мај 2007). The Balkan Front. *The Weekly Standard*. Доступно на: http://www.weeklystandard.com/the-balkan-front/article/14724 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Sciolino, E. (10. децембар 1995). The World; What's Iran Doing in Bosnia, Anyway? *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/1995/12/10/weekinreview/the-world-what-s-iran-doing-in-bosnia-anyway.html [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Selimbegović, D. (26. април 2002). Teroristička organizacija, “ABU NIDAL”. Sarajevo: Archive *Dani*, 254.

Selimbegović, V. (3. новембар 2000). Džamijska peticija za Čelu. *Dani*.

Selimbegović, V. (5. април 2002). Tunel na kraju svjetla. Sarajevo: *Dani*, број 251 (архива). Доступно на: https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/251/t25110.shtml [Приступљено: 9. септембра 2020.]

Semo, M. (27. април 1994). Le bilan controversé des victimes de Gorazde Gorazde. *Libération*.

Semo, M. (7. март 2002). Du Biafra au “droit d’ingérence” – Le terme d’ONG recouvre des réalités trèsdifférentes. *Libération*.

Shanker, T., & Schmitt, E. (16. децембар 2002). Threats and responses: Fight against terrorism: Pentagon may push propaganda in allied nations. *The New York Times*. Доступно на: https://www.nytimes.com/2002/12/16/world/threats-responses-fight-against-terrorism-pentagon-may-push-propaganda-allied.html [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Sheikh Abu Ithar. (1997-1998, децембар-јануар). Sheikh Abu Talal Al-Qasimy, Infatuated with the Pen and the Spear. *Al-Nida`ul Islam*, issue 21. Доступно на: http://caravansofmartyrs.atspace.com/html/Abu_Talal_Al-Qaismy.htm [Приступљено: 20. августа 2020.]

Sitel TV. (25. март 2016). *Sedum godini zatvor za odžata od Tutunsuz džamija*. [Видео снимак, 00:02:18]. Доступно на: https://sitel.com.mk/sedum-godini-zatvor-za-odzhata-od-tutunsuz-dzhamijata-ostanatite-dobija-po-pet-godini-za [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Sjećanje na hafiza Ibrahima ef. Trebinjca. (28. мај 2018). Organizacija Mladi Muslimani. Доступно на: https://www.mm.co.ba/index.php/bs/udruzenje-danas/113-sjecanje/1245-sjecanje-na-hafiza-ibrahima-ef-trebinjca [Приступљено: 11. априла 2020.]

Sladojević, D. (26. децембар 2019). Teroristički napadi u BiH koji su šokirali svijet. *Nezavisne novine*. Доступно на: https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Teroristicki-napadi-u-BiH-koji-su-sokirali-svijet/575687 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Smith, M. S. (10. март 2014). *Al-Qa’ida Al-Subah: The Solid Base.* DOWNRANGE. Доступно на: https://insidethejihad.com/2014/03/al-qaida-al-subah-the-solid-base/ [Приступљено: 10. априла 2020.]

Smith, S. (20. јул 2004). Un, deux, trois, beaucoup de genocides. *Le Monde*.

Sogood, S. (26. октобар 2009). *Arab-Nazi Connection 1920’s, 1930’s, and Links to Al Banna and Al Husseini*. Daniel Pipes Middle East Forum. Доступно на: http://www.danielpipes.org/comments/163591 [Приступљено: 10. априла 2020.]

Solidarité international: Bosnie-Herzegovine. (29. август 2014). *Secours Islamique France*. Доступно на: https://www.secours-islamique.org/international/593-missions-sif-bosnie-herzegovine-.html [Приступљено: 10. априла 2020.]

Spain charity terror link alleged. (8. децембар 2002). CNN. Доступно на: http://edition.cnn.com/2002/WORLD/europe/12/08/spain.alqaeda/ [Приступљено: 10. априла 2020.]

Spasili obraz Sarajevu. Jedenica "Bosna 22" sredinom jula proslavila godinu postojanja. (31. јул 1992). *Večernje Novine*.

Speakers Action Group. (15. март 2018). *Melanie Phillips on why she left the Left*. [Видео снимак, 00:02:32]. YouTube. Доступно на: https://www.youtube.com/watch?v=tRSDW20krGU [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Sputnik. (24. јул 2016). ISIS-Daesh Training Camps in Kosovo, Recruitment of Terrorists by NGOs. *Global Research*. Доступно на: http://www.globalresearch.ca/isis-daesh-training-camps-in-kosovo-recruitment-of-terrorists-by-ngos/5537652 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Srbija je školovala najpoznatije međunarodne teroriste. (6. мај 2011). *Slobodna Dalmacija*. Доступно на: https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/svijet/srbija-je-skolovala-najpoznatije-medunarodne-teroriste-131720 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Srna. (29. новембар 2014). Galijašević: Alija Izetbegović je bio korumpirani fundamentalist. *Nezavisne*. Доступно на: https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Galijasevic-Alija-Izetbegovic-je-bio-korumpirani-fundamentalista/275494 [Приступљено: 11. априла 2020.]

Srna. (4. децембар 2017). *U Siriji i Iraku se na strani islamista bori 23 Crnogorca*. *Blic*. Доступно на: http://www.blic.rs/vesti/svet/u-siriji-i-iraku-se-na-strani-islamista-bori-23-crnogorca/m1yv9j1 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Steele, J. (18. август 2000). Serbs killings' exaggerated by West. *The Guardian*.

Steele, J. (7. септембар 1995). Americans eager to bomb and talk. *The Guardian*.

Stephen, C. (4. март 1994). Life in a very normal siege. *The Guardian*.

Stojaković, D. (22. фебруар 2003). Ja nisam izdajnik – intervju sa penzionisanim generalom Armije BiH Jovanom Divjakom. *Novosti*. Доступно на: https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:144816-Ja-nisam-izdajnik [Приступљено: 10. августа 2020.]

Sudetic, C. (14. фебруар 1991). For Yugoslavia, another impasse. *The New York Times*.

Sudetic, C. (3. мај 1992a). In Sarajevo, a barrage of terror. *The New York Times*.

Sudetic, C. (5. мај 1992b). Bosnia is seeking foreign military aid. *The New York Times*.

Sudetic, C. (14. новембар 1992). Muslims from Abroad Join in War against Serbs. *The New York Times*.

Sudetic, C. (17. јануар 1994). Bosnia is using Islamic funding for Serb arms. *The New York Times*.

Suellentrop, C. (16. април 2002). *Abdullah Azzam: the godfather of jihad.* Slate. Доступно на: https://slate.com/news-and-politics/2002/04/abdullah-azzam.html [Приступљено: 10. априла 2020.]

Suljagić, E. (19. октобар 2001). 106 teških optužbi protiv boraca Petog korpusa. *Dani* (архива). Доступно на: https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/228/t22803.shtml [Приступљено: 10. априла 2020.]

Swicord, J. (17. новембар 2015). Seeds of Jihad Planted in the Balkans. *VOA News*. Доступно на: https://www.voanews.com/europe/seeds-jihad-planted-balkans [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Šehovac, D. (б.д.). *Dragan Bursać napisao da je za egzodus sarajevskih Srba odgovoran "par (srpskih) budala..."* Frontal.ba. Доступно на: https://www.frontal.ba/blogovi/blog/61173/dragan-bursac-napisao-da-je-za-egzodus-sarajevskih-srba-odgovoran-par-srpskih-budala/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Talovič, V., & Lopušina, M. (2011). Kosovo – centr beloy 'Al'-Kaidy. Доступно на: https://inosmi.ru/europe/20110305/167091428.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Tam, H. (31. јул 2018). The Bosnian Jihad: An Interview with Abu Abdel Aziz Barbaros. *MENA ETC*. Доступно на: https://www.tamhussein.co.uk/2018/07/the-bosnian-jihad-an-interview-with-abu-abdel-aziz-barbaros/ [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Tanasković, D. (29. децембар 2019). Tanasković: Da BiH sa Biserom Turković ne dobije Harisa Silajdžića bis?! [Tanaskovic: That BiH with Bisera Turković does not get Haris Silajdzic encore?!] *Sve o srpskoj*. Доступно на: https://sveosrpskoj.com/komentari/tanaskovic-da-bih-sa-biserom-turkovic-ne-dobije-harisa-silajdzica-bis/?script=lat [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Tanjug. (1. јун 2018). *Nastaje "džamijska ruta" migranata*. RTS. Доступно на: http://www.rts.rs/page/stories/ci/story/3/region/3156514/nastaje-dzamijska-ruta-migranata.html [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Tefft, B. (26. фебруар 2013). *The Muslim Brotherhood Threat to the Middle East, Israel and the World*. The Mackenzie Institute. Доступно на: https://mackenzieinstitute.com/2013/02/the-muslim-brotherhood-threat-to-the-middle-east-israel-and-the-world/ [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Tensions entre la Pologne et la Russie après les accusations historiques de Poutine. (28. децембар 2019). *Le Monde* & *AFP*.

Ternon, Y. (2. март 2007). La décision de la CIJ sur Srebrenica ouvre une boîte de Pandore. *Le Monde.*

Terorizam u BiH: Hronologija najgorih napada. (19. новембар 2015). *Nezavisne novine*. Доступно на: https://www.nezavisne.com/novosti/bih/Hronologija-najgorih-napadi-u-BiH/337523 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Terrorism: Muslim Brotherhood. (б.д.). Jewish Virtual Library. Доступно на: https://www.jewishvirtuallibrary.org/the-muslim-brotherhood [Приступљено: 10. августа 2020.]

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (2010). *7th Qaradawi Jerusalem Conference Held in Beirut*. Доступно на: http://www.globalmbwatch.com/2010/01/18/7th-qaradawi-jerusalem-conference-held-in-beirut/ [Приступљено: 10. априла 2020.]

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (21. август 2013). *European Muslim Brotherhood Youth Organization Seeks 'Respect for Democracy' In Egypt*. Доступно на: https://www.globalmbwatch.com/2013/08/21/european-muslim-brotherhood-youth-organization-seeks-respect-democracy-egypt/ [Приступљено: 10. априла 2020.]

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (4. октобар 2007). *WAMY Officials Meet With Bosnian Grand Mufti*. Доступно на: https://www.globalmbwatch.com/2007/10/04/wamy-officials-meet-bosnian-grand-mufti/ [Приступљено: 10. априла 2020.]

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (4. октобар 2008). *U.K. Muslim Brotherhood Organization Features Bosnian Grand Mufti*. Доступно на: https://www.globalmbwatch.com/2008/01/14/uk-muslim-brotherhood-organization-features-bosnian-grand-mufti/ [Приступљено: 10. априла 2020.]

The Global Muslim Brotherhood Daily Watch. (б.д.) *Human Appeal International*. Доступно на: https://www.globalmbwatch.com/human-appeal-international/ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

The Radical Middle Way. (10. мај 2011). Radical Middle Way. Доступно на: https://issuu.com/radicalmiddleway/docs/5year [Приступљено: 3. јуна 2020.]

To whom did Erdogan send an ambulance to Khartoum? (28. јул 2018). *Teller Report*. Доступно на: https://www.tellerreport.com/news/--to-whom-did-erdogan-send-an-ambulance-to-khartoum--.ry2m6Q947.html [Приступљено: 3. јуна 2020.]

Traubner, E. (3. децембар 1947). Sarajevo to Tel Aviv. *Palestine Post*.

Traynor, I. (8. мај 1991). Split loyalties of Yugoslavia's partisan heritage. *The Guardian*.

Traynor, I. (5. март 1992). Croatian havoc may save Bosnia from bloodbath. *The Guardian*.

Traynor, I. (7. мај 1992). Sarajevo buries its dead as bullets fly. *The Guardian*.

Traynor, I. (29. мај 1992). "Dead" Arkan leads descent into inferno. *The Guardian*.

Traynor, I. (23. јун 1992). Sarajevo carnage as 21 die in fresh mortar attacks. *The Guardian*.

Traynor, I. (4. јануар 1994). Bosnian warlord found dead in Belgium. *The Guardian*.

Traynor, I. (8. фебруар 1994). No proof Muslims attack their own. *The Guardian*.

Traynor, I. (11. фебруар 1994). Crater analysts trace trajectory. *The Guardian*.

Traynor, I. (22. март 1994). Serbs defy NATO with tanks and guns near Sarajevo. *The Guardian*.

Traynor, I. (16. септембар 1995). Siege mentality lives on in Sarajevo as deal with Serbs raises doubts. *The Guardian.*

Traynor, I., & Pick, H. (29. мај 1992). Angry US takes lead on tough Serb sanctions. *The Guardian.*

Traynor, I., Walker, M., Palmer, J., & Fairhall, D. (7. фебруар 1994). Allies split on action following massacre. *The Guardian.*

Traynor, I., & Wintour, P. (11. фебруар 1994). Serb hostage threat halts aid. *The Guardian.*

Tri državljanina BiH pod istragom zbog terorističkog napada u Parizu. (28. јун 2019). Radio Televizija Republike Srpske (RTRS). Доступно на: https://www.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=342432 [Приступљено: 3. јуна 2020.]

Trickey, M. (12. фебруар 1993). War propagandists for hire: Croatia, Bosnia use Western public relations firms to win support. *The Spectator*.

Trifunovic, D. (8. август 2004). *Bosnian Official Links with Terrorism, Including 9/11, Become Increasingly Apparent as Clinton, Clark Attempt to Justify Support of Bosnian Militants*. Free Republic. Доступно на: http://www.freerepublic.com/focus/bloggers/1187088/posts [Приступљено: 22. јуна 2020.]

Trifunovic, D. (30. август 2004). *Al Qaida-Report on Illegal Financial Activities and Terrorism Financing on the Territory of BiH.* Free Republic. Доступно на: http://www.freerepublic.com/focus/news/1203028/posts [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Trump OKs sanctions against international tribunal employees. (11. јун 2020). *The New York Times* with *Associated Press.*

Tuševljak: U Sarajevu ubijeno više od 3,000 srpskih civila. (31. август 2015). *Nezavisne novine*. Доступно на: http://detektor.ba/tusevljak-tvrdi-u-sarajevu-ubijeno-vise-od-3-000-srpskih-civila/ [Приступљено: 10. августа 2020.]

Tyler, P. E. (8. март 1992). U.S. strategy plan calls for insuring no rivals develop. *The New York Times.*

U Sanskom Mostu obilježena 103. godišnjica Bitke kod Canakkalea. (18. март 2018). *Faktor*. Доступно на: https://faktor.ba/vijest/u-sanskom-mostu-obiljeena-103-godinjica-bitke-kod-canakkalea-288403 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

UN clears Sudan of genocide in Darfur. (31. јануар 2005). *Associated Press*.

Un drame humanitaire mais pas un génocide: Entretien avec Thierry Allafort-Duverger, de MSF (à propos de la crise humanitaire du Darfour). (27. јул 2004). *Le Figaro*.

Un regrettable projet de loi en Pologne. (5. фебруар 2018). *Le Monde*.

UN soldier facing a wall with text “Don’t just stand there, do something” written on it. [Фотографија]. (30. август 1995). *The Guardian.*

United Nation Security Council. (2009). *Al-Haramain Islamic Foundation (Bosnia and Herzegovina)*. Доступно на: https://www.un.org/securitycouncil/sanctions/1267/aq [Приступљено: 19. јуна 2020.]

United States Senate Republican Policy Committee. (16. јануар 1997). *Extended Bosnia Mission Endangers U.S. Troops: Clinton-Approved Iranian Arms Transfers Help Turn Bosnia into Militant Islamic Base*. Доступно на: http://www.slobodan-milosevic.org/bosnia-rpc.htm [Приступљено: 19. јуна 2020.]

V Makedonii rastyot chislo nelegal'nyh mechetey, finansiruemyh arabskimi stranami. (19. фебруар 2013). Russkaya Narodnaya Liniya. Доступно на: http://ruskline.ru/news_rl/2013/02/19/v_makedonii_rastyot_chislo_nelegalnyh_mechetej_finansiruemyh_arabskimi_stranami/ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Valetskiy, O. (26. мај 2013). *Mujahideen in Bosnia and Herzegovina*. Center for Strategic Assessment and Forecasts. Доступно на: http://csef.ru/en/oborona-i-bezopasnost/503/modzhahedy-v-bosnii-i-gerczegovine-4298 [Приступљено: 10. јуна 2020.]

Vasiljević, A. (23. новембар 2012). *"NEKAD BILO": Vasiljević – SDA imala paravojsku u septembru 1991*. RTRS. Доступно на: https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=74931 [Приступљено: 10. августа 2020.]

Vernet, H. (9. октобар 2001). Des espions français en Afghanistan. *Le Parisien*.

Veze Izetbegovića's "Muslimanskom braćom" privukle pozornost Arapa. (26. април 2018). Dnevnik.ba. Доступно на: https://www.dnevnik.ba/vijesti/veze-izetbegovica-s-muslimanskom-bracom-privukle-pozornost-arapa [Приступљено: 11. априла 2020.]

Victims of market carnage buried under protective cover of darkness. (8. фебруар 1994). *Reuter*.

Vidino, L. (4. мај 2020). *The Muslim Brotherhood in the West*. [Видео снимак, 01:01:02]. ISGAP. Доступно на: https://isgap.org/media/2020/05/the-muslim-brotherhood-in-the-west/ [Приступљено: 20. јуна 2020.]

Vingt ans après, les souvenirs ne s'estompent pas. (5. април 2012). *24 heures* & *AFP*.

Više od 300 islamista moglo bi da se vrati u CG, Srbiju, BiH, Makedoniju, Kosovo. (11. јануар 2014). *Vijesti*. Доступно на: https://www.vijesti.me/svijet/balkan/249940/vise-od-300-islamista-moglo-bi-da-se-vrati-u-cg-srbiju-bih-makedoniju-kosovo [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Vitkine, B., &Su, R. (21. јануар 2020). Commémorations de la libérationd'Auschwitz: La bataille des mémoires entre Russie et Pologne. *Le Monde*.

Vojinović, M. (1. март 2020). Sejao sam priče o bombardovanju Jugoslavije. *Politika*. Доступно на: http://www.politika.rs/scc/clanak/448963/Sejao-sam-price-o-bombardovanju-Jugoslavije [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Vojuval vo ONA, rabotel vo MO, zagina kako džihadist vo Sirija. (29. октобар 2014). *NETPRES*. Доступно на: http://netpress.com.mk/vojuval-vo-ona-rabotel-vo-mo-zagina-kako-dzihadist-vo-sirija/ [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Vujičić, D. (23. септембар 2019). Vašington znao da im Bosanci spremaju 11. septembar? *Novosti*. Доступно на: https://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:820021-Vasington-znao-da-im-Bosanci-spremaju-11-septembar [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Vulliamy, E. (29. август 1995a). Market carnage puts UN on spot. *The Guardian.*

Vulliamy, E. (9. септембар 1995b). Inquiry into shelling of hospital. *The Guardian.*

Vulliamy, E. (14. октобар 2005). Russia accuses Birmingham charity of aiding terror. *The Guardian*. Доступно на: https://www.theguardian.com/uk/2005/oct/14/russia.terrorism [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Vulliamy, E., Black, I., & Palmer, J. (31. август 1995). The defining moment. *The Guardian.*

Vulliamy, E., Black, I., & Webster, P. (30. август 1995). NATO planes bomb Serbs. *The Guardian.*

Zafirovski, E. (6. јун 2005). Tepanite imami predupreduvaat: nasilstvoto–e prodolži se dodeka Senun Briša e na Sloboda. *Vreme.*

Zafirovski, E. (6. јун 2015). Vo IVZ se vodi bitka među radikalniot islam i tradicionalniot islam. *Vreme*.

Zhyntativ. (13. мај 2008). *Hasan Al-Banna and His Political Thought of Islamic Brotherhood.* IKHWAN WEB. Доступно на: https://www.ikhwanweb.com/article.php?id=17065 [Приступљено: 11. априла 2020.]

Zloglasne "Ševe" preko Zagreba na obuci u Iranu. (25. фебруар 2013). *Slobodna Bosna*. Доступно на: http://www.slobodna-bosna.ba/vijest/5649/zloglasne_seve_preko_zagreba_na_obuci_u_iranu.html [Приступљено: 10. августа 2020.]

Znali smo kako ćemo. Priča patriote – Mevludin Smajić iz odjelenja bezbjednosti Glavnog Štaba oružanih snaga BiH. (24. септембар 1992). *Oslobođenje*.

Querelle sémantique autour du "génocide" au Darfour: Vif débat dans la communauté internationale, après l'emploi du terme par Bush. (15. септембар 2004). *Libération*.

Walker, L. J. (б.д.). Islamic Terrorism: Afghanistan to Bosnia and Then September 11. *The Seoul Times*. Доступно на: https://theseoultimes.com/ST/?url=/ST/db/read.php%3fidx=9573 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Webster, P. (29. август 1995). Shelling delays president's visit but stiffens allies' resolve. *The Guardian.*

Weiss, M. (11. јун 2010). The dark truth about those Gaza-bound Turkish flotilla "humanitarians. *New York Daily News*. Доступно на: https://www.nydailynews.com/opinion/dark-truth-gaza-bound-turkish-flotilla-humanitarians-article-1.182754#ixzz2r2sT3nmO [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Wheen, F. (25. јануар 1995). The spectator and the Serbian warlord. *The Guardian.*

Wilcoxson, A. (3. јун 2010). *Muslim Regime Denied Water to Sarajevo Civilians and Blamed the Serbs*. Доступно на: http://www.slobodan-milosevic.org/news/kt042810.htm [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Wilkinson, T. (5. мај 1995). Sarajevo Leaders Acts Demonstrate Enduring Bigotry. *Los Angeles Times*. Доступно на: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1996-05-05-mn-796-story.html [Приступљено: 10. августа 2020.]

Williams, C. J., & Kirika, D. (6. децембар 1991). Mesic Resigns Presidency, Says Yugoslavia No Longer Exists. *Los Angeles Times*. Доступно на: https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1991-12-06-mn-633-story.html [Приступљено: 10. септембра 2020.]

Yayla, A. S. (16. мај 2019). *IHH: The Nonprofit Face of Jihadism. An In-Depth Review.* IDC Herzliya. Доступно на: https://www.ict.org.il/Article/2397/IHH#gsc.tab=0 [Приступљено: 19. јуна 2020.]

Young Muslims. (б.д.). Jihad Camp Leaflet for 25-26 August in Pennsylvania. [Памфлет].

بالفيديو.. القرضاوي معترفاً: خليفة "داعش" من الإخوان (2014). [Видео снимак]. المصدر: العربية.نت. Доступно на: https://www.alarabiya.net/ar/arab-and-world/2014/10/14/%D8%A7%D9%84%D9%82%D8%B1%D8%B6%D8%A7%D9%88%D9%8A-%D8%A3%D8%A8%D9%88-%D8%A8%D9%83%D8%B1-%D8%A7%D9%84%D8%A8%D8%BA%D8%AF%D8%A7%D8%AF%D9%8A-%D9%83%D8%A7%D9%86-%D8%A5%D8%AE%D9%88%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A7%D9%8B.html [Приступљено: 10. априла 2020.]

صفحه نخست » فرمانده نیروی سپاه در بوسنی ارتباط سپاه پاسداران با القاعده را تائید کرد. (18. април 2019). *News.gooya.com*. Доступно на: https://news.gooya.com/2019/04/post-25310.php [Приступљено: 19. јуна 2020.]

۲۱- سعید قاسمی، از حضور در بوسنی تا زلزله کرمانشاه. (б.д.). گفتگوی اینترنتی دوررو. Доступно на: https://www.aparat.com/v/I1hOS [Приступљено: 19. јуна 2020.]

ПРИЛОЗИ

Поглавље III

ПРИЛОГ I

Визуални докази: Седма муслиманска бригада маршира Зеницом током грађанског рата у Босни, 1995. године. Алија Изетбеговић био је главни гост параде; потографије одреда „Ел Муџахид“; фотографије Абу Абдела Азиза „Брарбаросе“ у Босни и Херцеговини; фотографије Алије Изетбеговића и Бакира Изетбеговића са „ТВРА“ и Фатихом ел Хасанеином; фотографија Фатиха ел Хасанеина са Ахметом Давутоглуом, између осталог и бившим министром иностраних послова (2009-2014) и главним савјетником премијера Реџепа Тајипа Ердогана (2003-2009); фотографија Фатих ел Хасанеина са Реџепом Тајипом Ердоганом; фотографија Реџепа Тајипа Ердогана, Фатиха ел Хасанеина и Алије Изетбеговића; фотографије широко познатих међународних џихадиста који имају везе са БиХ

Седма муслиманска бригада маршира Зеницом током грађанског рата у Босни, 1995. године. Алија Изетбеговић био је главни гост параде.

Веб веза до видео снимка параде: https://www.youtube.com/watch?v=rvS6f7tPxLs.

Одред *Ел Муџахид* директно у надлежности Трећег корпуса Армије Босне и Херцеговине

У Средњој Босни приликом посјете Алије Изетбеговића

Застава одреда Ел Муџахид

Алија Изетбеговић посјетио је муџахедине у њиховој бази након што су окупирали српске територије на Озрену у септембру 1995. године. Поред њега налази се командант Трећег корпуса АБиХ, Сакиб Махмуљин. На слици се такође налазе и Абу Мали, директор Исламског института у Милану, и шеик Анвар ал Шабан, главни емир одреда Ел Муџахид.

Срби заробљени у муџахединском логору (логор Каменица код Завидовића) у Средњој Босни. Око 150 Срба и даље се води као нестало у вези са дејствима ових муџахедина и АБиХ на том подручју.

Српске главе као трофеји Муслимана. ***Ел Муџахид***

Име овог муџахедина који држи одсјечену главу је Кристоф Казе (Christophe Caze), држављанин Француске, један од чланова терористичке групе Рубешка у Француској.

Имена ове тројице Срба су Благоје Благојевић, Ненад Петковић и Бранислав Ђурић.

Абу Абдел Азиз "Барбарос" у Босни и Херцеговини

[Ова фотографија настала је 1. септембра 1992. године у Мехурићима. Фотографију је направио француски фотограф Паскал ле Сегретан (Pascal J Le Segretain)].

Камп за обуку муџахедина, Мехурићи, Босна и Херцеговина.

Supposed Future Islamic State?

Предвиђена територија Исламске државе-Калифата у Европи. Југоисточна Европа и Пиринејско полуострво - Шпанија и Португал.

ALIJA IZETBEGOVIĆ I EBU ALI

Алија Изетбеговић са арапским терористом Ебу Алијем, првим исламистом на тлу Европе.

Везе Алије Изетбеговића и СДА са Агенцијом за помоћ муслиманима трећег свијета (TWRA) и Фатихом ал Хасанеином

Алија Изетбеговић и Фатих ал Хасанеин

Алија Изетбеговић, Бакир Изетбеговић и Фатих ал Хасанеин

Фатих ал Хасанеин и Ахмет Давутоглу

Фатих ал Хасанеин и Реџеп Тајип Ердоган

Реџеп Тајип Ердоган, Фатих ал Хасанеин и Алија Изетбеговић

Састанак предсједника Клинтона за босанским предсједником Алијом Изетбеговићем у Тузли

Везе Бакира Изетбеговића за Муслиманским братством

Бакир Изетбеговић је у новембру 2017. године показао симбол са четири прста у знак подршке опозицији која се бори против генерала Сисија који је свргнуо египатског предсједника Мохамеда Морсија. Египатско Министарство спољних послова доставило је протестну ноту амбасади БиХ у Каиру због дипломатског скандала који је изазвао бошњачки члан Предсједништва БиХ Бакир Изетбеговић, који је у јавности приказао симбол Муслиманског братства (Рабиа). Египатски медији саопштили су да се то десило на састанку са делегацијом Муслиманског братства, који је одржан у Предсједништву Босне и Херцеговине.

Након састанка није објављено саопштење за јавност, иако је то пракса Предсједништва Босне и Херцеговине након свих званичних састанака.

* *Рабиа/Рабиах* је симбол Муслиманског братства – треба примијетити мјеста која МБ сматра дијеловима своје мреже.

Међународни исламистички тероризам и Босна и Херцеговина

Фотографија чеченских терориста и њиховог вође Шишанија (Омар Ал- Шишани) у ИСИЛ-у са особом под именом Ал Харби ал Сафри, који је био у БиХ под именом Ал Харби Теуфик и која је у то вријеме убио Раду Рогић у селу Гудавац код Босанске Крупе, за шта посједујемо снимак и постоји оптужница.

Октобар 2013. године, у ИСИЛ-и

Џихад у Босни створио је огроман број високо обучених ветерана *џихадиста* са војним искуством и борбеним вјештинама и снажним везама са међународним терористичким организацијама. Ови *џихадист* постали су надалеко познати регрутери, бомбаши самоубице, организатори великих терористичких напада, промотери и финансијери радикалног ислама и тероризма. Они су се раширили и наставили свој *џихад* широм свијета. Ово је резултирало формирањем велике међународне терористичке инфраструктуре и мреже *џихадистичких* оперативаца, који дјелују у различитим дијеловима свијета, али имају јаке везе са Босном, Ал-Каидом, ИСИС-ом и другим терористичким организацијама.

Поглавље VI

ПРИЛОГ I

Постер кампања са циљем демонизације Срба.

Превод: Подсјећа ли вас разговор о етничком чишћењу на нешто?
Стоп злочинима против човјечности српских националиста!

Превод: Логор у коме се прочишћавају етничке групе, подсјећа ли вас то на нешто?
Стоп злочинима против човјечности српских националиста!

Поглавље VI

ПРИЛОГ II

Званично писмо од 19. јануара 1993. које је генерал Моријон упутио Алији Изетбеговићу, критикујући кориштење минобацача у кругу болнице Кошево, те злоупотребу муслиманских снага.

СНАГЕ БЕЗБЈЕДНОСТИ
УЈЕДИЊЕНЕ НАЦИЈЕ

СЈЕДИШТЕ
КОМАНДА ЗА БОСНУ И ХЕРЦЕГОВИНУ,
САРАЈЕВО

Предсједник А. Изетбеговић
Предсједништво Републике Босне и Херцеговине

19 јануар 1993.

ТЕМА: КРШЕЊЕ ЖЕНЕВСКЕ КОНВЕНЦИЈЕ

Као што сам сигуран да Вам је познато, оружана паљба из болнице противи се Женевској конвенцији. Са жаљењем Вас обавјештавам да већ неко вријеме добијам извјештаје да се из круга болнице КОШЕВО дјелује неким покретним минобацачима. Нажалост, то је потврђено, те ја сад располажем конкретним доказима у виду потписаних изјава свједока да се то уистину и догодило у 14:30 часова у понедељак, 15. јануара.

На западној страни болнице КОШЕВО постављен је минобацач од 82 милиметра, у кругу болнице. Особље које рукује тим минобацачем затим је из њега испалило девет граната, користећи болницу као склониште. Директна посљедица тог срамног и кукавичког чина била је то што се болница недуго потом нашла под паљбом противавионског оружја, артиљеријског оружја, и минобацача.

Морам Вас опоменути да такво јавно нарушавање Женевске конвенције изузетно штети Вашем циљу, те инсистирати да предузмете најстрожије мјере да спријечите да се оно понови. Такође се све више бринем због недавног пораста у броју наговјештаја да Вашим снагама недостаје дисциплине. Морао бих инсистирати да смјеста предузмете превентивне мјере.

Такође Вас са жаљењем обавјештавам да је од мене затражено да детаље овог инцидента пренесем Међународном комитету Црвеног крста у Женеви.

Ф. Моријон
Генерал-мајор
Командант
Команда за Босну и Херцеговину

Поглавље VI
ПРИЛОГ III

Мапа централног дијела града Сарајева.

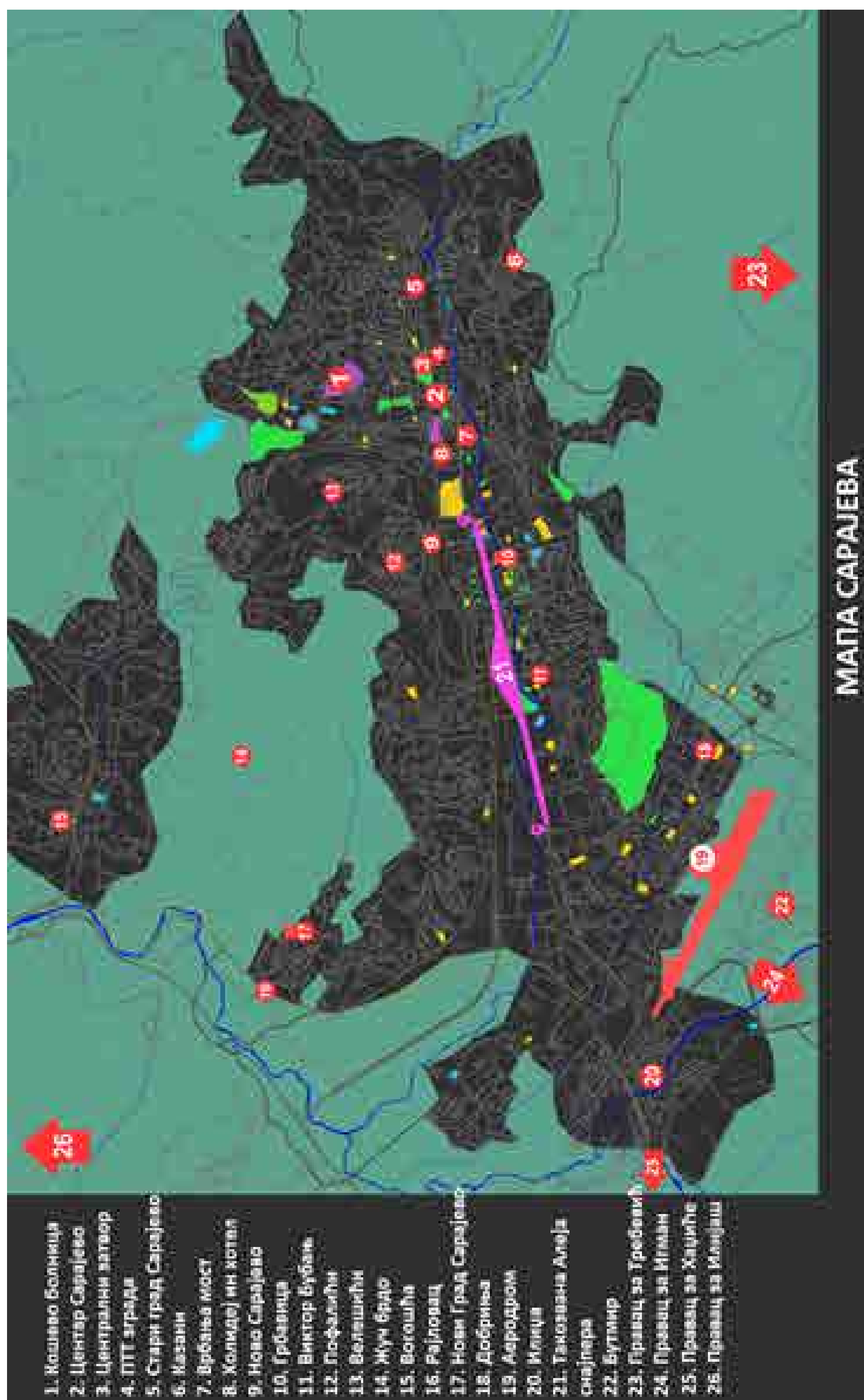

Поглавље VI
ПРИЛОГ IV

Уредба бр. 1197/92 од 15. јуна 1992. године о напуштеним, које је Алија Изетбеговић потписао законом, легализовала је експропријацију и заплијену српских станова.

Понедјељак, 15. јуна 1992. Сарајево

На основу Амандмана LI тачка 5. став 3. на Устав Републике Босне и Херцеговине, Предсједништво Републике Босне и Херцеговине на приједлог Владе Републике Босне и Херцеговине, доноси:

УРЕДБУ СА ЗАКОНСКОМ СНАГОМ
О НАПУШТЕНИМ СТАНОВИМА

Члан 1.

Носиоцу станарског права на основу Закона о стамбеним односима - Пречишћени текст (“”Службени лист СРБиХ””, бр. 14/84 и 12/87) привремено престаје право кориштења на стану којег користи ако је стан са члановима његовог породичног домаћинства напустио након 30. априла 1990. године.

Члан 2.

Напуштеним станом сматра се стан којег су носилац станарског права и чланови његовог породичног домаћинства који заједно трајно живе и станују, напустили и привремено престали да га користе.
Напуштеним станом, у смислу ове уредбе, сматра се и стан ако је у стану пронадено оружје или муниција за које се не може у складу са законом добити одговарајуће одобрење као и стан из којег је дејствовано на незаконит начин.

Члан 3.

Не сматра се напуштеним станом онај стан којег је носилац станарског права са члановима његовог породичног домаћинства напустио под присилом агресора у циљу етничког исељавања становништва са одреденог подручја или у остваривању агресорских циљева. Не сматра се напуштеним станом стан који је срушен, запаљен или је био непосредно

угрожен ратним дејством (пријетња ликвидачије живота, физичко малтретирање, протјеривање од стране агресора и други слични разлози).
Неће се сматрати напуштеним станом и стан којег су носилац станарског права и чланови његовог породичног домаћинства који заједно трајно живе и станују, поново отпочети користити по ступању на снагу ове уредбе у року од седам дана носиоци станарског права који се налазе на територији РБиХ, а у року од 15 дана носиоци станарског права који се налазе изван територије РБиХ.

Члан 4.

Иницијативу за покретање поступка за утврдивање да се стан сматра напуштеним, може дати државни орган, политичка организација, друштвена организација, удружење грађана и кућни савјет зграде.
На приједлог надлежног органа за потребе одбране општински орган управе надлежан за стамбене послове утврдиће који се станови бивше ЈНА у смислу одредаба члана 2. ове уредбе сматрају напуштеним.

Члан 5.

Општински орган управе надлежан за стамбене послове ће по службеној дужности или у року од седам дана од пријема приједлога, односно иницијативе из члана 4. ове уредбе донијети рјешење о томе да ли се стан сматра напуштеним.
Ако надлежни орган из става 1. овог члана не донесе рјешење у одреденом року, рјешење ће донијети министар просторног уређења, грађевинарства и заштите околине (у даљем тексту: министар).
Против рјешења из става 1. овог члана може се изјавити жалба Министарству просторног уређења, грађевинарства и заштите околине.
Жалба не одлаже извршење рјешења.
Против рјешења из става 2. овог члана није допуштена жалба, али се може покренути управни спор.

Члан 6.

Станови за које се рјешењем надлежног органа из члана 5. ст. 1. и 2. ове уредбе утврди да су напуштени пописат ће, запечатити и о њима ће се водити евиденција.
Министар одбране и министар просторног уређења, грађевинарства и заштите околине ће донијети пропис о попису, печаћењу и евиденцији напуштених станова у року од осам дана од дана ступања на снагу ове уредбе.

Члан 7.

Стан за који је рјешењем из члана 5. ове уредбе утврђено да се сматра напуштеним, може се додијелити на привремено коришћење активном учеснику у борби против

агресора на Републику Босну и Херцеговину, и лицу који је због дејстава непосредне ратне опасности остао без стана.
Овлашћује се Влада РБиХ да утврди критерије за додјелу напуштених станова на привремено коришћење на приједлог Министарства одбране за додјелу напуштених станова из преузетог стамбеног фонда бивше ЈНА, а на приједлог Министарства просторног уређења, грађевинарства и заштите околине за остале преузете станове.
Критеријима из става 2. овог члана утврдује се да се напуштени стан бивше ЈНА из члана 12. ове уредбе, у правилу, додјељују на привремено коришћење припадничима Територијалне одбране Босне и Херцеговине и члановима породице погинулих бораца у борби против агресора на Републику Босну и Херцеговине.

Члан 8.

Привремено коришћење стана може трајати најдуже једну годину од дана престанка непосредне ратне опасности.
Надлежни орган овлашћен за контролу коришћења станова након што изврши попис ствари и намјештаја у стану, рјешењем ће одредити да се пописане ствари и намјештај смјесте у једну од најмањих просторија у стану ради чувања и ту просторију закључати и прописно запечатити.
Привремени корисник стана дужан је након протока рока привременог коришћења стана напустити стан и ставити га на располагање органу који му је тај стан додијелио, слободан од лица и ствари, у исправном стању.
Ако привремени корисник стана не напусти стан по одредбама става 3. овог члана, извршиће се, у складу са законом, принудно исељење без обезбјеђења нужног смјештаја.
Принудно исељење из става 4. овог члана врши орган који је донио рјешење о привременом коришћењу напуштеног стана из члана 9. ове уредбе.
Жалба против рјешења о принудном исељењу не одлаже извршење рјешења.

Члан 9.

Давалац напуштеног стана на пфивремено коришћење је општински орган управе надлежан за стамбене послове, а у општинама у којима не функционише овај орган -Министарство просторног уређења, грађевинарства и заштите околине, а за станове бивше ЈНА - Министарство одбране.

Члан 10.

Кад се прогласи престанак непосредне ратне опасности а носилац станарског права из члана 1. ове уредбе у року из члана 3. ове уредбе не отпочне поновно користити стан, сматра се да је стан трајно напустио.
Истеком рока из става 1. овог члана носиоцу станарског права на напуштеном стану престаје станарско право што ће се утврдити рјешењем општинског органа управе надлежног за стамбене послове.

Члан 11.

На права и обавезе поводом привременог коришћења стана на основу ове уредбе, сходно ће се примјењивати одредбе Закона о стамбеним односима.

Члан 12.

Одредбе ове уредбе односе се и на станове бивше ЈНА и других савезних органа који се налазе на територији Републике Босне и Херцеговине. Одредбе ове уредбе сходно се примјењују и на станове у својини грађана.

Члан 13.

Одредбе Закона о стамбеним односима о замјени станова не примјењују се за вријеме трајања непосредне ратне опасности на територији Републике Босне и Херцеговине, уколико посебном уредбом са законском снагом није друкчије одређено.

Члан 14.

Ова уредба ступа на снагу даном објављивања у "Службеном листу РБиХ".

ПР. број 1197/92 15. јуна 1992. године Сарајево

Предсједник Предсједништва РБиХ, Алија Изетбеговић, с. р.

Поглавље VI
ПРИЛОГ V

T

PREDSJEDNIŠTVO
SOCIJALISTIČKE REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE
SARAJEVO

Primljeno:	30. 7. 1992		
Org. jed.	Broj	Prilog	Vrijednost
02	011-579		–

VIŠE JAVNO TUŽILAŠTVO
S A R A J E V O
Broj 10/92
Dana 30.7.1992. g.

PREDSJEDNIŠTVU REPUBLIKE BOSNE I HERCEGOVINE

S A R A J E V O

Putem tri donesene uredbe sa zakonskom snagom (o neprimjenjivanju odredaba saveznih zakona i propisa donesenih za njihovo izvršavanje na teritoriji BiH, o izmjenama i dopunama Zakona o redovnim sudovima i o preuzimanju Krivičnog zakona SFRJ) izvršeno je ukinje vojnih sudova, tako što su istovremeno redovni sudovi postali nadležni za sudjenje izvršiocima krivičnih djela iz nadležnosti vojnih sudova. Dakle, shodno tim uredbama sa zakonskom snagom redovni sudovi su sada nadležni za sudjenje civilnim licima, gradjanskim licima na službi u Oružanim snagama BiH i ratnim zarobljenicima, a vezano za sve radnje iz člana 13. i 14. ranijeg Zakona o vojnim sudovima.

Isto tako, odredjivanje pritvora protiv vojnih lica ili gradjanskog lica na službi u Oružanim snagama za krivična djela iz nadležnosti ranijih vojnih sudova, sada je u nadležnosti redovnih sudova, kao i organa unutrašnjih poslova, ali samo u trajanju od tri dana. Shodno sadržini i važnosti navedenih uredbi sa zakonskom snagom, odluke o odredjivanju pritvora protiv civilnih lica za krivične djela iz nadležnosti vojnog suda, više ne može donijeti ni bilo koji vojni starješina kao ni ovlašćena lica iz Vojne policije, nego je i za takvu odluku isključivo nadležan redovni sud.

Isti je slučaj i sa vojnim zatvorima koji više, kao ustanova, po zakonu ne postoje.

Dopisom od 17.6.1992. i 22.7.1992. godine, upućenim na ruke ministra Jerka Doke i komandanta Sefera Halilovića, ukazao sam na pojavu kriminalnog ponašanja lica sa oznakama vojne policije, sa posebnim osvrtom na nezakonita ponašanja u vezi sa privodjenjem i pritvaranjem gradjana, uglavnom srpske nacionalnosti, istakavši da takvo ponašanje sadrži obilježja krivičnog djela, da pripadnici Vojne policije takve radnje vrše zbog nepoznavanja zakonskih propisa (po mome uvjerenju), te da je neophodno ta lica sa time upoznati, a istovremeno tražiti da se nadležnost Vojne policije zakonski uredi.

S obzirom na to da se i dalje vrši privodjenje i pritvaranje gradjana uglavnom srpske nacionalnosti u tzv. vojne zatvore, da je u posljednje vrijeme učestalo traganje porodica jednog broja gradjana koji su odvedeni iz kuća - stanova od lica sa oznakama pripadnika Vojne

3.

policije, kojima se zameo svaki trag, da je došlo i do pojave pronalaženja leševa na teritoriji koju kontrolišu Oružane snage BiH, čiji se identitet, zbog njihove izmasakriranosti u pravilu ne može utvrditi, te da je sve prisutnije nezadovoljstvo i nespokojstvo gradjana, posebno srpske nacionalnosti, zbog svih ovih pojava, nalazim za potrebno da i vas, kao Vrhovnu komandu Oružanih snaga Republike BiH u ratnom stanju, sa ovakvom situacijom upoznam.

Imamo razumijevanja za sve vaše druge obaveze u trenutnoj ratnoj situaciji, medjutim, budite uvjereni da je rješavanje ovoga problema takodje prioritetno, jer od njega direktno zavisi spokojstvo ne samo dijela stanovništva srpske nacionalnosti koji nije uzeo učešće u ratu na strani agresora, nego i ostalog dijela stanovništva svih nacionalnosti, a što će se odraziti i na povjerenje naroda u vaše želje izražene kroz donesenu Platformu.

Radi toga, a s obzirom na to da ne postoje zakonske odredbe koje odredjuju egzistiranje, nadležnost i rad Vojne policije, kao i postojanje tzv. vojnih zatvora, da je postojeće djelovanje lica u tim vojnim formacijama nezakonito i da su nadležne starješine u Oružanim snagama BiH o tome blagovremeno obaviještene, na sadašnjoj funkciji javnog tužioca, a radi zaštite interesa društvene zajednice, biću prinudjen da pokrenem krivični postupak protiv svih lica koja u tim nezakonitostima budu učestvovali ili prikrivali izvršioce tih nezakonitosti, ukoliko se hitno ne reguliše status i nadležnost Vojne policije.

S poštovanjem!

VIŠI JAVNI TUŽILAC

Ivica Stanić

Prilog:

- dopis ministru Jerku Doki
- dopis Seferu Haliloviću

[illegible]
SARAJEVO

Broj: A. 83/92
Dana 17.6.1992. godine

MINISTARSTVO ZA NARODNU ODBRANU BIH
- na ruke Komandanta TO BiH -

SARAJEVO

Putem informacije Ministarstva za unutrašnje poslove Republike BiH (juni 1992. godine) obaviješteni smo o pojavi naglog porasta svih oblika kriminaliteta, sa naznačenjem da se kao učesnici krivičnih djela, između ostalih učinilaca, pojavljuju i lica sa oznakama Teritorijalne odbrane i Vojne policije.

U pravilu radi se o krivičnim djelima protiv imovine (teške krađe, razbojništva i dr.), koje su često praćene nasilničkim ponašanjem i fizičkim maltretiranjem žrtve.

Ukazujemo na 8 takvih slučajeva, naznačenih u toj informaciji:

- Grupa pripadnika TO sa oznakama Vojne policije 9.5.1992. godine ubacila je dvije bombe u restoran "[illegible]" - Ul. Kranjčevićeva br. 18, nakon čega su opljačkali izvjesnu količinu prehrambenih artikala, tehničke robe, umjetničkih slika i alkohola.

- Iz stana Šerašlić Desanke - Ul. Braće Vujičića br. 7, pripadnici TO sa oznakama Vojne policije 12.5.1992. godine opljačkali su 520 švajcarskih franaka, 1000 DM, 110 dolara i 10.000 dinara.

- Grupa pripadnika TO sa oznakom Vojne policije 9.5.1992. godine provalili su i uselili u stan Gašić Sofije - Ul. 6. novembra br. 23.

- U Ul. Kidričeva br. 3, pripadnici Vojne policije su 13.5.1992. godine, uz grube fizičke napade, od doktora Bezdrob Omera oduzeli pištolj, bez izdavanja potvrde o izuzimanju naoružanja.

- Grupa pripadnika Vojne policije koji obezbjeđuju predsjednika Skupštine opštine Stari Grad 9.5.1992. godine, opljačkali su magacin preduzeća "Bosnaplod". Pokradena roba je kasnije organizirano prodavana na pijaci.

- Vojna policija TO je od profesora Vukmanović Predraga 14.5.1992. godine, otela 200 DM i 100 švicarskih franaka.

- Grupa pripadnika TO 18.5.1992. godine provalila je u Odjeljenje klinike za plućne bolesti - Ul. Dositejeva br. 8. i iz nje opljačkali sanitetski materijal.

2.

Na užem području Grada Sarajeva opljačkana je većina prodavnica i magacina, a mnogi gradjani izjavljuju da su lično gledali da ovakve objekte provaljuju uniformisana lica sa oznakama TO i Vojne policije TO.

Pošto se radi o teškim krivičnim djelima i pošto njihovi izvršioci (po ličnom uvjerenju radi se o malom broju tih lica) takvim ponašanjem nanose ogromnu štetu teško postignutom ugledu pripadnika ovih časnih vojnih formacija naše republike, praktično čineći isto što rade i pripadnici agresora na području Sarajeva i drugih okupiranih dijelova Republike, potrebno je da nam Vaši ovlašteni komandanti ili starješine formacija Teritorijalne odbrane i Vojne policije, dostave podatke o tim licima, kao i sve dokaze, materijalne ili subjektivne prirode, o njihovom učešću u tim radnjama, a sve radi pokretanja krivičnog postupka protiv tih lica. To se odnosi i na sve druge kriminalne slučajeve, koji nisu obuhvaćeni ovim dopisom, a gdje se kao izvršioci pojavljuju pripadnici TO ili Vojne policije. Uvjereni smo, a s obzirom na naprijed navedeno, da je u interesu i vašeg ministarstva da takve osobe ne budu u sastavu spomenutih formacija i da se podvrgnu krivičnom gonjenju, čime će ugled pripadnika TO i Vojne policije na najbolji način biti sačuvan.

Napominjemo, da čin neprijavljivanja krivičnog djela ili učinioca krivičnog djela, povlači krivičnu odgovornost u smislu čl. 188. Krivičnog zakona Republike BiH.

Akutan je i problem privodjenja i zatvaranja gradjana od strane pripadnika Vojne policije TO, koji na takav oblik djelatnosti nisu zakonom ovlašteni, bez obzira na razloge zadržavanja gradjana u pritvoru.

Po važećem, preuzetom, Zakonu o krivičnom postupku, kao i izvršenim izmjenama toga zakona, donesenim uredbama sa zakonskom snagom, pravo na odredjivanja i zadržavanja gradjana u pritvoru, kao osumnjičenih izvršilaca krivičnog djela, više nemaju ni organi unutrašnjih poslova, nego je to pravo isključivo u nadležnosti sudova, po strogo propisanoj zakonskoj proceduri.

Pošto takve radnje pripadnika Vojne policije TO sadrže obilježja krivičnog djela protivpravnog lišenja slobode iz čl. 52. Krivičnog zakona RBiH i pošto su one, po mom uvjerenju, isključivo posljedica nepoznavanja zakona od strane tih lica i posljedica ubjedjenja da tim radnjama doprinose što bržem porazu agresora, a ne posljedica zloupotrebljavanja pozicije u kojoj se nalaze, potrebno je da komandnom kadru Vojne policije TO i njenim pripadnicima ukažete na takvo nezakonito postupanje, sa naznačenjem da sumnjiva lica, po otkrivanju, privedu u Centar službi bezbjednosti.

Pošto je trenutno sporna nadležnost Vojne policije, vjerujem da će i prednji navodi biti korisni za što hitnije i sveobuhvatnije zakonsko rješavanje te nadležnosti, u kojem će učestvovati i vaše ministarstvo, naročito i kad je u pitanju nadležnost za pretresanje stanova i lica po sada važećem Zakonu o krivičnom postupku RBiH.

S poštovanjem

VIŠI JAVNI TUŽILAC

[illegible] Stanić

VIŠE JAVNO TUŽILAŠTVO
S A R A J E V O
Broj A. 83/92
Dana 22.7.1992. g.

MINISTARSTVO ZA NARODNU ODBRANU
- na ruke ministra Doko Jerka -

S A R A J E V O

Dopisom br. A. 83/92 od 17.6.1992. godine obavijestili smo vas o pojavi naglog porasta kriminaliteta, sa naznačenjem da se kao učesnici u izvršenju teških krivičnih djela nerijetko pojavljuju i lica sa oznakom teritorijalne odbrane i vojne policije.

U tu svrhu naveli smo vam i 8 takvih slučajeva sa zahtjevom (čl. 153. st. 3. preuzetog Zakona o krivičnom postupku) da nam dostavite podatke o tim licima, kao i sve materijalne dokaze, koje u vezi s tim slučajevima imate.

Medjutim, do danas od vas nismo dobili nikakvo obavještenje, bez obzira što takva lica u vašim redovima nanose ogromnu štetu ugledu armije BiH i njene vojne policije i bez obzira što je taj kriminal u posljednje vrijeme postao drastičniji jer se završava i ubistvima.

Osim toga, i dalje egzistiraju hapšenja lica uglavnom srpske nacionalnosti od strane lica sa oznakom vojne policije, njihovo pritvaranje i zadržavanje u pritvoru, premda je na takav vid ograničenja slobode gradjana isključivo nadležan MUP i redovni sud i premda smo se, u vezi s tom negativnom pojavom već upoznali. Napominjemo da je ovo tužilaštvo, istina nezvanično, obaviješteno o tome da postoje i privatni zatvori u kojima se uhapšena lica zlostavljaju, a i ubijaju, što potvrdjuje i jedan broj pronadjenih ljudskih leševa na područjima koja su pod kontrolom armije i vojne policije BiH. Ubijedjen sam da su izvršioci tih krivičnih djela osobe koje su se otrgle iz vaše kontrole i kontrole vaših potčinjenih starješina i da ste i vi zainteresovani da takva lica napuste vaše redove i budu kažnjena za izvršena zlodjela. Postupci takvih lica, vezano za čin zlostavljanja i ubijanja, ništa se ne razlikuju od postupaka agresora prema civilnom stanovništvu. U javnosti se govori o privatnom zatvoru osobe pod nadimkom "Kruško", koja je pripadnik armije BiH.

Shodno svemu naprijed navedenom, na osnovu odredbe čl. 153. st. 3. preuzetog Zakona o krivičnom postupku, potrebno je odmah da nam dostavite podatke o takvim izvršiocima krivičnih djela, a ukoliko te podatke nemaju vaše službe, odnosno, ukoliko vam ništa nije poznato o spomenutim dogadjajima, takodje je potrebno da nas obavijestite.

S poštovanjem,

VIŠI JAVNI TUŽILAC
Ivica Stanić

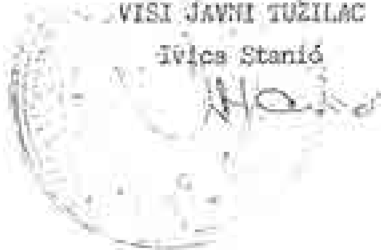

DOSTAVLJENO:

- Ministru odbrane Doko Jerku
- Komandantu Seferu Haliloviću

VIŠE JAVNO TUŽILAŠTVO
S A R A J E V O
Broj A. [illegible]/92
Dana [illegible].7.1992. g.

MINISTARSTVO ZA NARODNU ODBRANU
- na ruke komandanta Sefera Halilovića -

S A R A J E V O

Dopisom br. A. 83/92 od 17.6.1992. godine obavijestili smo vas o pojavi naglog porasta kriminaliteta, sa naznačenjem da se kao učesnici u izvršenju teških krivičnih djela nerijetko pojavljuju i lica sa oznakom teritorijalne odbrane i vojne policije.

U tu svrhu naveli smo vam i 8 takvih slučajeva sa zahtjevom (čl. 153. st. 3. preuzetog Zakona o krivičnom postupku) da nam dostavite podatke o tim licima, kao i sve materijalne dokaze, koje u vezi s tim slučajevima imate.

Medjutim, do danas od vas nismo dobili nikakvo obavještenje, bez obzira što takva lica u vašim redovima nanose ogromnu štetu ugledu armije BiH i njene vojne policije i bez obzira što je taj kriminal u posljednje vrijeme postao drastičniji jer se završava i ubistvima.

Osim toga, i dalje egzistiraju hapšenja lica uglavnom srpske nacionalnosti od strane lica sa oznakama vojne policije, njihovo pritvaranje i zadržavanje u pritvoru, premda je na takav vid ograničenja slobode gradjana isključivo nadležan MUP i redovni sud i premda smo vas, u vezi s tom negativnom pojavom već upozorili. Napominjemo da je ovo tužilaštvo, istina nezvanično, obaviješteno o tome da postoje i privatni zatvori u kojima se uhapšena lica zlostavljaju, a i ubijaju, što potvrdjuje i jedan broj pronadjenih ljudskih leševa na područjima koja su pod kontrolom armije i vojne policije BiH. Ubijedjen sam da su izvršioci tih krivičnih djela osobe koje su se otrgle iz vaše kontrole i kontrole vaših potčinjenih starješina i da ste i vi zainteresovani da takva lica napuste vaše redove i budu kažnjena za izvršena zlodjela. Postupci takvih lica, vezano za čin zlostavljanja i ubijanja, ništa se ne razlikuju od postupaka agresora prema civilnom stanovništvu. U javnosti se govori o privatnom zatvoru osobe pod nadimkom "Kruško", koja je pripadnik armije BiH.

Shodno svemu naprijed navedenom, na osnovu odredbe čl. 153. st. 3. preuzetog Zakona o krivičnom postupku, potrebno je odmah da nam dostavite podatke o takvim izvršiocima krivičnih djela, a ukoliko te podatke nemaju vaše službe, odnosno, ukoliko vam ništa nije poznato o spomenutim dogadjajima, takodje je potrebno da nas obavijestite.

S poštovanjem,

VIŠI JAVNI TUŽILAC
Ivica Šimić

DOSTAVLJENO:

- Ministru odbrane Doko Jerku
- Komandantu Seferu Haliloviću

Поглавље VI

ПРИЛОГ VI

Прелиминарни Списак логора/мјеста заточења/затвора/притвора за Србе

ГРАД САРАЈЕВО

ПРЕЛИМИНАРНИ СПИСАК[1]

ЛОГОРА/

МЈЕСТА ЗАТОЧЕЊА/

ЗАТВОРА/

ПРИТВОРА

општина

ИЛИЦА

СОКОЛОВИЋ КОЛОНИЈА:

1. л/мз/з/п у контејнерима за јужно воће власника Хоџић Енвера код Друштвеног дома (канцеларија Мјесне заједнице (МЗ), тј. штаб Војне полиције (ВП); 1[2]
2. л/мз/з/п у стану Радојевић Будимира; 2
3. л/мз/з/п у гаражама у подруму стамбене зграде; 3
4. л/мз/з/п у великој кући - тзв. Официрски клуб, у Ђердапској улици, број 105 а; 4

ДОЊА КОЛОНИЈА:

1. л/мз/з/п у задњој згради до Илице; 5

СТАРА КОЛОНИЈА:

1. л/мз/з/п код новог обданишта; 6

ХРАСНИЦА:

1. л/мз/з/п у Основној школи (ОШ) „Алекса Шантић“ (сада „Друга основна школа“); 7
2. л/мз/з/п у стану иза школе „Алекса Шантић“, у улици Школској, ламела број 5-јавна кућа; 8

1 Ову прелиминарну листу предао је Центар за истраживање рата и ратних злочина и тражење несталих особа Републике Српске;

2 Црвеном бојом су означени редни бројеви локација.

3. л/мз/з/п у Дому културе/друштвеном дому (сједиште Војне полиције); 9
4. л/мз/з/п у гаражама/склоништима у подрумима два небодера (испод Полицијске станице (ПС)) у улици Игманског партизанског батаљона 1а, 1б; 10
5. л/мз/з/п испод трибина, у свлачионицама и пратећим објектима Спортског центра „Фамос“; 11
6. л/мз/з/п у подруму нове зграде хотела „Фамос“, у улици Алексе Бојовића-Брке (сада улица Реиса ефендије Хаџиомеровића) према Ковачима (војни затвор; сједиште војне безбједности); 12
7. л/мз/з/п у Височкој самопослузи, преко пута зграде у улици Јахоринској, број 20 (сада у улици Дервиш-паше Бајезидагића, број 20); 13
8. л/мз/з/п-јавна кућа у стану преко пута Височке самопослуге; 14
9. л/мз/з/п у небодерима код аутобуске станице (просторије ВП); 15
10. л/мз/з/п у Културно забавном центру „Фамос“: библиотека, кино-сала, плесна дворана, кухиња, трпезарија и подрумским просторијама (прије рата овдје је била смјештена амбуланта), на централном платоу/тргу; 16
11. л/мз/з/п у приземљу зграде (Улица Јахоринска 6, данашња Дервиш Паше Бајезидагића); 17

СТУП:

1. л/мз/з/п у кући изнад пијачне улице (приземне просторије); 18
2. л/мз/з/п у Бетонари (хала); 19

ОТЕС:

1. л/мз/з/п код новог обданишта. 20

општина
НОВИ ГРАД

ДОБРИЊА (од 1 до 5)

1. л/мз/з/п у подруму Грађевинског предузећа (ГП) „Машинпромет“, у улици Октобарске револуције (сада у улици Добрињске болнице); 21
2. л/мз/з/п у ОШ „Симон Боливар“ (сада ОШ „Скендер Куленовић“); 22
3. л/мз/з/п Територијалне одбране (ТО) Добриња – Систематски комплекс логора на простору испод Привредне банке и пиљарске радње „Сунце“ у подрумским просторијама/атомском склоништу у улици Марка Орешковића, број 11 (сада у улици Мустафе Камерића, број 11) (код ОШ „Симон Боливар“ (сада код ОШ „Скендер Куленовић“); 23
4. л/мз/з/п у подруму/складишту продавнице „Југоекспорт“ у улици Џаврхалала Нехруа (сада у улици Хамдије Капиџића); 24

5. л/мз/з/п у штабу ВП, ту је био истражни затвор; 25
6. л/мз/з/п у објекту ресторана „Бристол“; 26
7. л/мз/з/п у просторијама продавнице „Неретва“, преко пута ресторана „Бристол“; 27
8. л/мз/з/п у подруму зграде на Добрињи III; 28
9. л/мз/з/п у објекту продавнице „Југодрво“, (Улица Омладинских радних бригада 7, данашња Булевар бранилаца Добриње); 29
10. л/мз/з/п у МЗ Добриња III; 30
11. л/мз/з/п у атомским склоништима Добриња 3а и 3б; 31
12. л/мз/з/п у стану у приземљу у улици Емила Золе 1; 32
13. л/мз/з/п Објекат „Пољоопреме“ (*Пољоопскрбе*) (Улица Салвадора Аљендеа 6, а данас улица Бранилаца Добриње); 33
14. л/мз/з/п Подрум зубне амбуланте, некадашња продавница аутодијелова „Титоградпромет“ (преко пута адресе некадашње улице Олимпијских побједника 14/3, а данашња Трг сарајевске олимпијаде); 34
15. л/мз/з/п у шпајзу, јавним гаражама и подрумима у згради, у улици Сулејмана Филиповића број 4 (ту се налазила кафана и електросервис Грацић Ивице); 35
16. л/мз/з/п у згради, у улици Сулејмана Филиповића, улаз Ф 6 или Ф 7 (ту је била смјештена полиција која је себе називала „МГВ („Муслимани гоне Влахе“); 36
17. л/мз/з/п у шупи, поред штаба ТО Добриња; 37
18. л/мз/з/п приватни стан (улица Данка Митрова бр 8., данашња улица Салке Лагумџије); 38
19. л/мз/з/п у кафеу „Балтазар“, у улици Франца Розмана, број 5 (данашња Куновска улица, број 5); 39
20. л/мз/з/п у подруму/магацину продавнице „Борово“ у улици Данка Митрова (сада улица Салка Лагумџије); 40
21. л/мз/з/п у згради продавнице „Радин“; 41
22. л/мз/з/п у кафићу „Тик-так“, (управник је био Ефендић Хамид); 42
23. л/мз/з/п у подруму стамбене зграде (улица Лава Толстоја 1); 43
24. л/мз/з/п у објекту меснице „Гавриловић“. 44
25. л/мз/з/п у подруму маркета „УПИ“ у улици Булевар АВНОЈ-а (ту се налазила команда чете); 45

ОТОКА:

1. л/мз/з/п штаб Територијалне одбране (ТО) у канцеларијама у приземљу/подруму зграде УПИ у улици Жртава фашизма број 16. или 17. (из овог приземља се улазило у атомско склониште); 46
2. л/мз/з/п у подрумским просторијама небодера, у улици Социјалистичке револуције, број 16 (сада у улици Брчанској, број16); 47
3. л/мз/з/п у приземљу обданишта у баракама преко пута касарне „Виктор Бубањ“, штаб Еде Омеровића у улици Првомајска око броја 88 (сада Улица Краљице Јелене); 48
4. л/мз/з/п у бившој продавници намјештаја „Твин“ у улици Џемала Биједића; 49

5. л/мз/з/п у предузећу „Шипад“ у улици Џемала Биједића; 50
6. л/мз/з/п у баракама, које се налазе између Дома здравља у улици Пролетерске бригаде и Фабрике за производњу козметичких препарата и сапуна, у улици Џемала Биједића; 51
7. л/мз/з/п у подруму; 52
8. л/мз/з/п у основној школи; 53

БУЋА ПОТОК:

1. л/мз/з/п у подрумским просторијама ЖИШ (Жељезничка индустријска школа/ Електротехничка школа „Јарослав Черни“) у улици 21. маја бр. 2 (сада у улици Сафета Зајке); 54
2. л/мз/з/п у команди Војне полиције (ВП); 55
3. л/мз/з/п у фирми „Зрак“; 56
4. л/мз/з/п у подруму хотела „Балкан“, у Требињској улици; 57
5. л/мз/з/п у гаражи приватне куће, недалеко од хотела „Балкан“, у Требињској улици; 58

АЛИПАШИНО ПОЉЕ:

1. л/мз/з/п у подруму/складишним просторијама самопослуге/продавнице „Мали конзум“ (одмах до кафића/кафе бара „Борселино“), Трг ЗАВНОБиХ-а, број 21; 59
2. л/мз/з/п у подруму кафића/кафе бара „Борсалино“ и продавнице „Вемекс“, насеље број 2, Трг ЗАВНОБиХ-а, број 23; 60
3. л/мз/з/п у приземним просторијама зграде, Трг ЗАВНОБиХ-а, број 27; 61
4. л/мз/з/п у ресторану „Нови Град“, Трг ЗАВНОБиХ-а, наспрам МЗ Младост; 62
5. л/мз/з/п у просторијама МЗ Младост; 63
6. л/мз/з/п у Топлани у Б фази, Трг ЗАВНОБиХ-а; 64
7. л/мз/з/п у атељеу изнад Топлане у Б фази (јавна кућа), Трг ЗАВНОБиХ-а; 65
8. л/мз/з/п у просторијама бивше месаре „Пештар“/“Беље“, Трг ЗАВНОБиХ-а; 66
9. л/мз/з/п у фискултурној сали (јавна кућа), у Тетовској улици (сада улица Семира Фраште), која се протезала паралелно са Тргом ЗАВНОБиХ-а; 67
10. л/мз/з/п у главној котловници на Алипашином пољу (штаб у згради са задње стране кафе бара „Борсалино“); 68
11. л/мз/з/п у блоку/фази Б, у улици Шпанских бораца (сада улица Неркеза Смаилагића); 69
12. л/мз/з/п у ОШ „Андрија Рашо“ (сада ОШ „Меша Селимовић); 70
13. л/мз/з/п у ОШ „21. мај“ (сада ОШ „Алипашино поље); 71
14. л/мз/з/п у кафани „Стела“ ; 72
15. л/мз/з/п у кафани „Солид“; 73
16. л/мз/з/п у подруму неке зграде; 74
17. л/мз/з/п у гаражама Градског трамвајског предузећа; 75

ШВРАКИНО СЕЛО:

1. л/мз/з/п у касарни „Виктор Бубањ"/"Рамиз Салчин", у улици Првомајској (сада улица Сафета Хаџића). Сада се овдје налази сједиште Суда и Тужилаштва Босне и Херцеговине; 76
2. л/мз/з/п у Полицијској станици, уз основну школу; 77
3. л/мз/з/п у приватној кући; 78
4. л/мз/з/п у подруму у ОШ „Павле Горанин" (сада ОШ „Џемалудин Чаушевић"), у улици Првомајској (сада улица Сафета Хаџића); 79
5. л/мз/з/п у дјечијем обданишту „25. мај" (сада „Дјеца Сарајева"); 80
6. л/мз/з/п у котларници топлане; 81

МЗ ИВО АНДРИЋ:

1. л/мз/з/п Штаб војне полиције у просторијама МЗ Иво Андрић; 82

АНЕКС:

1. л/мз/з/п у насељу Анекс; 83
2. л/мз/з/п у кући Рајка Фуртуле (Улица Фочанска 13, сада Сафета Хаџића); 84

МЗ 25. НОВЕМБАР:

1. л/мз/з/п у штабу Територијалне одбране (ТО), трг Раде Кончара (сада Трг независности); 85

АЕРОДРОМСКО НАСЕЉЕ:

1. л/мз/з/п у просторијама МЗ Миро Попара (сада МЗ Сарај Поље); 86

МОЈМИЛО-ОЛИМПИЈСКО НАСЕЉЕ:

1. л/мз/з/п у штабу Територијалне одбране (ТО), објекат М1 (преко пута обданишта); 87
2. л/мз/з/п у обданишту у улици Олимпијска, број 50/3. 88

АЛИПАШИН МОСТ:

1. л/мз/з/п просторијама фабрике жице „РМК", затвор 102. бригаде у улици Џемала Биједића 160; 89

СОКОЉЕ:

1. л/мз/з/п у штабу Територијалне одбране (ТО), у улици Браће Симића (сада у улици Нуман паше Ћуприлића); 90
2. л/мз/з/п у подруму куће у изградњи, ту је био и штаб Територијалне одбране (ТО) у улици Надежде Петровић, број 87 (сада је то улица Хумачка плоча); 91

МЗ РОСЕ ХАЏИВУКОВИЋ:

1. л/мз/з/п ПС/ВП у улици Васе Бутозана (штаб ТО); 92
2. л/мз/з/п у штабу 5. моторизоване бригаде Исмета Хаџића (у близини студентских домова); 93

МЗ КВАДРАНТ Ц-5:

1. л/мз/з/п у кући (улица Јосипа Краша 12, данашња Хабибе Сточевић); 94
2. л/мз/з/п у кући (Улица Јосипа Краша 10, данашња Хабибе Сточевић) и штабу ТО (Улица Ивице Марушића Ратка 5, данашња Рејхана Демирџића) ; 95

ДОЛАЦ МАЛТА:

1. л/мз/з/п у подруму зграде „Југокомерц-а“ ; 96
2. л/мз/з/п у станици полиције СЈБ Долац Малта; 97

ВОЈНИЧКО ПОЉЕ:

1. л/мз/з/п у стамбеној згради (Улица Миланке Витомир 4/5, данашња улица Сенада Мандића Денде); 98

РАЈЛОВАЦ:

1. л/мз/з/п ПС Нови Град; 99

општина
НОВО САРАЈЕВО

ГОРЊИ ПОФАЛИЋИ:

1. л/мз/з/п у Поправном дому за малољетнике; 100
2. л/мз/з/п у Друштвеном дому; 101

ДОЊИ ПОФАЛИЋИ:

1. л/мз/з/п у Привредној банци у улици Братства и јединства (сада улица Хамдије Чемерлића); 102
2. л/мз/з/п у штабу Територијалне одбране (ТО) у центру МЗ; 103
3. л/мз/з/п у подруму хотела ГП „Враница“ ; 104

ПОФАЛИЋИ:

1. л/мз/з/п у згради Вранице гдје је била смјештена полицијска станица, поред мљекаре и фабрике дувана; 105

2. л/мз/з/п у објектима Жељезничне индустријске школе (ЖИШ), у улици Братства и јединства (сада Хамдије Чемерлића); 106
3. л/мз/з/п у Фабрици дувана Сарајево; 107
4. л/мз/з/п – приватни затвор; 108
5. л/мз/з/п у ресторану друштвене исхране ГП „Босна"; 109
6. л/мз/з/п у кући Авића (Улица Хумска 42); 110
7. л/мз/з/п у кући Радивоја Ковача; 111

ГОРЊИ ВЕЛЕШИЋИ:

1. л/мз/з/п у ресторану „Кан", у кући Ушановић Кенана (припадник ВП), у улици Ливањској; 112

ДОЊИ ВЕЛЕШИЋИ:

1. л/мз/з/п у подруму Саобраћајне школе у Доњим Велешићима; 113

ВЕЛЕШИЋИ:

1. л/мз/з/п у МЗ Велешићи гдје је била смјештена станица полиције (у близини хотела, код нове жељезничке станице); 114
2. л/мз/з/п у објектима „Алхос-а" (сада „Avaz Tower"); 115
3. л/мз/з/п у кући Радовић Бошка и Данила (Улица Хум брдо)116
4. л/мз/з/п у згради код стрелишта; 117

ЧЕНГИЋ ВИЛА:

1. л/мз/з/п просторије предузећа Комунално – Рад у улици Благоја Паровића (сада улица Паромлинска 57); 118
2. л/мз/з/п у кино дворани „Кумровец"; 119
3. л/мз/з/п у ОШ „Петар Докић" (сада ОШ „Осман Накаш"); 120
4. л/мз/з/п у бараци старе плинаре, у близини ОШ „Петар Докић" (сада ОШ „Осман Накаш"); 121
5. л/мз/з/п у подруму стамбеног објекта преко пута аутопраонице „Слон"; 122
6. л/мз/з/п у згради старе жељезничке станице уског колосјека иза аутопраонице „Слон" (главни штаб); 123
7. л/мз/з/п у згради филијале експозитуре Привредне банке Сарајево, (Улица Јована Цвијића 3, а данас Недима Филиповића);124
8. л/мз/з/п у ОШ „Слободан Вуковић" (сада ОШ „Ченгић Вила 1") у улици Данила Ђокића 2 (сада улица др Фетаха Бећирбеговића); 125

ХРАСНО:

1. л/мз/з/п у кући Матовића у улици Милорада Пејдаха (Сада улица Хаџи Мустафе Пењаве), Штаб ТО; 126

2. л/мз/з/п у Школи за Дјецу ометену у развоју „Владимир Назор“, у улици Ивана Крндеља (сада у улици Азизе Шаћирбеговић, број 54), (команда муслиманске војске или полиције); 127
3. л/мз/з/п у просторијама ОШ „Иван Горан Ковачић“ (сада ОШ „Храсно“); 128
4. л/мз/з/п у просторијама МЗ „Иван Горан Ковачић“; 129
5. л/мз/з/п приватној кући (Улица Вараждинска 44); 130
6. л/мз/з/п у стамбеној згради-атомско склониште (штаб 102. бригаде), на Тргу Пере Косорића (сада Трг хероја); 131

МЗ ОМЕР МАСЛИЋ:

1. л/мз/з/п у МЗ; 132
2. л/мз/з/п у пансиону „Моник“ (јавна кућа); 133
3. л/мз/з/п у МУП Ново Сарајево; 134
4. л/мз/з/п у подруму комплекса „Велепекаре“ ; 135

општина
ЦЕНТАР

КОШЕВО/КОШЕВСКО БРДО:

1. л/мз/з/п у КЦУС/Кошево (и/или управна зграда болнице), у улици Моше Пијаде (сада у Болничкој улици); 136
   - на Трауматологији; 137
   - на Урологији; 138
   - на Интерном; 139
2. л/мз/з/п на Олимпијском стадиону Кошево, у улици Хасана Бркића (сада у улици Патриотске лиге, број 35); 140
3. л/мз/з/п на Грађевинско-архитектонском факултету (подрум-јавна кућа) у улици Хасана Бркића (сада у улици Патриотске лиге, број 30); 141
4. л/мз/з/п у обданишту „Искрица“, у улици Хасана Бркића (сада у улици Патриотске лиге, број 30; 142
5. л/мз/з/п у комплексу „Зетра“; 143
6. л/мз/з/п у ОШ „Фрањо Клуз“ (сада ОШ „Мехмед-бег Капетановић Љубушак“), у Ливањској улици (сада у улици Браће Бегић); 144
7. л/мз/з/п у кафани „Лептир“ („Папилион“), ту је била и ВП, у Ливањској улици (сада у улици Браће Бегић); 145
8. л/мз/з/п у продавници „Конзум“, у улици Мухамеда Цуџе (сада у улици Мухамеда Хаџијахића); 146
9. л/мз/з/п у дјечијем обданишту (преко пута кафане „Шеталиште“ у улици Ђуре Ђаковића (сада у улици Алипашиној),; 147

10. л/мз/з/п у дјечијем обданишту „Пахуљица"/„Пчелица", у улици Митра Трифуновића Уче (сада улица Антуна Хангија); 148
11. л/мз/з/п на Медицинском факултету (сада у улици Чекалуша); 149
12. л/мз/з/п у подруму зграде Друге гимназије „Огњен Прица" (преко пута кафане „Шеталиште"), у улици Ђуре Ђаковића (сада улица Сутјеска и угао Алипашине улице); 150
13. л/мз/з/п у стану у улици Мухмеда Цуце 128 (сада у улици Мухамеда Хаџијахића); 151
14. л/мз/з/п у згради Факултета физичке културе – ДИФ-а; 152

БЈЕЛАВЕ:

1. л/мз/з/п у Основној школи „Вук Караџић" (сада ОШ „Алија Наметак"); 153
2. л/мз/з/п у згради Дома милиције (Улица Тина Ујевића 1); 154
3. л/мз/з/п у Метеролошком институту; 155
4. л/мз/з/п у згради полицијске станице; 156

ЦИГЛАНЕ:

1. л/мз/з/п у згради Завода за акупунктуру БиХ, бившој згради Централног комитета БиХ (Улица Алипашина 41); 157
2. л/мз/з/п у некадашњој фирми „Ђорђевић";158

МАРИЈИН ДВОР – МЕЈТАШ – ВИШЊИК

1. л/мз/з/п у подруму хотела „Загреб" (јавна кућа), у улици Валтера Перића, број 1; 159
2. л/мз/з/п у пансиону „Белведере" (јавна кућа); 160
3. л/мз/з/п у згради градског Министарства унутрашњих послова (МУП), а испод робне куће „Сарајка" у улици Аугуста Цесарца; 161
4. л/мз/з/п - Централни затвор (ЦЗ) у улици Југословенске народне армије (ЈНА), бројеви 8 и 9 (сада улица Бранилаца града); 162
5. л/мз/з/п у просторијама ресторана „Американац" (у близини ЦЗ); 163
6. л/мз/з/п у подрумским просторијама/павиљонима ГП „Враница", (преко пута Централног затвора, у близини РК „Сарајка"), у улици ЈНА (сада улица Бранилаца града); 164
7. л/мз/з/п у интернату у улици ЈНА (сада улица Бранилаца града); 165
8. л/мз/з/п у Дому ЈНА у улици ЈНА (сада улица Бранилаца града); 166
9. л/мз/з/п у студентском (женском) дому „Младен Стојановић, у улици Мис Ирби (прецизније угао улица Радићеве, ЈНА (сада улица Бранилаца града) и Мис Ирби), број 4ц (јавна кућа); 167
10. л/мз/з/п у подруму студентског дома „Младен Стојановић" некад је био клуб „Барутана" (Клуб је постојао до осамдесетих година); 168
11. л/мз/з/п у згради преко пута градског МУП-а и просторија ФИС-а, (поред једног кафића у приземљу се налази кројачка радња), у улици Мис Ирби 9-11; 169
12. л/мз/з/п у подруму и просторијама предузећа „Наш дом", у улици Сутјеска; 170

13. л/мз/з/п у дјечијем обданишту „Драгица Правица“, у улици Скерлићевој (сада улица Јосипа Ванцаша); 171
14. л/мз/з/п на Стоматолошком факултету (подрум и приземље), у улици Моше Пијаде (сада у улици Болничкој, број 4); 172
15. л/мз/з/п у Републичком СУП-у/ЦСБ, у улици Бранка Шотре 5 (сада улица Алије Исаковића); 173
16. л/мз/з/п у подруму зграде од фасадне цигле (служио је као склониште), преко пута кафане „Радио Сарајево“; 174
17. л/мз/з/п у згради Предсједништва; 175
18. л/мз/з/п у касарни Маршал Тито (Улица Војводе Путника 8б, а данашња Змаја од Босне 8б); 176
19. л/мз/з/п у згради Хигијенског завода, код кина „Радник“; 177
20. л/мз/з/п у згради Љубљанске банке, у Малом парку; 178
21. л/мз/з/п у згради СУБНОР-а, код Љубљанске банке; 179
22. л/мз/з/п у гимнастичкој сали ФИС; 180

ЏИДИКОВАЦ:

1. л/мз/з/п Подрум зграде у насељу званом „Карингтонка“ (Улица Сутјеска 4 или 6); 181

општина
СТАРИ ГРАД

БИСТРИК:

1. л/мз/з/п у подрумским просторијама ОШ „Илија Грбић“ – затвор и штаб 110 бригаде и Мушана Топаловића Цаце; 182
2. л/мз/з/п у просторијама МЗ Тока-Џека; 183

ВРАТНИК:

1. л/мз/з/п у подруму нове куће; 184

БАШЧАРШИЈА:

1. л/мз/з/п у борделу „Хамам бар“; 185
2. л/мз/з/п у подруму зграде Безистана на Чаршији (Башачаршији); 186
3. л/мз/з/п у подруму у Центру за учење страних језика, у улици Васе Мискина - затвор 109. бригаде; 187
4. л/мз/з/п у хотелу „Европа“ (јавна кућа); 188
5. л/мз/з/п у хотелу „Београд“ (јавна кућа), у улици Слободана Принципа Сеље (сада улица Куловића, број 9). 189

општина
ХАЏИЋИ

ТАРЧИН:

1. л/мз/з/п у Силосу; 190
2. л/мз/з/п у ОШ „Братство-јединство" (сада ОШ „Хилми ефендија Шарић") (сада у улици Цивилних жртава рата, број 36) ; 191
3. л/мз/з/п у Друштвеном дому и баракама; 192

ПАЗАРИЋ:

1. л/мз/з/п у ОШ „9. мај" (сада ОШ „Меша Селимовић") (сада у улици Бјелашничка, број 59); 193

ЗОВИК:

1. л/мз/з/п у бившој касарни ЈНА „Крупа" ; 194

ИГМАН:

1. л/мз/з/п у атомском склоништу хотела „Игман" (на Великом Пољу) ; 195
2. л/мз/з/п у хотелу „Мразиште" (на Малом Пољу); 196
3. л/мз/з/п у згради „Шумарства"; 197

МЗ ГРАДАЦ:

1. л/мз/з/п у старој кући Селимовић Заима; 198

општина
ТРНОВО

ТРНОВО

1. л/мз/з/п у згради обданишта; 199
2. л/мз/з/п у Секретаријату народне одбране; 200
3. л/мз/з/п у хотелу „Трескавица"; 201
4. л/мз/з/п у згради СУП-а; 202
5. л/мз/з/п у подруму здравствене станице; 203

СЕЛО БОГАТИЋИ:

1. л/мз/з/п у затвору; 204

СЕЛО ДЕЈЧИЋИ:

1. л/мз/з/п у ОШ; 205
2. л/мз/з/п у просторијама МЗ; 206

СЕЛО ГОРЊА ПРЕСЈЕНИЦА:

1. л/мз/з/п у кући Плоскића; 207

СЕЛО ГОДИЊСКЕ БАРЕ:

1. л/мз/з/п у приватној шупи; 208

СЕЛО СЛАВЉЕВИЋИ:

1. л/мз/з/п у просторијама затвора ; 209

СЕЛО ХРАСНИЧКИ СТАН:

1. л/мз/з/п у дрвеној бараци; 210

општина

ВОГОШЋА

СЕЛО ГРАХОВИШТЕ:

1. л/мз/з/п на мјесном гробљу (испод брда Орбић); 211

Већина, ако не и све полицијске и војне формације АБиХ имале су л/мз/з/п у својим штабовима.

Поглавље VI

ПРИЛОГ VII

Изјвава г. Душана Павловића члану Комисије г. П. Бариоу

Господин Патрик Барио

Члан Међународне комисије за страдање Срба у Сарајеву од 1992-1995. године

Поштовани Господине Барио,

Сходно вашем захтјеву од 16.03.2020. гдје љубазно тражите да вам доставим извјештај о проблемима и препрекама у процесу тражења несталих лица српске националности у дијелу града Сарајева који је, током рата био под муслиманском контролом а данас се налази у саставу кантона Сарајево у ФБиХ, са посебним освртом на случај Слободана Самарџића, част ми је доставити вам исти.

Ја сам у Институту за нестала лица БиХ (ИНЛ БиХ) радио нешто више од 5,5 година. ИНЛ БиХ је институција која је почела са радом 2008.г. и која је према Закону о несталим лицима БиХ била надлежна за тражење свих несталих лица везано за грађански рат у БиХ током деведесетих година 20. вијека а у контексту ратова вођених за Југословенско наслијеђе. Према наведом Закону, све институције у БиХ као и међународне организације чије се мандат на било који начин дотицао наше надлежности, су биле дужне да нам достављају све информације везано за нестала лица из нашег мандата. Члан 30. истог Закона је прецизирао да исти има статус Lex specialis и да је изнад свих других закона када су нестала лица у питању. То је значило да је ИНЛ надлежан за цијели процес тражења од прикупљања обавјештајних и оперативних сазнања о околностима страдања НН лица и локације гробнице (индивидуалне или масовне), преко ексхумација, патолошке обраде ексумираних посмртих остатака и узимања коштаних узорака за ДНК-а анализу, до коначне идентификације након пристизања прелиминарног ДНК-а извјештаја, те сахране идентификованих посмрних остатака уз сарадњу са породицом несталог. Наравно свака институција (тужилаштва, полицијске агенције, ДНК-а лабораторија тј. ИЦМП) су радиле свој дио посла према свом мандату, али све се дешавало сходно захтјеву и координацији ИНЛ. Важно је нагласити да ИНЛ није Институт у научном смислу јер то и није била сврха његовог оснивања. Он је једноставно агенција која је имала надлежност за тражење НН лица. Разлог зашто је добио назив Институт вјероватно лежи у чињеници што је он и политички пројекат више заинтересованих страна, конкретно Бошњачког политичког врха и једног броја амбасада западних држава. Оперативно је то било изражено кроз дјеловање МКСЈ (Трибунал у Хагу) те ИЦМП-а као једне врсте његовог оперативног

органа. У том смислу је и ИНЛ био и данас јесте под више него непринципијелним утицајем ових заинтересованих страна.

Првих годину и више у ИНЛ сам био запослен у сектору Централне евиденције несталих гдје сам био и члан Комисије за верификацију тј. потврђивање статуса стварно несталим лицима. Централна евиденција несталих се састојала од нешто више од 30 различитих база несталих лица које су доставиле ентитетске комисије за нестале, Међународни комитет црвеног крста, ИЦМП, удружења породица несталих и томе слично.

Након тога сам преузео позицију шефа Сектора за тражење, ексхумације и идентификације гдје сам радио нешто мање од 4.5 година.

Овај сектор је био кичма ИНЛ. Од 52 запослених у ИНЛ укључујући и администрацију, у овом сектору се налазило 30 запослених. У том сектору сам руководио са 5 регионалних и 10 теренских канцеларија. Колеге из сектора су били оперативци разних профила везаних за јавну, државну и војну безбједност из сва три конститутивна народа у БиХ. Позиција шефа овог сектора је у ствари позиција првог оперативца у БиХ када су нестала лица у питању.

Када су у питању проблеми, препреке и опструкције у процесу тражења лица Српске националности несталих у муслиманском дијелу ратног Сарајева, потребно је претходно нагласити неколико чињеница.

Проблеми и опструкције у процесу тражења несталих лица су постојале на цијелој територији БиХ. То је негдје и разумљиво у смислу да су често нестала лица истовремено и жртве ратног злочина те су структуре и појединци одговорни за та дјела покушавали на разне начине сакрити тијела несталих. То се могло мање или више наћи код свих зараћених страна у грађанском рату у БиХ. Међу таквим случајевима су и измјештања гробница несталих лица. Јавности су посебно познати случајеви измијештања гробница у средњем Подрињу везано за догађаје у и око Сребренице у јулу 1995.године. Вјероватно су им мање познати случајеви измијештања посмртних остатака жртава радикалних исламистичких муџахединских и других формација на подручју Озрена у љето 1995. године. Или сакривање несталих лица у данашњој касарни ОС БиХ „Адил Бешић“ у Бихаћу а ратној касарни муслиманске војске 5. К тзв. АРБиХ. Или сакривање и премијештање несталих лица из такозване „Купрешке групе“ односно припадника ТО Купрес у БиХ, који су заробљени живи од стане регуларних јединица Хрватске војске те између осталог били и у злогласном логору за Србе „Лора“ у Сплиту у Хрватској. Према данас расположивим сазнањима и изјавама свједока, тамо су доживјели варварске тортуре и мучења. Ни до данас њихове породице нису добиле одговор од надлежних институција у Хрватској каква је судбина њихових несталих чланова и гдје се налазе њихова тијела како би их достојно сахранили и нашли свој смирај.

На жалост таквих примјера има много и могло би се о томе још много говорити. Највећу муку трпе породице несталих из свих народа у БиХ, који још увијек нису нашле своје нестале чланове породице.

Када се говори конкретно о несталим лицима српске националности у дијелу Сарајева под муслиманском тј. СДА[1] контролом у рату, мислим да је то специфичан случај у односу на све друге средине у БиХ. Наиме, према мојим сазнањима и искуству, нигдје се у толикој мјери није ратни злочин „прао" и сакривао кроз канале званичних институција. Овдје мислим на све надлежне институције у ланцу који покрива процедуре везано за истрагу и доказивање дјела ратног злочина. Од запослених у здравстеним установама, просектурама и покопним фирмама, комисији за тражење несталих, преко обавјештајних, полицијских, војно-безбједносних и тужилачко-судских органа и институција. Нормалном човјеку треба дуго времена да схвати степен и сву цивилизацијску трагедију монструозности овог пројекта. Тешко је повјеровати властитим очима да је постојао цијели систем који је прикривао на стотине и хиљаде случајева најмонструознијих врста одузимања основних људских права и достојанства, масовних силовања, мучења, свакодневног терора, логорисања и убистава. Оно што додатно допуњује искуство сусрета са злом јесу искустава и свједочења грађана српске националности из овог дијела Сарајева, од тога како су средином априла 1992. фактички стављени ван закона па сходно томе шта су све преживјели и доживјели од војно-полицијских структура под политичком контролом политичке странке СДА, и оно што је најболније од својих суграђана и комшија муслимана. На жалост у великом броју случајева, њихове муслиманке комшије су учествовали потказивању Срба, њиховој пљачки и тортурама али и убиствима. Кроз своје активности на тражењу несталих па тако и грађана српске националности, најстрашније ми је било искуство да су грађани муслиманске националности остали нијеми у нашим покушајима да сазнамо шта се десило са њиховим комшијама српске националности и гдје можемо наћи њихове скелетне остатке.

Како је познати научник Раул Хилберг веома добро примијетио, током масовних убистава припадника једне групе, поред починилаца и жртава постоји и трећа група а то су посматрачи тј. bystanders. Посматрачи су обични грађани који својим активним или пасивним понашањем омогућавају злочинцима да врше своја недјела. У том смислу они су саучесници тих злочина за разлику од позитивних примјера грађанске храбрости када би слободни грађани помагали на разне начине припадницима угрожене групе. У случају овог дијела Сарајева, на жалост, велика већина данашњих грађана би се могла перципирати као посматрачи. Нарочито у свјетлу чињенице да и 25 година након завршетка грађанског рата у БиХ не желе да кажу шта знају и помогну у рјешавању судбине њихових несталих комшија српске националности. Можда је и то допринијело феномену који сам радећи у Сарајеву први пут доживио. Наиме имали смо више ситуација када доведемо свједока српске националности да нам покаже гдје је као логораш закопавао убијене српске жртве како би ми ексхумирали исте и након коначне идентификације предали породицама. На моје запрепаштење ти свједоци, мушкарци потпуно стабилни и зрелих година, би почели да се тресу и потпуно ван себе трче лијево десно

1 Политичке странке СДА је према одређеним гледиштима у суштини исламистички покрет чија је идеологија најдиректније укоријењена у политичком покрету Муслиманска браћа из Египта која се сматра коријеном свих радикалних исламистичких покрета данас.

и полуизгубљени моле да их извучемо из муслиманског дијела Сарајева и вратимо у Републику Српску. Ти људи су живјели у том тренутку (2010-2014) у Републици Српској на сигурном и далеко од тог дијела Сарајева, али једноставно само присуство у том дијелу града им је враћало трауму у степену који никада раније нисам срео. Морам нагласити да сам дуго година снимао лична свједочења Срба који су преживјели многе логоре током геноцида над Србима у НДХ[2] и који су преживјели тортуре несхватљиве здравом разуму, међутим никада код њих нисам осјетио такав степен трауме као код грађана српске националности који су преживјели рат у муслиманском дијелу Сарајева. Претпостављам да би стручњаци из психологије и психијатрије имали много тога да открију, нарочито у свјетлу трансгенерацијске трауме код тих људи. Овдје се може још рећи да су Срби који су били свједоци закопавања својих сународника и суграђана или их и сами укопавали, били додатно шокирани када би током есхумација видјели да су гробнице празне, узнемирене, опљачкане, а тијела измјештена и сакривена.

Оно што ме такође додатно фрустрирало и као грађанина узнемиравало јесте опструкција институција у данашњем Кантону Сарајево[3] приликом наших покушаја да добијемо званичне информације о судбини несталих лица српске националности и локацијама масовних и других гробница. Упркос чињеници да смо функционисали према Закону о несталим лицима који је обавезивао све институције да морају доставити све расположиве документе и информације, они то нису радили нити су трпили санкције због тога. У одређеним случајевима када би смо послали званичан захтјев свим надлежним институцијама у Сарајеву са списком несталих лица српске националности да нам дају одговор за њихову судбину, тада би члан Колегијума директора[4] из реда Бошњака, Амор Машовић послао мимо свог колеге, српског члана Колегијума акт свим тим институцијама да не поступају по нашем претходном захтјеву наводећи непримјерене разлоге. Опструкција унутар ИНЛ-а процеса тражења и српских несталих лица је кореспондирала са муслиманским ратним политичким циљевима према којима се морало на све могуће начине показати да су само муслимани жртве рата док друга два народа то нису већ могу бити искључиво злочинци. Звучи невјероватно али ја као шеф Сектора за тражење нисам могао добити цјелокупну базу ЦЕН-а како бих са својим оперативцима могао припремати оперативне планове и анализе ради убрзања процеса тражења. То је било спрјечавано и од горе наведеног Машовића и хрватског члана Колегијума директора, Марка Јуришића који је слијепо пратио Машовићеве инструкције. У прилог томе говоре и документи које имамо љубазношћу господина М. Мандића који је у својству члана Савјетодавног одбора ИНЛ и предсједника Удружења несталих Срба Сарајевско Романијске регије добијао по званичном захтјеву одређена документа ИНЛ-а[5].

2 Независна Држава Хрватска

3 Налази се у ентитету Федерација БиХ који је доминантно под контролом СДА и структура под њиховим утицајем или контролом.

4 ИНЛ има колективно руководно тијело од три члана тј. из сваког конститутивног народа по један представник.

5 Прилози 1 и 2.

Када је у питању случај несталог Слободана Самарџића потребно је истаћи неколико чињеница.

Слободан Самарџић је био веома позната личност у Сарајеву и шире. Познати музичар, уредник музичког програма прије рата на главном ТВ каналу јавног сервиса у БиХ, аутор познатих музичких хитова у цијелој Југославији које су изводили најпознатији музичари. Човјек који је доносио поп културу у Сарајево, Леона Коена, Боб Дилана и друге. Веома поштован у музичким и културним круговима Сарајева са великим бројем угледних и утицајних пријатеља из тог миљеа. Као такав је и остао у свом стану који је сходно развоју догађаја дошао под контролу војно-полицијских снага под контролом СДА партије на челу са Алијом Изетбеговићем[6]. Супругу и малог сина је успио да пребаци на територију под српском контролом док се стање не смири јер је као и десетине хиљада других Срба у том дијелу Сарајева мислио да ће се све брзо смирити и да му неће нико наудити јер га сви познају и знају да је частан и поштен човјек.

Тако су мислили и Стана Шеховац и Радомир Гојковић који су страдали заједно са Слободаном Самарџићем, на исти начин на који је мислило и страдало неколико хиљада грађана српске националности у муслиманском дијелу Сарајева. Сви су одведени из својих станова и кућа као цивили и након варварских мучења, силовања и других тортура, како би их се дехуманизовало и понизило, на крају убијени. Упркос чињеници и доказима да је извршен увиђај лица мјеста од стране припадника МУП-а јер постоје фотографије са истог, као и извјештаји[7] ових органа о самом злочину, њих троје се поред више стотина других грађана српске националности, још увијек воде као нестала лица. Негдје око 800 лица српске националности је из овог дијела града регистровано као нестало док се вјероватно може претпоставити да пар стотина никада није регистровано из многих разлога.

Велика већина жртава ратног злочина и несталих је углавном прикриван од надлежних институција под контролом СДА политичке странке. У том смислу је јасно зашто данас још увијек тражимо преко 260 несталих лица српске националности у том дијелу Сарајева. Један од примјера који то јасно показује јесте и група грађана српске националности из улице Благоја Паровића. Њих петоро су одведени од стране војно-полицијских формација под контролом СДА средином јуна 1992. године из својих станова и убијени. Њихова тијела су затим пронађена у сасвим другом дијелу града,

6 У БиХ је на првим демократским изборима 1990. године за муслиманског члана Предсједништва БиХ као кандидат СДА убједљиво однио побједу г. Фикрет Абдић који је припадао демократској орјентацији и није заступао ратну опцију. Међутим након што је добио изборе на превару је смијењен и на његово мјесто је дошао аутор панисламистичког памфлета „Исламска декларација", Алија Изетбеговић. Пошто г. Абдић није подржавао ратну опцију у БиХ то је на крају оружано нападнут он и сјеверозападна регија БиХ коју је предводио. Сво вријеме трајања грађанског рата вођене су крваве оружане борбе ове двије муслиманске фракције у БиХ. Ово је био само један од фрагмената леопардове коже тј. грађанског рата у БиХ гдје су у зависности од дијела територије радовали сви против свих: Муслимани против Муслимана, Муслимани против Срба или Хрвата и Срба и Хрвата, Муслимани и Хрвати против Срба, Муслимани и Срби против Хрвата итд.

7 Прилог бр. 3а. Фотографије полицијског увиђаја.

Бентбаши, гдје су иначе бацали а често и спаљивали убијене грађане Сарајева српске националности и гдје је данас Алеја амбасадора (гдје страни амбасадори саде дрвеће као подршку граду Сарајеву). Ту су припадници МУП-а под контролом СДА извршили увиђај и однијели тијела жртава[8]. Породице ових несталих лица су наредних 7 до 27[9] година тражиле посмртне остатке својих најмилијих и покушавале да сазнају истину о околностима њиховог страдања. Ове жртве ратног злочина су ексхумиране 1999 године из једне од масовних гробница за Србе у Сарајеву[10]. Релевантни органи власти у дијелу Сарајева под контролом СДА су сво вријеме знали гдје се налазе посмртни остаци ових жртава и сво вријеме су то крили од породица и овај злочин наравно никада није процесуиран од стране тих органа. Да институције Републике Српске нису дошле до оперативних информација о локацији те масовне гробнице, као и свих осталих гробница, ове жртве ратног злочина би и данас биле сакривене. Ово је модус операнди и опште правило када су у питању нестала лица и жртве ратног злочина српске националности у овом дијелу Сарајева. Надлежне институције не процесуирају ратне злочине над цивилним становништвом српске националности у том дијелу Сарајева јер су током али и након рата на један или други начин учествовале у прикривању тих злочина[11].

Слободан Самарџић, Стана Шеховац и Радомир Гојковић су само један од стотина других случајева. Надлежне институције у том дијелу Сарајева и данас крију околности злочина и посмртне остатке ових жртава. Упркос чињеници да имамо доказе да су извршили увиђај лица мјеста као и у случају групе жртава из улице Благоја Паровића, нико не жели нити је присиљен из тих институција да пружи одговор породицама. Овдје се посебно намеће питање одговорности дипломатских представништава најутицајнијих држава или представника међународних организација као што је УН

или МКЦК јер су дубоко ангажовани у ове процесе када су несрпске жртве у питању. Такође, били су присутни у овом дијелу града током ратног периода и постоје докази да су морали видјети тијела српских жртава у одређеним случајевима.

Пошто сам службено био укључен у тражење и ове три жртве, сјећам се када смо вршили ексхумацију у дијелу обале ријеке Миљацке код моста на Алипашином пољу гдје су више дана у њеном, тада јако плитком, кориту лежала тијела ових убијених лица и гдје је извршен већ поменути увиђај лица мјеста. Према информацији очевица вршили

8 Прилог бр. 3б. Извјештај са увиђаја-група из улице Благоја Паровића

9 Бранко Шуковић који је одведен у другој групи из улице Омера Маслића око 20.06.1992. до стране војно-полицијских формација под контролом СДА и према неким информацијама виђен жив у логору за Србе Виктор Бубањ (гдје се данас налази Тужилаштво БиХ) идентификован је уз помоћ ДНК-а анализе тек 2019. године

10 Прилог бр. 3в. Фотографије са ексхумације масовне гробнице на гробљу Лав, Сарајево.

11 Озбиљније процјене броја жртава ратног злочина српске националности на територији прије ратног Сарајева варирају од најмање 2600 колико је устврдио шеф одјела за ратне злочине СИПА, Ивица Дивковић, до 3300 колико је до сада прикупио МУП РС. Републички центар за истраживање рата, ратних злочина и тражење несталих лица тренутно располаже прелиминарним списком од око 3000 пописаних жртава али обрада ових података је још у току због комплексности ове активности која коријени у горе поменутим проблемима. Дио града Сарајева који је током рата и након Дејтонског мировног споразума потпао под контролу СДА и њихових савезника, напустило је око 120-150000 грађана српске националности. Данас у овом дијелу Сарајева према званичним статистикама живи око 2.5% Срба (углавном старије животне доби). Прије рата их је живјело око 30%.

смо ексхумацију на тој микролокацији гдје нам је показао свједок догађаја. Након што смо кренули са ексхумацијом схватили смо да је обала ријеке већ раније узнемиравана и да је довожено земљиште са друге локације. Током дана смо пронашли скелетне остатке људског поријекла али у земљишту које је довежено са друге локације. Након тога сам тражио од присутног представника Тужилаштва БиХ да наредног дана (пошто се морало вршити ексхумацију бар два дана) пронађе грађевинску фирму која је вршила радове на том дијелу обале, и од одговорних лица узме изјаве и утврди одакле је довожено земљиште у којем су пронађени скелетни остаци. Да утврди ко је тада радио на тешким машинама које су утоварале то земљиште и томе слично. Поменути представник Тужилаштва је након тога рекао да прекида/завршава ексхумацију истог дана и да се иста неће даље радити. На све моје протесте исти је остао при својој одлуци. Тешка машина-багер је убрзано копала и разбацивала земљу около тако да се није могло пажљиво претраживати ископано земљиште. Када сам рекао да се успори и пажљивије ради ексхумација да се не би уништили могући скелетни остаци тешком машином, тада је антрополог или археолог ИЦМП-а Алмир Југо и још један којем се не сјећам имена, јако непријатно и непрофесионално почео да коментарише мој захтјев и разбацује земљу около. Морам признати да сам био шокиран оваквим понашањем јер ништа слично никада нисам доживио на некој ексхумацији. Љубазношћу горе поменутог г. Милана Мандића уступљена нам је документација која говори о овој немилој ситуацији[12]. Тада је заиста та ексхумација и завршена а ДНК-а анализом је накнадно утврђено да пронађени скелетни остаци припадају Србину Стојану Оџаковићу који је нестао на сасвим другом дијелу града. Након тога је слиједеће године, 2013. под притиском породица несталих Срба настављена ексхумација и пронађени су нови дијелови скелета људског поријекла. Нити је кажњен представник Тужилаштва БиХ који је незаконито прекинуо прву ексхумацију нити је исто тужилаштво до данас обезбиједило да се узму коштани узорци за ДНК-а анализу са новопронађених скелетних остатака.

Даљњим оперативним радом утврђено да су посмртни остаци Слободана Самарџића и друге двије жртве након што су неколико дана лежале у кориту ријеке Миљацке, прво загрнути у обали ријеке, а да су затим измјештени на непознато мјесто. Накнадним оперативним радом дошло се до сазнања да су њихова тијела највјероватније бачена на главну градску депонију у Бућа Потоку, дијелу Сарајева под СДА контролом.

Њихово измијештање кореспондира са најавом посјете француског предсједника Митерана дијелу Сарајева под контролом СДА те због тога чишћењем града од лешева грађана Сарајева српске националности који су данима лежали у кориту ријеке Миљацке, поред контејнера или загрнути по зеленим површинама града. Према оперативним информацијама којим дана располажемо, у другој половини маја 1992. г. војна полиција под контролом СДА је користила возила градске чистоће и ноћу купила лешеве својих свирепо убијених суграђана. Иста су одвозили на главну градску

12 Прилози бр. 4-7

депонију и такође ноћу их истоварали а затим би их багером гурали у провалију гдје је иначе истоварано сво градско смеће прије рата. Значајно је нагласити да у случају измијештања посмртних остатака, нарочито већег броја, увијек мора да постоји систем иза таквих активности. Јасно је да је тај систем у конкретном случају потпуно био контролисан од СДА политичко-војних структура. Ово је нарочито видљиво у случају измијештања грађана српске националности из масовне гробнице и мјеста монструозних убистава, Казани[13].

Постоји велики и више него довољан број доказа и свједочанстава да је масовно убијано цивилно становништво српске националности у овом дијелу Сарајева одвожено камионима градске чистоће на главну градску депонију/сметљиште на Бућа Потоку и тамо истресано у смеће[14].

Независно од свих већ постојећих доказа, инсистирао сам код својих оперативаца да се пронађу необориви докази како би могли ући у активности извршења најкомлексније икад рађене ексхумације у БиХ. Када је обезбијеђено више независних извора-свједока из реда Бошњачког народа, који нису знали један за другог и чије су се информације у потпуности поклапале, донесена је одлука да се иде у овај изузетно комплексан подухват. Морам нагласити да су многи били јако изненађени јер нико није очекивао да ћемо ући у изазов копања по градском сметљишту у дубину од више десетина метара и у ширину од више стотина метара, ризикујући са разним врстама минско експлозивних средстава и отровних хемијских материја које су нам се налазиле на путу до најмање неколико десетина скелетних остатака жртава српске националности.

Опструкције су кренуле одмах од стране многих институција у Сарајеву у смислу свођења сарадње са нама на минимум или чак ни то. На крају када смо након више мјесеци копања са тешким машинама дошли до скелетних остатака људског поријекла на 27 метара дубине, они који су током и након рата учествовали у убијању и измијештању тијела жртава, кренули су у акцију да зауставе ову ексхумацију. Нарочито када је стигао прелиминарни ДНК налаз тих скелетних узорака на лице бошњачке националности које је умрло у децембру 1994. године као штићеник болнице за душевне болеснике на Сокоцу у Републици Српској, исти су схватили да морају по сваку цијену зауставити ексхумацију. Разлози су лежали у чињеницама да је градска депонија сво вријеме током и након рата била под контролом СДА политичко-војних структура, те да нико други није могао тијело идентификованог лица ту оставити сем тих структура.

13 1993. године под притиском дијела међународних представника судско-истражни органи под контролом СДА су извршиле ексхумацију скелетних остатака жртава са тог локалитета и званично их све сахранили на локацији Помоћни стадион Кошево. Међутим када су послије рата извршене ексхумације тих тијела и идентификовани исти посмртни остаци, видјело са да за одређен број лица недостаје преко 80 или 90% скелетних остатака. Такође, тијела одређених жртава за које се доказано зна да су убијена и бачена у ову масовну гробницу никада нису пронађена на мјесту гдје су званични органи измјестили тијела из Казана, тј. на Помоћни стадион Кошево. Оперативна сазнања потвђују претспоставке да су тијела и дијелови тијела која недостају такође завршили на градској депонији.

14 Прилог бр. 8, група докумената-Градска депонија.

По мојој скромној процјени скелетни остаци тог лица су доспјели у муслимански дио Сарајева дивљом размјеном тијела (размене вршене мимо званичних органа често од криминалних појединаца и група са свих зараћених страна) које су постојале током рата. Након што је вјероватно утврђено да се не ради о лицу које је требало бити испоручено, скелетни остаци су некако завршили на градској депонији.

Долазак до скелетних остатака који датирају на почетак 1995. године су значили да нам је могуће да након десетак метара додатног копања дођемо и до нивоа који одговара половини 1992. године. Једини начин да се то спријечи је био да се заустави ексхумација. То се постигло на начин што је Тужилаштво БиХ одбило да финансира ексхумацију под крајње увредљивим изговорима, наводећи разлоге који никада нису постојали у послијератној пракси ексхумација и тражења несталих лица. Главни тужилац је лично стајао иза ове одлуке. Ко је и шта је утицало на њега, из свега раније наведеног може се лако закључити. На једном од састанака у Тужилаштву са тим Главним тужиоцем, Гораном Салиховићем гдје смо рјешавали питање наставка ове ексхумације, поред тројице чланова Колегијума директора ИНЛ и мене, били су присутни и представници ИЦМП-а и Министарства правде САД-а из њихове амбасаде у Сарајеву. На том састанку је Главни тужилац устврдио да нико није пронађен на тој ексхумацији и да се због тога иста прекида. Ја сам на то одговорио да смо пронашли скелетне остатке и да су исти идентификовани и да наше оперативне информације сигурно потврђују да се ту налазе нестала лица жртве ратног злочина. Након тога се укључио и члан Колегијума директора ИНЛ из реда Бошњачког народа, Амор Машовић, иначе из врха СДА партије и рекао како је то што је ексхумирано у ствари донио неко од радника који врше ексхумацију (фирма која је вршила ексхумације је била из Републике Српске а њени радници Срби) и оставио на мјесту ексхумације како би се могло тврдити да је ту неко бачен/закопан. На ову бескрупулозну увреду сам одговорио захтјевом да се уради хемијска анализа материјала на скелетним остацима пронађених на градској депонији и скелетних остатака истог лица који су остали у матичној/примарној гробници (пошто су ситни остаци остали у истој, што је утврђено у међувремену) на Сокоцу. На тај начин би се јасно и сигурно утврдило гдје је година прије боравио скелетни остатак пронађен на градској депонији. Након овог захтјева поменути Машовић није више отварао ово питање. Упркос свему наведеном са овог и других састанака гдје су били присутни сви горе наведени, ова ексхумација је заустављена и до данас тај дио градске депоније стоји отворен. Грађани Сарајева српске националности под контролом СДА који су на крају 20. вијека у главном граду једне европске државе покупљени из својих станова, мучени и убијени у свом граду и у својој држави, те на крају бачени на главно градско сметљиште још увијек чекају да их пронађемо. Њихове породице још увијек чекају да надлежне институције из тог дијела Сарајева као и међународне организације и дипломатска представништва угледних земаља направе неопходан корак и омогуће проналазак њихових најмилијих како би их сахранили на начин достојан човјека и коначно нашле смирај бар у том дијелу.

Можда искуство и горчину породица несталих и жртава ратног злочина грађана српске националности најбоље осликавају њихова небројена обраћања релевантним политичким и правосудним, иностраним и домаћим институцијама и организацијама. Мало зрно тог чемера се може окусити и кроз неколико документа предсједника једног таквог Удружења, господина Милана Мандића који још увијек тражи свог несталог оца, а које овдје прилажем[15].

Бања Лука, 23.04.2020.г

Душан Павловић

15 Прилог бр. 9. Група писама за подршку и помоћ

ПРИЛОГ VII/1

Институт за нестала лица БиХ

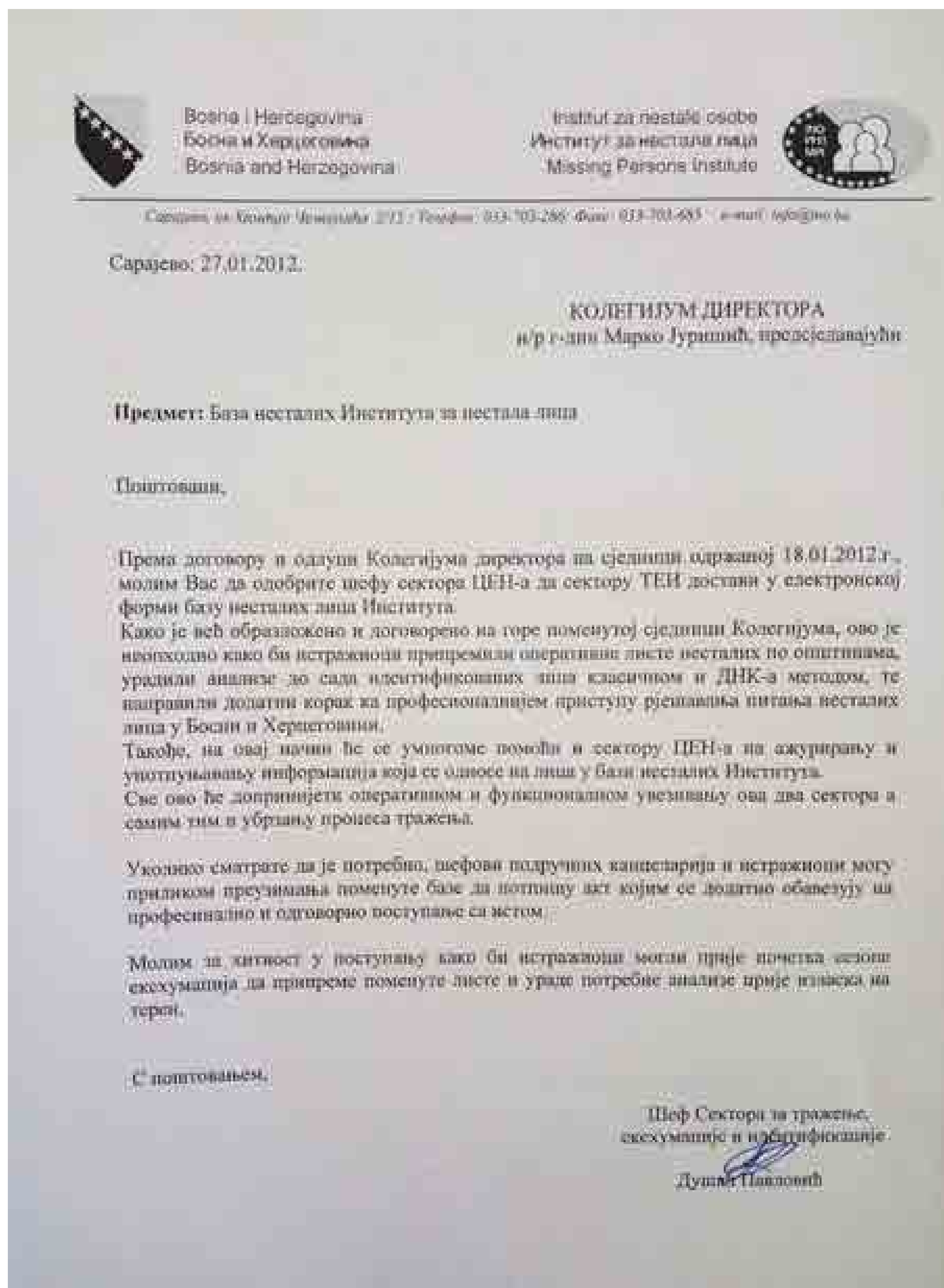

Bosna i Hercegovina
Босна и Херцеговина
Bosnia and Herzegovina

Institut za nestale osobe
Институт за нестала лица
Missing Persons Institute

[illegible]

Сарајево: 27.01.2012.

КОЛЕГИЈУМ ДИРЕКТОРА
н/р г-дин Марко Јуришић, предсједавајући

Предмет: База несталих Института за нестала лица

Поштовани,

Према договору и одлуци Колегијума директора на сједници одржаној 18.01.2012.г., молим Вас да одобрите шефу сектора ЦЕН-а да сектору ТЕИ достави у електронској форми базу несталих лица Института.
Како је већ образложено и договорено на горе поменутој сједници Колегијума, ово је неопходно како би истражиоци припремили оперативне листе несталих по општинама, урадили анализе до сада идентификованих лица класичном и ДНК-а методом, те направили додатни корак ка професионалнијем приступу рјешавања питања несталих лица у Босни и Херцеговини.
Такође, на овај начин ће се умногоме помоћи и сектору ЦЕН-а на ажурирању и употпуњавању информација која се односе на лица у бази несталих Института.
Све ово ће допринијети оперативном и функционалном увезивању ова два сектора а самим тим и убрзању процеса тражења.

Уколико сматрате да је потребно, шефови подручних канцеларија и истражиоци могу приликом преузимања поменуте базе да потпишу акт којим се додатно обавезују на професионално и одговорно поступање са истом.

Молим за хитност у поступању како би истражиоци могли прије почетка сезоне ексхумација да припреме поменуте листе и ураде потребне анализе прије изласка на терен.

С поштовањем,

Шеф Сектора за тражење,
ексхумације и идентификације
Душан Павловић

ПРИЛОГ VII/2
Институт за нестала лица БиХ

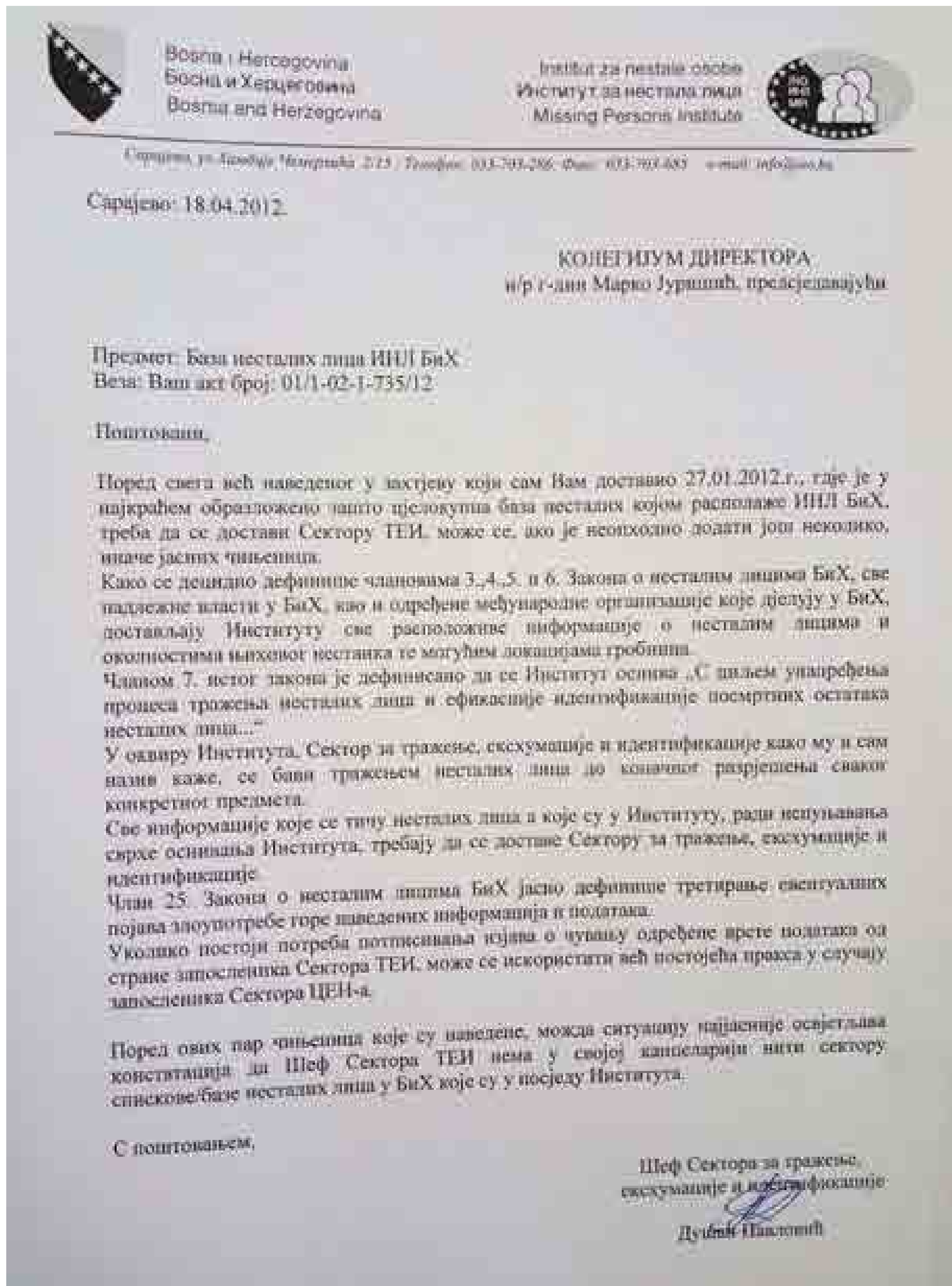

Bosna i Hercegovina
Босна и Херцеговина
Bosnia and Herzegovina

Institut za nestale osobe
Институт за нестала лица
Missing Persons Institute

Сарајево: 18.04.2012.

КОЛЕГИЈУМ ДИРЕКТОРА
н/р г-дин Марко Јуришић, предсједавајући

Предмет: База несталих лица ИНЛ БиХ
Веза: Ваш акт број: 01/1-02-1-735/12

Поштовани,

Поред свега већ наведеног у захтјеву који сам Вам доставио 27.01.2012.г., гдје је у најкраћем образложено зашто цјелокупна база несталих којом располаже ИНЛ БиХ, треба да се достави Сектору ТЕИ, може се, ако је неопходно додати још неколико, иначе јасних чињеница.
Како се децидно дефинише члановима 3.,4.,5. и 6. Закона о несталим лицима БиХ, све надлежне власти у БиХ, као и одређене међународне организације које дјелују у БиХ, достављају Институту све расположиве информације о несталим лицима и околностима њиховог нестанка те могућим локацијама гробница.
Чланом 7. истог закона је дефинисано да се Институт оснива „С циљем унапређења процеса тражења несталих лица и ефикасније идентификације посмртних остатака несталих лица..."
У оквиру Института, Сектор за тражење, ексхумације и идентификације како му и сам назив каже, се бави тражењем несталих лица до коначног разрјешења сваког конкретног предмета.
Све информације које се тичу несталих лица а које су у Институту, ради испуњавања сврхе оснивања Института, требају да се доставе Сектору за тражење, ексхумације и идентификације.
Члан 25. Закона о несталим лицима БиХ јасно дефинише третирање евентуалних појава злоупотребе горе наведених информација и података.
Уколико постоји потреба потписивања изјава о чувању одређене врсте података од стране запосленика Сектора ТЕИ, може се искористити већ постојећа пракса у случају запосленика Сектора ЦЕН-а.

Поред ових пар чињеница које су наведене, можда ситуацију најјасније осјетљава констатација да Шеф Сектора ТЕИ нема у својој канцеларији нити сектору спискове/базе несталих лица у БиХ које су у посједу Института.

С поштовањем,

Шеф Сектора за тражење,
ексхумације и идентификације

Душан Павловић

ПРИЛОГ VII/3а

Фотографије са увиђаја који је извршила полиција у дијелу Сарајева под муслиманском контролом. Жртве на слици су Стана Шеховац, Радомир Гојковић и познати музичар и умјетник Слободан Самарџић који су одведени из својих станова, мучени и убијени 14. или 15. маја 1992. Још увијек се воде као нестали.

ПРИЛОГ VII/3б

Група „улица Благоја Паровића“ - Извештај са увиђаја

Проналазак седам људских тела дуж реке Миљацке дана 20.06.1992. године на локалитету Бентбаша. Током увиђаја је идентификовано и пет лешева лица одведених из улице Благоја Паровића. Исти су ексхумирани из масовне гробнице на гробљу Лав и идентификовани ДНК методом: Биберџић Нада, Биберџић Саво, Мандић Босиљка, Зарић Стево, Данчић Павле.

VIŠI SUD U SARAJEVU
Broj Kri-120/92
Sarajevo, 20.6.1992 godine.

ZAPISNIK O UVIDJAJU

Povodom pronalaska više ljudskih leševa pored rijeke Miljacka na Bentbaši, ako je obavljeno 20.6.1992 godine.

Uvidjaj izvršili :

Istražni sudija: Potparić Milorad
Ispred ~~sudge~~ SUP-a Grada Sarajeva
Kurteš Predrag i Hadžifejzović Safet
Inspektor Starog Grada Tanović Kenan
i Milišić Željko .

Mjesto gdje se nalaze leševi je stari put izmed bazena i korita Miljacke i to na kraju visoke metalne ograde od bazena. Na cesti na ~~desnoj~~ lijevoj strani, pored strmine nadjena su četiri leša od kojih dva ženska. Bilu su napadnuti muhama i očigledno u početnoj fazi truljenja. Zatim, na desnoj strani ove ceste, a pored rijeke još su bila dva leša odvojena dok je jeden leš bio u koritu Miljacke .

U samom početku pokušaja idenfifikacije leševa započelo je granatiranje i pucanje iz pamova u blizini, tako da je uspjelo samo identifikovati jedna ženska osoba po imenu Biberdžić Nada rodjena 1929 godine sa stanom ul. Blagoja Parovića i ova identifikacija je izvršena na osnovu terapeuskog kartona koji je bio ispao iz tašne., dok je ostala dokuementacija, takodje zdravstvena bila u tašni sa istim podacima ove osobe. Tašna je bila uz tijelo poginule.

Svi leševi su fotografisani i naredjeno je odvoženje leševa u mrtvačnicu radi obdukcije i identifikacije. Na prvi pogled se moglo zapaziti da su neki leševi masakrirani, jer su se vidjeli kod nekih dijelovi mozga, te prelomi nogu kao od granatiranja.

- 2 -

Takodje se može konstatovati da ovi leševi nijesu izbačeni iz rijeke jer takvih tragove nema . Vjerovatno da su ovdje od nekoga nekim prevozom izbačeni.

Istražni sudija
Potparić Milorad

ПРИЛОГ VII/3в

Фотографије неких масовних гробница у дијелу Сарајева под муслиманском контролом гдје су Срби ексхумирани. Ове ексхумације су вршене послије рата. У њима су пронађени грађани Сарајева који су остали у дијелу Сарајева под муслиманском контролом.

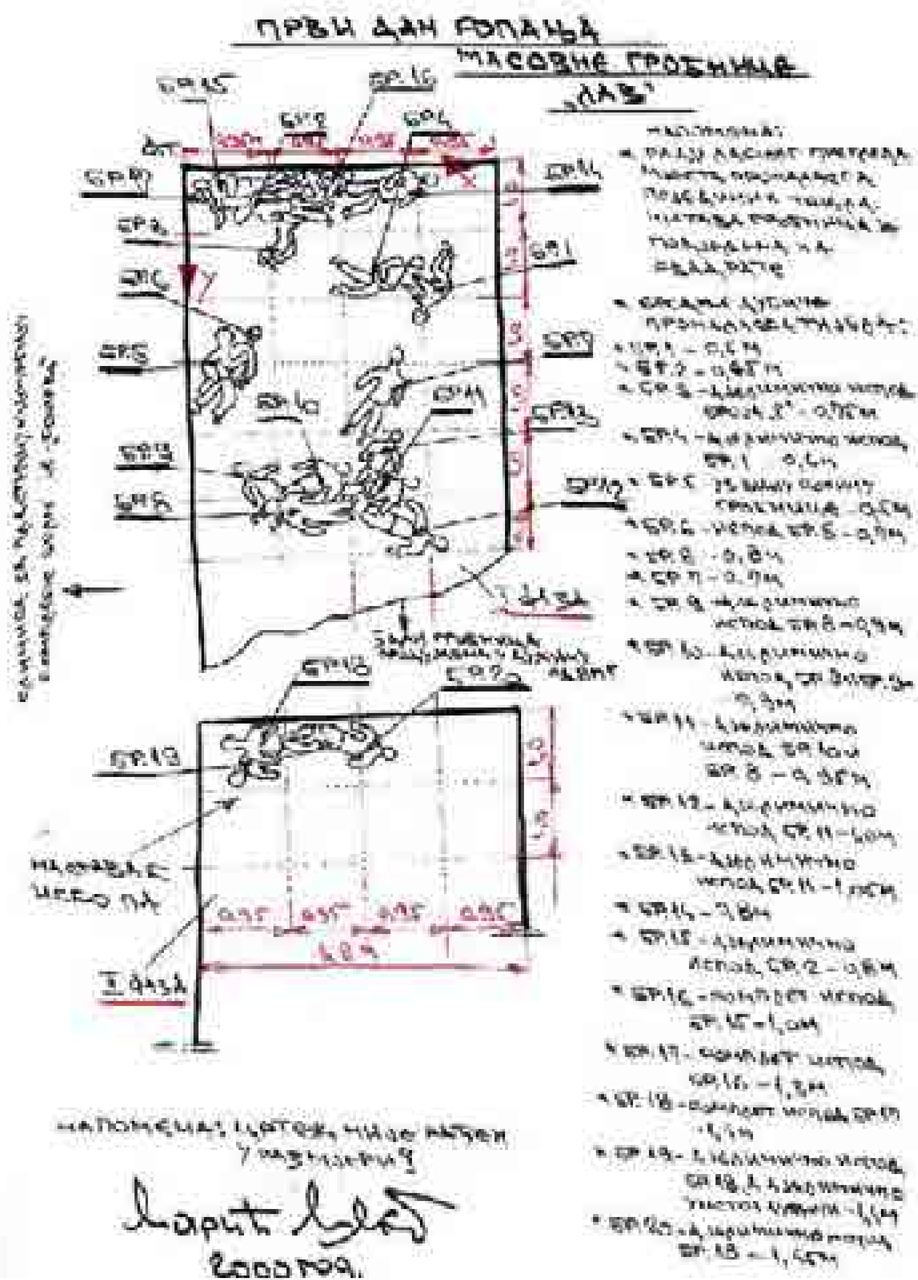
ПРВИ ДАН ГОПАЊА
МАСОВНЕ ГРОБНИЦЕ
„ЛАВ"
2000 ГОД.

Тијела несталих Срба из улице Благоја Паровића су обиљежена бројевима од 29-35.

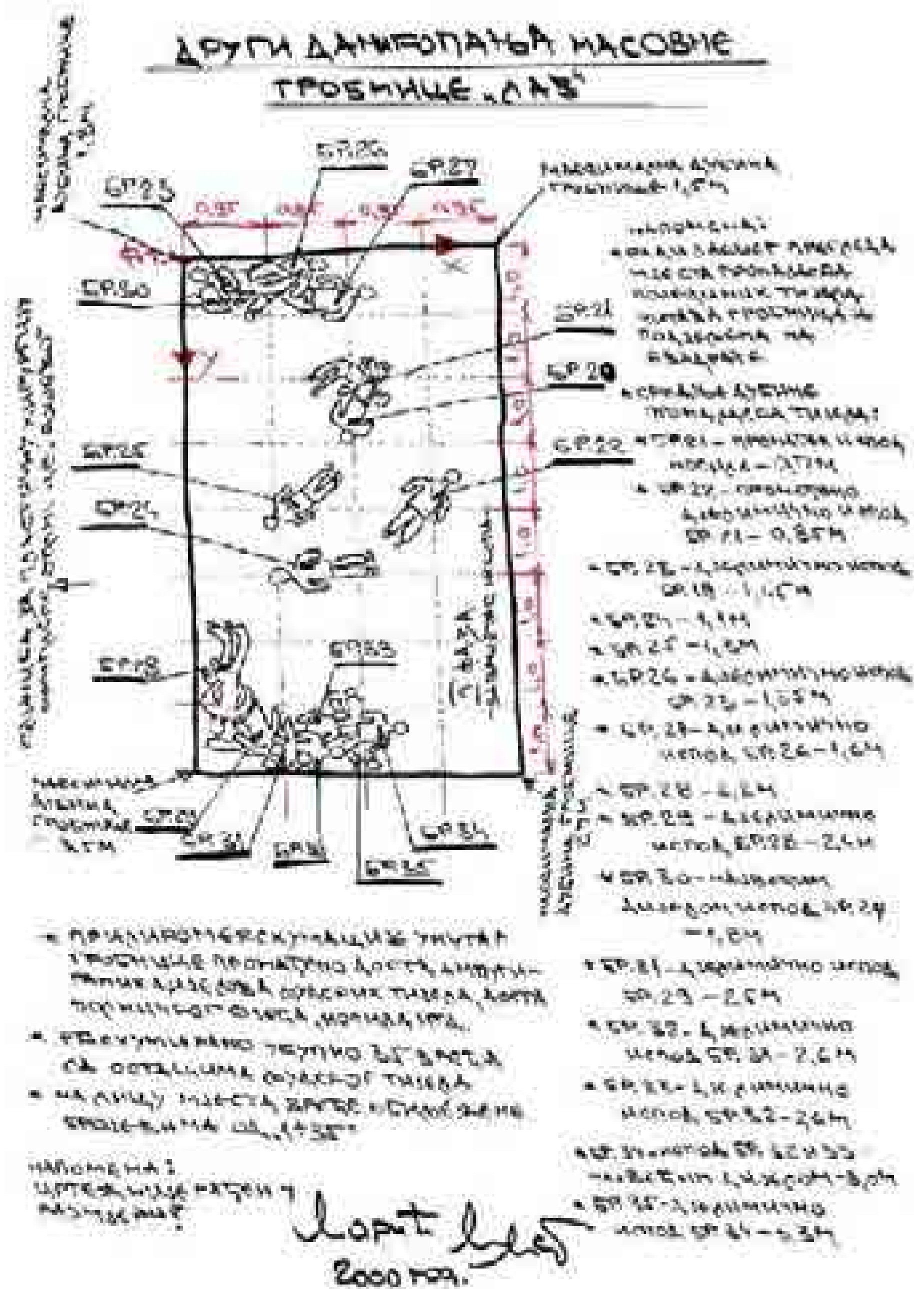

ПРИЛОГ VII/4

Одговор г. Милану Мандићу са приложеним документима

Bosna i Hercegovina
Босна и Херцеговина
Bosnia and Herzegovina

Institut za nestale osobe
Институт за нестала лица
Missing Persons Institute

Број:02/1-40-1-2883/12
Сарајево: 18.12.2012.год.

Г-дин Милан Мандић
Цара Лазара 4
Лукавица, 71123
Источно Сарајево

Предмет: Одговор на захтјев, доставља се.-

Поштовани,

На основу Вашег захтјева од 03.12.2012.г. у којем од нас тражите да Вас обавијестимо о корацима које смо подузели по питању наставка ексхумације на локалитету Алипашин Мост, булевар Меше Селимовића, као и информација о мјесту гдје су похрањени скелетни остаци пронађени на предметној локацији, и да ли су узети коштани узорци за ДНК-а анализу, у прилици смо да Вам одговоримо слиједеће:

1. Након обустављања ексхумације на предметном локалитету упркос инсистирању овлаштених представника Института и вјештака судске медицине да се ексхумација доведе до краја, 20.11.2012.г. послали смо Тужилаштву БиХ ургенцију за наставак ексхумације број акта: 02/4-40-1-2619/12.
2. Дана 17.12.2012.г. упутили смо Тужилаштву БиХ захтјев,број акта:02/4-40-1-2619/12, за достављање додатних информација за предметну локацију по питању узнемиравања лица мјеста и сазнања о судбини тијела жртава које су по информацијама ту биле укопане.
3. Фрагменти скелетних остатака пронађених на предметном локалитету су према Наредби Суда БиХ и Тужилаштва БиХ превезени у Спомен-костурницу Миљевићи, у Источном Сарајеву.
4. Коштани узорци са скелетних фрагмената ексхумираних на предметном локалитету су према Наредби Тужилаштва БиХ, морали бити узети у року од најкасније 30 дана од дана ексхумације. Према нама расположивим информацијама, упркос ургенцијама према поступајућем вјештаку судске медицине и г. Елдару Јахићу из Тужилаштва БиХ од стране Шефа Подручне канцеларије Источно Сарајево, коштани узорци са предметне ексхумације још нису узети.

С поштовањем,

Прилог:
-Ургенција за наставак ексхумације, број акта: 02/4-40-1-2619/12, од 20.11.2012.г.
-Захтјев за достављање информација, број акта:02/4-40-1-2619/12, од 17.12.2012.г.
-Одговор Тужилаштву БиХ, број акта: 02/4-40-1-2619/12, од 18.12.2012.г.

Чан Колегијума директора

Милутин Мишић

ПРИЛОГ VII/5
Одговор г. Милану Мандићу са приложеним документима

Bosna i Hercegovina
Босна и Херцеговина
Bosnia and Herzegovina

Institut za nestale osobe
Институт за нестала лица
Missing Persons Institute

Сарајево, ул.Хамдије Чемерлића 2/15 ; Телефон: 033-703-286; Факс: 033-703-685 e-mail: info@ino.ba

Број:02/4-40- 2619/12
Сарајево,17.12.2012.

БОСНА и ХЕРЦЕГОВИНА
ТУЖИЛАШТВО БиХ
н/р г-ђа Весна Будимир,
шеф Одјела за ратне злочине
САРАЈЕВО

Предмет: Захтјев за достављање информација , тражи се.-

ВЕЗА; Ваш акт број Т20 0 КТАРЗ 0005700
ваш захтјев број 02/4-40-1-2619/12 од 20.11.2012.године

Поштовани,

Потребно је да нам, у складу са вашим овлаштењима и мандатом и Закону о несталим лицима БиХ, члан 4., доставите следеће расположиве информације за локалитет Сарајево, Нови Град, Алипашин мост:

1. Да ли је у периоду од 14.04. 1992.год. до 14.02.1996.год. од стране надлежних полицијских структура рађен увиђај на том подручју.
2. Утврдити када су извођени радови полагања кабла за кабловску ТВ (датум, извођач, лица која су изводила радове).
3. Утврдити када су извођени радови постављања рекламног билборда (датум, извођач, лица која су изводила радове)
4. Утврдити када је вршено уређење обале (датум, извођач, локација са које је довожен материјал).
5. Утврдити да ли су за потребе размјена у току рата са овог локалитета ексхумирани посмртни остаци жртава.

С поштовањем,

У прилогу:
-Допис новинара Независног Магазина „Дани", Белме Бећирбашић

Члан Колегијума директора

Милутин Мишић

ПРИЛОГ VII/6
Службена забиљешка

Српко Батинић, шеф подручне канцеларије

Источно Сарајево

Број:

Датум:19.11.2012.

СЛУЖБЕНА ЗАБИЉЕШКА

Састављена у просторијама подручне канцеларије Источно Сарајево , а на околности извођења ексхумације дана 16.11.2012.г. на локалитету Алипашин мост, општина Нови Град-Сарајево.

Наиме, наведеног дана је по наредби Суд-а БиХ вршена ексхумација на поменутом локалитету након што су претходним пробним копањем лоцирани људски посмртни остатци. Поменутом ексхумацијом је руководио овлаштени представник Тужилаштва БиХ г.дин Елдар Јахић, а истој су присуствовали и представници МУП-а Кантона Сарајево , радници ЈКП „Свети Марко" из Источног Сарајева,представници ИЦМП-а, шеф сектора за тражење, ексхумације и идентификације ИНЛ БиХ г.дин Душан Павловић и ја као шеф подручне канцеларије Источно Сарајево ИНЛ БиХ. Захтјев за ексхумацију на наведеној локацији смо упутили испред ове подручне канцеларије након показивања лица мјеста од стране свједока који је тврдио да је био присутан приликом укопа најмање 4 лица српске националнсти 1992.г. на овом локалитету, те након опсежне анализе документације коју посједујемо и упоређивања са изјавом истог. Према нашем ИНО извјештају и скици коју смо доставили уз исти дужина копања поменуте локације која се налази на обали ријеке Миљацке је требала да буде 20 метара. Приликом вршења ексхумације пронађени су људски посмртни остатци , односно фрагменти костију на различитим дубинама, па чак и испод билборда који је склоњен тог дана да би могли вршити ексхумацију. Проналазак костију и дијелова костију на различитим дубинама и удаљеностима једне од других је указивао на то да је већ раније земљиште на предметној локацији узнемиравано, односно да су вршена прекопавања грађевинским машинама. Наведеног дана ексхумација је завршена у 16,30 часова по налогу овлаштеног представника Тужилаштва БиХ, а да том приликом циљана површина у дужини од 20 метара како смо ми предложили на основу расположивих информација није до краја прекопана.

Мишљења сам да је потребно наставити ексхумацију на поменутом локалитету онако како смо предложили раније а по потреби и проширити локалитет копања с обзиром да су посмртни остатци проналажени на различитим мјестима без одређене компактности и увезаности.

Службену забиљешку достављам надлежним на увид и даље поступање.

Подносилац забиљешке

Српко Батинић

ПРИЛОГ VII/7
Службена забиљешка шефа Сектора ТЕИ

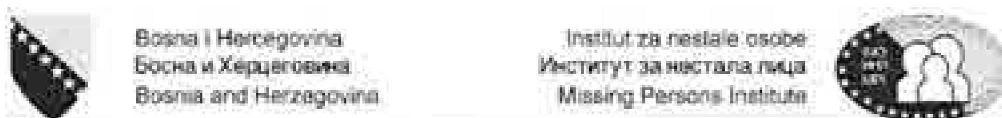

Сарајево: 19.11.2012.

КОЛЕГИЈУМ ДИРЕКТОРА
н/р г-дин Милутин Мишић, Члан Колегијума

Предмет: Службена забиљешка, доставља се.-

Поштовани,

Према Вашем усменом захтјеву, достављам Вам службену забиљешку на околности извођења ексхумације дана 16.11.2012.г. на локалитету Алипашин мост-Трг Меше Селимовића, општина Нови Град-Сарајево.

Дана 16.11.2012.г. по Наредби Тужилаштва број:
Извршена је ексхумација на локалитету Алипашин мост-Трг Меше Селимовића, општина Нови Град-Сарајево.
Испред Тужилаштва БиХ је био присутан истражилац Елдар Јахић а ко је надзирао његов рад односно, ко је био поступајући тужилац није нам речено. Овој ексхумацији су присуствовали и представници МУП-а Кантона Сарајево , радници ЈКП „Свети Марко" из Источног Сарајева, антрополози ИЦМП-а, шеф подручне канцеларије Источно Сарајево ИНЛ БиХ, и ја по инструкцији Члана Колегијума директора Милутина Мишића.
Ток ексхумације је текао доста нормално све док након паузе око 12.00 часова истражилац ТБиХ није кренуо да наговјештава да се локација мора завршити тај дан.
На то ме прво упозорио Шеф подручне канцеларије Српко Батинић, на што сам остао затечен пошто у претходним разговорима са истражиоцем Јахићем није било помена о заустављању ексхумације прије провјере цијеле локације која је номинована скицом у нашем ИНЛ извјештају.
На моје питање о чему се ради, добио сам одговор од истражиоца Јахића да је локација довољно претражена и да ће се ексхумација тај дан завршити. Тада сам питао истражиоца Јахића да ли се констатовао са нама из Института пошто смо ми номиновали локацију према изјавама свједока и да сходно томе очекујем да се претражи цијела номинована површина, добио сам одговор од њега да је наше из Института да доставимо информацију а да он одлучује о томе шта ће се, колико и на који начин радити.
Пошто се константно и искључиво консултовао са антропологом из ИЦМП-а Метјуом Вемемајером, ја сам му скренуо пажњу да је Институт ангажовао антропологе ИЦМП-а да нам помогну око препознавања скелетних остатака људског поријекла а не да управљају радовима на ексхумацији и одређују шта ће се и до када радити. Одговорено ми је да он одлучује с ким ће се консултовати шта и до када па се ради.
Истовремено горе наведени антрополог из ИЦМП-а је био толико непријатан и непрофесионалан у својим коментарима (на енглеском језику) и понашању, да је на крају један од чланова породица, који су стајали на два метра од нас, који живи у иностранству, позвао ме да ме упозори на понашање поменутог антрополога и изрази

своју огорченост оваквим скандалозним понашањем на локацији гдје се траже жртве, односно њихови нестали чланови најуже породице.

Након оваквих мојих захтјева, истражилац Јахић је у сарадњи са наведеним антропологом ИЦМП-а наставио да води ексхумацију у правцу хитног завршетка. То је чињено на начин да је велики багер отицао огромне комаде предметне локације и пребацивао земљиште на друго мјесто како би себи направио прилазни пут да приђе обали и прекопа тај дио. Када сам инсистирао код истражиоца Јахића да се свака кашика мора прво пажљиво прегледати и да се тешка машина несмије навозити на непрегледану земљу јер постоји могућност мрвљења скелетних фрагмената, исти ми је крајње непријатно одговорио питањем да ли ја на свакој ексхумацији инстирам на овако пажљивом претраживању или само на овој, притом алудирајући на националност жртава.
Ова крајње несхватљива и јако мучна ситуација је трајала сатима, односно цијело после подне и није помогло ни то што сам истражиоцу Јахићу пренио инсистирање члана Колегијума директора Милутина Мишића да се цијела номинована локација мора адекватно претражити. Ово поготово стога што имамо сигурног свједока (што се потврдило и проналаском фрагмената скелета људског поријекла).
На жалост није помогло ни то што сам истражиоцу Јахићу више пута подвукао да је више него видљиво из дотадашњег рада да је цијела локација претходно узнемиравана а да су скелетни остаци очигледно разбацани и развучени грађевинским машинама по локацији. Сво вријеме истражилац Јахић је обављао разговор са неким преко мобилног телефона, али нам није познато о чему је разговор и са ким вођен.
Када се око 15.30 часова на локацији појавио и вјештак судске медицине Хамза Жујо у међусобном разговору смо се сложили да је неопходно земљиште на прекопаном дијелу локације пажљиво претражити а цијелу номиновану локацију пажљиво прекопати и истражити. Лично сам са колегом Батинићем био присутан када је патолог Хамза Жујо више пута инсистирао и молио истражиоца Јахића да се ексхумација доведе до краја да ли одмах наредног дана (субота) или у понедељак, међутим истражилац Јахић је био неумољив и искључиво се позивао на став горе поменутог антрополога ИЦМП-а и тиме бранио своју одлуку о заустављању претраживања остатка номиноване локације.
Негдје око 16:30 г. Хамза Жујо, видно узнемирен, је зауставио ексхумацију и рекао да се више не може радити пошто је већ пао мрак и није се могло више ништа видјети.
Пошто је принуђен да обустави радове и пошто се није успјело претражити више од пола номиноване локације, ја сам поново пред свима питао истражиоца Јахића да ли настављамо ексхумацију он је одговорио да је ексхумација завршена. Тада сам поново пред свима питао г. Хамзу Жују да ли он мисли да се ексхумација мора наставити, он је одговорио да је његов став да локација није претражена и да се ексхумација мора наставити. Ништа од тога није помогло и очигледно је да је из нама још непознатих разлога ексхумација морала да траје само један дан.
Потребно је још нагласити да је сво вријеме док је ексхумација трајала, на локацији било присутно више представника породица несталих лица који су се тражили на предметној локацији, и да су сво вријеме док је трајало моје инсистирање да се ексхумација доведе до краја, могли јасно да чују разговор између, истражиоца Јахића, патолога Жује и мене. Истовремено, цијело то вријеме истражилац Јахић није остварио контакт са породицама жртава, нити их је заштитио од провокација присутних пролазника и посматрача. Такође није ми познато да је уз помоћ присутних представника МУП-а Кантона Сарајево разговарао са породицама жртава о могућим њиховим сазнањима ш околности нестанка и страдања њихових ближњих, иако су нека лица због ове ексхумације дошла чак из Шведске или Новог Сада како би коначно дочекале да пронађу своју мајку, бику, брата или мужа.

Мишљења сам да је у овом случају, намјерно или не, извршена опструкција у процесу тражења несталих лица у БиХ и да је Институт за нестала лица спријечен у извршењу свог мандата дефинисаног Законом о несталим лицима.

Такође, стојим на становишту да се ексхумација на предметној локацији мора наставити до претраге цијеле скицом номиноване локације, и то из следећих разлога:

1. Приликом ексхумације нађено је више скелетних остатака људског поријекла, тачно како је свједок и показао на локацији.
2. Пронађени фрагменти су били оштећени и разбацани по земљишту које је било узнемиравано као последица грађевинских радова и то грађевинским машинама. Структура земљишта и пронађених материјала је то потврђивали, као и мјеста гдје су пронађени фрагменти (на нивоу ријеке уз саму обалу па до метар испод земље испод постоља билборда на удаљености од више метара од првопронађених фрагмената.
3. По мишљењу свих присутних на ексхумацији, сем истражиоца Јахића и наведеног антрополога ИЦМП-а, локација није адекватно претражена нити је претражена цијела површина номинована скицом у ИНЛ извјештају.
4. Због узнемиравања земљишта је неопходно проширити локацију коју треба претражити пошто постоји могућност да су кости развучене на том цијелом подручју.

Важно је још нагласити да су се проблеми са ограничавањем рада на локацији на један дан кренули, након што сам прокоментарисао и пред истражиоцем Јахићем, када смо пронашли фрагменте испод постоља билборда, да ћу други дан ексхумације, тј. у понедјељак тражити да се доведу извођачи радова и возачи багера који су претходно узнемиравали земљиште пошто је немогуће да, ако ништа друго нису видјели лобање скелета чије фрагменте смо пронашли.

С поштовањем,

Шеф Сектора за тражење,
ексхумације и идентификације

Душан Игњатовић

ПРИЛОГ VII/8

Градска депонија-група докумената

(78)

Broj: 152/98
Datum: 30.09.1998

REPUBLIKA SRPSKA
MINISTARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA
UPRAVA KRIMINALISTIČKE POLICIJE
BANJA LUKA

Broj: o2/2-756/98
Dana, 28.o9.1998.godine.

REPUBLIKA SRPSKA - VLADA
Državna komisija za razmjenu
zarobljenih i nestalih lica

BANJA LUKA

PREDMET: Dostava podataka.-

Posredstvom Centra javne bezbjednosti Prijedor dobili smo podatke od Lazić Nade, kći Svetozara, rodjena 22.12.1957.g, nastanjena u Prijedoru, ul.Save Kovačevića br. 15, ljekar po zanimanju, da su njeni roditelji nakon početka rata i sukoba u Sarajevu, ostali u Sarajevu i da su nestali u junu mjesecu 1992.g..

Takodje je doznala da su joj roditelji odvedeni iz stana u ul. Triglavska br. 68 u Sarajevu, a potom likvidirani na smetljištu iznad Buća Potoka. Ovaj podatak Lazić Nada je dobila od jednog muslimana iz Federacije. Takodje je dobila podataka da je sa njenim roditeljima stradalo još troje Srba, a to su Šaratlić Mara i Saratić Mile, te Ujić Spasa, koji su takodje likvidirani na istom mjestu kao i njeni roditelji.

Roditelji Lazić Nade su Mijanović Svetozar, sin Ilije i Krstinje, rodjen 25.o7.1925.g, nastanjen u Sarajevu, Triglavska 68, vozač po zanimanju, penzioner i Mijanović Miluša, kći Vase i Ruže, rodjena 16.o2.1933.g, u Čepelici, Bileća, nastanjena na istoj adresi.

Ove podatke najvjerovatnije zna i Nadin brat, Mijanović Ljubomir, koji živi u Trebinju. Vezano za ove podatke mogu se kontaktirati Ujić Nenad, sin Spase, koji je bio pilot i vjerovatno živi na području Sarajeva, kao i Planojević Dobrivoje, zet Ujić Spase, koji je bio prije rata, a i sada pripadnik Ministarstva unutrašnjih poslova R.Srpske.

Prednje vam dostavljamo radi vašeg informisanja.

NAČELNIK UKP
Živko Rodić

RV/RT

BOSNA I HERCEGOVINA
INSTITUT ZA NESTALE OSOBE
INSTITUT ZA NESTALA LICA
SARAJEVO
БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
ИНСТИТУТ ЗА НЕСТАЛЕ ОСОБЕ
ИНСТИТУТ ЗА НЕСТАЛА ЛИЦА
САРАЈЕВО
27.05.13.
02/1 40-1 1248

836313

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
ЦЕНТАР ЈАВНЕ БЕЗБЈЕДНОСТИ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

Стражар Јанка Вукотића 66, Пале, тел: 057/ 204-100, факс: 057/ 204-113

Број: 11-02-230-34/13
Дана: 16.05.2013. године

ИНСТИТУТ ЗА НЕСТАЛА ЛИЦА
БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ
н/р директора Милутина Мишића

ПРЕДМЕТ: Информација о масовним гробницама, доставља се.-

Дана 14.04.2013.године од лица са иницијалима Е.З., које је у овом случају жељело да у даљем поступању остане анонимно, са пребивалиштем у насељу Пофалићи, Кантон Сарајево, смо добили информацију о локацији гдје би се могла налазити масовна гробница у насељу Пофалићи. Према казивању свједока Е.З. у бунару породице Радовић који се налази у дворишту између породичне куће и штале, у насељу Пофалићи почетком ратних дејстава 1992. године су бачена тијела двојице мушкараца и двије жене Српске националности. Лица која су бачена у бунар су прво ударцима чекићем у главу убили припадници Армије РБиХ, а онда су ти исти војници натјерали Копривица Добру из Пофалића да их гурне у бунар.

Копривица Добро је два дана прије смрти ово испричао свједоку Е.З који и данас живи на подручју Пофалића и Милошевић Љубици која је у току рата умрла. Свједоку је познато да је након завршетка рата, по наређењу тадашње предсједнице мјесне заједнице Пофалићи, Хоџић Мирсаде, са згаришта породичне куће Радовића, велики број посмртних остатака Срба који су у току рата ту довожени и спаљивани, камионима комуналног предузећа Рад одвежен на градско сметлиште. Акција чишћења је трајала више дана, али свједоку није познато да ли је том приликом очишћен и бунар у којем су бачена тијела четири убијена лица. Лице Е.З је био свједок закопавања великог броја лешева код РТВ Дома Сарајево. Према изјави овог свједока од 16.[illegible].1992. године и цијели јуни 1992.године на локацији иза РТВ Дома који граничи са предузећем „Грас" у кориту ријеке Миљацке свакодневно је радио багер, закопавајући лешеве који су плутали ријеком. Једно од лица које је ту закопано, а које се свједок сјећа, је на себи имало униформу ЈНА.

Свједок Е.З је у разговору са полицијским службеницима изјавио како је у ранијем периоду Комисији за тражење несталих лица, показао једну локацију на подручју Пофалића у којој је пронађено тијело убијене жене и дјетета, што се накнадним провјерама потврдило као тачно.

Тачну локацију гдје се налази бунар у који су бачена 4 лица, као и мјесто гдје је копао багер из РТВ Дома свједок Е.З. би био спреман показати, под условима да му се пружи максимална заштита и да исти на лице мјеста оде са полицијским службеницима који су обавили разговор са њим.

ВЛАДА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
КАНЦЕЛАРИЈА ЗА ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ
ЛИЦА РС - БАЊА ЛУКА
- Канцеларија Српско Сарајево -

Број: 80/03.
Дана, 02.07.2003.године

Н/р В.Д. Директора Канцеларије за тражење
заробљених и несталих лица РС - Бања Лука
- г-дин АЛЕКСАНДАР РАДЕТА

И Н Ф О Р М А Ц И Ј А

о подацима и прикупљеним чињеницама којима располаже Канцеларија за нестала лица у Лукавици, везаних за **простор депоније** у Федералном Сарајеву, СО Нови Град, кординате:BP 86198/59926

По казивању више свједока, овдје ћу издвојити свједочење Милене Зељковић из Сарајева (телефон и адреса позната Канцеларији), која је на показаном локалитету, у кругу градске депоније, којим је често пролазила тражећи дрва за огријев током ратних 1992/93. године, лично видјела у кругу депоније већи број лешева српске националности, међу којим је препознала лешеве Маре и Јове Пикулића несталих у Пофалићима. По казивању истог свједока лешеви су били набацани један на други и закопавани су машинским багером, и то више дана узастопно.

С обзиром да се градска депонија налази у близини Пофалића, гдје је у августу мјесецу 1992.године и то у распону од 01-10.августа пријављен нестанак групе од тридесетак лица из Пофалића, и то: Пикулић Јово и Мара нестали 01.08.1992., Савић Мирко и Роса, нестали истог датума, Братић Вида, нестала 03.08.1992. и остали са претпоставком да су закопани у кругу депоније.

Такође нестала лица из насеља Бућа Поток: Говедарица Миленко, Симанић Анђелко, Дадић Живојин и други, као и нестали из Бољаковог Потока, који се налази уз саму депонију: Крунић Јово, Бандић Милош и други, те нестала лица из улице Омера Маслића, Копривица Горан и Јерковић Јадранко, који су по новинским извјештајима листова из Федерације БиХ (Ослобођење) након њиховог убиства на локацији Храсно брдо, одвезени на градску депонију.

Такође, многобројни нестанци Срба из улице Адема Буће која се налази у подножју депоније, а у чијој је непосредној близини био ратни штаб злогласног Вахида Зајке (садашњи власник Жутог таксија) упућују на то да њихове посмртне остатке такође треба тражити на градској депонији. За све горе наведене особе постоје испуњени упитници који се налазе у Канцеларији у Лукавици.

Остала сазнања прикупљена радом на терену од разних свједока, упућују да се на локалитету градске депоније налази укопано већи број лица српске националности са горе побројаних локалитета, као и ширег реона града Сарајева.

Издвојио бих и свједочење Раде Крунића, који је прије рата имао кућу која се налазила у садашњем кругу депоније, чији је отац Крунић Јово убијен у школи "25.мај" са још двоје лица млађе доби. По Крунићевом свједочењу радници који су били запослени у згради кафилерије, која се налази одмах до главног улаза у депонији, били су задужени за сахрањивање довежених лешева из Сарајева. Он је кандидовао још један локалитет у кругу депоније, и то у непосредној близини зграде која служи за депоновање паса.

Имајући све ово у виду, сматрам да је потребно наставити ексхумацију на локалитету градске депоније, и то уз помоћ великог багера - гусјеничара, тзв. деветка, те њиме детаљно претражити терен.

Стога Вас молим, да ургирате путем ИЦМП-а како би нам што прије уступили одговарајући багер за рад.

Информацију сачинио

Вукша Владимир

ВЛАДА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ
КАНЦЕЛАРИЈА ЗА ТРАЖЕЊЕ НЕСТАЛИХ
ЛИЦА РС - БАЊА ЛУКА
- Канцеларија Српско Сарајево -
Број: 130/04.
Дана, 07.09.2004. године

- Н/р Директора Канцеларије за тражење заробљених и несталих лица РС - Бања Лука
г-дин АЛЕКСАНДАР РАДЕТА

МЕЂУНАРОДНА КОМИСИЈА ЗА НЕСТАЛА ЛИЦА
- Н/р г-ђица КЕТРИН БОМБЕРГЕР

- УДРУЖЕЊИМА ПОРОДИЦА НЕСТАЛИХ РС

- Члан Предсједништва БиХ
Н/л г-дин БОРИСЛАВ ПАРАВАЦ

Предмет: Информација.

Дана, 07.09.2004.године, по планираној и најављеној предвизити на локалитету општине Нови Град - локација Градска депонија, покушао сам извршити радњу извиђање простора са свједоком К.Р. лице Српске националности. Планирану активност је пратила и Међународна комисија за нестала лица, представник-монитор Борис Мартиновић.

На наведену локацију нисмо могли ући јер нам није дозволило одговорно лице које је ту запослено. Напомињем, да је објекат цивилног значаја, да за обилазак таквих локалитета није потребна никаква сагласност нити одобрење, посебно, зато што нисам планирао наведеног дана ништа копати осим да провјерим елементе о евентуалној ексхумацији на предметном локалитету. Напомињем да и најмање дијете у граду Сарајеву зна да су Срби камионима вожени према сметлишту, да сметлиште и дан-данас гори. Да је врло тешко лоцирати локалитет за рад, да ће бити врло тешко послије данашњег дана убиједити свједоке да дођу на лице мјеста и да нешто покажу, што говори о синхронизованој акцији и спрези и оних људи који би морали испоштовати договоре, споразуме и извршити задатак ако ништа у контексту хуманости.

Не желим да коментаришем ни однос ИЦМП-а јер очигледно је да не желе и неће да испоштују што је договорено и давно потписано. Из тог разлога од данас и убудуће нећу тражити представнике ИЦМП-а у процесу радње извиђања нити ексхумације. У противном, ако дођу парадставници ИЦМП-а у процесу ексхумације истог тренутка ћу отказати ексхумацију и о свему обавијестити јавност.

Телефоном сам контактирао г-ђу Клаудију Кулух, која ми је рекла да ће позвати Амора Машовића и да види шта је проблем. Не могу да схватим, да Машовић одређује и даје сагласност и утиче на ИЦМП гдје може Канцеларија за тражење несталих лица РС обавити радњу извиђања јер не видим потребу да Клаудија Кулух тражи од њега одобрење а не видим зашто ИЦМП не поштује договоре и не поштује мандат који је исти и за представнике Канцеларије за нестала лица РС као и за Федералну комисију. Сматрам да са овим проблемом нема ништа Амор Машовић већ ИЦМП који су у овом процесу тражења сада и јавно могу да кажем једнострано на страни Федералне комисије. Из тих разлога као и многих других не желим да буду присутни на било којој ексхумацији гдје ћу ја бити а о свему ћу обавијестити прво, породице несталих због којих ми постојимо.

Мислим да је дошло вријеме да се јавно каже однос ИЦМП-а у процесу тражења према Канцеларији за тражење несталих лица РС.

ЧЛАН КАНЦЕЛАРИЈЕ
Шкрба Слободан

Address: Skenderija 31a
Sarajevo, Bosnia-Herzegovina
Tel. ++387 71 64 99 43
Fax. 65 17 89

Ured za traženje nestalih osoba RS

Tel/fax: + 387 051 302-150

Poštovani,

Kao dogovoreno šaljem Vam informaciju iz Oslobođenja koja datira od 4 juna 1992. Godine i na osnovu koje želimo raditi istraživanje i saznati istinu.

"Kako saznajemo u press-službi centra za bezbjednost Sarajevo, u koritu rijeke Miljacke – na dijelu od RTV zgrade do Fabrike "Zora" – pronađeno je deset leševa u fazi raspadanja! Pogrebnom preduzeću POKOP naloženo je da pokupi mrtva tijela, s obzirom na opasnost od zaraze. Premda nema podataka o izvršenoj identifikaciji, pretpostavlja se da je riječ o ubijenim četnicima".

Zanima nas prije svega da li imate bilo kakve informacije o ovom događaju, da li je neko od rodbine tražio nestale u ovom periodu i uopšte kakva bi mogla biti Vaša saznanja o navedenom.

Unaprijed Vam se zahvaljujem i molim da odgovorite što prije.

S poštovanjem,

Belma Bečirbašić (061/504-347)

Broj: 02/2-

S P I S A K

poznatih mikrolokacija grobnica

Na osnovu do sada prikupljenih operativnih saznanja o postojanju masovnih grobnica ubijenih Srba na teritoriji Muslimansko-Hrvatske Federacije ova UKP raspolaže sledećim saznanjima:

- U Sarajevu na lokalitetu "Zlatište" nalazi se veća masovna grobnica ubijenih Srba,
- U Sarajevu na lokalitetu "Zetra", u pravcu porodjajne klinike na dijelu gdje se sada vrši odlaganje smeća, nalazi se veća masovna grobnica ubijenih Srba,
- U sarajevu na Koševskom pomoćnom stadionu, kod stativa u pravcu groblja zv. "Lav" nalazi se veća grobnica ubijenih Srba koji dovezeni iz nekih jama, najvjerovatnije dislocirani iz masovne grobnice "Kazani",
- U Sarajevu pored "Plavog puta" u blizini aerodroma, gdje su kopane trenčeje, zakopano je više ubijenih Srba koji su dovodjeni radi kopanja tunela,
- U Sarajevu na Gradskom smetlištu iznad Buća Potoka nalazi se veća grobnica ubijenih Srba nakon napada na naselje Pofalići,
- U Sarajevu u blizini OŠ "Simon Bolivar" u naselju Dobrinja II, nalazi se veća grobnica ubijenih Srba,
- Na području Žeļeća-Ozren, nalaze se tri masovne grobnice ubijenih pripadnika VRS i Srpskih civila, jedna na lokalitetu bivšeg igrališta u blizini kuće Djošan Radeta, druga na pravoslavnom groblju i treća na lučici kod mosta na Željeći, gdje je ukupno zakopano oko 63 tijela,
- U Jajcu na lokalitetu Bravica i gradskog groblja nalaze se grobnice ubijenih Srba,
- Na gradskom groblju u Krnjuši nalazi se grobnica ubijenih Srba,
- U Tuzli na gradskom groblju je zakopano više ubijenih Srba,
- Na području Bihaća u naseljima Klenovac, Prkosi, Pritočki grabež i na gradskom groblju nalaze se na širem lokalitetu grobnice ubijenih Srba,
- U Petrovcu u blizini Tvornice plastike nalazi se grobnica ubijenih Srba,
- U Vozući u mjestu zvano "Livade", nalazi se masovna grobnica dislociranih tijela ubijenih Srba,
- U selu Brovicama, kod Jajca, u blizini mlinlina, oko 6 km od Jajca nalazi se grobnica ubijenih Srba iz sela Šatori,
- U Sarajevu kod spomenika "Lav" u jevrejskoj grobnici-zajednička pod brojem 17. sahranjeno je oko 21 tijelo ubijenih Srba,
- U Sarajevu u blizini OŠ "Pavle Goran-Kovačić" u neposrednoj blizini Stanice policije, nalaze se dvije grobnice, gdje su sahranjeni najvjerovatnije i pripadnici JNA – posada transportera,
- U bradini, opština Konjić, pored pravoslavne crkve, nalazi se grobnica ubijenih Srba,
- U Sarajevu, naselje Nedžarić, lokacija kod pravoslavnog groblja, iza škole "Aleksa Šantić", nalazi se grobnica ubijenih Srba.

KOPRIVICA DRAGINJA
SARAJEVO, Envera Šehovića 26/II

LIČNA IZJAVA.- DOMU ZA LJUDSKA PRAVA

Noću 24.06.1992. godine oko 23,oo sata, grupa naoružanih ljudi nasilno je ušla u moj stan, bili su u vojnoj uniformi, imali su bijele opasače. Jedan od njih uperio je automat u mene, ja sam mu rekla molim vas uklonite taj automat, ako vam fali dlaka sa glave u ovom stanu onda me ubijte. Mog sina Gorana su tukli, maltretirali i odveli. Odmah sam tragala da bili šta saznam o mom sinu, ali bez uspjeha, u to doba jedan čovjek mi je rekao idite u Hrasno Brdo tamo je vaš sin, ime tog čovjeka neznam. Otišla sam u komandu i ovo ispričala, jedan od njih mi je rekao da ga sačekam, on će da ode u Hrasno Brdo da to provjeri, molila sam ga da podjem sa njim, on mi je rekao da ja nemogu da idem tamo se puca. Taj čovjek se vratio i rekao mi da je vidio mog sina Gorana, taj čovjek ima nadimak "BUCO".

Dobila sam papire da se moj sin vodi kao civilna žrtva rata.

Nad mojim sinom je izvršen zločin, dovoljno je ono što sam lično vidjela i preživjela kad su ga odveli, kraj njegovog života nisam mogla ni da vidim.

Lično garantujem da moj sin ničim nije zaslužio da bi bio ubijen, ni do danas neznam gdje su njegove kosti.

Sarajevo, o5. februara 2oo2.god.

KOPRIVICA DRAGINJA
Koprivica Draginja

CRVENOM KRSTU SRPSKO NOVO SARAJEVO
SLUŽBI KOJA JE ZADUŽENA ZA TRAŽENJE NESTALIH OSOBA

Ako pitate Edina Brankovića zvanog "Ekica" on će nam sve reći naravno ako bude morao da kaže. On sve zna i ko je odveo mog sina Gorana a sigurno i da zna i gdje su kosti mog sina
1992 godine poginula je jedna žena na Markalama ona se zove Slavica, stanovala je u mom ulazu, otišola sam na saučešće tamo je bio taj Branković Edin pitao me gdje je Goran, pa sam odgovorila eno ga kući legao je boli ga glava. Nije dugo prošlo taj Edin je izašao, posle pola sata vratio se, bio je uzbuđen, nije prošlo malo vremena počelo je da se priča da su odveli Gorana. Sišla sam u moj stan oko 12 h Gorana nije bilo. Noću javlja mi Goran telefonom. "mama nemoj da se sikiraš neće mi ništa". Posle Goranovog razgovora javlja se dugi nepoznati muški glas. "Gospođo nebrinite se za sina, prenočiće kod nas jer je policijski sat i ne može da dođe. Neće mu se ništa loše desiti nismo mi kao oni sa brda da ubijamo." Moj Goran je došao sutri dan oko 10 sati, jedva je išao, sav izubijan, ništa nije mogao da jede ni da pije, samo je govorio "zašto mi ovo rade kada nikome ništa loše nisam uradio" Nije prošlo dva dana 24. 06. 1992. godine odveli su ga. Išla sam tražila da bi bilo što saznala, ali bez uspjeha, sa mnom je išla jedna moja komšinica koja se zove Azra.Dogovorile smo se da idemo u Centralni zatvor, no kako je meni od početka bilo sumnjivo siđem kod Brankovića i pohvalim Azru kako je dobra i da ide samnom da tražimo Gorana. Taj Branković je odmah ustao, žena ga je pitala "gdje ćeš još je rano za spavanje", on je odgovorio da ide gore, to gore je bilo stan pored moga koji je bio zauzeo namješten. Noću u 12 sati Azra mi telefonom javlja da sutra ne može ići samnom u Centralni i više nikada nije htjela ići samnom. Živila sam u nadi da je moj Goran živ. Najprije sam čula od Mustafe Brankovića da je Goran nastradao (to je otac od Edina). Čekali smo red za vodu, Edin je tamo nešto uredovao, kad me vidio prišao je u red i toboš tražio da me puste preko reda da ne čekam, rekao je "pustite ovu gospođu njen sin je nastradao" Nisam htjela ići preko reda. Taj mi je dovodio policiju na vrata u toku rata.
Bila je neka vojna komanda blizu moga stana, često sam tamo išla da bi nešto saznala o Goranu. Jednom sam cijeli dan čekala da mi preir tu vrati moju ličnu kartu. Tada je naišao jedan naoružan muškarac u vojnoj uniformi i rekao mi je da će me uhapsiti. Rekla sam im da ne moraju dolaziti noću več sam tu. Pitala sam ga gdje mi je sin, rekao je da je otišao u četnike. Čula sam da se ovaj zove Enver Zornić. 10. 04. 2003 Godine oko 11 časova došli su dvojica muškaraca u civilu, pokazali su mi neke akreditacije koje mi nisu dali da pročitam i ispitivali me o nestanku mog sina. (Sigurna sam da su mi oni odveli mog sina jer sam ih

prepoznala) na sva pitanja sam odgovarala da neznam. Pitali su me da li bi prepoznala one što su mi odveli sina i to sam rekla da nebi jer je prošlo 10 godina, oni su mijenjali boje lica. Otišli su niz stepenice ali iz ulaza nisu izašli. Pratila sam iz sa svog balkona jer je balkon bio iznad ulaza. Iz zgrade nisu izašli. Vjerovatno su svratili kod Brankovića da se dogovore šta će samnom i kako će mene likvidirati. Drugi dan išla sam nešto da kupim ispred mene je stala jedna žena, kao došla službeno iz Zagreba i čula je da ja imam stan bez muškaraca da je primim na mjesec dana dobro će platiti. "Ovo je bila neka namještaljka."
Komšinica po imenu Slavka Janičić kod sam tražila Gorana rekla mi je da ga ne tražim on je na sigurnom na srpskoj strani, neko ga je otud tražio a odavde neko progurao Molila sam je da mi kaže ko joj je to rekao, nije htjela da kaže da se nebi otkrilo ko je optužio mog Gorana. Ona je tada bila prijateljica sa porodicom Branković. (Ona mora nekome reći šta zna ako neće meni). Svi stanujemo u istoj zgradi Envera Šehovića 26 na Dolac Malti Sarajevo.

BOSNA I HERCEGOVINA
-Državna komisija za traženje
nestalih osoba-

Broj: 06/3- 3046 -I/98
Sarajevo: 03.07.'98 g.

POTVRDA

kojom se potvrđuje da je KOPRIVICA GORAN sin/kći MARINKA rođen(a) 1967 g. u mjestu SARAJEVO opština CENTAR nastanjen ul. OMERA MASLIĆA [illegible] - SARAJEVO evidentiran(a) kao zarobljenik/nestalo lice počev od 24.06.1992 g. do daljeg.

Evidencija se zasniva na podacima koji potiču od predstavnika agresora, MKCK-a, razmijenjenih, oslobođenih i prebjeglih zatvorenika, članova porodice, očevidaca zarobljavanja i dr.

Potvrda se izdaje na zahtjev članova porodice.

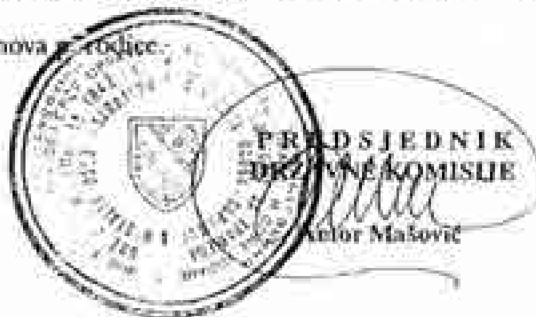

PREDSJEDNIK
DRŽAVNE KOMISIJE
[illegible]
Amor Mašović

Број: 65/03.
Дана, 30.05.2003.године

З А П И С Н И К
о усменој изјави датој на околности нестанка
за нестало лице КОПРИВИЦА (Маринка) ГОРАН

сачињен дана 30.05. 2003.године, у просторијама Канцеларије за тражење несталих и заробљених лица РС у Српском Сарајеву а поводом прикупљања чињеница и података од лица Драгиње Копривица , из Сарајева са адресом у Сарајеву, ул. Енвера Шеховића бр.26 (бивша улица: Омера Маслића бр. 2), општина Ново Сарајево, контакт телефон 033-616-792 којом приликом је дала слиједећу

И З Ј А В У

Мој син - Горан Копривица, рођен-а 20.09.1964. године у мјесту Сарајеву општина Центар био је стално настањен у улици Омера Маслића бр. 2. (садашњи назив улице је Енвера Шеховића бр. 26., неожењен , живио је у породичном стану са мајком и братом на поменутој адреси, када су започели ратни сукоби.

Дана, 22.06.1992.године отишла сам на саучешће породици која је становала у мом улазу (њихова Славица је погинула на Маркалама) гдје сам затекла комшију Едина Бранковића - званог Екица који ме је упитао гдје је Горан. Одговорила сам му: " у кући је, лежи, боли га глава". Недуго затим, Един је изашао, а након пола сата се вратио и видно узбуђен рекао ми је да су одвели мога Горана. Одмах сам сишла у свој стан али Горана су већ одвели.

Ноћу ми се Горан јавио телефоном и рекао: "Мама, немој да се секираш, неће ми ништа". Након разговора са Гораном јавио ми се непознати мушки глас и рекао ми "госпођо, не брините се за сина, преноћиће код нас јер је полицијски сат и не може да дође. Неће му се ништа лоше десити, нисмо ми као они са брда да убијамо". Горан је дошао сутрадан, око 10,00 часова, једва је ишао сав испребијан, ништа није могао да једе и да пије, само је говорио: "Зашто ми ово раде, када ником ништа лоше нисам урадио".

Ноћу, 24.06.1992.године око 23,00 часа група наоружаних људи насилно је ушла у мој стан, били су у војној униформи и имали су бијеле опасаче. Један од њих уперио је аутомат у мене а мог сина Горана су почели тући, малтретирати и убрзо га одвели. Свога сина сам тражила у војној команди и на другим мјестима не би ли сазнала гдје је али без успјеха. Самном је у почетку ишла и комшиница Азра, али након пријетњи горе поменутог Бранковића убрзо је одустала. Един Бранковић сигурно зна ко је одвео мога сина Горана и гдје је он завршио.

Из новинског текста објављеног у сарајевском "Ослобођењу" под насловом - "Расвјетљавају се убиства у Сарајеву, види се да је Окружно јавно тужилаштво у Сарајеву отворило истрагу на основу кривичне пријаве поднијете од стране Војне полиције против укупно 9 осумњичених припадника 6.брдске бригаде А БиХ и то: Енвера Зорнића и Изета Тињака, Мирсада Пашалије, Амира Хусића и Енвера Џанко због основане сумње да су починили кривично дјело убиства Јосипа Гогала, Јагоде Јанковић, Сретена Нинковића, Јована Поповића као и још три, неидентификована лица српске националности (једног мушкарца и двије старије жене). Истрагом је утврђено да је иста група под вођством Енвера Зорнића у јуну-јулу 1992.године лишила живота Горана Копривицу и још три лица чији идентитет није утврђен. Ова четири леша су одвезли и бацили на сметлиште у Бољаков поток. Поводом овог случаја за "Ослобођење" су говорили командант војне полиције Исмет Бајрамовић-Ћело, правни савјетник Војне полиције Фахрија Каркин као и начелник крим-одјељења Војне полиције Кемал Думањић.

Миро Лазић, члан Предсједништва БиХ је поводом убиства Јосипа Гогала дао изјаву новинама да је Горан Копривица убијен без доказа да је крив.

Напомињем да сам овим, изнијела све мени познате чињенице и околности, у вези нестанка и страдања мога сина Горана Копривице.

ИЗЈАВУ УЗЕО | **ЗАПИСНИЧАР** | **ИЗЈАВУ ДАО**

4 STRANA

decembar 1992

RASVJETLJAVAJU SE UBISTVA U SARAJEVU

Devet osumnjičenih

Istragom je obuhvaćeno devet lica za koje se sumnja da su počinili krivično djelo ubistva i teške krađe

Zbog osnovane sumnje da su počinili krivično djelo ubistva Josipa Gogale i drugih lica, zatim teške krađe, Vojno tužilaštvo Sarajevo je na prijedlog Vojne policije, prihvatilo krivične prijave i otvorilo istragu protiv ukupno devet osumnjičenih koji se nalaze u pritvoru. Istragom je obuhvaćeno šest, u našem listu već pomenutih pripadnika Šeste brdske — Izeta Tinjaka (rođenog 1969. godine), Rifeta Zornića (1956), Envera Zornića (1964), Dževada Omerbegovića (1965), Amira Husića (1969) i Mirsada Ašanija (1968), zatim tri nova osumnjičena: Ismeta Hajradinovića (1963), Maida Keča (1964) i

i biće vraćena vlasnicima, ukoliko su oni poznati.

— Ovdje je riječ o udruživanju radi vršenja krivičnih djela — kaže Bajramović. — Postoje materijalni dokazi da su osumnjičeni Josipa Gogalu, Jagodu Janković, Sretena Ninkovića i Jovana Popovića lišili života, opljačkali i spalili u decembru prošle godine. Jankovićevu su i silovali. Za ova ubistva je znao Dragan Brnić, ali ih je zatajio. Proširenjem istrage, takođe smo utvrdili da su u junu i julu lišili života i Goranu Kopruvicu i još troje lica čiji identitet nije utvrđen. Leševe ovo četvoro su odvezli i bacili na smetlište u Bojakovom potoku.

ПРИЛОГ VII/9
Група писама за помоћ и подршку

РЕПУБЛИКА СРПСКА
САВЕЗ УДРУЖЕЊА ПОРОДИЦА ЗАРОБЉЕНИХ И НЕСТАЛИХ ЛИЦА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У БиХ

Бања Лука, Улица :Симе Шолаје 3
Тел/факс.:051/212-652, Моб.:065/731-722
мејл: saveznestalihrs@yahoo.com

Broj akta 2-09/11

OHR

Visokom predstavniku

Gospodin Valentin Inzko

Poštovani:

Zbog Vaše skore posjete Tuzli i podrške koju ste tada javno dali Institutu za nestala lica BiH, vjerujemo da možemo očekivati da ćete iskoristiti sve Vaše nadležnosti i kao Visoki predstavnik preduzeti potrebne korake u rješavanju sledećih problema:

1. Obezbijediti da se provedu odluke Ustavnog Suda BiH po pitanju apelacija srpskih porodica nestalih lica iz Sarajeva, kao i izvođenje pred lice pravde odgovornih lica koja već 4 godine sprečavaju provođenje ovih odluka i na taj način diskriminišu žrtve iz reda srpskog naroda.

2. Obezbijediti ubrzanje procesa traženja nestalih lica u BiH, što i jeste svrha osnivanja instituta za nestala lica, kao i hitno popunjavanje upražnjenog mjesta u Kolegiju direktora iz reda Srpskog naroda.

3. Obezbijediti potpunu depolitizaciju procesa traženja nestalih lica kako bi izbjegli u budućnosti potpunu politizaciju ovog procesa, što porodicama nestalih nikako nije u interesu.

4. Da Sarajevo kao glavni grad BiH riješi sve probleme po pitanju nestalih lica, ratnih zločina i zločinaca i na taj način pokaže vlastitim primjerom svima u BiH da ne smije biti misterija i tajni. Tada će imati puno pravo da kritikuju sve gradove u BiH koji još nisu riješili te probleme.

5. Vlasti u Sarajevu moraju provesti odluku Parlamenta BiH i osnovati Komisiju za istraživanje ratnih zločina nad Srbima u Sarajevu /po principu Komisije za Srebrenicu/.

Kao što znate Savez porodica nestalih lica Republike Srpske je uvijek podržavao process traženja nestalih lica BiH a zbog toga i Institut za nestala i ICMP a tako će i ostati sve dok se uvažavaju legitimni zahtjevi porodica nestalih koje predstavljamo i kojima smo odgovorni.

Unaprijed Vam se zahvaljujemo

Dano 21.02.2011. godine

Predsjednik U.O. Saveza

Milan Mandić

РЕПУБЛИКА СРПСКА
САВЕЗ УДРУЖЕЊА ПОРОДИЦА ЗАРОБЉЕНИХ И
НЕСТАЛИХ ЛИЦА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У БиХ

Бања Лука, Улица :Симе Шолаје 3
Тел/факс:051/212-652, Моб.:065/731-722
мејл: saveznestalihrs@yahoo.com

Haški Tribunal

Glavnom Tužiocu

Gospodin Serž Bramerc lično

U ime našeg Saveza zahvaljujemo Vam se na pozivu da razgovaramo konkretno i otvoreno. Sigurno znate gospodine Bramerc da Vaš sud Haški Tribunal nije omiljen među Srpskim narodom zbog čudnih odluka po našem mišljenju. Mi Srbi doživljavamo Haški Tribunal kao politički sud namijenjen samo za Srbe i protiv Srba. Nije nam jasno da jedan oficir Vojske Republike Srpske istog ranga kao i oficir Armije Bosne i Hercegovine i na istom položaju u lancu komandovanja Srbin dobije 30 ili 40 godina zatvora, a Bošnjak Musliman dobije 2 godine.

Kako ćete nam objasniti da je pritvor u Ševeningenu pretrpan Srbima, a Bošnjaka tek nekoliko. Sve ove naše dileme i odbojnosti prema sudu u Hagu možete i ispraviti u koliko se zauzmete i uložite Vaš nesumnjivo veliki autoritet i preduzmete odlučne mjere u rješavanju sledećih problema:

1.Obezbijedite da se provedu odluke Ustavnog Suda BiH po pitanju apelacija srpskih porodica nestalih lica iz Sarajeva, kao i izvođenje pred lice pravde odgovornih lica koja već 6 godina sprečavaju provođenje ovih odluka i na taj način diskriminišu žrtve iz reda srpskog naroda.

2.Davanje odgovora porodicama nestalih iz reda srpskog naroda od strane institucija FBiH i BiH o sudbini njihovih najdražih, sa posebnim naglaskom na Sarajevo kao glavni grad. Na ovaj način bi FBiH i BiH zajedno sa Sarajevom poslalo pozitivnu poruku i pomoglo žrtvama iz reda srpskog naroda da donekle povrate potpuno izgubljeno povjerenje u pravni sistem i institucije BiH.

3.Da tribunal u Hagu obezbijedi informacije o lokacijama grobnica nestalih lica koje traže porodice iz reda srpskog naroda, u mjeri kojoj je dostavljao za nestala lica bošnjačke nacionalnosti.Na ovaj način bi bila ispravljena velika nepravda prema žrtvama iz reda srpskog naroda, koje su na žalost i na ovaj način diskriminisane, i zbog toga potpuno izgubile povjerenje u vladavinu prava.

4.Da Sarajevo kao glavni grad BiH riješi sve probleme po pitanju nestalih lica, ratnih zločina i zločinaca, misterioznih ubistava i nestanaka Srba i na taj način pokaže vlastitim primjerom

svima u BiH da nesmije biti misterija i tajni.Tada će Vlasti iz Sarajeva imati puno pravo da kritikuju sve gradove u BiH koji još nisu riješili te probleme.

5.Vlasti u Sarajevu moraju provesti odluku Parlamenta BiH i osnovati Komisiju za istraživanje ratnih zločina nad Srbima u Sarajevu /po principu Srebrenice/

S poštovanjem

Unaprijed Vam se zahvaljujemo

Dana 13.04.2011. godine

Predsjednik U.O. Saveza

Milan Mandić

Received by [illegible]
Head of [illegible], UN ICTY
Sarajevo

11.50
13th April 2011

РЕПУБЛИКА СРПСКА
САВЕЗ УДРУЖЕЊА ПОРОДИЦА ЗАРОБЉЕНИХ И
НЕСТАЛИХ ЛИЦА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У БиХ

Бања Лука, Улица :Симе Шолаје 3
Тел/факс:051/212-652, Моб.:065/731-722
мејл: saveznestalihrs@yahoo.com

Ambasada USA

n/r ambasadora

gospodin Patrik [redacted] Mun

Poštovani!

Zahvalan sam u ime porodica koje predstavljam i u svoje lično ime što ste mi pružili priliku da posjetim Vašu uglednu i cijenjenu Ambasadu, ogledalo Vaše moćne, bogate i napredne zemlje. Ovom prilikom zahvalio bih se Vašem narodu i rukovodstvu na nesebičnoj pomoći koju ste ukazali mom Srpskom narodu. Vašim prijateljima i savjetnicima kao lično boravio sam u Vašoj zemlji i uvjerio se u bogatstvo i gostoprimstvo Vašeg naroda i države.

U ovoj prilici moram Vam se i požaliti na svoju zemlju BiH. Nad našim porodicama nestalih lica u BiH provodi se nezapamćena diskriminacija. U ovoj zemlji zakoni se ne poštuju, zbog čega se ne mogu vratiti svojim domovima ni poslije devetnaest godina od progona, nestalih članova naših porodica nema već devetnaest godina, nemamo zaposlenja, slobodnog školovanja ni života.

Znam da je bilo zločina na svim stranama, ali ni jedan zločinac nije dobio odobrenje od mene i moje porodice da čini zločin.

Ali ja se moram osvrnuti posebno na sarajevsko-romanijsku regiju. Gospodine Ambasadore u Sarajevu [illegible] su gutali ljude. Ljudi su nestajali u strogom centru grada, [illegible] iz svojih vlastitih kuća i stanova, ubijana su djeca od osam mjeseci, do staraca preko devedeset godina, i još ih nema među živima, niti među mrtvima, nestali su. Vas, predstavnika najmoćnije zemlje na svijetu moram zamoliti da upotrijebite Vaš neizmjerno veliki ugled u svijetu da nam pomognete u sljedećem:

1. Obezbijediti da se provedu odluke Ustavnog Suda BiH po pitanju apelacija srpskih porodica nestalih lica iz Sarajeva, kao i izvođenje pred lice pravde odgovornih lica koja već 4 godina sprečavaju provođenje ovih odluka i na taj način diskriminišu žrtve iz reda srpskog naroda.

2.Davanje odgovora porodicama nestalih iz reda srpskog naroda od strane institucija FBiH i BiH o sudbini njihovih najmilijih, sa posebnim naglaskom na Sarajevo kao glavni grad. Na ovaj način bi FBiH i BiH zajedno sa Sarajevom poslale pozitivnu poruku i pomogle žrtvama iz reda srpskog naroda da donekle povrate potpuno izgubljeno povjerenje u pravni sistem i institucije BiH.

3.Da Tribunal u Hagu obezbijedi informacije o lokacijama grobnica nestalih lica koje traže porodice iz reda srpskog naroda, u mjeri kojoj je dostavljao za nestala lica bošnjačke nacionalnosti. Na ovaj način bi bila ispravljena velika nepravda prema žrtvama iz reda srpskog naroda, koje su na žalost i na ovaj način diskriminisane i zbog toga potpuno izgubile povjerenje u vladavinu prava.

4.Da Sarajevo kao glavni grad BiH riješi sve probleme po pitanju nestalih lica, ratnih zločina i [illegible] [illegible] i nestalih Srba i na taj način pokaže vlastitim primjerom svima u BiH da [illegible] [illegible]. Tada će Vlasti iz Sarajeva imati puno pravo da kritikuju sve gradove u BiH koji još nisu riješili te probleme.

5.Vlasti u Sarajevu moraju provesti odluku Parlamenta BiH i osnovati komisiju za istraživanje ratnih zločina nad Srbima u Sarajevu /po principu Srebrenice/

Naš Savez je od samog početka podržavao rad ICMP-a i Instituta za traženje nestalih lica BiH

Zbog [illegible] podrške tim institucijama mi u Upravnom odboru i ostale porodice prošli smo bez većih poteškoća.

Na našu veliku radost gospodin Mier [illegible] ambasador SAD-a postao je i prvi čovjek ICMP-a koji je i izabran na prijedlog gospodina Bila Klintona.

Unaprijed Vam se zahvaljujemo na Vašoj neuobičajnoj pomoći.

S poštovanjem

Dana 20.05.2011. god.

Predsjednik Udruženja

Milan Mandić

Adresa za kontakt:

Milan Mandić

Cara Lazara br. 4

71123 Istočno Sarajevo

RECEIVED BY. [signature]
STEVEN GILLEN
SECOND SECRETARY
US EMBASSY SARAJEVO

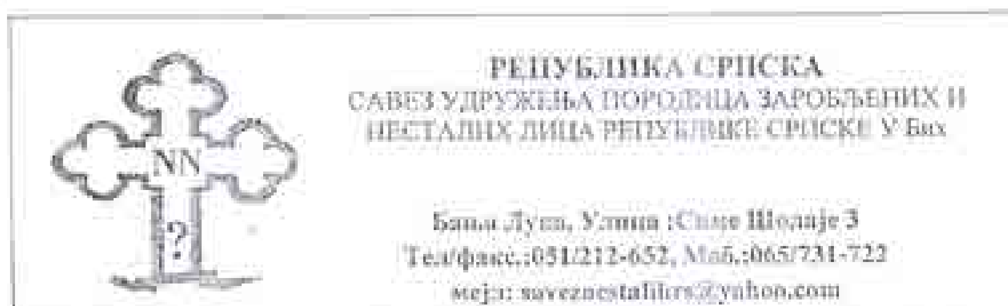
РЕПУБЛИКА СРПСКА
САВЕЗ УДРУЖЕЊА ПОРОДИЦА ЗАРОБЉЕНИХ И НЕСТАЛИХ ЛИЦА РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ У Бих

Бања Лука, Улица :Симе Шолаје 3
Тел/факс.:051/212-652, Моб.:065/731-722
мејл: saveznestalihrs@yahoo.com

Sekretaru Međunarodnog suda

za bivšu Jugoslaviju

Lično gospodin Johnu Hockingu

Poštovani

Izuzetna mi je čast da ste me pozvali na sastanak kako bi Vam predstavili naše viđenje o pitanju rada Međunarodnog suda. Susreli smo se i sa gospodinom Seržom Bramercom glavnim tužiocem Haškog tribunala. Iznesili smo svoje nezadovoljstvo radom Haškog suda i tužilaštva.Vaša sporost, jednostranost i neobjektivnost su glavni uzroci našeg nezadovoljstva. Nesrazmjernost u visini kazni Haškim optuženicima Bošnjačkim i Srpskim oficirima je nedopustivo. Nedopustivo je da Srpski oficir dobije 30. godina zatvora, a Bošnjački oficir istog ranga i komandne odgovornosti bude osuđen na 2-3 godine, a pretežno bude oslobođen.

Nemožemo biti zadovoljni da je čitavo političko i vojno rukovodstvo Srpskog naroda u Haškom trubunalu, a Bošnjačko i Hrvatsko na slobodi ili je isprika, da nisu umili podigli bi optužnicu. Izražavamo nezadovoljstvo i radom Suda i Tužilaštva BiH.

Rade selektivno, neobjektivno i potpuno su kopirali Vaš način rada. Dajemo Vam na znanje da je nad Srbima izvršeno više teških ratnih zločina koji su na granici genocida. Zločini nad Srbima u Sarajevu, Srebrenici, Kravicama, Bratuncu, Srednjoj Bosni, dolini Neretve, Podrinju, Tuzli, Zenici, Goraždu sve počinjeni 1992 i 1993 godine stoje u Vašim ladicama i ladicama BiH suda i tužilaštva. Molimo Vas da se ti predmeti aktiviraju pošto stoje tamo desetak godina Klanje, patenje i silovanje Srba izgleda da je za Vas kolateralna šteta i tome ne pridajete pažnju. Kako da Vas poštujemo i uvažavamo. U prilogu dostavljam Vam i pismo dostavljeno lično gosp. Bramercu.

Nadamo se da ćete uvažiti naše primjedbe i obavijestiti nas o tome.

Adresa: Milan Mandić

Lukavica Cara Lazara br. 4.

71123 Istočno Sarajevo

Dana 29.06.2011. god.

Predsjednik Saveza

Milan Mandić

Primjao: 29.06.2011

Источно Сарајево, 26.10.2012.

Генерални секретар Уједињених нација
Бан Ки Мун
Секретаријат Уједињених нација
Њујорк, NY 10017

Савет безбедности
Секретаријат Уједињених нација
Њујорк, NY 10017

Судија Теодор Мерон
Предсједник МКСЈ
УН-МКСЈ
Поштански претинац: 13888
2501 EW Хаг, Низоземска

Ваша Ексцеленцијо,

Обраћам Вам се овим путем поводом неугодног и срамотног догађаја који је поново отворио наше болне и незалијечене ране, потпуно разорио нашу крхку вјеру у владавину права и међународне институције које је спроводе, те распршио наше задње наде да ће правда бити задовољена за нас, жртве рата.

Ради се о посљедњој посјети главног тужиоца Хашког трибунала за бившу Југославију, Сержа Брамерца, Босни и Херцеговини, а која се одвијала у периоду од 15. до 17. октобра 2012. године.

Након што смо сазнали да ће г. Брамерц посјетити БиХ и састати се, између осталог, са представницима породица жртава рата у БиХ, схватили смо да су телефоном позвани

само представници бошњачког народа. Након што смо то сазнали, у невјерици да је такво нешто могуће, одреаговали смо огорчено и протестовали путем свих јавних медија 15. и 16. октобра, те захтијевали да и ми, представници друга два конститутивна народа у БиХ, такође присуствујемо заказаном састанку.

Упркос нашим огорченим реакцијама и захтјевима, представницима породица српских и хрватских жртава рата није било дозвољено да присуствују већ поменутом састанку, пошто је г. Брамерц одбио да чује наше вапаје за помоћ и правду.

Након састанка између г. Брамерца и представника жртава рата само једног народа, односно Бошњака, а којег су попратили сви медији, услиједило је оправдање за овај срамни догађај – које је г. Брамерц лично изрекао – а оно је гласило да се он састао са тим породицама због њихове сарадње са Хашким судом на оптужницама против оптужених г. Караџића и г. Младића.

Међутим, представници породица жртава рата који су присуствовали састанку рекли су за исте медије да су друге теме о којима се такође разговарало биле остваривање права жртава рата на материјалну компензацију у БиХ, рад Суда и Тужилаштва БиХ, сарадња између Србије и БиХ по питању процесуирања ратних злочина итд.

Након свега што је речено, ми, представници породица небошњачких жртава рата, Срба, Хрвата и осталих, сматрамо да је порука коју је послао г. Брамерц ужасна, односно да права која важе за бошњачке жртве не важе за нас, небошњаке, да Хашки трибунал не суди за злочине над небошњачким жртвама, да за небошњачке жртве у БиХ не постоји правда нити владавина права, да међународна заједница и оснивач Хашког трибунала сматрају прихватљивим било који облик дискриминације небошњака и селективне правде, да су за међународну заједницу апартхејд и сегрегација на расном и етничком принципу могући и прихватљиви у 21. вијеку, те да је дозвољено чинити злочине над небошњацима у БиХ јер су они други и другачији.

[Почетак друге странице оригиналног текста.]

Нажалост, та је изјава додатно поткријепљена чињеницом да су представници Хашког трибунала у више наврата вршили ексхумације и достављали информације о локацијама гробница искључиво бошњачких жртава, док то нису урадили чак ни за једну једину небошњачку жртву!!!

Како да ми оправдамо тако застрашујуће чињенице и спознаје својој дјеци или како да им објаснимо зашто нико није одговарао за злочине почињене против њихових дједова, бака, очева, мајки, браће, сестара, стричева, ујака, тетки, које у доста случајева они никада нису имали прилику ни упознати и упамтити и да су осуђени на одрастање без њих.

Како да објасним својој дјеци зашто нико није одговарао за то што је моја мајка, једна старица од 65 година, провела четири године у логорима Армије БиХ у Сарајеву, за

отмицу мог брата, цивила, из његовог стана у Сарајеву и његово брутално мучење у четири логора Армије БиХ у Сарајеву и његово пуштање на слободу тек у јануару 1996. године, или за нестанак мог оца из његове куће у Сарајеву 1992. године и константно одбијање сарајевских институција да ми дају званичан одговор у вези са судбином мог оца, упркос одлуци Дома за људска права БиХ из 2006. којом им је наложено да удовоље мом захтјеву???

Да, постоји читава генерација омладине која одраста, а да нема баш никаквог разлога да вјерује у правду и владавину права, већ у владавину силе, бруталне силе.

У том контексту принуђени смо да тврдимо да је г. Брамерц починио озбиљан облик дискриминације жртава рата на етничкој, политичкој и другој основи, као и да је прекршио све међународне конвенције и декларације које забрањују све облике дискриминације, Статут Хашког трибунала за бившу Југославију, као и све резолуције и принципе на којима је исти основан од Савјета безбједности Уједињених нација.

Очекујемо и захтијевамо да Ви, као одговорни и савјесни, предузмете све неопходне мјере предвиђене законом те позовете г. Брамерца на одговорност и иницрате да он буде смијењен како бисте заштитили оно што је некада било познато као правда и владавина права и како бисте вратили нашој дјеци макар зрно наде да може постојати праведнија и боља будућност.

Искрено се надајући да ће разум, професионалност и људска и институционална одговорност надвладати зло дискриминације и кршење људских права оних којима су иста најпотребнија, радујемо се Вашем благовременом одговору у вези са предузетим мјерама.

[печат: Република Српска, Српско Сарајево,
Удружење породица несталих лица]

Срдачно,

Milan Mandić
[потпис ћирлилицом: Мандић М]
Предсједник Удружења [породица] несталих лица
Сарајевско-романијске регије и
члан Савјетодавног одбора
Института за нестала лица БиХ

[лого: Уједињене нације]

Уједињене нације
[француски: Уједињене нације]

[лого: Међународни кривични суд за бившу Југославију]

Међународни кривични суд за бившу Југославију
[француски: Међународни кривични суд за бившу Југославију]

Њ.Е. СУДИЈА ТЕОДОР МЕРОН
ПРЕДСЈЕДНИК

ТЕЛЕФОН +31 70 512.86.85
ФАКС: +31 70 512.53.07

[француски: Њ.Е. СУДИЈА ТЕОДОР МЕРОН
ПРЕДСЈЕДНИК

Телефон: +31 70 512.86.85
Факс: +31 70 512.53.07]

22. новембар 2012. године

Драги г. Манџићу,

Хвала Вам на Вашем писму од 26. октобра 2012. године, а које је моја канцеларија запримила 22. новембра 2012. године.

Као што знате, Тужилаштво је орган који је независан од Трибунала те ја, као Предсједник Трибунала, немам овласти да се мијешам у рад његове канцеларије. Ипак, прослијеђићу Ваше писмо тужиоцу како би и он био информисан о овоме.

Срдачно,

[потпис латиницом: нечитко]
Теодор Мерон
Предсједник

Г. Милан Манџић
Предсједник Удружења [породица] несталих лица
Сарајевско-романијске регије и
члан Савјетодавног одбора
Института за нестала лица БиХ
Лукавица – Цара Лазара бр. 4.
71123 Источно Сарајево
Босна и Херцеговина

Черчилов трг бр. 1, 2517 JW Хаг, поштански претинац 13888, 2501 EW Хаг , Низоземска
[француски: Черчилов трг бр. 1, 2517 JW Хаг, поштански претинац 13888, 2501 EW Хаг , Низоземска]
Тел: + 31 (0)70 512-5000 , Факс: + 31 (0)70 512-5345 , Интернет: http://www.un.org/icty

Поглавље VI
ПРИЛОГ VIII

Неки од многих вандализованих и уништених српских православних гробља, гробница или меморијалних зидова.

Поглавље VI
ПРИЛОГ IX

Дугорочни психолошки упитник о страдању, патњи и међугенерацијском преносу ПТСП-а.

Број упитника:

Име или иницијали или само број:

Датум рођења и године старости:

Брачно стање:

Живио/Живјела у Сарајеву од .... до ....

Упитник бр. 1

Изложеност потенцијално трауматским догађајима (Критеријум А) ће се оцјењивати помоћу контролне листе животних догађаја (ЛЕЦ-5), која је прилагођена изворној студији. Присуство ПТСП-а ће се процјењивати помоћу контролне листе ПТСП-а (ПЦЛ-5). ПЦЛ-5 се састоји од 20 ставки које су у складу са 20 критеријума за процјену ПТСП-а, који су описани у ДСМ-5 (Дијагностички систем менталних поремећаја) и садрже четири подскале које одговарају овим четирима групама симптома:

* **Критеријум Б**: симптоми самонамећућих сјећања и поновно преживљавање (ставке 1-5):

→ Поновни или нежељени кошмарни снови, присјећања, поремећаји спавања, мисли или осјећаји повезани са трауматским догађајем.

* **Критеријум Ц**: избјегавање (ставке 6-7):

→ избјегавање или покушај избјегавања унутрашњих или спољашњих подсјетника на трауматски догађај/трауматске догађаје.

* **Критеријум Д**: негативне промјене у когницији и расположењу (ставке 8-14):

→ упорна и претјерана негативна увјерења о себи, свијету, другима, негативна расположења, немогућност доживљавања позитивних емоција

* **Критеријум Е**: повећана побуђеност и реактивност (ставке 15-20):

→ изражена повећана побуђеност или реактивност, као што су иритабилност, хипервигилност, поремећај спавања, потешкоће са концентрацијом, превише изражена реакција трзања.

А. Контролна листа животних догађаја (ЛЕЦ)/први дио

I. Критеријум А/ Стресор: доле су наведени бројни стресни догађаји (изложеност смртној опасности или пријетњи смрћу, озбиљне повреде, сексуално насиље). За сваки догађај заокружите једно или више слова (А, Б, Ц, Д) испод догађаја да бисте назначили сљедеће начине:

(**А**) Догађај Вам се лично десио, непосредно сте искусили догађај.

(**Б**) Били сте свједок догађај који се десио неком другом.

(**Ц**) Сазнали сте за догађај који се догодио члану блиске породице или блиском пријатељу.

(**Д**) Имали сте поновљено индиректно излагање узнемирујућим детаљима догађаја/догађајима. Ово се могло догодити током породичних дискусија или током професионалних дужности (историјско истраживање, ексхумација/идентификација тијела, кривичне истраге, итд.).

Обавезно узети у обзир период од 1991. до 1995. године у Сарајеву док пролазите кроз листу догађаја.

Догађаји:

1. Борба или изложеност ратној зони (у војсци или као цивил):
→ А – Б – Ц – Д

2. Физички напад (на примјер, нападнути, ударани, шамарани, шутирани, претучени):
→ А – Б – Ц – Д

3. Напад оружјем (на примјер, упуцан, избоден/убоден, пријетња ножем, ватреним оружјем, бомбом):
→ А – Б – Ц – Д

4. Сексуални напад (силовање, покушај силовања, принуђени на разне сексуалне радње силом или под пријетњом физичког повређивања):
→ А – Б – Ц – Д

5. Друга нежељена или непријатна сексуална искуства:
→ А – Б – Ц – Д

6. Заробљеништво (на примјер, киднаповани, држани као таоци, ратни заробљеници):
→ А – Б – Ц – Д

7. Болест или повреда опасна по живот:
→ А – Б – Ц – Д

8. Тешка људска патња:
→ А – Б – Ц – Д

9. Изненадна насилна смрт (на примјер, убиство, самоубиство):
→ А – Б – Ц – Д

10. Неки други стресни догађај или искуство:
→ А – Б – Ц – Д

Б. Контролна листа животних догађаја/ 2. дио

1. Ако сте нешто заокружили за догађаје од 1 до 10 у првом дијелу, укратко идентификујте догађај на који сте мислили:

2. Ако сте искусили више од једног догађаја у првом дијелу, размислите о догађају који сматрате најгорим догађајем, што за овај упитник значи догађај који вам највише смета. Ако сте искусили само један од догађаја из првог дијела, користите га као најгори догађај. Молимо Вас да одговорите на сљедећа питања о најгорем догађају (означите све понуђене одговоре који се односе на Вас): Укратко опишите најгори догађај (на примјер, шта се десило, ко је био укључен, итд.).

3. Када се то догодило? .... (молимо процијените ако нисте сигурни)

Како сте га доживјели? (Заокружите)

А. То се догодило мени лично

Б. Био сам свједок

Ц. Сазнао сам да се то дешава блиском члану породице или блиском пријатељу

Д. Више пута сам био изложен узнемирујућим детаљима о томе.

Е. Остало, молимо опишите:

4. Да ли је нечији живот био у опасности? (Заокружите)

Х. Да, мој живот

Х. Да, живот неког другог

Х. Не

5. Да ли је неко био тешко повријеђен или убијен? (Заокружите)

Х. Да, ја сам био тешко повријеђен

Х. Да, неко други је био тешко повријеђен или убијен

Х. Не

6. Да ли је то укључивало сексуално насиље? (Заокружите)

Х. Да

Х. Не

7. Ако је догађај укључивао смрт блиског члана породице или блиског пријатеља, да ли се то догодило усљед неке врсте насиља? (Заокружите)

Х. Да

Х. Не

8. Колико сте укупно пута искусили сличан догађај који је био стресан или приближно стресан као што је најгори догађај? (Заокружите)

Х. Само једном

Х. Више пута (Молимо да тачно или оквирно наведите колико пута сте искусили тај догађај: ....)

Ц. Контролна листа ПТСП-а за ДСМ-5 (ПЦЛ-5)

Одговори на ових 20 ставки, од критеријума Б до критеријума Е, имају нивое од 0 до 4 (заокружити), свака ставка нивоа 2 или више сматра се присутним:

* 0 : Одсутан
* 1 : Благ/испод прага
* **2** : Умјерен/**праг**
* 3 : Јак/изразито повишен
* 4 : Екстреман/онеспобљавајућ

I. Критријум Б (ставке од 1 до 5): симптоми поновног проживљавања трауматског догађаја. Трауматски догађај се поново проживљава на један (или више) сљедећих начина:

Ставка 1. Учестале узнемирујуће мисли или сјећања на трауматски догађај. Понављајућа, невољна и наметљива сјећања. Дјеца старија од шест година овај симптом испољавају кроз репетитивне игре у којима се испољавају аспекти трауме.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 2. Понављајући кошмари. Трауматични кошмари или узнемирујући снови у којима је садржај сна повезан са трауматским догађајем. Дјеца могу имати застрашујуће снове у којима садржај сна није повезан са траумом.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 3. Осјећај да се догађај опет одиграва, који се понекад назива флешбек. Дисоцијативне реакције, као што су флешбекови, када се особа осјећа као да се догађај понавља. Дјеца могу да одглуме догађаје у игри.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 4. Интензивна психичка патња приликом излагања стимулусима који подсјећају на догађај. Интензивна или продужена патња након излагања стимулусима који подсјећају на трауматски догађај.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 5. Изражена физиолошка реакција, као што је убрзан рад срца, након излагања подсјетницима на трауматски догађај. Поновно проживљавање: физичка реакција, као што је убрзан рад срца или знојење, кад се присјети трауматског догађаја.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

II. Критеријум Ц (ставке 6 и 7): избјегавање. Упорно избјегавање подсјетника који су повезани са трауматским догађајем и који се појављују након трауматског догађаја, а за које важи једно, или оба, од наведеног:

Ставка 6. Избјегавање мисли или осјећаја о самом трауматичном догађају.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 7. Избјегавање спољашњих подсјетника који су повезани с трауматским догађајем, као што су људи, мјеста, разговори, активности, предмети или ситуације.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспоблајвајућ: 4

III. Критеријум Д (ставке 8-14): негативне промјене у расположењу. Негативне промјене у когницији и расположењу које су се појавиле или погоршале након трауматског догађаја, а за које важи два или више од сљедећег:

Ставка 8. Немогућност присјећања кључних аспеката трауматског догађаја, најчешће због дисоцијативне амнезије, а не због повреде главе, алкохола или дроге.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 9. Стална и често искривљена негативна увјерења или очекивања од себе или свијета, на примјер: „Ја сам лош" или „Цио свијет је опасан".

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 10. Стално, искривљено окривљивање себе или других за изазивање трауматског догађаја или за посљедице трауматског догађаја.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 11. Стална стања негативних емоција, укључујући страх, ужас, љутњу, кривицу или срам.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 12. Значајно смањен интерес за учествовањем у активностима које су некада представљале уживање.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 13. Осјећаји одвојености и отуђености од других.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1

* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспособљавајућ: 4

Ставка 14. Континуирана немогућност доживљавања позитивних емоција, као што су срећа, љубав и радост.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспособљавајућ: 4

IV. Критеријум Е (ставке 15-20): промјене у узбуђености/реактивности. Промјене у побуђености и реактивности повезане с трауматским догађајем које су се појавиле или погоршале након трауматског догађаја, а које се показују кроз два или више од сљедећег:

Ставка 15. Иритабилно или агресивно понашање

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспособљавајућ: 4

Ставка 16. Самодеструктивно или несмотрено понашање.

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспособљавајућ: 4

Ставка 17. Стално је на опрезу, има осјећај као да опасност вреба иза сваког угла (хипервигилност).

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспособљавајућ: 4

Ставка 18. Превише изражена реакција на трзај

* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспособљавајућ: 4

Ставка 19. Потешкоће с концетрацијом.
* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

Ставка 20. Поремећаји спавања.
* Одсутан: 0
* Благ/испод прага: 1
* Умјерен/праг: 2
* Јак/изразито повишен: 3
* Екстреман/онеспобљавајућ: 4

V. Критеријум Ф: трајање. Промјене наведене под критеријумима Б, Ц, Д и Е трају дуже од мјесец дана.

VI. Критеријум Г: функционални значај. Значајан клинички поремећај или оштећење у социјалној или радној области животног функционисања.

VII. критеријум Х: искључење. Ове сметње се не могу приписати лијековима, алкохолу или другој болести.

Упитник бр. 2

Утицај ратне трауме на српске породице током неколико генерација ће бити процијењен помоћу оригиналног упитника са утврђивањем нивоа утицаја ратне трауме на породице. Да = 1, Не = 0.

П1. Да ли је члан ваше породице погинуо, тешко рањен или нестао током рата у Сарајеву? (Заокружите)
* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П2. Да ли је члан ваше породице погинуо, тешко рањен или нестао током Другог свјетског рата или рата у Босни (91/95 изван Сарајева)?
* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П3. Да ли се често налазите са својом породицом да разговарате о рату или слушате патриотске пјесме или музику?
* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П4. Да ли често гледате слике или документарне филмове везане за рат, читате књиге или чланке везане за рат?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П5. Да ли у својој кући (на видном мјесту) имате било какве ствари везане за рат (фотографије, заставу, војну капу, оружје, итд.)?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П6. Да ли са својом породицом обиљежавате датуме повезане са ратом и годишњице смрти у рату?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П7. Да ли сте својој дјеци или унуцима дали име по некоме из ваше породице ко је погинуо у рату или по неком ратном хероју?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П8. Да ли Вас је физички напао или издао пријатељ или комшија несрпске националности којег сте добро познавали?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П9. Да ли Вам је била потребна заштита неког утицајног пријатеља или комшије несрпске националности?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П10. Да ли често користите погрдне изразе за описивање заједнице која се сматра непријатељском (на примјер, усташа за Хрвата)?

*Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П11. Да ли икада осјетите мржњу или жељу за осветом према вашим прогонитељима који су остали некажњени?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П12. Да ли сте изгубили контакт са припадницима хрватске или муслиманске заједнице?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П13. Да ли сматрате да су ужаси рата које сте доживјели или које је ваша породица претрпила непознати или омаловажени у Европи и свијету?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П14. Да ли патите што имате члана (чланове) своје породице који је још увијек сахрањен у Сарајеву?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П15. Да ли одлазите у Сарајево да се молите на мјесту гдје је члан породице или блиски пријатељ сахрањен (или нестао)?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П16. Да ли се редовно молите за своје најмилије који су погинули или рањени у рату?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П17. Ако члан Ваше породице који је погинуо у Сарајеву нема гроб (нестао или сахрањен у масовној гробници), да ли сте у Вашој кући посветили мјесто за молитве или медитације?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П18. Када говорите о логору Јасеновац, да ли доживљавате интензивне емоције?

* Да

* Не

* Питање се не односи на мене

П19. Доживљавате ли или не Републику Српску као уточиште за Србе западно од ријеке Дрине након искуства са геноцидом над Србима у Независној Држави Хрватској и након стравичног конфликта током деведесетих година двадесетог вијека?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П20. Да ли сте размишљали да напустите Републику Српску, одете у иностранство?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П21. Да ли сте забринути за будућност своје дјеце (страх од новог рата)?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П22. Да ли се лијечеите (узимате прописану терапију) да бисте ублажили патње повезане са ратом?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П23. Да ли имате неке одређене гестове, ставове или ритуале којима умањујуете своје страхове или симптоме анксиозности повезане с ратом?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П24. Ако никада не говорите о рату, да ли је то због страха од проживљавања тренутака који су превише болни за вас, покушавате да заборавите?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П25. Постоје ли мјеста гдје се никада не враћате јер оживљавају трауматска сјећања?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П26. Кад покушате да потиснете сјећања, да ли то радите да заштитите своју породицу и да не преносите страх и несрећу?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П27. Када говорите о рату, да ли је то због тога да не заборавите и одржите сјећање на догађаје?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П28. Када говорите о рату, да ли је то због тога да се ослободите терета који је сувише тежак да се са њим носите сами?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П29. Да ли досљедно присуствујете комеморативним догађајима?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

П30. Да ли постоји препрека да славите крсну славу, то јест, свог свеца заштитника?

* Да
* Не
* Питање се не односи на мене

Да ли имате да кажете или детаљније опишете нешто што нисте могли да искажете кроз овај упитник?

.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.
.

Поглавље VI
ПРИЛОГ X

Колекција личних изјава и записника о саслушању свједока повезаних са страдањем Срба у Сарајеву. Изјаве је одабрао члан Комисије Патрик Барио.

САДРЖАЈ

ЗАПИСНИК О САСЛУШАЊУ СВЕДОКА

саставлен дана 05.11. 1995. године код Istražnim

судије Osnovnog суда у Ilidži

у кривичном поступку против N.N.

због кривичног дела из члана ______ КЗ.

Šušić Bratislav – судија

Записничар

[illegible]

Сведок

Šušić Borislav

Саслушању сведока присуствују и: јавни тужилац

окривљени

браниоци

Започето у 10.00 часова

Сведок је опоменут да је дужан да говори истину и да не сме ништа прећутати, упозорен је на последице давања лажног исказа, као и да није дужан да одговара на поједина питања, ако је вероватно да би тиме изложио себе или свог блиског сродника тешкој срамоти, знатној материјалној штети или кривичном гоњењу (члан 238. ЗКП), па на питања општег карактера даје одговоре:

1) Име и презиме: Šušić Borislav

2) Име оца: Radmilo

3) Занимање: diplomirani pravnik

4) Боравиште: [illegible] Gladno Polje 237, Hadžići

5) Место рођења: Luke, Hadžići

6) Година рођења: 0[illegible].03.19[illegible].

7) Однос са окривљеним и оштећеним:

[illegible]

Šušić B.

- 2 -

Po završetku Pravnog fakulteta zaposlio sam se u Službi državne bezbednosti republički SUP BiH, 1982. godine. Stanovao sam u stanu roditelja u Sarajevu, Ulica Brankova, sada Hiseta broj 21/4. Oženio sam se Ljiljanom rodjenom Andrić i sa njom imam jedno maloletno dete.

U periodu od 1985. godine do 1987. godine bio sam raspoređen na radno mesto komandira stanice milicije u Hadžićima, a 1987. godine postavljen za sekretara SUP-a Hadžići, koju funkciju sam obavljao do 01.06.1991. godine, posle čega sam premešten u Upravu policije tadašnjeg republičkog Ministarstva za unutrašnje poslove BiH u Sarajevu. Početkom maja 1992. godine Jusuf Pušina, tada pomoćnik ministra za policiju, pozvao me je i bez objašnjenja oduzeo mi službenu legitimaciju i oružje, nakon čega sam otišao na bolovanje, a 15. juna 1992. godine dobio sam rešenje da se raspoređujem na administrativne poslove u Upravi policije za praćenje dopisa iz oblasti javnog reda i mira tako da se od tada više nisam bavio nikakvim operativnim poslovima. Od službenih lica Uprave dobio sam akreditacionu karticu koju sam stalno nosio na reveru, kao javni identifikacioni dokument, kako u zgradi MUP-a tako i van nje.

Kako sam naveo, bio sam isključen iz svih operativnih poslova policije, a u privatnom životu nisam se mogao slobodno kretati gradom kao u prethodnom periodu, obzirom na situaciju koja je tada vladala u Sarajevu.

U MUP je ostao mali broj Srba. Pojedini pripadnici MUP-a, ekstremni muslimani, vršili su svakodnevno pritiske na razne načine, da se sva nepoznata lica oteraju iz policije i da u njoj ostaju samo muslimani, članovi SDA. U takvoj aktivnosti najviše su se isticali Enver Halvadžija, sekretar za narodnu odbranu u Novom Gradu, Avdo Hebib, pomoćnik ministra za policiju, Halid Krivić, komandir policije u stanici Novi Grad i Mehmed Kamenica iz Goražda, inspektor. Inače, policija u celini, bila je u izvesnoj dezorganizaciji i radila sve do polovine juna 1992. godine, kada se počinje ozbiljnije organizovati. Formirano je ministarstvo za unutrašnje poslove, na čelu sa ministrom

- 3 -

Jusufom - Jukom Prazinom. Za podsekretara za državnu bezbednost postavljen je Jozo Jozić, koji je kao obaveštajac hrvatske obaveštajne službe (SIS), emigrirao 1993. godine, a na njegovo mesto došao je njegov dotadašnji zamenik Nedžad Ugljanin, ekstremista, rodom iz Mostara. Pod njegovim neposrednim rukovodjenjem formirana je grupa snajperista koja je bila u formaciji Službe državne bezbednosti, medju kojima poznajem Šošić Dragana i Šošić Borisa, Hrvati, koji su u bliskoj rodbinskoj vezi. Ugljanin je lično odlazio i u neke njihove akcije. Lično sam, septembra ili oktobra 1992. godine, bio u prilici da stticajem okolnosti gledam kada je Šošić Dragan, u povratku sa jedne akcije pisao izveštaj, u kome je pored ostalog napisao: "Bio sam na osmatranju sa Mašinskog fakulteta i "Elektroprivrede". Imao sam dva pogotka. Od toga jedan uspešan, kada sam pogodio jednu ženu ispred zgrade MUP-a na Vracama, koja je prala šargarepu i bila meni okrenuta ledjima". O ubistvu ove žene, kako je opisao Šošić Dragan, potvrdio mi je i Ostoja Janković, pre rata načelnik SDB u Sarajevu, a u to vreme bio u rezervnom sastavu DB, koji je ovaj slučaj u mom prisustvu prokomentarisao: "Jebem ti ovakvu državnu bezbednost koja ubija žene s ledja". Janković je emigrirao 1993. godine i sada se nalazi u Austriji. Nije mi poznato gde se nalaze Šošići.

Pripadnici državne bezbednosti učestvovali su u svim akcijama pretresa srpskih stanova zajedno sa vojnim organima bezbednosti, kojom prilikom su tražili navodnu "petu kolonu" i "snajperiste". Čuo sam, po njihovom povratku sa tih akcija, da su izgovarali poput šifre "leti leti" što je značilo da su prilikom pretresa bacili nekog Srbina sa višespratnice. Takvih slučajeva bilo je dosta na Alipašinom Polju i na području Novog Grada, ali neki konkretan slučaj mi nije poznat.

Koliko je meni poznato iza lansiranja Juke Prazine u Sarajevu, stajala je Služba državne bezbednosti, uz punu podršku Stranke Demokratske Akcije, odnosno Alije Izetbegovića, koji ga je proizveo u čin generala i komandanta svih specijalnih jedinica u Sarajevu, što je bilo objavljeno i preko televizije i drugih sredstava informisanja.

- 6 -

Pomoćnik ministra za unutrašnje poslove za poslove policije - uniformisanog dela, bio je Ismet Dahić, ranije komandir stanice milicije Stari Grad. Smenjen je 1993. godine a na njegovo mesto došao je Stambolić Omer, iz Hrasnice, bivši načelnik stanice policije na Stupu, gde je opljačkao ogromno bogatstvo u skladištima privrednih kapaciteta. Njegovi pomoćnici su bili Ivan Ilić, Hrvat, i Dragan Vikić, Hrvat, komandant odredba specijalne policije.

Dragan Vikić je sa svojom jedinicom učestvovao u svim borbenim akcijama i dejstvima MUP-a. Oni su sredinom maja 1992. godine, zajedno sa 102. brigadom tzv. Armije BiH, odnosno velešićkim i pofalićkim odredom iz sastava 101. brigade, na čelu sa Safetom Zajkom, iz Pofalića i Enverom Šehovcem, takodje iz Pofalića, učestvovali u napadu na srpsko civilno stanovništvo u Pofalićima i Velešićima, sa namerom da se ovo stanovništvo protera sa tih područja. Tada je, kako sam čuo, ubijeno izmedju 250 i 300 Srba, civila, uglavnom starijih osoba, žena i dece. Nije bio zarobljen nijedan srpski borac, koji su zarobljeni i kojima je sudjeno, niti je zvanično objavljeno da je takvih bilo.

Leševi ovih žrtava sahranjeni su u gradskoj deponiji - smetlište, u Buća Potoku, iznad objekta "Zrak", odnosno zatrpani su bagerima. Bio sam u prilici da lično vidim ovu deponiju. Radi se o jednoj provaliji dubokoj od oko 100 metara, u koju se svakodnevno dovozi smeće iz Sarajeva, i bagerima obrušava. O zatrpavanju leševa iz Pofalića i Velešića, u ovoj deponiji, pričao mi je u Centralnom zatvoru (o svom boravku u njemu, i drugim zatvorima, biće reč u daljem tekstu) Ademović Ramiz, vozač u preduzeću "Šipad Standard" na Stupu, a sada vozač u gradskoj pekari, osudjen zbog nekih razbojništava. Prema njegovim rečima on je bio direktni učesnik u akciji na Pofalićima u kojoj se navodno isticao kao veliki borac. U vezi prednjeg doslovno je rekao: "Ne treba leševe i grobove tražiti u Pofalićima i Velešićima, nego u smetlištu na Buća Potoku."

Veći broj pohvatanog srpskog civilnog stanovništva u akciji na Pofalićima i Velešićima zatvoren je u krugu RO "Zrak" u naselju Buća Potok, gde su ubijani, o čemu mi je pričao Šmaij Benjamin – Benja, kao i Džin Mirsad, pre rata kriminalci, a koji su bili u zatvoru zbog ubistva brata i sestre Bore i Borke Krajišnik i njihove majke, a u njihovom ubistvu učestvovao je i Petrović Samir, zvani "Petra". Oni su u zatvoru otvoreno pričali da su zajedno sa Serdarević Nedžadom, zvani "Sinica" ubili bračni par Šiljević Risto, koga su zaklali, a suprugu Kosu udavili, kao i nekog Nikolića, starijeg čoveka, vlasnika videoteke u Buljakovom Potoku. Bili su pripadnici jedinice zvane "Strela", na čijem čelu je bio Šiljo Smajo, poznati karatista i kriminalac iz Buljakovog Potoka. Učestvovali su u akcijama na Pofaliće, Velešiće i mnoge druge. Njihovi zločini su dokazani, ali zahvaljujući intrigama ... Kapo Muhidinu, dokazi su uništeni a oni su pušteni na slobodu.

U akciji na Pofaliće i Velešiće, koliko je meni poznato, učestvovale su jedinice Dragana Vikića i Juke Prazine, pored napred navedene 102. brigade, velešićkog i pofalićkog odreda.

U vezi napada na kolonu vojnih sanitetskih vozila bivše JNA, 2.maja 1992. godine, poznato mi je jedino da su električni vodovi za tramvaj i trolejbuse, pod naponom, koji su nabačeni na kolonu, i usmrtili najveći broj lica u ovoj koloni, bili povučeni jednim žutim "TAP"-om i da se na licu mesta veoma brzo našla grupa Juke Prazine, koja je ubijala lica iz kolone. Zarobljene iz ove kolone je najviše mučio i maltretirao Abdulah zvani "Dule", ne znam mu prezime, bivši vozač u hotelu "Bristol". On je zarobljenike držao u podrumu sportskog doma "FIS", preko puta gradskog MUP-a i u kino dvorani "Djuro Djaković". Abdulah se sada smatra zaslužnim gradjaninom Sarajeva, drži kafić "Zlatni Ljiljan 1" u poslovnim prostorijama robne kuće "Sarajka" i dosta se obogatio.

Dana 28.maja 1992. godine, nešto posle 09.00 časova ujutru, išao sam ulicom Vase Miskina, iz pravca Večne Vatre prema Baš Čaršiji, i ispred zgrade fotooptika, "U..."

- 4 -

prodavnice servisa za auto gume i na suprotnu stranu ulice, u levo stranu, ispred pošte, video sam postavljene TV kamere na nogarama. Ulica je bila puna prolaznika, a na udaljenosti od mene od oko 20 metara, pred prodavnicom hleba i peciva "UFI-Kica" bio je veliki red gradjana koji su čekali da kupe hleb. U tom trenutku po imenu me je pozvao Haris Avdić, koji je držao piceriju - kafić "Hacijenda", na tribinama stadiona FK "Željezničar", a tada je bio specijalac Juke Prazine. U žurbi me je pitao "Gde ideš i šta ti radiš ovde?" Odgovorio sam da sam pošao na pijacu da kupim nešto, a on mi je rekao: "Prolazi što pre, ovde radimo neka posla". Istog trenutka primetio sam dolazak uz škripu guma, crveni automobil marke "Jeta", iz koga je izašao Adnan Solaković, komandant jedne jedinice Juke Prazine. Solaković i Avdić su se rukovali i otišli u podrumske prostorije "[illegible]", koju su [illegible] u [illegible] blizini.

Prolazio sam žureći pored navedenog reda gradjana za hleb, skrenuo iza zgrade tržnice "Markale" prema ulici Maršala Tita. Kada sam odmakao 30-40 metara od reda za hleb, čuo sam prvo dva puščana hica, iz pravca Ekonomskog fakulteta, a odmah zatim snažnu eksploziju u Ulici Vase Miskina. Mahinalno sam potrčao ulicom Maršala Tita, protrčao pored zida tržnice, koja se naslanja na ovu ulicu i sa druge strane zgrade tržnice osvrnuo se prema ulici Vase Miskina, odnosno prema mestu sa koga sam iz te ulice skrenuo levo, prema ulici Maršala Tita. Video sam veliki broj oborenih ljudskih tela, polupane izloge, trku izbezumljenih ljudi, koji su vikali i vrištali, dim i prašinu. Nisam se zadržavao, već sam potrčao prema zgradi MUP-a, udaljenoj oko 300 metara od tog mesta, gde sam stigao najkasnije za pet minuta. U prostoriji operativnog dežurstva, koja se nalazi do ulaza u zgradu, zatekao sam dežurnog Hadžimešić Mehmeda, koji me je odmah upitao: "Znaš šta se desilo?" a odmah zatim dodao: "Masakr u ulici Vase Miskina". Otišla je naša ekipa na uvidjaj, koju vodi Kreho Emir, (inspektor za krvne delikte u Centru službi bezbednosti u Sarajevu). Bio sam iznenadjen ovim rečima Hadžimešića i upitao ga kada je otišla ekipa na uvidjaj, a on je odgo-

- 7 -

vorio da su otišli pre pet minuta. Ovo me je zbunilo, pa sam, ne komentarišući, procenio da je ova ekipa mogla otići na lice mesta jedino pre eksplozije. Napominjem da sam ja u tom periodu bio neraspoređen i bez rešenja za raspoređivanje na konkretno radno mesto, o čemu sam napred govorio, pa sam povremeno odlazio u zgradu MUP-a, kao što su činili i ostali koji su se u to vreme nalazili u istom položaju kao i ja.

Nakon nepunog minuta vremena Hadžimešić je upalio televizor koji se nalazio u ovoj prostoriji, preko koga su se već prenosile scene masakra u Ulici Vase Miskina. Po ovim scenama, koje sam gledao preko TV, ocenio sam da su one snimane direktno iz TV kamere koju sam prethodno video postavljenu pred poštom. Ostao sam i dalje u zgradi MUP-a, gde je nakon oko 20 do 30 minuta, došao Mirza Jamaković, načelnik odeljenja za protivdiverziona dejstva, inače poznati stručnjak pirotehničar. Nije ništa komentarisao, pokazivao je znake uznemirenosti i posle kraćeg vremena se izgubio i danima se nije pojavljivao u zgradi MUP-a.

Iste večeri gledao sam izveštaj TV Sarajevo sa lica mesta, kada su pored ostalog prikazivani ostaci repa granate koja je navodno tog dana eksplodirala u Ulici Vase Miskina, a koja je bila velikog kalibra i dosta širokih krakova na repu. Medjutim, nakon nekoliko dana u prostoriji operativnog dežurstva video sam fotografije sa uvidjaja lica mesta, na kojima su snimljeni ostaci repa granate, koja je bila manjeg kalibra i sa gušćim krilcima. Iz ovoga sam izvukao zaključak da su snimci na TV bili montirani.

U vreme dok sam kasnije bio zatvoren u logoru "Viktor Bubanj", o čemu će naknadno biti detaljnije reči, u jednom broju ćelija, na medjuspratu, nalazili su se i pritvorenici iz grupe Ramiza Delalića, zvanog "Ćelo 2" i Mušana Topalovića, zvanog "Caco". Oni su se često glasno medjusobno dozivali i protestvovali zašto su uhapšeni, što su mogli čuti i svi ostali pritvorenici na medjuspratu, medju kojima sam bio i ja. Prilikom ovih dovikivanja čuo sam Harisa Kreku, iz Topalovićeve grupe,

koji je vikao: "Majku im jebem, gde su sada Ganić i Mahmutćehajić. Kada smo trebali, ubijali smo i svoj narod. Gde su sada da nam pomognu. Sada im ne valjamo pa su nas zatvorili ..." i slično. Haris Kreka se nalazio zajedno u ćeliji sa Borisom Spajićem, sinom Voje Spajića, profesorom gradjanskog prava na Pravnom fakultetu u Sarajevu. Kada sam kasnije zajedno sa Borisom Spajićem prešao u Centralni zatvor, pitao sam ga za Harisa Kreka, i on mi je odgovorio da je Haris pričao kako je grupa Mušana Topalovića - Cace, kojoj je i on pripadao, dobila naredjenje od Mahmutćehajića i Ejupa Ganića, da se izvrši granatiranje u Ulici Vase Miskina, da su znak za granatiranje dali snajperisti sa dva pucnja iz zgrade Ekonomskog fakulteta, a da su granatu ispalili sa mesta iznad Kovača, sa leve strane Miljacke.

Spajić Boris se sada nalazi u Sarajevu i ima nameru da pobegne i ode u Češku, gde mu se nalazi sin iz drugog braka. Bio je osudjen na četiri godine zatvora, zbog ilegalnog prebacivanja Srba iz Sarajeva na teritoriju Republike Srpske, a oslobodjen je februara 1995. godine.

U svakom kvartu Sarajeva operisala je po neka naoružana grupa, koju su uglavnom sačinjavali poznati kriminalci, sve do polovine septembra 1992. godine. Zvanična policija u tom periodu nije obavljala svoju funkciju i bila je potpuno inferiorna u odnosu na ove grupe. Jedino je odred specijalne jedinice bio aktivan i to u borbenim dejstvima zajedno sa tim grupama i nekim jedinicama tzv. armije BiH, na čijem čelu je tada bio Sefer Halilović. Na čelu ove specijalne jedinice policije bio je Dragan Vikić, a u svim akcijama zajedno s njim učestvovao je njegov zamenik Kemal Ademović, koji je bio čvrsto povezan sa najvišim rukovodstvom Stranke Demokratske Akcije i u direktnoj vezi sa Alijom Izetbegovićem.

Tokom mog boravka u Sarajevu i kretanja po njemu, kao i od radnih kolega u samom MUP-u, saznao sam da je centralni deo Opštine Stari Grad držao Puškar Sakib, zvani "Puška", bliski prijatelj Harisa Silajdžića, Jusufa Pušine i Ismeta Bajrića, inače je poznat kao predratni kriminalac. Štab mu je bio u

- 4 -

zgradi Centra za učenje stranih jezika u Ulici Vase Miskina, u čijem podrumu je držao zatvor. On se sada nalazi u Sarajevu i pripadnik je tzv. armije BiH u činu pukovnika.

Levu stranu Miljacke, u Opštini Stari Grad, sve do Vratnika i Jevrejskog groblja, držao je Mušan Topalović zvani "Caco", bivši kriminalac i kafanski muzičar, ubijen 28.10.1993. godine, od strane Nabib Avde, koji mu se osvetio jer mu je Topalović ubio sina. Topalović štab bio je u zgradi osnovne škole na Bistriku. Tu je bio i zatvor u koji su zarobljeni Srbi dovodjeni autobusom, kupljeni po celom gradu i u ovom zatvoru je bilo veliko mučilište. Pod njegovim patronatom držano je i mesto zvano "Kazani" u koje je bačeno, kako sam čuo, oko 500 ubijenih Srba. Leševi su bačeni u ovu jamu – vrtaču, duboku oko 100 metara, a potom uništavani živim krečom. Ovaj broj je sa "KAZANA" dovozio Alen Katić, Topalovićev glavni [illegible], koji je u ovome otvoreno pričao osudjenicima u Centralnom zatvoru, kojom prilikom sam bio prisutan i ja. [illegible] najviše ubistava na "Kazanima" izvršio je Sejo zvani "[illegible]", čije mi pravo ime i prezime nije poznato, koji je takodje bio u Centralnom zatvoru i slušao sam ga kako se hvali za ta ubistva.

Napominjem da je pripadnicima ove grupe – počiniocima zločina na "Kazanima", posle Topalovićevog ubistva, poveden krivični postupak zbog ovih zločina i bili su pritvoreni u logoru "Viktor Bubanj". Tokom vodjenja istražnog postupka, od strane istražnih organa, sve je činjeno da se oni prikažu kao neuračunljive osobe, pa im je kao takvima odredjena zaštitna mera lečenja na neuropsihijatrijskom odeljenju u bolnici na Koševu. Tokom ovog postupka pronadjeno je i otkopano 17 leševa – njihovih žrtava, u Kazanima, od kojih je identifikovano 15 Srba, sa područja Starog Grada, a dvojica nisu identifikovani.

Desnu stranu Miljacke u delu opštine Stari Grad i Centar, držao je pod svojom kontrolom Ramiz Delalić, zvani "Ćelo 2". Njegova komanda bila je u zgradi obdaništa u Starom Gradu, koja se nalazi iznad pravoslavne crkve, a u podrumu istog bio je zatvor i mučilište. Delalić je ispred ove pravoslavne crkve lično organizovao ubistvo Nikole Gadovića, početkom marta 1992.

godina, za vreme pokušaja svodjenja, ali za sve ove zločine nije krivično odgovarao. On sada drži kafić u Štrosmajerovoj ulici pored Katedrale.

Juka Prazina je neposredno kontrolisao opštinu Centar sve do Ilidže, a držao je i glavnu reč u celom gradu. Njegova komanda bila je u obdaništu u Ulici Sutjeska. Bilo je više mesta u kojima je držao zatvore. Jedna od najčešćih baza bila mu je u naselju Alipašino Polje - Faza B, koja je bila ogradjena žicom, sa rovovima i mitraljeskim gnezdima i u koju niko nepozvan nije mogao da udje. To je takodje bio njegov zatvor za Srbe pod neposrednom kontrolom Jukinog zamenika i najbližeg saradnika [illegible] Samira, zvanog "[illegible]". Baza Juke Prazine bila mu je i u kafiću "[illegible]", podrumima i [illegible] u Ulici Španskih boraca, [illegible], osnovnim školama "Andrija Bašo" i "21.maj". Jedan od njegovih najbližih saradnika Omerović Edhem - Edo, držao je pod kontrolom naselje Ciglane i Čengić Vilu, sa zatvorima u Ulici Socijalističke revolucije, podrumu Privredne banke, obdaništu u Ulici [illegible], bivšoj prodavnici nameštaja "[illegible]" u Ulici Džemala Bijedića, Osnovnoj školi "Slobodan Vuković" u Čengića Vili, poslovnim prostorijama DP "Energopetrol" preko puta Osnovne škole "Slobodan Vuković". Omerović se sada nalazi u Sarajevu i vlasnik je kafića u prostorijama bivšeg frizerskog salona "Valera" u Ulici Božidara Adžije, koji je pre rata držala njegova majka.

Jedan od ozloglašenijih zatvora, iz kog je retko ko izašao živ, nalazio se u Školi za retardiranu decu "Vladimir Nazor" u Ulici Ivana Krndelja. Njega je formirao i u prvo vreme držao Bahtić Edin, zvani "Fićo", bivši fudbaler FK "Željezničar". Emigrirao je krajem 1992. godine ili početkom 1993. godine i sada se nalazi u inostranstvu. Posle njega taj zatvor je držao Čakalović Rusmir, zvani "Kus", musliman, nastanjen u Ulici Sremska zajedno sa svojom suprugom Gordanom, rodjenom Pandurević. U Sarajevu se dosta pričalo da su njih dvoje neposredno učestvovali u mučenju i ubistvima zatvorenika. Rusmir je osudjen za ilegalno prevodjenje Srba iz Sarajeva i danas se nalazi na

- 11 -

izdržavanju kazne, a Gordana se nalazi u Sarajevu.

Deo naselja Hrasno držali su pod kontrolom Zornić Enver, Tinja Izet, Hodžić Avdo, Hašani Mirsad, Šiptar i Džanko Enver. Imali su i svoju naoružanu jedinicu koja se izmakla iz svake kontrole. Nije mi poznato tačno mesto gde im se nalazila komanda, a pretpostavljam da je bila u prostorijama studentskog servisa na početku ulice Ivana Krndelja, gde im je bio i zatvor. Ubili su i opljačkali veliki broj Srba, a opljačkali su i firme "Jugokomerc", "Iskra" i "IMA". Osudjeni su u Sarajevu krajem avgusta 1993. godine, na kazne zatvora od 5 do 14 godina. Pored ostalih ubili su i muža od sudinice Zorice Gogalo, Hrvata, pa je navodno i Franjo Tudjman lično bio zainteresovan za krivični postupak protiv ovih lica.

U drugom delu naselja Hrasno, Trg Pere Kosorića, do stadiona FK Željezničar i prostorije KO "Strojorad", kontrolu je držao Nejadin Abdulovski, zvani "Dino", bivši [illegible] "Željezničar". Njegova komanda i zatvor bili su u prostorijama osnovne škole "Ivan Goran Kovačić" gde je ubijao veliki broj Srba. Abdulovski se i sada nalazi u Sarajevu i stanuje na Trgu Pere Kosorića.

Na Koševskom Brdu kontrolu su držali braća Begić Džilda i Izo i Fahrija Kurtaj, zvani Fahro. Na ovom području nalaze se stadion "Koševo" i sportski objekat "Zetra" sa podzemnim poslovnim prostorijama. U stadionu i sportskom objektu "Zetra" nalazili su se zatvori u kojima su vršena islednjivanja i poubijani su mnogi Srbi, čiji su leševi bacani u Miljacku, gde su danima plutali, ali mi nije poznato ime nijedne žrtve. Pored braće Begić i Kurtaja, u ovim objektima zatvore su držali Jusuf Prazina i Zoran Čegar, jedan od pomoćnika Dragana Vikića. Jedan od ljudi, koji su često vidjani u ovim objektima, bio je i Senad Granulo, specijalac kod Dragana Vikića, čija žena Gordana radi u službi državne bezbednosti, a bila je tesno povezana sa Asimom Dautbašićem, pomoćnikom Nedžada Ugljanina, jednog od rukovodećih ljudi u državnoj bezbednosti. Izo Begić, Kurtaj i Granulo sada se nalaze u Sarajevu, a Zoran Čegar se nalazi u Zagrebu, kao vojni ataše BiH. Dautbašić Asim se sada nalazi u ambasadi BiH u Nemačkoj, kao savetnik.

- [illegible] -

U starom katoličkom groblju "Lav" i "Sveti Josip" u Ulici Stjepana Tomića, postoje porodične grobnice starih sarajevskih porodica, koje su napuštene pre 20 godina. U njih su bacani mnogi leševi ubijenih Srba, čiji identitet je ostao nepoznat. Njihovi leševi su na ovo groblje bacani u tajnosti, noću. Ovo groblje nalazi se odmah do stadiona "Koševo" i sportskog objekta "Zetra".

Kraličević Boris zvani "Čile", Hrvat iz Sarajeva, pre rata lopov bespoličar, imao je svoju naoružanu grupu koja je držala deo grada od Gradjevinskog fakulteta do ulice Maršala Tita, kvart koji zatvara ulice Kralja Tomislava i Djure Djakovića. Njegov štab bio je u prostorijama robne kuće "Ski Dom" u Ulici Dubrovačkoj, a u podrumu kuće bio je zatvor. Ova grupa je bila vrlo ekstremna i pred početak rata pripremala je atentat na Radovana Karadžića, o čemu se Kraličević javno hvalio. On sada radi u Službi državne bezbednosti i trenutno se nalazi u Konzulatu BiH u Frankfurtu.

Lagumdžija Zlatko (ne radi se o poznatoj javnoj ličnosti), predratni kriminalac iz Sarajeva, imao je svoju oružanu jedinicu koja je držala pod kontrolom Kranjčevićevu ulicu, gde se nalazi i nekoliko stambenih zgrada zvanih "Karingtonke", kao i deo kvarta Marijin Dvor, sve do Železničke stanice. Štab mu je bio u poslovnim prostorijama zgrade "Karingtonka", u čijem sklopu su se nalazile garaže, pretvorene u zatvor. Preko puta se nalazi kafana "BB", ali mi nije poznato da li je u njoj bio i zatvor. Lagumdžija se sada nalazi u Sarajevu.

U naselju Pavle Goranin (Švrakino selo), kontrolu su držali kriminalci, manje poznati po nadimcima: "Kemica", "Kiklop", "Sejo Bubuleja" (za koga sam čuo da je pobio veliki broj Srba, a specijalnost mu je bila klanje iza vrata), kao i Davor Hatić, zvani "Žmiro" i "Muco", koji je kasnije ubijen u medjusobnom obračunu kriminalaca. Baza im je bila u Osnovnoj školi "Pavle Goranin", a povremeno su je izmeštali po raznim stanovima. U prostorijama ove škole bio je i zatvor za Srbe. U ovoj grupi bio je i Zahiragić Fahrudin, zvani "Čaro", sada se

- [illegible] -

nalazi u KP Domu Zenica, a njegov brat [illegible] "Sejo Dubaija" se sada nalazi u Sarajevu, a za ostale mi nije poznato mesto boravka.

Pored navedenih lica, na prostorima Čengić Vile, Otoka i Pavla Goranina, egzistirao je i bataljon pod komandom Kneo-Lalić Borislav, zvani "Kiki", poznati medjunarodni kriminalac, koji je direktno bio potčinjen Juki Prazini. Njegove jedinice izvršile je veliki broj zločina, a on je ubijen od jednog svog telohranitelja.

Stambeno naselje Dobrinja, preuzeo je pod svoju kontrolu, od početka rata, Ismet Hadžić, lični prijatelj Alije Izetbegovića, inače verski fanatik. U ovo naselje došli su tzv. mudžahedini, verski službenici - vojnici na putu islama, čija je svetinja poginuti za [illegible], medju [illegible] iz [illegible], Sirije i drugih islamskih zemalja, a najviše iz Irana. Dobrinja je bila potpuno zatvorena i u nju niko nije mogao ući, niti iz nje izaći. [illegible] Srba. Poznato je da je u podrumima [illegible] na Dobrinji formiran zatvor isključivo za Srbe, odnosno u atomskom skloništu u okviru ovog objekta. Ovaj zatvor nije mogao niko posetiti, pa ni predstavnici medjunarodnih humanitarnih organizacija, kao ni iz zvanične policije ili vojnih organa. Hadžić je direktno povezan sa Alijom Izetbegovićem, koji dolazi jednom nedeljno kod Hadžića na Dobrinju radi održavanja verskog obreda. U Dobrinji se nalaze i sedišta inostranih islamskih organizacija.

Naselja Buljakov Potok, Buća Potok, Briješće, Sokolje i celu ulicu "Zmaj" držao je u to vreme Smajo Šikalo, zvani "Smajke" sa svojom grupom, koja je imala najsavremenije naoružanje i najbolje organizovanu logistiku. Bazu su imali u Železničkoj industrijskoj školi (ŽIŠ), u Ulici [illegible], u kojoj je bio i zloglasni zatvor za Srbe, koji još uvek egzistira. U ovom zatvoru su, pored ostalih, bili Damjanović Sretko, Borak Borislav i Nada Tomić, koji su ovde ispitivani i mučeni, a naročito Damjanović Sretko. Ova grupa opljačkala je mnoge srpske kuće i privredne objekte. Najozloglašeniji po ubistvima i pljački u ovoj grupi bili su Škulj Benjamin, zvani "Beno", emigrirao u Austriju, Džip Mirsad, Petrović Samir zvani "Petra", Serdarević

- [illegible] -

Medžed zvani "Siniša", Kurtović Edo, zvani "Crno" i Ćuto Mirsad, gdje se svi nalaze u Sarajevu.

Javno je poznato da su u Sarajevu postojale i da i dalje postoje javne kuće, u koje su dovodjene mladje žene srpske nacionalnosti, i to u hotelima "Beograd", "Zagreb" i "Evropa", dok nije zapaljena, zatim u pansionima "Monik" i "Bellvedere", kao i u svim napred navedenim štabovima paravojnih jedinica. U Centralnom zatvoru, na petom spratu, u magacinu broj pet, sa desne strane stepeništa, silovane su pritvorene žene srpske nacionalnosti, a čuo sam da je medju njima bila Mladjena [illegible], nije mi poznato gde se sada nalazi. O silovanjima i mučenjima žena u Centralnom zatvoru su mi pričali i mogli bi posvedočiti Kovač Đorko, Škobo Zdravko, iz Ustikoline kod Srbinja i [illegible] Slobodan iz Sarajeva, koji se još uvek nalaze na izdržavanju kazne, a po izlasku na slobodu sigurno će preći na teritoriju Republike Srpske. Tzv. ženski deo u Centralnom zatvoru za osudjena lica nalazi se na trećem spratu, soba broj tri, a nije mi poznato šta se u kojoj sobi dešavalo.

U Sarajevu, u okviru prvog korpusa, tzv. armije BiH, ima više brigada. U štabovima svih brigada nalaze se vojni pritvori u kojima se vode prve istrage i ispitivanja Srba uhapšenih od strane vojne policije i vojske tih brigada. U tim zatvorima, prilikom ispitivanja, svi Srbi su prošli kroz teška batinjanja, a bilo je i smrtnih slučajeva, o kojima nije vodjena nikakva evidencija niti im se zna broj. U tom pogledu najpoznatije su 101. brigada, koja je držala zatvor u podrumskim prostorijama kasarne "Viktor Bubanj" i 102. brigada, čiji se zatvor nalazio u Hrasnom, u fabrici žice "RMK", kao i u objektu "ŽIŠ" (Železnička industrijska škola).

Dana 20.juna 1993. godine oko 05.00 časova ujutru, pošao sam iz stana u trenerci i u papučama, da natočim vodu u kanisterima, iza Osnovne škole "Vladimir Perić". Po povratku zaustavila su me tri uniformisana, meni nepoznata, čoveka, od kojih je jedan izvadio pištolj i prislonio ga meni u stomak, a drugi mi je nabacio vreću na glavu i oko vrata čvrsto uvezao

- 15 -

uše. Istovremeno stavili su mi lisice na ruke. Zatim su me ubacili na zadnje sedište jednog automobila i [illegible] na širinu [illegible], vezali u [illegible]. Ovo se desilo ispred zgrade u kojoj sam stanovao.

Tokom vožnje udarali su mi se [illegible] i [illegible]. Nakon izvesnog vremena brze vožnje zaustavili smo se, izveli su me iz automobila i gurnuli niz stepenice u podrumske prostorije neke zgrade. I dalje sam bio vezan sa džakom na glavi i lisicama na rukama. Postavili su me na stolicu. Nakon oko pola sata primetio sam da je u prostoriju s leve strane ušao neki čovek, a kroz vreću sam video da je nosio upaljenu sveću. Odmah zatim on je počeo da me tuče bez ikakvih pitanja. Od udaraca pao sam sa stolice i ponovo vraćen na nju. [illegible] je [illegible] i [illegible]. Koliko sam mogao da [illegible], tu u prostoriji su se nalazile tri osobe koje su me [illegible] tukle. Tokom tuče vikali su na mene: "[illegible]", [illegible] besmislenih pitanja. Nakon izvesnog vremena počeli su me [illegible] podatke, a kada sam odgovorio nastavljali su sa tučom. [illegible] no su se oslovljavali sa "Marko", "Pero" i drugim srpskim imenima rekavši da li znam da se nalazim u prostorijama "Strojorada" i da sam na srpskoj teritoriji. Jedan od njih me je optužio da sam glavni špijun u Sarajevu, tražio da mu kažem organizaciju vojne i civilne obaveštajne službe i drugo. Pored ostalog, rekli su da su uhapsili i mog brata koji je navodno priznao sve. Ne sećam se koliko je vremena prošlo kada je, po mojoj proceni, ovaj koji je ušao sa upaljenom svećom, skinuo lisice sa mojih ruku, i tražio da mu objasnim piramidu vojne obaveštajne službe u Sarajevu, zatim sastav službe državne bezbednosti i drugo i njenu piramidu, iz čega sam, po terminologiji, zaključio da on pripada strukturi vojnih organa bezbednosti. Morao sam zaključiti da su ova pitanja bila provokativna i da su želeli da mi stave do znanja da se nalazim zarobljen na srpskoj strani. Posle izvesnog vremena rekli su mi da oni nisu "Četnici" i da mogu slobodno da im pričam sve što znam. Međutim, nisu bili zadovoljni mojim odgovorima, pa su nastavili da me tuku raznim predmetima, pošto su mi ponovo vezali ruke lisicama. Padao sam u nesvest, a

- 16 -

oni su me polivali vodom, vukli me po podu i nastavljali da me maltretiraju, preteći da će me ubiti.

Ne sećam se koliko sam vremena proveo u tom podrumu, kada su me iz njega izvukli, i primetio sam da je već pala noć. Ubacili su me u automobil i oko pola sata vozili po gradu uz povremeno naglo kočenje. Tokom vožnje medjusobno su se dogovarali kako će me ubiti. Nakon oko pola sata izveli su me iz automobila i postavili licem uz neki zid i tada su mi prvi put skinuli vreću sa glave. Primetio sam da se nalazim pored zatvorenog tunela iznad naselja Ciglane. Rekli su da su me izveli na streljanje, a medjusobno su se dogovarali da će mi pucati prvo u noge, a zatim u kičmu da bi duže patio. U jednom trenutku osetio sam neku toplinu na ledjima i pao u nesvest, ali nisam čuo nikakav pucanj.

Probudio sam se u bolnici na Koševu na traumatološkom odeljenju. Lečili su me doktor Vuković i doktorka Malinović (koja sada radi u vojnoj bolnici u Milićima). Oni su konstatovali da su mi slomljena tri rebra na levoj strani i četiri na desnoj strani, grudnog koša, da mi je napukla grudna kost i da je levi bubreg ispao iz lože i pomerio se 6cm, desna ruka slomljena na dva mesta, kao i da sam dobio druge povrede po celom telu. Ove povrede su konstatovali posle snimanja i zabeležili u odpusnici iz bolnice, koja bi trebala da se nalazi u medicinskoj dokumentaciji u Centralnom zatvoru u Sarajevu.

Na odeljenju intenzivne nege ostao sam 12 dana uz primenu infuzije, a svo vreme dva policajca MUP-a su stražarili na vratima.

Tokom boravka u bolnici prisećao sam se svega što mi se desilo i zaključio da je jedan od ovih, koji me je uhapsio i tukao bio Enes Radžo, inspektor državne bezbednosti u Upravi za obezbedjenje ličnosti i objekata, koji je bio i na ličnom obezbedjenju Miodraga Simovića, u to vreme potpredsednika vlade tzv. BiH, do marta 1993. godine. Lice koje me je ispitivalo i najviše psihički maltretiralo bio je Fikret Muslimović, pre rata pukovnik bezbednosti JNA u sarajevskoj vojnoj oblasti, koji je

- 17 -

bio pred rat bio i načelnik bezbednosti JNA u sarajevskoj vojnoj oblasti, a lično ga poznajem i službeno sam kontaktirao sa njim još od 1985. godine.

Nakon 12 dana provedenih u bolnici na Koševu, po mene su došli Boriša Delić, musliman i Boris Tankosić, Hrvat, penzionisani radnici bivše službe državne bezbednosti. Pozdravili su me i pitali me ko me je to tako udesio. Navodno su me poveli mojoj kući i pomogli mi da dodjem do automobila. Tokom vožnje rekli su mi da će me povesti u MUP jer navodno želeo bi samnom da razgovara ministar Alispahić i podsekretar za državnu bezbednost Jozo Jozić.

Medjutim, odveli su me u Centralni zatvor i uveli u jednu prostoriju na trećem spratu. Tražili su od mene da priznam sve, ne govoreći šta trebam da priznam i dali mi hartiju da na njoj napišem izjavu, pozivajući me da saradjujem. Nakon oko sat vremena doneli su rešenje o pritvoru, u kome sam osumnjičen za odavanje službene tajne po članu 127. KZ. Uveče su ponovo došli u alkoholisanom stanju i poče,i sa detaljnim ispitivanjem kretanju u službi, druženju u privatnom životu i slično. U medjuvremenu povukli su navedeno rešenje o pritvoru i dali mi drugo rešenje u kome sam osumnjičen za špijunažu po članu 128. KZ preuzetog od KZ SFRJ. Tokom njihovog ispitivanja u prostoriju su ulazili zatvorski stražari, tukli me, maltretirali, psovali i drugo, u njihovom prisustvu. To je trajalo celu noć, a pred zoru uveli su me u jednu ćeliju na četvrtom spratu. Posle kraćeg vremena oni su nastavili sa ispitivanjem u napred navedenoj prostoriji na trećem spratu, kojom prilikom su me isto tukli i maltretirali. Nakon dva dana neprekidnog ispitivanja na navedeni način otkucali su neku izjavu, koju sam potpisao.

U Centralnom zatvoru sam ostao još tri dana, posle čega su me odvezli u zatvor u bivšu kasarnu JNA "Viktor Bubanj", čiji je naziv promenjen u kasarnu "Ramiz Salčin". Smestili su me u ćeliju broj 11 na medjuspratu, gde su se nalazili od ranije vojnički pritvori. U ovoj ćeliji bio sam deset dana

- 15 -

i sve vreme tučen od strane vojnih policajaca, odnosno tučen sam prilikom ispitivanja u drugoj prostoriji. U ovoj ćeliji se nalazio i Vuko Bogdanović, sa Ilidže, koji je prethodno takodje bio pretučen i pomagao mi da se oporavljam posle batinjanja prilikom ispitivanja. On se sada nalazi na Ilidži, gde je izašao oktobra 1994. godine.

U ovaj zatvor svakodnevno su dolazili napred navedeni Delić Boriša i Tankosić Boris, koji su učestvovali u ispitivanjima. Zajedno sa njima ispitivanjima je prisustvovao i vojni tužilac Lukić Ljubomir, Srbin, pre rata bio advokat u Sarajevu, koji je 1994. godine emigrirao i sada se nalazi u Francuskoj.

Prilikom obilaska zatvora, jednog dana su u moju ćeliju naišli upravnik zatvora Himzo Dolan, koji je pre rata bio zastavnik u JNA i Kreho Senad, predsednik vojnog suda, pre rata bio sudija i tužilac u osnovnom sudu odnosno tužilaštvu II u Sarajevu. Interesovali su se o mom slučaju i ja sam im rekao da sam zatvoren, a da nisam dobio nikakvo rešenje. Iste noći došao je vojni policajac Ramiz, tada komandir straže, ranije je bio stražar u KP Dom Foča. Predao mi je rešenje o pritvoru, antidatirano za deset dana unazad, u kome je pisalo da sam osumnjičen za špijunažu.

Sutradan su me prebacili u ćeliju broj jedan, na medjuspratu u kojoj sam bio sam, sve do 15.septembra 1993. godine, kada sam prebačen u ćeliju broj sedam. Stražari su nastavili da me tuku svakodnevno, uglavnom u noćnim satima. Na ovom delu medjusprata bilo je ukupno 12 ćelija, koje prema hodniku nisu imale zid već rešetke. Na drugoj strani hodnika bilo je još pet ćelija, koje su bile van mog vidokruga, a u kojima su bili pritvoreni muslimani, pripadnici tzv. armije BiH. U ćeliji broj jedan na rešetke su navukli kapke, tako da nisam mogao da vidim ko prolazi hodnikom, ali sam čuo glasove i jauke ostalih pritvorenika.

Tokom istražnog postupka ispitivao me je istražni sudija Školjarić Vladimir, koga sam poznavao još sa studija na Pravnom fakultetu, čija se kancelarija nalazila na drugom spratu

- 19 -

uzaludno. Ispitivanju je prisustvovao, pored napred navedenog tužioca Ljubomira Lukića i advokat po službenoj dužnosti Hamdija Silajdžić, iz Sarajeva. Uporno su insistirali da sam bio povezan sa Rokić Seadom, bivšim majorom JNA koji je bio optužen za pet krivičnih dela, a tada je bio u pritvoru, koga ja nisam ni poznavao, optužujući me da je kod mene pronadjen Rekićev snajper što nije bilo tačno. Negirao sam ove i druge lažne optužbe i morao sam potpisati izjavu koju je već bio otkucao Špoljarić. Pred njima me je tukao jedan od stražara.

Nakon oko sedam dana pozvali su me da prisustvujem sudjenju Marija Višnjevića, mog bivšeg radnog kolegu, Srbin, a sudija je bio Tefterdarija Fahrudin. Optužili su ga za ilegalno organizovanje četstva iz Sarajeva. Tužilac Lukić je insistirao da budem svedok protiv Višnjevića, što ja nisam mogao da prihvatim jer mi nije bilo ništa poznato iz njegovog slučaja. Zbog toga su me po povratku u ćeliju žestoko pretukli.

Kada sam iz ćelije broj jedan prebačen u ćeliju broj sedam, u njoj sam zatekao Herak Borislava, za koga sam prethodno, od drugih pritvorenika, prilikom retkih šetnji, čuo da je glavni provokator i da ga se treba kloniti. On se ponašao nenormalno, a svaki dan je išao u kancelariju kod predsednika suda Kreho Senada, odakle je donosio cigarete malboro, winston i druge. Pokušao je da me provocira na razne načine. On je prethodno bio osudjen na smrt pod optužbom za silovanje, genocid i druga najteža dela. U pritvoru je, iako nenormalan, korišćen od strane istražnih organa kao provokator i denuncijant. Nije bio tučen. Pre rata je živeo u Pofalićima. Bio je besposličar i marginalna ličnost neuračunljivog ponašanja. Kretao se i po grobljima, da bi prilikom sahrana mogao da pije alkohol.

Na bazi Herakovog problematičnog i lažnog iskaza na smrt je osudjen i Damjanović Sretko, iz Vogošće, a Nada Tomić, takodje iz Vogošće, osudjena je na tri godine zatvora i sada se nalazi u Vogošći. O ličnosti Heraka govore i neka njegova pisma, od kojih sam ja jedno uspeo da iznesem, i sada se nalazi kod mene. Nakon sedam dana Herak je odveden u Centralni zatvor, a u moju ćeliju su povremeno dovodjena druga lica.

- 20 -

Dana 30.oktobra 1993. godine izveden sam na sudjenje pred sudiju Davora Jukića, a medju sudijama u krivičnom veću prepoznao sam sudiju Kapo Muhidina, koga sam prethodno lično video kako je zajedno sa drugim stražarima, u ćeliji broj šest, tukao Zelić Dragana iz Ključa, koji je bio zarobljen na liniji razgraničenja. Za službenog branioca bila je odredjena Senka Nožica, advokat iz Sarajeva. Izrečena mi je kazna od 13 godina zatvora. Tužilac Lukić je bio nezadovoljan i insistirao je na najstrožijoj kazni.

Po izrečenoj presudi vratili su me u ćeliju gde su me te noći žestoko pretukli stražari, a najviše Esad Kuruzlija, njegov brat Ado, Muftić, čije ime ne znam, i Šakib, komandir straže, inače pre rata stražari u KP Dom Foča.

Pored njih u mučenjima i fizičkim zlostavljanjima zatvorenika u kasarni "Viktor Bubanj", koliko sam ja mogao da vidim, isticali su se Babić, ime mu ne znam, star oko 19 godina, plavokos, pre rata živeo na Palama, Baltić, zvani "Balta", star oko 25 godina, iz Sarajeva, Rifet zvani "Role" star oko 26 godina, iz Sarajeva, Dautović Kemo iz Sarajeva, Suljević, nije mi poznato ime, pre rata radio u skladištu mineralne vode "Knjaz Miloš" u Sarajevu, Ramiz, komandir straže iz Foče, i drugi čijih imena trenutno ne mogu da se setim. U većini slučajeva, prilikom mučenja i zlostavljanja zatvorenika bio je prisutan i upravnik Himzo Dolan.

U podrumu ovog zatvora bili su zarobljeni srpski vojnici na borbenim linijama. Ja nisam bio u podrumskim prostorijama, ali sam svakodnevno čuo krike i jauke zatvorenika u njemu. O tome šta se dešavalo u ovim ćelijama mogao bi da posvedoči Novo Tadić, koji je preživeo teška mučenja i sada se nalazi u Vogošći. Za pritvorenike u podrumskim prostorijama bila je nadležna vojna policija iz 101. brigade tzv. armije BiH, čiji je komandant u to vreme bio Nedžad Ajnadžić, pre rata aktivno vojno lice u JNA, a sada komandant prvog korpusa tzv. armije BiH.

Za vreme dok sam bio pritvoren u kasarni "Viktor Bubanj", niko od zatvorenika nije podlegao mučenjima. U to

Jigić B.

vreme, koliko se sećam, bili su zatvoreni: Andrić Nikola, rodom sa Grbavice, bio osudjen na šest godina, dosta pretučen, Lubura Mladen, osudjen na pet godina, razmenjen 15.oktobra 1995. godine, sada se nalazi na Ilidži, Gvozdenović Nenad, maja 1994. godine izašao razmenom, sada u Beogradu, Janjić Davor, osudjen na jednu i po godinu, izašao maja 1994. godine, sada u Beogradu, Ždralo Goran, osudjen na tri godine, izašao aprila 1995. godine, sada se nalazi na Ilidži - Dogladi, Herak Borislav, osudjen na smrt, koga sam napred naveo, sada se nalazi u Centralnom zatvoru, Damjanović Sretko, osudjen na smrt, sada se nalazi u Centralnom zatvoru, Bogdanović Vuko, osudjen na dve godine zbog pokušaja bekstva iz Sarajeva, jedno vreme bio u zatvoru u Hrasnici zajedno sa suprugom, koja je takodje bila zatvorena u Hrasnici, i u zatvoru provela preko godinu dana, sada se nalaze na Ilidži, Petrović Duško, iz Hrasnice, bivši fudbaler FAMOS-a, sada negde u Srbiji, poznato mu je šta se dešavalo u zatvorima u Hrasnici, Žmoren Božo, pripadnik sekte "Jehovini svedoci" po izlasku iz Centralnog zatvora navodno poginuo od granate zajedno sa suprugom i detetom, Tadić Novo, zarobljen kao vojnik RS, teško zlostavljan, sada u Vogošći, Djokić Djoko, star oko 65 godina, umobolnik, osudjen kao snajperista i zbog silovanja, još uvek u Centralnom zatvoru, Kekić Zdravko, bivši sekretar MZ Reljevo, na Ilidži, imao kuću u Buljakovom Potoku, juna 1992. godine osudjen na jednu i po godinu zbog posedovanja puške, a krajem 1993. godine ponovo osudjen na pet godina zbog navodnog organizovanja Srba, sada živi navodno u Trnovu, dosta zna o stradanju Srba u Sarajevu, razmenjen 15.oktobra 1995. godine, Mušić Petar - Pero, osudjen na pet godina zato što nije prijavio pokušaj bekstva iz Sarajeva Radanović Milenka, bivši radnika na benzijskoj pumpi, imao veliku kuću na Nefaličima, sada se nalazi u Zrenjaninu odakle mu je i supruga sa detetom, Radanović Milenko, osudjen na 15 godina, kazna preinačena na pet godina, sada se verovatno nalazi u Novom Sadu, gde mu se nalazi i porodica, Čvoro Rajko, rodjen 1928. godine, bivši radnik benzijske pumpe, osudjen na pet godina, sada na Palama i Zelić Dragan, iz Ključa, osudjen na osam godina kao pripadnik Vojske RS, strahovito mučen, prebačen u Centralni zatvor gde je ubijen 17.11.1993. godine.

- 22 -

Od aprila 1995. godine zatvor u kasarni "Viktor Bubanj" odnosno "Ramiz Salčin" integrisan je sa civilnim centralnim zatvorom pod jedinstvenom upravom Centralnog zatvora, a uprava i stražari zatvora u kasarni raspoređjeni su na druga radna mesta ili su ostali na istim radnim mestima ali pod upravom Centralnog zatvora.

U Centralni zatvor sam prebačen 1.novembra 1993. godine i prva tri dana proveo na petom spratu, nakon čega sam prebačen na treći sprat. U ovom zatvoru nisam bio maltretiran kao prethodno. Prema zatvorenicima, od strane stražara i drugog zatvorskog osoblja bio je uglavnom profesionalni odnos. Pojedinačno su bili tučeni oni koji navodno nisu poštovali kućni red i mir, u čemu se isticao Hilmo, zvani "Kralj", pre rata stražar u Foči, a sada je komandir straže u zatvoru kasarne "Ramiz Salčin". On je inače dočekivao sve zatvorenike koji su prebačeni iz zatvora u kasarni i redovno ih je izudarao. Koliko sam ja mogao da primetim u Centralnom zatvoru je tada bilo oko 30 osudjenih Srba i oko 50 muslimana, čiji je broj varirao, a medju njima je bilo i prekršajno kažnjenih. Osudjenici sa manjim kaznama i prekršajno kažnjeni izvodjeni su na razne fizičke radove u gradu.

Najteže je bilo psihičko maltretiranje i iživljavanje na razne načine, što sam veoma teško podnosio. Za ovo vreme pojedince su izvodili u izolaciju u ćeliju broj pet na trećem spratu, koji su ovde bili pod posebnim tretmanom i bili podvrgavani teškim torturama.

Dana 13.novembra 1993. godine, stražari su prozvali Kolak Milana, predratnog osudjenika zbog ubistva, poznatog zatvorskog denuncijanta, Nimani Mirsad, Šiptar iz Sarajeva, predratni osudjenik zbog ubistva, takodje denuncijant, Ovčina Haris, višestruki osudjenik, narkoman i prestupnik, Djokić Djoka i Zelić Dragan. Odveli su ih u ćeliju za izolaciju, broj pet, ne saopštavajući razlog.

Dana 17.novembra 1993. godine saopšteno nam je da se u ovoj ćeliji obesio Zelić Dragan, medjutim, po izlasku iz ove ćelije, pred ostalim osudjenicima Haris Ovčina, je ispričao

- 23 -

da je u ćeliji broj pet Zeliča zadavio i obesio Himzi Himzo pošto su ga prethodno uspavali tabletama "leponex".

U to vreme načelnik vaspitne službe bio je Ahmo Elezović, iz Bihaća, ekstremni nacionalista, koji je na ličnoj vezi držao kao denuncijante Himzu Himzića, Ovčinu i Kolaka. Nekoliko dana posle Zeličevog vešanja Elezović je nestao iz Centralnog zatvora. Upravnik zatvora je bio Sobo Meho, pre rata sudija u Foči, veoma ekstremni nacionalista. Na njegovo mesto došao je 15.09.1994. godine, Esad Osmanbegović, iz Sarajeva, bivši inspektor u ministarstvu pravosudja, a nakon deset dana vratio se na svoje staro radno mesto Ahmo Elezović, odnosno posle dolaska za upravnika Osmanbegovića.

Dana 24.februara 1995. godne, ponovio se scenario kao u slučaju Zelič Dragana, kada su Jovu Ninkovića, iz naselja Pionirska Dolina, u Sarajevu, star oko 60 godina, izdvojili zajedno sa napred pomenutim licima, u ćeliju broj pet, koja je u medjuvremenu tretirana kao bolesnička soba. Jovo Ninković je umro u toj sobi, najverovatnije je bio otrovan.

Napred navedeni Herak i Damjanović, ostali su u Centralnom zatvoru u ćeliji za zatvorenike osudjene na smrt, takozvana "smrtna ćelija", u zasebnim ćelijama.

Iz Centralnog zatvora sam izašao na slobodu razmenom 26.septembra 1995. godine zajedno sa Tadić Novom, Ristović Draganom, Slavnić Aleksom i njegovim sinom Miloradom.

I danas imam posledice zlostavljanja i mučenja kojima sam bio podvrgnut u zatvoru u kasarni "Viktor Bubanj". Najviše probelema imam sa bubrezima, koji su oboleli, a oko godinu i po dana sam neprestalno mokrio krv, imam otežano disanje i teško se krećem. Pokreti desne ruke su mi ograničeni i to u predelu desne šake. Supruga i dete su uspeli da izadju 20.februara 1995. godine sa prepravljenim dokumentima na devojačko prezime.

Napominjem da se prema mojim saznanjima u Centru službi bezbednosti u Sarajevu nalazi spisak od 4.200 Srba kojima

- 28 -

je zabranjen izlazak iz Sarajeva.- Na ovom spisku nalazila se i moja supruga, ali je ona uspela da izadje sa dokumentima na svoje devojačko prezime.

U Centralnom zatvoru u Sarajevu ostalo je još oko 20 Srba, osudjenih na razne vremenske kazne, od kojih su trojica osudjeni pre početka rata, zbog ubistva. Pored napred navedenih u zatvoru se nalaze: Ivanović Savo, star 69 godina, osudjen na 15 godina zatvora, u zatvoru se nalazi od 1992. godine i pretrpeo je teška zlostavljanja, Savanović Čedo, iz Kikinde, osudjen na 5 godina, kao pripadnik vojske RS, preživeo teška zlostavljanja, izbegao vadjenje očiju i slično, Božić Mirko, iz Velešića, osudjen na 5 godina zatvora, Djokić Djoko, napred pomenuto, Mijatović Milenko, osudjen na sedam godina, iz Rajlovca, Mitrović Borislav, osudjen juna 1992. godine, bivši radnik SDB, Torbica Miroljub, bivši radnik r.MUP-a, osudjen na 5 godina, u teškom zdravstvenom stanju i skoro nepokretan, braća Blizanci Bokan Miloš, Nenad i Aleksandar, iz Sarajeva, rodjeni 1976. godine, osudjeni zbog pokušaja ilegalnog prelaska na jednu i po godinu, Jovetić Ilija, iz Sarajeva, osudjen na dve godine zbog odbijanja mobilizacije, Novaković Predrag, osudjen na dve godine zbog ilegalnog pokušaja bekstva, Vekić Predrag, iz Sarajva, osudjen na 2 godine zbog pokušaja bekstva iz Sarajeva, Kostić Stevo, iz Sarajeva, osudjen na godinu i po zbog pokušaja prelaska u Republiku Srpsku, Lazić Branislav, iz Sarajeva, osudjen zbog pokušaja ilegalnog prelaska na teritoriju Republike Srpske, Arsovski Branko, osudjen na četiri meseca zbog odbijanja rada u civilnoj zaštiti i Jovičić Slobodan, osudjen na četiri meseca zbog odbijanja rada u civilnoj zaštiti.

To je sve što sam imao da kažem u vezi predmeta, zapisnik je glasno diktiran i u njega je uneto sve što sam imao da izjavim, ne želim da ga čitam, priznajem ga za svoj i potpisujem.

Saslušanje je završeno u 23.55 časova

ZAPISNIČAR

SUDIJA

0531-6839

O B R A Z L O Ž E N J E

Podnoi o neprijateljskim snagama na području Dobrinje -.

STOJANOV Petar GORAN, rođen 23.09.1958. godine u Vinkovcima, s stanom u Dobrinji ul. Grada Bakua br. 9/8. /1

-pisano je o istom, naše ZOPNR od 02.10.1992. godine (prebegao iz Dobrinje).

Kroz dalje vođenje IR Stojanov je izneo više podataka i detalja o rasporedu neprijateljskih snaga, sredstvima naoružanja i moralu muslimanskih boraca, a između ostalog, kao interesantno za naše procene i sledeća zapažanja:

Sklonište na trgu Junaka socijalističkog rada obezbeđeno je rovovima za ulaz u sklonište.

Na [redacted] skloništu - po dužini kako se proteže svetlarnik vrši se postrojavanje i smotra bataljona po četama, za svaku četi po 15 minuta, i postrojavanje traje od 07,15 do 08.,15 časova.

-Kritična tačka položaja muslimana je barikada koja je obezbeđena od par auta i vreća sa pijeskom prema Dobrinji - IV.

Jedini put za pristizanje municije i ljudstva su prolazi kroz podrume zgrade sa parnim brojevima ul. AVŽ-a - ulaz je na broju 10 (prvi balkon prizemlje - sa pasaža penje se drvenim stepenicama na balkon, prolazi se kroz dnevni boravak, hodnik i ulazi u podrum.

Najlakše je zatvoriti izlaz na barikadu na br. 2, izlazi se ispod balkona od kojeg je pogođen 2. sprat - balkon (što znači da je u vidnom polju i može se držati pod vatrom sa naše strane).

Kad je bio napad na Dobrinju - IV držano je sa naše strane pod vatrom ul. Partizanske olimpijade, tako da je bio problem komuniciranja između zgrade sa parnim i neparnim brojevima (I i II zgrade prema našoj liniji).

Ako se barikada drži pod vatrom kompletna prva linija je odsečena.

Na krilima zgrade nema straže - krovovi su povezani, pa ako se probije na bilo koje krilo - onda je mogućnost za kontrolu cele linije.

0531-6840

- 2 -

Samo je prva borbena linija utvrđena (rovovi). Inače nema nigde postavljenih mina (koliko je to Stojanovu poznato) a što se moglo videti njihovim kretanjem u napad na svim pravcima.

Jedino je minirano ispod postavljenih ježeva - postavljene su PT i PP mine na rezervnoj liniji odbrane - preseca lukavičku cestu na Liniji ul. V. Maglajlić - na pola puta između toplane i raskrsnice prema Dobrinji IV.

Od ul. V. Maglajlić do lukavičke ceste iskopan je rov koji dolazi do postavljenih ježeva - i od ceste do Sakićeve štale.

U ul. V. Maglajlić iskopana su četiri rova u dve linije, to je rezervni položaj za osu.

Položaj u ul. V. Maglajlić drži jedno odeljenje iz 1. čete 1. bataljona - bivši vojni policajci, koji su rasvlašćeni. Među njima je i Mile [illegible] - bio je na Vukovarskom ratištu i on je najčešći. Među ovom grupom su glavni pljačkaši. To je posada od 10 ljudi, svi su većinom pripiti - pred drugim ulazom br. 4 postavljaju se dvojica stražara u toj noći.

Na ovom prostoru u ul. V. Maglajlić nema vi e nigde straže, osim u skloništu.

U jednom delu skloništa je Štab gde se nalazi drugi stražar. Stražari su naoružani lovačkim puškama - sačmaricama.

Civilna policija smeštena je u kafeu "Baltazar" , pred njim je obično parkiran POV.

- Vojna policija je u "Borovu" komandir iste je [illegible], a zamenik [illegible] (po njemu sve Srbe treba poklati).

- Štab brigade je u "Gavriloviću" i Apoteci.

- informativni centar između kljuba igara i ostatke samoposluge.

Zatvor je u prodavnici "Sunce" iza privredne banke, glavni u njemu je SAFKO Muslić, poreklom fočak.

Oklopni transporter nalazi se preko puta "Borova" kod kafane "Bristol", tu često boravi i UNPROFOR. Civilima se ne dozvoljavaju kontakti sa Unproforom.

Dana 10. septembra iz PAM-a je pucano na kolonu UNPROFOR-a koja se kretala putem prema Vrocima.

Izvesni muslimanski borac [illegible] pričao je kako je uhvaćena jedna srpkinja pod optužbom da je snajperista - ranili su je u nogu

- 3 -

0531-6841

i potom joj na leđa ostavili tempirnu bombu i uputili prema Nedarićima kada joj se bomba aktivirala, (a da su to učinili dvojica muslimana [illegible] sa Ilidže).

Juka Prazina im je prodavao granate za [illegible] po ceni od 100 DM za komad. A da bi došli do municije moraju potkupljivati magacionere hranom i drugim, za što su konkretno pominjali Vikićeve, a da bi nabavili osnovne potrebe bojne opreme.

Policajac iz Starog grada - dolazio je sa svojom jedinicom 01/02. septembra u vreme napada na Dobrinju - IV, po imenu JASMIN [illegible], Komentarišao je pogibije muslimanskih boraca pri tom napadu. Inače je neraspoložen prema muslimanskim vlastima što na svoj način govori i sledeći komentar:

" Zna se da četnici nikad nisu ušli u Stari Grad, a ipak je opljačkan, sva roba je prešla preko ruku - novčano izvesnog HADŽIMUJAGIĆA bivšeg predsednika opštine, a sada komandanta, za istog se računa da je"težak" oko tri miliona maraka".

Pomenuti policajac JASMIN je među pripadnicima te jedinice u Dobrinji pričao još i to:

Da radi na hapšenju vojnika i civila, [illegible] i petokolonaša.

Tumačio je i to zašto je zapaljena Vijećnica, govoreći da je gađanje zbog toga što je uz istu bio postavljen VBR (višecevni bacač raketa) pa kad je VBR pogođen od te eksplozije zapalila se i vijećnica.

Uz iznето [illegible] je dao i druga zapažanja i podatke do kojih je došao slušajući komentare među muslimanskim vojnicima, kao što su sledeća:

- U tunelu ispod naselja Ciglane nalazi se tri tenka od kojih je jedan M-84, povremeno izlaze iz tunela i pucaju prema Poljinama.

- Haubice sa tri kraka - lafeta raspoređene su u Velešićima - govori se o bateriji Haubica, nepoznat broj.

- Iz Dobrinje II prema naselju Nedarići, kuda ide trolejbus - Olimpijska ulica ispod puta - ceste prokopan je tunel za izlazak na liniju prema naselju gde je džamija.

- Kad silaze sa Mojmila,gde je iskrčena šuma kod stuba dalekovoda, ima jedno 50 metara brisanog prostora kojim ravno silaze na trafo-stanicu u Dobrinju II. (to je jedan prolaz - a ispod je ukopan bunker koji je gađan.

Drugi prolaz je na prevoj Keli - ulica Žarka Zgonjanina.

- 4 - 0531-6842

Kuća zadnja od Kelija, prema brdu, tu se povremeno spušta njihova straža - posada (kuća nije oštećena).

Muslimanski borci koji su odlazili na Igman pričali su da na Igman prolaze uz aerodromsku pistu, tako što se Dobrinje -1 idu ravno na aerodrom, kad dođu do piste idu uz istu - obilaze i tako pređu na Butmir (to je pozicija između ul.ice kasindolske i piste).

Kroz razgovor je među vojnicima KARIĆ Mirsad pričao kako se u Sarajevu formira "Olovska muslimanska brigada" od oko 2.000 ljudi i da ista treba tajno da se prebaci iz Sarajeva na teren Olova.

Za sebe je isti Karić govorio kako je bio 6 mjeseci na obuci na starom aerodromu, pre rata.

Komandir jedinice u privatnom naselju preko puta Dobrinje II, kod Džamije je LAMO CAR (prema Nedarićima).

U kontaktima sa mobilisanim ljudima i pripadnicima ZB, izvor je saznao da se na Alipašinom Polju prave bombe (ručna izrada) u oblitku "givikta" - tega izrezborone, tj. narezane na spoljnem delu tela.
Da se u "Pivari" (na području opštine Stari grad prave zapaljivi tromboni.
Tromblonski metak je isto ručne izrade, a napravljen je tako što se iz manevarskog metka izbaci barut, a napuni se bezdimnim barutom.
U bolnici na Dobrinji III je poznato da radi izvesni dr. HADŽIM (pretpostavlja se da je palestinac), i hirurg dr. Zlatko Kravić.

Što se tiče stanja morala među pripadnicima muslimanske vojske, očekuju primirje da bi se dooružali, a na proljeće da bi se nešto pokušalo urediti.
Dosta njih razmišlja na način da bi bilo najbolje stati da se izvrši podela Bosne.
Jedan broj pripadnika ZB razmišlja i na taj način, da je slobodan prolaz oni bi pobegli dalje.

Sa iznetim podacima o mestu i rasporedu muslimanskih snaga i oruđa upoznate su starešine koje drže položaje u Dobrinji, kao i sa skicama koje je Stojanov napravio.

U Lukavici, 06.10.1992. godine

Kapetan I klase
Desimir Šarenac
Des. Šarenac

52

178/96-2

Број КИ Kri.21/96

ЗАПИСНИК О САСЛУШАЊУ СВЕДОКА

састављен дана 4.03. 1996. године пред Istražnim

судијом Opštinskog суда у Kikindi

у кривичном поступку против NN izvršioca

због кривичног дела из члана 142 КЗЈ

Istražni - судија

Spasić Radivoje

Записничар,

Miladinov Olgica

Сведок,

ČANGALOVIĆ VOJISLAV

Саслушању сведока присуствују и: јавни тужилац

окривљени

бранилац

Започето у 11 сати

Сведок је опоменут да је дужан да говори истину и да не сме ништа прећутати, упозорен је на последице давања лажног исказа, као и да није дужан да одговара на поједина питања, ако је вероватно да би тиме изложио себе или свог блиског сродника тешкој срамоти, знатној материјалној штети или кривичном гоњењу (члан 229. ЗКП), па на општа питања сведок даје одговоре:

1) Име и презиме ČANGALOVIĆ VOJISLAV

2) Име оца Manojlo

3) Занимање lekar-stomatolog

4) Боравиште Mokovo, Ml.Stojanovića 49

5) Место рођења Sarajevo

6) Година рођења 1940.

7) Однос са окривљеним и оштећеним

За овим сведок о самом предмету износи следеће:

SVdok je upozoren da je dužan da govori istinu i da ništa nesme prećutati, te je upozoren na posledice davanja lažnog iskaza izjavljuje:

Ja sam stanovao u SArajevu, ul.Gornji Velešići br. 29. Uhapšen sam od strane muslimana 25.11.1992.godine kod svoje kuće. Zajedno samnom uhapšeno je 1o-12 srba koji su stanovali u blizini. To su: Ristović Todor, Ristović Dragan, Božić Trifko, Božić Mirko, Kijajić Željko, Šoja Drago, Šoja Ostoja, Kretija Jovo, Kretija Živko, jedan koji se preziva Krunić, Šakara Milorad. Uhapsili su nas vojnici nekakve motorizovane sandžačke brigade čije je sedište bilo u Pofalićima. Odvedeni smo u prostorije nekadašnjeg gredj.preduzeća "Vranica" SAmnom je uhapše i moj zet Glogovac Mladen. Do "Vranice" smo dovezeni "golfon". Smestili su me u jedan podrum gde sam našao Božić Trifka koji je moj komšija. On je uhapšen jedan dan pre mene. Bio je sav modar i isprebijan. Žalio se da mu je hladno pa sam ga ja pokrio nekim prljavim ćebetom koje je tu bilo. On mi je kazao ako puste moga zeta Glogovca, da ode kod njegovih i da kaže da sklone njegovu ćerku Natašu. Verovatno su ga muslimani ucenjivali i pretili mu sa ćerkom, da će joj nešto uraditi. Moram da ispričam kako je sve ovo teklo. Naime, još pre otcepljen ja Bi H ja sam video kroz prozor da se muslimani naoružavaju i da nose oružje. Ta lica nisu bila u uniformi već su bila u civilu. Marta meseca od početka meseca 1992.godine, Božić Trifko i Mirko su prolazkli ulicom, muslimani su ih pitali ko ide, a ovi su kazali da idu Trifko i Mirko, našto su im oni opsovali četničku majku pa su i pucali na njih. Od tada smo se mi osetili ugroženim. Išli smo u Mesnu zajednicu da prijavimo. Tu su nam kazali da postoji mogućnost da se krizni štab proširi i sa srbima, jer je srpsko stanovništvo bilo ugroženo. To je bila njihova varka jer posle toga ništa nisu preduzeli. U vezi toga, da se krizni štab proširi ja sam bio na jednom sastanku koji je održan u garaži Kijajić Željka. Na tom sastanku ja nisam diskutovao, na njega sam zakasnio, a nije tačno ni da sam ga organizovao. Tu je bilo govora o proširenju kriznog štaba u Mesnoj zajednici u Velešiću. Bilo je govora i o tome da se muslimani naoružavaju, a da i mi nešto moramo preduzeti da se zaštiti goli život. Muslimani sudobkijali oružje i u Mesnoj zajednici.

Kasnije, meni je od strane srba nudjena puška, koju nisam primio već sam je ustupio Šoja Ostoji. Ta puška je kod njega i posle nadjena.

U podrumu "Vranica" sam bio samo 2, 3 sata i bila je već noć kad su me poveli na saslušanje u drugu prostoriju. U toj prostoriji je bila upaljena samo sveća i čim sam ušao neko me je udario po levom ramenu tako jako da sam pao. Muslimani su se smejalki. Isledník je tražio da sednem na stolicu tako da naslon okrenem prema njemu i rukama se oslonim na naslon stolice. Tražio je da gledam u njega. Ispitivao me je o oružju, radio stanici, gde mi je top i sl. To je meni izgledalo jako glupo, neozbiljno. I sa jedne i sa druge strane bili su "džepiati"koji su me udarali nogama i palicama po ledji, u predelu vrata, podlakticama, natkolenicama. Npr. kad me je pitao [illegible] mi je top i kad sam se ja čudio, odnosno negirao, ti [illegible] su me udarali. Onde su me srušili na pod i šutirali me. Ni islednika ni ostale prisutne muslimane ja neznam i nepoznajem. Tako su me pretukli da sam bio sav plav. Svest nisam gubio. U toj prostoriji sam bio možda

- 3 -

dva sata. Pitali su me i da li sam bio član srpske demokratske stranke, a ja sam negirao jer iako je bila to legalna stranka. Članove te stranke su još više maltretirali. Onda su me odveli u jednu veću prostoriju i kad su otvorili vrata od te prostorije, jedan od tih što su me vodili me je udario nečim u predelu vrata tako snažno da sam ja poleteo prema drugom zidu i zaustavio se na suprotan zid koji sam udario glavom. VErovatno me je taj udario nogom ali nisam siguran. Tu sam zatekao ŠOja Dragu i Kretđija Jovu. Oboje su bili isprebijani. Tu su me zadržali 15-2o minuta a zatim su došli po mene, izveli me napolje i pustili da idem kući. Ja sam razmišljao zašto me puštaju pa sam pomislio da me puštaju da u putu umrem od zadobijenih povreda. Išao sam oko 5ometara i kad sam došao kod jednog nadvožnjaka, ja sam pao od iznemoglosti. Pomislio sam da moram što pre da odem odatle pa sam išao još oko 5o m, do jednog vozila "Reno 4" odnosno išao sam do jednog raskršća gde nisam mogao da se orijentišem iako sam tuda prolaziko mnogo puta. Oslanjajući Oslanjajući se o ogradu kasarne Maršal Tito došaol samdo pošte II došao samdo jednog vozila "Reno 4" koje je bilo nagorelo. Tu sam sačekao jutro. U tom vozilu ja sam povraćao i osećao sam veliku žedj. IZjutra hteo sam da izadjem iz vozila, ali nisam mogao. Tražio sam pomoć od prolaznika i zaustvljao sam vozila ali mi nisu pomogli. Pored tog vozila je bio sto sa nastrešnicom za prodaju robe i oslanjajući se na tu tezgu ja sam nekako izašao iz vozkila ali sam posle izgubio svest. Sečćam se da me je neko vukao za kragnu i govorio/ "Živ je". Onda sam nekako ušao u autobus misleći da odem kod prijatelja, ali na stajalištu nisam mogao da izadjem pa sam sa tim autobusom otišao do kraja. Vozač mi je kazao da se oni ne vraćaju nazad. Sećam se da kad sam izašao iz autobusa i u blizini tog autobusa ja sam legao u park. Jednim vozkilom prenet sam kod svojih prijatelja u ul.Blagoja Parovića br.1. Medjutim, na ulazu u tu zgradu bile su odnosno bila je susstorska straža. Tu su me uhapsili i ponovo odveli u policijsku stanicu u Pofaliće. Ustvari, odveli su me u redovnu policijsku stanicu u tom mestu. Odatle su me odveli u hitnu pomoć a zatim sam prenet u bolnicu Medicinskog fakulteta u SArajevu gde su lekari konstatovali da imam prelom 7 rebara sa leve strane, akutnu insufijenciju bubrega. Kontuzije po rukama, nogama i telu, pritisak mi je bio 6o sa 4o. Tu su mi stavili i dren na levoj strani grudnog koša. Kad su me uneli u jednu bolesničku sobu ostali bolesnici su se bunili govoreći šta će četnik sa njima pa su me premestili u jednu posebnu sobu. U toj sobi sam bio sam a tu je bio stražar sa automatom. Tu me je isledjivao Biber Ismail. On je verovatno biko iz vojne policije. Taj islednik je dolazio svakog ponedeljka i nije me tukao. Tukao me je jedan od stražara za vreme dok mi je u posetu došao njegovKI kolega. UšaO je unutra i pitao me gde su ti rebra polomljena, a onda me je više puta [illegible] šakom po prsima. Ja sam počeo da vičem i došla je glavna sestra. Taj stražar i njegov kolega su ostali u sobi kad me je sestra pitala da

\- 4-

li su me tukli a ja sam iz straha opet da me nebi tukli rekao da nisu. Medjutijm, ona je rekla da su me tukli i pozvala je lekara. Posle je taj stražar sklonjen i više me on nije čuvao. Čuvao me je neki Toni koji je bio korektan. Neznam ni imena lekara ni sestre. U bolnmici sam bio nešto duže od meseca dana, a 6.ol.1993.godine došao je u bolnicu Biber i odveli su me u Centralni zatvor Sarajevo. U bolnici nisu molgli da mi nadju jednu cipelu, tako da sam izašao sa jednom cipelom a na levoj nozi mi je bila papuča a čarape nisam imao. Bilo je jako hladno minus 17. U Centralnom zatvoru sam prenoćio u sobi br.8o koja je na petom spratu. STak,la na prozorima nije bilo samo metalni kapči. U toj sobi je bilo jako hladno. TGreći dan su me ponovo vratili ubolnici. U bolnici sam bio još desetak dana a odatle sam prebačen na drugu Internu 27. odnosno 26. ili 27.ol .došao je upravnik zatvora iz bivše kasanrne "Viktor Bubanj" Ramiz Dolan i odveden sam u zatvor u tu kasarnu. Tu me je ispitvaio sudija Teftedarija ~~Fuad~~ Fuad. On se dosta korektno ponašao. Zatim sam prebačen u ćeliju br.1, gde je posle došao još jedan, a zatim sam prebačen u druge ćelije. Ćelije su veličine 4x1,65 m, a tu su stavljali ponekad i 12 ljudi. STavljali su mi na teret oružanu pobunu i oružje. Mene nisu tukli u tom zatvoru. Znam da su tukli druge zatvorenike. Ja neznam imena islednika ili čuvara u zatvoru koji su tukli druge zatvorenike.

U tom zartvoru hrana je bila jakoslaba. Dobijali smo pola parčeta hleba i polukgorki čaj a za večeru malo variva. Ručak mi nismo imali. Sudio mi je sudija Jukić Davor i osudjen sam na kaznu zatvora od 4 godine. Tu sam bio do maja 1994.godine a razmenjen sam 6.10.1994.godine. Od maja meseca do razmene bio sam u Centralnom zatvoru. Što se tiče Trifka Božića on je zajedno samnom uhapšen i isprebijan je u prostorijama preduzeća "Vranicama" tako da je sutradan umro. To sam saznao u zatvoru Viktor Bubanj od drugih zatvorenika.

Sahranjen je na starom pravoslavnom groblju na Koševu. Ističem da su uslovi postali lakši u zatvoru Viktor Bubanj od vremena kad je zatvor posetila delegacija Medjunarodnog crvenog krsta marta 1993.godine. Ja znam da je u Centralnom zatvoru čini mi se krajem 1993. ili početkom 1994. godine ubijen na petom spratu Nešković, mesar iz Novog Sarajeva. Na tom spratu su bili oni koji su isledjivani. Ja sam tada čistio na tom spratu i kad sam ušao u tu prostoriju gde je on ležao stražar me je udaljio. Da se tako zove čuo sam od drugih zatvorenika. Nisam čuo ko ga je ubio ni kako se zove. U Centralnom zatvoru su nas nazivali raznim imenima. Ako bi dolazili da nas posete novinari ilil predstavnici arapskih zemalja oni bi nas predstavăjalli kao zarobljenike, ako bi dolazili predstavnici humanitarnih organizacija predstavljali bi nas kao zatvorenike, osudjenike ili zaverenike. U Centralnomzuatvoru, pred razmenu, muslimanske vlasti bi ubacivale u svaku sobu jednog mulslimana - kriminalca koji bi nas špijunirao a kad bi došli predstavnici medjunarodnih organizacija govorili bi da medju zatvorenicima ima i srba, i mulslimana i hrvata, i da svi žive pod istim uslovima. Jedan od tih kriminalaca zvao se Mahor HAdža, koji je osudjen zato što je ubio dvojicu muslimanskih vojnika.

Издаје и штампа:
„Димитрије Туцовић“, Ужице
Ознака за поруџбину: 890112

- 5 -

On je sam pričao da je kao pripadnik muslikmanske policije, ako nema drugih i ssvedoka, ljude bacao sa drugog i viših spratova kroz prozor. Ti kriminalni su priličali koji su srbe koji su bili da kopaju rovove posle ubijali. Čuo sam da na Trebeliću postoji mesto zv."Kazan", gde su stene, i da su na tom mestu pobili mnogo srba. To je ustvari neka provalija. Od jedne žene iz SArajeva čije ime ne želim da pomenem sam čuo da je jedan albanac kazao da skine crninu jer snajperisti gadjaju žene koje nose crninu u SArajevu, pošto znaju da su srpkinjje, i onda to predstavljaju da su to srbi učinili. To su ustvari radili muslimanski snajperisti.

Više nemam šta da izjavim.

Zaboravio sam da kažem da su u Velešićima pre mog hapšenja muslimani pobili petočlanu porodicu Ristović u njihovoj kući. Ubili su Duha Krstu i zapalili ga u njegovoj kući.

Višenemam šta da izjavim.

SVedok upozoren izjavljuje da zapisnik ne želi da čita slušao je kad j e diktiran pa ga kao svoj iskaz i potpisuje bez primedbi.

Završeno u 12,40 časova.

Istražnisudija,

Zapisničar,

Svedok,

I. SARAJEVSKA MOT. BRIGADA
ORGAN BEZBJEDNOSTI
[illegible]
Dana 16.02.1994. godine

S L U Ž B E N A   Z A B I L J E Š K A

[illegible] u [illegible], [illegible] kanalima

[illegible], sin [illegible] i [illegible] djev. [illegible], rođ. [illegible] u Sarajevu, nastanjen u ul. [illegible] brigade br. [illegible], opština Novo Sarajevo, [illegible] građevina, [illegible] kao rukovodilac [illegible], oženjen [illegible] djev. [illegible], [illegible], roditelji mu su na Grbavici, ul. [illegible] br. [illegible], [illegible] nalazi se u Beogradu, [illegible] služio 1985 god. u [illegible], VJP 11701 inžinjerija, opredjeljen [illegible] i [illegible] ranga, [illegible] se priključiti [illegible], po koordinati na Grbavici

Petrović Miodrag je prešao na Grbavicu 16.02.1994. god. [illegible] iz pravca [illegible], preko ul. [illegible] i "[illegible]", [illegible] sa još četiri osobe. [illegible] po imenu [illegible] omogućio mu je kontakt sa [illegible] koji je organizovao prelazak i preveo ih [illegible] od 2.[illegible] po osobi. [illegible] je se njim izašla i njegova supruga, nisu imali potrebnu [illegible] novca, te su morali prodati sve vrijednije stvari iz stana.

Motiv prebjega je nemogućnost daljeg života [illegible], želja da se poveže sa porodicom koja je sva na srpskoj strani i želja da ponovo živi [illegible].

Početkom rata prebjeg je bio angažovan kao [illegible] u [illegible] zajednici za raspodjelu humanitarne pomoći i kao predsjednik kućnog savjeta u [illegible] u kojoj je stanovao. 17.05.1992. godine, kada je izašla naredba o opštoj mobilizaciji u muslimanskom dijelu Sarajeva prijavio se u jedinicu civilne zaštite. U oktobru iste godine, na osnovu [illegible], od vojno [illegible] dobio je rješenje o ograničenoj sposobnosti za vojsku, [illegible] rješenje o radnoj obavezi. Uz pomoć prijatelja [illegible], dobio je posao u svom matičnom preduzeću "[illegible]". Od kraja juna 1993. god. opština je ova [illegible] u [illegible] za kopanje. Kopao je zemunicu na [illegible] koji u novembru 93. god. kod oborenog dalekovodnog stuba. Zemunica se nalazi uz kuću [illegible], vjerovatno predviđena za [illegible]. Od nje [illegible] vodi do rova [illegible] i [illegible]. [illegible] je da se [illegible] strane obavlja noću, [illegible] i da u bunkeru ima oko petnaestak vojnika, a zbog blizine [illegible] taj dio linije im je dosta nesiguran. Tom prilikom je [illegible] od jednog muslimana koji je demobilisan i prebačen u radni vod da [illegible] tunel u [illegible] ulici i da su stigli do škole ([illegible] se radi o školi [illegible]). Radio je na transportu [illegible] na lokalitetu [illegible] kuće u januaru 94. god. [illegible] se [illegible] sa [illegible] nove željezničke stanice, kamionima se prevoze do [illegible], odakle se nose do male uzvisine gdje ih preuzima inžinjeri

- 2 -

Pristup mjestu gdje inžinjerci postavljaju pragove nije dozvoljen, pa nema bitne podatke o lokaciji i rasporedu rovova, vatrenih tački i broja vojnika.

Na kopanju puno ljudi strada i navodi primjer kad su kopali prema Vogošći pala je granata i ranila dva radnika. Dozvolili su da ranjenike odnesu, a ostale pod prijetnjom oružjem nisu dozvolili da se sklone u trančse.

Po izjavi jednog vojnika-hrvata u januaru 94.god. prilikom napada na Hrasno brdo jedno odjeljenje od 17 ljudi, među kojim su bila dva muslimana, upućeno je da zauzme položaj po jednoj kosini. Oni su naređenje odbili, privedeni su u zatvor "Viktor Bubanj", gdje su ispitani, a kasnije [illegible]

[illegible] protiv Srba inscenirajem [illegible]

[illegible] policija, dok bi [illegible] i starije osobe.

U pojedinim dijelovima grada Srbima je zabranjeno da [illegible] stvari [illegible]

U stanu [illegible]

Na početku rata prije nego što su muslimani ušli u preduzeće [illegible] uništio. [illegible]

[illegible] 115, i [illegible] na našu stranu.

[illegible] u grad [illegible] protiv- [illegible] "Maršal Tito". [illegible] "Stinger" [illegible] oružje je novo, zatočeno u [illegible] i konzervirano. Ove podatke je [illegible], koji radi u [illegible].

[illegible] navodi podatak da je još u septembru 91.god. formirana Patriotska liga za Grbavicu, tzv. Ljiljane i ocuna krilo. Imali su jednu prebrzu mobilizaciju u Domu kulture "Vaso Pelagić", sa posebnim potenciranjem uvjerenosti i organizacije [illegible] da je prilikom [illegible] poginulo 7 [illegible] brigade.

[illegible] početku rata i u [illegible] koji je počinio [illegible], koji se hvalio da je ubio na [illegible] "četnika". [illegible] "četnikom" [illegible] su [illegible] na srpsku stranu [illegible] i ubijao ih [illegible].

\- 3 -

[illegible] "Markale", koju mu zvali "četnička pijaca" zbog toga [illegible] granatirana, do'u [illegible] ljudi, uhvate nekog Srbina, [illegible] i ubiju.
Od [illegible], koji radi u [illegible] "Viktor [illegible]", njegov [illegible] je [illegible] prisustvovao [illegible] jednog [illegible], koji je [illegible] primjer [illegible] u [illegible] i [illegible] kopanje, [illegible] bi [illegible] u [illegible] i [illegible] granate ubio [illegible], a [illegible] vratio se [illegible] i da su ih četnici ubili.
[illegible] je [illegible]. [illegible] de [illegible] je [illegible] se [illegible] Miljevi [illegible] koja je [illegible] vojnu školu [illegible] ušli. [illegible] je [illegible] strane je tom prilikom [illegible] na [illegible] u stanu.

[illegible] "Markale" [illegible] i još [illegible] je da taj [illegible] postoji [illegible] dana, [illegible] još dva koja su prekinute redovn[illegible] načina [illegible] bio [illegible] je [illegible] na kopan[illegible] i [illegible] tre[illegible] bilo je [illegible] ili [illegible] musli[illegible] strani čovjeku koji ih doče[illegible] na [illegible] je [illegible] na [illegible] je [illegible] na mjes[illegible] trebali [illegible] na "Markalama" i [illegible] nije [illegible].
[illegible] liniji [illegible] na srp[illegible] muslimanske [illegible] event[illegible] [illegible] muslimanske strane [illegible].
[illegible] je [illegible] jednog muslimana koji [illegible] je [illegible] su [illegible] koja se [illegible] protevali [illegible] muslimana.

[illegible] "Unis", "Vaso Miskin [illegible]" su [illegible] granate, [illegible] mašinska obrada, a [illegible] je [illegible], inžinjera koji tamo radi.

[illegible] muslimani [illegible] je [illegible] pripadnici [illegible] ili [illegible] oko 70 ljudi. [illegible] u januaru imali [illegible].
[illegible] benzinom i ostalom [illegible] robom, a [illegible] Srbe iz grada.

[illegible] imenovanog rasporediti u jedinicu u skladu sa njegovom [illegible], ukoliko je moguće, udovoljiti njegovoj želji da bude raspoređen na Grbavicu, gdje mu žive roditelji.

[illegible]

Kovač [illegible]

Број Кри-78/97.

Sarajevo

ЗАПИСНИК О САСЛУШАЊУ СВЕДОКА

састављен дана 26.06. 1997 године пред Istražnim судијом Osnovnog суда у [redacted]

у кривичном поступку против NN

због кривичног дела из члана 142 КЗ.

Istražni судија [redacted]

Сведок [redacted]

Записничар [redacted]

Саслушању сведока присуствују и:

Јавни тужилац

окривљени

бранилац

Започето у 9 часова

Сведок је опоменут да је дужан да говори истину и да не сме ништа прећутати, упозорен је на последице давања лажног исказа, као и да није дужан да одговара на поједина питања, ако је вероватно да би тиме изложио себе или свог блиског сродника тешкој срамоти, знатној материјалној штети или кривичном гоњењу (члан 229 ЗКП), па на општа питања сведок даје одговоре:

1) Име и презиме [redacted]

2) Име оца [redacted]

3) Занимање [redacted]

4) Боравиште [redacted]

5) Место рођења [redacted]

6) Година рођења [redacted]

7) Однос са окривљеним и оштећеним [redacted]

За тим сведок о самом предмету износи следеће:

2.

Ja sam pre početka ovog rata živeo u Sarajevu ul. [redacted]. U Sarajevu je pre početka rata živelo srpskom muslimansko i hrvatsko stanovništvo a odnosi izmedju tih nacionalnosti bili su dobri. Družili smo se učestvovali u porodičnim svečanostima, a bilo je i mnogo zaključenih brakova izmedju Srba i Muslimanki i obrnuto. Takvo stanje trajalo je sve do početka 1991. godine dok nije proveden referendum o celovitosti Bosne i Hercegovine. Ne znam tačno kakvi su rezultati referduma ali znam tačno da je posle toga muslimansko stanovništvo u svojim sredinama otpočelo da formira muslimansku vojsku u policiju i da se naoružava. Srbi su otpuštani sa posla a naročito sa rukovodećih mesta. Muslimani su svakog dana upućivali pretnje stanovnicima srpske nacionalnosti tvrdeći da će svi Srbi iz Sarajeva biti proterani i poubijani. Stanje se iz dana u dan pogoršavalo a početkom 1992. godine muslimanska policija otpočela je sa upadanjem u srpske stanove i pretresanjem istih. Počeli su da sve Srbe nazivaju četnicima i pretili su da će isti biti uhapšeni i udaljeni iz Sarajeva.

U aprilu mesecu 1992. godine muslimanska policija i formirane vojne jedinice postavljale su punktove u Sarajevu i na raskrsnicama i onemogućivali slobodno kretanje srpskom stanovništvu. Čitavo naselje Dobrinja bilo je osečeno sa postavljenim punktovima od Sarajeva tako da se u to naselje nije moglo ni ući ni izaći. Srpskom stanovništvu ograničeno je kretanje, jer su svakog Srbina ili Srpkinju legitimisali i naredjivali da se iz kuće ili stana ne smije udaljavati. Svaki izlazak bio je rizičan jer je muslimanska policija legitimisala i morali ste dati obrazloženje zašto ste izašli i zkuće ili stana i kuda idete. Muslimanska policija verovatno organizovala je prisluškivanje telefona a putem telefona su vrlo često u kasnim noćnim časovima upućivane pretnje koje su glasi"šta čekate-zašto ne idete iz Sarajeva jer je Sarajevo muslimanski grad." Stanje je bilo podnošljivo do kraja meseca jer su u to vrijeme još uvek bile u Sarajevu jedinice JNA od kojih je srpsko stanovništvo očekivalo zaštitu. Posle napuštanja jedinica Vojske Jugoslavije Sarajevo

[redacted]

3.

odnosno srpsko stanovništvo u Sarajevu ostalo je posve nezaštićeno. Pre napuštanja vojnih jedinica muslimanska vojska napadala je te jedinice u svojim kasarnama, a napad je naročito bio drastičan u ulici Dobrovoljačkoj, a posle toga i u Skenderiji. Svi ti napadi muslimanske vojske prikazivani su na sarajevskoj televiziji i muslimani su sa zadovoljstvom i oduševljenjem podržavali masakre nad vojskom. Mere koje je preduzimala muslimanska vojska i policija uterivale su strah u srpko stanovništvo a posle toga usledila su mnogobrojna hapšenja stanovnika o odvodjenja u nepoznatom pravcu. U to vreme u Sarajevu su postojale razne grupe mulimanse vojske na čijem čelu su bili Juka Prazina, Caco, Ćelo i drugi. Oni su Srbe odvodili u logore a imali su i svje privatne zatvore, u kojima su Srbi strahovit mučeni i ubijani. Juka Prazina konkretno imao je svoj sabirni centar ul. Kralja Tomislava. Pričalo se da su Srbi tamo vešani za noge , da su tučeni i da su tih tuča umirali. Neke od uhapšenih su Jukini ljudi vešali na banderu i sl.

Lično sam uhapšen 19.6.1992. godine u svom stanu i odveden u Naselje Otoka i smešten u jedan neboder, u podrumsku prostoriju. Uhapsila me je muslimanska policija i posle privodjenja, a prilikom ulaska u podrumsku prostoriju tog solitera sa jedne i druge strane stepenica bili su postavljeni muslimanski policajci koji su otpočeli da mi psuju majku srpsku i četničku a potom su me nemilosrdno tukli. Udarali su me kundacima od oružja, nogama na kojima su bile čizme, palicama, komadima metalnih cevi dužine od 5o-6o cm, komadima eletro provodnika dužine 6o-8o cm i debljine u prečniku od 3cm. Posle tuče ubačen sam u jednu mračnu prostoriju u kojoj je bilo više ljudi ali ja nisam nikoga mogao da vidim osim što sam osetio njihovo prisustvo. Izveden sam iz te prostorije posle izvesnog vremena u drugu prostoriju u kojoj je bilo 5-6 muslimanskih policajaca pa su me oni počeli ispitivati. Pitali su me gde se nalazi moj sin, pa kada sam im ja rekao da je u [redacted] oni su tražili broj njegovog telefona pa što sam ja i to dao oni su naredili da ja predjem u drugu prostoriju i da iz te prostorije pozovem sina i da ga pita [redacted] oni formulisali. Kada sam

4.

došao u drugu prostoriju i seo na stolicu jedan muslimanski policajac seo mi je na ramena držeći u jednoj ruci nož koji me je podmetnuo na grlo i ja sam posle uspostavljene veze postavljao sinu pitanja koje je on formulisao. Policajac je postavljao pitanje da li je moj sin u četnicima, gde se nalazi, da li isti poseduje vojnu jedinicu sastav te jedinice i slično. Posle ovoga ja sam strahovito isprebijan a potom sam vraćen u podrumsku prostoriju. Drugog dana ponovo sam izveden i naredjeno mi je da sednem a jedan od prisutnih policajaca izvadio je pištolj preteći da će me ubiti i uperio isti prema meni a potom ispalio metak iznad moje glave. Udarali su me nemilosrdno nogama i rukama a posle toga vratili su me u istu prostoriju. Od toga momenta ja sve naredne dane u prostoriju su veoma često ulazili muslimanski policajci i naredjivali da stanem uza zid sa podignutim rukama u vis i rukama na zidu a potom su me udarali nogama, palicama, i drvenim predmetima po ledjima sve dok ne padnem na patos. Naredjivali su da udaramo jedan drugog u toj prostoriji pesnicama, nogama i glavama. Prilikom nanošenja udaraca muslimanski vojnici koristili su baterijske lampe tako da sam tek tada mogao vidjeti da u prostoriji ima i drugih ljudi. Ukoliko nismo udarali jedan drugog snažnim udarcima policajci su onda udarali nas do onesvešćenja a potom su odlazili iz prostorije. To je trajalo punih 8 dana a svakog dana tukli su mene i ostale koji su se nalazili u toj prostoriji po više puta a naročito u noćnim časovima. Za sve to vrijeme dobili smo samo dva hleba i po jednu čašu vode. U toj prostoriji bila je strahovita vlaga jer je stalno sa plafona curila voda.

Posle boravka u toj prostoriji ja sam odveden u kasarnu Viktor Bubanj i tamo zatvoren. Pre odvodjenja u kasarnu Viktor Bubanj mene su muslimanski policajci izveli u drugu prostoriju i prilikom ulaska u istu ja sam na stolu primetio mnoštvo oružja, automatskih pušaka, običnih pušaka, pištolja, bombi, a pored toga oružja bile su šubare sa kokardama. Video sam da oni to sve snimaju a tada su mi postavili pitanje ko sam i gde stanujem. Zahtevali su od mene da kažem kada

[redacted]

5.

sam uhapšen, kakav je postupak bio prema meni i da pošaljem poruku srpskom narodu u tom smislu da isti poštuje muslimanske vlasti. Tek posle te izjave ja sam sproveden u kasarnu "Viktor Bubanj". Prilikom dovodjenja u kasarnu Viktor Bubanj na samoj kapiji sačekala me je grupa muslimanski vojnika koji su izjavili da žele da vide četničkog vojvodu koga su oni navodno videli na televiziji, apotom su me priveli u jednu ćeliju i tamo zatvorili. Zatvorili su me u ćeliju br. 6 a ja sam u toku boravka u toj ćeliji primetio da je u drugim ćelijama bilo uhapšenih Srba koji su prilikom prolaska pored moje ćečije grozno izgledali. Bili su modri, kravavi i otečeni, a veoma su se teško kretali. U toj ćeliji ja sam zatekao Momu Vukovića, rukometnog trenera iz Sarajeva i još jednog čije je prezime bilo Koprivnica. Momo Vuković i ovaj Korpivnica bili su strahovito isprebijana tako da su samo ležali i nisu mogli uopšte ustati.

Iz ćelije br. 6 ja sam mnoštvo puta izvodjen na saslušanje u drugu prostoriju i svakog puta su me pitali jesam li član SDS, jeli moj sin član SDS i drugo. Posle svih tih saslušanja ja sam 7.9.1992. godine izveden pred Vojni sud i tamo sam osudjen na kaznu zatvora u trajanju od 18 meseci zbog krivičnog dela neovlaštenog posedovanja naoružanja iako ja oružje uopšte nisam imao. Presuda je postala pravosnažna 3o.9.1992. godine i ja sam tada prebačen na izdržavanje kazne u centralni zatvor u Sarajevo.

Usled udaraca koje sam zadobio u toku boravka u zatvoru u neboderu i izuzetno slabe ishrane ja sam oboleo pa sam izvesno vremem bio prebačen u bolnicu na Koševo gde sam lečen mesec dana, a posle lečenja preko UNPROFOR-a prebačen sam u Lukavicu na slobodnu teritoriju.

U toku lečenja u bolnici na Koševu više puta maltretiran sam od strane bolničkog osoblja i upućivane su mi pretnje. Maltretiran sam tako što mi je govoreno od strane medicinskog osoblja da se ja lečim u uživam konfor a da drugi muslimani ginu od četničnog maltretiranja isl.

... [redacted] ...

Dok sam se nalazio u zatvoru u kasarni Viktor Bubanj od neprekidnih udaraca koji su nanošeni uhapšenim umrli su:

1. Nedjo Odžaković iz Sarajeva, ostale podatke ne znam
2. Trivo Guslov iz Sarajeva
3. Petar Kuzmanović iz Sarajeva
4. neki Nikšić i Ćaranić iz Sarajeva ali ja stvarno ostale podatke za ta lica ne znam.

Video sam lično Nikšića i Ćaranića u kasarni Viktor Bubanj kada ih je izdvodio policajac Kemo Dolovac iz Sarajeva i tada je iste polevao hladnom vodom crevom pod pritiskom i ta dva dvojica su posle toga umrli. Pomenuo sam navedena imena koja sam saznao ali inače dok sam se ja nalazio u kasarni Viktor Bubanj tamo je mnoštvo uhapšenih Srba podleglo povredama i to sam lično video. Svakog dana iznošena su tela umrlih zamotana u ćebe a naročišo u noćnim časovima. Dok sam se nalazio u kasarni Viktor Bubanj sećam se da je jedno veče u prostoriju uveden reprezentativac karatista Slaviša Ćorović i odmah posle dovodjenja isti je izveden u hodnik a sa tog mesta čuli su se krici i jauci. Slaviša je posle otprilike pola časa vraćen u ćeliju potpuno u nesvesnom stanju sav izubijan, modar, krvav i otečen. Njega su dovukli muslimanski policajci u ćeliju a on se osvestio tek posle izvesnog vremena i tada je pitao gde se nalazi i šta je sa njim bilo. Slaviša je zadržan 15 dana u kasarni Viktor Bubanj a posle je odveden. Šta je bilo sa Slavišom ja to stvarno do danas ne znam.

Posle izlaska na slobodnu teritoriju saznao sam od [redacted] komšinice koja je stanovala u istoj zgradi gde i ja da su muslimanski policajci ubili njenog muža [redacted], kao i da su ubili Andriju Mumovića iz iste zgrade, a da su njihova tela bacili u Miljacku. [redacted] se sada nalazi u mestu [redacted].

To je sve što ja za sada imam da izjavim.

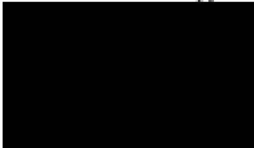

91 Број КИ Kri 20/96
514
(269)

ЗАПИСНИК О САСЛУШАЊУ СВЕДОКА

састављен дана 11.03. 199 6 године пред istražnim

судијом Osnovnog суда у Trebinju

у кривичном поступку против

због кривичног дела из члана - КЗ.

Stević Bojan — судија

Сведок

Vuković Marko

Записничар

Aleksandra Cvetković

Саслушању сведока присуствују и:
јавни тужилац

окривљени

бранилац

Започето у 14.45 часова

Сведок је опоменут да је дужан да говори истину и да ништа не сме прећутати, упозорен је на последице давања лажног исказа, као и да није дужан да одговара на поједина питања, ако је вероватно да би тиме изложио себе или свог блиског сродника тешкој срамоти, знатној материјалној штети или кривичном гоњењу (члан 229. ЗКП), па на општа питања сведок даје одговоре:

1) Име и презиме Vuković Marko
2) Име оца Vlado
3) Занимање lekar - hirurg i ortoped
4) Боравиште privremeno Trebinje, tel.23-755, lok. 16
5) Место рођења Dragojevići, Foča
6) Година рођења 08.05.1936.
7) Однос са окривљеним и оштећеним

За тим сведок о самом предмету изјави:

- 2 -

Medicinski fakultet završio sam u Sarajevu, a potom se kao lekar zaposlio u Foči. U Sarajevu sam se zaposlio 1982. godine kao zamenik direktora hirurških klinika, a za docenta Medicinskog fakulteta u Sarajevu izabran sam 1984. godine. Sve do početka rata u bivšoj BiH radio sam iste poslove, a kao hirurg sam bio angažovan na Traumatološkoj klinici. Sticajem moje funkcije u poslovodnom odboru dolazio sam u dodir sa većinom lekara jer su svi organizaciono-kadrovski poslovi hirurških klinika išli preko mene.

Uvodjenjem višestranačkog sistema u Sarajevu stranke su se dogovarale o ključnim rukovodnim mestima. U mom poslovnom odboru predsednik je bio Hrvat, jedan Srbin (imenovan sam ja) i jedan musliman. Tu nisu vršene promene. Kada je počeo rat došlo je brzo do smene većine Srba sa rukovodnih mesta, a dvojica - trojica koja su ostala dobila su za zamenike muslimane, koji su u suštini obavljali sve funkcije i Srbi su bili gurnuti ustranu. Inače, početkom rata u Sarajevu je vladala strašna mržnja prema Srbima od strane muslimana i Hrvata na rukovodnim mestima u stranci HDZ, dok je hrvatski živalj obični sa Srbima imao korektan odnos, verovatno zato što su se nalazili u sličnom položaju, kada je u pitanju odnos muslimana prema njima.

Neposredno pred rat, kada su bile postavljene barikade po gradu, mnogi Srbi su na ulici pretresani od strane pripadnika tzv. "Patriotske lige", oduzimana su im kola i druge vrednosti na ulici, tako da su i mom bratu Vuković Simi ispred kuće oterali novi automobil marke "Golf".

Posebno je interesantan i začudjujuće grub odnos bio pripadnika "Patriotske lige" prema pripadnicima JNA. Veći broj oficira biv. JNA skinuo je uniforme, ostavio nezaštićene vojnike koji su bili kao divljač izloženi odstrelu svakoga ko je to mogao učiniti bilo čime. Na te vojnike su pripadnici "Patriotske lige", a i mnogi gradjani muslimani, pucali svim raspoloživim sredstvima, maltretirali ih i ubijali. Spašavali su se samo presvlačenjem u civilna odela, što, na žalost, možda i nisu imali. Mnogi vojnici tražili su spas bežeći u bolnice. Na žalost pripadnici "Patriotske lige", odnosno "Zelenih beretki" su vrlo brzo postavili straže u sve bolnice, hvatali su ih na kapijama i odvodili u nepoznatom pravcu. Mi ih više nismo videli.

Neki vojnici su pribegavali samopovredjivanju ili su kao povredjeni tražili spas u bolnicama. Jednak je postupak bio prema zdavim i povredjenim od strane pripadnika "Patriotske lige". Na žalost, prvih dana rata na Drugom odeljenju urološke klinike formirana je nekakva bolnica od strane "Patritske lige" gde su odvodjeni teško povredjeni Srbi. Srpskom personalu tamo pristup nije bio moguć. Lično znam da su nakon 24 sata, posle teške operacije, odveli navodno na to odeljenje, bivšeg načelnika Doma JNA u Sarajevu, imao je makedonsko prezime koga se ja ne sećam i ja ga više nikada nisam video. On je odveden iz intenzivne nege Traumatološke klinike. Ja sam ga operisao jedan dan, pored njega je odmah postavljen stražar sa automatskim oružjem, koji je bio rentgen tehničar sa Radiološkog instituta, čije ime i prezime ne znam. Naredni dan odveden je sa klinike i ja ga više nisam video. Mislim da je jedno vreme na tom odeljenju te bolesnike kontrolisao dr Faris Gavrankapetanović, lekar sa mog odeljenja kome sam ja bio dugo šef. Kakav je njegov postupak prema svim pacijentima meni nije poznat. Poznato mi je jedino da je obezbedjenje na tom odeljenju vršio jedan penzionisani policajac sa Bjelava zvani "Mujica". Bio je veoma surov.

U to vreme sva sredstva informisanja, naročito televizija i Radio Sarajevo su podgrejavala klimu progona pripadnika JNA, koja je okrivljivana za sve i svašta. Noćima se pred kamerama vrteo Mufid Memija, novinar TV Sarajevo, sa automatom u ruci, a spiker dnevnika Hadžifejzović, prosto je pozivao na odstrel. Poznato mi je i to da je u leto 1992. godine Alija Izetbegović i gospodja Turković, kasnije imenovana za ambasadora u Zagrebu, posetili padine Trebevića, gde su mnogi Srbi ubijeni i bačeni Srbi u prirodne jame. To je naročito radio Topalović Mušan zvani "Caco", komandir specijalne milicije sa pripadnicima njegove grupe. Oni su terali Srbe da kopaju rovove, onda su na mnoge pucali i ubijali ih, a bilo je slučajeva pogibije Srba na tim prvim borbenim linijama prilikom oružanih okršaja. Prilikom te posete Alija je izjavio Mušanu Topaloviću, pred TV kamerama ili radiju, ne sećam se tačno, da treba da sluša komandu i pohvalio ga da dobro radi. Još izričitije je to istakla gospodja Turković. Inače, u to vreme postojala je praksa da svaka ulica

odnosno kvart u Sarajevu ima svoju naoružanu muslimansku grupu, koje su se nazivale raznim imenima. Te su grupe odvodile, obično naveče, sa izgovorom da idu na informativni razgovor, istaknute Srbe i ubijali ih. Tako je ubijen dr Milutin Najdanović, profesor na Klinici za grudnu hirurgiju, neposredno pred rat penzionisan. Izveden je naveče iz stana ispred žene, kćerke i unučadi i u blizini stana ubijen sa 9 uboda nožem i metkom kroz usta. Stanovao je u naselju Koševo izmedju stadiona Sarajevo i bolnice. Pričalo se da je ovo izvela grupa na čelu koje je stajalo lice sa nadimkom "Srna". Ista grupa je ubila i inženjera Branka Milanovića na mostu Vrbanja, a slično je ubijen inženjer Starović, do pred rat direktor preduzeća "Traser" Sarajevo. Naročito su ubijani ljudi koji su ostali sami u stanu, uključujući tu i žene, da bi se posle njihovog ubistva uzurpirao stan. Mnoge su Srbe ubijali pred njihovim stanovima, na stepeništu, a uvek to objašnjavajući da je to učinio srpski snajperista. Tako je ubijen i dr Šurbart Gojko, kardiolog u penziji.

Posebno bih želeo da istaknem veoma surovo ponašanje nekog Topića, koga su nazivali "Topa", vlasnika kafića na Alipašinom Polju, koji je kasnije imenovan za vojnog atašea negde u Nemačkoj. On je lično, sa svoja dva pratioca, ušao u operacionu salu, dok sam ja operisao jednog lakše povredjenog vojnika, digli ga sa stola, mene odgurnuli i odmah su ga počeli pred salom tući i odveli u meni nepoznatom pravcu. Pri tome medicinski personal nisu tukli. Topića bih mogao uvek lično najverovatnije prepoznati.

Želeo bih nešto posebno reći o dogadjajima u Ulici Vaše Miskina, krajem maja 1992. godine. O tome sam dosta saznao dok sam ležao u zatvoru i od advokata Fahrije Karkine, koji je samnom proveo u sobi tri meseca, koji je bio zatvoren zbog svoje kriminalne aktivnosti. Inače, on je bio na početku zamenik Sefera Halilovića, komandanta "Patriotske lige", a on je bio zadužen za civilna pitanja. U toku boravka u zatvoru pričao je drugima u sobi, a ja sam slušao jer nisam mogao spavati, da su dan ranije, pred dogadjaj u ulici Vase Miskina, pripadnici "Patritorske lige" obišli stanove muslimana u okolini te ulice i

Издао: НИП "Савремена администрација" д.д. ... Ознака за наруџбине обр. бр. 23/276

Штампа: НИП "Савремена администрација" д.д. Графички центар "Б. Залавић" – Београд

govorili im da ne izlaze iz svojih stanova u grad. Tada mi je postalo jasno zašto je toliki broj Srba poginuo i ranjen u redu za hleb u delu grada gde ima malo Srba. Moram reći da je bilo i ranjenih iz vatrenog oružja, pa predpstavljam da je na njih pucano iz blizine, istovremeno kada je bila i eksplozija mine u navedenoj ulici. Predpostavka je da se na njih pucalo iz tzv. "JAT" nebodera, koji se nalazi u neposrednoj blizini. Istina je da su u Ulicu Vase Miskina, minut po eksploziji, došla i dvoja reportažna kola, a TV je bila udaljena najmanje osam kilometara od tog mesta. Moje je mišljenje da je Karkin bio dobro upoznat sa priprema ovog masakra, koji je po mom ubedjenju izvršen od strane muslimana. Slično se desilo pred Skupštine Grada gde su poginula dva lica, a sanitetsko vozilo je za 20 sekundi došlo na to mesto, mada je hitna pomoć udaljena dva do tri kilometra. Svi smo u bolnici verovali da je to namešteno.

Posebno su interesantni dogadjaji oko porodilišta u Sarajevu i Instituta za rehabilitaciju Ilidža. Meni je primarijus dr Marina Maglajlič, ginekolog, inače član poslovnog odbora SOUR-a, dan ranije rekla da su članovi "Patriotske lige", odnosno "Zelene beretke", ušle u porodilište oko 10.00 časova ujutru. Uveo ih je pedijatar dr Lutvo Hodžić. Celi taj dan i naredni dan do popodne oni su pucali sa tog porodilišta prema položajima Srba, a napominjem da je porodilište na bregu izdignuto izmedju Sarajeva i prostora prema Vogošći. Tek sutradan oko 16.00 časova Srbi su napali porodilište, ali je ono već davno bilo prazno. Napominjem da nijedno novorodjenče, nijedna porodilja, niti bilo ko od medicinskog osoblja, nije bilo povredjeno, što znači da su već ranije za to bili evakuisani.

Još drastičniji slučaj desio se sa Institutom za rehabilitaciju - Ilidža. Dan ranije, ne sećam se tačno datuma, pripadnici "Patriotske lige" odnosno "Zelenih beretki" iz naselja Hrasnica uneli su oružje na III sprat Instituta. Neki od ovih pripadnika su se presvukli u bolesničku odeću, a sutradan jedna grupa je došla u belim mantilima, i pucajući sa III sprata Instituta ubili su oko 20 Srba u parku . Srbi su kasnije zapalili u odbrani III sprat, ali nije bilo ranjenih bolesnika. Oni su bili spuštani na I sprat i u prizemlje.

Hteo bih istaći izjavu dr Dževada Softića, profesora ginekologije, koji je u mojoj kancelariji na klinici, rekao sledeće: "Četiri žene su mi upućene za prekid trudnoće jer su navodno silovane. Kada sam ih pitao koliko vas je muškaraca silovalo i gde, svaka je izjavila da nije silovana, ali im je rečeno da to kažu jer će iz toga imati odredjene privilegije." Napominjem da su to sve bile muslimanke a i lekar je bio musliman.

U više navrata sam bio svedok kada su granate padale u krug bolnice "Koševo". Dva puta su pogodili Traumatološku kliniku u mojoj neposrednoj blizini. Medjutim, to se uvek dešavalo posle niza ispaljenja od strane muslimanske vojske neposredno ispod Traumatološke klinike, gde je bila smeštena nekakva-njihova škola i mi smo se kasnije uvek sklanjali čim bi oni počeli iz te škole pucati prema srpskim položajima. Ova klinika je udaljena od Gradjevinskog fakulteta, gde je bila ta škola, cirka 15-ak metara.

Neposredno na početku rata u krugu bolnice sreo me je Sefić Omer, musliman pravnik, koga sam ja pre rata operisao i pozvao da dodjem kod njega na kafu. Poveo me je u upravnu zgradu kliničkog centra, u kojoj sam i ja imao svoju kancelariju kao član poslovnog odbora. To je niska zgrada sa prizemljem i jednim spratom, sa velikim atrijumom u krugu, u obliku slova ćiriličnog "P". Na tom ulazu su bile stavljene visoke rešetke od strane muslimana. Pre rata tih rešetki nije bilo, a u tom atrijumu sam primetio 50-ak ljudi zatvorenih koji stoje ili hodaju. Sefić mi je potvrdio da je to zatvor i uglavnom su to bili ljudi starijeg doba, a medju zatvorenima nisam video mladiće. Cenim da je tu bilo izmedju 120 i 150 uhapšenika. Ja sam više puta (tri do četiri) išao kod Sefića jer je imao poseban telefon i prema meni je bio veoma korektan. U avgustu ili septembru 1992. godine zatvor je ispražnjen. Ja lično ne znam gde su ovi ljudi odvedeni ali se govorilo da su pobijeni pred sportskim centrom "Zetra".

Takodje se jedna komanda "Patriotske lige" nalazila u podrumu i prizemlju Stomatološkog fakulteta i klinike i u većini škola i obdaništa, koje je poznajem, u okolini bolnice "Koševo". Komandant štaba u Stomatološkoj klinici bio je Juka Prazina, a nije mi poznato ko je bio komandant štabova na drugim napred navedenim mestima.

Juku Prazinu sam poznavao od pre rata jer je ležao i operisan na mom odeljenju februara 1992. godine, pa sam ga i lično video u napred navedenom štabu. Juka Prazina je na početku rata stalno boravio u zgradi Predsedništva BiH gde je imao kancelariju i svi su ga zvali "generalom". Na radnim sastancima redovno je sedeo u prvom redu.

Posebno bih hteo da istaknem ponašanje glumca Josipa Peakovića. On je postao komandir nekakve čete za zaštitu kulturnih spomenika, koji su bili naoružani. Imao je nekoliko rasnih pasa, koje je stalno sa sobom vodio, i ozbiljno se govorilo na više mesta da je iste nahuškavao na zatvorene Srbe u zatvoru "Viktor Bubnju".

Želeo bih ukazati i na ponašanje ne malog broja lekara muslimana prema povredjenim Srbima a naročito pripadnicima biv. JNA. Mnogi su umrli zbog neukazane pomoći, naročito nedavanja krvi ili beskonačnog odlaganja operacije. U tome su prednjačali dr Čibo Esad, ortoped, dr Naim Kadić, sada njihov ambasador u Kuvajtu, inače neurohirurg, doktorka Ljubović, neurohirurg, ne znam joj ime, dr Ešref Bešlić, Klinika za abdomenalnu hirurgiju, dr Drino Esad, takodje Klinika za abdomenalnu hirurgiju, dr Berzad Bilal, anesteziolog, na početku rata šef Centra za anesteziju, dr Kemal Drnda, grudni hirurg, dr Gavrankapetanović Muhamed, neurolog, dr Fariz Gavrankapetanović, traumatolog, dr Amsira Dulić, anesteziolog, dr Fakica Bušić, orl. Treba istaći da je bilo i lekara muslimana koji su Srbima pružali adekvatnu pomoć i pomagali im u mnogim teškim prilikama, kojima su pojedini muslimani i pretili. To su dr Ismet Cerić, psihijatar, dr Mina Bunar - Kapetanović, psihijatar, dr Ismet Ćeranić, neurohirurg i drugi. Inače, Srbi su veoma teško ostvarivali svoje potrebe u medicinskog zaštiti. Nisu im davani lekovi, nisu mogli dobiti prevoz kolima, retko su primani u bolnice.

U leto 1993. godine, ja sam na molbu ministra zdravlja RS, dr Kalenić Dragana, koji mi je poslao pismo putem jedne Švajcarke, proverio procenat primljenih Srba u bolnice u Sarajevu. Obzirom da hrvatska i srpska imena nisam mogao razlikovati, ja sam ih svrstao u istu grupu, i od svih primljenih u bolnicu, Srba i Hrvata je bilo 10,2% u vreme kada se tvrdilo da

- 8 -

u gradu Srba i Hrvata je bilo 38% medju stanovništvom. Inače za sve vreme rata gradjani Srbi smeli su se obratiti samo malobrojnim lekarima Srbima i ponekim muslimanima.

Posebno bih želeo istaći dogadjanja u Dobrovoljačkoj ulici 3. i 4.maja 1992. godine, u onom obimu koliko je meni poznato. Taj dan sam vodio ekipu na Traumatološkoj klinici kao šef. Došlo je dosta teško ranjenih pripadnika JNA, posle napada na kolonu u Dobrovoljačkoj ulici, naročito oficira. Ja sam ih lično operisao, medju kojima generala Enes Tasa. Prema onome što sam ja čuo, napad je organizovao i naredio Ejub Ganić, a izveo neki Abadžić, ekonomista i vlasnik trgovine na Baščaršiji. Pripadnici "Patriotske lige" i "Zelenih beretki" zaustavljali su pojedina vozila, otvarali vrata i direktno pucali u glave oficira i vojnika. Tako je ubijen u glavu dr Radulović, načelnik saniteta vojne oblasti, inače pukovnika po činu. Oni koji su uspeli iskočiti iz vozila ubijani su na ulici jer su napadači bili postavljeni sa obe strane ulice. Nad onima koji su došli u bolnicu nastavljen je tretman, kao što sam napred opisao, i premeštaj na posebno odeljenje Urološke klinike. Napominjem da je postupak bio takav da su pripadnici "Patriotske lige" ulazili u sva bolnička odeljenja bez znanja lekara i odvodili pojedine ranjenike prema svom nahodjenju, ne vodeći pri tom računa o njihovom zdravstvenom stanju. Odvedeni su najverovatnije odeljenje na Urološkoj klinici, jer je nama tako objašnjavano. Mi ih više nismo videli na kontrolama, niti smo bilo kakav kontakt sa njima mogli ostvariti i njihova sudbina nama je uglavnom nepoznata. Pri tome želim reći da je takvu sudbinu izbegao Enes Taso, general, jedan major i četiri vojnika jer su direktno razmenjeni pre nego što su stigli pripadnici "Patriotske lige".

Ponašanje pojedinih članova "Patriotske lige" prema medicinskom personalu srpske nacionalnosti bilo je agresivno. Mene je jedan mladić u uniformi, visok, plav, dva puta tražio da ubije u samoj zgradi klinike, a spasila me je Spomenka Matić, Hrvatica, medicinska sestra, koja me je u prizemlju ubacila u lift i odvela u kućicu lifta na krovu, gde sam proveo dva sata. U medjuvremenu ovog napadača je obezbedjenje klinike uklonilo. Meni se obezbedjenje izvinilo, ali nakon tri meseca sam obavešten da me je ponovo tražilo isto lice, medjutim na

- 9 -

sreću ja tog dana nisam radio. Lakari Srbi su uvek optuživani da vrše previše amputacija nad muslimanima da bi ih navodno invalidizirali, što je bila direktna opasnost po njihove živote. Sestre su nazivane redovno "četnikušama", a doktoru Slavoljubu Vrčeviću, takodje na Traumatološkoj klinici, muslimanski policajac je uperio automat u trbuh i 15 minuta tako držao tražeći da mu izvede brata iz zatvora. I na drugim klinikama medicinski personal srpske nacionalnosti je bio ugrožen i postepeno je bežao na način kako je mogao. Dr Milica Marković, neuropsihijatar je ubijena direktnim pogodkom u glavu, a njen suprug apotekar teško ranjen, od osobe muslimanskog vojnika koji im je uzeo 4000 maraka da ih prevede na srpsku stranu a zatim im pucao u ledja. Ona je poginula na licu mesta.

Dana 3.januara 1994. godine u 02.00 časa noću mene je uhapsila patrola od pet policajaca od kojih su mi, po ulasku u stan, dvojica držala upereno oružje u telo, jedan od njih mi je baterijom osvetlio lice a dvojica su pretresala stan. Naredili su da se brzo spremim i nisu mi dali uzeti ni rukavice ni šal ni kapu. Odveli su me u stanicu policije Dolac Malta, gde sam proveo dva dana i dve noći, a potom treće noći odveli u Centralni zatvor. Fizički me nisu maltretirali, ali su mi upućivali veoma teške uvrede i pretnje. U zatvoru sam proveo pet noći u samici, bez ćebadi, bez veštačkog i dnevnog svetla, samo u mantilu. Potom sam 15 dana proveo u ćeliji sa osudjenikom na smrt, Damjanovićem, a zatim sam prebačen u jednu veću sobu, jer sam pored ostalih bio i sa napred navedenim advokatom Fahrijom Karkinom. U zatvoru su lekari imali povoljniji tretman, a pored mene bili su još četvorica lekara - dr Kafka Dejan, dr Igor Sabljak, dr Nemanja Veljkov i dr Ranko Medan.

Mi smo bili smešteni u vojnom delu zatvora na petom spratu. Tamo je šef bio Muslić Šefko, rodjen u Foči, pre rata penzionisani radnik KP Doma Foča. Njegov odnos bio je posebno grub prema inženjeru Filipović Veljku, koji je star oko 60 godina, lošeg zdravlja i nije mu dozvolio odlazak lekaru, čak i kada je samo u toku jedne noći imao 12 puta proliv, a spavao je na gornjem ležaju kreveta na sprat.

- 10 -

Veljko Filipović je ostao živ zahvaljujući lekovima koje je meni doneo jedan lekar, uvijene u toalet papir, jer mi nismo mogli imati lekove.

Meni, kao i ostalim lekarima, tri puta je menjana optužnica. Počela je optužnica za genocid, gde nam je zapretno smrtnom kaznom. Kasnije je preinačena u vojno dezerterstvo i izbegavanje radne obaveze i na kraju svedena na izbegavanje radne obaveze. Nama nisu dozvolili svedoke. U toku sudjenja sudija je izdiktirao u zapisnik da se čitaju izjave svedoka, koje nisu čitane, niti su nama bilo kada predočene i nijedan lekar ne zna jesu li svedoci saslušavani i ako jesu šta su izjavili. Za pet lekara, medju kojima sam bio i ja, kao prvooptuženi, za samo 12 minuta izrečene su presude i napisana rešenja o produženju pritvora, tako da smo mi shvatili da je to sve unapred napisano a da je sudjenje bilo samo formalno. Svi naši prigovori i žalbe su automatski odbijane. Priložene medicinske dokumentacije, naročito za dr Sabljaka i za mene, samo su spomenute, ne čitajući medicinske nalaze. Ja sam bio osudjen na 20 meseci zatvora.

Iz zatvora sam oslobodjen 16.juna 1994. godine razmenom.

Kao što sam napred rekao, sve vreme sam proveo u Centralnom zatvoru. Medjutim, čuo sam da su mnogi zatvoreni Srbi, koji su boravili u zatvoru "Viktor Bubanj" bili podvrgavani mučenjima pa i ubijani. Poznato mi je da su u ovom zatvoru ubijeni Stevo Zarić, gradjevinski inženjer, rodjen u Bratuncu, advokat Puhalo, raniji oficir JNA.

U Centralnom zatvoru sam bio 15 dana u sobi sa Damjanović Sretko, koji je osudjen na smrt. On mi je pričao da je potpuno nevin, da nije vršio silovanja i da nije nikoga ubio jer je područje za koje muslimani tvrde da je on vršio ubistva ljudi, stalno bilo u rukama muslimana, a nijedna žrtva, koju je on navodno ubio, nije identifikovana niti ekshumirana, kao što nije suočen ni sa jednom navodno silovanom ženom, a sve one žive u delu grada koji je bio pod muslimanskom kontrolom. Pokazivao mi je presude i žalbe, pa sam video i žalbu njegovog advokata

- 11 -

koju je uputio sudu u Hagu. Ona je napisana na 23 strane. Žalio mi se, s obzirom da je u samici, da mu je teško što nema sat pa sam mu ja ostavio svoj časovnik i šal.

Dok sam boravio u Sarajevu i pratio muslimanska sredstva informisanja na njima se često pojavljivao Reis Ul-Ulema Efendija Cerić, koji je obilazio i vojne jedinice i govorio da je ovo džihad (sveti rat). Mi smo Srbi znali šta to znači i to je izazivalo užasan strah medju srpskim stanovništvom.

Napred izneto spreman sam da posvedočim pred nadležnim sudom.

To je sve što sam imao da kažem u vezi prednjeg, zapisnik je glasno diktiran i u njega je uneto sve što sam izjavio, ne želim da ga čitam, priznajem ga za svojeg i svojeručno potpisujem.

Saslušanje je završeno u 18.00 časova

ZAPISNIČAR

SUDIJA

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
ЦЕНТАР ЈАВНЕ БЕЗБЈЕДНОСТИ И. САРАЈЕВО
Полицијска станица Рогатица

Број: 13-4/02-83/04
Дана, 27.04.2004.године

ЗАПИСНИК
о саслушању свједока

Састављен дана 27.04.2004.године у просторијама ОКП-а ПС Рогатица у вези сазнања за убиство полицајца СЈБ Ново Сарајево Петровић Пере, а које се десило 04.04.1992.године.

ПРИСУТНИ:
1. **ОСЛ :** Миловић Данко
2. **СВЈЕДОК:** Шиљеговић Митар
3. **Записничар**: Вуковић Миленка

Испитивање започето 11,30 часова.

Свједок се у смислу члана 150. Став 2. ЗКП-а РС упозорава да је дужан говорити истину и да не смије ништа прећутати, те да је давање лажног исказа КД.

Свједок о себи даје следеће податке:

- Име и презиме: Шиљеговић Митар
- Име оца: Марко
- Име мајке: Босиљка, дјевојачко презиме мајке Савић
- Дан, мјесец и година рођења: 08.11.1954.године у Сарајеву општина Центар
- Боравиште: [redacted]
- Занимање: Ташнар
- Брачно стање: Ожењен, отац двоје дјее
- Држављанство: РС - БиХ
- ЈМБ: [redacted]

Šiljegović Mitar

У смислу члана 8. ЗКП-а РС свједок се поучава да су у употреби равноправна службена писма ћирилица и латиница и језици српски, хрватски и бошњачки.

На којем писму желите да се записник сачини: Ћирилица.

Да ли разумијете српски језик на коме се води поступак: Да.

Да ли вам је потребан преводилац: Не.

У смислу члана 146. и 147. ЗКП-а РС свједок се упознаје да с обзиром да је он са осумњиченим у фамелијарном сродству има статус привелигованог лица и да не може бити присиљаван или може одбити да одговара на питања ОСЛ или да се може одрећи привилегије да одговара.

Свједок се упознаје са одредбама члана 148. Став 1. ЗКП-а РС да има право да не одговори на поједина питања ако би га истинит одговор изложио кривичном гоњењу.

Изјави да ће одговарати на постављена питања овлаштеном службеном лицу.

Да ли постоје било који други разлози да не свједочите: Не.

Потпис свједока Pilegović Mita

Свједок се позива да изнесе све што му је познато у предмету.

И З Ј А В А

Почетком ратних дејстава у Босни и Херцеговини 1992.године ја сам остао у Сарајеву и то у насељу Обала улица 27.јули број 93. у свом стану. У временском периоду од априла до јуна мјесеца код мене у стан долазила су униформисана лица вршила претрес стана и других просторија и том приликом од мене су тражили дуго и кратко наоружање и тражили су чланску карту, да ли сам у којој политичкој партији и питали су ме да ли сам у Радикалној странци или странци

Pilegović Mita

СДС. Не знам тачно колико су пута долазили код мене у стан у горе наведеном периоду од априла до јуна када сам ухапшен. Дана 13.06.1992.године у стан у Сарајеву дошла су тројица униформисаних лица са пушкама у рукама, тада ме један кундаком пушке ударио у предјелу главе, а затим ме завезали лисицама и убацили ме у ауто које је било пред зградом, а затим ме одвукли у Централни затвор у Сарајеву. У Централном затвору униформисани полицајци, који су били у плавим униформама милиционарским су ме испитивали, малтретирали и тукли да би истим признао да посједујем кратко и дуго наоружање и да сам члан неке од српских политичких странака. У Централном затвору боравио сам у самици 48 сати и горе поменути милиционари би ме из самице изводили на испитивање, а затим послије испитивања враћали у самицу. Сваки пут када би ме изводили и враћали у самицу био би тучен и психички малтретиран. Сјећам се да је био 15.06.1992.године и то у вечерњим часовима опет су ме милиционари извели из самице на ходник и тада сам видио још 11 мушкараца и 1 непознату жену. Тада су нас са четвртог спрата кроз шпалир милиционара, стражара и војних лица тукући стјерали низ степенице до улаза у зграду гдје су нас чекала комби возила без сједишта и исти су нас као џакове убацили у поменута возила. И тада су нам говорили сви ви идете у Виктор бубањ у касарну. Тада су исти стражари и милиционари псовали **четничку мајку** и говорили су још: "Свићете ви завршити у Виктор бубњу". Уласком у касарну "Виктор Бубањ" био нам је припремљен дочек од стране војске, територијалне одбране ту смо прво свих дванаест особа које је дошло из централног затвора претучено, а после тога смо распоређени у ћелије. Мене су распоредили у ћелију број "9" гдје је било већ 12 лица српске националности, напомињем да је ћелија број 9 била димензија 2,60 x 1,65. У ћелији упознао сам Лукендић, Нешковића, Обрадовића остале нисам запамтио, а нити од ова три лица имена. Из наведене ћелије сваки дан сам извођен на испитивање код судије Капо који је родом из Рогатице. Нагонили су ме да признам да посједујем радио станицу и оружје и да јављам Српској страни гдје да испаљују гранате.

Дана 29.06.1992.године пустали су ме да изађем из каДарне "Виктор Бубањ" уз образложење да се јавим првој команди територијалне одбране..

Дана 30.06.1992.године на врата опет су дошла униформисана лица и то у маскираним униформама и исту су ми рекли да се јавим у

Pibegpic Luka

Штаб територијалне одбране, а који се налазио у СЈБ Ново Сарајево на Долац Малти. Ја сам се јавио у наведени штаб, а ту је уједно био **четврти батаљон 101 брдске бригаде, а командант бригаде био је Неџад Ајнаџић, а командант батаљона био је Енис Срна.** Пошто ја нисам служио војни рок, био сам неспособан, јер немам лијевог плућног крила. У наведеној команди распоредили су ме у радни вод, а командир радног вода био је Касимовић имена не могу да се сјетим. У радном воду копао сам ровове и траншеје на Храсном Брду, око Жељиног стадиона и на Тргу 6 априла (трг хероја). У радном воду било је око 30 људи који су радили горе наведене послове. Пошто сам се стално морао јављати командирима у штабу који се налазио у СЈБ Ново Сарајево наслушао сам се разних прича против Срба, а ту сам дошао и до сазнања **из приче бораца IV и 101 Бртске бригаде о убиству полицајца Петровић Пере који је убијен 04.04.1992.године у близини СЈБ Новог Сарајева.** Војник у маскирној униформи по надимку "Цими", а који је продавао робу на тезги пијаце Храсно хвалио се другим војницима како је он убио првог полицајца, прву жртву рата **Петровић Перу.**Напомињем још да сам сазнао у наведеном штабу да је Сејад Пискић који је био снајпериста на Грбавици да се хвалио да је са зграде "Лорис" убио двоје малољетно дјеце и да је још убио српских цивила и истим осјецао уши и редао их на ланчић који је држао око врата. Напомињем још када сам био на радној обавези чистио сам и рушевине по Касарни Виктор Бубањ и тада сам видио и Мурата Шабановића са својом јединицом у касарни који је исто малтретирао затворенике као и нас који смо били у радном воду.

1995.године скупио сам све папире о својој неспособности за војску и тада МУП Сарајево ми је дозволило да напустим Сарајево са својом породицом.

Свједок се поучава да након саслушања има право да прочита записник и да евентуално стави примједбу на исти.

Желите ли да се прочита записник: Не

Имате ли примједби на записник: Не

Хоћете ли потписати записник: Да

Саслушање завршено у 13,00 часова.

СВЈЕДОК:	ЗАПИСНИЧАР:	ОВ.СЛУЖБ. ЛИЦЕ:
Шиљеговић Митар	Вуковић Миленка	Миловић Данко

Lična izjava 71/00393 Strahinja Živak

Rođen sam 19.08.1932. god. u Brđanima kod Konjica, od majke Bosiljke, rođene Zelenović i oca Đorđa. Oženjen sa Malinom, rođenom Šaran 1956. god. U braku smo proveli 36 god. i izrodili sinove Slobodana 1957. god. i Velimira rođ. 1961. god. Moje rodoslovlje vekovima je živelo na ovim prostorima. Drugi svjetski rat doživeo sam u 9. god. života. Bio sam svjedok srpskih stradanja pa i stradanja moje porodice - strica Uroša i Anđelka Muslimani i Hrvati ubili su na rjeci Laši, prethodno udarajući ih maljem u glavu tako da ih je odnijela rijeka. To je bilo u proleće 1941. god. Proljeća 1942. god., 19 maja, ostao sam bez oca, ubili su ga Muslimani na moje oči, odnosno iskasapili ga bodežima.

Majka Bosiljka ostala je udovica sa 28 god. života i petoro dece. Ja, Anđa, Sofija, Zdravko i Đorđe, koji je rođen 3. dana nakon smrti oca, radi čega smo mu i dali očevo ime. Brat Zdravko umro je 1943. god od tifusa, a nas četvoro djece ostali smo živi i danas se nalazimo u tri države - Republika Srpska, Crna gora i Srbija. Drago mi je da smo i u ovom ratu ipak ostali svi u svojim državama sa srpskim narodom, niko nikad nije ni pomišljao da bježi u tuđe države. Moje djetinjstvo i moja mladost bili su veoma teški. Nisam se mogao redovno školovati, zaposlio sam se sa 16 godina kao najstarije dijete u porodici, da bi pomogao svojoj porodici.

Uz rad, morao sam da se školujem, završio sam nižu gimnaziju, zatim srednju školu, višu PTT školu, pa saobraćajni fakultet - PTT smjer.

To su bila velika odricanja i napori, a uporedo sa tim obavljao sam i značajne funkcije u PTT sistemu, da bih 1989. god. sa dužnosti rukovodioca inspekcijske službe PTT Sarajevo otišao u starosnu penziju.

Vratio sam se u rodno selo Brđane, na svoje imanje, da bih tu preživio ostatak života, smatrajući da sam to zaslužio, da sam radno i politički istrošen.

17.04.1992. god. - to je koban dan za moju životnu sudbinu i početak golgote koju trebam da preživim. Prilikom čišćenja lovačkog oružja, nesretno me je ranio rođak Živak Božo kroz obadvije noge, tako da mi je od desne noge prelomljena kost. Hitno sam prevezen iz sela Brđana u Konjic. Nakon ukazane prve pomoći, 18.04.1992. god. prebačen sam u Sarajevo na traumatološku kliniku. Izvršena je "revizija" prostrelnih rana na nogama i tu sam ostao na liječenju. Rat je već počeo, u bolničke sobe ulaze pripadnici "zelenih beretki" sa namjerom čuvanja bolnice, a i praćenja bolesnika. Primijetio sam da u tretmanu liječenja prema meni

imaju poseban postupak. Po izvršenoj jutarnjoj viziti od strane ljekara i prepisivanjem terapije i bolesničkim listama koje smo imali na krevetima, ja propisanu terapiju, previjanje i medikamente nisam dobio, molio sam medicinske sestre da mi to daju, odnosno "zašto su me preskočili u previjanju rana", nisam dobijao odgovor. Jedna me sestra pitala, muslimanske nacionalnosti, šta sam po nacionalnosti jer joj je prezime bilo malo nejasno. Ja sam odgovorio: "Što je to bitno", rekao sam da sam Srbin pravoslavne vjere. Primijetio sam da je svo srednje medicinsko osoblje bilo muslimanske nacionalnosti. Obzirom na moje teške rane i bolove, a posebno psihičko opterećenje, ležanje među čisto muslimanskim bolesnicima i ranjenicima i njihovoj priči da treba sve Srbe pobiti i protjerati, ja sam imao smjelosti da se obratim doktorima Vukoviću i Vraniću koji su bili Srbi, a po dužnosti su obavljali rukovodeće funkcije na traumatologiji - direktor i zamjenik direktora traumatologije, inače i profesori na Medicinskom Fakultetu.

Molio sam ih da mi rane previju i daju lijekove kao što se propisuje na bolesničkoj listi. Oni bi intervenisali i tada bi bio previjen i dobio prepisane medikamente. Istina, ovo nije bilo dovoljno za uspešno zaceljivanje rana, jer su oni u vizitu dolazili na 3-4 dana, a ja bih za to vrijeme bio praktično bez terapije. ***Doktori muslimanske nacionalnosti*, Dizdar i Kulenović, *pored sestara vršili bi previjanje ranjenika i bolesnika muslimanske nacionalnosti. Lično sam ih molio da i mene previju tog dana, što nisu učinili, rekavši da je to posao sestara a da oni, dobrom voljom, vrše previjanja njihovih bolesnika i ranjenika.*** Tada sam razmišljao, mada nisam medicinski stručnjak, da li je Hipokratova zakletva medicinskog osoblja muslimanske bolnice Koševo zaboravljena"? Potvrdno sam sam sebi odgovorio da je zaboravljena. Eto, mene kao Srbina, civilnog ranjenika - bolesnika, razlikuju u bolničkom tretmanu samo radi pripadnosti pravoslavnoj vjeri i srpskom narodu.

Poslije ovakvog tretmana rane su se inficirale i doktor Dizdar (Musliman) prebacio me na drugo, takozvano septičko odjeljenje. I na tom odjeljenju, moj tretman nije bio kao tretman njihovih bolesnika i ranjenika. 29.05.1992. god., radi upražnjenja mesta za njihove bolesnike, prebacuju me sa inficiranim ranama, na štakama, u drugo odeljenje (zgrada do trumatologije) interne klinike. Morao sam ići svaki 3. dan na u svoju "matičnu" bolnicu radi previjanja i pregleda.

Nekad bi bio previjen i pregledan, a najviše puta ne bi, zavisno od toga ko je od ljekara i osoblja radio. Jednog dana, kad sam bio na

drugom odjeljenju u moju sobu su dovezli na kolicima operisanog jednog bolesnika u pratnji muslimanske policije. Meni su pokazivali rukom da je "četonja", a zvao se ***Pjevac Pero***. Po dolasku na previjanje, sa interne klinike, posjetio bih bolesnike sobe gdje sam ja bio, ali tamo nije bilo Pere. Pitao sam bolesnike i sestre gjde je Pero, a oni su odgovorili da ne znaju. Pjevac Pero je sa bolničkog kreveta odvezen i ubijen, sahranjen na groblju "Lav" koje se nalazi pored bolnice. To sam saznao iz priče policajaca koji su bili na obezbjeđenju interne klinike. Sjedeći na klupi ispred bolnice čuo sam razgovor: "Biće njemu kao Pjevcu Peri, njega već jedu crvi u "Lavu". ***Takođe sam čuo gde pričaju u mojoj sobi, njihovi ranjenici Ugljanin Nasim i Bea Sejo, kako srpske ranjenike i bolesnike ubijaju u mrtvačnici i otpremaju na groblje "Lav"***. To saznanje je za mene bilo tužno, kao i priče i novokomponovana pjesma, koju su oni rado slušali na svojim tranzistorima, o ubistvima Srba i sprudovima leševa u rijeci Miljacki.

Mene su policajci i njihovi ljekari stalno ispitivali kako sam ranjen, gdje sam živio, šta sam radio i druge pojedinosti. Imao sam osjećaj da mi se ne sprema dobro, bez obzira što sam nepokretan i bolestan. Tada su počeli popisivati bolesnike srpske nacionalnosti, stavljajući njihova imena na vratima njihove sobe. 04. juli 1992.god. poslije 80 dana ležanja u bolnici oko 20h uveče u moju sobu ulaze tri naoružana policajca pitajući: "Ko je Živak?" Ja sam sjeo na krevet, iz ležećeg položaja, i predstavio se. Oni su me grubo svukli sa kreveta i rekli da idem sa njima, pitao sam ih "Zašto me vodite i da li imate nalog za moje odvođenje. Ja sam bolesnik, nepokretan i ne mogu da idem nigdje". Dobio sam nekoliko udaraca palicom. Pokušao sam da uzmem štake i pribor za higijenu i neke lijekove koje mi je donijela neka rođaka. Nisu dali ništa da uzmem, pa čak ni štake, naglašavajući da mi neće trebat i da neću dugo hodati. Vidjevši da ne mogu da izađem bez štaka, dali su mi štake, izašao sam pred bolnicu. Čekala su me crna kola. Ubacili su me u auto, štake bacili pozadi, stavljajući mi lisice na ruke. Počeli su me tući pendrecima i šamarima, psujući mi srpski rod i majku. Auto je krenuo i šofer me spašava daljnje tuče, jer sam smetao u vožnji, obzirom da sam izbjegavao njihove udarce. Rekli su vozaču da idemo do groblja "Lav". "Tu ćemo ga ubiti!" To me asociralo tog trenutka na ubistvo Pjevca Pere. Pošto je vozilo prošlo pored groblja naglasiše policajci da me voze do Miljacke gde su i one Srbe poubijali: "Manji je trošak kopati grobnicu za svako đubre!" Bolje je ćelija 78 no "Lav" i Miljacka. Uveli su me u jedan zatvor, jednu

veću prostoriju, u kojoj je bilo desetak naoružanih policajaca sa heklerima, pištoljima i bodežima.

Za stolom je sjedio jedan čovek, u civilnom odijelu, sa bradicom, koga su oslovljavali "isljednik". Uvodeći me u prostoriju, prestavili su me: "Evo, to je taj četnik, član SDS iz Konjica." Ušao je jedan čovjek u uniformi koga su oslovljavali sa "upravniče". Obratio se meni i rekao: "Imaš šansu da ostaneš živ ili da te strijeljamo, sve zavisi od tebe kolko ćeš nam reći istinu". Ja sam rekao da se istine ne bojim, da nisam nikakvo krivično delo počinio, da sam civil ranjenik, bolesnik, što nema veze sa nastalim ratom. Pretresli su me do kože, mada sam samo na sebi imao gornji deo pidžame, kratke gaćice i na levoj nozi jednu čarapu, a druga mi je noga bila sva u gipsu do stopala, jedino sa jednim otvorom gdje je bio poklopac, takođe od gipsa, kud je rana previjana.

Nisu ništa našli, jedino su našli u džepiću pidžame jedan papirić sa nekoliko tel. brojeva u Sarajevu, od svojih prijatelja kojima sam pokušao da javim da sam u bolnici. Po mojoj nesreći, tu mi je bila novinarska karta "Večernjih novosti" Beograd. Bio sam njihov dopisnik iz Konjica, a kasnije i iz Sarajeva. Nastala je ponovo tuča sa palicama: "Eto, bio je i srpski novinar, sada vidimo koga imamo!" Taj "isljednik" naredio je da me prestanu tući: "Vidite da je bolestan!" Dozvolio mi je da sjednem i dao papir da pišem izjavu. Mada sam bio psihički deprimiran, ipak sam napisao par rečenica: "Nisam nizašto kriv. Čudno mi je da me kao civilnog ranjenika i bolesnika hapsite bez ikakvih dokaza i krivičnih djela. A ako i postoje dokazi, po međunarodnoj kovenciji, trebao bi biti izliječen, pa onda hapšen, eventualno osuđen. Nemajte nikakve bojazni da ću pobjeći jer sam u vašim rukama, a na bježanje i ne pomišljam obzirom da nisam kriv, ja sam jedino možda kriv što sam u ovim uslovima rata Srbin i što sam pripadao Srpskoj demokratskoj stranci koja je bila legalna, kao i druge dvije nacionalne stranke (Hrvatska demokratska stranka i Stranka demokratske akcije)". Izjavu nisam potpisao. Isljednik je pogledao izjavu i primijetio da je napisana ćiriličnim pismom. Zapitao me je da li ja znam drugo pismo - rekao sam da znam, ali obično pišem ćirilicom. Nije mu bilo pravo, a iza leđa je sledio udarac po leđima i po glavi palicom. Isljednik je prekinuo tuču.

Za čitavo vrijeme (oko 2 h) moga "tretmana" od policije, čuli su se pucnji u krugu zatvora. Imao sam osjećaj da tim pucnjima nečiji se život gasi. Po pričama njihovih bolesnika, a kasnije i osuđenih lica, sa kojima smo izdržavali kaznu, mnogim Srbima se tu nasilno gasio život.

Odvode me u ćeliju 78 oko 24 h toga dana kada sam uhapšen. U ćeliji 78 našao sam jednoga zatvorenika, mislim da se zvao Stanojević, bivši zastavnik Jugoslovenske narodne armije (JNA), u penziji. Kad se razdanilo, primijetio sam da je sav plav i natekao po glavi, a na čelu je imao dio površine sa usirenom krvlju. Pitao sam zašto je uhapšen i šta mu je to na čelu. Odgovrio mi je da je optužen da posjeduje snajper, mada ga nisu našli prilikom pretresa stana. Napravio je obris na čelu maramicom,ponovo je potekla krv. Vidio se, što mi je i on rekao, urezan znak krsta. Samnom je boravio jednu noć i jedan dan, da bi jedne noći, oko 22 h, bio odveden od policije. Mislim da je ubijen jer ga nisam našao u "Viktoru Bubnju", a nije bio suđen, odnosno poslat na održavanje kazne u Centralni zatvor.

Ostao sam u broju 78 četiri dana, sam. Za čitavo vrijeme upadali su policajci sa povicima: "Ti si taj četnik, Karadžićev saradnik", psujući mi srpsku majku i rod, dodjeljujući mi šamare i palice. Zahtjevao sam da dođe taj njihov islijednik. Došao je i pitao me je šta želim.

Zamolio sam ga da mi daju vode i da mi previju rane. Vodu su mi donijeli, nisam mogao ništa da jedem od hrane koju su mi donosili dva puta dnevno. Istina to je bila slaba hrana - na kašičicu. Rane mi nisu previli, dobio sam odgovor da je ovo zatvor, a ne bolnica. Nakon četiri dana odveli su me sa još 25 zatvorenika u "Viktor Bubanj". - "Viktor Bubanj", mučilište Srba i Srpkinja. -

Zatvor "Viktor Bubanj"je bivši vojni zatvor JNA, sada su mu dali ime "Ramiz Salčin". U ovom zatvoru, u prosjeku, nas je bilo oko 200 muškaraca i oko 35 žena. Po mojoj procjeni, kroz ovaj zatvor prodefilovalo je oko 5.000 Srba i Srpkinja za vrijeme mog boravka u istrazi za 7 mjeseci. Bilo je 17 ćelija u kojima su bili zatočeni Srbi.

Ćelija je bila površine 6 m^2 u kojoj je bio samo jedan krevet za vrijeme bivše JNA. U tom prostoru, gde je bio jedan krevet, nabacani su Srbi na beton. Obično nas je bilo, u proseku, po 12. Od sveg pribora za boravak u toj zemunici imali smo po jedno parče strunjače 0,70 m^2 i jedno ćebe. Nije bilo grijanja, vladala vašljivost, opšta nehigijena, po mjesec dana ne bi se umivali. Vodu su nam davali jedanput dnevno, po 1 l za zatvorenika, što bi koristili za piće. Za vašljivost davali su nam neki prašak koji nije bio efikasan. Od njega smo samo kašljali i kijali.

Lično sam u kutiji od šibica stavljao uzorke vaški posute praškom koje su živjele i nakon 7 dana. To sam pokazao upravniku zatvora **Dolan Himzi**.

On me je napao sa riječima: "Smrtniče šta tebi još neće pasti napamet?".

Mnoge noći su bile neprespavane i radi vaški koje smo trijebili i ubijali. Svakog dana bila je opšta gužva u ćeliji da dođemo do svjetlosti da ubijamo vaške, kako bi bar narednu noć mogli spavati bar koji sat.

Sećam se kad je Boljugija Dragan, na svojoj beloj majici koju mu je donijela djevojka prethodnog dana, koju je nosio samo jedan dan istrijebio i ubio 500 vaški. Rekao je: "Neću dalje, ima još nešto sitnijih", jer smo mi drugi čekali na red za istu "akciju".

Hrana je bila na kašičicu. Oko 10 h šolja gorkog čaja i 6 dkg. hljeba i oko 16 h - 6 dkg. hljeba, jedan tanjir nekog variva, obično je to bila neka rijetka supa sa malo riže ili par makarona. Radi takvih uslova zatvorenici su naglo omršavili uz svakodnevno fizičko i psihičko maltretiranje i iscrpljivanje.

Mučne su bile noći. Bio je to opšti jecaj u ćelijama, od zatvorenika koji su po nekom redoslijedu izvođeni iz ćelija u prostorije dežuranih policajaca, gde su tučeni i ponovo vraćeni u ćelije, polumrtvi, koje smo polivali vodom da dođu svijesti i davali im "prvu pomoć" pomičući se da mogu leći - opružiti telo koje je bilo plavo i nateklo. Policajci su obično tukli palicama, dijelovima kablova, letvama, kundacima automatskih pušaka, šakama i nogama. Mene su obično udarali nogama u genitalije pošto sam bio na štakama. Tražio sam zaštitu u navlačenju vojničkih bluza i pantalona i trpanjem starih košulja između nogu kako bi amortizovao, bar donekle, te njihove udarce. Mnogi su kao i ja, danima mokrili krv od posljedica batinanja. Svako jutro, prije dolaska službenog osoblja, izvodili su malo zdravije i mlađe zatvorenike da obrišu krv po hodniku koja je potekla te noći iz vena srpskih zatvorenika. Jedno vrijeme nastala je prava epidemija stomačnih oboljenja sa proljevima. Našli su rješenje da nam daju neke kante, u ćelije, da u njima vršimo nuždu kako ne bi uznemiravali njihove policajce noću da nas izvode u WC. Svako traženje u toku noći, za potrebom za vršenje nužde, bilo je propraćeno povicima i tučom. Bili smo prisiljeni da to sve obavljamo u ćeliji, da bi u jutarnjim časovima krišom to iznosili i prosipali u WC. Tražili smo da izlazimo dva puta dnevno i oko 20 h naveče. Najveći kriminalci koji su se isticali (mada nije bilo dobrih), bili su po mom sjećanju: **Dautović Kemo, Alić Fahro,** neki **Mrda, Dolan Himzo** - upravnik zatvora.

Dolan Himzo izveo nas je na krug zatvora 27.01.1993. god. oko 20 h gole do pojasa na minus 20 stepeni. Tu nas je zadržao oko 2 h sa

ĆELIJE SMRTI

Ko zna koliko je ljudi pobijeno u muslimanskom istražnom zatvoru u kasarni "Viktor Bubanj". Prebirajući svoje sjećanje ljudi su umirali od udaraca, od gladi, hladnoće, od snajpera kada su ih vodili na prisilni rad u grad... Navešću neka od imena umrlih, ubijenih i nestalih koji su bili u ćelijama. Moram duboko uzdahnuti kad ovo nabrajam: ***Uroš Rakanović, Zoran Odžaković, Mato Ćeranić, Petar Kuzmanović, Radoje Marinković, Slobodan Matović, Savka Damjanović, Mihajlo Radočić, Nedeljko Živković, Stevo Drakulić, Pero Pikuluć, Vojko Radović, Vojin Vukadin, Stanko Turanjanin, Novica Ničević, Aleksandar Matić, Šiljegović, - Stevo Mišević, Čajević***, pukovnik ***Bracanović...*** Kad neko umre zamotaju ga u ćebe i bace u hodnik. Čuo sam da su ih bacali u kontejnere. Sa petoga sprata vojnog zatvora jedno jutro su naši zarobljenici iznijeli četiri mrtva leša koja nisu identifikovana. ***Šoja Ostoja*** ubijen je od snajpera kad je bio na radu 19.12.1993. Srpski zarobljenici su bili meta muslimanskih snajperista prilikom izlaska na prisilni rad u gradu.

ISTRAGA I SUĐENJE

Po dovođenju u istražni zatvor mene su poslije deset dana saslušala dva isljednika iz Centra službi bjezbijednosti, tako su se predstavila. Saslušanje je bilo u vidu nekih njihovih pribjelješki sa pitanjima: što sam bio u SDS-u, kako sam sarađivao sa bivšom JNA, što smo organizovali i naoružavali srpski narod itd. Moji su odgovori bili: da sam bio pripadnik SDS-a, da je to legalna stranka kao i dve druge nacionalne sranke SDA i HDZ te da se ne osjećam uopšte krivim i da nemam veze sa nastalim ratom. "Zatvorili ste me ranjenog i bolesnog bez ikakvih dokaza". Poslije dva dana ponudili su mi otkucani zapisnik koji sam pročitao i koji sam odbio da potpišem jer nije unešena suština moga iskaza po njihovim inspektorima. Tada me je policajac izudarao ispred ćelije. Nakon dva dana ponovo me vode na saslušanje. Saslušanje se vodi uz propisan način uz jasno diktiranje. Upozoren sam da govorim istinu, a predočen mi je i spisak od 40 ljudi koje mi je taj sudija čitao od dr. Karadžića, Krajišnika... sa upozorenjem da su oni ratni zločinci. Pita on

mene da li ih poznajem i da li smo u srodstvu, odgovor je bio negativan. Moj iskaz temeljio se na iskazu koji sam prethodno dao inspektorima Centra službe bjezbijednosti. Dakle, samo sam priznao da sam bio u SDS-u, što je bilo normalno u novom političkom pluralizmu.

Pripadao sam političkoj stranci svog naroda. Ostalo sam sve osporavao: saradnju sa bivšom JNA nije bilo potrebe obzirom da je to bila zajednička armija tzv. BiH. ***Sve ovo što su mi pokušali da imputiraju desilo se u 1991. god. kada nije bila međunarodno priznata Bosna i Hercegovina, odnosno bila je u sastavu bivše Jugoslavije.***

Ponovo saslušavanje je bilo narednog dana kod nekog **Ignjaca.** Bio je veoma drzak, nije mi dozvolio ni da sednem mada sam bio na štakama. Saslušanje je proteklo kao i prethodno, sa istim insistiranjima, sa prisiljavanjem da priznam to što oni traže. Policajac **Dautović Kemo** nekoliko puta me je udario palicom pred tim sudijom, koji se predstavio da me saslušava u ulozi javnog tužioca. Potpisao sam zapisnik. Slijedi novo saslušavanje i to noću oko 22 h. Na istom saslušanju, ista pitanja sa istim mojim odgovorima. Dobijam riješenje o pritvoru po članu 119 136/2, 139, sa pretnjom smrtne kazne, jer to su krivična djela za podrivanje države BiH.

Riješenja stižu svakog mjeseca. Ja ta rješenja dajem zatvorenicima radi pušenja jer nisu imali papira. Prigovarali su mi što to ne čuvam. Ja sam znao da ću dobiti druga. Dobijam optužnicu i ročište za suđenje 25.12.1992. god. Optužnica veoma teška, "prijetnja smrtnom kaznom".

Suđenje se ne održava, zakazuje se novo ročište 13.01.1993. god. Dolazim na suđenje sa 42 kg. na štakama. Vidjevši u sudnici sudsko vijeće, bilo mi je mala utjeha, neka padne konačno ta smrtna presuda. Predsjednik vijeća bio je sudija **Teftedarija Fahrudin**. Suđenje je bilo oko 15 min. pročitana je optužnica, traženo je da ja kažem šta imam reći. Moj iskaz bio je sledeći: "Ostajem pri iskazu u istrazi. Ja sam civil, ranjenik i bolesnik, uhapšen iz bolnice sa traumatologije u Sarajevu. Egzodus je da mene sudite, nisam ratni zločinac, nemate dokaza o mojoj krivnji zašto me teretite. Ja sam samo pripadao stranci svog naroda koja je legalna.

Imate samo moju izjavu koja je dijelom iznuđena fizičkim maltretiranjem".

Sudija Teftedarija bio je bijesan na moj iskaz. Advokat po službenoj dužnosti osporavao je optužnicu kao i ja, naglasio je da mi se ne sudi, treba da se liječim. To ništa nije važilo, izriče se presuda - robija 15 god.

zatvora. Olakšavajuća okolnost - relativno stariji čovek i bolestan, velika utjeha. Uložio sam žalbu. Vrhovni sud je presudu potvrdio negirajući sve činjenice koje sam ja u odbrani izneo.

Zdravstveni radnik - veterinarski tehničar, rekao mi je da bi trebao da tražim prelazak u Centralni zatvor prije pravomoćnosti presude. On je najbolje znao moje zdravstveno stanje pružajući mi "dobre usluge". Gips mi je sa noge skidao kliještima, čekićem i makazama za čišćenje voća.

Istina za vrijeme te "operacije" držala su me dvojica njihovih kriminalaca, a i sam sam se držao za jednu sadnicu u krugu zatvora.

Poslije dvočasovne muke gips je skinut, noga je bila pocrnijela, mišići atrofirali. Ne bi mi ni tada skinuo gips da mu nisam pokazao ranu koja je bila ucrvana jer mi nisu davali nikakve lijekove niti su me previjali.

Ja sam rane zavijao nekim starim košuljama - krpama, stavljajući podbjel i list od jagode koji sam brao za vrijeme šetnje u krugu zatvora. Njegove usluge, kad bih zatražio zdravstvenu pomoć, bile su u riječima: "Ovo nije bolnica, ovo je zatvor, ti znaš šta si učinio".

U Centralni zatvor prebačen sam 06.02.1993. god. bilo je to malo olakšanje: legao sam na krevet poslije 250 dana, nestalo je vaški, bila su tri obroka, kakva takva, profesionalniji odnos službenog osoblja prema zatvorenicima.

Međunarodni Crveni krst nas je evidentirao marta 1993. god. tad sam poslao i prvu poruku preko Crvenog krsta svojoj rodbini. Pregledali su me ljekari Međunarodnog Crvenog krsta i preporučili zdravstvenoj službi zatvora i upravi da mi daju propisanu terapiju: lijekove, labaratorijske nalaze, snimak EKG i drugo. Saopštili su mi da će tražiti za mene bezuslovno oslobađanje od pravosuđa tzv. BiH .

Prilikom naredne posjete Međunarodnog crvenog krsta uvjerio sam se da su to pismeno i tražili. Muslimanske vlasti na to su se oglušile, od toga nije bilo ništa. Dali su mi neke lijekove, uputili su me da snimim EKG, van zatvora, u MUP-ovu ambulantu. Na moje iznenađenje stavili su mi lisice na ruke a ja sam i tada koristio jednu štaku. Nekako sam hramajući došao do ambulante noseći štaku na lisicama. Zaprepašćeno su me gledali građani i bolesnici u ambulanti: sakat čovjek, vezan, štaka na lisicama visi. Vodnik nije imao ključa da mi skine lisice jer je ključ ostao kod komandira **Hilmije** koji je naredio moje vezivanje. Uspjeli su nekako da snime EKG. Iako sam bio vezan nisam pristao da mi vade labaratorijske nalaze jer sam čuo od drugih koji su išli da vade krv da

uzimaju čitavu flašicu krvi radi transfuzije za svoju vojsku. Nisam imao krvi za takva ispitivanja.

Teško je bilo robovati sa muslimanskim zatvorenicima,kriminalcima. Stalno su nas provocirali, a neke su i tukli kao Đ. Đ. M. L., Dragana Zelića i druge . Dragan Zelić (21. god.) stavljen je u izolaciju i jednog jutra misteriozno je usmrćen, navodno je izvršio samoubistvo. Istina je da je bio malo mentalno poremećen radi maltretiranja i tuče u "Viktor Bubnju".

Prvu poruku koju sam dobio od brata Đorđa iz Smedereva 06.07. 1993. god. bila je za mene veoma tužna. Saznao sam da su mi Muslimani ubili dva sina, ***Slobodana*** i ***Velimira***, a majka je crkla od tuge radi tog saznanja, moga zatvora, kao i pljačke porodične kuće u Brđanima gde je boravila sa mojom ženom Malinom.

Zatvorske vlasti znale su i za ovu činjenicu, a meni je bilo još teže. Stalno su me provocirali radi moje presude pretpostavljajući da su i moji sinovi bili u vojsci Republike Srpske.

Nisu oni htjeli drugo pretpostavljanje, jer za sve što je srpsko nalazilo se razloga i opravdanja za ubistva, etnička čišćenja i drugo.

Čudna su ta suđenja, istražni postupci u tzv. Republici BiH. kao:

I. S. (star 62 godine) suđen 15 god. za navodno navođenje raketa, ima ogledalo u stanu.

Đ. Đ. (star 62 godine) sa bidonom vode u Vogošći prešao preko linije, hapse ga, sude na 6 god. robije za učešće u neprijateljskoj vojsci. Optužuju ga kao snajperistu. Čovjek je imao zdravstvenu dokumentaciju da je operisao oči i da je liječen u Jagomiru kao duševni bolesnik. To nije za njih ništa značilo.

P. S. (star 36 godina) arhitekta iz Sarajeva bio suđen 2 god. za posjedovanje oružja. Pretresom, našli su mu imena nekoliko zatvorskih policajaca - što su nosili na reverima kao službene akreditacije. To je osnov da ga sude za novih 10 god. robije, radi "špijunaže". Karakteristično je navesti mučenja zatvorenika mimo, nazovimo je, obične tuče poslije koje nastaju podlivi, otekline.

B. V. izvadili su jedno oko bodežom,

Č. S. pržili su ruke usijanim željezom, obadvojica su osuđeni su 3,5 godina. Nekima su čupali nokte.

V. Č. prebili pet rebara,

B. Š. prebili ključnu kost i tako redom.

Žene Srpkinje iz ćelije 17, 18, 19, odvodili su policajci oko 22 h radi "pranja suđa". Oni su se pijani sa njima nasilno iživljavali.

Bajramović Ismet - Ćelo, pucao je iz Magnuma (pištolja) u ćeliji pored glava zatvorenika, zastrašujući ih.

RAZMJENA

Naša nada i utjeha bila je u razmeni zarobljenika. To je išlo veoma teško i sporo. Zatvorske vlasti obično su davale u razmjenu osuđenike sa malim kaznama ili već izdržanim kaznama. Ja sam lično bio pod velikim embargom i nisu me puštali u razmjenu mada sam stalno tražen sa srpske strane, a i Međunarodni Crveni krst je insistirao na mojoj razmjeni, odnosno bezuslovnom oslobađanju, kao bolesnog i ranjenog civila.

Došao je taj dan 09.11.1994. god. kad sam razmijenjen za dva muslimanska ljekara zarobljenika. To je bio za mene najsretniji dan u životu, koji ću slaviti bez obzira na moju porodičnu tragediju i ličnu nesreću koju sam preživeo - 30 mjeseci na mučilištu u muslimanskim zatvorima. Došao sam svom narodu, u svoju državu. Što da kažem kad sam tragičar svih ratova.

U poslednjih 100 god. samo je prirodnom smrću umro jedan stric (Vaso), a ostalih 11 muških glava od 25-40 god. stradalnici su od strane Muslimana i Hrvata .

Шифра: 0147

Досије: А1

СРПСКА РЕПУБЛИКА БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА

Државни документациони центар за истраживање ратних злочина против припадника српског народа

ИЗЈАВА СВЈЕДОКА

Свједок [illegible] из Сарајево

дао/ла [illegible] у Сарајеву

Државном документационом центру за истраживање ратних злочина против припадника српског народа дана [illegible] године дао је изјаву о (1) времену, мјесту, околностима и обиму извршеног злочина и насиља; (2) лицима над којима је извршен акт злочина и насиља; (3) лицима која су учествовала у извршењу злочина и насиља; (4) потенцијалним свједоцима и документацији о злочину.

[illegible]

2.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

3.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

0531-6783

KOMANDA 1. SARAJEVSKE BRIGADE
ORGAN BEZBJEDNOSTI
Dana, 13.06.1993. godine

SLUŽBENA ZABILJEŠKA

Prebjeg: Strekozov Boris

STREKOZOV BORIS, sin VIKTORA ([illegible]) i majke [illegible] rodjene [illegible] (Hrvatica) rodjen 25.11.1955. godine u Sarajevu opština Centar, sa stalnim mjestom boravka u ulici Kralja Tomislava br.34., Opština Centar Sarajevo, oženjen, supruga [illegible]irela rodjena Tadić, ima dvoje djece (sin Andrej 10 i kći Tea 5 godina), porodica je 18.maja 1992.g. otišla u Australiju, sada se nalaze u Brizbejnu, po zanimanju je vaskularni hirurg, prije rata bio direktor Instituta za vaskularnu hirurgiju i transplataciju (otac Viktor umro je u toku rata, a majka je ostala u Sarajevu u ulici [illegible].Bjedića br. 58).

Početkom rata imenovani je bez ikakvog obrazloženja smjenjen, od strane kriznog štaba, sa mjesta direktora Instituta za vaskularnu hirurgiju i transplataciju, iako je bio jedini vaskularni hirurg na klinici i u gradu. Strahujući od maltretiranja jedne od mnogobrojnih naoružanih banditskih-paravojnih formacija, Strekozov se preselio u prostorije Instituta. Medjutim, ni na klinici nije izbjegao neprijatnosti i šikaniranja. Naime, na samom početku rata u mjesecu maju 1992. godine Admir-Kizdar, ljekar specijalista, bio je okružen naoružanim muslimanima (zelenim beretkama) i pravio je spiskove za likvidaciju i istjerivanje nemuslimanskog kadra. U ovom poslu nailazio je na neograničenu podršku direkora kliničkog centra dr. Naima Kadića i njegovih marionera, dr. ortopeda ĆIBO SAFETA i predratnog kriminalca i novoimenovanog šefa obezbjedjenja [illegible] (identitet nepoznat).Od progona i čistki nisu bili imuni ni pošteni i savjesni ljekari muslimani koji se nisu slagali sa novom demokratijom i kadrovskom politikom čelnika [illegible]. Tako je dr. [illegible], spec. anesteziolog u maju mjesecu 1992. godine uhapšen, zbog toga što je odnio platu majci dr. [illegible]. Prema saznanjima izvora, a zbog katastrofalne kadrovske politike nekadašnji Sarajevski klinički centar ostao je samo po imenu a u stvarnosti je upropašten i trenutno se nalazi na nivo regionalnog doma zdravlja. Svoje navode potkrepljuje činjenicom da su mnoga odjeljenja praktično prestala da rade:

- Plastična hirurgija, više ne postoji i nema niti jednog ljekara specijaliste;

0531-6784

- 2 -

- Traumatologija je desetkovana, na odjelu su ostali samo dr. Torbica i dr. Vuković (a i oni se spremaju da bježe);

- Torakalna je pred zatvaranjem (otišli dr Kalinić i dr. Zdrale), ostao je jedino dr. Guska.

- Na ortopediji eskalira je sukob imedju muslimanskih i hrvatskih kadrova, gdje ovi drugi izvlače deblji kraj i mahom se pripremaju za bjekstvo iz Sarajeva.

Jedini koji u ovoj situaciji profitiraju su muslimanski kadrovi "druge kategorije" stručnosti (izvor kao primjer navodi dr. ELU CHERAGICA internistu, koji je za navodne zasluge i šestomjesečno učešće u muslimanskim OS, dobio najveće priznanje tzv. armije BiH "Zlatnog ljiljana".

Izvor ističe da klinički centar niukom slučaju nemože zadovoljiti potrebe muslimanskog dijela Sarajeva, i da se stanovništvu i povrijedjenim muslimanskim bojovnicima teško može ukazati adekvatna liječnička pomoć.

- Stanje snadbjevenosti klinike neophodnim lijekovima, medicinskim materijalom, gorivom i hranom je loša, ali ne u tolikoj mjeri koliko to izvještavaju muslimanska sredstva informisanja.

PRELOG MJERA

- Imenovanom omogućiti raspored u neku od postojećih medicinskih ustanova na teritoriji RS jer se radi o izrazitom stručnjaku i specijalisti za vaskularnu hirurgiju.

OVLAŠĆENI STAREŠINA U OB

p.por. Vujičić Radoslav

Инвентар: 0143
Досије: А1

СРПСКА РЕПУБЛИКА БОСНА И ХЕРЦЕГОВИНА
Државни документациони центар за истраживање ратних злочина против припадника српског народа

ИЗЈАВА СВЈЕДОКА

Свједок [illegible] (презиме, име оца, име) [illegible] (место становања)

рођен(а) [illegible] (дан, месец и година рођења) у [illegible] (место рођења)

Државном документационом центру за истраживање ратних злочина против припадника српског народа дана [illegible] године дао је изјаву о (1) времену, месту, околностима и обиму извршеног злочина и насиља; (2) лицима над којима је извршен акт злочина и насиља; (3) лицима која су учествовала у извршењу злочина и насиља; (4) потенцијалним сведоцима и документацији о злочину.

[illegible]

2.

[illegible] [illegible].

Чувари [illegible] [illegible] је [illegible] [illegible], да [illegible] једног крајње [illegible] и изузетно [illegible] појединц[illegible], јер је мој [illegible] био [illegible] криминал [illegible] [illegible] у неком [illegible] [illegible] претреса на [illegible] [illegible].

Приликом једно [illegible] [illegible] [illegible] по станицама [illegible] је ме сестру Мару [illegible] [illegible] је и питао да ли знам гдје су [illegible] доктора Бабића и доктора Гузине. [illegible] [illegible] мој стан су претресали три до четири пута. [illegible] [illegible], који нам [illegible] [illegible], већ нам био [illegible] [illegible] Чале из ТО. Неких [illegible] [illegible] полицајаца из [illegible] од којих се један представио као Чале а други Делић, по [illegible] свог команданта Срне из [illegible] [illegible] [illegible] ратних злочина одвели су ме негдје према хотелу Загреб. Одвели су ме на четврти или пети спрат у неку непознату просторију, гдје сам [illegible] два сата и водио [illegible] разговор с једним од полицајаца. Потом су ми, [illegible] очију, одвели у [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible] су ме у [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] гдје [illegible] [illegible] [illegible] на [illegible] под. Ту су ми [illegible] [illegible] на руке. [illegible] [illegible] сам ту сједио око један сат, са црном [illegible] на очима, а онда су ме [illegible] у неке друге просторије. [illegible] [illegible] у једној просторији гдје су ми одвезали очи [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] у [illegible] собу. Ту су покушали да [illegible] у везу са [illegible] [illegible] од кога су тражили да [illegible] [illegible] [illegible] од 28 муслимана из Богоштице(?). Дао ми је слушалицу у руке и [illegible] да [illegible] [illegible] Трифко Гузина. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Тада се [illegible] [illegible], [illegible] су ми [illegible] очи и одвели [illegible], негдје у [illegible] [illegible] и [illegible] [illegible] очију у [illegible] [illegible] [illegible] на [illegible] [illegible]. Ту је [illegible] њихов командант СРНА, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] других карактеристичних црта. [illegible] је [illegible] списак и рекао ми [illegible] сте били члан Политичког савјета СДС-а. Показао ми је [illegible] документ [illegible] [illegible] састанка, гдје је [illegible] и мој потпис. Питао ме шта је то Политички савјет? Рекао сам да је то Савјет за [illegible] [illegible]. Тада ме је испитивао [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] САВЈЕТА. [illegible] сам да [illegible] [illegible] од њих, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] је то [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. Тада је СРНА [illegible], а [illegible] [illegible] је у [illegible] [illegible] код Јуре [illegible], [illegible] [illegible] је и он [illegible] мој [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. По [illegible] [illegible], [illegible] два сата [illegible], [illegible] су ме [illegible] у [illegible] [illegible] ШИРО, гдје сам морао [illegible] [illegible] за [illegible] и [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] сам да [illegible] све [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] су ме, [illegible] очију, [illegible] и предали [illegible] полицији, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] која ме је [illegible] [illegible].

[illegible] ме [illegible] [illegible] до три дана, а [illegible] су негдје око 16 [illegible] опет одвезли. [illegible] су ме да [illegible] у [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сам [illegible] [illegible] [illegible] .

[illegible]

4.

„Ослобођење" је већ било објавило о мом уласку у Форум,али је командант Орић и даље захтијевао моју ликвидацију.

Славко Леовац је остао.Касније су ми причали да му је помогао Пејановић да се,заједно са женом,возилом Унпрофора извуче из највеће српске гробнице.

Видим да идемо према хотелу Загреб,док ми онај што ме води прича како је ратовао на Митници код Вуковара.Одвео ме у канцеларију у којој је чекао командант Орић,заједно са мојим колегом доктором Јукуновићем,који је урлао да ме пребаце у њихов војни затвор.Потписао сам да ме нису тукли.Потом су ме одвезли у „Барутану",код Исмета Бајрамовића - Ћела.Ту су ми рекли да ће ме формално саслушати.Моја жена није знала гдје сам.Сазнала је,случајно,од двојице Цигана и одмах отишла у вези са доктором Јукуновићем,који је био у Војном затвору и наговорио да ме при Форуму саслушају и издају ми потврду да више нема потребе да ме било ко саслушава.Обавијестили су о томе моју жену и потом ме одвезли кући.

Тада се већ била организовала полиција Вароши за испитивање ратних злочина да нападну Предсједништво и Војни затвор.Било је то спријечено са неких 5 до 6 хиљада полицајаца - блокиран читав град.

Напомињем да ми је Орић приликом мог хапшења у Војни затвор казао:Доћи ћу ја поново по тебе!Запријетио је и доктору Јукуновићу да је лично одговоран што изводи највећег српског четника,на што му је овај одговорио да он мене не да ни по цијену своје главе.

Те ноћи,кад сам дошао кући,сукобиле су се њихове двије ривалске позиције.Град је био блокиран.Мене нико тада није узнемиравао,али ми је наређено,по упуту Стјепана Клујића,да редовно идем на посао,те да ће ми бити суђено касније.

На послу ми је један њихов полицајац пришао и рекао:Имаш да се јавиш Форуму,иначе ти оде глава.

На мојој Клиници већ су биле извршене кадровске смјене. Умјесто мене за директора је постављен доктор Хиро.Дошли су и неки нови људи.Њихов главни идеолог је доктор Кљакоцић,а начелник Сафет Кибо.

Долазио сам пацијентима како да помогао и био само обично физички присутан.Долазио сам пјешке с Горице,провлачећи се између зграда и пуцњаве снајпера,док су други довожени блиндираним аутима.Неки од њих су и становали и хранили се на Клиници,пославши претходно своје породице у Хрватску или у иностранство.

Један од њих,доктор Србан Пуљатовић,такође је имао право да станује на Клиници.Он је излијечио Јуку Празину,па му је тај излазио у сусрет гдје год је могао,просто је био заљубљен у доктора Пуљатовића.Касније да му је,чак и оружје обезбјеђивао.

Пуљатовић је кључна фигура у расвјетљавању стравичног геноцида и многих других недјела,извршених над беспомоћним Србима. И сам ми је једном приликом казао да би сам из себе изашао што је беспомоћан,а што мора прилике да гледа хрпе српских лешева у Кошевском потоку,Пионирској долини,около стадиона и на Кошевском брду.Он такође зна да су сви сахрањени на гробљу Лав,с тим што их је - усташки лично убијао Ћели.Доктор Пуљатовић вјероватно зна много ствари и о томе како су масовно убијани наши невини људи,тамо негдје у бањи Толисавац,у оно вријеме кад је Исланд јако напредовао,а било пуно лешева.

И сам сам лично слушао како се жале људи који станују у близини Ковача да их гуши задах од људског тијела у распадању.Чуо сам и причу о злочину над доктором Најдановићем:Јука Празина га

K.

везао на радијатор, ставио пред мене Титову слику и натјерао ме говорим: Лажем, ти си Тито! Доктор Милутин Најдановић је проведен негдје, наг изведен [illegible] и тукли дум-дум метком у главу. Обдукција је вршена у Војној болници. И о томе би доктор Србољуб Живановић могао доста да каже.

Након мог изласка из затвора у „Вечерњим новинама" су објавили текст о убијеним муслиманима у Вогошћи, по наређењу Воје Тинтора, те да сам ја, др. [illegible], духовни творац свега тога и духовни отац Тинторов. Тај чланак је у њиховом Прес центру подијељен свим домаћим и страним новинарима. [illegible], али то они никада нису успјели објаснити.

У то вријеме Сефер Халиловић је преузео власт у своје руке. Поново сам одведен на саслушавање, овај пут у ЦСБ, гдје сам поново о свему саслушаван три до четири сата. Они су Срну и Косу већ били уклонили и тражили су да свједочим против њих за сва убиства по њиховом поступку. Рекли су ми да сам тада био кандидат за стријељање, заједно са доктором Живановићем. И, пустили су ме.

Након 5 дана - ово поново Војне полиције, увече и поново ме одведоше у „[illegible]". Тамо сам затекао већ ухапшеног [illegible], [illegible] и све остале главне функционере из њихове полиције. Кад сам се појавио рекли су ухапшеним полицајцима: Ево доктора тог и тог, најбољег [illegible] - који ће вам рећи [illegible] га је Срна хтио стријељати.

Опет мене мајоре и ноћи саслушавања, све што знадем - јер је њихова Војна полиција [illegible] од мене тражила потанко о томе како су ме они спасили стријељања од полиције на [illegible]. Те њихове [illegible] полиције у то вријеме су се већ увелико почеле гложити међусобно, како би једна на другу пребацила одговорност за [illegible] над Србима и за разне друге недјела.

Кад су од мене добили изјаву коју су тражили - пустили су ме опет кући. Али, овај пут су ми скренули пажњу да морам [illegible] али да се добро чувам, јер [illegible] су њихове полиције, које су те [illegible] - рекли су ми. Ја сам и раније примјетио да сам под присмотром и да прате сваки мој корак.

Кад су ме пустили да идем сам на улицу - код себе нисам имао никаквих личних докумената. [illegible] је било веома [illegible], те ми је та околност помогла да се једно вријеме [illegible] до стана. [illegible] је већ [illegible] - [illegible].

У то вријеме сам сазнао да се припрема конвој за излазак из Сарајева. Услов за излазак је да прибавим потврду о [illegible] стању. По [illegible] поступку основане су комисије, [illegible] мој случај - и ја сам тај [illegible] документ [illegible] и већ на [illegible], односно, побјегао у конвоју [illegible]. До 13.11.1992. године био сам смјештен у улици [illegible] бр. 6.

Напомињем да сам, након свега што сам преживио, психички јако [illegible] и не могу се свега сјетити и о свему повезано говорити, па обећавам да ћу, уколико се нечег накнадно сјетим, накнадно допунити своју изјаву.

Бр. 3447/90

3

15

[illegible] KRI 66/94

ЗАПИСНИК О САСЛУШАЊУ СВЕДОКА

[illegible] 03.11. [illegible] 199_5 [illegible] istražnim

[illegible] Osnovnog [illegible] Iliđi

[illegible] N.N.

[illegible] KZ

Čučić Bratislav — [illegible]

Сведок

Ratko Mirković

[illegible]

Aleksandra Cvetković

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Започето у 08.30 [illegible]

[illegible]

1) [illegible] Ratko Mirković

2) [illegible] Cvjetko

3) [illegible] KV vozač

4) [illegible] privremeno Grbavica, Ul. Nikole Gurdovića 58/8

5) [illegible] Sarajevo

6) [illegible] 31.05.1949.

7) [illegible]

[illegible]

Ратко Мирковић

- 2 -

Rodjen sam u Sarajevu, gde sam i živeo u Ulici Kralja Tomislava broj 36/II. Bio sam zaposlen kao vozač u javnom preduzeću "Pokop" - Sarajevo. Nisam oženjen.

Ratni dogadjaji od 6.aprila 1992. godine, zatekli su me na radnom mestu vozača pogrebnog vozila u javnom komunalnom preduzeću "Pokop" - Sarajevo. U periodu od 6.aprila do 2.maja 1992. godine, kao vozač ostao sam jedini u preduzeću i prevozio mrtve za Nevesinje, Gacko, Trebinje, Kalinovik, Trnovo i druga mesta. Od 02. do 05.maja 1992. godine, zbog ratnih dejstava Sarajevo je bilo potpuno paralisano.

Dana 05.maja 1992. godine, preko muslimanskog radija objavljen je poziv direktora "Pokopa", Šipčića, da se svi zaposleni jave na posao, što je većina nas učinila. Tada mi je Šipčić rekao da odem u mrtvačnicu i pokušam preuzeti leš jednog srpskog borca i da ga prebacim na Vrace. Zbog opšteg haosa koji je vladao u mrtvačnici ovo mi nije pošlo za rukom. Vraćajući se, iza stadiona Koševo, u Ulici Djure Djakovića, na desnoj strani puta, u jarku, tj. u propustu za vodu, primetio sam pet-šest ubijenih vojnika JNA. Nisam se smeo zaustavljati, pa sam o tome obavestio Šipčića. Sa Šipčićem sam istog dana otišao u Lukavicu, sa namerom da ilegalno napustimo Sarajevo, odnosno da obavestimo nadležne u JNA o ubistvu vojnika. Po povratku u Sarajevo, pošto sam ostavio Šipčića ispred njegovog stana, ispred zgrade "Skenderija" zaustavljen sam od grupe ljudi medju kojima je većina bila u uniformama i uhapšen. Jedan od njih bio je telohranitelj bivšeg funkcionera Hasana Čengića, ali se njegovog imena i prezimena ne sećam. Odveden sam u obližnju kafanu, za koju mislim da ima naziv "Skenderija" i u kojoj je bio njihov štab. U tom štabu video sam veći broj meni nepoznatih lica, koja su imala toki-voki stanice i snajpere. Stavili su mi lisice na ruke i počeli ispitivati gde sam bio i istovremeno me tukli. Glavnu reč u ispitivanju vodio je napred navedeni telohranitelj Čengića. U medjuvremenu otišli su u moj stan, pretresli ga i opljačkali neke stvari, kao i 300 DEM. Oko 18.00 časova odveli su me u stanicu policije "Marin Dvor" gde

- 4 -

se nalazio i njihov zatvor. U ovom zatvoru bio sam dva dana i dve noći i za to vreme su me ispitivali, kao i prethodno, optužujući me da sam četnik i snajperista. Tu su me takodje tukli.

Trećeg dana prebacili su me u naselje "Kovačići" u Ulici Sutjeska, broj 4 ili 5, u podrum jedne zgrade sa fasad-nom ciglom, koji je služio i kao sklonište. U ovom podrumu zatekao sam još 20 do 25 zatvorenih Srba, medju kojima nisam poznavao nijednog. Video sam da su i oni bili pretučeni, a posebno jedan koji je bio sav obliven krvlju. I ovde sam ostao dva dana i dve noći. Za to vreme u podrum su upadala uniformisana lica i nastavljala neprekidno tući i maltretirati. Preko puta ove zgrade nalazi se kafana "RS" (Radio Sarajevo) koja je kasnije takodje pretvorena u zatvor i čuo sam da su u tom zatvoru bili strahovito mučeni Srbi.

Petog dana povezli su me automobilom i po njihovim gestikulacijama zaključio sam da su imali nameru da me likvidiraju. Medjutim, tokom vožnje razgovarali su sa nekim preko toki-voki stanice, posle čega su me dovezli u stanicu policije na "Marijinom Dvoru" a zatim se izgubili, pošto su rekli dežurnim policajcima da me pričuvaju. Zahvaljujući tome što su me dežurni policajci u ovoj policijskoj stanici prepoznali, oni su samovoljno mene automobilom prebacili u Centralni zatvor, da bi me zaštitili od daljeg maltretiranja napred navedenih ljudi. Ni do danas mi nije poznato kojim su formacijama pripadala ova lica koja su me uhapsila i maltretirala.

U Centralnom zatvoru sam takodje ispitivan, ali nisam bio fizički zlostavljan. Istog dana predveče otpušten sam iz ovog zatvora i vratio se kući.

Po izlasku iz zatvora imao sam radnu obavezu u JP "Pokop". Od 13.05. do 05.06.1992. godine radio sam kao kopač raka na groblju "Lav". Za to vreme bio sam svedok 20-ak sahrana ubijenih Srba. Oni su postijani uglavnom noću i ostavljani mrtvi na groblju, gde smo ih mi sutradan nalazili. Posebno mi je ostao u sećanju slučaj kada smo na groblju jednog jutra

Рашко Мирковић

pronašli troje ubijenih ljudi i to jedan muškarac od preko 80 godina. Na glavi je imao crnogorsku kapu, bio je invalid i pored njega se nalazila štaka. Ubijena žena bila je približno njegovih godinama, i predpostavljam da mu je bila supruga. Pored njih nalazio se leš žene, stare oko 60 godina, čija je glava bila deformisana od mučenja i sva oblivena krvlju. Oni su, kao i ostali leševi nadjeni na groblju, bili bez ikakvih ličnih dokumenata. Ovi leševi pronadjeni na groblju sahranjivani su u zajedničku grobnicu na groblju "Lav" bez ikakvog obeležja. Postoje dve takve zajedničke grobnice. U jednoj je bilo oko 50, a u drugoj oko 60 poubijenih Srba.

U vremenu od 05.juna do 30.decembra 1992. godine, radio sam u mrtvačnici bolnice "Koševo", koja je tih dana preuzeta od strane GKP "Pokop". Upravnik mrtvačnice bio je Alija Hodžić, polupismen čovek, i veoma ekstremni nacionalista.

Dok sam radio u mrtvačnici, pored ostalog, sećam se kada je doveżen ubijen bivši poslanik SDS u Skupštini BiH, a koliko se sećam prezivao se Najdanović ili slično. U mrtvačnici je ležao desetak dana u odvojenoj prostoriji. Imao sam priliku da vidim njegov leš, i video da je bio sav izubijan sa šest do sedam krvavih podliva. Strani novinari su se interesovali za ovaj slučaj, ali nije dozvoljen pristup mrtvačnici. Sahranjen je posle 10 do 11 dana, uz dozvolu vlasti i prisustvo rodbine.

Jednom prilikom dovežena je jedna veoma lepa

žena stara oko 30 do 35 godina i to uveče izmedju 23.00 i 24.00 časa. Pokojnicu su pri pokušaju begstva iz Sarajeva, uhvatili, mučili i na kraju ubili ljudi Juke Prazine. Bila je bez ličnih dokumenata i sahranjena u jednu od napred navedenih zajedničkih grobnica u groblju "Lav".

U zajedničku grobnicu, na groblju "Lav", sahranjen je i jedan mladji Srbin, star izmadju 25 i 30 godina, uhvaćen oko "Dariva". Na njegovom telu bilo je 15 do 20 uboda

- 5 -

nožem, a na jednom broju povreda video sam da su bile nanete usijanim predmetom, pošto su se videli tragovi opekotina.

Iz logora "Viktor Bubanj" jednom prilikom dovežen je muškarac star izmedju 40 i 50 godina, pretučen, i davao je znake života. Hteli su da ga ostave u mrtvačnicu, ali sam ja odbio da ga primim, iako su oni insistirali, govoreći da su ga dovezli po nalogu šefa obezbedjenja bolnice Koševo, poznatog po nadimku "Kinez", za koga znam da je bio veoma ekstreman. Pošto ja ipak nisam dozvolio da se ovo lice smesti u mrtvačnicu, vraćen je u zatvor "Viktor Bubanj", a iste noći oko 24.00 časa ponovo je dovežen mrtav, a stražari koji su ga dovezli rekli su mi: "Evo vam ga sada, crko je". Kasnije sam saznao da se ovaj čovek, ubijen u zatvoru "Viktor Bubanj", Ćeranić Mato ili Marko, koji je pre rata radio u "Hidrogradnji". Nije mi poznato gde je i kako sahranjen.

Ne sećam se tačno datuma kada sam, prilikom dolaska na posao, u mrtvačnici zatekao leševe pobijene porodice Ristović. Čitavog tog dana dolazili su pripadnici "zelenih beretki" u mrtvačnicu i šutirali leševe pokojnika, psujući im četničku majku. Dolazili su i strani novinari interesujući se za ovaj slučaj, ali im nije data nikakva informacija i to po naredjenju napred pomenutog "Kineza". Ja sam ipak uspeo da iskoristim momenat i omogućim jednom francuskom novinaru da napravi nekoliko snimaka, a dao sam mu i imena pokojnika. Nakon dva dana posle ubistva, putem muslimanskog TV, usledilo je izvinjenje porodici Ristović za ovaj zločin. Ubijena porodica sahranjena je uz normalne običaje.

Oko mesec dana posle ovog dogadjaja, uhapšen je mladji sin upravnika mrtvačnice Alije Hodžića, čije mi ime nije poznato, zbog učestvovanja u ubistvu porodice Ristović. Nije mi poznato koliko je dugo bio u zatvoru, ali znam da je kasnije prebačen na neuropsihijatrijsku kliniku, i posle boravka u njoj pušten kao navodno neuračunljiv.

U vezi ovih slučajeva jednom prilikom mi je u poverenju patolog dr Ilijas, musliman, rekao da je bio prinudjavan da u lekarskim nalazima konstatuje da su neki od napred

- 4 -

navedenih ubijenih Srba umrli od srčanog udara, i da su na tome posebno insistirali u slučaju napred navedenog Nirćeg poslanika Najdanovića. Rekao je da to nije hteo da prihvati i da je zbog toga smenjen sa dužnosti šefa patološkog odeljenja na Medicinskom fakultetu.

Od 30. decembra 1992. godine do kraja februara 1993. godine, radio sam kao kopač na groblju "Stadion", a posle toga kao noćni čuvar u Direkciji JKP "Pokop", kada sam premešten ponovo za kopača na groblju "Sveti Marko i Sveti Josif". U ovom periodu nisam više bio u mogućnosti da uočavam zločine muslimana prema Srbima, kao što sam to mogao dok sam radio u mrtvačnici. Medjutim, u kontaktima sa mnogim Srbima čuo sam kako se oni žale na braću Hamida i Usejra Bulovića, zbog maltretiranja, pljački i noćnih likvidacija Srba, u Velešićima i ispod Huma. Njih dvojica su radili u JKP "Pokop", ali ja nisam primetio neki njihov poseban ekstremizam na njihovom radnom mestu.

Moj bivši komšija Ivan Bulatović, penzioner, bivši direktor poslovnog odbora "Jugokomerca", inače ugledan stručnjak, ispričao mi je jednom prilikom, u poverenju, da je od nekog muslimana čuo da je bio prisutan u kafani "Hamam bar", kada je Mušan Topalović, zvani "Caco", doneo neku vreću i iz nje istresao odsečene ljudske glave, tvrdeći da su to sve srpske glave. Bulatovićeva svastika Gara i njen nevenčani suprug Milan, nije mi poznato prezime, februara ili marta 1993. godine, nadjeni su mrtvi u Hrasnici u njihovom stanu, koji je bio opljačkan. Kada je Bulatović, preko MUP-a pokušao da sazna o okolnostima njihove smrti, savetovano mu je, od strane njegovog prijatelja u MUP-u, da se više ne raspituje za taj slučaj.

Želim da napomenem da je direktor "Pokopa" Vlado Raguž, Hrvat, potpredsednik HDZ za Sarajevo, imao prema meni uvek korektan odnos. Jednom prilikom Raguž je u mom prisustvu, kao i prisustvu Mira Lasića, funkcionera HDZ za BiH i Ivana Marića, takodje Hrvata, zaposlenog u "Pokopu", ispričao da se procenjuje da je Mušan Topalović - Caco, ubio preko 2.000 Srba u Sarajevu. Ovaj razgovor je vodjen neposredno nakon likvidacije Topalovića, kada su muslimani sa nekog mesta iskopali 30-ak leševa ubijenih od strane Topalovića i njegovih ljudi i sahrani-

- 7 -

li ih u zajedničku raku koja se nalazi izmedju Zetre i groblja "Stadion". Sahrani ovih leševa u zajedničku raku prisustvovao je i Ivan Marić, zajedno sa ostalim radnicima "Pokopa". Istog dana ja sam učestvovao u kopanju posebne rake na katoličkom groblju "Sveti Marko" u koju je sahranjen leš bez glave Frankić Ljubiše, Hrvata iz Sarajeva. Sahrani je prisustvovala i njegova supruga sa dvoje dece. Ona je tom prilikom izpričala da je njen muž ubijen od strane Topalović Mušana – Cace u njegovom štabu, pošto je prethodno bio vezan razapet. Njenu izjavu potvrdio je i direktor Vlado Kuguš, koji je tog trenutka bio prisutan.

Bio sam prisutan i sahrani Šoja Ostoje, iz Velešića, koji je ubijen u logoru "Viktor Bubanj", navodno iz snajpera. Zajedno s njim u logoru se nalazio i njegov brat Drago, koji je kasnije izašao razmenom. Takodje se sećam sahrane jednog autoprevoznika, čijeg imena i prezimena se ne sećam, iz Velešića, imao kuću pored plinske stanice u Velešićima, gde je i ubijen od strane muslimana. Njegov leš je kasnije razmenjen i sahranjen je na groblju "Sveti Marko". O ovom slučaju verovatno je nešto bliže poznato nekom Šekari, iz Velešića, koji se sada nalazi na Grbavici.

U Sarajevu je bila javna tajna da se u Studentskom domu "Mladen Stojanović", na uglu ulica Radićeve, JNA i Miz-Irbina nalazi javna kuća, koju su navodno držali pripadnici armije BiH i u koju su navodno prinudno dovodjene Srpkinje, na kojima su se iživljavali. Nije mi ništa bliže poznato o toj javnoj kući.

Svedok napred navedenih dogadjaja, kao i drugih kojima ja nisam bio prisutan, mogao bi biti i Ivan Marić, klesar u "Pokopu", koji se sada nalazi u Sarajevu, a ima rodjenog brata, vazduhoplovnog oficira Vojske Jugoslavije u Beogradu, a drugi mu je brat, čija imena ne znam, vodnik Vojske Jugoslavije, takodje nastanjen u Beogradu. Ovaj vazduhoplovni oficir, koliko se sećam, zove se Marijo.

- 2 -

To je sve što sam imao da kažem u vezi prednjeg. Zapisnik je glasno diktiran i u njega je uneto sve što sam izjavio, ne želim da ga čitam, priznajem ga za svoj i potpisujem.

Saslušanje je završeno u 11.00 časova

ZAPISNIČAR

SUDIJA

REPUBLIKA SRPSKA
MINISTARSTVO ZA UNUTRASNJE POSLOVE
SLUZBA NACIONALNE BEZBJEDNOSTI
RATNO ODJELJENJE ILIDZA

03732088

Broj: 245 /93-58
Dana,15.02.1993.god.
Op.radnik: A 10

SLUZBENA ZABILJESKA

Dana,15.02.1993godine u prostorijama RO SNB Ilidza,obavili smo informativni razgovor sa dr.SSimunovic Vladimirom,od oca Josipa i majke Vilme dj.CCapelj,rodjen 27.06.1948.godine u Sarajevu,opstina Centar Hrvat po nacionalnosti,nastanjen u Sarajevu ulica M.Tita br.80,broj L.K. 1847/86,SUP Stari Grad JMBG 2706948170008,ozzenjen,otac jednog dijeteta,nije sluzzio vojsku(losa sluh i vid),po zanimanju ljekar hirurg i neurohirurg,zaposlen u UMC na traumatolosskoj klinici u Sarajevu,a na okolnosti njegovog boravka u Sarajevu od poccetka rata pa do danas.
Tokom razgovora doznali smo da je gore imenovani Sarajevo napustio posredstvom hrvatskog katolicckog drusstva Napredak,uz direktno posredovanje monsinjora Vinka Puljica.Dr.SS.V.nam je prenio da muslimanska strana u gradu ima oko 20000 mrtvih vojnika i oko 120000 ranjenih.Nadalje,doznali smo da je prilikom ccisscenja Otesa samo u jednom danu bilo oko 150 ranjenih pripadnika OS BiH.S tim u vezi, informisani smo da je u zadnja tri dana u bolnicu Kossevo dovezeno oko 150 ranjenih boraca iz Azica.Rad ljekarskog personala u gradskoj bolnici je pod jakom prismotrom,a ccesto se ljekarima prijeti oruzzjem da moraju spasiti pojedine pacijente,koji su vec dovezeni u polu mrtvom stanju.Posebno je nezavidan status ljekara srpske nacionalnosti,a u zadnje vrijeme i Hrvata.
Takodje,obavijesstenі smo da je u krugu bolnice Kossevo u staroj praonici i restoranu,iznad zgrade otorine smjesstena vojna policija sa oko 200 ljudi,kojom komanduje Husic Almir,a predstavljen pseudonimom prof.KINEZ.Nadalje,ispod gradjevinskog fakulteta smjessteno je nekakvo artiljerijsko oruzzje koje ccesto djeluje,a u tunelu Ciglane mogu se vidjeti dva oklopna vozila.
Daljim razgovorom SS.V.nam iznosi da "masakr"u ulici Vase Miskina , u stvari,klasiccna montazza.U gradu je sve dublji jaz izmedju autohtonih i sandzacckih muslimana,a ovi prvi smatraju da su zapostavljeni kako u politicckom,tako i u vojnom zzivotu,jer sprega Ganic-Halilovic drzzi sve u svojim rukama.Muslimanska strana dugo vremana nije imala municije i granata i ccak je na pojedinim polozzajima bila zavladala opssta nestassica,da bi u zadnje vrijeme poccela da stizzu pomenuta MTS,a vjerovatno se i u gradu proizvode.
Od ljekara muslimanske nacionalnosti,koji su isuvisse ekstrmno orijentisani vrijedi spomenuti dr.Kulenovic Faruka,dr.Lazovic Mufida, dr.Gavrankapetanovic Farisa,dr.DZinic Gorana,koji na sve moguce nacсine nipodasstavaju Srbe,a spremni su za ideje Alije Izetbegovica da ljekarske mantile zamjene vojniccкim.
Nadalje,upoznati smo da je prije dva dana vojna policija bila blokirala kompletan centar grada,kako bi pohvatala dezertere,ali i zbog podjele dobara kradjom steccenih.
Na kraju razgovora dr.V.SS. je iznio da srpska strana nema adekvatnog predstavnika,niti organizaciju,stacioniranu u gradu koja bi se bavila izlaskom Srba iz Sarajeva,kao i poboljssanjem uslova zzivota koji su zaista nesnosni.

Мирослав Томић

ИЗЈАВА

Прије почетка рата живјела сам у улици [redacted] насеље , општина Нови град Сарајево са сином. Имала сам [redacted]. Кад је почео рат отишла сам код брата на [redacted], који је већ изашао из Сарајева и отишао на Пале. Ја сам била сама у његовом стану. За то вријеме мој син [redacted]. У мају 1992. године док сам била у стану свога брата [redacted], дошао је мени непознат млади човјек у цивилу и рекао ми: "Идеш са мном на саслушање". Ја сам са њим пошла до зграде, до које ме је он довео. То је била зграда, за коју мислим да сада припада Електодистрибуцији. По доласку тај исти млади човјек одвео ме у подрум у коме је био већ велики број људи, и мушкараца и жена. Од тада више нисам видјела тог младића.

Главни у том затвору било је лице, кога ја никад раније нисам видјела, једино ми је познато било да се зове "Сенад", да је живио у Ширакином селу, да је тада имао око 30 година и да је био плавосмеђ. Подрум у коме смо се налазили имао је око 20 квадрата и у њему је било најмање 30 људи. Сваки дан из тога подрума једне људе су одводили, а друге доводили, тако да је увијек био пун. У наведеном подруму је било више заробљених мушкараца, него жена. Мушкарце су одводили на спрат и немилосрдно их тукли. Давали су им кошуље, као оне што носе болесници у психијатријским болницама. Везали би им и руке и ноге, и тако мучили до изнемоглости чим стигну. Једне прилике, Сенад је сам дошао у подрум и лице по презимену Драшковић, чијег презимена не могу да се сјетим, пред мојим очима и свима присутнима тукао и ударао ногама и дрвеним палицама. Од силних задобијених повреда од батињања Драшковић је умро. Одатле су дошла двојица непознатих цивила и одвели га у мени непознатом правцу. Сваки пут када би Сенад мучио и тукао некога ја сам била принуђена од његове стране да му опрем

[redacted]

ноге и под који је био сав крвав. Том приликом ударао ме је ногама и псовао ми мајку четничку. Када су долазили са ратишта, били су попут разјарених звијери. Тада су обавезно групно силазили у подрум и изводили заробљене муџахедине да их туку, а чак су их физички злостављали и у самом подруму. Након неколико проведених дана, из тог подрума пребацили су нас на спрат у просторију која била већа од оне претходне, мада је она изгледала попут некаквог подрума. Сјећам се када су једном довели 17 лица по презимену [redacted] Познато ми је да су [redacted] били физички злостављани,а њихове жене и кћерке силоване. Гдје се сада они налазе није ми познато нити њихов идентитет.

Храна у подруму је била веома лоша. Једном дневно смо добијали шниту хљеба намазану ајваром. Воде смо имали довољно. За то проведено вријеме нико од нас се није ни једанпут окупао, односно смрдили смо као творови. Љекарска помоћ нам никада није указана.

Сваки четвртак је долазио Јука Празина, који нас изводио напоље.Зово нас је поређати и том приликом показујући прстом на заробљене цивиле говорио је својима војницима:" Овога ћете код "Веле", овај нека остане". Након тога одвозили су људе у мањим војничким камионима, а нас остале враћали назад у подрум.

Све жене у затвору гдје сам била свакодневно су силоване од стране војника АРБиХ, који су долазили са ратишта, затим од стране стражара, као и од стране "Сенада" команданта овог затвора. Осим овог Сенада, долазио је још једно лице са истим именом, који је на веома свиреп и понижавајући начин мучио муџахедине и силовао жене. Тај други Сенад, био је црн и високог раста. Познато ми је да је лице по имену Јасмин који је био таксиста и возио мерцедес, највише сексуално злостављао жене. Од силованих жена једино су ми биле познате [redacted] (умрла) и [redacted] за коју не знам гдје се сада налази. Остале жене којих је било у различитој старосној доби, не знам, али одлично знам да су све биле силоване без обира на старосну доб. Најстарија жена [redacted] имала је око 70 година, а најмлађе дјевојке око 20. година. У свако доба дана и ноћи жене су биле одвођене и сексуално злостављане.Одводили си их у станове те исте зграде и на њима се сексуално иживљавали. Жене су биле и анално силоване, а од њих су захтијевали да буду и орално задовољени.

Међу силованим женама била сам и ја. Свакодневно су ме силовали и малтретирали на најгоре могуће начине, као што сам описала, онако како су силовали све жене.Од лица који су мене силовали, једино су ми познати "Крушко", Сенад и таксиста Јасмин кога сам већ навела. Приликом силовања некада се окупи група од 5 до 6 војника, и сексуално се иживљавају на једној жени. То се дешавало и мени. Ми жене нисмо смјеле причати о силовањима, извршеним над нама, као ни муџахедини који су били затворени са нама, јер је на вратима увијек стајао стражар, који није дао да размијенимо ни једну ријеч.

У затвору је био један "Звонко", чије презиме ми није ни тада било познато, који је био задужен за попис и вање имена заробљених лица српске националности. Он је био средњег раста са веома ружним лицем, попут акни.

Један дан нас око 25, а можда и 30 људи извели су напоље, одвели на линију разграничења, свезали нам руке и поставили нас као живи штит. Тада ми се обратио Сенад и рекао овим ријечима: "Шта је, ако сам те ноћас шишао, не мора

[redacted]

значити да те овдје нећу довести и да те нећу убити". Гранате су падале око нас. Ту смо провели неколико сати. На сву срећу нико од нас није био повријеђен. Због тога што нико од нас није био ни убијен, а ни рањен, они су се толико наљутили да су полупаних неких ошасних звијери тукли нас све до повратка у наведени подрум.

Једне прилике довели су у подрум човјека који је претходно био затворен на Добрињи, у подруму зграде у Привредној банци. Он је страшно изгледао. На ногама није могао стајати. Имао је озбрeде по глави, рукама, ногама, кратко речено по читавом тијелу. Рекао ми је да ме се жена Јове Гина, што да ће га убити. Мислим да се презивао Драшко. Иако је био у веома у лошем стању нико му није пружио медицинску помоћ. Након три проведена дана у подруму, двојица нишала су дошла по овога човјека и одвела га у непознатом правцу. Од тада више ништа нисам чула за њега. Касније кад сам изашла на Пале, долазила је једна од његових сестара код мене и питала за њега. Рекла сам јој онолико колико сам знала. Том приликом та жена ми је рекла да носи пуну кесу пара за брата, коју ће да да Јуку Празини али он јој је рекао да не зна ништа за њега.

Заборавила сам рећи да је затвор у коме сам ја била са свим затвореним цивилима српске националности био затвор јединице којом је командовало лице са надимком "Крушко". У наведеном затвору провела сам неколико мјесеци. Једног четвртка дошао је Јука Празина, и као што има по обичају показивао прстом, тако је показао и на мене и рекао:"код Ћеле". Тај исти дан [redacted], три жене, три мушкарца и мене камионом су одвезли у СУП, који се налазио у близини ФИС у Мис Ирбиној улици, општина Центар. Када смо изашли из камиона, група војника је повикала:"Ево четника, дошли су опет".Та иста група војника нам је рекла да ставимо руке на зид и да не гледамо у њиховом правцу. Тако смо стајали око 30 минута, а затим су нас увели у зграду, гдје су претресли и узели нам имена и презимена. Том приликом, када је човјек на рецепцији, за кога не могу да се сјетим да ли је био у полицијској или некој другој униформи, или у цивилу рекао: "Ево још један [redacted]"

Одатле су нас поново вратили у камион и одвезли до "Виктор Бубањ" Једно лице у војничком одијелу нас је дочекало. Све нас су смјестили у различите собе. Мене су одвели у собу у којој је било око десетак жена, различитих старосних доби. За то проведено вријеме испитивало ме неколико инспектора. Један од њих са надимком "Црни" Испитивали су ме кога имам од браће и сестара да ли сам била у СДС-у, да ли сам имала оружје и сл.. Рекла сам им да имам само двије сестре, а брата нисам смјела споменути, јер сам била много уплашена, с обзиром на оно што сам већ преживјела. Скоро свакодневно су ме испитивали једно те исто. Отприлике, пети дан у ћелију је дошао човјек средњег раста, млад, у војној униформи и питао: "Ко је [redacted]?" Када сам се јавила, представио се и рекао да се зове "Ћесим" и да је управник затвора "Виктор Бубањ" Потом ме одвео у неку канцеларију, гдје ми је узео изјаву на околности мог лишавања слободе и услова боравка и злостављања у затвору код Јуке Празине у затвору. Испричала сам му све онако како ми се десило. Том приликом су била присутна још тројица војника. Испитивање је вршено на спрату изнад затвора. Затвор се налазио у приземљу и састојао се од ходника док су ћелије биле са обје стране. Нисам имала прилике да видим ко је све затворен у овом затвору. Ја сам била затворена у ћелију која се налази са десне стране ходника и била је негдје око средине ходника. Због психичког стања у којем сам се налазила услијед преживљеног мучења у затвор код

[redacted]

Јуке Пр[illegible]зине била сам немогућности да сазнам ко је још од жена био у том затвору а тако и оне које су биле самном у ћелији.

Услови живота и боравка су били најтежи. Није нам било омогућено право на исхрану, одржавање хигијене, нисмо имале право на шетњу, није нам било омогућено да примамо пошту и пакете, стражари су нам се стално обраћали погрдним ријечима и псовкама по основу наше националне припадности псујући нам четничку мајку и пријетећи да ће над нама поновити раније преживљено тешко физичко злостављање и мучење. Никада нисам саслушана од стране тужилаца нити судија, нити ми је било ко реко по ком основу се налазим у овом затвору нити ми је било када одређено својство. Нико ми није ни објаснио у каквој се врсти установе ради.

Лична изјава 1992/1. [redacted]

(Добровољно дата изјава [redacted], 6. новембра 1992. године, у [redacted]

Ја сам [redacted], рођена 1968. године у [redacted], општина [redacted]. Ухваћена сам 26. маја 1992. године, у шуми недалеко од куће. Са њом су биле још две девојке - избеглице из Високог [redacted]. Нас три су ухватила десеторица у маскирним униформама, а на капама су имали ознаку "љиљан". Ставили су нас у неки камион и одвезли у, за мене, непознатом правцу.

Довели су нас у логор Брезу. Затворили су нас у подрум са малим прозорима, који је био прљав, влажан и хладан. Одмах су нас силовали, групно су нас силовали и тукли. Ту сам остала два дана. После тога су ме пребацили у другу зграду, другу просторију. Ту се налазило још пет жена и девојака, и то: две [redacted]. У тој просторији сам остала до краја, тј. 15. августа 1992. године, када су нас пустили. Скоро стално смо биле у тој истој просторији, сем кад су нас изводили да гледамо како туку, муче и убијају заробљенике.

Заробљенике су мучили тако што су их клали, кидали им део по део тела, давили у базену који је личио на базен за пливање, шта је у њему осим воде - не знам.

Затвореници су јако тешко радили, а нас су изводили из те просторије само када је требало да гледамо убијања, мучења, када је требало да чистимо, копамо башту. Затворенике нисам знала, били су из Брезе, Високог и Вареша.

Стално су нас, непрестано су нас тукли и силовали наизменично, а некада је и 20 људи знало да се измени на мени један за другим. Када смо се онесвешћивале, просипали су воду на нас.

Нисмо се купале. Постојало је неко купатило, али нама нису дозвољавали да се купамо. Имале смо једну чесму на којој смо смеле само да се мало умијемо и ако успемо још нешто на брзину, да се оперемо.

Мучили су нас тако што су нас водили да гледамо како муче друге заробљенике. Тако су једном приликом терали оца да силује ћерку, која је имала око 17 година. Тукли су их, али су се и он и ћерка опирали таквим њиховим захтевима. Када су му подметли нож под грло и хтели да га закољу, ћерка је вриштала и молила га да то учини да га не би убили. Он је то учинио, а да ли су га касније убили не знам, јер свако ко из тог затвора изађе, полуумрли је човек.

SUFFERING OF THE SERBS IN SARAJEVO 689

Хранили су нас тако што су нам давали по комад убуђалог хлеба или макароне, вероватно да су то били отпаци, као и неком чорбом, у ствари, то су биле помије.

Ми девојке и жене у тој просторији нисмо разговарале јер никада нисмо биле саме, стално је неко био од њих присутан док смо радиле и када смо биле у тој просторији. Стално су помињали име Кула, можда неки надимак. Стално су се питали да ли ће он бити задовољан или не, колико нас и како туку и колико нас и како силују. При томе су се смејали. Касније, када сам се вратила кући, чула сам да је Кула управник затвора и да је из Семизовца. Никада тог Кулу нисам видела.

Када су мене пустили, пустили су и оних пет девојака које су биле са мном у истој просторији. Две девојке су одмах након доласка у село извршиле самоубиство, а остале су некуда отишле са родитељима. Пустили су нас зато што смо биле трудне, а циљ им је и био да останемо трудне.

Ужасавам се затвореног простора и једва чекам да се вратим кући

Број КИ 36/97

ЗАПИСНИК О САСЛУШАЊУ СВЕДОКА

састављен дана 15.06. 199 7 године пред Istražnim судијом Osnovnom суда у Sokocu
у кривичном поступку против NN
због кривичног дела из члана 142 КЗ.

Istražni — судија
Djorda Samojko

Записничар
Čvoro Dejana

Сведок
Buha Novica

Саслушању сведока присуствују: јавни тужилац

окривљени

бранилац

Започето у 13,00 часова

Сведок је опомнут да је дужан да говори истину и да не сме ништа прећутати, упозорен је на последице давања лажног исказа, као и да није дужан да одговара на поједина питања, ако је вероватно да би тиме изложио себе или свог блиског сродника тешкој срамоти, знатној материјалној штети или кривичном гоњењу (члан 229. ЗКП), па на општа питања сведок даје одговоре:

1) Име и презиме Buha Novica
2) Име оца Krsto
3) Занимање VKV mašinbravar
4) Боравиште privremeno Hotel "Jahorina", Pale, tel. [redacted]
5) Место рођења Gornji Velešić br. 125-B, SO-e Novo Sarajevo
6) Година рођења 14.01.1955. godine
7) Однос са окривљеним и оштећеним

За овим сведок о самом предмету исказ оне даје: Buha

Rodjen sam u Gornjim Velešićima, SO-e Novo Sarajevo, gde sam ibio nastanjen u svojoj porodičnoj kući. Oženjen sam Jovankom devojački Kovačević i sda njom imam dvoje dece. Bio sam zaposlen u preduzeću Unis-Pretis, Sarajevo.
Od 198o godine bio sdam rasporedjen u rezervni sastav milicije SUPPa Novo Sarajevo - SJB Novo Sarajevo, sa rasporedom u rezervnoj stanici milicije u Gornjim Velešićima. Sedište ove rezervne stanice milicije bilo je u zgradi MZ u Velešićima Ul. Lovćenska br. 137-A. U poslednje vreme komandir ove stanic emilicije bio je Zahiragić Murija, pripadnik aktivnog sastava milicije, a ja sdam bio njegov zamjenik. U ovoj stanicii je bilo ukupno 65 pripadnika rezervnog sastava, od čega je svega 8 bilo pripadnika srpske nacionalnosti.

U MZ Gornji Velešići bilo je 6-8% srakog stanovništva, a ostalo su bili muslimani, i nešto: malo Hrvata. Do 6o-tih godina ovo naselje bilo je nastaljeno srpskim stanovništvom, a od 6o-tih godina naglo su se naseljivali mulimani sa područja Sandžaka, Višegrada, Rogatice i Goražda.

Moji roditelji živeli su u svojoj porodičnoj kući u Gornjim Velešićima sda zapadne strane brda Hum, a njihova kuća nalazila se na udaljenosti oko 3oo m od TV repetitora. Sa njima u domaćinstvu živela je i moja sestra Dušanka, neudata, diplomirani ekonomista. Moja kuća, koju sdam sagradio 1972. godine nalazila se na suprotnoj strani brda Hum, sa sjeveroistočne strane od repetitora,na udaljenosti oko 4oo m od kuće mojih roditelja. Neposredno do moje kuće živeo je i moj mladji brat Janko koji je takodje sdagradio svoju porodičnu kuću i u njoj živeo sa svojom porodicom.
Novembra 1991 godine ja sdam mobilisdan u rezervnis sstav milicije i rasporedjen u SM Gornji Velešići, a jedan od osnovnih zadataka bio je obezbjedjenje TV repetitora na brdu Hum, kao i drugih objekata. Na radno mesto u preduzeće nidsam išao, ali sdam u svom preduzeću i dalje primao LD. Za ovo vreme lično dsam video da se mušlimani u G.Velešićima ilegalno naoružavaju, a posebno od marta 1992. godine. Takodje sam lično video da se Džebo Rašid naoružao sa automatskom puškom koju je navodno dobio od svoje stranke SDA. Početkom aprila 1992. godine video sam kada su muslimani ih G.Velešića u većem broju naoružani obezbjedjdivali džamiju, a na njihov praznik bajram tih dana su masovno pucali uz znak veselja, pa dsam i po tome zaključio da su oni bili masovno naoružani.

[signature]

- 3 -

Dana, o1.maja 1992. godine pred moju kuću došla je grupa od oko lo meni nepoznatih i naoružanih policajaca. Pošto su prethodno opkolili moju kuću, na njihov zahtev morao daam da predam svoje oružje sa kojim sdam bio zadužen i to automatsku pušku. Isti postupak bio je i prema preoštalim kpripadnicima rezervnog sastava Srpske nacionalnosti iz ove stanice.

Dana 16. maja 1992. godine u ranim juternjim satima muslimani su izvršili oružani napad na Srbe u naselju Gornji Pofalići. Ja sdam se tog jutra nalazio u svojoj kući iz koje nisam izlazio celog dfana, jer su se za celo to vreme čule detonacije iz pravca Gornjih Pofalića. Sutradan ujutro kod mene je došla moja maćeha Ljubica i rekla mi da je kuća mojih roditelja zapaljena, a da je moj otac Krsto nestao. Odamh zatim zajednos a maćehom i komšijom Džebo Rašidom otišao sam u kuću svojih roditelja i video da je ista bila zapaljena, a i da su ostali samo goli zidovi. Predpostavljao sam da se moj otac skrivao u podrumu i u njemu stradao, pa sam ga tražio po zgarištima, ali ga nisam našao. Vratio sam se svojoj kući. U popodnevnim časovima moj brat Janko je ponovootišao da traži oca zajedno sa Džebom Rašidom, Trnkom Mensurom i Marić Savom. Na zgarištu kuće, odnosno na pragu ulaznih vrata našli su posmrtne ostatke mog oca koji je izgoreo. Pronašli su ugljenisane kosti koje su stavili u jedno drveno sandučе i doneli u Jankovu kuću.

Napomiljem da mi je moja maćeha ispričala da su muslimani dana 16. o5.1992. godine upali u moju kuću, da se ona uplašila i pobegla prema štali, gde se sakrila, odakle je čula pucanj iz puške ispred kuće, a zatim pobegla kod komšije nikolić Gojka, gde je i prenoćila. Ona predpostavlja da je prilikom pucnju bio ubijen moj otac na kućnom pragu. Kada sam kasnije ponovo otišao pred kuću svojih roditelja ispred ulaza u kuću našao sam 2 čaure od automatske puške cal. 7,62 mm. proizvodnje Igman , Konjic.
Posmrtne ostatke svog oca sahranio sam 19.5.1992.godine na groblju Poljine u Sarajevu. Istog dana ja sdam napustio Gornje Velešiće i više se nisam vraćao. Poslije dejtonskog sporazuma njegove posmrtne ostatke preneo sam u groblje Repoa kod Pala.
Nije mi poznato ko je učestvovao u ubistvu mog oca, ali sam kasnije od nekih komšija čuo da je medju njima verovatno bio Šabić Murat, nastanjen u naselju Kobilja Glava, a pre rata bio je zaposlen u "Tas"-u.

- 4 -

Predpostavljam da bi počinioci ubistva mog oca mogao poznavati Mahir Samir iz Gornjih Velešića, koji je bio prisutan kada su neki muslimani maltretirali mog oca prilikoma koje napada na Gornje Pofaliće.

Dajem slijedeće podatke o svom ocu:

BUHA KRSTO od oca Spasoja i majke Spase, rodjen, 14.o1.1914 godine u selu Zelunići, SO-e Kalinovik, penzionisani železnički radnik, bio stalno nastanjen u Gornjim Velešićima, br. 145-L, a u Velešićima se nastanio kao dete 1917 godine, oženjen otac četvoro dece.

Kao što sam napred naveo ja sam posle sahrane svog oca napustio Gornje Velešićć. Moj mladji brat Janko ostao je u svojoj kući zajedno sa majkom. On je od strane muslimanske policije uhapšen u svojoj kući 28.5.1992. godine, i odveden u privatni zatvor koji se nalazio u restoranu "Kan" u kući Ušanović Kenana u Velešićima u Ul. Livanjskoj ili Mehmeda Džudže. Od tada se izgubio svaki trag o njemu. Njegovom hapšenju bio je prisušan komšija Nikolić Gojko sda suprugom Stanom i majkom Zorom koji se sada nalaze uHotelu "Jahorina".

Dajem slijedeće podatke o svom bratu:

BUHA JANKO, od oca Krste i majke Stake, devojački Čangalović, rodjen, 2o.8.1946. godine u Sarajevu, VKV vozač, bio zaposlen u Školi MUP-a na Vracama-Sarajevo, oženjen Lenom, devojačko Radosavčević, otac skvoje dece, bio stalnonastanjen u Gornjim Velešićima 126-B.

Preko medjunarodnog komiteta ZK i drugih nadležnih institucija pokušao sdam šta se desilo sda njim, ali bez rezultata.

U naselju Dobrinja II u Sarajevu živela je moja sestra Radojka, udata za Petrović Dušana, koji je od strane muslimanske policije uhapšen u skjvom stanu24.6.1992. godine. Bio je zatvoren u privsatnim zatvorima "Sunce" odakle je prebačen u zatvor u "Poljoopremi" na Dobrinji, odakle mu se izgubio svaki trag. O okolnostima njegovog nestanka mogli bi više znati Kravić Milan, koji je bio u istim zatvorima, pre Dejtonskog sporazuma boravio u Vogošći, nijo mi poznato gdje se sada nalzi, kao i Kukobrat Ilija, sada u Vojvodini, tel. br. o25/711-219, i Trifunović Koviljko, sdada u Novom Sadu tel. o21/39o-413.

Buha

Dajem sledeće podatke o svom zetu:

PETROVIĆ DUŠAN, od oca Dimitrija i majke Savke, devojačko Borković, rodjen, 4.9.1949. godine u Gradiški - selo Turijak, po zanimanju KV stolar, radio u FAmosu Hrasnica oženjen Radojkom, devojačko Buha, otac dvoje dece, bionastanjen u Ul. Danka Mitrova br. 3 naselje Dobrinja II, Sarajevo.

Koliko je meni poznato, od srpskog stanovništva u G.Velešićama sada žive jedino Ristović Risto sa suprugom, Ristović Boro sa suprugom Jokom i kćerkom Dušankom, Božić Natalija, njen sin Predrag sa svojom suprugom i djetetom.

Napominjem da je Natalijin suprug Božić Trifko bio hapšen novembra 1992. godine , da je teško bio zlostavljan u zatvorima i da je podlegao od zadobijenih povreda po puštanju iz zatvora na putu prema kući.

Zahtevam da se protiv pč.inilaca napred anvedenih zločina povede krivični postopak i da im se izrekne odgovarajuća kazna.

To je sve što sam imao da kažem u vezi prednjeg, zapisnik mi je glasno diktiran i u njega je uneto sve što sam izjavio, neželim da ga čitam, priznajem ga za svoje i potpisujem ga.

Buha

Završeno u 14,3o časova.

ZAPISNIČAR: Stojo R.

SUDIJA:

24

Број КИ [illegible]

ЗАПИСНИК О САСЛУШАЊУ СВЕДОКА

састављен дана 23.07. 199 6 године пред Istražnim

судијом Osnovnog суда у Višegradu

у кривичном поступку против

због кривичног дела из члана КЗ

Tanasković Milanka — судија

Записничар

Aleksandra Cvetković

Сведок

Pikulić Nedeljko

Саслушању сведока присуствују и:
јавни тужилац

окривљени

бранилац

Започето у 17.00 часова

Сведок је опоменут да је дужан да говори истину и да не сме ништа прећутати, упозорен је на последице давања лажног исказа, као и да није дужан да одговара на поједина питања, ако је вероватно да би тиме изложио себе или свог блиског сродника тешкој срамоти, знатној материјалној штети или кривичном гоњењу (члан 229. ЗКП), па на општа питања сведок даје одговоре:

1) Име и презиме Pikulić Nedeljko
2) Име оца Radoslav
3) Занимање VK vozač
4) Боравиште privremeno Višegrad, Ul. Dušće 36, uslužni tel. [redacted]
5) Место рођења Sarajevo - Pofalići
6) Година рођења 05.09.1948.
7) Однос са окривљеним и оштећеним

За овим сведок о самом предмету износи следеће: Пикулић Недељко

- 2 -

Rodjen sam u starosedelačkoj srpskoj porodici Pikulića u Pofalićima kod Sarajeva. Živeo sam u porodičnoj kući, a na imanju djedovine i očevine lično sam sagradio dve kuće, a u jednoj od njih imao sam poslovni prostor sa 64m², garažom i drugim pomoćnim objektima. Oženjen sam Nevenkom Koprivica iz Sarajeva i sa njom imam dvoje dece. U domaćinstvu samnom živeli su majka, sestra, brat sa svojom porodicom, a otac je umro 1987. godine. Bili smo jedna od uglednijih srpskih porodica u Pofalićima i kao takvi šire poznati i u samom Sarajevu.

Moja kuća i ostali objekti u vlasništvu porodice nalazila se u Ulici Humskoj 165. U naselju Pofalići ranije je bilo nešto malo muslimanskih starosedeoca, a urbanizacijom grada od 70-tih godina počelo je naglo doseljavanje muslimana iz istočne Bosne, Hercegovine i drugih krajeva. Dobar broj njih nastanio se i u mom neposrednom komšiluku, ali ja sa njima nisam imao nikada nikakve nesporazume. Naprotiv, živeli smo u dobrim susedskim odnosima.

Pojavom političkih stranaka u bivšoj BiH na području naselja Pofalići prva je formirana Stranka demokratske akcije (SDA), zatim Hrvatska demokratska zajednica (HDZ), a na kraju Srpska demokratska stranka (SDS). Prvi predsednik mesnog odbora SDS za Pofaliće bio sam ja, odnosno mesnog odbora Gornji Pofalići. Na ovoj funkciji zamenio me je polovinom 1991. godine Gagović Vasilije, iz Gornjih Pofalića.

Odmah po formiranju članovi i aktivisti SDA ispoljavali su agresivnost koja je bila sve veća. Lično sam uočio da se neki muslimani iz Gornjih Pofalića, medju kojima je bilo i mojih suseda, počeli da se naoružavaju. Jedan od ljudi koji je aktivno radio na naoružavanju muslimana u Gornjim Pofalićima bio je Karadža Ramiz, nastanjen u Ulici Humska 186A, a koji je oružje nabavljao preko komandira jedinice rezervnog sastava milicije koja je pokrivala područje Gornji Pofalići, a čiji je komandir bio Ejub, koliko se sećam sa prezimenom Terzo, rodom iz Trnova. Tako na primer lično sam video kada je Karadža Ramiz, dolazeći iz Sarajeva svojoj

Пикулић Недељко

\- 3 -

kući, sa sobom nosio automatsku pušku, a vraćao se bez nje, što sam video u nekoliko mahova. Na ovu činjenicu sam jednom prilikom, kada je ušao u moj ugostiteljski objekat, skrenuo pažnju, ali se on lažno zaklinjao u sina da nije nosio sa sobom oružje.

Pred početak rata u bivšoj BiH, muslimani su ovo oružje masovno delili i javno, što su skoro svi Srbi u Gornjim Pofalićima mogli da vide.

Ovo je dovelo do toga da su početkom rata i Srbi počeli pribavljati oružje na razne načine. Ja sam imao legalno sa dozvolom pištolj i lovačku pušku "bokericu", što je bilo poznato i mom komšiluku.

Na nekoliko meseci pred početak rata, pa nadalje skoro svako veče, iz muslimanskog dela Gornjih Pofalića, naselja Jezero, Semizovine, "Rudjera Boškovića", Velešića i dr. muslimani su skoro svake večeri oglašavali se pucanjem iz vatrenog oružja, a to je posebno učestalo pred početak rata i uznemiravalo nas Srbe, koji nismo smeli reagovati jer su muslimani bili u većini i sve prerogative vlasti držali u svojim rukama.

Dana 01.marta 1992. godine u BiH je održavan plebiscit u organizaciji SDA o nezavisnoj i suverenoj BiH. Povodom toga te noći je na moju kuću, kao i na većinu srpskih kuća u Gornjim Pofalićima, osuti su rafali iz vatrenog oružja iz pravca muslimanskih kuća i naselja. Moja kuća bila je pogodjena sa tri metka, ali niko nije stradao. Intervenisao sam kod policije u stanici Novo Sarajevo, ali njihovog reagovanja nije bilo. Navedeni Ejub Terzo pitao me je ko je pucao, a ja, pošto nisam znao odgovoriti jer je bila noć, odgovorio sam da je pucao onaj kome je on podelio oružje, zbog čega je došlo i do svadje medju nama. To se desilo ispred Mesne zajednice u Gornjim Pofalićima.

Tog dana u Sarajevu je ubijen Nikola Gardović, na svadbi svog sina i po gradu i prigradskim naseljima podizane su barikade. Situacija se dosta zaoštrila i pogoršala. Srbi u Gornjim Pofalićima ~~su~~ povodom toga, radi samoodbrane i

- 4 -

zaštite svojih ognjišta organizovali su dežurstva pored svojih kuća. Organizovana je i srpska teritorijalna odbrana u Gornjim Pofalićima na čelu sa Elez Miloradom. Organizovan je i krizni štab čiji je predsednik bio Šojić Dragan.

Ne sećam se tačno datuma, aprila 1992. godine, uhapšen je na ulici moj kum Ignjatović Vlado, a po privodjenju u stanicu policije Novo Sarajevu, pored ostalih tukao ga je lično i Terzo Ejub. Ja sam povodom toga otišao u stanicu policije da intervenišem i u prisustvu Ignjatović Vlade i pomoćnika komandira stanice policije Škipina Arse, Terzo Ejub je izjavio: "Uništiću pleme Pikulića", o čemu su me kasnije obavestili Škipina i Ignjatović. Od tog dana ja više nisam silazio iz Gornjih Pofalića u Sarajevo, već sam se uglavnom nalazio kod svoje kuće, da bih štitio svoju porodicu. Napominjem da se Škipina Arso sada nalazi na Palama, a Ignjatović Vlado je u toku rata poginuo.

Koliko se sećam, početkom maja 1992. godine, u Gornjim Pofalićima, pred svojim kućama, od strane muslimana ubijeni su Bratić Mladjen, na čijoj sam sahrani ja učestvovao, kao i Savić Rajko. Nije utvrdjeno ko je ubica i iz kojih motiva.

Već aprila i početkom maja 1992. godine na području Gornjih Pofalića počela su hapšenja jednog broja Srba, a poznati su mi sledeći slučajevi:

Sladoja Radenka, od oca Peke, pored muslimanskih kuća muslimana sa prezimenom Sabljica i Kapo, pucano je na njegov automobil dok se kretao prema svojoj kući, nakon čega je uhapšen i odveden u jednu od muslimanskih kuća. Pušten je na intervenciju komšija Srba. Sada se nalazi u Nemačkoj.

Mijović Miloš, uhapšen je u svojoj kući i teško mučen i zlostavljan u zatvorima. Sada se nalazi na Palama.

Sarović Blažo, uhapšen u svojoj kući, mučen i zlostavljan u zatvorima, sada se nalazi u Bijeljini.

- 5 -

Dragutinović Srbislav uhapšen u svojoj kući, mučen i zlostavljan u zatvorima, sada se nalazi na Palama i boravi u vikendici Bunijevac Miladina, kod hotela "Šator"..

Bunijevac Miladin, profesor, nije mi poznato gde se sada nalazi. Takodje je mučen i zlostavljan u zatvorima.

Vasić Dimšo, takodje je uhapšen i zlostavljan u zatvorima, nije mi poznato gde se sada nalazi.

Vučićević Rade, takodje je mučen u zatvorima i osudjen na 12 godina zatvora i sada se nalazi u Rogatici.

Čangalović Sreto, uhapšen u svojoj kući i mučen u zatvorima, sada se nalazi u Tilavi kod Sarajeva.

Noću 15.maja 1992. godine zapaljene su kuće Sladoja Peke i Mijović Miloša, što je unelo veliko uznemirenje medju Srbe u Gornjim Pofalićima, a sutradan ujutru, oko 05.00 časova, muslimani su iz pravca Buća Potoka, Kobilje Glave, Gornjih Velešića, Ulice Rudjera Boškovića, Donjih Pofalića i dela Ulice Petra Mećave, sa velikim snagama izvršili iznenadni oružani napad na srpski deo naselja Gornji Pofalići, uz prethodnu upotrebu minobacača. Ja sam se u tom trenutku nalazio u svojoj kući, zajedno sa svojom porodicom i majkom.

Najžešći napad, po mojoj proceni, bio je usmeren prema mojoj kući, koja se nalazi na centralnom mestu u Gornjim Pofalićima, odnosno na najvišoj koti. Nastala je panika medju srpskim stanovništvom koje je u velikom broju potražilo spas prema jedinom izlazu iz Gornjih Pofalića, odnosno prema Brdu Žuč, kuda se moglo otići šumom iznad moje kuće.

U neposrednoj blizini moje kuće prilikom napada ubijeni su od granata i iz vatrenog oružja Madjarević Sreto, njegova supruga Dušanka, Sojić Ranko, Buha Radovan, Zoran, čijeg prezimena trenutno ne mogu da se setim, a video sam da je bilo i drugih ubijenih čiji mi identitet nije poznat. Njihove leševe sam lično video i mogao bih pokazati tačno mesto gde su se oni nalazili.

Павле Б. Лукић

- 6 -

Teško su ranjeni Šojić Boriša, koga je musliman Sinotić Galib, svojim kolima odvezao u bolnicu i tu se Šojić Boriši gubi svaki trag, a, kako sam čuo, muslimani su zbog ovoga likvidirali Sinotić Galiba; Rogan Miro, posle teškog ranjavanja izgubio mu se svaki trag.

Moja porodica je u jutarnjim satima, zajedno sa ostalim srpskim stanovništvom, probila se prema Brdu Žuč, a ja sam ostao sa ostalim komšijama da branim srpski deo Gornjih Pofalića.

U noćnim satima zajedno sa ostalim braniocima probili smo se prema Brdu Žuč. Tokom izvlačenja iz Gornjih Pofalića u šumi sam video ubijene Škobo Soku, koja je bila pogodjena u potiljak, i suprugu Vasković Nedeljka, čijeg se imena ne sećam. Sa sobom smo izneli na Brdo Žuč leš Škobo Soke, a leš Vaskovićeve ostao je u šumi.

Posle napada muslimana na Gornje Pofaliće, oni su pohapsili jedan broj civilnog stanovništva i vršena su razna nasilja. Jedan broj je nestao i o njima se ni do danas ništa ne zna, a poznati su mi sledeći: moj stric Pikulić Vojo, star preko 60 godina i njegova supruga Marica, Pikulić Pero, poslednji put je vidjen u logoru "Viktor Bubanj", gde mu se izgubio svaki trag, Kosić Dušan, Čangalović Stana, Vesković Stevo i njegova supruga Stana, Radović, čijeg se imena trenutno ne mogu setiti, svi penzioneri.

Jedna od mojih kuća je medju prvima u Gornjim Pofalićima bila zapaljena i izgorela. Druga kuća i ostali objekti su opljačkani i razoreni. Pored stambenih i drugih objekata imao sam šest duluma livada i sedam duluma šume. Vrednost ove imovine sada ne bih mogao da procenim, a odšteni zahtev podneo bih ukoliko se stvore uslovi za to.

Za sada nisam spreman da napred izneto svedočim pred sudom, obzirom da su muslimani bez osnova mene proglasili za ratnog zločinca.

To je sve što sam imao da kažem u vezi prednjeg, saglasan sam sa zapisnikom i kao takvog ga potpisujem.

Saslušanje je završeno u 19.30 časova

ZAPISNIČAR   SUDIJA

Број Ки KRI 66/94

RR139222

ЗАПИСНИК О САСЛУШАЊУ СВЕДОКА

састављен дана 08.11. 1995 године пред istražnim судијом Osnovnog суда у Ilidži

у кривичном поступку против N.N.

због кривичног дела из члана ________ КЗ.

Čukić Bratislav — судија

Записничар

Aleksandra Cvetković

Сведок

Ristović Dragan

Саслушању сведока присуствују: јавни тужилац

окривљени

бранилац

Започето у 12,00 часова

Сведок је опоменут да је дужан да говори истину и да не сме ништа прећутати, упозорен је на последице давања лажног исказа, као и да није дужан да одговара на поједина питања, ако је вероватно да би тиме изложио себе или свог блиског сродника тешкој срамоти, знатној материјалној штети или кривичном гоњењу (члан 229. ЗКП), па на општа питања сведок даје одговоре:

1) Име и презиме Ristović Dragan
2) Име оца Boro
3) Занимање radnik
4) Боравиште privremeno Vogošća, Ul. Zagorke Radić 34, 071/434-012
5) Место рођења Sarajevo
6) Година рођења 30.06.1970.
7) Однос са окривљеним и оштећеним

За овим сведок о самом предмету износи следеће:

RR139223

- 2 -

Rodjen sam u Velešićima, prigradskom naselju Opštine Novo Sarajevo. Izučavao sam automehaničarski zanat, ali ga nisam završio. Živeo sam zajedno sa roditeljima u porodičnoj kući.

Moja familija Ristovića je jedna od starijih starosedelaca u Velešićima i imala je 18 kuća. Inače, u Velešićima je do početka rata u bivšoj BiH, prema poslednjem popisu stanovništva, koliko se sećam, bilo nastanjeno sa oko 900 Srba i preko 10.000 muslimana, koji su se na ovo područje naseljavali bespravno, poslednjih 10-ak godina, a doseljavali su se pretežno iz Istočne Bosne i Sandžaka.

U susednom naselju Velešićima je Kobilja Glava, nastanjena skoro isključivo muslimanskim stanovništvom, doseljavanim u poslednjih desetak godina, a medju njima bio je manji broj muslimana starosedelaca. Po bekstvu iz Višegrada, početkom ovog rata, Murat Šabanović je došao u naselje Kobilja Glava, gde je živela njegova sestra. On je po dolasku formirao svoju oružanu jedinicu, zvanu "Podrinjska brigada" u kojoj su bili uglavnom muslimani iz Kobilje Glave.

Murat Šabanović je sa svojom jedinicom učestvovao početkom juna 1992. godine u napadu i paljenju srpskih kuać u naselju Pofalići, kojom prilikom je, kako sam čuo, bio dosta veliki broj civilnih žrtava. Posle ovog napada on se sa svojim štabom stacionirao u Velešiće, u neke od napuštenih kuća iz porodice Ristovića, koji su ovo naselje napustili početkom rata ili neposredno posle napada na Pofaliće. Ubrzo posle dogadjaja u Pofalićima, Murat Šabanović je sa svojom jedinicom počeo i pretrese pojedinih srpskih kuća u Velešićima, kao i maltretiranjima Srba koji su se tu nalazili.

Poznato mi je da su oni prilikom pretresa kuće Buha Krste, istoga ubili, opljačkali njegovu kuću i zapalili, kojom prilikom je i Buha Krsta izgoreo u ovoj kući.

Koliko se sećam, dana 09. ili 10. jula 1992. godine, grupa od četiri naoružana muslimana, za koje predpostavljam da su pripadali jedinici Murata Šabanovića, upala je u kuću Obrena Ristovića i u njoj su ubili:

Ristović Dragan

RR139224

- 3 -

1. Ristović Obrena, vlasnika kuće, star oko 38 godina
2. Ristović Peru, Obrenov brat, star oko 40 godina
3. Ristović Bosiljku, Obrenova sestra, stara 33 godine,
4. Ristović Radosava, Obrenova majka, stara oko 60 godina
5. Ristović Danilo, Obrenov rodjak, star 13 i po godina
6. Ristović Mila, stara oko 50 godina, Obrenova strina

Ranjen je Ristović Dušan.

Svi su oni bili zatečeni za vreme ručka, kada su u kuću upali i ubili iz automatskih i lovačkih pušaka:

1. HODŽIĆ MIRSAD, rodjen 1971. godine, iz Kobilje Glave, a sa njim su bila još tri muslimana, čija mi imena nisu poznata.

Odmah po izvršenom ubistvu oni su pobegli. Pored Ristović Dušana na licu mesta se nalazila i preživela Mastilo Stojanka, rodjena 1962. godine, u selu Jabuka kod Foče, živela u Vojkovićima - Sarajevo, koja se u kući zatekla, pošto je bila u poseti Ristović Bosiljki, njenoj drugarici. Ristović Dušan se sada nalazi na Grbavici, Ul. Lenjinova broj 9, a Mastilo Stojanka u Novom Sadu, gde je otišla kod svoje sestre, čije mi ime nije poznato. Moguće je da se udala i da je promenila prezime.

Počinioci ovog zločina su, od strane policijskih organa uhapšeni, i na sudjenju oglašeni neuračunljivim, zbog čega su osudjeni sa po pet godina zatvora i upućeni na lečenje u neuropsihijatrijsku kliniku u Sarajevu, a ubrzo su otpušteni iz bolnice i sada se nalaze na slobodi u Sarajevu.

Dana 24.novembra 1992. godine, na Srbe u Velešićima, izvršena je racija u kojoj je navodno traženo oružje. Tom prilikom uhapšeni su Kljajić Željko, Šoja Ostoja, Šoja Drago, Čangalović Vojislav, Ristović Todor, Božić Konstantin, Kretija

Ristović Dušan

RR139225

- 4 -

Živko, Kretija Jovo, Šekara Mišo, Kovačević Momčilo, Krunić Ranko i Božić Trifko. Sprovedeni su u prostorije GP "Vranica" u Pofalićima, gde se nalazila i baza neke muslimanske jedinice. Tamo su bili podvrgnuti fizičkim zlostavljanjima i torturama, od kojih je podlegao Božić Trifko, autoprevoznik iz Vełešića, star oko 48 godina. Ostali su bili odvedeni u zatvor u kasarni "Viktor Bubanj".

Posle tog dogadjaja, muslimani su počeli sa prisilnim privodjenjem Srba radi razmena, kao i mobilizacijom u muslimansku vojsku. Napominjem da su privodjenja radi razmene vršena u privatnoj režiji, a koja je vršena uz naplaćivanje. Ja sam se zbog toga skrivao i izbegavao susrete sa muslimanima, u nastojanju da ilegalno predjem na područje Republike Srpske, ali me je muslimanska vojna policija otkrila i uhapsila 05.decembra 1992. godine. Sproveli su me u zatvor u kasarni bivše JNA "Viktor Bubanj" u Sarajevu, saopštivši da će tamo samnom biti obavljen informativni razgovor. Smestil su me u ćeliju broj 11, U ovoj ćeliji sam zatekao uhapšene Plavšić Zoran, Gogić Boška, Mihajlović Dragutina, Veljković Radomira i Vukajlović Zdravka. Mihajlović i Veljković su rodom iz Kruševca, a u Sarajevu su živeli kao prosvetni radnici, gde su i penzionisani, a Veljković je bio afirmisani profesor kvantne fizike. Ostali su bili iz Sarajeva. Svi su bili pretučeni i na izmaku snage, a u najgorem položaju bio je Gogić Boško.

Odmah pri privodjenju u ovaj zatvor bio sam podvrgnut ispitivanjima od strane vojne policije koja je bila u sastavu 101. brigade i čije su se prostorije nalazile u zgradi zatvora. Ispitivanje od strane vojne policije trajalo je oko 15 dana, kojom prilikom sam bio premlaćivan i podvrgnut najsurovijim torturama. Prilikom ovih tuča, u kojima je obično učestvovalo četiri do pet policajaca, upotrebljavane su palice i drugi predmeti, zatim tukli su me čizmama, kundakom puške, višežilnim električnim kablom i drugim predmetima, kada bi stali u krug i dobacivali me od jednog do drugog i slično. Ovom prilikom slomljena su mi četiri rebra sa leve strane grudnog koša.

Živković Dragan

RR139226

- 5 -

Posebno mi je ostalo u sećanju kada su me jednog dana uveli u jednu prostoriju i počeli ispitivati po sistemu "vruće-hladno", a to znači da su me prvo žestoko pretukli, a zatim postavili na stolicu i počeli "korektan" razgovor, nudeći mi cigaretu, a ako ne bi bili zadovoljni odgovorima nastavljali bi sa batinama. Tom prilikom, dok sam prihvatio jednu od zapaljenih cigareta, jedan od vojnih policajaca opsovao mi je četničku majku, digao me sa stolice, prislonio uz orman, gurnuo cev pištolja u usta, pošto ga je prethodno repetirao i počeo okretati pištolj, čime mi je teško pozledio nepca i druge delove usne šupljine. Takodje me je po glavi udarao drškom pištolja.

Nije mi poznato nijedno ime ovih vojnih policajaca, jer se oni u mom prisustvu nisu ni oslovljavali.

Nakon isledjivanja od strane vojnih policajaca poveden je istražni postupak i bio sam ispitivan od strane istražnih sudija čije su kancelarije bile na spratu u zatvoru. Tokom istražnog postupka nisam bio tučen ni maltretiran.

Dana 24.aprila 1993. godine, osudjen sam od strane Vojnog suda na četiri godine i osam meseci zbog navodnog učešća u oružanoj pobuni, a ova presuda je od strane Vrhovnog suda preinačena samo u kvalifikaciji krivičnog dela u krivično delo za navodno ilegalno posedovanje oružja i eksplozivnog materijala, sa kaznom zatvora u istom trajanju. Po izrečenoj presudi prvostepenog suda prebačen sam u Centralni zatvor na treći sprat. Odnos prema meni, kao i ostalim osudjenicima u Centralnom zatvoru bio je uglavnom korektan.

Dok sam boravio u zatvoru "Viktor Bubanj" od ostalih zatvorenika čuo sam da je pre mog dolaska u zatvoru preminulo 12 Srba, od posledica mučenja i gladi, ali se ne mogu setiti njihovih imena, koja su pominjana. Posle mog dolaska u ovaj zatvor, u ćeliji broj "9", ne sećam se tačno datuma, preminuo je od gladi Odžaković, koliko se sećam ime mu je Nedjo, nije mi poznato odakle je.

U Centralnom zatvoru na petom spratu, za vreme dok sam ja bio na izdržavanju kazne, poznato mi je da je preminuo Nešković Joca, mesar koji je radio u Ulici Blagoja Paro-

Robert Icagov

RR139227

- 6 -

vića u Sarajevu, a zvanična dijagnoza lekara je bila da je umro kao srčani bolesnik. Zelić Dragan i Ninković Jovo, koji su izdržavali kaznu na trećem spratu, takodje su umrli, odnosno Zelić Dragan je nadjen u WC obešen, za vreme dok se nalazio u samici, a Ninković Jovo je umro sa zvaničnom dijagnozom kao srčani bolesnik. Svi ovi slučajevi, desili su se pod nejasnim okolnostima, i medju nama osudjenicima, ostalo je ubedjenje da su ubijeni.

Iz Centralnog zatvora sam izašao na slobodu razmenom 26.09.1995. godine. Moji roditelji se još uvek nalaze u Velešićima, podnosili su zahtev da izadju iz Sarajeva, ali je to odbijeno.

Dok sam se nalazio u ćeliji broj "2" u Centralnom zatvoru, izvesno vreme u toj ćeliji su boravili i bivši pripadnici oružanih jedinica Topalović Mušana, zvani "Caco" i njegovog zamenika Delalić Ramiza zvanog "Ćelo 2", i to: Hatić Alen, i Kapetanović Emir, a u prostoriji za dnevni boravak kontaktirao sam i razgovarao sa Kapetanović Samirom i Kulevnoić Harisom. Hatić je u zatvoru bio zbog kradje, Emir i Samir zbog oružane pljačke sa ubistvima neke dece, a Haris kao njihov saučesnik. Sa Hatićem i Kapetanović Emirom vodio sam više puta razne razgovore i oni su pored ostalog ispričali da su učestvovali u mnogim akcijama kao pripadnici napred navedenih jedinica, kojom prilikom su hvatali mnoge Srbe u Sarajevu, odvodili ih na kopanje rovova i slično, kojom prilikom su, prema njihovim rečima, mnogi Srbi ubijeni. Njihovi leševi odvoženi su na mesto zvano Kazani, iznad naselja Bistrik u Opštini Stari Grad. U ove kazane bacani su u slojevima i, kako su objasnili, prvo bi bacili 30 do 40 leševa, zatim preko njih bacali živi kreč, a onda u sledećem sloju isti toliki broj leševa, preko njih živi kreč, a preko živog kreča jedan sloj zemlje i tako redom, tako da je po njihovim rečima bilo oko 10 slojeva. Nisu rekli ko je vršio ubistva, a to nisu rekli ni za sebe. Po njihovim rečima u ovim akcijama su učestvovali i Kapetanović Samir i Kulenović Haris.

Zlatović Dragan

RR139228

- 7 -

Oni su takodje pričali i o tome da, prilikom masakra na gradjane u redu za hleb, u Ulici Vase Miskina, krajem maja 1992. godine, nije bila bačena nikakva granata, već da je bio poturen snažan eksploziv u jedan frižider za sladoled koji je stajao ispred prodavnice, ali nisu pričali o tome ko je poturio ovaj eksploziv. Drugi masakr, koji se desio na pijaci "Markale" bio je posledica, po njihovim rečima, bačene granate sa jedne od obližnjih zgrada, organizovano od strane muslimana. Za poslednji masakr, pred tržnicom "Markale", koji se desio u proleće 1995. godine, rekli su da je tom prilikom bačena granata sa mesta zvanog Kazani, takodje u organizaciji muslimana.

Hatić Alen je pušten na slobodu i sada se nalazi u Sarajevu, a Kulenović Haris i Kapetanović Emir i Samir, prebačeni su na izdržavanje kazne u KP Dom Zenica.

To je sve što sam imao da kažem u vezi prednjeg, zapisnik je glasno diktiran i u njega je uneto sve što sam izjavio, ne želim da ga čitam, priznajem ga za svojeg i potpisujem.

Saslušanje je završeno u 14.00 časova

ZAPISNIČAR

SUDIJA

ИЗЈАВУ

Током 1984. Године, ја сам се растала од свог дотадашњег супруга Ненада Драгичевића, чије сам презиме задржала ради наше дјеце, и те године из његовог стана у Илијашу, заједно са двоје дијеце сином Јанком и кћерком Мирјаном, преселила сам се породичну кућу мојих родитеља Бранка и Милојке Драшкић, у селу Доња Биоча, општина Илијаш. До избијања рата у бившој БиХ, ја са радила на пословима конобарице у ресторану "Олимпик" у Илијашу и на такав начин сам сам зарађивала новац од кога издржавала и школовала своју дјецу.

Дана 28.12.1992. године, око 05.30 часова, пробудила ме је моја мајка Милојка и рекла ми да се у селу нешто чудно догађа и да се чује јака пуцњава, због које наводно народ бјежи према Илијашу. Тада сам устала и у пиџами изашла испред куће, гдје је стајала моја мајка и тетка Скочо Ленка, која је избјегла из села Горња Биоче и смјестила се у викендицу близу наше куће, а те вечери је преноћила код нас. Тада ми је рекла моја мајка да пробудим дјецу и да и ми бјежимо према Илијашу, након чега сам се ја одмах вратила у собу, пробудила и обукла дјецу и рекла им да морамо бјежати у Илијаш, јер су муслимани са подручја општине Високо напали наше село. У моменту док сам облачила дјецу, чула сам рафално пуцање непосредно испред врата од наше куће, након чега сам поново истрчала испред куће и видјела да поред моје мајке и тетке стоје три непозната мушкарца са аутоматским пушкама у рукама, који су на себи имали зелене маскирне униформе, на којима су на једном рукаву имали неке траке, са марамама око главе, на леђима су имали ранчеве, и од којих су двојица били изразито тамне пути, и дада сам схватила да су они муџахедини, за које сам чула да ратују на страни армије БиХ, а док је трећи био бјеле пути и по изгледу мислим да је са наших простора. Поменута двојица су међусобно разговарали на мени неразумљивом језику, а док је трећи који је имао око 25 година сво вријеме ћутао. Тада сам чула да ми мајка говори : " Радо, чувај дјецу " и видјела сам да јој тече крв из ноге-бутине, а тетка је сво вријеме гласно јаукала и видјела сам да јој крв тече из предјела кука-слабине. Уплашена ја сам се одмах вратила до прага улазних врата и у том моменту рекла сам својој дјеци која су из кухиње пошла према мени да бјеже, што је Јанко и урадио и побјегао у собу, а Мирјана се плачући ухватила за мене ракума. У том моменту су до нас пришли поменути војници, од којих су двојица ухватила мене за руке, а трећи је ухватио моју кћерку и угурао у кухињу. Мене су држали за руке војник са наших простора и муџахедин, а док је други муџахедин, свукао тренерку са доњим вешом мојој кћерки која је вриштала, а затим скинуо своје пантоле са вешом до кољена и завалио је на под, раширио јој ноге и силовао је. Моја кћерка је вриштала и отимала се и тада је њу силеџија ударио неколико пута по лицу, од чега јој је потекла крв из носа, након чега је престала да плаче, зато што се и онесвјестила. Када је први муџахедин завршио силовање и обукао се, пришао је до мене да би ме држао, да би други муџахедин отишао и моју онесвјешћену кћерку подигао на кауч и потом је и он силовао. Након што и други муџахедин силовао моју кћерку и обукао се, пошао је и војник са наших простора у правцу моје кћери, када сам се ја отргнула и потрчала у правцу ње, у том моменту је први силеџија -муџахедин из аутоматске пушке пуцао у мене и погодио ме је у предјелу стомака и ногу, од чега сам ја пала на под код кауча. За вријеме док сам лежала на поду, видјела сам да је и трећи силеџија, пришао и силовао моју онесвјешћену кћерку на каучу, која је била крвава у предјелу лица и између ногу, и када је он завршио силовање, тада је први описани силеџија пришао до кауча и један метак из аутоматске пушке испалио у предјелу главе моје кћерке. У вријеме док су поменути војници били са нама у кухињи, око пола сата, у селу се чула јака пуцњава и бука мотора од возила, због чега су поменута тројица злочинаца истрчали из куће и побјегли, након чега сам и ја пузећи по поду дошла до прага улазних врата и видјела да су моја мајка и тетка лежали на истом мјесту, и знам да сам мајки рекла да су ми усташе убили Мирјану. Након краћег времена пред нашу кућу дошла је војска Ребублике Српске са тенком, и том приликом су на тенк ставили тетку и мене и одвезли нас до кола хитне помоћи који су већ стигли у село из Илијаша, а потом нас одвезли у болницу Илијаш, гдје су нам указали прву помоћ, након чега су нас колима хитне помоћи одвезли у болницу " Жица " у Блажуј, гдје су мене након краће интервенције хитно превезли у војну болницу на Палама, гдје су ме оперисали, а потом 29.12.1992 године, хеликоптером превезли у Београд и сместили у Ургентни центар, гдје сам задржана на лијечењу шест мјесеци. У вријеме док сам била у болници у Београду, сазнала сам да су моју кћерку Мирјану, сахранили на гробљу код цркеве у Илијашу, и да је моја тетка Ленка други дан после рањавања изумрла у болници у Блажују, а док је моја

DRAGIČEVIĆ RADA

мајка Милојка лијечена у болници Илијаш. Тада сам такође сазнала да се мој син Јанко у вријеме вршења описаног ратног злочина налазио у спаваћој соби сакривен у постељини.

Напомињем да сам овај злочин који су починили припадници армије Б и Х, више пута испричала организацијама као што су Удружење логораша РС и другим организацијама који испитују злочине почињене на територији Босне и Херцеговине, никада ме нико није позвао у државне институције како би дала опширну изјаву у вези овога злочина, да би се би се пронашли починиоци и одговарали пред надлежним судом.
Такође још напомињем да сам читав ток догађаја који се дешавао испред и у нашој породичној кући детаљно упамтила, као и ликове злочинаца које би могла препознати.

175/98-2

Број КРИ 723/98

ЗАПИСНИК О САСЛУШАЊУ СВЕДОКА

састављен дана 20.5.1998 199 године пред истражним судијом Окружног суда у Београду у кривичном поступку против НН због кривичног дела из члана 144 КЗЈ КЗ.

Истражни — судија

Илија Симић

Записничар

Оливера Крвић

Сведок

Јеренић Перо

Саслушању сведока присуствује и:

јавни тужилац

оштећени

бранилац

Започето у ______ часова.

Сведок је опоменут да је дужан да говори истину и да не сме ништа прећутати, упозорен је на последице давања лажног исказа, као и да није дужан да одговара на поједина питања, ако је вероватно да би тиме изложио себе или свог блиског сродника тешкој срамоти, знатној материјалној штети или кривичном гоњењу (члан 229. ЗКП), па на општа питања сведок даје одговоре:

1) Име и презиме Јеренић Перо

2) Име оца Васо

3) Занимање пензионер

4) Боравиште у Борчи Братста Јединства број 21 теле:3328-190

5) Место рођења село Мекоча ОПштина Каловик Српска Република

6) Година рођења 01.09.1927.године

7) Однос са окривљеним и оштећеним /

За овим сведок о самом предмету износи следеће:

Pero. Jeremić

-2 -

Сведок је опоменут да је дужан да говори истину па на питање суда одговара:

Ја сам са својом породицом живео у једној великој кући близу касарање ВИктор БУбањ. Та кућа је имала 8 станова, а било је наш четири брата који смо били власници ја сам имао у власништву два стана и две гараже. У једном стану сам живео ја са својом супругом Станом Јеренић која је 15.маја 1992.године успела да побогне и дошла у Београд. У другом стану живео је мој син Младен Јеренић који је такође још у априлу месецу пословно отишао у Москву. Када је почео рат већина станара, из ове куће, односно мојих рођака су отишли одатле, па смо у целој кући остали ја, мој брат Милорад и његова супруга Боса и моја рођака Анђа.

Од 6.маја 1992.године па надаље у неколико наврата у кућу су долазили припадници територијалне одбране и тражили оружј, међутим, ништа нису налазили. Ја се сећам да су они долазили 21.22,23,25 маја а и пре тога. Дана 26.маја негде око 13 часова дошла је група људи наоружаних у униформама, а то су биле "Зелене беретке". Њихов предпостављни је био неки Муслима Рајковић, не знаму име знам да му се мајка звала Фатима њих је било негде 10-12 људи . Они су вршили преметачину целе куће и носили су детекторе за оружје. Иначе, у приземљу куће се налазила фирма мог сина, која се звала "СИНКОМ" која се бавила трговином у просторијама фирме се налазила каса а то су били компјутери итд. и ови људи су тражили да им дам кључ од касе, што сам ја и у радио знам да су тада узели 5оо ДМ и неке документе. ДОк је трајала та преметачина по кући чуо се један хитац. Након тога ссе скупало у врло кратком року око 15о људи тада су мене напали да сам ја пуцао, на шта сам ја одговорио да нисам јер нисам имао нишчим. Онда су једном ширпажју поред куће нашли пушкомитраљез и рекли да сам ја то ту сакрио на штасам ја рекао да је то лаж и да то није моје. После се појавио један човек који ме одвео у гаражу и он је почео да ме туче, иначе не знам како се зове тај човек знам да је био висок и плав. ОН ме тукао по глави пендереком тако дасм убрзо био сав крвав. После су ме везали лисицама за ограду испред куће и ту сам остао негде два и три сата када су ме убацили у један мерцедес и одвезли у касарну ВИктор Бубањ том приликом су ме одузели што сам имао код себе кључеви документа, итд. Једино што су ми оставили 200 ДМ које ји ми је тај човек претресао рекао "паре ти не узимам". Ја сам у самици био у ВИктор Бубањ негде око 2 сата а иначе ја сам из куће изашао у папучама, панталонама и мајци и ништа више од гардеробе на себи нисам имао. Истог дана 26.5.1992 негде око 18 часова одвезли су ме у Централи затвор, и ту нас је сачекао неки Бајрамовић Исмет звани "Ћело" кога су ословљавали "пуковниче".

У централном затвору сам био смештен на 3 спрату у самици где је био смештен касније и Боровина Стева који је пре рата био директор "ОСИГУРАЊА" а колико знам он данас ради у Београуд исто у "ДУНАВ-у". После извесног времена мене су пребацили у собу 176-178 нас обојицу и ту је било више људи.

Перо Јеренић

B15395

-3 -

После 3-4 дана мене су позвали на саслушање у једну салу где су била три човека од којих су ми двојица били познати али не знам како се зову а они су радили у фабрици "ФАМОС" где сам ја пре пензионисања 1984.године био директор ОУР-а. Мени су тада тражили да признам да оружје који су нашли да је мој што сам ја негирао па су ми онда рекли да ће они састави записник донети да га потпишем. Два пута су ми донисили записник да потпишем што сам ја одбијао јер то није било оношто сам ја рекао , да би на крају пристали да саставе записник по мојој изјави. Тек 17 или 18 јуна увели у евиденцију и попунили картон са мојим личним подацима. 20 јуна су ме поново пребацилии у самицу а 22јуна су ме извели и сместили у један камион где нас је било око 1оо људи и одвезли у логор "ВИКТОР БУБАЊ" иначе док сам био у централном затовур мене нису физички малтретирали већ само психички, а храна је била изразито лоша. Мене је само једанпут ударио ногом који се презивао "ХЕРЦЕГ" а сећам се имена неких стражара који су били у Централном затвору, и то су били: Фудо (ФРЕНКИ) Мелиха, женско лице, МИрела, Даут.

Сви ови људи су прешли са мном у Виктор БУбањ а мене су сместили са још 12-13 људи у једну просторију око 6м²-7м2 ту смо добијали храну око 7о-6о грама хлеба дневно и неку чорбу коју је уствари била обична вода као и чај без ичега. За време мог боравка у затвору до размене ја сам смршао 24 килограма. Иначе, командант логора је био извесни "БЕСИМ" не знам како му је презиме чуо сам да је из Фоче. У јулу месецу су ме поново саслушавали, опет ова тројица из Централног затвора за кога сам и онда сазанао да се један зове Јахић Фадил. Тада су ме предочили да су наводно 22.јуна у мојој кући нашли Руски аутомот, шкорпион, митраљез. Ја сма рекао да то није тачно али након малтретирања неки други људи су ми донели да потпишем неку изјаву, и тада сам ја рекао да не видим без наочара и да могу да напишу шта год хоћу они су рекли нема везе и тада ме ударио један потписаћеш па сам и ја потписао. После тога дошао је неки човек, наводно из безбедност висок крупан, не знам му име који ме је такође саслушавао и то опет око тог оружја а пито ме је игде ими је син и да имам његов број телефона па нека га зову, а тада сам рекао да не знам где су ми браћа и родбина јер су они сви отишли. Тада ми је овај човек из безбедности рекао да сам ја потписао изјаву да су код мене нашли оружје а ја сам му рекао како је то било. Он ме извео из логора, односно на терасу и показо ми мојукућу била читава док су остале биле спаљење и то само Српске и реко ми да се у мојој кући налази њивој штаби, на шта сма ја рекао да је боље тако него да су је спалили. После су ме опет вратили у собу где саIм био пре. Премештен сам после извесног времена у једну врећу просторију јер сам имао здравствених проблема, а када сам се обратио помоћ лекару прегледао ме неки човек кза који сам ја стекао утисак да је приучен и да није ни лекар. ОНда сам добио позив за суђење, али је прво одложено која је требало да буде у Општинском суду у Сарајеву, а после су пребацили у логор у ВИктор Бубањ па је суђење било заказано 11.9.1992.године. Ја см позван 8.9.1992.године на суђење и без обзира што сам рекао да ми је једанаестог термин они су ми рекли да то нема везе. СУдија је био Шеремет Нихад а ту је био јавни тужилац и још неки човек као и записничарка.

./.

B15396

- 4 -

Овај судија је њимарекао да изађу напоље и кад сам остао сам са њим рекао ми је да није важно како ће се завршити ово суђење јер ја дана у 11,оо часова идем на размену. Ја сам му рекао да хоћу да кажем оно што је било, и онда је уследила једна фарса од суђења након чега су ме осудили 2 године и шест месеци затвора. Ја нисам добио никакву пресуду а осталу документацију којом располажем вам достављам. После сам изашао из суднице и на ходнику видео једног човека који је по својо прилици био ЈУкин заменик и он ме питао колико сам осуђен а ја см рекао. Исти ми је рекао ти ћеш на замену данас. ИНаче ја нисам добио никакву потврду, нити било каква друга документа која би доказивала да сам ја уопште био у затвору. Након што сам отишао по своје ствари, односно нисам имао ништа ставили су ме у један аутомобил и кренуо сам на размену. Тада ми је један човек претио да ће убити и бацити у МИљецу као и све остале али други ми је рекао ништа се ти не брини ти идеш на размену и тако сам и размењен на мосту код "Бристола" и прешао на Српску територију а после извесног времена дошао у Београд. ИНаче ја се сећам кад сам ја изашао из затвора у мојој соби су остали Јокић Милош за кога сам чуо после пуштања погинуо, Живак Страхиња родом из КОвица који је био рањен и осуђен на 15 годин а не знам због чега, наводно због наоружавања војске. Овај Живак је 1994.године изашао из затвора путем размене. Са мном у затвору су били ТОдоровић ТОдор, Пандуровић не знам му име, Настић не знам име РОдић МИле, за кога сам чуо да је у Канади и с којим сам се једанпут поткупао јер је био цинкарош Скоко Ранко, и Тухољ Ђоровић итд.

ИНаче, ја за време мог боравка у затвору нисам био сведок ликвидације појединих затвореника а чак ни малтретирања. ПОред људи којих сам навео имена осталих не знам.

Од имовине која ми је остала у Сарајеву, то је поменута кућа односно мој оба стана имају око 85 кдвадрата а наш четоврица смо имали бруто 1оо квадрата две гараже. Остала су ми два аутомобила ЈУГО "СТОЈАНДИН".

Спренан да сам да сведочим о свему што сам изјавио пред домаћим или међународним судом.

ТО је све што имам да изјавим, слушао сам гласно диктирање записника, исти не желимда читам па га потписујем без примедбе.

Записничар
С. Минић

Pero Jeremić

ИСТРАЖНИ СУДИЈА
ИЛИЈА СИМИЋ

Штампа: „ДУБРАВА"
КПД Срем. Митровица
Ознака за поруџбину 8/ОС

B15397

OSNOVNO JAVNO TUŽILAŠTVO II U
S A R A J E V U
KT.br. 276/92
Sarajevo, 23.juli 1992.god.
RB/OM

OSNOVNI SUD II
U S A R A J E V U

Na osnovu čl.45.st.2.tačka 3. i čl.241.st.2. ZKPa, podnosim

OPTUŽNI PRIJEDLOG

Protiv: Jeremić Pere, sina Vase i majke Jovanke rodje. Govedarica, rodjen 1.9.1927.godine u Mekoči, opština Kalinovik, po zanimanju penzioner (bivši radnik FAMOS-a/ direkror OOUR stambena jedinica, nastanjen u Sarajevu- Prnjavorska br. 54-A, nalazi e u D'Žanovnom Vojnom zatvoru,

Što je: Dana26.5. i 22.6.1992.godine u Sarajevu u ulici Prnjavorskabr. 54-a, bez ovlaščenja nadležnog opštinskog oggana nabavio i držao 1 pukomitraljez M-53 cal.7,9 mm, 1 puškomitraljez M-53 "CZ" cal, 7,62 mmfabrički br. 61738. 1 automat "dobošar" cal 7,62 mm, fabrički br 651. 1 pištolj marke "Škorpion" cal, 7,65 mm,fabrički br. 1o722. 3o metaka cal. 7,29 mm i 33o metaka cal. 7,62 mm,

čime je počinio krivično djelo nedozvoljenog držanje oružja ili eksplozivnih materija iz čl. 213. st. 1. KZa R BiH

S toga
PREDLAŽEM

1. Da sepred tim sudom stvarno i mjesno nadležnim zakaže i održi glavni pretres na koji da se pozvovu

Osnovni javni tužilać II Saraevo,

Okrivljeni
JEREMIĆ PERO? Prnjavorska 54 - a Sarajevo,

2. da se na glavnom pretresu izvrši uvid u potvrde o privremeno oduzetim predmetima.

3. Da se u smislu čl.433. st.1. tačka 1. ZKPa okrivljenom Jeremić Peri odredi pritvor.

4. Da se nakon održavanog glavnog pretresa i provedenih dokaza okrivljenig oglasi krivim i osudi po zakonu.

ZAMJENIK JAVNOG TUŽIOCA?
Rončević Branimir

Da prepis odgovara originalu
OVJERAVA
Cremet ~~xxxxx~~ Mihad
B15398

OSNOVNI SUD II SARAJEVO
BROJ KV-143/92
Sarajevo, 28.7.1992.g.

Osnovni sud II Sarajevo u vijeću sastavljenom od sudije Jukić Davorina kao predsjednika vijeća i sudija Krehe Senada i Deleda Nenada kao članova vijeća, uz sudjelovanje zapisničara Baričanin Sladjane, u krivičnom predmetu protiv Jeremić Pere, zbog krivičnog djela iz čl. 213 stav 1 KZ RBiH, rješavajući o odredjivanju pritovora prema okrivljenom, a nakon podignutog optužnog prijedloga OJT II Sarajevo KT-276/92 od 23.7.1992.g.na sjednici vijeća dana 28.7.1992. a na osnovu čl. 433 stav 1 tačka 1 ZKP-a, donio je

v

333

R J E Š E N J E

Prema okrivljenom Jeremić Peri, sin Vase i majke Jovanke rodj. Govedarica, rodj. 1.9.1927.g. u Lazići, opština Kalinovik, po zanimanju penzioner(bivši radnik FAMOSA), direktor OOUR stambena jedinica, nastanjen u Sarajevu Frnjavorska 54-A.

ODREDJUJE SE PRITVOR

koji se okrivljenom ima računati od dana i časa kada bude lišen slobode i kada bude priveden u prostorije Okružnog zatvora u Sarajevu i koji okrivljenom po ovom rješenju može trajati najduže dva mjeseca ili do nove odluke suda.

Žalba ne zadržava izvršenje rješenja.

O B R A Z L O Ž E N J E

OJT II Sarajevo optužnim prijedlogom KT-276/92 od 23.7.1992.g. optužilo je kod ovog suda Jeremić Peru, zbog krivičnog djela neovlaštenog držanja oružja ili eksplozivnih materija iz čl. 213 stav 1 KZ RBiH.

Nakon podignutog optužnog prijedloga vijeće ovoga suda je na osnovu čl. 433 stav 1 tačka 1 ZKP-a ispitalo dali postoje uslovi za odredjivanje pritovora prema okrivljenom pa je odlučilo kao u izreci rješenja iz razloga što postoji osnovana bojaznost da bi okrivljeni boravkom na slobodi se krio kao i da postoje druge okolnosti koje očigledno ukazuju na opasnost od bjekstva okrivljenog iz razloga što u Republici vlada ratno stanje i što bi okrivljeni mogao pobjeći na teritoriju koju ne kontrolišu legalni organi RBiH.

ZAPISNIČAR
BARIČANIN SLADJANA

PREDSJEDNIK VIJEĆA
Jukić Davorin

POUKA: Protiv ovog rješenja dozvoljena je žalba Višem sudu u Sarajevu putem ovog suda u roku od 3 dana od dana prijema ovog rješenja.

Лишен сам слободе, тучен и пљачкан
26 маја 1992 год. а [illegible] изашао из затвора 8-9-92
Рјешење о притвору донешено након два мјесеца
послије мог затварања.

B15399

OSNOVNI — VIŠI SUD u II Sarajevo K: 226/92

POZIV

OKRIVLJENOM NA GLAVNI PRETRES

Jeremić Pero iz

ulica k. br.

poziva se kao okrivljeni na glavni pretres na dan petak, 7.8. 19 92 god.

u 11,00 sati u ovaj sud 23 zbog krivičnog djela

313 stav 1 KZ

19 Predsjednik vijeća — sudija,

Senad... NIHAD

SOUR »SVJETLOST« SARAJEVO
GRAFIČKA RADNA ORGANIZACIJA
Oznaka za narudžbu: 28/303 ... — oslobađ... vađnih ...

B15400

Socijalistička Republika Bosna i Hercegovina

OKRUŽNI VOJNI SUD u SARAJEVU

KV – 2/92 (oznaka spisa)

Poziv za okrivljenog

JEREMIĆ PERO
(Ime i prezime okrivljenog)

(ulica i kućni broj, organizacije i sl.)

OKRUŽNI VOJNI ZATVOR
(mjesto)

Pozivate se kao OKRIVLJENI da dođete u ovaj sud na dan 11.9.1992. (oznaka dana) (datum) 19.... godine u 11,00 sati, u sobu broj 202. sprat II RADI ....

U slučaju da se na ovaj poziv ne odazovete a izostanak ne opravdate, bićete PRINUDNO PRIVEDENI. POUČAVATE SE da okrivljeni u toku cijelog krivičnog postupka može imati branioca (advokata), kao i da branilac može prisustvovati ispitivanju okrivljenog.

U Sarajevu dana 3.9. 1992 god.

Istražni sudija,
Predsjednik vijeća,
Sudija,
ŠEREMET NIHAD
Š. Nihad

Štampa: DP »DES« — Sarajevo. 1991.

B15401

РЕПУБЛИКА СРПСКА
МИНИСТАРСТВО УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА
ЦЕНТАР ЈАВНЕ БЕЗБЈЕДНОСТИ
ИСТОЧНО САРАЈЕВО

Број: 13-02/4-87/05
Датум: 28.4.2005. године

З А П И С Н И К
о саслушању свједока

Састављен дана 28.4.2005. године у просторијама Одјељења криминалистичке полиције ЦЈБ Источно Сарајево, на основу члана 219. ЗКП-а РС, на околности кривичних дјела из главе XVII КЗ БиХ (Кривична дјела против човјечности и вриједности заштићених међународним правом) од стране припадника Армије Р БиХ-а, почињених у току протеклог рата над цивилним српским становништвом и заробљеним припадницима бивше ЈНА и ВРС од стране припадника цивилних и војних власти РБиХ.

Присутни:

1. Свједок: Микеревић Марко
2. Овлаштена службена лица: Обрадовић Душко
3. Записничар: Лаловић Драгица

Саслушање свједока започето 28.4.2005. године у 11,00 часова.

Свједок о себи даје следеће податке:
Име и презиме: Микеревић Марко
Имате ли надимак: -
Име оца:Спасоје
Име ваше мајке:Петра
Дјевојачко презиме ваше мајке: Симић
Када сте рођени: 16.09.1931.
Мјесто рођења: Велика Буковица, Добој
Гдје сте настањени:
Шта сте по занимању: пензионер
Гдје сте запослени: пензионер
Јесте ли ожењени: Да
Да ли имате дјеце: Не
Шта сте по националности: Србин
Чији сте држављанин: БиХ
Ваш ЈМБ: [redacted]
Идентитет утврђен на основу личне карте бр. [redacted] издате у Добоју

Потпис свједока

У смислу члана 8. ЗКП-а РС, свједок се поучава да има право на свој језик и право на превођење.
Да ли разумијете језик на којем разговарамо? Да
Треба ли вам преводилац? НЕ

Потпис свједока

Свједок је такође упознат и упозорен да је у смислу члана 150. ЗКП-а РС, дужан да одговара на питања која му постави овлаштено службено лице, осим питања која у смислу члана 148. став 1. могу њега изложити кривичном гоњењу.

Потпис свједока

Јесте ли у сродству са осумњиченим? НЕ

Да ли постоји било који други разлог да не свједочите? НЕ

Хоћете ли одговарати на постављена питања? ДА

Потпис свједока

И З Ј А В А

Од 1954. до 1988. године радио сам у "Претису" Вогошћа, када сам пензионисан као инвалид рада. Цијело вријеме у Сарајеву бавио сам се друштвено политичким радом. Рат ме затекао на друштвеној функцији Предсједника савјета МЗ "Иван Крндељ". У априлу 1992. године рад МЗ и њених извршних органа, по постојећим ратним плановима који су рађени у миру, прешао је на рад у ратним условима. Тада је формиран ратни савјет у коме сам се и ја налазио као члан тога савјета. Моје задужење у томе савјету односило се на рад у кућним савјетима и са повјереницима зграда. Организација рада се односила на уређење подрумских просторија ради склањања од ратних дејстава, затим на противпожарној заштити у зградама и на организацији дежурства по стубиштима. Касније смо вршили и организацију расподјеле хуманитарне помоћи на основу спискова грађана који су били претходно сачињени.

Мој рад у МЗ "Иван Крндељ" трајао је до 18.02.1993. године јер сам увидио да се пристигла хуманитарна помоћ неравномјерно дијели на штету Срба те сам направио притужбу код Ненадић Анте замјеника предсједника ратног штаба при МЗ Иван Крндељ. Послије тога стигао је допис од ратног штаба СО Ново Сарајево чији је предсједник био Демировић Касим, да ја више не могу бити члан штаба при Мјесној заједници. Како сам прије рата преко 25 година био судија поротник Основног суда II у Сарајеву користећи лично познанство са предсједником суда Креко Сенадом који је прије рата радио као судија кривичар на Основном суду 2 Сарајево, успио да се ангажујем као судија поротник. Моје ангажовање као судије поротника у наведеном Окружном војном суду трајало је до краја 1994. године. Од

тога дана нисам био нигдје ангажован већ сам живио сам у своме стану. То моје ангажовање било је радне обавеза и сваки дан сам био присутан у Суду осим недеље. Иначе све судије кривичног одјељења Основног суда 2 у Сарајеву преименоване су у судије Окружног војног суда Сарајево Крехо Сенад у својству предсједника суда, Зулић Давор – замјеник предсједника, КАло Мухидин – судија, Загањац Амир – судија, Мисо Салом – судија, Подрут Мухамед – судија, Шкаљић Садета – судија, Максумић Шабан – судија, Тефтедарија Фахрудин – судија, Терзић Златан – судија, Бабић Суљо – судија, Шеремет Нихад – судија, Шеледа Ненад - судија.ж, Шпољарић Владо – судија, а војни тужилац је био Мустафа Бисић са замјеницима Лукић Љубомир, Бранко Шљивар, Хикмет Арнаутовић, Мехо Собо, Драго Фазлагић. Након Мустафе Бисића привремено је био Стрика Мирсад а умјесто Крехе као замјена је дошао је Идриз Каменица. Крехо Сенад и Мустафа Бисић смијењени су у јесен 1993. године због примања мита и афере око робе власништво «Југокомерца» а коју су пронашли у стану код Крехе Сенада. Напомињем да је у исто вријеме када и Крехо Сенад смијењен и тужилац Мустафа Бисић такође по истом основу јер је и код њега пронађена иста роба. Када је бил осуђење Зорнима из Храсног брда за убијање Срба у храсном брду, напомињем да нису убили Гогало Јосипа пљење Срба се не би ни открило. У Вараждинској улици је била кућа Ћеранић Гавра, у његовој кући је пронађен леш Гогало Јосип – 60 % изгорио убијен хицима из ватреног оружја. Гогало Јосип је лишен претходно слободе у стану Поповић Јована књижевника. Када је Фазлагић Ахмет иначе судија у Основног суда у Сарајеву и кум Гогало Јосипа, видио да нема његовог кума, отишао је код Стјепана Кљујића и тражио од истог да се пронађу. Након тога Изетбеговић је наредио да се у року 24 часа Гогало мора пронаћи жив или мртав. Када је било суђење групи из Храсног брда, Зорнић и остали, поред Гогало Јосипа пронађен је леш Ниниковић Сретена из Бихаћке улице, Поповић Јована, Јанковић Јагоде која је изгорила скроз. То су констатовали вјештаци Хамза Жујо и Добрача Илијас. Ја сам вјеровао њиховим налазима јер су стручно и према својој љекарској етици давали налазе и за друге случајеве.

Познат ми је случај када је УНПРОФОР тражио од муслимана да им уступе новог "Голфа", за противуслугу да УНПРОФОР муслиманима довуче из Кисељака 50.000 комада разне врсте муниције и том приликом Зорнић Енвер и Тињак Изет су дошли код Ниниковић Сретена у ул. Бихаћкој који је имао властито ново возило "Голф" одузели му возило, а њега сутрадан, односно исту вече у касним ноћним сатима одвели на Храсно брдо да би касније тај Ниниковић Сретен нађен мртав у кући Ћеранић Гавре у ул. Вараждинска бр. 34. заједно са Јанковић Јагодом, Поповић Јованом, Гогало Јосипом.

Везано са суђења која су била према одређеним криминалним групама муслиманским могу да кажем да су та лица била квалификована због обичних или тешких убистава и пљачке, као што је случај Зорнића, те да су осуђени на временске казне од годину до 15 година колико је добио Тињак Изет. То сам лично чуо.

Као примјер тешких кршења људских и грађанских права Срба у Сарајеву могу навести и Костовић Мирка из Ул. Ивана Крндеља бр. 4, кога лично познајем, који је преко годину дана провео у затвору на више локација на подручју Сарајева и у касарни «Виктор Бубањ» а да није био суђен.

Иначе све судије су славале на спрату Суда у склопу којег се налази и војни притвор капацитета око 30 људи. То је било тако у миру, а у рату је било и по 500 људи који су били у кругу. То сам лично гледао након што је ЈНА напустила ову касарну. Сви приведени људи били су пописивани у обичне свеске што сам лично видио јер сам једном приликом након што сам постао судија поротник, успио у једној свесци-улаза која потиче из периода прије формирања Војног суда видјети заведен брачни пар Поповац Раде и његове супруге Невенке да су заведени под бројем 4.517 и 4.518. Те свеске сам видио када је суђено адвокату Каркин Фахрији који је према оптужници самостално размијенио 31 Србина који су прије тога били доведени у ову касарну Виктор Бубањ, међу којима се налазио Момчило Окука, радио у Градском саобраћајном, и Јеремић Перо. Новац добијен приликом размјене Срба био је ставан на рачун странке СДА, јер је сваки Србин практично имао своју цијену приликом размјене, а то са открио када је било суђење Чакаревић Русмиру зв. Рус, који је том приликом утајио новчани износ од 1000 ДЕМ. Од септембра мјесеца када је формиран Окружни војни суд успостављена је и писарница те су постојали и уписници и све евиденције које прате поступак пред војним судом. Његова сестра Рамиза која је иначе живјела на Храсном брду, је тада у ходнику рекла да њеног брата суде за 1000 ДЕМ а да се ослободи тражи 3000 ДЕМ. Бранио га је адвокат Гуњак Гаврило.

Што се тиче суђења пошто сам учествовао као судија поротник ја сам примијетио да су Србима измишљана кривична дјела као што су давање разних сигнала, да су докази о посједовању оружја били фингирани на тај начин што су свједочили о томе војни полицајци учествовали у претресу и лишавању слободе тих лица. Када је завршено суђење и када је било расправљање и гласање о одлуци, није се уопште постављало питање да ли је лице криво или није то се подразумијевало да јесте. Једино се постављало питање казне и то на тај начин што је најприје свој приједлог износио судија а затим питао нас поротнике. Нисам никада примијетио у спису било којег предмета да је окривљени поучен о своме праву да има браниоца нити је позиван на суђење. Такође, на суђењима није читана оптужница. Масумић Шабан, Тефтедарија Фахрудин и Арнаутовић Хикмет лично су ми се хвалили да су «пеглали четнике у ћелијама преко ноћи».

Први пут након рата прешао сам у Српско Сарајево на Грбавици 19.02.1996. године код Ђурђевић Славе која је тада живјела у улици Ђенерала Драгољуба-Драже Михајловића број 55. Одмах након тога отишао сам у Станицу Јавне безбједности гдје сам се пријавио и предао им списак муслимана који су вршили злочине над Србима у муслиманском дијелу Сарајева, затим евиденцију - једну страницу из новина гдје су исписана имена и презимена Срба проглашених од стране муслимана за ратне злочинце. По договору у Станици Јавне безбједности на Грбавици, ја сам се истога дана вратио у муслимански дио Сарајева с тим да 22.02.1996. године поново дођем на Грбавицу, односно да за сва времена напустим муслиманско Сарајево и да за стално пређем у Републику Српску. Ту смо се такође договорили да ћу по повратку дати податке органима Републике Српске о злочинима над Србима од стране муслимана што сам, како смо се и договорили, урадио. Један дан радили смо у служби безбједности на Грбавици а два дана на Палама.

Суђење Србима било је за иста дјела много строжије него муслиманима, често су оптужени и за дјела која уопште не постоје. Вршене су разне махинације и

повреде закона а све у циљу да се Срби што строжије осуде. Било је лажних оптуживања на основу којих су Срби осуђивани. На примјер Ждрале Горан оптужен је за клање и убијање муслимана у Ахатовићима што није доказано, али је и поред тога осуђен на три године затвора. Шешељ Милорад оптужен је да није хтио пуцати на своје приликом пада Отеса због чега је осуђен на годину дана затвора, а од муслимана и Хрвата који су том приликом побјегли са линије нико није оптужен.

Када сам 18.02.1993. године дошао за судију поротника у поменути суд, управник затвора био је Мудеризовић Бесим који је убрзо иза тога смјењен, а на његово мјесто дошао је Долан Хизмо. Са Мудеризовић Бесимом, пошто је убрзо отишао са тога мјеста, нисам долазио у контакт. Долан Хизмо је у разговору са поротницима (на ходнику) Клерић Османом и Кереш Дураном причао да се он пита да би у затвору побио све четнике и тада сам дошао до закључка да ни његов однос према Србима није био коректан.

У вријеме моје активности као судије поротника у поменутом суду видио сам да је у више наврата у суд код предсједника суда долазио Бакир Алиспахић и да је том приликом уједно контактирао и са управником затвора Долан Хизмом. Прочитао сам у штампи-часопис "Слободна Босна" (1994) муслимански лист у коме Бесим Мудеризовић износи да је Бакир Алиспахић долазио и тражио да му се из затвора да неколико Срба да их размјени за своју породицу из Ахатовића. Бакир Алиспахић за ухапшене и затворене Србе размијенио је своју породицу из Ахатовића. Ко му је те Србе дао из затвора ја не знам. Срби из Војног затвора "Виктор Бубањ" пребацивани су у Централни затвор ноћу. Колико ја знам о одвођењу Срба из војног затвора, они су одвођени у договору са Алиспахић Бакиром, Мудеризовић Бесимом, Херцег Славком, Куртај Мехмедом и Бајрамовић Исметом.

Вршење злочина над Србима у мјесту Богушевац - тзв. "Казани" вршено клањем и пробадањем сабљом дужине 80 цм, а злочине су вршили: Сеферовић Самир, командир III батаљона десете брдске муслиманске бригаде, Тецо Омер, командир јединице снајпериста, Туцаковић Есад, Кубат Зијо, Чолак Рефик, Селах Мавлудин, Алибашић Асиф, Кадић Есад, Хоџић Армин, Харачић Сенад, Раснић Есад, Љубовић Самир, Жига Самир, Хасић Сенад, Абдул Рамо, Ронђић Фахрудин, Топаловић Цемо, Топаловић Емир и Таџић Сенад а Омановић Суад, убијао је маљем у непосредној близини Козје ћуприје.

Жртве на Богушевцу на мјесту званом "Казани" су Комљенац Радослав и његова жена Марина, Лаврин Сергеј и његова жена Ана и Драшковић Милена-све цивили из Сарајева, затим Шљивић Божидар, Николић Ергин, Јовановић Душко и Вучуревић Зоран. Задња четворица били су припадници III батаљона десете брдске муслиманске бригаде. Николић Ергин и Јовановић Душко избодени су поменутом сабљом, а избо их је Мушан Топаловић звани "Цацо".

Податке о наведеним злочинима на Богушевцу сазнао сам на судском процесу који је вођен пред великим вјећем Окружног војног суда "Армије БиХ" у затвору "Виктор Бубањ" средином 1994. године, након убиства Мушана Топаловића зв. "Цацо". Велико вијеће се састојало од следећих судија: Предсједник вијећа био је судија Подруг Мухамед, други судија је Шкаљић Садета, а судије поротници били су ја - Микеревић Марко, Смајић Галиб и Кереш Дуран.

Том приликом оптужница је била подигнута против 18 лица. Ја се не сјећам имена и презимена свих ових лица. Знам да су неки осуђени на временске казне до 6 година затвора, неки од њих су ослобођени, а двојица су послати на психијатријску клинику на чување и лијечење. Поред жртава за које сам рекао да су приликом суђења навођени по имену и презимену, на упит адвоката одговорили су љекари судске медицине Добрача Илијас и Ханџа Жујо да је било још много лешева на мјесту званом Богушевац али да се нису могли идентификовати због тога што су лешеви паљени и што су се налазили у фази распадања.

Заборавио сам да напоменем да је са групом 18 оптужених лица била оптужена и Шкорић Ђурђа, Хрватица из Тутина, радила је као куварица у 10. брдској бригади Армија РБиХ. Она је терећена за убиство Шљивић Божидара чију је кућу са имовином узурпирала и у исту се уселила. Међутим, судија Подруг Мухамед, на приједлог јавног тужиоца Лукић Љубомира ослободио је од оптужбе Шкорић Ђурђу па је након тога саслушана само као свједок.

У Швракином Селу хапсили су и одводили Србе у затвор "Виктор Бубањ": Исмо Селмо, зв. "Пезе", Селмановић Вахид, зв. "Ћело" и Ширбеговић Авдо, зв. "Цар". Исмо Селмо одвео је Тодоровић Миломира почетком шестог мјесеца 1992. године и од тада му се губи сваки траг. Ове податке сам сазнао од Тодоровић Гордане, жена Тодоровић Миломира које и данас са двоје мале дјеце живи у Храсну, улица Браће Рибара број 53-А/IV и од мајке Тодоровић Миломира преудате Ковачевић Душанке и Миломировог очуха Ковачевић Милована који и данас живе у Сарајеву, улица Хамдије Крешевљаковића број 27 (Швракино Село).

Четвртог маја 1992. године позвао ме је мој рођак Ђукић Душан који је живио у Ул. Првомајска бр. 112 да дођем код њега што сам и учинио исти дан. Он ми је испричао да је видио да су доведени у Станицу милиције у Шракином селу девет војника ЈНА везаних. Хтјели смо да интервенишемо да се они пусте код Јозе Анђића полицајца из ове станице, што смо и покушали. Када смо били код Јозе Анђића рекао нам је да «Нема теорије да се ослободе». То су били припадници посаде транспортера који су возили храну а који су заробљени у Нецарићима што смо мој рођак и ја закључили јер је то јављен опреко средстава информисања. Када сам 5. маја 1992. године наишао поред школе "Павле Горанин", која се налази у непосредној близини Станице милиције, примјетио сам да је одмах ту у близини школе роовокопачем ископана повећа рака која је касније, након 3 дана, поравната. Претпостављам да су у те раке закопани девет наведених заробљених и убијених припадника ЈНА. Мој поновни одлазак у Швракино Село био је сутрадан 5. маја. 1992. године), на позив моје снахе, жене поменутог Ђукић Душана, Ђукић Јованке да одмах дођем код ње што, сам и учинио. Када сам дошао код ње рекла ми је да је Сејменовић Роберт-(Сеидиновић Роберт) звани Жан, њен први комшија-на степеницама у згради убио њеног мужа Ђукић Душана. Ђукић Душан убијен је ножем са два убода са леђа о чему посједујем и љекарски налаз.

Сутрадан (05. маја наведене године) одјећа поубијаних војника налазила се у комадима (подерана) разбацана по дворишту СЈБ. Ја сам ту одјећу у таквом стању лично видио 05. маја 1992. године. Пливац Фадил, зв. "Бај-Бај", који се у мојој ранијој изјави спомиње као један од учесника убиства наведених војника, дошао је у Шврakино Село из КПД-ома Фоча, гдје се налазио на издржавању казне због више разбојништава и крађи, након распуштања поменутог затвора (КПД-

ома)-датума се не сјећам кад је то било, али знам да се наведени Пливац Фадил, зв. "Бај-Бај" одмах на почетку рата, априла 1992. године, прикључио припадницима муслиманских јединица у насељу Швракино Село.

Касније сам сазнао да су у овом убиству поред Пливац Фадила зв. "Бај-Бај", учествовали и Слобода Рудо, Лагумџија Цемо, Лагумџија Јусуф и Чустовић Осман. Поменута група лица руководила је приватним затвором који се налазио у Основној школи "Павле Горанин" у Швракину Селу у коме су побијени наведени војници. Ове податке може посвједочити и већ споменута моја снаха Ђукић Јованка чији се стан налазио одмах преко пута тако да се то могло видјети.

На Алипашином Пољу налазио се приватни затвор "Стела" којим су руководили Цвиановић Сенад, зв. "Главоуз" и Гацо Един, зв. "Кљуна", а њихови помоћници били су Ганић Миралем, Табаковић Сабахудин, Абазовић Џеман, Лерић Осман и Кереш Дуран. Приликом суђења овим лицима у наведеном Окружном војном суду, у оптужници је, поред осталог, стајало је и то да је Цвиановић Сенад у поменутом затвору Србима зарезивао врат ножем, хватао крв у пластичну посуду коју је потом пио. Цвиановић Сенад тада је био оптужен и за убијање Срба у Добрињи. Знам да су били одређени судија Капо Мухидин и др. Жујо Ханза да обаве ископавање наведених жртава у Добрињи, да изврше увиђај и да поднесу извјештај предсједнику судског вијећа судији Јагањац Амиру. Знам да је судија Капо Мухидин поднио извјештај у коме је стајало да се до мјеста гдје су покопани лешеви не може прићи због ратних дејстава, те да није могло бити ископавање лешева нити обављен увиђај. Касније сам сазнао од судије поротника Кереш Дурана да је Цвиановић Сенад за наведене злочине осуђен на казну затвора у трајању од једне године, а Гацо Един на 3 мјесеца затвора. О мучењу Срба у затвору "Стела" може потврдити свједок Станојевић Драган који је лежао у том затвору и тамо мучен и злостављан. Станојевић је, након пуштања из затвора, уступио сву своју имовину и стан неким припадницима муслиманског МУП-а да би га извели из града на Српску територију. Сада се налази у селу Грапска, општина Добој. Гацо Едина оптужница је теретила, поред осталог, и за одвођење Срба за живи штит у Добрињи и на резервоар "Мојмило" и за одвожење лешева на сметлиште ради паљења. Познато је да су побијени Срби у граду одвожени на градско сметлиште и тамо спаљивани како се у граду и око града не би налазиле масовне гробнице.

У току 1994. године, датума се тачно не сјећам, обављено суђење лицима Капетановић Емир, Капетановић Самир и Куленовић Харис, због убиства кћерке Вука Радомира и сина од сестре Вука Радомира који су Хрвати по националности. Убиства су извршена у стану Вука Радомира због пљачке око 4000 ДМ. Наведена лица су осуђена на временске казне од 15-20 год. затвора. Да би умањивали своју одговорност, оптужени су се на суду бранили и чињеницом да су они побили доста четника на подручју Пионирске долине, Кошевског Брда и Бреке, о чему су им на суду свједочили Омеровић Џафер и Џевлан Атиф. Податке о висини казне за ова лица изнио сам да се упореди како су изрицане строге казне за убиства хрвата или муслимана док су за масовна убиства Срба изрицане временске казне највише до 5 година затвора.

Диздо Малик је ради пљачке поубијао једну породицу у улици Ахмета Фетахагића број 18/III. Он је том приликом убио Шулић Радета, као и његову жену

и дјете чија имена не знам. Касније се уселио у њихов стан. На суђењу Дизадар Малику пред Великим вјећем коме је предсједавао Јагањац Самир "доказно је" да он то није починио па је ослобођен. Ја сам био судија поротник и на овом суђењу.

На подручју Бентбаше хапшење и одвођење Срба из њихових кућа и станова вршили су: Абазовић Ценан, Башић Самир, Крилић Расим, Собо Рашид и Селимовић Меша. Ова лица су суђена и због злочина на Богушевцу на мјесту зв. "Казани".

Над породицама Крајишник, Шкуљевић и Николић Бранком злочине су извршили: Вулић Самир, Ћип Мирсад, Шкуљ Бењамин, Ћато Бекир и Сердаревић Неџад. Они су побили Крајишник Бора, Борку и Загоду, Николић Бранка и Шкуљевић Риста и Косу. Сви су побијени у својим кућама. По налазу љекара, судске медицине Крајишник Боро је удављен. Њему су нађене женске гаћице у устима. Овај судски процес водио је судија Максумић Шабан, коме сам и ја присуствовао као судија поротник.

Сукић Рамиз, Ахметагић Кенан, Жига Хусеин, Чегар Зоран, Спахић Елдар из Рогатице, Куртовић Расим, Дрљевић Хајрудин и Турчило Мехо дјеловали су на читавом подручју града гдје су хапсили и одводили Србе у Централни затвор. У Централном затвору, као хапшеник, једно вријеме налазио се и Бокић Звонимир са Сокоца који је изишао из муслиманског дијела Сарајева и вјерујем да се сада налази на Сокоцу код сестре Зденке. Он може посвједочити како се поступало са Србима у Централном затвору. Мени је причао да су у том затвору Срби страшно мучени и злостављени.

Бачевић Хасиб у мјесту Бенбаша број 31. убио је Ђурицић Бранка, опљачкао га и узурпирао његову кућу. Судски спор око овог убиства вођен је код судије Максумић Шабана. Није ми познато како је пресуда окончана пошто је суђење прекинуто а оптужени упућен у болницу на лијечење.

Ахметагић Ахмет, полицајац у Окружном војном суду у касарни "Виктор Бубањ" у Сарајеву и његова кћерка Самија злостављали су Срби у Шираковину Селу што може посвједочити Ђукић Јованка жена од мога рођака Ђукић Душана, који је убијен, како је већ наведено, 5. Маја 1992. Године. Моја снаха Ђукић Јованка, колико је мени познато, сада се налази на подручју Добоја.

Омеровић Един, зв. Едо држао је и руководио приватним затвором који се налазио на Отоци у згради обданишта. Убијање Срба из поменутог затвора вршено је на локацији од Отоке до тролејбуске гараже која се налази поред водовода у близини општине Нови Град на лијевој обали Миљацке. На тој локацији је у љето 1992. године било доста лешева па се с обзиром на близину, претпоставља да су ови лешеви побијаних Срба из затвора Еда Омеровића.

Убијање Срба на Отоци вршено је ноћу о чему може посвједочити Бољановић Војин који је напустио муслиманско Сарајево и отишао у Билећу са женом и кћерком код свога брата. Поубијани Срби на овој локацији, као и са осталих мјеста, вожени су на Градско сметлиште и паљени.

Бабић Златан, син Мустафе одвео је из школе "Иван Горан Ковачић" у љето 1992. године, Буквановић Бошка и Стојановић Вишњу за чију судбину ми ни до данас ништа није сазнало. О одвођењу ових људи може да посвједочи Божић Звонимир који је напустио муслимански дио Сарајева и отишао на Соколац код сестре Зденке.

Пејдах Изет и Мандић Владимир зв. "Бруно" малтретирали су Србе на подручју МЗ "Иван Горан Ковачић".

На Ченгић Вили, у бараци старе пливнице, налази се приватни затвор којим је руководио Смајић Галиб, а у коме су, поред осталих, били затворени: Чајевић Огњен, Бјелица Радомир и Кнежевић Бошко за чију се судбину ништа не зна. Познајући Смајић Галиба једне прилике сам га упитао шта је са горе поменутим Србима на што ми је он одговорио да је Чајевић Огњен убијен, а да за Бјелицу Радомира и Кнежевић Бошка не зна. Код мене су долазили пријатељи поменутих Срба да се ја о њима распитам јесу ли живи. То су Миладиновић Владок, Милетић Мирко и Станић Марко који су се интересовали за горе наведене, као и да ли се у затвору налази Вуковић Димитрије, зв. "Вили".

Приватни затвор налазио се и у школи ЖИШ-а у Вуће Потоку којим је руководио Куртовић Машо. Како сам сазнао из прича људи Српске националности и у овом затвору било је доста затворених Срба.

Када сам недавно прешао на Грбавицу нашао сам се са Микољчић Пантелијом који сада ради у водоводу Грбавица. Он ми је том приликом рекао да се један приватни затвор налазио и на Добрињи у кафани "Балтазар". На том подручју дјеловали су "Викићевци", тзв. "Зелене беретке","Лига ветерана" и др.

Што се тиче идентификације и сахране 38 Срба који су побијени на Жучи чуо сам од Нишевић Предрага, који је као подстанар живио у Поофалићима, а мајка му је живјела у згради Ивана Крндеља број 4., да су муслимани натјерали Србе да обаве сахрану убијених, а да идентификацију лешева 38 убијених Срба обаве Трипaић Зоран и Рађеновић Драган и да о томе поднесу извјештај муслиманским властима. О овом случају прочитао сам и у муслиманским новинама које сам на Грбавици предао мајору Шкрби.

Организатори и извршиоци злочина над Србима на подручју Поофалића и Жучи су: Лучаревић Керим, Лучаревић Муамер, Љоље Јуре, Фејзић Миленко, Зајко Вахид, Мујановић Мехмед и Селамовић Мустафа због чега су били оптужени код муслиманског војног суда. Они су, поред убијања Срба у овим насељима, били оптужени због тога што је тада овај судски претрес одгођен због прикупљања доказног материјала.

Марковић Јозо, зв. "Маре" опљачкао је стоку Срба са Жучи коју је клао у кругу школе "Иван Горан Ковачић", а месо је сушио у подруму зграде у улици Браће Рибара бр. 10. и ту продавао. Марковић Јозо је у току 1994. године прешао на српску територију на Грбавици гдје је касније прешла са дјететом и његова супруга Ценита. Касније је Јозо као припадник ВРС, ступио у везу код "Стројорада" са припадницима муслиманске војске гдје су вршили размјену грађана са једне и друге стране за марке. Приликом једног таквог сусрета муслимани су ухапсили

Марковић Јоза и спровели га у затвор "Виктор Бубањ" гдје је осуђен на пет година робије. Српска страна је тражила размјену за Марковић Јоза, међутим, знам да им је тада одговорено да се Марковић Јозо не налази у њиховом војном затвору. У јануару ове године дошло је до размјене српских заробљеника за заробљене муслимане, али се том приликом Јозо изјаснио да не жели да иде на српску територију.

Почетком шестог мјесеца 1992. године био сам код своје снахе Ђукић Јованке у улици Првомајска број 112. Када сам се од ње враћао на улици између РТВ и Општине Нови Град сусрео сам се са својим познаником Сладић Владимиром гдје смо мало попричали. У том моменту група радника износила је из зграде општине одијела ТО које су одлагали у хаусфише испред зграде општине. Овај догађај снимио је један новинар са камером који је држао у руци и микрофон. Њега су том приликом пратила два лица у цивилним одијелима који су били наоружани аутоматским пушкама и који су легитимисјали пролазнике. У том моменту наишао је Симовић Саво из Подграба кога су такође наведена лица легитимисали. При том га је новинар хтио да нешто пита, међутим Саво је одмахнуо руком и кренуо да иде за својим послом. Истог тренутка наоружана лица рекла су му да пође са њима и одвели су га у правцу моста који преко Миљацке повезује улице Шесте пролетерске бригаде и стару Илиџанску улицу на другој страни. За њима је отишао и новинар са камером. Ја сам тада упитао мог познаника Сладић Владимира како се зове наведени новинар на што ми је он одговорио да се зове Хидајет Делић. Након три дана поново сам долазио у посјету код моје снахе Ђукић Јованке на наведеној адреси да јој предам један хљеб, јер је тада тешко било доћи до хљеба. Код Јованке сам нашао сестру Симовић Сава Симовић Милену, која такође станује у улици Првомајска на броју 94. Милена је била уплакана и жалила ми се да јој је нестао брат Саво. Када сам се истога дана враћао из снахиног стана отишао сам до моста између ПТТ инжењеринга и РТВ. На десној страни моста .

Видио сам 15-20 људских лешева који су били разбацани по ледини. Ови лешеви су били удаљени од корита Миљацке 2-3 метра. Лешеве сам гледао са удаљености од око 5-6 метара. Када сам видио толики број лешева ја сам се запрепастио и препао да ме неко не види па сам одмах одатле отишао кући, те нисам могао да нешто детаљније запазим или препознам некога међу наведеним лешевима.

Једном приликом, у јесен 1993. године, мој комшија Куртушић Роберт, син Луке, који станује на истом улазу гдје и ја станујем (Иве Крањчевића број 6/10) полицајац по занимању, био је припадник Виколићеве јединице, причао ми је једне ноћи у моем стану уз кафу како је у Сарајеву до тога времена (јесен 1993 године) убијено око 7000 Срба. Он ми је ову цифру изнио, како је рекао, на основу података са којима располаже муслиманска полиција града Сарајева.

Крајем 1994. године у Окружном војном суду тзв. "Армија БиХ" у касарни "Виктор Бубањ" осуђен је на 5 година затвора адвокат Карихи Фахрија под оптужбом да је на своју руку размјенио 31 Србина међу којима су се налазили и Јеремић Перо-размјењен на Грдому и Окука Момчило-размјењен на Дрвеном мосту код Бристола 1992. године. Кархина је судило вијеће у саставу: Предсједник вијећа судија Подруг Мухамед, други судија био је, колико се сјећам, Јукић Давор, а од

поротника био сам ја (Марко Микеревић), Лерић Осман и Манелеција Исмет. Том приликом на судском претресу Каркин је изјавио да је 1992. године у граду Сарајеву могао било кога Србина да хапси кога је хтио и да ради с њим шта хоће. Он је, том приликом, још изјавио како је Алија Изетбеговић-предсједник предсједништва тзв. Босне и Херцеговине од њега (Каркина) захтјевао писменим путем да ухапси Срба колико му треба како би путем њихове размјене извуче из затвора у Фочи извјесног Хариса Јасенковића који је, наводно, неки род Алијине жене. Адвокат Каркин Фахрија је пред великим вијећем Окружног суда показивао судијама докуменат којим је Алија захтјевао хапшење Срба са потписом Алије Изетбеговића.

Суд није прихватио ову Каркинову опаску, односно показивање документа са потписом Алије Изетбеговића којим се захтјева од адвоката Каркина да може ухапсити онолико број Срба колико му треба за горе наведене сврхе јер би прихватање те опаске захтјевало да се пред Окружним војним судом појави као свједок и предсједник предсједништва тзв. Босне и Херцеговине Алија Изетбеговић. Заборавио сам да кажем да је ова Каркинова опаска унесена у записник а документ са потписом Алије Изетбеговића уложен је у Каркинов спис.

Једне прилике затвор је посјетио Кушнер и Бјанка Џегер гдје су могли да виде затворенике у ћелијама и када је излазила из затвора госпођа Бјанка Џегер је плакала и кроз сузе рекла како не може да вјерује шта Срби раде Муслиманима, што је доказ да је цјелокупна међународна јавност била обманута јер су затвореници у тим затворима углавном представљени као муслимани.

О свим својим запажањима о страдањима Срба у току протеклог рата у Сарајеву написао сам књигу «Сарајевски казани смрти» иза које ја стојим и спреман сам да свједочим пред било којим судом који ме позове. Такође хоћу да приложим и одређену документацију коју сам сам прикупио а све у циљу доказивања праве истине и стварних ратних злочина који су извршени над српским народом у Сарајеву. Ради се о документацији која ми је служила за израду књиге, а коју сам насловио са «Сарајевска крвава бајка» чију сам свaку страницу својеручно потписао.

У смислу члана 65. ЗКП-а РС, свједок је поучен да након саслушања има право да прочита записник или да му се исти прочита и да стави евентуалну примједбу на исти.

Желите ли прочитати записник или да вам се прочитано? НЕ
Имате ли примједби на записник? Немам.
Хоћете ли потписати записник? Хоћу.

Потпис свједока

Саслушање свједока завршено истог дана у 17,50 часова.

ИЗЈАВУ ДАО:	**ЗАПИСНИЧАР:**	**ИЗЈАВУ УЗЕО:**
Микеревић Марко	**Лаловић Драгица**	**Обрадовић Душко**

20/14-35-2
12.02.94.
1/64

1. SARAJEVSKA MOT. BRIGADA
ORGAN BEZBJEDNOSTI
STROGO POVJERLJIVO
Dana 06.02.1994. godine

SLUŽBENA ZABILJEŠKA

Saznanja prebjega o stanju u gradu, zlostavljanju Srba i zločinima neprijatelja

BOKUN SLOBODAN, sin PAVLA i RADOJKE rođene FEDALO, Srbin, rođen 17.02.1952. godine u Sarajevu, diplomirani ekonomista, zaposlen u PTT ERC na Dolac-malti, stanovao u ul. Petra Dokića 1/17, oženjen, supruga BILJANA rođ. KARAC i kćerke VANJA (1981.) i ANDREA (1985.) u Beogradu od aprila 1992. god, ostala porodica (majka i brat) u Trebinju, u gradu nema nikoga od uže porodice, služio JNA 1979. god. u Kruševcu, VES artiljerija, maljutka 9K11.

Bokun Slobodan je prešao na Vrbanju dana 04.02.1994. godine oko 5,00 časova iz pravca Trga Pere Kosorića preko ulice Milutina Đuraškovića i "Strojorada". Za prelazak je platio 2000 DM, a posrednik u bijegu je bio komšija SEJO (prezime nezna), taksista, koji mu je obezbijedio vezu sa organizatorom prebjega. Noć uoči prelaska na našu stranu je proveo u stanu u ul. Ivana Krndelja, na čijim vratima je prezime MARJANOVIĆ. Na prelazak je morao doći obučen u crno, a u slučaju kontrole je trebao reći da je u radnom vodu.

Motiv za prebjeg mu je želja da se poveže sa porodicom, da bude sa svojim narodom i da se izbavi iz grada pakla.

Želja mu je da se poveže sa porodicom, te da se uključi u redove VRS, po mogućnosti u Trebinju gdje su mu već brat i mnogo bliskih rođaka.

Za vrijeme boravka u gradu Bokun nije bio vojno angažovan. Bio je na radnoj obavezi u PTT ERC na Dolac-malti, gdje je i ranije radio, do 15.03.1993. godine. Nakon toga se većinom skrivao u stanu do prebjega.

Dana 02.08.1992. god. Bokun je odveden iz stana od strane četvorice pripadnika muslimanske vojske, pod optužbom da daje svjetlosne signale "četnicima". Među onima koji su ga priveli u njihov štab u piceriji "Napoli" u ul. Petra Dokića bili su TOKAČA (ime nezna), brat funkcionera muslimanskog MUP-a Mirsada Tokače i HOTA, plav, visok, star oko 28 godina. Tu biva pretučen, ali ne pristaje da potpiše zapisnik kojim bi priznao svoju, navodnu, krivicu, pa biva odveden u zatvor u kasarni "Viktor Bubanj". Srećom po njega, tu nalazi EMIRA SALKOVIĆA, porijeklom iz Trebinja, koji radi kao čuvar u tom zatvoru, a poznanik je sa Bokunovim bratom Zdravkom. Salković ga sklanja od batinaša KEME i PUKOVNIKA, a preko njega Bokun stupa u vezu (telefonom) sa poznanicima koji su imali veze u gradu, pa poslije osam dana biva pušten zbog nedostatka dokaza. Pomogli su mu njegov direktor ARNAUTOVIĆ ENES, komšinica HADŽALIĆ NAJDA koja je bila poznanica Edina Bahtića-Fiće i balerina GORDANA MAGAŠ, za koju je znao da ima dosta veza. Za vrijeme koje je proveo u "Viktor Bubnju" bio je svjedok svakodnevnih mučenja zatvorenika, a najviše je tučen SINIŠA (prezime nezna), mlad, visok momak, za koga je čuo da je bio karate reprezentativac. Najviše su tukli KEMO i PUKOVNIK, dvojica nižih, podebelih ljudi, koji bi najviša zvjerstva činili pijani.

- 2 -

Iz njegovog prvog boravka u "Viktor Bubnju" izdvajam jedan vrlo interesantan događaj:u posjetu zatvoru dolazio je tadašnji francuski ministar zdravlja BERNAR KUŠNER,navodni veliki borac za ljudska prava.Bokun je od Valkovića bio upozoren da ni slučajno ne progovara sa njim ni riječ. Kušner je išao od ćelije do ćelije i"ćaskao" sa zatvorenicima,a jedan koj je znao francuski mu se požalio na tretman i uslove u zatvoru.Istu veče taj momak je stravično pretučen,tako da je jedva preživio.Sigurno je da razgovor između njega i Kušnera nije ostao tajna za muslimane.
Tada je u ćeliji veličine 3,5 x 1,6 m boravilo 14 zatvorenika,a hrana je bila ispod svakog nivoa.Dobijali su dva obroka dnevno i to jedan hljeb na dvanaest ljudi i po šolju bezukusne tečnosti koja se ujutro zvala čaj,a popodne supa.

U februaru 93. godine ponovo biva priveden.Iz grada su izašla dva Srbina zaposlena u PTT Šaranac Rade i Avram Momo,a odmah potom je pogođena pošta u ul. Miloša Obilića.Bokun je optužen da on takođe sprema diverziju u pošti,a ispitivali su ga MEŠIĆ (ime nezna) i "DULE",za koga je kasnije saznao da je musliman.Prijetili su mu,iznosili laži o njegovoj supruzi i slično.Zanimljivo je da su mu pomenuli i jedan detalj iz razgovora koji su Bokun,pomenuti Avram i glumac Narodnog pozorišta MILENKO VIDOVIĆ vodili u stanu Avrama u ul. Emila Jokića.Tom prilikom oni su u nevezanom razgovoru uz TV nazdravili Republici Srpskoj,više u šali kaže Bokun.U razgovoru u prostorijama MUP-a u zgradi GP "Bosna" u ul. Omera Maslića,prilikom ispitivanja, između ostalog Mešić je Bokunu na teret stavio i to nazdravljanje. Obzirom da o tome nije pričao ne Avram ni Bokun,logično je da je muslimane mogao o svemu obavijestiti samo VIDOVIĆ.Bokun ponovo biva prebačen u "Viktor Bubanj",gdje natiče mnogo bolje uslove.Probleme je imao samo sa jednim čuvarom i to Srbinom,DIMDIĆ MILANOM,koji mu je psovao četničku familiju i maltretirao i njega i druge Srbe u zatvoru,ali je sve bilo igra u odnosu na njego prvi boravak tamo. U zatvoru je vidio Karaka koji je stalno obilažen od nekakvih delegacija i novinara,a i u njihovu ćeliju su dolazili novinari sa gotovo uvijek istim pitanjem o tome koliko su muslimanki silovali.Bokun je na kraju optužen za izbjegavanje vojne obaveze,ali ga sudija KAPO, kojeg je poznavao od ranije,upućuje da za svjedoka pozove opštinski sekretarijat odbrane Novi Grad,što je i učinio.Obzirom da je potvrđeno da mu nisu slani pozivi za mobilizaciju i da je bio na radnoj obavezi, oslobađaju ga optužbe i 13.o3.1993. godine izlazi iz zatvora.Međutim, po naređenju Mešića i "Duleta" zabranjuju mu ulazak u prostorije Pošte na Dolac-malti.gdje je radio,tako da ostaje bez posla.

U septembru 1993. god. dobija poziv da se javi u stanicu milicije Novi Grad.Tamo je razgovarao sa HODŽOM (nezna pravo ime),visokim,ćelavim inspektorom,koji ga je otvoreno pitao da li bi išao iz Sarajeva.Bokun je poslije kraćeg razmišljanja odgovorio da bi,jer je mislio da je u pitanju neka razmjena.Međutim,rekli su mu da će mu oni sve srediti da konvojem izađe iz Sarajeva,ali da im za uzvrat šalje informacije koje od njega budu zahtijevali.Bokun je,navodno,odgovorio da je u životu uvijek mrzio cinkaroše i da na to ne pristaje.Poslije toga ga puštaju kući,s tim da im se javi ako se predomisli.Više ga nisu zvali.

Najvjerovatnije po dojavi nekoga iz komšiluka dana o5.o1.1994. godine dobija poziv za mobilizaciju.Od komšinice koja je stvarno bolesna uzima sve simptome bolova kod štitne žlijezde,obzirom da se oni nikako ne mogu dokazati pregledom ili snimanjem.Na osnovu toga,požalio se da nije sposoban za vojsku zbog oboljenja štitne žlijezde i dobija uputnic za preglede,tako da do prebjega ipak nije angažovan u muslimansku vojsku

- 3 -

Od jednog momka iz komšiluka,koji je nedavno mobilisan,saznao je jedan zanimljiv podatak.Momak se pri piću potukao u kafani i odveden je u njihov vojnički pritvor u zgradi škole za retardiranu djecu "Vladimir Nazor",koja se nalazi uz Miljacku ispod nebodera u ul. Petra Kočića.U podrumu škole je vidio pedesetak Srba koji su tu zatvoreni, a svi su u košuljama i majicama kratkih rukava,što govori da su zatvoreni još ljetos.Ti ljudi su u dosta lošem stanju,a u podrumu je veoma hladno i krajnje neuslovno.

U posljednjih petnaestak dana u Bokunov komšiluk je smješteno dosta ljudi iz Sokolja.Oni govore da je oko 130 porodica iseljeno iz tog naselja,što govori da muslimani nešto spremaju.Jedna starija žena iz Sokolja mu je pričala da je znala da će ih iseliti čim su između i oko njihovih kuća počeli ukopavati PAM-ove,topove i druga oruđa.
Nema saznanja o nekim drugim planovima muslimana.

Interesujući se za mogućnosti izlaska na srpsku teritoriju,čuo je da među francuskim legionarima u sastavu UNPROFOR-a ima i Srba,tj. da izvjesni ILIJA za 1000 DM izvlači Srbe iz grada.Nije saznao kome se predaje novac i kako se sa Ilijom stupa u vezu,ali kada se sve ugovori on navodno dolazi na kućnu adresu i malim oklopnim vozilom koje u Sarajevu zovu "žaba",prevozi na našu stranu.Ne znam da li se radi o istom čovjeku,ali u informativnom razgovoru sa prebjegom STOJADINOVIĆ BORISOM u decembru mjesecu 93. godine pominje se legionar RADIĆ ILIJA,navodno rodom iz Slavonije,koji je u ime UNPROFOR-a nabavljao daske u privatnom preduzeću "Geerp" Dođenović Gojka,gdje je inače smještena jedinica Josipa Pejakovića (štab za zaštitu kulturnih dobara).

Saznanja o aktivnostima UNPROFOR-a,osim priča o šverceu,nema,kao ni saznanja o Srbima koji,eventualno,na našoj strani rade za muslimane. Slabo je upoznat sa položajima vojske,a od namjenske industrije i objekata gdje je obavljaju čuo je da se granate rade u "Vasi Miskinu".

Zna za ubistvo ŠEKEROVIĆ RAJKA,koji je bio podstanar u Pofalićima. Nesretni Šekerović je pokušao da obiđe svoj stan i da iz njega uzme neophodne stvari,ali je u Pofalićima uhvaćen od muslimana i odveden u "Viktor Bubanj".Tamo je tako pretučen da su ga ujutro našli mrtvog u ćeliji.
Saznao je takođe da vrše i likvidaciju Srba iz zatvora koji su u radnom vodu.Gotovo svaki put kada ih negdje odvedu na rad neko od njih se ne vrati,a objašnjenje je da su ga ubili srpski snajperisti.Tako se dešava da takva objašnjenja daju i kada rade u potpuno sigurnim zonama, gdje ni teoretski ne može da se djeluje sa Grbavice ili nekog drugog mjesta pod našom kontrolom.Tako su smakli i BOJU (ime nezna) koji je bio uhvaćen kao borac VRS i osuđen na 8,5 godina,a bio je jedno vrijeme u ćeliji sa Bokunom.
Sa njim u ćeliji su bili i pripadnici tzv. "četničke grupe" iz Velešića.Tako su ih nazvali u "Oslobođenju",a riječ je o grupi od šest ili sedam Srba iz Velešića koji su bili članovi SDS i imali zaduženo naoružanje.Izdani su od jednog komšije,čije ime Bokun na žalost ne zna, sem da mu prezime počinje sa K i da je iz Paletića.On je odao i tačna mjesta gdje su imali zakopano oružje,tako da su muslimani u pretresu tačno išli i pronalazili dokaze.Iz te grupe sa Bokunom su u zatvoru bili GANGALOVIĆ (ime nezna),zubar-protetičar,osuđen na duži zatvor i SIKIĆ DRAGAN.GVOZDENOVIĆ NENAD je osuđen na 4 godine zbog pokušaja prebjega,a MLADEN TOMIĆ sa Hrasno-brda je godinu bio u zatvoru kada je pušten,a da nije bio ni suđen ni optužen.

PRIJEDLOG MJERA: Imenovanog rasporediti u jedinicu,u skladu sa potrebama.

ORGAN BEZBJEDNOSTI

Uljarević Radovan

REPUBLIKA SRPSKA
STARSTVO UNUTRAŠNJIH POSLOVA
AVA KRIMINALISTIČKE POLICIJE
B I J E L J I N A

(37)

Broj: 15-02-31/96
Dana: o5.o2.1996. god.

Dana o5.o2.1996. god. u prostorije SJB Hadžići pristupi JOVIČIĆ SLAVKO sin Jove i majke Borke rođene Andrić, rođen lo.o5.1953.god. u selu Doljani, SO Hadžići, po zanimanju pravnik, po narodnosti Srbin, državljanin Republike Srpske, oženjen, otac troje djece, ranije zaposlen u MUP bivše BiH- V uprava DB, ranije nastanjen u u selu Doljhani br. 24, nekažnjavan, i dade slijedeću

I Z J A V U

Do dana 19.o4.1992. god. ja sam radio u MUP u Sarajevu. Zbog prekida saobraćajnih veza ja sam ostao kod kuće u selu Doljani od 19.o4.1992.god. Već u tom periodu je muslimanska policija, kojoj je komandovao NAIL HUJIĆ star oko 45. god. rodom iz Pazarića, držala Pazarić. Vršili su poslove patroliranja, dežuranja na punktovima i obilazili su sela. Hujićev zamjenik je u to vrijeme bio SABIĆ MIRSAD, star oko 37 godina iz sela Dragovići. Policija je naoružavala muslimanski dio naroda. Oružje su dovlačili preko Kreševa. Po mojim saznanjima najaktivniji u naoružavanju je bio izvjesni [redacted] i njegov rođak [redacted]. Koliko sam mogao da saznam muslimani su u tom periodu angažovali oko 7oo muslimana u rezervni sastav tzv. [redacted] sa sjedištem u Pazariću. Svi aktivni milicionari muslimani koji su stanovali ili su bili rodom iz ovih krajeva su se odmah priključili ovoj SJB. Poznati su m[redacted] bivši milicionar u OBL, [redacted] biši Saobraćajni milicionar SMzBS I Sarajevo, izvjesni [redacted] bivši milicionar SMzBS I Sarajevo [redacted] bivši milicionar u SJB Hadžići, [redacted] bivši milicionar u SJB Hadžići. Najekstremniji milicionari su bili [redacted] u selu [redacted] načelnik [redacted] DB bivšeg MUP BiH -i [redacted] god. u selu Dupovci SO Hadžići, bivši-glavni inspektor za poslove milicije u bivšem MUP BiH. Po mojim saznanjima njih dvojica su bili organizatori osnivanja tzv, SJB Hadžići kao i logora "Silos" u Tarčinu i [redacted] u Zoviku-Pazarić. Sva organizacija i prva saslušanja su počinila ova dvojica imenovanih. Pored njih saslušanja su vodili i FIŠO NEZIR, star oko 35 god. rodom iz sela Trzanj-Tarčin, bivši inspektor u V upravi DB bivšeg MUP BiH, Božić Milan, star oko 3[illegible] god. [redacted] krim. tehničar u CSB Sarajevo, ĆOVIĆ MENSUR, star oko 35 godina, ranije zaposlen u sekretarijatu za NO SO Hadžići, GOSTO SALKO, star oko 35 godina, ranije zaposlen u SJB Hadžići kao inspektor, rodom iz Tarčina, [redacted] zaposlen u SJB Hadžići. Ova lica su vršila sva saslušanja i odlučivala o tome ko treba da ide u logor, a ko će biti pušten kući. Prilikom saslušavanja su naš fizički maltretirali na taj način što su nas tukli pesnicama, nogama, kundacima od pušaka, kablovima, palicama u koje su stavljali pijesak. Prilikom mog saslušanja mene su tukli neki nepoznati rezervni milicionari po naređenju [redacted] kojeg ja i od ranije poznajem jer smo zajedno išli u Osnovnu školu. Sve poslove oko privođenja i zatvaranja ljudi Srpske narodnosti u logor "Silos" završavao je [redacted] om da se radi o starom milicionaru koji nije poznavao sve metode operativnog rada isti je primjenjivao najgrublju silu u cilju iznuđivanja priznanja. Tokom mjeseca aprila i maja 1992. god. muslimanska policija patrolira po selu i vrši pritisak na Srpski narod a u cilju zastrašivanja. Srbima je bilo ograničeno kretanje, pa nismo ni imali prave informacije šta se dešava u drugim djelovima opštine

Slavko Jovičić

- 2 -

akođe nismo mogli predviđjeti šta sprema muslimanska strana. Kontakti stalim Srbima u selu su bili svedeni na minimum jer su muslimanski icajci bili stalno prisutni i sprečavali su nas da izmjenjujemo info- cije.

Dana 25.05.1992. god. moju kuću opkoljava jedinica muslimanske poli- ije, jačine oko 50 ljudi, naoružanih automatskim oružjem. Pozivali su me a se predam, što sam ja i uradio jer nisam imao namjeru da vodim svoj pr vatni rat niti sam bio, kao i ostali u selu, u prilici da pružam bilo akav otpor. Uz sebe nisma imao nikakvo naružanje, sem službenog naoruža ja za kojem sam imao potrebna odobrenja. Isto su muslimanski policajci rilikom pretresa moje kuće oduzeli, o čemu mi nisu dali potrebnu potvrdu om prilikom su mi oduzeli i ručnu radio stanicu marke "Motorola", vlasni štvo bivšeg MUP BiH. Privođenjem je komandovao [redacted]. U SJBsu mi zjavu uzimali [redacted] au kojoj sam naveo da sam zbog prirode po- la obilazio cijelu bivšu BiH, i da sam primjetio da se sav narod naoru- ava. Tog dana su me pustili kući sa obećanjem da me više neće privoditi.

Dana 26.05.1992. god. u 14,30 sati su ponovo do moje kuće došli musli- anski policajci i odveli me u logor "Silos" u Tarčinu,a da mi tom prilik om niko nije dao nikakvo obrazloženja o razlozima zatvaranja.

U logoru me dočekao [redacted], bivši čuvar u CZ Sarajevo, koji je je u to vrijme bio zamjenik upravnika logora "Silos". Prilikom pretresa oduzeo mi je dokumente i tranzistor, bez davanja bilo kakve potvrde. Bio sam raspoređen u ćeliju br. 7 u kojoj sam zatekao već ranije zatvorene Stajić Nebojšu, Andrić Nikolu, Lojanica Kostu i čovjeka starog oko 55 gd a kojeg mislim da se zove Šinik Obren. Ćelija je bila veličine 9 x 4,5 m i ranije je služila za skladištenje žitarica. u ćeliji je bio samo beto- ski pod a u logoru nam nisu dali ni ćebe niti bilo šta na što bi mogli leći tako da smo morali ležati na vlažnom betonu. Uopšte nisu postojali uslovi za obavljanje fizioloških potrba. Imali smo pravo na samo jedan obrok dnevno koji se sastojao od 50 gr hljeba i 5 kašika tople vode koju su muslimani nazivali "Čorba". Ovaj obrok su nam pravili od odpadaka, a kasnije smo saznali da su nam se stražari i mokrili u hranu. Prisiljavali su nas da ovaj obrok pojedemo za 1 minut. Stražari koji su obaljali te pe slove u "Silosu" mi nisu bili poznati. Dana 02.06.1992. god. stražari su me poslali da naspem flašu vode za našu ćeliju i tom prilikom me je napol lju dočekao meni nepoznat mladić, star oko 30 god., visok preko 185 cm, d oro razvijen, smeđe kose, kratko ošišane, obučen u maskirnu uniformu, i p čeo me udarati po licu. Ja sam od siline udarce pao a on me je nastavio udarati nogama. Udruštvu sa njim je b[redacted] rođen 1946. god., bio zaposlen u bivšoj SO Hadžići, koji nije ni pokušao da spr riječi ovog mladića da me maltretira. Od 01.06. do 04.06.1992. god. nismo uopšte dobija obroke hrane.

Dana 04.06.1992. godine oko 09,00 sati došao je upravnik logora [redacted] star oko 35 godina, rođen u selu Ljubovčići v Pazarić, bivši stra žar u CZ Sarajevo i rekao nam da će doći jedinica HOS-a i da sve vrijedne predmete (zlato, satove i sl.) predamo njemu jer postoji opasnost da ćem nas HOS opljačkati. Ovu grupu je doveo [redacted] oko 11,00 sati. U ćeliju u kojoj sam ja bio smješten upalo je oko 30 muškaraca i jedna že žena obučeni u maskirne uniforme. Na uniformama su nosili razne oznake(š (šahovnica, HOS, polumjesec). Među njima je bio i jedan stranac, Njemac. U toj grupi sam poznao meni po viđenju pet poznatih muslimana koji su re rodom iz Sandžaka, a koji su prije rata bila lica sklona vršenju krivičnih djela. Jedan od njih me je prepoznao iz kontakta u bivšem MUP BiH, kada su oni htijeli da nasilu oslobode Jusufa Prazinu. Iz ćelije su izveli me mene i Lazara Krstića i odmah su počela fizička maltretiranja. Tukli su nas svim čime su stigli (kundacima, palicama, letvama, nogama i dr.). Tje rali su nas da se međusobno tučemo, tj. da se međusobno udaramo glavama. U toj grupi se naročito, po okrutnosti, ističe Tiro zv "Tiki" sin Bajre, star oko 30 godina iz sela Osjenik, SO Hadžići i Izvjeani Miralem zv. "Minerali" star oko 32 godine , rodom iz Sarajeva, nastanjen u selu Ra- štalica. Ubrzo poslije prvih udaraca ja sam pao u nesvjest, tako da nezna koliko je maltretiranje trajalo i koga su sve i na koji način tukli. Sve ovo je pratilo i verbalno vrijeđanje, pljuvanje kao i drugo ponižavanje.

u ćeliji br. 7 bez hrane nije dobijao od 1.6. do 4.6.92.

Kad sam se osvjestio na meni je ležao Samouković Miroslav, sav krvav, gotove bez svijesti. Sva moje odjeća je bila poderana oštrim predmetima ja sam bio sav krvav ali pošto sam brzo izgubio svijest neznam ko mi je to radio. Više od petnaest dana ja nisam mogao da ustanem sa betonskog poda. Svu pomoć su mi ukazivali Srbi iz moje ćelije. Vrlo često se dešavalo da po 48 sati nedobijemo ni jedan obrok hrane. Sredinom juna 1992. godine u ćeliji broj 7 u kojoj sam i ja bio zatvoren je bilo 37 ljudi Srpske narodnosti. Svi su bili u vrlo jadnom stanju usljed nedostatka hrane i svakodnevnog fizičkog maltretiranja. Uslova za održavanje lične higijene nije uopšte bilo. Ljudi nisu po 45 dana mogli da vrše fiziološke potrebe. Ja sam imao stolicu tek 35. dana po zatvaranju u logor.

Ljudi su vrlo brzo gubili [illegible] težinu, [illegible] ja za [illegible] boravka u logoru [illegible] 43 kg. Dana o[illegible].1992. god. [illegible] mi je konstatovano [illegible] bio [illegible] samo 34 kg. [illegible] Od posljedica koje su nastale usljed gladi o8.11.1992. god. umro je Kapetina Obren, star 63. godine, rodom iz sela Deovići-Pazarić. Naknadno sam saznao da su takođe od gladi i stalnog maltretiranja umrli i Krstić Petko, star oko 3o godina iz Tarčina(umro 14.1o.1992. god.), a da je od posljedica mučenja umro Vujević Bogdan, star preko 6o godina, iz sela Doljani-Pazarić. Po mojim saznanjima on je prva žrtva koja je umrla u logoru "Silos". Tokom novembra 1992. god. u logoru umire i Šarenac Vaso, star oko 85 godina, a koji je i prije rata bio potpuno senilan. Muslimanska policija ga je u logor dovela zbog optužbr da je bio snajperista. U to vrijeme kada je logor bio dupke pun u ćelijama je bilo zatvoreno oko 38o Srba.

Dana 14.o8.1992. god. upravnik logora [redacted] nas je tjerao d da se prijavimo u TO BiH. Obećavao nam je slobodu i bolji status za porodice. Naravno niko od zarobljenih Srba nije pristupio ovim paravojnim formacijama.

Dana 26.11.1992. god. u prostorije logora prvi put dolazi komisij MKCK iz Mostara koju predvodi Mark De Perot, Švajcarac. Članovi ove komisije su bili zgroženi našim stanjem i uslovima života u logoru. Dana 1o.12.1992. god. oni nam po prvi put donose po dva ćebeta na koje možemo leći ili se sa njima pokriti. Muslimani su nas vrlo rijetko šišali pa su čak i prilikom našeg izlaska po vodu svom stanovništvu pokazivali na nas i govorili da smo četnici i da svi imamo dugu kosu i brade.

Svi zatvorenici u logoru su bili civili dovedeni iz svojih kuća, sem 11 rezervista bivše JNA, koji su dovedeni iz vojnog skladišta "Krupa", a koje su kasnije muslimani takođe pretvorili u logor za Srbe. Dana 29.12.1992. god, muslimani su 137 Srba prebacili u logor "Krupa" pod izgovorom da moramo raditi na prvim borbrnim linijama. U ovu grupu su ušli svi obrazovani Srbi kao i bolje situirani domaćini. Namjera muslimanskih vlasti je bila da svi izginemo prilikom radova na utvđivanju njihovih linija na Igmanu. Pored ovog razloga oni su našim premještanjem htijeli da nas sakriju od MKCK.

Već u januaru 1993. god. prva grupa zatvorenika odlazi na prinudni rad u Hrasnicu. Organizator ove aktivnosti je bio [redacted] bivši pomoćnik komandira [redacted]. Ta prva grupa je u Hrasnici zadržana oko 65 dana. Sredinom aprila odlazi i druga grupa od 3o Srba, među kojima sam bio i ja. Bili smo smješteni u podrum neke novoizgrađene zgrade u Hrasnici. Ni u tom logoru nismo imali ćebad ili krevete. Svaki dan smo prisiljavani na 22-to časovni rad sa dva vrlo mala obroka hrane. Nismo skoro nikako imali prilike da odmaramo ili spavamo. U zatvoru u koji smo bili smješteni bili su zatvoreni i oko 3o Srba iz Hrasnice i Sokolović kolonije. Tu je bilo 9 žena i jedan maloljetnik. Po mojim saznanjima u tom logoru je već bilo ubijeno oko 2o Srba, i to po zatvorima koji su se nalazilo u OŠ u Hrasnici, privatnim garažama i stadionu FK"Famos". U Hrasnicu niko nije mogao ni ući ni izaći. Bili su potpuno izolovani.

Dana 22.o4.1993. god. četiri Srbina su pobjegla sa kopanja rovova i tada nastaje pakao za nas. Svi su nas tukli sviu predmetima koji su

Cvetko Jovanić

\- 4 -

Ali pri ruci. Svi koji su živjeli u Hrasnici su nas mogli tući.
Obzirom da su zatvorenici pobjegli sa dva karaja radilišta u gotovo
isto vrijeme, je muslimanima ukazivalo na organizovano bjekstvo, pa su
me kao bivšeg radnika DB okrivili za organizaciju. Iako nisam ništa
znao muslimani su me podvrgli višednevnom mučenju. Tom prilikom su mi
slomili četiri rebra , iz ležišta izbili desni bubreg. Skidali su me
do gola , polijevali vodom i na mrazu u toku noći držali po više sati.
Nekoliko puta sam gubio svijest. Inspektor koji je vodio moj predmet
a koji je bio i glavni za zatvor u Hrasnici je bio Mustafa Gegaj zv.
"Mujo", star oko 24. god., vrlo fizički razvijen, visok preko 185 cm,
tamne kose, kratko ošišan sa visokim čeonim zaliscima, nosio je nauni-
cu u lijevom uvu. Gegaj je najmonstruozniji čovjek kojeg sam ja sreo
tokom mog boravka u logorima. Po moji saznanjima on je kreator svih
zala u Hrasnici. Vrlo je često tukao zatvorenike, prijetio klanjem.
Meni je nudio saradnju sa njihovim MUP-om i predlagao mi da za 100.000
DM pređem na Srpsku teritoriju i ubijem Radovana Karadžića ili Momčila
Krajišnika. Za vrije atentata moja porodica bi trebala da bude zalog
Taoci kod Gegaja. Ukoliko bih uspio u atentatu oni bi prebacili mene i
moju porodicu u neku od arapskih zemalja. Uz Gegaja me je ispitivao i
maltretirao [redacted], bivši radnik u SMzBS Sarajevo,
koji je krajem marta 1995. god. postavljan za načelnika OB 109. brdske
brigade tzv Armije BiH sa sjedištem u Tarčinu, i izvjesni HOTA, star
oko 40 godina, koji je u novembru 1995. god. postavljen za jednog od
načelnika 14. divizije tzv Armije BiH.
Za sve vrijeme saslušanja ili bilo kakvih drugih kontakata sa musli-
manima tjerali su me da koristim turcizme ili arapske riječi. Ukoliko
ne bih to radio bio bih kažnjavan.
Prilikom operativnog rada u hrasnici Gegaju je pomagao [redacted]
[redacted] stražar u zatvoru u Hrasnici, koji se isticao u fizičkom maltreti-
ranju Srba. Taj Laličić je dolazio da me tuče samo po Gegajevom pozivu.
Naknado sam saznao da je stražar kojem znam da se zove FUDO je ubio tri
zarobljena Srbina, i to Krstić Milana (pištoljem u čelo sa udaljenosti
od 10 cm), a rafalom iz AP sa 2-3m je ubio Kapetina Slavišu i Varagić
Ranka. Taj stražar nikada nikome nije dao izjavu niti ga je pokušao
ikad iko da pozove na odgovornost.
Gegaj me do 1.08.1993. god., a preko upravnika zatvora [redacted]
[redacted] nije pušta iz ćelije, niti mi je dozvoljavao kontakte sa za-
robljenicima. Svakodnevno maltretiranje se nastavlja i u tom periodu.
Pošto je Gegaj sumnjao da se bjegstvo zatvorenika može ponovitinije
dozvoljavao da se zadržavam na radu i zatvaraju me do 25.08.1993. god.
Nakon 25.08.1993. do 30.10.1993. god. sam radio i to je bio kraj mog
boravka u Hrasnici.
Naknadno saznajem da je sredinom juna 1993. god. kao živi štitpo-
ginuo na prvoj liniji Šuvajlo Vojo, star 26. god. iz Tarčina. Takođe
sazajem da je na sličan način poginuo sredinom ljuja Krstić Slobodan
zv. "Mišo". Od granate život su izgubili dana 28.07.1993. god. zatvo-
renici iz Hrasnice Slobodan Nikolić ,star oko 30 godina i Kovačević
Momo, star preko 50 godina. Za vrijeme mog bo[illegible] poslje-
dnja žrtva je bio Goran Amirić, star preko 35 godina. On je poginuo
17.09.1993. god. od granate. Taj dan pamtim jer sam tada dobio poslje-
dnje batine u Hrasnici.
Dana 30.10.1993. god. mene i moju grupu vraćaju u logor "Silos".
U to vrijeme je bilo manje maltretiranja u logoru. Prva zvanična de-
legacija iz tzv Armije BiH, na čelu sa brigadirom Nedžadom Ajnadžićem,
kapetan bivše JNA, u to vrijeme načelnik OB I Korpusa tzv Armije BiH
je došla u Silos dana 25.01.1994. god. U njegovoj pratnji se nalazilo
nekoliko oficira i komandant 109. brigade tzv Armija BiH KAZIĆ NEZIR,
građevinski tehničar u VP Zunovnica. Tom prilikom mi lično Ajnadžić
prijeti da neću nikada izaći iz logora, a ostalim priča da će izaći kada
se pronađu nestali muslimani sa cijele SO Hadžići. Tog dana mi u posjetu
dolazi i moj rođak ~~Zmrk~~ Mandić Mirko sin Gojka i Majke Marije, rođen
1959. god. U selu Doljani, a koji je bio pripadnik tzv Armije BiH, i za
kojeg mislim da je u to vrijeme bio komandir II čete lokalnog bataljona.

Slavko Jović

\- 5 -

li.. da naglasim, a što sam prije ispustio da izjavim, da mi je u ...u 1992. god. Milan Božić koji je radio kao inspektor u muslimanskoj policiji pokazivao potvrdu muslimanskog MUP-a da sam poginuo na Bijeljinskom ratištu.

Tokom 1994. god. počinju najteži fizički radovi za sve logoraše iz Silosa. Mene su tjerali da istovatam vreće od 50 kg iako sam ja bio manje težine i u vrlo lošem fizičkom stanju. Ilustracije radi , nas lo zatvorenika je jednom prilikom za dva sata istovarilo 215 tona brašna.

U nekoliko navrata tokom 1994. god., a i tokom 1995. god. xxxxxxx imao sam priliku da lično vidim Aliju Izetbegovića i njegovu pratnju na heliodromu Tarčin, koji se nalazi na tridesetak metara od logora "Silos". U novembru 1994. god. smo morali napraviti komandu 14 divizije tzv Armije BiH. Objekat je na dva sprata, a sav materijal je pribavljen pljačkom iz Srpskih sela koje su držali muslimani pod svojom kontrolom. Ovaj objekat smo morali izgraditi u vrlo kratkom periodu pa radovi nisu uopšte prekidani, ni danju ni noću. I ta zgrada je udaljena od logora "Silos" svega dvadesetak metara. Naprijed navedeni heliodrom smo takođe izgradili mi logoraši, bez obzira na vremenske uslove, i bez pomoći bilo kakvih mašina ili pomagala. Na rad nas je najviše prisiljavao izvjesni Hunib, prije rata zaposlen u fondu za stanovanje bivše JNA u Sarajevu.

U nekoliko navrata u posjetu nam je dolazio general Vahid Karavelić, koji je uvijek požurivao logorske vlasti da se još više i brže radi. I sada na tim objektima stoji ploča na kojoj piše da je izgradnju finansirala Armija BiH. Za sve vrijeme našeg boravka nad komandom se vijorila zastava SDA i vojnih formacija koje su tu imale sjedište. Odgovorno tvrdim da su sve delegacije BiH, i zvanične i nezvanične, znale šta se dešava u logoru "Silos", a kao dokaz za to navodim da su me u logoru početkom 1995. god. posjetila dva pratioca A.Izetbegovića, Fadil Lekić i Šišić Akir, koje je doveo Pišo Nezir.

Poznato mi je da su muslimanski policajci tokom juna 1995. god. koristili zarobljene Srbe kao žive mine prilikom sukoba u naselju Nedžarići. Naime natjeravali su Srbe da nose dinamit u naše rovove a oni bi ga aktivirali putem daljinske komande. Na taj način je poginuo Čičić Dane, jer ga je pogodio RB. Srbe bi vezivali sajlama i tjerali ih ka našim rovovima.

Poznato mi je da su ol.o4.1993. god. muslimanske vlasti,osudile 17 zatvorenika na zatvorske kazne u trajanju od 18 mjeseci do 3 godine. Sudio je Mladen Veseljak iz Zenice. Optužnica se odnosila na ilegalno posjedovanje oružja, pripadanje SDS. U novembru 1994. god. , uvidjevši da ćemo izdržati izreče kazne, muslimanske vlasti organizuju novo suđenje na kom su nas krivili da smo počinili KD iz čl. 124 stav 1 i 2 a u vezi sa čl. 139. preuzetog KZ SFRJ i u vezi sa čl. 159 i 191 KZ BiH. Istražni sudija nam je bio Jukić Davor i Muhidin Kapo. Nikada nismo presuđeni niti je kome izrečena kazna, a mi imamo status pritvorenih lica.

Sporazum u Dejtonu nam je omogućio da budemo oslobođeni iako je muslimanska strana i ovaj put tražila sve načine da izbjegne naše isporučivanje.

Posljednja dva mjeseca boravka u logoru na nas su vršeni pritisci da ostanemo na teritoriji federacije, čak su nam nudili i radna mjesta a sve u cilju prikrivanja događaja u logoru "Silos".

Na slobodu sam pušten 19.ol.1996. god. , nakon 1334 dana tamnovanja.

Izjava mi je diktirana naglas i ja je priznajem za svoju što potvrđujem svojeručnim potpisom.

IZJAVU DAO :   IZJAVU UZEO :

- 2 -

IZJAVU

Ja sam dobio poziv za služewe redovnog vojnog roka i dana 11.04.1994 godine otišao sam u VRS, i kasamu koja je bila smještena u osnovnoj školi u mjestu Dušanovo sadašnjoj Kasabi opština Milići. Vojsku sam služio u Zaštitnom puku VP-e 7590 gdje sam po VES-u bio vojni policajac. Dana 03.08.1994 godine moja jedinica bila je poslata i raspoređena na vatrenu liniju u mjestu Nišićka Visoravan u neposrednoj blizini sela Brgule. Na ovu liniju bili smo postavljeni isključivo sa zadatkom očuvanja postojećih položaja a nikako i u napade i akcije na položaje armije FBiH. Na tu vatrenu liniju bili smo raspoređeni kao pomoć postojećoj vojsci koja se nije mogla odupreti svakodnevnim napadima armije FbiH, a po meni mi pošto smo bili mlada vojska nismo bili ni obučeni za izvršavanje ovakvih zadataka u vojsci. Dana 05.08.1994 godine u ranu zoru negdje oko 03,30 časova otpočeli su žestoki napadi armije FBiH iz svih raspoloživih sredstava na naše položaje. Ovaj napad je trajao cijeli dan pa je naša linija bila isprekidana na više mjesta. Istoga dana negdje oko 15,00 časova primjetio sam da sam sam ostao u okruženju pripadnika armije FBiH pa sam se počeo povlačiti ka selima Mali Jasen i Okruglice koje su bile pod kontrolom VRS. Negdje oko 16,15 časova primjetili su me pripadnici muslimanskih snaga i počeli me gađati pješadijskim i aljtitljerijskim oružjem, minobacač 60mm, i dok su svuda oko mene padale granate, fijukali ispaljeni metci od čega su sa drveća padale grane uspio sam se sakriti u jednu uvali između panja crnogoričnog drveta i jednog kamena prekriven paprati gdje sam po meni ležao duže vrijeme jer sam sav utrnuo i u tom mom ležanju vidio sam kada su pored mene prošli pripadnici muslimanskih snaga koji su na kombinezonima imali

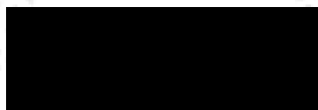
[redacted]

- 3 -

oznake "Crnih labudova". Nakon što je tu oko mene stala paljba svih vrsta oružja a koja se čula nedaleko od mene počeo sam se povlačiti puzeći na sigurno mjesto. U tom povlačenju zapazila su me dva muslimanska vojnika koji su zaostali iz akcije i odmah počeli pucati u mom smjeru rafalnom paljbom i ispaljivati sa pušaka tromblonske mine govoreći:" Stani četnim j...m ti mater, gotov si, alah huedber i sl.", ja sam u tom strahu i mom bježanju stao u jedan zaklon i otvorio paljbu u njihovom pravcu iz puške kada mi je ista i zakovala. Nakon toga počeo sam trčati u namjeri da od istih pobjegnem ili se udaljim što više od njih kako bih osposobio svoje oružje i spasem život i dok sam trčao u jednom momentu sam osjetio neki trzaj u tijelu koji me oborio na zemlju, pokušao sam ustati i nastaviti dalje u čemu nisam uspio i tada sam vidio da krvarim u preponama desne noge za koju već nisam imao osjećaj kao da je ta moja noga neko strano tijelo. Odmah sam skinuo opasač i vezao nogu kako bih zaustavio krvarenje, nakon čega sam uspio ustati i na lijevoj nogi odskakutao za jedno drvo gledajući dali su me vidjeli moji progonitelji, koje nisam vidio pa sam nastavio put dalje na lijevoj nozi kada sam osjetio jake grčeve u stomaku koji su me usporili a koje je proizveo jedan geler tromblonske mine koji me pogodio u stomak. U svom tom bunilu, strahu, šoku i prizoru koji nemogu opisati vidio sam moj spas u povlačenju u jedan potok i tog trena mi je bila poznata teritorija i teren kojim sam se kretao i bio sam siguran da se povlačim u pravom pravcu. Počeo sam puzati vući se po zemlji kada sam čuo negdje u daljini da je ispaljena jedna granata koja po svom zvuku asocira na haubicu 155mm a koja je nakon toga eksplodirala u mojoj neposrednoj blizini. Ta detonacija me je bacila kroz vazduh 4-5m dok su me po tijelu pogodila pet gelera, kada sam pao na zemlju od jedno drvo polomio sam lijevu ključnu kost udario glavom od drvo i izgubio svijest. Nakon nekog vremena došao sam u svjesno stanje osjetio jak bol u cijelom tijelu od čega me je zabrinjavalo disanje jer sam vidio pjenušavu krv na desnom ramenu, a i disanje je bilo otežano. Pošto sam shvatio da su mi pluća povređena uzeo sam lijevu ruku i njen dlan stavio na tu ranu nakon čega sam počeo mnogo lakšije disati dok su cijelo vrijeme bili prisutni veoma jaki bolovi, i u jednom momentu osjetim neku toplinu u stomaku, desnom rukom otkopčam kombinezon i vidim da imam veliku ranu u predjelu stomaka. Tada sam pomislio da je to moj kraj, ispred očiju mi je prošao cijeli moj život koji sam imao iza sebe i u tom razmišljanju čujem neke glasove koji se približavaju i počeo sma takav da se vučem po zemlji gurajući tijelo lijevom rukom i nogom. U tom puzanju osjetio sam jak udar u lijevo koljeno i kada sam pogledao vidio sam da je to ustvari moja potkoljenica tj. stopalo koje mi je osjekao rafal ispaljen iz puške tek tada se više nisam mogao micati sa lica zemlje. Nakon kraćeg vremena stigli su do mene dva muslimanska vojnika od kojih me je jedan šutnuo nogom u glavu i polomio mi tri zuba, nisam uspio ispljunuti zube iz usta stavio mi je pištolj u usta psovajući četničku majku i dr. dok ga je taj drugi vojnik vukao za rame govoreći:"Ne pucaj, j...š mu majku vidiš da je gotov daj da spasemo mog halakića (sestrić)" dok je taj drugi rekao da mora pucati kada repetira oružje izvadio mi cijev pištolja iz usta pucao jedan metak u vrat a nakon toga i jedan metak u lijevi skočni zglob kada je već ustao sa mog bespomoćnog tijela. Posle svega uzeli su me za ramena i odvukli u selo Brgule gdje sam čuo, jer tada već nisam vidio. Kako su rekli da su uhvatili četnika a nakon toga jake udarce po cijelom tijelu slomljenim kostima, grudnom košu i glavi, gdje sam izgubio svijest. Došao sam u svjesno stanje u nekom vozilu gdje sam već bio vezan polivali su me vodom šamarali i pitali za lične podatke, koliko ima vojske, tehnike i sl. dok sam čuo neki ženski glas koji spominje bolnicu vareš, boli su me nečim u ruke i nakon toga sam izgubio svijest. Kada sam došao ponovo u svjesno stanje saznao sam da sam u nekoj operacionoj sali Zeničke bolnice. Odmah posle operacije a te iste noći smjestili su me u jedan krevet zajedno sa sedam muslimanskih pacijenata od kojih me je jedan u toku te noći tri puta udarao po šavu na stomaku štakom i tri puta su me ponovo ušivali u operacionoj sali. Taj čovjek koji me je tukao u toj sobi rekao mi je da je u Zenici već petnaest dana dan žalosti jer je na tom djelu linije na kojoj su mene uhapsili stradalo 140 muslimanskih vojnika te da će on tu vojsku osvetiti na meni. Nakon te užasne

[redacted]

- 4 -

noći u jutarnjim satima u sobu je ušao jedan Doktor koji se predstavio kao doktor ČAK, slabo je govorio srpskim jezikom ali sam ga razumio da mi je on operisao lijevu nogu postavio fiksatore i stomak te da će dovesti predstavnike crvenog krsta koji će me registrovati za razmjenu zarobljenih vojnika. Istog tog dana u sobu je ušla jedna starica koja je prišla mom krevetu za koji sam bio vezan i pljunula mi u lice, a nakon nje u sobu je ušao i taj vojnik koji me je uhapsio a koji je sputavao onog drugog da puca u mene i rekao: "Dobro je ostao si živ, ima nade" i otišao iz sobe. U toj bolnici nisam imao nikakvu hranu i higijenu. U tom istom danu došla su dva čovjeka stavili me na nosila, vezali ruke i noge i prevezli jednim landroverom u KPD Zenica. Kada su me unijeli u tu zgradu u jednu kancelariju gdje je za stolom sjedio jedan čovjek počelo je ispitivanje, koje sam nacije, vjeroispovjesti i sl. i kada sam ja odgovorio da sam Srbin, pravoslavne ispovjesti taj čovjek me je takvog vezanog brutalno premlatio rukama i naredio toj dvojici da me odnesu u jednu prostoriju poput učioonice u kojoj je već bilo sedam staraca preko 50 godina Srpske nacionalnosti iz okoline Laktaša i ostavili me na pod te učionice. U toj prostoriji sam bio od 18.08. do 23.08.1994 godine kada sam svakodnevno ispitivan i tučen bez ljekarske pomoći previjanja, bez hrane itd. I u jednom danu me je ispitivao neki čovjek kome znam samo ime Husein koji mi je ručnom bušilicom probušio kost lijeve potkoljenice tražeći od mene neke podatke koje ja zaista nisam znao i neznam ih ni dan danas. Ja sam shvatio da oni imaju pomisao da sam ja bio neko veoma važno lice u VRS jer je moja jedinica istoga dana kada sam zarobljen nudila razmjenu zarobljenih vojnika. U ovim ispitivanjima neću opisivati čupanje za kosu, uši, nos nanošenje bola čupajući fiksatore iz noge i sl, jer bi to veoma dugo potrajalo, a to i neračunam bitnim jer je to bilo normalno u toku tih ratnih dejstava kada te zarobi muslimanska vojska. Kada mi je taj Husejin probušio nogu od silnih bolova koji su nastali izgubio sam svijest i to je ujedno i bila poslednja noć mog života u KPD Zenica. Dana 23.08.1994 godine dva čovjeka stavila su me na nosila vezali ruke i noge, utovarili u jedan kamion TAM i prevezli do predgrađa Zenice gdje su me preuzela druga dva čovjeka stavili u landrover i odvezli na sarajevski aerodrom. Tu na aerodrumu je bio zadužen jedan čovjek lično za mene a za cijelo vrijeme boravka u Sarajevu, snijeli su me na nosilima u jedan podzemni hodnik, tunel, stavili na neka kolica koja su bila na šinama ili točkovima, neznam na čemu pošto su mi vezali oči i na tome su me vozili oko jedan kilometar kada su me jedva iznijeli iz tunela jer je tamo bilo suženje i oštar zavoj. Kada su me iznijeli iz tunela stavili su me u vozilo hitne pomoći i odvezli u Vojnu bolnicu gdje me nisu htjeli primiti jer sam ja po njima četnik, pa smo produžili put do bolnice za plastičnu hirurgiju Koševo i stavili me na neki sprat bolnice u sobu broj 312. Iz te sobe vidio sam Humski repetitior kroz prozor koji na sebi nije imao stakla. U bolnicu me primio tzv. Doktor, ako se može reći da je doktor Kulenović Faruk koji me je smjestio u tu sobu i kada smo ostali sami u sobi postavio mi je dva pitanja:

1. Četnici šta jedete pa ste svaki dva metra, koga god uhvatimo i kroz ciničan osmjeh poput gladnog vuka u toru nad jagnjadima rekao ali vas mi skraćujemo.
2. Što vam je trebao ovaj rat?

Našto sam odmah odgovorio da mi nismo ubili njihovog svata nego oni našeg, pa mi je taj doktor prišao krevetu dok sam bio vezan i pretukao me otvorenim i zatvorenim šakama. Doktor je kada se nadovoljio udaranja mog tijela izašao iz sobe i nakon kraćeg vremena ušao u sobu držeći u ruci jedan metalni čekić kroz smijeh govorio da mi nisu dobro postavljeni fiksatori na nozi koje sam imao, akoji su na sebi imali četiri šrafa te je čekićem počeo popravljati fiksator kada sam od nesnošljivih bolova izgubio svijest. U sobu mi više nikada nije dolazio taj doktor.U ovoj bolnici bio sam do dana 08.09.1994 godine u kojoj nisam imao nikakvu ljekarsku pomoć ni u vidu previjanja, nikakvi hranu, bio sam vezan za krevet tako da sam ležao u sopstvenom izmetu, mokraći i tečnosti koju sam povraćao. Svaki dan proveden u ovoj ustanovi bio sam po nekoliko puta ispitivan i brutalno premlaćivan od nekih meni nepoznatih službi, dok je osoblje bolnice upustalo članove poginulih boraca muslimanske vojske koji su po meni i mojim ranama mokrili tukli me

[redacted]

- 5 -

otvorenim i zatvorenim šakama itd.. Dana 08.09.1994 godine u poslepodnevnim satima gađao me je snajper iz mjesta Hum sa tri hitca koji su pogodili krevet, a ja sam bio postavljen na tom spratu sam kao pacijent i živa nezaštićena meta snajperista. Ovoga dana ali sada u večernjim satima iz bolnice su me ukrali i na nosilima kroz vešeraj odnijeli neki ljudi obučeni u crne kombinezone i nekim vozilom prevezli u mjesto Hrasno, bolnicu za umnobolnu djecu i oni su pominjali nekog ĆELU i JUKU, tu su mi ti ljudi tražili 6,000 u to vrijeme njemačkih maraka da me odvezu na srpske položaje i davali su mi usluge telefona kako bi ja pozvao nekoga na Srpskoj strani ko će donijeti novac. Pošto nije ostvaren kontakt ti isti ljudi su me ponovo tim vozilom na nosilima vratili i ostavili na ulaznim vratima bolnice Koševo, tu ispred bolnice me je našao taj čovjek koji je navodno bio zadužen za moje čuvanje u Sarajevu i ponovo smjestio u istu sobu u kojoj sam bio prije krađe. Nakon možda dva sata u sobu je ušao neki čovjek koji mi je rekao da sam bezvrijedan i da ima naređenje da me odmah prebaci u kasarnu Viktor Bubanj u sarajevu koja je u to vrijeme bila koncentracioni logor i mučilište za Srpski narod, a sada je nasramotu to isto mjesto nekakav sud koji su opremili donacijama strani faktori u BiH. Te noći 08/09.09.1994 godine kada su me donijeli u taj koncentracioni logor Viktor Bubanj unijeli su me u zgradu treća ili peta vrata desno, odvezali na nosilima i istresli na beton sa nosila. Na plafonu te prostorije bio je jedan metalni krug ili alka kroz koju je bio provučen lanac sa lisicama (sredstvo za vezivanje) koje su mu stavili oko ruku i podigli me u vazduh odnosno okačili. Posle ovoga u tu prostoriju ulazila su po dva muška lica koji su imali šifre kao trineska, osmica, devetka, dvadeset dvojka, dvojka itd., koji su me tukli zatvorenim šakama i nogama po cijelom tijelu, takmičili se ko od njih ima jači udarac pa kada su se toga nadovoljili donijeli su drvene palice sa kojima su me premlaćivali satima, vadili su mi špricama krv i pisali pismo mojoj majcu u tekstu:"Draga majko vidjet ćemo se u dženetu", nakon toga jedan od njih je uzeo nož i htio mi izvaditi desno oko te kada je zarezao arkadu i kada mi je došla krv do usana izgubio sam svijest od straha a nikako od bola jer sam već bio navikao na veoma jake bolove koji su bili cijelo vrijeme prisutni. Dana 10.09.1994 godine kada su me na nosilima iznijeli ispred ulaznih vrata tog logora i dok su se svadjali oko toga dali me treba pustiti ili i dalje zadržati u tom logoru začuo sam neke glasove koji su mi asocirali na plač djeteta i tada sam vidio kako izvode iz jedne od prostorija na hodnik jednog strarca koji je prosto cvilijo a koji je bio sigurno stariji od 70 godina, potpuno nag, slabe uhranjenosti, a od njegove testise su bile žicom vezane dvije građevinske cigle te kada ga je jedan od stražara logora udario nogom u predjelu stražnjice žica je učinila svoje otkinula je starcu testise, a starac je pao na hodniku i odmah izumro, dok sam ja u tom momentu povratio opet neku tečnost koju neznam ni odakle sam povratio jer cijelo vrijeme boravka i u ovom logoru nisam imao hranu nego samo mučenja i ispitivanja. Tog dana 10.09.1994 godine prebacili su me na nosilima vezanog u centralni zatvor Sarajevo, unijeli u jednu prostoriju kako je oni nazivaju, prostorija za saslušanje ušla je neka sekretarica a malo kasnije i Istražni sudija Kapo Muhidin. Tu je protiv mene podignuta optužnica i određen mi protvor u trajanju od 30 dana. Dok sam ja ležao na nosilima u toj prostoriji Kapo se šetao prostorijom škripao zubima, govorio toj ženi šta će pisati, psovao četničku majku i druge psovke uvredljivog sadržaja i u jednom momentu mi kaže:"Da nisi takav sada bih sa tobom omeo hodnik". Kada je završio sa kucanjem rešenja pošao je na vrata nije mogao odoljeti svom zločinačkom činu i nacionalizmu koji je ispoljavao cijelo vrijeme vratio se do mene i nosila uzeo mi desnu šaku i zabio mi hemisku olovku u ruku tako da ju je probušio, i dok sam ja vriskao od bola on se smijao i rkao:"Ostavio sam ti sječanje cjelog života na mene" u čemu je i uspio jer mi je taj ožiljak na vidnom mjestu i u tome je zaista i uspio. Posle ovog bio sam prebačen u ćeliju sa jednim dezerterom muslimanske vojske kome nebih spominjao ime bio je pola Srbin pola Hrvat dijete iz mješovitog braka a koji me je u toj ćeliji deset dana čistio od mog izmeta. Tu sam u toku tog boravka sam sebi vadio konce iz rana koje su bile u teškom stadiju infekcije. Tri dana nakon podizanja optužnice u tom zatvoru bilo je suđenje na kome sam osuđen kao terorista VRS, i predlog

[redacted]

na kaznu zatvora od deset godina i šest mjeseci što je odmah jednoglasno i usvojeno od strane sudije i porote. I onda dolazi dan 20.09.1994 godine i konačno moja razmjena za Šaiku Ramiza koji je bio zarobljen u Foči. Sve napred što sam rkao može biti mnogo opširnije ali da nebih to trajalo danima bolje da traje satima a da se i ja baš neprisjećam sveka jer ionako imam noćne more od kojih nemogu spavati.

Na osnovu člana 65. ZKP Republike Srpske,nakon davanja izjave imate pravo da pročitate izjavu ili da Vam se pročita.

Hoćete li pročitati izjavu ili da vam mi pročitamo? Ja sam pročitao.
Da li imate primjedbi na zapisnik? NE.
Da li želite još nešto da izjavite? NE.
Hoćete li potpisati zapisnik? DA.

Prikupljanje izjave završeno u 23,00 časova

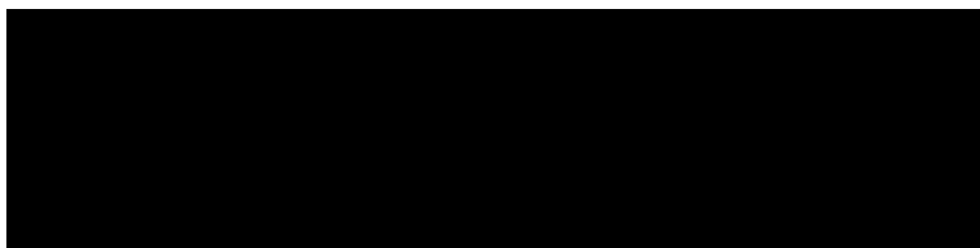
[redacted]

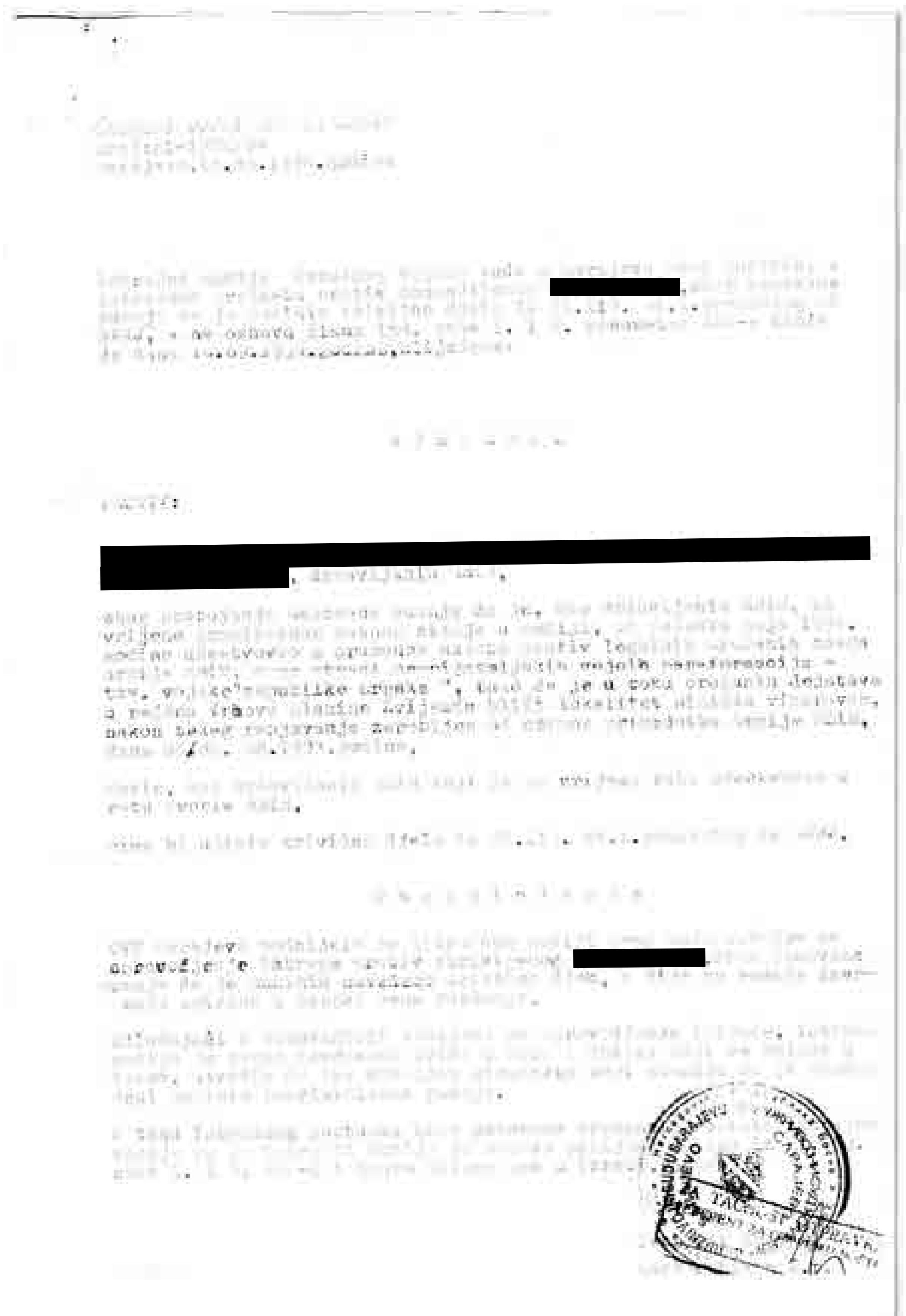

BG 32

Na zahtev Komiteta za prikupljanje podataka o izvršenim zločinima protiv čovečnosti i međunarodnog prava izvršen je 27.marta 1998. godine u Institutu za sudsku medicinu u Beogradu pregled [redacted], gde i sada živi, a čiji je identitet ustanovljen na osnovu lične karte [redacted].

ANAMNEZA

Mašinbravar, oženjen, jedno dete. Zarobljen kao vojnik RSrpske, od strane muslimana, dana 05.08.1994. godine, na Nišćkoj visoravni. Zarobljen nakon ranjavanja iz automatskog oružja i gelerima (desno koleno i desni kuk, trbuh, pluća) tada su prišla dva muslimana i jedan mu je stavio pištolj u usta, psovao mu majku četničku, govoreći da ce ga ubiti Tada je opalio dva metka u levu potkolenicu koja je već bila ranjena, i ispalio mu jedan metak kroz vrat sa leve strane. Stavili su ga na šatorsko krilo i vukli ga do sela Brgole. Tu je bilo 10-12 njihovih starijih ljudi koji su prišli i počeli ga udarati kundacima, nogama, šakama. jedan udarac kundakom je zadobio u predelu glave, tada nije izgubio svest. Tada su ga ubacili u neki auto, svezali mu desnu ruku i ispitivali ga o rasporedu naše vojske. Usled opšte malaksalosti nije mogao ni da govori ni da vidi. dali su mu neku injekciju u venu i opet su ga povezli u nepoznatom pravcu, kada je izgubio svest ponovo. Počeo se buditi i prvo što je video bili su neki reflektori (operaciona sala u bolnici u Zenica). Čuo je neke glasove i video je doktora kako mu šije creva. Tada je opet izgubio svest. Ponovo kada je došao sebi čuo je glas "četnik se probudio". Tada su došla tri doktora od kojih je jedan bio iz Virdžinije (SAD) i predstavio se da je on "doktor bez granica". tada je saznao da je bio 7 dana u komi i da se nije budio. Tog dana su bili rešili da ga isključe sa aparata (navodno da je bio klinički mrtav). Rakao mu je da ima jak organizam. Prebacili su ga u neku osmokrevetnu sobu gde su ležali muslimani. Od njih sedam, četvorica su bili pokretni i oni su ga više puta u toku noću udarali po šavovima po stomaku, šavovi su mu popustili. To se dogodilo tri puta pa su ga ponovo šili. Zbog bolova je jaukao. Tu je ležao neko vreme, ali ne zna tačno koliko, a potom su ga prebacili u KPD Zenica. U zatvoru su ga jednom odveli u neku sobu sa rešetkama, stavili i vezali za neki sto, tako vezanog su ga mučili: jedan musliman mu je upalio burgiju na 5 cm od čela, drugi motornu testeru iznad samo polnog uda, a treći eksere sa žicama zabadao u kosti potkolenice. Onda je uzeo neku palicu prosuo kantu vode na pločice pa je tu palicu prineo prosutoj tečnosti i tada je video neku plavičaste iskre (električna palica), za sve to vreme je on bio go. jedan mu je prišao sa nožem i rekao "e sada više nećeš moći da nišaniš" i krenuo da mu izvadi oko, tada se on onesvestio. Osvestio se u ćeliji. Sutradan su došli neki stranci pa je prebačen u Sarajevo. Sve vreme je bio na nosilima (imao je spoljni fiksator noge i iščašen levi kuk). U vojnoj bolnici u Sarajevu nisu hteli da ga prime jer je "četnik", posle toga je odvežen na Koševo u bolnicu, čuvan od četiri čuvara. Jedan ga je udarao, drugi pljuvao, treći mu je vršio nuždu po telu. Mučili su ga gladju tako što su mu hranu koju bi donela sestra, odmah izbacivali kroz prozor. Prozori su bili polupani, tako da je bilo hladno i u toku avgusta. Na prijemu u bolnici mu je doktor Faruk Kulenović rekao da mu u Zenici nisu dobro postavili fiksatore, uzeo čekić pa mu naživo nabijao klinove još dublje u kost. Odatle prebačen u kasarnu "Viktor Bubanj", a potom u Hrasno, bolnicu za retardiranu decu, a pretvoreno u privatni zatvor. Vratili su ga ponovo u kasarnu "Viktor Bubanj", to mu je bila "najduža noć". Tu su mu počupali nokte na desnoj nozi kombinir klještima, gasili su mu cigarete na jeziku, bušili ga nekim iglama, rane mu raskrvarivali ponovo, vadili mu krv iz vena špricevima pa krvlju ispisivali imena po zidu, pretili

mu da će ga "sunetiti", tu su mu izbili-polomili ... zuba, jedan ga je udarao po rebrima samo sa leve strane. kad su se već umorili oko 2 po pon... poslali su mu jednog kome su rekli da može sa njim da radi "šta hoće". Kad je video kako ...gleda raskrvavljen i raščerečenog on je samo stao, pogledao ga i "nije imao hrabrosti da mu ...dije". Kada je svanulo došli su isti koji su to radili, obrisali krv, sredili sve u prostoriji, st... ...to i odvezli ga u centralni zatvor u Sarajevo. Tu su ga ubacili u jednu ćeliju ... u ga je upisao crveni krst. Tada su krenuli pravnim putem da ga optužuju. Sudija ...sam Kapo Muhidin počeo je da se dernja i da sa daktilografom sastavlja neki zapisnik. O... ...žili su ga da je "pripadnik Vojske Republike Srpske" i da "pripada neprijateljskoj vojnoj fo...aciji". Jednog trenutka mu je u nastupu besa zabo olovku u desnu šaku. Rečeno mu je da će ležati 10 godina u zatvoru, ali presudu nije dobio. Razmenjen 21.09.1994. godine na most... Bratstvo jedinstvo" u Sarajevu.

LIČNA ANAMNEZA

Pre rata bio potpuno zdrav. Nije operisan.

MEDICINSKA DOKUMENTACIJA

- Iz medicinske dokumentacije: st. post vulnus sclopetar., tibiae sin., pseudoarthrosis, st. post osteomyelitidem cruris l. sin.
- Iz otpusne liste traumatološke klinike u Sarajevu mat.br. 566:"...datum prijema 23.08.1994 godine Dg: Vul.sclop. reg. glutei. Fractura explosiva cruris sin. gen. dex. pubis dex. Ruptura intestini tenui pp. vul. sclopetaria.
- Iz otpusne liste hirurškog odeljenja gradske bolnice u Sarajevu Republike Srpske:"...datum prijema 20.09. 1994. godine:...UPROFOR ga prebacio iz bolnice "Koševo". Dg: Vul.sclop. reg. glutei. Fractura explosiva cruris sin. gen. dex. pubis dex. Ruptura intestini tenui pp. vul. sclopetaria... operisan u bolnici u Zenici 5.08. 1994. godine kada je napravljena LP bez navoda šta je radjeno na tankom crevu i stavljen spoljni fiksator... na levu potkolenicu...datum otpusta 20.09. 1994. godine ...iz porodičnih razloga želi nastaviti lečenje u Milićima ili Zvorniku.
- Iz otpusne liste u Milićima mat.br. 90 :"...lečen je od 27.01. 1995.g. do 31.01.1995. godine...bolesnik se prima... zbog delimičnog skidanja...fiksatora...".
- Iz otpusne liste bolnice u Banji Koviljači mat.br. 312:"...lečen je od 23. 02. do 1.05. 1995. godine: Dg: paresis n. peronei l. dex.
- Iz otpusne liste u Milićima mat.br. 518 :"...lečen je od 1.05. 1995.g. do 11.05.1995. godine...primljen... zbog bolova, otoka, crvenila i gnojave sekrecije iz leve potkolenice praćene povišenom tel. temp....odstrani se spoljni fiksator, učini incizija i evakuacija gnoja, uključe se visoke doze AB...želi dalje lečenje... VMA...".

SADAŠNJE TEGOBE

Glavne tegobe: stalne bolove u predelu desnog kuka, leve potkolenice, bolovi u kičmi zbog kraće leve noge, napade gušenja, stomačne probleme. Slabije spava, noćne more mu ne daju da spava. Znoji se i plače u snu. Ima probleme u braku zbog toga i "isprepada dete". Ne oseća desnu nogu zbog povrede živaca. Lična anamneza: pre logora nije lečen neurološki ili psihijatrijski.
Porodična anamneza: negira elemente od značaja za neurološki i psihijatrijski hereditet.

Objektivnim pregledom [redacted] ustanovljen je sledeći

NALAZ:

1.Muškarac visine oko 182 cm, dobro razvijena i uhranjena. Vrat valjkast obično pokretan. Grudni koš valjkast, simetrično respiratorno pokretan. Trbuh u ravni grudnoga koša, palpatorno mek. Sekundarne seksualne karakteristike dobro izražene.

2. Zubi većim delom očuvani. V i VI zub u donjoj vilici sa leve strane nedostaju (navodno izbijeni od udaraca-korenovi zuba izvadjeni u Beogradu na zubnom odeljenju) i VI gore desno. Zubne jame na mestima nedostajućih zuba izravnate, a sluzokoža desni i usana difuzno bledoružičasta. Očuvani zubi čvrsti u svojim korenovima, osrednje negovani.

3. U kosmatom delu sredine čeonog predela nalazi se poprečno postavljen beličasti ožiljak, promera 14x2 mm , bez dlaka.

4. Na sredini nadlanice desne šake nalazi se beličasti ožiljak, ovalnog izgleda promera10x8 mm lako iznad ravni kože.

5. Na levoj bočnoj strani vrata, u visini velikog obrtača glave, na prednjoj ivici istog beličasti ožiljak, promera 10x8 mm, a na zadnjoj ivici mišića pri samoj osnovi vrata beličasti ožiljak, promera 8x9 mm, oba ožiljka ovalnog oblika i na medjusobnom rastojanju od 25 mm.

6. Na 2 cm ulevo od srednje linije ledja, u korenu šijnog predela, nalazi se ovalan beličasti ožiljak, promera 15x12 mm.

7. Na prednjoj strani desnog ramena nalazi se beličasti ožiljak, promera oko 3 x3 mm u ravni kože, a ispod njega se pipa mala tvrdina (po navodima na tom mestu je sam izvadio komad gelera).

8. U središnjoj liniji trbuha, ispod vrha mačnog nastavka pa do ispod pupka u ukupnoj dužini od 22 cm nalazi se operativni beličasti ožiljak, sa brojnim poprečnim brkljastim ožiljcima od šavova, širine do 15 mm. U predelu leve prednje bedrene bodlje kos beličasti ožiljak, promera 8x1 cm na mestu odakle su mu vadili deo kosti za ugradju (to je obavljeno u bolnici u Zemunu).

9. U predelu unutrašnje strane gornje petine desne butine, nepravilan beličasti ožiljak, promera 55x35 mm, uvučen ispod ravni kože, smežuran u vidu paukove mreže.

10. Na spoljašnjoj strani desnog kolena beličasti ožiljak, ovalnog oblika, uvučen ispod ravni kože, smežuran, promera 15 x 10 mm , geler zaostao u mekom tkivu.

11.Leva potkolenica deformisana, kriva, u donjoj polovini lukom okrenuta unutra. Na prednjoj strani donje polovine vidi se uzdužan nepravilan beličasti ožiljak, promera 110x10 mm sa poprečnim brkljastim nastavcima (od operacije), a iznad ožiljka sa prednje unutrašnje strane i u predelu gležnjeva ovalni beličasti ožiljci, promera do oko 10x5 mm (od fiksatora). Na zadnjoj strani leve potkolenice, na granici srednje i donje trećine, vodoravno i delom koso naniže i unutra nepravilan, beličasti ožiljak, promera 85x22 mm (od šrapnela i od naknadnog upucavanja). U predelu unutrašnjeg gležnja levog stopala, nepravilan beličasti ožiljak, promera 45 x 25 mm, lako ispod ravni kože. Nepotpuna ograničenost pokreta u skočnom zglobu i

prisutna bolna osetljivost u predelu ožiljka od ulazne rane i pri lakoj palpaciji u predelu unutrašnjeg gležnja stopala. Leva ga hrama za oko 2 cm.

12. Sem opisanih, spolja na telu nema drugih promena.

NEUROLOŠKI NALAZ

Lobanja i kranijalni nervi: neurološki nalaz uredan. Vrat, trup i ekstremiteti: hipotrofija leve potkolenice i stopala, oslabljena fleksija i ekstenzija stopala. Senzibilitet: hipestezija dorzalne i tabane strane stopala. Kičmeni stub: bez osobitosti. Probe koordinacije: uredne. Ekstrapiramidalni znaci: negativni; meningealni znaci, dezinhibicioni fenomeni i patološki refleksi: ne dobijaju se. Hod i stajanje: hramlje na levu nogu. Govor, gnozija i praksija: očuvani. Sfinkteri: uredno ih kontroliše. Neurovegetativni sistem: bez znakova disfunkcije.

PSIHIJATRIJSKI NALAZ

Opšti utisak: deluje napeto i subdepresivno; verbalni kontakt se lako uspostavlja i održava. Svest: očuvane budnosti, orijentisan, sa elementima dezintegracionih fenomena. Opažanje: čulne obmane negira i ne imponuje da ih ima. Pažnja: hipertenacitetna aproseksija. Upamćivanje i pamćenje: elementi disocijativne amnezije za periode traumatskih doživljaja. Inteligencija: prosečna, inventar opštih znanja u skladu sa obrazovanjem. Mišljenje: po formi uredno, po sadržaju sa čestim, prisilnim i uznemiravajućim reminiscencijama traumatskih doživljaja u neprijateljskom zatočeništvu, negativne anticipacije. Emocije: anksiozno-subdepresivni sindrom, trza se na svaki jači šum, epizode emocionalne anestezije. Voljno-nagonski dinamizmi: hipobulija, česti košmarni snovi čiji sadržaji se odnose na traumatske doživljaje u neprijateljskom zatočeništvu sa sledstvenim insomnijom, pad libida, povlačenje i pad efikasnosti u porodičnom, profesionalnom i širem socijalnom kontekstu. Kritičan u odnosu na svoje postupke, uvidjavan u svoje zdravstveno stanje. Pragmatičan uz očuvano moralno osećanje, rasudjivanje i ponašanje.
DIJAGNOZA: prema kriterijumima ICD-10 u ispitanika postoji pareza tibijalnog i peronealnog nerva, te posttraumatski stresni poremećaj F43.1.

RENDGENSKI NALAZ

Na rendgenskom snimku leve potkolenice učinjenom 27.03. 1998. godine vidi se koštani ožiljak - kalus u donjoj trećini leve golenjače pri čemu je preko koštanog kalusa ovaj deo golenjače u dužini od oko 15 cm potpuno srastao sa lisnjačom. Uzdužna osovina golenjače je izmenjena u smislu konveksiteta put napred.
Na rendgenskom snimku karličnih kostiju učinjenom 27.03. 1998. godine (lošeg kvaliteta) u mekom tkivu desnog sedalnog predela vide se strana tela do veličini zrna bibera koja su nejasnih granica i metalne transparencije.

Na osnovu napred izvedenog, daje se sledeće

MIŠLJENJE:

1. Ožiljak u kosmatom delu čeonog predela, opisan pod tačkom 3 nalaza, nastao je na mestu ranije povrede, a na osnovu izgleda ožiljka i anamnestičkih podataka, najverovatnije na

mestu razderine nanesene tupinom zamahnutog mehaničkog orudja, u koje spadaju kundak, palica i sl.

II. Ožiljak na desnoj nadlanici, opisan pod tačkom 4 nalaza, nastao je na mestu ranije povrede, a na osnovu izgleda ožiljka i anamnestičkih podataka, najverovatnije na mestu ubodine, moguće nanete i šiljkom olovke.

III. Ožiljci na levoj bočnoj strani vrata, opisani pod tačkom 5 nalaza, nastali su na mestima ulazne i izlazne rane, prostreline nanesene projektilom ispaljenim iz ručnog vatrenog oružja, a čiji je kanal prolatio samo kroz potkožna meka tkiva.

IV. Ožiljci u korenu šije, na desnom ramenu, desnoj butini i levoj potkolenici opisani pod tačkama 6,7,9, 10 i 11 , kao i koštani ožiljci na kostima leve potkolenice, nastali su na mestima ranije zadobijenih povreda, a na osnovu izgleda ožiljaka, rendgenskih snimaka i podataka iz medicinske dokumentacije najverovatnije na mestima povreda nanetih eksplozivnim rasprskavajućim sredstvom (gelerima).

V. Ožiljci na trbuhu i u levom bedrenom predelu opisani pod tačkom 8 nalaza nastali su na mestima operativnih zahvata koji su, kako to proizilazi iz medicinske dokumentacije, morali biti učinjeni zbog zadobijenih eksplozivnih povreda trbuha i trbušnih organa.

VI. Kao posledica teških fizičkih povreda na levoj potkolenici razvili su se pareza tibijalnog i peronealnog nerva, kao i izrazita deformacija leve potkolenice. Kao posledica teških psihičkih trauma pretrpljenih u zatočeništvu u [redacted], razvio se posttraumatski stresni poremećaj. Sve ovo mu u značajnoj meri umanjuju opštu životnu i radnu sposobnost.

Prilog:

- Fotografije
- Medicinska dokumentacija
- Rendgen snimci

Komisija lekara

1.Prof.dr Dušan J. Dunjić
spec.za sudsku medicinu

2. Prof.dr Branimir Aleksandrić
spec.za sudsku medicinu

3.Asist.dr. Aleksandar Jovanović
spec.za neuropsihijatriju

Поглавље VI
ПРИЛОГ XI
Интерактивна мапа логора, затвора, мјеста заточења и притвора за Србе у Сарајеву.
ЛИНК: http://incomfis-sarajevo.org/map/

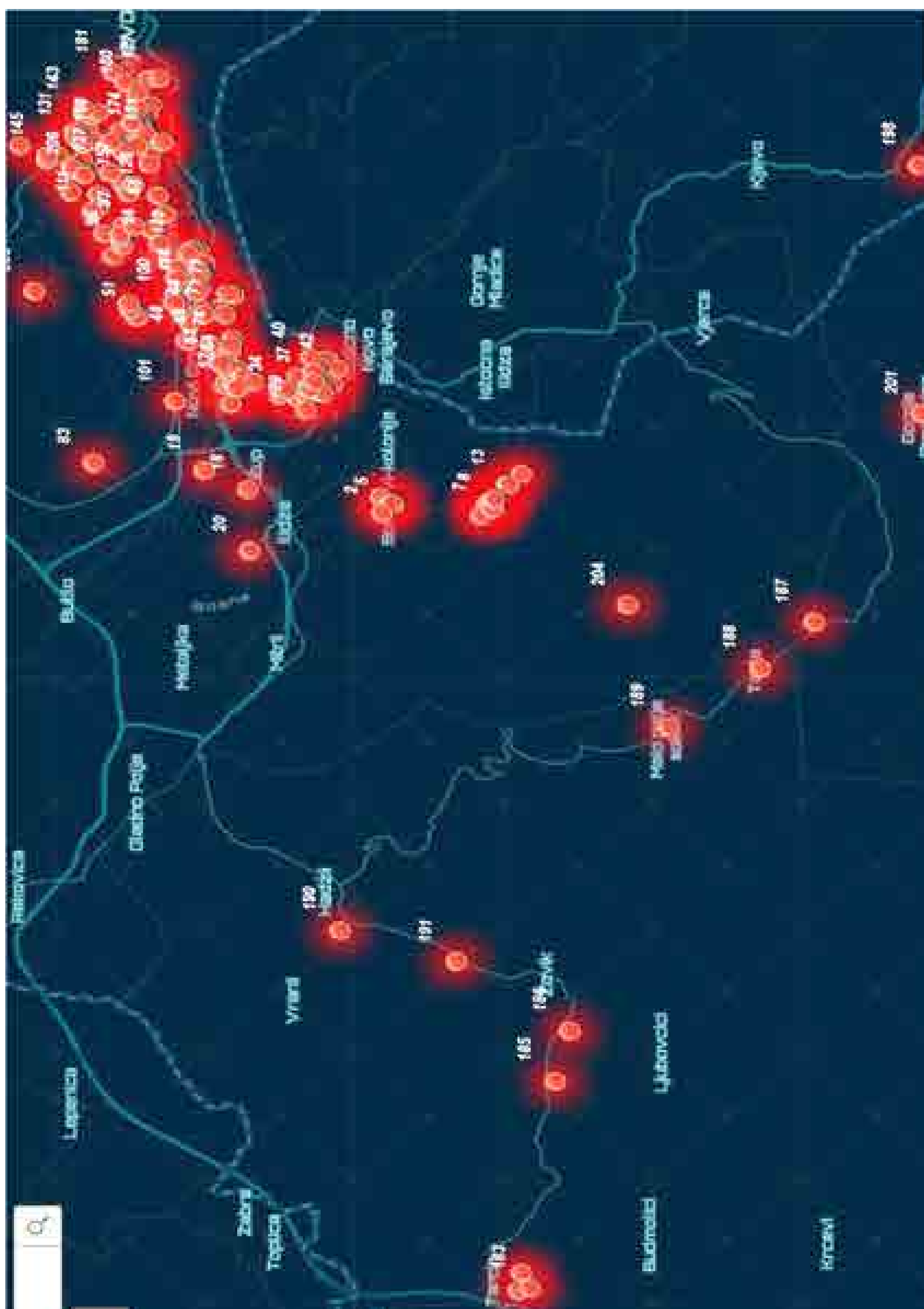

БИОГРАФИЈЕ ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

РАФАЕЛ ИЗРАЕЛИ

Рафаел Израели рођен је у Фесу у Мароку, тренутно предаје исламску, кинеску и блискоисточну историју на Хебрејском универзитету. Студирао је и дипломирао историју и арапску књижевност на Хебрејском универзитету, а докторирао кинеску и исламску историју на Универзитету у Калифорнији, Беркли, 1974. године. Од 1974. године, предавач је, а затим и професор исламске и кинеске историје на Хебрејском универзитету, а студијске одморе провео је на Универзитету Јорк у Торонту, програму Семестар на мору Универзитета у Питсбургу, Универзитету Харвард, Универзитету у Бостону, Аустралијском националном универзитету у Канбери, Универзитету у Мелбурну и Универзитету Наруто у Јапану. Сарадник је у Јерусалимском центру од 1970-их. Аутор је преко 50 истраживачких књига, десетак књига је уредио, те је написао око 100 научних чланака из подручја исламског радикализма, исламског тероризма, модерног Блиског истока, ислама у Кини и Азији и Европи.

ВИКТОР БЕЗРУЧЕНКО

Виктор Безрученко рођен је 10. октобра 1953. у Москви у Русији. Дипломирао је на Војном институту у Москви и као потпоручник ступио на дужност 1980. године. Војну дужност обављао је 14 година. Између 1987. и 1989. године, био је на дужности војног посматрача при Организацији уједињених нација за надзор примирја на Блиском истоку, а између 1993. и 1994. године, био је начелник штаба УНПРОФОР сектора у Сарајеву у Босни и Херцеговини. Из војске се повукао 1994. године, у чину пуковника. Између 1994. и 2002. године, био је на дужности службеника за цивилне послове при мисији Уједињених нација у Босни и Херцеговини, а радио је у Горњем Вакуфу,

Сарајеву и Брчком, као службеник УН у Босни и Херцеговини са најдужим стажом. Између 2002. и 2019. године, служио је као војни аналитичар Међународног суда Уједињених нација за бившу Југославију и као службеник безбједности Уједињених нација у Ираку, Судану, Њујорку и Авганистану. Похађао је курс мировних операција УН 1993. године у Оберамергауу. Похађао је и курс кривичног права на Универзитету у Лајдену у Холандији 2007. године. Виктор Безрученко је магистрирао политичке науке на Универзитету у Сарајеву у Босни и Херцеговини, те постао доктор политичких наука на Универзитету у Кијеву у Украјини. Аутор је око 20 публикација о међународном праву и војној историји. Говори руски, енглески, француски, српски, хрватски, пољски и украјински језик.

ДАРКО ТАНАСКОВИЋ

Дарко Танасковић рођен је 4. јануара 1948. године у Загребу у Хрватској. Дипломирао је на Филолошком факултету, на Одсјеку оријенталистике, 1970. године. На истом одсјеку је 1972. године стекао звање магистра, а тема магистарског рада била је *Језичке особине аутобиографије Усаме ибн Мункида*. Звање доктора наука стекао је 1979. године, а дисертација је носила наслов *Арапски језик у савременом Тунису (диглосија и двојезичност)*. Дарко Танасковић предавао је на Филолошком факултету од 1971. до 2018. године, када се пензионисао као редовни професор на Катедри за оријенталистику. Професор Танасковић објавио је преко 800 радова и извјештаја о истраживачком раду, укључујући и сљедеће књиге: *Арапска поезија* (1977), *Суфизам* (са Иваном Шопом, 1981, 2011), *Арапски језик у савременом Тунису* (1982), *Контрастивна анализа арапског и српскохрватског језика* (1982), *У дијалогу са исламом* (1992), *На истоку запада* (са М. Јевтићем, 2000), *Ислам и ми* (2000), *Југоисток Србије: Континуитет кризе и могући исходи* (заједно са групом аутора, 2001), *Граматика арапског језика* (са А. Митровићем, 2005), *Ислам: догма и живот* (2008) *Аутономија разума* (са М. Јевтићем, 2009) *Неоосманизам* (2010), *Голуб који није постао птица* (2012), *Знакови времена* (2014), *Из дана у дан* (2015), *Од неоосманизма до ердоганизма* (2016). Многа Танасковићева дјела су преведена и објављена на разним језицима. Дарко Танасковић био је гостујући професор на Универзитету у Сарајеву, Скопљу, Алжиру, на Високој школи друштвених наука у Паризу (École des hautes études en sciences sociales), на Универзитету у Софији и на Универзитету Мудрост (La Sapienza) у Риму. За члана Европске академије наука и умјетности (Academia Scientiarum Et Artium Europea) номинован је 1995. године у Салцбургу. Од 2000. године, дописни је члан Друштва турског језика (Türk Dil Kurumu) у Анкари. Дарко Танасковић је предавао на Православном богословском факултету (Београд), Академији за дипломатију и безбједност (Београд) и Факултету политичких наука (Бања Лука). Био је предсједник Савјета Дипломатске академије при Министарству спољних послова Србије и

члан Спољнополитичког савјета министра спољних послова. Члан је Удружења преводилаца Србије, Удружења књижевника Србије и српског огранка ПЕН-а. Од 1995. до 1999. године, био је овлашћени амбасадор Савезне Републике Југославије у Турској и (1998–1999) у Азербејџану. Дарко Танасковић је 2001. године именован у Југословенску комисију за истину и помирење. Од 2002. до 2008. године, био је изванредни и опуномоћени амбасадор Савезне Републике Југославије / Србије при Светој столици и Суверeном војном реду Малте. Од 2015. до 2018. године, био је амбасадор и стални делегат Републике Србије при УНЕСКО-у.

ЛОРЕНС ФРЕНЧ

Социологију (социјална дезорганизација / социјална психологија) је дипломирао, магистрирао и докторирао на Универзитету у Њу Хемпширу, други докторат на пољу културне психологије (образовна психологија и мјерење) стекао је на Универзитету у Небраски у Линколну, те је још једном магистрирао на Факултету психологије Универзитета у Западном Новом Мексику. Бавио се постдокторским студијама на тему „едукација мањина на пољу кривичног права" на Државном универзитету у Њујорку у Албанију, а завршио је постдокторски програм прописивањем програма психологије, укључујући и државни испит. Добио је титулу професора емеритуса на Универзитету у Западном Новом Мексику; доживотни је члан и сарадник Америчког психолошког удружења; члан Друштва за психолошко проучавање друштвених питања; дипломата/сарадник Колегијума психолога за издавање прописа (члан повеље); доживотни члан Америчког друштва за криминологију. Часно је служио у Маринском корпусу Сједињених Држава и доживотни је члан ветерана страних ратова (VFW Post 2860); члан удружења Треће дивизије маринаца; члан Америчких ветерана инвалида (DAV). Лиценцирани је клинички психолог (Аризона); стипендиста Фулбрајта (Универзитет у Сарајеву, Босна и Херцеговина: 2009–2010); и био је гостујући професор на Катедри за криминологију и кривично правосуђе на Универзитету Св. Томас у Фредериктону, Њу Брунсвик, Канада (јесењи семестар 2010. године). Завршио Фулбрајтов специјалистички пројекат (#6764) о „ратним злочинима и несталим лицима" за Републику Српску, министра унутрашњих послова, Босна и Херцеговина, на Полицијској академији Универзитета у Бањој Луци, 22. фебруара – 3. априла 2016. године. Добитник је награде Уважени научник Макгро Хила (McGraw Hill) за 2014. годину и Награде за истакнути допринос у истраживању током каријере коју додјељује Одјељење 45 (Друштво за психолошко проучавање културе, етничке припадности и расе) Америчког психолошког удружења. Освојио је и награду за животно достигнуће *Маркиз ко је ко* (Marquis Who's Who). Има преко 300 публикација, укључујући и 20 књига. Његове посљедње књиге су *Рутлеџов приручник о правним питањима америчких Индијанаца* (Routledge, 2019), уредник/аутор; *Историја поли-*

ције у Америци: од милиција и војске до данашње полиције (Rowman & Littlefield, 2018), *Гранични сукоби у Сјеверној Америци: раса, политика и етика* (CRC Press, 2016), *Полиција и амерички Индијанци: јединствено поглавље у америчкој јуриспруденцији* (CRC Press, Taylor & Francis Group, 2015), *Град жаба: портрет француско-канадске жупе у Новој Енглеској* (University Press of America, 2014), и *Ратна траума и посљедице: међународна перспектива балканских и заливских ратова* (University Press of America, 2012). Главна подручја његовог истраживачког интереса су међународна и упоредна социјална, људска и кривична правда; индијанска питања и питања мањина; полицијска и кривична психологија и неуро, клиничка и форензичка психологија.

ЂУЗЕПЕ ЗАКАРИЈА

Ђузепе Закарија рођен је 18. новембра 1950. у Барију у Италији. Професионални је новинар од 1975. године. Радио је у листовима „Ил ђорнале" (Il giornale) од 1976–1978. године, „Ил месађеро" (Il Messaggero) од 1979–1980. године и „Ла стампа" (La Stampa) од 1981–2009. године. Од 2010. до 2012. године, радио је као шеф комуникација у Фијату у Србији. Од 2012. до 2017. године, био је издавач и уредник новинске агенције „Италинтермедија" у Београду. Као страни дописник „Ла стампе", више од двадесет година је пратио главне догађаје у Европи и на Блиском истоку, почев од пада Чаушескуовог режима у Румунији. Пратио је и посткомунистички процес у Пољској, Мађарској, Чехословачкој; политику у Грчкој; главне догађаје у Израелу, Либану, Сирији, Ираку, Ирану, Алжиру, Мароку, Тунису; избор Нелсона Манделе у Јужној Африци; крај Сухартовог режима у Индонезији; кризу у Источном Тимору. Као ратни дописник, извјештавао је о свим сукобима на Балкану; о првом и другом заливском рату; кризи у Авганистану; рату између Израела и Либана 2006. године. Интервјуисао је многе предсједнике и лидере попут Слободана Милошевића (2000. године, једини интервју са страним новинаром у више од једне деценије), Моамера Гадафија, Манделе и све главне политичаре на Балкану. Такође је извјештавао о југословенској кризи у Хрватској, Србији, Босни и на Косову; о НАТО кампањи 1999. године. Аутор је књиге *Ми, ратни злочинци* (Baldini & Castoldi, 1996) о ратним злочинима у Босни. Био је свједок у Хашком трибуналу. Објавио је биографију Мире Марковић под насловом *Сјећања на црвену вјештицу* на италијанском, њемачком, шпанском, српском и словеначком језику. Добитник је *Хемингвејеве награде* и специјалне награде *Свети Винсент* за новинарство у Италији. Објавио је чланак посвећен српском народу у „Аспенији" (Aspenia), мјесечном прегледнику Института Аспен 1999. године. Од 2019. до 2020. године, био је члан Независне међународне комисије за истраживање страдања Срба од 1991. до 1995. Умро је у априлу 2020. у 69. години.

ПАТРИК БАРИО

Патрик Барио, доктор медицине, специјалиста је анестезиологије, интензивне његе и медицине катастрофе. Завршио је међународни курс обуке Тима за процјену и координацију катастрофама Уједињених нација (УНДАЦ). Током каријере радио је у француској војсци, гдје је сукцесивно био распоређен у хитну медицинску службу Париске ватрогасне јединице, потом у 11. падобранску дивизију, у Интервентну јединицу за цивилну безбједност бр. 1, и у Истурену хируршку јединицу бр. 7 (рат у бившој Југославији). Након тога је био главни медицински службеник интервентних јединица цивилне безбједности и медицински савјетник главног званичника задуженог за цивилну безбједност. Војску је напустио у чину пуковника. Након војне каријере, бавио се медицином у цивилним болницама, а специјализовао се на пољу хируршке интензивне његе. Учествовао је у бројним операцијама пружања како медицинске тако и хуманитарне помоћи током оружаних сукоба (ратови у бившој Југославији, у ирачком Курдистану, у Конго-Бразавилу...) и природних катастрофа (земљотреси, епидемије...). У јулу 1990. године, током народне побуне у Тирани (Албанија), био је једини доктор у страним амбасадама (Француска, Њемачка, Грчка, Италија, Турска...) који је пружио медицинску његу хиљадама Албанаца који су заштиту потражили у овим амбасадама. Аутор је многих медицинских и научних публикација у водећим међународним рецензираним часописима, те многих књига о хитној медицини. Тренутно је медицински директор Европског института за здравствену обуку (Institut Européen de Formation en santé), директор медицинских операција конзорцијума РАПИД, који је задужен за осигурање безбједности исељеника у подручјима са врло високим ризиком (Могадиш, Сомалија). Предавач је на Медицинском факултету (Монпеље, Француска) и на Универзитету за здравствене науке Мохамед VI (Казабланка, Мароко).